

**KUTADGU BİLİĞ'İN
ADBİLİM BAKIMINDAN
İNCELENMESİ**

**Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora Tezi
Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı**

Ceyda ADIYAMAN

Danışman: Doç. Dr. Özgür Kasım AYDEMİR

**Ekim 2018
DENİZLİ**

DOKTORA TEZİ ONAY FORMU

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı doktora programı öğrencisi Ceyda ADIYAMAN tarafından Doç. Dr. Özgür Kasım AYDEMİR yönetiminde hazırlanan "Kutadgu Bilig'in Adbilim Bakımından İncelenmesi" başlıklı tez aşağıdaki jüri üyeleri tarafından 01.10.2018 tarihinde yapılan tez savunma sınavında başarılı bulunmuş ve Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı
Prof. Dr. H. Ömer KARPUZ

Jüri Danışman
Doç. Dr. Özgür Kasım AYDEMİR

Jüri
Prof. Dr. Turgut TOK

Jüri
Doç. Dr. Güney ÇEĞİN

Jüri
Dr. Öğretim Üyesi Emine ATMACA

Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun 28/11/2018 tarih ve 59/09. sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Mehmet Vefa NALBANT
Müdür

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

Ceyda Adıyaman

ÖN SÖZ

Doktora derslerim sırasında hazırladığım ilk seminerin konusu, Türkçedeki ses ve anlam ilişkileri idi. Sözcüklerin seslerinde bir anlam yükü ve değeri olup olmadığını sorgulayan bu çalışma, araştırmacıyı kaçınılmaz olarak Kratylos problemi ile tanıştırmıştır. İkinci seminer, Wittgenstein'in dil felsefesine katkılarını değerlendirmeye çalışmaktaydı. Bu seminer üçüncü bir çalışmanın kapılarını aralamıştır. Üçüncü seminerde Orhun Yazıtları'ndaki adlar tematik bir tasnife tabi tutulmuş ve dönem kültürünün bu ad sistematigi içindeki yansıması betimlenmeye çalışılmıştır.

Bu sürecin sonunda Kutadgu Bilig'deki adların adbilim bakımından incelenmesi gerekli görülmüştür. Çalışma çok geniş alanları kapsayan değişik türden kaynakları kullanmayı gerektirmiştir. Bu kaynakların bulunması ve edinilmesi sırasında bazı güçlükler yaşandı. Çalışmanın kuramsal temelleri ile ilgili alanyazınında karşılaşılan düzensizlik ve kaynak eksiklikleri süreci yavaşlattı. Çetin bir yolculuğa benzeyen tez yazma süreci on dört bölüm ile bir giriş ve sonuçtan oluşan geniş kapsamlı bir çalışmayı ortaya çıkardı. Bu yolculukta yaşanan güçlükler kadar onları kolaylaştıran kılavuzlar da oldu.

Gerek ders gerek tez aşamasında görüşlerinden feyiz aldığım hocalar oldu. Türk dili ve edebiyatı alanını gönülden kucaklama çabamda, ilk danışmanım Prof. Dr. H. Ömer KARPUZ'un öncülüğünü özellikle belirtmem gerekir. Hocamın örnek kişiliğini her zaman saygı, sevgi ve şükranla anarım.

Prof. Dr. Turgut TOK ders döneminde de tez döneminde de her zaman destek verdi. Özendirici ve yapıcı uyarılarıyla yön belirlememi sağladı. Kendisine saygılarımı ve minnettarlık duygularımı sunuyorum.

Felsefî ve sosyolojik katkılarıyla ufkumu genişleten ve sâkin kişiliği ile heyecanımı yenmem için ipuçları veren değerli hocam Doç. Dr. Güney ÇEĞİN'e teşekkür ediyorum.

Seminer ve tez aşamasında görüşlerinden yararlandığım hocam Prof. Dr. M. Vefa NALBANT'a teşekkürü bir borç bilirim.

Dr. Öğretim Üyesi Abdullah BAĞDEMİR'e ait deniz derya bir kütüphanenin teklifsiz kullanıcısı olmak elbette büyük bir imtiyazdır. Aynı zamanda bir aile büyüğüm de olan hocama ömür boyu minnettar kalacağım.

Tez danışmanım Doç. Dr. Özgür Kasım AYDEMİR çalışmanın doğru yönde ilerlemesi için sabırla yol gösterdi. Başaracağıma olan inancını sürekli dile getirerek sıkıntılı dönemleri aşmamda destek oldu. Sağduyu ve sükûnet aşıladı. Hocamın yoğun çalışma temposuna rağmen düzenli olarak görüştük. Yakın ilgisini her zaman gösteren hocama içten şükranlarımı sunarım.

Prof. Dr. Nurettin ÖZTÜRK olmasa ne olurdu, ya da ne olmazdı? Belki de bütün soru ve yanıtların ötesinde, az ve öz, "hep var olsun" demek en doğrusu olur.

Son olarak aileme de eğitimim süresince verdikleri destek için teşekkür ediyorum.

Tezde olumlu öğeler varsa onlar benden önce geçenlerin bıraktığı izler sayesindedir. O izler olmasa bir adım bile atamazdım. Çalışmada pek çok kusur, eksik ve yanlış da bulunabilir. Onların sorumluluğu tezi yazanıdır. Onlara yönelik eleştiriler de katkı olacaktır. Dilerim bu katkı esirgenmez.

Yanlış olmayanın adıyla...

Ceyda ADIYAMAN
Ağustos 2108/Denizli

ÖZET

KUTADGU BİLİĞ'İN ADBİLİM BAKIMINDAN İNCELENMESİ

Adıyaman Ceyda

Doktora Tezi

Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı

Tez Yöneticisi: Doç Dr. Özgür Kasım AYDEMİR

Ekim 2018, IX+1110

Söz varlığındaki anlam derinliği, sözcük genişliği ve kavram yüksekliği açısından Kutadgu Bilig Türk dili ve edebiyatı tarihinin seçkin ve ender örneklerinden biridir.

Adbilim bakımından Kutadgu Bilig'deki adları konu alan bu çalışmada eserdeki özel adlar ile tür adları adbilimin, dilbilimin ve dilbilgisinin kuram, kavram ve verileri ışığında incelemeye tabi tutulmuştur.

Çalışma giriş ve sonuç dışında on dört bölümden oluşmaktadır. Bölümler kendi aralarında varlık derecelerine göre insandan Tanrı'ya ve somuttan soyuta doğru dizilmiştir. Giriş bölümünde dilbilgisi, dilbilim ve adbilim açısından adların tanım, kapsamı, nitelik ve çeşitleri üzerinde durulmuş; adbilimin tarihsel gelişimi ve Türk adbiliminin durumu gözle önüne serilmeye çalışılmış, konuyu incelemek için kullanılan terim, model, kuram ve kavramlar tanıtılıp açıklanmıştır. Giriş bölümünün ardından sırayla insan, organ, akrabalık, meslek, topluluk, dil, yer, renk, bitki, ilaç, yiyecek ve içecek, hayvan, gök cismi, ve dinî kavram adları incelenmiştir. Bu dizilişte varlığın merkezine insan konulmuş, onu ilk çevreleyen toplumsal yapılar olan akrabalık, meslek, toplum, devlet, coğrafya sistemlerine ilişkin adlar bu halkada ele alınmış, daha sonra doğaya geçilerek yerden göğe doğru bir genişleme ve yükselme ile bitki ve hayvan formlarına ilişkin adlar etrafında incelemeler yapılmış ve en sonunda gök cisimlerinden kutsal adlara doğru halka genişletilerek çalışma tamamlanmıştır.

Sonuç bölümünde ise tek ele alınan adlara ilişkin niteliksel veriler ile kullanım sıklığına dayalı sayısal veriler değerlendirilmiştir. Türkçenin genel dil varlığı, 11. Yüzyıl Türkçesinin söz varlığı ve yazarın söz dağarcığı göz önünde bulundurulduğunda yazarın genel çağrışımlardan seçimler yaparak bütün yapıları saray istiaresini uyguladığı ve siyasetname türü etrafında farklı türlerden de yararlanarak temel tezlerini ortaya koyduğu belirlenmiştir.

Anahtar sözcükler: Türkoloji, Kutadgu Bilig, ad, adbilim, dilbilim.

ABSTRACT

AN INVESTIGATION OF KUTADGU BİLİĞ BY ONOMASTICS

Adıyaman Ceyda

Doctoral Dissertation

Department of Turkish language and literature

Supervisor: Associate Professor Özgür Kasım AYDEMİR

October 2018, IX+1110

Kutadgu Bilig is one of the distinguished and rare examples of Turkish language and literature history in terms of deepness in meanings, extend of words, and conceptual highness in its vocabulary.

In this work, which deals with the names in Kutadgu Bilig in terms of onomastics, the proper names and species names in the work were examined in the light of theories, concepts and datas from linguistics and grammar.

The study consists of fourteen parts, excluding introduction and conclusion. The chapters are arranged among themselves in terms of existential degrees, i.e. from man to God and from concrete to abstract. In the introduction part, the definition, extension, quality and variety of names are emphasized in terms of grammar, linguistics and onomastics; the historical development of the onomastics and the situation of the Turkish onomastics have been tried to be revealed and the terms, models, theories and concepts used to examine the subject have been introduced and explained. Following the introduction part, human, organs, kinship, profession, community, language, place, color, plant, medicine, food and beverage, animal, celestial body and religious concept names are examined, respectively. In this sequence, the human was put into the center of existence and the names related to kinship, profession, society, state, geography systems which are the social structures that first surround it were handled in this ring, and then, by passing to the nature with an expansion and rising from the ground to the sky, a survey was made around the names related to plants and animal forms, and finally the work was completed by expanding the ring from the celestial bodies to the sacred names.

In the conclusion part, qualitative data and quantitative data based on the frequency of use are considered for the individual names. Considering general Turkish vocabulary, 11th century Turkish vocabulary and the vocabulary of the author, it is established that the author has applied governmental metaphors to all structures by doing selections from general connotations and put forward his basic theses by using various types related to politics books.

Keywords: Turcology, Kutadgu Bilig, name, onomastics, linguistics

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	I
ÖZET.....	II
ABSTRACT.....	III
İÇİNDEKİLER	IV
TABLOLAR LİSTESİ.....	VII
KISALTMALAR	IX
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KİŞİ ADLARI

1.1. GENİŞ ANLAMLI KİŞİ ADLARI	22
1.2. ÖZEL KİŞİ ADLARI	31
1.2.1. Dinî Kişi Adları:.....	34
1.2.2. Destanî/Efsanevî Kişi Adları.....	53
1.2.3. Tarihî Kişi Adları	61
1.2.4. Edebî Kişi Adları.....	72

İKİNCİ BÖLÜM

ORGAN ADLARI

2.1. GENİŞ ANLAMLI ORGAN ADLARI	100
2.2. BAŞ VE BAŞA İLİŞKİN ADLAR.....	104
2.3. GÖVDE VE GÖVDEYE İLİŞKİN ADLAR.....	134
2.4. KOLLAR VE BACAKLARA İLİŞKİN ADLAR.....	140
2.5. İÇ ORGAN ADLARI	150
2.6. VÜCUT SIVILARINA İLİŞKİN ADLAR	155
2.7. HAYVANLARA İLİŞKİN ORGAN ADLARI	160

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AKRABALIK ADLARI

3.1. GENİŞ ANLAMLI AKRABALIK ADLARI.....	166
3.2. DAR ANLAMLI AKRABALIK ADLARI	176

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MESLEK ADLARI

4.1. GENİŞ ANLAMLI MESLEK ADLARI	248
4.2. MEŞRU OLMAYAN MESLEKLER.....	251
4.3. HAYVANCILIK VE TARIMLA İLGİLİ MESLEKLER.....	260
4.4. ESNAF VE ZANAATKARLIKLA İLGİLİ MESLEKLER	268
4.5. TİCÂRET VE MÂLİYE İLE İLGİLİ MESLEKLER.....	274
4.6. ULAŞIM İLETİŞİM VE TAŞIMACILIKLA İLGİLİ MESLEKLER.....	282
4.7. HİZMETLE İLGİLİ MESLEKLER.....	287
4.8. ASKERLİK VE GÜVENLİKLE İLGİLİ MESLEKLER	321
4.9. SAĞLIKLA İLGİLİ MESLEKLER	349
4.10. BÜYÜ, FAL VE KEHANETLE İLGİLİ MESLEKLER	353
4.11. DİPLOMASİ İLE İLGİLİ MESLEKLER.....	362
4.12. EĞİTİM, BİLİM, FELSEFE VE KÜLTÜRLE İLGİLİ MESLEKLER.....	370

4.13. ADALETLE İLGİLİ MESLEKLER	388
4.14. YÖNETİMLE İLGİLİ MESLEK VE UNVANLAR	390

BEŞİNCİ BÖLÜM

TOPLULUK ADLARI

5.2. ÖZEL TOPLULUK ADLARI	435
5.1. GENİŞ ANLAMLI TOPLULUK ADLARI	468

ALTINCI BÖLÜM

DİL ADLARI

DİL ADLARI	487

YEDİNCİ BÖLÜM

YER ADLARI

7.1. ÖZEL YER ADLARI	491
7.2. GENİŞ ANLAMLI YER ADLARI	519
7.3. DAR ANLAMLI YER ADLARI	536

SEKİZİNCİ BÖLÜM

RENK ADLARI

8.1. GENİŞ ANLAMLI RENK ADLARI	593
8.2. DAR ANLAMLI RENK ADLARI	595

DOKUZUNCU BÖLÜM

BİTKİ ADLARI

9.1. GENİŞ ANLAMLI BİTKİ ADLARI	616
9.2. DAR ANLAMLI BİTKİ ADLARI	624

ONUNCU BÖLÜM

İLAÇ ADLARI

10.1. GENİŞ ANLAMLI İLAÇ ADLARI	639
10.2. DAR ANLAMLI İLAÇ ADLARI	643

ON BİRİNCİ BÖLÜM

YİYECEK VE İÇECEK ADLARI

11.1. GENİŞ ANLAMLI YİYECEK ADLARI	663
11.2. DAR ANLAMLI YİYECEK ADLARI	672
11.3. GENİŞ ANLAMLI İÇECEK ADLARI	682
11.4. DAR ANLAMLI İÇECEK ADLARI	684

ON İKİNCİ BÖLÜM

HAYVAN ADLARI

12.1. BİNEK HAYVANLARI	703
12.2. BÜYÜKBAŞ HAYVANLAR	722
12.3. KÜÇÜKBAŞ HAYVANLAR	726
12.4. YIRTICI HAYVANLAR	740
12.5. AV HAYVANLARI	758

12.6. DENİZ CANLILARI	761
12.7. HAŞERE VE BÖCEKLER.....	761
12.8. SÜRÜNGENLER	763
12.9. KUŞLAR.....	770

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM GÖKBİLİM ADLARI

13.1. GENİŞ ANLAMLI GÖKBİLİM ADLARI	808
13.2. GÜNEŞ, AY VE GEZEGEN ADLARI	836
13.3. YILDIZ VE TAKIM YILDIZ ADLARI.....	859
13.4. BURÇ ADLARI	868

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM DİNÎ ADLARI

14.1. GENİŞ ANLAMLI DİNÎ ADLAR.....	885
14.2. TANRI ADLARI	897
14.3. MELEK ADLARI	910
14.4. KİTAP ADLARI.....	914
14.5. PEYGAMBER ADLARI.....	916
14.6. ÖLÜM, KİYÂMET VE ÂHİRETE İLİŞKİN ADLAR.....	930
14.7. KAZA, KADER, HAYIR VE ŞER KAVRAMLARINA İLİŞKİN ADLAR.....	946
14.8. İBADETE İLİŞKİN ADLAR	946
14.9. ŞERİAT: AHLÂK VE MUÂMELÂTA İLİŞKİN ADLAR	972
SONUÇ	1003
TABLOLAR	1011
KAYNAKLAR	1024
DİZİN.....	1104

TABLOLAR LİSTESİ

	Sayfa
Tablo 1. Dini Kişi Adları.....	1013
Tablo 2. Destani Efsanevi Kişi Adları.....	1013
Tablo 3. Tarihi Kişi Adları.....	1013
Tablo 4. Edebi Kişi Adları.....	1013
Tablo 5. Kişi Adlarının Genel Dağılımı.....	1013
Tablo 6. Geniş Anlamlı Organ Adları.....	1014
Tablo 7. Baş ve Başa İlişkin Adlar.....	1014
Tablo 8. Gövde ve Gövdeye İlişkin Adlar.....	1014
Tablo 9. Kollar ve Bacaklara İlişkin Adlar.....	1014
Tablo 10. İç Organlar.....	1014
Tablo 11. Hayvanlara İlişkin Organ Adları.....	1015
Tablo 12. Organ Adlarının Genel Dağılımı.....	1015
Tablo 13. Geniş Anlamlı Akrabalık Adları.....	1015
Tablo 14. Soy, Doğum ve Ölüme Dayalı Adlar.....	1015
Tablo 15. Evliliğe Dayalı Akrabalık Adları.....	1015
Tablo 16. Sonradan Kazanılan Akrabalık Adları.....	1016
Tablo 17. Akrabalık Adlarının Genel Dağılımı.....	1016
Tablo 18. Meşru Olmayan Meslek Adlar.....	1016
Tablo 19. Hayvancılık ve Tarımla İlgili Meslek Adları.....	1016
Tablo 20. Esnaf ve Zanaatkarlıkla İlgili Meslek Adları.....	1016
Tablo 21. Ticaret ve Maliye İlgili Meslek Adları.....	1017
Tablo 22. Hizmetle İlgili Meslek Adları.....	1017
Tablo 23. Askerlik ve Güvenlikle İlgili Adlar.....	1017
Tablo 24. Sağlıkla İlgili Meslekler.....	1017
Tablo 25. Büyü, Fal ve Kehanetle İlgili Meslek Adları.....	1017
Tablo 26. Diplomasıyla İlgili Meslek Adları.....	1018
Tablo 27. Eğitim, Bilim, Felsefe ve Kültürle İlgili Meslek Adları.....	1018
Tablo 28. Adaletle İlgili Meslekler.....	1018
Tablo 29. Yönetimle İlgili Meslek ve Unvanlar.....	1018
Tablo 30. Meslek Adlarının Genel Tablosu.....	1018
Tablo 31. Özel Topluluk Adları.....	1019
Tablo 32. Geniş Anlamlı Topluluk Adları.....	1024
Tablo 33. Özel Yer Adları	

Tablo 35. Geniş Anlamalı Yer Adları.....	1019
Tablo 36. Dar Anlamalı Yer Adları.....	1020
Tablo 37. Geniş Anlamalı Renk Adları.....	1020
Tablo 38. Dar Anlamalı Renk Adları.....	1020
Tablo 39. Geniş Anlamalı Bitki Adları.....	1020
Tablo 40. Dar Anlamalı Bitki Adları.....	1020
Tablo 41. Geniş Anlamalı İlaç Adları.....	1021
Tablo 42. Dar Anlamalı İlaç Adları.....	1021
Tablo 43. Geniş Anlamalı Yiyecek Adları.....	1021
Tablo 44. Dar Anlamalı Yiyecek Adları.....	1021
Tablo 45. Geniş Anlamalı İçecek Adları.....	1021
Tablo 46. Dar Anlamalı İçecek Adları.....	1022
Tablo 47. Toplam Yiyecek-İçecek Adları.....	1022
Tablo 48. Binek Hayvan Adları.....	1022
Tablo 49. Büyükbaş Hayvan Adları.....	1022
Tablo 50. Küçükbaş Hayvan Adları.....	1022
Tablo 51. Yırtıcı Hayvan Adları.....	1023
Tablo 52. Av Hayvanları Adları.....	1023
Tablo 53. Haşere ve Böcek Adları.....	1023
Tablo 54. Sürüngen Adları.....	1023
Tablo 55. Kuş Adları.....	1023
Tablo 56. Hayvan Adlarının Genel Dağılımı.....	1024
Tablo 57. Geniş Anlamalı Gökbilim Adları.....	1024
Tablo 58. Güneş, Ay ve Gezegen Adları.....	1024
Tablo 59. Yıldız ve Takımyıldızı Adları.....	1024
Tablo 60. Burç Adları.....	1025
Tablo 61. Gökbilim Adları Genel Tablosu.....	1025
Tablo 62. Tanrı ile İlgili Adlar.....	1025
Tablo 63. Meleklerle İlgili Adlar.....	1025
Tablo 64. Peygamber İçin Kullanılan Adlar.....	1025

SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ

age.	Adı geçen eser
agm.	Adı geçen makale
C.	Cilt
COMP	Compendium of The Turkic Dialects (Dīwān Luġāt at-Turk)
DLT-AB	Dîvânu Luġâtî't-Türk (Haz. A. Bican Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu)
DLT-BA	Divanu Lûġât-it-Türk (Haz. Besim Atalay)
DLT-Dizin	Divanu Lûġât-it-Türk-Dizin
DTS	Drevnetyurkski Slovar
ed.	Editör
EDPT	An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-century Turkish
ETG	Eski Türkçenin Grameri
ETY	Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi
EUTS	Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
İA	İslâm Ansiklopedisi
İndeks	Kutadgu Bilig-III İndeks
KB	Kutadgu Bilig
KBDÜ	Kutadgu Bilig Dizini Üzerine
KM	Kâmûsü'l-Muhît Tercümesi
MEB	Millî Eğitim Bakanlığı
OTAL	Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat
OTWF	Old Turkic Word Formation
s.	Sayfa
S.	Sayı
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
t.y.	tarihi yok
TDA	Türk Dillerinde Akrabalık Adları
TDEKTAS	Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü
TDK	Türk Dil Kurumu
TDVİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TMEN	Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen
TS	Türkçe Sözlük
TTK	Türk Tarih Kurumu
vd.	ve diğerleri
Vol.	Volume
Wortschatz	Mitteltürkischer Wortschatz
WRG	Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig)
*	tespit edilememiş, tanıklandırılamamış şekil; tahmine dayalı şekil
>	Bu şekle gider.
<	Bu şekilden gelir; bir dilden başka bir dile geçiş bildirir.
~	Değişken şekil; birbirinin yerine geçen (alternanslı) şekli gösterir.
/	eş veya yakın anlamlı, gösterileni aynı olanlar
+	Ada bağlanmayı, ad kategorisini gösterir.
-	Eyleme bağlanmayı, eylem kategorisini gösterir.

GİRİŞ

Kutadgu Bilig hakkında, 1825 yılında bulunuşundan bugüne değin geçen yaklaşık 200 yıl içinde, eser üzerinde yüzlerce, hatta binlerce araştırma yapılmıştır. Elde müellif nüshası olmamakla birlikte, Kahire, Viyana ve Fergana kütüphanelerinde bulunan müstensih nüshaları çeşitli dönemlerde ve çeşitli yayınevlerince tıpkıbasım olarak yayımlanmış ve bu nüshalar üzerinde gerçekleştirilen çalışmaların toplamı büyük bir kitap oluşturacak oyluma erişmiştir.¹ Bağımsız öncü bibliyografya çalışmaları da bu bağlamda anılmalıdır.² Bibliyografyalar araştırmacılarca büyük kılavuzlar olarak kullanılmalarına karşılık süregelen bilim çalışmaları içinde kendi yazıldıkları güne değin yapılan çalışmaları listeledikleri için bitmeyecek, son noktası konmayacak çalışmalardır. Bu yüzden Kutadgu Bilig bibliyografyaları da her zaman güncellenerek büyümesini sürdürecektir bir organizmaya, bir ağaca benzetilebilir. Nitekim “Kutadgu Bilig’in Adbilim Bakımından İncelenmesi” adını taşıyan bu teze başlandığında, Kutadgu Bilig ile ilgili birçok çalışma henüz yayımlanmamıştı. Bu tez bittikten sonra da kuşkusuz Kutadgu Bilig hakkındaki incelemelerin yapılması ve yayımlanması sürecektir. Ancak bir kesit üzerinde en geniş açı ile kapsayıcı bir inceleme yapılmaya çalışılmıştır.

İncelemenin ana amacı Kutadgu Bilig’de geçen özel ad ve tür adı olarak tanımlanan ögelerin bağlamlarına göre gerek adbilim gerekse sözlükler yardımıyla

¹ Gulnisa Jamal-Muhammet Savaş Kafkasyalı, *Kutadgu Bilig Araştırmaları Tarihi*, Ankara 2016.

² Bazı araştırmalarda Kutadgu Bilig’in çeşitli Türk lehçelerine veya Avrupa dillerine yapılan çevirilerini listeleyen çalışmalara da bibliyografya diye bakılmaktadır. Bunlar bibliyografyanın ancak bir bölümü olabilirler. Örnek olarak Uçar, “Tilalov, 2011” kaynağını anar; ancak listesinde kaynağın künyesini vermez. Uçar’ın Tilalov dediği yazar aslında Abdumurad Tilavov’dur. Çalışması da “Özbekistan’daki Kutadgu Bilig Çalışmaları” adıyla Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri Kitabı s. 535-540’ta yayımlanmış bir bildiri metnidir. Yine Uçar’ın verdiği “Esen 2008” künyesi de bibliyografya değil Dankoff çevirisinin tanıtımıdır. Asıl Kutadgu Bilig’in İngilizce çevirileri Ayşegül Sertkaya tarafından listelenmiştir. Bakınız: Ayşegül Sertkaya, “Kutadgu Bilig’in İngilizce Çevirileri”, *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri Kitabı*, Ankara 2011, s. 461-470. Sertkaya’nın başta Kutadgu Bilig’in Türk lehçelerine ve dünya dillerine yapılan çevirileri verdiği çalışması, yukarıda anılan bildiriler kitabının 461-470. sayfaları arasında yer almaktadır. Aşağıda kimliği verilen çalışmalar doğrudan kaynakça veya bibliyografyalardır:

1. Tuncer Gülensoy, “Kutadgu Bilig Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi”, *Bibliyografya Dergisi*, II/ 4, 1973, s. 109-116.
2. Tuncer Gülensoy, “Kutadgu Bilig Bibliyografyası”, *Türk Dili Dergisi*, 586, 2000, s. 371-377.
3. Özlem Bağdatlı, “Kutadgu Bilig Bibliyografyası”, *Kutadgubilig: Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, 14, 2008, s. 157-183.
4. Zeki Kaymaz, “Kutadgu Bilig Hakkında Türkiye’de Yapılan Yayınlar Üzerine Bir Deneme”, *Turkish Studies*, IV/ 3, 2009, s. 1408-1422
5. Ersin Teres, *Kutadgu Bilig ve Yusuf Has Hacib Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi*, İstanbul 2009.
6. Erdem Uçar, “Kutadgu Bilig’in Kronolojik Kaynakçası Hakkında Bir Deneme”, *SOBİAD Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 2015, s. 62-100 ve Erdem Uçar, “Kutadgu Bilig’in Kronolojik Kaynakçası-Tekmilleştirilmiş Versiyon”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 6, 2015, s. 6-47.

açıklanması ve bu açıklamalar ışığında esere yansıyan Karahanlı Türk kültürünün genel görünümünün betimlenmesidir. Dolayısıyla ana sorun yaklaşık bin yıl önceki Türk kültürünün bir edebiyat eserine nasıl ve ne kadar yansıdığı sorusuna yanıt aramaktır. Bu yanıt dilbilgisi, dilbilim ve adbilim yöntemleri, kavramları ve kuramları ile alanyazınındaki bulgular ışığında verilmeye çalışılacaktır.

Ana sorun etrafında ikincil düzeyde pek çok sorun belirlenebilmektedir:

1. Eserde bireyin iç ve dış, kişilik ve kimlik yönleri nasıl yansımaktadır?
2. Toplumun kent, topluluk, yönetim, doğa, geçim, inanç ve düşünme biçimi gibi bileşenleri eserde hangi adlarla yer bulabilmiştir?
3. Bu bileşenlerin Karahanlı öncesi ve komşu Türk veya yabancı kültürleri ile ilişkileri nasıldır?
4. Adlar açısından eşzamanlı ve artzamanlı biçim ve anlam değişmelerine değinilebilir ve ışık tutulabilir mi?
5. Adbilimin kuram ve kavramları bu sayede genişletilip derinleştirilebilir mi?
6. Kutadgu Bilig araştırmalarına ve Türk onomastiğine nasıl bir katkı sunulabilir?

Bu tür soru ve sorunlar çalışmanın ana sorunu altındaki alt sorunların en önde gelenleri olarak belirlenebilir.

İncelemenin konusu “Kutadgu Bilig’deki adlar” olduğuna göre öncelikle ad ve adbilim kavramlarının açıklanması gerekir:

Ad kavramı doğal olarak farklı dillerde değişik sözcüklerle karşılanmaktadır. Türkçe *ad* sözcüğünün karşılığı Sanskritçe *nāman*³, Farsça *nām*⁴, Grekçe *ónoma*⁵, Latince *nomen*⁶, Fransızca *nom*⁷, Almanca *name*⁸, İngilizce *name/noun*⁹, Macarca *név/fönév*¹⁰, Arapça *ism*¹¹ sözcüğüdür. Hint-Avrupa dillerinde sözcüğün “n” ve “m” sesleri ortaktır. Macarca da sözcüğü Hint-Avrupa dillerinden almış olmalıdır.

³ Korhan Kaya, *Sanskrit-Türkçe Sözlük*, Ankara 2006, s.164.

⁴ Arif Etik, *Farsça-Türkçe Lugat*, İstanbul 1968, s.409.

⁵ Francis E. Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, (çev. ve haz. Hakkı Hünler), İstanbul 2004, s. 259-262; Güler Çelgin, *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2011, s. 472; Azmi Aksoy, *Yunanca-Türkçe Türkçe-Yunanca Sözlük*, İstanbul 2003, s. 205.

⁶ E. F. Peters, *age*. s. 259-262.

⁷ Tahsin Saraç, *Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1985, s. 944; Pars Tuğlacı, *Türkçe-Fransızca Sözlük*, İstanbul 1991, s. 15, 363.

⁸ Milliyet, *Almanca-Türkçe Büyük Sözlük*, İstanbul 1990, s. 292, 384.

⁹ W. Redhouse *Redhouse Sözlüğü*, İstanbul 1999, s. 1-291, 299.

¹⁰ Geza David, *Türkçe-Macarca Sözlük*, Budapeşte, 1987, s. 13,120.

¹¹ Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2014, s. 449; İlyas Çelebi, “İsim-Müsemma”, *TDVİA*, İstanbul 2000, C. XXII, s. 548-551.

Türkçede *ad* ve Arapça *isim* anlamdaş olarak kullanılırken Farsça *nam* sözcüğü de yine Farsça *şan* ve Arapça *şöhret* ile aynı anlamda “*reputation, reputé, şan, nam, şöhret, lakap, unvan, ün ve tanınımlık*” karşılığında kullanılmaktadır.

Hacıeminoğlu; Jean Deny, Muharrem Ergin ve Tahsin Banguoğlu gibi Türk dilbilgisi uzmanlarına da gönderme yaparak Türkçede 1) isim, 2) fiil ve 3) edat biçiminde üç ana sözcük türü olduğunu belirtir.¹² bunlardan fiiller ve edatlar¹³ üzerinde birer inceleme yapan Hacıeminoğlu, a- eyleminin *ayrılmak, farklı olmak, uzaklaşmak, değişmek, başkalaşmak* anlamlarına geldiğinden hareketle *ad* sözcüğü için şu karşılığı verir:

“**at** < a-t “*ad isim*”. Yani bütün insanları, bütün varlıkları ve nesneleri birbirinden ayıran “sesli ve yazılı” **işaret**.”¹⁴

Ad sözcüğünün Türkçedeki anlamlarından biri de aşağıda görüleceği üzere *ün* dür. *Ünlemek* adını söylemek, adın sahibini çağırmak anlamına da gelir. Yani *ad* sözcüğünde adı söyleyenden “*uzaklaşmış, ayrılmış, farklılaşmış, değişmiş veya başkalaşmış muhatabı çağırmak, davet etmek*” anlamı da vardır. Fransızcada adın bir karşılığı *nom*, başka bir karşılığı da çağırmak, adını ünlemek anlamına gelen *appeler* eyleminden türetilmiş *çağırma* ve *çağrı* anlamına gelen *appel* dir. İngilizcede de *ad* karşılığı olan *name* sözcüğünün yanında yine *çağırmak* anlamına gelen *call* ve *çağırma* anlamına gelen *calling* sözcüğü vardır. Her iki dilde “*benim adım (x)*” tir cümlesi İng. “*my name is (x)*” ve “*mon nom est (x)*” biçiminde söylendiği gibi İng. “*I’m called (x)*” ve Fr. “*Je m’apelle (x)*” biçiminde de söylenebilir. *Ad* kavramının *çağrı* imgesiyle ilgisi bu üç dilde ortak gibi görünmektedir. Belki bütün dillerde bu mantık geçerli olabilir. Ancak bunu söyleyebilmek için başka çalışmalara gerek vardır.

Türkçenin bütün lehçelerinde *ad* ve *isim* sözcükleri birbirinin yerine kullanılmakta ve aynı karşılıklarla tanımlanmaktadır. Örneğin Ercilasun’un yönetiminde hazırlanan Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü’nde her iki sözlüğün durumu aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Lehçeler	ad ¹⁵	isim ¹⁶
Türkiye Türkçesi	ad	isim
Azerbaycan Türkçesi	ad, isim	İsim, ad
Başkurt Türkçesi	at, isim	isim, at

¹² Necmettin Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Fiiller*, Ankara 1991, s. 12.

¹³ Necmettin Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Edatlar*, Ankara 1992.

¹⁴ Necmettin. Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Fiiller*, s. 20, 22.

¹⁵ Ahmet Bican Ercilasun vd., *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, Ankara 1991, s. 4-5.

¹⁶ Ahmet Bican. Ercilasun vd., *age.*, s. 398-399.

Kazak Türkçesi	at, esim, nıspı	esim, at
Kırgız Türkçesi	at, ısim	ısim, at
Özbek Türkçesi	ăt, ism, nām	ism, nām, ăt
Tatar Türkçesi	at, isim	isim, at
Türkmen Türkçesi	āt	āt
Uygur Türkçesi	at, isim, nam	isim, nam, at

Türkçe Sözlük'te adın ve ismin tanımı şu şekildedir:

“Ad, 1. Bir kimseyi, bir şeyi anlatmaya, tanımlamaya, açıklamaya, bildirmeye yarayan söz, isim. 2. Herkesçe tanınmış veya işitilmiş olma durumu, ün, nam, şöhrat. 3. Anılacak değer, önem. 4. Dlb. İsim.”¹⁷

“İsim, Ar. İsm. 1. Ad. 2. Kişi, insan. 3. dlb. Canlı ve cansız varlıkları, düşünceleri, çeşitli durumları bildiren kelime, ad.”¹⁸

Son zamanlarda hazırlanmış önemli Türkçe sözlüklerden biri olan Kubbealtı Lugati'nde ad ve isim şöyle tanımlanmaktadır:

Ad, (Eski Türkçe āt) 1. Varlıkları birbirinden ayırmaya, tek tek veya cins cins karşılamaya yarayan kelime, isim. 2. Şöhrat, nam, şan. 3. dilb. isim.¹⁹

“İsim (Ar. İsm) 1. Varlıkları birbirinden ayırmaya, tek tek veya cinsi cins karşılamaya yarayan kelime, ad, nam. 2. Kişi, kimse, insan. 3. Ün, şöhrat, nam. 4. Dilb. Canlı varlıklarla nesneleri, kavramları, duyguları vb. belirtmeye yarayan kelime türü, ad.”²⁰

Parlatır'ın sözlüğünde de gerçekte Türkçe Sözlük'te verilen tanımlar ufak değişikliklerle benimsenerek yukarıda belirtilen ikilem sürdürülmüştür:

“Ad, 1. Bir kimseyi veya nesneyi anlatmaya, açıklamaya veya çağırmaya yarayan söz, isim. 2. Pek yaygın ve bilinme durumu, ün, şan, nam, şöhrat. 3. Değer, kıymet, önem. 4. gr. Soyut ve somut kavramların karşılığı olan isim.”²¹

“İsim, (Ar. İsm) (ç. b. esamî, esmā') 1. Ad. 2. Kişi, insan. 3. gr. Canlı ve cansız varlıkları, duygu ve düşünceleri, çeşitli durumları bildiren kelime.”²²

Başka bazı sözlükler de bilinene katkıda bulunmayan karşılıklar verirler:

“Ad, isim, ad, unvan.”²³

“İsm (a.i.c: esāmî, esmā'): isim, ad (bkz: nām).”²⁴

Yukarıda verilen bu karşılıklar, ansiklopedik sözlüklerde biraz daha ayrıntılı olarak işlenmektedir. Bu tür kaynaklarda ansiklopedinin uygarlık kavrayışına göre

¹⁷ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara 2005, s.17.

¹⁸ TDK, *TS*, s. 981.

¹⁹ İlhan Ayverdi -Ahmet Topaloğlu, *Kubbealtı Lugatı Türkçe Sözlük*, İstanbul 2007, s. 9.

²⁰ İlhan Ayverdi -Ahmet Topaloğlu, *age.*, s. 512.

²¹ İsmail Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Ankara 2012, s. 40.

²² İsmail Parlatır, *age.*, s. 764.

²³ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü: A-N*, Ankara 2011, s. 48.

²⁴ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1997, s. 451.

dinbilimsel anlayışlar ile de bağlantı kurulmaktadır. Sözcüğün arkasındaki anlam dünyasının ortaya çıkarılması açısından bu kaynakların verdiği bilgiler önemlidir. Anılan türden ansiklopedik sözlüklerde ad hakkında verilen bilgiler şöyledir:

“İsim, ad, bir eşya veya kavramı karşılayan kelime, ün, nam, şan, şöhrat. Allah’ın 99 ismi için kullanılan esmâ’ül-hüsna’nın her biri. Dil. Canlı, cansız bütün varlıkları ve kavramları tek tek veya cins cins karşılayan kelimelere isim denir.”²⁵

“İsm, sözlükte ism ‘varlıklara verilen ad’, müsemma ‘adlandırılan varlık’, tesmiye de ‘adlandırma’ demektir. İsim bir hakikate delâlet eden mutlak lafız, müsemma bu hakikatin kendisini oluşturan şey, tesmiye ise isim ile müsemma arasındaki irtibatı sağlayan mânâdır. Adlandırılan şey hariçte bulunan bir nesne olabileceği gibi zihnî bir varlık da olabilir. Bir lafzın hangi anlam karşılığında bilmek lafızla medlûlû arasındaki özel nisbeti bilmeye bağlıdır. Dilcilerin ‘isnad’, kelâmcıların ‘tesmiye’ dedikleri bu nisbetin zorunlu olduğunu söyleyenlere göre isimlerin müsemmaya delâleti (vaz’) tevkîfidir. Halbuki bu nisbet bazan doğru, bazan da yanlış olabilir. Dolayısıyla kullanılan lafızların esas itibariyle kesbî mi yoksa tâlimî mi olduğu, dilin müsemmanın hakikatine paralel bir realitesinin bulunup bulunmadığı ve kelimelerin bizâtihî mevcut gerçekler olarak insana öğretilip öğretilmediği hususu tartışmalıdır. Hz. Adem’e bütün isimlerin öğretilmesini bildiren âyetten hareketle bunun tâlimî olduğunu ve isimlerin hakikatlere uygun realitelerinin bulunduğunu ileri sürenlerin yanında aksini iddia edenler de vardır. Birinci görüşü savunanlar dille ifade edilenlerin mutlak hakikati aynen yansıttığını söylerken aksini savunanlar dilin hakikatin aynını değil onun algılanışını yansıtan bir söylem olduğunu, dolayısıyla aynı hakikatin değişik ifade şekillerinin bulunabileceğini kabul ederler. Kur’ân-ı Kerîm’de ‘ism’ kavramı isim ve fiil halinde yetmiş bir yerde geçmektedir. Bunların yarısından fazlası isim veya çoğulu olan esmâ, ikisi ‘adaş’ anlamındaki semiy, geri kalanları da tesmiye masdarına bağlı isimlerdir.”²⁶

“İsm, cem. asmâ’, aslında ad mânâsında olup, Arap gramerinde kelâm aksamının birincisine verilen ıstılahdır. Bu ıstılah Aristo tarafından kullanılmış olan Yunanca “ὄνομα” ya ve IV. asır (m. s.) için sâhip-kelâm sayılan Pânini’den birkaç nesil evvel yaşamış olan Yâska’nın Nirukta’sında mevcut bir Skr. Nāman’a tekabül eder. Bu ıstılahlar arasında menşe’ bakımından, müteakıl bir münâsebet yoktur. Bu ıstılahlar konuşma dilinde zâten kendiliklerinden mevcut idi. Nāman, ism ve ὄνομα, has isimlere inhisâr etmeksizin, bir şeyi bilhassa hasseler ile idrâk olunabilen bir şeyi, gösteren bütün kelime şekillerine şâmil idi fakat bu kelime şekilleri, filhakika, düşünce ve konuşmaya hâkim olan kelâm aksâmının birincisinin esâs unsurlarını temsil ederler. Böylece bu tâbirler, Hintlilerde, Yunanlılarda ve Araplarda nahiv ilmi itibârı ile değil basit ve en yakın meânî (semasiologie) itibârı ile kullanılmıştır.”²⁷

Adlar tarih, coğrafya veya dilbilimin konusu olmadan önce dilbilgisinin konusudur. Adın tanımı, çeşitleri, sınırları, kullanımı, yapısı gibi konular gramerin ana konularındandır. Bunun için dilbilgisi kitaplarında ad kavramı hakkında verilen bilgileri gözden geçirmekte yarar görülmektedir.

²⁵ Rekin Ertem, “İsim”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul 1981, C. IV, s. 411.

²⁶ İlyas Çelebi, “İsim-Müsemma”, *TDVİA*, İstanbul 2000, C. XXII, s.548-551.

²⁷ J. Weiss, “İsim”, *Millî Eğitim İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, V/2, s. 1076-1078.

Jean Deny'nin gramerinde yazarın "substantif", çevirenin "alem" sözcüğüyle karşıladığı adlar, özel ad ve tür adı olarak iki kategoride incelenir:

Alem (substantif); Türkçede umumî alem ismine (substantif, "nom commun") ism-i cins adı verilir. Hususî alem ismine (nom propre) ism-i alem, ism-i hâs denir.²⁸

Muharrem Ergin'in dilbilgisi kitabında ad ve isim birbirinin yerine ve aynı cümlede kullanılmaktadır. Ergin daha çok isim sözcüğünü yeğlemektedir. Ona göre:

*"İsimler canlı, cansız bütün varlıkları ve mefhumları tek tek veya cins cins karşılayan; varlıkların ve mefhumların adları olan kelimelerdir."*²⁹

Ergin de adları Deny gibi ikiye ayırır: Has isimler ve ortak isimler. Has isimler tek ve benzeri olmayan varlıklara çevrenin yapay, keyfi ve özel bir yakıştırma ile verdiği adlardır. Has isim ile belirttiği varlık arasında ancak bilenler açısından bir bağ vardır. Bunlarda ortak isimlerde olduğu gibi bütün bir toplumun önceden ve ortaklaşa benimsediği belirli, doğal ve sıkı bir bağ yoktur.

Bilgegil adı şöyle tanımlamaktadır:

*"Varlık, mefhum veya varlıkla kaim anlamları-tek tek yahut cins cins- ayırt etmeğe yarayan kelimeler isim adını alır."*³⁰

Bu tanımdan sonra Bilgegil isimleri;

*"medlûllerinin içlem (=tazammun) ve kaplamına (=şümulüne) göre cins isimleri ve özel isimler; medlûllerin varlık veya nitelik oluşuna göre madde ve mâna isimleri, bunların dışında kalanları ise zaman, yer, âlet, topluluk isimleri"*³¹

olarak üçe ayırır ve açıklamalarıyla birlikte örnekler verir.

Adları *"tanıtmak için varlıklara verilmiş (takılmış) sözcükler"* biçiminde tanımlayan Gencan adları varlıklara verilişlerine, varlıkların oluşuna ve varlıkların sayılarına göre üçe ayırır.³²

Banguoğlu adı *"Gerçekte veya tasavvurda bir varlığa ad olan kelimelere ad (substantif) deriz."* biçiminde tanımlar.³³ Banguoğlu varlıkların özel ve türsel oluşuna göre de adı şöyle tanımlar : *"Ad, yoğun ve yalın bir varlığa ad olan kelimelerdir."*³⁴ Ne var ki *"bir varlığa ad olan kelimelere ad"* demek gerçekte sözcüğü tanımlamak değil

²⁸ Jean Deny, *Türk Dili Grameri Osmanlı Lehçesi*, İstanbul 1941, s. 152.

²⁹ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 1977, s. 218.

³⁰ Kaya Bilgegil, *Türkçe Dilbilgisi*, İstanbul 1984, s. 169.

³¹ Kaya Bilgegil, *age.*, s. 169.

³² Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi*, Ankara 2001, s. 172.

³³ Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, Ankara 1986, s. 319.

³⁴ Tahsin Banguoğlu, *age.*, s. 152.

yinelemektir. Fakat bu yinelemeye başka kaynaklarda da rastlanmaktadır. Sonuçta “ada ad denir” gibi bir döngü ortaya çıkmaktadır.

Hengirmen de kısaca ad kavramının geleneksel tanımını verir:

*“Varlıkları bildiren sözcüklere ad denir. Evrendeki canlı, cansız milyarlarca varlığı bize adlar bildirir.”*³⁵

Eker ad tanımında İngilizce terminolojiye göre tanım yapmaktadır:

*“Adlar (noun), canlı ve cansız bütün varlık ve kavramları karşılayan sözcüklerdir. Eylemlerle birlikte dilin söz varlığının en önemli türü kabul edilen adlar tek sözcükten ya da birden çok sözcükten meydana gelen bir öbek olabilir. Türkçede sesten tümceye değin bütün gramer kategorileri adlaşabilir.”*³⁶

Korkmaz, farklı Avrupa dillerindeki terimler arasında bulanıklaşan ad tanımı konusunda son ve en iyi örnektir. Korkmaz adı;

*“Ad (Alm. Substantiv, Gegenstandswort; Fr. Substantif, nom; İng. Noun, substantive); evrendeki canlı cansız bütün varlıkları, insan tasavvurundaki somut ve soyut bütün kavramları, tek tek ya da tür olarak karşılayan sözlerdir.”*³⁷

biçiminde tanımlarken bir bakıma ad tanımındaki “canlı cansız varlıklar, insan tasavvuru, bu tasavvurun içindeki somut ve soyut kavramlar, özel olanlar ve türsel olanlar” kategorilerini de bir araya getirerek en geniş tanımı yapmaktadır. Korkmaz’ın grameri başka bir açıdan da önem taşımaktadır. Korkmaz Fransız, Alman ve İngiliz gramerlerinde bulunan adları ve ad gibi işlem gören sözcük türlerini ayırma ve adlandırmada uygun terim bulma sıkıntısı çektiğini, adı tanımladığı sayfadaki dipnotta açıkça belirtmiştir. Korkmaz, ad niteliğindeki sözler için Fr. substantif, Alm. substantiv, İng. substantive; ad soylu sözler için Fr. Nom, Alm. Nomen, İng. Noun terimleri kullanılarak bu dillerde iki kavramın birbirinden ayrıldığını; ancak Türkiye Türkçesi gramerlerinde *her iki kavram için de ya isim ya ad* terimi kullanıldığını; kendisinin daha önce *substantif* niteliğinde olanlar için **ad**, *nomen* niteliğinde olanlar içinse **isim** gibi iki ayrı terim kullanmayı denemiş olmasına karşın aynı anlamdaki iki sözün iki farklı kavram için kullanılmasının uygulamada karışıklığa neden olduğunu ve eserinde de substantif için **ad**, nomen için **ad soylu kelime veya söz** terimlerini kullandığını vurgulamıştır. Gerçekte Avrupa dillerinde de özel ad, tür adı, adsıl gibi kavramlar için kullanılan sözcükler tektürden değildir. Aşağıdaki tablo bugün kullanılan terimler konusunda bir fikir verebilir:

³⁵ Mehmet Hengirmen, *Türkçe Dilbilgisi*, Ankara 1998, s. 116.

³⁶ Süer Eker, *Çağdaş Türk Dili*, Ankara 2006, s. 391.

³⁷ Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, Ankara 2003, s. 195.

Diller	Özel ad	Tür adı	adsıl
Fransızca	nom	nom	nom ³⁸
İngilizce	name	noun	noun/nounal
Almanca	name	nomen/name	substantiv (um)
Türkçe	ad/isim	ad/isim	ad/isim soylu kelime/adsal/adsıl

Bütün bu aktarma ve değerlendirmelerden sonra dilbilgisinde ad konusunun üç başlık altında ele alınmasının uygun olacağı ortaya çıkmaktadır:

1. Özel adlar
2. Cins adları veya tür adlar
3. Adsıllar: Dilbilgisi incelemelerinde ad soylu veya isim soylu kelimeler diye anılan ögeler.

Geleneksel adbilim incelemelerinde yukarıdaki üç kategoriden birincisi inceleme konusu yapılmaktadır. Özel kişi ve özel yer adları, yani yazım kuralı açısından baş harfi büyük yazılan kişi ve yer adları, alemler, has isimler geleneksel adbilimin konusunu oluşturmaktadır. Bu biçimiyle adbilim, tarih ve coğrafya bilimlerine yardımcı bir disiplin olarak değerlendirilmektedir. Ancak bugün adbilimde genel ad veya tür adı/cins ismi diye anılan ögeler de inceleme konusu yapılmaktadır.

Adbilim, adları inceleyen bilimdir. Adbilimin konusu da doğal olarak adında bulunan “ad” kavramıdır. Adbilim Grekçe *onomastik* teriminin Türkçesidir. Sözcüğün kökü olan *ὄνομα*, eski Grekçe ve yeni Yunanca sözlüklerde şöyle tanımlanmaktadır:

“**ὄνομα** (*ὄνομα*); *ad, isim, nam. ad: iyi ya da kötü şöhret, nam, ün; gerçekliğe, özl. érgon'a karşıt olarak ad, logós gibi; sahte ad, takma ad; bir söz, bir kelime, bir ifade; gramerde rhêma'ya (Lat. Verbum: fiil, yüklem) karşıt olarak ad, isim. Lat. nomen; Osm. İsm, nâm, lâkab, 'sümüv'.*”³⁹

“**ὄνομα**, *ad, isim; nam, ün, şöhret; ifade, anlatım, söyleme biçimi, deyiş; (gramerde fiilin karşıtı olarak) isim, özellikle özel isim.*”⁴⁰

“**ὄνομα** [*onoma*], *ad, isim. ονομασία [onomasia] ad, isim. Ονοματολογία [onomatologia] terminoloji.*”⁴¹

XVI. yüzyıldan itibaren Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde tarihsel ve dinsel kişi veya yer adları ile tıp, kavim veya din terimleri içeren, *lexikon, vocabulary, glossary,*

³⁸ Bir Fransızca sözlük *substantif* için *isim* karşılığını vermektedir. Reşad Nuri Darago, *Fransızcadan Türkçeye Yeni Lûgat*, İstanbul 1974, s. 562. Başka bir Fransızca sözlük ise *ada değgin, adla ilgili, adsal* karşılığını verir. T. Saraç, *age*, s. 1337. Fransızca gramerlerde kullanılan *substantif* terimi 15 Temmuz 1910 tarihli kararla resmi terimler listesinden silinmiştir. Larousse, *Fransız Dili Grameri*, İstanbul 1997, s. 127. Çünkü *substantif* mantık terimidir. Gramerde *nom* kullanılmaktadır. Sonradan dilbilim *substantif* terimini yeniden sahiplenmiştir.

³⁹ Francis E. Peters, *age*, s. 264-267.

⁴⁰ Güler Çelgin, *age*, s. 472.

⁴¹ Azmi Aksoy, *age*, s. 205.

nomancature, *index* gibi sözcüklerle eşanlamlı “*onomasticon*” başlıklı kitaplar yayımlanmaya başlar. Bu kitaplar gerçekte izleksel sözlüklerdir. Günümüz adbilim çalışmalarının eski kaynakları bunlardır. Bir bakıma adbilim sözlükçülüğün ürünüdür. Adbilim ile ilgili yığınla makale, bildiri ve süreli yayın içinde yalnızca birkaç çalışma öne çıkmaktadır.⁴²

Adbilimin adı dünya çapında tartışmalıdır. İngiliz, Alman, Fransız ve Rus adbilim çevreleri farklı adları tercih etmişleridir. Bu çevreler de kendi içlerinde kararsızlık ve değişiklik yaşamaktadırlar. Örneğin *onomastic* ile *onomastics* İngilizcede farklı anlamlara gelmektedir. Fransızcada böyle bir ayırım yoktur. Onun yerine *onomastique* ve *onomatologie* terimleri kullanılmaktadır. Bazen ikinci terimin yerine *onomasiologie* teriminin de kullanıldığı görülür. Bazı İngilizce kaynaklar bu son terimi yeğlemektedir. Alman geleneği Grek kökenli terim yerine kendi neolojilerini kullanmaktadır. Rusça ise tümüyle Grekçe terminolojiye bağlılığını sürdürmektedir. Türk dünyasında adbilim alanında en gelişmiş alanyazınına ve çalışmalara sahip olan Azerbaycan adbilim geleneği de aynı yolu izlemektedir.

Aksan’a göre adbilim *dar adbilim* ve *geniş adbilim* diye ikiye ayrılır:⁴³

“**Dar adbilim** (Fr. *Onomastique, sciences onomastiques, İng. Onomastics, onomastic science, Alm. onomastik ve namenkunde*) özel adları kökenbilgisi, tarihsel gelişme yönünden ve çeşitli dil ve kültür sorunları açısından inceleyen bilim dalıdır. Bu türün yer adları, kişi adları, coğrafya adları üzerinde çalışan *hydronymie* *horonymie* dalları vardır. Bu alanın çeşitli sorunları *lehçebilim* ile geçişme halindedir.”

“**Geniş adbilim** (Fr. *Onomasiologie, Alm. Onomasiologie ve Bezeichnungslehre*) sözcük-kavram ilişkisine önem veren bilim dalıdır. Geniş adbilimin anlambilimle yakınlığı vardır. Ancak yöntem bakımından anlambilimden ayrılır. Adbilim dilbilimin anlatım sorununa odaklanan türüdür. Bu türde sözcükler genellikle dilbilgisinde ad sayılan öğelerdir.”

İmer vd.⁴⁴ ve Bayraktar⁴⁵ Aksan’ın tanım ve ayırımına bağlı karşılıklar verirler. Hengirmen,⁴⁶ sözlüğünde Aksan’ın dar-geniş biçimindeki sınıflamasını özel ve genel adbilim biçiminde verir.

⁴² Mihaly Hajdu, “The History of Onomastics”, *Onomastica Uralica 2: History of the Uralian Languages*, Debrecen-Helsinki, 2002; William Bright, “What is a Name? Reflections on Onomastics”, *Language and Linguistics*, 4/4, 2003, s. 669-681; Vincent Blanár, “Proper Names in the Light of Theoretical Onomastics”, (translated by David J. Shearman and Adriana Shearman), *Namenkundliche Informationen*, 95/96, Leipzig 2006, s. 89-157.

⁴³ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara 2003, C.I, s.32; D. Aksan, *age.*, C.III, s. 91-133.

⁴⁴ Kâmile İmer, Ahmet Kocaman, A. Sumru Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, İstanbul 2011, s. 12.

⁴⁵ Nesrin Bayraktar, *Dil Bilimi*, Ankara 2006, s.132-134.

⁴⁶ Mehmet Hengirmen, *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1999, s. 9-10.

Aksan gibi Vardar'a göre de adbilim anlambilimle ilişkilidir. Bu bağlamda adbilim gösterileni ya da kavramı inceleyen bilim dalıdır. Ancak Vardar Aksan gibi dar-geniş ya da Hengirmen gibi özel-genel adbilim ayrımı yapmaz.⁴⁷ Altınörs⁴⁸ adbilimi kavram inceleyen bilim olarak tanımlarken Vardar'ı izlemektedir. Rıfat⁴⁹ ve Çotuksöken⁵⁰'in adbilim tanımları da göstergebilimsel bağlamda Vardar'ı izlemektedir.

Necip Üçok, dilbilimin alt dalı saydığı onomastique terimini ad bilgisi sözcüğüyle, Fr. onomasiologie ve Alm. Bezeichnungslehre terimini imlemebilimi sözcüğüyle karşılar ve ikisini ayrı ayrı tanımlar:

*“Ad bilgisi (Onomastique): Dilbilimde incelenmesi lazım gelen en önemli dil sahalarından biri de ad bilgisi sahasıdır. Ad bilgisi, has isimleri, göbekadlarını, soyadlarını, unvanları ve nihayet yeradlarını tetkik eder ve etimolojinin bir kolu sayılır.”*⁵¹

*“İmlemebilim (Onomasiologie); Bu bilim ruh hadiselerinin, ruh dışı vakıaların, eşyanın ve alametlerin kavram içerisinde düşünsel olarak nasıl gösterildiğini inceler.”*⁵²

Bayrav'a göre⁵³ adbilim alanında iki terim vardır:

Onomastique özel ad bilimi

Onomasiologie bildirişim bağlamında gösteren ve konuşan açısından adları inceleyen bilim dalıdır.

Toklu'nun tanımı⁵⁴ dilbilgisi-dilbilim ayrımına dayalıdır:

“Dilbilgisinde adbilim; adları yer, kişi, coğrafya adlarından oluşan özel adları anlambilim ve kökenbilimle ortaklaşa inceler.”

“Dilbilimde adbilim; adları kavram olarak gösterge-gösterilen bağlamında inceler.”

Karaağaç da adbilimi iki ayrı bağlamda tanımlar⁵⁵:

“Özel ad bilimi (onomastics); dil birimlerinin özel ad kullanımları ile özel adların verilme geleneklerini araştırma çalışmalarının adı.”

“Ad bilimi (onym, onomatology); eski devirlerde varlık ve adı ilişkisini; dilin söz ve deyim yapma yollarını, varlıkları adlandırma ilkelerini araştıran anlam bilgisi.”

⁴⁷ Berke Vardar vd., *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2002, s. 12.

⁴⁸ Atakan Altınörs, *Dil Felsefesi Sözlüğü*, İstanbul 2000, s. 5.

⁴⁹ Mehmet Rıfat, *Açıklamalı Göstergebilim Sözlüğü*, İstanbul 2013, s. 4.

⁵⁰ Yusuf Çotuksöken, *Dil ve Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1992, s. 9.

⁵¹ Necip Üçok, *Genel Dilbilim*, İstanbul 2004, s. 186.

⁵² Necip Üçok, *age*, s. 89.

⁵³ Süheyla Bayrav, *Yapısal Dilbilimi*, İstanbul 1998, s. 152.

⁵⁴ Osman Toklu, *Dilbilime Giriş*, Ankara 2009, s. 116.

⁵⁵ Günay Karaağaç, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Ankara 2013, s. 42-43.

Türkçe Sözlük'te adbilim, “*kişi adlarını köken, tarih, dil ve kültür sorunları açısından inceleyen dilbilimin alt dalı*” olarak tanımlanır.⁵⁶

Türk adbilimi üzerinde ilk bilimsel ilgi, Türkolojinin Türkiye'deki kurucusu olan Fuat Köprülü'ye aittir. Köprülü'nün adbilime önem vermesinin nedeni, tarihin öznesi olan önemli kişilerin adlarını ve yaşamlarını doğru bir biçimde saptama, onların yaşadığı yerleri ve zamanı doğru betimleme kaygısıdır. Dolayısıyla Köprülü'nün Türk adbilimine verdiği önem onun dilbilim veya edebiyat tarihçiliği anlayışının değil tarihçiliğinin gereğidir. Köprülü'nün Türk adbilimine ilişkin çalışması iki bölümden oluşur. Tarihçi ilk bölümde onomastiği şöyle tanımlar:

“*Şahıs isimlerinin ve soy adlarının nasıl ve ne gibi usullere ve an'anelere göre teşekkül ettiğini tarihin, etnografyanın, filolojinin yardımı ile ta'yin ve tenvir eden bir bilgi şubesi*”⁵⁷

İkinci bölümde ise Köprülü bazı tarihi kişiliklerin adları üzerinde kaynaklar ve dil verileri ışığında durmakta ve kendi doğru bulduğu okuma ve söyleyiş önerilerini sunmaktadır. Bu durumuyla Köprülü geleneksel adbilim akımının yani ad bilgisinin bir temsilcisi görünümündedir. Köprülü'nün tarihte ilk kez kullandığı Türk onomastiği kavramı, ondan sonra yine onun izinde öncelikle Caferoğlu, Rasony, Eren, Amanoğlu, Sakaoğlu ve Şahin tarafından işlenmiştir.

Dağınık biçimde bulunan ve bir an önce bir ciltte toplanması gereken Caferoğlu'nun çalışmaları Türk onomastiğinde ufuk açıcı niteliktedir. Caferoğlu hem yazıları hem de onomastik kongrelerine katılımları ile Türk onomastiğine önemli katkılarda bulunmuştur.⁵⁸

Türk tarihine ilişkin önemli bir el kitabı⁵⁹ yazan Macar Türkologlarından Rasony 1932 yılında bir yarışma kapsamında Macar Bilimler Akademisi tarafından Türk antroponim ve etnonimleri sözlüğünü hazırlamakla görevlendirilir. Rasony 60.000 dolayında kişi ve boy adı fişi oluşturur. “Onomasticon Turcicum” adını verdiği çalışmayı

⁵⁶ TDK, TS, s. 21.

⁵⁷ Fuat Köprülü, “Türk Onomastique'i Hakkında”, *İÜEF Tarih Dergisi*, Cilt I, 1950, s. 221-235.

⁵⁸ Ahmet Caferoğlu, “Türk Onomastiğinde At Kültü”, *Türkiyat Mecmuası*, 1953, s. 201-211; Ahmet Caferoğlu, “Türk Onomastiğinde Ay ve Güneş Unsurları”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XIII, İstanbul 1965, s. 19-28; Ahmet Caferoğlu, “Azerbaycan ve Anadolu Folklorunda Saklanan İki Şaman Tanrısı”, *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14, 1958, s. 65-75; Ahmet Caferoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu Onomastiğinde, Epitheta Ornantia, Karakteristik Çizgileri”, *Türkiyat Mecmuası*, XIV, 1965, s. 25-36; Ahmet Caferoğlu, “Dedem Korkut Hikâyelerinin Antroponim Yapısı”, *TDAY Belleten*, 1959, s. 59-80; Ahmet Caferoğlu, “Türk Onomastiğinde Köpek Kültü”, *TDAY Belleten*-1961, 1962, s. 1-11; Ahmet Caferoğlu, “Kaşgarlı Mahmud'a Göre Akraba Adları”, *Türk Dili*, XXVII/253, 1972, s. 23-26.

⁵⁹ Laszlo Rasony, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971.

bitiremeden ölür. On yıl kadar Rasony'ye projede asistanlık yapan İmre Baski 1986 yılında 20.000'den fazla onomastik girdi içeren bir ön baskı yayımlar.⁶⁰ Rasony adları belirlerken Eski Türkçe ve Türkiye Türkçesini dışarıda bırakarak öbür Türk şivelerini esas almıştır. Türkiye Türkçesi için de benzer bir çalışma yapılmalıdır.⁶¹

Hasan Eren'in iki makalesi Türk onomastiğinde büyük önem taşır. İlk makale Köprülü'nünki ile aynı adı taşır ve Köprülü Armağanı'nda yayımlanmıştır.⁶² Eren bu yazıda Köprülü'nün Kutalmış ve İltutmuş adları için kullandığı metodolojiyi kullanarak Altın Ordu hanlarından Özbeg, Tımbeg ve Canıbeg adlarını doğru okunuş olarak önerir. Bu yazı ile eski metinleri okumanın yalnızca eski harfleri bilmekle mümkün olmayacağı, tarih ve coğrafya bilgisi başta olmak üzere pek çok bilgi dalının yardımının gerektiği, bu ortak çabanın adının onomastik olduğu bir kez daha ve güçlü olarak vurgulanır. Eren'in ikinci yazısı Türk yer adları üzerinedir. İlk bölümünde toponiminin gelişimini sunan bu yazıda Eren Türkçe yer adlarının arkasında büyük bir tarih, etnoloji, genealoji, kültür ve sosyoloji bilgisi saklı olduğunu geniş bir örneklem kütesi üzerinden gösterir. Yazının ana fikrini “*yer adı en kısa şekilde belirtilmiş bir adrestir*” cümlesiyle özetlemek mümkündür.⁶³

Köprülü'nün iki tarihsel kişi adı üzerinden başlattığı Türk onomastiği geleneğinin en önemli eseri Sümer'indir. Bu eser başlangıçtan XVI. yüzyıla değin Türk devletlerinde görev almış kişilerin adlarını ve onlar hakkında derlenen bilgileri içermektedir.⁶⁴

Türk ad bilgisine arşiv çalışmalarıyla önemli katkılarda bulunmuş olan Kurt, geleneksel yaklaşımla onomastiğin özel adlar bilimi anlamına geldiğini ve kişi adlarını konu alan bölümüne antroponimi, yer adlarını konu alan bölümüne ise toponimi adının verildiğini belirtmektedir.⁶⁵

⁶⁰ Laszlo Rasonyi, Imre Baski, *Onomasticon Turcicum: Turkic Personal Names*, 2007, Parts I-II.

⁶¹ Halil Açıkgöz, “Türk Onomastiği”, *İÜ TDED*, C. XXVI, 1986-1993, s. 351-354.

⁶² Hasan Eren, “Türk Onomastique'i Hakkında”, *Fuad Köprülü Armağanı*, Ankara 1953, s. 345-350.

⁶³ Hasan Eren, “Yer Adlarımızın Dili”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1965, s. 155-165; Hasan Eren, *Yer Adlarımızın Dili*, Ankara 2000; Çalışma 3 Nisan 1965'te TDK'da verilen bir konferansın metnidir.

⁶⁴ Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, İstanbul 1999, Cilt: I-II.

⁶⁵ Yılmaz Kurt, “Adana Sancağında Kişi Adları”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XV/26, 1991, s. 169-252; Yılmaz Kurt, “Sivas Sancağında Kişi Adları”, *OTAM*, S:4, 1993, s. 223-290; Yılmaz Kurt, “Osmanlı Tahrir Defterlerinin Onomastik Değerlendirilmesine Uygulanacak Metod”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S: 16, 1996, s. 45-59.

Türkçede adbilim alanında çalışanlar öncelikle Aksan'ın dilbilim çerçevesinde yaptığı ayrımı⁶⁶ örnek almaktadırlar⁶⁷. Bağımsız bir kitap adı olarak “Türk Adbilimi”, Sakaoğlu'nun eserine başlık olarak verilmiştir. Dar anlamda adbilimin alt dallarını Sakaoğlu Aksan'dan hareketle şöyle sayar⁶⁸:

1. Kişi adlarıyla uğraşan dal: *Antroponymie*
2. Yer adlarıyla uğraşan dal: *Toponymie*
3. Dağ adlarıyla uğraşan dal: *Oronymie*
4. Su adlarıyla uğraşan dal: *Hydronymie*

Sakaoğlu'nun sıralamasındaki üçüncü ve dördüncü başlıklar bağımsız dallar olmayıp ikinci başlığın alt dallarıdır. Üstelik yer adları dağ ve su adlarından ibaret değildir. Nitekim adbilimin göreceli olarak daha gelişmiş olduğu ve onomastiğin orta ve yüksek öğretimde ders olarak da okutulduğu⁶⁹ Azerbaycan'da çok çeşitli ve geniş tasniflere rastlanmaktadır.⁷⁰

Buraya değin yapılan açıklamalar ışığında adları konu alan bilim dallarını ikiye ayırmak gerektiği anlaşılmaktadır. Bu iki dal aşağıda tablo biçiminde gösterilmektedir:

1	Onomastik=>	Ad bilgisi=>	Özel Adbilim
2	Onomatoloji=>	Adbilim=>	Genel Adbilim

Bu çalışmada aksi belirtilmedikçe adbilim terimi ile hem özel hem de genel adbilim kastedilmektedir. Gerekli durumlarda özel ve genel sıfatları kullanılmıştır.

Güncel adbilim çalışmalarında geleneksel adbilim tasnif ve terimleri yeterli gelmemektedir. Onomastik kolunun yanında yer alan onomatoloji teriminin Türkçede nasıl karşılanacağı da kesinleşmiş değildir. Onomatoloji için “genel adbilim”, “geniş adbilim”, “adbilim” gibi terimlerin kullanılabileceği yukarıda belirtilmişti. Oysa onomastik ile onomatoloji arasındaki fark, özel ad ile cins adı arasındaki ayrıma

⁶⁶ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil..*, C.I, s.32; Doğan Aksan, *age.*, C.III, s. 423-424.

⁶⁷ Saim Sakaoğlu, *Türk Adbilimi-I: Giriş*, Ankara 2001, s. 10-11; Celaleddin Çelik, *İsim Kültürü ve Din, Şahıs İsimleri Üzerine Bir Din Sosyolojisi Denemesi*, Konya 2005, s. 13.

⁶⁸ Saim Sakaoğlu, *age.* s. 11.

⁶⁹ J.H. Memmedaliyev, *Azerbaycan Onomastikası*, Bakü, 1990. (Bu kitap Nahcivan Devlet Pedagoji Enstitüsü tarafından ders kitabı olarak okutulmak üzere hazırlanmıştır.)

⁷⁰ Kurbanov adbilimin alt dallarını şöyle sıralar: Antroponimler, etnonimler, toponimler, hidronimler, zoonimler, kozmonimler, ktematonimler. Afat Kurbanov, *Azerbaycan Onomastikası*, Bakü, 1986, s. 34; Adilov-Paşayev de adbilimin alt dallarını şöyle sıralar: Antroponimika, toponimika oykonim, horonim, oronim, hidronim, urbanonim, drimonim, dromonim, zoonimika at, inek, it, koyun ve keçi adları. Bakınız: M. Adilov- A. Paşayev, *Azerbaycan Onomastikası*, Bakü, 1987; Yer adlarının alt dallara dağılımı ve terminolojisi için en önemli kaynak ise Azerbaycan oykonimleri, oronimleri, hidronimleri sistemini inceleyen Ahmedov'un eseridir. Bakınız: Tefik Ahmedov, *Azerbaycan Toponimikasının Esasları*, Bakü, 1991, s. 285-291.

dayanmaktadır. Kurgun özel adlar ile cins adlarının özellikleri ve farkları üzerine yaptığı çalışmalarda iki ögenin tanınabilmesi ve birbirinden ayrılabilmesi için gösteren ile gösterilen arasındaki anlamda bulunan nicelik yani sayı değeri, duygusal anlam, edinme ve ihtiyaca dayalı öğrenme, morfolojik-sentaktik-leksik özellikler, isim tamlaması kuruluşundaki iyelik ve ilgi farkı, vurgu, yazım, çevrilebilirlik gibi bazı ölçütlere vurgu yapmıştır.⁷¹ Arapça “cins” sözcüğü Türkçede sıklıkla sıfat olarak işletilmekte ve “cins ad” biçiminde kullanılmaktadır. Doğru kullanım “cins adı” biçiminde isim tamlamasıdır. Cins adının karşılığında tür adı da denilmektedir. Cins veya tür adı ile nitelik veya anlam bakımından benzerlik ilişkisi içinde olan nesne, varlık ya da kavramların adları kast edilir. Bu adlar içerdikleri anlamın kapsamına göre üst anlam, orta anlam ve alt anlam gibi basamaklara veya geniş ve dar gibi anlam alanı düzeylerine göre yapılandırılabilir.

Genel adbilim içindeki ögelerin mantıksal anlam açısından tasnifi yapılırken denklik, kaplam ve işlem yönünden nasıl bir yapı içinde basamaklandırılacağı konusunda evrensel ve genelgeçer ilkeler mevcut değildir. Bu çerçevede genel adbilim iki ana kola ayrılabilir. Birinci kolda anlam yönünden küme ve kaplam değeri taşıyan, “geniş anlamlı tür adları” yer almaktadır. Üye ve işlem değeri taşıyan tür adları için ise “dar anlamlı tür adları” denilebilir. Dilbilgisi ve dilbilim kaynakları özel adlar (name) ile tür adları (noun) arasında bir ayrım yapmakla birlikte, tür adlarının içinde kavram alanına göre⁷² kaplam ve işlem değeri yönünden küme veya üye adına ya da geniş veya dar anlamlı oluşuna göre bir ayrım yapmamaktadır. Bu çerçeve içinde adların durumu aşağıda tablo biçiminde gösterilmiştir:

Adlar		
Özel Adlar (Onomastik birimler)	Tür adları (Onomatolojik birimler/Sözlükbirimler)	
	Geniş anlamlılar	Dar anlamlılar

Kutadgu Bilig’deki tür adları veya genel adlar üzerinde de çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bunlar esere ilişkin bibliyografyalarda da görüleceği gibi farklı modeller

⁷¹ Levent Kurgun, “Özel Ad-Cins Ad Hakkında”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 7/2, 2010, s. 102-110; Levent Kurgun, “Özel Adlar ve Sözlük Birimleri Üzerine”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI/2, 2011, s. 293-307.

⁷² Saussure kavram alanı içindeki anlam basamaklarına değer (value) demektir. Kavram alanı sistemik bir terimdir. Her kavram alanı kendi içinde sistemli bir bütündür. Adlar ve genel olarak sözcükler tek tek değil bu sistem bütünlüğü içinde anlam kazanırlar. Bu yüzden anlam ile kullanım birbirine bağlıdır. Adın yeri aynı zamanda sistemdeki değerini de vermektedir. Çünkü hiçbir sözcük tek başına anlamlı değildir. Ait olduğu bütünlük içinde bir yeri ve değeri vardır. Saussure’ün değer görüşü sonradan Trier tarafından kuramlaştırılmıştır. Adbilim araştırmalarında kavram çözümlemesi yapılırken Saussure’ün ve Trier’in kuramına dayanılmaktadır. Ferdinand de Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*, İstanbul 1998, s. 170; Doğan Aksan, “Kavram Alanı-Kelime Ailesi İlişkileri ve Türk Yazı Dilinin Eskiliği Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten: 1971*, Ankara 1989, s. 254-262; Seda Gökmen, “Kavramsal Umlama ve Öntürler”, *AÜDTCF Dergisi*, 53/2, 2013, s. 165-179.

kullanılarak yapılan çalışmalardır. Örneğin hayvan adlarını konu alan incelemeler, farklı tasnif modelleri kullandıkları ve hayvan adlarının içerdiği sistemin öbür ad gruplarına içkin sistemle ilişkisini dikkate almadıkları için, malzeme üzerinde tematik sözlük oluşturma çalışmalarına katkı sağlamaktan öteye gidememektedirler. Üstelik bütün tür adlarına ilişkin kapsayıcı incelemeler de henüz mevcut değildir.

Kutadgu Bilig'deki adlar veya söz dağarcığı üzerinde yapılan çalışmaların bir başka ortak yönü de metne değil Kutadgu Bilig İndeksine dayanmalarındır. Dolayısıyla İndeks çerçevesinde yapılan bir çalışma, metni eksiksiz ve doğru bir biçimde yansıtmamaktadır. Uzmanlarının da bildiği gibi İndeks etrafında çeşitli sorunlar vardır. Ancak bu sorunların çözümü çalışma kapsamına girmemektedir.

Kutadgu Bilig'deki özel adlar üzerinde yapılan en önemli çalışma Ergene'nin kaleminden çıkmıştır. Ergene⁷³ ilkin ana ve yardımcı özel kişi, hükümdar, peygamber, halife, bilgin, efsanevî kahraman adlarını, ikinci olarak şehir, ülke, bölge, gezegen, yıldız, burç adlarını, üçüncü olarak kavim, ulus, boy adlarını, dördüncü olarak eser ve dil adlarını, beşinci olarak dinî adları incelemiştir. Ergene Kutadgu Bilig bütüncesi içinde örneklem kitlesi olarak çeşitli alt gruplara ayrılan 125 özel ad üzerinde durduğu incelemesinde, özel adın geçtiği ilgili beyti andıktan sonra, Arat'ın verdiği karşılıkları esas almıştır.

Eserdeki ad malzemesi özel ve genel adbilim açısından gözden geçirildiğinde ilk dikkati çeken özellik şudur: Metinde özel kişi ve özel yer adları ile geniş ve dar tür adları, söz varlığının üçte ikisine yakın bir toplam oluşturmaktadır. Hacıeminoğlu, Kutadgu Bilig İndeksine dayalı olarak yaptığı sayımda 2961 madde başı ve bunun içinde 1861 ad belirlemiştir.⁷⁴ Üşenmez bu sayıyı yine 2961 sözcük içinde 2015 ad olarak belirlemiştir.⁷⁵ Yavuz ise ad veya sözlükbirim sayısına değinmeksizin İndeks'e yaptığı eklerle toplam sözcük sayısını 3190 olarak belirlemiştir.⁷⁶ Bu söz dağarcığı kuşkusuz dönemin söz varlığının yazarın kaleminden süzülen bir bölümünü yansıtmaktadır.

⁷³ Oğuz Ergene, "Kutadgu Bilig'de Özel Adlar", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, LVIII, 2017, s. 245-288.

⁷⁴ Necmettin Hacıeminoğlu, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, 2008, Ankara s. 2.

⁷⁵ Emek Üşenmez, "Karahanlı Eserlerindeki Söz Varlığı Hakkında", *Akademik İncelemeler Dergisi*, III/1, 2008, s. 247-253.

⁷⁶ Kemal Yavuz, "Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXXVI, 2008, s. 145.

Kutadgu Bilig'in müellif nüshası elde bulunmamaktadır. Elde olan üç nüsha da yazılışından birkaç yüzyıl sonra yapılan istinsahlardır. Radloff iki Arap harfli metni⁷⁷ bir ciltte birleştirmiş, Uygur harfli metni de ayrı bir cilt⁷⁸ olarak düzenlemiş ve iki cilt hâlinde yayımlamış; Arat da üç nüshayı tek nüshaya indirerek hem metin hem de çeviri olarak yayımlamıştır. Sertkaya'nın da belirttiği gibi Arat metni bugün dördüncü bir nüsha olma özelliği kazanmıştır.⁷⁹ Bundan dolayı çalışmada Arat metni esas alınmıştır. Arat metninden dijitalize edilen Kaçalın metni⁸⁰ işlenerek metin transkripsiyonlu hale getirilmiştir. Arat'ın yaptığı gibi mensur ön sözün satırları (A), manzum ön sözün dizeleri de (B) ile gösterilmiştir. Ana metnin beyitlerine ise yalnızca sıra numarası verilmiştir. Metindeki bütün sözcükler listelendikten sonra sözcük türü açısından adlarla öbür sözcük türleri birbirinden ayrılmıştır. Bu noktada ad olarak işletilen örneğin renk adları gibi bazı sıfatlar ad listesine eklenmiştir. Metinde ad belirlendikten sonra hangi beyitlerde kaç kere geçtiği belirlenmiş ve ardından yaklaşık 700 sözcükten oluşan adların oluşturduğu örneklem kütesi somuttan soyuta, özelden genele, kişiden Tanrı'ya, içten dışa ve merkezden dışarıya doğru yaşamın bütünlüğü içinde yer alan varlık biçimleri dikkate alınarak tematik açıdan tasnif edilmiştir.

Çalışma giriş ve sonuç bölümleri dışında on dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde kişi adları incelenmiştir. Kişiden yola çıkılarak ikinci sırada vücuda ilişkin adlar incelenmiştir. Bu bölümde de önce vücudu ifade eden geniş anlamlı tür adları, sonra da vücudun baştan ayağa ve dıştan içe doğru unsurlarını dile getiren dar anlamlı tür adları incelenmiştir. Üçüncü bölümde akrabalığa ilişkin geniş anlamlı tür adları ve özel olarak bir akrabalık durumunu dile getiren dar anlamlı akrabalık tür adları incelenmiştir. Dördüncü bölüm olan meslek adlarında önce meslek anlamını veren geniş anlamlı tür adları incelenmiş, ardından tek tek sektörlerine göre meslekleri gösteren dar anlamlı adlar ele alınmıştır. Meslek adları incelenirken mesleğe ilişkin terimler ve araç gereç adları da ele alınmıştır. Çünkü çoğu meslek adı o mesleğe konu olan nesne veya eşyanın adından türetilmiştir. Beşinci bölüm topluluk adlarını konu almaktadır. Burada yine önce geniş anlamlı tür adları, sonra da özel topluluk adları ele alınmıştır. Altıncı bölüm, topluluk

⁷⁷ W. Radloff, *Jusuf Chass-Hadschib Aus Bälasagun, Kudatku Bilig, Der Text in Transscription Herausgegeben*, Petersburg, 1910, Theil II.

⁷⁸ W. Radloff, *Jusuf Chass-Hadschib Aus Bälasagun, Kudatku Bilig, Der Text in Transscription Herausgegeben*, Petersburg, 1891, Theil I.

⁷⁹ Ayşegül Sertkaya, "Kutadgu Bilig'in İngilizce Çevirileri", *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri Kitabı*, Ankara 2011, s. 463.

⁸⁰ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig: Metin*, (haz. Mustafa S. Kaçalın), 2008, (e kitap).

adlarına bağılı olarak kullanılan dil adlarını konu almaktadır. Burada metinde anılan üç dil; Türkçe, Tacikçe ve Arapça üzerinde durulmuştur. Yedinci bölümün konusu olan yer adlarında daha önce başvurulmayan bir yaklaşım kullanılmıştır. Tür adı olarak kullanılan yer adları bölümün başında çözümlenmiş ve ardından “özel yer adları” yani geleneksel onomastikte toponimi olarak bilinen yer adları incelenmiştir. Renk adları, sekizinci bölümde değerlendirilmiştir. Önceki bölümlerde olduğu gibi renk anlamına gelen geniş anlamlı tür adları ilk alt bölümün konusunu oluştururken ikinci alt bölümde dar anlamlı tür adı ve özel ad durumuna dönüşen renk adları değerlendirilmiştir. Dokuzuncu bölümde bitki adları, onuncu bölümde ilaç adları, on birinci bölümde yiyecek-içecek adları, on ikinci bölümde hayvan adları, on üçüncü bölümde gök cisimleri ve burç adları, on dördüncü ve son bölümde ise dinî adlara yer verilmiştir. Aslında çalışmanın arka planında varlık alanının üç bileşeninin oluşturduğu kişi-evren-Tanrı sıralaması yatmaktadır. Eser de bir bakıma bu sıraya göre planlanmıştır. Kutadgu Bilig Balasagun’dan Kaşgar’a, çevreden merkeze, Aytoldı’dan Ögdülmiş’e, babadan oğula, kuttan bilgiye, kutsaldan dünyevîye, doğumdan ölüme doğru bir yolculuktur. Fâtiha sûresi ile başlayıp Nâs sûresi ile biten Kur’ân-ı Kerîm Tanrı’dan kişiye doğru bir ileti sunarken Kutadgu Bilig kişiden Tanrı’ya doğru yolculukta kılavuzdur. Biri Tanrı’nın gönderdiği, öbürü ise Tanrı’ya götüren öğütleri içerir. Yusuf Has Hâcib böylece Kur’ân-ı Kerim’e nazîre yazmak yerine âdetâ onu Türkçede söylemeye çalışan ve kut yani îmânı, takvayı, iki cihan saadetini öğreten bir metin kaleme almıştır. Böylece kişiden Tanrı’ya, genelden özele ve somuttan soyuta doğru bir yol izlemiştir. Kutadgu Bilig üzerinde yapılacak bütünlüklü bir incelemede anılan yolculuğun ve yönelişin dikkate alınmaması düşünülemez.

Sonuç bölümünde adların ait olduğu konular kapsamında kullanım sıklığı ve yüzdelik değerleri büyükten küçüğe doğru sıralanıp grafikler biçiminde gösterilmiş ve bu grafikler yorumlanıp değerlendirilmiştir. Adların kullanım sıklığı ve yüzdelerinin ortaya konması kavramların edimsel niteliğinin belirlenmesini sağlamaktadır. Böylece hangi adların önemli ve merkezî rol oynamadığı, hangilerinin ikincil değer taşıdığı, kültürel yapı ve tematik sistem içinde dalga kuramına göre kavramların nasıl yapılandığını gözlemlene imkânı vermektedir.

Dilsel yapı galaktik bir sisteme de benzetilebilir. Bu sistem içinde kullanıma bağılı olarak adların belli bir hiyerarşisi veya daha uygun bir terimle taksonomisi vardır. Bazı adlar zamanla değişip dönüşen bu sistemin içinde merkezde yer alırken bazıları çevredeki halkalarda yer alır. Yani evrensel, değişmez, durağan dilsel yapılardan söz edilemez. Bir

dili konuşan her bir öznenin bu kısa süremde gözlemlenemeyecek, ancak yüzyıllar içinde fark edilebilecek değişim ve dönüşüme küçük küçük, ama mutlak bir katkıları vardır.

Bu çerçeve içinde Kutadgu Bilig'e ilişkin olan bu çalışmanın on dört ana bölümünde de, bu bölümlerin içindeki alt bölümlerde de adların sistemlerine bakıldığında Yusuf Has Hâcib'in ve onunla konuşan, onu dinleyen yaşlılarının, büyüklerinin ve küçüklerinin dünya görüşlerindeki sistemlerin yapısal özdeşliği belirgin biçimde gözlemlenebilmiştir. Buna göre kavram haritası çeşitli alt dairelerin büyük daireleri içerdiği, aralarında kesişim kümelerinin bulunduğu söylenebilir. Bu duruma halka, daire ve dalga kuramı olarak bakmak mümkündür. Aynı durumun atomik modele benzetilmesi de mümkündür. Atomik yapı metafor olarak yeğlendiğinde atom altı parçacıkların toplamı olan atom ile atomların oluşturduğu bileşikler arasında nasıl yapısal eşdeğerlikler varsa, biyolojide nasıl hücre yapıları atom gibiyse ve hücreler bölünüp çoğalarak dokuları, dokular organları, organlar sistemleri ve sistemler vücudu oluştursa; Kutadgu Bilig'de de atom ya da hücre karşılığında anlamlı sözcüklerin ve bunların içinde de öncelikle adların bulunduğu düşünülebilir. Dolayısıyla her türlü dil incelemesi ve bunlar arasında önemli bir yer tutan adbilim incelemesi sonuçta adlardan sembol dizgelerine ve oradan kültürel değerlerin mantığına doğru ilerleyen bir süreç veya bir yolculuktur. Anlam dünyası yukarıda da denildiği gibi yapı bakımından birbirine benzeyen biyolojik, psikolojik, sosyolojik, politik, hukukî, ekonomik, mistik, dinsel, sanatsal vb. sistemlerin oluşturduğu bir dünya görüşünün ürünüdür. Dünya görüşü anlam dünyasını belirlerken anlam dünyası da dünya görüşünü etkiler.

Adlara ilişkin verilerin çözümlenmesi ve anlamlandırılmasında sözcüklerin, deyimlerin, ikilemelerin, âyet ve hadis değeri taşıyan ifâdelerin kaplamına, işlemine ve anlam denkliklerine göre kavram çözümleme yöntemine başvurulmuştur. Bu süreçte benzetmelere, metaforlara, mitolojik öğelere, sembollere, sözcüğün metindeki sıfat, zarf, fiil gibi öğelerle etkileşim içinde kullanımına, yakın anlamlı ve karşıt anlamlı sözcüklerle ilgisine, beyitlerin bağlamına, sözcüğün yapısına, çekimine, Arat'ın verdiği anlama ve metin çevirisine bakılmıştır. Sözcüğün artzamanlı ve eşzamanlı olarak Kutadgu Bilig'in çağdaşı, öncesi ve sonrasında yazılan metinlerle denetimi ve karşılaştırması yapılarak yatay ve dikey ekseninde anlam ve biçim değişimleri değerlendirilerek sözcüğün anlamının betimlenmesi yoluna gidilmiştir. İlaç adları veya yiyecek-içecek adlarındaki bazı adlarda görüleceği gibi bazen bir sözcük büyük bir anlam ve kültür dünyasının kapısını aralamıştır. Şelise ve fuka sözcükleri bu durumun en iyi örnekleridir. İlk sözcük metni

Himalaya dağlarındaki bir şifa verici maddeye bağlarken ikinci sözcük metni Arap kültüründeki şerbet çeşitliliğine bağlamıştır. Böylece Bağdat'tan İran'daki Fars eyaletine değin yaygın parfüm kültürünün de gözlemlenmesi mümkün olmuştur. Buna göre başta Dîvânu Lugâti't-Türk olmak üzere Clauson sözlüğü, Drevnetyurskiy Slovar, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, Doerfer sözlüğü, Röhrborn sözlüğü, Ünlü, Üşenmez, Paçacıoğlu, Bayat sözlükleri, Müfredat, Kamûsü'l-Muhît, Burhan-ı Katı', Arapça-Farsça-Latince-Almanca-İngilizce vb. sözlükler, Kutadgu Bilig'in Dankoff çevirisi, yine Dankoff-Kelly'nin Compendium'u, Brockelmann'ın Wortschatz'ı, Atalay'ın dizini, konuyla ilgili kitap, makale ve bildiriler, tematik incelemeler, ansiklopedi maddeleri taranıp bunlardaki anlamlar değerlendirilmiştir. Bu işlem sırasında Kutadgu Bilig İndeksi ve düzeltmelerine de başvurulmuştur. Zaman zaman karşılaşılan eksik ve yanlış bilgiler de giderilip düzeltilmeye çalışılmıştır.

Latince de metin sözcüğü “text” ile karşılaşılır. Bu sözcük hem dokumacılıkta hem de edebiyatta kullanılır. Yani “textile” de “texte” de texture köküne dayanır. Yazılı metin de dokuma ürününe benzer. Örneğin halıda dokumacıdan bağımsız bir tezgâh ve bu tezgâhın dikey yerleştirilmiş ipleri vardır. Bunlar yazıdaki satır veya indekse benzer. Dokumacı oluşturacağı motifler için çeşitli renklerdeki iplerle bu dikey ipleri tutarak bunlara ilmek atar. Her ilmek diziminden sonra bir sıra geçki ipi yerleştirir. Belli dizim işlemlerinden sonra sıraları yani satırları özel bir tarakla sıkılaştırır. Metinde ilmekler sözcüklere karşılık gelir. Cümleler ise motif gibidir. Her motif kendi içinde belli malzemeleri ve onları birbirine bağlayan kuralları içerir. Metinde bu öğeleri karşılamak için başka terimler kullanmak gerekir. Dikey ipler, tematik sözcük listelerine, her toplumun kültürel kimliği içinde dizinlenmiş ad dizinlerine benzer. Bu alan dilbilimde çağrışım alanıdır. Çağrışım alanının geleneksel dilbilimdeki adı paradigmadır. Paradigmatik yapının ifadesi sentagmatik malzeme ve kurallar kullanılarak gerçekleştirilir. Saussure sözcüklerin anlam ve değerlerini tartışırken statik bir yapısalci yaklaşımla paradigmatik ve sentagmatik yapıların bileşimini çözümlemeyi önerir. Bu işlemde dili kullananın etkisi gözardı edilir. Öznesiz ve bireyden bağımsız bir yapı olarak gördüğü dili Saussure donuk ve değişmez kurallara bağlı olarak işleyen bir dizge olarak kabul eder. Chomsky Saussure'ün statik⁸¹ kurgusundaki paradigmatik ve sentagmatik bireşim alanına edinim alanı olarak bakar. Competence adını verdiği bu düzeyde birey

⁸¹ Gösterge olarak sözcüklerin nedensizliği ve değişmezliğini savunan Saussure'e göre dile birey yada toplum müdahale edemez. Dil kuralları kendini bireye de topluma da dayatır. Seçim gibi görünen durumlar gerçekte zorunludur. Bakınız: Ferdinand de Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*, İstanbul 1998, s. 116.

edilgindir. Dil edinimi sürecinde yalnızca alıcıdır. Ancak konuşma yeteneğini edinim sonucunda geliştirince konuşma eylemine geçer ve bu aşamada artık performance yani edim süreci başlar. Konuşma veya yazma, dokumacının halı dokumasına veya çiftçinin bir tarlayı sürüp ekerek ürün almasına benzer. Ortaya çıkan ürün paradigmatic ve sentagmatic malzeme ve kurallar içermesine karşın artık o ürün kişisel bir değer taşır. Kişisel üretim alanına pragmatik denir. Üretici ve dönüştürücü özne çeşitli pratiklerle dizin ve dizim öğelerini kullanarak dil tarlasını ekip biçer, kendi halısını dokur veya kendi metnini oluşturur. Bir yazınsal metin bu durumda üç ana ögenin bireşimidir:

1. Paradigmatik öğeler
2. Sentagmatic öğeler
3. Pragmatik öğeler

Pragmatik yani bireysel yaratıya, uygulamaya dayalı ürün olarak bir yazınsal metin içerdiği öğelere ayrıştırılıp çözümlenmeye girişildiği zaman incelemeciye sonuçtan sebebe doğru gidilecek bir yolculuk süreci sunar. İncelemeci bu süreçte yazarın hangi dizin öğelerini yani paradigmatic kaynakları hangi sentagmatic kural ve düzeylere göre birleştirdiğini bulmak zorundadır. Her yazarın birleştirme becerisi doğal olarak başkalarından farklıdır. Örneğin hayvan adları içinden bir adı örneğin kayın ağacını bitki adlarından hangisiyle, örneğin aslanla; kuş adlarından hangisiyle, örneğin kartalla; gök cisimlerinden hangisiyle, örneğin güneşle; siyasal aktörlerden hangisiyle, örneğin hakanla ilişkilendireceği ve bunu hangi sentagmatic kural ve ölçülere göre ifade edeceği yazarın kendi tercihidir. Bu tercihini uygularken fonetik, morfolojik, leksik, sentaktik ve semantik statik yapılardan yani sentagmatic alandan araçlar kullanır. Adbilimsel inceleme işte bu işlem sırasında yazarın leksik ve semantik düzeyde toplumun, kültürün hangi sembol sistemine göre hangi adları seçtiğini ve bu seçimiyle hangi iletiyi okura sunmak istediğini bulmaya yönelik bir çözümleme sürecidir.

Sözcüğü odak alarak başka sözcüklerle ilişkisi içinde anlam yönünden incelemek kullanıcının edimsel alanında yarattığı anlam dizgesinin çözümlenmesine ve anlaşılmasına hizmet eder.

Bu açıklamalar ışığında kültürel değer sistemleri ve o sistemleri sembolize eden adlar yazarın seçimleri aracılığıyla birleştirildiğinde, Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'de gerçekleştirdiği pragmatik aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Paradigmatik alan

Dinî adlar sistemi				
Gökbilim adları sistemi				
Hayvan adları sistemi				
Yiyecek içecek adları sistemi				
İlaç adları sistemi				
Bitki adları sistemi				
Renk adları sistemi				
Yer adları sistemi				
Dil adları sistemi				
Topluluk adları sistemi				
Meslek adları sistemi				
Akrabalık adları sistemi				
Organ adları sistemi				
Kişi adları sistemi				
Fonetik düzey	Morfolojik düzey	Leksik düzey	Sentaktik düzey	Semantik düzey

Sentagmatik alan

Yusuf Has Hâcib bu iki alan arasında yarattığı bireşimle kaleme aldığı Kutadgu Bilig’de pragmatik bir performans sergileyerek çağlar aşan büyük bir eser ortaya koymuştur. Eser bugün çoğulcu yapısıyla hem yazıldığı çağı yansıtmakta hem bugünü aydınlatmakta hem de incelemecilere yeni çalışmalar yapma imkanı sunmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KİŞİ ADLARI

1.1. Geniş Anlamlı Kişi Adları

Geleneksel adbilim kişi adlarını özel ad değeriinde olması durumunda ve tarihin zaman ve yer bağlantıları içinde bir anlam taşıması koşuluyla konu edinmektedir. Çünkü tarihsel bilgilerin üretilmesi, düzeltilmesi, tarihin öznesi olarak görülen kişilerin ve onların içinde olduğu toplulukların bilinmesine bağlıdır. Ancak her dilin tür adları içinde insanı dile getiren sözcükler de bulunur. Bu sözcükler o dilin içindeki dünya görüşünün insana nasıl baktığını da yansıtır. Grekçe antropos; Latince huomo; Arapça insan, âdem, beşer, zat, şahıs; Farsça merd; Rusça çelovek; İngilizce human, man, men; Fransızca humain, homme, Almanca mensche; Türkçe kişi, bu bakımdan incelenebilir. Kutadgu Bilig’de belirtilen nitelikte geniş anlamlı kişi adları bulunmaktadır. Bu sözcükler kişiyi organların toplamından fazla bir bütünlük olarak adlandırmada, kişinin toplumsal ve ahlâkî konumunu yansıtmada kullanılmaktadır.

Kutadgu Bilig’de yer alan geniş anlamlı kişi adları unur, yalñuk, kişi ve bundan türetilen kişilik sözcükleridir. Bunların içinde 1052 sıklık oranına sahip kişi adı, Kutadgu Bilig’deki odak ve anahtar kavramların başında gelmektedir. Özel olarak hakana, genel olarak da kişilere seslenerek onların iki dünyada kutlu ve esen olmaları doğrultusunda kılavuzluk eden yazarın kişi adını bu denli çok yinemesi, eserin konusunun insan merkezli olmasından dolayıdır. Bu sözcükten türetilen ve insanlık, insaniyet, Latince humanitas, İng. humanity anlamlarına gelen kişilik sözcüğü de 57 kere yinelenmiştir. Bu iki adın toplam sıklık sayısı, 11. yüzyılda Türklerin ve yazarın yüksek bir insanlık idealine yükselmiş olduğunun kanıtıdır. Kişi kavramı üzerinde yüksek erdem ve niteliklerle donatılmış bir soyut kavram olarak kişilik, Türklerin insanlık ideali yanında Türkçenin soyut kavramlar üretme gücünün de somut bir örneğidir. Kutadgu Bilig’deki geniş anlamlı kişi adları derinlik yönünden anlam taşımanın yanında genişlik açısından da dikkat çekicidir. Örneğin Arapça zât sözcüğünü karşılayan unur ve yine Arapça beşer kavramını karşılayabilecek yalnguk sözcüğü de Türkçenin bin yıl önceki kavram zenginliğini ve anlam genişliğini gözler önüne sermektedir. Aşağıda Kutadgu Bilig’de geçen bu geniş anlamlı kişi adları incelenmektedir.

kişi/kişilik

Kişi sözcüğü Kutadgu Bilig’de en sık geçen sözcüklerden biridir. Yalın durumuyla kişi sözcüğü 1052, türetilmiş biçimi olan kişilik ise 54 kez anılmaktadır. Bu bakımdan Kutadgu Bilig’deki anahtar kavramlardan biri olan sözcüğün çokluk biçimi

“kişiler”in anılma sıklığı ise 97’dir. Bu çokluk biçimi “insanlar” anlamındadır ve “kişiler başı” “kişiler ewi”, “kişiler küni”, “kişiler tili”, “kişiler ara”, “kişiler öze”, “kişiler işi” tamlamalarında tamlayan olarak işletilmiştir. Bunun yanında teklik ve çokluk biçimler pek çok önadla nitelenerek farklı kavramların karşılanmasıyla tamlanan olarak da işletilmiştir.

Clauson, kişi sözcüğünü cinsiyet ayrımı içermeksizin hayvan olmayan, doğaüstü varlık, insan, birey, halk biçiminde tanımlamaktadır. Ona göre Eski Türkçe Runik harfli metinler ile Uygur metinlerinde “kisi” ve “kişi” ayırt edilmeksizin birbirinin yerine kullanılabilmektedir. Bazen sözcük “gişi” biçiminde de görülür. Güncel ağızlarda bu biçimi yaşamaktadır. Clauson’ın “supernatural” nitelemesi “kişi” sözcüğünün anlamını çözmede anahtar değer taşımaktadır. Eğer “kişi” sözcüğü, Arapça “zât” anlamında Kutadgu Bilig’de kullanılan “unur” sözcüğü ile birlikte değerlendirilirse kendisinin bilincinde olan varlığa yani “zât”a kişi, kendinin bilincinde olmayan varlığa ise doğal varlık demek uygun olur. Dolayısıyla “kişi” kavramında doğal durumun üzerinde fazladan bir değer yönü bulunmaktadır. İşte bu noktada doğaüstü varlık olarak insanın Kutadgu Bilig’deki eşdeğeri “kişi” sözcüğü olarak karşımıza çıkmaktadır. Arapçada âdem veya âdem oğlu sözcüğü kendi içinde bir yandan kalıp, form, biçimden ibaret bir “beşer” anlamını, bir de bu beşerin içine değer konulduğunda ortaya çıkan “insan, nâs” anlamını kapsar. Aşağıda bu ilişki gösterilmektedir:

âdem	
zâtı/özü olmayan sıradan âdem: beşer	zâtı/özü olan saygın âdem: ins, insan

Yukarıdaki model Türkçeye uyarlandığında aşağıdaki tablo ortaya çıkar:

kişi	
zâtı/özü olmayan sıradan kişi: yalñuk	zâtı/özü olan saygın kişi: unur

Kişi sözcüğü Kutadgu Bilig’de kimi zaman “kimse” anlamında belgisiz zamir, kimi zaman da önüne gelen çeşitli önadlar ile birlikte tamlanan ad olarak kullanılmaktadır. Yedi yerde kişi sözcüğünden önce “bir” belgisiz sıfatı vardır. Bu beyitlerde kişi sözcüğü “kimse” anlamında belgisiz zamirdir.

Kutadgu Bilig’de çeşitli kişilerin tipolojileri ve nitelikleri de kişi sözcüğünün başına niteleme önadları getirilerek verilmektedir.

Buna göre kişiler şu olumlu ve olumsuz toplumsal, ahlâkî ve karakterolojik nitelikleri taşır:

Kutadgu Bilig’de kişi tipleri	
olumlu nitelikler	olumsuz nitelikler
bügü, bilge, ilçi, kütluğ, ukuşluğ, biliglig, bilig sözledeçi, uwutluğ, törülüg, tarıgçı, tapuğçı, ötüğçi, yarağçı, oğulluğ/uruğluğ, adaşlıg/kadaşlıg yağıçı, yağılığ, begsig, kéneşçi, ilig, buğun başlağıçı, ajunçı, atlıg, asıgılığ, edğü kılıklıg, yazuksuz kereglig serimlig, siziklig, erejlig, keziglig, vefalıg, yanutluğ, oğunmış, oğğurmuş, sakınmış, sakınuk, bışmış, bütülmüş, süzülmüş, tüzülmüş, dünyā ıoğmış, köñli toğmış, sınamış, başından keçürmüş, yaşamış, edğü atanmış, ıawıkmış, teñrilik iş tutar, sewmiş, sewitmiş, küsemiş, törü edğü urmış, kıutağmış, bilmiş, ökünmüş, yolka könmiş kişi	ukuşsuz, biligsiz, uwutsuz, emgeki bilmegüçi, sözlegüçi, uşakçı, ozunçı, kişig satğağıçı, oğulsuz, uruğsuz, yağısız, kıulsıg, isiz, bayat men téğüçi, atsız, asıgsız, yazuklu tegimsiz, erksiz, kıılıksız dünyā işiñe kıatılmış, kıarımış, altun tüğülmüş, muñađmış, yıramış muñukmış

Yukarıda sayılan olumlu nitelikler aynı zamanda ahlâkî bir erdemin ve toplumsal bir değerin göstergesidir. Bu nitelikler bir araya geldiğinde Kutadgu Bilig’de yansıyan Karahanlı dönemi Türk kültüründeki kişi yani insan anlayışı ortaya çıkmaktadır. Olumlu nitelikler olumsuz niteliklere göre hem sayı hem sıklık bakımından daha çoktur. Bu durum yazarın yaşamaya bağı ve umutlu kişiliğinin de bir göstergesidir. Dünyanın daha iyi olabileceğine inancını Yusuf Has Hâcib bu olumlu nitelikleri işleyip geliştirerek yeni kuşaklara aktarmak sâyesinde kötü gidişe engel olunabileceğini savunmaktadır. Dolayısıyla Kutadgu Bilig’in kişi kavramına yüklediği anlam ve değerler, eserin devlet yönetme kılavuzu olma yönünü tamamlamaktadır. Kişi olmazsa toplum da devlet de olmaz. Yusuf Has Hâcib bu gerçeğin bilincinde olarak eserinin anahtar kavramlarından kişi sözcüğünü kullanmaktadır. Kişi adının soyut türevi olan kişilik sözcüğü de Yusuf Has Hâcib’in insan ve insanlık anlayışının boyutlarını gözler önüne sermektedir. Bugün Grekçe karakter, Latince persona ve Arapça şahsiyet karşılığı kullanılan ve Kutadgu Bilig’deki anlamından uzaklaşmış olan kişilik sözcüğü, Yusuf Has Hâcib’in dilinde Latince humanitas, Arapça insaniyet anlamındadır. Kişilik sözcüğü, geçtiği 44 yerde 54 kere kullanılmıştır. Bu satır veya beyitlerde insana insanca davranmak, insanlığa insanlıkla karşılık vermek, merhetli olmak, iyilik etmek, cömert olmak gibi ahlâkî değerler ile donanması gerektiği öğütlenmektedir. Bu öğütleri anahatlarıyla şöyle sıralamak mümkündür:⁸²

⁸² C.0071. bāb kişilikke kişilik yanut kılmakın ayur

0414. kişilikke himmet mürüvvet kerek / kişi kıadri himmet mürüvvet yañı

0457. ne edğü bolur beg ol edğü kişi / kişilik bile itse il kün işi

İnsanlık iki ayaklıdır: merhamet ve cömertlik. İnsanlığın başı merhamet ve vefadır. İnsanlık hayır, iyilik ve eliaçıklık ile birdir. İnsanlık cesaret ve mertlik gerektirir. İnsanlığın temeli güzel huydur. İnsanlık muhtaçları giydirip açları doyurmaktır. İnsanlık borcunun ödenmesi kul hakkı değil insanlık hakkıdır. İnsanlığın gereği tuz ekmek hakkını ödemekten geçer. İnsanın insana borcu insanlıkla ödenir. Doğruluk ile insanlık bir bütündür. Bir insan bütün insanlığı temsil eder. Bunun için ona insan denmiştir. İnsana bir şey olursa insanlığa yazık olur. İnsanlık elden bırakılmamalıdır. İnsanlığa insanlıkla karşılık verilmelidir. İnsanlığı insanlıkla karşılamalı ve onunla dengelemelidir. Çünkü insana insanlık yakışır, insan sığırlık etmemelidir. Her işte insanlık gözetilmelidir. Bilge kişiden insanlık doğar. İnsanı yaptığı insanlık gösterir. Devlet işlerinde ve halka hizmette

-
0865. könilik kerek erke kıpsa kıtun /könilik atı ol kişilik bütün
 0866. kız ermez bu yalñuk kişilik kız ol / az ermez bu yalñuk könilik az ol
 0869. kız ermez kişi kör kişilik kız ol / köni çın kişileri öğdi ukuş
 0934. aklılık kişilik asıg edgölük / bu edgü kişidin kelir belgölüg
 1357. negü tér eşitgil bağırsak kişi / bağırsaklık ol kör kişilik başı
 1546. kişi isiz ermez kişilik isiz / eren isiz ermez könilik isiz
 1596. kişilikni kıdma ay aslı kişi / kişilik kılu tur kişike tuşı
 1599. yorı ud atanma kişilik kıla / kişike kişi bol kişilik bile
 1600. kişilik üçün at urundı kişi / kişilik bile at kötürdi kişi
 1634. ötemiş bolayın atası hakkın / kılayın kişilik bağırsaklıkın
 1635. bu aytoldı tapğı telim erdi kör / kişilik kılayın anıñ yañı kür
 1636. kişilik tidüküm bolur edgölük / bu edgü bolur ol yégü kedgölük
 1690. kişilik kıluurka kişilik anut / kişilik teñinçe törü kıl yanut
 1691. vefāka vefā ol kişilik hakkı / vefā kıl kişi bol atıñnı beğüt
 1750. könilik bütünlük bile kıl bu eş / kişilik bile kıl kamuğ türlüğ iş
 1945. negü tér eşitgil bağırsak kişi / bağırsaklık ol kör kişilik başı
 2040. negü tér eşitgil vefālıg kişi / vefā ol kişike kişilik başı
 2308. kişilik kıluurka kişi bol tuşı / kişi mundağ urdı kişilik ulı
 2321. kişilik kılıglı mançlıg ağı / tuz etmek hakkı tép öter er hakkı
 2476. yaruğ tutsa yüz köz kişike küle / kıluur edgü tutsa kişilik bile
 2738. bu yañlıg kişike mansa bolur / kişilik tilese anıñdın kelür
 2873. ukuşluğ kişidin kişilik kelür / biliglig kişiler kişisi bolur
 2896. ukuşluğ kerek hem bilig keğ bilir / ukuşluğ kişidin kişilik kelir
 2970. ay ilig kişilik mürüvvet bolur / mürüvvet kişike tarikat bolur
 2985. kişi emgek ıdsı kişi yurnıña / yanutı kişilik kıluur ornıña
 3016. idi yağışı urduñ kişilik ulı / bu ol çın vefālıg kişiler yolu
 3130. bağırsak yok erse ajunda talu / kişilik kaçan turğay erdi tolu
 4236. tağı bir sağınuğ bayatıg bilir / kişi ol kişilik munıñdın kelir
 4284. bu yañlıg bolur ol kişi ağılsı / kişike kişilik kişi belgüsi
 4554. negü tér eşit köñli alçaq kişi / kişilik kılıglı kişilik tuşı
LXXV könilikke könilik kişilikke kişilik kıluurka ayur
 5765. ajun boldı erse törü öñdisi / kişike kişilik bolur belgüsi
 5787. negü tér eşitgil kişi edgüsi / kişilik bolur çın kişi belgüsi
 5788. kişilik kıl ay er kişi bol uluğ / kişi mundağ urdı kişilik yoluğ
 5789. kişi bol kişike kişilik kıluur / kişi atı öğdi özüñke alın
 5795. negü tér eşitgil ay köñli yağıñ / kişilik kılıglı bağırsaklıkın
 5816. sewindi kör öğdülmüş aydı kıdaş / bu yañlıg kerek ay kişilikke baş
 5880. kişilik saña berdi erklig bayat / köñül til kılığ hem köni boldı at
 5892. kişi edgüsi kim kişiler başı / kişilik kılıglı kişike tuşı
 5893. kişike yanut kıl kişilik teñi / yanutluğ üçün at urundı kişi
 6103. kişilik atı kör iki neñ turur / bağırsak biri bir ağı neñ bérür

de insanlığa riâyet edilmelidir. İnsanlık çoğaltılmalıdır. Çünkü beşer/yalñuğ çok, insanlık azdır. İnsan/kişi az değil insanlık azdır.

Kişi ve kişilik sözcükleri, insanların tek bir insanlığın üyesi olduğu biçimindeki Türk universalizminin ifadeleri olarak önem taşımaktadırlar. Kişi ve kişilik kavramları üzerinde ne Buda ve Mani öğretilerinin ne de Yahudi, Hristiyan veya İslâm dinlerinin değer yargıları bulunmaktadır. Yukarıda sayılan ahlâkî erdemler ve aynı zamanda toplumsal nitelikler, kişinin de onun topluluk adı olan kişilik kavramının da akılcı ve toplumsal bir bağlam içinde kullanıldığını açıkça göstermektedir. İstenirse İslâmî kaynak ve terimler ile bunlardan bazısı örtüştürülebilir. Ancak Yusuf Has Hâcib anılan nitelikleri peygamber, halîfeler, sahâbe veya din büyüklerinden değil “*negü tér eşitgil bağırşak kişi, negü tér eşitgil vefâlıg kişi, negü tér eşit köñli alçaq kişi, negü tér eşitgil kişi edğüsi, negü tér eşitgil ay köñli yakın*” gibi uyarılarla gerçek adını anmadan o günkü toplumsal çevrede sözü dinlenen bilge kişilerden özlü sözler biçiminde aktarmaktadır. Dolayısıyla Yusuf Has Hâcib’in sürekli dayanak yaptığı “kişi” ve “kişilik” kavramları, Kültigin ve Bilge Kağan Yazıtlarının doğu yüzünde geçen ve eski Türk inancının, geleneklerinin, düşüncesinin, evren tasarısının, insan anlayışının en özlü ifadesi olan “*üze kök tengri asra yağız yir kılındukta ikin ara kişi oğlu kılınmış*”⁸³ biçimindeki özdeyişe bağlıdır.

unur

DLT’te yer almayan “unur” sözcüğüne ilişkin açıklamalarında Tezcan başkalarının “on-” biçiminde okumasına katılmayarak muktedir olmak anlamındaki “u-” eyleminin dönüşlülük biçimini yeğler. Kudretli insan karşılığında olan bu sözcüğün 2612. beyitte başarılı olmak, muvaffak olmak anlamıyla “u-” muktedir olmak eyleminin geniş zaman çekimi biçiminde olduğunu belirterek “ön-” eyleminin çekimli biçiminin de “u-n-ur” biçiminde düzeltilmesi gerektiğini söyler.⁸⁴ Clauson sözcüğü “on-” biçiminde alarak büyüme, zenginleşme, başarılı olmak, iyi ve yolunda gitmek anlamlarını verir.⁸⁵

Kutadgu Bilig’de kudretli kişi, muktedir insan, gücü yeten, yetkin karşılığında anılan “unur” seslenme ögesi olarak kullanılır. Küntogdı Aytoldı’ya⁸⁶; Ögdülmiş devlet

⁸³ Hatice Şirin, *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Ankara 2016, s. 346.

⁸⁴ Semih Tezcan, “Kutadgu Bilig Dizini Üzerine”, *TTK-Belleten*, C. XLV/2, S. 178, Ankara 1981, s. 55, 68.

⁸⁵ Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-century Turkish*, Oxford 1972, p. 168, 169.

⁸⁶ 0756. şükür kıl ay ni’met idisi unur / şükür kılsa ni’met bayat arturur

0810. bu böğde biçek kim eligde turur / biçigli kesigli turur ay unur

1081. kişi barça igler kör edğü bolur / saña yalñuz ermez bu ig ay unur

adamlığını niteleyecek biçimde Küntogdı'ya⁸⁷ ve Odgurmuş'a⁸⁸; Odgurmuş da Ögdülmiş'e⁸⁹ “ay unur” diye hitap eder.

Sözcüğün her dört kahraman için de kullanılmış olması onların başarılı, yetkin, güçlü nitelikleriyle ilişkilidir:

Küntogdı devleti ve halkı yönetme yeteneği ve gücü ile;

Aytoldı hakanın huzuruna çıkmayı başarmış, eğitilmiş, bilgili, akıllı bir kişi olması dolayısıyla;

Ögdülmiş günden güne bilgi ve yetenekleriyle başarı kazanıp yükselmesi nedeniyle;

Odgurmuş da dinî bakımdan yetkinliğe ulaşmış, bütün, kâmil insan olma yönüyle “unur” yani başarılı, güçlü, bir şey için gücü yeten, iradeli, muktedir, olgun, yetkin, inançlı, kâmil, akıllı, bilgili olarak nitelendirilmişler.

Küntogdı'nın Aytoldı'ya “unur” biçiminde seslenmesine karşın Ögdülmiş'e bu adla seslenmemiş olması dikkat çekicidir. Çünkü Ögdülmiş, babası Aytoldı tarafından Küntogdı'ya emanet edilmiş ve hakan onu evlat edinip küçüklüğünden itibaren yetiştirmesine, eğitimine destek olmuştur. Gerçekte hakanın gözünde Ögdülmiş bir “iç oğlan”dır. Bu nedenle bağımsız olmayı, kendi kendine var olan, varlığı başkasına bağlı olmayan anlamlarını içinde barındıran bu sözcüğün Küntogdı tarafından Ögdülmiş için kullanılmaması alt-üst ilişkilerini göstermesi bakımından edimsel gücü olan bir ögedir.

Türkçe “unur” sözcüğünün anılan anlamları düşünüldüğünde Arapça “zât” sözcüğü ile eşanlamlı olduğu söylenebilir. Nitekim Arapça “zât” sözcüğünün sözlük anlamı kişi, şahıs, tabiat demek olup “zû” sözcüğünün müennesidir. Felsefe, mantık ve İslâm hukukunda bir şeyin kendisi, cevheri, bir şeyi yapan gerçekliği ve içeriği gibi anlamlara gelen zât sözcüğü daha özel olarak kendi kendine var olan, varlığını sürdürmesi

⁸⁷ 1667. kişiye tusulmaz tükel yas kılur / bu üç neñ turur kör ay ilçü unur
2143. kılıç baldu sakçı tutun ay unur / kılıç sakçı bolsa beg inçlik bulur
5524. isizig bayutma ay kılkı unur / isizler bayusa kılınç artatur
5555. bulurda basa muhtesibler turur / bular elgi küçlüg kerek ay unur
5561. bularda birisi bu baylar turur / buñun küçlügi bu ay kılkı unur
5928. oyunça katılma usa ay unur / oyunça katılsa boyun bağlanur
⁸⁸ 3134. bu yalñuzluñuñka özüm eymenür / taķı bir eş erse saña ay unur
4377. yıl ay kün saķış bularda bolur / kereklig turur bu saķış ay unur
4501. saķınuk arıg bolsa aşlı bolur / ol üç neñ bu yerde bolur ay unur
6015. taķı biri azğas-u ahlām bolur / bu tüşke yörüg yok ay kılkı unur
⁸⁹ 3814. yalawaç söz iltür yanutı kılur / yanut söz eşittiñ tegür ay unur
6067. bu tüşnün yörügi bu yañlıg turur / adınsıg yörer sen maña ay unur

için başka bir şeye gereksinim duymayan, varlığı başkasına bağlı olmayan, niteleyen değil nitelenen gerçeklik demektir.⁹⁰

yalñuk

DLT'te de yalıñuk~ yalñuk sözcükleri için Hz. Âdem'in adı ve bu sözcük ile kurulan "yalıñuk~ yalñuk oğlu" tamlaması için ise insan, insanoğlu karşılığı verilmiştir.⁹¹ Kâşgarlı Mahmud bu sözcüğü Arapça "Âdemî, beşer, nâs" karşılığında kullanmıştır.⁹² Clauson'a göre sözcük çıplak olmak, soyunmak anlamındaki yalın- eyleminden ve bu eylem de *yal- eyleminden türetilmiştir.⁹³ Erdal eski Uygur Türkçesinde özellikle Brahmi metinlerinde /o/ sesi ile yaygın biçiminde görülmekle beraber Karahanlı Türkçesinde de çeşitli biçimleriyle var olan yalñok /yalñuk sözcüğünün yapısındaki ekin +gUk değil +gOk biçiminde ele alınması gerektiğini belirtir. Sözcüğün yapısındaki /ñ/ ile /g/ seslerinin kaynaşabileceğine dikkat çeken Erdal sözcüğü yalın, çıplak anlamındaki "yalñ" sözcüğü ile ilişkilendirir.⁹⁴ Erdal'ın verdiği bu açıklamalara göre sözcüğün gelişimi "yal(ı)ñ+guk > yalñuk" biçimindedir. Erdal başka bir eserinde ise sözcüğün yapısını yalıñ+u-k >yalñuk biçiminde açıklar.⁹⁵ Erdal tutuşmak anlamındaki yalñu-eyleminin başka bir yerde tanıklanamadığı için yalnız hayal ürünü olarak Kutadgu Bilig'in 5972. beytinde "köñül yalñudı" biçiminde tutuşmak anlamıyla geçtiğini belirtir.⁹⁶ Tekin de tutuşmak, yanmak, alevlenmek, ateş almak anlamındaki bir *ya- eylemi ile bu kökten türetilen sözcükler arasında yer verdiği sözcüğün yapısını *yal+añ±k biçiminde açıklar.⁹⁷ Ortak kök olarak kabul edilen *ya- eyleminin çeşitli seslerle (l, k, n, p, r, ş) oluşturduğu gövdelerden türetilmiş pek çok sözcük bulunmakta⁹⁸ ve Oğuz Türkçesinde de bu kökün b'li biçiminden türetilmiş "balkı-" eylemi ile türevleri bulunmaktadır.⁹⁹ Elmalı parlamak, ışıldamak, alevlenmek, parıldamak, yanmak, yakmak anlamındaki bu sözcüğün Altay dillerinde "žiale", Sanskritçe ve Toharca šukrá/šukkār sözcükleri ile eşanlamlı olduğunu belirtir. Parlamak, ışıldamak anlamındaki *ya- kökünden türetilen

⁹⁰ Osman Demir, *Zât*, TDVİA, İstanbul 2013, C.44, s. 148.

⁹¹ Kâşgarlı, *DLT-BA*, 2014, s. 946.

⁹² Mahmūd al- Kâşgarī, *Compendium of The Turkic Dialects (Dīwān Luġāt at-Turk)*, Cambridge, 1985, C. III, s. 210.

⁹³ G. Clauson, *EDPT*, p. 929, 930.

⁹⁴ Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation*, Wiesbaden 1991, Vol. I, s. 159.

⁹⁵ Marcel Erdal, *A Grammar of Old Turkic*, Boston, 2004, s. 110-111.

⁹⁶ M. Erdal, *OTWF*, Vol. I, s. 159.

⁹⁷ Şinasi Tekin, *Maytrısimit*, Ankara 1976, s. 318.

⁹⁸ Ayten Atay, "Türkçede *Ya- (Parlamak) Kökü ve Türevleri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, S:II, 2006, s. 7-28.

⁹⁹ Ayten Atay, "Balkımak Fiili ve Oğuz Türkçesinde Y~B- Değişmeli Kelimeler", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 3/2, 2010, s. 33-40.

yalguk gövdesine getirilen +kıya~+kına küçültme ekiyle oluşturulan yalguk+kıya sözcüğünün de küçük parıltı, küçük parlayan şey anlamıyla diğer dillerde olduğu gibi nesnenin parlak ve saydam görünümü ile rengi dikkate alınarak aynı kavramlardan hareketle sperm karşılığında kullanıldığını belirler. Elmalı yalñuk sözcüğünün de hata eden, yanlışa düşen, yanılan anlamındaki yañluk sözcüğünün göçüşmeli (metatez) biçimi olabileceğini ileri sürer.¹⁰⁰ İnsanoğlunu oluşturan, bütün varlığını ve özelliklerini içinde barındıran temel madde olan sperm bu yönüyle insanın küçük prototipidir, mikrokozmosudur. Bu nedenle bu temel sıvının kavramlaştırılmasında da yalñuk~yalguk sözcüğünden yararlanılmıştır. Işıldayan, parıldayan anlamının insanoğlu için kullanılan bir sözcüğün kökünde kullanılması benzer biçimde peygamber, elçi anlamındaki yalawar~yalabaç~yalafar sözcüklerinde de görülür. Dolayısıyla peygamberin, elçinin tüm insanlığı temsil etmesi, seçkin ve önde olması yönleri onun parlayan, ışıldayan niteliklerine işaret eder. Varlıkların en seçkini olan insanın kavramsallaştırılmasında parıldamak, ışıldamak, yanmak anlamındaki bir kökün kullanılması, kavramlar ve sözcükler arasındaki anlamsal yakınlığı ve benzerlik ilişkisini gösterir.

Yusuf Has Hâcib yalñuk ile yañluk sözcükleri arasındaki aldatıcı göçüşme (metatez) biçimindeki benzerliklerden yararlanarak 197. beyitte “kelime oyunu” yapar:

0197. bu yalñuk atı boldı yañluk için / bu yañluk uruldu bu yalñuk için

Yusuf Has Hâcib’in bu açıklamasına göre “yalñuk” a yani insana bu ad yapıldığı için verilmiştir. Yusuf Has Hâcib’in bu açıklaması halk etimolojisi olarak değerlendirilebilir.

Bütün insanlar için kullanılan genel bir ad olarak yalñuk sözcüğü Kutadgu Bilig’de insanoğlu, Ademoğlu, insan karşılığında anılmaktadır. Bu karşılık “oglan, oğlu” sözcükleriyle kurulan tamlama ile sağlanır.¹⁰¹ Kâşgarlı Mahmud bu Türkçe tamlamayı Arapça “benî Âdem, ibn Âdem” karşılığında kullanmıştır.¹⁰²

Kutadgu Bilig’in pek çok beytinde “kişi” ile “yalñuk” sözcükleri birlikte anılarak eşdeğer bir kullanım sergilenmiştir.¹⁰³ Kutadgu Bilig’de Tanrı insana akıl, bilgi, anlayış,

¹⁰⁰ Murat Elmalı, “Eski Uyurca Yalgukk(ı)ya Kelimesine Etimolojik Bir Yaklaşım”, *Turkish Studies*, Vol: 2, 2012, s. 443-460.

¹⁰¹ C.0006. bāb yalñuk oğlu ağırlığı ukuş bilig birle erdükin ayur
VI. yalñuk oğlu ağırlığı bilig ukuş birle erdükin ayur
0302. yağız yér öze yalñuk oğlu elig / kötürdi kamuğka yetürdi bilig
1422. usal yalñuk oğlu öküş neñ térer / yégüke tegirmü saqınmaz birer
3247. tirig yalñuk oğlu tusulğan kerek / tusulmaz kişi toğsa ölgen kerek
3270. tözü yalñuk oğlu sewer edgüni / bu edgü kayu ol ögeyin anı
5991. tirig yalñuk oğlu için igler ök / kamuğ ig ölüm birle kesmez bu kök

¹⁰² Kâşgarî, *COMP*, C. III, s. 210.

¹⁰³ 0182. kişi toğdı öldi sözi qaldı kör / özi bardı yalñuk atı qaldı kör

kavrayış, erdem, gönül (ög, ukuş, bilig, erdem, köñül) vererek türetmiştir, yaratmıştır.¹⁰⁴ İnsanı hayvandan ayıran işte bu niteliklere, özellikle de bilgiye ve gönle sahip olmasıdır. Bilgi ile hareket ederek pek çok dileğine insan ulaşabilir.¹⁰⁵ Ancak gönül olmadan da işler yapılamaz ve insan boş bir kalıba benzer.¹⁰⁶ İnsanı değerli kılan diğer bir öge de mavi gökten yağız yere inen sözüdür.¹⁰⁷ Ancak bütün bu yönlerine karşın insanın özü gafil (usal~osal), sıkıntılı (muñlug) çok kısa (idi kısğa), ölümlü (ölümlüg) ve kum gibi kuru olarak betimlenmiştir.¹⁰⁸

Asil olan bey ile bilge kişiler aynı zamanda insanların başı (yalñuq başı) olarak nitelendirilir.¹⁰⁹ Halkın koyun sürüsüne, hakanın çobana benzetildiği evrensel pastoral imajda bilge kişiler sürünün önündeki “erkeç”e yani koça benzetilir. Bu iki benzetme bilgelerin toplumsal konumu ve rolünü de göstermektedir. Hakan ise tüm insanların yükünü yüklenen, taşıyan biridir. Bu durumda yalñuq ile aynı toprak parçası üzerinde yaşayanlar, yönetilenler, halk, reaya da kast edilmiştir.¹¹⁰

-
2222. tetig bolmasa iş oñarmaz kişi / tetiglik bile kıldı yalñuq işi
 2976. boğuz toğrur aşnu kişi yılkıñıñ / basa asğı kötrür bu yalñuq anıñ
 6575. atı qaldı yalñuq kişi kılkı bardı / bu kılkı kaçça bardı udu men barayı
¹⁰⁴ 0147. basa aydım emdi munu yalñuquğ / ağırlıqı boldı bilig ög uquğ
 0148. törütüti öğürdi seçü yalñuquğ / añar bérđi erdem bilig ög uquğ
 0150. bilig bérđi yalñuq beđ öçi bu kün / ukuş bérđi ötrü yazıldı tüğün
 1682. ukuş ol amı yalñuq öğrenmedi / tadu birle katlıp törütür idı
¹⁰⁵ 1845. kişi yılkı birle adırtı bilig / bilig birle yalñuq kötürdi elig
 2979. muñar meñzetü sözlemiş söz tetig / bilig birle yalñuq uzatur elig
 3980. neñi bolsa yalñuq bulur ög bilig / kamuğ edğülükke uzatur elig
 4019. kişi bilmesa öğrenür kör bilir / bilip ötrü yalñuq tilekke tegir
 4388. bilig birle yalñuq işin başlasa / tilek boldı saqın negü işlese
¹⁰⁶ 2472. köñülsüz kişiler kuruğ kep bolur / köñül birle yalñuq kamuğ iş kılar
 2797. et öz yéti endām köñülke uçar / köñül birle yalñuq ağır yük yüder
¹⁰⁷ 4844. az edğüke yalñuq unitur özin / yaşı kökte üstün yoritur sözün
 0210. yaşı köktin éndi yağız yérke söz / sözi birle yalñuq ağır kıldı öz
 0275. tili birle yalñuq sözi sözlenür / sözi yakşı bolsa yüzi suwlanur
¹⁰⁸ 1206. tirilse usal bolsa yalñuq özün / ökünsü öziñe ilensü sözün
 1528. ne muñluğ turur körse yalñuq özi / yorırda yatar eti keslür sözi
 1533. idı kısğa özlüg bu yalñuq özi / saqınçı uzun hem beğük til sözi
 3565. usayuk bu yalñuq idı suq közi / qalı torqa kirmez bu yalñuq özi
 3626. kuruğ kumka okşar bu yalñuq özi / ögüz kirse toğmaz bu suqluk közi
 6075. usayuk bu yalñuq bilir ölgüsün / özindin kitermez usallık usın
 6073. tañ ermez ölüm toğsa yalñuq ölür / kamuğ tın tokıǵlı ölümke törür
¹⁰⁹ 0265. iki türlüğ ol kör bu aşı kişi / biri beg biri bilge yalñuq başı
¹¹⁰ 5458. nerek emdi beglik bu yalñuq yüki / bu kağğı saqınçı üzdi köñlüm köki
 5465. bir egnim meniñ me bir ök bu boğuz / nelük munça yalñuq yüki yüdmek öz

1.2.Özel Kişi Adları

Kutadgu Bilig’de toplam 30 adet özel kişi adı geçmektedir. Bu adlar sıklık sırasına göre şunlardır: “Ögdülmüş (390), Aytoldı (201), Odğurmuş (164), Küntoğdı (28), Küsemiş (9), Yūsuf (5), Apa (4), Kūmaru (4), Buğra Han (3), Muḥammed-i Muṣṭafā (2), Efrasiyāb (2), Toña Alp (2), Nūṣīn Revān (2), Havā (1), Nūh (1), Şeddād (1), Īsā (1), Muḥammed (1), ‘Atīk (1), Fārūk (1), ‘Uṣmān (1), ‘Alī (1), Ḥaydar (1), Ferīdūn (1), Rūstem (1), Żahhōk (1), Kārūn (1), Luḡmān (1), Sikender (1), Oḡlidis (1)”

Bu listede yer alan bazı sözcükler gerçekte aynı kişinin değişik adlarıdır. Örneğin “övlümüş” anlamına gelen “muhammed” ve arıtılmış anlamına gelen “mustafa” ayrı adlar değil Hz. Muhammed’in özel adlarıdır. Onun özel adlarından biri olan “Muhammed” adı zaman zaman tek başına kullanılmakla birlikte; “Mustafa” adı tek başına kullanılmaz. “Muhammed” adı ile birlikte Hz. Muhammed’in asıl adı olarak kullanılır: “Muhammed Mustafa”. Övlümüş anlamına gelen “Muhammed” sözcüğü ile aynı kökten türemiş “Ahmed”, “Mahmūd” gibi adlar da İslâm tarihinde Hz. Muhammed’in adları olarak kullanılmıştır. Ancak Kutadgu Bilig’de yalnızca “Muhammed, Mustafa ve Muhammed-i Mustafa” kullanışları görülmektedir. Bu adların yanında Hz. Muhammed’in unvanı olarak da *yalawaç* ve *sawçı* adları geçmektedir.

Listede yer alan ‘Alī ve Ḥaydar adları gerçekte Hz. Ali’yi adres göstermektedirler. Benzer biçimde tarih biliminin geleneğine göre Efrasiyāb ve Toña Alp adları da aynı kişiyi ifade etmektedir. Bu durumda listede gerçekte yirmi yedi kişiden söz edilmektedir.

Yukarıda verilen adları anlamları bakımından dinî, destanî/efsanevî, tarihî ve edebî bağlamda dört ana gruba ayırmak mümkündür:

İslâmî Türk edebiyatının ilk eseri olan Kutadgu Bilig’de geçen dinî özel kişi adlarının İslâmî olması doğaldır. Ancak Kur’ân-ı Kerîm kültürüne dayanan bu adların daha da arka planda bir peygamberler tarihi sunan Tevrat’a dayandığı görülür. Gerçekte Hristiyan ve İslâm düşünürleri din büyüklerine ilişkin bilgilere ihtiyaç duyduklarında başvurdukları ilk kaynak Tevrat olmuştur. İsrâiliyât denilen bu tutum sonucunda Kur’ân’daki özet bilgiyle yetinmeyenlerin ayrıntılı bilgiler için Tevrat’ı kullanmalarıyla, amacın ana fikri iletmekten tarihsel olaylara ve öyküleri anlatmaya döndüğü görülür. Kurân-ı Kerîm’le ilgili ilk sorulara Hz. Muhammed cevap vermiştir. Onun vefatının ardından sahâbe, tâbiîn ve onları izleyenlerin anıları, bellekleri, yorumları kullanılmıştır. Daha Hz. Muhammed zamanından itibaren çeşitli Kur’ân tefsiri yöntemleri

geliştirilmiştir.¹¹¹ Bunların başında Kur’ân’ın Kur’ân’la tefsiri yöntemi gelir. Bu yöntemin esası, muhkem denilen anlamı açık âyetler aracılığıyla müteşâbih denilen birbirine benzer âyetler ve geçerliliği farklı koşullara bağlı nâsih-mensûh âyetlerin tefsiridir. İkinci olarak Kur’ân’ın hadisle tefsiri yöntemi ortaya çıkmıştır. Onu Kur’ân’ın icmâ denilen ümmet görüşüyle tefsiri izlemiştir. Bu aşamayı, Kur’ân’ın uzman (fukaha) görüşleriyle açıklanması yöntemi izler. İmamların, ulemanın ve fukahanın görüşleriyle yapılan bu tefsirler sâyesinde başta sözlükçülük olmak üzere metodoloji (ilmü’l-menâhic), röportaj, mantık, folklor gibi pek çok alanda yeni bilgi dalları oluşmuştur. İlk büyük müfessirlerden İbn Cerir Taberî, hem tarih hem de tefsir alanında kendinden önceki ve sonraki bilginlere göre öne çıkan bir bilgin olmuştur. Taberî tefsiri ilk dört asra kadar Kur’ân tefsîrine dair söylenen hemen tüm görüşleri aktaran eşsiz bir bilgi ve kültür ansiklopedisidir.¹¹² Onun eserleri, Arapça yazan ve konuşanlar arasında kazandığı ün ve gördüğü değeri Farsça ve Türkçeyi kullanan bilginler arasında da görmüştür. Titiz ve ayrıntılara inen eleştirel yaklaşımıyla hem İslâm tarihçiliğinde hem de tefsir alanında Taberî bir dönüm noktası olmuştur. Taberî tarihi ve tefsiri, Yusuf Has Hâcib’in de birincil kaynaklarından biri gibi görünmektedir. Kur’ân-ı Kerim Farsçaya çevrilirken bu arada Türkçeye de çevrilmesi sırasında kullanılan kaynağın Taberî tefsiri olduğu bilinmektedir. Tarihinde verdiği bilgilerin de Yusuf Has Hâcib’in eserinde kullanıldığı açıkça görülmektedir. İşte Kutadgu Bilig’de geçen dinî kişi adlarına bu bağlamda yaklaşılabacaktır. Eserde geçen söz konusu *dinî* kişi adları şunlardır:

“*Apa, Havā, Kārūn, Şeddād, Nūh, ‘İsā, Luqmān, Muḥammed/Muhammed-i Muştafā, ‘Atīk, Fārūk, ‘Usmān, ‘Alī/Haydar*”

Kutadgu Bilig’de yer alan bazı adlar Yusuf Has Hâcib’in kurgulamadığı, kendisinden önce yazılan eserlerde geçen, kültür dünyasında yaşatılan *destanî* veya *efsanevî* kişilere ilişkindir. Bu kişiler hakkındaki bilgiler, destan ve efsânelerde yer almaktadır. Dolayısıyla bunlar hakkında sağlıklı bir fiziksel ve ruhsal portre çizilmesi veya kronoloji verilmesi mümkün değildir. Geleneksel olarak kullanılan ve değer verilen kaynaklardaki bilgiler çerçevesinde bu kişilere ilişkin bir betimleme ve değerlendirme yapılabilir. Çünkü bu konudaki en önemli engel kültürel kimlik ve rekabet duygusudur. Eserde geçen *destanî/efsanevî* adlar şunlardır:

¹¹¹ Bahattin Dartma (ed.), *Tefsir Tarihi ve Usulü*, Eskişehir, 2013, s. 111.

¹¹² Taberî’nin hayatı ve tefsirdeki yöntemi için bkz. İsmail Cerrahoğlu, “Muhammed b. Cerir et-Taberî ve Tefsiri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: XVI, 1968, s.79-101; Bahattin Dartma (ed.), *Tefsir Tarihi ve Usulü*, Eskişehir, 2013, s. 117.

“Efrasiyāb, Toña Alp, Ferīdūn, Rüstem, Žahhāk”

Kutadgu Bilig’de kutsal tarihe ilişkin adların nesnel tarihe ilişkin adlardan fazla olduğu görülür. Eserin didaktik ve edebî niteliği açısından bu durum da doğaldır. Yusuf Has Hâcib’in adını anıp olaylarına öğütleme veya öyküleme bağlamında *tarihî* kişi adları beş kişiden ibarettir:

“Sikender, Nūşīn Revān, Oḡlidis, Buğra Han, Yūsuf”.

Bu adlardan dördüncüsü hakkında eser dışında bir bilgi yoktur. Yazar kendisi hakkında ise eserinde otobiyografik bilgiler vermiştir.

Edebiyat eserindeki kahramanların tahlili edebiyat tipolojisi denilen bilgi dalı tarafından yapılır. Bu kahramanların kültürel nitelikleri, uygarlık tarihi içindeki temelleri, edebî adbilim tarafından incelenir. Shakespeare’in, Ömer Seyfettin’in kahramanları bu bağlamda incelenebilir. Edebî adbilim açısından Kutadgu Bilig de önemli bir eserdir. Kutadgu Bilig’de yer alan özel kişi adları iki ayrı grupta ele alınabilir. Bunlardan ilki yazar eserini yazmadan önce kültür dünyasında var olan adlar; ikincisi de Yusuf Has Hâcib’in eseri için kurguladığı, özellik yakıştırdığı kahramanların adlarıdır. Bir mesnevî olarak Kutadgu Bilig manzum olmasına rağmen düzyazılı çağdaş romanlara benzer. Bütün mesnevîlerde tıpkı roman, öykü ve tiyatro metinleri gibi kurgusal kahramanlar, olay, zaman ve yer ögeleri bulunur. Bu ögelerin ortak oluşu anlatış biçimi ve bakış açısı gibi farklar nedeniyle onları aynı edebiyat türü saymaya yetmese de; mesnevîlerin romansı yönü, onların kahramanlarını *kurgusal (fictif)* özelliklerine göre de değerlendirmeyi gerektirmektedir. Bu bakımdan eserde şu *kurgusal* kişi adlarının kullanıldığı görülmektedir:

“Küntoğdı, Aytoldı, Ögdülmiş, Odğurmuş, Kūmaru, Kūsemiş”

1.2.1.Dinî Kişi Adları:

Apa

Orhun Yazıtlarından beri “ana, ata, insan, büyük ve yüksek” anlamlarına geldiği bilinen apa sözcüğü¹¹³ Kutadgu Bilig’de bazı beyitlerde, insanlığın ilk atası kabul edilen Hz. Âdem’i ifade etmek üzere kullanılmıştır. Bu tür beyitlerde yazar okuyucuya hem Hz. Âdem’in başından geçenleri bildirip öğretmekte hem de anlatı üzerinden eğitici bir etki yaratmak istemektedir. Kötülükten uzak durmanın ve iyilik işlemenin insanlığın macerasının en başından beri insana yüklenen temel bir yükümlülük olduğu sezdirilen bu beyitlerin kaynağı öncelikle Kur’ân-ı Kerim’dir. Yusuf Has Hâcib başka beyitlerde de insanoğlu için “apa oğlanı” ifadesini kullanmaktadır. Arapçada “benî âdem” ve oradan alıntıyla Farsçada “ben-i âdem” biçiminde adlandırılan insanoğlu veya “Âdem soyu” tamlamasının iki ögesi için de “apa oğlanı” biçiminde Türkçe ad kullanılması dikkat çekicidir. Hz. Âdem ile ilgili inanç ve anlatımların İslâm dünyasında iki temel kaynağı vardır: Tevrat ve Kur’ân-ı Kerim.¹¹⁴ Hz. Adem, sahip olduğu nitelikler ve eylemleriyle insanlık tümel kavramının idesi gibidir.¹¹⁵ Kur’ân-ı Kerim’in bildirdiğine göre insanlığın ilk atası Hz. Âdem’dir. Bu yüzden ona insanlığın ilk babası anlamında, “*ebu’l-beşer*” denilmiştir.¹¹⁶ Yusuf Has Hâcib Kutadgu Bilig’de geleneksel olarak Hz. Âdem hakkında bilinenleri yinelemiştir. Bu bilinenler Taberî tarih ve tefsiri başta olmak üzere tefsir ve hadis bilgilerine dayanmaktadır. Kutadgu Bilig’in benzerlerinden farkı iyilik problemi etrafında yaratılış ve ilk insan konusunu işlemiş olmasıdır. Yusuf Has Hâcib’in anlattığına göre Hz. Âdem cennette kendisine yemesi yasaklanan buğday tanesini yiyince kendine yazık etmiş, günah işlemiştir. Hava ile birlikte işledikleri bu günah yüzünden Tanrı onları cezalandırmış; cennetten kovularak yeryüzüne gönderilmişler; dünyada soyları çoğalmış ve insanlık onlardan türemiştir. Dünyaya Âdem indiğinden beri, akıllı kişiler iyi ve doğru olmak gerektiğini vurgulayagelmışlerdir. İlk ve tarihsel bir günah kavramından yola çıkarak yazar iyiliği böylece vurgulamaktadır. Cennet-günah-kovulma-arınma-dönüş döngüsü Yahudi-Hristiyan ve İslâm edebiyatlarının en önemli mazmunlarındanıdır.¹¹⁷ Pek çok eser veya anlatı bu döngü kurgusuna göre düzenlenmiştir. Dinin varlığı da aslında

¹¹³ Burhan Paçacıoğlu, *VIII-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı*, Ankara 2006, s. 28.

¹¹⁴ Âdem (آدم): Semavî kitaplara göre ilk insan ve ilk peygamber. İslâmî kaynaklarda insanlığın atası olması sebebiyle ebü’l-beşer, Kur’ân-ı Kerim’de (Âl-i İmrân 3/33) Allah’ın seçkin kıldığı kişiler arasında sayılmış olduğundan *safıyyullah* unvanlarıyla da anılmaktadır. Âdem kelimesinin köken ve yapısı tartışmalıdır. Süleyman Hayri Bolay, “Âdem”, *TDVİA*, İstanbul 1998, C. I, s. 358-363.

¹¹⁵ Gürbüz Deniz, “Kur’an’a Göre Hz. Adem (a.s.)’in Serüveni”, *Journal of İslâmic Research*, 22/2, 2011, s. 89-105.

¹¹⁶ Ferruh Kahraman, “Bir Tefsîr-Kelâm Problemi: Hz. Âdem’in Yasak Ağaca Yaklaşması”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XV/27, 2013, s. 193.

¹¹⁷ Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*, İstanbul 2002, C.I, s. 105-106.

bu döngü sürecinde arınma aracı olarak sunulmasından ileri gelir. Sözkonusu yaşam döngüsü anlayışı her müminin bilincinde öğretilmiş ve içselleşmiş olarak yer alır. Kişi bu özü değişik biçimlerde dile getirir ve yaşar. Yusuf Has Hâcib de bu bağlamda anılan döngüyü dile getirmiştir.¹¹⁸

Havā

Sözcüğün etimolojisine ilişkin değişik görüşler bulunmaktadır: Ârâmîce “yılan”, Kartaca dilinde bir özel ad (tanrıça adı), Sümerce “anne”, İbrânîce “çadırlar”¹¹⁹.

Hava’nın insanlığın atası sayılan Hz. Âdem’in kaburga kemiğinden yaratıldığına inanılır. Âdem ile Hava cennetten kovulduktan sonra dünyadaki bütün insanların bu iki kişiden türediği inancı da ortaktır. Bundan dolayı özellikle Tevratî gelenek ve ona dayalı inançlarda Hava insanlığın ilk annesi, Âdem ise ilk insan ve ilk baba olarak anılmaktadır.

Kur’ân’da adı geçmemekle birlikte Nisâ:1, A’râf:189, Zümer:6. âyetlerde dolaylı olarak kendisinden söz edilen Hz. Hava’nın yaratılışı ve insanoğlunun türeyişi hakkında şöyle denilmektedir:

*“Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan ve ikisinden birçok erkek ve kadın üretilip yayan Rabbinizden sakının”.*¹²⁰

Kutadgu Bilig’de aşağıdaki beyitte Ögdülmiş hükümdara dünyanın gelip geçiciliğini ve insanların bu dünyada fani olduğunu Hz. Hava ile Hz. Âdem’den başlayarak anlatmaktadır:

6391. *apalı havālı ajunķa inip/uruğ yağtı dünyā içinde kelip*

Beyitte Hz. Hava ve Hz. Âdem’in yeryüzüne inip insan soyunu (uruğ) dünyaya yaydığı anlatılmaktadır. Cennetten kovularak dünyada insanların soyunu devam ettiren kadın ve erkek figürleri Yahudi ve Hristiyan dinlerinden çok daha eski kültürlerde de yaratılış miti olarak yer almaktadır.¹²¹

Ķārūn

Karun, peygamberler tarihinde serveti ve zenginliği ile simge olmuş bir kişidir. Kur’ân’da Kasas, Mü’min ve Ankebût sûrelerinde adı geçmektedir. Kasas suresinde Karun Musa soyundan ve güçlü bir topluluk tarafından hazinelerinin anahtarları

¹¹⁸ 0219. *ajunķa apa énmişinde berü/uķuşluğ uru keldi edğü törü*
3520. *apa yazdı erse bayat ķınadı/bu dünyāğ tūnek ķıldı erklig idi*
3522. *apa uçmak içre yēdi ķōr ewin/arıñu ķılındı bu dünyā ewin*
6391. *apalı havālı ajunķa inip/uruğ yağtı dünyā içinde kelip*

¹¹⁹ Ö. F. Harman, “Havvâ”, *TDVİA*, İstanbul 1997, C.16, s. 543.

¹²⁰ Ö. F. Harman, *Havvâ*, s. 544.

¹²¹ Hakkı Şah Yasdıman, “Yılan, Havva, Âdem Arasında Geçen Olaylara İslâm ve Yahudiliğin Bakışı”, *DEÜİFD*, XXXIV, 2011, s. 28.

taşınabilen ve serveti ile kibirlenen biri olarak anlatılmaktadır.¹²² Bu kibrinden ve zekat vermek istememesinden dolayı Hz. Musa'yı sihirbazlıkla suçlayarak isyan çıkarmış ve sonunda helâk edilmiştir. Karun'un nesneleri altına çevirdiği ve kimya veya simya denilen ilmi bildiği rivâyet edilir. Edebî eserlerde, dünyanın gelip geçiciliğini ve servet fazlalığının insanı bu dünyaya bağladığından dolayı kötülük kaynağı olduğunu anlatmak için, zenginliğin sembolü olarak Karun örnek verilir.

Yusuf Has Hâcib, dönemin edebî geleneği içinde, aşağıdaki beyitte gençliğindeki kendi durumunu ifade etme aracı olarak Karun'a yer vermiştir:

6551. ya kençim tükel boldı kıārūn neni teg/ya aşhab-ı ress teg temür kend tokıttım

Yusuf Has Hâcib bu beyitte hazinesinin Karun'un ki gibi tamamen dolduğunu ve "ashab-ı ress" gibi demirden kentler yaptığını dile getirmektedir. Yusuf gençliğinde saraydaki görevinden dolayı elde ettiği kazancını Karun'un hazinelerine benzeterek mübalağa sanatına başvurmaktadır. Ancak beytin ilerleyen bölümlerinde kendisinin ihtiyarlayarak ahiret hayatına yaklaştığını ve mal-mülkün geçiciliğini, dünyanın faniliğini anlatmaktadır.

Şeddād

Bu ad konusunda Kur'ân-ı Kerim'de ayrıntılı bilgi olmamakla birlikte İslâm dünyasındaki tefsir, hadis ve tarih uzmanları öncelikle Tevrat'a ve halk arasında dolaşan söylentilere, bazen de kendi muhayyilelerine dayanarak öyküler uydurmuşlar; ilgilendikleri konuları efsane yönünde genişletmişlerdir. Bu genişletme işine en yaygın adı ile "İsrâiliyât" denmektedir. İsrâiliyât kavramı Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâmiyet arasındaki ilişkilerin en kritik noktasıdır. Gerek tefsir, gerekse hadis kitaplarına girmiş İsrâiliyât bilgileri arasında Şeddad, Ad kavmi ve İrem cenneti anlatıları da önemli yer tutmaktadır.¹²³ Kur'ân-ı Kerim'de Fecr Suresi 6-8. ve Necm sûresi 50. âyetlerde Ad kavminin yok oluşuna değinilmektedir. Kur'ân-ı Kerim'de Şeddad adı geçmez. Buna karşılık Firavun ve Nemrud gibi Tanrı'ya başkaldıran kral örneklerinden biri olarak tefsir ve hadis kitaplarında Şeddad, İsrâiliyât'a dayalı bilgilerle anılmıştır. Yaptırdığına inanılan yeryüzü cenneti Kur'ân'ın Fecr sûresinde (6-14) "çok direkli binaları olan eşsiz İrem" olarak anılır. Sözcüğün aslının İbrânîce "Aram" olduğu ve "yüksek memleket" anlamına geldiği ileri sürülür. Tevrat'a göre bu sözcük hem Aram veya Suriye diye adlandırılan bölgenin hem de bu bölgede yaşayan ve Ârâmîler'in atası olan kişinin adıdır.

¹²² Ö. F. Harman, "Kârûn", *TDVİA*, İstanbul 2001, C. 24, s. 519.

¹²³ Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyat*, Ankara 1979, s. 216.

İslâm edebiyatlarında İrem kelimesi bâğ-ı irem veya riyaz-i irem biçiminde mutluluk verici, bayındır ve gösterişli sarayları, evleri ifade eden bir mazmun olarak kullanılmıştır.¹²⁴

Yusuf Has Hâcib 6547. beyitte Sâsânî hükümdarı (*kisrâ*) da, Bizans hükümdarı (*kayşar*) da olsa; Ad kavminin Şeddat'ı gibi cennet de yapsa bunların hepsinin ölürken geride kalacağını, dünyaya nasıl çıplak geldiyse toprağa da öyle çıplak gireceğini söyler. Dünyanın geçiciliği için örnek ve öğüt verirken Yusuf Has Hâcib başka tanrılık savında olup ölenlerle birlikte Şeddat'ı da anmaktadır:

6547. tutayın ya *kisrâ* ya *kayşar*ça boldum/ya *şeddâd*-u 'âd teg taķı uçmaķ ittim

Nûh

Nûh bir peygamber adıdır. Kur'ân'da büyük peygamberler arasında sayılır. Kendisine inanmayanlar tufan olayı ile helak edilmiştir. Nuh'un Sümer ve Babil efsânelerinde anlatılan tufan felaketinin kahramanı ile aynı kişi olabileceği belirtilmektedir. Sümerlerdeki tufanın kahramanı Ziusudra ölümsüzlüğü elde ettiği için "ömrü uzun olan" anlamında iken; Babillerin kahramanı Ut-napiştım "hayatı yaşayan" anlamına gelir. Nuh'un adının da Habeş dilinde "uzun zaman" anlamına gelen nâha sözcüğünden türediği ve "ömrü uzun" anlamında kullanıldığı söylenmektedir. Başka bir görüşe göre ise Nuh Arapça nevh (ağlamak, dövünmek) kökünden gelmekte ve Nuh'un kavmi tövbe etmeden suda boğulup gitmesinden dolayı bu adın verildiği söylene de genel kabul sözcüğün Arapça olmadığı yönündedir.¹²⁵

Kur'ân'ın Ankebût sûresinde Hz. Nûh'un kavmi arasında 950 yıl kaldığı belirtilmektedir. Ancak bu sürenin onun bütün hayatını mı, peygamberlik süresinin tamamını mı yoksa tufana kadar olan süreyi mi ifade ettiği belirsizdir. Bu süreyi Nuh'un tüm hayatı olarak kabul edenler olduğu gibi 1300 yıl kadar yaşadığını düşünenler de bulunmaktadır. Tevrat'a göre ise tufandan sonra 350 yıl yaşamış ve 950 yaşında vefat etmiştir. Tufan için yapacağı gemiye gerekli olan sedir ağaçlarının büyümesini 120 yıl beklemiştir.¹²⁶

Gerek kutsal kitaplarda verilen bilgiler gerekse farklı kültürlerdeki kahramanların adları, Hz. Nûh'un uzun ömürlü olduğu yönünde ortak bir düşüncede birleşmektedir. Kutadgu Bilig'in yazarı Yusuf Has Hâcib de kendisinin Nûh'un yaşı kadar yaşayıp uzun bir ömür sürdüğünü aşağıdaki beyitte dile getirmiştir:

¹²⁴ Ö. F. Harman, "İrem", *TDVİA*, İstanbul 2000, C. 22; s. 443.

¹²⁵ Ö. F. Harman, "Nûh", *TDVİA*, İstanbul 2007, C. 33, s. 225.

¹²⁶ Ö. F. Harman, "Nûh", s. 225, 226.

6548. *ajun bûtrü tuttum sikender tutarça/tükel nûh yaşın men yaşadım yaşattım*

‘İsâ

Hiz. İsâ da büyük peygamberlerden biridir. Kur’ân’da 15 sûrede 93 âyette İsâ, İbn Meryem, Mesih, Mesih İsâ b. Meryem gibi adlarla veya müeyyed, ruhullah, kelîme, vecîh, sâlih, resûl, mübeşşir, münabbî’, musaddık, âyet, merfû’, temizlenmiş, nebî, mübârek, göz aydınlığı, abd, ilm veya âlem, rahmet gibi unvan ve sıfatlarla anılır. Bu âyetlerde doğumunun müjdelenmesi, dünyaya gelişi, tebliği, mucizeleri, hayatının sonu, Allah katına yükselişi hakkında çeşitli bilgiler yer almaktadır. Hiz. İsa’nın su üstünde yürümesi, gelecekte haber vermesi, insanların kalplerinden geçenleri bilmesi, fırtınayı dindirmesi, incir ağacını kurutması, az yiyecekten çok kişiyi doyurması, hastaları iyileştirmesi, ölüleri diriltmesi, öldükten sonra dirilmesi, göğe yükselmesi gibi mucizeleri İncil’de de anlatılmaktadır.¹²⁷

İnciller ve Kur’ân-ı Kerim’de Hiz. İsa’nın göğe yükselişi veya çarmıha gerilişi ile ilgili farklı bilgilere yer verilmiştir. Kur’ân-ı Kerim’de Âl-i İmrân sûresi 54-55. âyetlerde “*Ey İsâ! Senin ruhunu kabzedeceğim, seni nezdime yükseltecek ve kâfirlerden çekip arındıracağım*” denilmektedir. Diğer bir âyet olan Nisâ 157’de “*Halbuki onu ne öldürdüler ne de astılar, sadece onlara öyle göründü*” denilmektedir. Âyette geçen “teveffî” kelimesi Arapça’da “ruhu bedenden ayırmak, öldürmek” anlamına gelmesine rağmen bazı müfessirler buna “yeryüzünden çekip almak, göğe yükseltmek” anlamını verirler.¹²⁸

Türk edebiyatında peygamber kıssaları başta olmak üzere çeşitli eserlerde Cebrail’in ruh üflemesiyle Hiz. Meryem’den babasız doğuşu “nefh-i Cibrîl”, beşikte iken konuşması “i’câz-ı Mesîh, nutk-i Mesîh-i’câz”, etkili nefesiyle hastaları iyileştirmesi “dem-i İsâ, nefh-i İsâ, nefes-i İsâ”, nefesiyle ölüleri diriltmesi “ihyâ-i emvât”, hiç evlenmemiş oluşu “ehl-i tecrîd”, dünya malına sahip olmayışı “rûh-ı mücerred”, gökyüzünde kıyamete kadar bulunacak olması “ömr-i Mesîh”, kıyametten önce tekrar dünyaya dönüşü “nüżûl-i İsâ”, ölmeyip göğe yükselişi “ref’-i İsâ” olarak adlandırılan Hiz. İsa, Osmanlı esnaf ahlâkını anlatan fütüvvetnâmelerde boyacılık, ekmekçilik ve ayakkabıcılık zanaatlarının pîri olarak anılır.¹²⁹

Yusuf Has Hâcib eserinde İslâm uygarlığını Türk kültürü ile birleştirmiştir. Bu nedenle Kutadgu Bilig’de İslâm uygarlığının ana kaynağı olan Kur’ân-ı Kerim âyetlerine

¹²⁷ Ö. F. Harman, “İsâ”, *TDVİA*, İstanbul 2000, C. 22, s. 469

¹²⁸ İlyas Çelebi, “İsâ (Kelâm)”, *TDVİA*, İstanbul 2000, C. 22, s. 472.

¹²⁹ Mustafa Uzun, “İsâ (Türk Edebiyatı)”, *TDVİA*, İstanbul 2000, C. 22, s. 474.

ve Hz. Muhammed'in hadislerine sık rastlanır. Yazarın Kur'ân-ı Kerim'de Hz. İsa'nın göğe yükselişi ile ilgili olarak verilen bilgilere telmihle eserinde yer vermesi, dinî bilgilerinin kaynaklarına ışık tutar. Bu kaynakların başında Kur'ân-ı Kerim bulunmaktadır. Yusuf Has Hâcib eserinde kendi durumunu anlatırken Hz. İsa'nın göğe yükselişini benzetme unsuru olarak kullanır. Kendi ihtiyarlığını dile getirdiği bölümde yer alan beyitte Yusuf Has Hâcib İsa gibi göklere yükseldiğini belirtmektedir.¹³⁰ Bu beyitte yazar Hz. İsa'nın göğe çekilişine telmihte bulunarak gençliğinde ve görevi başında iken yükseldiğini anlatmaktadır. Türk edebiyatında sevgilinin iltifatı şâirin başını göğe erdirir. Şâir yer ve gök arasındaki bir yerdeki rütbesiyle İsa'ya benzer; gökler ona taht olmuştur.¹³¹ Dönemin hakanı Tabgaç Buğra Han tarafından verilen "has hâcib"lik unvanı ile onurlandırılan Yusuf devletin en önemli diplomatik görevine getirilmiş, padişaha yakınlaşarak başı göğe ermiştir. Yusuf Has Hâcib bu benzetmede kendisi ile Hz. İsa'yı özdeşleştirmiş, hakanı sevgili gibi yüce görmüş ve İsa'nın göğe yükselerek Tanrı katına çıkması ile kendisinin hakanın huzurunda rütbe kazanması arasında benzerlik kurmuştur. Edebiyatta sıklıkla kullanılan İsa gibi göğe yükselme motifi aynı zamanda Hakk'a yakın olmak, temizlenmek, arınmak, dünya kaydından kesilmek, dünyadan bağını kesmek gibi anlatımlar için de kullanılır.¹³² Yusuf Has Hâcib kendi yaşlılığını anlattığı bölümde yer alan bu beyitte artık dünya malından uzaklaşıp mücerret bir yaşam sürdüğünü anlatmak için göğe yükselme motifini kullanmıştır. Yusuf'un kendini İsa'ya benzetmesi aynı zamanda şâirin sözü ile İsa'nın nefesi arasında ilişki kurması anlamına gelir. Ölülerini diriltiren ve canlılık veren İsa'nın nefesi gibi kendisinin de eserindeki sözlerle dönemin ruhuna canlılık ve dirilik getirdiğini dolaylı olarak ifade etmektedir.

Luqmân

Lokman, Kur'ân'ın 31. sûresine ad olan ve kendisine hikmet verildiği bildirilen, peygamberliği tartışmalı dinî-tarihî bir kişiliktir.¹³³

Tarihte Lokman kimliğiyle, Kur'ân'dan önceki dönemde Câhiliyenin uzun ömürlü kahramanı, Kur'ân döneminde örneklik öykülerin kahramanı hâline gelmiş hakîm ve şâir, Kur'ân'dan sonraki dönemde ise hikmetli küçük kıssalar kahramanı olarak üç ayrı biçimde karşılaşılmaktadır.¹³⁴

¹³⁰ 6550. ya 'İsâ bolup kökke ağdım tağı men/ya nüşîn revân teg törü tüz yorıttım

¹³¹ M. Akkuş, "İsa", *TDEKTAS*, Ankara 2004, C. 3, s. 404.

¹³² M. Akkuş, "İsa", s. 405.

¹³³ İlyas Üzümlü, "Lokmân Sûresi", *TDVİA*, İstanbul 2003, C.XXVII, s. 209-211.

¹³⁴ Dursun Ali Tokel, "Lokman", *TDEKTAS*, Ankara 2004, C. 4, s. 256.

İslâm'dan önce Araplar arasında Lokmân b. Âd olarak Cahiliye şiirinde anılan kişinin, İslâmî kaynaklarda ve Kur'ân'da hikmetleri ve kıssaları ile tanınan kişi ile aynı olmadığı düşüncesi ağırlıktadır. Lokman hikmetli sözleriyle meşhur olduğu için Lokmânü'l-hakîm diye bilinmektedir. Onun Mecelletü Lukmân denilen ve on binlerce babı bulunan koleksiyonu İslâm'dan önceki Araplarca bilinmekteydi. Lokman'a atfedilen pek çok atasözü, kıssa ve rivâyetler nedeniyle Arapların Ezop'u olarak görülmüş, Avrupa'da Ezop'la ilgili söylenenlerin büyük bir kısmı Lokman'a uyarlanmıştır.¹³⁵ Çeşitli yayınlarda¹³⁶ Lokman Hekim'in Prometeus, Alkmaeon, Lukianos, Aesopos veya Hipokrates'in İslâmîleşmiş örneği olduğu belirtilmiştir.¹³⁷ Ünver'e göre Lokman Hekim Yunan tıp tanrılarında Asipuyus'tur.¹³⁸

Hekimliğin atası sayılan Lokman bitkilerin özünü bilen, hangi hastalığa hangi otun iyi geldiğini bilen, dertlere derman olan, ölümsüzlük otunu arayıp bulan fakat bunu bir yılanla kaptıran biri olarak kabul edilmiştir. “*Türk-İslâm edebiyat ve kültüründe Lokman'ın tabip özelliğinin öne çıkması hakîm sözcüğünün halk ağzında hekime dönüşmesi ve eski dönemde felsefenin tıp dahil olmak üzere devrin belli başlı ilimlerini de içine almasıyla olmuştur.*”¹³⁹

Lokman'ın ne kadar ömür sürdüğü hakkında farklı rivâyetler bulunmaktadır. Lokman'ın beş yüz altmış, bin, üç bin, üç bin beş yüz veya dört bin yıl yaşadığı belirtilmektedir. Lokman Allah'tan uzun ömür dilemiş ve uzun ömürlü oluşuyla bilinen kartaldan dolayı yedi kartal ömrü istemiş; bunun için kendisine Lokmânü'n-nüsûr (kartallar kadar uzun yaşayan Lokman) denildiği gibi el-Muammer (uzun ömürlü) lakablarıyla da anılmıştır.¹⁴⁰ Uygur efsânelerinde Lokman Hekim'in uzun ömürlü olmasını sağlayan unsur öbür dünyadan gelen buğdaydan veya yedi değirmende öğütülmüş undan yapılan veya âb-ı hayatla yoğrulmuş ekmek olarak anlatılmaktadır.¹⁴¹

Kutadgu Bilig yazarı Yusuf Has Hâcib bahar tasviri ile başlayan Buğra Han'a övgüde bulunduğu bölümde yer verdiği beyitte Buğra Han'ın sevinç, huzur ve güven içinde memlekete hâkim olup Lokman yılı kadar yaşamasını dilemektedir.¹⁴² Bu beyitte

¹³⁵ Ö. F. Harman, “Lokman”, *TDVİA*, İstanbul 2003, C. 27, s. 206.

¹³⁶ Konu ile ilgili bibliyografya için bakınız: Cevdet Çakmakçı, “Lokman Bibliyografyası”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, C. IV, 1980, s. 295-302.

¹³⁷ Ali Haydar Bayat, *Türk Kültüründe Lokman Hekim*, İstanbul 2000, s. 16.

¹³⁸ Süheyl Ünver, *Lokman Hekim*, İstanbul 1968, s. 7-8.

¹³⁹ Mustafa Uzun, “Lokman (Türk Edebiyatında)”, *TDVİA*, İstanbul 2003, C. 27, s. 206.

¹⁴⁰ Ö. F. Harman, “Lokman”, s. 205.

¹⁴¹ Adem Öger, “Uygur Efsânelerinde Lokman Hekim”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, VII/1, 2007, s. 82.

¹⁴² 0123. sewinçin awınçin küwençin ili/aşasu yaşasunı lukmân yılı

Yusuf Has Hâcib eserini sunduğu Buğra Han'ın Lokman kadar uzun ömürlü olmasını dileyerek eserinin övgü bölümünü sonlandırır. Her dalda geniş ve faydalı bilgi sahibi olmak; bildiğini isabetli biçimde uygulamak; söz, hüküm ve kararda isabet etmek anlamlarına gelen “hikmet”i Allah rastgele vermez, ihsanı hak etmiş kıymetini bilecek kimselere verir.¹⁴³ Beyitte hikmet sahibi Lokman'a benzetilerek hakanın hakîm sıfatına da sahip olması gerektiği dolaylı olarak belirtilmektedir. Hükümdarın güçlü olduğu ölçüde filozof da olması gerektiği düşüncesinin yansıması olan bu benzetme, Kutadgu Bilig'in ana fikrinin ve Türk yönetim anlayışının doğal bir sonucudur.

Muhammed/Mustafa/Muhammed-i Muştafâ

Genel olarak dinler peygamberlerine nispetle adlandırılır. Örneğin Buda'nın öğrettiği din Budacılık adıyla anılır. Hristiyanlık, Grekçe “*Hristos*” ve çağdaş Avrupa dillerinde “*Christ, Krist, Crist*” diye anılan peygamberin davette bulunduğu dinin adıdır. Bazı Avrupalı ve İslâm dinini bir din değil kişisel kurgu olarak gören doğubilimci (oryantalist) yazarlar İslâm dinine “*Mohammedanism*”¹⁴⁴ dese bile Hz. Muhammed'in bildirdiği dine “*İslâm*” denmesi konusunda genel bir görüş birliği vardır. Bu görüşlerin ilk dayanağı, Kur'ân-ı Kerim'in Âl-i İmran sûresinde 19. âyetin başında yer alan ve “*Allah indinde din İslâm'dır*” anlamına gelen إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ hükmüdür. Bu âyetten dolayı Hz. Muhammed'in öğretip yaydığı dine “*İslâm*” denilmesi, Müslümanlarca tereddütsüz benimsenen ve Tanrı buyruğu olarak görülen bir gerekliliktir. Nitekim son çağın en büyük İslâm düşünürlerinden Fazlurrahman'ın yazdığı ve gerek Avrupa'da gerekse İslâm dünyasında büyük bir kabul gören İslâm dini hakkındaki eser, “*İslâm*” adını taşımaktadır.¹⁴⁵ Bu dinin peygamberi de “*İslâm Peygamberi*” dir.¹⁴⁶

Arap, Fars, Türk, Afgan gibi Müslüman toplumların dillerinde oluşan ortak İslâmî konulara ve türlere dayalı edebiyata “*İslâmî edebiyat*” denmektedir. Allah, Hz. Muhammed, dört halife, peygamberler tarihi, Kerbelâ, tasavvuf gibi konular etrafında tevhid, münâcaat, naat, kısas-ı enbiyâ, kasîde ve mesnevî gibi türlerde verilen eserleri kapsar. İslâmî edebiyatta Hz. Muhammed'in yeri tevhid ve münâcaat makamı olan Allah'tan hemen sonra gelir. Bu edebiyatta eserlerin ve sözlerin başlangıcında besmele (Tanrı'nın adını anma), hamdele (Tanrı'ya hamd), salvele (Hz. Muhammed'i anma)

¹⁴³ Mevlüt Güngör, “Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Lokman”, *AÜİFD*, C. 35, Ankara 1996, s. 170.

¹⁴⁴ D. H. Margoliouth, *Mohammedanism: 600-1912*, London 1928, s. 7; <http://muhammadanism.com/Margoliouth/mohammedanism/mohammedanism.pdf>. Erişim: 23.08.2016; Bu eserin 1911 yılı baskısı sonradan ünlü doğubilimci Gibb tarafından gözden geçirilip genişletilerek yeniden yayımlanmıştır: Hamilton A.R. Gibb, *Mohammedanism: An Historical Survey*, New York 1962.

¹⁴⁵ Fazlurrahman, *İslâm*, İstanbul 1993.

¹⁴⁶ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi Hayatı ve Faaliyeti*, İstanbul 1993, C.I-II.

formülleri bulunur. Buda ve Hz. İsa için nasıl geniş ve zengin bir sanat ve edebiyat külliyatı yaratılmışsa; İslâm dünyasında da, Hz. Muhammed'i konu alan bir sanat külliyatı ve özellikle “*Peygamber edebiyatı*” denilebilecek bir edebiyat oluşturulmuştur.

Hız. Muhammed'in her özelliği, ayrı bir esere veya edebî türe konu olmuştur. İslâm dünyasında tarihçilik, Kur'ân ve Hadis'ten sonra, “*siyer ve meGâzi*” türünden tarih eserlerinin yazımı ile başlar. Siyer, megâzi, tabakât ve terâcim türünden İslâm tarihi kaynaklarının yazımına bağlı olarak İslâm tarihçiliğinin doğuş ve gelişmesinde, hadis derlem ve düzenleme sürecinin de katkısı çok büyüktür.¹⁴⁷

İslâm Peygamberi hakkındaki ilk eserler onun kişiliğini, söylediklerini, yaptıklarını ve savaşlarını anlatan siyer¹⁴⁸ ve megâzi¹⁴⁹ kitaplarıdır. Siyer edebiyatının ilk büyük örnekleri, Hz. Muhammed hakkındaki ilk ve en ayrıntılı bilgileri derleyen İbn İshak¹⁵⁰ ve İbn Hişam¹⁵¹,ın siyerleridir. Bu türün son ve en başarılı örneği Hamidullah tarafından yazılmıştır.¹⁵²

¹⁴⁷ Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi*, Ankara 1991, s. 10, 12.

¹⁴⁸ Siyer (السیر): Sözlükte “davranış, hâl, yol, âdet, bir kimsenin ahlâkı, seciyesi ve yaşam öyküsü” gibi anlamlara gelen sîret kelimesinin çoğuludur. Bu sözcük, İslâm'dan önce, halkı yönetirken takınılan tutum anlamına geliyordu. Sîret ve siyer Hz. Peygamber'in hayatı, onun hayatını konu edinen bilim dalı ve bu dalda yazılan eserler için terim olarak kullanılmıştır. Ahmet Yaman, “Siyer”, *TDVİA*, İstanbul 2009, C. 37, s. 316-319; Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi*, Ankara 1991, s. 10.

¹⁴⁹ Megâzi (المغازي): Savaş yeri, savaş ve savaş öyküleri anlamındaki mağzât sözcüğünün çoğuludur. Hz. Muhammed'in gazve ve seriyelerinin tarihine ve bu konuda yazılan kitaplara bu ad verilmiştir. Siyer teriminin eş anlamlısı olarak hem kendi başına hem siyerle birlikte kullanılmıştır. Örneğin İbn Kesîr bugüne ulaşabilen en eski siyer kitabını yazarına göre bazen Sîretü İbn İshâk, bazen da Megâzi İbn İshâk diye anar. Siyer zamanla yalnızca Hz. Muhammed'in yaşamı için kullanılan bir terime dönüşmüştür. Sîret ise başka önemli kişilerin yaşamlarını anlatan Sîretü'l-Hüseyn, Sîretü Ömer b. Abdülazîz, Sîretü Ahmed b. Hanbel gibi kitapların adlarında da yer almıştır. Mustafa Fayda, “Siyer ve Megâzi”, *TDVİA*, İstanbul 2009, C. 37, s. 319-324; Mustafa Uzun, “Siyer ve Megâzi (Türkçe Siyer Kitapları)”, *TDVİA*, İstanbul 2009, C. 37, s. 324-326.

¹⁵⁰ Muhammed İbn İshak, *Kitabü's-Siyer ve'l-Megâzi*, İstanbul 2013.

¹⁵¹ Ebû Muhammed Abdülmelik İbn Hişam, *Sîretü İbn Hişam (Özet)*, İstanbul 2010.

¹⁵² Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi Hayatı ve Faaliyeti*, İstanbul 1993, C. I-II.

İlk siyerlerden başlayarak Hz. Muhammed'in savaşları seriye, gazve ve megâzi¹⁵³ kitaplarında; tinsel yolculuğu mirâciyelerde¹⁵⁴, doğumu mevlidlerde¹⁵⁵, giyimi hilyelerde¹⁵⁶, görünüşü şemâil¹⁵⁷ kitaplarında, yaptıkları ve dedikleri hadis¹⁵⁸ kitaplarında, övgüsü na'tlerde¹⁵⁹ ele alınmıştır.

Yusuf Has Hâcib İslâmî Türk edebiyatının Türkçedeki ilk temsilcisidir. Kendinden önce dört yüz yıldır oluşmakta olan peygamber edebiyatı veya daha geniş bir çerçevede İslâmî edebiyat, Yusuf Has Hâcib'in yetiştiği kültürel çevrenin de en genel adıdır. Bu kültürel çevrede hayatın en küçük noktasında bile örnek alınan ve bir yanıyla insanların en üstünü, bir yandan da Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi olarak kabul edilen, evrenin bile varlığı kendisine bağlanan İslâm Peygamberi'ne Yusuf Has Hâcib'in de içten bir saygı ve sevgi beslemesi, onu örnek alması, onu övmesi çok olağandır. Aslında İslâmî

¹⁵³ Seriye (السريّة): Sözlükte “gece yolculuğu yapmak veya yaptırmak, geceleyin yola çıkmak” anlamındaki serâ kökünden türeyen seriye “askerî birlik, silâhlı tim, ordunun bir bölümü” demektir. Terim olarak Resûlullah'ın bizzat kumanda etmeyip sahâbeden birinin kumandasında gönderdiği askerî birlik ve harekâtlar için kullanılan seriye, bizzat kumanda ettiği askerî sefer anlamındaki gazveden ayrılır. Gazve ile aynı kökten türeyen ve “savaş, savaş yeri, savaş anı” anlamlarını taşıyan “megzâ”nın çoğulu “megâzi” de Hz. Muhammed'in gazve ve seriyelerinin genel üst adı olup bu konuda yazılan eserlere “kitâbü'l-megâzi” denilmiştir. Bunların en ünlüsü Vâkîdî'nin el-Megâzi adlı kitabıdır. Serdar Özdemir, “Seriyye”, *TDVİA*, İstanbul 1993, C. 36, s. 565-566.

¹⁵⁴ Mi'râc (المعراج): Sözlükte “yukarı çıkmak, yükselmek” anlamındaki urûc kökünden türemiş bir ism-i âlet olan mi'râc kelimesi “yukarı çıkma vasıtası, merdiven” demektir. Terim olarak Hz. Peygamber'in göğe yükselişini ve Allah katına çıkışını ifade eder. İsrâ sözcüğü de miraç ile aynı anlamda kullanılmıştır. Seriye ile aynı kökter gelen isrâ da gece yürüyüşü demektir. Miraç olayı Kur'an-ı Kerim'in İsrâ sûresinde anlatılmıştır. Salih Sabri Yavuz, “Mi'râc”, *TDVİA*, 2005, C. 30, s.132-135; Mustafa Uzun, “Mi'râciyye”, *TDVİA*, İstanbul 2005, C. 30, s. 135-140; İskender Pala, “Mirac, Miraciye (Miraçnâme)”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul 1986, C. VI, s. 372-374; Emrah Gülüm, (t.yok), “Türk Edebiyatında Mirâcnâmeler Üzerine Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bibliografya Denemesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VII/ 35, s.105-112.

¹⁵⁵ Mevlid (المولد): Sözlükte “doğum yeri ve zamanı” anlamına gelir. İslâm edebiyatı ve sanatında Hz. Peygamber'in doğum yıl dönümünde yapılan törenlere verilen isim; bu törenlerde okunmak üzere yazılmış eserlerin ortak adı. Ahmet Özel, “Mevlid”, *TDVİA*, İstanbul 2004, C. 29, s. 475-479.

¹⁵⁶ Hilye (حلية): Sözlükte “süs, ziynet, kolye” gibi mânalara gelen hilye mecazen “yaratılış, sûret ve güzel vasıflar” demektir. Hz. Muhammed'in fizikî özellikleri, bunları anlatan edebî eserler ve aynı konuda hüsn-i hatla yazılmış levhalar için kullanılan terim. Mustafa Uzun, “Hilye”, *TDVİA*, İstanbul 1998, C. 18, s. 44-47.

¹⁵⁷ Şemâil (الشمايل): Sözlükte “huy, tabiat, seciye, ahlâk” gibi anlamlara gelir. IX. yüzyıldan itibaren Hz. Peygamber'in dış görünüşünü, özel hayatını ve ahlâkını ifade eden bir terim ve bu konuda yazılan eserlerin ortak adı olarak kullanılmıştır. M. Yaşar Kandemir, “Şemâil”, *TDVİA*, İstanbul 2010, C. 38, s. 497-500; Ali Yardım, “Hazreti Peygamberi Anlatan İlim Dalları ve Şemâil Nev'i”, *Diyanet Dergisi*, 25/4, 1989, s. 213-220.

¹⁵⁸ Hadis (الحديث): Hz. Muhammed'in söz ve davranışlarını, onayladığı işleri ifade eden terim ve hadisleri belirleme, aktarma ve anlamaya yönelik bilim. Kur'an “Eskimeyen eski, ezeli” olandır. Sözlükte “yeni olan” anlamına gelen hadis sözcüğü onu tamamlamak üzere terimleşmiştir. M. Yaşar Kandemir, “Hadis”, *TDVİA*, İstanbul 1997, C. 15, s. 27-64.

¹⁵⁹ Na't (النعت): Sözlükte na't kelimesi “nitelemek, iyi ve güzel şeyleri abartılı biçimde dile getirmek, nitelik, vasıf” anlamlarına gelir. Hz. Muhammed için yazılan övgü şiirlerini ifade etmek üzere terimleşmiştir. Mustafa Çiçekler, “Na't”, *TDVİA*, İstanbul 2006, 32, s. 435-436; Emine Yeniterzi, *Divan Şiirinde Na't*, Ankara 1993; Emine Yeniterzi, “Türk Edebiyatında Na'tlere Dâir”, *Türkler Ansiklopedisi*, İstanbul 2002, C. 11, s. 762-767; Emine Yeniterzi, “Na't (Türk Edebiyatı)”, *TDVİA*, İstanbul 2006, C. 32, s. 436-437; İsmail Çetişli, *Türk Şiirinde Hz. Peygamber*, Ankara 2012.

hayat ve edebiyat peygamber merkezlidir. Yeryüzündeki hayatta insanların merkezinde yer alan Hz. Muhammed, iç dünyasında da Allah ile sürekli bağlantıda olan bir elçidir. Yusuf Has Hâcib Hz. Muhammed'i 0002. beyitte “*Yalawaçımız Uluğ Muḥammed-i Muştafâ*” diye anmaktadır. Tıpkı Firdevsî'nin Şahnâme'de yaptığı gibi Yusuf Has Hâcib de eserinin başında tevhid geleneğine uygun biçimde Tanrı'yı birledikten sonra Hz. Muhammed'in övgüsüne geçerek onu anıp yüceltmıştır. Yusuf Has Hâcib'e göre bütün insanlığın, yaratılmışların, kulların başı, gözü, kaşı odur. İnsanlık eğer bir beden ise bu bedene kişiliğini veren yüz Hz. Muhammed'dir. Yusuf Has Hâcib eserinin başında bir İslâmî edebiyat geleneği olarak Hz. Muhammed'i esenlik dileği ile selamlamakta, o Tanrı elçileri arasında seçilmiş yüce savcıya, onun arkadaşlarına, değerli yoldaşlarına saygılarını sunmaktadır.¹⁶⁰

Dört Eş: Dört Halife/Hulefâ-yı Râşidîn/Çâr-Yâr-i Güzîn

Çağdaş İslâm tarihçiliği, Hz. Muhammed'in yaşadığı dönemi “Asr-ı Saâdet” olarak kabul eder. Genellikle yalnızca Hz. Muhammed dönemini belirttiği kabul edilen “Asr-ı Saâdet” terimi bazan Hulefâ-yı Râşidîn, hatta “*tâbiîn ve tebeü't-tâbiîn*” dönemleri için de kullanılmaktadır. Bu terimin özellikle Mevlânâ Şiblî'nin “*Sîretü'n-Nebî*” adlı eserinin Ömer Rıza Doğrul tarafından “*İslâm Tarihi Asr-ı Saâdet*” adıyla Türkçe'ye çevrilip neşredilmesinden sonra daha fazla yaygınlık kazanmış olduğu söylenebilir.¹⁶¹

Mutluluk çağı anlamına gelen Asr-ı Saâdet'te Hz. Muhammed sağdır. Onu görmek, onunla aynı yer ve zamanda yaşamak büyük mutluluktur. Peygamber sevgisinden kaynaklanan bu durum, tarih dönemlendirmesinde ve adlandırmasında etkili olmuştur. Bu adı kullananlar, belirtilen çağın ölümsüz ve zulümsüz, barışçı ve huzurlu bir çağ olmadığını bilmektedirler. Savaşlar, zorluklar ve sorunlarla dolu bu döneme “Asr-ı Saâdet” denmesi, o dönemin çevresinde döndüğü merkez kişi yani Hz. Muhammed'e duyulan saygı ve sevgi dolayısıyladır.

Asr-ı Saâdet'i Dört Halife dönemi izler. Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'den oluşan dört halife dönemi Hz. Muhammed'i görenlerin ve onun ahlâkıyla ahlâklanmaların çağı olduğu için, Müslümanlarca tıpkı Asr-ı Saâdet gibi saygı ve sevgiyle anılır. Yusuf Has Hâcib de bu saygı ve sevgi içinde dört halîfeyi anar:¹⁶²

¹⁶⁰ C.0002. bâb yalawaçımız uluğ muḥammed-i muştafâ ögdisin ayur
B.0008. muḥammed yalawaç ḥalâyık başı/kamuğ barçalarğa ol ol köz kaşı
A.0006. larda yégi yalawaçlarda ödrüntüsü uluğ sawçısı muḥammed-i

A.0007. muştafâ öze bolsun taķı ma anın eşleri 'azîz ağırlıg şaḥâbe-
¹⁶¹ Abdülkerim Özeydin, “Asr-ı Saâdet”, *TDVİA*, İstanbul 1991, C. 3, s. 501-502.

¹⁶² III. tört şaḥâbeniñ ögdisin ayur
0049. anñ tört eşı ol awıñu körüp/kéñeşçi bular erdi birle turup

60. beyitte Yusuf Has Hâcib, “*Bu dört eş bana dört tadu gibi durur. Düzenlense tadular dirilik olur.*” demektedir. Beyitte geçen “*tadu*” sözcüğü açıklanmadan beytin bağlamının da anlamının da ortaya çıkması imkansızdır. Bu sözcük Kutadgu Bilig’in 60, 882, 1053, 1054, 1055, 1682, 1816, 1825, 1828, 2845, 3579, 4530, 4621, 4628, 4629, 4634, 4635, 4637, 4673, 4770, 6006. beyitlerinde geçmektedir. Gerek Kutadgu Bilig indeksinde, gerekse oradan aktarılarak dönem sözlüklerinde sözcük için “*unsur, tıynet, tabiat*” karşılıkları verilmektedir.¹⁶³ Caferoğlu’nun Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde sözcüğe yer verilmemiştir.¹⁶⁴ Dîvânu Lugâti’t-Türk’te “*insanın tab’ı ve tabiatı*” karşılığı verilmiştir.¹⁶⁵ Brockelmann bu karşılığı olduğu gibi Almancaya çevirmiştir: “*Natur der Menschen*”.¹⁶⁶ Paçacıoğlu bu karşılığı benimseyip aktarmıştır.¹⁶⁷ Drevnetyursky Slovar “*karakter, ıra, natura*” karşılıklarını verir.¹⁶⁸ Drevne’deki karşılık Bayat tarafından da benimsenerek aktarılmıştır.¹⁶⁹ Clauson sözcüğün Sanskrit kökenli alıntı olduğunu, “*doğadaki bir öge ve bedeni oluşturan temel öge*” anlamına geldiğini söyler.¹⁷⁰

Kutadgu Bilig’de dört öge¹⁷¹, dört mizaç, dört sıvı, dört erdem, dört yön, dört renk, dört hayvan, dört zaman, dört vakit gibi dörtleme öğretileri bulunduğu açıktır. Dört halifenin dört tada, yani mizaca benzetilmesi gerçekte eserin temel simge dünyasına geniş

-
0050. iki kaçın erdi küdegü iki/bular erdi ödrüm buğunda iki
 0051. ‘atıķ erdi aşnu kamuğda oza/bayatka bütügli köñül til tüze
 0052. yuluğ kıldı māl teni cānını/yalawaç sewinçi tiledi köni
 0053. basa fārūķ erdi kişı ödrümi/tili köñli bir teg buğun ködrümi
 0054. bu erdi basutçı köni dīnka kök/şerī’at yüzindin kiterdi eşük
 0055. basa ‘uśmān erdi uwutluğ silig/kişide ödürmiş aķı kēñ elig
 0056. fidā kıldı barın neñin hem özin/yalawaç añar bérđi iki kızın
 0057. ‘alī erdi munda basaķı talu/kür ersig yürekliğ meñesi tolu
 0058. aķı erdi elgi yüreki teğük/biliglig saķınuk kör atı beğük
 0059. bular erdi dīn hem şerī’at köki/bular yüğti kāfir münāfıķ yüki
 0060. bu tört eş maña tört tadu teg turur/tüzülse tadu çın tiriglik bolur
 0061. meniñdin bularķa öküş miñ selām/tegürgil idim sen kesüksüz ulam
 0062. olarnı meniñdin sewindür tuçı/uluğ künde kılğıl elig tuttaçı

¹⁶³ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig III-İndeks*, İstanbul 1979, s. 417; Emek Üşenmez, *Karahanlı Türkçesinin Sözlüğü*, İstanbul 2010, s. 266; Suat Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, Konya 2012, s. 724.

¹⁶⁴ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara 2015.

¹⁶⁵ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, Ankara 1986, C.III. s. 220

¹⁶⁶ C. Brockelmann, *Wortschatz*, s. 190.

¹⁶⁷ B. Paçacıoğlu, *VIII-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı*, s. 518.

¹⁶⁸ V. M. Nadalyaev vd., *Drevnetyurski Slovar*, Leningrad 1969, s. 526.

¹⁶⁹ Fuzuli Bayat, *Orta Türkçe Sözlük*, İstanbul 2008, s. 458.

¹⁷⁰ G. Clauson, *EDPT*, p. 451.

¹⁷¹ Yusuf Has Hâcib yedi yıldızı ve on iki burcu anlattığı bölümde burçları üçer üçer bahar, yaz, güz ve kış grubu olmak üzere dörde ayırır (0142. beyit). 0143-0145. beyitler ise Platon’un Timaios’unda anlatılan Empedoklesçi dört ögenin birebir aynısıdır. Buna göre ateş, su, yel ve toprak birbirine karşı ayrı ayrı savaş ve nefret içindeyken Tanrı bunları birleştirince evrende sevgi, düzen ve barış egemen olmuştur:

0143 üçi ot üçü suw üçü boldı yél/üçü boldı toprak ajun boldı il.

0144. bular da birisi biriñe yağı/yağıka yağı ıdtı kesti çoğı.

0145. ıarışmaz yağılar yaraştı için/körüşmez yağılar kötürdi öçin.

bir kapı aralamaktadır. Anılan dörtlemenin eserdeki dört kurgusal kişi ile ilişkisi de ilgili bölümde çözümlenmeye çalışılmıştır.

Aşağıda, Kutadgu Bilig’de geçiş biçimleri ve yerleri dikkate alınarak dört halife tarih sırasıyla anlatılmıştır:

‘Atîk

Hulefâ-yi Râşidîn’den birincisi olan Hz. Ebu Bekir’in adı Arapça genç erkek deve anlamına gelen “*bekr*” sözcüğünden türetilmiş olup “*seher-hîz adam*”¹⁷² yani “*erken kalkan, erkenci*”¹⁷³ demektir. İlk Müslüman erkek olduğu için Hz. Ebu Bekir “*yâr-ı evvel*”dir, “*Çâr-yârın serdârı*”dır.¹⁷⁴ Kutadgu Bilig’de Hz. Ebu Bekir’in bu özellikleri “*aşnu kamuğda oza*” ifadesiyle karşılanmıştır.¹⁷⁵

Erkek için kullanıldığında Arapça’da “*eski, azatlı, hür, asîl*”¹⁷⁶ sıfatlarını karşılayan ‘*atîk*’ sözcüğü, özel olarak Hz. Ebu Bekir için kullanılan lâkapların başında gelir. Mensup olduğu Teym kabîlesinin soyu ile Hz. Peygamber’in soyunun birleşmesinden dolayı veya güzel yüzlü ve iyi ahlak sahibi olmasından veya Hz. Peygamber’in “*Sen Allah’ın cehennemden âzat ettiği kimsesin*” demesinden sonra ‘*atîk*’ olarak anılmıştır.¹⁷⁷ Kutadgu Bilig’de de Hz. Ebu Bekir ‘*atîk*’ lakabı ile anılmaktadır.

Hz. Ebu Bekir’in en çok kullanılan diğer lakabı “*doğruluk, gerçeklik, iç yürek temizliği*” anlamına gelen Arapça kavram adı “*sıdk*” ın sıfatı olan “*Sıddîk*”tır ve “*pek doğru, sözünün eri*” demektir.¹⁷⁸ Hz. Muhammed’in söylediklerinin doğruluğundan hiçbir zaman kuşku duymadığı ve onun yanından hiç ayrılmadığı için Peygamber tarafından kendisine bu ad verilmiştir. Kutadgu Bilig’de “*köñül til tüze*” ifadesi ile onun Sıddîk niteliği dile getirilmiştir.

Tanrı’ya bağlanmış, Hz. Muhammed’in peygamberliğine inanmış, Müslümanlığı ilk kabul edenlerden ve cennetle müjdelenen on kişiden biri (aşere-i mübeşşere) olan Hz. Ebu Bekir’in bu özelliği Kutadgu Bilig’de “*bayatka bütügli*” deyişi ile ifade edilmiştir.

Alçak gönüllü, yumuşak huylu, hassas, uysal ve insan ilişkilerinde samimî, hoş sohbet olan Ebu Bekir, güzel ahlâkı ve dürüstlüğü ile de Hz. Muhammed’e benzer. Aynı zamanda Hz. Ayşe’nin babası ve dolayısıyla Peygamber’in kayınbabasıdır. Kutadgu Bilig

¹⁷² Mütercim Âsım Efendi, Kâmûsü’l-Muhîr Tercümesi, İstanbul 2013, C. 2, s. 1772.

¹⁷³ F. Devellioğlu, OTAL, s. 930.

¹⁷⁴ M. Akkuş, “Ebûbekir”, TDEKTAS, Ankara 2003, C.2, s. 263.

¹⁷⁵ 0051. ‘*atîk erdi aşnu kamuğda oza/bayatka bütügli köñül til tüze*

¹⁷⁶ F. Devellioğlu, OTAL, s. 51.

¹⁷⁷ Mustafa Fayda, “Ebu Bekir”, TDVİA, İstanbul 1994, C. 10, s. 101-108.

¹⁷⁸ F. Devellioğlu, OTAL, s. 948.

50. beyitte Peygamber'in kayınbabası olarak anılan iki halîfe Hz. Ebu Bekir ile Hz. Ömer, damadı olarak anılan iki halîfe ise Hz. Osman ile Hz. Ali'dir.

Varlıklı ve nüfuzlu bir kişi olan Hz. Ebu Bekir Müslüman olduktan sonra servetini ihtiyaç sahiplerine dağıtıp eski elbiseler giydiği için “Zü'l-hılâl” (ذوالخلال) lakabıyla da anılmıştır.¹⁷⁹

Bilgisi ve dürüstlüğü nedeniyle bütün işlerinde peygamber kendisine danıştığı için Hz. Ebu Bekir'e “Peygamber'in veziri” de denmiştir. Kutadgu Bilig 49. beyitte kendisinden Peygamber'in danışmanı olarak söz edilmiş ve Hz. Ebu Bekir'in “vezir”lik görevi için “kiñeşçi” sözü karşılık olarak kullanılmıştır.

Bütün davranışlarını Allah'ın rızasını kazanmaya göre düzenleyip şefkat ve merhamet sahibi olarak “Evvâh” lakabıyla anılan Hz. Ebu Bekir, Hz. Peygamber'in de rızasını kazanmak isterdi. Canını Hz. Muhammed yolunda feda edebilecek olan Hz. Ebu Bekir Kutadgu Bilig'de mağara arkadaşlığı sırasındaki fedâkârlığı ile “yâr-ı gâr” olarak anıldığı gibi, “canan'ın can dostu” olarak da anılmaktadır.¹⁸⁰ Kutadgu Bilig'de “yuluğ kıldı teni cānını” ifadesi ile bu olay hatırlatılmaktadır.¹⁸¹

Fârûk

Hulefâ-yi Râşidîn'den ikincisi olan Hz. Ömer'in sözcük anlamı Arapça'da “sırtlan eniği”¹⁸² olup en bilinen lakabı Fârûk'tur. “Hak ile bâtlı birbirinden ayıran” anlamındaki bu lakabı kendisine Hz. Peygamber'in, Müslümanların veya Ehl-i kitabın vermiş olduğuna ilişkin rivâyetler bulunmaktadır.¹⁸³ Kutadgu Bilig'de Hz. Ömer'in bu lakabı kullanılmıştır.

Hz. Ömer Hz. Peygamber'in kâtiplerinden ve en yakın sahâbelerindendi. Hz. Peygamber'in Hz. Ömer'in kızı Hafsa ile evlenmesi onunla dostluğunu pekiştirmişti. Kutadgu Bilig 50. beyitte peygamberin kayınbabası diye anılan dört halîfeden ikisi, Hz. Ebu Bekir ile Hz. Ömer'dir. halîfe Ömer, “Fârûk” lakabı dışında “Âdil”, “Erbaîn (kırkı tamamlayan)”, “Muvâfakat-ı Ömer”, “Emîrü'l-Mü'minîn”, “Galagü'l-Fitne (fitne Kilidi)”, “Şeyhayn”, “Heybeti ve şeytanın ondan korkması” gibi sözlerle de anılıp

¹⁷⁹ Mustafa Fayda, “Ebu Bekir”, s. 101.

¹⁸⁰ Aynur Kurt, “Türk Edebiyatında Çehâr-Yâr-ı Güzin: Abdî'nin Fezâil-i Hulefâ-i Râşidîn ve Haşâil-i Çehâr-Yâr-ı Güzin Adlı Mesnevisi Üzerine Bir İnceleme”, *Eskişehir Osmangâzi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3, 2015, s. 115; Murat Sarıcık, *Canan'ın Can Dostu Hz. Ebu Bekir*, İstanbul 2015.

¹⁸¹ 0052. yuluğ kıldı mâli teni cānını/yalawaç sewinçi tiledi köni

¹⁸² Mütercim Âsım, *KM*, C. 3, s. 2205.

¹⁸³ Mustafa Fayda, “Faruk”, *TDVİA*, İstanbul 1995, C. 12, s. 176-177.

nitelendirilmiştir.¹⁸⁴ Hz. Muhammed birçok konuda kendisine danıştı. İleri görüşlülüğü ile isabetli kararlar veren Hz. Ömer'in bu görüşleri doğrultusunda inen bazı âyetler “Muvafakat-ı Ömer” diye anılmış ve Hz. Peygamber onun bu özelliğini “*Allah, hakkı Ömer'in dili ve kalbi üzerine kıldı*” diye ifade etmiştir.¹⁸⁵ Kutadgu Bilig’de Ömer'in bu özelliği “*tili köñli bir*” deyişiyle ifade edilmektedir. Hz. Ömer Müslüman olduktan sonra Hz. Peygamber'in en büyük yardımcılarında biri olup onunla birlikte İslâm'a hizmet etmiştir. Kutadgu Bilig’de Hz. Peygamber'in en büyük yardımcısı olması “*basutçı*” denilerek anlatılmaktadır. Hz. Ömer sert mizacı ve heybetli yapısı ile halkın kendisinden çekindiği biriydi. Cahiliye döneminde Müslüman olmadan önce seçkin ve varlıklı biri olması nedeniyle halk arasında tanınan biriydi ve onun Müslüman olduğu duyulunca Müslümanlığın geniş topluluklarca benimsenmesi mümkün olabilmiştir. Kutadgu Bilig’de onun bu özelliği “*kişi ödrümü*” ve “*budun ködrümü*” ifadeleri ile anlatılmaktadır.¹⁸⁶

Hz. Ömer oldukça kıvrak bir zekâyâ sahip, eleştirel düşünebilen, ânî fakat isâbetli kararlar alabilen ve dinî hükümlerin eksiksiz yerine getirilmesinde kararlı ve titiz davranan biridir. halîfeliği sırasında bu özellikleri dolayısıyla “*Emîrû'l-Mü'minîn*” olarak da nitelenmiştir. Hz. Ömer'in bu kişiliği halîfeliği döneminde devlet yönetimine de yansımış ve âdil bir yönetim anlayışını benimsemesi, kendisinin “Âdil” lakabıyla anılmasını sağlamıştı. Onun döneminde devletin sınırları genişlemiş, bürokrasinin ve görevlilerinin sınırları belirlenmiş ve İslâm devleti kurumsallaşmıştır. Hz. Ömer Kur'ân'ın âyetlerinin anlaşılmasında akli kılavuz yaparak âyetleri bağlamlarına göre yorumlamıştır. Dinî hükümlerin uygulanmasında katı davranmış, zahirî ve batınî esasları lakabında olduğu gibi birbirinden ayırmıştır. Bu nedenle o *doğru dinin temeli* sayılmıştır. Kutadgu Bilig’de Ömer'in bu özelliği “*köni dînka kök*” ifadesi ile dile getirilmektedir.

Hz. Ömer Müslüman olmadan önce Mekke’de Müslümanlar baskı içinde oldukları için dinlerini gizlice yaşamaktaydılar. Hz. Ömer Müslüman olduktan bir süre sonra artık gizlice yaşamaya gerek kalmadığını peygambere söylemiş ve iki koldan mescide yürümüşlerdi. Bu olaydan sonra Müslümanlar dinlerine saklamak zorunda kalmamış açıkça yaşamışlardır. Bu durum Kutadgu Bilig’de “*şer'at yüzindin kiterdi eşük*” ifadesiyle dile getirilmektedir. Arapça’da “*peçe, yüz örtüsü*” anlamına gelen “*nikâb*” sözcüğü “*eşük*” sözcüğü ile karşılanarak bu olaya telmihte bulunulmuştur.

¹⁸⁴ Işın Yüksel, *Türk Edebiyatı'nda Hz. Ömer Vecizeleri ve Bedreddin B. Himmet-Yârü'l-Mevlevî'nin “Faslü'l-Hitâb Min Kelâm-ı Ömer Bin Hattâb” Adlı Eseri*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2013.

¹⁸⁵ Işın Yüksel, *age.*, s. 37.

¹⁸⁶ 0053. basa fârûk erdi kişi ödrümü/tili köñli bir teg budun ködrümü

Tasavvufta hakikate ulaşmaya engel olarak görülen perde veya hicab, Kutadgu Bilig’de “eşük” sözcüğü ile dile getirilmiştir. Hz. Ömer’in Müslüman olmasıyla İslâm’a ait dinî, ahlâkî ve hukukî hükümlerin (şerî’at) üstüne örtülen örtü kaldırılmıştır. Hz. Muhammed ve ona inananların kendilerini Mekke toplumu içinde baskı hissetmeden açıkça ifade etmelerinin Hz. Ömer sayesinde gerçekleştiği, bu beyitte Yusuf Has Hâcib tarafından ifade edilmiştir.¹⁸⁷

‘Uşmân

Osman adı “asm” kökünden türeyen bir sözcük olup “kırık kemik” veya “kırık el” anlamına gelir. Osman adı ve sözcüğü ise “yılan, yılan yavrusu” veya “kuş yavrusu” anlamındadır.¹⁸⁸ Kâmûsü’l-Muhî’t’te ise “toy kuşunun yavrusuna, ejdehâ yavrusuna ve hayyeye (yılan) yavrusuna”¹⁸⁹ dendiği belirtilmektedir.

Hulefâ-yi Râşidîn’den üçüncüsü olan Hz. Osman, Hz. Peygamber’in iki kızı Rukiye ve Ümmü Gülsüm ile evlendiği için “zü’n-nûreyn” (iki nur sahibi) lakabıyla da anılır.¹⁹⁰ Kutadgu Bilig 50. beyitte “küdegü iki” ibaresiyle Hz. Peygamber’in iki damadından birinin Hz. Osman olduğu belirtilmiştir. 56. beyitte “yalawaç añar bérđi iki kızın” deyişi, Hz. Osman’ın “zü’n-nûreyn” lakabının açılımıdır.

Gündüzlerini oruç tutarak gecelerini ise ibadet ederek geçirdiği rivâyet edilen Hz. Osman temiz kalpli, nâzik ve mahcup, yumuşak huylu, iyiliksever, halim selim bir tabiata sahipti.¹⁹¹ Hz. Osman’ın en belirgin niteliği engin bir hayâ duygusuna sahip olmasıdır. Hz. Peygamber onun hakkında “Ümmetimin hayâ bakımından en üstünü Osman’dır” buyurmuş ve “Kendisinden meleklerin hayâ ettiği bir kimseden ben hayâ etmeyeyim mi?” diye soru sormuştur.¹⁹² Kutadgu Bilig’de Hz. Osman’ın bu tabiatı “uwutluğ” haya sahibi ve “silig” temiz, arı olarak anlatılmıştır.

Hz. Osman’ın 20000 veya 35000 dirheme aldığı Rûme kuyusunu vakfetmesi, Hz. Ebu Bekir döneminde yaşanan kıtlık sırasında 1000 deve yükü buğday, kuru üzüm ve zeytinyağını ihtiyaç sahiplerine dağıtması, 50.000 dirhem alacağı varken bağışlaması, Mescid-i Harâm’ı genişletmek için etrafındaki yerleri satın alması, Mescid-i Nebevî’yi

¹⁸⁷ 0054. bu erdi basutçı köni dînka kök/şerî’at yüzindin kiterdi eşük

¹⁸⁸ Murat Sarıcık, *Hayâ Timsali Hz. Osman*, İstanbul 2015, s. 5.

¹⁸⁹ Mütercim Âsım Efendi, KM, C. 6, s. 5102.

¹⁹⁰ Ali Aksu, “Asr-ı Saadet ve Emevîler Döneminde Lakap Takma ve halîfelerin Lakapları”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/2, 2001, s. 203-228.

¹⁹¹ Abdullah Saydam, “Osman”, *TDVİA*, İstanbul 2007, C. 33, s. 438-443; Erdal Korkmaz, *Hz. Osman’ın Dahilî Siyaseti*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2003, s. 7.

¹⁹² Ömer Faruk Akpınar, *Hz. Osman’ın Hadis Rivâyetindeki Yeri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2011, s. 30.

yeniden yaptırırken kendi malından 10000 dirhem harcaması¹⁹³, Tebük Seferi için 950 at ve 1000 dinar yardımda bulunması¹⁹⁴, onun cömertlik ve hayır duygusunu açıkça göstermektedir. Kutadgu Bilig’de Hz. Osman’ın bu özelliği “*eligkeñ*” eli açık, yani “*akı*” cömert sözcükleriyle dile getirilmektedir.

H. Osman hilafetinin son yıllarında çıkarılan isyanlara karşı saf tabiatı, merhameti, yumuşak idareciliği ile sabırlı davranmış; ancak bedevî arapların aşırılıklarının ve tahrikçilerin fitnesinin kurbanı olarak öldürülmüştür.¹⁹⁵ Kutadgu Bilig’de Hz. Osman’ın özelliklerinin anlatılmaya devam edildiği 56. beyitte “*fidā kıldı özin*” deyişiyle şehit oluşu kastedilmektedir.¹⁹⁶

‘Alî/Haydar

Arapça’da ‘Alî “*yüce, ulu*” demektir. Kutadgu Bilig’de Hz. Ali’nin bu anlamına karşılık olarak 58. beyitte “*atı bedük*” yani adı büyük ifadesi kullanılmıştır. Hz. Ali İslâm dünyasında yaygın biçimde Haydar, Haydar-ı Kerrâr, Haydarullah, Esedullah, Şîr-i Yezdân, Şîr-i Hudâ, esedü Rasûlillah, Allah’ın aslanı, Ebu Turâb, seyyidü’l-arab, el-fâruku’l-ekber, el-murtaza, el-fetâ ve kâsîmü’n-nâr lakaplarıyla tanınır.¹⁹⁷ Hulefâ-yi Râşidîn’den dördüncüsü olan Hz. Ali küçük yaştan itibaren Hz. Peygamber’in yanında yetişmiş ve Müslümanlığı ilk kabul edenlerden biri olmuştur. Hz. Muhammed’in amcası Ebu Tâlib’in oğlu olan Hz. Ali, Hz. Fatıma ile evlenerek Peygamber’e damat olmuş ve ona Hasan ile Hüseyin adında iki iki torun vermiştir. Hz. Ali’nin evi Hz. Muhammed için kendi evi gibidir. O yüzden ehl-i beyt denilince Hz. Muhammed, Hz. Fatma, Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin’den oluşan çekirdek aile anlaşılır. Bu beşliye “*pençe-i âl-i âbâ*” (yüce soyun beşlisi) da denilmiştir. Kutadgu Bilig’de bu durum 50. beyitte belirtilmiştir.

Arap toplumunu oluşturan kabile ve kişilerin adlandırılmasında çöl hayvanlarına ait adlar ve özellikle *aslan* ile ilgili olanlar çoktur. Bunlardan bazıları şunlardır: *Hamza, haydar, esed, esâme, serhan, şibl, sa’b, abbas, avf, fâris, lebü’, hemmâm, heysam, hafs, leys*.¹⁹⁸ Sözlükte “*inmek, süratli iş yapmak, sert ve dolgun olmak*” anlamlarına gelen *hadr* masterından türeyen *haydar*, Arapça’da özellikle “*diğer aslanlar arasında kralın insanlar*

¹⁹³ Abdullah Saydam, “Osman”, s. 438.

¹⁹⁴ Erdal Korkmaz, *H. Osman’ın Dahili Siyaseti*, s. 8.

¹⁹⁵ Sabri Hizmetli, “Tarih Rivâyetlere Göre Hz. Osman’ın Öldürülmesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXVII, 1985, s. 175.

¹⁹⁶ 0055. basa ‘uśmān erdi uwutluğ silig/kişide öğürmiş ağı kéñelig

0056. fidā kıldı barın neñin hem özin/yalawaç anar bérđi iki kızın

¹⁹⁷ Ali Aksu, “Asr-ı Saadet ve Emevîler Döneminde Lakap Takma ve Halifelerin Lakapları”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/2, 2001, s. 211.

¹⁹⁸ Şener Şahin, “Mecmâu’l-emsâl’de Yer Alan أفعل Veznindeki Hayvan Konulu Deyim ve Atasözleri Üzerine Bir İnceleme”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/1, 2008, s. 179.

arasında durduğu gibi duran” (sürü lideri olan) erkek aslana verilen bir isimdir. Bu anlamın veriliş sebebi ise aslanın ensesinin kalınlığı ve pençelerinin güçlü oluşudur. Burada da görüldüğü gibi Araplarda kuvvet, cesaret ve kahramanlığın sembolü sayılan “*aslan*” anlamında “*Haydar*” özel kişi adı olarak da kullanılmıştır. Hz. Ali’ye bu ad, Hayber savaşında gösterdiği kahramanlıktan dolayı verilmiştir.¹⁹⁹

Hz. Muhammed’in her zaman yanında olan ve Tebuk savaşı dışında bütün savaşlara katılan Hz. Ali İslâm ordusunun gözbebeği, düşman askerleri için ise bir gözdağı olmuştur. Hz. Ali Cahiliye döneminde Araplar arasında yaygın olan kılıç ve savaş aletleri kullanmada başarı göstermiş biriydi. Savaş tekniğini bilmesi ile yiğitliğin, mertliğin simgesi sayılmıştır. Yüksek rütbeli bir kahraman olarak “*Şâh-ı şecâ’at*” olarak kabul edilmiştir. Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig 6549. beyitte “*haydar erse yaşın teg kılıçlığı*” diyerek kendi gençliğindeki durumunu Hz. Ali’nin kılıç kullanmadaki başarısına ve kahramanlığına benzetir.²⁰⁰ “*Zülfikar*” Hz. Peygamber’in bir savaş sonunda Hz. Ali’ye hediye ettiği, Hz. Ali’nin iki tarafı keskin, ortası yivli kılıcının adıdır ve Arapça’da “sahip” anlamındaki “zû” ile “omurga, boğum” anlamına gelen “fekâr” sözcüklerinin birleşmesinden oluşmuş, Türkçeye *zülfikar* şeklinde geçmiştir.²⁰¹ Hz. Ali, Zülfikar ve atı Düldül; yiğit, silah ve binek üçlüsünü temsil etmesi bakımından Türk kültüründe önemli bir yer edinmiştir. Elinde iki uçlu kılıcıyla minyatürlerde Hz. Ali ejderi ve aslanı yenerken temsil edilmiştir. “*İslâm dünyasında dinî meşruiyet ve askerî üstünlük için mücadele edenlerin zülfikarı bir simge halinde kullandıkları bilinmekte, kılıcın Türkistan bölgesinde İslâmiyet’in yayılmasında önemli rolü olduğuna inanılmaktadır.*”²⁰² Kutadgu Bilig 6549. beyitte Hz. Ali’nin Zülfikar’ı Yusuf Has Hâcib tarafından “*yaşın kılıçlığı*” yıldırım, şimşek kılıçlı olarak nitelenmiştir. Kutadgu Bilig’de Hz. Ali’nin bu özelliği 57. beyitte “*kür ersig*” olarak betimlendiği gibi 6549. beyitte de aslan anlamına gelen “*haydar*” lakabı kullanılmıştır.

Hz. Muhammed’in hicreti sırasında saldırı ihtimali olmasına rağmen yokluğunun fark edilmemesi için Hz. Muhammed’in yatağına yatan Hz. Ali “*cesur, mert, korkusuz, yürekli*” olarak ünlenmiş ve anılmıştır. Kutadgu Bilig’in 57. beytinde de buna bağlı olarak Hz. Ali “*yürekli*” olarak nitelenir. Hz. Ali yalnız yiğit, cesur ve kahraman olarak değil ilim ve irfan sahibi olarak da anılmaktadır. Okuma yazma bilen az sayıdaki sahâbeden

¹⁹⁹ DİA, “Haydar”, *TDVİA*, İstanbul 1998, C.17, s. 24.

²⁰⁰ 6549. özüm haydar erse yaşın teg kılıçlığı/ya rüstemleyü men ajunda çawıktım

²⁰¹ Mustafa Öz, “Zülfikar”, *TDVİA*, İstanbul 2013, C. 44, s. 553.

²⁰² Meliha Y. Sarıkaya, “Zülfikar (Türk Edebiyatı)”, *TDVİA*, İstanbul 2013, C. 44, s. 556.

biri olan Hz. Ali aynı zamanda vahiy kâtiplerinin de başında gelir. Kur’ân’ı ezbere bilen ve küçük yaştan itibaren peygamberin yanında büyüyerek sünnet ve hadisler konusunda deneyim kazanan Hz. Ali “*Kur’ân-ı Kerîm konusundaki derin bilgisinden faydalanmak isteyenleri kendisine soru sormaya teşvik eder, âyetlerin nerede ve ne zaman nâzil olduğunu çok iyi bildiğini söylerdi.*”²⁰³ Hz. Muhammed doğruluğu tartışmalı bir hadiste Hz. Ali’nin bilim ve bilgi bakımından ne kadar derin ve geniş olduğunu “*Ben ilim şehriyim, Ali kapısıdır*” diyerek belirtmiştir. Hz. Ali’nin ilimde benzersiz ve eşsiz biri olduğunu belirtmek ve bilgisinin derinliğini ve kapsamını somutlaştırmak için Türk divan şâirleri de “*âfitâb, pâdişâh, gencîne, dür, güher, deryâ, bahr, katre*” gibi sözcükleri benzetme ve tezatlarla kullanmışlar; derin bilgi sahibi ve benzersiz bir âlim olduğunu belirtmek için Hz. Ali’yi göğün en parlak yıldızı olan güneşe ve onun yeryüzündeki örneği olan padişaha benzetmişlerdir. Onlara göre Hz. Ali “*ilmin güneşi ve ilim memleketinin padişahıdır*”²⁰⁴ Kutadgu Bilig’de Hz. Ali’nin ilim sahibi (âlim) oluşu “*meñesi tolu*” ve “*biliglig*” deyişleri ile anlatılmaktadır.²⁰⁵

Hz. Ali, “*İslâm tasavvuf edebiyatında, özellikle Türk kültüründe ayrı bir anlam ve önemle ele alınmıştır.*”²⁰⁶ Bu yönüyle Hz. Ali dünyevî bilgiler yanında gizemli derin bilgileri de elde etmiş bir irfan sahibi kişi olarak kabul edilmiştir. Hz. Ali’nin irfan sahibi oluşu (ârif) Kutadgu Bilig’de “*yürekli tedük*” ve “*sakınuk*” sözleri ile anlatılmaktadır.²⁰⁷

Cömertlik dört sahâbenin ortak özelliklerinden biridir. Hz. Ali de öbür halîfeler gibi eli açık, bağışlaması bol biridir. Kutadgu Bilig’de Hz. Ali için kullanılan “*akı erdi elgi*” ifadesi ile cömert olduğu belirtilmiştir.

²⁰³ M. Yaşar Kandemir, “Ali (İlmî Şahsiyeti)”, *TDVİA*, İstanbul 1989, C. 2, s. 375.

²⁰⁴ Hüseyin Güftâ, “Divan Şiirinde İlim ve İrfân Timsâli Hz. Ali”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırmaları Dergisi*, S. 24, 2002, s. 69-111.

²⁰⁵ 0057. ‘alî erdi munda basakı talu/kür ersig yürekli meñesi tolu

²⁰⁶ Ethem Ruhi Fırlalı, “Ali”, *TDVİA*, İstanbul 1989, C. 2, s. 374.

²⁰⁷ 0058. akı erdi elgi yürekli tedük/biliglig sakınuk kör atı bedük

1.2.2. Destanî/Efsanevî Kişi Adları

Efrasiyâb/Toña Alp

Arapça kaynaklarda Frâsiyâb, Frâsyât, Ferâsiyâb; Avesta diliyle yazılmış eski Farsça metinlerde Frangrasyan, Pehlevicede (Orta Farsça) Frasyav, Frasiyâk, Frangrasyâk ve İran millî destanı Firdevsî'nin Şahnâme'sinde Efrâsiyâb (Afrâsiyâb) olarak geçer.²⁰⁸

Arapça yazan İslâm tarihçileri de Farsça yazan destancılar da Türkçe yazan şâirler de Efrasiyab'a ilişkin bilgileri karıştırarak içinden çıkılmaz bir duruma getirmişlerdir.

Bugün Türkolojide bir "Efrasiyab ve Alp Er Tunga sorunu"ndan söz etmek mümkündür. Bu soruna iki çözüm önerilmektedir:

1. Efrasiyab ve Alp Er Tunga aynı kişidir.
2. Efrasiyab ve Alp Er Tunga ayrı kişilerdir.

Bu tarihî-efsanevî kahramana, Şahnâme'de geniş bir yer ayrılmıştır. Eserde Efrasiyab'ın soyu, ailesi, kişiliği, yiğitliği ve öğütleri üzerinde ayrıntılı biçimde durulmaktadır. Firdevsî'ye göre Efrasiyab Peşeng'in oğludur. Peşeng oğlunu *timsaha* benzetir.²⁰⁹ Zal da düşmanı Efrasiyab'ı oğlu Rüstem'e anlatırken onu *ejderhaya* benzetir.²¹⁰ Efrasiyab'ın babası tarafından timsaha, düşmanı tarafından da ejderhaya benzetilmesi önemli bir ipucudur. XV. yüzyılda Uzun Firdevsî Süleymannâme'sinde Hz. Süleyman ile Efrâsiyâb'ın mücadelesini anlatırken Efrasiyab'ı "*Efrasiyab-ı Türk... köhne kurt*" diye anar.²¹¹ Kaşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk'te tunga adını "*bebür, kaplan cinsinden bir hayvan*" diye anlamlandırır.²¹² Eski çağlarda korkunç görünmek için başın veya omuzların üstünde yırtıcı hayvan kafası taşımak bir güç göstergesi idi. *Timsah=ejderha=kurt=kaplan* benzerliği, çene ve diş yapısı nedeniyle olağan görünmektedir. Efrasiyab'ın farklı ama birbirini andıran hayvanlara benzetilmesi, onun kişiliğinin de birden fazla kahramanın birleştirilmesinden oluştuğunu düşündürmektedir.

²⁰⁸ Tahsin Yazıcı, "Efrâsiyâb", *TDVİA*, İstanbul 1994, C. 10, s. 478.

²⁰⁹ Firdevsî, , *Şahnâme*, İstanbul 2009, s. 232.

²¹⁰ Firdevsî, *age.*, s. 270.

²¹¹ Mustafa Aksoy, "Destanlarda ve Tarihî Kaynaklarda Alp Er Tunga (Efrâsiyâb)", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, C. 3, s. 997, 1011; Uzun Firdevsî'nin Süleymannâmesi için bakınız: Mustafa Aksoy, *Uzun Firdevsî'nin Süleyman-nâme'sinde Destan Unsurları; C. I, Giriş-İnceleme*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 2000; ve Bekir Biçer, *Firdevsî-i Rûmî ve Tarihçiliği*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, 2005, Konya s. 118.

²¹² Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. III, s. 368, 396, 149-150.

Köprülü'ye göre üç Tunga Tigin vardır. Biri Orhun Yazıtlarında 730'da yuğ töreni yapıldığından söz edilen Tunga Tigin²¹³, ikincisi Çin kaynaklarının Beşbalık yakınlarında 714'te öldürüldüğünü bildirdikleri Tunga Tigin, üçüncüsü de Kaşgarlı'nın sagusunu verdiği ve tarihçe henüz bilinmeyen diğer bir Tunga Tigin. Köprülü'ye göre saguda anılan Alp Er Tunga'nın bu iki tarihî kahramandan biri olma ihtimali kuvvetlidir.²¹⁴ Görüldüğü gibi Köprülü metinde iki, dipnotta üç Tunga Tigin'den söz etmektedir. Gömeç de Köprülü gibi Efrasyab ile Alp Er Tunga'nın aynı kişi olmadığı görüşündedir. O da Tunga Tigin ile Alp Er Tunga'nın aynı kişi olduğu görüşündedir. Ancak hangi Tunga Tigin ile aynı kişi olduğu hakkında ayrıntıya girmez. Tungaların iki mi üç mü olduğuna da değinmez.²¹⁵ Gökyay'ın makalesinde ise 714'te adına yuğ töreni yapılan kişinin Alp Er Tunga olduğu söylenmektedir. Gökyay Tunga Tigin'i de anmaz. Yuğ töreninin tarihi de Köprülü ve Gökyay'da karışıktır. Ayrıca Köprülü'nün "Çin kaynakları" derken neyi kastettiği belli değildir. Çünkü kaynağa atıfta bulunmamıştır.

Togan'a göre²¹⁶ Efrasiyab M. Ö. 625-626 yıllarında hüküm süren Med hükümdarı Kiyaksares tarafından sarhoş edilerek öldürülen Sakaların hükümdarıdır. Herodot'ta "Madyes" ve Asur kaynaklarında "Maduva" adıyla geçer. İranlılar tarafından öldürülen Afrasyab Buda'dan önce yaşamıştır. Orta Asya Türk Budistleri Zerdüştlüğü yaymak isteyen İranlılara karşı Budizmi savunan bir Budist hükümdar olarak kendisine dinî bir kutsallık yüklemişlerdir. Togan'ın dikkate değer başka bir görüşü de Oğuz Kağan ile Efrasiyab'ın savaş güzergâhının aynı oluşundan yola çıkarak bu iki kahramanı aynı kişi olarak düşünmesidir. Çünkü Oğuz'un Önyasya'ya Atıl, Derbend, Mugan yolu ile gelip fütûhatını tamamladıktan sonra Demâvend-Nişabur yoluyla dönmesi gibi *Şahnâme*'deki Afrasiyab da aynı yolla Turan'a dönmüştür.²¹⁷ Taberî'ye göre Efrasiyab Feridun'un torunudur.²¹⁸ *Şahnâme*'ye göre de kendi torunu tarafından öldürülünce, İran-Turan savaşları sona ermiştir.²¹⁹

²¹³ Orhun yazıtlarında "*Tunga tigin yogınta egirip ölürtümiz*" ve "*Tunga tigin yogınta egire tokıdım*" cümlelerinde Tunga Tigin adında birinin cenaze töreninden söz edilir. Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 2008, s. 36-37, 60-61.

²¹⁴ Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatının Menşei*, Ankara 1986, s. 118-119.

²¹⁵ Saadettin Gömeç, "Atsız Bir Kahraman: Tonga Tigin", *Türk Kültürü*, 33/390, 1995, s. 639-640; Saadettin Gömeç, "Tonga Tigin'in Kimliği Üzerine", *TDAY Belleten*, 25, 2000, s.205-210; Saadettin Gömeç, "Tonga Tigin'in Kimliği Üzerine", *II. Milletler Arası Göktürk Anıt ve Yazıtları Kollokyumu*, İstanbul 2000; Saadettin Gömeç, "Tonga Tigin'in Kimliği Üzerine", *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, S:170, İstanbul 2001, s. 58-61.

²¹⁶ Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s. 167, 168.

²¹⁷ Zeki Velidî Togan, *Oğuz Destanı*, İstanbul 1982, s. 123.

²¹⁸ Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, İstanbul 1991, C. II, s. 533.

²¹⁹ Firdevsî, *Şehnâme*, İstanbul 2009; Bekir Şişman-Muhammed Kuzubaş, *Şehnâme'nin Türk Kültür ve Edebiyatına Etkileri*, İstanbul 2012, s. 50-67.

1259'da Farsça yazdığı eserinde Cüveynî, Uygurların Böğü Kağan'ı (MS 759-779) Efrasiyab saydıklarını kaydeder.²²⁰ Tarih-i Reşidî yazarı Mirza Haydar Duglat'a göre Moğolların Böğü Han dedikleri Kaşgar sultanının soyağacı da Feridun oğlu Tur oğlu Dad oğlu Naşin oğlu Piş oğlu Efrasiyab'a dayanır.²²¹ Soyunu Efrasiyab'a dayandırma, bir dönem Türkistan hanedanlarında gelenek olmuştur. Tabakât-ı Nâsirî²²²'nin ve Mürûcû'z-Zeheb'in verdiği bilgiye göre Kaşgar ve çevresindeki hakanlar, Harezmşahlar, Karahanlılar ve Selçuklular, soylarını Efrasiyab'a dayandırırılar.²²³ Koçu (İdikut) Uygur Devleti döneminde “*tonga*” sözcüğü hakanlarca kahramanlık sıfatı olarak kullanılmaktaydı. Döneme ilişkin tasvirlerde aslan ve tonga postu giymiş kişiler bulunmaktadır. İlk Müslüman Türk hakanı olan Satuk Buğra Kara Han'ın oğlunun adı da Tonga İlig (Musa)'dır. İki devlet hükümdarının soydaş olduğu açıktır. Türk boylarının hükümdarlıklarının meşrûiyeti için Efrasiyab'ın soyundan gelmek gerektiği inancı vardı. Bu nedenle Koçu Uygur Devleti, Karahanlılar ve Selçukluların soyu Efrasiyab'a dayandırılarak Oğuz Kağan ile birleştirilmiştir. Turan da Orta Çağ İslâm yazarlarının Oğuz Kağan ile Efrasiyab'ı birleştirdiklerini belirtmektedir.²²⁴ Bu birleştirme sonucu Türk, Fars ve Arap yazılı ve sözlü edebiyatlarında Efrasiyab Uygur, Karahanlı ve Selçuklu hanedanının atası sayılmıştır. Böylece bu büyük hakan ve kahraman, tarih ve coğrafya sınırlarının ötesine geçmiş; Türklerin, İranlıların ve komşu toplulukların ortak

²²⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihan-Güşa*, Ankara 2013, s.101; Cüveynî, Uygurların Karakorum yakınlarında bulunan bir taş kuyuya Bijen'in kuyusu demelerini görüşüne kanıt olarak gösterir. *Şahnâme*'ye göre İranlı bir pehlivan olan Bijen ile Efrasiyab'ın kızı Menije birbirlerine âşık olunca Bijen Menije'yi sarayına götürür. Bunun üzerine Efrasiyab Bijen'i kuyuya atar. Menije de kuyunun başında dilenerek kazanıp aldığı ekmeği Bijen'e verir. Sonunda Rüstem Turan'a gelir ve onu kuyudan kurtarır.

²²¹ Mir Haydar Dughlat, *The Tarikh-i-Rashidi*, Karakoram, 2009, Chapter XL.

²²² Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, Ankara 2015, s. 58, 60, 132, 133.

²²³ Emel Esin, *Türk Sanatının Oluşumu*, İstanbul 2003, s. 295; Emel Esin, “Tonga-Alp-Er”, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Fasikül: 1, Sayı: 13, 1985, s.137-161; Emel Esin, “Tonga ve Ödle: On Kâşgarî's Version of Afrâsiyâb/Tonga-Alp-Er Epic”, *Journal of Turkish Studies TUBA*, Volume 10, 1986, s. 97-109.

²²⁴ Varis Abdurrahman, “Tarihteki Efsânevi Turan Padişahı Alp Er Tunga Hakkında”, *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 35, 2004, s. 6, 7, 8; Mansuroğlu'na göre Tonga Alp Er için yazılmış sagudan parçalar da bulunan Divânü Lugâti't-Türk'in Türkçe kısmında “Tonga” olmasına karşılık Arapça kısmında “Afrâsiyâb” olarak geçmesi bu iki adın göndergesinin aynı kişi olduğunu açıkça göstermektedir. Oysa bu durumda iki ad aynı kişiyi göstermez; iki kişinin aynı kişi sanıldığını gösterir. Mecdut Mansuroğlu, “Efrâsiyâb”, *MEB İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, C. 4, s. 192.

kahramanlık simgesi olmuştur.²²⁵ Gökyay²²⁶ ve Ercilasun²²⁷ da Efrasiyab'a ilişkin yazılarında onun kahramanlığı yanında *bilge* yönüne dikkat çekmişlerdir.

Bütün bu bilgilerin Efrasiyap sorununu çözmekten uzak olduğu açıktır. Tarihsel akış efsane ve destandan tarih bilimine doğru ilerlerken tarihin geriye doğru giderek destanî ve efsanevî kişileri aydınlatması kolay görünmemektedir. Bu durumda eldeki verilerin gizeminden sıyrılıp akıl süzgecinden geçirilmesi ve bununla iç içe kendi benzerleriyle karşılaştırmasının yapılması, destan ve efsanenin derinliklerine saklanmış tarih gerçeklerinin belirlenmesini ve ortaya çıkarılmasını sağlayabilir. İşte Karatay bu yöntemi deneyerek Efrasiyab/Alp Er Tunga, Zülkarneyn, Dahhak, Feridun, Oğuz Kağan, Astiyakes gibi destanî ve efsanevî kişilerin gerçekte farklı toplumlarca benimsenmiş aynı kahramanın versiyonları olduğunu göstermiştir. Burada Karatay²²⁸'in ve onu bütünleyen Güner²²⁹'in çalışmasına gönderme yapmakla yetinilecektir.

Efrasiyab/Alp Er Tunga ile ilgili en geniş bilgi Dîvânu Lugâtî't-Türk'te bulunmaktadır.²³⁰ Kaşgarlı, eserinde çeşitli kelimeleri açıklarken Alp Er Tunga ile ilgili önemli bilgiler vermektedir.²³¹ Dîvânu Lugâtî't-Türk'e göre, bütün Türk hakanları Alp Er Tunga soyundan gelmiştir. Onun soyundan gelmeyenlere "hakan" veya "han" denilemez. Alp Er Tunga Kaşgar şehrini başkent olarak kullanmıştır. Barçuk ve Barsgan gibi şehirler kurmuştur. Ölümü halk arasında büyük bir acıya neden olmuş²³² ve adına ünlü bir sagu oluşturulmuştur. Bu sagu da Dîvânu Lugâtî't-Türk'tedir.²³³

Dîvânu Lugâtî't-Türk de, Kutadgu Bilig de, Efrasiyab ile Alp Er Tunga'nın aynı kişi olduğu görüşünde birleşmektedir. Bu durum, Kaşgar ve çevresinde iki kahramanın aynı kişi olduğunu gösteren görüşün yaygın olduğunu göstermektedir. Her iki eser de Türklerin İslâm'a girme sürecinin başlarında yazılmışlardır. Bu bakımdan yöredeki kültürel çeşitliliği de yansıtmaları doğaldır. Bu bağlamda bir önemli sözlükte ilginç bir

²²⁵ Adem Öger, "Türk Kültür Tarihinde Alp Er Tonga ve Uygur Türkleri Arasında Onunla İlgili Anlatmalar", *Turkish Studies*, 3/7, 2008, s. 522-523.

²²⁶ Orhan Şaik Gökyay, "Divanü Lûgat-it-Türk ve Alp Er Tunga", *Türk Dili*, C. 27, S: 253, Ankara 1972, s. 56-59.

²²⁷ Ahmet Bican Ercilasun, "Alp Er Tonga'ya Ait Bazı Sözler", *Millî Folklor*, C. 2, S:16, 1992, s. 11-12, Aynı makale Ahmet Bican Ercilasun, "Alp Er Tonga'ya Ait Bazı Sözler", *Türk Kültürü*, S. 160, 1976, s. 220-222 ve Ahmet Bican Ercilasun, *Makaleler*, Ankara 2007, s. 438-440.

²²⁸ Osman Karatay, *İran ile Turan*, Ankara 2013, s. 173-188.

²²⁹ Galip Güner, "Dîvânu Lugâtî't-Türk'te Geçen Ajlañ Kelimesinin Dahhâk İle Ne İlgisi Var?", *Teke, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4/1, 2015, s. 39-44.

²³⁰ Orhan Şaik Gökyay, "Divanü Lûgat-it-Türk ve Alp Er Tunga", *Türk Dili*, C. 27, S: 253, Ankara 1972, s. 56-59.

²³¹ Adem Öger, agm., s. 511.

²³² Adem Öger, agm., s. 511.

²³³ Metinde dağınık olan sagu Ercilasun tarafından bütünlenmiştir: Ahmet Bican Ercilasun, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara 2004, s. 43-50.

denklikten söz edildiği görülmektedir. Hint mitoloji ve din sözlüğü, “tunga” sözcüğünün Buda’nın adlarından biri olduğunu ve Buda’nın bedenlenmeleri sırasında büründüğü bir kişiliğe “Tunga” denildiğini kaydeder.²³⁴ Tunga sözcüğüne klasik Sanskritçe sözlüklerde yüce, dağ, doruk, ağır, demir gibi, kuvvetli, sağlam, sert, yetenekli, iradeli, koyu, gür ve şef, savaşçı anlamları verilmektedir.²³⁵

Anılan sözlüklerde Sanskritçede ve eski Hintçede özel erkek adı olarak da kullanıldığı vurgulanan “tunga” sözcüğünün bu karşılıkları, destanî Türk büyüğü olarak bilinen Alp Er Tunga’nın da özelliklerine uygundur. Bu bağlamda eğer “tunga” sözcüğü Sanskritçeden doğrudan veya dolaylı olarak Türkçeye alıntılanmış genel ad olarak sıfat, özel erkek adı olarak da kahraman adı ise; bu durumda Alp Er Tunga adının aynı anlama gelen sözcüklerden oluşan bir çeviri grubu, unvan grubu ve üçleme olarak görülmesi mümkündür. Ne yazık ki hem Alp Er Tunga hem de Efrasiyab adları hakkında eldeki bilgiler efsanevî ve romantik niteliktedir.²³⁶ Bilimsel nitelik kazandıracak veriler de ne yazık ki mevcut değildir.

Aşağıda, Kutadgu Bilig’de Efrasiyab’ın anıldığı beyitler ve açıklamaları verilmiştir:²³⁷

Herkes görüyor ki Türk beyleri dünyanın en iyi beyleridir. En ünlü ve güçlü Türk beylerinden biri de kutu belli olan Alp Er Tunga’dır. İranlılar ona Afrasiyâb derler. Bu bey birçok ülkeleri ele geçirmiştir. O büyük bilgisi yüksek erdemi ve akli ile halkın seçkini idi. Övülen, sevilen, yiğit bir kişi olan Afrasiyâb yetenekleriyle yeryüzüne

²³⁴ John Dowson, *A Classical Dictionary of Hindu Mythology&Religion: Geography-History-Literature*, 1995, s. 26, 38, 68.

²³⁵ Max Muller (Ed.), *Handbooks For The Study Of Sanskrit*, London 1866, s. 382; Arthur A. Macdonell, *A Sanskrit English Dictionary*, Oxford 1893, s. 110; Monier Monier-Williams, *A Sanskrit-English Dictionary Etymologically And Philologically Arranged With Special Reference To Cognate Indo-European Languages*, Oxford 1960, s. 449; <http://sanskritdictionary.com/?q=tu%E1%B9%85ga> Erişim: 10.08.2016.

²³⁶ Semih Tufan Gülaltay, *Kaplanların Efendisi: Alp Er Tonga Destanı*, İstanbul (t.y.); İlhami Durmuş, *Türk Tarihinin Öncüleri: Alp Er Tonga-Tomris-Mutun-Attila-Bilge Kağan*, İstanbul 2015, s. 23-27.

²³⁷ 0276. körü barsa emdi bu türk begleri/ajun beglerinde bular yigleri
0277. bu türk beglerinde atı belgölüg/toña alp er erdi kutı belgölüg
0278. beğük bilgi birle öküş erdemi/biliglig ukuşluğ buğun köğrümi
0279. ne öğrüm ne köğrüm ne ersig eren/ajunda tetig er yéđi bu cihân
0280. tejikler ayur anı efrasiyâb/bu efrasiyâb tuttı iller talap
0281. idi artuğ erdem kerek ög bilig/ajun tutğuğa ötrü sunsa elig
0282. tejikler bitigde bitimiş munı/bitigde yok erse kim ukgay anı
0283. idi yaqşı aymış azıglıg kür er/azıglıg eren berk tügünler yazar
0284. miñ erdem kerek bu cihân tutğuğa/kör arslan kerek bu kılan başğuğa
0285. ajunçıka erdem kerek miñ tümen/anın tutsa il kün kiterse tuman
0286. kılıç ursa bıçsa yağı boynını/törü birle tüzse ili buğnını
5861. negü tér eşitgil toña alp erig/bilip sözlemiş kör bu öt saw erig
5862. et ol bu kişi köñli artar yıdır/anı keğ küdezgü ay kılkı қадр

egemen oldu. Dünyayı elde tutmak için çokça erdem, akıl ve bilgi gerekir. İranlılar kitaplarında onu betimlemişlerdir. Kitapta olmasa kim okur da tanırdı yoksa? Bu yürekli er için o kitabı yazan çok yerinde sözler söylemiş. Yürekli er nice kör düğümü çözer. Bu dünyayı elde tutana binlerce erdem gerek. Bu yaban eşeklerine saldırmaya da aslan gerek. Dünya beyi bin erdemli olmalıdır. O erdemle ülkeyi yurdu yönetip dumanı dağıtır. Kılıç vurup düşman boynunu biçse, devleti ve halkı düzgün hukuk ile düzeltse uygun olur. Alp Er Tunga'nın siyasî öğütleri vardır. Bu öğütleri ve özdeyişleri bilerek söylemiştir. Beden bir ülkedir. Gönülse bu ülkenin beyidir. Ne var ki gönül de etten yapılmıştır. Zamanla soğur, ölünce çürür. Gönülün hatırını say onu saygıyla gözet...

Ferīdūn

Şahnâme'de efsanevî özellikleriyle adı en çok geçen padişaktır. Feridun'un soyu Cemşid'e dayanır. Avesta'da Ōraētaona, Pehlevice Frēdōn, Farsça ve ondan alıntılan dillerde Feridun diye anılır.²³⁸

Şahnâme'de Feridun hakkında verilen bilgiler şöyle özetlenebilir: Zulmüyle tanınan hükümdar Dahhak'ın gördüğü bir rüya, Feridun adında birinin tahtı ele geçireceği biçiminde yorumlanır. Dahhak bunun üzerine bu çocuğun babasını öldürtür. Feridun'un annesi Ferānek, çocuğunu kutsal inek Permāye'nin yanına götürerek onun sütüyle besler. Ardından daha güvenli olan Elburz dağında dindar bir insana bırakır. On altı yaşına gelince Feridun babasını Dahhak'ın öldürdüğünü öğrenir ve intikam yemini eder. Bu sırada Dahhak'ın omuzlarındaki yılanlara yem olmaktan korkan insanlar on yedi oğlunu Dahhak'ın yılanlarına kurban veren Gāve adlı demirci ustasının etrafında toplanarak Feridun'un bulunduğu yere gidip hükümdar olması için onu desteklerler. Feridun gürzüyle Dahhak'ı öldürür ve dipsiz bir kuyuya atıp tahta geçerek ülkesini 500 yıl adâletle idare eder.²³⁹ Feridun'un tahta çıkış günü İran'ın en büyük ikinci bayramı Mihricân bayramı olarak kabul edilir.

Feridun edebiyatta iyiliğin, adâletin ve uzun ömürlülüğün, Dahhak ise kötülüğün, zulmün ve hunharlığın sembolü olarak anılır. Yusuf Has Hâcib de eserinde iyiliğin övgüsünü ve yararlarını anlatırken bu gelenek içinde kalarak Feridun ile Dahhak'ı aynı beyitte anmaktadır.²⁴⁰

²³⁸ Ulaş Töre Sivrioğlu, "Pehlevice (Orta Farsça) Bir Tarihî Coğrafya Metni: Šahrestānīhā ī Ērānšahr", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt:1, Sayı:3, 2014, s. 7.

²³⁹ Firdevsî, *Şahnâme*, İstanbul 2005, s. 85-105.

²⁴⁰ 0241. söküslüg nelük boldı zaḥḥāk otun/nelük ögdi buldı ferīdūn ḳutun

Žahhāk

Sanskritçede “*dasa*” köle veya Persçede “*daha*” düşman anlamına geldiği ileri sürülmektedir: Avesta’da Azi Dahâka, Pehlevicede Azdahâg²⁴¹ olarak geçen sözcüğün başındaki “*azi*” yılan veya ejder anlamına gelmektedir.²⁴² Dahhāk’ınsa Sanskritçe kökenli olduğu ve “insan” anlamına geldiği kabul edilmektedir. Ejder görünümlü insan veya insan görünümlü ejder olan mitolojik bir kişi olarak Arap, Fars ve Türk edebiyatında yer almaktadır. Fars geleneğinde öteki kimliğinin simgesi de olan Dahhak Arap olarak kabul edilir. Dahhak’la ilgili bilgilerin ana kaynağı Şahnâme’dir. Babası Cemşid’i öldürüp tahtına oturan Dahhak’ı insan kılığına giren şeytan kandırarak omuzlarından öper. Bu öpüşten sonra omuzlarında yılanlar çıkmış ve aşçı kılığında tekrar görünen şeytan kendisini rahat bırakması için yılanların insan beyniyle beslenmesi gerektiğini söylemiştir. Memleketinde hüküm sürerken on yedi oğlunu Dahhak’ın yılanlarına kurban veren demirci ustası Gâve isyan eder. Etrafında toplananlarla Feridun’un yanında yer alarak savaşırlar. Feridun Dahhak’ı gürzüyle öldürerek Demâvend dağındaki bir mağaraya kapatır. Beynine değmeyecek şekilde ağır ve iri çivileri kafasına çaktırır.²⁴³

Şahnâme’de kötü ve zalim yönetici olarak anlatılan Dahhak, vücudundaki yılanlardan dolayı dinî ve tasavvufî metinlerde nefsin ve kötü duyguların sembolü olarak anılmıştır.²⁴⁴ Yusuf Has Hâcib de eserinde Dahhāk’ı Feridun’un karşısına koyarak kötülüğe karşı iyilik ikiliğini kullanmıştır. İyilik yapmanın faydalarını ve övgüsünü söylerken 241. beyitte küstah (otun) Dahhak’a niçin sövülüp Feridun’un niçin övüldüğünü sorar. İstifham sanatına başvurduğu bu beytin yanıtını Yusuf Has Hâcib 242. beyitte açıklamaktadır. Bu beyitte iyi (edgü) olanın övüldüğü; kötü (isiz) olana da sövüldüğü belirtilmektedir.²⁴⁵

Rüstem

Pehlevî dilinde Rostahm ve Rosthem olarak geçen Rüstem “reuze” ile Avesta ve eski Farsça’da cesur, kahraman anlamına gelen “taxma” şekliyle geçen “tehem” sözcüklerinden oluşmuş uzun boylu, iri yapılı, güçlü anlamlarına gelen birleşik bir addır.²⁴⁶ Şahnâme’nin en güçlü kahramanı olan Rüstem’e annesi Rûdâbe’nin zor doğumundan sonra “kurtuldum” anlamına gelen bu adı verdiği anlatılır.²⁴⁷ Rüstem’in

²⁴¹ Ulaş Töre Sivrioğlu, “Pehlevîce (Orta Farsça) Bir Tarihi Coğrafya Metni:...”, s. 7.

²⁴² Kürşat Demirci, “Dahhāk”, *TDVİA*, İstanbul 1993, C. 8, s. 408; G. Güner, “Dîvânu Lugâtî’t-Türk’tе Geçen Ajlañ Kelimesinin Dahhāk ile Ne İlgisi Var?”, s. 39-44.

²⁴³ Firdevsî, *Şahnâme*, İstanbul 2009, s. 72-102.

²⁴⁴ Mustafa Uzun, “Dahhāk (Türk Edebiyatında)”, *TDVİA*, İstanbul 1993, C.8, s. 409.

²⁴⁵ 0241. söküşlög nelük boldı žahhāk otun/nelük ögdi buldı ferîdün kutun

²⁴⁶ Nimet Yıldırım, “Rüstem-i Zâl”, *TDVİA*, İstanbul 2008, C. 35, s. 294.

²⁴⁷ Firdevsî, *Şahnâme*, İstanbul 2005, s. 217.

babası Zal saçları beyaz dünyaya geldiği için babası Sam tarafından terk edilmiş ve Simurg tarafından büyütülmüştür. Karısı Rûdâbe'nin doğumu gerçekleştirememesi üzerine Zal Simurg'dan yardım ister ve Simurg'un *"peşinde koşacak, aslanların ayağının altındaki tozu öptüğü, bulutların başının üstünden geçmeye cesaret edemediği, sesinden kaplanların derilerinin parçalandığı, boy pos bakımından bir serviye, gücü bakımından fili andıracak, tek parmağıyla kargıyı iki millik mesafeye atacak, çeliği çiğneyen savaş erinin bile onun pazısını, bileğini görünce korktuğu, akıl ve fikirce Sam'a benzeyen"* bir çocuğun dünyaya geleceğini bildirir.²⁴⁸ Kısa sürede büyüyerek yiğit bir delikanlı olan Rüstem'in doğumu ve büyümesi gibi; yaşamı da devlerle, cinlerle, ejderhayla mücadele ederek İran ordusunun yanında savaşıp kötülüğe karşı durarak geçmiştir.

Oğuz Kağan veya Rüstem gibi destanî-efsanevî kahramanların ortak özelliklerinden biri de dünyaya gelişlerinde, büyümelerinde ve yaşamlarında görülen olağanüstülüklerdir. Herakles veya Prometheus gibi daima iyinin yanında yer alarak gâlip gelen İran'ın en ünlü kahramanı Rüstem, edebî eserlerde çeşitli vesilelerle anılmıştır. Yusuf Has Hâcib Kutadgu Bilig'de bu gelenek içinde kendi yaşamını dile getirmek için 6549. beyitte Rüstem'e yer vermiştir.²⁴⁹ Beyitte Yusuf gençliğinde yıldırım kılıklı (Zülfikar) Haydar (Hz. Ali) gibi veya Rüstem gibi dünyada ünlendiğini ifade etmektedir. Yusuf gençliğinde hakanın hizmetinde bileğinin gücü yerinde iken cesurca savaşıp başarılar kazanmış bir kahramandır. Aynı zamanda aklı ve bilgisi ile de hakanın danıştığı bilge biridir. İslâm dünyasındaki Hz. Ali ile İran dünyasındaki Rüstem alp ve bilge tipinin birleştiği iki şahsiyettir. Yusuf bu iki kişi aracılığı ile kendisinin hem alp hem de bilge olduğunu dile getirmektedir. Sahip olduğu bu iki erdem ve yazdığı eser ile Haydar ve Rüstem gibi dünyada ünlendiğini (çawık-) belirtmektedir.

²⁴⁸ Firdevsî, *Şahnâme*, s. 213-218.

²⁴⁹ 6549. özüm haydar erse yaşın teg kılıçlıg/ya rüstemleyü men ajunda çawıktım

1.2.3.Tarihî Kişi Adları

Sikender

Yusuf Has Hâcib eserinin 6548. beytinde otobiyografik bilgiler verirken İskender'in yaptığı gibi kendisinin de bütün dünyayı elinde tuttuğunu söylemektedir. Beytin birinci dizesinde geçen bu tarihsel kişilik, adına bir edebiyat oluşturulmuş bulunan Makedonyalı Büyük İskender'dir. Frye'in dediği gibi, antik kişilikler arasında hakkında en çok kitap yazılmış kişi İskender'dir. Antik çağda doğu ile batıyı birleştirme ülküsünü gerçekleştirmeye en çok çalışan kişi de odur.²⁵⁰ Hiçbir zaman gerçekleşme de büyük fatihler, devlet adamları ve komutanların çoğu için bu ülkü hâlâ geçerliliğini korumaktadır. Ancak İslâm edebiyatlarında Kur'ân-ı Kerim'de adı geçen Zülkarneyn²⁵¹ ile Büyük İskender'in sıklıkla karıştırıldığı ve tarihsel kişiliğin efsâne yönünde genişlediği görülmektedir.²⁵² Böylece iki kişinin karışmasından İskender-i Zülkarneyn adlı yeni bir kahraman ortaya çıkmıştır. Divan edebiyatında bu kahraman etrafında geniş bir edebiyat oluşmuştur.²⁵³

Yusuf Has Hâcib'den önce, onun çok büyük bir olasılıkla en önemli bilgi kaynaklarından olan Taberî Tefsiri²⁵⁴ ve Taberî Tarihi²⁵⁵, Zülkarneyn ile ilgili geniş bilgi verir. İskender ile ilgili olarak İslâm dünyasında bilgi veren ilk edebiyat eseri de Firdevsî'nin Şahnâme'sidir. Bu eserde yaklaşık 2500 beyitte İskender'den söz edilir. Bu bölüm bütün İslâm edebiyatlarına ana örnek olmuştur.²⁵⁶ Türk edebiyatında da pek çok İskender-nâme yazılmıştır. Bu konuda öncülük mensur olarak Kaşgarlı

²⁵⁰ Richard N. Frye, *Orta Asya Mirası*, Ankara 2009, s. 103-114.

²⁵¹ Kehf sûresi 83-98. âyetler. Bu âyetlerde gün batımına yolculuk, güneşe karşı korumasız olan bir ülkeye yolculuk ve iki dağ arasına yolculuk yapan iki boynuzlu veya iki yüzlü yaşamış birinden söz edilir.

²⁵² İskender Pala, "İskender mi Zülkarneyn mi?", *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, C. 14, 1990, s.387-403; İskender Pala, "İskender mi Zülkarneyn mi?", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi TDED*, C.XXVI 1993, s. 117-146; İskender Pala, "İskender mi Zülkarneyn mi?", *Akademik Divan Şiiri Araştırmaları*, İstanbul 2003, s. 285-315.

²⁵³ İsmail Avcı, "Mesneviden Hikâyeye İskender-i Zülkarneyn: Doğum, Ad Verme, Hükümdarlık", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S:61, 2012, s.131-150; İsmail Avcı, *Türk Edebiyatında İskender-nâmeler ve Ahmed-i Rıdvân'ın İskender-nâmesi*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Balıkesir, 2013; İsmail Avcı, "Divan Şiirinde İskender-i Zülkarneyn", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 7, S. 29, 2014, s.47-69.

²⁵⁴ Taberî, *Taberî Tefsiri*, İstanbul 1996, C.V, ss.378-384. Bu çeviri ne yazık ki doğrudan bir çeviri değil yorumlu, eleştirel ve katkılı bir çeviri olduğu için metinde geçen açıklamaların neresinin Taberî'ye neresinin çevirmenlere ait olduğu açık değildir. Ancak yapılan açıklamaların bir kısmı Taberî'nin tarihinde de geçtiği için o kısımlarda kuşku yoktur. Tefsirden çıkarılan en önemli sonuç, Taberî'nin Kur'ân'daki Zülkarneyn ile tarihteki İskender'i aynı kişi sayan rivâyetleri aktardığıdır.

²⁵⁵ Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, İstanbul 1991, C. III, s. 832-1264.

²⁵⁶ Orhan Şaik Gökyay, "İskender-nâme", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, C.V/2, s. 1088-1090; İsmail Ünver, *Türk Edebiyatında Manzum İskender-nâmeler*, Ankara Üniversitesi DTCE Türk Dili ve Edebiyatı Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1975; İsmail Ünver, *Ahmedî, İskender-nâme: İnceleme-Tipikbasım*, Ankara 1983; İsmail Ünver, "İskender-Edebiyat", *TDVİA*, İstanbul 1999, C.32, s. 557-559.

Mahmud’undur.²⁵⁷ Manzum olarak İskender’den söz eden ilk Türkçe eser ise Kutadgu Bilig’dir. Yusuf Has Hâcib’in İskender’den söz etmesi gerçekte eserin niteliği ile de ilişkilidir. O 6548. beyitte “*ajun bütrü tuttum sikender tutarça/tükel nûh yaşın men yaşadım yaşıttım*” derken yalnızca bir tarihsel ve efsanevî kişilikten söz etmemiş; devlet yönetiminde uygulamaları örnek gösterilen ve adına yazılan eserler siyasetnâme olarak kabul edilmiş örnek bir devlet yöneticisi ve komutandan söz etmiştir. Nitekim bir incelemede Ahmedî’nin İskendernâme’si bir siyasetnâme olarak görülmüş ve Nizamü’l-Mülk’ün Siyasetnâme’si ile Kutadgu Bilig karşılaştırılmıştır.²⁵⁸

Nûşîn Revân

Sâsânî hükümdarlarından I. Hüsrev b. Kubad (531-579), Enûşervân, Nûşîrevân, Nûşervân, Hosrev-i Nûşîrevân; Nûşîrevân-ı Âdil, Dâdger gibi unvanlarla da anılır. *Kisrâ* unvanı I. Hüsrev (Gr. Χοσρόης I, Peh. *Khosrau/Xosro*, Süryânice *Kesrō* veya *Kōsrō*) Nûşîrevân’ın ilk adının Arapçalaştırılmış hâlidir. Tıpkı Julius Caesar’ın adından türeyen ve sonraki dönemlerde Araplar tarafından bütün Roma-Bizans İmparatorları için kullanılan *Kayser* unvanı gibi Hüsrev I’dan itibaren İran şahlarına da *Kisrâ* denilmiştir.²⁵⁹

Bir görüşe göre Nûşîrevân Pehlevîce’deki “ölümsüz ruh” anlamına gelen Ânûşek-Revân birleşik sözcüğünden bozmadır. Bir başka görüşe göre ise “tatlı can” anlamında olup nûşîn “lezzet” ve revân “can” sözcüklerinin birleşmesinden oluşmuştur. Firdevsî ve muhtemelen onu tâkip eden Yusuf Has Hâcib Hüsrev I’in mahlasını bu anlamda *Nuşîn-revân* olarak yazmışlardır. Bu versiyonun çevirisi Burhan-ı Katı’da “tatlı (*nuşîn*)- ruh (*revân*)” olarak açıklanmaktadır.²⁶⁰ Burhan-ı Katı’a göre Araplar bu hükümdara Ebu Şîrvân derler ve âdil kişi anlamına gelir.

Taberî Hz. Muhammed’in kırk sekiz yıl hüküm süren Nûşîrevân’ın saltanatının kırk ikinci yılında doğduğunu ve peygamberin doğduğu gece Kisra’nın sarayının sarsıntıyla yıkıldığını, bin yıldan beri sönmeyen Fars ateşlerinin söndüğünü ve Save gölünün sularının eksildiğini bildirir. Taberî, sonradan efsaneleşen âdil bir hükümdar değil usta bir kumandan, bilgi sahiplerini koruyan akıllı bir hükümdar, Sâsânî devletinin ordusunu düzene koyan, vergi sistemini düzelter, sulama kanalları inşa ettiren, tarım ürünlerini kayda geçiren, reformcu ve akılcı bir şah portresi çizmiştir. Öyle mükemmel

²⁵⁷ Kâşgarlı, *DLT-BA*, 1985, C. I, s. 393-394; Kâşgarlı, *DLT-BA*, 1986, C. II, s. 452; Kâşgarlı, *DLT-BA*, 1986, C. III, s. 415.

²⁵⁸ Melike Gökcen Türkoğan, “Siyasetnâmeler ve Bir Siyasetnâme Örneği Olarak Ahmedî’nin İskendernâme’si”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/12, 2010, s. 418-430.

²⁵⁹ D. A. Tokel, “Nûşîrevân”, *TDEKTAS*, C. 4, Ankara 2004, s. 524-525.

²⁶⁰ Ulaş Töre Sivrioğlu, “İslâm Kaynaklarına Göre Nûşîrevân-ı Âdil”, *History Studies*, C. 5, S: 5, 2013, s.226.

bir vergi sistemi kurmuştur ki İran'ı fetheden Müslümanlar da onun bıraktığı sistemi büyük ölçüde muhafaza etmişlerdir.²⁶¹

Sâsânîlerin Dicle kıyısında Bağdat yakınlarındaki başkenti Medâin²⁶²'de yaptırdığı, halkın sıkıntılarını dinlediği ve devlet adamlarını karşıladığı çok büyük ve görkemli Tâk-ı Kistrâ veya Eyvân-ı Kistrâ adlı sarayı ile ün kazanan Nûşirevân'ın bu sarayına İbn Hâcib, Buhturî ve Firdevsî gibi şâirlerce şiirler yazılmıştır.²⁶³ Cündişapur'da bir tıp merkezi kuran Nuşirevân'ın Hindistan'dan İran'a satrancı getirdiği de belirtilmektedir.²⁶⁴

Kutadgu Bilig'de Hüsrev I'den Nûşin Revân adıyla söz edilir. Bu hükümdarın gerek Roma dünyasında gerekse başta Hz. Muhammed ve Hz. Ömer olmak üzere İslâm dünyası nezdinde büyük etkisi vardır. Hüsrev I'ın toplumu dört temele dayayan adâlet dairesi formülünün sahibi olduğu, ondan kalan siyasî öğütlerin *enderznâme*, *pendnâme*, *hudaynâme* veya *tevkîât* diye anılan bir öğüt edebiyatı geleneği yarattığı, Farsçada bu konuda geniş bir külliyat oluştuğu, öğütlerinin önemli bir kısmının İbn Kuteybe, Taberî, Firdevsî, Mesudî gibi yazarların eserlerinde alıntılandığı, İran edebiyatına ilişkin kaynaklarda geniş biçimde anlatılır.²⁶⁵ Bu öğütlerden derlenen ve “sen” veya “siz” hitabıyla dünyanın fanîliğini, günahlardan uzak durmayı tavsiye eden; iyiliği, zenginliği önemsiz görmeyi soru yanıt biçiminde halka nasihat eden, “ben kimim ve nereden gelip nereye gidiyorum?” biçiminde en temel felsefî soru etrafındaki düşüncelerden oluşan bir antoloji, yüzlerce yıldır Enderz-i Hüsrev adıyla elden ele dolaşmaktadır.²⁶⁶ Nûşirevân'ın veziri Büzürgmîhr'in öğütleri hem İbn Miskeveyh'in anılan eserinde hem de *Şahnâme*'de seçki olarak alıntılanmıştır.²⁶⁷ Câhız (öl.869)'ın *Kitâbü't-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*²⁶⁸ adlı eseriyle Gazali (öl.1111)'nin *Nasâiyihü'l-Mülûk*²⁶⁹unda da Nûşirevân'dan aktarılan pek çok öğüt ve özdeyiş bulunmaktadır. Gazâlî eserinde Yusuf Has Hâcib ile aynı dönemde yaşamış olan büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk (1018-1092)'ün *Siyâsetnâme*'sinden

²⁶¹ Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C. III, s. 1060, 1142, 1159; U. T. Sivrioğlu, “İslâm Kaynaklarına Göre Nuşirevân-ı Âdil”, s. 236.

²⁶² U. T. Sivrioğlu, “Pehlevîce (Orta Farsça) Bir Tarihî Coğrafya Metni:Şahrestânîhâ Ī Ērânşahr”, s. 14.

²⁶³ Nurettin Albayrak, “Enûşirvân (Türk Edebiyatında)”, *TDVİA*, İstanbul 1995, C.11, s. 256.

²⁶⁴ Ahmet Tefazzülî, “Enûşirvân”, *TDVİA*, İstanbul 1995, C.11, s. 255.

²⁶⁵ Musa Balcı, *Taşa Kazınmış Sözler: İslâm Öncesi Fars Öğüt Edebiyatı*, İstanbul 2016, s. 141-157, 179, 192; Mehmet Atalay, *İran Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 2014, s. 45; Nimet Yıldırım, *İran Edebiyatı*, İstanbul 2012, s. 413, 432, 435, 444, 463, 467.

²⁶⁶ Musa Balcı, *Taşa Kazınmış Sözler...*, s.179-181.

²⁶⁷ Nimet Yıldırım, *İran Edebiyatı*, İstanbul 2012, s. 429-430.

²⁶⁸ Câhız, *Kitâbü't-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*, İstanbul 2015, s. 30, 33, 37, 41, 42, 44, 45, 55, 61, 62, 68, 70, 77, 81, 83-85.

²⁶⁹ Gazali, *Nasâiyihü'l-Mülûk*, *İnceleme-Metin-Dizin*, İstanbul 2009; Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, İstanbul 2016, s. 81, 94, 95, 99, 1-104, 115, 121, 142-144, 157, 169, 174, 175, 193, 194.

geniş ölçüde yararlanmıştır. Siyâsetnâme’de Nûşîrevân’dan ve büyük vezirinden pek çok yerde öğüt, özdeyiş ve öyküler aktarılır.²⁷⁰

Nûşîrevân’ın öğütleri arasında yer alan adâlet dâiresinin geçtiği ilk Türkçe metin Kutadgu Bilig’dir. Kutadgu Bilig’de yer alan adâlet dâiresi²⁷¹ sonradan *Garibnâme*’de, Kınalızâde Ali’nin *Ahlâk-ı Alâî*’sinde, *Naima Tarihi*’nde, *Koçi Bey Risâlesi*’nde, Kâtip Çelebi’nin *Düstûrî’l-Amel*’inde, hatta *Tanzimat Fermanı*’nda tekrarlanır. Yusuf Has Hâcib’in 2058. beyitte budun baylığı için “törü tüz koçmak” tan söz ederken Nûşîrevân’ı andığı iki yerde de “törü tüz yorıtmak” tan söz etmesi, kavram dünyasında Arapça adâlet veya Farsça dâd sözcüğünün bulunmadığını göstermektedir. Bunun yerine yansız çıkarsız dengeli kural anlamında düz töreden söz etmesi dikkat çekicidir. Aynı ibareyi hem Nûşîrevân’dan söz ederken hem de adâlet dâiresinden söz ederken kullanması tesadüf olamaz. Bu durum onun etkilendiği yanlar olmakla birlikte Türkçe içinde düşünmeyi sürdürdüğünü de göstermektedir. Adâlete, hukuka, siyasî ahlaka, yani ne yapılması gerekiyorsa ona uygun davranmak anlamına gelen “törü tüz yorıtmak” veya “törü tüz koçmak”, yöneticinin lütfu değil doğal durumun uygulanmasıdır. Bu yönüyle Yusuf Has Hâcib adâlet anlayışı bakımından doğal hukuk öğretisine yaklaşmaktadır.

Yusuf Has Hâcib 280. beyitte insanı anlayışın (ukuş) yükselttiğini, bilgininse büyüttüğünü andıktan sonra 290. beyit ve devamında Nûşîrevân’ın çeşitli yönlerinden söz ederken okuyucuya bu söylenenlere inanmazsa (muñar bütme) Nûşîrevân’a bakmasını (kör bu nûşîn revân) öğütlemektedir.²⁷²

Yusuf Has Hâcib, 291. beyitte Nûşîrevân’ın adâleti uygulayarak halkı zengin ettiğini, adını ve çağını iyi anılır duruma getirdiğini belirtirken “törü tüz yorıtmak” deyişiyle yine adâlet dâiresine göndermede bulunmaktadır. Eserin sonuna doğru, kendisinin de Nûşîrevân gibi adâleti uyguladığını söylerken aslında yalnızca bir yazar olmadığını, yönetim erkinde sorumluluk üstlenmiş bir devlet adamı olduğunu da vurgulamaktadır.²⁷³

²⁷⁰ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, İstanbul 2013a, s. 47-54, 73, 145, 188, 206, 209-223; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, İstanbul 2013b, s. 271-292; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, Ankara 2013c, s. 23-29, 92, 133, 138-154.

²⁷¹ 2057. bu il tutğuğa köp er at sü kerek/er at tutğuğa neñ tawar tü kerek

2058. bu neñ alğuğa bir kerek bay buñun/buñun baylığıña törü tüz koçun

2059. bularda biri ıalsa törti ıalır/bu törti yime ıalsa beglik ulur

²⁷² 0290. muñar bütme köp bu nûşîn revân/ukuş közi birle yaruttı cihân

²⁷³ 0291. törü tüz yorıttı bayudı buñun/atın edğü kıldı ol edğü ödün

6550. ya ‘İsâ bolup kökke ağdım tağı men/ya nûşîn revân teg törü tüz yorıttım

Adâletin devlet adamını cehennemden kurtarıp cennete götüreceğine ilişkin bir inancı da olan Yusuf Has Hâcib, bu durumu kendisine bilgili bir kişinin söylediğini belirtir.²⁷⁴

Gazalî'nin (1058-1111) Nasihatü'l- Mülûk'unda yer alan bir hadîse göre Peygamber “*Şu dört kimsenin küfür üzerine ölmelerine üzuldüm: Adâletinden dolayı Nûşîrevân'a, cömertliğinden dolayı Hatem-i Tai'ye, güzel şiirinden dolayı İmrûu'l Kays'a, bana yaptığı iyilikler için de Ebu Tâlib'e*” demiştir²⁷⁵ Böyle bir hadisin Gazalî'den önce de bilindiği anlaşılmaktadır. Çünkü Yusuf Has Hâcib de 292 beyitte bu anlama gelen sözler söylemektedir. Bu psikolojinin altında Müslüman olmadığı halde Araplar tarafından da Bizans'ta da sevilen, takdir edilen ve hatta örnek alınan bir hükümdarın vicdanen aklanması ve yüceltilmesi yatmaktadır. Aynı zamanda İran kültürünün İslâm kültürü ile nasıl kaynaştığı da bu aktarımdan anlaşılmaktadır. Yusuf Has Hâcib de bir Türk olarak bu büyük Sasanî hükümdarına saygısını onu cennetlik sayarak göstermektedir.

Oklidis

Yusuf Has Hâcib, müneccimlerle münâsebetin nasıl olması gerektiğini Ögdülmiş'in Ogdurmuş'a anlattığı bölümde, 4382. beyitte, MÖ III. yüzyılda Helenistik dönemde yaşamış en büyük geometri bilgini İskenderiyeli Euklides'i anar.²⁷⁶ Beyitte cebir ve mukabele okunurken aynı zamanda Euklides'in kapısının çalınması öğütlenmektedir. İlmu'l-Cebr ve'l-Mukâbele, Arapça ile yapılan bilim dünyasında önemli bir bilim dalının adıdır. Arapça'da cebr, “*kırık kemiği yerine koyma, düzeltme, zorlama*”; mukâbele ise “*karşılaşma, karşılaştırma, örneğini getirme*” gibi anlamları taşımaktadır. Terim anlamında ise cebir, eşitliğin her hangi bir tarafında bulunan negatif bir terimin diğer tarafa aynısı eklenmek suretiyle izâle edilmesidir.²⁷⁷ Beyitte anılan bu terimler, aynı zamanda IX. yüzyılda halîfe Memun döneminde yaşayan, Hint rakamlarını Arapça ile bilim yapan dünyaya getiren, orada logaritmayı ve cebiri kuran matematikçi Özbek Türk'ü Harezmi (780-850)'nin El-Kitab'ül Muhtasar fi'l-Hesâbi'l-Cebr ve'l-Mukabele adlı ünlü kitabının da adıdır.²⁷⁸ Harezmi'nin izinden giden Mısırlı matematik

²⁷⁴ 0292. mañar tegdi mundağ biliglig sözi/tamudın yırar tép tamuğluk özi

²⁷⁵ Ulaş Töre Sivrioğlu, “İslâm Kaynaklarına Göre Nuşîrevân-ı Âdil”, *History Studies*, C. 5, S: 5, 2013, s. 228.

²⁷⁶ 4382. takı kolsa cebr-ü mukâbel okı/yéme oklidis kapğı yetrü tokı

²⁷⁷ Süleyman Çaldak, “Taşköprülüzâde'nin Mevzûâtı'l-Ulûm'undaki İlimler Tasnîfi Üzerine”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 2, 2005, s. 135.

²⁷⁸ Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, İstanbul 1997, s. 169; İhsan Fazlıoğlu, “Harizmi”, *TDVİA*, İstanbul 2007, C. 26, s. 224-227.

bilgini Ebû Kâmil Şucâ (850?-950?)’nın da Kitabü’ş-Şâmil fi’l-Cebr ve’l-Mukabele adlı bir eseri vardır.²⁷⁹ Yusuf Has Hâcib’in andığı terimlerin yalnız matematiğe ilişkin terimler olmayıp bu iki terimle adlandırılan bilim dalını işaret ettiği, hatta Harezmi ve Şucâ’nın kitaplarının adlarına göndermede bulunduğunu düşünmek mümkündür.

Bu beyitte öğrenilmesi gereken konuların adları sayılırken bilim dalı adına ve bu bilim dalına ilişkin temel kitap adlarına, Euklides’in kapısı benzetmesi ile de bu yazarın geometriye ilişkin kitabına telmihte bulunmaktadır. Euklides’in bilim ve matematik tarihindeki yeri hiç tartışmasız en ön sırada gelir. İki bin yılı aşkın bir süre aksiyom ve postülaların tanımlanmasında ve mantıkta tümdengelim yönteminin uygulanmasında tartışmasız bir öncü ve örnek bilgin olan Euklides MÖ II. yüzyılda İskenderiye kütüphanesi ve okulunda öğretim üyeliği yapmıştır. Helenistik dönemin en önemli isimlerindendir. Coğrafyacı Ptolemaios ile aynı kültür çevresinde ve aynı çağda zirveyi paylaşmıştır. Her iki bilgin de İslâm uygarlığında çok iyi tanınmıştır. Arapçada Euklides Uklidis adıyla, Ptolemaios ise Batlamyus adıyla anılmıştır. Yusuf Has Hâcib Euklides’i hiç kuşkusuz Arapça kaynaklardan öğrenmiştir. Bu durum onun adını anış biçiminden ve cebir ve mukabele terimleri ile ilgili söz söylerken aynı beyitte yer vermesinden anlaşılmaktadır. Bu yönüyle beyit Yusuf Has Hâcib’in bilgi ve kültür dünyasını aydınlatan çok önemli bir örnektir. Euklides’in Stoikeon yani Unsurlar anlamına gelen geometri kitabı Arapçaya Süryanice üzerinden Kitâbü’l-Ustukussât adıyla çevrilmiştir.²⁸⁰ Sözcüğün Arapçada karşılığının aranması yerine ödünçlenmesi ve Arapça söyleyişe uydurulması da ilgi çekicidir. Einstein Euklides’in bu kitabı için şunları söylemiştir:

*“Gençliğinde bu kitabın etkisi altında kalmayan hiç kimse teorik bir araştırmacı olmaya özenmesin”.*²⁸¹

Buğra Han

Karahanlı Devletinin batı ve doğu koluna ayrıldıktan sonra Doğu Karahanlıların 1032’deki ilk hükümdarı Süleyman Arslan Han’dır. Onun büyük oğlu olan Buğra Han Hasan b. Süleyman 1069-1103 yıllarında hüküm sürmüş olup Kutadgu Bilig’in sunulduğu hakandır. Arapça unvanları “Nasirü’l-hak ve’d-din” (hakimiyet ve dinin yardımcısı), “Şerefü’d-din” (dinin şerefi), “Melikü’l-Maşrık” (şarkın meliki) tır.²⁸² 474 /1081-1082 veya

²⁷⁹ Ali Rıza Tosun, *Hüseyin Rıfka Tamani’nin Çalışmaları Işığında Öklid Geometrisi’nin Türkiye’ye Girişi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2007, s. 59.

²⁸⁰ Muhammed Süveysi, “Hendese”, *TDVİA*, İstanbul 1998, C. 17, s. 196-199.

²⁸¹ Cemal Yıldırım, *Bilim Tarihi*, İstanbul 2003, s. 253.

²⁸² H. Yakup Anat- Ahmet Almaz, *Karahanlılar Tarihi*, İstanbul 2003, s. 111.

494/1100-1101 tarihleri arasında Yarkend’de düzenlenen bir mahkeme kararında ise Buğra Han şöyle anılmaktadır:

“*min kablü’l-hâkânî’l-ecellî’s-seyyidi’l-meliki’l-mü’eyyedi’l-muzafferi’l-mansûr ‘izzü’d-din müşeyyidü’d-devleti’l-kâhire ve bürhânü’l-milleti’l-bâhire ve kehfü’l-ümme’t-tâhire gıyâsü’l-müslimîn melikü’l-maşrik ve’s-sîn müctebâ halîfetullahi veliyyün emîrû’l-müminîn taŋkaç buğra kara hakan abu ali el-hasan bin süleyman arslan kara hakan*”²⁸³

Kutadgu Bilig’in Fergana nüshasında ise bu hakan “*hakanü’l-ecellü’l-mü’eyyed nasîrû’l-hakkı ve’d-din tavgaç ulug buğra kara han abu ‘ali hasan bin arslan han*” biçimiyle anılmaktadır.²⁸⁴ İbnü’l Esîr’de Buğra Han Harun olarak geçen Tamgaç Han Hasan b. Süleyman 29 yıl (1074-1103) saltanat sürdükten sonra 496/1102-1103 yılında ölmüştür. Bilinen ilk sikkesi 481/1088-1089’da Taraz’da basılmıştır.²⁸⁵

Buğra Han Hasan b. Süleyman’ın saltanat dönemi siyasî gelişmelerden çok bilimsel ve kültürel gelişmeler bakımından dikkat çekicidir. Babası Süleyman Arslan Han gibi Tabgaç Buğra Han Hasan bin Süleyman da bilim adamlarının dostu ve koruyucusu olmuş, huzuruna gelen bilim adamı ve şâirlere bağışlarda bulunmuştur.²⁸⁶ Babası Süleyman Arslan Han döneminden beri Balasagun ve özellikle Kaşgar’da düzenli bir yönetim kurulması birçok bilim adamının bu kültür merkezlerine gelmelerini sağlamıştır. Tabgaç Buğra Han döneminde Ebü’l-Fütûh Abdü’l-Gâfir b. Hüseyin el-Alma’î Kaşgar tarihini ve Mu’cemü’ş-Şüyûh adlı eseri yazmıştır. Kaşgar tarihi bugün kayıp olup bazı parçaları Cemal Karşî’nin Mülhakatü’s-Surâh adlı sözlüğündedir. Aynı coğrafyanın, kültürün ve dilin ürünü olan Dîvânu Lugâtî’t-Türk’ün yazarı Kaşgarlı Mahmud’un da Tabgaç Buğra Han’ın yeğeni olduğu belirtilmektedir. Batı Karahanlı hakanı Şemsü’l-Mülk Nasr tarafından hapse atılan Şemsü’l-Eimme Serahsî ülkesinden kaçıp Doğu Karahanlı hakanı Buğra Han’ın himayesine girerek el-Mabsûd adlı fıkıh kitabını onun sarayında bitirmiştir. Semerkandlı fakih Ebû Muhammed Mes’ûd b. Mahmûd b. Ahmed el-Harakânî de kendisine teklif edilen Harkân kadılığını kabul etmeyince Kaşgar’a kaçmak zorunda kalanlar arasındadır.²⁸⁷ Karahanlılar İslâm hukukunun gelişmesi için zemin hazırlamışlardır. Hanefî mezhebi Mâverâünnehir

²⁸³ “Yüce, ulu, ilâhî kudretle desteklenmiş, muzaffer ve gâlip padişah, dinin şerefi, kahir devletin kurucusu, üstün ve nurlu milletin delili, pâk ümmetin sığınağı, Müslümanların kurtarıcısı, şark ile Çin’in hâkimi, mü’minlerin velisi ve emîri olan Allah’ın halifesinin güzidesi Hakan Tavgaç Buğra Kara hakan Ebu ‘ali, Hasan b. Süleyman Arslan Kara Hakan” bkz. V. V. Barthold, “Kutadgu Bilig’in Zikrettiği Buğra Han Kimdir?”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 1, 1925, s. 223. Aynı makale Barthold’un verdiği Arapça metnin orijinali alınmayıp Sir Edward Denison Ross’a yaptırdığı çeviri metni alınarak yayımlanmıştır: Ragıp Hulûsi Özdem, *Dil Bilimi Yazıları*, Ankara 2000, s. 503-507.

²⁸⁴ “Yüce, ilâhî kudretle desteklenmiş, hak ve dinin yardımcısı hakan Tavgaç Uluğ Buğra Kara han Ebu Ali Hasan b. Arslan Han”, bkz. Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig I-Metin*, Ankara 1999, s. XVII, XVIII.

²⁸⁵ Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı Karahanlılar*, İstanbul 2011, s. 380.

²⁸⁶ R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 28.

²⁸⁷ Ö. S. Hunkan, *Türk Hakanlığı Karahanlılar*, s. 381-382.

çevresinde Karahanlılar dönemi İslâm hukukçuları tarafından geliştirilmiştir. Serahsî, Nesefî, Semerkandî, Merginânî gibi fakihlerin Karahanlılar döneminin ve Mâverâünnehir çevresinin bilim adamları olmaları, bu konuda Z.V. Togan danışmanlığında doktora tezi yazmış bulunan Kavakçı tarafından Türkler için övünç ve onur nedeni sayılmaktadır.²⁸⁸

Aslen Balasagunlu olan Yusuf da Kaşgar'a gelerek Kutadgu Bilig adlı eserini on sekiz ayda tamamlayıp dönemin hakanı Tabgaç Uluğ Buğra Han'a ithaf etmiştir. Eserde ithaf edilen hükümdarın adı ve eserin dili hakkında bilgiler bulunmaktadır.²⁸⁹ Kutadgu Bilig'de Buğra Han tıpkı tarihî belgelerdeki gibi "tawgaç", meşrik melîki, melîk, kara, hanlar hanı, uluğ" unvanları ile anılmaktadır. Yusuf eseri Buğra Han zamanında (buğra han vakıtı içre) Karahanlı Türkçesi veya Doğu Türkçesi ile (han tilinçe/buğra han tilinçe/türk luğatinçe) yazıp tamamlayarak (tükel kılıp) Buğra Han'ın huzurunda okumuştur (buğra han üskiñe kigürmiş turur/melikniñ öninde okımış). Kutadgu Bilig'in IV. bölümde bahar tasviri yapıldıktan sonra usta bir geçişle Buğra Han'ın övgüsü yapılır. "Buğra Han" adının anılmamasına rağmen çeşitli unvanlar ve adılar yardımıyla hakana göndermelerde bulunmaktadır. Buğra Han'ın en açık ve uzun unvanı Yarkend'de bulunan mahkeme kaydında yer almaktadır. Buğra Han'ın belgedeki unvanları ile Kutadgu Bilig'de anılan nitelikleri karşılaştırıldığında Türkçe tamlamalarla benzer söyleyişlere yer verildiği görülmektedir.²⁹⁰

89. ve 91. beyitlerde Buğra Han'ın "dîn 'izzi", "devletka nâsir mu'ın", "milletka tâc", "şerî'atka dîn", "dünyâ cemâli", "uluğlukka körk", "mülketka nûr", "yayığ kutka örk" sıfatları atfedilerek övgü yapılmaktadır. Yusuf hakanın yalnız siyasî niteliklerini değil ahlakî erdemlerini de belirterek fizikî portresinden çok ahlakî ve siyasî yönlerine vurgu yapmaktadır. Ahlakî erdemleri arasında cömert "aķı", vefalı "vefâlığ", kimseyi incitmeyen "cefâsız", mutlu ve kutlu "kut", asil "tüzün" alçak gönüllü "kılķı alçak köñül", merhametli "bağır sak", iyi huylu "eđgü kılınç", asil soylu "eđgü uruğ" olduğu belirtilir.²⁹¹

²⁸⁸ Yusuf Ziya Kavakçı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvâra' al- Nahr İslâm Hukukçuları*, Ankara 1976, s. 305-307.

²⁸⁹ A.0014. türkistân éllerinde buğra han tilinçe türk luğatinçe bu kitabdın...

A.0025. de tükel kılıp meşrik melîki tawgaç buğra han üskiñe

A.0026. kigürmiş turur melîk buğra han ma anı ağır lap uluğ lap

B.0023. bu buğra han vakıtı içre anı/yême han tilinçe bu aymış munı

B.0060. melikniñ öninde okımış munı/bu tawgaç kara buğra hanlar hanı

C.0004. bâb yaz faşlın buğra han ögdisin ayur

IV. yaruğ yaz faşlın uluğ buğra han ögdisin ayur

0088. ajun tuttı tawgaç uluğ buğra han/kutağsu atı bér sü iki cihân

²⁹⁰ 0089. ay dîn 'izzi devletka nâsir mu'ın/ay milletka tâc ay şerî'atka dîn

0091. ay dünyâ cemâli uluğlukka körk/ay mülketka nûr ay yayığ kutka örk

²⁹¹ 0104. aķı şüretin kim köreyin tése/kelip körsü haķan yüzini usa

0105. cefâsız vefâlığ tilese kutun/yüzi kör kılınç vefâ ol bütün

Buğra Han'ın tahta oturuşunda Türk devlet anlayışının da izlerini görmek mümkündür. Eski Türk devlet ve yönetim anlayışında hakan kut sahibi olduğu için veya Tanrı ona kut verdiği için hakanlık tahtına oturabilmektedir. Kutadgu Bilig'de Bayat Buğra Han'a "terken kutu" verildiği için hükümdar olmuştur. Bundan dolayı Tanrı'ya şükredip adı anılmalıdır.²⁹² Buğra Han'a saltanat babasından kalmıştır. Orta Çağ saltanat anlayışının özlü bir yansıması olan 110. beyitte atanın adını ve yerini oğluna bıraktığı "*ata ornı atı oğulka kalır*" atasözü içinde belirtilerek beytin devamında bu görüş tekrarlanmaktadır.²⁹³ Yusuf Has Hâcib Buğra Han'ın yönetiminde ülkenin adâletle yönetildiğini (tüzüldi törü), töre ile (törü birle) adının yükseldiğini (atın kıpurdı örü) belirtmektedir.²⁹⁴ Buğra Han hakanlık tahtına oturunca (ornap bu hakan öze) dünyanın güvenliği sağlanmış (ajun tındı) ve dünya ona güzel armağanlar göndermiştir (ıdı dünyâ tañuklar tüze). Doğudan binlerce armağan (miñ tañuk) sunulmaktadır; batıdan ise hizmetine girecek kişiler (tapuğcı) hazırdır.²⁹⁵ Buğra Han'a binlerce el (*miñ miñ elig*) seçkin (*talı*) armağanlar (*neñ tañuk*) vermiştir. Yusuf Has Hâcib 112. beyitte kendi eseri Kutadgu Bilig'in de armağan olarak hakana verilmesini öğütlemektedir.²⁹⁶

Yusuf Has Hâcib'in Buğra Han hakkında söylediği sözler ve verdiği bilgiler onun örnek bir yönetici oluşuna tanıklık etmektedir. Gerçekte Kutadgu Bilig ve benzeri siyâsetnâme, nasihatnâme, pendnâme, prens aynası gibi eserlerde ve bu arada Avrupa'daki benzeri Macciavelli'nin İl Principe'sinde, eserin sunulduğu ve yazarın hitap ettiği yönetici Sezar Borgia, İtalya'da örnek yönetimi kurmak konusunda eğitilip hazırlanan, idealize edilen ve umut beslenen kişi olarak görünmektedir.²⁹⁷ Yalnız Buğra Han gerçek bir tarihsel kişilik ve Kutadgu Bilig'de Küntogdı ile temsil edilen kurgusal bir kişilik iken İl Principe'de Prens Borgia hem gerçek hem kurgusal olarak tek kişidir. Dolayısıyla Yusuf'un görüşlerini uygulayıp kutlu ili kuracak kişi, gerçekte tanıyıp saydığı, övdüğü Buğra Han'dır. Yusuf Has Hâcib'in, sarayında yaşayıp yakından tanıdığı Buğra Han örneğinde bütün iyi, doğru, üstün, başarılı ve saygın bilge hakanları görmesi doğaldır. Bu bakımdan Buğra Han'ı, Yusuf Has Hâcib'in filozof-kral, arhont veya bilge

0107. tüzün kılkı alçak bağırşak köñül/köreyin tése kel munı kör amul

0108. ay edgü kılnıç aşı edgü uruğ/ajun kıalmasını siziñsiz kuruğ

²⁹² 0109. bayat bérđi devlet ay terken kutı/anıñ şükri kılgu okıp miñ atı

²⁹³ 0110. ıdı kéçki söz ol meşelde kelir/ata ornı atı oğulka kalır

0111. ata ornı kıldı atı ma bile/açın ma taķı bolsu miñ miñ ula

²⁹⁴ 0103. ajun inçke tegdi tüzüldi törü/törü birle atın kıpurdı örü

²⁹⁵ 0093. ajun tındı ornap bu hakan öze/anın ıdı dünyâ tañuklar tüze

0099. kayusı toğardın tutar miñ tañuk/kayusı batardın tapuğcı anuk

²⁹⁶ 0112. talı neñ tañuk tuttı/munu kıl tañukı kutadğu bilig

²⁹⁷ Aydın Kezer, *Türk ve Batı Kültüründe Siyaset Kavramı*, Ankara 1987.

kağan olarak gördüğünü ileri sürmek mümkündür. Türker-Küyel'in Bilge Kağan için sorduğu bu Platonik ideali yansıtan soru Buğra Han için de sorulmalıdır.²⁹⁸ Türker-Küyel'in aktardığına göre tarihçi Avfî, Kutadgu Bilig'in sunulduğu Buğra Han'ın dedesi Büyük Tabgaç Buğra Kara Han²⁹⁹’ı, “ideal hükümdar” yani Farabî'nin terimiyle “*adûd*” saymıştır. Bu hakan hastane yaptıran, yasa adamlarına danışmadan vergi bile almayan âdil bir hükümdardır.³⁰⁰

Yusuf

Yusuf Has Hâcib'e ilişkin biyografik bilgiler yalnızca Kutadgu Bilig'e dayanmaktadır. Bugüne değin hiçbir tarih, tabakat, tezkire veya Taşköprizâde'nin Mevzûâtü'l-Ulûm'u, Kâtip Çelebi'nin Keşfü'z-Zünûn'u gibi bibliyografik kaynaktan Yusuf Has Hâcib hakkında bilgiye rastlanmamıştır. Hayatı ve çalışmaları üzerine bilinenler Kutadgu Bilig'e başkaları tarafından eklenen manzum ve mensur giriş ile esere şair tarafından serpiştirilmiş sınırlı sayıdaki beyte dayanmaktadır.

Kendi verdiği bilgilere göre Yusuf Has Hâcib müstensihler döneminde adı unutulmuş bulunan Balasagun ya da Kuz Ordu denen kentte yaklaşık 1018-1019 yılları arasında doğmuştur. Eserde adı geçmekle birlikte nesebi (soyu) ve nisbesi (nereli veya kimlerden olduğu) hakkında bilgi yoktur. A.0028. beyte göre “yūsuf uluğ hāş hācib tēp atı çawı ajunda yayılmış turur”. Yani Yusuf, Ulu Has Hâcib diye dünyada ün kazanmıştır. B.0063. beyitte de “*bu ma'nî için kör ağırlar anı/yūsuf hāş hācib tēp ayurlar köni*” diyerek başkaları tarafından nasıl anıldığını bildirir. Soylu bir ailenin üyesidir. Döneminin kültür ve bilgilerini ansiklopedik bir nitelikte edinmiştir. Eserden anlaşıldığına göre tarihsel derinlikte bir uygarlık süreci bilincine ve coğrafi genişlikte kültürel farklılıklar kavramına sahiptir. Bu derinlik ve genişlik hakkında sindirilmiş ve içselleştirilmiş bilgilere sahip olduğu da yine kendi yazdıklarından çıkarılabilmektedir. Örneğin Euklides'i anmış olması onun bir yandan bu antik çağ matematikçi ve filozofunu bildiğini, bir yandan da Harezmi'den haberdar olduğunu göstermektedir. Böylece Yusuf Has Hâcib, akademisinin kapısına “Geometri bilmeyen giremez!” yazdıran Platon ile geometri kitabı yazan Atatürk arasında bir köprü durumundandır. Buğra Han ona “görevlerin en incesi olan” (2484. beyit) has hâciblik sanını vermiştir. Yusuf Has Hâcib'in bir hayat felsefesi anlayışı içinde kim olduğunu, nereden gelip nereye gittiğini,

²⁹⁸ Mübahat Türker-Küyel, “Bilge Kağan Bir Filozof-Arhont mudur?”, XI. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara 1994, Cilt II, s. 455-464.

²⁹⁹ Kemal Yavuz, “Yusuf Has Hacıb ve Kutadgu Bilig Üzerine Bazı Dikkatler”, *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacıb ve Kutadgu Bilig Bildirileri*, 26-27 Ekim 2009, Ankara 2011, s. 625.

³⁰⁰ Mübahat Türker-Küyel, “Fârâbî, Hikmet ve Kutadgu Bilig”, *Erdem*, C.7, S:20, 1991, s. 451.

ne iken ne olduğunu, gençliğin ve yaşlılığın getirdiklerini, sağlık ve hastalık duygularını, ahlakî erdemlerin kendi hayatındaki yerini sorguladığı otobiyografik kayıtlar da en az hatıra değeri taşıyan meslekî veriler kadar önemlidir. Yusuf Has Hâcib hükümdara, oğluna, topluma, okuyucuya öğüt veren pek çok öğüt yazarının yanında, kendine öğüt veren bir yazar olarak da dikkati çeker. III. bölümde şair, “*kitāb idisi yūsuf uluğ hâcib öziñe pend bérür*” diyerek kendi kendisiyle hesaplaşmasının sonucunu okuyucuya sunmaktadır. Yusuf Has Hâcib, sözde de “*könilik*” ilkesi gözeterek sözde ve yazıda da adâletli olmak gerektiğini belirtir.³⁰¹

Yusuf Has Hâcib’in özellikle yaşlanma ve yaşlılığa ilişkin görüşleri İbn Sina geleneği içinde geriatri edebiyatının Türkçedeki ilk örnekleridir. Cicero’dan Yahya Kemal ve Ahmet Haşim’e uzanan çizgide ihtiyarlığa ilişkin duygu ve düşünceleri, Yusuf Has Hâcib’in eser içinde eser verdiğinin kanıtlarıdır. Anlattıklarından, 1090’lı yılların başında 70 yaşlarındayken öldüğü tahmin edilmektedir. Yaşlılığa ilişkin düşünceleri, İbn Sina (980-1037)’nin El-Kânûn fî’t-Tıbb’ında işlediği geriatrik düşüncelerle birebir örtüşmektedir.

³⁰¹ 6627. ay yūsuf kerek sözni sözle köni/kereksiz sözüg kizle kılgā qora

1.2.4.Edebî Kişi Adları

Kutadgu Bilig bir yanıyla felsefî, bir yanıyla da edebî bir eserdir. Ona edebî niteliğini kazandıran özellik; tarih, destan, efsane ve din ile ilgili kişiler hakkında verdiği bilgiler ve anlamalar yanında kurgusal kişilikler arasında geçen felsefî ve sosyal konulara ilişkin konuşmalardır. Bu diyaloglar vezin ve kafiye düzeni içinde sunulur. Bir eserde kişi, olay, zaman ve mekân unsurlarının gerçeğe dayalı olduğu kadar gerçek dünyada karşılığı birebir bulunmayan gerçeğimsi veya kurgusal denen kişiler etrafında birtakım olayların geçmesidir. Bu olaylar kuşkusuz zaman ve mekân şartlarına bağlıdır. Dolayısıyla eserde kurgusal nitelikte görev üstlenen tarihte rastlanmayan kişi adlarının yer alması, onlara muhayyile veya imagination, ya da Türkçe bir terimle imgelem denen yolla roller, olaylar yüklenmesi ile ortaya çıkmaktadır.

Kutadgu Bilig’de geçen kurgusal kişi adları, değişik incelemelerde dört ana karakter etrafında incelenmektedir. Yusuf Has Hâcib de dört ana karakter üzerine eserini kurguladığını 0354.-0358 beyitlerde belirtmektedir.³⁰²

Görüldüğü gibi yazar ilk olarak Tanrısal kut güneşinin yansıdığı kut sahibi Aytoldı’yı, ikinci olarak doğru yasa-adâlet simgesi Küntogdı’yı, üçüncü olarak ukuş sahibi Ögdülmüş’i ve son olarak da âkıbet simgesi olarak kararlaştırdığı Odgurmuş’ı saymaktadır. Arat ve Çağatay gibi Türkologlar, kahramanları sıralayıp tanıtırken metni değil mensur mukaddimeyi esas alırlar. Adı bilinmeyen bir müstensih tarafından yazılmış olan bu mukaddime de Yusuf Has Hâcib ve eseri hakkında kısa bilgi verilmektedir. 29.-35. satırlar arasında verilen bilgiye göre, bu aziz kitap dört ulu ve değerli ilkeye dayalıdır. Birinci âdil, ikinci devlet, üçüncü akıl ve dördüncü kanaattir. Yazar bunların her birine Türkçe birer ad vermiştir. Âdil’e Küntogdı ilig deyip padişah yerine oturtmuş; devlete Aytoldı adını verip vezir yerine koymuş; akla Ögdülmüş adını verip vezirin oğlu yerinde tutmuş; kanaate Odgurmuş deyip vezirin kardeşi diye anmıştır.³⁰³ Görüldüğü gibi müstensih veya mukaddime yazarının terminolojisi ile yazarın terminolojisi farklıdır.

³⁰² 0354. basa aydım emdi bu ay toldını/anıñdın yarıyur ıduq kut küni

0355. bu küntogdı tégli törü ol köni/bu aytoldı tégli kut ol kör anı

0356. basa aydım emdi kör ögdülmüşig/ukuş atı ol bu beğütür kişig

0357. anıñda basası bu odgurmuş ol/munı ‘âkıbet tép özüm yörmiş ol

0358. bu dört neñ öze sözledim men sözüg/okısa açılğay yitiğ kıl közüğ

³⁰³ A.0029. bu ‘aziz kitâb dört uluğ ağır ul öze binâ kılınmış turur

A.0030. bir ‘âdil ikinçi devlet üçünçi ‘akıl törtünçi kanâ‘at yana

A.0031. tegme biriñe türkçe bir at bérmiş turur ‘âdilka küntogdı

A.0032. ilig at bérıp pādīşāh orniña tutmış turur devletka aytoldı

A.0033. at bérıp vezir orniña qoğmış turur ‘akılka ögdülmüş

A.0034. at bérıp vezirniñ oğlu yerinde tutmış turur kanâ‘atka

A.0035. odgurmuş at bérıp vezirniñ qarındaşı tép aymış turur

Araştırmacılar genel olarak mukaddimeye göre kahramanları değerlendirmektedirler. Çağatay, eserin değişik beyitlerindeki bilgilere dayalı olarak Ögdülmiş'in hükümdar Küntogdı tarafından kendisine yöneltilen “nasıl bey olunur?” sorusuna yanıt olarak dört fazileti yani erdemi önerdiğini vurgular: Kılınç (hareket), ög (akıl), törü (kanun), saklık (ihtiyat).³⁰⁴ Anılan dört kahramanın adı, mukaddime ve metindeki sözcüklerle ve bu erdemlerle eşleştirildiğinde aşağıdaki tablo ortaya çıkmaktadır:

Kahraman adları	Küntogdı	Aytoldı	Ögdülmiş	Odgurmuş
Müstensihin tört özü	âdil	devlet	akıl	kanaat
Yazarın tört neñi	köni törü	kut	ukuş	âkıbet
Ögdülmiş'in erdemleri	törü	kılınç	ög	saklık

Arat, Kutadgu Bilig'de Kut'u simgeleyen Aytoldı ile Ukuş'u simgeleyen Ögdülmiş'in kişiliklerinde Yusuf Has Hâcib'in kendisini betimlemiş olduğunu düşünmektedir. Eserden bu iki kurgusal kişiye ilişkin öğrenilenler ile Yusuf'un kendisine ilişkin bilinenler birbirine uymaktadır. Bununla birlikte Kutadgu Bilig'in bir otobiyografi olduğu düşüncesine kapılmamalıdır.³⁰⁵

Çağatay'a göre dört kahramanı rollerine göre birbirinden ayırmak güçtür. Çünkü burada yeni edebî eserlerde bulunan psikolojik tip ayrılığı yoktur.³⁰⁶ Roman kişilerini işlevlerine göre tasnif etme işine kahraman tipolojisi denmektedir. İşlevlerine göre roman kişileri, Grek trajedilerinden beri gelenekleşen belli terimlerle tasnif edilirler. Bunların başında protagonist (πρωταγωνιστής) yani baş kahraman ve antagonist (ανταγωνιστής) yani karşıt kahraman gelir. Üçüncü olarak bu iki kahramanın arasında rekabete yol açan bir istek nesnesi (l'objet désiré) veya kişisi yer alır. Dördüncü kahraman tipi çoğunlukla hakem rolünü üstlenir. Bazen baş kahramanla karıştırılan bu kahramana verici kahraman (destinateur), baş kahramanın önemseyip değer verdiği kahramana alıcı kahraman (destinataire) denir. Son olarak yardımcı kahramanlar (adjointe) vardır. Son üç kahraman türünü tek başlık altında yardımcı kahramanlar olarak anmak mümkündür.³⁰⁷ Bu kahraman tipolojisi Kutadgu Bilig'e uygulandığında şu tablo ortaya çıkmaktadır:

Tipler	Baş kişi	Karşıt kişi	İstek nesnesi	Verici	Alıcı	Yardımcı	Yardımcı
Kişiler	Ögdülmiş	Odgurmuş	Kut-mutluluk	Küntogdı	Aytoldı	Kumarı	Küsemiş

Bu tablo üzerinden Kutadgu Bilig geriye dönük olarak yeniden değerlendirildiğinde, kahraman tipleri arasındaki ilişkiler ve olaylar şöyle özetlenebilir:

³⁰⁴ Saadet Çağatay, “Kutadgu Bilig'de Ögdülmiş”, *Makaleler*, İstanbul 2008, s. 458.

³⁰⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-I Metin*, s.xxiii-xxiv.

³⁰⁶ Saadet Çağatay, “Kutadgu Bilig'de Odgurmuş'un Kişiliği”, *Makaleler*, İstanbul 2008, s. 443.

³⁰⁷ Roland Bourneur-Real Quellet, *Roman Dünyası ve İncelemesi*, Ankara 1989, s. 152-155. Şerif Aktaş, *Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş*, Ankara 2000, s. 138-139.

Yetenekli ve bilgili bir kişi olan Aytoldı Küntogdı'nın sarayında görev almak, değer görmek istemektedir. Bir tanıdığının yardımıyla Küntogdı'ya ulaşır ve onun tarafından beğenilerek vezirlik görevine getirilir. Küntogdı'nın kutlu ve töreli yönetimine birikimiyle güç katar. Ölmeden oğlu Ögdülmiş'in de sarayda koruma altına alınmasını ister. Ögdülmiş aklı ve zekâsıyla Küntogdı'nın gözüne girer. Küntogdı âdil bir hakan olarak Aytoldı'nın asıl isteği olan oğlunun değer görmesi isteğini yerine getirerek Ögdülmiş'i baş danışman atar. Ögdülmiş de halka hizmet, insanlara adâlet götürme ve onları iki dünyada mutlu etme çabasındaki Küntogdı'ya destek olur. Odgurmuş ise Ögdülmiş'in aksine dünyadan ve dünya tadlarından uzaklaşmayı öğütlemekte, münzevi bir hayatı önermektedir. Eser yazarla özdeşliği açık olan Ögdülmiş'in tezlerinin üstün gelmesi üzerine kurulmuştur.

Eserde Küntogdı+ilig 290+780=1070, Ögdülmiş 390, Aytoldı 201, Odgurmuş 164, Küsemiş 9 ve Kumaru 4 kere geçmektedir.

Küntoğdı

Küntogdı âdil sıfatını taşır³⁰⁸. Aytoldı ona bu adı vermiştir³⁰⁹. Adâletin, yani köni törünün simgesidir³¹⁰. Küntogdı aynı zamanda bütün dünyayı aydınlatan güneş benzer.³¹¹ Güneş nasıl yeryüzünü ısıtır ve aydınlatırsa Küntogdı da onun gibi toplumu ısıtır ve aydınlatır. Güneş ısısı ve ışınları herkese eşit ulaşır. Güneş sabittir. Ay gibi değışken değildir. Aytoldı'nın neden Küntogdı'ya bu adın verildiğini sorması üzerine hükümdar şu yanıtı verir: Bir bilge kişi Küntogdı'nın doğasına güneşi uygun görüp bu adı vermiştir.³¹² Çünkü güneş ne küçölür ne de parlaklığı eksilir. Küntogdı'nın adâleti de güneş ışığı gibidir. Güneş nasıl ışığını verdiğinde kendisinde eksilme olmazsa Küntogdı da adâlet dağıtınca eksilmez. Özü azalmaz. Sözü de tutumu da herkes için eşittir. Güneş ışığı nasıl binlerce çiçek açtırırsa Küntogdı'nın adâleti sayesinde de taşlık çakıllık yerler

³⁰⁸ C.0013. bāb söz başı küntoğdı ilig 'âdil şıfatın ayur

C.0019. bāb küntoğdı 'âdil şıfatı neteg erdükin ayur

³⁰⁹ B.0068. 'âdilka küntoğdı ilig tép atar/anı kör meliklik qurıña tutar

³¹⁰ XVII. küntoğdı ilig ay toldıka 'âdil şıfatın ayur

XVIII. küntoğdı ilig ay toldıka 'âdil şıfatı neteg erdükin ayur

0823. yana aydı aytoldı ilig kutı/nelük boldı küntoğdı ilig atı

³¹¹ 0415. bu küntoğdı ilig bu kılkı bile/yarudı ajunka kün ay teg yala

³¹² Önler'in Küntogdı ve Aytoldı'nın karakterleri hakkında bir bildirisi vardır: Zafer Önler, "Kutadgu Bilig'de Küntoğdı ve Aytoldı Karakterleri", *Milletler Arası Türkoloji Kongresi, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü 8-12 Kasım 1999*, İstanbul 1999. Bildiri kongrede sunulmakla birlikte yayımlanmamıştır. Yazar kendisiyle yapılan yazışmada bu bildirideki bilgilerin şu makalesinde de bulunduğunu bildirmiştir: Zafer Önler, "Kutadgu Bilig'de İktidar Kavramı ve Siyaset Anlayışı", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, C. IV, s.179-186; Ahmet Demirtaş, "Kutadgu Bilig'deki Hükümdar Küntogdı Tipine Göstergebilimsel Açından Bir Yaklaşım Denemesi", *TÜBAR*, XV, 2004, s. 161-174.

bayındır olur. Arınmışını pisini birbirinden ayırmadan herkese güneş gibi doğar.³¹³ Herkese parıldar. Nasip kısmeti herkese âdil olarak pay eder. Güneşin burcu sabit karakterlidir. Dibi berktir. Güneşin burcu aslandır. Bu burç deprenmez. O yüzden evi sarsıntı geçirmez. Küntogdı'nın özü de güneş gibi değişmezdir. Parlaklığı aynı kalır.³¹⁴

Küntogdı'nın güneşe benzetilmesi Yusuf Has Hâcib'in dünya görüşü ve siyasî anlayışının saray istiaresine dayandığını göstermektedir. Hayvanlar âleminde arslan, çiçekler arasında gül, insanlar arasında hükümdar ve gezegenler arasında güneş birbirine benzetilir. Bu konu üzerinde hayvan adları incelenirken geniş biçimde durulmuştur.

Küntogdı'nın simgesel anlamları öbür kahramanlara göre daha zengindir. Çeşitli sistemler açısından Küntogdı'nın kişiliği farklı simgelerle ifade edilmektedir. Adının güneşe dayalı olması nedeniyle Karahanlılar tarafından “şemsü'l-mülk” diye de anılan hükümdarın adı olan Küntogdı, Karahanlı dünya görüşünde merkezî bir öneme sahiptir. Karahanlı dünya görüşünü Kutadgu Bilig'deki dört ana kahramana ve özellikle Küntogdı'ya göre yorumlayan Esin'in de dediği gibi Küntogdı adâlet ve nizâmı temsil etmektedir. Karahanlılarda olduğu gibi Moğollar ve Selçuklularda da yönetici ailenin Alp Er Tunga soyundan geldiğine inanılır. Moğollarda Cengiz oğulları “törö” yani töre diye anılmaktadır. Törö Budacı inanç sisteminde “dharma” yani denge unsurudur. Karahanlı hükümdarı, ışıklık ve erkek cinsinden bir unsur sayılan ateşe karşılık olarak düşünülür. Dünya ise bu unsurdan dul kalan bir kadındır. Hükümdar kızıl bir şemsiye altında oturur. Ayı bir kuşakla kendine bağlar. Bundan dolayı ay güneşin hizmetçisidir.³¹⁵ Kaşgarlı Mahmud törenin gök cisimleri arasında güneşe karşılık geldiği gibi kuşlar arasında da karakuşa karşılık geldiğini belirtir. Ona göre karakuş gece ve gündüzün döngüsünü

³¹³ “Bu nokta, Kutadgu Bilig'i bir hümanizma (eseri) olarak görmemize yol açar.” Mübahat Türker-Küyel, “Kutadgu Bilig ve Fârâbî”, *Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1990, s. 222.

³¹⁴ 0822-23. aytoldı su'âli iligke

0823. yana aydı aytoldı ilig kutı/nelük boldı küntogdı ilig atı

0823 -24. ilig cevâbı ay toldıka

0824. ilig aydı bilge meniñ kılkıımı/körüp meñzetü urdı bu atımı

0825. küntüg kör irilmez tolu oğ turur/yaruklukı bir teg talu oğ turur

0826. meniñ me kılınçım añar oğşadı/könilik bile toldı eksümedi

0827. ikinçi toğar kün yarur bu ajun/tözü halkka tegrür yoğalmaz özün

0828. meniñ me törüm bu yoğalmaz özüm/kaşuğ halkka bir teg ne kılkıım sözüm

0829. üçünçi bu kün toğsa yerke isig/çéçek yazlur anda tümen miñ tüşig

0830. kayu ilke tegse meniñ bu törüm/ol il barça itlür taş erse korum

0831. toğar kün arıg ya arıgsız têmez/kaşuğka yarukluk bérür eksümez

0832. meniñ me kılınçım bu ol belgölüg/tözüke tegir barça méndin ülüg

0833. yana ma bu kün burcı şâbit turur/bu şâbit tédüküm tüpi berk bolur

0834. bu kün burcı arslan bu burc tepremez/ewi tepremezi üçün artamaz

0835. meniñ kılkıımı kör yime bir yañın/özüm tegşürölmez yarukta öñin

³¹⁵ Emel Esin, “Türk San'at Tarihinde Karahanlı Devrinin Mevkii”, *VI. Türk Tarih Kongresi Ankara 20-26 Ekim 1961*, Ankara 1967, s. 111-118.

yönetir. Göklerin en tepesinde oturan karakuş mizan yani terazi burcu ve Müşteri yıldızının temsilcisidir.³¹⁶ Arapça Müşteri yıldızının Latincesi Jüpiter'dir. Yusuf Has Hâcib de karakuş yıldızı ve mizan yani erentüz burcunun birbirine denk olduğunu söyler.³¹⁷ Çünkü karakuş evrenin mihverinin tepesindedir. Dolayısıyla Kutadgu Bilig'e göre karakuş devlet kuşudur. Kutadgu Bilig'de karakuş kartal anlamına gelmektedir. Jüpiter gezegeninin de adıdır. Orta Asya'da aynı zamanda beylik timsali olan Karakuş'un Simurg ve Garuda olduğu ileri sürülmektedir. Hindu ve Budist sanatında çok önemli bir yeri olan yırtıcı kuş Garuda'nın Türk mitolojisindeki karakuş olabileceği ileri sürülmüştür. Garuda Hindu efsanelerine göre annesi Maharishi'nin yumurtlamasından beş yüz yıl sonra yumurtadan çıkan devasa mitolojik kuştur. Hint kültüründe Kasyapi, Vainateya, Suparna, Garutman, Kuşların şefi, Dakshaya, Salmalin, Tarkshya ve Vinayaka gibi pek çok adla anılır. Sitanana "ak yüzlü", Rakta-puksha "kırmızı kanatlı", Sweta-rohita "beyaz ve kırmızı", Suvarna-Kays "altın gövdeli", Gaganeswara "gökyüzünün tanrısı", "Khayeswara "kuşların kralı", Nagantaka ve Pannaga-nasana "yılanların yok edicisi", Sarparati "yılanların düşmanı", Taraswin "hızlı", Rasyona "civa gibi hareket eden", Vagra-jit "yıldırıma buyruk veren" gibi çeşitli sıfatlarla da anılır.³¹⁸ Phoenix, Simurg, Anka, Garuda, Grifon gibi hayvanlar farklı kültürlerde yer almakla birlikte birbirlerinden türemiş oldukları düşünülmektedir. Simurg ve Garuda İslâmiyet'ten sonra da Türkler arasında yaygın olarak kullanılan sembollerdir.³¹⁹ Moğolistan'ın başkenti Ulan-Batur'un kent simgesi, ABD ve Almanya'nın ulusal simgelerinden biri, Endonezya ve Tayland'ın ulusal simgesi Garuda'dır. Arnavutluk Kazakistan, Meksika Mısır ve Zambiya bayraklarında Garuda vardır. Arnavutluk Kartallar Adası demektir. Kazakistan ve Zambiya bayrağındaki kartal özgürlük simgesidir. Mısır bayrağındaki Garuda Mısırlı kabul edilen Selahaddin Eyyubî'yi simgeler.³²⁰ Dede Korkut Kitabı'nda "çalkarakuş" adıyla anılan kuş için, Hint mitolojisinde verilen anlama benzer biçimde "cümle kuşların sultanı" denir. Gökyay'a göre bu kuş kartaldır.³²¹ İbn Bibi adlı Selçuklu tarihçisi

³¹⁶ Serkan İliden, "Türk İkonografisinde Kartal Motifi", *Problems of Engineering Graphic And Professional Education, Astana Scientific Pedagogical Journal*, No:15, 2012, s. 42-53.

³¹⁷ Funda Toprak, "Defter-i Cengiz-Nâme'de Boy Nişanları ve Damgalar", *Turkish Studies*, 6/1 Winter, 2011, s. 559-560.

³¹⁸ Zainab Awang Ngah, "Some Notes on the Garuda with Brief References to its Appearances in Traditional Malay Legends", *Universiti Malaya Jurnal Kekal Abadi*, 4/1, 1985, p. 12-18.

³¹⁹ Resul Çatalbaş, "Türklerde Hayvan Sembolizmi ve Din İlişkisi", *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, C. 3, S: 12, 2011, s. 50.

³²⁰ Ali Yiğit, Sema Çakır, Gülseren Yıldız, Gökhan Aslım, "Bayraklarda Kullanılan Hayvan Figürleri Üzerine Bir İnceleme", *Veteriner Hekimler Derneği Dergisi*, Sayı: 82(2), , 2011, s. 53.

³²¹ Serkan İliden, agm., s. 49; Mehmet Özkartal, "Türk Destanlarında Hayvan Sembolizmine Genel Bir Bakış (Dede Korkut Kitabı'ndan Örnekler)", *Milli Folklor*, Yıl 24, S:94, 2012, s. 63-64.

Selçuklularda padişah çadırı üstünde karakuş resmi olduğunu birkaç yerde tekrarlar. Selçuklu mimarîsinde çift başlı kartala da rastlanır.³²²

Grekçe “Ζεύς” parlayan anlamına gelir ve parlamak anlamındaki div- kökünden türetilmiştir. Işık, aydınlık, bulut, gök gürlemesi, şimşek, yıldırım Zeus’un emrindedir. Gök nesnelerinin uyumu ve yeryüzü düzenini Zeus yönetir. Adâlete dayanan bir düzenin kurucusu ve koruyucusudur. Aitherios sözcüğünün kaynağı da Grekçe “parlak, ışıldayan, engin gökyüzü” anlamına gelen (Αἰθήρ) tur. Zeus bu sıfatla da anılır. Çeşitli Hint-Avrupa dillerinde bu aether sözcüğü gün ya da gün ışığını ifade eder. Zeus’un “*Bulutları Devşiren*”, “*Tanrıların ve İnsanların Babası*”, “*Tanrıların Kralı*” gibi sıfatları yanında başka sıfatları da vardır:

Pantokrator: Her şeye gücü yeten, kâinâtın efendisi',

Zeus Horkios: Yeminlerin Tutucusu,

Philoxenon veya Hospites: Konuksever,

Zeus Aitherios: Parlayan Zeus,

Zeus Helios: Güneş ilâhı...

İ. Ö. 8. yüzyıl yazarı Hesiodos, Theogonia’da Zeus’u “*yıldırım saçan, yıldırımları yeryüzünü titreten, bulutlarda gümbürdeyen, bulutları devşiren Zeus*” gibi unvanlarla anar. Homeros da İlyada destanında Zeus’tan “*şimşeklerin ve kara bulutların efendisi, öfkesiyle yıldırımları kükreten, bulutları toplayan Zeus*” diye söz eder. Roma mitolojisinde Optimus Maximus yani “En İyi ve En yüce” olarak anılan, kanun ve toplumsal düzenden sorumlu olan baş ilah Jüpiter, Grek mitolojisindeki Zeus ve Etrüsk mitolojisindeki Tinia ile denktir.³²³ Jüpiter de Zeus gibi baba ilahtır.

Mithra/Mihr de güneşle ilişkilendirilen bir ilah olarak Zeus ve Jüpiter ile bir tutulmuştur.³²⁴ Persçede “dost” ve “aydınlık” anlamına gelen ve dünyada adı bilinen en eski ilah olan Mitra/Mihr, İranlılar ile Hintliler arasında ortak temelli bir inanış sayılmaktadır. Arilerin Hint ve İran şeklinde iki kola ayrılmasından sonra da hem Hindistan’da hem de İran’da güneşle, güneşin ışığıyla ilişkilendirilmiştir. Aydınlık, doğruluk, adâlet ve iyilik ilâhı olarak kabul edilen Mitra’ya Hindular hâlâ taparlar. Zerdüşt dini öncesi İran’da ise Mihr adıyla güneş, adâlet, antlaşma ve savaş ilâhı olarak

³²² İbrahim Çoban, “Türk İkonografisinde Kartal Motifi ve Çağdaş Türk Resmine Yansımaları”, *İdil Dergisi*, Cilt 4, Sayı 16, 2015, s. 6.1

³²³ Colette Estin, Hélène Laporte, *Yunan ve Roma Mitolojisi*, Ankara 2002, s. 214; Bedrettin Cömer, *Mitoloji ve İkonografi*, İstanbul 1999, s. 24.

³²⁴ Meral Hakman, “Bir Anadolu Tanrısı Olarak Zeus’un Tabiat İle İlişkisi Üzerine Bir Gözlem”, *ACTA TURCICA Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, V/1, 2013, s. 1-18.

kabul edilmiştir. Rig Veda ve Avesta gibi dinî metinlerde de geçen Mitra inancı İran sınırlarından çıktıktan sonra Anadolu'nun yerel inançları ile etkileşim yaşadıktan sonra uzlaşmacı bir inanca dönüşerek Roma'ya kadar ulaşmıştır. Roma'da Güneş ilâhı olarak kabul edilen Sol ile birleşerek Latince Yenilmez Güneş Tanrı Mithras “Deus Sol Invictus Mithras” olarak adlandırılmıştır.³²⁵ Mitra inancı İÖ 1400'den beri dönüşüm geçirerek yaşamını sürdürmektedir. Bugün “Mihr Ali” biçiminde erkeklere verilen ad, Müslüman/Şîî İran ile Mitracı eski İran inancı arasındaki bağların ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir. Önce Zerdüştlük biçimine, sonra da Mazdekçilik kılığına bürünen Mitra inancı İran ve Türkistan'da Zerdüştlüğün bir kolu olan Zurvan inancı aracılığıyla bugüne değin yaşamını sürdürmüştür. Zurvan, Zervan, Azruva, Ezrua gibi söylenişleri olan bu dinin baş ilâhına İzed Mihr de denir. Bu ad Güneş İlâhı demektir. İzed Mihr Yıldırım'ın sözleriyle “rûhâniyet, savaşıklık ve bereket dağıtan” bir güçtür.³²⁶ Dumézil'in bütün Hint-Avrupa dillerinde bulunduğu ve “Üçlü İşlev” adını verdiği kurama göre anılan toplumlarda kutsallık, savaşıklık ve üretkenlik³²⁷ işlevlerine bağlı sosyal, kültürel, politik, dinî, ahlakî, edebî yapılar vardır. Bu yapılar standarttır. Divitçioğlu, üçlü işlevi Bilge Kağan, Kültigin ve Tonyukuk Yazıtlarında “kut, küç ve ülüg” sözcükleriyle bulmuştur.³²⁸ Bu üçlü işlev, Kutadgu Bilig'de Aytoldı (devlet, kut), Ögdülmiş (ög, ukuş, bilig) ve Odgurmuş (kanaat) biçiminde ortaya çıkmıştır. Yalnız iki dönem ve iki kavram dünyası arasında önemli bir gelişme olmuş; Kut ikiye ayrılarak bir yanı adâlet biçiminde Küntogdı'ya devredilmiştir. Kutun göksel olan yanı köni törü yani adâlet ve denge ögesi olurken yeryüzüne ilişkin yönü devletle birleşerek Aytoldı'ya verilmiştir. Yer kutunun devletle birleşmesi gücün de göksel kuttan ayrılması anlamına gelir. Kutun kutsal bilgi yönü ile dünyevî bilgi yönü de ikiye ayrılarak ikinci tür bilgi Ögdülmiş'e verilmiştir. Asıl bölünme ise Odgurmuş'ta olmuştur. Odgurmuş iki dünyanın da kazanılması için çaba gösterilmesi konusundaki ileti için aracı yapılmıştır. Onun üzerinden sürdürülen tartışma sonucunda hem bu dünya hem de öbür dünya için çalışılmasını öğütleyen İslâm tartışmayı kazanmıştır. Oysa Köktürk Yazıtları'nda öbür dünya kaygısı yoktur. Odgurmuş'ın savunduğu mutluluğu kazanma süreci ise Buda inancının bu dünyayı terk edip kendini

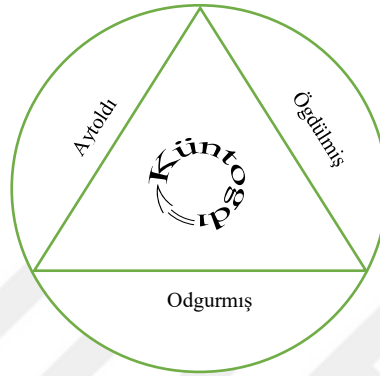
³²⁵ Nimet Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, İstanbul 2012, s. 182-185; Hayreddin Kızıl, “Mitra'dan ‘Mithras’ın Sırları’na Mitraizm’in Kuruluş Serüveni”, *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 17 Sayı: 55, 2013, s. 113-136.

³²⁶ Nimet Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s.119; Nimet Yıldırım, *İran Edebiyatı*, İstanbul 2012, s.168.

³²⁷ Kutsallık tanrı-insan, insan-insan ilişkilerini tapınma ve büyüden yönetim ve hukuka, egemenlik hakkına değin kapsar. Savaşıklık savunma ve saldırı, şiddet ve fiziksel gücü içerir. Üretkenlik üretimden doğurganlığa değin toplumun sürdürülmesi demektir. Sencer Divitçioğlu, *Kök Türkler: Kut-Küç-Ülüg*, İstanbul 1987, s. 33-37.

³²⁸ Sencer Divitçioğlu, *Kök Türkler: Kut-Küç-Ülüg*, İstanbul 1987, s. 54, 137, 220.

katıksız bir zühd yaşamına adamayı önerir. İşte Kutadgu Bilig her üç işlevi de iki kesime ayırıp yeni bir iş bölümü önererek Türklerin İslâm’a giriş sürecinde yeni bir ideoloji yaratan bir eser olmuştur. Küntogdı bu üçlü işlev kuramında adâletin, dengenin, terazinin, mizanın, eşitliğin, güneşin simgesi olmuştur. Eğer bir şema ile bu durum gösterilecek olursa daire Küntogdı’yı, onun içindeki üçgen ise öbür üç kahramanı simgeler. Üçgen, her biri Küntogdı’nın bir niteliğini simgelemek üzere aynı zamanda onu içermektedir:

Yukarıda verilen denklıklere bakılarak Küntogdı etrafındaki simgesel kavramlar aşağıdaki gibi tablolaştırılabilir:

Küntogdı’nın simgesel karşılıkları:

kozmetik öge	sosyal öge	politik öge	burç	yıldız	hayvan	renk	unsur	Budizm inancı	budizm miti	Türk inancı	kuş
güneş	adâlet	hükümdar	mizan erentür	müşteri jüpiter	aslan	kızıl	ateş	dharma	garuda	köni törü	karakuş

Aytoldı

Eserin dört temel kahraman içerisinde en az yere sahip olanı Aytoldı’dır. Yaklaşık 940 beyitlik bir yer tutmaktadır. 940 beyitlik bölüm oldukça kısa sayılır. Bu kısalık da tıpkı dolunay süresi ya da temsil ettiği mutluluk gibi kısa ve geçicidir. Aytoldı, sözcük olarak “dolunay” anlamına gelir.³²⁹ Dolayısıyla Aytoldı=kut=dolunay denkliği kurulabilir. Bu durumda, ışığın kaynağının güneş olmasından hareketle, ayın güneş ışığını yansıttığı, hakan-vezir ilişkisinin güneş-ay ilişkisine benzetildiği, güneşin sabit görüntüsüne karşılık ayın değişken durumlarının köni törü-kut ilişkisine temel olduğu söylenebilir. Yusuf Has Hâcib’in bu yaklaşımı, kutun Göktürk döneminden farklı bir anlam kazandığını gösterir. Yazıtlara göre kutu Tanrı verir. Ancak Kutadgu Bilig’de kutu veren Küntogdı’dır. Gerekirse geri de alabilir. Böylece kut kavramının yaklaşık 350 yıl

³²⁹ Zafer Önler, “Kutadgu Bilig’de İktidar Kavramı ve Siyaset Anlayışı”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, C. IV, s. 179-186.

içinde kutsal nitelikten siyasî niteliğe dönüştüğünü, değişmez bir Tanrı vergisi değil hakan tarafından yapılan bir yükseltme ve atamaya dayalı değişken nitelikli yönetim yetkisi verme, Arapçasıyla “nasb” olduğu ortaya çıkmaktadır.

Aytoldı'nın adındaki ay sözcüğü doğrudan doğruya hilali çağrıştırmaktadır. Hilal İslâm'ın simgesidir. Aytoldı tam bir Müslümandır. Şehadet getirerek ölür.³³⁰ Yusuf Has Hâcib Aytoldı'nın devlet³³¹ ve “köni” olduğunu söyler. Aytoldı vezirdir.³³² Onun aracılığıyla kut güneşinin ışığı parlar.³³³ O kuttur.³³⁴ Edeplidir.³³⁵ Çok erdemli ve bağışçıdır.³³⁶ Onun adını bilgiler aya benzetirler.³³⁷ Ay gibi dünyanın çevresinde dolaştığı için bilge kişi ona Aytoldı adını vermiştir.³³⁸ Yaşlansa bile gönlü düzdür.³³⁹ Yaşlanınca dolun ay hali eksilmiştir.³⁴⁰ Ögdülmiş adlı küçük yaşta bir oğlu vardır.³⁴¹ Ona ölümü unutmamasını³⁴², cehennemden iyilikle kendini korumasını öğütler.³⁴³ Öleceği için üzülme yerine aklını başına toplayıp sızlanmayı bırakır ve malını başkalarına miras bırakır.³⁴⁴ Oğluna öğütler verir³⁴⁵ ve Küntogdı'ya bir vasiyetnâme yazıp verir.³⁴⁶ O ölünce yasını tutan Küntogdı yas bitince Ögdülmiş'i çağırıp ona öğüt verir ve artık ona kendisinin babalık edeceğini söyler.³⁴⁷ Ögdülmiş babası için ölü aşı dağıtır ve yoksullara parası dağıtır.³⁴⁸ Küntogdı Aytoldı'nın erdemlerini derin derin düşünür ve yokluğuna üzülür.³⁴⁹ Ölmeden Aytoldı'nın oğlunu kendisine emanet ettiğini anımsar.³⁵⁰ Çünkü oğlu da babasının bir örneğidir ve oğul babasının yerini doldurabilir.³⁵¹ Aytoldı Küntogdı'ya itaatkâr davrandığı için Küntogdı da bu vefanın karşılığını Ögdülmiş'e iyilik ederek

³³⁰ 1519. közin kökke tikti kötürdi elig/şehâdet bile kesti teprer tilig; Saadet Çağatay, “Kutadgu Bilig’de Ögdülmiş”, *Tüm Makaleleri*, İstanbul 2008, s.453

³³¹ C.0016. bāb aytoldı iligke özi devlet erdükin ayur

XVI. aytoldı iligke devlet sıfatın ayur

³³² B.0069. bu aytoldı devlet atanur köni/vezîrlık yeriñe tutar kör munı

C.0016. bāb aytoldı iligke özi devlet erdükin ayur

³³³ 0354. basa aydım emdi bu aytoldını/aniñdin yaruyur ıduķ kut küni

³³⁴ 0355. bu küntogdı tégli törü ol köni/bu aytoldı tégli kut ol kör anı

³³⁵ 0577. ağırladı hâcib orun bérđi tör/edeb birle aytoldı oldurdı kör

³³⁶ 0673. bu aytoldı aydı kör erdem öküş /meniñdin tegir tegse erke ülüş

³³⁷ 0730. bu aytoldı aydı meniñ atımı/bügü meñzetür ayķa bu kılķımı

³³⁸ 0748. bu ma‘nı üçün atım aytoldı tép/atadı biliglig sözün yinçge yıp

³³⁹ 1080. ilig aydı aytoldı kođǵıl bu söz/bu söz sözlemegil ayā köñli tüz

³⁴⁰ 1351. atım erdi aytoldı kılķım tolu/érildi toluluk tüker öz ölü

³⁴¹ 1158. bir ök oğlı erdi bu aytoldınıñ/kiçig erdi yaşı uş ol oğlınıñ

³⁴² 1273. yana aydı aytoldı uķ ay oğul/ölümüg unıtma öyü tur oğul

³⁴³ 1295. yana aydı aytoldı oğlum eşit/özün edgü birle tamudın kōşit

³⁴⁴ 1517. sıǵıt koğtı aytoldı yetrüp ögin/ķumarı üledi kişike neñin

³⁴⁵ XXII. aytoldı oğlı ögdülmişke ötlemişin ayur

³⁴⁶ XXIII. aytoldı küntogdı iligke ķumarı bitig bitimişin ayur

³⁴⁷ 1548. bu aytoldı yasın keçürdi ilig/oķıp oğlña bérđi öt saw erig

³⁴⁸ 1564. bu aytoldınıñ kıldı oğlı yoǵı/çıǵayķa üledi kümüş hem ağı

³⁴⁹ 1574. sakındı kör aytoldı erdemleri/ayur ay dirīgā ol erde eri

³⁵⁰ 1578. ölürde ol aytoldı oğlın maña/tutuzdı anı men unıttım taña

³⁵¹ 1625. bu aytoldı oğlı ata yurnı ol/ata barsa ornı oğul ornı ol

ödemeye karar verir³⁵² ve onu yanına alır. Onunla uzun uzun ahlak, erdem, mutluluk, bilgi, halk, sağlık, devlet gibi konularda söyleşir.

Kutadgu Bilig nazım türü ve biçimi açısından mesnevîdir. Mesnevî sözcüğü, ikili bir karşıtlık ve birlikteliği dile getirmektedir. Beyitlerden oluşan bir nazım türü olan mesnevî aynı zamanda ikilenmiş, ikiye ayrılmış anlamına gelir. Bu ikilik kurgusal kahramanlar arasında da görülmektedir. Örneğin Küntogdı ile Aytoldı arasında karşılıklı bir ilişki vardır. Küntogdı güneşi, Aytoldı ise ayı simgeler.³⁵³ Aytoldı, Küntogdı tarafından bulunduğu makama atanmıştır. Ay ışığını güneşten alır. En iyi yansıtma durumu da dolunay biçimidir. Ancak ay dünya ile güneşin arasında girerse; hakan ile budun arasına bir engel girmiş gibi olur ve aydınlık karanlığa döner. O zaman da adâlet ortadan kalkar; dünyaya zulüm karanlığı çöker. Bu yüzden güneş Tanrı, ay ise devlet gibidir. Tanrı nasıl hem türetür hem tüketirse devlet de bayındır kılar veya yıkar dağıtır. Adâletin, hukukun görünür kılınması için, ay güneşe engel değil ayna olmalıdır. Küntogdı ile Aytoldı arasında budun baylığı ve gönenci açısından da bir dayanışma vardır. İki güç arasında uyum olursa halk mutlu olur. Dünya aydınlanır. Güneş ile altın, kırmızı renk ve ateş, ay ile de gümüş, ak renk ve su temsil ve ifade edilmiştir. Güneş ve ayın cinsiyeti sabit değildir. Arslan ve hükümdarla özdeş görülerek güneş erkeksi, âdet döngüsüne benzediği için de ay kadınsı bir varlık sayılmıştır. Gündüzün ışığı güneş, gecenin ışığı aydır. Hükümdarlar daima güneşe, vezirler ise aya benzetilmiştir. İkisinin uyumu hayatın sürmesini sağlar. Hem kozmolojik hem de sembolik açıdan güneş ve ay ayrılmaz bir ikili oluşturur. Bu ikili birliktelik ve karşıtlık şöyle tablolastırılabilir:

Küntogdı	güneş	ışık	erkek	gündüz	hakan	altın	aslan	hükümdar	kırmızı
Aytoldı	ay	ayna	kadın	gece	vezir	gümüş	ayı	vezir	ak

Öğdülmiş ile Odgurmış arasında da hem karşıtlık, hem birliktelik vardır. Dünya ile âhiret, aydınlık ile karanlık, halkın içinde olmak yani encümen-ihtilat ile uzlet³⁵⁴-inziva, geniş ve açık mekânda yaşamak ile dar ve kapalı mekânda yaşamak, kent ile

³⁵² 1635. bu aytoldı tapğı telim erdi kör/kişilik kılayın anıñ yañı kür

³⁵³ Köktürkler kağanlarını “Teñri’de kut, küç, ülüg bulmuş” unvanlarıyla anarken Uygurlar hakanlarını “Ay Teñri’de, Kün Teñri’de veya Kün-Ay Teñri’de kut bulmuş...” biçiminde nitelemişlerdir. Gün ve ay simgesi bazı araştırmacılarca Mani veya Buda dinine bağlı olarak açıklanmaya çalışılmışsa da; Hunlardan bugüne değin bu simgelerin Türkçede var oluşu bu görüşü geçersiz kılmaktadır. Gök cisimlerinin kutlu sayılmasına Türklerde eskiden beri rastlanmaktadır. Harun Güngör, “Uygur Kağan Unvanlarında Kün ve Ay Teñri Kavramlarının Kullanılışı”, *XI. Türk Tarih Kongresi 5-9 Eylül 1990 Bildirileri*, Ankara 1994, C.II, s. 511-517.

³⁵⁴ Dilârâm Hamrâeva, “Kutadgu Bilig’de Uzlet”, *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri*, 26-27 Ekim 2009, Ankara 2011, s. 237-244.

mezar, İslâm ile Budizm, hatta halk için yaşamak anlamında büyük gemici Mahayana³⁵⁵ Budizmi ile kendisi için yaşamak anlamında küçük gemici Hinayana³⁵⁶ Budizmi arasındaki rekabet gibi bu iki kahraman arasında da gerilimli bir anlaşmazlık ve birliktelik vardır. İki kahraman arasındaki karşıtlıklar da aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Ögdülmiş	dünya	aydınlık	ihtilat	geniş ve açık mekân	İslâm	Mahayana
Odgurmuş	âhiret	karanlık	inziva	dar ve kapalı mekân	Budizm	Hinayana

Yusuf Has Hâcib bu kurgu içinde Küntogdı ile Aytoldı'nın uyumunu istemektedir. Çünkü ikisinden birinin tercih edilmesi öbürünü de etkisiz kılar. Oysa Ögdülmiş ile Odgurmuş arasındaki ikilemde uyumdan çok birini tercih etme çabası açıkça görülmektedir. Saygınlığını eksiltmemeye çalışarak Yusuf Has Hâcib Odgurmuş'ın tutumunu yanlış bulup onun karşısında Ögdülmiş'i üstün çıkarır. Bundan dolayı ilk iki kahramanda uyum, âhenk, armoni savunulurken ikinci gruptaki iki kahraman arasında uyum yerine rekabet ve üstünlük ilişkisi kurulmuştur. Küntogdı, Aytoldı ve Ögdülmiş arasında temsil ettikleri değerler açısından bir süreklilik ve bütünlük olduğu görülmektedir. Oysa Odgurmuş ile öbür üç kahraman arasında hem ölümün hem de anlaşmazlığın ve uyuşmazlığın getirdiği bir kopukluk yaşanmıştır. Kahramanlarda gözlemlenen süreklilik ve kopuş, eserin Türk düşüncesinin akışı içindeki konumunu da göstermektedir. Kutadgu Bilig iki dinin duruşmasını veya münâzarasını belgelemektedir. Bu münâzarada İslâm'ı savunan Türk düşünürlerinin anlayışı üstün gelmiştir. Yusuf Has Hâcib iki önemli kültür çevresine, yani Kaşgar'ın doğusunda o çağda varlığını sürdüren Hoço İdikut Uyğur Devleti'nin benimsediği Budizm'e ve Firdevsî'nin Şahnâme'sinde savunduğu Samanî-İslâm anlayışına karşı eseriyle bu üstünlüğü sağlamıştır.

Ögdülmiş

Ögdülmiş'in ağzından söylenen beyitler eserin 1/3'ünü oluşturur. Çağatay'a göre Ögdülmiş'in konuştuğu dizeler toplamı 2010 beyittir.³⁵⁷ Ögdülmiş adında da ilginç bir ikilem saklıdır. Genel olarak bu adın ög yani akılla ilgili olduğu konusunda görüş birliği vardır. Ancak Önler Ögdülmiş'in ukuş yani akli simgelediğini, ög sözcüğünün ise daha çok zekâ anlamına geldiğini vurgular.³⁵⁸ Albert ise bilig sözcüğünü Almancaya wissen

³⁵⁵ "Ögdülmiş toplum dayanışmasını öngören en eski Türk töresine ve Buddhizm'in Mahayâna değerlerine yatkındır." Mübahat Türker-Küyel, "Fârâbî, Hikmet ve Kutadgu Bilig", *Erdem*, C.7, S:20, 1991, s. 436.

³⁵⁶ "Odgurmuş ise daha çok Hinayâna, Tao ve Mani değerlerine yatkındır." Mübahat Türker-Küyel, "Fârâbî", Hikmet ve Kutadgu Bilig, *Erdem*, C.7, S:20, 1991, s. 436.

³⁵⁷ Saadet Çağatay, "Kutadgu Bilig'de Ögdülmiş", s. 453, 458.

³⁵⁸ Zafer Önler, "Kutadgu Bilig'de Ög ve Ukuş Kavramları", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları, Mustafa Canpolat Armağanı*, Ankara 2003, s. 153-160.

diye çevirip teorik akıl, ukuşu ise verstand diye çevirip pratik akıl biçiminde yorumlar.³⁵⁹ Gerçekten de eserde Yusuf Has Hâcib Ögdülmiş'in 356. beyitte “*ukuş*” u simgelediğini belirtmektedir. A 33, C 31, 1679, xxvıı, 3061 ve 6387. beyitlerde Ögdülmiş-ukuş ilişkisine değinilmektedir. Bazı beyitlerde (1679, 1905, 3025, 3202, 3834) bilig sözcüğü ile anlamdaş ve ikilemeli olarak yan yana kullanılan ukuş sözcüğünün Arapça akıl anlamına geldiğini gösteren en önemli kanıt, 0314. beyitte “Kişen, kişiye hem bilgi hem de akıldır. Kişenli kişi yararsız işe varmaz.”³⁶⁰ denirken kişen=bilig=ukuş denkliğine yer verilmesidir. Kişen Kutadgu Bilig indeksinde köstek olarak çevrilmiştir.³⁶¹ Dîvânu Lugâti't-Türk'te de aynı karşılık verilmiştir.³⁶² Oysa Alberts şu açıklamayı yapar:

“*Harfiyyen: Kişen, Ayak bağı. Atın ayak bağı. Bir bağ olup, insan onunla atın ön ayaklarıyla arka ayaklarını bağlar.*”³⁶³

Bu açıklama, akıl sözcüğünün mastarının Arapçadaki birincil sözlük anlamı ile aynıdır:

عقل: “*Deveyi ihmîş halde kalsın diye ayağından bağlamak.*”³⁶⁴

Bu durumda Arapçada akıl, Türkçede de kişen sözcüğü “ayak bağı” anlamı genişletilip somut alandan zihinsel alana aktarılarak düşünme ve bilgiyi işleme yetisi anlamında kullanılmış olmaktadır. Dikkati çeken bir nokta da iki kültürün at ve deve farkına rağmen aynı yolu izlemiş olmasıdır.

Ukuş ile akıl sözcüğünün denkliğine ilişkin başka bir kanıt da müstensih eki olan C 70. beyitte Ögdülmiş'in “*hired*” i temsil ettiğinin belirtilmesidir.³⁶⁵ Bu Farsça sözcük de *akıl* anlamına gelir. 1030 yılında ölen İslâm ahlâk filozofu İbn Miskeveyh'in Hint, Grek, Arap ve Fars bilgelerinden özlü sözler aktardığı bu eserinin Arapça adı da El-Hikmetü'l-Hâlîde'dir. Câvidan ve Arapça karşılığı olan hâlîde sürekli, kesintisiz, bitimsiz, sonsuz anlamlarına gelir. Latincesi “*perennial*” dir. Hired ise anlaşılacağı gibi hikmet kavramının karşılığıdır. Söz konusu kavramların denkliği şöyle kurulabilir:

Dil	kavram	karşılık
Türkçe	ukuş	akıl
Türkçe	kışen	akıl
Türkçe	bilig	bilgi
Türkçe	ög	zeka
Farsça	hired	akıl

³⁵⁹ Otto Alberts, “Bir Türk Lehçesi Olan Uygurca ile Yazılmış Kutadgu Bilig'in (1069-70) Şairi: İbn Sinâ'nın Bir Öğrencisi”, *Erdem*, C. I, S. 1, 1985, s. 225.

³⁶⁰ 0314. kişen ol kişiye bilig hem ukuş/kışenlig yarağısızka barmaz öküş

³⁶¹ R. R. Arat, *İndeks*, s. 261.

³⁶² Kâşgarlı, *DLT-BA*, 1986, C.II, s. 13.

³⁶³ Otto Alberts, *agm.*, s. 225.

³⁶⁴ S. Mutçalı, *age*, s. 632.

³⁶⁵ B.0070. hiredka atadı bu ol ögdülmiş/munı ma vezîrniñ oğlu tép témiş

Arapça	hikmet	bilgelik
Grekçe	sophia	bilgelik
Latince	sapientiae	bilgelik

Bu tablo, Yusuf Has Hâcib'in kavram dünyasında Ögdülmiş'in temsil ettiği ukuş ile akıl, bilig, ök, hikmet kavramlarının eşdeğer olduğunu göstermektedir. Türker-Küyel de daha önce bu denklige şu sözleriyle işaret etmiştir: “Bütün bunlar, bize, insanlar için *Philosophia perennis*'in, *Câvidân-ı Hired*'in, *al-Hikma al-Hâlida*'nın müşterek olduğunu gösterir.”³⁶⁶ Kaşgarlı Mahmud'un derleyip aktardığı bir Türk savında şöyle denir:

“Kut belgüsi bilig”³⁶⁷

Belgü gösterge olarak anlaşılmalıdır. Yani bu sav “kutun göstergesi bilgidir” diye düşünülmelidir. Kutadgu Bilig’de ise kutun değil aklın belgüsü bilgidir.³⁶⁸ “bil-, uk- ve ö-” eyleminden türettiği sözcüklerle Aytoldı'nın niteliklerini açıklayan Yusuf Has Hâcib bazen bu sözcüklerle ikileme de kurar.³⁶⁹ Bu kullanışlar Ögdülmiş'in karakterinin bilişsel niteliğini açıkça göstermektedir.

Ögdülmiş bilge bir kişidir. Hikmet sahibidir. Babası Aytoldı de bilgi ve anlayış sahibidir. Ancak onda devlet adamlığı ön plandadır. Oysa Ögdülmiş yalnızca düşünce ve bilgileriyle dünyayı yorumlar. Öyleyse iki özlü söz ve düşünce arasında bir fark vardır. Kaşgarlı kut ile bilgi arasında gösterilen-gösteren ilişkisi kurarken Yusuf Has Hâcib ukuş ile bilgi arasında gösterilen-gösteren ilişkisi kurmaktadır. Bu farklılık nereden kaynaklanmaktadır? Orhun yazıtlarındaki kut anlayışı kutun yönetme yetkisi olarak Tanrı tarafından verildiği biçimindedir. Kaşgarlı'nın sözü de aynı bağlamdadır. Bu durum, Orhun yazıtlarından Kutadgu Bilig’e doğru rasyonelleşme açısından bir değişme olduğu biçiminde yorumlanabilir. Gerçekte yönetme hakkını hakana Tanrı'nın verdiği görüşü olarak ifade edilebilecek kut anlayışını İslaâmî görüşlerle açıklamak ya da yorumlamak da mümkün görünmemektedir. İslâm anlayışına göre Allah Hz. Muhammed’e peygamberlik vermiştir. Ancak hükümdarlık vermemiştir. O ancak bir öğütleyicidir. Saltanat İslâm dini açısından ilahî değil cismanî bir niteliktedir. Bir sultan Allah onu tahta oturttuğu için o tahtı hak etmemiştir. Halka adâletle hükmettiği hatta hizmet ettiği zaman âllah'ın istediğini yerine getirmiş olur. İktidar hakkı Tanrı vergisi değil layık olunmaya

³⁶⁶ Mübahat Türker-Küyel, “Kutadgu Bilig ve Fârâbî”, *Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri*, (Ankara 9-12 Eylül 1985), Ankara 1990, s.230; Mübahat Türker-Küyel, “Fârâbî, Hikmet ve Kutadgu Bilig”, s. 378.

³⁶⁷ Kaşgarlı, *DLT-BA*, 1985, C. I, s. 427.

³⁶⁸ 1864. ukuş kimde bolsa bu ol belgüsi/bu belgü bile ol ukuş bilgüsi

³⁶⁹ 3061. yana aydı ilig ay ögdülmişe/ukuşluğ biliglig séni ögmiş
3202. kadasıñı ıdtım bu ögdülmişig/sözümni tegürgey ukup bilmişig
3834. kadası uzattı kör ögdülmişig/tutuzdı tağı söz ömiş bilmişig

çalışılacak bir görevdir. Bu yüzden özellikle Osmanlı devletinde “Mağrurlanma padişahım, senden büyük Allah var!” biçiminde saltanata ait olan ile ilahî olanın ayrılığını ifade eden bir formül benimsenmiştir. Bu anlayışın Kutadgu Bilig’de de bulunduğu görülmektedir. Kut ile bilgi ayrıdır. Her kutlu kişi bilgili olmadığı gibi her bilgili kişi de kutlu değildir. Bilgi akla adâlet ilahî güce delâlet eder. Bu yüzden Kutadgu Bilig’de daha önce olmayan bir kavram ortaya çıkmış ve Küntogdı adâleti temsil etmiştir. Adâletin dengeli yönetiminde devlet, akıl ve âkıbet üçlüsünden oluşan bir yaşam, yönetim ve düşünme kuramı benimsenmiştir. Bu kuram İbn Sina ve İbn Miskeveyh’in siyaset ve ahlak anlayışına dayanmaktadır.

Odğurmuş

Kutadgu Bilig’in dört ana kahramanından sonuncusu olan Odğurmuş adı eserde 164 kere geçmektedir. Müstensih veya mukaddimeyi yazan kişinin dediğine göre Odğurmuş vezirin yani Aytoldı’nın karındaşıdır. Eser metninde akrabalık adı olarak kadaş sözcüğü 177 kere geçerken hiç karındaş sözcüğüne yer verilmez. Müstensih büyük olasılıkla kadaş ile karındaşı karıştırmıştır. Çünkü arada hem zaman hem de mekân farkı vardır. Bu fark dilde gelişmeler ve değişmeler olduğuna tanıklık etmektedir. Büyük olasılıkla müstensihin yaşadığı yer ve dönemde kadaş-karındaş ayrımı kalkmış ve kadaş sözcüğü ölmüştür. Oysa Dîvânu Lugâti’t-Türk’te kadaş için “kardeş gibi yakın olan hısım”³⁷⁰ ve kadaşlık için “kadaşlık kardeşlik, hısımlık”³⁷¹ karşılığı verilir. Karındaş ise Kaşgarlı Mahmud’a göre bir karında beraber bulunmuş³⁷² demektir.³⁷³ Bu durumda Odğurmuş Aytoldı’nın kardeş gibi yakın gördüğü kişidir. Arada kan bağı yoktur. Dolayısıyla Aytoldı’nın vezir olduğuna ilişkin bilgi de müstensihin bir yakıştırması olmalıdır. Çünkü vezir ve vezirlik sözcüklerinin geçtiği ana metne dahil beyitlerde Aytoldı’dan söz edilmediği gibi Aytoldı’nın nitelikleri de vezirliğe benzetilmemektedir. Aytoldı vezir yetkilerini de kullanan bir has haciptir. Vezir olmamakla birlikte yönetim kurumunun, yönetme erkinin içindedir. Odğurmuş’ın da dostudur. Bu yüzden Ögdülmiş onu amcası gibi sever ve sayar. Müstensih görüşüne göre Odğurmuş Aytoldı’nın

³⁷⁰ Kaşgarlı, *DLT-BA*, 1985, C.I, s. 369.

³⁷¹ Kaşgarlı, *DLT-BA*, 1985, C.I, s. 503.

³⁷² Kaşgarlı, *DLT-BA*, 1985, C.I, s. 407.

³⁷³ Üç sözcük de Dîvânu Lugâti’t-Türk’te birer kere geçer. Ayrıca bkz. Ahmet Caferoğlu, “Kaşgarlı Mahmut’a Göre Akraba Adları”, *Türk Dili, Divanü Lügat-it-Türk Özel Sayısı*, XXVII/ 253, 1972, s. 23-26; Saadettin Gömeç, “Divanü Lügat-it-Türk’de Akrabalık Bildiren Terimler”, *Türk Kültürü*, XXXIX/464, 2001, s. 10-19; Serdar Yavuz, “Dîvânu Lugâti’t-Türk’teki Akrabalık Adları ve Bu Adların Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Karşılıkları”, *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 17 Sayı: 56, 2013, s. 345-360.

akrabasıdır.³⁷⁴ Ögdülmiş ile münâzara yapar.³⁷⁵ Dünyanın kötülüklerini söyler.³⁷⁶ Bu dünyanın geçiciliğini ve öte dünyanın nasıl kazanılacağını Ögdülmiş'e anlatır.³⁷⁷ Küntogdı'ya "pend bitig" yazıp gönderir ve hem ona hem de Ögdülmiş'e "pend" verir.³⁷⁸ Düş görüp düşünür yorumlar.³⁷⁹ Yusuf Has Hâcib ona Odgurmış adını vermiş ve âkıbetin temsilcisi yapmıştır.³⁸⁰ Bundan dolayı o gerçek değil öbür üç ana kahraman gibi kurgusal bir kişidir. Karakteri düzgündür, herkese iyiliği dokunur.³⁸¹ Gördüğü düşte Rab ölümü karanlık değil aydınlık göstermiştir.³⁸² O ölünce Ögdülmiş yas tutar.³⁸³

Çağatay, Odgurmış ile ilgili incelemesi sonucunda adından işlevlerine değin çeşitli özelliklerine bakarak bu kahramanın Arat'ın dediği gibi akıbeti temsil eden bir İslâmî zâhit değil Budizm'i temsil eden, hatta temsilden de ötede doğrudan "uyanık, bilgili, uyandırılmış" anlamına gelen Bodisatva'yı temsil eden bir kişi olduğu sonucuna varır.³⁸⁴ Ögdülmiş hakkındaki incelemesinde ise Çağatay genellikle ög yani akıllı temsil ettiği düşünülen Ögdülmiş'in ödüllendirilmiş, övülmüş ve seçkin anlamına gelen Hz. Muhammed'i temsil ettiğini, böylece eserde iki kutup gibi karşıt olan İslâmiyet ve Budizm arasında "iki dinin duruşması" na ilişkin bir değerlendirme ve karşılaştırma olduğunu kaydeder. Ona göre bu dönemde Uygurlar iki devlet ve iki toplum olarak bir yanda Müslüman Karahanlıların yönetiminde, öbür yanda da Budist olan özgür bir Uygur devleti halinde birbirine din yüzünden düşman olarak yanyana yaşıyorlardı. O yüzden Budist inanç ve söz kalıpları Müslüman Uygurlarca da kullanılmaktaydı. Yusuf Has Hâcib de İslâmiyet yanlısı olmakla birlikte Budist kültür etkisini sürdürmekteydi.³⁸⁵ Esin de Litvinskiy ve Barthold gibi Türklerin İslâmiyet'ten önceki dinlerinden başlıcasının Budizm olduğuna ve İslâmî külliyelerin ilk yapıldığı yerlerde egemen olan çoğunluğu

³⁷⁴ B 0071. kanâ'atka odgurmış atı bérür/muñar ma vezîrniñ yağıkı téyür

³⁷⁵ C.0046. bāb ögdülmiş odgurmış birle munāzara kılmışın ayur

C. 0053. bāb ögdülmiş odgurmış birle ikinç munāzara kılmışın ayur

³⁷⁶ C.0049. bāb odgurmış ögdülmişke dünyāniñ münin 'ayıbların ayur

C.0064. bāb odgurmış dünyāni yérir 'ayıbların ayıp kanā'at ögmışın ayur

³⁷⁷ C.0050. bāb ögdülmiş odgurmışka fānī dünyā birle bākī 'uqbī kazgāngusın ayur

³⁷⁸ C. 0051. bāb odgurmış iligke pend bitip idmişın ayur

C.0068. bāb odgurmış iligke pend bérmişın ayur

C.0075. bāb odgurmış ögdülmişke pend bérmişın ayur

³⁷⁹ C.0073. bāb odgurmış tüş körmışın ayur

C.0074. bāb odgurmış tüşniñ ta'bır kılmışın ayur

³⁸⁰ 0357. anıñda basası bu odgurmış ol/munı 'ākıbet tép özüm yörmiş ol

³⁸¹ 3147. kılınçı köni atı odgurmış ol/kamuğ edgülikke elig urmış ol

³⁸² 5986. yanut bérdi odgurmış aydı sebeb/ölümüg tüşümde yaruq kıldı rab

³⁸³ LXXXIV ögdülmiş odgurmışka yas tutmışın ayur

³⁸⁴ Saadet Çağatay, *Tüm Makaleleri*, İstanbul 2008, s. 449, 452.

³⁸⁵ Saadet Çağatay, *Tüm Makaleleri*, İstanbul 2008, s. 4.

Budist Türk sülalelerinin önceden Budist külliyeler inşa ettiklerine dikkat çeker.³⁸⁶ Bu konuda Kutadgu Bilig’de görülen en önemli kanıtlardan biri, Çağatay’a göre eserde Budist dönemde de ondan önceki dönemlerde de bilinen “Tanrı” sözcüğünün kullanılması, buna karşılık hiç Allah lafzının geçmemesidir. Çağatay’ın sözleriyle, Kutadgu Bilig’de “Allah sözü kullanılmaz, hep tengri, idi, ugan, en çok da bayat ve seyrek olarak Rabb geçer. Burada Allah kelimesinin Türkçede ne zaman kullanılmağa başladığı sorunu ortaya çıkmaktadır.”³⁸⁷

Küsemiş

Kutadgu Bilig’de 9 kere adı geçen Küsemiş Aytoldı’nın dostudur. “İstemek, arzulamak, özlemek” anlamlarına gelen küse- eylemine –miş ortaç eki getirilerek türetilmiş olan sözcük, Dîvânu Lugâti’t-Türk’te köse- biçimiyle “arzulamak” anlamındadır.³⁸⁸

Küsemiş arkadaşı Aytoldı’nın hükümdarın hizmetine girme isteğini gerçekleştirmesi için Hâcib ile Aytoldı arasında aracı olan kişidir. Hükümdar ile görüşmek isteyenlere aracılık eden, bu görüşmeleri düzenleyen görevli Hâcib, Aytoldı’nın da huzura çıkmasını sağlamıştır. Küsemiş kendisinden istenen bir durumu gerçekleştirmek için hükümdardan istekte bulunmuş bir kişi olarak adına uygun davranışlar sergileyen bir kişidir.

Kutadgu Bilig’de Aytoldı-Küsemiş-Hâcib arasında geçen olay özetle şöyle anlatılmaktadır:

Aytoldı hükümdar Küntogdı’nın hizmetine girmek için yanına gerekli olacak silah, at ve altın, gümüş alıp yaşadığı şehirden ayrılarak hükümdarın bulunduğu şehre gelir. Bir imârethânede geceyi geçirdikten sonra bir oda tutar ve zamanla arkadaşlar edinen Aytoldı bir gün ileri gelenlerden biri ile dost olur ve işlerini ona danışır. Aytoldı’nın bu arkadaşının (adaş) adı Küsemiş’tir (küsemiş atı erdi) ve iyilik etmeyi iş edinmiş (edgü işi) iyi bir kişi (edgü kişi) dir.³⁸⁹

Aytoldı ona memleketinden niçin geldiğini, kim olduğunu, neler bildiğini anlatır. Arkadaşı Küsemiş bir gün ona yardım etmek için hükümdara yakın (iligke yakın), onun sözlerini sır gibi saklayan (ilig bile sözke sır), yiğit (ersig) Has Hâcib’in yanına gider (añar bardı bir kün turup) ve uygun bir zemin oluşturup uygun bir giriş yaparak (sözke ul

³⁸⁶ Emel Esin, “Muyanlık-Uygur Buyan Yapılarından (Vihâra) Hakanlı Muyanlığına (Ribât) ve Selçuklu Han ile Medresesine Gelişme”, *Malazgirt Armağanı*, Ankara 1993, s. 83-84.

³⁸⁷ Saadet Çağatay, *Tüm Makaleleri*, İstanbul 2008, s. 468.

³⁸⁸ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. III, s. 265: Clauson “küse-” biçimiyle verdiği sözcüğün genellikle “köse-” biçimiyle yazılışının hatalı olduğunu belirtir: G. Clauson, *EDPT*, p. 746.

³⁸⁹ 0502. adaş tuttı aytoldı edgü kişi/küsemiş atı erdi edgü işi

tüp urup) konuyu açar (sözin sözledi).³⁹⁰ Arkadaşının kendisine bütün söylediklerini, kim olduğunu ve dileğini anlatır.³⁹¹ Hâcib Küsemiş'e (0508-9 *hâcib cevâbı küsemişke*) arkadaşının önce kendisine gelmesini, onu görmesi gerektiğini söyler. Küsemiş arkadaşı Aytoldı'nın (0510-11. *küsemiş sözi ay toldıka*) yanına gelerek Hâcib'in kendisine söylediklerini iletir. Küsemiş Hâcib'in yanından ayrılıp Aytoldı'nın yanına gelerek ona "gün doğdu" der.³⁹² Aytoldı elbisesini giyip Küsemiş ile saraya Hâcib'in yanına giderler.³⁹³ Önce Küsemiş Hâcib ile görüşür ve çıkıp Aytoldı'yı Hâcib'e götürür.³⁹⁴

Görüldüğü gibi Küsemiş kurgusal bir kişi olmakla birlikte yazarın hayatında yer alan gerçek bir kişinin kurgusallaştırılması ile oluşturulmuş yardımcı kahramanlardan biridir. Adı bakımından "ismiyle müsemma" denebilecek bir kahramandır. İşlevi Aytoldı'yı Küntogdı'ya ulaştırmada aracı ve yardımcı olmaktadır.

Kumaru

Kutadgu Bilig'de 4 kere geçen Kumaru adı Kutadgu Bilig'de kurgusal kişi adları içinde ikinci düzeyde önemli bir sözcüktür. Kumaru adlı kahramanın eserde yeri ve önemi Küsemiş ile birlikte arka plandadır.

Kumaru sözcüğü Budacılık aracılığıyla eski Uygur Türkçesine geçmiş olmalıdır. Sanskritçeden ödünçlenmiştir. Sanskritçe Sözlük'te kumârah "soylu genç adam, oğul, prens; efendimiz; savaş tanrısının bir adı", kumârah "oğul, genç adam", kumârî "kız, kız evlat, prenses" sözcükleri ve anlamları yer almaktadır.³⁹⁵ Hsüen Tang biyografisine göre Sanskritçeden ödünçlenen bu Uygurca sözcük, "kişi adı, prens ve erkek çocuk" anlamına gelir. Doğu Hindistan'ın Kamârûpa eyaleti kralının da adıdır.³⁹⁶

Dönem sözlüklerinde de benzer bilgiler yer alır. Caferoğlu "kumari" sözcüğünün Sanskritçe Kamarupa kralının adı "kumâra" dan geldiğini belirtirken kumaru için "veda, ayrılış" anlamını vermiştir.³⁹⁷ Clauson³⁹⁸ ve Drevnetyurkskiy Slovar³⁹⁹ da da aynı bilgi yer alır. Paçacıoğlu "kumaru" sözcüğünü armağan, öğüt, miras, vasiyet ve veda, ayrılış olarak iki ayrı madde başı yapmış; "kumartgu" sözcüğü için miras, armağan anlamlarını

³⁹⁰ 0506. küsemiş añar bardı bir kün turup/sözin sözledi sözke ul tüp urup

³⁹¹ 0508. küsemiş ayu bérđi barça sözin/ne erdi tileki kim ermiş özin

³⁹² 0511. küsemiş turup çıktı andın yana/kelip aydı aytoldı toğdı küne

³⁹³ 0519. tonın keçti aytoldı turdı örü/küsemiş bile çıktı bardı narı

³⁹⁴ 0521. küsemiş kirip tuştı yandru çıkıp/alıp kirdi hâcib taparu oqıp

³⁹⁵ Korhan Kaya, *Sanskritçe-Türkçe Sözlük*, Ankara 2006, s. 95.

³⁹⁶ Saadet Çağatay, *Makaleler*, İstanbul 2008, C.2, s. 449.

³⁹⁷ A. Caferoğlu, *EUTS*, Ankara 2015, s. 186; Caferoğlu'ndan aktarılan diğer çalışmada da aynı biçimde yer almaktadır: İsmail Doğan-Zerrin Usta, *Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı*, Ankara 2014, s. 207.

³⁹⁸ G. Clauson, *EDPT*, p. 628; Süer Eker, "Dîvânu Lugâti't-Türk ve İran Dillerinden Kopyalar Üzerine I", *IJCAS* 13, 2009, s. 259.

³⁹⁹ V M. Nadalyaev vd., *Drevnetyurkski Slovar*, Leningrad 1969, s. 322.

vermiştir.⁴⁰⁰ Bayat'ın Orta Türkçe Sözlük'ünde "kumar" miras, armağan, vasiyet, öğüt; "kumartğu" miras armağan; "kumartkı" miras, geride kalan; "kumarı" ise Odgurmış'ın kölesi, armağan, miras, vasiyet, öğüt; "kumarı bitig" vasiyetnâme; "kumarı pend" (ikileme) öğüt, vasiyet; "kumarı sav" vasiyet olarak karşılanmıştır.⁴⁰¹

Budacı bir metin olan İnsadi Sutra'nın 1120-1121. satırında "közüg bulduñuz qorqinçliñ ämgäklig tıñly qumarı" biçiminde geçen sözcük "miras (Alm. erbe)" olarak anlamlandırılmıştır. Eserin 783. satırında "urunçaq qumarı" olarak geçen sözcük "babasının ölümünden sonra doğan (Alm. hinterlassenes), miras (Alm. erbe)" olarak verilip "andaç olarak verilen mal; ölen büyük bir adamın malından hakana ayrılan güzel parça; uzağa giden adamın hısımlarına bıraktığı mal, miras" biçiminde açıklanmış ve "vasiyetnâme (Alm. testament)" anlamında Kutadgu Bilig'in 53. ve 190. beyitlerinde geçtiği belirtilmiştir. Sözlük kısmında ise sözcük "emanet (Alm. depotum)" sözcüğü ile karşılanmıştır.⁴⁰² Rabguzî'nin Kısasü'l-Enbiya'sında Hz. İsmail kıssası anlatılırken "üçünçi könlekim birle saçımñı anamğa kumartğu ala berin" ve "ey resulñin kumartğusı silahñı kodğıl" cümlelerinde "kumartğu" biçimiyle geçen sözcük "miras, armağan" olarak anlamlandırılmıştır.⁴⁰³ Kaşgarlı Mahmud, iki yerde hımarı sözcüğünü miras olarak karşılamaktadır.⁴⁰⁴ Codex Cumanicus'ta "kumartkı" olarak geçen sözcüğe hediye (Lat. donum) anlamı verilmiştir.⁴⁰⁵

Kutadgu Bilig'de sözcük, özel kişi adı olarak kullanılmasının yanında, genel kavram adı olarak "armağan, vasiyet, nasihat, miras, öğüt" anlamlarında da kullanılmış ve Kutadgu Bilig indeksinde "armağan, miras, vasiyet, öğüt" biçiminde anlamlandırılmıştır.⁴⁰⁶ Arat metninde B53, C27, 190, 269, 270, 1150, 1341, 1356, XXIII, 1354, 1356, 1467, 1468,1469,1497, 1517, 6322, 6324, 6325. beyitlerde sözcük genel kavram adı olarak geçmektedir. Bu beyitlerde ayırt edilebilen anlamlar aşağıda verildiği biçimiyle iki ana öbekte toplanabilir:

1. yardımcı eylemle birleşik eylem biçiminde kullanılan yerler: 1467, kumarı kal- kumarı üle-; 1468, kumarı kod-; B53, 1354, kumarı kodun-; 1517, C27, XXIII, kumarı bitig bit-; 1354, kumarı bitig bitip kod-; 1356, öt saw kumarı bitip kod-; 1150, 6322 kumarı kıl-; 6324, kumarı bir-

⁴⁰⁰ B. Paçacıoğlu, VIII-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı, s. 370.

⁴⁰¹ F. Bayat, Orta Türkçe Sözlük, s. 312.

⁴⁰² Semih Tezcan, Das Uigurische Insadi-Sutra, Berlin 1974, s. 76, 56, 97.

⁴⁰³ Rabguzî, Kısasü'l-Enbiyâ I-Giriş, Metin, Tıpkıbasım, Ankara 1997, s. 71, 352; II-Dizin, s. 399.

⁴⁰⁴ Kaşgarlı, DLT-BA, 1986, C.III, s. 371, 441; Süer Eker, "Divânı Lugâti't-Türk ve İran Dillerinden Kopyalar Üzerine I", IJCAS 13, 2009, s.259.

⁴⁰⁵ G. Kuun, Codex Cumanicus, Budapeşt 1981, s. 221.

⁴⁰⁶ R. R. Arat, İndeks, s. 291.

2. dilbilgisel açıdan ad olarak kullanılan yerler: 190, 270, 1354, 1469 kumaru söz ve 268, 1467, 1497, 1517, 6325 kumaru “kal-, üle-, koy-/kodun-, biti-, ver-, kıl-” yardımcı eylemleriyle yapılan birleşik eylemlerde anlam sırasıyla miras kal-, miras paylaşır-, vasiyet eyle-, vasiyet/miras belgesi yaz-, öğüt/nasihat ver-, tavsiyede/nasihatte bulun- anlamları çıkarılabilmektedir. Ad işlevli yerlerde de yine aynı anlamlar bağlama uygun düşmektedir. Bu bağlamlar içinde bir üçleme kullanımı anlamı çıkarmada oldukça yardımcı olmaktadır: “Öt saw kumaru” üçlemesi, “öt saw” ikilemesi üzerinden rahatça anlaşılabilmektedir. Yine kumaru sözcüğü ile ikileme yapılan söz sözcüğü de *kumaru söz* ikilemesinin öğüt, tavsiye, nasihat anlamına geldiğini açıkça göstermektedir. Tek başına kullanıldığı yerlerde de anlam dairesi bu belirtilen sınırlar içinde oluşmaktadır.

Özel kişi adı (antroponim) olarak Oğurmuş’ın müridini adlandırmak üzere Kumaru’nun geçtiği yerlerde de bu ad İnsadi Sutra’daki bağlamlarda kullanılmaktadır.

Kutadgu Bilig’in yardımcı kurgusal kişilerinden biri olan Kumaru “*LXXXII kumaru ögdülmişke oğurmuşniñ ölmüşin ayur*” başlığı ile belirtilen bölümde Oğurmuş’ın ölümünü Ögdülmiş’e haber vermesi sırasında olay örgüsüne girer ve “*LXXXIII kumaru ögdülmişke ta ‘ziyet kılmışın ayur*” başlığında belirtildiği gibi taziye olarak sahneden çekilir. Kumaru’ya ilişkin doğrudan edinilen bilgi onun Oğurmuş’ın müridlerinden olmasıdır. Bu bilgi 6286. beyitte açıkça belirtilmektedir.⁴⁰⁷

Kumaru Ögdülmiş’e selam verdikten sonra ilerleyen beyitlerde Oğurmuş’ın öldüğünü (kadaşñ keçip bardı koğtı ajun) söyleyip Tanrının ecrini vermesini (muyan bérşü teñri), üzülmemesini (köñül kılma baş), ağlamamasını (ulıma), sabırlı olmasını (seringil tıdın), Tanrı’nın sağlık ve uzun ömürler vermesini (sen inçin tirilgil yaşağıl uzun) diler.⁴⁰⁸ Kumaru’nun bu söyleyişleri taziye için giriş niteliğindedir. Ögdülmiş’e yönelik öğüt niteliğindeki bu sözlerin ardından ölümle ilgili ayet ve hadislerde karşılığı bulunan öğütler bulunmaktadır:

Kur’ân-ı Kerim		Kutadgu Bilig	
Âli İmrân 185	<i>Her canlı ölümü tadacaktır</i>	6289	<i>tirigke çıkış yok ölümde adın</i>
Enbiyâ 34	<i>Biz, senden önce de hiçbir beşere ebedilik vermedik. Şimdi sen ölürsen, sanki onlar ebedî mi kalacaklar? Her canlı, ölümü tadacaktır.</i>	6290	<i>toğuglı ölür ök sewüg cān barur kerek beg kerek kıl ne sawçı kalur</i>
Rahmân 26	<i>Yeryüzünde bulunan her canlı fânidir, yok olacaktır.</i>		
Nisâ 78	<i>Nerede olursanız olun ölüm size ulaşır; burçlarda, sarp ve sağlam kalelerde olsanız bile!</i>	6291	<i>biziñe anunmış turur bu ölüm ölümke itig yok azu berk tolum</i>
Ahzâb 16	<i>Eğer ölümden veya öldürülmekten kaçırırsanız, kaçmanın size asla faydası olmaz!</i>		
Cum’a Suresi 8	<i>Elbette sizin kendisinden kaçtığınız ölüm, şüphesiz sizinle karşılaşılacaktır.</i>		

⁴⁰⁷ 6286. kadaşı müridi kumaru çıkıp/selâm kıldı ötrü közi yaş saçıp

⁴⁰⁸ 6287. yorıp keldi utru ayur ay kadaş/muyan bérşü teñri köñül kılma baş

6288. kadaşñ keçip bardı koğtı ajun/sen inçin tirilgil yaşağıl uzun

6289. ulıma sen emdi seringil tıdın/tirigke çıkış yok ölümde adın

Kumaru Ögdülmiş'e bütün bunları söylemesine rağmen Ögdülmiş bağırarak ağlamaya (sıgtadı), döğünmeye (urundı tokındı) ve gözyaşı dökmeye (akıttı yaşa) devam eder.⁴⁰⁹ Kumaru Ögdülmiş'in bu davranışları karşısında ona engel olmaya çalışır. Çünkü bu tür davranışlar İslâm kültüründe hoş karşılanmamıştır. O yüzden de daha Hz. Muhammed'in sağlığından itibaren bir taziye kültürü yaratılmıştır. Bu kültür Türklerin İslâmlaşma sürecinde onlar tarafından da benimsenmiş⁴¹⁰ olduğu için Kumaru Ögdülmiş'e taziye de bulunup teselli vermeye çalışır. Bu sırada söylediği sözlerden biri de "sabırlı olmasını ve Tanrı'nın hükmüne könlü, akli ve diliyle rıza göstermesini" belirttiği 6293. beyittir.⁴¹¹ Taziye sırasında Kumaru Ögdülmiş'e sabırlı olmasını söyler. Taziyelerde ölen kişinin yakınlarına "Allah sabır versin" denir. Kuran'da üzüntü, felaket ve sıkıntılar karşısında sabırlı, metin ve güçlü olmayı öğütleyen ayetler de yer almaktadır. Bu ayetlerde; İnsanın başına gelen felaketlerin bir sınav olduğu ve sabırlı olanların kazanacağı (Furkân 25/20), Allah'ın sabredenlerle beraber olduğu (Bakara 2/153, 249; Enfâl 8/46, 66), Allah rızası için sabredenlerin ödüllendirileceği (Ra'd 13/20-24, Kasas 54, Furkan 75, İnsan 12, Nahl 96, Nisâ 4/25, Zümer 10,) bildirildiği için, Müslümanlar Allah'tan sabır dilemeli (el-Bakara 2/250; el-A'râf 7/126) sabırlı olmayı birbirlerine salık vermelidirler (Beled 90/17; Asr 103/3) Kumaru sabır dilerken Kur'an'ın bildirdiği bu ayetler çerçevesinde davranmaktadır. Beytin ikinci dizesinde Kumaru'nun Ögdülmiş'e "*könlü, akli ve dili ile Tanrı'nın hükmüne rıza göstermesini*" söylemesi yine Kuran'ın ayetlerindendir. Çünkü Kuran'da "*Rabbinin hükmüne sabır göster*" (İnsan 24, Kalem 48) buyrulmaktadır.

Taziyenin amacı yakını ölen veya başına felaket gelen kişileri teselli etmek, rahatlatmak, baş sağlığı ve sabır dilemektir. Taziyelerde ölen kişinin yakınına üzüntüsünden dolayı hissettiği acıyı hafifletmek için çeşitli ayetler söylenir. Peygamber şu sözleriyle taziye de bulunmanın önemini vurgulamıştır:

*"Felakete uğrayan kardeşine tesellide bulunan kimseye Allah, kıyamet gününde ikram elbiselerini giydirebilir. Kim mü'min kardeşine başına gelen bir felaketten dolayı taziye de bulunursa, Allah o kimseye kıyamet gününde gıpta edilecek yeşil bir elbise giydirebilir. Kim bir belaya maruz olanı teselli ederse, ona öbürünün sevabının bir misli verilir."*⁴¹²

⁴⁰⁹ 6292. ünün sıgtadı eştip ögdülmişe/urundı tokındı akıttı yaşa

⁴¹⁰ Ömer Çakır, "Türk Edebiyatında Taziyetnâme", *TÜBAR C.XIX*, 2006, s. 269-291; Cihan Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Dünyasında Yas Tutma Âdetleri ve Taziye Merasimleri", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 3, 2012, s. 29-41.

⁴¹¹ 6293. kumaru tegip tıdtı aydı serin/bayat hukmı tapla könlü öğ tilin

⁴¹² Fadime Kavak, "Klasik Arap Edebiyatında Taziye", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24/1, 2015, s. 108

Kumaru da Ögdülmiş'i teselli etmek için 6294. beyitte ayet ve hadislere başvurmuştur.⁴¹³ Bu beytin ilk dizesinde “*Sizin için belirlenmiş bir gün vardır ki ondan ne bir an ertelenebilirsiniz ne de (bir an) öne alınabilirsiniz.*” (Sebe Suresi, 30) ayetine göndermede bulunulmuştur. İkinci dizesinde ise Kutadgu Bilig’de birçok kere hatırlatılan “ölüme hazırlan” hadisine yer verilmiştir. Hadis şöyle aktarılmaktadır: “*Biz Resûlullah (s.a.s.)’la bir cenâzede birlikteydik. Peygamberimiz, kabrin kenarına oturup ağladılar, öyle ki (gözyaşlarıyla) toprak ıslandı. Sonra da: “Ey kardeşlerim! İşte (başımıza gelecek) bu aynı (ölüm hâdisesi) için iyi hazırlanın!”* buyurdular.”⁴¹⁴

6296. beyitte “*Öldüren de dirilten de O’dur.*” (Necm/44) ve “*O hem diriltir, hem de öldürür ve hep döndürölüp O’na götürüleceksiniz!*” (Yûnus/56) ayetlerine göndermede bulunulmuştur.⁴¹⁵ 6297. beyitte ise “*Hayat, bu dünya hayatından ibarettir. Ölüyoruz ve yaşarız. Biz tekrar diriltilecek değiliz.*” (Mü’minûn/37) ayetine benzer sözler anılmış⁴¹⁶ ve Kumaru 6298. beyitte Ögdülmiş’e Odgurmuş’ın kabrini ziyaret etmesini öğütlemiştir.⁴¹⁷ İslâm inancında kabir ziyaretinde bulunmak peygamberin sünnetlerindenidir. Kabir ziyaretinde bulunmak insana ölümü hatırlatıp takvâyâ, iyilik yapmaya, kötü ve haram işlerden uzak kalmaya yöneltir. Kumaru da Ögdülmiş’i sakinleştirmek ve sabır göstermesi için ona Odgurmuş’ın kabrini ziyaret etmesini önermektedir.

Kutadgu Bilig’de Aytoldı ve Odgurmuş’ın ölümü üzerinden yas tutma, ağıt, vasiyet ve taziye gibi geleneksel törenlere yer verilmesi eserin kendi içinde farklı türlerin ilk örneklerini içermesi bakımından değerlidir. Odgurmuş’ın ölümü üzerine Kumaru ve Küntogdı, Ögdülmiş’e taziye de bulunmaktadırlar. Şeyh ile müridi arasında hoca-öğrenci veya baba-oğul arasındaki ilişkiye benzer bir durum vardır. Kumaru’nun metnin içindeki işlevi adının anlamı gibi Odgurmuş’ın geride bıraktığı oğlu, emaneti, armağanı veya vasiyeti olarak yer almaktadır. O Odgurmuş gibi zâhid tipinin devamlılığını sağlayacak mürididir. Mürid Allah’ın huzurunda kendi isteklerinden ve iradesinden vazgeçen veya şeyhi ile olan ilişkisinde onun dediklerini yapıp doğrularını ve yanlışlarını kabul etmesiyle kendi iradesini terk eden kişidir. Durmaz Kutadgu Bilig’deki zâhid tipinin başlıca özellikleri şöyle sıralanabilir: Yalnız yaşar. Ölümü düşünür. İsmiyle müsemmadır. Övülen biridir. Giyimi görünümü gösterişsiz ve yalındır. Gününü gecesini tapınmayla ve

⁴¹³ 6294. tözüke turur bu ölüm kelgü kün/ol öldi sen emdi ölümke anun

⁴¹⁴ Mehmet Kara, *Bir Başka Açıdan Kutadgu Bilig*, Ankara 1990, s. 66-68.

⁴¹⁵ 6296. bayat bérđi erđi añar cãn revãn/yana yandru aldı çıkıp bardı cãn

⁴¹⁶ 6297. ol ewre yana yangı ermez berü/sañã hem maña bargı terk ol narı

⁴¹⁷ 6298. ayur tur kadaşñ gürin körgile/ziyâret kılıp sen yana yangıla

düşünmeyle geçirir. Ölümle barışıktır. Namaz kılar ve oruç tutar. Yönü cehenneme değil cennete dönüktür. Bu dünyayı yani mâsivâyı terk edip öbür dünyayı yani mâverâyı ister.⁴¹⁸ Dolayısıyla kendi istek ve arzularından vazgeçerek Allah’a kendini adanmış takvâ sahibi bir zâhid olan Odgurmuş’ın mürîdi olarak Kumaru “iradesi olmayan” veya “Allah yolunda kararlı ve sağlam bir irade ortaya koyan” kişi biçiminde değerlendirilebilir. İslâm dininin Türkler arasında yaygınlaşması ile yeni dinin kavramlarının halkın yaşamında ve düşünce dünyasında yerleşik hale getirilmesinde mutasavvıflar veya sufi tipleri önemli rol oynamışlardır. Bu dönemde de Odgurmuş ve Kumaru’nun kişiliğinde ilk Türk zâhid ve aynı anlamda mutasavvıflarının tutum ve davranışlarını görmek mümkündür.

Bu veriler ışığında iki önemli soru sorulabilir: Acaba Yusuf Has Hâcib’in eserindeki baba oğul diyalogları ile büyük Hint destanı Mahabharata’daki baba-oğul diyalogu arasında bir ilişki var mıdır? İkinci olarak da Odgurmuş’ın kişiliğinde somutlaşan dünyadan uzaklaşma tutumu ile Mahabharata’daki Ortodoks veya heterodoks çilecilik arasında bir ilişki var mıdır?

Baba-oğul diyalogu için Mahabharata modeli ile birlikte Sasanî İran geleneğindeki Anuşirvan yani Hüsrev I’dan gelen oğula öğüt edebiyatı da dikkate alınmalıdır. Ancak dünyanın terki etrafında yapılan bir tartışmanın İran geleneğinden çok Budacı bir tartışma konusu olduğu ve İslâm kültüründe Horasan erenlerinden sayılan İbrahim bin Edhem’de de Buda gibi bir zühd hayatının örnek olarak yaşandığı düşünülürse, Kutadgu Bilig’de doğrudan bir etki olmasa bile kültürel bir etkilenme ile Budacı zâhidliğin Odgurmuş’ta simgelendiği ve Kumaru üzerinden tartışıldığı düşünülebilir. Odgurmuş Türkçede “uyandırılmış” anlamına gelir ve Sanskritçe/eski Hintçede Bodisatva’nın tam karşılığıdır. Kutadgu Bilig’de 19 yerde “muyan”⁴¹⁹ ve 1 kere de “muyanlık”⁴²⁰ kavramlarının kullanılması, Budacı kültürün İslâmî eserde devam ettiğini gösteren başka ve önemli bir örnektir. Bu sözcüklerin geçtiği yerlerde anlam “teñri, köñül, edgülük, tamu” gibi İslâmî dönemde anlam içeriği değiştirilen ya da terk edilen sözcüklerle birlikte kurulmaktadır. Muyan ya da buyan kavramının Budacı anlam ve değerini Tekin çalışmasında yetkin bir biçimde göstermiştir. Hemen hemen Kutadgu Bilig ile aynı yıllarda Türkçeye çevrilen Budacı metin Altun Yaruk’a eklenmiş bir bölüm

⁴¹⁸ Durmaz Gülay, “Kutadgu Bilig’de Zahid”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 11, 2006, s. 191-212.

⁴¹⁹ 3224. 3225. 3262. 3319. 3435. 3465. 3499. 3684. 3976. 5053. 5161. 5292. 5296. 5733. 5984. 6287. 6307. 6314. beyitler

⁴²⁰ 0489. beyit.

olan “Buyan Evirmek”, Tekin tarafından geniş biçimde incelenmiştir.⁴²¹ Tekin’e göre Türk-İslâm kültür çevresinde oluşan halk inanışlarında, Hz. Muhammed ve velîler ile ilgili bazı menkıbelerde Burkan dininin izlerini bulmak mümkündür.⁴²² Kaşgarlı Mahmud, kendi zamanında yaşayan bir terim olarak “muyanlık” sözcüğünü “*yollarda yolcuların su içmeleri için yapılan hayrat*” biçiminde anlamlandırır.⁴²³ Esin, İslâmî dönem Türkistan vakıf ve hayır kurumları arasında “*muyanlık*” kurumunun da bulunduğunu söylemektedir.⁴²⁴ Bu bağlamda yalnız Kumaru veya Odgurmuş gibi kişi adları değil kavram adları da Kutadgu Bilig’de İslâm öncesi ve İslâm dışı öğelerin belirli bir uygun söylem içinde yaşatıldığını ve yeni dönemin kültürüne eklendiğini gösterir.

İslâmlaşma sürecinde Budizm ile nasıl mücadele edildiği, tarihçilerce bilinmektedir. Yusuf Has Hâcib’in ise İslâmî duyarlılıkları Budacı kalıplar içinde vermesi dikkat çekicidir. Nitekim Çağatay bu durumu daha da ileri bir düzeyde şöyle dillendirmektedir:

“*Odgurmuş’un kişiliği diğer üç tipe göre budizmi veya hiç değilse şayet Müslüman oldu ise de, gizlice eski dini, Buda taraftarlarını temsil ettiğini bu devir islâm zâhidlerinin budizmden ayrılmadıklarını göstermektedir. Odgurmuş Kutadgu Bilig’de islâmiyeti değil, budizmi temsil etmektedir.*”⁴²⁵

Barutcu da bu doğrultuda Yusuf Has Hâcib’in Budacı anlamlarla yüklü alıntı veya Türkçe sözcükleri İslâmî bağlama uyarlayarak o günün bir arada yaşayan, komşuluk yapan, ilişki içinde olan Budacı ve Müslüman Türklerine ikili bir mesaj vermekte olduğu görüşündedir.⁴²⁶

Yusuf Has Hâcib’in Kumaru aracılığıyla İslâmî buyruk ve davranışları öğretmeye çalışması, tarihte İslâm dışı kaynaklardan gelen akımların “*zahirî İslâm kisvesi altında*” kendilerini meşrulaştırmak ve İslâm kültür atmosferi ile bütünleşerek eleştiriden kurtulmak için İslâmî değerlere sıkça atıfta bulunmalarına da benzetilmektedir.

⁴²¹ Şinasi Tekin, “Uygurlarda Sevâb Tevcihi Âdeti ve İslâmlıktaki Mevlid Duası”, *İÜEF Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 1962/XII, 1963, s. 233-245; Şinasi Tekin, “Buyan Evirmek (Sevâbın tevcihi)”, *Reşit Rahmeti Arat İçin*, Ankara 1966, s. 390-411.

⁴²² Şinasi Tekin, “Uygurlarda Sevâb Tevcihi Âdeti ve İslâmlıktaki Mevlid Duası”, s. 245.

⁴²³ Kaşgarlı, *DLT-BA*, 1986, C.III, s.172; Kaşgarlı, *DLT-BA*, 1986, C. IV, s. 416; Mehmet Ekiz, “Dîvânü Lûgati’t-Türk’te Yer Alan Mimari Terimler Üzerine”, *Turkish Studies*, 7/4, 2012, s. 1685, 1686, 1688.

⁴²⁴ Emel Esin, “Muyanlık-Uygur Buyan Yapılarından (Vihâra) Hakanlı Muyanlığına (Ribât) ve Selçuklu Han ile Medresesine Gelişme”, *Malazgirt Armağanı*, Ankara 1993, s.79; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1969, s. 288; Adem Aydemir, “Divanü Lûgati’t-Türk’te Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma”, *Route Educational and Social Science Journal*, Volume 2(2), 2015, s. 228.

⁴²⁵ Saadet Çağatay, *Makaleler*, C.2, s. 450, 452, 3420.

⁴²⁶ Özönder Barutcu F. Sema, “Erken Orta Türkçede Buddhist ve İslâmî Terminoloji Üzerine Bir Karşılaştırma”, *Kök Araştırmalar*, C. V, S. 1, 2003, s. 18.

Köprülü'nün İlk Mutasavvıflar'ında bu tür örneklere sık rastlanır.⁴²⁷ Buna rağmen Arat'ın da dediği gibi Yusuf Has Hâcib inanmış bir Müslümandır.⁴²⁸

Küsemiş'in saraydaki tanıdığı olan Hâcib de gerçek adı bilinmeyen, unvanıyla anılan bir yardımcı kişidir. Onun da işlevi Küsemiş ile koşuttur. Küsemiş ortaya çıktığında görünür ve Küsemiş kurgusal olay akışından çekildiğinde o da görünmez olur. Sonradan Ögdülmüş babası Aytoldı'nın vasiyeti ile Küntogdı tarafından onun yerine geçirilecektir. Hakkında başka bir bilgi yoktur.

Kutadgu Bilig'de çeşitli konularda görüşleri aktarılan ve toplumun değişik kesimlerinden gelen kişilerin de unvan grubu biçiminde anıldığı görülmektedir. Bu unvan grupları özel kişi adı sayılmamakla birlikte göndermeleri elbette gerçek kişilerdir. Gerçek adları yerine lakap ve unvanları ile anılan ve bu nedenle dönemin tanınan, önem verilen, değer gören kişilerinden oldukları anlaşılan bu bilge kişiler ve anıldıkları beyitler Serkan Şen tarafından derlenmiştir.⁴²⁹ Bu beyitlerde pek çok bilge adı verilmeden anılmakla birlikte özellikle iki kişiden söz edilmektedir. Ukuşlug, bilge, öge gibi aklı anımsatan sözler Aytoldı'nın sözleri olabilir. Beg, el begi gibi unvanlarla anılan kişi ise Küntogdı olabilir. Ancak bu tahmini kesinleştirecek bir bilgi bulunmamaktadır. Bu beyitlerde anılan kişiler yanında Arat'ın andığı başka kişilere de eserde göndermede bulunmaktadır. Bunların da gerçek adı yoktur. Unvanlarıyla anılmaktadırlar. Ancak u bilgeler özlü sözleri ile değil bir yer, kent veya ulus adına bağlı olarak anılmaktadırlar:

Böke Yavgusı (5043, 5523)
İla Athığı (841, 1629, 2319)
İla Begi (1779)
İla Erkini (4752)
İl Kend Begi (216, 3460)
Ulug Kend Begi (5354)
Öge Buyrukı (2941)
Ötüken Begi (1962, 2682)
Tejik Bilgesi (3265)⁴³⁰
Türk Buyrukı (1163)
Türk Hanı (3817)
Uç Ordu Begi (1594)
Uç Ordu Hanı (2966, 3815)
Yagma Begi (1758)

⁴²⁷ Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1991, s. 16, 29.

⁴²⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig I-Metin*, s. xxiv.

⁴²⁹ 0333, 490, 613, 640, 755, 1076, 1100, 1146, 1407, 1457, 1492, 1741, 1754, 1913, 2117, 2153, 2424, 2513, 2521, 2785, 2874, 2892, 3029, 3142, 3878, 3925, 4533, 4910, 4983, 4998, 5043, 5250, 5394, 5411, 5843, 6061, 6165, 6330. Bakınız: Serkan Şen, "Kutadgu Bilig'in Bilgesi", *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi*, 26-28 Mayıs 2014, Eskişehir, 2014, s. 2.

⁴³⁰ 3265 negü tér eşitgil tejik bilgesi/tejik bilgeleri çavıkar küsi. Beyitte sözü edilen kişi *Şahnâme* yazarı Firdevsî olmalıdır.

Ayrıca budun başçısı, ajun tutguçı, ajun ilçisi, ajunçı beg, ilçî beg, ilçî bögü, bögü beg, bögü bilge beg, bögü ilçî beg, törü bilmiş er, törü birgüçi gibi unvanlarla da bazı kişiler anılmaktadır.⁴³¹:

⁴³¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig* I-Metin, s.xxvii; Agop Dilaçar, *Kutadgu Bilig İncelemesi*, Ankara 1988, s. 33-38.

İKİNCİ BÖLÜM

ORGAN ADLARI

Her dilde bazı kavramlar ortaktır; yalnızca gösterenleri farklıdır. Dil evrenselleri olarak da adlandırılan bu kavramlar bir dilin söz varlığındaki çekirdek veya temel sözcükleri oluşturur. Dil öğretiminde esas alınan bu temel kavramlar dilde çok eski zamanlardan beri kullanılagelen, çok az değişime uğrayan, yeni sözcük türetmelerine temel olan, genellikle basit yapıda ve yapısı tam olarak açıklanamayan sözcüklerdir. Bu bakımdan dil akrabalıklarını belirlemede birer veri olarak kullanılan temel sözcüklerin belirlenmesinde merkezde insandan ve insan yaşamıyla yakın ilişkili olan nesne ve olaylardan hareket edilir. İnsanın kendine, bedenine ve parçalarına ilişkin adlar dil incelemelerinde birincil öneme sahiptir.

Organ adları yalnızca birincil anlamlarında yalnızca organları deyimlemekle görevli değildirler. Bu adlar bütün dillerde, vücut dışındaki alanlarda da adlandırma ögesi olarak kullanılırlar.⁴³² Organ adlarının yeni sözcükler (organ adlarıyla kurulan bitki adları, yer adları, nesne adları, meslek adları, renk adları, giysi adları)⁴³³ veya kalıplaşmış sözler (deyimler, atasözleri) türetme işlevi bakımından gerek eşsüremliler gerekse çeşitli dil, lehçe ve ağızlarda karşılaştırmalı ve artsüremliler olarak ele alındığı çalışmalar yapılmıştır.⁴³⁴ Kirişcioğlu, Kamûs-ı Türkî'deki organ adlarını birer sözlük ögesi olarak incelemiş ve sözcüklerin Arapça, Farsça ve Latince karşılıklarını vermiş; tarihsel metin ve lehçelerdeki biçimleriyle anlamlarını sıralamış; organ adlarını hece sayısına (tek heceli 31, iki heceli 76, üç heceli 13, dört heceli 2 sözcük) ve sözcük grubuna (belirli isim tamlaması 3, belirsiz isim tamlaması 45, sıfat tamlaması 14, isnat grubu 1 sözcük) göre

⁴³² Asiye Mevhibe Coşar, "Bir Adlandırma Ögesi Olarak Organ Adları", *Turkish Studies*, 3/4, 2008, s. 1049-1079.

⁴³³ İlhan Uçar, "Türkiye Türkçesinde Organ Adlarıyla Oluşturulmuş Bitki Adları", *TÜBAR*, XXXII, 2012, s. 285-306; Gürkan Gümüşatam, "Eski Anadolu Türkçesi Eserlerinden Tertib-i Mu'âlece'deki Organ Adlı Tıp Terimleri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, S: 1, 2009, s. 25-49; Meriç Güven, "Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Tıp Yazmalarındaki Türkçe Organ Adları Üzerine Bir İnceleme", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S. XXVI, 2009, s. 109-141; Meriç Güven, "Kitâbu'l-Mühimmat fi't-Tıb'daki Türkçe Organ Adları", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S:23, 2008, s. 112-135.

⁴³⁴ Fahri Bekçioğulları, *Kazak Türkçesindeki Organ Adlarıyla İlgili Deyimlerin Türkiye Türkçesine Aktarımı*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, 2006; Buayşem Yunus, *Anlambilim Açısından Türkçe ve Çince'de Deyim Karşılaştırması (Organ Adları İle İlgili Deyimler)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006; Aysel Hüseynova, *Organ Adlarıyla Kurulmuş Deyimlerin Karşılaştırılması (Azerbaycan-Özbek ve Türkiye Türkçesi)*, İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014; Emine Atmaca, "Kazak Türkçesinde "Göz" Organ İsmiyle Kurulmuş Deyimlerin Yapı ve Anlam Özellikleri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. IX, S: 2, 2009, s. 19-35; Naile Hacızade, "Azerbaycan Türkçesinde "Göz" Kelimesiyle Kurulmuş Deyimlerin Anlam Özellikleri", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.13, 2003, s. 87-103; Gülseren Tor, *Anadolu Ağızlarında Organ Adları*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1982.

sınıflandırmıştır.⁴³⁵ Tufar hem artsüremli hem eşsüremli hem de karşılaştırmalı olarak meronimi bağlamında ele aldığı organ adlarını aşağıdaki başlıklara göre sınıflandırmıştır.⁴³⁶

1. *Baş kısmındaki organlar* (baş, beyin, saç, alın, kulak, yüz, göz, kaş, kirpik, burun, yanak, çene, ağız, dudak, dil, diş, damak);
2. *Beden kısmındaki organlar* (boğaz, boyun, ense, omuz, kürek, kol, dirsek, bilek, el, aya, parmak, tırnak, eklem, beden, sırt, bel, omurga, göğüs, ege, kalça, bacak, but, diz, baldır, ayak, taban, topuk);
3. *İç organlar* (kalp, akciğer, karın, mide, böbrek, karaciğer, bağırsak, dalak, göbek);

4. *Genel organlar* (kemik, sinir, damar, deri)

Doğan ana temel organ adları başlığı altında ağız, ayak, baş-kafa-kelle, burun, dil, diş, el, göz, kulak, saç, kalp-yürek, yüz-çehre-beniz; ara temel organ adları başlığı altında ise boyun, diz, dudak, parmak, sakal sözcüklerini verir.⁴³⁷ Aydemir, Dîvânu Lugâti't-Türk'teki organ adlarına ilişkin söz varlığını;

1. İnsan ve insan için kullanılan sözcükleri;
2. Baş ve baştaki organlarla ilgili sözcükler,
3. Gövde ve gövdedeki organlarla ilgili sözcükler,
4. Kol ve bacaklarla ilgili sözcükler biçiminde dört ana başlıkta toplar.⁴³⁸

Aynı eser üzerinde inceleme yapan Çakmak, 51 (%47) temel organ adı, 23 (%21) iç organ adı, 20 (%19) kemik ve eklem adı, 14 (%13) üreme organı adı olmak üzere toplam 108 sözcük belirlemiştir.⁴³⁹

Türkçe organ adlarının çoğunlukla “-k, -l, -n, -ş, -z” sesleri ile bittiğinden yola çıkan Başdaş’a göre son sesi -k ile biten 43 organ adındaki morfo-fonetik biçim, çokluk veya ikilik yerine küçültme ve sevgi işlevindedir.⁴⁴⁰ Organ adlarından sonu -n ile bitenleri ele alan İlker “alın, burun, boyun, karın, beyin, taban, erin, bıkın, yelin, eğin, çigin, yarın

⁴³⁵ M. Fatih Kirişçioglu, *Mütercim Âsım Efendi'nin Kâmûs Tercümesi'ndeki Uzun İsimleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1988.

⁴³⁶ Nicolai Tufar, *Türk Dilinde Meronimi: Organ Adları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.

⁴³⁷ Doğan Levent, “Türk Dilinde Organ Adları Üzerine Bir inceleme-Ana ve Ara Temel Kelimeler”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S: 1, 2005, s. 141-163.

⁴³⁸ Adem Aydemir, “Divanü Lûgati't-Türk'te İnsan Vücuduna Ait Sözcükler”, *International Journal of Language Academy*, Volume 2/4, 2014, pp. 412-444.

⁴³⁹ Cihan Çakmak, “Divânu Lugâti't-Türk'te Vücut ve Organ Adları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S: 41, 2015, s. 140.

⁴⁴⁰ Cahit Başdaş, “Türkçe Organ Adlarında Kelime Sonu -k Ünsüzü ve Çokluk”, *İlmi Araştırmalar*, Sayı:21, 2006, s. 46, 56.

<yağrın” sözcükleri üzerinde durur. Bunların *al+ın, boy+(u)n, yağır+(ı)n, çig+ın, yel+ın, *bık/buk/bük+(ı)n, tapa+n, *bu-(delmek)-r+un, *ka-r+(ı)n, eg-in biçiminde oluştuğunu belirtir. Ona göre gramer kitapları ve birtakım incelemelerde belirtildiği gibi -n eki küçültme ve teklik değil, addan ad yapma eki olup sınırlama ve tamamlama işlevindedir.⁴⁴¹

Dilbiliminde insan vücuduyla ilgili sözcükleri veya organ adlarını içeren deyimler “somatik deyimler” olarak adlandırılmaktadır.⁴⁴² Türkiye Türkçesinde organ adlarıyla kurulan deyim ve atasözlerinde bedenın dış unsurları veya organları daha çok (% 92), iç organları daha az (%8 sözcük) kullanılmış ve baş/kafa, göz, burun; kalp/yürek/gönül, ciğer, mide gibi sözcükler temel anlamları dışında yan anlamlar kazanmış, benzetme ve mecazlarla kavram alanları genişlemiştir.⁴⁴³

Karahanlı Türkçesi eserlerindeki organlarla ilgili deyim ve atasözleri çeşitli çalışmalara konu olmuştur.⁴⁴⁴ Bu dönem eserlerinden Dîvânu Lugâtî't-Türk'te organ adlarıyla kurulan deyimler Şahin⁴⁴⁵ tarafından belirlenmiştir. Kutadgu Bilig'deki deyimler anlamsal ve dizimsel özelliklerine göre Çetinkaya tarafından incelenmiştir.⁴⁴⁶ Yalnızca organ adlarıyla yapılan deyimleri⁴⁴⁷ ve organ adları dahil diğer sözcüklerle oluşturulan deyimleri⁴⁴⁸ ise Önler ele almıştır. Önler, Kutadgu Bilig'de baş 13, el 29, ayak 3, yüz 19, bağır 3, boğaz 6, boyun 2, but 1, eğin 2, yanak (eñ) 9, göz 16, kaş 5, beniz (meñiz) 4, dil 10, diş 4, yürek 5, arka 1 olmak üzere toplam 132 deyim belirlemiştir. Bu sözcükler dışında 63 deyim oluşturan köñül sözcüğü eserde ilk sırada yer alır. Önler vardığı sonucu şöyle dile getirir: “Bu sayı metinde geçen köñül kelimesinin yaygınlığını ve anlam çerçevesinin genişliğini göstermektedir.”⁴⁴⁹

⁴⁴¹ Ayşe İlker, “Türkçede -n Ekiyle Yapılmış Organ Adları”, *Beden Kitabı*, İstanbul 2015, s. 341, 339.

⁴⁴² Fatma Özkan, Gülim Şadiyeva, “Somatik Deyimler”, *Bilig*, S:24, 2003, s. 138.

⁴⁴³ Nadir İlhan, “Atasözü ve Deyimlerimizde Beden Kelimeleri ve Kavram Alanları”, *Türk Dili*, S: 671, 2007, s. 767.

⁴⁴⁴ Ahat Üstüner, *Karahanlıca ve Eski Anadolu Metinlerinde Deyimler, Atasözleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 1989; Ahat Üstüner, “Kutadgu Bilig’de Atasözü”, *Fırat Üniversitesi SBE Dergisi*, 5/1, 1991, s. 391-428; Adem Aydemir, *Kutadgu Bilig ve Dîvânu Lugâtî't-Türk'te Atasözü ve Özdeyişler*, Balıkesir, 2009.

⁴⁴⁵ Hatice Şahin, “Kaşgarlı’dan Günümüze Organ İsimleriyle Kurulmuş Deyimler”, *Turkish Studies*, Volume 4/3, 2009, s. 2020-2036.

⁴⁴⁶ Bayram Çetinkaya, *Kutadgu Bilig’deki Deyimlerin Semantik ve Sentaktik İncelenmesi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar, 2001.

⁴⁴⁷ Zafer Önler, “Kutadgu Bilig’de Organ Adlarıyla Yapılan Deyimler”, *III. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, 23-29 Eylül 1996, Ankara 1999, s. 841-862.

⁴⁴⁸ Zafer Önler, “Kutadgu Bilig’de Yer Alan Deyimler”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, S:9, 1999, s. 120.

⁴⁴⁹ Önler organ adlarıyla kurulmuş deyimlerin sayısını Türk Dil Kurultayında sunduğu bildiride 104 olarak belirlemiş; daha sonra geliştirerek 132 deyim çıkarmıştır.

Yukarıdaki değerlendirmeler doğrultusunda Kutadgu Bilig'deki organ adları; 1. insan vücuduna ilişkin genel adlar, 2. baş ve başa ilişkin adlar, 3. gövde ve gövdeye ilişkin adlar, 4. kollar ve bacaklara ilişkin adlar, 5. iç organ adları 6. vücut sıvılarına ilişkin adlar, 7. hayvan vücuduna ilişkin organ adları biçiminde yedi ayrı gruba ayrılarak incelenebilir.

2.1. Geniş Anlamlı Organ Adları

endām

Farsça endām vücut, beden, boy pos demektir. Eserde 3 kere geçen sözcük “yeti endām” biçiminde geçer. Yedi endām Farsça “heft endām”ın karşılığıdır. Heft endām ise vücuttaki yedi organdır. Kişi kendi vücuduna, yedi endāmına bakarsa zevk alır, kismetlerini toplar.⁴⁵⁰ Gönül yedi endām üzerine beydir. Bey yönetirse halk ona uyar. Gönül ile bey yönetici olması bakımından eşleştirilmiş; yönetilen olması bakımından yedi organ (heft-endām) ile halk arasında benzerlik kurulmuştur. Yedi endām gönle uyar ve gönül ile insanoğlu ağır bir sorumluluk üstlenir. Kutadgu Bilig’in siyaset felsefesinde belirleyici ve dikkat çekici olan bu beyitler şunlardır:

2795. *köñül beg turur yéti endām öze/begi başlasa buğnı yügrür tüze*

2797. *et öz yéti endām köñülke uçar/köñül birle yalñuđ ağır yük yüder*

boğ sın

İkileme biçiminde geçen “bod sın” beden, endām, dış görünüş anlamındadır. İkileme biçiminde 4 kere geçer. İkilemenin geçtiği beyitlerde “bod sın yorığı” tamlaması insan kılıklı, insan görünümlü anlamında kullanılmıştır.⁴⁵¹ “kara baş”lar yani ayak takımı, hizmetçiler ile bozulan zamanede ortaya çıkan insan tipi insan kılıklı olup insanlıktan uzak, insanla hayvan arasında olan (nesnas), tekâmül etmemiş kişiler olarak tanımlanır. İkilemenin geçtiği diğer beyitlerde ise dış görünüş, boy pos anlamında kullanılır.⁴⁵²

bod

bod > boy ses değişmesiyle günümüz kadar gelen sözcüklerden biridir. Sözcüğün geçtiği beyitlerde Yusuf Has Hâcib gençliğinde boyunun ok gibi düz olduğunu ancak yaşlanınca eğildiğini anlatır.⁴⁵³ Beyin dış görünüşü bakımından orta boylu olması

⁴⁵⁰ 1890. et öz yéti endāmka baksa kör er/tatığ buldı barça öz ülgın térer

⁴⁵¹ 1618. bu boğ sın yorığlı kara baş kalın/kişi tép manđu kişi yok bilin

6596. bu boğ sın yorığlı kişi erse barça/feriştémü erdi olar ne bileyi

⁴⁵² 1849. yüzi körki kılkı kılınçı ne ol/yaşı kurı boğ sın awınçı ne ol

2663. yüzi körki körklüg kerek hem boğı/yülüg bolsa boğ sın kişide keçi

⁴⁵³ 0371. boğum erdi ok teg köñül erdi ya/köñül kılđu ok teg boğum boldı ya

1099. boğum erdi ok teg egildi boğum/tiriglik tükedi yetildi öğüm

1055. tadu artadı kör küçi eksüdi/kağıl teg köni boğ egildi қоdı

1102. kimiñ egri bolsa köni tal boğı/köni kılđu köñlin yetildi öçi

6532. қаdıñ teg boğum erdi ok teg köni түз/ya teg egri boldı egildim töñittim

gerektiğinden söz edilir. Dış görünüşe ile karakter arasında bir ilgi kurularak kısa, orta ve uzun boylu kişilerin sahip olduğu kişilik özelliklerine değinilmektedir. Yusuf Has Hâcib'e göre kısa boylu kişiler hırçın tabiatlı olur ve kavga çıkarırlar. Çok uzun boylu kişiler bilgiyi anlamaz, çok kısa boylu olanlar ise temiz olmaz. Orta boy bu bakımdan dengeli olmaktır ve her işte itidalli olmayı sağlar.⁴⁵⁴ Hâcib olacak kişinin de dış görünümü önemlidir. Onun boylu poslu, yakışıklı olması gerekir.⁴⁵⁵ Beyitlerde "kalın bod" biçiminde geçen tamlama ile insan, insan bölüğü, kalabalık nüfus⁴⁵⁶ kast edilmiştir.

kep

Kutadgu Bilig indeksinde kalıp, vücut, forma anlamı verilen sözcük⁴⁵⁷ Drevne'de kep biçiminde geçer ve kalıp, forma anlamı ile karşılanır.⁴⁵⁸ Dîvânü Lugâti't-Türk'te "kip" biçiminde geçen sözcük kalıp anlamındadır. "Her şeyin kalıbı" anlamına gelen sözcüğe Kaşgarlı "kerpiç kipi" "kerpiç kalıbı" örneğini verir.⁴⁵⁹ Ancak Arat indekse uygun olarak anlamlandırmış, Dankoff ise çevirmemiştir. Sözcüğün anıldığı beyitlerde gönülsüz kişiler kuru bir kalıba, vücuda benzer. İnsanoğlu her işini gönül ile yapar.⁴⁶⁰ Duru, süzölmüş canın biçimi, formu kara topraktır ve can bu kalıptan, vücuttan çıkınca bir daha geri gelmez.⁴⁶¹ Dolayısıyla değişik beyitlerde tekrarlandığı gibi vücudun beyi, hâkimi, yöneticisi gönüldür ve gönül gerek yönetim ve siyaset anlayışında gerek organlar arasında merkezî bir konumdadır. Yusuf Has Hâcib gençliğine acıyarak boşa geçirdiğini ve vücudun, gönlün, aklın kötünden kötü olduğunu belirterek pişmanlık duyar.⁴⁶²

2914. yalıñ yüzlüg oğlan tolun teg yüzi/boğı tal qara saç beğiz teg özi

⁴⁵⁴ 2083. yüzi körki körklüg kerek bey yülüg/boğı ortu bolsa ne çawluğ külüg

2086. ayı boğ uzun bolsa ögmez bilig/ayı ma çöküt bolsa bolmaz silig

2087. qalı mundağ erse boğ ortu kerek/boğı ortu bolsa bolur edğürek

2089. boğı kısqı yunçığ kıılınçı buşı/buşı kayda bolsa tütüşke başı

2090. boğ ortu kerek hem teñinçe yarağ/işin ortu tut ay biliglig kişi

⁴⁵⁵ 2488. yüzi körki boğ til ukuş ög bilig/qılınçı bularqa tükel teñ kerek

2854. yüzi körki körklüg kerek kılkı uz/yülüg bolsa boğluğ tili köñli tüz

⁴⁵⁶ 1614. qapuğda kalın boğ tirildi tolu/qanı bir işimke yarağlı talu

1622. kalın boğ qara baş yorıqlı telim/telimde tilese tusuğlısı yok

3718. törüttü kalın boğ bu sansız tirig/tirilgü bérür qodmaz açın bérig

5095. kişi bar kalın boğ boğuz ağıruqı/köni çın bağırsaq yok ol ay ağı

⁴⁵⁷ R. R. Arat, *İndeks*, s. 239.

⁴⁵⁸ V. M. Nadalyayev vd., *Drevnetyurkskiy Slovar*, Leningrad 1969, s.299.

⁴⁵⁹ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 396.

⁴⁶⁰ 2472. köñülsüz kişiler quruğ kep bolur/köñül birle yalıñuq qamuğ iş kılar

⁴⁶¹ 5422. süzük cân kepi bu qara yer tuğı/qara yer kep örtünür ay kılkı ağı

6065. süzük cân turur ol bu keptin çıkıp/yana yandı kelmez yeriñe ağıp

⁴⁶² 6255. isiz öz yegitlik yawa kıldımız/isiz kep köñül ög isizde isiz. Kutadgu Bilig'de pişmanlık duygusu şurada incelenmiştir: Timur Kocaoğlu, "Kutadgu Bilig'de Pişmanlık Duygusu", *Türk Dünyası Türk Göçmen ve Mülteci Dernekleri Federasyonu Üç Aylık Fikir-Kültür Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 16, 1970, s. 20-21. Yazı birinci bölüm olarak yayımlanmıştır. Ancak ikinci bölümü hakkında bir bilgi veya kayıt bulunamamıştır.

kalbüd

Farsça kalbüd kalıb, hey'et, şekil, beden, kafes demektir.⁴⁶³ Yukarıda anılan “kep” sözcüğü ile eşanlamlı olarak beyitlerde kullanılmıştır. Can gidince kalbüd yani vücut kuru kalır.⁴⁶⁴

et öz

Vücut, beden anlamını karşılayan ifadelerden biri “et öz” ikilemesidir. Sözcüğün geçtiği beyitlerde vücut çeşitli metaforlaştırılır. Buna göre vücut, beden cefacıdır⁴⁶⁵; eziyet çektirir, zahmet verir⁴⁶⁶; düşmandır⁴⁶⁷; semizleşen, güçlenen, yağlanan bir av köpeğidir⁴⁶⁸; küçük bir çocuktur⁴⁶⁹; tembelleşir⁴⁷⁰; zevkleri, arzuları vardır⁴⁷¹; kötü huyludur⁴⁷²; kendine esir eder⁴⁷³; taviz verilmesini ister⁴⁷⁴; baş kaldırır⁴⁷⁵; eğilmez⁴⁷⁶; gönle uyar⁴⁷⁷; yıpranır⁴⁷⁸; bakılması, korunması⁴⁷⁹, hakim olunması, yenilmesi, doğru

⁴⁶³ Şemsettin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 2004, s. 1140.

⁴⁶⁴ 1521. edizlik tiledi süzük cân turuğ/uçup bardı cân kaldı kalbüd kuruğ
1525. kuruğ kaldı kalbüd uçup barsa cân/bayat bildi kaçça barır erse cân

⁴⁶⁵ 6359. sefâci turur bu et öz me otun/cefâka cefâ kıl özüñni tutun

6360. neçe edgü kılsa et özke sewe/añar ança yawlağ kılur bu cefâ

6361. yéme yakşı aymış kişi ödrümi/cefâci et özke otı hem emi

⁴⁶⁶ 0332. buşaklık bile erke öwke yawuz/bu iki bile tutçı emger et öz

3595. ménî muñka tegrür et öz emgetür/ara küldürür kör ara yıglatur

⁴⁶⁷ 3589. bu dünyâ yağı ol et öz bir yağı/bu iki yağının yağığlıg ağı

3591. bularda idi sarp bu yawlağ yağı/et özdin tegir ol öküşrek çoğı

3637. et öz bir yağı ol idi sarp yağı/kamuğ yerde yadmış tuzakı ağı

⁴⁶⁸ 6364. ay ilig bu üç ara semzi yawuz/biri it biri kuş birisi et öz

3601. tükel awçı it teg et özke bakım/semiz bolsa bilmez idisi hağın

1912. sözüğ sözlegüçi bu cân yawritur/eşitgüçi awnur et öz semritür

5844. et öz semrir erse yılan kırt anuğ/özün sewnür erse keçigli konuk

⁴⁶⁹ 3603. kiçig oğlan özlüg et öz meñzegi/boguz toğsa yügrür tiler öz teñi

⁴⁷⁰ 3604. qarın toğsa et öz bolur ermegü/tilekçe tilese tilek bérmeğü

6367. et öz toğsa kansa bolur buğrağ/kaçar edgülerin süre ıdmağ

⁴⁷¹ 1438. et öz ârzü sürgen havâka bulun/bulun bolma bolsa özüñni yulun

3345. havâka bolu bérse tutğun bolur/et öz ârzü bulsa ménî kul kılur

3628. et öz ârzü sürgen tapuğka tezig/körünmez yağıka bu bérmez kezig

3638. tilekinçe ıdma katığlan tiren/et öz ülgî bérmez ukuşluğ eren

4560. kılayın tése sen bayatka tapuğ/et özke ömiş bérme yapğıl kapuğ

4563. bu et özke bérme tilek ârzüsın/tilek bulsa yéyür idisi başın

5404. séni alқтаçı bu et öz tatğı ol/et öz kılkı barça saña katğı ol

⁴⁷² 3599. bu yawlağ osuğluğ turur bu et öz/semiz tutsa artuğ bolur bu yawuz

⁴⁷³ 5865. köñül beg turur bu et öz kul esir/ara sözke tumlur arala isir

3640. et özke bulun bolma bilgi uluğ/et öz bulnasa kör qolur dîn yuluğ

3642. ukuşluğ tése bolmağay ol erig/et öz bulnı bolsa ay köñli tirig

⁴⁷⁴ 4810. et öz ülgî bérme katığlan usa/özün yolka köngey anında basa

3643. biligsiz kişi ol bolur belgölüg/et özke bérür bolsa tutçı ülüg

3629. et özke alık bérme egme boyun/awınçı sağınç ol tileki oyun

0991. et öz ülgî barça boguzdın kirür/bu cân ülgî çın söz kulağtın kirür

⁴⁷⁵ 3346. havâka basıkma ukuş birle kes/et öz baş kötürse bilig birle bas

⁴⁷⁶ 6464. et öz eglü bilmez havâ bulnadı/tapuğka tegümez özüm açtı sır

⁴⁷⁷ 2797. et öz yéti endâm köñülke uçar/köñül birle yalñuğ ağır yük yüder

⁴⁷⁸ 0990. biliglig kişiler et öz yawritur/bilig birle awnur cânın semritür

⁴⁷⁹ 0337. bu bir kaç neñ ol kör kişike yawuz/munı kılsa yalñuğ ılıkar et öz

4270. yağıñ boldı erse et öz cân küdez /yağığlı kişiler kutulmağı az

yola sokulması gerekir⁴⁸⁰; hizmet eder⁴⁸¹; feda edilir⁴⁸²; öc alınır⁴⁸³; ölür⁴⁸⁴; sahibi⁴⁸⁵, evi⁴⁸⁶, örtüsü vardır.⁴⁸⁷

et

İnsanlarda ve hayvanlarda kemik ile deri arasında bulunan kas ve yağdan oluşan tabakanın adı olan et deyim olarak bir şey için kaygı duymak, kendi kendini yemek anlamında “etin yé-” ve yatmak, yere serilmek anlamında “eti yat-” deyimleri yer alır.⁴⁸⁸ Sözcüğün geçtiği diğer beyitlerde temel anlamında kullanılmış;dişilerin aslının etten ibaret olduğu için korumak gerektiğinden; âlimlerin etlerinin zehir gibi olduğundan, hayasız kişilerin yüzlerinin etsiz kemik olduğundan, dil ve gönül denen etten söz edilir ve canına ve malına zarar gelmemesi için Tanrı’ya dua edilir.⁴⁸⁹

-
4369. kalı teñsiz erse tüşi keğ yawuz/çığayka béríp neñ küdezgü et öz
 1890. et öz yéti endāmka baksa kör er/tatıg buldı barça öz ülgün térer
 3198. esen barmu erki et öz inçlikin/negü teg yüder erki öğlek yükin
 3359. bu yalñuzluğumdın maña yası yok/et öz dñ esenin munın buldum ok
 1194. tirig bolsa yalñuğ tileki anuğ/et öz baş esen bolsa ārzü yağuğ
⁴⁸⁰ 3598. basumaz özüm bu et özni utup/basa bir bağırsaq idim sen tutup
 4561. kamuğ edğülükke tegeyin tése/et özni kısa tut havānı basa
 4807. havā ārzü boynı sımağınça öz/könilik yolıña kirümez et öz
 5474. et öz tüz tilese havā boynı sı/havā ölse könlür et öz egrisi
⁴⁸¹ 2998. begi neñ bérür kılka edğü sözün/tapuğçı et öz birle tapnur özün
⁴⁸² 2831. bağırsaq tapuğçı bütün çın kişi/begine yuluğlar et öz cān başı
 2960. et öz cān yuluğlar tapuğ kılguçı/tiler beg sewinçi bu kul bolguçı
 2977. açığ bérse begler tilin edğü söz/tapuğçı yuluğlar begine et öz
 3059. et öz cān yuluğlar meniñ işime/du‘ā arturur bu keçer yaşıma
 4227. yağılağ kāfir yağısın katıg /yuluğla bu işke et öz kıl satıg
⁴⁸³ 1375. özün otka atma bu dünyā üçün/havā boynı biçgil et özke öçün
⁴⁸⁴ 3593. et özni negü teg kitergü bolur/meger kim ölüm tutsa kalsa kalur
 5842. et öz ölgü āhır yégey kurt yılan/ökünçte adın yok çıkıp barsa cān
 6074. tañ bu turur kör ölügli et öz/ölümüg unitıp koğur tilde söz
 6146. neçe miñ yaşasa öz ölgü turur/ulaşmış et özler üzülgü turur
⁴⁸⁵ 1023. et özlüg kişike kereki bu ol/birisi tilin söz birisi köñül
 5193. séni teg et özlüg bayat kulların/saña kıldı muñluğ körür sen barın
⁴⁸⁶ 1524. et öznüñ ewi ol bedizlig ewiñ/süzük cān ewi ol bediz teg teniñ
⁴⁸⁷ 4773. ağı çuz keğim ton kişi keğgüsi/et öz örtgü tap kıl ay er edğüsi
⁴⁸⁸ 0194. budun tili yawlağ séni sözlegey/kişi kılkı kirtüç etiñni yégey
 3554. séni kim yése yer sen āhır etin/öçüñni alır sen kara yer katın
 6389. özi igdür ök san özi semritür/özi ök etin yer özi yawritur
 6481. müsülmān qarıştı için et yeşür/tükel inçke tegdi bu kāfir yatur
 1166. oğul kııda ötrü ata yer etin/oğul kız atamaz atası atın
 1528. ne muñluğ turur körse yalñuğ özi/yorırda yatar eti keslür sözi
⁴⁸⁹ 2206. uwutsuz yüzi körse etsiz süñük/uwutsuz özi körse bütmez irük
 4349. tilin serme irme bolun eymenük/ağu ol olarnıñ eti birtem ök
 4519. tişi aşı et küdezgü etig/yıdır et küdezme bolmaz itig
 4643. öz inçlik tilese ereji uzun/til atlıg etig yé tiril ay tüzün
 5862. et ol bu kişi köñli artar yıdır/anı keğ küdezgü ay kılkı қаdır
 6239. bağışlasu teñri anıñ cānını/қoratmasu andın eti қанını

ten

Ten insan vücudunun dış yüzü, cilttir. Beyitlerde “ten can” ikilemesi biçiminde anılır ve kapıcı başının teni canı ile hizmet etmesi ve hakanın halkın tenini canını koruması gerektiğinden⁴⁹⁰, tenin canın feda edilebilir olmasından söz edilir.⁴⁹¹ Ölmek, son nefesi vermek, ruhun bedenden ayrılması “cânın tenden çık-” biçiminde dile getirilir.⁴⁹² Akıl görmeyen göze meşale, dilsiz söz, ölü tene candır. Ölü vücudu harekete geçiren yaşam ve enerji veren cân ile insanı insan yapan, düşünmesini, bilinçli olarak hareket etmesini sağlayan güç olan akıl (ukuş) arasında yapılan benzerlik insanı insan yapan temel niteliklerdir.⁴⁹³ Vücudun evi süslü evdir; duru canın evi heykel gibi tendir.⁴⁹⁴ Bu beyitte şekil verilmiş taş gibi veya heykel gibi olan tenin yaşam, enerji kaynağı cân olduğu için onun evi ten olarak nitelendirilir. İlk dizelerde ise vücudun evi “bedizlig ev” olarak belirtilir. Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te “bedizlig ev” tamlaması “bezenmiş ev” olarak karşılanmıştır.⁴⁹⁵ Eski Uygur Türkçesinde “bediz” resim, tasvir, süs, bezek; “bedizçi” ressam, taş yontan, hakkâk demektir.⁴⁹⁶ Dolayısıyla cân bedenden ayrılınca vücut süslü evde kalır. “Bedizlig ev” ile kast edilen burada ya bu dünyadır ya da budist tapınağıdır.

2.2. Baş ve Başa İlişkin Adlar

baş

Türkçe baş sözcüğü Arapça kafa, Farsça ser sözcükleri karşılığında olmasına karşın aralarında eş anlamlılık yoktur. Sözcüklerin kullanım yerleri ve bağlamları, oluşturdıkları deyimler içindeki işlevleri dikkate alındığında durum açıklığa kavuşmaktadır. Eski Türkçeden beri kullanılagelen baş sözcüğü anlam daralmasına uğramadan günümüze değin ulaşmış; anlam alanı gittikçe genişlemiştir. Baş sözcüğünün Türk dilinin lehçeleri⁴⁹⁷ ve içinde bulunduğu dil ailesindeki diğer dillerdeki ve kullanımı

⁴⁹⁰ B.0043. yine bu ra’iyyet küdezgü anı/melîk me küzetse teni me cânı
2529. kapuğ başlar er keğ bağırsak kerek/teni cânı birle tapuğsak kerek

⁴⁹¹ 0052. yuluğ kıldı malı teni cânını/yalawaç sewinçi tiledi köni

2728. bağırsak tapuğçı beg asgın tiler/teni cânı mālın begiñe ular

3932. akılık ol ermez ülese neñin/aķı ol yuluğ kılsa cânın tenin

5793. yuluğ kıl añar emdi cânın tenin/udıp yatma tün kün işin kıl anın

6267. ilig keğ yaşasu kutağsu kutun/yuluğ bolsu cânım tenim öz bütün

⁴⁹² 0394. tenimdin çıkarda meniñ bu cânım/şahâdet bile kesgil âhır tınım

⁴⁹³ 1861. yula ol ukuş kör karağuka köz/ölüg tenke cân ol agın tilke söz

⁴⁹⁴ 1524. et öznün ewi ol bedizlig ewiñ/süzük cân ewi ol bediz teg teniñ

⁴⁹⁵ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 222.

⁴⁹⁶ A. Caferoğlu, *EUTS*, Ankara 2015, s. 36, 37.

⁴⁹⁷ Tuğba Aktaş, *Tatar Türkçesindeki Baş ve Başta Bulunan Organ Adları İle Kurulmuş Deyimler ve Bu Deyilerin Türkiye Türkçesindeki Şekilleriyle Karşılaştırılması*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2013, s. 170.

birbirine yakındır.⁴⁹⁸ Kutadgu Bilig ile çağdaş olan Dîvânü Lugâtî't-Türk'te insan ve hayvanların vücudun üst bölümünde bulunan ve ağız, kulak, göz, burun vb. organları içine alan bölüm; bir şeyin toparlak ucu, nesnenin ucu, başlangıç, bir yerin en yüksek noktası, ilerisi, en önemlisi, en üstün; arpa, buğday, yulaf vb. ekinleri taşıyan bölüm ve yara anlamında kullanımı bulunmaktadır.⁴⁹⁹

Baş sözcüğü organ adı olarak 116, yan anlamıyla 154, yara anlamıyla 15, kara baş (halk, avam) 5, başçı bir kere peygamber anlamında olmak üzer 20, başla- 20 ve başsıra- 1 kere olmak üzere toplam 274 kere geçer. Kutadgu Bilig'de organ adı kullanımına ve organ adından deyimleşmiş biçimlere yer verilmiştir. Bu bakımdan eserde yükselmek, etkin duruma gelmek, baş kaldırmak “baş kötür-”⁵⁰⁰; hayatına mal olmak “başını yé-”⁵⁰¹, “başı bar-”⁵⁰², “başı kawrıl-/kurıt-” , “başı kiter-” , “başı yawa kıl-” , “başın bér-”⁵⁰³,

⁴⁹⁸ S. Göksel Türközü, S. Yeşim Ferendeci, “Türkçe ve Korecedeki “Baş (Kafa) ve Başta Bulunan Organ Adlarıyla İlgili Deyimlerin İncelenmesi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 44/1, 2004, s. 107.

⁴⁹⁹ İlhan Uçar, “Baş, Kafa, Ser Kelimelerinin Eş Anlamlılığı ve Baş Kelimesine Divanü Lugatî't Türk Merkezli Bir Yaklaşım”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 4, S: 17, 2011, s. 202.

⁵⁰⁰ 0774. bir ança turup baş kötürdi ilig/bu ay toldıka aydı tepret tilig
0890. isiz baş kötürse kör edgü yiter/bu edgü elig bulsa isiz kiter
0545. kimiñ devleti baş kötürse örü/kamuğ edgü kılgu buðunka törü
3081. kalı barsa eltür bu keldürmişin/yağız yerke ildür kötürmiş başın
3286. belinlep odundı kötürdi başın/kara zengī kılmış yüzini ışın
3346. havāka basıkma ukuş birle kes/et öz baş kötürse bilig birle bas
3682. elig başka urdı bu odğırmışa/ sakındı uzun kēç kötürdi başa
3838. töşek koldı yattı kör ödğülmışe/udıp bardı ança kötürdi başa
4119. bu üç neñ turur er küdezme öz/başın alsıkar terk eşit uş bu söz
4298. kayu yerde devlet kötürse başı/bolu bér añar sen ay edgü kişi
5827. odundı bağa kördi kötrüp başın/kalık kız küler teg yirişti tişin
6396. kayu az yaşadı kayusı uzun/kayu baş kötürdi beðükrek sözün
6453. telim boldı elde bu yawlak kişi/yawaş boldı satgağ kötürmez başı
4746. ikide adın yok tapuğcı işi/ya tapğı yarağay kötürgey başı

⁵⁰¹ 0164. til arslan turur kör eşikte yatur/ayā ewlig er sağ başını yéyür
0170. bilip sözlese söz biligke sanur/biligsiz sözi öz başını yéyür
2510. adın üç iş ol kör tapuğcı işi/küdezme andın özi yér başı
2514. başın kolsa begler sözün sözleme/yana ilke yazma başını yéme
2518. yana aydı bilge bögü sözledi/özün tutnumaz er başın yér tedi
2156. bu yañlıg turur barça beglik işi/kayusı erej yér kayu öz başı
2726. kümüş körse altun añar arıkar/ıdısı başın yér ya baş alsıkar
4078. uluğlukka tegse ukuşuz kişi/ıdısı başın yér ay ilçi başı
4563. bu et özke bérme tilek arzısın/tilek bulsa yéyür ıdısı başın
4665. yana öz ewiñe okımaz kişi/başı büñü yér ewde yalñuz aşı

⁵⁰² 0163. kişig til ağırlar bulur kut kişi/kişig til uçuzlar barır er başı
0167. sözüñni küdezgıl başın barmasun/tiliñni küdezgıl tişin sınmasun
2683. ay begler mançı sözüg kizle berk/sözüg kizlemese başın bargā terk
1914. eşitmek bile boldı bilge kişi/bu söz sözlemektin barır er başı

⁵⁰³ 2894. öküş kördüm erni yawa kıldı baş/küdezmedi boğzın kowı kıldı yaş
0119. bolu bérşü ewren tuçı ewrilü/koğı bolsu düşmān başı kawrılı
2352. añar teñlese ötrü itse işin/yağı boynı yençe kiterse başın
2420. idı artuğ öğrüm kerek bu kişi/kalı öznese begke eltür başı
2515. kara ilke yazsa kurıtur başın/tili sözde yazsa uşatur tişin
5927. oyun sağışı ol bu dünyā işi/ağakın tilese bérür bu başı

“başı yuluğla-⁵⁰⁴, “baş kesmek-”⁵⁰⁵; başını yere indirmek, onursuz, kötü bir duruma düşmek “başın yérke kıl-”⁵⁰⁶; kötü bir duruma düşmemek, ölüm ihtimalini ortadan kaldırmak, başına bir hal gelmemesi “baş küdez-”⁵⁰⁷; tecrübe etmek, yaşamak “başında keçür-”⁵⁰⁸, sorun, dert anlamında “baş ağrığ-”⁵⁰⁹; istenmeyen bir duruma dahil olmak, sıkıntılı bir duruma girmek “baş sok-”⁵¹⁰, pişmanlık duymak, yerinmek “başın yerke çal-”⁵¹¹, yücelmek, saygınlık kazanmak “başı kökke teg-”⁵¹²; itaat etmek, zorunlu olarak

⁵⁰⁴ 1190. ħazîne bu neñ bola başka yuluş/esen bol yana bolğa altun kümüş

5797. tuz etmek ħakını küdezip eren/yétürmiş kişike yuluğlar başın

2831. bağırşak tapuğçı bütün çın kişi/begñe yuluğlar et öz cān başı

⁵⁰⁵ 0655. bağa körse begler küyer ot sanı /basınsa üzer baş sorar öz qanı

0784. kür arslanğa oğşar bu begler özi/buşursa keser baş ay bilgi yaruğ

B.0050. yana bir siyāset başın kesgüke/ikinci firāset köñül bérğüke

0166. mēni emgetür til idi ök telim/başım kesmesüni keseyin tilim

2516. telim körmüşim bar tegimsiz kişi/turup ilke yazdı kesildi başı

4099. qalı basnu tegse buşar baş keser/tamurın teşer kör sorup qan içer

4123. bu üçte birisin kıllıqlı kişi/neçe me beğük erse keslür başı

4213. ozundın qopar ol ajun bulğakı /ozunçı başın kes ay ersig ağı

⁵⁰⁶ 0173. kişi söz bile qoptı boldı melik/öküş söz başıq yérke kıldı kölik

⁵⁰⁷ 0967. başıñni tilese tiliñni küdez/tiliñ tegme künde başıñni yanur

0168. biliglig bilig bérdi tilke bışıq/ayā til idisi küdezgil başıq

0176. tilig keğ küdezgil küdezildi baş/sözünñi kısurğıl uzatıldı yaş

0652. tutuzmadımu kör saña ħil başıñ /basınma begiñni küdezgil başıñ

2585. bütün çın sewigli bağırşak kişi/yaqın yortsa begke küdezse başı

2850. bütün tutuğ barça kişig çın bışıq/özün keğ saqıñu küdezgü başıq

2825. séziksiz yése beg anıñdın aşıq/manşa añar beg küdezse başıq

2893. boğuzuğ küdezse başıña asıq/aşıq az yése bu ağızğa tatıq

⁵⁰⁸ 0426. negü tér eşit bu sınamış kişi/başında keçürmiş yetürmiş yaşı

0667. negü tér eşit emdi türkçe meşel /başında keçürmiş bu kökçin saqal

1222. negü tér eşitgil oğulluğ kişi/başında keçürmiş yetilmiş yaşı

1567. negü tér eşit emdi öglüğ kişi/başında keçürmiş bilir él işi

1798. muñar meñzetü aydı türkçe meşel/başında keçürmiş bu kökçin saqal

1955. negü tér eşitgil bilig bilmiş er/başında keçürmiş öküş yılmış er

2088. negü tér eşitgil sınamış kişi/başında keçürmiş yaşamış kişi

2367. negü tér eşitgil yağı sançmış er/başında keçürmiş közün körmüş er

2271. bu işke idi qurç qatıq er kerek/başında keçürmiş tükel toñ yürek

4434. negü tér eşitgil ajun kezmiş er/başında keçürmiş telim körmüş er

4639. başında keçip er yorıq tüzme/köni sözlemiş boldı yıldıq tése

⁵⁰⁹ 0421. baş ağrıq köp ol körse işi öküş/öküş işni süzgen uquşluğ küşü

0435. neçe er beğüse baş ağrıq beğür/neçe baş beğüse beğük bürk keçür

1883. baş ağrıq yük emgek kötürse qalı/begñe açā bérse ārzü yolu

2147. beğük iş buğun başlamaqı ağır/baş ağrıq bile tutçı emgek tegir

2934. beğük işte teñsiz baş ağrıq bolur/baş ağrıq kötürme beglik qalur

4915. ereji az ol körse emgek öküş/baş ağrıq telim bar ma qarğış söküş

4917. uluğluqqa artuq küwenme küle/uluğ bolduñ erse baş ağrıq bile

5428. neçe artsa dünyā baş ağrıqları/tağı artuq artar ay ersig urı

5856. erejlensü ilig tirilsü kutun/maña tegsü emgek baş ağrıq bütün

⁵¹⁰ 0708. yawalık bile borqa baş soqmasa /yawalıqqa boşlağ neñin saçmasa

2652. neçe me biliglig uquşluğ kişi/başın borqa soqsa buzar öz işi

⁵¹¹ 1392. yoluñ oñça kelse itildi işiñ/qalı solça kelse ulıp çal başıñ

1207. bu kün öknüp asğı negü ay ata/başın yérke çalsa ulıp miñ qata

2781. saqışta usansa kayu işçiler/saqış bérdukinde ulır baş çalar

6177. negü tér eşitgil ölüğli kişi/ölürde ulıp yérke çalmış başı

⁵¹² 6149. sunup tutsa elgiñ eger kök közin/başıñ kökke tegse yana yérde sen

4820. başıñ kökke tegse beğüklük atın/kirip yatıq ornuñ qara yér qatın

uymak, saygı göstermek “baş eg-”⁵¹³; gizlenmek, kimseye görünmemek “baş bürün-”⁵¹⁴; esenlikte olmak “baş esen bol-”⁵¹⁵; başıboş, avare olmak, ne yaptığını bilmemek “başı tezgîn-/ tanla-”⁵¹⁶ deyim ve birleşik eylemleri yer almıştır. Yaşlanınca saçların beyazlaması anlatılırken baş sözcüğü yeğlenerek⁵¹⁷ parça-bütün ilişkisine başvurulur. Diğer beyitlerde ise gerçek anlamda kullanılır.⁵¹⁸ Aklın yeri yukarıda beyindedir. Değerli olduğu için yeri baştadır. Bu yüzden baş üstünde tutulur. Bu durum şu beyitte dile getirilir:

1836. ukuş ornı üstün menede turur/ağır neñ için ornı başta erür

alın

Kutadgu Bilig’de 3 kere geçen alın sözcüğü alın tög-⁵¹⁹ ve alın yaruk tut-⁵²⁰ deyimleri biçiminde geçer. Duyguların ifade aracı olarak organların durumundan yararlanılmıştır. Kızmak, soğuk karşılamak alın tög- ile güler yüz göstermek ise alın yaruk tut- deyimleri ile dile getirilir.

4557. başım kökke tegsün tése sen turup/bilig birle işle kamuğ iş körüp
3072. kimiñ birle devlet yaraşsa kelip/başım kökke tegrür yoķaru kılıp
⁵¹³ 5523. negü tēr eşitgil böke yawğusı/bayusa baş egmez buğun yuwğası
⁵¹⁴ 4665. yana öz ewiñe okımaz kişi/başı bürnü yér ewde yalñuz aşı
⁵¹⁵ 1194. tirig bolsa yalñuk tileki anuk/et öz baş esen bolsa ārzu yağuk
⁵¹⁶ 4595. törü bilmez ögsüz kılıksız kişi/törülüg kişi körse tañlur başı
6610. bu bilgñ bile öz başñ tezgînür/bilümez özüñni özüñde yıra
3089. ayā yolda azmış başı tezgînük/ayı sewme dünyāğ tüpi ol üyük
2786. idi me batıg hendese sakışı/anın tezgînür kör hākīmler başı
⁵¹⁷ 1101. kayu başka kirse kuğu kırtışı/kuğu teg örün kılgu köñlin kişi
0365. tegürdi maña elgin elig yaşım/kuğu kıldı kuzğun tüsi teg başım
4848. yitürdüm yégitlik yetildi yaşım/yıpar kitti káfür eşündi başım
6530. yıparsıg kara başka káfür eş ödüm/tolun teg tolu yüz kayuķa ilettim
5085. negü tēr eşitgil örün başlıg er/ajunuğ keçürmiş uzun yaşlıg er
5643. kara erdi kuzğun tüsi teg başım/kuğu kondı başka yetildi yaşım
3012. negü tēr eşitgil örün başlıg er/ajunuğ karıtmış uzun yaşlıg er
⁵¹⁸ 0213. yağız yér katındaķı altun taş ol/ķalı çıķsa begler başında tuş ol
0491. idi ters bolur kör bilişmez kişi/ķalın yat ara kirse yalñuz başı
0940. ajun erki buldun uzun bolsu yaş/erej edģü birle esen bolsu baş
1194. tirig bolsa yalñuk tileki anuk/et öz baş esen bolsa ārzu yağuk
0949. saranķa tapınma ay tapnur kişi/tiriglik yawa bolģa isiz başı
2154. ilig boynı kılķa ükekķe başı/añar keğ manmaz uķuşluğ kişi
2155. kılıķ baş özele meşel beglik ol/ķüniñe añar miñ ĥatarlıg işi
4755. tapuğķa inanma ay tapģı telim/tapuğ kılģa āķır başıñni ķalım
5953. bu ķünlerde bir tün bu ögdülmişe/turup yatģalır erdi yastap başa
5097. kapuğda ķalın baş yumıttı yorır/tusulur kişi yoķ maña ay bilir
⁵¹⁹ 6228. negü yük kötürdün köñülke bu ķün/nişanın körür men alında tügün
4976. turup ewke kirdi bu iki ķadaş/ķadaşıña zāhid alın tügdi ķaş
⁵²⁰ 5222. süçig sözle barķa kiçike tilin/açuk tut yüzüñni yaruk tut alın

ağız

Eserde 11 kere geçen ağız sözcüğü çoğunlukla gerçek anlamda⁵²¹, bazı beyitlerde ise söz anlamında kullanılmıştır.⁵²² Bir beyitte “yol ağız” biçiminde⁵²³ yan anlamıyla bir beyitte ise “kaç ağız söz” biçiminde⁵²⁴ ölçü birimi olarak işletilmiştir. Ağız “ünür”e yani mağaraya benzetilmiştir.⁵²⁵ Mağaranın hem doğurganlık, üreme, saklama, koruma özelliklerine hem de karanlık olması nedeniyle korkutucu, gizemli olmasına işaret edildiği beyit Kök’e göre Esmâü’l-Hüsna’dan vasii sıfatına gönderme vardır. Ağızdan bazen ateş bazen de su çıkması⁵²⁶ ateşin temsil ettiği kötü ruhlardan arınma, temizleyicilik ve suyun temsil ettiği hayat kaynağı, iyi faydalı olma özellikleriyle kötü söz ateş ve cehennem azabı, ceza ile iyi söz de su ve yararlılık, ödül ile ilişkilendirilmiştir. Bu bağlamda gereksiz söz de yanar ateştir.⁵²⁷ Söze başlamak, konuşmak anlamındaki “ağız aç-” deyiminin yer aldığı beyitte⁵²⁸ Kök’e göre asıl vurgulanan ruhların terbiyesidir. Beyitlerde yer alan “ağız köni tut-” deyimini⁵²⁹ ağız bozmamak, üfür ya da günah söz söylememek anlamına gelir. Ağız bozuk olması kötü ve uygunsuz söz söylemektir ve bu isyan etmek demektir. Dolayısıyla beyitte kaza ve kadere isyan etmemek öğütlenmektedir.⁵³⁰

burun

Organ adı olarak burun sözcüğü yalnız 2 beyitte kullanılmış⁵³¹; burnun yüzde öne doğru ve çıkıntılı olması durumundan hareketle yer-yön ve zaman belirtecek biçimde 14 beyitte geçer.

⁵²¹ 0076. ünün ötti keklik küler katğura/kızıl ağızı kıan teg kaşı kap kara

2893. boğuzuğ küdezse başına asıg/aşığ az yése bu ağızka tatıg

4601. yégü alsa işle uşak tañçula/işig aşnı ürme sen ağızın bile

2687. küyer ot teg ol bu kereksiz sözüñ/ağızdın çıkarmağı küygey özüñ

⁵²² 4367. uğısa bu yalñuk tüşer ök bu tüş/yora bilse terkin kelir ağızı tuş

⁵²³ 2497. yol ağızında erse kişi başlağı/törüsün tokusın yazım kıılmağı

⁵²⁴ 6085. saña kaç ağız söz özüm sözleyin/unıtma anı sen meniñde kédin

⁵²⁵ 2684. bu ağızın misâli ünür sanı teg/sözüg çıkısa andın sehar tanı teg

⁵²⁶ 2686. ağızdın ara ot ara suw çıkar/birisi itigli birisi yıkar

⁵²⁷ 2687. küyer ot teg ol bu kereksiz sözüñ/ağızdın çıkarmağı küygey özüñ

⁵²⁸ 3481. köñülde negü erse ârzü tilek/ağız açsa barça tilin sözde ol

⁵²⁹ 1431. negü kelse tapla kör eğğü isiz/boyun bir kazāka köni tut ağız

⁵³⁰ Abdullah Kök, “Kutadgu Bilig’de Ağız Sözcüğü ile Oluşturulan Aktarmalar”, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, S: 220, 2016, s. 194, 195, 196.

⁵³¹ 0206. burundukluğ ol söz téve burnı teg/barur kaçā yetse titir boynı teg

0066. yaşığ yandı bolğay yana orniña/balık kuğrukındın zozi burnıña

eñ

Kutadgu Bilig’de çeşitli duyguları anlatmak için organların renklerinden yararlanılmıştır. Kızıl veya kızğu eñ⁵³² mutluluğun, sevincin ifadesi iken sarıg eñ⁵³³ mutsuzluğun, kederin, kaygının, “eñi kurıt-” veya “eñi ölime-” (ıslanmamak, nemlenmemek) ise yaşlılığın ve ölümün ifadesidir.⁵³⁴

köz

Gözün en temel anlamı görme organı olmasıdır ve temel işlevi olan bak- ve kör-sözcükleri eserin beyitlerinde sıklıkla yinelenir. Duyguların, davranışların, karakterlerin ve niteliklerin belirtilmesinde göz ile kurulan deyimlerden yararlanılır. Göz ile kurulan deyimler olumlu ve olumsuz değerleri yansıtabilir ve alkış ve kargışlarda kullanılır. Bunların lehçelerdeki görünüşleri birbirine yakın olmakla birlikte bazı noktalarda ayrılık gösterebilir.⁵³⁵ Duygu durumlarından yüzü gülmek “kaşın közin yaz-” biçiminde⁵³⁶; sevinmek “köz yarut-” biçiminde⁵³⁷; acıma, sevgi duymak “köz suwı” ve “köz suw iç-”

⁵³² 0333. eşitgil negü tér bögü bilge teñ/bu söz işke tutğıl ayā kızğu eñ
0453. bu beglik uluğluk idi edgü neñ/yorıkı köni erse ay kızğu eñ
0954. yime keçti ödlar bir ança bu yañ/bu aytoldı tapğun kızıl kıldı eñ
0992. bilig belğüsü kör iki neñ turur/bu iki bile er kızıl eñ urur
1100. yime yakşı aymış bögü bilgi kēñ/eşitgil munı sen ayā kızğu eñ
1287. tuta bilse tap bu tirilmiş neñiñ/ikigün ajunda kızartğay eñiñ
2398. kim iş kılsa terkin añar bērgü neñ/uş ol neñ bile er kızıl kılsa eñ
2385. at üstem yarıklar bolur kıp kızıl/kızıl kızğu eñler bolur yap yaşıl
2915. bēli bolsa yılmık yana yarı kēñ/örün bolsa kırtış kızıl kızğu eñ
3073. kelü bērse devlet yumıtsa bu neñ/kişi körli tirlür bolur kızğu eñ
3977. yawuz tēse bolmaz bu dünyā neñin/yēse bērse halkқа kızartsa eñin
4117. köni sözle sözni kızartğay eñiñ/sözüg sözlemegil meger öz teñiñ
4499. tilek baylık erse tēre birge neñ/bayutğay séni ol kızıl bolğa eñ
4524. neçe kızğu eñlig yüzi suwluğ er/tişilerde ötrü özi boldı yér
4544. ülüşlerde turma ya tutma neñiñ/ökünçün sarıg bolğa kızğu eñiñ
4707. idi yakşı aymış bögü bilgi kēñ/eşitgil munı sen ayā kızğu eñ
4938. añar men barayın ya kelsün maña/ziyāret üçün ol ay kızğu eñe
5761. bu barça bayat fažlı erdi saña/kamuğ edğülük bērdi kızdı eñe
5779. sen oğlan kiçig erken öldi atañ/bilig erdem üstep kızartmadıñ eñ
5804. iligke yuluğ kılğıl işlet bu neñ/tilekleri bolsu kızıl kılsu eñ
6223. ajun kırtışı boldı altun öñi/yalın teg bolup dünyā kızdı eñi
⁵³³ 0477. ğariblik yerinde kerek bolğa neñ/bu elgim tarusa sarıg kılğa eñ
0498. bu aytoldı ança yorıdı bu yañ/ġariblik saķınçı sarıg kıldı eñ
1288. tuta bilmege sen adın munça neñ/saña yetmegey kör sarıg kılğa eñ
6529. temām erğuvān teg kızıl meñzim erdi/bu kün za‘ferān urğın eñde tarıttım
⁵³⁴ 1389. küni bir mañım ol tüni bir mañım/iletür ölümke kurıtur eñim
3625. açığ suw teg ol kör bu dünyā neñi/neçe işse kanmaz ölimez eñi
⁵³⁵ Naciye Yıldız, “Kırgız ve Türkiye Türkçesinde Göz Kelimesi ile Kurulmuş Deyimlerin Mukayesesı”, *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 20-25 Ekim 2008*, Ankara 2013, C.IV, s. 4735.
⁵³⁶ 1809. begi yarlığı bolsa edğü söze/ķulı köñli yükser yazar kaş köze
5015. tegürdi iligke uķulmış sözin/sewindi ilig yazdı kaşın közin
0080. kalıķ kaşı tūgdı közi yaş saçar/çēçek yazdı yüz kör küler katğurar
⁵³⁷ 0496. yağı edğü tutsa yarur er közi/ümeg edğü tutsa yağıldı sözi
0598. yér öpti kör aytoldı aydı ilig/yarutsa közin bērdi devlet elig
0604. yaruķ tutsa begler kişike yüzi/yarur er közi hem yarayur sözi
0769. bu aytoldı oldurdu aķru amul/közin yerke tikti yaruttı köñül

biçiminde; somurtmak, suratını asmak “kaş köz tüg-” biçiminde⁵³⁸; hayran olmak, göz kamaştırmak, gözünü almak, dikkat çekmek “köz kam-” ve “köz al-” biçiminde⁵³⁹ ifade edilmiştir.⁵⁴⁰ Davranış biçimlerinden dikkat etmek, göz kulak olmak, gözetmek anlamında “köz kulak tut-”⁵⁴¹, “köz yiti kıl-”⁵⁴², “közi teg tut-”⁵⁴³ deyimleri kullanılmıştır. İnsan karakterleri “köz” ile kurulan söz öbekleriyle belirtilir. Bunlardan aç gözlü “közi aç” ve “közi suk” biçiminde⁵⁴⁴; tok gözlü “közi tok”, “közi köñli bay”, “közi

-
1162. sen erdiñ maña köz yaruķı tükel/barır men seniñdin esen edgü ħal
 1163. yéme yaķşı aymış bu türk buyruķı/körür köz yaruķı oğul ħız oķı
 1589. ilig yarlıgını eşitti özüm/künüm edgü boldı yarudı közüm
 1601. yér öpti kör ögdülmiş aydı ilig/ilel köz yarutsa maña buldum iğ
 2434. ilig aydı sözle yéme bu sözüg/munı ma ayu bér yarut bu közüğ
 2476. yaruķ tutsa yüz köz kişike küle/ķılınç edgü tutsa kişilik bile
 3321. cevāb ħıldı ögdülmiş aydı bu söz/séni kördi erse yaruķ boldı köz
 3411. saķınç ħadģu bolsa yuluğlar özüg/sewinç bolsa sewnür yarutur közüğ
 3732. ilig yarlıķamış bitig birle söz/oķıdım bitigin yaruķ boldı köz
 4134. ne türlüg bu işke tegir erse öz/bağırsaķlıķın teg yaruķ ħılģa köz
 4815. bu köçmezde açnu köç ıdsa oza/oķçüp barsa asģı yarutur köze
 5609. eşitti ilig söz sewindi ħatıg/köñül köz yaruttı bulundı tatıg
 5622. eşitti kör ögdülmiş ilig sözün/sewindi ilel tép yaruttı közin
 5722. idi edgü niyyetni ħılmış özüñ/bayat bérşü tevħıķ yarutsu közüñ
 6230. taķı ħut ewürmedi séndin yüzün/yayığ dünyā devlet yarutur közin
 6262. kim edgü ħılınsa hem edgü yanut/bayat oķ bérür edgü közni yarut
 538 6232. saña tüğmedim men bu ħaşım közüm/küler yüz tutar men sewinçlig özüm
 0770. iligke baķa kördi yaşru közin/ķaşı közi tüğmiş açıtmiş yüzün
 539 0464. yüzi körkülg erdi körüp köz ħamar/sözi yumşak erdi tili tuz tamar
 5799. ağı keçti ħarir özüñ örtti öz/séni yañsağucı körüp ħamdı köz
 4514. yatıg ewke ıdma çıkarma tişig/körüp yolda alģan köz ol bu kişig
 540 2007. bayat kimke bérse uwut köz suwı/añar bérđi devlet tükel yüz suwı
 2085. yağıķa ħatıg bolsa ersigliki/körür közke suw bérse körkülgüliki
 2207. uwut birle yaľıñuķ yüzi suwlanur/uwut bolsa ötrü közi suwlanur
 2465. bu körkülg yüzüg körse köz suwlanur/köñül açlur anda bu cān yémleñür
 2467. idi edgü neñ bu kişi körki yüz/bu yüz körkiñe suw içer iki köz
 3078. yawuzķa yüz ursa yüzi suwlanur/kişigke köz açsa beğüklük bulur
 541 0436. ilig köz ħulaķ tuttı ilde ħamuğ/açıldı añar barķa beklig ħapuğ
 B.0017. elig köz tutar kör ħitāb sözleri/ ikigün ajunda iter işleri
 2025. yağı boynı yençmek tiler erse sen/ħulaķ köz kerek saķ ħılıp tursa sen
 542 0329. adırsa öçürse seçe bilse öz/ħamuğ iş içinde yitig tutsa köz
 0358. bu tört neñ öze sözledim men sözüg/oķısa açılģay yitig ħıl közüğ
 0927. muñar meñzetü aydı şā’ir bu söz/oķısa açılģay yiti ħıl bu köz
 1252. ħın aymış uķuşluğ körü bar bu söz/anıñ ma’nisi bil yiti ħıl bu köz
 2487. ħāciblıķķa aşnu bu on neñ kerek/yiti köz ħulaķ saķ köñül kéñ kerek
 4040. yumuşķa irig bolsa yügrü turu/ħulaķ köz yiti tutsa aşru körü
 4143. sü başı ya il başı bolsa özüñ/köni bol yiti tut ħulaķıñ közüñ
 4475. ħalı ewlik almak tilese özüñ/talusın tile keğ yiti ħıl közüñ
 5272. ilinde yiti tut közüñ ħulģaķıñ/tözüke tegürgil bağırsaķlıķıñ
 5936. ħatıģlan taşırta ħamuğ işke baķ/oğuğ bol ħulaķ köz yiti tut ma saķ
 543 6577. kimi özke köz teg yaķın tuttım erse/yağı çıktı yek teg yekig ne ħılayı
 6569. apañ bulsa men bir cefālığ aķı er/eginke yüğeyi közümke urayı
 544 1143. öķüş neñke toğmaz közi suķ kişi/ecel tutsa öknür itümez işi
 2001. toğumsuz bolur ol közi suķ kişi/közi suķķa yetmez bu dünyā aşı
 2003. ħamuğ aç yése içse āħır toğur/közi aç kişi ölse açlıķ ħođur
 2004. közi suķ kişi neñke bolmaz bu bay/ħamuğ dünyā bulsa āħır suķ ħıģay
 2611. közi suķ kişi özke erksiz bolur bu suķlar yalawaķķa teñsiz bolur
 2615. ħıģay ħılsa kimni közi suķluķı/bayutmaz anı bu ajun toķluķı

könlü tok”, “közi tod-” biçiminde⁵⁴⁵ ifade edilir. Kavrayış yeteneği yüksek, dikkatli “yiti közlüg er” söz öbeğiyle⁵⁴⁶; uzak görüşlülük ise “közi yırak tut-” biçimiyle⁵⁴⁷ gösterilir. Belli hareketler yine “köz” sözcüğü ile kurulan deyimler veya birleşik eylemlerle belirtilir. Göz koymak, bir şeye sabit biçimde bakmak “köz tik-”⁵⁴⁸; gerçeği görmek “közi

2617. taķı yakşı aymış bilig bérgüçi/közi suķķa öt saw erig bérgüçi
 2833. ķamuğ yerde begler küdezgü özin/yigü içgüde açgu saķlık közin
 2847. közi suķ kişi aşķa suķluk kılur/elig tegrür aşķa aşıg artatur
 2848. közi suķ kiřiniñ kılınçı yég ol/kılınç yégliki erke teşsiz ig ol
 3565. usayuķ bu yalnūķ idi suķ közi/ķalı torķa kirmez bu yalnūķ özi
 3568. közi suķ serimsiz usayuķ özüñ/meñin tattıñ erse adaķ berkitür
 3626. ķuruğ ķumķa okşar bu yalnūķ özi/ögüz kirse tođmaz bu suķluk közi
 5299. közi suķ ay artuķ uzun saķnur er/ölüm tutmaz erken barıñ barķa bér
 5386. ajun bütür bulsa közi suķ tükel/anı bay tése bolmağay bu muķāl
 5387. çığay tép ayurlar ķayu ol çığay/közi suķ çığay ol neçe erse bay
 5388. közi suķ kişiye bayup asğı yok/suķuğ yarlıķağıl ayā könlü tok
 5389. közi suķķa tütmez bu dünyā bütün/barı tap tégüçi tirildi ķutun
 5390. közi suķ kişi neñke toğmaz közi/meger tolmağınķa ķara yer tozi
 6169. ayā aç közi suķ bu dünyā ķulı/ölüm suķlanur kör sėni tutğalı
⁵⁴⁵ 0407. kılınçı köni erdi kılķı oñay/tili ķın bütün hem közi könlü bay
 1191. negü tér eşitgil közi tok kişi/tuz etmek idisi aķı er başı
 1964. biliglig uķuşluğ buđunķa talu/aķı hem közi tok ne könlü tolu
 2000. közi tok kerek hem uwutluğ tüzün/açuķ hem yaruķ bolsa kılķın sۆzün
 2170. közi tok serimlig ne ķođķı köñül/suyurķap keķürgen ne kılķı amul
 2199. uwutluğ kerek hem közi tok bütün/uwutsuz kişi ol kişide otun
 2200. közi tok kerek neñke suķlanmasa/közi aç toğmaz bu dünyā yése
 2236. közi tok oduğ saķ biligli işig/ağırğan yarağlık yarağsız kişiğ
 2441. közi tok kerek hem uwutluğ silig/tetiglik kerek hem tümen tü bilig
 2442. közi tok kişi işte almaz orunç/orunç alsa hācib bolur beg külünç
 2607. bağırsaķ kerek hem közi könlü tok/bütün ķın kılķı köni bolsa ok
 2612. közi tok çığay erse bayķa sanur/serinse kişi tegme işte unur
 2614. negü tér eşitgil közi tok kişi/közi tok kişi boldı baylar başı
 2721. közi tok kerek hem özi umdusuz/bağırsaķ kerek ķın özi koltğusuz
 2722. közi tok kişi neñke suķlanmaz ol/kişi neñ bile bolsa arıķmaz ol
 2750. közi tok kerek hem kılınçı bütün/barı arta barsa küniñe ķutun
 2751. öķüş neñ körü toğmış erse közi/yana ķorķar erse bayatķa özi
 2753. közi tok kişiler neñiñ edlemez/bütün ķın kişiler özin yéglemez
 2843. közi tok kerek keğ yeme könlü bay/arığlık kerek hem yüzi körki ay
 2885. bütün ķın bağırsaķ közi könlü tok/köni bolsa kılķı meşel atgu ok
 2927. ay ilig kaç işke er öğrüm tile/bağırsaķ közi tok uwutı bile
 3613. negü tér eşitgil saķınuķ çığay/çığay erse neñke közi könlü bay
 4729. kişiğ ķul kılıgılı bu suķluk turur/kiterdim bu suķluk közüm tok turur
 5385. negü tér eşitgil közi tok kişi/bu köz toklukı ol bu baylık başı
 5760. közüñ toğtı köñlüñ yeme amrulup/yorır sen ilig birle eđgü bolup
 2619. neçe me ķul erse közi tok beg ol/suķ öz beglikindin bu ķulluķ yég ol
 2620. ķayu beg suķ erse çığay ol çığay/ķayu ķul közi tok beg ol könlü bay
 4731. ajunda tilekin bulundu özüm/harışlık özindin kiterdi közüm
⁵⁴⁶ 1133. negü tér eşitgil yiti közlüg er/kişiye bağırsaķ köni sۆzlüg er
 1369. negü tér eşitgil köni sۆzlüg er/kişiğde oğunmış yiti közlüg er
 1855. yiti közlüg ol kör baķıřı yırak/ķayu işke tegse bekitür adaķ
 6191. idi yakşı aymış köni sۆzlüg er/işig aşru körmiş yiti közlüg er
⁵⁴⁷ 2313. sağızğanda saķraķ kerek tutsa öz/ķaya ķuzğunı teg yırak tutsa köz
 2342. ađırğū öđürgü yezek tutğakı/yırak tutğū saķlap közi ķulğakı
⁵⁴⁸ 0956. bu aytoldı oldurdi aķru silig/közin yerke tiktı beküttı tilig
 1029. bu sۆzler eşitti sewindi ilig/közin kökke tiktı kötürdi elig
 1151. közin kökke tiktı ayur ay idim/seniñde açın men idi bilmedim
 1249. eşitti kör aytoldı oğlı sۆzin/kötürdi elig kökke tiktı közin

açıl-”⁵⁴⁹; gözden yaş akıtmak, ağlamak “közde akın akıt-”⁵⁵⁰ veya “közin yaş tök-/yuwul-/saç-/akıt-”⁵⁵¹ biçimleriyle ifade edilir. Bunların dışında köz köre kör-”⁵⁵², “közin ba-”⁵⁵³ ve “közke körün-”⁵⁵⁴ deyimleri de yer alır.

Gözle gönül arasında açık bir ilişki vardır. Biri bakmanın biri görmenin, biri anlama, biri sezgi, hissetme aracı olarak “köñül közi”⁵⁵⁵ ile ona karşıt “ukuş közi” ve “ög közi” biçiminde anılır.⁵⁵⁶ Bu bakımdan Tanrı gözden uzak gönle yakın olarak nitelendirilir.⁵⁵⁷ Esere göre göze örtü olur fakat gönle örtü olmaz ve gönül olmasa gözün

-
1519. közin kökke tikti kötürdi elig/şehadet bile kesti teprer tilig
 1783. közin kökke tikti kötürdi elig/ayur ay idim sen biriglig bilig
 1899. sewüglər yüzinde bolur belgü neñ/közin közke tikse anı bilgü teñ
 4487. biregü bay ewlik tiler üstikip/taķı biri körklüg tiler köz tikip
 6217. közin kökke tikti baķa turdı kéc/ķara tün tünerdi yarumadı hıç
⁵⁴⁹ 0412. muñar meñzetü keldi şā’ir sözi/okısa açılğay okıǵlı közi
 B.0076. barur men ajundın eşit sen özüñ/öküş ‘ibret algıl ma açǵıl közüñ
 0083. uğır erdiñ erse tur aç emdi köz/eşitmediñ erse eşit ménde söz
 1138. muñar meñzetü aydı şā’ir sözi/munıñ ma’nisi uķsa açlur közi
 1644. müni boldı erdem sözi boldı söz/ilig turdı erse añar açtı köz
 4152. negü tér eşitgil awuķǵa sözi/awuķǵa sözi tutsa açlur közi
 4551. ölümüg unıtma oğulğay özüñ/iđiñni unıtma açılğay közüñ
 4836. baķa kör olarıǵ sen açǵıl közüñ/begig ķulda ađra bilürmü özüñ
 5165. iliñde biregü kécē ķalsa aç/anı séndin aytur bayat közni aç
 5392. munu sözledim söz eşitti özüñ/yete baķsa köñlüñ açılǵa közüñ
 5399. men emdi bilindim açıldı közüm/méni otķa atmış meniñ bu özüm
 5426. bu toǵ toz tumandın örü tart özüñ/süzük meñü il ķol sen açǵıl közüñ
 5631. açıldı yarup köñli kögsi közi/arıtmaķ tiledi bu köñli tözi
 6124. köz açtı silerke bu bérđi elig/usal bolmaǵıl sen ay kılķı silig
 5806. uzun kıldı elgiñ yoriķ kıldı söz/sewer sewmez erse saña açtı köz
⁵⁵⁰ 1157. sözın kesti ança saķındı turup/aķıttı közün yaş kör oǵlın körüp
 1160. okıdı bu oǵlın öziñe yaķın/tutup ķuçtı közde aķıttı aķın
⁵⁵¹ 1239. tiriglik üçün öknür erse özüñ/ökün tutçı yıǵla ķurıtma közüñ
 1562. sözın kesti ilig közi yaş saça/turup çıķtı andın saķınçıǵ ķuça
 4823. meniñ қаdǵumı sen yéme ay ķadaş/sen öz қаdǵuñı yé töküp közde yaş
 4829. öküş térnekig kör taradı ölüm/ölümüg saķınsa aķar köz yulum
 4902. ili turdı ança saķındı özün/köñül bertti yaşı yuwuldı közün
 6137. esürtmesü devlet séni ay ķadaş/ađıldıķta şeksiz közüñ tolǵa yaş
 6157. ķayusı örüm keđti būgri uça/ķayu yer kezer bu közi yaş saça
 6178. ölür men ökünçün aķar köz yulum/tatıǵlar tatıǵsız ķılur bu ölüm
 6195. sözın kesti ođǵurmış aydı ķadaş/yorı bar esen tur közün tökme yaş
 6286. ķadaşı mürıdi ķumarı çıķıp/selām kıldı ötrü közi yaş saçıp
 6327. sunup aldı rekve kör ögdülmişe/köñül bertti közde yuwuldı yaşı
 6343. neçe қаdǵu saķınç séni bulnasa/yana ok ķüler köz neçe yıǵlasa
 6533. yawa ķıldım isiz tiriglik awınçın/ökünç birle közde ķanın yaş aķıttım
⁵⁵² 6640. negüke mandıñ ayā muñluǵ öz/ķayuka tayandıñ körür köz köre
⁵⁵³ 5670. ķalıķ tüǵdı ķaşın tünertti yüzin/tutup badı barça ķişiler közin
⁵⁵⁴ 6590. ya sewdā ķüçedip meñim artadı ol/közümkemü köñür özüm hab içeyi
 2855. bu körklüg ķişi közke köñür arıǵ/arıǵ bolmasa aş boǵuzķa ķarıǵ
⁵⁵⁵ 5691. köñül közi birle baķıp teñledim/özüm yolda azmış turup tañladım
 2796. içi yaķşı aymış biliglig sözüǵ/ay ersig küdeşgil köñülüǵ közüǵ
⁵⁵⁶ 0290. muñar bütmeşe kör bu nüşin revān/ukuş közi birle yaruttı cihān
 1246. muñar meñzeyür körse öǵlüg sözi/bu öǵlüg sözi ol kör öǵsüz közi
⁵⁵⁷ 0011. ay iç taş biliglig ay haķķu’l-yaķın/közümde yıraķ sen köñülke yaķın

faydası yoktur.⁵⁵⁸ Sevgi-göz ve gönül arasında bir ilişki vardır.⁵⁵⁹ Seven gözünden bellidir⁵⁶⁰ ve gönül kimi severse göz onu görür⁵⁶¹; göz kimi görürse gönül onu ister.⁵⁶² Bu tasavvufi bir yorumdur. "Gönül kimi severse güzel odur", "Güzelliğin on para etmez, bu bendeki aşk olmasa" biçiminde şairlerin, ozanların dilinde hayat bulur. Güzellik ile yüz ve daha özelde göz arasında bir ilişki vardır. Bu durum çeşitli beyitlerde belirtilir.⁵⁶³

Göz haramlara yönelebileceği için korunması gerekir. Bunlar "közi yum-"⁵⁶⁴ ve "közi küdez-"⁵⁶⁵ ve "közin yérke tut-" , "közin körmişin körünmedük ét-"⁵⁶⁶ eylemleriyle belirtilir. Diğer pek çok beyitte temel anlamında kullanılır.⁵⁶⁷

⁵⁵⁸ 1897. kamuğ neñke örtüg bolur baksa köz/köñülke yok örtüg munı bilgü öz

1991. köñül bolmasa er közi asğı yok/ögi bolmasa er köñül osğı yok

⁵⁵⁹ 1891. köñül tatğı ne ol bu köz tatğı ne/bu iki tatğıdın özüm ülgü ne

⁵⁶⁰ 1902. sewer sewmezin öz bileyin tése/saňa tetrü baksa közi belgölüg

⁵⁶¹ 3480. köñül kimni sewse körür közde ol/közün kaçça baksa uçar yüzde ol

⁵⁶² 2794. közün körse ötrü köñül arzular/köñül arzū kolsa anı kim yığar

1893. sewitmiş yüzün körse közke tatğı/köñül arzūsin bulsa özke tatlg

4515. közün körmeşe arzū kalmaz köñül/közün körse köñlün kolar ay oğul

⁵⁶³ 2464. yüz utru bolur tutçı hācib özi/körür közke körklüg kerek ol yüzi

2921. negü tutsa körklüg kişi kılkı uz/yaraşur alır kör bu cān ülgü köz

⁵⁶⁴ 0624. sewindi ilig kör yaruttı yüzün/anı kördi aytoldı yumdı közin

0625. sözün kesti ilig hīç ündemedi/közin yumdı aytoldı hīç açmadı

0648. saňa sözledim men sözüg tıñladım /közüñ yumduñ erse özüm tañladım

0663. sewe baqtıñ erse közüñ yumdüküm /saňa körkitür men negü erdüküm

2511. biri söz eşitse katıg tutsa berk/biri körse teñsiz közin yumsa terk

3837. ajun türtti yüzke kömür teg boğuş/körür köz yumuldu uğıdı oduğ

3851. meniñ sözçe barça yanut kıldı söz/tağı tuttum erse katıg yumdı köz

4890. yana yattı ança usı kelmedi/keziglig kişi teg közin yummadı

5030. kamuğ teprenür tındı yumdı közi/çoğı ün kesildi tirigler sözi

5499. qanı inç il itgü tegümez özüm/bu iş iş öze boldı yummaz közüñ

5674. yumulmadı yandru ikile közi/oduğ yattı sañnu irikti özi

5970. közin yumdı erse uğımaq tilep/usı uçtı bardı közindin yırap

6172. bu kün ya yarın tut yumulsa bu köz/sélerniñ du'āka bolur muñluğ öz

6212. töşek koldı yattı usı kelmedi/ sañınç kaçdu birle közin yummadı

6357. yarağısızka yakmaz yıratır özin/kereksizni körmez yumıtır közin

6643. tiliñ tıd boğuz yığ uğıma öküş/közün yum kulağ tu bir inçin tur a

⁵⁶⁵ 1312. tiliñni küdezgil közüñni küdez/boğuzuñ küdezgil halāl yégil az

1324. qalınka katılsa sen bekle sözüg/kişiler ewinde küdezgil közüñ

2480. serimlig kerek hem tuta bilse öz/közin keğ küdezse tilin tıdşa söz

2793. közin keđ küdezse tilin beklese/uquş birle arzū havāg örklese

4051. yüz utru turur bolsa begke özüñ/ıdı qorqu turğıl küdezgil közüñ

4105. közüñni küdezgil özüñni tutun/özin tutğuçı er ajunda küsüş

4516. közüñni küdezgil köñül kılmağay/köñül kılmasa öz bulun bolmağay

⁵⁶⁶ 2870. uquş işke tutsa küdezse özin/bilig işke tutsa tıdusa közin

4055. qalı begke utru turur erse sen/közün yérde tutğıl kulağ törde sen

4062. eşitmiş sözüg sen eşitmedük it/közün körmişin sen körünmedük it

4102. telim sözni eştip eşitmez itin/közün körmişini yétürgil qatın

⁵⁶⁷ 6352. biri söz boğuz köz bu şehvet otı/bular ol kişike bu tā'at yutı

4724. begin qulda adra bilümez özüm/çıgayığ bayında seçümez közüñ

0274. uquş körki til ol bu til körki söz/kişi körki yüz ol bu yüz körki köz

0387. köñül bérđi köz hem uquş ög bilig/aça bérđi sözüñ yorıttı tilig

3657. bayat bérđi qulka iki köz kulağ/biri dünyā baksa biri 'uqbı bak

3292. kapuğ açtı çıktı qadaşın körüp/kuçuştı esenleştı yüz köz öpüp

2523. kamuğ neñke vaqt ol ödi belgölüg/ ödi boldı erse körür iki köz

Beyitlerde dikkati çeken diğer bir nokta hakan Küntogdı ile Ögdülmiş arasındaki ilişkinin organlara benzetilerek anlatılmasıdır. Hakana göre Ögdülmiş onun gözü kulağı, eli, dilidir.⁵⁶⁸ Nitekim 1861. beyte göre de “ukuş” görmeyen göze meşale, ölüye can, dilsiz sözür.⁵⁶⁹ Bu bakımdan “ögdülmiş” sözcüğünün anlamı ile “ukuş” sözcüğü arasındaki yakınlık hakan ile hâcib görevindeki Ögdülmiş’in konumunu ve değerini göstermesi bakımından önemlidir.

karak

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te “karak” “köz” ile eşanlamli olarak geçer. Kaşgarlı Mahmud “karak”ın “kara karak”, “ürün karak” ve “ot karak” olmak üzere üç kısımdan oluştuğunu belirtir. “Kara karak” göz karasıdır, gözün renkli bölümüdür. Ürün karak göz akıdır; gözün beyazıdır. Ot karak gözün gören yeridir; Türkmen Türkçesinde gözün ortasındaki “garaca böleği”dir; Erdi ve Yurtsever’e göre de gözbebeğidir.⁵⁷⁰

“karak” sözcüğü 5 kere, bu sözcükle anlam ilgisi açık olan karakçı yani yan kesici sözcüğü ise 3 kere geçer. Sözcük “körügli karak” gören göz⁵⁷¹, “üsterigli karak” yani nankör, küstah, pervasız⁵⁷² biçiminde kullanılmış ve “hakanı çekemeyenlerin gözleri ateşte yansın” biçiminde kargışta bulunulmuştur.⁵⁷³

kulak~kulğak

İki farklı yazım özelliği görülen sözcük temel anlamda kullanımı 3 beyitte kullanılmıştır.⁵⁷⁴ Gözünü kulağını açık tutmak “kulak aç-⁵⁷⁵, kulak köz yiti tut-⁵⁷⁶, köz

⁵⁶⁸ 2489. uzun kéc yaşasunı ilig özi/uluğ hâcib ol begke körgü közi
3124. beg içtin bolur körgü taşın közi/bağırsak kılı ol közi hem sözi
3125. közüm sen tilim sen elim sen maña/anın edgü boldı atım ay toña
5849. közüm sen kulakım sen körgil eşit/ne teñsiz körünse körü ıdma it
6349. maña köz kulak sen işimni kamuğ/seniñdin tiler men aç bir kapuğ

⁵⁶⁹ 1861. yula ol ukuş kör karağuka köz/ölüg tenke cân ol ağıñ tilke söz

⁵⁷⁰ Berdi Sarıyev, “Divan’da “Göz” ve “Göz Hastalıkları”yla İlgili Sözcükler Üzerine”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S:4, 2008, s. 15.

⁵⁷¹ 0374. kişensiz külündi mañumaz adağ/tünerdi yarumaz körügli karak

2368. körüşmez yağınñ küsi keğ yırak/körüşse basınur körügli karak

6208. kamuğda katığrak ölüm ol firāk/firākın töker yaş körügli karak

⁵⁷² 2205. uwutsuz kişide yırak tur yırak/uwutsuz bolur üsterigli karak

⁵⁷³ 0121. tirilsüni terken kutı miñ kutun/yalınsunı körmez karağı otun

⁵⁷⁴ 0991. et öz ülgı barça boğuzdın kirür/bu cân ülgı çın söz kulaktın kirür

1915. eşitse bolur ol kulakka tatıg/telim sözlemiş sözde bolmaz asıg

3657. bayat bérđi kulğa iki köz kulak/biri dünyā baksa biri ‘uqbı bak

⁵⁷⁵ 5579. ra’iyyet öze ol seniñ üç haqıñ/ilegü olardıñ sen aç kulğakiñ

⁵⁷⁶ 2487. hâciblikka aşnu bu on neñ kerek/yiti köz kulak sağ köñül keñ kerek

4040. yumuşka irig bolsa yügrü turu/kulak köz yiti tutsa aşru körü

4490. bularda talusın ayayın saña/kisi alğu erse kulak tut maña

4143. sü başı ya il başı bolsa özün/köni bol yiti tut kulakiñ közüñ

5936. katıgıñ taşırtı kamuğ işke bak/oğuğ bol kulak köz yiti tut ma sağ

5272. ilinñde yiti tut közüñ kulğakiñ/tözüke tegürgil bağırsaklıkiñ

kulak tut-⁵⁷⁷, kulakı sak⁵⁷⁸” deyimleriyle duymamak ise “kulak tu-” yani kulağı kapatmak biçiminde ifade edilmiştir.⁵⁷⁹ Küntoğdı için Ögdülmiş onun gören gözü işiten kulağıdır.⁵⁸⁰ Hakan da yönetici ve üstte olduğu için bu durumda baştır.

tiş

Sözcüğün temel anlamda kullanımı 5640. beyittedir. Bu beyitte gençken inci gibi beyaz dişlerin kalmadığının söylenir.⁵⁸¹ Güneşin çıkması gülen ve dişleri görünen bir kıza benzilir.⁵⁸² Dil ve söz insanı zaman zaman cezaya, zarara uğratar; bu “tişin uşat-” ve “tişin sın-” deyimleriyle belirtilir.⁵⁸³ Sabretmek, tahammül etmek, dişini sıkmak “tiş kıs-” deyimiyile⁵⁸⁴, var gücüyle, dişi tırnağıyla çabalamak ise “tişin tırnakın teg yaka tut-” biçiminde dile getirilir.⁵⁸⁵ Bir beyitte ise “tiş teri” yani diş kirası biçiminde geçer.⁵⁸⁶ Diş kirası varlıklı kişilerin yoksullara yemekten sonra verdikleri veya bir iş için fazladan verilen para yani ihsan, keremdir.

kırtış

Dîvânü Lugâti't-Türk'te “kırtış” insanın ve başka şeyin yüz rengi karşılığında kullanılır ve “körklüg kırtışlıg kişi” yüz rengi güzel olan kişi, “yır kırtışı” her şeyin yüzeyi örnekleri verilir.⁵⁸⁷ Eski Uygur Türkçesinde de geçen sözcüğü Caferoğlu “betbeniz, yüzün rengi, yüz güzeli” olarak açıklar.⁵⁸⁸ Clauson sözcüğün *kırt- ve dolayısıyla kır- eylemine bağlar ve sözcükler arasındaki anlamsal ilişkinin zayıf olduğunu belirtir. Anlamını ise insan teninin, yeryüzünün ve meyve gibi şeylerin yüzeyi (the surface” of the human skin, the ground, a fruit and the like) olarak verir.⁵⁸⁹

⁵⁷⁷ 0436. ilig köz kulak tuttı ilde kamuğ/açıldı añar barça beklig kapuğ
5642. yırak eştür erdi kulak tutsa ma/bu kün boldı elgin özüm imleme
2342. adırğu ödürğü yezek tutgağı/yırak tutğu saklap közi kulgağı
4055. kalı begke utru turur erse sen/közün yerde tutıl kulak törde sen
⁵⁷⁸ 2025. yağı boynı yençmek tiler erse sen/kulak köz kerek sak kılıp tursa sen
2481. kulakı sak erse ögi bilgi kên/yorıkı tüz erse tili köñli teñ
⁵⁷⁹ 6643. tiliñ tıd boğuz yığ uğıma öküş/közün yum kulak tu bir inçin tur a
⁵⁸⁰ 5849. közüm sen kulakım sen körgil eşit/ne teñsiz körünse körü ıdma it
6349. maña köz kulak sen işimni kamuğ/seniñdin tiler men aç a bir kapuğ
⁵⁸¹ 5640. otuz iki tişim örün yinçüler/üzüldi yipi kör saçıldı birer
⁵⁸² 5827. odundu bağa kördi kötrüp başın/kalık kız küler teg yirişti tişin
3953. yaşıq kıptı yerdin kötürdi başın/yaruk yüz küler teg yirişti tişin
⁵⁸³ 0167. sözüñni küdezgil başın barmasun/tiliñni küdezgil tişin sınmasun
2515. kara ilke yazsa kuritur başın/tili sözde yazsa uşatur tişin
⁵⁸⁴ 1453. iki öğte kılma kayu erse iş/havā öwke kelse serip kısğu tiş
⁵⁸⁵ 2377. katılsa kılıç baldu birle tegiş/tişin tırnakın teg yaka tut iliş
⁵⁸⁶ 4661. bıçış kıl küçün yetse bıçıl ağı/usa tiş teri bir kesilsü çoğı
⁵⁸⁷ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 201.
⁵⁸⁸ A. Caferoğlu, *EUTS*, Ankara 2015, s. 176.
⁵⁸⁹ G. Clauson, *EDPT*, p. 649.

Sözcüğün geçtiği beyitlerde Kaşgarlı'nın belirttiği “yir kırtışı” anlamı “ajun kırtışı”, “kalık kırtışı” “dünya kırtışı” biçimleriyle yer alır.⁵⁹⁰ Yeryüzünün büründüğü renkler etnik topluluklarının belirgin fiziksel özelliklerinden, cilt renklerinden yararlanılarak “zengî kırtışı ” veya “habeş kırtışı” tamlamalarıyla gecenin, karanlığın, dolayısıyla zamanın kavramsallaştırılmasında işletilir.⁵⁹¹ Renklerin kavramsallaştırılmasında yalnız etnik toplulukların ten renginden değil “kuğu” gibi hayvanların tüylerinin renginden yararlanılarak aydınlığın, gündüzün, dolayısıyla zamanın ve yaşlık, ihtiyarlık gibi durumların dile getirilmesinde kullanılır.⁵⁹² 2915. beyitte içkici başının “ürün bolsa kırtışı” yüz renginin beyaz olması aranan fiziksel özelliklerden biri olarak anılırken “yüz rengi” anlamında olduğu açıktır.⁵⁹³

meñiz

Eserde 30 kere geçen meñiz sözcüğünün geçtiği beyitlerde gökyüzünün benzinin aldığı renkler yoluyla zaman kavramsallaştırılmış⁵⁹⁴ veya mutluluk “meñiz kızart-”, “kızıl meñiz” biçimleriyle ve yaşlanmak, hastalanmak “sarığ meñiz” biçimindeki söz öbekleriyle dile getirilmiştir.⁵⁹⁵

⁵⁹⁰ 5669. ajun kırtışı boldı altun öñi/yaşık za'ferân kıldı yâkût öñi

6223. ajun kırtışı boldı altun öñi/yalın teg bolup dünyâ kızdı eñi

4891. usuz yattı saknu bir ança oduğ/kalık kırtışı tuttı kâfûr boğuğ

5012. yaşık yérke yansa yüzin kızlese/kömür kırtışı dünyâ yüzke basa

⁵⁹¹ d4961. kalık bütürü tuttı sewüglar kaşı/ajun boldı zengî habeş kırtışı

6213. kopup çıktı ilke yuwuldı yaşı/ajun meñzi boldı habeş kırtışı

3948. yüzin kızledi yérke rûmî kıztı/ajun kırtışı boldı zengî yüzi

⁵⁹² 1101. kayu başka kirse kuğu kırtışı/kuğu teg örün kılgı köñlin kişi

5449. toğardın yaşık baş kötürdi örü/kuğu kırtışı boldı dünyâ tolu

⁵⁹³ 2915. béli bolsa yılmık yana yarı kén/ürün bolsa kırtış kıztı kızgu eñ

⁵⁹⁴ 0096. bu türlüğ çeçek yerde munça beğiz/yazı tağ kır oprı yaşı kök meñiz

0097. kayusı yıdı birle tapnur tapuğ/kayu körk meñiz birle açtı kapuğ

0480. negü tır eşit emdi bilgi teñiz/sözin yañzatur körse kızgu meñiz

0629. ilig buştı artuğ kararttı meñiz/ayur ay iweklik kişike isiz

0733. tükel bolsa kör ay bu ağsa ediz/yana irlü türçir kiter körk meñiz

3720. bir ol bar séziksiz kalı kançasız/köñülde yırak tutgu okşağ meñiz

3836. yaşık yérke yandı yüzin kızledi/kalık meñzi kiş teg bolup örledi

3840. kopa keldi örlep sata kalkanı/ajun meñzi boldı örün erdini

4672. öküş yégli yalnuğ kör igçil bolur/sarığ meñzi kowdağ atı il bolur

5018. yanut bérđi ögdülmiş aydı kéçe/yaruk dünyâ meñzi tünorse çiçe

5110. neçe körklüg erse kağun taş yüzi/yıdı ya beğizi ya meñzi tözi

5679. butıqlandı yerde yokarı sata/kalık meñzi boldı yalın teg ota

6213. kopup çıktı ilke yuwuldı yaşı/ajun meñzi boldı habeş kırtışı

6215. yüzin kızledi yérke rûmî kıztı/ajun meñzi boldı bu zengî yüzi

6229. nelük al bođuduñ kıztı meñziñi/negü bérđi dünyâ saña öz öñi

⁵⁹⁵ 0892. bu begler isiz bolmağınça isiz/ol ilde sewinçin kızartmaz meñiz

1164. oğul kıztı sakınçı bu tüpsüz teñiz/oğul kıztı sarığ kıztı kızgu meñiz

2185. uğuşı öküş bolsa bilgi teñiz/kamuğ iş bütürse kızartsa meñiz

2384. yağı körse alp er kızartur meñiz/karıssa boğulur kıztı hem yağız

2630. kamuğ türlüğ erdem bu bilse tükel/bu erdem bile er meñiz kılsa al

4868. bu söz yağı aymış ay bilgi teñiz/munı işke tutsa kızartur meñiz

5199. negü tır eşitgil ay bilgi teñiz/bilig birle işlep kızartıl meñiz

yüz

Yüz sözcüğünün kullanım sıklığı 5 kere geçen yüzlüğ ve 1 kere geçen yüzüzlük sözcükleriyle birlikte toplam 242'dir. Sözcüğün temel anlamda kullanımı deyimleşmiş biçimindeki kullanımına göre azdır. Sözcüğün temel anlamda kullanımlarında hakanın yüzünden söz edilmiştir.⁵⁹⁶ Yüz bazı durumların gösterenidir. "körklüg yüz" yani güzel

-
6002. negü tér eşitgil ay bilgi teñiz/bu söz işke tutgıl kızartgıl meñiz
 2356. eñ aşnu yağıka kerek hile al/bu hile bile kıl yağı meñzi al
 3283. yaşık yandı yerke yaqurdi başın/yaruq dünyā meñzi kızardı ışın
 4295. kalı kolsa sen tutçı meñziñ kızıl/köni bol kutulduñ sen inçin tiril
 4485. ay körklüg koluğlı munı kılmağıl/kızıl meñziñi sen sarıg kılmağıl
 5686. tüşükreğ körür men seniñ köñlüñi/sarığrak körür men kızıl meñziñi
 6276. saqınçın kadaşı üçün kağgurup/sarıg kıldı meñzin özin sızgurup
 6529. temām erguvān teg kızıl meñzim erdi/bu kün za'ferān urğın eñde tarıttım
⁵⁹⁶ B.0047. bu yañlıg melikni buğunlar sewer/yüzini körey tēp adınlar iwer
 0082. iletü maña açtı dünyā sözün/ayur körmediñmü bu hağan yüzün
 0104. aqı şüretin kim köreyin tēse/kelip körsü hağan yüzini usa
 0105. cefāsız vefālīg tilese kutun/yüzi kör kılınçı vefā ol bütün
 0464. yüzi körklüg erdi körüp köz qamar/sözi yumşaq erdi tili tuz tamar
 0958. bu aytoldı aydı ay begler begi/kulı beg yüzün körse yitrür ögi

yüz estetik bir ögedir⁵⁹⁷ ve bundan dolayı sevicecek kişi yüzünden anlaşılır.⁵⁹⁸ Yüzün estetik bir öge oluşu ve közün bundan sevinmesi şu beyitte açıkça belirtilir:

2467. *ıdı edgü neñ bu kişi körki yüz/bu yüz körkiñe suw içer iki köz*

-
- ⁵⁹⁷ 0531. yüzi körki kılkı kılınçı özi/şamuğ yakşı kördi tili uz sözi
 0675. yüzüm körki körklüg ne kılkı silig /tilemiş tilekke yetürdüm elig
 1159. atı erdi ögdülmüş aşı arıg/yüzi körklüg erdi me kılkı arıg
 1209. usallık meni alktı öknür özüm/oğunğıl usal bolma körklüg yüzüm
 1481. bağırsaklık erdi meniñ bu sözüm/esen kal selāmet ay körklüg yüzüm
 1512. tü ni‘met bile bu igidmiş özüm/kirür bu kara yérke körklüg yüzüm
 1849. yüzi körki kılkı kılınçı ne ol/yaşı kırı boğ sın awınçı ne ol
 1851. yüzi körki körklüg ne yaşı kiçig/şamuğ edgülıkke anıñdın keçig
 1847. yana aydı ilig taķı bir sözüm/erür bu ayur men ay körklüg yüzüm
 2083. yüzi körki körklüg kerek beg yülüg/boğı ortu bolsa ne çawluğ külüg
 2208. yüzi körki körklüg kerek hem yülüg/kılınçı köni tegse halkka ülüg
 2213. kimiñ bolsa körklüg yüzi taş özi/taşı teg yime körklüg ol iç yüzi
 2215. kişi körkiñe iç kılkı iş ol/yüzi körki birle kılınçı tuş ol
 2458. yüzi körki körklüg kerek hem yülüg/toğan ersig ünlüg sözi belgüüg
 2459. sewitür yüzi körki körklüglüki/yaraşur kirip çıksa ersiglik
 2465. bu körklüg yüzüg körse köz suwlanur/köñül açlur anda bu cān yémelenür
 2486. yüzi körki boğ til uķuş ög bilig/kılınçı bularķa tükel teñ kerek
 2663. yüzi körki körklüg kerek hem boğı/yülüg bolsa boğ sın kişide keçi
 2843. közi tok kerek keğ yime köñli bay/arıglık kerek hem yüzi körki ay
 2854. yüzi körki körklüg kerek kılkı uz/yülüg bolsa boğluğ tili köñli tüz
 2914. yalıñ yüzlüğ oğlan tolun teg yüzi/boğı tal kara saç beğiz teg özi
 2920. ıdışçı arıg bolsa körklüg yüzi/anıñdın siñer içse içgü kozi
 2923. yüzi körki körklüg kerek kılkı uz/negü tutsa andın tamar barça tuz
 3201. bu yañlıg kılınçıñ eşitti özüm/sini ārzūladı ay körklüg yüzüm
 3306. yanut berdi ögdülmüş aydı özüm/seni ārzūladı ay körklüg yüzüm
 3274. taķı ma negü erdi erse sözüm/ķadaşıñ tegürgey tilin ay yüzüm
 4047. kılınçı arıg erse körklüg yüzi/ıdışçı kılur beg ay köñli yazı
 4315. muniñda adın ma taķı bar sözüm/anı ma ayu bér ay körklüg yüzüm
 4482. yüzi körki ķolma kılınç edgü ķol/kılınç edgü bolsa yarutğay seni
 4484. yüzi körki ķolma kılınç edgü ķol/kılınç edgü bolsa tükel bolga ol
 5335. muñar meñzetü keldi emdi sözüm/eşitgil munı sen ay körklüg yüzüm
 5615. büter men saña cın manur özüm/sözün örtme ménde ay körklüg yüzüm
 5700. bu keçmiş tiriglikke öknür özüm/neçe erki ķalmış künüm ay yüzüm
 5748. maña munda yigrek tédüki özüm/ayayın saña men ay körklüg yüzüm
 5776. muñar meñzetü keldi emdi sözüm/eşitgil munı sen ay körklüg yüzüm
 5110. neçe körklüg erse ķağun taş yüzi/yıdı ya beğizi ya meñzi tözi
 6530. yıparsıg kara başķa kāfūr eş öđüm/tolun teg tolu yüz ķayuka ilettem
 1098. yalıñ yüzlüğ erdim bütürdi saķal/ķara ķuzğun erdim ķuğu kıldı çal
 2914. yalıñ yüzlüğ oğlan tolun teg yüzi/boğı tal kara saç beğiz teg özi
⁵⁹⁸ 1896. yanut berdi ögdülmüş aydı bolur/sewüg yüzke baķsa sewerin bilür
 1899. sewüglar yüzinde bolur belgü neñ/közin közke tikse anı bilgü teñ
 1901. sewigli kişiniñ yüzi belgüüg/tili açsa ma‘nī sözi belgüüg
 3479. sewitmiş negü tér bu beytig okı/sewüglüg yüzi ol köñül tokluğu
 3480. köñül kimni sewse körür közde ol/közün ķanķa baķsa uçar yüzde ol

Yüzünü görmeyi istemek özlemin, ziyaret etme isteğinin⁵⁹⁹; yüzün şarapla yıkanması zamanenin bozukluğunun göstergesidir.⁶⁰⁰ Yaşılığın göstergesi hastalığın “yüzi yişin kıl-” yani yüzü çökertmesidir.⁶⁰¹ Yüz duyguların ifade aracıdır. Güler yüzlü, sevecen olmak “yüz yaruk tut-”⁶⁰², yüz açık tut-⁶⁰³, yüzün yarut-⁶⁰⁴ deyimleriyle ve “küler

⁵⁹⁹ 0540. séni bilsü ötrü yüzün körsünü/uçuz tutmasunu ağır tutsunu
 0581. bu aytoldı kirdi köründi söküp/açıldı ilig köñli ol yüz körüp
 1587. büte boldı ilig yüzün körmedim/ sakınç kağgu birle yorıp külmedim
 1887. adın il kişisi eşitti muni/yüzün körgüke arzıladı anı
 1893. sewitmiş yüzün körse közke tatıg/köñül arzusun bulsa özke tatıg
 2084. körtügli yüzün körse sewse körüp/ili buğnı baksa küwense turup
 2206. uwutsuz yüzi körse etsiz süñük/uwutsuz özi körse bütmez irük
 2522. ödi bolsa körkit meliklerke yüz/ayıttuğa sözle tilin sözke söz
 2924. qarın açmış erke yüzi körse aş/usup suwsamışka körüp kangusuz
 3325. tilek birle maña yarak yer yakın/kaçan körse yüzün bulur cân ilek
 3459. kim ilig yüzün körse kutluğ bolur/ikigün ajunda tükel kut bulur
 3465. köni beg yüzi körse kutluğ bolur/muyanka tegir hem yazukı yulur
 3910. özüñ taplamaduğ berü kelmekiñ/maña tuşmañıñ hem yüzüm körmekiñ
 4477. usa ew kıızı al elig tegmedük/seniñde adın er yüzün körmedük
 4921. tirendi unamaz berü kelgeli/ne eş tuş kadaşlar yüzün körgeli
 4937. bu ol kör bu künki tilekim meniñ/özüm bir yüzini köreyin anıñ
 4954. berü kelmese men barayın naru/yüzini köreyin yanayın berü
 5023. kadaşınıñ algıl maña kel turup/ziyaret kılayın yüzini körüp
 5977. seniñ bir yüzüñni köreyin téyü/saňa tegdi emgek okıdım berü
 6567. kamuğ arzū buldum kişi bulmadım men/kalı bulsa arzūm yüzine bakayı
 5916. atıñ edgü bolğay çawıkgay özüñ/ajun buğnı körmek tilegey yüzüñ
 6326. sen algıl bu rekve kadaşın özin/muniñ birle üşgür tilese yüzün
 6300. ayur ay kadaşım maña bak turup/ üdiklerim uçsun yüzüñni körüp
⁶⁰⁰ 6454. borun yüz yuğuçı namāz koğguçı/kör ersig atandı yoritur küçi
⁶⁰¹ 4675. boğuzuğ küdez tutçı ıgsız yorı/kılur ig kişiniñ yüzini yişin
⁶⁰² 0604. yaruk tutsa begler kişiye yüzi/yarur er közi hem yarayur sözi
 2476. yaruk tutsa yüz köz kişiye küle/kılınç edgü tutsa kişilik bile
 2576. tili birle yumşak süçig tutğu söz/köñül tutsa alçak yaruk tutsa yüz
 3284. koğı ıdtı kesme yaruk yüz tudı/sewüg zülfi toldı yokaru koğı
 4222. tuz etmek yétürgil kişiye küle /yüzüñni yaruk tut süçig söz bile
 4283. kişi tutçı ögmek tilese özüñ/kılınç edgü tutğıl yaruk tut yüzüñ
 5222. süçig sözle barça kiçike tilin/açuk tut yüzüñni yaruk tut alın
⁶⁰³ 0500. yime tuttı iş tuş yakın kıldı öz/uluğka kiçigke açuk tuttı yüz
 4418. bularka katılğıl qarılğıl özüñ/tilin yakşı sözle açuk tut yüzüñ
 4219. sewigli öküşrek tilese özüñ /tuz etmek yétürgil açuk tut yüzüñ
⁶⁰⁴ 0482. tiriglik kerek bir tuçı ıgsızın/tapınsa kıyıksız yarutsa yüzün
 0624. sewindi ilig kör yaruttı yüzün/anı kördi aytoldı yumdı közin
 4176. uluğla olarnı ağırla sözün /séni edgü tutğay yarutğay yüzün
 4054. negü edgü kolısa saňa bu özüñ/tapuğ kıl tapuğın yarutğay yüzüñ
 4605. kamuğ neñke öñdi törü bar sözi/törü tüz yorıtsa yarur er yüzi

yüz” ve “isig yüz” söz öbekleriyle dile getirilir.⁶⁰⁵ Mutlu olmak “yüzi kız-”⁶⁰⁶ deyimiyle; saygınlık, itibar ve şeref “yüz suwı”, “yüzi suwlan-” , “yüzi suwluğ”, “yüzi suwluğ tut-”⁶⁰⁷ ve “elig yüz ow-”⁶⁰⁸ deyimiyle; bekleneni gerçekleştirmek, takdir etmek, memnun olmak, yüzü ağarmak “yüz yaru-” deyimiyle⁶⁰⁹; huzur ve güven içinde olmak, işleri yolunda olmak “yüz kızıl kıl-” deyimiyle⁶¹⁰ belirtilmiştir. Bunların yanında korkmak “yüzi boz bol-” deyimiyle⁶¹¹, mahcup etmek “yüz al kıl-” deyimiyle⁶¹² hoşnutsuzluk ise “yüzün açıt-”⁶¹³ yani yüzünü buruşturmak ve “yüzde çığ bol-”⁶¹⁴ yüzünü ekşitmek deyimleriyle; suratını asmak, somurtmak “yüzün tög-”⁶¹⁵, “yüzün tünert-” ve “yüzün

⁶⁰⁵ 2072. küler yüz süçig söz silig öz kerek/kılınç bularka tükel tüz kerek
 2405. isig söz küler yüz bile bérgeü neñ/bu üç neñ kişike bolur edgü yañ
 2408. küler yüz isig söz üle neñ tawar/boş āzād kişiler bu üçke awar
 2478. köñül koğkı tutsa bulur kut erig/küler yüz isig sözke tirlür tirig
 2479. küler yüz isig sözke yalñuk isir/isinse bu yalñuk bolur kul esir
 3288. tuma torqu kalkan kötürdi uşun/yaruk yüz küler teg yarudı ajun
 3953. yaşıq koptı yerdin kötürdi başın/yaruk yüz küler teg yirişti tişin
 6095. küler yüz isig söz kılınç edgü tut/bolu bérge ödlekelü bérge kut
 6232. saña tögmedim men bu qaşım közüm/küler yüz tutar men sewinçlig özüm
 1854. isig yüzlüğ ol kör kamuğka sewüg/kişilerke andın asıglar ülüğ
⁶⁰⁶ 3845. yüzi kızdı oñdı yana külçirip/sakındı bir ança uzun kéc irip
⁶⁰⁷ 0275. tili birle yalñuk sözi sözlenür/sözi yakşı bolsa yüzi suwlanur
 0737. bayusa beğüse yağılsa çawı/kiter men anıñdın kiter yüz suwı
 2007. bayat kimke bérse uwut köz suwı/añar bérde devlet tükel yüz suwı
 2207. uwut birle yalñuk yüzi suwlanur/uwut bolsa ötrü közi suwlanur
 3078. yawuzka yüz ursa yüzi suwlanur/kiçigke köz açsa beğüklük bulur
 4289. otunka katılma ay aşı arıg/yüzünñ suwın iltge séndin arıg
 4297. yüzün tutçı suwluğ tutayın tése/tilin sözleme sözni yalğan usa
 4524. neçe kızgu eñlig yüzi suwluğ er/tişilerde ötrü özi boldı yér
 5516. olarda birisi tiler yüz suwı/añar yüz suwı kılgu kansa kıwı
 5518. tağı bir tiler neñ yime yüz suwı/hem at ton tiler kör yorisa sawı
 6040. neçe ağsa tüşte ağar kut kıwı/ağırlık bulur keğ bulur yüz suwı
 6108. iki neñ turur dünyā atı çawı/biri neñ tawar ol biri yüz suwı
⁶⁰⁸ 3755. ay ilig bu tört hācetim kıl revā/saña tapnayın men elig yüz owa
⁶⁰⁹ 3738. olarda biri bu tapuğ bilmez öz/barıp tapnumasa yarumağa yüz
 4001. törü hem toqu birle ögren tapuğ/tapuğ bildiñ erse yarudı yüzün
 4054. negü edgü kolsa saña bu özün/tapuğ kıl tapuğın yarutğay yüzün
 4605. kamuğ neñke oñdı törü bar sözi/törü tüz yoritsa yarur er yüzi
⁶¹⁰ 2483. bu erdem bilig kör kerek barça tüz/uluğ hācib ötrü kızıl kılsa yüz
⁶¹¹ 1996. iweklik belin ol kamuğka yawuz/kalı bolsa begke yüzi boldı boz
⁶¹² 3709. kesildi sözüm sen esen edgü kal/iligke bitig bér yüzüm kılma al
⁶¹³ 0770. iligke baqa kördi yaşru közin/qaşı közi tögmiş açıtmiş yüzün
⁶¹⁴ 2807. kalı bérse begler er atqa açığ/tegürse anı bolmasa yüzde çığ
⁶¹⁵ 0626. yana aytu kirdi ilig öz sözün/yanut bérde aytoldı tügdi yüzün
 0795. körüp buştum erse ilendi özün/serildim saña men tügüldi yüzün
 2077. tögük yüz irig söz küwez kür kılık/kişig yirgürür köndrü bilmez yorık
 2577. tögük yüz açığ söz kişig tumltur/tiriglikte kitmez köñülde yatur
 4204. kalı teñrilik eş tutunsa özün /yükin yüd açığ kılma tögme yüzün
 4209. adaş köñli bilmek tilese özün /buşurğıl sözün sen yime tög yüzün
 5064. ilig elgi barça buğunka uzun/negü kolsa kılğay tügülse yüzün
 5860. neçeme méni edgü tutsa özün/yoñağçı yoñasa tügülgey yüzün

karart-” deyimleriyle⁶¹⁶; ilgiyi kesmek “yüz ewür-”⁶¹⁷ ve “yüz yañıl-”⁶¹⁸ deyimleriyle; ayrıcalık tanımak, yüz vermek “yüz kıl-” deyimleriyle⁶¹⁹; yönelmek, teveccüh etmek “yüz ur-” deyimleriyle⁶²⁰; açığa kavuşturmak “yüzün aç-” deyimleriyle⁶²¹ ifade edilir. Belli karakter

⁶¹⁶ 0639. bar erse yazuqum kına erk saña /yoq erse yüzüñni qarartma maña
5670. kalık tügdi qaşın tünertti yüzün/tutup badı barça kişiler közin

⁶¹⁷ 0403. ara körse ewrer yana terk yüzün/awağlar neçe tutsa bérmez özin

0628. sewe baqtı ilig awıttı özin/bu aytoldı terkin ewürdi yüzün

0649. keçürdüm yana sözledim söz saña /nelük yüz ewürdüñ ayu bér maña

0718. ara körmedük teg yüz ewrer özüñ/ağınsıg bolur barça kılkıñ sözün

0757. bu ni‘met ıdısi unıtur özin/munıñ şükri kılsa ewürmez yüzün

1073. küwençlik tiriglik kötürdi özin/yayıg dünyā méndin ewürdi yüzün

1184. eşitti oğul kör atası sözün/til açtı atağa ewürdi yüzün

2373. kiçig kur yégitler bolur keğ yiti/kalı yüz ewürse uğıtur otı

3148. velikin ewürdi bu dünyāda yüz/turup tağka kirdi köñül kıldı tüz

3203. yakın ka kadaştın yitürmiş sen öz/uluş kend buğundın ewürmiş sen yüz

3205. negü kıldı erdi kadaşlar saña/nelük yüz ewürdüñ aça ay maña

3367. yanut bérdi ögdülmiş aydı sözüg/eşittim eşit sen ewürme yüzün

3444. er ol er bolur kör miñ arzū bulup/añar yüz ewürse eren teg bolup

4216. kalı bulmasa ol ewürgey yüzün /toğup körmedük teg yıratğay özin

4364. otaçı unamaz mu‘azzim sözün/mu‘azzim otaçıka ewrer yüzün

LXVII odğurmış ögdülmişke dünyānın yüz ewrüp barıña tapı bolmağın ayur

5089. uluğluk bu beglik yüz ewrür saña/meger edğülük yüz ewürmez toña

5232. bezenip kör itnip köñülüg alır/köñül bérdin erse yüz ewrer barır

5783. yararmu saña emdi yandru turup/özüñ yüz ewürse yağı teg bolup

5870. ağır bolğa köñlün töñülgey özüñ/yawa bolğa tapğum ewürgey yüzün

5925. yayıg dünyā séndin ewürse yüzi/kerek bolğu edğü turur ay qozı

6147. muñar meñzer emdi eşit bu sözüg/köñülke alıngıl ewürme yüzüg

6230. tağı kut ewürmedi séndin yüzün/yayıg dünyā devlet yaratur közin

6247. kayu kul kamuğdın ewürse yüzi/yaratmış idike sığınsa özi

6474. biliglig köni sözleyümez sözün/tişide uwut kitti örtmez yüzün

⁶¹⁸ 4091. tapuğka tayanma kötürme köñül/saña tügge begler yañılsa yüzün

⁶¹⁹ 1200. ölüm yüz kılar erdi erse körüp/ağır sawçılar kalğay erdi turup

4841. tokun ma keçer hem açın ma keçer/ne begke kılar yüz ne bay kul seçer

⁶²⁰ 0135. sewüg yüz urundı béşinçi sewit/sewe baqtı erse sen özni awıt

0475. öziñe kerekin itindi itig/iligke yüz urdı bu bilge tetig

0476. yana aydı mundın barur men turup/ilig tapğıña bu özüm yüz urup

0578. hācib kirdi ilig tapa yüz urup/iligke ötündi adağın turup

0599. tapınmak üçün keldim ewdin turup/uzun yol yorıdım saña yüz urup

0717. anada atada bağırsak bolup/ayada tutar sen küler yüz urup

0719. térer sen yumıtsa saçar sen kamuğ/oğır sen yüz ursa yapar sen kapuğ

0736. neçe yunçig özke yüz ursa özüm/baru körki artar keser men sözüm

0951. sözün kesti aytoldı çıktı turup/ewiñe yüz urdı sewinçlig bolup

1632. küle baksa begler kişike turup/aña yıglu tirlür er at yüz urup

1707. kamuğka yaraşur bu kut ursa yüz/uquşluğka artuğ yaraşur keğ uz

2309. kerek sü başıña bu bir kaç kılık/yağıka yüz ursa bu tüzse yorık

2331. yüz ursa yağıka bu sü başcısı/oğuğ turğu tün kün kiterse usı

2391. muñuksa yağı yüz ölümke urur/ölümke yüz ursa kim utru turur

3282. atın mindi ewke yüz urdı turup/kelip tüşti kirdi yağa kur yörüp

4881. sözün kesti koptı adağın örü/esenleştı ewke yüz urdı körü

5189. anı kıl tutaşı tirilgü orun/bu ağun neñin qođ añar yüz urun

5681. yana turdı yundı namāzın kılıp/atın mindi tağka yüz urdı yélip

6197. sıgtı birle çıktı kör andın turup/atın mindi keldi yüz ewke urup

6420. yer öptı turup çıktı kesti sözün/atın mindi urdı ewiñe yüzün

⁶²¹ 1007. muñar meñzetü aydı şā‘ir sözün/tilin söz bile tüzdi açtı yüzün

3839. toğardın butıqlandı ot teg yalın/yarudı yañı yüz açar teg kelin

ve ahlakî durumları ifade etmek için de yüz sözcüğünden yararlanılarak iki yüzlüğ⁶²² ve yüzüz⁶²³ söz ve söz öbekleri kullanılmıştır. Karşı karşıya gelmek, huzurunda olmak, yüz yüze gelmek ise “yüz utru tur-”⁶²⁴ biçiminde dile getirilmiştir.⁶²⁵

Yüze tükürmek “yüzünke sud-” ve yüzüne sövmek “yüzünke söküş” olumsuz davranış biçimi olarak anılır.⁶²⁶ Tükürmek ve sövmek için kullanılan yerin yüz olması onun iletişimde etkin olması ile ilişkilidir. Bu bakımdan duruma aldırmayan kişilerin iletişime devam etmesi onun arsız, yüzüz olduğunu gösterir. Toplumsal değer bakımından yüz “dürüstlük” ile ilişkilendirilmiştir ve bunda yüzün konum ve işlevi etkili olmuştur.⁶²⁷

Dinî bir kavram olarak peygamberin, sahâbelerin ve onların eşlerinin yüzlerini göstermesi için Tanrı’ya dua edilir.⁶²⁸ Bunun yanında “şeriat yüzi” tamlaması ile yan anlamda kullanılmıştır.⁶²⁹ Dünya, yeryüzü ve güneş kıza benzetilerek yüzün kizleylemiyle karanlık ve gece⁶³⁰; yüzünün aldığı renklerle zaman kavramsallaştırılmıştır.⁶³¹

⁶²² 1298. iki yüzlüg erke sözüg sözleme/yağılğay sözüg sır açılğay yime

4272. birisi ozunçı yoñağ kılğuçı /biri iki yüzlüg kişi umduçı

⁶²³ 0816. bu kaşım tügüki bu körksüzlüküm/kücemçi kelirke bu yüzüzlüküm

⁶²⁴ 1417. yüz utru turur bu uzun yol sefer/ukušluğ bu yolka azuk keđ iter

2464. yüz utru bolur tutçı hâcib özi/körür közke körklüg kerek ol yüzi

2996. yıl ay kün tükese asıg yumdarur/yüz utru ulaşur öz asğı alur

4051. yüz utru turur bolsa begke özüñ/ıdı korğu turğıl küdezgıl közüñ

4799. yüz utru kitergü bu dünyâ salıp/anın bolsa ‘uqbî bulunğay alıp

6033. şatu kördüm elig anıñ bağnası/yüz utru uruğluğ ediz hem yası

⁶²⁵ utru sözcüğü ut-ur-u>utru “-a doğru, karşı” anlamında bir sözcük olup çeşitli eylemlerle kullanılır. Bakınız: Münir Erten, “Kutadgu Bilig ve Diğer Orta Türkçe Metinlerde Utru Kelimesinin Kullanımları Üzerine”, *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri, Kutadgu Bilig Bildirileri*, Ankara 2009, s. 229-235.

⁶²⁶ 1338. bu bordın kıpar miñ yazukka yürek/zinâdın kaçar kut yüzünke sudar

4104. kirü tur téseler ağırlık öküş/çıka tur tése kör yüzünke söküş

⁶²⁷ Hüseyin Öztürk, “Deyimler Bağlamında Bazı Organ Adlarının Toplum Değerleriyle İlişkisi”, *Turkish Studies*, Volume 8/9, 2013, s. 2142.

⁶²⁸ 0032. uluğ künde körkit olarnıñ yüzün/elig tuttaçı kılğıl edğü sözin

0048. kıyâmette körkit tolun teg yüzün/elig tuttaçı kıl ilâhî özin

6604. ilâhî rûzî kıl sewüg sawçı yüzün/yime dört eşiniñ yüzini köreyi

⁶²⁹ 0054. bu erdi basutçı köni dînka kök/şerî’at yüzündin kiterdi eşük

⁶³⁰ 0665. yana sözlediñ sen yime sözledim /sewe baqtıñ erse yüzüm kizledim

3948. yüzün kizledi yérke rûmî kıızı/ajun kırtışı boldı zengî yüzi

5012. yaşık yérke yansa yüzün kizlese/kömür kırtışı dünyâ yüzke basa

3836. yaşık yérke yandı yüzün kizledi/çalık meñzi kiş teg bolup örledi

5028. yaşık yérke éndi yüzün kizledi/kararıp tuman tozdı dünyâ tudı

6211. yaşık yérke éndi yüzün kizledi/çalık karşı keldi izin izledi

6215. yüzün kizledi yérke rûmî kıızı/ajun meñzi boldı bu zengî yüzi

6301. küsep keldim erdi séni körgeli/nelük kizlediñ yüz maña kelgeli

6308. kapuğ beklemiş sen yime yol kesip/yüzün kizlemiş sen tilin söz basıp

⁶³¹ 0068. yağız yér yaşıl torğu yüzke badı/hıtay arkışı yağtı tawğaç edı

0080. çalık kaşı tügdi közi yaş saçar/çéçek yazdı yüz kör küler katğurar

3286. belinlep oğundı kötürdi başın/kara zengî kılmış yüzün ışın

3837. ajun türtti yüzke kömür teg boğuğ/körür köz yumuldu uğıdı oğuğ

4884. yaşık badı yüzke kara yüz bağı/ajun toldı bütrü kara yér toğı

4885. küjek yazdı rûmî kıızı örtti yüz/kara saç boğuğı ajun toldı tüz

4886. tükel zengî yüzi urundı çalık/uçar tındı koğtı yoriğlı yoriğ

4959. kıızıl yüz öñi oñdı boldı sarığ/ajun boldı altun öñgi teg arığ

Yüz ile ilgili kurulan deyimler ve kullanımlar sözcüğün psikolojik bir durum, davranış biçimi, yaşlılık veya değişim, renk, yön, nitelik, karakter ifade ettiğini göstermektedir. Bu bakımdan Kutadgu Bilig ile Dîvânu Lugâtî't-Türk'te yüzün kullanımı benzerdir.⁶³²

Güneş'in Emmanuel Levinas'ın toplumsal hayatta etiğin ortaya çıkmasında "yüz"e verdiği önemden yola çıkarak Yusuf Has Hâcib'in eserinde yüz ve etik ilişkisini incelediği çalışmasının hareket noktası şu beyittir:

0274. *uğuş körki til ol bu til körki söz/kişi körki yüz ol bu yüz körki köz*

"Akıl süsü dil, dil sözü söz; insanın süsü yüz, yüzün süsü gözdür" yargısında akıl-dil ve yüz arasında etik bir ilişki olduğunu belirten Güneş' göre burada aklın dil ve söz üzerinde egemenlik kurması ve doğru söyleyenlerin yüzüne bu durumun yansıması insanın iç dünyasının dışa vurumudur. Bu anlamda "*Yüz ahlakî aynadır.*" ve "*Kutadgu Bilig'de sunulan ahlak ilkesi, aklın temelde olduğu söz ve yüz ile tamamlanmış bir kanundur. Akıl, özü sözü bir olmayı ve bunun yüzde yansıtılmasını salık verir. Çünkü Levinas'ın dediği gibi yüz, insanın en çıplak yeri ve hiçbir şekilde saklayamayacağıdır. Her şey ortadadır, yüz kendisinden kaçılmayandır ve bizzat "kendisiyle" ve "öteki"yle yüzleştirendir.*"⁶³³

şûret

Arapça sûret dışarıdan görünüş, şekil, kılık; haricî gösteriş, dahilî ve samimi olmayan, hal harici; yüz, çehre, vech, rûy; vech, tarz, üslûb, tavır, gidiş, reviş; nüsha, mesel, ayn demektir.⁶³⁴ Sözcüğün geçtiği beyitlerde hakanın yüzünü, sûretini görmekten söz edilmiş ve her şekil ve sûretin yani yüzün Tanrı'nın varlığına tanık olduğu

4960. yaşık turttı yüzke sarığ za'ferân/özin kıldı mînâ öñi teg cihân
4966. kalık yırttı keçmiş kara köñlekin/açıldı yaruğ yüz kötürdi egin
4967. küle baqtı örlep talu kız yüzi/yarudı bu dünyâ iri hem kuzı
4968. toğa keldi örlep çıkardı yüzün/yaruğ kıldı dünyâ kolın hem özin
4987. barıp tuş añar sen ya kelsün saña/yüzüñ körsüni bir ay köñli kéñe
5003. yaruğ dünyâ yüzke eşünse eşük/men ötrü barayın ay eski tüşük
5029. ajun tul tonın keçti qaşın tügüp/kalık yek yüzi teg qarardı oñup
5451. ferişte yüzi teg yarudı ajun/kalık boldı kâfûr saçar teg yüzün
5824. koğı ıdtı kesme yaruğ yüz tudı/kalık tul tonı keçti bēlin badı
5828. yaşık baş kötürdi yüz açtı yañı/ajun bütürü tuttı örüñ kuş öñi
6221. erentir başı éndi yérke yağuk/yaşık baş kötürdi yüz açtı yaruğ

⁶³² Asu Ersoy, "Kaşgarlı Mahmud'un Dîvânu Lugâtî't-Türk Adlı Eserinde Yüzün Kullanımı", *Turkish Studies*, Volume: 11/15, 2016, s. 186.

⁶³³ Cevriye Demir Güneş, "Kutadgu Bilig'de Yüz ve Etik İlişkisi", *Türk Yurdu*, Yıl:98, S:265, 2009, s. 60.

⁶³⁴ Şemsettin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 2004, s. 848.

belirtilmiştir.⁶³⁵ Diğer beyitlerde ise dış görünüş, tavır anlamında “ukuş sûreti” biçiminde geçer.⁶³⁶

likâ

Arapça likâ mülâkât, buluşma, kavuşma, rast gelme; çehre, sîmâ, vech; likâullah ise kıyamet günü demektir.⁶³⁷ Sözcüğün geçtiği beyitlerde⁶³⁸ Tanrı’nın dîdârını, yüzünü kıyamet gününde göstermesi için dua edilir. Müslümanlar için en büyük istek ahirette Allah’ın cemâlini, yüzünü görmektir. Kur’ân-ı Kerim’in Bakara Sûresi 115. âyetinde doğunun da batının da Tanrı’nın yönetiminde olduğu, yüz nereye çevrilirse o yönde Tanrı’nın yüzünün görüleceği belirtilir. Bu âyetteki “vechullah” ibâresi cemâl, dîdâr, yüz gibi sözcüklerle karşılanarak Dîvân ve tasavvuf şiirinde, özellikle de Alevî-Bektaşî edebiyatında işlenmiştir. Kutadgu Bilig bu konuda Türkçedeki ilk örneği içermektedir.

til

Kutadgu Bilig’de 360 kere geçen dil sözcüğü temel anlamı yani ağızdaki organ olarak aşağıdaki beyitte kullanılmıştır:

4643. öz inçlik tilese ereji uzun/til atlıg etig yé tiril ay tüzün

Sözcüğün lisan anlamında kullanımı da çeşitli beyitlerde geçer.⁶³⁹ Bunun yanında deyimler oluşturarak belli tutumları sunmak için kullanılır. Bunlar arasında pervasızlaşmak, dili uzamak anlamında “til bedükle-”⁶⁴⁰; ağzını açmak, konuşmaya

⁶³⁵ 0020. ay sırka yakın ay köñülke ediz/tanuk ol saña barça şüret beðiz

0104. aķı şüretin kim köreyin tése/kelip körsü ĥakan yüzini usa

⁶³⁶ 1848. maña ayğıl emdi uķuş şüreti/negü teg bolur ol yörügi atı

XXVII öğdülmiş iligke uķuş şüretin ayur

⁶³⁷ Şemsettin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 2004, s. 1234.

⁶³⁸ B.0077. ilâhî sen ök sen tözü yarlıķa/rüzî kıl kamuğ mü’minlarka likâ

0397. kamuğ mü’minig sen tözü yarlıķa/yarınkı beķâdın bu kün kıl likâ

⁶³⁹ A.0014. türkistân illerinde buğra ĥan tilinçe türk luğatinçe bu kitâbnı

B.0023. bu buğra ĥan vakıtı içre anı/yême ĥan tilinçe bu aymış munı

B.0031. ne türlüg bu sözler öñin tildeki/kigürmiş muñar kör kamuğ ildeki

B.0033. ay ol bu kitâbķa kabûl bolduķı/bu türkler tilinde ‘aceb kördüki

B.0057. bu teñi turuğlağ kuz ordu ili/tüp aşlı nesebdin yorımış tili

B.0073. ‘arabķa tejikķe kitâblar öküş/biziñ tilimizçe bu yumğı uķuş

5809. idi yakşı aymış bu tazı tili/ķişi aşlı bilgüke açmış yolu

⁶⁴⁰ 0672. maña ayğıl emdi ne ol erdemiñ /beðük sözledi söz bu öktem tiliñ

1533. idi kısğa özlüg bu yalnuk özi/saķınçı uzun hem beðük til sözi

başlamak, dili çözülmek anlamında “tili yazıl-”⁶⁴¹ ve “tilig aç-”⁶⁴² ve “tili tepre-”⁶⁴³; dilinden düşürmemek “tilde yorit-”⁶⁴⁴; şakalaşmak anlamında “tilin oyna-”⁶⁴⁵; dilini tutmak, konuşmamak anlamında “tilig beküt-”⁶⁴⁶; diline hakim olmak anlamında “tilke erklig” ve “berklig tili”⁶⁴⁷; kötü söz söylemek “til uzat-”⁶⁴⁸; dedikodu anlamında “aybet

⁶⁴¹ 0791. bu yañlıg körüp bu özüm eymenip/ötüg ötnümez men tilimni yazıp

2515. kara ilke yazsa kırıtur başın/tili sözde yazsa uşatur tişin

⁶⁴² 0342. yana bir tili il buşı öwkelig/ultur kişig sökse açsa tilig

0584. amulluk bile açtı aytoldı til/siliglik bile öz sözün aydı bil

0623. ayıttı ilig tegme türlü bilig/yanut bérđi aytoldı açtı tilig

0963. taķı télwe munduz kişi bu bilin/ayıtmadı beglerke açsa tilin

1110. du‘ā kıldı ilig kör açtı tilig/şıfā kıldı rabdın kötürdi elig

1184. eşitti oğul kör atası sözün/til açtı ataķa ewürdi yüzün

1590. ilig tegme türlü ayıttı bilig/ötündi bu ögdülmiş açtı tilig

1817. yanut bérđi ögdülmiş açtı tilin/ayur men urayın bu sözke ulın

1901. sewigli kişiniñ yüzü belgölüg/tili açsa ma‘nī sözi belgölüg

2435. yanut bérđi ögdülmiş açtı tilin/ayur inç tirilsü ilig miñ yılın

2636. kamuğ til bilir erse açsa tilig/kamuğ hatnı bilse bitise elig

3403. yanut bérđi ögdülmiş açtı tilin/ayur söz eşitgil köñülke alın

3412. yağar erdemin barça halkķa ayur/münin körse kizler til açmaz tuyur

3971. yanut bérđi ögdülmiş açtı tilin/ayur ay ķadaşım eşit söz bilin

5684. turup kirdiler ewke alşıp elig/ķadaşı ayıttı kör açtı tilig

5687. negü kađǵu tegdi ne erki hālñ/maña sözlegil söz sen açǵıl tiliñ

6032. yanut bérđi odǵurmiş açtı tilin/ayur sözleyin men köñülke alın

⁶⁴³ 0774. bir ança turup baş kötürdi ilig/bu ay toldıķa aydı tepret tilig

1026. köni sözler erse tiliñ tepresü/sözüg egri erse özün kizlesü

1519. közin kökke tiktı kötürdi elig/şehadet bile kesti teprer tilig

3477. tili teprese sözde atñ çıkar/séni körgüke ol köz açtı baķar

3767. ötügçi kereksiz muñađsa özüm/tilim tepremedin eşitür sözüm

⁶⁴⁴ 4340. için irtemegil ya kılķın tözin/meger tilde teñsiz yoritisa sözün

5073. uluğluk yemesün ol elgi uzun/yanar erse tilde yoritmiş sözün

5192. qalın halk öze kıldı elgiñ uzun/tilek arzū bérđi yorıķ til sözün

5468. yarağsız yoritma tiliñde yawuz/bayat taplamağay ay bilgi ögüz

5985. nelük tilde körksüz yoritur sen söz/ölürün ne bildiñ ayā köñli tüz

6423. köñül til köni tuttı tüzdi yorıķ/kamuğ egriler köndi itti kılıķ

4011. anm ötrü begler uzattı elig/uķuş utru tuttı yorıttı tilig

3478. kimi sewse ermiş köñül arzūlap/tilin sözde atı yorır söz ulap

3425. er ol er turur kör kişiler ara/yorıp til küdezse bu balsa töre

3428. köñülde kiterse kör öç keklerin/tilinde yoritisa köñülde barın

3377. qalı eđǵı bolsa oğul kıız silig/anı teg bolur kim yorıttıñ tilig

3017. buğun erki boldı meniñ bu özüm/uzun boldı elgim yorıķ til sözüm

3100. buğun tillerinde negü söz yorır/söküşmü telimrek ya ögdi kelir

1314. tiliñde yorımasu begler sözi/meger eđǵülükte adın ay kozi

1082. nelük tilde körksüz yorır bu sözüg/nelük köñlüñi artatur sen özün

0530. körüp sewdi hācib bu ay toldını/tilinde yorıttı kamuğ ögdini

0387. köñül bérđi köz hem uķuş ög bilig/aça bérđi sözüm yorıttı tilig

0149. köñül bérđi hem me yorıttı tilig/uwut bérđi kılķ hem kılınçı silig

0238. iki türlü at ol bu tilde yorır/bir eđǵı bir isiz ajunda qalır

1846. yorı yılķı bolma bilig uķuş/bilig birle sözle yorıķ tut tilig

⁶⁴⁵ 4184. basıtma qatıǵlan kiçigke özün /tilin oynamağıl tıda tut sözün

0709. oyunķa qatılmasa elgin tilin /köñilik öze tutsa kılķı yañın

⁶⁴⁶ 0956. bu aytoldı oldurdı akru silig/közin yerke tiktı bekütti tilig

4333. negü tér eşitgil özin tutmış er/tilin bek tutuğlı bilig bilmiş er

⁶⁴⁷ 0994. biliglig boğuz tilke erklig kerek/boğuz til küdezgen biliglig kerek

0971. biligsiz tili tutçı berklig kerek/biliglig kişi tilke erklig kerek

0970. aǵın kendü berklig tili sözlemez/biligsiz tili ol sözün kizlemez

⁶⁴⁸ 5708. elig til uzattım kişike telim/anıñ ‘uzrı kılsu bu kün bu tilim

tili”⁶⁴⁹; özü sözü bir, doğru anlamında “tili köñli tüz”, “tili köñli bir”, “tili köñli köni tut-”⁶⁵⁰ ve “tili çın”⁶⁵¹; ağzından bal damlamak anlamında “tili tuz tam-”⁶⁵²; tatlı dilli olmak anlamında “tili seçig tut-”⁶⁵³; yumşak dilli olmak anlamında “tili oñay”, “tili yumşak”, “tili isig”⁶⁵⁴; alçak gönüllü ve az konuşmak, tevâzu içinde olmak “köñül til kiçig tut-”⁶⁵⁵

5758. elig bulmaduk bulsa ilke elig/uzatur buğunka elig hem tilig
6538. sere söktüm emdi neçe yalñuğu men/yazuksuzka yarlıg elig til uzattım
⁶⁴⁹ 3348. kişide öñin boldum erse kalı/kuruğ sözlemez men ne ‘aybet tili
⁶⁵⁰ 0051. ‘atık erdi aşnu kamuğda oza/bayatka bütügli köñül til tüze
0053. basa färük erdi kişi ödrümi/tili köñli bir teg buğun ködrümi
0515. idi yaqşı aymış tili köñli tüz/körü barsa yetrü köni ök bu söz
0424. bağırsak bütün çın kılınçı köni/tili köñli tüz bolsa bilse munı
2854. yüzi körki körklüg kerek kılkı uz/yülüğ bolsa boğluğ tili köñli tüz
3447. kalı üstese elgi arzū öze/özini tutunsa köñül til tüze
3993. kalı mundağ erse kim aydım bu söz/tilin kön sözüm tut ayā köñli tüz
5509. negü tér eşitgil köni köñli tüz/köñül til kılınçı kamuğ kılkı uz
6089. bağırsak bulun barça tınlıg öze/tapuğ kıl bayatka köñül til tüze
2235. tili köñli bir hem kılınçı köni/uwutluğ bağırsak buğunda çını
1278. köñül til köni tut bayatka tapın/usanma yarınlık işiñni itin
1743. köñül til köni tut ay bilge büğü/saňa eksümegey öđinde yégü
1748. tağı bir ajunuğ tutayın tēse/könilik bile tut köñül til özüñ
1963. buğunka begi artuk ödrüm kerek/köñül til köni kılkı ködrüm kerek
2158. köñül til köni tut bayatka sığın/idi yarlıgın sen ağır tut tapın
2759. köñül til köni tut kılınçıñ bütün/saňa kelge devlet bu dünyā bütün
2792. köñül til köni tutsa kılkı bütün/añar tegmese ot yalını tütün
3504. köñül til köni tut kılınçıñ bütün/kayuda tilese tirilgil kutun
3900. bir ök bil tilin ög bütügil köñül/tapuğ kıl köñül til köni tut amul
4000. bu beglerke tapmak tilese özüñ/köñül til köni tut küdezgil sözüñ
4052. kılınç it yorık tüz özüñni küdez/köñül til köni tut kısurgil sözüñ
4288. kılınç edğü bolsa köñül til köni/tüpi aşıña bu tanuk ol anuk
5210. köñül til köni tut kör erdem uluğ/özüñni unıtma yañılma yoluğ
5223. buğunda talu sen talu tut kılık/köñül til köni tut köni tut yorık
5880. kişilik saňa bérđi erklig bayat/köñül til kılık hem köni boldı at
0862. ilig aydı körgil köni er özi/tili köñli birle biriker sözi
0921. ne edğü söz aymış köni er tili/köni er tili urdı sözke ulı
⁶⁵¹ 0407. kılınçı köni erdi kılkı oñay/tili çın bütün hem közi köñli bay
2010. tili çın kerek bolsa köñli köni/buğunka asıg kılsa toğsa küni
3818. yalawaçka bolmaz ölüm ya kıyın/eşitmiş sözün çın tegürse tilin
⁶⁵² 0464. yüzi körklüg erdi körüp köz kamar/sözi yumşak erdi tili tuz tamar
⁶⁵³ 0547. yorık bolsa kimiñ buğunka sözi/süçig tutğu til söz me koğkı özi
1696. köñül koğkı tuttı tilin söz süçig/buğunuğ isitti taşıg hem içig
2070. tilin sözlese söz şekerde süçig/boyun bérđi beg kul uluğ ya kiçig
4307. negü teg kılınsa sen andağ kılın/süçig sözlese söz süçig bol tilin
5222. süçig sözle barça kiçike tilin/açuk tut yüzüñni yaruk tut alın
⁶⁵⁴ 2012. köñül til oñay bolmasa kör kılık/ol ildin kaçar kutka tapulmaz yorık
0703. meni bulğuçı kılkı alçak kerek/köñül koğkı til sözde yumşak kerek
2229. kerek köñli koğkı ma yumşak tili/bu ol kör kişike sewitür yolu
2475. köñül koğkı bolsa kamuğka kiçig/tili bolsa yumşak şekerde süçig
2576. tili birle yumşak süçig tutğu söz/köñül tutsa alçak yaruk tutsa yüz
3184. kalı beg tili yumşak erse süçig/anı sewdi buğını uluğ tut kiçig
4331. tilin sözle yumşak negü kolsa bér/bérigil alır kör anıñ asğı yer
6484. köñüller katıg boldı til yumşadı/könilik özi bardı kaldı yıdı
0522. körü aldı hācib orun bérđi tör/isig sözledi söz tilin yaqşı kör
3183. isig sözlese kulka begler tilin/unıtma anı kul tirilse yılın
⁶⁵⁵ 1282. yorık köni tut yañılma özüñ/köñül til kiçig tut beğütme sözüğ
1695. köñül til kiçig tuttı kılkı oñay/yaraştı kamuğ birle keçti kün ay
2477. negü tér eşitgil kişi alçağı/köñül til kiçig tut ay er kıwçağı

buna karşın büyük söylememek “tilin irig sözleme-”⁶⁵⁶; gereksiz konuşmamak “tili küdez-”⁶⁵⁷; kıvrak dilli, sözde usta anlamında “tili uz”⁶⁵⁸ biçimleri kullanılır. Bunların dışında kalan beyitlerde til ile birlikte söz, sözle- ay-, té- gibi sözcüler kullanılır. Bireysel dil kullanımı ise şa’ir tili, biliglig tili, uwutsuz tili, budun tili, ra’iyyet tili, gibi kullanımlar görülmektedir. Bu türden “kızıl til” tamlaması da çeşitli beyitlerde anılır.⁶⁵⁹ Kazak Türkçesinde ve Tatarcada “kızıl til” tamlamasının söz ustası, iyi konuşmacı, dili çabuk, hatip, konuşması güzel anlamına geldiğini belirten Aslan’a göre Kutadgu Bilig’de “kızıl til” söz öbeği keskin, sivri, ileri geri, çok ve boş konuşan demektir ve mecazî bir kullanımdır.⁶⁶⁰

“Aklın süsü dil, dilin süsü söz; kişi süsü yüz, yüzün süsü gözdür”⁶⁶¹ biçiminde dile getirilen 274. beyitte akıl-kişi, dil-yüz, söz-göz biçiminde denklik kurularak akıl-dil-söz ve kişi-yüz-göz sıralamasıyla parça-bütün ilişkisine yer verilmiştir. Bu bağlamda söz de önemli bir yer tutar. İnsan dili ile değer kazanır, kut bulur; sözü iyi olursa şeref kazanır.⁶⁶² İnsanın söz ile değer kazanmasının nedeni akıl-dil-söz ilişkisinde kendini göstermektedir. Çünkü söz doğrudan aklın bir ürünüdür. Dolayısıyla “insan sözü ile değer kazandı” demek “insan akli ile değer kazandı” demekle eşdeğerdir.

kıl-tü

Kutadgu Bilig’de kıl incecik, ipince anlamında “kılda yinçge” deyimi yer alır. Hâtır yolu ile ibadet yolu “kılda yinçke yol” olarak tanımlanır.⁶⁶³ Bunun yanında boynu

4039. tapuğka irig bolsa erte turup/köñül til kiçig tutsa koğkı bolup

4534. kılı bolsa sen beg buğunka uluğ/köñül til kiçig tut özüñke yuluğ

5251. ayā beg boluğlı buğunka uluğ/köñül til kiçig tut özüñke yuluğ

⁶⁵⁶ 3430. irig sözlemegil kişike tilin/irig sözke ağırr köñül kéc yılın

1415. irig sözlemegil kişike tilin/irig til ot ol kör küyer teg yalın

⁶⁵⁷ 0176. tilig keğ küdezgil küdezildi baş/sözünü kısırgıl uzatıldı yaş

0167. sözünü küdezigil başın barmasun/tiliñni küdezigil tişin sınmasun

0967. başını tilese tiliñni küdez/tiliñ tegme künde başını yanur

1312. tiliñni küdezigil közüñni küdez/boğuzuñ küdezigil halāl yégil az

4332. öküş sözleme söz serin til küdez/öküş sözlemiş söz suwı kaldı az

4344. usa ‘ilmi öğren biligleri bil/neñin edgülik kıl küdez bekrü til

0168. biliglig bilig bérđi tilke bışığ/ayā til idisi küdezigil başığ

⁶⁵⁸ 0531. yüzi körki kılkı kılınçı özi/kamuğ yaqşı kördi tili uz sözi

2660. tili uz kerek hem köñüllüğ kerek/sözi uz kerek hem keğ öglüğ kerek

2661. siñimlig bolur ol tili uz kişi/sözi uz yorısa yarar er işi

⁶⁵⁹ 2692. kızıl til kara başka yawlağ yağı/bu yawlağ yağığ bekle inçin salın

0966. kara baş yağısı kızıl til turur/neçe baş yéđi bu tağı ma yéyür

0964. kızıl til kılur kışğa yaşığ séni/esenlik tilese katığ ba anı

⁶⁶⁰ Birsal Oruç Aslan, “Kızıl Til ve Karabaş Kavramları”, *Prof. Dr. Mehmet Özmen Armağanı*, Adana, 2014, s. 242.

⁶⁶¹ 0274. ukuş körki til ol bu til körki söz/kişi körki yüz ol bu yüz körki köz

⁶⁶² 0163. kişig til ağırlar bulur kut kişi/kişig til uçuzlar barır er başı

0275. tili birle yalñuğ sözi sözlenür/sözi yaqşı bolsa yüzi suwlanur

⁶⁶³ 4393. kılıçta yitigrek bularnıñ tili/yana kıldı yinçge bu hâtır yolu

6082. usanma katığlan yüküñni yinit/yoluñ kılda yinçge özüñni könit

kıldan ince olmak, adaletle verilen cezayı kabullenmek anlamında “boynı kılça” deyimi yer alır ve bu hakan için kullanılmıştır.⁶⁶⁴ Adaletle verilen cezaya hakan da boyun eğer, ona uyar, kabullenir. Sözcük 2917. beyitte “kıl tü” ikilemesi biçiminde temel anlamda kullanılır. “İdişçi başı” içkici başının sakalsız olmalı ve içkide kıl tüy ve çerçöpten korunması gerekir.⁶⁶⁵ Aynı şekilde 3 kere geçen “tü” sözcüğü de içkicibaşının taşınması gereken nitelikler sıralanırken anılır ve içkiye, yemeğe tüy düşerse hoş olmayacağı belirtilir.⁶⁶⁶ Hayvanlara ait olarak tüy ile insanın saçı arasında kurulan benzerlik çeşitli beyitlerde yer alır.⁶⁶⁷

kesme

Kesmek “kes-” eyleminden türeyen kesme Dîvânu Lugâti’t-Türk’te perçem anlamında geçer ve Kaşgarlı şu dördlük içinde örneklendirir:

*“tünle bile bastımız
tegme yañak bustımız
kesmelerin kestimiz
Mıñlak erin bıçtımız”*⁶⁶⁸

Kutadgu Bilig’de iki kere geçen sözcüğün geçtiği beyitlerde kıza benzetilen gökyüzü dul elbisesini giyer, belini bağlar; perçemlerini bırakınca parlak yüzü kapanır ve gökyüzü sincap ve samur rengine bürünür.⁶⁶⁹ Bu betimleme ile kara perçem önce renk sonra da zaman kavramsallaştırmasında rol oynar. Manas destanında da Manas ölünce karısı saçını çözer, belini bağlar, yüzünü yırtarak ağlar, yas tutar. Bu bakımdan Manas destanı ile Kutadgu Bilig’deki saçın çözülüp belin bağlanması yası ifade eder.⁶⁷⁰

küjek

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te saç perçemi ve zülüfû karşılığı verilen “küjek” sözcüğünü Kaşgarlı Mahmud Argu lehçesinde olduğunu kaydeder.⁶⁷¹ Saç buklesi, lülesi,

⁶⁶⁴ 2154. ilig boynı kılça ükekçe başı/añar keğ manmaz ukuşluğ kişi

⁶⁶⁵ 2917. sakalsız kerek bu idişçi arıg/küdeşilse içgüde kıl tü yamıg

⁶⁶⁶ 2918. idişte tü bolsa yarağsız bolur/tü aş suwka tüşse tatıgsız bolur

⁶⁶⁷ 0365. tegürdi maña elgin elig yaşım/kuğu kıldı kuzğun tüsi teg başım

5639. saçım boldı suñkur tüsi teg şaşut/sağal boldı yazkı gülef teg orut

5643. kara erdi kuzğun tüsi teg başım/kuğu kondı başka yetildi yaşım

5697. saçım boldı yazkı gülef teg orut/sağal boldı suñkur tüsi teg şaşut

⁶⁶⁸ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 187. Uygurlar üzerine yapılan gaza tasvir edilerek dördlükte şöyle denmektedir: Geceleyin onlar üzerine baskın yaptık. Her taraftan pusuya yattık. Atlarının perçemlerini kestik ve Mıñlak erlerini öldürdük. (Mıñlak bir yer adıdır.)

⁶⁶⁹ 3284. koğı ıdı kesme yaruğ yüz tudı/sewüg zülfi toldı yokaru koğı

5824. koğı ıdı kesme yaruğ yüz tudı/kalık tul tonı keçti bélin badı

⁶⁷⁰ Mesut Şen, “Tarihî Metinlerde Saç ve Sakal Kültürü”, *Saç Kitabı*, İstanbul 2004, s. 19.

⁶⁷¹ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 169.

kıvrırcığı (a lock of hair) anlamını veren Clauson'a göre sözcük muhtemelen İranî dillerdendir ve Farsça "küj" eğri, kavis, hörgüç, tümsek (crooked, curved, a hump) ile bağlantılıdır.⁶⁷²

Kutadgu Bilig'de kesme ile anlamdaş olarak "küjek" sözcüğünün geçtiği iki beyitten birincisinde sanatlı bir kullanım görülür. Rum kızına benzetilen güneşin perçemini yüzüne yayması ile dünya kara saç rengi ile dolar. Burada da sözcük önce renk sonra zaman kavramsallaştırmasında işletilmiştir.⁶⁷³

Sözcüğün geçtiği diğer beyitte ise Tabgaç Buğra Han'ın övgüsünün yapıldığı bölümde yağmurun yağması, çiçeklerin açması, kuru ağaçlardan perçemlerin sarkması dileğinde bulunmaktadır.⁶⁷⁴ Bu beyitte de perçemlerin salınması ile ağaçların çiçek açması arasında bir benzerlik kurulmuştur ve insanın ağaç, perçemlerin yaprak olması biçiminde metaforlaştırılmıştır. Alnın üstünde perçemin yer alması hem Türk kültüründe hem de Hz. Muhammed'den beri süregelen bir gelenektir⁶⁷⁵ ve hadis kaynaklarında Arapça saç sakal bakımı anlamına gelen "tercil" ve "tereccül" sözcükleriyle ayrı başlıklar altında ele alınmıştır.⁶⁷⁶ Kutadgu Bilig'de bu geleneğin izleri görülmektedir.

zülf

Farsça mahbûbe saçı, yüzün iki tarafında sarkan saç bölükleri anlamına gelen zülf⁶⁷⁷ eserde anıldığı beyitte küjek, kesme gibi aynı biçimde işletilerek kıza benzetilen güneşin, dünyanın zülûflerle dolduğu belirtilerek renk ve zaman kavramsallaştırılmıştır.⁶⁷⁸

saç

Genetik araştırmacıları ilk insanın saç renginin siyah olduğu ve diğer renkteki saçların çeşitli mütasyonlar sonucunda gerçekleştiği görüşünde olmalarına karşın antropologlara göre saç şekilleri saç rengine oranla daha büyük farklılık gösterdiği için saç renginin ırk belirlemede bir ölçüt olamaz.⁶⁷⁹ Tarihî kaynaklarda Türklere ilişkin

⁶⁷² G. Clauson, *EDPT*, p. 696.

⁶⁷³ 4885. küjek yazdı rûmî kıızı örtti yüz/kara saç boğuğı ajun toldı tüz

⁶⁷⁴ 0118. yağa tursu yağmur yazılsu çéçek/kurımış yığaçtın salınsu küjek

⁶⁷⁵ Emine Gürsoy Naskali, "Vâiz Anlatımıyla Saç, Sakal ve Bıyık", *Saç Kitabı*, İstanbul 2004, s. 143.

⁶⁷⁶ Nebi Bozkurt, "Sünnet'te Saç, Sakal, Bıyık", *Saç Kitabı*, İstanbul 2004, s. 114.

⁶⁷⁷ Şemsettin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 2004, s. 686.

⁶⁷⁸ 3284. kôdı ıdtı kesme yaruk yüz tudı/sewüg zülfı toldı yoğaru kôdı

⁶⁷⁹ Seniha Tunakan, "Saç Rengi ve Kalıtımı ve Bugünkü İnsan Irklarındaki Saç Renklerinin Doğuşu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 8, S: 3, 1950, s. 321, 335; Muine Atasayan, "Türk Saçları Üzerine İlk Antropolojik Araştırma", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 2, S: 1, 1943, s. 29.

yapılan fiziksel betimlemelere göre “*Turanî ırkın hususiyetleri arasında ‘dalgalı ve sık siyah saç’ şekli ortak tespit olarak gösterilmiştir.*”⁶⁸⁰ Kutadgu Bilig’de de güzellik anlayışında kara saçlara sahip olmak aranan nitelikler arasındadır ve içkicibaşı yüzünde tüy bitmemiş, yüzü dolunay gibi, boyu fidan gibi, saçı kara ve kendisi heykel gibi güzel olması gerekir.⁶⁸¹

Kutadgu Bilig’de saçın “ürün” beyaz renge bürünmesi “saçın ağarması” yaşlılığın ve ölümün habercisidir.⁶⁸² Uygurlarda kadınlar saç bakımı için kendi yöntemlerini geliştirmiş ve saçları onların kişiliğini, sosyal statüsünü belirler. Uygur kadınlarının saç örgü biçimleri kız, evli, çocuk sahibi, dul, boşanmış, torun sahibi, ahlaksız olduklarını anlatır. Bu bakımdan saçların uzun, gür ve kara olması güzellik algısının temel öğeleridir.⁶⁸³ Kutadgu Bilig’de kıza bazen de Rum kızına benzetilen güneşin örgülü kara saçlarını açıp dağıtması ile karanlık, gece olur.⁶⁸⁴ Bu beyitte de Uygurların estetik anlayışlarına paralel biçimde kıza benzetilen güneşin saçları örgülü olarak betimlenir. Çaçtani Bey’de saç örgüsü için “işin” sözcüğü kullanılır. Şen’e göre “işin” Uygur Türkçesi metinlerinde “kadın, eş, hanım, prenses” anlamına gelen işi sözcüğünden gelmektedir. Kaşgarlı’da saç şekillerine ilişkin zengin bir sözvarlığı bulunmaktadır. Kaşgarlı örgülü saç için “örme saç, örük saç”; Oğuz Türkçesinde ise metatezli olarak “örçüg” sözcüklerini kaydeder ve örgülü saça sahip olmak “örgüçlen-” eylemiyle karşılar. Saç ile aynı kavram alanı içinde tara-,ör-, otur- “kesmek”, yüli- “traş etmek”, yul- “yolmak”, meñde- “yolmak”, salın- ve sulın- “salınmak, sarkmak” eylemleri yer alır.⁶⁸⁵

Bu bağlamda Kutadgu Bilig’de yülüg sözcüğü 8 kere geçer. Dîvânü Lugâtî’t-Türk’ta “yüli-” eylemi için “traş etmek” karşılığı verilir ve aynı kökten “yüligü” saç traş etmek için kullanılan usura” demektir ancak Kaşgarlı’nın kaydettiğine göre Oğuzlar bunu bilmez ve “kerey” derler.⁶⁸⁶ Kutadgu Bilig’de beyin, vezirin, komutanın, hâcibin, elçinin, aşçıbaşının traşlı, saçı sakalı düzgün olması gerektiği belirtilir.⁶⁸⁷

⁶⁸⁰ Abdulkadir Donuk, “Eski Türklerde Saç Şekilleri Hakkında”, *Saç Kitabı*, İstanbul 2004, s. 11.

⁶⁸¹ 2914. yalıñ yüzlüg oğlan tolun teg yüzi/boğı tal kara saç beğiz teg özi

⁶⁸² 1103. örün boldı erse kara saç sakal/anungı busuğçı ölümke tükel

1105. kara saç örüñi ölümün yumuş/kılur ol tirigke tiriglik küsüş

5639. saçım boldı suñkur tüsi teg şaşut/sakal boldı yazkı gülef teg orut

5697. saçım boldı yazkı gülef teg orut/sakal boldı suñkur tüsi teg şaşut

⁶⁸³ Güلزade Tanrıdağlı, “Uygur Kültüründe Saç Örgüleri ve Anlamları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S:14, Erzurum, 2000, s. 48 aynı inceleme şuradadır: Güلزade Tanrıdağlı, “Uygur Kültüründe Saç Örgüleri ve Anlamları”, *Saç Kitabı*, İstanbul 2004, s. 494-501.

⁶⁸⁴ 4885. küjek yazdı rümî kıızı örtti yüz/kara saç bođuñı ajun toldı tüz

5825. yaşık yazdı bolğay örüglüg saçı/tiyñ kiş öñi tuttı dünyâ içi

⁶⁸⁵ Mesut Şen, “Tarihî Metinlerde Saç ve Sakal Kültürü”, *Saç Kitabı*, İstanbul 2004, s. 13, 15.

⁶⁸⁶ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 385, 421.

⁶⁸⁷ 2083. yüzi körki körklüg kerek beg yülüg/boğı ortu bolsa ne çawluğ külüg

sakal

Sakal Türkçe ile Moğolca arasındaki ortak sözcüklerden biridir. Ögel'e göre atların boynunun iki yanında veya göğsündeki kıl saçları veya köpeklerin boynundaki açık renkli çizgiler için kullanılan Moğolca “cagal” ile Kalmukça “zagal” sözcükleri Türkçe “sakal” sözcüğüyle aynıdır ve Eski Türkçede çene anlamına gelen “sakak” sözcüğünden gelir. Gülensoy'a göre de sakal sözcüğü Moğolcaya Türkçeden geçmiştir.⁶⁸⁸

Kökçin sakal veya ak sakal tecrübe ve bilgeliğin sembolüdür.⁶⁸⁹ Dede Korkut'un kendisi ak sakallıdır ve başka ak sakallı kişilerden de söz edilir. Tüysüz iken sakal çıkması ve sakalın ağarması yaşlılık, ihtiyarlıktır ve ölüm habercisidir.⁶⁹⁰ Tecrübesiz bilgisiz, boşuna sakal büyüten anlamına gelen “saman sakal”⁶⁹¹ deyiminin karşılığı eserde “yazkı gülef teg orut” .olarak kabul edilebilir. Çünkü bu beyitleri Ögdülmiş tarafından acıyarak geçen hayatını anlattığı bölümde yer almaktadır.⁶⁹² Kontrolü eline almak, kendisine minnet etmesini sağlamak anlamında “sakal tut-” deyimini yer alır.⁶⁹³ Düşmanları dize getirmek, itaat altına almak için anılan bu deyim Kaşgarlı Mahmud'un eserinde de aynı bağlamda şu dürtlükte kaydedilir:

*“Eren arıg ürpeşür
Öçin kekin irteşür
Sakal tutup tartışur
Köksi ara ot tüter”*

(Yiğitler birbirilerini kızıştırıyor ve iyice kabarıyorlar. İntikam ve hınç almak için birbirlerini arıyorlar. Birbirlerinin sakallarından tutup çekişiyorlar. Sanki intikam ateşi göğüslerinde tütüyor.)⁶⁹⁴

Sakal insanın gelişim dönemlerini ifade eden bedensel bir göstergedir. Türk kültüründe var olan “tüyü bitmemiş oğlan” henüz adam, er değil çocuk kabul edilir. Bu

2208. yüzi körki körklüg kerek hem yülüg/kılınçı köni tegse halkka ülüg

2217. yülüg bolsa kaşığ bolur ol vezir/vezir bolsa kaşığ işi keç yorır

2298. kür ersig kerek bolsa kaşığ yülüg/yadılsa atı bolsa çawluğ külüg

2458. yüzi körki körklüg kerek hem yülüg/toğan ersig ünlüg sözi belgülüg

2460. yülüg ersig erniñ bolur haşmeti/bu haşmet bile ol kişi hürmeti

2663. yüzi körki körklüg kerek hem boğı/yülüg bolsa boğ sın kişide keçi

2854. yüzi körki körklüg kerek kılkı uz/yülüg bolsa boğluğ tili köñli tüz

⁶⁸⁸ Adem Aydemir, “Kutadgu Bilig ve Divanü Lugati't-Türk'e Göre Saç-Sakal Kültürü Üzerine”, *Turkish Studies*, Volume 7/3, 2012, s. 331.

⁶⁸⁹ 0667. negü tér eşit emdi türkçe meşel /başında keçürmiş bu kökçin sakal

1798. muñar meñzetü aydı türkçe meşel/başında keçürmiş bu kökçin sakal

4636. negü tér eşit emdi kökçin sakal/uğa bar munı sen turu kalma kal

⁶⁹⁰ 1103. örün boldı erse kara saç sakal/anunğu busuğçı ölümke tükel

3623. sakalıñ örün bolsa keldi ölüm/ölümke asıg kılmaz oğ ya tolum

⁶⁹¹ Erdal Şahin, “Tatarca Deyimlerde Saç, Sakal, Bıyık”, *Saç Kitabı*, İstanbul 2004, s. 506.

⁶⁹² 5639. saçım boldı suñkır tüsi teg şaşut/sakal boldı yazkı gülef teg orut

5697. saçım boldı yazkı gülef teg orut/sakal boldı suñkır tüsi teg şaşut

⁶⁹³ 4277. yağıg kul kılayın tése sen tükel /töküp id saw altun sunup tut sakal

⁶⁹⁴ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 108.

gelişim dönemini Yusuf Has Hâcib 3622. beyitte belirttiği gibi “küçük iken sakal çıkmasını bekler; sakal çıkınca beyaz olmasını bekler.”⁶⁹⁵ Aytoldı ölüm döşğinde iken söylediği bir beyitte yaşam evrelerini “yalın yüzlüg” olmak yani tüyü bitmemiş olmak çocukluk dönemi, “sakal büt-” sakal çıkması gençlik dönemi, “kara kuzgun” gibi olmak saçların kara olması olgunluk dönemi, “kuğu çal kıl-” yani saçın beyazlaması ise yaşlılık dönemi olmak üzere dört aşamada dile getirir.⁶⁹⁶

İçkici başının yardımcıları (sâkileri), içki dağıtanlar, kadeh tutanlar sakalsız olmalıdır.⁶⁹⁷ Temizlik ve sağlık nedeniyle içki sunanların sakalsız olması aranan niteliklerden biri olarak belirtilmektedir.

kaş

Kaş sözcüğü geçtiği beyitlerde çeşitli deyimler oluşturmuştur. Yüzü gülmek, kaygıdan kurtulmak anlamında “kaşı yazıl-”⁶⁹⁸; cesur, gözü pek, gözü kara anlamında “kaşığ yülüg”⁶⁹⁹; suratını asmak, kaş çatmak anlamında “kaşın tüg-”⁷⁰⁰ deyimleri yer alır. Sözcüğün geçtiği diğer beyitlerden 2299. beyitte⁷⁰¹ “isizlerke kaşığ kerek korksalar” ifadesini Arat “heybetli görünmek” biçiminde çevirir.⁷⁰² Beyit komutanda olması gereken nitelikler anlatılırken geçer. Nitekim eserin Fergana (B) nüshasında sözcüğün satır altına olağanüstü, sıradışı, kötü, korkutucu anlamına gelen “yaman” yazılmıştır.⁷⁰³ Bu

⁶⁹⁵ 3622. kiçig erse umnur sahal öngüke/sahal önse umnur örün bolğuğa

⁶⁹⁶ 1098. yalıñ yüzlüg erdim bütürdi sahal/kara kuzgun erdim kuğu kıldı çal

⁶⁹⁷ 2913. munında basakı bu boşgutları/sakalsız kerek barça körki yarı

2917. sakalsız kerek bu idişçi arıg/küdezilse içgüde kıl tü yamıg

2919. munın aydı bolğay bilig bérğüçi/sakalsız kerek tép idiş tutğuçı

⁶⁹⁸ 0813. şeker teg süçiyü barır ol kişi/sewinçlig bolur anda yazlur kaşı

1809. begi yarlıgı bolsa edgü söze/kulı köñli yükser yazar kaş köze

5010. ikigü sözi tındı bir söz öze/sewinçin turup çıktı kaşın yaza

5015. tegürdi iligke uşulmuş sözün/sewindi ilig yazdı kaşın közin

⁶⁹⁹ 2217. yülüg bolsa kaşığ bolur ol vezir/vezir bolsa kaşığ işi keç yorır

2298. kür ersig kerek bolsa kaşığ yülüg/yağılsa atı bolsa çawluğ külüg

⁷⁰⁰ 0080. kalık kaşı tügdi közi yaş saçar/çéçek yazdı yüz kör küler katğurar

0191. bu kün tügme kaşın ay bilge bügü/özüm ‘uzrin aysa yéme eyemenü

0770. iligke bağa kördi yaşru közin/kaşı közi tügmiş açıtmiş yüzün

0816. bu kaşım tügüki bu körksüzlüküm/küçemçi kelirke bu yüzüzlüküm

1586. yırak boldum ilig tapuğında taş/iriglendi öðlek maña tügdi kaş

4211. kaşın tügme ol bu iki yirig /bu cân birle tüz tutğu uş bu erig

4756. sewindi tédukte sasitur söker/yazıldı tédukte buşup kaş tüger

4976. turup ewke kirdi bu iki kadaş/kadaşına zâhid alın tügdi kaş

4977. keligli kadaşı ayur ay tüzüm/kaşın tügme aşnu eşitgil sözüm

3446. kelir bolsa dünyâ köñül bamasa/barır erse ağrıp kaşın tügme ol

5029. ajun tul tonın keçti kaşın tügüp/kalık yek yüzi teg karardı oñup

5670. kalık tügdi kaşın tünertti yüzün/tutup badı barça kişiler közin

6232. saña tügmedim men bu kaşım közüm/küler yüz tutar men sewinçlig özüm

⁷⁰¹ 2299. isizlerke kaşığ kerek korksalar/yawaşlarka edgü kerek sewseler

⁷⁰² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, Ankara 2003, s. 172.

⁷⁰³ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. 244.

bakımdan Arat nüshalardaki farklılıkları dikkate alarak bir çeviri yapmıştır. 6114. beytin⁷⁰⁴ ikinci dizesini Arat “*sewinç kılma artuk yazuk kılma kaş*” biçiminde okumuş ancak “*fazla sevinip gülme*” biçiminde çevirmiştir.⁷⁰⁵ Metin ile çeviri arasında bir tutarlılık yoktur. Eserin Mısır (Kahire C) nüshasında “yazuk” yerine “yaruk yazılmıştır.”⁷⁰⁶ Nitekim “kaş yaruk kıl-” deyimini gülmek, sevinmek, mutlu olmak anlamlarına gelir. Bu bakımdan beyitte geçen “yazuk” yerine “yaruk” sözcüğü kabul edilmelidir.

Kapkara kaşlar estetik bir öge olarak anılır. Güzelliğin smbolü olan keklik ağı kırmızı, kaşı kapkara olarak betimlenir.⁷⁰⁷ Diğer bir beyitte de gökyüzünü dolduran sevgilinin kaşlar ile dünyanın rengine zenci habes rengine döner. Sevgililer kaşı ile gökteki kara bulutlar arasında bir benzetme yapılarak zaman kavramsallaştırılmıştır.⁷⁰⁸ Manzum önsözde belirtildiğine göre de Hz. Muhammed peygamberlerin başı ve her şeyin göz üsütnde kaşıdır. Bu beyitte kaşın bulunduğu yere göre bir anlam ilgisi kurularak peygamber insanların, varlıkların üstünde konumlandırılarak verilen değer dile getirilmiştir.⁷⁰⁹

⁷⁰⁴ 6114. özüñni yol ötgen saşın ay kadaş/sewinç kılma artuk yazuk kılma kaş

⁷⁰⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 437.

⁷⁰⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig I-Metin*, s. 606.

⁷⁰⁷ 0076. ünin ötti keklik küler katğura/kızıl ağzı kan teg kaşı kap kara

⁷⁰⁸ 4961. kalık bütrü tuttu sewügler kaşı/ajun boldı zengî habes kırtışı

⁷⁰⁹ B.0008. muhammed yalawaç halâyık başı/kamuğ barçalarğa ol ol köz kaşı

2.3.Gövde ve Gövdeye İlişkin Adlar

arka-uça

Sırt anlamındaki arka sözcüğü eserde 2 kere geçerken “arka yölek” biçiminde destek, yardım anlamında da 12 kere anılır. 1 kere de meni karşılığında kullanılmıştır. Organ adı olarak sözcük deyimleşerek sırt vermek, arkasını dönmek, dayanmak anlamında “arka bér-” biçiminde kullanılmıştır.⁷¹⁰

Aynı anlamda bir geçen “uça” sözcüğü de kullanılır. Sözcüğün geçtiği beyitte “bügür uça” biçiminde birlikte yer alır. Kiminin sırtına daha genel anlamda üstüne “örüm” çul giydiğini, kiminin ağlayarak gezdiği anlatılır.⁷¹¹

bél

Bél sözcüğü eserde 3 kere geçer. Beyitlerde kavramak, yapışmak, sıkı tutumak anlamında “bél alış-” deyimini yer alır.⁷¹² İçkicibaşının “béli yılmık bol-” yani ince belli olması aranan fiziksel özelliklerindendir.⁷¹³ Gökyüzünün kararmaya başlaması kızın dul kıyafetini giyip belini bağlamasına benzetilir; yani gündüz çıplak bir kız gibi düşünülürken gece dul elbisesi giymiş kızdır.⁷¹⁴

boğuz

Boğaz sözcüğü eserde daha çok deyimler oluşturur. Bu deyimlerden aç gözlü, boğazına düşkün “boğuzka bulun bol-/kıl-” , “boğazı kulu” biçiminde⁷¹⁵; boğaz derdi “boğuz kadgusu”, “buğuz ağruki”⁷¹⁶; boğaz kavgası “boğuz öwkesi”⁷¹⁷; boğazında kalmak, boğazında durmak, boğazından geçmemek “boğuzka tur-” , boğuzka keçig bol-” ⁷¹⁸ biçiminde; mutlu, işleri yolunda “boğzı egni bütün”⁷¹⁹; karnı tok sırtı pek “eginke

⁷¹⁰ 2378. tiren arka bérme yağıka bolup/yağığ sanç yok erse uruş yat ölüp

2386. yağı at kemişse saña oğrasa/serin arka bérme saçılşa basa

⁷¹¹ 6157. kayusı örüm keçti bügri uça/kayu yer kezer bu közi yaş saça

⁷¹² 2360. yaraşgu yarağı bar erse yaraş/yok erse yarıqlan bél alışp küreş

⁷¹³ 2915. béli bolsa yılmık yana yarı kên/ürün bolsa kırtış kızıl kızgu eñ

⁷¹⁴ 5824. qodı ıdtı kesme yaruk yüz tudı/kalık tul tonı keçti bélın badı

⁷¹⁵ 2096. bor içme ayā borçı boğuzı kulu/bor içse açıldı çığaylık yolu

2100. negü tér eşitgil şakınuk tili/bu söz işke tutğıl ay boğzı kulu

4592. telim baynı kördüm boğuz bulnadı/özi boldı müflis çığaylık yédi

4593. boğuzka bulun bolma boğzı uluğ/boğuzka bulun bolsa bolmaz yuluğ

4591. öküş kördüm ilde beğümiş erig/bulun kıldı boğzı töşendi yérig

⁷¹⁶ 3667. kişi ağruki bolmasa bu boğuz/kişi önmezi ol bu ağruki boğuz

5095. kişi bar kalın boğ boğuz ağruki/köni çın bağırsak yok ol ay ağı

4325. yémekig bilirlér qarın toğgusı/boğuzda adın yok olar qadgusı

⁷¹⁷ 4651. boğuz öwkesi bolsa yawlaq bolur/öçep kek sürer ölse ötrü qalur

⁷¹⁸ 2855. bu körklüg kişi közke körnür arıg/arıg bolmasa aş boğuzka qarıg

3578. bu tatğın üç ernek boğuzka turur/anıñda naru barsa qarnıñ tolur

2889. kuruğ öl yemiş tut ya içgü süçig/anıñdın bolur bu boğuzka keçig

⁷¹⁹ 1738. bu emgek neçe boğzı egni üçün/téer neñ yémez ölse emger küçün

3798. negü tér eşit boğzı egni bütün/barım tap tése er bolur beg qutun

kedim boğuzka yém”⁷²⁰ biçiminde dile getirilir. Haram yememek, haksız kazanç sağlamamak, hak yememek “boğuz arıg bol-” , “boğuz arıt-” biçiminde⁷²¹ ve aynı anlam “boğuzka eginke halal bér-” ⁷²² biçiminde ifade edilir. Boğaza ilişkin temel vurgu helal kazanç ve hak yememektir. Bunun yanında hastalığın boğazdan girmesi “boğuzdın kir-” ⁷²³ ve boğazdan “boğuzdın bol-” beye hata yapılmasıdır.⁷²⁴ Bu nedenle sık sık boğaza hakim olmak “boğuzka erklig”⁷²⁵, “boğuz tıd-” ⁷²⁶ ve korumak “boğuzuñ küdez-” ⁷²⁷ gerektiği belirtilir. Sözcüğün geçtiği diğer beyitlerde⁷²⁸ “boğuz todur-” ⁷²⁹, “boğuz tatğı”⁷³⁰, “boğuz üçün”⁷³¹ ve diğer söz edilir.

3797. egin bütti boğzum yime boldı tok/töbün barsu dünyâ adın asğı yok

⁷²⁰ 3664. eginke keğim ya boğuzka yémi/kerek ay kadaş bu tiriglik emi

3742. boğuzka eginke barım yetgey ök/nerek anda naru maña bolğa yük

3743. boğuzka yéyim hem eginke keğim/maña kılmaz eksük törütgen idim

3800. boğuzka yéyimçe ajunda yédim tap/eginke keğimçe eginde keğim tap

5382. kamuğ bir boğuzka eginke bolup/ajun barça térdiñ koğur sen ölüp

5465. bir egnim meniñ me bir ök bu boğuz/nelük munça yalñuk yüki yüdmek öz

⁷²¹ 5351. kimiñ boğzı egni bar erse arıg/arıdı anıñdın yazukı arıg

4405. bularnıñ bile me katıl ay kadaş/arıg bolğa boğzuñ halâl bolğa aş

5352. arıgılık tilese arıtğıl boğuz/arıtsa boğuz boldı asğıñ ögüz

4407. köni yol tutayın tése yinçgelig/boğuzuğ arıtğu ay kılkı silig

⁷²² 4408. sakınuk bolayın tése belgülüg/boğuzka eginke halâl bér ülüg

⁷²³ 0991. et öz ülgı barça boğuzdın kirür/bu cân ülgı çın söz kulaqtın kirür

2895. boğuzdın kirür ig kişike kemi/boğuzdın bolur hem añar ot emi

4615. boğuzdın kirür ig boğuzuğ küdez/aşığ teñleyü yé yégü içgü az

4674. boğuzdın kirür ig kişike aşın/kişig ig qarıtur tükemez yaşın

⁷²⁴ 2832. boğuzdın bolur barça begke hañar/işin kılsa aşçı anı kim yeter

2890. boğuzdın bolur barça begke hañar/boğuz tatğı aşçı idişçi tutar

⁷²⁵ 0994. biliglig boğuz tilke erklig kerek/boğuz til küdezgen biliglig kerek

⁷²⁶ 4588. negü tér eşitgil boğuz tıdğuçı/özi boğzuña erk bolup tutğuçı

4671. kerek aşka bargıl kerek barmağıl/boğuz tıd aş az yé esenin tiril

6643. tiliñ tıd boğuz yığ udıma öküş/közüñ yum kulaq tu bir inçin tur a

4590. telim kördüm emdi ağır bolmış er/tıdumadı boğzı üçün boldı yér

6353. biri boğzı tıdsa bir az sözlese/yıraq tutsa özdin yarağısız usa

⁷²⁷ 1312. tiliñni küdezgil közüñni küdez/boğuzuñ küdezgil halâl yégil az

2892. negü tér eşit ay biliglig bögü/boğuz keğ küdezgü aş akru yégü

2893. boğuzuğ küdezse başıña asıg/aşığ az yése bu ağızka tatıg

4589. boğuzuñ küdez bolma erniñ éli/bu boğzuñ üçün bolma yalñuk kılı

4675. boğuzuğ küdez tutçı ıgsız yorı/kılur ig kişiniñ yüzini yişin

2894. öküş kördüm erni yawa kıldı baş/küdezmedi boğzın kowı kıldı yaş

⁷²⁸ 4401. bularnıñ bile sen katıl hem karıl/boğuzdın sıñar sen sakınçsız tiril

2496. konukları körgü ya boğzı yémi/açıglıg açığısızka kılsa emi

2563. tapuğka körüñinçe körse anı/aşı boğzı ornı atı hem tonı

⁷²⁹ 6371. egin bütse boğzın toğursa aşın/kılur teñri tapğı iter ol işin

2976. boğuz toğrur aşnu kişi yılkıñıñ/basa asğı kötrür bu yalñuk anıñ

3603. kiçig oğlan özlüg et öz meñzegi/boğuz toğsa yügrür tiler öz teñi

4774. boğuz bir toğunsa iki kün barır/egin keçse bir ton iki yıl kalır

⁷³⁰ 0993. biri til turur kör birisi boğuz/bu iki basa tutsa asğı ögüz

6352. biri söz boğuz köz bu şehvet otı/bular ol kişike bu ta‘at yutı

3610. boğuz tatğı barça qarın toğmak ol/qarın toğsa artuk asıg koçmak ol

4772. açığ süçig aşlar boğuz tatğı ol/boğuz tatğı sürgen kişi yılkı ol

⁷³¹ 4327. kara kağğusı barça qarını üçün/buñun tewşigi barça boğzı üçün

4328. telim halklar öldi bu boğzı üçün/kara yér katında yéyür ot öçün

4404. saña ma séziksiz kerek bu kişi/itilse anın ötrü boğzuñ işi

boyun

Boyun sözcüğü genellikle deyim içinde kullanılır. İster istemez uyum göstermek, kabullenmek anlamında “boyun bér-”⁷³², “boyun kıl-”⁷³³, “boyun eg-”⁷³⁴, “boyun anuk tut-”⁷³⁵, “boyun bağla-”⁷³⁶; öldürmek veya itaat ettirmek “boyun sı-”⁷³⁷, “boyun yenç-”⁷³⁸, “boyun bıç-/biç-”⁷³⁹; cezaya razı gelme, her şeyi kabul etme, boynu kıldan ince “boynu kılça”⁷⁴⁰; bir şeyi yapmakta görevli, sorumlu, boyun borcu anlamında “boyunka

- ⁷³² 0681. bu küt kayda bolsa boyun bér yaraş /kalı öznesi kütka kağgun küreş
1431. negü kelse tapla kör eđgü isiz/boyun bér kazāka köni tut ağız
2070. tilin sözlese söz şekerde süçig/boyun bérđi beg kul uluğ ya kiçig
2376. eñ aşnu yıraktın tegişgü okun/yağusa süñün teggü bérse boyun
3491. negü tér eşitgil biliglig çigil/biligsiz eşitgil boyun bér egil
4877. seniñde turur çın meniñde oyun/oyun kaldı çıñka bérür men boyun
4992. bu sözke egildim bérür men boyun/ziyāret kılayın añar men bu kün
5552. ağırla bularıg negü aysa kıl/şerī‘at yolu tut boyun bér egil
6476. kişi barça yarmaq kılı boldılar/kümüş kimde erse boyun bérđiler
⁷³³ 4913. biziñ köñlümüz öldi bolğa bu kün/havā nefis me kıldı boyun keğ yoğun
⁷³⁴ 0450. sewigli sewinçin anı ögdiler/yağıları eştip boyun egdiler
0678. maña öznesi kim özelip ölü /maña kim boyun egse ārzū bulur
1037. kamuğ élke kıldı kör elgi uzun/boyun egdi düşmān kiterdi özün
3195. törütmezde aşnu yorıttı kazā/kazāka tapı bol boyun eg uğa
3629. et özke alıq bérme egme boyun/awıncı sağınc ol tileki oyun
5800. sen emdi iligke keçür eğgü at/körüp sızsı düşmān boyun egsü yat
6365. açurğu bularıg yolın tutsa keğ/anın yolka kirse boyun egse keğ
0101. bu yañlıg tapuğka itindi ajun/yağı boynı egdi kötürdi özün
1754. negü tér eşit emdi bilge öge/biligsiz uqup emdi boynıñ ege
4564. muñar eđgü kılsa bu isiz kılur/isiz kılsa boynıñ eger erksizin
5482. er atnı sewindür tilegil tilek/tilek barça kelgey yağı boynı eg
5905. bu törtinç titimlig kerek bolsa alp/yağı boynıñ egse işin kılsa yarp
⁷³⁵ 5931. idin yarlıgı kıl özüñ kulluqı/çalı kılmasa sen anuk tut boyun
⁷³⁶ 5928. oyunka katılma usa ay unur/oyunka katılma boyun bağlanur
⁷³⁷ 3342. havā nefis boynıñ sıgu keğ katıg/özün ötrü bulsa tapuğda tatıg
5474. et öz tüz tilese havā boynı sı/havā ölse könlür et öz egrisi
6161. havā bas ukuş birle nefis boynı sı/bu ol er nişanı ukuş belgüsi
4807. havā ārzū boynı sımağınça öz/könilik yoluña kirümez et öz
⁷³⁸ 3000. yağı boynı yençer hazine urur/tilek ārzū ni‘met ulaşı kelür
2945. bu yañlıg kişi birle begler beğür/yağı boynı yençer kü çawın ıdır
2352. añar teñlese ötrü itse işin/yağı boynı yençse kiterse başın
2708. kılıç alsa ersig eren işlese/yağı boynı yençse öze iglese
1926. hazine urunsa kümüş hem ağı/yağı boynı yençse kiterse çoğı
2016. kayu beg saq erse ilin bekledi/yağı boynı yençti öze örkledi
2022. bu saklık bile sen yağı boynı yenç/budunka törü kıl tiril kéñrü inç
2025. yağı boynı yençmek tiler erse sen/kulaq köz kerek saq kılıp tursa sen
3639. negü tér eşitgil özin basmış er/havā boynı yençip özin tutmuş er
4015. anın ötrü begler beğütür küçin/yağı boynı yençer alır öz öçin
⁷³⁹ 0286. kılıç ursa bıçsa yağı boynıñ/törü birle tüzse ili budınını
1375. özüñ otka atma bu dünyā üçün/havā boynı bıçgil et özke öçün
⁷⁴⁰ 2154. ilig boynı kılça ükekçe başı/añar keğ manmaz ukuşluğ kişi

yük yüdür-”⁷⁴¹; sözü geçen, varlıklı, boynu kalın anlamında “boyun bedüt-”⁷⁴² deyimleri yer alır.

karın

Karın sözcüğü Kutadgu Bilig’de 24 kere, karındaş sözcüğü ise 1 kere geçer. Beyitlerde çokça “karın tod-”⁷⁴³ ve “karnı aç-”⁷⁴⁴ biçiminde anılır. Diğer beyitlerde sözcüğe soyut anlamlar yüklenmiştir. İçini dökmek, rahatlamak anlamında “köñül karın ur-”⁷⁴⁵ biçimi yer alır. Bununla beraber karın rahim karşılığında “ana karnı” tamlaması veya ilgi zamiri ile “karındakiler” biçiminde kullanılır. Bu beyitlere göre ana karnı birkaç aylık bir yerdir ve insanın huyu, tabiatı orada oluşur.⁷⁴⁶ Karın sözcüğünü aşağıdaki beyitte ilki ana karnı, rahim iken ikinci karın sözcüğü ise mezar, kara toparaktır:

1515. *karındın çıkardıñ karınka kirür/şekerdin igiđtiñ yılanka bérür*

Buradaki temel metafor toprak=anadır. “Toprak ana” söz öbeği toprağın dışıl olarak düşünüldüğünü ve verimliliğin, üretimin sembolü olduğunu göstermektedir.

kon

Göğüsle giysi arasında; kollar arası, kucak anlamına gelen koyun⁷⁴⁷ için Kaşgarlı “Er koyuñıa suglıdı” yani “Adam elini koynuna sokup bir şey aradı.” örneğini verir.⁷⁴⁸

⁷⁴¹ 1437. uluğ yük boyunka yüdürdi ilig/usal bolma saqlan ay kılkı silig
1720. emanet yüdürdi boyunka uluğ/emanet yüder erke cânım yuluğ
3305. nelük keldiñ erki olarnı çoğup/buğun yüklerin sen boyunka yüğüp
4735. uruğ isiz ekse isiz ök önür/ol isiz boyunka yarın yük bolur
5360. emānet yüdürdi bayat boynuñıa/küdez bu emānet ayıtğa saña
3118. tegürdün maña sen kamuğ edğülük/munıñ şükri boynum öze boldı yük
⁷⁴² 6369. özüñ buğrağursa beğütse boyun/séni otka tartar ulitur ünün
5801. tümen arzı ni‘met yédiñ inçlenip/boyun yal beğüttün buka teg kılıp
0206. burundukluğ ol söz téve burnı teg/barur kaçça yetse titir boynı teg
⁷⁴³ 3602. karın toğsa awka yügürmez bolur/içisi tilekinçe barmaz turur
3604. karın toğsa et öz bolur ermegü/tilekçe tilese tilek bérmeğü
3610. boğuz tatğı barça karın toğmak ol/karın toğsa artuğ asıg çoğmak ol
3611. karın toğsa arpa ya halvā bir ol/kalır barça artıp tular kirgü yol
3665. tirigke bu neñdin keçiş yok kadaş/egin bütgü ton hem karın toğgu aş
4325. yémekig bilirler karın toğgusı/boğuzda adın yok olar kağgusı
4769. karın toğguça yé kamuğ yém içim/kerek arpa yür tut toğurğu açım
0988. kara karnı toğsa kör uç teg yatur/yawa sözke awnur özin semritür
4329. kara karnı toğsa tili başsırar/basa tutmasa bek özi erk sürer
5355. kut ol beg buğunka kutağgu kerek/kutağsa buğun karnı toğgu kerek
3578. bu tatğın üç ernek boğuzka turur/anıñda naru barsa karnıñ tolur
2560. yétürse içürse toğursa karın/kuruğ ıdmasa bérse özde barın
⁷⁴⁴ 2924. karın açmış erke yüzi körse aş/usup suwsamışka körüp kangusuz
1126. yése toğsa kılkı bolur buğrağu/kalı karnı açsa bilip yer ağu
⁷⁴⁵ 6338. ilig ötledi kör miñ edğü sözün/köñül hem karın urdı ötlep uzun
⁷⁴⁶ 5341. tağı bir kutu ol karındakılar/biziñde basa tirki yégli olar
5344. okırlar ölüp yatğucılar naru/sürerler karındakılar kop téyü
1387. ata arkasıñdın toğulsa oğul/ana karnı menzil kaç aylık amul
0883. karında törümüş kılınç öğretig/yağız yer katında kiter ay tetig
⁷⁴⁷ TDK, TS, s. 1226.
⁷⁴⁸ Kaşgarlı, DLT-AB, s. 472.

Sözcük Aytoldı'nın ölüm döşeğinde iken oğlu Ögdülmiş'i koynuna alması "koniña al-" biçiminde geçer.⁷⁴⁹ Aytoldı oğlunu koynuna alır yani yatağında birlikte yatarlar, onu kucaklar, ağlayarak öper. Kutadgu Bilig'de kahramanların hareketleri dışardan bir anlatıcı tarafından sık sık betimlenir. Burada da Aytoldı'nın eylemleri sıralanır.

kögüz

Sözcük deyim içinde kullanılmıştır. Gururlanmak, kibirlenmek, böbürlenmek anlamında "kögüz ker-"⁷⁵⁰ ve "kögüz kötür-"⁷⁵¹; gönlü aydınlanmak, içi açılmak, gerçeği görmek anlamında "köñli kögsi yaru-"⁷⁵² deyimleri; cesur, cesaretli anlamında "kögsi kür", "kögüzlüg" ve "kür kögüzlüg" söz öbekleri yer alır.⁷⁵³

uşun~öşün-yarın-egin

Clauson sözcüğü öşün biçiminde alır ve kürek kemiği anlamını verir.⁷⁵⁴ Tezcan'a göre de sözcük "öşün" olarak düzeltilmelidir.⁷⁵⁵ Omuz sözcüğü ile eş anlamlıdır. Tekin omuz sözcüğünü Yunanca veya Moğolca muriğ sözcüğü ile ilişkili kurarak bu dillerden alıntı olabileceğini belirtir. omur~omuz~omurağ /omuriğ sözcükleri arasındaki anlam ilgilerine değinir.⁷⁵⁶

Kutadgu Bilig'de bir kere geçen sözcük kıza benzetilen güneşin doğmasıyla yüzünü örten ipek kumaşın omuzlarına düştüğü söylenerek zaman kavramsallaştırılır.⁷⁵⁷

Aynı anlamda omuz karşılığında bir kere geçen "yarın" sözcüğü de kullanılır. Dîvânu Lugâti't-Türk'te sözcük "kürek kemiği" ile karşılanır.⁷⁵⁸ Sözcüğün anıldığı beyitte içkicibaşının fiziksel özellikleri arasında "beli yılmık" beline ince ve "yarnı kén" omzu geniş olması aranan niteliklerdendir.⁷⁵⁹

⁷⁴⁹ 1500. yana aldı oğlın koniña kuça/öpüp yıgladı bürnü yaşın saça

⁷⁵⁰ 1535. iki künlük erter ajunuğ bulup/nelük kerd kögsin kaya teg bolup

5211. kötürme köñül sen küwezlenmegil/er at sü telim tēp kögüz kermegil

5215. küçiñe küwenip kögüz kergüçi/yoritumadı bir çibunğa alın

5326. bu beglik bile sen kötürme egin/kögüz kerme artuk özüñni sakın

6539. kögüz kerdim ança yağı sançmış er teg/küwez teg kür erip kaya teg qağıttım

⁷⁵¹ 5450. yaşık koptı kögsin kötürdi örü/ajun toldı kâfur saçar teg tolu

⁷⁵² 2243. negü tér eşitgil ay bilgi ögüz/bilig birle köñli yarunmış kögüz

5631. açıldı yarup köñli kögsi közi/arıtmak tiledi bu köñli tözi

⁷⁵³ 2282. yürekliğ gerek artuk öglüg gerek/kögüzlüg gerek hem köñüllüg gerek

2326. üçünçi yürekliğ gerek kögsi kür/yüresiz yağı körse iglep yatur

4845. neçe kür kögüzlüg küwenür erig/ölüm yençti kögsin saçıttı közin

5212. neçe kür kögüzlüg küwenür erig/ölüm yérke kömdi eşüdi yérig

⁷⁵⁴ G. Clauson, *EDPT*, p. 263.

⁷⁵⁵ S. Tezcan, *KBDÜ*, s. 68

⁷⁵⁶ Talat Tekin, "Omuz Kelimesi Hakkında", *Türk Dili*, C.9, S: 104, 1960, s. 402-403.

⁷⁵⁷ 3288. tuma torğu kağan kötürdi uşun/yaruğ yüz küler teg yaradı ajun

⁷⁵⁸ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 356.

⁷⁵⁹ 2915. béli bolsa yılmık yana yarnı kén/örün bolsa kırtış kızıl kızgu eñ

Dîvânu Lugâti't-Türk'te "kürek kemiği" anlamı verilen "egin"⁷⁶⁰ sözcüğü ile deyimler oluşturulmuştur. Rahata ermek, işleri yoluna girmek anlamında "egin büt-"⁷⁶¹; göğüs kabartmak, belini doğrultmak anlamında "egin kötür-"⁷⁶²; karnı tok sırtı pek anlamında "eginke kedim boğuzka yém"⁷⁶³; sırtına almak, yüklenmek anlamında "eginke yüd-"⁷⁶⁴; sırtı çökmek "egni çök-"⁷⁶⁵ deyimleri yer alır. Sözcüğün geçtiği diğer beyitlerde ise helal kazançtn ve bunun için çekilen sıkıntıdan söz edilir.⁷⁶⁶

⁷⁶⁰ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 37.

⁷⁶¹ 3665. tirigke bu neñdin keçiş yok қадаş/egin бүтгү ton hem қарın тодғу аш

3797. egin бүтти боғзум yéme boldı тоқ/төбүн barsu дүnyä адын асғı yok

6371. egin бүтсе боғзın тодурса ашın/қılur теñри тапғı iter ol işin

3798. negü tér eşit boғzı egni бүтүн/барım tap tése er bolur beg қутun

⁷⁶² 1534. körü barsa yalñuқ bu erksizlikin/nelük munça yawlaқ kötürdi egin

1882. tapuғçı bile beg kötürdi egin/tilek teg tapuғ қılsa tındrur begin

4966. қалық yırttı кеđmiş қара көñlekin/аçıldı yaruқ yüz kötürdi egin

5214. һазінем öküş tép küwenme neñin/һаşем sü telim tép kötürme egin

5326. bu beglik bile sen kötürme egin/көгүз kerme artuқ özüñni saқın

⁷⁶³ 3664. eginke кеđim ya boғuzқа yémi/kerek ay қадаş bu tiriglik emi

3742. boғuzқа eginke барım yetgey öк/nerek anda naru maña bolға yük

3743. boғuzқа yéyim hem eginke кеđim/maña қılmaz eksük törütgen idim

3800. boғuzқа yéyimçe ajunda yédim tap/eginke кеđimçe eginde кеđim tap

5382. қамуғ bir boғuzқа eginke bolup/ajun барқа térdiñ қоdur sen ölüp

4774. boғuz bir тодunsa iki күн барır/egin кеđse bir ton iki yıl қалır

⁷⁶⁴ 6569. apañ balsa men bir cefalıғ aқı er/eginke yüdeyi közümke urayı

⁷⁶⁵ 5457. negü teg tirilgü bu күnde naru/чөкүp bardı egnim қопumaz öрү

⁷⁶⁶ 4408. сақınuқ bolayın tése belgülig/boғuzқа eginke һалäl bir ülüg

1738. bu emgek neçe boғzı egni үчүн/тэrer neñ yémez ölse emger küçün

5351. kimiñ boғzı egni bar erse arıғ/arıdı anıñdın yazuқı arıғ

5465. bir egnim meniñ me bir öк bu boғuz/nelük munça yalñuқ yüki yüdmek öz

2.4.Kollar ve Bacaklara İlişkin Adlar

kol

Sözcük organ adı olarak 2 kere anılır. Aynı kökten türeyen koldaş sözcüğü ise 22 kere anılır. Bunun yanında vadi anlamı da vardır. Eylem adı olarak kol- ise istemek demektir. Sözcüğün organ adı olarak geçtiği beyitlerde “kol kawuştur-” biçiminde belli bir hareketi belirtmek için bir kullanım söz konusudur.⁷⁶⁷ Kollarını kavuşturan kişiler hakan huzurunda iken Aytoldı ile Ögdülmiş’tir. Bu hareket saygı, itaat ve nezaketin beden diliyle ifadesidir.

bilek

“bilek” sözcüğü beyitlerde komutanın bileği esri yani pars, kaplan gibi güçlü olmalıdır. Ölüm pek çok “küç bileklig” kişilerin topladıklarını almış, onları dağıtmıştır.

⁷⁶⁸ Bilek soyut kavramlardan güç, kuvvet ile özdeşleştirilmiştir.

⁷⁶⁷ 0766. okıdı kör ay toldıka kıldı yol/bu aytoldı kirdi kawuşturdı qol

4896. eşitti ilig kör añar kıldı yol/bu kirdi iligke kawuşturdı qol

⁷⁶⁸ 2310. yağıda kör arslan yüreki kerek/çarıştuğa esri bileki kerek

6072. neçe küç bileklig yumıtmışlarığ/ölüm tuttı saçtı yıratı arığ

el-elig

İki farklı yazımı olan sözcük 240 kere geçer ve çeşitli deyimler oluşturur. Yardım etmek anlamında “elig bér-” ⁷⁶⁹, “elig sun-” ⁷⁷⁰, “elig tut-” ⁷⁷¹, “elig uzat-” ⁷⁷²; birinin hakkını almaya kalkışmak “elig uzat-” ⁷⁷³; bir kimsenin işine karışıp müdahale etmek,

- ⁷⁶⁹ 0400. ara kılkı kıız teg kılınçı silig/sewitür sunup tutsa bérmez elig
 0598. yér öpti kör aytoldı aydı ilig/yarutsa közin bérdi devlet elig
 1607. ilig köñliñe sıgıdı erse tapuğ/elig bérdi devlet açıldı kapuğ
 1784. bilig bérdiñ ilke elig bérdiñ erk/könilik öze tut köñül bolsu berk
 2737. bitigçi bu yañlıg kerek ay élig/ınansa añar bérse bolğay elig
 3472. çıkardı bitig bérdi elgin sunup/bitig aldı oğğurmuş açtı tutup
 3658. elig bérdi iki sunup tutğuka/biri dünyāka tut biri ‘uqbıka
 3759. bu neñler maña bérse sen ay ilig/özüm kul kılayın béreyin elig
 5132. yanut bérdi oğğurmuş aydı ilig/bayat bérşü barça tilekke elig
 5305. kişi sukıña bérme ilde elig/sizik tutma buzğay itilmiş ilig
 5437. bayat bérşü tevfiķ saña ay ilig/kamuğ eğğülükke tegürgil elig
 5521. isiz erse küçkey kötürme anı/elig bérme ilke ulıtğay séni
 6124. köz açtı silerke bu bérdi elig/usal bolmağıl sen ay kılkı silig
⁷⁷⁰ 0098. kayusı elig sundı tütsüg tutar/kayu büwkirer kin ajun yıd qopar
 0281. idı artuķ erdem kerek ög bilig/ajun tutğuka ötrü sunsa elig
 0346. negü tér eşit emdi kılkı silig/sımayu tegip élke sunmış elig
 0351. sözüm sözledim men bitidim bitig/sunup iki ajunni tutğu elig
 1496. tüketti bitig türdi badı türe/alıp oğlıña bérdi elgin sunup
 2181. yanut bérdi ögdülmiş aydı ilig/vezir boldı beglerke sungu elig
 2647. elig sunsa erdem bile er tegip/uluğ tağ başın yérke ildür egip
 2866. hıyānet kişi kayda sunsa elig/teñiz erse suğlur quritur yérig
 4130. kişi utruķı aşka sunma elig/özün utruķı aş yégil ay silig
 4596. seniñde uluğ aşka sunsa elig/sen ötrü elig sun bu ol kör bilig
 4597. oñ elgiñ bile sun bayat atı ay/yégü üdregey hem özüñ bolğa bay
 4607. aşığ tatğanu yé sen elgiñ sunup/séni körse ewlik sewinsün turup
 4646. arıg it aş içgü tatıglıg silig/yésü arzū birle sunuğlı elig
 5441. elig sundı oğğurmuş aldı tégu/yédi içti azraq ol içgü yégü
 6149. sunup tutsa elgiñ eger kök közin/başıñ kökke tegse yana yérde sen
 6325. ilig sundı aldı tayaķ elgiñe/ayur bu kumarı kutağsu maña
 6616. elig sundum uş men biligni tilep/sözüg sözke tizdim şaşurdum ura
⁷⁷¹ 0030. sewüg sawçı birle qopurğıl méni/elig tuttaçı kıl könilik küni
 0032. uluğ künde körkit olarnıñ yüzin/elig tuttaçı kılğıl eđgü sözün
 B.0017. elig köz tutar kör kitāb sözleri/ ikigün ajunda éter işleri
 0029. sañar oķ sığındım umınçım saña/muñadmış yérimde elig tut maña
 0048. kıyāmette körkit tolun teg yüzin/elig tuttaçı kıl ilāhī özin
 0062. olarnı meniñdin sewindür tuçı/uluğ künde kılğıl elig tuttaçı
 0112. talu neñ tañuķ tuttı miñ miñ elig/munu kıl tañuķı kutağğu bilig
 0350. kitāb atı urdum kutağğu bilig/kutağsu okıglıka tutsu elig
 0388. habib sawçı yolu méni yetteçi/ol oķ sawçı bolsu elig tuttaçı
 1154. kutulğu yérim yok yétürdüm bilig/seniñ rahmetiñ tutsu emdi elig
 1176. orunçun ya mālın itilmez işim/elig tuttaçı yok bu kün bir kişim
 1198. hakimlerke hikmet asıg kılmadı/bügülerke bilgi elig tutmadı
 3240. halāl dünyā kazğan çığayka üle/kişi elgi tutğıl yanut kıl yüle
 4541. seweriñ eşitgey elig tutmağay/sini sewmegüçi küle tınmağay
 4800. yayıg dünyā bekrü eligde tutup/negü teg bulur meñü ajun yatup
 4972. tokıdı kapuğ akru elgin tutup/turup çıktı terkin kadaşı uķup
⁷⁷² 3980. neñi bolsa yalñuķ bulur ög bilig/kamuğ eğğülükke uzatur elig
 4011. anın ötrü begler uzattı elig/uķuş utru tuttı yorıttı tilig
 5520. biliglig uķuşluğ er erse silig/ağırta tegür neñ uzatğıl elig
 0151. bayat kimke bérse uķuş ög bilig/öküş eğğülükke uzattı elig
⁷⁷³ 5708. elig til uzattım kişike telim/anıñ ‘uzri kılsu bu kün bu tilim
 6538. sere söktüm emdi neçe yalñuķuğ men/yazuķsuzka yarlıg elig til uzattım

bir işe girişmek, el atmak anlamında “elig ur-” ⁷⁷⁴; üstesinden gelmek, yapabilmek “elig yetil-” ⁷⁷⁵; başarmak, arzusuna ulaşmak “elig tegür-” ⁷⁷⁶, “elig kötür-” ⁷⁷⁷; birlikte

⁷⁷⁴ 0251. bularda kayu buldı erse bilig/olar urmış öd kün ajunka elig
0255. elig urmış işke bakıp işlemiş/bilig işke tutmuş buğun başlamış
0437. yarağısıznı boğdı eligde urup/isizig yıratdı éлиндin sürüp
1630. elig ursa begler kimi edlese/yakur baş bolur bu beginde basa
1805. elig urdı ilig méni edledi/bolu bérđi ewren özüm yokladı
1853. kayuğa elig ursa itlü barır/kayuka sözi tegse yetlü barır
3147. kılınçı kóni atı odğurmış ol/kamuğ edgölükke elig urmış ol
3682. elig başka urdı bu odğırmaşa/ sakındı uzun kéc kötürdi başa

⁷⁷⁵ 0675. yüzüm körki körklüg ne kılkı silig /tilemiş tilekke yetürdüm elig

1253. bayat kimke bérse ukuş ög bilig/kamuğ arzularğa yetildi elig
2006. kimiñde uwut bolsa kılkı silig/kamuğ teñsiz işke tegürmez elig
2029. sağ erse begi ilke tegmez elig/kalı tegse yetrür ukuş ög bilig
2068. öküş él tutaym tése ay ilig/üç iş kılğı ötrü yetilse elig
3028. bu altun kümüşüg üle ay elig/kayu él tilese yetilgey elig
3137. yanut bérđi ögdülmiş aydı ilig/esen bolsu işke yetilgey elig
4389. tükel işte aşnu tusulur bilig/kénilse bilig işke yetmez elig
4413. idı yakşı aymış kılınçı silig/bilig birle işke yetürmiş elig
5094. maña bérđil emdi bu öt saw erig/meger edgölükke yetilgey elig
5657. kéñeşe kéñür ol kişike bilig/kéñeşe bilig kirse yetlür elig
6330. negü tér eşitgil kılınçı silig/ukuş birle işke yetürmiş elig
6406. olar barça muñluğ bu kün edgüke/eligleri yetmez yégü kedgüke

⁷⁷⁶ 5581. ikinç tığmasalar hazıne haqı/ ödinde tegürse ay elgi aqı
4231. yağıda asıg yok yetürgil bilig /asıg bolmaz işke tegürme elig
0222. bu ikin itümese koğıl bilig/kılıçka tegürgil sen ötrü elig
0431. basutçı tilep bulmadı kör ilig/tegürdi özi barça işke elig
1016. ağım bolsa yalñuğ bilir hem bilig/tuñu bolsa tegmez biligke elig
1416. örüg bol amul bol tüzün bol silig/kamuğ edgölükke tegürgil elig
1794. atañ öğretümedi erdem bilig/tegümedi méndin yéme ök elig
1822. taqı bir sebeb kolsa oğlan bilig/kiçigde tegürgü biligke elig
2605. kayu işke bilge yetürdi bilig/anı yetti tuttı tegürdi elig
2624. tetiglik bile bolsa erke bilig/tözü işke tegrür bu bilgi elig
2847. közi suğ kişi aşka suğluk kılur/elig tegrür aşka aşığı artatur
3102. yanut bérđi ögdülmiş aydı ilig/tilek keldi tuttı tegürdi elig
3221. kalı bilmediñ erse ögren bilig/tapuğlarka ötrü tegürgil elig
3366. özüm kirse emdi kişiler ara/kaçan tegge elgim tapuğka köre
3467. bayat bérđi erdi ukuş ög bilig/tözü edgölükke tegürdüm elig
4451. taqı munda yakşı ayur kör bilig/bilig birle işke tegürgü elig
5723. bir ök türlüg ermez bu işke bilig/büte türlüg iş bar tegürgü elig
4267. tilese neñiñe tegürgey elig /tilese cānıñka yétürgey ilig”
2501. bu yañlıg tü işler neçe ülgülüg/uluğ hācib elgi tegir belgülüg
2550. şireni çıkarda körüp saklasa/añar toğru yolda elig tegmese
5489. müsülmānka yakma tegürme elig/aniñ haşmı teñri turur ay ilig
5840. biziñde usalrak kim ol ay ilig/yawa boldı öd kün tegümez elig
0365. tegürdi maña elgin elig yaşım/kuğu kıldı kuzgun tüsi teg başım
0368. otuz yıgmışın yandru aldı elig/negü kılğay altmış tegürse elig
1067. bu aytoldı hālin eşitti ilig/ölüm tutğakı ig tegürmiş elig

⁷⁷⁷ 0302. yağız yér öze yalñuğ oğlu elig/kötürdi kamuğka yetürdi bilig
1029. bu sözler eşitti sewindi elig/közin kökke tiktı kötürdi elig
1110. du‘ā kıldı ilig kör açtı tilig/şifā kıldı rabdın kötürdi elig
1249. eşitti kör aytoldı oğlu sözün/kötürdi elig kökke tiktı közin
1256. bu aytoldı elgin kötürdi yana/bayatıg öküş ögdi kıldı senā
1493. kiçig erke öğret oğulka bilig/kiçigde bilig bilse kötrür elig
1519. közin kökke tiktı kötürdi elig/şehādet bile kesti teprer tilig
1783. közin kökke tiktı kötürdi elig/ayur ay idim sen birigli bilig
1845. kişi yılkı birle adırtı bilig/bilig birle yalñuğ kötürdi elig
3051. bu sözler eşitti sewindi elig/du‘ā kıldı rabka kötürdi elig

çalışmak, ittiifak etmek “elig bir kıl-”⁷⁷⁸; önceden önlemini almak “öñdin elig yorit-”⁷⁷⁹; umut kesmek “elig yu-”⁷⁸⁰; ulaşamamak, yetersiz kalmak “elig kısğa bol-”⁷⁸¹; kanaatkar olmak, hırslı olmamak “elig kısğa tut-”⁷⁸²; saygı göstermek, saygılı davranmak “elig yüz ow-”⁷⁸³; cömert olmak, eli açık olmak anlamında “elig yaz-”⁷⁸⁴, “elig bert-”⁷⁸⁵ ve “elgi akı”⁷⁸⁶, “elgi kén”⁷⁸⁷; eli sıkı, cimri anlamında “elig berk”⁷⁸⁸ ve “elig kuruğ”⁷⁸⁹; yoksunluğa düşmek, eli daralmak, el darlığı anlamında “elgi taru-”⁷⁹⁰ ve “elig tarlıkı”⁷⁹¹; yönetimi altında olan insanlar için “elig asrakı”⁷⁹²; üstün olmak, egemen olmak,

3063. mançlıg bağırsak bütün sen silig /könilik bile sen kötürdüñ elig
 3116. şükür kıldı artuq sewindi ilig/senā kıldı rabka kötürdi elig
 3813. tilin me ötüngil eşitsün ilig/koçu bérşü méndin kötürsü elig
 4129. oñ elgiñ bile sen kötürgil yégü/bayat atı aşnu ayıt ay bögü
⁷⁷⁸ 3469. séni me tiler emdi ilig bu kün/elig bir kılıp yazsa beglig tügün
 3884. tilekim bu oq men bile bolsa men/elig bir kılıp keğ tapuğ kılsa men
⁷⁷⁹ 5467. yanut bérđi ögdülmiş aydı ilig/ka muğ işke öñdün yorıtsun elig
 1927. yumıtsa er at bolsa küçlüg elig/yorıtsa törü tüz yetürse bilig
⁷⁸⁰ 1115. bu ay toldınıñ kör igi ağırudı/umınçsız bolup cāndın elgin yudı
⁷⁸¹ 3983. neñi bolmasa er alıp bérğüke/elig kısğa boldı ka muğ edğüke
⁷⁸² 4296. uzunluğ tilese özüñ hem sözüñ/elig kısğa tutıl kutuldı özüñ
 6079. elig kısğa tuttum tawar térmedim/havā ārzularkā köñül bérmedim
⁷⁸³ 3755. ay ilig bu tört hācetim kıl revā/saña tapnayın men elig yüz owa
 5967. kapuğdın yana ewre yandı iwe/eñip qaldı ögdülmiş elgin owa
⁷⁸⁴ 5904. üçünçi elig yazsa bolsa akı/tegürse buğunka bağırsaklıkı
⁷⁸⁵ 3042. saw altın bile bertse begler elig/kılıcsız tili birle ewrer élig
⁷⁸⁶ 0058. akı erdi elgi yüreki tedük/biliglig sakınuğ kör atı beğük
 1708. muñar meñzer emdi bu beytig okı/okıgıl uka bar ay elgi akı
 2073. köñül tutsa koğkı hem elgi akı/bularkā yaraşı bağırsaklıkı
 3034. akı bolsa elgi ajun begleri/ikigü ajunnuñ bu buldı töri
 5358. asıgılıg kerek beg kör elgi akı/ajun buđnıña tegse andın tokı
⁷⁸⁷ 0043. tüzün erdi alçaq kılınçı silig/uwutluğ bağırsak akı kén elig
 0055. basa ‘uśmān erdi uwutluğ silig/kişide ödürmiş akı kén elig
 3254. idı yaqşı aymış bögü bilgi kén/munı işke tutıl ayā elgi kén
 3660. yéme yaqşı aymış bögü bilgi kén/ajunda çawıkmış akı elgi kén
 4416. tarıgçı kişiler bolur elgi kén/bayat bérmişindin tutar köñli kén
 4536. ewiñ barkıñ keğ arıg tut silig/saña kelge devlet akı kén elig
 6488. idı yaqşı aymış bögü bilgi kén/ajunuğ sıağı akı elgi kén
⁷⁸⁸ 2799. kerek elgi berk sak kereksiz akı/saçılmasa ötrü ağı kaznağı
⁷⁸⁹ 5075. neteg beg bolur ol buğunka uluğ/tili yalğan erse kör elgi kuruğ
⁷⁹⁰ 0477. ğariblık yerinde kerek bolğa neñ/bu elgim tarusa sarıg kılğa eñ
 4139. tegir erse hil ya saña on otağ/elig tarğu mālın kılıç tutğu yağ
⁷⁹¹ 2565. muñadıgılı barmu elig tarlıkın/muñıña yarasa ötese haqın
 2815. muñadsa tapuğçı elig tarlıkın/begi eştip idsa açığ yarlıgın
 4540. elig tarlıkı tegse emdi saña/kişike muñadma ay ersig toña
 5525. elig tarlıkı bolsa edğü yime/kılınç artatur kör muñadıp bu ma
⁷⁹² C.0060. bāb elig asrakılarıg neteg tutğusın ayur 5
 1785. sen ök bir maña küç ka muğ edğüke/elig asrakılar yükin yüdgüke
 LXIV elig asrakılarıg negü teg tutğusın ayur
 4527. yéme edğü tutıl elig asrakıg/yégü içğü bérğil bütür oprakıg

hakimiyet kurmak, nüfuz sahibi olmak anlamında "elig üsteñ bol-" ⁷⁹³, "elig bul-" ⁷⁹⁴, "elgi uzun bol-" ⁷⁹⁵, "elig uzun kıl-" ⁷⁹⁶, "elgi uza-" ⁷⁹⁷; yönetmek, egemenliğini yaymak "elig yad-" ⁷⁹⁸; el değmemiş, dokunulmamış "elig tegmedük" ⁷⁹⁹; eli güçlü "elgi küçlüg/erk" ⁸⁰⁰; eli gitmek "elig bar-" ⁸⁰¹; eli kalem tutumak, yazı yazamayı bilmek, güzel bir şekilde düşüncelerini ifade etmek "elig biti-" ⁸⁰² deyimleri bulunmaktadır. Bir

- ⁷⁹³ 1796. yanut bérdi ögdülmiş aydı ilig/uzun kéc yaşasu bu üsteñ elig
 1948. yanut bérdi ögdülmiş aydı ilig/esen inç tirilgil ay üsteñ elig
 2269. yanut bérdi ögdülmiş aydı ilig/yağıka tuçı bolsu üsteñ elig
 3447. kalı üstese elgi ārzū öze/özini tutunsa köñül til tüze
 5252. ayā baş boluğlı ay üsteñ elig/kamuğ işke aşnu sen işlet bilig
 5481. kalı kolsa sen tutçı üsteñ elig/er atnı sewindür öge bér erig
⁷⁹⁴ 2330. bu yañlıg sü başçı bu sü başlasa/elig bulğa düşmān öze işlese
 5758. elig bulmaduk bulsa ilke elig/uzatur buğunka elig hem tilig
 4261. negü tēr eşitgil yağılamaş er /yağısı özele elig bulmış er
 0890. isiz baş kötürse kör edğü yiter/bu edğü elig bulsa isiz kiter
 1489. körü ıdma ögretgil erdem bilig/bilig erdemın bulsu ilke elig
⁷⁹⁵ 1765. kamuğ ilke kıldı kör elgi uzun/uzun boldı elgi yorık til sözün
 0230. kalı bolsa elgiñ buğunka uzun/kamuğ edğülük kıl kılınçın sözün
 0546. kimiñ elgi bolsa buğunka uzun/silig bolğu kılkı kılınçı tüzün
 1965. kamuğ edğüke bolsa elgi uzun/uwutluğ silig hem kılınçı tüzün
 2193. beginde basa ilke elgi uzun/vezir ol iligke kılınçın sözün
 4087. olar kut tururlar kut elgi uzun/küyler ot tururlar küyürgey özün
 4140. vezirlik tegip bolsa elgiñ uzun/törük urma isiz silig bol tüzün
 5064. ilig elgi barça buğunka uzun/negü kolsa kılğay tügülse yüzün
 5073. uluğluk yemesün ol elgi uzun/yanar erse tilde yoritmış sözün
 5878. bu yalğan kişi birle artar ağun/köni cın kişi tut ay elgi uzun
⁷⁹⁶ 5806. uzun kıldı elgiñ yorık kıldı söz/sewer sewmez erse saña açtı köz
 5727. ilig kıldı ilke kör elgiñ uzun/kılur sen kamuğ edğü atnı tüzün
 1037. kamuğ élke kıldı kör elgi uzun/boyun egdi düşmān kiterdi özün
 1120. elig til uzun kıldım erdi öküş/ölüm keldi tuttu tınım kıstı uş
 1464. uzun boldı elgiñ buğunka yakın/füsusun keçer bu tiriglik bakım
 1463. isiz kılkı tutma ay elgi uzun/isiz kılkı ulıtur ikigün ağun
 5088. isiz kılmağıl sen ay elgi uzun/kamuğ edğülük kıl kılınçın sözün
 5192. kalın halk öze kıldı elgiñ uzun/tilek ārzū bérdi yorık til sözün
⁷⁹⁷ 2139. kılç birle begler uzatur elig/kılçsız usal beg basumaz ilig
 2507. iki neñ kişide bolunsa ilig/añar bérmeğil iş uzatma elig
 2524. bu yañlıg kerek barça erdem bilig/uluğ hācib ötrü uzatsa elig
 2968. tapuğçı bile begler elgi uzar/tapuğçı bile erklig él kend tüzer
 2979. muñar meñzetü sözlemiş söz tetig/bilig birle yañlık uzatur elig
 3017. buğun erki boldı meniñ bu özüm/uzun boldı elgim yorık til sözüm
 3070. tirildi ögi hem koyuldı bilig/bolu bérdi ewren uzadı elig
 3075. kimiñ bolsa devlet uzadı elig/kamuğ tetrüsü öñ sözi ög bilig
 0889. isizler yakın bolsa begler tapa/uzadı isiz elgi ilke tüpe
⁷⁹⁸ 2197. uruğluğ kişiler kılınçı silig/vefā birle halkқа yağığlı elig
⁷⁹⁹ 4477. usa ew kıızı al elig tegmedük/seniñde adın er yüzin körmedük
⁸⁰⁰ 5555. bulurda basa muhtesibler turur/bular elgi küçlüg kerek ay unur
 5588. yana elgi küçlüg bolur muhtesib/isizlerni yıgsu cemā'at kezip
 3440. kişiler öze yok saña erk elig/özün yıgsa sen bolsa atnı silig
⁸⁰¹ 6097. havā başğıl öwkeñ keler erse yığ/el öz egri yolқа barır erse yığ
⁸⁰² 6505. tilim sözledi söz bitidi elig/ölür bu elig til ay kılkı silig
 3471. bitig ıdı ilig öz elgin bitip/negü sözledi erse körgil oqıp
 3710. bitig ıdı ilig öz elgin bitip/özün barmasa sen bitig bér itip
 3896. devāt kıldı kâğaz yana oq ilig/kalem aldı elgin bitidi bitig
 3178. ilig me bitisü öz elgin bitig/okısu ilig yarlıgın ol tetig
 2636. kamuğ til bilir erse açsa tilig/kamuğ hatnı bilse bitise elig

kimseyle karşılaşıldığında selam vermek, el sıkışmak, tokalaşmak, o dönem için musafaha etmek “elig alış-”⁸⁰³ ve “eligleş-”⁸⁰⁴ biçimleri kullanılır. Sözcüğün diğer beyitlerinde çeşitli kullanımlarbulunmaktadır.

awuç-awut

“awuç” ve “awut” biçiminde iki farklı biçimde yazılan sözcüklerin birer kere geçer. Sözcüklerin anıldığı beyitlerde “bir awutça kara toprak” ve “bir awuçça tetig” biçimindekisöz öbeğinden anlaşıldığı ölçü birimi olarak kullanılmıştır.⁸⁰⁵ El, avuç, kol, kulaç yaygın kulanılan ölçü birimlerindendir.

aya

Eserde 3 kere geçen aya parmakların bitim yerleri ile bilek arasındaki bölümdür. Sözcüğün geçtiği beyitlerde el üstünde tutmak anlamında “ayada tut-” biçiminde kullanılmış⁸⁰⁶; bir diğer beyitte ise gönlünü çıkarıp avucuna koymak anlamında “ayada urup köñlin çıkar-” biçiminde bir kullanım vardır.⁸⁰⁷

erñek

Türkçede parmak için kullanılan en eski sözcük “erñek”tir. Gabain, Erdal, Rasanen sözcüğün “er” erkek köküne eski çokluk eki +An ekiyle oluşturulan “er+en > eren” sözcüğüne +gek ekinin getirilmesiyle oluştuğunu belirtirler. Gürsoy-Naskali’ye göre de “er” kökünden gibilik, küçüklük anlamı taşıyan +ñek eki ile oluşmuştur ve bu durumda erñek “küçük adam, adamcık, adama benzer şey”olarak açıklanabilir.⁸⁰⁸ Starostin, Dybo ve Mudrak tarafından hazırlanan Altay dillerinin etimolojik sözlüğünde ise Moğolca “herekei” ile “erñek” sözcüğü ilişkilendirilmiştir. Şçerbak ise sözcüğün Türkçeden Moğolcaya geçtiği görüşündedir. “Barmak” sözcüğü ise 13. yüzyıl sonu 14. yüzyıl başlarında görülmeye başlanır ve İbni Mühenna Lugati’nde, Codex Cumanicus’ta, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesi metinlerinde hem “erñek” hem “barmak”

⁸⁰³ 5684. turup kirdiler ewke alışp elig/kaşaşı ayıttı kör açtı tilig

5032. selām kıldı ötrü alıştı elig/turup ewke kirdi bu iki silig

4111. küwezlenme elgiñ sala kirmegil/elig alşı tutşu yéme turmağıl

3958. kapuğ açtı terkin ol utru çıkıp/selām kıldı tuttı kör elgin alıp

3959. yana kirdi odğurmuş elgin tutup/orun kıldı törde ağırlap öpüp

3293. elig aldı ewke kigürdi bata/orun bérdi oldurdı elgin tuta

⁸⁰⁴ 5037. eligleşti ilig bu zāhıd bile/ayıttı ilig yazlu sewnū küle

5445. esenleşti ilig bile ol köre/eligleşti kaldı ilig kağgura

⁸⁰⁵ 0297. ukuşka turur bu ağırlık itig/ukuşsuz kişi bir awuçça tetig

5425. koçu bér awutça kara toprakıg/uluğ meñü él kol nerek bu sakıg

⁸⁰⁶ 0717. anada atada bağırşak bolup/ayada tutar sen küler yüz urup

6523. yana kelgil emdi yégitlik maña sen/ayada tutayın ağı çuz töşettim

⁸⁰⁷ 0864. köñlin çıkarsa ayada urup/yorısa uyağmasa yalñuk körüp

⁸⁰⁸ Emine Gürsoy Naskali, “Türkçede Parmak ve Beş Parmağın İsimleri”, *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi* 8, Mehmet Akalın Armağanı, İstanbul 1997, s. 243.

tanımlanabilmektedir. Zamanla “ernek” sözcüğünün yerini “barmak” almıştır. Hamilton, Eren ve Gülensoy barmak~bermek sözcüğünü Moğolca eregei “pençe” < *heregei < *peregei biçimleriyle ilişkilendirirler. Doğan’a göre ise ernek ve “barmak” sözcüklerinin er- ve bar- eylemleriyle ilişkilendirilebilir.⁸⁰⁹

Baş parmak Uygurcada “ulug ernek”, işaret parmağı “suk ernek” veya “yanar ernek” olarak adlandırılmıştır. Kaşgarlı’ya göre yemeğe ilk olarak “suk ernek” ile başlandığı için haris parmaktır. Sözcüğü “suk yalnız” ikilemesindeki yalnız anlamına da bağlanabilir. Lehçelerde körset- ve ıy- “göstermek” eylemlerinden türeyen sözcükler kullanılmış ve İslâmiyetle birlikte işaret, şahadet, iman, dua, bañ sözcükleriyle adlandırılmıştır. “yanar ernek” ise yan- tehdit etmek veya Sanskritçe tarjani “tehdit parmağı”ndan geldiği ileri sürülmüştür. Orta parmak birtakım ses değişimleriyle urta~orton~ortın genel olarak aynıdır. Yüzük parmağı Uygurcada “atsız ernek”, Karahanlı Türkçesinde “çıçamuk”, Farsça’da “bînam”, lehçelerde “atı jok”, “isimsiz”, “öksüz”, “çet” parmak olarak adlandırılır. Serçe parmak Uygurcada “kiçig ernek”, Karahanlı Türkçesinde “çıçalak”, lehçelerde “külbike”, “küçübey”, “çinaçay”, “çimeltek”, “çente” parmak biçiminde geçer. Çetin’e göre Uygurca kiçig ernek, Karahanlı Türkçesinde çıçalak ve Türkiye Türkçesindeki serçe parmak adlandırmalarında serçe parmak adının sırça > serçe biçimindeki değişimi temelde sessel değil küçüklük ve incelik ilişkisiyle kurulan benzerliğe dayanmaktadır.⁸¹⁰ Dîvânü Lugâtî’t-Türk’te yer alan serçe parmağı için “çıçalak”, yüzük parmağı için “çıçamuk” karşılıkları her iki sözcüğün ortak kökü *“çıça”dır ve -lak ile -mUk ekleriyle yapılmışlardır. Arat “az, pek az” anlamında “çiçe” sözcüğe dayanarak “çi-” “kadar” köküne bağlar ve “küçük, az miktarda, kısa zamanda” anlamlar ifade eden bir sözcük olduğunu belirtir. Erdal sıç- “ishal” köküne dayandırırken Clauson Çince “chih” parmak sözcüğüne dikkat çeker. Tietze ve Erdal bebek dilinde meydana geldiğine, Nalbant ise serçe ile çıça arasındaki yakınlığa değinirler.⁸¹¹

Türkmen Türkçesinde baş parmak “başam barmak”, işaret parmağı “süyüm barmak”, orta parmak “orta barmak”, yüzük parmağ “oğulhacat”, serçe parmak “külembibi” olarak adlandırılır. “Başam barmak” tamlamasında temel işaretleyici baş sözcüğüdür ve Türkmen Türkçesinde eklenen “hem” edatı baş sözcüğüne gelerek “baş

⁸⁰⁹ Engin Çetin, “Uygurca Kiçig Ernek, Karahanlı Türkçesi Çıçalak ve Türkiye Türkçesi Serçe Parmak Sözlere Üzerine”, *Turkish Studies*, 7(4), 2012, s. 1219.

⁸¹⁰ Engin Çetin, “Uygurca Kiçig Ernek, Karahanlı Türkçesi Çıçalak ve Türkiye Türkçesi Serçe Parmak Sözlere Üzerine”, *Turkish Studies*, 7(4), 2012, s. 1224.

⁸¹¹ Y. Tokay, “Dîvânü lugâtî’t-türk’te geçen çıçalak ‘serçe parmak’ ve çıçamuk ‘yüzük parmağı’ kelimeleri üzerine bazı düşünceler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(22), 2012, s. 204-210.

hem” > “başam” biçimine evrilmiştir. İşaret parmağı için kullanılan süyüm barmak tamlamasındaki süyüm ise ip ile ilişkilendirilerek ip sarılan parmak veya ip gibi, filiz gibi bir anlamı olmalıdır. Bu da parmağın batırma, saplama işlevine işaret eder. Orta parmağın adlandırılmasında bulunma yeri işaretleyici olmuştur. Yüzük parmağı için kullanılan “oğulhacat” sözcüğü ise “oğula gerekli olan” demektir. Bu parmak evliliği çağrıştıracak biçimde adlandırılmıştır. Serçe parmak veya küçük parmak için kullanılan “külembibi” ise “kül hem bibi” > “külembibi” biçiminde bir gelişme izlemiştir. Küle “kuyruğu kesik” demektir, kül ise un ile ilişkilidir. “Bibi” sözcüğü ise kadınlara saygı anlamında kullanılır. Dolayısıyla parmakların adlandırılmasında *“el organı içinde bulunma ve sıralama durumuna, işlevine, benzetilme yönüne göre yapılmış tamlamalardır.”*⁸¹²

Gülensoy hem batı dillerinde hem Altay dillerinde hem de Türk dili lehçe ve ağızlarındaki parmak adlarını listeleyerek karşılaştırma olanağı sunar.⁸¹³ Bunların yanında parmak adlarına ilişkin çeşitli çalışmalar yayımlanmıştır.⁸¹⁴

Kutadgu Bilig’de parmak adları geçmez. Yalnız parmak için kullanılan “erñek” sözcüğüne yer verilir. Erñek sözcüğü bir kere geçer. Anıldığı beyitte “üç erñek boğuz” yani üç parmak(lık) boğaz biçiminde geçip ölçü birimi olarak kullanılmıştır.⁸¹⁵

tırñak

Tırñak sözcüğü temel anlamıyla bir beyitte “tırñak alma” yani “tırnak kesme” biçiminde geçer. Hakanın yanında beden dilinin nasıl olması gerektiği anlatılır. Sözcüğün anıldığı diğer beyitte ise var gücüyle çalışmak, çabalamak, dişini tırnağıyla anlamında “tişin tırñakın teg” deyimi yer alır.⁸¹⁶

adak

Direnmek, sebat göstermek anlamında “adak berkit-/bekit-”⁸¹⁷; davranışlarında değişiklik olmamak, istikrar göstermek anlamında “adak tik-”⁸¹⁸; kalıcı olmak, iz

⁸¹² Ayşe İlker, “Türkmen Türkçesinde Parmak Adları”, *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 20-25 Ekim 2008*, Ankara 2013, C. III, s. 2377, 2379.

⁸¹³ Tuncer Gülensoy, “Türkçe ve Altay Dillerinde “Parmak” Adları (Parmakların Vücut Diline Katkıları)”, *Kültür Evreni*, Yıl; 6, S: 22, 2014, s. 7-18.

⁸¹⁴ Anna Dybo, “Die Namen des Zeigefingers in den Türk und Altaischen Sprachen Turkische, Laut und Wortgeschichte der Türksprachen”, *Beiträge des Internationalen Symposiums 7-10 Juli 1992*, Berlin 1995, s. 17-42; Yong Song Li, “Finger Names in Modern Turkic Languages”, *Central Asiatic Journal*, Vol:59, No: 1-2, 2016, pp. 1-4.

⁸¹⁵ 3578. bu tatğın üç ernek boğuzka turur/anıñda naru barsa qarnıñ tolur

⁸¹⁶ 2377. qatılsa kılıç baldu birle tegiş/tişin tırñakın teg yaqa tut iliş

4115. yana alma tırñak adışma butuñ/uçuzluq tegürgey iletgey kutuñ

⁸¹⁷ 1855. yiti közlüg ol kör baqış yırak/qayu işke tegse bekitür adak

3568. közi suq serimsiz usayuk özün/meñin tattıñ erse adak berkitür

6128. bezenür kişike özin körkitür/köñül bérdiñ erse adak berkitür

⁸¹⁸ 4208. adaşığ asıg yas içinde sına /bu yerde adak tikse bek tut sene

bırakmak anlamında “adakin örü tik-”⁸¹⁹; yürüken başka birine göre adım atmak, ayak uydurmak “adakin ud-”⁸²⁰; uyanık ve dikkatli davranmak “adakin yiti kıl-”⁸²¹; girmek, ulaşmak, ayak basmak “adak ur-”⁸²² ve “adak tep-”⁸²³; bir yere gitmesine engel olmak, ayağına bağ olmak “adakin kuç-”⁸²⁴; ayakları üzerinde durmak, dikilmek “adak örü tur-/kıl-”⁸²⁵; öncülük etmek, bir şeye zemin hazırlamak “adak tut-”⁸²⁶; bir işe ilk kez girişmek adım atmak “adak mañ-”⁸²⁷ deyimleri yer alır. Bunların dışında yaya “adakin yorıglı”⁸²⁸, ayağı kaygan “adakı tayıg”⁸²⁹ söz öbekleriyle dile getirilir. Ayak sözcüğü yan anlamıyla nesnelerin yerden yüksek durmasını sağlayan destek anlamıyla “kürsî adakı” olarak anılır.⁸³⁰ sözcüğün geçtiği diğer beyitlerde ise temel anlamı ile kullanılmıştır.⁸³¹

⁸¹⁹ 1461. kim erse urup qoğsa eğgü törü/anın tiki atın adaqın örü
 5170. köni bol könilik öze kıl törü/uzun turgā beglik adaqın örü
 5600. könilik üçün kök adaqın turur/yayılmaz üçün yerde ot yém önür
⁸²⁰ 2387. yağı teprese sen udu tepregil/ite uç adaqın yori turmağıl
⁸²¹ 2369. yağıka yalıñ teg neñiñ alması/uzatsa basıttıñ yiti kıl adaq
⁸²² 2865. hıyānet kayu yerde ura adaq/asıg bérğü barça kaçır keğ yırax
 3324. kayu işke arzū yorisa tilek/adaq ura buldı ol arzū yölek
 6383. tiken ol ukuşluğka dünyā tolu/adaq ura yerke kirür saqlağı
⁸²³ 0974. üyük çim osuğluğ bolur bilgeler/çıkar suw kayuda adaq tepseler
⁸²⁴ 0401. sewiglini sewmez keyik teg kaçır/kaçıglıka yapçur adaqın kuçar
⁸²⁵ 6158. kayısı yémez aş özin sızğurur/kayu tünle yatmaz adaqın turur
 0578. hācib kirdi ilig tapa yüz urup/iligke ötündi adaqın turup
 0767. ilig ötrü turdı adaqın örü/ilig sözlemedi bir ança turu
 3952. usı uçtı koptı adaqın örü/kara tün kötürmiş etekin örü
 4153. uluğ hürmeti bar ajunda törü/uluğ kelse kopğıl adaqın örü
 4881. sözün kesti koptı adaqın örü/esenleştı ewke yüz urdı körü
 5439. sözün kesti koptı adaqın örü/ilig tıdıtı aydı az oldur téyü
 5706. telim yattı inçin tilekçe turu/bu kün tursu emdi adaqın örü
 5822. sözün kesti koptı adaqın örü/esenleştı atlandı keldi berü
 5941. qatıglandı ögdülmiş anda naru/kamuğ işni kıldı adaqın örü
 6210. yédi içti ögdülmiş az inçrünüp/namāzın yetürdi adaqın turup
⁸²⁶ 3806. miñ eđgü adaqını tutğınça sen/yakañnı bir ök yolu tutğıl esen
⁸²⁷ 5046. köñülsüz kayu yerke mañsa adaq/neçe yer yakın erse boldı yırax
 0374. kişensiz külündi mañumaz adaq/tünerdi yarumaz körügli qarax
⁸²⁸ 4124. adaqın yorıglı ay kılkı tüzün/ ödi bolmağınça körünme özün
 5047. adaqın yorıglıka emgek tegir/köñül birle mañsa ol emgek barır
⁸²⁹ 0670. mañsız turur qut vefāsız yayıg /yorırda uçar terk adaqı tayıg
⁸³⁰ 0771. kümüş kürsi urmış öze oldurur/bu kürsi adakı üç adrı turur
 0801. bu kürsi özele öz oldurduqı/adaqı üç ol kör ay köñlüm tokı
 0803. qalı üç adakta emitse biri/ikisi qamıtar uçar ol eri
 0802. kamuğ üç adaklıg emitmez bolur/üçegü turur tüz qamıtmaz bolur
 0804. kamuğ üç adaklıg köni tüz turur/qalı bolsa tört kör bir egri bolur
⁸³¹ 2390. yağı kaçsa tap kıl eğerme yırax/qalı yandru yansa kaçumaz adak
 3659. adak bérdi iki yorıgu üçün/berü mañsa biri naru mañ küçün
 4056. elig qawşuru tut adakın tüze/bu oñ elgiñ urğıl sol elgiñ öze
 5927. oyun saqışı ol bu dünyā işi/adaqın tilese bérür bu başı

but

Bu sözcük adım attırmamak, yaşamasına izin vermemek anlamında “butuğ mañıtma-”⁸³²; belini kırmak anlamında “butını sı-”⁸³³ deyimlerinde geçer. Temel anlamda kullanımı ise 4115. beyitte hakan karşısında “butıñ adışma-”⁸³⁴ yani bacaklarını ayırmamak gerektiğinden söz edilerek oturuş biçimi ve beden dili anlatılır.

tiz

Altay dillerinde diz ve dirsek sözcükleri birbiriyle ilişkilidir. Bu sözcüklerin ilişkisinde anlamsal, biçimsel ve sessel yapısı dışında temelde rotasizm ve zetasizm olayı yer almaktadır. Eski Türkçede “tiz” biçiminde geçen sözcük Tuvacada diskek “diz” < *tiz+gek, Yakutçada tihex~ tühex “diz” < *tiz+ek, modern Yakutçada tühürges “diz” < Eski Yakutçada *tisirges < *tiz+irke-c biçiminde açıklayan Stachowski desteklemek, gecikmek, yaslanmak anlamındaki *tire- > *tire-k “destek, dayak, dayanak ve *tre-g+en > dirgen- “karşı koymak, direnmek” ve *tire-g+sek > *tirqsek > dirsek “dirsek” sözcükleri arasındaki anlam ilişkilerini gösterir.⁸³⁵

Sözcüğün 2 kere geçtiği beyitlere göre devlet yani talih, baht geyik gibi çabuk kaçtığı için dizlerine köstek vurulmalıdır.⁸³⁶ Bir diğer beyitte ise bir şey isterken hakanın huzurunda “iki tiz bile sök-” yani dizleri üzerine çökerek oturmak gerektiği belirtilir.⁸³⁷ Hakanın huzurunda sergilenen bu hareket yapan kişinin acizliğini, küçüklüğünü karşı tarafın ise büyüklüğünü, yüceliğini ifade eder.

⁸³² 1211. ölügli kişi barça öðke tutuğ/yetilse ödi kör mañıtmaz butuğ

⁸³³ 3635. büte boldı munda tiriglik yédim/ öð öðlek ıdıp nefis butını sıdım

⁸³⁴ 4115. yana alma tırñak adışma butuñ/uçuzluk tegürgey iletgey kutuñ

⁸³⁵ Marek Stachowski, “Türkçe dirsek “dirsek”, Yakutça tühürges “Diz” ve Bağlantılı Bazı Sözcükler”, *Türkbilig*, S. 25, 2013, s. 140.

⁸³⁶ 0712. keyik sanı devlet kişike tezig /kalı kelse bekle tuşa hem tizig

⁸³⁷ 4058. ötüğ ötnür erken köni tut elig/iki tiz bile çök tüzün bol silig

2.5.İç Organ Adları

bügür

Dîvânu Lugâti't-Türk'te böğür biçiminde geçen sözcük için “böbrek” karşılığı verilmiştir.⁸³⁸ Bir kere geçen sözcük anıldığı beyitte “bügür uça” biçiminde ikileme olarak yer alır.⁸³⁹ Kiminin sırtına çul (örüm) giyerek, kiminin ağlayarak gezdiği dile getirilir. İnsan vücudunda kaburga ile kalça arasındaki bölümü gösteren бүгүр~böğür anıldığı beyitte sırtına, üstüne giymek anlamında genel bir kullanım vardır.

bağır

Bağır sözcüğü Dîvânu Lugâti't-Türk'te “akciğer” anlamı verilir.⁸⁴⁰ Kutadgu Bilig'de bağır sözcüğü vefasız, bencil anlamında 10 kere kullanılan “bağırsız”⁸⁴¹ sözcüğüyle birlikte 13 kere anılır. Yakınlık göstermek, bağrına basmak “bağır bér-”⁸⁴²; bağrına basmak, benimsemek “bağırka urun-”⁸⁴³ ve “bağrı kıl-”⁸⁴⁴; inatçı, taş yürekli “bağrı taş”⁸⁴⁵ biçimleriyle dile getirilmiştir. Şefkatli olmak “bağrı süçi-” ; gönlünü ısıdırmak, bağlanmak “bağır isin-” ; çok dokunmak, içine işlemek, bağrını delmek “bağrı yé-” ve “yürek kanı teg bağırda yakınrak” deyimleri yer almaktadır.⁸⁴⁶ “bağırım otı” söz öbeğini Arat “ciğerpârem” biçiminde çevirir. Beyitte Aytoldı oğlundan söz ettiği için çok sevdiğini bu söz öbeği ile belirtir.⁸⁴⁷

kuğuşak

Kuruğsak sözcüğünü “kuruğsı-” sözcüğüne bağlayan Clauson anlamını mide, karın “stomach” olarak verir.⁸⁴⁸ Nitekim Dîvânu Lugâti't-Türk'te sözcüğe “mide” karşılığı verilmiştir.⁸⁴⁹ Dankoff Kutadgu Bilig'deki beyitte sözcüğü “belly” mide olarak

⁸³⁸ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 155.

⁸³⁹ 6157. kayısı örüm keçti бүгүр uça/kayu yer kezer bu közi yaş saça

⁸⁴⁰ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 155.

⁸⁴¹ 2574. bağırsız tusulmaz oğulda körü/bağırsak tapuğçı tususı örü

3243. namâz rûza barça öz asğıñ turur/öz asğıñ tilegli bağırsız bolur

6576. bağırsak kişi yok ajunda tiledim/bağırsızka köñlüm negü teg ulayı

⁸⁴² 3237. buğunka tusulğıl muñña yara/kadaşka bağır bér yakınlık ula

⁸⁴³ 1947. bağırsaknı bulsa bağırka urun/maña mundağ aydı bilig hem ukuş

⁸⁴⁴ 2609. begiñe asıgçı bağırsaknı bil/bağırsaknı bulsa özüñ bağrı kıl

⁸⁴⁵ 4988. muniñda yası yok saña ay kadaş/bolu bér maña sen ayā bağrı taş

⁸⁴⁶ 1507. bayat yarlıgın sen ağır tut ağır/iligke tapuğ kıl isingil bağır

2610. bağırsak tapuğçı bağır sanı teg/bağırda yakınrak yürek kanı teg

3110. ikinci basınçak buğun başlar er/üçünçi suķ erse buğun bağrı yer

3246. bağırsak kerek er ne bağrı sücip/törü bérse eđgü isizke açıp

⁸⁴⁷ 1482. munu men barır men ay ilig kutı/turu kaldı oğlum bu bağırım otı

⁸⁴⁸ G. Clauson, *EDPT*, p. 657.

⁸⁴⁹ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 220.

çevirir.⁸⁵⁰ Arat ise “gönül” olarak anlamdırır.⁸⁵¹ Nitekim sözcüğün geçtiği beyitte “kuruğsak otı” biçiminde geçtiği için “gönül ateşi” olarak anlamlamlandırmak uygundur.⁸⁵²

öz

Kutadgu Bilig’de ahlât-ı erbaa anılırken safra baskın gelirse “öz”ün boşaltılması gerektiğinden söz edilir.⁸⁵³ Arat nüshalarda farklı bir yazımını belirtmemiştir. Dankoff ise “He should be given Persian manna as a purgative” “temizleyici, bağırsak boşaltıcı, müshil olarak kudret helvası verilmelidir” biçiminde çevirir.⁸⁵⁴ Nitekim 1059. beyitte⁸⁵⁵ “özi katmış boşutğu kerek” biçiminde geçen sözcüğü Arat “kabız olmuş” diye çevirir.⁸⁵⁶ Kaşgarlı Mahmud “öz” için “kalp ve karın bölgesindeki şeyler” anlamını ve “özüm ağrıdı” “karnım ağrıdı” örneğini verir.⁸⁵⁷ Clauson sözcük için “the interior part of an organism, pith, marrow” yani “organizmaların iç kısmı, ilik” biçiminde açıklar.⁸⁵⁸ Tezcan da öz sözcüğünün “karın, bağırsak” alamlarına değinir ve “özağrısı”nın “ishal, sürgün” anlamında olduğunu kaydeder.⁸⁵⁹ Dolayısıyla sözcüğün karın, bağırsak anlamı ağır basmaktadır.

yürek

Kutadgu Bilig’de yüreksiz 7, yüreklilik 12 kere olmak üzere toplam 43 kere geçer. Cesur, korkusuz anlamında “arslan yüreklilik”⁸⁶⁰, dürüst, hoşgörülü olmak “köñül, ög, yürek köni tut-”⁸⁶¹, tuç yürekli, cesur “kurç yüreklilik”⁸⁶², yüreği cesur, pek “toñ yürek”⁸⁶³,

⁸⁵⁰ Yusuf Khas Hâjib, *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islâmic Mirror for Princes*, Chicago and London 1983, s. 50

⁸⁵¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 37.

⁸⁵² 0375. tatıg bardı öçti kuruğsak otı/yıradı meniñdin yégitlik atı

⁸⁵³ 6010. sarıgı küçenmiş bolur ay bûgü/özini boşutğu terengbîn yégü

⁸⁵⁴ Yusuf Khas Hâjib, *WRG*, s. 235.

⁸⁵⁵ 1059. kayu aydı ötrüm içürgü kerek/özi katmış emdi boşutğu kerek

⁸⁵⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 87.

⁸⁵⁷ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 21

⁸⁵⁸ Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-century Turkish*, Oxford 1972., (1972), s. 278

⁸⁵⁹ S. Tezcan, *KBDÜ*, s. 56.

⁸⁶⁰ 2310. yağıda kör arslan yüreki kerek/karıştukta esri bileki kerek

⁸⁶¹ 2900. idişçi başı keç kuyuğ er kerek/köni tutsa ötrü köñül ög yürek

⁸⁶² 5911. biri alp atım kurç yüreklilik eren/kılıç birle ilke tusulur tümen

⁸⁶³ B.0051. uçuşluğ biliglig toña alp yürek/hazîne tolulap akitğu kerek
1949. bu beglikke aşnu tûp aşlı kerek/atım alp katıg kurç yana toñ yürek
2705. üçünçi kür ersig er ol toñ yürek/yağıkça börike bu ersig kerek
2271. bu işke idi kurç katıg er kerek/başında keçürmiş tûkel toñ yürek

“sarp yürek”⁸⁶⁴, “kür yüreklig”⁸⁶⁵, bir şeye kendini içten vermek “yürek tut-”⁸⁶⁶, gururlanmak, yaptığını benimsemiş “yiürek urun-”⁸⁶⁷, içi ferahlemek, huzur duymak “yürek yarut-”⁸⁶⁸, kalbi temiz “yüreki tedük”⁸⁶⁹, çok korkmak yüreği yarılmak “yüreki yarıl-”⁸⁷⁰, bir şey yapmaya neden olmak, isteklendirmek, heyecanlandırmak, yüreği kabarmak “yürek kop-”⁸⁷¹, cesaretlenmek, cesaret almak “yürek al-”⁸⁷², pişman olmak “yürek yir-”⁸⁷³ deyimleri yer alır. Diğer beyitlerde cesaret anlamında “yürek kerek”⁸⁷⁴ veya “yüreklig”⁸⁷⁵ biçiminde geçer. Cesaretsiz, korkak anlamında ise “yüreksiz” kullanılır.⁸⁷⁶ bir beyitte ise temel anlamında kullanılarak “yürek kanı” tamlaması biçiminde anılır.⁸⁷⁷

meñe

Sözcük Clauson’a göre kafa karıştırıcı biçimde çeşitli biçimleri bulunmakta ve büyük olasılıkla “beñi” sözcüğüne değin gittiğini varsaymak en iyi açıklamadır.⁸⁷⁸ Beyin anlamına gelen meñe adının temel anlamda kullanımı 6012. beyittedir. Bu beyte göre

⁸⁶⁴ 5549. isizig ya çoğda oruda kerek/yorık bolsa edgü ayā sarp yürek

⁸⁶⁵ 2044. sü başlar eren kür yüreklig kerek/yüreksiz er at alsa andın yürek

0057. ‘alī erdi munda basakı talu/kür ersig yüreklig meñesi tolu

2044. sü başlar eren kür yüreklig kerek/yüreksiz er at alsa andın yürek

⁸⁶⁶ 2640. yalawaç barır er idi keç kerek/ķamuğ türlüg işke bu tutsa yürek

⁸⁶⁷ 2184. idi artuķ ödrüm talu er kerek/ögi köñli yetse urunsa yürek

2399. kim er tutsa öggü açingü kerek/ol açig bile er urunsa yürek

3751. kişi himmeti bolsa mundağ kerek/bayat tapğı kılsa urunsa yürek

⁸⁶⁸ 2912. bu işke muni teg silig er kerek/munıñ tapğı körki yarutsa yürek

⁸⁶⁹ 0058. akı erdi elgi yüreki tedük/biliglig sakınuk kör atı beğük

⁸⁷⁰ 6139. kimi erse devlet esürtse kelip/yağız yérde yarlır yüreki ulıp

⁸⁷¹ 1338. bu bordın kıpar miñ yazuķķa yürek/zinādın kaçır kıt yüzünke sudar

⁸⁷² 2044. sü başlar eren kür yüreklig kerek/yüreksiz er at alsa andın yürek

⁸⁷³ 1144. yayıg kıtķa awnıp küwenür kür er/yağız yér kıatında yürekin yirer

⁸⁷⁴ 0217. ajun tutğūķa er uķuşluğ kerek/buđun basğūķa ög kerek hem yürek

2043. yüreklig kerek beg yime alıp atım/yürek birle boldı yağıķa titim

2055. kılıç baldu oķ ya kıavı küç yürek/bar erken keç er neñke kıorķmaz kerek

2597. ķamuğ erde ödrüm yalawaç kerek/biliglig uķuşluğ talu keç yürek

4013. ajun tutğūķı er uķuşluğ kerek/buđun basğūķıķa kerek keç yürek

⁸⁷⁵ 2043. yüreklig kerek beg yime alıp atım/yürek birle boldı yağıķa titim

2045. yüreklig yüreksizke bolsa başı/yüreklig bolur ötrü tegme kişi

2168. biliglig kerek beg uķuşluğ köni/yüreklig hem öglüg beğüse üni

2282. yüreklig kerek artuķ öglüg kerek/köğüzlüg kerek hem köñüllüg kerek

2285. yağıda yüreklig seringü kerek/yağı at kemişse téringü kerek

2293. yüreklig téğüķi uwutluğ bolur/uwutluğ kişi ölse urşu ölür

2326. üçünçi yüreklig kerek kögsi kür/yüreksiz yağı körse iglep yatur

6166. isizke yüreklig ayā buğrağū/isiz kıılma isiz yémi ol ağı

6606. biligsiz yürek til negüke yarar/bilig birle suw teg ķamuğķa yara

⁸⁷⁶ 2045. yüreklig yüreksizke bolsa başı/yüreklig bolur ötrü tegme kişi

2283. yağıda kereksiz yüreksiz kişi/yüreksiz kişi ol tişiler işi

2284. yüreksiz kişiler çerig artatur/çerig artasa er erig artatur

2333. öküş sü çerig erse başsız bolur/bu başsız çerig sü yüreksiz bolur

2326. üçünçi yüreklig kerek kögsi kür/yüreksiz yağı körse iglep yatur

⁸⁷⁷ 2610. bağırsak tapuğķı bağır sanı teg/bağırda yaķınraķ yürek kıanı teg

⁸⁷⁸ G. Clauson, *EDPT*, p. 348

sewdanın güçlendiği zaman ilaç içip beyin arıtılmalıdır.⁸⁷⁹ “meñesi tolu”⁸⁸⁰ ve “meñelig”⁸⁸¹ akıllı kavramını ifade eder. Beyitlerde birlikte anılan biliglig, ukuşlug, meñesi tolu ayrı bilgi düzeylerini ifade eden kavramlardır.

tamur

Kutadgu Bilig’de 3 kere geçen damar beyitlerin ikisinde “tamur teş-” biçiminde geçerek öldürmek anlamında kullanılmıştır.⁸⁸² Bir diğer beyitte ise “tamur kör-” biçiminde geçer.⁸⁸³ Bu beyte göre “otaçı”lar yani hekimler gelerek damarına bakarlar. Arat “tamur kör-” ifadesini “nabzına bakmak” olarak karşılar.⁸⁸⁴ Dankoff da aynı biçimde “examined his pulse” yani “nabzını incelemek, nabzına bakmak” biçiminde çevirir.⁸⁸⁵

ekhel

Kutadgu Bilig’de bir kere geçen⁸⁸⁶ sözcüğü Arat “damar” olarak çevirmesine karşın indekste “damar açma kabı,kanı biriktirmek için kullanılan kap” karşılığı verilmiştir. Clauson ve Dankoff ise sözcüğü “igçil” hastalıklı olarak verir. Başka metinlerde “ekçek” biçiminde görülmeyen bu sözcük üzerine yaptığı araştırmada Önler Kutadgu Bilig nüshalarındaki yazım biçimlerini karşılaştırır. Fergana ve Kahire nüshalarında “ekhel” biçiminde yazılan sözcük Eski Anadolu Türkçesi tıp metinlerinde de sıklıkla kullanır ve koldaki üç damardan “orta damar” demektir. Sözcük diğer nüshalar ve tarihî metinlerdeki devamlılığı bakımından “ekhel” biçimi kabul edilmeli ve “orta damar” olarak anlamlandırılmalıdır.⁸⁸⁷

yilig

Kemiklerin iç boşluklarında yer alan yilig~ilik sözcüğün geçtiği beyitlerde “yilig yé” biçiminde geçer.⁸⁸⁸ Etçil beslenen toplumların en değerli ve besin değeri yüksek olan iliğin kazandığı sosyo-kültürel değer “yilig yé-” deyiimi ile birine çok özen göstermek, bir şey esirgememek anlamına doğru bir gelişim gösterir.

⁸⁷⁹ 6012. bu sewdā küçenmiş bolur ay kadaş/ot içgü meñesin aritğu adaş

⁸⁸⁰ 0057. ‘alî erdi munda basağı talu/kür ersig yürekliğ meñesi tolu

6101. idi yakşı aymış kör ödrüm talu/biliglig ukuşlug meñesi tolu

⁸⁸¹ 1789. meñilig buğun kim bu yañlig begi/meñelig beg ol qolsa buğnı yégi

⁸⁸² 3041. kür alp er kötürse yaşın teg temür/azıgılg erenlerde teşlür tamur

4099. kalı basnu tegse buşar baş keser/tamurın teşer kör sorup kan içer

⁸⁸³ 1057. otaçı tirildi tamur kördiler/ol ig kem ne ermiş ayu bérđiler

⁸⁸⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 87.

⁸⁸⁵ Yusuf Khass Hajib, *WRG*, s. 74

⁸⁸⁶ 1058. kayu aydı kan tutmış emdi munı/aça bérğü ekhel akitğu kanı

⁸⁸⁷ Zafer Önler, “Kutadgu Bilig’de ‘Ekçek’ Kelimesi Üzerine”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C. I, S. 497, 1993, s. 342-344

⁸⁸⁸ 4267. tilese neñiñe tegürgey elig /tilese cāniñka yétürgey yilig

2198. arıgsız kılnçı vefāsız cefā/neçe me yitürse şeker hem yilig

süñük

Clauson'a göre sözcüğün söñek, süñek, süñgek, süyek soñak gibi çeşitli biçimleri olduğu için özgün biçimini belirlemek zordur. Clauson kemik anlamına gelen "süñüg" sözcüğünü kök olarak *süñ- eylemine dayandırır.⁸⁸⁹ Sözcüğün geçtiği beyitlerde kemiği sızlamak, rahatsız olmak anlamında "süñüke sızıg" deyimini yer alır.⁸⁹⁰ Birine küfretmek, kötü söz söyleyerek canını yakmak insanın kemiklerini sızlatır, gönlüne ateş düşürür. Yemek yerken, ziyafette iken kemiği kemirmek, bıçakla kemiği sıyırmak hoş değildir.⁸⁹¹ Kemiği görünür kılmak, onunla ilgilenmek çirkin bir davranış olarak görülmektedir. Nitekim hayâsız kişilerin yüzü etsiz kemiğe benzetilir.⁸⁹² Buna ek olarak ölülerin mezarda kemikleri dağınık olarak yatmaları⁸⁹³ kötülük, çirkinlik, hoşnutsuzluk ifadesidir.

⁸⁸⁹ G. Clauson, *EDPT*, p. 838.

⁸⁹⁰ 2579. sözün sökse yalñuñ açıtısa tilin/süñükke sızıg ol köñülke yalın

⁸⁹¹ 4131. bıçak tartma anda süñük kemdime/aşığ tartmağıl sen kişig ündeme

4599. bıçak tartma anda kötürme süñük/ayı bolma qowdaş ne silkim sepük

⁸⁹² 2206. uwutsuz yüzi körse etsiz süñük/uwutsuz özi körse bütmez irük

⁸⁹³ 6415. dirīgā seniñ teg kişiler ölüp/ğara yérde yatsa süñüki ulup

2.6.Vücut Sıvılarına İlişkin Adlar

yaş- yul

Ağlamak “közi yaş saç-”⁸⁹⁴, “közün yaş akıt-”⁸⁹⁵, “közde yaş tök-”⁸⁹⁶, közün yaşı yuwul-”⁸⁹⁷, közün yaş tol-”⁸⁹⁸, köz yulu ak-”⁸⁹⁹ biçiminde dile getirilmiştir. Dîvânu Lugâti’t-Türk’te “yul” sözcüğü için pınar, göze anlamı verilir.⁹⁰⁰ Kutadgu Bilig’de “köz yulu” tamlaması göz pınarı, göz yaşı anlamı sağlanmıştır.

meni-arka

Meni ve arka sözcükleri birer beyitte “menidin törü-” ve ata arkasından togul” biçiminde geçer.⁹⁰¹ Arat “”sülbünden” diye çevirdiği sırt anlamına gelen “arka” sözcüğü Tezcan’a göre düşüm (ellipse) ile “arka suwı” yerine kullanılmıştır. Farsça “âb-e poşt” tamlamasının karşılığı olan “arka suwı” yerine “bel suwı”, “oñurqa suwı”, “uça suwı” deyimleri de kullanılmaktadır.⁹⁰²

kan

Kan emmek, öldürmek “kan sor-”⁹⁰³; öldürmek, kan dökmek “kan tök-”⁹⁰⁴ ve “kan tamut-”⁹⁰⁵; büyük bir üzüntü içinde bulunmak, kan ağlamak, gözünden kanlı yaş

⁸⁹⁴ 0080. kalık çaşı tügdi közi yaş saçar/çéçek yazdı yüz kör küler katğurar

1500. yana aldı oğlın konıña kuça/öpüp yığladı bürnü yaşın saça

1562. sözün kesti ilig közi yaş saça/turup çıktı andın saşınçığ kuça

6157. kayısı örüm keçti bügri uça/kayu yer kezer bu közi yaş saça

6286. kadaşı mürîdi kumarı çıkıp/selâm kıldı ötrü közi yaş saçıp

6299. turup bardı kördi kadaşı gürin/kuçup yığladı yaşı saçtı barın

⁸⁹⁵ 1157. sözün kesti ança saşındı turup/akıttı közün yaş kör oğlın körtüp

6533. yawa kıldım isiz tiriglik awınçın/ökünç birle közde kanın yaş akıttım

⁸⁹⁶ 4823. meniñ kağğımı sen yéme ay kadaş/sen öz kađğıñı yé töküp közde yaş

6195. sözün kesti oğğurmuş aydı kadaş/yorı bar esen tur közün tökme yaş

6196. turup kuçtı oğğulmuş oğğurmuşığ/öpüp yığladı yerke tökti yaşığ

6208. kamuğda katıgrağ ölüm ol firāk/firākın töker yaş körügli karağ

⁸⁹⁷ 4902. ili turdı ança saşındı özün/köñül bertti yaşı yuwuldı közün

6213. kopup çıktı ilke yuwuldı yaşı/ajun meñzi boldı habeş kırtışı

6238. köñül bertti ilig yuwuldı yaşı/ayur ay dirîğā ol eğğü kişi

⁸⁹⁸ 6137. esürtmesü devlet séni ay kadaş/adıldıқта şeksiz közüñ tolğa yaş

⁸⁹⁹ 4829. öküş tärnekig kör taradı ölüm/ölümüg saşınsa akar köz yulum

6178. ölür men ökünçün akar köz yulum/tatığlar tatıgsız kıılır bu ölüm

⁹⁰⁰ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 986

⁹⁰¹ 5413. menidin törümiş özüñ men téme/özüñ men tése ay unu ornuñ ol

1387. ata arkasındın toğulsa oğul/ana karnı menzil kaç aylık amul

⁹⁰² S. Tezcan, *KBDÜ*, s. 30

⁹⁰³ 0655. bağa körse begler küyer ot sanı /basınsa üzer baş sorar öz kanı

4099. kalı basnu tegse buşar baş keser/tamurın teşer kör sorup kan içer

⁹⁰⁴ 1395. kişi neñi alma yéme tökme kan/bu iki yazukğa ulır çıkısa cān

1433. harāmka katılma yéme kıılma küç/kişi kanı tökme haşım kıılma öç

2381. küwez alp sekirtip çerig sürse bat/laçın kuş kowar teg töker kanları

5260. haşım kıılma özke yéme tökme kan/bu iki yazukğa ulır çıkısa cān

6440. kanı ol müsülmān kanı tökgüçi/nelük kirdi yerke kanı ol küçi

⁹⁰⁵ 2715. kıılıç kan tamuzsa begi il alır/kalemde kara tamsa altun kelir

akıtmak “közde kanın yaş akıt-”⁹⁰⁶; bir kimseye bağlı ve yakın olmak “bağırda yakınarak yürek kanı teg”⁹⁰⁷ deyimleri ile canına malına ziyan vermesin, can sağlığı versin anlamında “eti kanını koratması”⁹⁰⁸ alkışı içinde kan sözcüğü yer alır. Bir beyitte kırmızı rengin kavramsallaştırılmasında “kan teg” benzetmesiyle kullanılır.⁹⁰⁹ Sözcüğün geçtiği diğer beyitler ahlat-ı erbaa içinde anılmaktadır.

ahlat-ı erbaa

İslâm ve Türk tıp tarihi açısından Kutadgu Bilig önemli bir eserdir. Yusuf Has Hâcib bir tabip değildir. Filozof olma iddiası da yoktur. Ancak eski bilgelikte de tabiblik ile filozofluk ayrılmamıştır. İbn Sina İslâm tabip-filozoflarının prototipi olarak gösterilebilir. İslâm tıbbının iki kaynağı vardır:

1. Eski gelenek.
2. Tıbb-ı Nebevî⁹¹⁰

Eski geleneğin kökeni Mısır’a dayanır. Gizemcilikle iç içe olan Mısır tıbbı Greklerden Phythagoras aracılığıyla Batı’ya geçmiştir. Sayı gizemciliğinin de öncülerinden olan Phythagoras evrende dörtlü bir düzenin egemen olduğuna inanıyordu. Coğrafi yönler, evrenin ana maddesi olan arkeler, arkelerin sıcak, soğuk, kuru ve yaş özellikleri, bu dörtlü düzenin göstergeleriydi. Empedokles dört öge öğretisini geliştirip Platon, Aristoteles ve Hipokrates’e miras bırakmıştır. Hipokrates humoral patoloji denilen tıp anlayışını işte bu geleneğe dayanarak kurmuştur. İ.S. I. yüzyılda yaşayan Galenos da bu geleneğin İslâm tıbbı ile arasında köprü olmuştur. İbn Sina, humoral patolojiyi mizaçlar öğretisiyle geliştirmiştir.⁹¹¹ Yusuf Has Hâcib anılan geleneğin içinde ilk defa humoral patolojiyi anlatıp açıklayan biri olarak önem taşımaktadır. Kutadgu Bilig’de kurgusal kişiler, dört halife, karakterler konusunda humoral patolojiye dayalı bilgiler bulunduğu gibi sıvılar konusunda da “ahlat-ı erbaa” ya uygun veriler bulunmaktadır. İnsan vücudundan ve vücuttaki sıvılardan söz ederken Yusuf Has Hâcib kan, balgam, sevda gibi sıvıları anar. Bu sıvılar hakkında söylediği sözler, Yusuf Has Hâcib’in humoral patoloji bilgilerine vakıf olduğunu göstermektedir. Humoral patoloji geleneğinin Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde süren Güven, elli kadar dönem eserinde

⁹⁰⁶ 6533. yawa kıldım isiz tiriglik awınçın/ökünç birle közde kanın yaş akıttım

⁹⁰⁷ 2610. bağırşak tapuğçı bağır sanı teg/bağırda yakınarak yürek kanı teg

⁹⁰⁸ 6239. bağışlasu teñri anıñ cänını/koratması andın eti kanını

⁹⁰⁹ 0076. ünin ötti keklik küler katğura/kızıl ağzı kan teg kaşı kap kara

⁹¹⁰ İbn Kayyım El Cevziyye, *Tıbbu’n Nebevi*, İstanbul 2012.

⁹¹¹ Ayşegül Demirhan Erdemir, “Ahlat-ı Erbaa”, *TDVİA*, İstanbul 1989, C. 2, s. 24.

bu anlayışın egemen olduğunu göstermiştir.⁹¹² Eliaçık ise XVI. Yüzyılda Fuzulî'nin humoral patolojiyi şiirde nasıl kullandığını göstermiştir.⁹¹³

Yusuf Has Hâcib 4622-4633, 1053-1055, 6006-6014. beyitler arasında vücudun dengesini sağlayan vücut sıvıları ile onların çeşitli özellikleri üzerinde durur. Yusuf Has Hâcib ahlat-ı erbaadan kan, balgam, sewdayı anarken safra sözcüğüne yer vermez. Safrayı “sarığ” sözcüğüyle karşılar. Dört sıvı aşağıdaki beyitte belirtildiği gibi renklerle temsil edilir:

4632. *özün tab'ını men ayayın yora/kızılı sarıglı örünli kara*

İbni Sina'dan beri süregelen tıp bilimine göre hastalık unsurların ahenginin bozulması, birinin baskın gelmesi veya eksilmesi ile meydana gelir. Yusuf Has Hâcib işte bu anlayışı Aytoldı'nın hastalığı aracılığıyla aşağıdaki beyitlerde dile getirir:

1053. *yaraşık tadular karıştı için/küçendi biri tuttu bastı için*

1054. *tadu tegşürüldi aşı boldı yig/ağır boldı köñli katıgı tuttu ig*

1055. *tadu artadı kör küçi eksüdi/kağıl teg köni boğ egildi qoğı*

İnsanın yaşı ve yaşam evreleri olarak temsil edilen mevsimler ile sıcaklık, soğukluk, nemlilik arasında bir ilgi kurulur. Buna göre insan gençse (yégit) mevsimi yazdır (yaz) ve soğuk şeyler yemelidir; yaş kırktan fazla ise mevsimi sonbahardır (küz) ve sıcak şeyler yenmelidir; yaş altmış ise mevsim kıştır (kış) ve soğuk yenmemelidir.⁹¹⁴ Vücudu ılık tutmak yani dengede tutmak gerekir. Yusuf Has Hâcib bunun yolunu şöyle söyler: Sıcaklık (isig) fazlalaşırsa soğuk (soğık), soğuk fazlalaşırsa sıcak; kuruluk (kuruğ) ve soğukluk (tumlıg) fazlalaşırsa sıcak ve yaş (öl); yaşlık ve soğukluk fazlalaşırsa sıcak ve kuru şeyler yenmeli, içilmelidir. Eğer vücut unsurun (tadu) soğuksa sıcak, sıcaksa soğuk şeylerle; vücut ılık (samduy) ise sırayla sıcak ve soğuk yiyecek ve içeceklerle beslemek gerekir.⁹¹⁵

Yukarıdaki bilgiler iki tablo halinde şöyle gösterilebilir:

⁹¹² Meriç Güven, “İslâmî Dönem İlk Türkçe Tıp Yazmalarının Türk Tıp Bilimi ve Deontolojisi Açısından Görüngesel “Perspektifi” Bağlamda Değerlendirilmesi”, *Lokman Hekim Journal*, 2 (1), 2012, s. 1-10.

⁹¹³ Muhittin Eliaçık, “Sihhat u Maraz'da Ahlât-ı Erbaanın İşlenişi”, *Mukaddime*, S:1, 2010, s. 125-141; Muhittin Eliaçık, “Fuzulî'nin Sihhat u Maraz'ında Ahlât-ı Erbaanın İşlenişi ve Bir Tıp Eseri Terceme-i Hulâsa-i Tıb ile Mukayesesi”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S:27, 2010, s. 131-147; Mahmut Tokaç, “Ahlât-ı Erbaa ve Fuzulî'nin Hekimliği”, *Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Dergisi*, S:33, 2014-2015, s. 94-99

⁹¹⁴ 4623. *yégit erse yaşıñ yaz erse yılıñ/soğık işke tutğıl isitür kaniñ*

4624. *yaşıñ kırkta keçse kün ay erse küz/isig neñ bile sen özüñ tab'ı tüz*

4625. *yaşıñ erse altmış öđüñ erse kış/isig işke tutğıl soğık kılma iş*

⁹¹⁵ 4622. *isig artsa terkin soğık iç öze/soğık artar erse isigin tüze*

4626. *kuruğ tumlıg artsa isig öl anut/bu iki añar kılğa ewre yanut*

4627. *bu öl tumlıg artsa saña kılma yas/isigin kuruğun anı yandru bas*

4628. *taduñ tumlıg erse isigin küçe/isig erse tumlıg yéyü tur içe*

4629. *çalı samduy erse taduñ belülüg/isigli soğıklı ara bér ülüg*

Mevsim	Yaş	Yiyecekler
Yaz (yaz)	Genç (yégit)	Soğuk (soğık)
Sonbahar (küz)	Kırkı geçmişse (kırkıta keçse)	Sıcak (isig)
Kış (kış)	Altmış (altmış)	Sıcak (isig)

Vücudun doğasında artan unsurlar	Yiyecekler
Sıcak (isig)	Soğuk (soğık)
Soğuk (tumlıg)	Sıcak (isig)
Kuruluk (kuruğ)	Yaş veya nemli (öl)
Yaşlık (öl)	Kuru (kuruğ)
Ilık (samduy)	Sırayla sıcak ve soğuk (isig-soğık)

Yusuf Has Hâcib Odgurmuş’ın gördüğü rüyayı unsurların baskın olmasına göre Ögdülmiş’in dilinden açıklar. Aşağıdaki beyitte belirtildiği gibi bazı rüyalar mevsimlere bağlıdır ve unsurlardan (ahlât) birinin artması, baskın haline gelmesi (küçen-) ile kendine çekmesi sonucu oluşur:

6006. taķı bir tüş ol kör bu yıl faşlıña/tadusı küçenip barır aşlıña

İnsanın bulunduğu yaşam evresi, mevsim, rüyada görülen renkler ile vücutta baskın hale gelen ahlât arasındaki ilgi belirtilerek tedavi yolu önerilir. Kişi küçük ve mevsim baharsa ve rüyasında yeri yağız, her şeyi kızıl görürse kanı kuvvetlenmiştir.⁹¹⁶ Bu durumda bir miktar kan aldırması gerekir. Kişi genç ve mevsim yazsa ve rüyasında sarı, pembe renkler veya safran (kürküm), öğütülmüş bir şey görürse safrası (sarıgı) kuvvetlenmiştir. Bu durumda midesi (özi) boşaltılmalı ve kudret helvası (terengbîn) yemelidir. Yaşı geçkin (orut) ve mevsim sonbaharsa ve rüyasında siyah renk, dağ, kuyu veya çukur görürse sevdası kuvvetlenmiştir. Bu durumda ilaç (ot) içilmeli ve beyni (meñe) arındırılmalıdır.⁹¹⁷ Kişi ihtiyar ve mevsim kışsa ve rüyasında akar su, buz, kar, dolu görürse onun balgamı kuvvetlenmiştir. Bu durumda ilacı sıcak şeyler yedirmek, içirmektir.⁹¹⁸

⁹¹⁶ Aytoldı’nın hastalığı için “kan tutmak”tan söz edilir. Beyitteki “kan tut-” unsurlardan kanın baskın gelmesi, artmasıdır. Bu nedenle tedavisi için damar açıpkan almak, kan akıtmak önerilir: 1058. ayay aydı an tutmuş emdi munı/aa bér   ekhel aıt   anı

⁹¹⁷ Yusuf Has Hacıb zamanenin bozukluğunu anlamakta zorlanır ve kendisinin yoksa deli, budala veya aklını mı kaybettiğini, yoksa vücudunda sewda arttığı için mi gözüne böyle göründüğünü sorar. Eğer sevdası attıysa tedavisi “hab” içmektir: 6590. ya sewdâ küçedip meñim artadı ol/köz  mkem   körn  r   z  m hab içeyi

⁹¹⁸ 6007. yıl   lgi yaz erse kiçig erse er/ızıl k  rse bara yağız k  rse y  r

6008. anı an k  çemiş bolur belg  l  g/ayu b  r an alsun a  ar   lg  l  g

6009. yıl   lgi yay erse t  şegli y  git/sarıg al t  şese ya k  rk  m   git

6010. sarıgı k  çenmiş bolur ay b  g  /  zini boşut   terengb  n y  g  

6011. yıl   lgi k  z erse er orut/ara k  rse tağ ya uğ  ğ k  rse   t

6012. bu sewd   k  çenmiş bolur ay adaş/ot iç  g   meñesin arıt  ğ   adaş

6013. ış erse yana t  ş k  r  gl   arı/aar suw t  şese ya buz ar tolı

6014. k  çenmiş bolur k  r anı   balgamı/isig neñ y  t  rg   iç  rg   emi

Kutadgu Bilig’de ahlât-ı erbaaya ilişkin verilen bilgiler eşdeğerlilik düzeni içinde şöyle tablolastırılabilir:

Mevsim	Yaş	Rüyada görülen renk	Rüyada Görülen Diğer Şeyler	Artan unsuru (Ahlâtı)	Tedavisi
Bahar (yay)	Küçük (Kiçig)	Kızıl	Yağız yer	Kan	Kan aldirmek
Yaz (yaz)	Genç (Yiğit)	Sarı, pembe	Safran, öğütölmüş şeyler	Safran	Mide boşaltmak, kudret helvası yemek
Sonbahar (küz)	Yaşı geçkin (orut)	Kara	Dağ, kuyu, çukur	Sevda	İlaç içirmek, beynini temizlemek
Kış (kış)	İhtiyar (karı)	Beyaz (örün) ⁹¹⁹	Akar su, buz, kar, dolu	Balgam	Sıcak şeyler içmek, yemek

⁹¹⁹ Yusuf Has Hacib’in renklerle ahlât-ı erbaa arasında kurduğı ilgi yukarda değinildiğı üzere şu beyitte belirtir: “4632. özüñ tab’ını men ayayın yora/kızılı sarığlı örüñli kıara” Rüyada görölen renklerden kızıl, sarı, siyahı açıkça söyler. Geriye beyaz renk (örün) kalır ve o da kışa ve yaşlığā denk gelir.

2.7. Hayvanlara İlişkin Organ Adları

tarmak

Dîvânu Lugâti't-Türk'te "tarmak" için pençe karşılığı verilmiştir.⁹²⁰ Kutadgu Bilig'de sözcük "ölüm tarmakı" biçiminde geçer.⁹²¹ Gerçekte vahşi hayvanların ön ayaklarının parmak ve tırnaklarını ifade eden pençe ölüme yüklenerek onun kötülüğü ve elinden kurtulanamayacak olması anlatılmaktadır.

kanat-yüg

Dîvânu Lugâti't-Türk'te "yüg" için kuş tüyü anlamı verilir.⁹²² Beyitlerde "yüg kanat" biçiminde birlikte anılan beyitlerde Küntoğdı Tanrı kimi bey olarak yaratmayı dilerse önce ona uygun huy, akıl (ukuş) ve kol kanat (yüg kanat) verdiğini söyler. Kanatsız kuş uçmaz ve beyin kolu kanadı (yüg kanat) "er at"tır yani ordusudur. Beyi yükselten, ülkeler, iklimler, memleketler kazanmasını sağlayan ordusudur. Dolayısıyla "Bey kuştur; ordusu kanadıdır." biçiminde bir metafor kullanılır.⁹²³

Recâ ve havf yani ümit ve korku iki kanattır ve bu ikisi arasında insan kalmalıdır. Böylece uçan göğsü yol bulur, huzur ve hidayete erişir.⁹²⁴ Hav ve recâyı bir kuşun kanadına benzeten sufilere göre insan bu iki hal arasında (beyne'-havf ve'r-recâ) olmalıdır. Bu iki kanattan biri olmadan diğeri işe yaramaz.

kuğruk

Hayvanların gövdesine bağlı olan uzantısı olan kuğruk > kuyruk geçtiği beyitte güneşin balık kuyruğundan koç burnuna geçtiği belirtilir.⁹²⁵ Astrolojide yıldız takımları çeşitli benzetmelere başvurularak adlandırılmıştır. Bütün dillerde aynı gösterilen için kullanılan sözcüklerin dilsel gösterenleri farklı olmasına karşın anlamları aynıdır. Bu bakımdan şeklen balığa benzetilen takım yıldızının kuyruğundan yani bitişinden söz edilmiştir.

tumşuk

Dîvânu Lugâti't-Türk'te "tumşuk" için kuş gagası anlamı verilmiştir. Bahar mevsiminin övgüsünün yapıldığı, doğanın, çeşitli hayvanların ve kuşların betimlendiği

⁹²⁰ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 204.

⁹²¹ 1179. ne yawlak neñ ol bu ölüm tarmakı/ne yawlak erür bu kişig urmaķı
6116. anunmiş turur bu ölüm tarmakı/usanıp yorırda iler ķarmakı

⁹²² Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 991.

⁹²³ 1934. kimi beg törütmek tilese bayat/bérür aşnu kılķ yañ uķuş yüg kanat
3005. er at boldı begler kanatı yügi/kanatsız kuş uçmaz ay begler begi

⁹²⁴ 3671. ricâ birle ħavfı kanat sen kılın/bu iki araķı yoluğ sen alın

3673. ricâ ħavf bu iki kanat sanı ol/bu ikin uçuğlı bulur kökke yol

⁹²⁵ 0066. yaşıķ yandı bolğay yana ornıña/balıķ kuğrukındın ķozı burnıña

bölümde geçen sözcük “kara çumğuk” yani kara karganın mercan renkli gagası ile öttüğü ve sesinin oğul kız gibi yakın geldiği anlatılır.⁹²⁶

yāl

Dîvânu Lugâti't-Türk'te yāl biçiminde geçen sözcük “at yelesi” olarak karşılanır. Kaşgarlı “yalıg” biçiminde de olduğunu ancak iki biçimden daha doğrusunun “yıl” olduğunu kaydeder.⁹²⁷ Kutadgu Bilig’de sözcüğün geçtiği beyitte “boyun yāl bedüt-” biçiminde geçer.⁹²⁸ Odgurmış Ögdülmiş’in yiyip içip boğa gibi “boyun yāl” büyüttüğünü söyler. Boğanın boynu yelesi ile Ögdülmiş’in boynu ensesi arasında bir ilgi kurulmuştur. Sözü her yerde geçen, güçlü, varsıl olan anlamında kullanılan “ensesi kalın” deyimini “boyun yāl bedüt-” biçiminde dile getirilmektedir.

⁹²⁶ 0077. kara çumğuk ötti sîta tumşukın/ûni oğlağ kız ûni teg yakın

⁹²⁷ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 353, 414.

⁹²⁸ 5801. tümen ârzû ni‘met yediñ inçlenip/boyun yal bedüttüñ buğa teg kılıp

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AKRABALIK ADLARI

Bu bölümde Kutadgu Bilig’in değişik beyitlerinde geçen ve belirlenen akrabalık adları adbilim açısından ele alınacaktır.

Akrabalık kavramı kapsamında yapılan araştırmalar gerçekte sosyolojik niteliklidir. Güncel toplumların temel sosyal tipolojiler olan toplum (society) ve topluluk (communaity) ların grup içi ve gruplar arası durumunu inceleyen sosyoloji, akrabalık söz konusu olduğunda ona kaynak olan bir kavramdan yola çıkmaktadır. Bu kavram toplumun en küçük birimi, atomu sayılan aile kavramıdır. Aileyi konu alan sosyolojik incelemelere “aile sosyolojisi” denmektedir.⁹²⁹

Aile “birden çok kişinin doğum, evlilik veya evlat edinme yoluyla bir evde birlikte yaşadığı en küçük toplumsal grup” olarak tanımlanabilir.⁹³⁰ Türkiye’de Ziya Gökalp ve Prens Sabahattin’in çalışmaları aile sosyolojisine duyulan ilginin ilk ipuçları olarak görülebilir.⁹³¹ Gökalp aileyi “birbirine akrabalık râbitasıyla bağlı olan fertlerin mecmuu” biçiminde tanımlamaktadır.⁹³² Sosyoloji işte bu birimi konu aldığı anda, bir özel alana indirgenmekte ve bu özel sosyoloji alanına aile sosyolojisi denmektedir.

Aile kavramı insanlığın ilk dönemlerine değin gitmekle birlikte aile sosyolojisi çalışmaları 19. Yüzyıl sonlarında başlamıştır. Bu konuda Avrupa’da iki ayrı çıkış açılmıştır. Bu çıkışlardan birini Emile Durkheim, öbürünü de Frederic Le Play simgeler. Aile olgusunu kandaşlık temeline dayandıran ahlak ve din eksenli aile araştırmalarının öncüsü olarak Durkheim⁹³³ kabul edilirken birey odaklı aile sosyolojisi monografilerinin öncüsünün de Le Play olduğu kabul edilmektedir. Le Play, fizikteki atom ve biyolojideki hücreye benzer bir sosyal birim olarak aileyi adres göstermiştir. Cisimlerin en yalınının taşıdığı önemden yola çıkarak toplumsal cisimlerin en yalınını arayan Le Play’e göre toplumsal birimlerin en yalını olan aile, türü ve biçimi ne olursa olsun bütün toplumlarda bulunmaktadır. Türkiye’de Le Play sosyolojisinin en önemli temsilcisi olarak Prens Sabahattin görülürken Durkheim sosyolojisi Ziya Gökalp tarafından temsil edilmiş ve

⁹²⁹ “Aile sosyolojisi”, genel sosyoloji içinde gelişen alt uzmanlık alanlarından biridir. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından bu yana gelişmeye başlamış olan bu uzmanlık dalı, sosyolojik perspektiften hareketle aile ve aile ile ilişkili tüm konuları incelemeye çalışmaktadır. Aile sosyolojisinin konusunu en geniş anlamda, “aile olgusunu ilgilendiren tüm konular” olarak belirlemek mümkündür. Bkz. Kadir Canatan, Ergun Yıldırım, *Aile Sosyolojisi*, İstanbul 2001.

⁹³⁰ Canatan, Ergun Yıldırım, *Aile Sosyolojisi*, İstanbul 2001, s. 54.

⁹³¹ Canatan, Ergun Yıldırım, *Aile Sosyolojisi*, İstanbul 2001, s. 25.

⁹³² Ziya Gökalp, *Türk Ahlakı*, İstanbul 1975, s. 70.

⁹³³ Durkheim’e göre kan sudan daha yoğundur. Onu eleştiren Sahlins’e göre ise akrabalık kandan daha yoğundur. Bkz. Marshall Sahlins, *Akrabalık Nedir? Ne Değildir?*, İstanbul 2015, s. 32.

sürdürülmüştür.⁹³⁴ Karmaşık toplumların en küçük örneği de ailedir. Ziya Gökalp son büyük eseri olan Türk Medeniyeti Tarihi'nin dördüncü kitabında Türk tarihinde aile olgusunu ele almıştır. Bir tarihsel sosyoloji örneği olan bu eserde Gökalp adbilim alanının da ilk örneklerini vermiştir. Aile birliktelikleri olan boy, soy, sop, oymak, oba gibi kavramları Dede Korkut Hikâyeleri başta olmak üzere eski Türk edebî metinlerinden ve bunlar üzerine yapılmış ikincil kaynaklardan yararlanarak tanımlamaya çalışmıştır. Onun kullandığı model, yukarıda da denildiği gibi Durkheim'in modelidir.⁹³⁵ Gökalp Durkheim'in Din Yaşamının İlkel Biçimleri⁹³⁶ adlı klasik eserindeki Latince ve Fransızca kavramları yapılandırarak Türk aile sistemini din, siyaset, iktisat, coğrafya, hukuk gibi bileşenlerle birlikte ele almıştır. Eröz, Gökalp'ın Türk aile tarihini dört döneme ayırdığını belirtir: Boy, ocak, konak ve yuva (çekirdek aile).⁹³⁷ Tanzimat'tan beri yuva biçimi çekirdek aileye geçiş süreci devam etmektedir.⁹³⁸

Kutadgu Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı adıyla bir doktora tezi yazan Mâhmut Arslan, René Grousset'nin Bozkır İmparatorluğu: Attila-Cngiz Han-Timur adlı çalışmasından esinle step imparatorlukları dediği Hun, Göktürk, Uygur ve Moğol devletlerindeki toplumsal ve siyasî yapıyı incelediği eserinde Gökalp'ın yukarıda verilen toplumsal tipoloji sınıflamasını esas almıştır. Arsal ve Kafesoğlu'nun da konuya getirdiği katkıları dikkate alarak eski Türk toplumunu inceleyen Arslan'a göre de aile Türklerde her türlü toplumsal grubun çekirdeğini oluşturmaktadır. Öbür toplumsal gruplar ise aileler arası kandaş/sıhrî veya evliliğe-birleşmeye dayalı/hısmî birlikteliklerdir.⁹³⁹ Zamanla sosyolojinin tarihsel dönemlere ilgi göstermesiyle sosyolojiden bağımsızlaşan sosyal ve kültürel antropoloji, antik toplumların aile ve din yaşamını çözümlemeye başlamıştır. Bu noktada önce ilkel sayılan bugünün endüstri merkezlerinden uzakta yaşayan topluluklar öncelikli olarak gözlemlenip eski çağların prototipi bu topluluklarda aranırken filolojinin ve başka bilim dallarının yardımıyla yapılan çalışmalar bugün yaşamayan toplulukların kültürel yapısını anlamak konusunda önemli gelişmeler kaydetmiştir. Kuruluşundan bugüne değin sosyal antropolojinin en karakteristik ve ayrıcalıklı disiplini akrabalıktır.

⁹³⁴ Z. Fahri Fındıkoğlu, *Le Play Mektebi ve Prens Sabahaddin*, İstanbul 1962, s.9; Carle C. Zimmerman, *Le Play ve Sosyal İlimler Metodolojisi*, İstanbul 1964, s. 23-25; Soyzer, eğitimci Satı Bey'in kardeşi Durkheimci Bedî Nuri (1872-1913) 'nin Arnavutluk kabileleri arasındaki kan davalarını gözlemleyerek Türkçede ilk aile sosyolojisi monografisini yazan sosyolog olduğunu göstermiştir. Bkz. Yılmaz Soyzer, *Türk Sosyolojisinin Başlangıcında Bedî Nuri*, İstanbul 1996, s. 238.

⁹³⁵ Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1989, s. 239-283.

⁹³⁶ Nurettin Şazi Kösemihal, *Durkheim Sosyolojisi*, İstanbul 1971, s. 113-150.

⁹³⁷ Mehmet Eröz, *Türk Ailesi*, İstanbul Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1971, s. 11

⁹³⁸ Dilaver Cebeci, *Tanzimat ve Türk Ailesi*, İstanbul 2015.

⁹³⁹ Mahmut Arslan, *Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasî Yapı*, İstanbul 1984, s. 35-49.

Felsefe için mantık neyse antropoloji için de akrabalık odur.⁹⁴⁰ Bütün sosyologlar ve antropologlar, aile ve akrabalık ilişkilerinin kültürel bir kurum olduğunda birleşirler. Onlara göre hayvanlar çiftleşir; oysa insanlar evlenir. Her ne kadar sorgulanıp bazı yönlerden eleştirilse de Durkheim'den beri gelen aileyi kan ve soy bağına dayalı bir sosyal kurum ve ilişki biçimi olarak görme anlayışı, bugün de kabul görmektedir. Akrabalık doğal gerçeklerin sosyal inşasıdır.⁹⁴¹ Toplum ve onu oluşturan en alt birim olarak aile arasındaki neden-sonuç ilişkileri açık bir yanıt bulmamakla birlikte ailenin toplum yapısını, toplum yapısının da aileyi karşılıklı etkilediği ve bunun her ulusa özgü bazı farklar taşıyan toplum ve aile tipleri meydana getirdiği açıktır. Gökalp'tan beri Türk toplumu ile Türk ailesi de ister tarihsel isterse güncel açıdan işte bu ilişki biçimi içinde değerlendirilmektedir. Eröz bu gerçeği “aile cemiyeti (toplumu), cemiyet aileyi yaratmıştır” biçiminde belirtir.⁹⁴²

Kutadgu Bilig'deki akrabalık adları üzerine yapılacak bir çalışma yukarıda belirtilen gerekçelerle bir yandan sosyoloji ve antropolojiye bağlıken bir yandan da filolojik nitelikli olmak durumundadır. Bugün adbilim çalışmaları antropoloji ile göstergebilim alanlarını buluşturan bir çerçevede ele alınmaktadır. Başlangıçta tarihe yardımcı olmak amacıyla yalnızca özel kişi ve özel yer adlarını ele alan adbilim bugün dil öğelerine nesnel dünyadaki varlıkların göstergeleri olarak yaklaşıp adlar üzerinden dil metninin yansıttığı toplumsal ve kültürel dokunun yapısını çözümleme amacına da yönelmiştir. Bu doğrultuda kaçınılmaz olarak aile sosyoloji ve sosyal antropolojiden de yararlanmaktadır.

Aile kavramının tarih süreci içinde bütün toplumlarda düz doğrultulu biçimde geniş aileden çekirdek aileye dönüşme süreci yaşadığı konusunda sosyologlar arasında görüş birliği vardır. Sanayi çağından önceki çağda yaşayan toplumlar geniş aile temeli üzerinde toplumsal, siyasal, hukuksal, eğitimsel, dinsel, kültürel yapılarını organize etmişken sanayi çağından itibaren çekirdek ailenin oluşmaya başladığı ve öbür yapıların da buna göre biçimlendiği gözlemlenmektedir.

İslâm uygarlığı kapsamındaki büyük dillerden Arapça, Farsça ve Türkçe yazılan ahlak ve siyaset kitaplarında ahlak aileden kente ve kentten devlete doğru geniş aile yapısından yararlanılarak öğretilmiştir. Bu konuda En önemli örnekler Nasîrüddin Tusî'nin Ahlâk-ı Nasîrî adıyla anılan eseri ile 16. Yüzyılda yaşayan büyük Türk düşünürü Kınalızâde Ali

⁹⁴⁰ Ladislav Holy, *Antropolojinin Akrabalık Yaklaşımları*, Ankara 2014, s. 25, 29.

⁹⁴¹ Ladislav Holy, *Antropolojinin Akrabalık Yaklaşımları*, Ankara 2014, s. 205.

⁹⁴² Mehmet Eröz, *Türk Ailesi*, İstanbul 1971, s. 3.

Çelebi'nin Ahlâk-ı Alaî'sidir.⁹⁴³ Aristotelesçi geleneğe dayanan ve bu geleneği İslâm toplumlarının yapısı ile birleştiren bu kitapların bir benzeri de Kutadgu Bilig'dir.

Kutadgu Bilig'de akrabalığa ilişkin adlar iki ana gruba ayrılabilir. Birinci grupta genel akrabalık terminolojisi yer almaktadır. İkinci grubu ise soya dayalı, evliliğe dayalı ve kültürel akrabalık terimleri oluşturmaktadır. Aşağıda önce genel akrabalık adları ele alınmış, ardından söz konusu üç akrabalık biçimine ilişkin adlar eserde geçtikleri yere, bağlama, sıklığına köken ve yapısına göre incelenmeye çalışılmıştır.

Türkçe akrabalık terimlerini Balaman betimleyici ve sınıflayıcı özelliklerini de dikkate alarak soya dayalı, evliliğe dayalı ve sonradan kazanılan akrabalık türlerine göre listelemiştir.⁹⁴⁴ Aşağıda buna göre Kutadgu Bilig'de geçen akrabalık adları tablo biçiminde gösterilmiştir:

Geniş Anlamli Akrabalık Adları	Soya ve Doğuma ve Ölüme Dayalı Olanlar			Sonradan kazanılanlar	Evliliğe Dayalı Olanlar
	Soya Bağlı	Doğuma Bağlı	Ölüme Bağlı		
neseb, aşıl, tüp, töz, kök, yıldız, uruğ, yak, yaguk, yakın, kadaş, 'ıyâl, biliş, yat, baz, ehl-i beyt	ebeveyn kardeş çocuk	ana, ata, açu~eçü İni, eçi~içi, karındaş, kadaş, ka kadaş oğul, oğlan, urı, oğul kız, kız, erkek, er	tul, tulsak, yetim, ögsüz, anasız, atasız	avurta, dost, koldaş, köñüldeş, erdeş~ardaş, eş, tuş, teñ, tudaş~tüdeş, adaş, üme~uma, konuk, barkın, müsâfir, koşnı aşnı, konut, sahâbe, kadaş, yak, teñrilik eş	ewçi, ewlik, kisi, işi, tişi, küdegü, kelin, kadın, er, eren

⁹⁴³ Kadir Canatan, Ergun Yıldırım, *Aile Sosyolojisi*, İstanbul 2001, s. 22.

⁹⁴⁴ Ali Rıza Balaman, *Evlilik Akraba Türleri*, İzmir, 1982, s. 13-15.

3.1.Geniş Anlamlı Akrabalık Adları

neseb-aşıl-tüp-töz-kök-yıldız-uruğ

Kutadgu Bilig'in manzum ön sözünde geçen Arapçadan alıntı “neseb” (نسب) sözcüğü bir kişinin dikey olarak anne babası, ataları ile kendisi arasındaki bağı, yatay olarak da kardeşleri ve kuzenleri arasındaki bağı ifade eder. Araplar İslâm'dan önce nesepleriyle övünüp bununla üstünlük ve soyluluk gösterisinde bulunan, sorunlarını çözerken nesebe dayalı statü ve rollere göre kurallar koyup bu kurallara uyan bir kültüre sahipti. Örneğin Mekke'de Kureyş, Tâif kentinde Sakîf kabilesi, Medine'de Evs ve Hazrec kabileleri üstün ve baskın soylar sayılırken Bahîle oğulları soyu aşağılık sayılırdı. Söylentilere bakılırsa bu kabileye mensup olanlar ölümlerin kemiklerini kaynatıp yemek yapıyorlardı. Bahîle'den olup cennete gitmektense cehenneme gitmek tercih ediliyordu. Hz. Muhammed'in ve Kur'ân-ı Kerim'in oluşturduğu yeni bağlam; yahudi, hristiyan ve pagan Arap ailelerinin kutsadığı neseb kavramını insan hak ve onuruna aykırı görüp “neseb” veya bunun çoğulu olan “ensab” ilişkisiyle övünmeyi, başka bir deyişle kabile asabiyesini yasaklarken kan veya evlilik yoluyla kurulan akrabalık bağlarının unutulmamasını, bu bağlara saygı duyulmasını, kimin kimlerden olduğunun ve sıra-ı rahim yapacak kadar akrabalık bağlarının bilinmesini tavsiye ederek bir denge kurmaya çalışmıştır. Kendinden olanla kuru öğüntü ve kendinden olmayanı sırf nesebinden dolayı aşağılama ile nesebi toptan unutmaya red ve inkâr arasında bir orta yol tutulması önermiştir. Kur'ân-Kerim'in Furkân sûresi 54. âyetinde nesebin bir ilahî bağış olduğu belirtilerek yok sayılmasının önüne geçilirken Mü'minûn sûresi 101. âyette sözcüğün çoğulu olan ensab biçimi anılır ve hesap gününde akrabalık bağlarının bir faydasının olmayacağı uyarısında bulunulur. Bu bakımdan İslâm'ın ifrat ve tefrit şeklindeki uç davranışlardan ve aşırılıklardan sakındırdığı; kavim, kabile, aşiret, aile bağlarının soyut olarak insanlar arasında norm kaynağı olmasını önlemeye çalıştığı görülmektedir. Neseb kavramı bu konuda anahtar sözcüklerden biridir. Araplarda İslâm öncesinden miras kalan güçlü bir soy ağacı, genealogy geleneği vardı. Soy ağacını bilen ve bunu anlatan bir tür destancılara nessâbe denilirdi. İslâm tarihçiliğinin en önemli kaynağı da bu nessâbelerin anlattıklarının derlenmesi ve düzenlenmesiyle oluşan ilmü'l-ensab idi. Bu bilgi dalı İslâm'dan önce de sonra da savaş gelirlerinden pay alma, arazi tahsisi, kentlerde yerleşme, evlilikte denklik, miras, diyet ödeme gibi sosyal hayatın pek çok alanında ölçü olarak alınmaya devam etmiştir.⁹⁴⁵

⁹⁴⁵ Ahmet Önkâl, “Araplarda Ensâb İlmi ve İslâm Tarihi Açısından Önemi”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı III, 1990, s. 117-131; Ahmet Önkâl, “Araplarda Ensâb İlmi ve İslâm Tarihi

Nesep sözcüğünün geçtiği yer Kutadgu Bilig'in manzum ön sözüdür. Burada müstensih, eserin yazarı olan Yusuf Has Hâcib hakkında bilgi verirken onun nesebine de değinir. Yusuf Has Hâcib, müstensihe göre üstün ve erdemli kişilik özellikleriyle donanmış iyi bir insandır. Kuz-Ordu ilinde yaşamıştır. Dili de dip soyundan sürüp gelmiş olduğu için temiz bir dildir.⁹⁴⁶

Arapça asl (أصل) her şeyin vücudunun aşağısına, dip ve köküne denir. Ağacın kökü, duvarın dibi gibi nesneler için de kullanılan sözcük haseb, neseb, soy anlamındadır.⁹⁴⁷ Çoğulu “usûl” ve “âsul” olan sözcük genel olarak kök, dip, temel, kaide, kaynak, bir şeyin esası, dayanağı anlamlarına gelir. İslâm hukukunda, hadiste, tasavvufta, felsefe ve mantıkta çeşitli anlamlara kullanılmaktadır. Nesep sözcüğünde olduğu gibi dar anlamda bir kişinin anne, baba, dedeleri ve nineleri ile olan bağı; geniş anlamda ise çocukları ve torunları ile olan bağını ifade eder. Literatürde bunlardan ilki “usûl”, ikincisi ise “fürû” olarak adlandırılır. Kişinin soyundan geldiği en yakın akrabaları için kullanılan usûl ve fürû miras, zekat, nafaka, mahremiyet bakımından diğer akrabalarından ayrı tutulur.⁹⁴⁸

Kutadgu Bilig'de “asıl” sözcüğü 42 kere geçer. 15 beyitte sözcük soy anlamında kullanılmıştır. Bu sayının içine hem çeviri hem ikileme biçiminde olan “tüp aslı” ikilemesi dahildir. Anılan 15 beytin içinde kişinin, beyin, bilgenin, erin, uruğun soyca seçkin olup olmamasının olumlu ve olumsuz sonuçları üzerinde durulmuştur. Buradan eserin yazıldığı çağda ve kültür çevresinde İslâmiyet açısından bakıldığında bir cahiliye geleneği olarak değerlendirilebilecek olan soy üstünlüğü anlayışının yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Yazar da kişinin karakterini, sosyal ve hukukî değerini soyuyla değerlendirmektedir.⁹⁴⁹ Bazı beyitlerde “asıl” veya “tüp asıl” ikilemesi herhangi bir şeyin

Açısından Önemi”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı IV, 1991, s. 55-72; Mustafa Fayda, “Ensâb”, *TDVİA*, 1995, Cilt 11, s. 244-249; İbrahim Kâfi Dönmez, “Nesep”, *TDVİA*, İstanbul 2006, Cilt 32, s. 573-575; Râgıb El-İsfâhanî, *Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, İstanbul 2015, s. 977.

⁹⁴⁶ B.0057. bu teñi turuğlağ kuz ordu ili/tüp aslı nesebdin yorımış tili

⁹⁴⁷ Mütercim Âsım, *KM*, C. 5, s. 4328.

⁹⁴⁸ Ahmet Özel, “Asıl”, *TDVİA*, İstanbul 1991, C.3, s. 473; Abdullah Aydın, “Asıl”, *TDVİA*, İstanbul 1991, s. 473; Süleyman Uludağ, “Asıl”, *TDVİA*, İstanbul 1991, C.3, s. 474; M. Naci Bolay, “Asıl”, *TDVİA*, İstanbul 1991, C. 3, s. 474.

⁹⁴⁹ 1949. bu beglikke aşnu түp aslı kerek/atım alp katıg kırıç yana toñ yürek

2437. түп aslı kerek edgü kılkı oñay/tusulsa buğunka toğursa kün ay

4488. tağı bir uruğluğ түп aslı kılur/uluğluğ atıña küwenür bolur

3507. kırıyuda tilese yorı edgü bol/tüpi aslı kılma özüñ edgü kıl

6091. ölümüg unıtma itigiñ kılın/özünüñni unıtma түp aslıñ bilin

5767. kimiñ aslı bolsa atadın arıg/anıñdın kelir edgü ilke asıg

B.0057. bu teñi turuğlağ kuz ordu eli/tüp aslı nesebdin yorımış tili

0265. iki türlüg ol kör bu aslı kırı/biri beg biri bilge yalıñk başı

0300. ukuş bolsa aslı bolur bolsa er/bilig bolsa beglik kılur kırısa er

0301. kimiñde ukuş bolsa aslı bolur/kırıyuda bilig bolsa beglik bulur

kökü, dayanağı, temeli anlamında kullanılmıştır. Bu beyitlerde sözün, nesnenin, düşün kökü kastedilmiştir. Şecere anlamı söz konusu değildir.⁹⁵⁰ Asıl sözcüğü bazı beyitlerde insanın temel karakteri, doğası, huyu, tabiatı, fıtratı anlamında kullanılmıştır. Bu beyitlerde ahlakî olarak iyi, temiz, özü sözü bir, saf, büyük, yüksek, cömert karakterli insan tipi betimlenir ve övülür.⁹⁵¹

Nesep ve asıl gibi terim değeri kazanmış genel akrabalık adları yanında sözlük anlamı veya birincil anlamı akrabalıkla ilgili olmayan, ancak kullanım sırasında ve bağlam içinde mecazî anlamda genel akrabalık adlarından soyu ve geçmişteki ataları kast etmek üzere kullanılan bazı adlar da Kutadgu Bilig’de sıkça geçer. Bunlar “tüp”⁹⁵², “töz”⁹⁵³, “kök”⁹⁵⁴, “yıldız”⁹⁵⁵, “ul”⁹⁵⁶, “urug”⁹⁵⁷ sözcükleridir. Bu sözcükler yakın anlamlı ve birbirinin yerine kullanılabilen bazen ikileme veya üçleme biçiminde geçen sözcüklerdir. Zaten anlamları bu yolla anlaşılabilir. Zaten anlamları bu yolla anlaşılabilir.

0303. ukuş birle aşı atanur kişi/bilig birle begler iter él işi
 1596. kişilikni koğma ay aşı kişi/kışilik kılı tur kişike tuşı
 3764. méni bir bayatım küdezmışi teg/küdezümegey sen ayā aşı beg
 4501. sakınuğ arığ bolsa aşı bolur/ol üç neñ bu yerde bolur ay unur
 4284. bu yañlığ bolur ol kişi aşı/kişike kişilik kişi belgüsi
⁹⁵⁰ 0999. biri sözlegü ol tokuzı tıdığ/tıdığ söz tüpi aşı barça yıdığ
 2132. bu él tutruğı hem tüpi beklili/iki neñ turur aşı yıldız köki
 6003. yörüğe barır tüş tuşuñ yağı yör/tüpi aşı bilgil ukuş birle kör
 0995. ilig aydı uktum bu söz belgülig/söz aşı neçe ol negü ol ülüg
⁹⁵¹ 1637. kişi aşı edgüğ unıtmaz bolur/kişi urğı köñlin emitmez bolur
 4235. biri aşı edgü kişi ödrümi/bolunsa adaş tut ay er ködrümi
 5811. kimiñ aşı edgü kılınçı oñay/isiz aşıña kendü kılkı tanuğ
 5808. kişi aşı mundağ kılur edgülik/ot atı ajunda qalır meñülük
 1958. apa oğlanı barça aşı beğük/bilig birle boldı kör ödrüm keğ ök
 2969. neçe beg uluğ bolsa aşı beğük/tapuğçı bile boldı atı beğük
 5325. negü tér eşitgil ay aşı beğük/bağırsak sözi tutsa asğı keğ ök
 1159. atı erdi ögdülmüş aşı arığ/yüzi körklüg erdi me kılkı arığ
 4289. otunka katılma ay aşı arığ/yüzüñnün suwın éltge séndin arığ
 0108. ay edgü kılınç aşı edgü uruğ/ajun kalmasunı siziñsiz kuruğ
 3181. negü tér eşitgil ay aşı ağı/kara köñlin awlar begi yarlığı
 4287. kişi aşı bilmek tilese açuğ/köñül til kılınçı bu işke tanuğ
 4285. kişi aşı bilmek tilese özüñ/kılınçında körgil açılğay sözüñ
 5809. idi yağı aymış bu tazı tili/kişi aşı bilgüke açmış yolu
 5810. kişi aşıña kör kılınçı tanuğ/kılınçı ne erse kör aşı ol ok
 4519. tişi aşı et ol küdezgü etig/yıdır et küdezmese bolmaz itig
 0299. körü barsa barça urur bu keğük/ukuşluğ biliglig kör aşı keğ ök
 4291. otunka katılma silig bol amul/tütüş aşı barça otundın oğul
 6006. tağı bir tüş ol kör bu yıl faşlıña/tadusı küçenip barır aşıña
 4288. kılınç edgü bolsa köñül til köni/tüpi aşıña bu tanuğ ol anuğ
⁹⁵² G. Clauson, *EDPT*, p. 435.
⁹⁵³ G. Clauson, *EDPT*, p. 571.
⁹⁵⁴ G. Clauson, *EDPT*, p. 708.
⁹⁵⁵ G. Clauson, *EDPT*, p. 922.
⁹⁵⁶ G. Clauson, *EDPT*, p. 214.
⁹⁵⁷ G. Clauson, *EDPT*, p. 214.

yağ (yağuk)- yağuk-yakın

Köktürk Yazıtlarında aile, hısım, akraba, kabile karşılığında “oguş~uguş”; akraba, kardeş karşılığında “kadaş” ve “uya” sözcükleri kullanılmıştır.⁹⁵⁸ Yazıtlarda akraba, hısım için kullanılan sözcükler Dîvânu Lugâti’t-Türk’te tanıklanmaktadır. Ancak Dîvânu Lugâti’t-Türk’de akrabalık adlarını ele alan çalışmalarda genel olarak akraba, yakın, hısım için kullanılan sözcüklere tam olarak yer verilmemiş akrabalık ilişkilerini betimleyen ve sınıflandıran adlara odaklanılmıştır.⁹⁵⁹ Genç Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası adlı çalışmasında belirttiğine göre Dîvânu Lugâti’t-Türk’te akraba-hısım karşılığında pek çok sözcük kullanılmıştır. Bunlar “yaguk kişi”, “öz kişi”, “yak yuk kadaş” ve diğer araştırmacıların da belirttiği gibi Arapça karşılığı “aşiret” olan “oguş” ile tohum, nesep, soy anlamı da olan “urug-turıg” sözcük ve sözcük öbekleridir. Bunların dışında Genç Dîvânu Lugâti’t-Türk’te büyüklük-küçüklüğü ifade eden akrabalık adları ile evlilik yoluyla kazanılan akrabalık adlarını belirleyerek akrabalık derecelerini ve ilişkilerini göstermiştir.⁹⁶⁰ Kutadgu Bilig’de bu sözcüklerden “oguş~uguş” ve “uya” geçmemektedir. Eserde akraba karşılığında “yak”, “yağuk”, “yakın” ve “kadaş” sözcükleri; akrabalık için ise bu sözcüklerden türetilmiş “yaklık”, “yağukluk”, “yakınlık” ve “kadaşlık” sözcükleri kullanılmıştır.

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te yağuk sözcüğünün türetildiği yağ- eylemi yaklaştırmak karşılığındadır. Bu eylem kökünden türetilen “yağuş-” birbirine yaklaşmak, “yağut-” yaklaştırmak, “yağutgan” (insanlara) sürekli kendini yaklaştıran sözcükleri bulunmaktadır. Diğer yandan “yak-” eyleminden türetilen kardeşlerden daha yakın olan kişi anlamındaki “yakın”, yaklaşmak “yakış-” , yaklaştırmak “yaktur-” sözcükleri bulunmaktadır.⁹⁶¹ Dankoff-Kelly akraba, yakın, hısım karşılığında ad olan “yak” sözcüğünü uzun ünlülü “yāk” biçiminde verir ve yal-, yan~yal-, yak-, yaktur- eylemlerini yanmak (burn) karşılığındaki “*ya-” eylemine bağlar.⁹⁶² Akraba, yakın, hısım karşılığında kullanılan yaguk, yak, yakın sözcükleri ortak bir *ya- eyleminden

⁹⁵⁸ Saadettin Gömeç, “Kök Türkçe Belgelerdeki Bazı Akrabalık İsimleri”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S:173, 2001, s. 1.

⁹⁵⁹ Bakınız: Saadettin Gömeç, “Divanü Lügat-it- Türk’de Akrabalık Bildiren Kelimeler”, *Türk Kültürü*, 39/464, 2001, s. 133-142; Ahmet Caferoğlu, “Kaşgarlı Mahmut’a Göre Akraba Adları”, *Türk Dili Dil ve Edebiyatı Dergisi Divanü Lügat-it-Türk Özel Sayısı*, XXVII/253, 1972, s. 22-26.

⁹⁶⁰ Reşat Genç, *Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara 1997, s. 80-82.

⁹⁶¹ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 942-945

⁹⁶² Kaşgarî, *COMP*, C. III, p.208.

türetilmiştir. Dolayısıyla bu üç sözcüğün gelişimi şöyle gösterilebilir: *ya->ya-g+u-k veya yak->yağ(k)-u-k, *ya->yā-k, *ya-> ya-k-in.⁹⁶³

Dîvânu Lugâti't-Türk'te yakın yer için "yaguk yir" ve buradan da akrabalara "yak yaguk"⁹⁶⁴; kaptaki yemek bulaşığı için "yak yuk" ve buradan da uzak akrabalara "yak yuk kadaş" denildiği kaydedilir.⁹⁶⁵ Kutadgu Bilig'de yak yaguk sözcükleri 1327. beyitte birlikte kullanılmıştır.⁹⁶⁶ Arap harfli Fergana nüshasında ilk dizedeki yakın anlamlı sözcükler "kadaşka yakinka yagukluk" biçiminde yazılmıştır. Kutadgu Bilig'in Uygur harfli Viyana (Herat) nüshasında ise ilk dizenin altına Arap harfleriyle "nezdik~nazdik" yazılmıştır.⁹⁶⁷ Bu sözcük Hintçede "yakın" (नज़दीक) demektir. Türkçe karşılığı yakın, akraba, hısım olan "yaguk, yakın, yak" sözcüklerinin açıklayıcısı durumundadır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te yaguk sözcüğü için yer ve akraba göstereni olarak iki farklı karşılık verilmiştir.⁹⁶⁸

Kutadgu Bilig'de yaguk sözcüğünün yalın 18 ve bundan türetilen yagukluk 4 olmak üzere⁹⁶⁹ toplam kullanım sıklığı 22'dir. Bunlardan akraba, yakın, hısım karşılığında "yaguk" sözcüğünün kullanım sayısı 5'tir. Bu anlamda Odgurmış'a kanaat adı verilip vezirin "yagukı" yani yakını, akrabası denildiği Kutadgu Bilig'in manzum ön sözünde belirtilmiştir.⁹⁷⁰ Küntogdı adalet niteliğini anlatırken oğlu, yakını, akrabası ya da yolcu, misafir kim olursa olsun kanun (töre) karşısında hepsinin eşit olduğunu ve karar verirken aralarında fark olmadığını söyler. Bu beyitte hakan ne oğul, yakın, akraba gibi kan bağına dayalı ilişkilerin ne de yolcu, misafir, konuk gibi sosyal ilişkilerin ayrıcalıklı olduğunu vurgulayarak kanun (töre), adalet ve eşitliğin önemini vurgular.⁹⁷¹ Aytoldı hasta yatağında ölmeden önce oğlu Ögdülmiş'e kardeş, akrabaya yakınlık gösterip büyük ve küçüklerinin gönlünü almasını öğütler.⁹⁷² Bu öğüt dinî kaynaklı olup Kur'an ve hadis kültürüne dayanmaktadır. Akrabalık ilişkilerine dair çeşitli âyetlerde değinilirken Hz.

⁹⁶³ G. Clauson, *EDPT*, p. 896, 897; İ. Taş, *KB'de Söz Yapımı*, s. 120, 158, 178; Galip Güner, *Karahanlı Türkçesinde Fiil*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri, 2008, s. 75, 171

⁹⁶⁴ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 360

⁹⁶⁵ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 406, 413

⁹⁶⁶ 1327. kadaş yak yagukka yakınlık ula/uluğka kiçigke sewüg bol küle

⁹⁶⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. 150.

⁹⁶⁸ Kâşgarlı, *DLT-AB*, 942

⁹⁶⁹ 3296. ne edgü bolur ol kadaştın yırap/barıp tegse tuşsa yagukluk ulap

3297. ne körklüg bolur kör bağırsak kadaş/kadaşka yagukluk ulasa adaş

6468. yakınlık yagukluk yıratı kadaş/bağırsaklıkın koğtı edgü adaş

5045. köñül birle mañsa kişi arzūlap/teğir arzūka terk yagukluk ulap

⁹⁷⁰ B.0071. kanā'atka odgurmış atı bérür/muñar ma vezirniñ yagukı téyür

⁹⁷¹ 0817. kerek oğlum erse yakın ya yaguk/kerek barım erse keçigki konuk

⁹⁷² 1327. kadaş yak yagukka yakınlık ula/uluğka kiçigke sewüg bol küle

Peygamberin “kim akrabaya önem verirse Allah da onu rahmetine eriştirsın” hadisi nakledilir. Sıla-ı rahim yalnız kan bağına dayalı olan akrabaları değil komşuları, eşi-dostu da kapsamaktadır. Bu akrabalık ve yakınlık ilişkileri fakir olanlara nafaka, zekat, sadaka vererek, iyilik ve güzellikleri için çalışarak, hediyeleşerek, yardımlaşarak, selamlaşarak, dua ederek geliştirilip pekiştirilebilir. İslâm anlayışına göre akraba, yakın ve dostlarla iyi geçinmek, onlara güler yüzlü tatlı sözlü olmak, gönül alıcı davranmak, ziyaret etmek, arayıp sormak, aradaki sevgiyi güçlendiren ahlakî ögelerdir.⁹⁷³ Ögdülmüş akraba, yakın ya da yabancılar arasında öfkeye yazısı belli katip (bitigçi) ile dili ölçülü elçinin (yalavaç) neden olduğunu söyler.⁹⁷⁴ Odgurmuş “kadaş” yani arkadaş, dost olmanın işaretinin “yağuk yaklık” yani yakınlık olduğunu söyler.⁹⁷⁵

Dîvânü Lugâti't-Türk'te (bir yere) yanaşıp yaklaşmak, yaklaşmak; (zaman) yaklaşmak; yakı ile kapatmak, yakı yakmak, dokunmak, yakmak karşılıkları verilen “yak-” eyleminden⁹⁷⁶ türetilen “yak-ın” sözcüğünün hem yakın hem de kardeşlerden daha yakın olan kişi anlamında kullanıldığı kaydedilmiştir.⁹⁷⁷

Kutadgu Bilig'de yakın 108, yakınlık 24 kez olmak üzere toplam geçiş sıklığı 132'dir. Kutadgu Bilig indeksinde “yakın” sözcüğünün akraba, araları sıkı olan, dost, arkadaş karşılıkları verilmemiştir. Tezcan bu eksikliğe dikkat çekerek 3433., 4576. gibi beyitlerde “akraba, dost” anlamında kullanıldığına dikkat dilmesi gerektiğini belirtir.⁹⁷⁸ Sözcüğün geçtiği beyitlere bakıldığında akraba, dost, arkadaş karşılığında 11 kere kullanılmış⁹⁷⁹ ve yağuk, kadaş, ka kadaş, oğul, yat baz, eş, koldaş, adaş, koşnı gibi yakın veya zıt anlamlı fakat aynı kavram alanına ilişkin sözcüklerle birlikte anıldığı görülmektedir.

⁹⁷³ Ramazan Şahan, *Kur'an-ı Kerim'de Akrabalık*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010, s. 298-320.

⁹⁷⁴ 2734. yakında yağukta ya yat baz ara/tuşar erse öwke bulardın köre

⁹⁷⁵ 3335. bu söz kim sen aydın bağırşaklık ol/kadaş belgüsi hem yağuk yaklık ol

⁹⁷⁶ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 942, 943.

⁹⁷⁷ Kâşgarlı, *DLT-AB*, 943.

⁹⁷⁸ S. Tezcan, *KBDÜ*, s. 69.

⁹⁷⁹ 0500. yéme tuttı eş tuş yakın kıldı öz/uluğka kiçigke açuk tuttı yüz
0817. kerek oğlum erse yakın ya yağuk/kerek barkın erse keçigli konuk
2668. anı ıdsı bolğay yalawaçlıkın/yırağ erse yat baz öz erse yakın
2734. yakında yağukta ya yat baz ara/tuşar erse öwke bulardın köre
3203. yakın ka kadaştın yitürmiş sen öz/uluş kend buğundın ewürmiş sen yüz
3327. uluş kendni koğtuñ yakın ka kadaş/kişide yıradıñ biliş yok adaş
3350. yakın ka kadaştın yırağ bolduğum/olarka toğurmadım açım toğum
3433. kesilse seniñdin yakın ka kadaş/yakınlık ula sen aña ay adaş
4576. ya eş tuş okığay ya koldaş adaş/uluğ ya kiçig tut yakın ya kadaş
4581. yakın koşnı aşnı aş itse saña/azu teñrilik eş okısa toña
4649. adaşığ kadaşığ yırağ ya yakın/tözüg aşka ünde küdeşgil haqın

ka kadaş -kadaş

Akraba, hısım, eş-dost karşılığında “ka” ve “kadaş” sözcükleri geçmektedir. Clauson “ka” sözcüğünün aile (family) anlamında olduğunu, “ka kadaş” biçiminin ise aile ve akraba (family and kinship) anlamına geldiğini belirtir. Ona göre “kadaş” sözcüğü aile, aile ocağı, ev halkı karşılığindeki Çince jiā sözcüğünden alıntılanan “ka” sözcüğünden türetildiğinden aynı aile üyeleri, akraba (members of the same family, kinsman) demektir; ancak zaman zaman komşu, arkadaş, dost karşılığında kullanılmıştır.⁹⁸⁰ Erkek kardeş, akraba, arkadaş, dost karşılığında kullanılan “kadaş” sözcüğü ikilemeler kurar. Bunlardan “adaş kadaş” ikilemesi arkadaş, dost, ahabap, soy sop; “ka kadaş” ikilemesi hısım, akraba, erkek kardeş; “tuğmuş kadaş” ikilemesi akraba; “urug kadaş” ikilemesi ise hısım, akraba karşılığındadır.⁹⁸¹ Eserde kullanım sıklığı 5 olan “ka kadaş” ikilemesi akraba, erkek kardeş karşılığındadır.⁹⁸² “ka” yalnız 2552. beyitte tek başına geçer ve kap-kaçak karşılığındadır.⁹⁸³

Temel yapısı kan bağına dayalı olmakla birlikte akrabalıkta aynı ataya, soya, köke veya kaynağa dayanma da söz konusudur. Bu bakımdan “kangdaş” (babaları aynı olan), “kadaş” (akraba, dost, erkek kardeş), “kang/kañ/kan” (baba), “ka” (akraba, arkadaş) sözcüklerinin “kan” ile ilgili olduğu görülmektedir. Dolayısıyla “*akrabalık kan ile ilgili biyo-genetik bir yakınlıktır.*”⁹⁸⁴ Akalın, dilde var olan bir sözcüğün bir bölümü veya tamamının anlaşılmaz ve çözümlenemez biçime gelerek ses, yapı ve anlam bakımından kendisine benzeyen başka bir sözcükle değiştirildiği “güncelleme (updating)” olayı içinde değerlendirdiği “kadaş” sözcüğünün “birliktelik” anlamı veren +daş ekiyle⁹⁸⁵ oluşturulduğunu ve geriye kalan “ka”nın ise aile anlamındaki Çince “chia” sözcüğünden alıntılanmış olabileceğini belirtir. Ona göre “kadaş” sözcüğü “karındaş”a göre daha eskidir ve karın, annenin rahmi anlamındaki “kap” sözcüğüne benzetilerek “karındaş” sözcüğü ile güncellenmiştir.⁹⁸⁶ Kâşgarlı Mahmud’a göre “kardeş, yakın” için kullanılan “kadaş” sözcüğünün aslı kap anlamındaki “kā”dır ve buna +daş eklenmiştir. “Yakın

⁹⁸⁰ G. Clauson, *EDPT*, p. 578, 607; Ayrıca bakınız: İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 32; A. von Gabain, *ETG*, s. 46, M. Erdal, *OTWF*, s. 119.

⁹⁸¹ Yong Song Li, *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*, İstanbul 1999, s. 46.

⁹⁸² 3203. yakın ka kadaştın yitürmiş sen öz/uluş kend buğundın ewürmiş sen yüz

3209. barışgu kerek ka kadaşlar bile/kañılgu kerek eş adaşlar bile

3213. yaraşık yorisa kadaş ya adaş/olardın bolur ka kadaşka bile

3433. kesilse seniñdin yakın ka kadaş/yakınlık ula sen aña ay adaş

⁹⁸³ 2552. neçe ka tegürgü kerek bu aşıg/kuruğ koğmasa bir içig hem taşığ

⁹⁸⁴ Ahmet Buran, “Gakgo/Gakgoş Kelimesinin Kökeni ve Anlamı”, *Türk Dili Dergisi*, S:578, 2000, s. 173

⁹⁸⁵ Ayrıca bakınız: Ahmet Caferoğlu, *Türkçede “Daş” Lâhikası*, İstanbul 1929, s. 10, 11.

⁹⁸⁶ Şükrü Halûk Akalın, “One of The Word-Formation Ways in Turkish: Updating”, *Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 2017, s. 18.

olanlardan her biri aynı kap içinde kalmışlardır” anlamında olup buradaki “kap” annenin karnıdır.⁹⁸⁷ Kadaş kardeşlerden yakın olanlara denir ve Arapça karşılığı “el-kurbu mine’l-ihvan”dır.⁹⁸⁸ Babaları aynı, anneleri ayrı çocuklar, kardeşler için “kandaş kadaş” denir. “Kandaş kama urur öğdaş örü tartar” yani “aralarında nefret olduğu için babaları bir olan kardeşler birbirlerini acımasızca döverler; ana bir kardeşler ise aralarındaki sevgiden dolayı birbirlerine yardım ederler” demektir. Akraba akrabaya kavuştu anlamında “kandaş kadaşka kawuşdı” denir.⁹⁸⁹

Kutadgu Bilig’de “kandaş” sözcüğünün kardeş karşılığında kullanıldığı 4991. ve 5490. beyitler açık biçimde görülmektedir.⁹⁹⁰ Her iki beyit de “Müslüman Müslümanın kardeşidir.” hadisinin birebir çevirisidir. Buhârî’nin bildirdiği “Müslim müslimin kardeşidir” biçiminde geçen hadis, anlam bakımından Hucurât suresinin 10. âyetinde de “Müminler kardeşler” biçiminde geçmektedir. Yalnızca âyetteki mümin hadiste müslime dönüşmüştür. Hadiste de âyette de kardeş karşılığında yer alan sözcük “أخو” dir. Râgıb İsfâhanî aynı anne babadan doğan veya yalnız anne veya babası bir olan ya da sütannesi bir olan kişiye ahî dendiğini belirtir. Ona göre bir kişi başka bir kişiye boy, inanç, iş, sevgi, sağlık, açıklık ve doğruluk gibi konularda ortak ise bu ortaklara da kardeş denir.⁹⁹¹ İslâm dini soy ve kavmiyet bağı yerine ondan daha yaygın, genel ve üstün bir karşılıklı güven (emn) ve barış (silm) bağı oluşturarak yeni bir toplumsal dayanışma duygusu yaratmaya çalışmıştır. İbn Haldun bu duyguya “asabiye” adını verir. Anılan âyet ve hadiste İslâm asabiyesinin kavmiyet asabiyesinden daha üstün olduğu vurgulanmaktadır. Kutadgu Bilig’de de Türklerin İslâmlaşma sürecinde boy kardeşliği yerine inanç kardeşliğinin daha üstün olduğu öğretilmeye ve aşılanmaya çalışılmaktadır.

Sözcük kan bağına dayalı bir ilişkiyi dile getirmenin yanında Kutadgu Bilig’de yoldaşlığı, gönüldaşlığı, inanç ve duygu ortaklığını dile getirmek üzere de kullanılmıştır. Bu bağlamda özellikle Ögdülmiş ve Ogdurmuş’ın birbirlerine her zaman “ay kadaş” diye ünlemeleri önemlidir.⁹⁹² Bu iki ana kahraman arasındaki kardeşlik aynı anne babanın

⁹⁸⁷ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 175. Kâşgarlı kâp” sözcüğü için şu anlamları verir: Kap, tulum; çuval, çorba; karındaki bebeği kaplayan zar; (bir kapta doğmuşlar gibi) insanların birbirine yakın olması Bakınız: Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 683, 407.

⁹⁸⁸ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 159

⁹⁸⁹ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 503, 504, 261

⁹⁹⁰ 4991. müsülmân kadaşka müsülmân kadaş/ziyâret kılur ok ay köñli tûdeş

5490. müsülmân müsülmân bile ol kadaş/kadaşka katılma ulam edgüleş

⁹⁹¹ Râgıb el-İsfâhanî, *Müfredât Kur’ân Kavramları Sözlüğü*, s. 65, 66.

⁹⁹² 3493. kēñeş ol kişiye kēñeş ay kadaş/ol er kōlmaz erse öz asğın adaş

3577. yémek içmek ol bir tatığ ay kadaş/yanutı çıkarda yawuz ay adaş

3644. ukušuz kişiler ol ol ay kadaş/havā ārzülarka özin kılşa baş

3664. eginke keğim ya boğuzka yēmi/kerek ay kadaş bu tiriglik emi

çocuğu olmaktan kaynaklanmamaktadır. Aytoldı sarayda Küntogdı'ya vezirlik ederken oğlu Ögdülmiş gençlik ve cahillik dönemlerinde pek çok yanlışlık yapmış ve ardından muhtemelen Odgurmuş ve çevresiyle arkadaşlık kurarak bu suç döneminden arınıp kurtulmuştur. Eserde Odgurmuş'ın Müslüman olduğuna ilişkin bir bilgi bulunmamaktadır. Olay kurgusu içinde Odgurmuş'ın ortaya çıktığı an Küntogdı'nın Ögdülmiş'e "kadaşlar ara"sında onun gibi uyumlu biri olup olmadığını sormasıdır. Buradan Ögdülmiş'in bir kardeşler topluluğunun üyesi olduğu ve bu durumu Küntogdı'nın bildiği anlaşılmaktadır. Ögdülmiş üyesi olduğu kardeş topluluğu içinde kendisi gibi insanlar olduğunu Küntogdı'ya söyler.⁹⁹³ Küntogdı Ögdülmiş'ten kendisi gibi olan kardeşlerini bulmasını ister. Bunun üzerine Küntogdı'nın sarayına gelip hâcib olmadan önce aralarında yaşadığı kardeş topluluğunun bulunduğu yere giderek Odgurmuş ile görüşür. Odgurmuş insanlardan uzakta, yoksulluk ve yoksunluk içinde yaşamaktadır. Buna karşılık onu seven, saygı duyan, önerilerini uygulayan, koyduğu ve uyduğu kurallara bağlı yaşayan başka kişilerin de olduğu olayların akışından çıkarılabilmektedir. Ögdülmiş'in son ziyaretinde ortaya çıkan Kumaru adlı mürîdi Odgurmuş'ın öldüğünü söyler. Üstelik Kumaru da Ögdülmiş'e "kadaş" diye seslenmektedir.⁹⁹⁴ Dolayısıyla Ögdülmiş, Odgurmuş ve Kumaru'nun kardeşliği ailevî veya siyasî bir kardeşlik değil tarikat kardeşliği olarak nitelendirilebilir. Budist, Maniheist, Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi inançlarının karşılaştığı ve Hint, Çin, Tibet, Türk, Moğol, İran, Arap, Helen kültürlerinin buluşup rekabet ettiği bir kavşak noktasında bu türlü dinsel çeşitliliklerin gözlemlenmesi olağandır. 10. yüzyıl ortalarından 13. yüzyıl ortalarına kadar süren ve hem

3683. ayur ay kadaş tegdi emgek saña/kadaşlık kılıp sözlediñ sen maña
 3708. tilekiñ bu erse seniñ ay kadaş/küçemez men emdi köñül kılma baş
 3823. velikin sézikim bu ol ay kadaş/ilig kılmağay kör séni özde taş
 3960. ayur ay kadaşım nelük emgediñ/yana ok maña sen tekin kelmediñ
 3965. yanut bérdi ögdülmiş aydı kadaş/maña buşmağıl sen köñül kılma baş
 4823. meniñ қаdғumı sen yéme ay kadaş/sen öz қаdғuñı yé tóküp közde yaş
 4873. ağır kılma köñlüñ maña ay kadaş /yakınlık içinde méni tutma taş
 5975. ayıttı ne boldı özüñ ay kadaş/séni kördüm emdi köñül boldı baş
 5976. ayur ay kadaşım yolum köñelir/ölüm tutğakı tuttı öz bargalır
 6012. bu sewdā küçenmiş bolur ay kadaş/ot içgü meñesin arıtğu adaş
 6030. munı barça bilgü kerek ay kadaş/anın ötrü yörse tüşüg ay adaş
 6052. ediz bağnalıg men şatu kördüküm/tiriglik turur ay kadaş yördüküm
⁹⁹³ 3136. tile barmu körgil kadaşlar ara/saña uđgu teg bir aytğıl köre
 3145. yok ermez kadaşlar ara bar meniñ/bu yañlıg kişi bilgi artuğ anıñ
⁹⁹⁴ 6286. kadaşı mürîdi kumaru çıkıp/selām kıldı ötrü közi yaş saçıp
 6287. yorıp keldi utru ayur ay kadaş/muyan bérşü teñri köñül kılma baş
 6288. kadaşın keçip bardı koğtı ajun/sen inçin tirilgil yaşağıl uzun
 6298. ayur tur kadaşın gürin körgile/ziyâret kılıp sen yana yangıla
 6314. kadaşın ölümü saña bolsu pend/seringil muyan ur şeker bolsu kand
 6323. ayur uş kadaşım maña koğmışı/bu erdi neñi uş turu qalmışı
 6326. sen alğıl bu rekve kadaşın özin/munıñ birle üşgür tilese yüzün

İslâm uygarlığının yükseliş hem de Türklerin İslâm'a giriş süreçlerini içeren dönemde bir yandan medreseler kurulup gelişirken bir yandan da Budist keşiş ve Maniheizt rahiplerin çeşitli özelliklerini Hz. Muhammed ve çevresinin mütevazı yaşamıyla birleştirerek örgütlenen tekkeler ortaya çıkıyordu. Pîr-i Türkistân diye anılan Hâce Ahmed Yesevî'nin kurduğu Yesevîlik ve Dîvânü Lugâtî't-Türk'te adı geçen Kulbak bilge bu bağlamda hatırlanmalıdır. Bağdat medresesindeki müderrisler Yesevî'yi ve benzerlerini tekkedeki uygulamaları nedeniyle İslâm dışı davranışlarda bulunmakla suçlamışlardır. İslâm dünyasında görülen bu tür dışlanmış derviş toplulukları arasında Odgurmuş gibi yaşayan zâhidlere de sıkça rastlanmaktadır. Bunlara sonradan cavlakî, torlak, kalenderî, haydarî, babaî gibi adlar da verilmiştir.⁹⁹⁵ İşte Ögdülmiş böyle bir grubun üyesi olarak Odgurmuş ile yaşarken babasının ölümünün ardından saraya çağırılmış ve sarayda yükselmiştir. Bununla birlikte topluluk arkadaşlarını yani kardeşlerini de unutmamıştır. Ahlak ve fazilet bakımından örnek insanlar arandığında da ilk aklına gelen o arkadaşları ve onların en seçkini olan Odgurmuş olmuştur. Ancak Odgurmuş ve arkadaşlarının devlete karşı tutumları da öğreticidir. Onlar ilkeli bir duruşla hakandan ve saraydan uzakta kalmışlardır. Aralarında saraya gönderdikleri Ögdülmiş'ten de özel bir istekte bulunmamışlardır. Tarikat kardeşliği ile devlet görevini birbirine karıştırmamışlardır. Küntogdı da buna tanık olmuştur. Sonradan devşirme ve kapıkulu sistemini sürdürerek devlet ahlakını aile ahlakından üstün tutan bir kıta aşan imparatorluk kurmuş buluna Osmanlılarda da bu tutumun devam ettiği bir yandan Geyikli Baba gibi padişah hocası dervişlerde, bir yandan da doğduğu köyü unutmamakla birlikte devlet adamlığını bütün küçük asabiyelerden üstü tutan vezirlerde gözlemlemek mümkündür. Odgurmuş ve Ögdülmiş sanki bu iki insan tipinin öncü örneği gibidir.

Görüldüğü gibi “kadaş” sözcüğü iki anlam katmanına sahiptir. İlk katmanda aile üyeliği ve kan bağı bulunmaktadır. İkinci katmanda ise irsiyet bağı yerine gönül bağı vardır. İlki doğuştan gelen ve insanı mekanik olarak belli kurallara uymaya zorlayan akrabalığın temel yapılarından biridir. İkincisi ise en geniş anlamıyla sosyal bir bağıdır. Organik dayanışmayı gerektiren ve kişinin aklıyla, gönlüyle emek verip kurduğu bir bağıdır. Kutadgu Bilig'de her iki bağlamda da “kadaş” sözcüğünün kullanıldığı görülmektedir. Eğer birinci türden kardeşliğe doğal niteliği verilirse ikincisine yapay ve sanal kardeşlik demek uygun düşer. Sanal kardeşliğe kültürel kardeşlik de demek mümkündür. Kutadgu Bilig'de sanal kardeşliğin de gelişmiş olduğundan hareketle

⁹⁹⁵ Ahmet T. Karamustafa, *Tanrının Kuraltanmaz Kulları İslâm Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550)*, İstanbul 2013, s. 11-22.

Karahanlı kültür çevresinin mekanik düzeyden organik düzeye; topluluktan topluma evrilmiş yüksek bir toplumsal yapı olduğu düşünülebilir.

3.2.Dar Anlamlı Akrabalık Adları

açu~eçü

Clauson ACA biçiminde akrabalık ve ilişki gösteren pek çok sözcük bulunduğunu ve bunlardan örneğin efendi anlamındaki “ece” ve baba anlamındaki “eçiğe” gibi bazıları Moğolca’dan ödünçlenmiş olmasına karşın “eçe”, “éçi” ve “eçü” sözcüklerinin kesinlikle eski Türkçe olduklarını belirtir. Anlam yakınlığı bulunan “eçe, éçi, eçü, eke” sözcüklerini ayrı madde başlarında ele alan Clauson’a göre sözcük ata, ced, soy bazen dede, büyükbaba ve aynı zamanda da yaşça büyük erkek kardeş anlamlarına gelmektedir.⁹⁹⁶ Uygur, Karahanlı ve Türk dilinin çeşitli lehçe ve ağızlarında görülen “eçü” sözcüğü ile “éçi, eçe, ece” benzerlikleri dikkate alındığında dişilik anlamı da görülmektedir. Nitekim Atmaca’nın da Sevortyan’dan aktararak özellikle dikkat çektiği gibi Köktürk Yazıtlarında “açü~äçi~iç” erkeksi, “açı” bayansı anlamdadır.⁹⁹⁷ Köktürk Yazıtlarında “eçü apa” biçiminde ikileme olarak geçen sözcük “ata, ced” demektir. Dolayısıyla eçü-apa bütün erkek ve kadın ataları, büyükleri ifade etmektedir.⁹⁹⁸ Nitekim Kutadgu Bilig’de baba, ata, peder karşılığında kullanılan “eçü” sözcüğünü Tezcan dede anlamındaki “ese” ile birleştirilerek “eçü” olarak okumak gerektiğini belirtir. Kutadgu Bilig’de Tanrı’ya seslenmek için kullanılmış ve Tanrı’nın sıfatı olarak anılmıştır. Bu bakımdan sözcüğün kendinden önce veya sonra “meñü” sözcüğünün yer alması ebedî, sonsuz anlamı kazandığını göstermektedir.⁹⁹⁹ Tezcan da bu anlamın dizine eklenmesi gerektiğini belirtir.¹⁰⁰⁰ Tanrı’ya baba karşılığındaki “eçü” sözcüğüyle seslenilmesi Tanrı’nın eril olarak düşünüldüğünü göstermektedir. Ataerkil yapıya sahip Türk ailesinde baba, ata evin direği ve koruyucusudur. Güç, otorite, iktidar ve söz sahibidir. Babanın bu rolü Tanrı’ya yüklenerek toplumsal yaşamın merkezindeki ailenin en önemli ögesi olan baba ile Tanrı arasında ilişki kurularak merkez semboller kavramlaştırılmıştır.

⁹⁹⁶ G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-century Turkish*, Oxford 1972, p. 20.

⁹⁹⁷ Emine Atmaca, *Eski Oğuz Türkçesinden Türkiye Türkçesine Söz Varlığındaki Değişmeler ve Anlam Olayları*, Sakarya Üniversitesi SBE Doktora Tezi, Sakarya, 2011, s. 795, 796.

⁹⁹⁸ Saadettin Gömeç, “Kök Türkçe Belgelerdeki Bazı Akrabalık İsimleri”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S.173, 2001, s.4; Saadettin Gömeç, “Divanü Lügat-it- Türk’te Akrabalık Bildiren Kelimeler”, *Türk Kültürü*, 39/464, 2001, s. 135; s. 117.

⁹⁹⁹ 0010. séziksiz bir ök sen ay meñü eçü/katılmaz qarılmaz saqışka saçu

5147. kalı kıldı erse özün eğgölük/asığ kıldıñ özke eçü meñülük

5249. yorı eđgölük kıl ekin eđgölük/saňa eđgü bolğay eçü meñülük

¹⁰⁰⁰ S. Tezcan, *KBDÜ*, s. 27; Yong Song Li, *TDA*, s. 117

adaş

Caferoğlu “+daş” ekini ele aldığı çalışmasında ilk kez Yenisey yazıtlarında tanıklandığını belirttiği “adaş” sözcüğünü Radloff’un yanlış bir biçimde “*amuca veya dayızadenin ismine müşabih, arkadaş*” anlamını verdiğini kaydederek yapısını ad+da+eş biçiminde açıklar.¹⁰⁰¹ İnan da adaş ve sağdıç sözcüklerini ele aldığı çalışmasında “adaş” sözcüğünün ad+da+eş biçiminde oluştuğunu belirtir. Eski Türk Yazıtlarından itibaren arkadaş, dost, anlamında iken zamanla “isimdeş” karşılığında kullanılmaya başlanan “adaş”¹⁰⁰² bu anlamıyla Codex Cumanicus’ta “ataş” biçimiyle yer alır. Dîvânu Lugâtî’t-Türk’tte Kâşgarlı Mahmud “adaş”ı ve “sağdıç”ı Arapça “sâdik” sözcüğüyle karşılamıştır. Bazı lehçelerde Eski Türkçe d>y değişimiyle “ayaş” veya d>t değişimiyle “ataş” biçimleri görülen “adaş” sözcüğü ile düğünde güveye arkadaşlık eden kişi karşılığındaki “sağdıç” sözcükleri İnan’a göre aynı anlam ve kavramı karşılamaktadır.¹⁰⁰³ Clauson, İnan’ın temel anlamını arkadaş, yoldaş (friend, comrade) ve ikincil anlamının ise isimdeş (namesake) olduğu yönündeki görüşünde ileri sürdüğü ikinci anlam olan isimdeşin etimolojik olarak kabul edilemeyeceğini fakat yoldaş anlamının eski Türkçede yaygın olarak kullanılageldiği söyler. Bu nedenle “at”ın “kişi adı olmaktan çok boy adı”(clan name rather than personal name) olabileceğinden hareketle aynı “boya mensup olanlar” (fellow clansman) karşılığında olduğunu ileri sürer.¹⁰⁰⁴ Sözcüğün “aynı boya mensup olanlar” anlamından “arkadaş, dost” karşılığında kullanılması anlam daralması veya özelleşmesi olarak değerlendirilir.¹⁰⁰⁵

Adaş sözcüğü Türkiye Türkçesi ağızlarında da arkadaş, dost; kardeş, kardeş edinilmiş kişi karşılığında kullanılmaya devam etmektedir.¹⁰⁰⁶ Bu anlamıyla “adaş” sözcüğü Dîvânu Lugâtî’t-Türk’teki karşılıklı konuşmalarda hemşehri karşılığındaki “yerdeş” ve sen ile siz zamirleriyle seslenme ögesi olarak kullanılır.¹⁰⁰⁷ Dîvânu Lugâtî’t-Türk’teki bu benzer kullanım Kutadgu Bilig’de de görülür. Pek çok beyitte “ay” seslenme

¹⁰⁰¹ Ahmet Caferoğlu, *Türkçede “Daş” Lâhikası*, İstanbul 1929, s. 10.

¹⁰⁰² Erdal da +daş ekini açıklarken Eski Türk Yazıtları, Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde adaş sözcüğünün arkadaş, yoldaş, dost (commender) karşılığında kullanıldığını ancak Doerfer’in TMEN’de ât+daş biçiminde alıp ilk anlamını isimdeş olarak verdiğini belirtir. Bakınız: M. Erdal, *OTWF*, Vol. I, s. 119.

¹⁰⁰³ Abdülkadir İnan, “Adaş ve Sağdıç Kelimelerinin En Eski Anlamları”, *Türk Dili-Belleten*, Seri: III, S: 1-3, 1945, s. 41-5. Aynı inceleme için bakınız: Abdülkadir İnan, “Adaş ve Sağdıç Kelimelerinin En Eski Anlamları”, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1987, s. 295-304.

¹⁰⁰⁴ G. Clauson, *EDPT*, p. 72

¹⁰⁰⁵ Hülya Arslan Erol, *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişimleri*, Ankara 2008, s. 112.

¹⁰⁰⁶ Gürer Gülsevin, “Kutadgu Bilig Türkçesinden Anadolu Ağızlarına”, *SBE Dergisi*, S:20, Yıl: 2006/1, s. 110

¹⁰⁰⁷ Zeki Kaymaz, “Divanü Lugatî’t-Türk’teki Diyaloglar Üzerine”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, VIII/1, 2008, s. 149, 150.

edatı ile veya bu edat kullanılmadan “adaş” diye Ögdülmüş ile Odgurmış birbirine seslenir.¹⁰⁰⁸ Kutadgu Bilig’deki diğer bir kullanım ise adaş, koldaş, ardaş, kadaş, köñüldeş, eş sözcükleriyle ikileme, üçleme, dörtleme oluşturmalarıdır.¹⁰⁰⁹ Arkadaş, dost edinmek, arkadaş olmak anlamı “tut-” ve “ula-” ve “bol-” eylemlerinden yararlanılarak verilir.¹⁰¹⁰

- ¹⁰⁰⁸ 3327. uluş kendni kođtuñ yakın ka kadas/kişide yıradıñ biliş yok adaş
 3349. bu yalnız turur sen tediñ ay kadas/bayat yağı iş tap maña ay adaş
 3433. kesilse seniñdin yakın ka kadas/yakınlık ula sen aña ay adaş
 3493. kéñeş ol kişike kéñeş ay kadas/ol er kolmaz erse öz asğın adaş
 3577. yémek içmek ol bir tatıg ay kadas/yanutı çıkarda yawuz ay adaş
 4397. usa edgü tutgıl bularnı kadas/bularnıñ tiliñe ilinme adaş
 4470. du‘acı tururlar saña ay kadas/idi edgü neñ bu du‘a ay adaş
 4565. sözün kesti ögdülmüş aydı kadas/bu yañlıg-turur ‘ām yorıkı adaş
 5807. sen emdi du‘a artur edgü adaş/seniñ bolsu devlet uzun bolsu yaş
 6012. bu sewdā küçenmiş bolur ay kadas/ot içgü meñesin arıtgu adaş
 6030. munı barça bilgü kerek ay kadas/anın ötrü yörse tüşüg ay adaş
 6084. yana aydı ay çın bağırsak kadas/barır men uğu sen kelir sen adaş
 6468. yakınlık yağıklık yıradı kadas/bağırsaklık koğtı edgü adaş
¹⁰⁰⁹ 3209. barışgu kerek ka kadaslar bile/katılgü kerek eş adaşlar bile
 3392. adaş koldaş erdeş tutuñu tediñ/bu edgü idi ters yüki yüdmekiñ
 3396. adaş köñli sınsa bolur kır yağı/yağı kayda bolsa bolur miñ çoğı
 3409. telim bolsa erke adaş koldaşı/yağıldı atı ilke itti işi
 1698. kimiñ bolsa koldaş adaşı telim/anıñ arkası bek kaya ol yalım
 4186. adaş koldaş erdeş kalın tut katıl /kalın bolsa koldaş öger tegme til
 4217. adaş koldaş erdeş tutun umdusuz /manğıl añar sen tiril kağgusuz
 4218. adaş koldaş erdeş sewinç kağguda /tusulur kişike isiz edgüde
 4542. uçuz tutga koldaş adaş ya kadas/anıñ ağırında köñül bolga baş
 4576. ya iş tuş okıgay ya koldaş adaş/uluğ ya kiçig tut yakın ya kadas
 4579. adaş koldaş erdeş kadas aşıları/bolur erse körgü barıp işleri
 4649. adaşıg kadaşıg yırak ya yakın/tözüg aşka ünde küdezgil hakin
 6537. adaş koldaşımka sewüg cān teg erdim/yağım boldı erse tosun teg suçıttım
 6582. adaş koldaşımda umınç bilmedim men/kadas kılkı yat teg negü teg açayı
 6586. adaş koldaşım tép manç boldaçı kim/anı beg kılıp men özüm kul bolayı
¹⁰¹⁰ 0501. bu aytoldı özke kör itti işig/adaş tuttı kiñeşti bir atlıg kişig
 0502. adaş tuttı aytoldı edgü kişi/küsemiş atı erdi edgü işi
 1697. adaş koldaş erdeş tutundu kalın/adaş koldaş ol erke arka bilin
 2276. ülese er atka kamuğ bar mālın/adaş koldaş erdeş tutunsa kalın
 2575. asıgsız tusulmaz kadas erse koç/tusulur adaş tut asıg birle toğ
 3171. kadaslıg bolur sen kerek bu kadas/kadas bolmasa tutgu erke adaş
 3174. kadasıñ yok erse yorı tut adaş/adaş edgü bolsa bu boldı kadas
 3299. negü tér eşitgil bağırsak kadas/yakınlık ulağlı köñüldeş adaş
 3297. ne körklüg bolur kör bağırsak kadas/kadaşka yağıklık ulasa adaş
 3363. kişike katılmakni ögdüñ kadas/negü teg katılgü ya bolsa adaş
 3485. kadas sen tilese yéme tut adaş/adaşlı kadaslı ikigün tūdeş
 4167. tiriglik olarnıñ bile ol kadas/kayusın kadas tut kayusın adaş
 4193. özünke teñeşi tutunğıl adaş/teñeşlig teñeşi bile ol tūdeş
 4207. negü tér eşitgil adaş tutmış er /adaş asğı yası sinap bilmiş er
 4375. bularig yéme edgü tutgıl kadas/tilese kadas tut tilese adaş
 4233. adaş tut kişide talusın keğin/yawuz bolsa iş tuş ökünç yer kedin
 4235. biri aşı edgü kişi ödrümi/bolunsa adaş tut ay er ködrümi
 4259. yağı kılma özke katılgan kadas/neçe tutgıl emdi kadas ya adaş
 4269. adaş tutmak āsān küdezme ki sarı/yağı bolmak āsān yaraşmakı sarı
 4273. yéme tutma borçı kişig sen adaş/vefā kılmağay ol köñül kılga baş

Kutadgu Bilig’de “andlıg adaş” tamlaması dikkat çekicidir. Arkadaş, dost karşılığındaki “adaş” sözcüğü “andlıg” sözcüğü ile nitelenerek “ukuş” and içmiş bir arkadaş, bilgi ise sâdık bir kardeşe benzetilerek ukuş ile bilgi arasındaki yakınlık belirtilmeye çalışılır. Böylece soyut zihinsel kavramlar toplumsal ilişkiler açısından yararlanılarak somutlaştırılarak anlatılır.¹⁰¹¹ Yatay değil dikey yönde bir aktarımın olduğu bu dilsel kullanımda üst bilişsel yapılar arasındaki hareketlilik görülebilmektedir.

ana

Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçe ve ağızlarında kullanılan en temel sözcüklerinden biri “ana”dır. Köktürk Yazıtlarında anne karşılığında “ög” sözcüğü kullanılmıştır. Altın Köl kitabesinin yazarı annesinin kendisini on ay karnında taşıyıp dünyaya getirdiğinden söz eder.¹⁰¹² Benzer biçimde Kutadgu Bilig’de de ana karnının birkaç aylık menzil olduğundan söz edilir.¹⁰¹³

Kutadgu Bilig’de peygamberin kendi ana ve babasını feda ettiği ve ümmetine yol gösterdiği, onun anne-babadan daha merhametli olduğu belirtilir.¹⁰¹⁴ Eserin ana kahramanlarından olan Küntogdı Aytoldı’nın hareketlerine kızarak kendini beyiyle bir tutmaması gerektiğini anne ve babasının öğütleyip öğütlediğini sorar.¹⁰¹⁵ Çünkü esere göre insanın huyunun, tavır ve davranışlarının (kılıç) bozuk ve düzgün olmasının sebebi anne ve babasıdır.¹⁰¹⁶ Atası öldükten sonra anasını, babasını anmayan oğul ve kız kötüdür. Bu nedenle Aytoldı’nın ölümünden sonra anne ve babaya hizmet edip onları sevindirerek, onların rızasını kazanarak binlerce sevap kazanılabileceği hatırlatılır.¹⁰¹⁷

Kişi anasından doğduğundan itibaren zamane atına misafir olarak biner. Ata, ana, büyük ve küçük erkek kardeşler ve sonunda kişinin kendisi de ölecektir.¹⁰¹⁸ Analı olan

¹⁰¹¹ 0317. ukuş ol saña eđgü andlıg adaş/bilig ol saña keç bağırşak kadaş

¹⁰¹² Saadettin Gömeç, “Kök Türkçe Belgelerdeki Bazı Akrabalık İsimleri”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S:173, 2001, s. 3.

¹⁰¹³ 1387. ata arkasındın toğulsa oğul/ana karnı menzil kaç aylık amul

¹⁰¹⁴ 0037. atasın anasın yuluğ kıldı ol/tilek ümmet erdi ayu bérđi yol

0041. atada anada bağırşak bolup/tiler erdi tutçı bayattın kólup

¹⁰¹⁵ 0651. ayu bérmedimü atañ ya anañ /ay oğlum begiñke özüñ kılma teñ

0717. anada atada bağırşak bolup/ayada tutar sen küler yüz urup

¹⁰¹⁶ 1219. kısa tutsa oğlın kör eğgü bolur/atası anası yaruğu bolur

1486. oğul kız sebebi ata ol ana/kılınç artasa ya itilse yana

¹⁰¹⁷ 1569. atañnı anañnı sewindür tapın/yanut berge tapğuñ tümen miñ asıg

3389. oğul kız isizi atada kéđin/atamaz atasın anasın adın

¹⁰¹⁸ 1388. anasında toğsa atansa atı/müsāfir bolup mindi öğlek atı

2288. kişi ödsüz ölmez anadın toğup/nelük kórkar özüñ yağını kórüp

3784. ata bardı iş tuş éçi ya ini/ana bardı oğluñ kıznı kór qanı

5158. atanıñ ananıñ ölümü tüköl/oğul kızka pend ol ukup özke al

5159. atañnı anañnı ölüm kóđmadı/sénimü kóđur kör yetilse öçi

anasız kalırsa “ögsüz” olur.¹⁰¹⁹ Anne insanın soyunu, seçkinliğini ve soyluluğunu belirler. Ana hırsızlık suyunu alır yani zina yapar ve bundan bir çocuk dünyaya gelirse memleket için felaket olur.¹⁰²⁰ İnsan anasından bilgisiz doğar fakat bey olan anasından bey olarak doğar.¹⁰²¹

Kutadgu Bilig’de anne ve babanın çocukların eğitiminden ve ahlakından sorumlu olduğundan, insanının soyunu belirlediğinden ve ana-babaya hizmet etmek gerektiğinden söz edilmiş ve annesi ölene “ögsüz” denildiği belirtilmiştir.

ata

Köktürk Yazıtlarında baba karşılığında “kang”, anne karşılığında “ög” sözcükleri kullanılmıştır.¹⁰²² Kaynaklar anne ve baba için kullanılan “ög” ve “kañ” yerine ana ve ata sözcüklerinin Budist Uygurlar döneminde ortaya çıkıp kullanılmaya başladığını belirtmektedir.¹⁰²³ Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te ata yanında aba, dede sözcükleri yer alır.¹⁰²⁴ Caferoğlu’na göre aile kurumunun genişlemesi ile baba karşılığında kullanılan ata sözcüğü takma ad hâline gelip, lakap anlamı da kazanmıştır.¹⁰²⁵ Kâmûs-ı Türkî’de yaşlı ve muhterem anlamları da eklenmiştir.¹⁰²⁶ Dolayısıyla sözcüğün anlamında bir genişleme olduğundan söz edilebilir. Nitekim sözcüğün “Bektaşî Şeyhî” karşılığında da kullanıldığının Tarama Sözlüğü’nde tanıklanması bu anlam genişlemesinin ilgi çekici yanıdır.¹⁰²⁷

Kutadgu Bilig’de “ata” adı 84 kere geçer. Kullanıldığı yerler ve birlikte anıldığı sözcükler “ana, oğul, kız” gibi çekirdek aile üyelerine ilişkin adlar ile kuşak farkını belirten “büyük, küçük” gibi niteleme sıfatlarıdır. Bazı beyitlerde annesiz kalan kişi için “ögsüz”, atasız yani babasız kalan kişi için de Arapça yetim sözcüğü kullanılmıştır.¹⁰²⁸

¹⁰¹⁹ 5380. atalığ atasız qalır yalñuzun/analıg anasız bolur ögsüzün

¹⁰²⁰ 5768. ana oğrılık suw alınsa yaşut/oğul toğsa andın bolur ilke yut

¹⁰²¹ 1678. anadınmu bilge toğar bu kişi/azu öğrenürmü yetilse yaşı

1681. anadın toğuglı biligsiz toğar/bilig öğrenür ötrü törke ağar

1932. anasında toğsa toğar beglikin/körü öğrenür iş bilür yéglıkin

¹⁰²² Saadettin Gömeç, “Kök Türkçe Belgelerdeki Bazı Akrabalık İsimleri”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S:173, 2001, s. 3.

¹⁰²³ G. Clauson, *EDPT*, p. 169-170; Nesrin Güllüdağ, “Karay Türklerinde Akrabalık Adları”, *JASS*, , Volume 5, Issue 6, 2012, s. 208.

¹⁰²⁴ Saadettin Gömeç, “Divanü Lûgat-it- Türk’de Akrabalık Bildiren Kelimeler”, *Türk Kültürü*, 39/464, 2001, s. 136; Serdar Yavuz, “Dîvânu Lugâtî’t-Türk’teki Akrabalık Adları ve Bu Adların Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Karşılıkları”, *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl:17, S:56, 2013, s. 329.

¹⁰²⁵ Ahmet Caferoğlu, “Kâşgarlı Mahmut’a Göre Akraba Adları”, *Türk Dili, Dil ve Edebiyatı Dergisi* *Divanü Lûgat-it-Türk Özel Sayısı*, XXVII/253, 1972, s. 24.

¹⁰²⁶ Emine Atmaca, *Eski Oğuz Türkçesinden Türkiye Türkçesine Söz Varlığındaki Değişmeler ve Anlam Olayları*, Sakarya Üniversitesi SBE Doktora Tezi, Sakarya, 2011, s. 661.

¹⁰²⁷ Hülya Arslan Erol, *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri*, Ankara 2008, s. 165.

¹⁰²⁸ 1487. munu men atası ölür men bu kün/kiçig qaldı oğlum yetim ögsüzün

5380. atalığ atasız qalır yalñuzun/analıg anasız bolur ögsüzün

Bu sözcükler çevresinde, yaşanan olayların gözlemlenmesine dayalı olarak üretilen bilgi ve değerler, yeni kuşaklara sonuçlar ve öğütler biçiminde aktarılması çerçevesinde dile getirilir. Ata sözcüğü en çok ana ve oğul genel adları ile birlikte anılmaktadır. Bir beyitte babası ölen birine babasının arkadaşının babalık edeceği, yetim kalan oğula kendi oğlu gibi davranacağı belirtilir. Bu beyitten sanal akrabalığın, evlat edinmenin, başkasını doğal akrabasının yerine koymanın Karahanlı toplumunda varlığı anlaşılmaktadır. Söz konusu beyitte babası ölmüş bulunan ve yetim kalan Ögdülmiş'e İlig Küntogdı'nın "baban öldüyse ben varım, ben sana babalık yaparım" dediği görülmektedir.¹⁰²⁹ Zaten ata sözcüğünün geçtiği beyitlerin büyük bir bölümü Aytoldı'nın ölmeden önce son demlerinde oğlu Ögdülmiş ile yaşamın ve ölümün değeri üzerine konuşması¹⁰³⁰ ile Küntogdı'nın kendi veziri olan Aytoldı hakkında Ögdülmiş ile karşılıklı konuşmasını konu almaktadır.¹⁰³¹ Küntogdı Aytoldı'yı Ögdülmiş'in babası, atası olarak anmaktadır.

¹⁰²⁹ 1552. atañ öldi erse ata men saña/atalık kılayın oğul bol maña

1579. ata öldi erse oğul bar tirig/birisin yitürdüm tutayın birig

1625. bu aytoldı oğlı ata yurnı ol/ata barsa ornı oğul ornı ol

1626. ata bardı ornı kuruğ hem koğuz/koğuz toğruka kördüm oğlın keç uz

1634. ötemiş bolayın atası hakın/kılayın kişilik bağırsaklıkın

1685. atasın yitürdüm munuķı oğul/ata ornı tuttı bulup edğü yol

¹⁰³⁰ 1168. meni kör ata erdim emdi saña/atım erdi aytoldı baķ kör maña

1184. eşitti oğul kör atası sözün/til açtı ataķa ewürdi yüzün

1185. ayur ay atam bir sözüm bar saña/anı aytayın men ayu bér maña

1203. eşitti kör ögdülmiş aydı ata/ıdı keç uķulmuş ölümüg yete

1207. bu kūn öknüp asğı negü ay ata/başın yerke çalsa ulıp miñ ķata

1219. kısa tutsa oğlın kör edğü bolur/atası anası yarunğı bolur

1221. oğulluğ ata bolsa bilge tetig/kısa tutğı tutçı emi bu itig

1224. kiçigde ata ıdsı oğlın yawa/oğulđın yazuķ yok atadın cefā

1225. oğul kıız isiz bolsa kılķı yañı/ol isiz ata kıldı ıdı oñı

1226. kısa tutsa oğlın ata öğretü/uluğ bolsa sewnür oğul kıız yetü

1227. oğuluğ kısa tut ata bolğuçı/saña külmesüni kédin kelğüçi

1229. yanut bérđi ögdülmiş aydı ata/seniñ kaçğıñı yép küyer men tüte

1243. atam erdiñ artuķ bağırsak aķı/seniñde bağırsak törütgen taķı

1262. ata erdim emdi ölür bu ata/ıdim sen tirig sen añar bir ķuta

1387. ata arķasındın toğulsa oğul/ana ķarnı menzil kaç aylık amul

1486. oğul kıız sebebi ata ol ana/kılınç artasa ya itilse yana

¹⁰³¹ 1555. atam cānı boldı iligke yuluğ/yuluğ kılsu teñri saña bu ķuluğ

1556. çıkardı atası bitigin oğul/iligke ötündi kör akru amul

1565. keçürdi yime ök ata kaçğusın/yakın kıldı özke kişi edğüsin

1584. negü kıldı öğlek atañda kédin/sewinçmü bérür ya sakınç kaçğudın

1592. atañ tapğı bar erdi artuķ telim/öteyümedim bardı kıldı birim

1624. negü ekse yerke yana ol önür/oğul toğsa kılķı ataķa yanur

1793. atañ öldi kaldıñ sen oğlan kiçig/kiçigke beğüktin bolur yol keçig

1794. atañ öğretümedi erdem bilig/tegümedi méndin yime ök elig

1802. yana ma ay ilig ata alķışı/oğulķa tegir ol sewinçi tuşı

3131. esirker men emdi ay ögdülmişe/bir ök sen atañdın maña kalmısa

3374. kimiñ oğlı ķalsa atada kédin/ata-ma anı sen tirigde adın

3784. ata bardı eş tuş éçi ya ini/ana bardı oğluñ kıızıñ kör ķanı

5151. ay ilig baķa kör seniñde oza/beg erdi atañ ilde erk türk tüze

5156. atañ öldi erse kālı ne öğün/saña ayduķı ol oğul kör oğun

3388. oğul kıız atasın suyurķağı ol/oğul kıız atası yémi ağu ol

3389. oğul kıız isizi atada kédin/ata-maz atasın anasın adın

Aytoldı öldükten sonra gerçekleşen bu konuşma sırasında babanın önemi, çocuklar üzerindeki hak ve görevleri, aile içindeki yeri ve değeri konuşulur. Bu arada Türk aile ahlakının ilkeleri söz arasına alt gönderim ögesi olarak yerleştirilmiştir. Buna göre ata ve ana, baba ve anne karşılığı olarak kendisine karşı küçüklerin, oğul ve kızların saygı ve ilgi göstermekle görevli olduğu saygın kişilerdir.¹⁰³² Çünkü ata oğluna ve kızına emek verir¹⁰³³, onları yetiştirir, kötülüklerden korur, onlar için Tanrı'dan iyilik diler ve hayır dua eder¹⁰³⁴, onlara bir gelecek kurar, saygınlık kazanıp bu saygınlığı manevî bir makam, Türkçesiyle orun olarak sonrakilere miras bırakır.¹⁰³⁵ Oğulun bey olması, iyi kişi olması, atasının da öyle olmasındandır. Beylik ve iyilik atadan oğula geçer.¹⁰³⁶ Babanın yükümlülük ve görevlerine dayalı hakları da vardır. Bunların başında oğul ve kızların, küçüklerin, büyüklere saygı duymaları, değer vermeleri, ata ve analarına yerli yerinde muamele etmeleri gelir.¹⁰³⁷ Yusuf Has Hâcib'in bu öğütleri Türk toplum geleneklerinin, Fars pendnâme geleneğinin¹⁰³⁸ ve İslâm din öğretisindeki baba ve annenin hak ve görevlerine ilişkin ilmihal bilgilerinin bir birleşimidir.

awurta

Bir çocuğun annesi dışında sütünü emdiği kadın, sütnine, sütanne anlamına gelen “awurta” sözcüğünü Clauson muhtemelen İranî bir dile dayalı yabancı kökenli görüldüğünü belirtip “sütanne, sütnine” (foster-mother, wet-nurse) anlamını verir. Bazı metinlerde ise ebe (midwife) karşılığında kullanıldığını kaydeder. Budist Uygur metinlerinde “avırda” biçiminde geçen sözcüğün Sanskritçe karşılığı “dhātri”dir.¹⁰³⁹ İbn

5159. atañnı anañnı ölüm çoğmadı/sénimü çoğur kör yetilse öçi

5779. sen oğlan kiçig erken öldi atañ/bilig erdem üstep kızartmadıñ eñ

¹⁰³² 1569. atañnı anañnı sewindür tapın/yanut berge tapğun tümen miñ asıg

¹⁰³³ 1218. ata emgeki bolsa oğlı öze/ol oğlı bilir ötrü kılq yañ tüze

1792. ayur ay ögdülmüş baq emdi maña/atañ emgeki kirmedi bir saña

3391. oğul kız atası tü emgek körer/belā mihnet erse yañan teg yüder

¹⁰³⁴ 1803. atam kıldı erdi kör edğü du‘ā/du‘ā birle tegdim bu yérke ağa

¹⁰³⁵ 0110. idi kéçki söz ol meşelde kelir/ata ornı atı oğulka kalır

0111. ata ornı kaldı atı ma bile/açın ma taqı bolsu miñ miñ ula

1166. oğul kızda ötrü ata yér etin/oğul kız atamaz atası atın

¹⁰³⁶ 1936. bu işni ilig ménde yigrek bilür/atası beg erdi özi beg turur

1950. atası beg erse oğul toğdı beg/oğul toğsa beg hem ataları teg

5767. kimiñ aşı bolsa atadın arıg/anıñdın kelir edğü ilke asıg

¹⁰³⁷ 6491. oğul kız kemişti ata hürmeti/söküş boldı erke awuçğa atı

¹⁰³⁸ 1566. ata pendi tuttı yorıdı köni/kutı künde arttı yaradı küni

1568. ata pendini sen katıg tut katıg/kutağgay küññ berge künde tatıg

5154. atañ öldi bardı bérđi pend/ata pendi tutsa şeker bolğa qand

5158. atañnı anañnı ölümü tükel/oğul kızğa pend ol uqup özke al

¹⁰³⁹ G. Clauson, *EDPT*, p. 15

Mühennâ Lügatinde de “ovurta” biçiminde geçen sözcük¹⁰⁴⁰ Dîvânu Lugâti’t-Türk’te “awurta” biçiminde geçmekte ve Kâşgarlı Mahmud Arapça “zi’r” ile karşılar.¹⁰⁴¹ Kutadgu Bilig’in Uygur harfli Viyana (Herat) nüshasında avurta sözcüğünün altına Arap harfleri ile “dâye” yazılmıştır.¹⁰⁴² Farsça “dâye” sütüne, taya, çocuğa bakan dadı demektir.¹⁰⁴³ Birçok beyitte sözcüklerin eş anlamlısı veya açıklayıcısı niteliğinde olan satır altı notların bu işlevi burada da görülmektedir. Yusuf Has Hâcib altmış üçüncü bölümünü çocuk eğitime ayırmıştır. Bu bölümde çocukların kendi evlerinde büyümesi, başka evlerde yetiştirilmemesi öğütlenerek çocukların temiz ve uzun ömürlü olması için eğer sütanne tutulacaksa da temiz (arığ) olmasına dikkat etmek gerektiği belirtilir. Beyitte “awurta” sözcüğü “tut-” eylemiyle yer alarak “sütanne tutmak” karşılığında kullanılmıştır.¹⁰⁴⁴ Bu kullanım biçimi Dîvânu Lugâti’t-Türk’te de görülmektedir.¹⁰⁴⁵ Kâşgarlı Mahmud aynı karından doğma, kardeş karşılığında kadaş sözcüğünü; aynı memeden emenlere, meme arkadaşları için “emigdaş” denildiğini kaydetmektedir.¹⁰⁴⁶ Sütkardeş için kullanılan “kökürdaş” sözcüğündeki “kökür” ile “köküz”ü rotasizm sonucu birbirinin yerine geçen biçimler olarak değerlendiren Cafeoğlu’na göre “koyuş~koyüz” arasında da bir k~y değişimi vardır; bu nedenle “koyustaş” ile “köküstaş” sözcükleri de aynıdır.¹⁰⁴⁷ Moğol kaynaklarında “emildaş” ve “kökeldeş” sözcükleriyle karşılanan sütkardeşlik kurumu Vasary’nin belirttiği gibi Moğollarda önce Türkler arasında bilinmekteydi.¹⁰⁴⁸ Gerek Dîvânu Lugâti’t-Türk’te gerekse çağdaşı Kutadgu Bilig’de sütanneliğe ve sütkardeşliğine ilişkin kayıtların bulunması bu durumu doğrulamaktadır. Genellikle toplumsal ve akrabalık ilişkilerinin önemli olduğu ilkel feodal toplumlarda görülen sütkardeşlik ve sütannelik kurumundaki bireylerin durumunu şöyle açıklar:

¹⁰⁴⁰ Süleyman Tülücü, “İbn Mühennâ Sözlüğü ve Bu Sözlükte “Kadın” ve “Kadın Akrabalık Adları” İçin Kullanılan Sözcükler”, *Erzurum Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S: 2, 1995, s. 163

¹⁰⁴¹ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 274; Kâşgarlı, *COMP*, C. III, s. 17; Serdar Yavuz, “Dîvânu Lugâti’t-Türk’teki Akrabalık Adları ve Bu Adların Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Karşılıkları”, *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 17, S:56, 2013, s. 348.

¹⁰⁴² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. 448.

¹⁰⁴³ F. Devellioğlu, *OTAL*, s. 170.

¹⁰⁴⁴ 4505. awurtası edgü kişi tut arığ/oğul kız arığ kopğa turğay qarığ

¹⁰⁴⁵ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 274.

¹⁰⁴⁶ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 175; R. Genç, *Kâşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, s. 74.

¹⁰⁴⁷ Ahmet Caferoğlu, *Türkçede “Daş” Lâhikası*, İstanbul 1929, s. 11.

¹⁰⁴⁸ István Vásáry, “Moğollarda Süt Kardeşler Kurumu (Emıldaş ve Kökaldaş)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, C.19, S:1, 2012, s. 104.

“...bireylerin sosyal rolü, kraliyet soyundan gelen süt kardeşlerin sosyal hiyerarşide önemli bir konum kazandığını ve ayrıca onların derecelerinin belli bir boyutta kurumsallaşmış olduğunu açıkça göstermektedir.”¹⁰⁴⁹

barkın

Barkın sözcüğü bar- eylemine getirilen -G(X)n eylemden ad yapan ekin getirilmesiyle türetilmiştir.¹⁰⁵⁰ Tekin ev bark ikilemesi etrafında ele aldığı çalışmasında “bark” sözcüğünü bir kimseyi bir şeyi bir yere bağlamak, korumak, siper altına almak anlamındaki bar- eylemine ve bar- eylemini de bağlamak anlamındaki *ba- eylemine bağlar.¹⁰⁵¹ Hedefinden geri dönmeyen gezgin, yolcu, seyahat eden karşılığında olan¹⁰⁵² barkın” için Dîvânu Lugâti’t-Türk’te hiç kimsenin yolundan alıkoyamadığı yolcu karşılığı verilmiştir.¹⁰⁵³ Kâşgarlı Mahmud “barkın”ı Arapça “el-raculu’l-musâfir” sözcüğü karşılığında kullanmıştır.¹⁰⁵⁴

Kutadgu Bilig’de sözcüğün geçtiği 817. ve 4727. beytin Herat (Viyana) nüshasının satır altına sırasıyla Arap harfleriyle “bigane” ve “gerdi mürid” yazılmıştır.¹⁰⁵⁵ Bu satır altı notlar sözcüğün açıklayıcısı durumundadır. Nitekim ilk anlamı kayıtsız, ilgisiz ve yabancı olan “bîgane” tasavvufta dünya ile ilgisini kesmiş kişi demektir.¹⁰⁵⁶ Gerdî mürîd tamlamasındaki gerdî Farsça dönmek, dolaşmak demektir ve dönmekle ilgili olan felek, dolap, tekerlek gibi dönen şeylere de denir. Fiil-emr ve ism-i fâ’il gelir.¹⁰⁵⁷ Dolayısıyla “gerdi mürîd” dolaşan, gezen mürîd demektir. Bu anlamıyla “barkın” sözcüğü ile onun açıklayıcısı durumundaki satır altındaki notlar eserin kahramanlarından Odgurmuş’a işaret etmektedir.

Odgurmuş ile Ögdülmüş her ne kadar gönüldeş, kadaş veya adaş diye seslenip aralarında sıkı bir arkadaşlık, dostluk, duygudaşlık, gönüldeşlik bulunsa da yaşam biçimleri ve bazı düşünceleri bakımından farklıdır. Bu farklılıklardan biri de Ögdülmüş bu dünya ile ahiretin kazanılacağını belirtip halka ve devlete faydalı olmak gerektiğini düşünüp buna göre yaşarken Odgurmuş bu dünyadan yüz çevirerek her türlü heves, istek, arzudan hatta insanlardan bile uzak durarak yalnız Allah’a ibadet etmek gerektiğini

¹⁰⁴⁹ István Vásáry, “Moğollarda Süt Kardeşler Kurumu (Emıldâş ve Kökâldâş)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, C.19, S:1, 2012, s. 104.

¹⁰⁵⁰ G. Clauson, *EDPT*, p. 360; Kâşgarî, *COMP*, C. III, s. 65; İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 126

¹⁰⁵¹ Şinasi Tekin, *İştikakçının Köşesi*, İstanbul 2001, s. 8-102.

¹⁰⁵² G. Clauson, *EDPT*, p. 360.

¹⁰⁵³ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 191

¹⁰⁵⁴ Kâşgarî, *COMP*, C. III, s. 65

¹⁰⁵⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. 98, 473

¹⁰⁵⁶ F. Devellioğlu, *OTAL*, s. 101.

¹⁰⁵⁷ F. Devellioğlu, *OTAL*, s. 285; Mütercim Âsım Efendi, *Burhân-ı Katı*, Ankara 2009, s. 276

söyleyip münzevi bir yaşamı benimsemesidir. Odgurmuş bu dünyadaki yaşamı yolculuğa ve insanı da yolcuya benzeterek bu uzun yolda kısa süreliğine kalan bireyin ev-bark yapamayacağını bildirir.¹⁰⁵⁸ Bir anlamda kendisi de “barkın kişi”dir. Dolayısıyla yukarıda verilen “bigâne” ve “gerdi mürîd” Odgurmuş’ın kişiliğine uygun ve onu betimleyen sözcüklerdir.

Eserin ana kahramanlarından olan Küntogdı gerek oğlu gerek yakını veya akrabası olsun gerekse yolcu ya da konuk olsun herkesin kanun önünde eşit olduğunu söyleyerek “adil” sıfatını anlatmaya çalışır.¹⁰⁵⁹

Öğdülmiş “kara” yani avâmın davranışını sınavıp “kişi barkını” olduğunu belirttiği kişiden sözler aktarır.¹⁰⁶⁰ Kutadgu Bilig’de adı verilmeden çeşitli özellikleri betimlenen pek çok kişiden anlatımı zenginleştirmek ve düşüncüyü kuvvetlendirmek için bu türden sözler aktararak inandırıcılık ve gerçeklik kazandırılmaya çalışılmıştır.

biliş

Yapısı bil- eyleminden -İş ekiyle türetildiği açık olan biliş sözcüğü tanıdık, bildik, arkadaş (acquaintance, friend) anlamındadır.¹⁰⁶¹ Brockelmann Almanca “kundig vw wissen sözcükleriyle karşılar.¹⁰⁶² Clauson sözcüğün daha genel anlamda bilgi (knowlwdge) karşılığında olduğunu belirtir. Kutadgu Bilig’de ise çeşitli insanlardan oluşan liste (a list of various kinds of people) anlamında kullanıldığına dikkat çeker.¹⁰⁶³ Erol sözcüğün Eski Anadolu Türkçesinden önce kazandığı farklı yan anlamlar nedeniyle anlam genişlemesine uğramış sözcükler arasında değerlendirir.¹⁰⁶⁴

Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te tanıdık insan için “biliş” denildiği kaydedilmiş¹⁰⁶⁵ ve Arapça “ma’rifa” karşılığında kullanılmıştır. Eylem biçimindeki biliş- ise Arapça “ta’ârafa” ile karşılanmıştır.¹⁰⁶⁶

Kutadgu Bilig’de Aytoldı saray hizmetine girmek için memleketi Balasagun’dan Kâşgar’a geldiğinde tanıdığı, bildiği kimsenin olmamasından yakınır. Geline benzettiği bu durumda insanın dilinin tutulduğunu söyleyerek yabancı bir yerde olmanın getirdiği

¹⁰⁵⁸ 4727. yoriyu turuğlı bu barkın kişi/uluğ yolda itmez bu ew bark işi

¹⁰⁵⁹ 0817. kerek oğlum erse yakın ya yağuk/kerek barkın erse keçigli konuk

¹⁰⁶⁰ 4326. negü tér eşitgil kara kılkıını/sınap sözlegüçi kişi barkını

¹⁰⁶¹ İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 163; G. Clauson, *EDPT*, p. 344; Kâşgarî, *COMP*, C. III, s.73; Carl Brockelmann, *Osttürkische Grammatik der Islâmischen Litteratur-Sprachen Mittelasiens*, Leiden 1954, s. 138.

¹⁰⁶² Carl Brockelmann, *Wortschatz*, s. 37.

¹⁰⁶³ G. Clauson, *EDPT*, p.344, 345

¹⁰⁶⁴ Hülya Arslan Erol, *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişimleri*, Ankara 2008, s. 203.

¹⁰⁶⁵ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 5

¹⁰⁶⁶ Kâşgarî, *COMP*, C. III, s. 73.

zorluğunu betimler.¹⁰⁶⁷ Her yerde bildik, tanıdık birileri yoluyla bütün işlerin yapıldığından söz ederek arkadaş edindiği ileri gelenlerden olan Küsemîş aracılığıyla istediğine ulaştığını belirtir.¹⁰⁶⁸ Aytoldı ile görüşen saraydaki Hâcib ona hakan şehrinde bildiği, arkadaşı, akrabası; yatacak yeri, yiyeceği ve içeceği olup olmamasını sorar.¹⁰⁶⁹ Hâcibin görevleri arasında daha sonraki bölümde belirtildiği gibi gelen konukları, ziyaretçileri ağırlamak, onların kalacak yer ile yiyecek-içeceklerinin sağlanması gerektiği belirtilir. Esere göre tanımadığı birini tanımanın yolu onun bildiklerini, tanıdıklarını sormaktır.¹⁰⁷⁰ Kişinin bildikleri yoluyla kendisi hakkında da bilgi sahibi olunur; nasıl biri olduğu hakkında fikir edinilir. Olgurmuş ise bütün akraba, arkadaş, kardeş ve tanıdıklarından yani tüm insanlardan uzakta yaşamayı seçerek münzevi bir yaşam sürmektedir.¹⁰⁷¹

Daha önce görülen, tanışılan, konuşulan veya duyulan; aşına olunan, tanıdık kişiyi belirten “bilîş” gerçekte “yat baz” karşıtıdır yani yabancı olunmayandır. Kutadgu Bilig’de de bu anlamda kana veya akrabalığa değil, kültürel bireysel ilişkiyi betimleyen bir ad olarak anılmaktadır.

dôst

Farsça “du” ve haber edatı “est” ile oluşturulan bir tamlama olan “dûst” >dost “ikidir” anlamında olup genel olarak “yar, muhib, yek-dil ve yek-renk” demektir.¹⁰⁷² Kutadgu Bilig’de Farsça bu sözcük hem eserde Yusuf Has Hâcib tarafından hem de manzum ön sözde kullanılmıştır.¹⁰⁷³ Gerçekte bu sözcük pek çok yerde Türkçe adaş, kadaş, karındaş, eş, eş tuş, teñ gibi sözcüklerle karşılanmıştır. Bu nedenle Farsça dost sözcüğünün kullanım sıklığı anılan sözcüklerin kullanım sıklığına göre düşüktür. Eserde dost bulamamak zamanenin bozukluklarından biri olarak anılmaktadır. Yusuf Hâs Hâcib kime inanıp güveneceğini bilememektedir. Bunu sözde soru yoluyla dile getirmektedir. Dost ile düşman karşıtlık oluşturacak biçimde kullanılarak ikisi arasında niceliksel eşitlik

¹⁰⁶⁷ 0492. idi sarp bolur bu yañı kelgüçi/bilişi yok erse muñadsa tuçı

¹⁰⁶⁸ 0497. kişike kerek tegme yérde bilîş/biliş birle itlür kamuğ türlüg iş

¹⁰⁶⁹ 0524. bilîşin ne barmu adaş ya kadaş/körtügli ne barmu yégü içgü aş

¹⁰⁷⁰ 2251. bilîşmez kişig sen bileyin tése/bilişin ayıtgıl uķulğay basa

¹⁰⁷¹ 3327. uluş kendni kođtuñ yaķın ka kadaş/kişide yıradıñ bilîş yok adaş

¹⁰⁷² Mütercim Âsım Efendi, *Burhân-ı Katı*, Ankara 2009, s. 191

¹⁰⁷³ B.0021. ay tegme kişike kitâb bérmeğü/apañ dôstuñ erse imîn bolmağı

C.0081. bâb öğlek artaķın dôstlar cefâsın ayur

4190. bir ök erse duşmân miñ ol yaslıķı /miñin dôstuñ erse bir ol azlıķı

4201. iki türlüg ol bu yaķınlık işi /bu iki üçün dôst tutar ol kişi

4274. öz asğı tiler dôstķa bérme kõñül /asığ bulmasa boldı duşmân tönül

II öğlek artaķın dôstlar cefâsın ayur

6580. bu kūn munda minçe kimi iş kılayı/ya kimke bütöy kimî dôst tutayı

olsa bile niteliksel farklılıkları vurgulanarak dost, arkadaş tutmanın yollarına, onlara nasıl davranmak gerektiğine ve iyi dost seçmenin önemine ilişkin öğütler verilmiştir.

ehl-i beyt

“Ev üyeleri, ev bireyleri, eve ait olanlar” anlamına gelen ehl-i beyt (أهل البيت) özel ve dar anlamda Hz. Muhammed’i ve hâne halkını ifade eder. Ahzâb sûresi 33. âyetinde geçen ehl-i beyt ibaresi mezhep bölünmelerine, anlaşmazlıklarına ve tartışmalarına göre farklı şekillerde anlamlandırılmıştır. Sünnî yorumcular kendi aralarında peygamber ve hanımlarının ehl-i beyt olduğunu savunanlar ve peygambere hizmet eden, onun yakınında bulunan, onun evinde ve sofrasında bulunmuş sahâbeyi de kapsayacak biçimde ehl-i beyti anlamlandıranlar olmak üzere iki gruba ayrılırlar. Bazı şîî yorumcular Hz. Ali soyundan gelen ve günahsızlık, yanılmazlık niteliği yükledikleri on iki imama da ehl-i beyt demişlerdir. Ancak genel olarak şîî mezhebi mensupları ile Alevî ve Bektaşîler, sünnî eğilimli Mevlevî, Rîfâî ve Kadirî gibi tarikat zümreleri, ehl-i beyt deyince pençe-i âl-i âbâ adıyla da anılan Hz. Muhammed’i, kızı Hz. Fatîma’yı, damadı Hz. Ali’yi, torunları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin’i kast ederler.¹⁰⁷⁴ İslâm kültüründe ehl-i beyt sevgisi Hz. Muhammed’e duyulan sevginin tamamlayıcı ve ayrılmaz bir parçasıdır. Yusuf Has Hâcib “Alevîler birle katılmaknı ayur” başlıklı bâbda “Alevîler” adıyla ehl-i beyti kastettiğini 4339. beyitte açıkça belirtir.¹⁰⁷⁵ Buradan eserde Alevî kavramının mezhep ya da tarikat terimi olarak kullanılmadığı, Hz. Ali ile Hz. Fatma ve çocuklarının kast edildiği anlaşılmaktadır.

erdeş~ ardaş

Tezcan Kutadgu Bilig metninde ve indeksinde “erdeş” biçiminde yer alan sözcüğü Clauson’un hemşehri karşılığındaki “yéredeş”in değişikliğe uğramış biçimi olarak göstermesine katılmayarak Radloff’un art+daş > ardaş biçiminde gösterdiği gibi sözcüğün “erdeş” değil “ardaş” olarak düzeltilmesi gerektiğini belirtir.¹⁰⁷⁶ Erdal da Tezcan’ın görüşüne katılarak sözcüğün yardım (help) anlamındaki “art” sözcüğünden türetildiğini ancak son sesteki /t/nin silinmiş olduğunu belirtir. Bunun yanında Doerfer’in sözcüğü yanlış biçimde “isimdaş” anlamında at+taş biçiminde almasına değinen Erdal Karahanlı Türkçesinde henüz bu anlamının olmadığına dikkat çeker ve Kutadgu Bilig’de ardaş ile “könüldaş, koldaş, adaş” sözcükleri arasında anlamsal ilişki olduğunu söyler.¹⁰⁷⁷

¹⁰⁷⁴ Mustafa Öz, “Ehl-i Beyt”, *TDVİA*, İstanbul 1994, C.10, s. 498-501.

¹⁰⁷⁵ 4339. bular ehl-i beyt ol habîbka kâdaş/habîb sawçî hâkkı üçün sew adaş

¹⁰⁷⁶ S. Tezcan, *KBDÜ*, s. 39.

¹⁰⁷⁷ M. Erdal, *OTWF*, Vol. I, s. 119.

Kutadgu Bilig’de sözcük “adaş koldaş ardaş kadaş” biçiminde dörtleme¹⁰⁷⁸, “adaş koldaş ardaş” biçiminde üçleme¹⁰⁷⁹ veya “koldaş ardaş” biçiminde ikileme¹⁰⁸⁰ kurar. Yukarıda belirtildiği gibi “ardaş” sözcüğünün türetildiği yardım, arka, destek karşılığındaki “art” sözcüğü ile anlamdaş “arka” sözcüğünün Kutadgu Bilig’in 1697. beytinde birlikte kullanılması anlamsal ilgiyi göstermesi bakımından dikkate değerdir. Eserde çokça ardaş koldaş ve adaş tutmak, mal-mülk dağıtmak gerektiği öğütlenir. Çünkü onlar sayesinde yükün hafıflediği, kaygı ve sevincin onlarla paylaşıldığı belirtilir. Bu nedenle sözcüğün iki farklı anlamından söz edilebilir. Biri işlere yardım eden, hizmetkâr; diğeri ise sevinç ve endişelerin paylaşıldığı arkadaş, dost. Nitekim Ögdülmiş Ogdurmuş’a “aya koldaş ardaş” diye seslenir. Bu seslenme biçimi iki kahraman arasında aynı duygu ve düşünceyi paylaşmaya dayalı, birbirlerine her konuda yardımcı ve destekçi oldukları bir arkadaşlık ve dostluğun olduğunu gösteren bir ipucudur.

er-eren

Kutadgu Bilig’de genel kişi adı olarak “er” sözcüğü sıklık bakımından “kişi” sözcüğünden sonra en çok geçen addır. Yalın ve türemiş biçimleriyle bine yakın bir sayıda kullanılan bu sözcük, Orhun Yazıtlarından bugüne değin Türkçe metinlerde sıklıkla yer bulan ve temel sözvarlığına dahil olan en önemli adlardandır. Köktürk Yazıtlarında sözcük üç anlam üstlenmiştir.¹⁰⁸¹

1. Adam, erkek
2. Yiğit, kahraman
3. Asker

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te de “er” sözcüğü yaklaşık 650 kere geçmektedir. Bu eserde “er” karşılığında Arapça “recûl”, çokluk biçimi olduğu varsayılan “eren” için ise “ricâl” sözcükleri verilmiştir. Dîvânu Lugâti’t-Türk’ün ilk sözlüğünü yapan Brockelmann “er” sözcüğünü Almanca “mann” ile karşılarken Dankoff-Kelly İngilizce “man” ile karşılamıştır.¹⁰⁸² Eski Uygur Türkçesinde Caferoğlu “er” sözcüğünün erkek, kişi, bey ve

¹⁰⁷⁸ 4579. adaş koldaş ardaş kadaş aşları/bolur erse körgü barıp eşleri

¹⁰⁷⁹ 1697. adaş koldaş ardaş tutundı kalın/adaş koldaş ol erke arka bilin

2276. ülese er atka kamuğ bar mālın/adaş koldaş ardaş tutunsa kalın

3392. adaş koldaş ardaş tutuñu tédiñ/bu edğü idi ters yüki yüdmekiñ

4186. adaş koldaş ardaş kalın tut katıl /kalın bolsa koldaş öger tegme til

4217. adaş koldaş ardaş tutun umdusuz /ınanğıl añar sen tiril қаdğusuz

4218. adaş koldaş ardaş sewinç қаdğuda /tusulur kişiye isiz edğüde

¹⁰⁸⁰ 4511. ayā koldaş ardaş söz aydım kese/bu kız toğmasa yig tirig turmasa

¹⁰⁸¹ H. Şirin, *ETY*, s.727

¹⁰⁸² Carl Brockelmann, *Mitteltürkischer Wortschatz*, Budapest-Leipzig 1928, s. 22; Kāşgarī, *COMP*, C. III, s. 24.

koca gibi anlamlarını belirlemiştir.¹⁰⁸³ Clauson sözcüğün başta “erkek kişi yani adam (man)” anlamına geldiğini, sonradan anlamının özelleşerek “dişi olmayan, erkek”; “savaşçı, eş/koca” anlamlarına geldiğini belirtir.¹⁰⁸⁴ Kutadgu Bilig’de ise sözcüğün Köktürk Yazıtlarındaki gibi dört ayrı anlamda kullanıldığı belirlenmiştir:

1. İnsan, kişi, kimse
2. Adam, erkek
3. Yiğit, yürekli, alp, kür, kahraman, cesur
4. Rütbesiz piyade asker, ordu mensubu
5. Koca, bey

Bu örneklerden yola çıkılarak sözcüğün Köktürk Yazıtlarından bugüne değin anlamında özelleşme ve genişleme olduğu söylenebilir. Kutadgu Bilig’de sözcüğün bugüne değin süregelen ve kullanıldığı anlamlarının oluştuğu ve kesinleştiği görülmektedir. Bu bakımdan “er” sözcüğü bağlamında Karahanlı Türkçesi ile güncel Türkiye Türkçesi¹⁰⁸⁵ arasında tam bir anlamsal eşdeğerlilik söz konusudur.

“Eren” sözcüğünün geçtiği beyitlerde her zaman “er” sözcüğü de kullanılmaktadır. Kutadgu Bilig’de “eren” sözcüğü iki ayrı bağlamda geçmektedir. İlk eren sözcüğü “er” adının çoğulu olarak kişiler, insanlar, askerler anlamında kullanılmıştır. Askerî bir terim olarak kullanıldığında “eren” sözcüğü “kür, yürekli, alp, ersig, azıglı” önadlarıyla nitelenir.¹⁰⁸⁶ İkinci olarak ise daha önceki metinlerde görülmeyen bir bağlam ve kullanım söz konusudur. Bu tür örneklerde geçen “eren” sözcüğünün çokluk olarak algılanması ve düşünülmesi uygun görünmemektedir. Çünkü anılan beyitlerde¹⁰⁸⁷ “eren” sözcüğü erdem, olgunluk ve övülen davranışlara sahip, sabırlı, nefesine hâkim, arzu ve nimetlerden yüz çeviren, ibadet eden ve ibadetini gizleyen, kerâmet sahibi, ermişliğini

¹⁰⁸³ A. Caferoğlu, *EUTS*, Ankara 2015, s. 73.

¹⁰⁸⁴ G. Clauson, *EDPT*, p. 192.

¹⁰⁸⁵ TDK, *TS*, s. 641.

¹⁰⁸⁶ 2044. sü başlar eren kür yürekli kerek/yüreksiz er at alsa andın yürek

3007. yumıtsa kayu begke ersig eren/ajunğa bu beg boldı şahib kırân

2281. añar tirlür ötrü kür ersig eren/sewüg cân yuluğlap yatur tağ kayan

2289. yağıka yalıñ teg eren teg uruş/ecelsiz ölüm bolmaz özke bolup

2389. yağı sançmış ersig eren bulnuqup/yana ewre sançtı yağısın utup

2708. kılıç alsa ersig eren işlese/yağı boynı yençe öze iglese

3041. kür alp er kötürse yaşın teg temür/azıglı erenlerde teşlür tamur

5911. biri alp atım kurç yürekli eren/kılıç birle ilke tusulur tümen

¹⁰⁸⁷ 1322. seringil serinmek eren kılkı ol/serinse bulur er mesel kökke yol

3234. eren er katında özin kızledi/tapuğ kıldı yüz yıl anı azladı

3436. bu ol erlik anın eren yük yüdüp/yorır şabrı birle ölümüg küdüp

3444. er ol er bolur kör miñ ârzü bulup/añar yüz ewürse eren teg bolup

3449. erende eri ol şamuğ neñke erk/bulup kılgu yérde özin tutsa berk

3450. tağı erde yégrek eren ol turur/miñ ârzü bulup bu özin tıdsı terk

gizleyen kişilerin genel adı olarak geçmektedir. Dolayısıyla Clauson'un "eren" sözcüğünü Kâşgarlı Mahmud'dan hareketle "er" adının düzensiz çokluk biçimi sayması¹⁰⁸⁸ Kutadgu Bilig'deki bütün örnekleri tanımlamaya ve açıklamaya yetmemektedir. Uludağ Tasavvuf Terimleri Sözlüğü'nde "eren" sözcüğünü sıfat-fiil olarak kabul eder. Ona göre sözcüğün anlamı ulaşan, varan, vâsıl, ehl-i vusul, vuslatı gerçekleştiren, velî, ermiş, kâmil insandır. Uludağ "Hak erenler" ve "Horasan erenleri" maddelerinde de aynı anlamdan hareket eder.¹⁰⁸⁹ Cebecioğlu da tasavvuf terimleri sözlüğünde "eren" sözcüğünü vâsıl ve velî olarak karşılayıp Allah'a ulaşan kişi biçiminde tanımlar.¹⁰⁹⁰ Kutadgu Bilig'deki "eren" sözcüğüne sıfat-fiil olarak bakıldığında tasavvuf terimi olarak insan-ı kâmil kavramı akla gelmektedir. Yusuf Has Hâcib tasavvufî eğilimleri güçlü olan bir Müslüman değildir. Eserinde Kur'ân ve hadislerden yararlandığı açıkça görülmekle birlikte tasavvuf kültürü belirgin değildir. Bu yüzden Kutadgu Bilig'de tasavvuf aramak, Yusuf Has Hâcib'den yaklaşık iki yüzyıl sonra yaşayan Muhyiddin ibn Arabî'nin âyet ve hadislere dayanarak düzenlediği tasavvuf öğretisine dayalı olarak Kutadgu Bilig'i yorumlamaya çalışmak zaman açısından çelişik yani anakroniktir. Dolayısıyla Kutadgu Bilig'deki "eren" kavramını Kur'ân-ı Kerîm'deki Allah dostu anlamına gelen "velî" kavramıyla açıklamakla yetinmek ve tasavvuf öğretisiyle ilişkilendirmekten uzak durmak yöntem açısından daha uygun görünmektedir.¹⁰⁹¹ Benzer biçimde 14. yüzyılda yaşayan Muhammed Bahaüddin Nakşibend'in tarikatına uygun verileri Kutadgu Bilig'de aramak da anakronizmdir.¹⁰⁹² Kutadgu Bilig'de Kur'ân-ı Kerîm'deki "velî" kavramının karşılığı olarak "eren" sözcüğünün kullanıldığını gösteren ve yukarıda anılan beyitler eğer mutlaka İslâm dini ile ilişkilendirilecekse bu durumda ilk kaynak âyetler olmalıdır. Uludağ "eren/velî" kavramını hadis ve İslâm dışı kültür kaynaklarını bir yana bırakarak sûre ve âyetlere göre şöyle temellendirir:

"Allah'ın "ibâdî-ibâdünâ" (kullarım-kullarımız) diye nitelediği ve kendisine izâfe ettiği bazı özel kulları vardır ki (Bakara 186; el-Kehf 65) onlar kendilerini *şeytanın kolaylıkla etkileyemediği* (Hicr 42, 49; İsrâ 53), *ihlâslı* (Hicr 40; Sâd 38/83), *sâlih* (Tahrîm 10), *korku ve hüznünden kurtulmuş* (Zuhruf 68), *aralarına katılanların cennete gireceği*

¹⁰⁸⁸ G. Clauson, *EDPT*, p.232

¹⁰⁸⁹ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2012, s. 125.

¹⁰⁹⁰ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara 2014, s. 149; Baltacı da aynı karşılığı verir: Cahid Baltacı, *Tasavvuf Lügati*, İstanbul 2011, s. 55.

¹⁰⁹¹ Mehmet Akgün, "Kutadgu Bilig'de İnsan ve Kâmil İnsan". *PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, S: 3, 1997, s. 1-12; Funda Toprak, "İnsan-ı Kâmil'e Bakışlarıyla Yusuf Has Hâcib ve Hoca Ahmed Yesevî", *Bilig*, S:80, 2017, s. 95-122.

¹⁰⁹² Fatih M. Şeker, *Türk Düşünce Tarihi Açısından Kutadgu Bilig*, İstanbul 2011, s. 110.

(Fecr 29-30), *Allah'ın sevdiği ve Allah'ı seven* (Mâide 54), *dürüst, takvâ sahibi, sabırlı, tevekkül ve ihsan ehli* (Bakara 195; Âl-i İmrân 76, 146, 159; Hucurât 3) kimseler olarak tanımlanır. Allah ile aralarında dostluk ilişkisi bulunan evliya da bu niteliklere sahiptir (Yûnus 62-64)”¹⁰⁹³

Kutadgu Bilig’de de “eren”in nitelikleri şöyle belirtilmiştir:

- Tasarruf sahibi – kamuğ neñke erk
- Sabırlı – sabır ve serin-
- Nefsine hâkim – özin tut-, arzu bulup yüz ewir-, özin tıd-
- İbadet eden ve onu gizleyen- tapug kıl- ve yüz yıl anı kizle-
- Ermişliğini gizleyen-özin kizle-
- Ölüm korkusunu yenmiş – ölümü küd-
- Zahmeti, eziyeti yüklenen- yük yüd-
- Manevî sefere çıkmak- mesel kökke yol bul-

Görüldüğü gibi İslâm’ın velâyet öğretisi ile Kutadgu Bilig’deki erenin nitelikleri benzemektedir. Bu benzerlik Kur’ân-ı Kerim’den ayrı olarak bir organizasyonun, doktrinin ve liderin kavramlaştırmaları olmak yerine Müslüman bir yazarın bireysel ve içtenlikli düşüncelerini yansıtmaktadır.

erkek

“erkek” sözcüğü “koç” anlamına gelen “*irk” sözcüğüne “oğul+ak>oğlak” sözcüğündeki gibi küçültme işlevindeki “+Ak” ekinin getirilmesiyle oluşturulmuştur.¹⁰⁹⁴ Dîvânü Lugâtî’t-Türk’te erkek, hayvanların erkeği anlamında “erkek” sözcüğü geçmekle birlikte dört yaşına girmiş koyuna “irk” denildiği ve erkeklik göstermek anlamında da “irkeklenmek” eylemi kaydedilmiştir.¹⁰⁹⁵ Yakutçada hayvanların erkeğini belirtmek için “irgeḥ”, Halaççada er, koca anlamındaki “her” kökünden “hirkek” sözcükleri bulunmaktadır.¹⁰⁹⁶ Kutadgu Bilig’de “tişi” karşıtı olan “erkek” sözcüğü “er” ve “eren” sözcükleriyle birlikte kullanılmıştır.¹⁰⁹⁷ Sözcüğün küçültme anlamına uygun bir kullanımı var gibi görünmektedir. “Dişiye bir erkek varınca onun eri olur” biçimindeki ifadeden evlenme yoluyla “er” yani koca olduğu belirtilir¹⁰⁹⁸; yani sözcük henüz

¹⁰⁹³ Süleyman Uludağ, “Velî”, *TDVİA*, İstanbul 2013, C. 43, s. 25.

¹⁰⁹⁴ İsmail Taş, *Kutadgu Bilig’de Söz Yapımı*, Ankara 2009, s. 23

¹⁰⁹⁵ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 642, 667, 20, 138

¹⁰⁹⁶ İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 23

¹⁰⁹⁷ 0979. ayıtmaklık erkek turur ay ilig/cevâbı tişi ol yetürse bilig

4523. neçe miñ azıqlıg eren erkeki/tişilerde ötrü üzöldi köki

¹⁰⁹⁸ 0980. tişike bir erkek bolur kör eri/anıñdın toğar toğsa iki urı

evlenmemiş erkek kişi anlamındadır. Türk kültüründe evlilik bireylerin toplumsal konumlarını belirleyen bir kurum olduğu için evlenmemiş bir erkek henüz “er, adam” olmamış sayılıp küçük görülerek “erkek” denilmiştir.

éş

Dîvânu Lugâti't-Türk'te “İş” için “eş, arkadaş” karşılığı verilir. Gönül bağlanan eşin, sevgilinin ölümünden sonra duyulan hüznün “*Yelgin bolup bardukı köñlüm añar baglayu/kaldı erinç kadguka işim udu yiglayu*” şiirine yer verilerek aktarılır.¹⁰⁹⁹ Türk dilinin tarihî kaynaklarında arkadaş, kadın, karı, emsal, partner, dost, akran, yoldaş, çiftlerden biri, birlikte yaşayan dişi ve erkekten her biri, koca veya karı anlamlarında kullanılmıştır.¹¹⁰⁰ Tarihî kaynaklarda eş veya hanım karşılığında pek çok sözcük kullanılmış ve bunlar çeşitli çalışmalarda ele alınmıştır.¹¹⁰¹

Evlilik yoluyla kazanılan akrabalık terimi olan eş sözcüğünün Kutadgu Bilig'de kullanıldığı bağlamlardan biri dinîdir. Hulefa-i Raşidin olarak da bilinen Hz. Ebubekir, Hz. Osman, Hz. Ömer ve Hz. Ali eserde Hz. Muhammed peygamberin “dört eşi” olarak nitelendirilmiş ve onlara selam, saygı bildirilmiştir. Bu dört arkadaşı ifade etmek için “eş” sözcüğü çokluk biçimiyle değil teklik biçimiyle kullanılmıştır.¹¹⁰² Yusuf Has Hâcib sahâbeleri ifade etmek için ise “eşlerine” biçiminde çokluk biçimini kullanmıştır.¹¹⁰³ Yusuf Has Hâcib bu biçimbirimlerden (eklerden) yararlanarak anlamsal ayrımlar ortaya koymuştur. Morfo-sentaktik bileşenlerden ustaca yararlanan Yusuf'un gösterdiği bu dilsel gösterenler eserin müstensihlerce yazılmış ön sözlerinde dikkate alınmamıştır. Gerek mensur gerekse manzum ön sözlerde dört halife ve sahâbeler için “eş” sözcüğünün çokluk biçimi “eşler” kullanılmıştır.¹¹⁰⁴ Bu bakımdan eş sözcüğünün gerek teklik gerekse çokluk biçimiyle dört halîfe ve sahâbelere yapılan göndermelerde sözcük yoldaş, arkadaş,

¹⁰⁹⁹ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 22, 476

¹¹⁰⁰ Yong Song Li, *TDA*, s. 242.

¹¹⁰¹ Eş/Hanım karşılığında kullanılan sözcükler W. Bang, S. Çağatay, L. Rasonyi, L. A. Pokrovskaja tarafından ele alınmıştır. Bakınız: Peter Zieme, “Eski Türkçe Eş/Hanım Kelimesi Üzerine Bazı Açıklamalar”, *Türkbilg*, S: 25, 2013, s. 129. Eş, hanım karşılığında kullanılan sözcüklerin listesi için ayrıca bakınız: Yong Song Li, *age.*, s. 236-256.

¹¹⁰² 0031. tözü tört eşine tümen miñ selām/tegürgil kesüksüz tutaşı ulam

0049. anıñ tört eşi ol awıñu körüp/kéñeşçi bular erdi birle turup

0060. bu tört eş maña tört tadu teg turur/tüzülse tadu cın tiriglik bolur

6520. tözü tört eşine meniñdin selām/tegür ay bayatım tutaşı ulam

6604. ilāhī rūzī kıl sewüg sawçı yüzün/yéme tört eşiniñ yüzini köreyi

6645. tegür sawçımızka tümen miñ selām/tözü tört eşine taķı ertüre

¹¹⁰³ 1349. tözü eşleriñe yéme ök adın/tegürsün selāmım idim kesmedin

3906. tözü eşleriñe yéme ök selām/tegürsün bayatım kesüksüz ulam 98

¹¹⁰⁴ B.0007. dūrüd ol ödürmiş resülka selām/yine eşleriñe selām hem ulam

C.0003. bāb yalawaçımıznıñ tört eşleriniñ ögdisin ayur

A.0007. muştafa öze bolsun taķı ma anıñ eşleri ‘aziz ağırlıķ şahabe

dost, dindaş, duygudaş anlamlarında kullanılmıştır. Sözcük dinî bağlamda Tanrı'nın muhalefetü'n li'l-havadis yani Tanrı'nın yaratılanlarına benzemeyen, eşi benzeri olmayan, eşsiz, benzersiz, denksiz olma sıfatını belirtmek için de kullanılmıştır. Tanrı'nın bu yönü "eşi yok" biçiminde ifade edilmiştir.¹¹⁰⁵

Eserde hayvanların birbirine benzeyeni, erkek veya dişi çiftlerden her birini ifade etmek için yararlanılan "eş" sözcüğü hayvan adları yoluyla temsil edilen burçların birbirleriyle oluşturduğu çiftliği, benzerliği belirtmek için de kullanılmıştır.¹¹⁰⁶ Bu beyitlerde sözcük çiftlerden her biri, akran, benzer, denk, arkadaş, partner anlamındadır.

Eş sözcüğü gerçekte evlilik yoluyla edinilen bir akrabalık terimi olmasına karşılık toplumsal-kültürel yolla kazanılan arkadaş, dost, ahabap gibi anlamları karşılamak için Kutadgu Bilig'de kullanılmıştır. Eserin ana kahramanlarından Aytoldı Balasagun'dan kimseyi tanımadığı bilmediği Kaşgar'da handa kalırken Küsemış adlı birini kendine ahabap, arkadaş edindiği "eş" sözcüğünden yararlanılarak "özke eşig itti" biçiminde dile getirilir.¹¹⁰⁷ Arkadaş olmak, arkadaş edinmek, arkadaş seçmek "eş itmek" ve "eş kılmak" ve "eş tutmak" birleşik eylemleri ile karşılanmıştır.¹¹⁰⁸ Bu nedenle eserde arkadaş seçiminin önemine, nasıl seçmek gerektiğine ilişkin çeşitli yerlerde öğütlerde bulunulur.¹¹⁰⁹

Aytoldı hasta yatağında iken hakan Küntogdı'ya yazdığı vasiyetnâmede kendini onun "eşi" yani arkadaşı, dostu, sırdaşı, yoldaşı olduğunu söyler. Hakan da Aytoldı öldükten sonra onu "edgü eş" yani iyi bir dost, arkadaş olarak anar ve onun yerinin boş kalmasından üzüntü duyar.¹¹¹⁰ Aytoldı'nın ölümünden sonra hizmete alınan oğlu Ögdülmiş'in "eş tuş" yani akranları, yaşıtları, benzerleri, denkleri arasında yükselerek

¹¹⁰⁵ 0005. kamuğ barça muñluğ törütülmiş/muñı yok idi bir añar yok eşi

¹¹⁰⁶ 0075. ular kuş ünin tüzdi ünder eşin/silig kız okır teg köñül bérmişin

0140. kör arslan bile koşnı buğday başı/basa ülgü boldı çadan ya eşi

4200. uçar kuş eşin bildi tuttı ügür /kişi sen katılgu kişiñni ödür

2254. yoriğlı uçuglı kamuğ neñni kör/tutar özke eş tuş özi teñni kör

¹¹⁰⁷ 0501. bu aytoldı özke kör itti eşig/adaştı kiñeşti bir atlıg kişig

¹¹⁰⁸ 0500. yéme tuttı eş tuş yakın kıldı öz/uluğka kiçigke açuk tuttı yüz

0914. bu edgü tilegli negü tér eşit/kamuğ edgülük kıl özünke eş it

1750. könilik bütünlük bile kıl bu eş/kişilik bile kıl kamuğ türlüg iş

6580. bu kün munda minçe kimi eş kılayı/ya kimke büteyi kimi döst tutayı

¹¹⁰⁹ 0877. taķı biri ötgünç bolur bu isiz/eşi edgü bolsa tüzer bu ma iz

0884. kalı edgüke bolsa isiz eşi/isiz boldı kılķı ol isiz tuşı

0924. neçe satğag erse bu edgü kişi/tapı men bolayın bu edgü eşi

0935. bu edgü kişi barça eş edgüsi/bu edgü iş ol barça iş edgüsi

0936. eşiñ edgü bolsa negü kolsa kol/eş edgü kerek ol özün bulsa yol

1297. eşiñ eške yaķma saña kılga kor/isizlik yılan ol sēni tikge kör

¹¹¹⁰ 1355. bu dünyā işiñe eş erdim bile/işiniñni yorittım könilik bile

1575. kapuğ körki erdi maña edgü eş/budun asğı erdi añar tegse iş

1576. қuruğ қалды орнı irildi eşim/irükler bütürgü қanı bir kişim

beyler arasında ünlü olduğu belirtilir.¹¹¹¹ Pek çok yerde “eş tuş” ikilemesi¹¹¹² eş-dost, yakın, akran, yaşıit, denk, benzer, arkadaş, akraba, tanıdık, ahbap anlamında kullanılmıştır. Benzer anlamda “eş adaş” ikilemesi de kullanılır.¹¹¹³

Sözcük bazı beyitlerde benzer, denk, gibi anlamlarını verir. Küntogdı Aytoldı’nın ölümünden sonra devlet işlerinde yalnız kalmış ve oğlu Ögdülmiş’i de kaybetmekten korkmaktadır. Bu nedenle Ögdülmiş’in kendi gibi, ona uyacak, dengi, benzeri bir “eşi” olmasını diler.¹¹¹⁴ Ögdülmiş kendisi gibi bilgili, güzel ahlaklı, erdemli Odgurmış adındaki arkadaşından söz eder. Küntogdı Odgurmış’tan Ögdülmiş’in “eş”i olarak anar. Odgurmış ile Ögdülmiş de birbirlerine “eş”, “edgü eş”, “köñül eşim” diye seslenirler.¹¹¹⁵ Bu seslenme biçimleri iki kahraman arasındaki ilişkiyi belirlemek bakımından önemli verilerdir. Odgurmış ile Ögdülmiş arasında kana dayalı akrabalık mı yoksa kültürel yolla kazanılmış aynı din, inanç, duygu, düşünce birlikteliğine dayalı bir yakınlık olduğunu konusunda fikir vermektedir. Buna göre iki kahraman arasında kana veya soya dayalı değil kültürel ve dinsel bir yakınlık olduğu düşünülebilir.

Eş sözcüğünün tamlanan durumunda olduğu tamlamalarla farklı kavramlar karşılanmaya çalışılmıştır. Bu tamlamalardan biri “teñrilik eş”tir.¹¹¹⁶ Allah için, Allah yolunda, Allahlık, ahiretlik anlamında olan “teñrilik” sözcüğü ile yapılan bu tamlama herhangi bir çıkar veya beklenti olmaksızın yapılan her iki dünyada da dost olmayı yani ahiretlik arkadaşı olmayı, aynı duygu, düşünce ve inanç birliği içinde olmayı ifade etmektedir. Türk kültüründeki öte dünya yani ölümden sonraki yaşamın varlığına olan inancın yansıması olan bu kavramlarda İslâmî etkiler de söz konusudur. Yalnız yaşayan, akraba, arkadaş, eş-dosttan uzak duran Odgurmış Ögdülmiş’e “bayat yadı” yani zikrullah,

¹¹¹¹ 1694. uluğ boldı eş tuş ara belgölüg/beğük boldı begler ara bu külüg

¹¹¹² 2254. yorıglı uçuglı kamuğ neñni kör/tutar özke eş tuş özi teñni kör
3784. ata bardı eş tuş eçi ya ini/ana bardı oğluñ kıızıñ kör qanı

4576. ya eş tuş okıgıy ya koldaş adaş/uluğ ya kiçig tut yakın ya kıdaş

1694. uluğ boldı eş tuş ara belgölüg/beğük boldı begler ara bu külüg

4233. adaş tut kişide talusın keğin/yawuz bolsa eş tuş ökünç yér keğin

4264. bu eş tuş yükin yüd sima köñlini /sözümni unitma küdeşgil munı

4699. tutayın sen aymış ilig tapğını/tükel bildim eş tuş buğun kılkıını

4921. tirendi unamaz berü kelgeli/ne eş tuş kıdaşlar yüzün körgeli

¹¹¹³ 3209. barışgu kerek qa kıdaşlar bile/katılgu kerek eş adaşlar bile

¹¹¹⁴ 3134. bu yalnızluquñka özüm eyemenür/tağı bir eş erse saña ay unur

¹¹¹⁵ 3843. negü söz yorıdı ne boldı işiñ/tilekiñ ne boldı kelürmü eşiñ

3946. ilel tép turup çıktı ögdülmişe/yorıp keldi ewke ol edgü eşe

4860. bu erdi munuğı meniñ bilmişim/saña sözledim men ay edgü eşim

4864. meniñde negü bar adım edgü iş/silerke asıg kılsa ay edgü eş

4899. negü tér kıdaşıñ ne boldı işiñ/ne boldı tilekiñ kelirmü eşiñ

4925. kıara tün içinde turur kelgü iş/yarutur yaruk kün ayā edgü eş

6047. yanut bérđi odgurmış aydı tüşüm/yörügi bu ermez ay eşim tuşum

¹¹¹⁶ 4204. qalı teñrilik eş tutunsa özünü /yükin yüd açığ kıлма tügme yüzün

4581. yakın qoşnı aşnı aş itse saña/azu teñrilik eş okısa toña

Allah adını anmayı kendisi için yeterli bir “eş” arkadaş, dost olarak görür.¹¹¹⁷ Bu yaşama biçimini eleştiren Ögdülmiş ile Odgurmış arasındaki fikir ayrılıklarındandır. Odgurmış’ın bu yaşam biçimi ve düşüncelerinde hem Budist hem de İslâmî etkileri görmek mümkündür. Kutadgu Bilig’in hem dilinde hem yansıtılan düşüncelerde bu ikiliklerin olması geçiş dönemi eserlerin genel bir özelliğidir.

Kutadgu Bilig’de “eş” sözcüğü evlilik yoluyla kazanılan ve karı veya kocadan birini karşılamak amacıyla kullanılan bir terim olarak değil arkadaş, dost, akran, yaşıt, denk, benzer, tanıdık, ahbap, yoldaş, partner, emsal gibi kültürel yolla edinilen toplumsal ilişkiyi betimlemektedir.

eş(i) ~ işi

Kutadgu Bilig’de kadın anlamında kullanılan bir sözcük de “iş” dir. Evlenilen kadın, eş olmaya layık kız karşılığında Köktürk Yazıtlarından itibaren kullanılan sözcük Eski Uygur Türkçesinde cinsiyet belirten “beg”’in dişi cinsiyet belirten karşılığı eş(i)~ iş(i) ile ikileme oluşturur.¹¹¹⁸ İbn Mühenna lügatinde ise çokluk biçimi “işler~işiler” olarak kadın, beyin hanımı anlamında geçtiğini kaydeden Çağatay Codex Cumanicus’ta da “eşi” biçiminde fakat kayın valide karşılığında; Abakan lehçelerinde ise “eiş” biçiminde yer aldığını söyleyerek yeni Farsçadaki kadın, hanımefendi anlamındaki “iş” sözcüğünün Osmanlıcadan geçmiş olabileceğini belirtir.¹¹¹⁹ Atalay, Clauson “işler”; Dankoff-Kelly “eşlär” biçiminde aldığı sözcüğü Ercilasun-Akkoyunlu “eşiler” ve “işler” biçiminde almıştır. Kâşgarlı Mahmud kadın, kadınlardan hanım olanlar karşılığındaki “eşler” sözcüğünün aslının “eşiler” biçiminde çokluk olmasına karşın teklik yerine kullanıldığını ve çok kullanıldığı için de ye’nin düşürülerek hafifletildiğini belirterek bu durumun uzun bir öyküsü olduğundan söz eder. Ancak Kâşgarlı Mahmud bu öyküyü aktarmaz.¹¹²⁰

Kutadgu Bilig’in 5080. beytinde¹¹²¹ erkeklerin diliyle söyledikleri sözden dönmedikleri, sözünden dönenlerin kadın sayılması gerektiği söylenir. Bu beytin o günkü kadın ve erkek algısını yansıttığı düşünülebilir. Kadın sözünden dönebilir. Ama erkek dönmemelidir. Erkekten beklenen sözünü tutmasıdır. Bu anlayışın kadına belli ölçüde

¹¹¹⁷ 3349. bu yalnız turur sen tediñ ay қадаş/bayat yadı eş tap maña ay adaş

¹¹¹⁸ Mehmet Turgut Berbercan, “İslâm Öncesi Türk Metinlerinde Kız ve Kadın”, *JOTS*, C.1, S:1, 2017, s. 15.

¹¹¹⁹ Saadet Çağatay, “Türkçede Kadın İçin Kullanılan Sözcükler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1963, Ankara 1962, s. 18, 19; Saadet Çağatay, *Tüm Makaleleri*, İstanbul 2008, C.I, s. 94.

¹¹²⁰ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 58

¹¹²¹ 5080. tilin sözlemiş sözde yanmaz eren/sözinde yanıqlı işiler sanı

hareket serbestliği tanıdığı ve baskıdan uzak tuttuğu düşünülebilir. Ancak gene de eril egemenliği yansıttığı açıktır.

ewçi-ewlik

Türk kültüründe ve düşüncesinde evlilik algısının temel yapısını oluşturan kavramlardan biri “ev”dir. Ev sahibi olmak, ev kurmak, ev açmak karşılığında kullanılan evlenmek sözcüğünün gerçek anlamı ev, bark, konut, mesken olan ew sözcüğünden türetilmiş olması Türk kültüründe aile kurmada evin işlevini ve değerini göstermektedir. Evlenmek sözcüğü ilk olarak Dîvânu Lugâti’t-Türk’te Arapça tezevvüc karşılığında geçmesine karşın ew<eb sözcüğü Türk dilinin ilk yazılı belgelerinden itibaren kullanılan en işlek ve eskicil sözcüklerindendir.¹¹²² Bu sözcüğe meslek adı yapan +çI ekinin getirilmesiyle türetilen ebçi>ewçi sözcüğü de kadın, eş, zevce, refika karşılığında birkaç yazıtta geçmektedir. “öz ebçi kunçuyımka bökmedim (Öz kadın, eşime doyamadım)” biçiminde “kunçuy” sözcüğünden önce gelmesi, ön ad olarak kadının niteliğini gösterir biçimde kullanılıp daha sonra adlaştığını düşündürmektedir. Dolayısıyla Eski Türklerde kadın için kullanılan bu sözcüklerden kadının evde oturma, çocuk sahibi olma, çocuklara bakma, evi derleyip düzenleme işlevine yönelik bir algılanışın olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu durum kadının sosyal hayattaki yerinin önemsiz ve değersiz olduğu düşüncesini uyandırmamalıdır. Nitekim Yenisey Yazıtlarında geçen “kuyda kunçuyımka, özde oglımka bökmedim, esizime, teñri elimke, başda begimke bökmedim, esizime” (Evdeki eşime, vadideki oğullarıma doyamadım, değerlilerime, kutsal devletime, baştaki begime doyamadım değerlilerime) biçimindeki sözlerden, yazıt sahibi için değerli kişilerin kimler veya neler olduğu anlaşılabilmektedir. Bu sıralamaya göre ilk olarak aile bireylerinden eş ve oğulların anılması kadına, eşe ve çocuklara verilen değer ve önemi göstermektedir.¹¹²³

Kadının en çok evde oturması ve ev işleriyle ilgilenerak aile ekonomisine katkıda bulunmasından dolayı kadını adlandırmada ebçi>ewçi sözcüğünün kullanıldığı söylenebilir. Yuva kurmada, ev bark sahibi olmada “ev” yanında “bark” sözcüğünden de yararlanır. “Evli barklı olmak” demek aynı evde yaşamaya başlamak, aynı mekanı paylaşmak demektir. Aynı evin paylaşılmasından dolayı eşlere evdeş de denmektedir. Evlilik “dünya evine girmek” olarak da değerlendirilir. Dünya evini kuran, içinde oturan ve evin sahibi konumunda olan ewçi veya ewlik, kadındır.

¹¹²² Gülden Sağol Yüksekaya, “Türklerde Evliliğin Algılanışı-Evlenmek Karşılığı Kullanılan Kelimelerden Hareketle”, *Şinasi Tekin’in Anısına Uygurlardan Osmanlıya*, İstanbul 2005, s. 662-665.

¹¹²³ Nurdin Useev, “Köktürk Harfli Yenisey Yazıtlarındaki Kadını Bildiren Kelimelerin Anlamına Göre Eski Türklerde Kadın İmajı”, *Dil Araştırmaları*, S:11, 2012, s.58-62.

Kadın açısından evlenmek “varmak”, erkek açısından ise “almak”, kızın yakınları açısından ise “vermek” olarak algılanmıştır. Bu algılama gerçekte bireylerin konumunu göstermekle kalmaz; aynı zamanda Türk kültüründe kızın anne-baba evinden alınıp erkek evine götürülmesi, dış evliliğin (exogami) de benimsendiğini gösterir.¹¹²⁴ Dış evliliklerin Türk hakanlığında düşmanlığın sonlandırılması, barışın sağlanması, dostluk ve iş birliğinin güçlendirilmesi, egemenlik alanının genişletilmesi, siyasî varlığın devam ettirilmesi veya kimi zaman da savaş nedeni sayılması, bu tür evliliklerin siyasî amaçla da yapılabildiğini ve kadının bu evliliklerdeki tarihsel rolünü göstermektedir.¹¹²⁵

Kutadgu Bilig’de evliliğin erkek bakış açısıyla “almak” olarak algılandığı, “ewlik almak” biçimindeki ifadelerden anlaşılmaktadır.¹¹²⁶ Yusuf Has Hâcib “*LXII ewlik negü teg almaknı ayur*” başlıklı babda nasıl evlenileceğine ayrı bir bölüm ayırır. Aynı zamanda “*LXIII oğul kız toğsa neteg igidgüsin ayur*” başlıklı çocukların eğitime ilişkin bilgilerin verildiği bölümde de kadına ilişkin düşünceler aktarılır. Ögdülmiş’in ağzından evliliğe ilişkin düşünceler dile getirilerek yeni din, inanç ve kültür yansıtılır. Bu bölümlerde anlatıldığına göre ewlik yani evlenilecek kadın seçilirken dikkatli olup seçici olmak gerektiği öğütlenir. Evlenilecek kadının soyu sopu, kökü ve ailesinin iyi, kendisinin de temiz (arığ), hayâ sahibi (uwutluğ), inançlı (sakınuk), el değmemiş (el tegmedük), başka bir erkek görmemiş (seniñde adın er yüzün körmedük), ev kızı (ew kızı) olmasına özen gösterilmelidir. Böyle bir kadının gözü kendi erkeğinden başkasını görmez ve uygunsuz, ölçüsüz davranışlarda bulunmaz.¹¹²⁷ Erkeğin ya kendinden aşağı kadınlarla evlenmesi ya da kendi dengi ile evlenmesi öğütlenip kendinden yüksek olanlara yaklaştığında onlara esir olacağı belirtilerek uzak durması önerilir.¹¹²⁸

¹¹²⁴ Gülden Sağol Yüksekaya, agm., s. 666-670.

¹¹²⁵ Ömer Soner Hunkan, “Türk Hakanlığı’nda (Karahanlılar) Kadın”, *Ortaçağda Kadın*, Ankara 2011, s. 393.

¹¹²⁶ C.0059. bāb ewlik almak oğul kız igidmekni ayur

LXII ewlik negü teg almaknı ayur

4475. qalı ewlik almak tilese özüñ/talusın tile keç yiti kıl közüñ

4486. kim ewlik alayın tēse törtte taş/adın almaz ewlik ayā erde baş

4487. biregü bay ewlik tiler üstikip/taķı biri körklüg tiler köz tikip

4491. ayā bay tilegli sen ewlik talu/bulun bolmağıl sen ay bilgi tolu

4607. aşığ tatğanu yē sen elgiñ sunup/sēni körse ewlik sewinsün turup

¹¹²⁷ 4475. qalı ewlik almak tilese özüñ/talusın tile keç yiti kıl közüñ

4476. köki eğgü bolsun uruğ hem tariğ/uwutluğ saķınuk tilegil arığ

4477. usa ew kızı al elig tegmedük/seniñde adın er yüzün körmedük

4478. sēni sewge sēndin adın bilmegey/yarağsız ya teñsiz kılık kelmegey

¹¹²⁸ 4479. özüñde koğı al kisi alsa sen/beğük tüpke yakma bulun bolğa sen

4481. kisi alsa özde koğı al köni/sewinçin keçürgey sen öğlek küni

4483. kisi alma alsa özüñke qurı/sen alğıl saķınuk erenler eri

Yusuf Has Hâcib evlilik ve kadın konusunda içinde yaşadığı toplumun durumunu yansıtan düşünceler ileri sürdüğü gibi İslâm kültürüne dayalı kural ve anlayışları da eserinde dayanak olarak kullanmış ve bunlara dayalı önerilerde bulunmuştur. Evlenilecek kadında aranacak özellikleri sıralarken çeşitli hadis kitaplarında anılan bir hadisi düşüncelerine dayanak yapmakta ve bu hadise göre önerilerde bulunmaktadır. Kütüb-i Sitte denen altı hadis kitabı içinde en önemli hadis kitapları sayılan Buhârî, Ebû Dâvûd, Neseî ve İbn Mâce “nikâh” başlığı altında Hz. Muhammed’in dört tür kadın sayarak bunlardan takvalı olanla evlenilmesini buyurduğu hadisini aktarırlar.¹¹²⁹

Yusuf Has Hâcib de evlenilebilecek dört kadın türünü şöyle belirtir:¹¹³⁰

1. Bay ewlik (Zengin kadın)
2. Körklüg ewlik (Güzel kadın)
3. Urugluğ ewlik (Soylu, asil kadın)
4. Yinçge sakınuk ewlik (Takva sahibi kadın)

Yusuf Has Hâcib Ögdülmüş’in ağzından bunlardan hangisini seçmek ve seçmemek gerektiğine ilişkin düşüncelerini gerekçeleriyle birlikte açıklar. Ona göre zengin olanla evlenildiğinde kadın malına güvenip erkeğe dil uzatır. İsteddiği birçok şeyi yerine getirmek gerekir ve onun esiri (bolun) olunur. Bu nedenle uzak durulmalıdır. Evlenilecek kadında güzellik arayan gülünç duruma düşer, maskara olur. Kadının güzelini herkes sever fakat güzeli ancak Tanrı’nın bağışı koruyabilir. Bu nedenle yüzü güzel olan değil huyu güzel olan seçilmelidir. Soylu aileden bir kadınla evlenmeyi de dilememek gerekir. Çünkü bu tür aileler yüksekten konuşur ve erkeği değersizleştirerek onu küçük düşürür; erkek kadının ve ailesinin esiri olur.¹¹³¹ En iyisi takvâ (sakınuk) sahibi olan kadınla evlenmektir. Sakınuk bir kadınla evlenildiğinde zenginlik (baylık), soyluluk veya asalet (aslı bolmak), huyu doğru olduğu için güzellik (körklüg) olacağından sonuçta bu dört niteliğe de sahip olunacaktır.¹¹³²

¹¹²⁹ Şevket Pekdemir, “Evlilikte Denklik Konuları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 15, S. 1, 2015, s.145.

¹¹³⁰ 4486. kim ewlik alayın tése törtte taş/açın almaz ewlik ayā erde baş

4487. biregü bay ewlik tiler üstikip/tağı biri körklüg tiler köz tikip

4488. tağı bir urugluğ tüp aşı kılur/uluğluk atıña küwenür bolur

4489. tağı biri yinçge sakınuk tiler/anı bulsa terkin añar öz ular

¹¹³¹ 4490. bularda talusın ayayın saña/kisi algu erse kılak tut maña

4491. ayā bay tilegli sen ewlik talu/bulun bolmağıl sen ay bilgi tolu

4492. beğütgey tilin köñli neñke bolup/kötürgü kerek neñ tilese kılup

4493. ayā körk tilegli kişi eğgüsi/kisi körki kılma buğun külgüsi

4494. tözü halk sewer ol kisi körkini/meger teñri fağlı küdezse anı

4495. ayā tüp tilegli beğüklük bile/uçuz kılmağı öz beğük tüp bile

4496. urugluğ tarıglıg beğükler tili/beğükrek bolur bolma ewçi kılı

¹¹³² 4497. ay yinçge sakınuk tilegli mal/munı bulsa bulduñ bu tört neñ tükel

ini-eçi-içi

Köktürk ve Uygur Kağanlığı Yazıtlarında akrabalık adları içinde kullanım sıklığı en fazla olan iki sözcük “eçi” (20) ve “ini” (23)’dir.¹¹³³ Altun Yaruk’ta 19 kez “içi” biçiminde kullanıldığını belirten Öztürk’e göre, bu oran Köktürk Yazıtlarına yakın bir düzeydir ve Karahanlı Türkçesi eserlerinden yalnız Dîvânu Lugâti’t-Türk ile Türk İslâm Eserleri Müzesindeki Kuran Tercümelerinde “eçi” biçiminde geçer.¹¹³⁴ Oysa Kutadgu Bilig’in 2 beytinde de bu sözcük geçmektedir. Dîvânu Lugâti’t-Türk’te yaşça küçük kardeşe “ini”, yaşça büyük erkek kardeşe, ağabeye ise “içi” denildiği belirtilmektedir.¹¹³⁵ Türkçede “küçük erkek kardeş” anlamındaki “ini” sözcüğü “aga ini” biçimindeki ikilemede erkek kardeşler anlamındadır.¹¹³⁶ Kan yoluyla akrabalık bildiren bir sözcük olan “eçi” Karahanlı Türkçesinden sonra kullanımı azalmış ve Cengiz Han döneminden sonra yerini başlangıçta siyasî amaçla kullanılan Moğolca “aga” sözcüğüne bırakmıştır.¹¹³⁷

Kutadgu Bilig’de “éçi ya ini” biçiminde geçen sözcüklerin bağlamında, Odgurmış hakana yazdığı mektupta hakanın babasının, eş-dostunun, büyük ve küçük kardeşlerinin, anasının öldüğünü, kendisinin de öleceğini hatırlatarak uyanık olmasını öğütler. Sözde soru cümlesiyle yönelttiği “oğluñ kızın kör kanı” sorusuyla yanında kimsenin olmadığını belirtir.¹¹³⁸ Odgurmış’ın yazdığı mektuptaki bu sözlerden Küntogdı’nın kendisinden küçük ve büyük erkek kardeşleri olduğu anlaşılmaktadır. Ögdülmiş kapıdaki hizmetkârlar ile ilişkilerin nasıl olması gerektiği hakkında Odgurmış’a bilgiler verirken arkadaş seçimi ve arkadaşlık biçimlerinin öneminden söz eder. Kimi insanların çıkarlarını gözetmediği için umduklarını buldukları sürece kendisine büyük veya küçük kardeşi gibi davranacaklarını

4498. kılı balsa edgü saķınuk tişi/yawa kılma alğıl ay edgü kişi

4499. tilek baylık erse tere birge neñ/bayutğay seni ol kızıl bolğa eñ

4500. kılınçı köni erse körki kelir/tişi körki kılğ ol biligli bilir

4501. saķınuk arığ bolsa aşlı bolur/ol üç neñ bu yerde bolur ay unur

4502. saķınuk tile sen kisi ay bğü/ saķınuk bolunsa bolur törtegü

¹¹³³ H. Şirin, *ETY*, s. 430.

¹¹³⁴ Rıdvan Öztürk, “Eçi’den Ağa’ya Gösterenin Değişmesi ve Kısmi Nedenlilik”, *Dil Araştırmaları*, S: 16, 2015, s. 44.

¹¹³⁵ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 35, 44, 351; Saadettin Gömeç, “Kök Türkçe Belgelerdeki Bazı Akrabalık İsimleri”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S:173, 2001, s. 4; Saadettin Gömeç, “Divanü Lügat-it- Türk’de Akrabalık Bildiren Kelimeler”, *Türk Kültürü*, 39/464, 2001, s. 137; Ahmet Caferoğlu, “Kâşgarlı Mahmut’a Göre Akraba Adları”, *Türk Dili Dil ve Edebiyatı Dergisi Divanü Lügat-it-Türk Özel Sayısı*, XXVII/253, 1972, s. 26, Serdar Yavuz, “Dîvânu Lugâti’t-Türk’teki Akrabalık Adları ve Bu Adların Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Karşılıkları”, *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl:17, S:56, 2013, s. 349.

¹¹³⁶ Yong Song Li, *TDA*, s. 39, 155; Mehmet Ziya Binler, *Türk Dünyası Aile ve Akrabalık Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2007, s. 160, 156; Tuncer Gülensoy, “Altay Dillerindeki Akrabalık Adları Üzerine Notlar”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1973-1974, s. 310.

¹¹³⁷ Rıdvan Öztürk, *agm.*, s. 48.

¹¹³⁸ 3784. ata bardı eş tuş içi ya ini/ana bardı oğluñ kızın kör kanı

ancak umduklarını bulamadıklarında ise kendisine düşman olacaklarını belirterek onlardan uzak durmak gerektiğini öğütler.¹¹³⁹ Bu beyitlerde görüldüğü gibi “içi ve “ini” sözcükleri büyük ve küçük erkek kardeş karşılığındadır.

‘iyâl

Arapça (عِيَال) ‘iyâl sözcüğü bir adamın besleyip zâd ve nafakalarını gördüğü kimseye denir; evlâd, ezvâc ve etbâ’ gibi; sıklet anlamındadır.¹¹⁴⁰ Karı, kadın, eş; çocuk; ev halkı, aile, bir kimsenin geçindirmek zorunda olduğu kimseler karşılığında kullanılan ‘iyâl sözcüğü çağdaş Türk lehçelerinde “karı” karşılığındadır.¹¹⁴¹

Kutadgu Bilig’de bir kullanımlık örneklerden olan sözcük Ogdurmuş ile Ögdülmiş arasında evliliğe ve ardından olacak çocuklara ilişkin konuşmaların olduğu yerlerde geçer. Ogdurmuş evlenmiş bir erkeği gemiye binmiş ve denize açılmış biri olarak betimler. Oğul ve kızın dünyaya gelmesini ise bu geminin parçalanması olarak görür ve çocuk sahibi olanların zehir yediklerini söyleyerek evlilik, çocuk sahibi olma gibi konulardaki olumsuz düşüncelerini aktarır. Bu bakımdan Ogdurmuş ana-babası öldükten sonra onların adını anmayan “oğul-kızı” kötü (isiz) olarak nitelendirir ve böyle (bu yañlıg) ‘iyâldan vefa beklenemeyeceği ve onları ahlakı kötü (kılkı yawuz), tavrı cefâ (kılınçı cefa) olduğunu söyler.¹¹⁴² Bu beyitte “bu yañlıg ‘iyâl” ile bir önceki beyitte (3389.) anılan “oğul-kız”a art gönderimde bulunulmuştur. Dolayısıyla eserin kendi içindeki gönderimsel öğelerden de ‘iyâl ile (yukarıda da söz edilen anlamlardan) çocuklar, oğul-kız, evlat kast edildiği anlaşılmaktadır.

kaçın- küdeğı

Karının babası, daha sonra ise kadına göre kocasının babası, kocaya göre karısının babası karşılığında kullanılan “kadın” Türkiye Türkçesinde kaynata>kaynata, kayınbaba, kayınpeder gibi birleşik sözcüklerde kullanılmaktadır.¹¹⁴³ Evlilik yoluyla kazanılan bir akrabalık terimi olan kadın > kayın birader sözcüğüyle birlikte de kullanılarak karı ya da kocanın erkek kardeşini belirtir. Gülensoy’e göre kaynata, kayınpeder, kaynana, kayın birader terimlerinde görülen kadın> kayın sözcüğünü akraba,

¹¹³⁹ 4215. qalı umdusın bulsa ol umduçı /atağay séni ol ini ya içi

¹¹⁴⁰ Mütercim Âsım Efendi sözcüğü hem (ﻭ ﻋ) hem de (ﻭ ﻋ) maddelerinde açıklar. Bakınız: Mütercim Âsım, *KM*, Cilt: 5, s. 4667, 4665.

¹¹⁴¹ Yong Song Li, *TDA*, s. 238

¹¹⁴² 3390. bu yañlıg ‘iyâldın kaçır bar vefâ/kılkı yawuz ol kılınçı cefâ

¹¹⁴³ Yong Song Li, *TDA*, s. 260-263; Figen Güner Dilek, “Altay Türklerinde Akrabalık”, *Ahmet B. Ercilasun Armağanı*, Ankara 2008, s. 554.

kardeş, hısım, arkadaş karşılığındaki *ka köküne bağlamak gerekir.¹¹⁴⁴ Dîvânu Lugâti't-Türk'te sıhrî akrabalığa kadın denildiği ve Kıpçakların z ile “kazın” dedikleri, bunun dışında Yağma, Tohsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve Oğuzların bütün zel'leri (d) ye'ye çevirdikleri ve zel'i hiç kullanmadıkları belirtilir. Kayın ve güveyiler için sırayla “kadın kağnagun” denildiği kaydedilen Dîvânu Lugâti't-Türk'te “kadaş timiş kaymaduk kadın timiş kaymış” atasözünde sözcük örneklenir.¹¹⁴⁵

Bir adamın kızını veya yakınlarından birinin kızını alan adam, evlenmekte olan erkek için kullanılan küdegü > güvey sözcüğü Ramstedt ve Poppe Moğolca “kür degüü” sözcüğündeki /r/ sesinin kaybolmasıyla ortaya çıktığını ileri sürmüşlerdir. Bang ise -Gu ile türetilen sözcükler arasında değerlendirmiştir. İnan Türk adet, gelenek ve göreneklerini dikkate alarak gütmek, korumak, çobanlık etmek anlamındaki küd- veya küdez- eyleminden -gü ile türetildiğini ve en eski anlamının çoban olabileceğini belirtir.¹¹⁴⁶ Gülensoy onun bu görüşüne katılmayarak durmak, beklemek, gözlemek anlamındaki küd- eyleminden türetilmiş konuk, misafir anlamındaki “küden” sözcüğü ile ilişkilendirir. Çünkü kızın babası tarafından damadın belli bir süre ile misafir olarak ağırlanması eski Türk geleneklerindendir.¹¹⁴⁷ Hacıeminoğlu da gelini koruyan ve koruyacak kişi anlamından dolayı sözcüğün korumak, beklemek, gütmek anlamındaki “küd-” eyleminden türetildiğini belirtir.¹¹⁴⁸ Aydemir evlilik yoluyla kazanılan bazı akrabalık terimlerini incelediği çalışmasında Kırgızlarda damadın kızın akrabalarından kaçmasına dayalı olarak kaçmak anlamındaki küre- eylemi ile ilişkili olabileceğini ileri sürer. Ona göre damad Farsçadan alıntı değil Türkçeden Farsçaya geçmiş bir sözcüktür.¹¹⁴⁹ Clauson'un da beklemek, toplamak, gütmek karşılığındaki *küde- eylemine bağladığı sözcüğün anlamını “kızın kocası, damat (son in law, daughter's husband)” olarak verir. Kimi lehçelerde güvey ve üvey oğlan anlamının varlığına dikkat çeken Clauson “güyegü otı”nın kekik karşılığında olduğunu kaydeder.¹¹⁵⁰ Genel olarak evlenmek, gözetmek, korumak karşılığındaki küde- eylemine bağlanarak -gü ile

¹¹⁴⁴ Tuncer Gülensoy, “Altay Dillerindeki Akrabalık Adları Üzerine Notlar”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1973-1974, s. 301, 302.

¹¹⁴⁵ Atasözünün anlamı şöyledir: Kardeş ve akraba denmiş, yüz vermemişler; kayın denince iltifat etmişler. Akrabalarda kayın tarafına hürmet için söylenir. Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 173, 12, 230

¹¹⁴⁶ Abdülkadir İnan, “Güvey”, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1987, C.II, s. 335-340.

¹¹⁴⁷ Tuncer Gülensoy, “Altay Dillerindeki Akrabalık Adları Üzerine Notlar”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1973-1974, s. 298.

¹¹⁴⁸ Necmettin Hacıeminoğlu, “Türk Dilinin Mantık Sistemi ve Kelime Aileleri”, *Prof. Dr. Muharrem Ergin'e Armağan*, Edirne, 1990, s. 9.

¹¹⁴⁹ Adem Aydemir, “Türkçede Bazı Sıhrî Akrabalık Terimleri Üzerine,” *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume 5, Issue: 8, 2012, s. 130.

¹¹⁵⁰ G. Clauson, *EDPT*, p. 703

türetildiği belirtilen sözcüğün kökündeki bu eylem evlilikte erkeğin rolünü göstermektedir. Bu algılayışı “avratı eri saklar, peyniri de deri” veya “avratı eri zapteder, arı değil” biçimindeki atasözlerinde de görmek mümkündür. Küde- eylemi kadar çok olmamakla birlikte “kör-” eyleminden türetilen sözcüklerin de kullanılması erkeğin toplumsal rolü ve evlilikteki konumu ile algılanışının bir yansımasıdır.¹¹⁵¹ Evlenmek, gözetmek, korumak kökünden gelen damad, güveyi karşılığındaki “küdegü” ile düğün yemeği anlamındaki “küden” arasındaki ortak köke dayalı anlamsal ilişki de açıktır.¹¹⁵²

Türk dilinin arkaik sözcüklerinden olan “küdegü” 8. yüzyılda yazılmış Uyuk-Turan Yazıtında tanıklanmaktadır.¹¹⁵³ Dîvânu Lugâtî't-Türk'te küdegü “yöwüşlög kelin küdegü yavaş bolur” atasözünde örneklenir. Anlamı ise şöyledir: Gelin akrabalarının verdiği mallarla donatılmışsa yumuşak huylu ve kendisine uyan damat bulur. Çünkü o (damat) bunu (gelini) mal ile donatılmış bulur ve ona saygı duyar. Başka bir yerde ise “küdegü yatak birdi” cümlesinde örneklenerek gelinin attan inerken güveyinin ona destek ve yardımcı olması için cariye ve köle verdiği anlatılmaya çalışılır.¹¹⁵⁴

Kutadgu Bilig’de Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali peygamberin dört arkadaşı olarak anılmaktadır. Bunlardan ikisinin peygamberin kayın (babası), ikisinin ise güveyi (damadı) olduğu söylenerek Hz. Muhammed ile dört sahâbe arasındaki akrabalık ilişkisi belirtilmiştir.¹¹⁵⁵ Hz. Muhammed’in hayatına ilişkin kaleme alınan siyer kitaplarından ve pek çok kaynakta da belirtildiği gibi Hz. Muhammed’in kızı Hz. Fatıma Hz. Ali ile, diğer kızlarından Rukiyye ve onun ölümünden sonra ise Ümmü Gülsüm Hz. Osman ile evlenmiştir. Hz. Muhammed’in iki damadı yani (güveyi) ile kast edilen Hz. Ali ve Hz. Osman’dır. Onların kayınbabası ise Hz. Muhammed’tir.

karındaş

Kâşgarlı Mahmud’un belirttiğine göre +dAş eki arkadaşlık ve yakınlık edatıdır ve buradan aynı karından olan iki çocuğa “karındaş” yani “karın arkadaşı” denir. Memeye “emig” ve aynı memeden emen çocuğa “emigdaş” yani “meme arkadaşı” denir. Benzer biçimde aynı yerden olan iki kişiye “yirdaş” denir.¹¹⁵⁶

¹¹⁵¹ Gülden Sağol Yüksekaya, “Türklerde Evliliğin Algılanışı-Evlenmek Karşılığı Kullanılan Kelimelerden Hareketle”, *Şinasi Tekin’in Anısına Uygurlardan Osmanlıya*, İstanbul 2005, s. 673.

¹¹⁵² İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 128; Yong Song Li, *TDA*, s. 307; Kâşgarî, *COMP*, C. III, s. 113.

¹¹⁵³ Saadettin Gömeç, “Kök Türkçe Belgelerdeki Bazı Akrabalık İsimleri”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S:173, 2001, s. 5.

¹¹⁵⁴ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 353, 416

¹¹⁵⁵ 0050. iki kadın erdi küdegü iki/bular erdi ödrüm bodunda yégi

¹¹⁵⁶ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 159

Karın (womb) ile ilgili olan “karındaş”ın ise aynı anneden olan erkek veya kız kardeşleri ifade etmek için kullanılır.¹¹⁵⁷ *karındaş > karnaş (erkek kardeş) biçiminde bir gelişim belirten Li’den hareket eden Taş’a göre karındaş > kardeş sözcüklerindeki fonetik değişimi açıklamak güç olduğu için *kā+daş > kardeş biçimindeki bir dönüşüm düşünülebilir.¹¹⁵⁸ Caferoğlu’na göre karındaş sözcüğü karın+da+eş biçiminde oluşmuş ve Azerbaycan Türkçesinde çokça görülen /r/ sesinin düşmesi ile de “kadaş” biçimine dönüşmüştür. Azerbaycan Türkçesinde hısım karşılığında kullanılan “gağadaş” da “kardaş>kadaş” sözcüğünün başka bir biçimidir.¹¹⁵⁹

Kutadgu Bilig’de “karındaş” sözcüğü bir kez mensur ön sözde geçer. Eserde kahramanlardan Odgurmuş’a vezirin “karındaşı” dendiği belirtilmiştir.¹¹⁶⁰ Aslında bu bilgi manzum ön sözün 71. beyti ile koşuttur.¹¹⁶¹ Mensur ön sözde Odgurmuş vezirin “karındaşı”, manzum ön sözde ise vezirin “yagukı” olarak betimlenmiştir. Bu durum Odgurmuş ile Aytoldı ve Ögdülmiş arasındaki ilişkiyi açıklamayı zorlaştırmaktadır. “Aralarında kana dayalı bir akrabalık mı vardır yoksa aralarında sıkı arkadaşlık, dostluk ve beraberlik yani kültürel bir akrabalık mı vardır?” sorusunu ortaya çıkarmaktadır. Eserde Ögdülmiş’in ağzından Yusuf Has Hâcib Odgurmuş’ı “kadaş” sözcüğü ile tanımlanmaktadır.

kız-ogul kız

Türk dilinin ilk yazılı belgelerinden itibaren görülen en eskicil sözcüklerden biri kızdır. Yenisey Yazıtlarında da kız sözcüğü kız, dişi çocuk ve kadın karşılığında kullanılmıştır.¹¹⁶² Kızbala, kızçocuk, kızkına, alıkız, kız uruğ gibi birleşik şekiller oluşturan kız~kıs sözcüğü ağızlarda “k1~gı” biçiminde kullanılır.¹¹⁶³ Dişi sözcüğüne göre daha belirgin bir adlandırma olan “kız” evlenmemiş, bakire kız ve az olmakla birlikte kadın anlamındadır.¹¹⁶⁴ Dîvânü Lugâtî’t-Türk’te kız için nadir, pahalı; kadın; cariye; kız, çocuk; bakire; gelin gibi anlamlar verilmektedir.¹¹⁶⁵ Kâşgarlı’nın kız sözcüğünün

¹¹⁵⁷ G. Clauson, *EDPT*, p. 662; A. von Gabain, *ETG*, s. 46; M. Erdal, *OTWF*, s. 119

¹¹⁵⁸ İsmail İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 32; Yong Song Li, *TDA*, s. 156

¹¹⁵⁹ Ahmet Caferoğlu, *Türkçede “Daş” Lâhikası*, İstanbul 1929, s. 11.

¹¹⁶⁰ A.0035. odgurmuş at béríp vezîrniñ karındaşı tép aymış turur

¹¹⁶¹ B.0071. kanā’atka odgurmuş atı bérür/muñar ma vezîrniñ yağukı téyür

¹¹⁶² Nurdin Useev, “Köktürk Harfli Yenisey Yazıtlarındaki Kadın Bildiren Kelimelerin Anlamına Göre Eski Türklerde Kadın İmajı”, *Dil Araştırmaları*, S:11, 2012, s. 59.

¹¹⁶³ Sözcüğün diğer lehçe ve ağızlardaki biçimleri ve anlamları için bakınız: Saadet Çağatay, “Türkçede Kadın İçin Kullanılan Sözcükler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Ankara 1962-1963, s. 36; Saadet Çağatay, *Tüm Makaleleri*, İstanbul 2008, C. I, s. 109.

¹¹⁶⁴ Akartürk Karahan, “Tarihî Türk Dilinin Söz Varlığına Katkıları: Kadınla İlgili Kelimeler Üzerine”, *Bilkent Üniversitesi I. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Ankara 2006, s. 4.

¹¹⁶⁵ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 717, 718

“değerli” anlamının bulunması Eski Türk kültüründe ve toplumunda kızların kıymetli olduğunu göstermektedir.¹¹⁶⁶ Sözcüğün değerli, nadir, pahalı, kıymetli karşılığında Kutadgu Bilig’deki kullanım sıklığı 11’dir. Bu anlamın olduğu beyitlerde sözcük çok anlamındaki “idi” zarfıyla belirtilmiş veya “er-” ile “bol-” yardımcı eylemleriyle birlikte kullanılmıştır.¹¹⁶⁷

Kutadgu Bilig’de toplumun en küçük birimi olan aile yapısına ilişkin önemli bilgiler verilerek birey ve toplum ahlakı, eğitimi üzerinden ideal insan tipi ve toplum düzeni çizilmiştir. Evliliğe ve eş seçimine ilişkin öğütlerde bulunulan eserde çocuk eğitimine de ayrı bir başlık ayrılarak¹¹⁶⁸ ayrıntılı bilgiler verilmiştir.¹¹⁶⁹ Kız-erkek ayrımı yapmadan genel olarak çocuk eğitime ilişkin söylenen beyitlerde “oğul kız” ikileme biçiminde geçer. Bu tür kullanımlardan özelde Yusuf Has Hâcib’in genelde ise Karahanlı ve Eski Türk toplumunda çocuk eğitime ilişkin görüşler ortaya çıkarılabilmektedir. Kutadgu Bilig’de çocuk eğitiminde ebeveynler birinci derece sorumlu olarak görülmüştür.¹¹⁷⁰ Zahmetli bir süreç olduğu belirtilen çocukların eğitimi ve yetiştirilmesinden sorumlu olan anne-babanın gözüne uyku girmez; kaygılı, düşünceli ve sıkıntılıdır.¹¹⁷¹ Anne baba eğitimi dışında çocukların yetiştirilmesi ve eğitimiyle

¹¹⁶⁶ Mehmet Turgut Berbercan, “İslâm Öncesi Türk Metinlerinde Kız ve Kadın”, *JOTS*, C.1, S:1, 2017, s. 14

¹¹⁶⁷ 0564. bu mundağ kişiler bolur idi kız/bu kız kızlığı kıldı kız atı kız

0565. kayu neñ kız erse uş ol neñ küsüş/küsüş neñ tilep bulmaz emger öküş

0866. kız ermez bu yalñuk kişilik kız ol/az ermez bu yalñuk könilik az ol

0869. kız ermez kişi kör kişilik kız ol/köni çın kişilerni ögdi ukuş

1247. ‘aziz ol ‘aziz kim ‘azizlarka ‘izz/aniñdın tegir ‘iz ‘aziz emdi kız

1724. negü tır eşitgil yetilmiş yaşı/tiriglikte kızrak bütün çın kişi

3544. idi kız erür bu tiriglik küni/yawa işke işletse bolmaz munı

6467. vefâ ketti halkta cefâ urdı iz/ınangu tayangu kişi boldı kız

¹¹⁶⁸ LXIII oğul kız toğsa neteg igidgüsin ayur

C.0059. báb ewlik almak oğul kız igidmekni ayur

¹¹⁶⁹ Kutadgu Bilig’de aile ve çocuk eğitimi konusunda bakınız: Naile Binark, “Kutadgu Bilig’de Evlenme, Aile ve Çocuk Terbiyesi”, *Türk Kültürü Kutadgu Bilig Sayısı*, Yıl: IX, S:98, 1970, s. 174-178; Selim Emiroğlu, “Kutadgu Bilig’de Çocuk Eğitimi”, *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 7/1, 2012, s. 1027-1041; Ali Osman Özcan, “Kutadgu Bilig’de Eğitim Anlayışı”, *Türk Yurdu Dergisi*, C. 9, S: 18, 1988, s. 31-37; Levent Çağırın, *Kutadgu Bilig’de Eğitim ve Öğretim*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 1995; Yıldız Kocasavaş, “Kutadgu Bilig’de Eğitim ve Öğretim Anlayışı”, *Hasan Âli Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 3, S:2, 2006, s. 53-66; Mehmet Kara, “Kutadgu Bilig’de Aile”, *Aile Ansiklopedisi*, Ankara 1991, C. 1, s. 64-68; Süleyman Dönmez, Şemseddin Koçak, “Kutadgu Bilig’de Çocuk Eğitimi”, *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, S:15, C.6, 2018, s. 145-192.

¹¹⁷⁰ 1486. oğul kız sebebi ata ol ana/kılınç artasa ya itilse yana

¹¹⁷¹ 1164. oğul kız sakınçı bu tüpsüz teñiz/oğul kız sarıg kıldı kızgu meñiz

1165. kimiñ boldı erse oğul kız kişi/negü teg kelir ol kişiniñ usı

1166. oğul kııda ötrü ata yer etin/oğul kız atamaz atası atın

3384. özün sızgurur sen oğul kız tıyü/bu emgek biligli oğul kız kayu

3582. aniñda basa kör oğul kız turur/oğul kız yükin yüdme emgek erür

3391. oğul kız atası tü emgek körer/belâ miñnet erse yañan teg yüder

ilgilenebilecek süt nine gibi kişilere başvurulabilir.¹¹⁷² Ailede başlayan çocukların eğitimine küçük yaşta başlanarak duygusal, zihinsel ve psiko-motor gelişimi sağlanmalıdır.¹¹⁷³ Çocuklar üzerinde anne ve babanın ortak sorumluluğu olmakla birlikte kimi zaman baba rol-model olarak gösterilip babanın görevleri ön plana çıkarılmıştır.¹¹⁷⁴ Bu Türk ailesindeki ataerkil yapının bir göstergesidir. Çocukların büyütülmesi kadar onların bilgili ve erdemli bir kişi olmaları için gerekli çaba gösterilmelidir. Böylece Yusuf Has Hâcib yalnız fiziksel değil, bilgi ve ahlak bakımından eğitimin önemini vurgulamıştır.¹¹⁷⁵

Eserde zaman zaman çocuklara dayak atılması öğütlenir.¹¹⁷⁶ Çocukların eğitimiyle ilgili başka bir geleneksel yaklaşım da çocukların evde eğitilip başkalarına bırakılmamasıdır.¹¹⁷⁷ Çocuk eğitiminde yapılan bir yanlış da onları nazlı yetiştirmektir. Böyle yetiştiren anne-baba sonunda sıkıntıya düşer.¹¹⁷⁸

Çocuk sahibi olma konusunda Aytoldı ve Ögdülmüş Hz. Muhammed'in sünneti doğrultusunda benzer biçimde düşünürler. Onlara göre çocuk gören gözün nurudur.¹¹⁷⁹ Yukarıda “kisi” maddesinde belirtildiği gibi Odgurmış onların tam karşısında yer alarak çocuğu düşman, gölge, eziyet, zehir, güçsüzlük olarak niteler.¹¹⁸⁰ Ona göre çocuklar için en iyi öğüt ana babasının ölümüdür. Bu nedenle mal-mülk toplayıp biriktirmeden önce iyi bir evlat yetiştirmek daha doğru olur. Çünkü kötü evlat atası ölünce kalan malı mülkü kötüye kullanır ve atasının adını anmaz. Hatta adını kötüye çıkarır. Zâhidler bu nedenle evlat sahibi olmazlar. Bunun yerine ibâdet ve tâat ile ömür geçirirler.¹¹⁸¹

¹¹⁷² 4505. awurtası edgü kişi tut arıg/oğul kız arıg kopğa turğay karıg

¹¹⁷³ 1495. kiçiglikte bilse oğul kız neni/karıp ölmeginçe unıtmaz anı

¹¹⁷⁴ 1225. oğul kız isiz bolsa kılkı yañı/ol isiz ata kıldı ıdtı oñı

1226. kısa tutsa oğlın ata öğretü/uluğ bolsa sewnür oğul kız yetü

¹¹⁷⁵ 1228. oğul kızka öğretgü erdem bilig/bu erdem bile bolsu kılkı silig

4506. oğul kızka öğret bilig hem edeb/añar iki ajun anıñ asğı tap

¹¹⁷⁶ 1494. ayama oğul kızka berge yétür/oğul kızka berge bilig öğretür

¹¹⁷⁷ 4504. oğul kız törüse seniñ ay teñin/ewiñde igidgil igidme öñin

¹¹⁷⁸ 1223. kimiñ oğlağı bolsa oğlı kızı/añar yığlağı boldı muñluğ özi

¹¹⁷⁹ 1163. yéme yakşı aymış bu türk buyrukı/körür köz yaruķı oğul kız oķı

3371. kisi alğı toğsa oğul kız öküş/oğulsuz tése erke körksüz söküş

3373. oğulsuz ölürde ökündi tilin/ayā kin keligli oğul kız kılın

3377. kalı edgü bolsa oğul kız silig/anı teg bolur kim yorıttıñ tilig

¹¹⁸⁰ 3380. oğul kız yağı ol yağı ne kerek/yağısız tiriglik taķı edgürek

3382. ne edgü bilig bérđi bilgi koyuğ/oğul kız atı erke kitmez oyug

3387. oğul kız törüse kimesi sınır/kime sınsa suwda tirig kim qalur

3388. oğul kız atasın suyurkağı ol/oğul kız atası yémi ağı ol

3583. negü tér eşitgil bu beyt ayguçı/tişi hem oğul kız üzer er küçi

¹¹⁸¹ 3389. oğul kız isizi atada kéđin/atamaz atasın anasın adın

5158. atanıñ ananıñ ölümü tükel/oğul kızka pend ol ukup özke al

5291. seniñde kéđin qalğa tutsa ölüm/oğul kız isizlikke bulğay tolum

6385. anın kaçtı zâhid oğul kız qodup/munın qodtı ‘âbid tapuğka uçup

3784. ata bardı eş tuş eçi ya ini/ana bardı oğluñ kızıñ kör qanı

Yusuf Has Hâcib eserinin sonunda dönemindeki değer çözümlerinden yakınırken yaşlı kavramının saygın değil aşağılayıcı bir anlama büründüğünü ve ataya hürmetin kalmadığını belirtir.¹¹⁸² Savaşa giden komutanların arkalarında eş ve çocuklarının ne olacağına ilişkin kaygısı olmamalıdır. Onlara bir şey olursa dul ve yetimlerine devlet sahip çıkmalı ve onlara yardım etmelidir.¹¹⁸³

Kutadgu Bilig’de evlenmemiş, er görmemiş, bâkire demek olan kız sözcüğü tek başına veya tamlama biçiminde kullanılır. Özellikle “ew kızı” tamlamasında evlenmemiş, bâkire anlamına gelirken “kelin kızı” tamlamasında ise yeni evlenmiş kadın kast edilir.¹¹⁸⁴ Bazı beyitteki kız sesi, güzelliği, gençliği, yüzü, saç, gülüşü, tavrı, döneği, etniği, sevgililiği, baştan çıkarması yönleriyle benzetme ögesi olarak yer alır.¹¹⁸⁵

Yazarın kız çocuklara bakışı şaşırtıcı biçimde aşağılayıcı, kısıtlayıcı ve ötekileştirici öğeler içermektedir. Yusuf Has Hâcib’in kız çocuk ve kadın hakkındaki temel yargıları ne genel olarak Türk kültürüyle ne de İslâm inançlarıyla uzlaşabilecek niteliktedir. Yazar âdeta bir “Câhiliye” düşünürü gibi konuşmaktadır. Ona göre kızların doğmaması, hiç hayata gelmemeleri, doğmalarından ve yaşamalarından daha iyidir.¹¹⁸⁶ Bu görüşlerin yer aldığı 4511. beyitteki “kız diri durmasa yeg” cümlesinden ne anlaşılması gerektiği açık değildir. Buradan kızın doğmamış, hayat bulmamış olması anlaşılabilir gibi ürkütücü bir biçimde kız çocuğunun hayatına son verme önerisinde bulunduğu da çıkarılabilir. Kız çocuklarına karşı takınılan bu olumsuz tutum kızın ergenlik yaşına geldiğinde evde fazla tutulmayarak bir an önce evlendirilmesi gerektiğine ilişkin öneride de sürdürülür. Kıza yaşayabilirse iki adresten biri gösterilmektedir: Kız ya ere ya yere gitmelidir. Kızı evde uzun süre bekar tutmak anne-babanın hasta olmadan pişmanlıktan ölmesine neden olabilir.¹¹⁸⁷ Bu nedenle kızlar ere verilir, yani evlendirilir.

¹¹⁸² 6491. oğul kız kemişti ata hürmeti/söküş boldı erke awuçğa atı

¹¹⁸³ 2278. oğul kız kişim tép neñin irkmese/ya yér suw bağım tép kümüş térmese

2403. qalı ölmüş erse ağırlap kötür/oğul kız bar erse añar haq yitür

5487. bulun kılğıl oğlın kızın kul küñin/hazîne ur anda sen almış neñin

¹¹⁸⁴ 2380. kelin kız sewinçi küden tünleri/kür alp er küwençi çerig künleri

4477. usa ew kızı al elig tegmedük/seniñde adın er yüzün körmedük

¹¹⁸⁵ 0075. ular kuş ünin tüzdi ünder eşin/silig kız okır teg köñül bérmişin

0077. kara çumğuk ötti sita tumşuqın/üni oğlağı kız üni teg yakın

0399. bu irsel yayıg kılkı kurtğa ajun/kılınç kız ol körse yaşı uzun

0400. ara kılkı kız teg kılınç silig/sewitür sunup tutsa bérmez elig

3948. yüzün kizledi yérke rümî kız/ajun kırtışı boldı zengî yüzi

4885. küjek yazdı rümî kız örtti yüz/kara saç boğu ajun toldı tüz

4967. küle baqtı örlep talu kız yüzi/yarudı bu dünyā iri hem kuzı

5827. oğundı baqa kördi kötrüp başın/qalıq kız küler teg yirişti tişin

6122. tükel kız kılınçlıg turur bu ajun/séni armasunı ay kılkı tüzün

6215. yüzün kizledi yérke rümî kız/ajun meñzi boldı bu zengî yüzi

¹¹⁸⁶ 4511. ayā koldaş erdeş söz aydım kese/bu kız toğmasa yég tirig turmasa

¹¹⁸⁷ 4510. kıziğ tutma ewde uzun begsiz/ökünç birle ölgey özüñ ıgsızın

Kızları evlendirmek için kullanılan “ber-” eylemi ile erkek çocuğu evlendirmek için kullanılan “al-” eylemi kız ve erkek çocuklarına bakışı yansıtan dilsel göstergelerdir.¹¹⁸⁸

Yusuf Has Hâcib’in kızlar ve kadınlara yönelik düşünceleri çelişik ve tutarsızdır. Bir yandan oğul ve kızı bilgi ve erdemce yükseltmekten, kadının takvâlısı ile evlenmekten söz ederken bir yandan da genelde çocukları, özelde ise kızları dipsiz dert denizi, al yanağı solduran dert, uykusuz bırakan bela gibi niteleyip yalnızca evlendirme çerçevesinde ele alması; kadınları ise eve kapatmayı, erkekle aynı sofraya oturtmamayı etten ibaret görmeyi, et gibi gözetip kokutmamayı, vefasızlığını unutmamayı önermesi, kadını meyvesi zehirli bir ağaca benzetmesi, erkekleri tüketip bitiren şeytanî yaratıklar olarak görmesi, Kutadgu Bilig’in genel havasıyla da yazarın öbür konulardaki olgun ve nesnel tutumlarıyla da uyuşmamaktadır. Akyüz bu çelişki ve tutarsızlığı Türk kültürü¹¹⁸⁹ ve İslâm dini dışında¹¹⁹⁰ aramak gerektiğini belirterek yazarın etkisinde kaldığı eski Yunan filozofu Eflatun’un kadını aşağılayan düşüncelerinin Yusuf Has Hâcib’i etkilemiş olabileceğini ileri sürer.¹¹⁹¹ Bu görüşünün ardından Kabusnâme ve Gazalî’den Yusuf Has Hâcib’inkine tıpatıp benzer görüşler aktarır.¹¹⁹² Ne var ki Farsça yazar Keykâvus da Arapça yazar Gazalî de Fars kökenli olmasına rağmen, Gazalî’yi yanlış olarak “ünlü Arap düşünür ve kelâmcısı” diye anan Akyüz, Yusuf Has Hâcib’in anılan sığ ve dar görüşlerini İranî kaynağa bağlamaz. Oysa Fars pendnâme veya enderznâme geleneğine bakıldığında Yusuf Has Hâcib’in pek çok görüşü ile bunlar arasındaki koşutluklar açıkça görülür.¹¹⁹³ Şahnâme ile rekâbet eden bir yazarın bu eserden ve onun arkasındaki dayanaklardan haberdar olmaması da, etkilenmemiş olması da mümkün değildir. Nitekim İnalıcık da Kutadgu Bilig ile İran siyâset görüşleri arasında ilişki kurmuştur.¹¹⁹⁴ Ne var ki Kutadgu Bilig ile eski Fars aile, kadın ve çocuk anlayışı arasında karşılaştırma yapmak bu çalışmanın amaçları dışındadır. Bu yüzden yalnızca konuya değinilmekle yetinilmiştir.

¹¹⁸⁸ 4507. oğulka kisi al kızığı erke bér/ saşınçsız tirilgil ayâ kutluğ er

¹¹⁸⁹ “Burada kesin olarak belirtmeliyiz ki, Yusuf Has Hâcib’deki kötümser kadın anlayışının nedeni, eski Türk kadın anlayışı değildir.” Hüseyin Akyüz, *Kutadgu Bilig’de Sosyo-Pedagojik ve Siyasal Söylem*, Erzurum, 2002, s. 197.

¹¹⁹⁰ “Yusuf Has Hâcib’deki bu kadın kötümserliğinin temel nedeni İslâmî görüş ve uygulamalar da olamaz.” Hüseyin Akyüz, *Kutadgu Bilig’de Sosyo-Pedagojik ve Siyasal Söylem*, Erzurum, 2002, s.197.

¹¹⁹¹ “Acaba Yusuf Has Hâcib’in görüşlerini, Grek düşünürleri etkilemiş olabilir mi? Bu çeşit bir ihtimal düşünülebilir.” Hüseyin Akyüz, *Kutadgu Bilig’de Sosyo-Pedagojik ve Siyasal Söylem*, Erzurum, 2002, s. 198.

¹¹⁹² Hüseyin Akyüz, *Kutadgu Bilig’de Sosyo-Pedagojik ve Siyasal Söylem*, Erzurum, 2002, s. 200, 201.

¹¹⁹³ Musa Balcı, (2013), *İslâm Öncesi Fars Öğüt Edebiyatı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Erzurum, s. 273-290; Tez basılmıştır: Musa Balcı, *Taşa Kazınmış Sözler: İslâm Öncesi Fars Öğüt Edebiyatı*, İstanbul 2016, s. 337-357.

¹¹⁹⁴ Halil İnalıcık, “Kutadgu Bilig’de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri”, *Reşid. Rahmeti Arat İçin*, Ankara 1966, s. 259-271.

Yusuf Has Hâcib'in kız ve kadın anlayışı konusunda belirtilmesi gereken son olasılık, onun ellili yaşlarında eşi ile sorun yaşayıp mutsuz olduğu ve eğer çocukları varsa onlardan da umduğunu bulamadığı için bireysel deneyimleri üzerinden olumsuz görüşler üretmiş olmasıdır. Bu olasılık gerçekse o zaman anılan görüşlerin nesnel değil otobiyografik olarak nitelenmesi gerekir. Ne var ki bu varsayımı destekleyen veya kanıtlayan bir veri bulunmamaktadır.

Kutadgu Bilig'de kız sözcüğü ile ilgili en estetik beyit 564. beyittir. Bu beyitte yazar kız adının iki anlamı arasında ilişki kurup sesdeş sözcükleri yineleyerek secîli bir söyleyişte bulunur. “Bu türlü değerli kişilerin az olmasından dolayı kızın azlığı kız adını değerli kıldı” biçiminde güncel dile çevrilebilecek olan beytin özgün söylenişi şöyledir:

“0564. bu mundağ kişiler bolur idi kız/bu kız kızlığı kıldı kız atı kız”

kelin

Gelmek kel-~gel- eylemine işlek olarak kullanılan -(X)n eylemden ad yapan ekin getirilmesiyle türetilmiş olan kelin~ gelin sözcüğü¹¹⁹⁵ Erdal'a göre *keli- eyleminden gelmektedir.¹¹⁹⁶ Aydemir'e göre sözcüğün kökündeki “gelmek” eylemine eklenen -(x)n ekinde bir yere yerleşmek anlamındaki “inmek” ve barınak, mağara karşılığındaki “in” karşılıklarını göz önüne alındığında devamlılık ve süreklilik anlamı kazandırdığını söylenebilir. Dolayısıyla sözcüğün yapısındaki eylem ve ek, sözcüğe kararlılık, kesinlik, süreklilik, dönülmezlik, güçlülük, sonsuzluk anlamı vermektedir. Su hendeği, büyük ırmakların veya denizlerin taşar gibi kabarması anlamına gelen “kelgin” sözcüğü ile kelin sözcüğü arasında bir ilgi kurulabileceğini belirten Aydemir Dîvânu Lugâti't-Türk'te Oğuzlar ve Kıpçakların sözcük ortasındaki gayın harfini attıklarının belirtilmesinden hareketle kelgin>kelin>gelin biçiminde bir gelişim düşünülebileceğini ileri sürer.¹¹⁹⁷ Aydemir'in bu sözlerinden gelmek eylemine eklenen -(x)n ekini -g(I)n olarak düşündüğü anlaşılmaktadır. Dîvânu Lugâti't-Türk'te kelin sözcüğü “yöwüşlüg kelin küdegü yavaş bolur” atasözünde ve eşi için hoş şeyler sakladığı için gizlenen şey gelinde olur anlamında “kizlençü gelin” örneklerinde tanıklanır.¹¹⁹⁸ Yenisey, Kül Tigin Yazıtlarında ve Uygurca metinlerde geçen sözcük Türk dilinin çeşitli gelişim dönemleri ve alanlarında kullanılmış en eski sözcüklerindendir. Birinin erkek kardeşlerinden küçük olanının veya oğlunun

¹¹⁹⁵ G. Clauson, *EDPT*, p. 719; İ. Taş, *KB'de Söz Yapımı*, s. 157

¹¹⁹⁶ M. Erdal, *OTWF*, s. 302; Yong Song Li, *TDA*, s. 313; İ. Taş, *KB'de Söz Yapımı*, s. 157

¹¹⁹⁷ Adem Aydemir, “Türk Dünyasında Bazı Düşün Terimleri ve Al Duvak Geleneği Üzerine”, *Turkish Studies*, Vol. 8/9, 2013, s. 622.

¹¹⁹⁸ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 12, 353, 453: Atasözünün anlamı şöyledir: Gelin akrabalarının verdiği mallarla donatılmışsa yumuşak huylu ve kendisine uyan damat bulur. Çünkü o (damat) bunu (gelini) mal ile donatılmış bulur ve ona saygı duyar.

karısı karşılığında kullanılan gelin evlilik sonucunda ortaya çıkan bir akrabalık terimi olup genel olarak aileye yeni gelen kişiyi (kadın) karşılamaktadır.¹¹⁹⁹

Kutadgu Bilig’de dünya gelin kıza benzetilerek gelin gibi süslenip bezenerek gönüllerde heyecan yarattığı ve yemini gösterip kendini göstermeyen bir tuzakçı olduğu belirtilir.¹²⁰⁰ Dolayısıyla dünya insanı heyecanlandıran çeşitli istek nesneleri, arzu ve heveslerle süslenmiştir; ancak bunlar avcının avı için kurduğu tuzaklardır. Kişi bunlara yakalanmamalı, geçici arzu ve heveslere kapılmamalıdır. Geline benzetilen diğer bir unsur güneştir.¹²⁰¹ Sabahın oluşu güneşin gelin gibi yüzünü açışına benzetilerek zaman kavramsallaştırılmıştır. İnsana özgü olan gelin unsuru doğaya aktararak soyut kavramlar somutlaştırılarak canlı ve zengin bir imaj yaratılmıştır.

Aytoldı’nın Balasagun’dan yola çıkıp kimseyi bilmediği, tanımadığı Kâşgar’a geldiğinde buradaki duygu, düşünce ve izlenimlerine yer verilir. Tanıdığı olmayan insanın işinin ve durumunun zorluğundan söz edilerek bilmediği bir şehre geldiğinde insanın gelin gibi olup dili tutulduğu belirtilir.¹²⁰² Daha önce görmediği bir şehre gelen insan ile bilmediği bir eve gelen gelin arasında kurulan benzerlikle yabancı olma durumu betimlenir. Bu yabancılık durumu dilsiz olmaya benzetilerek konuşacak kimsenin olmamasından ve konuşacak bir şey bulamamaktan yakınılır. Bu nedenle bölüm sonunda yabancılara karşı iyi davranıp misafir etmek gerektiği öğütlenir.

Bir başka beyitte ise gelin kızlar ile cesur alp erler arasında bir ilişki kurularak gelinlerin en sevinçli günleri olan gerdek geceleri ile cesur alplerin kıvanç günleri olan çarpışma günleri özdeşleştirilir. Beyitteki birinci ve ikinci dize birbirinin sözcüksel denkliklerinden oluşmuştur.¹²⁰³

Eserde gelin ile yapılan benzetmelerden Türk toplumunda gelinin algılanışı ve çeşitli yönleri çıkarılabilmektedir. Türklerin evlenme, düğün, gelin ve benzeri âdet, gelenek ve göreneklerine ilişkin ayrıntıda kalmış bu değerli bilgilere göre sözcüğün kökünde var olan eylemin verdiği anlam ile bilmediği şehre gelmek arasında yapılan benzetmeden Türk kültüründe dış evliliğin (exogamy) yaygın olduğu ve tercih edildiği anlaşılmaktadır. Türkler arasında boylar arasında veya siyasî evlilikler yapılarak barış, huzur, güç ve iktidarın sağlandığı bilinmektedir. Gerek Köktürk Yazıtlarında gerekse

¹¹⁹⁹ Yong Song Li, *TDA*, s. 313, 314

¹²⁰⁰ 3540. bezenip bu dünyā özin körkitür/itinmiş kelin teg köñül yélkitür
3567. tuzakçı körünmez meñin körkitür/bezenmiş kelin teg köñül yélkitür

¹²⁰¹ 3839. toğardın butıkladı ot teg yalın/yarudı yañı yüz açar teg kelin

¹²⁰² 0494. kişi kirmedük ilke kirse qalı/kelin teg bolur er ağıñ teg tili

¹²⁰³ 2380. kelin kız sewinçi küden tünleri/kür alp er küwençi çerig künleri

Karahanlılar döneminde siyasî evlilikler yoluyla kazanılan güç, iktidar, huzur ve barışın yanında çöküş, yıkılış, bozulma ve dağılma nedeni olduğu belirtilir. Bundan dolayı Kutadgu Bilig’de Yusuf Has Hâcib dünya ve gelin metaforuyla her ikisini de tuzakçı olarak nitelendirerek güzel görüntülerine aldanmamak gerektiğini belirtmiştir. Yusuf Has Hâcib bir başka yerde gelinin zıfaf gecesi ile alp erlerin savaş günleri arasında kurduğu ilgi ile düşmanla çarpışmayı sevgiliye kavuşma olarak nitelendirmiştir. Şüphesiz bu sevgili maddî değil manevî bir sevgilidir yani savaş meydanında şehitlik mertebesine erişip Allah’a kavuşmaktır.

kisi

Eş, zevce karşılığında kullanılan sözcüklerinden biri olan “kisi” biçimi Karahanlı Türkçesinden sonra “kişi” biçimiyle karışarak ortadan kaybolmuştur.¹²⁰⁴ Dîvânu Lugâti’t-Türk’te “kis” ve “kisi” biçiminde iki ayrı sözcük geçmektedir. Kâşgarlı Mahmud zevce karşılığındaki “kis”i bazılarının izafetle (iyelik eki ile) “*ol kisi aldı*” yani “o bir kadın aldı (evlendi)” biçiminde kullandığını bildirir. Kadın ile adam arasındaki geçimsizlik “*er kisi birle tok tok boldı*” biçiminde dile getirilir.¹²⁰⁵ Kâşgarlı Mahmud bu sözcüğü Arapça “zevce” karşılığında kullanmıştır.¹²⁰⁶ Clauson’a göre bu sözcüklerden daha eski ve orijinal biçimi “kisi”dir ve Uygur ve Runik yazılarda sözcüklerin anlam belirsizliğinden dolayı genellikle “kişi” biçiminde yazılmıştır.¹²⁰⁷ Bang eş-hanım karşılığında kullanılan sözcüğü “kişi” olarak almıştır; ancak Zieme aile ilişkilerine dayalı bir metinde “eşim (my wife)” karşılığında “kisim” sözcüğünün varlığını bildirir. Bu kullanımın dinî metinlerde de olduğuna dikkat çeken Zieme Avalokitesvarastava metninde rahip ve rahibelerin birbirlerine “kisim” biçiminde seslenmesini karı-koca olarak değerlendirir. Turfan belgelerindeki “kisi” sözcüğünün çoğulunu Gabain’in eş değil akraba olarak çevirmesine katılmayan Zieme “kisilerim” sözcüğünü “eşlerim” biçimde anlamlandırmayı uygun görür.¹²⁰⁸ Çağatay kadın için kullanılan sözcükleri ele aldığı çalışmasında sözcüğü “kişi” olarak ele alıp kadın ve erkek her iki cins için kullanıldığını belirtir. Namuslu, kendi halinde kadın karşılığında “kişi kızı”, büyük kız kardeş karşılığında “apa kişi”, küçük insan karşılığında “kiçkine kişi” tamlamalarının ve genel olarak da eş, erkek, arkadaş, insan, zevç karşılığında da “gişi< kişi” sözcüğünün

¹²⁰⁴ Mehmet Turgut Berbercan, “İslâm Öncesi Türk Metinlerinde Kız ve Kadın”, *JOTS*, C.1, S:1, 2017, s. 12.

¹²⁰⁵ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 143, 144.

¹²⁰⁶ Kâşgarî, *COMP*, C. III, s. 107.

¹²⁰⁷ G. Clauson, *EDPT*, p.748, 749

¹²⁰⁸ Peter Zieme, “Eski Türkçe Eş/Hanım Kelimesi Üzerine Bazı Açıklamalar”, *Türkbilig*, C. 25, 2013, s. 130.

kullanıldığını örnekler. Çuvaş lehçesinde görülen “aram, arem” biçiminin ise Arapça “harem”in bozulmuş biçimi olduğundan kadın anlamında kullanılan “heraram” sözcüğünün de “kız adam, kız azam” biçiminin r-z değişmesiyle “kır aram, hır aram” biçiminden oluştuğunu öne sürer.¹²⁰⁹ Genel olarak kadın-erkek ayrımı yapılmadan insan karşılığında kullanılan “kişi” sözcüğü bazı kullanımlarda kadın, eş ve çiftin biri karşılığında kullanılabilmektedir. Kadın için kullanılan sözcükler içinde yer verilen “kişi”nin bu anlamları Türk dilindeki cinsiyet kategorisinin olmayışı ve Eski Türklerde kadın-erkek ayrımı yapılmayıp eşitlikçi bir bakış açısının olduğuna yorulmuştur.¹²¹⁰ Ancak yukarıda da belirtildiği gibi kisi ile kişi sözcüklerindeki anlam ayırt edici sesbirimler /s/ ve /ş/ zamanla birbirinin yerine kullanılarak anlam ayırıcı özelliğini kaybetmiştir. Eski Türkçe döneminde iki farklı biçimde görülen ve farklı anlamlar taşıyan bu sözcüklerden “kişi” kadın karşılığındaki “kisi” sözcüğünü de içerdiği ve daha üst bir kavram olan “insan”ı karşıladığı için diğer sözcüğün kullanımdan düşmesine yol açmıştır.

Kisi sözcüğü Kutadgu Bilig’de “kisi almak” biçiminde evlenmek anlamında kullanılan sözcük kimi beyitlerde “kisi körki” yani kadının güzeli karşılığında kullanılmıştır. Yusuf Has Hâcib kisi almada yukarıda ewçi ve ewlik başlıklarında açıklandığı gibi hadise dayalı dört tür kadınla evlenilebileceğini ve bunlardan takvâ sahibi olanın seçilmesini öğütler. Yusuf Has Hâcib Aytoldı’nın ağzından Aytoldı hasta yatağında oğlu Ögdülmiş’e öğüt verirken oğlu, kızı ve karısı olanın rahat uyuyamayacağını söyler. Çünkü Aytoldı bu öğüt niteliğindeki vasiyetinde kendisinin de gözü açık gittiğini, arkasında bıraktığı oğlu Ögdülmiş için endişelendiğini söyler. Metnin ilerleyen bölümlerinde Aytoldı Ögdülmiş’in hem ögsüz hem de yetim yani anasız-atasız kalacağını söyleyerek onu hakana emanet eder.¹²¹¹ Ögdülmiş ile Ogdurmuş evlenme ve çocuk sahibi olma konusunda farklı düşünmektedirler. Ögdülmiş “Evleniniz, çoğalınız. Ben ümmetimi kıyamet gününde kalabalık görmek isterim.”¹²¹² hadisine ve Kehf sûresinde geçen “oğullarınız dünya hayatının süsüdür” biçimindeki 46. âyete göndermede bulunarak evlenmek, “kisi almak” ve çocuk sahibi olmak gerektiğini düşünürken¹²¹³ Ogdurmuş evlenmeyi gemiye binip denize açılmaya benzeterek çocuk sahibi olmakla bu

¹²⁰⁹ Saadet Çağatay, “Türkçede Kadın İçin Kullanılan Sözcükler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1962-1963, Ankara s. 18; Saadet Çağatay, *Yayınlanmış Tüm Makaleleri*, İstanbul 2008, , C.I, s. 94.

¹²¹⁰ Nurdin Useev, “Köktürk Harfli Yenisey Yazıtlarındaki Kadını Bildiren Kelimelerin Anlamına Göre Eski Türklerde Kadın İmaji”, *Dil Araştırmaları*, S:11, 2012, s. 63.

¹²¹¹ 1165. kimiñ boldı erse oğul kız kisi/negü teg kelir ol kişiniñ usı

¹²¹² Önemli hadis kitaplarının Nikah bölümlerinde değişik biçimleri bulunan bu hadisin farklı söylenişleri, rivâyetçileri ve öyküleri bulunmaktadır.

¹²¹³ 3371. kisi alğı toğsa oğul kız öküş/oğulsuz tése erke körksüz söküş
4507. oğulka kisi al kızığ erke bér/ saıncısız tirilgil ayā kutluğ er

geminin parçalanacağını ve içinde kimsenin sağ kalmayacağını söyleyerek evlenmek ve çocuk sahibi olmanın gereksizliğini savunur.¹²¹⁴ Odgurmuş'ın bu gemi metaforu gerçekte Budizmin bireyi kurtaran küçük gemi anlamındaki Hinayana öğretisine benzemektedir. Budist rahipler evlenmeyi reddeder ve cinsel perhiz tutarlar. Budist inancının bu günden sakınma eğilimi Budizme ana karakterini veren bir özellik olduğu gibi İslâm kültürünü de etkilemiş ve zâhid denilen Ebu Zer Gıfârî ve Huzeyfe gibi ilk İslâm dervişleri “zünnar kuşanarak” bir lokma bir hırka anlayışıyla toplumdan uzakta tecrîd ve halvet haline girmişlerdir. Halktan uzaklaştıkça Hakk'a yaklaştığını düşünen bu ehl-i tecrîd öncelikle evlilik, aile kurma ve çocuk yapmaya karşı mesafe koyarak “mücerred” adıyla anılmışlardır. Bu görüşün karşısındakiler ise İslâm tasavvuf tarihinde “halvet derencümen” yani halk içinde Hak ile birlikte olma anlayışını savunmuşlardır. Odgurmuş'ın tutumuna işte bu gerekçelerle ruhbanlık denebilir. Oysa ne İslâm öncesi Türk kültüründe ne de İslâm'da ruhbanlık bulunmaktadır. Ögdülmiş işte bu nedenle Odgurmuş ile karşıt düşünceleri savunur.

konuk

Konuk sözcüğü koymak, bırakmak anlamındaki *ko- eyleminin dönüşlülük eki alması *ko-n- ve ardından eylemden ad yapan -(X)k ekinin getirilmesiyle ko-> ko-n-> ko-n-uk türetilmiştir.¹²¹⁵ Clauson sözcüğe eskiden beri var olan ve misafir, kalmaya gelen kişi (guest, a person who comes to stay) ve birinin kısa bir süreliğine yerleştiği yer, kalınacak yer, konut, iskân (the place where one settles down usually for a short time, lodging and like) olmak üzere iki farklı anlam vererek konak/konuk (konok) sözcüklerini aynı madde başında ele alır.¹²¹⁶ Doerfer de “konuk” ile “konak” arasındaki anlamsal ilişkiyi değerlendirerek “konuk”un Moğolcadan önceki zamanlarda bile var olduğunu ancak “konak”ın Moğollar döneminde görüldüğünü belirtir. Kimi lehçelerde Eski Türkçedeki “konuk” biçimi, kimi lehçelerde ise Moğolcada görülen “konak”ın bazı değişmiş biçimleri yaşamaktadır. Ona göre her iki sözcük de misafir anlamında birleşmektedir; ancak “konak” sözcüğü birçok yerde yalnız misafir anlamında kullanılmış olmasına karşın anlamsal içeriği daha geniş olan “konuk” anlam daralmasına uğrayarak misafir karşılığında kullanılmaya başlanmıştır.¹²¹⁷

¹²¹⁴ 3386. kime mindi saşın kisi alğuçı/teñiz otra kirdi kime miñüçi

¹²¹⁵ G. Clauson, *EDPT*, p. 632, 637; M. Erdal, *OTWF*, s. 665; Kâşgarî, *COMP*, C. III, s. 140; İ. Taş, *KB'de Söz Yapımı*, s. 189, 140.

¹²¹⁶ Gerard Clauson, *An Etymologic Dictionary of Pre-thirteenth-century Turkish*, Oxford 1972, p. 637

¹²¹⁷ G. Doerfer, *TMEN*, C. III, s. 1539; Hülya Arslan Erol, *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişimleri*, Ankara 2008, s. 367.

Altay dillerinden konuk karşılığında bu sözcükler yanında Moğolcada “ayılçı”, “coçi”, “geyiçi”, Tunguzcada “mata” ve “irəməəce”, Lamutçada (Even) ise “niməgnəəc”, “cümāc”, “kolnaç~kolnac” sözcükleri bulunmaktadır. Poppe Altay dillerinde konuk karşılığında kullanılan sözcüklerin temelinde aynı evde kalma, gruba gelenler, içecek alan kişiler anlamı olduğunu belirterek başka dillerde konuk karşılığında kullanılan sözcüklerin kökünde bulunan “yabancı” veya “düşman” anlamının olmadığı sonucuna ulaşır. Onun belirttiğine göre Grekçe “ξένος”, Fince “vieras”, Eski Salvca “gostī”, Rusça “gost”, Proto-Almanca “ghostis” ve Eski Latince “hostis” sözcüklerinde hem konuk hem yabancı hem de düşman anlamları bulunmaktadır. Poppe sözcüklerdeki bu anlamsal bağı şöyle açıklar:

“Yabancı fikri kolaylıkla konuğa dönüşmektedir; çünkü konuk ziyaretçidir ki bu da söz konusu aile içerisinde her zaman yaşamayan zaman zaman ya da geçici olarak bulunan kişidir.” “... Ecnebi, yabancı ülkelerde ya zararsız ve arkadaş canlısı kişi olarak ya da yerel halka düşman insan olarak görülebilir. Birinci durumda konuk ve ikinci durumda ise düşmandır.”¹²¹⁸

Kutadgu Bilig’de iyi ile kötünün hiçbir zaman beraber olmayacağı karanlık gece (kara tün) ile aydınlık gündüz (yaruk kün) ve yeşil su (yaşıl suw) ile kırmızı ateş (kızıl ot) arasında yapılan karşıtlıklara başvurarak anlatılmıştır. Bu ikili karşıtların birbirine “konuk” bile olmayacağı belirtilerek bir araya gelmelerinin mümkün olmayacağı dile getirilir.¹²¹⁹ Birlikte durması mümkün olmayan ikili karşıtlıklardan biri de devlet yani mutluluk, talih, baht ile fesatlıktır. Eğer fesatlığa devlet yani kut gelirse bu duruma şaşırmayıp ancak bir gecelik konuk (tünerçe konuk) olduğu bilinmelidir.¹²²⁰ Soyut kavramların karşıtlığını ifade etmede kullanılan “konuk” sözcüğüne bir durumun geçiciliğini anlatmak için de başvurulmuştur. Toplumsal ilişkilerdeki yakınlık veya uzaklık soyut kavramlara aktararak bu kavramlar arasındaki ilişkiler betimlenmeye çalışılmıştır. Somutlaştırılan bu kavramlar yoluyla üst bilişsel katarımlar gerçekleştirilmiştir.

Yabancı elçilerin ağırlandığında yeme-içme, kalacak yer gibi temel gereksinimlerinin karşılanması yanında onların gidiş-gelişlerinin, ihsan ve hediyelerinin

¹²¹⁸ Nicholas Poppe, “On Some Words for Guest in the Altaic Languages”, *Jean Deny Armağanı*, Ankara 1958, s. 197; Nicholas Poppe, “Altay Dillerinde Konuk İçin (Kullanılan) Bazı Sözcükler Üzerine”, *Türkbilig*, C. 25, 2013, s. 143

¹²¹⁹ 2250. ara tün yaruk künke yakmaz yağuk/yaşıl suw kızıl ota bolmaz onuk

¹²²⁰ 4415. fesād birle devlet turumaz aar/alı tursa tañ yok tünerçe onuk

düzenlenmesi devlet yönetiminde görevli ulu hâcibin görevleri arasında anılmaktadır.¹²²¹ Türk kültüründe ve toplumundaki konuk ağırlama biçimi diplomatik ilişkilerde de örnek alınarak devam ettirilmiştir.

Kutadgu Bilig Karahanlı devlet yönetimi, siyaseti ve diplomasisi kadar toplumsal yönünü de ı ışık tutmaktadır. Ziyafete davet etmek, gitmek, yemek yeme âdâbından ve törenlerde verilen yemek türleri ve çeşitlerine kadar mutfak ve yemek kültürüne ilişkin pek çok bilgiler yer almaktadır.¹²²² Ziyafete katılan herkes konuklara temiz bir ortam ve yemek sunmaktan, herkese yetecek kadar yiyecek ve içecek hazırlayıp her konuğa ikram edilmesinin öneminden ve ev sahibinin gücü yettiği takdirde konuklarına “dış kirası” verebileceğinden bir siyasetnâme olarak Kutadgu Bilig’de söz edilmiş olması siyasetnâmelerin genel bir özelliği olmakla birlikte, Türk toplumsal yaşamında ve kültüründe konuk ağırlamak ve ziyafet vermenin yaygın bir gelenek olduğunu ve bu geleneğin nasıl uygulandığını göstermektedir.

Kutadgu Bilig’de yaşam (tiriglik) bir yolculuğa benzetilir. Bu nedenle kişi doğduktan sonra zamane atına (ödlek atı) binmiş bir yolcudur. Kimi yerlerde durarak öteki dünyaya doğru yol alacaktır; orası kişinin sonsuz yaşam süreceği esas konağıdır. Bu nedenle bu dünya asıl yere ulaşmak için araçtır; geçici bir handır, misafirhanedir. Kişi de bu geçici handaki konuktur. Bu nedenle çok fazla bağlanmamalı ve geçici heveslere arzulara kapılmamalıdır.¹²²³ Kutadgu Bilig’deki bu düşünce ve benzetme Hz. Muhammed’in “dünya bir gölgeliktir; bende o ağaç altında dinlenen yolcuyum” hadisini hatırlatmaktadır.

Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te de konuk ağırlamakla ilgili pek çok kayıt bulunmaktadır. “Ol konuğu ewde tünetti” cümlesinden geceleri evde konuk ağırlandığından yani yatırıldığından hatta bütün bir kışı boyunca birinin konuk edildiğinden söz edilmiş olması Türk toplumundaki misafir, konuk ağırlama sevgisine ışık tutmaktadır.¹²²⁴ Türklerin bu konuk ağırlama sevgisi, misafirperverlik yönü Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te misafir ağırlamada yarışmak, birinin diğerini misafir etmesi anlamında “konuklaş-” eyleminde açık bir biçimde görülmektedir.¹²²⁵ Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te bazı yolcuların da evde

¹²²¹ 2496. konuqları körgü ya boğzı yemi/açıglıg açısızka kılsa emi

¹²²² 4574. öküş türlü ol bu oğıgu kişi/telim türlü ol bu konuqluk aşı

¹²²³ 3529. nelük arsqar sen ayā öldeçi/özün iki künlük konuql boldacı

3561. konuql sen bu dünyā saña bir tüşün/tüşünde saqınç tutma artuql uzun

5844. et öz semrir erse yılan kırt anuql/özün sewnür erse keçigli konuql

¹²²⁴ R. Genç, *Kâşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, s. 119.

¹²²⁵ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 308

ağırlandıklarına ilişkin bilgiler olmasına karşın konuk ile gelip geçen yolcu arasında ayırım yapılarak gelip geçen yolcuya “elgin” denmiştir.¹²²⁶

Kutadgu Bilig’de “konukluk aş”ndan, “konuk okı”aktan, “keçigli konuk”luktan, “konuk körgü” ve “konuk boğzı yemi”nden, “tünerçe konuk”luktan söz edilerek hem karşılıklı bireysel ilişkilere hem konukluk aş, konuk çağırma ve ziyafet verme gibi toplumsal yaşama hem de bu bireysel-toplumsal konuk ağırlama diplomatik ilişkilerde elçi (yalawaç) kabulü ve ağırlamaya örnek alınarak birey-toplum-devlet çizgisinde bütünlük ve devamlılık sağlanmıştır.

konut~konat

Konmak, yerleşmek, durmak, inmak gibi anlamlara gelen “kon-” eyleminden türetilen sözcüğü Clauson “konat~konot” biçiminde madde başı alıp birbiriyle bir araya gelen insan topluluğu anlamını verir.¹²²⁷ Dankoff-Kelly de sözcüğü “konat” biçiminde alıp birbirine yakın insan topluluğu anlamını verir.¹²²⁸ Tezcan, Brockelmann ve Erdal birlikte yaşayan insanlar anlamını verilmesi gerektiğini belirtir.¹²²⁹ Dîvânu Lugâti’t-Türk’te de “konat”ın bir arada yaşayan, ikâmet eden insan topluluğu anlamına geldiği belirtilmiştir. Sözcüğün eylem biçimi olan “konat-” ise aşiret ve benzerini bir yere yerleştirmek demektir.¹²³⁰

Kutadgu Bilig’de “edgü” ile nitelenerek “edgü konut” tamlaması biçiminde anılır.¹²³¹ Arat bu tamalamayı “cennet” olarak çevirmiştir.¹²³² Beyte göre yoksul “çıgay”lardan mal mülk beklememek gerektiği buna karşılık Tanrı’nın “edgü konut” vereceği belirtilir. Clauson Kutadgu Bilig’deki bu tamlamayı iyi arkadaş, eş, yoldaş (İngilizce good companion) olarak çevirmiştir.¹²³³ Karahanlı Türkçesi sözlüklerinde de Kutadgu Bilig’deki tek kullanım sözcük örneklenerek “konut” karşılığı verilmiştir.¹²³⁴ Eserde Ögdülmiş Odgurmış’a “çıgay”lar fakirler ile ilişkilerin nasıl olması gerektiğini anlatır. Bu beyitte geçen “edgü konut” tamalamasını Odgurmış için seslenme ögesi olarak kullanmış olabilir. Bu durumda tamalama Clauson’un da dediği gibi “iyi arkadaş, yoldaş” anlamlarındadır. Eserin nüshalarında farklı biçimleri görülmeyen sözcüğün “konut”

¹²²⁶ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 364

¹²²⁷ G. Clauson, *EDPT*, p. 635

¹²²⁸ Kâşgarî, *COMP*, C. III, s. 140

¹²²⁹ S. Tezcan, *KBDÜ*, s. 50; M. Erdal, *OTWF*, Vol. 1, s. 314; C. Brockelmann, *Wortschatz*, s. 140.

¹²³⁰ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 153

¹²³¹ 4471. oların tileme tawarın yanut / yanutı bayat berge edgü konut

¹²³² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 323.

¹²³³ G. Clauson, *EDPT*, p. 635.

¹²³⁴ S. Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, s. 445; E. Üşenmez, *Karahanlı Türkçesinin Sözlüğü*, s. 169.

sözcüğü araştırmacıların da belirttiği gibi yakın, birlikte yaşanan insan, yoldaş, arkadaş, eş anlamlarında Odgurmuş için kullanılmış bir seslenme ögesi olarak değerlendirmek uygun görünmektedir.

koşnı aşnı

Türkiye Türkçesinde “komşu” biçiminde yaşayan koşnı sözcüğü Türk dilinin gelişme çağları ve yayılma alanlarında kör-> körşi, kon->konşı ve koş->koşnı olmak üzere üç biçimde görülmektedir. Körşi sözcüğü görüşmek anlamındaki kör->gör-eyleminden türemiş olup kör->körüş->körüşü>körşi biçiminde bir gelişim izlediği söylenebilir. Sözcüğün bu biçimi Kazak Türkçesi dışında Tatar ve Başkurt Türkçesi gibi Türk dilinin Batı grubu ile Saha ve Çuvaş Türkçesi gibi Kuzey grubunda görülmektedir.¹²³⁵

Koşnı veya konşı biçimindeki sözcükler için Kâşgarlı Mahmud Oğuzların n’yi ş’den önceye alarak konşı dediklerini ve her iki kuralın da doğru olduğunu bildirir. Komşularına hürmet etmesi istenen kişi için kurtun komşusuna hürmetinden onu yemeyeceği anlamında “böri koşnısın yimes” atasözünü aktarır.¹²³⁶ aynı evde iç içe oturan komşuya ise “kirdeş” denilmektedir.¹²³⁷ Kâşgarlı Mahmud yakın olanlar, âşiret karşılığında da “koşnı” sözcüğünün kullanıldığını bildirerek yakınlarla iyilik edip onları ağırlamak ve hediyelerine karşılık onlara da iyi şeyler vermek gerektiğini öğütleyen şu şiiri nakleder:

*“koşnı konum ogışka kılğıl añar ağırlık
artut alıp anungıl edgü tawar uğurluk”¹²³⁸*

Koşnı ve konşı sözcükleri bırakmak, koymak anlamındaki ortak bir ko- eylemine dayanmaktadır. Buna göre komşu sözcüğünün gelişimi ko-> ko-n->ko-n-uş-> ko-uş-ı>konşı>koñşı>koñşu>komşu biçiminde gösterilebilir. Türk dilinin Batı kolundaki lehçeler “kon-” eylemini, Doğu grubundakiler ise “koş-” eylemini tercih etmiştir. Her iki eylemin anlamlarına bakıldığında koş- eyleminde işteşlik, beraberlik, paylaşmak, aynı yöne bakmak, kader birliği yapmak anlamı varken “kon-” eyleminde bir alışveriş ilişkisi yoktur.¹²³⁹ Bayraktar bu durumu şöyle değerlendirmektedir:

¹²³⁵ Fatma Sibel Bayraktar, “Komşu Sözcüğü Üzerine”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, S: 2, 2002, s. 134.

¹²³⁶ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 188, 443

¹²³⁷ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 201

¹²³⁸ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 56

¹²³⁹ Fatma Sibel Bayraktar, “Komşu Sözcüğü Üzerine”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, S: 2, 2002, s. 129-138.

*"konmak" eylemi, belki de daima gözünü Batıya diken, yeni yerler keşfetme sevdasında olan Oğuzlar için daha öncelikli iken, Ata yurdunun bekçisi Doğu Türkleri için "birliktelik", "olanı paylaşmak", "kader birliği etmek" anlamında "koşmak" sözcüğü komşuluk ilişkisini daha iyi anlatmaktadır"*¹²⁴⁰

Türk dilinde yaşayan bu sözcükler üzerinden Türk kültüründe komşuluk ilişkilerinin herhangi bir yere gelişigüzel konmayı, konuşlanmayı değil birlik, beraberlik, paylaşım, aynı amaç ve doğrultuda ortak hareket etmeyi içerdiğini göstermektedir.

Kutadgu Bilig bir siyasetnâme olmasına karşın toplumsal ilişkilere ve günlük yaşama ışık tutarak Türk kültürünü aydınlatmaktadır. Bu toplumsal ve kültürel ilişkilerden biri olan komşuluk yukarıda sözü edildiği gibi Türk dilinin doğu grubunda görüldüğü "koşni" sözcüğüyle oluşturulan "koşni aşni" ikilemesiyle geçmektedir.¹²⁴¹ Tezcan bu ikilemede geçen "aşni" sözcüğünün başka kaynaklarda bulunmadığını ve yalnız "koşni" sözcüğü ile birlikte uyak için kullanıldığını belirtir.¹²⁴²

Eserde Ögdülmiş yemeğe gitme âdâbını (aşka barmak törüsin) anlatırken Oğurmuş'a eğer yakın komşusu veya ahiretlik arkadaşı yemeğe çağırırsa gitmesini öğütler.¹²⁴³ Yusuf Has Hâcib zamanenin bozuklukları arasında konu-komşu, sevinç-kaygı arkadaşın kalmadığından şikâyet ederek bulursa her şeyini, evini bile verebileceğini söyler.¹²⁴⁴ Kutadgu Bilig'deki bu bilgilerden komşular arasında gidip gelme, konuk olarak ağırlama ve yemek verme gibi ilişkilerin olduğu sonucu çıkarılabilmektedir. Komşuluk ilişkilerinin azalması veya yok olması toplumsal bozukluk olarak algılanıp yakınılan durumlardan biri olması Türk toplumunda ve kültüründe komşuluk ve komşuluk değerlerinin oldukça önemli olduğunu göstermektedir.

köñüldeş

Dîvânü Lugâtî't-Türk'te tûdeş, karındaş, emigdaş, kadaş, yirdaş sözcükleri gibi +dAş ekinin getirilmesiyle oluşturulan köñüldaş sözcüğünün gönül dostu karşılığında olduğu belirtilir. Bunun yanında Arapça "kalb" ile "köñül" sözcüğünü anlamdaş kabul eden Kâşgarlı Mahmud Arapça "musâhibu'l-kalb" karşılığının "köñüldaş" olduğunu

¹²⁴⁰ Fatma Sibel Bayraktar, "Komşu Sözcüğü Üzerine", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, S: 2, 2002, s. 137.

¹²⁴¹ Zuhâl Kargı Ölmez, "Kutadgu Bilig'de İkilemeler (2)", *Bahşi Ögdisi Klaus Röhrborn Armağanı*, İstanbul 1998, s. 240. Bu ikileme biri anlamlı diğeri anlamsız sözcükten oluşuyor gibi görünmektedir. İlk sözcüğün ses yapısı öykünümlere ikinci sözcük türetilmiş olabilir. Bu biçimdeki ikilemelere günümüzde de rastlanır.

¹²⁴² S. Tezcan, *KBDÜ*, s. 31

¹²⁴³ 4581. yakın koşni aşni aş itse saña/azu teñrilik eş oķısa toña

¹²⁴⁴ 6585. ķanı koşni aşni sewinç ķadģuķa eş/ķamuģum béreyi men ewdin çıķayı

kaydeder.¹²⁴⁵ Kâşgarlı kimi yerlerde Arapça fu'âd, fitna, fatîn sözcüklerini de Türkçe “köñül” sözcüğü ile karşılar.¹²⁴⁶ Clauson sözcük için hemfikir, aynı görüşte olanlar (like-minded), sırdaş (intimate), duygudaş (sympathetic) karşılıklarını verir.¹²⁴⁷

Kutadgu Bilig’de sözcük “köñüldeş adaş” ve “köñüldeş eş” biçimindeki ikilemelerle geçer ve Ogdurmuş ile Ögdülmiş birbirlerine “gönül eşim” veya “gönül arkadaşım” diye seslenir.¹²⁴⁸ Bu sesleniş eserin iki kahramanı arasında kan bağından daha çok gönül bağı olduğunu gösteren önemli ipuçlarından biridir.

müsâfir

Arapça müsâfir (مسافر) seyahat eden yolcu, ziyaretçi, yabancı anlamlarına gelmektedir.¹²⁴⁹ Kökü sefere fiilidir. Kur’ân-ı Kerim’in Nisa suresi 43. âyetinde bu eylemden türetilen ve eyleme bağlı işi bildiren sefer sözcüğü yolculuk anlamında kullanılmıştır.¹²⁵⁰

Kutadgu Bilig’de Aytoldı Küntogdı’ya yazdığı vasiyet mektubunda zaman (öd) ve yaşamı (tiriglik) çeşitli benzetmelere başvurarak anlatmaya çalışır. Bu mektupta kişinin doğumundan ölümüne dek yaşamı yolculuğa benzetilir. Kişi doğduğunda zamane atına (ödlek atı) biner ve ölünceye dek bir kervanın içinde bazen belli duraklarda konaklayarak yolculuğunu sürdürür.¹²⁵¹ Bu yolculuğun gece ve gündüzleri birer adımdır. Zamane atı yolcuyu her adımda ölümüne biraz daha yaklaştırır. Yolculuk ölümünden sonra da sürer. Ancak öteki dünyadaki yolculuk bu dünyadaki yolculuğun karşılığını almak üzere kurgulanmıştır. Öteki dünyada da bu dünyadaki gibi iki yol vardır. Ancak bu dünyada sağ ve sol yollar kişi tarafından seçilirken öteki dünyada hangi yoldan gidileceği kişinin istek ve seçimine değil bu dünyada seçtiği yola göre belirlenecektir. Bu düşüncesiyle Yusuf Has Hâcib Kur’ân-ı Kerîm’deki amel defteri sağ eline verilenlere sağ yolcusu, sol eline verilenlere sol yolcusu (ehl-i meymene ve ehl-i meysere) denmesinden esinlenmiştir. Nitekim 1393. beyitte de “dünya ahiretin tarlasıdır” biçimindeki anarak bu âyet etrafında vasiyeti sürdürür.

¹²⁴⁵ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 175.

¹²⁴⁶ Kâşgarî, *COMP*, C. III, s. 109, 110

¹²⁴⁷ G. Clauson, *EDPT*, p. 732

¹²⁴⁸ 3299. negü tér eşitgil bağırşak kıdaş/yakınlık ulağı köñüldeş adaş

6077. saķınçım bu ol ay köñüldeş eşim/ölümde kéđin teñri itsü işim

¹²⁴⁹ Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2012, s. 431.

¹²⁵⁰ Râğıb El-İsfâhanî, *Müfredât Kur’ân Kavramları Sözlüğü*, s. 466

¹²⁵¹ 1388. anasında toğsa atansa atı/müsâfir bolup mindi ödlek atı

oğul-oğlan

Akrabalık terimleri arasında “oğul” ve “oğlan” sözcükleri Türk dilinin ilk yazılı belgelerinden bugüne değin yaşayan sözcüklerinin en yaygın kullanılan adlarından. Her iki sözcük de Türkçenin değişik dönem ve metinlerinde aynı kökten yani oğ/ok adı veya oğ-/ok- eyleminden türediği düşünülebilecek olan oğan, oğul, oğlan, oğlit, oğuş, oğuz, oğmak/oymak sözcük ailesi içinde yer alır. “oğlan” ve “oğlit”, “oğul” sözcüğünün iki ayrı çokluk biçimidir. “oğul” sözcüğü Köktürk ve Uygur Türkçesi döneminde kişilere ad olarak da verilmiştir. Köktürk Yazıtlarında “oğul” sözcüğü evlat, çocuk, yavru karşılığında kullanılmıştır.¹²⁵² Çağatay, sözcüğün bu özgün anlamı yanında İbn Mühenna Lügati’nde erkek çocuk ve nesil, soy anlamının da olduğuna dikkat çeker. Sözcüğünün çeşitli lehçe ve ağızlardaki biçim ve anlamlarını örnekleriyle inceleyen Çağatay, Bang’ın yeterlilik eylemi “o-” tan -gul eki ile sözcüğün türetildiğine ilişkin görüşüne yeterlilik eyleminin “u-” olmasından dolayı katılmaz. Çağatay, anne anlamındaki “ög” sözcüğünün nesil, soy anlamındaki “ok, oğ” biçimine dönüşüp küçültme eki “+ul”un getirilmesiyle “küçük ana ve zürriyet” anlamı kazandığını ileri süren Kononov’un açıklamasını daha uygun görür.¹²⁵³ Hacıyeva ise sözcüğün dayandığı “oğ” kökünün ana, soy, taife ve doğmak anlamını veren ikili kök olarak düşünülebileceğini belirtir. Ona göre gövdeyi oluşturan -(X)l ekinin¹²⁵⁴ tür belirtmeyip belirsizlik ve hareketin, sürecin sonuna yaklaşıldığı belirten kipsel bir anlam taşımaktadır. Buna göre “oğ-ul” doğmuş, dünyaya gelmiş demektir ve “oğlan” sözcüğü “oğ-ul” gövdesine +gan ekinin eklenmesiyle oluşturulmuştur.¹²⁵⁵ Pokrovskaya “oğlan” sözcüğündeki +an ekini nicelik belirten eskicil bir öge olarak değerlendirir.¹²⁵⁶ Brockelmann, Rasanen, Gabain, Erdal ve Li de sözcüğün +(A)n eki ile oluşturulduğunu belirtir.¹²⁵⁷

Caferoğlu, “oğul” sözcüğünün tarih içindeki anlam değişmelerini “kişi” sözcüğünün geçirdiği değişmelere benzetir. Ona göre her iki sözcüğün genel ad olma durumu, eril ve dişil anlamlar kazanması, anlam daralması ve genişlemesi birbirine

¹²⁵² H. Şirin, *ETY*, s. 736.

¹²⁵³ Saadet Çağatay, “Türkçede Çocuk Kavramı”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1977, s. 7, 8; Saadet Çağatay, (2008), *Tüm Makaleleri*, İstanbul 2008, C.1, s. 194, 195, 196; Hülya Arslan Erol, *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri*, Ankara 2008, s. 407, 408.

¹²⁵⁴ Ek için bakınız: Necmettin Hacıeminoğlu, “Eski Türkçe’nin Gramer Yapısı ve Örnek Olarak Fiilden İsim Yapan -l Eki”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1994, s. 65-80.

¹²⁵⁵ Ayten Hacıyeva, “Fizyon Mekanizmasının Türk Dillerinin Erken Dönem Kelime Türetimindeki Rolü ve Bir Akrabalık Teriminin Etimolojisi”, *Turkish Studies* Volume 6/3, 2011, s. 261.

¹²⁵⁶ Lyudmila Aleksandrovna Pokrovskaya, “Terminu rodstva v tyurkskix yazıkax”, *İstoričeskoe razvitie leksiki tyurkskix yazıkov*, Moskova, 1961, s.16; Aktaran: Ayten Hacıyeva, “Fizyon Mekanizmasının Türk Dillerinin Erken Dönem Kelime Türetimindeki Rolü ve Bir Akrabalık Teriminin Etimolojisi”, *Turkish Studies*, Volume 6/3, 2011, s. 260.

İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 24

koşuttur. Sözcüklerin yolculuğunu yöneten etken Türklerin inançlarıdır. Bu inanç insan soyu ile hayvan soyu arasında benzerlik görür. O yüzden insanlar için kullanılan adlar hayvanlar için de kullanılır. Gerçekten de “oğul” sözcüğü “arslan oğlu”, “kuş oğlu”, “muş oğlu”, “böri oğlu”, “arı oğlu” gibi tamlamalarda hayvan yavrusu karşılığında tamlanan öge olarak yer almıştır.¹²⁵⁸

Clauson da “oğul” (child, offspring) sözcüğünün ilkin cinsiyet belirtmeden çocuk, yavru anlamına geldiğini ve daha sonra da “erkek çocuk” (male child) anlamının güçlenerek “erkek oğul” (son) anlamını kazandığını belirtir. Türkçede -n ile yapılan ve çok az görülen çokluk biçimlerinden olan “oğlan”ın çokluk özelliği zamanla unutulmuş; teklik gibi anlaşılmış; buna bağlı olarak “oğul” sözcüğü “oğul (son)” anlamına ve “oğlan” sözcüğü de “erkek çocuk, delikanlı (boy)”, “hizmetçi, uşak (servant)”, “muhafız (bodyguard)” anlamlarına gelmiştir.¹²⁵⁹

Aşağıda “oğul” ve “oğlan” sözcüklerinin tarihsel durumu çizelge biçiminde gösterilmiştir:

	oğul				oğlan		
Eski Türkçe	1.Kız ve erkek çocuk	2.Nesil, soy			Oğul+an=oğullar, kız ve erkek çocuklar		
Orta Türkçeden bugüne	1.Kız ve erkek çocuk	2.Nesil, soy	3.Erkek çocuk; genç, delikanlı	4.Hayvan yavrusu	1.Erkek çocuk	2.Hizmetçi, uşak	3.Muhafız

Kutadgu Bilig’de “oğul” sözcüğü “oğul kız” ikileme biçiminde iken genel olarak cinsiyet belirtmeksizin çocuk karşılığında; tek başına kullanımlarda ise erkek çocuk, oğul karşılığındadır ve “kiçig”, “karı”, “yalın yüzlüg”, “ulug”, “yiğit” gibi ön adlarla nitelenerek yaş aralığı belirtilmiştir.¹²⁶⁰ Erkek çocuk anlamı “oğul toğ-” birleşik eyleminde belirgindir.¹²⁶¹ Sözcük pek çok beyitte seslenme ögesi olarak yer alır. Kimi

¹²⁵⁸ Ahmet Caferoğlu, “Filolojide İnsan ve Hayvan Soybirliği”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1968-1969, s. 6-8.

¹²⁵⁹ G. Clauson, *EDPT*, p. 83, 84

¹²⁶⁰ 0293. kiçig oğlanıg kör ukuşka ulam/yaşı yetmeginçe yorımaz kılām

0463. yégit erdi oğlan kılınçı amul/ukuşluğ biliglig hem öglüg köñül

1097. yok erdim törütti igıdtı méni/kiçig oğlan erdim bedütti méni

1491. yawa ıdma boşlağ yığa tut kısa/yığa tutsa oğlan bulur kut basa

1648. uluğ bolğu oğlan ne ersig toğan/kiçigde bolur barça belgü nişān

1793. atañ öldi kaldıñ sen oğlan kiçig/kiçigke bedüktin bolur yol keçig

1822. takı bir sebep kolsa oğlan bilig/kiçigde tegürgü biligke elig

1823. kiçig oğlan erken bilig öğrenür/uluğ bolsa ötrü tilekke tegür

1870. kılınçı karı oğlan özlüg ukuş/ukuş kayda bolsa añar bar yapuş

2914. yalıñ yüzlüg oğlan tolun teg yüzi/boğı tal kara saç bediz teg özi

3603. kiçig oğlan özlüg et öz meñzegi/boğuz toğsa yügrür tiler öz teñi

4037. tapuğka açayın tése er kapuğ/kiçig oğlan erken kılınğu tapuğ

4694. kiçig oğlan erken kılınç edğü tut/uluğlukka tegse uğmur bu ot

5779. sen oğlan kiçig erken öldi atañ/bilig erdem üstep kıztarmadıñ eñ

5792. kiçig erdiñ oğlan biligsiz otun/sini ol yöledi kópurdı kutun

¹²⁶¹ 1387. ata arkasındın toğulsa oğul/ana karnı menzil kaç aylık amul

beyitlerde Aytoldı oğlu Ögdülmiş'e¹²⁶² “ay oğul” veya “ay oğlum” diye seslenerek ona öğütlerde bulunur. Ögdülmiş'e bu sesleniş aynı zamanda babasının emanet ettiği ve Küntogdı tarafından da kullanılır.¹²⁶³ Çünkü Küntogdı Ögdülmiş'i evladı olarak kabul ettiği “oğul bol-” birleşik eylemi ile ifade edilir.¹²⁶⁴ Odgurmış ile Ögdülmiş de birbirine zaman zaman “ay oğul” diye seslenerek öğüt verir.¹²⁶⁵

Kişioğlu, insanoğlu, Ademoğulları karşılığındaki “apa oğlanı”, “yalñuk oğlanı”¹²⁶⁶ veya “yalñuk oğlu”¹²⁶⁷ tamlamaları ile “kız oğlan/oğlu” biçimindeki ikileme¹²⁶⁸

-
1624. negü ekse yérke yana ol önür/oğul toğsa kılkı atağa yanur
 1950. atası beg erse oğul toğdı beg/oğul toğsa beg hem ataları teg
 4575. olarda birisi küdenke aş ol/ya sünnet aşu ya toğursa oğul
 5768. ana oğrılık suw alınsa yaşut/oğul toğsa andın bolur ilke yut
¹²⁶² 1167. bu aytoldı aydı eşit ay oğul/sözümni unitma maña tut köñül
 1195. yanut bérđi aytoldı aydı oğul/eşitgil sözümni bu iştin tññül
 1215. yana aydı aytoldı kör ay oğul/ne ħālın barır men méni kör oğul
 1220. qalı kıstaçı bolmasa ol oğul/yawa boldı sen ol oğuldın tññül
 1497. ayur bu bitig tut yitürme oğul/iligke tegürgil kumarum bu ol
 1501. ayur ay oğul kördüñ emdi méni/ne ħālın barır men unitma munı
 1549. ayur ay oğul kılma artuq saqınc/saqınc keçse āñır tüpinde sewinç
 1625. bu aytoldı oğlı ata yurnı ol/ata barsa ornı oğul ornı ol
 0651. ayu bérmedimü atañ ya anañ /ay oğlum begiñke özüñ kılma teñ
 1161. ayur emdi oğlum barır men munu/saña kaldı ornum barı neñ unu
 1295. yana aydı aytoldı oğlum eşit/özüñ edğü birle tamudın köşit
 1482. munu men barır men ay ilig qutı/turu kaldı oğlum bu bağrım otı
 1208. bu aytoldı aydı ay oğlum eşit/méni kör usanma yarınlık iş it
¹²⁶³ 1591. ilig aydı munda naru ay oğul/maña tapnu turğıl çökürme köñül
 1656. ilig aydı emdi eşit ay oğul/söz aytur özüm sen maña tut köñül
 3066. neteg kim sewindi seniñdin köñül/bayat bérđu andağ sewinç ay oğul
 6234. negü qadğu vaqtı turur ay oğul/maña ay bileyin ay kılkı amul
 6246. bayatqa ulamış turur ög köñül/yawa kılmağay bir bayat ay oğul
¹²⁶⁴ 1552. atañ öldi erse ata men saña/atalıq kılayın oğul bol maña
¹²⁶⁵ 3394. sırıncğa saqışı turur bu köñül/ıdı keğ küdez sınıması ay oğul
 4635. kişi yılkı birle adırtı bu ol/taduqa yaraşık yése ay oğul
 4582. olarka yéme bar küdezgil köñül/sewindür olarnı sewin ay oğul
 4758. tüpi yél turur bu ajun kör oğul/kölike turur kör qararı yok ol
 4912. havā nefis tirilse ölür bu köñül/köñül ölse tā‘at qalır ay oğul
¹²⁶⁶ VI. yalñuk oğlanı ağırlıqı bilig ukuş birle erdükin ayur
 1122. ne muñluğ turur bu apa oğlanı/tilek teg bulumaz tiriglik küni
 1386. apa oğlanı körse arqış sanı/örüg turğu bolmaz örügler qanı
 1732. apa oğlanın körse muñluğ tigü/bütün kün tirer neñ bulumaz yégü
 1922. törüttü apa oğlanın bir bayat/uluğ bar kiçig bar isiz edğü at
 1958. apa oğlanı barça aşlı beğük/bilig birle boldı kör ödrüm keğ ök
 2225. bitig bilmez erse apa oğlanı/negü bilgey erdi yıl ay kün sanı
 3330. apa oğlanı barça yalñuz umaz/özüñ munda yalñuz qalı iglemez
 3653. buzulğay ajun barça qalğay quruğ/apa oğlanı barça kesgey uruğ
 3663. apa oğlanın barça erklig bayat/açıqlı toduqlı törüttü bu at
 4620. kişi men tégüçi apa oğlanı/isig tumlığığ bilgü adra anı
¹²⁶⁷ C.0006. bāb yalñuk oğlı ağırlıqı ukuş bilig birle erdükin ayur
 0302. yağız yér öze yalñuk oğlı elig/kötürdi kamuğka yetürdi bilig
 1422. usal yalñuk oğlı öküş neñ tirer/yégüke tegirmü saqınmaz birer
 3247. tirig yalñuk oğlı tusulğan kerek/tusulmaz kişi toğsa ölgen kerek
 3270. tözü yalñuk oğlı sewer edğüni/bu edğü kayu ol ögeyin anı
 4854. apa oğlını emdi erklig bayat/törüttü iki iş üçün bérđi at
 5991. tirig yalñuk oğlı igin igler ök/kamuğ ig ölüm birle kesmez bu kök
¹²⁶⁸ 2280. yétürse içürse keçürse keğim/at üstem kız oğlan bu bérse telim

gerçekte soy, nesil, kuşak, yaratılmışlar, zürriyet gibi anlamlara gelmektedir. Kutadgu Bilig’de ata yerinin oğula kaldığı ve oğulsuz kişilerin “urug”unun yani soyunun, neslinin kesileceğinin belirtildiği aşağıdaki beyitler soyun oğuldan devam ettiği anlayışını açık bir biçimde göstermektedir:

0110. *ıdı kéçki söz ol meşelde kelir/ata ornı atı oğulka qalır*

3375. *oğulsuz kişi ölse kesti urug/ajunda atı yitti ornı quruğ*

ögsüz-anasız

Anne ve akıl karşılığında kullanılan “ög” sözcüğüne +süz ekinin getirilmesiyle türetilen “ögsüz” Türkiye Türkçesinde /g/ sesinin ekte bulunan /s/ sesinin etkisiyle /k/ sesine dönüşmüş biçimi “öksüz” biçimiyle varlığını sürdürmektedir. Annesiz, annesi ölmüş olan (çocuk) karşılığındaki sözcüğün anlamı zamanla genişleyerek babası ölmüş anlamındaki “yetim” kavramını karşılayacak biçimde hem anası hem de babası ölmüş olan (çocuk) için kullanılmaya başlanmıştır. Köktürk, Uygur, Karahanlı ve Türk dilinin diğer dönem, lehçe ve ağızlarında da yaşamaya devam eden bu sözcük aynı zamanda akıl karşılığında olup sözcüğün kökeni düşünmek, tasavvur etmek, planlamak karşılığındaki ö- eylemidir. İslâmiyetin kabulü ile akılsız, anlayışsız, kavrayışsız, beceriksiz, aciz karşılığındaki “ö-g+süz” sözcüğü yerine zamanla “akılsız” kullanılmaya başlanmıştır. Çocuğu olan kadın temel anlamına bağlı olarak “ög” sözcüğünden “ögey, öğüt, ögsüz” sözcükleri türetilmiştir. İlhan’a göre öğüt < öğüt< ögöt< ög ötüğ< ög ötüğüg biçiminde olup annelerin eğittikleri (çocuk vb.) tavsiye niteliğindeki sözlerdir. Ana ile ilgili, anaya ilişkin kök anlamı olan ve annesi öz olmayan karşılığındaki üvey sözcüğü ise üvey< övey< ögey /ögay< ögayrı (ayrı<ayru ~ayruk~adruk)< ög+ayrı biçiminde olup akıcı ünlü /r/ sesinin düşmesiyle oluşmuştur. Bu bakımdan öksüz, öğüt ve üvey sözcükleri temel anlamı anne, ana, çocuklu kadın olan “ög” sözcüğünden türetilmiş kardeş sözcüklerdir.¹²⁶⁹

Kutadgu Bilig’de akıl karşılığındaki olup düşünmek, tasavvur etmek, planlamak karşılığındaki ö- eyleminden türetilen ö-g+süz sözcüğü akılsız, anlayışsız karşılığında kullanım sayısı 6’dır.¹²⁷⁰ Sözcüğün yukarıda söz edildiği gibi annesi olamayan, ölmüş,

3439. sarāy qarşı yér suw séni birle yok/at üstem kız oğlan qanı birle yok

¹²⁶⁹ Nadir İlhan, “Öksüz Öğüt Üvey Kardeş mi?”, *Turkish Studies*, Volume 6/1, 2011, s. 467-475.

¹²⁷⁰ 1178. bögü bilgi kitti ölümüg körüp/uquşluğ ögi yitti ögsüz bolup

1246. muñar meñzeyür körse öglüg sözi/bu öglüg sözi ol kör ögsüz közi

1990. bu öglüg kişiler oñarur işig/yıraq tutğu işte bu ögsüz kişig

2771. unitğan bolur körse ögsüz kişi/bu ögsüz ağıçı buzır öz işi

4595. törü bilmez ögsüz kılıkşız kişi/törülüg kişi körse tañlur başı

annesiz, anasız karşılığında kullanım sıklığı ise 3'tür.¹²⁷¹ Aytoldı hasta yatağında ölmek üzere iken oğlu Ögdülmiş'in küçük, yetim, ögsüz kaldığını söyler. Bu beyitte Ögdülmiş annesi öldüğü için ögsüz; babası Aytoldı öldüğü için yetim kalmıştır. Eserin diğer beytinde belirtilen “analığ anasız bolur ögsüzün” dizesi ögsüz sözcüğünün açıklayıcısıdır. Analı olan anasız kalırsa “ögsüz” olur.¹²⁷² Anne, çocuğu olan kadın karşılığındaki ög ile ana sözcüklerinden yararlanılarak annesi ölmüş olan (çocuk) anlamı iki ayrı gösteren yoluyla ifade edilmiştir. Öksüz, yetim, dulları, kör, kötürüm ve aksakları çokça koruyup kollamak, ihtiyaçlarını gidermek gerektiği öğütlenmesi Türk toplumundaki yardımlaşma, dayanışma ve sosyal devlet anlayışının bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Ayrıca yetim, öksüz, muhtaç, bedensel engelli kişilere ilişkin çeşitli âyetler de onlara yardım etmek, iyilik yapmak konusunda İslâm dinin bir gereğidir.

şahâbe

Arapça sohbet kökünden türeyen ve sâhip sözcüğünün çoğulu olan sahâbe (صحابه) “bir kişiyle dost, arkadaş olan, birlikte bulunan” anlamına gelir. Aynı anlamda sahâbî ve bunun çoğulu olan “ashâb” sözcüğü Kur’ân-ı Kerîm’in birçok âyetinde geçer. Genel olarak herhangi bir peygamberin yoldaşları ve ümmeti anlamında kullanılan sözcük, dar anlamda ve özel olarak Hz. Muhammed’in sağlığında Müslüman olan ve Müslüman olarak ölen arkadaşlarını ifade eder. Kur’ân-ı Kerîm’in “insanlık için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmet” diye tanıttığı sahâbe (Âl-i İmrân 110) ümmet içinde en değerli ve faziletli nesil kabul edilmektedir. Sahâbe hakkında geniş bir literatür oluşmuştur. Sahâbe hakkındaki bilgiler hadis kitapları içinde özel başlık altında derlenip aktarılmıştır. Bu kaynaklarda ilk sahâbîler, en üstün sahâbîler, hadis rivâyet edenler gibi kategorilere ayrılan sahâbenin taşıdığı özellikler ve sahâbe olmanın koşulları da ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir. İslâm dininin uygulamalı kaynaklarının başında Hz. Muhammed ve ashâbının örnek yaşamı gelir.¹²⁷³

Kutadgu Bilig’in gerek mensur ön sözünde gerekse Yusuf Has Hâcib tarafından yazılan asıl bölümde “sahâbe” sözcüğü geçer. Ön sözde Hz. Muhammed’in “eşleri” olarak da anılan sahâbesine selam gönderilir. Yusuf Has Hâcib sahâbe ile “dört halîfe” diye andığı “hulefâ-yı râşidîn” olarak bilinen Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz.

¹²⁷¹ 1487. munu men atası ölür men bu kün/kiçig kaldı oğlum yetim ögsüzün

3238. telim ögsüzüg kör ya tul tulsakıg/ya közsüz ya oldrum yime aksakıg

5380. atalığ atasız qalır yalñuzun/analığ anasız bolur ögsüzün

¹²⁷² 5380. atalığ atasız qalır yalñuzun/analığ anasız bolur ögsüzün

¹²⁷³ Mehmet Efendioğlu, “Sahâbe”, *TDVİA*, İstanbul 2008, C.35, s. 491-500.

Ali'nin övgüsüne de bir bâb ayırmıştır. Bu tutum İslâmî edebiyatta naat türünün bir ögesi ve naat geleneğinin bir devamı olarak kabul edilebilir.¹²⁷⁴

teñ

Clauson'a göre sözcüğün temel anlamı eşit, denk, yaşıtlı, emsal; eşitlik, karşılık, bedel (equal, equivalent); iki şeyin aynı düzeyde olmasıdır. Hayvanlar için kullanıldığında ise genel olarak yük, bohça gibi anlamlara gelmektedir. Doerfer pek çok yabancı dilde de görülen bu sözcüğü Farsçadaki dang/tang biçiminde benzer karşılıklarıyla var olduğundan söz eder. Çince de "teng" biçiminde var olan sözcüğün bazı erken dönem dillerde görülmesi için makul bir şüphe yoktur. Sözcüğün diğer bir anlamı ise sınıf, tür (kind, sort)dür.¹²⁷⁵ Dîvânü Lugâti't-Türk'te denk ve akran karşılığında "teñ tuş" denildiği kaydedilir.¹²⁷⁶ Clauson da Dîvânü Lugâti't-Türk ve Kutadgu Bilig'de geçen "teñ tuş" "eş tuş" ikilemelerinin akran, denk, yaşıtlı; yoldaş (equal, comrade) anlamında olduğunu belirtir.¹²⁷⁷ Kâşgarlı Mahmud'un Arapça "adl, karîn, kîrn" sözcükleri için kullandığı "teñ" sözcüğü eşitlik ve adalet kavramlarının Türkçedeki karşılıklarındandır. Sözcüğün bir başka anlamı imkan, fırsat, doğru zaman ve yerde olmaktır.¹²⁷⁸ Temel anlamı "her şeyin yerli yerinde olması" demek olan Arapça "adl" sözcüğü ile "teñ" sözcüğü için verilen karşılıklar arasındaki anlamsal ilişki ve uyum görülmektedir.

Bir siyasetnâme olan Kutadgu Bilig'de gerek kahramanların temsil ettikleri değerler gerekse sembolik anlatımlar yoluyla adalet, eşitlik, kanun gibi kavramlar anlatılmaya çalışılmıştır. Eserin bu yönünü ele alan araştırmacılar dilsel verilerden çok eserin tarihî, hukukî, siyasî ve fikrî yönü üzerinde yoğunlaştıkları için eserdeki adalet, ölçülülük, eşitlik vb. kavramların hangi sözcüklerle karşılandığını dikkate almamışlardır. Oysa Kutadgu Bilig'in en temel kavramlarından biri olan adaletli, ölçülü, dengeli, uyumlu, orta, yumuşak, ılık vb. olma öğütlenerek verilmeye çalışılmıştır. Bu nedenle Kutadgu Bilig'de "teñ" sözcüğü türevleriyle birlikte kullanım sıklığı 128; yalın biçimde kullanım sıklığı ise 68'dir. Yalın biçimdeki kullanımlarda sözcük uygun, ölçülü, denk, eşit; eş, ortak anlamındadır. Sözcük "tuş teñ" veya "teñ tuş" ile "eş tuş" ikilemeleriyle eş-dost, arkadaş, ahabap, akran, yaşıtlı, emsal anlamlarına gelmektedir.¹²⁷⁹ Hayvanlar

¹²⁷⁴ A.0007. muştafâ öze bolsun taķı ma anıñ eşleri 'azîz ağırlıǵ şahābe III. tört şahābeniñ öǵdisin ayur

¹²⁷⁵ G. Clauson, *EDPT*, p. 511, 512.

¹²⁷⁶ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 491

¹²⁷⁷ G. Clauson, *EDPT*, p. 558

¹²⁷⁸ Kâşgarı, *COMP.C. III*, s. 185

¹²⁷⁹ 0007. uluǵluķ saña ol beǵüklük saña/seniñdin aǵın yoķ saña tuş teñe

arasındaki ilişkileri belirtmede de yararlanılan “teñ” sözcüğü, bu kullanımlarda dostluk, arkadaşlık, beraberlik, benzerlik ifade etmektedir.¹²⁸⁰ Dolayısıyla “teñ” sözcüğü Kutadgu Bilig’de kültürel-toplumsal yolla kazanılan bir ilişkiyi belirtmektedir.

tişi

Genellikle hayvanlar için kullanılıp dişi cinsini gösteren “tişi” Uygur Türkçesinde “kadın” karşılığında kullanılan sözcüklerdendir.¹²⁸¹ Dişi cinsiyetini belirtmek için Orta Türkçe döneminden itibaren görülen “uragut” aynı zamanda kadın karşılığında kullanılmıştır.¹²⁸² Clauson da kadın, dişi (female) anlamındaki “tişi” sözcüğünün orijinal seslerinin kesin olmadığını belirterek madde başında (? dişi) ile de göstermiştir.¹²⁸³ Kâşgarlı Mahmud herşeyin dişisi için kullanıldığını belirttiği “tışı~tişi” Arapça “untâ” karşılığında kullanmıştır.¹²⁸⁴

Kutadgu Bilig’de dişi sözcüğünün hem kadını tanımlayan hem de cinsiyeti niteleyen bir özelliği vardır. Bilindiği gibi Türkçede cinsiyet kategorisini gösteren morfem yoktur. Bunun yerine cinsiyet farklılığı eril ve dişil anlamlar taşıyan sözcüklerle temsil edilmiştir. Aygır-kısrak, horoz-tavuk, erkek-dişi, adam-kadın, koç-koyun gibi ikili sözcükler cinsiyet ifadesi için kullanılır. Ayrıca akrabalık adlarında da örtülü olarak cinsiyet anlamının nitelendiği görülür. Birçok dilde insan türünü ve insan dişisini gösteren sözcükler erkekten hareketle belirlenmiştir. İngilizce man-men-woman, Almanca mensch, Farsça mert, Arapça âdem, Latince virtu bu türden örneklerdir. Türkçede de er ve erdem ilişkisi bu örneklerle benzer. Kişi sözcüğü de böyledir. Bu sözcük hem insan olarak genel bir homonim hem de erkek için kullanılan tanımlayıcı bir addır. Nasıl erkek için kullanılan sözcükler böyle genel ve olumlu anlamlar taşırsa dişi sözcüğü de buna benzer biçimde hem genel olarak insan türünün dişisini ifade eder; hem hayvan ve bitki türlerinin dişisinin genel adıdır ve hem de kültürel kalıp yargı yani stereotip olarak

2254. yoriğlı uçuğlı kamuğ neñni kör/tutar özke eş tuş özi teñni kör
3199. eşittim seniñ edgü kılkıñ yañıñ/bu öñte yok ol tıp saña tuş teñiñ
4181. tağı bir saña teñ tuş ol ay kadaş /yıratsa yağı ol yağutsa adaş
4249. yéme tepsegey kör saña teñ tuşuñ /körölmege edgüñ tünergey küñüñ
4305. saña teñ tuşuñ birle iltiş barış/katılığıl karılığıl alış hem bəriş

¹²⁸⁰ 3096. tirildi bir ança yorıdı bu yañ/böri toklı birle çozi boldı teñ

4198. sığırçuqñı kördüm uçar kaç ara /teñni baqtım erse ikigü kara

¹²⁸¹ Saadet Çağatay, “Türkçede Kadın İçin Kullanılan Sözcükler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1962-1963, Ankara s. 18; Saadet Çağatay, *Tüm Makaleleri*, İstanbul 2008, C.I, s. 94.

¹²⁸² Mehmet Turgut Berbercan, “İslâm Öncesi Türk Metinlerinde Kız ve Kadın”, *JOTS*, C.1, S:1, 2017, s. 14; Nurhan Güner, “Kadınla İlgili Eski Türkçe Bir Kelime: Uragut”, *Turkish Studies*, Volume 8/9, 2013, s. 2659-2669.

¹²⁸³ G. Clauson, *EDPT*, p. 560

¹²⁸⁴ Mahmūd al- Kāşgarī, *Compendium of The Turkic Dialects (Dīwān Luğāt at-Turk)*, 1984, Cambridge, C.II, s. 266; Kāşgarī, *COMP*, C. III, s. 192; Kāşgarlı, *DLT-AB*, s. 878.

olumsuz anlamlar içeren bir niteleyicidir. Kutadgu Bilig’de de insanın dişisi olarak kadının edilgen, geveze, döneke, hileci, güvenilmez, yüreksiz, korkak, nazlı, yavaş, ölçsüz, tatlı, erkeğin yükü, içi dışı farklı, fitneci, erkekleri birbirine düşüren, onları felakete sürükleyen bir varlık olduğu söylenmektedir.¹²⁸⁵ Kutadgu Bilig’de kadının durumunu ele alan çalışmalarda yazarın kadına cinsiyetçi ön yargıyla ve aşağılayıcı bir gözle yaklaştığı belirtilmektedir. Bu yargı genel olarak doğrudur. Ancak Yusuf Has Hâcib bu kültürel tutumu kendisi oluşturmamıştır. Toplum yapısı içinde var olan ve kültürün yansıtıcısı olan dil ile yeni kuşaklara aktarılan cinsiyetçi yaklaşımı kültürel atmosfer içinde hazır bulduğu ve eserinde yansıttığı vurgulanmalıdır. Belirtilen yaklaşım bugün de dil-kültür ilişkileri içinde yaşatılmaktadır. Hukuk mevzuatı kültürel değerlere göre kolay değişir. Kültürel değerler değişse bile eski değer yargıları bazı sözcüklerde, bu sözcüklerin yan anlamlarında, deyimlerde, ikilemelerde, tekerlemelerde ve atasözlerinde yaşamını sürdürebilir. Dişi sözcüğü bu durumun en uygun örneklerinden biridir.

tudaş~tüdeş

Eş, birbirine benzeyen karşılığındaki “tudaş” sözcüğü Tezcan’ın belirttiği gibi “tüdeş” olarak alınmalıdır.¹²⁸⁶ Erdal¹²⁸⁷ ve Clauson¹²⁸⁸ “tüdeş” biçiminde almış ve aynı renkte olan (having hair the same colour) anlamında olduğunu belirtmişlerdir. Dîvânü Lugâtî’t-Türk’te de renктаş, aynı renkte; birbirine benzetilen her türlü nesne için “tüdeş” denildiği ve aslının tüy “tū” olduğu kaydedilmiştir. Başka bir yerde Kâşgarlı Mahmud

¹²⁸⁵ 1303. tişig boşlağ ıdma yapa tut kapuğ/tişidin tegir erke teñsiz kamuğ
1304. yatıg ewke ıdma çıkarma tişig/katılmaзда aşnu smağıl kişig
2283. yağıda kereksiz yüreksiz kişi/yüreksiz kişi ol tişiler işi
3574. yémek içmek ol kör bu üçte biri/tağı bir tişi ol awıtsa eri
3581. tağı bir tatıg tu tişi tatğı ol/soğuk suwka yunmak anıñ yañı ol
3583. negü tēr eşitgil bu beyt ayğucu/tişi hem oğul kız üzer er küçi
3584. tişi birle şuhbet idi keç tatıg/soğuk suwka yunmak yanutı katıg
3608. tişi şuhbeti me bu erlik otın/öçürmek üçün ol birer sâ’atın
4132. teşi teg yémegil yéme tawrakın/silig bolma artuğ tişi sağın
4498. kalı bulsa edgü sağınuk tişi/yawa kılma alğıl ay edgü kişi
4500. kılınçı köni erse körki kelir/tişi körki kılğ ol biligli bilir
4503. munı teg bulur erse sen bir tişi/katıgılan yawa ıdma ersig kişi
4513. tişilerni ewde küdezgil tuçı/tişiniñ taşı teg bolumaz içi
4514. yatıg ewke ıdma çıkarma tişig/körüp yolda alğan köz ol bu kişig
4517. tişig katma erke yégü içgüde/kalı kattıñ erse keçer keçgüde
4518. tişig ıdma ewde öñin çıkğalı/kalı çıksa yitrür könilik yolu
4519. tişi aşı et ol küdezgü etig/yıdır et küdezmese bolmaz itig
4520. ağır tut tişig sen negü kolsa bir/ewiñ kapğı bekle yırak tutğıl er
4523. neçe miñ azıglıg eren erkeki/tişilerde ötrü üzöldi köki
4524. neçe kızgu eñlig yüzi suwluğ er/tişilerde ötrü özi boldı yér
4525. tümen miñ külüg çawlıg ersiglerig/tişiler anı yérke kömdi tirig
6474. biliglig köni sözleyümez sözün/tişide uwut kitti örtmez yüzün

¹²⁸⁶ S. Tezcan, *KBDÜ*, s. 65.

¹²⁸⁷ M. Erdal, *OTWF*, Vol. I, s. 119.

¹²⁸⁸ G. Clauson, *EDPT*, p. 461.

“tū” için kıl, tüy; renk ve at donu gibi çeşitli anlamlar vermiştir. Bunlardan aynı renkte elbiselere “tūdaş tonlar” denildiğini belirtmiştir.¹²⁸⁹ Dolayısıyla “tūdeş” aynı renkte olanlar, renктаş yani akran, yaşıt, birbirine denk gibi anlamlara gelmektedir. Nitekim Yusuf Has Hâcib 4193. beyitte “teñeşlig teñeşi bile ol tūdeş” yani denk olanlar dengi ile “tūdeş” olabilir yani renктаş olabileceğini söyleyerek “tūdeş”ı bir anlamda tanımlamıştır.¹²⁹⁰ Saçı, sakalı aynı renkte olanlar birbirine benzerdir. Bu yakınlık ve benzerlik ilişkisi adaş ve kadaş arasında da gözetilerek her ikisi “tūdeş” olarak nitelendirilmiştir.¹²⁹¹ Benzer olma, denk olma anlamını karşılayan “tūdeş” sözcüğü aynı zamanda “kōnli tūdeş” öbeğinde¹²⁹² de kullanılarak gönüldeş; aynı veya benzer duygu, düşünce ve inancı paylaşma; hemfikir; duygudaş; dindaş gibi kavramları karşılamıştır.

tul-tulsak

Kutadgu Bilig’de dul “tul” sözcüğü tek başına 10 kere, aynı anlamdaki “tulsak” sözcüğü ile de ikileme içinde 1 kerte geçmektedir. Sözcüğün asıl anlamı “eşi ölmüş kadın”dır. Eşi ölen kadın yas tutar. Karalar giyer. Yüzü gülmez. Sürekli üzüntülüdür. Eğlenip gülemez. Her yere gidemez. Kısıtlı bir yaşam sürmek zorunda kalır. Eğer kocasının ardında yetim çocuklar da kalırsa o çocukların sorumluluğu ve sorunları da dul kadının üzerine yüklenir. Yusuf Has Hâcib işte bu kültürel çerçeve içinde dul sözcüğünü iki ayrı bağlamda kullanır. İlk bağlam sözcüğün asıl anlamıdır. Asıl anlamın kastedildiği beyitlerde ulu hâcib ve vezirin yetim, dul, yoksul, engelli kişileri koruyup kollaması gerektiği ve onların dileklerini yerine getirmesinin, gereksinimlerinin karşılanması devletin görevi olduğu vurgulanır.¹²⁹³ Dul sözcüğünün mecaz olarak başka bir alana aktarılıp kullanıldığı da görülmektedir. Yusuf Has Hâcib, kitabını sunduğu Tabgaç Buğra Han’ın tahta çıkışı ile baharın gelişi arasında benzerlik kurmaktadır.¹²⁹⁴ Birçok eserde kış ve bahar karşıtlığı siyasî açıdan yorumlanmıştır. Örneğin Lamiî Çelebi Münazara-i Bahar ü Şita adlı eserinde alegorik olarak kış ve baharı konuştururken aslında kötü yönetim ile

¹²⁸⁹ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 175, 437.

¹²⁹⁰ 4193. özüñke teñeşi tutunğıl adaş/teñeşlig teñeşi bile ol tūdeş

¹²⁹¹ 3485. kadaş sen tilese yime tut adaş/adaşlı kadaşlı ikigün tūdeş

¹²⁹² 4991. müsülmān kadaşka müsülmān kadaş/ziyāret kılur ok ay kōñli tūdeş

5011. yana ok tutuzdı ayur ay kadaş/sözün kıyma kelgil ay kōñli tūdeş

5721. yanut bērdi oğğurmış aydı kadaş/eşitgil sözümni ay kōñli tūdeş

6150. kōni sözleyin söz saña ay kadaş/negü kizleyin men ay kōñli tūdeş

¹²⁹³ 2473. ögi keğ kerek kōñli alçaq amul/çığay tul yetimke bağırsak kōñül

2498. çığay tul yetim kışsa bērse ötüğ/anı barça tıñlap ötüñse ötüğ

3238. telim öğsüzüg kör ya tul tulsakıg/ya közsüz ya oldrum yēme aksakıg

4144. özüñ bolsa hâcib orunç almağu/çığay tul yetimler sözün tıñlağu

5302. çığay tul yetimig baқа tur körü/bularıg küdeze bolur çın törü

6487. çığay tul yetimig suyurkağı yok/ajun tegşürüldi tañırkağı yok

¹²⁹⁴ 0084. tümen yılda berü tul erdim tulas/bu tul tonı suçlup ürün keğtim as

iyi yönetimi karşılaştırmaktadır. *Şahnâme*'de de Demirci Gâve ile dönemin zâlim hükümdarı Dahhak arasındaki mücadele kış/bahar karşıtlığı biçiminde işlenmiştir. Dahhak'ın tahttan indirilip onun yerine kardeşi Cemşid'in oturması baharın ve adaletin gelişi, kışın ve zulmün bitişi olarak yorumlanmıştır. Bu olay ünlü “nevruz bayramı” olarak anılır. Yusuf Has Hâcib *Şahnâme* ile yarışan bir eser ortaya koymaya çalışırken hemen yanbaşında yaşayan Gazneliler ve onların büyük şâiri Firdevsî ile de yarışmaktadır. Doğal olarak Gaznelilerin hakanı Mahmud ile de Karahanlı Buğra Han karşılaştırılmaktadır. Buğra Han tahta geçince yas dönemi bitmiş, kış sona ermiş, siyah örtü atılmış, sevinç ve kut güneşi Türkler üzerinde parlamış ve Buğra Han ile ülke arılığın duruluğun simgesi olan ak giysiyi giymiştir. Dul sözcüğünün kış ve kara ile eşleştirilmesi aynı zamanda zaman ile de ilişkilendirilmesini gerektirir. Dulluk mevsimi, zamanı veya dönemi kıştır. Yıllık ölçekte dulluk kışla örtüşürken günlük ölçekte de güneşin batması ve yeryüzüne karanlığın çökmesi, dünyanın dul giysisine bürünmesi, dul donuna girmesi olarak yorumlanmıştır.¹²⁹⁵

tuş

Kâşgarlı Mahmud “tüş” sözcüğü için denk, benzer karşılığını verir ve onun dengi anlamında “anıñ tüşü” dendiğini belirtir. Nesneler için kullanıldığında ise o nesnenin karşı tarafını gösterdiğini kaydeder.¹²⁹⁶ Clauson da sözcüğün anlamını eş, denk, yaşıt, emsal (equal, equivalent); karşı karşıya olmak, yüz yüze bakmak (opposite to, facing) olarak verir.¹²⁹⁷ Erdal +dAş ve -Xş ekleri arasındaki karşılıklılık ilişkisinin eş ve tuş sözcükleri arasında da olduğunu belirtir.¹²⁹⁸

Kutadgu Bilig'de “tuş” sözcüğünün kullanım sıklığı 57 olmasına karşın bunlardan 22 kullanımı çekim edatıdır. Dördü ise her zaman, daima anlamlarını verdiği için “tutçı” veya “tutşı” olarak da okunabilecek maddeye eklenmelidir.¹²⁹⁹ Kalan diğer beyitlerde ise eş, benzer, denk; akran, arkadaş anlamındadır.

¹²⁹⁵ 5029. ajuñ tul tonın keçti qaşın tügüp/kalık yek yüzi teg qarardı oñup
5824. qoğı ıdı kesme yaruq yüz tudı/kalık tul tonı keçti bėlin badı

¹²⁹⁶ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 399

¹²⁹⁷ G. Clauson, *EDPT*, p. 558

¹²⁹⁸ M. Erdal, *OTWF*, Vol. I, s. 120.

¹²⁹⁹ Sözcüğün çekim edatı olarak kullanımı ve anlamları için bakınız: İdris Nebi Uysal, “Kutadgu Bilig'deki Tuş Çekim Edatı Üzerine”, *Erdem*, 2015, s. 98.

Kutadgu Bilig'in sekiz beytinde "eş tüş", üç beytinde ise "teñ tuş"¹³⁰⁰ biçiminde geçen ikilemeler eş dost, arkadaş karşılığındadır.¹³⁰¹ Clauson da bu ikilemeler için aynı anlamları verir.¹³⁰² Benzer, denk ve karşılıklı olan bu sözcüklerin ikileme olarak kullanıldığı beyitlerde "koldaş adaş", "ana ata", "ogul kız", "eçi ini", "yoriglı uçuglı", "yakın kadaş" ikilemelerine veya "teñ", "kadaş", "adaş" sözcüklerine yer verilerek anlamsal ilişki kurulmuştur.¹³⁰³ Birbirine denk, akran, benzer kişiler, arkadaş, yaşıit, dostların kötü olmamasına dikkat etmek ve gönüllerini kırmamak, onlardan uzak durmamak, katılıp karışmak gerektiği öğütlenir.¹³⁰⁴ Dolayısıyla bu ikilemeler eş-dost, yakın, akran, yaşıit, denk, benzer, arkadaş, akraba, tanıdık, ahabap gibi genel kavramları karşılamaktadır.

urı

Türk dilinin ilk yazılı belgelerinden çeşitli lehçe ve ağızlara kadar yaşayan en eskicil sözcüklerden biri olan "urı" gerçekte tahıl, darı, ekin anlamından menşe, soy, nesil, sülale, kabile, akraba, yakın anlamına doğru evrilen "urug" sözcüğüne dayanır. Başlangıçtan beri erkek çocuk karşılığında kullanılan sözcük "erkek soyu" anlamına gelmektedir. Anlam genişlemesine uğrayan sözcüğün "urı kadaş" erkek kardeş, "kenç urı" erkek çocuk ve "urugsırat-" soyunu kurutmak, çocuksuz bırakmak biçiminde çeşitli kullanımları görülür.¹³⁰⁵ Türk kültürünün toplumsal belleğinde soyun erkek çocuktan, oğuldan devam ettiği anlayışının egemen olduğu bu sözcük üzerinden görülmektedir.

Dîvânu Lugâtî't-Türk'te erkek evlat için "urı", erkek çocuklar için de "urı oğlan" denildiği kaydedilir ve kadının erkek çocuk dünyaya getirmesi gibi geceleyin kızaran bulutların uğurlu sayıldığı, sabahleyin gerçekleştiğinde ise eve düşman girmesi gibi uğursuzluk sayıldığı anlamındaki "Tünle bulit örtense ewlük urı keldürmişçe bolur, tanda bulit örtense ewke yağı kirmişçe bolur" atasözü aktarılır.¹³⁰⁶ Bu atasözünden de Türk

¹³⁰⁰ 4181. taķı bir saña teñ tuş ol ay kadaş/yıratsa yağı ol yağutsa adaş
4249. yime tepsegey kör saña teñ tuşuñ/körülmeye eđgüñ tünergey küñüñ
4305. saña teñ tuşuñ birle iltiş barış/katılğıl qarılğıl alış hem bérış

¹³⁰¹ Zuhâl Kargı Ölmez, "Kutadgu Bilig'de İkilemeler (1)", *Türk Dilleri Araştırmaları*, S:7, 1997, s. 40.

¹³⁰² G. Clauson, *EDPT*, p. 558.

¹³⁰³ 2254. yoriglı uçuglı kamuğ neñni kör/tutar özke eş tuş özi teñni kör
3784. ata bardı eş tuş eçi ya ini/ana bardı oğluñ kızuñ kör kanı

4576. ya eş tuş okıgay ya koldaş adaş/uluğ ya kiçig tut yakın ya kadaş

¹³⁰⁴ 1694. uluğ boldı eş tuş ara belgölüg/beğük boldı begler ara bu külüg

4233. adaş tut kişide talusın keğin/yawuz bolsa eş tuş ökünç yer kéđin

4264. bu eş tuş yūkin yūd sīma kōñlini /sōzūmni unıtma küdezigil munı

4699. tutayın sen aymış ilig tapğını/tūkel bildim eş tuş buğun kılķını

4921. tirendi unamaz berū kelgeli/ne eş tuş kadaşlar yüzin kōrgeli

¹³⁰⁵ Saadet Çağatay, (1977), "Türkçede Çocuk Kavramı", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1997, s. 9; Saadet Çağatay, *Tüm Makaleleri*, İstanbul 2008, C.1, s. 196.

¹³⁰⁶ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 43, 115.

kültüründe erkek çocuk dünyaya getirmenin sevinçle karşılanıp uğurlu kabul edildiği anlaşılmaktadır. Kâşgarlı Mahmud urı sözcüğünü Arapça “ḍakar” sözcüğü ile karşılamıştır. Dankoff-Kelly “uri” biçiminde aldığı sözcüğe erkek çocuk (male child) anlamı verilmiştir.¹³⁰⁷ Clauson “uri” sözcüğünün erkek çocuk, oğul (male child, son) karşılığını vererek “ogul” sözcüğünden daha erkeksi, eril (masculine) olduğunu belirtir. Orhun Yazıtların itibaren görülen sözcük Karahanlı Türkçesine kadar yaygın biçimde kullanılırken Karahanlı Türkçesi döneminden sonra görülmemektedir.¹³⁰⁸

Kutadgu Bilig’de de erkek çocuk anlamında kullanılan sözcük¹³⁰⁹ seslenme ögesi olarak kullanılır. Hakan Küntogdı Oğgurmış’a insanlar arasında da pek çok ibadetin yerine getirilebileceğini söyleyerek Oğgurmış’ın insanlardan uzakta yalnız namaz kılıp oruç tutarak ibadet ettiğini belirterek ona “uri” biçiminde seslenir. Yüksek bir makamda bulunan üstün altına seslenişi olan bu ifade aynı zamanda merhamet, koruma, esirgeme gibi duygu durumlarını da içermektedir.¹³¹⁰ Bu seslenme Oğgurmış ile Ögdülmiş arasında kullanılır. Oğgurmış’a hakanın mektubunu getiren Ögdülmiş’e Oğgurmış bir daha gelmemesini söyleyerek ona “ersig uri” diye seslenir. Oğgurmış’ın Ögdülmiş’e bu hitabından da onun Ögdülmiş’ten yaşça daha büyük olduğu sonucuna varılabilir. Bu seslenme biçimi aynı zamanda hakanın huzuruna gitmeyerek bireysel, bağımsız ve dik duran Oğgurmış’ın temsil ettiği kişilikle de ilişkilidir.¹³¹¹ Ögdülmiş ise hakana gitmeyi kabul eden Oğgurmış’a çeşitli meslek grupları ile ilişkilerini nasıl düzenleyeceğini anlatırken ona “ey uri” diye seslenir. Bu seslenişte Ögdülmiş işin uzmanı ve konuyu bilen biri olarak öğretici rolünde olup Oğgurmış’a meslek gruplarıyla ilişkiler konusunda bilgi vermekte, onu eğitmektedir. Bu nedenle de öğrenen, öğrenci, talebe, çırak konumunda olan Oğgurmış’a bu şekilde seslenmiştir.¹³¹² Oğgurmış’ın Kumaru adında müridi onun ölümünden sonra gelen Ögdülmiş’e “ey uri” diye seslenerek neden ağladığını sorar. Kumaru adındaki mürid, Ögdülmiş’ten yaşça büyük ve ona acıma, merhamet, sevgi duyguları beslediği için bu hitabı kullanmıştır.¹³¹³ Oğgurmış hakanın huzuruna gelmeyi kabul ettiğinde hakan kendisine dua etmesini ister. Bunun üzerine Oğgurmış dua eder ve

¹³⁰⁷ Kâşgarī, *COMP*, C. III, s. 55.

¹³⁰⁸ G. Clauson, *EDPT*, p. 197

¹³⁰⁹ 0980. tişike bir erkek bolur kör eri/anıñdın toğar toğsa iki uri

¹³¹⁰ 3227. seniñ anda tapğun namāz ol biri/taķı biri rūza tutar sen uri

¹³¹¹ 3832. yana aydı oğgurmış emdi yorı/yana ewre kelme ay ersig uri

4842. ereji uzamaz ne emgekleri/nerek ötrü munça çoğı ün uri

6188. yana aydı oğgurmış emdi yorı/meniñ қаdғımı sen yéme ay uri

6194. kimi қоdtı erse ay ersig uri/kerek bolsunı it kerek kók bóri

¹³¹² 4437. at eğgü tilese özün ay uri/ümeg arķışıǵ eğgü tutǵıl yorı

¹³¹³ 6295. negüke қıлur sen sıǵıt ay uri/kim urdı ya kim sökti ne ol қorı

ona ölümü hatırlatarak öğütlerde bulunurken yalnız bir yerde “ey ırı” diye seslenir.¹³¹⁴ Odgurmuş’ın olgunluğunu, büyüklüğünü, saygınlığını ve babacanlığını da yansıtan bu sesleniş gerçekte Odgurmuş’ın öğüt veren, hakanın ise öğüt alan konumunda olmasından kaynaklanmaktadır.

üme~ uma

Arapça “müsâfir” sözcüğünün Türkçe karşılığı “üme”dir ve Kutadgu Bilig’deki kullanım sıklığı “müsâfir”den fazladır. Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te Kâşgarlı Mahmud üme için iki farklı anlam verir. Birincisi Arapçadan kalmış gibi olup Töpüt (Tibet) dilinde anne demektir. İkincisi ise eve inen misafir demektir.¹³¹⁵ Clauson sözcüğü “öme” biçiminde alıp anlamını misafir, konuk, ziyaretçi (visitor, guest) anlamlarını verir. Kâşgarlı Mahmud Arapça (ضيف) “dayf” karşılığında “üme” sözcüğünü kullanmıştır.¹³¹⁶ Atalay, Nadalyaev vd. Dankoff ve Kelly sözcüğü kalın sıradan “uma” olarak almıştır.¹³¹⁷ Brockelmann “uma” olarak aldığı sözcüğe konuk, misafir (gast) karşılığını vermiştir.¹³¹⁸ Sözcüğün kalın veya ince sıradan okunması konusunda birlik olmamakla birlikte kaynaklarda kimi zaman ad kategorisi içinde değerlendirilerek yapısına ilişkin herhangi bir açıklama da yapılmamıştır.

Kutadgu Bilig’in çeşitli nüshalarında sözcüğün açıklayıcısı durumunda olan bazı sözcükler satır altına yazılmıştır. Örneğin 496. beyitte geçen üme sözcüğünün altına eserin Fergana nüshasında Arapça “müsâfir” yazılmıştır. 4435. ve 4437. beyitlerin ikisinin altına da Fergana Nüshasında “tilingni” yazılmıştır. Yine 4558. beytin altına Fergana nüshasının müstensihinin sözcüğü yanlış okumasından kaynaklandığı açık olan “üle neng” yazılmıştır.¹³¹⁹

Türk kültür ve toplumunda misafir, konuk ağırlamak bereketli, kutlu sayılmıştır. Bunun yansıması Dîvânu Lugâtî’t-Türk’teki “üme kelse kut kelir” atasözünde görülmektedir. Misafiri ağırlamak, yedirmek-içirmek ve yardım etmek gerektiği “*kelse kalı yarlıg bolup yunçig üme/Keldür anuk bolmuş aşig tutma uma*” sözleriyle anlatılır. Misafir gelen kişinin atını dahi dinlendirip beslemek gerektiği “Kelse üme tüşürgil tınsun

¹³¹⁴ 5428. neçe artsa dünyâ baş ağırları/taķı artuķ artar ay ersig ırı

¹³¹⁵ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 42.

¹³¹⁶ G. Clauson, *EDPT*, p. 156.

¹³¹⁷ Kâşgarlı, *COMP*, C. III, s. 60; Cambridge, 1985, V. M. Nadelyaev vd., *Drevnetyurksi Slovar*, Leningrad 1969, s. 611.

¹³¹⁸ C. Brockelmann, *Wortschatz*, s. 230; Carl Brockelmann, *Osttürkische Grammatik*, s. 86; Yong Song Li, “C. Brockelmann’ın Doğu Türkçesi Grameri Dizini”, Ankara 2017, s. 650.

¹³¹⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, Kutadgu Bilig I-Metin, Ankara TDK Yayınları, s. 64, 445, 446, 458

anın arukluk/arpa saman yagutgıl bulsun atı yarukluk” biçimindeki şiirle anlatılır. Yiyecek-içecek isteyen misafire istediğinin verilmediğinde ev sahibini lanetleyeceği “*kolsa kalı ugrapan birgil takı azukluk/kargış kılur ümeler yunçığ körüp konukluk*” biçiminde ifade edilir.¹³²⁰

Kutadgu Bilig’de bilmediği bir şehre gelen kişi ile gelin arasında benzerlik kurularak yabancıları (yat) yedirip içirmek ve kusurlarını bağışlamak; misafiri de hoş tutmak (ümeg edgü tut-) gerektiği öğütlenir.¹³²¹ Dünyada ün ve şöhretinin yayılmasını sağlamanın yollarından biri misafiri hoş tutmaktır.¹³²² Misafiri hoş tutmak için yapılması gerekenlerin başında ise yol güvenliğini sağlamak gelir.¹³²³ Meslekler içinde belirtildiği gibi eşkıya, yol kesici, haydutlara karşı gerekli önlemlerin alınıp halkın, elçilerin, tüccarların, kervanların, yabancı ziyaretçilerin can ve mal güvenliğini sağlamak devlet yöneticilerinin görevleri arasında sıralanmaktadır. Yabancı konukların geliş gidişleri ve konukladıkları sürece onları korumak, yedirmek, içirmek ve memnun bir şekilde ayrılmalarını sağlamak siyasal ve toplumsal düzenin, barışın, refahın göstergelerinden biridir. Konuklar, misafirler, elçiler, yabancılar, ziyaretçiler, kervanlar, tüccarlar, yolcular, gezginler aynı zamanda birer habercidir. Gezdiği, gördüğü, konakladığı, ağırlandığı yerlere ilişkin gözlem, izlenim ve tanık olduğu olayları anlatarak farklı ülkeler, halklar, devletler, kişiler, diller, kültürler, yaşayış ve dinlerden haberdar olmayı sağlayan doğal iletişim aracı ve kültür aktarıcılarıdır.

Dîvânu Lugâtî’t-Türk ve Kutadgu Bilig’de üme~uma sözcüğü etrafında verilen bilgilerden genellikle dışardan gelen ziyaretçi, yabancı konuk karşılığında “üme~üme”nin kullanıldığı söylenebilir. Her iki eserde de misafiri hoş tutmanın, iyi ağırlamanın, yedirip içirmenin gereği belirtilmiştir. Kutadgu Bilig’de ayrıca gelen konukların güvenliğinin sağlanmasından ve iyi bir üne kavuşma aracı olarak konukları hoş tutmaktan söz edilmiştir. Kutadgu Bilig’de konuk ağırlamanın bu yönünün vurgulanması eserin devlet yönetimine ilişkin siyasî bir nitelik taşımasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle Dîvânu Lugâtî’t-Türk konuk ağırlamanın Karahanlıların toplumsal yaşamındaki yerine, Kutadgu Bilig ise hem toplumsal hem de siyasî yönüne ışık tutmaktadır.

¹³²⁰ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 42, 331, 123

¹³²¹ 0495. yatıg yarlıkagıl içür bér yégü/ümeg edgü tutgıl ay bilge bügü

¹³²² 0496. yatıg edgü tutsa yarur er közi/ümeg edgü tutsa yağıldı sözi

4435. ajunda atıñnı yağayın tése/ümeg edgü tutgıl ıatıgılan usa

4437. at edgü tilese özüñ ay urı/ümeg arkışığ edgü tutgıl yorı

4558. ajunka yağılmak tilese atıñ/ümeg edgü tutgıl yügürdi atıñ

¹³²³ 5546. uluş kend içinde sen oğrıg arıt/ümeg arkışığ yolda imın yorit

yāt

Dîvânu Lugâti't-Türk'te "yada taşı" anlamındaki "yat" ile yabancı, ecnebî anlamındaki "yāt" arasındaki anlam farkı kısa ve uzun ünlü sesbirimler ile sağlanmıştır. Hırçınlaşan akrabalar arasında söylenen "*yātınñ yāğlıg tiküsinden öznüñ kāanlīg yudruk yig*" atasözü yakın birisinden yumrukla dürtülmek ve yumruklanmak yabancı birisinden yağlı bir lokma yemekten daha iyidir anlamına gelmektedir. Kâşgarlı Mahmud'un aktardığı "*Tegme kişi öz bolmas yāt yaguk tüz bolmas*" atasözünde de yabancı ile yakının eşit olamayacağı belirtilir.¹³²⁴ Kâşgarlı Mahmud Arapça "ecnebî" karşılığında "yāt" sözcüğünü kullanmıştır.¹³²⁵ Clauson da sözcüğün yabancı (foreigner, stranger) karşılığında olup Osmanlı Türkçesi ve Türk dilinin bazı lehçelerinde son sesi /d/ ile "yad" biçiminde kullanıldığını kaydeder.¹³²⁶

Kutadgu Bilig'de Aytoldı'nın memleketi Balasagun'dan Kâşgar'a geldiğinde içinde bulunduğu zor durumu ve ruh hali betimlenir. Aytoldı yabancı olduğu bu şehirde bildiği, tanıdığı kimsenin olmayışı ve pek çok "yāt" yabancı arasında yalnız başına kalmanın zorluğundan söz ederek yabancıların kusurlarını bağışlayıp yedirip içirip hoş tutmayı öğütler. Aytoldı'ya göre yāt yani yabancıları hoş tutanın gözü aydınlanır sevinir; misafirini hoş tutanın ünü yayılır.¹³²⁷ Bu beyitlerden 495. beyitteki "yāt" sözcüğünün altına Herat (Viyana) nüshasının altına Arap harfleriyle "miskîn" yazılmıştır.¹³²⁸ Arapça miskîn âciz, zavallı, beceriksiz, hareketsiz adam demektir.¹³²⁹ Beyitteki yabancı karşılığındaki yāt ile yatmak, uzanmak anlamındaki eylem kökü olan yat- birbirine karıştırıldığı için satır altına böyle bir not düşülmüştür. Sözcüğün geçtiği 583. beytin ikinci dizesinde yat sözcüğü geçmesine karşın beytin bütünündeki anlam ve bağlama uygun görünmemektedir. Bu beyit Küntogdı tarafından Aytoldı'ya "kimsin sen, adın nedir, nereden gelirsin, "yatın" nedir?" biçiminde sorulan sorudur.¹³³⁰ Arat "yatın" sözcüğünü tercih etmesine karşın eserin Herat (Viyana) nüshasında bu sözcüğün altına Arap harfleriyle "derd" yazılmıştır.¹³³¹ Sözü edilen soru cümlesinin anlam bütünlüğü düşünüldüğünde "kimsin sen, adın nedir, nereden gelirsin, ne istersin veya derdin nedir?"

¹³²⁴ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 187, 367

¹³²⁵ Kâşgarlı, *COMP*, C. III, s. 218.

¹³²⁶ G. Clauson, *EDPT*, p. 882, 883

¹³²⁷ 0491. idi ters bolur kör bilışmez kişi/kalın yat ara kirse yalnız başı

0495. yatıg yarlıkağıl içür bér yégü/ümeg edğü tutğıl ay bilge büğü

0496. yatıg edğü tutsa yarur er közi/ümeg edğü tutsa yağıldı sözi

¹³²⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. 64

¹³²⁹ F. Devellioğlu, *OTAL*, s. 653.

¹³³⁰ 0583. ilig aydı kim sen negü ol atıñ/kayudın kelir sen negü ol yatıñ

¹³³¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. 74

biçiminde olması gerekir. Dolayısıyla bu beyitteki “yât” sözcüğü yerine yine aynı Herat nüshasındaki “yiging” sözcüğünü almak bağlama daha uygun bir anlamı verecektir.

Aytoldı hasta yatağındayken oğlu Ögdülmüş’e yabancıları eve sokmamayı ve kadını dışarı çıkarmamamayı öğütler. Ögdülmüş babasından aldığı bu öğüdü çocukların terbiyesinin nasıl olması gerektiğini anlattığı yerde yineler. Böylece babadan oğula vasiyet-öğüt aktarımı gerçekleşir.¹³³² Eserin Herat (Viyana) nüshasında 4514. beytin satır altına Arap harfleriyle “bigâne” yazılmıştır.¹³³³

Keder, kaygı ve üzüntülerin akraba, arkadaş ve dostlarla paylaşıldığı onlardan başka yabancı kimselerin bu kedere ortak olmayacağı söylenerek yabancı ile akraba, yakın, arkadaş arasında bir karşıtlık kurulmuştur.¹³³⁴ Bu karşıtlık öz veya yât ayrımı yapmadan herkesin iyiliğini istediğini söyleyen Ögdülmüş tarafından da yapılır. Bu beyitte de öz ile yât arasındaki karşıtlıktan yararlanılarak kendi ve kendinden olan ile kendinden olmayan, öteki karşılıklılığı sağlanarak gerçekte tüm insanlar kast edilmiştir.¹³³⁵ Eserde yabancı sözcüğü ile kendi ülkesinden olmayanların anlaşıldığının en açık ifadelerinden biri 5800. beyittir. Hakana iyi ad kazandırıp düşmanı kırıp yabancıların boyun eğmesini sağlamak gerektiği öğütlenir.¹³³⁶ Düşmanı yenmek ve yabancıları egemenlik altına almak sözleri yabancı ile düşmanın birbirine koştur olarak algılandığını göstermektedir.

Zamanenin bozukluklarından biri arkadaş, dost bulamamak; herkesin birbirine yabancı olmasıdır. Bu durumdan yakınan Yusuf Has Hâcib insanlara güvenip inanıp derdini açamayacağını sözde soru cümlesiyle dile getirir.¹³³⁷ Bu yabancılık yalnız arkadaş, dost ve insanlar arasında değil kut ile hakan arasında da gerçekleşebileceği Oğurmuş tarafından hatırlatılır. Hakanın iyi ad bırakmadığı takdirde kutun ondan kaçıp ona yabancılaşılabileceği “yât” sözcüğünden yararlanılarak dile getirilir.¹³³⁸ Yabancı ile anlaşılması gereken kavramlardan biri ide tanıdık, bildik olmayanlardır. Bir unvan veya rütbe kazanınca ardından yabancılara yemek verilmesi ihsanda bulunmaktır, hayır yapmaktır.¹³³⁹ Bu hayır ve ihsan tanıdık, bildik olmayan yabancılara yapılmaktadır.

¹³³² 1304. yatıg ewke ıdma çıkarma tişig/katılmazda aşnu sınağıl kişig

4514. yatıg ewke ıdma çıkarma tişig/körüp yolda alğan köz ol bu kişig

¹³³³ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. 453.

¹³³⁴ 3336. kâdaş kâdguların kâdaş yémese/adın yat kaçan yér kâdaş bolmasa

¹³³⁵ 6502. tilemedim özke kü çaw edgü at/kişi aşgı koldum öz erse ya yat

¹³³⁶ 5800. sen emdi iligke keçür edgü at/körüp sızsı düşmân boyun egsü yat

¹³³⁷ 6582. adaş koldaşında umınç bilmedim men/kâdaş kılkı yat teg negü teg açayı

¹³³⁸ 5087. katiğlan özüñke kôdun edgü at/vefâ kılmağay kut séni kılğa yat

¹³³⁹ 4577. yoğ aşı bolur ya ölüg atıña/ya ol at bulup aş bérür yatıña

Kutadgu Bilig’de yabancı karşılığında kullanılan sözcüklerden biri olan yāt sözcüğü ile kendinden olmayan, öteki, dışardan, kendi memleketi ve ülkesinden olmayan, düşman, kendi uyruğu dışındakiler, kan bağı olmayanlar, yakın, akraba olmayanlar, arkadaş, dost veya tanıdık, bildik olmayan, başkası, ilgili olmayan anlamlarına gelecek biçimde hukuksal, siyasal, sosyal ve bireysel kimlikle ilişkili bir terim olarak kullanılmıştır.

yāt baz

Gerçekte barış, huzur, sükûnet; barışçı, sakin (peace, peaceable) anlamlarına gelen “baz” sözcüğü “baz kılmak” birleşik fiilinde sakinleştirmek, yatıştırmak, uzlaştırmak, barıştırmak, huzura kavuşmak; “yat baz” ikilemesinde ise yabancı (foreign, stranger) anlamlarına gelir.¹³⁴⁰ Kâşgarlı Mahmud Arapça ecnebi ve garîb sözcükleriyle karşıladığı¹³⁴¹ “yat baz” ikilemesinin yabancı karşılığında ve ikileme biçiminde olduğunu yabancılar dağıldı anlamındaki “yat baz yadıldı” cümlesiyle örnekler.¹³⁴²

Kutadgu Bilig’de de “yat baz” biçiminde ikileme olarak geçmektedir. Yabancı elçilerin (yalawaç) geliş-gidişlerini, verilecek ihsan ve hediyeleri düzenlemek hâcibin görevlerinden biridir.¹³⁴³ Erdemli ve güzel ahlâka sahip, görevlerini tam olarak yerine getiren güvenilir bir elçi ister yakın isterse uzaktaki yabancılarla gönderilebilir. Kendi boy ve egemenliğindeki memleketler “yakın”, kendinden olmayan, öteki, farklı bir millet ve uzak bir memleket “yat baz” olarak belirtilmiştir.¹³⁴⁴ Yabancıların kim olduğunu sorup onlardan uyanık olanları yaklaştırmak; bu yabancı kişileri ağırlayıp işlerine yoldaş, iş arkadaşı edinmek; hizmete aldığı yabancılarla kalacağı yeri göstermek kapıcıbaşının görevleri arasındadır.¹³⁴⁵ Kapıcıbaşının ilgilenmek zorunda olduğu bu yat baz kişiler başka ülke, halk veya şehirlerden hizmet için gelen kişiler veya köle ve esirlerden seçilen kapıkullarıdır. Yabancıların ağırlanmasında dikkat edilmesi gereken yerlerden biri ziyafet sofralarıdır. Yabancılar yiyecek ve içeceklerin her birinden ikram edilmesine ayrıca özen gösterilmeli ve hürmette kusur edilmemelidir.¹³⁴⁶

¹³⁴⁰ G. Clauson, *EDPT*, p. 388.

¹³⁴¹ Kâşgarî, *COMP*, C. III, s. 69.

¹³⁴² Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 408, 413.

¹³⁴³ 2495. ya yat baz yalawaç kelış ya barış/boşuğ bérğü açığ olarkâ tegiş

¹³⁴⁴ 2668. anı ıdşa bolğay yalawaçlıkın/yırak erse yat baz öz erse yakın

¹³⁴⁵ 2534. azak yat baz erse ayıtğu kerek/oğuğrak kim erse yağutğu kerek

2548. körü alsa yat baz keligli kişig/ağır tutsa koldaş kılınmış işig

2562. tapuğka kelir erse yat baz kişi/körü alsa itse otağı işi

¹³⁴⁶ 4580. turu bérğü aştâ körüp yat bazığ/aş içğü tegiri öküş ya azığ

Gerek yakınlar, akrabalar gerekse yabancılar arasında öfke ve kızgınlıklara kâtip (bitigçi) ile elçinin (yalawaç) neden olduğu belirtilip sözlerin iletilmesi ve kaydedilmesinde aracı olan kişilerin önemine ve seçimine özen göstermek gerektiği vurgulanmaya çalışılmıştır.¹³⁴⁷ Odgurmuş hayırsız çocukları olan ana-babaya büyüklerin beddua edeceği, yabancıların da sögeceklerini söyleyerek¹³⁴⁸ evlenmenin ve çocuk sahibi olmanın kötülüğüne işaret eder. Ona göre bu tür işler kişiyi ibadet yolundan alıkoyan dünyevî şeylerdir. Dünyada konuk olan kişi için bunlar gereksiz arzu ve heveslerdir.

Yabancı terimi en kısa ifadeyle kendi ülkesinin vatandaşı olmayan veya kendi uyruğundan olmayanları ifade etmektedir. Hem hukukî statü hem de psiko-sosyal bir terim olarak bireysel/toplumsal kimlikle ilişkili olan yabancı kavramı Kutadgu Bilig’de “yat baz” ikilemesiyle karşılanmıştır. Eserde bu ikileme genellikle kendinden olmayan, öteki; dışardan, uzaklardan olan; hukukî olarak kendi ülkesinin vatandaşı ve uyruğundan olmayan; sosyolojik olarak kendi kültürünü, dilini bilmeyen; bireysel olarak tanıdık, bildik olmayan anlamında kullanılmıştır.

yetim-atasız

Arapça yetim ergenlik çağına girmeden önce babasını kaybeden demektir. Diğer canlılar için kullanıldığında annesini kaybeden yavrudur. Kendi kaynağı olan mercandan kopan inciyi, evlerden kopuk olan evi karşılayan sözcük genel olarak tek kalan herkes ve her şeydir. Kur’ân’da çeşitli âyetlerde geçen yetim sözcüğü İnsan suresi 8. âyette “düşküne, yetime, esire seve seve yemek yedirirler” biçiminde geçmektedir.¹³⁴⁹ Kur’ân’da pek çok âyette yetim, yoksul, düşkün gibi muhtaç kimselere yardım etmek, destek olmak, onları gözetmek, mallarını korumak, yetim-öksüz malı yememek gerektiği belirtilir. Kutadgu Bilig’de ulu hâcibin yoksul, dul ve yetimlerin dileklerini dinleyerek hakana arz etmesi görevleri arasında sıralanır.¹³⁵⁰ Kutadgu Bilig’de anılan bu ifadeden Karahanlı devletinde arz makamının varlığı ve bu arz makamına başvuran yoksul, yetim, dul gibi alt toplumsal tabakadan kimselerin ihtiyaçlarının karşılanmaya çalışılması toplumsal birlik ve bütünlüğü sağlayan Türk kültüründeki sosyal yardımlaşma, dayanışma, devlet anlayışını göstermektedir.

Aytoldı hasta yatağında iken hakana yazdığı mektupta kendisinin ölümüyle oğlu Ögdülmiş’in yetim öksüz kalacağını yazar.¹³⁵¹ Bu ifadeden Ögdülmiş’in annesinin de

¹³⁴⁷ 2734. yakında yağukta ya yat baz ara/tuşar erse öwke bulardın köre

¹³⁴⁸ 3379. isiz kılğa atıñ öze qarğışın/séni sökge yat baz uluğlar başın

¹³⁴⁹ Râgıb el-İsfâhânî, *Müfredât Kur’ân Kavramları Sözlüğü*, s. 1107.

¹³⁵⁰ 2498. çığay tul yetim kışsa bérse ötüğ/anı barça tıñlap ötüñse ötüğ

¹³⁵¹ 1487. munu men atası ölüñ men bu kün/kiçig qaldı oğlum yetim öksüzün

öldüğü ve babasının da ölümü ile öksüz yani annesizliği yanında babasız yani yetim kalacağı belirtir. Her şeyin tek olanı için de kullanılan yetim sözcüğü bu beyitte de anlaşıldığı gibi annesi ve babası ölen Ögdülmüş'in aynı zamanda yalnız, tek başına kalması anlamını içermektedir.

Arapça yetim sözcüğü Türkçe “atasız” ile karşılanır. Atası, babası, pederi ölen, hayatta olmayan için kullanılan atasız sözcüğünde var olan yokluk bildiren +sIz eki kavramın karşılanmasında anahtar görevindedir. Eserde Odgurmış'ın rüyasında gördüğü etçi yani Azrail, babası olanları (atalıglarıg) babasız (atasız) bırakan melek olarak betimlenmiştir.¹³⁵² Yusuf Hâs Hâcib'in dilinde görülen kimi kavramlar için hem Arapça hem de Türkçe karşılıklarını kullanması yeni inanç ve kültür dairesinin kavramlarını öğretici nitelikte olup genel olarak geçiş dönemi eserlerinde sık görülen dildeki ikilik örneklerindendir.

¹³⁵² 6055. ol etçi turur kör atalıglarıg/atasız kılıglı ay kılkı arıg

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MESLEK ADLARI

Meslek sözcüğü Kutadgu Bilig’de geçmemektedir. Bunun yerine Farsça “pîşe” ve Türkçe “uz” sözcükleri kullanılmıştır. İnsanın insan ile ve doğa ile ilişkisinden doğan ekonomik sürecin üç ana aşaması vardır. Bunlar üretim, bölüşüm ve tüketimdir. Bu aşamaları oluşturan ise ekonomik faaliyetin ana unsurları olan toprak, emek ve sermayedir. Ekonominin ana unsurları arasındaki ilişkiler ekonomik süreçleri yaratır. Ekonomik süreçler sırasında da mal ve hizmet üretimi bölüşümü ve tüketimine bağlı çeşitli uğraş ve uzmanlık alanları ortaya çıkar. Bundan dolayı meslekler ekonomik faaliyetin belirlediği toplumsal iş bölümüne göre oluşup gelişirler. İnsanî iş ve uğraşların genel adı olan meslek sözcüğünün Farsça ve Türkçesinin Karahanlı çevresinde kullanılması, yöredeki ekonomik ve toplumsal ortamda Türkçenin yanında Farsçanın ve Gaznelilerin de etkisi olduğunu göstermektedir.

Türkçedeki Arapça kökenli meslek sözcüğünün karşılığı olarak Avrupa dillerinde Latince’den alınan “profession” ve “vocation” ile Almanca “beruf” sözcükleri kullanılmaktadır. Bu sözcüklerin iki temel anlamı vardır¹³⁵³:

1. Declaration: Açıklama, itiraf, beyan
2. Occupation: Uğraş, iş, meşguliyet.

Sosyolog Max Weber meslek (Alm. beruf) sözcüğünün kökündeki Tanrı tarafından belli bir iş için kişinin çağrılması anlamına dikkat çeker. Bu görüşten yola çıkan Ülgener, Türkçedeki meslek sözcüğü ile aynı kökten türeyen sülûk sözcüğünün meslek kavramı ile ilgisine ve dinî-tasavvufî bir sürece girip ilerleyerek erginleşme anlamına vurgu yapar.¹³⁵⁴ Gerçekten Kutadgu Bilig’de de meslek yaşamı yalnızca ekonomik bir faaliyet alanı değil aynı zamanda dinî ve özellikle ahlakî bir eğitim sürecini içerir. O yüzden eserdeki mesleklere ve meslek sahiplerine ilişkin terimlerin taranıp düzenlenmesi ekonomik yaşamı aydınlatacağı gibi, ahlakî değerleri ve toplumsal yapıyı anlamada da önem taşımaktadır.

Maveraünnehir çevresinde gelişen Karahanlı Türk kültürü üzerinde üç ayrı kültürün etkili olduğu görülmektedir:

1. Sogd-Fars-Sasanî kültürü ve bu kültür kanalından gelen Maniheizm,
2. Çin, Tibet, Tohar-Hind kültürü ve bu kültür kanalından gelen Budizm.

¹³⁵³ Oxford *The Oxford Universal Dictionary Illustrated*, Oxford 1967, Cilt: II, s. 1593, 2367; Hâmit Atalay, *İngilizce-Türkçe Sözlük*, Ankara 1999, C. II, s. 2700, 3593; Vural Ülkü, *Almanca-Türkçe Sözlük*, Ankara 1993, s. 136.

¹³⁵⁴ Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din*, İstanbul 1981, s. 42.

3. Grek, Latin, Pers ve Arap kültürlerinden beslenen Emevî-Abbâsî kültürü ve bu kültür kanalından gelen İslâm.

Türk konar-göçerlerin yoğun biçimde toplandığı ve buluşup kaynaştığı bir kültür kavşağı olan Maverâünnehir çevresindeki mesleklere ilişkin bilgiler çok yetersiz ve dağınıktır. Taberî ve İbn Esir gibi genel İslâm tarihi yazarları ile Beyhakî, İbn Hurdazbih, Makdisî, İbn Havkal gibi şehir ve bölge tarihi yazarlarının eserlerinde dağınık biçimde Orta Çağ İslâm ve Türk ekonomik yaşamına ilişkin bilgiler vardır. Buhara başta olmak üzere Kaşgar, Semerkand, Taşkend gibi kentlerde ve çevresinde olup biteni anlatan pek çok kent tarihi ve gezi kitabında dağınık bulunan yığınla bilginin arasından mesleklere ilişkin olanların çıkarılması çok dilli ve çok alanlı başka bir çalışmayı gerektirmektedir. Orta Asya Türk tarihini konu alan kitaplarda yer alan mesleklere ilişkin bilgiler de dağınık ve yüzeyseldir. Bütün bu kaynaklardaki bilgilerin iktisat tarihi ve buna bağlı meslekler tarihi bağlamında taranıp düzenlenmesi gerekir. İlk dönem İslâm tarihindeki meslekler ise belli bir oranda incelenmiştir. Bu konudaki çalışmalar Karahanlı mesleklerini anlamaya yardımcı olacak niteliktedir. Karahanlı tarihleri¹³⁵⁵ içinde mesleklere ilişkin bilgi veren tek kaynak Anat'ın eseridir. Anat, Kaşgar ve çevresine doğru gelen göçebe Türklerin nüfus durumu ile geldikleri Maverâünnehir bölgesinde yerleşik yaşama geçiş süreçlerini, buradaki avcılık, hayvancılık, çiftçilik faaliyetlerini, arazi yönetimini, camcılık, porselen, dokuma, madencilik, kağıtçılık gibi zanaatleri, ticâret hayatını ve para dolaşımını, şehirlerin yapısını ve mimarîyi dikkatle incelemiştir.¹³⁵⁶

Eski Türk Yazıtları'ndaki meslek adlarını inceleyen Aydın, bunları alfabetik sırayla yapı, anlam ve bağlamına göre kültürel, sosyal ve tarihsel açıdan açıklar.¹³⁵⁷

Özkarcı Eski Türkçedeki meslek terimlerini sözlük biçiminde listelemiş ve karşılıklarını vermiştir.¹³⁵⁸ Açıklık XI. yüzyıl Orta Asya Türk boylarındaki avcılık, binicilik, çiftçilik, çobanlık, hasırcılık, hamamcılık, madencilik, eczacılık, dericilik, dokumacılık, keçecilik, kuyumculuk, tüccarlık marangozluk, okçuluk, yaycılık, terzilik gibi meslekleri tek tek ele almıştır.¹³⁵⁹

¹³⁵⁵ Ekber Necef, *Karahanlılar*, İstanbul 2005; Ö. S. Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*, İstanbul 2011; Hüseyin Tekinoğlu, *Karahanlılar*, İstanbul 2015; Hacı Yakup Anat, *Karahanlılar Tarihi*, İstanbul 2003.

¹³⁵⁶ H. Y. Anat, *age.*, s. 157-202.

¹³⁵⁷ Erhan Aydın, "Eski Türklerde Meslek Adları (Eski Türk Yazıtlarına Göre)", *Journal of Turkish Linguistics*, Volume 2, S: 1, 2008, s. 49-66.

¹³⁵⁸ Mehmet Özkarcı, "Eski Türkçede Kullanılan Sanatkâr Terimleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 11, 1993, s. 432-449.

¹³⁵⁹ Ali Açıklık, *XI. Asırda Orta Asya Türk Boylarında Sosyal Hayat İçinde Meslek ve San'atlar*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990.

Türk tarih kronolojisi içinde her ne kadar ilk sırada gibi görünmese de Anadolu öncesi Türk kültüründeki meslekleri ilk kez bilimsel olarak inceleyen tarihçi, 1974 yılında tamamladığı “Kaşgarlı Mahmud’a göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası” adlı doktora teziyle Reşat Genç’tir. Genç, 1997’de yayımlanabilen bu eserinde hem beyler, köleler ve halktan oluşan sosyal tabakalara mensup çeşitli mesleklerin adlarını sayar hem de “el işleri, zanaatlar ve diğer meslekler” başlığı altında dokumacılık ve örgü işleri, hasır yapımı, çanakçılık, demircilik, dericilik, ayakkabıcılık, terzilik, marangozluk, kap-kacak tamirciliği, berberlik, kasaplık, fırıncılık mesleklerini inceler.¹³⁶⁰ Reşat Genç’in doktora tezinde halk arasında icra edilen serbest meslekleri, doçentlik tezi olan (Kutadgu Bilig’e göre) Karahanlı Devlet Teşkilatı’nda ise saray mesleklerini incelediği görülmektedir. Bundan dolayı, Genç’in Karahanlı dönemi saray ve halk yaşamını konu alan iki çalışması birbirini tamamlayıcı niteliktedir.

Eski ve Orta Türkçe metinlerindeki meslek terimlerini doktora tezi olarak inceleyen Şen, meslekleri sektörlere ve yaşam biçimlerine göre yedi ana başlık altında incelemiştir.¹³⁶¹ Kıpçak Türkçesindeki meslekleri inceleyen Güner, Şen’in tasnifini kullanmıştır.¹³⁶² Şen, Derleme Sözlüğündeki meslek adlarını da benzer şekilde sınıflandırarak incelemiştir.¹³⁶³

Benzer yöntemle Güneş, Kutadgu Bilig’deki meslek ve unvanlar ile Derleme Sözlüğü’ndeki biçimlerini söyleyiş ve anlam değişmelerine göre karşılaştırmıştır.¹³⁶⁴ Güneş’in amacı eserdeki meslek adlarını sosyolojik olarak sınıflamak değil söyleyiş ve anlam değişmelerine göre Derleme Sözlüğü ile karşılaştırmak olduğu için eserdeki meslek adları sınıflaması ile toplumsal yapı arasında bir bağ yoktur.

Prag’da sunduğu bir bildiride ilk defa Anadolu Selçukluları dönemindeki serbest meslekleri tanıtan ve 2000 yılında bu bildiriye tarih, biyografi, vakfiye, kitâbe gibi belgelere göre genişleterek Türkiye Selçuklularında Meslekler adıyla kitap biçiminde

¹³⁶⁰ R. Genç, *Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, s. 112-116, 371-388.

¹³⁶¹ Şen’in gruplaması şöyledir: 1. Avcılık, hayvancılık, ziraat, esnaf ve zanaatkârlık, ticaret, maliye, ulaşım ve taşımacılık, haberleşme ve iletişim, madencilik, eğitim-öğretim ve kültür, din, dilencilik, sağlık, büyü, fal ve kehanet, adalet, güvenlik ve yöneticilikle ilgili meslekler, 2. Yardımcı meslekler, 3. Hizmetle ilgili meslekler, 4. Gündelik işlerle ilgili meslekler, 5. Sanatla ilgili meslekler, 6. Eğlence hayatıyla ilgili meslekler, 7. Meşru olmayan meslekler. Serkan Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE Basılmamış Doktora Tezi, Samsun, 2007.

¹³⁶² Galip Güner, “Kıpçak Türkçesindeki Meslek Adları Üzerine İçerik ve Yapı Bakımından Bir Sınıflama Denemesi”, *Turkish Studies*, Volume 5/3, 2010, s. 1416-1448.

¹³⁶³ Serkan Şen, “Derleme Sözlüğüne Göre Türkiye Türkçesi Ağızlarında Meslek İcracısı Adları”, *TÜBAR-XXV*, 2009, s. 173-184.

¹³⁶⁴ Bahadır Güneş, “Kutadgu Bilig’deki Meslek ve Unvan Adlarının Derleme Sözlüğü’ne Yansımaları”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S: 5/4, 2016, s. 1532-1543.

dönüştüren Merçil, bu çalışmasında on bir meslek grubu belirlemiştir.¹³⁶⁵ Bu gruplandırmanın kişisel olduğunu özellikle belirten Merçil, başkaları tarafından bu gruplandırmanın değiştirilebileceğini öngörür. Yazar, çalışmasının sonuna Selçuklu, Beylikler ve XV. yüzyıl Osmanlı ekonomik yaşamındaki meslekleri karşılaştıran bir tablo koymuştur. Beylikler dönemi meslek adlarını belirlerken Tarama Sözlüğü'nü de taramıştır.¹³⁶⁶ Merçil mesleklerin doğuş ve gelişmesine ilişkin modelini İbn Haldun'dan almıştır. İbn Haldun'a göre göçebelerin teknik ve meslek yaşamı ilkeldir. Şehirleşme ve medenî hayatın gelişmesi ile meslekler gelişir. Şehirleşme göçebelige göre ileri bir evrim olduğu gibi şehirlerdeki meslek yaşamı, mesleklerin çoğalması ve tekniklerin gelişmesi de ona bağlı bir evrimi gösterir.¹³⁶⁷ İbn Haldun'un bu evrimci yaklaşımının Maverâünnehir çevresinde X. ve XI. yüzyıllarda gelişen Türk toplum yapısına da uygulanması mümkündür. Merçil'in başka bir önemli yönü de meslekler için İslâm ve Türk tarihinde meslek ahlâkını, meslek örgütlerini ve meslek bilgilerini ahî ahlâkı çerçevesinde sergileyen fütüvvetnâmeleri kullanmış olmasıdır.¹³⁶⁸ İslâm tarihinde ilk fütüvvetnâme Yusuf Has Hâcib ile aynı çağda yaşamış ve o doğduğunda ölmüş bulunan (1021) Abbasî dönemi mutasavvıf ve bilginlerinden Abdurrahman Sülemî'dir. Sülemî Bağdat halifesinin isteğiyle "Kitâbü'l-Fütüvve" adıyla bir kitap yazmıştır. Onun ardından ünlü tasavvuf öğretisi yazarı Kuşeyrî (öl. 1071) ünlü Risâle'sinde fütüvvete özel bir başlık ayırmıştır.¹³⁶⁹ Bu bilgiler, Yusuf Has Hâcib'in fütüvvet yazınından haberli olabileceğini göstermektedir. Bu açıdan Kutadgu Bilig'de yer alan meslek erbabı ve meslek ahlâkına ilişkin veriler ilk Türkçe fütüvvetnâme olarak değerlendirilebilir.

Hız. Muhammed dönemindeki meslekleri inceleyen Azizova, mesleklerin insan ihtiyaçlarına dayalı olmasından hareketle meslekleri Maslow'un ünlü ihtiyaçlar hiyerarşisine göre ikili bir tasnife tabi tutar:

1. Temel fizyolojik ihtiyaçlar olan beslenme, giyinme ve barınmayı karşılayan meslekler
2. Sosyal ihtiyaçlar olan ulaşım, alışveriş, tedavi, süslenme ve eğlenmeyi karşılayan meslekler

¹³⁶⁵ Merçil'in meslek gruplaması şöyledir: giyim-tekstil sanayi, hayvancılık ve dericilik, gıda, günlük hayat-ev eşyası aletleri, inşaat işleri, sağlık ve temizlik, eğlence hayatı, ticaret hayatı, silah yapımcıları, taşıma ve ulaşım ile ilgili meslekler ve müteferrik meslekler biçiminde ele alır.

¹³⁶⁶ Erdoğan Merçil, *Türkiye Selçuklularında Meslekler*, Ankara 2000, s. 13-194.

¹³⁶⁷ E. Merçil, *age.* s. 1.

¹³⁶⁸ E. Merçil, *age.* s. 9.

¹³⁶⁹ Ahmet Yaşar Ocak, "Fütüvvetnâme", *TDVİA*, İstanbul 1996, C. 13, s. 264-265.

Azizova¹³⁷⁰, mal ve hizmet üretimine ilişkin ikili ekonomik faaliyeti yukarıda verilen ihtiyaç kategorileri ile örtüştürür ve doktora tezinin ilk bölümünde “meta üreten meslekler”¹³⁷¹i ele alır. Ardından “hizmet üreten meslekler”¹³⁷²i inceler. Ağca tarafından gerçekleştirilen kadın sahâbelerin mesleklerine ilişkin çalışmada da benzer yöntem izlenmiştir.¹³⁷³

Altınay, 2004’te bitirdiği doktora tezinde Emevî dönemi mesleklerini¹³⁷⁴ inceler. Bu çalışmada da, meslekî uzmanlaşmanın yarattığı hiyerarşi, İbn Haldun’un yaklaşımına benzer biçimde hem bir kentin hem de bir toplumun gelişmişlik ölçütü sayılmıştır. Bu doğrultuda mesleklerin nicel ve nitel gelişmelerinin tarihsel ve toplumsal dinamizme etkisi önemle vurgulanmıştır. Altınay bu çalışmasında temel kaynaklar arasında Merçil’in kitabı ile Fransız Annales Okulu öncülerinden Fernand Braudel’in çalışmalarına özellikle değinir. Hem yöntem hem de isim olarak Merçil’den esinlendiğini vurgular.¹³⁷⁵

Daha erken dönem Roma-Bizans meslekleri, kutsal kitaplar ve Osmanlı millet sistemi içindeki meslekler üzerine yapılmış çalışmalarda da meslekler çeşitli açılardan ele alınmıştır.¹³⁷⁶

Karahanlı şehirlerinin İpek yolu üzerinde olması hayvancılık ve tarım yanında ticaretin de gelişmesine yol açmıştır. Bu canlı ticaret ilişkileri çeşitli kültür, dil, din ve soydan insanların buluşmasını sağlayarak kültürel ve sosyal yönden büyük bir ilerleme ve zenginlik sağlamıştır. Karahanlı döneminin sosyal ve ekonomik yönden geliştiğinin en önemli göstergelerinden biri, şehirlerde zanaat üretiminin ve buna bağlı olarak çeşitli

¹³⁷⁰ Elnure Azizova, *Hizmet Üreten Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dalı Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007, s. 41-448.

¹³⁷¹ Hayvancılık, tarım, giyim-kuşam, inşaat ve madenlerle ilgili meslekler.

¹³⁷² Ulaşım ve taşımacılık, ticaret, sağlık, tezyin ve eğlence hayatıyla ilgili meslekler.

¹³⁷³ Ülkü Ağca, *Hizmet Üreten Döneminde Hanım Sahâbelerin Meslekleri*, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, s. 4-62.

¹³⁷⁴ Ticaret, tarım ve hayvancılık, ulaşım ve taşıma, inşaat, yeme-içme, giyim-dokuma, maden, eğitim ve bilim, beden ve estetiği, eğlence ve sanat, iyi karşılanmayan meslekler ve çeşitli meslekler.

¹³⁷⁵ Ramazan Altınay, *İlk Dönem İslâm Toplumunda Çalışma Hayatı: Emevîlerde Esnaf ve Meslekler*, Konya 2006, s. ix, 19-20.

¹³⁷⁶ Hamdi Şahin, *Geç Roma İmparatorluk ve Erken Bizans Dönemlerinde Dağlık Kilikia (kilikia Trakheia) Bölgesi Yazıtlarında Meslekler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2003, s. 34-328; Ahmet Aras, *İlahî Dinlerde (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâmiyet’te) Meslekler*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1995; Nurullah Karta, “XV. ve XVI. Yüzyıllarda Filibe Şehrinde İktisadi Hayat ve Meslek Grupları”, *Atatürk Üniversitesi SBE Dergisi*, C.8, S: 2, 2006, s. 152; Selim Özcan, “Tanzimat Döneminde Temettuat Sayımlarına Göre Merzifon’daki Ermenilerin Meslekî Durumları”, *Studies of the Ottoman Domain*, C. 7, S. 13, 2017, s. 162-165.

işlerle uğraşan insanların artmasıdır.¹³⁷⁷ Dolayısıyla “mesleklerin belirlenmesi kültür ve medeniyet tipini belirleyebilmenin önemli yollarından biridir.”¹³⁷⁸

Mesleklerin Karahanlı devlet ve toplumundaki dağılımı, örgütlenmesi ve işlevleri, doğrudan doğruya bu devletin ve toplumun yapısına bağlıdır. Saraydan çevreye ve sınırlardaki uçlara doğru dalga dalga dağılan dairesel bir yapı içinde meslekler ülkenin mimarî yapısına paralel biçimde dağılmış ve örgütlenmişlerdir. Dolayısıyla meslekler ile mimarî arasında bir eşdeğerlik vardır. IX. yüzyılın ilk yarısından XIII. yüzyılın başlarına kadar çeşitli büyüklüklerdeki şehirlerde yaşayan Karahanlıların şehirleri genellikle “kale” (diz, ark, kühendiz), “şehir” (şehristan, medine) ve “rabad” adı verilen üçlü bir yapıdadır. Gerçekte İslâm’dan önce kale ve şehristan olmak üzere ikili bir şehir planı varken Karahanlı ve Selçuklular döneminde büyüüp gelişen şehirlerin dışında kalan tarım ve ticareti güvence altına almak için “rabad” adı verilen surlar yapılmıştır. Rabadların dışında ise göçebeler ve hayvancılıkla geçinen göçebeler yaşamaktadır.

Aşağıda mimarî yapı ile mesleklerin ilişkisi tablo biçiminde gösterilmiştir:

Karahanlı Kent Mimarî Yapısı	Karahanlılardaki Meslekler
Kale: Yöneticilerin sarayı, hapisane ve hazine binası	Hanedan, saray görevlileri
Şehristan: Soyluların, zenginlerin ve ileri gelenlerin konutları, medreseler, camiler, hanlar, hamamlar, mahalleler, meydanlar ve caddeler	Arazi, mal ve mülk sahipleri; din, yargı, eğitim işleriyle uğraşanlar
Rabat: Çarşılar, pazar yerleri, tarım alanları, zanaatkarların ev ve atölyeleri, toprak sahibi ve tüccarların konutları, çiftlikler, camiler ve mezarlıklar	Tarım, ticaret ve küçük el sanatlarıyla uğraşanlar
Göçebeler: Keçe çadırlarda yaşayan, küçük el sanatları ve hayvancılıkla uğraşan, şehirliyle ticarî ilişkileri olan göçebe, aynı zamanda savaşçı ve yağmacı halk ¹³⁷⁹	Hayvancılıkla geçinen göçebeler arasında madenî eşya (at takımı, eyer, plakalı kemerler, ev eşyaları vs) yapımcıları, halı dokuyanlar ve satanlar, balbal denen taş heykeller ve kaya üstü resimler gibi çeşitli sanatlarla uğraşanlar ¹³⁸⁰

Meslekler ile mimarî arasındaki bu dört aşamalı yapısal dağılım, yine meslekler ile gezegenler arasındaki ilişki için de geçerlidir.

Gezegenler ile bu gezegenlerden doğan mesleklerin resmedildiği kitaplardan ilki 1339 tarihli Kitabü'l-Bulhân'dır. Diğer bir eser olan 16. yüzyıla ait Metali'üs Saade adlı Osmanlı el yazmasında gezegenler ile meslekler eşleştirilmiştir.¹³⁸¹ Metin And anılan

¹³⁷⁷ İlyas Demirci, Kasım Kayıhan, (2014), *Karahanlılar Dönemi Türkistan Mimarisi (Tarihi-Teorik Araştırma)*, Ankara 2014, s. 304

¹³⁷⁸ S. Şen, Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü, s. 1

¹³⁷⁹ İbrahim Çeşmeli, *Antik Çağ'dan XIII. Yüzyıla Kadar Orta Asya ve Karahanlı Dönemi Mimarisi*, İstanbul 2007, s. 2, 3, 9.

¹³⁸⁰ İlyas Demirci, Kasım Kayıhan, *Karahanlılar Dönemi Türkistan Mimarisi (Tarihi-Teorik Araştırma)*, Ankara 2014, s. 57.

¹³⁸¹ Özden Süslü, Nur Urfalıoğlu, “Bir Osmanlı Elyazmasına Göre XVI. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda Meslekler”, 38. ICANAS (10-15.09 2007 Ankara) Bildiriler Kitabı, Ankara 2012, C. VI, s. 2866-2873.

kitaplardaki meslek ve gezegenleri gösteren minyatürleri tablo biçiminde düzenlemiştir.¹³⁸²

Gezegenler	Meslekler ve Sanatlar						
Zuhal	Lağımıcı	Hammal	Ziftçi	Ateşbaz	Duvarcı	Demirci	Debbağ
Müşteri	Çizmecici	Muhtesip	Keşiş	Vaiz	Tacir	Kadı	Mumcu
Merih	Meşaleci	Aşçı	Nalbant	Sırçacı	Kasap	Cellad	Arsıancı
Şems	Kazzaz	Kalkancı	Kuyumcu	Altıncı	Bey	Padişah	Sarraf
Zühre	Kudümzen	Def çalan	Rakkas	Neyzen	Çeng çalan	Udi	Kös çalan
Utarit	Attar	Çulha	Katip	Marangoz	Terzi	Nakkaş	Peyk
Kamer	Deveci	Gemici	Hallaç	Çoban	Balıkçı	Çırpıcı	Ekinci

İslâm tarihinde peygamberler de çeşitli mesleklerle özdeşleştirilmiştir. Çeşitli meslek sahiplerinin kişisel ve meslekî saygınlık kazanmak ve mevcut saygınlıklarını artırmak amacıyla bu yola başvurdıkları ve esnaf loncalarının doğuş sürecinde mesleklere ahlakî ve dinî bir dayanak bulma ihtiyacının bu sonucu doğurduğu düşünülebilir. Aşağıdaki tablo meslek piri olarak benimsenen peygamberleri ve mesleklerini göstermektedir:

Peygamberler	Meslekleri
Hz. Adem peygamber	çiftçi
Hz. Şit peygamber	kazzaz ve hallaç
Hz. İbrahim peygamber	tuzcu
Hz. İdris peygamber	terzi
Hz. İsmail peygamber	avcı
Hz. İshak peygamber	çoban
Hz. Yusuf peygamber	saatçi
Hz. Zülküfül peygamber	ekmekçi
Hz. Üzeyir peygamber	bahçivan
Hz. İlyas peygamber	çulhacı
Hz. Davut peygamber	zırhcı
Hz. Süleyman peygamber	zenbilci
Hz. Ermiya peygamber	cerrah
Hz. Danyal peygamber	falcı
Hz. Lokman peygamber	hekim
Hz. Yunus peygamber	balıkçı
Hz. Musa peygamber	çoban
Hz. Nuh peygamber	denizci
Hz. İsa peygamber	seyyah
Hz. Muhammed	tüccar

Buradan gezegenler=>meslekler denkliğinin, meslekler=> peygamberler denkliği anlamına da gelmesinden dolayı gezegenler=>peygamberler denkliğinin de düşünülmesi doğaldır.

Meslekler ile kent mimarîsi ve gezegen mimarîsi arasında kurulan bu koşutluklar, devlet ve toplum yapısı ile meslekler arasında da kurulabilir. Yukarıda Genç'in Karahanlı

¹³⁸² Metin And, *Minyatürlerle Osmanlı-İslâm Mitologyası*, İstanbul 2007, s. 363.

toplum yapısını beyler, köleler ve halk biçiminde sıraladığı belirtilmişti. Bu tabakalaşma mantığına göre mesleklerin toplum ve devlet örgütlenmesine paralel olarak örgütlendiği düşünülebilir. Bu durumda Karahanlı devlet ve toplum yapısını oluşturan tabakalara bakılmalıdır. Yusuf Has Hâcib eserinde pek çok siyâsetnâmede anılan adalet dairesine yer vermektedir. Bu formüle göre devlet ve toplum piramit biçiminde bir hiyerarşiye sahiptir:

Bu politik ve toplumsal hiyerarşi Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisi ile eşleştirildiğinde aynı zamanda meslekler hiyerarşisi de ortaya çıkmış olacaktır. Aşağıdaki eşleştirme tablosunda toplum, meslek ve ihtiyaçlar hiyerarşisi birleşik olarak verilmektedir:

Tabakalar	İhtiyaçlar	Meslekler
İl	Kendini gerçekleştirme	Hizmet üreten meslekler
Erat-Sü	Güvenlik, sevgi, saygı, değer görme	Madenlerle ilgili meslekler
Budun	Fizyolojik ihtiyaçlar	Hayvancılık, giyim-kuşam ve tarıma dayalı meslekler

Bu eşleştirme biraz daha ileri götürülürse, toplumsal tabakalar ile dört unsur arasındaki eşleşmeye ulaşılabilir. Geleneksel olarak hemen hemen bütün antik bilgelik örneklerinde dört öge ile dört tabakanın ve vücuttaki dört sıvının eşdeğerliği vurgulanır. XVII. yüzyılda Kâtip Çelebi, *Düstûrü'l-Amel* adlı siyâsetnâmesinde önce adalet dairesini anar. Ardından, doğada dört öge (anâsır-ı erbaa) bulunduğunu hatırlatır. İnsan vücudu da dört ögenin karışımından oluşmuştur. Dört öge dört sıvı (ahlat-ı erbaa) ile vücutta temsil edilir. Toplumda da dört direk (erkân-ı erbaa) vardır: Ulemâ, ümerâ, tüccar ve reâyâ.¹³⁸³ Aşağıda bu eşleştirme tablo biçiminde verilmiştir:

öğeler	yaş	sıvı-renk	renk	organ	meslek	zaman	mevsim	burç
hava	çocukluk	kan	kırmızı	kalp	tüccar, esnaf, zanaatkar	sabah	ilkbahar	ikizler-boga
ateş	gençlik	safrâ	sarı	karaciğer	asker hazineler, sarraf, banker, tahşildar, hazinedar, defterdar, kâtip ve maliyeciler	öğle	yaz	başak-aslan-yengeç
toprak	olgunluk	sevda	siyah	dalak-mide	reaya tarım ve çiftçilik	ikindi	sonbahar	terazi-akrep-yay
su	yaşlılık	balgam	beyaz	beyin	ulema, kadı, kâtip, muhasebeci, tabip, şâir, müneccim, kalem erbabı	akşam	kış	balık-koya-oğlak

¹³⁸³ Kâtip Çelebi, *Düstûrü'l-Amel li Isâhıl-Halel*, Ankara 1982, s.22-23, 26.

Yusuf Has Hâcip, değişik konular dolayısıyla pek çok kez vurgulandığı gibi bu tablonun özünü oluşturan humoral patoloji ve bunun çeşitli konulara uyarlanması konusunda bilgi sahibidir. Bu konuda önemli bir kanıt, Kutadgu Bilig yazılmadan 25 yıl kadar önce Basra'da yayınlanan İhvânü's-Safâ Risâlelerinde dört unsur ile meslekler arasında kurulan ilişkidir. Sekizinci risâlede dört öge zanaatlerle eşleştirilir. Su satıcıları ve taşıyıcıları su ögesi ile ilgili zanaatçılardır. Su kanalı, maden, kuyu ve mezar kazanlar, toprak ile ilgili meslekleri icra etmektedirler. Meşale taşıyanlar, ocağa ateş atanlar, neft çıkaranlar ateşle ilgili zanaatkârlardır. Bazı meslekler birleşiktir. Örneğin su ve toprağın birleşik zanaatkârları çömlek yapıp satanlar, fayans yapanlar, yayıkla ayran ve yağ yapanlardır. Toprak unsurunun alt dalı olarak madenlerle uğraşan demirci, bakırcı, altın ve gümüş kuyumcuları, kurşun işleyenler, camcılar, maden zanaatçısıdır. Marangoz, hasır-sepet-küfe yapanlar, bunları satanlar, keten ve kenevir işleyenler, kağıt yapımcıları, unlu ürünlerle uğraşanlar, meyve suyu yapıp satanlar, pirinç ve tahıl satıcıları, Bitkisel malzeme ile uğraşan meslek erbabıdır. Hayvan ürünleri ile uğraşanlar avcılar, kuşçular, çobanlar, seyisler, kürkçüler, kasaplar, kebabçılar, aşçılar, dericiler, ayakkabıcılarıdır. Nesneleri ölçüp tartanlar tartıcılar, sarraflar, simsarlar, tefecilerdir. Hekimler, berberler ve cerrahlar insan bedeni ile ilgili meslekleri yaparlar. Bunların yanında şâirlik, yargıçlık, bilginlik, bekçilik, dokumacılık, dansçılık, yasçılık, yüzücülük gibi insanî meslekler vardır. Kullanılan gereçlere göre de meslekler vardır: Tulum çalan, boru çalan, davul çalan, terzi, yazıcı, postacı, giysi onarıcı, hallaç, değirmenci. Anılan risâle XI. yüzyılda Orta Doğu'da icra edilen meslek, sanat ve zanaatleri sergilemek ve sınıflamak açısından çok değerli bir belge olarak kabul edilmektedir.¹³⁸⁴

XI. yüzyıl İslâm ülkelerindeki büyük kentlerle ilgili bilgi veren kaynaklar, meslek standartlarının neler olduğuna ve meslek mensuplarının ahlakî, ticarî ve toplumsal açılardan ortak kriterlere bağlı oldukları yolunda bilgiler vermektedir.¹³⁸⁵ Yukarıda da değinildiği gibi XI. yüzyıl fütüvvetnâme denilen kitap türünün ortaya çıktığı bir dönemdir. Bu kitaplar veya kitap bölümleri başta tasavvufî ilke ve ölçütleri öğütlemek ve bu yolla iyi bir Müslüman olmayı öğretmek amacıyla kaleme alınmıştır. Ancak kentlerin ve mesleklerin gelişmesine bağlı olarak fütüvvetnâmeler çeşitli meslek mensuplarının uyması istenen kuralları öğreten birer kodekse dönüşmüştür. Bu tür eserler en büyük işveren ve müşteri olarak devletin talepleri doğrultusunda yazılmışlardır. Bu bakımdan serbest mesleklerin ve devlet dışı sivil toplum örgütlerinin oluşumu mümkün olmamıştır.

¹³⁸⁴ Zeki Tez, *Meslekler Tarihi*, İstanbul 2016, s. 202-203.

¹³⁸⁵ Zeki Tez, *Meslekler Tarihi*, İstanbul 2016, s. 203.

Kutadgu Bilig'deki meslek adlarına, türlerine, örgütlenmesine işte bu çerçevede bakılması doğru olur. Hatta yukarıda da söylendiği gibi Kutadgu Bilig'in ilk Türkçe siyâsetnâme olmasının yanında ilk Türkçe fütüvvet kitabı/fütüvvetnâme olduğu da bir kez daha vurgulanmalıdır.

Kutadgu Bilig'de bazı meslekler ve bunları icra edenlere bağımsız bir bölüm ayrılarak devlet görevlilerinin bu meslek mensupları ile ve meslek sahiplerinin de başka insanlarla nasıl ilişki kurması ve onlara karşı nasıl davranması gerektiği çeşitli örnek ve öğütlerle anlatılmıştır. Aşağıda Kutadgu Bilig'deki meslekle ilgili adlar, tarihsel derinlik kültürel bütünlük metodolojisi içinde ve metin bağlamında yorumlanarak incelenmiştir.

4.1. Geniş Anlamli Meslek Adları

pîşe

Kutadgu Bilig’de sanat anlamında Farsça “pîşe” sözcüğü geçer. Mütercim Âsım Efendi Burhân-ı Katı’da “pîşe” için şu açıklamayı verir: “*Bîşe vezninde. Mutlak hurma lifinden bükülmüş urgan, palamar ve halat makulesi ipe denir. Yâ-yı me.hul ile şuğl, kâr ve sanat manasınadır. Arabîde hirfe denir. Ney aksamından çobanlar çaldıkları düdüğe dahi denir ki kaval tabir ederler.*”¹³⁸⁶ Bu Farsça sözcük çeşitli sözcüklerle birleşerek “alışmış, huy edinmiş” anlamlarını verir. Fesâd-pîşe “fenalık peşinde olan, hasenât-pîşe “iyi şeyleri âdet etmiş olan” gibi. Farsçada sanatkar, işçi için “pîşe-ger”, “pîşe-kâr” “pîşe-ver”; sanatkârlık, işçilik için “pîşe-gerî”, “pîşe-verî” sözcükleri kullanılır. Dolayısıyla “pîşe” sözcüğünün “sanat, meslek, iş, huy, tabiat, âdet, alışkanlık ve kaval” anlamları bulunmaktadır.¹³⁸⁷

Sözcük Kutadgu Bilig’de Ögdülmiş’in Odgurmış’a rüyâ tâbirlerini söylediği bölümde bir kere geçer.¹³⁸⁸ Ögdülmiş rüyaları, tâbiri olan ile olmayanlar olmak üzere ikiye ayırır. Rüyaların bir kısmı yeme-içmeden veya yılın mevsimlerine bağlı olarak dört sıvıdan birinin kuvvetlenmesine bağlı olarak görülür.¹³⁸⁹ Bu tür rüyaların tâbiri yapılabilir. Ona göre bir de karışık rüyalar (azgas u ahlâm) vardır ki onların tâbiri yoktur (yörüg yok).¹³⁹⁰ Tâbiri olmayanlar akşam bir şey düşünerek yatıp görülen rüyalar, şeytandan gelen ve gusûl etmeyi gerektiren rüyalar, rüya görenin kendi “pîşe”sini gördüğü rüyalarıdır.¹³⁹¹ Arat sözcüğü “sanat” olarak çevirir. Geçtiği bağlam dikkate alındığında sözcük sanat, meslek, iş, uğraş anlamındadır.

uz

Eski Türkçede uz sözcüğü *û- > “u-” muktendir olmak eylemine -(X)z eylemden ad yapma eki getirilerek türetilmiştir.¹³⁹² Bu sözcük zanaatkârlık yanında mahirlik, ehliyetlilik anlamlarını da kapsar.¹³⁹³ Clauson da “uz” sözcüğünün anlamını “yetenekli bir usta” (a skilled craftsman) ve bundan dolayı bir adamın ve işinin ustalığı, mahareti, el

¹³⁸⁶ Mütercim Âsım Efendi, *Burhân-ı Katı*, Ankara 2009, s. 607

¹³⁸⁷ F. Devellioğlu, *OTAL*, s. 867.

¹³⁸⁸ 6018. yana pîşesin körse tüşte kör er/añar ma yörüg yok ay kılkı kür er

¹³⁸⁹ 6005. telim tüş bolur yém içimke barır/yarağsız yemiş bolsa teñsiz kelir

6006. taķı bir tüş ol kör bu yıl faşlıña/tadusı küçenip barır aşlıña

¹³⁹⁰ 6015. taķı biri azğas-u ahlâm bolur/bu tüşke yörüg yok ay kılkı unur

¹³⁹¹ 6016. kēçe saķnu yatsa anı körse tüş/añar ma yörüg yok anıñ yangı tüş

6017. taķı bir tüş ol körse yektin bolur/tüşegli anı körse suwķa yunur

6018. yana pîşesin körse tüşte kör er/añar ma yörüg yok ay kılkı kür er

¹³⁹² İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 170; Carl Brockelmann, *Osttürkische Grammatik*, s. 142; M. Erdal, *OTWF*, s. 325.

¹³⁹³ S. Şen, *Orhon, Uyğur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 73.

yatkınlığı, ustalığı, yeteneği (hence of a man or his work skilled) ve nesneler için de mükemmel, kusursuz (perfect) olarak verir.¹³⁹⁴

Dîvânu Lugâti't-Türk'te sadece hüner ve san'at sahiplerine verilen ücrete “mançu” denildiği bilgisi, bu meslek sahiplerinin Türk toplumundaki önemini ve değerini gösterir niteliktedir.¹³⁹⁵ Kutadgu Bilig’de ise bu meslek grubunun ücreti için “mançu” değil genel anlamda yapılan işin karşılığı, parası için kullanılan “ter” sözcüğü kullanılmıştır.¹³⁹⁶ Kutadgu Bilig’in elli beşinci bölümü “uzlar”a ayrılmıştır.¹³⁹⁷ Bu bölüme göre “uz”lar yani zanaatkârlar kendi yaşamları için zanaat işi “uzluk” ile uğraşırlar.¹³⁹⁸ Dünya süsü ve şaşıllacak işler bu zanaat sahiplerinden türer.¹³⁹⁹ Gerekli ve faydalı bir zümre oldukları için yöneticiler onlara yakın olmalı, onlara katılıp karışmalı, kendi huzuru için onları sevindirmelidir. Zanaatkârlar işini yaptıklarında ücreti “ter”i hemen verilmeli ve bol bol yedirip içirilmelidirler.¹⁴⁰⁰ Bu zanaatkâr zümre arasında demirci “temürçü”, ayakkabıcı “etükçi”, oymacı “kıрмаçı”, cilacı “sırçı”, boyacı, ressam “bedizçi”, okçu “okçı”, yaycı “yaçı” bulunmaktadır.¹⁴⁰¹ Yusuf Has Hâcib bunların dışında pek çok zanaat olmasına karşın söz uzayacağı için hepsinin sayılamayacağını fakat tahmin edilebileceğini belirtir.¹⁴⁰² Yusuf Has Hâcib zanaatkârların halk arasında yöneticiyi kötülememesi, adını lekelememesi konusunda çok dikkatli olunmasını öğütler.¹⁴⁰³ Anlattıklarının daha iyi anlaşılması ve anlamı pekiştirip güçlendirmek için “bilgili, temiz, halka merhametli ve gönlü temiz” olarak betimlediği kişiden iyi ad bırakmaya ilişkin sözler aktarır.¹⁴⁰⁴ Bu bölüm dışında iki farklı yerde de zanaatkârlardan söz edilir. Bunlardan birinde çeşitli meslek gruplarının görevlerini yerine getirmesi konusunda uyarılır. Satıcılar kendisine emanet edilenleri korumalı, gözetmeli; “uzlar”

¹³⁹⁴ G. Clauson, *EDPT*, p. 277

¹³⁹⁵ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 181.

¹³⁹⁶ 4462. işiñ kılşalar terk terin tegrü bér/yétürgil içürgil aşın kéñrü bér

¹³⁹⁷ LX uzlar birle katılmağnı ayur

C.0058. bâb ‘ilim âdamları birle katılmağın ayur yeme otaçılar mu‘azzimler mu‘abbirler müneccimler şâ’irler tarığçılar igdişçiler uzlar çığaylar birle katılmağ negü teg kerekin kerekmezin ayur

¹³⁹⁸ 4456. tağı bir kutusı bu uzlar turur/tirilgü tilep özke uzluk kılur

¹³⁹⁹ 4459. bu dünyā itigi bulardın turur/ajunda tañ işler bulardın törür

¹⁴⁰⁰ 4457. kereklig kişiler yime bu saña/yakın tut bularığ tusulğay toña

4461. bularnı bile me katıl hem qarıl/sewindür olarığ sewinçin tiril

4462. işiñ kılşalar terk terin tegrü bér/yétürgil içürgil aşın kéñrü bér

¹⁴⁰¹ 4458. temürçi etükçi yana kıрмаçı/ya sırçı bedizçi ya okçı yaçı

¹⁴⁰² 4460. telim bar bu yañlıg sasa söz uzar/özün sen uka bar özüm söz üzer

¹⁴⁰³ 4463. ayıñlamasunlar séni halk ara/atıñ artamasun munı keç köre

¹⁴⁰⁴ 4464. yime yaqşı aymış biliglig süzük/budunğa bağırsak ne köñli tüzük

4465. tiriglik tileme at edgü tile/at edgü kerek bu tiriglik bile

4466. özün ölgü ahr bu atıñ kalır/atu edgü bolsa tiriglik tatır

4467. kimiñ atı isiz bolup artasa/añar yigreki ol tirig turmasa

4468. mün ol bu tiriglik tile edgü at/isiz kılma edgün kılın meñü at

zanaatkârlar, sanat ustaları da başkalarını yetiştirmeye devam etmelidir.¹⁴⁰⁵ Böylece hakan iki dünyada da mutlu olur, iyilik bulur, Tanrı rızasını kazanır. Bu beyitte belirtilen durumun değiştiği 6473. beyitte satıcıların emanetleri gözetip korumadığı, zanaatkârların da artık başkalarını yetiştirmekten vazgeçtiği zamanenin bozuklukları arasında sayılır.¹⁴⁰⁶

Sözcüğün geçtiği diğer beyitlerde yukarıda belirtildiği gibi sıfat ve zarf görevindedir. Bu beyitlerde ustaca, maharetli, elverişli, iyi ve güzel, yakışır şekilde, kıvrak gibi anlamlar taşımaktadır. Bunlardan “tili uz”, “sözi uz”¹⁴⁰⁷ veya “kılkı uz”¹⁴⁰⁸, “yalñuk uzı”¹⁴⁰⁹ gibi söz öbeklerinde yer alır. Katiplerin yazı yazmada usta olması “hatı uz” söz öbeğiyle belirtilir.¹⁴¹⁰ Sıfat tamlaması biçiminde “uz iş” iyi, güzel iş veya maharet, beceri gerektiren iş, ustaca bir iş anlamında kullanılmıştır.¹⁴¹¹ Diğer beyitlerde de ustaca, ustalıklı, güzel bir şekilde anlamlarını verecek biçimde zarf görevindedir.¹⁴¹² Sözcüğün geçtiği beyitlerde karşılaştırma, derecelendirme, pekiştirme yapmada “uz” sözcüğünün “edgü”, “tüz”, “köni”, “körklüg” sözcükleriyle eşdeğerli kullanımı söz konusudur.

¹⁴⁰⁵ 5589. satıgçı küdezsü emānetlerin/ķılı tursu uzlar naşihatların

¹⁴⁰⁶ 6473. satıgçı kötürdi emānetlerin/bu uzlar kötürdi naşihatların

¹⁴⁰⁷ 0531. yüzi körki kılķı kılınçı özi/ķamuğ yakşı kördi tili uz sözi
2660. tili uz kerek hem köñüllüg kerek/sözi uz kerek hem keğ öglüg kerek

2661. siñimlig bolur ol tili uz ķişı/sözi uz yorısa yarar er işi

2594. ayu bér maña bir bilig söz uzı/yalawaç ıdır ildin ilke özi

¹⁴⁰⁸ 2788. biliglig uķuşluğ kerek kılķı tüz/uķuşluğ ķişıler işi barça uz

2653. neçe me uwutluğ silig kılķı uz/bor içse otunluğ ķılur barça öz

2854. yüzi körki körklüg kerek kılķı uz/yülüğ bolsa boğluğ tili köñli tüz

2921. negü tutsa körklüg ķişı kılķı uz/yaraşur alır kör bu cān ülgı köz

2923. yüzi körki körklüg kerek kılķı uz/negü tutsa andın tamar barça tuz

5509. negü tér eşitgil köni köñli tüz/köñül til kılınçı ķamuğ kılķı uz

0887. begi edgü bolsa buğun barça tüz/bolur kılķı edgü yorıķları uz

¹⁴⁰⁹ 3361. yori yalñuz işsiz ay yalñuk uzı/tutı kıldı yalñuz tili kör sözi

¹⁴¹⁰ 2693. bitigçi biliglig uķuşluğ kerek/hatı uz belāgat taķı edgürek

2694. bitigde hat uz bolsa açlur köñül/okıģu kelir baķsa awnur köñül

2773. bitigçi kerek uz ķamuğ hat bilir/saķışığ bitigin küdezsē kalır

5913. üçünçı tetig uz bitigçi bolur/ķiriş hem çıkış bilse ķaznaķ tolur

¹⁴¹¹ 4804. bu tört neñ tükel ķođmağınça ķişı/açın dört ķılumaz ķişı uz işi

4814. uluştın uluşķa köçügli ķişı/köçin öñdün ıdsa iter uz işi

¹⁴¹² B.0024. munı teg ķitābnı kim aymış oza/keğin me kim ayğay munı teg uza

4049. bularda kayuķa ulansa bu öz/ıdı ķorķu aynu tapuğ ķılģu uz

4066. bu ķurķa tegip uz tapınsa bu er/uluğluğķa yetlür tükel ārzü yér

4169. ķapuğdaķı birle yaraşmasa uz /tiriglik tatımaz ayā edgü öz

4374. bu yañlığ tüşüğ uz yörügli bular/biliglig bağırsak bolup edgüler

5992. tüşer ök ķişı tüş uğısa yatıp/anı yörgüçiler yörer uz itip

1626. ata bardı ornı ķuruğ hem ķokuz/ķokuz tolģuķa kördüm oğlın keğ uz

1707. ķamuğķa yaraşur bu ķut ursa yüz/uķuşluğķa artuķ yaraşur keğ uz

4.2. Meşru Olmayan Meslekler

basımçı

Basmak, ezmek, baskı yapmak, beklenmedik biçimde saldırmak (to press, crush, oppress, make a surprise attack) anlamlarına gelen bas- eyleminden türetilen sözcük baskıcı, zâlim (oppressor) demektir.¹⁴¹³

Kutadgu Bilig’de çeşitli meslek ve uğraşlar yanında memlekette yasal olmayan yollardan kazanç ve gelir sağlayan hırsız, dolandırıcı, yol kesici, haydut, soyguncu, zâlim, kâtil, kötürüm kişilerin varlığından söz edilir. Bütün bu insanlar ne kadar uğraşırsa uğraşsın herkesin kendi kısmetinde, nasibinde ne varsa onu alacağı belirtilerek bütün bu uğraşların ve hırsın gereksiz olduğu hatırlatılır.¹⁴¹⁴

Basımçı askerî bir terim olarak geceleri baskın yapan birlik anlamındadır. Sözcüğün bu anlamından yola çıkarak geçtiği diğer beyitte yasal olmayan işlerle uğraşan kişilerden sırayla söz edilmesi “basımçı” ile geceleri baskın yaparak çalıp, gasp eden, soyguncu kişilerin anlatılmak istendiği düşünülebilir.

busuğçı

Tuzak kurmak, pusuya yatmak “bus-” (ambush) eyleminden türeyen “busuğçı” pusu kuran kişidir.¹⁴¹⁵ Kutadgu Bilig’de avcılıkta kullanılacak yöntemlerden biri olarak değil soyut bir kavramı dile getirmek için kullanılmıştır.

Kutadgu Bilig’de ölüm pusuya yatmış, pusu kurmuş bir olgu olarak betimlenmektedir. Sözcüğün geçtiği beyitte de Yusuf Has Hâcib yaşlılığını dile getirmektedir. Saç ve sakalının beyazlamasını ölümün kendisine kurduğu bir pusu olarak belirtmektedir.¹⁴¹⁶ Pusu kuran, tuzakçı ölüm; onun tuzağı, pususu yaşlılıktır; yaşlılığın belirtisi ise saç ve sakalın beyazlamasıdır. Kutadgu Bilig’deki bu benzer anlamı Kaşgarlı Mahmud şu beyitle aktarır:

*“urmuş ajun busuğın kılmış anı balıg
em sem anar tilenip sizde bulur yakıg”¹⁴¹⁷*

Karahanlı döneminin iki önemli eserinde tuzak ve pusu soyut kavramları belirtmektedir. Yusuf Has Hâcib’e göre ölüm tuzakçıdır; Kaşgarlı Mahmud’a göre ise bu ajun (dünya) tuzakçıdır.

¹⁴¹³ G. Clauson, *EDPT*, p. 370, 373

¹⁴¹⁴ 1737. kayu oğrı tewlig karakçı kunuk/kayusı basımçı ölütcü kırık

¹⁴¹⁵ G. Clauson, *EDPT*, p. 373

¹⁴¹⁶ 1103. örün boldı erse kara saç sahal/anuğu busuğçı ölümke tüköl

¹⁴¹⁷ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 175. (Zaman beni mihnet tuzağına düşürdü ve beni yaraladı. Onun için gönlüm ilaç istedi ve devayı sende buldu.)

ķarakķı

Sözcüğün kökenine ilişkin çeşitli açıklamalar olmakla birlikte iki ana noktada yoğunlaşmaktadır. Bunlardan biri sözcüğün kökü “kara” renk adı olup “gözbebeği” anlamındaki “karak” sözcüğüne meslek adı yapan +cI eki eklenmiş olduğudur. Diğer de sözcüğün kökü “kara” renk adı değil “bakmak” anlamındaki “kara-” eylemi olduğudur. Haydut, eşkıya, yol kesici, soyguncu (brigand, highwayman) karşılığında kullanılan “karakçı” sözcüğünde yapılan işte bakmak, gözetlemek esas olduğu dolayısıyla gözbebeğinin de bunda oynadığı rol dikkate alınarak türetilmiştir.¹⁴¹⁸ Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te “tawarîg karakladı” örneğinde verilen “karakla-” eyleminin Yağma lehçesinde yol kesip mal almak karşılığında olduğu belirtilir.¹⁴¹⁹

Eski Türk toplumlarında tüccarların ve halkın can ve mal varlığını korumak için çeşitli güvenlik önlemleri alınmaktaydı. Özellikle dönemin en önemli ticarî geçiş yolu İpek Yolu’nda güvenliği sağlamak ülkenin sosyo-ekonomisi, devletin siyasî egemenliği ve askerî gücü için oldukça önemliydi. Bu bakımdan çeşitli gözetleme kuleleri yapılmıştır.

Sözcüğün eserde geçtiği beyitlerde memleketin içini halka güçlük çıkaranlardan, zulmedenlerden, memleketin dışını da haydut, eşkiyalardan arındırılıp yolları emin, güvenilir tutmak gerektiği öğütlenir.¹⁴²⁰ Beyitlerde geçen “emîn”, “yol”, “kötürmek”, “arıtmak”, “sekerçi” sözcükleri arasındaki uyum dikkati çekmektedir.

ķoltğucu

İstemek, talep etmek (to ask for) sözcüğü kolt- sözcüğünün bir alternatif biçimi olarak değerlendiren Caluson’a göre kolğucu~koltğucu biçimiyle görülen sözcük dilenci (beggar) demektir.¹⁴²¹ Kutadgu Bilig indeksinde “koltgu” istek, muhtaçlık; “koltğucu” ise muhtaç olarak karşılanmıştır.¹⁴²² Kutadgu Bilig’in indeksindeki birtakım eksik ve yanlışlar üzerine incelemesinde Tezcan, sözcüğün dilenci olarak anlaşılması gerektiğini belirtir.¹⁴²³ Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te “koldaçı” biçimiyle geçen sözcük “koldaçıkla miñ yagak-barça bile ayruk tayak” beytinde örneklenir ve “Dilenciye benden bin ceviz, bununla beraber ona dayanması için bir de baston veririm” denilmektedir.¹⁴²⁴

¹⁴¹⁸ G. Clauson, *EDPT*, p. 652, 656; S. Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 323

¹⁴¹⁹ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 485

¹⁴²⁰ 5547. iç ilde kötürgil buğun küçlerin/taşirtin arıtğıl ķarakķı barın 5577. üçünçi imîn tut ķamuğ yollarığ/ķarakķığ sekerķig arıtğıl arığ

¹⁴²¹ G. Clauson, *EDPT*, p. 616, 620, 621

¹⁴²² R. R. Arat, *İndeks*, s. 269

¹⁴²³ S. Tezcan, *KBDÜ*, s. 50.

¹⁴²⁴ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 180

Kutadgu Bilig’de sözcüğün geçtiği 2093. beyit Uygur harfli Viyana (Herat) nüshasında “kolguç” biçiminde olup altına Arap harfleriyle “taleb künende” yazılmıştır.¹⁴²⁵ Kutadgu Bilig’de hakanın (ajun tutguç) oyun oynayarak avunursa, zamanını geçirirse, ülkesi (il) bozulur ve kendisi de dilenci durumuna düşer.¹⁴²⁶ Bu beyitteki “oyun” sözcüğünü Arat kumar olarak, “koltguç” sözcüğünü de “muhtaç” olarak çevirir.¹⁴²⁷ Beyin içki içmemesi, oyun oynamaması (kumar), devlet işlerine gereken önemi vermesi gerektiği belirtilir. Bir başka beyitte de beklenti içinde olan (umduç) aç gözlü (suk) kişilerin adı “koltguç” yani dilenci olarak nitelenir.¹⁴²⁸ Bu beyitte “umduç” ve “koltguç” sözcükleri yakın anlamlı sözcükler birarada kullanılarak anlam ve anlatım kuvvetlendirilmiştir.

kunuk

Çalmak, kapıp kaçmak, aşırnak (to steal, carry out) anlamındaki “kun-” eyleminden türetilen sözcük dolandırıcı, hırsız (robber) karşılığında kullanılır.¹⁴²⁹ Dîvânu Lugâti’t-Türk’te “ogrı tawar kundi” cümlesinde örneklenen “kun-” eylemi çalmak, gasp etmek anlamındadır.¹⁴³⁰ Kutadgu Bilig’de tek kullanımlık örneklerden olan “kunuk” insanların çeşitli görevleri, meslekleri olabileceği gibi halkın içinde hırsız, sahtekâr, yankesici, dolandırıcı, zâlim, kâtil, bozguncu olacağı belirtilerek bütün bunların insanın boğazı için yapıldığı belirtilir.¹⁴³¹ Yasal olmayan işler anılan beyitte sıralanarak sözcüksel ve anlamsal uygunluk, bağdaşıklık, tutarlılık sağlanmıştır.

oğrı

Eski Türkçe ve tarihî Türk lehçelerinde ugur~ ugur~ugrı~ogrı~ogur~ugrı~uvru¹⁴³² gibi farklı fonetik biçimlerde geçen ve çalmak anlamındaki *oğur->*ör- kökünden gelen sözcük, “hırsız” (thief) demektir.¹⁴³³ Gizlice (furtively) anlamına gelen ogrın~ugrın sözcüğü hırsızların yaptıkları eylemin tarzını, biçimini gösterir. Nitekim Dîvânu Lugâti’t-Türk’te ogurla- ve uğurla-¹⁴³⁴ biçimleriyle

¹⁴²⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. 226

¹⁴²⁶ 2093. oyunka awınsa ajun tutguç/ilin buzdu boldı özi koltguç

¹⁴²⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 157.

¹⁴²⁸ 2613. suq er umduç ol yawuz umduç/kişi umduçısı atı koltguç

¹⁴²⁹ G. Clauson, *EDPT*, 633, 637; S. Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 324, 325

¹⁴³⁰ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 242

¹⁴³¹ 1737. kayu ogrı tewlig karakçı kunuk/kayusı basımçı ölüçü kırık

¹⁴³² Ayrıca karşılaştırmız: Hatice Şirin, “Türkçede Yol Kavramı ve Yol Sözlere: Uğur, Çığır, Tıkır”, V. *Uluslararası Dil Kurultayı Bildirileri*, Ankara 2004, C.II, s. 2763-2776; Nesrin Altun, “Dede Korkut’ta Yer Alan “Urulaşuban” Kelimesi Hakkında”, *Turkish Studies*, Vol. 5/2, 2010, s. 793-799.

¹⁴³³ G. Clauson, *EDPT*, p. 90; İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 135.

¹⁴³⁴ Dede Korkut’ta da kökteş türeyen uğurlaş-> urlaş- eylemleri

geçen sözcük “er tawar ogurladı” cümlesinde örneklenerek “adam malı çaldı, çünkü onun zamanını ve fırsatını kolladı.” demek olduğu belirtilir. Hırsız anlamındaki “ogrı” adından türetilen “ogurla-” eyleminin hafiflemek için “ogrı” sözcüğündeki /y/ sesinin düşürüldüğünü belirten Kâşgarlı Mahmud her ikisi de güzel olmasına karşın bu açıklamayı çok beğenmediğini söyleyerek aşağıdaki beyti aktarır:

*“beyim özüm ogurladı
yarag bilip uğurladı
uluğ Teñri ağırladı
anın kut kıw tozı togdı”¹⁴³⁵*

Kâşgarlı Mahmud benzer biçimde “ogrıla-” eylemi için halkın /r/yi sükûnlu söylediğini fakat bunun yanlış olduğunu söyler.¹⁴³⁶ Kâşgarlı’nın hırsızların cezalandırılmasına ilişkin çeşitli bilgiler aktarması toplumda oldukça yaygın görülen bir suç olduğunu göstermektedir. “Ol ogrın öldürdi” o hırsızı öldürdü, “beg ogrını basturdi” bey hırsızın elini, ayağını tutmak ve onu yere yatırmak için emir verdi. Üzerinde ağır bir şey olup (bir şeyin) kalkma ve dönmesine mani olan her hareket de aynıdır. “Beg ogrını tutturdi” be hırsızı tutturmak için emir verdi” “Beg ogrını köngerdi” bey hırsızı itiraf ettirmek zorunda bıraktı.”, “beg ogrını bekletti” bey hırsızın bağlanıp hapsedilmesi için emir verdi.” örneklerinde¹⁴³⁷ hırsızların karşı karşıya kaldığı uygulamalar “basturmak”, “bekletmek”, “öldürmek”, “kögermek”, “tutturmak” eylemleriyle ifade edilmiştir.

Halk içinde çeşitli uğraşlar meslekler olduğu kadar yasal yollardan kazanç sağlamayan hırsız, dolandırıcı, haydut, yolkesici, soyguncu, kâtil, bozguncular da bulunmaktadır.¹⁴³⁸ İster yasal isterse yasal olmayan yollardan sağlanan kazançların hepsini insanların kendi boğazı için mal derip biriktirmelerine karşın hiçbir zaman kısmetinde olanından fazlasına sahip olamayacağı, kişinin kısmetinde, nasibinde ne varsa, payına ne düşerse onu alacağı belirtilir. Beyin görevleri arasında şehir ve kasabaları hırsızlardan temizleyip yolcu ve kervanların emniyetini sağlamaktır.¹⁴³⁹ Memleketteki zâlimleri (budun küçleri) yok edip (kötürmek) yol kesici haydutlardan uzak tutmalıdır. Yasal olmayan yollara başvuran kişileri uzak tutmak kötülüğü ortadan kaldırmakla eşdeğer olduğu bu kişilerin kötü (isiz) olarak nitelenmesinden anlaşılmaktadır. Halkın zenginleşmesi, gönenç içinde olması hakanın görevlerindendir ve bunu halkın can ve mal

¹⁴³⁵ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 132; Açıklaması: “Tangut beyinin dşmen için pusuya yattığını tasvir ederek diyor ki: Beyim kendisini askerlerden çalıp (saklanıp) gizledi. Fırsat ve imkân kolladı. Yüce Allah ona zafer ihsan etti. Bundan dolayı devletin ve bahtın tozu doğdu.”

¹⁴³⁶ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 138

¹⁴³⁷ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 107, 281, 282, 290, 339

¹⁴³⁸ 1737. қайу оғры tewlig қарақчі қунуқ/қайусы басымчі өлүтчі қыруқ

¹⁴³⁹ 5546. улуş kend içinde sen oғрығ арыт/үmeg арқışығ yolda імін yorit

güvenliğini sağlayarak, toplumsal ve siyasal düzeni oluşturup adil olmasıyla gerçekleştirebilir. Memleket tutup siyasal birliğin ve iktidarın kurulabilmesi için yasal olmayan işlerle uğraşan bu gruptaki insanları yok etmek dolayısıyla kötülüğü kaldırmak şarttır.

Sözcük aş başçı hân-sâlârın taşınması gereken özellikler ve görevlerinin anlatıldığı bölümde “aş ogrısı” tamlaması biçiminde anılır. Bu beyitte kalabalık (kalın), çiğ, ham (yig) yiyecek hırsızlarının (mutfakta) toplanması durumunda beyin sofrasının güzel olamayacağı belirtilir.¹⁴⁴⁰ Bir önceki beyitte de belirtildiği gibi aşçıbaşı eğri olursa onun “işçi”lerinin de eğri olacağı söylenerek mutfakta aşçıbaşının denetiminde pek çok yardımcı görevli, yamak olduğu anlaşılmaktadır. Tüm bu mutfak çalışanlarından sorumlu olan aşçıbaşı onları seçerken çeşitli erdemleri taşınmasına dikkat etmelidir. Bunlardan biri mutfakta çalışanların yiyecek çalmaması gerektiğidir ve “aş ogrısı” tamlamasıyla gösterilerek “çiğ, ham” (yig) olarak nitelendirilir. Dolayısıyla mutfakta yiyecek içecek hazırlamada pişmiş (bışığ) yani olgun, yetkin, tok kimseler olması gerektiği anlatılmaya çalışılır. Yiyecek-içecek hırsızlığı yapacak kişi ve görevlilerin çok olacağı beyitte “kalın” (çok, fazla) sözcüğüyle belirtilerek yeme-içme, sofraya hazırlama, malzeme toplama ve seçiminde aşçıbaşının yardımcılarının olduğu ve onların mutfak malzemesi veya yiyecek-içeceklerden çalıp çırpınması gerektiği öğütlenir.

Sözcük bir başka beyitte de “din ogrısı” biçiminde geçer. Havâ ve nefis her iki dünyada da din hırsızı olarak nitelendirilmiş ve onlara esir (bulun) olmamak gerektiği belirtilmiştir.¹⁴⁴¹ Gelip geçici, boş istek, arzu ve yönelimler, hem maddî hem de manevî olarak insanın varlığını yıpratmaktadır. Beytin geçtiği bağlamdaki diğer beyitlerin birinde (5472. beytinde) havayı akıl (ukuş) ile nefsi de bilgi (bilig) ile boynunu ezmek gerektiği öğütlenir. Çünkü hava ve nefis din hırsızı, insanı dinden uzaklaştıran, kişinin doğasında var olan ancak insanın kendi iradesi ile kontrol edebileceği, yenebileceği “sı-”, “katıgılan-”, “ut-”, “bas-”, “yenç-” eylemlerinin yinelenmesiyle vurgulanır.

Bilginin işlevi, önemi benzetmeye başvurularda dile getirilirken “ogrı” sözcüğünden yararlanılır. Buna göre bilgi fakir olmayacak bir zenginliktir ve onu hırsız, dolandırıcılar erişip alamaz.¹⁴⁴² İnsanın hiçbir zaman kaybetmeyeceği tek varlığı olan bilgi büyük bir servet, kazanç ve zenginlik olarak nitelendirilmiştir. Bilgiye ve bilgili olmaya verilen değer ve önem başta eserin adı olmak üzere pek çok beyitte vurgulanır.

¹⁴⁴⁰ 2861. yumıtsa kalın yig bu aş ogrısı/kaçan körki kelgey begi tirkisi

¹⁴⁴¹ 5475. katıgılan havâka bulun bolmağıl/havâ nefis ikigün bu dîn ogrısı

¹⁴⁴² 0313. bilig baylık ol bir çığay bolğusuz/tegip ogrı tewlig anı alğusuz

ölütçi

Ercilasun öl- eylemini ör- ve ön- eylemleriyle birlikte yükselmek, havalanmak anlamındaki bir *ö- köküne dayalı olabileceğini söyler.¹⁴⁴³ Öldürme, katil etme işi anlamındaki “öl-ü(r)-t” sözcüğünden türetilen “ölütçi”, Şen’e göre cellat, katil demektir.¹⁴⁴⁴ Maytrısimit’te sözcük “cellat” anlamında kullanılmış ve bununla “can alıcı melek” kastedilmiştir.¹⁴⁴⁵ Sözcüğün Kutadgu Bilig’de “kırık” sözcüğüyle kullanılması dikkat çekicidir.¹⁴⁴⁶ Ölütçi sözcüğü “kırık” sözcüğüyle birlikte anıldığında kâtil anlamına gelir. Dîvânü Lugâti’t-Türk’te de ölütçi sözcüğü herhangi bir kişiyi öldüren, “kâtil” anlamında kullanılmıştır.¹⁴⁴⁷

Karahanlı Türkçesinde ister kâtil ister cellat anlamında olsun ölütçi kavramının bulunması, devlet hukuku içinde bir suç ve ceza hukukunun da bulunduğunu göstermektedir. Elde Karahanlı dönemindeki suç çeşitlerini ve bu suçu işleyenlere uygulanacak cezalar ile cezaların infaz biçimlerini, infaz görevlilerini ve infazda kullanılan materyalleri bildiren bir kanunnâme veya hukuk eseri bulunmamakla birlikte Kutadgu Bilig’de geçen bazı ifadelerden suç çeşitlerini, bunlara uygulanan cezaları ve infaz ile ilgili bilgileri çıkarmak mümkündür. Ölütçi sözcüğü de bunlardan biridir. “Ölütçi”nin ceza infaz biçimi olarak öncelikle baş keserek infaz uygulamak görevini yerine getirdiği görülmektedir. Çünkü Kutadgu Bilig’de pek çok beyitte baş bar-(baş gitmek:1914, 2683), boynu yenç- (boynunu vurmak:2022, 2352, 2708), baş ilt- (baş götürülmek: 2420), baş kesil-(2516, 4099, 4123), başın yi-(başını yitirmek: 2726), yava baş kıl- (başını boşa yitirmek: 2894), başın alsıka-(4119, 2726) gibi organ adıyla kurulmuş birleşik eylemler aracılığıyla ölüm cezasının infaz yönteminin kılıç veya balta gibi bir araçla başı kesilmek biçiminde olduğu belirtilmiştir. Organ adlarıyla ilgili bölümde baş ve boyun adlarıyla kurulmuş deyimler arasında da bu infaz yöntemiyle ilgili örneklerle rastlanmaktadır. Kutadgu Bilig’de kılıç ve balta birçok yerde birlikte anılır. Örneğin 2140. beyitte “ülkenin bekçisi kılıç ile baltadır”, 2141. beyitte “düşman kılıç ve balta ile yenilir”; 2143’te “kılıç ile balta kişinin muhafızı olmalıdır”; 1736. beyitte “savaşın yemişi kılıç ile baltadır” biçiminde belirtilen düşünceler savaş bağlamında söylenmiş olmakla birlikte düşman ile suçlunun aynı biçimde ve aynı araçlarla

¹⁴⁴³ Ahmet Bican Ercilasun, “Türkçede öl- Fiili Üzerine”, *Makaleler*, Ankara 2007, s. 371-375

¹⁴⁴⁴ S. Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 248.

¹⁴⁴⁵ Tekin Şinasi, *Maytrısimit*, Ankara 1976, s. 116, 148; İsi Hasan, “Türkiye Türkçesindeki Bazı Dinî Terimlere Tarihi Metinlerle Karşılaştırmalı Bakış”, *TİDSAD*, Yıl: 4, S: 13, 2017, s. 484, 500.

¹⁴⁴⁶ 1737. kayu oğrı tewlig karakçı kunuk/kayısı basımçı ölütçi kırık

¹⁴⁴⁷ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 24; Kocasavaş Yıldız, “Türkçe’nin Tarihi Dönemlerinde Ölüm Kavramının İfadesi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 29, 2000, s. 85-86.

öldürüldüğü düşünülebilir. Sonuçta bir hakkı gasp eden kişi de ya mağdur ettiği kişinin ya da bütün bir toplumun düşmanı olmuştur. O halde suçlunun hükmü de düşmaninki gibidir. Suçluya uygulanacak işlem Kutadgu Bilig’de “kın” veya “kıyın” adlarıyla anılır. Ölüm cezası gerektirmeyen, özgürlüğün kısıtlanmasını ve toplumdan dışlanarak bir odaya kapatılmayı gerektiren durumlarda da “tünek” sözcüğü kullanılmıştır. Hapisane görevlisi anlamında “tünekçi” sözcüğü bir meslek adı olarak geçmemekle birlikte bu tür görevlilerin olmadığını düşünmek söz konusu değildir. Nitekim boyna veya ayak ya da el bileğine demir halka takarak bu demir halkadan mahkumu odanın belli bir yerine bağlayan ve onu gözeten görevliye “bukaguçı” denmesi de infaz ve ceza türleri açısından bir ipucudur. Bir toplumda suçu önlemek, suçluyu bulmak ve cezalandırmak, böylece “köni törü”yü yani adaleti uygulamak devletin baş görevidir. Kutadgu Bilig’in ana fikri de budur. Eserin baş kişisi Küntogdı’nın bir eline şeker, bir eline de “uragun” adlı acı ilacı veren Yusuf Has Hâcib “kut”un sahibi olan hakanın ödül hak edene şeker, ceza hak edene “uragun” verme konusunda baş yetkili olduğunu söylemek istemektedir. Türk hukuk tarihi içinde Karahanlı dönemi ve bu dönemdeki suçlar ile cezalar üzerinde henüz bağımsız bir çalışma bulunmamaktadır. Kutadgu Bilig bu açıdan da önemli veriler sunan bir kaynaktır.

sekerçi

Clauson’un sekmek “sek-” eyleminden türetildiğini söylediği eşkiya, haydut (brigand) anlamındaki “sekerçi” sözcüğünü Dîvânü Lugâtî’t-Türk’te “serker” biçiminde geçtiğine dikkat çekerek anlamsal ilgi kurmaya çalışır.¹⁴⁴⁸ Kâşgarlı Mahmud “serker”in Karluk lehçesinde yol kesen, haydut karşılığında olduğunu kaydeder.¹⁴⁴⁹ Tezcan da sözcüğün Farsça “serkerde” sözcüğünün bozulmuş biçimi olup “elebaşı, çetebaşı” anlamında olduğunu belirtir.¹⁴⁵⁰ Kutadgu Bilig’in anıldığı beyitte bütün yolların emin, güvenli tutarak, yolkesici, haydut, çetelerden temiz tutmak gerektiği öğütlenir.¹⁴⁵¹ İl, memleket yapmanın ilke ve yöntemlerinden biri ülkenin ve halkın can ve mal güvenliğini sağlamaktır. Böylece beylerin halk ve hizmetkârlar üzerinde hakları olduğu gibi halkın da beyler üzerinde hakları olduğu çeşitli bölümlerde anlatılır. Beylerin çeşitli önlemleri alıp memlekette düzen ve güven ortamını oluşturarak halkın hakkını ödemiş olur.

¹⁴⁴⁸ G. Clauson, *EDPT*, p. 822; S. Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 326, 327

¹⁴⁴⁹ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 199

¹⁴⁵⁰ S. Tezcan, *KBDÜ*, s. 58.

¹⁴⁵¹ 5577. üçüncü imin tut kamuğ yollarıg/çarakçıg sekerçig arıtıl arıg

tewlig

Düzenbaz, üçkağıtçı, dolandırıcı (deceitful, tricky) anlamlarına gelen “tewlig” sözcüğü oyun, düzen, hile, dalavere (trick, device) anlamındaki “tew” sözcüğünden türetilmiştir ve daha çok “tewlig kürlüg” biçiminde ikileme olarak geçer.¹⁴⁵²

Kutadgu Bilig’de çeşitli meslek ve uğraşlar yanında yasal işlerle uğraşmayan, yoksul kimselerin varlığından söz edilir. Bunlar arasında da haydut, hırsız, yol kesici, soyguncu, kâtil, zâlim, kötürüm kişiler bulunur.¹⁴⁵³ İster mesleği olsun isterse bu tür yasal olmayan işlerle uğraşan insanlar olsun hepsi kismetinde olanı alacaktır. Ancak pek çok beyitte yinelendiği gibi bu tür kişileri toplumda yok edip halkın can ve mal güvenliğini sağlamak hakanın görevleri arasında olup toplumsal adalet ve eşitliğin yayılması siyasal birliğin ve iktidarın kurulmasının temel bileşenlerindendir.

Kutadgu Bilig’in Uygur Harfli Viyana (Herat) nüshasında sözcüğün geçtiği 313. beytin altına “yalgan” yazılmıştır.¹⁴⁵⁴ Düzenbazların ya da dolandırıcıların söylediklerinin yalan olması bu nüshada yazılan sözcükle ve dolayısıyla sözcüğün “yalancı” alt anlamıyla ilişkilidir. Bilginin işlevi ve değerine ilişkin bu beyitte bilgi hırsızın, dolandırıcının bile çalamayacağı, yoksulluğa düşürmeyen büyük bir kazanç olarak nitelenir.¹⁴⁵⁵

tuzakçı

Tuzak sözcüğünün tuz ve tor kökünden geldiğine ilişkin çeşitli açıklamalar bulunmakla birlikte kökeni tam olarak bilinmemektedir.¹⁴⁵⁶ Clauson sözcüğe ilişkin Türkçe kökenbilimsel bir açıklama olmamakla beraber bazı yabancı köklerin araştırılabileceğini ve sözcüğün doğrudan “cehennem”den (hell) türetilmediğini belirtir.¹⁴⁵⁷ Ancak “tuzak” sözcüğü anlam ve ses benzerliği bakımından “tutgak” ile birlikte düşünülebilir. Tutmak, almak, el koymak, kavramak, yakalamak, alıkoymak, ele geçirmek, kaçırmamak, yakalamak anlamlarına gelen “tut-“ alışılmış, alışkanlık haline getirilen eylemleri çağırıştırır. Bu eylemden türetilen “tutgak” sözcüğü de devam ettirilen, korunan, sürdürülen, engel olunan, sürüncemede bırakılan, engellenen, geciktirilen, sekte vuran şey ve aynı zamanda kol, tutacak, sap, dayanak gibi anlamlara gelmektedir. Sözcük

¹⁴⁵² G. Clauson, *EDPT*, p. 434, 439

¹⁴⁵³ 0313. bilig baylık ol bir çığay bolğusuz/tegip oğrı tewlig anı alğusuz

¹⁴⁵⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. 46.

¹⁴⁵⁵ 1737. qayu oğrı tewlig qarakçı kunuk/qayusı basımçı ölütcı kırık

¹⁴⁵⁶ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara 1999, s. 420.

¹⁴⁵⁷ G. Clauson, *EDPT*, p. 573;

Uygur Budist metinlerinde anksiyete, acı, depresyon, melankoli, düş kırıklığı, hüsrân, sıkıntı, azap, ızdırap gibi bir duygu belirtebilir.¹⁴⁵⁸

Avlanmak istenen hayvanın türüne göre çeşitli tuzaklar kuran ve bu işle uğraşan kişileri adlandırmak için kullanılan “tuzakçı” Kutadgu Bilig’de hayvan avlama bağlamında maddî değil, tuzağa, ağa düşme gibi soyut ve manevî bir durumu anlatmak amacıyla kullanılmıştır. Sözcüğün geçtiği beyitlerin hepsi Odgurmış tarafından dünyanın kusurları ile dünyadan yüz çevirip olana kanaat ettiğini söylediği bölümlerde dile getirilmiştir. Beyitlere göre dünya işleri tuzaktır. Kendini gelin gibi süsleyip gönül çelen dünya kendini göstermez, gizler. Etrafına saçtığı yemleri (mene) gösterip tuzağa düşürür.¹⁴⁵⁹ Dünya bir tuzakçıdır ve taneleri de insanın istekleri, arzuları, nefsidir. Kişi tanelere koşarsa karnını biraz doyurur fakat sonu tuzaktır. Kişi bu tuzağa, nefesine yenilirse tuzakçı dünyanın ağına düşmüş olur. Etrafına saçtığı yem taneleriyle kurduğu tuzakla dünya, insanları Allah ve ahiret yolundan alıkoymaktadır. Bu nedenle dünyanın hoş görünen yüzüne aldanmayıp onun tuzaklarına düşmemek gerektiği öğütlenir. Bu bakımdan yukarıda da söz edildiği gibi “tutgak” sözcüğü ile ilişkilendirilebilir.

umduçı

Ummak, istemek, arzulamak, çok istemek, beklemek, ümit etmek (to ask for, covent, hope, desire) anlamındaki “um-” eyleminden türetilen “umdu” açgözlülük, tamahkârlık, istem, arzu, rica, talep” (covetousness, request) demektir. Bu sözcüğe +çI ekinin getirilmesiyle oluşturulan “umduçı” dilenci (beggar) karşılığındadır.¹⁴⁶⁰ Dîvânü Lugâti’t-Türk’te “umduçı” için “isteyen” karşılığı verilip yayına hazırlayanlarca verilen açıklamada sözcüğün Arapça karşılığının “sa’il” olup isteyen, soran, tamahkâr anlamları olduğunu belirtirler.¹⁴⁶¹

Eserin Arap harfli Fergana nüshasında 2724. beytinde geçen sözcüğün altına “tama’ kılguçı” yazılmıştır.¹⁴⁶² Sözcük Kutadgu Bilig’de tamahkâr, aç gözlü anlamı ve buradan da “dilenci” anlamıyla kullanılmıştır.

Kutadgu Bilig’de elçilerin özellikleri ve görevleri arasında anılan 2613. beyte göre açgözlü (suk) insan tamahkâr (umduçı), tamahkâr insan ise dilencidir (koltguçı).¹⁴⁶³ Bu

¹⁴⁵⁸ G. Clauson, *EDPT*, p. 451, 453, 573.

¹⁴⁵⁹ 4824. bu dünyâ işi bek tuzakçı turur/tuzakça ilinme sêni berkitür
3564. körünmez teg ol bu tuzakçı saña/bu dünyâ neñi ol saçılmış meñe
3567. tuzakçı körünmez meñin körkitür/bezenmiş kelin teg köñül yélkitür

¹⁴⁶⁰ G. Clauson, *EDPT*, p. 155, 157

¹⁴⁶¹ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 173

¹⁴⁶² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. 285

¹⁴⁶³ 2613. suķ er umduçı ol yawuz umduçı/kişi umduçısı atı koltguçı

beytin öncesinde aynı bağlamda gözü aç (közi suk) kişiler iradesiz (erksiz) ve elçileğe uygun olmayacağı belirtilir. Aç gözlü (közi suk) kişiler zengin de olsa fakir, gözü tok kişiler de fakir bile olsa zengin sayılacağı söylenerek iki karşıt kavram üzerinden aç gözlülük, tamahkârlık yerilip tok gözlülük, kanaatkârlık övülür. Kâtibin (bitigçi élmga) de taşıması gereken erdemlerden biri tok gözlü olmaktır. Bu bağlamda yakın ve benzer anlamlı “közi tok, umdusuz, koltgusuz” sözcükleri birarada kullanılır. Kâtip eğer tamahkâr olursa esir (bulun) olur ve bilgisini kötüye kullanır, altın ve gümüşe aldanır. Bu nedenle kişi ne kadar bey olursa olsun eğer tamahkâr ise kul sayılır.¹⁴⁶⁴

Dilenciler isteklerini elde edip etmeme durumlarına göre davranırlar. Eğer isteklerini elde ederlerse o kişiye abla, ağabey, kardeş gibi davranır; eğer bulamazlarsa da hiçbir şey görmedik diye hemen yüz çevirirler ve düşman sayarlar. Bu nedenle onlara yakın durmamak gerekir.¹⁴⁶⁵ İftira eden, kara çalan (ozunçı), arabozucu, laf getirip götürün (yonag kılguçı), iki yüzlü (iki yüzlüg) kimselerle birlikte anılan tamahkâr, dilenci (umduçı) kişilerden uzak durmak gerektiği çeşitli beyitlerde yakın anlamlı sözcüklerle yinelenir.¹⁴⁶⁶

4.3. Hayvancılık ve Tarımla İlgili Meslekler

awçı

Avla ilgilenen kişiyi karşılayan avçı sözcüğü daha çok “*kaçan avcılığı*” için kullanılır. Hem avlanan hayvanı hem de avlama işini ifade eden ab> av bireysel olarak yapılabildiği gibi hakanın düzenlediği toplu avlar biçiminde de yapılmaktaydı. Av veya avcılık Türklerin benimsedikleri Budizmin canlı öldürmeyi ve et yemeyi yasaklaması nedeniyle zaman zaman zayıflamasına karşın yok olmamış, Türkler eski alışkanlıklarını devam ettirmişlerdir. Avcılığı, eti yasaklamayan İslâmiyet’e Karahanlılar döneminde kitleler halinde geçilmesi dönemin uğraşları arasında avcılık eski güç ve önemini kazanmıştır.¹⁴⁶⁷

Kutadgu Bilig’de de elçinin taşıması gereken özellikler arasında iyi bir avcı olması gerektiğinden söz edilir.¹⁴⁶⁸ Elçilerin aynı zamanda avcılıkta iyi olmasını beklemek bu iki mesleğin de uluslararası hakanı ve devleti temsil etmede rolünü

¹⁴⁶⁴ 2723. kişi umduçı bolsa boldı bulun/suyurka anı sen ay körki tolun

2724. neçe me beg erse kul ol umduçı/kişide ili umduçı ol tuçı

¹⁴⁶⁵ 4214. yana umduçı birle bolma yağuk/séziksiz saña bu yağı bolğay ok

4215. kalı umdusın bulsa ol umduçı/atağay séni ol ini ya éçi

¹⁴⁶⁶ 4272. birisi ozunçı yoñağ kılguçı/biri iki yüzlüg kişi umduçı

¹⁴⁶⁷ S. Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 36

¹⁴⁶⁸ 2635. çögenke keç erse atar erse ok/yime kuşçı awçı ajunda ozuk

üstlenir. Bütün canlılar kendi faydaları için uğraşırlar. Eğer kendi çıkarı olmasa avcı evde yaşlanırdı.¹⁴⁶⁹ Eserde sık sık fazla yemek yememek gerektiği, boğaza düşkün olmayıp ölçülü olmak gerektiği öğütlenir. kişinin her istediğini yemesi, boğazına düşkünlüğü vücudunun yağlanması ve vücuduna hakim olamamaya neden olur. Bu bağlamda çeşitli karşılaştırmalar yapılır. Vücut ile avcı köpek arasında bir benzerlik kurularak her ikisinin de fazla yağlandığı zaman sahiplerinin hakkını bilmeyeceğinden söz edilir.¹⁴⁷⁰ Dolayısıyla avcı yalnız kişi için değil “avçı kuş”, “avcı it” gibi av sırasında avlanmaya yardımcı olan eğitilmiş hayvanları da kapsamaktadır.

igdişçi

Clauson’a göre “igid-” beslemek (to feed a person or an animal) eyleminden gelen sözcüğün Kutadgu Bilig’in Viyana nüshasındaki kötü yazımından dolayı Radloff’un “egit-” biçiminde okuyup “eğitmek” olarak anlamlandırılması yanlıştır. Beslemek anlamındaki “igid-” eylemine -Xş eki getirilmesiyle “igdiş” ve orta hece ünlüsünün düşmesiyle “igdiş” biçimine dönüşür. Clauson “igdiş” sözcüğünün anlamını “evcil olarak yetiştirilen hayvan” (an animal bred domestically) ve daha sonra “melez” (cross-bred-hybrid) ve günümüz Türkiye Türkçesinde “igdiş edilmiş, hadım edilmiş hayvan” (gelding) anlamını kazandığını belirtir.¹⁴⁷¹ Büyüme, yetiştirme anlamlarına gelen “ig(i)diş” sözcüğü hayvanlarla ilişkilendirildiğinde “hayvan yetiştirme işi”ni karşılamaktadır. Bu sözcüğe meslek adı üreten +ÇI eki getirilerek genel anlamda “hayvan yetiştiriciliği” mesleği ifade edilmiştir.¹⁴⁷²

İlk olarak Kutadgu Bilig’de geçen “igdişçi”lere¹⁴⁷³ eserin elli sekizinci bölümünde geniş bir biçimde yer verilir.¹⁴⁷⁴ Bu bölümde “igdişçi”lerle ilişkilerin nasıl olması gerektiğine ilişkiler bilgileri verilir. Buna göre kımız, süt, yağ, yoğurt, kurut (peynir) gibi gıdalar, yün, yaygı (yadım), keçe (kidiz) gibi giyim ve ev eşyaları ile ordunun ihtiyaç duyacağı binek at ve aygır ve yük hayvanlarını karşılayan¹⁴⁷⁵ “igdişçi”ler “kamug yılmılarka bular başçılar” bütün hayvan sürülerinin başı, yöneticisidir.¹⁴⁷⁶ Faydalı, doğru,

¹⁴⁶⁹ 3004. kamug teprenigli asığka yorır/asığ bolmasa awçı ewde qarır

¹⁴⁷⁰ 3601. tükel awçı it teg et özke başın/semiz bolsa bilmez idisi haqın

¹⁴⁷¹ G. Clauson, *EDPT*, p. 103, 104

¹⁴⁷² S. Şen, *Orhon, Uyğur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 14, 15

¹⁴⁷³ G. Clauson, *EDPT*, p. 104

¹⁴⁷⁴ LIX igdişçiler birle katılmaqnı ayur

C.0058. bāb ‘ilim ādamları birle katılmaqnı ayur yime otaçlar mu‘azzimler mu‘abbirler müneccimler şā‘irler tarıçılar igdişçiler uzlar çığaylar birle katılmaqnı negü teg kerekin kerekmezın ayur

¹⁴⁷⁵ 4441. yēgü keçgü mingü at adğır sülük/bulardın çıkar hem yüdürgü kölük

4442. kımız süt ya yün yağ ya yoğrut kurut/yadım ya kidiz hem azar ewke tut

¹⁴⁷⁶ 4439. munında basa ol bu igdişçiler/kamug yılmılarka bular başçılar

dürüst, içi-dışı bir, hilesiz ve kimseye yük olmayan bu insanlarla yöneticilerin iyi geçinmesi öğütlenir.¹⁴⁷⁷ Ancak bu zümredekilerde görgü, bilgi, nezaket olmadığı ve cahil, kaba, usulsüz, yol yordam bilmeyen insanlar olduğu için yöneticilerin onlarla ilişkilerinde çok yakın değil mesafeli olması gerektiği belirtilir.¹⁴⁷⁸ Eserde ifadeleri pekiştirmek için pek çok yerde adı verilmeden belli özellikleri belirtilen kimselerden atasözleri, özlü sözler, dörtlükler veya beyitler aktarılır. Bunlardan biri de bu bölümde “törü bergüçi” ve “budun birle katlıp sına bilgüçi” olarak betimlediği kişiden aşağıdaki beyti aktarır:

4450. biligsizni artuğ yakın tutmağı/yakın tutsa şeksiz kılur kılmağı

Yukarıdaki beyitten daha güzel olduğunu belirttiği aşağıdaki dörtlüğe de yer verir:

4452. biligsizke yakma özüñni tutun/özin tutğuçı er tirildi kutun

4453. biligsiz kişidin yırak tur teze/biligsiz sözi kılkı barça otun

Yusuf Has Hâcib bütün sözlerini “böyle olur hayvan yetiştiricileri” diyerek üst dil kullanarak konuyu toparlar. Söylediklerinin kılavuz “yolçı” olduğunu belirterek sözlerine son verir.¹⁴⁷⁹

kişçi

Kutadgu Bilig’de “kiş” sözcüğü hayvan adlarında belirtildiği gibi Arapça semmûr yani samur karşılığındadır ve kürkü, derisi değerli bir av hayvanıdır. Eski Türklerin avladıkları geyik, tavşan, ayı, sincap gibi kaçan hayvanlardan olan “kiş” samur eti için değil, derisinin, kürkünün değerli olduğu için avlanır. Türkler arasında samur ve diğer av hayvanlarının deri ticareti yapılmaktaydı. Kutadgu Bilig’in 4425. beytinde¹⁴⁸⁰ satıcılar olmasa kara samur kürkünün giyilemeyeceğinin söylenmesi “kiş” samur kürkünün ticarî değerini göstermektedir. Yalnız Kutadgu Bilig’de geçen kişçi sözcüğü “*özelde samur, genelde ise deri avcılığı ile uğraşanları*” adlandırmaktadır.¹⁴⁸¹ Sözcüğün geçtiği beyitte kapıcıbaşının görevleri arasında doğancı “kişçi, avcı “kişçi” ve ok ve yaycısını her zaman

¹⁴⁷⁷ 4440. bütün çın bolurlar katı yok büki/kişilerke tegmez bularnıñ yüki

4443. asıglıg kişiler bolur bu kutu/bularıg yime edğü tut ay botu

4444. katılğıl qarılğıl yétür hem içür/könilik özele tiriglik keçür

4445. negü kolsa béril gerek bolsa al/köni kördüm uş bu kutu bilmez al

¹⁴⁷⁸ 4446. bularda tileme törü ya bilig/yorıqları kéñrü bolur ay silig

4447. bularka katılsa özüñni tutun/törüsüz tokusuz bolurlar otun

4448. tilin edğü sözle işinsinmegil/basıngan bolurlar biligsiz çigil

4450. biligsizni artuğ yakın tutmağı/yakın tutsa şeksiz kılur kılmağı

4452. biligsizke yakma özüñni tutun/özin tutğuçı er tirildi kutun

4453. biligsiz kişidin yırak tur teze/biligsiz sözi kılkı barça otun

¹⁴⁷⁹ 4454. bu yañlıg bolur emdi igdişçiler/katılmak tilese sözüm yolçılar

¹⁴⁸⁰ 4425. satıgçı yok erse ajun kezgüçi/kaçan kedgey erdiñ kara kiş éçi

¹⁴⁸¹ S. Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 41, 42.

hazır tutması gerektiğinden söz edilir.¹⁴⁸² Şen'in yaptığı özel-genel anlamına dayalı olarak Arat bu beyitte "kişçi" adını "avcı" olarak çevirerek genel anlamını tercih etmiştir.¹⁴⁸³ Dolayısıyla bu beyitte daha çok "kürk avcısı" anlamındadır.

koyçı-koy kütçisi

Kutadgu Bilig'de adı geçen hayvan adları bölümünde belirtildiği gibi Köktürk Yazıtları'ndaki /ny/ sesi Karahanlı Türkçesinde n veya y sesine geçer. Dîvânu Lugâtî't-Türk'te hem y'li biçimi hem de n'li biçimi yer alır ve n'li biçimi "kon" Kaşgarlı Mahmud'a göre Arguca'dır. Kutadgu Bilig'de ise y'li "koy" biçimiyle geçer. Sözcük zaman içinde yalnız koyunu değil, koyun, keçi, teke gibi küçükbaş hayvanları karşılayarak anlamı genişlemiştir. Dolayısıyla koñçi-koyñçi-koyçı-koy kütçisi gibi değişik biçimlerde geçen bu mesleğin kapsamına bütün küçükbaş hayvanlar girmektedir. Bunun yanında "koyçı-koy kütçisi" yalnız koyun çobanı, çoban mesleğini değil koyun sahiplerini de ifade etmektedir.¹⁴⁸⁴ Türkler 11. yüzyıldan sonra İslâmiyetin etkisi ile bu sözcükler yerine "çoban" adını kullanmaya başlamışlardır. Bakan dillerine "župân" olarak geçen sözcük tarihsel olarak "kabileyi koruyan, bir köy ve kasabanın en kıdemli kişisi"ni belirtir.¹⁴⁸⁵ Dîvânu Lugâtî't-Türk'te de çupan için "köy büyüğünün yardımcısı"¹⁴⁸⁶ karşılığının olması Clauson'un çupan için verdiği "köy muhtarı, küçük memur" anlamıyla örtüşmektedir.¹⁴⁸⁷

Kutadgu Bilig'de halk koyun sürüsü, hakan ise "koyçı, koy kütçisi" çoban olarak nitelendirilmektedir.¹⁴⁸⁸ *"Pastoral kurguya ilişkin iktidar alanının önemli uygulayıcılarından biri çobanlardır."* *"Emanetçi olan, koyunların asıl sahibi ile koyunlar arasında aracı olan ve emanet addettiği koyunların birini diğerinden ayrı tutmayan çoban, sürüyü korumakla yükümlüdür."*¹⁴⁸⁹ Reaya, çobana Tanrı'nın emanetidir. Bütün tarihî dinler ve mitolojilerde evrensel olarak kullanılan bu çoban-sürü metaforu Osmanlı

¹⁴⁸² 2558. yime kuşçı kişçi yime oğ yaçı/anuk tutsa künde kapuğda tuçı

¹⁴⁸³ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 190.

¹⁴⁸⁴ S. Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 23

¹⁴⁸⁵ Hasan İsi, "Dil Teması ve Çoban Kelimesi Üzerine Düşünceler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 7, S. 33, 2014, s. 177; Hitit yazılı metinlerinde çoban karşılığında "sıpa" ve koyun çobanı "sıpa.udu ve sıpa.gu" biçiminde geçer ve o dönemde hem kırsal ve kentte hem de tapınak ve sarayda görevli çobanlar olduğundan söz edilir. Bakınız: Turgut Yiğit, "Hititçe Çivi Yazılı Belgelere Göre Çoban", *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 32, C. 20, 2002, s. 179, 180.

¹⁴⁸⁶ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 173.

¹⁴⁸⁷ G. Clauson, *EDPT*, p. 397, 398

¹⁴⁸⁸ 1412. buğun koy sanı ol begi koyçısı/bağırsak kerek koyka koy kütçisi

¹⁴⁸⁹ Özgür Kasım Aydemir, (2014), "Kutadgu Bilig'de Dile Gelen İktidar", *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*, Eskişehir 2014, s. 37.

ve Selçuklu dönemi siyâsetnâmelerde halk için kullanılan Arapça sürü anlamındaki raiyye ve çoğulu reaya sözcükleriyle varlığını sürdürür.

kuşçı

Eski Türkçede kuşçı hem doğancılar “iterçi”ler gibi avcı kuşlar yardımıyla uçan ve kaçan avcılığı yapanları hem de çeşitli aletlerle yalnız kuş avlayanları ifade edilmektedir. Dîvânü Lugâti’t-Türk’te de “kuşlag”, “kuşla-”, “kuşlaglan-”, “kuşlat-” gibi söz varlığı kuş avcılığının hem uzmanlık isteyen bir meslek olduğunu hem de Türk toplumundaki değerini gösterir.¹⁴⁹⁰ Kutadgu Bilig’de kapıcıbaşı “kuşçı” doğancı, “kişçi” kürk avcısı, okçu ve yaycıyı her zaman hazır bulundurmaktadır.¹⁴⁹¹ Bunun yanında elçi de “çöğen” ciritte, ok atmada iyi olmalı, avcılıkta ve kuşçulukta başkalarından üstün olmalıdır.¹⁴⁹² Döşekçi, aşçı ve kuşçuların zahmeti fazla huzuru az olduğu için bu gibi hizmetlerden uzak durmak gerektiği öğütlenmektedir.¹⁴⁹³ Avcı kuşla avcılık yapma veya doğancılık ile kuş avlama işinin özel bir beceri gerektirdiği Kutadgu Bilig’in anılan beyitlerinde de görülmektedir. Kuşçular bu beyitlerden anlaşıldığına göre döşekçi, aşçı, kapıcıbaşı gibi sarayda görevli hizmetkarlardandır. Bu bakımdan avcılar, kuşçular dönemin kültür dünyasında pek çok meslek grubuna göre daha itibarlı ve önemli olarak görülmektedir.

tarıgçı

Eski ve Orta Türkçede ekin, buğday, tane, tohum, aşlık anlamlarına gelen “tarıg” sözcüğünün kökü “tarı-” ekin ekmek ve hatta dağıtmak, saçmak “tar-/tarı-” eylemlerine kadar götürülebilir. Kaşgarlı Mahmud’a göre hububat ve ekini karşılayan “tarıg” Oğuzlar dışındaki Türklerce buğday yerine kullanılır.¹⁴⁹⁴ İlk ve eski anlamı tohum olan “tarıg” ile “urug” sözcüğü eş anlamlıdır. Türkler buğdaygillerin pek çoğuna darı derler.¹⁴⁹⁵ Bütün Türk lehçelerinde yaygın olarak kullanılan “tarıg” ekilen şey, hububat anlamı daralarak “darı” anlamına gelmiştir. Eski Türkçe metinlerinde yaygın olarak kullanılan “tarı-” eylemi tarım yapmak, ekin ekmek anlamındaki işlevini ve kullanım alanına “ek-” eylemine bırakır.¹⁴⁹⁶ Zaman zaman metaforlu kullanımlarının görüldüğü “tarı-”

¹⁴⁹⁰ S. Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 48

¹⁴⁹¹ 2558. yime kuşçı kişçi yime ok yaçı/anuç tutsa künde kapuğda tuçı

¹⁴⁹² 2635. çögenke keç erse atar erse ok/yime kuşçı awçı ajunda ozuk

¹⁴⁹³ 4148. bir ança yime bar taçı işçiler/töşekçi ya kuşçı yime aşçılar

¹⁴⁹⁴ S. Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 59, 60.

¹⁴⁹⁵ Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1991, C. II, s. 314.

¹⁴⁹⁶ Bülent Gül, “tarı- Fiili ve Türevleri Üzerine”, *Bilig*, S. 61, 2012, s. 99.

eylemi¹⁴⁹⁷ Budist ve Maniheizt çevre Türkçe metinlerde “ek-” eylemine göre daha çok kullanılmış olmasına karşın İslâmî dönem Türkçe eserlerden itibaren “ek-” eyleminin kullanımı yaygınlık kazanmaya başlamıştır. “*Sosyal konuların anlatıldığı erken İslâmî çevre eserlerden Kutadgu Bilig’de, fikirlerin anlatımında ek- fiili kullanılmıştır.*” Bir ürün ekmek, yetiştirmek anlamları yanında ek- eylemi metaforlu kullanımlarda insanın dünyada yaptığı işleri, amelleri ifade etmektedir.¹⁴⁹⁸ Bu eylemlerden türetilen tarıgçı ve ekinci meslek adları buğday , arpa, yür/ür, konak gibi kuru tarım yapan kişilere denir. Bu adların yanında aynı anlamda sabancı ve tat adları da görülmektedir.¹⁴⁹⁹ Kaşgarlı Mahmud’un bildirdiğine göre “tarıgçı” için “tarıdaçı” da denir.¹⁵⁰⁰

Türklerin ziraat hayatına ilişkin İslâm coğrafyacıları ve Çinli Budist rahip Hüen-Tsang bilgiler vermektedir. Türkler buğday, ügür, darı, çavdar, susam, çörek otu, pirinç gibi bitkileri ekiyorlardı. Bunların dışında keten “yitim”, pamuk “yuñ”, “kepez” de ziraati de yapıyordu.¹⁵⁰¹

Türkler göçebe bir yaşam sürmelerine karşın küçük de olsa kendi arazilerinde ihtiyaçlarını karşılayabilecek kadar ziraat ile meşgul olmuşlardır. Türklerin ziraat yaşamına ilişkin arkeolojik bulgular ve Çin kaynakları ile tarihsel metinler bu durumu kanıtlamaktadır. Hunlar döneminden beri Türkler arasında yapılan tarım özellikle Uygurlar döneminde etin ve canlıların öldürmenin yasaklanması nedeniyle artmıştır.¹⁵⁰² Uygurlar tarla için “tarlağı”, ekin yeri için “çu” ve “kıra” diyorlar ve “tarıg” ve “ekin” ekiyorlardı.¹⁵⁰³ Uygurların din ve inanç dışındaki kültürel mirasını devralan Karahanlıların sosyal, siyasal ve ekonomik hayatlarında tarımsal faaliyetlerin önemi döneminin yapıtlarından Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te tarıma ilişkin geniş söz varlığından ve Kutadgu Bilig’de çiftçilere ayrı bir bölümde yer verilip yöneticilerin onlarla iyi geçinmesinin öğütlenmesinden anlaşılmaktadır.

¹⁴⁹⁷ Bülent Gül, “Eski Türk Tarım Terimlerinin Metaforlu Kullanımları Üzerine”, *Uluslararası 2. Türkiye Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri, Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi*, Ankara 2008, s. 291-308.

¹⁴⁹⁸ Bülent Gül, “äk- ‘ekmek’ ve Türevleri Üzerine”, *International Journal of Central Asian Studies*, Vol. 13, 2009, s. 295, 298.

¹⁴⁹⁹ Bülent Gül, “Eski Türkçe tarıgçı “Tarımcı, Ekinci” Adı Üzerine”, *Türkbilig*, S. 32, 2016, s. 87.

¹⁵⁰⁰ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 247.

¹⁵⁰¹ Tuncer Baykara, “Eski Türk Ziraat Hayatı Üzerine Bazı Bilgiler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. VI, 1991, s. 13, 15.

¹⁵⁰² Mehmet Mandaloğlu, “Bozkır Türklerinde Ekonominin Hayvancılık ve Tarıma Dayalı Olarak Değerlendirilmesi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 1, 2014, s. 90.

¹⁵⁰³ Tuncer Baykara, “Eski Türk Ziraat Hayatı Üzerine Bazı Bilgiler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. VI, 1991, s. 21.

Kutadgu Bilig'in elli yedinci bölümünde çiftçilerle ilişkilerin nasıl olması gerektiği belirtilir.¹⁵⁰⁴ Yönetici bu zümre ile iyi ilişkiler kurmalıdır. Böylece boğazı temiz ve yedikleri helal olur. Çiftçiler “tarıgçı”lar gerekli bir “kutu” zümredir.¹⁵⁰⁵ Bu zümredeki kişilerin eli gönlü açıktır. Tanrı'nın verdiklerini cömert biçimde dağıtırlar.¹⁵⁰⁶ Her canlı kendisine uygun olan yiyeceği alır. Yürüyen canlılar yiyeceğini, uçanlar yemlerini yer. Her canlı “kamug teprenür” çiftçilerden faydalanır ve yeme-içme tadı, zevki bunlardan gelir. Aç-tok, bütün canlılar, bütün yaşayanlar çiftçilere muhtaçtır.

Her zümre kendi görev ve sorumluluklarını yerine getirmelidir. Çiftçiler çiftlikte çaba gösterip çalışmalı, hayvan yetiştiricileri de besledikleri hayvanları çoğaltmalıdır.¹⁵⁰⁷ Bu beyit ile gerçekte her meslek grubunun ve görevlinin üzerine düşen uğraşları tam olarak yerine getirirse her şeyin yerli yerinde olup, toplumsal düzenin ve dolayısıyla adaletin sağlanacağı belirtilmektedir.

yılkıçı

Genellikle “büyük baş hayvan, büyük baş hayvan sürüsü” ve “at, at sürüsü” anlamları olan “yılkı” sözcüğünün yapısına ilişkin çeşitli görüşler bulunmasına karşın anlam ve kapsamında bir daralmaya uğradığı açıktır. Başlangıçta hayvan ve hayvan sürüsü, büyük baş hayvan ve büyükbaş hayvan sürüsü anlamındayken zamanla “at, at sürüsü” karşılayacak biçimde tek bir türü belirtmiştir. Bu bağlamda “yılkı” sözcüğünden türeyen “yılkıçı” da “hayvan yetiştiricisi, at yetiştirici, at çobanı; et, eşek gibi tek tırnaklı hayvan sürüsü yetiştiricisi” demektir.¹⁵⁰⁸ Dîvânü Lugâti't-Türk'e göre de “yılkı” büyükbaş ve küçükbaş hayvanların hepsidir.¹⁵⁰⁹

Kutadgu Bilig'de “yılkı” daha çok insan ile hayvan arasındaki benzer ve farklı noktaları vurgulamak amacıyla karşılıklı kullanılmıştır. İnsan bilgi ve aklı ile “yılkı”dan hayvandan, hayvan sürüsünden ayrılır. Sorulmadan söze başlayan, boş konuşan, akılsız ve bilgisiz, erdemsiz, vefasız, yalancı, hırsız, sahtekâr, yan kesici, dolandırıcı, zâlim, kâtil, bozguncu, tabiatına uygun yemek yemeyenler, boğazına düşkünler, oburlar, yemek

¹⁵⁰⁴ C.0058. bāb ‘ilim ādamları birle qatılmaqın ayur yime otaçılar mu‘azzimler mu‘abbirler müneccimler şā‘irler tarıgçılar igdişçiler uzlar çığaylar birle qatılmaq negü teg kerekin kerekmezin ayur

LVII tarıgçılar birle qatılmaqın ayur

¹⁵⁰⁵ 4400. tarıgçı turur kör tağı bir qutu/kereklig kişiler turur bu butu

¹⁵⁰⁶ 4416. tarıgçı kişiler bolur elgi kēñ/bayat bérmişindin tutar köñli kēñ

¹⁵⁰⁷ 5590. tarıgçı tarıgka irig bolsunı/yime yılkıçı igdiş öklitsüni

¹⁵⁰⁸ S. Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 16,

17

¹⁵⁰⁹ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 972.

yiye yatanlar “yılık” olarak nitelendirilir. Dolayısıyla Kutadgu Bilig’de “yılık” sözcüğü genel anlamıyla “hayvan, hayvan sürüsü” anlamında kullanılmıştır.

Kutadgu Bilig’de beylerin halka karşı görevleri yanında halkın da beye karşı sorumlulukları olduğundan söz edilir. Beyler birtakım görevlerini yerine getirirken âlimler, muhtesipler, satıcılar, sanatçılar ile çiftçiler ve hayvan yetiştiricileri de kendi görevlerini yerine getirmelidirler. Buna göre çiftçiler tarlada, çiftlikte gayret göstermeli, hayvan (at) yetiştiriciler de sürülerindeki besledikleri hayvanları çoğaltmalıdırlar.¹⁵¹⁰ Bunları söylemekteki amaç her zümre ve görevlinin kendi sorumluluklarını ve işini yapmasındaki zorunluluğu vurgulamaktır. Böylece her şey yerli yerinde olacak, kamu düzeni dolayısıyla adalet sağlanacaktır.

¹⁵¹⁰ 5590. tarıĝçı tarıĝka irig bolsunı/yime yılıkçı igdiş öklitsüni

4.4.Esnaf ve Zanaatkarlıkla İlgili Meslekler

etükçi

Türklerin en temel uğraşlarından biri olan hayvancılığın getirdiği bir zanaat olarak dericilik ve ona dayalı olarak da ayakkabıcılık gelişmişti. Türk giyim-kuşamının önemli maddi kültür öğelerinden olan ayakkabı için “etük” ve onları yapan ayakkabı ustaları da “etükçi” olarak adlandırılmıştır. Sözcüğün kökü “giyinmek” anlamındaki “etü-” eylemi ile ilişkilendirilse de kesin değildir.¹⁵¹¹ Bu sözcük ayakkabı yanında çizme, terlik gibi genel anlamda ayak giyimi kavramını karşılarken Harezmi Türkçesi sonrasında kısa konçlu çizme, mest, çizme anlamına doğru bir değişim geçirmiştir.¹⁵¹² İlk olarak Uygur metinlerinde görülen Arapça *ḥuff*, Farsça keşf ve mûze sözcükleriyle karşılanan etük-edük-edik tarihî eserler ile yaşanan lehçelerde bot, kısa çizme; çizme, köylü çizmesi, karda yürümeye yarayan ayakkabı, ayakkabı, pabuç, fotin, köylü yemenisi, yarım konçlu lâpçın, mest, çocuk ayakkabısı, patik, terlik, örme terlik, yünden örülen çok kısa konçlu çorap anlamları bulunmaktadır. Farsça asıllı pabuç sözcüğü 14. yüzyıldan itibaren, ayakkabı sözcüğü ise 15. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmıştır.¹⁵¹³

Dîvânu Lugâtî't-Türk'te ayakkabı çeşitleri ile ilgili söz varlığı bulunmaktadır. Örneğin ayakkabı için “başak, başmak”, şason, çizme için “uguk”, çizme için “etük”, kadın çizmesi için “büküm mükim”, ayakkabı tabanı için “uldañ”, çarık için “izlik” ve “çaruk”, pabuç sırtımı için “sığzag”, belli ölçülere göre ayakkabı oranlama işi için “etük yarat-”, ayakkabı tamiri için “etük ettür-”, ayakkabı derisini yapıştıran maddeye “katut”, ayakkabı yapımında derilerin kesildiği ağaç kütüğüne “tomrum yıgaç”, deve derisinden yapılan çarık için “buçgak” gibi sözcüklerin varlığı Karahanlılar döneminde ayakkabıcılık ve ayakkabı üretiminde ileri bir düzeyde olduğunu gösteren tanıklardır.¹⁵¹⁴

Kutadgu Bilig’de iki kere geçen ayakkabıcılık farklı meslek adlarıyla birlikte anılır. 2494. beyitte sarayda görevli bulunan memurlar ile saray dışındaki zanaatkârlar arasında bir ayırım yapılmıştır. Hazinedar “ağıçı” ve katip “bitigçi” gibi saray görevlileri “iş tutguçı”; elbiseçi “tonçı”, ayakkabıcı “etükçi” gibi zanaatkârlar ise “âmil bolguçı” olarak gösterilip her iki meslek grubu arasındaki fark belirtilmiştir.¹⁵¹⁵ Gerçekte Arapça

¹⁵¹¹ S. Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 80

¹⁵¹² Mesut Şen, (2003), “Ayakkabı İle İlgili Kelimeler Üzerine”, *Ayakkabı Kitabı*, İstanbul 2003, s. 9.

¹⁵¹³ Gülten Sağol Yüksekaya, “Ayakkabı Kelimelerinde Anlam Değişimleri”, *Ayakkabı Kitabı*, İstanbul 2003, s. 19, 25, 26.

¹⁵¹⁴ R. Genç, *Kâşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, s. 186-189, 382-383.

¹⁵¹⁵ 2494. ağıçı bitigçi ya iş tutguçı/ya tonçı etükçi ‘âmil bolguçı

‘âmil sözcüğü iş ile eş anlamlıdır. Sebep, işleyen, vergi tahsiline memur kimse; mütesellim, mütevellî ve tarihte vali karşılığındadır.¹⁵¹⁶ “İş tutguçı” ile “işçi” eş anlamlıdır ve hizmetli, hizmet etmekle görevli kimseleri; “âmil bolguçı” ile vergi vermekle de yükümlü olan zanaatkârlar ifade edilmiştir. Ayakkabıcı ile elbiseciler, demirciler, oymacılar, cilacılar, boyacılar, okçular ve yaycılar da bu zanaat grubunda yer alır.¹⁵¹⁷

kırmaçı

Kutadgu Bilig indeksinde karşılığı “deri” olarak verilen¹⁵¹⁸ “kırmaçı” sözcüğünü Arat “derici” olarak çevirmiştir.¹⁵¹⁹ Semih Tezcan’ a göre Derleme Sözlüğündeki kırma, gırma sözcüklerinin anlamına göre terzi, bakırcı, değirmenci anlamları da verilebilir ancak dil coğrafyası göz önünde tutularak sözcüğü Kırgızcadaki gibi “çömlekçi” anlamını vermek daha uygundur.¹⁵²⁰ Kutadgu Bilig’in İngilizce çevirisini yapan Robert Dankoff ise kırmaçı’yı “tahta oymacı” (wood-turners) olarak çevirir.¹⁵²¹ Clauson’a göre temel anlamı “kazımak” (scrape), “soymak, çıkarmak”(strip) anlamındaki kır- eyleminden¹⁵²² -mA ile isim yapılan “kırma” “kazılmış” (scraped) demektir ve Arapçada “ḥarata” döndürmek, çevirmek (to turn) ve “maḥrûṭ” koni veya küre karşılığındadır. “gırma” da toprak saçma tanesi demektir. Bu addan yapılan meslek adı “kırmaçı”nın anlamı ise “tornacı” (turner) ve daha genel olarak “marangoz” (carpenter)dur.¹⁵²³ Drevnetyurkskiy Slovar’da sözcük “marangoz” ile karşılanmıştır.¹⁵²⁴ Eski Türkçe’de marangoz için “ıgaççı” adının kullanıldığı, Kırgızcada “ağaçtan kap kakak yapan kimse, kaşıkçı” karşılığında “kırmaçı” sözcüğünün varlığı ve sözcüğün kökü olan “kır-” eyleminin “kazımak” anlamı dikkate alındığında “kırmaçı”nın anlamı “ağacları kazıyarak kap kakak yapan kimse” olarak düşünülebilir.¹⁵²⁵ Kutadgu Bilig’de bir kere geçen “kırmaçı” sözcüğü zanaatkârlar “uzlar” ile ilişkilerin nasıl olması gerektiği ve onların özelliklerinin anlatıldığı bölümde bu zümredeki diğer meslekler arasında sıralanır. El emeği, yetenek

¹⁵¹⁶ F. Devellioğlu, *OTAL*, s. 31.

¹⁵¹⁷ 4458. temürçi etükçi yana kırmaçı/ya sırçı bedizçi ya okçı yaçı

¹⁵¹⁸ R. R. Arat, *İndeks*, s. 251.

¹⁵¹⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 322.

¹⁵²⁰ S. Tezcan, *KBDÜ*, s. 49.

¹⁵²¹ Yusuf Khas Hajib, *WRG*, s. 185. Dankoff dipnotta ayrıca Arat’ın belirttiği gibi “tabakçı” (tanner) veya Tezcan’ın belirttiği gibi “çömlekçi” (potter) olabileceği görüşüne de yer verir. Bakınız: Yusuf Khas Hajib, *WRG*, s. 278.

¹⁵²² G. Clauson, *EDPT*, p. 643

¹⁵²³ G. Clauson, *EDPT*, p.660

¹⁵²⁴ V. M. Nadalyaev vd. *DTS*, s. 446

¹⁵²⁵ S. Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 105, 106.

ve ustalık isteyen bu zümre arasında demirci, ayakkabıcı, çanak-çömlekçi, cilacı, boyacı, okçu ve yaycı bulunur. Bunlar dışında daha pek çok meslek sahibi olmasına karşın söz uzayacağı için adları anılmaz.¹⁵²⁶ Ancak “kıрмаçı” çanakçı-çömlekçiden sonra “sırçı” cilacının anılması iki meslek arasındaki ilişkiyi gösterir niteliktedir.

okçu

Türklerin en erken dönemlerinden beri en temel silahlardan olan ok yapımı, üretimi ve kullanımında oldukça gelişmişlerdi. Türkçenin ilk yazılı belgelerinde “boy örgütü” ve “silah” anlamı olan “ok” Uygurlar döneminde boy anlamını yitirirken “fasıla, ara” ve “nasip, baht” anlamları kazanmıştır. Karahanlılar döneminde de Uygurlar dönemindeki anlamları kısmen devam eder.¹⁵²⁷ Dîvânü Lugâti’t-Türk’te ok yapımına ilişkin oka takılan tüylere “yüg”, oka tüy yapıştırma işine “yapçurmak”, ok ile nişan almaya “kezgermek”, oku doğrultulmasına “ok köngermek”, ok temreninin körelmesine “tıgılmak”, ok temreninin delinmesi “üşmek, üstürmek”, temrensiz ok “ulun” veya “kalwa”, ok temreni “başak”, temrenin şişkin kısmı “çirguy”, temrenin oka girdiği kısım “büri”, okun giriş geçecek gediği “kez”, ok yeleği “yüg”, gibi söz varlığı ok yapımında hayli ileri bir düzeyde olunduğunun kanıtıdır.¹⁵²⁸ Ok yapımı ile uğraşan, üreten kişiyi belirten “okçu” Kutadgu Bilig’in zanaatkârlar “uzlar” ile ilişkilerin nasıl olması gerektiği ve onların özelliklerinin anlatıldığı bölümde diğer meslekler ile birlikte anılır.¹⁵²⁹ Anılan bu meslekler el becerisi, mahareti, yeteneği ve ustalığı isteyen uğraşlardır.

Ok üretimiyle uğraşan kimseyi karşılayan “okçu”nın bir diğer anlamı da “iyi ok atan, ok atıcı, ok atımcı”dır. Tezcan da sözcüğün Kutadgu Bilig’in 2370. beytinde “ok atıcısı”, 4458. beytinde ise “ok yapan usta” anlamında olduğunu vurgular.¹⁵³⁰ Ok yapımı kadar ok atmada da usta olan Türkler için “okçılık” avcılık ve savaşçılık özelliklerinin ayrılmaz bir parçasıdır. Kutadgu Bilig’de ordu komutanının taşınması gereken özelliklerin anlatıldığı bölümde savaş sırasında okçuların rolü 2370. beyitte dile getirilir. Beyte göre düşmana karşı ordudaki askerlerin bir bölümü pusuya yatırılıp yaya okçular harekete geçirilerek komutan önden koşmalıdır.¹⁵³¹ Düşman ordusuna karşı savaşta zafer kazanmak için okçular askerî bakımdan oldukça önemli bir yer tutarlar.

¹⁵²⁶ 4458. temürçi etükçi yana kıрмаçı/ya sırçı bedizçi ya okçu yaçı

¹⁵²⁷ S. Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 122

¹⁵²⁸ R. Genç, *Kâşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, s. 286, 287.

¹⁵²⁹ 4458. temürçi etükçi yana kıрмаçı/ya sırçı bedizçi ya okçu yaçı

¹⁵³⁰ S. Tezcan, *KBDÜ*, s. 54.

¹⁵³¹ 2370. çerigde bir ança busuğka kigür/yadağ okçu tuşrup sen öndün yüğür

sırçı

Çince ts'it > ts'ir “cila” sözcüğünden alıntılanan ve Türkçeden Farsça, Moğolca ve Kafkas dillerinin ödünçlediği “sır” cila, yağlı boya, boya anlamındadır. Topraktan eşya üretimine elverişli olan Çin’de yapılan eşyaların boyanması, cilalanması Çinliler ile çeşitli nedenlerle yakın ilişkiler kuran Türkler arasında da yaygınlık kazanmıştır.¹⁵³² Kültürel etkileşim sonucu ortaya çıkan bu uğraşın örnekleri Uygurlara ait resim, mimari gibi çeşitli alanlarda görülmektedir. Uygurların kültürel mirasını devralan Karahanlılar arasında da “sırçı”lar yani cilacı, boyacı, vernikçilerin varlığını devam ettirdiği Kutadgu Bilig’de zanaatkârlar “uzlar” arasında anılmasından anlaşılmaktadır.¹⁵³³

temürçi

Demir veya demirden yapılmış eşya üretip satan veya onaran demirciler eski Türk toplumunun Şamanizm inancında özel bir yer taşır. Sözcüğün kökü temür/temir için farklı kökenbilimsel açıklamalar bulunmaktadır. Türklerin ata mesleği olan demircilik Karahanlılar döneminde de ileri düzeydeydi. Kagarlı Mahmud’un verdiği bilgilere göre kılıç, bıçak, çeşitli silahlar, ev eşyaları, tarım âletleri yapıldığı anlaşılmaktadır. Demirciliğe ilişkin Dîvânu Lugâti’t-Türk’te demir gibi madenlerin eritildiği ocak için “köyde”, demiri dövmek “tokımak”, madenleri şekillendirmek için “körük” kullanıyorlardı.¹⁵³⁴ Kutadgu Bilig’de çeşitli el santalarıyla uğraşan mesleklere belli bölümler ayrılmasına karşın demircilerin diğer zanaatkârlar “uzlar” arasında yalnız adı anılmaktadır.¹⁵³⁵

tonçı

Elbiseci, terzi anlamındaki “tonçı” sözcüğü elbise, giyim anlamına gelen “ton” sözcüğünden meslek adları türeten +çI eki getirilerek oluşmuştur. Sözcüğün kökü olan “ton” sözcüğü Sakaca “thauna” ve Çince “t’uan” ile ilişkilendirilmiş olsa da temel söz varlığından olan giysi için Türklerin başka bir dilden sözcük alıntılacağı düşüncesine Clauson, Eren gibi araştırmacılar karşı çıkmıştır.¹⁵³⁶ Terzilik anlamına gelen “tonçı” sözcüğü yanında “yiçi” sözcüğü de kullanılmaktadır. Dikiş anlamındaki “yi” sözcüğünden türeyen bu mesleğe ilişkin Dîvânu Lugâti’t-Türk’te söz varlığı bulunmaktadır. Terzilerin kullandıkları makas “kıftu”, ipliğin iğneye geçirilmesine “yigne saplamak”, iğne batmaması için çeşitli metallerden yapılan dikiş yüzüğü için

¹⁵³² S. Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 109

¹⁵³³ 4458. temürçi etükçi yana kırmaçı/ya sırçı beğizçi ya okçı yaçı

¹⁵³⁴ R. Genç, *Kâşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, s. 378

¹⁵³⁵ 4458. temürçi etükçi yana kırmaçı/ya sırçı beğizçi ya okçı yaçı

¹⁵³⁶ S. Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 84

“yüksük”, dikmek için “tikmek” veya “köpimek”, çeşitli dikiş tarzlarından “kazığ”, “sırımak”, “çiği” gibi söz varlığı bulunmaktadır.¹⁵³⁷ Terzi için kullanılan “tonçı” ile “yiçi” arasındaki farkı Şen şöyle ifade eder: *“Kanatımce tonçı’yı ‘elbiseci’ yiçi’den ‘terzi’ ayıran başlıca özellik bu mesleği icra edenlerin giyim işinin dikiş aşamasının yanında pazarlama aşamasına da ağırlık vermeleridir. Sözcüklerin anlam açılımları bu savı doğrulamaktadır. yi (elbisenin dikişi) + çi: ‘dikiş işlemiyle uğraşan’/ton (giysi, elbise) + çı: ‘giyim işiyle uğrasan’. Görüldüğü gibi tonçı’nın uğraşı alanı yiçi’den daha geniştir.”* Kutadgu Bilig’de terzi için kullanılan “tonçı” sözcüğü hâcibin görevleri ve taşınması gereken niteliklerin anlatıldığı bölümde geçer. Buna göre hâcib hazinedar, katip gibi işçiler, memurlar ile ayakkabıcı, elbiseci/terzi gibi zanaatkârlar ile ilişki içindedir ve büyük-küçük olsun bir şey arz etmek isteyenleri kabul etmelidir.¹⁵³⁸ Eserde tonçı “âmil bolguçı” yani zanaat erbâbı içinde görülmektedir. Bu durum daha önce de belirtildiği gibi “âmil bolguçı” ifadesi ile belirtilmektedir.

yaçı

Türkler okçuluk yanında yay yapma ve kullanmada da ustadırlar. Dîvânü Lugâti’t-Türk’te yay yapımına ilişkin yay siniri “sinir”, yaya sinir geçirmek “sinirlemek”, yay kavisinin orta yeri “bagır”, yaylara sarılan sırim “toz”, yayın orta kısmını düzenlemek “bagırlamak”, ince yay “karvı ya”, tahta yay “yeten”, yayı kırışinden sökmek “yazmak” gibi sözcüklerin varlığı¹⁵³⁹ yay yapımında Karahanlıların gelişmişlik düzeyini gösterir. Kutadgu Bilig’in 4458. beytinde de çeşitli meslekler arasında okçulara ve yaycılara yer verilir.¹⁵⁴⁰ Anılan bu meslek sahipleri ürettikleri nesnelerin yapımında usta kişilerdir. Sözcüğün geçtiği diğer beyitlerde ise “iyi yay kullanan” anlamındadır. Kapıcıbaşının av için “kuşçı”, kişçi yanında “okçı” ve “yayçı”yı her zaman hazır tutması onun görevleri arasındadır.¹⁵⁴¹ Yay kullanmada usta olan “yaçı”lar av ve savaşın önemli öğelerindendirler. Saray ve orduda hizmet etmek belli karakterlerde olmayı gerektirir. Buna göre iyi nişancı ve aynı zamanda cesur “ersig” ise okçu ve yayçı olur, tabiatı doğru “kılkı köni” ise mühürdar “tamgaçı” olur.¹⁵⁴² Bu bakımdan ok ve yay yapımında ustalar zanaatkârlar “uzlar” arasındadır. Ok ve yay kullanmada usta olanlar ise sarayda hakanın hizmetinde görevlidirler. Tezcan da Kutadgu Bilig’in dizinine ilişkin yaptığı çalışmada

¹⁵³⁷ R. Genç, *Kâşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, s. 383, 384.

¹⁵³⁸ 2494. ağıcı bitigçi ya iş tutguçı/ya tonçı etükçi ‘âmil bolguçı

¹⁵³⁹ R. Genç, *Kâşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, s. 288, 289

¹⁵⁴⁰ 4458. temürçi etükçi yana kırmaçı/ya sırçı beğizçi ya okçı yaçı

¹⁵⁴¹ 2558. yéme kuşçı kişçi yéme ok yaçı/anuk tutsa künde kapuğda tuçı

¹⁵⁴² 4046. atım ersig erse bolur ok yaçı/köni erse kılkı bolur tamgaçı

eserdeki 2258. ve 4026. beyitlerinde “iyi yay kullanan, iyi ok atan” anlamında, 4458. beytinde ise “yay yapan usta” anlamında olduğunu belirtir.¹⁵⁴³

¹⁵⁴³ S. Tezcan, *KBDÜ*, s. 69.

4.5. Ticâret ve Mâliye İle İlgili Meslekler

ağıçı

Eski Türkçede temel anlamı “ipekli, sırmalı kumaş” (silk brocade) olan “ağı” sözcüğünün bir diğer anlamı “hazine” (treasure) dir. Kutadgu Bilig’de saray görevlileri arasında yer alan “ağıçı” hazineci (treasurer) anlamındadır.¹⁵⁴⁴ Orhon Yazıtlarından beri Çinlilerin Türk beylerini tatlı sözlerle ve yumuşak ipekli kumaşlarla kandırdığından “süçig sabın yumşak ağı arıp” söz edilir. Gerçekte lüks bir tüketim malzemesi olan “ağı” iktisadî bakımdan değişim değeri yüksek bir üründür. Şen’in de belirttiği gibi “*Sözcüğün anlamında ‘ipekli kumaş’tan ‘hazine’ye doğru bir genişlemenin gerçekleşmesinde Eski Türklerin ipekli kumaşa yüklediği değer payı vardır.*”¹⁵⁴⁵ Dîvânu Lugâti’t-Türk’e göre “ağı” ipek kumaş ve bu kelimedden onu depo edene, onu muhafaza ettiği için “ağıçı” denir.¹⁵⁴⁶ Kutadgu Bilig’in Fergana nüshasında “ağıçı” sözcüğünün satır altı notlarında “ayğuç, ‘akıllık, ‘akıllık, ‘akıllık” sözcükleri yazılmıştır. 2494. beyitte geçen “ağıçı” sözcüğünün altına “ayğuç”, 2766., 2769. ve 4048. beyitlerdeki “ağıçı” sözcüğünün altına ise akıl ve türevleri yazılmıştır. Bu satır altı notların bazıları sözcüğün metinde kazandığı anlamı açıklayıcı niteliktedir.¹⁵⁴⁷

Kutadgu Bilig’in otuz beşinci bölümünde (2743-2827. beyitler) hakanın sorusu üzerine¹⁵⁴⁸ “ağıçı” hazinedarın nasıl biri olması gerektiği anlatılır.¹⁵⁴⁹ Buna göre hazinedar doğru dürüst “köni çın”, kâmil “bütün”, güvenilir “könlü yaymasa”,¹⁵⁵⁰ gözü tok “közi tok”, olgun tavırlı “kılnçı bütün”¹⁵⁵¹, Allah’ta korkan “bayatka özi korkar”¹⁵⁵², haram ile helali, faydalı ve zararlıyı ayırabilmeli “haram helal, yaraglıg yaragsız adır-, seç-”¹⁵⁵³, merhametli “bağırsak”, uyanık “odug sak”, zeki “tetig”¹⁵⁵⁴, haya sahibi “uwutlug”¹⁵⁵⁵, içki içmeyen “bor içmez”, nefesine hakim “özin tutguçı”¹⁵⁵⁶, eli sıkı

¹⁵⁴⁴ G. Clauson, *EDPT*, p. 78, 80

¹⁵⁴⁵ S. Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 135.

¹⁵⁴⁶ Kâşgarlı, *DLT-AB, Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 43, 69

¹⁵⁴⁷ Gökhan Ölker, “Kutadgu Bilig’in Fergana Nüshasındaki Satır Altı Notlar Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 37, 2015, s. 272, 273.

¹⁵⁴⁸ 2741. ağıçı negü teg kerek ay maña/añar bütse begler yitürse neñe

¹⁵⁴⁹ C.0039. bāb ağıçı negü teg kerekin ayur

XXXV ögdülmiş iligke ağıçı negü teg er kerekin ayur

¹⁵⁵⁰ 2744. idi çın bütün keç kerek er köni/könlü yaymasa ötrü tutsa munı

¹⁵⁵¹ 2750. közi toğ kerek hem kılnçı bütün/barı arta barsa küniñe qutun

¹⁵⁵² 2751. öküş neñ körü toğmış erse közi/yana qorqar erse bayatka özi

¹⁵⁵³ 2752. hālāl hem hārām ağrar erse açā/yaraglıg yaragsızñı bilse seçe

¹⁵⁵⁴ 2761. bağırsak kerek hem ođug sağ tetig/tetiglik bile er kılrur miñ itig

¹⁵⁵⁵ 2762. uwutlug kerek hem yime ög könlü/uwutsuz kişide yırak tur töñül

¹⁵⁵⁶ 2764. bor içmez kerek hem özin tutguçı/özin tutguçı er qutug tapguçı

“saran”¹⁵⁵⁷, sadık “özkey”¹⁵⁵⁸, akıllı “ögi”, hesap bilen “sakışlıg”, okuma yazma bilen “bitigçi”, yazısı düzgün “hat bilir”¹⁵⁵⁹, hendese bilen “hendese”, muhasabe “sakış” bilmeli¹⁵⁶⁰, bilgili “biliglig”, akıllı “ukuşlug”, hareketleri doğru “kılkı tüz”¹⁵⁶¹, ağzı sıkı “tilin bekle-” , gözünü koruyan “közin küdez-” , arzu ve heveslerine aklı ile gem vuran “ukuş birle ârzü havāğ örkle-”¹⁵⁶², eli sıkı “elgi berk”, cömert olmamalı “kereksiz akı”¹⁵⁶³, ihtiyatlı “sak”, tüccar gibi olmalı “satıgçı kerek”, ticaretten anlamalı “törlü satıg bil-”¹⁵⁶⁴, mal alış verişini bilen “neñ tawarıg biligli”, pahalı ucuzu anlayan “ağırın ucuzun ukuglı”¹⁵⁶⁵, alışverişte mülayim “alımka berimke oñay”, büyüğüne küçüğüne tatlı dilli “ulugka kiçigke süçiğ tutsa söz”¹⁵⁶⁶, ödünç aldığını çabuk ödeyen “ötnü alsa terk berse”¹⁵⁶⁷, işlerini savsaklamayan “azak kereksiz”¹⁵⁶⁸ biri olmalıdır. Hazinedarın niçin bu özellikleri taşıması gerektiğinin gerekçelerine de yer verilir.

Ögdülmiş Ogdurmuş’a beylere hizmet etmenin usulünü “törüsün” anlatırken hangi özelliklere sahip kişilerin hangi görevlere getirildiğine ilişkin bilgiler verir. Buna göre hesap “sakış” ve yazı yazmayı “bitig” bilen hazinedar “ağıcı” olur, akıllı “ög”, anlayışlı “ukuş” olan katip “bitigçi” olur.¹⁵⁶⁹ Ögdülmiş hazinedar olarak görevlendirilen kimsenin doğru “çın”, kâmil, yetkin “bütün”, tavırları düzgün “köni” olmasını öğütler.¹⁵⁷⁰

Hazinedar “ağıcı”nın görevli olduğu yer 2791. beytin ilk dizesinde “*bolur karşı içre ağıcı işi*” diye belirtilir.¹⁵⁷¹ Başka bir bölümde de “ağıcı” hazinedar, hâcibin ilişkili olduğu “bitigçi” katip gibi “âmil” olanlar ve “tonçı” terzi, “etükçi” ayakkabıcı gibi “iş tutguçı” zanaatkârlar arasında sayılır.¹⁵⁷²

Kutadgu Bilig’de hazinedar “ağıcı” için verilen bilgilerden onun sarayda oldukça önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Alış-verişte, borçlanmada, hediye ve ihsanlarda bulunmada, ihtiyaç ve sarf mallarının sağlanmasında “ağıcı” hazinedarın rolüne işaret edilmektedir.

¹⁵⁵⁷ 2766. bu işke ağıcı saran eğgürek/saranlık bile neñ küdezgü kerek
¹⁵⁵⁸ 2767. bağırsak tapuğçı kör özkey bolur/bu özkey tapuğçı begin bay kılur
¹⁵⁵⁹ 2773. bitigçi kerek uz kamuğ hat bilir/sakışığ bitigin küdezse kalır
¹⁵⁶⁰ 2784. körü barsa yinçe sakış hendese/munı birle yér kök bolur ol sasa
¹⁵⁶¹ 2788. biliglig ukuşlug kerek kılkı tüz/ukuşlug kişiler işi barça uz
¹⁵⁶² 2793. közin keğ küdezse tilin beklese/ukuş birle ârzü havāğ örkelse
¹⁵⁶³ 2799. kerek elgi berk sak kereksiz akı/saçılmasa ötrü ağı kaznağı
¹⁵⁶⁴ 2801. satıgçı kerek bilse törlüg satıg/satıg bilmese er kılumaz asıg
¹⁵⁶⁵ 2802. kamuğ neñ tawarıg biligli kerek/ağırın uçuzun ukuğlı kerek
¹⁵⁶⁶ 2804. alımka berimke oñay bolsa öz/ulugka kiçigke süçiğ tutsa söz
¹⁵⁶⁷ 2805. negü ötnü alsa yana berse terk/añar bérgele neñ kaçan kolsa terk
¹⁵⁶⁸ 2813. oduğ sak kerek keğ kereksiz azak/azak bolsa işçi bolur iş uzak
¹⁵⁶⁹ 4048. bitig bilse sakış ağıcı bolur/ukuş ög keğ erse bitigçi bolur
¹⁵⁷⁰ 4145. ağılka kılsa ağıcı séni/bütün çın bolup sen yorıgıl köni
¹⁵⁷¹ 2791. bolur karşı içre ağıcı işi/özin keğ küdezgü bu yañlıg kişi
¹⁵⁷² 2494. ağıcı bitigçi ya iş tutguçı/ya tonçı etükçi ‘âmil bolguçı

‘âmil

Bütün İslâm devletlerinde görülen Arapça idarî bir unvandır. “ummâl” ve “âmilîn” biçimlerinde çokluk olarak da kullanılmıştır. Kur’an’da Tevbe suresi 60. âyette sadaka toplamakla görevli memur anlamında geçmektedir. İlk zamanlarda vali ve kaymakamlara âmil denilirken zamanla İslâm devletleri geliştikçe unvan da anlam bakımından değişmiş; valilere âmil denildiği gibi, devlet gelirlerinin muhasebesini yapan ve düzenleyen maliye memurlarına da âmil denilmiştir.¹⁵⁷³ Abbasilerde büyük âmil ve küçük âmil biçiminde anlamında ikileşme olmuş ve büyük âmil geniş yetkili, büyük işlerde kendiliğinden karar vermeye yetkili olan valiyi; küçük âmil ise vergi memurlarını ifade etmeye başlamıştır. Köprülü’nün belirttiğine göre Tâberî tarihi ve Mâverdî’nin halîfe-sultanda bulunması gereken nitelikleri anlattığı el-Ahkâmü’s-Sultâniye gibi eski kaynaklarda sık sık geçer ve genel olarak memur, özel olarak da vergi tahsildarları için kullanılır. Narşahî Sâ mânîlerde, Gerdizî Gaznelilerde, Cüveynî Harezmşahlılarda, Nizamülmülk Selçuklularda, İşvarî Hindistan Türk devletlerinde, Devletşah İlhanlılar ve Timurlular devrinde, bazı çağdaş kaynaklar da Kırım Hanlığında, Safevî devletinde bu unvanın genel olarak memur, özel olarak vali karşılığında kullanıldığını naklederler.¹⁵⁷⁴

Kutadgu Bilig’de “‘âmil” 2494. beyitte başka memur ve zanaatkârlar arasında anılmaktadır.¹⁵⁷⁵ Bu veriden hareketle sözcüğün Kutadgu Bilig’de vâli anlamındaki büyük âmil değil vergi toplayan küçük âmil anlamında kullanıldığı söylenebilir. Karahanlılara bu unvan ve işlevleri Abbasî halîfeliğinden. komşuları Samanî ve Gaznelilerden geçmiş olmalıdır. Karahanlı dönemi maliye örgütü ve vergi düzeni aydınlandıkça sözcüğün farklı anlamları da ortaya çıkacaktır.

asığcı

Kutadgu Bilig indeksinde asıgıcı için “faydacı, kârcı, tefeci, fâizci” karşılığı verilir.¹⁵⁷⁶ Kutadgu Bilig’de iki kere geçen “asıgıcı” sözcüğünü 2609. beyitte Arat “faydalı”, 4419. beyitte de “kâr” olarak çevirir.¹⁵⁷⁷ Clauson’a göre sözcüğün anlamı hayırsever, iyiliksever (benefactor) dir.¹⁵⁷⁸ Dîvânu Lugâti’t-Türk’te “asıg” kâr ve yarar

¹⁵⁷³ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, C.I, s. 57, 58.

¹⁵⁷⁴ M. Fuad Köprülü, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Ankara 2005, s. 95-99; Selçuklu ve Osmanlı dönemindeki kullanımı için ayrıca bakınız: Erdoğan Merçil, *Selçuklular’da Saraylar ve Saray Teşkilâtı*, İstanbul 2011, s. 139; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988, s. 361.

¹⁵⁷⁵ 2494. ağıcı bitigçi ya iş tutguçı/ya tonçı etükçi ‘âmil bolguçı

¹⁵⁷⁶ R. R. Arat, *İndeks*, s. 29.

¹⁵⁷⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 194, 320.

¹⁵⁷⁸ G. Clauson, *EDPT*, p. 245.

anlamındadır.¹⁵⁷⁹ Kutadgu Bilig’de sözcüğün geçtiği bağlam dikkate alındığında 2609. beyitte “bağırsak” ve “özün bağı kıl” sözleriyle “asıgçı” arasında kavramsal uygunluk bulunmaktadır. Dolayısıyla bu beyitte sözcük “faydalı, yararlı” anlamındaki “asıglık” sözcüğüyle eş anlamlıdır.¹⁵⁸⁰ Diğer beyitte (4419. beyit) ise “satıgçı”, “satıg” sözcükleriyle bağlantılı olarak “kârcı, kâr sağlayan” anlamında olduğu söylenebilir.¹⁵⁸¹ Karahanlıların İpek Yolu güzergâhında bulunmaları dolayısıyla sermaye, gelir, kazanç, kâr, zarar gibi ticarî ve malî terimler¹⁵⁸² gelişmiş bir düzeydedir. Aynı kavram alanı içinde yer alan “asıgçı” sözcüğünün varlığı da, dönemin ekonomik, malî ve ticarî örgütlenme bakımından ileri bir düzeyde olduğunu gösteren dilsel verilerdendir.

élmgá

Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te “ılmgá” hakanın mektuplarını Türk yazısıyla yazan kâtip karşılığı verilmiştir. Dîvânu Lugâtî’t-Türk’yi yayına hazırlayanlarca düşülen dipnotta ise Rustemov-Kormuşın tarafından “ılmgá”, DTS’de “alimgá”, Clauson ve Dankoff-Kelly tarafından “élmgá” olarak okunan sözcüğün ilk sesi olan elifte esre olduğu ve “ilk harfi esreli olanlar” başlığı altında verildiğine dikkat çekilmiştir.¹⁵⁸³ Benzeşme sonucu “ılmgá”ya dönüşmüş olabilecek bu sözcük Clauson’a göre “él ımgá” biçimindedir. Devletin paralarından sorumlu olan hazinedar ve onun hazinesinin başkomiseri anlamındaki “ımgá” ile “él” il, devlet, ülke, memleket anlamındaki sözcüklerden oluşmuştur.¹⁵⁸⁴ Kutadgu Bilig’de yazı “bitig” ve hesap “sakış” bilenlerin “acı” olabileceğinin belirtilmesi “*Eski Türklerde maliyecilerin yazı becerisine de sahip olması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu gereklilik ılmgá sözünün anlamının mal müdüründen sultan kâtibine değişmesine öncülük etmiş olabilir.*”¹⁵⁸⁵ Mal müdürü olarak düşünülebilecek “él ımgá” adı verilen saray görevlisi Kutadgu Bilig’de “bitigçi” sözcüğüyle birlikte anılır. Yalnız 4065. beyitte tek başına yer alır. Uyгур harfli Viyana nüshasında “alimgá” biçimiyle geçen sözcüğün altına Uyğur harfleriyle “katip” yazılmıştır.¹⁵⁸⁶ Beylere hizmet eden “sü başı” ve “hâcib” gibi saray görevlileri arasında

¹⁵⁷⁹ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 30, 217, 353.

¹⁵⁸⁰ 2609. begiñe asıgçı bağırsaknı bil/bağırsaknı bulsa özün bağı kıl

¹⁵⁸¹ 4419. munında basası satıgçı turur/satıg birle tınmaz asıgçı turur

¹⁵⁸² Metehan Küçükler, *Kutadgu Bilig’de Geçen Muhasebe Terimlerinin Günümüz Muhasebe Terminolojisi Açısından Analizi*, , Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2011, s. 54

¹⁵⁸³ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 74

¹⁵⁸⁴ G. Clauson, *EDPT*, p. 158

¹⁵⁸⁵ S. Şen, *Orhon, Uyğur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, , s. 161

¹⁵⁸⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. 410

sayılan “élmğa”nın¹⁵⁸⁷ hakanın gönül sırlarını sıkı tutup kimseye söylememesi gerektiği belirtilir.¹⁵⁸⁸ Otuz beşinci bölümde “bitigçi élmğa”nın nasıl olması gerektiğine ayrılır.¹⁵⁸⁹ Bu bölümde de “bitigçi élmğa”nın gönül sırrını tutan, beylerin sözlerini gizleyen, ağzı sıkı, yetkin, doğru ve dürüst kişilerin olması gerektiğinden söz edilir.¹⁵⁹⁰

sart-satıgçı

Sanskritçe sartha “tüccar” (merchant) sözcüğünden ödünçlenen “sart” muhtemelen Sogdça yoluyla geçmiştir. XI. yüzyıla kadar tüccar anlamı korunan sözcük zamanla göçebenin (nomad) aksine şehirli (town dweller) anlamını kazanmış ve daha özelde Türk değil İranlı, Fars (Iranian) anlamında 19. yüzyıla kadar kullanılmıştır.¹⁵⁹¹ Sözcüğün Soğdçadan ödünçlenmesindeki temel etmen tüccar bir halk olan Soğdların dilinin dönemin ticaret dünyasında kullanılmasıdır. Kutadgu Bilig’de “sartlar başı” biçiminde geçmesi “*bunların topluluk halinde yani kervan biçiminde hareket ettiklerini akla getirmektedir.*”¹⁵⁹² Kutadgu Bilig’in 5754. beytinde de “sart” ile “arkış” sözcüğü arasında tenasüp vardır. Yusuf Has Hâcib bu alıntı sözcüğün anlamını “ajun tezginipli” ve “dünyâ kezgen” ifadeleriyle daha açık ve belirgin kılmıştır.¹⁵⁹³ “*Eski Uygur Türkçesinde sart satıgçı “tüccar, satıcı” ikilemesi sart ve satıgçı’nın eş anlamlı sözcükler olduğunu ortaya koyar.*”¹⁵⁹⁴ Kökü saymak, hesaplamak, hesaba katmak, göz önünde tutmak “sa-” eylemine götürülebilecek sözcüğe sırasıyla -(X)t ettirgenlik eki ile “sat-” ve eylemden ad yapan -(X)g eki ve addan ad yapan +çI eki getirilmiştir.¹⁵⁹⁵ Dîvânu Lugâti’t-Türk’te “sart” “İş yaragında sart asığında” atasözünde örneklenir.¹⁵⁹⁶ Selçuklularda ticaret hayatında bazergânî, ehl-i bazar (esnaf, satıcı, pazar halkı), hâce ve

¹⁵⁸⁷ 4065. kayusı sü başı kayusı hâcib/kayusı ılımğa bolur söz açıp

¹⁵⁸⁸ 4146. bitigçi ılımğa bolunsa özüñ/köñül sırrı bek tut çıkarma sözün

¹⁵⁸⁹ C.0038. bâb bitigçi ılımğa negü teg kerekin ayur

XXXIV ögdülmiş iligke bitigçi ılımğa negü teg kerekin ayur

¹⁵⁹⁰ 2675. bitigçi aygu kerek iç sözün/küdezse bitigçi öküş ya azın

2676. bu iç söz tutuğlı bütün çın kerek/bütünlücke artuğ bütün dîn kerek

2691. köñül sırrı berk tut sen ayma tilin/çalı aydın erse ökünçi yılın

¹⁵⁹¹ G. Clauson, *EDPT*, p. 846.

¹⁵⁹² S. Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 127.

¹⁵⁹³ 2745. negü tér eşitgil bu sartlar başı/ajun tezginipli neñke tegmiş kişi

3002. negü tér eşitgil bu sartlar başı/öz asgın tilep dünyâ kezgen kişi

5754. negü tér eşit emdi sartlar başı/ajun tezginipli hitay arkış

¹⁵⁹⁴ S. Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 128

¹⁵⁹⁵ G. Clauson, *EDPT*, p. 798,799, S. Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 129.

¹⁵⁹⁶ Anlamı: İşler için uygun fırsat beklenir. Tüccar da kârındadır. Eğer kazancını bilirse, ne olura olsun satar. Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 353.

tacir gibi meslek adları bulunur. Buna göre tacir “sart”, “satıgçı” ise Arapça “sevvâk” pazarcı olarak düşünülebilir.¹⁵⁹⁷

Kutadgu Bilig’de “ağıcı” hazinedarın taşınması gereken niteliklerin anlatıldığı bölüme göre hazinedar “satıgçı” tüccar olmalıdır. Çünkü satış bilmezse “asıg” kâr elde edemez. Her türlü eşyanın alışverişini yapabilmeli, her şeyin pahalı veya ucuzunu anlayabilmelidir.¹⁵⁹⁸ Anlatımı pekiştirmek için “sartlar başı” olarak betimlenen kişiden aşağıdaki sözler aktarılır:

2746. *sewüg neñ bu cān cānda yigrek sewüg/kümüş altun ol cānda keçrek sewüg*

2747. *itilmez köñlüg iter bu kümüş/egilmez kişini eger bu kümüş*

2748. *kümüş körse yalñuñ köñül tutmasa/yarağay anı çın ferişte tése*

Eserin hizmetkarların beyler üzerindeki haklarının anlatıldığı bölümde, beyler ile hizmetkarlar arasındaki ilişki, alıcı ile satıcı arasındaki ilişkiye benzetilir. Satıcı, mal verir ve alıcıya sermaye yani “mün” olur. Alıcı da aldığı malı ilden ile diyar diyar dolaştırır.¹⁵⁹⁹ Bu bölümde de “sartlar başı” olarak tanımlanıp kendi “as(ı)gın” kârını dileyen diye belirtilen kişi ise şu dörtlükte anılır:

3003. *asığlıg kıl erse oğulda yakın/asığsız oğulnı yağı bil saşın*

3004. *şamuğ tepreniğli asıgka yorır/asıg bolmasa awçı ewde qarır*

Odgurmuş Ögdülmiş ile konuşurken ona çeşitli öğütlerde bulunur. Zâhid tipini temsil eden Odgurmuş temsil ettiği kavrama uygun olarak Hıtaı kervanının “sartlar başı” olduğunu belirttiğı kişinin aşağıdaki sözlerini aktararak düşüncelerinin doğruluğunu güçlendirir:

5755. *çığayın tirilse kişi neñsizin/bayusa kodor ol kılınç edğüsün*

5756. *çığay bay bolup ol bayusa kalı/anıñdın kiter terk könilik yolu*

5757. *bu kut bulmaduk er kalı bulsa kut/baru kılkı artar kılur ilke yut*

5758. *elig bulmaduk bulsa ilke elig/uzatur buñunğa elig hem tilig*

Eserin elli sekizinci bölümü (4419.-4438. beyitler) “satıgçılar” yani tüccarlar ile ilişkilerin nasıl olacağına ilişkindir.¹⁶⁰⁰ Bu bölüme göre “satıgçılar” durmadan “satıg” yani satış yaparlar ve kâr elde etmeye çalışırlar.¹⁶⁰¹ Akıllarını gönüllerini Tanrı’ya bağlayıp geçimlerini dünyayı dolaşarak sağlarlar.¹⁶⁰² Dünyanın bütün istediğı, halkın beğendiğı, seçkin, iyi şeyler onlarda bulunur.¹⁶⁰³ Doğudan batıya kadar dolaşıp dilediklerini getirirler.¹⁶⁰⁴ Türlü türlü ipekliler, dünyanın nadir şeyleri onlarda

¹⁵⁹⁷ E. Merçil, *Türkiye Selçukluları’nda Meslekler*, s. 157.

¹⁵⁹⁸ 2801. satıgçı kerek bilse türlüg satıg/satıg bilmese er kılumaz asıg

¹⁵⁹⁹ 2994. ay ilig tapuğçı bile beg meşel/satıgçı osuğluğ bolur çın tükel

2995. satıgçı bérür neñ añar mün sanı/alıgılı alır ilde ewrer anı

¹⁶⁰⁰ LVIII satıgçılar birle katılmağnı ayur

¹⁶⁰¹ 4419. muniñda basası satıgçı turur/satıg birle tınmaz asıgçı turur

¹⁶⁰² 4420. ajun tezginürler tirilgü tilep/ögi köñli bütrü bayatka ulap

¹⁶⁰³ 4422. olarda bolur bu ajun arzısı/buñun körki ödrüm talu edğüsü

¹⁶⁰⁴ 4423. toğardın batarka yorıp tezginür/tilemiş tilekiñ saña keldürür

bulunur.¹⁶⁰⁵ Bu tüccarlar sayesinde kara samur kürkü giyilir.¹⁶⁰⁶ Hıta y kervanları türlü türlü ipekliler, tüccarlar inciler getirir.¹⁶⁰⁷ Uzak diyarlara ad ileticiler olan tüccarlar yoluyla kişinin de adı iyi veya kötü olarak yayılır.¹⁶⁰⁸ Eğer küçük veya büyük hediye ederlerse onlara karşılığı verilip sevindirilmelidir.¹⁶⁰⁹ Kar “asıg” ve zararda “yasıg” hassas olan tüccarlar ile ilişkilerde bu huyları dikkate alınmalıdır.¹⁶¹⁰ Onlar iyi tutulmalı, istedikleri verilip alışverişte bulunulmalıdır.¹⁶¹¹ Onlara katılıp karışılmalı ve onlara her zaman kapı açık olmalıdır.¹⁶¹² Dünyayı gezmiş er “ajun kezmiş er” diye belirtilen kişiden de sözler aktarılır.¹⁶¹³

Her türlü meslek sahibi ile saray görevlileri kendi sorumluluklarını bilmeli, toplumsal ve ekonomik bakımdan bulundukları yere göre hareket etmelidir. Satıcılar emanetlerini, mallarını gözetip korumalı, ustalar, zanaatkârlar da çırak yetiştirmeye devam etmelidir.¹⁶¹⁴ Çeşitli mesleklerin yapması gerekenler tekrarlanarak bir anlamda her şeyin yerli yerinde olması, düzenin ve dolayısıyla adaletin sağlanması için gereklidir. Aksi durum kaos, karmaşıklık, bozukluktur. Zamanenin bozuklukları arasında Yusuf Has Hâcib öğüt olarak verdiği bu durumun tam tersinin olduğundan, satıcıların emânetlerini korumadığından ve ustaların çırak yetiştirmedeğinden yakınır.¹⁶¹⁵

sakışçı

Clauson’a göre muhasebeci demek olan “sakışçı” (accountant) sözcüğü sayma, sayış (counting, calculation) ve düşünce, dikkat, merak, kaygı (thought, care, worry) anlamlarına gelen “sakış” sözcüğüne; “sakış” sözcüğü de zamanla yerini “sakın-” eyleminin aldığı “sak-” eylemine ve son olarak saymak demek olan “sâ-” eylemine kadar

¹⁶⁰⁵ 4424. tümen tü ağılar ajun tañsuķı/olarda bolur ay biliglig akı

¹⁶⁰⁶ 4425. satıgıcı yok erse ajun kezgüci/kaçan keçgey erdiñ kara kiş eci

¹⁶⁰⁷ 4426. hitay arkışi kesse arkış toğı/kayun kelgey erdi tümen tü ağı

4427. satıgıcı yorımadı erse kezip/közün kim körür erdi yinçü tizip

¹⁶⁰⁸ 4430. katığlan olarığ idi eđgü tut/seniñ atıñ eğgün yırak barga büt

4431. bular ol ajunda kör at iltgüci/isiz eğgü erse anı yađđuçı

¹⁶⁰⁹ 4432. saña az öküş neñ törü kılsalar/yanut kılđu ötrü sewinç bulsalar

¹⁶¹⁰ 4433. asıg yasta yinçge bolur kılkları/katılsa munı keğ küdezip yorı

¹⁶¹¹ 4421. olarķa katılđıl keliş hem barış/negü kılsa bérđil alış hem bérış

¹⁶¹² 4429. bu yañlıđ bolur bu satıgıcı kamuğ/katılđıl olarķa açuk tut kapuğ

¹⁶¹³ 4434. negü tér eşıtđil ajun kezmiş er/başında keçürmiş telim körmüş er

4435. ajunda atıñı yağayın tése/ümeđ eđgü tutđıl katığlan usa

4436. çawıķmak tilese özün belgüľüđ/satıgıcıķa eğgü yanut kıl üľüđ

4437. at eğgü tilese özün ay urı/ümeğ arkışığ eğgü tutđıl yorı

4438. bu yañlıđ katılđıl satıgıcı bile/tiril eđgü atın sewinçin küle

¹⁶¹⁴ 5589. satıgıcı küdezsü emânetlerin/ķilu tursu uzlar naşıhatların

¹⁶¹⁵ 6473. satıgıcı kötürdi emânetlerin/bu uzlar kötürdi naşıhatların

götürülebilir.¹⁶¹⁶ *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te meslek adı olarak sakışçı geçmese de bu sözcükle ilgili sa-, sak-, sakış sözcükleri yer alır.¹⁶¹⁷

Kutadgu Bilig'in yirmi dokuzuncu bölümünde vezir olmak için ne gibi özellikler taşımak gerektiğinden söz edilir. Buna göre vezir bilge "bilge", bilgili "biligli", zeki "tetig", yazı yazmayı bilen "bitig bil-" ve "sakışçı" yani hesap bilen biri olmalıdır.¹⁶¹⁸

Hesap bilmenin önemi pek çok beyitte dile getirilir. Özellikle devlet idaresinde önemli bir rol üstlenen vezirin bütün işleri hesapla olduğu için hesap yapmayı bilmelidir. Çünkü hesap bilmezse hizmet eden işçilerin işleri kalır.¹⁶¹⁹ İnsanlar bütün işini gücünü "iş küdüğü" hesapla düzenler, yıl, ay, gün ve zamanı hesap ile bilir.¹⁶²⁰ Müneccimler de ay, yıl, gün hesabı yaparlar.¹⁶²¹ Bilgeler dünya ve ahiret işlerini hesap ile ayırırlar.¹⁶²² Alimler hesap bilir, onlar yazdıkları için yaptıkları hesap bilinmektedir.¹⁶²³ Hesabın güvenilirliği doğru yazı ile sağlanır.¹⁶²⁴ Elçi de muhasebe, hendese, misahat ve sayı köklerini bilmelidir.¹⁶²⁵ Hazinedar, ağıçı" da hesap bilmelidir.¹⁶²⁶ Eğer bir kişi yazı yazmayı ve hesap yapmayı bilirse o hazinedar "ağıçı" olur.¹⁶²⁷ Hizmetkarlar da hesap işini sıkı tutmalıdır.¹⁶²⁸ Muhasebe "sakış" için öncelikle akıllı ve zeki olunmalıdır¹⁶²⁹, öğrenmeye ise hendese ile başlanmalıdır.¹⁶³⁰

Yusuf Has Hâcib "sakış" sözcüğünün kökenine ilişkin bir "kelime oyununa" başvurur ve "sakış" ile "sak" arasında bir ilişki kurur. Ona göre "sakış" hesap çok "sak" bir iştir yani hesaplı, dikkat gerektiren, uyanık bir iştir.¹⁶³¹

Yukarıda belirtildiği gibi önemli görevlerde bulunan özellikle idarî görevliler ile toplumun lideri ve danışmanlık görevleri olan alimler, bilgeler de muhasebe bilmektedirler. İlmiye ve kalemiyye sınıfı olarak adlandırılan bu kesimler öncelikle akıllı ve zeki kişilerdir. Bundan dolayı eğitilmiş, bilgilidirler. Aynı zamanda yazı yazmayı da

¹⁶¹⁶ G. Clauson, *EDPT*, p. 817, 816, 804, 781

¹⁶¹⁷ Kâşgarlı, *DLT-AB, Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 797, 800.

¹⁶¹⁸ 2218. sakışçı kerek bolsa bilge tetig/bilig birle bilse bu türlü bitig

¹⁶¹⁹ 2219. vezir işi barça sakışlar bolur/sakış bilmese işçi işi kalur

¹⁶²⁰ 2220. sakış birle saklar kişi iş küdüğü/sakışın seçer er yıl ay kün ödüğü

¹⁶²¹ 4377. yıl ay kün sakışı bularda bolur/kereklig turur bu sakış ay unur

¹⁶²² 4383. kerek dünyā işi kerek 'uqbī tut/sakış birle adra tutar bilge büt

¹⁶²³ 2226. bitip koşmasa erdi bilge bitig/sakışka negü erdi al yañ itig

¹⁶²⁴ 2776. sakış saklıkı çın bitig birle ol/bitip koşsa sakış kapuğ açtı yol

¹⁶²⁵ 2633. bilir erse sakış yeme hendese/'aded cezri kılsa misāhat basa

¹⁶²⁶ 2773. bitigçi kerek uz kamuğ hat bilir/sakışğ bitigin küdezse kalır

¹⁶²⁷ 4048. bitig bilse sakış ağıçı bolur/ukuş ög keğ erse bitigçi bolur

¹⁶²⁸ 2777. negü tēr eşitgil bağırsak kişi/sakış birle bek tutğu işçi işi

¹⁶²⁹ 2772. tetiglik kerek kılsa türlü sakış/tetig bolmağınça kalı adrar iş

¹⁶³⁰ 4378. bileyin tēse sen okı hendese/açılğay sakış kapğı munda basa

¹⁶³¹ 2221. sakış saklıkın boldı atı sakış/körü barsa sakış idi ök sak iş

bilirler. Kayıt altına alınan hesaplarla kamu düzeni sağlanmaktadır. Bilgiye ve bilgili olmaya çok önem verilen eserde adalet ve iktidar bilgi aracılığıyla yapılandırılmaktadır.

4.6. Ulaşım İletişim ve Taşımacılıkla İlgili Meslekler

köçütçi

“köç-” eyleminden türeyen “köçütçi” sözcüğü genel olarak “seyahat veya göç ettiren şey” (something which travels or migrates) özel olarak ise “kervan atı” (a caravan horse) karşılığındadır.¹⁶³² Yalnız Kutadgu Bilig’de geçen sözcük “ölüm” için kullanılır. Özellikle 6112. beyitte “köçütçi ölüm” biçiminde geçmektedir. Bu beyitte insanın kendisi “özü”, adı “atı” ve son gününde “ahır kün” göçürecek ölüm gelecektir.¹⁶³³ Dünyadan göçürecek olan ölüme insan hazırlığını yapmalı, öteki dünya için gerekli olanlarını yanına almalıdır.¹⁶³⁴ Her iki beyit de Odgurmış tarafından hakana öğüt olarak söylenmiştir. Ölüm bu dünya hayatından öteki dünyaya, ahirete gidilen, geçilen bir olgu olarak düşünülmüştür. Öteki dünyanın varlığı yaşamın devamlılığıdır. Ölüm bir anlamda yer değiştirme olarak tasarlanmıştır. Kişiyi öte dünyaya sevaplarıyla birlikte taşıyacak olan da Türklerin yaşamında önemli bir yer tutan attır. Türklerin göçebe yaşam sürdürdükleri dönemlerden itibaren atları yük taşımada, göç etmede kullandıkları bilinmektedir. Atlı göçebe kültürde de yaşamın en temel olgusu olan ölüm için ata ilişkin öğelerin kullanılması doğaldır. Bundan dolayı eserde göç ederken taşınan eşyalar ile yapılan sevaplar, iyilikler, ibadetler arasında da bir benzerlik kurulmuştur. Beyitlerdeki “kerekin” ve “itigin” sözcükleri yapılan iyilikleri, sevapları, ibadetleri dile getirmektedir. Dolayısıyla Türk kültürü ile İslâm dinindeki bazı öğelerin eşdeğerliliğinden söz edilebilir.

kulavuz

Kutadgu Bilig’de “kulavuz” iki anlamda kullanılmıştır. Temel anlamı yol gösterici olan “kulavuz” aynı zamanda “peygamber”i karşılamak için kullanılır. Bu beyitlerin ortak noktası ikinci dizesinde “*ol edgü kulavuz köni yolçıka*” diye belirtilmesidir.¹⁶³⁵ Sözcüğün geçtiği beyitler yedi yıldız ve on iki burcun söylendiği bölümde anılmaktadır. Buna göre gökteki yıldızların bir kısmı “bezek” süs, bir kısmı kılavuz “kulavuz”, bir kısmı ise “yezek” öncü olarak nitelendirilmiştir.¹⁶³⁶ Yıldızlardan bir kısmı insanlar için aydınlatılmıştır, bir kısmı yolunu kaybederse bulması için

¹⁶³² G. Clauson, *EDPT*, p. 695.

¹⁶³³ 6112. özüñ köçgü atıñ seniñ köçkün ol/köçütçi ölüm kelgü ahır kün ol

¹⁶³⁴ 3788. keçer kün içinde kerekin alın/köçütçi kelirke itigin kılın

¹⁶³⁵ 3730. öküş miñ selāmım sewüg sawçıka/ol edgü kulavuz köni yolçıka

6519. tümen miñ selāmım tegür sawçıka/ol edgü kulavuz köni yolçıka

¹⁶³⁶ 0128. bu kökteki yulduz bir ança bezek/bir ança kulavuz bir ança yezek

kılavuzdur. 129. beyitteki “bulur yitse yol” ifadesi aynı zamanda kılavuz sözcüğünün kısa açıklamasıdır veya başka bir anlatımıdır.¹⁶³⁷ Dîvânu Lugâtî't-Türk'te “kulabuz” biçimiyle geçen sözcüğün “be'sinin vav'dan dönüştüğü belirtilerek “Kalın kaz kulavuzsuz bolmas” atasözünde örneklenir.¹⁶³⁸ Kaşgarlı'nın atasözünde tanıkladığı bu sözcük ilk olarak Tuna Bulgar yazıtlarında (8.-9. yüzyıllar) “kolovr-os” biçiminde görülür. Sözcüğün kökenine ilişkin Menges ve Talat Tekin kola- (<kol-a-) fiilinden -vuz (<-guz<gur) ekiyle türetildiği görüşünde¹⁶³⁹ iken Clauson Persçe'den ödünçlendiğini belirtir.¹⁶⁴⁰

okıtçı

Clauson'a göre “okıtçı” sözcüğü “*okıdaçı”nın kısaltması ve “okıçı” sözcüğünün yanlış yazımıdır.¹⁶⁴¹ Sözcüğün kökü olan “okı-” eylemi ise yüksek sesle çağırmak, seslenmek (to call out aloud, summon), ezberden okumak, yüksek sesle okumak (to recite or read aloud) anlamlarına gelmektedir.¹⁶⁴² Kutadgu Bilig'de daha çok birini çağırmak, davet etmek, seslenmek eylemlerini yapan kişiyi karşılamak için türetilen “okıtçı” sözcüğünün “ıd-” göndermek eylemleriyle kullanımı dikkat çekicidir. Beyitlerde Oğdurmış'ın hakanın huzuruna gelmesi için Ögdülmiş'in davetçi olarak görevlendirilip gönderilmesinden söz edilir.¹⁶⁴³ Bu davetçi elçi, aracı görevindedir. Hakan tarafından verilen hüküm, karar, buyruk, emir ve fermanları yüksek sesle halka duyuran, haber veren kişiler “yarlıgçı” tellal olarak adlandırılmaktadır.¹⁶⁴⁴ Benzer biçimde İslâm'a davet eden, çağıran, Kur'an'ın emir ve yasaklarını bildiren İslâm peygamberi Hz. Muhammed için de “okıgçı” ve “okıçı” sözcüğü kullanılır. Bu bakımdan hakanın isteklerini, buyruğunu, emrini ileten, onlara uyulmasına çağıran, davet eden kişiye de “okıtçı” denmektedir.

ötügçi

Dîvânu Lugâtî't-Türk'te “ötüg” için sultana arz edilen şey, arz karşılığı verilip aslının bir şeyi hikaye etmek, anlatmak olduğu belirtilir ve o, durumunu hakana duyduğu

¹⁶³⁷ 0129. bir ança yarutmış halâyıkça ol/bir ança kulavuz bulur yitse yol

¹⁶³⁸ Kâşgarlı, *DLT-AB, Dîvânu Lugâtî't-Türk*, s. 212, 213. Bu atasözünün anlamı şudur: “Kalabalık kaz sürüsü, ancak kılavuzla uçabilir. Burada işleri kendisinden daha iyi yapabilenlere uymayı tavsiye ediyor.”

¹⁶³⁹ S. Şen, *Orhon, Uyğur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 144

¹⁶⁴⁰ G. Clauson, *EDPT*, p. 617

¹⁶⁴¹ G. Clauson, *EDPT*, p. 82

¹⁶⁴² G. Clauson, *EDPT*, p. 79

¹⁶⁴³ 3155. negü teg okılım anı ay berü/kimi ıdşa bolğay okıtçı naru

3470. okıtçı mēni ıdtı emdi saña/mēni yalñuz ıdma ay ersig toña

3488. mēni ıdtı ilig okıtçı saña/negü teg kēñeşür sen emdi maña

5022. sen ewde küdez kelse eştür maña/kişi barğa mēndin okıtçı saña

¹⁶⁴⁴ S. Şen, *Orhon, Uyğur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 163, 164.

şekilde arz etti, anlattı” demek olan “ol hanka ötüğ ötündi” örneğinde eylemin aslının “ötgündi” biçiminde olduğu belirtilir. “Ötüğçi” için “hana karşı şefaati” karşılığı verilmiştir.¹⁶⁴⁵ Clauson’un “arabulucu, talep, dilek ve ricada bulunan kimse” (intercessor, petitioners) karşılığı verdiği¹⁶⁴⁶ sözcüğün kökü arz etmek, ricada bulunmak, ibadet etmek anlamındaki *öt- eylemidir ve “ötün-” eylemiyle kökenbilimsel ve kullanımsal düzeyde bağlantılıdır.¹⁶⁴⁷

Kutadgu Bilig’de sözcüğün geçtiği beyitlerde büyük veya küçük bütün “ötüğçi”leri hâcibler kabul etmelidir. Zulme uğrayanlar haklarını istemek için “ötüğçi” olarak geldiklerinde onlara yol göstermelidir.¹⁶⁴⁸ Sözcüğün 3767. beyitte dinî bağlamda kullanılmıştır.¹⁶⁴⁹ Oğurmuş hakana yazdığı mektupta kendisi daralsa, sıkılsa “ötüğçi”ye gerek olmadığını çünkü Tanrı’nın dili hareket etmeden sözlerini işittiğini yazar. Oğurmuş aslında Tanrı ile arasında hiçbir arabulucu olmadığını ve buna gerek de olmadığını söyler.

Sözcüğe ilişkin verilen bilgiler ve eserdeki kullanımlarına göre kendinden yüksek birinden bir şey isteyen, dileyen, arz eden, rica eden, ricacı anlamlarına gelmektedir. Dolayısıyla “ötüğçi” yalnız hakan ve Tanrı’dan dilenen “ötüğ”ü ileten, söyleyen, arz eden, bu iki makam arasında aracı olan kişidir, daha geniş anlamda elçidir.

sözçi

Karahanlı Türkçesi ile yazılmış eserlerden yalnız Kutadgu Bilig’de görülen “sözçi” adı için döneme ilişkin çeşitli kaynaklarda “sözcü, maruzatta bulunan” karşılığı verilmiştir.¹⁶⁵⁰

Kutadgu Bilig’de sözcüğün geçtiği beyitlerde “er at sözçisi” ve “sözçi ıdmak” biçiminde geçmektedir. Kapıcıbaşının yolu kesilip himetkârların sözcüsü hakanın huzuruna girmek isterse kapıcıbaşı ona katılmalı ve isteklerini söylemelerine, dileklerinin gerçekleştirilmesine yardımcı ve destek olmalıdır.¹⁶⁵¹ Ögülmüş Oğurmuş’a hakanın ona ihtiyacı olduğu (kereklep) ve çok görmek istediği (katıg arzuladı körgüke) için davetini iletme (okup iltgüke) üzere kendisini “sözcü” olarak gönderdiğini söyler. Ancak

¹⁶⁴⁵ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 32, 98, 274

¹⁶⁴⁶ G. Clauson, *EDPT*, p. 53.

¹⁶⁴⁷ İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 117; A. von Gabain, *ETG*, s. 51, M. Erdal, *OTWF*, Vol. I, s. 199.

¹⁶⁴⁸ 2493. hâciblar işi tut ya begler işi/uluğ ya kiçig tut ötüğçi kişi

2499. mezâlim öğinde ötüğçilerig/körü alsa yol kılsa bolsa irig

¹⁶⁴⁹ 3767. ötüğçi kereksiz muñađsa özüm/tilim tepremedin eşitür sözüm

¹⁶⁵⁰ S. Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, s. 700; E. Üşenmez, *Karahanlı Türkçesinin Sözlüğü*, s. 254; R. R. Arat, *İndeks*, s. 406; İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 29.

¹⁶⁵¹ 2540. ıalı yol kesilse ıapug başısı/yana kirgü bolsa er at sözçisi

Odgurmuş gitmez. Ögdülmiş hakanın Odgurmuş'ı tekrar davet etmek için kendisini “sözcü” olarak gönderdiğini söyleyerek bu ricaya uymasını ister. Bu son davet ve rica üzerine Odgurmuş hakanın huzuruna gelmeyi kabul eder.¹⁶⁵² Beyitlerde görüldüğü gibi bir kimse, topluluk adına karar, istek veya düşüncelerini ileten, savunan, söz söyleyen, açıklama yapan kişi olan sözcü, bir anlamda elçidir. Bunun en açık örneği hakanın davetini Odgurmuş'a iletmek, söylemek için Ögdülmiş'in görevlendirilmesidir. Bir anlamda elçi görevinde olan Ögdülmiş gibi “er at” hizmetkârların kendi aralarından seçtiği sözcü de onlar adına istek ve düşüncelerini hakana söylemekle yükümlüdür.

yolçı

Kutadgu Bilig'de rehber, kılavuz, yol gösterici anlamında kullanılan bir diğer sözcük “yolçı”dır. Bu sözcük peygamber için kullanıldığında “köni” ön adıyla nitelendirilmiştir.¹⁶⁵³ Kutsallık dışı bir anlatım aracı olarak ise “yolçı” sözcüğünden türetilen ve kılavuzluk etmek, yol göstermek anlamındaki “yolçıla-”¹⁶⁵⁴ ile “yolçılık”¹⁶⁵⁵ sözcükleri de kullanılmıştır. Clauson “yolçılık” için “yol gösterecek birine sahip olmak” (having someone as a guide) karşılığını, “yolçı” için ise rehber, kılavuz (guide) ve daha çok da gezgin, seyyah, yol üyesi (traveller, road member) karşılıklarını verir.¹⁶⁵⁶ Türk dilinin geç dönemlerinde gezgin, yolcu, yolda olan anlamlarını kazanan sözcüğün anlamını Semih Tezcan da indekste verilen “yolcu” yerine “kılavuz, rehber” karşılığının verilmesi gerektiği görüşündedir.¹⁶⁵⁷

Sözcüğün Kutadgu Bilig'de geçtiği beyitlerin biri Ögdülmiş tarafından Odgurmuş'a söylenmiştir. Ögdülmiş'e göre dünya “neñin” malına “yawuz” kötü denmemelidir. Dünya malı dağıtılıp halk sevindirilebilir.¹⁶⁵⁸ Bu nedenle “akılar başı” cömertler başı olarak belirttiği kişiden sözler aktarır.¹⁶⁵⁹ Buna göre bütün iyiliklere “yolçı” rehber, kılavuz olan şey “neñ” yani varlıktır, maldır. Her türlü hastalığı iyileştiren de yine “neñ”dir, varlıktır.¹⁶⁶⁰ Memleketi idare etmede beyler kılavuzdur.¹⁶⁶¹ Odgurmuş

¹⁶⁵² 3456. atıg arzladı sni krgke/mni szi dt oıp iltgke

4981. mni szi dt bu ike saa/uwut ılmaıl sen mni ay toa

¹⁶⁵³ 3730. k mi selmım sewg sawa/ol edg klavuz kni yola

3905. tmen mi selmım sewg sawa/tegrsn bayatım kni yola

6519. tmen mi selmım tegr sawa/ol edg klavuz kni yola

¹⁶⁵⁴ 4454. bu yalıg bolur emdi igdiiler/atılmk tilese szm yollar

¹⁶⁵⁵ 2354. odu beg ssi kr bke yolılıg/kr arslan mngli ılı amılıg

¹⁶⁵⁶ G. Clauson, *EDPT*, p. 921, 922.

¹⁶⁵⁷ S. Tezcan, *KBD*, s. 76.

¹⁶⁵⁸ 3977. yawuz tse bolmaz bu dny nein/yse brse alka ızartsa ein

¹⁶⁵⁹ 3978. yime yaı aymı aılar baı/eitgil muni sen ay edg kii

¹⁶⁶⁰ 3979. amu edglkke ne ol yolısı/amu ig toa ne ol emisi

¹⁶⁶¹ 5250. neg tr eitgil bg ili beg/bu beglik iini bilir yoli beg

hakana hareketlerinin ve huyunun doğru olmasını, kılavuzunun “ukuş” akıl, danışmanın “bilig” bilgi olmasını öğütler.¹⁶⁶² Hazinesi, ordusu ve askeri olan hakana Ögdülmüş de “ukuş” akıl ile “bilig”in kılavuz olmasını öğütler.¹⁶⁶³

Sözcüğün geçtiği bağlam dikkate alındığında mal, varlık “neñ”, akıl ve bilgi “ukuş” ve “bilig”, bey “beg” kılavuz, rehber, yol gösterici “yolçı” olarak belirtilmiştir.

yol kılguçı

Kılavuz, yol gösterici, rehber karşılığında “yol kılguçı” ifadesi kullanılır. Odgurmuş kendisine kapıcı veya yol gösterici hiç kimsenin engel olamayacağını, kendisine büyülenen, kibirli kimselerin dokunamayacağını söyler.¹⁶⁶⁴ Bu nedenle hakanın hizmetine girmek istemeyen Odgurmuş, ona karşı bir kusuru olursa affetmeyeceğini ancak Tanrı’nın her zaman bağışlayıcı olduğunu söyleyerek Tanrı’nın hizmetinde, ibadetle meşgul olup hakana kul, hizmetçi olmamasının gerekçesini açıklamaya çalışır.

yükçi

Clauson’a göre *yü- eyleminden türeyen sözcük yük (a load, burden) anlamına gelmektedir. “yü-d-” eylemi ile ve hatta yügerü ve yükse- sözcükleri ile ilişkilidir.¹⁶⁶⁵ Karahanlı döneminden sonraki Türk dili alanında görülmeyen “yükçi” sözcüğü çeşitli şive ve lehçelerde “hamal” anlamını ve varlığını devam ettirmektedir.¹⁶⁶⁶ Kutadgu Bilig’de yalnız bir kere Odgurmuş’ın Ögdülmüş’e nasihat ettiği bölümde anılır. Beyte göre Odgurmuş Ögdülmüş’in kendi “asgın” menfaatini, çıkarını değil, “budun” halkın çıkarını istemesini ve “ilke” memlekete yük yüklemeyip kendisinin “yükçi” yük taşıyan, hamal olmasını öğütlemektedir.¹⁶⁶⁷ Günlük hayatın bir parçası olan eşya, yük taşıma işi ve bundan geçimini sağlayan, uğraşı ve meslek haline getiren kişilerin varlığı devlet ile halk arasındaki ilişkilerin kavramsallaştırılmasında kullanılmıştır. Çeşitli meslek sahiplerinin, halkın devlete karşı yükümlülükleri, vermek zorunda olduğu vergileri bulunmaktadır. Bu bakımdan halk yükçü, yük taşıyan, hamal; sorumlulukları ve vermesi gereken vergiler ise yüküdür. Devletin ve adaletin devamlılığı için halk ve halkın refahı zorunludur.

¹⁶⁶² 5209. kılıññ köni tut kılıññ silig/ukuş bolsu yolçıñ kēneşçiñ bilig

¹⁶⁶³ 5478. hazine telim bar er at sü öküş/kamuğ işke yolçı bilig bar ukuş

¹⁶⁶⁴ 3768. kapuğçı tıdumaz ya yol kılguçı/tegürmez maña bir küwez kür küçi

¹⁶⁶⁵ G. Clauson, *EDPT*, p. 910, 911.

¹⁶⁶⁶ S. Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 157.

¹⁶⁶⁷ 6098. özüñ asğı kılma budun asğı kıl/yüdürme yük ilke özüñ yükçi bol

4.7. Hizmetle İlgili Meslekler

arğa

Temel anlamı bir şeyin, bir kimsenin veya hayvanın arkası anlamında iken metaforik olarak destekçi, yardımcı, yanında duran gibi anlamlar kazanmıştır. Clauson da sözcüğün anlamını destekçi, bir kimsenin arkasında duran kişi (backer, someone who stands behind and supports a person) olarak verir.¹⁶⁶⁸ Dîvânu Lugâti't-Türk'te arka için “zorluklarda yardımcı olan” karşılığı bulunmaktadır.¹⁶⁶⁹ Kutadgu Bilig sözcük üç farklı anlamda yer almaktadır.

1. Vücudun bir kısmı, arka, sırt
2. Bir şeyin arkası, yönü
3. Yardımcı, destekçi

Kutadgu Bilig'de yardımcı, destekçi anlamı sözcüğün geçtiği kimi beyitlerde destek, dayanak anlamlarına gelen “yölek” sözcüğüyle ikileme kurar. Bu beyitlerde daha çok dinî nitelikte bir kullanım söz konusu olup Tanrı'dan yardımcı, destek olması dilenmektedir.¹⁶⁷⁰ Diğer beyitlerde de destekçi, yardımcı, güvenilen kişi, dayanakçı gibi anlamları vardır. Arkadaş ve dostların varlığı kişinin yardımcısı, arkası dolayısıyla gücü olarak nitelendirilmektedir.¹⁶⁷¹ Sözcüğün kullanımları dikkate alındığında bir işte yardım eden kimse anlamıyla değil, daha genel ve soyut anlamlarıyla geçmektedir.

basutçı

Dîvânu Lugâti't-Türk'te basut için destek olan kime, şefkatli yardımcı anlamları yanında “Ol mana basut birdi” ve “Handan basut tilerler” örneklerinde yardım anlamı bulunmaktadır.¹⁶⁷² Bu sözcüğe meslek adı yapan +cI ekinin getirilmesiyle oluşturulan basutçı sözcüğünün kökünü Clauson bas- eylemine kadar götürmesine karşın anlamsal ilişkinin yakın olmadığını belirtir.¹⁶⁷³

¹⁶⁶⁸ G. Clauson, *EDPT*, p. 215

¹⁶⁶⁹ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 64.

¹⁶⁷⁰ 0090. bayat bérđi barça tilemiş tilek/bayat oq bolu bérđü arğa yölek

0116. ya rab üste devlet tükel kıl tilek/ka muğ işte bolğıl sen arğa yölek

0122. taqı ma negü erse ârzü tilek/bayat oq bolu bérđü arğa yölek

1345. yoritur ka muğka tilemiş tilek/kerek bolmaz anda kör arğa yölek

3727. törütti tilek teg tilemiş tilek/kerek bolmadı anda arğa yölek

3772. muñađmış özümke bérür sen tilek/yawuz arkasızka sen arğa yölek

5819. özüm qoğtı emdi bu ârzü tilek/bayat oq bolu bérđü arğa yölek

¹⁶⁷¹ 1045. tükel buldı aytoldı ârzü tilek/qıwı kut qarıp yıqtı arğa yölek

1697. adaş qoldaş erdaş tutundı qalın/adaş qoldaş ol erke arğa bilin

1698. kimiñ bolsa qoldaş adaşı telim/anıñ arkası bek qaya ol yalım

1699. kimiñ arkası bolsa küçlüg bolur/bu küçlüg kişi kutka tüplüg bolur

5484. er at sü bile yenç bu kâfir yağığ/bayattın tile küç sen arğa arığ

¹⁶⁷² Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 152, 200

¹⁶⁷³ G. Clauson, *EDPT*, p. 372.

Kutadgu Bilig’de Aytoldı hakanın hizmetine girmeden önceki bölümlerde devlet yönetiminde yardımcılarnın önemli ve gerekli olduğuna ilişkin beyitler geçer. Bu beyitlerde devlet işlerinde hakana yardımcı olacak akıllı, bilgili, bilge bürokratlar gereklidir. Bu iş bilen yardımcılar ile istediklerini gerçekleştirebilir. Hakanın devlet yönetiminde yardımcılarını çok olursa zahmet çekmez; kanun, düzen bozulmaz. Bu nedenle beylik işinde çok yardımcı edinilmelidir. Ancak Küntogdı kendine yardımcı aramasına karşın istediği gibi birini bulamaz ve her işe kendisi yapmak zorunda kalır. Bu nedenle pek çok zahmete katlanıp yorulur. Bunun sonunda Aytoldı Küntoğdı’nın hizmetine girerek devlet işlerinde ona yardımcı olur.¹⁶⁷⁴ Aytoldı’nın ölümünden sonra oğlu Ögdülmiş hakana devlet idaresinde yardımcı olmaya devam eder. Bundan dolayı Küntogdı babası öldükten sonra bir yardımcı dilediğini ve Tanrı’nın ona Ögdülmiş’i verdiğini söyler ve ona şükranlarını bildirir.¹⁶⁷⁵ Eserin başka bir yerinde de Hz. Ömer peygamberin yardımcısı olarak nitelendirilir.¹⁶⁷⁶ Bu beyitler “basutçı” sözcüğü devlet yönetiminde hakana yardım eden, destek veren ve aynı zamanda danışman olan kişileri göstermektedir. Gerek Aytoldı’nın vezir görevi, gerek Ögdülmiş’in has haciplik görevi gerekse Hz. Ömer’in peygamber döneminde üstelendiği rol; basutçının hakanın kararlarında etkili olan bilgili, tecrübeli, güvenilir, bilge, akıllı, töre bilen, devlet idaresinde hakandan sonra ikinci derece söz sahibi olan kişiler olduğunu göstermektedir. Nitekim Ölker de basutçı sözcüğünün iki ayrı anlama geldiğini Kutadgu Bilig’in Fergana nüshasındaki satır altı notları değerlendirerek belirlemiştir.¹⁶⁷⁷ Buna göre basutçı sözcüğünün altına “bilgüçi” ve basut sözcüğünün altına da “asıg” ve “bilig” yazılmasından hareketle sözcüğün bilgi, görüş ve düşünceleriyle hakana yardım ve destekte bulunan danışman ve el emeğiyle başkalarına yardım ve hizmet eden çırak, asistan anlamına geldiği söylenebilir.

¹⁶⁷⁴ 0427. basutçı kerek erke yarıçılar/uquşluğ biliglig büğü ilçiler

0428. basutçı kerek barça işni bilir/bilip işlese er tilekke tegir

0429. basutçı telim bolsa beg emgemez/işi barça itlür törü artamaz

0430. basutçı kerek barça işte bilin/bu beglik işiñe taķı köp kılın

0431. basutçı tilep bulmadı kör ilig/tegürdi özi barça işke elig

¹⁶⁷⁵ 3143. öküş bolsa ilke basutçı tile/él itlür beğük beg yatıp yer küle

5612. séni teg basutçı maña bérđi rab/umar men tilese tilek berge tép

¹⁶⁷⁶ 0054. bu erdi basutçı köni dīnķa kök/şerī‘at yüzindin kiterdi eşük

¹⁶⁷⁷ Gökhan Ölker, “Kutadgu Bilig’in Fergana Nüshasındaki Satır Altı Notlar Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S:37, 2015, s. 280; Kenan Azılı, “Edgü Ögli Tigin-Anyığ Ögli Tigin Metninde Yeni Bir Okuma Teklifi: Basutçı”, *Metol Tuhum Kitabı*, İstanbul 2017, s. 194.

bōrçı

Sözcüğün kökü olan “bōr” Orta Farsça “madu” sözcüğünden ödünçlemedir.¹⁶⁷⁸

Bal rengi, Şam fıstığı rengi, doru kızıl at, Hindistan’daki bir şehir adı olan “bōr” Uygur ve Karahanlılar dönemi metinlerinde şarap anlamındadır.¹⁶⁷⁹ Bu sözcükten türetilen “borçı”nın anlamını Arat içkici, içkiye düşkün, ayyaş olarak vermiş olmasına karşın Clauson’a göre “şarap tüccarı”(the wine merchant) demek olan sözcüğün anlamı kimi bağlamlarda “şarap üreticisi” (wine grower) olarak düşünülebilir.¹⁶⁸⁰ Dolayısıyla ilk anlamı “içkiye düşkün, içkici, ayyaş” olan “borçı”nın ikinci anlamı ise “şarap üreticisi, şarap işçisi, şarapçı”dır.¹⁶⁸¹

Dîvânü Lugâtî’t-Türk’te içki, şarap, şarap çeşitleri, şarap üretimine ilişkin kayıtlar bulunmasına karşın Kutadgu Bilig’de meslek adı olarak yer aldığına ilişkin kesin bir durum yoktur. Sözcüğün geçtiği beyitlerde borçı daha çok ahlâkî bir durumu belirtmektedir. 850. beyitte öfkeli “öwkelig”, hırsız “kıygan elig” gibi karakterlerle anılır.¹⁶⁸² Diğer bir beyitte “borçı” boğazının kulu “boğazı kulu” olarak betimlenip fakirlik yolunu “çıgaylık yolu” açtığı belirtilir. Aynı anlam 2097. beyitte de “neñi boldı yel” ile paralellik gösterir.¹⁶⁸³ Vefasız ve gönlü yaralayan “borçı”larla arkadaş olunmaması öğütlenir.¹⁶⁸⁴ Sarhoş olan “borçı” uyuyup uyanınca sarhoşluğu geçer.¹⁶⁸⁵

boşgūt

Clauson’a göre boşg<*boşgu- eyleminden türeyen sözcüğün ikinci hecesindeki ses /o/ ile de olabilmektedir. Eski Türkçede boşgu-r- ve boşgu-n- sözcükleri eğitmek, öğretmek demektir.¹⁶⁸⁶ Anlamı “talimat, eğitme, öğretim” (instruction, teaching) olan boşgūt sözcüğünün kökü kimi araştırmacılarca boş sözcüğüne kadar götürülmüştür. Özgür, bağımsız anlamına gelen boş sözcüğünden türetilen boşu-/boşo- serbest veya özgür bırakmak (to free, liberate) anlamlarına gelmektedir.¹⁶⁸⁷ Dolayısıyla sözcüğün

¹⁶⁷⁸ G. Doerfer, *TMEN*, Band I, p. 2; S. Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 64;

¹⁶⁷⁹ S. Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 64; F. Steingass, *Persian-English Dictionary*, London 1963, p. 206

¹⁶⁸⁰ G. Clauson, *EDPT*, p. 357

¹⁶⁸¹ S. Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 93.

¹⁶⁸² 0850. buşı erse işte yéme öwkelig/yawa erse borçı ya kıygan elig

¹⁶⁸³ 2096. bor içme ayā borçı boğuzı kulu/bor içse açıldı çıgaylık yolu

¹⁶⁸⁴ 2097. kara borçı boldı neñi boldı yél/begi borçı bolsa kaçan turğa él

¹⁶⁸⁵ 4273. yéme tutma borçı kişig sen adaş /vefā kılmağay ol köñül kılğa baş

¹⁶⁸⁶ 6142. esürse kalı borçı bornı içip/uğıp kopsa açlur usında keçip

¹⁶⁸⁷ G. Clauson, *EDPT*, p. 379

G. Clauson, *EDPT*, p. 377.

gelişimi boş > boş+u-> boşu-g > boşug+u-> boşugu-t biçiminde olup orta hece ünlüsünün düşmesi sonucu “boşgut” biçimini almıştır.¹⁶⁸⁸

Genel anlamıyla sözcüğün, eğitim-öğretim sürecinde yer alan öğrenci karşılığı bulunmasına karşılık zanaat veya sanat sahiplerinin yanında bulunarak onlardan bu meslekleri öğrenmeye çalışan çırak karşılığı da bulunmaktadır. Gerçekte eğitim, öğretim etkinlikleri arasında da yer alabilecek bu kavram Kutadgu Bilig’de anıldığı beyitte “çırak” anlamı belirgin olduğu için yardımcı meslekler arasında ele alınmıştır. İdişçibaşı yani içkicibaşının taşıması gereken niteliklerin anlatıldığı bölümde geçen bu beyte göre idişçibaşının boşgutları da sakalsız ve güzelliği yardım etmelidir.¹⁶⁸⁹ Sâkîler sakalsız, güzel ve aydınlık yüzlü, ince belli, geniş omuzlu, beyaz tenli, al yanaklı olmalı; yeşil, mavi, sarı, pembe ipek elbiseler giyip dolaşmalı ve yemek dağıtmalıdır.¹⁶⁹⁰ Beyitte “boşgut” ile yardım anlamındaki “yarı” sözcükleri arasındaki uygunluk anlamı belirginleştirmektedir. Saray görevlileri arasında yer alan idişçibaşı ve boşgut Karahanlılar ile benzer yapıya sahip Selçuklulardaki sâkînin görevlerine denktir.¹⁶⁹¹ Şerâbdâr sarayda eğlence ve ziyafetlerde içkilerin kalitesinin kontrol edilmesinden görevli iken idişçibaşı içkilerin güvenliği, temizliği ve kadehlere konulmasından, boşgutlar ya da sâkîler de bu içkilerin dağıtılmasından, sunulmasından sorumludurlar. Bu bakımdan boşgut içkicibaşına içki sunumu ve dağıtımını konusunda ona yardımcı olan saray hizmetlisidir.

bulun / tutğun

Bulmak, sağlamak, elde etmek, kavuşmak anlamındaki bul- eylemine ad yapan – n ekinin getirilmesiyle türetilmiş “bul-un” ve ele geçirmek, yakalamak, elde bulundurmak, ele geçirmek, alıkoymak anlamlarına gelen tut- eyleminden ad yapan –Gun eki ile türetilen “tut-gun ” tutsak, esîr, hükümlü, mahpus anlamlarına gelmektedir.¹⁶⁹² Dîvânu Lugâti’t-Türk’te de tanıklanan bu sözcükleri Kâşgarlı Mahmud Arapça “esîr” karşılığında kullanmıştır.¹⁶⁹³ Dîvânu Lugâti’t- Türk’te tutsakların pek çok eziyet ve

¹⁶⁸⁸ S. Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 187.

¹⁶⁸⁹ 2913. muniñda basaķı bu boşgutları/sakalsız kerek barça körki yarı

¹⁶⁹⁰ 2913. muniñda basaķı bu boşgutları/sakalsız kerek barça körki yarı

2914. yalıñ yüzlüg oğlan tolun teg yüzi/boğı tal kıra saç beğiz teg özi

2915. béli bolsa yılmık yana yarı kén/örün bolsa kırtış kızıl kızgu eñ

2916. yaşıl kök sarıg al ağı ton keçip/aşağı kötürse yaraşur yorıp

2917. sakalsız kerek bu idişçi arıg/küdezilse içgüde kıl tü yamıg

2918. idişte tü bolsa yaraşsız bolur/tü aş suwķa tüşse tatıgsız bolur

¹⁶⁹¹ E. Merçil, *Selçuklular’da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, s. 137, 172.

¹⁶⁹² G. Clauson, *EDPT*, p. 343, 453; İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 127, 156; M. Erdal, *OTWF*, s. 305, 327.

¹⁶⁹³ Kâşgarî, *COMP*, C. III, s. 80, 202.

sıkıntı çektiği ancak fidye vererek serbest kalabileceğine ilişkin kayıtlar bulunmaktadır.¹⁶⁹⁴

Kutadgu Bilig’de esir karşılığında yirmi iki kere “bulun” ve bir kere de “tutgun” sözcükleri kullanılmıştır. Savaş sırasında düşmanlar kaçarsa onları takip edip esir almaya çalışmak gerektiğinin belirtildiği 2388. beyit ile savaş sonrasında yaralanan askerleri tedavi ettirip esir olanlar varsa kurtarmak gerektiğinin belirtildiği 2402. beyitte “bulun” sözcüğünün savaş esiri karşılığında kullanıldığı açıktır.¹⁶⁹⁵ Benzer biçimde oğlunu kızını esir alıp köle, kul, cariye yapmanın öğütlendiği 5487. beyitte¹⁶⁹⁶ kâfirler ile Müslüman olmayan Uygurlar kast edildiği bir önceki beyitte evini, barkını ve burkanını yakıp yıkmaktan söz edilmesinden anlaşılmaktadır. Bu beyitlerde İslam hukukundaki esir alma hükümlerinin uygulandığı söylenebilir. Nitekim sözcüğün geçtiği diğer beyitlerde bu gerçek anlamı dışında hava, nefis, arzu ve isteklere, boğaza esir olmamak gerektiği çünkü bunların insanı esir edeceğinden söz edilmiştir.¹⁶⁹⁷ Kıskançlık gibi kötü huyların tutsak edilmesi öğütlenerek ve doğruluk olmasa kişinin esir olacağı belirtilerek dinî ve ahlâkî bağlamda kullanılan sözcük¹⁶⁹⁸, zengin ve kendinden yüksek bir kadınla evlenmenin erkeği onlara tutsak edeceğinden kişinin dengi ile evlenmesi öğütlenerek¹⁶⁹⁹ sosyal yaşamda da bireysel özgürlüğün önemi vurgulanmıştır. Türk siyasî yaşamının başlangıcından itibaren bağımsızlığını koruyan Türkler bu tutumunu bireysel, ahlâkî, dinî, sosyal, hukukî, ekonomik alanlarda sağlamışlardır.

¹⁶⁹⁴ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s.96, 100, 172, 296

¹⁶⁹⁵ 2388. alı asa s ndin yağı turmasa / erig yetg  tutgu bulun tutmasa

2402. balıkmış bar erse sen emlet k r  / bulun bolmış erse yulup ol kir 

¹⁶⁹⁶ 5487. bulun ılıl oğlın kızın ul k n n / az ne ur anda sen almış ne n

¹⁶⁹⁷ 1438. et  z  rz  s rgen hav a bulun / bulun bolma bolsa  z n ni yulun

5475. atıqlan hav a bulun bolmağıl / hav  nefis ikig n bu d n oğrısı

3636. bu k n kend uluşa okır sen m ni / bulun ılsa nefsim yuluğlı anı

3640. et  zke bulun bolma bilgi uluğ / et  z bulnasa k r olur d n yuluğ

3642. uuşluğ t se bolmağay ol erig / et  z bulnı bolsa ay k nli tirig

3994. hav a bulun bolma k nd r k n l / ışike atılğıl yoriğil amul

4909. bizi n bu  z miz hav a bulun / yawalıa  dlek keip bardı k n

5411. neg  t r eşitgil  zin bilmiş er / hav sın uuşa bulun ılmış er

4591.  k ş k rd m ilde beğ miş erig / bulun ıldı boğzı t şendi y rig

4593. boğuza bulun bolma boğzı uluğ / boğuza bulun bolsa bolmaz yuluğ

2723. işi umduı bolsa boldı bulun / suyura anı sen ay k rki tolun

4516. k z n ni k dezigil k n l olmağay / k n l olmasa  z bulun bolmağay

6162. bu iki bile er yoadur k c n / mu ar kim bulun bolsa emger  c n

3345. hav a bolu b rse tutgun bolur / et  z  rz  bulsa m ni ul ılır

¹⁶⁹⁸ 2066. ağır y k işi e ılın arkuı / ılın arku erse bulun at oı

2898. k ni ermese k ygey erdi ulun / k ni turmasa k r bolur er bulun

¹⁶⁹⁹ 4479.  z nde oğı al kisi alsa sen / beğ k t pke yama bulun bolga sen

4491. ay  bay tilegli sen ewlik talu / bulun bolmağıl sen ay bilgi tolu

elig asrağı

Gerektiğinde, istenildiğinde kullanmak üzere kolayca ulaşılabilir bir yerde hazır bulunan şeyler için kullanılan bu söz “hizmetkâr” karşılığında kullanılmıştır. Bütün saray görevlileri bu ad ile anılmıştır. Eserin altmış dördüncü bölümünde (4527. -4566. beyitler) anılan gruba nasıl davranmak gerektiği anlatılır. Onlarla iyi geçinmek, hoş tutmaki yedirip içirmek, yıpranmışlıklarını gidermek yani giydirmek önerilir.¹⁷⁰⁰ Bunun yanında onlara güçleri oranında iş verip eziyet ve zulm etmemek ve onlara karşı ihsanlarda bulunmak, alçak gönüllü olmak gerektiği öğütlenir. Çünkü onlar da Tanrı’nın kullarıdır ve Tanrı beylerden onların hesabını soracaktır. Bu nedenle onlara kötü davranıp cehennem satın alınmamalıdır.¹⁷⁰¹

er at

Sözcüğün yapısı ve anlamına ilişkin açıklamalar askerlikle ilgili meslekler başlığında ele alındığı gibi diğer bir anlamı da hizmetçiler, saray görevlileridir. Bu bağlamda eserin kırksekizinci bölümünde “*kapuğdaki er at birle negü teg tirilgüsin ayur*” yani hizmetkârlarla ilişkilerin nasıl olması gerektiği anlatılır. Bu bölümde anlatılanlara göre hizmetkârlarla iyi geçinmek ve onlarla karışmak, anlaşmak ve gidip gelmek gerektiği öğütlenir. Hayat işi onlarla olduğu için iyi geçinilmediğinde hayattan zevk alınmaz. Beye yakın olmak veya büyüklük bulmak için onlarla iyi geçinmek gerekir.¹⁷⁰² Kapıdaki hizmetkârlar (er at) üç türlüdür.¹⁷⁰³

1. Kendinden büyükler
2. Kendine denk olan akranları
3. Kendinden küçükler

Kendinden büyük olanlar “kut” yani mutluluk, talih ve ikbaldirler. Küçüğe büyüklük büyüklerinden gelir, büyüğüne hizmet eden küçük, “kut” alır. Bundan dolayı

¹⁷⁰⁰ C.0060. bāb elig asrağılarıg neteg tutğusın ayur

1785. sen ök bér maña küç kamuğ edğüke/elig asrağılar yükin yüdgüke

LXIV elig asrağılarıg negü teg tutğusın ayur

4527. yime edğü tutğıl elig asrağıg/yégü içgü bérkil bütür oprakıg

¹⁷⁰¹ 4528. küçine teñeşi yüdürgil yükin/ayıtğay seniñdin bayat erkligin

4529. ayı artuğ emgek tegürme añar/bayat ol saña haşmı andın sıñar

4530. olar ma bayat kulları ol kamuğ/añar küç kılıp özke alma tamuğ

4531. uluğ sen olar boldı sênde kiçig/kiçigke uluğ boldı açığ süçig

4532. uluğ bolduñ erse kiçig tut köñül/uluğka kiçiglik yaraşur oğul

¹⁷⁰² 4167. tiriglik olarnıñ bile ol kadaş/kayusın kadaş tut kayusın adaş

4168. kapuğdaki birle yaraşgu kerek/katılgu kelişgu barışgu kerek

4169. kapuğdaki birle yaraşmasa uz/tiriglik tatımaz ayā edğü öz

4171. yakınlık tilese özüñ beg bile/kapuğdaki birle yakınlık tile

4172. uluğluk tapayın tēse sen özüñ/er at birle yakşı yorı ay tüzün

4173. neçe me yakın tutsa begler sēni/yaraşgıl er at birle turğıl köni

¹⁷⁰³ 4174. tükel üç kutu ol kapuğda kişi/bularnıñ bile ol tiriglik işi

kendinden büyük olanların sözlerini tutup hizmet etmek gerektiği öğütlenir.¹⁷⁰⁴ Kendinden küçük olanlara ise yakın olursa dost, uzak olursa düşman olacakları için ne yakın ne de uzak olunmalıdır. Kendine denk olanların hareketlerine ve söylediklerine denk hareket edilmeli ve cevap verilmelidir.¹⁷⁰⁵ Kendinden küçük olanların ise büyüklerine istediklerini yaptırıp egemen olmalarına izin verilmemelidir. Onlara sözlü şakalar yapılmamalı, ağza dile sahip olunmalıdır. Yanlış yaptıklarında cezalandırılması gereken kendinden küçük olan bu hizmetkârlar boş bırakılmamalı ve yaptıkları işler kontrol edilmelidir.¹⁷⁰⁶

Kutadgu Bilig’de hizmetkârlar ile nasıl geçinmek gerektiğine ilişkin bu öğütler verildikten sonra ahlakî bir erdem olarak arkadaş seçimine ilişkin öğütler verilir. Arkadaş ve dostu olan kişi onlar tarafından övüleceği için arkadaş, dostu çok tutup onlarla sık sık görüşmek gerektiği belirtilir. Ancak bunlar arasından bilmeyerek de düşman kazanılmamalıdır. Çünkü sevinç yüzü göstermeyen bu düşmanlar az da olsa vereceği zarar çok olur, faydası olmaz. Bundan dolayı kişi kendine denk olanlarla arkadaşlık kurmalı ve onların davranışlarına denk davranmalı; kötülerden uzak durmalıdır.¹⁷⁰⁷ Dengiyle arkadaşlık etmek gerektiği doğadaki diğer canlılar arasında da gözlemlenmektedir.¹⁷⁰⁸

Yakınlık işi iki türlüdür ve iki neden için dost olunur:¹⁷⁰⁹

-
- ¹⁷⁰⁴ 4175. bularda biri özde ulğun turur/uluğka tapınsa özüñ kut bulur
 4176. uluğla olarnı ağırla sözün/séni edgü tutğay yarutğay yüzün
 4177. idi yaqışi aymış biliglig bğü/bğüler sözün uçuz tutmağü
 4178. kiçigke uluğluk uluğdın kelir/uluğka tapınsa kiçig kut alır
 4179. uluğlar sözün tut yumuş kıl yügür/uluğ sözi tutsa tilekke tegir
 4180. uluğlar kut ol kör tilese kutuğ/tapıngıl tapuğka turur kut tutuğ
¹⁷⁰⁵ 4181. taķı bir saña teñ tuş ol ay kadaş/yıratsa yağı ol yağutsa adaş
 4182. éşññ hem tuşuñ bu katılgu kiş/yanutka yanut kıl éşññe tuşı
¹⁷⁰⁶ 4183. taķı bir seniñde basa ol kiçig/bularnıñ bile ol açığ ya süçig
 4184. basıtma katıgılan kiçigke özüñ/tilin oynamağıl tıda tut sözññ
 4185. tapuğ kılsa bir neñ yazuk kılsa ur/yawa ıdma boşlağ işin aytu tur
¹⁷⁰⁷ 4186. adaş koldaş erdeş kalın tut katıl/kalın bolsa koldaş öger tegme til
 4187. yağı kılma özke kişig bilmedi/yağlıg kişiler sewinç bulmadı
 4188. neçe az yağı erse yası telim/yağıda asıg bar tép aymaz tilim
 4189. negü tér eşitgil ay köñli oduğ/yağı yası tegrüp tokımış yoduğ
 4190. bir ök erse duşmān miñ ol yaslıķı/miñin dôstuñ erse bir ol azlıķı
 4191. kiş duşmānındın asıg kılmadı/kalı kıldı erse özi uzluķı
 4192. negü teg kılınsa saña koldaşññ/sen andağ kılınğıl sewinsü éşññ
 4193. özüñke teñeşi tutunğıl adaş/teñeşlig teñeşi bile ol tudaş
 4194. isiz eş tutunma yırak tur teze/isiz iş azitur séni yol öze
 4195. özüñ edgü atlıg bolayın tése/isizke katılma katıgılan usa
¹⁷⁰⁸ 4196. kamuğ neñni kördüm öz ügrün yorır/kiş yılķı kuş kurt öz ügrin bilir
 4197. negü tér eşitgil ay ilç/ı başı/sınap edgü isiz keçürmiş yaşı
 4198. sıgırçukñı kördüm uçar kaķ ara/teñin baķtım erse ikigü kara
 4199. kuğuka katılmaz körü tur yuğak/kara kuş örññ kuş bile keğ yırak
 4200. uçar kuş éşin bildi tuttı ügür/kiş sen katılgu kişññi ödür
¹⁷⁰⁹ 4201. iki türlüg ol bu yakınlıķ işi/bu iki üçün dôst tutar ol kiş

1. Ahretlik için edinilen arkadaş, dost (teñrilik eş)
2. Kendi çıkarı için edinilen arkadaş, dost (öz asğı üçün)

Bunlardan ilkinde hiçbir hata, yanlışlık (eğrilik) yoktur. Eğer böyle bir arkadaş edinilmişse onun yükü hafifletilmeli, asık suratlı olunmamalı, kötü davranılmamlıdır. Ondandır herhangi bir çıkar beklenmemeli, sabredilmelidir. Çünkü onun ecrini ahirette Tanrı verecektir. İkinci durumda dünya çıkarı için arkadaşlık edinilmişse bu zorlama bir arkadaşlıktır, arkadaşlık edilmemli, ayrılmak gereklidir.¹⁷¹⁰

Arkadaş, dost seçimi ve bunların türlerini anlatan Yusuf Has Hâcib dost olarak bilinenlerin gerçek bir dost olup olmadığını anlamanın yollarını da anlatır. Dostların gerçek dost olduğunu anlamak için onları sınamak gereklidir. İyi ve kötü gününde, kar ve zarar içinde yanında olan arkadaşları sıkı sıkı tutmak gerekir. Eğer arkadaşın gönlü bilmek istenirse kaşını çatıp sözleriyle kızdırmasına karşın kızmazsa onu can yoldaşı bilmelidir. Eğer sevip sevmediğini anlamak istenirse ondan sevdiği bir şeyi istediğinde hemen anlaşıyor, kabul ediyorsa onu canı gibi bilmelidir.¹⁷¹¹

Arkadaşların nasıl seçileceğine ilişkin verilen açıklamalar yanında birkaç önemli noktaya da değinilir. Arkadaşlar aynı zamanda bazı erdemlere sahip olması gerekmektedir. Şu iki özelliği olanlardan uzak durmak gerektiği belirtilir:¹⁷¹²

1. İftira eden (ozunçı)
2. Çıkarıcı (umduçı)

İftiracı kişilerin dilinde ateş yanar, dünya karışıklığı onlar yüzünden çıkar. Bundandır dolayı onların başını kesmek gerekir. Bir de çıkarıcı kişilere yakın durulursa şüphesiz onlar düşman olacaktır. Çünkü bu çıkarıcı kişiler beklediğini bulursa küçük veya büyük kardeş (ini ya éçi) gibi davranır; umduğunu bulamazsa hiçbir şey görmedik diye yüzünü çevirip uzaklaşır. Bu nedenle çıkar beklemeyen kişileri arkadaş, dost edinip onlara inanarak kaygısız yaşanır. Kaygıda, sevinçte, iyi-kötü günde yanında olan insanın

¹⁷¹⁰ 4202. biregü tutar iş kişig teñrilik/bu eşlik içinde yok ol egrilik

4203. tağı bir tutar iş öz asğı üçün/bu eşlik tüpükmez bolur ol küçün

4204. kalı teñrilik eş tutunsa özün/yükün yüd açığ kılma tügme yüzün

4205. muniñ asğı munda tileme serin/bu asğıñ bayat birge anda yarın

4206. apañ dünyā asğı üçün erse eş/bu eşke katılma katılma seşes

¹⁷¹¹ 4208. adaşğ asığ yas içinde sına/bu yerde adağ tikse bek tut sene

4209. adaş köñli bilmek tilese özün/buşurgıl sözün sen yime tüg yüzün

4210. sewer sewmezin sen bileyin tése/sewügrek neñin kol uqulğay basa

4211. kaşın tügme ol bu iki yérig/bu cân birle tüz tutğu uş bu erig

¹⁷¹² 4212. ozunçı kişike katılma yıra/ozunçı tilinde küyer ot köre

4213. ozundın kopar ol ajun bulğakı/ozunçı başın kes ay ersig ağı

4214. yana umduçı birle bolma yağuk/séziksiz saña bu yağı bolğay ok

4215. kalı umdusın bulsa ol umduçı/atağay séni ol ini ya éçi

4216. kalı bulmasa ol ewürgey yüzün/toğup körmedük teg yıratğay özin

dostudur. Onların daha çok sevmeleri istenirse güler yüz gösterip tuz-ekmek yedirilmelidir. Bu iki şey kişiyi kul yapar.¹⁷¹³

Dostluklar ahretlik (teñrilik)ve çıkar (asıg) için olanlar biçiminde ikiye ayrıldığı gibi düşmanlar da ikiye ayrılır:

1. Din düşmanı (teñrilik)
2. Çıkar düşmanı (asıg yas için)

Din düşmanları her zaman düşman olan kâfirlerdir ve onlarla katı bir biçimde karşı konulmalı, can feda edilmelidir. Diğer çıkarı için düşman olanlar ise kin için düşman olurlar. Bu durumda kişi kendi çıkarını bırakıp onunla uzlaşmalıdır. Böylece düşmanın yaklaşması sağlanarak zararlı değil yararlı hale getirilir. Düşman olmanın hiçbir yararı olmadığı ve başı derde soktuğu için düşmanlarla barışıp dost olarak kazanılmaya çalışılmalıdır. Düşman kazanmamak için de hizmette kusur edilmemelidir.¹⁷¹⁴

Seçilen arkadaşlar seçkin (talı) olmalıdır. Arkadaş, dost ve ahababı kötü (yawuz) olanlar sonra pişman (ökünç) olurlar. Yakın durulacak seçkin bir kişiye şu iki biçimde ulaşılabilir:

1. Aslı iyi ve seçkin olan kişi (aslı edgü kişi ödrümü)
2. Tanrı'yı bilen, günah işlememeye çalışan takvâ sahibi kişi (Bayatığ bilir, sakınuk)

Bu ikikişiden iyilik gelir ve bunlara yakın durmak gerekir.¹⁷¹⁵ Kötü (isiz, kara) ve uygunsuz (yaragsız) kişilerden uzak durmak gerekir. Kötüye yakın olunursa iyi olanın

¹⁷¹³ 4217. adaş koldaş erdeş tutun umdusuz/ınangıl añar sen tiril kaçğusuz

4218. adaş koldaş erdeş sewinç kaçğuda/tusulur kişiye isiz edgüde

4219. sewigli öküşrek tilese özün/tuz etmek yetürgil açuk tut yüzün

4220. bu iki kılıkka isinür kişi/isiz edgüde bu kılur öz işi

4221. muñar meñzetü sözlemiş söz bilig/bu söz işke tutğıl ay kılkı silig

4222. tuz etmek yetürgil kişiye küle/yüzünü yaruk tut süçig söz bile

4223. kişig kül kılıklı bu iki kılınç/adın bulmadım men bulunsa tile

¹⁷¹⁴ 4224. iki türlü ol kör yime ol yağı/yağı bolsa erke yağıldı ağı

4225. biri teñrilik ol yağı boldacı/bu kâfir yağılar yağı ol tuçı

4226. tağı bir yağılık asıg yas için/bolur bu yağılık kılur er için

4227. yağılağı kâfir yağısın katıg/yuluğla bu işke et öz kıl satıg

4228. asıg yas için bolsa emdi yağı/añar koç ol asğıñ yaraş ay ağı

4229. yağıka asıg kılın boldı yağuk/yağı yası kılğay kör asğı anuk

4230. katıgıan yağını yakın kıl yaraş/selâmet tirilgil esen bolga baş

4231. yağıda asıg yok yetürgil bilig/asıg bolmaz işke tegürme elig

4232. tapuğ öz kılın kılma özke yağı/yağılık kişiye kopar miñ çoğı

¹⁷¹⁵ 4233. adaş tut kişide talusın keğin/yawuz bolsa eş tuş ökünç yer keğin

4234. talu er tilese yakın tutğuka/iki türlü ol bu tilek bulğuka

4235. biri aslı edgü kişi ödrümü/bolunsa adaş tut ay er ködrümü

4236. tağı bir sakınuk bayatığ bilir/kişi ol kişilik muniñdin kelir

4237. yakınlık bu iki kişi birle tut/bulardın saña teggey edgü yanut

huyu da ona benzer. Kötüler “kara”, iyiler beyaz (örün) olur. Kara olanlara yaklaşmamak gerekir, çünkü beyaza kara çabuk bulaşır.¹⁷¹⁶

Kıskançlık (tevizlik) kötü bir durum olarak nitelendikten sonra iftira eden (ozunçı), gammaz, arabozucu (yonağ kılguçı), içkici (borçı), saygısızca davranan, küstah (otun) kişilerden, kızgın (buşı) kişilerden uzak durmak gerektiği öğütlenir.¹⁷¹⁷

Yusuf Has Hâcib sosyal ilişkilerin nasıl düzenleneceği, nasıl davranılacağı ve hangi erdemlerin bulunması gerektiğine ilişkin bilgiler verdikten sonra saray içindeki nasıl davranmak gerektiğini de anlatır. Beylerin oturduğu ev “karşı” yani saraydır ve bu sarayda (karşı) herkes karşı karşıyadır. Çekememezlik, kıskançlık (tevizlik) burada çoktur. Bundan dolayı kavga (tütüş) ve dövüş (uruş) de çoktur. Kapıdaki hizmetkârları büyükler, küçükler ve akranları, denkleri biçiminde üçe ayıran Yusuf Has Hâcib bu üç grubun saraydaki kötü davranışlarına nasıl tepki verileceğini yine üçe ayırarak gerekçeleriyle birlikte açıklar. Buna göre kişinin kendisinden büyük olanlar kıskançlık ederlerse kişinin saygınlığı azalır ve pişman olur. Kendisiyle denk olanlar kıskançlık ederse yaptığı iyilikler görülmez, günü gece olur. Kendinden küçükler çekememezlik ederse iyiliğini istemezler. Bu durumda karşı karşıya gelen kişiden biri ölür.¹⁷¹⁸ Bundan dolayı kıskan olunmamalıdır, çünkü kıskançlık, çekememezlik bir hastalıktır, uzun yıllar tedavi edilmelidir. Kendi kendini yiyen bu kıskanç kişilerin sonu hasta olmaktır. Dolayısıyla güç yettiğinde herkese iyilik yaparak sevinciyle sevinip kederiyle üzüntüsüyle üzülmek gerekir. Böyle olunursa kişi daha çok sevilir, adı iyi olur, arkadaş olmak için can atılır.¹⁷¹⁹

¹⁷¹⁶ 4238. isizke çawıkmiş kişidin yıra/bu yañlğ kişiler kılınçı kara

4239. karağa yağuma ay kılkı örün/örünke kara terk yukar ol körün

4240. ne edgü bilig bérđi bilge öge/biliglig okısa sakınga öge

4241. isizke katılma ay edgü kişi/isiz bolğa kılkıñ ol isiz tuşı

4242. yawuzğa yağuma ay ödrüm talu/yawuz bolğa atıñ irilgey tolu

4243. yarağsız kişiye yorıma yağa/yarağsız saña kelge tutğa yağa

¹⁷¹⁷ 4272. birisi ozunçı yonağ kılguçı /biri iki yüzlüğ kişi umduçı

4273. yime tutma borçı kişig sen adaş /vefā kılmağay ol köñül kılğa baş

4289. otunğa katılma ay aşı arıg/yüzünñün suwın iltge séndin arıg

4290. negü tér eşitgil törülüg kişi/otundın yıramış ukuşluğ başı

4291. otunğa katılma silig bol amul/tütüş aşı barça otundın oğul

4292. buşı birle bolma yime keç yakın/kalı buşsa buzğay yakınlık hakin

¹⁷¹⁸ 4246. bu begler ewi atı karşı turur/bu karşı içindeki karşı turur

4247. tepizlik bolur bu kapuğda öküş/teviz kayda erse tütüş ol uruş

4248. seniñde uluğñ seni tepsegey/uçuz bolğa özün ökünçler yegey

4249. yime tepsegey kör saña teñ tuşuñ/körülmege edgün tünergey künñ

4250. seniñde kiçigñ saña tapsula/tilemegey edgün tepizlik bile

4251. bu yañlğ üçün karşı karşı bolur/ikigün karşısa birisi ölür

¹⁷¹⁹ 4252. katiğlan sen emdi ay köñlüm küni/kışig tepsemegil yorıgıl köni

4253. tepizlik ig ol bir otatgu uzun/yemişi anı yer sızar bu özün

4254. bayat hıkmı ol barça edgü isiz/bayat bérse tepsep tıdumaz tepiz

Hangi davranışlar ve erdemlerle neler elde edileceğine ilişkin pek çok edimsel durumdan söz edilmiştir. Bu beyitler davranış bilimlerindeki etki-tepki bağlamında şöyle gösterilebilir:¹⁷²⁰

Etkisel Davranış	Tepkisel Davranış
İstekte bulunmamak, denileni yapmak	İnsanların her zaman yakın olmasını sağlar
Kıskançlık, çekememezlik etmemek	Sevinç içinde bir yaşam olur
Saf altın dökmek	Düşmanları kul eder, egemenlik altına alınır
Kaba konuşmak, istediklerini vermemek	Yakın olanları uzaklaştırır
Cömet olmak, tuz-ekmek yedirmek	Uzun ömürlü eder
Özü sözü bir ve tatlı dilli olmak	Herkese kendini sevdirmeyi sağlar
Başkalarına saygı göstermek	Kendini saygıdeğer yapar
Elindekiyle yetinen (kanâatkâr) olmak	Zengin eder
İyi ve güler yüzlü olmak	Herkes tarafından öğülmeyi sağlar
Kişinin hareketine, sözlerine bakmak	Kişinin aslını öğretir.
Gönül sırrını açmamak	Zahmete düşmürmez
Aç gözlülüğü kaldırmak	Artan bir yakınlık sağlar
Doğru olmak	Mutlu, huzurlu eder
Yalan söylememek	Şerefli, onurlu olmayı sağlar
Her şeye karışmamak	Kişinin kendisinin ve sözünün uzun olmasını sağlar
Sorulduğunda söylemek, dürüst olmak, boş konuşmamak, küfür etmemek, dedikodu ve çekiştirme yapmamak	Sözün etkili olmasını ve yaptırım sahibi olmayı sağlar
Büyüklerle karşı gelmemek, saygı göstermek, hizmet etmek	“Kut”a sahip olunur

Aynı oranda, denk, eşit davranılması gereken durumlar davardır. Saygı gösterene saygı göstermek, saygısızlara saygısız olmak; tatlı dilli olanlara tatlı dilli olmak; iyilere

-
4255. negü aşğı ötrü kişig tepsemek/kişig tepsegüçi soñı iglemek
4256. uğunça kamuğka özüñ edgü kıl/saña edgü bolğay sézik tutmağıl
4257. sewinç bolsa kimke özüñ sewnü bér/sakınç kağgu tegse yime sañnu bér
4258. atıñ edgü bolğay sēni sewgeler/saña katlayın tēp tözü iwğeler
¹⁷²⁰ 4275. yakınlık kılı tursu tēse özüñ/bulıp koltgu kılma bolu bir sözün
4276. sewinçin tiriglik bulayın tēse/kişig tepsemegil katığlan usa
4277. yağığ kıl kılayın tēse sen tükel/töküp ıd saw altun sunup tut sağal
4278. yakınığ yıratmağ tilese özüñ/negü kolsa bérme irig tut sözün
4279. tiriglik uzunun tiler erse sen/akı bol tuz etmek yētür usa sen
4280. kamuğka sewitmek tilese özüñ/köñül til biriktür süçig tut sözün
4281. ağırlık bulayın tēse sen özüñ/ağırla kişig sen ay kılkı tüzün
4282. tükel bay bolayın tēse belgülüg/barıña tapı bol kötürdüñ ülüg
4283. kişi tutçı ögmek tilese özüñ/kılınç edgü tutğıl yaruğ tut yüzün
4285. kişi aşı bilmek tilese özüñ/kılınçında körgil açılğay sözün
4293. köñül sırrı açma sözüğ tegmeke/kañı açtıñ erse özüñ emgeke
4294. yakınlık tilese tuçı üstigü/kötürgil t̄ama‘nı tirilgil b̄ügü
4295. kañı kolsa sen tutçı meñziñ kızıl/köni bol kutulduñ sen inçin tiril
4296. uzunluk tilese özüñ hem sözün/elig kısğa tutğıl kutulduñ özüñ
4297. yüzün tutçı suwluğ tutayın tēse/tilin sözleme sözni yağan usa
4300. kañı kolsa sen söz yorık bolğusun/ayıttukta sözle köni bolsu çın
4301. kuruğ sözleme sen kişig soñdama/uşak söz eğerme yime kikneme
4303. özüñde uluğka tilin özneme/cevāb kılgu yérde irig sözleme
4304. uluğug ağırla küdeş ħurmeti/uluğluk saña kelgey yuğğay kutı

iyi, kötülere kötü olmak; “siz” diyenlere “siz” diye seslenmek, “sen” diyenlere de “sen” diye selenmek gerekir.¹⁷²¹

Hizmetkârlara beyler güler yüz gösterirse onlar çabuk ısınıp bağlanırlar. Bundan dolayı onlara himzetlerince altın, gümüş, mal-mülk dağıtmak, yedirip içirmek, tuz-ekmek hakkını gözetmek, cömert olmak gerekir. Böylece kapıdaki küçük veya büyük hizmetkârların hepsi canlarını feda ederler.¹⁷²² Hakanın huzuruna çıkarken kapıcıbaşı takım halinde hizmetkârların uygun olan ile olmayanları gözden geçirmelidir. Onların sözcüsü hakanın huzuruna girdiğinde dileklerini söylemesi için kapıcıbaşı yardımcı olmalı; onların hallerini, aç ya da tok olup olmadıklarını sormalı, ihtiyacı olanlara, eli darda olanların muhtaçlıklarını gidermelidir.¹⁷²³

esîr

Arapça ip gibi bir şeyi sağlamca bağlamak anlamına gelen “esîr” kökünden türetilmiş bir sıfat olan “esîr” savaş tutsağı, savaşta ele geçirilen, köle, tutsak demektir. Gerek İslâm öncesi gerek İslâm sonrası toplumlarda savaşta esir alma İslâm hukukunda kimlerin esir olarak alınıp alınamayacağı, nasıl davranılacağı ve hangi şartlarda özgür bırakılacağına ilişkin hükümleri belirlenmiştir.¹⁷²⁴

Kutadgu Bilig’de “esîr” sözcüğü “kul” ile ikileme biçiminde geçer. Güler yüz ve tatlı söze insanoğlunun köle olacağı yani sınıksı sarılacağı, bağlanacağı belirtilerek ahlâkî öğütler verilmektedir.¹⁷²⁵ Gönlün beye; insan bedeni, teni ise köleye benzetildiği

¹⁷²¹ 4306. ağırla séni ol ağırlasa çın/uçuzla uçuzlasa barma yakın
4307. negü teg kılınsa sen andağ kılın/süçig sözlese söz süçig bol tilin
4308. kamuğ edğüke bol sen edğü kişi/isizke isiz bol ol isiz tuşu
4309. idi yakşı aymış törü bilmiş er/törü öñdi birle buðun tüzmiş er
4310. séni siz téseler anı siz tégil/tağı anda yigrek yanut sözlegil
4311. kaya yañkusındın çoğı bolmağıl/séni sen téseler anı senlegil

¹⁷²² 1632. küle başsa begler kişike turup/aña yıglu tirlür er at yüz urup
1768. kapuğdaki er at kiçig ya uluğ/tañuğ tuttı barça kılıp cân yuluğ
2123. isinür er at terk bağırsak bolur/bağırsak kişiler tapuğsak bolur
2133. birisi buðunka törü ol ülüş/birisi er atka ülese kümüş
2134. törü birle buðnı sewinse turup/kümüş bolsa er at yarunsa körüp
2179. ilin itse bassa tüz öñdi urup/isinse er at köñli edğü bulup

¹⁷²³ 2532. tuzı etmeki kéñ ağı bolsa keğ/kümüş bérse altun er at térse keğ
2539. er at kirse hilçe körünse tözü/bu körse yarağı yarağıs azu
2540. kalı yol kesilse kapuğ başcısı/yana kirgü bolsa er at sözçisi
2541. ötünse er at ötgü kolsa tilek/muñadmış kişike bu bolsa yülek
2546. çıkıp edğü yarlıg tegürse tilin/er at köñli mundağ isitse alın
2564. yime aytu tursa er at hâllerin/açı hem tokı ya tonın oprakın

¹⁷²⁴ Ahmet Özel, “Esir”, *TDVİA*, İstanbul 1995, Cilt 11, s. 382-389.

¹⁷²⁵ 2479. küler yüz isiğ sözke yalñuğ isir / isinse bu yalñuğ bolur kul esîr

Kutadgu Bilig'in 5865. beyti¹⁷²⁶ beden üzerinden iktidarın vurgulandığı yani biyoiktidarın¹⁷²⁷ ifade bulduğu en dikkat çekici beyitlerinden biridir.

haşem

Arapça “haşem” sözcüğü için Mütercim Âsım “*kişinin ‘ayâline ve hısım ve akrabâsına ıtlâk olunur. Göçer tâ’ifesine haşem-nişîn ta’bîri kavm ve müteallakâtlarıyla oba olduklarına mebnidir.*” karşılığını verir.¹⁷²⁸ Bir başka ifadeyle maiyet, yanında bulunanlar, âile demektir.¹⁷²⁹

Kutadgu Bilig’de sözcüğün geçtiği beyitlerde “sü” ile birlikte kullanılmıştır. Olgurmuş hakana, babasının da hazinesi, askeri, maiyeti olup bunlarla istediklerini elde ederek yaşadığını ancak sonunda öldüğünü söyler. Bu nedenle hakanın da hazinem çok diye malına güvenmemesini, askerlerim ve maiyetimdeki hizmetkârlarım çok diye büyüklenmemesi gerektiğini öğütler.¹⁷³⁰ Dolayısıyla sözcük hakan veya üst düzey bir görevlinin yanında bulunan çalışanlar, buyruğu altındaki himetkârları, maiyeti anlamındadır.

hôn-sâlâr~h’ân sâlâr

Sofrâcibaşı, kilerci, aşçıbaşı, sofrâ donatıcı, mutfağın veya sofranın reisi anlamına gelen hânsâlâr, sarayın mutfağı ve yiyecekleri ile ilgilenen görevlilerden biridir. Zaman zaman çaşnigir başı, tabbâh ve aşçıya da denilmektedir.¹⁷³¹ Karahanlıların çağdaşı olan Selçuklu ve Gazneli devletlerinde çaşnigîr ile hânsâlâr iki farklı görevlidir. Gerek Selçuknâme’de gerekse Siyâsetnâme’de bu iki görevli birbirinden ayrı görevliler olarak anılmakta ve sultan mutfağı için gerekli olan malzemeleri, yiyecekleri sağlamakla görevli olduğu belirtilmektedir.¹⁷³²

Kutadgu Bilig’de “hôn-sâlâr/ h’ân sâlâr” sözcüğü “aş başçı” sözcükleriyle birlikte anılması ikileme olarak düşünülmesine olanak vermektedir.¹⁷³³ Bu bakımdan aş başçı maddesinde görevleri ve bulunması gereken özellikler ayrıntılı bir biçimde ele alınıp değerlendirilmiştir. Aşçıbaşı hân-sâlârın görevi kapları ve sofrayı (ayak ve tirki)

¹⁷²⁶ 5865. köñül beg turur bu et öz kıl esîr / ara sözke tumlır arala isir

¹⁷²⁷ Özgür Kasım Aydemir, “Kutadgu Bilig’de Biyoiktidar”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 5/12, 2017, s. 97-102.

¹⁷²⁸ Mütercim Âsım, *KM*, C. 5, s. 4923

¹⁷²⁹ F. Devellioğlu, *OTAL*, s. 337.

¹⁷³⁰ 5152. hâzîne haşem sü idisi bolup/tirildi bir ança tilekin bulup

5214. hâzînem öküş tēp küwenme neñin/haşem sü telim tēp kötürme egin

¹⁷³¹ Mütercim Âsım Efendi, *Burhân-ı Katı*, Ankara 2009, s. 318.

¹⁷³² E. Merçil, *Selçuklular’da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, s. 111.

¹⁷³³ C.0040. bâb aş başçısı hân-sâlâr negü teg kerekin ayur
XXXVI ögdülmiş iligke aş başçı h’ân sâlâr negü teg kerekin ayur

hazırlamak, sevk ve idare etmektir. Yusuf Has Hâcib'in hân-sâlârı aşçıbaşı ile birlikte anması onun hakanın sofrası dışında saray mutfağındaki işlerle de ilgilendiğini gösteren bir tanıttır. Bu görev ve sorumlulukları ile Anadolu Selçuklularındaki havâyicsâlâra benzemektedir.¹⁷³⁴

ıdışçı-ıdış tutğuçı

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Yağma, Tohsı, Yimek ve Oğuzlarda kadeh; Argularda tencere, çömlek, kazan, su kabı gibi her türlü kap kacak karşılığında "ıdış" sözcüğü kullanıldığı belirtilmiştir.¹⁷³⁵ Bu sözcükten türetilen "ıdışçı" sâkî, garson, içki dağıtan, (cupbearer, the steward must supervise) anlamlarına gelmektedir.¹⁷³⁶ Aynı anlam "ıdış tutğuçı" ifadesi ile de karşılanmıştır.¹⁷³⁷

Türk yemek ve mutfak kültüründe ziyafetler, şöenler ve törenlerde çeşitli içeceklerin ikram edilmesi önemli bir yer tutmuştur. Bu içecekler ilgili bölümde ele alınmıştır. Türk konukseverliğinin bir göstergesi olan yemek ve içeceklerin hazırlanması, temziliği, kalitesi ve sunumu ile ilgilenen kişilerde de birtakım özellikler aranmış ve seçimine önem verilmiştir. Kutadgu Bilig'in otuz yedinci bölümünde (2883.- 2956. beyitler) ıdışçılarda olması gereken özelliklerinden ve görevlerinden söz edilmektedir.¹⁷³⁸ Buna göre tecrübeli (sınamış), nefisne hâkim (köñül basmış), doğru yolda (köni yolda), kendi yetiştirdiklerinden (öz ıgdiş), gözü tok (közi tok), doğru dürüst (köni çım), içten bağlı (bağırsak), tabiatı doğru (kılık ok), içkileri hazırlamaya gücü yeten (yetilgey küçi), güvenilir (bütün), akıllı (ukuşlug) ve bilgili (biliglig), temiz (kuyug), gönlü, akı, yüreği doğru (köñül ög yürek köni), haya sahibi (uwutlug), seçkin (ödrüm) olmalıdır.¹⁷³⁹ temiz (arığ), sakalsız, güzel yüzlü, ince tabiatlı olmalıdır. Böyle olursa yemekler iştahlar yenir,

¹⁷³⁴ R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 146.

¹⁷³⁵ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 29

¹⁷³⁶ G. Clauson, *EDPT*, p. 72, 73; S. Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 294, 295

¹⁷³⁷ 2886. anın ötrü bolsa ıdış tutğuçı/yarağay bu işke yetilgey küçi

2919. munın aydı bolğay bilig bérğüçi/sakalsız kerek tép ıdış tutğuçı

2925. ıdışçı başı kör uş andağ kerek/ıdış tutğuçılar bu mundağ kerek

¹⁷³⁸ C.0041. báb ıdışçılar başı şerâbdar negü teg kerekin ayur

XXXVII ögdülmiş iligke ıdışçı başı negü teg kerekin ayur

¹⁷³⁹ 2884. öz ıgdiş kerek keç sınamış yılın/köñül basmış erse könitmiş yolın

2885. bütün çım bağırsak közi köñli tok/köni bolsa kılık meşel atğu ok

2891. bu aşçı ıdışçı bütün bolmasa/ıdı sarı bolur begke içse yése

2896. ukuşlug kerek hem bilig keç bilir/ukuşlug kişidin kişilik kelir

2900. ıdışçı başı keç kuyug er kerek/köni tutsa ötrü köñül ög yürek

içecekler zevkle içilir. ¹⁷⁴⁰ İçkicibaşı ve aşçıbaşı olgun olmalıdır; aksi halde onun zararı hayatın esas olan cana dokunur. ¹⁷⁴¹

İçkicibaşı hazma yardımcı veya müshil ilacı, macun gibi her türlü yenilecek, içilecek veya yalanacak otları hazır bulundurup hazırlar. Kuru ve yaş meyveleri veya içki, şarap gibi içecekler onun elinden geçtiği için hakanın canı onların elindedir. Bu nedenle içkicibaşı her türlü içeceği ve bunlara katılan otların temizliğine dikkat ederek kendi eliyle hazırlayıp katmalı ve mühür (tamga) vurup korumaya almalıdır. Kuru ve yaş meyveleri, gül şerbeti, gül balı, gül suyu gibi her türlü içeceği kendi hazırlamalı ve kendi katmalıdır. Her türlü hastalık, ölüm ve tedavisi de boğazdan girdiği için hakanın boğazı korunmalıdır. Bu bakımdan hakana içten bağlılıkla davranıp içeceklerini, yiyeceklerini koruyarak hakkını ödemelidir. ¹⁷⁴² İçkicibaşının macun, hazma yardım eden veya müshil etkisi yapan ilaçlar hazırlama görevinin olması onun tıp biliminden anladığı veya bir otaçı emçiden yardım aldığı ya da onunla birlikte çalıştığı düşüncesini güçlendirmektedir. İdişçibaşının bu görev ve sorumlulukları bakımından Selçuklulardaki “şarabdâr-ı hass”a benzemektedir. ¹⁷⁴³

işçi-iş kılguçı-iş tutguçı

Görev, çalışma, hizmet, emek, iş, vazife (work, labour) anlamlarına gelen “iş” sözcüğünden türetilen ve Türk dilinin tarihsel gelişiminde yaygın bir biçimde kullanılan “işçi” sözcüğü ilk kez Karahanlı Türkçesinde görülür. ¹⁷⁴⁴ Kol veya beyin gücünü harcayarak belli bir ürün veya artı değer yaratıp ücret karşılığında çalışan emekçiler, işçiler günlük yaşamın bir parçası olup genel, üst bir kavramın adıdır.

2927. ay ilig kaç işke er ödrüm tile/bağırsak közi tok uwutı bile

¹⁷⁴⁰ 2917. saşalsız kerek bu idişçi arıg/küdeşilse içgüde kıl tū yamıg

2918. idişte tū bolsa yarağsız bolur/tū aş suwқа түsse tatıgsız bolur

2919. munın aydı bolğay bilig bérğüçi/saşalsız kerek tép idiş tutguçı

2920. idişçi arıg bolsa körklüg yüzi/anıñdın siñer içse içgü közı

2921. negü tutsa körklüg kişi kılkı uz/yaraşur alır kör bu cān ülgı köz

2923. yüzi körki körklüg kerek kılkı uz/negü tutsa andın tamar barça tuz

2924. qarın açmış erke yüzi körse aş/usup suwsamışka körüp kangusuz

¹⁷⁴¹ 2931. idişçi ya aşçı yig erse kalı/anıñ yası cān kör tiriglik ulı

¹⁷⁴² 2889. kuruğ öl yemiş tut ya içgü süçig/anıñdın bolur bu boğuzka keçig

2890. boğuzdın bolur barça begke hañar/boğuz tatğı aşçı idişçi tutar

2891. bu aşçı idişçi bütün bolmasa/ıdı sarp bolur begke içse yése

2895. boğuzdın kirür ig kişike kemi/boğuzdın bolur hem añar ot emi

2902. öz elgi bile kıtsa içgü körüp/özi beklese kıodsā tamga urup

2903. yégü içgü kıatmış kamuğ otlarıg/öz elgi bile kıtsa tutsa arıg

2904. kuruğ öl yemiş ya cülengbın cülāb/özi kıatgu tutgu bu barça şerāb

2905. açınu süçinü bağırsaklıkın/ıdıñın küdeşse ötese haķın

¹⁷⁴³ R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 148, 151.

¹⁷⁴⁴ G. Clauson, *EDPT*, p. 254; S. Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 302

Kutadgu Bilig’de beylerin işleri bilgili, usta, doğru ve dürüst kişilere vermesi öğütlenir. Tanrı’nın verdiği kut ile işçilerin nitelikleri arasında bir ilgi kurulur. Buna göre Tanrı kime kut vermek isterse ona işini ehli, yetkin işçiler verir. Eğer Tanrı kutunu almak isterse yine gününü aydınlatmayacak işçiler verir.¹⁷⁴⁵ Tanrı kutunun belgüsü beylerin iyi, doğru, usta işçilere sahip olmasıdır. Tanrı kutunun kaybedilmesi ise gün yüzü göstermeyen işçilere sahip olmaktır. Çünkü beylerin istediğini yapan işçiler büyür; işçiler büyüdükçe beylerin adı yükselir. Kut ve devlet sözcükleri baht, talih, şans, kismet anlamlarına geldiği dikkate alındığında kutlu olan beyler devletlü olur. Eğer işçilerin başında olan kişi yani vezir dürüst ve doğru olmazsa beylerin bütün işleri eğri olur. Beylerin gölü, dili iyi ve doğru olursa hizmetindeki işçiler de doğru yolu tutar; kötü, zâlim olursa işçileri de kötü olur. Beylerin güvenip işçilere iş vermesi için onlar, doğru ve yetkin olmalıdır. Vezir altında çalışan işçilerin güvenilir ve doğru olmasına dikkat etmeli, kendisi de aynı erdemlere sahip olmalıdır. Bunun yanında işçilerin bütün hesaplarını yapan vezir hesap (sakış) bilmek zorundadır. Bütün devlet işleri hesapla olur.¹⁷⁴⁶ Bu hesap işini vezirin yanında hazinedâr (acıcı) da çok iyi bilmeli ve işçilerin işlerini sağlam tutmalıdır. Yazarak kayıt altına alması gerekenleri yazmayıp ihmal ederse hazinedâr işçi hesap verirken zorlanır. Bu nedenle yazarak kalıcı olmasını sağlamalıdır.¹⁷⁴⁷ İşçi hazinedâr işlerine gereken önemi vermezse yapılacak işler çoğalır ve bundan zarar görür. Bu nedenle çok uyanık olmalıdır.¹⁷⁴⁸ Eğer beyler hazinedardan askerler için ihsanda bulunmasını isterse bunu yüzünü ekşitmeden yerine getirmeli, eğer işçi olan hazinedâr askerin bu ihsanı almasına engel olursa askerlerin kalbi kırılır, askerlerin kalbi kırılırsa da beyler kirlenir, adı kötüye çıkar.¹⁷⁴⁹

Ögdülmüş’e hakan unvan, mühür, at, koşum ve hil’at verip “kut”un tamamına sahip olur. Bütün işleri ustaca yerine getiren Ögdülmüş böylece hakanın yakınlarından olunca kapıdaki büyük-küçük bütün hizmetkârlar (er at) canlarını feda etmeye hazır

¹⁷⁴⁵ 1761. bayat kimni erse kötürse kutun/añar işçi bérür yarağlıg bütün

1762. kötürmişni ilmek tilese yana/añar işçi bérür yarutmaz küne

¹⁷⁴⁶ 2244. begi edgü bolsa ne köñli tili/tutar işçileri könilik yolu

2245. kalı bolsa begler bu küçkey isiz/anıñ işçileri buzar edgü iz

2246. begi edgü bolsa anıg işçisi/bolur kılkı edgü tegürmez yası

2210. köni bolmasa işte işçi başı/kamuğ egri boldı bu begler işi

2211. könilik bütünük kerek işçike/anın bütse begler işin bérğüke

2219. vezir işi barça sakışlar bolur/sakış bilmese işçi işi kalur

¹⁷⁴⁷ 2777. negü tér eşitgil bağırsak kişi/sakış birle bek tutgu işçi işi

2779. bitise kalır söz usansa barır/usal bolsa işçi sakışta ulır

2781. sakışta usansa kayu işçiler/sakış bérdükinde ulır baş çalar

¹⁷⁴⁸ 2813. oduğ sak kerek keç kereksiz azak/azak bolsa işçi bolur iş uzak

¹⁷⁴⁹ 2808. açığ tıdsa işçi er at köñli sır/er at köñli sınsa alır begke kir

oldukları huzurunda söyleyip tebrik ederek yiyecek-içecek ve pek çok şey hediye ederler.¹⁷⁵⁰ Bunun üzerine Ögdülmiş iyi kanunlar koyup çeşitli görevlerdeki görevlileri yükseltir. Toplumda zulmü, kötülükleri, uygunsuzlukları kaldırarak düzeni sağlar. Böylece işleri görülen hakan sevince, rahata kavuşur. Hakan kendini “işig körgüçü” işi gören, Ögdülmiş’i de “iş kılguçı” iş yapan, olarak betimler. İş yapan kişi yaptığı işi, iş gören kişiden öğrenir.¹⁷⁵¹ Dolayısıyla Ögdülmiş işlerin nasıl yapıldığını, nasıl düzenleneceğini hakandan öğrenmiştir. Çünkü hakan bir işin veya durumun neliğiyle değil nasıl olması gerektiğiyle ilgilenerek ideal devlet ve toplum düzenini sağlamaya çalışır. Hakanın görevlileri de hakan adına yetki kullanarak onun temsilcisi, gölgesi olurlar.

Kutadgu Bilig’de vezir bütün işçilerin başı olarak tanımlanmıştır. Bunun yanında ağıç, aşçıbaşı (aş işçisi) ve ona yardımcı olan mutfak çalışanları, hân-sâlâr, töşekçi, kuşçı, bitigçi, tonç, etükçi (ayakkabıcı) da işçi sınıfının üyeleri olarak anılmıştır.¹⁷⁵² Bu işçi sınıfı hem beyin gücü dayalı saray görevlileri gibi üst düzey bürokratları hem de kol gücü ile el becerisine dayalı zanaatkârları içermektedir. Genel, üst bir kavram olan işçi hem “işçi” hem de “iş tutguç”, iş kılguç” sözcükleriyle karşılanmıştır. Has hâcib görevindeki Ögdülmiş’in “iş kılguç” iş yapan, işçi olarak, vezirin de bütün işçilerin başı olarak belirtilmesi işçi sınıfın üyelerini ve kapsamını da göstermektedir.

il başı

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te seyise “ilbaşı” denildiği bilgisi bulunur.¹⁷⁵³ Kutadgu Bilig’de bir yerde değinilmiş olan ilbaşılığın görevlerinin neler olduğuna ilişkin fazla bilgi bulunmamaktadır. Saray görevlilerinden kiminin hayl (hil) yani takım alıp haylbaşı, kiminin de at aygır üzerinde ilbaşı olduğunun belirtilmesi¹⁷⁵⁴ hem Kâşgarlı Mahmud’un verdiği bilgi ile örtüşmekte hem de ilbaşının görevini göstermektedir. Bu açıklamadan ilbaşının Karahanlı devletinin çağdaş devletlerindeki “emîr-i ahr”u olduğu anlaşılmaktadır. Hakana ait pek çok at alay veya sefer sırasında gulâmlara verilir ve sonrasında alındığına ilişkin Dîvânu Lugâti’t-Türk’te kayıtlar bulunmaktadır.¹⁷⁵⁵

¹⁷⁵⁰ 1769. kamuğ işçi barça köründi kelip/tapuğ tozğu birle neñ artut kılıp

¹⁷⁵¹ 1938. bu iş kılguç er kılur öz işi/mün erdem biligli körügü kişi

1939. men iş kılguç men sen iş körgüç/işig körgüçidin bilür kılguç

¹⁷⁵² 2824. ayak tirkî başlar bu aş başçısı/negü teg kerek aygıl aş işçisi

2860. kalı egri bolsa bu aş başçısı/kamuğ egri boldı anıñ işçisi

4148. bir ança yime bar tağı işçiler/töşekçi ya kuşçı yime aşçılar

2494. ağıç bitigçi ya iş tutguç/ya tonç etükçi ‘âmil bolguç

¹⁷⁵³ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 23

¹⁷⁵⁴ 4064. kayısı alur hil bolur hil başı/kayısı at adğır öze il başı

¹⁷⁵⁵ R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 151, 152.

nasîr- mu‘în

Arapçada nusret eden, iâne eden, yardımcı anlamındaki nasîr ve mu‘în sözcükleri¹⁷⁵⁶ Kutadgu Bilig’de Tabgaç Buğra Han’ın bir sıfatı olarak anılır.¹⁷⁵⁷ O devletin yardımcısı, dinin izzeti, milletin tacı, şerî’atin hizmetçisidir. Bir mesleğin yardımcısı, çırak, kalfa veya yamak anlamı olmamakla birlikte Türkçe yardımcı karşılığındaki sözcükler yanında Arapça aynı anlamdaki bu sözcüklerin varlığı dönemin ve eserin dilindeki ikilikler yoluyla eserin bir geçiş dönemi ürünü olduğunu göstermesi bakımından önemli verilerdir.

şerâbdar

Arapça “şerab” içecekler bölümünde söz edildiği gibi içmek eyleminden her türlü içilen şey, içecek, içki anlamındadır. Kutadgu Bilig’de yalnız bölüm başlıklarının bulunduğu fihristte geçen “şerâbdar” sözcüğü “idişçiler başı” ile birlikte kullanılmıştır.¹⁷⁵⁸ Yukarıda “idişçi” başlığı altında “idişçi başı”nın “şerâbdâr”a benzediği belirtilmiştir. Burada bir adım daha ileri giderek her iki görevlinin de aynı anlamda kullanıldığı sonucuna varılabilir. İdişçibaşı şerâbdârın taşınması gereken özellikler ve görevleri idişçibaşı başlığında ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Ancak Karahanlı devletinin çağdaşı olduğu devletlerin saray teşkilatlarında bu hizmetkârların görevleri dikkate alındığı arasında şöyle bir ayrım yapılabilir: Şerâbdâr sarayda eğlence ve ziyafetlerde içkilerin kalitesinin kontrol edilmesinden görevli iken idişçibaşı içkilerin güvenliği, temizliği ve kadehlere konulmasından, boşgutlar ya da sâkiler de bu içkilerin dağıtılmasından, sunulmasından sorumludurlar.

tapuğcı-tapuğ kılguçı

Eski Türkçede sık görülen ses olaylarından olan ı~a ve ı~u ünlü nöbetleşmesi ve değişmesi sonucu “tapagçı”, “tapıgçı”, “tapugçı” biçimleri görülen sözcük hizmet etmek, tapınmak, ibadet etmek anlamındaki tap- eyleminden eylemden ad yapan -(I)g eki ile addan ad yapan +çI ekini getirilmesiyle türetilmiş ve hizmetçi, çalışan (servant) anlamına gelmektedir. Gerçekte hizmet etmek anlamındaki tap- eylemi zamanla Tanrı’ya ibadet etmek, tapınmak gibi dinî nitelik kazanmıştır. Türkçenin gelişim sürecinde sözcüğün “hizmet etmek” anlamı zamanla kaybolmuş “tapınmak, ibadet etmek” anlamları

¹⁷⁵⁶ F. Devellioğlu, *OTAL*, s. 678, 808.

¹⁷⁵⁷ 0089. ay dîn ‘izzi devletka nasîr mu‘în/ay milletka tâc ay şerî‘atka dîn

¹⁷⁵⁸ C.0041. bâb idişçiler başı şerâbdar negü teg kerekin ayur

kalmıştır.¹⁷⁵⁹ Dîvânü Lugâti't-Türk'te hizmet etmek, ibadet etmek anlamları bulunan tapın- ~ tapun- eylemleri ve ibadet eden anlamını karşılayan “tapındaçı”, “tapıngan”, “tapınguçı” sözcükleri yer alır.¹⁷⁶⁰

Tabgaç Buğra Han'ın hakan olmasıyla kimisi doğudan armağanlar getirir, kimisi batıdan hizmetçi olmaya hazır dururlar.¹⁷⁶¹ Kitap sahibi Yusuf Has Hâcib de kendini hakanın “tapugçı”sı hizmetkârı, kulu olarak niteler.¹⁷⁶² Benzer biçimde Aytoldı da hakana kendisinin kul “tapugçı” olup yerinin kapı olduğunu; ahlakının doğruluk, tavrının hizmet etmek olduğunu söyler.¹⁷⁶³ Aytoldı ölürken kendisinin hizmetkâr olarak hakan üzerinde bir hakkı varsa oğlu Ögdülmiş'i doğru yola yönlerdirmesini vasiyet eder.¹⁷⁶⁴ Hakanın sarayda hizmetine aldığı Ögdülmiş kendini hakanın koruyup eğittiği kulu, hizmetkârı olduğunu söyler.¹⁷⁶⁵

İki türlü tapugçı vardır: ¹⁷⁶⁶

1. Hür (boş)
2. Kul (kul)

Kul kendi isteği dışında hizmetçi olur; hizmet etmezse beyinden dayak yer. Hür olan ise kendini kul edip hizmette bulunur, bundan dolayı onun hizmeti bilip ihsanı verilmelidir. Çünkü insan emeğini bilmeyen kişi hayvana benzer.¹⁷⁶⁷ Hür kişiler iyi insanlardır; bunlara iyilik yolu açıp ihsanlarda bulunmak gereklidir. Hür olan ile kul olan bir tutulmamalı; hüre hür kula kul gibi davranılmalıdır.¹⁷⁶⁸

Bey ile hizmetkârlar arasındaki ilişki alıcı ile satıcı ilişkisi gibidir. Yıllar, aylar, günler geçince biriken karıdan herkes kendi karını alır. Bunun gibi bey ile hizmetkar ortak hesabı vardır. Bey kuluna mal verir, güzel sözler ile takdir ve teşvik eder; kul da tüm gücüyle hizmet eder. Canını feda ederek kılıç sallar, vuruşur, düşmanın boynunu ezer, hazine toplar, dilek arzu nimet getirir, il kent tutar. Bunlar fayda ve kârdır. Bundan dolayı

¹⁷⁵⁹ G. Clauson, *EDPT*, p. 435, 437, 438; S. Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 291; İ. Taş, *KB'de Söz Yapımı*, s. 118, 29; M. Erdal, *OTWF*, s. 205; A. von Gabain, *ETG*, s. 37; Kemal Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara 2012, s. 105, 80.

¹⁷⁶⁰ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 280, 281, 273

¹⁷⁶¹ 0099. kayusı toğardın tutar miñ tañuq/kayusı batardın tapuğçı anuq

¹⁷⁶² 0203. biligsiz bile hıç sözüñ yok meniñ/ay bilge özüñ uş tapuğçı seniñ

¹⁷⁶³ 0590. atım kul tapuğçı kör ornum kapuğ/kılınçım könilik me kılıkım tapuğ

¹⁷⁶⁴ 1488. bar erse kalı bu tapuğçı haqı/sebeb bol munı edgü yolka oqı

¹⁷⁶⁵ 1554. men igdiş kuluñ men tapuğçı seniñ/yuluğ bolsu cānım iligke meniñ

1602. tapuğçı kuluñ men begim sen uluğ/uluğ beg ağırılar tapuğçı kuluğ

¹⁷⁶⁶ 2987. iki türlüğ ol bu tapuğ kılguçı/biri boş biri kul umıñ tutguçı

¹⁷⁶⁷ 2986. kişi emgeki bilmegüçi kişi/kişi tēp atamağu yılkı tuşı

¹⁷⁶⁸ 2988. bu kul kendü erksiz tapuğçı bolur/tapuğ kılmasa begde berge bulur

2989. boşuğ kör bu tapnur özin kul kılıp/muniñ emgekin yulğu tapğın bilip

2990. boş āzād kişi barça edgü kulu/bularka açā bērgü edgü yolu

2991. boşuğ kul bile tutsa bolmaz bu tüz/boşuğ boş teñi tut kuluğ kulça üz

hoş tutulmalıdır. ¹⁷⁶⁹ Eserin kırk sekizinci bölümde (4165.-4313. beyitler) kapıdaki hizmetkârlar ile ilişkilerin nasıl olması gerektiği anlatılır. Kapıdaki hizmetkarlar üç sınıftır:

1. Kendinden büyükler
2. Kendi yaştların
3. Kendinden küçükler

Büyüklerle hizmet edilmeli, güler yüzlü olmalı, saygılı davranılmalı, sözleri dinlenmelidir. Yüksek rütbeler onlar aracılığıyla elde edilir. Kendine denk olan yaştlarla uzak olunursa düşman, yakın olunursa dost olurlar. Bu nedenle aralarına karışmalı ve onların tavırlarına denk davranılmalıdır. Kendinden küçüklerle şaka yapılmamalı, kişi dilini tutabilmeli, küçüklerin egemen olmasına izin verilmemelidir. Yanlıları olduğunda küçükler cezalandırılmalı, boş bırakılmamalı, işleri kontrol edilmelidir. ¹⁷⁷⁰

Kutadgu Bilig'in kırk yedinci bölümünde (4031.-4154. beyitler) beylere hizmet etmenin kural ve usûlü (törüsün tokusın) anlatılır. Buna göre hizmetkârlar iki türlüdür.

1. Küçükken hizmete girenler
2. Büyüdükten sonra hizmete girenler

Bunlar arasından küçüklükten hizmete girenler gönülden bağlı olursa daha iyidir. Söz kapalı tutulursa sonu çığ olur ve çığ olan herşeyin sonu hastalıktır. Olgunluk dilenirse söz pişirilmeli, yetkinlik, olgunluk dilenirse olgunlaşılmalıdır. Kişiye hizmet kapısını açmak isterse küçükken hizmet etmeye başlamalıdır. Töre ve usûlü (törü ve toku) bilip kolaylıkla uygulayabilmeli, giriş ve çıkışlarını bu töre ve usul çerçevesinde olmalıdır.

¹⁷⁶⁹ 2993. tapuğçı bayusa beg atı bolur/bu atı du'â birle meñü kalur
 2994. ay ilig tapuğçı bile beg meşel/satığçı osuğluğ bolur çın tükel
 2995. satığçı bérür neñ añar mün sanı/alıglı alır ilde ewrer anı
 2996. yıl ay kün tükese asıg yumdarur/yüz utru ulaşur öz asğı alur
 2997. muñar meñzer emdi tapuğçı kişi/begi birle ortuğ sakışlıg işi
 2998. begi neñ bérür kılka edğü sözün/tapuğçı et öz birle tapnur özün
 2999. urur cān yuluğlap tapuğçı kılıç/anıñ asğı il kend uluşlar erinç
 3000. yağı boynı yençer hazine urur/tilek arzū ni'met ulaşu kelür
 3001. bu barça asıg sanı boldı tegim/asıg kılguçıg edğü tutğu begim
¹⁷⁷⁰ 4174. tükel üç kutu ol kapuğda kişi/bularnıñ bile ol tiriglik işi
 4175. bularda biri özde ulğuñ turur/uluğka tapınsa özün kut bulur
 4176. uluğla olarnı ağırla sözün/séni edğü tutğay yarutğay yüzün
 4177. idi yakşı aymış biliglig bğü/bğüler sözünü uçuz tutmağū
 4178. kiçigke uluğluk uluğdın kelir/uluğka tapınsa kiçig kut alır
 4179. uluğlar sözün tut yumuş kıl yğür/uluğ sözi tutsa tilekke tegir
 4180. uluğlar kut ol kör tilese kutuğ/tapıngıl tapuğka turur kut tutuğ
 4181. tağı bir saña teñ tuş ol ay kadaş/yıratsa yağı ol yağutsa adaş
 4182. eşññ hem tuşññ bu katılgu kişi/yanutka yanut kıl eşññ tuşñ
 4183. tağı bir seniñde basa ol kiçig/bularnıñ bile ol açığı ya süçig
 4184. basıtma katıglan kiçigke özññ/tilin oynamağıl tıda tut sözññ
 4185. tapuğ kılsa bir neñ yazuk kılsa ur/yawa ıdma boşlağ işin aytu tur

Hizmeti büyük olursa sabah erken kalkıp görevinin başına geçmeli, alçak gönüllü olmalıdır. Hizmetlerini çabuk ve vaktinde yerine getirmeli, gözünü kulağı açık olmalıdır. Kendinden büyüklere hizmet etmeli, ağzını sıkı tutup uluorta konuşmamalıdır. Girip çıkarken, dilek ve ricaları töreye uygun söylerse, akıllı, dürüst olup hakana usulunce dileğini söylerse bu küçük rütbeli kişileri bey kendine yakın tutar ve çeşitli makamlara getirir.¹⁷⁷¹ Bunlardan yetenekleri doğrultusunda okçu yaycı, idişçi, ağıcı, bitigçi olur. Hizmetkârlar bunlar dışında sırasıyla şu rütbelere sahip olabilir.¹⁷⁷²

1. Hil ya da hil başı
2. İl başı
3. Sü başı
4. Hâcib
5. İlmga
6. Öge
7. Kök ayuk
8. İnanç bey, çağrı bey, tigin bey, çavlı bey
9. Yavgu
10. yugruş
11. il beyi
12. Er ögi

Hakan bu hizmetkârlarını bu derecelere yükseltirse onlara hakkını vermiş olur. Bu rütbelere küstah, kibirli ve uygunsuz kişilere verilmemelidir. Akıllı ve bilgili kimseler bilgileri ve anlayışları oranında, onları iyice sınavarak bu rütbelere yükseltilmelidir.¹⁷⁷³

¹⁷⁷¹ 4031. iki türlü ol bu tapuğçı kişi/tapuğ kılsa itlür küniñe işi
 4032. biri oğlan erken tapuğқа kirür/tağı bir beğük bolsa ötrü kılar
 4033. ikide talu edğüreki ol ol/kiçigde tapuğ kılsa bassa köñül
 4034. neçe me bu kün söz saña aysa öz/kiçiglerke başlap ayayın bu söz
 4035. sözüğ örte tutsa soñı yig bolur/қауу neñ yig erse түpi ig bolur
 4036. бışıғlıғ tilese бışурғу sözüğ/бүтүнлүк tilese бүтүргү өзүñ
 4037. tapuğқа ачайын tése er қапуғ/kiçig oğlan erken қылығу tapuғ
 4038. törü hem тоқу bilse түзse yorıқ/kirü hem çıқа bilse itse қılık
 4039. tapuғқа irig bolsa erte turup/köñül til kiçig tutsa қодқı bolup
 4040. yumuşқа irig bolsa yügrü turu/қулақ көз yiti tutsa aşру көрү
 4041. өзinde uluғқа tapuғ kılsa өз/tilin beklese кеđ қатıғ tutsa söz
 4042. tapuғуғ оñарса bu yañlıғ kiçig/begiñe yaғuđı оñardı кеçig
 4043. kirür hem çıkar bolsa anda naru/ötünse ötüğ saw törüçe көрү
 4044. kiçig қur bu yerke tege түрçise/negüke yararın сеçer beg basa
 4045. tapuғçı tetig erse қılık бүтүн/ötügke yarar bu қопар терк қутun
¹⁷⁷² 4064. қayusı alur hil bolur hil başı/қayusı at ađғır öze il başı
 4065. қayusı sü başı қayusı hâcib/қayusı ılmğa bolur söz ачıp
 4066. bu қurқа tegip uz tapınsa bu er/uluғluққа yetlür түkel ârzü yer
 4067. қayуқа ögelik tegir ög bolur/қауу көк ayuқluқ öze at alur
 4068. қayusı inanç beg қауу çağrı beg/қayusı tigin beg қауу çawlı beg
 4069. қауу yawғu yuғruş bolur il begi/қауу atı teñsiz bolur er ögi
¹⁷⁷³ 4073. қalı onasa bu otun er ili/idi ök uluғ yas қılar bu қalı
 4074. idi yaқşı aymış uқuşluғ бүгү/tegimsiz қışike bu қur бérmeğü
 4075. тақı munda yigrek ayur bu bilig/biligsizke бérme ayā beg elig

Beyler hizmetine alacağı hizmetkâr kullarını iyiye sınavıp dikkat etmelidir.¹⁷⁷⁴ Hizmetkâr kullarının işine bağlı olduğunu görünce ona ihsan kapısını açmalıdır. Hizmetkâr kullar önce beyine hizmet etmeli, sonra ona ihsanda bulunulmalıdır.¹⁷⁷⁵

Saraya girerken hizmetkârların tavır ve davranışların nasıl olması gerektiğine ilişkin bilgiler verilir. Buna göre saraya girerken dikkatli olunmalı, saygı gösterip ağırlayanlara saygı gösterilmelidir. Saraya girerken elini kolunu sallamamalı, selamlaşırken de fazla sallayıp tutmamalıdır. Oturduğu yeri bilmeli, insanlara temiz ve güzel davranılmalıdır. Boğaz gürültüyle temizlenmemeli, tükürülmemeli, bağdaş kurulmamalı, yan yatılmamalı, yüksek sesle, kahkaha ile gülünmemelidir. Tırnak kesilmemeli, bacaklar ayırarak oturulmamalı, büyük biri konuşurken konuşması kesilmemeli, sarhoşken saraya girilmemelidir. Beylerin sözleri sıkı sıkı tutulmalı ve yerine getirilmelidir. Dürüst ve sâdık olup karışıklıklardan korunulmalıdır. Sarayda uygunsuz hareket edilmemelidir. Aksi durumda kişinin başı gider. Saray içinde zamanı gelince huzura girilmeli, yaşlılarıyla otururken çağrılınca hemen kalkıp gidilmelidir. Sorulan sorulara kısa cevap verilmeli, söz fazla uzatılmamalıdır. Yemeğe davet edildiğinde yemek adabını gözetmek gereklidir.¹⁷⁷⁶

Hizmetkârların hakanın huzurunda iken nasıl davranması gerektiğinden söz edilir. Hangi makam ve rütbede olursa olsun hizmetkârlar hizmetinde dikkatli olmalı, hakanın huzurunda görülmemesi gereken şelere bakmamalı, kendini korumalı, tavrı hareketi düzgün, gönlü dili bir, dürüst olmalı, az konuşmalıdır. Gözü yerde kulağı baş köşede yani kulağını dört açmalıdır. Ellerini kavuşturup ayaklarını birleştirmeli, sağ el sol elin üzerine

¹⁷⁷⁴ 1755. körü barğu begler tapuğçı kılın/tapındurğu kılını sınavı ulın

¹⁷⁷⁵ 0635. kayu erse begler tapuğçı kılın /tapındurğu ötrü açmsa yolın

¹⁷⁷⁶ 4110. özüñ karşıka kirse baknu yorı/séni kim ağırlar ağırla anı
4111. küwezlenme elgiñ sala kirmegil/elig alşu tutşu yime turmağıl
4112. özüñ oldurur erse ornuñ bilin/kişig satğamağıl siliglik kılın
4113. kaçırma sen anda ya suğma katıg/otunluk bolur bu kiterür tatıg
4114. yana bağdaş ilme yanın yatmağıl/ünün katğura sen katıg külmegil
4115. yana alma tırnağ adışma butuñ/uçuzluk tegürgey iletgey kutuñ
4116. seniñde uluğrak sözün sözlese/sözüg barça qodğu anı tñlasa
4117. köni sözle sözni kızartğay eñiñ/sözüg sözlemegil meger öz teñiñ
4118. içip karşıka kirme özni tutun/yarağsız bolur ol içigli otun
4119. bu üç neñ turur er küdezme öz/başın alsıkar terk eşit uş bu söz
4120. birisi bu begler sözün tutğu beg/küdezgü anı öz sewüg cāni teg
4121. ikinç yazmasa ilke tursa köni/özin keğ küdezse bu bulğak küni
4122. üçünç karşı içre köni tutsa öz/yıraq tutsa teñsiz yarağsızda köz
4123. bu üçte birisin kılığlı kişi/neçe me beğük erse keslür başı
4124. adağın yoriğlı ay kılkı tüzün/ ödi bolmağınça körünme özüñ
4125. qalı oldurur erse öz qur bulup/oqıp başlasa ötrü kirgil turup
4126. kaçan söz sorar erse begler saña/uzatma sözüñni ay ersig toña
4127. ayıtsa ötüngil bilirin özüñ/sözün kesse qodğıl uzatma sözüñ
4128. qalı aşka begler oqısa séni/edeb birle aş yé keğ öğren munı

koyulmalıdır. Kapıdan irerken sağ ayakla girilmeli, bir şey söylerken dizler üzerine çökülüp eller aşağıya indirilmelidir. Sağa sola bakmamalı, korku ve umut ile durulmalıdır. Bir şey sorunca doğruluk ve dürüstlikle yanıt verilmeli, buyruklarını yanlışsız yerine getirmelidir. İçki içmemeli, boş dolaşmamalı; kötü, yararsız işlerden kaçınılmalıdır. Duyduklarını duymamış, gördüklerini görmemiş gibi olmayı bilmelidir. Böyle olursa kutu güden güne artar.¹⁷⁷⁷

Hizmetkâr ne kadar yükselirse yükselsin onun adı kuldur ve her zaman öyle kalmalıdır. Bey küçük olsa bile onun adı beydir ve hizmetkârdan her zaman üstündür. Bundan dolayı hizmetkâr beyine hiçbir zaman karşı gelmemeli, rakip olmamalı, düşünerek konuşmalı ve haddini aşip onlar gibi konuşmamalıdır.¹⁷⁷⁸ Onların güler yüzüne ve iyi tavrına sevinip güvenmemeli veya gurura kapılmamalıdır. Çünkü hizmetkâr büyük, küçük, ünlü olsa bile himetkâr, hizmetkâr kuldur. Saygısız davranmamalı, öfkeli iken beylere yaklaşılmalıdır. Bir şey sorarsa cevap verilmeli, çağırdığında yanında gidilmelidir. Gözüne, nefesine hakim olmalı, görmemesi gerekenlere bakmamalı, duymaması gerekenleri işitmemeli, ağzını sıkı tutmalı, gereksiz konuşmamalı, iftira, dedikodu ve ispiyondan uzak durmalı; doğru olanı gizlemeden söylemelidir. Beylik taslamamalı, yalan ve tamahkarlıktan kaçınılmalıdır.¹⁷⁷⁹

¹⁷⁷⁷ 4051. yüz utru turur bolsa begke özüñ/idi kórku turğıl küdezgıl közüñ

4052. kılınç it yorık tüz özüñni küdez/köñül til köni tut kısurğıl sözüñ

4055. kıl begke utru turur erse sen/közüñ yerde tutğıl kılak törde sen

4056. elig kawsuru tut adañın tüze/bu oñ elgiñ urğıl sol elgiñ öze

4057. kapuğda kirürde oñuñ aşnu mañ/tilin yarlıkarda ögüñ birle añ

4058. ötüğ ötnür erken köni tut elig/iki tiz bile sök tüzün bol silig

4059. kıya bakma anda solun ya oñun/özüñ eymenü tur eşit söz ögün

4060. saña söz ayıtsa ötüñ söz cını/cevab berse yarlıg tegürgil köni

4061. süçig içme boşlağ yorıma yawa/yarağsız yawuz işte kaçğıl iwe

4062. eşitmiş sözüğ sen eşitmedük it/közüñ körmişin sen körünmedük it

4063. bu yañlıg tapınsa yaransa kişi/ıutı künde artar kör itlür işi

4079. kerek emdi begler tapuğçı kılın/biligi teñinçe beğütse ulın

4080. kuluğ keğ sınağ kılınçı yañı/uquşı teñinçe tegürgü oñı

¹⁷⁷⁸ 4083. neçe kul beğüse kul atı kul ok/beğütmiş begiñe tapuğçı ol ok

4084. neçe beg kiçig erse atı beg ök/tapuğçı atında beg atı yig ök

4085. ay begler ağırlap beğük bolmış er/basınma begiñni beğük tut ağır

4086. öçeşme bu begler bile sen bolup/sözün sözlemegil meger keğ körüp

¹⁷⁷⁹ 4090. küle baksa begler saña öz közüñ/sewinme añar sen küwenme özüñ

4091. tapuğka tayanma kötürme köñül/saña tügge begler yañılsa yüzün

4092. kiçig ya uluğ tut ne çawluğ külüg/tapuğçı tapuğçı turur belgülüg

4093. katıglanğ begke tapuğ yazmasa/tapuğçı yolında oñın azmasa

4094. neçe me yakın tutsa begler séni/özüñni unıtma yorıgıl köni

4095. neçe edğü tutsa özüñ kórku tur/işimsinmegil sen kıya baknu tur

4101. ayıttukta sözle okıdukt kir/selāmet tirilgil tuçı bol ağır

4102. telim sözni eştip eşitmez itin/közüñ körmişini yitürgil katın

4103. negü tér eşitgil özin tutnur er/öğinde kirip kör ötüğ ötnür er

4105. közüñni küdezgıl özüñni tutun/özin tutğuçı er ajunda küsüş

4106. üç işte yırak tur katıglan usa/biri kılma beglik söz aydım kese

4107. takı biri yalğan biri sukluk ol/bu üç iş üçegü tüpi yokluk ol

Hizmetkârlar duyduğunu söylememeli, görmemesi gerekenleri gördüğünde görmezlikten gelmesisini bilmeli ve kendine hakîm olup doğrulukla yaşamalıdır. Bunlara uymazsa kendi başını yer.¹⁷⁸⁰ Hizmetkâr beyine bağlı, gönülden hizmet etmelidir. Böyle bir hizmetkârın faydası merhametsiz oğuldan daha yücedir.¹⁷⁸¹ Merhametli, gönülden bağlı hizmetkâr beyinin yararını diler ve doğrulukla onu sever.¹⁷⁸² Bu nedenle gönülden bağlı bir hizmetçi insanın bağı gibi hatta bağrından da yakın yürekteki kanı gibidir.¹⁷⁸³ Sâdık hizmetçi eşikte yatar, hakan dilediği her zaman kapıda durur.¹⁷⁸⁴

Hizmetkârlar her zaman beyini memnun edecek yolu tutmalıdır. Hizmetkâr hizmet etmeyi bilirse baş köşeye geçer, hizmet etmeyi bilmezse baş köşeden iner.¹⁷⁸⁵ Beyinin dilediği gibi davranan hizmetkâr büyür, hizmetkar büyürse beyin adı da büyür.¹⁷⁸⁶ Gönülden bağlı, yetkin bir hizmetkâr kendi yararını değil beyinin yararını ister. Severe işini yapan hizmetkârın beyi huzura kavuşur, onun sayesinde göğsü kabarır, gurur duyar.¹⁷⁸⁷

Aşçıbaşı, hazinedar gibi hizmetkârlar hakana gönülden bağlı, doğru ve yetkin olmalı, beyine canını feda etmelidir. Eski hizmetkârlar arasından seçilmesi gereken aşçılar hakanın yiyeceğini içeceğini zamanında çabuk hazırlar.¹⁷⁸⁸ Sâdık ve eli sıkı bir hizmetçi hazinedar sayesinde bey zengin olur.¹⁷⁸⁹ Hizmetkârlar ihtiyacı olduğu için kapıdaki hizmete gelmişlerdir. Bey hizmetkârların elinin dar olduğunu öğrenirse bağış ve ihşanlarda bulunur. Eğer ihtiyaç duyulan bu ihşanı verilmezse hizmetkârlar hemen yüz çevirir.¹⁷⁹⁰

4108. yoñama kişig sen uşak sözleme/köni sözlegil söz barın kizleme

4109. özüñni arıg tut kamuğdın sınıar/arıg ol bu begler arıg neñ sewer

¹⁷⁸⁰ 2510. adın üç iş ol kör tapuğçı işi/küdezme andın özi yér başı

¹⁷⁸¹ 2570. tapuğçı begiñe bağırsak kerek/bağırsak tégüçi tapuğsak kerek

2574. bağırsız tusulmaz oğulda körü/bağırsak tapuğçı tususı örü

¹⁷⁸² 2608. bağırsak tapuğçı beg asğın tiler/beg asğın tilegli begin çın sewer

2728. bağırsak tapuğçı beg asğın tiler/teni cânı mālın begiñe ular

¹⁷⁸³ 2610. bağırsak tapuğçı bağır sanı teg/bağırda yakınrak yürek kanı teg

¹⁷⁸⁴ 2727. bağırsak tapuğçı eşik yastanur/tiledükte tutçı kapuğda turur

¹⁷⁸⁵ 0842. tapınsa tapuğçı begiñe kalı/katıg tutgu begler sewinçi yolu

0844. tapuğçı tapuğ bilse törke tegir/tapuğ bilmese tördin ilke kelir

¹⁷⁸⁶ 1757. tilekçe bolur iş tapuğçı bedür/tapuğçı bedüse beg atı bedür

¹⁷⁸⁷ 1879. bağırsak tapuğçı tükel ol bolur/öz asğın qodup kör beg asğın qolur

1880. negü tér eşit bu tapuğçı tili/begin inçe tegrür tapuğsak kulı

1882. tapuğçı bile beg kötürdi egin/tilek teg tapuğ kılsa tındurur begin

¹⁷⁸⁸ 2831. bağırsak tapuğçı bütün çın kişi/begiñe yuluğlar et öz cân başı

2836. muñar kéçki eski tapuğçı kerek/açını süçinü aşın bérse terk

¹⁷⁸⁹ 2767. bağırsak tapuğçı kör özkey bolur/bu özkey tapuğçı begin bay kılar

¹⁷⁹⁰ 2814. bu beglerke tapnur tapuğçı kamuğ/muñadıp kelip tuttu tapgun kapuğ

2815. muñadsa tapuğçı elig tarlıkın/begi eştip ıdsı açığ yarlıgın

2816. uzatsa ağıçı bu neñ bérmeşe/muñadmış tapuğçı töñülgey basa

Ögdülmiş hakana hizmetkârların yolunu ve beye nasıl hizmet etmeleri gerektiğini anlattığı gibi bilgili beylerin de hizmetkâr kullarına nasıl ihsanda bulunması gerektiğini söyler.¹⁷⁹¹ Beylerin hizmetkâr kulları üzerinde hakkı olduğu gibi kulların da beyler üzerinde hakkı vardır.¹⁷⁹² Hizmetkâr dünya için hizmet eder ve dünyayı bulamazsa zulme uğrar. Bu nedenle hakan hizmetkâr kullarının haklarının neler olduğunu sorup öğrenmek ister.¹⁷⁹³

Eserin otuz sekizinci bölümünde (2957. -3014. beyitler) hizmetkârların beyler üzerindeki haklarının neler olduğu anlatılır.¹⁷⁹⁴ Buna göre hizmetkarların beyler üzerinde henüz hizmetine girmeden önce hakkı vardır.¹⁷⁹⁵ Her şeyden önce onlara aş içecek vermeli, hizmet edeceği malzemelerini vermelidir.¹⁷⁹⁶ Hizmet etme zor ve zahmetli bir iş olduğu için beyler hizmetkârları takdir (yiş) ederse daha çok çalışırlar; beyini memnun etmek için canını, tenini feda ederler.¹⁷⁹⁷ Sıcak, soğuk, aç, tok, yaya, çıplak olarak kılıç, balta ve ok yerler; sağa sola, öne, arkaya giderek gecelerini gündüze katıp beyleri huzura erdirirler. Bundan dolayı beyler onlara merhamet etmeli ve iyi tutmalıdır.¹⁷⁹⁸ Hizmetkârlar ile beylerin eli uzar, hakimiyet sağlar ve il kent düzerler. Bey ne kadar büyük olursa olsun adı hizmetkârları sayesinde büyük olur.¹⁷⁹⁹ Hizmetkâr kapıda ümit ile hizmet eder, hakkı verilmezse mürüvvet gider.¹⁸⁰⁰ Onlara hizmetinin yararı oranında hakkı verilmelidir.¹⁸⁰¹ Hakan güler yüzlü, tatlı dilli olursa ve bağışta bulunursa hizmetkârlar canını tenini feda ederler. Böylece hizmetkâr hakanı sever, ona ısınır ve bağlanır; bundan dolayı da her türlü zahmeti çekip beyin huzurunu sağlamaya çalışır.¹⁸⁰²

¹⁷⁹¹ 2951. iligke ötündüm tapuğçı yolu/negü teg tapıngu begiñe kılı

2952. yéme bilgü begler tapuğçı kılın/negü teg açıngu tapınsa yılın

¹⁷⁹² 0597. bu künde naru sen kıyılma tapın/tapınsa öter beg tapuğçı haxın

0947. tapuğ kılsa kılsa sezāka tapın/sezā beg bilir ol tapuğçı haxın

¹⁷⁹³ 2955. tapuğçı tapuğ kılsa dünyā üçün/kañ bulmasa dünyā emger küçün

2956. ilig aydı keldür maña ay açā/negü ol tapuğçı haxı ay seçe

¹⁷⁹⁴ XXXVIII ögdülmiş iligke tapuğçılar hax begler öze negü teg erdükin ayur

¹⁷⁹⁵ 2957. bu ögdülmiş aydı bu begler öze/tapuğçı haxı bar tapuğda oza

¹⁷⁹⁶ 2958. eñ aşnu yégü içgü bérügü kerek/tapıngu itiglerin itgü kerek

¹⁷⁹⁷ 2959. tapuğ kılmak emgek katıg iş bolur/munı bilse begler tapuğ yiş kılar

2960. et öz cān yuluğlar tapuğ kılguçı/tiler beg sewinçi bu kul bolguçı

¹⁷⁹⁸ 2961. isig tumlıg aç tok yağağ hem yalıñ/kılıç baldu ok yér ay ilig biliñ

2962. kéđin öñdün oñ sol bolur bu turup/begin inçe tegrür bu emgek körüp

2963. yağıka bu öñdün bolur bek tolum/tiriglik tiler begke özke ölüm

2964. bu yañlıg beginiñ sewinçin tilep/özin emgetür tünni künke ulap

2965. bu tapğı üçün beg öteğü haxın/anı edğü tutğu bağırsaklıkın

¹⁷⁹⁹ 2967. ayā beg boluğlı buđunkā uluğ/beğüt edğü tutğıl tapuğçı kuluğ

2968. tapuğçı bile begler elgi uzar/tapuğçı bile erklig il kend tüzer

2969. neçe beg uluğ bolsa aşı beğük/tapuğçı bile boldı atı beğük

¹⁸⁰⁰ 2972. tapuğçı kapuğda umınça turur/umınç bérnese beg mürüvvet barur

¹⁸⁰¹ 2973. körü bargu begler tapuğçı neçe/tusulur neçe ol tusulmaz neçe

¹⁸⁰² 2977. açığ bérse begler tilin edğü söz/tapuğçı yuluğlar begiñe et öz

2978. isinür tapuğçı bağırsak bolur/özin emgetür beg sewinçin kılur

Hizmetkarlara bey güler yüz, tatlı söz ve altın, gümüş ve mal dağıtmalıdır. Bu üç şey onları hizmetkâr kul yapar. Özellikle vezirlik ve ordu komutanlığı görevini yürütecek hizmetkârların seçkin olmasına özen gösterilmelidir. Çünkü onların yararı ve zararı memlekete dokunur.¹⁸⁰³ Eğer tapugçı yanılırsa bey onu çağırıp neden yanıldığını sormalıdır.¹⁸⁰⁴

Ögdülmiş hakana hizmetkarların birkaç türlü olduğunu söyler:¹⁸⁰⁵

1. Saygınlık, onur, şeref (yüz suvı) için hizmet edenler
2. Mal-mülk (neñ tawar) diledikleri için hizmet edenler
3. Hem saygınlı, şeref (yüz suwı) hem mal-mülk (neñ) dileyip hem de unvan (at), hil'at (ton) ve nüfuz (saw yorit-) istedikleri için hizmet edenler

Bunların istekleri dikkate alınmalı ve ayırıp seçerek onlara iyi davranıp hizmet etmeleri sağlanmalıdır. Herkesin beklenti ve ihtiyaçları hak ettikleri ölçüde karşılanmalıdır.

Hizmetkârların seçkini gönülden bağlı, sâdık olur. Böyle birini bulmak zordur. Ögdülmiş babadan kalan bir mirastır. Ancak hakan onun dışında kimsenin olmamasına üzülür ve Ögdülmiş'in öncesinde ve sonrasında kimsenin olmamasından dolayı onu kaybederse ne yapacağını düşünür. Onun gibi birinin daha olmasını ister. Böylece hem yükü hafıfleyecek hem de devlet işlerinde devamlılık sağlanacaktır. Bu nedenle Ögdülmiş'in arkadaş, eş-dost ve akrabaları arasında kendisi gibi olan, onun yolunu izleyecek birinin olup olmadığını sorar.¹⁸⁰⁶ Bunun üzerine Ögdülmiş Ogdurmuş'ı önerir. Ancak Ogdurmuş'un hizmet anlayışı Küntogdı, Ögdülmiş ve Aytoldı'dan farklıdır.

Ogdurmuş beylere nasıl hizmet edileceğine ilişkin usûl ve erkanı (törü ve toku), tavır ve hareketi (kıl kılınç) bilmediğini ve bundan dolayı hakani memnun edemeyeceğini söyler.¹⁸⁰⁷ Ogdurmuş'a göre hakan da kendisi de Tanrı'nın kuludur,

¹⁸⁰³ 2412. bu üç neñke bolur tapugçı kılı/munı tutsa begler kamuğ neñ ulı

2422. begi bolsa eğgü kişi öğrümi/bu iki tapugçı buğun köğrümi

¹⁸⁰⁴ 0641. tapugçı yañılsa okıtğu kerek /negüke yañılmış ayıtğu kerek

¹⁸⁰⁵ 5514. tapugda yorıglı umınçka yorır/tapugçı umınç kesse turmaz barır

5515. ay ilig tapugçı bu kaç türlüğ ol/seçe adra tutğıl yañılmasu yol

5516. olarda birisi tiler yüz suwı/añar yüz suwı kılğu kansa kıwı

5517. tağı bir kutusu tiler neñ tawar/yuluğ kılısu cânın tawar bér añar

5518. tağı bir tiler neñ yime yüz suwı/hem at ton tiler kör yorısa sawı

¹⁸⁰⁶ 3129. tapugçı talusı bağırsak bolur/bağırsak tapugçığ tilep kim bulur

3131. esirker men emdi ay ögdülmişe/bir ök sen atañdın maña qalmışa

3132. tağı bir bar erse seni teg adın/uğa bergey erdi kör öñdün kéđin

3133. bir ök sen maña kör ay kılkı köni/seni öz yitürse adın bir qanı

3134. bu yañıuzluğunğa özüm eymenür/tağı bir eş erse saña ay unur

3135. saña tegmegey erdi emgek öküş/maña ma du'ā teggey erdi ülüş

3136. tile barmu körgil қадашlar ara/saña uğğu teg bir ayıtğıl köre

¹⁸⁰⁷ 3739. törü yok toku yok yeme kıl kılınç/törüsüz tapugçı yaramaz erinç

dolayısıyla aynı mertebededirler. Bu bakımdan kulun kula kulluk etmesi yakışmaz, faydasızdır ve zaten tapugçı olana hizmet etmek ucuzluktur, değersizdir. Bunu 3750. beyitte şöyle dile getirir:

3750. *bu kul kılka kulluk yarağsız bolur/tapugçıka tapsa uçuzluk bulur*

Odgurmuş'a göre hizmetkarın şu iki şeyden başka bir şeyi yoktur:¹⁸⁰⁸

1. Hizmeti yararlı olur ve yükselir
2. Hizmeti yararlı olmazsa zamanı, yaşamı boşa gider.

Birinci durumun gerçekleşmesi için hizmetkâr aç-tok koşarak bütün zahmetleri çekip beyini huzura kavuşturur. Eğer ikinci durum olursa hizmetleri içe sinmemiş, faydalı olmamıştır. Bu durumda bütün bir yaşam boşa geçmiş olur. Bu hizmet işide hiçbir tat ve zevk yoktur. Bu bakımdan beylerin işi testir, çok çalışsa kendini çabuk beğendiremez. Eğer hizmeti beğenirse beyin kendisi kudretsiz olur, iktidarı, saygınlığı her geçen gün azalır. Bundan dolayı beylere yapılan hizmete güvenemek gerekir çünkü sonunda kişinin canına malolur.¹⁸⁰⁹

Tapugçı ile ilgili verilen bu bilgiler genelde toplumsal kültürün bir alt dalı olan yönetim kültürünü belirlemeye yardımcı olmaktadır. Devlet idaresinde rol oynayan yönetici ve yönetimdeki ast-üst düzey görevlilerin uyması gereken kurallar, tavır ve davranışları, etik değerleri ve uygulamaları yönetim kültürünü oluşturur. Bu bakımdan yalnız “tapugçı”lar üzerinden bile yönetim kültürüne ilişkin değerler ortaya çıkarılabilir. İşe alma, bağlılık (sadakat), liyakat (hak ediş), danışma (istişare), ödüllendirme, performans ve kanun yönetim kültürünün temel kavramlarındandır.¹⁸¹⁰ Bu kavramlar etrafında Kutadgu Bilig değerlendirildiğinde işe almada görüşme ve referans (tanıdık) yoluyla olmaktadır. Aytoldı hakanın huzuruna Küsemiş aracılığıyla çıkar. Küsemiş onun tanıdığı, bildiği biridir ve bunu 497. beyitte her yerde bir bildik, tanıdık olmasının iyi olduğunu söyleyerek açıkça belirtir.¹⁸¹¹ Bu tanıdık, bildik aracılığından sonra Aytoldı hakan ile birebir görüşür, hakan onun tavır ve hareketlerinin beğendiği için hizmetine alır.

¹⁸⁰⁸ 4746. ikide adın yok tapugçı işi/ya tapğı yarağay kötürgey başı

4747. ya tapğı yaramağa emgekleri/yawa bolğa ödün tiriglikleri

4748. yarasa tapug beg kötürse anı/bolur özke erksiz bu bulmuş küni

¹⁸⁰⁹ 4749. ara aç ara tok yügürgü gerek/begi yatsa emgek bu körgü gerek

4750. kalı siñmese kör bu kılmış tapug/yawa boldı isiz tiriglik kamuğ

4751. kayu ol tapugçıka aygıl asıg/bu tapğı içinde negü ol tatıg

4753. bağa barsa ters iş bu begler işi/tapınsa telim terk yaranmaz kişi

4754. yarasa tapug özke erksiz bolur/yaramasa tapğı küniñe ilür

4755. tapugka inanma ay tapğı telim/tapug kılgā āhır başıñnı kalım

¹⁸¹⁰ Alper Özmen, *Kutadgu Bilig'de Yönetim Kültürü, Tozlu Raflardan Günümüze Kutadgu Bilig Siyaset ve Yönetim*, Ankara 2014, s. 45-65.

¹⁸¹¹ 0497. kişike gerek tegme yerde biliş/biliş birle itlür kamuğ türlüğ iş

Görüşme (mülakat) yöntemi görülür. Aytoldı'nın ölümünden sonra oğlu Ögdülmiş'i hakana vasiyet eder. Hakan Ögdülmiş'i küçüklükten yanına alıp eğitir, yetiştirir ve çeşitli görevlerle sınavarak onu yakın hizmetine alır. Burada bir babadan oğula akraba ilişkisi olduğu söz konusu olsa da Ögdülmiş'i tecrübe ve yetenekleri doğrultusunda yükseltildiği için hakkaniyet ilkesinin gözetildiği söylenebilir. Tanıdık, bildik birine başvurma Ögdülmiş'e hakanın kendisi gibi birinin olup olmadığını sormasında görülür. 3129-3136. beyitlerde “tanıdık önerisi” açıkça görülmektedir. Dolayısıyla işe almada, görev vermede üç yöntem uygulanmaktadır:

1. Görüşme (mülakat)
2. Referans (tanıdık, bildik önerisi)
3. Tecrübe etme (sınama)

Göreve yükseltmede işi ehli olana vermek önemlidir. Bunun yanında bilgisi ve anlayışı doğrultusunda çeşitli rütbe ve görevlere getirileceği belirtilmiştir. Göreve yükseltmede başarı ve yeterliğin ölçütü tecrübe edip sınamaktır. Çeşitli görevlere getirme kişinin yetenekleri doğrultusunda gerçekleştirilir. Bu4046-4047. beyitlerde “Eğer iyi bir nişancı ve cesur ise okçu, yaycı olur; güzel yüzlü ve güzel ahlaklı ise idişçi olur; yazı ve hesap işlerini bilirs ağıcı olur; kavrayış ve zekası yüksek ise bitigçi olur.” denilerek belirtilir. Bunun yanında kişinin yararlı olması görevde yükseltmede dikkate alınan bir diğer ölçüttür.

İşe almada sadakat, bağlılık ön plana çıkmaktadır. Hangi rütbe ve görevde olursa olsun bir hizmetkârın mutlaka “bağırsak” olması gerektiği vurgulanır.

Yönetim anlayışında beylerin hakkı kadar hizmetkârların haklarından söz edilir. Beylerin hizmetkârları motive etmede, işlerini daha istekle yapmaları için onlara tatlı dilli, güler yüzlü olması ve gerektiğinde ihsan ve bağışlarda bulunması gerektiği öğütlenür. Böylece canla başla çalışacakları ve hatta canını tenini beyi uğruna verebileceklerinden söz edilir. Bu durum iş yaşamındaki motive etme ilkesiyle örtüşmektedir. Ödüllendirme kavramı gerek çeşitli unvan ve rütbelerin verilmesi gerekse ihsan, bağışta bulunma ile sağlanmaktadır. Ancak ödüllendirme ve emeğin karşılığı olarak ücretlerini vermek gerektiğine ilişkin en somut tanık 2986. beyitte belirtildiği gibi kişi emeğini bilmeyenin hayvan olarak nitelenmesidir.¹⁸¹² Pek çok beyitte buna bener ifadeler bulunmaktadır. Ayrıca ücret karşılığında “ter” sözcüğünün kullanılması ve hemen ücretlerinin ödenmesi gerekliliğinin öğütlenmesi bu durumu açıkça

¹⁸¹² 2986. kişi emgeki bilmegüçi kişi/kişi tép atamağı yılkı tuşı

göstermektedir.¹⁸¹³ Ayrıca sanat sahiplerine “mançu”, kâhinlere “ürün” adındaki ücretlerin verildiği daha önce belirtilmiştir.

Yönetim kültürünün bir diğer kavramı ise yetki devridir. Kutadgu Bilig’de bu yetki devri gerek hakanın her işe yetişemeyeceğinin belirtilerek beylerin kendisine yardımcı olacak kişileri seçmesi gerektiğinin belirtilmesiyle otaya koyulmuştur. Yardımcı meslekler içinde değinildiği gibi bu yardımcıları sayesinde üstelendikleri görevler hafifletilmektedir. Bunu hakan Küntogdı ile Ögdülmiş arasında da görülür. Hakan Ögdülmiş’e devlet işlerinin devamlılığını sağlayacak birini bulmasını buyururken onun yükünü hafifletme isteğini de anmaktadır. Yetki gerçekte sarayda bulunan bütün görevliler arasında paylaşılmıştır. 2968, 422, Beyler iktidarlarını hizmetkârlar aracılığıyla sağlarlar. Vezir, hacig gibi yönetimde sorumlu görevliler hakanın gözü kulağı, eli kolu olarak belirtilip hakan adına çalışarak egemenliği, düzeni sağlar. Böylece hizmetkârlar yönetsel olduğu kadar siyasal anlamda hakanın bir aynası veya gölgesidir.

Sözcük hizmet eden, hizmetçi anlamları dışındaki tapınan, ibadet eden anlamları da bulunmaktadır. Bu anlamın olduğu beyitler Ogdurmuş tarafından veya onunla diyaloglarda söylenmiştir. Ogdurmuş hava ve nefsin dinin en büyük düşmanı olduğu ve ibadet eden (âbid) “tapuğçı” kişileri yolundan çıkarır. Yalnız kendi başına ibadet eden kişinin kimseye zararı olmaz.¹⁸¹⁴ Ancak Ögdülmiş onun bu halktan uzak, dağ başında yarı aç yarı tok, yalnız ibadet ederek geçirdiği yaşamını onaylamaz. Ona göre ahiret, öteki dünya ve Tanrı rızası yalnız ibadetle değil bu dünya aracılığıyla da kazanılabilir. Ögdülmiş bu bağlamda kulun Tanrı’yı ibadet ederek bulamayacağını çünkü ibadet eden kişinin yolunun çok ince olduğunu söyler. Binlerce ibadet eden kişi yıllarca ibadet ettikten sonra can verirken yoldan çıkmış, pek çok günahkar da son nefesinde doğru yolu bulabilmiştir. Dolayısıyla insan gerçek, doğru ibadetin ne olduğunu bilmezse yaptıklarının hangisinin ibadet olduğunu anlayamaz.¹⁸¹⁵

timçi

Clauson’a göre Çincece dükkan, meyhane (shop, inn) anlamındaki “tien”, Orta Çincece “tem” sözcüğünden ödünçlenmiştir. Bu sözcüğe +çi ekinin getirilmesiyle türetilen sözcük içki satıcısı, meyhaneci, şarap tüccarı anlamlarına gelmektedir.¹⁸¹⁶

¹⁸¹³ 4462. işiñ kılsalar terk terin tegrü bér/yétürgil içürgil aşın kéñrü bér

¹⁸¹⁴ 3344. havā nefis bile kör yağı ol uluğ/bu iki azıtur tapuğçı kuluğ

3362. tapuğçı tapınsa bu yalñuz özün/negü kor kılar künke yalñuz özi

¹⁸¹⁵ 3986. bayatığ tapuğ birle bulmaz kulu/ıdı yinçe yol bu tapuğçı yolu

3987. neçe miñ tapuğçı tapındı yılın/çıkar cān öğinde yitürdi yolın

¹⁸¹⁶ G. Clauson, *EDPT*, p. 503.

Dîvânü Lugâtî't-Türk'te de içkiyle dolu tuluma “tim”; içki tüccarına da “timçi” denildiği fakat bazı kişilerin içki tüccarına da “tim” demesine karşın “timçi” demenin daha doğru olduğu belirtilmiştir.¹⁸¹⁷

Kutadgu Bilig'de hapax legomenon sözcüklerden olan “timçi” Ögdülmiş'in hakana verdiği öğütler içinde yer alır. Hakanın içki, şarap içmemesi, sarhoş olmaması gerektiğini gerekçeleriyle açıklayan Ögdülmiş şarap (bor) ve meyhaneci, içki tüccarının (timçi) düşman olduğunu çünkü insanın parasını alıp hırçın (tütüş) ve kavgacı (uruş) yaptığını söyler.¹⁸¹⁸

töşekçi

Yatak, minder anlamına gelen “töşek” sözcüğünün kökü “töşe-” eylemidir. Yatak yapan saray görevlisi için kullanılan “töşekçi”¹⁸¹⁹ genelde sultanların yatak ve halılarını serer; saray dışında çadırları kurar. İlk Müslüman Türk devletleri Gazneliler, Samanîler ve Karahanlılarda bu görevlilere “ferraşân (ferrâşun)” denilmektedir. Bu töşekçi veya ferrâşlar yatak yapma ve sabah yatakları düzeltme, halı ve yaygıları serme, halıları süpürme, seferde çadırları kurma görevleri dışında her türlü ayak işlerini yapmakla yükümlüdürler.¹⁸²⁰ Kâşgarlı Mahmud hakanlara ait döşeme, yayma, düzenleme (tefriş) işlerini yapanlara “ordu başı” denildiğini belirtmekte ve Arapça “ferraş” sözcüğü ile karşılamaktadır.¹⁸²¹ Dolayısıyla Genç'in belirttiğine göre töşekçilerin başında ordubaşının bulunduğu ve her türlü yaygı, düzgü gibi döşeme işleri ile her türlü ayak işlerini yaptıkları sonucuna varılabilir.¹⁸²²

Kutadgu Bilig'de töşekçi saraydaki içkicibaşı, aşçı, tuğcu gibi görevlilerle birlikte anılarak bunların kapıcıbaşının denetiminde olduğu belirtilir.¹⁸²³ Diğer beyitte ise döşekçi, aşçı, kuşçu gibi görevliler işçi olarak nitelendirilerek bunların huzuru az, zahmeti çok olduğu için uzak durmak gerektiği öğütlenmiştir.¹⁸²⁴ Beylik, yavguluk, takım veya on-otağlık, vezirlik, ögelik, kök ayukluk, ordu başılık (sü başı), ilbaşılık, hâciblik, hazinedar (ağıcı), kâtiplik (bitigçi élmga) gibi görevlilerin yüksek makam ve rütbeye sahip oldukları, bunların dışında kalan kuşçu, döşekçi, aşçı gibi işçilerin ise bu yüksek makamdakilere uyan kişiler oldukları belirtilmiştir.

¹⁸¹⁷ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 403

¹⁸¹⁸ 2098. yağı ol bu bor timçi iltür kümüş/kılınçı tütüş boldı kılkı uruş

¹⁸¹⁹ G. Clauson, *EDPT*, p. 563

¹⁸²⁰ E. Merçil, *Selçuklular'da Saray ve Saray Teşkilatı*, s. 202, 205.

¹⁸²¹ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 62

¹⁸²² R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 153

¹⁸²³ 2557. idişçi töşekçi yime aşçıka/tözü köz kemişse yime tuğçıka

¹⁸²⁴ 4148. bir ança yime bar tağı işçiler/töşekçi ya kuşçı yime aşçılar

yârîçi

Kutadgu Bilig dışında Kur'an çevirilerinde de geçip “yardımcı, kurtarıcı, destek olan” anlamları bulunan sözcük Farsça yardım karşılığındaki “yârî”¹⁸²⁵ ile Türkçe +çI ekinin getirilmesiyle oluşturulmuştur. Öner sözcüğün Farsçaya bağlanmasına karşı çıkararak sözcüğü yarmak eylemine bağlayarak yar-> yarı>yarı+da->yarda-m ve aynı kökten yar->yarı >yarı+çı>yarçı biçiminde bir gelişim gösterdiğini belirtip yardım ve yarım sözcükleri arasında bir ilişki kurar.¹⁸²⁶ Drevnetyurkskiy Slovar'da yarıcı ile basutçı ikileme olarak verilmiş ve basutçı sözcüğüne gönderme yapılarak anlamı yardımcı olarak verilmiştir.¹⁸²⁷ Kutadgu Bilig'de sözcüğün anıldığı beyitte de “basutçı” ile birlikte kullanılmıştır. Devlet yönetiminde idaresinde hakanın akıllı, bilgili, bilge diplomatlara, yardımcılara ihtiyacı olduğu belirtilir.¹⁸²⁸ Basutçı sözcüğü içinde yardımcıların nitelikleri ve işlevlerine değinilmiştir.

yumuşçı

Sözcüğün tabanındaki “yumuş” sözcüğünün kökü Clauson'a göre *yum-eylemidir. Dolaşma (circulating), getir-götür işleri, ayak işleri (errand), işin bir bölümü, görev anlamlarına gelen “yumuş” sözcüğünden türetilen “yumuşçı” haberci (messenger) ve ayak işlerine, getir-götür işlerine koşan kimse (one who runs errands) demektir.¹⁸²⁹

Sözcüğün geçtiği beyitlerden 4618. beyitte haberci, işaretçi anlamında kullanılmıştır. Bu beyte göre hastalık (ig) ölümün habercisi olarak belirtilmiştir. Hastalık ile ölümün birbirine yakın olduğu “koşnı” (komşu) sözcüğü ile vurgulanmıştır.¹⁸³⁰ Diğer beyitlerde ise hizmetçi, ayak işlerini yapan, haber getirip götüren kişi anlamındadır. “Yumuşçı”nın konuşmaları Ögdülmiş ile onun emrindeki hizmetçi “oğlan” arasında geçer.¹⁸³¹ Odgurmuş'ın hastalandığını Ögdülmiş'e bildiren bir “yumuşçı” gelir. Kendisini Ogdurmuş'ın gönderdiğini, hasta olduğunu ve Ogdurmuş'ı görmek istediğini iletir ve Ögdülmiş'in içerde birşeyler yeme davetini reddederek hemen oradan ayrılır.

¹⁸²⁵ S. Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, s. 958; E. Üşenmez, *Karahanlı Türkçesinin Sözlüğü*, s.338

¹⁸²⁶ Mustafa Öner, “Türkçede Yardım Sözü ve Köken Bilgisi ve Kavram Alanları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, C. II, 2008, s. 74.

¹⁸²⁷ V. M. Nadalyaev vd. *DTS*, s. 241

¹⁸²⁸ 0427. basutçı kerek erke yarıçılar/uçuşluğ biliglig büğü ilçiler

¹⁸²⁹ G. Clauson, *EDPT*, p. 938, 939

¹⁸³⁰ 4618. ölümdin yumuşçı ig ol aşnusu/kişi igledimü ölüm koşnısı

¹⁸³¹ 5955. yumuşçı bakıp aydı bir er turur/sözüm bar tuşayın téyü yol k olur

5956-57. oğlan su'âli yumuşçıka

5957-58. yumuşçı cevâbı oğlanka

5959-60. ögdülmiş su'âli yumuşçıka

5961-62. yumuşçı cevâbı ögdülmişke

5963-64. ögdülmiş cevâbı yumuşçıka

Sözcüğün kullanımlara bakıldığında Kutadgu Bilig’de iki anlamda kullanılmıştır:

1. Haberci, işaretçi
2. Getir-götür işlerini yapan, haber getirip götüren kişi, ayakçı, hizmetçi

Sözcüğün haberci, haber getiren anlamı ön plandadır. Odgurmuş’ın hastalığını haber veren “yumuşçı”nın kullanımında olduğu gibi her türlü ayak işini yapan, bir kimsenin hizmetindeki her türlü işi yapan anlamı da bulunmaktadır.

oğlan

Kutadgu Bilig’de “oğlan” sözcüğünün iç oğlanı, uşak, hizmetçi, koruma görevlisi gibi anlamlarda kullanım sıklığı 11’dir. Aytoldı’nın saray hizmetine girmesine yardım eden Küsemîş adındaki handa tanıştığı arkadaşı adı verilmeyen “Hâcib” unvanlı biriyle görüşür ve uygun bir zamanda Aytoldı ile hakanın görüşmelerini sağlayacağını belirtir.¹⁸³² Eserde “Hâcib” unvanlı görevlinin Aytoldı’yı saraya çağırması “bir oğlan”ı göndermesi ve “bu oğlan”ın Aytoldı’ya “Hâcib”in sözlerini iletmesi ile gerçekleşir. Ögdülmiş arkadaşı Odgurmuş’a hakanın saraya gelmesi için yazdığı mektubunu vermek için yola çıkmadan önce “bir oğlan”a atını hazırlar.¹⁸³³ Odgurmuş’ın hastalandığını Ögdülmiş’e haber vermek için bir “yumuşçı” yani hizmetçi gönderir. Bu hizmetçinin Ögdülmiş ile görüşmek istediğini söylediği ve hizmetçinin bu dileğini Ögdülmiş’in kendisine bildiren kişi “oğlan” olarak belirtilmektedir.¹⁸³⁴ Bu diyaloglardan “oğlan”ın sarayda Ögdülmiş’in emrinde çalışan bir “iç oğlan” olduğu anlaşılmaktadır. Sözcüğün “iç oğlan” karşılığında kullanıldığı beylere hizmet etme usulünün söylendiği bölümde geçen ve erken hizmete (tapuğka) girenler yani “oğlan”lar ile büyüdükten (bedük) sonra hizmete girenler olmak üzere hizmetkârların iki türlü olduğunun belirtildiği 4032. beyitte açıktır.¹⁸³⁵ Bunlardan küçük yaşta hizmete alınıp yetiştirilen iç oğlanlar daha iyi olarak nitelenip yeğ tutulmuştur.

Karahanlı devlet teşkilatında Selçuklu ve Osmanlı devlet teşkilatında olduğu gibi küçük yaşta çeşitli yerlerden veya esir olarak saraya alınıp devşirilen çocuklar çeşitli

¹⁸³² 0574. turup çıktı hâcib kapuğka tegip/bir oğlan yügürtti tilin söz ıdıp

0575. bu oğlan yügürdi tegürdi sözi/tonın keçti turdı sewinçin özi

¹⁸³³ 3955. atın tuttı terkin bir oğlan bile/turup çıktı ewdin sewinçin küle

4970. atın tuttı mindi bir oğlan bile/kağası tapa bardı sewnü küle

¹⁸³⁴ 5954-55. oğlan cevâbı ögdülmişke

5955-56. ögdülmiş su’âli oğlanğa

5956-57. oğlan su’âli yumuşçıka

5957. yana çıktı oğlan ayıttı sözün/ıayun kelmişin hem tilekin özin

5957-58. yumuşçı cevâbı oğlanğa

5958-59. oğlan cevâbı ögdülmişke

¹⁸³⁵ 4032. biri oğlan erken tapuğka kirür/tağı bir bedük bolsa ötrü kıılır

hizmetlerde kullanmak üzere yetiştirilir, eğitilirdi. Kapıkulu sisteminin çekirdeğini oluşturan bu “gulâm”lar yani “iç oğlan”lar kendi ilgi, yetenek ve bilgilerine göre çeşitli görevlere verilir ve zamanla çeşitli rütbe ve unvanlar kazanarak yükselebilmekteydi. Kutadgu Bilig’de iyi nişancı ve cesursa okçu yaycı; doğru ise mühürdar; temiz ve güzel yüzlü ise sâki; yazı ve hesap bilirse hazinedar; zeka ve kavrayışı yüksekse kâtip olacağının söylenerek en yüksek unvan “er ögelik” olarak belirtilir. Kâşgarlı Mahmud’un da “bu oğlanı bir ata satın aldım” anlamında bir cümleyi nakletmesi Karahanlılarda “oğlan” ile kast edilenin “gulâm” olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda gulâmların nasıl sağlandığını ve fiyatı konusunda da bilgi veren kayıtlardır.¹⁸³⁶ Yusuf Has Hâcib eserinde vezir Aytoldı’nın ölümünden sonra hakan tarafından küçük yaşta saraya alınarak yetiştirilen ve zamanla çeşitli makamlara yükselen Aytoldı’nın oğlu Ögdülmiş ile özdeşir. Dolayısıyla eser Yusuf Has Hâcib’in devlet yönetimindeki deneyimlerini, bilgilerini, tanık olduğu olay ve gözlemlerini aktardığı siyasî hatıraları olarak okunabilir. Yusuf Has Hâcib de saraya Ögdülmiş gibi küçük yaşta alınıp “has hâcib”liğe kadar yükselen bir “iç oğlan”dır.

koldaş

Genel olarak çıkıntı, yükselti, tepe, destek, dal karşılığındaki kol sözcüğü vücudun gövde ile el arasında kalan kısmını ifade eder.¹⁸³⁷ “kol” sözcüğüne getirilen +dâş eki ile oluşturulan koldaş’a Clauson “yoldaş” (comrade) karşılığını verir. Genellikle birbiriyle bağlantılı olan kişiler için kullanılan koldaş yalnızca ileri gelenlerin hizmetkârları arasında kullanılır.¹⁸³⁸ Kâşgarlı Arapça “el-karîn” ile karşıladığı sözcüğün anlamını iş arkadaşı biçiminde verip yalnızca büyüklerin hizmetlileri için kullanıldığını bildirir ve “koldaş” ile birlikte hareket edip ondan ayrılmamayı, ona uymayı, karşı gelmemeyi, ondan başkasını üstün tutmamayı şu şiirinde öğütler: “*Koldaş bile yaraşgıl karşın adıp üdürme/Bek tut yavaş takagu süwlin yazın edirme*”¹⁸³⁹ Kolun bedendeki konumu ve işlevinden yararlanılarak oluşturulan koldaş fiziksel gücüyle çalışan işçi, kol emekçisini karşılamaktadır. Dolayısıyla Erdal sözcüğü hizmetçi (servant) karşılığındaki “kul” sözcüğünden “kul+daş” biçiminde türetilmiş olabileceğini önerse de +dâş ekinin insanların ne olduğunu belirtmediği için kabul edilemeyeceğini kaydeder.¹⁸⁴⁰ Abuşka lügâtinde “hemdest” karşılığında olduğunu belirten Caferoğlu’na göre

¹⁸³⁶ R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 198

¹⁸³⁷ Kâşgarî, *COMP*, C. III, s. 141.

¹⁸³⁸ G. Clauson, *EDPT*, p. 619.

¹⁸³⁹ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 201, 352.

¹⁸⁴⁰ M. Erdal, *OTWF, Old Turkic Word Formation*, Vol. I, s. 119.

“kol+da+eş>koldaş” orduda hizmet edenleri veya polis karakolunda çalışanları ifade eden askerî bir terimdir.¹⁸⁴¹

Kutadgu Bilig’de koldaş “adaş koldaş ardaş” biçiminde üçleme¹⁸⁴², “adaş koldaş” veya “koldaş ardaş” biçiminde ikileme¹⁸⁴³ olarak geçer. Sözcüğün Arapça hayl sözcüğü ile kurduğu “hayl koldaşı” ad tamlaması atlı birliklerde görevli süvariler, takım arkadaşı karşılığındadır.¹⁸⁴⁴ Ölüm arkadaşı, yoldaşı karşılığında “ölüm koldaşı” ad tamlaması kullanılarak hastalık (ig) ölüme yoldaşlık eden, ona hizmet eden bir olgu olarak anılmıştır.¹⁸⁴⁵ Genellikle çok arkadaş, koldaş tutmak gerektiğinden ve arkadaş, yoldaş seçerken dikkat edilmesi gereken nitelikler üzerinde öğüt verici bilgiler veren Yusuf Has Hâcib koldaşı ikileme ve üçlemelerde veya tek başına yer aldığı beyitlerde genel anlamda iş yaşamında birlikte hareket ettiği, sıkı ilişkileri olan iş arkadaşı, dostu karşılığında kullanmıştır. Yalnız “hayl koldaşı” tamlamasında “iş arkadaşı” karşılığı daha belirgindir.

¹⁸⁴¹ Ahmet Caferoğlu, *Türkçede “Daş” Lâhikası*, İstanbul 1929, s. 16.

¹⁸⁴² 1697. adaş koldaş erdeş tutundı kalın/adaş koldaş ol erke arka bilin

3392. adaş koldaş erdeş tutuñu tédiñ/bu eđgü idi ters yüki yüdmekiñ

2276. ülese er atka kamuğ bar mālın/adaş koldaş erdeş tutunsa kalın

4186. adaş koldaş erdeş kalın tut katıl /kalın bolsa koldaş öger tegme til

4217. adaş koldaş erdeş tutun umdusuz /ınanıl añar sen tiril kaçğusuz

4218. adaş koldaş erdeş sewinç kaçğuda /tusulur kişike isiz eğgüde

4579. adaş koldaş erdeş kadaş aşıları/bolur erse körgü barıp eşleri

¹⁸⁴³ 1698. kimiñ bolsa koldaş adaşı telim/anıñ arkası bek kaya ol yalım

3409. telim bolsa erke adaş koldaşı/yağıldı atı ilke itti işi

4542. uçuz tutğa koldaş adaş ya kadaş/anıñ ağırığında köñül bolğa baş

4576. ya eş tuş okığay ya koldaş adaş/uluğ ya kiçig tut yakın ya kadaş

6537. adaş koldaşımka sewüç cān teg erdim/yağım boldı erse tosun teg suçıttım

6582. adaş koldaşımda umınç bilmedim men/kadaş kılkı yat teg negü teg açayı

adaş koldaşım tép inanç boldaçı kim/anı beg kılıp men özüm kul bolayı

4511. ayā koldaş erdeş söz aydım kese/bu kız toğmasa yég tirig turmasa

¹⁸⁴⁴ 2559. turup barsa ewke hilin koldaşın/özi birle iltse yétürse aşın

¹⁸⁴⁵ 4359. ig ol kör kişike ölüm koldaşı/ölüm ol kişike tiriglik tuşı

4.8. Askerlik ve Güvenlikle İlgili Meslekler

atım

Atmak, bırakmak eyleminden ad yapılan “atım” sözcüğü atıcı, nişancı anlamındadır.¹⁸⁴⁶ Clauson tek atış, ok atışının kapsadığı mesafe, uzaklık karşılığını verdiği “atım” sözcüğünün Hakaşçada nişancı (marksman) anlamı olduğunu belirtir.¹⁸⁴⁷ Dîvânü Lugâti’t-Türk’te usta atıcı, nişancı karşılığında olan “atım” sözcüğü “ıskalamayan atıcı olmaz, yanılmayan bilge olmaz” anlamındaki “yazmas atım bolmas yañılmas bilge bolmas” atasözü ile “yazmas atım yağmur yañılmas bilge yañku” atasözünde örneklenir.¹⁸⁴⁸

Kutadgu Bilig’de hizmetkârların çeşitli görevlere getirilip hangi rütbelere yükseltileceğinin ilke ve yöntemlerine ilişkin bilgi verilir. Hizmetkârlar yetenek, bilgi ve becerilerine göre çeşitli görevlere getirilir. İyi “atım” (nişancı) ve cesur (ersig) ise okçu-yaycı¹⁸⁴⁹; doğru, dürüst ise mühürdar (tamgaçı); temiz (arığ) ve güzel yüzlü (körklüg yüzi) ise sâki (idişçi); yazı (bitig) ve hesap (sakış) bilirse hazinedae (ağıcı); anlayış ve zekası iyi ise kâtip (bitigçi) olur.

Sözcüğün geçtiği beytin yer aldığı bağlam çeşitli yetenek, bilgi ve beceriler ile meslekler ilişkilendirilmiştir. İyi bir okçu ve yaycının da cesur (ersig) ve iyi bir nişancı, atıcı (atım) olması beklenmektedir.

‘alem başlar er-‘alem

Okçu, yaycı, kişçi, kuşçu, tuğçu gibi hem hakanın hizmetinde sarayda hem de saray dışında görevli olan hizmetkârlardan (kapıkulu) biri alemdardır (alem başlar er). Kutadgu Bilig’de komutanın (sü başlar er/sü başçısı) niteliklerin ve görevlerinin anlatıldığı bölümde çeşitli askerî birlikler ve askerî taktik ve uygulamalara ilişkin bilgiler yer alır. Savaş öncesi, sırası ve sonrasına ilişkin açıklamalar yapılarak Türk savaş sanatının ana hatları çizilir. Sözcüğün geçtiği beyitte “alem başlar er”in (‘alemdâr) savaşın ilerleyişini iyice gözleyip düşmana karşı vuruşacak askerlerden kimsenin dışarda kalmamasını sağlamak olduğu belirtilir. Buna göre safların en önünde ‘alem başlar er bulunmaktadır. Diğer beyitte ise vezir ile “sü başlar ‘alem” biçiminde anılır.¹⁸⁵⁰

¹⁸⁴⁶ İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 147

¹⁸⁴⁷ G. Clauson, *EDPT*, p. 59

¹⁸⁴⁸ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 35, 376, 502 Atasözünün anlamı şudur: “Mahir ve şaşmaz atıcı yağmurdur; çünkü onun hedefi yeryüzüdür ve o da geniştir; atışında hata yapmaz. Her hususta doğru söyleyen âlim de yankıdır, çünkü o, sen nasıl bağırırsan sana öyle cevap verir. Bu, bir şeyde hata yapıp özür dileyene söylenir.”

¹⁸⁴⁹ 4046. atım ersig erse bolur ok yaçı/köni erse kılkı bolur tamgaçı

¹⁸⁵⁰ 2346. yorıñın küdeşse ‘alem başlar er/öñi turmasa bir yağığ işler er

Bunlardan birisinin kılıç, birisinin ise kalem tuttuğu belirtilerek kalemiye ve seyfiye sınıflarından söz eder. Gerek savaş sırasında gerekse sarayda hakanın tuğ ve sancaklarını taşıyan, koruyan bir görevlinin olduğu “tuğçı” sözcüğünün varlığından da anlaşılmaktadır. Genç, Yusuf Has Hâcib’in sübaşı karşılığında “sü başlar er”i kullandığına bakarak “alem başlar er”in de “emîr-i ‘alem” anlamında kullanmış olabileceği görüşündedir.¹⁸⁵¹

basımçı

Basmak, ezmek, baskı yapmak, beklenmedik biçimde saldırmak (to press, crush, oppress, make a surprise attack) anlamlarına gelen bas- eyleminden türetilen sözcük baskıcı, zâlim (oppressor) demektir.¹⁸⁵²

Sözcüğün geçtiği diğer beyitte sözcüğün altına Uygur harfli Viyana (Herat) nüshasında “kesimçi” yazılmıştır. Komutanın nasıl olması gerektiğinin anlatıldığı bölümde geçen bu beyte göre komutan uyanık ve tedbirli olmalıdır. Eğer habersiz bir biçimde yakalanırsa düşmanlar gece baskını yaparak zarar verirler.¹⁸⁵³ Dolayısıyla sözcüğün iki farklı anlamı vardır: Biri toplumda baskı yapan, zâlim kimseler; diğeri ise askerî bir terim olarak gece baskını yapan birlik olarak anlaşılabilir.

çerig

Genel olarak ordu, askeri birlik (army, troops) anlamlarına gelen “sü” sözcüğünden daha sınırlı bir kavramı ifade eden “çerig” savaş düzeninde dizilmiş askerler, askeri birlik demektir.¹⁸⁵⁴ Dîvânu Lugâti’t-Türk’te Oğuzcada bir şeyin karşı tarafına “çer” veya “çerig” denildiği; savaş düzenindeki saf, sıra, savaşta iki taraftan birine de “çerig” denildiği belirtilmektedir.¹⁸⁵⁵ Benzer şekilde bir orduyu savaş düzenine sokmaya “çerig tüzme, karşıt iki ordunun saflarla halinde sıralanmasına “çergeşmek”, düşman saflarını sökmeye “çerig sökmek” denilmektedir.¹⁸⁵⁶ Kutadgu Bilig’de de düşmanın askerî birliklerini dağıtmaya “çerig sımak”, “çerig sökmek”, “çerig sançmak”¹⁸⁵⁷; ordudaki askerî birlikleri savaş düzenine getirmeye “çerig tüzme”¹⁸⁵⁸,

2418. vezîr bir ikinçi sü başlar ‘alem/birisi kılıç tuttı biri kalem

¹⁸⁵¹ R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 145, 146

¹⁸⁵² G. Clauson, *EDPT*, p. 370, 373.

¹⁸⁵³ 2348. usal bolmasa bolsa artuğ/usal bolsa tegrür basımçı yoduğ

¹⁸⁵⁴ G. Clauson, *EDPT*, p. 428, 429.

¹⁸⁵⁵ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 619.

¹⁸⁵⁶ R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.209, 214.

¹⁸⁵⁷ B.0045. ayur kör negü teg itinü hîle/bu düşmân çerigin sığuğa tile

2268. ayu bér maña sen kayusı yarar/çerigin söküp ol yağısın tarar

2335. çerig sançmış alp er tutuzmış ayu/maña tört miñ er sü tükel sü téyü

¹⁸⁵⁸ B.0044. kayu ol melik kim tokış kılğunı/uruşlar öğinde çerig tüzgünü

2272. idi ök uluğ iş bu sü başlamak/çerig tüzmeki hem yağını sımak

“çerig topulmak”¹⁸⁵⁹ ve “çerig artamak”¹⁸⁶⁰ denilmektedir. Eserin manzum ön sözünde “çerig sü er at” birlikte kullanılarak ordu ve askerin nasıl toplanacağı ve yolunu nasıl bulacağını kitapta anlatıldığı belirtilir.¹⁸⁶¹

Hakan Ögdülmiş'i hizmetine alıp onu günden güne yükseltirken hakanın hizmetinde bulunanlardan kimisinin dünyayı gezdiği, kiminin denize dalarak canını feda ettiği, kiminin dağları kazdığı, kiminin su kuyusu açtığı, kiminin de orduda kılıç, balta yediği, kiminin de canını feda ederek yaşlandığı belirtilir.¹⁸⁶² Bu beyitler aslında meslek adları doğrudan anılmasa da yapılan işlerin betimlenerek anlatılmaya çalışılmaktadır.

Fazla kalabalık bir askerî birliğin başsız olacağı ve bu başsız ordunun yüreksiz olacağı belirtilerek seçkin ve silahlı askerî birliklerin gerekliliği vurgulanır.¹⁸⁶³ Savaşta karşı tarafla barış yapılmaya çalışıldığı halde başarı sağlanamazsa işi uzatmayıp askerî birliğe mal dağıtarak, onları cesaretlendirecek sözler söyleyerek, her yolu deneyerek onları tekrar çarpışma düzenine getirilmesi gerektiği öğütlenir. Böylece düşmanların ordudaki askerî birliğin gücünü ve derecesini anlamasına izin verilmez.¹⁸⁶⁴ Ardından çeşitli taktikler uygulayarak savaş kazanılabilir. Bunlardan biri de bazı askerleri pusuya yatırıp yaya okçuları karşı tarafa doğru harekete geçirerek komutanın önden koşmasıdır.¹⁸⁶⁵ Düşmanın karşısına saç sakalı ağarmış, deneyimli ve iyi savaşçıları koyarak askerî birlikleri onların götürmesini sağlanmalıdır. Askerler düşmanlar ile savaşa girişince herkes kendi karşısındaki düşman ile vuruşmalı ve nâra atmalıdır.¹⁸⁶⁶ Bunlar savaş stratejileri olarak belirtilir. Gelin kızların zifâf geceleri sevinçli günleri olduğu gibi cesur alp kişilerin kıvancı da çerig günleridir. Gelin kızlar ile kür alp er arasında benzetme yapılarak gelinlik kızların sevinçleri zifaf geceleri iken cesur alplerin kıvançları savaş günleri olduğu belirtilerek küden tün-çerig kün, sevinç-küvenç kavramları eşleştirilmiştir.¹⁸⁶⁷ Başka bir beyitte de alp kişiler laçına, düşman ise kuşlara benzetilerek laçının kuşları kovalayıp kan döktüğü gibi alplerin de askerî birlikleri koşturup kan döktürdüğü söylenir.¹⁸⁶⁸

¹⁸⁵⁹ 2284. yüreksiz kişiler çerig artatur/çerig artasa er erig artatur

¹⁸⁶⁰ 2328. titimlig kerek hem topulsa çerig/yitilik kerek keç komıtsa erig

¹⁸⁶¹ B.0038. yime bu çerig sü er at ma kamuğ/negü teg tirilgü yér bulgu yoluğ

¹⁸⁶² 1736. kayusı çerigde kılıç baldu yér/kayusı turada yuluğda qarır

¹⁸⁶³ 2333. öküş sü çerig erse başsız bolur/bu başsız çerig sü yüreksiz bolur

¹⁸⁶⁴ 2365. uzatma işiñ sen çerig tér tokış/üle neñ erig ög tokış at okış

¹⁸⁶⁵ 2370. çerigde bir ança busuğka kigür/yağdağ okçı tuşrup sen öñdün yügür

¹⁸⁶⁶ 2371. yağıçı örün kırıl ersiglerig/yağıka alın kıl kötürsü çerig

¹⁸⁶⁷ 2375. yağusa çerigke ilişse eri/tuşınça tegişgü kemişse urı

¹⁸⁶⁷ 2380. kelin kız sewinçi küden tünleri/kür alp er küwençi çerig künleri

¹⁸⁶⁸ 2381. küwez alp sekirtip çerig sürse bat/laçın kuş kowar teg töker kanları

Yukarıdaki beyitlerden de anlaşıldığı gibi “çerig” sözcüğü savaş sırasında hazır bulunan, saf tutmuş askerî birlik, kuvvettir. Zaman zaman askerler, savaşıma, vuruşma gibi anlamlara gelecek biçimde kullanılmıştır. Bir devletin silahlı kuvvetlerini karşılayan ordu karşılığında kullanılan “sü” sözcüğüne göre “çerig” ordunun belli bir bölümünü, bir birliğini ifade etmesi bakımından daha sınırlıdır ve onun bir parçasıdır.

eğertçi

Kovalamak, takip etmek, izini sürmek, peşinden gitmek anlamlarında olan “*eğer-” eyleminden türetilen “eğertçi” ileri giden, akıncı, kovalayan demektir.¹⁸⁶⁹ Erdal’ın eylemden ad yapan –(U)t eki arasında örneklediği sözcüğün adır-t, üdür-t, egir-t sözcüklerinde olduğu gibi sondaki /r/ sesi nedeniyle ekin önündeki ünlü sesin düştüğünü ve takipçi, kovalayan, avcı karşılığını verdiği (pursuer, chaser) “eğertçi” sözcüğünün kökünü “*eder-” eylemi olduğunu belirtir.¹⁸⁷⁰ Kutadgu Bilig’in Uygur harfli Viyana (Hera) nüshasında sözcük “ederteçi” biçiminde yazılmış olması sözcüğün bir sıfat-fiil (ortaç) olabileceğini güçlendirmektedir.¹⁸⁷¹

Kutadgu Bilig’de komutanın özelliklerinin anlatıldığı bölümde savaş sırasında ve sonrasında yapılacaklara ilişkin bilgiler verilerek Türk savaş sanatı betimlenir. Düşmanın kaçması durumunda onları yeteri kadar kovaladıktan sonra daha fazla peşinden gitmemek gerektiği öğütlenir. Çünkü çok takip eden, kovalayan, izini süren doyana kadar dayak yer.¹⁸⁷² Sözcüğün anıldığı beytin bağlamı düşünüldüğünde düşmanı kovalayan, takip eden, izini süren, askerî birlik anlamında olduğu görülmektedir.

er at

Türk dilinin ilk yazılı verimlerinden runik harfli Kül Tigin Yazıtında geçen “er at” sözcüğü yapı ve anlamını açıklamaya ilişkin pek çok araştırmaya konu olmuştur. İlk araştırmalarda sözcüğün sonundaki “+at” sözcüğü Arapça dişil çokluk eki gibi düşünülerek “galat-ı meşhur”lar arasında değerlendirilmiştir.¹⁸⁷³ İkinci bir görüş ise sözcüğün sonundaki +(I)t/+(U)t ekinin tigit, alpagut, oğlit, tarkat örneklerinde olduğu gibi Moğolca ve Türkçenin ortak çokluk eki¹⁸⁷⁴ olduğudur. Ancak bu durumda bu ekten önceki /a/

¹⁸⁶⁹ İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 205, 27; s. 310, 771

¹⁸⁷⁰ M. Erdal, *OTWF*, Vol. 1, s. 310.

¹⁸⁷¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. 253

¹⁸⁷² 2395. yağı kaçsa tap kıl eğerme uğu/eğertçi yedi körse berge toğu

¹⁸⁷³ Recep Toparlı, “Türkçemizde Galat Sözlere”, *Türk Dili*, S. 540, 1996, s. 607-618; Zeki Kaymaz, “Arapçaya Giren Türkçe Kelimelerin Arapça Kurallarla Çokluk Şekilleri Üzerine”, *Turkish Studies*, Vol 2/2, 2007, s. 404; Hamza Ermiş, “Türkçe’de Kullanılan Arapça Çoğul Kalıpları”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 15, 2007, s. 131.

¹⁸⁷⁴ Çokluk eki için bakınız: Necati Demir, “Çokluk Eki +(I)t/+(U)t Üzerine”, *Türk Dili*, Sayı: 647, 2005, s. 438, 440.

sesinin varlığı açıklanamamıştır. Bunun yanında “er” sözcüğünün çokluk biçiminin “eren” olması bu görüşü geçersiz kılmıştır.¹⁸⁷⁵

Gabain’in “bulûğa erdikten sonra erkeğe verilen ad”¹⁸⁷⁶, Cafeoğlu’nun “topluluk, sürü (insan), kalabalık”¹⁸⁷⁷ olarak karşılığını verdiği “er at” sözcüğünü Doerfer, Moğolca erkek, insan anlamındaki “ere” ile iğgiş edilmiş beygir anlamındaki “ahta” sözcüklerinin birleşerek “er ü ahta” > “erahta” biçiminde geliştiğini söyler. İkili yapılar arasında değerlendiren Doerfer sözcüğün anlamını “süvari kolordu” olarak verir. Doerfer’in bu değerlendirmesi doğrultusunda Kutadgu Bilig’deki kullanımları dikkate alarak anlamını açıklamaya çalışan Öztekten sözcüğün kalıplaşmış yapısına değinerek “hizmetkâr, topluluk; asker, ordu” anlamlarında olduğunu belirler.¹⁸⁷⁸

Clauson’un askerî birlik (troops) anlamına dikkat çektiği bu birleşik sözcük¹⁸⁷⁹ Kutadgu Bilig’de Arapça “efrat” karşılığında olup “askerler” anlamındadır. Kutadgu Bilig’de geçen “er at” ve “eren” hakanın, beyin emrindeki askerler, orduda komuta dışındaki askerler; hizmet etmekle yükümlü görevliler anlamındadır. Askerî bir terim olarak “er at” yerine zamanla “er” ve “erbaş” terimleri kullanılmaya başlanmıştır.¹⁸⁸⁰

Hunkan’ın belirttiği gibi “*Türk hakanlığı henüz İslâm’a girmeden ve İslâm coğrafyasını fethe girişmeden önce İslâm devletlerindeki malum “gulâm” veya “mamlûk” adlarıyla zikredilen askerî teşkilata, Orta Asya’da hali hazırdaki ya da geçmiş Türk devletlerindeki benzeri “evlatlık” örnekleri nedeni ile, hiç yabancı olmadığı gibi, belki de tecrübe etmiş ve bünyesinde mevcuttu.*”¹⁸⁸¹ s. 131

Hunkan’a göre Türk hakanlığının (766-1212) ordusu iki ana sınıftan oluşmaktadır:

1. Hakan süsi yani hakan ordusu
2. Kara kamag süsi

Hakanın ordusunu gulâmlardan oluşan hakanın muhafızları, has askerleri ile merkeze hiyerarşik biçimde bağlı hakanın oğulları ile akrabalarından oluşmaktadır. Bozkır “komiteleri” ile yerleşiklerin “evlatlık ordusu” ve “tegin”lerinden beslenen Türk

¹⁸⁷⁵ Adem Aydemir, “Kül Tigin Yazıtı’ndaki “er at” Sözcüğü”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S: 33, 2012, s. 70-71, 79-80.

¹⁸⁷⁶ A. von Gabain, *ETG*, s. 264

¹⁸⁷⁷ A. Caferoğlu, *EUTS*, Ankara 2015, s. 73.

¹⁸⁷⁸ Özkan Öztekten, “Er-at Sözü Hakkında”, *Türk Dili Dergisi*, S: 552, 1997, s. 522, 523.

¹⁸⁷⁹ G. Clauson, *EDPT*, p. 192.

¹⁸⁸⁰ Süer Eker, “Subay, Astsubay; Er, Erat/Erbaş Terimleri Üzerine”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C. XCII, S: 658, 2006, s. 336, 337.

¹⁸⁸¹ Ömer Soner Hunkan, “Türk Hakanlığı (Karahanlı)’nda Han Süsi: Evlatlık Ordusundan Komiteler ve Teginlere Hakanlık Gulâmları ve Hakan Oğulları”, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C.2, S.2, 2017, s. 131.

Hakanlığı'nın askerî varlığındaki bu ögeler, İslâmiyetten sonra “gulâm” ve “ben-i hakan” (hakanın oğulları) olarak anılmıştır.¹⁸⁸²

Kutadgu Bilig'de “er at” sözcüğünün ordu, asker anlamındaki kullanım sıklığı 35, hizmetkâr, görevli anlamındaki kullanım sıklığı ise 26'dır. Bu bölümde askerî bir terim olarak “er at” sözcüğü ele alınmıştır.

Kutadgu Bilig'de asker, ordu anlamında kullanılan beyitlerin bir bölümünde “er at sü” ikilemesi biçiminde geçmektedir. Bu beyitlerde “sü” sözcüğünün yer alması anlamı belirginleştirmektedir.¹⁸⁸³ Kutadgu Bilig'de “er at yumıtmak” yani asker toplamak, yığmak ifadesi Türk Hakanlığı'nın askerî gücünü oluşturan “gulâm”ların varlığını göstermektedir.¹⁸⁸⁴ Hakanın has ordusu, muhafız alayının (yortug) da bu gulâmlardan oluştuğu 2345. beyitten anlaşılmaktadır.¹⁸⁸⁵

Hakanın il, memleket tutması ve elinin güçlü olması için asker ve orduya ihtiyacı vardır. Askerin çokluğu hakanın gücünün ve egemenliğinin göstergesidir.¹⁸⁸⁶ Eserde hakan ve beyler için askerin vazgeçilmez ve önemli olduğu 3005. beyitte benzetme yoluyla şöyle anlatılır:

3005. er at boldı begler kanatı yügi/kanatsız kuş uçmaz ay begler begi

Bu beyte göre asker (er at) beylerin kanadı, tüyüdür; kanatsız kuş uçmaz. Hakan kuşa ve askerler (er at) kanat ve tüye benzetilir. Kuş ve kanat metaforuyla hakanın egemenliğinin, otoritesinin, hareket kabiliyetinin aracının askerler olduğunu belirtilir.

Eserin pek çok beytinde askerler için mal-mülk, hazine, neñ biriktirip bunları dağıtmak gerektiği öğütlenir.¹⁸⁸⁷ Asker ve orduyu sevindirecek ihsanlarda bulunarak,

¹⁸⁸² Ö. S. Hunkan, agm., s. 121.

¹⁸⁸³ 1403. er at sü bu neñke küwenme öküş/asığ kılmağay sü bu altun kümüş

5211. kötürme köñül sen küwezlenmegil/er at sü telim tęp kögüz kermegil

2051. awa yıglu tirlür er at sü bolur/er at sü bile er tilekin bulur

2057. bu il tutğuğa köp er at sü kerek/er at tutğuğa neñ tawar tü kerek

5478. hazine telim bar er at sü öküş/kamuğ işke yolçı bilig bar ukuş

5484. er at sü bile yenç bu kâfir yağığ/bayattın tile küç sen arkañ arığ

5485. bu kâfir üçün tut er at sü tolum/ölüp tüşse kâfirde bolmaz ölüm

¹⁸⁸⁴ 1927. yumıtsa er at bolsa küçlüg elig/yorıtsa törü tüz yetürse bilig

¹⁸⁸⁵ 2345. tüşün bilse yortug tüzse bilse keç/er at tutsa sakçı oduğ tursa keç

¹⁸⁸⁶ 3006. er at birle begler küçi belgürer/er at birle begler tügünler yörer

3032. er at bolsa begler ili eksümez/er at bolmasa beg ilin kéc yémez

3033. er at bolsa begdin sewinçlig yaruğ/kayu il tilese bulur beg anuk

5459. er atsız bolumaz buğun başlasa/ya beglik işin barça beg işlese

¹⁸⁸⁷ 2138. kayu beg er atnı sewindürmece/kılıç kında çıkmaz anında basa

2276. ülese er atka kamuğ bar mālın/adaş qoldaş erdeş tutunsa qalın

2318. aş içgü tuz etmek yağar er atı/aş içgü turur bu tiriglik otı

2404. er at körse ötrü sewinçlig bolur/yağı oğrı bolsa sewüg cân bérür

2807. kalı bérse begler er atka açığ/tegürse anı bolmasa yüzde çığ

2808. açığ tıdsı işçi er at köñli sır/er at köñli sınıs alır begke kir

3021. bu barı hazine bu altun kümüş/er atka ülegüke térdim öküş

yedirip içirerek, altın gümüş dağıtarak sürekliliği sağlanmalıdır.¹⁸⁸⁸ Bu beyitlerde mal-mülk ve hazinenin ordu ile askerleri besleyip devamlılığını sağlamak için gerekli olduğu, asker ve ordunun da il, memleket tutmak için gerekli olduğu söylenerek adalet dairesinin üç ögesi üzerinde durulmuştur. Dördüncü engin bir halkın gerekliliği ise sözcüğün hizmetkâr anlamında kullanıldığı beyitler ile eserin çeşitli yerlerinde söz edilmektedir.

er-eren

Kutadgu Bilig’de er sözcüğünün kullanım sıklığı 526 olmasına karşın askerî bir terim olarak çeşitli beyitlerde kullanım sıklığı yaklaşık 68’dir. Bunlar arasında sü başlar er, kapuğ başlar er gibi tamlamalar dahil değildir. Bu tamlamalar yoluyla gösterilen anılan saray görevlilerinin asker sınıfından geldiklerini gösteren bir sözcük olarak değerlendirilebilir. Er sözcüğünün askerlikle ilgili kullanıldığı beyitlerde “alp, kür, ersig, tona, azıgılg, yürekli, çerig, sü, yagı, yagıla-, öç, yagıcı, komıt-, sanç-, tutuz-, tolum, , öl-, öldür, ur-, uruş, sekirt-” gibi savaş ve askerliğe ilişkin ad, eylem ve sıfatlarla kullanılarak sözcükler arasında anlamsal uyum sağlanmıştır. Benzer biçimde “er” sözcüğünün çoğulu “eren” de askerî bir terim olarak kullanıldığında “kür, yürekli, alp, ersig, azıgılg” önadlarıyla nitelenir.¹⁸⁸⁹ Daha çok daire-i adliyenin bir ögesi olarak il, memleket tutmak için askerin gerekliliğinden ve askeri tutmak için de ona mal-mülk, altın, gümüş dağıtmanın öneminden söz edilir. Bu beyitlerde “er” ve “eren” sözcükleri askerlik terimi olarak rütbesiz asker, piyade karşılığındadır.

3031. ħazîne nerek köp er at çok kerek/begi bay kereksiz buğun toğ kerek
 5460. er at tutsa şeksiz kerek neñ tawar/bu neñ bolmasa er yığılmaz añar
 5512. ay ilig er attın saña çäre yok/er at birle begler süzer bulğanuğ
 5513. er at térgü yığgu açınğu açığ/çıgayığ bayutgu toğurğu açığ
¹⁸⁸⁸ 2056. ajunçı büğü beg nelük kenç urur/er at ħayda bolsa anuğ kenç alur
 5462. ħazîne er at boldı begler küçi/bu iki bile er alır öz öçi
 5464. er at térgüke kör telim neñ barır/neñ almağ tilese körü küç tegir
 5479. er atnı sewindür ħazîne üle/olardın özüñke miñ arzū tile
 5481. ħalı ħolsa sen tutçı üsteñ elig/er atnı sewindür öge bér erig
 5482. er atnı sewindür tilegil tilek/tilek barça kelgey yağı boynı eg
 5483. er at köp ħalın tut sewindür sene/sewüĝ cānnı bérgey saña bir küne
¹⁸⁸⁹ 2044. sü başlar eren kür yürekli kerek/yüreksiz er at alsa andın yürek
 3007. yumıtsa ħayu begke ersig eren/ajunğa bu beg boldı şāhib ħırān
 2281. añar tirlür ötrü kür ersig eren/sewüĝ cān yuluğlap yatur tağ ħayan
 2289. yağıka yalıñ teg eren teg uruş/ecelsiz ölüm bolmaz özke bolup
 2389. yağı sançmış ersig eren bulnuğup/yana ewre sançtı yağısın utup
 2708. kılıç alsa ersig eren işlese/yağı boynı yençse öze işlese
 3041. kür alp er kötürse yaşın teg temür/azıgılg erenlerde teşlür tamur
 5911. biri alp atım ħurç yürekli eren/ħılıç birle ilke tusulur tümen

Kutadgu Bilig’de “er başı” olarak geçen tamlama¹⁸⁹⁰ ise Köktürk Yazıtlarında olduğu gibi¹⁸⁹¹ belli bir sayıda erden meydana gelmiş birliğin başındaki kişi, birlik komutanı anlamındadır. Kutadgu Bilig’de “er başı” rütbesinde olan kişiden “negü ter eşitgil” diye başlayarak sözler aktarılır ve bu birlik komutanlarının erkli, cömert (akı) ve tuz-ekmek sahibi oldukları betimlenir.

kapuğçı- kapuğ başlar er-kapuğ il başı- kapuğ başçısı

Clauson’a göre örtmek, kapatmak anlamındaki *kap- eyleminden –(I)g ekiyle ad yapıldıktan sonra meslek adları türeten +cI ekinin getirilmesiyle oluşturulan sözcüğün ikinci ünlüsü gerçekte /ı/ iken a~u değişikliği göstermektedir.¹⁸⁹² Atmaca ve Adzhumerova’ya göre sözcüğün gelişimi *ka->*ka-p>*ka-p+ı->*ka-p+ı-g biçimindedir.¹⁸⁹³ Bekçi, kapıcı, anlamlarına gelen “kapuğçı” sözcüğünün kökündeki kapug >kapu >kapı sözcüğünün “eşik” anlamı da bulunmaktadır.¹⁸⁹⁴ Oğuz gurubu lehçelerinde kullanılan “kapı” sözcüğü yerini Kıpçak ve Karluk grubu lehçelerinde “eşik”e, Moğolcada “bosaga/bosağa”ya bırakmıştır. Başlangıçta saray ve kale kapısı gibi büyük kapı, büyük giriş kapısı karşılığında kullanılan “kapga” sözcüğü de zamanla yerini Batı Türkçesinde yerini “kapı” sözcüğüne bırakmıştır. Dolayısıyla sözcüğün anlamı genelleşmiştir.¹⁸⁹⁵ Bu bakımdan kapuğçı iki alanın birbirinden ayrıldığı noktada yani sınırda bulunarak giriş ve çıkışları kontrol edip güvenliği sağlamakla görevli kişidir. “Kapuğçı”¹⁸⁹⁶ ile aynı anlam “kapug başlar er”¹⁸⁹⁷, “kapug il başı”¹⁸⁹⁸, “kapug başçısı”¹⁸⁹⁹ tamlamalarıyla da sağlanmıştır.

Kutadgu Bilig’in otuz ikinci bölümünde (2528.-2590. beyitler) kapıcıbaşının taşınması gereken özellikler anlatılır. Kapıcıbaşı sâdik, güvenilir, canla başla çalışan, gece-

¹⁸⁹⁰ 1191. negü tér eşitgil közi toq kişi/tuz etmek idisi aqı er başı

3855. körü barsa yaqşı ayur er başı/köñül bulnasa boldı erksiz kişi

¹⁸⁹¹ H. Şirin, *ETY*, s. 359

¹⁸⁹² G. Clauson, *EDPT*, p. 583, 584.

¹⁸⁹³ Emine Atmaca, Reshide Adzhumerova, “Kapı ve “Eşik” Kelimeleri Üzerine”, *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, 2010, s. 38.

¹⁸⁹⁴ S. Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 266.

¹⁸⁹⁵ Emine Atmaca, Reshide Adzhumerova, “Kapı ve “Eşik” Kelimeleri Üzerine”, *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, 2010, s. 39.

¹⁸⁹⁶ 3768. kapuğçı tıdumaz ya yol kılguçı/tegürmez maña bir küwez kür küçi

¹⁸⁹⁷ C.0036. bāb kapuğ başlar er negü teg kerekin ayur

2527. maña ayğıl emdi kapuğ başlar er/negü teg kerek ay bu iş işler er

XXXII ögdülmiş iligke kapuğ başlar er negü teg kerekin ayur

2529. kapuğ başlar er keğ bağırsak kerek/teni cānı birle tapuğsak kerek

2589. kapuğ başlar erniñ bağırsaklığı/bu yañılığ kerek ay ajuñçı aqı

2590. bu yañılığ kerek bu kapuğ başlar er/begi etmeki yép işin işler er

¹⁸⁹⁸ 2555. uluğ hācibı bolsa āzād kişi/taqı bir yarağlığ kapuğ il başı

¹⁸⁹⁹ 2540. qalı yol kesilse kapuğ başçısı/yana kirgü bolsa er at sözçisi

gündüz kapıda duran, yumuşak huylu, yetkin, usul-erkân bilen, cömert, tuzu ekmeği bol, tatlı dilli, güler yüzlü, alçak gönüllü ve hakana içten bağlı olmalıdır.¹⁹⁰⁰

Kapıcıbaşının görevlerine de değinilir. Kapıcıbaşı sabah akşam sarayın kapıda bulunmalı, yatmadan önce nöbetçileri uygun yerlere dikmeli, dışardan gelenleri sorup soruşturmalı, yararlı olacakları hizmete almalıdır. Hakanın huzuruna kabul zamanı geldiğinde çok kalmamalı ve mutlaka kendisine vekalet edecek birini bırakmalıdır.¹⁹⁰¹

Huzura çıkacak hizmetkârlardan uygun olan ve olmayanları ayırmalı, hizmetkârlar arasında bir şey isteyecek varsa hakanın huzuruna tekrar çıkarken onun yanında bulunmalı, onların isteklerini bildirmelerinde yardımcı olmalı, hakandan ihsanlar kazanmasını sağlamalıdır. Kimine unvan, kimine görev verilmesine aracı olmalı; uygun ve faydalı olacak kişileri hakana bildirerek hak edenin yükseltilmesini sağlamalıdır. Hakanın unvan yükseltme, onurlandırma, görevlendirmelerine ilişkin yarlığını bildirmelidir. Hakanın huzurunda hizmetkârların oturacağı ve duracağı yerleri düzenlemeli ve kimse açıkta kalmamalıdır. Dışardan gelen yabancıları karşılamalı, hürmet etmelidir.¹⁹⁰²

Kapıcıbaşı yemeklerin ve içeceklerin dağıtılmasından, temizliğinden, güvenliğinden, sunumundan da sorumludur. Hakanın tepsisindeki yemeklerde uygunsuz

¹⁹⁰⁰ 2529. kapuğ başlar er keğ bağırsak kerek/teni cânı birle tapuğsak kerek

2530. kapuğda yarutsa karañku tünüg/kapuğda batura yarumış künüg

2531. törü hem toku bilse kılsa kapuğ/oñay bolsa kılkı kılınçı kamuğ

2532. tuzı etmeki kéñ akı bolsa keğ/kümüş bérse altun er at térse keğ

2533. kéçe bolsa yatğak bu yatsa burun/ayu bérse tegme kişike orun

2568. bu barça begiñe bağırsaklık ol/sewinçin tilep bu tapuğsaklık ol

2570. tapuğçı begiñe bağırsak kerek/bağırsak téğüçi tapuğsak kerek

2571. tapuğsak bir özkey bağırsak kulu/bekütür yarı künde beglik ulı

2572. öz asğı tilemez bağırsak bolup/beg asğı tiler künde edğü qolup

2576. tili birle yumşak süçig tutğu söz/köñül tutsa alçak yaruğ tutsa yüz

2577. tügük yüz açığ söz kişig tumlıtur/tiriglikte kitmez köñülde yatur

¹⁹⁰¹ 2530. kapuğda yarutsa karañku tünüg/kapuğda batura yarumış künüg

2533. kéçe bolsa yatğak bu yatsa burun/ayu bérse tegme kişike orun

2534. azak yat baz erse ayıtğu kerek/oğuğrak kim erse yağutğu kerek

2535. körü bekletip çıksa karşı kapuğ/tükel boldı ol künki barça kapuğ

2536. yana erte tursa kapuğ başlasa/kéçe tañda turğaknı tepretmese

2537. kalı yol ödi bolsa başlap kirip/körünse hilin barça yumğı térip

2538. özi çıksa körnüp öküş turmasa/kapuğda kişi qoğsa özde basa

¹⁹⁰² 2539. er at kirse hilçe körünse tözü/bu körse yarağlı yarağsız azu

2540. kalı yol kesilse kapuğ başçısı/yana kirgü bolsa er at sözçisi

2541. ötünse er at ötgü qolsa tilek/muñadmış kişike bu bolsa yülek

2542. alu bérse açığ kör altun kümüş/kayuka at alsa kayuka yumuş

2543. irig tapnurı kim bağırsak sewe/tapınmaz kayusı yoriğlı yawa

2544. yarağlıgı kayu ol asığlıgı kayu/boluğluğ kayu ol tusuluğ kayu

2545. ötünse begiñe bu tegme birig/aça adra bérse kötürse erig

2546. çıkıp edğü yarlıg tegürse tilin/er at köñli mundağ isitse alın

2547. kapuğda ite tursa oldruğ turuğ/tüzülse orun qalmasa bir quruğ

2548. körü alsa yat baz keligli kişig/ağır tutsa qoldaş kılınmış eşig

olan şeyler varsa bunlara engel olmalı, başka bir kimsenin elinin dokunmasına izin vermemelidir. Ziyafetlerde yiyecek ve içeceklerin herkese ulaştırılmasına dikkat etmeli, gelen konuk sayısına göre ihtiyaç olacak yiyecek-içeceği belirlemelidir. Bu bakımdan aşçı başı ve idişçi başı, şerabdâr gibi mutfak görevlilerinin kapıcıbaşının emrinde olduğu anlaşılmaktadır. Bunların yanında beyitlerde belirtildiğine göre şarapçı, döşekçi, aşçı ve tuğcuları kontrolü altında tutmalı; doğancı, avcı, okçuları her zaman hazır bulundurmalıdır.¹⁹⁰³

Kapıcıbaşı arkadaşlarına, yardımcılara yemek ikram etmeli, ihsanlarda bulunmalı; kendisi bir at, bir elbise ve bir silah ile yetinmelidir. Yabancı konukların kalacağı yeri ayarlamalı, karınlarını doyurup yakından ilgilenmeli; hakanın huzuruna çıkmadan önce onların kılık-kıyafetini kontrol etmelidir. Hizmetkârların durumlarını sormalı, yedirip içirip ihtiyaçları varsa hakana bildirip karşılamaya çalışmalıdır. Huzura bir süre çıkmayan hizmetkârları belirleyip nedenini araştırıp hasta mı yoksa ihmalkârlık mı ettiğini öğrenmelidir.¹⁹⁰⁴

Kapıcıbaşı beyler avda, seferde veya cirit oynarken de yanında bulunmalı, beyini korumalı, güvenilmez kişileri hakana yaklaştırmamalıdır. Komutan muhafız alayı “yortug”u düzenlerken önde veya arkada kimsenin kalmamasını sağlamalı, küçük ve büyük rütbeli olanlar birbirine karıştırılmamalı, av, sefer veya gezi sırasında da herkes saraydaki konumuna ve yerine göre durmalıdır.¹⁹⁰⁵ Bu bakımdan kapıcıbaşının askerî bir

¹⁹⁰³ 2549. liw aş tirkî kirse körü ıdşa köz/yarağısıznı körse anı tıdşa öz
 2550. şireni çıkarda körüp saklasa/añar toğru yolda elig tegmese
 2551. kapuğda çıkarsa liw aş tirkini/körü tüz ületse begi körkini
 2552. neçe ka tegürgü kerek bu aşığ/kuruğ koçmasa bir içig hem taşığ
 2557. idişçi töşekçi yime aşçıka/tözü köz kemişse yime tuğçıka
 2558. yime kuşçı kişçi yime ok yaçı/anuk tutsa künde kapuğda tuçı
¹⁹⁰⁴ 2559. turup barsa ewke hilin koldaşın/özi birle iltse yétürse aşın
 2560. yétürse içürse toçursa qarın/kuruğ ıdmasa bérse özde barın
 2561. öziñe bir at ton tolum kılsa tap/adının ülese bir az koçsa tap
 2562. tapuğka kelir erse yat baz kişî/körü alsa itse otağı éşi
 2563. tapuğka körüñinçe körse anı/aşı boğzı ornı atı hem tonı
 2564. yime aytı tursa er at hâllerin/açı hem tokı ya tonın oprakın
 2565. muñadıglı barmu elig tarlıkın/muñıña yarasa ötese haqın
 2566. kim erse kapuğka birer kelmese/ayıtsa tilese ne bolmış tése
 2567. kalı iglig erse ayıtgu kerek/yawalık kılur erse tıdgu kerek
 2568. bu barça begiñe bağırsaklık ol/sewinçin tilep bu tapuğsaklık ol
¹⁹⁰⁵ 2581. kalı atlanur bolsa begler süke/ya kuşka çögenke ya il körgüke
 2582. idî sak küdezgü bu yerde begin/yođu tegmese anda teñsizlikin
 2584. bütünsüz bar erse yıratgu anı/séziklig bar erse sağıngu anı
 2585. bütün çın sewigli bağırsak kişî/yakın yortsa begke küdeze başı
 2586. sü başçı tüze tursa yortuğ qarın/iriglerini yığsa yetürse soñın
 2587. kiçig kur uluğlar ara kirmese/yırak taş yoriğli yakın yortmasa
 2588. kapuğda neteg erse oldruğ turuğ/bu yortuğda andağ kerek ay uluğ

görevi olduğu da görülmektedir. Dolayısıyla kapıcıbaşının hem koruma hem de komuta etme yetkisinin bulunması onun ehl-i seyften olabileceğini düşündürmektedir.¹⁹⁰⁶

Kapıcıbaşının eserde belirtilen görev ve sorumluluklarından sarayda ve hakanın hizmetinde oldukça önemli bir işleve sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu görevlerini yerine getirirken emrindekilerle birlikte hareket etmektedir. Kapıcıbaşının emrindekiler için “hil” ve “koldaş” sözcüklerinin kullanılması oldukça kalabalık olduklarını göstermektedir. Nitekim Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te de beylerin ve devlet büyüklerinin emrindeki hizmetkârlara “koldaş” denildiği bilgisi bulunmaktadır.¹⁹⁰⁷

Kapıcıbaşının bu görevleri Gazneli ve Selçuklu sarayındaki görevlilerle karşılaştırdığında onun saraydaki hizmetlerin gerçekleştirilmesi bakımından “hâcib” veya “hâcib-i degâh”a; hakanın yemeği ve ziyafetlerdeki görevleri bakımından “vekil-i hâss”a veya “vekil-i der”e; saray koruması bakımından “vekil-i hâss”a; hakanı saray dışında avda, gezide ve oyunda koruması bakımından “silahdâr” ve “candâr”a benzemektedir. Genç’in de belirttiği gibi bu kapıcıbaşı rütbe olarak ulu hâcibten sonra gelmesine karşın üstlendiği görev ve sorumluluklar nedeniyle Karahanlı sarayında en önemli makamda kapıcıbaşının olduğunu göstermektedir. Gazneli ve Selçuklu devletlerinde Karahanlı devletinin kapıcıbaşına sorumluluğundaki işlerin farklı görevlilerce yapılması onları çağdaşlarından ayırmaktadır.¹⁹⁰⁸

küdezçi~küzedçi

Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te Oğuz ve Kıpçak lehçesinde “közetteçi” biçiminde olan sözcüğün gerçekte “közetdeçi” olup benzeşmeye uğradığı belirtilmektedir.¹⁹⁰⁹ Bu bakımdan sözcüğün yapısına ilişkin çeşitli açıklamalar bulunmaktadır. Bu açıklamalar şu şekilde özetlenebilir:¹⁹¹⁰

1. köz-/küz- eylemi ile “köz” göz arasında bağlantı kurulmuştur.
2. “köz” kor ile kampta ateşi canlı tutmak anlamındaki köze- eylemi ilişkilendirilmiştir.
3. Beklemek anlamındaki “kü-” eylemi ile ilişkilendirip kü-z-e- biçiminde düşünülmüştür.
4. köz +et-> közet- biçiminde olabileceği öne sürülmüştür.

¹⁹⁰⁶ R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 142.

¹⁹⁰⁷ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 201; R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 145.

¹⁹⁰⁸ R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 143, 144.

¹⁹⁰⁹ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 332

¹⁹¹⁰ S. Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 269-270; İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 28, 172.

5. Sözcüğün ötümlüleşme ve metatez sonucunda “küzetçi~közetçi” biçiminden “küdezçi” biçimine dönüştüğü belirtilmiştir.

Bekçi, koruyan, gözetçi, casus gibi anlamları bulunan sözcük, eserde anıldığı beyte göre yürüyen, hareket eden, canlıların “küdezçisi” olduğu belirtilen akıllı, bilgili bir kişiden sözler aktarılır.¹⁹¹¹ Sözcük bu beyte göre canlıların koruyucusu, gözetçisi, gözcüsü, bekçisi gibi anlamlarda kullanılmıştır. Bunun yanında gözlemci, ileri görüşlü, iyi gören, dikkatli gibi soyut anlamlar da bağlama uygun düşmektedir.

otağ başı- hıl başı (hayl başı)

Çadır, büyük hayme, hargâh (hırkâh), büyüklere özgü çadır anlamına gelen “otağ” Karahanlı askerî teşkilâtında en küçük birliktir. Bu birliğin başında bulunan “otağ başı” unvanı, gerek Kutadgu Bilig’de gerekse Dîvânu Lugâti’t-Türk’te söz edilmemesine karşın Yarkend satış belgelerinde geçmektedir.¹⁹¹² Otag başı sekiz veya on kişiyi yönetir. Bundan sonra “hayl” ve onun başındaki “hayl başı” gelmektedir.

Arapça hayl (خيل) sözcüğü Kutadgu Bilig’de “hıl” biçiminde yazılmıştır. At, at sürüsü anlamına gelen “hayl” askerî takım, askerî kıta demektir.¹⁹¹³ Arapça “haylbaşı”nın Türkçe karşılığı “on otağ başı”dır ve takım veya kıta komutanı demektir. Karahanlıların çağdaşı Sâmanîlerde hizmete alınan bir gulâm ancak yedi yılda “haylbaşı”lıktan bir aşağı rütbe olan “visâkbaşı”lığa erişirdi. Hunkan’a göre visâkbaşı” Türk idarî ve askerî sistemindeki “otağbaşı”nın “*farklı biçimde okunuşu veya Türkçe bilmeyen müstensihler tarafından küçük bir farkla (وئاق = وئاق = وئاق) kaydedilişi*”dir. Buna göre “otağ”ın Selçuklularda ıkta sisteminin “ellibaş”a denk geldiği ve “on otağ”ın bir “hayl”i olduğu göz önüne alınırsa “haylbaşı” beşyüz askerden oluşan birliğin başında olan, yöneten kişidir.¹⁹¹⁴ Kutadgu Bilig’de yalnız bir kere anılan “on otağ”¹⁹¹⁵ Genç’e göre seksen veya yüz kişilik bir askerî birliktir ve Memlûklulardaki “yüzler emirine” benzediği için “yüz başı” olarak nitelendirilebilir.¹⁹¹⁶ Eserde “hılbaşı (hayl başı-takımbaşı)” ise iki kere geçer.¹⁹¹⁷ Kiminin hayl başı kiminin at aygır üzerinde “il başı” olduğu söylenir. Bir başka beyitte ise hükümdar Aytoldı’ya “takımbaşı beylere kafa tutmamak gerektiğini söylemedi

¹⁹¹¹ 1741. negü tér eşitgil ukuşluğ amul/yorıglı tınığlı küdezçisi ol

¹⁹¹² Ö. S. Hunkan, “Türk Hakanlığı (Karahanlı)’nda Han Süsi: Evlatlık Ordusundan Komiteler ve Teginlere Hakanlık Gulâmları ve Hakan Oğulları”, s. 156; R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 217, 218

¹⁹¹³ Memlûk Kıpçakçası ile yazılan at ve atçılığa ilişkin yazılmış pek çok eserde “hayl” sözcüğü “at, at sürüsü” anlamındadır. Bakınız: Can Özgür, *Kitâbü'l-Hayl*, İstanbul 2002, s. 126.

¹⁹¹⁴ Ö. S. Hunkan, agm., s. 156.

¹⁹¹⁵ 4139. tegir erse hıl ya saña on otağ/elig tarğu mälın kılıç tutğu yağ

¹⁹¹⁶ R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 720

¹⁹¹⁷ 0652. tutuzmadımu kör saña hıl başıñ /basınma begiñni küdezgil başıñ
4064. kayusı alur hıl bolur hıl başı/kayusı at adğır öze il başı

mi?” diye sorar. Bunun üzerine Aytoldı davranışları ile temsil ettiği “kut”u ilişkilendirerek anlamlarını açıklar. Bu beyitlerde geçen sözcüğü Reşit Rahmeti Arat da “takım başı” olarak çevirmiştir.¹⁹¹⁸

Dolayısıyla Karahanlılarda eski Türk askerî teşkilâtının esaslı olan onlu sistemin var olduğu söylenebilir. Karahanlılar’ın Sâmânîler ile yaptığı savaş ile ilgili dönemin tarihçileri Tâberî ve İbn Esîr’in aktardığına göre Karahanlı ordusu “kubbetü’t-Türkiyye” olarak anılan “yedi yüz otağ (hargâh)”dan oluşuyordu. Hunkan’a göre hargâh (hırkâh)ın yaklaşık 20-30 kişiden oluştuğu kabul edilirse hakanlık ordusunun 21000-35000 kişiden oluştuğu düşünülebilir.¹⁹¹⁹

sağcı

Sözcüğün tabanında bulunan “sak” adı san-, say-, sak- eylemlerinin de kökü olan *sa- eylemidir ve eylemden ad yapan -k eki ve addan ad yapan +cı ekinin getirilmesiyle türetilmiştir.¹⁹²⁰ Dîvânu Lugâti’t-Türk’te uyanık ve kıvrak zekalı adam için “sak er” denildiği ve aynı zamanda kaleleri, surları, atları korurken askerlerin uyanık ve tetikte olmaları için nöbetçinin kullandığı bir edat olduğu belirtilmiştir.¹⁹²¹ Kâşgarlı Mahmud’un verdiği bu bilgi ihtiyatlı, tetikte, uyanık, zeki, müteyakkız anlamları olan “sak” sözcüğünün nöbetçi, bekçi gibi koruma ve güvenlikten sorumlu kişileri karşılamak için kullanımını da açıklamaktadır.

Kutadgu Bilig’de komutanın nitelikleri ve görevleri arasında konak yerlerini çok iyi bilip muhafız alayını çok iyi düzenleyebilmesi ve askerlerin arasından çok uyanık olacak “sağcı” yani nöbetçi, bekçi seçmesi gerektiği söylenir.¹⁹²² Kılıç ve balta memleketin bekçisi olarak nitelendirilip halkın yöneticisi, beyin kılıç ile memleketler tutup rahatlık bulacağı belirtilir.¹⁹²³

Yusuf Has Hâcib’e göre kılıç ve balta ile memleket alınır, il tutulur; kalem ile memleket düzene koyulur. Kılıç ve kalem birbirinden ayrı olmaması gereken iki ögedir. Ancak Yusuf Has Hâcib bunlardan birini tercih etme noktasında bilgili olmayı, kalem tutmayı çok üstün bir erdem olarak görmesine karşın kılıç kullanmayı ondan daha üstün bir erdem olarak nitelemesi dönemin egemen düşünce ve anlayışını yansıtmaktadır. Bu

¹⁹¹⁸ R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 217, 218; Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 299.

¹⁹¹⁹ Ömer Soner Hunkan, *agm.*, s. 157.

¹⁹²⁰ S. Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 272; İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 28, 178.

¹⁹²¹ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 145.

¹⁹²² 2345. tüşün bilse yortuğ tüze bilse keğ/er at tutsa sağcı oduğ tursa keğ

¹⁹²³ 2140. kılıç baldu boldı bu il sağcı/sı/kılıçın alır il buğun başcı

2143. kılıç baldu sağcı tutun ay unur/kılıç sağcı bolsa beg inçlik bulur

bakımdan asker ve ordu adalet dairesinin sağlanması için gerekli halkalardan olduğu için Türk devlet teşkilatının yapısını oluşturan gruplarından seyfiye yani askerî zümrenin gerekliliği vurgulanmıştır.

sü

Eski Türkçede Çince'den ödünçlenen ve ön söz anlamındaki sū; kut, saadet, majeste anlamlarına gelen Çince dz'uo > tsu > sū ve askerî bir terim olmak üzere toplam üç farklı sü/sū vardır. Askerî terim olarak ilk olarak M.S. 329 yılına ait Hunca bir metinde karşılaşılır. Bu metindeki sözcük * siög veya *sūx olarak okunmuş ve bazı Uygurca metinlerde de “suu” ve “so” biçimleriyle geçer. Çince “shou” sözcüğünden ödünçlenmiş olduğuna ilişkin çeşitli görüşler bulunmaktadır.¹⁹²⁴ Türk dilinin ilk yazılı belgelerinden beri asker ve ordu karşılığında er, sü, çerig, ordu gibi Türkçe ve nefer, asker, leşker, cund, koşun, армиya, солдат gibi ödünç sözcükler kullanılmıştır. Runik harfli metinlerde sü, er, eren, çerig asker karşılığındadır. Bu terimlerden ordu anlamı da olan sü ve çerig Uygur ve Karahanlı Türkçesinde “sü çerig” veya “çerig sü” biçiminde kullanılır. Ordu~ordo sözcüğü Karahanlı Türkçesi döneminde silahlı kuvvetler anlamında değil, komutanın yönetim merkezi, karargâh anlamında iken zamanla anlam genişlemesine uğrayarak ülkenin başkenti (Ordu balık) için kullanılmaya başlanmıştır. Bu bakımdan askerî bir terim olarak tek er, asker, birlik, kıt'a, ordu, sefer, harp, muharebe, cephe, harekât gibi birbirleriyle ilişkili kavramları gösteren “sü” askerî terim dışında kalabalığı dile getirmede metaforik bir öge olarak kullanılır.¹⁹²⁵

Kutadgu Bilig'de “sü çerig” veya “çerig sü” biçiminde kullanımlar ordu karşılığındadır.¹⁹²⁶ Bu anlam pek çok beyitte “er at” ve “sü” ile birlikte geçerek sağlanır.¹⁹²⁷ Sözcük eserin 2583. beytinde¹⁹²⁸ “harp, muharebe” karşılığındadır. Beyte göre beyler at üstünde, avda, kuşta veya muharebede ölümle karşılaşır. Savaşa (harb) göre daha sınırlı bir terim olan “muharebe”, belli bir zaman ve yerde gerçekleşen bölgesel, yerel çarpışmalardır; savaşın (harb) aşamalarından biridir.¹⁹²⁹

¹⁹²⁴ Süer Eker, “Sü ve Sü ile Yapılan Tarihî Askerî terimler Üzerine Disiplenlerarası Bir İnceleme”, *Türkbilig*, S: 12, 2006, s. 106.

¹⁹²⁵ Süer Eker, “Sü ve Sü ile Yapılan Tarihî Askerî terimler Üzerine Disiplenlerarası Bir İnceleme”, *Türkbilig*, S: 12, 2006, s. 107-109, 130.

¹⁹²⁶ 2333. öküş sü çerig erse başsız bolur/bu başsız çerig sü yüreksiz bolur
B.0038. yeme bu çerig sü er at ma kamuğ/negü teg tirilgü yer bulgu yoluğ

¹⁹²⁷ 2051. awa yıglu tirlür er at sü bolur/er at sü bile er tilekin bulur

5484. er at sü bile yenç bu kâfir yağığ/bayattın tile küç sen arkañ arığ

5478. hazîne telim bar er at sü öküş/kamuğ işke yolçı bilig bar ukuş

¹⁹²⁸ 2583. qalı tuşsa beglerke yañluğ hañā/tuşar at öze kuşta awda süde

¹⁹²⁹ Süer Eker, “Sü ve Sü ile Yapılan Tarihî Askerî terimler Üzerine Disiplenlerarası Bir İnceleme”, *Türkbilig*, S: 12, 2006, s. 111.

Ordunun ava çıkması bir anlamda tatbikat, savaş stratejilerini uygulama imkanı verir. Bunun yanında cirit oyunu (çöğen) da savaşçı özelliklerin kazanılmasını sağlar. Kutadgu Bilig'in 2581. beytinde¹⁹³⁰ "kuş" ve "av" ve "çöğen" sözcükleriyle ordunun savaş stratejilerini uygulama ve savaşçı özelliklerini geliştirme imkanı bulduğu etkinlikler olarak anılmaktadır.

Askerî birliklerin bir çarpışmayı zaferle sonuçlandırabilecek yeterli sayıda olmaması "sü az" ve yeterli ve kalabalık olması ise "sü üküş", "sü telim", "kalın sü" olarak ifade edilmiştir.¹⁹³¹ Eserde askerî birliklerin bozulması, dağılması "sü buzulmak"¹⁹³², askerî birliğin yayılıp dağılması ve idarenin zorlaşması "sü yayılmak"¹⁹³³, birlikleri komuta etmek, sevk ve idaresini sağlamak "sü başlamak"¹⁹³⁴, orduyu düzene sokmak, saflar halinde savaş stratejine ygun olarak yerleştirmek "sü itmek"¹⁹³⁵, ordunun silahlı ve gerekli donanımına sahip olması, silahlı birlik "sü tolum"¹⁹³⁶, orduyu gözetmek, gerekli disiplinin sağlanması "sü küdezme"¹⁹³⁷, birlikleri ileri sürmek, göndermek "sü sürmek"¹⁹³⁸, esir almak veya siyasî birliği sağlamak için orduya sahip olmak "sü tutmak"¹⁹³⁹, "sü idisi"¹⁹⁴⁰, ordulaşmak "sü bolmak"¹⁹⁴¹, emir-komuta zincirinin olması, emir verecek komutanın olması "sü başlıg olmak"¹⁹⁴², emir-komuta zincirinin olmaması "sü başsız bolmak"¹⁹⁴³, askerî birlikleri yönetme gücü "sü erki"¹⁹⁴⁴, askerî hizmet "sü işi"¹⁹⁴⁵, tam ordu "tükel sü"¹⁹⁴⁶ gibi askerî terimler geçmektedir.

¹⁹³⁰ 2581. alı atlanur bolsa begler süke/ya kuşka ögenke ya il körgüke

¹⁹³¹ 2350. süsin ke küdezse til içınmasa/süsi az öküşin yağı bilmese

5211. kötürme köñöl sen küwezlenmegil/er at sü telim tép kögüz kermegil

6437. alın sü idisi ajunı anı/süsin odtı boldı ara yér sanı

2339. öküş sü tileme er ödrüm tile/er ödrüm tile hem tolum tüm bile

2340. itiglig az edgü öküşte körü/telim tuştı arta öküş sü bile

5214. azinem öküş tép küwenme neñin/aşem sü telim tép kötürme egin

2359. yağıñ sü telim tutsa azraq seniñ/toışka iwinme yarağ kör anıñ

¹⁹³² 2302. ayu sü bolur bolsa başsız boşañ/uş ol sü buzuldı ilig ké yaşañ

¹⁹³³ 2336. alın sü yayılsa için bulğaşur/anı itse bolmaz yarağsız tuşur

¹⁹³⁴ 2267. süsin başlasa hem işin işlese/işin başka iltse atā tuşmasa

2272. idi ö uluğ iş bu sü başlamak/erig tüzmei hem yağıñı sımaq

¹⁹³⁵ 2344. süsin itse yapsa ma yortuğ tüzüp/kéin almasa er ya öñdün ozup

¹⁹³⁶ 2337. awımış kür alp er yéme sözlemiş/er ödrüm kerek sü tolumluğ témiş

4830. meniñ köksegüi méni almadı/aşıg kılmadı sü itiglig tolum

5485. bu kāfir üçün tut er at sü tolum/ölüp tüşse kāfirde bolmaz ölüm

¹⁹³⁷ 2350. süsin ke küdezse til içınmasa/süsi az öküşin yağı bilmese

¹⁹³⁸ 2381. küwez alp sekirtip erig sürse bat/laın kuş owar teg töker anları

¹⁹³⁹ 5485. bu kāfir üçün tut er at sü tolum/ölüp tüşse kāfirde bolmaz ölüm

¹⁹⁴⁰ 6437. alın sü idisi ajunı anı/süsin odtı boldı ara yér sanı

5152. azine aşem sü idisi bolup/tirildi bir ana tilekin bulup

¹⁹⁴¹ 2051. awa yıglu tirlür er at sü bolur/er at sü bile er tilekin bulur

¹⁹⁴² 2301. siyāset yoritsa sü başlıg bolur/süsi başlıg erse er aşlıg bolur

¹⁹⁴³ 2302. ayu sü bolur bolsa başsız boşañ/uş ol sü buzuldı ilig ké yaşañ

¹⁹⁴⁴ 4138. apañ tegse emdi sü erki saña/akı bol oduğ tur ay ersig toña

¹⁹⁴⁵ 2300. siyāset yoritgu kerek sü başı/siyāseta aşlıg bolur sü işi

¹⁹⁴⁶ 2335. erig sanmış alp er tutuzmış ayu/maña tört miñ er sü tükel sü téyü

Kutadgu Bilig’de ordu, komutan ile siyaset arasındaki ilişkinin aşağıdaki beyitlerde dile getirilişi dikkat çekicidir:

2300. *siyāset yorıtğu kerek sü başı/siyāsetka aşığ bolur sü işi*

2301. *siyāset yorıtısa sü başlığ bolur/süsi başlığ erse er aşığ bolur*

Bugün politika, devlet yönetme sanatı ve bilimi biçiminde anlaşılan siyaset sözcüğü İslâm tarihinde ilk defa Abbasiler döneminde ortaya çıkmıştır. Abbasiler siyaset sözcüğünü hükümdar tarafından verilen en ağır ceza ve hatta ölüm cezası anlamında kullanmışlardır. Sözcük zaman zaman siyaset yapmak biçiminde değil “siyaseten katl” biçiminde de kullanılmıştır. Hükümdarların ölüm cezası verme yetkisi İslâm dininden kaynaklanmamaktadır. Bu yetki açıkça dünyevî ve idarî otoritenin gücünden kaynaklanmaktadır. Hükümdara ölüm cezası verme yetkisini tanıyan anlayışı arkasında “onun Tanrı tarafından görevlendirildiği, Tanrı’nın yeryüzündeki temsilcisi olduğu” şeklindeki hemen bütün saltanat sistemlerinde görülen kutsayıcı yaklaşımın büyük rolü vardır. Siyaset kavramı Abbasilerden itibaren her zaman “müsâdere” terimiyle birlikte anılmıştır. Rüşvet almasına, halka zulmetmesine, haksız mal-mülk biriktirmesine göz yumulan devlet görevlilerine, komutanlara ve vezirlere karşı hükümdar fırsatını bulduğunda siyaset cezası uygular ve öldürdüğü görevlinin mallarına el koyar. Böylece hem halka adil görünür hem hazinesini güçlendirir hem de karşısına çıkabilecek rakiplerini yok eder. Siyaset kavramının ağır ceza ve ölüm biçiminde sultana önerildiği fakat sultanın gerekli gördüğü hallerde merhametli davranarak devlet ileri gelenlerini affetmesini tavsiye eden Nizamülmülk’ün “Siyâsetnâme”sinde de işte bu siyaset kavramını işler. Büyük vezir ve yazar Nizamülmülk’ün de sonunda sultana önerdiği siyasete kurban giderek idam edildiği ilginç bir anektod olarak belirtilmelidir. Siyaset kavramını Mumcu doktora tezinde geniş biçimde incelemiştir.¹⁹⁴⁷

Bu bağlamda yukarıdaki beyitlerde komutanın ordu disiplinini sağlamak için gerektiğinde ölüm cezası verebileceği, öldürdüklerinin mallarına el koyarak askerlerini besleyebileceği belirtilir. Hem siyasî hem de askerî lider olan hakan, her iki alanda da öldürme hakkını ve yetksini elinde tutar. O, ordunun başındaki komutanın taşıdığı erdemlere, özelliklere, bilgi ve deneyime sahiptir. Siyasî bakımdan devlet yönetiminde sağladığı başarı ve adaleti, askerî alanda da sağlaması için siyaset yani ölüm cezası şarttır. Memeleket alıp siyasî birliği sağlamak için ordu gereklidir. Ordu için onu besleyecek mal-mülk gereklidir. Malların kazanılması için zengin halk gereklidir. Zengin halk için

¹⁹⁴⁷ Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Ankara 1985, s. 2-3, 26-27.

doğru kanun yani adalet gereklidir. Bunlardan biri kalsa dördü de kalır; dördü kalırsa beylik dağılır.¹⁹⁴⁸ Dolayısıyla kendisini oluşturan ögelerin çevrimsel ilişkilerini, denge ve işlevini formüle ederek Türk siyaset düşüncesi ve yönetim anlayışında merkezî bir kavram olan adalet dairesinde siyaset yani ölüm cezası adaletin bir aracıdır; doğru kanunun, törenin gereğidir.

Yönetme, egemenlik ve ayakta kalmanın aracı olan savaş, yöneticilerin bilmesi gereken en önemli sanat olarak görülmüştür. Türk edebiyatının ilk siyâsetnâmesi, bir anlamda “devlet yönetme sanatı” olan Kutadgu Bilig’de yönetme sanatının en önemli aracı olan savaş ve savaş sanatına ilişkin ayrıntılı ve geniş bilgiler bulunmaktadır.¹⁹⁴⁹ Türk devlet, siyaset, toplum, yönetim, adalet düşüncesinin dile getirildiği eserde savaş, askerlik, ordu, askerî birlik, komutan ve komutanda olması gereken özellikler, beylerin ve komutanların görevleri, askerî unvanlar, birliklerin sayısı ve ast-üst ilişkisi, ordunun düzenlemesi ve yönetimi, askerî strateji ve taktik, askerî tatbikat, emir-komuta zinciri, silahlı ordu, savaşın kimlere karşı yapılacağı, karargâh ve konak yerlerinin belirlenmesi, haber alma (istihbarat), savaşta anlaşma yolları, beylerin kahramanlık konuşmaları, göğüs göğüse çarpışma, savaş düzeninde askerî birliklerin yeri ve rolü, savaşta ölü, yaralı ve Gâzîlere nasıl davranılacağı, savaş sonrası yapılacaklar, esirler, köleler, ganimetlere ilişkin bilgiler yer almaktadır. Bu bakımından Kutadgu Bilig “harp cerideleri”ne benzemektedir. Harp cerideleri, askerî birliklerin savaşın başından sonuna kadar tuttukları asker sayısı, silahlar, cephanenin durumu, hava ve yol durumu, savaşın gerçekleştiği yer, zaman ve koşulları ile nasıl olduğuna ilişkin önemli bilgiler taşıyan tarihî belgelerdir.¹⁹⁵⁰

Ordu-millet olma karakterini tarihsel süreç boyunca devam ettiren Türklerin siyasî kuruluşlarının esasları da askerî olmuştur. Bu bakımdan Karahanlıların askerî teşkilâtı çağdaşı ve sonraki Türk devletlerinde olduğu gibi saray muhafızları, hassa ordusu, hânedan mensupları ile valilerin ve öteki devlet adamlarının kuvvetleri, devlete bağlı Çiğil, Karluk, Uğrak vb. Türk boy ve budunlarının kuvvetleri olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır.¹⁹⁵¹

¹⁹⁴⁸ 2057. bu il tutğuğa köp er at sü kerek/er at tutğuğa neñ tawar tü kerek

2058. bu neñ alğuğa bir kerek bay buğun/buğun baylıkıña törü tüz qodun

2059. bular da biri qalsa törti qalır/bu törti yime qalsa beglik ulur

¹⁹⁴⁹ Bu konuda bakınız: Erkan Göksu, “Kutadgu Bilig’e Göre Türk Savaş Sanatı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume: 2/6, 2009, s. 266-281.

¹⁹⁵⁰ Remzi Çavuş, “Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı’nın Kaynakları: Harp Cerideleri”, *Journal of Academic Studies*, Vol: 17, Issue: 65, 2015, s. 107; Süer Eker, “Sü ve Sü ile Yapılan Tarihî Askerî terimler Üzerine Disiplenlerarası Bir İnceleme”, *Türkbilig*, S: 12, 2006, s. 105.

¹⁹⁵¹ R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 193

On otağ adındaki askerî birliği yöneten komutandan sonra “sübaşı” gelir. Sübaşı bütün bir ordunun komutanı ya da başkumandan değildir. Yarkend tarla satış senetlerinde aynı senette birden fazla sübaşı unvanlı kişi adının bulunması birden fazla sübaşının olduğunu gösterir. Dolayısıyla sözcük doğrudan doğruya “ordu kumandanı” demektir ve birden fazla sübaşı yani emîrlar (beyler) bulunmaktadır.¹⁹⁵²

Sübaşının emrinde kaç kişinin olduğuna ilişkin Kutadgu Bilig’de 2334. ve 2335. beyitlerde bilgi verilmektedir. Bu sayılara ilişkin farklı görüşler olmakla birlikte Kutadgu Bilig’deki beyitlere göre deneyimli bir savaşçı kıyas yaparak on iki bin askerin büyük bir ordu olduğunu söylemiştir. Başka bir beyitte de ordu dağıtmış alp biri dört bin askerin tam bir ordu olduğunu söylemiştir.¹⁹⁵³ Bu bilgilere bakılırsa sü başının emrinde en fazla on iki bin, en az dört bin askerden oluşan birlik bulunmaktadır. Benzer şekilde Karahanlıların çağdaşı Selçuklularda da emîrlar en az dört bin, en fazla on iki bin askerî birliği yönetir.¹⁹⁵⁴

sü başlar er- sü başçı-sü başı

Sü başlar er, sü başçı, sü başçısı, sü başı gibi tamlamalarla “birlik komutanı, birliği yöneten, sevk ve idaresini sağlayan kişi, sübaşı” kavramı karşılanmaktadır. Birlik komutanı, sübaşı ordunun emir-komuta zincirindeki en üst kişidir; ordunun kontrol, koordine yetkisine sahiptir. Bu yetkiye sahip ordu komutanının taşıması gereken özellikler ve sorumluluklarına ilişkin Kutadgu Bilig’in otuzuncu bölümünde (2269.-2429. beyitler) ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır.¹⁹⁵⁵ Bu bölümde anlatılanlar ışığında komutanın sahip olması gereken erdemler esas alınarak zaman zaman benzetmelere başvurularda anlatılır.¹⁹⁵⁶

Yusuf Has Hâcib devlet yönetiminde vezir ile ordu komutanının toplumsal ve siyasal yapıda tuttuğu yeri 2418. beyitte şöyle dile getirir:

2418. vezîr bir ikinçi sü başlar ‘alem/birisi kılıç tuttu biri kalem

Bu beyte göre vezir kalem ehlidir; ordu komutanı (sü başlar) ise kılıç ehlidir. Memleketler kılıç ile alınabilir fakat kalem olmazsa elde tutulamaz. Kılıç ile alınan bir

¹⁹⁵² R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 219

¹⁹⁵³ 2334. sınamış yağıcı kişi teñlemiş/on iki miñ er sü öküş sü timiş

2335. çerig sançmış alp er tutuzmuş ayu/maña tört miñ er sü tükel sü téyü

¹⁹⁵⁴ R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 720.

¹⁹⁵⁵ C.0034. bāb sü başlar er negü teg kerekin ayur

XXX ögdülmiş iligke sü başlar er negü teg kerekin ayur

¹⁹⁵⁶ Bedri Sarica, “Kutadgu Bilig’de Komutan ve Ordunun Nitelikleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S:37, 2008, s. 89; Ali Fehmi Karamanlioğlu, “Kutadgu Bilig ve Kumandan”, *Türk Kültürü*, S:58, 1967, s. 741-744.

memlekette uzun yıllar bu güç ve baskı uygulanamaz. Bir şehir kalem ile yönetilirse yurttaşları kendi isteklerine ulaşır ve payına düşeni alır.¹⁹⁵⁷ Bu beyitler Osmanlı devletindeki kalemiye ve seyfiye sınıflarının bir ifadesi olarak kabul edilebilir. Memleketin düzenini elinde tutan vezir ile komutanın seçkin (ödrüm), halkın ileri gelenlerinden (budun ködrümü) olmalıdır. Bunlar baş kaldırırsa cezaları ölümdür.¹⁹⁵⁸

Komutan uyanık (sak, oduğ)¹⁹⁵⁹, seçkin (talı, ödrüm)¹⁹⁶⁰, cömert (akı, tuzı ekmek) keñ, neñ irkmemek, kümüş térmemek, malın ülemek, yetürse içürse kedürse kedim, aş, içgü tuz etmek yadmak, tuz etmek keñütmek, aş içgü ülemek,)¹⁹⁶¹, alçak gönüllü (alçak köñül)¹⁹⁶², cesur, yiğit (alp atım, yürekliğ, kögüzlüğü, kür ersig, kür alp er)¹⁹⁶³, çok akıllı

-
- ¹⁹⁵⁷ 2425. kılıç birle aldı kör il alğuçı/kalem birle bastı ol il başguçı
 2426. kılıç birle alsa bolur terk ilig/kalem bolmağınça basumaz elig
 2427. kılıç birle alsa kayu il küçün/anı sürse bolmaz öküş yıl öçün
 2428. kalem birle tutsa kayu kend uluş/tilek tegrür anda tözüke ülüş
¹⁹⁵⁸ 2418. vezir bir ikinci sü başlar 'alem/birisi kılıç tuttu biri kalem
 2419. bu il bağı örki bu iki tüzer/bu iki birikse anı kim üzer
 2420. idi artuk ödrüm kerek bu kişi/kalı öznese begke iltür başı
 2421. tusulsa idi ök tususı öküş/kalı öznese yası il kend uluş
 2422. begi bolsa edgü kişi ödrümi/bu iki tapuççı budun ködrümi
¹⁹⁵⁹ 2273. talu er kerek sak bu işke oduğ/añar tegmese bir usalın yoduğ
 2331. yüz ursa yağıka bu sü başçısı/oduğ turğu tün kün kiterse usı
 2332. öküş er kereksiz er ödrüm kerek/er ödrüm bolunsa tolum tüm kerek
 2348. usal bolmasa bolsa artuk oduğ/usal bolsa tegrür basımçı yoduğ
 2353. bu saklık bolur hem oduğluk bolur/yağıda kayusı sak erse unur
 2354. oduğ beg süsi kör büke yolçılığ/kör arslan münügli kılıç kamçılığ
 2357. ikinci bu saklık oduğluk turur/kayusı sak erse ol üsteñ bolur
 2358. kayusı sak erse yağıda oduğ/séziksiz yağıka bu tegrür yoduğ
¹⁹⁶⁰ 2273. talu er kerek sak bu işke oduğ/añar tegmese bir usalın yoduğ
 2275. akı bolgu artuk sü başlar kişi/tirilse añar ötrü ödrüm başı
¹⁹⁶¹ 2274. akı alp atım bolsa alçak köñül/tuzı etmeki kéñ ne kılkı amul
 2275. akı bolgu artuk sü başlar kişi/tirilse añar ötrü ödrüm başı
 2276. ülese er atka kamuğ bar mālın/adaş kıldaş erdeş tutunsa kalın
 2277. öziñe bir at ton tolum koçsa tap/çawıkça ajunda atın yağsa tap
 2278. oğul kız kişim tép neñin irkmese/ya yer suw bağım tép kümüş térmese
 2280. yetürse içürse kedürse kedim/at üstem kız oğlan bu bérse telim
 2317. tuzı etmeki hem aşı kéñ kerek/atı ton tolumı añar teñ kerek
 2318. aş içgü tuz etmek yağar er atı/aş içgü turur bu tiriglik otı
 2319. negü tér eşitgil ıla atlığı/tuz etmek kéñüt ay kişi kutluğı
 2322. uluğluk tilese aş içgü üle/uzun yaş tilese bulur aş bile
 2321. kişilik kılıklı mançılığ akı/tuz etmek haķı tép öter er haķı
 2325. ikinci akılık kerek bérse neñ/saranķa yumıtmaz kişi algu yañ
¹⁹⁶² 2274. akı alp atım bolsa alçak köñül/tuzı etmeki kéñ ne kılkı amul
 2294. kılınçı oñay bolsa koğkı köñül/budunķa sewitür özin bu yañ ol
 2295. isitür kişi köñlin alçak kiş/yratur erenig tili il buşı
¹⁹⁶³ 2274. akı alp atım bolsa alçak köñül/tuzı etmeki kéñ ne kılkı amul
 2282. yürekliğ kerek artuk öglüğü kerek/kөгüzlüğü kerek hem köñüllüğü kerek
 2283. yağıda kereksiz yüreksiz kişi/yüreksiz kişi ol tişiler işi
 2284. yüreksiz kişiler çerig artatur/çerig artasa er erig artatur
 2285. yağıda yürekliğ seringü kerek/yağı at kemişse téringü kerek
 2298. kür ersig kerek bolsa kaşığ yülüg/yağılsa atı bolsa çawluğ külüg
 2326. üçünçi yürekliğ kerek kögsi kür/yüreksiz yağı körse iglep yatur
 2337. çawıķmış kür alp er yime sözlemiş/er ödrüm kerek sü toluuğ temiş

(artuk öglüg,)¹⁹⁶⁴, yumuşak huylu, soğuk kanlı, sabırlı (kılınçı oñay, amul, seringü)¹⁹⁶⁵, namuslu, onurlu, hayâ sahibi (uwutlug)¹⁹⁶⁶, saç sakalı düzgün¹⁹⁶⁷, ün sahibi (çawlug külüg, kü çaw)¹⁹⁶⁸, inançlı (inançlıg)¹⁹⁶⁹, yönetici (siyâset yoritmak)¹⁹⁷⁰, doğru sözlü (sözi çın, kavli bütün)¹⁹⁷¹, hile bilir (alçı, hîle bilir)¹⁹⁷², azimli ve kararlı (titimlig, yitilik)¹⁹⁷³, tam donanımlı (tolum tüm)¹⁹⁷⁴, askerleri seçkin (er ödrüm)¹⁹⁷⁵, istihbaratçı (til ıçgınmamak, til almak)¹⁹⁷⁶, yurtsever (hamyet)¹⁹⁷⁷, deneyimli (başında keçürmiş)¹⁹⁷⁸, usta savaşçı (yağıcı yarağçı)¹⁹⁷⁹, iyi (edgü)¹⁹⁸⁰, kötülere sert (isizlerke kaş)¹⁹⁸¹ olmalı; mağrur, kibirli (könli bedük, haşmet)¹⁹⁸², gâfil (usal)¹⁹⁸³ olmamalıdır.

Kutadgu Bilig’de komutanın bu özellikleri yanında çeşitli benzetmeler yoluyla da çeşitli özellikleri taşıması gerektiği belirtilir. Komutan savaşırken aslan gibi yürekli, karışınca kaplan bieği gibi güçlü, domuz gibi inatçı, kurt gibi güçlü, ayı gibi azılı, yaban sığırı gibi kinci, kızıl tilki gibi hilekâr, dişi deve gibi öç, kin süren, saksığandan daha

¹⁹⁶⁴ 2282. yürekliğ gerek artuk öglüg gerek/köğüzlüg gerek hem köñüllüg gerek

¹⁹⁶⁵ 2274. aklı alp atım bolsa alçaq köñül/tuzı etmeki kên ne kılkı amul

2285. yağıda yürekliğ seringü gerek/yağı at kemişse téringü gerek

2294. kılınçı oñay bolsa koğkı köñül/buğunka sewitür özin bu yañ ol

2274. aklı alp atım bolsa alçaq köñül/tuzı etmeki kên ne kılkı amul

¹⁹⁶⁶ 2290. uwutlug gerek er uwutı üçün/yağı birle qarşur kağıtmaz öçün

2291. uwut birle yalñuq yağısın saçar/yağıda eñ aşnu uwutsuz kaçır

2292. uwutka bolup qorqlıq alplıq kılur/ögünçe bolup er özin öldürür

2293. yürekliğ téğüçi uwutlug bolur/uwutlug kişi ölse urşu ölür

¹⁹⁶⁷ 2298. kür ersig gerek bolsa kaşığ yülüg/yağılsa atı bolsa çawlug külüg

¹⁹⁶⁸ 2298. kür ersig gerek bolsa kaşığ yülüg/yağılsa atı bolsa çawlug külüg

2320. kü çaw at tilese tuz etmek yétür/tiriglik tilese anı oq yetür

¹⁹⁶⁹ 2321. kişilik kılığlı inançlıg aklı/tuz etmek haqı tép öter er haqı

¹⁹⁷⁰ 2300. siyâset yoritğu gerek sü başı/siyâsetka aşığ bolur sü işi

2301. siyâset yoritısa sü başlıg bolur/süsi başlıg erse er aşığ bolur

¹⁹⁷¹ 2324. sözi çın gerek bolsa kavli bütün/uluğ bolsa yalğan inanmaz buğun

¹⁹⁷² 2327. bu törtünç gerek alçı hîle bilir/bu hîle bilir erke arslan ulır

2356. eñ aşnu yağıka gerek hîle al/bu hîle bile kıl yağı meñzi al

¹⁹⁷³ 2328. titimlig gerek hem topulsa çerig/yitilik gerek keğ qomıtsa erig

¹⁹⁷⁴ 2332. öküş er kereksiz er ödrüm gerek/er ödrüm bolunsa tolum tüm gerek

2337. çawıkmış kür alp er yime sözlemiş/er ödrüm gerek sü tolumluğ témiş

2317. tuzı etmeki hem aş kên gerek/atı ton tolumı añar teñ gerek

¹⁹⁷⁵ 2339. öküş sü tileme er ödrüm tile/er ödrüm tile hem tolum tüm bile

¹⁹⁷⁶ 2350. süsin keğ küdeşse til ıçgınmasa/süsi az öküşin yağı bilmese

2351. katıglangı aşnu til alğu gerek/bu tildin yağı kılkı bilgü gerek

¹⁹⁷⁷ 2314. uluğ tutsa hamyet kör arslanlayu/ügi teg usuz bolsa tünle sayu

¹⁹⁷⁸ 2271. bu işke idi kurç katıg er gerek/başında keçürmiş tükel toñ yürek

¹⁹⁷⁹ 2315. bu yañlar bile er yağıcı bolur/yağıcı bolur hem yarağçı bolur

¹⁹⁸⁰ 2304. tegür edgülerke tükel edgülük/sewinçin tilegü yüdürmegü yük

¹⁹⁸¹ 2299. isizlerke kaşığ gerek qorqsalar/yawaşlarğa edgü gerek sewseler

2271. bu işke idi kurç katıg er gerek/başında keçürmiş tükel toñ yürek

¹⁹⁸² 2296. beğük tutsa köñlin bu sü başlar er/séziksiz yağıdın bu er berge yér

2297. bu köñli beğük er usallıq kılur/usal er ya buzlu ya ödsüz ölür

2303. isizlerke haşmet siyâset gerek/yana edgüke tutçı hurmet gerek

¹⁹⁸³ 2297. bu köñli beğük er usallıq kılur/usal er ya buzlu ya ödsüz ölür

2348. usal bolmasa bolsa artuk oğuğ/usal bolsa tegrür basıncı yoğuğ

2393. usal bolsa er kör yorırda ölür/usal bolmasa er tilekin bulur

uyanık, kaya kuzgunu gibi uzak görüşlü, baykuş gib uykusuz, aslan gibi hamiyetli, laçın gibi saldırgan, kan dökücü olmalıdır.¹⁹⁸⁴

Kutadgu Bilig’de hayvan sembolizminden yararlanılarak ordu komutanında olması gereken erdemlerin bir benzeri IX. yüzyıl bir Arap metninde de karşılaşılır. Bu metinde de ordu komutanındaki erdemler on hayvan ile temsil edilir. Horozun cesareti, tavuğun iffeti, aslanın yürekliliği, yaban domuzunun saldırganlığı, tilkinin kurnazlığı, köpeğin sebatı, turnanın uyanıklığı, karganın temkinliliği, kurdun atılcanlığı, yağrunun besililiği olarak yazan el-Medinî’nin (öl. 840) sıraladığı bu hayvan ve erdemlerin bir benzerini Muhammed bin İbrahim bin Nasr bin Saffar da verir. Kutadgu Bilig’deki hayvanlar ve temsil ettikleri erdemlerle karşılaştıran Hommel, bu anlatımları Brockelmann’ın atasözü ve özdeyiş olarak değerlendirmesine katılmaz. Ona göre bu “doğal olarak Arapların M.S. 730’larda haberdar oldukları gibi, Batı Türklerinin on grubunun on sancağına yapılan bir göndermeden ibaret”tir. Kutadgu Bilig’de on yerine on bir hayvan olduğunu ve iki kez aslanın anılıp intikamın hem yak (kutuz) hem de deveye (titir buğra) yüklendiğini belirten Hommel’e göre bu yanlış okumanın bir sonucudur. Aslanın yürekliliğin ilk sırada anılması savaşçının özelliklerinin anlatıldığı bir başlık olarak değerlendirilmelidir.¹⁹⁸⁵ Bu durumda birinci sırada yaban domuzunun inatçılığı; ikinci sırada kurdun güçlülüğü; üçüncü sırada ayının azıllığı; dördüncü sırada yaban sığırının, yakın (kutuz) kini, intikamcılığı; beşinci sırada tilkinin hileciliği; altıncı sırada devenin kini, intikamcılığı; yedinci sırada saksağanın uyanıklığı; sekizinci sırada kaya kuzgununun uzak görüşlülüğü; dokuzuncu sırada aslanın hamiyeti; onuncu sırada baykuşun uykusuzluğu yer alır. Roux da bunların “Oğuzlarda olduğu gibi simgesel hayvanlar, yani “ongon”lar olması ve özelliklerinin de bu hayvanların soylarından geldikleri için her kavmin özelliği olması”nı olası görür.¹⁹⁸⁶

¹⁹⁸⁴ 2310. yağıda kör arslan yüreki kerek/karıştuқта esri bileki kerek
2311. toñuz teg titimlig böri teg küçi/ağığlayu azğır qutuz teg öçi
2312. yana alçı bolsa kızıl tilkü teg/titir buğrası teg kör öç sürse keg
2313. sağızganda sakraq kerek tutsa öz/kaya kuzgunı teg yırak tutsa köz
2314. uluğ tutsa hamyet kör arslanlayu/ügi teg usuz bolsa tünle sayu
2354. oduğ beg süsi kör büke yolçılığ/kör arslan münügli kılıç kamçılığ
2381. küwez alp sekirtip çerig sürse bat/laçın kuş kowar teg töker qanları
2314. uluğ tutsa hamyet kör arslanlayu/ügi teg usuz bolsa tünle sayu

¹⁹⁸⁵ Von Fritz Hommel, “Zu den Alttürkischen Sprichwörtern”, *Asia Major, Hirt Anniversary Volume*, 1932, s. 191’den aktaran: Jean Paul Roux, *Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, İstanbul 2005, s. 229, 384. Jean Paul Roux on sancak ve ongonla ilgili Hommel’in bilgilerinin şu kaynakta da aktarıldığını belirtir: J. Marquart, *Ostasiatische Zeitschrift*, VIII, 1912-1920, s. 290.

¹⁹⁸⁶ J. P. Roux, *Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, s. 385.

tuğcı

Gabain ve Clauson tuğ sözcüğünün Çince'den Türkçeye, Doerfer ve Eberhard ise Türkçeden Çinceye geçtiği görüşündedirler. Gülensoy sözcüğün kökünün “tu-” kapamak, tıkamak olduğunu söylerken Sertkaya ve Alyılmaz tuğ değil tog olarak kabul edilmesi gerektiğini belirtir.¹⁹⁸⁷ Zieme davul için kullanılan sözcükler arasında verdiği tug (tog?) sözcüğünün sancak, bayrak anlamı yanında davul anlamı olduğunu Maniheizm ve Budist metinlerden örnekendirerek göstermiş ve Kaşgarlı Mahmud'un Arapça “kus” ve “tabl” olarak çevirdiğini belirtmiştir.¹⁹⁸⁸

Hükümdarlık ve bağımsızlık sembolleri arasında olan “tuğ” hem sancak hem de bando, mızık ya da mehter takımı demektir. Kaşgarlı Mahmud hakanın önünde vurulan kös ve davula tuğ denildiğini bildirmektedir.¹⁹⁸⁹ Kutadgu Bilig'in 86. beytinde¹⁹⁹⁰ gök gürlemesi şimşek çakması gibi doğa olaylarıyla birlikte nevbet (bando, mehter) davulunun çalınıp hakanın tuğunun çekildiği belirtilir. Bu beyitte Kaşgarlı Mahmud'un söylediği gibi sözcük hem davul hem de sancak, alem anlamında olduğu görülmektedir. Karahanlıların devlet sembolü olan tuğa ilişkin Kaşgarlı Mahmud ayrıntılı bilgi vermektedir. Buna göre Karahanlı hakanlarını “tokuz tuğlug xan” yani dokuz tuğlu olduklarını ve dokuz sayısını uğurlu kabul ettikleri için bu sayının rütbe artsa dokuzdan fazla olamayacağını kaydeder. Tuğların renklerine ilişkin bilgiler de veren Kaşgarlı Mahmud bu dokuz sancak uğurlu olduğu için renginin de turuncu ipekliden olduğunu aktarır.¹⁹⁹¹ Turuncu renkli bu ipekli kumaş hakanların bayrakları ve yakınlarının eyerleri için kullanıldığını “al” sözcüğü içinde açıklar.¹⁹⁹² Kaşgarlı Mahmud'un Karahanlılara ilişkin verdiği bu bilgiyi destekler nitelikte bir beyti Yusuf Has Hâcib de söyler. 4893. beyitte hakanı güneşe benzeterek güneşin yükselip yerden toz kalktığını ve dokuz al tuğunun yaklaşmaya başladığı belirtilir.¹⁹⁹³ Bu beyitte de açıkça görülmektedir ki Karahanlılar “dokuz tuğlu”dur. Hakanın veya devlet büyüklerinin sahip oldukları tuğ sayısı onların saygı, itibar ve rütbelerini gösteren bir işarettir.

¹⁹⁸⁷ Cengiz Alyılmaz, “Bilge Tonyukuk Yazıtları Üzerine Birkaç Düzeltme,” *Türk Dilleri Araştırmaları*, S.10, 2000, s. 107; Osman Fikri Sertkaya, “Göktürk Tarihinin Meseleleri: Eski Türkçe TWQ~TWWQ=TOG~TOOG “Tug” Kelimesi Üzerine”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, XVII/XXI/1-2, 1983, s. 252-258; Hayrettin İhsan Erkoç, *Eski Türklerde Devlet Teşkilâtı (Gök Türk Dönemi)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008, s. 69, 70; S. Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 298.

¹⁹⁸⁸ Peter Zieme, “Eski Uygurcada Davul Manasında Kullanılan Sözlere Dair”, *AÜ DTCF Türkoloji Dergisi*, 21/1, 2014, s. 166.

¹⁹⁸⁹ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 399

¹⁹⁹⁰ 0086. bulıt kökredi urdı nevbet tuğı/yaşın yaşnadı tarttı hakan tuğı

¹⁹⁹¹ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 400

¹⁹⁹² Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 39

¹⁹⁹³ 4893. yaşık örledi yerde kıptı toğı/yağa keldi aşnu tokuz al tuğı

Göktürklerde kurt başlı tuğlar hakanın en önemli sembollerindendi. Kafesoğlu'na göre tuğ tepesinde at, yak, yaban sığırı gibi hayvanların kuyruklarının ve ipek şeritlerin bulunduğu bayraktır. Tuğların bazıları kargıların ucuna takılan beçkem ya da batrak denilen bayrak parçası biçimindedir.¹⁹⁹⁴ Karahanlılarda da çeşitli hayvanların tüyleri “beçkem” adıyla mızrak ucuna, at eğerlerine takılıp alplik simgesi olarak kullanılmıştır. Karahanlı tuğları yukarda belirtildiği gibi “al” yani turuncu renkte ipekli kumaştan yapılmıştır. Kâşgarlı Mahmud'un Arapça “alem” ile karşıladığı “tuğ” bir tür sancaktır. Tuğlar yalnız hakana değil aynı zamanda vezir, bey gibi devlet büyüklerine rütbe, makam ve mevkisine göre devlet, hakimiyet ve iktidar sembolü olarak da verilirdi. Bu, Yusuf Has Hâcib'in hakanın Aytoldı'ya vezirlik, unvan, mühür, davul, zırh ve tuğ verdiğini söylemesinden anlaşılmaktadır.¹⁹⁹⁵ Sofra ve tuğ hakanın büyüklüğünü ve saygınlığını gösteren işaretler olarak belirtilmiştir. Bu bakımdan Kahanlı devletinde bu tuğları taşıyan, onların bakımını ve korumasını yapan “tuğçı”lar bulunmaktadır. Sarayda görevli bulunan tuğculardan döşekçi, idişçi, aşçı, şerâbdar, hân-sâlâr, kuşçu, kişçi, okçı, yaçı gibi görevlilerin de âmiri olan kapucubaşı sorumludur.¹⁹⁹⁶

turgak

Eski Türkçede durmak, dikilmek, ayakta durmak, yükselmek anlamlarına gelen tur- eylemine eylemden ad yapan -gAk eki getirilerek türetilen sözcük bekçi, muhafız, gündüz muhafızı anlamına gelmektedir.¹⁹⁹⁷ Kutadgu Bilig'de sözcüğün geçtiği beyitte Aytoldı'nın gündüz “turgak” yani gündüz bekçisi ile, gece “yatgak” yani gece bekçisi ile durarak hakana bağlılıkla “bağırsaklıkın” ve dürüstlikle “kıyiksız” hizmet ettiği belirtilir.¹⁹⁹⁸ Diğer yandan kapıcıbaşının sorumlulukları arasında sabah kapıdaki görevine gelip orada bulunan nöbetçileri “turgak”ı gece gündüz yerinde tutmalıdır.¹⁹⁹⁹ Söz konusu beyitlere göre “turgak” gündüz bekçisi, muhafız olduğu anlaşılmaktadır.

tutgak

Dîvânu Lugâti't-Türk'te “tutgak” için düşmanın gözcülerini ve öncülerini yakalamak için geceleyin dolaşan birlik karşılığı verilmiştir.²⁰⁰⁰ Clauson elde tutmak

¹⁹⁹⁴ Hayrettin İhsan Erkoç, *Eski Türklerde Devlet Teşkilâtı (Gök Türk Dönemi)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008, s. 67.

¹⁹⁹⁵ 1036. vezîrlîk añar bérdi tamğa ayağ/tuğ köwrügi birle bérdi kıyağ

¹⁹⁹⁶ 2557. idişçi töşekçi yime aşçı/töz köz kemişe yime tuğçıka

¹⁹⁹⁷ G. Clauson, *EDPT*, p. 529-530; M. Erdal, *OTWF*, Vol. 1, s. 392, İ. Taş, *KB'de Söz Yapımı*, s. 123

¹⁹⁹⁸ 0608. künün turdı turgak tünün yatgakın/tapındı kıyiksız bağırsaklıkın

¹⁹⁹⁹ 2536. yana erte tursa kapuğ başlasa/kéçe tañda turgaknı tepretmese

²⁰⁰⁰ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 204

anlamındaki “tut-” eyleminden türetildiği ve düşmanın varlığını araştıran, inceleme, araştırma ve keşif yapan (reconnoiters) anlamına geldiğini söyler.²⁰⁰¹

Kutadgu Bilig’de sözcük iki farklı bağlamda kullanılmıştır:

1. Askerî bir terim olarak keşif kolu, birliği
2. Mecaz anlamıyla ölümden haberci, işaret, im

Askerî bir terim olarak savaş öncesinde çarpışmanın gerçekleşeceği bölgenin özellikleri ve düşmanın durumu hakkında araştırma ve incelemede bulunarak bilgi edinen, keşif yapan birliktir. Bu bağlamda sözcük 2342. ve 2343. beyitlerde anılarak komutanın öncü (yezek) ve keşif (tutgak) birliklerini seçip ayırarak uyanık olması gerektiği öğütlenir. Keşif (tutgak) birliklerinin düşmanın öncü birlikleriyle karşılaşması durumunda baskın yapılırsa geri dönüp vuruşmak gerektiği söylenerek çarpışma öncesi hazırlıklara ilişkin bilgiler verilip Türk savaş sanatının incelikleri belirtilir.²⁰⁰²

Sözcüğün diğer bir kullanımı ise “ölüm tutgacı” biçiminde olup mecaz anlamı söz konusudur. Sözcüğün bu bağlamda geçtiği beyitlerde hastalık (ig) ve saç-sakalın ağarmasıyla kendini gösteren yaşlılık “ölüm tutgacı” olarak nitelenir.²⁰⁰³ Dolayısıyla hastalık ve yaşlılık ölümün habercisi, ölümü sezdiren bir işaret, imdir.

yadağ

Kâşgarlı Mahmud “yadağ” sözcüğü için “yaya” karşılığı vererek “Yadag atı çaruk küçi azuk” atasözünü aktarır.²⁰⁰⁴ Askerî bir terim olarak “yaya, piyade” karşılığında olan sözcük²⁰⁰⁵ yalnız bir beyitte “yadağ okçı” biçiminde geçer.²⁰⁰⁶ Hem hakanın hem de merkez ve taşra teşkilâtındaki pek çok görevlinin emrinde tuğçu, kişçi, okçu, yaycı, silahdâr, alemdâr gibi “tapuççı” ya da “kapıkulları” vardı. Bunların arasında hakan ve devletin ileri gelenlerinin emrinde yaya ve atlı koruma (muhafız/hares) birlikleri bulunmaktaydı.²⁰⁰⁷ Savaşta ordunun bir kısmı atlı süvari, bir kısmının ise yaya, piyade olarak bulunmaktadır. Okçuların bir kısmının yaya bir kısmının ise atlı olduğu Yusuf Hâs Hâcib’in anılan beytinde “okçı”nın niteliğini “yadağ” sözcüğünü ön adı olarak

²⁰⁰¹ G. Clauson, *EDPT*, p. 453

²⁰⁰² 2342. ađırġu öğürgü yezek tutġakı/yırak tutġu sağlap közi ġulġakı

2343. yezek hem telim yetse tutġak kitip/yaġıġ basġu bolsa urunsa ġayıp

²⁰⁰³ 1067. bu aytoldı ġâlin eşitti ilig/ölüm tutġakı ig tegürmiş elig

1352. ölüm tutġakı keldi tuttı ġatıġ/ġutulġu yerim yok kiterdi tatıġ

3580. ig ol aşnu erke ölüm tutġakı/ölümde tatıġ yok ayâ er saġı

4619. belâ miġnet ol ig ölüm tutġakı/ölümde tatıġ yok azu yakşısı

5976. ayur ay ġadaşım yolum köngelir/ölüm tutġakı tuttı öz barġalır

²⁰⁰⁴ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 164, 359

²⁰⁰⁵ Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988, s. 107

²⁰⁰⁶ 2370. çerigde bir anġa busuġġa ġigür/yadaġ okçı tuşrup sen öñdün yügür

²⁰⁰⁷ R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 196

kullanmasından anlaşılmaktadır. Bu durum Karahanlı ordusunda atlı, süvariler ile yaya piyadelerin varlığına işaret etmektedir.

yağıcı

Sözcüğün kökünü oluşturan “yağı” düşman, muhalif (enemy, hostile) anlamlarına gelir ve bu sözcüğün yapısına ilişkin çeşitli açıklamalar bulunmaktadır. Bu açıklamalar Ana Altayca veya Moğolca “dayin~dağın” sözcüğüyle eşdeğerliliği ve ödünçlenmesi üzerinde yoğunlaşmaktadır.²⁰⁰⁸ Kutadgu Bilig’de “yağı” sözcüğünün yağılık, yağıla- ve yağıcı türevleriyle birlikte kullanım sıklığı 217’dir. Bunlardan “yağıcı” sözcüğü savaşçı, muharip (one who acts against the enemy) anlamlarına gelmektedir.²⁰⁰⁹

Komutanın (sü başlar er) taşınması gereken özelliklerin anlatıldığı otuzuncu bölümde “yağıcı”lara ilişkin bilgiler verilir. Eserin 2316. beytinde “yağıcı” şöyle tanımlanmıştır:

2316. yağıcı yarağcı kişi ol tuçı/yağı sançğuçı hem yetürgen uçı

Bu beyte göre yağıcı her zaman (tuçı) silahlı (yarağcı) kişidir; düşmanı vurur ve uçlara, tepelere yetişir. Beyitteki tepelere ulaşmak yükseğe çıkmakla zafer kazanmak ifade edilmiştir. Zafer kazananan, düşmanı dağıtan, cesur ve silahlı olan bu savaşçıların özellikleri çeşitli hayvan metaforları aracılığıyla betimlenir. Aslan gibi yürekli, kaplan gibi bileği güçlü, domuz gibi inatçı, kurt gibi kuvvetli, ayı gibi azılı, yaban sığırı gibi kindar, kızıl tilki gibi hileci, deve gibi kindar, saksagan gibi uyanık, kaya kuzgunu gibi keskin görüşlü, aslan gibi hamiyetli, baykuş gibib geceleri uyanık olmalıdır.²⁰¹⁰ Bu niteliklerle kişinin işinin ehli bir savaşçı olacağı belirtilir.²⁰¹¹ Bunlar, aynı zamanda bir savaşçı olan komutanda (sü başlar er) da olması gereken özelliklerdir.

Kutadgu Bilig’de sözcüğün geçtiği beyitlerde cesur “yağıcı” olduğu belirtilen kişiden “negü ter” diye sözler aktararak beylerin “sak” uyanık, tedbirli olması gerektiği öğütlenir.²⁰¹² Bir başka beyitte deneyimli bir savaşçının kıyas yaparak on iki bin erden oluşan ordunun kalabalık bir ordu olduğunu söylediği; bir başka alp savaşçıya göre de

²⁰⁰⁸ S. Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 257; Daha geniş bilgi için bakınız: Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, s. 438.

²⁰⁰⁹ G. Clauson, *EDPT*, p. 898, 899; Ersin Teres, “Karahanlı Türkçesinde Askerlikle İlgili Bazı Terimler Üzerine”, *Turkish Studies*, Volume 2/4, 2007, s. 1190, 1191.

²⁰¹⁰ 2310. yağıda kör arslan yüreki kerek/karıştuқта esri bileki kerek

2311. toñuz teg titimlig böri teg küçi/ağığlayu azğır kutuz teg öçi

2312. yana alçı bolsa kızıl tilkü teg/titir buğrası teg kör öç sürse keg

2313. sağızganda sakrak kerek tutsa öz/kaya kuzgunı teg yırak tutsa köz

2314. uluğ tutsa hamyet kör arslanlayu/ügi teg usuz bolsa tünle sayu

²⁰¹¹ 2315. bu yañlar bile er yağıcı bolur/yağıcı bolur hem yarağcı bolur

²⁰¹² 2019. negü tér eşitgil yağıcı kür er/bu saklık bile öz yağısın urar

dört bin erlik kalabalık bir ordu olduğu belirtilip kalabalık değil seçme ve tam silahlı savaşçıların olması gerektiği ünlü bir savaşçının sözleri olarak aktarılır.²⁰¹³ Seçkin, cesur, silahlı ve düzenli bir ordunun kalabalık bir ordudan daha iyi olduğu çeşitli beyitlerde yinelenir. Savaşta izlenmesi gereken stratejilerden biri düşmanın karşısına daha iyi savaşçı ve işinde usta olan saç sakalı ağarmış savaşçıları öne koyup diğer askerleri (çerig) onların götürmesini sağlamaktır.²⁰¹⁴

Yukarıda verilen bilgilere göre “yağıcı”lar genel olarak savaşta düşmanla cenk eden, onlarla çarpışan, silahlı kişilerdir. Yağıcı sözcüğü komutanı da içine alan üst bir kavramdır. Yağıcılar cesur, alp, işinde usta, deneyimli, yaşlı, seçkin olanları bulunmakta ve özelliklerine göre çeşitli adlar almaktadır.

yaragçı

Clauson sözcüğe “uygun, elverişli ve yararlı olanı yapan kişi” (someone who daes what is oppurtune or useful, efficient) karşılığını verir. Uygunluk, fırsat, verimlilik, elverişlilik, yakışıklılık, yerindelik (opportunity, suitability, opportuneness) anlamlarındaki “yarag” ile benzer bir sözcük olan “yarak” geniş bir yelpazede silah cephane, askerî teçhizat, araç-gereç (arms, military equipment) demektir.²⁰¹⁵ Yararlı olmak, başarılı olmak, kârlı, uygun olmak, avantajlı olmak anlamındaki “yara-” eyleminden türetilen bu sözcüğe genellikle “usta, ehil” karşılığı verilmiştir.²⁰¹⁶ Ancak Tezcan’a göre bu karşılık “silahtan anlayan, iyi silah kullanan olarak düzeltilmelidir. Nitekim Çağatayca’da zamanla bu sözcüğün “silah” anlamı yaygınlaşmıştır.²⁰¹⁷

Kutadgu Bilig’de sözcüğün geçtiği beyitler ve bağlama bakıldığında savaşçı “yağıcı” kişilerin aynı zamanda “yaragçı” olduklarından söz edilir. Bu durumda savaşçıların yararlı, uygun, usta oldukları gibi bir anlam çıkarmak söz konusu ise de savaşçıların her zaman silah ve benzeri askerî araç-gereçleri kullanmayı iyi bilen, bunlarla donatılmış oldukları da düşünülebilir. Nitekim 2316. beyitte savaşçıların (yağıcı) her zaman “yaragçı kişi” oldukları belirtilir. Çeşitli nitelikleri taşıyan kişinin hem “yağıcı” hem “yaragçı” olacağı söylenir. Saçı-sakalı ağarmış, yaşlı kişilerin daha iyi (artuk) savaşçı (yaragçı) oldukları ve aynı zamanda da “yaragçı” oldukları 2372. beyitte

²⁰¹³ 2334. sınımış yağıcı kişi teñlemiş/on iki miñ er sü öküş sü timiş

2338. negü tēr atıkmış yağıcı eşit/bu söz eştip ötrü özünke iş it

²⁰¹⁴ 2371. yağıcı örün kırğıl ersiglerig/yağıkā alın kıl kötürsü çerig

2372. örün kırğıl artuk yağıcı bolur/yağıcı bolur hem yarağçı bolur

²⁰¹⁵ G. Clauson, *EDPT*, p. 964, 962.

²⁰¹⁶ S. Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, s. 949, E. Üşenmez, *Karahanlı Türkçesinin Sözlüğü*, s. 338; R. Arat, *İndeks*, s. 524

²⁰¹⁷ S. Tezcan, *KBDÜ*, s. 71

belirtilir.²⁰¹⁸ Beyitlerde “yağıcı” ve “yarağıcı” sözcüklerinin hem.....hem bağlama edatıyla kullanılması anlamsal bakımdan her ikisinin bir meslek adı olacağı düşüncesini güçlendirmektedir. Dolayısıyla hem savaşçı hem silahçı gibi bir anlam daha uygun görünmektedir.

Silahçı karşılığında düşünelebilecek bu sözcük, Karahanlı devletinin çağdaşı Selçuklu, Gazneli, Memluklu devletlerin saray ve askerî teşkilatında silahdâr, silahî ya da bazı kaynaklarda zered-sâlâr adıyla anılan görevliye benzemektedir. Nizamülmülk “Siyâsetnâme”sinde silahdârı hakanın hizmetindeki gulâm veya hâcibliğe yükselenler arasında gösterir. Savaş sanatına ilişkin Yusuf Has Hâcib’in verdiği bilgilerden diğer Müslüman Türk devletlerinde olduğu gibi silahdarın başında bulunan “emîr-i silâh”ın olduğu da kesindir.²⁰¹⁹ Silahdârlar ordu cephanesini korumak, hakanın silahlarını taşımak ve korumakla görevli kılıç ehlinde ya da seyfiye sınıfından olup ordu kumandanlığına kadar çıkabilmektedir. Bu bakımdan zamanla askerî bir görevli iken idarî bir görevi de karşılayan silahdârın Karahanlı askerî ve saray teşkilatında varlığını gösteren en önemli bilgi XI. yüzyılda Yarkent’teki tarla satış senetlerinde “Ebû Bekir” adındaki bir şahidin “silahdâr” unvanıyla anılmasıdır.²⁰²⁰

yatgak

Eski Türkçede yatmak, uzanmak, uyumak anlamındaki yat- eylemine eylemden ad yapan -gAk ekinin getirilmesiyle türetilen sözcük gece bekçisi, gece muhafızı anlamlarına gelmektedir.²⁰²¹ Dîvânü Lugâtî’t-Türk’te de hükümdarın, kalenin vb. şeylerin muhafızı için “yatgak” denildiği bilgisi bulunmakta ve “yatgak yattı” yani “adam geceyi muhafızlıkla geçirdi” cümlesinde örneklenir.²⁰²² Kutadgu Bilig’de sözcüğün geçtiği beyitlerde Aytoldı’nın geceleri gece bekçisi “yatgak” ile, gündüzleri gündüz bekçisi “turgak” ile durarak hakana bağlılık ve dürüstlikle hizmette bulunduğu belirtilir.²⁰²³ Benzer biçimde Aytoldı öldükten sonra yerine gelen oğlu Ögdülmiş de hakana gece-gündüz dürüstlikle “kıyıksız” hizmet edip gündüz ayakta, geceleri

²⁰¹⁸ 2315. bu yañlar bile er yağıcı bolur/yağıcı bolur hem yarağıcı bolur

2316. yağıcı yarağıcı kişi ol tuçı/yağı sançguçı hem yetürgeñ uçı

2372. örüñ kırğıl artuğ yağıcı bolur/yağıcı bolur hem yarağıcı bolur

²⁰¹⁹ R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 145; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 34, 35; E. Merçil, *Selçuklular’da Saray ve Saray Teşkilatı*, s. 124-126.

²⁰²⁰ Aydın Taneri, “Emîr-i Silâh”, *TDVİA*, İstanbul 1995, C. 11, s. 145; Şerafettin Turan, “Silâhdar”, *TDVİA*, İstanbul 2009, C. 37, s. 191; Muhammed Hanefi Palabıyık, *Gazneli Devleti Saray Teşkilatı*, Atatürk Üniversitesi SBE Basılmamaış Doktora Tezi, Erzurum, 1996, s. 178.

²⁰²¹ G. Clauson, *EDPT*, p.884; M. Erdal, *OTWF*, Marcel Erdal, *OTWF*, Vol. I, s. 392, İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 123

²⁰²² Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 367

²⁰²³ 0608. künün turdı turgak tünün yatgakın/tapındı kıyıksız bağırşaklıkın

muhafızlıkla geçirerek yemeğini bile orda yer.²⁰²⁴ Kapıcıbaşının görevlerinden biri yatmadan önce gece bekçileri “yatgak”ların duracakları yerleri belirlemektir.²⁰²⁵

yezek

Takip etmek, izlemek, sürmek anlamındaki yeze- eyleminden türetilen “yezek” sözcüğü öncü kuvvet, bir ordunun öncü koruması (advance guard of an army) demektir.²⁰²⁶ Kâşgarlı Mahmud’un “yezek kamug yirig yezedi.” cümlesinde tanıkladığı yeze- ve yezek sözcükleri bir düşman olup olmadığını görmek için bölgeyi gezmek, kolaçan etmek; öncü demektir.²⁰²⁷ Kutadgu Bilig’de komutanın özellikleri ve görevlerinin anlatıldığı bölümde savaş öncesinde yapılması gerekenler arasında anılan bu sözcüğün geçtiği beyitlerde komutanın öncü (yezek) ve keşif (tutgak) birliklerini seçip ayırması gerektiği ve öncü kuvvetleri ile düşmana yaklaşp otuna, suyuna dikkat ederek karargahını kurmalıdır. Savaştan önce keşif birlikleri ile düşmanın öncü kuvvetleri karşılaştığında çarpışması gerekiyorsa geri dönüp öncü birliklerle beraber vuruşmalıdır.²⁰²⁸

Eserin bir beytinde askerî bir terim olarak kullanılmamıştır. Gök bilimi ve astroloji ile ilgili olarak gökteki yıldızların bir bölümünün süs, bir bölümünün kılavuz, bir bölümünün de öncü, haberci olduğu söylenir.²⁰²⁹ Astroloji, fal bakma, kehanette bulunma, geleceği görmede bu öncü, haberci (yezek) yıldızlardan yararlanılır. Beyitte “kılavuz” ile birlikte anılarak anlamsal uygunluk ve açıklık sağlanmıştır. Sözcük gerek askerî bir terim olarak gerekse gökbilimine ilişkin kullanımlarda öncü, haberci, yol gösterici anlamındadır.

yortug

Hızlı yürümek, tırıs gitmek, acele gitmek, sallana sallana gitmek (to trot, amble) anlamlarına gelen ve Moğolca güvenmek, ilerlemek, devam etmek, yola çıkmak, düzenlemek (to go on, set out) anlamlarındaki yorçi- eylemi gibi yort- eylemi de yorı- eylemi ile ilgilidir. Bu eylemden türetilen “yortug” hakanın koruması, hakanın maiyetindekiler, beraberindekiler (a royal escort, the king and his retinue) demektir.

²⁰²⁴ 0952. kıyıkşız tapuğ kıldı anda naru/tüni yattı yatgakta kündüz örü

1606. tapındı kéçe tañda tepremedi/tünin yattı yatgak aş anda yédi

²⁰²⁵ 2533. kéçe bolsa yatgak bu yatsa burun/ayu bérse tegme kişike orun

²⁰²⁶ G. Clauson, *EDPT*, p. 985, 986

²⁰²⁷ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 365

²⁰²⁸ 2342. ađırđu öğürgü yezek tutgakı/yırağ tutđu sağlap közi kulgakı

2343. yezek hem telim yetse tutgak kitip/yağığ basđu bolsa urunsa kayıp

2349. yağıka yağusa yezekin alu/tüşürse toyuğ körse ot suw talu

²⁰²⁹ 0128. bu kökteki yulduz bir ança bezek/bir ança kulavuz bir ança yezek

Kâşgarlı Mahmud'un Arapça "mawkibu'l-sultân yawmal'l-harb awi'l-za'n" olarak karşıladığı sözcük²⁰³⁰ savaş veya yürüyüş gününde sultanın maiyeti anlamına gelmektedir.²⁰³¹

Komutanın (sü başlar er) görevlerinden biri yönetimi altında olan "yortug"u düzenlemek için asker görevlendirmek, kimsenin ilerde veya geride olmamasına dikkat etmektir.²⁰³² Kapucubaşının görevleri arasında küçük ve büyük rütbelileri birbirine karıştırmadan hakana uzak ve yakın olanları belirleyip herkesin saraydaki yerlerine göre "yortug"da hareket etmesini sağlamak olduğu belirtilmiştir.²⁰³³ Kapıcıbaşı maddesinde belirtildiği gibi kapıcıbaşının hakanın sefer, gezi ve av sırasında onu koruyan "yortug"u düzenleme görevinin bulunması ve diğer askerî sorumlulukları kapıcıbaşının ehl-i kılıç (seyfiyye) sınıfından, komutanın (sü başlar er) üstünde bir rütbeye sahip saray görevlisi olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda burada sözü edilen "yortug" hakanla birlikte hareket eden, ona eşlik eden maiyeti, onu koruyan muhafız alayı olduğu anlaşılmaktadır. Bu muhafız alayının askerî zümreden oluştuğu, komutanın asker görevlendirerek muhafız alayını yapıp düzenlediğinin belirtildiği "*süsin itse yapsa ma yortug*" ifadesinde görülmektedir. Bununla birlikte Genç'in belirttiğine göre bu muhafız alayı, hakan, saray muhafızları ve diğer saray görevlilerinden oluşmaktaydı. Nizâmî Aruzî'nin Çehar Makale'de Batı Karahanlı hakanı Hızır Han bin İbrahim (1080-1021?) hakkında verdiği bilgilerden ve Kutadgu Bilig'de anılan durumdan "yortug"un önünde bayrak ve tuğlar ile gürz gibi silahlar taşındığı ve hakanın at üzerinde bunların arkasında yer aldığı sonucuna varılabilir.²⁰³⁴

4.9. Sağlıkla İlgili Meslekler

emçi

İlaç adları bölümünde söz edildiği gibi Türklerde ve Karahanlılarda tıp oldukça gelişmiş bir durumdaydı. Gerek Dîvânu Lugâtî't-Türk'te gerekse Kutadgu Bilig'de hem tıp terimlerinin genişliği hem de Kutadgu Bilig'in bir bölümünün doktorlarla ilişkilerin nasıl olması gerektiğine ayrılması Karahanlı toplumunda doktorların yerine işaret etmektedir. Karahanlılar döneminde hastaneler ve onların giderlerini karşılamak için

²⁰³⁰ G. Clauson, *EDPT*, p. 959.

²⁰³¹ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 366

²⁰³² 2344. süsin itse yapsa ma yortug tüzüp/kédin kalmasa er ya öndün ozup

2345. tüşün bilse yortug tüzse keğ/er at tutsa saççı oduğ tursa keğ

²⁰³³ 2586. sü başçı tüzse tursa yortug kırın/iriglerini yığsa yetürse soñın

2588. kapuğda neteg erse oldruğ turuğ/bu yortuğda andağ kerek ay uluğ

²⁰³⁴ R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 206.

vakfiyeler kurulmuştur. Karahanlılar döneminde Tamgaç Buğra Kara Han Semerkand'da 1065-1066'da yaptırdığı Dâru'l-Merdâ adı da verilen kimsesizler, yardıma muhtaçlar, garipler, ümitsiz hastalar, perişanlar (acil hastalar), yoksullar, âciz ve yaşlıların yararlanacağı hastanede doktorlar, kan alanlar (hacamatçılar), hizmetçiler, aşçılar, us (akıl hastaları için), kurrâ hafızlar, câmi görevlileri, imam ve müezzinler görevliydi. Hastanenin bakımı, kalanların gereksinimlerinin karşılanması, ilaçlar, hastanede görevli kişiler ile hastaların yiyecek ve içecek masrafları için hakan Semerkand'ın Suğd çarşısındaki çeşitli malları vakıf haline getirmiştir.²⁰³⁵ Bu hastane medrese, câmi, kütüphane ve derslikten oluşan bir külliye'dir.²⁰³⁶

Eski Türkçede doktor için “atasagun”, “emçi” ve “otaçı” sözcükleri kullanılmaktaydı. Kutadgu Bilig'de “emçi” ile “otaçı” sözcükleri geçmektedir. Dîvânu Lugâti't-Türk'te “em” için “ilaç demektir, ilaç yapıp tedavi edene emçi denir” kaydı bulunur.²⁰³⁷ Kaşgarlı Mahmud “emçi añar ot otadı” cümlesindeki “otar” ile “otamak” sözcüklerinin Oğuz lehçesinde olduğunu bildirir.²⁰³⁸ Sözcüğün bu “kullanımları emçi sözcüğünün eczacı anlamını içerdiğini de göstermektedir... Eczacılık ile tabipliğin birbirinden ayrılarak iki ayrı meslek durumuna gelmesi, XI. yüzyıldan çok sonraki dönemlerde gerçekleşmiştir.”²⁰³⁹ Moğolca ve Türkçede ortak kabul edilen “em” sözcüğünden türeyen “emçi”nin Uyurca metinlerde “otaçı” ile birlikte “dilbilimde ileri ögeler arasında sıralanan ikileme çatısı altında buluşabilmesi de eski Türk tıp terminolojisinin zenginliğine ve yerleşikliğine işaret etmektedir.”²⁰⁴⁰ Bu sözcükler Kutadgu Bilig'de ikileme biçiminde değil ayrı sözcükler olarak geçer. “emçi” sözcüğünün geçtiği beyitlerde bütün iyiliklere kılavuz ve bütün hastalıklara “ig togak”a doktor “emçi” olan şey varlık, maldır.²⁰⁴¹ Âlimlerden sonra yer verilen zümre “otaçı”lar doktorlardır; her türlü hastalığa bu doktorlar “emçi”ler yetişirler.²⁰⁴² Her insan hayatta iken hastalanır, doktor “emçi” hastayı görse ilaç “ot” ile “emler” tedavi eder.²⁰⁴³

²⁰³⁵ Saffet Bilhan, “Tıp Okulu Niteliğinde, 10 Yüzyıllık Türk Hastanesi Vakıf Belgesi II”, *AÜEBFD*, XV, S. 2, 1982, s. 127, 128; Arslan Terzioğlu, “Yeni Kaynaklar Işığında Karahanlı Tıp ve Hastane Tarihine Bir Bakış”, *TT*, XIX, S. 11, 1993, s. 81-88; Emel Esin, “Böri Tigin Tamgaç Buğra Kara Hâkân İbrâhîm'in (H.444-60/1052-1068) Semerkand'da Yaptırdığı Abideler”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, VIII, 1979, s. 47.

²⁰³⁶ Kamil Şahin, “Karahanlılar Dönemi Darü'l-Merda Hastanesi Vakfiyesi”, *Vakıflar Dergisi*, S: XXXI, 2008, s. 232-234.

²⁰³⁷ Kaşgarlı, *DLT-AB, Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 17

²⁰³⁸ Kaşgarlı, *DLT-AB, Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 458

²⁰³⁹ Zafer Önler, (2006), “Dîvânu Lugâti't-Türk ve Kutadgu Bilig'de Tıp Terimleri”, *Kebikeç*, S. 22, 2006, s. 138, 139.

²⁰⁴⁰ S. Şen, *Orhon, Uyur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 214.

²⁰⁴¹ 3979. kamuğ edgölükke neñ ol yolçısı/kamuğ ig toğaka neñ ol emçisi

²⁰⁴² 4356. olarda birisi otacı turur/kamuğ ig toğaka bu emçi erür

²⁰⁴³ 4358. tirig bolsa yalñuq yême igler ök/igin emçi körse otun emler ök

Doktorlar az yemek yiyenin sevinç ve neşe içinde olacağını söylerler.²⁰⁴⁴ Doktorlardan sonra efsuncular gelir ve onlar cin, peri hastalıklarının “emçi”sidirler.²⁰⁴⁵

otaçı

Sözcüğün kökü ot hem bitki hem de ilaç anlamındadır ve doktor anlamındaki otaçı sözcüğü ile ilişkisi de açıktır. Ancak ota- eylemine addan ad yapan ek +çI ekinin gelmesi konusunda çeşitli görüşler vardır. Clauson ve Brockelmann bu ekin okıçı sözcüğünde olduğu gibi eylemlere de getirilebileceğini, Gabain ise sözcüğün ota- eylemine -daçı ortacının eklenip ot+a-daçı biçiminden hece düşmesi ile oluştuğunu ileri sürer.²⁰⁴⁶ İslâmiyet’ten önce şaman veya Türkçesi “kam”ların dinî ve pek çok görevleri yanında sağlığın bozulmasına neden olan kötü ruhları uzaklaştırarak iyileştirme özelliği de bulunmaktaydı. “Kam”ların yerini zamanla “otaçı”lar “emçi”ler aldı.²⁰⁴⁷

Kutadgu Bilig’de otaçı sözcüğü emçi sözcüğüne göre daha fazla geçmektedir. Eserin elli ikinci bölümü (4355-4360. beyitler) âlimlerden sonra yer verilen “otaçı”lara ayrılmıştır.²⁰⁴⁸ Bütün hastalıkları ve ağrıları onlar iyileştirirler. İnsan dipdiri de olsa hastalanabilir ve ilaçlarla tedavi edilir. Sağlığa “otaçı”sız kavuşulamayacağı için oldukça gerekli olan bu zümre ile iyi geçinmek, onları yakın tutup haklarını gözetmek gereklidir.²⁰⁴⁹

Aytoldı’nın hastalanması üzerine “otaçı”lar çevresine toplanıp “tamur kördiler” nabzına bakarlar; hastalığının “ig kem” ne olduğuna ilişkin tanı koyarlar.²⁰⁵⁰ Bu doktorlardan kimi kan tuttuğunu ve damarını açıp kan akıtmak gerektiğini; kimi kabız olduğu için müshil içirip bağırsaklarını boşaltmak gerektiğini söyler. Kimi gulsuyu ekleyip soğuk şerbet yapar, kimi gerekli bir içki hazırlar. Vermedikleri em,

²⁰⁴⁴ 4641. körü barsa yakşı ayur emçiler/aşığ az yése er esenin küler

²⁰⁴⁵ 4361. bularda basa keldi afsünçılar/bu yél yeklig igke bu ol emçiler

²⁰⁴⁶ S. Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 217, 218, G. Clauson, *EDPT*, p. xliii; Carl Brockelmann, *Osttürkische Grammatik der Islâmischen Litteratur-Sprachen Mittelasiens*, Leiden 1954, s. 92; Annemaria von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*. Ankara 2000, s. 41.

²⁰⁴⁷ Emel Esin, “Otaçı”, *İstanbul Teknik Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Tarihi Enstitüsü 14-18 Eylül 1981 I. Uluslararası Türk-İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, Tıp-Dış Hekimliği-Eczacılık Tarihi Sektörünü Bildirileri*, İstanbul C. 2, 1981, s. 12.

²⁰⁴⁸ C.0058. bâb ‘ilim âdamları birle katılmağın ayur yéme otaçılar mu‘azzimler mu‘abbirler müneccimler şâ‘irler tarıçılar igdişçiler uzlar çığaylar birle katılmağ negü teg kerekin kerekmez ayur

LII otaçılar birle katılmağın ayur

²⁰⁴⁹ 4356. olarda birisi otacı turur/kamuğ ig toğaka bu emçi erür

4356. olarda birisi otaçı turur/kamuğ ig toğaka bu emçi erür

4357. yime ök kereklig saña bu kişi/anınsız oñulmaz tiriglik işi

4358. tirig bolsa yalñuk yime igler ök/igin emçi körse otun emler ök

4360. bularnı yime edğü tutğıl yakın/kereklig kişi bu küdezgil hâkın

²⁰⁵⁰ 1057. otaçı tirildi tamur kördiler/ol ig kem ne ermiş ayu bérðiler

uygulamadıkları sağaltım yöntemi kalmaz.²⁰⁵¹ Ölecek kişiye, başında “otaçı” da “kam” da olsa hiçbir “em” yararlı olmaz.²⁰⁵² Eğer ölüme “ot em” yararlı olsaydı “otaçı”lar sonsuza değin yaşarlardı.²⁰⁵³ Kişinin sağlığı bozulursa “otaçı” “ot” verir; ancak “otaçı”nın sağlığı bozulursa ona kimse “ot” vermez denilerek baştaki yöneticilerin her zaman temiz, sağlıklı ve doğru olması gerektiği belirtilir.²⁰⁵⁴ Benzer bir görüşe 5241. beyitte de yer verilir. Burada hakan ile otaçı; halk ile hasta; hastalık ile muhtaçlık arasında benzerlik kurulur. Hakan “budun”un “muñlug” hastalığını tedavi edecek, iyileştirecek bir “otaçı”dır.²⁰⁵⁵

Eserin elli ikinci bölümünden sonra efsunculara ve özelliklerine yer verilerek onlarla ilişkilerin nasıl olması gerektiği anlatılır. Bu bölümde efsuncular ile “otaçı”ların birbirine karşıt oldukları özellikle şu iki beyitte açıkça belirtilmiştir:

4364. otaçı unamaz mu ‘azzim sözün/mu ‘azzim otaçıka ewrer yüzin

4365. ol aymış otuğ yése igke yarar/bu aymış bitig tutsa yekler yırar

Bu beyitlere göre “otaçı”lar “mu ‘azzim” efsuncuların sözünü beğenmez, efsuncular da “otaçı”lara yüz çevirirler. Birinin sözüne göre ilaç alınırsa hastalık iyileşir; birinin sözüne göre “bitig” (muska) taşınırsa “yekler” (cinler) uzaklaşır.

Kutadgu Bilig’in pek çok yerinde anlamı vurgulayıp anlatımı güçlendirmek için çeşitli özellikleri verilen kişilerden sözler aktarılır. Bu kişiler arasında “otaçı” olduğu belirtilen bir kişinin sözlerine de yer verilir. 4617. beyitte “otaçı hakîm” denilen kişi “hastalığın ölümün habercisi olduğunu, kişi hastalanınca ölümün yanı başında olacağını” söyler.²⁰⁵⁶ Başka bir beyitte de “otaçı” diye belirtilen kişinin insan doğasının birbirine karşıt kızıl, sarı, ak ve karadan oluştuğuna ilişkin düşünceleri aktarılır.²⁰⁵⁷ Başka bir yerde de “tadu bilgüçi” (unsurları bilen), “köñli bilgi yazı” (gönlü ve bilgisi geniş) bir “otaçı”nın

²⁰⁵¹ 1058. kayu aydı kan tutmuş emdi munı/aça bérğü ekçek akitğu kanı

1059. kayu aydı ötrüm içürgü kerek/özi katmış emdi boşutğu kerek

1060. kayusı soğık itti kattı cülāb/kayu kıldı bérđi kereklig şerāb

1061. ot em kalmadı kör neçe kıldılar/yaraşık ne erse anı bérđiler

²⁰⁵² 1065. kerek tut otaçı kerek erse kam/ölüglıke hergiz asıg kılma em

²⁰⁵³ 1199. ölümke asıg kıldı erse ot em/otaçı turu kalğay erdi ulam

²⁰⁵⁴ 2109. kişi iglese ot otaçı bérür/otaçı igiñe otın kim kılur

²⁰⁵⁵ 5241. ay ilig otaçı sanı sen bu kün/budun barça iglig saña muñlugun

²⁰⁵⁶ 4617. yéme yakşı aymış otaçı hakîm/hakîmler sözini yawuz tigli kim

4618. ölümün yumuşçı ig ol aşnusu/kişi igledimü ölüm koşnısı

4619. belā miñnet ol ig ölüm tutğakı/ölümde tatıg yok azu yakşısı

²⁰⁵⁷ 4631. negü tér eşitgil otaçı sözi/munıñ ma’nisi uq tirilgil kızı

4632. özün tab’ını men ayayın yora/kızıllı sarıglı örüñli qara

4633. bularda birisi biriñe yağı/yağusa yağıka yağı adrara

insana hastalığın boğazdan yemekle girdiğini ve insanı yaşlandırıp ömrünü kısalttığını söylediği belirtilir.²⁰⁵⁸

Yusuf Has Hâcib'in çeşitli niteliklerini betimlediği "otaçı"nın kim olduğuna ilişkin akla iki kişi gelmektedir. Bunlardan biri klasik Türk edebiyatında genellikle "otaçı" ile göndermede bulunulan Lokman Hekim'dir. Özel kişi adlarında da belirtildiği gibi Kutadgu Bilig'de doğrudan Lokman Hekim'in adı anılmaktadır. Yine bitki adları bölümünde belirtildiği gibi onunla özdeşleşen "tırıglik otı"ndan (ölümsüzlük otu) da söz edilmektedir. Diğer bir olasılık ise bu "otaçı" diye belirtilen kişinin İbn Sina olmasıdır. Bilindiği gibi Yusuf Has Hâcib'in İbn Sina ile olan bağlantısı ve bu ünlü doktorun öğrencisi olduğu Otto Alberts tarafından çeşitli açılardan kanıtlanmaya çalışılmıştır.²⁰⁵⁹ Otto Alberts İbn Sina'nın Yusuf Has Hâcib üzerindeki etkisini siyaset, devlet, ahlak, kozmoloji, din, mistisizm, bilgi, akıl gibi konulardaki benzerliklere dayanarak açıklar. Bu benzerliği İbn Sina'nın el-Kanûn fi't-tıbb'ı ile Yusuf Has Hâcib'in Kutadgu Bilig'inde anılan ilaç adları ve tıp anlayışları arasında da kurmak mümkündür.

4.10.Büyü, Fal ve Kehanetle İlgili Meslekler

afsûnçı-mu'azzim

Günümüz Türkçesinde sözcük büyü, sihir, gözbağı, üfürük, tılsım anlamlarında kullanılmaktadır. Farsça efsûn sözcüğünden alıntıdır. Sözlükler Arapça olarak hile, mekr, rukye, abes, tezvir karşılıklarını verir.²⁰⁶⁰ Bu sözcükten Türkçe +çI eki getirilerek oluşturulan "efsûnçı", yine metinde dört kere geçen Arapça "mu'azzim" sözcüğü ile aynı anlamdadır. Eski Türkçede büyücü, üfürükçü, sâhir, falcı için afsunçı, arvışçı, darnıçı, bitkeçi, kam, körümçi, mogoç, yelviçi, yadçı /yatçı, yıldızçı, mu'abbir, tüş yorguçu/yörgiçi gibi adlar kullanılmıştır. Bunlardan yalnız Kutadgu Bilig'de görülen "mu'azzim" sözcüğü²⁰⁶¹, Kutadgu Bilig'in Uygur harfli Viyana (Herat) nüshasında "mu'asim" ve "mu-a-sım" olarak iki farklı biçimde yazılmıştır.²⁰⁶²

Sözcüklerin geçtiği bağlam ve Yusuf Has Hâcib'in verdiği öğütler ile bilgilere göre "mu'azzim"ler veya aynı anlamda "efsûnçı"lar; "otaçı"lar, "emçi"ler, "tüş

²⁰⁵⁸ 4673. muñar meñzeyür kör otaçı sözi/tadu bilgüçi köñli bilgi yazı

4674. boğuzdın kırür ig kişike aşın/kişig ig qaritur tükemez yaşın

²⁰⁵⁹ Otto Alberts, "Bir Türk Lehçesi Olan Uygurca ile Yazılmış Kutadgu Bilig'in (1069-70) Şairi: İbn Sînâ'nın Bir Öğrencisi", *Erdem*, 1/1, 1984, s. 217-230.

²⁰⁶⁰ F. Devellioğlu, *OTAL*, s. 207; Mütercim Âsım Efendi, *Burhân-ı Katı*, Ankara 2009, s. 201

²⁰⁶¹ S. Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 230

²⁰⁶² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. 438, 439

yorguçı”lar ve “yulduzçı”lar gibi zümrelerle birlikte anılırlar.²⁰⁶³ Eserin elli üçüncü bölümü “mu‘azzim”ler veya “efsûnçı”ların özellikleri ile onlara nasıl davranmak gerektiğine ayrılmıştır.²⁰⁶⁴ Bu bölüme göre “efsûnçı”lar cin, peri hastalığının (yél yeklig ig) “emçi”sidirler.²⁰⁶⁵ Bu cin, peri hastalıklarına okumak gereklidir.²⁰⁶⁶ “Mu‘azzim”ler (büyücüler) ile “otaçı”lar birbirine karşıt iki zümredir. “Otaçı”lar “mu‘azzim”lerin sözlerini beğenmezler, “mu‘azzim”ler de “otaçı”lara yüz çevirirler. “Otaçı” ilacın hastaya iyi geleceğini, iyileştireceğini, büyücüler ise “bitig” (muska) yaparak “yek”lerin (kötü ruh) uzak tutulacağını söyler.²⁰⁶⁷ Eserde bu büyücülükle uğraşan zümre ile iyi geçinip onlara katılmak gerektiği öğütlenir.²⁰⁶⁸

Çeşitli yöntemler kullanarak belli duaların okunması veya yazılmasıyla gerçekleştirilen büyü İslâm dininde yasaklanmıştır. İslâmî dönem Türk edebiyatının ilk eseri Kutadgu Bilig’de büyü yapan (efsûnçılar ile mu‘azzimler) zümreye yer verilmesi; muskadan “bitig” adı ile, okuyup üflemekten “okı-” sözcüğü ile, cin çarpasından “yél yeklig ig” olarak söz edilmesi dikkat çekicidir. Bu dönemin diğer önemli yapıtı Dîvânu Lugâti’t-Türk’te de sihir ve büyücülükle ilgili geniş bir söz varlığı bulunur. Dîvânu Lugâti’t-Türk’te göre genel olarak cin, peri ve şeytan için “yél” ve “yek” sözcükleri kullanılırken cinlerin bir bölümüne “çıwı”; cin çarpmasına ise “kovuç” (Oğuzlar kovuz) denir.²⁰⁶⁹ Cin çarpması gibi kötü ruhlardan ve hastalıklardan korunmak için “bitig” denen muska yazılır²⁰⁷⁰; nazar veya cin çarpmasını engellemek için safran gibi maddelerin karıştırılmasıyla elde edilen “igit” adındaki ilaç kullanılır.²⁰⁷¹ Okuyup üflemek “suwşa-” eylemiyle karşılanır.²⁰⁷²

Uygurlar arasında da büyücülüğün yaygın olduğu Eski Uygur Türkçesi ile yazılmış metinlerden çokluğundan anlaşılmaktadır.²⁰⁷³ Bu dönemde yazılan ve “Sekiz

²⁰⁶³ C.0058. bâb ‘ilim âdamları birle qatılmaqın ayur yime otaçılar mu‘azzimler mu‘abbirler müneccimler şâ’irler tarıçılar igdişçiler uzlar çığaylar birle qatılmaq negü teg kerekin kerekmezin ayur

²⁰⁶⁴ LIII mu‘azzimler birle qatılmaqın ayur

²⁰⁶⁵ 4361. bular da basa keldi afsûnçılar/bu yél yeklig igke bu ol emçiler

²⁰⁶⁶ 4362. bularqa yime ök qatılğu kerek/bu yél yeklig igke oğıu kerek

²⁰⁶⁷ 4364. otaçı unamaz mu‘azzim sözün/mu‘azzim otaçıqa ewrer yüzün

4365. ol aymış otuğ yése igke yarar/bu aymış bitig tutsa yekler yırar

²⁰⁶⁸ 4363. qalı aşğı tegsün tése sen saña/yime edğü tutıl ay ersig toña

²⁰⁶⁹ R. Genç, *Kâşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, s. 128-132

²⁰⁷⁰ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 165

²⁰⁷¹ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 24

²⁰⁷² Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 469

²⁰⁷³ Peter Zieme, “Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren”, *Berline Turfantexte XIII*, Berlin 1985; Mehmet Ölmez, “Eski Türkçe Budist Çeviri Edebiyatına Kısa Bir Bakış”, *Çağdaş Türk Edebiyatına Eleştirel Bir Bakış Nevin Özerk Armağanı*, Ankara 1997; Semih Tezcan, *En Eski Türk Dili ve Yazını, Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Ankara 1994; S. Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 220.

Yükmek” adıyla bilinen eser de “sekiz yüklemek arvış nom bitig” (sekiz yüklemek büyü öğretisi kitabı) olarak sunulmuştur.²⁰⁷⁴ Türklerin en eski inançlarının ve daha sonra Uygurlar dönemindeki Budizm ve Maniheizmin izlerinin İslâmiyet’in etkisinde yazılmış ilk eserlerde görülmesi Türk kültürünün çok katmanlı zengin yapısını gösterir.

Büyücülüğün bir öğrenim sonucu gerçekleşmesi ve bir meslek olarak kabul edildiği gerek Kutadgu Bilig’de çeşitli zümreler arasında anılmasından gerekse büyücülerin, kâhinlerin belli bir ücret karşılığında bu uğraşı yapmalarından anlaşılmaktadır. Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te kâhinlere, büyücülere “ürün” adı verilen bir ücretin ödendiği²⁰⁷⁵ bilgisinin varlığı bu durumu kanıtlamaktadır.

kam

Birçok Türkolog ve dinler tarihçisi şaman sözcüğünün Türkçe karşılığının kam olduğu görüşünde birleşirler. Kam sözcüğü Orhun Yazıtlarında geçmemekle birlikte Mani, Buda ve İslâm dinine mensup Uygurlara ait çeşitli metinlerde kam sözcüğü bilici, büyücü, falcı, duacı gibi anlamlarda kullanılmıştır. Şaman sözcüğü Türkçenin hiçbir döneminde ve lehçesinde kullanılmamıştır. Ancak “kam” ve “böğü” sözcükleri gerek Türk lehçelerinde gerekse Moğolca, Tunguzca gibi Altay dillerinde bu iki kavrama da rastlanır. Kamlar cinsiyet ayrımı yapılmaksızın kadın kam ve erkek kam olabildiği gibi “kara kam” ve “ak kam” diye de ikiye ayrılmaktadır. Kara kamlar güçlerini kuzeyden alan kamlardır. Siyasî işlerde görüşlerine danışılabilir; hem af hem de lanetleme yani alkış ve kargış yetkileri vardır. Ak kam ise gücünü batıdan alır ve bireysel işlere bakar. Ak kamların lanet yani kargış yetkisi ve siyasî danışmanlık görevi yoktur.²⁰⁷⁶ Nemeth şaman sözcüğünün Sanskritçe, Tunguzca veya Teleütçe olduğunu ileri sürenlerin aksine Mançu-Tunguz dilindeki sam (şam)ın Türkçe “kam” sözcüğünün fonetik karşılığı olduğunu belirtir. Laufer de onun kuramını yeni bilgilerle desteklemiştir.²⁰⁷⁷ Fuad Köprülü ise “bakşı” teriminin Budacılık öncesi Uygurlarda “ruhânî, büyücü, falcı, hekim, cerrah” anlamlarında “kam” sözcüğü ile eş anlamlı olduğunu belirtir. Onun verdiği bilgilere göre sihirbaz, rakkas, müzisyen, hekim, şair, kurban yöneticisi, ölünün ruhunu yerine gönderen, cinlerin kötülüklerini engelleyen, hastaları iyileştiren, ölümlerin anılarını

²⁰⁷⁴ S. Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 223.

²⁰⁷⁵ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 68.

²⁰⁷⁶ Uno Harva, *Altay Panteonu*, İstanbul 2014, s. 363, 364; L. Potapov, *Altay Şamanizmi*, Konya 2012, s. 147-164; Jean-Paul Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, Ankara 2015, s. 116-121; Ali Faik Demir, Nebahat Akgün Çomak, *Şaman ve Türk Dünyası*, İstanbul 2015, s. 15.

²⁰⁷⁷ L. P. Potapov, *Altay Şamanizmi*, Konya 2012, s. 149-150.

yaşatan, şaman, kam ya da baksı sözcüklerinin eş anlamlılarını aşağıdaki gibi tablolastırmak mümkündür.²⁰⁷⁸

Tunguz	Moğol	Yakut	Altay	Samoyed	Fin	Kırgız	Oğuz
şaman	böğü	oyun	kam	tadibey	tietoejoe	baksı	ozan

Köprülü pek çok uzmanın da benimsediği başka bir gözlemini de şöyle dile getirir:

“Uygurlar, Budizm’i kabûl etmeden önce, Uygur ülkesinde Kam’ların büyük bir ehemmiyeti vardı; fakat, sonraları, gerek Budist olan, gerek İslâm olan Türkler arasında bu ehemmiyet azaldı; Eski Kam’lara herhangibir şâire, bir efsuncuya verilen ehemmiyetten daha fazla kıymet verilmedi... Bütün bu tafsilât, eski Türk Kam-Baksı’larının içtimaî işbölümü neticesinde, yavaş yavaş daha mahdut bir sâhada faâliyet icrâ eylediklerini, büyük merkezlerde şâirliğin, bakıcılığın, efsunculuğun, müneccimliğin, rûhâniliğin yavaş yavaş ayrı şahsiyetlerde tecellî ve ayrı zümreler teşkil ettiğini anlatmaktadır.”²⁰⁷⁹

Sosyolojiye yöntem kazandıran, Durkheim’dir. Gökalp Durkheim’den etkilenmiştir. Ancak ondan asıl etkilenen, Gökalp’ın öğrencisi Köprülü’dür. Durkheim toplumdaki meslek, sınıf gibi statülerin iş bölümü sürecinde çeşitlenmesini birbirinin ürününe muhtaç olan sosyal grupların güçlü bir dayanışma içine girmesini, Toplumsal İşbölümü adlı eserinde incelemiştir.²⁰⁸⁰ Durkheim’in yöntem ve görüşlerini Türk tarihine uygulayan Köprülü’ye göre XI. yüzyılda önemli bir İslâm-Türk uygarlık merkezi olan Kâşgar’da toplumsal gelişmenin ilerlemesiyle meslekî iş bölümünde de bir ilerleme olmuş ve tabiple efsuncu, şâirle büyücü birbirinden bütünüyle ayrılmıştı. Bu yüzyılda ortaya çıkan “ata” unvanlı mutasavvıflar ile Babürlülerin “kâtip” anlamında kullandığı “bahşı” ve bugün halk şâir-müzisyenlerini adlandıran “âşık”ları eski kamların ardılı sayan Köprülü, bu yaklaşımıyla kamların tarihsel süreklilik içinde işlevlerinde ve anlamlarında meydana gelen dönüşümü de gözler önüne sermektedir.²⁰⁸¹ Ona göre Osmanlı Türkleri arasında altı yüzyıldan beri yaşayan Yunus Emre ile Orta Asya’da ve Kırgızlar arasında sekiz yüzyıldan beri anısı saygıyla saklanan Ahmed Yesevî ve XIX. yüzyıl Türkmen şâiri Mahdum Kulu İslâm öncesi *râhip-şâir*’lerinin İslâmlaşmış bir örneğinden başka bir şey değildir.²⁰⁸²

Kutadgu Bilig’de “kam” sözcüğü dört kez geçer.²⁰⁸³ Kutadgu Bilig’de “efsuncı”, “mu’azzim”, “kam” ile “otaçı”, “emçi” birbirinden ayrılmıştır. Eserde “otaçı emçi”ler

²⁰⁷⁸ Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara 1986, s. 72.

²⁰⁷⁹ Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara 1986, s. 57-72.

²⁰⁸⁰ Nurettin Şazi Kösemihal, *Durkheim Sosyolojisi*, İstanbul 1971, s. 56-79.

²⁰⁸¹ Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara 1986, s. 69, 72.

²⁰⁸² Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara 1986, s. 67.

²⁰⁸³ 2002. bu sukluk ig ol bir otı yok emi/anı emleyümez bu dünyâ kımı
3873. kamuğ igke ot ol emi belgölüg/ol ig emlegüçi kımı belgölüg
5244. seniñde turur kör bularnıñ emi/otağıl dârü birle bolğıl kımı

çeşitli tanı ve tedavilere karşın Aytoldı'yı tekrar sağlığına kavuşturamamıştır; çünkü ölecek kişiye ne “otaçı emçi”ler ne de “kam”lar bir çare bulabilir. Bu beyitte “kam”ın hastaları iyileştiren, halk hekimi kimliği ön plandadır.²⁰⁸⁴ Bir başka beyitte “sukluk” (aç gözlülük) bir hastalık olarak belirtilmiştir ve bu hastalığı dünyadaki bütün “kam”lar bir araya gelse bir düzeltemezler. Bu beyitte de “kam” birey ve toplumdaki âhlakî, ruhsal düzeni sağlayan kişi olarak betimlenir.²⁰⁸⁵ Aynı zamanda kam gönüldeki arzulara çare bulan biridir. Böylece kamın büyücü, sihirbaz yönünden söz edilir.²⁰⁸⁶ Hakanın, halkın muhtaçlık hastalığını iyileştiren bir kam olarak nitelendirilmesi “kam”ın kurban gibi dinsel törenleri, ruhları yani fizik ötesi dünyayı yönetmesi, hakimiyeti altına alması, ruhanî bir lider olması gibi hakan da hakimiyetinde bulunan halkları, insanları yönetmekle görevli siyasî bir liderdir.²⁰⁸⁷ Yukarıda belirtildiği gibi kara kamların siyasî danışmanlık yetkileri olduğu dikkate alındığında kam ile hakan arasındaki benzetme daha iyi anlaşılmaktadır. Burada da kamın hem ruhları ve çeşitli güçleri hâkim olup yöneten ruhanî lider hem de toplumsal ahlakın yöneticisi olma özelliği belirtilmiştir. Kutadgu Bilig’de “kam”ın anıldığı beyitlerdeki “ig”, “em”, “ot”, “otaçı”, “emçi”, “emlegüçi”, “emle-” , “dârû” sözcüklerinin varlığı “kam”ın vurgulanan yönünün iyileştirici, halk hekimliği olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla başlangıçta kamın bünyesinde pek çok özelliği taşıırken toplumsal gelişmeye bağlı iş bölümünün artması ile onun uzmanlığındaki alanlar ayrılmaya başlamıştır. Karahanlılar döneminde kamın tedavi edici, hekim yönü devam etse de onun bu yönünü “otaçı” emçi”ler; büyücü yönünü efsuncular ile mu’azzimler; falcı, kâhin yönünü yıldızcılar, müneccimler almaya almıştır. Kam örneğinde görülen uzmanlık alanlarının ayrışması ve çeşitli mesleklerin ortaya çıkışı toplumsal gelişmeyi, iş bölümünü, dayanışmayı ve örgütsel bir yapıyı gerektirir. Dolayısıyla Kutadgu Bilig’de anılan meslekler üzerinden Karahanlılar döneminin sosyal yapısı ortaya çıkarılabilir.

tüş yorguçı~tüş yörgüçi-mu’abbir

Arapça ibâret sözcüğünden gelen mu’abbir rüyalardan anlam çıkaran, tâbir eden kişi demektir.²⁰⁸⁸ Eski Türkçe “tüş yorguçı” veya “tüş yörgüçi” söz öbeği ile karşılanır. yor-/yör- eyleminden -guçı eki getirilerek oluşturulan yorguçı/yörgüçi sözcüğünün

1065. kerek tut otaçı kerek erse kam/ölüglük hergiz asığ kılmaz em

²⁰⁸⁴ 1065. kerek tut otaçı kerek erse kam/ölüglük hergiz asığ kılmaz em

²⁰⁸⁵ 2002. bu sukluk ig ol bir otı yok emi/anı emleyümez bu dünyâ kamı

²⁰⁸⁶ 3873. kamuğ igke ot ol emi belgülg/ol ig emlegüçi kamı belgülg

²⁰⁸⁷ 5244. seniñde turur kör bularnıñ emi/otağıl dârû birle bolğıl kamı

²⁰⁸⁸ F. Devellioğlu, *OTAL*, s. 655.

kökündeki yor-/yör- eyleminin temel anlamı açmak, paketi açmak (to unwrap) iken metaforik olarak yorumlamak (to interpret) ve açıklamak (to explain) anlamları da bulunur.²⁰⁸⁹ Oğuz, Gazneli, Selçuklu devlet saraylarındaki meslek sahiplerinden olan muabbirler devlet kurucuları ve atalarının rüyalarını tabir etmekle görevlidir. Rüya görme ve yorma İlk ve Orta çağ kroniklerinde de yar alan arkaik bir motiftir.²⁰⁹⁰

Kutadgu Bilig'in elli beşinci bölümünde (4366-4375. beyitler) "tüş yorgıcı"lar ve özelliklerine yer verilerek onlarla ilişkilerin nasıl olması gerektiği anlatılır.²⁰⁹¹ Düşleri "uz" (ustaca) yoran mu'abbirler bilgileri, merhametleri ile insanlara iyilik yaparlar²⁰⁹²; düşü gören için "edgü" iyi, hayırlı bir yol açarlar.²⁰⁹³ Hakanın bunlarla iyi geçinip onlara arkadaş, kardeş, dost gibi davranılabileceği söylenir.²⁰⁹⁴ Düş yorumlamayı bilenlerin dedikleri hemen çıkar²⁰⁹⁵; iyiye yorarlarsa düş görenin düşü iyi çıkar ve sevinir.²⁰⁹⁶ Eğer görülen düş çok "teñsiz" (uygunsuz) ve çok "yawuz" (kötü) ise "çıgay"lara (fakirlere) sadaka (neñ) verip insan kendi canını kaza-beladan korumalıdır.²⁰⁹⁷ Düş yoranlar düşü incelemeli ve her zaman iyiye yormalıdır.²⁰⁹⁸ Düş yorma çok çeşitli olduğundan bu "ilm"i çok iyi bilmek gereklidir. Bu düş yorma ilminin pek çok şartı vardır.²⁰⁹⁹

²⁰⁸⁹ G. Clauson, *EDPT*, p. 955

²⁰⁹⁰ E. Merçil, *Selçuklular'da Saray ve Saray Teşkilatı*, s. 295.

²⁰⁹¹ LIV tüş yorguçılar birle katılmağını ayur

C.0058. bāb 'ilim ādamları birle katılmağın ayur yime otaçılar mu'azzimler mu'abbirler müneccimler şā'irler tarığçılar igdişçiler uzlar çıgaylar birle katılmağ negü teg kerekin kerekmezin ayur

²⁰⁹² 4374. bu yañlıg tüşüg uz yörügli bular/biliglig bağırşak bolup edgüler

²⁰⁹³ 4366. taķı bir bilig kör bu tüş 'ilmi ol/tüşese yoruğlı açar edgü yol

²⁰⁹⁴ 4375. bularıg yime edgü tutğıl kadas/tilese kadas tut tilese adaş

²⁰⁹⁵ 4367. uğısa bu yalñuķ tüşer ök bu tüş/yora bilse terkin kelir ağzı tuş

²⁰⁹⁶ 4368. tüşüg edgü yorsa bu tüş yorguçı/ol edgü kelir kör bu sewnür tuçı

²⁰⁹⁷ 4369. kalı teñsiz erse tüşi keğ yawuz/çıgayka bėrip neñ küdeşgü et öz

4371. tüşi edgü bolsa sewinse körüp/isiz körse rabka sığınsa turup

4372. çıgayka ülese kümüş neñ tawar/bayat kolsa andın belānı yıgar

²⁰⁹⁸ 4373. yörügke barır tüş tüşüg yakşı yör/ayā tüş yörügli tüşüg yinçe kör

²⁰⁹⁹ 5997. bu tüş 'ilmiñe baksa şartı öküş/munı bilgü aşnu yetürse uķuş

Kutadgu Bilig’de Ögdülmiş’in belirttiğine göre pek çok düş vardır:

I.Yemek ve içmekten gelen düşler	<i>1.Dengesiz beslenmeden ileri gelen uygunsuz rüyalar</i>					
II.Yılın mevsimlerine bağlı düşler	<i>1.Dört unsur ve dört sınıfının dengesizliğinden dolayı görülen rüyalar</i>	Mevsim	Yaş dönemi	Rüyada görülenler	Artan sıvı	Çözümü
		Bahar	Çocuk (kiçig)	Kızıl, kara renkler	Kan	Kan aldırılmalı
		Yaz	Genç (yiğit)	Sarı, pembe renklerle safran veya öğütülmüş şeyler	Safra	Midesi boşaltılıp kudret helvası yedirilmeli
		Güz	Olgun (er)	Siyah dağ, kuyu, çukur	Sevda	İlaç içirip beyni temizlenmeli
		Kış	Yaşlı (karı)	Akar su, dolu, buz	Balgam	Sıcak şeyleri yiyip içmelidir
III.Yorumu olmayan karışık rüyalar	<i>1.Akşam düşünülen şeylerin görüldüğü düşler</i>	<i>2.Gusül etmeyi gerektiren şeytandan gelen düşler</i>		<i>3.Kendi sanatının görüldüğü düşler</i>		

Bunlardan başka karşıt düşler de vardır. Örneğin üzüntülü bir düş görülmüşse gerçekte karşılığı sevinçtir. Düşte ağlayan gerçekte güler.²¹⁰⁰ Ayrıca düşlerin dört sıvı ve dört öğeyle ilgisi olduğu gibi toplumdaki tabakalarla ilgili olarak da türleri vardır. Örneğin 6024. beyte göre kara budunun düşü ile bey sınıfının düşü ayrılır.²¹⁰¹ Düş yorumlanırken görenin durumuna özgü bir yorum yapılmalıdır. Düş nasıl kişiye özgü ise yorumu da buna uygun biçimde kişiye özgüdür.²¹⁰²

Karahanlılar dönemi Türk düşünce ve inanışına göre rüyalar, Tanrı’nın kullarına uykusunda iyi veya kötü kazasını bildirmek için verdiği birer “âyât” (alâmet, nişan)tır.²¹⁰³ Dolayısıyla Kutadgu Bilig şairine göre rüyalar ilâhi, Tanrısal kökenlidir. Odgurmış’a da Tanrı öleceğini bir rüya ile bildirmiş, uyarmış, işaret etmiştir. Odgurmış düşünde elli “bagna” (basamaklı) bir “şatu” (merdiven) ve bu merdivenin basamaklarından yükseklerle çıktığını ve son basamakta su veren atının suyunu sonuna kadar içip gökte kaybolduğunu görür.²¹⁰⁴

²¹⁰⁰ 6022. saķınç körse tüşte yanutı sewinç/sewinç körse kağgu bolur yığlayu

6025. sewinç körse tüşte oyun ya büdig/ saķınç kađgularķa açıldı kezig

6026. yana yığlasa tüşte körse saķınç/erej birle awnur bulur miñ sewinç

²¹⁰¹ 6024. ķara ‘ām tüşiñe yörügi adın/adın boldı begler tüşi kör adın

²¹⁰² 6028. kişike körüp yörlür emdi bu tüş/añar yakşığ erse yağutur uķuş

6029. tüş ol kör anı körse beklig bulur/ol oķ tüş taķı birni iglig kılur

²¹⁰³ 4370. bu tüş ‘ilmi körgil bağırsaķ bayat/ķulı eğğusin ķoldı bérdi āyāt

²¹⁰⁴ LXXVIII oğgurmış oğdülmişke tüş körmışin ayur

6033. şatu kördüm elig anıñ bağnası/yüz utru uruğluğ eđiz hem yası

6034. añar ağdım emdi birer bağnaça/başıña tegi bağna sadım neçe

6035. başında bir etçi maña suw bérür/alır men tüketü içip öz ķanur

6036. anıñda basa kökke uçtum teñip/özüm belgüsüz boldı örlep siñip

Ögdülmüş ve Odgurmuş tarafından bu rüyada iki farklı biçimde yorumlanır. Ögdülmüş'e göre merdiven izzettir, basamakları kadar itibar kazanır. Ne kadar yükselirse o kadar mutlulu, şans ve dünya malından pay alır. Kaptaki suyu içmek ise kendisinin ve soyunun uzun ömrüne işaret eder. Göğe uçmak, yükseklerle çıkmak ise Tanrı'nın isteklerine kavuşturacağı demektir. Odgurmuş'a göre ise merdiven hayattır ve merdivenin en üst basamağına kadar çıkmak ömrün tamamlanması, tükenmesi demektir. Çocukları babasız bırakan ve hayatı bozan, canlıları hareketsiz bırakan merdivenin sonundaki atlı ise Azrail'dir. Su ömürdür. Ancak kaptaki suyun yarısı içilir yarısı bırakılırsa hayatının yarısı tükendiğine yarısının ise kaldığına işaret eder. Suyun tamamını içmek ise ömrün sona erdiğine ve mezarın kazıldığına işaret eder. Göğe çıkıp yükselerek gözden kaybolmak ise canın kalıbından, bedenden çıkarak geri dönmek üzere uçacağına işaret eder. Bu iki farklı yorumun temel özellikleri aşağıdaki gibi tablolastırılabilir:

Rüya Yorumlayan Kişiler	Rüyada Görülen Simgesel öğelerin Anlamları			
	<i>Merdiven</i>	<i>Yükselmek</i>	<i>Atlının (Azrâil)verdiği su</i>	<i>Uçmak</i>
<i>Ögdülmüş</i>	İzzet, hürmet, nasip	İtibar, baht, saadet, ün	Soyun ve kendisinin uzun ömrü	İsteklerine Tanrı'nın kavuşturması
<i>Odgurmuş</i>	Hayat, ömür	Ömrün tamamlanması	Ömür, suyun bitirilmesi kişinin dünyadaki nimetlerinin tükenmesi	Canın bedenden çıkması, ölmek

Odgurmuş'ın rüyasının iki farklı biçimde yorumlanması rüyada görülen öğelerin sembolik değer taşımasından kaynaklanmaktadır. Gerçekte gerek Ögdülmüş'in gerekse Odgurmuş'ın yaptığı yorumlar İslâm dinine uygundur. Ancak aklı, bilgiyi ve bilgeliği temsil eden Ögdülmüş temsil ettiği tip ve karaktere bağlı olarak rüyadaki sembolleri maddî dünya ile ilişkilendirmiştir. Kanaati, akıbeti ve zâhid tipini temsil eden Odgurmuş ise bu tip ve karaktere uygun olarak rüyadaki öğeleri manevî dünya ile ilişkilendirir. Bu bakımdan Odgurmuş'ın rüyası “uyarıcı-haber verici, rahmanî, mistik”tir. Odgurmuş'ın gördüğü düşün ilkin Ögdülmüş'ün yorumuna daha sonra kendisinin yorumuna yer vermesiyle Odgurmuş'ın yorumu öne çıkarılarak onun işlev alanı genişletilmiştir.²¹⁰⁵ Türk edebiyatının sözlü ve yazılı pek çok kaynaklarında hakanın yanında düş yorumlayan büyücü veya bilge kişilerin varlığını Kutadgu Bilig'de Ögdülmüş üstlenmiştir. Kutadgu

²¹⁰⁵ Erdem Sarıkaya, *Eski Türk Edebiyatında Rüya (Başlangıçtan XV. Asra Kadar)*, İstanbul Üniversitesi SBE Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014, s. 526.

Bilig’de Odgurmuş’ın dilinden anlatılan rüya “*kutsanma*”yı, somut öğelerle kemâle ermeyi sağlayan ruhsal yolculukları gösterir.²¹⁰⁶ Rüyada atlı biçiminde görülen Azrâil’in elindeki suyun içilip gökte uçarak kaybolmak ile yapılan betimlemeler “*okuyucuda gerçeklik duygusu uyandırarak rüya anlatımını masallara yaklaştırır.*”²¹⁰⁷ Odgurmuş tarafından görülen ve onun ölümüyle sonuçlanan rüya Odgurmuş’ın kişiliği, temsil ettiği tip, yaşam biçimi, verdiği öğütler, tutum ve davranışları ile örtüşmektedir.

Rüyalar kuramsal olarak hazırlık, rüya, rüyanın tabiri ve sonuç bölümleriyle incelenir. Buna kuramsal çerçeveye göre Kutadgu Bilig’de Odgurmuş’ın gördüğü rüyanın hazırlık aşaması Ögdülmiş’e gelen ulağın Odgurmuş’ın hastalandığını söylemesi üzerine sabah onun yanına gitmesi, Odgurmuş’ın gördüğü rüyada Tanrı’nın kendisine öleceğini bildirdiğini söylemesi ve Ögdülmiş’in rüya tabirine ilişkin (77. bölüm; 993-6031. beyitler) kuramsal bilgiler söylemesidir. Rüya aşaması ise Odgurmuş’ın gördüğü rüyayı anlattığı (78. bölüm; 6032-6036. beyitler) bölümdür. Tabir aşaması ise (79. ve 80. bölüm; 6037.-6068. beyitler) Odgurmuş ile Ögdülmiş’in rüyayı farklı anlamlandırmasıdır. Sonuç aşaması ise Odgurmuş’ın verdiği çeşitli öğütlerden sonra Ögdülmiş’in saraya dönerek işlerine devam ederken Odgurmuş’ın müridi Kumaru’nun gelerek onun vefat ettiğini söylemesidir.²¹⁰⁸

yulduzçı-müneccim

Gök bilimine ilişkin bölümde belirtildiği gibi “yulduz” sözcüğünün kökü parlamak, ışıldamak, aydınlanmak anlamındaki “*ya-” eylemidir. Kutadgu Bilig’de eski Türkçe “yulduz” ile Arapça karşılığı “necm”in çoğulu “nücüm” geçmektedir. Bu adlardan türetilen “yulduzçı” ve Arapça karşılığı olarak da “müneccim” de anılmaktadır. Türklerin kozmoloji, astroloji, astronomi bilgisi onların dünyayı anlama ve algılayışının bir yansımasıdır. Kozmosla bütünleşme ve bir olma düşüncesi gök cisimlerine ve yıldızların hareketine, konumlarına göre davranmayı gerektirmiştir. Bu gereklilik sonucunda yıldızlar bilimi “ilm-i nücûm” ortaya çıkmıştır. Yıldızlardan ve burçlardan geleceği yorumlama, insanın kaderine ilişkin bilgiler verme, yapılacak işler için en uygun zamanları belirleme gibi astroloji ve fallu uğraşan “yulduzçı”lar veya Arapça “müneccim”ler Türkler arasında oldukça ilgi gördüğü gerek Uygurlar dönemindeki

²¹⁰⁶ Mehmet Surur Çelepi, *Türk Halk Kültüründe Rüya*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi SBE Basılmamış Doktora Tezi, Muğla, 2012, s. 171, 172.

²¹⁰⁷ Erdem Sarıkaya, *Eski Türk Edebiyatında Rüya (Başlangıçtan XV. Asra Kadar)*, İstanbul Üniversitesi SBE Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014, s. 168.

²¹⁰⁸ Erdem Sarıkaya, *Eski Türk Edebiyatında Rüya (Başlangıçtan XV. Asra Kadar)*, İstanbul Üniversitesi SBE Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014, s. 167.

astroloji ile kader arasındaki ilişkilerin yer verildiği metinlerden gerekse Kutadgu Bilig’de ayrı bir zümre olarak “yulduzçı”/“müneccim”lerden söz edilmesinden anlaşılmaktadır. Eserin elli beşinci bölümünde (4376-4391. beyitler) yıldızcılara ve özelliklerine yer verilerek onlarla ilişkilerin nasıl olması gerektiği anlatılır.²¹⁰⁹ Rüya yorumlayan mu’abbirlerden sonra yer verilen yıldızcılar²¹¹⁰ yıl, ay, gün hesabını tuttukları için “sakış” (hesap) çok gereklidir. Bu “sakış” (hesap) işini bilmek için hendese, cebir, bölme, çarpma, sayı kökü, toplama, çıkarma, geometri, aritmetik gibi bilimlerini bilmek gereklidir.²¹¹¹ Ay ve günün kutlusu, kutsuzu olduğundan bir iş için en iyi ve kutlu zamanı yıldızcılardan öğrenmek gerektiği aşağıdaki beyitlerde belirtilir:

4385. *kılayın tēse sen özüñ iş küdüg/ayıtgu kerek edgü isiz ödüg*

4386. *kün ay kutluğı bar yime kutsuzı/ayıt kutluğın tut ay yalñuğ tūzi*

Bilgili kişiler olarak belirtilen yıldızcılardan bir iş için danışılabilir ancak onlara hemen inanıp güvenilmemelidir. Çünkü “bilgili” (âlim) olan “bayat” (Tanrı)tır, yalnız O’na dayanılmalıdır.²¹¹² Yine de yıldızcılarla iyi ilişkilerde bulunmak, incitecek sözler söylemeyi kalplerini kırmamak gerektiği öğütlenir.²¹¹³

4.11.Diplomasi ile İlgili Meslekler

ilçi

Tarihî Türk dilinin her aşamasında kullanılan sözcüklerden olan “il”~“él” ve onun türevlerini ayrıntılarıyla ele alan Şinasi Tekin’e göre sözcük ilkin “barış, barış halî” karşılığında iken zamanla “barış içinde yaşayan boylar, kabileler” ve daha sonra da yalnız “boylar, kabileler birliği, siyasi birlik” anlamına gelmiştir. Bu anlamlarına bağlı olarak da “devlet, ülke, halk, yabancı insanlar” anlamlarını kazanan sözcüğün anlamı daralarak “il, vilayet” karşılığında kullanılmaya başlanmıştır. Türetildiği bu sözcüğe bağlı olarak “élçi” sözcüğü de önceleri “bir boylar birliğinin diğeri nezdindeki temsilcisi” karşılığında iken “temsilci, resul” anlamında kullanılmaya başlanmıştır.²¹¹⁴ Erdal Moğılca ve Türkçede ortak olan “el~il~él” biçiminde farklı fonetik biçimleriyle görülen bu sözcükten

²¹⁰⁹ C.0058. bāb ‘ilim ādamları birle qatılmağın ayur yime otaçılar mu‘azzimler mu‘abbirler müneccimler şā‘irler tarığçılar igdişçiler uzlar çığaylar birle qatılmaq negü teg kerekin kerekmezin ayur

LV yulduzçılar birle qatılmağın ayur

²¹¹⁰ 4376. munında basa emdi yulduzçı ol/baqa körse yetrü idi yinçe yol

²¹¹¹ 4378. bileyin tēse sen okı hendese/açılğay sakış kapğı munda basa

4379. okı zarb-u kısmet tükel bil kūsūr/tükelke tükel imtiñān ol yetür

4380. ya taz‘if ya tanşif özüñ yetrü bil/qalı bildiñ erse ‘aded cezri kıl

4381. yana cem‘-u tefrik misāhatka öt/yéti kat felekni yatur yamça tut

4382. tağı kolsa cebr-ü muğābel okı/yime oklidis kapğı yetrü tokı

²¹¹² 4390. ayıt söz olarqa yime bütme terk/bilgili bayat ol muni tutgu berk

²¹¹³ 4391. bularıg yime edgü tutğıl yaraş/tilin serme irme köñül kılma baş

²¹¹⁴ Şinasi Tekin, *İstikakçının Köşesi*, İstanbul 2001, s. 103, 116.

türetilen “ilçi~elçi~élçi” ve “ilxan~elxan~élhan” sözcüklerini bağlamında inceleyerek sözcüğün ödünçlenmiş olabileceğini belirtir. Kutadgu Bilig’de devlet adamı (staatsman), elçi, kurye, haberci (botschafter, kurier) karşılığında oldğunun belirtir.²¹¹⁵

Tekin’in belirttiğine göre Kutadgu Bilig’deki “hükümdar” ve “devlet adamı” anlamı bu sözcüğün yapısını yansıtmaktadır. Ancak “elçi, temsilci, resul” karşılığı eserin yalnız 3819. beytinde geçmektedir.²¹¹⁶ Bu beyte göre “yalawaç” dediğim bu “ilçi”dir ve “ilçi” sözünü söylese ölmez, kalır. Beytin ikinci dizesi “elçiye zevâl olmaz” atasözünün başka bir biçimde dile getirilişidir. Bu beyitte dikkat çeken bir durum ise hem “yalawaç” hem de “ilçi” sözcüğünün aynı dizide ve birbirini tanımlamada kullanılmasıdır.²¹¹⁷

Türk hakimiyet anlayışının ve siyasal düşüncesinin kaynağı “kut”tur. “Kut” ilâhi kaynaklıdır, Tanrı vergisidir. Tanrı kut verdiği için veya Tanrı kime kut verirse, o ülke tutup devletin başı, hakan olur. Bu bakımdan Tanrısal kaynaklığı yönetme yetkisine sahip olan hakan Tanrı’nın bir gölgesi, vekili, halifesi ve elçisidir. Hakan aynı “il” tutan ve “il”i yöneten olduğu için de “ilçi” olarak adlandırılmıştır.²¹¹⁸ Bu bakımdan kimi beyitlerde hakan “ilçi başı” olarak belirtilmiştir.²¹¹⁹ Devletin başındaki yöneticinin hakîm, bilge olması gerektiği “bügü”, “bilge”, “ukuşlug”, “biliglig” gibi ön adlarla vurgulanmıştır.²¹²⁰ Hakanın çeşitli erdemleri taşıması gerektiği ise “unu”, “toña”, “ulug”, “kut”, “akı”, “suk” gibi ahlâkî nitelikteki ön adlarla belirtilmiştir.²¹²¹

²¹¹⁵ Marcel Erdal, “Die türkisch-mongolischen Titel elxan and elçi”, *Altaica Berolinensia, Asiatische Forschungen*, 126, 1993, s. 98.

²¹¹⁶ Şinasi Tekin, *İstikakçının Köşesi*, İstanbul 2001, s. 116

²¹¹⁷ 3819. yalawaç tédüküm bu ilçi turur/bu ilçi sözün aysa ölmez kalur

²¹¹⁸ 2020. ayā ilçi begler ilig kolsa sak/bu saklık bile sen tözü ilke bak

2023. iki neñ bile ilçi beglik buzır/kirür egri yolka könidin azar

²¹¹⁹ 1114. ölümke yuluş kıldı erse kişi/yulup ölmegey erdi ilçi başı

1598. kişi emgekini bilümez kişi/tükel uç bolur bu ay ilçi başı

1992. negü tēr eşitgil ay ilçi başı/örüg keğ köñüllüg sınamış kişi

2703. bu begler işiñe tusulur kişi/bu üç türlüğ ol kör ay ilçi başı

3172. idı yakşı aymış kör ilçi başı/kamuğda küçi bek kadaşlıg kişi

3763. munı çın biliglig ukuşlug kişi/adınsıg bolurmu ay ilçi başı

4078. uluğlukka tegse ukuşsuz kişi/ıdısi başın yér ay ilçi başı

4197. negü tēr eşitgil ay ilçi başı /sinap edgü isiz keçürmiş yaşı

6416. negü kılgu teñri bu dünyā işi/bu yañlıg törütmiş ay ilçi başı

6456. namāz rüza birle yorıglı kişi/münāfik atandı ay ilçi başı

²¹²⁰ 0427. basutçı kerek erke yarıçılar/ukuşlug biliglig bügü ilçiler

1972. biliglig ukuşlug bügü ilçi beg/ikigün ajunda bolur orni yég

1459. isiz öñdi urma ay ilçi bügü/isiz bolsa bolmaz ajunuğ yégü

2424. negü tēr eşitgil kör ilçi bügü/bügü sözlerin bulsa aş teg yégü

2717. ayā beg bu iki uluğ erdem ol/bügü ilçi begler munı tutgu yol

3142. negü tēr eşitgil ay ilçi bügü/bügülep kılur ilçi künde ögü

5250. negü tēr eşitgil bügü ilçi beg/bu beglik işini bilir yolçı beg

5359. yaşıq teg yaruğıl ay ilçi bügü/buğun bulsu séndin kör içgü yégü

5553. bularnıñ haqı tıdma içgü yégü/bérü tur muñadmasu ilçi bügü

5912. ikinci bügü bilge ilçi kişi/kéñeşke tusulur iter él işi

²¹²¹ 1667. kişike tusulmaz tükel yas kılur/bu üç neñ turur kör ay ilçi unur

Eserde elçinin kullanım alanları şunlardır:

1. Diplomaside görevli, sefir
2. Devlet adamı, yönetici, hakan

Diplomatik görevli, sefir karşılığında Türkçenin ilk dönemlerinde daha çok “yalawaç” sözcüğü kullanılmıştır. Bunun en açık göstergesi Kutadgu Bilig’de de sefir karşılığında “ilçi”nin bir kez, devlet adamı anlamından genişleyerek hakan için ise 32 kez kullanılmasıdır. Buna karşın “yalawaç” peygamber anlamında 8, sefir karşılığında ise 30 kez kullanılmıştır. Kutadgu Bilig’de elçinin taşıması gereken özelliklerinin anlatıldığı bölüm başlığında da “yalawaç” sözcüğüne yer verilmiştir. Bu nedenle elçinin özelliklerine ilişkin bilgiler “yalawaç” maddesinde ele alınmıştır.

kéneşçi

Dîvânü Lugâtî’t-Türk’te hem ad hem de eylem kökü olarak yer alan “keñeş” için istişare ve işlerde tedbir; “keñeş-/ kiñeş-” için ise danışmak, bir işi planlamak için birine danışmak karşılığı verilir.²¹²² Clauson’a göre anlamı “danışman” sözcüğün kökü “öğüt, tavsiye, salık” anlamındaki “keñeş”tir.²¹²³ Brockelmann da “+çl” ekiyle oluşturulan sözcükler arasında yer verdiği sözcüğün anlamını “danışman” olarak verir.²¹²⁴

Arapça karşılığı “müşâvir” olan “keñeşçi” Kutadgu Bilig’de beş kez geçer. Sözcüğün anıldığı beyitlere göre dört hâlife Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali peygamberin danıştığı, düşüncelerini sorduğu, önerilerini dinlediği “keñeşçi”lerdir.²¹²⁵ Beylerin “keñeşçi”si “vezir”dir; bu “keñeşçi”ler her zaman “teñeşçi” (kıyâs yapan) olur.²¹²⁶ İslâm’ın dört temel kaynağı vardır: Kur’an, Sünnet, İcma’-ı ümmet ve Kıyâs-ı fukâha. Mantık ve hukuk hükümleri bunlara dayanılarak verilir.

Kutadgu Bilig’in 2935. beytinde beyin önüne inciler döken “keñeşçi”nin²¹²⁷ aşağıdaki sözleri aktarılır:

2936. *ayā beg erej qolma emgek kötür/erej birle emgek aqaxşu yatur*

5164. kalın aç bõriler yığıldı saña/koıuğ keç küdezgil ay ilçi toña

5857. saña kıldım emdi özümni yuluğ/sen inçin tirilgil ay ilçi uluğ

4012. idi yakşı aymış ajun ilçisi/biliglig ukuşluğ buğun başcısı

5884. negü teg bolur ilde ilçı uluğ/adırmasa edğü isizig kamuğ

5233. ölümüg unitma saķınç kısğa tut/ölümke basıkma ayā ilçı kut

5578. ötemiş bolur sen ra’iyyet haķı/sen ötrü haķıñ kol ay ilçı aķı

6438. kanı ol suķ ilçı ilim az tedi/ökuş el kücedi yeyü bilmedi

²¹²² Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 495, 510, 511, 512

²¹²³ G. Clauson, *EDPT*, p. 734

²¹²⁴ Carl Brockelmann, *Osttürkische Grammatik*, s. 92.

²¹²⁵ 0049. anıñ tört eşı ol awıñu körüp/keñeşçi bular erdi birle turup

²¹²⁶ 2256. vezır begke tutçı keñeşçi bolur/keñeşçi kişiler teñeşçi bolur

²¹²⁷ 2935. negü tér eşitgil keñeşçi öge/keñeşte töker begke yünçü üge

Bu beyte göre hakanın rahatı istemeyip zahmeti ortadan kaldırması öğütlenir. Çünkü “erej” (rahat) ile “emgek” (zahmet, eziyet) birlikte bulunur.

Odgurmuş hakana tavır ve hareketlerinin “köni” (doğru) ve “silig” (temiz) olmasını, “ukuş” ile “bilig”in “yolçı”(kılavuz) ve “keñeşçi” (danışman) olmasını öğütler. Bu beyitte sözcüğün “yolçı” ile birlikte kullanılmasıyla anlam daha açık ve belirgin kılınmıştır.²¹²⁸ Odgurmuş’ın kişiliği ve verdiği öğütlerin geneli düşünüldüğünde, hakana “ukuş” ve “bilig”i danışman, yol gösterici olarak kullanmayı öğütlemesi dikkat çekicidir. Zâhid tipini temsil eden Odgurmuş her ne kadar ahiret hayatı için çalışan bir gönül adamı olsa da akıl ve bilginin önemini yok saymış değildir.

Kutadgu Bilig’de sözcüğün geçtiği 49. beyte göre dört sahâbe Hz. Ebubekir, Hz. Osman, Hz. Ömer, Hz. Ali peygamberin arkadaşı, danışmanlarıdır.²¹²⁹ Özel kişi adları bölümünde Hz. Muhammed’in her zaman yanında olan bu dört arkadaşı ve danışmanı ile ilişkisi ve hayatındaki yerine değinilmiştir. Hz. Muhammed’in çeşitli iş ve durumlarda onların görüş ve önerilerini dikkate alması onların “kéñeşçi” danışman olarak nitelenmesine kaynaklık etmiştir. Beylerin danışmanı ise her zaman vezirdir ve bu “kéñeşçi” kişilerin temel özelliği “teñeşçi” yani kıyas ve karşılaştırma yaparak denge ve ölçüyü sağlamalarıdır.²¹³⁰ Bu da onların karar ve düşüncelerinde adil, eşit olmaları demektir.

Yusuf Has Hâcib’in eserinde danışmanlığın Karahanlılarda da var olduğuna ilişkin veriler bulunması, Göktürk ve Uygur devlet geleneğinin sürdüğünü gösterir. Göktürklerde vezir Bilge Tonyukuk, İl-Teriş Kağanın hem danışmanı (ayguç) hem de komutanı (yaguç) idi. Kutadgu Bilig’de danışman için “er öge”, “buyruk”, kök ayuk”, “bilge”, “bilge öge” gibi unvanların anılması ve bu unvanlar arasında bir hiyerarşinin olması Karahanlı devletinde danışmanın önemini gösterir.²¹³¹

tamğaçı

Clauson’a göre “tamga” at, sığır gibi çiftlik hayvan sahiplerinin onların üzerine koydurduğu işaret veya markadır ve -ga ekiyle biten eskicil sözcüklerdendir. Clauson sözcüğün Çince’de mühür anlamında kullanıldığını ve Moğolcaya da bu anlamda “tamağa” biçimiyle geçtiğini belirtir.²¹³² Drevnetyurskiy Slovar’da damga için bir şeyin üzerine işaret, iz koymaya yarayan alet, mühür ve bu aletle basılan işaret, nişan, iz, yazı,

²¹²⁸ 5209. kılıkñ köni tut kılınçñ silig/ukuş bolsu yolçñ kéñeşçiñ bilig

²¹²⁹ 0049. anıñ tört eşi ol awıñu körüp/kéñeşçi bular erdi birle turup

²¹³⁰ 2256. vezir begke tutçı kéñeşçi bolur/kéñeşçi kişiler teñeşçi bolur

²¹³¹ R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 168

²¹³² G. Clauson, *EDPT*, p. 504, 505

belirti anlamları verilmiştir.²¹³³ Şanjarhan'a göre damga sözcüğünün kökeni ateşle yakmak anlamındaki “tam”dır. Sevortyan'ın “da:ban” sözcüğünün kökenini iz, nişan, bere karşılığındaki tap > tapa olarak gösterdiğini belirten ve bu görüşe katılan Atmaca'ya göre de “tamga” sözcüğünün kökü “tam”dır.²¹³⁴ Sözcüğün köken bilgisinde “otpen küydürüv” yani ateşle yakmak, hayvanın derisine veya bir nesnenin üzerine kızgın bir demirle işaret koymak anlamı bulunmaktadır. Roux da bu anlamdan hareketle sözcüğün kökünü “tag-“ eylemi olarak düşünüp “-ma” ile ad yapılmış olabileceğini ve ses değişmesiyle tagma~tamga olabileceğini belirtir.²¹³⁵ Sözcüğün başka bir biçimi olan “tamga~tanba” sözcüğünde de tanımak, bilmek anlamındaki “tan-“ eylemi ile yaradılış, olmuş anlamındaki “-ba” biçimbirimi bulunmaktadır.²¹³⁶ Nitekim damga kavramının temelinde de bir boya, kişi veya kişilere ait olmayı tanımlayan soyut bir kimliktir. Bu bakımdan damga sistemi ile dilin işaret sistemi arasında da bir ilişki bulunmaktadır.²¹³⁷ Türk boylarının damgaları ile yazı sistemlerinde kullandıkları “runik alfabe” arasında bir benzerlik bulunmaktadır. Nitekim Japonca'da da “hat, mektup, çoklu ileti” anlamına gelen “te-ga-mi” sözcüğü de Muhtarova'ya göre “tamga” sözcüğündeki seslerin değişmiş biçimidir.²¹³⁸ Dîvânü Lugâti't-Türk'e göre “tamga” hakan ve benzeri kimselerin damgası, “tamgala-” yazıya mühür vurmaktır.²¹³⁹ Bir vergi terimi olarak “tamga” daha çok şehirli nüfustan alınan ticarî bir vergidir.²¹⁴⁰ “Tamga” sözcüğü Rusçaya da geçmiş ve gümrük memuru karşılığındaki “tamonjnya ve tamojennik” sözcüklerinde varlığını sürdürmektedir.²¹⁴¹ Kutadgu Bilig'de “tamgaçı” mühürdar karşılığındadır. Bu nedenle bu mesleği yapan kişilerin “köni” doğru, dürüst olması gerektiği öğütlenir.²¹⁴²

²¹³³ V. M. Nadalyaev vd., *Drevnetyurkski Slovar*, Leningrad 1969, p. 530.

²¹³⁴ Bekmağanbetov Şanjarhan, “Dilin İşaret Sistemiyle Dilin Damga Sistemi Arasındaki Meselelerin İlişkisi Hakkında”, (çev. Emine Atmaca), *Turkish Studies*, Vol. 7/1, 2012, s. 285.

²¹³⁵ J. P. Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, s. 123; Funda Toprak, “Defter-i Cengiz-nâme'de Boy Nişanları ve Damgalar”, *Turkish Studies*, Vol. 6/1, 2011, s. 556.

²¹³⁶ Bekmağanbetov Şanjarhan, “Dilin İşaret Sistemiyle Dilin Damga Sistemi Arasındaki Meselelerin İlişkisi Hakkında”, (çev. Emine Atmaca), *Turkish Studies*, Vol. 7/1, 2012, s. 285.

²¹³⁷ Mustafa Aksoy, “Tarihi Kültürel Süreç İçinde Dil-Kimlik ve Türk Damgaları”, *Türk Yurdu*, S: 288, 2011, s. 13; Nesrin Güllüdağ, “Türklerde Damga Geleneği ve Nogay Türklerinin Damgaları Üzerine Bir İnceleme”, *AVRASYA Dergisi*, C.3, S:6, 2015, s. 133.

²¹³⁸ Aktaran: Bekmağanbetov Şanjarhan, “Dilin İşaret Sistemiyle Dilin Damga Sistemi Arasındaki Meselelerin İlişkisi Hakkında”, (çev. Emine Atmaca), *Turkish Studies*, Vol. 7/1, 2012, s. 286.

²¹³⁹ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 184, 489

²¹⁴⁰ A. Melek Öz yetgin, *Eski Türk Vergi Terimleri*, Ankara 2004, s. 26.

²¹⁴¹ Mustafa Aksoy, “Tarihi Kültürel Süreç İçinde Dil-Kimlik ve Türk Damgaları”, *Türk Yurdu*, S: 288, 2011, s. 135; Bekmağanbetov Şanjarhan, “Dilin İşaret Sistemiyle Dilin Damga Sistemi Arasındaki Meselelerin İlişkisi Hakkında”, (çev. Emine Atmaca), *Turkish Studies*, Vol. 7/1, 2012, s. 285.

²¹⁴² 4046. atım ersig erse bolur oq yaçı/köni erse kılkı bolur tamgaçı

tılmaç (keleçi)

Haberci, tercüman, peygamber, elçi anlamındaki “yalawaç” ile “tılmaç” sözcükleri arasında ilişki kuran ve ses denklikleri ile tarihsel kaynaklardan örnekler vererek açıklayan Gedikli’ye göre “tılmaç, talmaç, tarmaç, tolmaç, dılmaç, dilmaç, dilmeç” biçimlerinde görülebilen sözcüğün kökü pek çok araştırmacının belirttiği gibi $t_1^* \rightarrow *t_1$ -l değil, daha eskicil $d_1^* \rightarrow d_1$ -l “dil”dir. Sözcüğün geçirdiği aşamaları dılamakçı > dılamaç > dılmaç > tılmaç biçiminde belirten Gedikli İran dillerine bağlanan sözcüğün yapısındaki -maç ekinin ise -mak ve -cı ekinin kaynaşp birleşmesiyle oluştuğunu söyler.²¹⁴³

Kutadgu Bilig’in Uygur harfli Viyana nüshasında sözcüğün altına Arap harfleriyle “keleçi” yazılmıştır.²¹⁴⁴ Çeviren, tercüme eden, yorumlayan anlamları bulunan “tılmaç” ile aynı anlama sahip olan ve Uygurlarda kullanılıp “kelmeç” biçimi de olan “kelemeçi” sözcüğü Ligeti’ye göre dil, söz anlamındaki “kele” sözcüğünden türetilmiştir. Gedikli’nin belirttiğine göre Moğolca asıllı “kele” sözcüğünden “kele-” eylemi ve daha sonra “kele-me-çi” ya da “*kelemekçi” sözcüğü ortaya çıkmıştır. Sözcükteki /k/ ile /i/ seslerinin düşmesiyle “kelemeç” ve “kelmeç” biçimini almıştır. Sözcüğün “söyleyici” anlamı genişleyerek “tercüme edici, tercüman” anlamlarını kazanmıştır.²¹⁴⁵ Dîvânü Lugâtî’t-Türk’te “keleçü” biçiminde geçen sözcük konuşma ve söz anlamında olup Oğuzca olduğu belirtilir.²¹⁴⁶

Kutadgu Bilig’in dil erdemini, kusurunu, fayda ve zararlarının anlatıldığı bölümde geçen “tılmaç”, anıldığı beyte göre dil, anlayış “ukuş” ve bilgiye “bilig” tercümandır. Bundan dolayı insanı aydınlatan açık, düzgün ve akıcı “yorık” dili bilmek gerekir.²¹⁴⁷

yalawaç

Yalawaç sözcüğü birtakım ses değişimleriyle Türk dilinin çeşitli gelişme alanlarında kullanılmış eskicil sözcüklerinden biridir. Kuran çevirilerinde resul karşılığında daha çok “yalawaç” kullanılır. Sözcüğün “elçi, temsilci, sefir” karşılığı Moğollarla birlikte yaygınlaşmıştır.²¹⁴⁸ Sözcüğün yapısı ve anlamına peygamber

²¹⁴³ Yusuf Gedikli, “Dılmaç~Yalabaç (Yalawaç) Denklemi”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Ankara 2004, C.I, s. 1205, 1221.

²¹⁴⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. 33.

²¹⁴⁵ Yusuf Gedikli, “Dılmaç~Yalabaç (Yalawaç) Denklemi”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Ankara 2004, C. I, s. 1209, 1218.

²¹⁴⁶ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 193.

²¹⁴⁷ 0162. ukuşka biligke bu tılmaçı til/yaruttaçı erni yorık tilni bil

²¹⁴⁸ Şinasi Tekin, *İştikakçının Köşesi*, İstanbul 2001, s. 116.

karşılığında kullanılan sözcükler içinde yer verildiği için burada eserdeki kullanımı, anlamı ve eserde belirtilen özelliklerine yer verilmiştir.

Kutadgu Bilig’de elçi, sefir karşılığında “yalawaç” sözcüğü kullanılır. Yalawaç sözcüğü de tıpkı “ilçi” sözcüğünde olduğu gibi hem peygamber, hem de sefir karşılığındadır. Diplomatik görevli olan “yalawaç”lar ve taşıması gereken özellikler 33. bölümde anlatılır.²¹⁴⁹ Elçi “ödrüm”, “talı” (seçkin), “biliglig” (bilgili), “ukuşlug” (akıllı), “ked yürek” (cesur), “örüg” (sakin, sabırlı), “erdem bilir” (erdemli), “tetig” (akıllı), “sözi yakşı” (sözleri güzel) olmalı, “suk” (aç gözlü), “yawuz” (kötü), “kıwçak kow” (boş ve kof) olmamalıdır.²¹⁵⁰

Elçinin taşıması gereken özellikler kimi yerde çeşitli mesleklerle karşılaştırılarak olması gereken ortak noktaları tekrarlanır. Buna göre yazmasını bilen “bitigçi” (kâtipler) ile dili ölçülü “yalawaç”ların “talı” (seçkin) olmasına özen göstermek gerektiği öğütlenir. Katip ile elçilerin taşıması gerek bir diğer özellik ise onların “yig” (hafif) değil; ağırbaşlı ve olgun olmasıdır. Yine elçi, kâtip, aşçı ve içkicibaşında “ödrüm” (seçkin), “bagırsak (merhametli), “közi tok” (gözü tok), “uwut” (haya sahibi) olması gereklidir.²¹⁵¹

“Yalawaç” söz iletir, yanıtını ister; “tutuz” (emanet) edilmiş sözleri “çın”, “köni” (doğru) ve “tükel” (tam) söylerse ona “mün” (zevâl), “ölüm” ve “kıyın” (ceza) yoktur.²¹⁵² Elçi “tutuzmuş söz” (emanet edilmiş sözleri) söyleyince “açığ”da (ihسان) bulunup övülmelidir.²¹⁵³ Elçi ne kadar “çın” (doğru, dürüst), “amul” (tedbirli, sakın) olursa olsun gönülden inanmak için “bitig” (mektup) yazmak gerektiği belirtilir. Ancak hakan Ögdülmiş’i Ogdurmuş’a gelmesi için üçüncü defa elçi olarak gönderirken “bitig”

²¹⁴⁹ C.0037. bāb yalawaç negü teg kerekin ayur

XXXIII ögdülmiş iligke yalawaç idğuğa negü teg er kerekin ayur

²¹⁵⁰ 2597. kamuğ erde ödrüm yalawaç kerek/biliglig ukuşlug talı keğ yürek

2600. ukuşlug kerek keğ yalawaç örüg/biliglig kerek sözke bilse yörüg

2637. bu yañlıg kerek barça erdem bilir/bu yañlıg yalawaç tilekke tegir

2638. yalawaç tetig bolsa bilge oduğ/beg asğı bolur anda tutnur boğuğ

3278. biliglig negü tér eşitgil özün/yalawaç tetig id tutuz ma sözün

2643. yalawaç bilir bolsa erdem kamuğ/beğüyür begi atı ilde uluğ

2666. yalawaç işi kör neçe söz bolur/sözi yakşı bolsa tilekin bulur

2611. közi suğ kişi özke erksiz bolur/bu suklar yalawaçka teñsiz bolur

2639. yalawaç yawuz bolsa kıwçak kowı/séziksiz tüker anda begler suwı

²¹⁵¹ 2733. birisi bitigçi hañı belgülüg/birisi yalawaç tili ülgülüg

2928. birisi yalawaç bitigçi biri/tañı bir idişçi kör aşçı biri

2930. yalawaç bitigçi kalı bolsa yig/anıñ yası ilke tokır ay tetig

²¹⁵² 3814. yalawaç söz iltür yanutı kolar/yanut söz eşittiñ tegür ay unur

3816. yalawaçka mün yok sözün kıymasa/tutuzmuş sözüg çın tükel sözlese

3817. tañı munda yégrek ayur türk hanı/kınama yalawaç söz aysa köni

3818. yalawaçka bolmaz ölüm ya kıyın/eşitmiş sözün çın tegürse tilin

3819. yalawaç tédüküm bu ilçi turur/bu ilçi sözün aysa ölmez qalur

²¹⁵³ 3820. yalawaç tutuzmuş sözün sözlese/açığ bir tilin ög söz aydım kese

(mektup) yazmaz. Çünkü elçiye tam olarak güvenip inanılırsa “bitig”e (mektup) gerek yoktur.²¹⁵⁴

Güzel ve türlü işleri gerçekleştirdiklerinden önemli ve çok gerekli olan²¹⁵⁵ elçiler savaşta barışı sağlarlar.²¹⁵⁶ Yabancı elçilerin geliş ve gidişlerinde onlara “boşug” (hediye) ve “açığ” (ihsan) verilir ve bunları düzenlemek hâcibin sorumluluğundadır.²¹⁵⁷ Elçilerin ilden ile gönderilen kişiler olduğu “yalawaç ıdur ilden ilke” biçiminde belirtilmiştir. Bu bakımdan yalawaç sözcüğü “ıd-” göndermek, yollamak eylemiyle kullanılmıştır.²¹⁵⁸

Önemli Karahanlı tarihçilerinden Hunkan, Kutadgu Bilig’deki verilere dayalı olarak elçilik görevini incelediği çalışmasında Karahanlılar’da elçilerin üç ana kaynaktan seçildiğini belirlemiştir:

1. Bey soylu “öge” ve “tegin”ler
2. Fakihler, kadılar, hatipler, hâcipler, vezirler, münşiler ve kâtiplerden oluşan bilgin ve bürokratlar
3. Uzak ülkelerden gelen ve giden tüccarlar.²¹⁵⁹

Bilindiği gibi Yusuf’un unvanı olan “hâs hâcib”in görevleri arasında gelen elçileri ağırlayıp hakanın huzuruna uygun biçimde çıkarmak ve gönderilen elçileri eğitip yetiştirmek başta gelmektedir. Bu nedenle Yusuf Has Hâcib’in eserinde elçiler ve elçiliğe ilişkin verdiği bilgiler doğrudan doğruya kendi deneyimlerine dayanmaktadır. Saray teşrifatını yani protokolünü düzenlemekle görevlendirilen yazar bu görevi sırasında gözlemlediği olumsuz durumları değerlendirerek aslında elçilik kurumunun ve elçilerin nasıl olması gerektiğine ilişkin ilke ve kurallar geliştirmiştir. Devletler arası ilişkiler ve diplomasinin kuralları konusunda Yusuf Has Hâcib’in ileri sürdüğü ilkelere benzer görüşlerin çağdaşı Selçuklu başveziri Nizâmülmülk’ün Siyâsetnâme’sinde de görülmesi Ortaçağ Türk devletlerinin kurumlaşmaya, uzmanlaşmaya ve işbölümüne verdikleri önemin de bir göstergesidir.

²¹⁵⁴ 3891. yalawaç neçe çın keğ erse amul/bitig bolmasa sözke bütmez köñül

4948. yalawaçka bütse bitig ne kerek/bütünlük bulunsa itig ne kerek

²¹⁵⁵ 2599. yalawaçtın itlür telim türlüg iş/yalawaçtın ötrü kelür körklüg iş

2640. yalawaç barır er idi keğ kerek/kamuğ türlüg işke bu tutsa yürek

2667. bu yañlıg kişi bulsa ilig kutı/añar bérse bolğay yalawaç atı

²¹⁵⁶ 2362. kalı başğuka bulmasa sen yarı/yalawaç ıdıp sen bar illeş yorı

²¹⁵⁷ 2495. ya yat baz yalawaç keliş ya barış/boşug bérğü açığ olarkā tegiş

²¹⁵⁸ 2593. bilir sen séziksiz ajun begleri/yalawaç ıdur ildin ilke eri

2594. ayu bér maña bir bilig söz uzı/yalawaç ıdur ildin ilke özi

²¹⁵⁹ Ömer Soner Hunkan, “Yûsuf Hâs Hâcib ve Kutadgu Bilig’de Elçilik Mansıbı”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 13, S:4, 2016, s. 110.

4.12.Eğitim, Bilim, Felsefe ve Kültürle İlgili Meslekler

‘âlim

Kutadgu Bilig’de “âlim” mensur önsözde “hakîm” sözcüğü²¹⁶⁰ ile birlikte kullanılırken diğer beyitlerde “bilge” veya “büğü” sözcükleriyle ikileme oluşturur.²¹⁶¹ Eserin elli birinci bölümünde “âlim”ler ile ilişkilerin nasıl olması gerektiği anlatılır.²¹⁶² Yararlı ile yararsız seçip ayıran ve doğru yol tutan âlimler bir “yula”ya (meş’ale) benzetilir. Karanlıkta halkın yolunu aydınlatan, yol gösteren bir önderdir. Meş’aleye benzetmesiyle halka önderlik eden, öncü olan âlimler benzer biçimde sürünün “koç”u kabul edilir. Aydemir’in belirttiği gibi *“Bir anlamda çobana tâbi olmakla beraber, çobandan sonra sürüyü yönlendirmekle yetkili olan, adaletli davranma yükümlülüğü bulunmadan sürüyü arkasından sürükleyebilecek yetide olan bu metaforu da “bilgi” kavramı kurgulamakta ve oluşturmaktadır. Kutadgu Bilig’de bilgiye sahip olan, bilgiyi özümsemiş olan bilge/âlim kişi, çoban ile temsil edilen hükümdardan sonraki ikinci derecedeki erk sahibi olarak değerlendirilmiştir.”*²¹⁶³

Âlimler dinin direğidir, bilgileri de doğru şeri’atın köküdür. Din (deyn) sözcüğünün sözlük anlamları itaat, bağlanma ve borçtur.²¹⁶⁴ “İstiare yoluyla şeriat anlamında da kullanılır.”²¹⁶⁵ İnsanlar Allah’a varlıklarını borçludurlar. Borçlu alacaklıya bağlıdır ve bütün davranışlarını borcuna ve alacaklıya göre düzenler. İçtenlikle inanan kişi yalnızca Tanrı’ya borçlu olduğuna inanır; amacı Tanrı’ya borcunu ödeyerek O’na hamdetmek ve şükranını bildirmektir. Borcun nasıl ödeneceğini, yollarını ise geniş yol demek olan şeri’atı bilen ve öğreten din bilginleridir. Bu bilginlerden özel olarak din konuları üzerinde uzmanlaşanlara fâkih (çoğulu fukâha), dinin yanında başka konuları da bilenlere âlim denir. Gerçekte el-âlim esmâü’l-hüsna’da sayılan Tanrı’nın niteliklerinden biridir. Anlamı “kendisine hiçbir şey gizli kalmayan” demektir.²¹⁶⁶ Bununla yalnız Tanrı nitelenebilir. Sözcüğün başındaki harf-i ta’rif kaldırılıp sözcük ma’rife olmaktan çıkarılarak nekre yani belirtisiz cins ismi durumuna dönüştürülürse bu durumda insanlar

²¹⁶⁰ A.0012. yakşı ‘azîzrak turur çîn-ü mâçîn ‘âlimleri ve hakîmleri
A.0018. ol illerniñ hakîmleri ‘âlimleri kabûl kılıp tegme biri bir türlü at laķab urdılar

²¹⁶¹ 4341. taķı bir kutu bilge ‘âlimler ol/olar ‘ilmi halkķa yaruttaķı yol
4346. yok erse ajunda bu ‘âlim büğü/tikip önmegey erdi yerde yégü
5551. olarda biri bilge ‘âlim turur/bu ‘âlim bile erke kut kıw bolur
5587. anında basa bilge ‘âlim turup/buđunķa bilig bérşü yetrü körüp

²¹⁶² LI bilge ‘âlimler birle katılmaķnı ayur

²¹⁶³ Özgür Kasım Aydemir, “Kutadgu Bilig’in Dilinde Bilgi Kavramı ve İşlevi”, *Turkish Studies*, Vol. 8/1, 2013, s. 809.

²¹⁶⁴ S. Mutçalı, age. s. 326.

²¹⁶⁵ Râgıb el-İsfâhanî, *Müfredât Kur’ân Kavramları Sözlüğü*, s. 365

²¹⁶⁶ Râgıb el-İsfâhanî, *Müfredât Kur’ân Kavramları Sözlüğü*, s. 676

için bir sıfat olarak kullanılabilir. Allah'ın ilmi ezeli, ebedi, kadim ve bâkîdir. Kişilerin âlimliği yani bilginliği ise sınırlı, süreli ve geçicidir.

bedizçi

Sözcüğün kökü olan “bediz” resim, heykel, süs (ornamentation, painted ornamentation); “bedizçi” de süslemeci, ressam, heykeltıraş (painter, decorator) anlamlarına gelmektedir.²¹⁶⁷ Köktürk Yazıtları'nda da geçen sözcük bu dönemde daha çok heykel anlamında iken Uygurlar döneminden itibaren resim, süs, kabartma anlamları kazanmıştır. Köktürkler döneminde ölen kişinin mezarına heykelini ve öldürdüğü kişilerin balballarını dikme geleneği ve kültürü Uygurlar döneminde Mani ve Budist heykellerinin, çeşitli süsleme ve resimlerin yapımıyla gelişerek devam etmiştir. Bu bakımdan Türkler arasında Çin, Hint ve Yunan kültürlerinin etkisiyle resim, heykel, mimari, süsleme gibi görsel sanatlar ileri bir düzeydeydi. Özellikle Uygurlar dönemindeki Turfan bölgesindeki yazmalar üzerindeki süslemeler, Dunhuang mağaralarındaki freskler ile heykeller Türklerin renk, şekil ve bunlar arasında kurduğu uyum estetik değerlerini gözler önüne sermektedir. Eski Türk sanatının en önemli ve en yoğun malzemeleri olan bu döneme ait buluntular süsleme, heykel, resim gibi işlerle uğraşarak geçimlerini sağlayan usta, yetenekli sanatkarların varlığını göstermektedir. Karahanlılar döneminde İslâm dinin resim ve heykel yapımına hoş bakmaması bu sanatların kısmen gelişimini engellemesine karşın sanatsal alanda da Türkler kendi kültürünün ve geleneklerinin çizgisinde bir Türk üslubu yaratabilmiştir.

Kutadgu Bilig'in çağdaşı Dîvânü Lugâtî't-Türk'te “bedizlig ev” bezenmiş ev ve “bediz burxan” süslü put²¹⁶⁸ örneklerinin verilmesi “bediz” yani süsleme, heykel ve resmin yalnız dinsel değil aynı zamanda estetik bir değer olarak varlığını kanıtlar. Kutadgu Bilig'de de benzer biçimde “bedizlig ev”, “bedizlig saray” gibi mimarî yapıların süslemeleri için “bediz” sözcüğü kullanılmıştır. Doğanın çiçeklerle veya güneş, ay ve yıldızlarla bezenmesi gibi pastoral nitelikleri betimlemek için ya da kişinin güzelliğini, kusursuzluğunu belirtmek için heykel anlamında benzetme ögesi olarak kullanılmıştır. Heykel anlamı soyutlaşarak “içi boş kalıp” anlamı kazanmıştır. Dolayısıyla eserde sözcüğün üç farklı anlamı söz konusudur:

1. Mimarî ve doğa betimlerinde süs
2. Vücudun güzelliğini betimlerken heykel

²¹⁶⁷ G. Clauson, *EDPT*, p. 310.

²¹⁶⁸ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 189, 222.

3. Mecaz ve soyut kullanımlarda kalıp

Kutadgu Bilig’de süsleme, resim ve heykel işlerini yapan saatkâr anlamındaki “bedizçi” bir kere “uzlar” zanaatkârlar ile ilişkilerin nasıl olması gerektiğinin anlatıldığı altmışın bölümde demirci, ayakkabıcı, okçu, yaycı, sırcı, oymacı gibi ustalık, yetenek ve el becerisi gerektiren meslek adlarıyla birlikte anılır.²¹⁶⁹ Bunların dışında pek çok zanaat ve sanat olduğunun ilerleyen beyitlerde belirtilmesi dönemin kültür ve sanat yaşamındaki çeşitliliğin ve canlılığının işareti olarak görülebilir.

bilge-bügü

Kaşgarlı Mahmud bilge sözcüğünü Arapça el-hakîm, el-âlim ve el-âkil sözcükleriyle karşılar.²¹⁷⁰ бүгü için de el-âlim, el-hakîm, el-âkil karşılıklarını verir ve ekler. Бүгü bilgeyle izdivaçtadır.²¹⁷¹ Başka bir yerde de “bilge бүгü yunçıdı” örneğini Arapçaya hukemâ ve ulemâ bozuldu diye çevirir.²¹⁷² Kaşgarlı’nın karşılıkları gerçekte yakın anlamlı sözcükleri sıralamak biçimindedir. Aşağıdaki tablo anlam denkliklerini Kaşgarlı’nın kullandığı sırayla vermektedir:

bilge	el-hakîm	el-âlim	el-âkil
бүгü	el-âlim	el-hakîm	el-âkil

Eğer sıralamada birinci ve ikinci sütun eşleştirilirse bilge ve бүгü arasında tam bir eş anlamlılık olduğu görülür:

bilge	el-hakîm	el-âlim	el-âkil
бүгü	el-hakîm	el-âlim	el-âkil

Böylece bilge=бүгü denkliği ortaya çıkar. Kaşgarlı Mahmud’un izdivaç yani ikileme diye adlandırması da denkliğin başka bir kanıtıdır. Dîvânu Lugâtî’t-Türk çevirilerinde Arapça sözcüklerin keyfi olarak bilge, bilgin, akıllı gibi sözcüklerle karşılandığı görülmektedir. O nedenle özgün metindeki karşılıklara başvurulmuş ve Karahanlı Türkçesindeki bilge ve бүгü sözcüklerinin hangi Arapça sözcüklerle ve kavramlarla karşılandığı ortaya çıkmıştır.

Şirin, eski Türkçede bazı unvanların yapısını incelediği yazısında ilk olarak bilge sözcüğünü ele alır. Şirin’in incelemesine göre bil- eyleminin bilgi edinmek, öğrenmek, hatırlamak, tanımak, anlamak, var saymak, alışmak gibi anlamları vardır. Yardımcı eylem olarak ise u- eylemi ile birlikte yeterlik/iktidarîlik bildiren birleşik eylemler yapar. -gA eki eylemden ad yapar. Şirin, Erdal ve Gabain’in tezinden hareketle, arkaik gelecek zaman eki -gAy’ı oluşturan -ga ile oluşturulmuş *bilge* sözünde, “bilen, bilge” anlamının

²¹⁶⁹ 4458. temürçi etükçi yana kırmaçı/ya sırcı bedizçi ya okçı yaçı

²¹⁷⁰ Kaşgarî Mahmud, *Kitâbu Dîvânî Lugâtî’t-Türk-Tıpkıbasım*, İstanbul 2008, s. 215.

²¹⁷¹ Kaşgarî Mahmud, *Kitâbu Dîvânî Lugâtî’t-Türk-Tıpkıbasım*, İstanbul 2008, s. 546

²¹⁷² Kaşgarî Mahmud, *Kitâbu Dîvânî Lugâtî’t-Türk-Tıpkıbasım*, İstanbul 2008, s. 577.

dışında, “geleceği gören, öngörülü, irfan sahibi, ârif” anlamlarının da var olduğunu söyler:

“*bilge*: Eski Türkçede asli olarak “bilge kişi” anlamında bir sözlük birimidir. Aynı zamanda “danışman” veya buna benzer resmi bir unvandır. *Bilge Kağan* örneğindeki gibi sıfat değeri de taşır. Asya Hunlarından beri var olduğu bilinen bu sözün üst anlam katmanı “siyaset ve idarede hakim” biçiminde gelişmiştir. Başarılı hükümdar ve devlet adamlarının unvanlarını nitelemesinin yanı sıra, Türk hükümdar ailesinden olan *katunlar* da bu unvan ve niteleyicisini taşımaktaydı. Sadece özel ad veya unvanları değil, genel adları da vasfeder. *öge ~üğe* (< *ö-*” düşünmek”), bu sözün yakın bir sinonimidir. Şahıs adı olarak da kullanılır. Eski Türkçede çok açık bir unvan niteleyicisi olan *bilge*, siyasi alanda *çabış*ın karşılığıdır. *çabış* ordunun yüksek rütbeli komutanı olarak askeri taktikleri düzenler; *bilge* ise tecrübe, öngörü ve bilgileriyle sivil siyasi hayatı istikrarda tutar. *Bilge*, eski Türk devletlerinde ... *kağanı* niteler. Ancak, eski Türk kültürü ve yaşam sisteminde askeri ve sivil hayat keskin çizgilerle birbirinden ayrılmadığından *çabış* ve *bilgenin* sınırlarını net olarak çizmek doğru olmaz. Göktürk ve Uygur dönemi metinlerinde *bilge*, *kagandan* başka *öge* “devletin danışmanı”, *beg* “boyun, kabilenin başı”, *tamgaçı* “damgacı, mühürdar”, *buyruk* “kumandan”, *ayguçı* “kağanın danışmanı, sözcüsü” gibi üst düzey devlet yetkililerini ve *ata* “baba”, *kişi* “kişi” gibi halk kitlesinin bireylerini de niteler. Uygur döneminde kağanın niteleyicisi olma özelliğini korumakla birlikte, yeni inançların (Budizm, Maniheizm gibi) etkisiyle, bozkır hayatını biçimlendirme ve töreyi koruma sistematığının hızla dışına çıkarak, daha çok felsefi nitelikleri barındıran bir mahiyet aldığı ve “bilgin, bilge” anlamlı sözlük birimi özelliğinin koyulaştığı gözlenir: *bilge bahşılar*, *bilge bilig*, *budha pilge*, *bilge burkan*. Karahanlı döneminde, Uygur Türkçesi metinlerindeki bu “felsefi” mahiyetin daha belirginleştiğini gözlemledik: *tilekim söz erdi ay bilge bügü* (KB:192); *iligke yüz urdu bu bilge tetig* (KB: 475); *boyda ulug bilge bolup bilging ula* (Dîvânu Lugâtî’t-Türk I: 51); *uzakı bilge ança aymış* (Dîvânu Lugâtî’t-Türk I: 88); *alp çerikde, bilge tirikde* (Dîvânu Lugâtî’t-Türk I: 388); *bilge erig edgü tutup sözün işit* (Dîvânu Lugâtî’t-Türk I: 428). Özellikle, *alp çerikde, bilge tirikde* örneği, İslâmiyetle birlikte *alplık* ve *bilgeliliğin* birbirinden kısmen ayrılmış olduğunu fark ettirir. Oysa Göktürk döneminde, daha önce de belirtildiği gibi, *bilgelik* ve *alplık kagan, buyruk* vb. üst rütbeli kişilerin temel ve birbirinden ayrılmaz iki niteliğidir.”²¹⁷³

Felsefî bağlamda bilge sözcüğünün eski Türk yazıtlarındaki durumunu inceleyen

Cihan da Grekçe filozof ve Arapça hakîm tanımları ile Orhon Yazıtları’ndaki bilge sözcüğünün birçok yönden birleştiğini belirlemiştir.²¹⁷⁴

²¹⁷³ H. Şirin, “Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine”, *Bilig*, S: 39, 2009, s. 220-222; Erhan Aydın, “Yenisay Yazıtlarında Geçen Unvanlar ve Unvan Niteleyicileri”, *Belleten*, S:2, 2011, s. 12.

²¹⁷⁴ A. Kamil Cihan, “Orhon Yazıtlarındaki “Bilge” Terimi Üzerine”, *Felsefe Dünyası*, S: 35, 2002, s. 89-101.

Kutadgu Bilig’de 14 kere bilge bögü²¹⁷⁵ ve 6 kere bögü bilge²¹⁷⁶ biçiminde birlikte kullanılmıştır. Önler’in belirlemesi doğrultusunda düşünülecek olursa bu ikilemeler doğuştan ve deneysel bilgiyi birlikte taşıyan kişileri deyimlemektedir. Bu durumda bilgeden de bögüden de üstün olan düşünür tipi bilge bögü veya bögü bilge diye adlandırılmaktadır. Nicelik değeri bakımından bilge bögünün değeri bögü bilgenin değerinin iki katıdır. Bunun yanında bilge sözcüğü 10 kere bilge tetig²¹⁷⁷, 4 kere bilge âlim²¹⁷⁸ biçiminde veya biliglig, ukuşlug, odug, külüg, öge²¹⁷⁹ gibi sıfatlarla birlikte anılır. Çoğunlukla hitap unsuru olarak kullanılan bilge sözcüğünün yukarıda verilen anlamları yanında Karahanlı Türkçesindeki anlam evresini gösteren çok önemli bir ifade de Kutadgu Bilig’de üç ayrı beyitte geçmektedir. Yazar bilgelikle ilgili ana problem

²¹⁷⁵ 0191. bu kün tögme kaçın ay bilge bögü/özüm ‘uzrin aysa yime eyemenü

0192. tilekim söz erdi ay bilge bögü/kédin keldeçike özüm sözlegü

0287. tilekim söz erdi ay bilge bögü /ukuşuğ biligig özüm sözlegü

0495. yatıg yarlıkagıl içür bér yégü/ümeg edgü tutgıl ay bilge bögü

1743. köñül til köni tut ay bilge bögü/saňa eksümegey ödinde yégü

2518. yana aydı bilge bögü sözledi/özin tutnumaz er başın yér tédi

2699. bitip koğmasa erdi bilge bögü /biziñde ozağığ kim erdi téğü

2785. negü tér eşitgil ay bilge bögü/biliglig sözi bolsa aş teg yégü

3934. kişi edgü térler bu edgü kayu/maňa ayu bérğıl ay bilge bögü

4682. velikin tiriglik bolurmu yégü/munı bilgü aşnu ay bilge bögü

4723. ne begler yaturlar kara yér bolup/ne bilge bögü sızdı yérde ölüp

5529. asıglıg kayu ol asıgsız kayu/sen adra seçe tut ay bilge bögü

5921. tiriglik kayu ol kör edgü kayu/ayu bér maňa sen ay bilge bögü

6401. neçe edgü koptı bu bilge bögü/tilep bulmadılar tiriglik yégü

²¹⁷⁶ 0333. eşitgil negü tér bögü bilge teñ/bu söz işke tutgıl ayā kızgu eñ

0405. beg erdi ajunda bögü bilge baş/bu beglik özele uzun boldı yaş

0223. bögü bilge begler buğunka başı/kılıç birle itmiş biligsiz işi

4670. bular da eñ edgü yorık bu turur/bögü bilge ögmiş kılık bu turur

5912. ikinci bögü bilge ilçı kişi/kéñeşke tusulur iter il işi

2513. negü tér eşitgil bögü bilge beg/bu söz işke tutsa saňa bolğa yig

²¹⁷⁷ 0475. öziñe kerekin itindi itig/iligke yüz urdı bu bilge tetig

0755. negü tér eşit emdi bilge tetig/özi bardı koğtı biziñe bitig

0777. adınsıg körür men bu kün kılığ itig/añar eyemenür men ay bilge tetig

1188. negü erse barmu ölümke itig/anı utru tutgıl ay bilge tetig

1221. oğulluğ ata bolsa bilge tetig/kısa tutgu tutçı emi bu itig

2218. sakışçı kerek bolsa bilge tetig/bilig birle bilse bu türlüg bitig

3712. tilin sözlegil hem bitigil bitig/iligke yanayın ay bilge tetig

3713. yanut bérdi odğurmuş aydı bitig/bitiyin kör ança ay bilge tetig

3822. bitidiñ bitigke yanutı bitig/maňa bér béreyin ay bilge tetig

3908. köñül aytu ıdtım bitıdim bitig/negü teg erür sen ay bilge tetig

²¹⁷⁸ LI bilge ‘âlimler birle katılmağnı ayur

4341. takı bir kutu bilge ‘âlimler ol/olar ‘ilmi halkğa yaruttaçı yol

5551. olarda biri bilge ‘âlim turur/bu ‘âlim bile erke kut kıw bolur

5587. anında basa bilge ‘âlim turup/buğunka bilig bérşü yetrü körüp

²¹⁷⁹ 0470. ukuş kadrini hem ukuşluğ bilir/bilig satsa bilge biliglig alır

3752. idi yakşı aymış süzülmiş köñül/eşitgil ay bilge ukuşluğ amul

1457. negü tér eşitgil ay bilge külüg/bu sözdin kötürgil özüñke ülüg

1754. negü tér eşit emdi bilge öge/biligsiz ukup emdi boynun ege

4240. ne edgü bilig bérdi bilge öge /biliglig okısa sağınga öge

2638. yalawaç tetig bolsa bilge oduğ/beg asğı bolur anda tutnur boğuğ

cümlesini şöyle kurar: Acaba kişi anadan mı bilge doğar, yoksa yaşarken mi öğrenir?²¹⁸⁰ Bu soruyu Küntogdı Ögdülmiş'e sorar. Yusuf Has Hâcib, Ögdülmiş'in ağzından şu yanıtı verir: Bilgi ve akıl (ukuş) bilgelik erdeminin iki özelliğidir. Kişi anadan doğarken bilgisizdir. Kişi bilgisiz doğar, sonradan öğrenir. Doğuştan gelen akıldır. Akıl kişinin doğasında vardır. Akılla kişi bilgi edinir, bütün erdemleri öğrenir ve işlerini başarır.²¹⁸¹ Benzer düşünceleri başka beyitlerde de görmek mümkündür.²¹⁸² Aynı soru başka bir yerde de “büğü”nün erdemlerini doğuştan gelip gelmediği bağlamında sorulur.²¹⁸³ Ögdülmiş Küntogdı'nın bu sorusuna karşı da Tanrı'nın doğuştan kişiye “ög” ve “köñül” verdiğini, çocuğun bu maya ile öğrenmeler gerçekleştireceğini, bilgiler edineceğini ve böylece ülkeye yararlı bir bilge olacağını söyler.²¹⁸⁴ Bu görüşleriyle Yusuf Has Hâcib klasik Aristocu rasyonalizmi savunmaktadır. Bilge kavramının öğrenmeyle ilişkilendirilmesi onu âlim kavramına yaklaştırmaktadır. Bu bakımdan “bilge âlimler”in özellikleri ve onlarla ilişkilerin nasıl olması gerektiğinin anlatıldığı elli birinci bölümde bilge ile âlim sözcükleri birlikte anılır. Bu bölümde anlatılanlar çalışmada “âlim” başlığı içinde değerlendirilmiştir.

Yusuf Has Hâcib bilge sözcüğü ile kendisi gibileri kastetmiş olmalıdır. Büğü sözcüğü ile ise öncelikle Küntogdı'yı kasteder. Yazarın gözünde Küntogdı “büğü bey” veya “büğü ilçi”dir.²¹⁸⁵ Bununla filozof-kral kastedilmektedir. Küntogdı'nın hikmeti

²¹⁸⁰ 1678. anadın mu bilge toğar bu kişi/azu öğrenürmü yetilse yaşı

²¹⁸¹ 1679. yanut bérđi ögdülmiş ilig kutı/bilig hem ukuş ol bu erdem atı

1680. biligsiz toğar ol turu öğrenür/bilig bilse ötrü kamuğ iş önür

1681. anadın toğuglı biligsiz toğar/bilig öğrenür ötrü törke ağar

1682. ukuş ol anı yalñuk öğrenmedi/tadu birle katlıp törütür idi

1683. ukuşta adın barça erdemlerig/kişi öğrenür ötrü yetlür bilig

²¹⁸² 4021. toğa bilge toğma kişi öğrenür/toğa sözlemez til turu sözlenür

4022. kişi öğrenip ötrü bilge bolur/bilig bilse ötrü kamuğ iş önür

²¹⁸³ 1816. kişi öğrenipmü bolur ol büğü/azu tadu birle toğarmu tigü

²¹⁸⁴ 1818. törütürde bérse bayat ög köñül/tükel māye buldı biligke oğul

1819. küniñe teñedür turu öglenür/negüni tilese bilür öğrenür

1820. biligke tegir ötrü bilge bolur/bu bilgi bile asğı ilke tolur

²¹⁸⁵ 0254. büğü beg kim erse biligke yakın/biliglig kişig kılmış özke yakın

0427. basutçı kerek erke yarıçılar/ukuşluğ biliglig büğü ilçiler

1076. negü tér eşitgil büğü él begi/buñun başlağucı kişide yégi

1100. yine yakşı aymış büğü bilgi kéñ/eşitgil muni sen ayā kızgu eñ

1178. büğü bilgi kitti ölümüg körtüp/ukuşluğ ögi yitti ögsüz bolup

1459. isiz öñdi urma ay ilçü büğü/isiz bolsa bolmaz ajunuğ yégü

1972. biliglig ukuşluğ büğü ilçü beg/ikigün ajunda bolur ornu yég

2056. ajunçı büğü beg nelük kenç urur/er at kayda bolsa anuk kenç alur

2424. negü tér eşitgil kör ilçü büğü/büğü sözlerin bulsa aş teg yégü

2717. ayā beg bu iki uluğ erdem ol/büğü ilçü begler muni tutgu yol

3029. negü tér eşitgil büğü beg tili/bu beglik işiñe ol urmuş ulı

3142. negü tér eşitgil ay ilçü büğü/bügülep kılar ilçü künde ögü

4640. öd öðlek keçip bolmasa er büğü/kişi tép atamağü yılkı tégü

5250. negü tér eşitgil büğü ilçü beg/bu beglik işini bilir yolçı beg

5359. yaşıq teg yaruğıl ay ilçü büğü/buñun bulsu séndin kör içgü yégü

Tanrı vergisi yani kutsaldır. Ögdülmüş'in bilgisi ise öğrenilmiştir. Ögdülmüş bilgedir. Yusuf Has Hâcib'i temsil eder. Küntogdı ise bilge bögüdür. Bilge eğer kutlu bir soydan gelmezse bögü olamaz. Ancak bögü öğrenim görerek ve bilgi edinerek bilge olabilir. Bu nedenle yazar, bögü sözcüğünü ilçi ve beg unvanlarıyla birlikte anar. Bögü beg veya ilçi bögü ifadeleriyle, doğuştan ukuşlu yani akıllı olan Küntogdı'nın aynı zamanda bilgili bir kişi olarak filozof-kral olduğu vurgulanmaktadır. Bögüyü bilgeden ayıran asıl cevher bögünün hakan soyundan gelmesidir. Aslında işlev ve anlam bakımından bögü ve bilge aynı kavramın iki ayrı adıdır. Ayrılığı yaratan etken bögü ile bilge arasındaki soyluluk farkıdır.

Önler'e göre, Kutadgu Bilig'deki bağlamları açısından *bögü* hem doğuştan sezilere dayalı hem de deney ve gözleme dayalı bilgileri olan kişi; *bilge* ise salt deney ve gözleme dayalı bilgileri olan kişi demektir. Ona göre eserde bu iki sözcük ikileme amacıyla değil ayrı iki anlamı bir arada vurgulamak için yan yana kullanılmışlardır.²¹⁸⁶ Oysa yukarıda verilen bilgiler doğrultusunda ikisi arasındaki farkın epistemolojik değil aristokratik faktör olduğu açıkça görülmektedir. Bögünün doğuştan getirdiği şey sezi değil kutsal ayrıcalığıdır. Entelektüel yönden bilgeden farkı yoktur. Bu sonuç yukarıda Dîvânu Lugâti't-Türk'te bilge ve bögünün hangi anlamlarda kullanıldığına ilişkin verilerle de uyumaktadır.

bitigçi

Çince'de yazı yazmak için kullanılan fırça anlamındaki pjet > pir veya *biet sözcüğünden ödünçlenen sözcüğe addan eylem yapan +i- eki eklenip ardından da eylemden ad yapan -G eki eklenerek türetilmiştir. Tekin'in belirttiğine göre M.S. 400 yıllarında Tabgaçların (T'o-Pa) dilinde anlamı yazıcı, kâtip, divan kâtibi olan "piç-te-cin" sözcüğü "bitigçin"den başka bir şey değildir. Ona göre sondaki +n eki Moğolcadaki yalın hali belirten ektir. Yazı, yazma, kitap, belge, mektup gibi anlamları olan bitig sözcüğüne meslek adları yapan +çl ekinin eklenmesiyle oluşan bitigçi yazı yazar, kâtip demektir.²¹⁸⁷ Dîvânu Lugâti't-Türk'te "bitig" ve "biti" olmak üzere iki farklı biçimi olan sözcüklerden "biti" kutsal kitap için kullanılırken "bitig" sözcüğü için yazı, kitap, mektup anlamları verilir.²¹⁸⁸ Aynı kökten olmalarına karşın yapılan ses değişimi ile kutsal olan ile olmayan,

5553. bularnıñ haķı tıdma içgü yégü/bérü tur muñadmasu ilçi bögü

6410. tilin bérdi alķış kör ögdülmüşe/ayur ay bögü beg uzun kéc yaşa

²¹⁸⁶ Zafer Önler, "Türkçede "bögü-bilge, ârif-âlim, bilge-bilgin" Kavramları", *Türk Dili*, S. 571, 1999, s. 595-601.

²¹⁸⁷ Şinasi Tekin, *Eski Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları*, İstanbul 2015, s. 30.

²¹⁸⁸ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 441, 590, 165, 376.

insan üretimi olan ile olmayan arasında bir ayırım yapılarak ihtiyaç duyulan kavramlara karşılık sözcükler elde edilmiştir.²¹⁸⁹

Kutadgu Bilig’de “bitigçi” sözcüğü üç yerde “ılımğa” sözcüğüyle ikileme oluşturur.²¹⁹⁰ “Bitigçi ılımğa”ların taşınması gereken nitelikler otuz dördüncü bölümde (2672.-2738. beyitler) anlatılmıştır. Buna göre beyler ne kadar bilgili olurlarsa olsun sözlerini kâtibe yazdırmalıdır. Sırlarını söyleyen hakanın sözlerini kâtip onları korumalıdır aksi halde beyin sırları açığa çıkarsa kâtip kendini yok eder. Beyin sırlarını bilen ve saklamak zorunda olan iki görevli vezir ile kâtiptir.²¹⁹¹ Kâtip akıllı, bilgili, anlayışlı, bilge, hattı ve üslubu güzel olmalıdır. Kâtip aç gözlü olmamalıdır; aksi takdirde bilgisini kötüye kullanır. Kâtip içki içmemelidir, çünkü içki içen kişi bilgiden uzaklaşır ve yazıyı şaşırır. Kâtip gece-gündüz kapıda her zaman hazır olmalıdır.²¹⁹² Kâtip ile elçinin seçiminde dikkatli olunmalıdır, çünkü işleri düzene koyan veya bozan bu iki görevlidir. Biri yazısı ile biri dili ile işleri düzenler. Kâtipte olması gereken özelliklerden biri de inanılır, güvenilir ve sadık olmasıdır.²¹⁹³ Hazinedarın “ağıcı”nın hazineye giriş ve çıkışları belirleyebilmesi için muhasebe, hesap yanında kâtip gibi yazı yazmayı bilmeli; onun özelliklerini taşımalıdır.²¹⁹⁴

buyruk

Bulgar lehçesinde “w.yr.g” biçiminde geçen sözcük “uuruy” olarak Macarcaya geçmiş ve bey karşılığında kullanılmıştır. Çince “meilu, milu” olarak geçen sözcük

²¹⁸⁹ Mehmet Vefa Nalbant, “An Analysis of Alternation as a Means of Word Derivation in Turkish by Focusing on Dîvānu Luā’atî’t-Türk”, *International Journal of Central Asian Studies*, Volume 12, 2008, s. 27.

²¹⁹⁰ C.0038. bāb bitigçi ılımğa negü teg kerekin ayur

XXXIV öğdülmiş iligke bitigçi ılımğa negü teg kerekin ayur

4146. bitigçi ılımğa bolunsa özüñ/köñül sırrı bek tut çıkarma sözüñ

²¹⁹¹ 2674. neçe me bilig bilse begler özi/bitigçi kerek ol bitise sözi

2675. bitigçike ayğu kerek iç sözün/küdezse bitigçi öküş ya azın

2677. kalı tutmasa bu bitigçi sözüg/begi sırrı açlur bu örter özüg

2679. birisi bitigçi birisi vezir/bu iki kişiye söz açmak tegir

²¹⁹² 2494. ağıcı bitigçi ya iş tutğuçı/ya tonçı etükçi ‘āmil bolğuçı

2671. bitigçi negü teg kerek ay tetig/añar beg inanıp bititse bitig

2693. bitigçi biliglig ukuşluğ kerek/haatı uz belāgat taķı edğürek

2704. birisi biliglig ukuşluğ bğü/taķı bir bitigçi turur sözlegü

2725. suķ erse bitigçi bilig artatur/bitir umdu birle bitig artatur

2730. bitigçi bor içse biligdin tezer/biligdin tezgli bitigdin azar

2731. bitigçi kēce tañda ilde kerek/neçede kerek bolsa anda kerek

²¹⁹³ 2733. birisi bitigçi haatı belgölüg/birisi yalawaç tili ülgölüg

2737. bitigçi bu yañlıg kerek ay ilig/inansa añar bérse bolğay elig

²¹⁹⁴ 2773. bitigçi kerek uz kamuğ haat bilir/sakışığ bitigin küdezse kalır

2774. bitigçi küdezgü kiriş hem çıkış/bitigin küdezgü kamuğ türlüg iş

2928. birisi yalawaç bitigçi biri/taķı bir idişçi kör aşçı biri

2930. yalawaç bitigçi kalı bolsa yig/aniñ yası ilke tokır ay tetig

4048. bitig bilse sakış ağıcı bolur/ukuş ög keğ erse bitigçi bolur

5913. üçünçi tetig uz bitigçi bolur/kiriş hem çıkış bilse kaznaķ tolur

Hoten metinlerinde “bīrūki ve bīrūkā”, Volga Bulgarlarında “viruğ” biçiminde görülür.²¹⁹⁵ Uygur metinlerinde ise metatezli “biryuk” biçiminde görülen bu sözcük Göktürk Yazıtları’nda “*bilge kagan ermiş alp kagan ermiş buyrukı yeme bilge ermiş erinç alp ermiş erinç begleri yeme bodunı tüz ermiş*” biçiminde geçer. Doerfer sözcüğün yazıtlardaki durumuna dikkat çekerek çokluk biçiminin geçmediğini belirterek tek bir “buyruk”un olduğunu ileri sürer. Giraud ise sözcüğün çokluk biçimiyle değerlendirmek gerektiğini söyler. Göktürk ve Uygurlarda hükümet altı dış buyruk ve üçü de iç-buyruk olmak üzer toplam dokuz buyruktan oluştuğu Çin kaynaklarından öğrenilmektedir. Bu iç ve dış buyrukların üstünde, onların âmiri, direktörü konumunda olan bir buyruk daha olmalıdır. Kül Tigin Yazıtı’nda söz edilen de buyrukların âmiridir. Benzer biçimde Terkhi Yazıtı’nda “iç buyruk” ile “ulug buyruk” bulunduğu belirtilmektedir. Hakanın askerî birliği, askerî kuvvetleri, maiyeti anlamında değerlendiren Györffy sözcüğü Moğolca “nöker” ile denk tutar. Clauson ilk dönemlerde resmî bir unvan olan “buyruk”un hakan tarafından askerî ve sivil görevleri yerine getirmesi için atanan genel bir kavramdır. Bu nedenle Clauson unvanın askerî yönünü belirlemek için “kumandan”, sivil idarî yönünü belirlemek için “bakan” karşılığını verir.²¹⁹⁶ Şirin’in belirttiği gibi “*buyruk, ayguç gibi hem sivil hem de askeri yükümlülüğü bulunan begden üstün tarkan ve şadapittan aşağı bir unvandı... Uygur döneminde buyrukun rütbece küçüldüğü ve begden altta inançtan üstte bir mahiyet kazandığı anlaşılmaktadır.*”²¹⁹⁷ Hakanları zehirleyebilecek kadar yakın olan “buyruk” hakanın yönetiminde üst rütbeli görevlilerden olup kendisine verilen elçilik heyetinin başında bulunma, savaşta orduya komutanlık etme gibi görevleri yerine getirir.

Kâşgarlı Mahmud’un “biryuk” biçiminde kaydettiği sözcüğün karşılığını “devlet büyüklerinin derecelerine göre, hakanın yanında oturan adamın adı. Aslı buyruk’tur; manası “emir”(emr)dir; çünkü o, onlara bu iş için emir verir.” biçiminde açıklar.²¹⁹⁸ Karahanlı Türkçesinde “müşavir, vezir” karşılığında iken Kur’an çevirilerinde “buyruk, emir” anlamı ortaya çıktığını belirleyen Şirin buyur-eyleminin ilk kez Dîvânü Lugâti’t-Türk’ta görüldüğünü ancak bu sözcüğün Türk dilinin daha önceki dönemlerinde söz

²¹⁹⁵ A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s. 11-13; Mihály Dobrovits, “Göktürk ve Uygurlar’da buyruk Terimi ve İdari Fonksiyonları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, S:1, 2011, s. 7-15; Mihály Dobrovits, “Buyruk: egy ótörök tisztségnév anatómiája”, *Acta Universitatis Szegediensis: acta historica*, Volume: 112, 2002, p. 49-62.

²¹⁹⁶ Erhan Aydın, *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Konya 2011, s. 159; H. Şirin, “Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine”, s. 227-229.

²¹⁹⁷ H. Şirin, “Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine”, s. 227-229.

²¹⁹⁸ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 162

varlığında olmadığı anlamına gelmeyeceğini belirterek sözcüğün amra-k, bedü-k, yaz-uk, ina-k, sözcüklerinde olduğu gibi buyur- eylemine “-k” ekinin getirilmesi oluştuğunu söyler ve kumandan, vekil, bakan, nâzır, mühürdar, âmir anlamlarını verir.²¹⁹⁹

Kutadgu Bilig’de “Türk buyrukı” ve “öge buyrukı” tamlamalarında tamlanan durumunda geçen sözcük²²⁰⁰ 2941. beyitte “müşavir, danışman” anlamındadır. Bu beytin geçtiği bağlamda “kéñeş-” ve “kéñeşçi öge” geçmekte ve ondan sözler aktarılmaktadır. Arat da sözcüğü “has-müşavir” biçiminde çevirmiştir.²²⁰¹ Diğer beyit ise Aytoldı tarafından oğlu Ögdülmiş’e nasihat olarak söylenir ve Türk buyrukı adındaki kişiden sözler aktarılır. Bu sözler oğul ve kızın insan için gören gözü, gözünün nuru olduğuna ilişkindir. Arat bu beyitte geçen “Türk buyrukı”nı “Türk veziri” olarak çevirir.²²⁰² “Öge buyrukı” biçimindeki ifadede “öge” sözcüğünden dolayı müşavir, danışman anlamı belirgin iken diğerinde toplumsal konuya ilişkin sözler aktarılır. Dolayısıyla Kutadgu Bilig’de sözcüğün askerî yönü değil idarî yönü vurgulanıp “müşavir, vezir” anlamı ön plandadır.

feylesūf

Türkçedeki “felsefe” sözcüğü Arapçadan alıntıdır. Özgün biçimi Grekçe “philosophia”dır. Grekçe “philosophos” sözcüğü de Arapça söyleyişte “feylesof” (çoğulu felâsife) biçimine dönüşmüştür ve Farâbi, İbn Sina ve İbn Rüşd gibi düşünürlerin “mesleklerini” belirtir.²²⁰³

“Philosophos” ve “philosophia” sözcüklerini ilk kez kullanan ve onlara yeni anlamlar kazandıran kişi Pythagoras’tır. Kendini ilk kez filozof yani “bilgeliği seven” olarak adlandıran Pythagoras’a göre yalnız Tanrı “bilge”dir. “Bilge” ile “bilgeliği seven” arasında bir ayırım yapan Pythagoras bilgeliği Tanrısal kabul eder. İyonya’da meraka yakın bir anlamı olan “philosophia” sözcüğü Pythagorasçı anlamda “bir arınma, çarktan kurtulma yolu” demektir. Platon’un temel felsefesi de budur.²²⁰⁴

Kutadgu Bilig’de bir kere geçen sözcük anıldığı beyitte “ajun” dünya filozofunun malı, serveti olmazsa ne kadar iyi bir “tıldam” (hatip) olursa olsun dilinin köstekli olacağı

²¹⁹⁹ H. Şirin, “Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine”, s. 229.

²²⁰⁰ 2941. negü tér eşitgil öge buyrukı/unitma munı sen bitı hem okı

1163. yime yakşı ayımış bu türk buyrukı/körür köz yarukı oğul kız okı

²²⁰¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 216.

²²⁰² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 94.

²²⁰³ Ahmet Aslan, “Bir İslâm Felsefesi Var mıdır?”, *Yazko Felsefe Yazıları*, Yıl: 2, 1982, s. 29.

²²⁰⁴ W. K. C. Guthrie, *Yunan Felsefe Tarihi Sokrates Öncesi İlk Filozoflar ve Pythagorasçılar*, İstanbul 2011, s. 214, 215.

belirtilir.²²⁰⁵ Filozofların düşüncelerini özgürce söyleyebilmeleri için varlıklı olması beyitte bir şart olarak sunulur. Beytin geçtiği bağlamda “devlet” (talih, şans, kismet), “neñ” (mal, varlık) ile “ög bilig” (hikmet, felsefî bilgi) arasında ilişki kurulur. Buna göre “devlet”e sahip olup “ñen” biriktirenler “elgi uzun” (nüfuzlu) olduklarından sözleri de “ög bilig” (hikmet) olur.²²⁰⁶ Dolayısıyla bu bilgilerden filozofların “tıldam” (hatip), “devlet”li (şanslı, kismetli, talihli) ve “neñ” (mal, varlık) sahibi kişiler oldukları veya olmaları gerektiği sonucuna ulaşılır. Burada “ög bilig” öbeğinin kullanımı Uygurlar’ın “sekiz türlü şuur”unu akla getirmektedir. İnsanın varlığı tanınmasını sağlayan bu sekiz türlü şuur “köz bilig, kulgak bilig, burun bilig, til bilig, etüz bilig, köñül bilig, adra bilig, ağılık bilig”den oluşmaktadır.²²⁰⁷ Gündelik bilgi, bilimsel bilgi, felsefî bilgi, dinî bilgi, sanatsal bilgi gibi bilgi türlerinden felsefî bilgiyi Yusuf Has Hâcib “ög bilig” ile karşılamıştır.

hakīm-ḥuķemā

Sözcüğün kök anlamı Arâmîce ve İbranice “akıllı, becerikli” demektir. Bu ilk anlamdan hem hikmet sahibi anlamında hakīm hem de yönetici ve yargıç anlamında hâkim sözcüğü çıkmıştır. Arapçada doktor anlamında kullanılan “tabīb” (ç. etibbâ)in kökü de “akıllı olmak, anlamak” demektir. Türkçede bunun yerine hekim sözcüğü kullanılır. Bu da hakīm sözcüğünden dönüşmüştür. Uzman hekimler için ayrıca cerrah, asnan (diş hekimi), kahhal (göz hekimi) gibi özel adlar kullanılır.²²⁰⁸ Kur’an-ı Kerim’de aynı kökten hakem sözcüğü de kullanılır. Ayrıca yine aynı kökten türetilen hikmet sözcüğüne de rastlanır. Lokman 12’de Tanrı tarafından Loman’a hikmet verildiği bildirilir. Tin 8’de Tanrı egemen olan, yargı koyan anlamında hâkim olarak nitelenir. Yunus 1’de bu kez Kur’an hikmet dolu anlamında hakīm olarak nitelenir. Kamer 4-5’te hikmet haberin sıfatı olarak “anamlı” anlamında kullanılmıştır. İsfahanî’ye göre bir hadiste “şiiirin içinde hikmet olan da vardır” denmiştir.²²⁰⁹ Yusuf Has Hâcib ile aynı dönemde yaşayan İbn Miskeveyh ve İsfahanî, hikmeti ussal beceri ile ilişkili bir erdem olarak görürler. Kas becerisi demek olan şecaat ve üretim becerisi anlamındaki iffet ile bir sac ayağı oluşturan hikmet, adalet denilen en yüksek ve kapsayıcı erdemle dengelenir. Hikmetin asıl kaynağı ve sahibi Allah’tır.²²¹⁰ İslâm filozofları Hermes ya da

²²⁰⁵ 3076. ajuñ feylesüfi neñi bolmasa/neçe tıldam erse kişedi tilig

²²⁰⁶ 3073. kelü bérse devlet yumıtsa bu neñ/kişi körli tirlür bolur kızıgu eñ

3075. kimiñ bolsa devlet uzadı elig/ķamuğ tetrüsi oñ sözi ög bilig

²²⁰⁷ Reşit Rahmeti Arat, “Uygurlarda İstılahlara Dair”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 7, 1942, s. 76.

²²⁰⁸ E. Mittwoch, “Hakīm”, *İA*, İstanbul 1993, C. 5/1, s. 101.

²²⁰⁹ Râgıb el-İsfâhanî, *Müfredât Kur’ân Kavramları Sözlüğü*, s. 277-280.

²²¹⁰ Kutluer İlhan, “Hikmet”, *TDVİA*, İstanbul 1998, C. 17, s. 507.

peygamberler tarihinde adı geçen İdris'i "Hikmet" in (Sophia) kaynağı ve filozofların, bilgelerin ilki olarak görürler ve ona "Ebu'l-Hukemâ" unvanını verirler. İbn Sina da Hay bin Yakzan, Salaman ve Absal gibi risalelerinde hermesçi simgeleri öyküleştirmiştir. İslâm dünyasında hikmetin İdris peygamber aracılığıyla doğuda İran ve batıda Mısır geleneği biçiminde geliştiğine, hikmetin Mısır'dan Yunanlılara geçtiğine, Müslüman hikmet sahiplerinin ise bu iki hikmet geleneğini yani İran ve Yunan hikmetini yeniden bir araya getirdiklerine inanılır.²²¹¹ Bu yüzden İslâm dünyasında Hint, İran, Arap ve Yunan filozoflarına ortaklaşa yer veren biyografi kitapları ve felsefe tarihleri yazılmıştır. İbn Miskeveyh'in Firdevsü'l-Hikme adlı eseri ile İbnü'l-Kıftî'nin (öl. 1248) eserleri²²¹² bu türdendir. Eserinin üçte birini filozoflara ayıran ve yerine göre "felsefe-filozof" sözcüklerini kullanan bununla birlikte "hikmet-hakîm" sözcüklerini daha çok yeğleyen Şehristânî de el-Milel ve'n-Nihal'inde Müslüman olup olmamasına bakmayarak hikmetle uğraşanları hakîm adıyla anar.²²¹³

Kutadgu Bilig'de hâkim ve hukemâ adları farklı yerlerde geçer. Hukemâ müstensih tarafından eklenen mensur önsözde geçer.²²¹⁴ Benzer biçimde mensur ve manzum önsözde iki ayrı yerde de "hakîm" sözcüğü kullanılmıştır. Bu ifadelerde "hakîm" de "hukemâ" da Çin ve Maçin ülkelerinin filozofları olarak anılır.²²¹⁵ Yine önsözde yer alan bir satırda ise belirli bir ülkenin filozofu değil, genel olarak Kutadgu Bilig'i okuyan herhangi bir ülke padişahının yanında bulunan hakîmler kastedilir.²²¹⁶ Manzum önsözdeki iki dizeden birincisinde A.0012'deki gibi "hakîm" sözcüğü ile Çin, Maçin, Maşrik, İran ve Turan ülkelerindeki filozoflar kastedilmiştir.²²¹⁷ Manzum önsözde hakîm sözcüğünün geçtiği son dizede ise bir ülkenin yüceliğine ve düşkünlüğüne, ülkenin nasıl yönetileceğine ilişkin düşünceleri meliklere, il ve kent yönetenlere, hakîmlerin söylediği belirtilir.²²¹⁸ Eserin asıl metninde sözcük, üç beyitte Türkçe çokluk ekiyle "hakîmler" biçiminde, bir kere ise "mu'abbir" yani düş yorucu meslek adıyla ikileme biçiminde teklik

²²¹¹ Mahmut Erol Kılıç, "Ebu'l-Hukemâ": Hikmetin Atası Hermetik Felsefenin İslâm Düşünce Tarihinden Görünümü", *Divân Dergisi*, S:2, 1998, s. 26.

²²¹² İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-Ulemâ bi-Ahbâri'l-Hukemâ (Târîhü'l-Hükemâ), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye*, Lübnan, 2005.

²²¹³ Ahmet Çapku, "Şehristânî'nin el-Milel ve'n-Nihal'inde Felsefe ve Filozoflar", *Felsefe, Tıp ve Tarih: Tabakât Literatürü Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul 2014, s. 149-167; Rukiye Aydoğan, "Felsefe Tıp ve Tarih: Tanıtım", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XVII, S: 32, 2015, s. 210.

²²¹⁴ A.0009. lağ 'azîz turur çîn hukemâlarınıñ emsâlleri birle bezen-

A.0020. (maçin melikiniñ) hukemâları âyînü'l-memleke tédiler meşriklıklar zînetü'l-

²²¹⁵ A.0012. dın yaqşsı 'azîzraq turur çîn-ü maçîn 'âlimleri ve hakîm-

B.0018. maçınlar hakîmi bu çîn yumğısı/tözü barça aymış munıñ yaqşsı

²²¹⁶ A.0017. kındın, nihâyettin keçe körklüglükündin ol éllerniñ hakîm-

²²¹⁷ B.0027. ol élniñ bögüsü hakîmi turup/at urmuş ol élniñ törüçe körüp

²²¹⁸ B.0035. kim ol ma bu mülkni tutuğlı qayu/kereklig añar bu hakîmler ayu

biçiminde kullanılmıştır.²²¹⁹ 1198. beyitte hakîm sözcüğü İslâm düşünce geleneğindeki birincil ve özgül anlamıyla “hikmet sahibi kişi” anlamında kullanılmıştır. Çünkü beyitte gerek hikmet sözcüğünün gerek “hakîm” ile anlamdaş “bügüler” adının gerekse “bilgi” sözcüğünün tenâsüp ve leff ü neşr sanatıyla kullanılması “hakîm”in aklını ve bilgisini kullanmada becerikli kişi anlamına geldiğini ve bügü ile anlamdaş olduğunu gösterir. 2786. beyte göre çok derin geometri hesabı “hakîmler”in başını döndürür. İzleyen beyitlerde ise bilgili ve akıllı kişilerin düzgün ahlaklı, işinin uzmanı ve dürüst olması gerektiği belirtilir. Dürüst olmazlarsa işleri yolunda gitmez. Bu beyitlerde de “hakîm”in kök anlamındaki akıllı ve bilgili olma niteliğine sürekli atıf yapıldığı görülmektedir. Ancak geometri ve hesap konusunda hikmet sahiplerinin âlimler kadar becerikli olmadığı belirtilmektedir. 4617. beyitte “otaçı”, “hakîm” ile unvan grubu oluşturmuştur. Burada sözün bağlamı hastalık ve sağlık sorunlarıdır. Dolayısıyla kastedilen kişi hekim yani tabiptir. 6020. beyitte ise “hakîm” sözcüğü düş yorucusuyla unvan grubu oluşturmuştur. Bu verilere göre metinde hakîm sözcüğü hikmet, hendese, tababet ve müneccimlik fonksiyonları olan bir uğraş adıdır. İslâm düşüncesinde hikmet coğrafyası olarak tanınan Yunan, Arap, İran ve Hint ülkelerine Kutadgu Bilig ile birlikte Çin ve Maçin adıyla Uzak Doğu da dahil olmuş ve filozofların felsefe yapan değil, daha çok hikmet sahibi, doktor, düş yorumcusu/kâhin ve akıllı/bilgili olduğu tespit edilmiştir. Bu durum kam, ozan, baksı gibi İslâm öncesi görevlilerin İslâmlaşmayla birlikte ortadan kalktığını, ancak dinsel anlamda daha nötr olan bilge, bügü, ukuşlu, bilgili gibi sözcüklerin yaşamını sürdürdüğünü, bununla birlikte birden fazla işlevin bir kişide toplanmış olması durumunun devam ettiğini de göstermektedir. Bu bakımdan bilge kamın devamıdır.

kök ayuk

Temel, esas anlamındaki kök” ile “ayuk” sözcüklerinden olmuş birleşik bir sözcük olarak kabul edilen “kök ayuk”²²²⁰ unvanı Dîvânu Lugâti’t-Türk’te “kök yuk” biçiminde geçer ve “köylülerin ve Türkmenlerin büyüklerine verilen unvan” karşılığı verilir.²²²¹ Yusuf Has Hâcib’in “öge” unvanından önce sıraladığı “kök ayuk”a ilişkin fazla bilgi vermez. Ancak Genç’e göre “kimi akıllı (ög) ile “ögelik”e erişir, kimi de “kök ayukluk” ile at alır, ün alır” ve “eğer “kök ayukluk”a erişilirse kişi kendini çok iyi gözetmelidir;

²²¹⁹ 1198. hakîmlerke hikmet asığ kılmadı/bügülerke bilgi elig tutmadı

2786. idi me batığ hendese sakışı/anın tezgînür kör hakîmler başı

4617. yême yakşı aymış otaçı hakîm/hakîmler sözini yawuz tigli kim

6020. negü tér eşitgil mu’abbir hakîm/ayitgu kerek er tüşer erse kim

²²²⁰ A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askerî Unvan ve Terimler*, s. 67.

²²²¹ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 402

çünkü o kut rütbesini, kemerini bağlamıştır” biçimindeki ifadelerden²²²² “kök ayuk” unvanının “ögelik”e benzer bir unvan olduğu anlaşılmaktadır. 2644. beyitte²²²³ “negü tér eşitgil bilir kök ayuk” dizesindeki “bilir kök ayuk” ifadesi bu unvana sahip kişilerin bilgili olup danışman, müşavir, kénéşçi görevinde bulunduklarına işaret eder. Ayrıca unvanda var olan “ayuk” sözcüğü Göktürk Yazıtlarında geçen “ayguçı” arasında da bir benzerlikten de söz edilebilir.²²²⁴ Buna göre her iki sözcüğün ortak yönü olan ay- eylemi emretmek, buyurmak, yaptırmak, iletmek, açıklamak, beyan etmek, söylemek, konuşmak, kehanette bulunmak, tahmin etmek, önceden bilmek anlamlarına gelir. Ayguçı da konuşan, emir veren, kağan sözcüsü, kağan adına emir veren, devlet baş danışmanı anlamındaki ayguçı Tonyukuk’un bir unvanıdır. Aynı kökten ay- eyleminden –(U)k ile türetilen “ayuk” da “ayguçı” unvanı gibi anlamlar içerir. Dolayısıyla “kök ayukluk” “ayguçı” gibi hakanın idarî ve askerî danışmanıdır.²²²⁵ Danışman, müşavir karşılığında kullanılan “ayguçı” ile Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te “kök yuk~ kök ayuk” için verilen bilgilerden bu unvanlı kişilerin bilgili, ünlü, devleti ve toplumun ileri gelenlerinden olduğu ve danışman, müşavir görevinde bulunduğu söylenebilir.

muşannif

Arapça’da musannif kitap yazan, müellif, düzenleyici, donatıcı demektir.²²²⁶ Tasnif ağacın yapraklanması demektir ve musannif ise meyveleri veya dalları yeşil ya da kuru olan ağaçtır.²²²⁷ Bu kök anlamından hareketle ağaç dikmek ile kitap yazmak, dallanıp budaklanma ve yaprak açma ile kitabın bölümlerini oluşturma ve yapraklarını yazma anlamları arasında bir benzerlik kurulmuş ve musannif yaprak çıkaran ağaç gibi kitap yazan kişiye ad olarak kullanılmıştır. Yazar da yazdığı kitapta yararlı ve yararsız bilgileri sayfalarda ayırır ve ağacın yaş ve kuru yaprakları gibi ayrı ayrı okuyanın gözleri önüne sunar. Kitapla ağaç arasında ayrıca sayfa yapımında ağaç kabuğu, ağaç dilimleri ve yaprakların kullanılması bakımından da bir ilişki vardır. Avrupa dillerindeki “papirüs” veya “paper/papier” sözcüğünde de aslında sayfa sözcüğünün ana maddesi olan ağaca ve yaprağına bir gönderme vardır. İslâm kültür tarihinde hem yazar anlamına gelen

²²²² 4067. қауқа өгелік тегір өг болур/қайу көк ауықлуқ өзе ат алур

4142. қалы көк ауықлуқ тегір ерсе көр/өзін кең күдезгү қуты бадı қур

²²²³ 2644. negü tér eşitgil bilir kök ayuk/bu söz uқmasa er anıñ ögi yok

²²²⁴ R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 163

²²²⁵ Ö. S. Hunkan, “Türk Hakanlığı (Karahanlı)’nda Han Süsi: Evlatlık Ordusundan Komiteler ve Teginlere Hakanlık Gulâmları ve Hakan Oğulları”, s.151. Ayguçı unvanı için ayrıca bakınız: H. Şirin, “Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine”, s. 219-238.

²²²⁶ F. Devellioğlu, *OTAL*, s. 687.

²²²⁷ Mütercim Asım, *KM*, C. 4, s. 3765.

“musannif” sözcüğü hem de Farsça küçültme eki +ek alarak “küçük yaşta yazarlığa başlayan yazar” anlamına gelen musannifek şekli unvan, meslek adı ve özel ad olarak kullanılmıştır. Bu adı veya unvanı taşıyan pek çok Musannif, Musannifek Çelebi veya Musannifek Efendi adını taşıyan yazara rastlanmaktadır.²²²⁸ Kutadgu Bilig’de musannif mensur önsözde bir kere geçer. Okuyanın gönlü açılıp musannifini dua ile anması dilenmektedir.²²²⁹

öge

Gabain’in ve Menges’in övmek “ög-” , Talat Tekin ve Clauson’un õ- eylemine bağlayıp İslâm devletlerinde vezir karşılığında kullanılan yüksek bir idarî unvan olduğunu belirttiği sözcük Altheim’e göre Grekçe Onegesios biçiminde yazılan Hun ordusu komutanının adının gerçekte “on-iyi-z (on-üge-z) biçiminde okunmalıdır. Sözcüğün öge ve üge biçimlerinde yazılışı üzerinde duran Dorfer Türkçe ve Moğolca bir unvan olarak sözcüğün “üge” biçiminde okur. Bu unvan ile ilgili öne sürülen görüşleri değerlendiren Aydın sözcüğün ö- veya ög- eylemleriyle açıklanmasına ihtiyatlı yaklaşır.²²³⁰

Dîvânü Lugâtî’t-Türk’te “öge”nin “aklı ve iz’anı olan, yaşlı, işlerde denenmiş, halktan insanların unvanı; akılca üstün olana verilen lakap” olduğu ve “tegin”den bir derece aşağı olduğu kaydedilir. Kâşgarlı Mahmud “öge”nin aslının barıştan önce Zülkarneyn’in öncüleri ile Türk öncüleri arasındaki savaş sırasına kadar, Zülkarneyn zamanına kadar gittiğini söyler ve bunun aslı olarak belirttiği şu olayı anlatır:

*“İskender Çin’e ulaştığı zaman Türk hakanı, onunla savaşmak üzere tamamen genölerden oluşan bir birlik gönderdi. Vezir ona “ona hep gençleri gönderdin; onların yanında savaşta tecrübeli ve yaşlı birisi de olmalıydı” dedi. Hakan “yaşlı mı?” anlamında öge der. Vezir de “evet” diye cevap verir. Bunun üzerine yaşlı bir adam gönderir. İskender’in öncülerine gece baskını yaparlar ve onları yenerler...”*²²³¹

Kâşgarlı Mahmud’un verdiği bilgilere göre “tegin”den bir aşağı unvan olan “öge” unvaları tonga öge, kutluk öge, bars öge, kılıç öge, sevinç öge, aka öge ve el-öge olarak sıralanır.²²³²

²²²⁸ Ahmet Özel, “Musannif”, *TDVİA*, İstanbul 2006, C. 31; s. 238; M. Kâmil Yaşaroğlu, “Musannifek”, *TDVİA*, İstanbul 2006, C. 31; s. 239.

²²²⁹ A.0037. okıgınıñ köñli açılıp musannifni edgü du’â birle yâd kılsun tıp

²²³⁰ Erhan Aydın, “Yenisay Yazıtlarında Geçen Unvanlar ve Unvan Niteleyicileri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, C.59, S:2, 2011, s. 18.

²²³¹ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 784, 15, 152, 22

²²³² Ö. S. Hunkan, “Türk Hakanlığı (Karahanlı)’nda Han Süsi: Evlatlık Ordusundan Komiteler ve Teginlere Hakanlık Gulâmları ve Hakan Oğulları”, s. 139.

“Teginlik”ın köle statüsünde olan teginler ile han soyundan gelen teginler olmak üzere iki türlü olduğu ve han soyundan olanların kendilerini kölelerden ayırt etmek için çeşitli ön adlar (unvan niteleyicileri) aldıklarından ilgili başlıkta söz edilmişti. Buna benzer biçimde “öge” unvanı da köle (gulâm) ile han soyundan olanlar tarafından çeşitli niteleyiciler olarak kullanılmaktadır. Bunlar arasında tonga öge, kutluk öge, bars öge, kılıç öge, sevinç öge, aka öge gibi “öge” unvanının niteleyicileri belirlenebilmiştir. Köle statüsündeki (gulâm) hizmetkârların ulaşabildiği en yüksek rütbe olarak “kök ayukluk” ile “er ögelik” olduğu belirtilmiştir. Bu unvanların en temel ortak özelliği hakanın danışmanı olarak akla ve deneyime dayalı olarak hem idarî hem de askerî yönlerinin olmasıdır. Hunkan’ın belirttiğine göre Yusuf Has Hâcib’in sözünü ettiği “er ögelik” ya da “öge erlik”²²³³ Karahanlıların çağdaşı devletlerde olduğu gibi an az bin en fazla on iki bin kişilik süvari birliğinin başında olan, yöneten, komuta eden “emîr” rütbesine denk askerî bir unvandır. Kâşgarlı Mahmud’un aktardığı olay da askerî nitelikte olup unvanın bu yönünü bildirmektedir.²²³⁴ Dolayısıyla “er öge” hakanın idarî ve askerî danışmanıdır.

Göktürk ve Uygur dönemi yazılı kaynaklarında “bilge” sözcüğü kağan, bey, tamgaçı, buyruk, ayguç, öge~üge gibi üst düzey devlet görevlileri yanında hanedan soyundan olan katunlar ile ata, kişi gibi bireylerin de niteleyici durumundadır. Siyaset ve idareye hakim anlamı bulunan “bilge” ile yakın anlamlı olan “öge” sözcüğü²²³⁵ Kutadgu Bilig’de de “bilge öge” biçiminde iki beyitte anılır. Bu beyitlerde “bilge öge”nin bilgi verdiği ve bilgisizin onun sözlerini anlayıp boynunu eğmesi gerektiğinden söz edilir.²²³⁶ “Ukuş”un tavır, hareket ve huyları söz edilirken onu danışmandan (öge) köleye (tigit) kadar herkesin arzuladığı belirtilir.²²³⁷ Öge’sözcüğü “öge buyruğu” tamlamasında tamlayan görevinde olup “buyruk”un bilgili, danışman niteliklerini vurgulayıp anlamını pekiştirir.²²³⁸ Diğer beyitlerde ise “ögi” olanların “öge” olarak atamak gerektiğinden, bu unvan ile “öğlenmek” gerektiğinden söz edilerek “ög” sözcüğü ve türevleriyle bağdaşıklık ve tutarlılık sağlanır.²²³⁹

²²³³ 4069. kayu yawğu yuğruş bolur il begi/kayu atı teñsiz bolur er ögi

²²³⁴ Ö. S. Hunkan, “Türk Hakanlığı (Karahanlı)’nda Han Süsi: Evlatlık Ordusundan Komiteler ve Teginlere Hakanlık Gulâmları ve Hakan Oğulları”, s. 148-151.

²²³⁵ H. Şirin, “Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine”, s. 220, 221.

²²³⁶ 1754. negü tér eşit emdi bilge öge/bilgisiz ukup emdi boynuñ ege

4240. ne edgü bilig bérdi bilge öge /biliglig okısa saķıñga öge

²²³⁷ 1868. kılınçı qarı körse yaşı yégit/añar muñluğ arzün öge ya tigit

²²³⁸ 2941. negü tér eşitgil öge buyruķı/unitma munı sen bitı hem okı

²²³⁹ 1995. ne edgü turur bu kışike öge/ögi bolsa ötrü atağü öge

4067. kayuķa ögelik tegir ög bolur/kayu kök ayukluk öze at alur

4141. ögelik tegir erse öglengü ol/yañılsa begi bu ayu bérse yol

şâ'ir- şî'r ayğucu-beyt ayğucu

Kutadgu Bilig'in elli altıncı bölümü (4392.-4399. beyitler) şâirler ile ilişkilerin nasıl olması gerektiğine ayrılmıştır.²²⁴⁰ Bu bölüme göre şâirler söz deren, kişileri öven ve yeren, dili kılıçtan keskin, hatırı kıldan ince, sözleri derin ve ince kişiler olarak betimlenir. Şâirler denizden inci, yakut, cevher gibi meseller çıkaran kişilere benzetilerek sözlerinin değeri anlatılır.²²⁴¹ Bunların yanında şâirlerin işlevlerinden söz edilir. Onların övgüsü ve yergisi tüm dünyaya yayılacağı için iyi anılmak için şâirlerle güzel geçinmek, iyi davranmak, memnun etmek ve istediklerini vererek dillerine düşmemek gerektiği öğütlenir.²²⁴² Bu bölüm dışında pek çok beyitte adı verilmeyen bir şâirlerden sözler, beyitler aktarılır. Şâirlerin bu sözlerini okuyanın gözünün açılacağı, bilgisize göz olacağı çeşitli beyitlerde yinelenir.²²⁴³ Bunun yanında şâirlerin sözlerini akılda tutan için sözlerinin zenginleşeceği belirtilir. Bu bakımdan şâirlerin sözleri yemeğe lezzet veren tuza benzetilerek sözlerin en güzeli olduğu anlatılmak istenir.²²⁴⁴

Şâir sözcüğü ile birlikte “şî'r ayğucu”²²⁴⁵ ve “beyt ayğucu”²²⁴⁶ ifadeleri kullanılmıştır. Söylemek, buyurmak, emretmek anlamlarına gelen ay- eyleminden yararlanılmıştır. Dîvânu Lugâti't-Türk'te “aydaçı” için “sözcü” karşılığı verilmiştir.²²⁴⁷ Sözcük tek başına kullanıldığında “danışman”, “iş ayğucu” tamlaması biçiminde

²²⁴⁰ LVI şâ'irler birle katılmağnı ayur

C.0058. bâb 'ilim âdamları birle katılmağın ayur yême otaçılar mu'azzimler mu'abbirler müneccimler şâ'irler tanğçılar igdişçiler uzlar çığaylar birle katılmağ negü teg kerekin kerekmezin ayur

²²⁴¹ 4392. basa keldi şâ'ir bu söz térgüçi/kişig öggüçiler yime yirgüçi

4393. kılıçta yitigrek bularnıñ tili/yana kıldı yinçge bu hâtır yolu

4394. batıg yinçge sözler uqayın tése/bulardın eşit söz ukulğay basa

4395. teñizke kirür körse köñlün tükel/güher yinçü yâküt çıkarur meşel

²²⁴² 4396. olar ögseler ögdi ilke barır/kalı sökseler atı artap kalır

4397. usa edgü tutğıl bularnı kadaş/bularnıñ tiliñe ilinme adaş

4398. kalı edgü ögdi tilese özüñ/bularnı sewindür kesildi sözüñ

4399. negü kosa bérğil bularka tükel/bularnıñ tilindin özüñ satğın al

²²⁴³ 0412. muñar meñzetü keldi şâ'ir sözi/okısa açılğay okığlı közi

0927. muñar meñzetü aydı şâ'ir bu söz/okısa açılğay yiti kıl bu köz

2486. muñar meñzer emdi bu şâ'ir sözi/bu şâ'ir sözi ol biligsiz közi

1974. muñar meñzetü aydı şâ'ir bu söz/körü barsa ma'nı biligsizke köz

1138. muñar meñzetü aydı şâ'ir sözi/munıñ ma'nısi uksa açlur közi

0739. muñar meñzetü keldi şâ'ir sözi/bu şâ'ir sözi ol biligsiz közi

²²⁴⁴ 0711. bu sözke tanuķı bu şâ'ir sözi /bu şâ'ir sözi sözke kattı tuzı

1421. muñar meñzetü aydı şâ'ir tili/bu şâ'ir sözi kör açar söz yolu

2065. muñar meñzetü sözni şâ'ir ayur/bu şâ'ir sözi tutsa sözke bayur

²²⁴⁵ 1181. muñar meñzetü aydı şî'r ayğucu/okığıl munı sen ayā bilgüçi

1620. negü tér eşitğil bu şî'r ayğucu/sözüg ma'nı birle tizip qodğucu

3211. negü tér eşitğil bu şî'r ayğucu/ikigü yaraşa asıg yer tuçı

²²⁴⁶ 2657. negü tér eşitğil bu beyt ayğucu/okığıl açılğay taş hem içi

2922. negü tér eşitğil bu beyt ayğucu/eşitğil munı sen ayā bilgüçi

3360. negü tér eşitğil bu beyt ayğucu/taş körme ma'nı baķa kör içi

3583. negü tér eşitğil bu beyt ayğucu/tişi hem oğul kız üzer er küçi

4286. idi yakşı aymış bu beyt ayğucu/sözün ma'nı birle tanuķ kılğucu

²²⁴⁷ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s.151

kullanılırsa “buyurucu, amir, ustabaşı” anlamlarına gelen bir meslek unvanıdır.²²⁴⁸ Tonyukuk yazıtında “vezir, danışman”²²⁴⁹ gibi siyasî anlam taşıyan sözcük Kutadgu Bilig’de sanatsal bir anlam kazanarak anlam değişmesine uğramıştır. Kur’an çevirilerinde “ayguç” Dîvânü Lugâtî’t-Türk’teki “aydaç” ile eşanlamlıdır ve “sözcü” demektir.²²⁵⁰ Bu bakımdan Kutadgu Bilig’de padişaha şiir yazımı ve öğretimi konusunda danışmanlık yapan yardımcı kişi olarak düşünülebilir.

Sözleri anlamlı biçimde dizdikleri belirtilen şâirlerin, şiir veya beyit söyleyenlerin sözleri tanık tutularak anlatılmak istenen düşünceler pekiştirilmiş, anlam kuvvetlendirilmiş ve sözlerin doğruluğu kanıtlanmaya çalışılmıştır.

tıldam

Kutadgu Bilig indeksinde “tıldam” için iyi konuşan, hatip; “tildem” için ise haberci, peygamber, iyi konuşan, hatip anlamı verilmiştir.²²⁵¹ Sözcüğün kökündeki anlamı etkileyen ve etkilemeyen ünlü veya ünsüz değişimini anlatan ı~i nöbetleşmesi (alternans) Eski Türkçede sık görülen ses olaylarından biridir. Kutadgu Bilig’de bu ünlü nöbetleşmesi pek çok sözcükte görülmektedir.²²⁵² Bunlardan biri de “tıldam” ile “tildem” sözcükleridir. Gedikli’nin belirttiği gibi sözcüğün kökünün tı*->*tı-l değil, daha eskicil dı*>dı-l “dil”dir.²²⁵³ Sözcük er+dem, tüz+dem, bir+dem, bog+dam, teñri+dem, kün+dem gibi örneklerde olduğu gibi addan ad yapan +dAm ekiyle türetilmiştir. Gabain eki +tağ ve +taş ile ilişkilendirerek yapısını *+ta-m > +tam olarak belirtmiştir.²²⁵⁴ Erdal’ın belirttiğine göre genellikle adlara eklenen bu ekin işlevi zamanla +sIg ekine geçmiştir.²²⁵⁵

Kutadgu Bilig’deki “tildem” ve “tıldam” sözcüklerine ilişkin anlamlar döneme ilişkin sözlüklerde indekste verilen karşılıklarıyla bulunmaktadır.²²⁵⁶ Kutadgu Bilig’in 5651. beytinde “tildem” peygamberi karşılamak için kullanılmıştır. 3076. beyitte ise “tıldam” hatip, iyi konuşan anlamındadır.²²⁵⁷ Sözcüğün anıldığı beyte göre dünya

²²⁴⁸ G. Clauson, *EDPT*, p. 271; S. Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 277, 278

²²⁴⁹ V. M. Nadalyaev vd., *DTS*, s. 28

²²⁵⁰ S. Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, s. 80

²²⁵¹ R. R. Arat, *İndeks*, s. 441, 447.

²²⁵² Serap Karademir, “Eski Türkçeden Günümüze I~İ Seslerinin Alternans Kullanımı”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.2, S:3, 2013, s. 53.

²²⁵³ Yusuf Gedikli, “Dılmaç-Yalabaç (Yalavaç) Denklemi”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, C.I, 2004, Ankara s. 1209.

²²⁵⁴ İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 33; A. von Gabain, *ETG, Eski Türkçenin Grameri*, Çeviren: Mehmet Akalın, Ankara TDK Yayınları, s. 46; Kemal Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara 2012, s. 96.

²²⁵⁵ M. Erdal, *OTWF*, Vol. I, s. 68.

²²⁵⁶ S. Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, s. 803,799; E. Üşenmez, *Karahanlı Türkçesinin Sözlüğü*, s. 290, 287; V. M. Nadalyaev vd., *DTS*, s. 566

²²⁵⁷ 3076. ajun feylesüfi neñi bolmasa/neçe tıldam erse kişedi tilig
5651. negü tér eşitgil kişi tildemi/kamuğ kılgu işke kēneş ol emi

filozofunun malı, serveti olmazsa iyi bir hatip olmasına karşın dilinin köstekli yani tutuk, düşüncelerini özgür söylemesine engel olacağı belirtilir. Filozofların sahip olması gereken özellikler arasında konuşmasını, seslenmesini iyi bilen, dili güzel konuşarak düşüncelerini etkili bir biçimde anlatabilen kişiler olduğuna da dikkat çekilmiştir.

4.13. Adaletle İlgili Meslekler

kaşı

İslâm'ın ilk döneminde kaza yani kişiler arası anlaşmazlıklara bakarak haklıyı haksızdan ayırma görevi doğrudan Hz. Muhammed'in görevi idi. Onu izleyen dört büyük halife de kaza görevini üstlenmiş ve kadılık yapmışlardır. Ancak Hz. Ömer'den itibaren Medine, Basra, Kûfe ve Mısır'a kadı atamıştır. Böylece kadılık halifenin aslî görevlerinden biri olmaktan çıkmış ve memuriyete dönüşmüştür. Harun Reşit tarihte ilk defa kadıların yani yargıçların başına bir baş yargıç (kadü'l-kuzzât) atamıştır. Onun döneminde kadılar, özel bir giysi giymeye başlamışlardır. Kadılar ulemâ, fukahâ ve müderrisler arasından seçilirdi. Kadılara maaş verildiği gibi gelirini kullanmaları amacıyla belli yerlerin işletmesi de devredilmiştir. Kadılar genellikle özel hukuk alanındaki davalara bakan yargıçlardır.²²⁵⁸ Yusuf Has Hâcib bir kez andığı kadı adlı görevlinin ince düşünceli, tedbirli ve temkinli, halka faydası dokunacak temiz biri olması gerektiğini belirtir.²²⁵⁹ Eğer vezir ve halîfe gibi devlet görevlileri ile birlikte kadı da işinin ehli olursa toplum esenlik içinde yaşar ve kut bulur.

muhtesib

Kutadgu Bilig'de iki kez geçen muhtesib sözcüğü Kutadgu Bilig indeksinde “muhtesip, matematikçi olarak karşılanmıştır.”²²⁶⁰ Şen muhtesibi ceza âmiri, belediye işlerine bakan memur olarak anlamlandırır.²²⁶¹ Muhtesip Arapça “ihtisap” sözcüğünün ism-i fâilidir.

Yusuf Has Hâcib 5546-5556 ve 5588. beyitlerde Ögdülmiş'in dilinden hükümdara muhtesiplerin görevlerini hatırlatır ve kuvvetli olmaları gerektiği uyarısında bulunur. Eğer muhtesipler kuvvetli ve dirayetli olurlarla kent ve kasaba içinde hırsızlık ortadan kalkar. Yolcular ve kervanlar güvenlik içinde seyahat edebilirler. Muhtesipler aracılığıyla halka zulmedenler yok edilmelidir. Yan kesiciler halktan uzak tutulmalıdır. Yerleşim yeri

²²⁵⁸ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, C. II, s. 119-125.

²²⁵⁹ 5329. bularda biri kaşı yinçe arığ/ saşınuk kerek tegse halkka asığ

5330. ikinci ha' lifet kerek çın bütün/buğun bulsa inçlik tirilse kutun

5331. üçüncü keç ödrüm kerek bu vezir/buğunka negü tegse mundın tegir

²²⁶⁰ R. R. Arat, *İndeks*, s. 319.

²²⁶¹ S. Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 247

dışındaki bölgelerde de muhtesipler sâyesinde uğruluk yapanlar, soyguncular ortadan kaldırılmalıdır. Suç işleyenler cezasız bırakılmamalıdır. Kötülük edenlere kötü davranmak gerekir. İyi insanların rahat ve huzur içinde yaşaması için kötülerin baskı altında tutulması veya hapse atılması uygun olur. Başiboş, bozguncu ve serseri dolaşanlar denetim altında tutulmalı, toplumu karıştırmaları önlenmelidir. Muhtesipler ayrıca câmi cemaatinin de câmilere doldurmasını sağlamalı ve buraların boş kalmasını önlemelidir. Böylece toplum düzeni sağlanır. Yazar muhtesiplere âlimlerden sonra yer vermektedir.

Hız. Muhammed döneminden beri ürünlerin belirlenen fiyatlardan satılıp satılmadığını, ölçü ve tartı aletlerinin düzgün çalışıp çalışmadığını denetleyen, hileli satış yapanları cezalandıran, yiyecek ve içeceğe hile karışmasına engel olan, yol güvenliğini sağlayan, hamal ve yük hayvanlarının sırtına aşırı yük bulunmasını önleyen, çürük binaları yıktıran, okullarda öğrenciyi döven öğretmenleri cezalandıran ve bu gibi işlerin gözetiminden sorumlu olan adli kolluk görevlilerine muhtesip denmektedir. Peygamber tarafından Hız. Ömer Medine'ye Said ibn As da Mekke'ye muhtesip olarak atanmıştır. Muhtesipler yargı gücünün bir üyesi olarak görev yapmışlardır. Muhtesiplik görevi zamanla kurumlaşarak Osmanlılarda "hisbe teşkilatı"na dönüşmüştür.²²⁶² Osmanlılar muhtesip yerine önce "ihtisap ağası", sonraları ise "ihtisap nâzırı" unvanını kullanmışlardır.²²⁶³

Görüldüğü gibi muhtesiplerin görevleri ana çizgileriyle halkın günlük yaşamının güven içinde sürdürülmesidir. Bu görevler anılan kurumun ortaya çıktığından beri değişmemiştir.²²⁶⁴

²²⁶² Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, C. II, s. 572.

²²⁶³ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, C. II, s. 40-43.

²²⁶⁴ 5546. uluş kend içinde sen oğrıg arıt/ümeg arkışığ yolda imîn yorit

5547. iç ilde kötürgil budun küçlerin/taşirtin arıtğıl karakçı barın

5548. isizniñ kını birle kılkın ewür/isizke isizlik yaraşur tegür

5549. isizig ya çoğda oruda kerek/yorık bolsa edğü ayā sarp yürek

5550. adın ma bu il budı kaç türlü ol/munı adra tutğu açuk bolsa yol

555. bulurda basa muhtesibler turur/bular elgi küçlüg kerek ay unur

5556. kısa tutsa fâşık yawa boşlağıg/tolu tutsa mescid cemā'atlarıg

5588. yana elgī küçlüg bolur muhtesib/isizlerni yığsu cemā'at kezip

4.14.Yönetimle İlgili Meslek ve Unvanlar

ajunçı

Sogdcada “āzōn” biçiminde yazılan ve varlık, var olma, hayat, çocuk anlamlarına gelen ajun~acun~azun sözcüğü²²⁶⁵ Eski Uygur Türkçesinde “tuğum ajun” (doğum ve varoluş) ikileme biçiminde kullanılmaktadır.²²⁶⁶ Clauson’a göre anılan anlamlarıyla Türkçe Manihaist ve Budist metinlerde tanıklanan ve İslâmiyeti kabul edişle birlikte yerini Arapça“dünya”ya bırakmış alıntı bir sözcük olan “ajun”²²⁶⁷ sözcüğü Farsça “cihan”, Türkçe “yer” anlamına gelir. Ancak Alp Er Tunga sagusunda görüldüğü gibi Arapça “felek”, Farsça “çerh”, Sanskritçe “çark”, Latince “rota” anlamlarına da gelir ve evrensel döngüyü de ifade eder. Dolayısıyla somut-özel ve soyut-genel olmak üzere iki anlamı vardır. Sözcük Moğolcaya da Türkçeden geçmiştir. Oğuz Kağan Destanı’nın Uygurca varyantında görülen göğün altındaki dört yön ve yer ile güneşin aydınlattığı bütün toplulukların hakanın yönetiminde birleşmesi anlamında “Türk universalismusu” kavramını çağrıştıran “ajunçı” unvanı Kutadgu Bilig’de “il tutguk” ve “ilig” için kullanılan sıfatlardan biridir. Birçok beyitte aynı anlamda “ajun tutğuçı” sanı da kullanılır. Bu beyitlerde özellikle acun beyinin akıllı olması gerektiği vurgulanır.²²⁶⁸ Yazarın acun beyi denilebilecek bu unvana yüklediği nitelikler şöyle sıralanabilir:

1. Acun beyi çok erdemli olmalıdır. Bu erdemlerle toplumu yönetir. Doğayı kaplayan dumanı güçlü yel nasıl dağıtırsa acun beyi de bu erdemlerden aldığı güçle toplumsal bunalımları dağıtıp onların üzerinde güneş gibi açar ve adaletin aydınlığını getirir.²²⁶⁹

2. Acun beyi olacak kişi şeriatin de buyurduğu gibi her olasılığa karşı hazırlıklı ve temkinli olmalıdır.²²⁷⁰

²²⁶⁵ Mevlüt Erdem, “Soğdca, Türkçedeki, Soğdça Kelimeler ve Bunların Türkçeye Uyumları”, *AÜ. DTCF Türkoloji Dergisi*, 21,1, 2014, s. 80.

²²⁶⁶ Mehmet Ölmez, “Eski Uygurca İkilemeler Üzerine”, *Belleten*, 2017, s. 294.

²²⁶⁷ G. Clauson, *EDPT*, p. 28.

²²⁶⁸ 0217. ajun tutğuğa er ukuşluğ kerek/buğun başğuğa ög kerek hem yürek

0218. ukuş birle tuttı ajun tutğuçı/bilig birle bastı buğun başğuçı

0224. ajun tutğuğa er ukuş bilse keğ/buğun başğuğa er bilig bilse keğ

0250. körü tursa bizde oza barğuçı/kara tut ya begler ajun tutğuçı

0281. idi artuğ erdem kerek ög bilig/ajun tutğuğa ötrü sunsa elig

2141. negü tēr eşitgil ajun tutğuçı/kılıç baldu birle yağış utğuçı

4013. ajun tutğuçı er ukuşluğ kerek/buğun başğuçıka kerek keğ yürek

5086. kılınç edgü tut ay ajun tutğuçı/keligli turur kut yana barğuçı

5137. seniñde ozaķı ajun tutğuçı/kanı kaçça bardı kanı ol küçi

²²⁶⁹ 0285. ajunçıka erdem kerek miñ tümen/anın tutsa il kün kiterse tuman

3009. ajunçıka erdem kerek miñ tümen/bu erdem bile yér ajunçı cihān

²²⁷⁰ 0446. ilig kolsa saķlan ajunçı kişi/bu saķlık erür hem şerī‘at işi

3. Acun beyi bilgeliği ile nasıl hazine toplanacağını, hazinenin askerle nasıl kazanılıp geliştirileceğini bilir. Bu düşüncesiyle yazar geleneksel siyaset mantığını özetleyen adlaet dairesine de göndermede bulunur.²²⁷¹

4. Acun beyi “akı” yani eli açık olmalı ve onun görevlileri de kendisine bağlı ve halka karşı merhametli olmalıdırlar. Bu düşüncesiyle yazar yine devletin temeli adalettir sözüyle özetlenebilecek adalet dairesine göndermede bulunmaktadır.²²⁷²

5. 2602. beyitte yazar gerçek yaşamda eserini sunduğu hakanı veya eserdeki baş kişi olan Küntogdı’yı acun beyi olarak konuşturmaktadır. Tıpkı öğütleriyle yani *pend* veya *andarz* denilen özdeyişleriyle tanınan Sâsânî hükümdarı Nûşîrevân gibi Yusuf Has Hâcib’in acun beyi de yardımcılara veya yanındakilere öğütler verir. Anılan beyitte acun beyi budunun başına geçen, bilgili kişilerden daha bilgili bir er olmalıdır.²²⁷³

6. Acun beyi yaşamın ve gücün geçici olduğunu bilmelidir. Çünkü acun beyleri de başka kişiler gibi ölümlüdür. Kalabalık orduları da olsa onları arkalarında bırakıp kara yere girerler, yani ölüp gömülürler.²²⁷⁴

başçı

Türk dilinde “yönetici, bir topluluğun yöneten kişi, âmir, lider” anlamlarını karşılayan “başçı” sözcüğünün türetilmesine kaynaklık eden “baş” temelde organ adıdır. Toplumun yöneticisi, lideri olan kişinin rolü ve yeri ile başın vücuttaki yeri ve önemi arasında bir ilgi kurulmuştur. Farsça, Arapça, Süryanice, Rusça ve Balkan dillerine de geçen sözcük Türk dilinin her aşamasında ve aalanında görülür.²²⁷⁵

Başçı sözcüğü tamlamalarda tamlanan olarak kullanılarak tamlayanın gösterdiği işin yönetici, başı, âmiri anlamını kazandırmıştır. Kutadgu Bilig’de bu bağlamda “aş

²²⁷¹ 2056. ajunçı bögü beg nelük kenç urur/er at kayda bolsa anuk kenç alur

²²⁷² 2589. kapuğ başlar erniñ bağırsaklığı/bu yañlıg kerek ay ajunçı akı

²²⁷³ 2602. negü tér eşitgil ajunçı beg er/budun başlağucı biliglig yig er

²²⁷⁴ 6437. qalın sü idisi ajunçı qanı/süsin qoğtı boldı qara yér sanı

²²⁷⁵ S. Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s. 276.

başçısı”,²²⁷⁶ “kapug başçı”²²⁷⁷, “sü başçı”²²⁷⁸, “budun başçı”²²⁷⁹, “başı erdi kamuğ başçıka”²²⁸⁰ tamlamalarında yer alarak bir kavramı karşılamaya kaynaklık etmiştir.

Kapugbaşçı ile sü başçı tamlamalarının karşılık geldiği anlam, kavram ve kapsamı bu başlıklarda değerlendirilmiştir. Bir topluluk adı ile birlikte oluşturulan “budun başçı” tamlaması bey, hakan, emîr karşılığındadır. Halkın yöneticisi olan, liderlerin iyi, himmetli, akıllı, bilgili, zeki olması gibi çeşitli erdemlere sahip olması gerektiği çeşitli beyitlerde anlatılır. Halkın yöneticisi ülkeyi kılıç, balta ile almıştır. Adı, ünü, şöhreti ise yaptığı doğru kanunlar ile yayılmıştır.

bey

İlk olarak Köktürk Yazıtları’nda karşılaşılan ve Türk dilinin gelişip yayıldığı alanların hemen hepsinde görülen bu sözcüğün kökenine ilişkin çeşitli görüşler bulunmaktadır. Sözcüğün Altay dillerindeki görünümünden yola çıkan kimi araştırmacılara göre Çince “pek” unvanından alıntıdır. Doerfer Sâsânî hükümdarlarına “tanrı” anlamında verilen “baga” unvanını Avesta’da ve eski Farsça’da “iyi” karşılığındaki “baga-” ve Sogdça “sir, lord” karşılığındaki “byw” sözcükleri ile karşılaştırarak fonetik ve anlamsal ilginin yeterli olmadığı sonucuna varır. Moğolcadaki “beki” sözcüğü ile Türkçe “beg” arasında kurulan ilgiye de değinen Doerfer sözcüğün “begi” biçiminde olması gerektiğini belirtip kökeninin başka dillere bağlanmasını eleştirir. Clauson da sözcüğün Çince po [bo] (the head of a hundred men) ile karşılaştırır.²²⁸¹ Arsal’a göre Romalıların Cumhuriyet dönemindeki “magistratus” unvanına denk gelen “bey/beg” sözcüğünün kökü beklemek ve bekçi sözcüklerinde var

²²⁷⁶ C.0040. bāb aš başçısı hōn-sālār negü teg kerekın ayur

2824. ayak tırki başlar bu aš başçısı/negü teg kerek aygıl aš işçisi

2860. kalı egri bolsa bu aš başçısı/kamuğ egri boldı anıñ işçisi

²²⁷⁷ 2540. kalı yol kesilse kapuğ başçısı/yana kirgü bolsa er at sözçisi

²²⁷⁸ 2270. sêziksiz kerek begke sü başçısı/yaraşmaz yağdın kötürse usı

2329. bu erdem bile bolsa sü başçısı/yağı sançğa yadğa yağınñ küsi

2330. bu yañlıg sü başçı bu sü başlasa/elig bulğa düşmān öze işlese

2331. yüz ursa yağıka bu sü başçısı/oğuğ turğu tün kün kiterse usı

2413. bu yañlıg sü başçı bulur erse beg/işi başka bargay küwenç bolğu teg

2415. yarağlıg vezîr kolsa andağ kerek/sü başçı tiler erse mundağ kerek

2586. sü başçı tüze tursa yortuğ kurn/iriglerini yıgsa yetürse soñın

²²⁷⁹ 0894. kalı edgü bolsa budun başçısı/kamuğ edgü boldı anıñ işçisi

2124. budun başçı begke bu himmet kerek/bu himmet bile hem mürüvvet kerek

2140. kılıç baldı boldı bu il saqçısı/kılıçın alır il budun başçısı

4012. idi yaqış aymış ajun ilçisi/biliglig ukuşluğ budun başçısı

5287. negü tēr eşitgil budun başçısı/törü birle ilde yadıglı küsi

5945. bu yañlıg beg erse budun başçısı/meñilig bolur budnı il barçası

²²⁸⁰ 0045. başı erdi öndün kamuğ başçıka/kédin boldı tamğa kamuğ sawçıka

²²⁸¹ Gerhard Doerfer, *Versuch einer Linguistischen Datierung alterer osttürkischer Texte*, Wiesbaden 1993, s. 888; G. Clauson, *EDPT*, p. 322, Erhan Aydın, *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Konya 2011, s. 156.

olan sağlama, saklama, muhafaza etme, koruma, intizar etme, tarassut etme anlamındaki “bek”tir ve ünsüz yumuşaması sonucu “bey/beg” sözcüğü ortaya çıkmıştır. Hanın yardımcıları için kullanılan genel bir ad olan “bey” Eski Türklerde ili koruyan, gözeten, ilin işlerine bakan il bekçisidir. Beyler şadapıt, tarhan ve buyruk olmak üzere kendi içinde rütbe ve derecelere ayrılmıştır. Çin kaynaklarında beyler için yabgu, şad, tegin, alpago, tudun gibi lakap ve unvanlar geçmektedir.²²⁸² Hun Devletinde de Tengri Kut’un devlet yönetimindeki yardımcıları olan beyler arasında bir hiyerarşi vardı. En yüksek beyler soylu (urug) olanlardı ve en yüksek bey unvanı Çince karşılığı “hien” olup Türkçe “togru” sözcüğünden gelen ve bilge, erdemli, değerli anlamındaki “toki”dir.²²⁸³ Uygur Türkçesinde “Beg Arslan, Beg Bars, Beg Buka, Beg Taş Beg Turmuş örneklerinde olduğu gibi erkek adlarının ön adı durumunda kullanılan “beg” Büyük Selçuklu, Altın Ordu, İlhanlı devletlerinde “emîr” karşılığında kullanılmıştır. Sözcük zamanla “Uç begi, Alay begi” tamlamalarında askerî nitelik kazanmıştır. Türkiye Türkçesinde saygı ifade etmek için erkek adları veya meslek adlarından sonra kullanılan beg>bey sözcüğünün “eş, koca” karşılığı sürmektedir.²²⁸⁴

Kaşgarlı Mahmud’un Arapça “emîr” ile karşıladığı “bey”²²⁸⁵ sözcüğü Büyük Selçuklu Devleti’nden itibaren çeşitli Türk devletlerince de “emîr” karşılığında kullanılmış ve bu unvanın kullanımı İlhanlı ve Altın Orda Devletinde daha çok artmıştır.²²⁸⁶ Arapça “emîr”, Farsça “mirza” karşılığında olan “beg”in değişik fonetik biçimlerinin varlığı sözcüğün farklı sosyal yapılarda bölgeden bölgeye benzer anlamlar olduğunu göstermektedir. Çeşitli Türk devletlerinde kullanılan “beg”in idarî, askerî ve sosyal yapıda değişik kullanım ve işlevleri bulunmaktadır. Devlet teşkilâtında han, hiyerarşik olarak devletin en yüksek yönetim düzeyidir. Bu idarî sistemde bey bağımsız liderlerin bir altında yer alan boy, kabile veya oymağın lideri karşılığındadır. Aynı zamanda asalet, soyluluk ifade eden bir unvan olarak bey veliaht, prens ve prenses için kullanılır. Diğer bir kullanımı ise saygı, hürmet, yüceltme, onur, övgüde bulunmaktadır. Türk devlet sisteminde idarî, siyasî ve askerî alanlardaki devlet memurları için de

²²⁸² Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, Ankara 2014, s. 268-269.

²²⁸³ Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, Ankara 2014, s. 196.

²²⁸⁴ Hatice Şirin, “Byzantinoturcica’da Kayıtlı İslâm Öncesi Türkçe Unvanlar Hakkında”, *Tunca Kortantamer İçin*, İzmir, 2007, s. 551-574; Aynı yazı: Hatice Şirin, “Byzantinoturcica’da Kayıtlı İslâm Öncesi Türkçe Unvanlar Hakkında”, *XV. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, 3. Cilt: Ankara 2010, s. 597-616.

²²⁸⁵ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 580

²²⁸⁶ Orhan F. Köprülü, “Bey”, *TDVİA*, İstanbul 1992, C.6, s. 12.

kullanılan bu unvan akrabalık adlarını gösterir. Çağdaş Türkiye Türkçesinde ise bir saygı ifadesi olarak kullanılmaktadır.²²⁸⁷

Kökeni ne olursa olsun bey unvanı Köprülü'ye göre ilk olarak Türkler tarafından kullanmış ve diğer Altay topluluklarınca alınmıştır. Daha Köktürkler döneminde kullanılan bu unvanın karşıladığı anlamların diğer Müslüman Türk devletlerince korunduğunu belirtiererek bey unvanının anlamlarını şöyle sınıflandırır:²²⁸⁸

1. Han veya kağandan daha aşağıda olan küçük boy veya belli boylardan oluşan daha büyük siyasî birliklerin başında bulunan reislerin unvanıdır
2. Halk tabakasından (kara budun) farklı ve ayrıcalıklı bir sınıf olan asîlleri ve aynı zamanda han soylu prensler için kullanılan unvandır.
3. Az veya çok söz sahibi veya yetkisi olan buyruk gibi memurlar için kullanılan unvandır.

Köprülü Karahanlı devletindeki büyük memurların bey unvanı taşıdıklarını ve hakan, han, sultan unvanını taşıyan hükümdarların yanında daha küçük bir boy ve kabilenin prens ve hükümdarı için bey ve emîr unvanlarının kullanıldığını belirtir.²²⁸⁹ Genel olarak “bey” sanı Karahanlılarda büyük unvanlı memurlar için kullanılırken Kutadgu Bilig’de genellikle “hakan, idareci, yöneten” anlamındadır.²²⁹⁰ Donuk’un belirttiği gibi Kutadgu Bilig’de genellikle hakanı ifade etmek için kullanılan bey sözcüğünün bir boy, oymak veya kabilenin başkanı, bağlı bulunduğu devletin emrinde olan alt/ast siyasî birlik yöneticisi anlamı da bulunmaktadır. Kutadgu Bilig’de “Mâçîn”, “il kend”, “Türk”, “Uç Ordu”, “Ötüken”, “Yağma”, “İla”, “il”, “budun” gibi yer, bölge, toplum, şehir ve topluluk adlarıyla oluşturulan tamlamaların tamlananı durumunda olan “bey” sözcüğü bu yer ve toplumların başındaki yönetici anlamındadır.²²⁹¹ Kutadgu

²²⁸⁷ A. Melek Özyetgin, “On the Use of the Title “Beg” among the Turks”, *International Journal of Central Asian Studies*, Volume: 11, 2006, s. 157-159.

²²⁸⁸ M. Fuad Köprülü, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Ankara 2005, s. 196.

²²⁸⁹ M. Fuad Köprülü, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Ankara 2005, s. 196, 197.

²²⁹⁰ A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s. 7; Orhan F. Köprülü, “Bey”, *TDVİA*, İstanbul 1992, C.6, s. 12.

²²⁹¹ B.0012. bu maşrik meliki mâçînlar begi/biliglig ukuşluğ ajunda yégi

0216. negü tér eşitgil bu él kend begi/ukuška biligke yetürmiş ögi

0276. körü barsa emdi bu türk begleri/ajun beglerinde bular yégleri

0277. bu türk beglerinde atı belgülüg/toña alp er erdi kutı belgülüg

1594. negü tér eşitgil uç ordu begi/bilip sözlemiş sözke yetrüp ögi

1962. negü tér eşitgil ötüken begi/sınap sözlemiş sözni yetrüp ögi

2682. idi yakşı aymış ötüken begi/tilin tutzu bérmiş saña söz yégi

1779. negü tér eşitgil ila beg sözi/sözi ma'nisi ol sözüñke tözi

3460. negü tér eşitgil bu él kend begi/ajun başlap ilke yetilmiş ögi

4947. negü tér eşit yakşı yağma begi/kamuğ iş içinde yetilmiş ögi

5354. negü tér eşitgil uluğ kend begi/kamuğ iş içinde yetürmiş ögi

Bilig’de “begler begi” tamlaması Arapça “emîrû’l-ümerâ” karşılığındadır ve bu durum bey sözcüğünün yukarıda belirtildiği gibi “emîr” karşılığında olduğunu göstermektedir.²²⁹²

Kutadgu Bilig’in bazı beyitlerinde bey sözcüğü “bilge”, “büğü”²²⁹³ gibi yakın anlamlı sözcüklerle, bazı beyitlerinde de “ajun” veya “dünya” sözcükleriyle tamlama yapar.²²⁹⁴ Bey sözcüğünün tamlayanı olan bu sözcükler ilgili başlıklarda değerlendirilmiştir. Kutadgu Bilig’de “ilçi beg” biçimindeki kullanımlar görülmektedir.²²⁹⁵ Yönetici, müdür, vekil, idareci, hükümdar karşılığında olan bu tamlama 13.-14. yüzyıl Turfan-Uygur sivil belgelerinde de geçmektedir. Başka bir ülke veya devlete gönderilen hükümdarın temsilcisi olan “ilçi > elçi” hükümdarın gücünün doğrudan temsilcisidir. Buna bağlı olarak “ilçi beg” de merkezdeki büyük hakanı temsil etmek için atanan bölgesel, belli bir yörenin veya tümenin yöneticisi, vali demektir.²²⁹⁶

Kutadgu Bilig’de vücudun çeşitli bölümleri veya organları ile meslekler arasında bir eşleşme yapılmıştır. Beyin uzanan eli “vezir”, görür gözü “hâcib”, ayakları ise her

6138. negü tér eşitgil bu buğun begi/sınap sözlemiş sözni yetlip ögi

1076. negü tér eşitgil büğü él begi/buğun başlağucı kişide yégi

²²⁹² 0893. ne edgü törü urdı begler begi/isizke bu kın berge zindân yégi

0958. bu aytoldı aydı ay begler begi/kulı beg yüzün körse yitrür ögi

1197. ölümüg tıdar erse dünyâ neñi/yulup ölmegey erdi begler begi

3005. er at boldı begler kanatı yügi/kanatsız kuş uçmaz ay begler begi

6392. olarda berü tut bu öđke tegi/ne yañlıg eren koptı begler begi

²²⁹³ 2513. negü tér eşitgil büğü bilge beg/bu söz işke tutsa saña bolğa yég

2717. ayâ beg bu iki uluğ erdem ol/büğü ilçi begler munı tutğu yol

3029. negü tér eşitgil büğü beg tili/bu beglik işiñe ol urmış ulı

5250. negü tér eşitgil büğü ilçi beg/bu beglik işini bilir yolçı beg

0223. büğü bilge begler buğunka başı/kılıç birle itmiş biligsiz işi

0254. büğü beg kim erse biligke yakın/biliglig kişig kılmış özke yakın

2056. ajunçı büğü beg nelük kenç urur/er at kayda bolsa anuk kenç alur

²²⁹⁴ 0250. körü tursa bizde oza barguçı/қаға tut ya begler ajun tutğuçı

0252. bilig kimde erse ajun begleri/törü edgü urmış kişi yégleri

1405. seninde ozaķı ajun begleri/ajun koğtı bardı yatur kör güri

2593. bilir sen seziksiz ajun begleri/yalawaç ığur ildin ilke eri

1885. ajun begleri öldi bizde oza/öküşreki bardı bu ârzü öze

2602. negü tér eşitgil ajunçı beg er/buğun başlağucı biliglig yég er

2092. süçigke süçinse ajun begleri/açığ boldı él kün buğun igleri

3034. aķı bolsa elgi ajun begleri/ikigü ajunnuñ bu buldı törü

5294. ay kaznaķ uruğlı ajun begleri/özünñde kédin koğma kaznaķ yorı

6634. neçe dünyâ yégli ajun begleri/ölüm tuttı bardı közi telmire

1376. bu dünyâ begi sen aña bolma kul/séni koğmaz erken anı koğğu tul

3744. törütti igiğti bu öğke tegi/taķı ma igidgey ay dünyâ begi

5185. tünek ol bu dünyâ ay dünyâ begi/tünek içre bolmaz saķınçta öñi

²²⁹⁵ 2717. ayâ beg bu iki uluğ erdem ol/büğü ilçi begler munı tutğu yol

5250. negü tér eşitgil büğü ilçi beg/bu beglik işini bilir yolçı beg

1972. biliglig uķuşluğ büğü ilçi beg/ikigün ajunda bolur ornı yig

2020. ayâ ilçi begler ilig ķolsa saķ/bu saķlık bile sen tözü ilke baķ

2023. iki neñ bile ilçi beglik buzır/ķirür egri yolķa kōnidin azar

²²⁹⁶ Melek Özyetgin, “On the Use of the Title “Beg” among the Turks”, *International Journal of Central Asian Studies*, Volume: 11, 2006, s. 161, 162.

türlü işi yapan “yumuşçı, işçi, tapuççı”dır.²²⁹⁷ Yedi endâm üzerinde olan gönül ise beydir ve vücut (et öz) ile diğer her şey (kamug) onun (gönlün/beyin) kulu, esiridir, hepsini gönül/bey yönetir, diğerleri ona uyar, onun yolundan gider.²²⁹⁸

Köktürk Yazıtlarında hakan ile budun ve boy arasında bir köprü olan beylerin halk ile araları bozulduğunda devletin zayıfladığı Kül Tigin Yazıtının Doğu yüzünde “*begleri bodunı tüzüz üçün tabgaç bodun tebligın kürlüğün üçün armakçısın üçün inili eçili kıkşırtukın üçün begli bodunlug yoñaşurtukın üçün türk bodun illedük ilin içgunı idmiş kaganladuk kağanın yitürü idmiş*” biçiminde dile getirilmiştir.²²⁹⁹

Beylerin erdemleri sayesinde il tutulup töre koyulabildiği Kül Tigin Yazıtının Doğu yüzünde “...*begleri yime tüz ermiş anı üçün ilig anca tutmuş erinç ilig tutup törüg itmiş.*” biçiminde dile getirildiği gibi bu unvanı cesur, doğru, dürüst oldukları için aldıkları Dede Korkut’ta da belirtilmiştir.²³⁰⁰ Bir boyun başkanı olan beylerin boydaki iç dayanışmayı gerekirse silahlı olarak korumak, hak ve adaleti düzenlemek, boyun yararını gözetmek gibi görevleri vardı ve yiğitliği, güvenilirliği, doğruluğu, askerî yetenekleri ve ekonomik güçleri doğrultusunda bu unvanı alırlardı. Dede Korkut’ta “Uşun Koca oğlu Egrek”in beylerin önüne çağrısız oturması üzerine beylerin bulunduğu yeri kılıç gücü ile aldıkları hatırlatılarak Egrek’in baş mı kestiği yoksa kan mı döktüğü ya da aç doyurup çıplak mı giydirdiği sorulur. Bütün bu betimlemelerden beylerin belli bir sınıfa ait olmadıkları, boya ve devlete hizmet ve katkılarınca çeşitli unvan ve görevlere sahip oldukları anlaşılmaktadır.²³⁰¹

Kutadgu Bilig’de ideal devlet ve toplum düzenini sağlamak için ideal beyin özellikleri, görevleri ile tavır ve davranışlarının nasıl olması gerektiğine ilişkin bilgiler verilir. Bu nedenle “begler negü teg kerekin ayur” başlıklı bölümde beylerin nasıl olması

²²⁹⁷ 2489. uzun kéc yaşasunı ilig özi/uluğ hâcib ol begke körgü közi

3124. beg içtin bolur körgü taşın közi/bağırsak kılı ol közi hem sözi

2181. yanut bérđi ögdülmüş aydı ilig/vezîr boldı beglerke sungu elig

2182. séziksiz kerek boldı begke vezîr/vezîr edgü bolsa beg inçin uğır

2193. beginde basa ilke elgi uzun/vezîr ol iligke kılınçın sözün

²²⁹⁸ 2795. köñül beg turur yéti endam öze/begi başlasa buğnı yügrür tüze

3856. beg ol bu köñül kör kamuğ öz kılı/begi kaçça barsa uđu kıl yolu

5865. köñül beg turur bu et öz kıl esîr/ara sözke tumlır arala isir

²²⁹⁹ “Beyleri ve halkı itaatkâr olmadığı için Çin halkı hilekâr ve sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için, erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirine düşürdüğü için, beylerle halkı karşılıklı kıskırttığı için Türk halkı kurduğu devletini elden çıkarıvermiş, tahta oturttuğu hakanını kaybedivermiş.” H. Şirin, *ETY*, s. 623, 360; Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 2008, s. 24-27.

²³⁰⁰ “Beyleri de halkları da barış ve uyum içinde imişler şüphesiz. Onun için devleti böylece yönetmişler şüphesiz; devleti yönetip yasaları düzenlemişler.” H. Şirin, *ETY*, s. 623, 360; Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 2008, s. 24-27.

²³⁰¹ A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askerî Unvan ve Terimler*, s. 6; Abdülkadir Donuk, “Eski Türk Devlet Teşkilâtında “Bey” Unvanı ve Tarihî Gelişimi”, *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 1984, S. 1, 1985, s. 8.

gerektiği, “tapuğçılar hakkı begler öze negü erdükin” başlıklı bölümde hizmetkârların beyler üzerindeki haklarının neler olduğu ve “beglerke tapınmak törüsin tokusun” başlıklı bölümde beylere hizmet etmenin ilke ve yöntemleri ve anlatılır.²³⁰²

Türk devlet geleneğinde soyluluktan sonra beyliğe uygunluk, yaraşırılık (liyakat) esas alınmış, hanedan üyeleri arasından en bilgili ve iyi olan hakan seçilmiştir.²³⁰³ Kutadgu Bilig’de hakanın hanedan üyesi olduğu ve veraset ile beyliğin sürdürüldüğü 1931. ve 1950. beyitlerde dile getirilmiştir. Bu beyitlere bey olmak için asil soydan gelmesi gerekir ve asalet ilk şarttır. Bey doğarken beylikle doğar, görerek öğrenir ve işlerin hangisinin daha iyi olduğunu bilir. Atası bey olan oğul da bey doğar, babası gibi bey olur. Soyu (uruğu) iyi olan kişi iyi olarak doğar; iyi olan kişi baş köşeye yükselir. Atası bey olan bey olur, beyin atası da beydir.²³⁰⁴ Bu beyitlerde görüldüğü gibi beylik ana veya baba soyundan geçer. Dolayısıyla bu beyitlerde eski Türk hâkimiyet düşüncesinin izleri görülmektedir. Ancak sözü edilen soyluluk veya asalet kan bağına dayalı değildir. Asalet, soyluluk veya seçkinlik bilgiye dayandırılmıştır. Bunun en açık delili 1958. beyittir.²³⁰⁵ Bu beyte göre bütün insanların aslı büyüktür ancak bilgili olanlar bilgileri ile seçkin olup diğer insanların üstünde olabilirler. Kutadgu Bilig’de görüldüğü gibi bey olmak için asalet, soyluluk, seçkinlik ön şarttır²³⁰⁶, asalet, seçkinlik ve soyluluğun şartı ise bilgili olmaktır. Yusuf Has Hâcib’in 1953. beyitte bey ile bilgi arasında yaptığı “kelime veya ses oyunu” bey ile bilginin birbirinden ayrılmaz iki kavram olduğunu gösterir. Beyitteki bu kelime veya ses oyununu Yusuf Has Hâcib şöyle kurar: “1953. *beg atı bilig birle bağığ turur/bilig lâmu kitse beg atı kalur*” Yusuf Has Hâcib’e göre bilgili olmak bey olmak için yeterli değildir. Bilgili olmanın temel koşulu da akıllı olmaktır. Dolayısıyla Yusuf Has Hâcib’e göre bilginin kaynağı akıldır. Akıl doğuştan gelen Allah vergisi bir yetidir, bilgi sonradan edinilir. Bu nedenle zeki olmak ile akıllı ve bilgili olmak

²³⁰² C.0032. bāb begler negü teg kerekin ayur

C.0054. bāb beglerke tapınmak törüsin tokusun ayur

C.0042. bāb tapuğçılar hakkı begler öze negü erdükin ayur

XXXVIII öğdülmiş iligke tapuğçılar hak begler öze negü teg erdükin ayur

XXVIII beglikke sezā bolğu teg beg negü teg kerekin ayur

XXXVIII öğdülmiş iligke tapuğçılar hak begler öze negü teg erdükin ayur

²³⁰³ Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, İstanbul 2016, s. 90, 91.

²³⁰⁴ 1932. anasında toğsa toğar beglikin/körü öğrenür iş bilür yiglikin

1949. bu beglikke aşnu tüp aşı kerek/atım alp katığ kurç yana toñ yürek

1950. atası beg erse oğul toğdı beg/oğul toğsa beg hem ataları teg

1959. uruğ edğü bolsa er edğü toğar/er edğü bolup ötrü törke ağar

1936. bu işni ilig mende yigrek bilür/atası beg erdi özi beg turur

²³⁰⁵ 1958. apa oğlanı barça aşı beşik/bilig birle boldı kör ödrüm keç ök

²³⁰⁶ Tuncay Böler, “Kutadgu Bilig’de Ahlaklılık, Soyluluk ve Seçkinlik İfade Eden Sözler”, *Turkish Studies*, Volume 4/3, 2009, s. 397-418.

arasında sıkı bir ilişki vardır. Akıl kör için göz, dilsiz için söz, ölü vücut için candır. Ancak gönül beydir, yedi endam üzerinde durur, vücut (et öz) ile diğer her şey (kamuğ) onun (gönlün/beyin) kulu, esiridir, hepsini gönül/bey yönetir, diğerleri ona uyar, onun yolundan gider.²³⁰⁷ Akıl ile bilgi gönlün süsüdür. Beyler işlerini bilgi ile yönetip akılla tamamlamalıdır. Akıl olmadan beyler gönüllerinden yeterince yararlanamaz.²³⁰⁸ Akıl, bilgi ile işlenirse zeki olunur. Dolayısıyla bey akıllı (ög, ukuşlug), bilgili (biliglig) ve zeki (tetig) olmalıdır. Yusuf Has Hâcib bilgisiz aklın işe yaramayacağını “*bilig bolmasa işke yakmaz ögi*” biçiminde dile getirir.²³⁰⁹ Beylik ile Tanrı vergisi olan akıl, anlayış “ukuş, ög” arasında kurulan bu ilgi nedeniyle bazı beyitlerde beyliğin Tanrı vergisi olduğu belirtilir. Tanrı kime beylik verirse ona aynı zamanda akıl, gönül, huy ve beceriyi de verir.²³¹⁰ Bu beyitlerde gücünü ilahi kaynaktan alan hakanın Tanrı’nın gölgesi olduğu “karizmatik” tipteki Eski Türk hâkimiyet düşüncesinin izleri görülür. Akıl ve bilgiye ilişkin Yusuf Has Hâcib’in söylediği bilginin kaynağını akıl olarak göstermesi bakımından onun rasyonalist olduğu söylenebilir. Yine onun aklın doğuştan olup bilginin sonradan kazanıldığı bu yolla egemenlik kazanıldığını söylemesi onun ampirist yönünü göstermektedir.²³¹¹ Yusuf Has Hâcib akıl, bilgi, anlayış, zeka, gönül bağlamında merkeze akıl ve gönlü koyar. Bilgili, zeki ve anlayışlı olmak için akıllı olma k gerekir. Ancak gönül olmadan aklın işe yaramayacağını belirtmesi Türk devlet yönetimi ve düşüncesinde merkezî kavramın “gönül” olduğunu göstermektedir.

Yöneticide olması ve olmaması gereken özellikleri temelinde iktidarın yapılandırılması ve “ideal yönetici” tipinin çizilmesi siyâsetnâmelerin genel bir özelliğidir. Devletin kuruluşu, düzenin sağlaması ve karışıklıkların giderilmesinde bu nitelikler önemli bir yer tutar. Yöneticinin iktidarını oluşturan ve yalnız devlet işlerini değil aynı zamanda günlük yaşamı şekillendiren yöneticide olması ve olmaması gereken bu özellikler toplumsal olarak kabul edilen ortak değerlerdir ve yöneticinin toplumsal

²³⁰⁷ 2795. köñül beg turur yéti endam öze/begi başlasa buğnı yüğrür tüze

3856. beg ol bu köñül kör kamuğ öz kulu/begi kaçça barsa udu kıl yolu

5865. köñül beg turur bu et öz kıl esir/ara sözke tumılır arala isir

²³⁰⁸ Bilge Kağan Şakacı, “Gönül-Akıl-Bilgi Üçgeninde İnsan Çevre İlişkilerinde Kutadgu Bilig”, *Tozlu Raflardan Günümüze Kutadgu Bilig: Siyaset ve Yönetim*, Ankara 2014, s. 84, 85.

²³⁰⁹ 1968. buğunuğ bilig birle bastı begi/bilig bolmasa işke yakmaz ögi

1971. biliglig ukuşluğ kerek beg tetig/anın kılsa ötrü iğine itig

²³¹⁰ 1933. bayat kimke bérse bu beglik işi/bérür ög köñül kör ol işke tuşı

1934. kimi beg törütmek tilese bayat/bérür aşnu kılık yañ ukuş yüğ kanat

²³¹¹ Mehmet Akgün, “Türklük Dünyası’nın 11. Asırdaki Abide Eseri Kutadgu Bilig’de Akıl ve Bilgi”, *Felsefe Dünyası*, S: 19, 1996, s. 97.

kabulünü, meşruiyetini sağlar.²³¹² Bu geleneğin yansımaları bir siyâsetnâme olarak Kutadgu Bilig’de de görülür. Kutadgu Bilig’de beyde bulunması gereken nitelikler pek çok beyitte yinelenir. Buna göre bey bağışlayıcı, eli açık, sabırlı, vefalı, erdemli, alçak gönüllü, tok gözlü, adil, dikkatli ve uyanık, tatlı dilli, doğru sözlü, hayâli, takvalı, hikmet ve siyaset sahibi, iyiliksever, yiğit, yürekli, bilge, akıllı, bilgili, doğru ile yanlış ayırabilen, dünya sevgisiyle dolu, ecele ve Tanrı’ya inanan ve Tanrı’ya şükreden, inançlı, güzel ahlaklı olmalı; zâlim, öfkesine yenik, inatçı, boşboğaz, öfkeli, küfürbaz, kibirli, kaba, ters, cimri, bilgisiz, vefasız, aceleci, asık suratlı ve kötü alışkanlıklara sahip olmamalı, yalan söylememeli, sözünden dönmemeli, içki içmemelidir.²³¹³

İyi bir bey olmak için bey rahat aramamalıdır. Çünkü rahatlık ile zahmet bir arada olmaz. Hizmet etmenin zahmetine katlanarak bey halkı zengin kılmalıdır. Halkının karnını doyurup yedirip içirmeli ve giydirmeli, güneş gibi üzerlerinde ihsanını eksik etmemelidir. Halkının iyiliği ve yararı için işlerini yarına bırakmamalı, günü gününe yapmalıdır. Dedikodu yapan, yalan söyleyen, aç gözlü kişileri kendine yakın tutmamalı; cezalandırmada sopa ve değneği eksik etmemeli ancak aşırıya da gitmemelidir. Bey devleti adil kanunlar koyarak yönetmeli, sürekli fetihler yaparak güçlü bir orduya sahip olmalıdır. Ülkesinin ve halkının can ve mal güvenliğini korumalı ve güven içinde yaşamlarını sağlayacak gerekli önlemleri almalı, ticaret yollarında emniyeti sağlamalıdır. Merkezî otoritesini güçlü tutmak için vezir, hâcib, hazinedar, kâtip ve elçi gibigörevlilerin seçimine dikkat etmeli aynı zamanda sarayda çalışan kapıcıbaşı, içkicibaşı, aşçıbaşı, döşekçi gibi görevlilerin hizmete alınmasında belli nitelikler taşımasına özen göstermelidir. Bu hizmetkârların (gulâm) çeşitli rütbe ve göreve getirilmesinde işe uygun olma (liyakat), yetenek, akıl ve bilgilerini ölçüt almalıdır.²³¹⁴ Beyler üzerinde halkın üç hakkı olduğu ve onları ödemek gerektiği belirtilir. Bunlardan biri gümüşün temiz kalıp ayarını korumak, diğeri doğru kanunlarla adil yönetmek, bir diğeri ise can ve malı korumak için yolların güvenli tutulmasıdır. Beyin de halk üzerinde üç hakkı vardır. Bunlar beyin buyruklarına uyup yerine getirmek, vergisini zamanında ödemek, dostuna dost düşmanına düşman olmaktır. Böylece bey ile halk birbirlerine karşı görevlerini

²³¹² Hayati Beşerli, “Kutadgu Bilig’de Hükümdalık ve Hükümdarın Meşruiyeti”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, C. 5, S: 14, 2016, s. 23.

²³¹³ Mehmet Zakir Sarıkaya, *Kutadgu Bilig’e Göre Türklerde Bey*, Sakarya Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2014, s. 13-45.

²³¹⁴ Mehmet Zakir Sarıkaya, *Kutadgu Bilig’e Göre Türklerde Bey*, Sakarya Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2014, s. 49-77; Sait Aşgın, “Yusuf Has Hâcib ve Türklerde İdareci Tasavvuru”, *Türk Dünyası Bilgeleri Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*, Eskişehir (<http://bilgelerzirvesi.org/bildiri/pdf/profdrsait-asgin.pdf>), 2014, s. 15-28.

yerine getirerek haklarını ödemiş olurlar.²³¹⁵ Bu görev ve sorumlulukları beyler anılan erdemler yoluyla özellikle de akıl, bilgi, zeka, anlayış ve gönlü ile yerine getirir. Özellikle pek çok beyitte yinelenen akıllı, bilgili olması gereken beylerin görev ve sorumluluklarında siyasî, idarî ve askerî aklın izlerini görmek mümkündür.²³¹⁶ Beylerin bu görevleri yasama, yürütme, yargı yönetim organları bakımından değerlendirmek mümkündür.

Kutadgu Bilig’de bey unvanı şu karşılıklarda kullanılmıştır:

1. Hakan, han, hükümdar
2. Bir boy veya kabilenin başındaki lider, reis
3. Büyük devlet görevlileri, memurlar
4. Asiller, han soylular, prensler, şehzadeler

Kutadgu Bilig’de bu kişiler için kullanılan bey unvanının siyasî, idarî yönü ön plandadır. Siyasî lider ve idarecilerin halkın can ve mal güvenliğini korumakla görevli olması beylerin aynı zamanda askerî donanımına sahip olmasını gerektirir. Beyin eş, koca karşılığı Türk dilinin daha sonraki gelişme çağlarında ortaya çıktığı için Kutadgu Bilig’de bu anlamda kullanımı yoktur. Dolayısıyla bey unvanı bürokratik ve aristokratik kesim için kullanılmıştır. Bu sınıflar devlet idaresinde üst düzeyde bulundukları için unvanın saygınlık anlamı doğal olarak ortaya çıkmaktadır.

hâcib

Sözlük anlamı araya girmek, engel olmak, birinin girmesini engellemek, örtmek, gizlemek olan Arapça eylemin ism-i fâili olan hâcib “birinin bir yere girmesini engelleyen kişi, kapıcı” demektir.²³¹⁷

Abbasîlerde önemli bir yeri olan hâcib halîfenin kapısını baklemekle görevliydi. Buna “sahibüssitâre” yani perdedar denilirdi. Abbâsî halîfeleri divanlarda devlet işlerini perde arkasından dinledikleri için halîfe ile divan, vezir ile diğer görevliler arasında aracı olan, onları görüştüren, halîfenin emirlerini bildiren kişi hâcibdir. Gazneli, Selçuklu devletlerinde de görülen hâciplik büyük görevlerden olup güvenilir kişilerden olmasına dikkat edilmiştir. Türk İslâm devletlerinde hakanla devlet adamları ve halk arasında aracılık yapan, elçilik yapan hâcib saray teşkilatında hakandan sonra en yetkili kişidir.²³¹⁸

²³¹⁵ Mehmet Zakir Sarıkaya, *Kutadgu Bilig’e Göre Türklerde Bey*, Sakarya Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2014, s. 78-85.

²³¹⁶ Bilal Koç, “Türk Devleti’nde Akıl: Kutadgu Bilig ve Babürnâme”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 31/52, 2012, s. 55-77.

²³¹⁷ Aydın Taneri, “Hâcib”, *TDVİA*, İstanbul 1996, C. 14, s. 508.

²³¹⁸ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 8, 33.

Devlet teşkilatında hakandan hakan ve vezirden sonra, saray teşkilatında ise hakandan sonra en yetkili kişi olan hâcibe eskiden “tayangu” denildiğini Kâşgarlı Mahmud bildirmektedir. Onun verdiği bilgilere göre “tayangu” hâcib (mabeyinci) demektir. Sonradan bu ad bırakılıp “hâcib” adı yayılmıştır. Kâşgarlı Mahmud sözcüğün kökenine ilişkin açıklama da yapar. Ona göre sözcüğün aslı “dayandı” anlamındaki “tayandı”dır. Hükümdar hâciblere dayanır ve güvenir; reaya da dileklerini hükümdara ulaştırıp cevap getirdiği için ona güvenir.²³¹⁹ Bartold Kâşgarlı’nın verdiği bu kökenbilimsel açıklama yanında bu sözcüğün Çince “kung-çu”dan ödünçlenmiş olabileceğini belirtir.²³²⁰ Kâşgarlı Mahmud’un verdiği bilgilerden hâcibin güvenilir kimseler olması gerektiği diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi vurgulanmıştır. Kutadgu Bilig’de de hakan halkın ve beyin güveneceği (küwen-) ve ona dua edeceği bir hâcibin nasıl olması gerektiğini Ögdülmiş’e sorar.²³²¹

Kâşgarlı Mahmud’un verdiği açıklamadan da anlaşılacağı gibi hâcibin asıl görevi aracılık yapmaktır. Hakanın huzuruna çıkacak kişilere yol göstermek, bunun usulünce yerine getirilmesini sağlamaktır. Nitekim 2485. beyitte hâcib olarak atanana kişinin yol gösterici olduğu “başlasa yolka öndün keçip” biçiminde dile getirilmiştir.²³²² Halkın arasından birinin hakanın huzuruna çıkmak için izleyeceği yol Aytoldı üzerinden Kutadgu Bilig’de anlatılmıştır. Aytoldı hakanın hizmetine girmeye karar verince atına atlayıp hakanın bulunduğu şehre gelir. Orada bir imarethaneye (muyanlık) giderek geceyi orada geçirir. Bir süre sonra yakın arkadaşlıklar kuran Aytoldı iyilik yapmayı seven ve ileri gelenlerden biri olan Küsemiş’e niçin geldiğini, neler bildiğini anlatır. Küsemiş saraydaki “has hâcib” ile görüşerek Aytoldı’dan söz ederek dileğini iletir. Hâcib önce kendisinin görmesi gerektiğini, hakana bildireceğini ve ne zaman gelmesi gerektiğini haber vereceğini söyler. Küsemiş saraydaki “has hâcib” ile Aytoldı arasında aracılık yapar. Bir gün Aytoldı Küsemiş ile birlikte hâcibin yanına giderler. Hâcib Aytoldı ile konuşur, onu tanımaya çalışır ve sonunda hakanın huzuruna çıkmasına karar vererek durumu hakana arz eder. Bunun üzerine hakanın huzuruna âdet olan davranışları göstererek çıkar ve hakan onu hizmetine alır. Aytoldı’nın hakanın huzuruna çıkıp hizmete alınmasında hâcibin yeri ve rolünü gösteren örnek bir olaydır.

²³¹⁹ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 503

²³²⁰ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara 2006, s. 114.

²³²¹ 2433. küwense begi hem özi hem ili/olarğa du‘â kılsa buğnı tili

²³²² 2485. bu kaç neñ kerek kim atansa hâcib/kişi başlasa yolka öndün keçip

Hâcib yalnız halktan kişiler arasında değil aynı zamanda hâcibleri, beyleri, büyük veya küçük bütün dileklerini arz etmek isteyen kişileri, hazinedar (ağıcı), kâtip (bitigçi) gibi saray görevlileri ile elbiseci, terzi (tonçı), ayakkabıcı (etükçi) gibi zanaatkârları kabul etmekle görevlidir. Yine yoksul (çıgay), dul (tul), yetimlerin (yetim) ve haksızlığa uğrayanların isteklerini dinleyip hakana bildirmeli, “mezâlim günü”nde (mezâlim ödi) ricaların bildirilmesinde yol yordam göstermelidir. İçerde ve dışarda uygunsuz olanları görürse onları engelleyip uzak tutmalıdır.²³²³

Hâcibin bu görevleri yanında bir de elçilerle ilgili görevleri vardır. Hâcib yabancı elçilerin geliş ve gidişlerinde onları karşılamak, uğurlamak, dönüşlerine izin verilmesini (boşug), ihsan ve hediyeler almalarını sağlamak, onların kalacakları yeri, yiyecekleri yemeği belirlemek, hediye ve hediye olmayanların çaresine bakmakla görevlidir. Yol ağzında olan bu kişilerin huzura kabul edildiklerinde uyması gereken kanun (törü) ve âdeti (toku) hatasız yerine getirilmesinden hâcib sorumludur.²³²⁴

Hâcib bu aracılık işi yanında yol göstericisidir. Bu 2585. beyitte hâcib olarak atanan kişinin öne geçip yol göstereceği “başlasa yolka öndün keçip” biçiminde dile getirilmiştir.²³²⁵ Ulu hâcib beyin gören gözüdür. Bundan dolayı ulu hâciblik çok büyük bir iştir ve ancak işinde çok iyi olan biri başarılı olabilir.²³²⁶ Kanun (törü), usul (toku) ve örf-âdetler (öndi) ince bir hizmettir ve ulu hâcib bunları yaparak yol ve kapı açar. Bu nedenle hizmetler arasında en ince hizmet (yinçge tapug) işi hâciblik olarak nitelenmiştir.²³²⁷ Hâcib hakanın huzuruna çıkarken uyulması gereken kanun (törü), usûl (toku) ve âdet-örf (öndi) çok iyi bilmeli ve huzura çıkan kişilerin bunları eksiksiz yerine getirmelerini sağlamalıdır.²³²⁸ Bu verilerden hâcibin görevleri arasında toplu kabullerde protokol kurallarını düzenlemek ve uygulanmasını sağlamak da bulunmaktadır. Resmî devlet törenlerinde hâcib, devlet büyüklerinin ve görevlilerinin rütbe sıralamasına göre oturma düzenini “buyruk” unvanlı kişiler yoluyla yerine getirmektedir.

²³²³ 2493. hâciblar işi tut ya begler işi/uluğ ya kiçig tut ötüğçi kişi

2494. ağıcı bitigçi ya iş tutğuçı/ya tonçı etükçi ‘âmil bolğuçı

2498. çığay tul yetim kıssa bérse ötüğ/anı barça tıñlap ötüñse ötüğ

2499. mezâlim ödinde ötüğçilerig/körü alsa yol kılsa bolsa irig

2500. yana körse iç taş yarağısırlarig/ayu bérse tıdşa kötürse arıg

²³²⁴ 2495. ya yat baz yalawaç keliş ya barış/boşug bérğü açıg olarka tegiş

2496. konukları körgü ya boğzı yémi/açıglıg açığısızka kılsa emi

2497. yol ağzında erse kişi başlağı/törüsün tokusun yazım kıılmağı

²³²⁵ 2485. bu kaç neñ kerek kim atansa hâcib/kişi başlasa yolka öndün keçip

²³²⁶ 2492. uluğ iş turur bu hâciblik işi/munı başka iltmez meger keç kişi

2489. uzun keç yaşasunı ilig özi/uluğ hâcib ol begke körgü közi

²³²⁷ 2490. törü hem toku öndi yinçge tapuğ/uluğ hâcib itse açar yol kapuğ

2484. tapuğlarda artuğ bu yinçge tapuğ/hâciblik turur bağa yetrü kamuğ

²³²⁸ 2497. yol ağzında erse kişi başlağı/törüsün tokusun yazım kıılmağı

Hâciblik makamına ilişkin eserde verilen bir diğer önemli bilgi ulu hâcibin emrinde başka hâciblerin olduğudur. Eserin 2431. ve 2432. beyitlerinde “ulu hâcib nasıl olmalı ki hâcibler üzerinde ulu olsun” biçiminde dile getirilmesinden anlaşılmaktadır.²³²⁹ Hâcibü’l-Hüccâb karşılığında olan “uluğ hâcib” yanında “has hâcib” adında başka bir hâcibliğin olduğunu eserin yazarı Balasagunlu Yusuf’un kendini “has hâcib” veya “uluğ has hâcib” olarak betimlemesinden ve pek çok yerde bu şekilde anmasından anlaşılmaktadır.²³³⁰ Hâcib-i büzürg karşılığında Karahanlıların çağdaşı devletlerinde kullanılan bu unvan idare ve bürokrasinin başında bulunan vezirden sonra en büyük görevli olup bütün memurlar gibi hizmeti, bilgi ve deneyimi ile hür insanlar arasından yükselerek komutanlık, valilik gibi idarî ve askerî görevlere getirilirlerdi. Hâcib-i büzürg, hâcibü’l-hüccâb, hâcib-i kebîr gibi adlarla anılan büyük hâcibler vezirin altında olmalarına karşın zaman zaman istediklerini vezire yaptıracak kadar yetkili olmuşlardır. Selçuklular devrinde baş hâcibe ya da ondan sonra gelen hâcibe “hass-hâcib denilmekteydi.”²³³¹

Hâcibin emrinde çalışan hizmetkârlar (gulam) vardır. Aytoldı’nın hakanın hizmetine girmesi örnek olayında “hâcib kişisi” olarak belirtilen hâcibin hizmetkârı Küsemîş ile Aytoldı’yı kapıda karşılar. Hâcib Aytoldı’yı saraya çağırmak ve huzura çıkacağını bildirmek için bir “oğlan” gönderir.²³³² “Hâcib kişisi” ve “oğlan” adıyla anılan bu hizmetkârlar gulâmların varlığını ve hâcibin özel ve resmî işlerine yardımcı olup emrinde çalışanlarının olduğunu göstermektedir. Selçuklularda hâcibler ve büyük hâcib ehl-i seyfdan yani kılıç ehlinden bir komutandı. Ancak Kutadgu Bilig’de Karahanlılarda hâcibin askerî sınıftan olduğuna ilişkin bilgi yoktur. Aksine “has hâcib” olan Balasagunlu Yusuf’un matematik, coğrafya, tıp, astoronomi, kimya, geometri, edebiyat, din, tarih gibi alanlardaki geniş ve derin bilgisinden onun eğitilmiş ve ehl-i kalemden olduğu anlaşılmaktadır.²³³³

²³²⁹ 2431. maña sözle emdi körüp edgürek/uluğ hâcibig ay neteg er kerek

2432. hâciblar özele bu bolsa uluğ/bağırsaklığın kılca cânın yuluğ

²³³⁰ A.0028. yūsuf uluğ hâş hâcib tēp atı çawı ajunda yayılmış turur

B.0062. bu hâş hâcib atın tegürmiş muña/munı bu öziñe yağutmış yana

B.0063. bu ma’nî üçün kör ağırlar anı/yūsuf hâş hâcib tēp ayurlar köni

0505. iligke yakın hâş hâcib erdi bir/ayı ersig ilig bile sözke sır

III kitâb idisi yūsuf uluğ hâcib öziñe pend bérür

²³³¹ M. Fuad Köprülü, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Ankara 2005, s. 245, 246, 247.

²³³² 0574. turup çıktı hâcib kapuğka tegip/bir oğlan yügürtti tilin söz ıdıp

0575. bu oğlan yügürdi tegürdi sözi/tonın keçti turdı sewinçin özi

0520. kapuğka tegip tüşti kirdi yorıp/körü aldı hâcib kişisi kelip

²³³³ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara 2002, s. 137, Aydın Taneri, “Hâcib”, *TDVİA*, İstanbul 1996, C. 14, s. 509.

Hâcibin sahip olması gereken erdemler ve nedenleri ayrıntılı bir biçimde Kutadgu Bilig’de söylenir. Buna göre hâcib doğru dürüst (köni çın), dini bütün (bütün din), asil (tüp aslı), yumuşak huylu (kılkı oñay), iyi (edgü), gözü tok (közi tok), haya sahibi (uwutlug), temiz (silig), zeki (tetiglik), bilgili (tümen tü bilig), kibar (tüzün), akıllı (ukuşlug), güzel yüzlü (yüzi körki körklüg), saçı sakalı düzgün (yülüg), takvâ sahibi (sakınuk), inançlı (din idisi), akıllı (öglüg), gönüllü (köñüllüg), alçak gönüllü (köñli alçak), sakın (amul), merhametli (bağırsak), güler yüzlü (küler yüz), tatlı sözlü (isig söz), sabırlı (serimlig), dilini gözünü sakınan (tili tıd-, közin küdez-), kulağı keskin (kulakı sak), aklı ve bilgisi geniş (ögi bilgı keñ), düzgün tavırlı (yorıkı tüz), erdem bilen (erdem bilse), yazı yazabilen (bitişe bitig), uzak görüşlü (yiti köz), gönlü geniş (köñli keñ) olmalıdır. Hâcib beyin sözünden kesinlikle dışına çıkmamalı, aklını arzu ve heveslerine bağlamamalıdır. Hakanın huzurundayken uyanık olmalı ve her sözü söylememeli, sözlerini seçmelidir.

Eserde önemle durulan konulardan biri de hâcibin rüşvet (orunç) almaması gerektiğidir.²³³⁴ Bütün devletlerde görülen suçlardan biri olan rüşvet toplumu ve devleti içten çürüten bir hastalığa benzetilmiştir. Adaletin ve devletin davamlılığını sağlamak için rüşveti önlenmeye çalışılmıştır. Karahanlı devlet teşkilatında hâcib ve onun nitelikleri arasında yer verilen rüşvet hâcibin uzak durması gereken kötülük olarak belirtilir. Devlet geliştikçe hâciblik artar ve “*hâcib yükseldikçe sultan daha çok perdelenir.*”²³³⁵

hakan

Farsça padişah, şahenşah, han-ı hanân; Latince imparator unvanlarıyla aynı anlamlara gelen ulu han, yüce imparator, yeryüzünde Tanrı gölgesi, ulusun öz babası, bütün Türk hanlarının nâzır-ı umûmîsi, nâzım-ı umûru, âmir-i muktediri olan ve eski Türk devletlerinde en büyük devlet yöneticisi ifade etmek amacıyla kullanılan unvandır.²³³⁶

Hakan unvanı “kağan” unvanının Arapçalaşmış biçimidir ve Türk, Moğol ve Çin hükümdarları için ilk kez Arap yazarlar tarafından kullanılmıştır. Türkler ve Moğolların İslâmiyeti kabul etmesinden sonra “kağan” yerine bunun Arapçalaşmış biçimi “hakan”

²³³⁴ 2506. orunç almasa kılsa barça işig/yağutsa begiñe yıramış kişig
 2442. közi tok kişi işte almaz orunç/orunç alsa hâcib bolur beg külünç
 2443. orunç ol buzuğlı oñulmuş işig/orunç yig kılur ol bütürmiş işig
 4144. özüñ bolsa hâcib orunç almağuş/çığay tul yetimler sözün tıñlağuş

²³³⁵ Ceyda Adıyaman “Eski Türkçede orunç/urunç: Rüşvet Sözcüğü Üzerine Bir Araştırma”, *Turkish Studies*, Vol: 10, Issue 16, 2015, s. 5.

²³³⁶ Mehmet Zeki Pakalın, (1993), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, C. I, s. 704-705.

unvanı yaygınlaşmıştır. İmparator, şah, sultan, hükümdar karşılığında olan “kağan” evrensel ve mutlak bir nitelik taşır. Kağan, çeşitli oymakları yöneten kendi akrabalarından “han” unvanlı yöneticiler atardı.²³³⁷

Kutadgu Bilig’de hakan veya hükümdar karşılığında “hakan”, “han”, “ilig” gibi çeşitli sanlar geçmektedir. Bunlar arasında “han” veya “hakan” “ilig”e göre daha yüksek bir rütbedir. Zaman zaman “ilig han” biçiminde paralarda ve çeşitli yazılı belgelerde görülen bu tamlamanın Karahanlılarca kullanılmış olduğu açıktır. Kutadgu Bilig’de sık sık Hakan Küntogdı için kullanılan “ilig” unvanına karşılık Karahanlı hükümdarları en çok “han” ve “hakan” unvanlarını kullanmışlardır. Hem nümizmatik verilerden hem de tarihi belgelerden izlenebilen bu unvanlar eskiden beri çeşitli Türk devletlerince kullanılmıştır. Karahanlı devletinde bu unvanlar aslan, buğra, tabgaç, kara, kadir, kılıç, tonga gibi unvan niteleyicileriyle birlikte anılmıştır.²³³⁸ Yöneticinin karakteri veya yönettiği bölgenin özelliğine göre aldığı bu unvan niteleyicileri merkezî otoritenin zayıfladığı ve “han” veya “hakan” unvanlı birden fazla hanedan üyesinin ortaya çıktığı zamanlarda daha sık kullanılmıştır.²³³⁹ Bu unvan niteleyicilerinden her şeyin büyüğü anlamındaki “ulug” sözcüğü Kutadgu Bilig’de “hakan” ile birlikte kullanılır.²³⁴⁰ Eserde yalnız bu unvan niteleyicisi ile geçen hakan unvanı diğer beyitlerde tamlamanın tamlayanı durumundadır. Bunlardan “hakan tili” ile Karahanlı devletinin resmî ve standart dili Karahanlı veya Hakaniye Türkçesi kast edilmiştir.²³⁴¹ Diğer beyitlerde ise “hakan yüzi”, “hakan atı”, “hakan küsi”, “hakan tuğı” biçiminde kullanılmıştır.²³⁴²

halîfet (hilâfet)

Hilâfet sözcüğünün temel anlamı bir kişinin yerine geçmek, arkasından gelmek, birinden sonra gelip onun yerini tutmak, birinin yerini doldurmak, vekâlet ve temsil etmektir. Halîfe de arkasından gelen, yerine geçen, temsil eden, yerine geçtiği kişinin yaptığı işi yürüten demektir. “Kalfa” sözcüğü de halîfenin Türkçe söyleyişine uydurularak “ustanın yerine geçen” anlamındadır. Terim olarak halîfe İslâm’ın emir ve

²³³⁷ Aydın Taneri, “Han”, *TDVİA*, İstanbul 1997, C. 15, s. 517-518.

²³³⁸ R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 81.

²³³⁹ Ömer Soner Hunkan, “Dîvânü Lugâtî’t-Türk’te Hiyerarşik Unvanlar”, *Rize Üniversitesi Uluslararası Kâşgarlı Mahmud Sempozyumu*, 2008, s.614.

²³⁴⁰ 0085. bezendim begim boldı hakan uluğ/ötündüm munu kolsa cânım yuluğ

²³⁴¹ 3126. negü tér eşit emdi hakan tili/ajun başlamış bütrü basmış éli

²³⁴² 0082. életü maña açtı dünyâ sözün/ayur körmediñmü bu hakan yüzün

0104. ağı şüretin kim köreyin tése/kelip körsü hakan yüzini usa

0086. bulıt kökredi urdı nevbet tuğı/yaşın yaşnadı tarttı hakan tuğı

0093. ajun tındı ornap bu hakan öze/anın ıdtı dünyâ tañuqlar tüze

0102. ajunda çawı bardı hakan küsi/körümegli közlerde kitti usı

0115. kitâbkâ bitindi bu hakan atı/bu at meñü qaldı ay terken qutı

yasaklarını uygulamak ve dini korumak, din ve dünya işlerini peygamber adına yönetip yürütmekle görevli kişidir. Hilâfet ise halîfenin başında bulunduğu kamu otoritesidir. İslâm Tarihinde halîfe ve hilâfet devlet başkanı ve devlet başkanlığı karşılığında kullanılmıştır. Hz. Muhammed'in ölümü üzerine yerine geçerek hem İslâm dininin hükümlerini uygulayacak hem de devleti yönetecek kişiye olan ihtiyaç halîfe ve hilâfet kurumunu ortaya çıkarmıştır. Bu noktada kendini “halîfetullah” yani Allah'ın halîfesi olarak değil, “halîfetü'r-rasûlillah” yani “Peygamberin halîfesi” olarak tanımlamayı tercih eden Hz. Ebubekir'den sonraki halîfe Hz. Ömer ise “halîfetü'l-halifeti'r-rasûlillah” yani Allah Resûlü'nün halîfesinin halîfesi” unvanını kullanmıştır.²³⁴³ Bunlar dışında “emîrü'l-mü'minîn”, “imam”, “halîfetü'l-mübârek”, “mehdî”, “râillâhi fi'l-arz”, “imâmü'l-hüda” gibi lakapları iktidar ve saygınlıklarını artırmak için kullanan halîfelerin İslâm ile bağları azaldıkça lakapları çoğalmış ve ön plana çıkmıştır. Hatta hakanlar artık adlarıyla değil bu unvanlarıyla tanınır hale gelmişti. halîfelerin kullandıkları bu unvanlar nedeniyle yapılan haksızlıklara ve uygulamalara karşı çıkmak Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi, gölgesine karşı çıkmakla eşdeğer tutulmuş; bu kurum iktidar, baskı ve egemenliğin bir aracı olarak kullanılmaya başlanmış ve kanlı sonuçlara neden olmuştur. İslâm tarihinde halîfelik ile ilgili tartışmalar onun gerekli olup olmadığı ile dinî ve siyasî karakteri üzerinde odaklanmaktadır. Kur'an'da halîfe sözcüğü ve türevlerinin geçtiği âyetlerde gerçekte *“belli bir yönetim biçimi ve devlet yapısına”* ilişkin kesin bir hüküm olmamakla beraber bu âyetler zaman zaman halîfeliğin bağlayıcı bir hüküm olarak kabul edilmesine neden olmuştur. İslâm'da dinî otoritenin varlığı gerçek anlamda dini tehlikeye düşüreceği için halîfenin dinî bir lider değil, devlet ve dünyevî ilişkileri yöneten siyasî ve toplumsal yönü olan kişi olduğu ileri sürülmüş, kimilerince de bu siyasî ve dinî yönünün birbirinden ayrılmaz olduğu dile getirilmiştir. Bütün bu tartışmalar ve tanımlamaları artzamanlı bir biçimde ele alıp değerlendiren Azimli'nin belirttiği gibi *“halîfenin dinî ve dünyevî yönü olabilirken, hilafet kurumu ise dünyevî işleri düzenliyordu. halîfelerin dinî yönü önemli olsa da, tarihte ortaya konulan hilafet kurumunun dinî değil, tarihsel-siyasi bir kurum olduğunu söyleyebiliriz.”*²³⁴⁴

Kutadgu Bilig'de “halîfet” biçiminde geçen 5330. beytine göre halkın (budun) rahat ve mutlu (kut) yaşaması için halîfenin doğru, dürüst ve yetkin (çın bütün) olması

²³⁴³ Casim Avcı, “Hilâfet”, *TDVİA*, İstanbul 1998, C. 17, s. 539; Mehmet Azimli, “Hulefa-i Raşidin Dönemi halîfe Seçimleri”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. VII, S: 1, 2007, s. 35-59.

²³⁴⁴ Mehmet Azimli, *halîfelik Tarihine Giriş*, Konya 2016, s. 33, 11-38.

gerekir.²³⁴⁵ Eserde kadı, halîfe ve vezirin çok seçkin (ked ödrüm) olması gerektiği vurgulanır. Bu üç kişinin doğru ve dürüst (köni) olursa halk huzur (inçlik) içinde olur ve günü aydın olur (küni yarudı), adil bir düzene (itilgey ilin) kavuşur, halk zenginleşir (budun bayugay). Bu üç işte “yarağısız” yani işinde yetkin, yetenekli olmayan, uygunsuz kişiler olursa bütün halkın ve devletin (il kün) işi kötü olur.²³⁴⁶ Arat burada geçen “halîfet” sözcüğünü “hükümdara vekâlet edecek kimse” olarak çevirir.²³⁴⁷ Karahanlılar döneminde sözcük “naib” karşılığında kullanılmaktadır. Gerek Oğuz Yabgu Devleti’nde gerekse Büyük Selçuklu Devleti’nde görülen naibler belli şehir ve bölgelerde hükümdar adına, onu temsilen, onun yerine yöneten, genel vali konumundaki kişilerdir. Ancak zaman zaman hakanın hastalık gibi durumlarda yerine oğlunu naib olarak ataması saltanat niyabeti olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Yusuf Has Hâcib’in “halifet” sözcüğü ile *“hem belli bölgeyi hükümdar adına idare etmekle vazifeli naib, hem de saltanat niyabeti”* kast etmiş olabilir.²³⁴⁸

Güç ve otoritesini halktan bey’at (toplumsal sözleşme, akd) yoluyla alan halîfenin belirlenmesinde danışıp (şûra) görüş almak önemlidir. Müslüman olmak, akıl-baliğ olmak, hür ve vatandaş olmak, bilim sahibi olup diplomasiyi bilmek, liderlik yeteneğine sahip olmak ve sağlıklı olmak halîfede olması gereken temel şartlardır.²³⁴⁹ Bunlar dışında belirtilen bazı şartlar tartışmalıdır. İslâm tarihinde en çok halîfenin özellikleri üzerinde tartışılmıştır.²³⁵⁰ Kutadgu Bilig’de de İslâm tarihinin bu en tartışılan konularından olan halîfenin özelliklerinden söz edilmiş olması Yusuf Has Hâcib’in İslâm dini ile İslâm tarihinin siyasî konularına ilişkin derin bilgisini göstermektedir.

han

Eski Türk unvanları pek çok araştırmacının ilgisini çekmiş ve bu konuda geniş bir literatür oluşmuştur.²³⁵¹ Karahanlıların “hakan” ve “ilig” ile birlikte en çok kullandığı

²³⁴⁵ 5330. ikinci halîfet kerek çın bütün/budun bulsa inçlik tirilse kutun

²³⁴⁶ 5328. ay ilig keğ ödrüm tile üç kişig/anıñda basa bér bu üçke işig

5329. bular da biri kaži yinçe arıg/saķınuk kerek tegse halkka asıg

5332. bu üç işte bolsa kişisi köni/budun inçke tegdi yarudı küni

5333. itilgey ilin hem bayugay budun/saņa artga edgü du‘ā ol ödün

5334. bu üç işte bolsa yarağısız kişi/yarağısız bolur barça il kün işi

²³⁴⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 383.

²³⁴⁸ R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 166; Casim Avcı, “Nâib”, *TDVİA*, İstanbul 2006, C. 32, s. 311-312; Sadi S. Kucur, “Nâib-i Saltanat”, *TDVİA*, İstanbul 2006, C. 32, s. 313-314. Bazı İslâm devletlerinde bazı kadın naibler de görev almıştır. Bunlara da nâibe sanı verilmiştir. Bakınız: Bahriye Üçok, *İslâm Devletlerinde Türk Nâibeler ve Kadın Hükümdarlar*, İstanbul 2011.

²³⁴⁹ Mehmet Azimli, *halîfelik Giriş*, Konya 2016, s. 38-60.

²³⁵⁰ Mustafa Azırbıyık, “İslâm Siyaset Düşüncesinde Hilafet Kurumunun Aşılma Sorunları Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *İ. Ü. Şarkiyat Mecmuası*, S: 23 (2), 2013, s. 169-185; Ali Bakkal, “Ebû Bekir’in Halife Seçilmesinde ‘İmamlar Kureyş’tendir” Hadîsinin Rolü Üzerine”, *İstem*, Yıl: 3, S: 6, 2005, s. 87-104.

²³⁵¹ H. Şirin, *ETY*, s. 45-47.

unvanlardan biri “han”dır. Çeşitli dillerde de görülen sözcüğün köküne ilişkin farklı görüşler bulunmaktadır. Sözcüğün T’o-pa (Tuo-ba), Ruan-Ruan, Orta İranca, Çince, Moğolca, Korece, Xiong-nu veya Xian-bei kökenli olduğu ileri sürülmüştür. Diğer yandan ileri sürülen görüşler kağan ile kan (han) arasındaki büyüklük-küçüklük ilişkisi üzerinde yoğunlaşmaktadır.²³⁵²

Aynı madde başında “han” ve “kağan” sözcüklerini ele alıp sözcüğe ilişkin çeşitli görüşleri ve tarihsel görünümelerini değerlendiren Doerfer’e göre sözcük Sien-pi (Xian-bei) *Xa’an> Juan-Juan (Ruan-ruan)> Türk> Moğol biçiminde bir gelişim göstermiştir ve Asya, Balkan, Kafkasya ve Slav dillerince Türkçeden ödünçlenmiştir. Benzer biçimde Shiratory de “kağan” sözcüğünün Juan-Juan (Avarlar) tarafından ilk kez kullanıldığını belirtir.²³⁵³ Ramstedt Moğolca ve Türkçedeki bu unvanın küçük boylar için kullanıldığını belirterek “kaymakam (landrat)” ve “vali (gouverneur)” karşılığını verir. Ona göre “büyük han (gross-khan, kaiser)” karşılığındaki unvan “kağan”dır. Çince kaynaklardaki “k’o-han (ke-han)” yazılışından hareketle Çince büyük anlamındaki “ke” ile han anlamındaki “kuan” sözcüklerinin birleşiminden oluştuğunu düşünen Ramstedt ke-kuan>ke-kan>kegan>kağan biçiminde gelişimini açıklayarak “han” ile uzun ünlülü “hān” arasında bir ayrım yapar.²³⁵⁴ Rosén han (xan) ve hān (xaan) sözcüklerine ilişkin çalışmasında uzun ünlülü biçiminin sorun olmadığını ancak kısa biçiminin kağan ile birlikte çeşitli diyalektlerde görüldüğünü belirtir. Ona göre bu sözcükler Korece’den ödünçlenmiştir. Kağandan bir alt düzeydeki yönetici karşılığında olan han~ xan~ hān ile kağan~xagan birbirine karşıt iki unvandır.²³⁵⁵ Vovin kağan, katun, kan, kagatun arasındaki ilişkiyi değerlendirerek “ka-ga-n”ın büyük hükümdar, “ka-n”ın ise küçük hükümdar olduğunu ve bu büyüklük-küçüklük ilişkisinin kadınlar için kullanılan “ka-ga-tu-n” ve “ka-tu-n” unvanları arasındaki varlığına dikkat çeker. Bu unvanlardaki *-ga ekinin büyüklük bildirdiğini söyleyerek “kağan” sözcüğün Xiong-nu kökenli olup Xian-bei (Sien-pi)ler tarafından ödünçlenmiş olabileceğini belirtir.²³⁵⁶ Bu bakımdan sözcüğün

²³⁵² Staffan Rosén, “Korean Contributions to the Etymology of the Word Xan-Xaan”, *Asiatische Studien: Zeitschrift der Schweizerischen Asienengesellschaft = Études asiatiques: revue de la Société Suisse*- Band: 34, 1980, p. 147-159.

²³⁵³ K. Shiratory, “Kaghan Unvanını Menşei”, *TTK-Belleten*, C. 9, S: 36, 1945, s. 504.

²³⁵⁴ G. J. Ramstedt, “Alte türkische und mongolische Titel”, *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 55/2, 1951, p. 61-63.

²³⁵⁵ Staffan Rosén, “Korean Contributions to the Etymology of the Word Xan-Xaan”, *Asiatische Studien: Zeitschrift der Schweizerischen Asienengesellschaft = Études asiatiques: revue de la Société Suisse*- Band: 34, 1980, p.149, 156.

²³⁵⁶ A. Vovin, “Once again on the Etymology of the Title qayan”, *Studia Etymologica Cracoviensia*, 12, 2007, p. 177-187; W. Mańczak, (2010), “Relations entre les titres turcs qayan, qan, qayatun, qatun”, *Studies*

“Xiong-nu” dilindeki fonetik karşılığı *gagā olan *hwax-hwāh > hou-hiou > hu-yü unvanına denk olduğunu belirten Pulleyblank ile aynı noktada birleşirler. Aydın çeşitli görüşleri değerlendirdiği çalışmasında Vovin gibi kağan, katun, han, kagatun arasında ilişki ve benzerliğin açık olduğu görüşündedir. Gülensoy’a göre Türkçe ve Moğolcada ortak olan bu sözcük kağan > ka’an > kân > han biçiminde gelişim gösterir. Barthold’a göre “han” sözcüğü “kağan”ın “kısaltılmış” biçimidir; Şirin’e göre de “büzülmüş” biçimidir ve “han” ile “hakan” unvanları “kağan”dan gelişen biçimlerdir.²³⁵⁷ Eberhard’a göre “khagan” unvanı birleşik bir unvanın son hecesidir ve bir boylar birliğinin lideridir; bütün boyların başındaki hükümdar veya devletin en üst yöneticisi karşılığında değildir.²³⁵⁸ Hunkan ilig ve han sözcüklerinin bağlı olan ve bağlı olunan ilişkisi içinde bu unvanların hiyerarşisini tarihsel ve nümizmatik verilerden yararlanarak onların karşılık geldiği satatüleri belirler. Ona göre hakana bağlı yani merkeze bağlı çeşitli bölgelerde “han”lar yer alır ve hanlara da “ilig” unvanlı yöneticiler bağlıdır.²³⁵⁹ Hakan ve han arasındaki bu büyüklük küçüklük ilişkisi Kaşgarlı Mahmud’un bu sözcüklere ilişkin verdiği bilgilerden de anlaşılmaktadır. Kaşgarlı Mahmud’un belirttiğine göre han (kan) Türklerin en büyük başbuğudur ve Afrasyab oğullarına denir. Afrasyab ise “hakan”dır. Hakan için kullanılan çeşitli unvanlar olmakla birlikte bunlar arasında bir hiyerarşi olduğu açıktır.²³⁶⁰ Irk Bitig’de de “kan~khan” sözcüğü yerine “ten-si” unvanı geçmekte ve “kan” unvanına göre yüksek bir siyasi ve idari rütbeyi ifade etmektedir.²³⁶¹

Kutadgu Bilig’de “han” unvanı “buğra han” biçiminde geçip “tawgaç”, “kara”, “ulug” gibi unvan niteleyicileriyle kullanılır.²³⁶² Bu niteleyicilerinin kullanılması hakanın idaresinde pek çok “han” olduğunu ve merkezî idareyi hakanın temsil ettiğini gösterir.

on the Turkic World, A Festschrift for Professor St. Stachowski on the Occasion of His 80th Birthday, 2010, p. 69-73.

²³⁵⁷ Erhan Aydın, *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Konya 2011, s. 163-166; Han-Woo Choi, “Eski Korece’de Türkçe Ödünç Kelimeler”, *Bilig*, S. 30, 2004, s. 90; H. Şirin, “Byzantinoturcica’da Kayıtlı İslâm Öncesi Türkçe Unvanlar Hakkında”, s. 551-574; Aynı yazı: H. Şirin, “Byzantinoturcica’da Kayıtlı İslâm Öncesi Türkçe Unvanlar Hakkında”, s. 597-616.

²³⁵⁸ Wolfram Eberhard, “Birkaç Eski Türk Unvanı Hakkında”, *TTK-Belleten*, C.IX, S:35, 1945, s. 320-337, s. 330, 332

²³⁵⁹ Ömer Soner Hunkan, “Târîh-i Beyhakî’de Sözü Edilen Türkistân Hanları “Han ve İlig” Hakkında”, *Gâzî Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 29, 2009, s. 26.

²³⁶⁰ Ö. S. Hunkan, “Dîvânü Lugâti’t-Türk’te Hiyerarşik Unvanlar”, s. 615.

²³⁶¹ Fikret Yıldıırım, “On the Titles Ten-si and Kan in the Irk Bitig”, *Dil Araştırmaları*, S:13, 2013, s. 148.

²³⁶² A.0014. türkistân ellerinde buğra han tilinçe türk luğatinçe bu ki

A.0025. de tükel kılıp meşriķ meliki tawgaç buğra han üskiñe

A.0026. kigürmiş turur melik buğra han ma anı ağırlap uluğlap

B.0023. bu buğra han vakıtı içre anı/yême han tilinçe bu aymış muni

B.0060. melikniñ öñinde oqımış muni/bu tawgaç kara buğra hanlar hanı

C.0004. bâb yaz faşlın buğra han ögdisin ayur

IV. yaruk yaz faşlın uluğ buğra han ögdisin ayur

0088. ajun tuttı tawgaç uluğ buğra han/kutaḍsu atı bērsü iki cihān

Bu unvan ve unvan niteleyicileri ile gerçekte tarihsel olarak Yusuf Has Hâcib'in Kutadgu Bilig'i sunduğu Tamgaç Han Hasan bin Süleyman veya Tamgaç Buğra Kara Han'dır. Güçlü, büyük, sert gibi anlamlara gelen sözcüklerle nitelenen "han" unvanı merkezî ve kapsayıcı bir kavram olarak "han tili" tamlamasında da geçer. Bu tamlama Hakaniye devleti diye de anılan Karahanlı devletinin resmî ve standart dilinin ifade eder. Merkezî otoriteye yani "hakan"a bağlı pek çok hanın varlığı Kutadgu Bilig'deki "Uç ordu hanı" ve "Türk hanı" biçimindeki kullanımlarında da ortaya çıkmaktadır.²³⁶³ Hakana bağlı "han"lar ve hanlara bağlı "ilig"ler ve onlara da bağlı "bey"lerin olduğunu ve bu alt-üst ilişkisini Yusuf Has Hâcib eserinde "bilig" ve "ukuş" kavramları ile sembolleştirerek anlatmaya çalışır. Bilgiyi "bey", anlayış ve akıllı "han" ile eşleştirir.²³⁶⁴ Eserde pek çok beyitte dile getirildiği gibi akıl bilgi ile işlenirse zeki olunur. Akıl doğuştan, bilgi ise bu akıl sayesinde öğrenilir. Dolayısıyla hanlık soydan, beylik bilgili olmaktan gelir.

mal

Turfan Uygur Budist metinlerinde çeşitli biçimlerde geçen "mal" unvanı Kâşgarlı Mahmud'un belittiğine göre "annesi hatun yani asil kadın, babası halktan olan delikanlıya verilen addır."²³⁶⁵ Büyük Selçuklu sultanlarından Tuğrul ve Çağrı beylerin anne bir kardeşi ve aynı zamanda amcaoğlu olan İbrahim "yinal~mal" unvanı ile bilinmektedir.²³⁶⁶ Han soyunu gösteren ve prens karşılığında kullanılan bu unvan Donuk'a göre Kutadgu Bilig'de beyzade, inanılır insan anlamındadır.²³⁶⁷ Kutadgu Bilig'de bu unvan Oğdurmış ve Ögdülmiş için kullanılmıştır. Ögdülmiş çeşitli zümrelerle ilişkilerin nasıl olacağını Oğdurmış'a anlatırken ona "ey mal" diye seslenir.²³⁶⁸ Bu unvanın Oğdurmış için kullanılması onun kimliğine ilişkin bilgi veren önemli ipuçlarındandır. Diğer taraftan Oğdurmış da Ögdülmiş'e "ay mal" diye seslenir.²³⁶⁹ Ögdülmiş ve Oğdurmış arasındaki dostluktan çok akrabalık ilişkisinin olması her ikisinin de anne tarafından han soylu, asil olduğunu düşündürmektedir. Eski Türk devletlerinde ve Karahanlıların çağdaşı Selçuklularda da hem özel ad hem sıfat olarak kullanılan²³⁷⁰ bu unvanı Yusuf Has

²³⁶³ 2966. negü tér eşitgil uç ordu hanı/buğunda talısı kişide çını

3815. negü tér eşitgil uç ordu hanı/tözü ilke yañzap söz aymış köni

5569. negü tér eşitgil uç ordu hanı/at edgü tile ay ölügli kanı

3817. takı munda yégrek ayur türk hanı/kınama yalawaç söz aysa köni

²³⁶⁴ 5321. bu nefsiñ uçuzla ağır bolğa cān/bilig beg bolup kör ukuş bolğa han

²³⁶⁵ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 61

²³⁶⁶ Cihan Piyadeoğlu, "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal", *Türkiyat Mecmuası*, C.23/Güz, 2013, s. 119.

²³⁶⁷ A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s. 16, 17.

²³⁶⁸ 4497. ay yinçe sakınuk tilegli mal/munı bulsa bulduñ bu tört neñ tükel

²³⁶⁹ 4805. bu dünyā işin koçmağınça tükel/kılumaz bu 'uqbī işin ay mal

²³⁷⁰ Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, İstanbul 1999, s. 143, 144.

Hâcib'in anılan her iki beyit ve durum için seçmesi, onun düşün dünyasındaki birikim, gelenek ve kültürünün sözvarlığındaki yansımalarıdır.

il begi

Eski Türk devleti “çifte krallık”tan ziyade “ikili teşkilat”a göre yönetiliyordu. Doğu ve batı olmak üzere iki kısma ayrılan ülke topraklarının doğu kısmını büyük hakan, kağan yönetirken batı kısmını kağana bağlı olmak şartıyla hanedan üyesi biri, şehzade veya askerî valiler yönetiyordu. Bu ikili yapının sınırları içindeki bir bölge, eyalet veya vilayeti, belli yöre veya şehirleri de hanedan üyelerinden şehzadeler veya askerî valiler yönetiyordu. Genel olarak hakanın egemenliği altındaki bütün toprakları karşılayan vilayet terimi daha özelde bir şehzade veya askerî vali tarafından yönetilen idarî birimi ifade eder. Nitekim Kâşgarlı Mahmud da “il” sözcüğünü Arapça “vilâyet”; “beg ili” ibaresini de Arapça “vilâyetü'l-emîr” ile karşılamıştır. Dolayısıyla Arapça “vilâyet” sözcüğünün Türkçe karşılığı “il”dir ve “il”, başında hanedan üyeleri yanında bey (Arapça emîr) ya da vilâyet idarecisi (vali) veya askerî vali (şahne) unvanlı kişiler yönetimindeki idarî bölgedir.²³⁷¹ Askerî vali, beylerbeyi, vali anlamlarına gelen “il begi” unvanını Yusuf Has Hâcib “vezirlik (yugruş)”ten daha yüksek bir unvan olarak anar.²³⁷²

Sözcüğün geçtiği diğer beyitlerde genel olarak hakan, kağan, hükümdar anlamındadır. Aytoldı hasta yatağında yatarken Küntogdı'ya “büğü il begi” yani hakîm ve “budun başlağuç” yani halkın yöneten”, “kişide yigi” yani insanların iyisi olarak adlandırılan bir ilbeyinin sözlerini aktarır.²³⁷³ Diğer beyitte Odgurmış Ögdülmiş'e “ilig” “il begi”nin halkın büyüğü olduğu ve ona hürmet ve saygı göstermek gerektiğini söyler. Bu beyitte “ilig” ile il begi” birlikte yer alarak hakan, hükümdar karşılığında kullanılmıştır.²³⁷⁴ 5544. beyit yine Küntogdı'ya söylenmiştir ve hangi “il begi” iyi kanunlar koyarsa o ilin halkı zenginleşip gün doğacağı söylenir.²³⁷⁵ Bu beyitte de genel anlamda egemenliği altındaki bütün toprakların yöneticisi, kağan, hakan karşılığında kullanılmıştır.

ilig

Eberhard 534'te Tobaların egemenliğine giren Fei-yeh-t'ou boyunun lideri “Ho-tou-ling İ-li”, Tobaların 940'da yaşamış yüksek rütbeli, general, vali statüsündeki “Lo İ-

²³⁷¹ R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 183-186.

²³⁷² 4069. kayu yawğu yuğruş bolur il begi/kayu atı teñsiz bolur er ögi

²³⁷³ 1076. negü tér eşitgil büğü il begi/budun başlağuç kişide yigi

²³⁷⁴ 4996. ilig il begi ol budunka uluğ/añar kılgu hürmet ağırlık kamuğ

²³⁷⁵ 5544. kayu il begi bolsa edgü köni/bayudı ol il budı toğdı küni

li” ve Toba generallerinden “Yüan İ-li” adlarındaki benzer söylenişlere dikkat çekerek “ilek-khan” veya “il-khan” unvanının M.S. 3. yüzyıldan beri görüldüğünü ve bir boyun reisi, şefi olup “shan-yü” unvanından aşağı bir san olduğunu ileri sürer.²³⁷⁶ Erdal “yili kağan” ile “elig xan > elxan” sözcükleri arasında yaptığı karşılaştırmada da “él~el~il” ve “yilig~ellig~illg” sözcüklerine değinir.²³⁷⁷ Rybatzki yilig ile ellig sözcüklerinin farklı sözcükler olduğu görüşündedir.²³⁷⁸ Turan’ın belirttiğine göre “il” Türkçe memleket ve orada oturan tebaa, bu devletin egemenliği ve bu devletin sağladığı barış anlamına gelmektedir. Bu nedende sefire “ilçi” denmiştir. İl devlet olduğuna göre “il”in sahibi de “illig” yani “ilig”dir. Turan’a göre sözcük *il-lig biçiminde düşünülebilir. Bu biçim için Turan Kül Tigin Yazıtı’nda geçtiği yere göndermede bulunur. İlig unvanı Hun, Göktürk, Uygur, Hazar ve Selçuklu dönemlerinde de kullanılmıştır. Ancak en yaygın kullanan Uygurlar ve Karahanlılardır. Bunun nedeni Karahanlıların Uygur geleneğine bağlı olmalarıdır.²³⁷⁹ Yusuf Has Hâcib’in eserini sunduğu hakandan yüzlerce kere “ilig” diye söz etmesi ve Küntogdı’yu “ilig” diye anması bu unvanın Karahanlı çevresinde hakan, padişah, hanlar hanı, büyük han anlamında kullanıldığını göstermektedir. Bu yönüyle “ilig” Karahanlılarda hakan ve handan daha aşağıda bir unvan değil, en büyük devlet unvanıdır.²³⁸⁰ Şinasi Tekin’e göre Talat Tekin ve Osman Turan’ın değindiği gibi Orhun Yazıtları’nda yalnızca bir kere geçen “illig” sözcüğü Uygurlar döneminde Mani ve Budist metinlerinde “ilig” biçiminde sıkça kullanılır. Bu dinî metinlerde yerleşik yaşama geçen Türkler “kağan” sözcüğünü bırakmış ve hükümdar anlamında “han” sözcüğü ile birlikte ikileme ve unvan grubu biçiminde “ilig han” unvanını kullanmaya başlamışlardır. Tekin “ilig” sözcüğünün Orta İranca şehir sahibi hükümdar anlamındaki “şehirdar” sözcüğünün çevirisi olduğunu düşünmektedir. Sözcüğün Kutadgu Bilig’de izini süren Tekin, Kâşgarlı Mahmud’da hiç geçmeyen sözcüğün Kutadgu Bilig’de yaklaşık 800 kere kullanılmasını şaşkınlıkla karşılar. Ona göre bu özel durumun nedeni Kâşgarlı Mahmud’a göre Yusuf Has Hâcib’in Manici ve Burkancı kültür çevresine yakın olmasıyla babasının Müslüman olmadan önce Manici ve Burkancı olması ihtimalidir. İlhan sözcüğü de ona göre Moğol istilasî döneminde İran’da “ilig+han” biçiminde ve yakın anlamlı iki sözcüğün kalıp

²³⁷⁶ Wolfram Eberhard, “Birkaç Eski Türk Unvanı Hakkında”, *TTK-Belleten*, C.IX, S:35, 1945, s. 321-323.

²³⁷⁷ Marcel Erdal, “Die türkisch-mongolischen Titel elxan and elçi”, *Altaica Berolinensia, Asiatische Forschungen*, 126, 1993, s. 93.

²³⁷⁸ Volker Rybatzki, “Titles of Türk and Uigur Rulers in the Old Turkic Inscriptions”, *CAJ*, 44/2, 2000, s. 207.

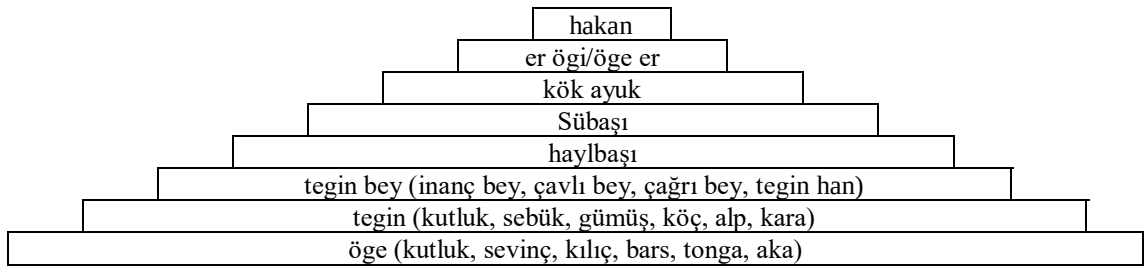
²³⁷⁹ Osman Turan, “İlig Unvanı Hakkında”, *Türkiyât Macmuası*, C. VII-VIII, 1942, s. 192-199; R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 79.

²³⁸⁰ R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 80.

çeviri ve ikileme olarak kullanımı sonucunda orta hece düşmesiyle oluşmuştur. İl sözcüğünün kent, bölge, devlet anlamı yanında barış anlamına eski Türkçe döneminde görüldüğü gibi Anadolu sahasında da rastlanılmıştır.²³⁸¹ İlig unvanı “uluğ” niteleyicisi ile birlikte “büyük hükümdar” anlamında “ulug ilig” biçiminde ve veliaht, prens, tigin anlamında da “ilig beg” biçiminde de kullanılmıştır. Karahnalı hükümdar ailesi İslâm kaynaklarında “ilig hanlar” diye anılmaktadır.²³⁸² Dönemin çağdaş kaynaklarından Beyhakî tarihinde han unvanının hakanlık hiyerarşisinde “ilig”in üstünde yer aldığı, “ilig”lerin “han”a bağlı yöneticiler olduğu görülmektedir. “İlig”lerin kendine özgü ordu ve merkez teşkilatı olup savaş, anlaşma yapabilme yetkisi vardı. Kısmen bağımsız olan “ilig”lerin merkezdeki hakana karşı vergi vermek, sikkelerinde hakanın adını anmak ve gerektiğinde hakanla birlikte savaşmak yükümlülüğü bulunuyordu. Bu bakımdan Selçuklulardaki “meliklik” kurumuna benzemektedir.²³⁸³

inanç beg- çağrı beg- tigin beg- çavlı beg

Yusuf Has Hâcib “yavgu”dan sonra üstten alta doğru İnanç Bey, Çağrı bey, Tegin bey ve Çavlı bey unvanlarını sıralar.²³⁸⁴ Ancak bu unvanlara ilişkin bilgi yoktur. Genç’e göre bu unvanlar büyük beylere, komutanlara veya illeri yöneten askerî valilere veriliyordu.²³⁸⁵ Köle statüsünde olan yani küçük yaşta alınıp eğitilerek hizmete alınan askerî sınıftaki gulâmlar hiyerarşik olarak yukarıdan aşağıya doğru şöyle sıralanır.²³⁸⁶

Yukarıdaki şekilde görüldüğü gibi gulâmlar en alt basamaktaki ögelikten başlayarak “er öge”liğe kadar yükselebilmekteydi. Bundan sonra onların yükselebileceği başka bir rütbe yoktur. Bütün bu unvanları veren ise hakandır. Ögelik, teginlik ve tegin beylik basamakları da kendi içinde çeşitli ön adlarla kendi içinde bir hiyerarşi oluşturur. Dolayısıyla bir gulâmın en üst basamağa erişebilmesi için yatay ve dikey olarak çeşitli aşamalardan geçmesi gerekmektedir. Aynı zamanda inanç bey, tegin bey, çağrı bey ve

²³⁸¹ Şinasi Tekin, *İştikakçının Köşesi*, İstanbul 2001, s. 103-119.

²³⁸² A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askerî Unvan ve Terimler*, s. 20.

²³⁸³ Ö. S. Hunkan, “Târîh-i Beyhakî’de Sözü Edilen Türkistân Hanları “Han ve İlig” Hakkında”, s. 26.

²³⁸⁴ 4068. kayısı inanç beg kayı çağrı beg/kayısı tigin beg kayı çavlı beg

²³⁸⁵ R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 162

²³⁸⁶ Ö. S. Hunkan, “Türk Hakanlığı (Karahanlı)’nda Han Süsi: Evlatlık Ordusundan Komiteler ve Teginlere Hakanlık Gulâmları ve Hakan Oğulları”, s. 147, 148.

çavlı bey gibi unvanları “otagbaşı” rütbesindeki komutanlar alabilmektedir. Bunların farklı bir biçimi olan “tegin han” da döneme ilişkin çeşitli kaynaklarda kaydedilmiştir²³⁸⁷.

kara-kadır-buğra-tawğaç

Eski Türk çağına ilişkin rütbe ve unvan terimleri üzerinde geniş bir alanyazını oluşturmuş olmasına karşın bunların anlamları bugün de tam olarak bilinemediğini vurgulayan Şirin’e göre özellikle özel adlar ile unvanların sınırı belirsizdir.²³⁸⁸ Arsal Kutadgu Bilig’de geçen siyasî unvan ve rütbelerin yazar tarafından kurgulanmış hayalî devlet görevleri olmadığını, bunların tarih içinde yaşamış gerçek bir Tür devleti Karahanlı devlet örgütünde kullanılan unvan ve rütbeler olduğuna dikkat çeker.²³⁸⁹ Kutadgu Bilig’de geçen pek çok ad değişik bağlamlarda anlamları değişen, genişleyen veya daralan adbilimsel birimlerdir. Her dilde ve kültürde örneğine rastlanan bir sözcüğün dilbilgisi açısından adlaşması, sıfatlaşması, terimleşmesi örneklerine de; adbilim açısından da bir adın kişi, topluluk, yer, hayvan adına dönüşmesine Kutadgu Bilig’de de sıkça rastlanmaktadır. Yusuf Has Hâcib de dilin bu imkanından sürekli yararlanmaktadır. Bu çerçevede birkaç yerde kullanılmasına rağmen değişik bağlamlarda farklı anlamlar üstlenen bazı sözcüklerin Kutadgu Bilig’in sunulduğu han için birlikte kullanıldığı ve genel olarak yüceltme, ululama amacıyla aynı kişiyi nitelediği görülür. Bunlar **kara, kadir, buğra ve tawğaç** sözcükleridir. Topluluk, yer, renk adı ve güç ifade eden “kara” sözcüğü²³⁹⁰; Arapça güçlü anlamındaki “kâdir” sözcüğünden Türkçeleşmiş izlenimi veren “kadir” sözcüğü²³⁹¹; hayvan adından alınarak sıfat, unvan ve ad biçimine dönüştürülen “buğra” sözcüğü²³⁹² ile ülke, topluluk ve devlet adı biçiminde işletilen ve yükseklik, değerlilik anlamı dolayısıyla “tawğaç” sözcüğünün²³⁹³ eserin sunulduğu Ebû

²³⁸⁷ Ö. S. Huncan, “Türk Hakanlığı (Karahanlı)’nda Han Süsi: Evlatlık Ordusundan Komiteler ve Teginlere Hakanlık Gulâmları ve Hakan Oğulları”, s. 157.

²³⁸⁸ H. Şirin, *ETY*, s. 45.

²³⁸⁹ Sadri Makdusi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, Ankara 2014, s. 95.

²³⁹⁰ B.0060. melikniñ öñinde okımış munı/bu tawğaç qara buğra hanlar hanı

²³⁹¹ 0447. usal er teğer köz usalın uğır/usal bolma saqlan ay kılkı qadır

1052. yana irlü kirdi bu tolmış ayı/qadır kışka yandı yarumış yayı

5862. et ol bu kişi köñli artar yıdır/anı keğ küdezgü ay kılkı qadır

Bu unvanın anlamları için bakınız: Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 156.

²³⁹² A.0014. türkistân ellerinde buğra han tilinçe türk luğatinçe bu kitap

A.0025. de tükel kılıp meşriķ meliki tawğaç buğra han üskiñe

A.0026. kigürmiş turur melik buğra han ma anı ağırlap uluğlap

B.0023. bu buğra han vakıtı içre anı/yême han tilinçe bu aymış munı

B.0060. melikniñ öñinde okımış munı/bu tawğaç qara buğra hanlar hanı

C.0004. bāb yaz faşlın buğra han ögdisin ayur

IV. yarıq yaz faşlın uluğ buğra han ögdisin ayur

0088. ajun tuttı tawğaç uluğ buğra han/kutadsu atı bērsü iki cihān

²³⁹³ A.0025. de tükel kılıp meşriķ meliki tawğaç buğra han üskiñe

B.0060. melikniñ öñinde okımış munı/bu tawğaç qara buğra hanlar hanı

Ali Hasan bin Arslan Han'ın unvan niteleyicileri arasında yer aldığı tarihsel kayıtlardan izlenebilmektedir.²³⁹⁴ Eserin hem manzum ön sözünde hem mensur ön sözünde hem de Yusuf Has Hâcib'in metninde hakan veya han bu unvan ve sıfatlarla anılmaktadır.²³⁹⁵ Bu konuyla ilgili geniş bilgiye de kişi adları bölümünde "buğra han" başlığı altında geniş yer verilmiştir.

kisrâ- kayşar- rây-i hindi

İslâm tarihinde kisra unvanı kral anlamının yanında bir kişinin özel adı olarak anlaşılır. İslâm'ın ilk döneminde yani Hz. Muhammed ve dört halife döneminde Müslümanların karşısında iki büyük siyasî güç bulunuyordu. Bunlardan biri Doğu Roma yani Bizans, öbürü de hızla güçten düşen eski büyük Pers imparatorluğu'nun vârisi Sâsânîler. Bizans imparatoru, Latince caesar sözcüğünün okunuşu olan kaysar veya kayser diye anılmıştır. Onun adına bağlı yer adları da "kaysarî" diye adlandırılmıştır. Kutadgu Bilig'de kaysar unvanı iki kere geçmektedir. Yusuf Has Hâcib kendi yaşlılığını ve Buğra Han'ın tahta çıkışını anlatırken hem kisrâyı hem kaysarı hem Hint racasını ve hem de bayındırlık girişimleriyle ünlü eski Ad kavmi hükümdarı Şeddâd'ı birlikte anar.²³⁹⁶ Kur'ân-ı Kerim'de Âd kavminin anıldığı Hud ve Şuarâ sûrelerinde Şeddâd'ın adı geçmemektedir. Bu geleneksel anlatılardan dolayı bilinmektedir. Kur'ân'da gösterişli sarayında heykelleri arasında yaşayan ve Hûd peygamberin karşıtı olarak tanıtılan Şeddâd "cebbar" yani zorba olarak anılır.

0088. ajun tuttı tawğaç uluğ buğra han/kutağsu atı bėrsü iki cihān

Topluluk ve yer adları ile ilgili bölümlerde bir sosyonim ve toponim olarak tawğaç/tabgaç sözcüğü üzerine geniş bilgi verilmiştir. Sözcüğün geçtiği yerdeki bağlamlardan anlaşıldığına göre topluluk ve yer adı olarak kullanıldığı gibi hakanın sıfatı ve unvanı olarak da kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde "tawğaç" unvanı "ulu, saygıdeğer, muhterem, ulus sahibi" anlamlarına gelmektedir. Karahanlı hakanları tarafından "melik, hükümdar" karşılığında kullanılan bu unvan "ülkesi eski ve büyük" demektir. Sözcük hakkında en somut bilgiler Divānu Lugātî't-Türk'te yer almaktadır. Onun verdiği bilgiye göre "tawğaç" Çinli, Mâçin, Yukarı Çin, Çin diyarında oturan bir Türk boyu anlamlarına gelmektedir. Kâşgarlı Tawğaç adıyla Türklerin kastedildiğini belirtirken büyük yapıları Arapların eskiden büyük bir uygarlık kuran Ad kavmine bağlamalarından yola çıkarak "tawğaç ezi" diye adlandırdıklarını söyler. Ona göre Karahanlı hanedanı da bundan dolayı "tawğaç" unvanıyla anılmaktadır. Bakınız: Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 198; A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s. 36; Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları -I*, İstanbul 1999, s. 117.

²³⁹⁴ Barthold'un tesbitine göre bir mahkeme ilamında da aynı unvana rastlanmıştır: V. V. Barthold, "Kutadku Bilig'in Zikrettiği Buğra Han Kimdir?", *Türkiyat Mecmuası*, C.1, 1925, s. 221-226; Ragıp Hülûsi Özdem, *Dil Bilimi Yazıları*, Ankara 2000, s. 503-507; Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, İstanbul 1999, s. 118.

²³⁹⁵ A.0025. de tükel kılıp maşrık melîki tawğaç buğra han üskiñe

B.0060. melîkniñ öñinde oqımış munı/bu tawğaç kara buğra hanlar hanı

0088. ajun tuttı tawğaç uluğ buğra han/kutağsu atı bėrsü iki cihān

²³⁹⁶ 0094. esirdin keligli kalık kuşları/kayu rây-i hindî kayu kayşarı

6547. tutayn ya kisrâ ya kayşarça boldum/ya şeddâd-u 'ād teg taķı uçmaķ ittim

Burada bir kez daha belirtilmesinde yarar görülen husus şudur: Kutadgu Bilig indeksi ve buna dayalı hayvan adlarına ilişkin incelemelerde rāy-i hindî için verilen “bir çeşit kuş” karşılığı, bir yakıştırmadan ibarettir. Beyitten de anlaşılacağı gibi ülkeler ve kralları sayılırken o ülkenin dilinde imparator için kullanılan terimler anılmaktadır. Peygamber döneminde Bizans imparatoru Herakleios idi. Herakleios=Nûşîrevân=Şeddâd=(Rây-i Hindî) biçimindeki özel adlar denkliği Bizans=Sâsânî=Âd=Hint biçimindeki imparatorluk denkliği ile koşuttur. Ülkeler denkliği şu şekildedir: Bizans=İran=Yemen=Hint Dildeki koşutluk ise unvanlardan izlenebilmektedir: Kaysar=Kisrâ=(Şeddâd)=Râ(y)... Bu denklikler tablo olarak da aşağıda gösterilmiştir:

Özel adlar	Herakleios	Nûşîrevân	Şeddâd	(Rây-i Hindî)
İmparatorluklar	Bizans	Sâsânî	Âd	Hint
Ülkeler	Rûm	İran	Yemen	Hint
Unvanlar	Kaysar	Kisrâ	(Şeddâd)	Râ(y)

Dolayısıyla raca/raja/raya/ray biçimindeki kullanışlarıyla kral anlamına gelen sözcük, büyük anlamındaki maka/maha/mah/meh/mih sıfatıyla birleşerek İslâm ülkelerinde “mihrâce” biçimine dönüşen “büyük kral” anlamındaki unvanın ikinci kısmını karşılamaktadır. İlginç olan bu imparatorların ülkelerinin ortasında Mekke’nin bulunmasıdır. Dolayısıyla Yusuf Has Hâcib krallığın yoksullukla, iktidarın ahlakla karşılaştırıldığı durumlarda siyasî ve kültürel coğrafyasına Mekke merkezli olarak bakmaktadır. Kur’ân-ı Kerîm’in Rûm sûresinin 1-5. âyetlerinde Bizans-Sâsânî savaşı anlatılırken Müslümanlar Bizans’ı, İslâm karşıtı güçler ise Sâsânîleri desteklemiştir. Bu savaşta Sâsânîlerin yenilmesi İslâm’ın parlak geleceğine bir işâret olarak anlaşılmıştır. Hz. Muhammed doğduğu sırada Kisrâ diye anılan Sâsânî hükümdarı Hüsrev son zamanlarını yaşamaktaydı ve sarayı bir depremde yıkılıp yerle bir olmuştu. Hüsrev sözcüğü Süryanice söyleyişte Kesrô/Kôsrô/Kisrâ biçimine dönüşmüş ve Arapçaya bu son biçimiyle geçip yerleşmiştir. Arapçadan da İslâm dininin yayıldığı yerlerdeki toplumların dillerine bu biçimiyle geçerek kullanılmıştır. Hz. Ömer, adâletiyle ünlenen Kisrâ’yı devlet yönerminde örnek almıştır. O putperest iken bunca âdil iken Hz. Ömer de halîfeliğindeki kendine âdil olmamayı yakıştıramaz. Kisrâ Bağdat’ın yetmiş km. yakınında kurulan ve Ktesifon diye anılan sarayında yaşadığı debdebe ve şatafat bakımından İslâm kültüründe ihtişam ve tüketimin örneği olmuştur. İslâm şair ve tarihçileri eserlerinde kisrânın görkemli saltanatına değinmek ve anlatmak zorunluluğu duymuşlardır. Çünkü gerek Sâsânî gerekse Bizans imparatorluğunun lüks yaşamı, Hz. İsa gibi yoksullukla

öven Hz. Muhammed için de karşıt ve kötü örnek durumundaydı. Çeşitli hadis kitaplarında da Hz. Muhammed'in hasır üzerinde uyumasına ilişkin engingönüllülük ile kistrânın lüksü Hz. Ömer veya Hz. Ali'den rivâyet edilerek anlatılır. Hz. Muhammed'e neden böyle yaptığı sorulduğunda bir ağacı ve gölgesini göstererek bu dünyada durmaya, dinlenip eğlenmeye değil iyiliği yaymaya ve konukluğa geldiğini, dünyanın bir gölgelikten ibaret olduğunu söylemiştir.²³⁹⁷ Bununla birlikte büyük Pers/Sâsânî kültürü İslâm kültürü etkisi altında canlı biçimde yaşamasını sürdürmüş ve özellikle kistrâ diye anılan Nûşirevân'ın yaşamı, öyküleri, öğütleri İslâm siyâset yazınının en önemli kaynaklarından birini oluşturmuştur. Yusuf Has Hâcib onunla ilgili bilgileri bir yandan Kur'ân ve hadis edebiyatından öğrenirken bir yandan da eserleri Gazneli Fars-İslâm kültür çevresine başta tarih ve tefsiri olmak üzere kitapları çevrilen Taberi'nin kitaplarından öğrenmiş olmalıdır. Nitekim Kutadgu Bilig'de kistrâ unvanı gerçekte Nûşirevân'ı kastetmek amacıyla bir kere²³⁹⁸ geçerken kistrânın özel adı olan Nûşirevân da iki kere anılır.

melîk

Arapça sahip olmak, elde etmek, denetim altında tutmak, egemen olmak, yetkili olmak, gücü olmak, gücü yetmek, öfkesine yenilmemek, yönlendirebilmek, göz yaşlarını tutmak, ağlamamak, kendini tutmak, yapmak zorunda olmak, hükümdar, sultan, kral olmak anlamlarına gelen eylemin ism-i fâili “mâlik” sözcüğüdür. Sözcüğün hafifletilmiş ise “melîk”tir. Hükümdar, sultan, kral, hakan, bey, padişah sözcükleriyle aynı anlamdadır. Melîkin sahip olduğu varlığa mal, mülk, servet, zenginlik, arazi anlamında “milk”, milke sahip olma durumuna yani hükümдарlık, krallık, monarşi, saltanat ve sultanlık anlamına da “mülk” denir. Melîk sözcüğünün müennesi de “melîke”dir.²³⁹⁹ Kur'ân-ı Kerim'de halka buyruk verme ve yasak koyma yetkisine sahip olan kişiye “melîk” denmiştir. Melîk insanların hükümdarıdır, eşyaya hükümдарlık olmaz. Tanrı için de din gününün hükümdarı denmiştir (Fatihâ/4). Melîk sözcüğüne nefsin denetlemek, ölçülü davranmak, elindeki gücü yerinde kullanmak, başkasına karşı güç kullanmada kendine hakim olmak anlamlarında da kullanılmıştır. Melek ve melâike sözcüğü de Tanrı'nın verdiği belli işleri yapmakta yetkili ve yükümlü olanlara verilen bir addır.²⁴⁰⁰

²³⁹⁷ Casim Avcı, “Kistrâ”, *TDVİA*, İstanbul 2002, C. 26, s. 71-72.

²³⁹⁸ 6547. tutayın ya kistrâ ya kayşarça boldum/ya şeddâd-u 'âd teg taķı uçmak ittim

²³⁹⁹ S. Mutçalı, age. s. 873, 874.

²⁴⁰⁰ Râgıb el-İsfâhanî, *Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, s. 940-943.

Sözcük eserin manzum ve mensur ön sözlerinde sık geçerken eserin ana metninde iki kez kullanılmıştır. Kutadgu Bilig’de genel bir kavram olarak da çeşitli beyitlerde anılan sözcük Mâçîn ve Maşrık hakanı²⁴⁰¹ ile Kutadgu Bilig’in kahramanlarından Küntogdı için gerçekte ise eserin sunulduğu Buğra Han için kullanılmıştır.²⁴⁰² Eserin herkese fakat daha çok memleket ve şehir yöneten “melikler”e daha yararlı olduğu belirtilerek hakimiyet için gerekli şartlar ile meliklerin sahip olması gereken nitelikleri, “meliklerin” hakkı ile halkın onun üzerindeki haklarının neler olduğu, onlara nasıl hizmet etmek gerektiği, nasıl bir melîki halkın seveceği, melikin nasıl orduyu düzenleyip savaşıcağı hakkında bilgilerin yer aldığı eserin manzum önsözünde belirtilir.²⁴⁰³ Melîklere hizmet ederken zamanı gelince yüz gösterip sorduklarında söylemek gerektiği öğütlenir. Sorulmadan ve fazla konuşmamak gerektiği öğütlenip gevezelik ve dedikodunun yerildiği eserde sözün çok değerli olduğu da belirtilir. Kişinin söz ile yükselip melîk olduğu dile getirilir.²⁴⁰⁴ Sözün bu değeri ve önemi gerçekte merkezî bir kavram tutan “akıl”a dayanmaktadır. Eserde dil aklın, söz de dilin süsü olarak nitelenedirilmiştir. Dolayısıyla dile dökülen sözler düşüncenin, aklın bir ürünü ve yansımasıdır. Dolayısıyla akıl-bilgi- dil-söz birbirine bağlı kavramlardır ve gerçekte hakan olmayı sağlayan temel nitelik akıllı olmaktır.

pâdişâh

Farsça birleşik bir addır. Pâd sözcüğü ulu anlamına gelir ve Arapça sultân sözcüğünün karşılığında kullanılır. Şâh ve muhaffefî olan “şeh” de ulu anlamına gelir ve ulular ulusu demektir. Sultânların lakaplarındadır.²⁴⁰⁵ Burhân-ı Katı’da pâdişâha Arapça’da sultân dendiği belirtilir. Bu sözlüğe göre “sûret ve sîrette zâhir ve bâtında emsal ve akranından fâik ve mümtaz manasına” gelmektedir.²⁴⁰⁶ Halil İnalcık da pâdişâh için “İslâm devletlerinde çok geniş ülkelere sahip hükümdarlara verilen unvan” tanımını

²⁴⁰¹ A.0019. urdılar çinlîğlar edebü’l-mülûk atadılar mâçîn melîkiniñ

A.0025. de tûkel kılıp meşriğ melîki tawğaç buğra han üskiñe

B.0012. bu maşrık melîki mâçînlar begi/biliglig ukuşluğ ajunda yégi

²⁴⁰² A.0026. kigürmiş turur melîk buğra han ma anı ağırlap uluğlap

B.0060. melîkiniñ öñinde oqımış munı/bu tawğaç kara buğra hanlar hanı

²⁴⁰³ B.0034. yine bu kitâb kör kamuğka yarar/meliklerke artuğ ilig kend tutar

B.0036. melîkler qoruğı ma esbâb tüze/bu tertîb-ü şartı emâret öze

B.0042. buđunniñ haqı bar melîkler öze/melikniñ haqı ma buğundın tüze

B.0043. yine bu ra’iyyet küdezgü anı/melik me küzetse teni me cânı

B.0044. kayu ol melîk kim tokış kılğunı/uruşlar öğinde çerig tüzgünü

B.0046. melîkke negü teg itingü kerek/özi teg buğunlar könülgü kerek

B.0047. bu yañlıg melîkni buğunlar sewer/yüzini körey tép adınlar iwer

²⁴⁰⁴ 0173. kişi söz bile kıptı boldı melîk/öküş söz başıg yérke kıldı kölik

2522. öçi bolsa körküt melîklerke yüz/ayıttuğta sözle tilin sözke söz

²⁴⁰⁵ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, C. II, s. 749-751.

²⁴⁰⁶ Mütercim Âsım Efendi, *Burhân-ı Katı*, Ankara 2009, s. 574.

yapar.²⁴⁰⁷ Kutadgu Bilig’de pâdişâh sözcüğü yalnız mensur ön sözde geçer. Sözcüğün anlamında var olan ulu, yüce, güç sahibi anlamı “ulug” ve “kudretlig” sözcükleriyle pekiştirilir. Eserin içindeki kahramanlardan Küntogdı’ya “ilig” unvanı verilip “pâdişâh” yerine koyulduğunu belirtilir. Bu mensur önsözde “ilig” ile “pâdişâh”ın birlikte kullanılması “ilig”in padişah, hükümdar karşılığında olduğunun bir kanıtıdır.²⁴⁰⁸

sultân

Arapça yönetici yapmak, yetkiyle atamak, musallat etmek, ceza vermek, cezaya çarptırmak, birine zor ve baskı uygulamak, tahakküm sağlamak, üstün gelmek, baskın çıkmak, hükümlan olmak, yönetmek anlamına gelen fiilden türetilen sultan sözcüğü hem müzekker hem müennes olarak kullanılır. Aynı kökten türetilen “sulta” güç, yetki, nüfuz, hüküm, idare, hakimiyet anlamına gelir. Hükümdar, ruhsat sahibi demektir. Sltan olma durumuna saltanat denir.²⁴⁰⁹ İslâm dünyasında ilkin Abbasi devleti vezirlerine sultan denilmiştir. Bu unvanla anılan ilk Abbasi veziri de İbn Haldun’a göre Cafer bin Yahya’dır. Ayrıca Bağdat ve Şam valilerine de sultan denilmiştir. Bu valiler günümüzün emniyet müdürür ve belediye başkanına benzemektedir. Bazen de sultan sözüyle doğrudan Abbasi halîfesi kast edilmiştir. Saltanat ve sultan unvanı resmî bir rütbe olarak İslâm tarihinde sultan unvanını ilk kullanan Büyük Gazneli hükümdarı Gazneli Mahmut’tur. Ona emîrû’l-ümerâ yani beylerbeyi anlamında sultan denilmiştir. Daha sonra sultan unvanı İslâm ülkelerinde hükümdarlara verilen bir unvan olarak yaygın biçimde kullanılmıştır. Ayrıca kendi kendine yeten, başkasına boyun eğmeyen ve gerek duymayan kişilere de kendi dünyasının padişahı anlamında sultan denmiştir. Tasavvuf ve tarikatlar tarihinde tarikat kurucularına ve büyüklerine de “sultan” ya da “sultanü’l-ulemâ” denilmiştir. Ayrıca saygı duyulan, değer verilen kişilere de bu unvanla seslenilmiştir. Bu son anlamda sultan sanı kadınlar için de kullanılmıştır. Osmanlılarda padişahların kızları ve kızkardeşlerine de isminden sonra “sultan” unvanı eklenerek hitap edilmiştir.²⁴¹⁰

Kutadgu Bilig’in hakramanlarından Küntoğdı ve tarihsel olarak eserin sunulduğu Tabgaç Buğra Han için hakan, kükümdar, padişah karşılığında “sultân” unvanı kullanılmıştır. Bu unvan ile birlikte “ilig” sanı da kullanılarak onun çok iyi (idi edgü),

²⁴⁰⁷ Halil İncalcık, “Padişah”, *TDVİA*, İstanbul 2007, C. 34, s. 140.

²⁴⁰⁸ A.0002. celleka, kim uluğluk idisi tükel kudrethig pâdişâh turur, A.0016. kayu pâdişâhka ya kayu iklîmka tegdi irse gâyet uzluk- A.0032. ilig at bérîp pâdişâh ornıña tutmış turur devletka aytoldı

²⁴⁰⁹ S. Mutçalı, age. s. 439, 440.

²⁴¹⁰ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, C. III, s. 264-276

halkına merhametli (bağırsak), yoksul (çıgay) ve kötülerin (yawuz) candan sevdiği (sewüg cân) bir sultan olduğu Ögdülmiş tarafından Odgurmuş’a söylenir.²⁴¹¹

tigin~tegin~tégin-tigit

Altay topluluklarınca kullanılan bu unvanın kökeni Korece, Çince, Farsça, Orta İranca gibi dillere bağlanır. Ramstedt’e göre “virtue, moral excellence, favour, kindness” anlamındaki *teg- (fazilet) ve “adam (mensch)” anlamındaki*in- (adam) biçiminde düşünülebilecek olan bu sözcüğü Korecede “şef, lider (chef, führer)”, “muteber adam” demek olan “tek-keñi”~“teggin” biçimine bağlar.²⁴¹² Altheim ise sözcüğü Çince ve Farsça “dehhan”a bağlamak gerektiğini düşünür. Bombacı’ye göre sözcük Çince “tê-lê” sözcüğünün karşılığıdır. Moğolcada prens anlamına gelen “çigin” sözcüğü genellikle “odçigin~odjigin” biçiminde geçer ve küçük erkek çocuk demektir.²⁴¹³ Köktürk Yazıtları’nda Bilge Kağan’ın kardeşi Köl Tegin~Tigin ve yazarı Yollug Tigin; Uygurlardaki Or Tegin; Tuna Bulgarlarında Kan Tegin, Kanar Tegin, Böri Tegin adlı kişilerin varlığı sözcüğün Göktürkler, Uygurlar, Bulgarlar ve Ak Hunlar tarafından kullanılan Altayik bir unvan olduğunu göstermektedir. Kağan oğlu, torunu, yeğeni gibi hükümdar ailesinin üyeleri, prens karşılığındaki “tegin~tigin” unvanının bu anlamı İslâmiyet’ten sonra zayıflayarak Alp Tegin, Sebük Tigin, Bilge Tigin gibi kişi adı olarak kullanımı yaygınlaşmıştır.²⁴¹⁴ Çoğul biçimi “tigit” olan “tégin” sözcüklerine ilişkin Kâşgarlı Mahmud iki farklı anlam verir:

1. Köle
2. Hakaniye oğulları (Karahanlılar) için unvan

Kâşgarlı’ya göre “tigit” sözcüğü “tigin”in çoğuludur fakat kural dışıdır. Gerçekte köle anlamında olan tigin sözcüğü daha sonra Karahanlıların oğulları için kullandığı bir unvan haline gelmiştir. Birlikte kullanıldığı vurguladığı “öge tigit”in halk tabakasından büyük, hakan çocuklarından küçük anlamında olduğunu bildirir. “Öge”den bir derece

²⁴¹¹ 3458. ilig me idi edgü sultân turur/budunka bağırsak sewüg cân turur

4989. ilig me idi edgü sultân turur/çıgayka yawuzka sewüg cân turur

²⁴¹² G. J. Ramstedt, “Alte türkische und mongolische Titel”, *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 55/2, 1951, s. 64.

²⁴¹³ Erhan Aydın, *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Konya 2011, s. 168, 169; A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askerî Unvan ve Terimler*, s. 386; Erhan Aydın, “Yenisay Yazıtlarında Geçen Unvanlar ve Unvan Niteleyicileri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, C.59, S:2, ss. 2011, s. 21; Ahmet Temir, “Türkçe Kül-Tigin ve Moğolca Otçigin Sözcükleriyle İlgili Tartışmalar Üzerine”, *Şükri Elçin Armağanı*, Ankara 1983, s. 293-296.

²⁴¹⁴ H. Şirin, “Byzantinoturcica’da Kayıtlı İslâm Öncesi Türkçe Unvanlar Hakkında”, s. 551-574; H. Şirin, “Byzantinoturcica’da Kayıtlı İslâm Öncesi Türkçe Unvanlar Hakkında”, s. 597-616; A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askerî Unvan ve Terimler*, s. 386; Ahmet Temir, “Eski Türklerde Sosyal Teşkilât ve Askerlikle İlgili Sözcükler”, *Türk Kültürü*, S:22, 1964, s. 35; G. Clauson, *EDPT*, p. 483.

yukarda olan “tigin”in asıl anlamının köle olduğunu belirterek “kümüş tigin” yani gümüş gibi temiz renkli köle; “alp tigin” yani dayanıklı köle, “kutlug tigin” yani uğurlu köle biçiminde kullanımlarını örneklendirip sözcüğün yırtıcı kuşla birlikte “çağrı tigin” yani döğüşünde şahin gibi olan tigin, “küç tigin” yani güçlü tigin biçiminde Hakaniye oğulları için kullanılmaya başlandığını kaydeder. Kâşgarlı Mahmud “tigin”in tarihsel gelişimine ışık tutacak şu bilgiyi de aktarır: *“Bu isim kölelerden Afrâsiyab’ın oğullarına geçti. Çünkü onlar babalarını yüceltirlerdi. Onlarla (babalarıyla) konuşur veya yaisırken, kendi tevazularını göstermek ve babalarını yüceltmek için onlara “köle böyle etti, böyle yaptı” şeklinde yazarlar ve hitap ederlerdi. Böylece bu isim onlara mahsus oldu. Kölelerin adları ise kendilerinde görülen bir özelliğe bağlı olarak kullanıldı.”*²⁴¹⁵ Kâşgarlı Mahmud teginlerinin sanının “bekeç” olduğunu ve “Bekeç Arslan Tegin” biçiminde kullanılıp yumuşak kef ile söylenen bu sözcüğün küçültme ifade ederek “beyceğiz” anlamını verdiğinden söz eder. Afrasyab soyundan gelen hatunlara ve onların büyük ya da küçük çocuklarına, teginlere “tarım (terim)” denildiği ve Hakaniye oğulları dışında bu unvanın başkaları için kullanılamayacağı bilgisini verir.²⁴¹⁶ Hunkan’ın belirttiği gibi Kâşgarlı’nın verdiği bu bilgiler Karahanlı toplum ve devlet yapısında iki kurumun varlığını göstermektedir:

1. Hakan ve han soylu teginlerden oluşan teginlik kurumu
2. Hanedan üyesi olmayıp çeşitli yollardan elde edilen “köle statülü teginler”

Hakan soyundan gelip hanedan üyesi olan teginler küçük yaştan itibaren okuma-yazma başta olmak üzere çeşitli çeşitli bilim dallarında eğitim alır, savaş sanatını öğrenerek savaşa katılırlardı. Saray hiyerarşisinde tigin unvanından bir alt basamaktaki ögeik veya tiginlikten başlayarak başarıları oranında ve siyasî duruma göre hakan statsüne kadar gelebilmekteydiler. Tegin~tigin unvanı alındıktan sonraki aşamalar tarihsel belgeler ile sikkelerden izlenebilmektedir. Teginlerin basamakları şöyledir: Arslan Tegin, Tonga Tegin, Togan Tegin, Buğra Tegin, Tuğrul Tegin, Böri Tegin, Yağan (Yığan, Yanga, Yangan) Tegin, Çağrı Tegin, Yağan Türk Tegin, Alp Tegin, Atım Tegin, Yınal (İnal) Tegin, Köç Tegin, Tüzün Tegin, Uluğ Tegin, Humar Tegin. Teginliğin bir alt unvanı olan öke~ögeliğin kendi içindeki hiyerarşisi ise şöyle sıralanır: Tonga Öge, Kutluk Öge, Bars Öge, Kılıç Öge, Sevinç Öge, Aka Öge, el-Öge. Hanedan üyesi olan teginler kendilerini köle statülü teginlerden ayırmak için çeşitli yırtıcı hayvan adlarını ön ad olarak kullanmışlardır. İpek yolunun kavşağında yer alan Hakanlı ülkesinde ipekten

²⁴¹⁵ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 44, 152, 178.

²⁴¹⁶ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 170, 153, 197.

sonra en önemli ticari ürün köle hem askerî hem de diplomatik hediyeleşme geleneğinin bir metası olarak kullanılıyordu. Bu nedenle köle statülü teginlerin oluşturduğu Gaznelileri Selçuklular küçük görmüş ancak hanedan üyesi teginlerle de siyasî evlilikler yapmışlardır.²⁴¹⁷

Yukarıda verilen bilgiler ışığında Kutadgu Bilig’de sözcüğün geçtiği beyitlere bakıldığında iki farklı kullanımın olduğu görülür. Gerek Kâşgarlı Mahmud’un verdiği iki farklı anlam ve gerekse Hunkan’ın bu bilgileri değerlendirdiği çalışmasında belirttiği gibi hem köle hem hanedan üyesi anlamının varlığı Kutadgu Bilig’de de görülmektedir. Aklın hareketleri ihtiyar, yaşı ise genç insan ile somutlaştırılarak böyle birini “öge” yani danışman ya da “tigit” yani köle olursa yakalamak gerektiği belirtilir.²⁴¹⁸ Diğer beyitte ise Ögdülmiş Odgurmuş’a “tigin” diye seslenir. Odgurmuş’ın kişiliği, eserdeki rolü, temsil ettiği kavramlar ve yaşam biçimi ile ona selenirken kullanılan bu “tigin” unvanı onun köle, kul olduğunu göstermektedir. Ancak kullanılan bu unvanın Odgurmuş’ın Tanrı kulu, kölesi anlamında da kullanılmış olabilir.²⁴¹⁹ Bir başka beyitte de yukarıda söz edildiği gibi çeşitli yırtıcı hayvanların adları kullanarak han soylu teginlerin kendilerini köle statülü teginlerden ayırır. Aynı zamanda bu hayvan adlı niteleyiciler teginliğin içinde bir hiyerarşi oluşturur. Kutadgu Bilig’in 4068. beytinde “manç beg”, “çağrı beg”, “tigin beg”, “çawlı beg” gibi çeşitli rütbelere sıralanarak ya bunlardan biri ya “öge” ya “kök ayuk” ya “il begi” ya “er ögi” ya “yawgu” ya da “yuğruş” gibi rütbelere yükselinebileceği belirtilir.²⁴²⁰

terken

Eski Türk toplum ve devletinde soylu erkekler için tarkan, kadınlar için terken unvanı kullanılmıştır. Çağatayca’da Türkçe “terken” ile Türkler anlamındaki Farsça “türkân” Arap harfleriyle aynı biçimde yazıldığı için iki sözcük eş tutulmuştur.²⁴²¹ Eski bir unvan olan “terken” Farsça çokluk +ân eki getirilerek oluşturulması mümkün değildir. Gömeç sözcüğün Köktürk yazıtlarında kullanımından hareketle Moğolca “töregene veya turakina” biçiminde kullanıldığına dikkat çekerek başlangıçta erkek sanı olarak, daha

²⁴¹⁷ Ö. S. Hunkan, “Türk Hakanlığı (Karahanlı)’nda Han Süsi: Evlatlık Ordusundan Komiteler ve Teginlere Hakanlık Gulâmları ve Hakan Oğulları”, s. 136-144; Ömer Soner Hunkan, “Tegin”, *TDVİA*, İstanbul 2011, C. 40, s. 312.

²⁴¹⁸ 1868. kılınçî qarî körse yaşî yégit/añar muñluğ ârzün öge ya tigit

²⁴¹⁹ 4642. esenlik tilese kör igsizlikin/az atlıg otuğ yé tiril ay tigin

²⁴²⁰ 4068. kayusî inanç beg kayu çağrı beg/kayusî tigin beg kayu çawlı beg

²⁴²¹ Seyfullah Türkmen, “Arap Harfli Yazının Yanlış Yorumlanmasıyla Standartlaşmış Kelimeler”, *Türkbilig*, S. 17, 2009, s. 156; Mustafa Uğurlu, “Zur Rolle der Schrift bei der Standardisierung in der Sprache”, *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Ankara 2004, s. 415.

sonra hem erkek hem kadınlar için ve zamanla anlamsal ve edimsel daralmaya uğrayarak kadın idareciler için kullanılmaya başlanan “terken” unvanını “tengriken” ile ilişkilendirir.²⁴²² Bu iki unvanın “tengriken” ve “terken”in Uygurlar tarafından birlikte kullanılması bu unvanların aynı değil birbirinden farklı olduğunu göstermektedir. Clauson sözcüğün “tarhan” ve “tarkan” ile ilişkilendirilmesi gerektiğini belirterek kağandan aşağı olup kraliçe (queen) ile tam eşit olmadığının altını çizerek.²⁴²³ Doerfer bur+xan, peri+xan sözcüklerinde olduğu gibi “bay (herr)” anlamındaki -xan ile büyük olasılıkla Ruanruan kökenli *ter sözcüklerinin birleşimi olarak düşündüğü sözcüğün anlamını bayanlar için kullanılan bir unvan (titel für damen) olarak verir. Ona göre sözcüğün “tarhan~ tarkan” ile ilgisi olmaz.²⁴²⁴ Nitekim Aydın da terken ile tengriken sözcüklerindeki tek ortak yanın *kAn eki olabileceği ancak her iki sözcüğün aynı kabul etmenin Türkçenin ses ve şekil yapısına uymadığını belirtir.²⁴²⁵

Kâşgarlı Mahmud hatun unvanlarından katun, kunçuy, katun kunçuy, terken kunçuy, terken, tarım, altun tarım, özü, oğlagu katun, eke sanları belli bir hiyerarşi içindedir.²⁴²⁶ Bunlardan “terken” için şu karşılık verilir: “Karahanlılarda bir bölgeye hükmeden hâna hitap şekli. Karahanlı sülalesine mensup olmayanlara ve han olmayanlara bu şekilde hitap edilmez. “Ey kendine itaat edilen” anlamına gelir.”²⁴²⁷ Kâşgarlı “koşug” maddesinde aktardığı “*Terken Katun kutıña tegür mindin koşug/aygıl sizin tapugçı ötnür yañı tapug*” şiirinde²⁴²⁸ andığı “terken katun” Hunkan’ın belirttiğine göre en yüksek olan katun ve onun bir altında olan “kunçuy veya katun kunçuy”dan sonra gelir. Terken unvanı ise yukarıda sıralandığı gibi “terken katun”dan bir derece aşağıdadır. Saray kadınları için kullanılan bu sanlar kadınların eşit olmayıp kendi içinde alt-üst ilişkisi içinde olduklarını gösterir. Gökalp’e göre “türkân (terken)” unvanı İslâmiyet’ten sonra kadınlar için kullanılan “melike” unvanının Türkçe karşılığıdır. Turan bu “türkân” ile “terken” arasındaki karışıklığı ilgili makalesinde açıklığa kavuşturmaya çalışır.²⁴²⁹ Tarihte bu unvana sahip katunlar küçük yaşlardan itibaren iyi bir eğitim alarak devlet yönetimi ve savaş sanatında bilgi ile donatılmışlardır. Bu eğitilmiş, bilgili terken katunlar yaptıkları siyâsî evlilikler ile devletler arasında dostluk kurulması, anlaşmaların güven ve kalıcı bir

²⁴²² Saadettin Gömeç, “Terken Unvanı Hakkında”, A.Ü. DTCF. *Türkoloji Dergisi* 17/2, 2010, s. 107-114.

²⁴²³ G. Clauson, *EDPT*, p. 544

²⁴²⁴ G. Doerfer, *TMEN*, C. II, s. 889.

²⁴²⁵ Erhan Aydın, “Yenisey Yazıtlarında Geçen Unvanlar ve Unvan Niteleyicileri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, C.59, S:2, 2011, s. 20.

²⁴²⁶ Ö. S. Hunkan, “Divânı Lugâti’t-Türk’te Hiyerarşik Unvanlar”, s. 616.

²⁴²⁷ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 191

²⁴²⁸ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 161

²⁴²⁹ Osman Turan, “Terken Unvanı”, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I, 1944, s. 67-73.

temele oturtulması, diğer devletin topraklarında miras hakkı istemiyle siyaseten bağlama, bazı hanedanların soylarını Afrasyab soyuna dayandırıp meşruiyetini sağlamasında aracı olmuşlardır.²⁴³⁰ Bu “terken hatun”lardan en bilineni Karahanlı soyundan olup Büyük Selçuklu sultanı Melikşah’ın eşidir. Bu terkenlik Selçuklular dışında Harezmşahlar, Kutlughanlı Hanedanlarında vardı.²⁴³¹

Kutadgu Bilig’de “terken kutı” biçiminde geçmektedir.²⁴³² Dolayısıyla Yusuf Has Hâcib bu unvanı katunların bir unvanı olarak değil hükümdarlık unvanı olarak anmıştır. “Devletlü hükümdar” karşılığındaki bu kullanım²⁴³³ Donuk’a göre hükümdar değil, hükümdarlık hukukunu elinde tutan hatun olarak anlaşılmalıdır.²⁴³⁴

vezir

Vezirin sözlük anlamı yardımcı demektir. Yük anlamına da geldiği için devletin yükünü taşıyan demektir. Magrib devletleri ile Endülüs’teki vezirlere perdecî anlamındaki “hâcib” deniliyordu. Emire perde tutuacak kadar yakın olduğu için bu adla anılan vezire Türk devletlerinin bazılarında “atabek”, Osmanlılarda “lala” denilmiştir.²⁴³⁵ Sözcüğün Arapça veya Farsça olduğuna ilişkin çeşitli görüşler bulunmaktadır. Arapça olarak gösterilen kaynaklarda sözcük “sığınılacak yer” anlamındaki “vezer”, “ağır yük, günah” anlamındaki “vîzr”, “güç, kuvvet” anlamındaki “ezr” kökünden türediği belirtilmektedir. Peygamber döneminde görüşüp danıştığı (istişâre) kişilerden Hz. Ebubekir vezir olarak anılmıştır. Her dönemde devlet işlerinin danışıldığı görevliler ve kişiler olmuş ancak vezirliğin ilke ve yöntemlerinin belirlenmesi ilk kez Abbâsîler döneminde olduğu için bu dönemde kurumsallaştığı öne sürülmektedir.²⁴³⁶

²⁴³⁰ Ö. S. Hunkan, “Türk Hakanlığı’nda (Karahanlılar) Kadın”, *Ortaçağda Kadın*, s. 375-394; Ahmet Gündüz, “Tarihî Süreç İçerisinde Türk Toplumunda ve Devletlerinde Kadının Yeri ve Önemi”, *Journal of Academic Social Science Studies*, Volume: 5, Issue: 5, 2012, s. 140.

²⁴³¹ Pınar Sertkaya, *Türk Tarihinde Terkenler*, Selçuk Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2011, s. 8-17; Sefer Solmaz-Pınar Sertkaya, “Kutlughanlı Hanedanlığı’nda Terkenlik”, *Tarihin Peşinde*, S: 6, 2011, s. 301-316. İlk defa Uygurlar (744-1335) döneminde “terken” unvanının kullanıldığı söylenen makalede Uygurlar ile Uygur Kağanlığı’nın mı yoksa Budist ve Maniheizt Uygurların mı anlatılmak istendiğinin ve Uygur Kağanlığı yazıtlarında olmayan sözcüğün Yenisey yazıtlarında üç kez kullanıldığına dikkat çeken Aydın, bu ifadenin doğru olmadığını belirtir. Bakınız: Erhan Aydın, “Yenisey Yazıtlarında Geçen Unvanlar ve Unvan Niteleyicileri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, C.59, S:2, 2011, s. 20. Kutlughanlılardaki Terkenlik için ayrıca bakınız: Cihan Gençtürk, “Kutlughanlılar’da Kadın Nâibe: Kutlug Terken Hatun”, *Bitlis Eren Üniversitesi SBE Dergisi*, C. 5, 2016, s. 97-112.

²⁴³² 0109. bayat bérđi devlet ay terken kutı/anıñ şükri kılğu okıp miñ atı

0115. kitâbka bitindi bu hağan atı/bu at meñü qaldı ay terken kutı

0121. tirilsüni terken kutı miñ kutun/yalınsunı körmez qaraki otun

²⁴³³ Gülay Ögün Bezer, “Terken”, *TDVİA*, İstanbul 2011, C. 40, s. 509.

²⁴³⁴ A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s. 51.

²⁴³⁵ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, C. III, s. 590.

²⁴³⁶ Fatih Yahya Ayaz, “Vezir”, *TDVİA*, İstanbul 2013, C. 43, s. 79.

Müslüman Türk devletlerinde de görülen ve hakandan sonra en yetkili kişi olan vezir²⁴³⁷ merkez teşkilatının en önemli görevlisi olarak Karahanlı devletinde “yugruş” unvanıyla da anılmıştır. Onun taşınması gereken erdemler, görevleri belirtilmiştir. Karahanlı devletinde Büyük divana (Meclis-i âlî) vezir başkanlık eder ve vezire bağlı olarak başında hazinedarın (acıçı) olduğu Dîvân-ı İstifâ, başında bitigçi, élmga ve “tamgaçı”nın (mühürdar) olduğu Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ ile Divân-ı Arz kurumlarının varlığından söz edilebilir.²⁴³⁸

Kutadgu Bilig’de Aytoldı’nın vezirlik makamına sahip oluşu ve bunun alâmetleri olarak hakan mühür (tamga), unvan (ayağ), tuğ (tuğ), davul (köwrüg) ve zırh (kuyağ) verir.²⁴³⁹ Benzer biçimde Ögdülmiş’in günden güne rütbesinin artarak bu görevin verilmiş alâmeti olarak hakan unvan (ayağ), mühür (tamga), at (at), eyer takımı (üstem), hil’at (kedüt) verir.²⁴⁴⁰ Bundan sonra hakan güzel sözlerle buyruğunu (yarlıg) verir. Diğer hizmetkârlar gelip tebrik eder ve çeşitli hediyeler sunarak her zaman hizmet etmeye hazır olduklarını söyleyerek bağlılıklarını bildirirler.²⁴⁴¹ Yusuf Has Hâcib’in Aytoldı ve Ögdülmiş’in göreve gelmeleri üzerine verdiği bu bilgiler Karahanlı tarihi için oldukça önemlidir. Vezirliğe getiriliş özel bir tören yapıldığı ve vezirlik alâmetlerini aldıktan sonra kendisini karşılayanlara hakanın “yarlığı” yani görevlendirme yazısı (ber’at) okunduğu anlaşılmaktadır.

Vezir için kullanılan Türkçe “yugruş” unvanı için Dîvânu Lugâti’t-Türk’te “Türklerde avamdan olup vezirlik mertebesine yükselen kişi” karşılığı verilir ve bu unvanı ne kadar muhteşem, güçlü ve çevresi geniş olursa olsun Farslar veya başkalarının alamayacağı belirtilir. Hakandan bir derece aşağı olan “yugruş”a (vezir) yağmurda, karda ve sıcakta kurulan ipekten siyah bir otağ verildiği kaydedilmektedir.²⁴⁴² Türk dili, tarihi ve edebiyatının bu iki çağdaş eserinde vezir ve onun işareti için verilen bilgiler örtüşmektedir. Vezirlik âlametleri gerek İslâm tarihinin ilk dönemlerinde gerekse Karahanlıların çağdaşı devletlerde farklı nesnelerle temsil edilmekle birlikte ana hatlarıyla birbirine benzemektedir. Örenğin, Gaznelilerde vezirlik alâmetleri hil’at,

²⁴³⁷ Abdülkerim Özeydin, “Vezir (Müslüman Türk Devletlerinde Vezirlik)”, *TDVİA*, İstanbul 2013, C. 43, s. 82.

²⁴³⁸ R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 172, 173.

²⁴³⁹ 1035. ağrladı ilig bu ay toldını/açığ bérđi elgin tilin ögdini

1036. vezirlık añar bérđi tamğa ayağ/tuğ köwrügi birle bérđi kuyağ

²⁴⁴⁰ 1766. ayağ bérđi tamğa at üstem kedüt/ağrladı aşru tükeli boldı küt

²⁴⁴¹ 1767. öküş edgü yarlıg tümen edgü söz/ilig yarlıkadı yakın boldı öz

1768. kapuğdağı er at kiçig ya uluğ/tañuk tuttı barça kılıp cân yuluğ

1769. kamuğ işçi barça köründi kelip/tapuğ tozğu birle neñ artut kılıp

²⁴⁴² Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 366.

yüzük, divit, sarık, serâperde(çadır) ve kılıçtır; Abbâsîlerde cübbe, sarık, kılıç ve divittir.²⁴⁴³

Karahanlı devletinde vezirlerin gelirlerine ilişkin açık bilgiler olmamasına karşın eserin çeşitli yerlerinde dağınık olan beyitlerden bir değerlendirme yapılabilir. Ovgurmuş ile görüşükten sonra ondan etkilen Ögdülmüş yürüttüğü görevi bırakmak ister. Ancak Ovgurmuş buna karşı çıkarak hakanın onu küçükken alıp eğittiğini ve üzerinde emeği olduğunu, hakanı yalnız bırakmamasını söyler ve 5781. beyitte belirtildiği gibi kul, cariyeye, at, aygır, bütün yer suyun ona hakandan geldiğini hatırlatır.²⁴⁴⁴ Bu beyitten de anlaşıldığı gibi vezirlerin emrinde hizmetkârlar, cariyeler dışında çeşitli mal varlıkları vardır. Genç'e göre Göktürk Yazıtlarından beri yer, yurt, toprak parçası, vatan karşılığında olan "yer-suw" ifadesi burada "ıkta (dirlik)" anlamındadır ve Karahanlı devletinde vezirlere makamlarına göre dirlikler verilmekteydi.²⁴⁴⁵

Kutadgu Bilig'in mensur ön sözünde eserin kahramanlarının hangi görev ile temsil edildikleri belirtilir. Bu kahramanlardan Aytoldı'ya "devlet" adı verilip "vezir" yerine koyulduğu söylenir.²⁴⁴⁶ Hakanın "ilig" in "vezir" Aytoldı ile çeşitli konuşmalarının olduğu bölüm başlığında da belirtilir.²⁴⁴⁷ Eserin yirmidokuzuncu bölümünde (2181.-2268. beyitler) ögdülmüş vezir olmak için nasıl olmak gerektiğini söyler.²⁴⁴⁸ Bu bölümde belirtildiğine göre beylerin eli vezirdir; beyler işlerini onlar aracılığıyla yapar. Beyler için vezir şüphesiz çok gereklidir. Vezir iyi olursa beyler rahat uyur. Beylerin yükünü yüklenen, beyliğin temelini sağlamlaştıran vezirdir.²⁴⁴⁹ Vezir beyin her zaman danışmanıdır, danışman (kéneşçi) olan kişiler her zaman kıyasçı, eşitlikçi (teñeşçi) olur ve buna göre hareket eder.²⁴⁵⁰ Beyden sonra gelen ve nüfuz sahibi olan kişi vezirdir.²⁴⁵¹ Beyi tutup güden, ona yol gösteren ve memleketteki hizmetkârları ve askerleri düzenleyen vezirdir. Eğer vezir yuları ters tutarsa herşey ters olur.²⁴⁵² Kadı, halife (hilafet)

²⁴⁴³ Abdülkerim Özaydın, "Vezir (Müslüman Türk Devletlerinde Vezirlik)", *TDVİA*, İstanbul 2013, C. 43, s. 83; Fatih Yahya Ayaz, "Vezir", *TDVİA*, İstanbul 2013, C. 43, s. 80.

²⁴⁴⁴ 5781. bu kıl küñ at ağır bu yer suw kamuğ/iligdin tegip açtı devlet kapuğ

²⁴⁴⁵ R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 170.

²⁴⁴⁶ A.0033. at bérıp vezir ornıña koğmış turur 'ağılka ögdülmüş

²⁴⁴⁷ C.0023. báb aytoldı vezir su'âli ilig cevâbı

²⁴⁴⁸ XXIX ögdülmüş beglerke vezir bolğu negü teg er kerekin ayur

²⁴⁴⁹ 2181. yanut bérđi ögdülmüş aydı ilig/vezir boldı beglerke sunğu elig

2182. séziksiz kerek boldı begke vezir/vezir edğü bolsa beg inçin uğır

2183. vezir ol yüdügli bu begler yükin/vezir ol bekütügli beglik kökin

²⁴⁵⁰ 2256. vezir begke tutçı kéneşçi bolur/kéneşçi kişiler teñeşçi bolur

²⁴⁵¹ 2193. beginde basa ilke elgi uzun/vezir ol iligke kılınçın sözün

²⁴⁵² 5331. üçünçi keğ öğrüm kerek bu vezir/buğunka negü tegse mundın tegir

5336. bu begke vezir ol tutup yétgüçi/ili kapğı atı bu ol itgüçi

5337. çalı tetrü yétse burunduk vezir/şamuğ tetrü boldı özüm ayguçı

ve vezirin çok seçkin kişiler olması gerektiği yinelenir. Vezir seçkin olmalıdır, çünkü ne gelirse halka ondan gelir. Bu üç kişi doğru ve dürüst olursa halk, huzur ve refaha erer, halk zenginleşir ve memleket (il) düzene koyulur.²⁴⁵³

Eserde vezirlik ile ordu komutanlığı çok büyük iki görev ve büyüklüğün adı olarak nitelendirilmektedir. Çünkü biri kalem biri kılıç turar. Ülke, memleket kılıç ile alınıp kalem ile tutulur. Kılıç ile bir yer hemen alınabilir fakat kalem olmadan elde tutulamaz. Kılıç ve şiddet ile alınan bir yerde bu güç ve intikam uzun süre devam ettirilemez. Bu nedenle kalem ile yönetilen yerde herkes kendi isteğine ve kısmetine erişebilir.²⁴⁵⁴ Bu iki hizmetkâr (tapuççı) ülkenin düzenini ve yularını elinde tutar, bu ikisi bir arada olursa onları kimse koparamaz. Bu nedenle sü başı ile vezir çok seçkin (idi ked ödrüm) olmalıdır. Eğer baş kaldırır ise ikisinin de başı gider. Ülkeye yarar da zarar da bu iki görevliden gelir. Yarar gelirse halka bey de bundan hoşnut olur.²⁴⁵⁵

Beyler gönül sırlarını ne kadar gizlerse gizlesin ancak kâtip (bitigçi) ile vezire açabilir. Bütün sırlar bu iki kişidedir ve eğer saklamazlarsa kendi işlerini kendileri bozmuş olur. Bundan dolayı veziri ve kâtibi hoş tutup nazlarını çekmek gereklidir.²⁴⁵⁶

Vezirde olması gereken erdemler ile bu erdemlerin gerekçeleri çeşitli beyitlerde belirtilmiştir. Bu beyitlere göre vezir seçkin (talı ödrüm), yürekten bağlı (yürek urunmak) olmalı ve bu iş için aklı ve gönlü yetmelidir. Kavrayışı çok (ukuşu öküş), bilgisi deniz geniş (bilgi teniz), iş bitiren (iş bütürse), soylu, âsil (uruglug), dürüst (köni), takvâ sahibi (sakınuk) olmalıdır.²⁴⁵⁷ Vezirlik büyük bir iş olduğu için bu görevde olan kişinin seçkin

²⁴⁵³ 5328. ay ilig keğ ödrüm tile üç kişig/anıñda basa bér bu üçke işig

5329. bularda biri çağı yinçe arıg/sakınuk kerek tegse halkқа asıg

5330. ikinci ha' lifet kerek çın bütün/buñun bulsa inçlik tirilse kutun

5331. üçünçi keğ ödrüm kerek bu vezir/buñunğa negü tegse mundın tegir

5332. bu üç işte bolsa kişisi köni/buñun inçke tegdi yarudı küni

5333. itilgey ilin hem bayuğay buñun/saña artğa edgü du'ā ol ödün

²⁴⁵⁴ 2415. yarağlıg vezir kolsa andağ kerek/sü başçı tiler erse mundağ kerek

2418. vezir bir ikinci sü başlar 'alem/birisi kılıç tuttı biri kalem

2425. kılıç birle aldı kör il alğuçı/kalem birle bastı ol il başguçı

2426. kılıç birle alsa bolur terk ilig/kalem bolmağınça basumaz elig

2427. kılıç birle alsa kayu il küçün/anı sürse bolmaz öküş yıl öçün

2428. kalem birle tutsa kayu kenđ uluş/tilek tegrür anda tözüke ülüş

²⁴⁵⁵ 2419. bu il bağı örki bu iki tüzer/bu iki birikse anı kim üzer

2420. idi artuk ödrüm kerek bu kişi/kalı öznese begke iltür başı

2421. tusulsa idi ök tususı öküş/kalı öznese yası il kend uluş

2422. begi bolsa edgü kişi ödrümi/bu iki tapuççı buñun ködrümi

2423. bulardın bolur ötrü ilke asıg/bu asğı bile ötrü begke tatıg

²⁴⁵⁶ 2678. neçe me bu begler sözün kızlese/bu iki kişike kerek sözlese

2679. birisi bitigçi birisi vezir/bu iki kişike söz açmak tegir

2680. bu iki kişike söz açgu kerek/söz açsa awağları yüdğü kerek

2681. bu iki kişide bolur barça söz/bu söz tutmasa öz işin buzdı öz

²⁴⁵⁷ 2184. idi artuk ödrüm talı er kerek/ögi köñli yetse urunsa yürek

2185. ukušı öküş bolsa bilgi teñiz/kamuğ iş bütürse kızartsa meñiz

(ödrüm ködrüm), yetkin (bütünlük), akıllı (ukuşlug), bilgili (biliglig), zeki (tetiglik), temiz (silig) olması önemlidir. Akıllı (ukuşlug) kişiler soylu, asil olur ve onlar hiçbir zaman muhtaçlık durumuna düşmez. Takvâ sahibi (sakınuk), temiz (arığ), din ve inanç sahibi (din idisi) olmalıdır. Bu özellikleri taşıyan bir vezirden halk emin olur, ona güvenir. Takvâ sahibi (sakınuk) kişi uyanık ve tedbirlidir, uygun olmayan işlere yaklaşmaz ve işlerin zamanını bilir. Soysuz (urugsuz) kişiler temiz olmaz, temiz olmayanlar da vezirlik için uygun olmaz. Soylu kişiler vefalı olur, temiz olmayan insanlar cefacı olur. Utanma duygusu olan (uwutlug), gözü tok (közi tok) olmalıdır. Çünkü utanmaz (uwutsuz) kişi insanlar içinde en aşağılık (otun) olandır. Utanma duygusu olan kişi insanların en seçkinidir ve insanların başıdır. Bu erdem kimde olursa bütün işleri yapar ve aşağılık (otun) kapısını kapatır. İnsanların en aşağısı utanmaz (uwutsuz) adamdır. , onun dili doğruyu söylemez.²⁴⁵⁸ Vezir güzel yüzlü (yüzi körki körklüg), sakalsız (yülüg), doğru ve dürüst (köni) olup halka eşit, adil (halkka ülüg teg-) dağıtmalıdır. Sçı sakalı düzgün olan vezir gösterişli olur ve gösterişli bir vezir işleri yolunda yürür. Çünkü insanın dışı nasılsa içi de öyledir.²⁴⁵⁹ Vezirin işi hep hesap ile olur, hesap bilmezse işçilerin (hizmetkârlar) işleri hep kalır. Eğer zeki olmazsa işleri başaramaz, insan zekası ile işleri yapar. Zeki olmanın göstergesi yazıdır, yazı yazmayı bilen zekidir. Yazı yazmayı bilmezse yıl, ay, gün bilinemezdi, hesap yapılamazdı. Tanrı âlemi yaratmadan önce levh u kalemi yaratmış, kulun neler yaptığını melekler (ferişte) yazar ve kulun yaptıkları yarın

2186. uruğlug kerek hem sakınuk köni/könilik öze keçse ötrü küni

²⁴⁵⁸ 2186. uruğlug kerek hem sakınuk köni/könilik öze keçse ötrü küni

2187. uluğ iş bu işke er ödrüm kerek/bütünlük bile kılkı ködrüm kerek

2188. ukuşlug kerek hem biliglig kerek/tetiglik kerek hem siliglik kerek

2189. ukuşlug kişi urğı edgü uruğ/ıpar kayda bolsa bu kalmaz kuruğ

2190. sakınuk kerek dñ idisi arığ/imñn bolsa il buğnı andın arığ

2191. sakınuk kişi ol kişi ödrümi/muñadmışka barça bu ol ot emi

2192. sakınuk kişi işte saklık kılur/yarağısızka yakmaz iş oğrın bilür

2194. uruğsuz kişiler arıgsız bolur/arıgsız vezırka yarağısız bolur

2195. vefalığ bolur bu uruğlug kişi/cefacı bolur ol arıgsız işi

2196. negü tér eşitgil törülüg kişi/törülüg kişi boldı il tör başı

2197. uruğlug kişiler kılınçı silig/vefā birle halkka yağıglı elig

2198. arıgsız kılınçı vefāsız cefā/neçe me yétürse şeker hem yilig

2199. uwutlug kerek hem közi tok bütün/uwutsuz kişi ol kişide otun

2200. közi tok kerek neñke suklanmasa/közi aç toğumaz bu dünyā yése

2201. kişide talısı uwutlug kişi/uwutlug kişi ol kişide başı

2202. uwut kimde bolsa kamuğ işni ur/uwut birle yalñuk otun kapğı tur

2203. uwutsuz kişi ol kişide ili/köni sözlemez söz uwutsuz tili

²⁴⁵⁹ 2208. yüzi körki körklüg kerek hem yülüg/kılınçı köni tegse halkka ülüg

2209. kılınçı köni bolsa kılkı oñay/munıñdın tegir halkka edgü yıl ay

2217. yülüg bolsa kaşığ bolur ol vezır/vezır bolsa kaşığ işi keğ yorır

2215. kişi körkiñe iç kılkı iş ol/yüzi körki birle kılınçı tuş ol

2216. taşı körse tap tut içiñe tanuk/taşı teg içi ol içi teg taş ol

sorulur.²⁴⁶⁰ Bu nedenle vezir hesap bilir (sakışçı), bilge (bilge), zeki (tetig) ve tülü yazıları bilen (törlüg bitig) biri olmalıdır.²⁴⁶¹ Vezirin kendini başkalarına sevdirmesi için alçak gönüllü (köñli kodkı), yumuşak dilli (yumşak tili) olmalıdır. Alçak gönüllü kişi uzun süre büyük ve saygın olur.²⁴⁶² Bu nedenle vezirliğe çok olgun, yetkin (bütün), okuyan, yazan (okıglı, bitigli) ve akıllı (öglüg), özü sözü bir (tili köñli bir), dürüst (köni), haya sahibi (uwutlug), bağlı (bağırsak), dürüst (çın), gözü tok (közi tok), uyanık, tedbirli (odug sak), iş bilir (biligli işig), yararlı ve yarasız ayıran (adırgan), hizmet etmeye istekli (tapugsak), vefalı (özkey), çekingen (eymenük) biri olmalıdır.²⁴⁶³ Böyle biri olursa ona vezirlik verilebilir ve beyi ile halkı adalete ve rahatlığa erişebilir. Eğer vezir kötü, uygunsuz olursa o ülkenin halkı bozulur, zengini yoksulu bir olur yani eşitlik ve adalet ortadan kalkar. Eğer vezir iyi ve halka yararlı olursa halka yararı ile hakana da tatlı ve hoş olur. Bu erdemleri taşıyan bir vezir beyini rahat ve huzura kavuşturur ve halkı da bu huzur içinde uyur.²⁴⁶⁴

yawgu

Sözcük Eftalik sikkelerinde “iapgu”, Arap kaynaklarında “cagûye ~ cabbûye”, Eski Çin kaynaklarında “hiep-ho”, Ermeni ve Gürcü kaynaklarında “cibga, cibgae, cibgo, cebu, chepputukh”, Bizans tarihlerinde “cabgu, cibu, ciabe veya bunların bozulmuş biçimi “ziebe”, bazı Türk lehçelerinde “cabgu” biçiminde geçer. Eski Türk devletlerinde

²⁴⁶⁰ 2221. sakış saklığın boldı atı sakış/körü barsa sakış idi ök sak iş

2222. tetig bolmasa iş oñarmaz kişi/tetiglik bile kıldı yalñuk işi

2223. bitig birle yalñuk bitir bilmişin/bitise bilür er negü kılmışın

2224. tetiglik nişanı turur bu bitig/bitig bilgüçi er bolur keğ tetig

2225. bitig bilmez erse apa oğlanı/negü bilgey erdi yıl ay kün sanı

2226. bitip koğmasa erdi bilge bitig/sakışka negü erdi al yañ itig

2227. törütmezde aşnu bayat bu ‘älem/törütü yorıttı bu levh-u kalem

2228. ferişte bitir kul negü kılmışın/idi ötrü aydur yarın ol işin

²⁴⁶¹ 2218. sakışçı kerek bolsa bilge tetig/bilig birle bilse bu törlüg bitig

2219. vezir işi barça sakışlar bolur/sakış bilmese işçi işi kalur

2220. sakış birle saklar kişi iş küdüg/sakışın seçer er yıl ay kün ödüg

²⁴⁶² 2229. kerek köñli koğkı ma yumşak tili/bu ol kör kişike sewitür yolu

2230. köñül koğkı bolsa sewitür kişig/sewitmiş kişiler awıtur eşig

2231. negü tér eşitgil kör alçak amul/ne edgü bolur erke koğkı köñül

2232. buğunda sewüg boldı koğkı kişi/sewügsüz bolur köñli katkı kişi

2233. uluğluk uzun yer kişi koğkısı/beğüklükke tegmez buğun katkı

²⁴⁶³ 2234. vezirlikka artuk bütün er kerek/okıglı bitigli keğ öglüg kerek

2235. tili köñli bir hem kılınçı köni/uwutlug bağırsak buğunda çını

2236. közi tok oduğ sak biligli işig/adırgan yarağlık yarağsız kişig

2237. tapugsak ne özkey yime eymenük/emānet bile bolsa köñli süzük

2238. tükel kimde bolsa bu erdem bilig/vezirlik añar bérse bolğay ilig

2239. bu yañlıg kişi bolsa begke vezir/begi birle buğnı tüz inçke tegir

²⁴⁶⁴ 2239. bu yañlıg kişi bolsa begke vezir/begi birle buğnı tüz inçke tegir

2241. vezir bolsa ilke yarağsız yawuz/ol il buğnı buzur çığay bayı tüz

2242. vezir edgü bolsa buğunka asıg/buğun asğı birle iligke tatıg

2260. bu yañlıg bolunsa ay ilig vezir/begin inçke tegrür karası uğır

hakandan sonra gelen ve sonraki çağlarda vezirlik kurumuna dönüşecek olan bir idarî ve askerî rütbenin adı olduğu anlaşılan yabgu > yawgu terimine Asya Hunlarında, Göktürklerde²⁴⁶⁵ ve Eski Uygurlarda sık rastlanır. Bazı veriler dikkate alınırsa sözcüğün Kore’den Çin’e ve Doğu Avrupa sahasına kadar ulaştığı görülür. Sözcüğün kökenini Avrupalı Türkologların çoğu Hint-Avrupa dillerine dayandırır. Bailey, Pelliot, Frye, Pritsak, Bang, Barthold, Giraud, Altheim, Golden Eski İran (Tohar) dillerinden geldiğini düşünür. Bunların içinde Thomsen, Ramstedt ve Poppe sözcüğün yap- eylem köküne -gu getirilerek türetilmiş bir ad olduğunu ileri sürerler. Bu görüş konunun uzmanlarından Donuk tarafından da benimsenmektedir. Bunların dışında Laszlo’ya göre Hun, Wu-Sun, K’ang-kiu (Sogd) ve Yüe-çiler tarafından kullanılan bu unvanın kökeni belli değildir. Grousset ise Kuşanların sikkelerinde görülen bu unvanın Kuşanlardan (İndo-İskit) Türklere geçtiğini ileri sürer. Kuşan ve Saka dilinde “kumandan, lider” anlamında olduğunu söyleyen Kliastornyı ise Hint-Avrupa ilah adı olan “yam (yavuga yam)” sözcüğüne dayandırır. Bu unvanın kökenini Clauson ise Yüe-çi’lere bağlar.²⁴⁶⁶

Tezcan yabgu unvanını incelediği çalışmasında ilk kez Kuşanlar döneminde kullanılmaya başlanan ve tigin, şad, beg gibi Türk devletlerince kullanılan pek çok unvanın İran kökenli olmasından dolayı sözcüğün kökeninin İranî olduğunu ve Kuşanlara dayandığını belirtirek Kuşanların İranî kültürden etkilenmiş göçebe Sakalara dayanan bir topluluk olduğunun altını çizer. M. Ö. 2000’li yıllardan beri Sakaların bulunduğu Sogdiana ve Bactria bölgesine M.Ö. II. yüzyılın ortalarında Kuşanlar gelmiş ve İranî kültürün etkisiyle Sakaların kullandığı unvan ve sözcükler bu bölgeye gelen topluluklarca ödünçlenmiştir. Çeşitli Türk devletlerince kullanılan yabgu unvanı İran’a yakın bölgelerde kullanılmıştır. Gerçekte hakanların tam bağımsız olmadığı ve devlet yapısının tam olarak biçimlenmediği zamanlarda kullanılan yabgu unvanı Türk devletlerinde görülen “ikili teşkilat yapısı” ile ilgili olmalıdır.²⁴⁶⁷

Pek çok devlet teşkilatında kullanılan “yabgu” unvanı ve “yabguluk” teşkilatı Hazarlar, Tuna Bulgarları, Avarlar, Macarlar, Oğuzlar, Türkişler, Karluklar, Karaşar,

²⁴⁶⁵ “Yabgu Türkleri” olarak da anılan Batı Göktürkler yabgu unvanını bazen kağan unvanı ile birlikte kullanmışlardır. Hanedan üyesi erkeklerin aldığı bu unvana sahip kişilerin asıl görevi idarî olmakla birlikte zaman zaman ordu komutanlığı da yaparlardı. Şad unvanından bir derece yukarıda bir unvandır. Bakınız: Hayrettin İhsan Erkoç, *Eski Türklerde Devlet Teşkilâtı (Gök Türk Dönemi)*, Hacettepe Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008, s. 104-116.

²⁴⁶⁶ Hüseyin Salman, Osman Gâzî Özgüdenli, “Yabgu”, *TDVİA*, İstanbul 2013, C. 43, s. 170; Erhan Aydın, *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Konya 2011, s. 170; A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s. 56-63.

²⁴⁶⁷ Mehmet Tezcan, “Yabgu Unvanı ve Kullanımı (Kuşanlardan İlk Müslüman Türk Devletlerine Kadar)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* S: 48, 2012, s. 305-342.

Kuça, Hoten topluluklarınca da han veya kral karşılığında kullanılmış ve Büyük Selçuklu devletinde de sürdürülmüştür. Ancak zamanla bu unvanın yerini sultan, melik gibi Arapça unvanlar almıştır.²⁴⁶⁸ Karahanlı Devletinde de kullanılan bu unvanı tanımlayan Kâşgarlı Mahmud sözcük için “hakandan iki derece aşağıda olan, avamdan kişinin lakabı” karşılığını verir.²⁴⁶⁹ Kutadgu Bilig’de de anılan bu unvanın geçtiği 4069. ve 4137. beyitler eserin Fergana nüshasında yoktur. Bu beyitlerde iyi bir hizmetkarların çeşitli rütbe ve unvanlara erişeceği söylenir. Kimi inanç bey, çağrı bey; kimi tigin bey, çavlı bey; kimi yavgu, yuğruş ya da ilbeyi; kimi de eşi olmayan “er ögi” olur. Hizmetkârların (tapuççı) erişebileceği dereceler bunlardır, bunlardan daha ötesi yoktur.²⁴⁷⁰ Yusuf Has Hâcib’in hakandan sonra bir derece aşağıda olan “yuğruş (vezir)”dan sonra sıraladığı “yabgu”yu “devlete bağlı Türk boy ve budunlarının başında bulunanlara verilen bir unvan olarak kabul etmek durumundayız.”²⁴⁷¹ Ögdülmiş Odgurmuş’a beylere hizmet etmek adabını ve yöntemi arasında eşi olmayan (teñsiz) olarak nitelenen “yawgu” olunması durumunda ne kadar güç bulursa bulsan vefalı olmak gerektiğini öğütler.²⁴⁷² Diğer beyitlerde ise Odgurmuş ve Ögdülmiş “ukuş”u ile dünyaya ünü yayılmış “böke yawgusu” olarak belirtilen kişiden “negü tér eşitgil” diye başlayan söz kalıbıyla sözler aktarırlar.²⁴⁷³ Gerçekte büyük yılan anlamına gelen “böke” sözcüğü özel adların veya unvanların ön adı durumunda kullanılır. Dîvânu Lugâti’t-Türk’te “budraç”ın Yabaku büyüklerinden birinin adı ve “böke budraç”ın da Yabaku ulularından bir kişi olup Müslüman olmayan (kâfir) bu toplulukla Gâzî Arslan Tigin’in savaştığı kaydedilir.²⁴⁷⁴ Uygurların kültürel mirasını devralan Karahanlı devletinde Odgurmuş’un kişiliğinde var olduğu sürülen Budist geleneğin izlerini onun söylemlerinden çıkarmak mümkündür. Dolayısıyla “böke yawgusu” diye belirttiği Müslüman olmayan Türkler arasında ünlü bir idareciden söz ediyor olmalıdır. Benzer biçimde Ögdülmiş de aynı unvanlı kişiden sözler aktarması gerçekte Yusuf Has Hâcib’in düşün ve kültür dünyası ile belleğinin arka planındaki birikimin bir yansıması olarak değerlendirilmelidir.

²⁴⁶⁸ Hüseyin Salman, Osman Gâzî Özgüdenli, “Yabgu”, *TDVİA*, İstanbul 2013, C. 43, s. 170; A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s. 56-63.

²⁴⁶⁹ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 334, 335.

²⁴⁷⁰ 4069. kıyü yawgu yuğruş bolur il begi/kayı atı teñsiz bolur er ögi

²⁴⁷¹ R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 162.

²⁴⁷² 4137. kıyü yawgu teñsiz bolur erse sen/vefâ kıyü neçe küç bulur erse sen

²⁴⁷³ 5043. negü tér eşitgil böke yawgusu/ukuş birle yağmış ajunka küsi

5523. negü tér eşitgil böke yawgusu/bayusa baş egmez budun yuwğası

²⁴⁷⁴ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 446.

yugruş

Uygurlar, Karluklar, Karahanlılar, Avarlar, Tuna Bulgarları, Halaçlar tarafından kullanılan bu unvan yugruş, yugrus, jugurus, jugur biçimlerinde görülmektedir. Türkçe ogur (ugur) ile ilişkilendirilen “yugruş” Eski “şad” unvanının yerine geçen ve ondan daha üst bir unvandır. Akıllı, zeki, kavrayışlı anlamlarında kullanılan bu sözcük “vezir” karşılığında kullanılmıştır.²⁴⁷⁵ Nitekim Talat Tekin “Tonyukuk” adının Tunyukuk” okunması gerektiğini ve “yukuk” sözcüğünün Karahanlılarda vezir karşılığındaki “yugruş” sözcüğünün eski bir biçimi olabileceğini belirtir. Ona göre “Tunyukuk” “ilk vezir” anlamındaki bir unvandır.²⁴⁷⁶ Ramstedt sözcüğün kesinlikle Çince değil Türkçe olduğunu ve *yugur- eyleminden -ş ile ad yapılmış olabileceğini söyler. Moğolca döndürmek, çevirmek (kreisen) anlamındaki duguri- ve dugur- eylemleri ve daire, halka (kreise, ring) anlamındaki “dugran” ile karşılaştırarak vezir veya başbakan yardımcısı kahraman veya danışmanların en yüksek olanıdır. Belki yalnızca halka veya daireyi adlandırabilir. Yükseltmek, yüceltmek, arttırmak anlamındaki “yugur-” (erhöhen, erhoben werden) eyleminden türetilmiş de olabilir.²⁴⁷⁷

Karahanlı devletine ilişkin Kâşgarlı Mahmud ile Yusuf Has Hâcib’in anlamdaş olan çetr, şemsiye ve mizalle sözcüklerinden yola çıkan Köprülü’ye göre Karahanlılarda hakan ve prenslere kırmızı çetr; yugruşlara ise siyah renkli çetr verilmiş olması onların kırmızı çetr sahibi olanlar gibi “asilzade” değil “kara budun”dan olduklarını göstermektedir. Bu nedenle Köprülü Karahanlı devletini “demokratik” olarak niteleyenlere karşı çıkarak eski Türk devletleri gibi Karahanlı devletini de “aristokratik” olarak niteler.²⁴⁷⁸ Aşağıda Kutadgu Bilig ve Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te unvanların yukarıdan aşağıya doğru dizilişi tablo biçiminde gösterilmiştir:

²⁴⁷⁵ A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s. 64, 65.

²⁴⁷⁶ Talat Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara 1994, s. 25.

²⁴⁷⁷ G. J. Ramstedt, “Alte türkische und mongolische Titel”, *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 55/2, 1951, s. 72, 73.

²⁴⁷⁸ M. Fuad Köprülü, “Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar”, *Türk Hukuk ve İktisat Mecmuası*, C.II, 1938, s. 1-6; Aynı inceleme: M. Fuad Köprülü, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Ankara 2005, s. 86.

Kutadgu Bilig ²⁴⁷⁹	Dîvânu Lugâti't-Türk
Hükümdar (hakan, han, ilig, bey)	Hakan
Er Ögi	Yugruş (vezir)
İl begi	Yavgu, Sagun, Köl İrkin, Çuwı
Yugruş (vezir)	Tüksin
Yavgu (Yabgu)	İnal
Çavlı Bey, Tegin Bey, Çağrı Bay, İnanç Bey	Tarhan
Kök Ayuk	
Öge	

Birbiriyle çağdaş olan Kâşgarlı Mahmud ile Yusuf Has Hâcib'in verdiği bu bilgileri nasıl bağdaştırmak gerektiğini düşünen Genç'e göre hakandan sonra ilk sırayı "yugruş (vezir)" a veren Kâşgarlı merkez yönetimini esas almıştır. Yusuf Has Hâcib'in "yugruş (vezir)" tan önce sıraladığı "er ögi" devlet danışmanı, "ilbegi" de eyalet valisi olarak kabul edilirse her ikisinin de merkez teşkilâtında hakandan sonra ilk sırayı "yugruş" a verdikleri görülür.²⁴⁸⁰ Dîvânu Lugâti't-Türk'te "yugruş" için şu karşılık verilir: *"Türklerde avamdan olup vezirlik mertebesine yükselen kişi. Farslar ve başkaları, ne kadar muhteşem, ne kadar çevresi geniş ve güçlü olursa olsun bu unvanı alamaz. O, hakandan bir derece aşağıdadır; ona ipekten siyah bir otağ verilir; yağmurda, karda ve sıcakta o otağı kurarlar."*²⁴⁸¹

Vezirde bulunması gereken özellikler ve görevlerine Kutadgu Bilig'de geniş bir yer ayrılmıştır. Vezire ilişkin Yusuf Has Hâcib'in verdiği bilgiler bu çalışmada "vezir" başlığı altında açıklanmıştır. Vezir, hâcib, bey, hükümdar gibi yöneticilerde olması gereken özellikler ile görevlerinin anlatılması siyâsetnâmelerin genel bir özelliğidir. Kutadgu Bilig'de de vezirin özellikleri ve görevlerine yer verilmesi siyâsetnâme geleneğinin bir gereğidir.

²⁴⁷⁹ 4067. kayuğa ögelik tegir ög bolur/kayu kök ayukluk öze at alur

4068. kayusı inanç beg kayu çağrı beg/kayusı tigin beg kayu çavlı beg

4069. kayu yawgu yugruş bolur il begi/kayu atı teñsiz bolur er ögi

²⁴⁸⁰ R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 159, 162.

²⁴⁸¹ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 366.

BEŞİNCİ BÖLÜM

TOPLULUK ADLARI

Topluluk adları, dilbilgisinde yapısı teklik biçiminde, anlamı çokluk içeren sözcüklerdir. Dilbilimde topluluk adları yani etnonimler kavim ve millet adlarını ifade eder. Bu özel adlar anlamlarının hiyerarşik kaplam ve içlemleri bakımından geleneksel adbilimin de konusudur. Örneğin Türk>Oğuz>Avşar gibi etnonimler bu türdendir. Bunun yanında dillerde toplulukları nötr biçimde ifade eden genel adlar da vardır. Bunlar da kendi içinde yapılandırılarak bir kaplam ve işlem hiyerarşisi içine yerleştirilebilirler. İnsanlık/beşeriyet>millet>ümme>aşiret>kabile>aile veya din>mezhep>tarikat>cemaat gibi adlar da bu türdendir. Genel topluluk adlarının sosyolojik, politik, dinsel bağlamlarda gruplandırılması ve içine giren adların içerdikleri insan kümesi bakımından çoktan aza, yukarıdan aşağıya veya tersine yapılandırılması mümkündür. Diller arasında da bu türden dizim ve dizin öğelerinin eşdeğerlikleri kurulabilir.

Kutadgu Bilig’de pek çok ad türünde olduğu topluluk adları konusunda da ikili bir durum gözlemlenmektedir. Topluluk adları bir yandan bir topluma göre ve bir topluma özgü olmaksızın genel anlamıyla, bir yandan da bir topluma işaret eden, belli bir özel sosyal grubu ifade edecek biçimde geçmektedir. Dilin genel dil varlığı içinden yazarın etkin söz dağarcığına aktarılan bu adlardan yola çıkılarak hem Yusuf Has Hâcib’in edimsel söz dağarcığı belirlenebilir hem de Karahanlı dönemi ve çevresi Türkçesinin edinçsel dil varlığı hakkında ipuçları elde edilebilir.

Aşağıda önce Kutadgu Bilig’de geçen 14 adet geniş anlamlı topluluk adı (sosyonim) ele alınmış ve ardından da 14 adet özel topluluk adı (etnonim) incelenmiştir.

5.2.Özel Topluluk Adları

‘Âd

Âd kavmi tarihte belli bir yer veya bölgeye bağlı olarak ortaya çıkmış bir kavim değil semavî dinlerin kitaplarında anılan bir topluluk olarak bilinmektedir. Bu bakımdan bu kavim adını değerlendirirken tarihsel değil teolojik açıdan yaklaşmak gerekir.

Âd sözcüğü Arapçada geri dönmek, yüz çevrilen şeye geri dönmek, tekrar etmek, bir şeye ikinci defa başlamak, olmak, bir hâlden diğerine geçmek, kocamak, vazgeçirmek, tekrar başlamak, faydalı olmak, hasta ziyaret etmek, tabip ilâç vermek için hastayı ziyaret etmek gibi anlamlara gelmektedir. Bunların yanında; alıştırmak, yaşlanmak, âdet haline getirmek gibi anlamlara da gelmektedir.²⁴⁸² Kur’an’da Âd kavmine gönderilen Hud peygamber ile çeşitli kıssalar bulunmaktadır. Kur’an’da 7 defa anılan Hud adı ise hâid sözcüğünün çoğulu olup sözlük anlamı tevbe edenler demektir.²⁴⁸³ Âd kavminin adı ya bir Arap kabile reisinin adından ya da belli bir yer adına bağlı olarak gelişmiştir. Âd kavminin nerede yaşadığına ilişkin tefsir ve hadisçiler eldeki bilgileri değerlendirerek çeşitli görüşler ileri sürmüşler; bu görüşler ışığında yapılan arkeolojik kazılardan elde edilen buluntularla yaklaşık bir yer belirlemişlerdir. Buna göre Âd kavminin yurdu Yemen ve Ummân diyarında özellikle Hadramut, Ahkâf ve Zofar yörelerindedir.²⁴⁸⁴

Âd kavmi insanların uzun boylu, güçleri, kuvvetleri, cüsseleri ile meşhur, sağlıklarına önem veren ve tuttuklarını koparacak ve kayaları tuz buz edecek güçlü bir yapıya sahip oldukları belirtilir. Bununla birlikte Âdlıların yaşadığı topraklar da cennet kadar güzel, tarıma elverişli, suları bol, yeşil bir ülke olarak betimlenir. İrem adlı idare merkezleri büyük mermer sütunlar üzerinde yükselen binaların, büyük ve süslü bahçelerin, eğlence yerlerinin olduğu bir şehirdir.²⁴⁸⁵ Aydemir Âd kavminin fiziksel görünümüne ilişkin söylenenleri asılsız, uydurma ve hayal ürünü olarak nitelendirirken İrem şehrine ilişkin söylenenleri ise İsrâiliyât diye nitelemektedir.²⁴⁸⁶

Kur’an’da Hz. Hud ve kavmi Âd, A’raf, Hud, Furkan, Şuara, Fussilet, Ahkaf, Zâriyât, Kamer, el-Hakka, Fecr sûrelerinde 60 dolayında âyette anılmaktadır.²⁴⁸⁷ Kutsal

²⁴⁸² Mustafa Cora, “Kur’ân’da Âd Kavmi”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume: 6, Issue: 3, 2013, s. 111.

²⁴⁸³ Mustafa Cora, “Kur’ân’da Âd Kavmi”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume: 6, Issue: 3, 2013, s. 122.

²⁴⁸⁴ Mustafa Cora, “Kur’ân’da Âd Kavmi”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume: 6, Issue: 3, 2013, s. 116.

²⁴⁸⁵ Muharrem Yıldız, *Kitab-ı Mukaddes ve Kur’an-ı Kerim Açısından Ad-Semud ve Lut Kavimleri*, Selçuk Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1988, s. 81.

²⁴⁸⁶ Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyât*, Ankara 1979, s. 108.

²⁴⁸⁷ Muharrem Yıldız, *Kitab-ı Mukaddes ve Kur’an-ı Kerim Açısından Ad-Semud ve Lut Kavimleri*, Selçuk Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1988, s. 80.

kitaplardan yalnız Kur'an'da adı geçen bu kavmin taş, ağaç, güneş, ay, ateş gibi putlara taptığı, bu putlara kendi isteklerine göre adlar verdikleri, onlardan yardım diledikleri, onlara sığındıkları ve teşekkürde bulundukları anlatılmaktadır. Kuran'a göre saltanat, zenginlik ve refah içinde bulunan bu halk kibir ve gurura kapılarak taşkınlıklarda bulunup zorbacı, yağmacı, merhametsiz bir tutum içine girmiş ve bu kavmi doğru yola götürecektir, Allah'ın birliğine inanmaya, ona ibadet etmeye ve imana davet eden peygamber Hz. Hud'a inanmayıp onu yalanlamışlardır. Hz. Hud'un davetini kabul etmeyen bu kavmin helâkı Kur'an'da şiddetli kuraklık, susuzluk sonucunda gördükleri bulut kümesinin yağmur getireceğini ümit ederek sevinen Âdlıları şiddetli bir kasırganın hurma kütükleri gibi yere serip, kül edip süpürdüğü ve yedi gece sekiz gün süren bu felaketten yalnız Hz. Hud ve ona inananların kurtulduğu belirtilmektedir.²⁴⁸⁸

Kutadgu Bilig'de Şeddad ile birlikte Âd kavminin anıldığı 6547. beyitte Sâsânî hükümdarı (*kisrâ*) da, Bizans hükümdarı (*kaşar*) da olsa; Âd kavminin Şeddad'ı gibi cennet de yapsa bunların hepsinin ölürken geride kalacağını, dünyaya nasıl çıplak geldiyse toprağa da öyle çıplak gireceğini söyler. Dünyanın geçiciliği için örnek ve öğüt verirken Yusuf Has Hâcib başka ilahlık savında olup ölenlerle birlikte Âd kavminin Şeddad'ını da anmaktadır.²⁴⁸⁹

Tarihlerde Şeddad ve Şedid adındaki iki kardeşin Âd'ın oğulları olduğu söylenmektedir.²⁴⁹⁰ İlk Farsça ve Türkçe Kur'an çevirilerinde Taberî tefsirinden yararlanıldığı bilinmektedir. Kur'an çevirilerinde de bu kavmin Tevbe, Sâd, Mü'min, Kaf sûrelerinde peygamberi yalanladıkları, zalim ve kibir içinde oldukları ve helak oluşları anlatılmaktadır.²⁴⁹¹ Taberî tarihinde de Âd kavmi hakkında bilgi verirken önce ilgili ayetleri ardından da bir kıssa ile anlattığı bu kavmin Tevrat'ta olmadığını fakat Arapların

²⁴⁸⁸ Ali Ağırman, *Hız. Adem'den Hız. Muhammed'e İslâm Medeniyetine Etki Eden Doğal Afetler*, Atatürk Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2014, s. 14.

²⁴⁸⁹ 6547. *tutayın ya kisrâ ya kaşarça boldum/ya şeddâd-u 'âd teg takı uçmak ittim*

²⁴⁹⁰ Muharrem Yıldız, *Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim Açısından Ad-Semud ve Lut Kavimleri*, Selçuk Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1988, s. 66.

²⁴⁹¹ Aysu Ata, *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi*, Ankara 2013; İlgili surelerde 'âd kavminin geçtiği ayetler örneğin şöyle çevrilmiştir: "Nuh bodnı ve 'âd bodnı, Semüd bodnı, İbrahim bodnı, Meyden eşleri zer ü zeber bolmışlar." s. 42. "Nuh kavmi 'âdeti mengizlig, Âd kavmi 'âdeti mengizlig, Semüd kavmi mengizlig anlar kim anlarda kidin ermez Tangrı tileyür zulm kullarka." s. 111. "Ammâ 'âd bodnı boynaguluk kıldılar yer içinde sezâsızın, aydılar; kim ol küçlögrek bizdin kuvvet birle?" s. 116. "'âd kavmi takı ol kâfir." s. 141. Karahanlı dönemi diğer Kur'an çevirilerinde de Âd kavmi anılmaktadır: Abdullah Kök, *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi*, Ankara Üniversitesi SBE Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2004, s. 113, 114, 140, 162, 182 ve Suat Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi*, Hacettepe Üniversitesi SBE Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2004, s. 85, 166, 171, 173, 213, 245, 274.

cahiliye dönemi şiirlerinde çokça yer aldığını belirtir.²⁴⁹² Kutadgu Bilig yazarının da bu türden tefsir ve tarih kitaplarını okuduğu eserinde kullandığı adların diğer adlarla kurduğu bağlamsal ilişkilerin çizdiği kavramlardan anlaşılmaktadır.

Ashâb-ı ress

Kur'an'da peygamberlerine inanmayarak yalanladıkları için helak edilen Nûh, Âd ve Semûd kavimleriyle birlikte anılan Ashâbü'r-ress'in Yâsîn sûresinde sözü edilen Ashâbü'l-karye veya Şuayb'ın kavmi veya Semûd kavmi olabileceğine ilişkin çeşitli görüşler bulunmaktadır.²⁴⁹³

Sahâbî'nin çoğulu olan sahâbe ile sâhib'in çoğulu olan ashâb birlikte anılmaktadır. Sahâbe sözlükte “bir kişiyle birlikte bulunmak, onunla dost ve arkadaş olmak” anlamındadır. Şuarâ suresinin 61. âyetinde İsrâiloğulları'ndan “Ashâbü Mûsâ” diye söz edilmektedir.²⁴⁹⁴ Karahanlı Türkçesi Kur'an çevirisinde bu ibâre “arkadaş, yoldaş” anlamına gelen “nöker” sözcüğü ile “Mûsâ nökerleri” olarak karşılanmıştır.²⁴⁹⁵ Arapça ress “kuyu, örülmedik kuyu, altın ve gümüş gibi cevherlerin çıkarıldığı yer, ocak ve cevher yatağı, Azerbaycan'da veya Antakya'da veya El-Yemâme'nin aşağısındaki bir kuyu ya da El-Yemâme'nin kasabalarından biri” olarak anlamlandırılmıştır. Ashâb-ı ress adı bu kavme peygamberlerini kuyuya atıp gömdükleri için ya da örülmedik bir kuyu etrafında yurt tuttukları için verilmiştir.²⁴⁹⁶ Taberî'nin tefsirinde de aynı anlam verilmiş ve onların Ashâb-ı Uhdûd olabileceğini belirtmiştir.²⁴⁹⁷ Karahanlı Türkçesi Kur'an çevirilerinden Rylands nüshasında bu kavmin adına veya çevirisine rastlanmazken Türk İslâm Eserleri Müzesi 73 numaralı Kuran çevirisinin Furkan suresinin 38 âyetinde “kuduğ

²⁴⁹² Muammer Erbaş, “Bir Tefsir Kaynağı Olarak Taberî'nin “Târihu'l-Ümem Ve'l-Mülûk” İsimli Eseri”, *DEÜİFD*, XXXI, 2010, s.65, 66. Taberî Ad kavmiyle ilgili Araplar arasında söylenen beyitleri zamanı olmadığı için anamayacağını belirtir. Ad kavmi yağmur duası için Mekke'ye Muaviye'nin yanına bir heyet gönderir. Ne için geldiklerini unutup heyetin eğlenceye dalması üzerine Muaviye bir şiir yazar ve cariyelerine okutur. Böylece heyetin ülkesine geri dönmesini sağlar. Anılan şiirin beyitlerine tefsirlerde yer verilmesini Aydemir tefsir yöntemine uygun bulmaz. Çünkü bu beyitlerin, hatta bu olayın gerçekliği tartışmalıdır: Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyât*, Ankara 1979, s. 101, 108.

²⁴⁹³ Ömer Faruk Harman, “Ashâbü'r-Ress”, *TDVİA*, İstanbul 1991, C. III, s. 469.

²⁴⁹⁴ Mehmet Efendioğlu, “Sahâbe”, *TDVİA*, İstanbul 2008, C. IIIV, s. 491.

²⁴⁹⁵ Suat Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi*, Hacettepe Üniversitesi SBE Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2004, s. 82.

²⁴⁹⁶ Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyât*, Ankara 1979, s. 115, 116. Aydemir Ashâb-ı ress ile cennet girecek ilk kişi olacak siyah bir kulun kuyuya atılan peygamberi kurtarmak için sırtında odun taşıyarak kazandığı parayla aldığı yiyecek ve içecekleri ona ulaştırması ve bir gün dağ başında ağırlık çökerek uyuyakalması üzerine yedi yıl ve öbür yanına yatması ile geçen yedi yıl toplam on dört yıl geçen süre sonunda uyandığında peygamberin kuyudan çıkması ve halkın ona inanmış olduğunu görmesi olayı arasında ilgi kurulmasına karşın bu olayda Ashâb-ı ress'ten söz edilmediği için mümkün olamayacağını belirtir.

²⁴⁹⁷ Taberî, (1996), *Taberî Tefsiri*, İstanbul 1996, C. VII, s. 528.

idileri” ve Kâf suresinin 12. ayetinde “kudug bodunı” olarak anılmaktadır.²⁴⁹⁸ Kuran çevirilerinde Arapça “ress” sözcüğü anlamına uygun olarak “kuduğ” sözcüğü ile “ashâb” sözcüğü ise Türkçe “bodun” veya “idi” sözcükleriyle karşılanırken Kutadgu Bilig’de Kuran’da geçtiği “ashâb-ı ress” şekliyle 6551. beyitte yer almıştır:

6551. ya kençim tükel boldı kārūn neñi teg/ya aşhab-ı res teg temür kend toqtıttım
Beyitte hazinesinin Karun’unun değerli eşyaları gibi tamamen dolduğu ve ashâb-

ress gibi demirden şehir yaptırdığı anlatılmaktadır. Kutadgu Bilig’de Ashâb-ı Ress kavminin yaptığı demirden şehir tefsir ve Kur’an’da yer almamaktadır. Ancak beyitte Yusuf Has Hâcib “temür kend” tamlaması ile “altın ve gümüş gibi cevherlerin çıkarıldığı yer, ocak ve cevher yatağı” anlamı da verilen “ress” sözcüğünün arasında bir ilgi kurmuştur.

Çigil

Yusuf Has Hâcib adını vermeden nereli olduklarını veya hangi boydan olduklarını belirttiği kişilerden “negü tér eşitgil” deyişiyle özlü sözler aktarır. Çiğillerde ünlü olan bir sözü Ögdülmiş Odgurmış’a söylemektedir. Ögdülmiş Çiğillerin bilgisinden aktardığı bu söze Ogdurmış’ın boyun vermesini, eğilmesini yani uymasını istemektedir. Çiğillerin bilgisinden şu sözleri kaydeder: “Kendi faydasını isteyen söz danışma, sana faydası olmaz ey kutlu kişi.”

3491. negü tér eşitgil biliglig çigil/biligsiz eşitgil boyun bir egil

3492. öz asğı tilerke kéñşmegü söz/saňa asğı bolmaz ayā kutluğ öz

Ögdülmiş igdişçiler ile münasebetin nasıl olmasına ilişkin bölümde Ogdurmış’a şu öğütte bulunur: “Onlara dili iyi sözler söylemeli fakat arkadaş gibi davranmamalıdır. Bilgisiz Çiğil zâlim olur.”

4448. tilin edğü sözle işimsinmegil/basıngan bolurlar biligsiz çigil

Karahanlıların kuruluşuna ilişkin çeşitli varsayımlar bulunmaktadır.²⁴⁹⁹ Karahanlıları kuran boylardan olduğu öne sürülen ve Karahanlı devlet sınırları içinde önemli Türk boylardan biri Çiğiller’dir.

²⁴⁹⁸ Suat Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur’an Tercümesi*, Hacettepe Üniversitesi SBE Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2004, s. 75, 203.

²⁴⁹⁹ Muhammed Kemaloğlu, “Karahanlıların Menşe ve Kuruluş Faraziyeleri”, *Hikmet Yurdu Dergisi*, Yıl:6, C. 6, S. 11, 2013, s. 417. Karahanlıların kuruluşuna ilişkin varsayımlar ve savunanlar şunlardır:

1)Uygur Varsayımı: J. Degugnies, J. K. Kloroth, J.P. Abel Remusat, Ch. M. Fraehn, J. Reinaud, H. Vambery, W. Radloff, J. Markwart.

2) Türkmen Varsayımı: J. V. Hammey, Purgstall, G. Weil. C) Yağma Varsayımı: V. Minorsky, Faruk Sümer, Reşat Genç.

3) Karluk Varsayımı: F. Grenard, Ed. Chavannes, M. Fuat Köprülü, Grigorev.

4)Karluk-Yagma Varsayımı: M. F. Köprülü.

5)Çiğil Varsayımı: W. Barthold.

Çig İl, Çik ve Sek El adlarından Çik İl ile Sek El (Székely)'nin aynı etnik adlar olduğunu ancak Çik İl ile Çig İl'in birbirinden farklı olduklarını belirten Gömeç'e göre Kaşgarlı Mahmud'un "göçebelerin "çadır örtüsü, uzunluk ölçüsü, dürmek, bağlamak, cıgıl cıgıl ses çıkarmak" anlamlarını verdiği Çıg~Çig~Çik sözcüğü veya "soğuk, ıslak, rutubetli yer" anlamını verecek "çiy, nemli" demek olan çıg~çik sözcükleri Çiğil adının kökü olabilir.²⁵⁰⁰ Bu görüşün dışında Çiğil adının kökenine ilişkin "İç oğlan" karşılığı "İç-gil" olabileceği de öne sürülmüştür.²⁵⁰¹ Dîvânü Lugâti't-Türk'te ise Çiğil adının ortaya çıkışına ilişkin şu rivayet anlatılır: "Zülkarneyn (İskender) Argu ülkesine vardığı zaman bardaktan boşanırcasına yağmur indirdi ve yollar çamur oldu; bu durum ona (İskender'e) büyük zorluk çıkardı. Farsça olarak "i:n Çiğil est" dedi. "Nedir bu çamur, ondan kurtuluş yok." demektir. Derhal bir bina yapılmasını emretti ve bugün Çiğil diye adlandırılan bir hisar yapılarak bu kelimeyle isimlendirildi. Daha sonra bu hisarda oturan Türklere Çiğili adı verildi; ondan sonra da bu isim yayıldı."²⁵⁰²

Mücmelü't-Tevârih ve'l-kisâs adlı eser ile EbulGâzî Bahadır Han'ın Şecere-i Terâkime'sinde Çiğil, Türk'ün dört oğlundan biri olarak anılmaktadır.²⁵⁰³ Çin kaynaklarında "Ke-lo-lu" biçiminde geçen Türk boylarından Karluklular, Ötüken'deki Uygur kağanlığının batıdaki kolları olarak da bilinen Bulak (Po-lou), Çigil (Ch'ih-Ch'i) ve Tuhsi'den (Ta-shih-li) oluşan üç boy halinde önce Tanrı Dağlarının kuzey eteklerinde sonra Altaylar'ın batısındaki Kara-İrtiş ve Tarbagatay civarında yaşıyorlardı. Tibetlilerin Karluklularla birlikte ipek yolunun en önemli noktalarından Kaşgar'dan Çinlileri çıkarmaları ile dokuz boydan oluşan Karlukların üç boyu yoğun bir biçimde Kaşgar çevresine yerleşmiştir.²⁵⁰⁴ Kaşgarlı Mahmud Karlukların üç boyunu Çiğillerin oluştuğunu belirtmektedir. Birincisi göçebe olanlarının Barsgan'ın ötesinde bir kasaba olan Kuyas²⁵⁰⁵ta oturanlar; ikincisi adlarının yayıldığı Taraz yakınlarında kalesi olan Çiğil adlı kasabada oturanlar; üçüncüsü de tek bölgeden yayılan Kaşgar'daki Çiğil adlı

6)Hakanlılar (T'u Chu'e) Varsayımı: Z. V. Togan.

7)Türkişler Varsayımı: Sadettin Gömeç.

²⁵⁰⁰ Saadettin Gömeç, "Türk Tarihinde Sek El~ Çik ~ Çiğil Meselesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, C.18, S:2, 2011, s.57.

²⁵⁰¹ Z. Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s.404.

²⁵⁰² Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 170.

²⁵⁰³ Eşref Buharalı, "Çiğiller", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XV, 1991, s. 59-62.

²⁵⁰⁴ Varis Abduraman, "Orta Asya'daki Bir Kısım Yer Adları ve Bu Yer Adlarının Tarihî Süreç İçerisindeki Siyasi Durumu Üzerine", *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri 8-10 Mayıs 2002*, Ankara 2004, s. 206.

²⁵⁰⁵ Dîvânü Lugâti't-Türk'de Barshan'ın ötesinde Kuyas adlı üç kasaba gösterilmektedir: birincisi Sablîğ Kuyas, ikincisi Ürüng Kuyas, üçüncüsü Kara Kuyas'tır. Kâşgarlı, *DLT-BA*, C.III, s. 172.

köylerde oturanlardır.²⁵⁰⁶ Çiğiller kadîm yaşam biçimi konar-göçerlik kültürü ile kendi adına kaleler inşa ettirip yeni şehirler kurarak yerleşik yaşam kültürünü Karahanlılar döneminde sürdürmüş ve üç boydan oluşan teşkilat yapısını korumuş bir topluluktur.

Hudûdü'l-Âlem'de ise doğusu ve güneyinde Tuhsilerin, kuzeyinde Kırgızların yer aldığı Karluklulara ait kalabalık bir ülke olduğu belirtilen Çiğil ülkesinin zenginlikleri olarak inek, koyun ve at sayılmakta ve çadır ve keçe kulübelerinin varlığından söz edilmektedir. Ayrıca halkının inanışlarına ilişkin bazılarının güneşe, bazılarının yıldızlara ibadet ettikleri ve tabiatı güzel, sosyal ve nazik insanlar oldukları kaydedilmektedir. Sîkûl Karluk ve Çiğillerin sınırları arasında İslâm dünyasına yakın büyük bir şehir ve tüccarların ikamet ettiği zengin ve güzel bir yer olarak betimlenmektedir.²⁵⁰⁷ Mukaddesî'nin verdiği bilgilere göre Çikil Taraz'da bir taş atımlık mesafede küçük bir şehirdir ve bir kalesi ile iç kalesi olup şehir camisi pazarın içindedir.²⁵⁰⁸

Çiğillerin bir bölümü Yağma ve Tohsılarla Türkistan'ın Ceyhun'u sayılan İla nehrinde yaşamışlardır.²⁵⁰⁹ Çiğillerin birlikte yaşadıkları boylardan Tohsı'ya Tohsı Çiğil da dendiği ve Kuyas'ta yaşadığı belirtilmektedir.²⁵¹⁰ Bu boyların dışında Çiğiller ile onlara yakın oturan Oğuzlar arasında sürekli savaşlar olmuş; hatta Kaşgarlı eserini yazdığı dönemde bu mücadelenin devam ettiğini belirtmiştir. Kaşgarlı aynı zamanda Oğuzların Ceyhun'dan Yukarı Çin'e kadar bütün Türkleri Çiğil olarak adlandırmalarının yanlış olduğunu ifade etmektedir.²⁵¹¹ Akartürk'e göre Oğuzların bu tutumunun nedenlerinden birincisi Çiğillerin Karahanlıların önemli bölgelerine yerleşip pek çok bölgede adının geçmesi nedeniyle Oğuzların ve diğer boyların Karahanlı Türkleri ile Çiğilleri özdeş sayması; ikincisi ise Karahanlı ordusunun çekirdeğini oluşturan Çiğiller ile göçebe Oğuzların çarpışmalarının Karahanlı Türkleri-Oğuz savaşı olarak algılanmasıdır.²⁵¹²

XI. yüzyılın ikinci yarısında Maverâünnehir'de yaşayan Çiğiller Karahanlı ordusunun esasını oluşturmaktaydı.²⁵¹³ Çiğiller M.759-760'ta yazılmış Şine Usu Yazıtında da “Çiğil Tutuk” adlı askerî valileri ile anılmaktadırlar.²⁵¹⁴ Selçuklu

²⁵⁰⁶ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 393; Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 170.

²⁵⁰⁷ Hudûdü'l-Âlem, İstanbul 2008, s. 53.

²⁵⁰⁸ Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm, İslâm Coğrafyası*, İstanbul 2015, s. 279.

²⁵⁰⁹ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 92.

²⁵¹⁰ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 423.

²⁵¹¹ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 393, 394.

²⁵¹² Akartürk Karahan, *Divânu Luğati't-Türk'e Göre XI: Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*, Ankara 2013, s. 40.

²⁵¹³ Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara 2004, s. 58.

²⁵¹⁴ Şine Usu Yazıtı Güney 11. satırda şöyle geçmektedir: “Selengeke bir yigirmineç ay yigirmike kara bulak öğdün sukak yulı anta Çiğil tutuk...” “Selenge'ye onbirinci ayın yirmisinde Kara Bulık'un doğusundaki

sultanlarından Melikşah'ın Maverâünnehir Seferi anlatılırken Karahanlıların askerî kuvvetleri Çiğil olarak adlandırılmıştır.²⁵¹⁵ Firdevsî'nin Şahnâme'sinde Turan hükümdarı Çiğil kralı olarak anılmakta ve bu krala Karlukluların da boyun eğdikleri belirtilmekte ve Çiğil kralı Turan ve Çin halkının askeri içinde olduğu ifade edilmektedir.²⁵¹⁶ Bu görüş Çiğillerin X. Yüzyılda İranlılarca tanınarak eserlerine yansıtacak biçimde Türkler arasında güçlü ve ünlü olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'e göre "Kırkız, Kıpçak, Oguz, Toxsı, Yağma, Çiğil, Ugrak ve Çaruk'ların ortak ve katıksız bir Türkçeleri ve yalnız bir dilleri vardır."²⁵¹⁷ Kaşgarlı Mahmud Oğuz lehçesinden sonra en çok Çiğil lehçesinin özelliklerini belirtmiştir. Bu durum Çiğillerin Karahanlılar döneminde etkin bir zümre olduğunu göstermektedir. Kaşgarlı ölçünlü dil ile çeşitli lehçeleri karşılaştırma yöntemini kullanmasına karşın Çiğil lehçesi Karahanlı yazı diline ses ve söz varlığı bakımından yakın olması nedeniyle kimi zaman da Çiğil lehçesi ile diğer lehçelerin dil özelliklerini karşılaştırmıştır.²⁵¹⁸ Kaşgarlı Çiğil lehçesinde ð harfinin Rum diyarına kadar olan Yağma, Toxsı, Oğuz boylarıyla Arguların birtakımının dillerinde –Çine doğru gidilerek bütün boylarda- ş olduğunu ve Çiğillerin "karın todhtı" derken kimi boyların "tozdı" dediklerini belirtir.²⁵¹⁹

Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bilgilerden Çiğillerin sosyo-kültüel yapısına ilişkin çıkarımlar yapmak mümkündür. Kaşgarlı Oğuzların Ceyhun'dan Yukarı Çin'e kadar Çiğil kılığındaki bütün Türklerin Çiğil olarak adlandırıldığını belirtmiştir. Buna göre Çiğillerin kendilerine özgü bir giyim tarzı olduğunu söylemek mümkündür. Dîvânu Lugâti't-Türk'te geçen "çiğille-" "Çiğillerden saymak, Çiğillere nisbet etmek"²⁵²⁰ ve "çiğillen-" "Çiğil gibi giyinmek"²⁵²¹ sözcükleri bu durumun göstergesidir. Kaşgarlı'nın verdiği bilgilere göre Çiğiller "kıymaç bürk"²⁵²² adındaki tiftikten yapılmış beyaz başlık giyer; pabuç veya ayakkabıya "başak"²⁵²³, ayağa giyilen sandala yani bir çeşit pabuca "samda"²⁵²⁴ adını vermektedirler.

Sukak Yulu (Geyik Pınarı, Ceylan Pınarı mevkinde) orada Çiğillerin askerî valisi..." Erhan Aydın, *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Konya 2011, s. 86.

²⁵¹⁵ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara 2006, s. 60.

²⁵¹⁶ Tadeusz Kowalski, (1983), "Şahnâmede Türkler", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:1, 1983, s. 297, 298.

²⁵¹⁷ Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 30, Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 11.

²⁵¹⁸ Akartürk Karahan, *Dîvânu Lugâti't-Türk'e Göre XI: Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*, Ankara 2013, s. 245.

²⁵¹⁹ Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 32.

²⁵²⁰ Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. III, s. 345.

²⁵²¹ Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. II, s. 269.

²⁵²² Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. III, s. 175.

²⁵²³ Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 378; Oğuzlar ve Kıpçaklar "m" getirerek "başmak" derler.

²⁵²⁴ Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 418.

Çiğil kadınları için “bedeni inci gibi temiz kadın” anlamında “ertini özü” denir ve Çiğil kadınları için bir lakap olarak kullanılır.²⁵²⁵ Çiğiller Yağmalar ile birlikte XI-XIV. Yüzyıllarda Türk toplulukları arasında “güzellik” sembolü olmuş ve Türk ve İslâm kaynaklarındaki şiirlerde ve ifadelerde Çiğiller veya Çiğil şehirleri güzellikleri ile anılmıştır.²⁵²⁶

Yağma, Toxsı ve Çiğillerde “bitse” adı verilen tüccarı evinde ağırlayan kimseler bulunmaktadır. Bitse tüccarları evinde ağırlayan, mallarını satan ve gideceği zaman da her yirmi koyundan bir koyun alan kişidir.²⁵²⁷ Hudûdü’l-Âlem’de tüccarların uğradıkları büyük bir şehir olduğundan söz edilmiştir. Her iki kaynağın Çiğillerin ticarî yaşamına ilişkin belirlemeleri örtüşmektedir. Çiğillerin hukukî ve malî yaşamlarına ilişkin yine Kaşgarlı’nın verdiği bilgiler ışık tutmaktadır. Çiğillerin köy muhtarının veya yöneticisinin ark veya çeşme yapımına katılmayan kimselerden ceza olarak kesbe adındaki tazminatı alması Çiğillerin yerleşik bir düzende olduklarını göstermektedir.²⁵²⁸ Bunun yanında bedel, karşılık anlamına gelen “ötki”²⁵²⁹ sözcüğünün Çiğilce olduğunun belirtilmesi Çiğillerde malî terimlerin kullanıldığını da göstermektedir. Çiğillerin hakanın fermanı, mektubu, buyruğu anlamına gelen “yarlıg” sözcüğünün de Çiğil lehçesinde olup Oğuzlar tarafından bilinmediği²⁵³⁰ ifade edilmektedir.

Çiğil lehçesinde olduğu belirtilen tek kullanımlık sözcükler Dîvânu Lugâti’t-Türk’te yer almaktadır. Örneğin, hayvan adlarından karınca için “çümeli”, dişi kedi için “müş”, ibibik kuşu için “üpgük” ve çeşitli nesne adlarından makas için “kıftu”, eğerin altına ve üstüne konan keçe, eğer yastığı için “yapı” adlarını kullandıkları, yiyecek adlarından bala “arı yağı”, soğana “kuçkundu”, susama, künçüye “küç” ve susam yağına “küç yağı” dedikleri belirtilmektedir.²⁵³¹

XII. yüzyıldan sonra adlarına rastlanmayan Çiğillerin önemli zümrelerinin Moğol istilasından sonra Anadolu’ya gelmiş olmalıdırlar.²⁵³² Türkistan’dan Anadolu’ya gelerek kendi adlarını verdikleri çeşitli yerleşim yerlerini kuran Oğuz boyları dışında çeşitli boyların izlerini belirlemek mümkündür. Anadolu’da Çiğil adını taşıyan ve onlarla ilgili

²⁵²⁵ Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 71.

²⁵²⁶ Cevdet Yakupoğlu, “Türkistan’ın Büyük Türk Boylarından Çiğiller ve Anadolu’da İskân İzleri”, *A.Ü. DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIX/ 47, 2010, s. 130.

²⁵²⁷ Kaşgarlı, *DLT-BA*, C.III, s. 71, 72; Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 380.

²⁵²⁸ Akartürk Karahan, *Dîvânu Lugâti’t-Türk’e Göre XI: Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*, Ankara 2013, s. 41.

²⁵²⁹ Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 128.

²⁵³⁰ Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. III, s. 42.

²⁵³¹ Akartürk Karahan, *Dîvânu Lugâti’t-Türk’e Göre XI: Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*, Ankara 2013, s. 245-246. Dîvânu Lugâti’t-Türk’te Çiğil lehçesinden olduğu belirtilen tek kullanımlık sözcükler ile bazı sözcüklerin modern Türk lehçelerindeki görünüşleri ayrıntılı olarak yer almaktadır.

²⁵³² Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, İstanbul 1984, s. 81.

olması muhtemel çeşitli yer adları bulunmaktadır. Bu adlar Kastamonu, Konya, Karaman, Manisa-Görede, Bolu-Mudurnu, Sivas, Maraş, Malatya gibi yerlerde öbeklenmiştir.²⁵³³

Çiğillerin adının Kutadgu Bilig gibi edebî, siyasî ve ahlakî yönü ağır basan bir eserde anılması bu boyun Karahanlı Devletinin içinde askerî, siyasî ve sosyo-kültürel bakımdan önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Kutadgu Bilig’de bilgili Çiğil’den kingeşmek (danışmak, istişâre etmek) konusunda özlü sözüne yer vermektedir. Bu sözünde kendisi faydasını isteyen kişiye danışmamak gerektiğini belirtir. Kaynaklarda Çiğillerin askerî nitelikleri Göktürklerden Karahanlılara, Selçuklu sultanlarına kadar bilinmekte ve Firdevsî’nin Şahnâme’sinde dahi anılmaktadır. Dîvânü Lugâtî’t-Türk’te hakanın fermanı, mektubu, buyruğu anlamına gelen “yarlıg” sözcüğünün Çiğilce olduğunun ve bu sözcüğü Oğuzların bilmediğinin belirtilmesi Çiğillerin siyasî ve idarî bakımdan devlet içinde önemli bir konumda olduklarını, ark veya çeşme yapımına katılmayanlardan ceza karşılığında “kesbe” adındaki tazminatın alınması hukuk düzeninin ve yerleşik yaşamın sağlandığının, tüccarları evinde ağırlayanlara “bitsek” adının verilmesi Çiğillerin ticarî hayatta oldukça etkin bir rol oynadığını, bedel, karşılık anlamındaki “ötki” “sözcüğünün Çiğilce olması malî terimlerinin var olduğunu göstermektedir. İdarî, siyasî, askerî, ticarî, hukukî, malî terimlerin Çiğil lehçesinde olması yüksek bir kültürün unsurlarıdır.

Kutadgu Bilig’de Çiğillerden bilgisiz olarak anılması ise hayvan yetiştiriciler kısmında geçmektedir. Yusuf has Hâcib genel olarak igdişçilerin bilgisiz, cahil insanlar olduklarını belirtmektedir. Hudûdül-âlem’de Çiğillerin zenginliklerinin koyun, keçi ve at olduğu kaydedilmiştir. Sürülerinin çokluğu ile hayvan yetiştiriciliği ve besleyiciliğinde iyi olarak bilinen Çiğillerin adının Kutadgu Bilig yazarı tarafından igdişçiler ile ilişkilerin nasıl olması gerektiğini anlattığı bölümde yer vermesi oldukça yerindedir. Golden ise Kutadgu Bilig’de besiciler (igdişçiler) bölümünde Çiğillerden bilgisiz Çiğil olarak söz edilmesinin genel olarak cahil, kaba veya değersiz insanlar olarak anlaşıldığını ve Karahanlılar içinde özellikle politik-askerî önemi olan Çiğil adının neden olumsuz bir karakter ile yakından ilgili olduğuna dair hiçbir ipuçı olmadığını belirtmektedir.²⁵³⁴

²⁵³³ Cevdet Yakupoğlu, “Türkistan’ın Büyük Türk Boylarından Çiğiller ve Anadolu’da İskân İzleri”, *A.Ü. DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIX/ 47, 2010, s. 131.

²⁵³⁴ Peter Golden, (2015), “The Turkic World in Mahmûd Al-Kâshgarî”, *Complexity of Interaction Along the Eurasian Steppe Zone in the First Millennium CE*, Volume 7, 2015, s. 510.

Çinlîğ-Çînî

Kutadgu Bilig’de Çinlilerin Kutadgu Bilig için “Edebü’l-mülûk” dedikleri manzum ve mensur önsözlerde belirtilmektedir.²⁵³⁵ Arapça “melik” sözcüğünün çoğulu olan “mülûk” melikler demektir ve “edeb” ise geniş bir anlamı bulunmasına karşın en genel anlamıyla “uygun davranma” dır. Çinlilerin yöneticilerin davranışlarını düzenlemesine verdikleri bu ad, eseri siyâsetnâme olarak değerlendirdiklerini göstermektedir. Ancak bu adlandırmada “edeb” sözcüğünden dolayı ahlakî-didaktik yönün de olduğu açıktır. Kutadgu Bilig’e Çinlilerin ne dediğinin anılmaya değer görülmesi, Çin’e verilen önemi de göstermektedir.

Hindû-Hindî

X. ve XI. yüzyıl İslâm coğrafyacıları Hindistan’a ilişkin oldukça geniş ve ayrıntılı bilgi vermişlerdir. Hudûdü’l-Âlem’de; doğusunda Çin ve Tibet, güneyinde Büyük Deniz, batısında Mihrân Nehri, kuzeyinde Vahân’a ait olan Şeknân ülkesi ile Tibet’in bazı kısımlarının yer aldığı bir ülke olarak Hindistan’ın konumu belirtilmektedir. Aynı eserde bu ülkenin fizikî, beşerî, ticarî, dinî ve siyasî özelliklerine geniş biçimde yer verilmektedir. Fizikî açıdan Hindistan’da çok sayıda şehir, dağ, çöl, deniz ve kumsal alan varolduğu; beşerî açıdan kalabalık nüfus ve çok sayıda padişah bulunduğu; ticarî açıdan Hindistan’dan misk, kartal ağacı, esmer amber ve kâfur gibi birçok parfümeri, inci, yakut, elmas, mercan gibi çeşitli değerli eşyalar ve türlü türlü ilaçlar ile çeşitli harika tekstil ürünlerinin geldiği; Hindistan ovalarında ve çöllerinde fil, gergedan, tavus, kerkerî, papağan, guguk kuşu vb. bol miktarda çeşitli hayvan bulunduğu; dinî açıdan halkının putperest olduğu; siyasî açıdan kendisini diğer racaların üstünde gören büyük ve âdil padişah Gınnevc’e Hindistan meliklerinin çoğunun itaat ettiğinden söz edilmiştir.²⁵³⁶

Hudûdü’l-Âlem’de bu bilgiler yanında Hindistan’daki çeşitli şehirler veya eyâletlerin adları ve onların coğrafi veya temel özellikleri belirtilir. Örneğin; Kandahar şehri içinde altın ve gümüşten çok sayıda put olan, zâhitlerin ve brahmanların yeri olarak betimlenir. Hemânân ise sakinleri brahman olan Hindistan münzevîlerinin yeri olarak betimlenmiştir. Hac için Mutlan adlı şehre Hindistan’ın pek çok yerinden insan geldiği de belirtilir.²⁵³⁷

²⁵³⁵ A.0019. çînîlîğlar edebü’l-mülûk atadılar mâçîn melîkiniñ

B.0028. çînîler edebü’l-mülûk tēp ayar/mâçînlar enisü’l-memâlik atar

²⁵³⁶ Hudûdü’l-Âlem, İstanbul 2008, s. 40.

²⁵³⁷ Hudûdü’l-Âlem, İstanbul 2008, s. 40-46.

X. yüzyıl İslâm coğrafyacılarından İbn Havkal, Hindistan ve Hintlilerle ilgili dağınık ve zengin bilgiler verir. İslâm ülkelerinin sınırlarını çizerken doğusunda Hindistan ve Fars denizinin (Hind Okyanusu) olduğunu belirtir.²⁵³⁸ Hindistan'ın da Fars denizinin doğusunda, zencilerin ülkesinin karşısında yer aldığını söyleyen İbn Havkal'a göre uzunluğu Mekran, Mansura, Sind arazisinden başlayıp Kannuc'u geçerek Tibet'e ulaşır; dört aylık yoldur ve Kannuc yakınından Fars denizinden itibaren üç aylık yoldur. Havkal Hindistan'ın çöl içinde Ferzen, Kannuc gibi yerleşim yerleri, vadileri, derin yerleri, uzak bölgeleri, geniş ovaları bulunduğunu, anılan yerler tehlikeli olduğu için buralara yabancıların buralara giremediğini, yalnız Hindli tâcirlerin girebildiğini belirtir. İbn Havkal Hind şehirlerinden Asavil, Cenavil, Sendan, Saymur, Panibeten, Cenderur ve Senderur'un Müslümanların egemenliğinde bulunduğunu, Hintlilerin Multan şehrindeki en büyük putunu Hindistan'ın en uzak yerlerinden ziyarete gelenler olduğunu belirterek²⁵³⁹ Hindistan'ın fizikî, beşerî, dinî ve sosyal özelliklerine ilişkin gözlemlerini dile getirmiştir.

Astronomide Zühal (Sekendiz, Satürn) etkisinde doğanlarda ahmaklık, cahillik, korkaklık, pintilik, yalan, fenalık, çekiştirme, gam, tembellik görüldüğü için bu yıldız büyük uğursuzluk sayılır. Eski coğrafyaya göre bu yıldız başta Hintliler olmak üzere siyah renkli insanların bulunduğu yedinci iklime hâkimdir. Bundan dolayı Hindî veya Hindû siyahla ilgisinden dolayı ben, benek, saç, ayva tüyü, gece bekçisi, amele, dokuz ayaklı merdiven, uğursuzluk, hırsız, köle, çapulcu, tüccar, hekim, asker, ateşperest ve güneş sultanının nâibi anlamlarıyla da şiire konu edilir. Hz. Adem cennetten kovulduktan sonra Hindistan'ın Seylan adasına indirilmiş ve işlediği günah nedeniyle tövbe edip ağlamıştır. Hindistan'da pek çok baharat ve değerli taşların bulunması Hz. Adem'in bu topraklara döktüğü gözyaşlarına bağlanmaktadır. Hindistan'dan çeşitli baharatlar, inci, yakut, amber gibi değerli taşlar, mızrak, kılıç, hançer gibi savaş aletleri ve tavus, papağan ve fil gibi hayvanları ile ünlüdür.²⁵⁴⁰

Küntogdı mektup yazarak Odgurmuş'ı huzuruna davet eder. Buna karşın Odgurmuş önce gitmez. Fakat Küntogdı'nın son çağrısı karşısında Ögdülmiş'e de danışarak gitme kararı alır. Odgurmuş, kararını ve gerekçesini açıklarken 4998. beyitte

²⁵³⁸ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, İstanbul 2014, s. 23.

²⁵³⁹ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, İstanbul 2014, s. 29, 249, 250, 251

²⁵⁴⁰ R. Oğraş, "Hindî, Hindistan, Hindû", *TDEKTAS*, Ankara 2004, C. 3, s. 301, 302; Emine Yeniterzi, "Klasik Türk Şiirinde Ülke ve Şehirlerin Meşhur Özellikleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Vol. 3, S: 15, 2010, s. 315, 316; İskender Pala, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, İstanbul 2015, s. 209, 210.

bilgisi deniz, akıllı, sakın ve gönlü yüce olarak belirttiği kişinin sözlerine başvurur ve 4999 ve 5000. beyitlerde onun görüşlerini aktarır.²⁵⁴¹

Hindû sözcüğünün geçtiği 5000. beyit, bağlamı içinde önceki beyitlerle birlikte ele alınmalıdır. Bu beyitlerde beye itaate ilişkin şu görüşler yer almaktadır:

*“Beyin emrini yerine getirmek raiyyet için vaciptir; büyük ve küçük onu duyan herkes bu emre riâyet etmelidir. Bu bey para ile satın alınmış köle dahi olsa, onu hem kendisine hem de emrine riâyet gösterilmelidir.”*²⁵⁴²

Dankoff²⁵⁴³ ise şöyle çevirmiştir:

*“You must obey the prince’s word
As all must, young or old,
Although he be a Hindu born
And a slave for silver sold”*

Arat ve Dankoff bu dörtlükteki Hindu sözcüğünü “köle” olarak karşılamışlardır. Hindistan siyah renkli insanların ülkesi olarak köle ticaretine elverişlidir. Kölelik yalnız Hint toplumunda değil en eski çağlardan beri Sümer, Asur, Babil, Hitit gibi eski Ön Asya toplumlarından beri varolmuş; Arap, İran, Çin, Mısır, Yunan, Roma gibi çeşitli toplumların yapısında sosyo-ekonomik bir öge olarak yer almıştır. Kölelerin hukukî durumları çeşitli yasalarla belirlenmiştir. Hindistan’da da kölelik hem hukuk kuralları ile hem de dinsel inanışları gereği kast sistemi ile sağlam bir biçimde belirlenmişti. İlk ve Orta Çağ’da yapılan sürekli savaşlar, elde edilen esirleri dönemin kapalı ekonomisine katma zorunluluğunu doğurmuştur. Ancak İslâmiyet’le birlikte kölelere nasıl davranılması gerektiği konusunda hem Kuran-ı Kerim’deki ilgili âyetler hem de Hz. Muhammed’in kölesi Bilâl-i Habeşî’ye gösterdiği tutum yol gösterici olmuştur. İslâmiyet’te kölelerin köle olma nedenleri dikkate alınarak hür olma veya azat edilme hakları bulunmaktaydı. Bundan dolayı Odgurmış tarafından dile getirilen görüşte “fidyesi gümüş olarak ödenmiş köle bile olsa bey buyruğuna uymak gerektiğinin” belirtilmesi İslâmiyet’in kölelere karşı iyi davranmayı salık vermesine dayanmaktadır.

Kutadgu Bilig’in 94. beytinde de Hint racasından gelen gök kuşlarından söz edilerek pastoral betimlemelerle Buğra Han’ın övgüsü yapılır:

0094. esîrdin keligli kalık kuşları/kayu rây-i hindî kayu kayşarı

²⁵⁴¹ 4998. *negü tér eşitgil ay bilgi teñiz/ukuşluğ amul köñli yüksek ediz*

4999. *ra’iyyetka vâcib begi yarlığı/ağır tutsa eştip kiçig uluğı*

5000. *ağırlağı begler özin hem sözün/kerek hindû bolsun kümüş yuluğı*

²⁵⁴² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 360, 361.

²⁵⁴³ Yusuf Khas Hajib, *WRG*, s. 202.

Bu beyitte komşu devletlerin çeşitli hediyeler göndererek Buğra Han'ın hakanlığını kutladıkları anlatılmaktadır. Hint racasından ve Bizans kayserinden yani hükümdarlarından gelen bu kuşlar Hindistan ve Rum ülkesinin uzaklığı nedeniyle “esîrden gelenler” olarak nitelendirilmiştir. Kaşgar hakanı olarak da anılan Buğra Han'a gelen bu kuşların bir bölümünün doğudaki Hindistan'dan, bir bölümünün de batıdaki Rum ülkesinden yani Bizans'tan gelmesi, hakanın bu büyük devletler nezdinde ne denli önemli bir devleti yönettiğinin ifadesi olarak çok önemlidir. Doğunun ve batının hükümdarı olmak İskender'in, Darius'un, Oğuz Kağan'ın, Afrasiyab'ın en büyük siyasî cihan hâkimiyeti hedefi olduğu gibi onların yolunda giden Buğra Han da Yusuf Has Hâcib'in gözünde bir dünya beyidir. Dolayısıyla eserde Hind'in anılması, başka benzer adbilimsel öğelerle birlikte değerlendirildiğinde Kutadgu Bilig'in temel tezlerine yardımcı nitelikte görülebilir. Bu temel tez dünyanın çevresinde döndüğü, biçimlendiği kutsal merkez anlayışıdır. Kutsal merkezin ise saray ve onun içinde yer aldığı Kaşgar şehri olduğu açıktır.

Maşrıklık

Maşrık bir bölgenin adıdır. Mukaddesî'nin (Makdisî) eserinde bu coğrafyaya ilişkin ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Eserinde bu bölgenin en önemli ve en meşhur bölge olduğunu belirtir ve Ceyhun nehrinin ikiye ayırdığı tek bölge olarak ele alır. Bu bölgeler içinde yer alan çeşitli eyaletler ve şehirler hakkında bilgiler verir. Makdisî genel hatlarıyla Maşrık bölgesini şöyle betimlemektedir:

“Alimleri en bol, güzel şeylerin mekanı, ilmin beşiği olan bölge budur. İslâmın sarsılmaz sütunu ve en büyük kalesidir. Başında bulunan hükümdar hükümdarların en iyisi, ordusu orduların en güzeli, savaş meydanlarında en zorlusu, başı en eğilmez ordudur. Adı büyük, serveti bol, atları, insanları, yaptıkları fetihler ve kazandıkları zaferler meşhurdur. Bu bölge öyle bir bölgedir ki Ömer'e buradaki insanların giysisinin zırh, yemeğinin kurutulmuş et, içme suyunun buz olduğu anlatılmıştır. Din bozulmamış, daima yardım görmüş ve desteklenmiş devlette adalet kaimdir. Allah bu ülkeyi orada yaşayanlar için kollamıştır. Burada fakihler hükümdar mertebesindedir. Burada birer memluk olan insanlar başka yerlerde birer kraldır. Burası Türklerin serhaddi, Oğuzların kalkanı, Rum'un korkulu rüyası, Müslümanların medâr-ı iftaharı, istikrarın beşiği; Mekke ve Medine'nin garantisidir.”²⁵⁴⁴

Makdisî (Mukaddesî) bölgenin iklim ve popülasyonunu, mezheplerini, ticaretini, madenlerini, göreneklerini, ekolojisini, enteresan yönlerini, kutsal ziyaret yerlerini, fizikî görünümünün, mezhep ve taassup kavgalarını, yönetimini, göreneklerini, arazi vergilerini, dil ve lehçelerini ayrıntılı ve uzun bir biçimde anlatmış ve haritasını vermiştir. Bu bölgenin dil ve lehçelerinin sesbilgisel ve sözdizimsel özelliklerini örneklerle

²⁵⁴⁴ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, İstanbul 2015, s. 265.

destekleyen Mukaddesî tarihyazımında yeni bir yöntemin öncüsü olmuştur. Kutadgu Bilig’de maşrik ve maşrıklık biçiminde anılan bu bölge ve insanların Yusuf Has Hâcib’in yazdığı eseri zînetül-ümerâ olarak adlandırdıkları mensur önsözde belirtilmektedir. Arat Herat nüshasındaki mensur mukaddimenin en önemli Türk kültür merkezi olan Semerkand’da yazılmış olabileceğini belirtmektedir.²⁵⁴⁵

A.0020. maşrıklıklar zînetü’l-ümerâ tép aydılar

Semerkand’ı Mukaddesî Sogd bölgesinin metropolü ve başkenti olduğunu belirtir ve Semerkand’ın tarihi daha eski, nüfusu daha yoğun ve köyleri, kasabaları çok olduğu için ve Buhara Sâ mânî hanedanının Semerkand’dan gelip yerleşmesi ile önem kazanmış bir şehir olduğu için metropol olarak hükümdarın ve vezirliklerin bulunduğu bu şehir yerine Semerkand’ı gösterdiğini belirtir.²⁵⁴⁶ Burada ilme çok önem verildiği için kültürlü insanlara çok saygı duyulduğu, Hanefî ve Şafiilerin yoğun ders gördükleri medreselerin varlığını bildirerek bilim ve kültür merkezi olarak önemini ortaya koyar. Şehir halkının ruhsal portresini ise şöyle çizer: “*Halkı ehl-i sünnettir; nezaketli ve merhametli; müsamahakar ve âl-i himmettir. Tüm bunlara rağmen halkında ve havasında yabancılara karşı bir aşırı soğukluk vardır. Başlarındaki yöneticiye karşı isyan ederler; palavracı, fodul ve kavgacı tiplerdir.*”²⁵⁴⁷

Maşrik bölgesinin dil ve lehçelerinin sesbilgisel ve söyleyiş özelliklerini şehirlerine göre örneklerle veya olaylarla anlatan Mukaddesî bir dilbilimci, bir lehçebilimci gibi davranmaktadır. Sogd bölgesinin ve metropolü Semerkand’ın dil özellikleri üzerine şu belirlemelerde bulunmuştur:

“*Soğd’un dili Buhârâ’nın kırsal kesimlerinin dillerine çok yakındır. Farklı bir dildir ama Buhârâ’nın kırsal kesimindekiler anlayabilmektedir. Semerkandlılar “kef” ile “kaf” arasında bir ses çıkarırlar. Öyle ki “bekerdem” mi “be qerdem” (yaptım) mı yoksa “be koftem” mi “bu qoftem” (dedim) mi dediğini anlayamazsınız.*”²⁵⁴⁸

Mensur önsözde belirtildiğine göre Maşrıklılar Yusuf Has Hâcib’in “Kutadgu Bilig” adlı eserini “Zînetü’l-ümerâ” demektedirler. Süs, bezek anlamına gelen Arapça zînet ile emir adının çoğulu olan ümerâ sözcüklerinden oluşan bu Arapça tamlama emirlerin veya beylerin süsü anlamına gelmektedir. Arapça siyâsetnâmelerde “melik”in çoğulu “müluk” ve “emir”in çoğulu “ümerâ” sözcüklerinin kullanımı bir gelenektir.

²⁵⁴⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. XXXI.

²⁵⁴⁶ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü’t-Takâsîm)*, İstanbul 2015, s. 271, 273.

²⁵⁴⁷ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü’t-Takâsîm)*, İstanbul 2015, s. 283.

²⁵⁴⁸ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü’t-Takâsîm)*, İstanbul 2015, s. 346.

Zinetü'l-ümerâ adlandırmasında beylerin, yöneticilerin süsü olacak bu eserin onları güzelleştireceği diğer bir deyişle iyi bir yöneticide olması gereken özellikleri içerdiği vurgulanarak Kutadgu Bilig'in siyâsetnâme olarak değerlendirildiği görülmektedir.

Mensur önsözde maşrıklılardan Kutadgu Bilig'e Zinetü'l-ümerâ dedikleriyle örtüşen bir diğer beyit ise manzum önsözün 29. beytinde yer almaktadır.

B.0029. bu maşrıķ ilinde uluğlar munı/zīnetü'l-ümerā téyürler köni

Rûmî

Rom /Rum İtalyan şehrinin adı ile devlet adı olarak iki siyasî anlama gelmektedir. Anadolu köylerinin kendine özgü kuruluşunu gösteren Kume-Kome- Rume- Rome sözcükleri üzerinde duran Mersinli Rumca'da komi/homi sözcüklerinin kasaba veya bir sokak veya cadde üzerinde kurulmuş köylere ya da köyler bölgesi anlamına geldiğini belirterek ev anlamına gelen İngilizce home, Almanca heim sözcükleri ile topluluk ifade eden com ve yerleşik bölge anlamına gelen commune sözcükleri arasında ilgi kurar. Tibet ırmağı geçidinde kurulan İtalya'daki Roma şehri, Karasu geçidinde kurulan Erzurum şehri ve Fırat ırmağı geçidinde kurulan Rumkale köylerinin kuruluş yerlerinden yola çıkarak Rume veya Roma sözcüklerinin “su kenarında veya su geçitlerinde kurulan köy veya köyler” anlamına geldiğini ileri sürer. Rom/Rome ile Rum/Rume sözcüklerindeki /a/>/u/ sesbirimlerindeki değişimin anlamsal ayrımını ise Geklerin ve Türklerin şehir planına göre açıklamaktadır. Greklerin polis adını verdikleri şehirler sokakların yelpaze biçiminde bir saray veya bir mabede birleşmesi şeklinde iken Türklerin kurdukları şehirler köylerin birleşmesi veya çoğalması biçiminde oluşmaktadır.²⁵⁴⁹

Rûm sözcüğü Roma'ya ait, Romalı anlamına gelen Romaioi adının Arap kaynaklarına geçmiş şeklidir ve Romalılar, Bizanslılar ve bu devletlerin İslâm coğrafyasında yaşayan yurttaşlarını ifade etmektedir. Bizanslı, Bizans'a mensup anlamlarına gelen Rûmî adı bir yandan çeşitli etnik toplulukları bünyesinde barındıran Bizans İmparatorluğu yurttaşları için kullanılırken bir yandan da aynı zamanda Hristiyan olmuş Grek yani Helenleri ifade etmek için de kullanılmıştır. Selçuklu ve Osmanlılar döneminde ise Rûm, diyâr-ı Rûm, Bilad-ı Rûm denilince coğrafi ad olarak Anadolu, sosyal olarak ise bu coğrafyada yaşayan halk kastedilmiştir.²⁵⁵⁰

Roma imparatorluğunun doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılmasından sonra doğu kısmında Hristiyanlığın kabul edilmesi, Latince yerine Grekçenin yer alması, Roma

²⁵⁴⁹ Cemal Mersinli, “Rome-Rum Kelimeleri”, *TTK Belleten*, V/ 17-18, 1941, s. 159-161.

²⁵⁵⁰ Casim Avcı, “Rûm”, *TDVİA*, İstanbul 2008, C. 35, s. 222.

hukuk ve siyasî geleneğinin devam ettirilmesi ile kendine özgü bir yapı kazanmış ve hükümdarı I. Konstantinos'un 330 yılında Bizantion kasabasını alarak başkent yapması nedeniyle de batılı araştırmacılar tarafından Bizans imparatorluğu ve halkına Bizans adı verilmiştir.²⁵⁵¹ Dolayısıyla Bizans veya Bizanslı kavramları dış adlandırmadır. İç adlandırma olarak Hristiyan Grekler, antik pagan Greklerden kendilerini ayırmak için kültürel kimliklerine Helen, politik kimliklerine ise Romaioi yani Romalı demeyi sürdürmüşlerdir.

Rum adı topluluk ve coğrafi bir yere bağlı olarak devlet ve yer adı olarak Latin, Grek ve Türk egemenliğe bağlı olarak çeşitli anlamlar kazanmıştır. Faktörel Rum kimliği olarak adlandıran Tülüce'ye göre Rum²⁵⁵² şöyledir:

İnsan Faktörüne Bağlı: Topluluk Adı Olarak Rum	Coğrafya Faktörüne Bağlı: Yer ve Devlet Adı Olarak Rum
Roma şehrinde yaşayanlar: Romalı/Rum	(I.) Roma İmparatorluğunun başşehri: Roma/Rum
Roma İmparatorluğu halkı: Romalı/Rum	Konstantinopolis'in diğer adı: Roma/Rum
Konstantinopolis (yeni Roma) halkı: Romalı/Rum	Roma İmparatorluğunun adı: Roma/Rum
Bizans Vasileusluğu halkı: Rum	Roma İmparatorluğu toprakları: Romania, Roma, Rum
Rumca konuşan Hristiyan Türkiye Selçuklu Halkı: Rum	Küçük Asya'nın adı: Diyâr-ı Rum, Beled-i Rum
Hristiyan Rum: Rum	İtalya'nın başşehri: Roma
Rum İmparatorluğu-Vasileusluğu Devri Küçük Asya topraklarında yaşayanlar: Romalı, Rum	Trakya yarımadası: Rumeli Erzurum: Arz-ı Rum

Türklerin Bizans imparatorluğu ile ilişkileri Orhun Yazıtları'ndan beri bilinmektedir. Yazıtlarda Purum olarak geçen sözcük Karahanlılar döneminde Kutadgu Bilig'in dilinde Arap kaynaklarda geçen şekliyle Rum olarak anılmıştır. Dîvânü Lugâti't-Türk'te "İshak'ın oğlu Iysu, Iysu'nun oğlu Rum'un adıdır ve oğulları bu adla anılmıştır." açıklamasına yer verilmiştir.²⁵⁵³

İslâm coğrafyacılarının eserlerinde de Rum ülkesi ve insanlarına ilişkin gözlemler yer almaktadır. Hudûdü'l-âlem'de Rumiya (Roma)'nın İfranca'ya ait olan, denizin sahilinde kurulmuş ve eskiden Rum krallarının oturduğu bir şehir olduğu kaydedilir ve Konstantınıyye Haliç'in sınırından Endülüs'e doğru Rum Denizi'nin kıyısında olan her yer "Esînâs (Atinalılar) sahili" olarak adlandırılıp bütün filozoflar ve bilgelerin Atina'nın bu bölgesinden çıktığı belirtilir. Rum ülkesinin doğusunda Ermeni, Serir ve el-Lan, güneyinde Şam, Rum denizi ve Endülüs'ün bazı kısımları, batısında Batı Okyanusu, kuzeyinde Saklâb, Burcân ve Hazar Denizi'nin bazı kısımlarının yer aldığı belirtilir. Fizikî coğrafyası ise küçük gölleri, akarsuları, dağları, çok sayıda hisar ve kalesi, çok

²⁵⁵¹ Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, Ankara 2015, s. 13, 14.

²⁵⁵² Adem Tülüce, *Bizans Tarihyazımında Öteki Selçuklu Kimliği*, İstanbul 2016, s. 137.

²⁵⁵³ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s.351.

sayıda şehir, köy ve büyük eyaletleri olan aşırı derecede geniş bir yer olarak betimlenmiştir.²⁵⁵⁴

İbn Havkal da Rum ülkesinin ve şehirlerinin konumu, çeşitli fiziksel özelliklerini, dinî durumuna ilişkin gözlemlerini anlatır. Hudûdül-âlem ile İbn Havkal'ın X. Yüzyılda Atina'ya ilişkin bilgiler örtüşmektedir. İbn Havkal da Atina'nın Yunanlıların Dârü'l-hikme'si olup ilimlerine, felsefelerine dair eserlerin orada korunduğunu belirtir. Roma'yı ise Hristiyanlığın temel taşı ve Hristiyanlığın patrikliğinin bulunduğu bir yer olarak betimlemiştir. Bunun yanında İbn Havkal'a göre;

*“Rumların ülkesinin Okyanus'tan başlayarak Galicia (Bask) ve Fransa ülkelerinden Roma, Atina'dan İstanbul'a uzanıp Slavların ülkesini içine alır ve uzunluğu 170 konaktır. Halis Rumlar Roma ile Slavlar arasında yer alır ve Rum ülkelerinden sayılan Franklar, Galicialılar ve başkalarının dili ayrı olmasına karşın dinleri ve ülkeleri aynıdır. İslâm diyarının da tâbileri vardır.”*²⁵⁵⁵

Klasik şiirde beyazlık, parlaklık, gündüz, ay (devr-i kamer), güzellik, güzellerin bolluğu, eğlence, şarâb, harâmîlerin, esirlerin, tâcirlerin ve kâfirlerin çokluğu, peyniri gibi gibi unsurlarla ele alınan Rûm (Anadolu) ülkesinin insanları beyaz tenli oldukları için siyah rengi temsil eden Habeş veya Hindû sözcükleriyle zıtlık içinde kullanılır.²⁵⁵⁶ Bu durum Kutadgu Bilig'de rûmî-zengî sözcüklerinin karşıtlığıyla ifade edilmiştir. Levend de Anadolu ve Anadolu halkının güzelliğini İbni Battuta'nın şu sözlerini aktararak anlatır:

*“Bilâd-ı Rûm nâmı ile maruf olan işbu iklim, aktâr-ı cihanın en güzelidir. Canab-ı Feyyaz-ı Zülcelâl, bilâd-ı sâireye müteferrik surette ihsan buyurduğu mehâsini, iklim-i Rûm'da cem'itmiştir. Ahalisi sûreten pek güzel ve libasları temiz ve taamları nefistir.”*²⁵⁵⁷

Yahya Kemâl de Rûm adının Roma sözcüğünün Arapça söylenişi olarak Türkçeye geçtiğini, Sultân-ı Rûm denince Türk pâdişâhının kastedildiğini, Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin Romalı Celâleddin, Eşrefoğlu Rûmî'nin Romalı Eşref demek olduğunu, Ziyâ Paşa'nın Bahdatlı Rûhî'ye yazdığı bir nazirede kendisini “Şâir-i Rûm” diye adlandırdığını kaydeder. Ona göre bir pagan, bir Hristiyan ve bir de Türk-İslâm Roma yani Diyâr-ı Rûm vardır.²⁵⁵⁸

²⁵⁵⁴ Hudûdül-Âlem, İstanbul 2008, s. 117-119.

²⁵⁵⁵ İbn Havkal, 10. Asırda İslâm Coğrafyası, İstanbul 2014, s.171, 172, 26.

²⁵⁵⁶ Emine Yeniterzi, “Klasik Türk Şiirinde Ülke ve Şehirlerin Meşhur Özellikleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 15, 2010, s. 324, 311, 315.

²⁵⁵⁷ Agah Sırrı Levend, *Divan Edebiyatı*, İstanbul 1984, s. 592.

²⁵⁵⁸ Yahya Kemâl, “Diyâr-ı Rûm Ne Demektir?”, *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Yıl: 3, Sayı: 1, 1974, s. 16-19.

Kutadgu Bilig’de aşağıdaki beyitlerde geçen Rumî kızı tamlaması etnik adlar ile cinsiyet belirten adlar kategorisinden seçilen sözcüklerin birleşmesinden oluşmaktadır. Beyitlerde etnik adların renge dayalı kavramsallaştırmasından yararlanılarak gece-gündüzün oluşumu genel bir kategori olarak da zaman kavramı anlatılmaktadır.

Dünyanın yüzü ile zengî ve Rumî kızının yüzü arasında bir eşleştirme yapılmıştır. Gündüz Rumî kızının yüzü ile temsil olunurken gece zengî yüzü ile temsil olunmaktadır. Rûmî kızının yüzü aynı zamanda güneşi ve aydınlığı ifade eder. Çünkü Rum kızı yüzünü gizlerse yani güneş batarsa zengî yüzü yani karanlık belirmektedir. Dolayısıyla dünya gündüz ile gecenin, aydınlık ile karanlığın, iyilik ile kötülüğün, ak ile karanın döngüsel ve çatışmalı ilişkisi içindedir. Belli bir coğrafyayı, ülkeyi gösteren Rûm sözcüğü bu ülkede yaşayan topluluğu, bu ülkeye mensup olanları ifade etmek için de kullanılmış ve bu ülkede yaşayan insanların fiziksel görünümlerinden renklerine dayalı olarak gece-gündüzün kültürel kavramsallaştırması yapılmıştır. Bütün-parça veya kaplam-içlem ilişkisi açısından bakılırsa şöyle sistematikleştirilebilir:

Ülke (Rum)> bu ülkede yaşayan insanlar (Rumî)> bu insanlardan cinsiyet belirten bir kişi (kız)>bu kişinin vücudunun belli bölümü (yüzü)> yüzünün rengi>gece-gündüz kavramsallaştırması>zamanın döngüsellliği>dünya (felek)

3948. *yüzin kızledi yérke rûmî kıızı/ajun kırtışı boldı zengî yüzi*

6215. *yüzin kızledi yérke rûmî kıızı/ajun meñzi boldı bu zengî yüzi*

4885. *küjek yazdı rûmî kıızı örtti yüz/kara saç boğuğı ajun toldı tüz*

Kutadgu Bilig’de Rûm sözcüğünün kullanıldığı yerlerden biri de 5368. beyittir. Bu beyitte Hint, tozî²⁵⁵⁹ ve rum kumaşları, dünya harikaları gelse de hazinesinin dolmayacağı belirtilmektedir.

5368. *kaşab tozî rûmî ajun tañsukı/saňa kelse tolmaz ağı kaznağı*

Rum kumaşlarının çok değerli ve güzel olduğu çeşitli İslâm coğrafyacılarının eserlerinde belirtilmektedir. X. yüzyılda yazılan Hudûdü’l-âlem’de Rum ülkelerinin aşırı derecede geniş, nimetleri bol ve zengin, askeri bol, akarsuları zengin, çok sayıda şehir,

²⁵⁵⁹ Kutadgu Bilig İndeksinde “hayvan kesicisi, kasab” anlamı verilen tozî sözcüğünün “bir tür kumaş, Toz kumaşı” olması gerektiğini belirten Tezcan Steingass’ın sözcüğün anlamını “toz’dan üretilen ince bir yaz giysisi” (a light summer garment, manufactured at Toz) olarak verdiğini belirtir: S. Tezcan, *KBDÜ*, s. 64. Dankoff ise bu beyti “Keten, muslin ve Bizans’ın altın işlemeli kumaşları-dünyanın harikaları-senin hazineni dolduramaz.” biçiminde çevirmiştir: “Linen and muslin and cloth of gold of Byzantium-the marvels of the world-cannot fill up your treasury.” Yusuf Khass Hajib, *WRG*, s.214. Dankoff’un tozî sözcüğüne karşılık olarak verdiği muslin ise Musullu işi anlamına gelip ince ve sık dokunmuş, pamuklu, yumuşak, parlak kumaştır. Bu durumda Steingass ile Dankoff’un tozî için Toz’da veya Musul’da üretilen kumaş olarak belirtmeleri birbiriyle örtüşmektedir. Çünkü Toz şehri Musul’un Kerkük kazasında Tuzhurmatu adıyla anılan nahiyesidir. Bakınız: Remzi Kılıç, “Kerkük ve Musul’un Tarihî Coğrafyası”, *TÜBAR*, XXVIII, 2010, s. 257.

köy ve eyaletleri olduğu belirtilir. Bol miktarda kabartmalı kumaş, sündüs ve meysani tekstilleri, halı, çorap ve değerli şalvar ipleri üretildiği²⁵⁶⁰ de kaydedilmektedir.

Tawgaç

Tawgaç/Tavgaç/Tabgaç kabilesi Çince kaynaklarda “To-ba veya Tou-ba” olarak geçmektedir. Çince T’o-pa adının **taγ-baši* “toprak başı/beyi”, *tapiyčĭ* “köle”, *tap+ačĭ* < **hačĭ* “torun”, *tuγ+baš* “kel”, *toγ+qubčā* “sarılmış, sarmalanmış”, **toβuγačĭ* “madenci”²⁵⁶¹ veya toprak anlamına gelen “t’o” ve bey anlamına gelen “pa” sözcüklerinin birleşimi olarak toprak beyi anlamına geldiği de ileri sürülen sözcüğün Türkçe “ulu, saygı değer” demek olan Tabgaç (Tawgaç) adının çevriyazımı olduğu geniş bir kesim tarafından kabul edilmektedir.²⁵⁶² Hamilton ise Tawgaç/Tabgaç sözcüğünün tab-/ tav-, “sahip olmak” eyleminden -gaç ekiyle türetilmiş bir sözcük olarak “sahip, malik”, anlamına geldiğini belirtir.²⁵⁶³ T’o-pa/Tawgaçların dilinin Moğolca, Tunguzca veya Türkçe olduğuna ilişkin çeşitli görüşler bulunmaktadır. Ligeti ve Gumilev Moğolca; P. Peliot, Boodberg, ve Clauson ise Türkçe konuştuklarını savunur. Clauson’a göre Tabgaçlar standart Türkçe olmasa da l/r diyalektini konuşmuşlardır.²⁵⁶⁴

Tabgaçların Moğol, Tunguz ve Türk olduklarına ilişkin çeşitli görüşler bulunmasına karşılık, Eberhard’ın da dediği gibi Türk asıllı²⁵⁶⁵ ve Çinli bir erkekle bir Hun kadınının evlenmesi ile ortaya çıkan Hun boylarından biri oldukları görüşü ağırlık kazanmaktadır.²⁵⁶⁶ Bu durumda Kaşgarlı’nın Tawgaçları Türklerden bir bölük olarak açıklaması oldukça önemlidir. Barthold’a göre Kaşgarlı Mahmud zamanında Kuzey Çin anlamında Sin ve Güney Çin anlamında da Masin kullanılmıştır. Tabgaç ise yalnızca Millî Çin sülalesi olan Sun sülalesi idaresindeki Masin’i ifade etmek için kullanılmıştır. Tavgaç veya Masin Yukarı Sin olarak adlandırılmaktadır.²⁵⁶⁷ Tobalar bugünkü Shansi eyaletinin kuzeyinde 385-550 yılları arasında hüküm süren devletlerini kurmuşlardır.²⁵⁶⁸

²⁵⁶⁰ Hudûdü’l-âlem, İstanbul 2008, s. 117

²⁵⁶¹ A. S. Boodberg, “The Language of the T’o-pa Wei”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Volume 1, 1936, p. 167-185.

²⁵⁶² Kürşat Yıldırım, “Erken Tabgaç (T’o-Pa) Tarihinin Ana Hatları (Wei Shu’nun İlk Bölümüne Göre)”, *Turkish Studies*, Vol. 7/3, 2012, s. 2713. Yıldırım etimolojik olarak Toprak Beyi anlamına gelecek biçimde açıklamanın tamamen anakronik olduğunu belirtmektedir. Çünkü sözcüklere verilen anlamlar M.Ö. 20-19. yüzyılda kuzeylilerin dilindedir. Ancak Tobaların 4. yüzyılda tarih sahnesine çıktıkları bilindiğine göre bu açıklamanın anakronik olduğu görüşündedir.

²⁵⁶³ James Hamilton, “Tokuz Oğuz ve On Uyğur”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, S. 7, 1997, s. 198.

²⁵⁶⁴ Gerard Clauson, “Turk, Mongol, Tungus”, *Asia Major*, C. VIII, S:1, 1960, s. 117.

²⁵⁶⁵ W. Eberhard, “Toba’lar Etnik Bakımından Hangi Zümreye Girer?”, *AÜ DTCF Dergisi*, C. I, S: 2, 1943, s. 19-30.

²⁵⁶⁶ W. Eberhard, *Çin’in Şimal Komşuları*, Ankara 1996, s. 79-80.

²⁵⁶⁷ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara 2006, s. 80

²⁵⁶⁸ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara 1995, s. 138, 159.

Başlangıçta muhtemelen bir özel kişi adı (antroponim) olan²⁵⁶⁹ Tawgaç sözcüğü Kuzey Wei hanedanlığının kurulması ile hem boy/ulus/kavim adı (etnonim), hem bir devlet adı (politonim), hem de bu devletin egemenliği altındaki toprakları ifade etmek üzere yer adı (toponim) niteliğine bürünmüştür.

Siyasî bakımdan kuzeydeki en güçlü devlet olan Tabgaçlar dil, edebiyat ve çeviri çalışmalarıyla kültür dünyasına önemli katkıları olmuştur.²⁵⁷⁰ Kuzey Çin’de hanedan kuran Türklerin yazdıkları şiirler Çin edebiyatında “kuzey nazmı” denen bir nazım şekli ve türünü oluşturmuşlardır.²⁵⁷¹ Tabgaçlar şiirlerini Çince yazmış olmalarına karşılık duygu, düşünüş ve anlatımlarındaki canlılık onları diğer Çinli kavimlerden ayırmaktadır. Tabgaçlar genel olarak “boynuz müziği” olarak bilinen ve Türkistan’da “çift boynuz müziği” yapılan Hun ve Orta Asya’nın askerî müziğine dönüş yapmışlardır.²⁵⁷²

Tabgaçların ekonomisi İpek Yolu’na egemen olmaları nedeniyle ticarete ve çeşitli devletlerden alınan vergilere dayalıydı. Kaşgar ve Turfan da vergiye bağlanmıştı.²⁵⁷³ Tabgaçların başkenti P’ing-ch’eng İpek Yolu boyunca Çin’in doğu kısmında bulunmaktaydı ve arkeolojik kazılardan altın ve gümüş kadehler, çeşitli cam eşyaları çıkması, Tabgaçların ticarî rolünü göstermektedir. Alışverişlerini genellikle madenî eşyalar, ipek, hububat, at, öküz gibi hayvanların takası ile gerçekleştirmişlerdir. Para kullanımının yaygın olmadığı Tabgaçların ekonomisi ganimet, yağma ve ticarete dayalıydı.²⁵⁷⁴ Eberhard, Tabgaçların da içinde bulunduğu Kansu’da kurulan devletlerin

²⁵⁶⁹ Eberhard, Tabgaçlar Kuzey Çin’e egemen olmadan çok daha önceki zamanlarda bir kişi adı olması muhtemel olan Tabgaç sözcüğünün Çin’e ad olduğunu belirtir. Wolfram. Eberhard, *Çin’in Şimal Komşuları*, Ankara 1996, s. 79.

²⁵⁷⁰ Çin’in kuzeyi yani Tabgaçların da içinde bulunduğu bölge önemli bir kültür merkezi olmuştur. Eberhard Tabgaçlar döneminde çeviri büroları açılarak Türkistan, Sogdistan ve Hindistan’da yazılmış Budist eserlerin Çinceye çevrildiğini ve bu çevirilerin bir uzman ile birkaç yerli yardımcısı tarafından sözcüğü sözcüğüne değil anlamı verecek biçimde, gerekli yerlere eklemelerde bulunularak yapıldığını belirtir. Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara 1995, s. 156-159.

²⁵⁷¹ Muhaddere Özerdim, “M.S. IV. ve V.’inci Asırlarda Çin’in Şimalinde Hanedan Kuran Türk’lerin Şiirleri”, *A.Ü. DTCTF. Dergisi*, C. XIII, S:3, 1955, s. 51. Bu makale daha önce yayımlanmış şu çalışmanın ilavelerle geliştirilmiş biçimidir: Muhaddere Özerdim, “M.S. 4. ve 5.’inci Asırlarda Çin’in Şimalinde Hanedan Kuran Türk’lerin Şiirleri”, *A.Ü. DTCTF. Dergisi*, C. II, S:1, 1943, s. 89-98. Özerdim Tabgaçların kullandıkları müzik aletlerinin adlarını verir ve yaptıkları müziğin Orta Asya Türklerinin izlerini taşıdığını da belirtir.

²⁵⁷² Muhaddere Özerdim, “M.S. IV. ve V.’inci Asırlarda Çin’in Şimalinde Hanedan Kuran Türk’lerin Şiirleri”, *A.Ü. DTCTF. Dergisi*, C. XIII, S:3, 1955, s. 59.

²⁵⁷³ Muhaddere Özerdim, “M.S. IV. ve V.’inci Asırlarda Çin’in Şimalinde Hanedan Kuran Türk’lerin Şiirleri”, *A.Ü. DTCTF. Dergisi*, C. XIII, S:3, 1955, s. 56.

²⁵⁷⁴ Tuğba Gökçe Balcı, *Tabgaç Devleti (386-550) Siyasi ve Kültürel Tarihi Hakkında Çin Halk Cumhuriyeti’nde Yapılan Araştırma Eserleri Değerlendirmeleri Bibliyografyası*, Trakya Üniversitesi SBE. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2010, s. 22, 102. Balcı incelemesinde Çin’de Tabgaçlar ile ilgili pek çok çalışmayı sınıflandırarak kısa açıklamalarda bulunmuştur. Tabgaçların ekonomisi, ticareti için Balcı’nın belirttiği şu çalışmalara bakılabilir: Shih Wei, “Pei-wei Huo-pi Shih-yung Yen-chiu”, “Tabgaçlar’da Paranın Kullanımı Araştırması”, *Hsü-ch’ang Üniversitesi Dergisi*, S. 1, 2004, s. 41-44;

Türkistan ile yapılan geçit ticaretinden kazanç sağlayan ticaret devletleri olduklarını ve o dönemde Budist manastırların tüccarlar tarafından banka, borsa ve depo olarak kullandıklarını belirtir.²⁵⁷⁵

Tabgaç/Tawgaç/To-pa'ların kökeni, dilleri, kurdukları devlet, coğrafya ve ekonomileri hakkında yukarıda özetle aktarılan bilgiler ışığında, Kaşgarlı Mahmud'un Tawgaçlar üzerine verdiği bilgiler tarihsel zeminde yerini bulmuştur. 4-6. yüzyıllar arasında yaşayan ve işlek bir ticaret düzeni geliştiren bir devlet, halk ve ülkenin adı olarak Tawgaç sözcüğünün XI. yüzyılda yazılmış Dîvânu Lugâti't-Türk ve Kutadgu Bilig'de de anılması; Tabgaçların tarihte önemli bir yer tuttuğunu ve toplumsal bellekte canlılığını koruduğunu göstermek bakımından oldukça önemlidir.

Tejik

Tejik sözcüğü Kutadgu Bilig'de üç beyitte dört kere geçer. Dördünde de etnonim olarak kullanılmıştır. Dîvânu Lugâti't-Türk'te sözcük bir kez geçer ve "Tacik, Farslı" anlamı ile karşılanır.²⁵⁷⁶ Bu bilgi ışığında beyitler değerlendirildiğinde kastedilenin Firdevsî'nin dilini konuşan, kültürünü paylaşan ve devletine mensup halk olduğu anlaşılır. Şahnâme'de İran ilinin en büyük rakibi olan Turan ilinin şâhı Alp Er Tunga, Afrasiyab adıyla anılır. Yusuf Has Hâcib, Firdevsî'nin eserini kendine örnek olarak alıp onun karşısına Kutadgu Bilig ile çıkmayı denemiştir. Dolayısıyla 280. beyitte Afrasiyab'ın ülkeleri ele geçirmesini anlatan "Tejik"ler²⁵⁷⁷ Farsça konuşan ve yazan Samanîlerdir. Söz konusu Samanîler bugünkü Tacik ulusunun atalarıdır. 282. beyitte Yusuf Has Hâcib Afrasiyab'ı "Tejikler" in kitaplarında kaydetmiş olduklarını belirterek kitapta olmasaydı hiç kimsenin, bu arada kendisinin de onu bilemeyecek olduğunu vurgular.²⁵⁷⁸ Eğer Yusuf Has Hâcib ulusal belleğin ulusal kahramanlarla güçleneceğinin, ulusal kahramanları ise kitap ve eğitimin yaşatacağının bilincinde olmasa, bu beyitleri yazmazdı. Önünde de bu konuda Şahnâme gibi olağanüstü büyük bir örnek bulunmaktadır. Turan, Türk ve Türkistan adları anlatılırken de belirtildiği gibi İran-Turan veya başka bir deyişle Fars-Türk rekabeti içinde anlam kazanan Kutadgu Bilig'in beyitlerini, bu beyitlerdeki anlamları, bu rekabet dikkate alınmaksızın yorumlamak imkânsızdır. Yalnız Yusuf Has Hâcib Firdevsî gibi ulusal bilincini yansıtırken rakip veya

Wang Yin-t'ien, "Sa-shan Po-si yü Pei-wei P'ing-ch'eng", "Sasani İran'ı ve Tabgaçlar'ın P'ing-ch'eng Şehri", *Tunghuang Araştırmaları*, 2005, S: 2, s. 52-57.

²⁵⁷⁵ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara 1995, s. 155-157.

²⁵⁷⁶ Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 387.

²⁵⁷⁷ 0280. tejikler ayur anı efrasiyâb/bu efrasiyâb tuttu iller talap

²⁵⁷⁸ 0282. tejikler bitigde bitimiş muni/bitigde yok erse kim uqğay anı

öteki olarak gördüğü muhatabını küçümsemez, aşağılamaz. Onu değersizleştirmez. Tam tersine onun saygınlığını vurgulayacak veya ona saygınlık kazandıracak söyleyişleri esirgemeksizin dile getirir. 3265. beyit bu bağlamda en iyi örnektir.²⁵⁷⁹ Firdevsî eserinde Nûşîrevân'ın adâletini çeşitli öğütlerle anlatır. Yusuf Has Hâcib bu görüşlere Karahanlı yöneticilerinin uymasını öğütlemek amacıyla göndermede bulunurken aynı zamanda İran düşüncesine ve düşünürlerine saygısını da göstermektedir. Söz konusu beyit “İlig” Küntogdı'nın sabır, kanaat, itidal gibi erdemlerin temsilcisi olan Odgurmış'a inzivaya çekilip ibâdetle ömrünü tüketmek yerine devlete hizmet etmesini öğütlemek amacıyla söylenmiştir. Herkes hakana devlet işinde yardımcı olmalıdır. Yardım eden de, devlet de, halk da yardımdan kazançlı çıkar. Ama yardım olmazsa hakan zarara uğramaz. Hakana yardım ve destek, halka iyilik etmektir. İnsan, iyilik ederse insan olur. 3269-3271. beyitlerde, bir hadiste de söylendiği gibi, hayırlı insanın başkalarına yardım eden kişi olduğu vurgulanır.

Tejik/Tacik etnoniminin doğuşu ve gelişimi konusunda kaynaklar ne yazık ki kesin ve tutarlı bilgi verememektedirler. Sözcüğün kaynağında hicrî 9. yılda Hz. Muhammed'e elçi göndererek Müslüman olan Tayy kabilesinin bulunduğu belirtilmektedir. Bu kabileden bir kişi, Hatem Tâî olarak ünlenmiştir. Sasanîler bu kabilenin adını bütün Araplara “tâzîg” biçiminde yaygınlaştırmışlardır. Sözcüğün çokluk biçimi “tâzîgân” dır. Sonradan Sogdlar bu terimi kendileri için kullanmaya başlamışlar ve Tacik adını almışlardır. Bir ara hangi ulustan olursa olsun bütün Müslümanlar için kullanılan Tacik adı en son olarak Orta Asya'da İran dilleri konuşan Müslümanlar için kullanılmaya başlanmıştır.²⁵⁸⁰ Türkçede Tejik etnonimi ilk kez Kutadgu Bilig ve Dîvânu Lugâti't-Türk'te görülür. Bu eserlerde Tejik İran dilli Müslüman halkların genel ulusal adıdır. Tacik, Fars, Sart ulus adları Mevlânâ, Sâdî, Ali Şîr Nevâî gibi şâirler tarafından bütün Farsça konuşan toplulukları ifade etmek üzere kullanılmıştır. Türk ü Tacik, Türk ü Tat, Türk ü Fars ibarelerinde Tacik, Tat, Fars etnonimleri Türk olmayan, İranlı, Fars karşılığında bir bakıma Türk ile karşıt anlamlı ikilemedir. Turk o Tocik, Türk ve Tacik ikilemesi Tacikçede “herkes, tümü” karşılığındadır.²⁵⁸¹ Barthold, “Tacik” sözcüğünün ilk olarak tarihçi Beyhaki tarafından 1039'da kaydedildiği görüşündedir. Sözcük

²⁵⁷⁹ 3265. *negü tér eşitgil tejik bilgesi/tejik bilgeleri çavıkar küsi*

²⁵⁸⁰ Richard N. Frye, *Orta Asya Mirası*, Ankara 2009, s.231-233; Ulaş Töre Sivrioğlu, “Pehlevîce (Orta Farsça) Bir Tarihi Coğrafya Metni: Şahrestānīhā ī Ērānšahr”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.1, S:3, 2014, s. 14.

²⁵⁸¹ Süer Eker, “Orta Asya'nın İrani Halkı Tacikler ve Bağımsızlığının 20. Yılında Tacikistan (I)”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S:15, 2011, s. 357.

muhtemelen başlangıçta Asya ve İç Asya konargöçerleri tarafından bütün yerleşik halkları ifade etmek üzere kullanılan, ancak daha sonra İranlıları ifade etmeye başlayan “Tat” ile ilişkilidir.²⁵⁸²

Türānlığ-İrānlığ

İranlı ve Turanlı sözcükleri Kutadgu Bilig’in mensur ve manzum önsözlerinde ikişer kere geçmektedir.²⁵⁸³ Edebiyat ve mitolojide Turan ve İran hep birlikte anılır.²⁵⁸⁴ Mensûbiyet bildiren ve olumlu sıfat yapan -lîg eki ile işletilen bu sözcüklerin kökleri İran dilinden alıntıdır. Şahnâme’den beri gece ile gündüz gibi hep birlikte anılan bu iki karşıt kavramın zihinde çizdiği resim de Türkistan gibi çağına ve kullanana göre değişmektedir. Yusuf Has Hâcib “İranlılar ve Turanlılar” derken kuşkusuz bu sözcükleri ülke, coğrafya, kültür ve toplum adı olarak kullanmaktadır. Minorsky’nin bildirdiğine göre -ân ya da -gân eki sözcüğe aile veya memleket anlamı katmaktadır: Gîlân (Gîllerin memleketi), Deylemân (Deylemlilerin memleketi), zâdegân, babagân, hwâcegân.²⁵⁸⁵ Bu durumda Turan Turların ülkesi, İran da İrlerin ülkesi demektir. Ancak sorun Tur ve İr sözcüklerinin etnonim (kavim adı) olup olmamasındadır. İran mitolojisi, iki ad arasındaki anlam farkının dinsel yönünü özellikle vurgular. İran-Turan ayrımı mitolojide aydınlıkların yani Hürmüz’ün ülkesi ile karanlıkların yani Ehrimen’in ülkesi arasındaki dinsel ve simgesel bir ayrımla da örtüşür. İyilik, güzellik ve aydınlığı simgeleyen Hürmüz ülkesinin karşısında kötülük, vahşilik ve karanlığı simgeleyen Ehrimen ülkesi bulunur. Bu ülke Turan’dır.²⁵⁸⁶ Yerleşik İran için kuzeyden ve doğudan gelen göçebelerin ötekileştirilmesi doğaldı. Karatay’ın dediği gibi İran ile Turan kavramlarının şahsında yerleşik ve göçebe toplulukları karşı karşıya getirmek kısmen doğrudur.²⁵⁸⁷ Dolayısıyla uzaklardan gelen tehlike İran kültüründe Turan adıyla anılmıştır.

Şahnâme’ye dayanan bütün kaynaklar bu iki sözcüğü bir kişi, soy ve boy adından genişlemiş kavim adı olarak görmekte birleşirler. Böylece bütün açıklamalar iki kavmin savaşına dayandırılır. Sarıнай, Turan adının önceleri bir “bölge adı” olduğunu söyler. Ona göre sonradan bu ad Ural-Altay ve Fin-Macar halklarından oluşan “Turan ırkının

²⁵⁸² Süer Eker, “Divanü Lugâti’t-Türk’ta “İranlı” Kavramı”, *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi Bilgi Şöleni Bildirileri* Ankara 2009, s. 153-170.

²⁵⁸³ A.0021. ümerâ tép aydılar, İrānlığlar şāhnāme-i türkî atamışlar ba‘z- (A.0022.) ları ma pendnāme-i mülük témişler türānlığlar kutağgu bilig

B.0030. İrānlığlar şāhnāme térler muñar/türānlığ kutağgu bilig tép uqar

²⁵⁸⁴ Tarık Demirkan, *Macar Turancıları*, İstanbul 2000, s. 22.

²⁵⁸⁵ V. Minorsky, “Tûrân”, *İA*, İstanbul 1988, C. 12/II, s.107-113.

²⁵⁸⁶ Tarık Demirkan, *Macar Turancıları*, İstanbul 2000, s. 21.

²⁵⁸⁷ Osman Karatay, *İran İle Turan*, İstanbul 2015, s. 49.

anayurdu” için kullanılmıştır.²⁵⁸⁸ Turan gerçekten de bir bölge adıdır. Ancak nasıl Çin, Fars, Hint diye bir ırk yoksa Turan diye de bir ırk yoktur. Cihangir’in de dediği gibi “Turan etnik değil jeopolitik bir kavramdır”.²⁵⁸⁹ Macar Turancılığının öncülerinden Teleki de aynı görüştedir. 1918 yılında Teleki Turan’ın coğrafi bir kavram olduğunu, ırksal ve dilsel olmadığını vurgulamıştır. Turan Avesta’dan Şahnâme’ye değin etnografik bir ayrım içermez. Kolektif bir sıfattır. Hazar denizinden Sir Derya’ya kadar olan bölgedeki bütün bozkır halklarını kapsar. Arap tarih ve coğrafyacılar Turan’ı Türk ile özdeşleştirmişlerdir. Bu tutum Türkler arasında da benimsenmiştir. Ancak Turan herşeye rağmen coğrafi bir kavramdır.²⁵⁹⁰ Levi’ye göre de Turan terimi Sasani döneminde şimdiki Pakistan’da bulunan Belucistan eyâletinin kuzeydoğu bölümünü anlatmak için kullanılıyordu. O dönemde başlıca şehri Kuzdar’dı. Buranın halkı çoğunlukla İran yönetimine karşı düşmanlık beslediği söylenen deve çobanlarıydı. X. yüzyıldan itibaren yoğun bir biçimde kuzey doğudan gelen göçebe Türklerin Maveraünnehr’e doluşmasıyla Turan sözcüğünün anlamı değişmiş ve İran’ın kuzey doğusuna Çin’e varıncaya değin Turan denilmeye başlanmıştır. Burada ölçünün yerleşik İran’a karşı olan bozkır halkı olması önemlidir. Sasani dönemi kaynaklarının, bozkır halklarının tümüne, etnik ayrım yapmaksızın Turanlı dediğine dikkat edilmelidir.²⁵⁹¹ Tur sözcüğünün bugünkü Farsçada uzak anlamına gelen dūr ile benzerliği dikkat çekicidir. Pehlevîce veya Orta Farsça denilen dönemde bu sözcüğün aile ve memleket yapan -ân ekiyle birleşerek “uzak ülke”, anlamında “dûrân” olması da mümkündür. Nitekim Babayar Horasan’da Serahs iline yakın bir yere Turan sınırı anlamında “Mazduran/Mozduran” dendiğini, sözcüğün aslının marz-ı turan olduğunu kaydeder. Bu sözcük ona göre zamanla “Tûristan” a, VI.-VII. yüzyıllarda ise Türkistan’a dönüşmüştür.²⁵⁹²

Turan ve İran kavramları etnonim değil birbirine komşu iki coğrafyanın hatta iki ayrı ülkenin adıdır. Her iki coğrafya da birbirine yakın kültür, dil, din ve geleneğe sahip boy ve toplulukların bir arada yaşamış oldukları iki ayrı ülkeden ibarettir. Turan adı verilen coğrafya Türklerin ve Türklerle akraba diğer kavimlerin üzerinde yaşamış

²⁵⁸⁸ Yusuf Sarıınay, “Tûrân”, *TDVİA*, İstanbul 2012, C.XLI, s. 407-408.

²⁵⁸⁹ Erol Cihangir, “Turan Etnik Değil Jeopolitik Bir Kavramdır”, *2023:İkibinyirmiiç*, S:161, 2014, s.18-23.

²⁵⁹⁰ Pal Tekeli, “Turan Coğrafi Bir Kavramdır”, *Turan Yıllığı*, 1918, s.44-83, şurada yeniden yayımlanmıştır: Tarık Demirkan, *Macar Turancıları*, İstanbul 2000, s.75-81.

²⁵⁹¹ Scott Levi, “Ortaçağ Orta Asyası’nda Türkistan ve Turan”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, C. I, s.388-392.

²⁵⁹² Gaybullah Babayar, “Birunî ve Kâşgarlı Mahmud’un Bazı Orta Asya Yer Adlarını Türklerle İlişkilendirilmesi”, *Mahmûd al-Kâşgarî’nin 1000. Doğum Yıldönümü Dolayısıyla Uluslararası Dîvânı Lugâtî’t-Türk Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2011, s. 320.

oldukları, İran ve Çin arasında kalan ve hatta Horasan'ı içerisine alan kısımdır. İran ise Aryen kavimlerinin üzerinde yaşamış olduğu ve Turan ile Mezopotamya arasında kalan toprakların adıdır.²⁵⁹³

İran adı Turan'a göre farklı anlamlar içermektedir. Bu ad dar anlamda İran'ı ifade ederken geniş anlamda bütün Persleri, hatta bütün Hint-Avrupa toplumlarını ifade eden siyasî, romantik, efsanevî ve ırkçılığa sunduğu imkânlarla trajik tarafları olan bir kavramdır. Frye, "Persia" adlı kitabında İran'ın Aryanların ülkesi anlamına geldiğini kaydeder. Bugün İngilizcede ve öbür Avrupa dillerinde Persia ve İran eşanlamlıdır. Bazı çevrelerde ise ikisi arasında bir fark olduğu düşünülmektedir. Persia dendiğinde bugünkü siyasî sınırlarıyla yüz yıl önce kurulan bir devlet; İran denince ise dil ve kültür açısından geçmişte geniş bir coğrafyayı kapsayan bir terim anlaşılır. Bu büyük İran Kafkas dağları, Orta Asya, Afganistan ve Irak'ı kapsar. İran kültür, sanat ve güzellik anlayışını anlatan en isabetli kavram Frye'e göre kültürel senkretizmdir.²⁵⁹⁴

Sivrioğlu, özgün kaynaklara dayalı olarak İran sözcüğünü şöyle açıklar:

*"Ērān sözcüğün kökeni Sanskrit ve Persçede kullanılan Aryan terimine kadar geriye gitmektedir. Sözcüğün değişmiş versiyonu olan Ērān, Sâsânîler devrinde ilk olarak Ardâxšîr I'in (224-240) Nakş-i Rüstem yazıtında karşımıza çıkar. Bu yazıtta Ardâxšîr I kendini İranlıların tek hâkimi olarak ilan etmektedir. (Ardasîr šāhān šāh ērān). Ardâxšîr I'in oğlu Şāpūr I (240-270) ise kendisini hem İranlıların hem de İranlı olmayanların (šāhān šāh ērān ud anērān) hükümdarı olarak göstermektedir. Şāpūr I'in -uç dilli-Kâbe-yi Zerdüş yazıtında Ērānšahr sözüğü krallık anlamında kullanılmıştır. Şāpūr, kendisini İranlı olmayanların da hükümdarı olarak kabul ettiğine göre Ērānšahr tanımının sadece İranlıların (Aryanların) yaşadıkları yerleri değil; İranlıların hâkim oldukları toprakların tamamını ifade ettiği anlaşılmaktadır. Aksi halde Mısır, Yemen gibi ülkelerin de Ērānšahr kapsamına alınmasını açıklamak mümkün değildir. Nitekim asırlar sonra bile Ebu Mansurî (öl.961) ve İbn Rusta (10. Asır) gibi Müslüman İranlı yazarlar Mısır'dan Orta Asya'ya kadar uzanan tüm toprakları İran ülkesi içinde kabul etmeye devam etmişlerdir."*²⁵⁹⁵

²⁵⁹³ Abdulhalik Bakır, Ahmet Altıngök, "Klasik ve Çağdaş Kaynaklar Işığında Turan-İran Kavramı ve Tarihsel Coğrafyası", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVI, S:2, 2011, s.361-422; Karadeniz de Sasani kaynaklarında ve *Şahnâme*'de anlatılan Turan ile İran arasındaki savaşları, tanımı için dayanak yapmaktadır. Ona göre de iki kesimi ve iki coğrafyayı ayıran sınır Ceyhun-Seyhun hattıdır. Yılmaz Karadeniz, "İran Kaynaklarına Göre Türkistan ve İran Coğrafyasında İran-Turan Sınır Mücadeleleri", *Akademik Bakış Dergisi*, S. 26, 2011, s. 1-15; Bitkibilimde de *Flora Orientalis* içinde bir İran-Turan Floristik Bölgesi vardır. Bu geniş bölge orta ve doğu Anadolu'dan başlar Suriye'nin büyük bir kısmı, Güney ve Doğu Filistin, Sina yarımadasının küçük bir kısmı, Ürdün, Suriye Çölü'nün kuzeyi, yukarı Mezopotamya ve Ermenistan yüksek arazisi, Transkafkas'ın doğu ve güneyindeki kurak ve yarı-kurak kısımları, Hirkaniyen (Talış ve Hazar denizlerinin İran'a ait kıyıları), İran Platosu, Hindikuş'un güney kısımları, Kuzey Himalaya Dağı'nın güney kısmı, Volga nehrinin güneyi, Doğu Transkafkas'dan Gobi Çölü'ne kadar olan bölgeyi içine alır. Yalkapberdi Muratgeldiev, Mustafa Küçüközü, Ümit Bingöl, Kerim Güney, Fatmagül Geven, "İran-Turan Floristik Bölgesi", *S.Ü.Fen-Edebiyat Fakültesi Fen Dergisi*, Cilt 11, 2000, s. 19-124.

²⁵⁹⁴ Richard N. Frye, *Persia*, 1968, s. 13, 36.

²⁵⁹⁵ Ulaş Töre Sivrioğlu, "Pehlevice (Orta Farsça) Bir Tarihî Coğrafya Metni: Šahrestānīhā ī Ērānšahr", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.1, S:3, 2014, s. 1-27.

Sonuç olarak Grekler için barbar, Romalılar için Germen, Bizans için Türk ne ise İranlı için de Turan odur. Her ikisi de etnik olmaktan çok toplumsal, kültürel ve coğrafi kavramlardır. Karşılaştırmalı tarih ve toplumbilim yaklaşımına göre merkezdeki tarımcı ve yerleşik imparatorluk ile çevresindeki hayvancı ve göçebe toplulukların ilişkisi her yerde birbirine benzer. Bu ikilemi akıncı-ekinci çelişkisi biçiminde ifade etmek de mümkündür. Göçebelerin savaşçılıkta yerleşiklere göre daha donanımlı ve deneyimli oldukları bilinmektedir. Farsçada “ır” ve “tur” sözcüğünün bir kişiye ve soya bağlanması girişimleri doyurucu olmamıştır. Ancak Minorsky’nin de belirttiği gibi “tur” sözcüğü İran dilinde “cesur, yiğit” gibi anlamlara gelir. Minorsky Türk sözcüğünün de “erk türk” ikilemesinde olduğu gibi “güçlü kudretli” demek olduğuna dikkat çekmektedir. Ona göre İran ile Turan arasındaki efsâneî savaşlar yerleşik yüksek kültürleri ile övünen ve Airyana adını tekellerine almış bulunan, göçebe olmayan İranlıların göçebe olanlarla mücadelesini anlatır.²⁵⁹⁶ Bu bağlamda yerleşiklere de “asil, kutsal, yüce, üstün, İng. noble²⁵⁹⁷” olmak ayrıcalığı tanınmaktadır. Aryanizm denilen ideolojiye hizmet eden bu tür adlandırma ve anlamlandırmalar nesnel bir gerçeğe değil bunu yapanların etnik kendini beğenmişlik duygularına, İngilizce terimiyle “etnocentrism” ine tanıklık etmektedir.²⁵⁹⁸

Türk-Türkî

Kutadgu Bilig’de geçen Türk/Türkî/Türkler sözcüğü²⁵⁹⁹ içerdiği anlam farklarıyla eserin düşünsel yapısında önemli bir yer tutmaktadır. 5151. beyitte türk sözcüğü erk sözcüğü ile ikileme oluşturacak biçimde kullanılmıştır. Eski Türkçe uzmanları bu ikilemeyi “güç, kuvvet, kudret, yiğitlik” biçiminde anlamlandırmaktadırlar.²⁶⁰⁰ Öbür beyitlerde ise “türk” sözcüğü çeşitli tamlamaların tamlayan ögesi olarak kullanılmıştır.

²⁵⁹⁶ V. Minorsky, “Tûrân”, *İA*, İstanbul 1988, C. 12/II, s. 107.

²⁵⁹⁷ <http://www.urbandictionary.com/define.php?term=Aryan> Erişim: 15.09.2016

²⁵⁹⁸ Ulaş Töre Sivrioğlu, “Aryan Teorisi ve Türk Tarih Tezi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.2, S:6, 2015, s. 1-27.

²⁵⁹⁹ A.0014. türkistân illerinde buğra han tilinçe türk luğatinçe bu kitâb
B.0015. asılgı turur bu yok ol hiç yası/ öküş türkler ukmaz munıñ ma’nîsi
B.0019. bu maşırık ilinde kamuğ türk ü çîn/munı teg kitâb yok ajunda adın
A.0021. İranlığlar şâhnâme-i türkî atamışlar.
B.0033. ay ol bu kitâbka kabûl bolduğu/bu türkler tilinde ‘aceb kördüki
0276. körü barsa emdi bu türk begleri/ajun beglerinde bular yigleri
0277. bu türk beglerinde atı belgülg/toña alp er erdi kutı belgülg
1163. yime yakşı aymış bu türk buyruğı/körür köz yaruğı oğul kız oğı
3817. tağı munda yigrek ayur türk hanı/kınama yalawaç söz aysa köni
5151. ay ilig bağa kör seniñde oza/beg erdi atañ ilde erk türk tüze

²⁶⁰⁰ Zuhâl Kargı Ölmez, “Kutadgubilig’de İkilemeler (1)”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, S: 7, 1997, s. 35; Serkan Şen, *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2002, s.1, 102.

Tamlayan ad olarak “türk” sözcüğü etnonim görevinde kullanılmıştır. Üç kullanımda “türk” adı siyasî unvanlarla birlikte kullanılmıştır: türk begleri (2) türk hanı, türk buyruğu. Beyler, han ve komutan unvanları devletin ve askerî gücün görevlilerini ifade ettiği gibi iktidarın gücünü de yansıtır. Türk sözcüğünün bunlarla birlikte kullanılması, güç-kuvvet duygusunu ve iktidarın haşmetini daha da artırmaktadır. Bir örnekte İran ile Çin arasında düşünülen Turan ve Türkistan coğrafi adları ile anlamdaş olarak kullanılmıştır: “*kamuğ türk ü çîn*”. Bir örnekte de İran kavramının karşıtı olan Turan’ı çağrıştıracak biçimde Kutadgu Bilig’in İran Şahnâmesi’ne rakip olduğu vurgulanarak nispet ekiyle “Türk’e âit” anlamında kullanılmaktadır: *şāhnāme-i türkī*. İki yerde çokluk ekiyle etnonim olarak anılmaktadır: “*türkler uqmaz, türkler tili*”. Müstensih ifadesi olan ve çoğu Türklerin Kutadgu Bilig’i anlamadığını bildiren birincisi, 1260 yılı dolaylarında istinsahın yapıldığı çevrede yaşayan Türklerin eğitim düzeyi ve okumaya ilgisini tespit eden önemli bir kanıttır. Bu ifade Âşık Paşa’nın XV. yüzyıl Eski Anadolu Türkçesiyle yazdığı Garibnâme’inde söylediği sözlere benzemektedir.²⁶⁰¹ İki örnekte de artık dilin ve kültürel kimliğin oluştuğunu, Türk etno-genesisinin tamamlandığını gösteren dil adı, Türk etnonimi ile iç içe kullanılmaktadır: “*türkler tili, türk lügati*”. Son kullanım Kaşgarlı Mahmud’un kitabının adını hatırlatmaktadır. Müstensihin bu eserden haberdar olması ihtimal dâhilindedir. Ancak şimdilik bu ihtimali kanıtlama imkânı bulunmamaktadır.

Türk sözcüğündeki bu rahat, zengin, çeşitli ve özgüveni yüksek kullanım; Kaşgar kültür çevresinde, hatta daha da geniş olarak Maverâünnnehir çevresinde, Türk kimliğinin öbür kimliklere üstün gelmesinin, Toharca, Sogdca gibi dilleri konuşanları eritmiş olmasının göstergesidir.

Türk etnoniminin farklı Türkçe metinlerde başka anlamlarına da rastlanmaktadır. Sözcük Türkçe metinlerde çoğunlukla sıfat olarak “güçlü, kuvvetli, güzel, ak yüzlü, olgun, cengâver, hukuka bağlı, kalabalık, halk, cumhur” anlamlarına gelmektedir. Dar anlamda Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlarının adı olan ‘Türk’ sözcüğü hâkim ırka ya da etnik kökene işaret etmeyen; eşitliği ve yurttaşlığı içinde barındıran; tarih, kültür, yurt, dil, dilek, devlet birlikteliğini ifade eden ulus/millet kavramına da karşılık gelmektedir. Geniş anlamda Türk ise Yusuf Has Hâcib’in de kullandığı gibi Türk dilli toplumların

²⁶⁰¹ “*Türk diline kimse bakmaz idi,
Türlere hergiz gönül akmaz idi.
Türk dahi bilmez idi bu dilleri,
İnce yolu ol ulu menzilleri.*”

tümünü dile getiren dil topluluğunun adıdır.²⁶⁰² Elbette bu dil topluluğu yalnız dille değil dilden sonra başka toplumsal, kültürel, coğrafi, siyasi, ekonomik, tarihsel, manevî ve dinsel etkenlerin de katılmasıyla bir ulus olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır.

Yağma

Yusuf Has Hâcib mesnevî türünde kaleme aldığı Kutadgu Bilig adlı eserinde kurgusal dört kişi üzerinden görüşlerini dile getirir. Anlatıya dayalı eserlerde anlatıcının (narrator) zaman zaman araya girdiği görülür. Yusuf da Kutadgu Bilig’de kimi yerde anlatıcı olarak ortaya çıkar ve bir durumun panoramasını çizer. Eserde anlatıcı olarak Yusuf Has Hâcib’in görüldüğü yerlerden biri Ögdülmiş’in babasının ölümünden sonra Küntogdı’nın hizmetinde günden güne yükselişinin anlatıldığı bölümdür. Bu kısımda hızlı bir zaman akışı ve genel bir durum değerlendirmesi bulunmaktadır.

Yusuf anlatıcı olarak Ögdülmiş’in hakanın hizmetine girişi ve günden güne itibarının yükselişini anlatırken bilge, âlim gibi kişilerin sözlerine yer verir. Yusuf Has Hâcib’in özlü deyişlerini aktardığı kişilerden biri de Yağma beyidir. Her işe bilgisi ve akli ermiş olarak nitelendirilen Yağma beyinin şu sözleri 1759. ve 1760. beyitlerde aktarılır: “Ey bey, işi iş bilene ver, (işe) faydalı ve doğru düzgün hareket eden kişiye ver. Eğer bey faydasız kişiye iş verirse kendisi faydasız olur, o kişi değil.”²⁶⁰³

Küntogdı Odgurmuş’un huzuruna gelmesi için iki kez mektup yazarak Ögdülmiş ile göndermesine karşın Odgurmuş gelmez. Bunun üzerine Küntogdı Ögdülmiş’e onu üçüncü kez davet ettiğini belirtir. Ögdülmiş ile Küntogdı arasında geçen konuşmada Ögdülmiş tekrar bir mektup yazmasını ister fakat Küntogdı buna gerek olmadığını en iyi mektubun kendisi olduğunu belirtir ve Yağma beyinin 4948. beyitte şu sözlerini aktarır: “Elçiye güvenirse mektuba ne gerek var, güven olursa usûle²⁶⁰⁴ ne gerek var.”²⁶⁰⁵

²⁶⁰² Tuba Tursun, *Orhun Yazıtlarındaki Türk Sözcüğü Üzerine Fonetik, Morfolojik ve Semantik Açından Bir İnceleme*, Pamukkale Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2016, s. 90, 91.

²⁶⁰³ 1758. idi yakşı aymış bu yağma begi/kamuğ işke bilgi yetilmiş ögi

1759. ayā beg işig iş biliglike bér/yarağlıg köni tüz yorıglıka bér

1760. kayu beg yarağsızka bérse işi/yarağsız özi kıldı kılmaz kişi

²⁶⁰⁴ Beyitte geçen “itig” sözcüğünü Arat “hazırlık külfeti” olarak çevirmiştir. Dankoff ise çeviriye bağlı kalarak “art” olarak çevirmiştir: Yusuf Khas Hajib, *WRG*, s. 200. “itig” sözcüğü “yapmak, etmek, eylemek, kılmak, düzenlemek, yoluna koymak, hazırlamak” anlamındaki “it-” eylemine –İg eylemden ad yapma eki getirilerek oluşturulmuştur ve “hazırlık, hal, usul, düzen, süs” anlamlarına gelmektedir: İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 114.

²⁶⁰⁵ 4947. negü tér eşit yakşı yağma begi/kamuğ iş içinde yetilmiş ögi

4948. yalawaçka bütse bitig ne kerek/bütünlük bulunsa itig ne kerek

Yağmalar ilk kez Çin kaynaklarında 629-630 yıllarındaki olaylar anlatılırken geçen²⁶⁰⁶ Tokuz Oğuzlar (Uygur)²⁶⁰⁷ boylarından kabul edilir²⁶⁰⁸ Gerdizî de Tokuz Guzlar'dan bir kavim olarak belirttiği Yağmalar'ın kendi illerinden ayrılarak Karluklar arasına geldiğini fakat Karlukların onlara bir şey yapmadığını ifade eder.²⁶⁰⁹ Hudûdül-âlem'de de Yağmaların meliklerinin Toguzguz melik ailesinden olduğu ve doğusunda Toğuzguzların yer aldığı belirtilir.²⁶¹⁰ Uygur Kağanlığının ilk yazıtı olan ve 753 yılında Mo-yan-chou adına dikilen Tariat (Terhin) Yazıtının kuzey yüzü 6. satırında da geçmektedir.²⁶¹¹

Yağmalar ilk defa Kaşgar ile Narın Irmağı arasındaki bölgede yaşarken tarih sahnesinde görünen²⁶¹² Yağmalar Uygurların 840'ta yıkılmasından sonra batıya doğru göç ederek Karahanlıların sosyal yapısını oluşturan Uygur boyudur. Dîvânu Lugâti't-Türk'te Yağmaların yurtları Rum ülkesinden doğuya doğru Çiğil, Toxsı, Yağma, Uğrak, Çaruk, Çomul, Uygur, Tangut, Hıtay ve Tawgaç şeklinde sıralandığı belirtilir.²⁶¹³ Çiftçilik yapılan ve akarsulu, zengin bir köy olan "Tüzün Bulağ" Yağma sınırlarında iken Yağma ilinde "Künküt" adlı bir yer bulunmaktadır.²⁶¹⁴ Dîvânu Lugâti't-Türk'te Taraz yakınlarındaki Yağma köyünün adının Yağmalar ile ilgili olduğu bilgisi bulunmaktadır.²⁶¹⁵ Tartuk da Yağma ilinde bir şehirdir.²⁶¹⁶ Kaşgarlı aynı zamanda Yağma ülkesinde İli suyu üzerinde "Ak Terek"²⁶¹⁷ adlı bir geçit ile "Adgırak suvı"²⁶¹⁸ adlı nehrin olduğunu kaydeder.

Hudûdü'l-Âlem'e göre Yağmaların doğusu Toğuzguz ülkesi, güneyi, Kuça Nehri'ne akan Hûland Gûn Nehri, batısı Karluk sınırındadır. Bu ülkede fazla tarım yapılmamakta, bol miktarda kürk üretilmektedir. Ülkede bol miktarda av hayvanı bulunmaktadır. Zenginlikleri at ve koyundur. Sağlam, güçlü ve savaşçı olan halkın bol

²⁶⁰⁶ James Hamilton, "Tokuz-Oguz ve On-Uygur", *Türk Dilleri Araştırmaları*, S: 7, 1997, s. 196; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, İstanbul 1981, s. 321.

²⁶⁰⁷ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Faruk Sümer, "Dokuz Oğuzlar", *TDVİA*, İstanbul 1994, C. IX, s. 500-502.

²⁶⁰⁸ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, İstanbul 1981, s. 321; Faruk Sümer, *Oğuzlar, (Türkmenler)*, İstanbul 1999, s.51.

²⁶⁰⁹ Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, İstanbul 1984, s. 84.

²⁶¹⁰ Hudûdü'l-Âlem, İstanbul 2008, s. 50.

²⁶¹¹ Erhan Aydın, *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Konya 2011, s. 38, 57; Talat Tekin, "Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı; Taryat (Terhin) Kitabesi", *Belleten*, 46/184, 1983, s.795-838; Saadettin Gömeç, "Terhin Yazıtının Tarihî Açısından Değerlendirilmesi", *A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 17, S. 28, 1995, s. 71-74.

²⁶¹² Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara 2004, s. 128.

²⁶¹³ Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s.28.

²⁶¹⁴ Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, İstanbul 1984, s. 93, 67.

²⁶¹⁵ Kaşgarlı, *DLT-BA*, C.III, s. 34.

²⁶¹⁶ Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 467.

²⁶¹⁷ Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. I., s. 81.

²⁶¹⁸ Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 144.

miktarda silahı vardır. Melikleri Toğuzguz melik ailesindendir. Yağmaların çok sayıda kabilesi vardır. Onların meşhur 1700 kabilesi sayılır. Onların hem soyluları hem de aşağı sınıftan olanları meliklerine hürmet ederler. Bulaklar da Yağmaların Toguzguzlarla karışmış bir kamidir. Bölgelerinde birkaç köy bulunmaktadır. Aşgar'ın hükümdarı eskiden Karluk veya Yağmalardandı. İğraç Ert Dağı Yağma ülkesini boydan boya geçer. Bertûc (Artûc) Yağmaların kalabalık bir köyüdür. Ancak aşırı derece çoğalan yılan sebebiyle insanlar burayı terk etmişlerdir. Hıyraklı büyük bir köydür. Halkı Bertûcîler (Artûcîler)dir. Köyde Yağma, Karluk, ve Toguzguzlar gibi üç sınıf Türk kavim bulunmaktadır.²⁶¹⁹

Kaşgarlı Türklerden bir bölüğün adı olan Yağmalara Kara Yağma da denildiğini belirtmektedir.²⁶²⁰ Mücmelü't-Tevârih'te toplulukların ve şehirlerin hükümdarlarının unvanları sayılırken Yağmaların padişahına “Buğra Han”, Çiğil padişahına “Toksın Çiğil”, Sogd padişahına “Beg Tigin”, Oğuz hükümdarına “Beygu”, Atlığ hükümdarına “Yinal Tigin”, Suyab hükümdarına “Yılan Şah”, Barskhan hükümdarına “Tebin Barskhan”, Kaşgar hükümdarına “Khan” gibi adlar²⁶²¹ verildiği belirtilmiştir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Yağmalar “tek dilli” ve “sade Türkçe” konuşan Türk boyları arasında gösterilmiştir.²⁶²² Birçok noktada ölçünlü yazı diline yakın olan Yağma lehçesi ses özelliklerinden /n/ > /y/, /d/ > /y/, /-ğ-/ > /-k-/ /-k/, /b/ > /m/, /m-/ > /y/ korunmasına rağmen ayrı bir lehçe yapısındadır. Yağma lehçesi modern lehçelerin bir kısmıyla ortak özellikler taşımakta fakat belli bir lehçe ile tam bir denklik kurulamadığı için Yağmaların söz varlığından hareketle devamı olacak modern lehçeye ulaşmak zordur.²⁶²³ Sümer, Yağmalara Kara Yağma da denmesi ve Karahanlı hakanlarının pek çoğunun unvanlarında “kara” sıfatının yer alması, Mücmelü't-Tevârih'te belirtildiği gibi Yağmaların hükümdarına Buğra Han denilmesi ve Karahanlı hükümdarlarından pek çoğunun bu adı taşımaları, Hudûdü'l-Âlem'de belirtildiği gibi Kaşgar'ın Yağma yurdunda veya ona komşu olarak gösterilmesi, Türk toplulukları arasında yalnız Yağmaların hükümdarlarına “han” demeleri ve Karahanlıların da “han veya hakan”

²⁶¹⁹ Hudûdü'l-Âlem, İstanbul 2008, s. 50.

²⁶²⁰ Kaşgarlı, DLT-BA, C. III, s. 34

²⁶²¹ Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, İstanbul 1984, s. 64, 65; Ekber Neccef, *Karahanlılar*, İstanbul 2005, s. 140, 141.

²⁶²² Kaşgarlı, DLT-BA, C. I, s. 30.

²⁶²³ Akartürk Karahan, *Dîvânu Lugâti't-Türk'e Göre XI: Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*, Ankara 2013, s. 245.

unvanlarını kullanmalarını²⁶²⁴ gibi nedenlerle dayanarak Karahanlıları kuran boyun Yağmalar olduğunu öne sürmüştür. Genç'in görüşü de bu yöndedir.²⁶²⁵

Dîvânu Lugâti't-Türk'te "Yağma kılığına girmek, onların huyu ile huylanmak" anlamında "yağmalan-" sözcüğü yer almaktadır.²⁶²⁶ Ancak Yağmaların kendilerine özgü bir kıyafet veya görünümüleri olduğu ancak buna ilişkin açık bir söz varlığı tanıklanmamıştır. Dîvânu Lugâti't-Türk'te Çiğillerle birlikte Yağmaların da kullandıkları tüccarları evlerinde ağırlayıp mallarını satan ve her yirmi koyundan birini alan kişiye verilen "bısta" sözcüğü, ırgat anamındaki "mâraz", çınar ağacı anlamındaki "çarûn", don, giysi anlamındaki "otran", otlak anlamında "yazak", pişmiş et anlamında "pışığ", yıgmak, sandığa koymak anlamında "ka-", mala; çiftçilerin sürgü dedikleri aygıt" anlamına gelen çigne, ekmek anlamında "epmek", yol kesip almak anlamında "karakla-" sözcüklerinin Yağma dilinden olduğu örneklenmiştir. Kaşgarlı Yağmalar arasında bulunup dilleri ve geleneklerine ilişkin gözlemlerini kimi sözcükleri açıklarken dile getirmiştir. Örneğin; belli taşlarla yapılan bir çeşit kâhinlik olduğunu belirttiği "yat" sözcüğünü açıklarken Yağma ülkesinde şahit olduğu yazın çıkan yangın üzerine kar yağdırılarak yangının söndürüldüğü olayını anlatır. Yine Yağmalar arasında yaşayarak gözlemlerini aktardığı yerlerden biri de "mün" sözcüğüdür. Kaşgarlı "çorba" anlamındaki bu sözcüğü açıklarken Yağmalardan işittiğini ve "çorba getir" anlamında "mün keldür" cümlesinden şehriye çorbasını anladıklarını aktarır.²⁶²⁷

Yağmalar Karahanlı devletinin sosyal yapısında yer alan Uygur Türk boylarındandır. Hem Dîvânu Lugâti't-Türk'te hem de Kutadgu Bilig'de geçen bu boyun adı Uygur Kağanlığı yazıtlarında da geçmektedir. Bu yazılı eserlerde Yağmaların anılması egemenliği altında oldukları devletleri siyasî, askerî ve sosyo-kültürel yönlerden etkilediğini göstermektedir. Araştırmacılar tarafından Karahanlı devletinin kuruluşuna ilişkin varsayımlarda Yağmalara yer verilmesi onların siyasî bakımdan oldukça etkin bir rol üstlendiklerini kanıtlamaktadır. Kutadgu Bilig'de "Yağma beyi"nden aktarılan özlü sözler onların dünya görüşlerini ve deneyimlerini yansıtmaktadır. "Kengeşmek" ve

²⁶²⁴ Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, İstanbul 1984, s. 173.

²⁶²⁵ R. Genç, *Kâşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, s. 37. Genç görüşünü açık bir şekilde şöyle belirtmektedir: "Devleti kuranların Yağmalar olduğu hemen hemen kesinlik kazanmıştır." R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 3. Minorsky de aynı görüştedir. Barthold ise başlangıçta bu görüşte olmasına rağmen daha sonra Karlukların kurduğunu söylemiştir. Karahanlıları kuranların Yağmaların olamayacağına ilişkin antitezler ve hanedanın kurucularının Karluklar olduğuna dair iddialar için bakınız: Ekber Necef, *Karahanlılar*, İstanbul 2005, s. 138-155 ve Ö. S. Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*, s. 88-96.

²⁶²⁶ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. III, s. 203

²⁶²⁷ Ersin Teres, "Dîvânu Lugâti't-Türk'te Yağma Boyu ve Yağma Diyalektine Ait Kayıtlar", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 18, 2008, s. 228-222.

“yalawaçka bûtmek” gibi diplomatik konularda Yağma beylerinin deneyimlerine başvurulması, onların bürokratik ve siyasî işlerde başarılı sonuçlar elde ettiğinin göstergesidir.

Zengî

Farsça’da “zenciler sahili” anlamına gelen Zengibâr, Arapça’da Zencîbar (Berrû’z-Zenc), Avrupa dillerinde Zanzibar olarak geçen ada topluluğu VIII. Yüzyılda Yunan ve Latin kaynaklarında “zenc” biçimiyle anılır. İslâmiyetten önce ticaret amacıyla giden Araplar Zengîbar’daki yerli halkla kaynaşarak yerleşmişler ve İslâmiyetten sonra ilk defa Emevî halîfesi Mervân’ın (685-705) Doğu Afrika’da emirlik kurmak istemesi üzerine Müslümanlar bu adaya ilk önemli göçü gerçekleştirmişlerdir. Bunun yanında Emevî baskısından kaçan Haricîler de bu adaya yerleşmişlerdir. VIII. ve IX. yüzyıla ait cami kalıntıları nedeniyle Abbasi halîfesi Harunreşid (786-809) döneminde de bu adada şehirler kurulduğuna dair görüşler yer almaktadır. Sasaniler’in IV. yüzyıldan itibaren Yemen’de hakimiyet kurduktan sonra Doğu Afrika’ya gösterdikleri ilgi ve İran’dan Hasan b. Ali eş-Şîrâzî’nin oğulları ve emrindekilerle gelişyle başlayan Doğu Afrika’ya ikinci göç Tanzanya’nın güneyindeki Kilve merkez olmak üzere Zengibar, Pemba ve Mozambik kıyısındaki Süfâle’ye kadar bütün adaları alınmasıyla devam ederek Müslümanların bu bölgede ilk devleti Devletü’z-Zenc kurmalarıyla sonuçlanmıştır. Zengibar’da yaşayan bu İranî topluluğa Şîirâzîler denmekte bunların yanında Araplar, Hintliler ve Bantu kökenli yerli halk yaşamaktadır.²⁶²⁸ Yemen’den gelen Araplar Şâfîi, Hint göçmenleri Hanefî, Suudi Arabistan’dan gelenler Hanbelî, İran’dan gelenler Şîi mezhebinden olmakla birlikte Zengîbar’daki nüfusun çoğu Müslüman olup çoğunluğu Şafîî’dir.²⁶²⁹

Hudûdü’l-âlem’de Zengîstân ülkesinin doğusunda Zâbec (Zâbaj), kuzeyinde Büyük Deniz, batısında Habeşistan, güneyinde ise dağlar vardır. Ülkenin karşısında Pars, Kirman ve Sind yer alır. Zengîstân melikinin ikâmet yeri Sufâla’dır. Toprağı tamamen altın madenleri ile doludur. İnsanları büyük kemikli ve kıvrıkcık saçlıdır. Tabiatları vahşi hayvanlar gibidir. Aşırı derecede siyahtırlar. Zengîstân, Habeşistan ve Zâbec (Zâbaj) halkları arasında düşmanlık vardır.²⁶³⁰

²⁶²⁸ Ahmet Kavas, “Zengibar”, *TDVİA*, İstanbul 2013, C. 44, s. 262, 263.

²⁶²⁹ Hatice Uğur, *Osmanlı Afrikası’nda Bir Sultanlık Zengibar*, İstanbul 2005.

²⁶³⁰ Hudûdü’l-âlem, İstanbul 2008, s. 124.

Klasik Türk şiirinde Zeng/Zengî/Zengibar olarak geçen bu yer Aydın veya Rum adları ile tezat sanatı içinde kullanılır.²⁶³¹ 302, 305

Kutadgu Bilig’de güneşin doğuşu, yükselişi, batışı ile yeryüzünün veya göğün aldığı sarı, al, kara gibi renkler ile belli zaman dilimleri anlatılmaktadır. Dolayısıyla zamanın kavramsallaştırılmasında renklerden yararlanılmıştır. Renk kavramsallaştırması ise belli bir etnik kimliğin fiziksel özelliklerinden yararlanılarak oluşturulmuştur. Rûm kızının yüzüne benzetilen güneşin batması ile zengî yüzü belirlemektedir. Zengî yüzüne dönen gökyüzünde karanlık, siyahlık görünmekte ve dolayısıyla gece oluşmaktadır. Koyu bir karanlığın bulunduğu zengî yanında ona yakın anlamlı kara ve habeş sözcükleri kimi beyitlerde kullanılarak vurgulanmıştır. 4961. beyitte ise gökyüzünün âşıkların kaşları ile dolup dünyanın zengî habeş rengini aldığı belirtilmektedir. Gökyüzündeki bulutlar âşıkların kaşlarına benzetilmektedir.

3286. *beliñlep oğundı kötürdi başın/kara zengî kılmış yüzini ışın*

3948. *yüzin kızledi yérke rûmî kıızı/ajun kırtışı boldı zengî yüzü*

4886. *tükel zengî yüzü urundı kalık/uçar tındı koğtı yorıǵlı yorık*

6215. *yüzin kızledi yérke rûmî kıızı/ajun meñzi boldı bu zengî yüzü*

4961. *kalık bütrü tuttı sewüglér qaşı/ajun boldı zengî habeş kırtışı çigil*

²⁶³¹ Emine Yeniterzi, “Klasik Türk Şiirinde Ülke ve Şehirlerin Meşhur Özellikleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Vol.3, S. 15, 2010, s. 302, 305; İ. Pala, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, s. 492.

5.1.Geniş Anlamlı Topluluk Adları

boğ-boğun

İlk kez Köktürk Yazıtlarında 307 kere geçerek karşımıza çıkan²⁶³² bodun sözcüğü, bu yazıtlar içinde Orhun Yazıtlarında da sıklıkla geçer. Sözcüğün kullanımının dikkat çeken ilk özelliği türük/törük/türk adı ile birlikte anılmasıdır. Tonyukuk Yazıtında 14 kere, Kültigin Yazıtında 20 kere, Bilge Kağan Yazıtında ise 26 kere türük ve bodun birlikte kullanılır. Bu birlikteliklerde bodun sözcüğü tıpkı törük/türük/türk sözcüğü gibi devlet kuran halk, cumhur anlamında kullanılmaktadır. “Törük bodun” bazen ilginç biçimde “törüküm bodunum” biçiminde ikileme olarak geçer.²⁶³³ Orhun Yazıtlarını boyları birleştirme çabasının anlatımı olarak değerlendiren bir incelemede de bodun sözcüğü boylar birliği olarak anlamlandırılmıştır.²⁶³⁴ Kaşgarlı Mahmûd sözcüğün Çiğil lehçesinde raiyye, avam tabakası anlamında olduğunu belirtip Arapça kavim, akvam, raiyye, kabile, avamü’n-nas karşılıklarını verir.²⁶³⁵ Clauson bodun sözcüğünün “eren” sözcüğünün yapısına benzer biçimde “bod” sözcüğünün çoğulu olduğunu, klanlar, örgütlenmiş aşiret topluluğu, halk, tebaa anlamına geldiğini belirtir.²⁶³⁶ Ayrıca Clauson bodu- eyleminin karşılığı olarak da boyamak (to dye) bağlamak (fasten) ve nail (çivilemek) anlamlarını verir.²⁶³⁷ Böylece boyların birbirine bağlanması, birleştirilmesi sonucu “bodun” oluşmasını çoğul ekli bod+un veya eylemden araç adı yapan -n ile bodu-eyleminden türetilmiş “bodun” biçiminde açıklamak mümkündür. Morfolojisi tartışmalı olsa bile “bodun” sözcüğünün bod>boy sözcüğünün çoğulu olarak kabileler, boylar anlamına geldiği konusunda bir uzlaşma vardır. Eski Türk yazıtlarında²⁶³⁸ ve Uygur metinlerinde de bu anlamda geçmektedir.²⁶³⁹

Kutadgu Bilig’de bod>boy sözcüğü 25 kere geçmektedir. Bunların yirmi birinde sözcükte insan bedeninin baş ile ayak arasındaki kısmını ifade etmektedir. Dört yerde ise bodun sözcüğünün tekili olarak kabile anlamında kullanılmıştır.²⁶⁴⁰

²⁶³² H. Şirin, *ETY*, s. 589.

²⁶³³ Tuba Tursun, *Orhun Yazıtlarındaki Türk Sözcüğü Üzerine Fonetik, Morfolojik ve Semantik Açısından Bir İnceleme*, Pamukkale Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2016, s. 90, 91.

²⁶³⁴ Osman Mert, Kürşad Çağrı Bozkırlı, “Orhun Yazıtları’nda Boyları Bir Araya Getirme Çabaları”, *TEKE Dergisi*, S: 4/1, 2015, s. 1-15

²⁶³⁵ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 172, 591; Mahmûd al- Kâşgarî, *Compendium of The Turkic Dialects (Dīwān Luġāt at-Turk)*, 1985, Cambridge, C. III, s. 75.

²⁶³⁶ G. Clauson, *EDPT*, s.306

²⁶³⁷ G. Clauson, *EDPT*, p. 300

²⁶³⁸ H. Şirin, *ETY*, s. 589.

²⁶³⁹ İzzet Şirin, *Uygur Sivil Dokümanlarının Söz Varlığı*, OsmanGâzî Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2014, s. 114.

²⁶⁴⁰ 1614. қапуғда қалın боđ тирildi толу/қанı bir ішімке ҧарағлы талу

Bodun sözcüğünü güncel siyasî terminoloji bağlamında anlamlandırma çabaları görülmekle birlikte bu tutum bugünün gözüyle geçmişe bakarken özgün bağlamı dikkate almayan bir yaklaşımdır. Kutadgu Bilig’de bodun sözcüğü içinde geçtiği beyitlerdeki bağlamlara göre çeşitli özellikleriyle betimlenebilecek bir durumdadır. Çünkü eserde en çok geçen sözcüklerden biri olan bodun sözcüğü Kutadgu Bilig’de 232 kere kullanılmıştır. Beş yerde bodun sözcüğü kara ve ‘ām sözcükleriyle ikileme veya üçleme kurmuştur. Bu beyitlerde bodunun seçkin bir gözle bilgisiz, kötü, kaba olduğu söylenmektedir.²⁶⁴¹ Bodunun içinde seçkinler vardır. Bu seçkinler akıllı, bilgili, doğru dürüst, temiz ve erdemli kişiler yani bilginler, beyler, hanlar, hakan, peygamber ve dört halifedir.²⁶⁴² Beyler bodunun ulularıdır.²⁶⁴³ Beş beyitte bas- eylemi ve bu eylemden

-
1622. kalın boğ kara baş yoriğı telim/telimde tilese tusuğısı yok
 3718. törütü kalın boğ bu sansız tirig/tirilgü bérür qoğmaz açın bérig
 5095. kişi bar kalın boğ boğuz ağıruğı/köni çın bağırsaq yok ol ay ağı
²⁶⁴¹ C.0056. bāb kara boğun birle negü teg qatılğusın ayur
 2092. süçigke süçinse ajun begleri/açığ boldı il kün boğun igleri
 XLIX ögdülmiş öğğürmişka kara ‘ām boğun birle neteg katılğu kerekin ayur
 4320. kara ‘ām boğun barça kılkı öñi/biligi ukušı kılınçı teñi
 4321. kılıksız bolurlar kara ‘ām boğun/törü yok toku yok katılmış öğün
²⁶⁴² 0034. sewüg sawçı ıdtı bağırsaq idi/boğunda talusı kişide keçi
 0050. iki qağın erdi küdegü iki/bular erdi öğrüm boğunda iki
 0053. basa fārūğ erdi kişi öđrümi/tili köñli bir teg bođun köđrümi
 0278. beđük bilgi birle öküş erdemi/biliglig ukušluğ bođun köđrümi
 0417. yumıttı añar bek ajun öđrümi/ukušluğ biliglig bođun köđrümi
 1689. negü tér eşitgil kişi öğrümi/kişi öğrümi hem boğun köğrümi
 1961. boğunqa talusı kerek alp atım/beğük işke ötrü bu bolsa titim
 1963. boğunqa begi artuğ öğrüm kerek/köñül til köni kılkı köğrüm kerek
 1964. biliglig ukušluğ bođunqa talu/ağı hem közi tok ne köñli tolu
 1966. sezā beg bolur bu boğunqa uluğ/munıñdın kelir ötrü edğü uruğ
 2075. kişi öğrümi bu boğunda talu/talu öğrüm ol bu irüksüz tolu
 2117. negü tér eşitgil ukušluğ yig er/bođunda talusı biliglig beg er
 2422. begi bolsa edğü kişi öğrümi/bu iki tapuğçı boğun köğrümi
 2966. negü tér eşitgil uç ordu hanı/boğunda talusı kişide çını
 2966. negü tér eşitgil uç ordu hanı/boğunda talusı kişide çını
 3150. meniñde yüz üsteñ anıñ erdemi/boğunda talusı kişi köğrümi
 3862. yanut bérđi ögdülmiş aydı ilig/boğunda talu beg ay kılkı silig
 5083. boğunda talu ol bu begler özi/özi teg talu tutğu kılkı sözi
 5223. boğunda talu sen talu tut kılık/köñül til köni tut köni tut yorık
 5296. ayā bay boluğı boğunda talu/qoğuz kıl bu baylık muyan al tolu
 5791. yanutluğ kişi ol kişi edğüsi/boğunda talusı kişi belğüsi
 6102. asığlığ kişi ol kişi öğrümi/bağırsaq kişi ol boğun köğrümi
²⁶⁴³ 1293. beğüklük tilese boğunqa uluğ/özünke açuğ tut könilik yoluğ
 1693. boğunda beğük boldı belğü nişān/ajunda çawı bardı edğü du‘ān
 1629. idi yağısı aymış ıla atlığı/boğunda beğüki kişi qutluğı
 2603. öküşte talu er ukušluğnı bil/boğunda beğüki biliglignı kıl
 2967. ayā beg boluğı boğunqa uluğ/beğüt edğü tutğı tapuğçı kuluğ
 3868. ne erklig bolur ol boğunqa uluğ/yorıtmasa ilde bu yarlığ kamuğ
 4534. qalı bolsa sen beg boğunqa uluğ/köñül til kiçig tut özüñke yoluğ
 4996. ilig il begi ol boğunqa uluğ/añar kılğı hürmet ağırlıq kamuğ
 5075. neteg beg bolur ol boğunqa uluğ/tili yalğan erse kör elgi kuruğ
 5251. ayā beg boluğı boğunqa uluğ/köñül til kiçig tut özüñke yoluğ
 5293. idi yağısı aymış boğunlar begi/boğunda beğüki kişide yigi

türetilen basguçı ve basguk adıyla birlikte kullanılmıştır. Bu beyitlerde bey bilgisiyle bodunu elinde tutmakta, ona egemen olmakta ve söz geçirmektedir. Dolayısıyla beyin yönetimi altındaki halk dile getirilmektedir.²⁶⁴⁴ Beyler bilgelik ve yiğitlikleriyle boduna baş olur; bodunu kalem ve kılıçlarıyla yönetirler. Topluma bir organizma olarak bakan bir gelenek içinde düşüncelerinin açıklayan Yusuf Has Hâcib'e göre bodun, boy sözcüğünün çağrıştırdığı gibi beden (İng. body) ve beyler de bu bedenın başıdır. Bu bağlamda Yusuf Has Hâcib bodun başkanının niteliklerini bir bir sayar. Bu konu daha önce meslek adları bölümünde “beg” ve “başçı” adı ile ilgili olarak ayrıntılı bir biçimde incelenmişti. O yüzden burada tekrar edilmeyecektir. Bodun sözcüğünün geçtiği yerlerde yoğun biçimde “beg”, “başçı” ya da “ilig” adı da anılır. Yusuf Has Hâcib dengeli ve uyumlu bir toplum düzeni öngördüğü için bodun ve başı arasında zorunlu olarak bir hak ve görev ilişkisi kurar. İki özne arasındaki ilişkileri çatışmadan kaçınarak uyum içinde yürütmeyi önerir. Bu bakımdan kökü Aristoteles'e dayanan kaos ve kosmos, karışıklık (bulgak) ve düzen, ihtilal ve nizam, çatışma ve dayanışma ikilemleri arasında her zaman ikincisini yeğler. Çünkü bu antik mirasa göre dört unsuru sevgi bir arada tutar ve ortaya düzen çıkar. Oysa nefret unsurları dağıtır ve ortaya kaos çıkar. Başka bir deyişle nizamda ihtilal vukû bulur. Yusuf Hâs Hâcib'in de her önemli düşüncede sezdirdiği veya sergilediği bu yaklaşım, daha önce pek çok bölümde değinildiği gibi humoral patoloji ya da unsurlar nazariyesi diye de anılmaktadır. Yusuf Has Hâcib beye Tanrısal özellikler yüklerken bodunu da yaratılmışlarla özdeşleştirir. Böylece Tanrı-evren ilişkisi neyse bey-bodun ilişkisi de odur. Bey ve bodunun karşılıklı hak ve görevlerinin sıralandığı beyitlerde karşılıklı ihtiyaca dayalı olarak beyin zulumden kaçınması, adaletli olması, bodunu yönetirken sağlam ve gerekli bilgilere dayanması, bodunu incitmeden ve onun rızasını alarak yönetimini sürdürmesi önerilirken bodunun da itaatkâr olması, beylere itimat etmesi, buyruklarına uyması, vergisini zamanında ödemesi ve beyin çağrılarını sürüncümede bırakmadan uyması önerilir. Bu ilişki kendi çağı ve koşulları içinde aristokratik bir devlet ve toplum düzenini gözler önüne sermektedir.

5298. ayâ beg boluğlı boğunda burun/burun ıd bu beglik sen itgil orun

6138. negü tēr eşitgil bu boğun begi/sınap sözlemiş sözni yetlip ögi

²⁶⁴⁴ 0217. ajun tutğuğa er ukuşluğ kerek/boğun başğuğa ög kerek hem yürek

0218. ukuş birle tuttı ajun tutğuçı/bilig birle bastı boğun başğuçı

0224. ajun tutğuğa er ukuş bilse keğ/boğun başğuğa er bilig bilse keğ

4013. ajun tutğuçı er ukuşluğ kerek/boğun başğuçıka kerek keğ yürek

1968. boğunuğ bilig birle bastı begi/bilig bolmasa işke yakmaz ögi

cemā'at

Toplamak, bir araya getirmek anlamındaki Arapça cem' (جمع) sözcüğünden türetilen cemā'at (جماعة) öncelikle dine dayalı insan topluluğunu ifade eder. İslâm hukukunda cemā'at imamla birlikte namaz kılan topluluktur. Birlikte namaz kılmak için cemā'atin en az kaç kişiden oluştuğuna ilişkin çeşitli görüşler öne sürülmesine karşın genel olarak imamdan sonra bir kişinin daha olmasıyla cemā'atin oluştuğu kabul edilir. İslâm dininde beş vakit namaz, Cuma namazı, bayram namazı gibi ibadetlerin cemā'atle yapılması şartı bulunmaktadır. Cemā'atle namaz kılmanın Müslümanların birbirlerinden haberdar olmalarını sağlama, birlik ve beraberliği güçlendirme, bilgi alışverişini sağlama, sevgi ve dayanışma duygusunu yerleştirme gibi işlevleri bulunduğundan önemle üzerinde durulmuş; Hz. Muhammed'in yaşamı ve tutumu örnek alınmıştır. Çeşitli hadislerde ise cemā'atle kılınan namazın tek başına kılınandan daha sevap olduğu ve ödüllendirileceği, katılanların sayısı ne kadar çoksa o kadar çok sevabın artacağı bildirilerek cemā'atle namaz kılmanın önemini vurgulamışlardır.²⁶⁴⁵

Kutadgu Bilig'de hakan Küntogdı Oğurmuş'a farz namazları ve yoksulların haccı olan Cuma (õđına) namazını cemaatle kılmasını öğütler.²⁶⁴⁶ Ögdülmüş de hakanın görevlerini sayarken muhtesipler aracılığıyla başıboş, fâsık kişileri yakalayıp mescitleri cemaatlerle dolu tutması gerektiğini söyler. Muhtesibin bir başka görevi de cemaati gezip kötü uygulamaları engellemektir.²⁶⁴⁷ Ögdülmüş hakana il, memleket yapma usulünden biri olarak düşmanların evini barkını yerle bir edip burkanlarını kırmayı ve yerlerine mescit yapıp cemaat toplamayı öğütlemektedir.²⁶⁴⁸ Burada düşman olarak nitelenen topluluk Müslüman olmayanlar, daha özelde ise "burhan" sözcüğünden anlaşılabileceği gibi Budistlerdir. Yusuf Has Hâcib eskiden mescitlerin az cemaatin kalabalık olduğu hâlde şimdi çok mescit olmasına karşın cemaatin azalmasından ve zamanenin bozukluklarından yakınırken bu sözcüğü anar.²⁶⁴⁹ Kutadgu Bilig'de geçen bu beyitlere göre cemaat Müslüman olanları ve mescitte imam arkasında birlikte namaz kılan kimseleri ifade etmektedir. Muhtesiplerin görevleri arasında anılan cemaat ise genel olarak belli bir meslek grubunu ifade etmektedir. Meslekler başlığında da açıklandığı gibi "meslek" sözcüğü din, inanç gibi anlamları içermektedir. Bu bakımdan dinî topluluk, grup anlamındaki "cemaat" sözcüğünün çeşitli meslek gruplarını kapsayacak biçimde

²⁶⁴⁵ Mustafa Uzunpostalcı, "Cemaat", *TDVİA*, İstanbul 1993, C.7, s. 288-289.

²⁶⁴⁶ 3239. cemā'at bile kıl farīza namāz/çıgaylar hacı kıl āđına namāz

²⁶⁴⁷ 5556. kısa tutsa fâsık yawa boşlağı/tolu tutsa mescid cemā'atlarığ

5588. yana elgī küçlög bolur muhtesib/isizlerni yıgsu cemā'at kezip

²⁶⁴⁸ 5486. ewin barkın örte sığıl burhanın/anın ornı mescid cemā'at kılın

²⁶⁴⁹ 6477. cemā'at köp erdi bu mescidler az/kalın boldı mescid cemā'atler az

kullanılması sözcüklerin temel anlamlarına uygun görünmektedir. Zamanla cemaat sözcüğü sosyolojide community/society ayrımını karşılamak üzere cemiyet sözcüğü ile birlikte kullanılmıştır. Ziya Gökalp toplumsal yapının iki önemli grubundan biri olan community kavramını cemaat, society kavramını ise cemiyet sözcüğü ile karşılamıştır. Bilimsel terimler için Arapça sözcükler türetmeye çalışan Gökalp bu ikili kavramı da bir yandan Durkheim'in birincil ve ikincil grup kavramından, bir yandan da Alman sosyolog Tönnies'in gemeinschaft (community/cemaat) ve gesellschaft (society/cemiyet) ikili çatışma kavramlaştırmasından yararlanarak türetmiştir.²⁶⁵⁰ Bu çağdaş karşılıklar Kutadgu Bilig'i açıklamada işlevsizdir.

halk- halâ'ık

Sözlük anlamı oranlamak, ölçümlemek, doğru dürüst planlamak, takdîr, bir şeyi örneksiz, aslı olmaksızın meydana getirmek olan “halk” aynı zamanda bir şeyden bir şeyi yaratmak karşılığında da kullanılır.²⁶⁵¹ Tanrı'nın sıfatlarından biri için de kullanılan “halk” Kur'ân-ı Kerîm'in çeşitli âyetlerinde yalnız Tanrı'ya özgü bir yaratmayı ifade eder. Nahl sûresi 17. âyetinde Tanrı ile başkalarının yaratma eylemlerinin farklı olduğu vurgulanır. İnsanların takdîri yani plan yapması ve yalan söylemesi için de aynı sözcük kullanılır. Aynı kökten gelen “mahluk” anlamı da bulunan “halk”, gözle görülen biçim ve yüzler için; “huluk” ise ancak basiret ile algılanan güçler için kullanılır.²⁶⁵² Kutadgu Bilig'de de bu anlamda aynı kökten türeyen ve kullanım sıklığı 6 olan “halâyık” sözcüğü geçer. Yaratılmış bütün ruhlar, insanlar, mahlukât anlamlarına gelen “halayık”ın aynı zamanda savaşta esir edilen veya satın alınan kız ve kadınlar, cariye karşılığı da bulunmaktadır.²⁶⁵³ Eserde halâyık sözcüğü dinî bir bağlamda Tanrı'nın yarattığı her türlü canlının genel adı olarak mahlûkât ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır.²⁶⁵⁴ Sözcüğün geçtiği beyitlerde “törüt-” eylemi bu sözcüğün karşılığı olarak yer alır.

Kutadgu Bilig'de 52 kere geçen “halk” sözcüğü de dinî bağlamda olup “Tanrı'nın yarattıkları, yaratılmışlar” karşılığındadır.²⁶⁵⁵ Tanrı'nın yarattıkları arasında ise en

²⁶⁵⁰ Ahmet Aydoğan, *Şehir ve Cemiyet*, İstanbul 2005, s. 202.

²⁶⁵¹ Mütercim Âsım, *KM*, C.4, s. 3968; Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 2004, s. 586.

²⁶⁵² Râgıb el-İsfâhanî, *Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, s. 333, 334

²⁶⁵³ Mütercim Âsım, *KM*, s. 3970; Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 2004, s. 586.

²⁶⁵⁴ B.0003. ây yér kök idisi halâyık bile/rüzinî anutmış yéğil sen küle
B.0008. muhammed yalawaç halâyık başı/kamuğ barçalarğa ol ol köz kaşı
0003. yağız yér yaşıl kök kün ay birle tün/törütü halâyık öd öðlek bu kün
0016. anıñ okşağı yok azu meñzegi /neteglikke yetmez halâyık ögi
0129. bir ança yarutmış halâyıkğa ol/bir ança kulavuz bulur yitse yol
1022. törütü tümen miñ halâyıklarığ/tili birle teñrig ögerler arıg

²⁶⁵⁵ 1800. bayat bérmişin halk tıdumaz küçün/yağız yér yaşıl kök tirilse öçün

3192. uğan ol köni çın törü bérğüçi/törümüş kamuğ halkğa yetrür küçi

üstünün Hz. Muhammed peygamber olduğu mensur ön sözde belirtilir.²⁶⁵⁶ Benzer biçimde Hz. Muhammed “halayık başı” yani yaratılmışların başı, en üstünü olarak nitelendirilmiştir.²⁶⁵⁷ Hz. Muhammed’in ı ışık olup aydınlattığı halkı için Tanrı’dan rahmet dilediği belirtilen beyitlerde “halk” Hz. Muhammed’in ümmeti anlamındadır.²⁶⁵⁸ Dolayısıyla bu bağlamda “halk” sözcüğünün Arapça “abd” karşılığındaki “kullar” ile yakın anlamlı bir kullanım olduğu görülmektedir.²⁶⁵⁹

Sözcük pek çok beyitte “kamuğ” veya “tözü”, “telim”, “öküş” gibi belgisiz sıfatlarla birlikte yükleme göre olumlu belgisiz zamir olarak “herkes, bütün insanlar” veya olumsuz belgisiz zamir “kimse” anlamında kullanılmıştır.²⁶⁶⁰ Bir beyitte dünya üzerindeki herkes, bütün insanlar anlamında “ajun halkı” tamlamasının tamlananı olarak da geçmektedir.²⁶⁶¹ Sözcük diğer beyitlerde yönetilenler, belli bir ülkede yaşayan insan topluluğu, tebaa karşılığında kullanılmıştır. Bu bağlamda kimi beyitlerde vezir, hâcib, kapıcıbaşı gibi yönetici sınıf, askerler ve âlimler den oluşan devlet görevlileri dışında kalan toplumsal grup karşılığında kullanılan “halk” toplumun alt tabakası yani âvâm anlamındaki “kara” ile birlikte anılmıştır.²⁶⁶²

il kün

Halk, yönetilenler, toplum karşılığında Kutadgu Bilig’de “il kün”, “il budun” ikilemesi ve “il kün budun” üçlemesi kullanılır.²⁶⁶³ Clauson da bu ikilemenin ilk olarak Kutadgu Bilig’de kaydedildiğini ve “insanlar” anlamında olduğunu belirtir. Ona göre

3531. kapuğ açtı dünyā taķı bir kapuğ/ölüm kapğı açlur kirür halk kamuğ
3654. iki ew yarattı bu halkķa kamuğ/biri atı uçmak biriniñ tamuğ
3747. bayat kapğı tuttum kılur men tapuğ/kamuğ halk yumıtgu bu ol çın kapuğ
²⁶⁵⁶ A.0005 taķı sansız selām-ü dürüd halkķlarda yigi yalawaçlarda ödründüsi
²⁶⁵⁷ B.0008. muhammed yalawaç halāyık başı/kamuğ barçalarķa ol ol köz қаşı
²⁶⁵⁸ 0035. yula erdi halkķa қараñķu tüni/yaruklukı yağtı yaruttı sēni
0042. bayat rahmeti erdi halkı öze/kılınçı silig erdi kılķı tüze
²⁶⁵⁹ 3920. bayat kızledi kör sewügrek қulın/bu қullar ara halk tanumaz tilin
²⁶⁶⁰ 4328. telim halklar öldi bu boğzı üçün/қара yer қатında yeyür ot öçün
2160. tözü halkķa köñlün bağırsaq bolun/tuçı edğülük kıl sen edğü bulun
0827. ikinçi toğar kün yarur bu ajun/tözü halkķa tegrür yoқalmaz özün
0828. meniñ me törüm bu yoқalmaz özüm/kamuğ halkķa bir teg ne kılķım sözüm
1661. kılınç edğü bolsa kamuğ halk sewer/kılķı köni bolsa törke aғar
0857. tözü halkķa barça қılur edğülük/yana minnet urmaz қışike küli
2685. yazıldı ajunķa anı tirgüsüz/eşitti tözü halk anı örtgüsüz
4494. tözü halk sewer ol kisi körkini/meger teñri fażlı küdezse anı
5192. қалın halk öze қıldı elgiñ uzun/tilek ärzü берdi yorıқ til sözün
6632. öküş halkñı idti bu irsel ajun/köni yolda azdı қışı keğ köre
²⁶⁶¹ 0732. tolun bolsa tolsa ajunķa yarur/ajun halkı andın yarukluk bulur
²⁶⁶² 2082. atı beg bolur bolsa kılķı қара/қарада bu mға bolur halk ara
²⁶⁶³ Zuhall Kargı Ölmez, “Kutadgu Bilig’de İkilemeler (1)”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, S:7, 1997, s. 38.

zamanla “élgün” biçiminde birleşik tek bir sözcük haline gelmiş ve yabancılara karşıt biçimde “birinin kendi insanları” anlamında kullanılmıştır.²⁶⁶⁴

Kutadgu Bilig’de “il kün işi” veya “il kün itigi” biçiminde tamlama olarak geçer. “İl kün budun igleri” ibaresinde ise üçleme ögesi olarak hastalık anlamındaki “ig” sözcüğü ile tamlama kurar.²⁶⁶⁵ Bu yinelemelerin geçtiği beyitlere göre bilgi, iyilik, kanun, usûl, erdem gibi niteliklerle devlet işleri düzene konulup halkın üzerindeki sis perdesi kaldırılabilir.²⁶⁶⁶ Bunun aksine hakan içki, şarap gibi tatlı heveslere veya oyun gibi eğlencelere kapılırsa devlet işlerini aksatacağından dolayı halk hastalanacağı için hakanın anılan kötü alışkanlıklardan uzak durması gerektiği öğütlenir.²⁶⁶⁷

ğara

Kara sözcüğü Eski Türkçede renk adından yola çıkılarak güçlü, kötü, aşağılık veya yön anlamlarından başka halk, avam, budun anlamında da kullanılmıştır. Şirin’in belirlediğine göre Köktürk Yazıtlarında budun, avam, halk anlamında kara sözcüğü 20 kere geçmektedir.²⁶⁶⁸ Kara sözcüğü için tarihî metinler ve Türk lehçelerine dayalı olarak Kononov şu bilgiyi verir²⁶⁶⁹:

- 1) siyah, koyu, kasvetli, ağır, hüznölü, bahtsız
- 2) davar, kalabalık, halk, ordu
- 3) kara, toprak
- 4) tepe, tümsek, yüksek tepe

Kononov, Büyükbaş “hayvan sürüsü, kalabalık, ordu, avam halk, ayak takımı, köle, çoğunluk, kitle” anlamındaki kara sözcüğünün Türk runik yazıtlarında kara bodun (halk+halk) tamlaması içinde bir ikileme unsuru olarak yer aldığını, bu tamlama

²⁶⁶⁴ G. Clauson, *EDPT*, p. 121

²⁶⁶⁵ 2092. süçigke süçinse ajun begleri/açığ boldı il kün budun igleri

²⁶⁶⁶ 0245. muñar meñzetür söz sınamış kişi/sınamış kişi bildi il kün işi

0285. ajunçığa erdem kerek miñ tümen/anın tutsa il kün kiterse tuman

0418. özi itti tüzdi kör il kün işi/tağı ma tiler erdi ödrüm kişi

0457. ne edğü bolur beg ol edğü kişi/kişilik bile itse il kün işi

1952. bilig birle begler budun başladı/ukuş birle il kün işin işledi

2258. bu begler yakın tutsa edğü kişi/atı edğü kaldı hem il kün işi

4010. bu il kün itigi bu begler işi/törü hem toğu birle itti kişi

6342. idi yakşı aymış budun başlar er/bilig birle il kün işin işler er

6347. okıdı ilig bir kün ögdülmüşig/ayıttı budun hâli il kün işig

²⁶⁶⁷ 2103. bor içse oyunğa awınsa begi/kaçan yetgey il kün işiñe ögi

2259. yana beg yakın tutsa isiz kişi/isiz kıldı atın hem il kün işi

5334. bu üç işte bolsa yarağsız kişi/yarağsız bolur barça il kün işi

2092. süçigke süçinse ajun begleri/açığ boldı il kün budun igleri

²⁶⁶⁸ H. Şirin, *ETY*, s. 589, 731.

²⁶⁶⁹ Andrey Nikolayeviç Kononov, “Türk Lehçelerinde Renk Adlarının Semantiği”, *Gâzî Türkiyat Dergisi*, S. 17, 2015, s. 187.

öğelerinin yer değiştirerek bodun kara biçiminde de kullanıldığını, bodun sözcüğü ile de eş anlamlı olduğunu belirtmektedir.²⁶⁷⁰

Kutadgu Bilig’de kara adı yalın olarak 28, Arapça herkes, bütün halk anlamındaki umûm sözcüğünün tekili olan ‘âm²⁶⁷¹ ve budun sözcükleri ile birlikte üçleme olarak 4 kere²⁶⁷² ve Türkçede Köktürk Yazıtları’ndan beri çok sık biçimde kullanılan budun sözcüğü ile birlikte ikileme olarak da 2 kere²⁶⁷³ olmak üzere toplam 36 kere geçer.

Kara avam, halk ya da budunun özelliklerini betimlemeye ve onlara karşı nasıl davranması gerektiğine ilişkin bağımsız bir bölüm yazan Yusuf Has Hâcib’e göre “kara ‘âm budun” un yani halkın karakteri bozuktur. Ondan uzak durmalıdır. Çünkü bilgisiz halk görgüsüz, töresiz, yol yordam bilmez, çıkarıcı, densiz, cahil, itaatsiz, zararlı bir kalabalıktır. Bilgisiz ve düzensiz halk sığır gibi yan gelip yatar, yiyip içip semirir.²⁶⁷⁴ Yazar 49. babda kara sözcüğünü beylerin karşısı halk için kullanır. Ona göre geçip gitmiş olan beyler arasında da halk arasında da bilgiyi kullanarak iyilik edenler dünyaya ve zamana söz geçirmişlerdir.²⁶⁷⁵ Beyler bilgi ile halkı zengin etmişler ve bu zenginlik gelecek kötülöklere karşı beylere kalkan olmuştur. Bey iyi olursa halkı da birlik bütönlük ve iyilik içinde olur.²⁶⁷⁶ Yusuf Has Hâcib halkın aydın, bilgili, anlayışlı, düzenli, uzmanlaşmış ve uyumlu olmasına büyük önem verir. Bilgili kişiler halkı aydınlatıcı bilgi verirler.²⁶⁷⁷ Halk istendik özelliklere sahip olmazsa kara sözcüğünün renk anlamındaki

²⁶⁷⁰ Andrey Nikolayeviç Kononov, “Türk Lehçelerinde Renk Adlarının Semantiği”, *Gâzî Türkiyat Dergisi*, S. 17, 2015, s.194

²⁶⁷¹ Bu sözcüğü Şemseddin Sâmî hâssın mukâbili, havassa ait olmayan, güzîde olmayan, herkese âit olan, bayağı halk, sıradan insanlar, âvâm biçiminde tanımlar. Bkz. Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 2004, s. 924, 925.

²⁶⁷² XLIX ögdülmüş odğurmuşka kara ‘âm budun birle neteg katilgu kerekin ayur

4320. kara ‘âm budun barça kılkı öñi/biligi ukušı kılınçı teñi

4321. kılıksız bolurlar kara ‘âm budun/törü yok toku yok katılmış ödün

6024. kara ‘âm tüşiñe yörügi adın/adın boldı begler tüşi kör adın

²⁶⁷³ C.0056. bâb kara budun birle negü teg katılğusun ayur

5559. bularda basa kaldı budnuñ kara/bularnı törü birle edğü köre

²⁶⁷⁴ 0986. kara kılkı teñsiz yawa sözlegen/yawa söz turur bu kara baş yegen

0988. kara karnı toğsa kör uç teg yatur/yawa sözke awnur özin semritür

2078. otunluk iweklic yinik kurguluk/kara kılkı ol bu yırağ turğuluk

2515. kara ilke yazsa kuritur başın/tili sözde yazsa uşatur tişin 57

4323. kara kılkı barça bolur kap kara/kara kılma özni küdeşü tura

4324. kara kılkı başsız kılınçı saşı/işi küdgi barça kılınçı tuşı

4326. negü tér eşitgil kara kılkı/sınap sözlegüçi kişi barkını

4327. kara kağğusı barça karnı üçün/budun tewşigi barça boğzı üçün

4329. kara karnı toğsa tili başsırar/basa tutmasa bek özi erk sürer

5065. körü bar kara begke kılma selâm/bu ma’ni üçün ol ay bilgi temâm

²⁶⁷⁵ 0250. körü tursa bizde oza barğuşı/kara tut ya begler ajun tutğuşı

²⁶⁷⁶ 0891. kalı edğü bolsa bu begler kutun/kamuğ edğü boldı karası bütün

0256. ilin itmiş ötrü bayumış kara /kara baylıkın kılmış özke tura

1787. tirildi bu yañlıg sewinçin kün ay/tözü il karası tükel boldı bay

²⁶⁷⁷ 0778. karağa bilig bérđi bilgi açuğ/buşar ödte beglerke barma yağuk

2079. kara kılkı begke kereksiz yağuk/yağuk bolsa begke uçuzluk anuk

gibi devletin ufku da kararır. Bey çeşitli önlemlerle halkı çekip çevirir. Onları düzene koyar. Aralarındaki karışıklığı giderir. Halk iyi ve düzenli olursa bey de rahat eder. Devletin dirliği budunun birliği, bilgisi ve iyiliği ile doğru orantılıdır.²⁶⁷⁸

Bu görüşler doğrultusunda kara sözcüğünün Kutadgu Bilig’de geçen Arapça ra’iyye sözcüğü ile de eş anlamlı olduğu belirtilmelidir. Dolayısıyla kara=halk=bodun=kamug=il kün=ra’iyye biçiminde bir denklik kurulabilir.

konum

Durmak, yerleşmek anlamındaki kon- eyleminden türetilen “konum” sözcüğü yolculukta durma, gecenin geçirildiği yer anlamına gelmektedir. Clauson Kâşgarlı Mahmud’un “uguş” ile “konum”u birbirlerinin antitezi gibi belirttiğini söyler.²⁶⁷⁹ Kâşgarlı Mahmud “konum” ve “oguş konum” için aşiret; “koşnı konum” için yakın karşılıklarını verir.²⁶⁸⁰ Kâşgarlı Mahmud’un Arapça “aşiret” karşılığında kullandığı sözcüğe Dankoff-Kelly “klan” anlamını verir ve sözcüğün kökünü *ko- eylemi olarak belirtir.²⁶⁸¹ Brockelmann sözcüğü kamp, konaklama yeri, belli bir amaç için bir araya gelenlerin oluşturduğu grup anlamlarına gelen Almanca “lager” ile karşılamıştır.²⁶⁸² Tezcan ve Erdal da birlikte yaşayan insanlar, akrabalar anlamlarının verilmesi gerektiğini belirtmiştir.²⁶⁸³

Kutadgu Bilig’de yalnız bir kere geçen “konum” sözcüğü “sansız” ön adı ile birlikte kullanılmıştır.²⁶⁸⁴ Beyitte Tanrı’nın sayısız insanı ölüm için yarattığı ve canlı herşeyin öleceği, yalnız Tanrı’nın ölümsüz olduğu belirtilir. Beyitte “tirig” ile “konum” sözcükleri karşılıklı kullanılmıştır. “Konum” sözcüğü canlı anlamındaki “tirig” sözcüğünün alt anlamıdır. Buradaki özel kullanımda konum sözcüğü grup, zümre, kalabalık gibi anlamlara benzer biçimde topluluk adı anlamı yüklenerek kullanılmıştır. Dünyada yaşayanlar, yeryüzünde oturanlar dünya sâkinleri anlamına gelmektedir.

²⁶⁷⁸ 2082. atı beg bolur bolsa kılkı qara/qarada bu inğa bolur halk ara
2097. qara borçı boldı neñi boldı yél/begı borçı bolsa qaçan turğa il
2107. qara teñsizın barça begler iter/begı kılsa teñsiz anı kim yeter
2128. siyâset bile beg tüzer il törü/qara kılkı itlür siyâset körü
2260. bu yañlıg bolunsa ay ilig vezîr/begin inçke tegrür qarası udır
3268. qara edgü bolsa bir özke bolur/begı edgü bolsa budun kün körür
5224. qara edgü bolsa anıñ edgüsi/öziñe bolur ay budun belgüsi
6110. qara tapsa begler beñüyür qopar/üzeñü bar erse çigen berk qapar
3181. negü tēr eşitgil ay aşı ağı/qara köñlin awlar begı yarlıgı

²⁶⁷⁹ G. Clauson, *EDPT*, p. 639

²⁶⁸⁰ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 56, 262, 330

²⁶⁸¹ Kâşgarlı, *COMP, C. III*, s. 140.

²⁶⁸² C. Brockelmann, *Wortschatz*, s. 159.

²⁶⁸³ S. Tezcan, *KBDÜ*, s. 50; M. Erdal, *OTWF*, s. 294

²⁶⁸⁴ 1347. ölümke törütti bu sansız konum / tirig barça ölgü añar yok ölüm

kutu ~kotu

Clauson yalnız Kutadgu Bilig’de geçtiğini belirttiği ve insan grubu, sınıfı, kümesi, öbeği anlamındaki “kutu” sözcüğünün küçük kutu anlamındaki “kutı” ile aynı olabileceğini belirtir.²⁶⁸⁵ Tezcan Clauson’a katılmayarak başka bir sözcük olduğunu ileri sürer. Ona göre Yudahin Sözlüğünde geçen ve yığılaşmak, kalabalık biçimde toplanmak, pek çok olmak anlamındaki “kotolo-” eyleminin de kökü “kotu” biçiminde bir sözcük düşünülebilir. Bu nedenle Tezcan’a göre Kutadgu Bilig’de geçen sözcük “kotu” biçiminde okunmalıdır.²⁶⁸⁶

Kutadgu Bilig’de 17 kere geçen “kutu-kotu” sözcüğü de sınıf, zümre, küme, bölük, kısım, kesim, taife anlamına gelen bir topluluk adıdır. Toplum içinde meslek, bilgi, hak ve görevleri bakımından özel grup oluşturan insanlar için kutu adı kullanılmıştır. Genellikle belli özellikleri taşıyan grupların çeşitleri sayılırken bir bölümü başka bir bölükle karşılaştırmak, bir bölük halkın özelliklerini saymak gerektiğinde bu sözcük yeğlenmiştir.²⁶⁸⁷

millet

Kutadgu Bilig’de eserin sunulduğu Tabgaç Buğra Han’ın sıfatları sıralanırken onun milletin tacı, baş, lider, yönetici olduğu olduğu belirtilir.²⁶⁸⁸ Kur’ân-ı Kerîm’de sözcük on beş âyette geçmiştir. Bu âyetlerin tamamında millet sözcüğü bir peygamberin din tebliğ ettiği grup anlamında, bunlardan yedisinde ise “millet-i İbrâhîm” tamlaması biçiminde kullanılmıştır. Bu tamlamanın geçtiği âyetlerde İslâm ile Hz. İbrâhim’in dini olan Hanîf inancının aynı olduğu belirtilmiş ve tevhid inancına bağlı kalmak koşuluyla

²⁶⁸⁵ G. Clauson, *EDPT*, p. 596

²⁶⁸⁶ S. Tezcan, *KBDÜ*, s. 52

²⁶⁸⁷ 2135. bu iki kutu balsa begdin sewinç/ili kapı itlür bulur beg awınç

2710. bularda narukı kalın bu kutu/bu üçke udu bardaçı ol butu

4174. tükel üç kutu ol kapuğda kişi/bularnıñ bile ol tiriglik işi

4341. taķı bir kutu bilge ‘âlimler ol/olar ‘ilmi halkķa yaruttaçı yol

4355. bularda basa kaç kutu bar adın/baķa ķorse bilgi biligde öñin

4400. tarıģçı turur ķor taķı bir kutu/ķereklig kişiler turur bu butu

4443. asıgılg kişiler bolur bu kutu/bularıg yime eğgü tut ay botu

4445. negü ķolsa bérgil kerek bolsa al/ķoni ķördüm uş bu kutu bilmez al

4456. taķı bir kutusı bu uzlar turur/tirilgü tilep özke uzluķ kılur

4663. bu aşķa okıgı bolur tórt kutu/barıgı yime tórt bolur ay botu

4669. taķı bir kutu aşķa barmaz okıp/kişig aşķa ünder toķımlar toķıp

5339. biziñde ozakı kutu barıģuçı/yédi toğtı ķandı ölüp yatıģuçı

5341. taķı bir kutu ol ķarındaķılar/biziñde basa tırki yégli olar

5342. biziñ ķopıumızını ķüder bu kutu/ķüder kelgümizni olar ay botu

5517. taķı bir ķutusı tiler neñ tawar/yuluğ kılısu cānın tawar bér añar

5557. basakı kutu ol saña tapıģuçı/tıda tutmasa sen bu ol ķopıģuçı

5560. bu ma üç kutu ol muni adra tut/ķüçeme ķüçese bolur ilke yut

²⁶⁸⁸ 0089. ay dñ ‘izzi devletķa nāsir mu‘ın/ay milletķa tāc ay şerī‘atķa dñ

Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerin bu millete mensup oldukları bildirilmiştir.²⁶⁸⁹ Sözcük İsfahânî'nin de vurguladığı gibi yalnızca büyük din öncülerine bağlanabilir. Yani Allah'ın milleti, belli bir kişinin milleti denilmez. İbrâhim milleti, Yâkup milleti, Yusuf milleti denebilir.²⁶⁹⁰ Şemseddin Sâmî millet maddesinde, ümmet maddesinde verdiği bilgiyi yineler. Ona göre Türk dilinde bu sözcük yanlış kullanılmaktadır. Din ile millet birdir, yani aynı anlamdadır. Dolayısıyla bir tek İslâm milleti vardır. Oysa İslâm milleti içinde pek çok kavim vardır. Bunlara Türk ümmeti, Fars ümmeti, Arap ümmeti, Berberî ümmeti denmelidir.²⁶⁹¹ Şemseddin Sâmî'nin bu duyarlılığı, düzeltme girişimleri tutunmamıştır. Sözcüğün Türkçe ve Farsçada aldığı çağdaş anlam Fransızca “nation” olmakla birlikte Yusuf Has Hâcib sözcüğü Kur'an ve İslâm kültürü geleneği içindeki bağlamda kullanmıştır. Bu bağlam milel ve nihâl kavramları dikkate alınarak anlaşılabilir. Müslüman yazarlar din ve mezheplerin tarihi hakkındaki eserlerine “milel ve nihâl” adını vermişlerdir. Milel sözcüğü millet sözcüğünün çoğuludur. Nihal ise dinî grup ve mezhep anlamındaki nihle sözcüğünün çoğuludur. Milel ve Nihal adıyla yazılan eserler bütün dinleri, mezheplerini ve hatta felsefî akımları içerir. Bu adı taşıyan ilk eser Yusuf Has Hâcib henüz gençken 1037-38'de ölen Abdülkâhir Bağdadî'nindir. Said Endülüî, Yahya ibn Murtaza, İsfârâyînî ve Bakıll'nî'nin de aynı adla eserleri vardır. Ancak türün en ünlü örneği Şehristânî (öl.1153)'nin dinler, mezhepler ve felsefî akımlar tarihi olarak kaleme aldığı eseridir. Eser alanında klasik olmuştur.²⁶⁹² Anılan eserde milel sözcüğü hak yoldaki inanç topluluklarını dile getirmek üzere kullanılmıştır. Yani Kur'an-ı Kerim'deki anlama bağlı kalınmıştır. Yusuf Has Hâcib de bu geleneğin içinde yer almaktadır.

ra'yyet

Sözlük anlamı sığır, koyun sürüsü anlamına gelen ra'yye/ra'yyet (رعيه) sözcüğünün çoğulu olan reâyâ da genel olarak yönetilen halk demektir. Sözcüğün kökü olan raâ fiili Kur'an'da sürüleri otlatmak, hayvanları yaymak, birilerini gözetmek, bakmak, sahip çıkmak, gütmek anlamlarında kullanılmıştır. Şemseddin Sâmî de karşılık olarak sürü, otlatılan hayvan sürüsü, bir çobanın güttüğü hayvanlar, bir hükümdarın buyruk ve yönetimine bağlı olup vergi veren halk anlamlarını verir.²⁶⁹³ Zaman içinde reâyâ kalem ve kılıç ehli dışında vergi yükümlülüğü bulunan çiftçi, zanaatkâr ve

²⁶⁸⁹ Recep Şentürk, “Millet”, *TDVİA*, İstanbul 2005, Cilt 30, s. 64-66.

²⁶⁹⁰ Râgıb el-İsfâhânî, *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*, s. 939.

²⁶⁹¹ Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 2004, s. 1400.

²⁶⁹² Ömer Faruk Harman, “el-Milel ve Nihal”, *TDVİA*, İstanbul 2005, C. 30, s. 57-58; Ömer Faruk Harman, “el-Milel ve Nihal”, *TDVİA*, İstanbul 2005, C. 30, s. 58-60.

²⁶⁹³ Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 2004, s. 667; Mütercim Âsım, *KM*, C.6, s. 5772.

tüccarların oluşturduğu bir halk tabakasını ifade etmeye başlamıştır. Bu terim aynı zamanda şehirli olmayanlar, köylüler ve gayri müslimleri de kapsamaktadır. Hükümdar evrensel bir pastoral imaj olarak bütün din ve kültürlerde sürüsünü güden, gözeten, koruyan çoban biçiminde betimlenir. Dolayısıyla reâyâ Tanrı'nın emanetidir ve ona zulmetmemek gerekir. Siyaset felsefesinin kavramlarından biri olan bu düşünceye Türk ve İslâm siyâsetnâmelerinde de yer verilir. Geleneksel doğu siyâset kuramı olan adâlet dairesinin de temel ögesi olan reâyâ klasik nasihatnâme ve siyâsetnâmelerde vücudu oluşturan dört unsura (anâsır- erbaa) karşılık âlimler, askerler, tüccar-esnaf ve zanaatkârlar ile çiftçilerden oluşan dört sınıftan (erkân-ı erbaa) oluşmaktadır. Siyaset ve adalet bu dört sınıfın dayanışması, yardımlaşması ve güçlü ilişkileriyle sağlanıp ideal toplum düzeni kurulabilir.²⁶⁹⁴

Kutadgu Bilig'in gerek manzum ön sözünde gerekse asıl metin kısmında geçen ra'yyetin üzerinde hakanın hakkı olduğu gibi onların da hakan üzerinde hakkı olduğu belirtilir. Reâyânın hakan üzerindeki üç hakkı şunlardır:²⁶⁹⁵

1. Gümüşü temiz tutup ayarını korumak
2. Doğru âdil kanunlar koyarak zulmü engellemek
3. Yolların güvenliğini sağlayıp haydut ve eşkıyadan temizlemek

Hakanın reâyâ üzerindeki üç hakkı şunlardır:²⁶⁹⁶

1. Yarlıqlarına uymak ve yerine getirmek
2. Hazine hakkını koruyup zamanında (vergi) ödemek
3. Dostuna dost, düşmanına düşman olmak

Bu karşılıklı ödevler yoluyla halk ile yönetici arasındaki hak ödenerek sağlıklı ilişkiler kurulabilir ve halk huzura, hükümdar ise üne kavuşur.²⁶⁹⁷ Reaya sözcüğü şu bağlamda anılır: Olgurmuş Küntogdı'ya, halkın yani reayanın hakanları sayesinde huzurlu yaşadığını ve bunun için hakanlarına hayır dua ettiklerini söyler.²⁶⁹⁸

²⁶⁹⁴ Mehmet Öz, "Reâyâ", *TDVİA*, İstanbul 2007, C.34, s. 490.

²⁶⁹⁵ 5574. ra'yyet haqı bar seniñde kör üç/bu haqnı ötegil özün kılma küç

5575. birisi ilin de arıg tut kümüş/ıyarin küdezgıl ay bilgi öküş

5576. taqı bir buğunka törü bér köni/kötür bir ikédin küçin kör anı

5577. üçünçi imin tut kamuğ yollarıg/kaarakçıg sekerçig arıtgıl arıg

B.0043. yime bu ra'yyet küdezgü anı/melik me küzetse teni me cânı

²⁶⁹⁶ 5579. ra'yyet öze ol seniñ üç haqnı/tilegü olardm sen aç kulğaqnıñ

5580. biri yarlıgıñnı ağır tutsalar/negü erse terkin anı kılsalar

5581. ikinç tığmasalar hazine haqı/öğinde tegürse ay elgi aqı

5582. üçünçi yağıka yağı bolsalar/seweriñ kim erse anı sewseler

4999. ra'yyetka vâcib begi yarlıgı/ağır tutsa eştip kiçig uluğı

²⁶⁹⁷ 5584. bu yañlıg kerek beg yorisa yoluğ/ra'yyet uş andağ kerek ay uluğ

B.0052. ra'yyetka bolsa öküş taqati/kamuğ iş içinde bulur râhatı

²⁶⁹⁸ 5728. buğun inçe tegdi itildi ili/du'â birle tınmaz ra'yyet tili

Kutadgu Bilig’de ra’iyyet genel olarak yönetilen halkın tamamı, daha dar anlamda vergi vermekle yükümlü esnaf, zanaat ve çiftçiler kastedilmektedir. 5581. beyitte belirtilen “hazine hakı ödinde tegürse” sözünden vergi ödemekle yükümlü kimselerin kastedildiği anlaşılmaktadır.

sürüg

Sürmek, kovma, sürgün etmek, devam etmek anlamındaki “sür-” eyleminden türetilen “sürüg” adı²⁶⁹⁹ geniş anlamda yığın, sürü, topluluk (flock, herd); daha dar anlamda ise koyun gibi küçükbaş hayvanlar sürüsü demektir. Sözcüğün karşıt anlamlısı ise büyük baş hayvan sürüsü karşılığında olan “ögür~ügür” sözcüğüdür.²⁷⁰⁰ Dîvânu Lugâti’t-Türk’te eti yenen hayvan sürüsü için “sürüg” denildiği ve at, koyun, deve, kuzu gibi hayvan toplulukları ile başka sürüler için de bu sözcüğün kullanıldığı belirtilir.²⁷⁰¹ Eski Uygur Türkçesinde “sürüg” toy ile birlikte anılarak insanlar, çocuklar topluluğu için kullanılmıştır.²⁷⁰²

Başlangıçta hayvan sürüsünü, sonra insanları da kapsayacak bir topluluk adı olarak kullanılarak anlamı genişleyen sürüg²⁷⁰³ Kutadgu Bilig’de halkı, yönetilenleri ifade etmek için koyun sürüsü metaforuyla anılmaktadır. Orta Çağ yönetim anlayışına göre halk sürü, yönetici de çobandır. Yahudi, Hristiyan ve İslâm kültürlerinde de peygamberler çoban, onlara inananlar sürü olarak adlandırılmışlardır. Kutadgu Bilig’de de bu evrensel pastoral imaj kullanılmıştır.

térnek~ternāk

Dermek, toplamak anlamındaki “ter~tir~ tér- kökünden türetilen ve toplanmak anlamına gelen “térin-” eylemine -gAk eylemden ad yapan ekin getirilmesiyle oluşturulan “tér-in-gek” sözcüğü orta hece ve /g/ sesinin düşmesiyle tér-in-gek>térnek biçimine dönüşmüştür.²⁷⁰⁴ Kâşgarlı Mahmud’un Arapça “maḥfalu’l-kavm ictima’u’l-tedbîr” karşılığını verdiği térnek sözcüğü²⁷⁰⁵ halkın karar vermek için toplanması demektir.²⁷⁰⁶ Clauson térnek ile “térin” sözcüklerini eş anlamlı kabul edip toplantı, kurul karşılığını verir ve Eski Uygur Türkçesi metinlerinde “térin kuvrağ” biçiminde ikileme olarak

²⁶⁹⁹ İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 118; G. Clauson, *EDPT*, p. 850; M. Erdal, *OTWF*, Vol. 1, s. 205; A. von Gabain, *ETG*, s. 108; Kâşgarî, *COMP.C. III*, s. 46.

²⁷⁰⁰ G. Clauson, *EDPT*, p. 850

²⁷⁰¹ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 108, 389

²⁷⁰² M. Erdal, *OTWF*, Vol. 1, s. 205

²⁷⁰³ 4353. bular ol sürüg koyka erkeç sanı/koyuğ başlasa sürse yolça köni

5371. yazı tağ yérig tut yorır koy sürüg/ya kul küñ tapuğcı ay kılkı örüg

²⁷⁰⁴ İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 124, 191; G. Clauson, *EDPT*, p. 529, 551, 552

²⁷⁰⁵ Kâşgarî, *COMP.C. III*, s. 186; G. Clauson, *EDPT*, p. 551, 552

²⁷⁰⁶ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 208

geçtiğini belirtir.²⁷⁰⁷ Daha çok dinsel ve inançsal cemaat karşılığında olan “kuvrağ~kuvrak” için Caferoğlu da cemaat, meclis, kalabalık, toplantı, rahipler meclisi, cemiyeti, derneği karşılığını verir.²⁷⁰⁸ Toplamak anlamındaki “tér-” ve “kuvra-” eylemleri daha çok bir kavmin toplanması, bir araya gelmesi için kullanılan sözcüklerdir. Bu bakımdan bu eylem köklerinden türetilen sözcükler toplumsal, idarî ve hukukî terimler olarak kabul edilebilir. Kutadgu Bilig’de térnek²⁷⁰⁹ sözcüğü doğrudan demokrasi kavramını anımsatacak biçimde halkın kendisini doğrudan ilgilendiren günlük işler konusunda görüşüp karar vermek amacıyla bir araya gelmesi anlamındadır.

toy

Sözcüğün tarihsel Türkçe metinlerdeki durumu Türklük araştırmacılarının başlangıcından beri ilgi çekmiştir. Barthold, 14. yüzyıl Müslüman seyyahı İbn Battuta’nın Moğollar arasında gördüğü toy sözcüğünün Arapça ziyafet anlamına geldiğini ve Moğolca kurultay sözcüğünün karşılığı olduğunu, Cengiz Han’ın ardıllarının düzenleyip katıldığı ve yılda bir toplanan bir meclisi ifade ettiğini kaydeder.²⁷¹⁰ İzgi Uygurlarda doğum, bey oğlunun ilk avı, tahta çıkma, bir felaketten kurtulma ve elçi kabulü gibi nedenlerle toy yapıldığını belirtir.²⁷¹¹ Kafesoğlu ve gibi Türkologlar toy kavramını çeşitli çalışmalarında incelemişlerdir. Bu klasik çalışmaların ana fikrini Orhun Yazıtları, Dîvânı Lugâtî’t-Türk ve Kutadgu Bilig’deki anlam ve bağlamlarına göre Doerfer ve Clauson’un sözlüklerinden yararlanarak açıklayan Kafesoğlu şöyle ifade eder:

*“Türk lehçelerinde ortak bir deyim olup, sonraları resmî ziyafet mânâsını kazanmış bulunan toy sözü aslında ‘meclis, toplantı’ mânâsını ifade ediyordu ve sonraki Moğol devrinde ortaya çıkan Kurultay (aslî Moğolca Khuriltai) sözünün Türkçe karşılığı idi. Moğol hâkimiyeti devrinin ilk asırlarından Türkçe Toy ile Moğolca Kuriltai deyimlerinin sinonim kelimeler olarak bir arada yer aldığı görülüyor.”*²⁷¹²

²⁷⁰⁷ G. Clauson, *EDPT*, p. 551

²⁷⁰⁸ A. Caferoğlu, *EUTS*, s. 190

²⁷⁰⁹ 4829. öküş térnekig kör taradı ölüm/ölümüg sağınsa açar köz yulum

²⁷¹⁰ V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara 2006, s. 171.

²⁷¹¹ Özkan İzgi, “Hunlar Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceler”, *İ.Ü. Tarih Dergisi*, Sayı: 31, 1977, s. 36.

²⁷¹² İbrahim Kafesoğlu, “Eski Türklerde Devlet Meclisi (Toy)”, *Birinci Millî Türkoloji Kongresi, Türk Tarihi Seksiyonu Tebliğleri*, İstanbul 1980, s. 205-209; İbrahim Kafesoğlu, “Yanlış Kullanılan Türk Kültür Terimlerinden Birkaç Örnek: Ulus, Yasa, Kurultay”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 12, 1981–1982, s. 249–258. Her iki bildiri de şurada kitap bölümü olarak yayımlanmıştır: İbrahim Kafesoğlu, (2014), *Umumî Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülâhazalar*, İstanbul 2014, s. 150-153.

Kafesoğlu Kutadgu Bilig'deki toy sözcüğünün “devlet idaresi açısından mânâlandırılması herhâlde daha doğru olurdu” demektir.²⁷¹³

Hunlardan beri toy sözcüğünün yasama ve yürütme işlevini birlikte yerine getiren “meclis-toplantı”, devlet meclisi anlamına geldiğini; bunun yanında başka bir yaygın anlamının da bayram, ziyafet ve eğlenceli yemek olduğunu belirten Seyitdanlıoğlu Ögel²⁷¹⁴’in aksine toylarda yargı yetkisi olmadığını ileri sürmektedir.²⁷¹⁵

Konukseverlik ve çağrılılara yiyecek içecek sunumu açısından Dede Korkut Hikâyelerini inceleyen Altunbay, toyların boyları bir araya getirme, kutlamalar yapma, Han’ın büyüklüğünü gösterme, önemli bir karar alma vb. gibi nedenlerle yapıldığını belirtir.²⁷¹⁶

Cansız da Dede Korkut Hikâyelerine göre Türklerde tören geleneğini incelediği makalesinde toy törenlerini karşılama ve uğurlama, yemin, düğün, ad verme ve yuğ törenleri biçiminde sıralamaktadır.²⁷¹⁷ Baykara’nın çalışması güncel yaşamın içinde Türk eğlence kültürünün yayıldığı alanları göstermektedir. Filolojik nitelikte olmayan bu çalışma için yalnızca anılmakla yetinilmiştir.²⁷¹⁸

Oğuz Kağan Destanı, Reşidedin Oğuznâmesi, Şecere-i Terâkime, Manzum Oğuz-nâme ve Dede Korkut Hikâyelerini Orhun Yazıtları, Dîvânü Lugâti’t-Türk ve Kutadgu Bilig ile karşılaştırmalı olarak toy geleneğinin simgesel anlamı açısından incelediği makalesinde Duymaz toyun başlangıçta dinî nitelikte bir tören iken zamanla siyasî nitelik kazandığını ve Moğolca kurultay sözcüğünün Türkçedeki tam karşılığının toy olduğunu vurgular. Duymaz toyların ortak ve genel özelliklerini metinlere dayalı olarak yerinden kalkıp harekete geçme, şölen için otağ kurdurmak, toplanıp yığınak olmak, bol yemek içmek, söyleşip danışmak biçiminde belirlemiştir. Toylar genelde yılda bir kere

²⁷¹³ İbrahim Kafesoğlu, “Eski Türklerde Devlet Meclisi (Toy)”, *Birinci Millî Türkoloji Kongresi, Türk Tarihi Seksiyonu Tebliğleri*, İstanbul 1980, s. 207; Kafesoğlu 5336. beyitte de toy sözcüğünün geçtiğini belirtmektedir. Ancak anılan beyitte toy sözcüğü yoktur. Buna karşılık Kafesoğlu 4512. beyti de anmamaktadır.

²⁷¹⁴ Bahaeddin Ögel, “Toy ve Sofra Üzerine”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S:2, 1987, s. 15-16; Bahaeddin Ögel, “Devlet Meclisi ve Kurultay”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, C. 3, s. 874-886; Aynı metin: B. Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s. 99-128.

²⁷¹⁵ Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Eski Türklerde Devlet Meclisi “Toy” Üzerine Düşünceler”, *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 28, S: 45, 2009, s. 1-11; Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Ankara 1999, s. 15.

²⁷¹⁶ Müzeyyen Altunbay, “Temel Bir Değer Olarak Dede Korkut’ta Misafirperverlik ve İzzeti İkram”, *Akademik Bakış Dergisi*, S: 56, 2016, s. 359-371.

²⁷¹⁷ İsmail Cansız, “Dede Korkut Hikâyelerine Göre Türklerde Tören Geleneği ve Tören Çeşitleri”, *Bilig*, S:11, 1999, s. 55-64.

²⁷¹⁸ Tuncer Baykara, “Türklerde Şenlikler, Kutlamalar, Toylar ve Eğlenceler”, *Erdem Dergisi*, C. 12, S. 36, 2002, s. 867-898.

toplanmaktadır. Gökyay'ın tasnifini geliştiren Duymaz işlevlerine göre toyları yeniden tasnif etmiştir. Buna göre toylar şöyle tasnif edilebilir²⁷¹⁹:

1. Doğum öncesi toyları
2. İlk av toyları
3. Ad koyma toyları
4. Evlilik toyları
5. Akına çıkış toyları
6. Akın dönüşü zafer toyları
7. Yağma toyları
8. Ölüm toyları

Toy konusunda son önemli çalışma Koca'ya aittir. Koca toy sözcüğünün Moğolca şölen (şilân) ve Farsça hân-ı yağma ile anlamdaş olduğunu söyler. Duymaz gibi Koca da toyların dinî nitelikten çıkarak zamanla toplumsal, askerî ve hukukî bir geleneğe dönüştüğüne dikkat çeker. Toya katılma iktidara boyun eğme ve siyasal itaat anlamına gelmektedir. Toya çağrılıp gelmeyenler hakan tarafından cezalandırılır. Ulu toy adı verilen yıllık büyük toyların toplumsal birlik ve devletin devamı açısından büyük önemi vardır. Toyların dâvet ve ikrama ilişkin şölen yönü siyasal işlevine hizmet etmektedir. Bu geleneksel kurum Selçuklu ve Osmanlı döneminde de sürdürülmüştür.²⁷²⁰

Dîvânü Lugâtî't-Türk'te sözcük kuş türü, askerî karargâh, seramik çamuru, bitki türü adı, doy- eyleminin adı olarak geçmektedir. Kaşgarlı Mahmûd toy karşılığı bayramlarda ve hakan şölenlerinde yağmalanmak amacıyla kurulan otuz arşın yüksekliğindeki minareye benzer sofra anlamında yine Türkçe olan "kençliyü" sözcüğünü verir.²⁷²¹ Toy sözcüğü Kutadgu Bilig'de beş kere geçer.²⁷²² Bunlardan biri kuş türü adıdır. Sözcük iki beyitte askerî karargâh anlamında, iki beyitte ise şölen, topluluk, dernek, meclis anlamında kullanılmıştır. 4512. beyitte cinsiyet ayrımcılığına dayalı ve kadınları aşağılayan düşünceler bağlamında Yusuf Has Hâcib kız çocukların hiç doğmaması gerektiğini, eğer doğmuşsa o zaman da kız ailesinin ve bu ailenin reisi olarak babanın ölüler toyuna komşu olması gerektiğini ileri sürer. Burada geçen ölüler toyu Arat tarafından "mezar" diye çevrilmiştir.²⁷²³ Silahdaroğlu ölüler toyunu "ölüler" diye

²⁷¹⁹ Ali Duymaz, "Oğuz Kağan Destanı'ndan Dede Korkut'a Toy Geleneğinin Simgesel Anlamı ve Türk Paylaşım Modeli", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı 5, 2005, s. 37-60.

²⁷²⁰ Koca, Salim, "Toy", *TDVİA*, İstanbul 2012, Cilt: 41, s. 270-272.

²⁷²¹ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 528, 703, 894.

²⁷²² 2347. tüşürse toyuğ keğ körüp berk yérig/yırak ıdmasa tıdşa yıgsa erig

2349. yağıka yağusa yezekin alu/tüşürse toyuğ körse ot suw talu

4512. kalı toğsa yégrek aña yér koyı/ewi bolsa koşnı ölügler toyı

5340. uluğ toy bakıp kör yaturlar küdü/okır bizni bargu séziksiz udu

²⁷²³ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 326.

çevirmektedir.²⁷²⁴ Çakan ise “ölüler karargâhı” karşılığını verir.²⁷²⁵ Düşüncelerin akışını ve konunun genel çerçevesine bakıldığında Yusuf Has Hâcib’in kız babasına ya hiç çocuk babası olmamayı ya da olunmuşsa çocuğunun ölmesini ve yerinin ölüler meclisiyle komşu olmasını dilemektedir. Dolayısıyla toy burada mecazî olarak mezarlıkta yatan ölüler topluluğu anlamında kullanılmıştır. 5340. beyitte de toy sözcüğü topluluk, kalabalık, yığın anlamında kullanılmıştır. Arat ve Çakan buradaki toy sözcüğüne “kalabalık” karşılığını verirken Silahdaroğlu “şölen” sözcüğü ile karşılamıştır. Yukarıda değerlendirilen incelemelerde “uluğ toy” için hakanın verdiği geleneksel yıllık yemekli şölen olarak açıklanmıştır. Oysa bu beyitte geçen “uluğ toy” tamlamasında “uluğ” insan topluluğu anlamındaki “toy”un sıfatı olarak büyük, yoğun, sayıca çok, kalabalık anlamında kullanılmıştır. Dolayısıyla sözcük her iki beyitte de genel topluluk adıdır.

ügür~ögür

Küme olmak, öbeklenmek, grup kurmak, toplanmak anlamına gelen “üg-” eyleminden türetilen “ügür” sözcüğü Clauson’a göre daha çok büyük baş hayvanlar için kullanılır ve bu nedenle küçükbaş hayvanlar için kullanılan “sürüg” ile karşıt anlamlıdır.²⁷²⁶ Ona göre özellikle at sürüsü, topluluğu için kullanılan bu sözcük evcil, uysal hayvanlar için kullanılır. İnsanlar için kullanıldığında ise aynı gruba üye olan kişiler, arkadaş, yoldaş anlamlarına gelir.²⁷²⁷ Dîvânu Lugâti’t-Türk’te at, koyun, geyik, deve, bağırtlak kuşu gibi hayvanların oluşturduğu türdeş sürüye “ügür” dendiği gibi câriye topluluğuna da bunlara benzetilerek “ügür” denildiği kaydedilmiştir.²⁷²⁸ Kâşgarlı Mahmud Arapça *kaṭī* (قطيع) ve sirb (سرب) sözcükleriyle karşılar.²⁷²⁹ Clauson’un ve Dankoff-Kelly’nin²⁷³⁰ “ögür” olarak aldığı sözcüğün eylem kökü Tezcan’a göre ük-biçiminde olmalıdır. Tezcan’a göre Türkiye Türkçesindeki “küme” sözcüğü de “ükme” sözcüğünün metatezi ile ortaya çıkmıştır.²⁷³¹ Nitekim Uygur Türkçesinde “sekiz yüklemek”te olduğu gibi yığın, küme, demet anlamlarıyla yaşayan sözcüğün ük~yük~hük- biçimleri de bulunmaktadır. Dîvânu Lugâti’t-Türk’te yığmak, toplamak, biriktirmek, kümelemek anlamındaki “üg-” eylemi ile çoğaltmak, artmak, büyümek

²⁷²⁴ Fikri Silahdaroğlu, *Günümüz Türkçesiyle Kutadgu Bilig Uyarlaması*, Ankara 1996, s. 365.

²⁷²⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, İstanbul 2015, s. 338.

²⁷²⁶ G. Clauson, *EDPT*, p. 850

²⁷²⁷ G. Clauson, *EDPT*, p. 112

²⁷²⁸ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 931

²⁷²⁹ Kâşgarî, *COMP, C. III*, s. 46

²⁷³⁰ Kâşgarî, *COMP, C. III*, s. 46

²⁷³¹ S. Tezcan, *KBDÜ*, 68

anlamındaki “ük-” eyleminden türetilmiş sözcükler arasındaki anlamsal yakınlık Tezcan’ın görüşünü desteklemektedir.

Kutadgu Bilig’de ügür~ögür sözcüğü kuş sürüsü, yığını, kümesi anlamındadır. Hayvan sürüsü ile insan toplulukları arasında benzetme yapılarak bu kalabalık yığın arasından her hayvanın kendi cinsini ve türü ile birlikte olduğu gibi kişinin de kendine benzer grubu, kümeyi, topluluğu seçmesi öğütlenir.²⁷³² Benzerliklerden yararlanılarak Odgurmış’ın yalnız, toplumdan, insanlardan uzak yaşamın aksine toplumsal birlik ve bütünlük vurgulanmıştır.

ümme

Sözlük anlamı kast ve ahenk eylemek, yönelmek olan Arapça “emm” kökünden türetilen ümme (الأمّة) genel olarak zaman, mekân, din, doğal şartlar veya seçim gibi herhangi bir şeyin bir araya getirdiği topluluktur. İnşaatçı, duvarcı, dokumacı, çiftçi gibi insan topluluğun belli bir zümresi veya hayvanların ve cinlerin her cinsini ifade etmek için “ümme” sözcüğü kullanılır. Dar anlamda ise türlü iyilikleri, hayırları kendinde toplayan adama, imama, öndere de denir. Bunların dışında zaman, mekan, yüz, ferah, bilgi ve bilgin gibi anlamlara da gelmektedir. Kur’ân-ı Kerîm’in pek çok yerinde geçmekle birlikte Bakara sûresi 113. âyetinde tek tür insanlar, Hûd sûresi 118 âyetinde imanda birliği, Âl-i İmrân sûresi 104. âyetinde bilim ve doğru işleri seçen topluluk, Zuhur sûresi 22. âyetinde dinin bir araya getirdiği topluluk, Âl-i İmrân sûresi 113. âyetinde tek bir yolda olan, aynı yöne giden topluluk, Nahl sûresi 120. âyetinde Hz. İbrahim kastedilerek Allah’a ibadette bir topluluğun yerini tutacak kişi anlamında geçer.²⁷³³ Sözcüğün anlamı üzerinde geniş bir literatür vardır. Kur’ân âyetleri ve hadislerle göre terim olarak “ümme”in iki anlamda kullanıldığı belirtilir. İlki Hz. Muhammed’in İslâm dinini tebliğ etmesinden sonra onun çağrısına uysun veya uymasın bundan haberi olan tüm insanları ifade etmektedir. Buna ümme-i da’vet veya ümme-i belağ denir. İkinci anlamı ise ümme-i icâbet veya daha özelde ümme-i Muhammed, mutedil ümme, en hayırlı ümme olarak da adlandırılan Hz. Muhammed’e uyan, iman eden, onun yolundan giden insan topluluğudur.²⁷³⁴

Kutadgu Bilig’de klasik şiirin naat türünün ilk örneği “*yalawaç ‘aleyhi’s-selâm oğdisin ayur*” başlığıyla yer alır. Bu bölümde peygamberin nitelikleri, ona sevgi, saygı

²⁷³² 4200. uçar kuş eşin bildi tuttu ügür/kişi sen katılgu kişini ödür

²⁷³³ Mütercim Âsım, *KM*, C.5, s. 4852, 4853; Râgıb el-İsfâhanî, *Müfredât Kur’ân Kavramları Sözlüğü*, s. 84-86.

²⁷³⁴ Halil İbrahim Bulut, “Ümme”, *TDVİA*, İstanbul 2012, C. 42, s. 308, 309.

ve sıkıntıları, kaygıları dile getirilerek övgüde bulunulur. Bu bağlamda Hz. Muhammed'in tek dileğinin ümmetine yol göstermek ve onların rahatı için kurtuluşa ermelerini sağlamak olduğu belirtilir.²⁷³⁵ Sözcüğün çoğulu ümem biçimindedir. Hz. Muhammed şefi'ül-ümem yani ümmetlerin şefaatçisi olarak anılmıştır. Ümmetler anlamındaki ümem sözcüğü İslâm tarihinde pek çok kitap adında kullanılmıştır. Bunların en ünlüsü Yusuf Has Hâcib'in haberdar olduğu ve okuyup yararlandığına ilişkin Kutadgu Bilig'de kanıtlar bulunan tarihçi ve müfessir Muhammed ibn Cerîr et-Taberî'nin (öl. h.310/m.923) Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk adlı genel tarih kitabıdır. 18. yüzyılın büyük Osmanlı-Türk yenilikçi düşünürü İbrahim Müteferrika'nın da kendi matbaasında bastığı Usulü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem adlı eserde de toplumlar anlamında ümem sözcüğü kullanılmıştır. 19. yüzyılda ümmet ve millet sözcüklerinin anlamları Fransızca nation sözcüğünün karşılığı aranırken tartışma konusu yapılmıştır. Şemseddin Sâmî Kâmûs-ı Türkî'de ümmet maddesinde sözcüğü bir dili konuşan kişilerin toplamı olarak tanımlar. Ona göre Türkçede büyük bir yanlışlıkla millet sözcüğü ümmet yerine kullanılmaktadır. Ümmet-i İslâmiye yani İslâm ümmeti ve millet-i Osmaniye yani Osmanlı milleti demek doğru değildir. İslâm milleti ve Osmanlı ümmeti, Türk ümmeti demek daha doğrudur. Şemseddin Sâmî ümmet için dili, millet için dini ölçüt olarak almaktadır.²⁷³⁶ Gerçekte ümmet sözcüğü ile Fransızca nation yani ulus kavramını karşılamaya çalışmaktadır. Ne var ki bugün Şemseddin Sâmî'nin tersine ümmet din topluluğunu, millet-nation ulus ise dil topluluğunu ifade etmektedir. Yusuf Has Hâcib'in yüklediği anlam ise Şemseddin Sâmî'nin anlamına değil bugünkü anlama yakındır. Yazar Hz. Muhammed'e inanan, ona bağlanan, onu önder bilen ve örnek alan mümin ve Müslümanlara “ümmet” demektedir. Yani kasdı yukarıda belirtildiği gibi “ümmet-i muhammed” dir.

²⁷³⁵ 0037. atasın anasın yuluğ kıldı ol/tilek ümmet erdi ayu bérdi yol

0040. kamuğ kağğusu erdi ümmet üçün/kutulmak tiler erdi rāhat üçün

²⁷³⁶ Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 2004, s. 163 ve Mehmet Kaan Çalen, “Şemsettin Sami'den Ziya Gökalp'e Millet Kavramının Evrimi”, *Uluslararası İki Toplumun Aydını: Şemsettin Sami Sempozyumu 19-20 Mayıs 2016/Tiran Bildiriler Kitabı*, İstanbul 2017, s. 256.

ALTINCI BÖLÜM

DİL ADLARI

Kutadgu Biligde bazı dil adları geçmektedir. Eserin mensup olduğu yeni uygarlık çevresini ve bu çevrenin üç büyük üyesini belirtmek açısından önemli olan bu dil adları şunlardır:

1. Türkçe/Türkî/Türkler dili/Türk lügati²⁷³⁷

2. Tejikçe²⁷³⁸

3. Arapça/Tâzî dili

Söz konusu üç dil, İslâm uygarlığının büyük uluslarının dilleridir. Avrupa'da doğubilim/şarkiyat/orientalism denince konu olarak Meninski'den Hammer'e ve hatta Ziya Paşa'nın Harâbât antolojisine kadar bu üç ulus ve dili anlaşılmıştır. Yusuf Has Hâcib'in de eserinde yalnızca bu üç dilin adını anması ilginçtir.

Mani ve Buda inancına ilişkin eski Uygur Türkçesi metinlerinde Hint, Çin, Tibet, Sogd, Tohar dilleri anılmış ve bu dillerden çeviriler yapılmıştır. Tanzimat döneminden sonra da Fransızca, Almanca ve İngilizce çok adı anılan diller olmuştur. Kutadgu Bilig'i ilgili olduğu kültürel çerçeveye yerleştirmek açısından bu farklılıklar önemli görünmektedir. Aynı zamanda eserin yazıldığı Kaşgar çevresindeki dil ve kültür ortamını yansıtmak bakımından da dikkat çekicidir.

Yusuf Has Hâcib sonuçlar ve eldeki bilgiler üzerinde ikincil düzeyde bir bilgi ve sanat dünyası yaratmak amacıyla edebî ve felsefî nitelikli eserini yazdığı için onda Kaşgarlı Mahmud'daki gibi deney ve gözleme dayalı tarih ve coğrafya bilgilerine öncelik verilmez. Dolayısıyla etnografik ve diyalektolojik bilgilere Kutadgu Bilig'de yer verilmemiştir. Bu konularda Kaşgarlı Mahmud'un eseri büyük bir hazinedir. Bu eserde Toharca, Kençekçe, Tumşukça, Sogd-Sogdak dili; Argu, Yağma, Tohsı, Çiğil vb. boylara ilişkin bilgilere bolca rastlanır. İki eser arasındaki en belirgin farklardan birini işte bu

²⁷³⁷ A.0014. türkistân illerinde buğra han tilinçe türk luğatinçe bu kitâb

A.0021. ĩrānlığlar şāhnāme-i türkî atamışlar.

A.0031. tegme biriñe türkçe bir at bérmiş turur 'ādılka küntoğdı

B.0033. ay ol bu kitābka qabūl bolduqı/bu türkler tilinde 'aceb kördüki

B.0075. bu türkçe koşuğlar tüzettim saña/okırda unıtma du'ā kıl maña

0273. meşel keldi türkçe muñar meñzetür/anı sözledim men munu yañzatur

0319. muñar meñzetü keldi türkçe meşel/okıgıl munı sen köñül ögke al

0667. negü tēr eşit emdi türkçe meşel/başında keçürmiş bu kökçin sağal

0880. muñar meñzetü aydı türkçe meşel/eşitgil munı sen uqup özke al

1798. muñar meñzetü aydı türkçe meşel/başında keçürmiş bu kökçin sağal

1826. muñar meñzetü keldi türkçe meşel/okıgıl munı sen asıg özke al 41

6617. keyik tağı kördüm bu türkçe sözüg/anı akru tuttum yağurdum ara

²⁷³⁸ B.0073. 'arabça tejikçe kitāblar öküş/biziñ tilimizçe bu yumğı uquş

özellikleri ortaya çıkarmaktadır. Dîvânü Lugâtî't-Türk derlemeye dayalı, Kutadgu Bilig ise yaratmaya ve soyut düşünmeye dayalı bir eserdir.

Kutadgu Bilig'de Arapça veya Tâzî dili adları birer kere geçmektedir.²⁷³⁹ Müstensih beytinde geçen Arapça ve Tacikçe dil adlarına karşılık “bizim dilimizce” denmesi ilginçtir. Türk ulus kimliğini açıkça gösteren bu deyiş yani “bizim dilimiz” ibaresine dil adı yapan -çe eki getirilerek Türkçe kastedilmiştir. Kutadgu Bilig benzeri kitapların Arapçada ve Farsçada olup Türkçede olmamasının sorun edilmesi de dil bilinci ve ulus bilinci açısından değerli ve anlamlıdır.

Yazarın veya müstensihin gözünde Arap ve Arapçanın hangi değeri taşıdığı, ne anlama geldiği bu açıdan açıktır. Arapça “öteki” nin dillerinden biridir. Öbürü de elbette Firdevsî'nin dili olan Tacikçe yani Farsçadır. Yazar ve müstensih bu üç dil arasındaki kültürel üstünlük yarışının farkındadır. Açık olan bir husus da Arapça için Kur'ân dili, kutsal dil, cennet dili gibi bir bakış açısının bulunmamasıdır.

Arap sözcüğünün anlamı konusunda özellikle iki görüş öne çıkmaktadır. Bunlardan biri sözcüğün “kara ülkesi” veya “step” anlamına gelen İbrânîce “arabha” veya göçebe yaşamını anlatan “erebhe” sözcüğüne bağlayan toplumbilimsel görüştür. Bu bağlamda Arap sözcüğünün “çöl”, “çölde yaşayan kimse” demek olduğunu ileri sürenler vardır.²⁷⁴⁰ Sezgin'e göre Türkçede karşılığı “yörük” tür.²⁷⁴¹ Araplar iki ana gruba ayrılır. Kuzeyliler Adnan, güneyliler Kâhtan oğulları olarak kabul edilirler. Bu iki kesim arasındaki rekabet Arap ulusunun dinamiğini oluşturur. Mekke ile Medine kentleri arasındaki rekabet de bu dinamiğin alt bir ögesidir. Mekke'den Medine'ye hicret eden “Muhâcirîn” Adnanîler kuzeylilerin, Medine'de onları konuk eden “Ensar” ise Kahtanîlerin torunlarıdır. İslâm'da kavmiyet, şüubiye ve birlik tartışmaları bu iki kesimin varlığına dayandırılmıştır. Soyluluk yarışında kuzeyliler kendilerini Hz. İbrahim ve oğlu İsmail'in soyuna dayandırırken güneyliler Ad kavmine ve Hz. Hud peygambere dayandırmışlardır. Arabu Aribе denilen Kahtan Arapları asıl Arap sayılırken Arabu müsta'rebe denilen Adnanî Araplar veya Nizârîler ise Kahtanîler ile İbranîlerin karışmasından türeyen Araplaşmış Arap sayılırlar. Hz. Muhammed Adnanîlerden kabul edilir. Kutadgu Bilig'de Arapları ifade eden “Tazî” veya “Tâzî” boy adı da Kahtanîlerin bir koludur.

²⁷³⁹ B.0073. ‘arabça tejkçe kitāblar öküş/biziñ tilimizçe bu yumğı ukuş
5809. idi yaqşı aymış bu tazî tili/kişi aşı bilgüke açmış yolu

²⁷⁴⁰ Hakkı Dursun Yıldız, “Arap”, *TDVİA*, İstanbul 1991, C.III, s. 272-276.

²⁷⁴¹ Clément Huart, *Arab ve İslâm Edebiyatı*, Ankara 1970, s. 10.

Arap sözcüğünün çöl ve göçebelige bağlanması, köken ve sözlük anlamı bakımından mümkündür. Ancak Arap denince mutlaka çölün düşünülmesi, Türk denince bozkırın düşünülmesi kadar yanlıştır. Araplık çölde değil çöl ortasındaki vahalarda yerleşen kabileler arasında şekillenmiştir. Türkçe de bozkırda değil Turfan, Kaşgar, Buhara, İstanbul gibi şehirlerde şekillenmiştir. Kaşgar'ın da içinde yer aldığı İli vadisinin ne kadar verimli ve yeşil topraklara sahip olduğu, İli/Ila yer adı açıklanırken belirtilmişti. Bu gerçek Orhun-Selenge, Seyhun-Ceyhun, İdil Ural, Aras-Kür, Fırat-Dicle, Seyhan-Ceyhan, Kızılırmak-Yeşilirmak, Tuna-Meriç gibi ikili ırmak boylarının Türk tarih ve kültüründeki belirleyici rolü²⁷⁴² düşünüldüğünde daha iyi anlaşılır. Arap kavramını çöle, Türk kavramını da bozkıra indirgemek nesnel değil aşağılayıcı bir tutumdur. Bilimsel tutumla bağdaşmaz. Bu bağlamda İran denince kentin anlaşılması da doğru değildir. İran şehirlerinin gelişmesinde Türk egemenliğinin, Özellikle Selçuklu egemenliğinin olumlu katkıları olmuştur. Gerçekte Arapçanın medrese, Farsçanın sanat dili olarak gelişmesi de Türk egemenliğinin bir sonucudur. Kutadgu Bilig'in gösterdiği gibi Türkler başka dil ve ulusları aşağılamak veya önlemek yerine onları değerlendirip yüceltmış; Emevî Araplar kendi dillerini başka dillerden üstün görmek yerine bu dil ve kültürlerle bir symbiosis (eş/ortak yaşam) geliştirmişlerdir.²⁷⁴³

İkinci görüş, dilbilimsel gerekçelerle ve Arap-Acem karşıtlığına dayalı olarak Arap ulus adını açıklamaktadır. Arapça sözlüklerde Acem sözcüğünün temel anlamı verilmeden “Arab'ın zıddı” ifadesi kullanılır. Bu sözcüğün kök anlamının “anlaşılmaz biçimde konuşmak, yabancı dilde konuşmak, fasih konuşmamak...” olduğu göz önüne alınırsa; Arapların dilini anladıklarını “Arap” anlamadıklarını “Acem” diye niteledikleri sonucuna varılabilir.²⁷⁴⁴ Bu görüş ulusu diliyle tanımlayan kuramları destekler niteliktedir. Doğal olarak Arapça konuşanları Arap, Türkçe konuşanları Türk ulusu olarak adlandırmak gerekir. Bu durumda dilbilimsel görüş Arap adını Arap dilinin konuşurlarına veren ve bu dilin tarih içinde oluşumunu dikkate alan görüş olarak nitelenebilir. Arapçanın tarihsel lehçeleri ölü olan güney Arapçası ile yaşayan kuzey lehçesidir. İslâm'ın yayılması sırasında güney Arapçası ortadan kalkmıştır. Kuzey Arapçasının en eski yazıtı Şam yakınlarında bulunan ve M.S. 513 yılına tarihlenen Süryanice-Grekçe, Arapça üç dilli Zebed yazıtıdır. Yusuf Has Hâcib'in yazıldığı dönemde Kuteybe bin

²⁷⁴² Baykan Sezer, *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları*, İstanbul 1979. (Sezer'in 1971'de “Doğu'da Yerleşik ve Göçebe Toplulukların Sosyolojik Özellikleri Üzerine Bir Deneme” adıyla sunduğu doktora tezi.)

²⁷⁴³ Doğan Kuban, Ergun Çağatay, *Türkçe Konuşanlar*, İstanbul 2007.

²⁷⁴⁴ Ömer Acar, “Arab” Teriminin Kökeni”, *Nüsha*, S. 31, 2010, s. 99.

Müslim (669 – 715)'in fetihleriyle²⁷⁴⁵ Arapça çoktan Türkistan'da bilinen bir dil durumuna gelmişti.²⁷⁴⁶ Buhara'nın Emevî egemenliğine geçmesinden önce burada halk Sogdca konuşmakta, Pehlevîce yazmaktaydı. Sarayda ise Kuteybe bin Müslim'den sonra başta “kapı” anlamına gelen Farsça “der” sözcüğünden türetilen “Derî” dili, yani Pehlevîce kullanılmıştır. Buhara'ya Arapların yerleşmeye başlamasıyla birlikte Arapça resmî dil olmuş ve burada açılan okullarda pek çok hadis, tefsir, fıkıh, tarih ve dil bilgini yetişmiştir.²⁷⁴⁷ Wellhausen ve Lewis gibi Arap tarihi uzmanları, Emevîler dönemindeki fetihlere “İslâm fetihleri” yerine “Arap fetihleri” demektedirler.²⁷⁴⁸ Çünkü 750 yılına dek süren bu dönemde İslâm dayanışması yerine “şuûbiye” de denilen ve İslâm olmayanları köle sayan “mevâlî” siyaseti uygulanmıştır. Bugün Arapça İslâm dininin yayılması sayesinde Asya'dan Afrika'ya, Sicilya'dan İspanya'ya dek uzanan coğrafyada bir dünya dili olmuştur.²⁷⁴⁹ Arap ve İslâm, çoğu zaman birbirini yerine kullanılan adlardır. Din adı ile ulus adının karıştırılması İslâm dininin ulusal bir din olduğu yanılgısını beslediği gibi Arap olmayan ulusların İslâm tarihindeki yerini de görmeyi engellemektedir. Bununla birlikte Yusuf Has Hâcib de Kaşgarlı Mahmud da dine ait olan konularla ulusa ait olan konuları ayırma konusunda çok dikkatli davranmışlardır. Her ikisi de Türkçeye, Türkçe terimlere verdikleri önemle dini dilden, imanı kültürden, kutsal olanı geleneksel olandan ayırmada örnek davranışlar göstermişlerdir.

²⁷⁴⁵ Akdes Nimet Kurat, “Kuteybe Bin Müslim'in Hvârizm ve Semerkand'ı Zabtı (Hicrî 93-94-Milâdî 712)”, *AÜ DTCF Dergisi*, VI/ 5, 1948, s. 385-415; Mehmet Dalkılıç, “Buhârâ'nın İslâmlaşmasında Kuteybe Bin Müslim'in Rolü”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 23, 2012, s. 149-156;

²⁷⁴⁶ “Türk militarizminin Batı Türkistan'da kurduğu son büyük Türk Devleti'nin yıkılması, bölgedeki müstakil Türk nüfuz ve hakimiyetinin sona ermesiyle Arapların lehine olarak değişen siyasî denge İslâm dininin yayılması ve yerleşmesi, kitle ihtidalarının çoğalmasına öneli ölçüde yardım etmiştir.” Zekeriya Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler*, Konya 1988, s. 92, 110, 143, 250.

²⁷⁴⁷ Yusuf Ziya Kavakçı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvarâ al-Nahr İslâm Hukukçuları*, Ankara 1976; Hasan Kurt, (1998), *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci: Buhârâ Örneği*, Ankara 1998, s. 282-351.

²⁷⁴⁸ Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 2000, s. 73.

²⁷⁴⁹ Ignace Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, İstanbul 1993, s. 11-15.

YEDİNCİ BÖLÜM

YER ADLARI

7.1.Özel Yer Adları

Kutadgu Bilig’de geçen özel yer, boy ve ulus adları, eserin kültürler arası konumuna yakından tanıklık etmektedir. Bu adlar müstensih tarafından eklenen giriş bölümünde yoğunlaşmaktadır. Eserdeki coğrafyaya ilişkin adların önemine ilk önce Arat şu sözleriyle değinmiştir:

*“Mukaddimelerde geçen coğrafi tâbirlerin türk ülkelerinin nerelerine delâlet ettiği ve bunların hangi devirlerde bir istilâh mâhiyeti almış olduklarının, türk tarih ve coğrafyacılara için mühim bir araştırma mevzuu teşkil edeceği de hatırlatılabilir.”*²⁷⁵⁰

Yer ve topluluk adlarının tarihsel metinlerde nasıl yer aldığı ve ilgili birimlere hangi farklı adların verildiği, verilen adların farklılaşma ve yakınlaşma süreçleri bir yanıyla adbilimin konusu olduğu gibi bir yanıyla da tarihsel coğrafyanın konusudur. Zaten geleneksel adbilimin iki önemli kolu olan kişi ve yer adı bilimleri, başlangıçta tarih ve coğrafyaya yardımcı bilimler olarak görülmüşlerdir. Filoloji yani dil ve edebiyat araştırmalarında adbilim konularının yer bulması, tarih ve coğrafya araştırmalarından daha sonra gerçekleşmiştir.

Belli bir ad eğer o adla ilgili insanlar tarafından verilmişse bu tür adlara “endonim”, o adı başkaları vermişse bu tür yer adlara da “ekzonim” denir. Özellikle ülke ve ulus adlarında bu iç ve dış adlandırma²⁷⁵¹ örneklerine bolca rastlanmaktadır. Türklerin Almanya dediği ülkeye İngilizler Germany, bizzat kendileri ise Deutschland derler. München ve Munich kent adları arasındaki ayrılık gerçekte bir iç ad (München) ve bir dış ad (Munich) farklılaşmasının sonucudur. Tarihsel olarak Türkçede Çingene denen toplum kendisine Roman derken Avrupa dillerinde bunlara Gipsy, Arapçada Kıbtî veya Kıftî denir. Arnavutluk’a eski Avrupalılar İllirya, yeniler ise Albania derler. Oysa Arnavutlar kendilerini Shqiptar olarak adlandırırlar. Yunanlılara Avrupalılar Grek, kendileri ise Hellas adını verirler. İslâm kaynaklarında Çerkes denilen toplum kendisini Adige olarak

²⁷⁵⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. xxxı.

²⁷⁵¹ Bogusław R. Zagórski, “Endonyms versus Exonyms: A Case Study in Standardization. With a List of Names of Arab Countries and Their Major Cities”, *United Nations Group of Experts on Geographical Names (UNGEGN), Working Group on Exonyms 10th Meeting*, Austria, 2010, p. 1-48; Zsombor Bartos-Elekes, “The Discussion On Terminology Of The Terms Exonym And Endonym”, *Review of Historical Geography and Toponomastics*, vol. III, no.5-6, 2008, p. 53-62; World Uyghur Congress (WUC), *Report is to inform the international community about the thousands of enforced disappearances of civilians from Urumqi and other cities in East Turkestan*, 2012, p.1-46; Sungjae Choo, “Endonym, Geographical Feature and Perception: The Case of the Name East Sea/Sea of Japan”, *Journal of the Korean Geographical Society*, Vol. 44, No. 5, 2009, p. 661-674; Paul Woodman (ed.), “The Great Toponymic Divide: Reflections on the definition and usage of endonyms and exonyms”, *Warszawa, Head Office of Geodesy and Cartography*, 2012.

adlandırır. Türkler XX. yüzyıla dek başkaları tarafından Türk olarak adlandırılırsalar bile kendilerini Rum, Selçuklu, Osmanlı gibi adlarla anmışlardır. Uygur Türklerinin Doğu Türkistan dediği yere Çinliler “yeni sömürge” anlamında Sinkiang derler. Tibetliler kendilerini de ülkelerini de Tibet diye adlandırırken Çin resmî kaynaklarına göre burası “batı hazine mahzeni” anlamında Western Treasures Vault’tur. Kore ve Japon dillerinde Japonya ile Asya ana karası arasındaki denizin adı Doğu Denizi mi, yoksa Japon Denizi midir? Japonlara başkaları Japon derken onlar kendilerini Nihongo olarak adlandırırlar. Türkçede Akdeniz veya Ege Denizi diye anılan deniz Yunanlılar tarafından Yunan Denizi olarak adlandırılır. İslâm ülkelerinde Fas veya Mağrib diye anılan ülke Avrupa dillerinde Morocco, Cezâyir diye bilinen ülke Algérie olarak anılmaktadır. Anadolu sözcüğü bugün Türkler arasında ana ve dolu sözcüklerini çağrıştırır. Oysa Antik Çağ’da İstanbul Boğazı’nın ayırdığı doğu yakasına “güneşin doğduğu yurtluk” anlamında Thema Anatolica dendiği için bu ad yerleşmiştir. Robinson cuma günü bulduğu için adadaki arkadaşına Friday yani Cuma adını vermiştir. Cuma’nın gerçek adı elbette bu değildir. Bu örnekler rahatlıkla çoğaltılabilir. Ancak verilen örnekler adların gösterdikleri nesne, olgu veya yer ile ilgisinin zorunluluğa değil uzlaşmaya dayalı olduğunu açıkça göstermektedir. Öyleyse adlar ve onların anlamları onu verene, kullanana, zamana, yere, siyasete, zevke, alışkanlığa, yani her türlü insanî davranışa göre değişebilmektedir. Adların anlamsal eşdeğerlikleri bu bağlamda adbilimin önemli araştırma alanlarından biri olmuştur. Adbilimde adların ilke ve ölçütleri pek çok bileşene bağlıdır. Ancak bu bileşenlerin başında dil etkeni gelir. Her toplum, ilgili olduğu olguları kendi dilinde veya ödüncleme ile adlandırma yetkisine ve hakkına sahiptir. Ancak başka bir dil grubu o adı benimsemek ve kullanmak zorunda değildir. Böyle durumlarda toplumlar arası çatışmaların adlandırma yoluyla dilde sürdüğü görülmektedir. Uygarlıklar arası bir kavşak noktasında yazılan Kutadgu Bilig’de geçen yer ve topluluk adları, sayılan nedenlerle, anlamlandırılması zor olan adbilim birimleri olarak nitelenebilir. Bu zorluğun art zamanlı tarihsel nedenleri olduğu gibi eş zamanlı kültürel nedenleri de vardır. Aşağıda söz konusu adlar eserde geçtikleri bağlam gözardı edilmeksizin tarih ve coğrafya kaynakları ışığında açıklanmaya çalışılmıştır.

Balasagun-Kuz Ordu

Kutadgu Bilig'in Uygur harfli nüshasına müstensih tarafından eklenen mensur önsözde ve yine Arap harfli Fergana nüshasına müstensih tarafından eklenen manzum önsözde geçen Balasagun veya diğer adıyla Kuz Ordu şehrinin adları, “Kitabı yazanın Balasagun doğumlu takva sahibi bir kişidir. Bu kişinin yaşadığı yer Kuz Ordu ili, dili ise ilk soyundan gelmedir.” biçiminde anılmaktadır.²⁷⁵²

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Balasagun ile onun yanındaki Argu şehirleri halkı tarafından “uluş” sözcüğüne şehir anlamının verildiği, Balasagun şehrine “Kuz uluş” dendiği, Ordu şehrinin Balasagun yakınlarında bulunduğu ve Balasagun şehrine de “Kuz ordu” dendiği belirtilir.²⁷⁵³ Kaşgarlı Mahmud Balasagun'un yakınında bulunan şehir, yayla ve geçitlerin adlarını²⁷⁵⁴ vererek coğrafi koordinatlarını belirtmeye çalışır. Balasagun ile ilgili olarak “Argu'nun iki dağ arası anlamına geldiği ve Talas ile Balasagun arasındaki şehirlere de iki dağ arasında oldukları için Argu dendiği, Bakırlıg ve “Yun Arık”ın Balasagun'a yakın bir yer ve yayla olduğu, “Koçnar Başı” ile “Balasagun” arasında “Zanbı Art” adındaki bir dağ geçidinin bulunduğu belirtilir. Ayrıca “Türklerin Şu adlı genç hükümdarının Balasagun yakınında bulunan Şu kalesini fethettiği” de hikaye edilir.²⁷⁵⁵ Kaşgarlı Mahmud'a göre Balasagunlular Soğdca ve Türkçe konuşurlar. İsbîcab'dan Balasagun'a kadar bütün Argu halkının dillerinde bozukluklar vardır. Sogdıkları Balasagun'a sonradan gelip yerleşmiş bir ulustur. Bunlar Buhara ile Semerkand arasında bulunan Sogd'dandırlar. Bu ulus Türk huyu ile huylanarak Türk kılığına girmiştir.²⁷⁵⁶ Balasagun dağlarında Kulbak adlı bir Türk tapkanı yani din ulusu yaşamıştır.²⁷⁵⁷

İslâm kaynaklarından Makdisî (MS 945/946-1000) Horasan'ın Haytal²⁷⁵⁸ kısmında (Maveraünnehr) olduğunu belirttiği İsbîcâb bölgesinin şehirleri arasında, büyük ve kalabalık bir şehir olduğunu belirttiği Balasagun'u da sayar.²⁷⁵⁹ Birunî ise beşinci

²⁷⁵² A.0023. bu kitabı taşıyan kılıklı balasagun mevlüdlüğü perhîz idisi er turur.

B.0057. bu teñi turuğlağ kuz ordu ili/tüp aşlı nesebdin yorımış tili

²⁷⁵³ Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 62, 124.

²⁷⁵⁴ Balasagun'u tarif ederken anılan diğer yerler için bakınız: Saadettin Gömeç, “Divanü Lûgat-it-Türk'de Geçen Yer Adları”, *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri*, Ankara 2009, s. 261-308.

²⁷⁵⁵ Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 127, 495; Kaşgarlı, *DLT-BA*, C.III, s. 145, 441, 413.

²⁷⁵⁶ Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 30, 471.

²⁷⁵⁷ Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 475.

²⁷⁵⁸ Makdisî Haytal mıntıkasını şöyle betimler: “Allah'ın en verimli kıldığı, hayrı, fıkı ve mamûrluğu en bol olan, insanları zengin, namuslu, iyilik sever, misafirperver, âlimlere en çok hürmet etmekle beraber ilme en çok rağbet eden, dinleri bütün, kuvvetleri en fazla, boyunları en kalın, en çok cihad eden, kalpleri en temiz, cemaatleri en devamlı kişilerdir. Hülâsa burada İslâm ter ü taze, devlet kuvvetli, adalet üstün, fakihler bilgili, zengin, rahat, sanatkar usta, fakirler bol yiyecek sahibi olup halk çok nadir kıtlık görürler.” Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985, s.247-248

²⁷⁵⁹ R. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 253.

iklimin doğu Türklerinin ve Ye'cûc kavminin ülkesinden başlayarak Türk ülkelerinden geçip Kaşgar'a, sonra Balasagun, Râşt, Fergana, Şâş, Ustrûşana, Semerkand, Buhara, Harezm, Hazar denizinden Bâbü'l-Ebvâb'a ve batıya uzandığını kaydeder.²⁷⁶⁰ Cüveynî ise Balasagun ile ilgili olarak şunları söylemektedir: “*Uygur kağanı Böğü kağan Türkistan'a vardığı zaman orada suyu bol, yeşilliklerle örtülü geniş bir düzlüğe rastladı. Çok beğendiği o yerde şimdi Kuz Balık denilen Balasagun şehrini kurdu.*”²⁷⁶¹

Çin kaynaklarında Balasagun'un “P'ei-lo-chiang-chün-ch'eng” biçiminde geçtiğini belirten Abdurrahman²⁷⁶² “P'ei-lo” sözcüğünün Türkçe yazıtlarda geçen “Boyla”, “Chiang-chün” sözcüğünün Türkçe “Sangun” denilen askerî unvanın, “Ch'eng” sözcüğünün ise Türkçe “Balık”ın Çince tercümesi olduğundan Çincedeki “P'ei-lo-chiang-chün-ch'eng” adının Türkçede “Boyla Sangun Şehri” adına karşılık geldiğini belirterek Balasagun'un Eski Türkçedeki “Boyla Sangun” (P'ei-lo-chiang-chün-ch'eng) adlı şehir olduğu ve Karahanlı devletine başkent olduktan sonra “Bala Sagun” adına dönüştüğü sonucuna ulaşmaktadır.

Moğolca'da Balasagun için “güzel şehir” anlamına gelen “Gubalık”, halk dilinde “Kuz ordu” adı kullanılırken âlimlerce Balasagun adı kullanıldığını söyleyen Togan, pek çok kaynakta Balasagun yerine Şuyab kalesinin adının yer almasını bu kalenin daha önemli bir yer tutmuş olmasına bağlamaktadır.²⁷⁶³ Barthold'a göre Balasagun'un Moğolca “Balgasun” sözcüğü ile birleştirilmesine artık itibar edilmemektedir.²⁷⁶⁴ Barthold Arap ve Çin kaynaklarında Çu Havzasının başkenti olarak Suyap veya Su-ye biçiminde geçen şehir ile Kaşgarlı Mahmud'un “türkmen” sözcüğünü açıklarken anlattığı hikâyedeki Şu hükümdarının yaptığı Şu kalesinin ilişkisi üzerinde durur ve Çu havzasında bulunan Burânâ²⁷⁶⁵ kulesinden kalan eski şehir harabelerinin bulunduğu yere de Çu dendiğini belirtir.²⁷⁶⁶ Bu bölgede Burânâ²⁷⁶⁷ kazı grubunun yaptığı kazılarda bulunan

²⁷⁶⁰ R. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 200.

²⁷⁶¹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan-Güşa*, Ankara 2013, s. 104.

²⁷⁶² Varis Abdurrahman, “Tarihî Türk Şehri Balasagun Hakkında Yeni İncelemeler”, *TTK Belleten*, C. LXVII, S: 250, 2003, s. 6, 7, 11.

²⁷⁶³ Zeki Velidî Togan, “Balasagun”, *İA*, İstanbul 1993, C. 2, s. 271-272.

²⁷⁶⁴ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara 2006, s. 66.

²⁷⁶⁵ Barthold'a göre Arapça minâre sözcüğünün bozulmuş şeklidir.

²⁷⁶⁶ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara 2006, s. 65, 66.

²⁷⁶⁷ Burana minaresinin bulunduğu yere Balasagun denilmektedir. Bu minare bugün Kırgızistan'da Tokmak şehrinin güneyinden 12 km uzaklıktadır ve müzeye dönüştürülmüştür. Bu minare Karahanlı (840-1212) mimarisinin ilk örneklerindendir ve şehir merkezinin doğusunda yer alan bu minare hem müminleri ibadete davet etmek için hem de kaleyi korumak için gözetleme kulesi olarak işlev görmektedir. Günümüze ancak 24 metresi ulaşan 45-50 metre yükseklikte olduğu belirtilen bu minarenin bulunduğu dört köşeli plandaki şehrin kalıntıları geniş alanlara yayılmaktadır. Bu şehir kalıntıları arasında esnaf, sanatkar ve çiftçilerin evleri ve yakındaki dağlardan kaynaklanan suyun getirilmesi için döşenmiş su boruları bulunmaktadır. Ayrıca bu şehir üzerinde “Büyük İpek Yolu” kervanları geçmektedir. Bakınız: E. Törökân Uulu, “Burana

1032-1055 yıllarına ait paralarda “Kuz Ordu” adının yazılı olmasına dayanılarak Burânâ Harabesinin Balasagun olduğunu sonucuna ulaşılmıştır.²⁷⁶⁸ Bu kalenin bulunduğu yerde o dönemde kaleyi korumak için yapılmış Orta Asya’nın en eski minarelerinden biri olan Burana kulesi de yer almaktadır. Şuyab kalesinin, Burana kulesinin ve şehrin kalıntılarının bulunduğu yer bugün Kırgızistan’ın Tokmak şehrinde yer almakta ve Balasagun şehrinin kalıntıları olarak değerlendirilmektedir. Orta Asya’nın en eski yüksek yapısı olan Burana kulesinin yer aldığı şehir dört köşeli olarak planlanmıştır. Balasagun’da yer alan bu kule tüm Türkistan’ı kuşatan, gözetleyen, tüm illerin ve herkesin üstünde dinî ve siyasî otoritenin kaynağı durumundadır.

Karahanlı kültür ve sanatı özellikle Balasagun’da gelişmiştir. İslâm hukukçularından Muhammed el-Balasagunî et-Türkî ile Cemâl-i Karşî Balasagunludur.²⁷⁶⁹ Kutadgu Bilig yazarı Yusuf Has Hâcib de Balasagun’da dünyaya gelmiş ve eserini orada yazmaya başlamıştır. Yusuf’un ilk axis mundisi Balasagun iken bu merkez Kaşgar’a kaymıştır. Çünkü hükümdarın bulunduğu yer merkez olarak kabul edilmiştir.

Çin-Māçin

Doğu Asya ülkesi olan Çin’e adının verilmesi iç adlandırmaya dayalıdır. Çin’de Xia (Şia), Shang ve Zhou (Chou) hanedanlarından sonra, gerçekte batı Türklerinden oluşan dördüncü hanedanın kurucusu olan Qin/Çin beyliğinden dolayı Çinliler kendilerini ve ülkelerini Qin/Çin olarak adlandırmışlardır. Qin hanedanı yaptığı yenilik ve düzenlemeler ile kısa sürede ün salmış ve Sanskritçede “Cina”, Arapçada “Sin”, Hindistan gibi ülkelerde “Zhina” diye telaffuz edilen bu ad, Qin hanedanından sonra kurulan devletler için de kullanılmaya devam etmiştir.²⁷⁷⁰

Çin halkının kendi ülkelerine yönelik iç adlandırmalarında zamanla tercihleri değişmiştir. Günümüzde Çin halkı kendi ülkelerini Qin/Çin olarak değil, “göğün oğlunun oturduğu şehir, dünyanın merkezi, merkezî ülke” gibi anlamlarına gelen “Zhong-guo”

Müzesi ve Balasagun”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.4, 2015, s. 121, 124-125. Bu minarenin bulunduğu yerde üzerinde resimler ve Arap harfleriyle ayet, ölenin adı ve soyadının belirtildiği balballar, X-XII. Yüzyıla ait el değirmeni, anıtlar yer almaktadır. Bilal Yıldız, “Balasagun-Burana Açık Hava Müzesi ve Arap Harfleriyle Yazılmış Mezar Taşları”, *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl:7, S: XVIII, 2014, s. 185-221.

²⁷⁶⁸ Varis Abdurrahman, “Tarihî Türk Şehri Balasagun Hakkında Yeni İncelemeler”, *TTK Belleten*, C. LXVII, S: 250, 2003, s. 3.

²⁷⁶⁹ Enver Konukçu, “Balasagun”, *TDVİA*, İstanbul 1992, C.V, s. 4.

²⁷⁷⁰ Alimcan İneyet, “Divanü Lügat-it-Türk’te Geçen “Çin” ve “Maçin” Adı Üzerine”, *Turkish Studies*, Vol. 2/4, 2007, s. 1177, 1178.

(Orta Ülke) olarak adlandırmaktadırlar.²⁷⁷¹ Hüen-Tsang Biyografisini Çince'den Uygurcaya çeviren Singku Seli Tutung da Çin için kullanılan “Zhong-guo” adını Türkçeye “ortun il ulus” olarak çevirmiştir.²⁷⁷² Çin halkının ülkeleri için Qin yerine Zhong-guo özel yer adını kullanmalarının nedeni Qin hanedanının batı Türklerinin bir boyu olmasıdır.²⁷⁷³ Qin hanlığının kendi ülkesi için verdiği adın diğer ülkeler tarafından da kabul edilmesiyle iç adlandırmadan dış adlandırmaya doğru bir gelişim olmuştur. Tarihsel süreç içinde gerçekleşen bu dış adlandırma bugün için de geçerliliğini devam ettirmektedir. Dış adlandırmadaki bu devamlılığa karşın iç adlandırmada Çin halkının tercihlerini millî kimliğin belirlediği söylenebilir.

XI. yüzyılda Çin, Maçin, Hıtay, Tawgaç gibi adlar aynı ülke veya toplumu adlandırmak için kullanılmıştır. Ancak bu adların o dönemdeki coğrafi sınırlarını çizmek veya farklılıklarını tam olarak belirlemek bugünkü bilgilerle zor görünmektedir.

Kutadgu Bilig'in çağdaşı olan Dîvânü Lugâtî't-Türk'te “Çin ve Maçin halkının ayrıca dilleri vardır. Şehirliler Türkçeyi iyi bilirler, mektuplarını bize Türk yazısı ile yazarlar. Rum ülkelerinden Maçin'e kadar Türk ülkeleri beş bin fersah uzunluğunda ve üç bin fersah enindedir.”²⁷⁷⁴ şeklinde Çin hakkında bilgiler veren Kaşgarlı Çin'i üç bölüme ayırmaktadır.

1. Yukarı Çin doğudadır ve Tawgaç'tır. Tawgaç Maçin'in adıdır.
2. Orta Çin Hıtay'dır. Çin de denilmektedir.
3. Aşağı Çin Barxan'dır ve Kaşgar'dadır.²⁷⁷⁵

Kaşgarlı Mahmud Barxan'ı açıklarken de buranın Kaşgar yakınında bulunan bir dağın tepesindeki bir kale olduğunu ve aşağısında altın madenleri bulunduğunu belirtir.²⁷⁷⁶ Kaşgarlı Mahmud'un Barxan'ı Kaşgar'da göstermesi Kaşgar'a yakınlığından ve değerli bir yer olmasından kaynaklanmış olmalıdır.

Çin'i Çinistân adıyla anan Hudûdü'l-Âlem'e göre ülkenin doğusunda Doğu Okyanusu, güneyinde Vâg-Vâg sınırları, Serendîp Dağı ve Büyük Deniz, batısında Hindistan ve Tibet, kuzeyinde ise Tibet, Toğuzoğuz ve Kırgızların ülkesi yer alır. Adı geçen eserde Çin akarsuları, altın madenleri, dağları, çölleri ve kumluk alanları bulunan

²⁷⁷¹ A. İneyet, “Divanü Lügat-it-Türk'te Geçen “Çin” ve “Maçin” Adı Üzerine”, s. 1179.

²⁷⁷² L. Yu. Tuğuşeva, *Uygurskaya Versiya Biografii Syuan'-Tszana*, Moskva, 1991, s. 132.

²⁷⁷³ A. İneyet, “Divanü Lügat-it-Türk'te Geçen “Çin” ve “Maçin” Adı Üzerine”, s. 1178. İneyet'in Enver Baytur'dan aktardığına göre Qin Beyliğinin tebası tamamen Türklerden oluştuğu için beylik hukuk düzeni Türklerle göre düzenlenmişti ve Türk adetlerini devam ettiren Qin beyliği diğer Çin beylikleri tarafından bir Türk beyliği olarak görüldüğü için aralarına alınmamıştır.

²⁷⁷⁴ Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 29, 30, Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 10, 11.

²⁷⁷⁵ Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 453.

²⁷⁷⁶ Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 436.

bol nimetli bir yer olarak betimlenir. Hudûdü'l-Âlem'e göre Kaşgar buraya aittir. Feridun neslinden olduğu rivayet edilen kralına Fağfur-ı Çin denilir.²⁷⁷⁷

Tarihçi Cüveynî Cengiz Han'ın egemenliğindeki Çin ve Maçin'in en uzak noktalarından Maverâünnehir ve Türkistan'a kadar olan yerlerde bazı olayları okuyup dinlediğini belirtirken Maçin'i "Menzi de denilen Çin'in güney bölgesine verilen ad" diye açıklar. Menzi Hitay'ın en uzak noktasıdır.²⁷⁷⁸

Kutadgu Bilig'in mensur önsözünde eserin Çin bilgelerinin hikmetli sözleri ve Maçin âlimlerinin de şiirleri ile süslediği ve Çin ve Maçin âlimleri ile bilgelerinin bu kitaptan daha güzelinin yazılmadığı konusunda görüş birliği içinde oldukları belirtilerek Çinlilerin "Edebü'l-mülûk", Maçin bilgelerinin "Âyînü'l-memleke" dedikleri kaydedilir.²⁷⁷⁹

Kutadgu Bilig'in manzum önsözünde de Çin ve Maçin adı anılmaktadır. Burada dünyanın bilgili ve anlayışlı insanların, ileri gelenlerinin, doğu hükümdarı olan Maçinler Beyi'nin bu kitabı benimsediği, Çin ve Maçin bilgelerinin hepsinin bu kitabın güzelliğini övdükleri, Türk ve Çin gibi doğu ülkelerinde böyle bir kitabın olmadığı ve bu kitaba Çinlilerin "Edebü'l-mülûk", Maçinlilerin ise "Enisü'l-Memâlik" dedikleri belirtilmektedir.²⁷⁸⁰

Her iki önsözde de eserin farklı kişiler ve toplumlar tarafından adlandırılışına ilişkin bilgiler yer almaktadır. Her iki önsözde de Çinlilerin esere "Edebü'l-mülûk" denildiğine ilişkin görüş birliği bulunmasına karşın mensur önsözde esere Maçinlilerin "Âyînü'l-memleke" dedikleri, fakat manzum önsözde esere Maçinlilerin "Enisü'l-Memâlik" dediklerinin belirtilmesidir. Ne var ki Yusuf Has Hâcib'in kaleminden çıkmayan bu bölümlerde tutarlılık aramak eserin bütünlüğü ile ilgili bir konu değildir.

Çinli ve Maçinliler tarafından esere farklı adlar verildiğinin belirtilmesi, her iki ülkenin farklı yerler olduğunun kanıtıdır. İnayet, Çin ve Maçin adını incelediği çalışmasında Kutadgu Bilig'in B12. beytindeki "bu maşırık meliki Maçinlar begi" dizesinde geçen Maçin'in Karahanlıları veya Song Hanedanını gösterdiğini ve Geng

²⁷⁷⁷ Hudûdü'l-Âlem, İstanbul 2008, s. 3, 50, 37.

²⁷⁷⁸ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, Ankara 2013, s.74, 238.

²⁷⁷⁹ A.0009. 'azîz turur çin hûkemâlarınıñ emsâlleri birle bezenmiş A.0010. mâçîn 'ulemâlarınıñ eş'ârları birle ârâste kılınmış turur.

A.0012. çîn-ü mâçîn 'âlimleri ve hâkîmleri kâmuğ ittifâk boldılar

A.0019. çînliğlar edebü'l-mülûk atadılar mâçîn melikiniñ A.0020. hûkemâları âyînü'l-memleke tédiler

²⁷⁸⁰ B.0012. bu maşırık meliki mâçînlar begi/biliglig uçuşluğ ajunda yégi

B.0018. mâçînlar hâkîmi bu çîn yumğısı/tözü barça aymış munıñ yakşısı

B.0019. bu maşırık ilinde kâmuğ türk ü çîn/munı teg kitâb yok ajunda adın

B.0028. çînîler edebü'l-mülûk tép ayar/mâçînlar enisü'l-memâlik atar

Shimin'inden aktararak Maçin ile ifade edilen coğrafyanın belli olmadığını²⁷⁸¹ belirterek şu sonuca ulaşır:

*”Çin ve Maçin adları çeşitli tarihî dönemlerde farklı bölgeleri ifade etmek için kullanılmıştır. Çin aslında Türklerin yaşadıkları Kan-su eyaletinin Tian-shui (Göksu) diye bilinen bölgesidir.”*²⁷⁸² Taşağıl'ın belirttiğine göre Hitay coğrafı olarak *“Hitay veya Hitâ, Sarı Nehir ile Çin Seddi arasındaki bölgenin adı olup merkezi Pekin idi. Çin veya bazı nüshalarda geçen Mâçin ise (Sanskritçe Maha-Çin: Büyük Çin) Çin'in geri kalan kesimini ifade ediyordu.”*²⁷⁸³

Habeş

İslâm coğrafya eserlerinden Hudûdü'l-âlem'de Habeş ülkesinin doğusunda Zang halkı, güneyi ve batısında çöl, kuzeyinde denize ve Berberî Körfezi'nin bazı kısımları yer alır. Ülke halkının yüzü orta büyüklükte, insanları siyah ve tembeldir. Krallarına büyük sevgi beslerler ve ona itaat ederler. Rasun deniz kenarında meliklerinin ikamet ettikleri şehir, Suvar Habeş melikinın ordusunun bulunduğu şehir, Rayn (Zeyla') başkomutanın ordusuyla beraber ikamet ettiği şehirdir.²⁷⁸⁴ İbn Havkal Habeşistan'ın Fars Denizi'nin bir kolu olan Kızıldeniz kıyısında bir sınırı zencilerin ülkesine, bir sınırı Nubya ile Kızıldeniz arasındaki çöle, bir sınırı Büca arazisi ile ıssız (girilemeyen) araziye dayandığını ve Yemen'in, Fars'ın, Kirman'ın ve bir miktar Hind arazisinin karşısında bulunduğunu belirterek Habeşistan'ın geniş bir memleket ve otuz küsur yıldır bir kraliçe tarafından idare edildiğini ekler.²⁷⁸⁵

İslâm tarihinde Habeşistan, Kabe'yi yıkmak isteyen ve kıssas-ı Fil suresinde anlatılan Ebhere orduları ve Müslümanların ilk hamisi kral Necaşi ile hatırlanır.²⁷⁸⁶ Günümüzde adı Etiyopya olan Habeşistan, Afrika'nın doğusunda Yemen'in karşı kıyısında bulunur. Orada yaşayan halk siyah renkte olduğu için divan şiirinde sevgilinin kara zülfü ve beni ve gecenin karanlığı, Habeş rengi olarak nitelendirilir.²⁷⁸⁷ Ayrıca Habeş, beyazlığı temsil eden Rûm ile tezat oluşturur. Habeşliler şiirde sultan, asker, köle

²⁷⁸¹ A. İnayet, “Divanü Lügat-it-Türk'te Geçen “Çin” ve “Maçin” Adı Üzerine”, s. 1183.

²⁷⁸² Alimcan İnayet, agm., s. 1184.

²⁷⁸³ Ahmet Taşağıl, “Hitaynâme”, *TDVİA*, İstanbul 1998, C. 17, s. 404-405.

²⁷⁸⁴ Hudûdü'l-âlem, İstanbul 2008, s. 125.

²⁷⁸⁵ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, İstanbul 2014, s. 28.

²⁷⁸⁶ C. Okuyucu, “Habeş”, TDEKTAS, Ankara 2004, C. 3, s. 138, 139.

²⁷⁸⁷ İ. Pala, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, s. 179

veya çocuk olarak ele alınır. Hz. Peygamber'in müezzini Bilâl-i Habeşî de sevgilinin beni için kullanılır.²⁷⁸⁸

Kutadgu Bilig'de Habeş gecenin karanlığını anlatmak için kullanılan zengî, ve kara nitelemelerinden biridir. Klasik Türk şiirinin ilk örneği olan Kutadgu Bilig'de sevgilinin kara kaşlarıyla bezenmiş gökyüzü Habeş rengini almıştır. Sevgili ile ajun ve ajunun Habeş rengi ile sevgililerin kaşları arasında bir eşleştirme yapılmıştır. Kutadgu Bilig'de zamanın alt kavram olarak da gecenin kavramlaştırılmasında renklerden yararlanılmıştır. Renklerin kavramlaştırılmasında ise belli bir topluluğun fiziksel özelliklerini kullanarak gerçekleştirilmiştir.

4961. *kalık bütrü tuttu sewügler kaşı/ajun boldı zengî habeş kırtışı*

6213. *çopup çıktı ilke yuwuldu yaşı/ajun meñzi boldı habeş kırtışı*

Kutadgu Bilig'de kahramanların konuşmaları dışında anlatıcı tarafından çeşitli olay ve durumlar betimlenir. Anlatıcının araya girdiği ve üçüncü tekil kişi ağzından anlattığı olaylardan biri de Odgurmış'ın ölümünden sonra Ögdülmiş'in durumudur. 6213. beyitte Ögdülmiş'in gözyaşı döktüğü ve uyuyamayarak dışarı çıktığında henüz karanlık olduğu belirtilmektedir. Kutadgu Bilig'de pastoral betimlemeler oldukça güçlüdür. Duygu, durum ve düşünceleri dilsel göstergelerden görsel göstergeler oluşturarak anlatmaktadır. Somutlaştırma yoluyla anlatıya gerçeklik kazandırılmaktadır.

Hıtay

Kutadgu Bilig'de bu ad kervan anlamına gelen “arkış” sözcüğü ile kurulan “Hıtay arkışı” biçimindeki ad tamlamasında tamlayan öge olarak geçmektedir.²⁷⁸⁹ Yusuf Has Hâcib bu tamlamayı Buğra Han'ın övgüsünü yaptığı bölümün 68. beytinde, satıcılarla ilişkinin nasıl olması gerektiğine ilişkin bölümün 4426. beytinde ve Odgurmış tarafından Ögdülmiş'e verilen öğütler bölümünün 5754. beytinde anar. Kutadgu Bilig'in birçok yerinde adı belli olmayan fakat belli nitelikleriyle anılan kişilerin söylediği özlü sözleri “negü tér eşit imdi” uyarısıyla aktarır. 5754. beyitte de aynı uyarıyla, dünyayı dolaşan Hıtay kervanlarının başındaki tüccarın sözlerine yer verir ve 5755 ve 5756. beyitlerde bu sözleri aktarır.²⁷⁹⁰ Yusuf Has Hâcib Odgurmış'ın ağzından Ögdülmiş'e öğütte bulunurken

²⁷⁸⁸ Emine Yeniterzi, “Klasik Türk Şiirinde Ülke ve Şehirlerin Meşhur Özellikleri”, *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Vol.3, S. 15, 2010, s. 311.

²⁷⁸⁹ 0068. yağız yer yaşıl torğu yüzke badı/hıtay arkışı yağtı tawğaç eçi

4426. hıtay arkışı kesse arkış toğı/kayun kelgey erdi tümen tü ağı

5754. negü tér eşit emdi sartlar başı/ajun tezginiğli hıtay arkışı

²⁷⁹⁰ 5755. çığayın tirilse kişi neñsizin/bayusa çoğur ol kılınç edğüsin

5756. çığay bay bolup ol bayusa ğalı/anıñdın kiter terk könilik yolu

yer verdiği bu beyitte Hıtay kervanının başı olan tüccar, “yoksul kişinin (çığay-neñsizin) zenginleşince iyi huylarını bırakacağını, doğruluk yolundan ayrılacağını” söyler.

Hıtay, kervanları ile bilinen ve ipekli kumaşların getirildiği ticaret merkezlerindendir. Beyitlerde ipekli kumaş anlamına gelen “ed, ağı” sözcükleri ile tüccar anlamına gelen “sart” sözcükleri kullanılarak tenasüp sanatına yer verilmiştir. Dolayısıyla Hıtay, Kutadgu Bilig’e göre önemli ticaret merkezlerinden biri ve kervanlarla ipekli kumaşların getirildiği bir yerdir.

Tarihî kaynaklara bakıldığında Hıtaylar (Kıtaylar, K’itan) Moğolistan’ın büyük bölümünü ve Kuzey Çin’i ele geçirerek Çinlilerin Liao hanedanı olarak adlandırdıkları Hıtay devletini kurmuşlardır.²⁷⁹¹ Hıtay gerçekte bir kabile adı olmasına rağmen coğrafi bir ada dönüşmüştür. XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud Orta Çin’e Hıtay dendiğini, fakat aynı zamanda Çin de denildiğini belirtmektedir. Bu ad başlangıçta Çin’in orta veya kuzeyi gibi belli bir bölümünü gösterirken zamanla bütün bir Çin için kullanılmıştır. XV. ve XVI. yüzyıllarda Hıtay devletinin ortadan kalkmış olmasına karşın, o dönemlerde İslâm gezginlerinin yazdıkları eserlerde bile Çin için Hıtay sözcüğü kullanılmıştır. Bu eserlerden Hıtay veya Çin hakkında önemli bilgiler veren Hıtay Sefaretnâmesi²⁷⁹² ile Hıtaynâme’de²⁷⁹³ belli bir dönem Çin’e egemen olan bir kabilenin adı tüm Çin coğrafyası için kullanılmaya devam edilmiştir. Taşağıl Hıtay’ın coğrafi sınırlarını Sarı Irmak ile Çin Seddi arasındaki bölge olarak belirtmektedir.²⁷⁹⁴

İpek Yolu üzerinde Eski Kuzey Yolu olarak bilinen Orta Yol’un konakları arasında Kaşgar da yer almaktadır.²⁷⁹⁵ İpek Yolu’nun Doğu Türkistan kesimindeki bu yol Yarkent’e geçişi sağlayan bir tali yolla Kaşgar’ın kuzeyine ilerleyip Orta Tanrı Dağlarına ve Batı Türkistan’a bağlanır. Bu yol İpek Yolu’nun kuzey ve güney yolları arasında yer aldığı için “Orta Yol” olarak adlandırılmıştır.²⁷⁹⁶ İpek Yolu yalnız mal değişiminin değil

²⁷⁹¹ Ahmet Taşağıl, “Karahıtaylar”, *TDVİA*, İstanbul 2001, C. 24, s. 415.

²⁷⁹² Muhaddere N. Özerdim, “Acaibü’l-Letaif (Hıtay Sefaretnâmesi) İle Çin Kaynakları Arasında İlgî I”, *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, S. VIII/3, 1950, s. 346-371, Timur’un torunu Mirza Şahruh’un oğlu Baysungur’un elçisi olarak 1419 yılında Hıtay’a giden Hoca Gıyaseddin Nakkaş’ın gördüklerini anlattığı Hıtay Sefaretnâmesi olarak bilinen Acaibü’l-Letaif adlı Farsça eser 1727 yılında III. Ahmet zamanında Şeyhülislâm Esbak Küçük Çelebizade İsmail Asım tarafından Türkçe’ye çevrilmiştir. Yeni bir yayımı için bakınız: Betül Mutlu, *Hıtay Sefaretnâmesi*, Ankara 2013.

²⁷⁹³ Saadettin Eğri, “Hıtây Sefâretnâmesi ve Kanunnâme-i Çin ü Hıtây’da İpek Yolu İzlenimleri”, *Turkish Studies*, Volume 7/2 2012, s. 413, Bilgin Aydın, “XVI. Yüzyıl Osmanlı Seyahatnâmeleri Hakkında Bir Değerlendirme”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S. 40, 2012, s.440-444. 1506-1508 yıllarında Çin’de bulunan Ali Ekber tarafından Farsça yazılıp 1516’da önce Yavuz Sultan Selim’e sonra da Kanuni Sultan Süleyman’a sunduğu Hıtaynâme III. Murad zamanında (1574-1595) Türkçeye çevrilmiştir.

²⁷⁹⁴ A. Taşağıl, “Hıtaynâme”, s. 404-405.

²⁷⁹⁵ S. Eğri, “Hıtây Sefâretnâmesi ve Kanunnâme-i Çin ü Hıtây’da İpek Yolu İzlenimleri”, s. 413.

²⁷⁹⁶ Yaşar Bedirhan, *Orta Çağda İpek Yolu Hâkimiyeti ve Türk Yurtları*, Selçuk Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1994, s. 11, 32.

din, doğu ile batı arasında kültür ve uygarlığın aktarılmasını da sağlayan bir köprü olmuştur. Kuzey Çin'den batıya ipek ve çeşitli dokuma, kumaş, çini, porselen, kağıt, süs eşyası, para, kına, kişniş, yeşim taşı, akik gibi değerli eşyalar taşınmaktaydı.

İpek Yolu'nun başlangıç noktalarından birini oluşturan Hitay Kutadgu Bilig'de coğrafi sınırları bakımından değil kervanlarla değişim değeri bulunan ipek kumaşların ve ipeğin getirildiği ticarî bir bölge adı olarak anılmıştır. Kutadgu Bilig'de ipekli kumaşları ve kervanları ile betimlenen Hitay, Klasik Türk şiirinin yetkin örneklerinde de güzelleri ve ipekli kumaşlarıyla ünlü bir yer olarak belirtilmiştir.²⁷⁹⁷

Ila

Uygurca'da Yili, Çince ve Moğolca'da Ili olarak geçen sözcük Cungarca olup "açık, aydınlık, herkesçe görünen" anlamına gelmektedir.²⁷⁹⁸

Barthold'un verdiği bilgiye göre İli adı ilk defa VII.-X. yüzyıllarda Çinli Thang hanedanının tarihinde geçmektedir. Çinlilerce Ilabali veya İlibali yani "İli balık" "İli üzerindeki şehir" olarak bilinmektedir. Çin'den Türkistan'a giden başlıca yollardan biri bu nehirden geçmekteydi. XIII. yüzyılda İli vadisi İslâm dünyasının uç bölgesi olarak kabul edilmekteydi. Türkistan'da büyük bir nehir olan İli nehri, Thian-Şan'ın kuzeyindeki Tekes ve Könges ırmaklarının birleşmesiyle oluşur ve Balkaş gölüne dökülür.²⁷⁹⁹

İslâm kaynaklarında nehirden ilk olarak 982-983 yıllarında yazılan Hudûdü'l-Âlem'de İlâ biçiminde söz edilir. Hudûdü'l-Âlem'in nehirler hakkındaki bölümünde "*İlâ nehri İrgac İrt Dağı'ndan gelerek kuzeye döner ve İbsîkûk (İsî Göl/ Issı-Kül) Gölü'ne dökülür.*" biçiminde bir kayıt bulunmaktadır.²⁸⁰⁰

Dîvânu Lugâti't-Türk'te en hafif dilin Oğuzlarda, en doğrusunun ise Yağma, Tohsı ve Uygur şehirlerine kadar Etil, Yamar, Ertiş, Ila vadilerinde oturanlarda olduğu ve Ila nehrinin iki kıyısında Türk kabileleri Yağma, Tohsı ve Çiğillerin bir kısmının bulunduğu, bu nehrin Türk diyarının Ceyhun'u olduğu belirtilir.²⁸⁰¹

²⁷⁹⁷ E. Yeniterzi, "Klasik Türk Şiirinde Ülke ve Şehirlerin Meşhur Özellikleri", s. 313.

²⁷⁹⁸ Kürşat Yıldırım, *Doğu Türkistan Yer Adları*, İstanbul 2015, s. 37. Yıldırım'ın incelemesi 1763 yılında Çin imparatorunun emriyle yer, dağ ve su adlarının Uygurca, Moğolca, Çince, Tibetçe, Mançuca ve Kalmukça karşılıkları ve Çince etimolojilerinin yapıldığı 24 ciltten oluşan sözlüğün ilk altı cildinde yer alan Doğu Türkistan yer, su ve dağ adlarının Türkçeye çevirisidir. Çin'de hazırlanmış olan bu eserin belli bir bölümünün çevirisini veren Baykara ile Yıldırım arasında küçük farklılıklar olmasına karşılık, verilen bilgiler tutarlıdır. Baykara'nın çalışmasını değerlendirmeyen Yıldırım eserin adını Türkçeye çevirmeden Çincedeki adını kullanmış, Baykara ise eserin Türkçe karşılığını "Birleşik Diller Lûgatı" olarak belirtmiştir: Tuncer Baykara, "Anadolu Yer Adlarının Orta Asya'daki Benzerleri Üzerine Bir Kaynak", *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1984, s. 265-273.

²⁷⁹⁹ W. Barthold, "İli", *İA*, İstanbul 1993, C. 5/II, s.971-972.

²⁸⁰⁰ Hudûdü'l-âlem, İstanbul 2008, s. 23.

²⁸⁰¹ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 11, 28; Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 30.

Kaşgarlı'ya göre Türkçede ırmağa genel bir ad olarak “ögüz” denir. Kaşgarlı ayrıca İla ve Yawınç nehirleri arasında “İki Ögüz” denilen bir şehir olduğunu belirtir.²⁸⁰² İla sözcüğü, Dîvân'da “kimi=gemi” sözcüğü açıklanırken örnek verilen şu dörtlükte de geçer:

*“Kemi içre oldurup
İla suvın keçtimiz
Uygur tapa başlanıp
Mınlak ilin atçımız”*²⁸⁰³

Kutadgu Bilig'de Yusuf Has Hâcib adı belli olmayan fakat belli bir yönünü belirttiği kişilerden “negü tér eşitgil” uyarısıyla özlü sözler aktarır. Bu çerçevede sözlerine yer verilenlerden biri de İla yöresinden olduğunu bildirdiği kişi veya kişilerdir. Bunların İla şehrinde ünlü (atlıg), kutlu (kişi kutluğu), halkın büyüğü (buğunda beğüki), hizmetiyle yükselmiş (tapuğun beğümiş), bey (beg), katib (sır teñi), sözü geçen (ıla erkini) gibi nitelikleri olduğu belirtilmektedir.²⁸⁰⁴

İla yöresinden olduğu belirtilen bu ünlü kişiden aktarılan sözlerde devlete nasıl hizmette bulunmak gerektiği, beylerin özellikleri, ünlü bir ad kazanmak için yapılması gerekenler ve yazmanın önemine ilişkin öğütler yer alır. Buna göre, beyler kime elini uzatıp değer verirse o kişi beye yaklaşır ve beyden sonra baş olur. Beyler kimi kendine yakın tutarsa o kişi isteğine, ihtiyacına erişir. Beyler kime güler yüz gösterirse diğer hizmetçiler ona ilgi göstererek etrafında toplanırlar. Eğer hizmetçi beyine hizmet edecekse her zaman beyleri memnun edecek yolu tutmalıdır. Bilgisize devlet ve kut gelirse halk bozulur ve memlekete felaket gelir. Ünlü veya şanlı bir ad dilersen tuz-ekmek yedir, yaşamak istersen onu yine yedir (aynı şeyi yap). Bütün iyi sözler yazıda olur; yazıldığı için söz unutulmaz, kalır. Bakarsan bu beylerin işi terstir, kişi çok hizmet etse bile çabuk yaranamaz. Hizmeti beğenilirse kendine hâkim olamaz, hizmeti beğenilmezse günden güne gözden düşer.²⁸⁰⁵

²⁸⁰² Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 28; Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 59.

²⁸⁰³ “Gemiye bindik ve İla suyunu geçtik. Bu büyük bir ırmaktır. Uygurlara doğru yöneldik ve Mınlak'ı fethettik.” Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 448; Kaşgarlı, *DLT-BA*, C.III, s. 235.

²⁸⁰⁴ 0841. negü tér eşitgil ıla atlıgı/tapuğun beğümiş kişi kutluğu

1629. idi yakşı aymış ıla atlıgı/buğunda beğüki kişi kutluğu

1779. negü tér eşitgil ıla beg sözi/sözi ma'nîsi ol sözüñke tözi

2319. negü tér eşitgil ıla atlıgı/tuz etmek kēñüt ay kişi kutluğu

2696. negü tér eşitgil ıla sır teñi/idi edgü yañ bu bitig söz yañı

4752. negü tér eşitgil ıla erkini/tapuğcı törüsin ayur kör anı

²⁸⁰⁵ 0842. tapınsa tapuğcı begiñe qalı/katıg tutğu begler sewinçi yolu

1630. elig ursa begler kimi edlese/yakur baş bolur bu beginde basa

1631. kimi tutsa begler öziñe yakın/yağudı tileki kereki bakın

1632. küle baksa begler kişike turup/aña yıglu tirlür er at yüz urup

1780. bilgisizke devlet kelür erse kut/buğun barça buzlar bolur ilke yut

2320. kü çaw at tilese tuz etmek yétür/tiriglik tilese anı oq yetür

Beyitlerde “negü tér eşitgil” deyişiyle belirtilen İla’nın bu itibarlı ve adı ünlü kişisinden bazen bir beyit, bazen de birden fazla beyitler aktarılmaktadır. Konunun akışına bağlı olarak bu sözlerin bir bütün olduğu kanaatine varıldığı için beyitler bütünleştirilerek alınmıştır.

Kaşgar’ın kuzeyi veya kuzeydoğusunda yer alan İla nehri ve yöresinde yaşayan bilge kişi veya kişilerden aktarılan öğütlerle özlü sözler, bu bölgenin düşünce ve kültür açısından önemli bir yer olduğunu göstermektedir. Karahanlı hükümdarlarının Müslüman olmayan Türklerle savaştıkları hem Kaşgarlı Mahmud’un²⁸⁰⁶ hem de Yusuf Has Hâcib’in verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. İla nehrinin Müslümanlarla Müslüman olmayan Uygurlar arasında sınır olması, bölgenin siyasî ve dinî bakımdan önemini gösterir. İla’nın diğer bir önemi ise sosyal, kültürel ve ekonomiktir. Çok eski çağlardan beri topluluklar akarsu kıyılarına yerleşmeyi tercih ederler. Su için topluluklar arasında savaşlar yapıldığı da bilinmektedir. Suların olduğu yerlerde otlakların bol olması hayvancılıkla geçimini sağlayan göçebeler veya yerleşikler için önemlidir. Ayrıca nehrin suladığı verimli topraklar, tarım için elverişli olanaklar sunar. İla nehrinin genişliğinden dolayı karşı tarafa geçmek için yapılan gemiler teknik bilgiyi gerektirdiği için, kültürel bir ortamı da gerekli kılmaktadır. Gemilerle yapılan ulaşım ülkenin ekonomisine de katkıda bulunmaktadır. Bu bakımdan İla dönem için siyasî, dinî, sosyal ve ekonomik bakımdan oldukça önemli bir konumda bulunmaktadır.

Kaşg r

Kaşgar adı Kutadgu Bilig’in asıl metninde bulunmamaktadır. Esere sonradan müstensihler tarafından eklenen mensur ve manzum önsözlerde yer almaktadır. Kutadgu Bilig’in Uygur harfli nüshasına eklenen mensur önsözde kitap sahibinin Balasagun doğumlu olduğu, ancak kitabını Kaşgar ilinde bitirip Buğra Han’a sunduğu kaydedilir.²⁸⁰⁷ Arap harfli Fergana nüshasına eklenen manzum önsözde de yazarın kitaba olanı yazıp düzen verdiği, fakat Kaşgar ilinde tamamladığı belirtilir.²⁸⁰⁸ Kaşgar aynı zamanda Yusuf Has Hâcib’in eserini tamamlayarak hakana sunduğu yerdir.

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te “kend” sözcüğü şehir, “ordu” sözcüğü hakanın oturduğu şehir anlamına geldiğinden Kaşgar’a “Ordu Kend” adının verildiği belirtilir. Havasının

2697. kamuğ edgü sözler bitigde bolur/bitinmiş üçün söz unıtmaz kalur

4753. bağa barsa ters iş bu begler işi/tapınsa telim terk yaranmaz kişi

4754. yarasa tapuğ özke erksiz bolur/yaramasa tapğı küniñe ilür

²⁸⁰⁶ A. Bican Ercilasun, “Dîvânu Lügat’it-Türk ve Uygurlar”, *Turkish Studies*, Vol. 4/8, 2009, s. 9.

²⁸⁰⁷ A. 023. bu kitâbnı taşnîf kılığlı balasağun mevlüdlüğ A.0024. perhîz idisi er turur emmâ bu kitâbnı kâşğar ilinde A.0025. tükel kılıp maşrîk meliki tawğaç buğra han üskiñe kigürmiş turur.

²⁸⁰⁸ B.0059. barusın bitimiş yetürmiş nîzâm/bu kâşğar ilinde koşulmuş temâm.

iyiliğinden dolayı Afrasyab'ın burada oturduğu ve buranın aşağı Çin olduğu açıklamalarına da yer verilir.²⁸⁰⁹ Dîvânü Lugâtî't-Türk'te Kaşgar'ın yakınında bulunan çeşitli yerlerden de söz edilir. Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bilgilere göre Kaşgar yakınlarındaki bir dağın tepesinde Aşağı Çin'in adı da olan Barxan kalesinin olduğu²⁸¹⁰, Kaşgar'ın ortasından Taman deresi ve Kızıl derenin aktığı²⁸¹¹, çevresi 30 fersah olan "Biyiz" ve "Körüng" adlı göllerin Kaşgar dağlarında yer aldığı²⁸¹², Tokura adlı yaylasının bulunduğu²⁸¹³, Kaşgar yakınlarında bir mevkie Kıfçak dendiği²⁸¹⁴, Kaşgar ile Fergana arasında "Aruk Turuk" tepesinin²⁸¹⁵, Özkent ile Kaşgar arasında ise "Kawak Art" adlı sarp bir yerin²⁸¹⁶ ve Kaşgar ile Yarkend arasında da büyük, geniş kumluk yer anlamında gelen "Bargam kumu" denilen yerlerin bulunduğu,²⁸¹⁷ o gün için harap olduğu belirtilen "Mankent" in Kaşgar yakınlarında²⁸¹⁸ yer aldığı belirtilir. Kaşgar'ın coğrafî durumuna ilişkin verilen açıklamalar yanında şehrin dil ve kültür durumuna da değinilir. Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bilgilere göre Kaşgar'ın bazı köylerindeki halk Çiğil boyundandır.²⁸¹⁹ Bazı köylerinde Kençekçe konuşulur.²⁸²⁰ Kaşgarlı Mahmud Kaşgar'dan Yukarı Çin'e kadar bütün Türk illerinde hakan ve sultan yarlıklarının, mektuplarının eskiden beri Türk yazısı ile yazıldığını belirtir²⁸²¹. Kaşgar'ın ekonomik durumuna ilişkin ise Kaşgar'da "kimişke" adında nakışlı bir keçe üretildiğini²⁸²², Kaşgar yakınlarında bulunan Barxan kalesinin altında altın madeninin çıktığını²⁸²³ haber verir.

Çin kaynaklarında Kaşgar Kuzey Wei hanedanı egemenliğinde (T'o-pa'lar/Tabgaçlar döneminde 386-550) iken "Chia-sha", Wei hanedanı yıllıklarında "Su-le-kou" olarak geçmektedir. T'ang (618-905) ve Sung hanedanlığı (960-1280) zamanında "Su-le" adıyla anılan Kaşgar, Moğol tarihlerinde ise "Ko-shih-ha-erh" olarak geçer. Mançu sülalesi döneminde imparator Ch'ien-lung zamanında (1736-1796) Müslüman

²⁸⁰⁹ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s.124, 343.

²⁸¹⁰ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 436.

²⁸¹¹ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 394, 402

²⁸¹² Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. III, s. 135, 370.

²⁸¹³ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 489.

²⁸¹⁴ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 474.

²⁸¹⁵ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 380.

²⁸¹⁶ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s.383.

²⁸¹⁷ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 484.

²⁸¹⁸ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. III, s. 157.

²⁸¹⁹ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s.394.

²⁸²⁰ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 30.

²⁸²¹ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s.10.

²⁸²² Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 490

²⁸²³ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 436

Türklerin yaşadığı “Su-fu” ve Çinlilerin yaşadığı “Su-le” olmak üzere Kaşgar ikiye ayrılmıştır.²⁸²⁴

Çin imparatorunun emriyle 1763'te yazdırılan Türkistan'ın yer adlarına ilişkin eserde ise Kaşgar adının Uygurca'da Kaşkar, Çince'de K'e-shih-ka-erh, Moğolca'da Kaşgar olduğu, K'e-shih (kaş) sözcüğünün “rengârenk”, ka-erh (kar) sözcüğünün ise “tuğla (kerpiç) ev” anlamına geldiği ve buranın toprağından yapılan rengârenk tuğladan evler olduğu için bu adı aldığı açıklaması yer almaktadır.²⁸²⁵ Togan da Birünî'den Kaşgar'da yanmış tuğla (çinili tuğla) imal edildiğini aktarır.²⁸²⁶

Minorsky Hudûdü'l-Âlam'da Chavannes'a dayanarak Kaşgar'ın Çince'de Shu-le veya Ch'ia-sha, Tibetçe'de Shulig olarak geçtiğini belirtir.²⁸²⁷ Arat da Chavannes'ın verdiği bilgilere dayanarak Kaşgar'ın en eski Çin kaynaklarında Su-lek olduğunu belirtip daha yeni hâli olan Khü-şa şeklinin ilk olarak Thang-Şu'da geçtiğine değinir.²⁸²⁸

Peliot Şuli sözcüğünü Kaşgar'ın Sanskritçeleşmiş adının kısaltması olarak görmüş ve Çinli seyyah Hui-çao seyahatnâmesinde halkın kendi şehrine Cia-şı-çi-li dediklerini kaydetmesi nedeniyle Peliot bu sözcüğü Kaşgiri olarak okuyup bunun ilk yazılı hâli olduğunu ve “gar” sözcüğünün “dağ” anlamına geldiğini, fakat ilk hecenin ne demek olduğunu bulamadığını belirtir.²⁸²⁹

Hudûdü'l-Âlem'de, Yağmaların ülkeleri ve şehirleri arasında yer verilen Kaşgar'ın Çinistan'a ait olduğu ve Kaşgar'ın hükümdarının eskiden Karluk ve Yağmalar'dan olduğu belirtilir.²⁸³⁰ Gerdizî Zeyne'l-Ahbâr adlı eserinde “Kaşgar'ın birçok dağları ve köyleri olup eskiden Tibet hakanına ait” olduğunu belirtir. Yâkût el-Hamavî ise Mu'cemü'l-Buldân adlı eserinde “Kaşgar'ın Semerkand'dan gidilen bir şehir, köyler ve rustaklar olup Türk ülkelerinin ortasında bulunduğunu” belirtir.²⁸³¹

²⁸²⁴ M. Özerdim, “Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistanı'nın Şehirleri”, s. 105, 106.

²⁸²⁵ K. Yıldırım, *Doğu Türkistan'ın Yer Adları*, s. 70.

²⁸²⁶ Z.V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s. 28.

²⁸²⁷ Hudûd al-Âlam, London 1970, s. 280.

²⁸²⁸ Reşit Rahmeti Arat, “Kaşgar”, *İA*, İstanbul 1993, C.6, s. 405.

²⁸²⁹ Paul Peliot, *Notes on Marco Polo*, C. I, s. 204; Aktaran: Konuralp Ercilasun, *Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kaşgar*, Ankara 2013, s. 16; Ercilasun eserinde Togan'ın Sakaların dilinde Kaş hükümdarı anlamında bir ad olarak kabul ettiğini söyler. Togan'a göre “O halde biz Türk (Mahmud Kaşgarî ve El-Birünî) ve İran (Firdevsî) rivayetlerinin Kaşgar'ı eski Türk hükümdarları tarafından kurulmuş ve ilk ismi Ordukent olan bir şehir göstermelerinin tarihe uygun olduğunu kabul edebiliriz.” Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, s. 422.

²⁸³⁰ Hudûdü'l-Âlem, İstanbul 2008, s. 50.

²⁸³¹ R. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 78, 143.

Hsüan Tsang biyografisinde Kaşgar Kia-sha olarak geçer ve dili, kültürü, coğrafyası, iklimi hakkında çeşitli bilgiler verilir. Bu seyahatnâmede Kaşgar hakkında ayrıca şu bilgiler yer almaktadır:

“U-sha (Och) ülkesinin kuzeyinden gidince kayalı dağı ve düz çölü 500 li kadar çaprazlama geçince Kie-sha (Kaşgar) şehrine geliriz. Kaşgar yaklaşık 5000 li çapındadır. Çok miktarda kumlu ve taşlı toprakları ve az miktarda bereketli toprakları bulunmaktadır. Düzenli olarak tarım yapılır ve üretkendir. Çiçekleri ve meyveleri boldur. Ürünleri fitilli/kabartmalı olarak dokunmuş keçe ve ustalıklı dokunmuş halıdır. İklimi yumuşak ve hoştur; rüzgarlar ve yağmur ardarda gelirler. İnsanları sert ve tez canlı ve çoğunlukla yalancı ve hilekârdır. Hafif bir nezaket ve incelik yaparlar ve çok az saygı öğrenmişlerdir. Çocuk doğduğu zaman düz bir tahtaya başını bastırmaları adetleridir. Görünümleri bayağı ve alçaktır. Onların nişanı vücutları ve göz kapaklarıdır. Yazılarında yani yazı karakterlerinde Hint yazısını model alırlar ve örneğin mektup biçimlerinde bu model eksik olmasına rağmen yine de esas olarak biçimi aynıdır. Dilleri ve telaffuzları diğer ülkelerinkinden farklıdır. Buda inancına samimi olarak bağlıdır ve kendilerini bu inancın uygulamalarına ciddiyetle verirler. Birkaç yüz sangharamas ve 10000 takipçisi vardır; Sarvâstivâda okuluna ait küçük araçla çalışırlar. İlkeleri anlamadan pek çok dinî ilahiyi ezbere okurlar bu nedenle bazıları Üç Pitaka ve Vibhasha (Pi-p'o-sha) baştan sona söyleyebilirler. Güneydoğudan 500 li kadar gidip Sita ırmağını geçince taşlı büyük uçurumun karşısına geçince Cho-kiu-kia krallığına geliriz.”²⁸³²

Kaşgar’a ilişkin Çin kaynaklarında ise “Kaşgar halkının ekilebilen toprağı az olmasına karşın darı, mısır, pirinç ve kenevir ektiğı, altın, gümüş, demir ve kükürtün çok olduğu hükümdarlarının altından yapılmış aslan biçiminde şapka giydiğı, halkının yumuşak huylu, içkiden, danstan ve müzikten hoşlandıkları ve kadın-erkek birlikte eğlendikleri, kadınlarının çok iyi dans ettikleri” belirtilir.²⁸³³

Türklerin çeşitli malları Çinliler, Uygurlar ve Sogdlardan alarak ticaret yaptıkları İpek Yolu’nun en tehlikeli ve ilginç kısmı Çin’in Tarım havzasındaki batı sınırı olan Kaşgar’da başlamaktadır.²⁸³⁴ Kaşgar başlangıçta İpek Yolu’nun kuzey kısmında yer almakta iken şehrin kuzeyinden bir yolun daha geçmesi ile İpek Yolu’nun orta kısmında yer almıştır. Çin’in başkenti Changan’dan kuzey batıya doğru gidilince Kansu geçilip Yümen-Kuan (Yeşim Kapısı) aşılıp Dunhuang’a gelinir. Burada yollar kuzey ve güneye ayrılır. Kuzeyden gidince Hami, Karaşar, Kuça, Aksu ve Kaşgar’a ulaşılır. Güneyden gidince ise Miran, Çerçen, Niya, Kereya, Hoten, Yarkent ve Kaşgar’a ulaşılır. Budist rahiplerin dinî merkezi Dunhuang’dan sonra kuzey ve güney olmak üzere iki kola ayrılan İpek Yolu Kaşgar’da birleşmekteydi. Kaşgar’dan sonra İpek Yolu tekrar iki kola ayrılmakta ve bir kolu Maverâünnehir, Horasan, İran ve Suriye üzerinden Akdeniz

²⁸³² Samuel Beal, *Su-ki-yu: Buddhist Records of the Western World*, London 1884, Vol. II, s. 306-307; Yazar Kaşgar’ın tam adının Shi-li-ki-to-ti (Srikritati) olduğunu ve hakan şehrinin adı olan bu addan bozulmuş Su-li’nin de eski bir ad olduğunu belirtir.

²⁸³³ M. Özerdim, “Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistanı’nın Şehirleri”, s. 106, 107.

²⁸³⁴ Helmut Uhlig, *İpek Yolu*, İstanbul 2000, s. 345.

limanlarına, diğer kol ise Pamir dağlarını geçip Hindistan'a ulaşmaktadır.²⁸³⁵ Hindistan yolunun son durağı olarak kabul edilen Kaşgar kuzey ile güney ve doğu ile batı kollarının kesiştiği bir kavşak olarak İpek yolunun önemli stratejik noktalarından biri olmuştur.

İpek Yolu İlk ve Orta Çağ'ın en önemli ticaret yolu olmasının yanı sıra dinî, kültürel, bilimsel ve teknolojik gelişmelerin yayılması ve aktarılmasında önemli bir rol oynayarak uzak coğrafyaları birbirine bağlayan bir uygarlık köprüsü olmuştur. Yahudilik, Manicilik, Budacılık, Nesturilik, Zerdüştilik, Konfüçyüsçülük, Taoculuk ve İslâmi gibi din ve inançların yayılmasında İpek Yolu aracı olmuştur.²⁸³⁶ İpek Yolu'na egemen olan Göktürk ve Uygurların²⁸³⁷ yıkılmasından sonra kurulan Karahanlılar ve Selçuklular döneminde merkezin batıya kayması ile, Kaşgar "Türk ülkesinin ortasında" veya "Türkistan'ın başkenti" olarak Arap kaynaklarında betimlenmiştir.²⁸³⁸ Kaşgar'ın Üç Mervan, Eskişehir, Tegürmen, Hanöy, Duldulökür ve Tımşuk gibi beldelerinde bulunan Buda heykeli kalıntıları Kaşgar'ın Küsen (Kuça) ve Koçu (Turfan) gibi önemli Budacılık merkezlerinden olduğunu göstermektedir.²⁸³⁹ Kaşgar coğrafî bakımdan olduğu kadar edebiyat, bilim ve kültürel bakımından bir merkez olmuştur. Kutadgu Bilig yazarı Yusuf Has Hâcib'in Balasagunlu olmasına karşılık hakanın bulunduğu Kaşgar'a gelerek eserini sunması, Dîvânu Lugâti't-Türk yazarı Mahmud'un Kaşgarlı olması, Yükneklî Edip Ahmed'in eserini Kaşgar dilinde yazdığını belirtmesi, Kaşgar'da kültürel, bilimsel ve edebî bir ortamın varlığını göstermektedir.

Afrasyab'ın oturduğu şehir olarak kabul edildiği ve Karahanlı hakanları soylarını Afrasyab'a dayandırarak siyasî otoritelerini meşrulaştırma çabası içinde olduklarından Karahanlılarca Kaşgar başkent seçilmiştir. Merkez simgeciliği açısından Kaşgar'ın Kutadgu Bilig'de merkezî bir önemi vardır. Yusuf Has Hâcib'in "axis mundi"si de Kaşgar'dır. Gerek Eliade gerekse Guénon değişik din ve uygarlıklarda gök ve yerin direği olarak dünyanın göbeği, dünyanın merkezi olarak görülen kutsal mekânları

²⁸³⁵ Adnan Toprak, *Doğu-Batı Kültürel Etkileşiminde İpek Yolu (Başlangıçtan Göktürk Dönemi Sonuna Kadar)*, Gâzî Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008, s. 25; İpek Yolu güzergâhları çeşitli araştırmacılar tarafından birtakım farklılıklarla anlatılmaktadır: Yaşar Bedirhan, *Orta Çağda İpek Yolu Hâkimiyeti ve Türk Yurtları*, Selçuk Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1994, s. 9-14.

²⁸³⁶ Hacı Murad Bık, *Tarihte İpek Yolunda Ortaya Çıkan Dinler*, Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2012

²⁸³⁷ Cengiz Yıldızdağ, *VII-X. YY. 'larda İpek Yolu Ticaretinin Türk Tarihine Etkileri*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.

²⁸³⁸ Konuralp Ercilasun, *Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kaşgar*, Ankara 2013, s. 27.

²⁸³⁹ Varis Abdurrahman, "Orta Asya'daki Bir Kısım Yer Adları ve Bu Yer Adlarının Tarihî Süreci İçerisindeki Siyasî Durumu Üzerine", *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* Ankara 2004, s. 210.

karşılaştırmalı dinler tarihi açısından incelemişlerdir.²⁸⁴⁰ Bu bağlamda Yusuf Has Hâcib'in anlatımlarından da Kaşgar'ın dünyanın merkezi kavramının somutlaşmış biçimi olarak betimlendiği görülmektedir.

Maşrık

Kutadgu Bilig'de maşrık sözcüğü (maşrıklık hariç) altı kere geçmektedir. Yer ve bölge adı olarak sözcük manzum ve mensur önsözlerde müstensihlerce kullanılmıştır. Kutadgu Bilig yazarı Yusuf Has Hâcib'in dilinden yalnız bir kere 5678. beyitte ve bir bölge veya yer adı değil yön adı olarak geçmektedir. Bu beyitte güneşin şarka (doğuya) doğru giderek baktığı ve yerden yukarı doğru yükseldiği anlatılmaktadır. Bu beyitte diğer beyitlerden farklı olarak "tapa" sözcüğü ile belirteç olarak işletilmiştir. Diğer beyitlerde "maşrık meliki" veya "maşrık ili/vilayeti" tamlamalarında tamlayan olarak görevlidir.

5678. *kötürdi yaşıq baqtı maşrık tapa/körür ağdı yérdin yoqarı kopa*

Kutadgu Bilig'e eklenen mensur ve manzum önsözlerde "bütün Türkistan illerinde, Çin ve Maçin'de ve Maşrık illerinde Türk dilinde bu kitaptan daha güzelinin yazılmadığı, böyle bir kitabın olmadığı" belirtilir. Maşrık illeri ile kast edilen, gezgin tarihçi Mukaddesî'nin de belirttiği gibi Ceyhun nehrinin ikiye ayırdığı geniş bir bölgedir. Mukaddesî bu bölgede bulunan Fergana, İsficab, Şaş, İlâk, Buhara, Özkend, Oş, Kuba, Hocend, Farab, Keder, Taraz, Çikil, Barshan, Sûs, Harran, Balasagun, Uşturkes, Semerkand, Buncikes, Keş, Neseş, Harezmi bölgesi, Curcâniyye, Zemahşer, Hive, Tirmiz, İskendere, Amul, Belh, Horasan, Gazne, Bust, Sicistân, Herat, Cüzcan, Nişabur, Merv-i Şâhicân, Belh, İranşehr, Badahşan, Zerenc, Herat, Kûfâ, Sinc, Dandanakan, Beyhak, Tâberân, Isfarayin, Nesâ gibi pek çok şehir sayar.²⁸⁴¹ X. Yüzyıl İslâm coğrafyacılarının gözüyle oldukça geniş bir bölge olan "maşrık" Kutadgu Bilig'de bu bölgenin kapsamındaki illerin hiçbirinde Türk dilinde Kutadgu Bilig gibi bir kitabın yazılmadığı belirtilirken anılmıştır.²⁸⁴² Müstensihlerce kullanılan Maşrık sözcüğü, pek çok ili bünyesinde barında bir bölgenin adı olarak kullanılmış olmalıdır. Kutadgu Bilig'in sunulduğu bilgili, anlayışlı ve dünyada daha iyisi olmayan Buğra Han "Maşrık Meliki" olarak nitelendirilmiştir. Ön sözlerde Buğra Han çok ve geniş illeri bulunan, oldukça

²⁸⁴⁰ Mircea Eliade, *İmgeler ve Simgeler*, İstanbul 1992, s. 21, 34; René Guénon, *Âlemin Hükümdarı: Dinlerde Merkez Sembolizmi*, İstanbul 2014, s.7, 37, 57, 74.

²⁸⁴¹ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahşenü't-Takâsim)*, İstanbul 2015, s. 266-332.

²⁸⁴² A.0013. kim maşrık vilâyetinde kamuğ türkistân illerinde buğra han tilinçe türk lüğatinçe bu kitâbdın yakşırak hergiz kim erse taşnîf kılmağı

gelişmiş, kültürlü, mamur bir bölge olarak anılan Maşrık bölgesinin hakanı olarak övülür.²⁸⁴³

Ötüken

Yusuf Has Hâcib'in adını vermeden "negü tér eşitgil" deyişiyle özlü sözlerini aktardığı kişilerden biri de Ötüken Beyi'dir.²⁸⁴⁴ Kutadgu Bilig'de Ötüken Beyi deneyimli, düşünerek sözlerini söyleyen, sözlerin en iyisini diliyle öğütlemiş biri olarak betimlenmiştir.²⁸⁴⁵

Ögdülmiş Küntoğdı ile söyleşirken beyin ve "bitigçi ılımğa"nın nasıl olması gerektiğine ilişkin iki konu hakkında Ötüken Beyi'nin özlü sözlerine başvurmuştur. Ögdülmiş cevap olarak önce metinde Ötüken Beyi'nin "beylik" üzerine söylediği şu sözleri aktarır:

*"Buduna bey olacak kişinin gönlü ve dili düzgün, özü yüksek²⁸⁴⁶, bilgisi ve aklıyla halk içinde seçilmiş, hem eli açık hem gözü tok, gönlü de dolu olmalıdır.²⁸⁴⁷ Eli hep iyiliğe uzanmalı; edepli, temiz ve yumuşak huylu olmalıdır."*²⁸⁴⁸

Ögdülmiş Küntoğdı'ya "bitigçi ılımğa"nın nasıl olması gerektiği konusunda Ötüken Beyi'nin şu sözünü aktarır:

*"Ey beylerin güvenilirli, sırrını sıkı sakla, sırrını saklamazsan başın tez gider."*²⁸⁴⁹

Kaşgarlı Mahmud Ötüken'i "Uygur civarında, Tatar bozkırlarındaki bir yerin adı" biçiminde tarif etmektedir.²⁸⁵⁰ Orhon Yazıtlarında sıkça anılan Ötüken'in yeri konusunda farklı görüşler öne sürülmüştür. Buna göre Ötüken Karakorum Dağları veya Çincesiyle Ho-lin-shan (He linshan), Kültigin ve Bilge Kağan Yazıtlarının dikili olduğu Koşo-Saydam bölgesi, Chingeltei bölgesi, Tamir ve Orhon ırmaklarının çıktığı Hangay dağlarının bir bölümü veya kendisi; Hangay dağlarının güney-doğusu ve güney-batısı ile Tannu-Ola çevresini içine alan geniş bir coğrafya veya bir bölgenin adı; Hangay dağlarının kuzeybatı kısmı ile Orhon ile Tes ırmağı arasındaki bölge; Hangay dağlarının dağlık ve yüksek bölgesi veya Hangay sıradağlarının doğusunda Orhon ve Tamir

²⁸⁴³ B.0019. bu maşrık ilinde kamuğ türk-ü çin/munı teg kitāb yok ajunda adın

B.0029. bu maşrık ilinde uluğlar munı/zīnetü'l-ümerā téyürler köni

A.0025. bu kitābmı kâşgar ilinde tükel kılıp maşrık meliki tawğaç buğra han üskiñe kigürmiş turur.

B.0012. bu maşrık meliki māçınlar begi/biliglig ukuşluğ ajunda yégi

²⁸⁴⁴ Radloff'un "Ödügän'in kralı" faksimilede ise "etüken" olarak gösterdiğine Vladimirtsov dikkat çeker.

Bakınız: W. Radloff, *Das Kutadgu Bilig*, Petersburg, 1910, Theil II, p. 235, 236 ve Boris Yakovleviç Vladimirtsov, "Eski Türkçede Ötüken Yiş Kelimesi Üzerine", (çev. Reshide Adzhumerova, Emine Atmaca), *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C.X, S:1, 2010, s. 209.

²⁸⁴⁵ 1962. negü tér eşitgil ötüken begi/sınap sözlemiş sözni yetrüp ögi

2682. idi yaqış aymış ötüken begi/tilin tutzu bérmiş saña söz yégi

²⁸⁴⁶ 1963. buğunğa begi artuğ öğrüm kerek/köñül til köni kılkı köğrüm kerek

²⁸⁴⁷ 1964. biliglig ukuşluğ buğunğa talu/aqı hem közi toğ ne köñli tolu

²⁸⁴⁸ 1965. kamuğ edgüke bolsa elgi uzun/uwutluğ silig hem kılınçı tüzün

²⁸⁴⁹ 2683. ay begler mançı sözüg kızle berk/sözüg kızlemese başın bargı terk

²⁸⁵⁰ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s.70; Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 138.

ırmaklarının kaynaklarının bulunduğu yerde, Ordu Balık'ın az güneyinde olduğu düşünülen Ötüken'in son araştırmalarda “*Moğolistan'ın Zavhan Aymak sınırları içinde bulunan ve Hangay dağlarının en yüksek bölümünü oluşturan Otgon Tenger Dağı civarındaki bir yer*” olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ötüken adı Moğolca Ätügen veya İtügen sözcükleriyle karşılaştırılmış ve Türkçe “ötü-” eylemi Moğolca'ya “öçi-” biçiminde geçtiği için Moğolca'da “etügen” değil “eçügen” olması gerektiği ileri sürülmüştür. Çok eski zamanlarda Türkçe “ötü-” eyleminin “söylemek, cevap vermek, ifade vermek, ibadet etmek, dua etmek; dua, adak, kurban sunmak” anlamlarına gelen “öçi-” olarak Moğolca'ya geçtiği; “ötügen” sözcüğünün ise yakın zamanlarda “yeryüzünün şamanist ilâhesi” anlamına gelen “etügen” olarak Moğolca'ya geçtiği düşünülmektedir. Bunun yanında Ötüken sözcüğü Otgon Tenger dağ adındaki Otgon sözcüğüyle ilişkilendirilmiştir. Buna göre Otgon adı Otogon'dan yani etügen~otogen sözcüğünden gelmektedir. Sözcüğün “seç-” anlamına gelen “ötü-” eyleminden türeyip “seçkin, istemek, sevmek” anlamlarına geldiği; Tengri kan > Tengriken sözcüğünde olduğu gibi “aradan geçmek” anlamına gelen “öt-” eyleminden ötü kan > ötüken biçiminde gelişip “geçit sahası” anlamına geldiği veya dua et- (to pray) anlamına gelen “ötüg-” eyleminden veya dua, yakarı anlamına gelen “ötüg” sözcüğüne +kan/han eklenmesiyle oluştuğu da ileri sürülmektedir. Moğolca'da işlek bir biçimde kullanılan “+kAn” ekinin önceki sözcüğe eklenerek unvan, dağ ve ırmak, küçültme, dişilik, organ adı yapımında kullanılmasından hareketle “ötügen” adının “dua, namaz, ibadet, dilek; istemek, üstün bir varlığı anma, hatırlama” gibi anlamlara gelen (prayer) “ötüg” sözcüğüne +kAn ekinin getirilmesi ile oluştuğu görüşü en gerçekçi açıklama olarak kabul edilmektedir. Aydın, “ötü-” eylemine +G eylemden ad yapan yapım eki ve addan ad yapan +kAn ekinin getirilmesiyle oluştuğunu ve Ötüken sözcüğünün Moğolca ‘kadın şaman’ anlamındaki idugan/idugen sözcüğüyle ilgili olduğunu belirtmiştir.²⁸⁵¹ Vladimirtsov da Ötüken kelimesinin Orhon Türkçesinde “yer adı”, Moğolcadaki Ötügen'in ise “ilâhi bir yer adı” olduğunu belirterek her ikisini de Şamanist inançla ilişkilendirir ve “*bir dilde belli bir kelimenin, tanrıyı ifade eden özel ad iken diğerinde tanrı anlamını yansıtmayabileceği*”ni vurgulayarak Moğol- Türk dil dünyasından örnekler verir.²⁸⁵²

²⁸⁵¹ Erhan Aydın, “Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler”, *Turkish Studies*, Volume: 2/4, 2007, s. 1262-1270; Erhan Aydın, *Eski Türk Yer Adları*, Konya 2012, s. 138-148.

²⁸⁵² Boris Yakovleviç Vladimirtsov, agm., s. 208.

Voynikov'un açıklamaları da dua etmek anlamındaki Türkçe sözcüğe “ken” yer adının eklendiği yönündedir. Yalnız onun açıklamaları Ötüken yer adını ilginç bir dinsel ve simgesel anlama götürmektedir. Voynikov, Kunlun yer adını Çince “kutsal dağ silsilesi” anlamına gelen kun+lun birleşik adına bağlamaktadır. Çin Tao inancına göre burası batı yönünün ilâhe anası Xiwangmu'nun yaşadığı cennet diyarıdır. Kun veya kuen eski ve klasik Çince büyük kardeş anlamına gelir. Kun, eski Çince kan ya da kanh sözcüğüne ve dağ anlamındaki gan sözcüğüne çok benzer. Çince bu sözcük büyük olasılıkla ülke, yeryüzü, sert, katı anlamına gelen ve -m ve -n şekillerine bölünmüş olan Toharca A kem ve Toharca B ken sözcüğünden alıntıdır. Çin Han ve Tang sülalesi dönemlerinde khwen sözcüğü dişi bir varlık olarak dünya, eş ve itaat anlamlarında kullanılmıştır. İkinci sözcük olan en eski Çince “lun”, Eski klasik Çince “run/rwən” diye telaffuz edilir ve Toharca B’de, tıpkı İngilizcedeki “range” sözcüğü gibi dizi, dağ dizisi, dağ silsilesi, doruk, zirve demektir. Bundan dolayı kunlun sözcüğü “dünya dağı” anlamına denk gelmektedir. Toharca *tken sözcüğü de hem dünya hem de aynı zamanda dağ anlamına gelir. Eski Çince yanında eski Türkçe de bu sözcüğü alıntılıyıp paylaşmıştır. Bu sözcük Türklerin “Kutsal Dağ”ıdır: Otuken (Ötükan) yani Ötüken. Aynı sözcük Moğolca yeryüzü ilâhesi Atuyin (Âtügin) adında da görülür ve Çince Xiwangmu gibi o da Toharcadan alıntıdır. Uygurlar için de Otkan “Kutsal Vatan” sayılır.²⁸⁵³

Voynikov'un verdiği bilgilerde ve kurguda sorunlu olan tek nokta, Avrupalı dilcilerin Çince görülen herhangi bir sözcüğü Toharcaya bağlama çabalarıdır. Bunun tam tersi bir tutum Çinli dilcilerce sergilenmektedir. Onlar da aynı sözcükleri Toharca'nın ve öbür dillerin Çince alıntılı olduğunu ileri sürmektedirler. Dolayısıyla kökenbilgisi çalışmaları ırkçı önyargıların savaş alanı olarak kullanılabilir. Bu arada Türkçe ve Moğolca da, yalnızca iki kutbun arasında alıcı dil olarak anılmaktadır.

Roux, Ötüken adının dua edilen yer anlamında köküyle de ekiyle de Türkçe bir sözcük olduğunu düşünmektedir. Anlamı uzun boylu tartışılan sözcüğü metinlere dayalı olarak Roux şöyle betimler: Ötüken ağaçlı bir dağdır. Ağaçlı olması onun kutsallığını pekiştirmek içindir. Ayrıca hiç kuşkusuz Ötüken stratejik bir noktadadır. Hükümdar burada oturmaktadır. Politikanın, ekonominin, ticaretin merkezi burasıdır. Gökde

²⁸⁵³ Zhivko Voynikov, “Some Ancient Chinese Names In East Turkestan And Central Asia And The Tocharian Question”, s.97-98; <http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/SOME%20ANCIENT%20CHINESE%20NAMES%20IN%20EAST%20TURKESTAN%20-%20final.pdf> Erişim: 09.09.2016.

kağan burada iletişim kurar. Hem Kaşgarlı Mahmud hem de Yusuf Has Hâcib'in Ötüken adını anması Türklerce bu gök direğinin, dikey kutsallığın, manevî merkezin, yeryüzünün göbeği (omphalos) sayılan yerin Manici, Budacı ve İslâm inançlarını benimseseler bile unutulmadığını göstermektedir.²⁸⁵⁴ Kutsal dağ kültü her kültür ve inançta rastlanılabilecek bir ögedir. Bu kültürün kaynağı şu veya bu kültür değil toplumun doğayla ilişkisidir. Guénon kültürel ve dinsel simgelerin evrenselliğini tartışırken bunların her toplumda görülebileceğini, alıntılama olmaksızın benzer öğelere değişik dönem ve yerlerde rastlanılabileceğini vurgular. Aynı gerçeklerin her yerde ifade edilmesinde şaşılacak bir şey yoktur. Evrensel gerçeklerin söz konusu olduğu yerlerde etkilenme olduğu sonucuna hemen varılmamalıdır.²⁸⁵⁵ Dolayısıyla Ötüken adını Toharca, Çince, Sogdca gibi kaynaklara bağlama girişimleri, açık sözlük kaynakları olmadığı sürece zorlama olarak kalma olasılığını her zaman içerecektir.

Burada son olarak tespit edilmesi gereken ana fikir, kutsal merkez inancının XI. yüzyıla değin Türkçede Ötüken adıyla ifade edilmiş olmasıdır. Köktürkler zamanında somut bir yeri gösteren bu ad Uygurlar döneminde göç yani yer değiştirme ve inanç değiştirmeye bağlı olarak anlam değişikliğine uğramıştır.

Kaşgarlı Mahmud'un haritasının merkezinde hangi şehrin olduğu tartışma konusu olmuştur. Kaşgarlı'nın eserinde verdiği bilgiye göre "Barsgan Mahmud'un babasının şehridir." Bu ifadeden Kaşgarlı Mahmud'un babası ile Barsgan arasındaki ilişki açık olarak anlaşılmamaktadır. Barsgan yazarın babasının doğduğu yer midir, yoksa bir süre emirlik ettiği bir yer midir, bu açık değildir. Kaşgarlı Mahmud Barsgan adı hakkında iki rivayet aktarır. Bir görüşe göre Barsgan Afrasiyab'ın oğlunun adından gelmektedir. Başka bir söylentiye göre de bir at bakıcısının adı buraya verilmiştir. Ancak Mahmud her şeyin en kötüsünü sayarken de Barsganlılar için "insanların en kötüsüdürler" der.²⁸⁵⁶ Kaşgarlı Mahmud'un Balasagun ile de herhangi bir ilgisi yoktur. Burası için eserinde özel bir yaklaşım da göstermez. Ancak Balasagun'u haritasının merkezi olarak seçtiği ve bunun milliyetçilik şuruunun göstergesi olduğu ileri sürülmüştür.²⁸⁵⁷ Çobanoğlu, Kaşgarlı'nın haritasının merkezinde Balgasun'un yer aldığını söyler. Ona göre bu harita

²⁸⁵⁴ J. P. Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 158.

²⁸⁵⁵ René Guénon, *Dante ve Orta Çağ'da Dinî Sembolizm*, İstanbul 2014, s. 48-49.

²⁸⁵⁶ Saadettin Gömeç, "Divanü Lûgat-it-Türk'de Geçen Yer Adları", *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri*, Ankara 2009, s. 278.

²⁸⁵⁷ Muhammet Çitgez, "Kaşgarlı Mahmud'un İlk Türk Dünyası Haritasına Adbilimsel Bir Yaklaşım", *Doğumunun 1000. Yılı Dolayısıyla Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu Bildiri Metinleri*, Rize, 2008, s. 55.

şaman davulu çizimine benzer.²⁸⁵⁸ Oysa harita İslâm haritacılığı etkisinde çizilmiştir. Balasagun ile Balgasun da ayrı ayrı yerlerdir. Sarıcaoğlu, Balasagun'un harita merkezi olduğunu, dünyanın merkezi olmadığını belirtirken önemli ve doğru bir ayırmada bulunur. Harita merkezi dünyanın merkezi değildir. Harita sahibinin kültürel dünyasının merkezidir. Ancak niçin Balasagun'un harita merkezi olduğunu savunurken "Haritanın merkezini Kaşgarlı'nın doğduğu Barsgan şehri olarak belirten ifadeler hatalıdır."²⁸⁵⁹ demektedir. Bu ifadelerin kime ait olduğu belirtilmemiştir. Barsgan'ın niçin merkez olmadığı da açıklanmamıştır. Kaşgarlı Mahmud'un haritası Herodot, Strabon, İdrisi, İstahri, İbn Havkal gibi harita sahipleri ile karşılaştırıldığında bir taslak ve kroki niteliğinde olduğu görülür. Ancak eser yazıldıktan 200 yıl sonra 1260'ta istinsah edilirken özgün haritanın ne ölçüde kopya edilebildiği bilinemez. Haritanın merkezi sorunu eldeki müstensih haritasına göre göz kararıyla çözülmeye kalkıldığında geçerli bir sonuç alınamayacağı açıktır. Mahmud'un nisbe aldığı yer Kaşgar olduğuna ve Karahanlı devleti için Kaşgar merkez olduğuna göre Barsgan adı da Balasagun adı da merkez olmak konusunda tartışmalı duruma düşmektedir. Haritanın merkezinde de ayrıca geometrik açıdan Isık Göl vardır. Yusuf Has Hâcib de Balasagun'da doğmuş olmasına karşın Buğra Han'ın oturduğu Kaşgar'ı merkez kabul etmiştir. Yani bu tartışmadan çıkan sonuca göre XI. yüzyılda artık Ötüken=Kaşgar'dır. Merkez değişmiş, inanç değişmemiştir. Bu durum sonraki dönemlerde de gözlemlenebilmektedir.

Türkistân

Türkistân adı Kutadgu Bilig'in mensur önsözünde şöyle anılmaktadır:

"A.0014. Maşrık vilâyetinde kamuğ türkistân illerinde buğra han tilinçe türk luğatinçe bu kitâbdın yakşıraq hergiz kim erse taşnıf kılmadı."

Türkistan, "Türk ülkesi" veya "Türk İli" anlamında bir sözcüktür. Zeki Velidi Togan, büyük eserine "Bugünkü Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi" adını vermiştir.²⁸⁶⁰ Tarihi ve coğrafi bir ad olarak Türkler tarafından da kalıcı bir biçimde benimsenen Türkistan, Türk adına Farsçada yer adı yapan -istan ekinin getirilmesiyle oluşturulmuş bir dış adlandırmadır. İranlılara, Araplara, Ruslara, Çinlilere, İngilizlere göre, bunların siyasî amaç ve uygulamalarına göre, Türkistan'ın kavramsal içeriği değişiklik göstermiştir. Türkistân sözcüğü ilk kez Greklerin İskitya sözcüğüne karşılık VIII.

²⁸⁵⁸ Özkul Çobanoğlu, "Dîvânü Lûgat-it Türk'te "Türk" ve "Öteki" Kavramsallaştırmaları Üzerine Tespitler", *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri*, Ankara 2008, s. 125.

²⁸⁵⁹ Fikret Sarıcaoğlu, "Kâşgarlı Mahmud: İlk Türk Haritacısı", *Kâşgarlı Mahmud Kitabı*, Ankara 2008, s. 122.

²⁸⁶⁰ Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981.

yüzyılda tarihçi Moses Xorenac tarafından “Turkastanak” biçiminde kullanılmıştır. Yunan kaynaklarında VI. yüzyılda aynı yer için -hia ekinin Türk adına getirilmesiyle Turkhia denmiştir. Avesta’da da Turan ve Türkistan adları geçmektedir.²⁸⁶¹ Sasaniler zamanında Türkistan Amu-Derya’nın kuzeyinden başlıyordu. Bu nehir İran ile Turan’ın sınırı olarak kabul edilmekteydi. Barthold’a göre İslâm coğrafyacıları Türkistan adını “İslâm ülkeleri ile Çin arasında uzanan ve Türkler ile Moğol göçebelerin yaşadığı bölge” için kullanmışlardır.²⁸⁶² Müslüman Arapların fetihleriyle birlikte Türkler daha kuzeye çekilince IX. ve X. yüzyılların İslâm coğrafyacıları Türkistan’ı Amu-Derya’nın kuzeyinden değil Maverâünnehr olarak adlandırılan bölgenin kuzeyinden başlatmışlardır. Bu nedenle eskiden Türkistan Maverâünnehr’in kuzey ve doğu tarafları olarak düşünülürdü. XV. yüzyılda kaleme alınan Timur seferleriyle ilgili eserlerde Türkistan, Mâverâünnehir dışında yaşayan Türkler’in ülkelerini gösteriyordu. Hazar denizinin kuzeyindeki alanlara İbn Fadlân Seyahatnâme’sinde Bilâdü’t-Türk, Ahmed Tûsî ve diğer Farsça eser yazarlar ise Türkistan demişlerdir. Bazı Batı kaynaklarında 580’lere doğru Orta Asya için Turkhia (Türkiye) adı yer almaktadır. XVI. yüzyılda Özbek Türklerinin fetihleriyle Türkistan adı güneye, Hindistan’a doğru genişlemiş ve Afganistan’ın bir bölümüne de Türkistan eyâleti denmeye başlanmıştır. Ruslar, Türkistan ile Mâverâünnehir ve çevresini kasteder. XIX. yüzyılda doğubilim ve Türkoloji araştırmalarında Türkistan sözcüğü Barthold’a göre Ruslar tarafından değil İran ve Afgan dillerinde yaygın biçimde kullanılması nedeniyle İngilizler tarafından yaygınlaştırılmıştır. 1867’de Ruslar Başkenti Taşkent olan Türkistan Genel Valiliği adıyla, sınırları bazen genişleyen bazen de daralan bir sömürge eyâleti kurmuşlardır. 1886’da Rus ve Afgan Türkistan’ı için sâbit sınırları olan bir Türkistan coğrafi adı teklif edilmiştir. Amaç Rus ve Çin nüfuz alanlarının belirlenmesidir. Etnografik nedenlerle Türkistan adı Ruslar tarafından zamanla terk edilmeye başlanmıştır. 1924’te Batı Türkistan genel adı yerine Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan gibi siyasî adlar ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte bu ülkelere ilişkin ortak ekonomik sorunlar Taşkent’te karara bağlanmaya devam etmiştir. Ortak sorunlar ve kararlar görüşülürken Türkistan yerine aynı kapsamda olmak üzere “Srednaya Aziya” yani Orta Asya sözü kullanılmıştır. Bugünkü Özbekistan’da bulunan Yesi şehrine

²⁸⁶¹ Kürşat Yıldırım, *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, İstanbul 2013, s. 28.

²⁸⁶² V. V. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, İstanbul 1981, s. 83.

de Ruslar Türkistan adını vermişleridir.²⁸⁶³ Oğuz Han'ın idari merkezi olarak bilinen ve Akmesic-Taşkent demiryolu üzerinde bulunan bu küçük şehirde “Pir-i Türkistan” Hâce Ahmed Yesevî'nin de Timur tarafından yaptırılan türbesi bulunmaktadır.²⁸⁶⁴ Geniş anlamda Türkistan denince bugün işte bu Rus etki alanındaki Batı Türkistan, dar anlamda ise Yesi'nin yeni adı anlaşılır. Bu bölgenin doğusu da Doğu Türkistan olarak bilinmektedir. Çinliler eskiden hiç görmedikleri ve Hunların atalarına ait olduğunu düşündükleri Doğu Türkistan'a “Batı toprakları” anlamında “Hsi-yü” demektedirler. 1884'de işgal altındaki Doğu Türkistan'da Mançu yönetimi tarafından “yeni sömürge” anlamına gelen Sinkiang Eyâleti kurulmuştur. 1 Ekim 1955'te eyâlet durumu kaldırılmış ve özerk bölge statüsüne geçirilmiştir. İkinci Dünya Savaşından sonra Avrupa ve ABD, Türkistan yerine “Orta Asya veya Merkezî Asya” terimini kullanmaya başlamıştır.²⁸⁶⁵ Sonuç olarak dört ayrı Türkistan vardır:

1. Rus Türkistan'ı veya Batı Türkistan
2. Çin Türkistan'ı veya Doğu Türkistan
3. Afgan Türkistan'ı veya Güney Türkistan
4. Özbekistan'ın Yesi şehrinin yeni adı.

Tawğaç

Kaşgarlı Mahmud Tawğaç sözcüğü için farklı anlamlar vermektedir: İlk coğrafi yer adı olarak Maçin'in diğer bir adı olduğunu belirtip Yukarı Çin, Orta Çin ve Aşağı Çin olarak sınıfladığı Çin'in orta kısmından dört ay uzakta bulunan yukarı kısmına Tawğaç dendiğini ve Maçin'in Tawğaç olarak tanındığını söyler. İkinci olarak Tawğaç adının kavim adı olduğunu söyler: “*Türklerden bir bölüktür. Bir diyarda otururlar; bu sözden alınarak, bunlara Tat Tawğaç denir, Uygur demektir; Tat'tır, Çinli'dir. Bu Tawğaç'tır.*” Üçüncü olarak ise mimarî açıdan büyük ve eski yapıların hepsine birden “tawğaç edhi” adı verildiğini, Arapların bu gibi yapılara Âd ulusunun nesneleri dediklerini” belirtir. Kaşgarlı Mahmud'un verdiği dördüncü anlam, sözcüğün lakap olarak kullanımına ilişkindir. Buna göre, anılan sözcüğü hanlar lakap olarak alırlar. Örneğin Tawğaç Han

²⁸⁶³ W. Barthold, “Türkistan”, *İA*, İstanbul 1988, C. 12/ 2, s. 140-142; Ahmet Taşağıl, “Türkistan”, *TDVİA*, İstanbul 2012, C. 41, s.556-560.

²⁸⁶⁴ Hayati Bice, *Pir-i Türkistan Hoca Ahmet Yesevi*, Ankara 2016, s. 54.

²⁸⁶⁵ Baymirza Hayit, “Türkistan Terimi Üzerine”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 53, 1988, s. 23-34; Kürşat Yıldırım, “Başlangıcından II. Yüzyılın Ortalarına Kadar Doğu Türkistan İle Çin Münâsebetlerine Genel Bir Bakış”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 3, 2012, s. 123-156; Kürşat Yıldırım, “Doğu Türkistan ve İlk Sâkinleri”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. XII/1, 2012, s. 419-440.

“ülkesi eski ve büyük” anlamına gelir.²⁸⁶⁶ Tawgaç sözcüğü Kutadgu Bilig’de Buğra Han’ın lakabı olarak üç, özel yer adı olarak ise bir kere ve 68. beyitte geçer.²⁸⁶⁷

Bu beyit Yusuf Has Hâcib’in, kara yerin yüzüne yeşil ipek kumaşlar bağladığı ve Hıtaı kervanlarının etrafa Tawgaç ürünleri yaydığı mevsimi, yani baharı betimlediğı ve Buğra Han’a övgüde bulunduğı bölümde yer almaktadır. Beyit hem bir bahar tasviridir hem de Buğra Han’ın övgüsüdür. Hıtaı kervanlarının gelmesi ülkede huzur ve güvenliğın sağlandığını gösterirken Tawgaç kumaşlarının veya ürünlerinin ülkeye yayılması da halkın ve ülkenin zenginlik ve gönenç içinde olduğunu göstermektedir. Bunlar ise Buğra Han’ın hükümdar oluşuna bağlanarak hakana övgüde bulunmaktadır.

Kaşgar İpek Yolu üzerinde olduğı için Hıtaı kervanlarının konak yerlerindendir. Bu kervanların getirdiğı çeşitli ürünler arasında “Tawgaç edi” de anılmaktadır. “ed” sözcüğü Divânu Lugâti’t-Türk’te “kumaş ve kumaşa benzer sanat eseri olan her şey”²⁸⁶⁸ biçiminde açıklanmaktadır. Bu durumda beyitte geçen “tawgaç edi” tamlamasının Tawgaçların ürettiğı ve onların yaşadığı yerden gelen kumaş ve bu kumaşlardan üretilmiş ürünler olarak anlaşılması gerekmektedir.

Uç ordu

Kutadgu Bilig’in pek çok yerinde “negü tér eşitgil” uyarısıyla adı belli olmayan kişilerden özlü sözler aktarılır. “Uç Ordu” şehrinin beyi, hanı olduğı belirtilen kişi halkın seçkini, insanların doğrusudur. Sözlerini bilerek akıl yetirerek söyleyen, bütün memlekete doğru sözleri tekrar eden biridir.

Küntogdı Ögdülmiş’i hizmetine alırken Uç Ordu Beyi’nin bilip akıl yetirerek söylediğı sözlerini aktarır:

*“Bir kişi sana belli bir emek verirse o emeğini unutma; ölü olma.”*²⁸⁶⁹

Ögdülmiş Küntogdı’ya hizmetkârların beyler üzerindeki haklarını anlatırken halkın seçkini ve insanların doğrusu olarak betimlediğı Uç Ordu Hanı’nın şu sözlerini aktarır:

*“Ey bey olan halkın büyüğü, hizmetçi kulunu iyi tut, yükselt. Hizmetçiler ile beylerin eli uzar, hizmetçiler ile hükümdar memleketi düzene koyar. Bey ne kadar ulu aslı ne kadar büyük olursa olsun hizmetçiler ile adı büyük olur.”*²⁸⁷⁰

²⁸⁶⁶ Kaşgarlı, DLT-BA, C. I, s.453-454

²⁸⁶⁷ 0068. yağız yer yaşıł torķu yüzke badı/hıtaı arkışı yağtı tawgaç edi

²⁸⁶⁸ Kaşgarlı, DLT-BA, C. I, s. 79; Kaşgarlı, DLT-AB, s. 39.

²⁸⁶⁹ 1594. negü tér eşitgil uç ordu begi/bilip sözlemiş sözke yetrüp ögi

1595. kişi emgek ığsa saña belgölüg/unitma ol emgekni bolma ölüg

²⁸⁷⁰ 2966. negü tér eşitgil uç ordu hanı/buğunda talası kişide çını

2967. ayā beg boluğlı buğunka uluğ/beğüt eğğü tutğıl tapuğçı kuluğ

2968. tapuğçı bile begler elgi uzar/tapuğçı bile erklig il kend tüzer

2969. neçe beg uluğ bolsa aslı beğük/tapuğçı bile boldı atı beğük

Ögdülmiş Küntogdı ile arasındaki konuşmada Uç Ordu hanının şu sözlerini aktarır:

*“Ey ölümlü iyi ad dile. Kimin iyi adı ile canı çıkarsa (ölürse) iyi dua ile onun adı yok olmaz. Kim ölüp iyi dua kalırsa yeniden doğarak hayat bulur.”*²⁸⁷¹

Uç Ordu hanının sözlerine yer veren kişilerden biri de Odgurmuş’tır. Odgurmuş Ögdülmiş’e Küntogdı’ya yazdığı mektubu verdikten sonra sözlerini iletmesini ister. Bu sırada Uç Ordu hanının tüm memlekete yayılmış olduğunu belirttiği şu doğru sözlerini aktarır:

*“Emanet edilen sözü doğru tam söylerse, sözünden dönmezse elçiye zeval olmaz.”*²⁸⁷²

Küntogdı, Ögdülmiş ve Odgurmuş tarafından sözleri aktarılan Uç Ordu şehrine mensup bu kişiyi Küntogdı “bey” unvanı ile, Ögdülmiş ile Odgurmuş ise “han” unvanı ile belirtmişlerdir. Unvanların kullanılmasındaki bu ayırım ast-üst ilişkisinin üslûba yansımaları bakımından oldukça önemlidir. Hükümdar kendisi ile eş statüye sahip kişiye “bey” derken alt statüdeki saray görevlileri veya halk ona “han” olarak hitap etmektedir.

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te “uç” “bir şeyin ucu, sonu” anlamına gelip “uç él” sınırdaki il, serhat ili” anlamları verilmiştir.²⁸⁷³ “Uç” /u/ kalınca, tokça söylenerek tanınmış, meşhur bir şehir adı” olduğu belirtilir. “Ordu” sözcüğü ise “beyin oturduğu şehir” ve “Balasagun yakınlarında bir kasaba” ve “sıçan, köstebek gibi yerde yaşayan hayvanların yuvası” olarak açıklanmaktadır.²⁸⁷⁴ Dîvânu Lugâti’t-Türk’te Uç şehri ile ilgili doğrudan bilgi olmamakla beraber bazı yerleri açıklarken bu şehrin adı anılmaktadır. “Bedel art/Badal art” Uç ile Barsgan arasındaki sarp bir yer, tepe²⁸⁷⁵, “Çagla” Uç’ta, sınırda bir yayla²⁸⁷⁶, “Tawuşgan öküz” Uç şehrinde akan bir dere²⁸⁷⁷, “Bay Yığaç” Kuça şehriyle Uç arasında, Uç’a daha yakın bir yer²⁸⁷⁸, “Ay köl” de Uç yakınında bir yer²⁸⁷⁹ olarak belirtilmektedir.

Hudûdü’l-Âlem’da Karluk şehirleri arasında yer verilen Üc şehrinin bir dağın üzerinde yer alıp iki yüz kadar insanın bulunduğu bildirilmektedir.²⁸⁸⁰ İdrisî’ye göre bu

²⁸⁷¹ 5569. negü tér eşitgil uç ordu hanı/at edğü tile ay ölügli hanı

5570. kimiñ edğü atı bile çıksa cān/kesilmez anıñ atı edğü du‘ān

5571. ölüp kim kalur erse edğü du‘ā/yana bir tiriglik bulur bu toğa

²⁸⁷² 3815. negü tér eşitgil uç ordu hanı/tözü ilke yañzap söz aymış köni

3816. yalawaçka mün yok sözün kıymasa/tutuzmış sözüg cın tükel sözlese

²⁸⁷³ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 44, 35; Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 20, 16. Ercilasun-Akkoyunlu şehir adı olan “Uç” sözcüğünü büyük harfli ve kısa olarak diğerini ise uzun /ū/ ile göstermişlerdir.

²⁸⁷⁴ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 124; Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 62.

²⁸⁷⁵ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 392.

²⁸⁷⁶ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 431.

²⁸⁷⁷ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 513.

²⁸⁷⁸ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. III, s. 158.

²⁸⁷⁹ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. III, s. 135.

²⁸⁸⁰ Hudûdü’l-Âlem, İstanbul 2008, s. 53.

şehir Tibet ülkesindeki meşhur merkezler arasında ve Tibet Türklerine komşu bir dağa bitişiktir. Bu dağ üzerinde Türklerin gözetleme yeri bulunmakta ve buradaki askerler halkın mallarını ve evlerini korumaktadırlar. Uç şehri Özkend şehrine bir konaklık uzaklıkta ve Barvan²⁸⁸¹ gölü kıyısındaki tepede kurulmuştur. Bu göl kıyısında kurulmuş Barvan şehri ile Uç arasında 12 sind fersah yani 5 mil mesafe bulunmaktadır. Uç halkı içme suyunu bu gölden karşılamaktadır. Bu şehirde çarşılar ve sanatlar başka şehirlere ihtiyaç duymayacak yeterliliktedir²⁸⁸². İbn Havkal ise Uş şehrinin kale dışında rabazı (kale dışı şehir) ve bu rabazın etrafında bir sur bulunduğunu ve üzerinde Türklerin gözetleme yeri bulunan bir dağa bitişik olduğu bilgilerini verir. Uş'un mamur şehri ve kuhendizi yani dağ kalesi bulunduğu, Kuhendiz'de Dârü'l-İmâre ile hapishanenin yer aldığını kaydeder. Şehrin Dağ kapısı, Su kapısı ve Muğgede kapısı olmak üzere üç müstahkem kapısı bulunduğunu belirtir.²⁸⁸³ Çin kaynaklarında "Wo-Ch'i" olarak geçen Uç şehri Kuça ile Kaşgar arasında, Aksu'nun batısında, Kumul'dan Kaşgar'a giden ana yol üzerinde, Tanrı Dağlarının güneyinde yer almaktadır. Çeşitli Çin kaynaklarında Wu-shi, Yung-ning-ch'eng, Yü-t'ou, Moğol devrinde Uç olarak geçen şehre Türkistan halkı Uç Turfan demektedir. Chavannes bu Uç Turfan adı ile Çince Wen-su adını eşleştirmiştir. Wen-su adı ise Uç Turfan'da birçok ırmak yer aldığı için Türkçedeki "on su" adının Çincedeki karşılığıdır.²⁸⁸⁴

²⁸⁸¹ Tibet metinlerinde Parhan, Çin kaynaklarında Ku-mo olarak anılan Aksu Minorsky'ye göre Barman, değişik kaynaklarda ise Baru, B(h)aruka, Barvân, Barmân, Barçuk gibi adlarla da anılmaktadır. Bakınız: K. Yıldırım, *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 76.

²⁸⁸² R. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 96, 97, 99.

²⁸⁸³ R. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 173, 240.

²⁸⁸⁴ K. Yıldırım, *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 376, 77. Yazar s. 42'de Uç şehrinin kelimesi kelimesine gözetleme kulesi olduğunu belirtmektedir.

7.2.Geniş Anlamlı Yer Adları

Geniş anlamlı yer adları fizikî coğrafyanın konusuna giren, insan eli değmemiş veya insan eliyle meydana getirilmemiş doğal alan ve yerlerin adlarından oluşmaktadır. Aşağıda Kutadgu Bilig’de geçen geniş yer adları (geonimler) ele alınmaktadır.

biyābān~beyābān

Çöl, sahrâ, kır demek olan “beyâbân”ın Kutadgu Bilig’de kullanım sıklığı 2’dir. Bazı insanların Tanrı korkusu ve endişe ile kendinden geçecek kadar yorgun ve bitkin halde çöllerde yürüyüp gezdiği Odgurmuş tarafından söylenir. Odgurmuş bu dünyanın insanı Tanrı’dan uzaklaştırdığını ve iyi işlerden alıkoyduğunu söyleyerek 6154.-6158. beyitlerde kendisi de bir sufî yada zâhid tipini temsil eden ve uyanmış bir kişi olan Odgurmuş çeşitli yaşam biçimlerini benimseyen sufi tiplerini betimler. Bu beyitlerde bilgelerin dünyayı bırakıp zahmet çekerek dünyayı gezdiğini; bazılarının dağda yürüyüp evinin mağara, yiyeceğinin ot kökü, içeceğinin yağmur suyu olduğunu; kiminin çöllerde Tanrı korkusu ve endişesi ile bitkin halde yürüyüp gezdiğini; kiminin çullara bürünüp gezdiğini; kiminin gözünden yaş dökerek diyar diyar gezdiğini; kiminin yemek yemeyerek kendini halsiz bıraktığı, kiminin gece gündüz uyumayarak ayakta durduğu söylenir.²⁸⁸⁵ Böylece ilk mutasavvıfların özellikleri hakkında haber verilir. Sözcüğün geçtiği diğer beyitte ise Yusu Has Hâcib zamanenin bozukluğundan yakınarak vefâlı birini bulamazsa ot kökü yiyip yağmur suyu içerek, kumdan döşeklerde ya-tarak, çuldan elbise giyerek, insanlardan uzaklaşarak çöllerde vahşi hayvanlarla yaşayacağını söyler²⁸⁸⁶ ve yok olmayı diler. Zamânenin bozukluklarını sayarak sıkıntı içinde olduğunu söyleyerek Tanrı’ya yakarır. Bu bölüm Türk edebiyatının ilk münacatıdır.

çéçeklik

Bir bitkinin renkli ve hoş kokulu kısmı olan çiçek Sanskritçede “puşpa”, Çince “hua” sözcükleriyle karşılanan “çiçek” sözcüğü Clauson’a göre Moğolcaya “çeçeg” biçimiyle alıntılanmıştır.²⁸⁸⁷ Alkayış seç- > çeç- eyleminden –Ak eki ile türetildiğini belirtir.²⁸⁸⁸ Türkçeden Moğolcaya ve tekrar Moğolcadan Türkçeye ödünçlendiğini

²⁸⁸⁵ 6154. bu kórkınc üçün bilge dünyâ koğup / ajun tezgini yügrür emgek yüğüp

6155. kayu tağda yügrür üñürde ewi / yemi ot köki içgü yağmur suwı

6156. kayusı biyābanda yügrür kezip / bayatka bu kórku saķıncıñ sızıp

6157. kayusı örüm keçti bögri uça / kayu yer kezer bu közi yaş saça

6158. kayusı yemez aş özin sızgürur / kayu tünle yatmaz adaķın turur

6159. bu yañlıg yorırlar oğunmış kişi / uğımış tururmız usayuk başı

²⁸⁸⁶ 6572. ya vahşı bolup men biyābanda yügrü / kişide yırayı ajunda yiteyi

²⁸⁸⁷ G. Clauson, *EDPT*, p. 400, 401.

²⁸⁸⁸ M. Fatih Alkayış, *Türkiye Türkçesinde Bitki Adları*, Erciyes Üniversitesi SBE T Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri, 2007, s. 150, 266.

belirten Doerfer sözcüğün diğer dillerce alıntılanan biçimlerini ve anlamlarını sıralar.²⁸⁸⁹ Bu addan somut ve soyut adlarla sıfatlar türeten +İlk ekinin getirilmesiyle oluşturulan “çëçeklik” sözcüğü de çiçek bahçesi, çiçeklerle kaplı yer demektir.²⁸⁹⁰ Kâşgarlı Mahmud’un Arapça “zahr”²⁸⁹¹ karşılığında kullandığı “çëçeklik”in çiçek yetişen bir yerin adı olduğunu kaydeder.²⁸⁹² Kutadgu Bilig’de kullanım sıklığı 3 olan sözcük bir yerde “bağ” sözcüğü ile ikileme kurar²⁸⁹³; diğer beyitler baharın ve Buğra Han’ın övgüsünün yapıldığı bölüm ile Ögdülmiş’in Odgurmış’ın hastalandığını öğrendiği bölümde geçer. Bu beyitlerde “sandvaç” bülbül yabancı dilde bir şey söyler gibi çiçeklikte öter.²⁸⁹⁴ Ögdülmiş sarayda değil bir evde yaşamaktadır. Atıyla Odgurmış’a gider, atıyla evine gelir, biraz dinlenir, sonra saraya gelip hakan huzuruna çıkar. Eserde bu ve buna benzer anlatımlar sıkça geçmekte ve mekan değışiklikleri ile olay akışı sağlanmakta ve devingen bir yapı kazandırılmaktadır. Ögdülmiş’in sesini duyduğu bülbülün yerinin çiçek bahçesi olarak belirtilmesi saray etrafındaki kasır, koruluk gibi bir alana işaret etmektedir. Benzer betimleme Yusuf Has Hâcib tarafından da yapılmaktadır. Bu da Ögdülmiş ile Yusuf Has Hâcib kısmen özdeşliğini gösteren ip uçlarındandır.²⁸⁹⁵

iklim

Grekçede eğim, eğilim anlamına gelen “klima” sözcüğü Farsça aracılığıyla bölge anlamını kazanarak Arapçaya ve oradan Türkçeye “iklim” biçimiyle geçmiştir. Coğrafi alan, diyar, mıntıka, bölge, yeryüzünün ekvatorndan kuzey kutbuna kadar ayrıldığı yedi bölgeden her biri demek olan “iklim” sözcüğü bu anlamıyla İslâm coğrafyacılarının eserlerinde kullanılmıştır. Zaman zaman “felek” ile eşanlamlı olarak kullanılan “iklim” sözcüğü bugün anlam değışmesine uğrayarak hava şartlarını ifade eden bir terim haline gelmiştir.²⁸⁹⁶

Yaşanabilir dünyayı yediye bölme girişimi olarak açıklanabilecek yedi iklim kuramı coğrafi açıdan “yedi” sayısının sembolü üzerine kurulmuştur. Kur’ân-ı Kerîm’in İsrâ sûresi 44. âyetinde, Mu’minûn sûresi 17. âyetinde, Talâk sûresi 12. âyetinde ve Mülk sûresi 3-5. âyetlerinde “yedi kat yer ve gök”ün söylenmesi İslâm coğrafyacıları üzerinde etkili olmuştur. Bu sembolizm yalnız coğrafyada değil kozmoloji, astrolojide de

²⁸⁸⁹ G. Doerfer, *TMEN*, C.III, s. 57.

²⁸⁹⁰ İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 56; Kâşgarî, *COMP*, C. III, s. 89; M. Erdal, *OTWF*, s.127

²⁸⁹¹ Kâşgarî, *COMP*, C. III, s. 89.

²⁸⁹² Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 222

²⁸⁹³ 6435. neçe kend uluş bağ çëçekliklerig / kuruğ koğtı kör bu ölüm ay tirig

²⁸⁹⁴ 5972. çëçeklikte sandvaç ünün sumlıdı / üğiklig eşitti köñül yalñudı

²⁸⁹⁵ 0078. çëçeklikte sandvaç öter miñ ünün / okır şürı ‘ibrı tünün hem künün

²⁸⁹⁶ Mahmut Ak, “İklim”, *TDVİA*, İstanbul 2000, C. 22, s. 28-30.

sürdürülmüştür. Bu kuramın Siddhanta (Sind Hind) gibi Hint gökbilimi eserleri ile halîfe Mansur döneminde girdiği ileri sürülmüştür.²⁸⁹⁷ İslâm dünyasında coğrafya ve gökbilimine ilişkin Hint ve İran kaynaklarından yapılan çeviriler yanında Batlamyus (Ptolemaios) 'un gökbilimine ilişkin Almagest (Megale Syntaxis) ve coğrafyaya ilişkin Geographia adlı eserleri büyük yankı uyandırmıştır. İranlıların İran merkezde olmak üzere yeryüzünü Hint, Çin, Arap, Afrika, Türk ve Rum (Bizans: Anadolu) olmak üzere yedi “kişver”e, Hintlilerin “yedi duipa”ya ayırdıkları bu sistemden etkilenen Arap coğrafyacıları da yeryüzünü ekvator dan kutuplara kadar “yedi iklim”e ayırmışlardır.²⁸⁹⁸

Batlamyus’a göre yedi iklim (heft iklim, seb’a iklim, ekâlîm-i seb’a) ve bu iklimleri yöneten gök cisimleri ile ilişkisi aşağıdaki gibi tablolaştırılabilir.²⁸⁹⁹

İklimler	1.İklim	2.İklim	3.İklim	4.İklim	5. İklim	6.İklim	7.İklim
Dişârı	Hint	Çin	Türk	Horasan	Mâveraünnehir	Rum	Bulgar
Gezegeni	Zühal (Satürn)	Müşteri (Jüpiter)	Merih (Mars)	Şems (Güneş)	Zühre (Venüs)	Utarid (Merkür)	Kamer (Ay)
Halkının Rengi	Kara	Siyaha yakın esmer	Buğday benizli	Beyaza yakın esmer	Beyaz	Sarı	Kızıl

İranlı coğrafyacılar İran’ın merkezde olduğu dördüncü iklimi önemli sayarken Arap coğrafyacıları da İran yerine Abbâsî topraklarını yani Irak’ı merkeze koymuşlardır. Irak Coğrafya Okuluna bağlı İslâm coğrafyacıları dünyanın daha çok yaşanabilir ya da ekümenik yönüne ağırlık vererek dünyayı bir bütün olarak ele alıp betimlemeye çalışmışlardır. Bu akımın en önemli temsilcisi başta Batlamyus’un “Geographia” adlı eserini çeviren İbn Hurdazbih olmak üzere Yakubî, Mesûdî, İbnü’l-Fakih, İbn Rüsteh ve Kudeme bin Cafer’dir. Belh Coğrafya Okulu mensupları ise yeryüzünün tamamı yerine yalnız İslâm ülkeleri ile onlara komşu olan ülkeleri kapsayacak biçimde yeryüzünü yedi iklime ayırarak merkezine Mekke ve Kâbe’nin olduğu Arabistan’ı koymuşlardır. Batlamyus coğrafyasına Hint ve İran bilgilerini ekleyen İslâm coğrafyacıları 10. yüzyılda Belhî’nin öncülüğünde oluşturdukları Belh Coğrafya Okulu²⁹⁰⁰ bölgesel coğrafyaya geçiş olarak nitelendirilmektedir. Bu ekolün temsilcilerinden İstahrî yeryüzünü yirmi, İbn Havkal yirmi iki, Makdisî (Mukaddesî) on dört, Ebü’l-Fidâ yirmi sekiz iklime

²⁸⁹⁷ Murat Ağarı, “İslâm Coğrafyacılarında Yedi iklim Anlayışı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 47, S:2, 2006, s. 196.

²⁸⁹⁸ Mahmut Ak, “İklim”, *TDVİA*, İstanbul 2000, C. 22, s. 28-30.

²⁸⁹⁹ Zeki Tez, *Astronomi ve Coğrafyanın Kültürel Tarihi*, İstanbul 2009, s. 268.

²⁹⁰⁰ Ali Ekber Gülersoy, “Unutulmuş Bir Coğrafya Ekolü: Belh Coğrafya Ekolü”, *Turkish Studies*, Volume 9/11 2014, s. 233-242; Murat Ağarı, “Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbih, Ya’kubî ve İstahrî”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S:34, 2007, s. 169-191.

ayırmıştır.²⁹⁰¹ Yaşamış en büyük coğrafyacı olarak nitelendirilen Makdisî deniz ve çöllerin iklim olarak kabul edilmesine karşı çıkarak şehirlerin dinî, idarî, ahlâkî, kültürel, ekonomik, ticarî özellikleri yanında dil ve lehçeleri, yiyecekleri, mimari yapıları, para çeşitleri, yolları, su kaynakları, ölçü ve tartıları hakkında da bilgi vererek iklimleri melik, kasabaları vezir, medineleri asker, köyleri de halka benzeterek idarî yapı ile beşerî ve fizikî coğrafya arasında ilişki kurmuştur.²⁹⁰² Coğrafya ile insan arasında kurulan bu ilişkiyi İbn Haldun daha sistemli ve ayrıntılı olarak ele alıp fizikî çevrenin insanı bedensel, ruhsal, davranışsal ve ahlâkî bakımdan şekillendirdiği yönündeki determinist görüşünü açıklamıştır. İbn Haldun her birini onar kısma ayırdığı yedi iklimi umrana elverişlilik bakımından değerlendirir. Yedi iklimi şehirleşme, nüfus ve imar bakımından ele alan İbn Haldun’a göre birinci ve ikinci iklimlerde çöl, çorak ve boş alanlar fazla olup nüfus azdır. Altıncı ve yedinci iklimlerde ise imar alanları ilk iki iklime göre daha fazladır. Üçüncü, dördüncü ve beşinci iklimlerde çöl, çorak alanlar az; şehir, kasaba ve nüfus fazladır. Bu iklimlerde bilim, sanat, gıda ve canlılar ölçülü, olgun ve yetkindir. En ılımlı insanlar bu iklimlerde bulunduğundan peygamberlik de umrana en uygun olan dördüncü iklimde ortaya çıkmıştır.²⁹⁰³

İbn Haldun’un yedi iklime ayırma düşüncesinde de Batlamyus geleneği bulunmaktadır. Nitekim Fındıkoğlu İbn Haldun’u “*Batlamyus Coğrafya Mektebinin talebesi*” olarak nitelendirir.²⁹⁰⁴ İslâm coğrafyacıları tarafından iklimi yediye ayırma geleneği İslâm bilim dünyasında benimsenip yaygın bir biçimde kullanılmıştır. İslâmî Türk edebiyatının ilk edebî eseri olan Kutadgu Bilig’de Yusuf Has Hâcib tarafından “iklim” sözcüğü anılmamasına karşın esere sonradan eklenen mensur ön sözde “iklim” sözcüğü geçer.²⁹⁰⁵ O yüzden ön sözler ile asıl metin arasında dil, üslup ve söz varlığı bakımından farklılıklar göze çarpmaktadır. Bununla birlikte ön sözde müstensihhin “iklim” ile kast ettiği, yukarıda belirtildiği gibi Belh Okulunun benimsediği biçimde yalnız İslâm ülkeleri ve komşuları ile sınırlı değil yeryüzündeki tüm bölgeler, ülkeler,

²⁹⁰¹ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, İstanbul 2015, s. 9; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, İstanbul 2014, s. 9; Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, Çeviren: İstanbul 2017, s. 5, 6.

²⁹⁰² Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, İstanbul 2015, s. 9.

²⁹⁰³ Hilmi Ziya Ülken, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, (1940), *İbni Haldun*, İstanbul 1940, s. 72, 138; Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “İbn Haldun, Coğrafya Telakkisi”, *İş Üç Aylık Ahlâk ve İçtimaiyat Mecmuası*, C. VI, S: 22, 1940, s. 49-59; Cemalettin Şahin, Rauf Belge, “İbn Haldun’da Coğrafi Determinizm”, *Akademik Bakış Dergisi*, S: 57, 2016, s. 439-467; Ali Kürşat Turgut, “İbn Haldûn Felsefesinde Tabiat-İnsan İlişkisi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2, S:31, 2013, s. 182.

²⁹⁰⁴ Hilmi Ziya Ülken, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *İbni Haldun*, İstanbul 1940, s. 71.

²⁹⁰⁵ A.0016. kayu padişâhka ya kayu iklîmka tegdi érse gâyet uzlukındın...

topraklar, insanın var olduğu her yerdir. Bu bakımdan Kutadgu Bilig bütüncül bakış açısı ve hümanist değerler üzerine kurulu evrensel bir eserdir.

Kutadgu Bilig’de doğrudan yedi iklime ayırma söz konusu değilse de eserin pek çok yerindeki bilgilerden Yusuf Has Hâcib’in Grek, Hint, Sogd, Çin ve Arap kültürünü bildiği anlaşılmaktadır. Özellikle astronomi, astroloji ve humoral patolojiye ilişkin verdiği bilgilerde antik Greklerden süregelen geleneğin izleri açıkça görülmektedir. Yusuf Has Hâcib’in kozmolojik görüşlerinde Galenos ve Batlamyus’un, insan bedeni ve sağlığı konusundaki görüşlerinde Hipokrates, Galenos ve İbn Sina’nın etkisi görüldüğü gibi coğrafyaya ilişkin bilgilerinde de İslâm bilim dünyasında ve coğrafyasında büyük yankı uyandıran Batlamyus’un etkisinden söz edilebilir.

İranlıların yedi kişverin merkezine İran’ı, İslâm coğrafyacılarının Irak’ı, Belh Okulunun ise Mekke ve Kâbe’nin bulunduğu Arabistan yarımadasını koymasına gibi Kâşgarlı Mahmud da Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te haritasının merkezine Türk şehri Balasagun’u koymuştur. Kutadgu Bilig’de Yusuf Has Hâcib eserini Balasagun’da yazmaya başlayıp Kâşgar’da on sekiz ayda tamamladığını bildirir. Onun dünyasında da Balasagun ya da diğer adıyla Kuz Ordu (Kuz Uluş) dünyanın merkezidir, axis mundidir. Kâşgarlı Mahmud’un dünya haritasında yalnız Türklerin ilişkide bulunduğu ülkelere yer vermesi onun dünyaya bakışını yansıtmaktadır. Kutadgu Bilig’de Yusuf Has Hâcib’in diline yansıyan özel yer, bölge ve şehir adları da onun dünyasının sınırlarını çizmiştir.

kır

Yüksek zemin, kıyı, sınır anlamları yanında renk adı olarak da kullanılan “kır” sözcüğü orijinalinde yalıtılmış bir dağ ve dağ kütlesi, silsilesi anlamına gelirken engebesiz alan, düzlük, ova, step, bozkır, çöl, sahra, mezra ve gizli düşman anlamlara gelmektedir.²⁹⁰⁶ Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te kır için su bendi, set; dağların sırtı; gizli düşman karşılığı verilmiştir.²⁹⁰⁷ Brockelmann da sözcüğün açık gri, tepe, bayır, set, baraj anlamlara geldiğini belirtir.²⁹⁰⁸ Dolayısıyla kır mesk Dolayısıyla kır meskûn olmamış, yerleşim yeri olmamış yer; kent, kasaba ve köy dışındaki işlenmemiş alan anlamındadır.²⁹⁰⁹

²⁹⁰⁶ G. Clauson, *EDPT*, p. 641

²⁹⁰⁷ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 142.

²⁹⁰⁸ C. Brockelmann, *Wortschatz*, s. 155.

²⁹⁰⁹ Mustafa Toker, Muhsin Uygun, “Bozkır Adında Geçen ‘Boz’ ve ‘Kır’ Adlarının Düünden Bugüne Kullanım Alanları ve Kullanım Özellikleri”, *Uluslararası Sempozyum: Geçmişten Günümüze Bozkır (6-8 Mayıs 2016) Bildirileri*, Konya 2016, s. 577.

Kutadgu Bilig’de Tabgaç Buğra Han’ın ve baharın övgüsü yapılarak sevinç, coşku dile getirilir. Bu bahar övgüsünde düzlüklerin, dağların kırların ve ovaların al yeşil ipek kumaşlar örterek yeryüzünün rengarenk olduğu, çiçeklerin açtığı, türlü türlü güzel kokuların yayıldığı bir doğa betimlemesi yapılır.²⁹¹⁰ Bu beyitlerde “yazı tag kır oprı” sıralanarak yeryüzünün tamamı kast edilmiştir. Sözcüğün ova, düzlük anlamları yan anlam kazanarak “mezar, kabir” karşılığında 3396. beyitte kullanılmıştır. Bu beyitteki “kazıl-” eylemi bu anlamı belirginleştirmektedir.²⁹¹¹

Eşsesli olan “kır” sözcüğü renk adı olarak gri ve ayrıca gizli düşman; eylem kökü olarak da kazımak, soymak anlamları bulunmaktadır. Dolayısıyla Kutadgu Bilig’in 3396. beytinde²⁹¹² “yağı” ile ikileme olarak kullanılan “kır” sözcüğü düşman anlamıyla geçer. Bu nedenle ayrı bir madde başı olarak alınmalıdır.

kötki

Kalkmak, yükselmek anlamındaki *köt- eyleminden ad yapan –GI eki ile türetilen kötü > kötü sözcüğü tepe, tepecik demektir.²⁹¹³ Clauson sözcüğün kökeninin açık olmadığı belirtir. tepecik, tümsek, alçak tepe anlamları yanında Çince-Uygurca sözlükte yüksek yer, plato karşılıkları olduğunu belirtir.²⁹¹⁴ Dîvânü Lugâti’t-Türk’te toprak tepe karşılığı verilmiştir.²⁹¹⁵

Kutadgu Bilig’in iki beytinde sözcük tepe, yüksek yer, tümsek karşılığında temel anlamında kullanılmış bir beyitte ise mecaz anlamda kullanılmıştır. Kutadgu Bilig’in 21. beytinde Tanrı’nın yeryüzünü, dağları, denizleri, tepeleri ve sayısız canlıyı yarttığı belirtilerek “el-Hâlik” sıfatına göndermede bulunulmuştur.²⁹¹⁶ Bir başka beyitte ise “kötki” sözcüğü mezar, kabir anlamları da olan “yağız yer” tamalaması birlikte anılarak²⁹¹⁷ anıt mezar (tümülüs) gibi kurganlara işaret edilmiş olmalıdır. Toprak yığılarak oluşturulan ve içinde mezar veya mezarlık içeren tepecik olan kurgan (tümülüs) eski Türkçe “kötki” ile karşılanmıştır. Sözcük 3527. beyitte “kөнül kodkısı” ile karşıt biçimde “budun kötkisi” öbekleri kullanılmıştır.²⁹¹⁸ İnsanın zenginleşerek “budun

²⁹¹⁰ 0069. yazı tağ kır oprı töşendi yağıp / itindi kolu kaşı kök al kedip

0096. bu türlüğ çêçek yérde munça bediz / yazı tağ kır oprı yaşı kök meñiz

²⁹¹¹ 6063. kalı içse suwnı tüketü tükel / tükedi tiriglik kazıldı kırım

²⁹¹² 3396. adaş köñli sinsa bolur kır yağı / yağı kayda bolsa bolur miñ çoğı

²⁹¹³ İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 125; M. Erdal, *OTWF*, Vol. II, s. 322

²⁹¹⁴ G. Clauson, *EDPT*, p. 702, 703

²⁹¹⁵ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 186; Mahmūd al- Kâşgarī, *Compendium of The Turkic Dialects (Dîwān Lugāt at-Turk)*, 1984, Cambridge, C. II, s. 111.

²⁹¹⁶ 0021. törüttüñ tümen miñ bu sansız tirig / yazı tağ teñiz kötü oprı yirig

²⁹¹⁷ 6069. baқа көгил emdi ay көñli tirig / ölüm kötü kıldı yağız yérlerig

²⁹¹⁸ 3527. bayusa bolur ol budun kötkisi / çıғaylıқ bile ol көñül қодқısı

kötkisi”, fakir olursa da “kônül kodkısı” olacağı belirtilir. Zengin “bay” ile yoksıl “çıgay” arasındaki karşıtlık, şekilce benzer kötü-kodk sözcüklerinden yararlanarak gönlü alçak kişi ile halkın, toplumun yükseği, seçkini kişi arasında karşılaştırma yapılmıştır.

mülk-mülket

Arapça mülk (ملك) sözcüğü hükm ile tasarrufta bulunulan, zabtedilen, sahip olunan nesne, arazi gibi taşınmaz mal demektir. Eril ve dişil biçimleri de olan mülk Allah’ın bütün maddî varlıklar üzerindeki sürekli olan hakkı, egemenliği demektir. Siyasî bir kavram olarak bir kişinin iktidarında olan şey, saltanat, siyasî hâkimiyet, iktidar anlamlarına gelen mülk sözcüğünün anlamında güç uygulayarak ele geçirme, sahip olma anlamı söz konusudur.²⁹¹⁹ İsfahanî mül ile milk sözcüğü arasında ayrım yapar. Ona göre her mülk milk olmasına karşın her milk mülk değildir. Ona göre egemenlik anlamına gelen “milk” iki türdür. Biri sahiplik etmek ve üstlenmek, diğeri ise sahiplik ve üstlenme olmasa da bunları yapabilme gücüne sahip olmaktır ki bu, siyasette yönetmeye aday olunan güçtür.²⁹²⁰ Gerçekte bir fıkıh terimi olan milk ile mülk aynı eylem kökünden türetilmiş olmasına karşın milk, hak sahibine özgü yetki, mutlak bir tasarruf gücü içermektedir. Bununla birlikte başka kişilerce bozulması durumlarında milk sahibine koruma niteliği verdiği için mutlaklık sağlamaktadır.²⁹²¹ Yer ile gök mülkünün gerçek, mutlak sahibi Allah her türlü tasarrufta bulunma, hâkimiyet ve güce sahiptir. Mülkünden insanlara da vermiştir. Bu bakımdan Türk devlet geleneğinde kutu Tanrı’dan alarak tahta oturan hakan mülkün dolaylı sahibidir ve siyasî hâkimiyetinin kaynağı ilâhîdir. Ancak devlet yönetimi bakımından hakandır ya da melik yeryüzünde sahip olduğu topraklar üzerinde her türlü tasarrufta bulunma yetkisine sahip mutlak güçtür. Hakan savaş veya barış yoluyla aldığı mülkün, toprakların kullanma yetkisini halka veya çeşitli zümrelere devrederek çeşitli vergiler alır. Bu da onun mutlak mülk sahibi olmasının gereğidir.

Gerçekte dinî bir kavram iken siyasî bir terim niteliği kazanan “mülk” sözcüğünün Kutadgu Bilig’de geçmesi onun siyâsetnâme türünde bir eser olmasından kaynaklanmaktadır. Sözcük Yusuf Has Hâcib tarafından yazılan ana bölümde “mülket”²⁹²², manzum ön sözde ise sık sık “mülk” biçiminde anılmıştır.²⁹²³ Beyitlerde

²⁹¹⁹ Şemsettin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 2004, s. 1402; Mütercim Âsım, *KM*, C.5, s. 4294, 4295; M. Sait Özervarlı, “Mülk”, *TDVİA*, İstanbul 2006, C. 31, s. 540.

²⁹²⁰ Râgıb el-İsfâhanî, *Müfredât Kur’ân Kavramları Sözlüğü*, s. 940, 941.

²⁹²¹ Hasan Hacak, “Milk”, *TDVİA*, İstanbul 2005, C.30, s. 62-64.

²⁹²² 0091. ay dünyâ cemâli uluğluğka körk / ay mülketka nûr ay yayığ kutka örk

²⁹²³ B.0035. kim ol ma bu mülkni tutuğlı kayu / kereklig añar bu hâkîmler ayu

B.0037. bu mülkniñ hârâbı beğâsı nedin / yâ mülket qaluru baruru adın

B.0040. yana berk bu mülkni tutuğlı kişi / yaraglıg erenke buyurdı işi

geçen “mülk tutuglı” veya “mülk tutuglı kişi” tamlamaları gerçekte “mülk sahibi, mülkü idare eden, yöneten kişi” anlamında olup “melik” karşılığında kullanılmıştır. Kutadgu Bilig’de “mülk” sözcüğü “il” sözcüğüne denk biçimde memleket, yurt, egemenlik alanı, bir devletin sınırları içindeki topraklar anlamında siyâsî bir terim olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla “melik” sözcüğüne de “ilek”, “ilig”, “il başı” sözcüklerinin karşılık geldiği söylenebilir.

oprı

Çökmek, dibe gitmek karşılığındaki *öp- eylemine ettirgen çatı eki –Ur ekinin getirilmesiyle oluşturulan *öpur~öbur- eylemi oymak, kazmak, aşındırmak, bir şeyin yüzünü veya içini aşındırmak anlamındadır. Bu eyleme ad yapan “-I” ekinin getirilmesiyle türetilen “oprı~öprı” sözcüğü çukur, vadi, dere demektir.²⁹²⁴ Kâşgarlı Mahmud da “oprı” sözcüğüne çukur, vadi karşılıklarını verir ve vadi kolu anlamında “oprı kolu” denildiğini kaydeder.²⁹²⁵ Kâşgarlı Mahmud’un Arapça “hufra” karşılığında kullandığı “oprı” için Dankoff-Kelly çukur, oyuk, kuyu anlamlarını verir.²⁹²⁶ Kutadgu Bilig’de dağ, deniz, tepe, vadi, kır, yazı gibi yeryüzü şekilleri ile birlikte anılmaktadır.²⁹²⁷ Doğa betimlemeleri arasında bu yerleşim alanı dışındaki yerlerden “oprı” sözcüğü daha çok vadi, çukur, obruk gibi çökme ile oluşmuş coğrafi bir şekli ifade etmektedir. Kutadgu Bilig’de sözcüğün anıldığı beyitlerde bütün bu yeryüzü şekillerini, dünyayı ve canlıları Tanrı’nın türettiği, yarttığı belirtilerek Tanrı’nın el-Hâlik sıfatına göndermede bulunulmuştur. Baharın ve Buğra Han’ın övgüsünün yapıldığı bölümde allara yeşillere bürünmüş, rengarenk çiçeklerin ve kokular yayıldığı bir doğa betimlemesi yapılır. Baharın gelişi Buğra Han’ın tahta çıkışının getirdiği sevinç, coşku, tazelik, yenilik gibi kavramları simgelemektedir.

tağ

Türk dilinin çeşitli yayılma alanlarında kullanılan en eskicil sözcüklerden biri olan “tağ” Eski Türk Yazıtları’nda kullanım sıklığı 12’dir. Buna karşın orman, ormanla kaplı dağ anlamındaki “yış” sözcüğünün kullanım sıklığı ise 33’tür.²⁹²⁸ Sözcük bazı ses

²⁹²⁴ İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 135, 214, G. Clauson, *EDPT*, p. 13

²⁹²⁵ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 63, 403

²⁹²⁶ Kâşgarlı, *COMP*, C. III, s. 41.

²⁹²⁷ 0021. törüttün tümen miñ bu sansız tirig / yazı tağ teñiz kötki oprı yirig

0069. yazı tağ kır oprı töşendi yağıp / itindi qolı qaşı kök al keçip

0096. bu türlüğ çéçek yerde munça beğiz / yazı tağ kır oprı yaşı kök meñiz

²⁹²⁸ H. Şirin, *ETY*, s. 579.

değişikleri ile Farsça, Rusça, Moğolcaya da geçmiştir.²⁹²⁹ Dîvânü Lugâti't-Türk'te Kâşgarlı Mahmud Arapça “cebel” karşılığında “tağ” sözcüğünü kullanmıştır.²⁹³⁰

Kutadgu Bilig kullanım sıklığı 18 olan “tağ” sözcüğü doğa betimlemelerinde yazı, kır, deniz, yer, ova, vadi gibi yeryüzü şekilleri ile birlikte anılarak yeryüzünün tamamı kuşatılmaya çalışılarak hakanın egemenliğinin sınırsızlığı belirtilerek dünya/acun/cihan hükümdarı olduğu vurgulanmıştır.²⁹³¹ Beyler dağa benzetilerek onların güçlü, büyük, yetkili, yüce olduğu benzetme yoluyla dile getirilmiştir. Sözcük burada mecaz anlamda kullanılmıştır.²⁹³² Alp cesur savaşçılar canlarını feda ederek ölü bedenlerinden dağlar, kayalar yıgarlar; erdem sahipleri ise ulu dağların başını yere indiriler. Dağ imgesi etrafında yapılan bu betimleme ile alp ve erdemli kişiler arasında karşılaştırma yapılarak ahlâk ve erdem üstün tutulmuştur.²⁹³³ Rüyada görülen dağ, kuyu veya çukur yer ile siyah renk, güz mevsimi ve orta yaş arasında denklik kurularak sevdanın artmasına işaret olarak kabul edilmiştir.²⁹³⁴ Dolayısıyla rüyada dağ benzeri siyah ve siyaha yakın renkler ile kara balgam anlamındaki “sewda” sözcüğü arasında bir özdeşlik kurulmuştur. Sevda beynin kimyasını bozduğu için hap biçiminde bir ilaç içip temizlenmesi sağlanmalıdır. Humoral patolojide sevdanın artıp beynin bozulması gerçekte melankolinin belirtisidir. Bu bakımdan Yusuf Has Hâcib'in zaman zaman İbn Sina'dan başlayarak gelen tıp bilgisini bildiği ve zamaneden yakındığı bölümde aklını kaybetmiş olabilceğini belirtmesi derin bir melankoli içinde olduğu anlaşılmaktadır.

Sözcüğün geçtiği diğer beyitlerde “tağka kır-”, “tağda yügrü-”, “tağ katı” gibi ifadelerle²⁹³⁵ kent dışında olmak, insanlardan uzaklaşmak, ıssız bir yerde olmak, evsiz yurtsuz olmak anlamında Odgurmış'ın kişiliği ve yaşamı betimlenmiştir. Tanrı'ya ibadet

²⁹²⁹ G. Doerfer, *TMEN*, C. II, s. 439; G. Clauson, *EDPT*, p. 463.

²⁹³⁰ Kâşgarî, *COMP*, C. III, s. 174.

²⁹³¹ 0021. törüttüñ tümen miñ bu sansız tirig / yazı tağ teñiz kötki oprı yirig

0069. yazı tağ kır oprı töşendi yağıp / itindi kolu қаşı kök al keçip

0096. bu türlüğ çeçek yerde munça beğiz / yazı tağ kır oprı yaşı kök meñiz

5371. yazı tağ yerig tut yorır koy sürüg / ya kul küñ tapuğçı ay kılkı örüg

²⁹³² 5357. bu begler tağ ol kâni altun kümüş / kümüş kân қазақlı bayur ol öküş

²⁹³³ 2281. añar tirlür ötrü kür ersig eren / sewüg cān yuluğlap yatur tağ қayan

2647. elig sunsa erdem bile er tegip / uluğ tağ başın yerke ildürür egip

²⁹³⁴ 6011. yıl ülgі küz erse er erse orut / қара көрсе тағ ya қудуғ көрсе üt

²⁹³⁵ 3357. kul atı anın boldı kulқа атағ / tapuğ қılsa tün күн ulu bolsa тағ

3148. velіkin ewürdi bu dünyāda yüz / turup tağқа kirdi көñül қıldı түз

3204. turup tağқа kirmiş özüñ yalñuzun / tapuğ қılғуқа bu tapuğ keğ uzun

3652. ajun buğnı barça uluш kend қоđup / turup tağқа кирсе uluğ yük yүdүp

3915. özüñ қoldı erse bu zāhid atın / atıñ boldı zāhid özüñ tağ қatın

5364. bu tağlar қatında çıkar gevhеріғ / қазıp yetrүmezler saña ay arıғ

5446. turup bardı andın yana tağ tapa / қadaşı uğu bardı elgin öpe

5681. yana turdı yundı namāzın қılıp / atın mindi tağқа yüz urdı yélip

6155. қayu tağda yүgrүr üñürde ewi / yémi ot köki içғу yağmur suwı

1734. қayu tağ қazar көрсе toplur қayaғ / қayu yer қулақlayu yүgrүr yaдағ

etmek için dış dünya ile ilişkisi kesmeyi, insanlardan, toplumdan kaçarak tek başına bir yaşamı, zühdü simgeleyen dağ, kentle karşıtlık içinde değerlendirildiğinde kuraldışılık, yasadışılık, başkaldırı, isyan ve hatta eşkıyalık gibi alt anlamları içeren bir kavramdır. Odgurmuş'ın yaşamı ve kişiliği de bu açıdan değerlendirilebilir.

tarığlağ~tarlağ

Serpmek, ekmek karşılığındaki “tarı-” eyleminden eylemden ad yapan –G eki ile türetilen “tarığ” tohum, ekin demektir. Bu sözcüğe getirilen addan ad yapan +lAg eki ile türetilen “tarı-ğ+lag” sözcüğü tohum ekilecek yer, tarla demektir.²⁹³⁶ Orta Türkçe döneminde orta hece düşmesi ile “tarlağ” biçimi Kutadgu Bilig’de tanıklanmış ve daha sonra son ses /g/nin de düşmesi ile “tarla” biçimine gelmiştir. Kâşgarlı Mahmud ism-i mef’ul anlamında adlandırılan şeyin sahibi anlamını veren adlara gelen +līg eski arasında yer verdiği “tarığlağ”ı²⁹³⁷ ve Arapça “mezraa’a” karşılığında kullanır.²⁹³⁸

Kutadgu Bilig’de ikili biçimde yer alan sözcüklerden biri olan ve orijinal biçimi “tarığlağ” olan sözcüğün bu ikili biçimi eserin geçiş dönemi özelliklerinden biridir. Kutadgu Bilig’de sözcüğün kullanım sıklığı 4’tür. Sözcük metaforlaştırılarak dünya/ajun için kullanılmıştır.²⁹³⁹ Dünya/ajun tarla ile insan “tarığçı” çiftçi, ekinci ile iyi veya kötü ameller, işler, davranışlar, sevap ve günahlar ise “tarığ” veya “urug” tohum, ekin ile özdeşleştirilmiştir. Bu özdeşliklerden insanın bu dünyada ne ekerse onu biçeceği, karşılığını gerek bu dünyada gerekse öbür dünyada alacağı iletisi verilmektedir. Karahanlılar döneminde yerleşik yaşamı ve İslâm dinini benimseyen Türkler ekonomik yaşamlarının temel ögesi olan tarımla ilgili terimlerden içine girdikleri yeni inanç ve uygarlığın getirdiği kavramları karşılamak için yararlanmışlardır. Türk dilinin terim üretme bakımından işlevliliğini, zenginliğini ve gücünü göstermektedir.

töpü

Clauson’a göre dağ veya insan başı için “üst” anlamına gelen töpünün anlamı genişleyerek tepe anlamı kazanmıştır.²⁹⁴⁰ Doerfer’in zirve, tepe, doruk, başın üst tarafı, yüksek yer, baş tepesi anlamlarını verdiği “töpü” sözcüğünün orijinal biçimi Menges’e

²⁹³⁶ İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 119, 44; Kâşgarî, *COMP*, C. III, s. 197; G. Clauson, *EDPT*, p. 537, 541

²⁹³⁷ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 218, 219

²⁹³⁸ Kâşgarî, *COMP*, C. III, s. 179.

²⁹³⁹ 1393. tarığlağ erür dünyā “ilīg” kutı / tarısa orar er tirilgü oti

4733. bu dünyā içi bir tarığlağ turur / negü ekse munda yarın ol önür

5248. tarığlağ turur bu ajun ay “ilīg” / negü ekse anda alır bu elig

6555. tiriglikke asğı kani eğgü kılķım / tēgitlikte tarlağ kayu yērke ektim

²⁹⁴⁰ G. Clauson, *EDPT*, p. 436; Hülya Arslan Erol, *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişimleri*, Ankara 2008, s. 526, 527.

göre ilk hecede /ö/ sesi gösterilmesine karşın zirve, tepe anlamındaki “*tepö”dür. Moğolca tepe, tümsek anlamındaki “dobo” sözcüğü ile fonetik ve semasiyolojik bakımdan bir etki olduğundan söz eden Menges’e göre Türkçedeki “töpe~töbü~töpü”nün anlamı başlangıçta zirve, tepe gibi görünmesine karşın tepe değil başın üstü anlamındadır.²⁹⁴¹ Nitekim Dîvânü Lugâti’t-Türk’te de “töpü” için hem başın üstü, insanın tepesi hem de dağın tepesi, tepe karşılıkları verilmiştir.²⁹⁴² Kutadgu Bilig’de Merih (Mars) yıldızının göğün zirvesinden “savul”muş yani yere doğru eğildiği, batmaya başladığı betimlenerek²⁹⁴³ sabaha karşı bir vakit olduğu betimlenerek zaman kavramsallaştırılmıştır. Dolayısıyla sözcük burada gökyüzünün zirvesi, tepesi anlamındadır.

ulus

Türkçeden Moğolcaya ve Moğolcadan da Türkçeye alıntılanırken ses değişmesi ile “ulus” biçiminde girmiş ilginç bir tarihi olan “ulus” sözcüğü Clauson’a göre başlangıçtan coğrafi bir ad olarak ülke, memleket, diyar, iklim anlamında iken daha sonra siyasî bir ad olarak şehir anlamında “él”e zıt olarak kullanılmaya başlanmıştır. Moğolcada en büyük siyasî birlik olan imparatorluk için kullanılan “ulus” sözcüğü Cengiz’in dört oğlu arasında paylaşılan her bir parçaya “ulus” denmiştir. Moğollar bu sözcüğü daha sonra bölgeler, topraklar anlamından çok insan birlikleri, konfederasyon yani “él”, daha sonra aşiret yani “aymağ”, klan yani “boy” ve aile yani “urug” karşılıklarında kullanmışlardır.²⁹⁴⁴ Ögel sözcüğün coğrafi ve siyasî anlamını birleştirmeye çalışır. Ona göre “ulus” içindeki insanlarla birlikte bir vilâyet veya büyük bir eyalet demektir. “Kuz ulus” yani Balasagun denildiğinde akla bu vilayete bağlı sınırlar ile bu topraklarda yaşayan halk gelmektedir. Dolayısıyla “ulus” ülke, diyar, memleket, iklim anlamından şehir, köy anlamına ve daha sonra bir vilayet, eyalette yaşayan insanlar, halk anlamına gelerek anlamı genişleyen sözcüklerden biridir.²⁹⁴⁵

Eski Türk Yazıtlarında memleket, şehir, kent karşılığında coğrafi anlamda kullanılan “ulus” sözcüğünün kullanım sıklığı 2 olmasına karşın “balık” sözcüğünün kullanım sıklığı 12’dir.²⁹⁴⁶ Dîvânü Lugâti’t-Türk’te Kâşgarlı Mahmud Arapça “karya” ve “belde” sözcüklerine karşılık olarak kullandığı²⁹⁴⁷ “ulus” sözcüğünün Çiğil lehçesinde

²⁹⁴¹ G. Doerfer, *TMEN*, C. II, s. 450.

²⁹⁴² Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 441, 869; Kâşgarlı, *COMP*, C. III, s. 197.

²⁹⁴³ 4888. uğıp bardı azrak oğundı yana / töpüdin sawılmuş bakırsuķuna

²⁹⁴⁴ G. Clauson, *EDPT*, p. 152.

²⁹⁴⁵ Hülya Arslan Erol, *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri*, Ankara 2008, s. 564.

²⁹⁴⁶ H. Şirin, *ETY*, s. 582.

²⁹⁴⁷ Kâşgarlı, *COMP*, C. III, s. 54.

“köy”; Argu ülkesi ile onlara bağlı olanlarca ve Balasagun halkınca şehir anlamında olduğunu kaydeder.²⁹⁴⁸

Kutadgu Bilig’de “balık” sözcüğü şehir anlamıyla geçmemekle birlikte “ulus” sözcüğü de Soğdça “kend” sözcüğü ile genellikle ikileme biçiminde kullanılmıştır. Bu ikilemenin kullanım sıklığı 27’dir. Sözcük yalnız tek bir beyitte “uluştın uluşka” biçiminde kullanılmıştır.²⁹⁴⁹ Bu da ikilemeyi oluşturan sözcüklerden birinin Türkçe, diğerinin alıntı olduğu Eski Türkçe ikilemelerin genel özelliğidir. İkilemelerin geçtiği kimi beyitlerde “il” sözcüğü de kullanılarak “il”de artan, çoğalan “kend ulus”tan söz edilmesi “il”in idarî ve siyasî bakımdan “kend ulus”tan daha büyük olduğunu göstermektedir. “Kend ulus” sözcüğü kimi beyitlerde ise “il kend ulus” biçiminde üçleme kurar.²⁹⁵⁰ Şehir halkı ise “kend ulus bodnı” tamlaması ile karşılanmıştır.

yazı

Çözmek, açmak anlamındaki “yaz-” eyleminden türetilen “yazı” için geniş açık alan, düzlük, ova anlamını verilir.²⁹⁵¹ Türk dilinin çeşitli yayılma alanlarında görülen “yazı” sözcüğü Eski Türk Yazıtları’nda ova, step anlamında kullanım sıklığı 8’dir.²⁹⁵² Dîvânü Lugâtî’t-Türk’te açık arazi, açıklık, kır, ova karşılıkları verilmiştir.²⁹⁵³ Kutadgu Bilig’de sözcük temel anlamında düzlük arazi, step, kır anlamında doğa betimlemeleri içinde “tağ, teñiz, kötki, oprı, yér, kır” gibi yeryüzü şekilleri ile birlikte anılmaktadır.²⁹⁵⁴ Bu beyitlerde ya baharın övgüsü yapılarak her yerin çiçekler, kokular ile şenlendiği ve her tarafın al yeşillere büründüğü belirtilir ya da yazı, dağ ve geniş düzlüklerdeki deve, koyun ve sığır sürülerinin çokluğundan söz edilerek varlık, baylık ifade edilir. Böylece egemenlik alanı genişletilen ve sınırsız olduğu belirtilen hakanın dünya/acun/cihan hâkimi olduğu vurgulanır. Sözcüğün geçtiği diğer beyitlerde ise gönlü açık, bilgisi geniş anlamlarında “köñli yazı” veya “köñli bilgi yazı” kısaltma öbeği ile karşılanarak Ögdülmiş tarafından Odgurmuş’a seslenmek için kullanılmıştır.²⁹⁵⁵

²⁹⁴⁸ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 29

²⁹⁴⁹ 4814. uluştın uluşka köçügli kişi / köçin öñdün ıdşa iter uz işi

²⁹⁵⁰ 2421. tusulsa idi ök tususı öküş / qalı öznese yası il kend ulus

2999. urur cān yuluğlap tapuğçı kılıç / anıñ asğı il kend uluslar erinç

²⁹⁵¹ G. Clauson, *EDPT*, p. 984; Kâşgarı, *COMP*, C. III, s. 220, İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 136

²⁹⁵² H. Şirin, *ETY*, s. 579.

²⁹⁵³ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 963.

²⁹⁵⁴ 0021. törüttün tümen miñ bu sansız tirig / yazı tağ teñiz kötki oprı yirig

0069. yazı tağ kır oprı töşendi yağıp / itindi qolı qaşı kök al keçip

0096. bu türüg çëçek yerde munça beğiz / yazı tağ kır oprı yaşı kök meñiz

5370. tirildi tümen miñ talu köp titir / yazıda qalın yond aqurda qatır

5371. yazı tağ yérig tut yorır koy sürüg / ya kul küñ tapuğçı ay kılkı örüg

²⁹⁵⁵ 3323. negü tér eşitgil sınamış sözi / anıñ ma’nisi uq ay köñli yazı

3383. muñar meñzer emdi biliglig sözi / köni sözlemiş körse köñli yazı

yér

Temel anlamı toprak, zemin anlamlarında olan “yér” daha geniş anlamda gökyüzü ile karşılıklı biçimde yeryüzü, kara parçası, arazi, diyar, memleket, ülke, yerleşim yeri, mahal, mevki, mekân demektir.²⁹⁵⁶ Dîvânü Lugâtî't-Türk'te geçen “yérdaş” sözcüğü de aynı şehirden olan insanlar, hemşehri anlamındadır.²⁹⁵⁷ Türk dilinin çeşitli yayılma alanlarında görülen en eskicil sözcüklerden olan “yér” sözcüğü²⁹⁵⁸ Eski Türk Yazıtlarında kullanım sıklığı 131 olan “el~il” sözcüğünden sonra vatan, yurt anlamında “yer sub~yer suw” ile birlikte kullanım sıklığı 43 olan ikinci sözcüktür.²⁹⁵⁹ Mitolojik kaynaklı yer ve su kültlerine dayalı olan yer su ikilemesi ise kutsal vatan toprağı anlamındadır.²⁹⁶⁰ İki merkez kavram olan yer ile suyun birleşiminden oluşan bu yapı eski Uygur Türkçesinde aynı anlam “yer teñri” ile karşılanmaktadır.²⁹⁶¹ Kutadgu Bilig'e “yer suw” mekân, yer anlamını korumakla birlikte kutsal değildir. Bağ, saray, karşı, kamuğ sözcükleriyle birlikte anılarak bağ-bahçe, yer yurt, her şey anlamlarındadır.²⁹⁶²

Kutadgu Bilig'de “yer” sözcüğü yalın biçimdeki “il” sözcüğüne yakın olmakla birlikte “il” sözcüğü türevleri ile birlikte değerlendirildiğinde kullanım sıklığının daha fazladır. Türklerin evren tasavvurunda “yer” ile “kök” birbirleriyle karşıt değil karşılıklı durur ve evreni oluşturur. Köktürk Yazıtlarındaki “üze kök Tengri asra yağız yer kılındıkta ikin ara kişioğlu kılınmış” cümlesi Türk evren düşüncesinin en kısa ve öz ifadesidir. İslâmiyet öncesindeki “kök tengri yağız yer” ifadesi İslâmiyetle birlikte “yaşıl kök yağız yer”e dönüştürülerek “kök” yerini “yaşıl”a, “tengri” yerini “kök”e bırakırken “yağız yer” tamlaması korunmuştur. İslâmiyetle birlikte gerçekleşen bu dönüşüm, değişim ve karşıtlık Kutadgu Bilig'de de görülmektedir.²⁹⁶³ Köktürk Yazıtlarında yer ile

4047. kılınçı arıg erse körklüg yüzi / idişçi kılur beg ay köñli yazı

4673. muñar meñzeyür kör otaçı sözi / tadu bilgüçi köñli bilgi yazı

5269. idi yaqşı aymış biliglig sözi / uka bargıl emdi ay köñli yazı

²⁹⁵⁶ G. Clauson, *EDPT*, p. 954

²⁹⁵⁷ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 366

²⁹⁵⁸ Saadet Çağatay, “İl, Ulus ve Yönetenler”, *Tüm Makaleleri*, İstanbul 2008, C.1, s. 163, 164

²⁹⁵⁹ H. Şirin, *ETY*, s. 588.

²⁹⁶⁰ M. A. Seyidov, “Eski Türk Kitabelerinde Yer-Sub Meselesi”, *A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, , S: 29, C. 18, 2006, s. 259-265.

²⁹⁶¹ İsa Sarı, “Eski Türkçede Eşmerkezli Birleşik Sözcük Yapıları”, *Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu Moğolistan Bildiriler Kitabı*, İstanbul C. 2, s. 1263.

²⁹⁶² 2278. oğul kız kişim tēp neñin irkmese / ya yér suw bağım tēp kümüş térmese

3439. sarāy qarşı yér suw sēni birle yok / at üstem kız oğlan kanı birle yok

5781. bu kıl küñ at adğır bu yér suw kamuğ / “ilig”din tegip açtı devlet kapuğ

²⁹⁶³ A.0003. yérli kökli yaratğan kamuğ tınlıqlarğa rüzī bérgeñ neni

B.0003. āy yér kök idisi halāyık bile / rüzīnı anutmış yéğil sen küle

0003. yağız yér yaşıl kök küñ ay birle tün / törütti halāyık öğ öğlek bu küñ

0044. yağız yér yaşıl kökte erdi kūsüş / añar bérđi teñri ağırlık öküş

0096. bu türlüğ çeçek yérde munça beğiz / yazı tağ kır oprı yaşıl kök meñiz

0210. yaşıl köktin éndi yağız yérke söz / sözi birle yalñuğ ağır kıldı öz

gök arasına konumlandırılan insan İslâmî denem eseri Kutadgu Bilig’de de korunmuş, “kişi oğlu” tamlaması zaman zaman yerini “yalñuk oğlu” tamlamasına bırakmıştır²⁹⁶⁴ “Yağız yer”in “yaşıl suw” ile birlikte olması baharın, uyumun, düzenin, barışın, neşenin ve huzurun sembolü olarak anılmıştır.²⁹⁶⁵

Yaşanabilir alan, yeryüzü, yaşam alanı gibi genel anlamlarda kullanılan “yer” sözcüğü²⁹⁶⁶ toprak, ekime elverişli yüzey, alan, arazi, arsa, tarla gibi anlamlar ifade ettiği beyitlerde “ek-“, “ön-“ ve “tarlag” sözcükleriyle birlikte anılarak uygunluk sağlanmıştır.²⁹⁶⁷ Bu anlam “yağız yer” tamlaması²⁹⁶⁸ ile de karşılanmıştır.

Sözcüğü renk yönünden belirten “yağız” ile “kara” eşdeğer bir kullanıma sahiptir. Her iki renk adı ile yapılan tamlamalar mezar, gömüt, ölünce konulacak yer, yeraltı anlamında da kullanılmıştır.²⁹⁶⁹ Ölüm ve ötesi, öteki dünya, ahiretle ilgili olarak metafizik ve dinsel bağlamda “kara yer” tamlamasının kullanım sıklığı 31 olup kullanım sıklığı yaklaşık 10 olan “yağız yer”e göre daha fazladır.²⁹⁷⁰ Ölmek ve mezara girmek “yerke kir-

-
1002. söz aşğı bile kör yağız yérdeki / yaşıl kökke yoklar bolur tördek
 1800. bayat bérmişin halk tıdumaz küçün / yağız yér yaşıl kök tirilse öçün
 2784. körü barsa yinçe sakış hendese / munı birle yér kök bolur ol sasa
 3717. yağız yér yaşıl kök yarattı kün ay / karañku yarukluk çığay tut ya bay
²⁹⁶⁴ 0302. yağız yér öze yalñuk oğlu elig / kötürdi kamağka yetürdi bilig
²⁹⁶⁵ 0064. yağız yér yıpar toldı kâfûr kitap / bezenmek tiler dünyâ körkin itip
 0068. yağız yér yaşıl torqu yüzke badı / hıtay arkışı yağtı tawğaç eçi
 3212. yağız yér yaşıl suw yaraştı bile / ara miñ çéçekler yazıldı küle
 3725. koğısı yağız yér yaşıl suw bile / örüsi süzük yél öze ot ula
²⁹⁶⁶ 5990. ölü erse iglep kişi tegme ig / kişi kılmağay erdi yérde tirig
 5641. köür erdi közler bu künlük yérig / tünerdi körümez katında erig
²⁹⁶⁷ 1394. negü ekse yerke yana ol önür / negü bérse ewre anı oğ alur
 1624. negü ekse yerke yana ol önür / oğul toğsa kılkı atağa yanur
 6555. tiriglikke aşğı kanı eğgü kılkı / tirigilikte tarlag kayu yerke ektim
 4548. ew almak tilese ayıt koşnısın / yer almak tilese ayıtıl suwın
²⁹⁶⁸ 0213. yağız yer katındaki altın taş ol / kalı çıksa begler başında tuş ol
 5363. yağız yer katındaki altın kümüş / térer sen hazine urur sen öküş
 5365. yağız yer özele önügli ewin / térip sen tolular sen kaznağ ewin
 6007. yıl ülgü yaz erse kiçig erse er / kızıl körse barça yağız körse yer
 0120. yağız yer bakır bolmağınça kızıl / ya otta çéçek önmeginçe yaşıl
²⁹⁶⁹ 0883. karında törümiş kılınç öğretig / yağız yer katında kiter ay tetig
 1144. yayığ kutka awnıp küwenür kür er / yağız yer katında yürekin yirer
 3081. kalı barsa iltür bu keldürmişin / yağız yerke ildürür kötürmiş başın
 3570. negü aşğı aħır kara yer koyı / anıñ tüşneki ol yağız yer oyı
 4721. bağa körgil emdi yağız yer koyı / ne yañlıg kişi kirdi tolmağ oyı
 6069. bağa körgil emdi ay köñli tirig / ölüm kötki kıldı yağız yerlerig
 6139. kimi erse devlet esürtse kelip / yağız yerde yarlır yüreki ulıp
 6403. ne türlüğ ne yañlıg kişi kıptı kör / yağız yer olarıg ye-di optı kör
 6404. itiglig saray ordu karşı koğup / yağız yer töşenip yaturlar küdüp
²⁹⁷⁰ 0395. özüm kalsa yalñuz kara yer katın / mañar idğıl anda öküş rahmetin
 1371. ölüm kelse tutsa ökünç aşğı yok / neçe me ulısa kara yer katın
 1418. saray karşı itme ay “ilig” kutı / anundı saña ew kara yer katı
 1419. eđiz keñ bedizlig sarayın kalıp / karañku yer ewde yatur sen ulıp
 1426. ağı çuz töşenür özün oğlağ / kara yer töşenü turur ay büğü
 1427. awınçu sewüglér bile awnur öz / kara yer katında yaşıp yatğı tüz
 1429. bularnı sağıngıl ölümke itin / ökünme yarın bu kara yer katın

”, “yerke yanış bol-”, “özi yer bol-”, “yerke sok-”, “yerke köm-”, “yer bol-”, “yerig eşün-”, “kulaç yer al-” birleşik eylemleriyle²⁹⁷¹ ve “töşengü yerig / töşendi yerig”²⁹⁷² ifadesi ile karşılanmıştır.

Sözcük egemenlik altındaki topraklar, siyasî sınırlar, ülke, vatan anlamında siyasî bir terim olarak da kullanılmıştır. Bu anlamın açık olduğu 5915. beyitte²⁹⁷³ “yerin kénü-” ve “ilin arta-” eylemleri birbirini anlamsal bakımdan tamamlamaktadır. İlleri çoğaltıp yerleri genişletmek ile egemenlik altına alınan, bağı kılınan şehirleri, toprakları çoğaltıp ülke, devlet sınırlarını, vatan topraklarını, bağımsızlık alanlarını genişletmek, büyöltmek ifade edilmeye çalışılmıştır. Daha özelde “yer” sözcüğü şehir, il, yurt, doğup büyüyen yer, memleket yer anlamı da bulunmaktadır. Aytoldı’nın boş boş durduğu ve hakanın hizmetine gelmek için ayrıldığı “ bu yer” ile Balasagun’a göndermede bulunulmuştur.

-
1512. tü ni‘met bile bu igiğmiş özüm / kirür bu ıra yérke körklüg yüzüm
 1540. isiz edğü kalmaz neçe tüz ölür / uluğ ya kiğı tut ıra yér bolur
 1545. ölümke tañ ermez toğuglı ölür / toğuglı ölür kör ıra yér bolu
 3554. séni kim yése yé-r sen āhır etin / öçüñni alır sen ıra yér katın
 3617. çığay bay ikigün ölümde kédin / yana tüz bolurlar ıra yér katı
 4328. telim ħalklar öldi bu boğzı üçün / ıra yér katında yé-yür ot öçün
 4722. açıp körse erdiñ ıra yér katın / ne öğrüm talular yatur inçikın
 4723. ne begler yaturlar ıra yér bolup / ne bilge bögü sızdı yérde ölüp
 4725. neçe kür küwezler bir ig iglemez / ıra yérke kirdi kanı tepremez
 4820. başıñ kökke tegse beğüklük atın / kirip yatgu ornuñ ıra yér katın
 5390. közi suğ kişı neñke toğmaz közi / meger tolmağınça ıra yér tozı
 5416. tap erdi yana bu ölümde basa / ıra yér katında ölüp oprasa
 5422. süzük cân kepi bu ıra yér tuğı / ıra yér kep örtür ay kılkı ağı
 5919. tirig té kim ölse kör edğü atın / neçe yatsa oprap ıra yér katın
 6140. uluğlukça esrüp kim aħsumlasa / ıra yér katında kıyın yé-r basa
 6272. isiz edğü barça ıra yér bolur / bitilmiş ecelke yetilse ezel
 6374. çığay ma ölür ök yime bay ölür / iki böz iletür ıra yér bolur
 6400. āhır ölgü özüñ ıra yér bolup / ölüm tutsa iltür ökünçün yaša
 6402. bu kün kör neçe toğmaduğ teg bolup / ıra yér katında yaturlar ölüp
 6415. dirigā seniñ teg kişiler ölüp / ıra yérde yatsa süñüki ulup
 6434. neçe karşı ordu neçe berk tura / ölüm buzdı kıldı ıra yér köre
 6437. kalın sü idisi ajunçı kanı / süsin koğtı boldı ıra yér sanı
 6441. kanı ol kişig satgağuçı kişı / nelük boldı satgağ ıra yér tuşı
 6444. kanı ol öküş yer tilegli kişı / ıra yér töşendi itildi işi
²⁹⁷¹ 6553. yalıñ keldim erdi yalıñ kirgü yérke / nelük dünyāka özni munça isittim
 6440. kanı ol müsölmān kanı tökgüçi / nelük kirdi yérke kanı ol küçi
 6439. kanı ol küçegli kişiler yerin / kulaç yer alındı yatur inçikın
 6507. unıtma ménı ay okıglı tirig / özüm dünyā koçsa töşense yerig
 6552. negü asğı āhır yanış yérke boldı / turu kaldı dünyā iki böz ilettem
 4524. neçe kızgu eñlig yüzi suwluğ er / tişilerde ötrü özi boldı yer
 6071. neçe kür küwenür beğük beglerig / ölüm yérke soқты bağa kör tirig
 5212. neçe kür kögüzlüg küwenür erig / ölüm yérke kömdi eşüdi yerig
 4590. telim kördüm emdi ağır bolmış er / tıdumadı boğzı üçün boldı yer
 3785. ölüglig körür sen ölüğ sen tirig / sézik tutma bir kün eşüngey yerig
²⁹⁷² 4591. öküş kördüm ilde beğümiş erig / bulun kıldı boğzı töşendi yerig
 0237. tirig ölgü āhır töşengü yerig / kişı ölse edğün kör atı tirig
 1383. ölümke usanma köñöl tut tirig / neçe kéç tirilse töşenü yerig
 4726. bu yañlıg kişiler töşendi yerig / ya senmü qalır sen ya menmü tirig
²⁹⁷³ 5915. turu itlü bargay kamuğ işleriñ / ilin arta bargay kénügey yerin

Aytoldı için Balasagun dışındaki her yer “garîblik yeri” yani gurbettir, yabancı ve uzak bir yerdir.²⁹⁷⁴ Bu kavram “yakın” ve “yırak” ön adlarıyla “yer” sözcüğü nitelenerek de karşılanmaya çalışılmıştır.²⁹⁷⁵

Sözcük zamanın kavramlaştırılmasında güneşin yere inmesi veya yüzün gizlenmesi ile akşam; yerden yukarı çıkması ile sabah vakti belirtilmiştir.²⁹⁷⁶ Uygun olmak, doğru zaman ve sırada olmak anlamı “yerinçe” ile ifade edilerek sözün doğru yer ve zamanda söylendiğinde faydalı olduğu söylenmiştir.²⁹⁷⁷

Eserin gerek manzum ön sözündeki 69. beytinde gerekse mensur ön sözün 34. satırında ise sözcüğün mevki, rütbe, konum anlamı açık olup temsili değer karşılığındadır. Bu beyte göre Aytoldı “vezirlik”, Ögdülmüş ise “vezîrniñ oğlu” yerine tutulmuş yani koyulmuş, saymaca bir değer atfedilmiştir.²⁹⁷⁸ Makam, rütbe, mevki, makam, unvan, saygınlık, önem, değer, itibar anlamlarıyla “yer” sözcüğü 1803. beyitte geçer. Bu beyitte Ögdülmüş babasının iyi duası ile “bu yere” yani bu rütbeye, makama, mevkîye, unvana yükseldiğini söyler.²⁹⁷⁹ Hal, durum, konum anlamıyla ise çeşitli beyitlerde geçmektedir.²⁹⁸⁰

Sözcük çeşitli deyimler kurarak mecaz anlamda kullanılmıştır. Bir yerden bir yere atmak, yatağa düşürmek, hastalanmak, pişman olmak, üzüntü duymak anlamında “yere

²⁹⁷⁴ 0497. kişike kerek tegme yérde biliş / biliş birle itlür kamuğ türlüg iş
0467. negüke yorır men bu yérde kuruğ / “ilig”ke barayın kılayın tapuğ
0477. garîblik yérinde kerek bolğa neñ / bu elgim tarusa sarıg kılğa eñ
²⁹⁷⁵ 3325. tilek birle mañsa yırak yér yakın / kaçan körse yüzün bulur cān ilek
3705. yakın bolsa köñlün yırak yér yakın / yakınlık vefāsın köñülke bakın
5044. köñül arzūlasa yırak yér yağuk / bolur terk tilekin bulur ol anuk
5046. köñülsüz kayu yérke mañsa adağ / neçe yér yakın erse boldı yırak
5049. köñül kimni sewse tilese bakın / neçe yér yırak erse boldı yakın
²⁹⁷⁶ 5028. yaşıq yérke éndi yüzün kizledi / qararıp tuman tozdı dünyā tudı
6211. yaşıq yérke éndi yüzün kizledi / kalık qarşu keldi izin izledi
6221. erentir başı éndi yérke yağuk / yaşıq baş kötürdi yüz açtı yaruğ
6215. yüzün kizledi yérke rümī kıızı / ajun meñzi boldı bu zengī yüzi
5675. bağa kördi öñdün kara kuş toğup / kopa keldi yérđin yalın teg bolup
5678. kötürdi yaşıq baqtı maşırıq tapa / körür ağdı yérđin yoğarı kopa
4892. ‘abir bürkirer teg tünardi kalık / sita koptı yérđin yağıldı butik
4893. yaşıq örledi yérde koptı toğı / yağa keldi aşnu tokuz al tuğı
4895. kıza baqtı yérđin sita kalkanı / turup qarşıka bardı kirdi köni
5012. yaşıq yérke yansa yüzün kizlese / kömür kırtışı dünyā yüzke basa
3948. yüzün kizledi yérke rümī kıızı / ajun kırtışı boldı zengī yüzi
3953. yaşıq koptı yérđin kötürdi başın / yaruğ yüz küler teg yirişti tişin
5679. butiklandı yérde yoğaru sita / kalık meñzi boldı yalın teg ota
²⁹⁷⁷ 1001. bu aytoldı aydı söz asğı uluğ / yérinçe tüşürse beğütür kuluğ
²⁹⁷⁸ B.0069. bu aytoldı devlet atanur köni / vezîrlık yérine tutar kör munı
A.0034. at bérıp vezîrniñ oğlu yérinde tutmış turur kanā‘atka
²⁹⁷⁹ 1803. atam kıldı erdi kör edğü du‘ā / du‘ā birle tegdim bu yérke ağa
²⁹⁸⁰ 6050. meniñ bu özüm kaçtı dünyā koğup / bu yérde turur men kör emgek yüdüp
6134. kölike turur dünyā devlet küni / kölike bir ök yérde turmaz köni
1149. bu aytoldı öknüp öküş yığladı / ökünçi bu yérde asıg kılmadı
1174. kereklig işim barça yérde koğup / kereksizni kıldım havāka uçup

çalmak” deyimi geçmektedir.²⁹⁸¹ Büyük bir saygı gösterisi ve ifadesi olarak bir büyüğün huzuruna çıkıldığı zaman yere kapanmak Ögdülmiş ve Aytoldı tarafından Küntogdı katında gerçekleştirilmiştir.²⁹⁸² Eserin bu davranışsal betimlemeleri pragmatik bakımdan en canlı örneklerdendir ve ona teatral bir özellik katmaktadır.

²⁹⁸¹ 6177. negü tér eşitgil ölügü kişi / ölürde ulıp yérke çalmış başı
 1056. tutup çaldı yérke ağır ig kelip / töşekke kirip yattı muñluğ ulıp
 1207. bu kün öknüp asğı negü ay ata / başın yérke çalsa ulıp miñ kıta
 3600. bulak semrise kör munar hem azar / ıdısin çalar yérke andın tezer
²⁹⁸² 0598. yér öpti kör aytoldı aydı “ilig” / yarutsa közin bérđi devlet elig
 0939. yér öpti kör aytoldı turdı örü / ayur ay ıduğ kut ay edğü törü
 1553. yér öpti kör ögdülmiş aydı “ilig” / uzun kéç yaşağıl aşayu “ilig”
 1601. yér öpti kör ögdülmiş aydı “ilig” / ilel köz yarutsa maña buldum ig
 3050. sözün kesti ögdülmiş öpti yérig / iligke du‘ā kıldı ögdi birig
 3067. sözüg kesti ilig serindi turu / yér öpti tapuğcısı koptı örü
 5805. “ilig” tahtқа minsün bu kün inçrünüp / yağısı yér öpsü yırak yinçrünüp
 6420. yér öpti turup çıktı kesti sözün / atın mindi urdı ewiñe yüzün

7.3. Dar Anlamlı Yer Adları

Dar anlamlı yer adları insan eliyle meydana getirilmiş dışa kapalı ve dar mekânları, beşerî coğrafya unsurlarını ifâde etmektedir. Aşağıda Kutadgu Bilig’de geçen dar anlamlı yer adları ele alınmaktadır:

ākūr

Şemsettin Sami “ahûr” sözcüğünün aslının Türkçe olup Farsçaya geçtiğini belirterek hayvanların yatırıldığı dam, ıstabl karşılığını verir. Hükümdar hayvanlarının idaresinden sorumlu adama “mîr-i āhûr” veya “ıstabl-ı âmire”; hükümdarın hayvanlarının ve bu hayvanların idaresinden sorumlu memurların kaldığı āhûra da “has āhûr” denilmektedir.²⁹⁸³ Kutadgu Bilig’de sözcük hükümdarın hayvanlarının barınağı anlamında “has āhûr” karşılığında anılmaktadır. Olgurmuş hakanın ahırını Arap atı, binak atı ve pek çok cins atlarla, dişi develerle, katırlarla doldurduğunu ancak bütün bu mal-mülkü biriktirmesine karşın bunların aç gözlülük olduğunu söyleyerek sonunda öleceğini hatırlatır.²⁹⁸⁴ Aç gözlü olanın her zaman için yoksul olacağını, tok gözlü olanının ise her zaman varıl olacağını söyleyen Olgurmuş dünya nimetlerine karşı tutumunu temsil ettiği zahid tipine göre yansıtır. Hakanın hayvanlarından sorumlu kişiye ise Kutadgu Bilig’de “il başı” denildiği meslek adları bölümünde belirtilmiştir.

art

Gerçekte ense anlamına gelen “ard” sözcüğü benzetme yoluyla dağ geçidi anlamı kazanmış olup daha çok bir şeyin arkası anlamına gelmektedir. “Arka” sözcüğü ile eş anlamlı olan “ard” sözcüğü “arka” sözcüğüne göre daha çok yeğlenmiştir.²⁹⁸⁵ Köktürk Yazıtları’nda dağ beli anlamlarında görülen bu sözcük arka, geri anlamında yer-yön belirteci olarak ilk örneği Eski Uygur Türkçesi döenminde görülmektedir.²⁹⁸⁶ Dîvânu Lugâti’t-Türk’te de dağ geçidi, sarp dağ geçidi karşılıkları verilmiştir.²⁹⁸⁷ Mecazlı kullanımlarında yardım, destek anlamlarına da gelen art sözcüğü Kutadgu Bilig’in geçtiği beyitte “art aş-” birleşik eylemiyle anılmaktadır.²⁹⁸⁸ Beyitte kimi insanların dağ aşır nehirler geçtiği, kiminin yeri kazıp kuyudan su çıkardığı, kiminin durmadan koşarak dünyayı dolaştığı, kiminin orduda kılıç balta yediği, kiminin kaleyi korumakla görevli

²⁹⁸³ Şemsettin Sami, Kamûs-ı Türkî, İstanbul Kapı Yayınları, 2004, s. 24

²⁹⁸⁴ 5369. kewel tazı büktel tağı arkunı / ākūr toldı tolmaş bu sukluk qanı
5370. tirildi tümen miñ talu köp titir / yazıda qalın yond ākūr qatır

²⁹⁸⁵ G. Clauson, *EDPT*, p. 291.

²⁹⁸⁶ Suzan Duran, “Türkçede Cihet ve Mekan Gösteren Ek ve Sözcükler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Ankara 1956, s. 81, 82.

²⁹⁸⁷ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 557.

²⁹⁸⁸ 1735. qayu art aşır kör ögüzler keçer / qayu yér qazar suw quduğda içer

olduğu, kimilerinin ise yankesici, dolandırıcı, zalim ve katil olduğundan söz edilerek toplum içindeki çeşitli uğraşlar, meslekler yoluyla toplumsal tabakalar belirtilmiştir.

bağ

Clauson'a göre Türkçeye Farsçadan çok erken zamanlarda alıntılanmış “bāğ” sözcüğünün ilk anlamının bağ, üzüm bağıdır. Uygur Türkçesinde “bağ borlık” ikilemesiyle geçen sözcük²⁹⁸⁹ Dîvânu Lugâtî't-Türk'te Arapça “karm” karşılığında kullanılmış ve üzüm bağı anlamına geldiği kaydedilmiştir.²⁹⁹⁰ Kutadgu Bilig'de “bağ çéçeklik” ve “yer suw bağ” biçimlerinde geçer. Sözcüğün geçtiği bu beyitlere göre ölüm nice kent, kasaba ve köyleri, bağ ve bahçeleri boş bırakmıştır. Bu nedenle komutan da çocukları ve karısı için mal-mülk, arsa bağ ve gümüş biriktirmemelidir. Bu ikilemeler ekilip biçilebilen ve aynı zamanda konut da yapılabilen tarımsal alanları ifade etmektedir.²⁹⁹¹ Suyun girdiği bağlarda çiçek ve kokuların yayılacağı belirtilmesi²⁹⁹² ve aynı zamanda 1807. beyitte de her ne kadar benzetme yapılsa da bağı “yaşargu suw” yeşertecek sudan söz edilmesi²⁹⁹³ tarımsal üretim için suyun önemini göstermesi bakımından oldukça değerlidir. Yerleşik düzene geçen Karahanlılar döneminde tarımsal faaliyetlerin yapıldığı ve çeşitli tarım ürünlerinin yetiştirildiği bilinmektedir. Bu döneme ilişkin arkeolojik ve mimarî kalıntılarda belirlenen su kanalları ve olukları ile pek çok tahıl, sebze, meyve adlarının dönem eserlerinde anılması tarımsal üretimin varlığının en açık göstergeleridir.

bark

Türk dilinin en eskicil sözcüklerinden biri olan “bark” Eski Türk Yazıtları'nda tek başına kullanıldığında ev, barınak, konut, anlamlarında kullanım sıklığı 6; türbe, anıtmezar anlamında kullanım sıklığı 7'dir.²⁹⁹⁴ Eski Türk Yazıtlarında “ev” ve “bark” sözcükleri genellikle “eb bark” biçiminde ikileme olarak geçer. Şirin'e göre Eski Türk Yazıtları'nda “eb bark” ikilemesi bazen hanede yaşayanlar da dahil olmak üzere çadır karşılığındadır.²⁹⁹⁵ Nitekim Köktürk Yazıtları'nda tek başına kullanıldığı yerlerde adınçığ, bedizlig gibi ön adlarla nitelenen “bark” sözcüğü anıt-mezar, türbe

²⁹⁸⁹ G. Clauson, *EDPT*, p. 311

²⁹⁹⁰ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 410; Kâşgarî, *COMP.C*, III, s. 63.

²⁹⁹¹ 2278. oğul kız kişim tép neñin irkmese / ya yér suw bağım tép kümüş térmese 6435. neçe kend uluş bağ çéçekliklerig / kuruğ қоdtı көр bu ölüm ай тиріг

²⁹⁹² 1808. қайу bağқа тегсе суw ексüмедін / чéчек yazlur anda түмен тү yıdın

²⁹⁹³ 1807. киши көңли bağ ол yaşargu suwı / bu begler sözü birle edgü sawı

²⁹⁹⁴ H. Şirin, *ETY*, s. 591

²⁹⁹⁵ H. Şirin, *ETY*, s. 132

karşılığındadır.²⁹⁹⁶ Sözcüğün Yazıtlardaki bu anlamı evin kutsallığına işaret etmektedir.²⁹⁹⁷ Tekin Köktürkçede her zaman ikileme olarak geçen “ev bark”ın ev, çadır, ordugah; mal-mülk ve türbe anlamlarının olduğunu ve Afyon yöresinde ayrıca otel karşılığının bulunduğunu kaydeder. Ona göre sözcük bağlamak, pekiştirmek anlamındaki “ba-” eylem kökünden -r- geçişlilik ekinin getirilmesiyle temel anlamı birini, bir şeyi bir yere bağlamak, yerleştirmek olan “*ba-r-” eylemi türetilmiştir. Tekin “bar-” ve “barı-” eylemlerinin muhafaza etmek, emin bir yere sokmak, korumak, siper altına girmek, gemileri limana sokmak, bakmak, kendine gelmek, kökleşmek, tutmak karşılığında olduğunu ve “bar-/barı-“ eyleminden de-k ile ad yapılan “bark/barık”ın korunmuş, siper altına alınmış anlamına geldiğini bildirir.²⁹⁹⁸ Nitekim Tekin’in de barın- barındır- barınıl- eylemlerinde ortaya çıktığını belirttiği “barı-” kökü Kırgızca Manas destanında da “bark” veya “barık” biçimlerinde geçmekte ve türbe, anıtmezar karşılığındadır..²⁹⁹⁹ Sözcüğün taşınabilir mallar, ev eşyaları, mülk anlamında olduğunu belirten Clauson sözcüğün türbe, anıt-mezar anlamına dikkat çeker.³⁰⁰⁰ Mal, mülk, servet, varlık gibi maddî ve ekonomik yönü ile kutsal mekânlar ve sosyal ilişkilerde kullanımı sözcüğün çok katmanlı anlam yapısını göstermektedir.

Kâşgarlı Mahmud’un tek başına değil her zaman “ev” ile kullanıldığını belirttiği³⁰⁰¹ “bark” sözcüğü Köktürkçede olduğu gibi Karahanlı Türkçesi yazı dilinde devam ettirilmiş; “bark” sözcüğü Kutadgu Bilig’de de “ev bark” ikilemesi ile anılmıştır. İkilemenin geçtiği beyitlerde evi ile evdeki eşyaları temiz tutmak ve büyük yollara evi barkı yakın tutmamak gerektiği, kâfirlerin burkanlarını yakıp yıkıp yerine cemaatin toplanacağı mescit yapılması öğütlenmiş; büyük yolda insanın mal-mülk işlerini yapamayacağı söylenmiştir.³⁰⁰² Sözcüğün Kutadgu Bilig’deki bu kullanımları onun mal, mülk, servet, ev, varlık anlamında anıldığını göstermektedir. Sözcüğün tarihsel gelişimi göz önüne alındığında konut, mesken, ev ve mal, mülk, servet, varlık anlamını ve “ev”

²⁹⁹⁶ Yong Song Li, “On *adınçig bark* in the Orkhon Inscriptions”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, S:2, 2011, s. 43-52.

²⁹⁹⁷ Adem Aydemir, “Divanü Lugatî’t-Türk’e Göre XI. Asırda Türk Evi”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume:5, Issue:1, 2012, s. 21.

²⁹⁹⁸ Şinasi Tekin, *İştikakçının Köşesi*, İstanbul 2001, s. 91-102.

²⁹⁹⁹ Nurdin Useev, “Manas Destanı’nda “Bark” Kelimesi ve Eski Türk Mezar Geleneği”, *Türk Dünyası Dergisi*, S:42, 2016, s. 175, 176.

³⁰⁰⁰ G. Clauson, *EDPT*, p. 359, 360

³⁰⁰¹ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 150.

³⁰⁰² 4536. ewiñ barkıñ keç arıg tut silig / saña kelge devlet aķı kēñ elig
4645. ayak tırki ew bark arıg tut töşek / töşegil aş içgü yēme keç kerek
4545. uluğ yolka tutma sen ew bark yaķın / tokıǵay yodıǵ sen munı keç saķın
4727. yorıy turuǵlı bu barkın kişi / uluğ yolda itmez bu ew bark işi
5486. ewin barkın örte sıǵıl burķanın / anıñ ornı mescid cemā’at kılın

ile kurduğu ikileme biçimini Kutadgu Bilig’de koruduğu ancak türbe, anıtmezar gibi kutsal mekân karşılığında kullanılmadığı ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla sosyal ve kültürel anlamları yanında dinî ve ekonomik anlamlar da yüklenen “bark” sözcüğü kullanım alanı geniş sözcüklerden biri olarak varlığını Türkiye Türkçesinde ve bazı ses değişiklikleriyle çağdaş lehçelerde devam ettirmektedir.

batıg

Batmak, sinmek, gözden kaybolmak, saklanmak, gizlenmek anlamlarına gelen “bat-” eyleminden türetilen “batıg” sözcüğü bataklık, derin çukur ve ayrıntılı, bilgili anlamlarına gelmektedir. İndekste sözcük iki ayrı başlık altında alınmasına karşın bu sözcükler köken ve anlam bakımından birbiriyle ilgilidir.³⁰⁰³ Tezcan sözcüğün derin anlamı yanında çukur anlamının eklenmesi gerektiğini belirtir.³⁰⁰⁴ Clauson batma, oyuk, çukur, çöküntü, çökük, bataklık anlamlarına gelen sözcüğün günbatımı, gurup, batı karşılığında yön ifade ettiğini belirtir.³⁰⁰⁵ Dîvânü Lûgâti’t-Türk’te de “batıg” için nehir gibi şeylerin derin yeri anlamı verilmiş³⁰⁰⁶; Arapça ‘amîk sözcüğüne karşılık kullanılmıştır.³⁰⁰⁷

Kutadgu Bilig’in 4471. beytinde³⁰⁰⁸ sözcük bataklık karşılığındadır. Zevk ve sefânın bedelinin dipsiz bir bataklık olacağı söylenerek hava ve hevesten uzak durmak gerektiği öğütlenir. Benzer biçimde cehenmem anlamındaki “tamu” sözcüğü ile kullanılarak cehennem bataklığa, çukura benzetilip betimlenmeye çalışılmıştır. Ölüm de ucu bucağı olmayan dipsiz bir çukura benzetilerek mezarı, kabri çağrıştıracak biçimde kullanılmıştır.³⁰⁰⁹ Dolayısıyla bu beyitte sözcük olumsuz anlamda kullanılmıştır. 1087. ve 6121. beyitlerde³⁰¹⁰ “ağış-éniş” ve “ediz-batıg”, “sewinç-sakınç”, “açıg-tatıg”, “açıg-süçig” gibi ikili karşıtlıklardan yararlanılmıştır. Burada sözcük yüksek, yüce anlamındaki “ediz”in karşıtı olarak anılarak çukur, alçak anlamları kast edilmiştir. Diğer beyitlerde ise sözcük derin, geniş bilgili, malumatlı anlamlarındadır.³⁰¹¹

³⁰⁰³ İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 113

³⁰⁰⁴ S. Tezcan, *KBDÜ*, s. 34

³⁰⁰⁵ G. Clauson, *EDPT*, p. 361

³⁰⁰⁶ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 160

³⁰⁰⁷ Kâşgarî, *COMP*, C. III, s. 68.

³⁰⁰⁸ 4771. tatıg sürme tatıg kını keç katıg / tatıgka yanut ornı teñsiz batıg

³⁰⁰⁹ 1140. ölüm bir teñiz ol uçı yok tüpi / baķa körse yetrü tüpi yok batıg

5261. ĥarāmķa katılma küdez öz katıg / ĥarām yégli ornı tamu ol batıg

³⁰¹⁰ 1087. ağışķa éniş ol edizke batıg / sewinçķe sakınç ol açıgķa tatıg

6121. tatıgķa tatıgsız süçigķe açıg / ağışķa éniş ol edizke batıg

³⁰¹¹ 6203. negü bar ajunda firākta katıg / firāk kağğuları teñizde batıg

4394. batıg yinçge sözler uķaym tése / bulardın eşit söz uķulğay basa

4704. ölüm aldı méndin bu iki tatıg / nerek emdi dünyā ay bilgi batıg

4928. ķayu iş kılıp bulmasa ol tatıg / ķođu bérgü anķan ay bilgi batıg

ev

Türk dilinde en eskicil sözcüklerden olan “ew” çadır, konut, karargah anlamlarındadır ve kullanım sıklığı 22’dir.³⁰¹² Eski Türk Yazıtları’nda “eb” biçiminde olan sözcük Karahanlı Türkçesinde “ew”; diğer çağdaş Türk lehçelerinde ise öğ, öv, öy, üy, ü, ū biçimlerinde görülmektedir.³⁰¹³ Clauson temel anlamının ikamet edilen, yaşanılan yer, hane, mesken, konut olduğunu belirttiği “ev” sözcüğünün gerçek anlamının çadır, ev olduğunu belirtir. Arapça “beyt” karşılığındaki “ev”in zaman zaman kutsal konut, köşk metaforuyla kullanıldığına da dikkat çeker. Ev bark ikilemesi ise Clauson’a göre mesken ve mal-mülk, taşınabilir mal anlamına gelmektedir.³⁰¹⁴ Eski Türklerin konarevli yaşam sürdürdükleri dönemlerde evleri kubbeli yapıdaki “kerekü” ve “otağ”larıydı. Evrenin küçük bir örneği olan bu evlerin dört yöne göre dikilmesi dünyanın ve yeryüzünün şeklini, kubbeli yapısı gökyüzünü simgelemektedir. Kâşgarlı Mahmud “dörtgöl ev” dediği dört “bulung”lu yani köşeli bu evler dört mevsim, dört zaman dilimi, dört unsur, dört yön ile ilgili olabilir. Daha çok ikinci Türk boylarının yaptığı bu dört köşeli evler onların yeryüzünün şekli ve dolayısıyla toprakla ilişkisini göstermektedir. Nitekim konarevlilerin genellikle yuvarlak yapıdaki evlerinin yerini dört köşeli evlere bırakması göçebe yaşamdan yerleşik yaşama geçişin getirdiği değişim göstergelerindendir. Devletin göğün altında, aile bireylerinin ise otağın altında yer aldığı bu düzende yerleşik yaşama geçişle “otağ”lar “oda”ya dönüşmüştür. Bir evin yemek yeme ve pişirme, yatma, yüklük gibi işlevlerinin tek bir “otağ”da karşılandığı yapılar yerleşik düzene geçişle alanı genişletilerek devam ettirilmiş; zamanla da ayrı ayrı “otağ > oda”lara ayrılmıştır. Bu nedenle “ev” aynı çatı altındaki her bir odayı ifade edecek biçimde kullanılmaya başlanmıştır.³⁰¹⁵ Bu bakımdan Türklerin toplumsal ve kültürel yapısını gösteren ev, birbirinin izdüşümü olan evren-dünya-yeryüzü-şehir düzeninde en küçük kozmostur.

Kutadgu Bilig’de “ew” sözcüğü çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Bunlardan biri astroloji terimi olarak gezegenlerin burçlarla birlikte yönettiği evlerdir. Burçlar kişinin

5713. negü tēr eşit tıñla bilgi batıǵ / saña ötler emdi ay köñli katıǵ

5899. munu qur badım men tapuǵқа katıǵ / bayat bérsü tevfiq ay bilgi batıǵ

³⁰¹² H. Şirin, *ETY*, s. 582

³⁰¹³ Emine Atmaca, Rehide Adzhumerova, “Radloff’un Opit Slovary Tyurkskih Nareçiy Sözlüğü’nde Ev ve Ev Kavram Alanı İle İlgili Kelimeler”, *TÜRÜK*, Yıl. 1, S:2, 2013, s. 222 ve ayrıca daha ayrıntılı bilgi için bakınız: Rehide Adzhumerova, *Türklerde Ev Kavramı İle İlgili Sözler*, Sakarya Üniversitesi SBE. Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2013; Kürşat Efe, “Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde “Bark, Ev, Dam, Yurt” Kelimelerinin Kullanım Alanları”, *International Journal of Languages Education and Teaching*, Volume:5, Issue:3, 2017, s. 406..

³⁰¹⁴ G. Clauson, *EDPT*, p. 3, 4

³⁰¹⁵ Adem Aydemir, “Divanü Lugati’t-Türk’e Göre XI. Asırda Türk Evi”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume:5, Issue:1, 2012, s. 17, 21.

ruhsal yönlerini, evler ise deneyimlerini simgelemektedir. “İn” sözcüğünün içinde de belirtildiği gibi akrep, kova ve balık burçları iki evli, diğerlerinin ise bir evlidir. Beyitlerde Satürn (Zuhal) “sekentir”in iki yıl sekiz ay kaldığı ev ile kariyer evi olan onuncu ev ve oğlak burcu; Jüpiter (Müşteri) “oñay”ın on iki ay kaldığı ev ile uzun deniz yolculuklar evi olan dokuzuncu ev ve yay burcu kast edilmiştir.³⁰¹⁶ Astroloji terimi olarak kullanım sıklığı 7 olan “ew” Aytoldı’nın kendi adının anlamını açıklarken de kullanılır. Aytoldı kendini Ay’a benzeterek burcunun seretan yani yengeç burcu olduğunu ve evinin sürekli değiştiğini söyler.³⁰¹⁷ Gerçekten de “in” sözcüğü içindeki tabloda görüldüğü gibi yengeç burcunun gezegeni Ay’dır ve yuva evi olarak da anılan dördüncü eve denk gelmektedir. Benzer biçimde Küntogdı da kendini güneş ve aslan burcuyla açıklayarak yerinden kıpırdamadığı için evinin de bozulmadığını söyler.³⁰¹⁸ Yine tabloya bakıldığında Güneş’in yönettiği aslan burcu çocuk evi olarak da anılan beşinci evdir. Bu beyitlerden Yusuf Has Hâcib’in gök bilimi ve burçlara ilişkin bilgisinin derinliği anlaşılmaktadır.

Kutadgu Bilig’in bazı beyitlerinde “ew” sözcüğü dinî bağlamda kullanılmıştır. Tanrı insana “uçmak” cennet ve “tamu” cehennem adlı iki evi yaratmıştır. İnsanoğlu sonsuz, gerçek evinden bu dünya evine günahlarından arınması için gönderilmiştir. Bu dünya evi de karanlık, çamurdan ve kubbelidir.³⁰¹⁹ Dolayısıyla ev ile metaforlaştırılan dünyanın karanlık, çamurdan ve kubbeli yapısı gerçekte mikrokozmos olan evin dönemin günlük yaşamındaki mimarîsini, malzemesini ve algılanışını betimlemektedir. Dünya ile ev arasında kurulan bu ilişki dünyadaki veya evdeki insan arasında da söz konusudur. İnsan da karanlık bir evdir ve “ukuş”u yani kavrayışı ve aklı da onu aydınlatan bir meşaledir.³⁰²⁰ Yukardan aşağıya doğru evren-dünya-yeryüzü-şehir-ev-kşi arasında bir modelleme yapıldığında mikrokozmos olan kişiye ulaşılmaktadır. Dolayısıyla insanı anlamak evreni, dünyayı anlamaktır.

Kapalı bir mekân olarak ev, saray karşılığında kullanılmıştır. “Karşı saray ev” üçlemesi bu anlamın en açık göstergesidir.³⁰²¹ Bunun yanında hakanın oturduğu, yaşadığı

³⁰¹⁶ 0131. bularda eñ üstün sekentir yorır / iki yıl sekiz ay bir ewde qalır

0132. anıñda basa boldı ikinç oñay / bir ewde qalır on adın iki ay

0138. on iki ükek ol bularda adın / qayu iki ewlig qayu birke in

³⁰¹⁷ 0743. bu ay orını boldı ewi münkalib / orunsuz bolur münkalib neñ kılıp

0744. bu ay burcı sertân bu ew ewrilür / ewi ewrilür hem özi çewrilür

0745. qayu ewke kirse bu ay terk çıkar / çıkarı üçün terk yatarın yıkar

³⁰¹⁸ 0834. bu kün burcı arslan bu burc tepremez / ewi tepremezi üçün artamaz

³⁰¹⁹ 3522. apa uçmaq içre yédi kör ewin / arıñu kılını bu dünyâ ewin

3654. iki ew yarattı bu halkқа kamuğ / biri atı uçmaq biriniñ tamuğ

3723. karañku titigsig bu bürk ew içi / yaruttı yaşık birle erklig küçi

³⁰²⁰ 1840. karañku ew ol bu kşi tün sanı / ukuş bir yula teg yarutur anı

³⁰²¹ 4834. ölüm buzdı ordu telim kend uluş / ölüm buzdı karşı saray ew öküş

evin adının “karşı” olduğu eserin 4246. beytinde sanatlı biçimde söylenmiştir.³⁰²² Zaman zaman ölüm ve ötesi ile ilgili “kara yer katı” ve “karañku yer” tamlamaları ile anılan “ev” mezar, kabir karşılığında kullanılmıştır.³⁰²³ İnsan ruhunun “süzük cân”ın evi insanın teni olduğu belirtilmiştir.³⁰²⁴ Ev sahibi, mülk sahibi “evlig er” ile³⁰²⁵; ailesine bağlı ve ev işlerini bilen kız “ew kıızı” ile³⁰²⁶; başkalarının evi “kişiler ewi” ile³⁰²⁷ karşılanmıştır. Ev alırken komşularını, yer alırken suyunu sormak gerektiği atasözü niteliğinde söylenmiş³⁰²⁸; evdeki yaygı, keçe, döşek, yün gibi eşyalar ile yağ, peynir, süt, kımız gibi yiyecek-içeceklerin evde azar azar tutmak gerektiğinden söz edilerek dönemin kültürel-sosyal yaşamına ışık tutulmuştur.³⁰²⁹ Sözcüğün geçtiği diğer beyitlerde gerçek anlamda kullanılmış olup Ögdülmiş’in evi ile Odgurmuş’ın dağdaki mağara biçimindeki evi kast edilmiştir.

gûr

Mütercim Âsım Efendi Farsça “gûr” sözcüğünün

- 1.kabir, mezar;
- 2.ova, heşt, hâmûn;
- 3.yaban eşiği, kulan;
- 4.Fars mülkünün sahibi Behrâm bin Yezdücird ‘in lâkabı, Behrâm-i gûr;
- 5.bâde, iyş, işret olmak üzere beş anlamını verir.³⁰³⁰

Kutadgu Bilig’de sözcüğün geçtiği beyitlerde insan için bu dünya ile mezarının iki konağı, sonraki ilk konağı ise öteki dünyadır. Bu nedenle insanın asıl yeri mezarıdır asla ölüm unutulmamalıdır. Önceki dünya beylerinin ölüp mezara girdiği gibi Küntogdı’nın öleceği anımsatılmaktadır.³⁰³¹ Ögdülmiş Odgurmuş’ın ölümünden sonra kabrine gider ve ağlar, mezarını kucaklar ve bir ağıt yakar.³⁰³² Kutadgu Bilig’de ağıt

³⁰²² 4246. bu begler ewi atı karşı turur / bu karşı içindeki karşı turur

³⁰²³ 1418. sarây karşı itme ay “ilîg” kutı / anundı saña ew kara yér katı

1419. eđiz kên bedizlig sarâyın kalıp / karañku yer ewde yatur sen ulıp

³⁰²⁴ 1524. et öznün ewi ol beğizlig ewiñ / süzük cân ewi ol beğiz teg teniñ

³⁰²⁵ 0164. til arslan turur kör eşikte yatur / ayā ewlig er saķ başıñnı yéyür

³⁰²⁶ 4477. usa ew kıızı al elig tegmedük / seniñde açın er yüzün körmedük

³⁰²⁷ 0341. yana bir arıģsız bu kılķı otun / kişiler ewinde bu kopurur tütün

1324. kalınķa katılsa sen bekle sözüğ / kişiler ewinde küdezigil közüñ

³⁰²⁸ 4548. ew almak tilese ayıt koşnısın / yer almak tilese ayıtıl suwın

³⁰²⁹ 4442. kımız süt ya yün yağ ya yoğrut kurut / yağım ya kidiz hem azar ewke tut

³⁰³⁰ Mütercim Âsım Efendi, *Burhân-ı Katı*, Ankara 2009, s. 301.

³⁰³¹ 1390. ajun bir tüşün ol gürün bir tüşün / bu tüşün kopursa tüş tün ol ajun

1405. seninde ozakı ajun begleri / ajun koğtı bardı yatur kör güri

1516. isizim yégitlik tiriglik isiz / ökünçün sıgıt birle gürke kirür

5412. ölümüg unıtma gürün yurtuñ ol / özüñni unıtma sawı yurtuñ ol

³⁰³² 6298. ayur tur kadaşñ gürin körgile / ziyâret kılıp sen yana yangıla

6299. turup bardı kördi kadaşñ gürin / kuçup yığladı yaşı saçı barın

söyleme, taziye, kabir ziyareti, hasta ziyareti, ölüm aşısı, yas, defin işlemleri gibi ölüm öncesi, ölüm anı ve sonrası uygulamaların ilk örneklerinin görülmektedir. Bu bakımdan eser oldukça değerli folklorik malzemeler içermektedir.

hişûr

Arapçada mahdud bir yerin içine alma, tazyik; mahdûd ve mu'ayyen etme, umumiyetten çıkarıp bir kısım veya miktara tahsis eylemek; yalnız bir şeye sarf ve isti'mal etmek anlamlarına gelen “hasr” sözcüğünden gelen “hisâr” kuşatma, etrafını alma, etrafı istihkâmlı mahal, müstahkem yer, kale demektir.³⁰³³ Arapça sokma, çıkıp çıkarma, esasından yıkıp atma, yerinden oynatma anlamındaki “kal” kökünden türetilen “kal'e” de içine asker kapanıp düşmana direnmek etmek üzere kalın ve sağlam duvarlardan yapılmış geniş ve her yandan silah atmaya uygun burçları ve siperleri olan sağlam bina, hisardır.³⁰³⁴ Terim olarak stratejik bir geçidi, yeri korumak için yapılan askerî yapı olan kale ile hisâr, sur ve tabya zaman zaman karıştırılıp birbirinin yerine kullanılmış olmasına karşın mimarî ve işlevsel nitelikleriyle birbirinden ayrılır. Eyice'ye göre mesken amacıyla yapılmış sağlamlaştırılmış, berkitilmiş tek bir kitleden oluşan “hisâr” şato karşılığındadır. Bir yerleşim yerini korumak amacıyla etrafına yapılan kuleli ve sağlamlaştırılmış duvarlara ise “sur” denilmektedir. 18. yüzyıla kadar kale ve hısın yerine “diz” sözcüğü kullanılmıştır. Genellikle içerdekilerin güvenlik ve su gereksinimlerinin karşılanmasına elverişli, az sayıda kolluk gücüyle savunulabilecek, gerektiğinde içerdekilerin çıkmasını sağlayacak nitelikte güç erişilir veya stratejik noktalara yapılan kalelerin duvarlarına ateş edilmesini sağlayan kule ve burçlar eklenip dışına hendekler oyularak güvenliği, sağlamlığı arttırılır. Bu hendek üzerinden geçişi sağlamak için inip kalkabilen bir köprü yapılarak kaleye dışardan girişlere karşı donanımlı hale getirilirdi.³⁰³⁵ Kutadgu Bilig'de de ana ve işlek yollar, taşan nehir, hisâr ve beyler stratejik değerde olduğu için insanın evini-barkını ve kendini bu yerlerden uzak tutup komşuluk yapmaması gerektiği öğütlenmiştir.³⁰³⁶ Bu yerlerin çeşitli saldırı, kuşatma, yağma, yol kesme gibi tehlikelere açık olması nedeniyle yer seçiminde önemli olmak gerektiği vurgulanmıştır. Tarla alırken suyuna, ev alırken komşularına dikkat edilmesi gerektiğine ilişkin atasözü niteliğindeki bu öğütte de yer veya mekân seçiminin önemi vurgulanmıştır.

³⁰³³ Şemsettin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 2004, s. 550

³⁰³⁴ Şemsettin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 2004, s. 1079

³⁰³⁵ Semavi Eyice, “Kale”, *TDVİA*, İstanbul 2001, C. 24, s. 234-242.

³⁰³⁶ 4546. begig hoşni kılma ya yadğun ögüz / hişârka yakın turma ay köñli tüz

il~él

Türk dilinin çeşitli yayılma alanlarında görülen en eskicil sözcüklerden biri olan “il~él” sözcüğü Tekin’e göre başlangıçta barış, barış hali iken barış içinde yaşayan boylar, kabileler anlamından boylar, kabileler birliği, siyasî birlik anlamlarını kazanarak siyasî bir kavram olarak devlet, ülke, halk, yabancı insanlar anlamlarına doğru bir gelişim göstermiştir.³⁰³⁷ Bugün idarî yapılanmada “vilâyet” karşılığında en büyük yönetim birimini ifade eden “il” sözcüğü eski Türk Yazıtları’nda il, vatan, yurt anlamıyla kullanım sıklığı 131 olup aynı anlamdaki “yer~yir” 26 ve “yer sub” 17 kez yinelenmiştir.³⁰³⁸ Bu bakımdan “il” sözcüğü yönetsel ve siyasal bir terim olarak merkezî kavramlardan biridir. Kutadgu Bilig’de ise “il” sözcüğünün yalın olarak kullanım sıklığı 294 iken “yér” sözcüğünün kullanım sıklığı 214’tür. Kutadgu Bilig’de birbirine yakın bir kullanımı olan bu sözcüklerden “il” sözcüğünün özellikle yaklaşık 800’e yakın bir kullanım sıklığı olan “ilig” sözcüğüyle birlikte düşünüldüğünde sözcüğün kullanım oranı “yer” sözcüğüne göre daha fazla olduğu göze çarpmaktadır.³⁰³⁹ Bu kullanım sıklığı da sözcüğün Türk siyasî anlayışında ve kültüründe tuttuğu merkezî rolü göstermektedir.

Kutadgu Bilig’de “il” sözcüğü farklı işlevler yüklenerek çeşitli kavramların karşılanmasında kullanılmıştır. Sözcük “il kend”³⁰⁴⁰ ve “il kend uluş”³⁰⁴¹ biçimindeki ikileme ve üçlemede memleket, ülke, şehir, egemenlik altındaki topraklar, yurt, vatan, halkın üzerinde yaşadığı yer anlamlarındadır. Bu bağlamda özellikle “Türkistân illeri”, “Maşrık ili” tamlamalarında³⁰⁴² bölge ifade eden adlarla kullanıldığı için memleket, devlet, krallık, yönetim birimi, saltanat, krallık anlamı belirgindir. “Kâşgar ili”, “Kuz ordu ili” tamlamalarında ise “il” sözcüğü hem şehir hem de siyasal merkez anlamdadır.³⁰⁴³ Yurt, doğum yeri karşılığında “toğmış il” tamlamasından³⁰⁴⁴

³⁰³⁷ Şinasi Tekin, *İştikakçının Köşesi*, İstanbul 2001, s. 9-119.

³⁰³⁸ H. Şirin, *ETY*, s. 588

³⁰³⁹ Sözcüğün türevleri, lehçelerdeki biçimleri ve anlamları için ayrıca bakınız: Saadet Çağatay, “İl, Ulus ve Yönetenler”, *Tüm Makaleleri*, İstanbul 2008, C.1, s. 159, 160.

³⁰⁴⁰ 0216. negü tér eşitgil bu il kend begi / ukuşka biligke yetürmiş ögi

1981. kılınç edğür erdem kerek miñ tümen / anın tutsa il kend kötürse tuman

2968. tapuğçı bile begler elgi uzar / tapuğçı bile erklig il kend tüzer

3460. negü tér eşitgil bu il kend begi / ajun başlap ilke yetilmiş ögi

³⁰⁴¹ 2999. urur cān yuluğlap tapuğçı kılıç / anıñ asğı il kend uluşlar erinç

2421. tusulsa idi ök tususı öküş / kalı öznesse yası il kend uluş

³⁰⁴² A.0014. türkistân illerinde buğra han tilinçe türk luğatinçe bu

B.0019. bu maşrık ilinde kamuğ türk-ü çin / munı teg kitāb yok ajunda adın

B.0029. bu maşrık ilinde uluğlar munı / zinetü’l-ümerā tēyürler köni

³⁰⁴³ B.0059. barusın bitimiş yetürmiş nızām / bu kâşgar ilinde koşulmuş temām

B.0057. bu teñi turuğlağ kuz ordu ili / tüp aşı nesebdin yorımış tili

A.0024. lüdluğ perhiz içisi er turur emmā bu kitābnı kâşgar ilin

³⁰⁴⁴ B.0058. bu toğmış ilindin çıkıp barganı / kitābnı koşupan tükel kılğanı

yararlanılarak Yusuf Has Hâcib'in doğum yeri olan Balasagun'a diğer adıyla "Kuz ordu" veya "Kuz uluş" a göndermede bulunulmuştur.

Kutadgu Bilig'de "il" sözcüğü çeşitli birleşik eylemler oluşturarak siyasî kavramların karşılanması kullanılmıştır. Örneğin "il tutmak"³⁰⁴⁵, "il almak"³⁰⁴⁶ ve "eylemleri memleket, ülke, şehir veya belli toprakları egemenlik altına almak, kendi devlet ve yönetimine bağlı kılmak, itaat etmelerini sağlamak anlamındadır. Memleket kılıç, balta ve asker, ordu ile alınır, tutulur; kalem ile yönetilir. Yine yönetsel anlamda siyasî değerdeki diğer kullanımlarda ülkeyi, memleketi, devleti yönetmek, düzenlemek,

³⁰⁴⁵ 0087. biri kında çıktı sunup il tutar / biri küsi çawı ajunka yeter
 0280. tejikler ayur anı efrasiyâb / bu efrasiyâb tuttı iller talap
 2057. bu il tutğuğa köp er at sü kerek / er at tutğuğa neñ tawar tû kerek
 2068. öküş il tutayın tése ay "ilig" / üç iş kılğı ötrü yetilse elig
 2084. körügli yüzün körse sewse körüp / ili buğnı başsa küwense turup
 2132. bu il tutruķı hem tüpi bekliki / iki neñ turur aşı yıldız köki
 2142. ayâ il tutuğlı "ilig" saklağı / usallık bile yér yégüçi ağı
 2711. kılıç birle tutlur qalı tutsa il / qalem birle baslur qalı bassa il
 2714. kılıç il tutar hem buğun qazğanur / qalem il tüzer hem hâzîne urur
 2720. kılıç birle tutlur talu edğü il / qalem birle itlür tilek ârzü yér
 3039. adım iki neñ ol bu il tutruķı / birisi saw altun kılıç bir taķı
 4714. qanı ol toğardın batarka tegi / yorıp il tutuğlı bu dünyâ begi
 2707. kamuğ il işin barça itgen bitig / bitigin tutar il kirişin tetig
³⁰⁴⁶ 2140. kılıç baldı boldı bu il saķçısı / kılıçın alır il buğun başçısı
 2427. kılıç birle alsa qayı il küçün / anı sürse bolmaz öküş yıl öçün
 2715. kılıç qan tamuzsa begi il alır / qalemde qara tamsa altun kelir
 2995. satığçı bérür neñ añar mün sanı / alığlı alır ilde ewrer anı

tanzim etmek, idare etmek anlamları “il itmek”³⁰⁴⁷, “il başlamak”³⁰⁴⁸, “il tüzme”³⁰⁴⁹, “il basmak”³⁰⁵⁰ ve “il yime”³⁰⁵¹ birleşik eylemleriyle karşılanmıştır. Memleketi kanun, töre, usûl, kurallara göre; akıl, bilgi, anlayış, kavrayış ve düşünce, kalem ve siyâset ile yönetilir. Böylece memleket zengin, gönenç, rahat ve barış içinde olur. Bu anlamda memleketi, devleti yönetme töresine ilişkin ayrı bir bâb ayrılarak ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Bu bölümde Yusuf Has Hâcib yöneticilere devlet ve memleket yönetiminin esaslarını bilgi ve deneyimlerine dayalı olarak öğütler vererek anlatır. Ülkeyi, memleketi, egemenliği altındaki toprakları ve halkı korumak, can ve mal güvenliğini sağlamak

³⁰⁴⁷ C.0069. bâb ögdülmiş “ilig”ke il étgü törüsin ayur

4009. bu il itgü tutğu buğun tüzgüke / bu begler tikildi ajun süzgüke

0256. ilin itmiş ötrü bayumış kara /kara baylığın kılmış özke tura

0303. ukuş birle aşı atanur kişi / bilig birle begler iter il işi

0449. ilin itti tüzdi bayudı buğun / böri koy bile suwladı ol ödün

0830. kayu ilke tegse meniñ bu törüm / ol il barça itlür taş erse korum

1039. bayudı buğun hem itildi ili / “ilig”ke du‘â kıldı buğnı tili

1041. itildi ili hem tüzüldi törü / “ilig” devleti boldı künde örü

1571. bayudı buğun hem itildi ili / “ilig”ke du‘â kıldı buğnı tili

1772. tüzüldi törü hem itildi ili / “ilig” inçke tegdi bekip il ulı 44

1888. keçürdi yıl ay kün bu ârzü öze / ilin itti edgü törüsin tüze

1925. itilse ili hem bayusa buğun / atı edgü bolsa ol erter ödün

2017. kayu beg törü bérse ilde köni / ilin itti koğtı yaruttı küni

2179. ilin itse bassa tüz öñdi urup / isinse er at köñli edgü bulup

2240. tilekçe tükel bolğa “ilig” işi / itilgey ili hem bayuğay kişi

2262. bayur ötrü buğnı hem itlür ili / hazine köpedür kutağur yılı

2702. idı keğ kereklig turur bu bitig / bitig birle begler iter il itig

2937. beg emgep il itse buğun şük bayur / bayusa buğun beg tileki bolur

3143. öküş bolsa ilke basutçı tile / il itlür beğük beg yatıp yer küle

5333. itilgey ilin hem bayuğay buğun / saña artğa edgü du‘â ol ödün

LXXII ögdülmiş “ilig”ke il itgü törüsin ayur

5495. il itgü buğun süzgü aşnu turup / bu iç taş yorıglı yarağın körüp

5497. muniñda eñ aşnu il itgü kerek / bu iç taş kebitler arıtğu kerek

5499. kanı inç il itgü tegümez özüm / bu iş iş öze boldı yummaz közüm

5504. ite tur süze tur bu il işlerin / buğun inçke teggey özün me yarın

5542. bayuğay buğun il itilgey orun / neçe kolsa kaznağ hazine urun

5568. il itlür erejke tegir bu buğun / du‘â artar ötrü saña ol ödün

5624. “ilig” anda naru kör inçlik koğup / ilin itti tüzdi köp emgek yüdüp

5728. buğun inçke tegdi itildi ili / du‘â birle tınmaz ra‘iyyet tili

5853. bayusu buğun hem itilsü ilim / anıñ şükri kılsu meniñ bu tilim

5912. ikinci büğü bilge ilçi kişi / keneşke tusulur iter il işi

2178. kalın kaznağ ursa bu altun kümüş / itilse ili artsa ol kend uluş

5305. kişi sukiña bérme ilde elig / sizik tutma buzğay itilmiş “ilig

³⁰⁴⁸ 2713. bilig birle başlar begi il törü / ukuş birle işler kamuğ iş körü

0438. bu saklık bile kör ilin başladı / kutı künde arttı örü yoqladı

³⁰⁴⁹ 2419. bu il bağı örki bu iki tüzer / bu iki birikse anı kim üze

2712. biligin ukuşun tegip il tüzer / bu üç neñ bile er ajunuğ süzer

0286. kılıç ursa bıçsa yağı boynını / törü birle tüzse ili buğnını

1042. yorıdı bir ança bu yañlıg kutun / tüzüldi ili buğnı barça bütün

2128. siyâset bile beg tüzer il törü / kara kılkı itlür siyâset körü

2130. bu begler kapuğın siyâset bezer / siyâset bile beg ilini tüzer

³⁰⁵⁰ 2425. kılıç emdi hakan tili / alğuçı / kalem birle bastı ol il basğuçı

3126. negü tér eşit emdi hakan tili / ajun başlamış bütrü basmış ili

³⁰⁵¹ 2033. uzun il yiyeyin tése ay büğü / törü tüz yoritğu buğunuğ küğü

1929. erejin awınsa yése il uzun / bütün cân üzülse yése ol ajun

yöneticinin en temel görevi olduğu belirtilerek “il süzmek”³⁰⁵² ve “il arıtmak”³⁰⁵³ ve “ilde kötürmek”³⁰⁵⁴ birleşik eylemleriyle karşılanarak dolandırıcı, yan kesici, haydut, eşkıya ve düşmanları uzak tutması, ortadan kaldırması gerektiği eserde öğütlenmektedir. Aksi takdirde ve içki, oyun, gâfillik, aymazlık, içki, kanunsuzluk, bilgisizlik, baskı, zulüm, zinâ, kişisel çıkar gibi durumlar memleketi “ili” bozarak yıkılmasına neden olur.³⁰⁵⁵

Yukarıda sözcüğün ilkin barış, sulh anlamında olduğu belirtilmişti. Kutadgu Bilig’de bu eskicil anlamın bazı beyitlerde korunduğu görülmektedir. Eserin 2363. beytinde “il bol-” birleşik eylemiyle barış olmak, sulh yapmak anlamı açıktır.³⁰⁵⁶

Has, hassa bağlı, kağana bağlı siyasal merkez anlamları bulunan “iç” sözcüğü “iç il” veya “il içre”³⁰⁵⁷ biçimindeki kullanımlarında hakanın oturduğu şehir, başkent, devletin yönetim merkezi anlamlarındadır. Bu bakımdan “il” sözcüğünün “iç” sözcüğü ile nitelenmesi merkezî otorite ve siyasal iktidarın kavramlaştırıldığı çok önemli bir siyasî kavram olarak görünmektedir.

Sözcüğün “bodun” sözcüğü ile “il budnı”³⁰⁵⁸ biçimindeki tamlaması memleket halkı, ahâli, belli bir toprak üzerinde birlikte yaşayan insanlar, âlem, reâyâ, yönetilen topluluk karşılığındadır. Bu tamlamadaki genel anlamdaki “bodun” yerine daha dar ve onun alt anlamındaki “kara” konularak “il karası” tamlaması³⁰⁵⁹ ile halkın aşağı tabakası,

³⁰⁵² 5949. yorık tüzse budnı begi kılık tüz / kılık tüzse begler tüzün il süzer

5498. budunuğ törü birle tüzgil tükel / süzülsü kör ilde yarağız muhâl

5626. tüzüldi budun hem süzüldi ili / tınp inçe tegdi yıl ay kün tili

³⁰⁵³ 1960. ıduğ ol bu beglik arıglık tiler / arıglık bile ilde saqlık tiler

4997. yorık tüzse ötrü könitse sözi / arıtsa ilinde isizler izi

5575. birisi ilinde arığ tut kümüş / yarın küdezgıl ay bilgi öktüş

0437. yarağızını boğdı eligde urup / isizig yıratı ilindin sürüp

³⁰⁵⁴ 5547. iç ilde kötürgil budun küçlerin / taşırtın arıtgıl karağçı barın

³⁰⁵⁵ 1780. bilgisizke devlet kelür erse kut / budun barça buzur bolur ilke yut

2093. oyunka awınsa ajun tutğu / ilin buzdu boldı özi koltğu

2137. ot ıdtı budunka buzuldu ili / yıkıldı seziksiz bu beglik ulı

5737. yana tegşürülgey bu öñdi törü / buzulğa ilin kalmağay bir örü

5747. il asğın buzup sen öz asğın koğup / ne eğgü tiler sen bu yerke uçup

2024. biri küç birisi usallık kılur / bu iki bile beg ilin artatur

5757. bu kut bulmaduk er qalı bulsa kut / baru kılkı artar kılur ilke yut

5560. bu ma üç kutu ol muni ağra tut / küçeme küçese bolur ilke yut

5768. ana oğrılık suw alınsa yaşut / oğul toğsa andın bolur ilke yut

³⁰⁵⁶ 2363. tilin arıq il bol küdezgıl özüñ / tokışka iwinmegü kesgil sözüñ

³⁰⁵⁷ 5547. iç ilde kötürgil budun küçlerin / taşırtın arıtgıl karağçı barın

3099. il içre negü bar yarağız yawuz / budun hâli açgıl maña örtme söz

5497. muniñda eñ aşnu il itgü kerek / bu iç taş kebitler arıtgı kerek

³⁰⁵⁸ 5945. bu yañlıg beg erse budun başçısı / meñilig bolur budnı il barçası

2190. saqınuk kerek dñ idisi arıg / imñ bolsa il budnı andın arıg

2241. vezir bolsa ilke yarağız yawuz / ol il budnı buzur çığay bayı tüz

5550. açın ma bu il budnı kaç türlüğ ol / muni ağra tutğu açuğ bolsa yol

2172. kayu ilke bolsa bu yañlıg begi / kutuldu ol il budnı kitti igi

5544. kayu il begi bolsa eğgü köni / bayudı ol il budnı toğdı küni

³⁰⁵⁹ 1787. tirildi bu yañlıg sewinçin kün ay / tözü il karası tükel boldı bay

zümresi, avâm karşılığı verilir. Halk, yönetilenler karşısında aynı zamanda “il kün” ikilemesinden de yararlanılmıştır.³⁰⁶⁰ Sözcük ikileme ve tamlamalar dışındaki kimi beyitlerde halk, reâyâ, halk karşılığında olup daha özelde vergi vermekle yükümlü insanlar, zümreler, topluluk anlamında siyasî, sosyal ve ekonomik bir terim olarak geçmektedir. Bu anlam 6098. Beyitte sözcük bu anlamda olup “yük” ile “vergi, sorumluluk” kast edilmiş olmalıdır.³⁰⁶¹

Sözcüğün bir diğer anlamını Clauson aşağılık, aşağı tabakadan insan karşılığında olduğunu bildirir.³⁰⁶² Bu anlamıyla beyitlerde “il-tör” yani eşik, aşağı bir mevki ile baş köşe karşıtlıklarından yararlanılmış veya hayâsız, saygısız, cimri, öfkeli, küfürbaz kişi ile çok yemek yiyen, sarı benizli, boş insanlar “il” yani aşağılık, kötü olarak nitelendirilerek uygunluk sağlanmıştır.³⁰⁶³

İl sözcüğü yalnız siyasî, ahlâkî, idarî, içtimaî bir terim değil aynı zamanda dinî bir kavramın karşılanmasında kullanılan bir sözcüktür. Dinî kavramların ele alındığı bölümde de değinildiği gibi “cennet” karşılığında “uştmah” sözcüğü yanında “il” sözcüğünden yararlanılarak “süzük meñü il” ve “uluğ meñü il” tamlamaları kullanılmıştır.³⁰⁶⁴

Kutadgu Bilig’de “il” sözcüğünün anlamları şöyle özetlenebilir:

1. Memleket, ülke, bölge, egemenlik altındaki topraklar, bağlı bulunan topraklar
2. Devlet, siyasal iktidar, saltanat, krallık
3. Siyasal merkez, şehir, başkent, idarî birim, vilâyet

³⁰⁶⁰ 0245. muñar meñzetür söz sınamış kişi / sınamış kişi bildi il kün işi

0285. ajunçıkâ erdem kerek miñ tümen / anın tutsa il kün kiterse tuman

0418. özi itti tüzdi kör il kün işi / taķı ma tiler erdi ödrüm kişi

0457. ne edgü bolur beg ol edgü kişi / kişilik bile itse il kün işi

1952. bilig birle begler buğun başladı / uķuş birle il kün işin işledi

2092. süçigke süçinse ajun begleri / açığ boldı il kün buğun igleri

2103. bor içse oyunķa awınsa begi / kaçan yetgey il kün işiñe ögi

2258. bu begler yakın tutsa edgü kişi / atı edgü qaldı hem il kün işi

2259. yana beg yakın tutsa isiz kişi / isiz kıldı atın hem il kün işi

4010. bu il kün itigi bu begler işi / törü hem toķu birle itti kişi

5334. bu üç işte bolsa yarağsız kişi / yarağsız bolur barķa il kün işi

6342. idi yakşı aymış buğun başlar er / bilig birle il kün işin işler er

6347. okıdı “ilig” bir kün ögdülmişig / ayıttı buğun hâli il kün işig

³⁰⁶¹ 6098. özüñ asğı qolma buğun asğı qol / yüğürme yük ilke özüñ yükçi bo

³⁰⁶² G. Clauson, *EDPT*, p. 123.

³⁰⁶³ 0263. qalı bilgeke tegse ilde orun / ol il boldı törde taķı ķed burun

2622. uwut bolmasa er otun il bolur / uwut birle yalñuķ bütünlük kılar

4672. öķüş yeğli yalñuķ kör igçil bolur / sarığ meñzi qowdaķ atı il bolur

1669. taķı bir saran ol kişide ili / bu üç neñ üçegü biligsiz tili

0342. yana bir tili il buşı öwkelig / ultur kişig sōkse açsa tilig

³⁰⁶⁴ 3083. nerek bu qarañķu tünerig orun / süzük meñü ilke aşunğıl burun

5426. bu toğ toz tumandın örü tart özüñ / süzük meñü il qol sen açğıl közüñ

5425. qođu bér awutķa qara topraķığ / uluğ meñü il qol nerek bu saķığ

4. İnsanlar, topluluk, halk, reâyâ, yönetilenler, avâm
5. Aşağılık, alt tabakadaki insan, bayağı, değersiz, erdemsiz
6. Barış, sulh
7. Çeşitli ön adlarla dinî yer adı cennet

il

Clauson aşağılık, aşağı tabakadan insan karşılığında olduğunu belirttiği “il” sözcüğü³⁰⁶⁵ Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te avluya, açıklığa “kapug ili”, kötü adama “il kişi”, denildiği kaydedilmiş ve “küç ildin kirse törü tünluktin çıkar” atasözünde örneklenmiştir.³⁰⁶⁶ Kâşgarlı Mhmud’un avlu, açıklık olarak belirttiği ve “kapug ili” tamlamasını çağdaşı Kutadgu Bilig’in 264. beytinde de anılmaktadır. Beyte göre gerek başköşede “töre”de gerekse “kapug ili”nde yani kapı açıklığında, eşikte olsun saygı ve itibarın bilgiyedir.³⁰⁶⁷ Buradaki baş köşe “il” ile eşik, kapı eşiği “il” arasında karşıtlıklardan yararlanılmıştır. Sözcüğün geçtiği ve eşik anlamında kullanıldığı diğer beyitlere göre bilgisiz baş köşede tutulsa bile bu baş köşe “tör” eşik “il” sayılır. Eğer bilgeye eşikte bir yer “ilde orun” verilse o eşik “il” baş köşe olur. Hizmet eden kişi baş köşede, yararsız ve hizmet bilmeyen kişi ise “eşik”te “il”de oturur.³⁰⁶⁸ Bu beyitlerin hepsinde başköşe, en değerli yer, şeref yeri, onur yeri gibi anlamlara gelen “tör”e karşıt biçimde anılan “il” sözcüğünün avlu, açıklık, eşik anlamında bir yeri bildirdiği sözcüğün yaklaşma eki “+ke” veya bulunma-ayrılma eki “+de” alarak yer tamlayıcısı olarak işletilmesi morfolojik göstergesidir. Bazı beyitlerde ise Clauson’un ve “il” başlığı altında da söz edildiği gibi aşağılık, kötü, aşağı tabakadan kimse anlamındadır.

in

Clauson vahşi hayvanların kovuğu, sığınağı, ini, saklandığı yer anlamına geldiğini söylediği “in” sözcüğünün “yin” biçiminin de görüldüğünü belirtir.³⁰⁶⁹ Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te “in” ve “yin” için aslan, tilki gibi yırtıcı hayvanların yuvası, barınağı; in karşılığı verilmiştir.³⁰⁷⁰

³⁰⁶⁵ G. Clauson, *EDPT*, p. 123.

³⁰⁶⁶ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 23, 397

³⁰⁶⁷ 0264. biligke turur bu ağırlık kamuğ / ajunğa kerek tör kerek il kapu ğ

³⁰⁶⁸ 0262. biligsizke törde orun bolsa kör / bu tör ilke sandı “ilig” buldı tör

0263. kalı bilgeke tegse ilde orun / ol il boldı törde takı ked burun

0614. tegimsiz tapuğ birle törke tegir / yarağsız yaransa kör ilke tegir

0844. tapuğçı tapuğ bilse törke tegir / tapuğ bilmese tördin ilke kelir

³⁰⁶⁹ G. Clauson, *EDPT*, p. 166.

³⁰⁷⁰ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 350, 23; Kâşgarî, *COMP*, C. III, s. 227.

Kutadgu Bilig’de sözcüğün geçtiği beyitte burçlar için kullanılmış ve “ev” ile “in” sözcüğü arasında uygunluk ve karşılıklık kurularak barınak, sığınak, yuva anlamında kullanılmıştır. On iki burçtan kiminin iki kiminin bir evli olduğu belirtilir.³⁰⁷¹ Astrolojide her gezegen burçlarla birlikte evleri yönetir ve yaşam deneyimlerini simgeler. Burçlar ruhsal nitelikleri, evler ise yaşam deneyimlerini temsil eder. Buna göre elementler, gezegenler, burçlar, evler ve özellikleri aşağıdaki gibi gösterilebilir:³⁰⁷²

Evler	Geleneksel Adı	Gezegeni	Burcu	Elementi
1.Ev	Kişilik evi	Mars	Koç	Ateş
2.Ev	Para evi	Venüs	Boğa	Toprak
3.Ev	İletişim evi	Merkür	İkizler	Hava
4.Ev	Yuva evi	Ay	Yengeç	Su
5.Ev	Çocuk evi	Güneş	Aslan	Ateş
6.Ev	Hizmetkarlar evi	Merkür	Başak	Toprak
7.Ev	Evlilik evi	Venüs	Terazi	Hava
8.Ev	Ölüm evi	Pluton-Mars	Akrep	Su
9.Ev	Uzun deniz yolculuklar evi	Jüpiter	Yay	Ateş
10.Ev	Kariyer evi	Satürn	Oğlak	Toprak
11.Ev	Arkadaşlar evi	Uranüs-Satürn	Kova	Hava
12.Ev	Sıkıntı, Sorun evi	Neptün-Jüpiter	Balık	Su

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi su grubu burçlarından Akrep, Kova ve Balık burçlarının iki yönetici gezegeni, dolayısıyla da iki evi vardır. Akrep burcunun evi hem Pluton’un yönettiği ölüm evi olan 8. ev hem de Mars’ın yönettiği kişilik evi olan 1. evdir. Kova burcunun evi Uranüs’ün yönettiği arkadaşlar evi olan 11. ev ile Satürn’ün yönettiği kariyer evi olan 10. evdir. Balık burcunun evi ise Neptün’ün yönettiği sıkıntı, sorun evi olan 12. ev ile Jüpiter’in yönettiği uzun deniz yolculuklar evi olan 9. evdir. Yusuf Has Hâcib işte iki evli dediği Akrep, Kova ve Balık burçlarıdır. Bu burçlar dışındakiler de bir evlidir. Yusuf Has Hâcib’in verdiği bu bilgilerden astronomi ve astoloji bilgisine ulaşılmaktadır.

kaş

Temel anlamı göz çukurunun üzerindeki çıkıntısında bulunan “kaş” metaforlaşarak bir şeyin sınırı, yanı, tepenin sırtı anlamlarını kazanır. Bu iki anlam Moğolcada “kömöşge” sözcüğü ile karşılanır. İyelik ekiyle birlikte kullanıldığında “huzurumda, katımda, yanımda, karşımda” anlamlarına gelir.³⁰⁷³ Duran’ın belirttiğine göre sözcüğün ön, karşı biçiminde yan anlamlarıyla en fazla kullanımı Çağataycada görülür ve yön bildirdiğinde her zaman iyelik eki alır.³⁰⁷⁴ Dîvânu Lugâti’t-Türk’te

³⁰⁷¹ 0138. on iki ükek ol bularda adın / kayu iki ewlig kayu birke in

³⁰⁷² Barış İlhan, *Astroloji Dersleri*, İstanbul 2004, s.129-159.

³⁰⁷³ G. Clauson, *EDPT*, p. 669

³⁰⁷⁴ Suzan Duran, “Türkçede Cihet ve Mekan Gösteren Ek ve Sözcükler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Ankara 1956, s. 79.

Kâşgarlı Mahmud, Arapça “hâcib” (حاجب) karşılığında kullandığı sözcük uzun ünlülü “kâş” biçiminde olup kaş, herhangi bir şeyin ucu ve kıyısı karşılıkları verilir.³⁰⁷⁵ “Tezcan da Kutadgu Bilig dizininde “kaş” maddesi altında verilen bilgilerin düzeltilmesi gerektiğini belirtir. Bunlardan “kaş” maddesi içinde verilen belirtme durum eki almış olarak kabul edilen “kaşığ” sözcüğü gerçekte Clauson ve Tezcan’ın da belirttiği gibi korku verici, azametli, görkemli anlamlarına gelmektedir.³⁰⁷⁶ Clauson tarafından ayrı bir maddede alınan sözcük Kutadgu Bilig’de bu anlamlarıyla üç beyitte geçtiği için “kaş” maddesinden çıkarılarak “kaşığ” sözcüğü ayrı bir madde başı olarak alınmalıdır.

Bedenin bir ögesi olarak “kaş” sözcüğü Kutadgu Bilig’de çeşitli deyimler oluşturur. Sözcüğün kazandığı yan anlam yamaç, tepe, ön anlamıyla iki beyitte geçer.³⁰⁷⁷ Bu beyitlerde “kaş” sözcüğü çeşitli yeryüzü şekilleri ova, dağ, kır, dağ geçidi gibi adlarla anılır. Dolayısıyla sözcük bir dağ veya tepenin ya da deniz, akarsu gibi bir şeyin yanı, yamacı biçiminde anlamlandırılabilir.

kebit

Tezcan dükkân karşılığındaki “kebit”in Sogdçadan ödünçlendiğini belirtir.³⁰⁷⁸ Clauson sözcüğün Moğolcada “kebid” biçiminde olduğunu belirterek Farsça dükkân karşılığında olduğunu söyler.³⁰⁷⁹ Nitekim sözcüğün geçtiği 5108. beytin altına Uygur harfli Viyana (Herat) nüshasında Uygur harfleriyle “tükan” yazılmıştır.³⁰⁸⁰ Dîvânu Lugâti’t-Türk’te de tanıklanan bu sözcük Arapça “hânût” karşılığında kullanılmıştır.³⁰⁸¹

Kutadgu Bilig’de Odgurmış hakan ile söyleşisinde herkesin göreceği dükkânını yani dışını çok iyi süslemiş olmasına karşın hiçbir alışveriş ve kâr olmadığını söyleyerek insanın dışına değil içine bakmak gerektiğinin önemini belirtir.³⁰⁸² Bu düşüncesini dıştan rengi, görünümü, kokusu güzel olan ancak tadı olmayan bir kavun ile metaforlaştırır. Herşeyin içten gelen güzellikle yükseldiğini söyleyen Odgurmış tasavvufun en temel düşüncelerinden birini metafor yoluyla dile getirmiştir. Sözcüğün geçtiği diğer bir beyit 5497. beyitte hakan Ögdülmiş’e memleketi düzene sokmak ve huzuru sağlamak için yetmiş ikinci bölümde söylediği “il itmek törüsü”ne katıldığını ve bunları gerçekleştirmek

³⁰⁷⁵ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 410, 691; Kâşgarî, *COMP.C*, III, s. 132

³⁰⁷⁶ S. Tezcan, *KBDÜ*, s. 46; G. Clauson, *EDPT*, p. 671

³⁰⁷⁷ 0069. yazı tağ kır oprı töşendi yağıp / itindi qolı qaşı kök al keçip
2787. ewin teg yarır bu yéti qat köküğ / ağırttı seğıim teg yer erse qaşı

³⁰⁷⁸ S. Tezcan, *KBDÜ*, s. 48

³⁰⁷⁹ G. Clauson, *EDPT*, p. 688

³⁰⁸⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. 510

³⁰⁸¹ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 153; Kâşgarî, *COMP.C*, III, s. 99.

³⁰⁸² 5108. kebit keğ bezedim kişı körgüsi / asığ yok kebitte satığ belgüsi

istediğini söyler. Bunları yapmak için başını kaşıyacak vaktinin olmadığını da belirten Küntogdı içerde ve dışarda işlerin iyi yürütülmesini, bozgunculuğun ortadan kaldırılmasını, ihsan ve bağışlarda bulunmayı, kendisini sevmeyenleri sürgün etmeyi, halkı kanunlarla düzene sokmayı öncelik tanıyarak Ögdülmiş'e buruk verir. Yapılması gerekenler arasında da içerde ve dışardaki "kebitleri" temizlemek, arıtmak da sayılmıştır.³⁰⁸³ Arat burada "kebit"i meyhane olarak anlamlandırmıştır.³⁰⁸⁴ Bu beyitten sonraki beyitte anılan "yaragsız muhal" yani yararsız, olmayacak yerlerle bu tür "kebit"lere göndermede bulunmaktadır. Ancak "yaragsız muhal kebit" özel olarak meyhâneleri değil toplum düzenini ve ahlâkının bozan her türlü mekânı ifade etmektedir.

kend

Küçük yerleşim yeri, köy, şehir karşılığında Soğdçadan alıntılanan "kend" sözcüğü Farsçaya Türkçeden geçmiştir. Gerçekte hakimiyet, devlet anlamına gelen "şehir" sözcüğü de Farsça "hşasra" sözcüğünden gelmektedir. Büyük şehir anlamı genişleyerek idarî gölge karşılığında kullanılmaya başlayan şehir sözcüğü³⁰⁸⁵ Semizkend~Semerkand, Özkend, Taşkend gibi yerleşim yeri adlarında varlığını sürdüren Soğdça "kend" ve Eski Türkçe "balık" ile eş anlamlıdır. İdarî birim olarak kend, "karya"ya veya bugünkü anlamda "il"den daha küçük yapı olan ilçeye denktir.³⁰⁸⁶ Dîvânü Lugâtî't-Türk'te "kend"ın şehir, kasaba, kale anlamlarına geldiği ancak Oğuzlar ve onlara uyanlarca köy anlamında olduğu kaydedilmiştir.³⁰⁸⁷ Sümer de Azerbaycan'da "kend" sözcüğünün "köy" karşılığında kullanıldığını ve X. yüzyılda Oğuz yabgularının kışlakları olan "Yeni Kend"i İslâm coğrafyacılarının "Yeni Köy" karşılığında "el-Karyetü'l-Hadithe / Cedîde" veya "Dih-i Nev" biçiminde çevirdiklerini belirtir.³⁰⁸⁸

³⁰⁸³ 5497. muniında eñ aşnu il itgü kerek / bu iç taş kebitler arıtgu kerek

³⁰⁸⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 394

³⁰⁸⁵ Kürşat Yıldırım, "Eski Türk Tarihinin Mekânı Üzerine-I:Şehir", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, S:352, 2016, s. 22

³⁰⁸⁶ G. Clauson, *EDPT*, p. 728; G. Doerfer, *TMEN*, C. III, s. 670.

³⁰⁸⁷ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 703, 149

³⁰⁸⁸ Faruk Sümer, *Eski Türkler'de Şehircilik* İstanbul 1984, s. 2.

Sözcük “ulus kend” veya “kend ulus”³⁰⁸⁹ ve “il kend”³⁰⁹⁰ ikilemeleri ve “il kend ulus” üçlemesi³⁰⁹¹ ve “kend ulus ordu karşı yer” beşlemesi³⁰⁹² biçiminde geçer. Bunların dışında “tapug kılmak” yani hizmete girmek, devlet kapısında, sarayda çalışılan “kend” ile insanların toplu halde yaşadıkları sosyal ve siyasî bir birim olarak şehir karşılığındadır.³⁰⁹³ Demirden şehirler, kaleler yaptırıp dünyayı dileyen ve sahip olmayı isteyen ifadeleri ile Kârûn ve Ashâb-ı ress’e göndermede bulunulmuştur.³⁰⁹⁴

kol

İnsan bedeninin bir parçası olan ön kol anlamındaki “elig~él” zıt biçimde üst kol anlamında olan “kol”un işlev ve fiziksel görüntüsünden yararlanılarak doğaya aktarılacak vadi, iki dağ arasındaki derin geçit anlamı kazanmıştır.³⁰⁹⁵ Eylem kökü olarak “kol-” ise istemek anlamındadır. Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te dağın tepesinden vadinin dibine kadar uzanan yükselti ve kılıç ile bıçağın uzunlamasına çizgisine “kol”; vadi kolu anlamında da

³⁰⁸⁹ 1043. telim arttı ilde yañı kend ulus / “ilig” kaznağı toldı altun kümüş
2178. kalın kaznağ ursa bu altun kümüş / itilse ili artsa ol kend ulus
3104. bayudı buğun inçke tegdi yatur / ulus kend bezendi köñül yilkütür
3203. yakın ka kadaştın yitürmiş sen öz / ulus kend buğundın ewürmiş sen yüz
3215. ulus kendte tã’at telim bar ıduğ / uş ol yerde yetrü körü barsa yok
3226. ulus kend içinde tapuğ bar telim / uş ol yerde kılsa bulumaz yarım
3236. berü kel ulus kendte kılğıl tapuğ / kamuğ edğülükke açılısı kapuğ
3327. ulus kendni kođtuñ yakın ka kadaş / kişide yıradıñ biliş yok adaş
3347. bu yañlığ üçün men ulus kend koğup / bu yerke sığındım ağır yük yüdüp
3500. ulus kend içindeki edğü neçe / saña sözledim emdi adra seçe
3636. bu kün kend uluşka okır sen méni / bulun kılsa nefsim yuluğlı xanı
3652. ajun buğnı barça ulus kend koğup / turup tağka kirse uluğ yük yüdüp
3922. berü kel ulus kend içinde tiril / séni bilmesü halk katılğıl qarıl
3974. yana kend uluşta men aymışlarım / neçe türlüğ edğü turur ay erim
3944. katıglan yarağı ne erse tağı / anı kıl anı kend uluşka okı
4316. bu kün bu özüm kend uluşka kirip / katılğı qarılğı buğunka yorıp
4687. ulus kendke kirse meniñ bu özüm / kişi birle bolğa işim hem sözüm
4834. ölüm buzdı ordu telim kend ulus / ölüm buzdı karşı saray ew öküş
5546. ulus kend içinde sen oğrığ arıt / ümeg arkışığı yolda imîn yorit
6435. neçe kend ulus bağ çeçekliklerig / kuruğ koğtı kör bu ölüm ay tirig
5519. qalı alp atım erse bérğil kümüş / kılıç ursu açsu saña kend ulus
6599. maña munda yégrek adın bulmadım men / ulus kend koğayı kişide yırayı

³⁰⁹⁰ B.0034. yine bu kitâb kör kamuğka yarar / meliklerke artuğ ilig kend tutar
1981. kılınç edğü erdem kerek miñ tümen / anın tutsa il kend kötürse tuman

2968. tapuğçı bile begler elgi uzar / tapuğçı bile erklig il kend tüzer
3460. negü tér eşitgil bu il kend begi / ajun başlap ilke yetilmiş ögi

³⁰⁹¹ 2421. tusulsa idi ök tususı öküş / qalı öznesi yası il kend ulus
2999. urur cãn yuluğlap tapuğçı kılıç / anıñ asğı il kend uluşlar erinç

³⁰⁹² B.0026. kayu kend ulus ordu karşı yere / kitâbka öñin at atamışlara

³⁰⁹³ 0488. kirip kend içinde tiledi tüşün / tüşün bulmadı kör taradı ajun

3214. qalı bardıñ erse tapuğ kılğalı / tapuğ kendte kılğıl bu ol dîn yolu

4161. özüm kendke kirse “ilig” tapğıña / baru turğu künde anıñ kapğıña

³⁰⁹⁴ 4710. xanı ol bu dünyâ tilep tutğıçı / öziñe temür kend tura yapğıçı

6551. ya kençim tükel boldı kârûn neñi teg / ya aşhab-ı res teg temür kend tokıttım

³⁰⁹⁵ G. Clauson, *EDPT*, p. 615.

“oprı kol” denildiği kaydedilmektedir.³⁰⁹⁶ Uygur Türkçesi metinlerinde organ adı olarak kullanılan “kol” sözcüğü 11. Yüzyıl Karahanlı Türkçesinde aktarmalar yoluyla vadi, grup, taraf ve bekçi gibi yan anlamları kazanmıştır. Askerî bir terim olarak “kol” sözcüğü ordudaki kol, küçük birlik, ordunun bir yanı, cenahı, saf düzeni gibi anlamlara gelmektedir.³⁰⁹⁷ Hacıeminoğlu “kol” sözcüğünün korumak ile ilgili olabileceğini belirterek “ko-” eyleminden –l ile ad yapılan adlar içinde değerlendirir. Ona göre güvenlik güçleri için kolluk kuvvetleri de denmektedir. Bu bakımdan Kırgızlarda r~z değişmesi ile kumandan, zabıta amiri için “kor başı”, Kazak Türkçesinde asker, ordu için “kol” ve Osmanlılarda da tabur komutanı için “kol ağası” denilmesi ve “karakol”un gece bekçisi anlamına gelmesi “kol” sözcüğünün korumak ve kollamak ile ilişkisini açıkça ortaya koymaktadır.³⁰⁹⁸

Kutadgu Bilig’de “kol kaş” ikileme biçiminde kullanılmıştır. Buğra Han’ın ve baharın övgüsü yapılırken dağ, ova, kır, vadi, tepe, yamaç gibi yerleşim alanları dışında kalan yerler de anılarak yeryüzünün tamamı kuşatılarak al yeşil donlara büründüğü betimlenerek sevinç ve coşkunun her yere yayıldığı dile getirilir. Güzel bir kıza benzetilen güneşin doğması ile dünyanın bütün vadilerini aydınlattığı söylenerek sabah vakti kavramsallaştırılmıştır.³⁰⁹⁹

kuğuğ

Dökmek karşılığındaki *kuç- eyleminden –G eylemden ad yapan ek ile türetilmiş “kuğuğ” sözcüğü³¹⁰⁰ d > y değişmesi ve son sesteki /ğ/ sesinin düşmesi ile “kuyu” biçimiyle Türkiye Türkçesinde yaşamaktadır. Clauson’a göre “kudug” sözcüğü Moğolca’ya “kuduk” biçimiyle geçip daha sona tekrar Türkçeye ödünçlenmiştir.³¹⁰¹ Dîvânu Lugâti’t-Türk’te de tanıklanan “kuğuğ” sözcüğü Arapça “bi’r” karşılığında kullanılmıştır.³¹⁰²

Kutadgu Bilig’de kuyunun suya ulaşınca kadar toprağın derince kazıldığı ve bu işle uğraşan insanların olduğundan söz edilir. Dönemin su kaynakları yanında kuyu açarak yaşamsal ve tarımsal üretim için su ihtiyacının karşılandığı Yusuf Has Hâcib’in

³⁰⁹⁶ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 403

³⁰⁹⁷ Hülya Arsalan Erol, *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri*, Ankara 2008, s. 365.

³⁰⁹⁸ Necmettin Hacıeminoğlu, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara 2008, s. 23.

³⁰⁹⁹ 0069. yazı tağ kır oprı töşendi yağıp / itindi kolu kaşı kök al keçip

4968. toğa keldi örlep çıkardı yüzün / yaruk kıldı dünyâ kolın hem özin

³¹⁰⁰ İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 116; M. Erdal, *OTWF*, s. 194; G. Clauson, *EDPT*, p. 598

³¹⁰¹ G. Clauson, *EDPT*, p. 598.

³¹⁰² Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 745; Kâşgarî, *COMP*, C. III, s. 146.

bu beytinden anlaşılmaktadır.³¹⁰³ Eserde kapalı bir dar mekân olarak kuyu dünya metaforudur. Dolayısıyla kuyu karanlık, dar ve derin oluşuyla içinden çıkılmaz labirent gibi zor, sıkıntılı bir yeri simgeler. Bu bakımdan insanoğlunun cennetten, Tanrı katından düştüğü bu dünya ceza çekilen, hapishane gibi bir yerdir.³¹⁰⁴ Kuyuya atılmak ve ceza çekmek motifi Yusuf ve Züleyha mesnevisinde, Şeyh Galip'in Hüsn ü Aşk mesnevisinde ve Kur'ân-ı Kerîm'in Yusuf suresinde de vardır. Dış dünyadan iç dünyaya yönelişi, iç muhasebeyi, kendini tanıma, bulma ve arayışı, olgunlaşmayı, bilinçaltını, değişim ve dönüşümü simgeleyen kuyu dibindeki su ile ferahlığa, aydınlığa kavuşmayı, yeniden doğup kök salmaya zemin hazırlayan bir ögedir. Bu bakımdan kuyu yerin derinliklerine tohum atıp filizlenerek daha yükseklerle çıkış için geçilmesi gereken bir sınav yeridir. Nitekim hem anlatılarda kuyuya atılan kahramanlar hem de kuyuya benzetilen dünyada insan değişim, dönüşüm geçirerek olgunlaşır. Dolayısıyla dünya ve kuyu insanın olgunluğa, erginliğe, kemâlete ermek için hesaplaşması, cezasını çekmesi ve kendini bularak çıkması için inmesi, düşmesi gereken bir yerdir.³¹⁰⁵ İşte Kutadgu Bilig'de de insanın bu düşüş arketipi işlenmektedir.³¹⁰⁶ Psikanalitik açıdan rüyada kuyu görmek de bilinçaltı ve ana rahmine dönüş ile ilgilidir. Kuyu ve rüya motifi Kutadgu Bilig'de de anılmaktadır.³¹⁰⁷ Gerçekte karanlığı, derinliği, çıkmazlığı, darlığı, bilinmezliği, belirsizliği ile korkutucu, ürpertici olan kuyu, çukur, oyuk, delik gibi yerler geleneksel tıp anlayışı ve humoral patolojiye göre kara renk ve kara balgam olan sevda sıvısı ile ilişkilendirilir. Sevdanın artmasıyla bu öğelerin görüldüğüne ilişkin geleneksel orta çağ tıp anlayışına göre beyin bozulduğu için hap içip beynin temizlenmesi sağlanmalıdır. Bu bakımdan bilinçaltını simgeleyen kuyu, çukur ile sevdanın artması ile ortaya çıkan melankoli arasında da ruhsal bakımdan bir ilişki bulunmaktadır.

menzil

Arapçada aşağıya inme, yolculuk esnasında bir konağa konma anlamına gelen “nuzûl”den türetilmiş ism-i mekân olan “menzil” seyir sırasında veya seyahatte gece nuzûl olunan yer, konak; iki konak arası; bir konak arası merhale, ikâmet olunan yer,

³¹⁰³ 1735. kayu art aşar kör ögüzler keçer / kayu yér qazar suw quduğda içer

³¹⁰⁴ Mehmet Aça, “Yaratılış Mitleri, Şamanizm ve Tasavvuf Bağlamında Düşüş Mahrumiyet ve Hapis”, *Millî Folklor*, Yıl:16, S:62, 2004, s. 8-18.

³¹⁰⁵ Ahmet Doğan, “Bireyleşim/Kemalat Sürecinde Kapalı ve Dar Mekânlar”, *Bilig*, S. 37, 2006, s. 115-128; Ahmet İçli, “Yusuf u Züleyha Mesnevisinde Mekân”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S:13/2, 2008, s. 339-351; Adem Balkaya, “Halk Anlatılarında Kuyunun İşlevselliği Üzerine Bir Okuma”, *Millî Folklor*, Yıl:26, S: 102, 2014, s. 53-64; Ahmet Doğan, “Hüsn ü Aşk'ta Kuyu Sembolü”, *Millî Folklor*, Yıl:17, S:68, 2005, s. 180-189.

³¹⁰⁶ 5423. bu dünyā tünek ol karañku quduğ / belā miñnet ol barça munda yoduğ

³¹⁰⁷ 6011. yıl ülgı küz erse er erse orut / kara körse tağ ya quduğ körse üt

mesken, ikâmetgâh, hâne; posta ve posta tatarlarının bulunduğu mahal demektir. Kur'ân-Kerîm'in çeşitli âyetlerinde “nuzul” ve türevleri geçmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de “nuzu”l misafire azık olarak hazırlanan yolluk anlamına gelmektedir.³¹⁰⁸

Kutadgu Bilig'de sözcüğün geçtiği beyit Aytoldı'nın hakana yazdığı vasiyetnâmesinde geçer. Bu beyte göre ana karnı, rahmi birkaç aylık dinlenme yeri, menzil, konaktır. Gerçekte 1386-1392. beyitler arasında insanın doğumundan ölümüne ve ahiretteki yaşamına ilişkin benzetmeler bulunmaktadır. Bu beyitlere göre insanoğlu bir kervana “arkış”; dünya da bir konak yerine (örüg) benzetilir. Bu konak yerinde insanın diğer durduğu yer ise birkaç aylık dinlenme yeri olan ana karnı, rahmidir.³¹⁰⁹ Doğduktan sonra bu konak yerinde insan zamane atına binen misafirdir ve gecesi ile gündüzü birer adımdır. İnsanın bu dünya dışındaki ikinci konağı da mezarıdır. Bütün bu benzetmelerdeki asıl amaç dünyanın gelip geçiciliğini vurgulamak ve insanın ölümlü olduğunu hatırlatmaktır. Nitekim Aytoldı da hasta yatağında iken yazdığı bu vasiyet mektubu ölmek üzere olan bir insanın ruh hali ve bilinci görülmektedir. Arkasında bıraktığı insanlara kendisi üzerinden öğütler verir. Gerek Aytoldı'nın ölümü gerekse Odgurmuş'ın ölümü üzerinden iletiler verilmektedir. Dolayısıyla eserde ölüm ders alınması gereken eğitici bir olgudur.

mescid

Arapça “sucûd”dan gelen ve ism-i mekân olan “mescid” Müslümanların ma'bedi, müminlerin ibadet ettikleri yer, camiîşeriftir. Cuma ve bayram namazının kılındığı mabede “mescid-i câmi’”; Kudüs'teki beyt-i mukaddese “mescid-i aksâ”; Mekke'deki Ka'be-i Şerife “mescid-i harâm” denilmektedir. Bunların dışında Cuma ve bayram namazı kılınmayan minaresiz camiye de “mescid” denilmektedir.³¹¹⁰ İsfahânî temel anlamı boyun eğmek olan ve daha sonra yalnız Allah'a boyun eğmek, ibadet etmek için kullanılan “secde”nin dikkate alınarak namazın kılındığı yere “mescid” denildiğini ve Cinn sûresi 18. âyetinde “mescidler yalnız Allah'a aittir” geçen mescidin kimilerine göre Buhârî'nin “yeryüzünün tümü mescid ve pak kılınmış” hadisine dayanarak yeryüzünün tamamı; kimilerince de alın, burun, eller, dizler, ayaklar gibi secdenin yapıldığı organlar olarak anlaşıldığını bildirir.³¹¹¹

³¹⁰⁸ Şemsettin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 2004, s. 1414, 1457; Râgıb el-İsfâhanî, *Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, s. 338

³¹⁰⁹ 1387. ata arkasından toğulsa oğul / ana karnı menzil kaç aylık amul

³¹¹⁰ Şemsettin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 2004, s. 1341.

³¹¹¹ Râgıb el-İsfâhanî, *Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, s. 448.

Kutadgu Bilig’de kullanım sıklığı 4 olan “mescid”, “cemâat” ile birlikte anılmıştır. Ödğülmüş “il itgü törüsi” arasında kâfirler için asker, ordu tutup onları ezmeyi ve evini barkını, burhanlarını yakıp yıkarak onun yerine cemâatin toplanacağı mescit yapmaya yer verilmiştir.³¹¹² Dede Korkut hikayelerinde de kullanım sıklığı 5 olan “mescid” sözcüğü “kilise” ile birlikte anılarak kilisenin yıkılıp yerine mescid yapılması söylenmektedir. Bunun için Dede Korkut’ta kullanılan eylem “yap-“ iken³¹¹³ Kutadgu Bilig’de “kıl-” eylemidir.

Diğer beyitte ise muhtesibin görevlerinden biri fâsik, boş, serserileri denetim altına alarak mescidi cemaatle dolu tutmaktır.³¹¹⁴ Eskiden cemâatler çok iken mescidlerin az, şimdi ise mescidler çok olmasına karşın cemâatların az olması zamanenin bozukluklarından biri olarak kabul edilmektedir. Şehirlerin İslâm dininin gerektirdiği meskenlerle imar edilmiş olmasına karşın cemâatle namaz kılan, ibadetlerini yapan gerçek insanların bulunmadığı yakınılan, şikâyet edilen bir durum olarak betimlenmiştir.³¹¹⁵

oldruğ-turuğlağ~turuğ

Oturmak anlamındaki oldur-/oltur- eyleminden -(X)g eylemden ad yapan ekin getirilmesiyle türetilen sözcük yer, oturulacak yer, koltuk, sandalye (seat) gibi anlamlara gelmektedir.³¹¹⁶ Divânu Lugâti’t-Türk’te sözcüğün eylem kökü yer almaktadır.³¹¹⁷ Kutadgu Bilig’de kullanım sıklığı az olan sözcüklerden biri olan “olduruğ” orta hece düşmesi ile “oldruğ” biçimine dönüşmüştür. Kutadgu Bilig’de sözcük “oldruğ turuğ”³¹¹⁸ ve “oldruğ orun”³¹¹⁹ ve “oldruğ yér” biçimlerinde geçer.³¹²⁰ Başka bir beyitte de kürsî, yer ve oldruğ sözcükleri birlikte anılarak uygunluk sağlanmıştır.³¹²¹ Bu beyitte “oldruğ” sözcüğü “orun” sözcüğünün anlamında da var olan yüksek yer, taht anlamındadır. Nitekim “orun” sözcüğü de “kürsî” ile veya “ordu orun” biçiminde anıldığı beyitlerde taht karşılığındadır.

³¹¹² 5486. ewin barkın örte sığıl burhanın / anıñ ornı mescid cemâ‘at kılın

³¹¹³ Yeter Torun, “Dede Korkut Hikâyelerinde Barınma ile İlgili Sözler ve Bu Sözlerin Birlikte Kullanımı Üzerine”, *Turkish Studies*, Vol. 6/3, 2011, s. 1259.

³¹¹⁴ 5556. kısa tutsa fâsik yawa boşlağığ / tolu tutsa mescid cemâ‘atlarığ

³¹¹⁵ 6477. cemâ‘at köp erdi bu mescidler az / kalın boldı mescid cemâ‘atlar az

³¹¹⁶ G. Clauson, *EDPT*, p. 131.

³¹¹⁷ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 775.

³¹¹⁸ 2547. қапуғда ите турса oldruğ turuğ / түзілсе orun қалмаса бір қуруқ

2588. қапуғда нетег ерсе oldruğ turuğ / бу yortuғда andaғ kerek ay uluғ

3998. kirü hem çıkabilse oldruğ turuğ / tapuғ bilmese er tek emger қуруғ

4585. yarım ya yitim bolға oldruğ turuğ / yawuz bolға көñlün ay eđgü uruғ

³¹¹⁹ 4897. “ilig” imledi bérdi oldruğ orun / bu keçti orunқа siliglik kurun

³¹²⁰ 0647. topıқ yastadıñ emdi oldurғуқа / ne oldruğ yéri bu ma көñlün уқа

³¹²¹ 0787. bu oldruğ ne kürsî yéri ol saña / bu ma‘nî uқayın ayu bér maña

Durmak, beklemek, ayakta dikilmek, kıpırdaman durmak anlamlarına gelen tur- eyleminden -(X)g eylemden ad yapan ekin getirilmesiyle türetilen “turug” sözcüğü durulan, beklenen, kalınan yer demektir. Bu gövdeden türetilmiş “turuglağ” sözcüğü de kalınan, ikamet edilen yer, konut, mesken anlamlarına gelmektedir.³¹²² Divânu Lugâti’t-Türk’te “turug~turıg” sözcüğü için sığınak, dağlardaki korunaklı yer; “turuglağ” için de durak yeri, durma yeri karşılıkları verilmiştir.³¹²³ Kutadgu Bilig’de “oldrug turug” biçiminde ikileme olarak geçer.³¹²⁴ Bu ikilemelerde oturulan, durulan yer, mevki, konum anlamındadır. Eserin manzum ön sözünde geçen “turuglağ” biçimi³¹²⁵ ise hakanın oturduğu, ikamet ettiği yer, mesken anlamında olup saray ve tahtı kast edilmiştir.

Esin “oldrug” ve “turug” ile ilgili incelemesinde Hun, Chou, Köktürk, Uygur ve Karahanlı devlet geleneğinde şölen, meclis, kurultay, ziyafet gibi törenlerde saray devlet adamları, boylar ve hanedan üyelerinin oturacağı ve duracağı düzenin evrenin bir yansıması olarak mikrokozmos olarak değerlendirir ve Türk düşüncesindeki universalizmi vurgular. Bu oturuş ve dizilişte tıpkı gezegenler, güneş ve ayın evrendeki yeri gibi güneşe benzetilen hakan başköşede yani “tör”de oturur. Şehir planına da yansıyan bu evren modelinde hakan ise “ordu” adı verilen surlarla çevrili yüksek bir sarayda yaşamaktadır; diğer herkes onun etrafında biçimlenmektedir. “Tör” yalnız hakan ve beylerin oturabileceği yer iken “ak” veya “kara” boylar kendi içindeki hiyerarşiye göre “oldrug” ve “turug”lara oturabilmektedir.³¹²⁶ Bu bakımdan “oldrug” ve “turug” eski Türk devlet geleneğindeki “orun” ve “ülüş” gibi hiyerarşik ve hukukî yapının göstergesidir. Bu hiyerarşik düzen gerçekte evrenin düzenidir. Dolayısıyla Türk devlet yapısındaki universalizmin bir başka ifadesidir.

ordu

Eski Türk Yazıtlarında “ordu” sözcüğü hakan karargâhı anlamında Kül Tigin Yazıtı’nda yalnız 2 kez geçer.³¹²⁷ Dîvânu Lugâti’t-Türk’te Kâşgarlı Mahmud “ordu”nun beyin oturduğu şehir anlamında olduğunu ve bunun için de Kâşgar’a beyin oturduğu şehir anlamına gelen “Ordu Kend” denildiğini; “Ordu”nun da Balasagun yakınlarındaki bir

³¹²² G. Clauson, *EDPT*, p. 538, 542

³¹²³ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 160, 218, 219

³¹²⁴ 2547. kapuğda ite tursa oldrug turug / tüzülse orun qalmasa bir quruğ
2588. kapuğda neteg erse oldrug turug / bu yortuğda andağ kerek ay uluğ
3998. kirü hem çıkabilse oldrug turug / tapuğ bilmese er tek emger quruğ
4585. yarım ya yitim bolğa oldrug turug / yawuz bolğa köñlün ay eđgü uruğ

³¹²⁵ B.0057. bu teñi turuğlağ kuz ordu ili / tüp aşı nesebdin yorımı tili

³¹²⁶ Emel Esin, “Oldrug-Turug The Hierarchy of Sedent Postures in Turkish Iconography”, *Kunst des Orients*, 2, 1971, s. 1-29.

³¹²⁷ H. Şirin, *ETY*, s. 582, 737, 340.

kasabanın adı olduğunu ve buradan hareketle de Balasagun’a “Kuz Ordu” denildiğini kaydeder.³¹²⁸ Clauson sözcüğün orijinal anlamının hakanın oturduğu yer olup bu anlamın zamanla saray ve hakanın otağı anlamlarını kazandığını belirtir. Budist ve Manihesit metinlerde kutsal, ilâhî, cennetlik mekân, köşk anlamlarındadır. Moğolcada saray, kral otağı anlamında “ordo” biçiminde tanıklanmaktadır. Clauson’a göre hakan otağı anlamından ordu karargâhı, ordugâh anlamlarına geçmiş ve daha sonra da en büyük askerî birlik “ordu” karşılığında kullanılmaya başlanmıştır.³¹²⁹ Türkçeden Farsçaya da ödünçlendiğini belirten Doerfer’e göre sözcük hakanın büyük çadırı ve karargâhı özellikle ordugâhı anlamındadır. Doerfer Türkçe “ordu”, Moğolcada “ordo” biçiminde görülen bu sözcüğün kökeninin Hun kaynaklı olabileceğini belirtse de pek çok sözcükte olduğu gibi kökeninin de belirsiz olduğunu vurgular. Türkçe ve Moğolcadaki bu sözcüğün ortak bir “*ordo” sözcüğünden geldiğini ve Türkçeden Moğolcaya geçtiğini belirten Doerfer aynı zamanda kökenine ilişkin yapılan açıklamalarda sık sık karşılaştırılan merkez anlamına gelen “orta” sözcüğü ile ilişkisine değinir. Bu kökenbilimsel açıklamaların eskidiğini belirten Doerfer “orta” ile “ordu” sözcükleri arasındaki karşılaştırmaya katılmaz. Ona göre ilk kez Runik yazıtlarda “ “d”li biçimiyle tanıklandığı belirtilmesine karşın orta” sözcüğü her zaman “t”li veya “tr” çift ünsüzü ile tanıklanmaktadır. En eski biçimleri “otra” ve “otru” olarak kabul edilebilecek sözcüğün görülen “orta~ortu” ise bu eski biçimlerin göçüşmesi (metatez) ile ortaya çıkmıştır.³¹³⁰ Ögel de sözcüğü merkez, orta anlamındaki “orta” ile ilişkilendirir. Ona göre “*ordu yani başkent veya karargâh anlayışı, orta sözcüğümüzden gelmektedir. Türk hakanlarının otağlarını kurup oturdukları yer, devletin ortası veya merkezi idi. Cihân veya Dünya devleti anlayışı söz konusu olunca, bu ordu merkezi, dünyanın ortası oluyordu.*”³¹³¹ Öner de göre saray, kale, şehir, devlet merkezi anlamındaki ordu~ordo sözcüklerinde yüksek yer, kale, şehir anlamındaki “or” kökünün görüldüğünü belirtir.³¹³²

Ordu ile devletin birbirinden ayrı olmadığı ve hakanın başkomutan olduğu eski Türk toplumunda ordu sözcüğü zamanla saray anlamını kazanmış ve Uygur Türkçesinde daha çok bu anlamda kullanılmıştır. 11. yüzyılda Karahanlı devletinde şehirleşmenin artmasıyla birlikte “ordu” sözcüğü başkent anlamını da kazanmış; saray anlamında

³¹²⁸ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 62

³¹²⁹ G. Clauson, *EDPT*, p. 203

³¹³⁰ G. Doerfer, *TMEN*, C. II, s. 452.

³¹³¹ Bahaddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara 2014, C.II, s. 319.

³¹³² Mustafa Öner, “On~Tor~Çor Sözleri Hakkında”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, C.VII, 1993, s. 181-184; Aynı Yazı şurada da yayımlanmıştır: Mustafa Öner, *Türkçe Yazıları*, İstanbul 2011, s. 269-272.

“karşı” sözcüğü kullanılmıştır.³¹³³ Geniş topraklar üzerine sistemli bir biçimde yapılandırılmış kend, ulus, il sözcükleriyle karşılanan şehirlerde Çin, Soğd etkileri (daha çok ticarî ve dinî merkez durumundaki şehirlerde) görülmesine karşın Türk şehirleri hem eski Türk yaşayış ve inanışından izler taşımakta hem de yerleşik Türk kültür ve medeniyetini yansıtmaktadır.³¹³⁴

Esin’e göre Türk hakan şehirleri yeryüzünün izdüşümsel bir modelidir, mikrokozmostur. Dört köşeli yeryüzü tasarımı şehirlerin dört köşe ve yöne göre tasarlanmasında kendini göstermiş; dört köşeye dikilen kuleler dünyanın dört bir yanını koruyan dağlara benzetilmiştir. Türk evren modelinde güneşe benzetilen hakan dört mevsim ve burçlarla birlikte bu dört köşedeki dağları gezer; göğün kutbu olarak bilinen “Temür Kazığ” ve “Yitiken” yıldızı altındaki saray veya köşkünde otururdu. Hakan ordusunun şehrin kuzeyindeki bir dağ veya set üzerinde yapılandırılması bu makrokosmozun bir yansımasıdır. Şehrin ortasında yer alan hakan sarayı veya köşkü dünyanın merkezinde olduğu kabul edilen kozmik dağı simgelemektedir. Hakan Budist Uygurların Mahayana mezhebindeki dört yönünün hakimi *cakravartin* gibi şehrin ortasındaki haça benzer “dört beltir yol”un hâkimi olarak düşünülüyordu. Dört köşeyi “tura”lardaki yani kulelerdeki alp “küzedgüçi/küdez(gü)çi”ler koruyordu. Bu “ordu” merkezli şehir yapısı Türk universalizminin göstergesidir.³¹³⁵

Esin’e göre Türk şehirleri şu bölümlerden oluşmaktadır:

1. Ordu
2. Balık
3. Kıy/Kay

Türk şehirleri iç şehir anlamındaki Arapça “medine” veya Farsça “şehristan” ile dış mahalle veya dış şehir anlamındaki Arapça “rabaz” veya Farsça “bîrûn” adı verilen yapılardan ve hakan sarayının bulunduğu iç kale anlamındaki Farsça “erk”, “ahmedek” veya “kühendiz”den oluşmaktadır. İç kalede hakan ve ailesi ile beylerin yaşadığı saray, iç şehirde devlet ve din adamları ile askerlerin konutları, tapınaklar yer alıyordu. İç kale (ordu/kühendiz) ve iç şehir (balık/şehristân/medine) sur, hendek ve kulelerle çevriliydi.

³¹³³ Hülya Arslan Erol, *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişimleri*, Ankara 2008, s. 418-422.

³¹³⁴ Cengiz Alyılmaz, “Eski Türk Şehirleri ve Semerkant”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S:20, 2002, s. 304; Rana Ece Karahan, “Eski Türklerde Şehircilik”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Araştırmaları Dergisi*, S:48, 2012, s. 438.

³¹³⁵ Emel Esin, “İç Asya’dan Getirdiği Universalist Devlet Mefhumu ve Bunun Ordu (Hükümdar Şehri) Mimârisindeki Tezahürleri”, *Birinci Uluslararası Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920) Kongresi Tebliğleri*, 1980, s. 9-25.

Surların dışındaki dış şehirde (kıy/rabaz/bîrûn) ise çiftçiler, tüccarlar, zanaatkârların dükkânları ve pazar yerleri, bağ ve bahçeler ve çiftlikler; dış şehrin dışındaki geniş alanlarda, bozkırlarda da hayvancılıkla uğraşanlar (igdişçiler) ve göçebeler yer alıyordu.³¹³⁶

Kare veya dikdörtgen biçimli Türk şehirlerinin bu düzeni Yıldırım'a göre "feodal şehir" yapısındadır. Şehri düşmanlardan, dış baskı ve tehlikelerden, feodal güçlerden, göçebelerden, köylülerden, çiftçilerden ve zanaatkârlardan ayırmak ve korumak için şehri çevreleyen duvar veya surların yapılması feodal şehir düzeninin temel özelliğidir.³¹³⁷ Ancak İslâmiyet'in sınıf ayırımına karşı olması İslâmiyeti kabul eden Türklerin şehirlerine de yansiyarak çeşitli değişim ve dönüşümler gerçekleşmiştir. Özcan Orta Asya kentlerinde gerçekleşen bu değişim ve dönüşümünü belirleyen temel unsurun "İslâm olgusu" olduğunu belirtir. Ona göre İslâmiyet'ten önce askeri ve siyasî merkez konumundaki "ordu" odaklı kentler (A Tipi kentler) ve sosyal, dinsel, kültürel bakımdan Şamanist ve Budist mekânlar, tapınaklar çevresinde gelişen (B tipi kentler) Orta Asya kentleri İslâmiyetin kabulü ile kent yaşamına giren cami, medrese, mescid, türbe gibi mekanların "rabat" adı verilen surların dışındaki alanlara yapılması ve Budist tapınakların, buyanlık, tengrilik gibi yapıların İslâmî mekânlara dönüştürülmesi ile siyasî ve askerî merkez "ordu"dan dinsel, inançsal merkeze doğru bir kayma gerçekleşmiştir.³¹³⁸ İslâmiyet'in sınıf farklarını kaldırması ile halkın en alt tabakası "kara" ile hakan ve beyler arasında bir kaynaşma gerçekleşmiş, nitelik ve nicelik yönünden evrilen ve artan şehirler ile İslâmî kültür çevresine giren Karahanlılar dönemi şehircilik³¹³⁹ bakımından gelişen en hızlı dönem olmuştur. Eski Türk şehirlerindeki surlarla çevrili "ordu"lar yerine yalnız dış şehirdeki yani rabat etrafına çekilen sur veya duvarlar ile şehir sınırlandırılmış; "ordu" etrafındaki çadırlar dükkân ve esnaf evlerine dönüşmüş, çarşı ve pazarlar camilerin olduğu kale, şehristan veya rabata taşınmış, İslâm'ın mahremiyet algısına göre biçimlenen evler avlulu yapılmaya başlanmıştır.³¹⁴⁰ Böylece Esin'in de belirttiği gibi Karahanlı şehirlerinde ve hakanın mekânlarında niteliksel ve niceliksel yönden bir değişim gerçekleşmiştir. Karahanlı şehirlerindeki bu niceliksel değişim "kend" ve

³¹³⁶ Emel Esin, "Orduğ; Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri", *AÜ. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.VI, S:10-11, 1968, s. 137-215; Emel Esin, "Orduğ (başlangıçtan Selçuklulara kadar Türk hakan şehri)", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, C 3, s. 129-149.

³¹³⁷ Kürşat Yıldırım, "Eski Türk Tarihinin Mekânı Üzerine-I: Şehir", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, S:352, 2016, s. 22-26

³¹³⁸ Koray Özcan, "Orta Asya Kent Modelleri üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar)", *Gâzî Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, C.20, No:2, 2005, s. 261.

³¹³⁹ Faruk Sümer, *Eski Türkler'de Şehircilik*, İstanbul 1984, s. 82-99.

³¹⁴⁰ Yılmaz Can, "Anadolu Öncesi Türk Kenti", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, C.3, s. 268-270.

“ulus”ların arttığı İslâmiyeti kabul eden Karahanlıların ilk edebî eseri olan Kutadgu Bilig’in 1043. beytinde de dile getirilmiştir.³¹⁴¹ Hakan mekânlarının niceliksel ve niteliksel değişimi ise Kutadgu Bilig’in 6434. ve 6435. beyitlerine yansımıştır.³¹⁴² Bunların yanında “ordu il”, “ordu orun”, “ordu karşı yer”, “ordu saray”, “karşı ordu”, “karşı ordu saray”, “karşı ordu bezekli saray” gibi ikileme, üçleme, dörtleme biçimindeki anılan beyitlerinde³¹⁴³ de mekânların çeşitliliği görülmektedir. Hakanın durduğu yerin “ordu” olduğu 487. beyitte açıkça belirtilmiştir.³¹⁴⁴

“Ordu” veya “orduğ”un hakanın oturduğu çadır veya köşkün bulunduğu sağlamlaştırılmış bir kaleden veya merkezî bir “tura” yani kuleden ibaret olduğunu belirten Esin, şehirler kurulurken iki farklı yolun izlendiğini söyler. Buna göre bazen İspicap’ta olduğu gibi bir şehrin yani “balık”ın içinde “ordu” yani iç kale kurulurken kimi zaman da Ordu balık’ta olduğu gibi “ordu” etrafında “balık” kurulmuştur. Dolayısıyla “Ordu balık” veya “Ordu kent”ler, içinde “ordu”nun olduğu ikinci bir iç kaleyi barındıran şehirlerdir.³¹⁴⁵ Nitekim Zieme de bir Uygur metninde geçen “Ordo ulus”un pyitaht, başkent anlamında olduğunu ve Ordo Balık’ın Bozkır Uygur Kağanlığı’nın başkenti Karabalgasun; Kuz Ordo veya Kuz Ulus’un Balasagun, Ordo Kend’in Kâşgar; İl Balık ve Beş Balık’ın Koço~Kuça şehirlerinin adları olduğunu vurgular.³¹⁴⁶ Kutadgu Bilig’de anılan “Uç ordu” ve “Kuz ordu” Karahanlılar döneminin bu türden şehirlerindendir.³¹⁴⁷ Nitekim Uç Ordu ve Kuz Ordu yerleşim yerleri Özcan’ın hakan ve beylerin yaşadığı “ordu” adı verilen iç kalenin kent merkezi olarak konumlandığı OrduBalık/Karabalsagun, İdikut/Karahoca gibi Türk şehirleri için verdiği “A tipi kentler” modeline girmektedir.

³¹⁴¹ 1043. telim arttı ilde yañı kend ulus / “ilig” kaznağı toldı altun kümüş

³¹⁴² 6434. neçe karşı ordu neçe berk tura / ölüm buzdı kıldı kara yer köre

6435. neçe kend ulus bağ ççekliklerig / kuruğ qodtı kör bu ölüm ay tirig

³¹⁴³ 3084. tünek ol bu dünyā kötürgil köñül / ediz ordu il qol sen amrul amul

5176. ay “ilig” bu karşı bu ordu orun / saña tegmiş bér tüşün ol körün

5178. saña tegdi emdi bu ordu orun / köçüñni özüñde oza ıd burun

B.0026. qayu kend ulus ordu karşı yere / kitābka öñin at atamışlara

6404. itiglig sarāy ordu karşı qodup / yağız yer töşenip yaturlar küdüp

6433. qalır karşı ordu saraylar kamuğ / anı bend tutumaz bu öz ay uluğ

6436. qalır karşı ordu saray pāk saña / alıp sen tutar sen bu bend tép maña

³¹⁴⁴ 0487. kelip tegdi “ilig” turur orduka / ögi köñli kolmış tilek arzūka

³¹⁴⁵ E. Esin, “Orduğ; Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri”, *AÜ. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.VI, S:10-11, 1968, s. 137-215; Emel Esin, “Orduğ (başlangıçtan Selçuklulara kadar Türk hakan şehri)”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, C 3, s. 129-149.

³¹⁴⁶ Peter Zieme, “Ordo Ulus, Solmi ve Beşbalık”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi SBE Dergisi*, C. 12, Yıl: 12, S: 2, 2012, s. 203, 204.

³¹⁴⁷ B.0057. bu teñi turuğlağ kuz ordu ili / tüp aşlı nesebdin yorımış tili

1594. negü tér eşitgil uç ordu begi / bilip sözlemiş sözke yetrüp ögi

2966. negü tér eşitgil uç ordu hanı / buğunda talası kişide çını

3815. negü tér eşitgil uç ordu hanı / tözü ilke yañzap söz aymış köni

5569. negü tér eşitgil uç ordu hanı / at edgü tile ay ölügli kanı

Özcan iç kaledeki “ordu”nun kentlerin bir köşesine veya sura bitişik olarak yapılandırıldığı Yengi Balık, Can Balık, Kuz Balık/Akbeşim gibi şehirleri “B tipi kent” modeli; iç kaledeki “ordu”nun yerleşim yerlerinden vadi ve nehirler ile ayrıldığı Beş Balık/Pencikend gibi şehirleri de “C tipi kent” modeli olarak adlandırmaktadır.³¹⁴⁸

Kutadgu Bilig’de “ordu” sözcüğü “karşı ordu”, “karşı saray”, “karşı ordu tura” gibi ikileme veya üçlemelerle birlikte kullanıldığında mekân, mimarî yapı, saray, hakan köşkü, mâlikâne anlamını vermektedir.³¹⁴⁹ Bu anlam “bilig ordusu” ve “ukuş ordusu” tamlamalarıyla akıl (ukuş) ve beyler bilgi sarayı olarak nitelenerek Ögdülmiş Küntogdı’ya “bilig ordusu” diye seslenmiştir.³¹⁵⁰ Dolayısıyla ukuş, bey ve Küntogdı arasında bir eşleştirme yapılmıştır.

orun

Genel olarak yer anlamına gelen “orun” sözcüğü daha özelde yüksek yer, taht anlamındadır. Sözcük Moğolcada “oron” biçimiyle taht anlamındadır. Clauson’a göre sözcüğün ilk anlamı taht olup daha sonra yer, ülke, egemenlik alanı, il, makam, mevki ve diğer anlamlarını kazanmıştır.³¹⁵¹ Dîvânü Lugâtî’t-Türk’te Kaşgarlı Mahmud Arapça “mevzi ” ve “mekân” karşılığında kullandığı “orun”³¹⁵² “kara” veya “yağız” renk adlarıyla nitelenerek “kara yer” veya “yağız yer” tamlamalarında olduğu gibi “kara orun” tamlaması da kara toprak, kabir, mezar anlamına gelmektedir.³¹⁵³ Dolayısıyla Clauson’un da belirttiği gibi sözcüğün anlamı zamanla genişlemiştir.³¹⁵⁴ Öner yüksek yer, kale, hisar, şehir anlamları içeren “or” sözcüğünün şehir, devlet merkezi, kale, saray anlamındaki “ordu~ordo” ve yüksek kişi, bey kişi, hükümdar anlamındaki “orkan > “or+han” kişi adında da bulunduğunu belirtir.³¹⁵⁵ Nitekim Kutadgu Bilig’in bazı beyitlerinde de tör, kürsî ve ediz gibi yükseklik ifade eden adlarla anılması Öner’in görüşünü

³¹⁴⁸ Koray Özcan, “Orta Asya Kent Modelleri üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar)”, *Gâzî Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, C.20, No:2, 2005, s. 259.

³¹⁴⁹ 4834. ölüm buzdı ordu telim kend uluş / ölüm buzdı karşı saray ew öküş

6434. neçe karşı ordu neçe berk tura / ölüm buzdı kıldı kıra yér köre

5263. bor içme fesâdka katılma yıra / bu iki buzar karşı ordu tura

6070. neçe karşı ordu bezeklig sarây / ölüm buzdı barça turu qaldı hây

2035. telim ordular buzdı küçkey küçin / turu öldi âhır bu küçkey açın

6113. köçügli kişi itmez ordu saray / yorıgli kişi yolda qalmaz yıl ay

³¹⁵⁰ 0310. bilig kîmyâ teg ol neñ irklü turur / ukuş ordusu ol neñ üglü turur

1658. yanut bérđi ögdülmiş aydı ay beg / bilig ordusu ay kişilerde yég

1906. bilig ordusu ol bu begler özi / biligsiz bolur qul nerek qul sözi

³¹⁵¹ G. Clauson, *EDPT*, p. 233

³¹⁵² Kaşgarî, *COMP*, C. III, s. 43.

³¹⁵³ Kaşgarî, *DLT-AB*, s.443

³¹⁵⁴ Hülya Arslan Erol, *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri*, Ankara 2008, s. 425.

³¹⁵⁵ Mustafa Öner, “On~Tor~Çor Sözlere Hakkında”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, C.VII, 1993, s. 181-184.

desteklemektedir. Ancak Sertkaya sözcüğün kökenine ilişkin yapılan *or+un biçimindeki açıklamalara katılmayarak Çinceden alıntılandığını belirtir. Ona göre Çincede aslı long~loŋ biçiminde iken roŋ biçimini almıştır. Bu sözcük Eski Uygur Türkçesine alıntılanırken söz başında /r/ ünsüzü bulunmadığı için /o/ ön sesini alarak “oron” biçimine dönüşmüştür. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde de bu biçimiyle yer alan sözcük Karahanlı Türkçesinden itibaren ikinci ve üçüncü hecedeki /o/ ve /ö/ sesleri /u/ ve /ü/ seslerine geçmiştir.³¹⁵⁶ Abdülkadir İnan ise sözcüğü folklorik ve hukukî nitelikleri bakımından ele alarak Oğuz, Türkmen, Kazak, Kırgız Türklerindeki orun ve ülüş meselesini gerek derleme gerekse EbülGâzî Bahadır Han ile Reşideddin’in verdiği bilgileri karşılaştırarak değerlendirir. Her kabile ve boyun meclis içinde oturacağı yeri ve kesilen hayvandan alacağı pay anlamına gelen orun ve ülüş İnan’a göre “*her kabilenin ve her oymağın kavim ve cemiyet içinde bir çok şeyler üzerindeki hukuklarını gösteren delildir; müessesedir.*”³¹⁵⁷ Bu bakımdan orun ve ülüş devlet otoritesini pekiştiren, hükümdara itaat ve sadakâtı bildiren iktidar sembollerinden biridir.³¹⁵⁸

Adbilimin bir alt dalı olan yeradbilime (toponimi) ilişkin çalışmalarda yeradı türlerinden Grekçe oykonim karşılığında yerleşme, yerleşimbirimi, yerleşim yeri adları gibi karşılıklar kullanılmasına karşın Eski ve Orta Türkçe çalışmalarında orunadları karşılığı daha sık kullanılmaktadır. Şehir, ilçe, kasaba, köy, mezra, çiftlik gibi her türlü yerleşim biriminin özel adı olan orunadları (oykonim) kendi içinde köyadı (komonim), şehiradı (astionim veya polisonim), yaylaadı (orpedyonim) gibi türlere ayrılmaktadır.³¹⁵⁹

Orun sözcüğü Eski Türkçede yaşanan, oturulan kent, şehir, kasaba, köy gibi yerleşim yeri adı olmakla beraber görev, makam, mevki; bir şey için ayrılmış alan, bölüm veya kapladığı yüzey; konum, durum gibi anlamlardadır.

Kutadgu Bilig’de “orun” sözcüğü yer, yeryüzü, yaşam alanı karşılığında “yer” sözcüğünün taşıdığı genel anlama denk bir anlamı vardır. Özellikle 19. beyitte Tanrı’nın türettiği, yarattığı yer ile bu genel anlam ifade edilmiştir.³¹⁶⁰ Orun sözcüğünün temel

³¹⁵⁶ Osman Fikri Sertkaya, *Kelime Dağarcığımızdan Etimoloji Araştırmaları*, Ankara 2018, s. 3.

³¹⁵⁷ Abdülkadir İnan, “Orun ve Ülüş Meselesi I- Mevki-Orun Hukuku”, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1987, C. II, s. 254.

³¹⁵⁸ Kürşat Koçak, “İslâmiyet’ten Önceki Türk Devlet Geleneklerine Göre Orun ve Ülüş”, *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:2, Sayı: 3, 2011, s: 30-34.

³¹⁵⁹ İbrahim Şahin, *Adbilim*, Ankara 2015, s. 93, 94; Grekçe oykonim için Kurgun “orunadları”; Altunışık yerleşme adları, Yıldırım ve Çelebi yerleşim yeri adları karşılıklarını kullanmışlardır. Bakınız: Levent Kurgun, *Denizli İli Yerleşim Yerleri Adları*, Pamukkale Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 1997; Ümmühan Çelebi, *Sakarya Yerleşim Yeri Adları*, Sakarya Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2007; İbrahim Altunışık, *Coğrafi Bakımdan Batman İli Yer Adları*, Ankara Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009.

³¹⁶⁰ 0019. orun ol törütti orun yok añar / anıfsız orun yok bütün bol muñar

anlamında yerden yüksek olma vardır. Bu anlam başköşe anlamındaki “tör~töre” veya yüksek anlamındaki “ediz” sözcükleriyle kuvvetlendirilmektedir.³¹⁶¹ Bu yüksek bir yer olma niteliği taht karşılığında da kullanılmasına olanak sağlamıştır. Taht karşılığında kullanılan beyitlerde “ordu” veya “kürsî” sözcükleriyle birlikte anılmaktadır.³¹⁶²

Bir beyitte “orun” sözcüğü yer, önem, değer anlamındadır.³¹⁶³ Gerçekte “yer vermek” de değer, saygı, önem ve itibar göstergesidir. Sözcüğün “bér-” yardımcı eylemiyle kullanıldığında yer vermek, bir başka kişi için oturacak yer sağlamak, göstermek karşılığındadır.³¹⁶⁴ Bu birleşik eylemin geçtiği kimi beyitlerde başköşe anlamındaki “tör~töre” sözcüğünün yer alması bu anlamı desteklemektedir. Yer vermek eylemi hakan tarafından Aytoldı, Ögdülmiş ve Odgurmuş için; Odgurmuş tarafından da Ögdülmiş için gerçekleştirilmektedir. Dolayısıyla “orun bérmek” alt-üst, büyük-küçük, konuk-ev sahibi gibi kültürel, ahlâkî, hiyerarşik ilişkileri gösteren bir eylemdir.

Orun sözcüğü kimi beyitlerde bir başkasının yerine geçmek, boş bırakılan yeri kaplamak anlamındadır. Bu anlamın olduğu yerlerde daha çok “ata orni” tamlaması geçmektedir.³¹⁶⁵ Bir kişinin ayrılması ile ortaya çıkan boşluk “kurug orun” tamlaması ile karşılanmıştır.³¹⁶⁶ Eserin mensur ön sözlerinde yerine koymak, temsili bir değer vermek,

³¹⁶¹ 1526. ediz boldı orni ay kutluğ kuta / teñise koğı ense boldı yuta

2452. biligsiz kişi ol kuruğ sır beğiz / biliglig kişi orni kökte ediz

3503. müsülmân işin it muñña yara / bayat birge uçmak kör ornuñ töre

³¹⁶² 5176. ay “ilig” bu karşı bu ordu orun / saña tegmişi bér tüşün ol körün

5178. saña tegdi emdi bu ordu orun / köçüñni özüñde oza ıd burun

0786. bu aytoldı aydı tañım bu meniñ / kümüş kürsî ornuñ ne ol bu seniñ

³¹⁶³ 5413. menidin törümüñ özüñ men téme / özüñ men tése ay unu ornuñ ol

³¹⁶⁴ 0522. körü aldı hâcib orun bérdi tör / isig sözledi söz tilin yakşı kör

0577. ağırladı hâcib orun bérdi tör / edeb birle aytoldı oldurdı kör

0646. tapuğsuz ağırlap açındım séni / orun bérdim erse basındıñ méni

0660. orun bérdiñ aşnu men oldurmadım / orun yok maña sen munı uq tédim

0955. “ilig” bir kün ay toldını ündedi / orun bérdi oldur téyü imledi

3293. elig aldı ewke kigürdi bata / orun bérdi oldurdı elgin tuta

5662. yorıp kirdi “ilig” tapa yol kólup / orun bérdi “ilig” ağırlap körüp

0793. séni men okıdım eñ aşnuķı kün / ağırlık bile bérdim ol kün orun

2533. kéçe bolsa yatgak bu yatsa burun / ayu bérse tegme kişike orun

3959. yana kirdi odgurmuş elgin tutup / orun kıldı törde ağırlap öpüp

4897. “ilig” imledi bérdi oldruğ orun / bu keçti orunķa siliglik qurun

5038. orun kıldı artuķ öziñe yakın / ağırladı aşru bağırsaklıkın

³¹⁶⁵ 0110. idi kéçki söz ol meşelde kelir / ata orni atı oğulķa qalır

5407. olar bardı qaldı saña bu orun / yawa kıılma öd kün kerekñi körün

0111. ata orni qaldı atı ma bile / adın ma taķı bolsu miñ miñ ula

1161. ayur emdi oğlum barır men munu / saña qaldı ornum barı neñ unu

1625. bu aytoldı oğlı ata yurnı ol / ata barsa orni oğul orni ol

1685. atasın yitürdüm munuķı oğul / ata orni tuttı bulup edğü yol

³¹⁶⁶ 1576. kuruğ qaldı orni irildi eşim / irükler bütürgü qanı bir kişim

1626. ata bardı orni kuruğ hem qoķuz / qoķuz toľuķa kördüm oğlın keğ uz

3375. oğulsuz kişi ölse kesti uruğ / ajunda atı yitti orni kuruğ

1558. ayur ay bağırsak kişide burun / qapuğum qurıttıñ qor ittiñ orun

2547. qapuğda ite tursa oldruğ turuğ / tüzülse orun qalmasa bir quruğ

öyle saymak gibi anlamlarda “ornına tut-/kod-” birleşik eylemleri kullanılarak dört ana kahramanın adları, temsil ettikleri değerler ve makamları sıralanmıştır. Dolayısıyla sözcük makam, mevki, rütbe anlamındadır.³¹⁶⁷ Sözcüğün bu anlamı kimi yerde rütbe anlamındaki “kur” sözcüğüyle birlikte ikileme kurarak “kur orun” biçiminde geçer.³¹⁶⁸

Sözcükten ölüm ve ötesi ile ilgili dinî bir kavramı karşılamak için yararlanılmıştır. Ahiret karşılığında “yarınlık orun”, “orun edgüsi / edgü orun”; toplanma yeri yani Arapça mahşer karşılığında “tırilgü yer” tamlaması kullanılmıştır.³¹⁶⁹ Bunların karşıtı olarak bu dünya “karañku tünerig orun” yani karanlık hapis yeri olarak nitelenerek cennet anlamındaki “süzük menü il” ve “sevinç orun” tamlamasıyla birlikte anılarak karşıtlıklardan yararlanılmıştır.³¹⁷⁰

oru~ öru

Dîvânu Lugâti't-Türk'te “öru” için şalgam, buğday gibi şeyleri koymak için kazılan çukur; “orı” için dere karşılığı verilmiştir.³¹⁷¹ Dankoff-Kelly “öru” ve “oprı” sözcüklerini birbirine göndererek çukur, vadi, dar ve derin vadi anlamlarını verdiği “oru”yu Kâşgarlı Mahmud'un Arapça “hufra, vâdî” karşılığında kullandığını belirtir.³¹⁷² Clauson “oru” için Kâşgarlı gibi tahıl saklamak, depolamak için kazılmış çukur, oyuk, kuyu anlamlarını verir ve Kutadgu Bilig'de sözcüğün geçtiği beyitteki “çoğ” sözcüğünü de “çug” biçiminde alarak çuval olarak çevirir.³¹⁷³ Sözcüğün son sesinin “o, u, a” olabileceğine dikkat çeken Doerfer Türkçeden Moğolcaya geçen sözcüklerden biri olarak değerlendirip oyuk, çukur, ambar, kuyu, in, mağara, hapisane gibi anlamlarını kaydeder.³¹⁷⁴ Karahanlı Türkçesi sözlüklerinde oru için zindan karşılığı verilmiştir.³¹⁷⁵

Kutadgu Bilig'de sözcüğün anıldığı beyitte Ögdülmiş Küntogdı'ya iyilerin dolaşabilmesi için kötülerin ya “çoğ”da ya “oru”da olması gerektiğini söyler.³¹⁷⁶ Nitekim beytin öncesi ve sonrasında hakanın hırsız (oğrı) memleketten arındırması, kervan

³¹⁶⁷ A.0032. ilig at béríp pādīšāh ornīña tutmıř turur devletka aytoldı

A.0033. at béríp vezir ornīña qodmış turur ‘aqlıka ögdülmiş

³¹⁶⁸ 4077. biligsizke bérse begi qur orun / begiñe yazıqlı munı bil burun

³¹⁶⁹ 1147. yarınlık orun edgü qolsa özün / isiz qılmasunı bu iki ajun

5189. anı kıl tutaşı tirilgü orun / bu ajun neñin qod añar yüz urun

4802. qodu bérügü dünyā tilek ārzūsın / anın bulsa ‘uqbı orun edgüsin

4907. meñilik ol ol anda bulsa erej / bolur edgü orı bolur edgü éz

³¹⁷⁰ 3083. nerek bu qarañku tünerig orun / süzük meñü ilke aşunğıl burun

5186. tünekte sen artuq tileme sewinç / sewinç orı uçmaq turur hem awınç

³¹⁷¹ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 42

³¹⁷² Kâşgarlı, *COMP*, C. III, s. 42

³¹⁷³ G. Clauson, *EDPT*, p. 197

³¹⁷⁴ G. Doerfer, *TMEN*, C. II, s. 144.

³¹⁷⁵ S. Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, s. 589; E. Üşenmez, *Karahanlı Türkçesinin Sözlüğü*, s. 214.

³¹⁷⁶ 5549. isizig ya çoğda oruda kerek / yorıq bolsa edgü ayā sarp yürek

yollarında güvenliği sağlaması, halka zulm edenleri (budun küçleri) ortadan kaldırması, dışardaki yol kesen haydut ve eşkıyaları (karakçı) temizlemesi ve iyilerin ilde dolaşabilmesi için kötülerin (isizler) ya “çoğ”da ya da “oru”da olması gerektiği söylenir. Arat beyitteki bu iki sözcüğü zincir ve zindan³¹⁷⁷; Dankoff da Clauson gibi “çoğ” ve “oru”yu çuval ve çukur (sack or pit) olarak çevirmiştir.³¹⁷⁸ Eserde Arat’ın “çoğ” olarak okuduğu sözcüğe Dîvânu Lugâti’t-Türk’te güneşin sarılığı ve saçakları, odun köz olduktan sonra ateşin alevi karşılıkları verilmiştir.³¹⁷⁹ Dankoff ve Clauson’un bohça, heybe olarak anlamlandırdıkları beyitteki “çoğ” sözcüğü Dîvânu Lugâti’t-Türk’te de yer alan heybe, bohça karşılığındaki “çuğ” sözcüğü olarak düzeltilmelidir. Dîvânu Lugâti’t-Türk’te bohçaya koymak, bohçalamak karşılığında “çuğla-” ve “çuğlan-” eylemleri de kaydedilmiştir.³¹⁸⁰ Kutadgu Bilig’de bir tür ceza olarak anılan bohçalamak, çuvala koymak, zincirlemek dışında Karahanlılar döneminde “bukağılamak” gibi farklı “kıyın” cezalar da vardı. Aynı beyitte anılan “oru” da oyuk, çukur, kuyu, mağara, in temel anlamından yan anlamlar kazanarak zindan, hapisane karşılığında kullanılmıştır.³¹⁸¹

oy~ oyug

Clauson delik, çukur, boşluk, oyuk, çukur anlamlarına gelen “oy” sözcüğünün oymak “oy-” eylemi ile ilişkili olduğunu belirtir.³¹⁸² Dîvânu Lugâti’t-Türk’te “öy” için yerdeki oyukluk karşılığı verilmiştir.³¹⁸³ Dankoff-Kelly sözcüğe dar ve derin dağ geçidi anlamını vermiştir.³¹⁸⁴ Oymak, oyuk açmak anlamındaki *öy- eyleminden ad yapan –G eki ile türetilen “öyug” adı oyuntu, kazıntı, oyularak yapılan işaret demektir.³¹⁸⁵ Kutadgu Bilig’de “oy” sözcüğünün geçtiği beyitlerde “yağız yér oyı” tamlaması kabir, mezar karşılığında kullanılmıştır.³¹⁸⁶ Eserin Uygur harfli Viyana (Herat) ve Arap harfli Mısır (Kahire) nüshalarında “oy” yerine “toy” ve “ölügler toyı” yazılmıştır.³¹⁸⁷ Ölüm ve ötesine ilişkin düşüncelerin anlatıldığı beyit sonunda girilecek yerin kara toprak altı ve ölümler meclisi olduğu biçiminde de anlaşılabilir. Bu nedenle her iki tamlama da bağlama uygun görünmektedir. 4721. Beyit de ölüm ve ötesine ilişkin düşünceler aktarılmıştır. Bu beyte

³¹⁷⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 397

³¹⁷⁸ Yusuf Khass Hajib, *WRG*, s. 220.

³¹⁷⁹ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 400

³¹⁸⁰ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 472, 432

³¹⁸¹ Özkan Öztekten, “Türkçede ‘Mahpus’ ve ‘Hapishane’”, *Hapishane Kitabı*, İstanbul 2010, s. 614.

³¹⁸² G. Clauson, *EDPT*, p. 265.

³¹⁸³ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 23

³¹⁸⁴ Kâşgarlı, *COMP, C. III*, s. 44.

³¹⁸⁵ İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 116; M. Erdal, *OTWF*, s. 198, S. Tezcan, *KBDÜ*, s. 54.

³¹⁸⁶ 3570. negü asğı âhır kara yér koyı / anıñ tüşneki ol yağız yér oyı

³¹⁸⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. 358.

göre ne türlü kişi kara yer altına girdiyse bu “oy” yani çukur dolmaz.³¹⁸⁸ Odgurmuş’ın evlilik ve çocuk sahibi olmaya olumsuz bakar. Ona göre oğul kızın adı bir adam için giderilmeyen bir oyuktur, çukurdur.³¹⁸⁹ Gerek “oy” gerekse “oyuğ” sözcükleri beyitlerde oyuk, çukur, kazılmış veya oyulmuş yer ve yan anlamıyla mezar, kabir karşılığında Kutadgu Bilig’de kullanılmıştır.

sarây- karşı

Eski Farsçada ev anlamına gelen “srâda” sözcüğünden gelen “sarây” hakanın hem devlet işlerini yürüttüğü bir merkez hem de ailesiyle birlikte yaşadığı özel bir alanıdır. Eski göçebe Türk kültüründe elçilerin kabul edildiği, devlet işlerinin yürütüldüğü merkez ve özel yaşam alanı “otağ” idi. Yazlık ve kışlık saraylara sahip olan Köktürklerden Karahanlılara kadar saraylar dört eyvanlı avlu çevresinde biçimlenmiştir. İslâm tarihinde ilk saray Hz. Osman döneminde şehrin merkezi ve Cuma camisinin yanında yapılmış; ilk Müslüman Türk devletlerinden Karahanlılarda da hakanın oturduğu şehir merkezindeki “orduğ”daki sarayın konumu iç kaleden cami veya mescidin bulunduğu merkezlere doğru kaymıştır. Karahanlı sarayı da geleneksel avlusu dört eyvanlı, sivri kemerli taç kapısının karşısında taht salonunun olduğu bir yapıdaydı. Bu yapı Gazneli, Büyük Selçuklu devletlerince de kullanılmıştır. Tirmiz kentindeki 7000 m²lik bir alanı kaplayan bu Karahanlı sarayı 1220’de Moğollar tarafından tahrip edilmiştir.³¹⁹⁰ İlk kent dışında yazlık saray olarak kullanılan Tirmiz’deki bu saray Çoruhlu’ya göre kasır olarak da kabul edilebilir. “İslâmiyet’ten sonraki Asya Türk sanatında saray mimarisini Karahanlılar’la başlatmak gerek”tiğini söyleyen Çoruhlu bu dönemde saraylarla birlikte kasırların da Türk mimarisine eklendiğini belirtir. Hakanın büyüklüğünü, yüceliğini yansıtan kasırlar, saraylar, , köşkler ve iç kale beylerin ve hakanın oturduğu konut olmaları bakımından aralarında işlevsel bir fark olmamasına karşın mimarî bakımdan bu yapılar çeşitli özellikleri ile birbirinden ayrılmaktadır.³¹⁹¹

Türk edebiyatında sembolik bir merkez olan sarây Kutadgu Bilig’de de her şeyin etrafında toplandığı merkez bir kavramdır. Farsça bu sözcük daha çok “sarây karşı/karşı saray”, “ordu sarây”, “sarây karşı ew”, karşı ordu sarây” gibi ikileme ve üçlemeler içinde geçer.³¹⁹² Sözcüğün anıldığı beyitlerde “ediz” yüksek; “bedizlig” bezemei, oymalı,

³¹⁸⁸ 4721. bağa körgil emdi yağız yér koyı / ne yañlıg kişi kirdi tolmaş oyı

³¹⁸⁹ 3382. ne edgü bilig bérđi bilgi koyuğ / oğul kız atı erke kitmez oyug

³¹⁹⁰ Zeynep Tarım Ertuğ, “Saray”, *TDVİA*, İstanbul 2009, C:36, s. 117-121.

³¹⁹¹ Yaşar Çoruhlu, “Kasır”, *TDVİA*, İstanbul 2001, C.24, s. 555-558.

³¹⁹² 1418. sarây karşı itme ay “ilîg” kutı / anundı saña ew qara yér qatı
3439. sarây karşı yér suw sêni birle yok / at üstem kız oğlan kanı birle yok
4834. ölüm buzdı ordu telim kend uluş / ölüm buzdı karşı sarây ew öktüş

motifli, işlemeli; “kéñ” geniş, ferah; “itigli” yapılmış, krurlmuş; “bezeklig” süslü, bezekli olarak betimlenmiştir.³¹⁹³ Sözcüğün geçtiği beyitlerde ölümün her türlü saray köşk ve mâlikaneyi bozduğu, ölümlü olan ve bu dünyada göçen insanın saray gibi yapıları yapmayacağı belirtilerek hakanın da içinde yaşadığı bu sarayda kalmayacağı, onun da evinin kara yer olacağı söylenerek öleceği hatırlatılır. Dünya bir kazanç yeri olarak saray ile metaforlaştırılmıştır.³¹⁹⁴ Eserde bu dünyada yapılan iyi, güzel, doğru işler ve ibadetlerle ahiret kazanabilir. Dolayısıyla beyitteki “kazganç” sevap, buyan olarak dinî-ahlâkî bir nitelik olarak anlaşılabilir. Nitekim sarây sözcüğü 3672. beyitte “sarâyka uçup kir-” cennet karşılığındaki “uçmak/uçtmak/uştamah” sözcüğünü anımsatır biçimde eylem kökü “uç-” kullanılmasına karşın bu sözcük yerine “sarây” sözcüğü seçilmiştir.³¹⁹⁵

Saray ile anlamdaş olan “karşı” sözcüğü Toharca B’de “kerçiye” biçiminde geçmektedir. Moğolcada da geçen sözcüğü Clauson soru işaretiyle imlemiştir.³¹⁹⁶ Dîvânü Lugâti’t Türk’te de tanıklanan “karşı”nın hakan sarayı demek olduğu ve hakanın işlerinden dolayı yorulup dinlenmek için saraya indiği “xan karşığa emgendi” biçiminde dile getirildiği kaydedilmiştir.³¹⁹⁷ Kâşgarlı Mahmud Arapça “kasr” karşılığında “karşı” sözcüğünü kullanmıştır.³¹⁹⁸

Yusuf Has Hâcib 4246. beyitte “karşı”nın tanımını yapar. Bu beyte göre beyler evinin adı “karşı”dır yani saraydır ve bu “karşı” saray içindekiler birbirine karşı dururlar. Ardışık beyitlerde saraya (karşı) niçin bu adın verildiği ve saraydakilerin (karşı) niçin birbirine karşı olduğu açıklanmaya çalışılır. Sarayda kişinin kendinden büyükler, kendine denk olanlar ve kendinden küçük olanların çekememe, kıskançlık “tevizlik” içinde olduklarından “karşı” saray içindekiler birbirlerine karşıdır. Biri diğerine karşı gelirse, emirlerini yerine getirmese mutlaka biri ölür.³¹⁹⁹ Yusuf Has Hâcib’in pek çok sözcük için ses benzerliklerinden yararlanarak başvurduğu dil oyunlarından biri olan “karşı”

5179. bu kün munda itme bu karşı sarây / sini koğmağay bu keçer yıl kün ay

6070. neçe karşı ordu bezeklig sarây / ölüm buzdı barça turu qaldı hây

6113. köçügli kişi itmez ordu sarây / yorıgli kişi yolda qalmaz yıl ay

6404. itiglig sarây ordu karşı koğup / yağız yér töşenip yaturlar küğüp

6433. qalır karşı ordu sarâylar kamuğ / anı bend tutumaz bu öz ay uluğ

6436. qalır karşı ordu sarây pāk saña / alıp sen tutar sen bu bend tép maña

³¹⁹³ 1180. itiglig sarâyıg buzuğlı ölüm / kamuğ yumğılarığ saçıglı ölüm

1419. eđiz kéñ beğizlig sarâyıñ qalıp / qarañku yér ewde yatur sen ulıp

³¹⁹⁴ 1444. sarây ol ajun kör bu kazganç yéri / negü bulsa munda naru ıd yorı

³¹⁹⁵ 3672. bayat yarlıgın kııl özüñ kulluğu / uçup kir sarâyka erejin salın

³¹⁹⁶ G. Clauson, *EDPT*, p. 664.

³¹⁹⁷ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 183, 116

³¹⁹⁸ Kâşgarlı, *COMP.C*, III, s. 131.

³¹⁹⁹ 4246. bu begler ewi atı karşı turur / bu karşı içindeki karşı turur

4251. bu yañlıg üçün karşı karşı bolur / ikigün qarışsa birisi ölür

sözcüğü saray içindeki görevlilerin birbirini çekemediği, kıskançlık içinde bulundukları için birbirine “karşı” olduğu ve bu nedenle de saray anlamındaki “karşı”ya bu ad verilmiştir.

Kutadgu Bilig’de beylere hizmet etmenin yöntemleri ve usûlleri anlatılırken saraya girerken ve saray içinde nasıl davranılması gerektiği de betimlenir. Saraya girildiğinde kim tarafından ağırlanırsa onu ağırlamak, el kol sallayarak girmemek, kibirli olmamak, selamlaşırken yani tokalaşırken eli fazla tutmamak, kahkaha ile gülmemek, gürültüyle boğazı temizlememek, tırnak kesmemek, bağdaş kurmamak, yana doğru yatmamak, bacakları yaymadan oturmak, büyükler konuşurken sözünü kesmeyip dinlemek, sarhoş olarak saraya girmemek, arkadaşlarla birlikteyken beyler tarafından çağrıldığında hemen kalkıp gitmek, sorduğu sorulara sözü uzatmadan cevap vermek gerektiği belirtilerek saray içinde doğru hareket etmenin önemi vurgulanmıştır.³²⁰⁰ Tıpkı yemek yeme görgüsü gibi hakan katına çıkmanın kurallarının da anlatılması siyâsetnâmelerin genel bir özelliği olarak Kutadgu Bilig’de de işlenmiştir. Saray içindeki görevlilerden “ağıcı” hazinedârın işinin sarayda olduğu belirtilerek hakana yakın olanların çok dikkatli olmaları yönünde uyarıda bulunulmuştur.³²⁰¹ Benzer biçimde sara görevlilerinden kapıcıbaşının ancak saray kapısını kapadığında ve sağlam aldığında o günlük işinin bittiği vurgulanarak görevlerinin sınırları belirlenmiştir.³²⁰² Sarayın ana kahramanı hakan bile içinde bulunduğu saraya benim dememelidir; çünkü gerçek sahibi o değil Tanrı’dır. Hakanın kendinden sonrakiler de bu saraya girmeye çalışmasına karşın geçici huzur ve ferahlığa aldanmayıp sonsuz olanı, cennet aranmalıdır.³²⁰³ Sözcüğün geçtiği diğer beyitlerde hakanın oturduğu mesken, saray anlamında olup gerek üzgün, kederli gibi duygu durumları ile hakanın³²⁰⁴ gerekse evinden çıkıp atına binen Ögdülmiş’in saraya girişi, gelişi³²⁰⁵ gibi eserde olay akışı ve zamanı sezdirmek için

³²⁰⁰ 4110. özün karşıka kirse baknu yorı / séni kim ağırlar ağırla anı

4118. içip karşıka kirme özni tutun / yarağısız bolur ol içigli otun

4122. üçünç karşı içre köni tutsa öz / yırak tutsa teñsiz yarağısızda köz

³²⁰¹ 2791. bolur karşı içre ağıcı işi / özin keğ küdezgü bu yañlıg kişi

³²⁰² 2535. körü bekletip çıkısa karşı kapuğ / tükel boldı ol künki barça tapuğ

³²⁰³ 5181. meniñ tép bilir sen bu karşığ bu kün / haqıkat bağa körse ermez ögün

5182. negü tér eşitgil bu karşı saña / bağa körse çın oğ ayur ay toña

³²⁰⁴ 1111. turup çıktı andın saqınçın tügük / kelip karşıka kirdi köñli tüşük

6339. yana karşıka bardı “ilig” turup / tüşüp kirdi ewke saqınçılığ bolup

³²⁰⁵ 3841. çıkıp karşıka bardı ewdin turup / “ilig”ke köründi özi yol qolup

5453. tonın keçti atlandı ewdin köre / yana karşıka bardı andın köre

5454. tüşüp kirdi karşı içiñe yorıp / oqıdı “ilig” bu köründi kirip

5830. atın mindi bardı yana karşıka / tüşüp kirdi “ilig” taparu oğa

5940. keçe yattı erte yana atlanıp / turup karşıka kirdi attın énip

6224. tonın keçti terkin atını tutup / yana karşıka bardı ewdin turup

6225. tüşüp kirdi karşıka terkin yorıp / oqıdı “ilig” kirdi köñlin térip

yararlanılmıştır. Beyitlerden Ögdülmiş'in saray dışında bir evi olduğu ve evinden saraya atına binerek geldiği anlaşılmaktadır. Kutadgu Bilig'in ana mekânı olan saray bütün kahramanların yer aldığı ve hakanın huzuruna çıktığı, bütün olay ve konuşmaların geçtiği bir merkezdir.

tura

Clauson sözcüğün temel anlamının arkasındakini koruyan şey olduğunu belirttiği sözcüğün hem daimî kuvvet hem de göğüs siperi, kalkan anlamında kullanıldığını söyler. Evi, şehri, kasabayı koruyan set, çit anlamına da gelen sözcüğün kimi tarihî kaynaklarda kale, hisar karşılığında olduğunu kaydeder.³²⁰⁶ Doerfer de sözcüğün benzer anlamlarını tanıklarıyla ayrıntılı bir biçimde sıralamaktadır.³²⁰⁷ Dîvânu Lugâti't-Türk'te düşmandan korunmak için kullanılan herhangi bir şey, kalkan, deri kalkan karşılıklarıyla tanıklanmaktadır.³²⁰⁸ Ercilasun-Akkoyunlu "tura"nın Tekin tarafından Kırgızca yolunu kesmek, önünü almak, engel olmak anlamındaki "*toro-" eyleminin kökü olarak düşünüp "tor-" eylemine bağladığı sözcüğü "tora" olarak okuduğunu; Clauson'un ise kazık, çit, sağlamlaştırılmış, dayanıklı hale getirilmiş köy, kasaba ve ev ile ilişkilendirip "tura" olarak aldığını belirtir. Ercilasun-Akkoyunlu'ya göre Clauson'un bu görüşünü destekler nitelikte derleme sözlüğündeki "ev duvarlarını dış etkenlerden korumak için üzerlerine çakılan tahta perde; bahçe kapısını korumak için beşik örtüsü biçiminde tahtadan yapılan örtü; çatı, çatı arası, odalardan başka evdeki diğer bölümler" karşılıklar önemli veriler sunmaktadır.³²⁰⁹ Tezcan da Kutadgu Bilig indeksinde verilen "kalkan" karşılığı yerine "kale, sığınak" anlamının verilmesi gerektiğini belirtir.³²¹⁰ Sözcüğün geçtiği iki beyitte "karşı ordu tura" üçlemesi içinde geçen sözcük kale karşılığında şehri meydana getiren bölümlerden biri olarak anılmıştır.³²¹¹ Sözcüğün kale anlamı 1736. beyitte de açıktır. Bu beyitte de bazı görevlilerin orduda kılıç, balta yiyip canını fedâ ederek kiminin de kalede yaşandığı belirtilerek güvenlik ve askerlikle ilgili uğraşlardan söz edilmiştir.³²¹² Kale karşılığında kullanılan bir diğer yer 4710. beyittir.³²¹³ Bu beyitte de dünyayı arzulayarak kendine demirden şehirler, kaleler yaptıran diye betimlenen Şeddad'a göndermede

4895. kıza baktı yérdin sîta kâlkânı / turup karşıka bardı kirdi köni

³²⁰⁶ G. Clauson, *EDPT*, p. 531

³²⁰⁷ G. Doerfer, *TMEN*, C.II, s. 608-610.

³²⁰⁸ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 443

³²⁰⁹ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 344.

³²¹⁰ S. Tezcan, *KBDÜ*, s. 65.

³²¹¹ 5263. bor içme fesâdka kâtilma yıra / bu iki buzâr karşı ordu tura.

6434. neçe karşı ordu neçe berk tura / ölüm buzdı kıldı kara yér köre

³²¹² 1736. kayusı çerigde kılıç baldu yér / kayusı turada yuluğda qarır

³²¹³ 4710. kânı ol bu dünyâ tilep tutğuçı / öziñe temür kend tura yapğuçı

bulunulur. Nitekim bu beytin altına eserin Fergana nüshasında “Şeddad” yazılmıştır.³²¹⁴ Sözcüğün geçtiği diğer bir beyitte ülkesini düzene sokan, iyi kanunlar koyarak halkını iyi bir biçimde yöneterek halkını zenginleştiren bilgili ve ün yapmış beyin halkının zenginliği kendine sığınak, korunak, kale olduğu söylenir.³²¹⁵ Dolayısıyla halkın bağlılığı, varlıklı oluşu beylerin uzun yıllar saltanat sürmesini sağlayan etmenlerden biridir. İnsanı koruyan, sığınağı, sağlam kalesi ise bilgidir.³²¹⁶ Bilgi insanı, baylık beyi koruyan çok sağlam bir kale, korunaktır.

tör

Dîvânü Lugâtî't-Türk'te evin baş kısmı, itibarlı yerine “tör” ve “töre” denildiği kaydedilmiştir.³²¹⁷ Bu bağlamda evin en itibarlı yerine oturmaya “töre yokla-”; aşiretin toplandığı yere, ana babanın evine “törkün” ve bir evi kendi ailesinin evlerinden saymak ve orada inmeye “törkünlen-” denilmektedir.³²¹⁸ Eski Türk Yazıtları'nda da çadırdaki onur konuğuna ayrılan köşe anlamında “tör” sözcüğü geçmektedir.³²¹⁹ Clauson sözcüğün ziyafet, oda veya çadırdaki onur yeri karşılığını verdiğini “tör” sözcüğünü Kâşgarlı Mahmud'un Arapça mukaddam, sadr” karşılığında kullanmıştır.³²²⁰ Doerfer, Malov, Rasanen, Vambery sözcüğün evin, odanın, çadırın önündeki yer, ateşin yanındaki aydınlık yer, kapının tam karşısındaki yer, misafir yeri, onur köşesi, şeref yeri karşılığında olduğunu belirtir.³²²¹ Öner or, tor ve çor sözcüklerinin yükseklik ifade eden sözcükler olduğunu belirleyerek bunların tek bir kökten türetilmiş olduklarını söyler.³²²² Orun ve ülüş meselesinde söz edildiği gibi boyların ve kişilerin toplum ve devlet içindeki hiyerarşisini ve hukukunu gösteren bir yapı olan orunun baş köşesinde hakan, beyler, devlet büyükleri otururdu.

Esin'in “oldrug” ve “turug” üzerine yaptığı incelemesinde de belirttiği gibi beylerin, hakanın, devlet adamlarının, saray görevlilerin, misafirlerin, elçilerin, hanedan üyelerinin toplantı, kurultay veya şölen, ziyafette oturacakları ve duracakları yerler evrenin küçük bir örneğidir. Bu oturma ve durma düzeninde evrendeki her şeyin etrafında

³²¹⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. 472

³²¹⁵ 0256. ilin itmiş ötrü bayumış kara /kara baylığın kılmış özke tura

³²¹⁶ 6605. bilig bil özüñke orun kıl töre / bilig bilse özke idi berk tura

³²¹⁷ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 397, 443.

³²¹⁸ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 896.

³²¹⁹ H. Şirin, *ETY*, s. 340.

³²²⁰ Kâşgarlı, *COMP*, C. III, s. 197

³²²¹ G. Doerfer, *TMEN*, C.II, s. 607.

³²²² Mustafa Öner, “On~Tor~Çor Sözlere Hakkında”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, C.VII, 1993, s. 181-184; Aynı yazı şurada da yayımlanmıştır: Mustafa Öner, *Türkçe Yazıları*, İstanbul 2011, s. 269-272.

döndüğü güneşe benzetilen hakan baş köşede “tör”de oturur. Diğer herkesin yeri hakanın konumuna göre belirlenir. Baş köşede “tör”de hakan ve beyler oturabilmektedir. Ak ve kara boylar ise diğer yerlerde oturmaktadır. Bu oturuş ve duruş yerleri evrenin yansıması olan şehir planında da kendini göstermektedir. Hakan çiçeğin yapraklarının orta noktası gibi şehrin merkezinde iç kalede “orduğ”da oturur, beyler ve diğer görevliler onun etrafındaki yerlerde yaşamaktadır. Evrenin şehir planına kendini gösterdiği bu yapısı “orun” sistemine de yansımakta ve merkezi temsil eden baş köşede “tör”de hakan ve beyler yer almaktadır. Temeli kozmolojiye dayanan bu yapı Türk universalist düşüncesinin küçük bir örneğidir.³²²³

Aytoldı’nın hakanın hizmetine girmek için saraya geldiğinde “hâcib” unvanlı biri Aytoldı’ya “tör”de başköşede yer verir. Odgurmış da hakan huzurunda geldiğinde ona baş köşede “tör”de yer verilir.³²²⁴ Hakan katında baş köşede otururken yere bakması ancak kulağını dört açması, onu çok iyi dinlemesi gerektiği “kulak törde” ifadesi ile karşılanmıştır.³²²⁵

Bilgili olmak, bilge olmak³²²⁶, töre bilmek³²²⁷, hizmet etmek³²²⁸, güzel ahlâk, huy, tavır, davranış³²²⁹, iyi bir soydan, asil bir nesepten olmak³²³⁰, sözün faydalısı ve dili korumak³²³¹; beyleri ise halkın sevgisini kazanmak³²³² ve eli açık, cömert olmak³²³³ onları baş köşeye oturtur. Hem kendisini hem de başkalarını mutlu edene, Müslümanların işini yapan ve ihtiyaçlarını, muhtaçlıklarını gideren, onlara yardım edene, yolunu düzeltip doğrulukla hareket edene Tanrı cennette de, her iki dünyada da baş köşeyi verir.³²³⁴

³²²³ Emel Esin, “Olduğ-Turuğ The Hierarchy of Sedent Postures in Turkish Iconography”, *Kunst des Orients*, 2, 1971, s. 1-29.

³²²⁴ 0522. körü aldı hâcib orun bérđi tör / isig sözledi söz tilin yakşı kör

0577. ağırladı hâcib orun bérđi tör / edeb birle aytoldı oldurdı kör

3959. yana kirdi odgurmış elgin tutup / orun kıldı törde ağırlap öpüp

³²²⁵ 4055. kalı begke utru turur erse sen / közüñ yérde tutğıl kulak törde sen

³²²⁶ 0262. biligsizke törde orun bolsa kör / bu tör ilke sandı “ilig” buldı tör

0263. kalı bilgeke tegse ilde orun / ol il boldı törde taqı ked burun

0264. biligke turur bu ağırlık kamuğ / ajunka kerek tör kerek il kapuğ

6605. bilig bil özüñke orun kıl töre / bilig bilse özke idi berk tura

³²²⁷ 2196. negü tér eşitgil törülüg kişi / törülüg kişi boldı il tör başı

6594. yok erse ayu bérđü öñdi törü kılğ / tüzün törke keçsü otunuğ süreyi

4604. idi yakşı aymış törülüg kişi / törü bilse yalñuk bulur tör başı

³²²⁸ 0614. tegimsiz tapuğ birle törke tegir / yarağsız yaransa kör ilke tegir

0844. tapuğçı tapuğ bilse törke tegir / tapuğ bilmese tördin ilke kelir

³²²⁹ 1661. kılınç edğü bolsa kamuğ halk sewer / kılıkı köni bolsa törke ağır

³²³⁰ 1959. uruğ edğü bolsa er edğü toğar / er edğü bolup ötrü törke ağır

³²³¹ 3425. er ol er turur kör kişiler ara / yorıp til küdezse bu bulsa töre

1002. söz asğı bile kör yağız yérdeki / yağıl kökke yoklar bolur tördeki

³²³² 2071. ay “ilig” bu kaç neñ kerek begke kör / buñunğa sewülse orun bolsa tör

³²³³ 2553. iki neñ beğütür bu begler çawı / ilinde tuğı kör törinde liwi

3034. ağı bolsa elgi ajun begleri / ikigü ajunnuñ bu buldı töri

³²³⁴ 3503. müsülmân işin it muñña yara / bayat birge uçmak kör ornuñ töre

Kısacası ipek kumaş gibi değerli olan herşey baş köşededir.³²³⁵ Bu nedenle de ateş (ot), düşman (yağı), hastalık (ig) ve bilgi (bilig) baş köşede yer verilmeli, önemsiz, değersiz görüp hafife alınmamalıdır.³²³⁶

tünek

Gece karşılığındaki “tün”³²³⁷ sözcüğünden türetilen gecelemek anlamındaki “tüne-” eylemine ad yapan –K ekinin getirilmesiyle oluşturulan “tünek” zindan demektir.³²³⁸ Dîvânü Lugâtî’t-Türk’te “tünek”in Barsgan lehçesinde hapishane olduğu kaydeden Kâşgarlı Mahmud Arapça “sien” karşılığında kullanmıştır.³²³⁹ Türk dilinde hapishane, zindan karşılığında pek çok sözcüğün olması³²⁴⁰ ve bir siyasetnâme olarak Kutadgu Bilig’de bu mekânlardan bazısının anılması denetim ve iktidar aygıtları olarak değerlendirilebilir. Hem devlet hem de toplum düzeninde ideali yaratma amacı olan Kutadgu Bilig’de bireylerin veya yurttaşların terbiyeleri, eğitimi, ıslahı ve disiplini için ceza yöntemleri yanında sürekli gözetim altında tutmayı sağlayan hapishane gibi kurumsal mekanlar ortaya çıkmıştır. Karahanlıların iç kale, şehristan ve rabattan oluşan şehir yapısında hapishaneler ya iç kalede ya da rabat veya rabatin dışında bulunuyordu. İç kaleye konumlandırılan zindan veya hapishaneler mahkumların ya merkezdeki (orduğ), iç kaledeki sarayda oturan hakan tarafından sürekli gözetlendikleri düşüncesine, iktidarın kılıcını sürekli başlarının üzerinde hissetmelerine ya da şehir dışına konumlandırılan hapishanelerle toplum ve devlet dışına itilmelerine yol açmıştır.

Kutadgu Bilig’de zindan ile dünya metaforlaştırılır.³²⁴¹ Dünyanın geçici, aşağı, vefasız, alçak olduğu sık sık yinelendiği eserde dünya insanın cennetten, Tanrı katından

6641. yoluñ tüzgil emdi yorıkñ köni / özün iki ajunda bulgıl töre

1976. yése bérse dünyā tirilse kıtun / taķı bir ajunda bu buldı töre

³²³⁵ 0902. kayu neñ uçuz bolsa yerde yatur / ağı çuz ağır boldı törde yatur

³²³⁶ 0307. bu törtte biri ot birisi yağı / üçünçi ig ol kör tiriglik ağı

0308. basası bilig ol bularda biri / bu tört neñ uçuz tutma yüksek töri

1015. öküş sözleyü bilge bolmaz kişi / öküş eştü bilge bulur tör başı

1681. anadın toğuglı biligsiz toğar / bilig öğrenür ötrü törke ağar

³²³⁷ Emek Üşenmez, “Tün Sözü Üzerine”, *Turkish Studies*, Vol. 3/1, 2008, s. 399-404.

³²³⁸ İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 143; G. Clauson, *EDPT*, p. 519; Kâşgarî, *COMP*, C. III, 204.

³²³⁹ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 176.

³²⁴⁰ Özkan Öztekten, “Türkçede ‘Mahpus’ ve ‘Hapishane’”, *Hapishane Kitabı*, İstanbul 2010, s. 613.

³²⁴¹ 3084. tünek ol bu dünyā kötürgil köñül / ediz ordu il qol sen amrul amul

3520. apa yazdı erse bayat kınadı / bu dünyāğ tünek kıldı erklig idi

3521. tünekte ne arzū tiler sen tilek / tilek uçmak içre bolur kıt yölek

4809. tünek ol bu dünyā müsülmān öze / tünekte erej kolma köñlün tüze

5185. tünek ol bu dünyā ay dünyā begi / tünek içre bolmaz saķınçta öni

5186. tünekte sen artuķ tileme sewinç / sewinç orni uçmak turur hem awınç

5421. tünek ol bu dünyā içi oķ yılan / muni koç yaruk çin ajunķa ulan

5423. bu dünyā tünek ol karañķu kuğuğ / belā miħnet ol barça munda yoğuğ

5424. ne inçlik tiler sen tünekte turup / ne arzū qolur sen köñül ög urup

inişi, düşüsü ve cezalandırıldığı bir yerdir. Bu yer insanın olgunluğa, kemâle ermesi için ara bir mekândır. Kapalı ve dar bir mekân olarak düşünülen bu dünya kişinin iç hesaplaşmasını yaptığı, kendi benliğini arayıp bulduğu, nefsini terbiye ettiği, olumsuz davranışlardan uzaklaşarak iyi bir insan olmaya çalıştığı zindan gibi bir ıslah, terbiye ve eğitim-öğretim yeridir. Zindan veya bu dünya cezasını çeken insanoğlu için bir değişim ve dönüşüm geçirerek yeniden doğuşunu simgeleyen bir mekândır. İşte Kutadgu Bilig’de de zindana benzetilen bu dünya bu simgesel ve arketipsel özelliktedir.

tüşnek

Düşmek, inmek anlamındaki “tüş-” eyleminden konak, durak karşılığındaki “tüş-ün” adı ve bu addan yerleşmek, konaklamak anlamına gelen “tüş-ün+e-” eylemi türetilip –K eki ile ad yapılarak oluşturulan “tüş-(ü)n+e-k” yuva, mezar demektir.³²⁴² Yatmak için serilen, düzenlenen, hazırlanan yer anlamını veren Clauson sözcüğü /ö/ ile “töşnek” biçiminde alıp kökünü “töşen-” eylemi olarak belirtir.³²⁴³ Taş’a göre Clauson’un öne sürdüğü bu açıklama Eski Türkçede –Ak ekinin olmaması nedeniyle kabul edilemez.³²⁴⁴ Dîvânu Lugâti’t-Türk’te “tüşnek” sözcüğü tanıklanmamakla beraber sözcüğün eylem kökü “tüş-” ve mola vermek, konmak karşılığındaki “tüş kıl-, “tüşlen-” eylemleri; konaklamak, yerleşmek anlamındaki “tüşne-” eylemi ve mola zamanı karşılığında “tüşlük ödi” ve “tüş ödi” tamlamaları kaydedilmiştir. Buradan kuşluk, öğle vaktine de “tüş ödi” denildiği aktarılmıştır.³²⁴⁵ Kutadgu Bilig’de tek kullanımlık örneklerden olan “tüşnek” sözcüğü geçtiği beyitte “kara yer koyı” ve “yağız yer oyı” tamalamaları ile anılır.³²⁴⁶ Bu tamlamaların mezar, kabir karşılığında olduğu belirtilmişti. Beytin bağlamı da göz önünde bulundurulduğunda bu gelip geçici dünya nimetleri bir kişide olsa bile sonunda öleceği ve “tüşnek”inin bu kara yer oyuğu yani çukuru olacağı söylenir. Dolayısıyla sözcük beyitte konaklama, dinlenme, yerleşme, yatma, uzanma yeri anlamlarına gelmektedir. Sözcüğün yapısında da var olan bu anlam beyte ve beytin bağlamına da uymaktadır. Dolayısıyla sözcük mezar, yuva olarak değil dinsel bağlamı göz ardı edilmeden konaklama, dinlenme yeri olarak anlamlandırılmalıdır.

³²⁴² İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 143; Kâşgarî, *COMP*, C. III, s. 206, M. Erdal, *OTWF*, s. 251

³²⁴³ G. Clauson, *EDPT*, p. 565

³²⁴⁴ İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 83

³²⁴⁵ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 912, 913

³²⁴⁶ 3570. negü asğı āhır qara yér koyı / anıñ tüşneki ol yağız yér oyı

tüşün

Düşmek, inmek anlamındaki “tüş-” eyleminden türetilen ““tüş-ün” konak, durak demektir.³²⁴⁷ Kutadgu Bilig’de Aytoldı’nın hizmetine girmek için doğup büyüdüğü Balasagun’dan Kâşgar’a geldiğinde konaklayacağı bir yer arar fakat bulamaz.³²⁴⁸ Şehir içinde tanıdık olmamasından yakınır ve zorluklarından söz ederek dışardan gelen yabancılara nasıl davranmak gerektiğine ilişkin öğütler verir. Aytoldı’nın dilinden söylenen bu sözler dönemin başkenti olan Kâşgar’a karşı algısının bir yansımasıdır. Aytoldı bilmediği bu şehre karşı aidiyet duygusu henüz yoktur. Çünkü mekan algısı ve aidiyet duygusunun oluşması için yaşantı ve bellekte bir yeri olmalıdır. Aidiyet duygusu da Maslow’un ihtiyaçlar piramidinde fizyolojik ve güvenlik ihtiyaçlarından sonraki bir duygudur. Aytoldı’nın temel ihtiyaçlar arasındaki kalacak, barınacak, yemek yiyecek güvenli bir yerinin henüz olmaması aidiyet duygusunun önündeki engeldir. Dolayısıyla Aytoldı’nın kimliği şehir/kent üzerinden okunabilir.

Sözcüğün geçtiği diğer beyitlerde dünya konak yeri ile metaforlaştırılarak bu dünya yaşamı bir yolculuğa, insan da bu uzun yoldaki yolcuya, konuğa benzetilmiştir.³²⁴⁹ Bu benzetmelerde Hz. Muhammed peygamberin “benimle dünyanın hali ancak bir ağacın gölgesinde bir müddet dinlenip de bırakıp giden yolcu gibidir.” Hadisine gönderme vardır.

üyük~öyük

Clauson’un “öyük” biçiminde hem ad hem eylem kökü olarak aldığı sözcüğün ad olarak bataklık ve yapay tümsek; eylem kökü olarak da batmak, incinmek anlamına geldiğini belirtir. Şemsettin Sami’nin “üyük~öyük” sözcüğünü “oyuk” ile tanımladığını aktaran Clauson’a göre sözcüğü bu ilişki ile açıklamak sorunludur. Anadolu ağızlarında öyek~öyük~üyük~höyük~hüyük biçimleri görülen sözcük ilk kez 16. yüzyılda korkuluk, bostan korkuluğu anlamında kullanılmıştır.³²⁵⁰ Eren’de sözcüğün “öy-” eyleminden –(ü)k ekiyle türetildiğini belirterek taoprak yığını, yapma tepe karşılıklarını verir.³²⁵¹ Anlamı

³²⁴⁷ İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 158; M. Erdal, *OTWF*, s. 302; G. Clauson, *EDPT*, p. 565.

³²⁴⁸ 0488. kirip kend içinde tiledi түшін / түшін bulmadı kör tarudı ajun

³²⁴⁹ 1202. түшін ol bu dünyā keligli keçer / yégen yél büke teg yér erken açar

1390. ajun bir түшін ol gürün bir түшін / bu түшін қопурса түş түн ol ajun

1443. bu ajun түшін ol sen арқış санı / түшінде нече болға арқış күні

2345. түшін билсе yortuğ түзе билсе кең / er at tutsa сақçı оduğ tursa кең

3561. қонуқ sen bu dünyā саға bir түшін / түшінде сақинч tutma artuқ uzun

3634. keçürmiş keçürgü ara bir түшін / tiriglikke munça beğütme ünün

5176. ay “ilig” bu karşı bu ordu orun / saға tegmişі bér түшін ol körün

³²⁵⁰ G. Clauson, *EDPT*, p. 271, 272

³²⁵¹ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, s. 180; Hülya Arslan Erol, *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişimleri*, Ankara 2008, s. 438.

genişleyen Türkçe sözcüklerden olan “öyük” için Dîvânu Lugâti’t-Türk’te bataklık kumu karşılığı verilmiş,³²⁵²“oyuk” için ise bostan korkuluğu ve yollara işaret için konulan taş karşılığı verilip Oğuzca olduğu kaydedilmiştir.³²⁵³

Kutadgu Bilig’de sözcük bataklık, sulak yer anlamında kullanılmıştır. Sözcüğün geçtiği 974. beyitte bilgiler sulak yerlere benzetilir; onlar nereye ayak vursalar oradan su çıkar.³²⁵⁴ Bilgisiz insanlar ise kurak yere, çöle benzetilerek nehir bile aksa orada ot ve yem bitmeyeceği belirtilir. Dolayısıyla sözcük bu beyitte olumsuz değil olumlu anlamıyla sulak yer karşılığında kullanılmıştır. Diğer beyitlerde ise dünya dibi “üyük” olan bir yer olarak betimlenmiştir. Dünyanın kötülüğünün, alçaklığının sık sık dile getirildiği eserde bataklık olarak nitelenen dünyanın olumsuz yönü yinelenerek dünya işlerine gönül bağlamak, arzu ve heveslerden uzak durmak gerektiği öğütlenmektedir. Çünkü bu bataklığa giren ne sevinç ne de çıkış bulur. Ancak yine de bu bataklıktan kurtulmanın yolu da ibadet edip kulluk görevlerini yerine getirmektir.³²⁵⁵ Dolayısıyla sözcük bu beyitlerde bataklık, balçık kıvamında bir yer karşılığında kullanılmıştır. Su akıntısının yetersiz olduğu düz ova veya göl kıyılarında görülen ve etrafında yoğun sazlıklarla durgun su birikintisinin olduğu bataklık Yusuf Has Hâcib’in coğrafyasının topografik özelliklerindendir.

üñür

Delmek, oymak, kazmak anlamına gelen *üñ- eyleminden ad yapan -(U)r eki ile türetilmiş “üñür” in, mağara demektir.³²⁵⁶ Dîvânu Lugâti’t-Türk’te mağara anlamı verilen “üñür” Arapça “kehf” karşılığında kullanılmıştır.³²⁵⁷

Kutadgu Bilig’de sözcüğün geçtiği beyitlerin birinde ağız mağaraya benzetilir.³²⁵⁸ Ağızdan veya mağaradan çıkan söz seher yelidir; yani dört bir yana yayılır, herkes duyar. Bu nedenle bitigçinin ağzı sıkı, sır saklayan biri olmalıdır. Bu beyitte mağara ile ağzın fiziksel benzerliklerinden yararlanılmıştır. Sözcüğün geçtiği diğer beyitlerde ise Oğurmuş’ın evinin mağara olduğu ve orada yaşadığı belirtilir.³²⁵⁹ Oğurmuş’ın dağda,

³²⁵² Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 41; Kâşgarî, *COMP*, C. III, s. 50.

³²⁵³ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 40

³²⁵⁴ 0974. üyük çim osuğluğ bolur bilgeler / çıkar suw kayuda adağ tepseler

³²⁵⁵ 3089. ayâ yolda azmış başı tezgînük / ayı sewme dünyâğ tüpi ol üyük

3795. barı tap kereksiz adın artukum / bu dünyâ tüpi keç üyük ol suzum

3090. üyükke kirigli üyüldi çoğı / örü kelmedi ol sewinç bulmadı

3091. örü tartğıl özni üyüktin kutul / özüñ kulluğın sen tapuğ birle yul

³²⁵⁶ G. Clauson, *EDPT*, p. 188, 189; İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 162

³²⁵⁷ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 45; Kâşgarî, *COMP*, C. III, s. 60.

³²⁵⁸ 2684. bu ağzıñ mişâli üñür sanı teg / sözüğ çıksa andın sehar tanı teg

³²⁵⁹ 4766. negü tér eşitgil bağırsak sözi / üñürde turuğlı sakınuğ özi

6155. kayu tağda yügrür üñürde ewi / yémi ot köki içgü yağmur suwı

mağara gibi bir yer kovuğunda yaşayıp ot kökü ve yağmur suyu içmesi onun yaşam biçimi ve tüketim alışkanlıkları üzerinden toplumdan kaçış ve zühd yönünü betimlemektedir.

Odgurmuş'ın yaşam biçiminin bir ürünü ve kişiliğini oluşturan mağara kimlik ve mekan ilişkisi bakımından dikotomik özelliktedir. Türk kültüründe destan, masal, söylence gibi halk anlatılarında sembolik değer taşıyan kapalı ve dar mekan olarak mağara gerçek anlamda sığınak, korunak, güvenli yerdir; sembolik olarak ise bir geçiş mekânıdır. Hem gök ile yer arasındaki dağ ile merkez eksenini sembolizmini taşıyan hem de yer ve yer altı arasında bir ara mekân olarak mağara bireyin olgunlaştığı, kendini tanıdığı, farkına vardığı, kendini bulduğu, egolarından kurtulduğu, erginleştiği, dıştan içe yöneldiği, değişim ve dönüşüm geçirerek yeni bir boyuta ulaştığı, yeniden doğduğu bir yerdir. Bu bakımdan ana rahmini temsil eden bir arketiptir. Mağarada olmak tıpkı anne karnı veya larva gibi ne zamanın içinde ne de büsbütün dışında olmaktır; yekpâre geniş bir anın parçalanmaz akışında olmaktır. Çizgisel değil döngüsel zamanın sembolü olarak mağara çekirdektir, özdür. Psikanalitik açıdan mağaraya iniş veya giriş uyku ve rüya gibi bilinçaltına inişi simgeler. Kendi hesaplaşmasını, iç konuşmasını, itiraflarını gerçekleştirdiği bir yerdir. Ruhsal ve dinî bakımdan ilahî olanla, kurtarıcıyla, atalarla iletişime geçilen zâhir, içsel, gizli, örtük bilginin elde edildiği kutsal bir mekandır.³²⁶⁰

üt

Kâşgarlı Mahmud Oğuzlar ve onlara uyanlarda bütün te'lerin de'ye dödürüldüğünü belirterek delik anlamındaki “üt”e “üd” dediklerini kaydeder.³²⁶¹ Kâşgarlı Mahmud bunun yanında vav'da dudakların daraltıldığı sözcüğün tahta ve duvardaki delik karşılığında olduğunu belirtir.²⁰ Bu nedenle Atalay sözcüğü üt, Clauson, Dankoff-Kelly ve Ercilasun-Akkoyunlu “üt” biçiminde almışlardır.³²⁶² Sözcüğün orijinalinin uzun ünlülü ve /d'/li olduğuna dikkat çeken Clauson anlamını delik, oyuk olarak verir.³²⁶³

Kutadgu Bilig'de rüyada görülen siyah renk, dağ, kuyu veya deliğin dört sıvıdan kara balgamın yani sevdanın arttığına işaretir.³²⁶⁴ Çâresi de hap içip beyni temizlemektir.

³²⁶⁰ Gölde Çetindağ, “Türk Kültüründe Mağara Motifi”, 38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi 10-15 Eylül Ankara Bildirileri, Ankara 2007, C.I, s. 443-455; Mehmet Emin Bars, “Türk Destanlarında Mağara Kültü Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.10, S:52, 2017, s. 75-82; Çiğdem Akyüz (2017). “Dağ, Su ve Mağara Kültürleri Bağlamında Ankara Hüseyin Gâzî Türbesi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S: 81, 2017, s. 151-171; Ahmet Doğan, “Bireyleşim/Kemalat Sürecinde Kapalı ve Dar Mekânlar”, *Bilig*, S. 37 2006, s. 115-128.

³²⁶¹ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 12,

³²⁶² Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 20

³²⁶³ G. Clauson, *EDPT*, p. 36

³²⁶⁴ 6011. yıl ülgü küz erse er erse orut / kıra körse tağ ya kıduğ körse üt

Beyitte kuyu ile birlikte anılan “üt” ile kuyu gibi karanlık, çukur, oyuk bir yer kast edilmiştir.

yurt

Kâşgarlı Mahmud harabe haldeki yerleşim yerine “yurt” denildiğini kaydeder.³²⁶⁵ Clauson Kâşgarlı’nın verdiği bu karşılığı yineleyerek sözcüğün sonundaki sesin /d/ ile olabileceğini de belirtmek için parantez içinde soru işareti ile göstermiştir. Terkedilmiş yerleşim veya konak yeri anlamında iken Orta Türkçe döneminde oturlan yer, ikâmetgâh, konut anlamını kazanmış ve bazı ses değişimleriyle de konak, çadır, ülke, memleket, diyâr, topluluk, birinin kendi ülkesi, memleketi karşılığında da kullanılmıştır.³²⁶⁶ Kononov Ebûlgâzi Bahâdur Han’da da geçen “yurt sözcüğünü yürümek, gitmek anlamındaki “yur-~yor-~yür-~yör-” eyleminden geldiğini ve “yuru-t” biçimine dönüştüğünü belirtir. Kononov’un bu açıklamasını aktaran Doerfer “yürü-” eyleminin orijinal biçimi “yori-” olduğundan bu görüşe katılmaz. Doerfer sözcüğün Rusça, Moğolca, Çince, Korece, Japonca gibi Türk dilinin etkileşimde bulunabileceği diller ile Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerindeki durumunu ve anlamlarını örnekleyerek sözcüğün otlatma alanı, özellikle bir perensin yeteneği, durak, kulübe, çadır, ocak, oturlan yer, ev, mesken, ikâmetgah, oda, köy, ülke, vatan, toprak, il, halk, millet gibi karşılıklarını verir.³²⁶⁷ Daire biçiminde üstü kubbe veya koniye benzer keçe örtülü çadır olan “bozüy”e curt~yurt denilmektedir. Kışın şehir ve kasabaların yakınındaki eski yerleşim merkezlerin olduğu yerlerde, yazın serin ve yüksek yerlere çadırlarını kuran konargöçerlerin yurdu çadırlarını kurdukları sınırı tam belli olmayan bölgesel alanlardı. Bu bakımdan Türklerin yurdu evlerinin yani çadırlarının toprakla değdiği yerdir ve bellidir. Her yaz ve kış önceden gittiği yazlak ve kışlağa giden oymağın özerkliğine verilmiş bölgesel alan veya arazi durumundaki “yurt” daha sonraki dönemlerde kasaba, köy veya mezra olarak belirlenmiştir.³²⁶⁸ Kâşgarlı Mahmud bir şehir veya kasaba kalıntısı, yıkıntı durumundaki yerleşim yerlerine “yurt denildiğini kaydetmesi Türklerin kışın şehir ya da kasabalardaki eski yerleşim yerlerine “yurt” kurmalarının getirdiği yaşam biçiminin bir yansıması olarak görünmektedir.

³²⁶⁵ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 351

³²⁶⁶ G. Clauson, *EDPT*, p. 958.

³²⁶⁷ G. Doerfer, *TMEN*, C.IV, s. 213-216.

³²⁶⁸ Emine Erdoğan Özünlü, “Osmanlı ve Kırgız Konargöçerlerinde Yurt”, *Bilig*, S: 71, 2014, s. 170, 171, 174.

Gülensoy, Eren, Sevortyan gibi araştırmacıların etimolojik sözlüklerde de yukarıda sıralanan anlamları belirtilen³²⁶⁹ ve anlamı genişleyen sözcüğün³²⁷⁰ Eski Türk Yazıtları'nda konaklama yeri, kamp yeri karşılığında kullanım sıklığı 1; cenaze çadırı karşılığında kullanım sıklığı ise 2 olmak üzere toplam kullanım sıklığı 3'tür.³²⁷¹ Kutadgu Bilig'de kullanım sıklığı 2 olan "yurt" sözcüğü anıldığı beyitte insanın asıl yurdunun "gûr" mezar, kabir olduğu söylenerek insanın ölümü ve kendini unutmaması gerektiği öğütlenir.³²⁷² Benzer anlamda sözler "yurt" yerine "tüşün" sözcüğü kullanılarak da dile getirilmiştir. Dolayısıyla bu iki sözcük aynı anlamda kullanılmıştır. Eski Türk yaşamında taşınabilir nitelikte koni veya kubbe biçimli üstü keçe, kumaş veya deri ile kaplı çadır olan "yurt" ile mezar arasında biçimsel ve işlevsel bir özdeşlik kurulmuştur. Bu beyitte Yusuf Has Hâcib konargöçerlerin hem çadırlarını, evlerini hem de bu çadırları kurdukları yazlak ve kışlak olarak kullandıkları bölgeyi, alanı belirten "yurt"u metaforlaştırarak mezar için kullanır. Bu metafor aynı zamanda dünyanın geçiciliğini, insanın öbür dünyaya göç ediciliğini barındırmaktadır. Böylece konargöçer topluluk yerine insan, yurt yerine mezar koyularak öte dünyaya ilişkin kavramlar bu dünyadaki yaşam geleneklerinin sözcükleriyle karşılanmaya çalışılmıştır.

³²⁶⁹ Kürşat Efe, "Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Bark, Ev, Dam, Yurt Kelimelerinin Kullanım Alanları", *International Journal of Languages Education and Teaching*, Vol. 5, Issue:3, 2017, s. 409.

³²⁷⁰ Hülya Arslan Erol, *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişimleri*, Ankara 2008, s. 635.

³²⁷¹ H. Şirin, *ETY*, s. 582, 591.

³²⁷² 5412. ölümüg unitma gürün yurtuñ ol / özüñni unitma sawı yurtuñ ol

SEKİZİNCİ BÖLÜM

RENK ADLARI

Tarih boyunca renklerin yapısı, görünümünü anlamak ve açıklamak için çeşitli teoriler geliştirilmiştir. Pythagoras, Platon, Plinus gibi Antik Çağ Grek düşünürlerine göre renkler hava, ateş, su ve toprağın biçimleridir. Aristoteles ile başlayan renklere ilişkin kuram yüzyıllar boyunca ondan etkilenen düşünürlerce devam ettirilmiştir. Aristoteles'e göre tüm renkler ışığın ve karanlığın karışımı ile oluşur. Rönesans döneminde Leonardo da Vinci, Paul Rubens, Matteo Zaccolini gibi sanatçılar ve ressamların çeşitli yorumları ve uygulamalarıyla sanatsal anlamda bir ivme kazanan renk kuramları 17. yüzyılda Newton ile bilimsel bir temel kazanmıştır. Optik adlı kitabında renklere ve ışığa ilişkin bulgularını yayımlayan Newton'dan sonra fizik ve matematik uzmanları tarafından renklere ilişkin pek çok görüş öne sürülmüştür. Yalnız fizik, matematik, kimya ve sanatın konusu olmaktan çıkan renk teorileri yazınsal sanatlarla ilgilenenlerin de uğraşı olmuştur. Goethe 1810 yılında Newton'ın görüşlerine karşı yazdığı ve en önemli eseri olarak nitelediği “Renk Kuramı” (Zur Farbenlehre) adlı kitabını yayımlar.³²⁷³ Goethe'nin bu kuramı Wittgenstein'in “Renkler Üzerine Düşünceler” adlı çalışmasında da değerlendirilmiştir.³²⁷⁴ Bu tür çalışmalarda genellikle gözün yapısı ile güneş ışınlarının ilişkisi ve renklerle notalar arasındaki ilişki gibi konular sorgulanmıştır.

Fizikte ışığa bağlı olarak ortaya çıktığı kabul edilen renkler fizyolojide farklı düzeylerdeki ışıkların gözde yarattığı uyarı biçiminde tanımlanır. Renkler bir fizikçi için enerjinin bir özelliği, bir sanatçı için araç, bir psikolog için algı, insanlar içinse bir şeyin niteliğidir.

Renk gerçekte fiziksel bir olgudur. Bu olgu değişik topluluklarda ve kültürlerde kavramsallaştırılarak dilsel gösterenlere dönüşür. Bu bakımdan renkler göstergebilim, dilbilim, dinbilim, kültürbilim, felsefe, edebiyat, sanat tarihi, psikoloji, köken bilimi, fizik, kimya, bilişsel bilimler, edimbilim, tıp, görsel sanatlar, etnoloji, bilgisayar bilimleri, eğitim bilimleri, biyoloji gibi bilim ya da bilim dallarıyla ilgilidir.

Görsel sanatların ana malzemesi olan renkler resim, heykel ve mimarlık gibi sanatlarda bir ifade aracı olarak birey, dönem ve akımlara göre farklılık gösterir.³²⁷⁵

³²⁷³ Meral Per, “Renk Teorilerine Tarihsel Bir Bakış”, *Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi*, S: 8, 2012, s. 17, 19.

³²⁷⁴ Ludwig Wittgenstein, “Renkler Üzerine Düşünceler”, *Beytulhikme*, Cilt 4, Sayı: 1, 2014, s. 118.

³²⁷⁵ Birgül Eser, *Görsel Sanatlarda (Resimde) Renklerin Dili*, Arel Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013; Aysun Çömen, *Resim Sanatında Rönesans'tan Empresyonizm'e Renk Kullanımı ve Kırmızı Rengin İfade Biçimleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2010; Derya Akpınar, *Antik Yunan'dan Bugüne Figüratif*

Resim ve müzik gibi görsel sanatlar birbirleriyle pek çok noktada birleşirler. Bu bakımdan renkler ile müziğin notaları arasında yapılan çalışmalarda ışık ve seste ortak olan hız, frekans ve dalga boyu değerlerinden yola çıkılarak aralarında bir bağıntı kurulur. Yedi renk ve yedi ses arasında kurulan bu ilgiye göre tiz sesler mordan başlayarak mavi, turkuaz, yeşil; pes sesler kırmızıdan başlayarak turuncu ve sarıda birleşirler.³²⁷⁶ Buna benzer disiplinler arası çalışmalar sonucunda önemli bulgulara ulaşılmaktadır. Resmin malzemesi olan renklerin kullanımına göre ruhbilimin yöntemleriyle çözümlenmesi; çocukların kişilik özellikleri ve içinde bulundukları yalnızlık, korku gibi duygu durumlarına ilişkin önemli veriler sağlamaktadır.³²⁷⁷ Renklerle duygu durumları, görsel zeka ve estetik algı arasında doğrudan bir ilişki vardır.³²⁷⁸ Renklerden psikoloji çalışmaları³²⁷⁹ yanında tüketim sektöründe reklam ve pazarlama konularında da yararlanılmaktadır.³²⁸⁰

İnsan yaşamının vazgeçilmez bir ögesi olan ve pek çok alanda kullanılan renkler³²⁸¹ birer göstergedir. Göstergeler toplumlara, kültürlere, dinlere göre farklılık gösterir.³²⁸² Japonya, Çin gibi ülkelerde beyaz renk yas belirtisi olduğu için beyaz gelinlik

Heykellerde Renk Kullanımı ve Rengin Forma Etkisi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bolu, 2010.

³²⁷⁶ Meltem Esen, *Müziksel Algılamada Ses ve Renk İlişkisi*, Haliç Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008, s. 7

³²⁷⁷ Betül İpek, *Çocuklardaki Yalnızlık Duygusunun Resimlerinde Kullandıkları Renklere Yansıması*, Gâzî Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014; Ümit Yılmaz, *Renk Psikolojisi*, Anadolu Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 1991.

³²⁷⁸ Nihal Demir, Abdülkadir Kabadayı, “Erken Yaşta Renk Kavramının Kazandırılmasında Bilgisayar Destekli ve Geleneksel Öğretim Yöntemlerinin Karşılaştırılması”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, C. 5, S: 1, 2008, s. 1-18; Özlem Erbaş, *Sanat Eğitiminde Renk ve Renk Öğretim Yöntemleri*, Anadolu Üniversitesi SBE Basılmamış Sanatta Yeterlik Tezi, Eskişehir, 1996; Gonca Erim, *Temel Sanat Eğitiminde Renk Algılamaları*, Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Basılmamış Sanatta Yeterlilik Tezi, İstanbul 1999; Zekerya Batur, Salih Gülerer, “Rengin Sosyokültürel Yansımaları ve Okuduğunu Anlamaya Etkisi”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume 6, S: 7, 2013, s. 205-215; Zeynep Akman, “İlköğretim Türkçe Ders Kitaplarında Renk Unsurunun Görsel Bütünlük Oluşturmadaki Yeri”, Gâzî Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010.

³²⁷⁹ Cezmi Akkın, Sait Eğilmez, Filiz Afrashi, “Renklerin İnsan Davranış ve Fizyolojisine Etkileri”, *Türk Oftalmoloji Dergisi*, S: 33, 2004, s. 274-282.

³²⁸⁰ İçten Duygu Çallı, *Bir Sözsüz İletişim ögesi Olarak Renk ve Renk Kullanımının Basılı Reklam Araçlarında Tüketici Algısı Üzerine Etkisi*, Ege Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2007; Birsen Çeken, Elif Yıldız, “Renklerin Reklam Algısı Üzerindeki Etkisi: 2012 Kırmızı Reklam Ödülleri”, *Sanat Eğitimi Dergisi*, C. 3, S: 2, 2015, s. 129-146; Filiz Nurhan Ölmez, “Tekstillerde Renkler Üzerine Simgesel ve Allegorik Bir Değerlendirme”, *Türk Sanatları Araştırmaları Dergisi*, S: 1, C. 1, 2010, s. 17-24; H. Özge Memiş, *Renk Algısının Algısal Organizasyonun Bireysel Farklılık Metodu ile Değerlendirilmesi ve Renk Algısında Cinsiyet Farklılıkları*, İstanbul Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 74.

³²⁸¹ Eda Ustaoglu, *Renklerin İnsan Yaşamındaki Yeri*, Maltepe Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 153, 56.

³²⁸² Özge Mazlum, “Rengin Kültürel Çağrışımları”, *Dumlupınar Üniversitesi SBE Dergisi*, S. 31, 2011, s. 125-138; Nihat Çalışkan, Elif Kılıç, “Farklı Kültürlerde ve Eğitimsel Süreçte Renklerin Dili”, *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 15, S: 3, 2014, s. 69-85; Hüseyin Akyüz, “Hz. Peygamber’in Hadislerinde Renklerin Dili”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: 41, 2014, s.

giyilmezken batı ve Türk toplumunda yas rengi siyahtır. Kuzey Afrika ve Eski Mısır'da siyah verim ve bereketlilik iken Çinliler ve Türklerde kuzeyin, soğğun simgesidir. Renklerin farklı anlamları yanında tüm insanları kapsayacak biçimde evrensel işlevleri de bulunmakta ve insanları bir noktada birleştirebilmektedir. Bu yolla toplumsal düzen ve iletişim sağlanır. Örneğin trafik ışıkları ve işaretleri, sıcak ve soğuk su renkleri toplumsal iletişim öğeleridir.³²⁸³

Göstergebilimin alt dalı olan dilbilimin inceleme nesnesi dilsel göstergelerdir. Gerçekte birer adlandırma ögesi olan renk adları dil dışı gerçek dünyayı yansıtmaz. Renklerin adlandırılmasında görülen çeşitlilik bunun en güzel kanıtıdır. Aynı dili konuşanlar arasında bile bir renk için farklı sözcükler veya söz öbekleri kullanılması dış gerçekliğin farklı biçimlerde anlaşıldığını ve anlatıldığını gösterir. Bu farklılığın temelinde yaş, cinsiyet, eğitim durumu gibi çeşitli etmenler bulunmaktadır.³²⁸⁴

Her dilde ortak olan kavramlardan olan renkler bir dilin söz varlığındaki temel veya çekirdek sözcüklerdir. Bu temel sözcükler çok az değişime uğrayarak bugüne ulaşır yeni sözcükler ve kalıplaşmış sözler türetir.³²⁸⁵ Adbilimin iki ana kolu olan antroponimi ve toponimide renk adları kişi ve yer adları türetirken etkin olarak işletilir.³²⁸⁶ Renklerin belirttikleri anlamlar, diller arasında olduğu gibi bir dilin değişik lehçe ve ağızlarında da kullanım çeşitliliği gösterebilir.³²⁸⁷ Kaymaz Türkiye Türkçesi ve ağızlarındaki renk

373-397; Beşir Çelik, *Kur'an-ı Kerimdeki Renkler ve Renk İfade Eden Kelimelerin Tahlili*, Haran Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa, 2010; Abdülmecit Okcu, "Kur'an'da Renkler", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: 28, 2007, s. 127-163; Didem Kadıhasanoğlu, *A Cross-Cultural Study on Color Perception: Comparing Turkish and Non-Turkish Speakers' Perception of Blue*, The Middle East Technical University, Master of Thesis, Ankara 2007.

³²⁸³ Deniz Özer, "Toplumsal Düzenin Oluşmasında Renk ve İletişim", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S:6, 2012, s. 268-281.

³²⁸⁴ Gülser Akdoğan, Özgür Aydın, "Renklerin Adlandırılması ve Dil-Gerçek Sorunu", *Dil Dergisi*, S.28, 1995, s. 55.

³²⁸⁵ Sakine Ahmediova, *Contrastive Analysis of Idiomatic Structures in English and Russian Languages*, İstanbul Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004; Nazmiye Topçu, "Fransızca ve Türkçe Renk İsimleri İçeren Deyimlerin Karşılaştırılması", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S: 20, 2001, s. 131-140.

³²⁸⁶ Ahmet Karadoğan, "Türk Ad Biliminde Renk Kültü", *Milli Folklor*, Yıl: 16, S:62, 2009, s. 89-99; Nesrin Bayraktar, "Türkçede Renk Adlarıyla Özel Ad Yapımı", *Journal of Language and Linguistics Studies*, S: 9 (2), 2013, s. 95-114; Nesrin Bayraktar, "Türkçede Kişi Adlarında Renk Adları", *Acta Turcica*, Yıl: VI, S: 1-1, 2014, s. 1-15; Ali Akar, (2006), "Renge Bağlı Yer Adlarında Muğla Örneği", *Erciyes Üniversitesi SBE Dergisi*, Yıl: 1, S: 20, 2006, s. 51-63; Eyüp Sertaç Ayaz, Selin Ayaz, "İğdır İli Yer Adlarında Kullanılan Renk Adları Üzerine Bir İnceleme", *I. Uluslararası Aras Havzası Sempozyumu*, Kars, 2010, s. 299-307; Salim Küçük, "Türkçenin Renklere Dayalı Söz Varlığı", *Yeni Türkiye*, Yıl 9, Sayı 55, 2013, s. 791-803.

³²⁸⁷ Aşur Özdemir, "Kazakçada Renk Kavramı ve Renkler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S: 54, 2015, s. 149-208; Maia Meskhidze, *Türkiye ve Kırgız Türkçelerinde Renk İsimlerini İçeren Deyimler*, Gâzî Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006; Mira Elif Demirhan, *A Color Naming Study on Turkmen Language*, Yeditepe University, Graduate Institute of Social Sciences, Master of Art, İstanbul 2010.

adlarının sayısını 1447³²⁸⁸, Gümüşkaya ise tarihî Türk lehçelerindeki renk bildiren sözcükleri 1549 olarak belirlemiştir.³²⁸⁹ Eminoğlu'nun hazırladığı sözlük ise 7158 renk bildiren girdi içerir.³²⁹⁰ Doğan çeşitli sınaî ürünlerin kataloglarındaki renk adlarını incelediği çalışmasında sözlükte yer olmayan 900 renk adı belirlemiştir.³²⁹¹ Yer adlarında en çok kullanılan renk adı kara (353)'dır ve kullanım sıklıklarına göre kırmızı (153), ak (145), sarı (61), boz (47), gök (43) gibi renk adları sıralanabilir.³²⁹² Başkan'ın hisar, konak, höyük, kale adlarının bulunduğu köy adlarına ilişkin çalışmasında en çok kullanılan rengin kara olduğu belirlenmiştir. Bunu sırasıyla ak, gök, sarı, kırmızı, boz renkleri izler.³²⁹³

Türk dilinde renk adlarının zenginliği Türklerin yaşadıkları coğrafyada doğaya ilişkin gözlemlerinden kaynaklanmaktadır.³²⁹⁴

Türk dilinde renk adlarının tarihsel gelişimine bakıldığında Arapça renk adları Karahanlılar döneminden itibaren Türkçeye girmeye başlamıştır. Çağatay Türkçesinde Farsçanın etkisiyle Arapça ve Farsça renk adlarının sayısı artmıştır. Harezmi-Kıpçak Türkçesi döneminde ise somutlaştırma yoluyla Türkçe ve Farsça tamlama biçiminde renk adları türetilmiştir. Eski Anadolu Türkçesinde Türkçe renk adları yanında çeşitli renkler için Arapça ve Farsça renk adları da kullanılmıştır.³²⁹⁵ Renk adlarına gelerek benzetme, gibilik anlamları verdiği öne sürülen, Hint Avrupa özellikle de İranî dillere bağlanan +mAn ekini inceleyen Şahin ekin, bağlandığı ad veya sıfatları abartarak “çok” anlamı verdiğini belirtir.³²⁹⁶

Türkçede renk adları şekil yönünden ek almamış, pekiştirme hecesiyle, isim-fiillerle ve Türkçe, Farsça, Rumca, Arapça, Fransızca adlara nispet i'si getirilerek; anlam yönünden ise bitki, hayvan, taş ve maden, deniz, gök, yiyecek içecek, nesne, hava

³²⁸⁸ Zeki Kaymaz, “Türkiye Türkçesi ve Ağızlarında Renk Bildiren Kelimelerin Kullanılışı ve Sistematiği”, *TDAY Belleten*, 1997, s. 251-341.

³²⁸⁹ Pınar Gümüşkaya, *Tarihî Türk Lehçelerinde Renk Adları*, Ordu Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu, 2015.

³²⁹⁰ Hatice Eminoğlu, *Türkçede Renkler Sözlüğü*, Ankara 2014.

³²⁹¹ Nuh Doğan, “Türkiye Türkçesi Söz Varlığının Yeni Renkleri Ad Bilimsel Bir İnceleme”, *Dede Korkut Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, C.4, S:7, 2015, s. 16.

³²⁹² Ali Akar, *Renge Bağlı Yer Adlandırmalarında Muğla Örneği*, *Erciyes Üniversitesi SBE Dergisi* S:1(20), 2006, s. 51-63.

³²⁹³ Özcan Başkan, “Türkiye Köy Adları Üzerine Bir Deneme”, *TDAY. Belleten*, 1970, s. 240-243.

³²⁹⁴ Tilda Saydı, “Türkçe’de Renk Olgusunun Gelişmişliği ve Fransızca’ya Bazı Yansımaları: Kültürlerarası Genel Bir Bakış”, *Turkish Studies*, Vol. 10/2, 2015, s. 834, 838, 842.

³²⁹⁵ Salim Küçük, “Tarihî Türk Lehçelerinde Renk Adlandırmaları”, *Turkish Studies*, Vol. 5/1, 2010, s. 558, 569.

³²⁹⁶ İbrahim Şahin, “Türk Dilinde Renk Adı +mAn Sistemi ve {mAn} Ekinin Kökenine Dair”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S: 4/1, 2015, s. 45, 58, 65.

olayları, doğa, ülke veya şehir, gök, millet, insanın dış görünüşü, organ adları gibi öğelerden yararlanılarak somutlaştırmaya dayalı renk adları oluşturulur.³²⁹⁷

Türk kültüründe renkler çeşitli soyut anlamların dile getirilmesinde kullanılan birer simgedir.³²⁹⁸ Renklerin sembolik anlamları Macar bilgin A. Alföldi, Alman Türkolog Ilse Laude-Cirtautas ve Alman Türkolog A. von Gabain gibi araştırmacıların dikkatini çekmiş ve çeşitli çalışmalarla konuyu incelemişlerdir.³²⁹⁹ Bunlar arasında Kononov’a göre yönleri renkler ile tanımlayan karma renk adları sistemi Hintliler, İranlılar, Amerikan Kızılderililer, Çinliler gibi pek çok halkta vardır.³³⁰⁰ Türk kültüründe renkler ile yönler, mevsimler, unsurlar, hakanlar arasındaki ilişkiye Edouard Chavannes’a dayanarak Ziya Gökalp 1922 yılında yayımladığı Türk Medeniyeti Tarihi’nde değinir. Gökalp’e göre ak, kara, gök, kırmızı renk adları mecazî; beyaz, siyah, mavi, kırmızı renk adları ise maddî anlamlar taşır. Türklerde dörtlü bir ayırım varken Çinliler ve Tibetlilerde ise bu renklere merkezde bulunan sarı renk eklenip öküz ve toprakla temsil edilmiştir.³³⁰¹ Gökalp’in verdiği bilgilere göre Türklerde renkler ve yönler, mevsimler, hayvanlar, unsurlar, hakanlar arasındaki ilişki şöyle tablolastırılabilir:

³²⁹⁷ Nigar Karakulak, *Renklerde Adlandırma*, Kırklareli Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli, 2015, s. 90, 91; Salim Küçük, “Türkiye Türkçesinde Renk Adları ve Özellikleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 3/10, 2010, s. 420-427; Salim Küçük, “Türk Lehçeleri Sözlüklerinde Somutlaştırma Yoluyla Yapılmış Renk Adları”, *Gâzî Türkiyat Dergisi*, S: 7, 2010, ss.155-196; Tuğçe Tanrıkut, *Türkiye Türkçesinde Renk Adları (Yapı-Köken)*, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014; Salim Küçük, “Türkiye Türkçesinde Yazım Kılavuzlarında (1928-2005) Nispet i’li Renk Adlarının Yazımı ve Kullanım Özellikleri”, *Dil Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 8, 2011, s. 93-114.

³²⁹⁸ Hayrettin Rayman, “Nevrûz ve Türk Kültüründe Renkler”, *Millî Folklor*, Yıl:14, S: 53, 2003, s. 10-15; Elvin Yıldırım, *Türk Kültüründe Renkler ve İfade Ettikleri Anlamlar*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012.

³²⁹⁹ Reşat Genç, *Türk İnanışları ile Milli Geleneklerinde Renkler ve Sarı Kırmızı Yeşil*, Ankara 2009, s. 1.

³³⁰⁰ Andrey Nikolayevich Kononov, “Türk Lehçelerinde Renk Adlarının Semantiği”, *Gâzî Türkiyat*, S: 17, 2015, s. 105.

³³⁰¹ Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1989, s. 32, 33, 104-108.

						KUZEY Karahan Kış Kara Domuz su						
BATI	Akhan	güz	ak	it-barak	demir	MERKEZ Sarıhan sarı toprak öküz	Ağaç	Koyun	mavi/yeşil	ilkbahar	Gökhan	DOĞU
						ateş						
						kuş						
						Kızıl						
						Yaz						
						Kızılhan						
						GÜNEY						

Gökalp Çinlilerin bu dörtlü ayrıma gezegenler ile organları da eklediklerini belirtir. Buna göre güneş, göz, ısı, zeka; ay kulak, soğukluk, tutkular; yıldızlar tam şekil, burun vb.; gezegenler ağız, insan, teselliyle ile sembolleştirilir. Dörtlü ayrımı Çinlilerin Türklerden alıp bir öge eklediklerini Chavannes'dan aktaran Gökalp'e göre bu dörtlü ayrım “*kutsal mantığın kutsal sınıflandırmasıdır.*”³³⁰² Durkheim'in korporativist görüşünü savunan Gökalp'in sosyolojik İslâm hukuku yöntemini ele aldığı “İctimâi usul-i fıkıh” makalesindeki görüşlerini Şerefettin Yaltkaya “İctimâi-i İlm-i Kelâm” yazısında değerlendirerek Gökalp'in fıkıh alanındaki reformist anlayışını devam ettirir. Yaltkaya'da görülen bu Gökalp etkisi “Tarihte Renkler” adıyla 1942 yılında yazdığı makalede de görülür. Yöntem bakımından Durkheim-Gökalp çizgisinde olan Yaltkaya bu makalede renklerle iklimler, diyarlar ve burçlar arasındaki ilişkiye değinerek renklerin siyasî ve dinî amaçlarla kullanıldığını belirtir. Yazara göre gezegenlerin hâkim olduğu iklimler ve renkleri şöyledir:

Yedinci göğe hâkim olan Zuhâl (Saturn) birinci iklim olan Hind diyarını yönetir ve rengi siyahtır; altıncı göğe hakim olan Müşteri (Jüpiter) ikinci iklim olan Çin diyarını yönetir ve rengi açık kahvedir; beşinci göğe hakim olan Mirrih (Mars) üçüncü iklim olan Türk diyarını yönetir ve rengi kırmızıdır; dördüncü göğe hakim olan Güneş dördüncü iklim olan Horasan diyarını yönetir ve rengi sarıdır; üçüncü göğe hakim olan Zühre (Venüs) beşinci iklim olan Maveraünnehr diyarını yönetir ve rengi yeşildir; ikinci göğe hakim olan Utarit altıncı iklim olan Rum diyarını yönetir ve rengi göktür; birinci göğe hakim olan Ay yedinci iklim olan Bulgar diyarını yönetir ve rengi beyazdır. Bunlara

³³⁰² Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1989, s. 109.

haftanın yedi günü ve yedi maden de eklenmelidir. Yazara göre iklimler, gezegenler ve renkler arasındaki bu ilişki bölgedeki devletlerin bayrak renklerinde de görülür.³³⁰³

Gabain 1962’de yayımladığı makalesinde Türk, Moğol ve Tibet kültürlerinde renk simgecilği üzerinde durur. Gabain’e göre renkler ile yönler, zaman dilimleri, mevsimler ve simgesel hayvanlar arasındaki ilişki şöyledir:³³⁰⁴

						KUZEY Gece yarısı Kış Kara Kertenkele (yılan) Su
BATI	Akşam	Güz	Ak	Pars	Maden	MERKEZ Orta Sarı/yıldız Toprak
						Tahta
						Ejderha
						Mavi/yaşıl
						İlk bahar
						Sabah
						DOĞU
						Ateş kuş (saksığan) Kızıl Yaz Öğle GÜNEY

Bazı araştırmacılara göre Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda bu renklerin gösterdikleri yönler farklıdır. Nerimanoglu’nun verdiği bilgilere göre renklerle yönler arasındaki denklik ve farklılıklar şöyle gösterilebilir.³³⁰⁵

	Kuzey	Güney	Doğu	Batı
Hunlar	Kara	Al	kır (boz)	ak
Köktürkler	yağız (konur)	doru (koyu-boz)	kır-boz	ak
Uygurlar	Kara	Kırmızı	Kök-yeşil (mavi)	ak

1942’de Türk Amacı dergisinde ise Fahrettin Çelik, Gökalp’in ilk olarak Millî Tetebbular Mecmuası’nda çıkan yazısını özetler ve renklerin yalnız coğrafi nitelikte değil Mete tarafından askerî nitelikte de kullanıldığını ve askerlerin atlarının renklerine göre dört yöne gönderildiğini belirtir. Bu askerî taktiğe göre gök renkli atlılar doğuya; kızıl, al, dor atlılar güneye; kara, yağız renkli atlılar kuzeye; ak, boz, kır renkli atlılar batıya yerleştirilir. Çelik ikinci makalesinde renk adlarının köken ve anlam ilişkilerini, üçüncü

³³⁰³ Şerafettin Yaltkaya, “Tarihte Renk”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Mecmuası*, C. 7, 1942, s. 41-43, 47.

³³⁰⁴ Annemaria von Gabain, “Renklerin Sembolik Anlamları”, *Türkoloji Dergisi*, C. 3, S: 1, 1968, s. 107-113; Gabain’in aynı makalesi için bakınız: Annemarie von Gabain, *Türkoloji Makaleleri*, İstanbul 2009, s. 149-159.

³³⁰⁵ Veli Nerimanoglu, “Türk Dünya Bakışında Reng, Nevruz ve Renkler”, *Türk Dünyasında Nevruz İkinci Bilgi Şöleni Bildirileri*, Ankara 1996, s. 72; Salim Küçük, “Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı”, *Bilgi*, S: 54, 2010, s. 195.

makalesinde ise Orhon Yazıları, Oğuznâme ve Dede Korkut'ta yön adlarını irdeler. Dördüncü makalesinde ise renk adlarından oluşan Türkistan yer adlarını bulunduğu yönlere göre değerlendirir. Doğuda bulunan Kökgöl, Kökçedağ, Göksu, Yeşilgöl; güneyde bulunan Tibet, Arkadağlar; batıda bulunan Aktağ, Boztağ, Aksu, Aksay, Bozalay; kuzeyde bulunan Karahıtay, Kara-İrtiş yer adlarındaki renklerle bulundukları yön arasında denklik bulunduğunu belirler.³³⁰⁶ Aşağıda görüleceği üzere Türkçe yer adlarında kullanılan renk adları kartografik bilgiler içerir. Çelik'in konuyla ilgili beşinci ve son makalesi, bu denkliği vurgulması bakımından önemlidir.

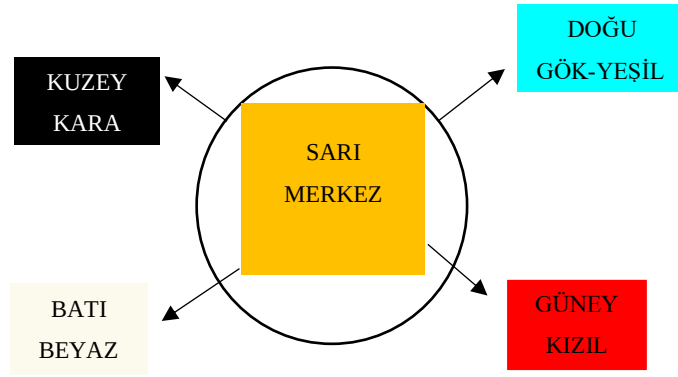
Moğolca yer adlarında kullanılan renkler de kartografik bilgiler sunar. Buna göre beyaz renk daha çok bozkırları ve Gobi bölgesini; kırmızı renk dağları; mavi veya lacivert dağları ve gölleri; açık mavi renk akarsuları; açık ya da koyu kahverengi yükseltiler ve dağları adlandırmada kullanılır. Yer adlarında bulunan açık veya koyu renkler coğrafi şekillere ilişkin bilgi içeren kodlardır. Koyu renkler büyük, derin, yüksek ve kararlı dengeye sahip yerlerin adlandırılmasında; açık renkler ise küçük, sığ, alçak ve kararsız dengeye sahip veya kolay değişebilen nitelikteki yerleri adlandırmada kullanılır. Moğol dilinde renkler belli topluluklarla özdeşleştirilir. Buna göre Moğollar mavi, Tibetliler kara, Türkler sarı, Çinliler kırmızı, Koreliler beyaz renkler ile özdeşleştirilmiştir.³³⁰⁷ Bu eşleştirmenin yönlerle ilgisi açıktır.

Kartografik bilgiler sunan renk adlarını 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud'un haritasında da görmek mümkündür. Kaşgarlı Mahmud dağ ve tepeleri kırmızı; denizleri yeşil; yerleşim yerlerini, şehirleri, ülkeleri, kumsal, sahra ve bozkırları sarı; ırmakları boz; göğü mavi; ülke, şehir ve yerleşim yerleri sınırlarını siyah ve kırmızı renklerle gösterir. Kaşgarlı Mahmud'un haritasındaki renkler ile yönler şöyle gösterilebilir:³³⁰⁸

³³⁰⁶ M. Fahrettin Çelik, "Tarihte Dört Yönün Dört Renkle Adlandırılması I", *Türk Amacı*, Yıl: 1, S: 1, 1942, s. 41; M. Fahrettin Çelik, "Tarihte Dört Yönün Dört Renkler Adlandırılması II", *Türk Amacı*, Yıl: 1, S: 2, 1942, s. 81-84; M. Fahrettin Çelik, "Tarihte Dört Yönün Dört Renkler Adlandırılması III", *Türk Amacı*, Yıl: 1, S: 3, 1942, s. 131-138; M. Fahrettin Çelik, "Tarihte Dört Yönün Dört Renkler Adlandırılması IV", *Türk Amacı*, Yıl: 1, S: 4, 1942, s. 177-181; Ahmet Caferoğlu'nun müdürlüğünde sekiz sayı çıkan *Türk Amacı* dergisi TDK tarafından tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır.

³³⁰⁷ Myagmar Saruul-Erdene, "Moğolca'da Yer Adları ve Renk Simgeçiliği", *Millî Folklor*, Yıl:16, S:63, 2004, s. 84-85.

³³⁰⁸ Muhammed Çitgez, "Kaşgarlı Mahmud'un İlk Dünya Haritasına Adbilimsel Bir Yaklaşım", *Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu Rize*, 2008, s. 54-63.

Türk kültüründe renklerin mitolojiyle ilgisi kozmolojik düşünüşten kaynaklanmaktadır. Bütün dünya mitolojilerinde ve simgecilğinde kara renk daha çok olumsuz anlamlar ifade eder. Yeraltı dünyasındaki birçok unsur için kara renk kullanılır. Altay Türklerinde iyi ruhlar “aru tös” ve kötü ruhlar “kara tös” olarak adlandırılır. “Kara tös”lerin başında bütün felaketlerin ondan geldiğine inanılan erlik bulunur ve erliğin kaşı ve gözü kömür karasıdır; kara çamurdan veya demirden bir sarayda oturur; oğulları da kara renktedir. Gök ve yerin dikotomik ilişkisinde ona bağlı unsurlar iyi ve kötü ruhlar, Tanrı Ülgen ile Erlik gibi bir zaman sonra ak şaman ve kara şaman biçiminde ayrılır. Tanrı Ülgen’e esin veren tözün adı Ak-ene/anadır. Altay Türklerinde ak renk insanlığın babasını simgeler. Gök Tanrı kavramının yerine Tanrı Ülgen kavramının geçmesi onların simgesel renkleri olan mavi (gök) ile ak arasında da görülür. Ülgen’in oğullarından birinin adı “Yaşıl Kan”dır. Dolayısıyla yeşil olumlu anlamlar taşır. Daha çok dünya ağacı ve hayat ağacı ile ilişkilendirilir. Oğuz Kağan destanında Oğuz’un gözlerinin al olması onun cesur, gözü pek, atak, korkusuz alp oluşunun belirtisidir.³³⁰⁹ Dede Korkut Destanında pek çok renk sembolik anlamlar taşımaktadır. Dede Korkut’ta renkleri ele alan Karabaş’a göre renklerin kullanım oranının sayısal olarak artması duygusal tepkilerin arttığını gösterir.³³¹⁰ Dede Korkut’ta Türk kültürünün duygu ve düşünce dünyasını yansıtan renkler ile Alman edebî ürünlerinden Grimm masalları arasında yapılan karşılaştırmalı çalışmalarda renklerin temsil ettikleri kimi anlamların ortak olduğu belirlenmiştir.³³¹¹

³³⁰⁹ Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, İstanbul 2012, s. 207-220; Ayrıca Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara 1993, C.I ve B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara 1995, C. II; Salih Küçük, “Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı”, *Bilig*, S: 54, 2010, s.186-192; Mireli Seyidov, “Gök, Ak ve Kara Renklerinin Eski İnançlarla Alakası”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı:LII, 1988, s. 35.

³³¹⁰ Seyfi Karabaş, *Dede Korkut’ta Renkler*, İstanbul 1996, s. 35.

³³¹¹ Ayşe Ulukan, *Dede Korkut Hikayeleri ve Grimm Masallarında Kültür ve İnançlara Yerleşmiş Renk ve Sayı İmgelemi*, Sakarya Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2012, s. 295; Ayşe Ulukan, “Farklılığın Renk ve Sayılarda Buluşan Aynılığı”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S: 48, 2012, s. 167.

Renkler kültürel ve toplumsal farklılıklara karşı evrenselliği yakalayabilen gösterenlerdir. Renkler bireysel algıdan toplumsal ortak gösterene dönüşmesiyle toplum düzeninin ve iletişimin sağlanmasında etkin rol alırlar.

Türk dilinin zengin söz varlığı içinde geniş bir yer tutan renk adlarının edebî türler içinde asıl kullanım alanı şiirlerdir ve gerek divan, gerek halk gerekse çağdaş şiirlerde renklere dayalı benzetmeler kullanılır.³³¹² Kimi şairde bazı renkler ön plandadır ve böylece belli bir izlek edinilir. Simgesel dilin yoğun olarak kullanıldığı tasavvufî şiirlerde ise renkle zâhiri bakımdan çokluğu, parçalanmışlığı, bâtını bakımdan tek bir şeyin görünümeleri olduğunu ifade eder. Şeyh Galib'te kırmızı varlık âlemini, beyaz Allah'ın yaratma iradesini, siyah Allah'ın zâtını simgeler.³³¹³

Renkler devletler ve toplumlarca sancak, bayrak, tuğ, alem, hilat, çetr gibi siyasî hakimiyet sembollerinde kullanılarak çeşitli anlamlar yüklenmişlerdir. Örneğin Firdevsî *Şahnâme*'de İranlı kralların bayraklarının menekşe renkli, Efrasiyab'ın bayrağının ise siyah olduğunu belirtir. 10. yüzyıl gezginlerden Ebu Dülef ve Ahmed-i Samanî de Oğuzların bayrağının siyah olduğunu kaydeder. Buna karşın Kaşgarlı Oğuzların bayrağının kırmızı olduğunu belirtir. Kırgızlar yeşil, Kıpçak-Kumanlar kırmızı-beyaz, Gazneliler, Harzemşahlılar, Memlûklular siyah, Selçuklular önce kırmızı, sonra siyah, Fatımiler ve Eyyubiler sarı, Sasaniler kırmızı, Moğollar beyaz-kırmızı, Karahanlılar, kırmızı-al renkli bayrak veya sancak taşırlardı. Devletlerin siyasî hakimiyet sembolü olarak kullandıkları renklere tarihte çeşitli dinî gruplar tarafından çeşitli anlamlar yüklenerek sancaklarda kullanılır. Abbasiler siyah, Emevîler beyaz, Şiiler beyaz veya yeşil renkli bayraklar kullanmışlardır.³³¹⁴

Renkler yalnız siyasî egemenlik simgesi olan nesnelerde değil siyasetçilerin politik söylemlerinde de çeşitli anlamları belirtecek biçimde kullanılır. Örneğin kırmızı, yeşil, sarı, turuncu renkler trafik işaretleri, ideolojik düşünce biçimleri ve devrimler gibi siyasî olaylarda da kullanılır.³³¹⁵

³³¹² Nevzat Gözaydın, "Türkçenin Renk Zenginliği", *Türk Dili*, S. 618, C. LXXXV, 2003, s. 539; Gülşah Durmuş, "Cahit Külebi'nin Şiirlerinde Renkli Mısralar ve Türkçenin Renkleri", *Turkish Studies*, Volume 5/3, 2010, s. 1172; Recep Demir, "Divan Şiirinde Kırmızı Renk", *Türkiyat Mecmuası*, C. 25/Bahar, 2015, s. 57-91; Hüseyin Güfta, "Bâkî Divanı'nda Siyah Renkli Unsurlar", *Turkish Studies*, Vol. 4/8, 2009, s. 1314-1373.

³³¹³ Ali Yıldırım, "Renk Simgeçiliği ve Şeyh Gâlib'in Üç Rengi", *Millî Folklor*, C. 9, S:72, 2006, s. 140.

³³¹⁴ Ahmet Kütük, "İslâm/Türk Devlet ve Toplum Geleneğinde Renkler ve Anlamları", *Türkiyat Mecmuası*, C. 24, 2014, s. 137, 150, 153.

³³¹⁵ Mağfiret Kemal Yunusoğlu, "Siyasetin "Renkleri": Semantik Yaklaşım", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S: 2, 2009, s. 27-37.

Brent Berlin ve Paul Kay çeşitli dillerdeki renk terimlerini inceleyerek bu dillerin gelişmişliğinde renklerin ölçüt olabileceğini göstermişlerdir. Buna göre temel renkler beyaz, siyah, kırmızı, yeşil, sarı, mavi, kahverengi, mor, pembe, portakal rengi ve gri renk temel renklerdir. Berlin ve Kay dilleri sahip oldukları renk adlarına göre yedi tipe ayırır:

1. Bütün dillerde mutlaka beyaz ve siyah renk adları bulunmaktadır.
2. İkinci aşamadaki dillerde beyaz ve siyah renk ve ek olarak kırmızı renk adı vardır.
3. Üçüncü aşamadaki dillerde ilk üç temel renge ek olarak yeşil veya sarı renklerden birinin adı vardır.
4. Dördüncü aşamadaki dillerde ilk dört renge yeşil veya sarıdan önceki aşamada eksik olan katılır. Bu aşamada hem yeşil hem de sarı vardır.
5. Beşinci aşamada ilk beş renge mavi renk adı katılmıştır.
6. Altıncı aşamada yedi renk vardır. Bu aşamada ilk altı renge kahverengi eklenmiştir.
7. Son aşamada altıncı aşamadaki yedi renge mor, pembe, portakal rengi veya gri renk adlarından biri ya da onların karışımından oluşmuş bir renk adı katılır.

Bu aşamalı gelişme çizgisinde Berlin ve Kay, renklerin çoğalmasa dillerin gelişmişliğinin ölçütü olarak kabul etmektedir.³³¹⁶ Yani, dillerin gelişimi ile renk adlarının zenginleşmesi arasında doğrusal bir ilişki vardır. Berlin ve Kay'ın modelini Türkçeye uyarlayan Bayraktar'a göre "kara, ak, al, sarı ve kök renklerini barındıran Köktürkçe döneminde bile Türkçe -hiç değilse- dördüncü tipte bulunmaktadır. Karahanlı Türkçesi döneminde ise renk adlarındaki gelişmeyle altıncı belki de yedinci tipe ulaşıldığı söylenebilir".³³¹⁷

Türk dilinin sözlü ve yazılı ürünlerinde kullanılan renkler Türklerin hayata bakış açısını, doğayı algılayışını yansıtan birer kültürel koddur.³³¹⁸ Türk dilinin ilk yazılı belgelerinde on renk adı kullanılır ve kullanım sıklığı azdan çoğa doğru kara, ak, kök, boz, yağız, sarı, ürü, yeşil, kızıl, torug biçiminde sıralanabilir. Yazıtlarda geçen renk adlarına bakıldığında Orhon Yazıtlarının dili renk adlarına göre altıncı hatta yedinci dil tipinde olma aşamasındadır.³³¹⁹

Kutadgu Bilig'deki renk adları bu sonuca göre yerleştirildiğinde; aşağıdaki tablo ortaya çıkmaktadır:

³³¹⁶ B. Berlin P. Kay, *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*, Berkeley, 1969; C. L. Hardin, "Berlin and Kay Theory", *Encyclopedia of Color Science and Technology*, New York 2013, p. 1-4; William Bright, "Basic Color Terms: Their Universality and Evolution by Brent Berlin and Paul Kay", *Anthropological Linguistics*, Vol. 32, No. 1/2, 1990, p. 184-185.

³³¹⁷ Aktaran: Nesrin Bayraktar, "Türkçe Yeşil Renk Adının Biçim, Anlam ve Kavram Alanına Tarihsel Bir Bakış", *Journal of Language and Linguistics Studies*, S: 10 (1), 2014, s. 181.

³³¹⁸ Ahmet Akkaya, "Alıp Manaş Destanında Renkler", *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl: 6, S: 15, 2013, s. 527-544; Fevzi Karademir, "Halk Bilmecelelerinde Renklerin Kullanım Sıklığı ve İşlevselliği", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* www.e-sosder.com, C. 6, S: 21, 2007, s. 192-211.

³³¹⁹ Nesrin Bayraktar, (2011), "Orhon Yazıtlarında Geçen Renk Adlarının Anlam Alanları Üzerine", *III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Ankara 2011, C. 1, s. 128.

Dil Aşaması	Renkler
Birinci aşama	örün ve kara
İkinci aşama	örün ve kara, kızıl
Üçüncü aşama	örün ve kara, kızıl, yeşil veya sarıg
Dördüncü aşama	örün ve kara, kızıl, sarıg veya yeşil
Beşinci aşama	örün ve kara, kızıl, sarıg veya yeşil, kök
Altıncı aşama	örün ve kara, kızıl, sarıg veya yeşil, kök, yağız
Yedinci aşama	örün ve kara, kızıl, sarıg veya yeşil, kök, yağız, al, yipün, boz, kırgıl, çal

Bu tabloya göre Kutadgu Bilig’de yer alan renk yelpazesi, Karahanlı Türkçesinin renkler açısından yedinci aşamada bir dil tipolojisine sahip olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Vardar Kutadgu Bilig’de yer alan renk kavramlarını bildirisinde ele almıştır. Bu bildiride eserde geçen kara, yağız, kızıl, al, gök, yeşil, beyaz ve sarı renkleri manevî, millî, sembolik ve kültürel yönleriyle sözcük ve deyim ögesi olarak incelemiştir.³³²⁰

Kutadgu Bilig’de geçen renk adlarının sayısı ve kullanım sıklığı, hem Türkçenin hem de yazarın gözlem ve duygu dünyasının zenginliği ile doğru orantılıdır. Kutadgu Bilig’de kültürel ve tarihsel kodlara sahip renk adlarının sembolik anlamları onun Türk kültür ve düşün evrenindeki yerini gösterir.

Aşağıda önce genel renk adları başlığı altında Kutadgu Bilig’de renk kavramını karşılayan sözcükler, sonra da özel renk adları başlığı altında renklerin adlarını ifade eden sözcükler incelenmiştir.

³³²⁰ Kadriye Figen Vardar, “Kutadgu Bilig’de Yer Alan Renk Kavramları”, *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri, Kutadgu Bilig Bildirileri*, Ankara 2009, s. 581-606.

8.1.Geniş Anlamlı Renk Adları

boğuğ

Clauson'a göre *bod köküne dayandırdığı bodu- eyleminden gelen boğuğ sözcüğü saç rengi veya parlak renk anlamında kullanılır.³³²¹ Kutadgu Bilig'de de bodu- eylemi bugünkü boya- eylemi anlamında kullanılmıştır.³³²² Dolayısıyla boğuğ sözcüğü de boya, boyalı ve boyanmış anlamlarına gelmektedir. Dîvânu Lugâti't-Türk'te "barçın bodıgı oñdı" yani "ipekli kumaş vb. şeylerin rengi solup gitti" örneğinde renk anlamı açıktır.³³²³ Gökyüzünün rengi ile zamanın belirtilmesinde "kâfur boduğ", "kara saç boduğ", "kömür teg boduğ" tamlamalarından yararlanır.³³²⁴ Bunların yanında "tü boduğ" rengarenk anlamındadır.³³²⁵ İyi ahlak "edgü boduğ" tamlaması ile dile getirilir.³³²⁶ Bunların dışında "boduğ tut-" eylemi³³²⁷ ile cilalamak, dış yüzeyini sırlamak "taş sır boduğ tut-" eylemi yer alır.³³²⁸ İz, tasavvur anlamında soyut kavramları karşılamak için "boduğ" sözcüğünden yararlanır.³³²⁹

öñ

Dîvânu Lugâti't-Türk'te "öñ" sözcüğü "nesnenin rengi" olarak açıklanıp "yaşıl öñlüğ ton" yani "yeşil renkli elbise" örneği verilir.³³³⁰ Aynı anlamı veren Clauson "öñ" adının Sanskritçe "rûpa" sözcüğünün çevirisi olduğunu belirterek Uygur Budist ve Maniheizt metinlerinde teknik anlamda "nesnenin biçimi (material form)" olarak ve "körk" yerine kullanıldığını kaydeder.³³³¹

Kutadgu Bilig'de kullanım sıklığı 10 olan sözcük çeşitli renk belirten adlardan sonra gelerek tamlama oluşturur. "Tiyiñ kiş" sincap, samur gibi hayvanlar veya "kara kuş,

³³²¹ G. Clauson, *EDPT*, p. 302.

³³²² 5126. yanut bérđi ilig ayur ay oğuğ/bu kılkıñ boğuğı bu edgü boğuğ

³³²³ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 90.

³³²⁴ 4885. küjek yazdı rûmî kıızı örtti yüz/kara saç boğuğı ajun toldı tüz

4891. usuz yattı saknu bir ança oğuğ/kalığ kırtışı tuttı kâfur boğuğ

3837. ajun türtti yüzke kömür teg boğuğ /körür köz yumuldı uğıdı oğuğ

³³²⁵ 0452. negü tér eşit emdi köñli oğuğ/sözi kör çéçek teg tümen tü boğuğ

3146. kamuğ erdemi bar sakınuk oğuğ/kayu işke tegse boğuğ tü boğuğ

4609. köni sözlemiş körse köñli oğuğ/sözi körse ma'ni bérür tü boğuğ

³³²⁶ 5126. yanut bérđi ilig ayur ay oğuğ/bu kılkıñ boğuğı bu edgü boğuğ

³³²⁷ 2638. yalawaç tetig bolsa bilge oğuğ/beg asğı bolur anda tutnur boğuğ

1957. kılınç edgü erdem kerek miñ tümen/atı edgü bolsa tutunsa boğuğ

2453. ukušluğ kerek işte artuğ oğuğ/oğuğluğ bile işte tutnur boğuğ

³³²⁸ 5112. negü tér eşit emdi köñli oğuğ/içiniñni beze tutma taş sır boğuğ

³³²⁹ 0017. yorımaz ne yatmaz uğımaz oğuğ/ne meñzeg ne yañzağ kötürmez boğuğ

1399. tüşüñ teg keçürdüñ tiriglik oğuğ/kanı asğı körkit maña bir boğuğ

³³³⁰ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 19.

³³³¹ G. Clauson, *EDPT*, p. 168.

ürün kuş” kartal ve ak doğan gibi kuşlar³³³², “altun, minâ, yâkut” gibi değerli taşlar³³³³ ve doğrudan “sarığ, kızıl” gibi renk adları³³³⁴ ile gece-gündüz (zaman), hastalık-sağlık, yaşlılık gibi olguların anlatılır.

Sözcüğün kullanımında dikkat çeken bir nokta ise 6229. beyittir.³³³⁵ Bu beyitte “Neden kızıl benzin al oldu, dünya sana “öz öñi” neden verdi?” diye sorulur. Dünya ona kendi rengini verdiği için yüzünün rengi kızıldan ala geçer yani solar. Dolayısıyla dünyanın öz rengi bu beyte göre aldır. Dünyanın renginin al olarak belirtilmesi kıızıla göre derece bakımından aşağıda olmasındandır. Arapçada “dünyâ” “aşağı, altta bulunan” demektir ve kıpkızıl, kızıl, al arasında dünyanın renginin kırmızılık belirten adlardan derece bakımından en aşağıda, en soluk olanla nitelendirilmesi “dünyâ” ile “al” sözcüklerinin anlamsal ve hiyerarşik yerine uygundur. Eserde dünya, ajun ve cihan sürekli yerilen, kötülüklerinden, döneçliklerinden söz edilerek uzak durulması gereken bir yer olarak vurgulanır. Bu bakımdan dünyanın kendini rengi olan alı vermesi aynı zamanda bir keder, üzüntü, kaygıyı sembolize eder. Nitekim Arat bu beyti “Kırmızı yüzün neden bugün solmuş? Dünya başka ne endişeler çıkardı?” biçiminde çevirir.³³³⁶

tüsîg

Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer almayan sözcük için Clauson “güzel koku” (fragrance) anlamını verir.³³³⁷ Tezcan'a göre indekste “tüs” biçiminde yer alan sözcük “tüsîg” olarak alınıp madde başı yapılmalıdır ve sözcük “renkli” anlamına gelmektedir.³³³⁸ Nitekim Arat da sözcüğü “renkli” olarak çevirir.³³³⁹ Kutadgu Bilig'de sözcüğün geçtiği beyitte güneşin doğup yere sıcaklık vermesiyle binlerce renkli çiçeğin açtığı belirtilir.³³⁴⁰

³³³² 3949. kalık bütrü tuttı kara kuş öñi/ajun barça toldı kara kuş yüñi

5825. yaşıq yazdı bolğay örüglüg saçı/tiyiñ kiş öñi tuttı dünyâ içi

5828. yaşıq baş kötürdi yüz açtı yañı/ajun bütrü tuttı ürün kuş öñi

³³³³ 5669. ajun kırtış boldı altun öñi/yaşıq za'ferân kıldı yâkut öñi

4960. yaşıq türtti yüzke sarığ za'ferân/özin kıldı minâ öñi teg cihân

³³³⁴ 6223. ajun kırtış boldı altun öñi/yalın teg bolup dünyâ kızdı eñi

4959. kızıl yüz öñi oñdı boldı sarığ/ajun boldı altun öñi teg arığ

³³³⁵ 6229. nelük al boğuduñ kızıl meñziñi/negü bérđi dünyâ saña öz öñi

³³³⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 445

³³³⁷ G. Clauson, *EDPT*, p. 555.

³³³⁸ S. Tezcan, *KBDÜ*, s. 67.

³³³⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 70.

³³⁴⁰ 0829. üçünçi bu kün toğsa yerke isig/çéçek yazlur anda tümen miñ tüsîg

8.2. Dar Anlamlı Renk Adları

al

Dîvânü Lugâti't-Türk'te al için turunç rengi karşılığı verilir.³³⁴¹ Tezcan'a göre de al sözcüğünün anlamları arasında pembe, soluk kırmızı anlamının eklenmesi gerekir ve sözcüğün pembe anlamında kullanıldığı 6229. beyitte açıktır.³³⁴²

6229. *nelük al bođuduñ kızıl meñziñi/negü bérđi dünyā saña öz öñi*

Yukarıdaki beyitte görüldüğü gibi al kıızıla göre daha açık bir renk olduğu için benzin al olması yüzün solması demektir ve kaygı, keder, üzüntü ve sıkıntı ifade eder. Diğer beyitlerde de “meñiz al kıl-” deymi ile utanmak, mahcup olmak anlamında kullanılır.³³⁴³ Yalnız bir beyitte bu deyim ile saygıdeğer yapmak anlamında kullanılır.³³⁴⁴

Baharın gelmesi ile doğanın büründüğü renkler arasında yer alan bu renk ile güneş doğarken yeryüzüne yayılan güneş ışıkları “tokuz al tuğ”a benzetilip sabah, aydınlık, gündüz yani zaman kavramı anlatılır.³³⁴⁵ Dolayısıyla Kaşgarlı Mahmud'un “turunç rengi” olarak verdiği anlamla bu beyitteki kullanım örtüşmektedir. Kaşgarlı'nın verdiği bilgilere göre Karahanlı hakanı dokuz tuğlu olurdu ve payesi ne kadar yüksek, vilayeti ne kadar çok olursa olsun tuğu dokuzdan fazla olamazdı; çünkü dokuz sayısı uğurlu kabul edilirdi.³³⁴⁶ Yusuf Has Hâcib'in beyitleri de bu “tokuz al tuğ”un yeri ve önemini gösteren bir başka ifadedir. Doğadaki bahar ile beliren bu rengarenklik içkici başının elbiselerinde görülmek istenir.³³⁴⁷ Doğa ve giysilerdeki çeşitli renklerin bir arada olması sevincin, mutluluğun, güzelliğin bir göstergesidir. Yaz mevsiminde renklerinden olan sarı ve pembeyi geç biri rüyada görürse dört unsurdan safrası artmış olur. Renk adı olarak burada yer alan al rengi pembe anlamındadır.³³⁴⁸

Bayraktar'a göre al renk adı renk ifadesi dışında bayrak, rengarenk olma durumu, göz alıcılık, dikkat çekicilik, değerlilik gibi anlamlar kazanmış, şehit kanı al kan ve bayrak renginden dolayı saygıdeğer olma anlamını da içermektedir. Yeşil renk adıyla birleşerek “murat” anlamını karşılar ve genelde olumlu anlamlar içerir.³³⁴⁹ Kutadgu

³³⁴¹ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 39.

³³⁴² S. Tezcan, *KBDÜ*, s. 28.

³³⁴³ 2356. eñ aşnu yağıka kerek hile al/bu hile bile kıl yağı meñzi al

3709. kesildi sözüm sen esen edgü kal/iligke bitig bér yüzüm kılma al

³³⁴⁴ 2630. kamağ türlüg erdem bu bilse tükel/bu erdem bile er meñiz kılsa al

³³⁴⁵ 0067. kırımsı yığaclar tonandı yaşı/bezendi yipün al sarıg kök kızıl

0069. yazı tağ kır oprı töşendi yağıp/itindi kolu kaşı kök al keçip

4893. yaşığ örledi yerde koptı toğı/yağa keldi aşnu tokuz al tuğı

³³⁴⁶ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s.19.

³³⁴⁷ 2916. yaşı kök sarıg al ağı ton keçip/aşağı kötürse yaraşur yorıp

³³⁴⁸ 6009. yıl ülgı yay erse tüşegli yégit/sarıg al tüşese ya kürküm ögit

³³⁴⁹ Nesrin Bayraktar, “Kavram Ve Anlam Boyutunda Al, Kırmızı”, *International Journal of Central Asian Studies*, Vol. 10-1, 2005, s. 146, 150.

Bilig’de al rengin kullanımlarında insan yüzünün al renkte olması yüzünün solması, kaygı, keder, üzüntü, sıkıntı; utanma, mahcup olma; saygıdeğer olma anlamlarını taşır. Doğa ve kıyafetteki renk al ise sevincin, mutluluğun, güzelliğin, göz alıcılığın; zamanın sabahın ifadesidir. Rüyada görülen al renk ise hastalığın, artan safranın habercisidir. Al renk Kutadgu Bilig’de he olumlu hem de olumsuz anlamlar içeren bir renk adıdır. Dolayısıyla “al” renk adı kırmızı, pembe ve turuncu anlamlarını içermektedir.

ala

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te alaca anlamı verilir ve “ala bol-” deyiminde muhalif olmak, düşman olmak anlamlarına gelir. Kaşgarlı “Bey xanka ala boldı” yani bey hakana muhalif oldu, onun emrinden çıktı, düşmanla uyuştu örneğini verir.³³⁵⁰ Kutadgu Bilig’de de “ala bol-” biçiminde geçen deyim ile zamanenin bozukluklarından biri olarak gönül ile dilin ala olmasından yani insanın içi ile söylediklerinin birbirine uymadığı, karşıt oldukları anlatılmaktadır.³³⁵¹

boz

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te boz için beyaz ile kula arasındaki hayvan rengi” karşılığı ve “boz at” örneği verilir. Ancak Kaşgarlı bunun en fasih biçimin bu olmadığını belirtir.³³⁵² Clauson gri anlamını verdiği sözcüğün daha çok atın rengi olarak kullanıldığını ve -b/-p; -z/-s ses değişikliklerinin görüldüğünü belirtir.³³⁵³ Nitekim Orhun Yazıtlarında da at donlarından biri olarak kullanılan ve toprak ve kül rengi, gri, açık toprak rengi olarak açıklanabilecek bu renk adını Tietze, Eren ve Sevortyan da bor~boz biçiminde ele aldığı sözcüğün z’leşme (zetacism) ile açıklarlar. Bayraktar renk adı olarak kullanıldığında “sarıya veya beyaza yakın”, hayvanlarda özellikle kuşlarda gri; bitkilerde gri, kahverengi, sarıya yakın, beyaz; insanın dış görünüşünde solgunluk, normalden farklılık; doğa olaylarında gri, koyu gri; yön olarak güneybatı; zaman belirttiğinde sarıya yakın kahverengi, mecazlı kullanımlarda olgunlaşmamış, verimsiz anlamları içerir ve özel kişi adlarında erkekler için kullanıldığını belirler. Dolayısıyla boz ve kırım ilişkili olduğu renkleri açıktan koyuya doğru kül rengi-kır-gri-kurşunî/kurşun rengi-demirî/demir rengi- boz- sincabî/deve tüyü biçiminde sıralanabilir. Boz rengi devetüyü, toprak rengi ve sincabîye; kır ise gri ve kül rengine yakındır.³³⁵⁴

³³⁵⁰ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 39.

³³⁵¹ 6579. kişi könlü bilgü tanuk erdi til söz/könlü til ala boldı kimke bütöyü

³³⁵² Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 398.

³³⁵³ G. Clauson, *EDPT*, p. 388.

³³⁵⁴ Nesrin Bayraktar, (2009), “Boz ve Kır Renk Adlarının Kavram, Anlam ve Biçim Boyutu Üzerine”, *International Journal of Central Asian Studies*, Vol. 13, 2009, s. 103-111, 119.

Kutadgu Bilig’de sözcük “yüzi boz bol-” deymi içinde yer aldığı beyte göre acelecilik korkudan olur ve kötüdür; eğer beyde de acelecilik olursa “yüzü kül gibi” olur, yani korkar.³³⁵⁵ İnsanın dış görünümüne ilişkin kullanıldığında solgunluk, normalin dışında bir renksizlik ve beyaza doğru gitmeyi ifade eden bozarmak, boz olmak Kutadgu Bilig’de de bu bağlamda kullanılmıştır. Derecelilik bakımından yukarıdan belirtildiği gibi en açık renk olarak belirtilen “kül rengi” Türkiye Türkçesinde “yüzü kül gibi olmak” deyiminde bir şeyden korkmayı ifade etmek için kullanılır.

çal

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te “çal” sözcüğü için “alacalı (siyah-beyaz)” anlamı verilir.³³⁵⁶ Clauson da “siyah-beyaz karışı bir renk, gri” olarak karşılar.³³⁵⁷ Sözcük biri bâbların fihristinde diğeri asıl metinde olmak üzere toplam 2 kere anılır. Sözcüğün geçtiği yerlerde Yusuf Has Hâcib’in başının yani saçlarının kırıştığı, saçının sakalının kuğu gibi beyazladığı belirtilir.³³⁵⁸

kara

Arapça kōrra sözcüğünden geldiği belirtilen ve yeryüzünün denizle örtülü olmayan bölümü, toprak biçiminde anlamlandırılan kara sözcüğü Kahane, Tietze ve Doerfer’e göre Arapçadan alınmıştır. Kononov ise bu görüşe katılmayarak toprak ile en koyu renge verilen adı ayırmamıştır. İlk olarak Orhon Yazıtlarında tanıklanan sözcük “yönetilen halk” anlamındadır. Sözcüğün bu anlamıyla Farsçadan alıntılandığı ileri sürülmüştür. Tezcan’a göre halk ve siyah anlamında kullanılan “kara” aynı sözcükler değildir ve Eski Persçede “ordu, savaşçı, halk” anlamındaki “kara”dan gelmektedir. Clauson ise halk ve siyah anlamını karşılayan karayı tek bir başlıkta ele alıp birleştirmek ister. Şen’e göre kara sözcüğü Türkçe olarak kabul edilmelidir. Geçirdiği aşamaları altı başlıkta toplayan Şen’e göre başlangıçta “yer sub” ikilemesi kullanılırken zamanla “yer”i karşılamak için “yagız yer” tamlaması kullanılmış; Karahanlı Türkçesinde ise “kara yer” ifadesi “yagız yer” ifadesinin yerini almaya başlamış; Harezm döneminde ise “kara yer” deyim aktarımına uğrayarak yalnız “kara” kullanılmış ve günümüze kadar gelmiştir.³³⁵⁹

³³⁵⁵ 1996. iweklik belin ol kamuğka yawuz/çalı bolsa begke yüzi boldı boz

³³⁵⁶ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 412.

³³⁵⁷ G. Clauson, *EDPT*, p. 417.

³³⁵⁸ C.0080. bāb yūsuf çal başı yégitlikke ökünüp awuçğalıkm ayur

1098. yalıñ yüzlüg erdim bütürdi saçal/kara kuzğun erdim kuğu kıldı çal

³³⁵⁹ Serkan Şen, “Eski Türkçede Gök İle Yerin Adlandırılışında Renklere Dayalı Deyim Aktarmalarından Yararlanma ve ‘Kara’ Sözcüğünün Kökeni Üzerine”, *İlmî Araştırmalar*, S: 24, 2007, s. 133, 135.

Kutadgu Bilig'in "kara yér" 33 kere³³⁶⁰, "kara toprak" ise 1 kere³³⁶¹ geçerken "yagız yér" in kullanım sıklığı 25'tir. Şen'in belirttiği gibi "yagız yér" den "kara yér" e bir değişim görülür. "kara yér" söz öbeği yalnız toprak, yeryüzü anlamında değil, kabir, mezar anlamında kullanılır.

Kutadgu Bilig'de "kara tün" biçimindeki kullanımlarda karanlık anlamındadır.³³⁶² Nitekim Kaşgarlı Mahmud verdiği şu dördlükte "kara tün" söz öbeği karanlık gece karşılığındadır:

"kara tünüg keçürsedim

agir unı uçursadım

-
- ³³⁶⁰ 0395. özüm qalsa yalnuz kara yér katın/mañar ıdğıl anda öküş rahmetin
 1371. ölüm kelse tutsa ökünç asğı yok/neçe me ulısa kara yér katın
 1418. sarāy qarşı itme ay ilig kutı/anundı saña ew kara yér katı
 1426. ağı çuz töşenür özün oğlağı/kara yér töşenü turur ay büğü
 1427. awınçu sewüglar bile awnur öz/kara yér katında yaşıp yatğı tüz
 1429. bularnı sağıngıl ölümke itin/ökünme yarın bu kara yér katın
 1512. tü ni'met bile bu igidmiş özüm/kirür bu kara yérke körklüg yüzüm
 1540. isiz edğü kalmaz neçe tüz ölür/uluğ ya kiçig tut kara yér bolur
 1545. ölümke tañ ermez toğuglı ölür/toğuglı ölür kör kara yér bolur
 3554. seni kim yése yér sen ahır etin/öçüñni alır sen kara yér katın
 3570. negü asğı ahır kara yér koyı/anıñ tüşneki ol yagız yér oyı
 3617. çığay bay ikigün ölümde kedin/yana tüz bolurlar kara yér katın
 4328. telim halklar öldi bu boğzı üçün/kara yér katında yeyür ot öçün
 4722. açıp körse erdiñ kara yér katın/ne ödrüm talular yatur inçikın
 4723. ne begler yaturlar kara yér bolup/ne bilge büğü sızdı yérde ölüp
 4725. neçe kür küwezler bir ig iglemez/kara yérke kirdi kanı tepremez
 4820. başñ kökke tegse beğüklük atın/kirip yatğı ornuñ kara yér katın
 4884. yaşıq badı yüzke kara yüz bağı/ajun toldı bütrü kara yér toğı
 5390. közi suq kişi neñke toğmaz közi/meger tolmağınça kara yér tozi
 5416. tap erdi yana bu ölümde basa/kara yér katında ölüp oprasa
 5422. süzük cân kepi bu kara yér tuğı/kara yér kep örtür ay kılkı ağı
 5919. tirig té kim ölse kör edğü atın/neçe yatsa oprap kara yér katın
 6140. uluğlukka esrüp kim ahsumlasa/kara yér katında kıyın yér basa
 6374. çığay ma ölür ök yéme bay ölür/iki böz iletür kara yér bolur
 6400. ahır ölgü özün kara yér bolup/ölüm tutsa iltür ökünçün yaşı
 6402. bu kün kör neçe toğmaduk teg bolup/kara yér katında yaturlar ölüp
 6415. dirigä seniñ teg kişiler ölüp/kara yérde yatsa süñüki ulup
 6434. neçe qarşı ordu neçe berk tura/ölüm buzdı kıldı kara yér köre
 6437. kalın sü idisi ajunçı kanı/süsin koğtı boldı kara yér sanı
 6441. kanı ol kişig satğağucı kişi/nelük boldı satğağ kara yér tuşı
 6444. kanı ol öküş yér tilegli kişi/kara yér töşendi itildi işi
 6272. isiz edğü barça kara yér bolur/bitilmiş ecelke yetilse ezel
³³⁶¹ 5425. koçu bér awutça kara toprağı/uluğ meñü il kol nerek bu sağığ
³³⁶² 0022. yaşı kök bezediñ tümen yulduzun/kara tün yaruttuñ yaruğ küñdüzün
 0127. yaşı kök yarattı öze yulduzı/kara tün törüttü yaruğ küñdüzü
 2250. kara tün yaruğ künke yakmaz yağuk/yaşı suw kızıl otka bolmaz konuk
 3193. yaşı kök yarattı yaruttı kün ay/kara tün yaruğ kün sağışlığ yıl ay
 3286. belinlep oğundı kötürdi başın/kara zengı kılmiş yüzini ışın
 3952. usı uçtı koptı adağın örü/kara tün kötürmiş etekin örü
 4925. kara tün içinde turur kelgü iş/yarutur yaruğ kün ayā edğü eş
 6217. közin kökke tiktı baqa turdı kéc/kara tün tünerdi yarumadı hiç
 4966. kalık yırttı keçmiş kara köñlekin/açıldı yaruğ yüz kötürdi egin

yetigenig kaçarsadım

sakış içre küniüm togdı”³³⁶³

Eserde renk adı olarak saçın sakalın kara renkte olması gençliğin, gücün, kuvvetin yerinde olduğunu simgeler.³³⁶⁴ “Kara çumguk”, “kara kiş”, “kara kuş” gibi hayvanların veya kuşların rengini gösteren bir ad olarak kara belli bir tür belirtir.³³⁶⁵ Bunlardan “kara kuş” aynı zamanda müşteri yıldızını (Jüpiter) göstermede işletilir.

Kara renk adı olarak mürekkep karşılığında kullanılmıştır.³³⁶⁶ Kaşgarlı Mahmud zaç, kara boya (sülfürik asit) anlamında “karagu” sözcüğünü verir.³³⁶⁷ Bu dönemde kullanılan mürekkep renginin siyah olduğu her iki eserde verilen bilgilerden anlaşılmaktadır.

Hastalık belirtisi olarak rüyada görülen kara veya yağız vücutta sevdanın yani kara safranın arttığını gösterir ve sevda Arapçadaki anlamına uygun olarak “kara” ile temsil edilir.³³⁶⁸ Günahkar olmak anlamında “köñli kara kir bol-” deyimini içinde yer alan³³⁶⁹ “kara” ile “örün” beyaz birbirine karşıt iki renk olarak anılır.³³⁷⁰ İnsanların karakter ve ahlaklarında görülen olumsuz nitelikler kara renk adı kullanılır ve kara ruhlu, içi kara, gönlü kararmış gibi deyimlerle doğruluk yolunda olmayan, kötü ameller işleyen kişiler dile getirilir.

Bazı beyitlerde “kara baş, kara ‘öm, kara budun” tamlamalarında yer alarak halk, avam, köle anlamlarında kullanılır. Bunların ikinci öğeleri düşürülerek yalnız “kara” ile halk, avam ifade edilir. Bu kullanımdan yararlanılarak halk, köle ile kara renk adı arasında bir ilişki kurulur ve beyitlere göre halk tabasının rengi kara, beylerin rengi ise “örün” beyazdır. Rengi kara olan avam takımının, adı kötüye çıkmış kişilerin “kılık” huyu,

³³⁶³ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 456. Anlamı şudur: “Karanlık geceyi geçirmek istedim. Ağır uykuyu uçurmak istedim. Büyük ayının dönüşünü defalarca saydım. Bu sayma sırasında benim gündüz güneşim doğdu.”

³³⁶⁴ 1098. yalın yüzlüg erdim bütürdi sahal/kara kuzgun erdim kuğu kıldı çal

1103. örün boldı erse kara saç sahal/anunğu busuğçı ölümke tükel

1105. kara saç örüni ölümdin yumuş/kılur ol tirigke tiriglik küsüş

2914. yalın yüzlüg oğlan tolun teg yüzi/boğı tal kara saç beğiz teg özi

4885. küjek yazdı rümı kızı örtti yüz/kara saç boğuğı ajun toldı tüz

6530. yıparsıg kara başka kâfur eş ödüm/tolun teg tolu yüz kayuğa ilettim

5643. kara erdi kuzgun tüsi teg başım/kuğu kondı başka yetildi yaşım

³³⁶⁵ 0077. kara çumguk ötti sita tumsukın/üni oğlağu kız üni teg yakın

4198. sığırçuknı kördüm uçar kaç ara /teñin bahtım erse ikigü kara

4425. satıgçı yok erse ajun kezugüçi/kaçan kedgey erdiñ kara kiş eçi

³³⁶⁶ 2715. kılıç kan tamuzsa begi il alır/kalemde kara tamsa altun kelir

³³⁶⁷ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 193.

³³⁶⁸ 4632. özüñ tab’ını men ayayın yora/kızılı sarıglı ürüñli kara

6011. yıl ülgü küz erse er erse orut/kara körse tağ ya kuğuğ körse üt

³³⁶⁹³³⁶⁹ 6457. halâl yitti barça harâm üstedi/harâm yégli köñlin kara kir tudı

6463. harâm birle köñlüm kara boldı kir/bilig işke tutmaz özüm yüzde bir

³³⁷⁰ 2080. kara kul karası bolur beg örün/karalı örüñli adırttı körün

6492. kamug tegşürüldi törü öñdiler/karalı örüñli bir ök boldılar

davranışı, doğası karadır ve bu kara rengi almamak için onlara yakın durulmamalı; zinadan, içkiden ve fesattan uzak durulmalıdır.³³⁷¹ Bu bağlamda ak-kara karşıtlığı bir mesafe yaratma işlevini yerine getirir³³⁷² ve kara olumsuz anlamda kullanılarak kötü, aşağı, kanunsuz, günahkar, ahlaksız olmanın sembolü olur.

Kara unvan olarak güçlü, kuvvetli, büyük anlamında Tavgaç Buğra Han için kullanılır.³³⁷³ Kutadgu Bilig’de “kara” sayılan yukarıdaki anlamlarıyla 119 kere kullanılırken renk adı olarak kullanım sıklığı 76’dır.

Bayraktar’a göre Türkçe karanın Farsça siyaha göre daha zengin bir kullanımı vardır ve bu iki kavram eş anlamlı değildirler. Kötülük, ölüm, yas, kanunsuzluk, dert, kâbus, hastalık, iftira gibi olumsuz anlamlar taşıyan kara renk olumlu anlamda iyilik, sıradanlık, büyüklük, aşırılık, çokluk, bolluk, kuzey, tarım ve hayvancılıkta tür ifade eder.³³⁷⁴ Kutadgu Bilig’de kara sözcüğü ile karanlık, ölüm, mezar, kabir; mürekkep, boya; gezegen; hayvan türü; hastalık, seveda, kara safra; avam, halk, cahil; kötü, aşağı, kaba, kanunsuz, günahkâr anlamlarına işaret edilir.

kırğıl

Kaşgarlı Mahmud kırğıl sözcüğünü “kırğıl er” yaşını başını almış adam örneğiyle açıklar.³³⁷⁵ Clauson’a göre “kırğıl” sözcüğünün yapısındaki -ğıl renkle ilgili olduğunu gösteren bir ektir ve sözcüğün kökünde var olan “kır” adının anlamı gri saçlı, griye çalan (grey haired, turning grey) olarak vererek kırğıl> kırçıl sözcükleri arasındaki ilişkiye dikkat çeker.³³⁷⁶ Kır daha çok insanların saç-sakalı veya hayvanların tüyleri için kullanılan bir renk adıdır. İnsanın dış görünümüne ilişkin saç ve sakalın ağarması; bitkilerde hafif yeşil ve sarıya yaklaşma; doğa olaylarında beyazlık, kar, dolu gibi yağış türlerini; hayvanlarda siyahlı beyazlı; kişi adlarında yaşlanmış, olgunlaşmış anlamlarını ifade eder. Boz rengine göre daha fazla kullanım alanına sahip olan kır rengi kül rengi,

³³⁷¹ 2080. kara kıl qarası bolur beg örün/karalı örünli adırttı körün 48

4323. kara kılkı barça bolur çap kara/kara kılma özni küdeşü tura 92

4238. isizke çavıkmış kişidin yıra /bu yañlıg kişiler kılınçı kara 90

5206. otunka katılma fesâddın yıra/bu iki kılıktın bolur er kara 110

1334. bor içme fesâdka katılma yıra/zinâ kılma fâsik atanma kara 33

2257. isizke katılma kara eğgüsi/isiz boldı kılkı ağır yüdgüsi 52

4239. karağa yağuma ay kılkı örün /örünke kara terk yuğar ol körün 90

³³⁷² İhsan Toker, “Renk Simgeçiliği ve Din: Türk Kültür Yapısı İçinde A-Kara Renk Karşıtlığı ve Bu Karşıtlığın Modern Türk Söylemindeki Tezahürleri Üzerine”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: 50/2, 2009, s. 108.

³³⁷³ B.0060. melikniñ öñinde okımış munı/bu tawğaç kara buğra hanlar hanı

³³⁷⁴ Nesrin Bayraktar, “Kara ve Siyah Renk Adlarının Türkçedeki Kavram ve Anlam Boyutu Üzerine”, *TÖMER Dil Dergisi*, S: 126, 2004, s. 75, 76.

³³⁷⁵ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 311.

³³⁷⁶ G. Clauson, *EDPT*, p. 654.

gri, kurşun rengi, demiri/demir rengi, boz, sincabî/ deve tüyü renkleri ile ilişkilidir ve bunları açıktan koyuya doğru kül rengi-kır-gri-kurşunî/kurşun rengi-demirî/demir rengi-boz- sincabî/deve tüyü biçiminde sıralanabilir. Boz rengi devetüyü, toprak rengi ve sincabîye; kır ise gri ve kül rengine yakındır.³³⁷⁷

Kutadgu Bilig’de “örün kırğıl” biçiminde kullanılan beyitlere göre saçları ağarmış kişiler daha deneyimli olduğu için savaşta askerlerin başında olmalıdır.³³⁷⁸ Dolayısıyla insanın dış görünümüne ilişkin saç-sakal için kullanılan kır rengi Bayraktar’ın belirttiği gibi olgunlaşmayı, yaşlılığı, deneyimli olmayı ifade ettiği Kutadgu Bilig’in bu beytinde de açıkça görülür. Ak saçlı veya kır saçlı kişiler pek çok beyitte olduğu gibi burada da değer verilen, öne çıkarılan insanlar olarak anılır.

kızıl

Kutadgu Bilig’de kızıl renk adının kurduğu “kızıl eñ ur-/kıl-” , “kızıl meñiz/yüz” deyimlerinde sağlıklı olmanın, gençliğin, mutluluğun, sevincin, zenginliğin, güzelliğin, başarının, zaferin, saygıdeğer ve kıymetli olmanın göstergeleridir.³³⁷⁹ Dîvânü Lugâtî’t-Türk’te “kızıl meñizlig” yanağı kırmızı adam demektir açıklaması yer almakta ve çoğunlukla yanak için “kızıl eñ” biçiminde kullanıldığı belirtilmektedir.³³⁸⁰

Baharın gelişi ile doğanın büründüğü renkler arasında sayılarak sevinç, tazelik, sıcaklık, renklilik ifade eder.³³⁸¹ Nitekim Kaşgarlı Mahmud da baharın güzelliğini şu dörtlükte anlatılır:

“Kızıl sarıg arkaşıp

³³⁷⁷ Nesrin Bayraktar, “Boz ve Kır Renk Adlarının Kavram, Anlam ve Biçim Boyutu Üzerine”, *International Journal of Central Asian Studies*, Vol. 13, 2009, s.112-119.

³³⁷⁸ 2371. yağıçı örün kırğıl ersiglerig/yağıka alın kıl kötürsü çerig

2372. örün kırğıl artuq yağıçı bolur/yağıçı bolur hem yarağçı bolur

³³⁷⁹ 0954. yéme keçti ödlér bir ança bu yañ/bu aytoldı tapğun kızıl kıldı eñ

0992. bilig belğüsü kör iki neñ turur/bu iki bile er kızıl eñ urur

2384. yağı körse alp er kızartur meñiz/kaşıssa boğulur kızıl hem yağız

2385. at üstem yarıklar bolur kıp kızıl/kızıl kızgu eñler bolur yap yaşıl

2398. kim iş kılsa terkin añar bérğü neñ/uş ol neñ bile er kızıl kılsa eñ

2483. bu erdem bilig kör kerek barça tüz/uluğ hâcib ötrü kızıl kılsa yüz

2915. béli bolsa yılmık yana yarı kén/ürün bolsa kırtış kızıl kızgu eñ

4295. kalı kılsa sen tutçı meñziñ kızıl/köni bol kutulduñ sen inçin tiril

4485. ay körklüg koluğlı munı kolmağıl/kızıl meñziñi sen sarıg kıлмаğıl

4499. tilek baylık erse tire birge neñ/bayutğay séni ol kızıl bolğa eñ

4959. kızıl yüz öñi öñdi boldı sarıg/ajun boldı altun öñgi teg arıg

5686. tüşükrek körür men seniñ köñlüñi/sarığrak körür men kızıl meñziñi

5804. iligke yuluğ kılğıl işlet bu neñ/tilekleri bolsı kızıl kılsu eñ

6229. nelük al boğuduñ kızıl meñziñi/negü bérđi dünyā saña öz öñi

6529. temām erğuvān teg kızıl meñzim erđi/bu kün za’ferān urğın eñde tarıttım

³³⁸⁰ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 495, 19.

³³⁸¹ 0067. kırımış yıgaçlar tonandı yaşıl/bezendi yipün al sarıg kök kızıl

0120. yağız yér bakır bolmağınça kızıl/ya otta çéçek önmeginçe yaşıl

2250. kara tün yarık künke yakmaz yağuk/yaşıl suw kızıl otka bolmaz konuk

*yipgin yaşıl yüzkeşip
bir birgerü yörgeşip
yalñuk anı tañlaşur*”³³⁸²

Dört unsurdan kanı temsil eden kızıl rengi küçük biri bahar mevsimindeyken rüyasında görmesi kanının arttığı anlamına gelir.³³⁸³ Nitekim Kaşgarlı Mahmud’un kaydettiği “kök kirsün kızıl çıksın” sözünde de kızıl kan, kanlı anlamındadır.³³⁸⁴

Tilki, keklik gibi çeşitli hayvanların veya organlarının niteleyicisi olarak yer alan kızıl renk adı “kızıl tilki” tamlamasında hileyi; kekliğin ağzını nitelediğinde ise güzelliğin, sevincin sembolü olarak yer alır.³³⁸⁵ Dîvânu Lugâti’t-Türk’ta de “böri” kurdun rengini bildiren renk olarak “kızıl böri” biçiminde de yer alır.³³⁸⁶

“Kızıl til” deyimini³³⁸⁷ ise Kazak ve Tatar Türkçesinde dili çabuk, hatip, konuşması güzel, söz ustası anlamında iken Kutadgu Bilig’de ileri geri konuşan, keskin, sivri dilli, çok ve boş konuşan, yalancı anlamındadır.³³⁸⁸

Kutadgu Bilig’de kızılın sembolik anlamlarında hem olumlu hem de olumsuz anlamları olmasına karşın olumlu yönde kullanımı daha fazladır. Bayraktar’a göre de kızıl renk mecazlı kullanımlarda aşırılık, olumsuz ve istenmeyen durum, gençlik anlamlarını taşımaktadır.³³⁸⁹ Tohlijev kızıl sözcüğü ile ilgili kullanımları ve deyimleri sözlü kültürden yazılı kültüre aktarma, estetik, mitoloji, erotizm, mutluluk, siyahla karşıtlık, sağlık, kuvvet, hayat ve dirilik kategorilerine göre Kutadgu Bilig’de araştırıp yorumlamıştır.³³⁹⁰

kök-kökiş-kökçin

Dîvânu Lugâti’t-Türk’e göre koyu gri, gri, gök rengine olan her renk için “kök” denir. Kaşgarlı koyu gri için “köp kök”, Oğuzların ise “köm kök” dediklerini belirtir ve

³³⁸² Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 170. Anlamı şöyledir: “Sarı, kırmızı tomurcuk ve çiçekler yığılıyorlar. Yeşil ve mor reyhanlar birbirlerine sarılıyor; insanlar bunlara hayran oluyor.”

³³⁸³ 4632. özüñ tab’ını men ayayın yora/kızılı sarıglı ürüñli kara
6007. yıl ülgı yaz erse kiçig erse er/kızıl körse barça yağız körse yér

³³⁸⁴ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 155.

³³⁸⁵ 0076. ünin ötti keklik küler katğura/kızıl ağzı kan teg kaşı kap kara

2312. yana alçı bolsa kızıl tilkü teg/titir buğrası teg kör öç sürse keg

³³⁸⁶ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 442.

³³⁸⁷ 0964. kızıl til kıılır kışğa yaşlıg séni/esenlik tilese katıg ba anı

0966. kara baş yağısı kızıl til turur/neçe baş yédi bu tağı ma yéyür

2692. kızıl til kara başka yawlağ yağı/bu yawlağ yağıg bekle inçin salın

³³⁸⁸ Birsal Oruç Aslan, “Kutadgu Bilig’de Geçen Kızıl Til ve Kara Baş Kavramlarının Anlamlandırılması”, *Prof. Dr. Mehmet Özmen Armağanı*, Adana, 2014, s. 244.

³³⁸⁹ Nesrin Bayraktar, “Kavram Ve Anlam Boyutunda Al, Kırmızı”, *International Journal of Central Asian Studies*, Vol. 10-1, 2005, s. 163.

³³⁹⁰ Tohlijev, Bokican, *Kutadgu Bilig Poetikası (Kızıl Renk Remzine Dair)*, 3. *Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri*, Ankara 1996, s. 1151-1156.

“kök ton” koyu gri elbise örneğini verir. Bunların dışında lacivert için “kök çüvit” söz öbeği yer alır.³³⁹¹

Şen’e göre Orhon Yazıtlarında “üze kök teñri asra yağız yer kılındıkda ekin ara kişi oğlu kılınmış” cümlesinde görüldüğü gibi gök için “teñri” sözcüğü ve “kök” onun rengini bildiren bir ad olarak yer almaktadır. Bu dönemde mavi anlamını karşılayan “kök” Uygur Türkçesi döneminden itibaren nitelediği “teñri” sözcüğünün yerini almaya başlar ve gökyüzü için kullanılır. Orhon ve Uygur Türkçesinde gökyüzünü adlandırmada kullanılan “teñri” sözcüğünü Kaşgarlı’nın verdiği bilgilere göre yalnız “yere batası kafirler” yani Müslüman olmayan Türkler söyler. İslâmiyetin yaygınlaşması ile “teñri” sözcüğünün kullanımı azalmış; başlangıçta onu niteleyen renk adı “kök” “teñri”nin yerini almıştır.³³⁹² Nitekim Kutadgu Bilig’de gökyüzü için “kök” ve onun rengini bildirmek için de “yaşıl” sözcüğü kullanılır. Dolayısıyla sözcük “kök teñri”den “yaşıl kök”e doğru evrilmiştir. Güner’e göre Orhon ve Uygur Türkçesinde kullanılan “kök teñri” ve “kök kalık” ikilemedir ve “kök” burada renk değil, gökyüzü anlamındadır. Gök, semâ için kullanılan kök, teñri, kalık sözcükleri arasında görünen gök ve katları ile görünmeyen gök ve katlarını göstermede anlamsal farklılıklar ve sınırlılıklar vardır. Buna göre “kök” sözcüğünün üstte olmak, yukarıda olmak anlamındaki kö- eyleminden türediği düşünülebilir ve ilk anlamı sema, gök olan “kök” sözcüğü “gök rengi” anlamından “mavi, mavimsi yeşil” anlamlarını kazanmıştır.³³⁹³

Kutadgu Bilig’de renk adı olarak “kök” baharın gelmesiyle doğanın büründüğü renkler arasında sıralanır.³³⁹⁴ Bu beyitlerde ve elbise rengi olarak kullanıldığında sözcük “mavi” anlamındadır.³³⁹⁵ Diğer beyitlerde ise “teke” ve böri” hayvanlarının niteleyicisi olarak kullanılıp “boz” anlamındadır.³³⁹⁶ Mavi geyik veya kurt olmayacağına göre boz geyik ve boz kurt anlamları açıktır. Bu bakımdan indekste sözcüğe “boz” anlamı eklenmelidir.

³³⁹¹ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 143, 402, 415.

³³⁹² S. Şen, “Eski Türkçede Gök İle Yerin Adlandırılışında Renklere Dayalı Deyim Aktarmalarından Yararlanma ve ‘Kara’ Sözcüğünün Kökeni Üzerine”, s. 130.

³³⁹³ Galip Güner, “Eski Türkçe kö:k teñri ve kö:k kalık İkilemeleri Üzerine”, *Türkbilig*, S: 30, 2015, s. 205.

³³⁹⁴ 0067. kırımış yıgaçlar tonandı yaşıl/bezendi yipün al sarıg kök kızıl

0069. yazı tağ kır oprı töşendi yağıp/itindi kolı kaşı kök al keçip

0096. bu türlüğ çeçek yerde munça beğiz/yazı tağ kır oprı yaşıl kök meñiz

³³⁹⁵ 2916. yaşıl kök sarıg al ağı ton keçip/aşağı kötürse yaraşur yorıp

³³⁹⁶ 5375. kulan ya tağı tut tağı kök teke/tutup keldürürler saña ay böke

5378. kalıkta uçuglı kara kuş yorı/seniñdin keçümez ayā kök böri

6194. kimi koğtı erse ay ersig urı/kerek bolsunı ıt kerek kök böri

Kök ile ilişkili olan bir diğer sözcük “kökiş”tir. İndekste bir kuş türü olarak verilen sözcük geçtiği beyitte “kökiş turna” biçiminde yer almaktadır.³³⁹⁷ Bu bakımdan “kökiş” “turna”yı renk yönünden niteleyen bir addır. Nitekim Clauson “kökiş~kögüş” sözcükleri için “mavimsi, boz” anlamlarını verir.³³⁹⁸ Tezcan da Clauson’un verdiği bilgiler ışığında bu sözcüğe değinir.³³⁹⁹

Kökiş sözcüğü gibi “kök” renk adından türeyen ve anlamsal ilişkisi bulunan bir diğer sözcük “kökçin”dir. Eserde 6 kere anılan bu ad bazı beyitlerde sakalın niteleyici olarak “kökçin sakal” biçiminde, bazı beyitlerde ise yalnız “kökçin” biçiminde geçerek “kökçin” veya “kökçin sakallı” kişilerden beyitler, atasözleri aktarılır.³⁴⁰⁰ Clauson “kökçin~kökşin” biçiminde aldığı bu sözcüğe “mavimsi, grimsi” anlamlarını verir.³⁴⁰¹ Saçı sakalı ağarmış, kırılmış kişiler eserin pek çok yerinde deneyimli, görmüş geçirmiş kişiler olarak anılmakta ve sözlerinin dinlenmesi, tutulması, yol gösterici olarak önde olması gerektiği vurgulanır.

ķupa~kuba

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te “kuba” biçiminde yer alan sözcük “doru ve sarı arasında olan” demektir.³⁴⁰² Clauson da sözcüğü “kuba” olarak ele alıp anlamını “soluk, açık sarı, açık gri” (pale, pale yellow, pale grey) verip at veya ineğin bozu, insanlardan sarışın (faired-hair) olanı biçimde karşılar.³⁴⁰³ Arat ise kumral olarak çevirir.³⁴⁰⁴ Ögdülmüş’in hakana ulu hâcibin taşınması gereken nitelikleri söylerken “kumral güzeline bakıp onu kendine uğur etmesini” önerir.³⁴⁰⁵

örün

Dîvânu Lugâti’t-Türk’e göre “ürün” biçiminde yer alan sözcük her şeyin beyazı için kullanılır fakat Oğuzlar “ak” der ve bembeyaz anlamındaki “üp ürün” biçimi Çiğil

³³⁹⁷ 0074. kökiş turna kökte ünün yañkular/tizilmiş titir teg uçar yélkürer

³³⁹⁸ G. Clauson, *EDPT*, p. 714

³³⁹⁹ S. Tezcan, *KBDÜ*, s. 51.

³⁴⁰⁰ 0376. oğunğıl ay kökçin ölümke anun/bu keçmiş künüñke sıgıt kıl ünün

2818. negü tér eşitğil bu kökçin saña/muñadmış muñña yara ay toña

3074. muñar meñzetü aydı kökçin saña/bu söz yakşı tıñla ay ersig toña

0667. negü tér eşit emdi türkçe meşel /başında keçürmiş bu kökçin saçal

1798. muñar meñzetü aydı türkçe meşel/başında keçürmiş bu kökçin saçal

4636. negü tér eşit emdi kökçin saçal/uğa bar munı sen turu kalma kal

³⁴⁰¹ G. Clauson, *EDPT*, p. 714

³⁴⁰² Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 441.

³⁴⁰³ G. Clauson, *EDPT*, p. 581

³⁴⁰⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 184.

³⁴⁰⁵ 2468. ķupa kōrkügüg kōr kılın özke fāl/işñ edğü bolğay ķamuğ sözni üz

lehçesindedir. Bu durumda “ürün” sözcüğü Çiğilcedir.³⁴⁰⁶ Clauson’a göre 11. yüzyıldan sonra sözcüğün kullanımı azalarak yerini “ak” alır.³⁴⁰⁷

Kutadgu Bilig’de “ak, beyaz” renklerini karşılayan bu ad farklı soyut kavramları göstermede yararlanılır. Doğa olaylarında güneşin çıkması, havanın aydınlanması ve gündüzün “örün kuş” veya “örün erdini” rengini alması ile zaman kavramı anlatılır.³⁴⁰⁸

Beyaz olarak nitelenen kuş yani akdoğan, kutu olan bir kuştur; bir başka deyişle talih kuşudur. Erdemlerin doğası bu beyaz kuşa benzediği için erdemleri öğrenmek bu kuta sahip olmayı sağlar. Erdem ile akdoğan arasında yapılan bu benzetmede kut onların kesişim noktasıdır.³⁴⁰⁹ Bu erdeme dolayısıyla ak kuşun kutuna, talihine sabırlı olmakla erişilebilir; çünkü sabırlı olmak da bir erdemdir. Bu ak kuş ile alp, cesur kişiler arasında benzetme yapılarak onların ihtiyacı olan yem ile mal arasında da bir denklik kurulmuştur.³⁴¹⁰ Bu bakımdan “örün kuş” a yüklenen kut, talih, şans, devlet, kismet, ülg, erdem, güç, kuvvet, korkusuzluk anlamları kuşun niteleyicisi olan “örün” ak, beyaz renk adıyla bağlantılır.

Ak devletin ululuk, adalet ve güçlülüğünün sembolüdür. Nitekim devlet büyükleri, üst düzey subay ve komutanlar kendilerini diğer askerlerden ayırabilmek için beyaz elbise giyerler. Özellikle Hunlarda büyüklerin ve komutanların üniformasıydı. Beyaz üniforma yanında kullandıkları beyaz renkli atlar da üst rütbeli komutan veya devlet büyüğü olmanın işaretiydi. Bu gelenek Türklerde, Moğollarda ve Selçuklularda, Osmanlılarda devam etmiştir. Sultan Alp Arslan’ın Malazgirt Savaşı’nda beyaz elbise giymeyi İslâm geleneğinde kefenleme olarak anlaşılabilir. Ak renge ilişkin inancı İslâmiyetle özdeşleştirmek doğaldır ancak İslâm öncesi Türk geleneklerinin devamı ve Şamanist Türklerin hayır ilahi Ülgen ile ilişkili olduğu göz ardı edilmemelidir.³⁴¹¹ Nitekim Türk kültüründe şehit bayrağı beyaz renklidir.³⁴¹² Kutadgu Bilig’de bunun bir yansıması olarak 2080. beyitte beylerin rengi beyaz, kulun rengi ise kara olarak belirtilir.

2080. kara kıl karası bolur beg örün/karalı örünli adırttı körün

³⁴⁰⁶ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 15, 68.

³⁴⁰⁷ G. Clauson, *EDPT*, p. 233

³⁴⁰⁸ 5828. yaşık baş kötürdi yüz açtı yañı/ajun bütrü tuttı örün kuş öñi

3840. kopa keldi örlep sata kalkanı/ajun meñzi boldı örün erdini

³⁴⁰⁹ 1319. serinse kişi öz tilekin tapar/serip turdaçı er örün kuş tutar

3010. uçuz tutma erdemni öğren oğul/bu erdem yorıkı örün kuş teg ol

3011. örün kuş kutı teg bu erdem kutı/yorı kuş atağıl sen erdem atı

³⁴¹⁰ 2054. azıglıg kür erke bu neñ eksümez/tutuğlı örün kuşka meñ eksümez

³⁴¹¹ R. Genç, *Türk İnancıları ile Milli Geleneklerinde Renkler ve Sarı Kırmızı, Yeşil*, s. 9, 13.

³⁴¹² İhsan Toker, “Renk Simgesiliği ve Din: Türk Kültür Yapısı İçinde A-Kara Renk Karşıtlığı ve Bu Karşıtlığın Modern Türk Söylemindeki Tezahürleri Üzerine”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: 50/2, 2009, s. 101.

Yukarıdaki beyitte görüldüğü devletin başında olanların, yöneticilerin hakim rengi beyazdır ve bu renk hakimiyet sembolüdür. Bu beyitlerde ak süyek-kara süyek biçiminde halk, avam ile bey, yönetici, seçkin biçiminde sosyal tabaka ayrımı belirtilir. Nitekim eserin diğer beyitlerinde bu ikili sosyal ayrım doğru ile eğri, kara kuş ile ak benzetmeleriyle ak ve kara kişilerin bir arada olamayacağı vurgulanır.³⁴¹³ Beyaz beylerin, yöneticilerin, seçkinlerin ve bürokratik rengi olduğu için “örün bolmak” bu renkle temsil edilen sınıftan olmak demektir. Kutadgu Bilig’de Aytoldı bu sınıftan olmayı saray hizmetine girerek sağladığından uzun süre bu hizmette ve sınıfta bulunması için alçak gönüllü olması öğütlenir.³⁴¹⁴ Bu beyitlerde ak ile itibarlı ve saygın olmak dile getirilir. Dede Korkut’ta kızı olanlar kızıl otağa, oğlu olanlar ak otağa, çocuğu olmayanlar ise kara otağa oturtularak bireylerin toplumsal yeri, değeri, itibarı, saygınlığı göselerilir.

Yaşlılığın getirdiği fiziksel değişikliklerden biri de inci gibi beyaz dişlerin birer birer eksilmesidir. İpe dizilmiş beyaz inci tanelerine benzetilen dişler ile inciler arasındaki ortak yön beyaz renkte olmalarıdır.³⁴¹⁵ Estetik algısında kişilerin ten renkleri arasında beyaz olmaları ön plandadır. Beyaz tenli olmak içkici başında aranan fiziksel özelliklerdendir.³⁴¹⁶ Çünkü beyazlık maddî ve manevî temizliğin, arınmışlığın göstergelerindendir. Nitekim saçı ağarmış kişiler de gönlünü kuğu rengi gibi ağartmalı, arındırmalı; kalbi temiz bir kişi olmalıdır.³⁴¹⁷ İyilik ve güzel ahlak (edgü kılık) insana anasının ak sütü ile girer ve ölene kadar çıkmaz.³⁴¹⁸ Dolayısıyla ak süt iyiliğin, sevginin, şefkat ve merhametin; hak ve adaletin sembolüdür. Ak renge yüklenen bu anlamlar eski Türk inanışlarındaki Ülgen’in ak olması ve iyilik, güzellik, bolluk ve ışık kaynağı olması ile bağlantılıdır.

Beyaza yüklenen bu olumlu anlam beyaz renkli elbise giyme âdetinde de görülür. Kara renkli elbiseler giymek Türk giyim kültüründe yası, matemî ifade eder. Kutadgu Bilig’de bunun bir örneği olarak beyaz giyinmek sevincin, mutluluğun; keder, üzüntü ve kaygıdan kurtulmanın sembolü olarak hakanın tahta çıkışı ve övgüsü sırasında anılır.³⁴¹⁹ Bu beyitlerde beyaz giyinmek ile hakanın tahta çıkışı arasında kurulan ilgi ile sembolik

³⁴¹³ 6622. köni sözde taşın sözüğ söz téme/köni egri farkı örünli kara
4199. kuğuğa katılmaz körü tur yuğak /kara kuş örün kuş bile keğ yırak

6492. kamuğ tegşürüldi törü öñdiler/karalı örünli bir ök boldılar

4239. karağa yağuma ay kılık örün /örünke kara terk yuğar ol körün

³⁴¹⁴ 0552. saña tegse beglik uluğluk oğa/kiçiglik anuğ tut örün bolğuğa

³⁴¹⁵ 5640. otuz iki tişim örün yinçüler/üzüldi yipi kör saçıldı birer

³⁴¹⁶ 2915. béli bolsa yılmık yana yarı kén/örün bolsa kırtış kızıl kızgu en

³⁴¹⁷ 1101. kayu başka kirse kuğu kırtış/kuğu teg örün kılgu köñlin kişi

³⁴¹⁸ 0881. örün süt bile kirse edgü kılık/ölüm tutmağınça ewürmez yorık

5881. seniñdin kaçan kelge isiz yorık/örün süt bile kirdi edgü kılık

³⁴¹⁹ 0084. tümen yılda berü tul erdim tulas/bu tul tonı suçlup örün keğtim as

bir dil kullanılır. Türk siyasî kültüründe ak sancak baş alem olarak kabul edilir, asıl saltanat sancağı ve hakimiyet sembolüdür. Bu gelenek eski Türk geleneklerinden Hz. Peygamber'in sancağına ve Selçuklu, Osmanlı sancaklarına değin görmek mümkündür.³⁴²⁰ Kutadgu Bilig'de Tabgaç Buğra Han'ın devletin başına geçmesi, ülkeye baş olması ile "baş alem" olarak bilinen "ak sancak" egemen olur. Başsız olan halk yas, matem ve ölüm rengi kara giyer ve yöneticisine, başına kavuşması ile bu rengi çıkarıp beyaz giyer. Dolayısıyla halkın yöneticisine kavuşunca beyaz giymesi ile "ak sancak" veya "baş alem"e kavuşması arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır.

Ahlât-ı erbaadan kan, safra, sevda (kara safra) ve balgam sırasıyla kızıl, sarı, kara ve beyaz (örün) renkleriyle temsil edilir.³⁴²¹ Bu dört unsur aynı zamanda mevsimler ve yaş ile ilişkili olduğu için beyaz renk dolaylı olarak balgamı, kışı, yaşlılığı; kar, buz, don gibi olayları ifade eder.

sarığ

Sarı renk adı Orhon Yazıtlarından beri kullanılan Türk dilinin her döneminde kullanılan ana renklerindenidir. Biri Türkçe diğeri alıntı biçiminde olan kara-siyah, ak-beyaz sözcüklerindeki gibi bir durum sarı renk adında görülmez. Genellikle olumlu anlamlar taşıyan bu renk adı yalnız sarılık ve yüzün kara sarı olmasını ifade etmede olumsuzluk bildirir. Sarı renk adının "beniz rengi, uyuşturucu madde, sinsilik, hastalık, uğursuzluk" anlamları bulunmaktadır.³⁴²² Kutadgu Bilig'de yüzün sarı olması, solması hastalık, üzüntü ve kederin belirtisidir.³⁴²³ Aynı zamanda ahlât-ı erbaadan "safra"yı temsil eden, onu gösteren bir renk adıdır.³⁴²⁴ Doğanın rengarenk olduğu, tüm renklerini gösterdiği sarı, kızıl, al, yeşil renklere bürünmesi baharın gelişini müjdelere ve bu mevsimde rüyada sarı, safran veya öğütülen şeyler görmek bir ahlât-ı erbaadan safranının arttığının işaretidir.³⁴²⁵ Rüyada görülen renklerle sınırlar arasında bir paralellik

³⁴²⁰ R. Genç, Türk İnanışları ile Milli Geleneklerinde Renkler ve Sarı Kırmızı, Yeşil, s. 12.

³⁴²¹ 4632. özüñ tab'ını men ayayın yora/kızılı sarığlı örünli kara

³⁴²² Nesrin Bayraktar, "Kavram ve Anlam Boyutunda Sarı ve Tonları", *Erciyes Üniversitesi SBE Dergisi*, S: 20 (1), 2006, s. 209, 210, 217.

³⁴²³ 0477. ğarıblıq yérinde kerek bolğa neñ/bu elgim tarusa sarığ kılğa eñ

0498. bu aytoldı ança yorıdı bu yañ/ğarıblıq sakınçı sarığ kıldı eñ

1164. oğul kız sakınçı bu tüpsüz teñiz/oğul kız sarığ kıldı kızgu meñiz

1288. tuta bilmese sen adın munça neñ/saña yetmegey kör sarığ kılğa eñ

4485. ay körklüg koluğlı munı kılmağıl/kızıl meñziñi sen sarığ kılmağıl

4544. ülüşlerde turma ya tutma neñiñ/ökünçün sarığ bolğa kızgu eñiñ

4672. öküş yégli yalñuğ kör içil bolur/sarığ meñzi kowdağ atı il bolur

5686. tüşükreğ körür men seniñ köñlüñi/sarığrak körür men kızıl meñziñi

6276. sakınçın kağaşı üçün kağgurup/sarığ kıldı meñzin özin sızgurup

³⁴²⁴ 4632. özüñ tab'ını men ayayın yora/kızılı sarığlı örünli kara

6010. sarığ küçenmiş bolur ay büğü/özini boşutgu terengbın yégü

³⁴²⁵ 0067. kırımış yıgaçlar tonandı yaşı/bezendi yipün al sarığ kök kızıl

bulunmaktadır. İçkici başının yeşil, mavi, sarı, al elbiseler giyip dolaşması hoş, güzel bir durum olarak belirtilir.³⁴²⁶ Sarı ve tonları ile zamanın günbatımı veya gündeğümü betimlenerek zaman kavramı verilir.³⁴²⁷ Sarı renk bir kuşun, bülbülün (sandwaç) niteleyici olarak bir beyitte yer alır ve onun sesi korku yaratır.³⁴²⁸ Bir yandan güzel gelen bu ses bir yandan da korku ve ürperti kaynağıdır. Sarının taşıdığı keder, kaygı, uğursuzluk gibi olumsuz anlamları nedeniyle sarı bülbül korku yaratır.

şaşut~şeşüt~seşüt

Clauson sözcüğün Arat tarafından yanlış şekilde transkribe edilerek şaşut biçimde yazıldığını söyler. Sözcüğü şüşüt~seşüt biçiminde ele alır ve “gevşek, çözülmemiş” (loose, untied) anlamlarını verip şeş- eylemine bağlar.³⁴²⁹ Dîvânu Lugâti't-Türk'te de seşü- çözülürcesine gevşemek anlamı verilir.³⁴³⁰ Arat ise Kutadgu Bilig'de iki kere geçen sözcüğü kır ve alaca anlamlarıyla karşılar.³⁴³¹ Beyitlerde yaşlanmanın getirdiği fiziksel değişikliklerden saç ve sakalın sungur tüyü gibi “şaşut~şeşüt~seşüt” olduğundan söz edilir.³⁴³² Arat'ın belirttiği gibi sungurun tüyleri ile saç-sakal arasında kurulan renk benzerliği yaşlılıkta ortaya çıkan görünüm için uygun görünmesine karşın saç-sakalın seyreilmesi, azalması olarak anlamak sözcüğün kök anlamına daha uygun düşmektedir.

yağız

Kaşgarlı Mahmud “yağız”ın koyu kahverengi, kırmızı ile siyah arası bir renk olduğunu ve yer için “yağız yir” denilerek o renge benzetildiğini, at için de kullanıldığını kaydeder.³⁴³³ Clauson kahverengi; yeryüzünün mevcut, belli olan sıfatı, mavi (kök) gökyüzünün karşıtı anlamını verdiği yağız sözcüğünü yağ- dökülmek, ıslanmak (poured upon, saturated) kökünden geldiğini belirtir ve daha sonra renk anlamını kazanarak at ve insan teni için kullanıldığını söyler.³⁴³⁴ Clauson'un ve Kaşgarlı'nın belirttiği gibi Yusuf Has Hâcib de 26 kere geçen sözcüğü 25'inde “yağız yér” biçiminde geçerek³⁴³⁵ Türkçenin

6009. yıl ülgı yay erse tüşegli yégit/sarığ al tüşese ya kürküm ögit

³⁴²⁶ 2916. yaşıl kök sarığ al ağı ton keçip/aşağı kötürse yaraşur yorıp

³⁴²⁷ 4959. kızıl yüz öñi oñdı boldı sarığ/ajun boldı altun öñgi teg arığ

4960. yaşık türtti yüzke sarığ za'ferân/özin kıldı mīnā öñi teg cihān

5971. yana turdı ança bu oldurdıya/sarığ tañ ata keldi öñdürdi ya

³⁴²⁸ 4963. sarığ sandvaç ötti ünün sayradı/beliñlep oduñdı usı kelmedi

³⁴²⁹ G. Clauson, *EDPT*, p. 868.

³⁴³⁰ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 815.

³⁴³¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 402, 408.

³⁴³² 5639. saçım boldı suñkur tüsi teg şaşut/sakal boldı yazkı gülef teg orut

5697. saçım boldı yazkı gülef teg orut/sakal boldı suñkur tüsi teg şaşut

³⁴³³ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 352.

³⁴³⁴ G. Clauson, *EDPT*, p. 909

³⁴³⁵ 0003. yağız yér yaşıl kök kün ay birle tün/törüttü ħalāyık öğ öğlek bu kün

0064. yağız yér yıpar toldı kâfür kitip/bezenmek tiler dünyā körkin itip

ilk yazılı eserlerinden beri “üze kök tengri asra yağız yer” biçiminde belirtilen ikili evren tasarımı İslâmî dönemde de kullanılmaya devam etmiş, yeryüzünün niteleyicisi olarak Kutadgu Bilig’de yer alan bu “yağız yer” tamlaması yeni dinin kavramlarından kabir hayatını karşılamak için kullanılmıştır³⁴³⁶. Yalnız bir beyitte “kızıl hem yağız bodul-” biçiminde geçer. Bu beyte göre alp kişi düşmanı görünce sevinir ve ona karışınca kızıl ve yağız renge boyanır.³⁴³⁷ Yağızın buradaki anlamı kırmızı ile siyah arasındaki renk olduğu belirgindir. Yerin, toprağın niteleyici olarak kullanıldığında ise kahverengi anlamı öne çıkmaktadır.

yaşıl

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te yaşıl “her şeyin yeşiline denir” biçiminde açıklanarak parlak yeşile “yap yaşıl”, arka arkaya da “yaşıl yuşul” dendiğini kaydeder. Giysilerde veya kumaşlarda bu renk adına ilişkin “yaşıl yirliĝ barçın” yani yeşilin baskın olduğu ipekli kumaş ve yaşıl öñlg ton” yeşil renkli elbise örnekleri ile kadın kocasıyla iyi geçinmek isterse kırmızı ipek giyer; naz ve cilve yapmak isterse yeşil ipek giyer anlamına gelen “kılnu bilse kızıl keder yaranu bilse yaşıl keder” atasözü yer alır.³⁴³⁸ Clauson yaşıl sözcüğündeki -sıl ekinin muhtemelen taze sebzelerin rengi, yeşil olarak açıklar.³⁴³⁹ Tezcan Kutadgu Bilig’deki 67, 8, 120. beyitlerde yeşil anlamında, “yaşıl suw” ve “yaşıl

0068. yağız yér yaşıl torķu yüzke badı/hıtay arkışı yağtı tawĝaç eçi
 0120. yağız yér baķır bolmaĝınça kızıl/ya otta çéçek önmeginçe yaşıl
 0213. yağız yér katındaķı altun taş ol/ķalı çıksa begler başında tuş ol
 0883. karında törümiş kılınç öĝretig/yağız yér katında kiter ay tetig
 1002. söz aşıĝı bile kör yağız yérdeki/yaşıl kökke yoklar bolur tördeki
 1800. bayat bérmişin ħalk tıdumaz küçün/yağız yér yaşıl kök tirilse öçün
 3081. ķalı barsa iltür bu keldürmişin/yağız yérke ildürür kötürmiş başın
 3212. yağız yér yaşıl suw yaraştı bile/ara miñ çéçekler yazıldı küle
 3717. yağız yér yaşıl kök yarattı kūn ay/ķarañķu yaruķlık çıĝay tut ya bay
 3725. ķodısı yağız yér yaşıl suw bile/örüsi süzük yél öze ot ula
 5363. yağız yér katındaķı altun kümüş/térer sen ħazîne urur sen öküş
 ?5365. yağız yér özele önüĝli ewin/térip sen tolular sen ķaznaķ ewin
 6007. yıl ülgı yaz erse kiçig erse er/ķızıl körse barça yağız körse yér
 0044. yağız yér yaşıl kökte erdi küsüş/añar bérdi teñri aĝırlık öküş
 0210. yaşıl köktin éndi yağız yérke söz/sözi birle yalñuķ aĝır kıldı öz
 0302. yağız yér öze yalñuķ oĝlı elig/kötürdi ķamuĝķa yetürdi bilig
³⁴³⁶ 1144. yayıĝ ķutķa awnıp küwenür kür er/yağız yér katında yürekin yérer
 3570. negü aşıĝı āħır ķara yér ķoyı/anıñ tüşneki ol yağız yér oyı
 4721. baķa ķörgil emdi yağız yér ķoyı/ne yañlıĝ kişi kirdi tolmaз oyı
 6069. baķa ķörgil emdi ay ķöñli tirig/ölüm kötki kıldı yağız yérlerig
 6139. kimi erse devlet esürtse kelip/yağız yérde yarlur yüreki ulıp
 6403. ne türlüĝ ne yañlıĝ kişi ķoptı kör/yağız yér olarıĝ yéđi optı kör
 6404. itiglig sarây ordu ķarşı ķodup/yağız yér tōşenip yaturlar küğüp
³⁴³⁷ 2384. yaĝı körse alp er kıartur meñiz/ķarıssa boğulur ķızıl hem yağız
³⁴³⁸ Kâşĝarlı, *DLT-AB*, s. 19, 170, 405, 355.
³⁴³⁹ G. Clauson, *EDPT*, p. 978

kök” olarak geçen beyitlerde mavi anlamında olduğunu belirtir.³⁴⁴⁰ Türk dilinin ilk azılı belgelerinden beri kullanılagelen bu renk adı bazı eserlerde “gök” ile eşleştirilmiştir.³⁴⁴¹

Kutadgu Bilig’in evren tasarımı “yağız yer” ile “yaşıl kök” karşılıklı duran ve birbirini tamamlayan iki kavramdır. Bu bağlamda eserde “yaşıl kök” tamlamasının kullanımı çoğunluktadır.³⁴⁴² Bu kullanımda yaşıl mavi anlamındadır. İslâmiyetten önce gökyüzü için kullanılan “teñri” ile onun rengini niteleyen “kök” adı kullanılmış, İslâmiyetin yaygınlaşması ile gök, sema, hava anlamındaki “teñri” sözcüğünün kullanımı azalmış ve başlangıçta onu niteleyen renk adı “kök” tek başına gökyüzü için kullanılmaya başlanmıştır. Nitekim Kutadgu Bilig’de “kök” hem renk adı olarak hem de gökyüzü, sema için kullanılır ancak bu kez gökyüzünün rengi “yaşıl” ile nitelenir. Dolayısıyla “kök teñri”den “yaşıl kök”e doğru bir değişim gözlenir.

Sözcüğün geçtiği diğer beyitlerde baharın gelişini haber veren ve ağaçların büründüğü bir renk olarak bahar mevsiminin betimlenmesinde anılır ve yeşil renk anlamındadır.³⁴⁴³ Rengi yağız olarak nitelenen toprak ile yaşıl olarak nitelenen su birbirine dost iken kızıl ateş ile yaşıl su yan yana gelmeyecek kavramlar olarak anılır.³⁴⁴⁴ Yeşil sözcüğü diğer beyitlerde “yap yaşıl” pekiştirmeli biçiminde yer alır. Beyte göre kahraman erler düşmanla kapışınca at, koşum ve zırhları kıpkızıl olup kırmızı yanakları

³⁴⁴⁰ S. Tezcan, *KBDÜ*, s. 71.

³⁴⁴¹ Yavuz Selim Bayburtlu, “Renkler Bağlamında Türk Kültüründe Yeşil”, *Turkish Studies*, Vol. 10/12, 2015, s. 115

³⁴⁴² 0003. yağız yér yaşıl kök kün ay birle tün/törüttü ħalāyık öğ ödle bu kün

0022. yaşıl kök bezediñ tümen yulduzun/ķara tün yaruttuñ yaruķ kündüzün

0044. yağız yér yaşıl kökte erdi küsüş/añar bérđi teñri ağırık öküş

0127. yaşıl kök yarattı öze yulduzı/ķara tün törüttü yaruķ kündüzi

0210. yaşıl köktin éndi yağız yérke söz/sözi birle yalñuķ ağır kıldı öz

1002. söz aşğı bile kör yağız yérdeki/yaşıl kökke yoķlar bolur tördeki

1003. ħalı sözleyü bilmese til sözüg/yaşıl kökte erse kör éndrür özüg

1124. az edgüke tegse unitur özin/yaşıl kökte üstün yoritur sözün

1518. baħıl ħoldı barķa ķadaşlarka ol/tiler boldı cānı yaşıl kökke yol

1800. bayat bérmiş ħalk tıdumaz kücün/yağız yér yaşıl kök tirilse öcün

3193. yaşıl kök yarattı yaruttı kün ay/ķara tün yaruķ kün saķışlıg yıl ay

3717. yağız yér yaşıl kök yarattı kün ay/ķarañķu yaruķluk çıgay tut ya bay

3724. yaşıl kök töritti kötürdi ediz/kün ay birle yulduz bezedi beğiz

3981. bu neñ birle yalñuķ tilese tilek/yaşıl kökke yoķlar neñ ol keğ yölek

4711. ħanı ol otun it bu dünyā bulup/yaşıl kökke söndi ķara ħuş münüp

4844. az edgüke yalñuķ unitur özin/yaşıl kökte üstün yoritur sözün

6064. yoķaru uçup bu özüm teñdüki/yaşıl kökke örlep teñip siñdüki

6218. yatıp bardı azrak oğundı turup/yaşıl kökke baķtı yoķaru körüp

³⁴⁴³ 0067. ħurımış yığaķlar tonandı yaşıl/bezendi yipün al sarıg kök kıızıl

0068. yağız yér yaşıl torķu yüzke badı/ħıtay arķışı yağtı tawģaķ edi

0120. yağız yér baķır bolmağınķa kıızıl/ya otta ħeķek önmeginķe yaşıl

2916. yaşıl kök sarıg al ağı ton keçip/aşāgu kötürse yaraşur yorıp

0096. bu türlüg ħeķek yérde munķa beğiz/yazı tağ kır oprı yaşıl kök meñiz

³⁴⁴⁴ 2250. ķara tün yaruķ künke yakmaz yağuķ/yaşıl suw kıızıl otķa bolmaz ħonuķ

3212. yağız yér yaşıl suw yaraştı bile/ara miñ ħeķekler yazıldı küle

3725. ħodısı yağız yér yaşıl suw bile/örüsi süzük yél öze ot ula

“yap yeşil” olur.³⁴⁴⁵ Bu beyitte geçen “yap yeşil” renk adını Arat mosmor olarak çevirir.³⁴⁴⁶

Bayraktar’a göre “*bu renk adının gerçek anlamda renk ifadesi taşıması Karahanlı Türkçesinden itibaren başlamış gibi görünmektedir.*” Bu renk adı bitkilerde renk adı dışında tazeliği; özel adlarda sulak, yeşilliği bol; mecaz ve deyimlerde canlılık, hayat, rengarenklik ifade eder. Allı yeşilli olmak, al yeşil kuşanmak gibi kullanımlarda al ile yeşil olumlu çağrışımlar; kara ve sarı ile birlikte anılması ise olumsuz çağrışımlar uyandırmaktadır.³⁴⁴⁷

yipün

Dîvânu Lugâtî-Türk’te “yipgil~yipgin” için erguvan rengi; “yipgin” için koyu renkli, mor; “yipin” koyu kırmızı, şakayık rengi biçiminde geçer ve Kaşgarlı “Kılnu bilse kızıl keder yaranu bilse yeşil~yipin keder” atasözünde örnekler ve bu atasözünün anlamı şöyle verilir: “*Kadın şuh ve işveli olmayı bilse kızıl ipek giyer; nazlı ve tatlı olmayı bilirse erguvanî ipek giyer. Yani koca, böylece onu hoş tutar.*”³⁴⁴⁸ Clauson’a göre yipgil, yipgin, yipin sözcüklerinin en eski biçimi “yipin~yipün”dür ve orijinal anlamı menekşe rengi (violet-coloured) ya da mor (purple)dur. Kutadgu Bilig’de bahar mevsiminin övgsüsü yapılırken geçer ve kurumuş ağaçların yeşillere bürünüp erguvanî /mor, al, sarı, mavi, kızıl renklere bezendiği belirtilir.³⁴⁴⁹

³⁴⁴⁵ 2385. at üstem yarıklar bolur kıp kızıl/kızıl kızgu eñler bolur yap yeşil

³⁴⁴⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 177

³⁴⁴⁷ Nesrin Bayraktar, “Türkçe Yeşil Renk Adının Biçim, Anlam ve Kavram Alanına Tarihsel Bir Bakış”, *Journal of Language and Linguistics Studies*, S: 10 (1), 2014, s. 191; Nesrin Bayraktar, “Türkçe Yeşil Renk Adının Biçim, Anlam ve Kavram Alanına Tarihsel Bir Bakış”, *III. Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, İzmir, 2011, s. 128-193.

³⁴⁴⁸ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 356.

³⁴⁴⁹ 0067. kırımış yıgaçlar tonandı yeşil/bezendi yipün al sarıg kök kızıl

DOKUZUNCU BÖLÜM

BİTKİ ADLARI

İnsanların üretim ve tüketim biçimleri onların yaşam biçimlerinin de belirler. İnsanlık tarih boyunca değişik üretim biçimlerine başvurmuştur. Buna dayalı olarak da toplayıcılık, avcılık, hayvancılık, tarımcılık ve sanayi gibi farklı üretim biçimlerine dayalı yaşam biçimleri oluşmuştur. Kaplan’a göre insanların hayatlarının devamını sağlamak için ilgilendikleri uğraşlar onların duygu ve düşüncelerini biçimlendirir. Avcılık ve hayvancılık aktif bir yaşam biçimini gerektirir. Oysa tarımcılık yerleşik yaşamı ve durgun bir toplum yapısını gerektirir. Kaplan ve Roux Türklerin hayvancılıkla geçindikleri konar-göçer yaşam biçiminde hayvanlar âleminin yapılanmasıyla toplum yapısı arasında benzerlik kurduklarını, tarımcılıkla geçindikleri yerleşik yaşam düzeninde ise bitkiler âleminin düzeni ile toplum düzeni arasında benzerlik kurduklarını belirtirler.³⁴⁵⁰ Antropolog Levi-Strauss da Kaplan ve Roux gibi eski kültürlerin toplum düzeniyle evren düzeni arasında uyum kurmaya çalıştıklarını belirtir. Buna göre bitkilerle yıldızlar, gezegenler, burçlar ve haftanın günleri ile saatleri arasında bir ilişki vardır.³⁴⁵¹

Evren, doğa, toplum, gök, yer, bitki, hayvan ve insan düzenleri arasında uyum bulunduğunu düşünen geleneğe “Hermetizm” denmektedir. Hermesçi düşünce en iyi biçimde “Gök ile Yer birdir” özdeyişiyle belirtilebilir. Gerçekte Eski Kalde bilgisine dayanan hermetik sınıflandırmada şifa veren otacılar bitkileri yöneten gezegenleri bilir ve hastalık gezegenin bitkileri ile tedavi edilir.³⁴⁵² Buna göre gezegenler ile yönettiği burçlar, organlar ve bitkiler ile bu bitkilerin belirgin özellikleri şöyle tablolaştırılabilir:

³⁴⁵⁰ Mehmet Kaplan, “Yunus Emre ve Nebatlar”, *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar 1*, İstanbul 2006, s. 107; Jean Poul Roux, “Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar”, İstanbul 2005, s. 73, 92.

³⁴⁵¹ Claude Levi-Strauss, *Yaban Düşünce*, İstanbul 1984, s. 63, 64.

³⁴⁵² Savaş Çağman Coşkun, “Anadolu Halk Şifacılığında Yerel Bitkiler Antik Çağdan Günümüze Bir Hermetik Geleneğin İzlerini Sürerken”, *Kebikeç*, S. 17, 2004, s. 195.

GEZEĞEN	BURÇ	ORGANLAR	BİTKİLER	ÖZELLİKLERİ
Güneş	Aslan	Sırt, belkemiği, atardamarlar, mide, kalp, karaciğer	Andız kökü (inula), limon, hasalban/kuşdili/biberiye (rosmarinus officinalis), beşparmak otu (potentilla reptans), ceviz (juglans regia), karanfil (dianthus), defne (lauris nobilis), ıhlamur (tilia), kantaron (erythraea centaurium), oğulotu (melissa), zeyin (olea sativa)	Renk ve biçim olarak güneşe benzeyen, gündüz ve güneşli bölgelerle ilgili
Ay	Yengeç	Göğüs, ciğerler, kaburga kemikler, dalak, solunum yolları, mide, göğüsler ve rahim	Su teresi (roipa nasturtium), söğüt (salix), lahana (brassica oleracea), mısır (zea mays), papatya (matricaria chamomilla), tavşancılotu (heracleum), zambak (lilium)	Renk ya da biçim olarak aya benzeyen, yüksek su tutma özelliği olan veya sulu bölgelerde yetişen
Merkür	İkizler, Başak	Kollar, elleri, omuzlar, beyin, konuşma ve konuşma organları, hitabet, dalak, mide, bağırsak, karın ve bel kısmı, akciğerler, sinir sistemi	Anason (pimpinella anisum), baldırıncara (adiantum), dut (morus), fındık (corylus avellana), havuç (daucus castus), hindiba (cichorium), kediotu (valeriana), kekik (thymus vulgaris), kereviz (apium graveoleus), lavanta çiçeği (lavandula), maydanoz (petroselinum hortense), mersin (myrtus communis), meyankökü (glycyrrhiza), nane (mentha), pelin (artemisia absinthium), rezene (foeniculum vulgare), sarımsak (allium sativum), akasya (acacia), fesleğen (ocimum basilicum), yasemin (jasminum), mercanköşk (origanum majorana),	Yaprakları ince ya da parçalı bitkiler
Venus	Boğa, Terazi	Boğaz, boyun, omuz, omurga hattı ve baldırlar, yumurtalıklar, pankreas ve sırtın alt kısımları cinsellik, güzellik, cilt	Armut (pirus communis), böğürtlen (rubus fruticosus), buğday (triticum), çövenotu (apocynum officinalis), çuha çiçeği (primula veris), dulavratotu (arctium lappa), elma (malus domestica), enginar (cynara scolymus), gül (rosa), kestane (castanea sativa), kuzukulağı (rumex acetosa), mayasilotu (ajuga reptans), menekşe (viola odorata), nane (mentha), şeftali (prunus persica), vişne (prunus cerasus)	Güzel çiçekli, kırmızı meyveli bitkiler, cinsel uyarıcılar, kadın güzellğinde kullanılan kozmetik bitkiler
Mars	Akrep, Koç	Kalçalar, cinsel organlar, idrar yolları, baş ve baştaki organlar,	Alıç (crataegus azarolus), çam (pinus), devedikeni (circium arvense), hardalotu (barbarea vulgaris), ısırgan (urtica membranacea), meşe palamudu (quercus), sinameki (cassia), soğan (allium cepa), sümbül (hyacinthus)	Dikenli, tadı acı ve keskin tatları
Jüpiter	Balık, Yay	Karaciğer, damarlar, ayaklar, dizüstünde kalan kısımlar, bilekler, lenf dolaşımı, duymalar,	Adaçayı (salvia officinalis), atkestanesi (peconia corollina), badem (amygdalus communis), incir (ficus carica), kayısı (Prunus armenica)	Yüksek düzeyde besleyici, büyük, çabuk yetişen bitkiler
Satürn	Oğlak, Kova	Deri, kemikler, dizler, dişler, bilekler, baldırlar, bacaklar, kan dolaşımı	Arpa (hordeum vulgare), ayva (cydonia vulgaris), baldıran (conium), çemen (cumium syminum), dulavratotu (arctium lappa), eğreltiotu (nephrodium filixmas), gelincik (papaver rhoeas), güzelavratotu (atropa belladonna), muşmula (mespilus germanica), sarmaşık (hedera helix), şahtere (fumaria officinalis)	Zehirli, uyuşturucu, karanlık bitkiler

Resim, mimari gibi güzel sanatlardan antropoloji, etnoloji, antropolojik etnobotanik, kimya, eczacılık, tıp gibi pek çok bilimin ilgilendiği bitki adları üzerine çalışmalar Türkiye’de özellikle botanik ve daha özelde ise insan- bitki ilişkilerini, bir yörede yaşayan halkın yakın çevresindeki bitkilerden yararlanma ve bitkiler üzerindeki etkisini inceleyen etnobotanik alanında yoğunlaşmaktadır.³⁴⁵³

³⁴⁵³ Gülsen Kendir, Ayşegül Güvenç, “Etnobotanik ve Türkiye’de Etnobotanik Çalışmalara Genel Bir Bakış”, *Hacettepe Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Dergisi*, C.30, S: 1, 2010, s. 49-80; Şinasi Yıldırım, lı,

Türk kültüründe bitkiler konusu etnobotanik açısından verimli bir alana kapı açmıştır. Çünkü bitkiler Türk kültüründe kimi zaman dileklerin Tanrı'ya iletilmesinde aracı olmuş, bazen rüyalarda sembolik anlamlar kazanmıştır. Ad verirken belli bir yönü belirtilmeye çalışılan bitki adlarından deneyimlere dayalı yargı, onay, beğeni veya yergilerin dile getirilmesinde sıkça yararlanır.³⁴⁵⁴ Türk dilinde bitki adlandırmalarında çeşitli yollara başvurulmuştur. Türkiye Türkçesindeki bitki adlarının verilmiş yöntemlerini Alkayış doktora tezinde incelemiştir.³⁴⁵⁵ Değişik çalışmalarda bitki adı koymada başvuru farklı yöntemler de incelenmiştir.³⁴⁵⁶ Önler, bitki adlarının yapımında aynı bitkiyi karşılayan farklı dillerdeki kelimelerin semantik yapısının aynı oluşuna dikkat çeker.³⁴⁵⁷ Türkiye Türkçesindeki ödünç bitki adları Arapça, Farsça, Ermenice, Yunanca, Latince, Fransızca, İngilizce, İtalyanca, İspanyolca, Bulgarca, Çince, Gürcüce, Sırpça, Slavca, Moğolca, Rusça, Portekizce ve Lehçe kökenlidir.³⁴⁵⁸

Kutadgu Bilig'de bitkilerden özellikle bahar betimlemesi sırasında estetik amaçla yararlanılmıştır. Bahar tasviri ile ilgili beyitlerde bitkiler daima bir "kendisine benzetilen" şeklinde teşbih unsurudur. İnsanların fizyolojik, psikolojik ve ahlakî durumları bitkilerin çeşitli durumları ile özdeşleştirilerek sunulur. Bu durum Karahanlı Türk toplumunu ağırlıklı olarak tarıma dayalı bahçe ve çiçek kültürüyle iç içe olduğunu göstermektedir. Kutadgu Bilig'de bağ, bahçe, çiçeklik sözcüklerinin geçmesi bu durumu desteklemektedir. Hun tarihçisi Altheim göçebe Hunların hayvanları kendisine uyulacak, ders alınacak bir örnek gibi gördüklerini söyler. Hunlar, davranışlarını hayvana bakarak ayarlar ve düzeltirlerdi. "Hayvanda düşünmek" erkeğin, savaşçının davranışını belirlerdi. Göçebeyi yöneten işte bu inançtı.³⁴⁵⁹ Kutadgu Bilig de geçen hayvan adlarının incelendiği bölümde Karahanlı kültüründeki "hayvanda düşünme"ye dikkat çekilmişti. Bitki adlarının geçtiği beyitler incelenirken tespit edilen durum da şudur: Yusuf Has Hâcib aynı

"Etnobotanik ve Türk Etnobotaniği", *Kebikeç*, S: 17, 2004, s. 175-193; Füsun Ertuğ, "Etnobotanik Çalışmalar ve Türkiye'de Yeni Açılımlar", *Kebikeç*, S: 18, 2004, s. 181-187.

³⁴⁵⁴ Asiye Duman, "Türk Kültürü ve Bitkiler", *Hacı Bektaş Veli Dergisi*, S: 12, 1999, s. 190.

³⁴⁵⁵ M. Fatih Alkayış, *Türkiye Türkçesinde Bitki Adları*, Erciyes Üniversitesi SBE Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri, 2007, s. 621, 622.

³⁴⁵⁶ İlhan Uçar, "Türkiye Türkçesinde Organ Adlarıyla Oluşturulmuş Bitki Adları", *TÜBAR-XXXII*, 2012, s. 303; İlhan Uçar, "Kavram-Çağrışım-Kelime" Bağlamında Bitki Adlarına Anlam Bilimsel Bir Yaklaşım", *Turkish Studies*, Volume 8/1 2013, s. 2673; İlhan Uçar, "Türkiye Türkçesinde Hayvan Adlarından Türetilmiş Bitki Adları", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 2/1, 2013, s. 16; İlhan Uçar, "Yetiştigi/Geldiği Coğrafya veya Etnik Adlandırmayla Oluşturulan Bitki Adları", *Zeitschrift für die Welt der Türken*, 5/1, 2013, s. 115-135, Yakup Yılmaz, Hamide Dağtaş, "Türkiye Türkçesinde Bitki Adları ve Yetiştigi Yerle İlişkisi", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2, S: 6, 2014, s. 231-239.

³⁴⁵⁷ Zafer Önler, (2004), "XIV.-XV. Yüzyıl Tıp Metinlerinde Türkçe Bitki Adları", *Kebikeç*, İstanbul S: 18, 2004, s. 273-301, 276.

³⁴⁵⁸ M. Fatih Alkayış, "Türkçede Kullanılan Alıntı Bitki Adları", *Turkish Studies*, Vol. 4/4, 2009, s. 72.

³⁴⁵⁹ Franz Altheim, *Tarihçi Gözüyle Asya'nın Avrupa'ya Öğrettiği*, İstanbul 1967, s. 32.

zamanda “bitkide düşünmek”tedir. Bu gerçek Karahanlı dönemi Türk kültürünü göçebelikten yerleşikliğe geçiş aşamasında olduğunu göstermektedir.

Kutadgu Bilig’de geçen bitkiler aşağıda geniş ve dar anlamlı bitki adları tek tek incelenmiştir.

9.1.Geniş Anlamlı Bitki Adları

butık

Kutadgu Bilig indeksinde ve Dîvânu Lugâtî't-Türk'te butık için “her şeyin dalı budağı” karşılığı verilir.³⁴⁶⁰ Clauson da “bir ağacın dalı” (the branches of a tree) anlamını verir.³⁴⁶¹ Aynı kökten türeyen ve eserde 2 kez geçen³⁴⁶² “butıklan-” eylemi ise budamak, ağaca şekil vermek anlamındadır.³⁴⁶³ Kutadgu Bilig’de butık sözcüğü ağacın dalı anlamından genişleyerek “nefs butı” nefis dalı karşılığında kullanılmıştır. Odgurmuş kanaatkar biçimde dağlarda yaşayarak nefsin dalını (belini) kırdığını söyler. Beyitte geçen “butık” ile “sı-” kırmak eylemleri arasında da uygunluk vardır.³⁴⁶⁴ Diğer beyitte ise güneşin ışıkları dala, budağa benzetilerek zaman (sabah vakti) kavramsallaştırılır.³⁴⁶⁵

çéçek

Bir bitkinin üreme organlarını taşıyan çoğu güzel kökulu, renkli bölümü ve çiçek açan kır veya bahçe bitkisi olan çiçek “çéçek” çéç- < seç- kökünden gelmektedir.³⁴⁶⁶ Kutadgu Bilig’de bahar tasviri yapılırken Yusuf Has Hâcib sözcüklerle bir tablo yaratır. Bu tabloda güzellik unsuru olarak çiçekler de yer alır. Bahara yapılan övgü gerçekte Buğra Han’ın tahta çıkışının getirdiği esenlik, sevinç ve coşkunun da bir yansımasıdır.³⁴⁶⁷ Yağmurların yağıp çiçeklerin açmaya her zaman devam etmesi, yağız yerin kızıl bakır olana değin ve ateşten yeşil çiçek çıkana kadar hakanın sevinç içinde yaşaması dilenir. Bu betimlemede hakanın getirdiği huzur ve adil düzen ile hakanın ömrünün uzun olması dilenmektedir.³⁴⁶⁸

İnsanın gönlü bir bahçeye benzer. Gönlü uyanık kişilerin söylediği sözler de çiçek gibi rengarenktir.³⁴⁶⁹ Beylerin sözleri de su gibidir; kullarına söylediği güzel sözler onların bahçesinde, gönlünde çiçek açtırır. Eğer bu tatlı dillilik olmazsa yeşeren çiçekler

³⁴⁶⁰ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 162; R. R. Arat, *İndeks*, s. 118.

³⁴⁶¹ Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972, p. 301.

³⁴⁶² 5679. butıklandı yerde yokuşu sığa/çalık meñzi boldı yalın teg ota

3839. toğardın butıklandı ot teg yalın/yarudı yañı yüz açar teg kelin

³⁴⁶³ G. Clauson, *EDPT*, p.302

³⁴⁶⁴ 3635. büte boldı munda tiriglik yédim/ öd ödleğ idip nefis butını sırım

³⁴⁶⁵ 4892. ‘abir bürkirer teg tünerdi kalık/sığa kıptı yerdin yağıldı butık

³⁴⁶⁶ M. Fatih Alkayış, *Türkiye Türkçesinde Bitki Adları*, Erciyes Üniversitesi SBE Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri, 2007, s. 266

³⁴⁶⁷ 0070. tümen tü çéçekler yazıldı küle/yıpar toldı kâfır ajun yıd bile

0079. elik külmiz oynar çéçekler öze/sığun muyğak ağnar yorır tép keze

0080. kalık kaşı tüğdi közi yaş saçar/çéçek yazdı yüz kör küler katğurar

0096. bu türlüğ çéçek yerde munça beğiz/yazı tağ kır oprı yaşı kök meñiz

³⁴⁶⁸ 0118. yağa tursu yağmur yazılsu çéçek/kurımış yığaçtın salınsu küjek

0120. yağız yer bakır bolmağınça kızıl/ya otta çéçek önmeginçe yaşı

³⁴⁶⁹ 0452. negü tér eşit emdi köñli oduğ/sözi kör çéçek teg tümen tü boğuğ

hemen kurur; beyin hizmetindeki kulların gönlü kırılır.³⁴⁷⁰ Yusuf Has Hâcib gönül=bahçe; su=güzel söz; çiçek= sevinç, lütuf, ihsan, güzellik arasında yapılan benzetmeyi kendi eseri Kutadgu Bilig için de kullanır. Eserinde yazdığı, söylediği sözler ile binbir türlü çiçekler açılmış, güzel kokular saçılmıştır.³⁴⁷¹ Çiçek bu bağlamda güzel, fayda ve iyinin sembolüdür. Çiçeğin fayda ile ilişkisi 2573. beyitte daha açıktır. Yaban gülü eğer faydalı ise onun kulu olunur; eğer çiçek zararlı ise onun kökü kesilir.³⁴⁷²

Yağız yer ile mavi suyun birbiriyle uyum içinde olması evrenin meydana geldiğini, bu ikisinin arasında çiçeklerin açması ise hayatın, canlılığın, insanlığın betimlemesidir.³⁴⁷³ Bu canlılık, dirilik gençliğin, güzelliğin bir sembolüdür. Yusuf Has Hâcib kendi gençliğini yaz gibi türlü çiçekli iken atık hazan gelip hepsinin kuruduğunu söyleyerek yaşlılığını betimler.³⁴⁷⁴

Çiçek adaletle ilişkili bir boldür. Güneşin ışıkları yeryüzüne eşit dağılması adaletin herkese eşit olmasını; güneş ışıklarının yeryüzüne değmesi ile çiçeklerin açması ise güzelliği, iyiliği, faydayı, barışı, huzuru, güven ortamını ifade eder.³⁴⁷⁵

Çiçek belirtidir, işaretir, imdir, öncüdür, habercidir. Çiçek ağacın vereceği meyvenin belirtisidir. Her şeyde buna benzer bir belirti, bir “belgölüg” vardır.³⁴⁷⁶

Sonuç olarak denilebilir ki eserde çiçek baharın belirtisi, habercisi, öncüsüdür; güzelliğin, iyiliğin, faydanın; sevinç, coşku, heyecanın; huzurun, barışın, refahın bir sembolüdür.

kağıl

Kutadgu Bilig İndeksinde kağıl için “yaş söğüt dalı” karşılığı verilir.³⁴⁷⁷ Dîvânu Lugâti’t-Türk’te de kağıl “taze söğüt dalları” biçiminde açıklanarak “onlarla asma çardağı bağlanır” bilgisi yer alır. “Karı sawı kalmas kağıl bağı yazılmaz” yani “Yaşlının sözü ihmal edilmez, tutulur; taze söğüt dalları bağlanınca çözülmez.” atasözünde de geçer.³⁴⁷⁸ Kutadgu Bilig’de “söğüt” (Latince salix) sözcüğü geçmemesine karşın onun bir parçasından “kağıl” dallarından söz edilerek parça-bütün ilişkisi kurulur. Bu durum aynı

³⁴⁷⁰ 1808. kayu bağka tegse suw eksümedin/çéçek yazlur anda tümen tü yıdın

1810. kalı bolmasa edgü yarlıg tilin/yaşarmış çéçekler kırır terk bilin

2688. akar suw teg ol bu tilin edgü söz/kayuka bu aksa çéçek öndi tüz

³⁴⁷¹ 6625. yağım tü çéçek teg yıdı kin burar/ötündüm men itnü tükettim tura

³⁴⁷² 2573. asıg kılsa azğan anıñ men kılı/çéçek yaşlıg erse biçer men ulı

³⁴⁷³ 3212. yağız yer yaşıl suw yaraşı bile/ara miñ çéçekler yazıldı küle

³⁴⁷⁴ 6531. yaruğ yaz teg erdim tümen tü çéçeklig/ħazanmu tüşüttüm kamuğñı kırıtım

³⁴⁷⁵ 0829. üçünçi bu kün toğsa yerke isig/çéçek yazlur anda tümen miñ tüşig

³⁴⁷⁶ 1651. yemiş yégü ni‘met çéçekte kör/kamuğ neñke yañzağ munı bilgü teñ

³⁴⁷⁷ R. R. Arat, *İndeks*, s. 215

³⁴⁷⁸ Kâşgarlı, *DLT-BA*, s. 176.

zamanda Yusuf Has Hâcib'in "edim"ine yansımamış "söğüt" sözcüğünün gerçekte "edinç"inde var olduğunu gösterir.

Eserde Aytoldı'nın hastalandığı çeşitli benzetmelerle dile getirilir. Onun hastalanmasının temel sebebi unsurların (tadu) bozulmasıdır. Unsurlar bozulduğu için onun gücü eksilmiş ve yaş söğüt dalı gibi dik, düz vücudu eğilmiştir.³⁴⁷⁹ Söğüt ağacının dallarının yere doğru eğilişi ile hastalanı yatağa düşmesi arasında bir benzetme kurulur. Doğadaki pek çok özellik hastalık, yaşlılık, gençlik, olgunluk, yigütlük dönemliklerini anlatmak için insana aktarılarak somutlaştırma yoluyla dile getirilmiştir. Söğüt ağacının dalları da hastalığın betimlenmesinde kullanılan bir öge olarak anılmıştır.

ot

Ot sözcüğü ilaç, çare, tedavi, devâ, tedbir anlamları yanında ilk ve temel anlamı toprak üstündeki yumuşak, küçük bitkidir. Clauson'a göre sözcük "tarıg"ın karşıtıdır. Emek harcayarak ekilip biçilen ekin "tarıg" yerine kendiliğinden biten bitki olduğu için bu değerlendirmede bulunan Clauson "ot em" ile "ot yem" ikilemelerinde bir farklılık olduğunun altını da çizer.³⁴⁸⁰

Her ne kadar "ot yém" ikilemesini Kaşgarlı baharat olarak açıklasa da Kutadgu Bilig'deki bazı beyitlerde ekin dolayısıyla hayat, canlılık, yaşam belirtisi gibi anlamları ifade eder. Bu ikilemenin geçtiği beyitlere göre bilgisiz kişiler kumsala benzetilir ve nehir aksa dolmaz; ot yem bitmez. Yine bir başka beyte göre gök doğrulukla ayakta durur; sarsılmadığı, sabit kaldığı için yerde ot yem biter.³⁴⁸¹

Kutadgu Bilig'de ot yenilebilir, aroma verici özelliği olup yemek ve içeceklerde kullanılan bir çeşit bitki olarak değerlendirilir. Bunlardan en açık olanı içkicibaşının özellikleri anlatılırken geçen 2903. beyittir. Beyte göre içkicibaşı yemek ve içkiye katılan bütün otları kendi eliyle katıp temiz olmasına dikkat etmelidir.³⁴⁸²

Eserde geçen bir beyitte ise ot, otobur hayvanların besini, gıdasıdır. Beyte göre komutanın karargahını kurarken dikkat etmesi gereken kurallardan biri öncü kuvvetlerin düşmana iyice yaklaşmasını sağlayıp otuna ve suyuna bakarak seçmesidir.³⁴⁸³ Atlı birliklere sahip olan Türk ordusunun atların beslenmesi için ihtiyaç duyduğu ot ve suyun sağlanması savaşta başarılı olmanın ön koşullarından biridir.

³⁴⁷⁹ 1055. tadu artadı kör küçi eksüdi/kağıl teg köni boş egildi qodı

³⁴⁸⁰ G. Clauson, *EDPT*, p. 34

³⁴⁸¹ 0975. biligsiz kişi köñli kum teg turur/öğüz kirse tolma ap ot yem önür

5600. könilik üçün kök adaqın turur/yayılmaz üçün yérde ot yém önür

³⁴⁸² 2903. yégü içgü katmış kamuğ otlarığ/öz elgi bile qatsa tutsa arıg

³⁴⁸³ 2349. yağıqa yağusa yezekin alu/tüşürse toyuğ körse ot suw talu

ot köki

Bitkilerin yalnız toprak üstünde kalan kısımlarından değil aynı zamanda toprak altındaki kök ve yumru kısımlarından da çeşitli amaçlarla yararlanılır. Üstelik bu yenilebilen bitki köklerini çıkarmak için kazgıç veya kazgılıç (ucu sivri ağaç parçası), küsküç (çiğdem yumrularını çıkarmak için kullanılan sivri uçlu değnek), kengerhan (kenger sürgünlerini çıkarmak için kullanılan demir çubuk) gibi adlarda çeşitli aletler de kullanılmaktadır.³⁴⁸⁴ Adam kökü, boyacı kökü, eğir kökü, hamzan kökü, helvacı kökü, karanfil kökü, menekşe kökü, meyan kökü, otkökü, yılan kökü, yıldızkökü, zencefil kökü gibi ad tamlaması biçiminde kurulmuş bitki adları bulunmaktadır. Bunlardan” ot kökü”nün derleme sözlüğünde “pancar” karşılığında kullanıldığı belirtilmektedir.³⁴⁸⁵

Kutadgu Bilig’de tamlamanın geçtiği beyitlerde bazı kimselerin yiyeceğinin ot kökü, içeceğinin yağmur suyu olup dağlarda mağara gibi evde yaşadığından söz edilir. Yusuf Has Hâcib zamanenin bozukluğundan dolayı iyi, vefalı insan bulmanın zorluğundan yakınır. Eğer böyle birini bulursa yağmur suyu ve ot kökü yiyip içmenin, çul giyip yüksek kum tepelerinde gecelenin yeterli olduğunu söyler.³⁴⁸⁶ Beyitlere göre “ot köki” kanaatkarlığın, dünyadan yüz çevirmenin bir sembolüdür.

tal~dal

Kutadgu Bilig’de aynı anlamda dal ve tal sözcükleri geçer. Bu sözcüklerden “tal” ile insanın boyu arasında benzerlik kurulur. Kişinin duruşu, boyu düzgün, doğru ve uzun bir dala benzetilmesiyle somut, fiziksel ve görsel olarak doğadan insana bir aktarma yapılır.³⁴⁸⁷ Diğer sözcük “dal” ise daha soyut bir kavramı karşılamak için kullanılır. Sözcüğün anıldığı beyte göre “din dalı” ile “dünya dalı” birbirine karşıdır ve ikisi birbirine yaklaşmayıp birbirinin yolunu keser.³⁴⁸⁸ Zâhid tipini temsil eden Odgurmuş tarafından söylenen bu beyit onun dünyaya ve dine bakışını özetler. Odgurmuş dünya işlerinin ibadetten alıkoyduğu için dünyadan ve nimetlerinden yüz çevirerek kannat biçimde dağlarda yaşadığını belirtir. Odgurmuş tarafından söylenen beyitlerin pek çoğunda buna benzer anlatımlar görmek mümkündür. Ancak Emel Esin’e göre bu beyitteki “din dalı” Kur’andaki şecere-i tayyibe veya Tûba ağacı kavramının karşılığıdır.

³⁴⁸⁴ Turhan Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Ankara 2007, s. 6.

³⁴⁸⁵ M. Fatih Alkayış, *Türkiye Türkçesinde Bitki Adları*, Erciyes Üniversitesi SBE Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri, 2007, s. 501.

³⁴⁸⁶ 6155. kayu tağda yügrür ünürde ewi/yemi ot köki içgü yağmur suwı

6571. yégüm ot köki bolsu yağmur suwı tap/eđiz kum tüneyi tağar ton keğeyi

³⁴⁸⁷ 2914. yalıñ yüzlüğ oğlan tolun teg yüzi/boğı tal kara saç beğiz teg özi

1102. kimiñ egri bolsa köni tal boğı/köni kılgu köñlin yetildi öçi

³⁴⁸⁸ 5311. bu dın dalı dünyā dalı qarşı ol/yağuşmaz ikigün yolu yarşı ol

“Dünya dalı” ise baharda yeşile bürünmüş, ağaçlı yağız yer ile zehirli yemişi olan kadınlardır.³⁴⁸⁹

tiken

Dîvânü Lugâti't-Türk'e göre “tiken” hafifletilmiş telaffuzudur. Kurallı olanı iki k ile söylenenidir: tikken. Bu isim “batırdı, (dikiş) dikti, dürttü” anlamlarına gelen tikdi sözünden alınmıştır. Kef (k) asli harftir. Sıfat olması için ikinci kef'in eklenmesi gerekir.³⁴⁹⁰ “tik-” eyleminden türeyen tikgen > tiken > diken bazı bitkilerin dal, yaprak, meyve kabuğu gibi bölümlerinde ve bazı hayvanların derisinde bulunan sert, ucu sivri ve batıcı çıkıntılarından herbirdir; diken çok bitkidir. Bu sözcükten diken ağacı (akasya), dikenbaşı, dikencik, diken çileği/diken dutu (böğürtlen), dikenli meyan, dikenli acı ot, dikenli mısır, diken üzümü (karamuk) gibi çeşitli bitki veya bitki türü adları türetmede yararlanılmıştır.³⁴⁹¹

Eserde iki beyitte geçen sözcük gerçek anlamda değil mecaz anlamda kullanılmıştır. Bu beyitlerin birinde hakanın Odgurmuş'a yazdığı mektuba karşılık onun verdiği yanıt “tiken” olarak nitelendirilir. Hakan ona ipek kumaş gibi yumaşak, hoş, değerli, naif, latif sözler sarfetmesine karşın Odgurmuş'ın diken gibi iğneleyici, sert, can yakıcı sözler söyler. Odgurmuş ile hakanın sözleri arasındaki karşıtlık ipekli kumaş “torku” ile “tiken” sözcüklerinden yararlanılarak dile getirilir.³⁴⁹² Diğer beyte göre ise dünya dikenlerle doludur; yere basınca ayağına batar, dikkatli olmak gerekir. Buna göre dünya zevklerine dalmak, dünyanın nimetlerine kanmak insanı günaha sokar. Bu nedenle akıllı, bilgili ve zâhid kişiler dünya nimetlerinden yüz çevirip kendilerini öbür dünyaya hazırlarlar. Dolayısıyla dünyadaki dikenler ile sıkıntı, üzüntü, hata, kusur, günah ve suç anlatılmak istenir.³⁴⁹³

yığaç

Orhun Yazıtlarında ağaç, nebat, bitki anlamındaki “ı” sesinden ibaret sözcük Uygur metinlerinde hem bu biçimiyle hem de “ığaç” ve “ı ığaç”, “ı tarığ” biçiminde geçmektedir. Hatiboğlu'na göre nasıl ki ıd-mak göndermek eylemindeki /d/ sesi kaybolup “ı-mak” biçimiyle yer alıyorsa ağaç anlamındaki “ı” sözcüğü de bir sesi kaybetmiştir. Uygur metinlerinde var olan ağlamak anlamındaki “ıg-la-mak”, “ıg-laş-mak” biçimleri

³⁴⁸⁹ Emel Esin, *Türk Sanatında İkonografik Motifler*, İstanbul 2004, s. 37, 47

³⁴⁹⁰ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 172.

³⁴⁹¹ M. Fatih Alkayış, *Türkiye Türkçesinde Bitki Adları*, Erciyes Üniversitesi SBE Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri, 2007, s. 293, 294

³⁴⁹² 3846. ayur bu kıdaşın irig sözlemiş/añar torğu ıdtım tiken çıknemiş

³⁴⁹³ 6383. tiken ol ukuşluğka dünyā tolu/ađaq ursa yérke kirür saqlağu

ile “mayi hakkında, ağır ağır akmak” anlamındaki “ıgmak” sözcükleri su anlamını veren bir “ıg” kökünün varlığını da gösterir. “yığlamak” “sığlamak” sözcüklerinde “s” ve “y” sesleri ile ön türeme gerçekleşmiştir. Ön seste /s/ türeyen biçimi “su” sözcüğünü de verir. “ıglamak” sözcüğünün “ağlamak” sözcüğüne dönüşü gibi “ıgaç” sözcüğü de “ağaç” sözcüğüne dönüşür.³⁴⁹⁴ Sertkaya’nın belirttiğine göre bitkiler olarak anlamlandırılan “ı” sözcüğü “çalı, çalılık” demektir.³⁴⁹⁵ Sözcük ayrıca 11. yüzyıldan sonra bir uzunluk birimi olarak da kullanılmaya başlanmıştır.³⁴⁹⁶

Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te ve Kutadgu Bilig’de “yıgaç” biçimiyle geçer. Kutadgu Bilig’de baharın övgüsü yaparken ağaçların yeşile bürünüp doğanın al, sarı, mavi, pembe renklerle bezendiği söylenir.³⁴⁹⁷ Baharın gelişi ve övgüsünün yapılışı, Buğra Han’ın tahta çıkışının getirdiği sevinç, heyecan ve mutluluk ile hakana yapılacak övgünün bir ön hazırlığıdır. Bu bağlamda bölümün sonunda hakana “yağmurların yağması, çiçeklerin açması, kurumuş ağaçlardan perçemlerin yani dallarının sarkması” için dua edilir.³⁴⁹⁸ Bu dua ile gerçekte hakana uzun ömürler ve saltanatının uzun yıllar devam edip düzen ve adaletinin hüküm sürmesi dilenmektedir. Bu dua destanlardan halk anlatılarına geçişin en önemli örneği olan Dede Korkut’un tüm hikayelerinin sonunda “kölgelüce kaba ağacın kesilmesün” biçiminde yapılan dua ile benzerlik gösterir. İslâmiyetten önceki ağaç kültüründen izler taşıyan bu duada ağaç yaşam kaynağıdır, insanın yaşam süresi ile ilişkilidir. Çünkü ağaç doğuştan önce ruhlara destek olur, doğumdan sonra güçleri son bulmaz, hatta ölüm bile bağlarını koparamaz ve öteki dünya yaşamı için bir güç olur.³⁴⁹⁹

Eski Türk kültüründen izler taşıyan ağaç Kutadgu Bilig’de Buğra Han için iyi dileklerde bulunulduğu için yalnız yaşam kaynağı, uzun ömür ve yaşam süresi ile ilişkili değildir; aynı zamanda saltanat, devlet, hükümdarlık gibi sembolik anlamlar da

³⁴⁹⁴ Vecihe Hatiboğlu, “Ağaç ve Ig”, *1. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler-1972*, Ankara 1975, s.165-172; Vecihe Hatipoğlu, “Ağaç” ve “Su”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara 1972, s. 267-270.

³⁴⁹⁵ Osman Fikri Sertkaya, “Yıs (Yış?) /Yis /Yış Kelimesi ve Akraları Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 13, 2003, s. 4, 5.

³⁴⁹⁶ Melek Özyetgin, “Eski Türkçede “Ölçü”, *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler*, İstanbul 2005, s. 139-149; Tanju Oral Seyhan, “Çağatayca İki Zafernâme Tercümesinde Kullanılan Bazı Uzunluk Ölçüsü Birimleri”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.4, S:3, 2007, s. 122; Emine Atmaca, “Kazak Türkçesinde Ölçü ve Ölçü Adları”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S:27, 2009, s. 21-48; Aybüke Betül Doğan, *Eski Türkçede Ölçü*, Hacettepe Üniversitesi SBE. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2015; Fikret Türkmen, “Türk Kültürünün Tarihi Gelişim İçinde Hayvan ve Bitkilerin “Ölçü Birimi” Olarak Kullanılması Hakkında”, *Millî Folklor*, Yıl:24, C.12, S. 95, 2012, s. 96-102; Umay Çakır, *Türkiye Türkçesinde Somut Bir Ölçü Bildiren İfadeler*, Erciyes Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri, 2015; Zeki Kaymaz, “Anadolu Ağızlarında Ölçü Bildiren Kelimeler”, *Bir 5-10*, 1998, s. 393-407.

³⁴⁹⁷ 0067. kırımış yıgaçlar tonandı yaşıl/bezendi yipün al sarıg kök kızıl

³⁴⁹⁸ 0118. yağa tursu yağmur yazılsu çiçek/kırımış yıgaçtın salınsu küjek

³⁴⁹⁹ J. P. Roux, *Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, s. 361.

taşımaktadır. Nitekim Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in babasının ve Osmanlı imparatorluğunun kurucusu Osman Gâzî'nin rüyasında gördüğü ağaç devleti simgeler. Esin'in belirttiğine göre hakanlıların ağacı nar ve servi veya kavak gibi uzun bir ağaç olabilir.³⁵⁰⁰

Ağacın yaşam kaynağı olduğu en iyi cenaze törenlerinde görülür. Cenazenin kaldırılması mevsimlere göre düzenlenir. Baharda veya yazın ölenler için ağaçların ve yaprakların sararması beklenirken kışın veya yazın ölenler için ağaçların yapraklanması ve çiçek açması beklenir. Bu uygulamada yaprakların sararıp düşmesi bedenin ölümüne denk gelirken tomurcukların, çiçeklerin açması yenilenmeye yani yaşamın devamlılığını gösteren çift yönlü bir simgeselliktir. Cesetin bazen gösterişli genellikle ise içi oyulmuş bir ağaç gövdesi olan tabuta koymak ölüye ölümsüz ilahi bir güç ve ebedî bir yaşam sağlamak demektir. Aynı zamanda bu hareket bedeni göğe doğru yükselterek göğe sunmak ve ölü bedeni yaşamın temel kaynağıyla temasa geçirme amacı taşır.³⁵⁰¹ Yaşam kaynağı olan ağacın tabutla olan ilişkisi Kutadgu Bilig'de de geçer. Ağaç sözcüğü 1428. beyitte ise benzetme ögesiyle “tabut” anlamındadır. Eversiz ağaç “edersiz yığaç” tamlaması ile “tabut” kast edilmiştir. Beyitte insanın sarsılmaz, rahvan attan düşüp eversiz bir ağaca bineceği belirtilir.³⁵⁰²

Eserde akılsız insanlar meyvesiz ağaca benzetilir. Meyvesiz ağacın aç insanlar için hiçbir işine yaramayacağı anlatılır. Faydayı, yararlı olmayı pek çok durumda öne çıkaran Yusuf Has Hâcib insan ile ağaç ve bilgi ile meyve arasında da bir eşleşme yapar. Meyvesiz ağaçlar gibi akılsız kişiler de insanlara, insanlığa katkıda bulunmaz, ihtiyaçlara cevap veremez.³⁵⁰³

Ağaç ile insan arasında yapılan bu benzetme daha özelde kadın için yapılır. Beyte göre kadın cefâ ile yetişmiş, beslenmiş ağaca benzetilir.³⁵⁰⁴ Bu ağaca yani kadına şehvetli olmamak gerekir çünkü onun meyveleri zehir gibidir. Esin'in belirttiğine göre Kutadgu Bilig şairi Yusuf Has Hâcib 5311. beyitte “din dalı” ile “dünya dalı”nı birbirinden ayırır, karşıt iki simge sayar. Esin'e göre din dalı Kur'anın İslâm'a davet simgelerinden olan şecere-i tayyibe veya Tûba ağacı kavramıdır. Dünya dalı ise baharda yeşile bürünmüş, ağaçlı yağız yer ile zehirli yemişi olan kadınlarla temsil edilir. Esin bu meyveleri zehirli ağaç motifinin Cüveynî tarafından Maniheizm'e girdikten sonra İdikut Uygur sülalesinin

³⁵⁰⁰ E. Esin, *Türk Sanatında İkonografik Motifler*, s. 47, 49,

³⁵⁰¹ J. P. Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, s. 363.

³⁵⁰² 1428. yayılmaz yoriğa keweldin tüşüp/edersiz yığaç miñü muñluğ bolup

³⁵⁰³ 2455. ukuşsuz kişi ol yemişsiz yığaç/yemişsiz yığaçıg negü kılun aç

³⁵⁰⁴ 4522. cefâ birle önmiş igidmiş yığaç/yemişi agu ol añar bolma aç

ağaç resminin Kuran'daki kötülük singelerinden sayılan ve dallarından şeytan başları biten zehirli ağaca benzetildiğine de dikkat çeker.³⁵⁰⁵

³⁵⁰⁵ E. Esin, *Türk Sanatında İkonografik Motifler*, s. 37, 47.

9.2.Dar Anlamlı Bitki Adları

azğan

Dîvânü Lugâtî't-Türk'te “*Kuş yawuzı sağırgan yıgaç yawuzı azgan yir yawuzı kazgan bodun yawuzı Barsgan*” atasözünde geçer. Kaşgarlı'ya göre kuşların en kötüsü saksagandır; ağaçların en kötüsü azgan adındaki ağaçtır. Gül gibi sarı ve beyaz renkte çiçekleri olan bir ağaçtır. Küpe gibi kırmızı meyveleri vardır. Bizde üzüm bağının en kötü yerlerine dikilir; odun elde etmeye de yaramaz. Onunla ateş yakıldığı zaman ateşta parçalanarak elbiseleri ve evde bulunan şeyleri yakacak derecede sıçar. Arazinin en kötüsü de yarık ve çökük olanıdır; çünkü ne çadır kurmaya elverişlidir ne de ziraat yapmaya. İnsanların en kötsü de Barsganlılardır; çünkü onlar geçimsiz ve cimridirler.³⁵⁰⁶ Arat “azgan”ı yaban çiçeği olarak anlamlandırır.³⁵⁰⁷ Clauson'a göre yoldan çıkmak “az-” eyleminden türeyen bu sözcüğün anlamı çalı (shrub), yaban gülü (wild rose), yabanî funda (wild briar)dır.³⁵⁰⁸ Anadolu ağızlarında azgan, azzan biçiminde kullanılan bu bitki dikenli, bol ve ufak sarı çiçekli bir çeşit çalıdır.³⁵⁰⁹

çim

Dîvânü Lugâtî't-Türk'te çim için ayrik otu (agropyrum repens) karşılığı verilir. Kaşgarlı'nın belirttiğine göre yerden koparılır, kurutulur ve sonra onunla ateş yakılır. Çünkü onun damar ve sapları sıktır.³⁵¹⁰ Clauson'da “çimgen” biçiminde yer alan sözcüğün anlamı “çayır, çim” (meadow, peat) olarak belirtilir.³⁵¹¹ Türkçe sözlükte “çim” için “buğdaygillerden, bahçelerin, yol kenarlarının ve parkların yeşillendirilmesinde yararlanılan çok yıllık bitki; yeşilliği bol olan yer” karşılığı verilirken “çimen” için ise “kendiliğinden yetişmiş çim” karşılığı verilir.³⁵¹² Latincesi “lolium”dur.³⁵¹³ Doerfer Türkçe çimen sözcüğünün Farsçaya çaman biçiminde geçtiğini belirtir. Ona göre Türkçe çüm-gen sözcüğünün asimilasyonu ile “çimgen” ve /g/ sesinin düşmesi ile “çimen” biçimine gelmiştir.³⁵¹⁴

³⁵⁰⁶ Kaşgarlı, *DLT-BA*, s. 190.

³⁵⁰⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 191

³⁵⁰⁸ G. Clauson, *EDPT*, p.283

³⁵⁰⁹ M. Fatih Alkayış, *Türkiye Türkçesinde Bitki Adları*, Erciyes Üniversitesi SBE Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri, 2007, s. 207

³⁵¹⁰ Kaşgarlı, *DLT-BA*, s. 147.

³⁵¹¹ G. Clauson, *EDPT*, p. 423

³⁵¹² TDK, *TS*, s. 247.

³⁵¹³ M. Fatih Alkayış, *Türkiye Türkçesinde Bitki Adları*, Erciyes Üniversitesi SBE Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri, 2007, s. 268

³⁵¹⁴ G. Doerfer, *TMEN*, C. III, s. 99.

Kutadgu Bilig’de bir kere geçen “çim” sözcüğü sulak yer anlamındaki “üyük” ile birlikte anılır. Bilgeler “üyük çim” e yani sulak yerdeki, bataklıkta çime benzetilir. Bilgeler nereye ayak vurursa oradan su çıkar.³⁵¹⁵ Bu benzetmede bilgi ile su arasında da bir benzetme kurulur. Bataklıkta çimler insanın kurtulması için faydalı olduğu gibi bilgeler de insanı kötülükten kurtarır, insanlara faydalı olurlar.

Eserde kapıcıbaşının özelliklerinin anlatıldığı bölümde geçen beyitte yaban çiçeği, gülü eğer faydalı ise onun kulu olunacağı, yetiştirilmiş çiçek zararlı ise kökü kesileceği belirtilir.³⁵¹⁶ Beyte göre faydalı olmak her şeyin üstünde tutulmuştur.

erguvân

Farsça “ergevân”ın Arapçalaşmış biçimi “ercuvân”dır. Latince “cercis siliquastrum”dur. Kırmızı çiçektir. Bu çiçekten yapılan soğuk şerbet sarhoşluğu def eder, odunsu kısmı yaldızlıdır, rengi bakımından eşsizdir.³⁵¹⁷ Eflatunla kırmızı arası renkte çiçek açan güzel bir süs ağacıdır.³⁵¹⁸

Yusuf Has Hâcib eserin sonlarına doğru yaşlılığından söz ederken erguvân gibi pembe benzinin safran tohumu rengindeki yanaklarına döndüğünü söyleyerek yaşlılığının fiziksel özelliklerini betimler.³⁵¹⁹ Gençliği, yiğitliği erguvânın renginden yararlanarak dile getirir.

gülef

Kutadgu Bilig İndeksinde gülef için Farsça “gül+ab” tamlamasından geldiği belirtilerek “gül suyu” karşılığı verilir.³⁵²⁰ Arat sözcüğü 5639. beyitte “kuru ot”, 5697. beyitte “kelef otu” olarak çevirir.³⁵²¹ Gerçekte Farsça ad olan “gülef” botanikte bir çeşit kırmızı güldür.³⁵²²

Eserde sözcüğün geçtiği beyitlerde Yusuf Has Hâcib saçlarının sungur tüyü gibi alaca, sakalının da yazdan kalma kırmızı gül gibi kurduğunu, solduğunu söyleyerek yaşlandığını belirtir.³⁵²³ Birbirinin tekrarı olan bu beyitlerde saç ve sakal “gülef”e “kırmızı gül”e benzetilir. Kırmızılık kızılık eserde gençliğin, yiğitliğin, sağlıklı olmanın rengidir. Ancak yaşlılıkla beraber bu “gülef” kırmızı gül gibi taze, canlı, gür ve parlak

³⁵¹⁵ 0974. üyük çim osuğluğ bolur bilgeler/çıkar suw kayuda adağ tepseler

³⁵¹⁶ 2573. asıg kılşa azğan anıñ men kılı/çêçek yaslıg erse biçer men ulı

³⁵¹⁷ Mütercim Âsım Efendi, *Burhân-ı Katı*, Ankara 2009, s. 222

³⁵¹⁸ TDK, *TS*, s. 643.

³⁵¹⁹ 6529. temâm erguvân teg kızıl meñzim erdi/bu kün za‘ferân urğın eñde tarıttım

³⁵²⁰ R. R. Arat, *İndeks*, s.170.

³⁵²¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 403, 408.

³⁵²² F. Devellioğlu, *OTAL*, s. 297.

³⁵²³ 5639. saçım boldı suñkur tüsi teg şaşut/sakal boldı yazkı gülef teg orut
5697. saçım boldı yazkı gülef teg orut/sakal boldı suñkur tüsi teg şaşut

saç-sakalı “orut”a yani kurumuş ota dönmüştür. Dolayısıyla gülef burada canlılığı, tazeliği, parlaklığı ve gürlüğü ifade etmek için kullanılmış bir ögedir.

Bitkilerin belli kısımlarını parçalarını ifade etmek için “butık” ve “dal” ve “tal” sözcükleri kullanılır.

kaçın

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Kaşgarlı Mahmud şöyle bir bilgi verir: “Yağma, Toxsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve Oğuzlar bütün zel'leri (d) ye'ye çevirmekte birleşmişlerdir. Bunlar zel'i hiç kullanmazlar. Bu grupların dışında olanlar kayın ağacına kaçın bunlar kayın derler.” Aynı zamanda “söğüt söline kaçın kasına” atasözünde örnekler. Bu atasözünün anlamı şudur: “Söğüte tazelik, taravet yakışır~ kayın ağacına kartlık yakışır.”³⁵²⁴ İki çeneklilerden, palamut diye adlandırılan meyveleri yüksüksü bir kadehçik içinde duran, meşe, kayın, kestane gibi kerestelik orman ağaçlarını içine alan, yaprak döken, her dem yeşil, çalı ve ağaçsı bitkiler topluğu olan kayingillerin örnek bitkisi olan kayın boyu 30-40 metre kadar ulaşabilir, kışın yaprak döker ve kerestesi beyaz bir orman ağacı olan kayının³⁵²⁵ Latincesi “fagus orientalis”tir. Doğu bölgelerde yetişen doğu kayını, yemişlii ağaç olan karakayın gibi türleri bulunmakla birlikte isirik, banraz ve gökçe ağaç (gürgen ağacı) da kayın ağacı olarak adlandırılır.³⁵²⁶ Ancak Kerim Yund gerek konuşma dilinde gerek kitaplarda gerekse edebî yazılarda huş, kayın, gürgen ve gökçe ağaç adlarının birbirine karıştırılarak yanlış kullanıldığını ele aldığı incelemesinde bu ağaçların birbirinden farklı olduğunu şöyle vurgular: “Huş, gürgen gibi orta boy ağaçlardan sayılır. Huş kayın gibi bereketli yaprak verir.”³⁵²⁷

Yusuf Has Hâcib gençliğinde boyunun uzun ve vücudunun düz oluşunu kayın ağacına benzetir.³⁵²⁸ Kayın ağacının fiziksel özellikleri ile kendi için kullanarak betimlemesini somutlaştırır.

Şamanist Türklerin kutsal saydığı ağaçlardan biri kayın ağacıdır. Türeyiş efsanesinde atalar ruhunu simgeleyen bu ağaç Tanrı Ülgen tarafından merhametli Umay ile birlikte gökten yere indirilmiştir. Altaylı şamanistler “bay kayın” diye dua eder; kamlar güneş, ay, yıldız, şimşek ile birlikte iki kayın ağacını davullarına resmederler. Kutsallığına inandıkları bu ağacın altında dinî törenlerini yapar; yakınlarında kayın ağacı

³⁵²⁴ Kaşgarlı, *DLT-BA*, s. 12, 153.

³⁵²⁵ TDK, *TS*, s. 1115.

³⁵²⁶ M. Fatih Alkayış, *Türkiye Türkçesinde Bitki Adları*, Erciyes Üniversitesi SBE Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri, 2007, s. 216, 297, 347, 387, 402, 416

³⁵²⁷ Kerim Yund, “Türklerin Kutlu Ağacı Kayın (Huş) Adı Üzerine”, *Türk Kültürü*, S: 120, Yıl: X, 1972, s. 1264.

³⁵²⁸ 6532. kaçın teg bodum erdi oğ teg köni tüz/ya teg egri boldı egildim töñittim

bulundurup bez, paçavra bağlayara adak adar, dilek dilerlerdi.³⁵²⁹ Tanrı kutunu taşıyan ve iyi ya da kötü ruhlar ile yeryüzü arasındaki bağı sağlayan kayın ağacının ferahlık, mutluluk, temizlik, iyilik verdiği düşünülür.³⁵³⁰

ķaranfil 1

Farsça “ķaranfıl” (Latince *caryophyllus aromaticus*) birçok türü bulunan, bazılarının kıltsürü yapılan, güzel renkli çiçekler açan, bir ya da çok yıllık bir süs bitkisidir.³⁵³¹ Aynı zamanda, Fas adalarında, Filipinler’de ve Hindistan’da yetişen ve yaprakları sürekli yeşil kalan mersingillerden bir ağaçtır. Bu ağaın karanfil yağı elde edilen ve baharat olarak kullanılan, ağız kokusunu gideren acımsı, koyu renkli, küçük çivi biçimindeki tomurcuğuna aynı ad verilir.³⁵³² Eserde bahar mevsiminin övgüsü yapılırken karanfil kokulu sabâ rüzgarı estiğinde dünyanın her tarafının misk ve anber koktuğı belirtilir.³⁵³³

tirilgü otı

Alkayış’ın belirttiğine göre ad tamlaması biçimde kurulmuş olan “ölmez otu” (Latince *xeranthemum*) beyaz, mor veya firfiri çiçek açan otsu bir bitkidir.³⁵³⁴ Bu tamlamanın geçtiğı beyitte dünya bir tarlaya benzetilerek ne ekerse onu biçeceği, “hayat otu” ekerse “hayat otunu” biçeceği söylenir.³⁵³⁵ Bu beyitte aynı zamanda “tarığlağ” sözcüğü, “or-”, “tarı-” eylemleri ile “tirilgü otı” birbirleriyle anlamsal uyumluluk içindedir.

Ölümsüzlük otu Lokman hekim ile ilgili söylencelerde onunla özdeşleştirilir. Hekimlerin atası olan Lokman hekim diyar diyar gezip ilaç yaparak her derda deva bulurmuş. Bir rivayete göre Lokman heim Çukurova’da çiçeklerden ölümsüzlük otunu öğrenir fakat bunları yazdığı kağıt Ceyhan üzerindeki Misis köprüsünden nehre düşer. Buna benzer bir rivayet daha vardır. Buna göre Lokman hekimin bulduğu ölümsüzlük ilacını yazdığı kitap Asi nehrine düşer. O yıl nehir taşar, arpalar taşar ve verimli bir yıl

³⁵²⁹ Zeynep Korkmaz, “Eski Türklerdeki Ağaç Kıltsürünün İslâmi Devirlerdeki Devamı”, *TDAY-Belleten*, 2003, s. 102.

³⁵³⁰ Şeyda Özkan, *Anadolu Türk Folklorunda Bitki Adlarının Veriliş Hikayeleri Üzerine Bir İnceleme*, Selçuk Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2012, s. 14-18.

³⁵³¹ M. Fatih Alkayış, *Türkiye Türkçesinde Bitki Adları*, Erciyes Üniversitesi SBE Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri, 2007, s. 404.

³⁵³² TDK, *TS*, s. 1079,1080.

³⁵³³ 0071. şabâ yeli kıptı ķaranfil yıdın/ajun barça bütürü yıpar burdı kin

³⁵³⁴ M. Fatih Alkayış, *Türkiye Türkçesinde Bitki Adları*, Erciyes Üniversitesi SBE Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri, 2007, s. 504.

³⁵³⁵ 1393. tarığlağ erür dünyâ ilig kıtı/tarısa orar er tirilgü otı

olur. Arapların hasat zamanı gelip arpalar biçilince kitapta ölümsüzlük ilacının yazıldığı yaprak bulunamaz. Böylece ölüm çaresi bulunamayan bir olgu olarak kalır.³⁵³⁶

Yaşam bitkisi ile ilgili bilgiler M. Ö. VII-II yüzyıllarda Sibiryâ'daki Ting-ling'lere (Tegreg) bağlanan Tagar kültürü çevresinde görülür. Renkli taşlarla bezeli levhadaki bir ağaç ile onun dallarını yiyen bir çift ejderha kuyruklu dağ keçisi veya geyik resmedilmiştir. Ölümsüzlük simgesi dağ ve geyik ile bazen ot veya ağaç ile birlikte Tagar alplarının ve Köktürk Hakan soyunun ongunu olabilir.³⁵³⁷

³⁵³⁶ Şeyda Özkan, *Anadolu Türk Folklorunda Bitki Adlarının Veriliş Hikayeleri Üzerine Bir İnceleme*, Selçuk Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2012, s. 33, 74, 75.

³⁵³⁷ E. Esin, *Türk Sanatında İkonografik Motifler*, s. 39.

ONUNCU BÖLÜM

İLAÇ ADLARI

İlk çağlardan beri başta beslenme olmak üzere korunma, ısınma, savunma gibi amaçlarla kullanılan bitkilerden hastalıkların tedavisi için de yararlanılmıştır.³⁵³⁸ Hayvan ve bitkilerden yararlanılarak ilaç yapma geleneği en eski çağlara kadar uzanmaktadır. Bu konudaki ilk bilgiler M.Ö. 3000 yıllarında yazılan Sümer tabletlerindedir. Mezopotamya'daki Sümer, Babil ve Asur uygarlıklarında rahip hekimler tarafından yapılan ilaçlardan 250 kadarının adı ile bunların hazırlanışında kullanılan bitkiler bugün bilinmektedir. Mısır'da M.Ö. 1500-2000 yıllarında yazılmış Ebers Papyrus'larında da 800 kadar ilaç adından söz edilir. Mısır ve Asur uygarlıklarıyla yakın ilişkisi olan Hititlere (M.Ö. 2000) ait tabletlerde bitkisel ilaçlardan ve bu ilaçların kullanım miktarı (yarım, biraz, fazla biçiminde) ile zamanından (gece, gündüz gibi) söz edilir.³⁵³⁹

Grek ve Roma uygarlıklarında ise bitkilerle sağaltım konusunda ilk bilgiler tıbbın kurucusu Hipokrates (M.Ö. 460-377)'e dayanır. Hipokrates dört öğeyi yaşamın, sağlığın ve hastalığın ana öğeleri sayan humoral patolojinin kurucusudur. Hipokrates'e göre dört sıvı vücudun fizyolojisini, işleyişini düzenler ve hastalık nedenleri (patoloji) bu sıvıların dengesizliğine bağlıdır. Solunum yollarının dinlenmesi, tat ve kokuya ilişkin değişimler, vücut sıvılarının gözlemlenmesi, elle kontrol etme gibi tanı yöntemlerini kullanan Hippokrates, bitkisel ve hayvanî ilaçlar başta olmak üzere perhiz, lavman, kusturma, kupa çekme, egzersiz, banyo, kan aldırma gibi tedavi yöntemlerini uygulamıştır. Cerrahî yollara da başvuran Hippokrates, hastalığın seyrini gözlemlemeye (prognoz) de önem verir. Hippokrates'in Aforizmalar adlı on bölümlük kitabı tıp alanında 18. yüzyıla kadar etkisini sürdürmüştür. Eserde vücut tipine ve yaş mevsimine göre uygulanacak tedaviler ile yaş ve mevsimlerin sağlık üzerindeki etkisine geniş yer verilmiştir.³⁵⁴⁰

Antik Çağ'ın diğer tanınmış hekimlerinden biri de Mithridaticum adıyla anılıp içinde 48 madde bulunan bir panzehir hazırlayan Eupator Mithridates (M. Ö. 132-63)'dir. Bu mithridaticum panzehirde Romalı hekimler birtakım değişiklikler yaparak Theriaca (tiryak) adlı her derde deva ilacı hazırlamışlardır. Bir diğer önemli hekim ise Dioscorides (20-79?)tir. Grekçe "Peri hyles iatrikes" (İlaçlar Bilgisi) adıyla yazdığı eser Latince'ye ise "Materia Medica" ve Arapça'ya IX. yüzyılda "Kitâbü'l-Haşaîş" adıyla çevrilmiştir. Arapçaya pek çok çevirisi olan bu eserde 500 kadar tıbbî bitki ve tedavi yöntemi yer

³⁵³⁸ Nevin Tanker, Mehmet Koyuncu, Maksut Coşkun, *Farmasötik Botanik*, Ankara 1998, s. 1.

³⁵³⁹ Fatma Gökhan, *Hititlerde Tıp Üzerine Bir İnceleme*, Gâzi Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2015, s. 55-59.

³⁵⁴⁰ Hippokrates, *Tıbbın Babası Hippokrates Aforizmalar Eski Tıbbı Dair*, İstanbul 2012, s. 42-46.

almaktadır.³⁵⁴¹ X. yüzyılda Kurtubalı yazar İbn Cülcül, Dioscorides adını “Allah tarafından kendisine bitkiler hakkında konuşması ilham olunan kişi” biçiminde açıklar.³⁵⁴² Böyle yaygın bir ünü olan Dioscorides’in eserinin gerek İbn Sina gerekse Yusuf Has Hâcib tarafından çok iyi bilindiğini varsaymak mümkündür.

Roma’nın en ünlü hekimi şüphesiz Bergamalı Galen (Galenus) (130-200)dir. Roma imparatoru Antonius’un ona hediye ettiği madalyonun üzerinde bulunan “*Romalıların İmparatoru Antonius’tan Hekimlerin İmparatoru Galenos’a*” yazısı onun ününü göstermektedir.³⁵⁴³ Kendisinden yedi yüzyıl önce yaşayan Hipokrates’in düşünce ve yöntemlerini kabul edip geliştiren Galenos, İslâm tıbbını da çok etkilemiştir.³⁵⁴⁴ Gerçekte İslâm tıbbı Grek ve Hint hekimliğine dayanır. Nitekim Türk ve İslâm dünyasında “Lokman Hekim” Eski Yunanlıların sağlık tanrısı “Esculape”nin bir benzeridir. İslâm hekimleri özellikle Galenos’un kitaplarından yararlanmışlardır.³⁵⁴⁵

Sümer, Asur, Babil, Mısır, Hitit gibi Eski Çağ uygarlıklarında başlayan bitkilerden tıbbî amaçla yararlanma Grek ve Roma döneminde Hipokrat-Dioskorides-Galenos ile devam ederek İslâm dünyasında İbn-i Sina etkisinde ilerlemiştir. İbn-i Sina’nın El-Kânûn fi’t-Tıbb adlı eseri Latince başta olmak üzere çeşitli dillere çevrilmiş ve Avrupa’da XVII. yüzyılın sonlarına kadar ders kitabı olarak okutulmuştur. İbn Sina’nın öğrencileri arasında Yusuf Has Hâcib, Ebu Ubeyd Cüzcanî, Ma’sumî, Nişaburlu İbn Sadık (öl. 1068) yer alır. İbn Sina Kanun’un II. kitabında ilaçlardan, etkilerinden, iyileştirme güçlerinden söz eder. Bu kitapta sık sık Dioskorides ve Galenos’u, seyrek olarak da Hipokrates, Aegina’lı Paulus, İbn Maseveyh ve Huneyn’i anar.³⁵⁴⁶

İslâm dönemi tıp çalışmaları ile botanik çalışmaları birbiriyle iç içedir. Botanik biliminde gerçek çalışmalar ise Platon’un öğrencisi Aristoteles (M.Ö. 384-305) ile Aristoteles’in öğrencisi Theophrastos (M.Ö. 372-286) tarafından gerçekleştirilir. Theophrastos hocasının bıraktığı botanik bahçesini geliştirmiş ve bitkileri belli özelliklerine göre sınıflandıran Theophrastos, Linnaeus’a kadar botaniğin babası olarak kabul edilmiştir. Bir eser hem tıp hem de bitkibilim kitabı olarak kabul edilebilir. Bu

³⁵⁴¹ Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul 1985, s. 7-23.

³⁵⁴² Pedanius Dioscorides, *Kitâbü’l-Haşâiş Fi’t-Tıb: De Materia Medica, (İnceleme-Tıpkıbasım)*, İstanbul 2012, s. 9.

³⁵⁴³ Mustafa Durmaz, *Bergamalı Lokman Hekim Galenos*, İzmir, 2010, s. 75.

³⁵⁴⁴ Arslan Terzioğlu, “Galenos ve Türk İslâm Tababetine Etkileri”, *Türk Tıp Tarihi Yıllığı*, I: 1994, s. 145. Aktaran: Turhan Baytop, *Eczacılığın Babası Bergama’lı Galenos (130-201)*, İstanbul 1997, s. 18.

³⁵⁴⁵ Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul 1985, s. 33, 35.

³⁵⁴⁶ Arslan Terzioğlu, “İbni Sînâ’nın Hekimliği ve Tabâbetin Gelişmesine Etkileri”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, C. 5, s. 1221, 1224.

nedenle tıp ile ilgili eserler bitkibilim açısından da önemli eserlerdir.³⁵⁴⁷ “Eski metinler içerisinde tıp metinleri, bitki adları açısından en zengin kaynak durumundadırlar. Eski tıpta ilaç ham maddesinin bitkilerden elde edilmesi bu metinlerin birçok bitki adını içermesine neden olmuştur.”³⁵⁴⁸

Eski Yunan, Hint ve İran tıbbından beslenen İslâm tıbbında bitkisel ilaçlar kullanılmış; bu ilaçların hazırlanışı ve kullanılışı ile ilgili yazılan eserler tıp, eczacılık ve botanik gibi disiplinlerin kaynakları arasında yer almıştır.³⁵⁴⁹

İslâmiyet’ten önce Türkler sağlık ve hastalığın iyi ve kötü ruhlar arasındaki dengeye bağlı olduğunu düşünüyordu. Bu denge ise şamanlar, kamlar ve bak(h)şılar aracılığıyla sağlanıyordu. Atalar ve yer-su kültürüne bağlı kalarak veya alazlama, göçürme, kurşun dökme, fal (ırk) bakma, arbav, büyü gibi yöntemlerle hastalıklardan kurtulma sağlanıyordu.³⁵⁵⁰ Bayat İslâm öncesi Orta Asya Türk tıbbını yöntem, amaç ve biçimleniş açısından ikiye ayırır:³⁵⁵¹

1. Kam (şaman) ve baksı denen büyücü-hekimlerin büyüsel, sihrî tedavi yöntemlerini uygulayan hekimlik
2. Otaçı, emçi ve atasagun denilen ve ilaçlar veya diğer yöntemleri uygulayan maddî tıp anlayışındaki hekimlik

Büyüsel-sihrî (magic) ve maddî tıp ayrımının sınırları belirli değildir. Tarihin derinliklerine doğru gidildikçe büyücüler ile modern tıp anlayışındaki doktorlar birbirine yaklaşır.³⁵⁵² Nitekim İslâmî dönemin ilk eseri Kutadgu Bilig’de de büyücüyle hekim birlikte anılır. Eserde hem “emçi”, “otaçı” hem de “kam” sözcükleri geçer.³⁵⁵³ Bunun

³⁵⁴⁷ Mehmet Gürlek, “‘Alâ’im-i Cerrâhîn’de Geçen Bitki Adları”, *Adıyaman Üniversitesi SBE Dergisi*, Yıl: 4, S:7, 2011, s. 123-145; Zafer Önler, “Hacı Pasa’nın Müntehâb-ı Sifâ Adlı Eserinde Geçen Bitki Adları Üzerine”, *Türk Dili*, 51, (413), 1986, s. 403-406.

³⁵⁴⁸ Zafer Önler, “XIV.-XV. Yüzyıl Tıp Metinlerinde Türkçe Bitki Adları”, *Kebikeç*, S. 18, 2004, s. 274.

³⁵⁴⁹ Şaban Doğan, “XV.-XVIII. Yüzyıllar Arasında Anadolu Sahasında Türkçe Yazılmış Tıp ve Eczacılık Sözlükleri”, *IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Muğla, 2010, C. II, s. 103-114; Şaban Doğan, “15. Yüzyıla Ait Bir Tıp Terimleri Sözlüğü: Terceme-i Akrahâdîn’in İstilah Lügati”, *Turkish Studies*, Volume 4/4 2009, s. 250-316; Şaban Doğan, “On Yedinci Yüzyılda Kaleme Alınmış Bir Tıp ve Eczacılık Sözlüğü: Lugât-ı Müşkilât-ı Eczâ”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 2011, s. 95-104. Bunların yanında çeşitli tıp kitaplarına ilişkin bakınız: Şaban Doğan, “XVI. ve XVII. Yüzyıl Başlıca Türkçe Tıp Yazmaları ve Bulundukları Kütüphaneler”, *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi*, C. 18, S:3, 2010, s. 162-177.

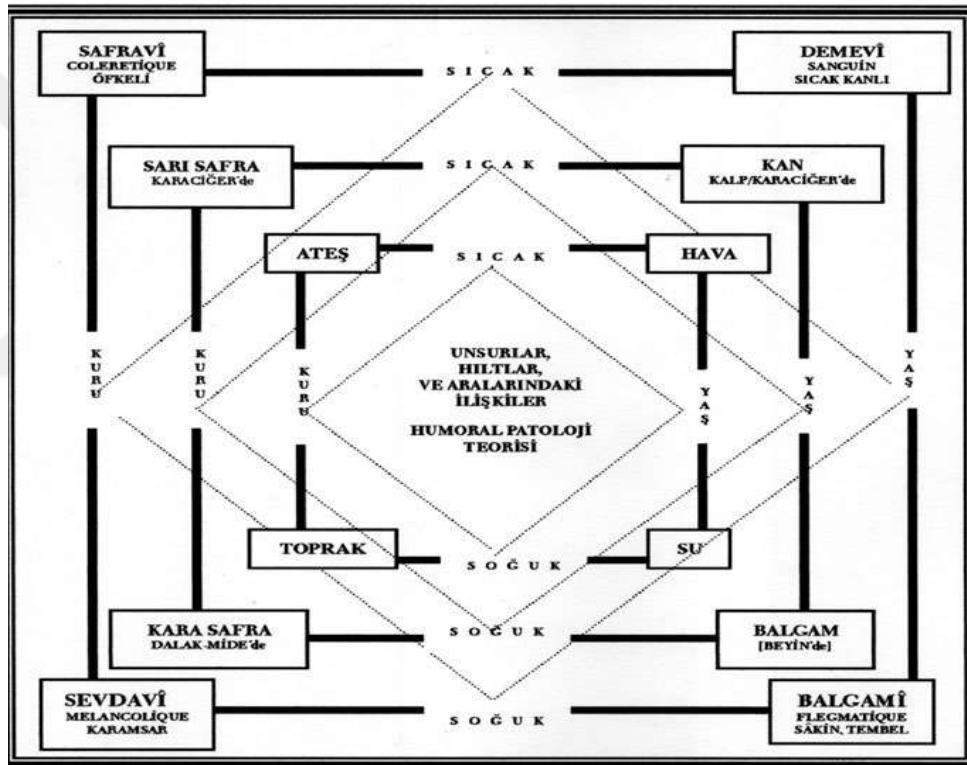
³⁵⁵⁰ Ali Haydar Bayat, “İslâm Öncesi Orta Asya Türk Dünyasında Tababet”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, C. 3, s. 808-830.

³⁵⁵¹ Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, İstanbul 2016, s. 239, 240.

³⁵⁵² Şaban Doğan, “XIV.-XV. Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinde Halk Hekimliği İzleri”, *Millî Folklor*, Yıl: 23, S: 89, 2011, s. 121.

³⁵⁵³ 5244. seniñde turur kör bularnıñ emi/otağıl dârü birle bolğıl qamı
3873. kamuğ igke ot ol emi belgölüg/ol ig emlegüçi qamı belgölüg
2002. bu sukluk ig ol bir otı yok emi/anı emleyümez bu dünyâ qamı
1065. kerek tut otaçı kerek erse qam/ölüglike hergiz asıg kılmaz em

“tejo-dhātu”, Çince “hu”, “hu dà”, Eski Uygurca “ot mahabut” olup rengi kırmızı, vücuttaki yeri ise sağ taraftır. Su unsuru Sanskritçe “apa-dhātu”, Çince “shuǐ dà”, Eski uygurca “suw mahabut” olup rengi beyaz, vücuttaki yeri ön taraftır. Toprak unsuru ise Sanskritçe “pāṭhavī-dhāt”, Çince “dìjiè”, Eski Uygurca “yer mahabut” olup sarı renklidir, Vücuttaki yeri ise arka taraftır.³⁵⁵⁶ Taoizm felsefesine dayalı olan eski Çin dini ve felsefesine göre evren birbirine zıt fakat birbirini tamamlayan “Yin ve Yang” adlı iki gücün eseridir. Çin tıbbı da bu “Yin-Yang”ın uyumu ve dengesi ile açıklanır. Beş temel unsur “odun, ateş, toprak, maden, su” ile beş temel organ “kalp, akciğer, karaciğer, dalak, böbrek” ve beş yardımcı organın “mide, safra kesesi, mesane, ince bağırsak, kalın bağırsak” birbiriyle dengeli olmaması hastalıklara neden olur.³⁵⁵⁷ Çin tıbbında kullanılan ilaçların bugün bile kullanılıyor olması onların tıpta geldiği noktayı gösterir.³⁵⁵⁸

Humoral Patoloji Teorisi'nin çeşitli özelliklerle ilişkisi³⁵⁵⁹

Eski Uygur metinlerinde çeşitli hastalıklar ve bu hastalıkların tedavisinde kullanılmak üzere bitkisel, hayvansal, madensel ve çeşitli karışımlardan oluşan ilaçlar

³⁵⁵⁶ Hacer Tokyürek, “Eski Uygurcada Ayurveda Tıbbı ve Beş Unsur”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 24/Güz, S: 2, 2014, s. 244-248.

³⁵⁵⁷ Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, İstanbul 2016, s. 86, 87, 92, 93.

³⁵⁵⁸ “Müşhil için sodyum sülfat, anemi için demir ya da jinseng içeren tipik prepasyonlar devrine göre ileri bir anlayışa ulaşıldığının kanıtıdır.” Gürkan Gümüşatam, “Eski Anadolu Türkçesinde Eczacılık Terimleri ve Bu Terimlerin Tıp, Botanik, Zooloji, Madencilik, Kimya Terimleriyle İlişkileri”, *Turkish Studies*, S. 5/2, 2010. s. 1033-1087, 1036.

³⁵⁵⁹ Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, İstanbul 2016, s. 128.

tanımlanmıştır.³⁵⁶⁰ Bu ilaçların hazırlanışı ve toz, merhem, fitil, damla, hap, kül, kurs gibi veriliş yolları; bakır, batır, batman, bulung, çan (bardak, çanak), stır, süngük, ülüş gibi gibi miktarı ve zamanı belirtilmiştir. Eski Uygur Türkçesinde ilaç anlamında “em, ot, ot em, ot sem” ikilemeleri kullanılır. İyi olmak, iyileşmek “büt-” , “edgü bol-” , “öned-” , “sön-” , tedavi etmek “emle-” , “ota-” , hastalık “ig”, hastalanmak “igle-” , hasta “iglig”, kan almak “kan kanat-” , türemek, çıkmak “ön-” , sürmek “yak-” gibi sağlık terimleri metinlerde yer alır. Bununla beraber *mide-bağırsak ve sindirim hastalıklarından* yemekten tiksirmek “aşag akla-/yarsı-” , yemeği sindirememek “aşı kodı inme-” , idrar bozukluğu “banmık”, mesane ağrısı “kaguk sızlag”, kanlı idrar yapmak “kan kaşan-” , kan kusmak “kan kus-” , kanlı ishal “kan ötgek”, kan tükürmek “kan sud-” , kabızlık “karın ötme-” , karın şişliği “karın ürül-, kusmak “kus-” , kalın bağırsak hastalığı “küden ig”, ishal “ötürük”, “sökmek”, bağırsak ve midedeki gaz “yel”, düğüm hastalığı “yumgak ig” gibi terimler; *kulak-burun-boğaz hastalıklarından* burun içinde et çıkması “burun içinde et ön-” , burnu kanamak “kan tomur-” , koku duymamak “yıd tuy-” , kulak uğuldaması “kulgak tikile-” , kulak tıkanıklığı “kulgak tun-” , sesi kısılmak “üni kısıl-” , guatr “bokuk”; *göz hastalıklarından* göz puslanması “köz yaruksuz bol-” , göz kızarması “közi kızkıl bol-” , gözün güçsüzleşmesi “köz küçsire-” , gözde kızıl et çıkması “közine kızkıl et ön-” , gözden sıcak yaş akması “közte isig yaş ak-” , gözden soğuk yaş akması “közte telim soğuk yaş ak-” , puslu göz “börilic köz”, gece iyi görememek “kiçe edgü körme-” ; *ağız, dil ve diş hastalıklarından* utarsız konuşmak “savıkla-” , kekelemek, dili tutulmak “tili tutun-” ; *cilt ile ilgili* çabuk yaşanmak “tez karı-” , yüzün kırışksız olması “yüzü çimsiz bol-” , cüzam “ala”, kepek “kebek”, kızamık “kızamuk” gibi terimler; *kalp, nefes darlığı hastalıklarından* nefes tıkanıklığı “boğmak”, “buşmak”, “nibuşi”, göğüs tıkanıklığı “kögüz tun-” , kalp çarpıntısı “köñli at-” , nefes darlığı “tın bozgak, tın bozmak”, kalp rahatsızlığı “yürek sıkılmak” gibi terimler yer alır. Bunların dışında soğuk ateş, sıtma “bezgek”, uyuz “kodur”, çocuk düşürmek “tüşür-” , nezle “yingtegü”, öksürük “yötül” gibi hastalık ve hastalık belirti terimleri geçmektedir.³⁵⁶¹

³⁵⁶⁰ Mahmut Gürkan, *Orta Asya'daki Eski Türk Tıbbının, Başlangıçtan 14. Yüzyıla Kadarki Döneme Ait Bilinen Türkçe Tıp Metinlerinin Tıp Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010, s. 179, 181.

³⁵⁶¹ Macidegül Batmaz, *Eski Uygur Türkçesinde Tıp Terimleri*, Hacettepe Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013, s. 76-128; Osman Fikri Sertkaya, “Uygur Tıp Metinlerine Toplu Bir Bakış”, *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, Ankara 1997, s. 349-358; Özen Yaylagül, “Eski Uygur Türkçesi ve Batı Orta Türkçesiyle Yazılmış Tıp Metinlerindeki Filler”, *Bilgi*, S: 68, 2014, s. 269-292; Neslihan Çelik, *Buddhist Çevre Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Tabâbet*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012.

Uygur metinleriyle Kutadgu Bilig'deki tıp terimleri arasında birtakım benzerlikler bulunmaktadır. Kutadgu Bilig doğrudan bir tıp metni olmamasına karşın içerdiği tıp ve sağlıkla ilgili söz dağarcığı dikkat çekicidir. Eserde hastalık için hem “ig” hem “kem” hem de “toga” sözcükleri kullanılır. Çeşitli dizelerde de iyi olmak, iyileşmek, düzelmek anlamında “edgüleş-, edgü bol-” ; hastalıklı “igçil”, hastalanmak anlamında “igle-” , “küçi eksül-” , sağlıklı olmak anlamında “âfiyet”, “esen”, “esenlik”, “igsizlik”; ağrı, sızı “agrığ”, “sızığ”; tedavi etmek anlamında “ota-, emle-, emlet-” , dört unsurdan birinin fazlalaşması veya bozulması “küçen-” , “küçed-” , “bas-” , “arta-” , “art-” , artat-” , “buzul-” ; kırılmak, kırık “buzuk”, “kırık”, “sı-” , “sın-” , “sınuk”; yara, yaralanmak “balığ”, “baş”, “bert-” ; nabza bakmak “tamur kör-” , kanın fazlalaşması “kan tut-, kan küçe-” , “kan aldirmek “kan al-” , dört sıvıdan kan, balgam, safra “sarığ”, kara safra “sevda”; kabız olmak “özi kat-” , “boşaltmak “boşalt-” , temizlemek “arıt-” gibi sözcük ve sözcük öbekleri yer alır.

Empedokles'ten Hipokrates'e dek uzanan “humoral patoloji” ya da “dört unsur” kuramı bazı değişikliklerle Hint ve Çin tıbbıyla birleşerek İslâm tıbbında İbn Sina'da da yer alır. Bu kuramın iki ilkesi vardır: Denge ve ölçülülük.³⁵⁶²

Humoral patolojinin hastalığın dört unsurdan birinin bozulması veya baskın gelmesiyle ortaya çıktığına ilişkin görüşü Kutadgu Bilig'de de tabiat, unsur anlamındaki Sanskritçe “tadu” sözcüğü ile aşağıdaki beyitlerde belirtilir:³⁵⁶³

0882. *tadu birle katlıp törümiş kılınç/ölüm buzmağınça buzulmaz erinç*
 1053. *yaraşık tadular karıştı için/küçendi biri tuttu bastı için*
 1054. *tadu tegsürüldi aşı boldı yig/ağır boldı köñli katıgı tuttu ig*
 1055. *tadu artadı kör küçi eksüdi/kağıl teg köni boş egildi çoğı*
 3579. *kalı siñmese aş tadu artatur/tadu artasa er kör iglep yatur*

Dört öge kuramına göre dört sıvının (ahlat-ı erbaa) dengesizliği ve uyumsuzluğu ile hastalık ve ağrılar ortaya çıkar. Bu sıvılardan balgam ve safra (öd) kötü davranmaya en yatkın sıvılardır. Bu yaklaşıma göre hastalıkların tedavi için hastalığa neden olan salgı veya kan kanatma, kusturma, terletme, idrar söktürme, müshil ve lavman gibi işlemlerle boşaltılmaya çalışılır ve sıvıların tekrar oluşmasını önlemek için perhiz yapılır.³⁵⁶⁴

Kutadgu Bilig'de de anılan boşaltma yöntemlerine başvurulur. Aytoldı'nın hastalanması üzerine gelen otaçı/emçiler çeşitli tanı ve uygulamalarda bulunurlar.

³⁵⁶² William Bynum, *Tıp Tarihi*, Ankara 2014, s. 26.

³⁵⁶³ Xolmuradova Mushtariy, “Khutadgu Bilig” related to lexical medicine”, *Iranian Journal of Social Science and Humanities Research*, Volume 5, Issue 2, 2017, s. 80.

³⁵⁶⁴ Nuran Yıldırım, “Onbeşinci Yüzyıla Ait Cerrahnâmeler”, *Lokman Hekim Journal*, 1 (1), 2011, s. 21; İter Uzel, *Anadolu'da Bulunan Antik Tıp Aletleri*, Ankara 2000, s. 12; Aktaran: Seyfullah Türkmen, *Eski Anadolu Türkçesinde Tıp Terimleri*, Kırıkkale Üniversitesi SBE Doktora Tezi, Kırıkkale, 2006, s. 24.

Bazılarının tanı koyma yollarından biri “tamur kör-” yani nabza bakmaktır.³⁵⁶⁵ Doktorların kimine göre “kan tutmuş” yani dört hılttan kan, öd, balgam ve kara safradan kan fazlalaşmış olduğu için tedavisi “ekhel akıtgu kanı” yani orta, gövde damarını açıp fazla kanı almaktır. Kimine göre ise “ötrüm” yani müshil verilerek bağırsakları boşaltılmalıdır. Bağırsakları boşaltmanın yollarından biri de gülsuyu katılmış şerbet, hoşaf gibi soğuk bir içecek vermektir.³⁵⁶⁶ Boşaltım işlemi için “şelise, tiryâk, matridus, çurnı” gibi ilaçlar verilmektedir.³⁵⁶⁷ Başka beyitlerde de dört hıltın durumuna göre uygulanacak tedavi yöntemlerinden söz edilir. Buna göre kan fazlalaştıysa “kan almak” gerekir. Safrası arttıysa kudret helvası yedirip bağırsakları boşaltılmalıdır. Eğer kara safra fazlalaştıysa ilaç içirip beyni, zihni temizlenmelidir. Balgamı arttıysa sıcak şeyler yedirip ilaç içirilmelidir.³⁵⁶⁸

Dört unsur	Hava	Ateş	Toprak	Su
Dört sıvı (hılt)	Kan	Sarı safra	Kara safra	Balgam
Organı	Kalp-Akciğer	Karaciğer-Öd	Dalak-Mide	Beyin
Mevsimi	İlkbahar	Yaz	Sonbahar	Kış
Yaş dönemi	Çocukluk	Gençlik	Erişkinlik	İhtiyarlık
Fiziksel özelliği	Nemli-Sıcak	Kuru-Sıcak	Kuru-Soğuk	Nemli-Soğuk
Rengi	Kırmızı	Sarı	Siyah	Beyaz
Tadı	Tatlı	Acı	Ekşi	Tuzlu
Zamanı	Sabah	Öğle	İkindi	Akşam
Karakteri	Sıcakkanlı	Öfkeli	İçine kapanık	Soğukkanlı
Burcu	İkizler-Boğa-Koç	Başak-Aslan-Yengeç	Terazi-Akrep-Yay	Balık-Kova-Oğlak
Tedavisi	Kuru, sıcak ilaçlar	Nemli, soğuk ilaçlar	Nemli, sıcak ilaçlar	Kuru, sıcak ilaçlar

*Humoral Patoloji Teorisinin çeşitli özelliklerle ilişkisi*³⁵⁶⁹

Sağlık ile beslenme arasında önemli bir ilişki vardır. İnsan vücudundaki sıvıları, hıltları temel alan klasik dönem tıp anlayışına göre bu sıvıların, hıltların dengesi yiyecek ve içeceklerle sağlanırdı. Hafif hastalıklarda zaman zaman perhiz yapılsa da daha ağır durumlarda perhizle birlikte çeşitli ilaçlar verilirdi. Örneğin Orta Asya’da Türkler daha çok süt ve süt ürünleri ile kırmızı et gibi hayvansal gıdalarla beslendikleri için genellikle

³⁵⁶⁵ 1057. otaçı tirildi tamur kördiler/ol ig kem ne ermiş ayu bér diler

³⁵⁶⁶ 1058. kayu aydı kan tutmuş emdi munı/aça bér gü ekhel akıtgu kanı

1059. kayu aydı ötrüm içürgü kerek/özi katmış emdi boşutgu kerek

1060. kayusu soğık itti kattı cülâb/kayu kıldı bér di kereklig şerâb

³⁵⁶⁷ 1064. kerek kat şelise kerek tiryâk it/kerek matridus kat ya çurnı ögit

³⁵⁶⁸ 6008. anı kan küçemiş bolur belgölüg/ayu bér kan alsun añar ülgölüg

6010. sarıgı küçenmiş bolur ay bögü/özini boşutgu terengbîn yégü

6012. bu sewdâ küçenmiş bolur ay kadaş/ot içgü meñesin arıtgu adaş

6590. ya sewdâ küçedip meñim artadı ol/közümkemü körnür özüm hab içeyi

6014. küçenmiş bolur kör anıñ balgamı/isig neñ yétürgü içürgü emi

³⁵⁶⁹ Ali Haydar Bayat, *Tip Tarihi*, İstanbul 2016, s. 129. (Not: Yusuf Has Hacib’e göre kara safra (sevda) beyin (meñe) üzerinde etkilidir. Bakınız: 6012. ve 6590. beyitler)

karın ağrısı çekerler.³⁵⁷⁰ Toplumların yaşam tarzları ile beslenme arasındaki sıkı ilişki hastalık durumları ile beslenme kültürü arasında da görülür. Nitekim bazı yemek kitaplarında hangi yemeklerin neye iyi geleceğine ilişkin bilgiler de yer alır. Yemeklerin hazırlanışı, saklanması, korunması, pişirme teknikleri, kullanılan araçlar, gıda olarak kullanılan ve kullanılmayan ayrımı, neyi ne kadar nasıl yemek gerektiği, gıdaların besin değeri, et yeme-yememe davranışları, hamilelik emzirme, hastalık gibi durumlardaki beslenme alışkanlıkları doğrudan sağlıklı olma veya olmamaya ilişkilidir.

Kutadgu Bilig'e göre insan kendi mizacına (tadu) göre yiyerek dört unsurun (anâsır-ı erbaa) ve dört hıltın (ahlât-ı erbba) dengesi, ahengi, uyumu sağlanarak sağlıklı kalınabilir. Bu mizaçlar soğuk (soğık, tumlîg), sıcak (isig), kuru (kurug) ve nemlidir (öl). Sıcaklık fazlaysa soğuk yenmeli, soğuk artarsa sıcak yenmelidir. Kuruluk ve soğukluk artarsa sıcak ve yaş şeyler, yaşlık ve soğukluk fazlalaşırsa sıcak ve kuru şeyler, eğer ılık (samduy) bir tabiat varsa sırayla sıcak ve soğuk şeyler yenerek denge sağlanmalıdır.³⁵⁷¹ Bu mizaçlar aynı zamanda mevsimler ile insanın yaş evreleri ile de ilişkilidir. Sonuçta insan tabiatının kan, safra, balgam, sevda (kara safra)ya dayalı olduğu kızıl, sarı, beyaz ve kara renklerle sembolize edilerek şu beyitte belirtilir:

4632. *özün tab'ını men ayayın yora/kızılı sarıglı örünli kara*

Kutadgu Bilig'e göre sağlıklı kalmanın yollarından biri de az yemektir. Her türlü hastalık "ig" boğazdan girer; yemek dengeli ve az yenmelidir. Fazla yiyenlerin yemeği "yig bolur" yani çiğ kalır, sindirilmez, hazmedilmez ve "aşı yig kişi" yediğini sindiremeyen kişi ise hasta "iglig" olur.³⁵⁷² Doktorlar da "emçiler" "ne kadar az yemek yenilirse o kadar sağlıklı ve neşeli" olunacağını söylerler.³⁵⁷³ Dolayısıyla sağlıklı ve hastaliksız olmak için "az" adlı ilaç yenmelidir.³⁵⁷⁴

³⁵⁷⁰ Arif Bilgin, "Osmanlı Döneminde İlâç Yapımında Kullanılan Tıbbî Bitkiler", *Osmanlılarda Sağlık*, İstanbul 2006, C. 1, s. 231-247,

³⁵⁷¹ 4622. isig artsa terkin soğık iç öze/soğık artar erse isigin tüze
4623. yégit erse yaşıñ yaz erse yılıñ/soğık işke tutğıl isitür kanıñ
4624. yaşıñ kırkıta keçse kün ay erse küz/isig neñ bile sen özüñ tab'ı tüz
4625. yaşıñ erse altmış ödüñ erse kış/isig işke tutğıl soğık kılma iş
4626. kuruğ tumlîg artsa isig öl anut/bu iki añar kılğa ewre yanut
4627. bu öl tumlîg artsa saña kılsa yas/isigin kuruğun anı yandru bas
4628. taduñ tumlîg erse isigin küçe/isig erse tumlîg yéyü tur içe
4629. kalı samduy erse taduñ belülüg/isigli soğıklı ara bér ülüg
³⁵⁷² 4613. aşığ teñleyü yé yéme aş öküş/maña mundağ aydı ukuşluğ küsüş
4614. öküş yéglilerniñ aşı yig bolur/aşı yig kişi tutçı iglig bolur
4615. boğuzdın kirür ig boğuzug küdez/aşığ teñleyü yé yéğü içgü az

³⁵⁷³ 4641. körü barsa yakşı ayur emçiler/aşığ az yése er esenin küler
³⁵⁷⁴ 4642. esenlik tilese kör igsizlikin/az atlıg otug yé tiril ay tigin

Kutadgu Bilig'deki ilaç adları aşağıda iki gruba ayrılarak incelenmiştir. Önce sağık, hastalık ve tedavi ile ilgili genel anlamalı sözcükler ele alınmış; sonra da yalın ve bileşik çeşitli bitki, hayvan, maden ve minerallerden üretilen ilaç adları incelenmiştir.

10.1.Geniş Anlamli İlaç Adları

ağu

Dîvânu Lugâti't-Türk'te de zehir karşılığı verilmiştir.³⁵⁷⁵ Clauson'a göre /o/ veya /u/ sesleri darlaştırılarak zaman zaman "ağı" biçiminde de geçen sözcüğün anlamı "zehir" (poison)dir.³⁵⁷⁶ Sözcüğün genellikle "yé-" , "iç-" , "igid-" gibi yeme, içme, besleme eylemleriyle veya "aş", "yém", "yémiş", "et", "nûş" gibi yiyecek, içecek adlarıyla ya da "açığ", "süçig" gibi tat alma duyusuyla ilgili sözcüklerle tenasüp içindedir.³⁵⁷⁷

dârû

Farsça ad olan dârû sözcüğüne³⁵⁷⁸ Kutadgu Bilig İndeksinde "ilaç, devâ" anlamı verilir.³⁵⁷⁹ Oğurmuş halkın devâsının hakanda olduğunu ve onun hekim olup onlara ilaç verip tedavi etmesini öğütler.³⁵⁸⁰ Beyitte "em, "ota-" , "kam", "dârû" sözcükleri tenasüp içindedirler.

Burada ilaç ve tedavi etmek mecaz anlamdadır. Halk hastaya, hakan hekime benzetilir. Halkın hastalığı açlık, fakirlik, yoksulluk, çıplaklık, kaygı, endşedir. Hakanın ilacı ise bilgi ve adaletle yönetim, iyilik yapma ve halkın refah seviyesinin yükseltmektir.

em

Dîvânu Lugâti't-Türk'te "em" ilaç, "emçi" ise ilaç yapıp tedavi edendir.³⁵⁸¹ Räsänen'e göre sözcüğün em, im, yem biçimleri vardır. Bu sözcüğün ön ses türemesiyle "yem" biçimi çeşitli metinlerde örneklenebilmektedir. Ayrıca Derleme Sözlüğünde de

³⁵⁷⁵ Kâşgarlı, *DLT-BA*, s. 37.

³⁵⁷⁶ G. Clauson, *EDPT*, p. 78.

³⁵⁷⁷ 0370. tatığ erdi barça yégitlik işim/ağu kıldı emdi maña yér aşım
1126. yése toğsa kılkı bolur buğrağ/kaı karnı açsa bilip yér ağu
2142. ayā él tutuğlı ilig saklağ/usalık bile yér yégüçi ağu
5228. isizlik ağu ol yéme bu ağu/ağu yégli bolmaz tiriglik yégü
3388. oğul kız atasın suyrkağ/ol/oğul kız atası yémi ağu ol
3995. yanut bérđi oğurmuş aydı kadas/muñadturduñ emdi ağu kıldıñ aş
4299. öçeşme bu devlet bile sen yaraş/yaraşmazsa devlet ağu kılğa aş
4522. cefā birle önmiş igidmiş yığaç/yimişi ağu ol añar bolma aç
4655. yégü bolsa içgü anuğ bolmasa/ağu boldı sağın ol aşnı yése
4801. hañarlığ turur dünyā nūş ağu/arığın tile barça içgü yégü
3913. şekerde süçigrek söz ıdtım saña/ağuda açığ keldi yañı maña
6129. şeker birle igdür bérür kin ağu/yayığ kut kılınçı bu ol ay bögü
6166. isizke yürekliğ ayā buğrağ/isiz kılma isiz yémi ol ağu
6380. aş az yégüke ağusı öküş/yana öğdisi az öküşü söküş
5522. kötürme bayutma isiz oktemig/ağu kılğa şeksiz saña ot emig
0779. tağı yakşı aymış biliglig bögü/buşar öğte begler bolur ot ağu
4349. tilin serme irme bolun eymenük/ağu ol olarnıñ eti birtem ök
6384. ağu ol biligligke dünyā içi/anın aş yéyümez üzer öz küçi

³⁵⁷⁸ F. Devellioğlu, *OTAL*, s. 166

³⁵⁷⁹ R. R. Arat, *İndeks*, s. 134

³⁵⁸⁰ 5244. seniñde turur kör bularnıñ emi/otağıl dârû birle bolğıl xamı

³⁵⁸¹ Kâşgarlı, *DLT-BA*, s. 17.

ilaç, merhem anlamında “em sem” biçiminde ikileme olara da yer almaktadır.³⁵⁸² Kaşgarlı’nın belirttiğine göre “ot yem” baharat anlamındadır ve “yem” sözcüğü tek başına kullanılmaz.³⁵⁸³ Em başlangıçta genel olarak çare, deva, tedavi, ilaçtır ancak bu tedavi daha çok bitkiselidir; ot em ikilemesinde bu anlam daha belirgindir.³⁵⁸⁴

Kutadgu Bilig’in pek çok beytinde “ot” ile birlikte geçer. Bu beyitlerin bazılarında çare, devâ, tedbir, önlem anlamları bazılarında ise ilaç anlamı vardır. İlaç anlamı “ot em” biçiminde ikileme olarak geçen beyitlerde açıktır.³⁵⁸⁵ İkileme biçiminde olmayıp tek başına geçtiği beyitlerde ise “iç-” eylemiyle ve “tiriglik emi” tamlamasıyla veya “asıg kılmaz em” biçimiyle yer alarak anlamı belirginleşir.³⁵⁸⁶ Sözcüğün “ot” ile aynı dizede kullanılması durumlarında ise çare-ilaç anlamı vardır.³⁵⁸⁷ “Ot” ve “em” sözcüklerinin “hem.....hem” bağlacı veya “kıl-” eylemiyle kullanıldığı durumlarda ise çare, tedbir anlamındadır.³⁵⁸⁸ Sözcük tek başına yer aldığı beyitlerde ise “çare, devâ, tedbir, önlem”³⁵⁸⁹ ve bir beyitte “cevap”³⁵⁹⁰ karşılığında kullanılmıştır.

³⁵⁸² Zafer Önler, “Dîvânu Lugâtî’t-Türk ve Kutadgu Bilig’de Tıp Terimleri”, *Kebikeç*, S.22, 2006, s. 139.

³⁵⁸³ Kaşgarlı, *DLT-BA*, s. 350.

³⁵⁸⁴ G. Clauson, *EDPT*, p. 155.

³⁵⁸⁵ 1061. ot em kalmadı kör neçe kıldılar/yaraşık ne erse anı bérdirler

1199. ölümke asıg kıldı erse ot em/otaçı turu kalğay erdi ulam

2895. boğuzdın kirür ig kişiye kemi/boğuzdın bolur hem añar ot emi

5522. kötürme bayutma isiz ökteміg/ağu kılğa şeksiz saña ot emig

2191. sakınuğ kişi ol kişi ödrümi/muñadmışka barça bu ol ot emi*

4838. ağır sawçılariğ iletti ölüm/açın kim itügey ot em ya tolum

³⁵⁸⁶ 1065. kerek tut otaçı kerek erse kām/ölüglike hergiz asıg kılmaz em

6014. küçenmiş bolur kör anıñ balğamı/isig neñ yitürgü içürgü emi

3664. eginke keğim ya boğuzka yémi/kerek ay kadaş bu tiriglik emi

³⁵⁸⁷ 2002. bu sukluk ig ol bir otı yok emi/anı emleyümez bu dünyā kāmı

3873. kamuğ igke ot ol emi belgülüg/ol ig emlegüçi kāmı belgülüg

5245. kalı kılmasa sen emi ya otı/buğunka bolur sen tiriglik yutı

6068. sen edgü kılur sen meniñ köñlümi/ölüm utru keldi otı yok emi

4312. bu yañlıg bolur kör er at şuhbeti/katılmağ tilese emi bu otı

1085. bu aytoldı aydı ay ilig kutı/bu igke emi yok tileme otı

³⁵⁸⁸ 4871. iligdin kolu bér meniñ ‘uzrümi/yarağı ne erse otı kıl emi

6174. munuñı körür sen meniñ hālimi/saña bolsu ‘ibret otı kıl emi

6167. ayā kēñ yorıklıg buğun ökteмі/ölüm yetgelir terk otı kıl emi

6361. yéme yakşı aymış kişi ödrümi/cefāçı et özke otı hem emi

2944. ayıtmışını aydım ay élig kutı/negü teg kerekin emi hem otı

³⁵⁸⁹ 0749. munu men me devlet münüm erdemim/ayu bérdim emdi igim hem emim

1221. oğulluğ ata bolsa bilge tetig/kısa tutğu tutçı emi bu itig

1291. erejlig tilese kişi öz künin/könilik içinde tilegü emin

2496. konukları körgü ya boğzı yémi/açıglıg açığsızka kılsa em

2943. katıglan küdeşgil katıg tut anı/kalı bardı erse tileme emin

3101. münümmü öküşrek azu erdemim/ayu bér maña sen kılayın emim

3372. negü tér eşitgil kişi ödrümi/uruğ kesmegüke kisi ol emi

3870. köñül ārzü kolsa negü erseni/emı ol tilekke tegürse anı

3935. kişi edgü térler bu edgü kim ol/bu edgü kişi muñda erke em ol

5021. bu erdi meniñ bu igimke emi/sewindürdi emdi meniñ köñlümi

5244. seniñde turur kör bularnıñ emi/otağıl dārū birle bolğıl kāmı

5651. negü tér eşitgil kişi tildemi/kamuğ kılgu işke kēneş ol emi

³⁵⁹⁰ 5275. ay boşlağ yorıglı buğun ökteмі/bayat aytıgı bar anutğıl emi

hab

Sözcük Arapçadan alıntıdır. Türkçe bir metinde ilk kez geçmektedir. Hubûbât sözcüğünün teklik biçimi olan Arapça habb tâne, tohum, çekirdek, yutulacak yuvarlak ilaç, hap demektir.³⁵⁹¹ Yusuf Has Hâcib üzerindeki İbn Sina etkisini gösteren ipuçlarından biri olan sözcük Kutadgu Bilig’de 1 kere geçer.

Yusuf Has Hâcib zamanenin bozukluğundan yakınırken kendisinde humoral patolojiye göre yaşlılık belirtisi olan kara sıvı yani sevdâ çoğalıp beynini bozduğu için mi gözüne böyle göründüğünü yoksa gerçekte dünyanın mı bozulduğunu sorar. Bu bozuklukların gerçek olduğuna inanmak istemediğini, gerek kendisini hasta gibi göstererek gerekse sözde soru cümlesiyle dile getirir.³⁵⁹² Yusuf Has Hâcib zamanenin bu bozuklukları olacağına hasta olmayı yeğler. Çünkü hasta ise hap içip iyileşir; ancak bozulan zamaneyi düzeltmek zordur.

ot

Kutadgu Bilig’de ot ateş, bitki ve ilaç anlamlarıyla kullanılmaktadır. Bitki anlamıyla 7, ateş anlamında 54, ilaç, çare, tedavi anlamında ise 37 kez geçer. Dîvânü Lugâti’t-Türk’te benzer biçimde bitki, yulaf; hayvan yemi; ilaç, zehir; ateş, alev anlamları bulunmaktadır.³⁵⁹³ Clauson “ot yem” ile “ot em” ikilemeleri arasındaki ayırt edilebilir bir fark olduğu görüşündedir. Ot sözcüğü tıbbi bitki, ilaç, deva; kullanışsız, yabanî bitki; zehir, zehirli bitki anlamları olduğundan söz eder.³⁵⁹⁴

Sözcük “ot em” ikilemesinde yer aldığı “ilaç” anlamındadır.³⁵⁹⁵ “Ot” tek başına geçtiği pek çok beyitte ilaç karşılığındadır.³⁵⁹⁶ Bu iki sözcüğün aynı dizide

³⁵⁹¹ F. Devellioğlu, *OTAL*, s. 302.

³⁵⁹² 6590. ya sewdâ kücedip meñim artadı ol/közümkemü körnür özüm hab içeyi

³⁵⁹³ Kâşgarlı, *DLT-BA*, s. 779.

³⁵⁹⁴ G. Clauson, *EDPT*, p. 34, 35.

³⁵⁹⁵ 1061. ot em kalmadı kör neçe kıldılar/yaraşık ne erse anı bérdirler

1199. ölümke asıg kıldı erse ot em/otaçı turu kalgay erdi ulam

2191. sakınuk kişi ol kişi ödrümi/muñadmışka barça bu ol ot emi

2895. boğuzdın kirür ig kişike kemi/boğuzdın bolur hem añar ot emi

4838. ağır sawçılarig ilette ölüm/açın kim itügey ot em ya tolum

³⁵⁹⁶ 0158. yori ay biligsiz igiñni ota-/biligsiz otın sen ay bilge kıta

1969. yañılsa bu begler ay ilig kıtu/anıñ begliki igler itgü otı

1970. bu beglik igiñe otı ög bilig/uquş birle emle ay kılkı silig

2109. kişi iglese ot otaçı bérür/otaçı igiñe otın kim kıılır

2743. yanut bérdi ögdülmiş ilig kıtu/sewüg neñ bu altun kümüz cān otı

2887. kamuğ türlüğ otlar idişçi tutar/güvāriş ya ma’cūn ya çurnı kıatar

2888. telim türlüğ otlar anında bolur/yégü yalgağı ot ya içgü kıolur

4365. ol aymış otuğ yése igke yarar/bu aymış bitig tutsa yekler yırar

4642. esenlik tilese kör ıgsızlıkın/az atlıg otuğ yé tiril ay tigin

6012. bu sewdā küçenmiş bolur ay kadaş/ot içgü meñesin arıtgu adaş

3189. ayur men bitidim bayatım atı/bu at ol kamuğ türlüğ igke otı

1070. bu aytoldı aydı ay ilig kıtu/méni tuttı ol ig añar yok otı

kullanıldığı durumlarda ilaç, çare anlamı bulunsa da daha çok “ot” ilaç, “em”in ise çare karşılığındadır.³⁵⁹⁷ “Ot” ve “em” sözcüklerinin “hem....hem” bağlacıyla veya “kıl-” eylemiyle kullanıldığı beyitlerde ise anlam çare, tedbirdir.³⁵⁹⁸ Tek başına yer aldığı bazı beyitlerde de bu anlam vardır.³⁵⁹⁹

şifâ

Arapça şifâ’ ilaç ve devâ, ‘âfiyet, selâmet; hastayı sağaltmak; hasta için afiyet istemek anlamında olup esâmî-i nâstandır.³⁶⁰⁰ Arapça şifâ’ sözcüğü Kutadgu Bilig’de Türkçe em, ot sözcükleri ile de karşılanır. Eserde şifâ’ dinî nitelikte kullanılır. Hakan Küntogdı Aytoldı’nın hastalanması üzerine Tanrı’ya ellerini kaldırıp dua ederek ona şifâ ister. Yine Odgurmuş’ın hastalığını duyunca da Tanti’nin onu koruması, şifâ verip ayağa kaldırması için dua eder.³⁶⁰¹ Odgurmuş ise hakana yazdığı mektubun giriş bölümünde Tanrı’nın hastalığına şifâ, üzüntüsüne sevinç, derdine destek, sıkıntısına teselli olduğunu yazarak O’nun niteliklerini sayar.³⁶⁰²

Mütercim Asım’ın nas isimlerden biri olarak belirttiği sözcüğü Yusuf Has Hâcib Tanrı’ya dualarda anarak Arapça’daki durumuna uygun olarak kullanmıştır. Yusuf Has Hâcib şifâ yerine Türkçe em, ot sözcüklerini yeğlemesi onun sözcükleri seçerken gösterdiği özeni ve dil kullanımındaki bilinçliliği gösterir.

2318. aş içgü tuz etmek yağar er atı/aş içgü turur bu tiriglik otı

³⁵⁹⁷ 1085. bu aytoldı aydı ay ilig kutı/bu igke emi yok tileme otı

2002. bu sukluk ig ol bir otı yok emi/anı emleyümez bu dünyâ kâmi

6068. sen edgü kılur sen meniñ köñlümi/ölüm utru keldi otı yok emi

3873. kâmuğ igke ot ol emi belgölüg/ol ig emlegüçi kâmi belgölüg

4312. bu yañlıg bolur kör er at şuhbeti/katılmağ tilese emi bu otı

5245. kâlı kılmasa sen emi ya otı/buğunka bolur sen tiriglik yutı

5522. kötürme bayutma isiz ökte mig/ağü kılğa şeksiz saña ot emig

³⁵⁹⁸ 6167. ayâ kên yorıklıg buğun ökte mi/ölüm yetgelir terk otı kıl emi

6174. munuķı körür sen meniñ hâlimi/saña bolsu ‘ibret otı kıl emi

4871. iligdin kolu bér meniñ ‘uzrümü/yarağı ne erse otı kıl emi

6361. yime yakşı aymış kişi ödrümü/cefâcı et özke otı hem emi

2944. ayıtmışnı aydım ay ilig kutı/negü teg kerekin emi hem otı

³⁵⁹⁹ 0226. apañ iki ajun kolar erse sen/otı edgölük ol kılur erse sen

i0879. toğa isiz erse añar yok otı/ajunka belâ ol buğunka yutı

3175. yanut bérđi ögdülmiş ilig kutı/anı çın tilese iteyin otı

3875. yana aydı ögdülmiş ilig kutı/ajunda negü bar aña yok otı

5850. meniñdin kerek bolsa yarı basut/maña ay kılayın ol işke men ot

³⁶⁰⁰ Mütercim Asım, *KM*, C. 6, s. 5824.

³⁶⁰¹ 1110. du‘â kıldı ilig kör açtı tilig/şifâ koldı rabdın kötürdi elig

6245. ilig aydı teñri küdezgey anı/şifâ birge kolsa kopurgay anı

³⁶⁰² 3773. igimke şifâ sen saķınçķa sewinç/muñumķa tayançım irikse awınç

10.2. Dar Anlamlı İlaç Adları

çurnı

Kutadgu Bilig İndeksinde “müşhil ilacı” karşılığı verilen “çurnı” için³⁶⁰³ Clauson “toz” (powder) karşılığını verir ve Sanskritçe “cūrna” ile aynı anlamda olduğunu belirtir. Aynı zamanda “müşhil ilacı” (a laxative drug) anlamında da kullanılır.³⁶⁰⁴ Kaşgarlı’nın verdiği bilgiye göre de “Türk tabiplerinin hazırladığı bir ishal ilacıdır.”³⁶⁰⁵ Eserde Aytoldı’nın hastalanması üzerine iyileştirmek için gelen hekimlerin “otacıların” yaptıkları uygulamalar arasında yer alır. Bazı hekimlerin müşhil ilacı “çurnı” verirler.³⁶⁰⁶ Sözcüğün “ögit” ile birlikte geçmesi verilen ilacın Clauson’un belittiği gibi “toz” biçiminde olduğunu destekler.

cülâb

“Cülâb” hakanın sofrasında veya ziyafetlerde verilen bir çeşit içecek olmasının yanında ilaç olarak da kullanılır. Temel anlamı gülsuyu/gülâb/güllap olan “cülâb” aynı zamanda ishal eden şerbettir.³⁶⁰⁷ Aytoldı hastalanınca çevresine toplanan “otaçı”ların her biri farklı bir tanı koyup tedavi yöntemleri uygular. Bu “otaçı”lar soğukluk yani soğuk şerbet yapıp içine “cülâb” katarak onu iyileştirmeye çalışır.³⁶⁰⁸ Nitekim İbn-i Sînâ El-Kânûn fi’t-tıbb adlı eserinde güllabın hazırlanışını şöyle verir. “900 gram şeker ve 120 gram su hafif ateşte pişirilir ve sonra 60 gram gül suyu onun üzerine dökülür ve sonra süzülerek alınır.”³⁶⁰⁹ İbn-i Sînâ’nın verdiği tarife göre güllap gülsuyu ile hazırlanan bir tür şerbettir. Ona göre meyve suları kendi kendine yoğunlaşan öz suyu iken şerbetler bazı tatlandırıcıların yardımı ile yoğunlaşarak veya kaynatılarak öz suyunun elde edilmesiyle üretilir.³⁶¹⁰

güvâriş

Farsça güvâriş “hazma yardımcı olan şeyler” demektir.³⁶¹¹ Eserde Aytoldı’nın hastalanması üzerine yapılan uygulamalar dile getirilirken geçen güvâriş, çurnı ve ma’cun sözcükleriyle birlikte anılır.³⁶¹² Benzer amaçlı ilaçlar aynı dizide sıralanmıştır. İbn-i

³⁶⁰³ R. R. Arat, *İndeks*, s. 133

³⁶⁰⁴ G. Clauson, *EDPT*, p. 430.

³⁶⁰⁵ Kaşgarlı, *DLT-BA*, s. 188.

³⁶⁰⁶ 1064. kerek kat şelişe kerek tiryāk it/kerek matrıdus kat ya çurnı ögit

2887. kamuğ türlüg otlar idişçi tutar/güvâriş ya ma’cun ya çurnı kıtar

³⁶⁰⁷ F. Devellioğlu, *OTAL*, s. 147.

³⁶⁰⁸ 1060. kayusı soğık itti kattı cülâb/kayu kıldı bérđi kereklig şerâb

³⁶⁰⁹ İbn-i Sînâ, *El-Kânûn fi’t-Tıbb-5. Kitap*, Ankara 2017, s. 101.

³⁶¹⁰ İbn-i Sînâ, *El-Kânûn fi’t-Tıbb-5. Kitap*, Ankara 2017, s. 97.

³⁶¹¹ R. R. Arat, *İndeks*, s. 170; F. Devellioğlu, *OTAL*, s. 301.

³⁶¹² 2887. kamuğ türlüg otlar idişçi tutar/güvâriş ya ma’cun ya çurnı kıtar

Sînâ'da “cevâriş” biçiminde geçer ve purgatif olanlar ile olmayan ayrımı yapılarak çeşitli durumlar için kullanılan türleri ayrı başlık altında ele alınır. Örneğin bunlardan cevârişinü'l-kemmûnî, cevârişinü'l-as, cevâriş-i mütevekkil, cevârişinü'l-felafelesi, cevârişinü'l-fandadikun, cevârişinü'l-huzî, cevârişinü'l-Hüsrev, cevârişinü'l-Şehriyârân, cevârişinü'l-temr, cevârişinü'l-üskûf, cevârişinü'l-talisfer, cevârişinü'l-Belazir, cevârişinü'l-fencenuş, cevârişinü'l-sefercel, cevârişinü'l- Hindî, cevârişinü'l-mülûk, cevâriş-i mashakunya, cevâriş-i simsim, cevârişinü'l-encüdân, cevâriş-i habbetü'l-hadrâ, cevâriş-i kafur, cevârişinü'l-ud, cevârişü'd-Dârsînî, cevârişü'z-zencebil, cevâriş-i kayser, cevârişü'l-misk, cevârişü'l-ütrûc gibi türlerin tarifleri ve hangi hastalıklar için kullanılacağı,³⁶¹³ genel olarak verdiği bir cevâriş tarifinin ise ishali durdurmak için kullanıldığını belirtir.³⁶¹⁴

ma'cûn

Arapça bir sözcük olan ma'cûn hamur kıvamında olan şey; hamur kıvamına getirilmiş ilaç; uyuşturucu maddelerden süzme afyon; sokaklarda satılan baharatlı, tarçınlı ve yapışkan şekerleme demektir.³⁶¹⁵ Eserde Aytoldı'yı iyileştirmek için ya çurnı gibi ishal yapacak bir toz ilaç verilir ya güvâriş gibi hazma yardım edecek bir ilaç ya da ma'cûn gibi hamur kıvamına getirilmiş bir tür ilaç verilir.³⁶¹⁶ İbn-i Sînâ ünlü eseri el-Kânûn fi't-Tıbb'da panzehirler ile birlikte Galen, Aristomachis, Sanitus, Fiyuma, el-Emiri, el-Sayimeri, el-Kindî gibi hekim ve bilim adamlarına atfetilen çeşitli macunların hazırlanışı ve hangi hastalıklar için kullanılacağı bilgisine de yer verir.³⁶¹⁷

maṭrīdus-tiryāk

Kutadgu Bilig İndeksinde sözcüğün Sanskritçe “matiri dus” olup bir ilaç türü olduğu; Arapça olduğu belirtilen “tiryāk”ın ise yılan sokmalarına karşı kullanılan bir panzehir olduğu belirtilir.³⁶¹⁸ Zehirlenmelere karşı kullanılan ilaç demek olan Farsça pād-zehr (bâzehr)in Türkçeleşmiş biçimi “panzehir”dir ve aynı anlamı karşılayan tiryāk ise Grekçe “theriake”den Arapça yoluyla Türkçeye geçmiştir.³⁶¹⁹

Çeşitli macunların kullanımı ve bilgisi antik çağlara dayanır. Bu dönemde yapılan macunlar çoğunlukla insanları kutsal ve doğaüstü özelliklerle donatmak için hazırlanırdı.

³⁶¹³ İbn-i Sînâ, *El-Kânûn fi't-Tıbb-5. Kitap*, Ankara 2017, s. 67-88.

³⁶¹⁴ İbn-i Sînâ, *El-Kânûn fi't-Tıbb-5. Kitap*, Ankara 2017, s. 230.

³⁶¹⁵ F. Devellioğlu, *OTAL*, s. 559

³⁶¹⁶ 2887. kamuğ türlüğ otlar idişçi tutar/güvâriş ya ma'cûn ya çurnı kıtar

³⁶¹⁷ İbn-i Sînâ, *El-Kânûn fi't-Tıbb-5. Kitap*, Ankara 2017, s.49-54.

³⁶¹⁸ R. R. Arat, *İndeks*, s. 308, 453

³⁶¹⁹ Necdet Okumuş, “Panzehir”, *TDVİA*, İstanbul 2007, C. 34, s. 159.

Zamanla bu deneyim, bilgi ve teknikler hastalıklara çare bulmak için farmakolojik olarak kullanılır ve çok geçmeden tarih sürecinde yönetici sınıfların iktidar ve güç kazanmak için mücadele ettikleri kanlı savaşların bir nedeni haline gelir. Şüphesiz Pontus kralı Mithradates VI ve onun panzehiri “mithridaticum” bu alanda eşsiz bir yere sahiptir. Mithradates VI babası Mithradates V.’in şüpheli ölümüne tanık olur ve bu nedenle annesi Laodike tarafından öldürüleceği korkusuyla dağlara göç edip yabani bitkilerle yaşamaya başlar. Bitkilerle ilgili bilgilerini genişletmek için el değmemiş yerleri ele geçirir.³⁶²⁰ İskitlere karşı savaşırken yaralanan Mithradates’in yılan zehri kullanılarak tedavi edilmesi, zehirlere karşı onun merakını artırır. Mithradates VI Asklepiades gibi dönemin ünlü ve bilinen hekimlerini saraya davet ederek ve mektup yazarak toksikoloji bilgisini geliştirmeye çalışır. Her sabah ceviz, incir ve sedef otu içeren karışımını kendi reçetesine uygun olarak hazırlayıp biraz ördek kanı ile bir tutam tuz eklendikten sonra içer. Mithradates VI babasının öldürüldüğünü her zaman hatırlayarak ziyafet ve şölenler düzenlediğinde özellikle bu hazırladığı panzehirden içer. Kral Pontus ördeklerinin küçük miktarda zehirli bitki tüketmelerine karşın aşamalı olarak zehre bağışıklık geliştirdiklerini gözlemlediği için karışımına ördek kanını eklemeyi tercih etmiş. Çünkü Bu panzehir kralın güçlü ve sağlıklı bir vücudu olmasını sağlar ancak uzun dönemde zehrin her türlü etkilerine karşı direnç de geliştirmesine neden olur. Antik kaynaklarda kralın çok nadiren hasta olduğu, yaralandığı ve hasta veya yaralı olsa dahi çok çabuk iyileştiği kaydedilir. Romalılarda girdiği bir savaşın Romalıların lehine sonuçlanacağını fark eden kral iki kızı ile birlikte yanında sürekli taşıdığı zehri içerek intihar eder. Kızları çabucak ölmesine karşın ne yazık ki zehre direnç geliştirdiğinden kendisi ölmez ve kılıçla öldürülür.³⁶²¹

Roma komutanı Pompeius, Pontus’un kalelerini işgal edince Mithradates’in kütüphanesindeki kitapların bazısını Roma’ya götürür ve bu kitaplar Latince’ye çevrilir. Bu Mithradates’in meşhur panzehiri “mithridaticum”un 54 farklı malzemesinin bilinmesini sağlar. Zaman içinde Romalı hekimler bu bileşimde bazı değişiklikler yapar. Bu tariflerin en ünlüsü M. S. I. yüzyılda Nero’nun özel doktoru Andromachus’un hazırladığıdır. “Mithridaticum”un içindekilerine 15-20 malzeme ve yılan eti ekleyerek “theriaca” (tiryak) adı verilen karışımı hazırlar.³⁶²²

³⁶²⁰ Murat Aslan, *Mithradates VI Eupator*, İstanbul 2007, s. 78.

³⁶²¹ Fatma Şimşek, “Mithridaticum and Mesir: The Story of an Antidote from Antiquity into Ottoman Times”, *Mediterranean Journal of Humanities*, II/2, 2012, p. 244.

³⁶²² Fatma Şimşek, “Mithridaticum and Mesir: The Story of an Antidote from Antiquity into Ottoman Times”, *Mediterranean Journal of Humanities*, II/2, 2012, p. 245.

8. ve 10. yüzyıllar arasında Grekçe ve Latince yazılmış hem tıp hem de farmakolojik eserlerin Arapçaya çevrilmesiyle batı bilgisi doğu dünyasına geçer. Bazı teknik terimlerin Arapçaya çevrilisinde bazı değişiklikler olur; örneğin “mithridaticum” “misridates”, “misiridates”, “misroditos”, “misruditus” ve “misriditus” haline gelir. Bu bağlamda mithridaticum bazı ufak değişikliklerle Taberi, Mecusi, İbn Hubel, Antakî gibi en ünlü Müslüman hekimlerin reçetelerinde yer alır. Huneyn bin İshâk Hippokrates ile Galenus arasındaki doktorları sayarken Mithridates’ten “misriditûs sâhibü’l-akâkîr” olarak söz eder. Klasik İslâm tıbbının bir uzantısı olan Osmanlı tıp dünyasında anılabilecek İbn Şerif, Kahvecizâde, Sâlih bin Nasrullah gibi yazarların kitaplarında yer alan Misrûditûs hakkında İmâmeddîn Ebi Abdullah Muhammed ibnü’l-Abbâs (öl. 1287) tarafından “Kitabu’l-Misrûditûs” adında bağımsız bir eser de ortaya konulmuştur.³⁶²³ İslâm dünyasının ünlü hekimlerinden Huneyn bin İshâk’ın (810-877) “Kitâbu’t-Tiryâk”, İbn Rüşd’ün (1126-1198) “Makâle fi’t-Tiryâk” adlı eserleri³⁶²⁴ ile Hint hekimlerinden Carakya’nın Arapça’ya Kitâbu’s-Sumûm ve’t-Tiryâk adıyla çevrilen Kautilîya Arthasastra eserini de anmak gerekir.³⁶²⁵ Mirliya Mustafa Hami Paşa tarafından Hicrî 1271 (Miladî 1855)de yazılan ve madenlerden, bitkilerden yeme, sokma ve dokunma yoluyla hayvanlardan, havadan, akışkan maddelerden zehirlenmeleri, zehrin cinsine ve yerine göre uygulanacak tedavilerden söz edilen “Panzehir-nâme” de bunlardan biridir.³⁶²⁶ Osmanlı tıp kitaplarından Şerefeddin Sabuncuoğlu’nun Mücerreb-nâme’sinde mithridaticum ve tiryak İbn-i Sina’nın verdiği tarife benzer biçimde yer alır; tek fark tiryakin malzeme sayısındadır. Topkapı Sarayı Tatlı Mutfağında sultan için yapılan tiryak macunu “ma’cun-i mesrititus-mithridaticum” olarak kaydedilmiştir. Osmanlı tıp kitapları yanında Gelibolu Ali’nin “Mevaidü’n-Nefais fi Kavaidi’l-Mecalis” kroniğinde “misriditus” olarak geçer. Yine Osmanlı kroniklerinden Tarih-i Selanikî’de “mesirditos” olarak kaydedilir.³⁶²⁷

İslâm hekimlerinden Cürçânî’nin Farsça Zahîre-i Harzemşâhî adlı eserinin 1454 yılında Şerefeddin Sabuncuoğlu tarafından Türkçeye çevrilen Terceme-i Akribâdîn kısmında çeşitli ilaçların malzemeleri ve yapılış şekilleri arasında tiryâk ve matridusa ilişkin bilgiler verilir. Eserde tiryâk ve matridus şöyle belirtilir: “*sıfat-ı tiryâk-ı mesrûtitûs*

³⁶²³ Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, İstanbul 2016, s. 150.

³⁶²⁴ Ahmet Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar*, İstanbul 2016, s. 119, 347.

³⁶²⁵ Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, İstanbul 2016, s. 207.

³⁶²⁶ Erdi Okulmuş, *Pânzehir-nâme (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015, s. 11, 12.

³⁶²⁷ Fatma Şimşek, “Mithridaticum and Mesir: The Story of an Antidote from Antiquity into Ottoman Times”, *Mediterranean Journal of Humanities*, II/2, 2012, p. 247.

mesrûtîtûs bir pâdişâh-ıdı. Yûnân pâdişâhlarından. Bu macûnı ol düzdi ve bu macûna kendü adın kodı ve bu macûnun edviyeleri envâ' marazlarda tecrîbe olmuştur.” Eserde aynı zamanda macunun hazırlanma sebebi, hangi hastalıklara iyi geldiği ve hazırlanışında kullanılacak droglar ve ölçülerine ilişkin bilgiler verilir ve Andromaque'nin yılan etini ve başka drogları ekleyip bazı drogları ise çıkararak hazırladığı “tiryâk-ı fârûk”a kadar onun yerine tiryâk-ı mesrûtîtûsun kullanıldığı belirtilir. İlk kez Merkez Efendi tarafından yapıldığı öne sürülen mesir macunu bu eserde ilk kez Yunan krallarından Mithridates tarafından hazırlandığı ancak farklı tariflerinin olduğu kaydedilir.³⁶²⁸

Osmanlı dönemi tıp eserlerinde bu sözcüğün çeşitli biçimleri tartışmaların çeşitlenmesine yol açar. Modern tıp tarihçilerinin büyük çoğunluğu mesir macunu geleneğini ve festivalini bu çerçevede yorumlama eğilimindedirler. Bu bağlamda “mithridaticum” sözcüğünün zamanla kısaltarak “misir” ve sonunda da “mesir” sözcüğü olduğunu öne sürerler.³⁶²⁹ Fakat Yörükoğlu mesirin ne mithridaticuma ne de tiryaka benzediğini fakat İbn-i Sina'nın El-Kanun fi't-Tıbb'da söz edilen “mesr” ile “sitos” sözcüklerinin bileşiminden oluşan “mesrozitosa”dan gelebileceğini ileri sürer.³⁶³⁰ Diğer bakış açısı ise mesir macunu Venedik'ten Osmanlı topraklarına ulaşan “mithridaticum”un değişik bir versiyonu olduğudur.³⁶³¹

İbn Sina'dan önce Ali b. Abbas el-Mecûsî'nin 14. yüzyılda Türkçeye çevrilen Kâmilü's-sınâ'atı't-tıbbiye adlı eserde ve 15. yüzyılda Ahmedî'nin Tervîhu'l-ervâh gibi eserlerde de çeşitli tiryâk tarifleri bulunmaktadır.³⁶³²

Arapça formüllerden ya da Süryanice ve Grekçeden Arapçaya çevrilen tariflerden yararlanan doğunun en büyük hekimi İbn-i Sina “El-Kanun Fi't-Tıbb” adlı eserinde “mithridaticum”dan “El-Masruditus” olarak söz eder ve bu macunun reçetesini verir. Andromachus'un engerek yılanı etni katarak hazırladığı bileşimin “tiryak-ı kebir” olarak adlandırıldığını o da belirtir. Kendi verdiği reçete ile Galen'in reçetesindeki farklı olan malzemelerden de söz eden İbn Sina tiryak-ı azira, tiryak-ı erbaa, macun-ı tiryâk-ı kebir, macun-ı tiryâk-ı sagîr gibi çeşitli tiryâkların hazırlanışı hakkında da bilgi verir.³⁶³³ İbn Sina tiryâk ile panzehirin her ikisinin de zehirleri atarak koruduğunu ve aralarında çok

³⁶²⁸ Şaban Doğan, “Terceme-i Akribâdîn'de Yer Alan Bir Mesir Macunu Terkibi Üzerine”, *Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks*, Vol. 4, No:2, 2012, s. 196, 197.

³⁶²⁹ Ali Haydar Bayat, “Mithridates'ten Mesir'e”, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, C. IV, 1998, s. 68.

³⁶³⁰ Nihat Nuri Yörükoğlu, “Mesir Sözcüğünün Etimolojisi, Mesirin Terkibi ve İhdas Sebebi”, *Ankara Tıp Bülteni*, C. 4(2), 1982, s. 179.

³⁶³¹ Sevfî Şar, “Mesir Macunu”. *Pharmacia JTPA*, 24: 53(3), 1984, s. 204, 205.

³⁶³² Necdet Okumuş, “Panzehir”, *TDVİA*, İstanbul 2007, C. 34, s. 160.

³⁶³³ İbn-i Sînâ, *El-Kânûn fi't-Tıbb-5. Kitap*, Ankara 2017, s. 12, 13, 14, 21, 22.

büyük fark olmadığını; ancak tiryâkın daha çok sun'î ve madenî zehirlere karşı; panzehirin ise doğal yoldan meydana gelen zehirlere karşı kullanıldığını söyler.³⁶³⁴ İbn-i Sina “Edviye-i Kalbiye”de kalp ile ilgili ilaçları yazarken yine mithridaticumdan söz eder; yılan ve akrep zehrine karşı önleyici özelliklerinden dolayı kalp, karın, mide, karaciğer güçlendirici etkisini belirtir.³⁶³⁵

Tiryak ilk olarak Galen’in yazdığı Mithradates’in özel doktoru Krateus’tan elde edilen bilgilere dayanan zehirlerin yazma koleksiyonu olan “De antidotis”inde söz edilir. Bazen mithridaticum ve tiryak içerdiği malzemelelerin benzerliklerinden dolayı birbirine karıştırılmasına karşın temel farklılıklarından biri “tiryak”ın yılan eti içerirken “mithridaticum”da kertenkele kullanılmasıdır. Diğer bir farklılık ise “tiryak”ın yılan zehrine karşı “mithridaticum”dan daha etkili olmasıdır. Tiryakın farklı türleri farklı işlevleri vardır.³⁶³⁶

Çeşitli hastalıkları özellikle de vebayı önlemek ve zehirli ısırıkları iyileştirmek için kullanılan Orta Çağın en ünlü ilacı tiryâk “mithridaticum”un versiyonlarından farklıdır. Gerçekte birer panzehir olan bu iki madde şüphesiz daha sonra ilaç olarak kullanılmıştır. Kutadgu Bilig’de de bu bağlamda yer alır.³⁶³⁷ Antik çağda zehirlenmelere ve vebaya karşı kullanılan ve vücudu dayanıklı ve güçlü yapan, İbn-i Sina’nın belirttiğine göre ise kalp, mide, karın ve karaciğer güçlendirici özelliği olan bu iki ilaç Aytoldı için kullanılır. Onun ishal edici “çurnı” gibi ilaçlarla anılması Aytoldı’nın mide, karın, bağırsak gibi sindirim-boşaltım sistemi ile ilgili bir hastalığı olduğu sonucuna ulaştırabilir.

Yukarıda verilen bilgiler ışığında Kutadgu Bilig’de söz edilen matridus ile tiryak’ın arka planında eserin yazarı Yusuf Has Hâcib’in hem doğu hem de batı tıbbını derinden etkileyen İbn-i Sina’nın etkisini görmek mümkündür. İbn-i Sina’yı okuyup bilmek aynı zamanda Grek ve Arap kültürünü bilmek demektir. Bu da Yusuf Has Hâcib’in iyi eğitimini, derin bilgisini ve kültürel genişliğini gösteren önemli tanıklardandır. Yusuf Has Hâcib doğu ile batının kaynaklarını ve bilgisini eserinde sentezleyerek Türk kültürüne armağan etmiştir.

³⁶³⁴ İbn-i Sînâ, *El-Kânûn fi’t-Tıbb-2. Kitap*, Ankara . 2017, s. 36.

³⁶³⁵ Fatma Şimşek, “Mithridaticum and Mesir: The Story of an Antidote from Antiquity into Ottoman Times”, *Mediterranean Journal of Humanities*, II/2, 2012, s. 245.

³⁶³⁶ Fatma Şimşek, “Mithridaticum and Mesir: The Story of an Antidote from Antiquity into Ottoman Times”, *Mediterranean Journal of Humanities*, II/2, 2012, p.245.

³⁶³⁷ 1064. kerek kıt şelişe kerek tiryâk it/kerek matridus kıt ya çurnı ögüt

ötrüm

Kutadgu Bilig İndeksinde ötrüm için “müşhil” karşılığı verilir.³⁶³⁸ Clauson’a göre ise “ötür-” eyleminden gelen bu sözcük “ishal yapan ilaç, müşhil” (purgative medicine, purge) dir.³⁶³⁹ Dîvânu Lugâti’t-Türk’te “öt-” ishal olmak, mide boşaltmak, ötrüm ise müşhil demektir. Mide boşaltmakta kullanıldığı Kaşgarlı’nın verdiği “ötrüm karın ötgürdi” tümcesinde de tanıklanmaktadır. Kaşgarlı “süt ötrüm”ün “şubrum, sütleğen, euphorbia” olduğunu da kaydeder.³⁶⁴⁰

Kutadgu Bilig’de Aytoldı’nın hastalanması üzerine etrafına toplanan bazı hekimler “özi katmış” yani kabız olduğu için “ötrüm” yani müşhil verip boşaltmak gerektiğini söyler.³⁶⁴¹ İbn-i Sînâ da ünlü eseri el-Kânûn fi’t-Tıbb’da hastalıkların tedavisinde kullanılacak boşaltım yöntemlerinden biri olarak müşhillerin kullanılarak bağırsakların temizlenmesidir. Bu nedenle müşhillerle bağırsakların temizlenmesinin esasları, fazla müşhilin uygulanması ve onun durdurulma zamanı, bağırsakların fazla boşaltılması durumundaki uygulanacak tedavi, alınacak önlemler, müşhillerin genel açıklamaları hakkında geniş bilgi verir.³⁶⁴² Müshilleri ayrı bir bölümde değerlendiren İbn-i Sînâ Phylagrus, Yunus, Paulus, Teoderotus, Galen, Serapion, Hippokrates, Andromachus, Andarukhus gibi hekimlerce veya onların formülleri üzerine temellendirilmiş çeşitli müşhilleri tarif eder.³⁶⁴³

soğık

Kutadgu Bilig’de çeşitli içecekler arasında anılan ancak ne indekste ne de konuya ilişkin incelemelerde yer verilen genel adlardan biri de “soğık”tır. Eserde Aytoldı’yı tedavi etmek amacıyla gelen otacıların kimisi “soğık” yapıp içine gülsuyu katar; kimisi gerekli bir içecek hazırlayıp verir.³⁶⁴⁴ Beyitte “soğık it-” biçiminde geçer ve “soğık” yapıldıktan sonra içine “cülâb” yani, gül suyu katılır. Arat buradaki “soğık it-” için “şerbet hazırlamak” karşılığını verir.³⁶⁴⁵ Sözcüğün bağlamı dikkate alındığında her türlü içecek anlamına gelen Arapça şerâb sözcüğü ile tenasüb içinde olması gerekir. Dolayısıyla “soğık it-” ile “soğukluk yapmak” anlaşılmalıdır. Nitekim “soğukluk” yemeğin sonunda yenen meyve, hoşaf, komposto gibi şeylerdir.³⁶⁴⁶ İbn-i Sînâ’ya göre de meyve suları kendi

³⁶³⁸ R. R. Arat, *İndeks*, s. 366.

³⁶³⁹ G. Clauson, *EDPT*, p. 66.

³⁶⁴⁰ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 52, 107

³⁶⁴¹ 1059. kayu aydı ötrüm içürgü kerek/özi katmış emdi boşutgu kerek

³⁶⁴² İbn-i Sînâ, *El-Kânûn fi’t-Tıbb-1. Kitap*, Ankara 2017, s. 377-384.

³⁶⁴³ İbn-i Sînâ, *El-Kânûn fi’t-Tıbb-5. Kitap*, Ankara 2017, s. 56-66.

³⁶⁴⁴ 1060. kayusu soğık itti kattı cülâb/kayu kıldı bérđi kereklig şerâb

³⁶⁴⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 87.

³⁶⁴⁶ TDK, *TS*, s. 1785.

kendine yoğunlaşın öz suyu iken şerbetler bazı tatlandırıcıların yardımı ile yoğunlaşmış veya kaynatılarak öz suyu elde edilmiş şekilleridir.³⁶⁴⁷

şelise

“Şelise” sözcüğünün Kutadgu Bilig İndeksinde Arapça olduğu belirtilerek karşılığı aynen verilir.³⁶⁴⁸ Döneme ilişkin sözlüklerde yalnız Arapça olduğu belirtilen sözcüğü Arat da çevirmez “şelise” olarak alır.³⁶⁴⁹ Dankoff da Arat’ın çevirisine sadık kalarak sözcüğü “shalitha” olarak kaydeder. Ancak Dankoff dipnotta bu maddeyi “ağız ve dil felçlerini iyileştirmek için kullanılan toz haline getirilmiş bir “electuary” yani bir maddenin bal veya şurupla karıştırılmasıyla elde edilen macun kıvamındaki ilaç” olarak açıklar.³⁶⁵⁰

Drevnetyurkski Slovar’da “şelise” sözcüğü için “mumye” karşılığı verilir.³⁶⁵¹ Bu sözcüğe Kutadgu Bilig’in 1984’te Urumçi’de yayımlanan Yeni Uyurca çevirisinin arkasındaki sözlükte de rastlanmaktadır. Arapça olduğu belirtilen “şelise” sözcüğünün Yeni Uyurca’daki karşılığı “bir hil dora, yeni mumıye” olarak verilir. Alkayış bunu Türkiye Türkçesine “bir tür ilaç, yani mumya” olarak aktarır.³⁶⁵² Nitekim Ebu’r-Reyhan el-Beyrunî Kitâbü’s-Saydana fi’t-Tıbb adlı eserinde çeşitli tiryâklar hakkında bilgi verirken “tiryâk-ı Türki” için yaptığı açıklamada gençliğinde Harezmi’de karşılaştığı yaşlı bir Türk’ün tiryâklar getirdiğini, basit ilaçlar ve bu konudaki bütün kitapları topladığını kendisine söylediğini belirtir. Beyrunî bu yaşlı Türk’ün “*mumyai*”sinin mucizevî bir güce sahip olduğunu gördüm” der.³⁶⁵³

Mumya olarak bilinen bu maddeye ilişkin tıp, kimya, biyoloji ve farmakoloji gibi alanlarda yapılmış pek çok çalışma vardır. Grekçe’de “mumijo” bedeni kurtaran (saving body) ya da organizma koruyan (protecting organism); Arapçada “arakul-dzhibol” dağ tatlısı (sweat of mountain); Tibetçe ve Moğolca’da “brag-shun” kaya meyve suyu (juice of rock), Burmese’de “kao-tui” ya da “chaotui” dağ kanı (blood of mountain) anlamlarına gelir. Türkmenistan’da “mumnogai”, Özbekistan’da “asil”, Tacikistan’da “zogh” ya da “kiem”, Kırgızistanda “arkhar-tash, kiiktash, momiya, momlai, monuya, ular-tash”, Tuva Türkleri “çukla”, Sibirya Türkleri “barakhshin” adını verirler. Sanskritçede “silajit,

³⁶⁴⁷ İbn-i Sînâ, *El-Kânûn fi’t-Tıbb-5. Kitap*, Ankara 2017, s. 97.

³⁶⁴⁸ R. R. Arat, *İndeks*, s. 415

³⁶⁴⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 87.

³⁶⁵⁰ Yusuf Khass Hajib, *WRG*, s. 74, 276.

³⁶⁵¹ V M. Nadalyaev vd., *Drevnetyurkski Slovar*, Leningrad 1969, s. 522.

³⁶⁵² Muhammet Fatih Alkayış, “Bir Kitap Arkası Sözlük Çevirisi: Kutadgu Bilig”, *Turkish Studies*, Volume 7/4, 2012, s. 718.

³⁶⁵³ Ebu’r-Reyhan el Beyrunî, *Kitâbü’s-Saydana fi’t-Tıbb*, Ankara 2011, s. 134.

shilajit, silaras”, Hindi, Gujarati ve Marathi dilinde “silajita”, Hindu dilinde “ral-yahudi”, Bengal dilinde “silajatu”, Tamil dilinde “uerangyum, perangyum, uerangyum”, Arapçada “hacerü’l-musa”, Farsçada “momite faqurual yahud”, Rusçada “mummio, mumie”, Latince “Asphaltum”, İngilizcede “asfalt, zift minerali, “Yahudi zifti, asfalt bitkisi” olarak anılırken botanikte “bitumen mineral” olarak bilinir. Mumiyo Orta Asya’da Pamir, Altay, Hindukuş, Tsao-Shing ayrıca Japonya, Cezayir’de de bilinir. Buralar 2000-3500 metre arasında, mağaralar ve kaya yarıkları ile yaz-kış özel hava koşullarının, gün ışığının, sıcaklığının, yağış miktarının olduğu özel yerlerdir. Mumiyo kahverengiden siyaha yakın, yapışkan, kuvvetli, yüzeyi parlak ve cilalı, su, alkol ve asetonda kolayca çözülebilen bir madde olarak betimlenir.³⁶⁵⁴

Zayıf sindirim sistemi bozuklukları, abdominal (erkek tipi) karın yağlanması, hemeroid, rektal fistül, bağırsak parazitleri, gastrit, bağırsak ülserleri, dysuria gibi mide-bağırsak hastalıklarında³⁶⁵⁵; Tip-1 diyabet, mesane taşları, kumları gibi üriner sistem hastalıklarında; öksürük, tüberküloz, alerji, bronşit gibi solunum yolu hastalıklarında; epilepsi (sara), ağrı, iyi huylu beyin tümörleri, travma, beyin hasarları ve beyin ödemi³⁶⁵⁶, öğrenme ve hafıza süreçleri, alzheimer gibi nörolojik bozukluklarda³⁶⁵⁷ ve yorgunluk, stres, asabiyet, sinirlilik, delilik gibi psikiyatrik bozukluklarda; malign (kötü huylu, habis) tümör, gulma (iç tümörler), verem, kanser, sarılık, anemi gibi bağışıklık sistemi hastalıklarında; yanık, yaşlanma gibi cilt hastalıklarında kullanılır.³⁶⁵⁸ Daha çok bal gibi antiseptik bir ajanla birlikte alınması önerilir.³⁶⁵⁹

³⁶⁵⁴ Mohd. Aamir Mirza, Mohd. Naushad Alam, Mohd. Faiyazuddin, Danish Mahmood, Ranjan Bairwa, Gulam Mustafa, “Shilajit: An Ancient Panacea”, *International Journal of Current Pharmaceutical Review and Research*, Vol.1, Issue: 1, 2010, s. 3; L. N. Frolova, T. L. Kiseleva, “Structure of Chemical Compounds, Methods of Analysis and Process Control: Chemical Composition of Mumijo and Methods for Determining its Authenticity and Quality”, *Pharmaceutical Chemistry Journal*, Vol. 30, No:8, 1996, s. 543, 544.

³⁶⁵⁵ Nader Shahrokhi, Zakieh Keshavarzi, Mohammad Khaksari, “Ulcer healing activity of Mumijo aqueous extract against acetic acid induced gastric ulcer in rats”, *Journal of Pharmacy*, 7 (1), 2015, p. 56-59.

³⁶⁵⁶ Mohammad Khaksari, Reza Mahmmodi, Nader Shahrokhi, Mohammad Shabani, Siavash Joukar, Mobin Aqapour, “The Effects of Shilajit on Brain Endema, Intracranial Pressure and Neurologic Outcomes following the Traumatic Brain Injury in Rat”, *Iranian Journal of Basic Medical Sciences*, 16 (7), 2013, p. 858-864

³⁶⁵⁷ V. Spassov, “Memory effects of the natural product Mumyo on the water maze in rats”, *European Neuropsychopharmacology*, 4(3), 1994, s. 397.

³⁶⁵⁸ Mohd. Aamir Mirza, Mohd. Naushad Alam, Mohd. Faiyazuddin, Danish Mahmood, Ranjan Bairwa, Gulam Mustafa, “Shilajit: An Ancient Panacea”, *International Journal of Current Pharmaceutical Review and Research*, Vol.1, Issue: 1, 2010, s. 6; Carlos Carrasco-Gallardo, Leonardo Guzman, Ricordo B. Maccioni, “Shilajit: A Natural Phytocomplex with Potential Procognitive Activity”, *International Journal of Alzheimer's Disease*, Vl. 2012, 2012, s. 2, 3.

³⁶⁵⁹ Assegid Garedew, Michael Feist, Erik Schmolz, Ingolf Lamprecht, “Thermal analysis of mumiyo, the legendary folk remedy from the Himalaya region”, *Thermochimica Acta*, 417, 2004, s. 301, 302.

Eserde Aytoldı'nın hastalanması üzerine etrafına toplanan “otaçılar”ın uyguladıkları tedavi ve verdikleri ilaçlardan biri olarak tiryâk, matridus, çurnı ile birlikte “şelîse” de anılır.³⁶⁶⁰

Beyitte geçen tiryâk ve matridus Grek ve Latin kaynaklarından İslâm tıp kitaplarına kadar bilinen ilaçlardır. İslâm dünyasının en büyük tıpçısı olan İbn-i Sina'nın Yusuf Has Hâcib üzerindeki etkisi bilinmektedir. Yusuf Has Hâcib'in andığı tiryâk, matridus ve şelîsenin İbn-i Sina'nın eserlerinde yer alması onun İbn-i Sina'yı okuduğunu ve etkisinde kaldığını gösteren en önemli tanıklardandır. Nitekim İbn-i Sînâ'da “el-şeylisa” biçiminde geçen bu ilacın hazırlanışı, malzeme listesi ve hangi hastalıklara karşı kullanıldığını belirtilir. Genellikle dil hastalıklarında yararlı sonuçlar verdiği kaydedilen bu ilacın manyaklık, melankolik, soğuklukla ilgili hastalıklar, sara, unutkanlık, beyin üşümesi, titreme, nabız çarpıntısı, düşük, idrar zoru, dil gevşekliği, vertij, endişe, mantar zehirlenmesi, eklem ağrıları, üreterdeki ağrı ve gaz için kullanıldığını belirten İbn-i Sînâ'ya göre “*o müphem terkiplerle şaşırtıcı bir ilaçtır. O kanı ve hıtları yakar ve bu terkip içindeki droglar parçalanır.*”³⁶⁶¹

terengbîn

Kutadgu Bilig İndeksinde Farsça olduğu belirtilen terengbîn için “kudret helvası” karşılığı verilir.³⁶⁶² Devellioğlu'nun sözlüğünde ise Arapça olduğu belirtilen “terencübîn” biçimindeki sözcüğün anlamı kudret helvasıdır.³⁶⁶³ Mütercim Âsım Burhân-ı Katı'da “terengebîn” için şu bilgileri verir:

*“Terencebîn vezninde ve müradifidir ki kudret helvası nevindendir. Deve dikenî üzere şebnem gibi nail olur. Taamı halavetlidir. Arabîde menn, Türkîde bal sıra ve Basra balı, bir nevine ilgin balı derler. Terencebîn muarrebidir. Malum ola ki kudret helvesi elsine-i nâsta iki nevi menn'e utlak olunur. Biri beyaz olandır ki Arabîde terencebîn derler, terengebîn muarrebidir. Bunun aslı 'âkûl, katâd ve har-şutur üzerlerine nazil olur. Bu nevin şehdane ve beyaz olanına menn-i Efrenci derler. Zira Firenkler terbiyeyle beyaz peynir şekeri gibi ederler. Biri dahi ihyanen bu diyarlarda tabla-kârlar kudret helvası diye satarlar yeşile mail bir men'dir. Bunun aslı Horasan'da Herat vilayetinde söğüt ağacına nazil olur derler. Araplar şirhuşk derler şirkuş muarrebidir. Avam şirhişt derler. Türkîde bu nevine oğlan aşî tâbir ederler. İşbu terencebîn Beni İsrail'e bereket-i hazret-i Musa aleyhi's-selâm ile ifaza-i semavî olup tulû'î fecirden tulû'î âfîtâba dek kar gibi yağardı. Her adem bir sâ' devşirip badehu bi-emrihi te'âlâ bâd-ı cenûb zuhur ve selvâ ki semâni kuşudur. Türkîde yalva kuşu derler, kavm-i merkum tarafına sevk edip onlar dahi kifayet miktarı tutarlardı.”*³⁶⁶⁴

Muş yöresinde gezo, Elazığ'da gezengi, Mardin, Diyarbakır, Malazgirt'te gezengevi, Elazığ-Palu'da gezengime, Bingöl'de gezim, gezmi, gezim adlarıyla anılan

³⁶⁶⁰ 1064. kerek kat şelîse kerek tiryâk it/kerek matridus kat ya çurnı öğit

³⁶⁶¹ İbn-i Sînâ, *El- Kânûn fi 't-Tıbb-5*. Kitap, Ankara 2017, s. 17-21.

³⁶⁶² R. R. Arat, *İndeks*, s. 438

³⁶⁶³ F. Devellioğlu, *OTAL*, s. 1084

³⁶⁶⁴ Mütercim Âsım Efendi, *Burhân-ı Katı*, Ankara 2009, s. 768

kudret helvası farklı bitkilerin salgıladıkları öz suların elde edilir ve pek çok türü bulunur. Muş yöresinde meşe yapraklarından elde edilir. İran ve Afganistan’da deve dikeninden (alhagi) elde edileni acem kudret helvası, ılgın ağacı ya da deve dikeninden elde edilen Sina ya da İbrani kudret helvası olarak bilinir. Bunların dışında dağ muşmulasından da yapılır. Çeşitli bitkilerin yaprakları üzerinde salgılanan özsuyunun alınıp kaynatılmasıyla elde edilen bir tür pekmez de denilebilecek kudret helvasının bitki yapraklarında oluşan salgı nedeniyle gökten Tanrı’nın iradesi ile yağdığı inancını doğurmuş ve bu nedenle adlandırmada güç, kuvvet, Tanrı iradesi anlamındaki “kudret” sözcüğü kullanılmıştır. Mütercim Asım’ın da belirttiği gibi bu inanışın kaynaklarından biri Kur’an’daki Tâhâ suresi 80. ayettir. Bu ayette *“Ey İsrailoğulları! Sizleri düşmanınızdan kurtardık. Tur’un sağ yanını size vaad ettik ve üzerinize kudret helvasıyla (el menne) bıldırcın (es-selvâ) indirdik.”* buyurulmaktadır. Bu ayetin ilgili olduğu olayda Hz. Musa’nın kavmi ile Tur’a gidip orada aç kalması üzerine Tanrı’nın Hz. Musa’nın açlıktan kurtarması için ettiği duayı kabul edip gökten kudret helvası ile bıldırcın eti yağdırdığı anlatılır. Çok eskiden beri bilinen kudret helvası başta mide hastalıkları ve kansızlığa iyi gelir. Müntehab-ı Şifâ’da öksürüğe, boğaz iriliğine ve şişine faydalı olduğu belirtilir. Temel maddesi hidrokarbon olan bu yiyecek yedi türlü derde devadır. Zamanla adından dolayı kuvvet verici hatta cinsel gücü artırıcı özelliği olduğu yaygınlaşmıştır.³⁶⁶⁵ İbn-i Sînâ el-Kânûn fi’t-Tıbb adlı eserinde bazı ilaçların laksatif olmaları yanında “manna (kudret helvası)” gibi olanların dışkıyı yumuşattığını belirtir. İbn-i Sînâ’ya göre sıcak mizaçlı kişilerin durumunun düzeltilmesi için sarı safra kusturucu, ishal edici veya her ikisiyle tedavi uygulanmalıdır. Eğer yapı zayıfsa saf sıcak su, hafif şarap veya bazı içecekler katılarak kusturucu maddeler verilir. İshal olması içinse menekşe, demirhindi, kudret helvası (manna), İran mannası (İran kudret helvası) verilmelidir.³⁶⁶⁶

Gerçekte Farsça birleşik ad olan “terengübîn” “engübîn” baldır; “ter” ise bitki demektir. Dolayısıyla yaban gülünün yapraklarının üstünde salgılanan özsuyunun alınıp kaynatılmasıyla elde edilen bal, pekmez, basra balı olarak da adlandırılan bir tür kudret helvasıdır. Kutadgu Bilig’de öd, safra (sarığ) azaltmak için hafifletici, sehl edici anlamıyla geçmektedir.³⁶⁶⁷

³⁶⁶⁵ Zafer Önler, “Yağdığına İnanılan Bir Tür Kudret Helvası: Gezo”, *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)*, C. 4, S: 2, 1990, s. 205-207.

³⁶⁶⁶ İbn-i Sînâ, *El- Kânûn fi’t-Tıbb-5. Kitap*, Ankara 2017, s. 385, 342.

³⁶⁶⁷ Zafer Önler, (2006), “Dîvânü Lugâtî’t-Türk ve Kutadgu Bilig’de Tıp Terimleri”, *Kebikeç*, S. 22, 2006, s. 149.

Kudret helvası Kutadgu Bilig’de yukarıda belirtildiği gibi mide rahatsızlıklarının ve safranın arttığı durumlarda kullanılan bir tür ilaç olarak anılır. Bir ziyaretinde Ögdülmiş Ogdurmış’a bazı rüyaların ne anlama geldiğini anlatır. Örneğin mevsim yaz ve rüya gören genç delikanlı ise ve rüyasında sarı, pembe renkler ve safran veya öğütülmüş şeyler görmüşse onun safrası çok olur. İyileşmek için midesini boşaltıp terengbîn yani kudret helvası yemelidir.³⁶⁶⁸

urâğûn

Kutadgu Bilig İndeksinde “urâğûn” “Hindistan’dan gelen bir ilaç” olarak açıklanır.³⁶⁶⁹ Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te de geçen “uragun”un tedavide kullanılan bir Hint ilacı olduğu kaydedilmiştir.³⁶⁷⁰ Clauson “urağûn” olarak aldığı sözcüğün Hindistan kaynaklı tedavi amaçlı kullanılan medikal bir Hint ilacı olduğunu belirtir.³⁶⁷¹

Yazar Küntogdı’nın adaletli olduğunu anlatırken bir elinde acı, bir elinde tatlı tuttuğunu söyler. Mecaz olarak uragun acıyı simgeler. Hakanın huzuruna gelen ve adalet arayan, davasında haklı olan kişiye Küntogdı adalet sunar. Haksız ve suçlu kişilere de Hint otu diye bilinen acı ot anlamında uragun verir. Aytoldı ona niçin sağında şeker, solunda uragun, elinde bıçak olduğunu sorunca da Küntogdı, aynı doğrultuda yanıt verir. Elindeki bıçakla doğru ile yanlış, haklı ile haksız, adalet ile zulmü, iyi ile kötüyü, güzel ile çirkini birbirinden ayırmakta, yarmakta, biçmektedir. Hakan ayırıcı yani Arapça “fâruk”, hüküm veren yani kadı, yargıç yani hâkimdir.³⁶⁷² Hakan hikmetiyle, yiğitliğiyle, ahlakıyla üstün olduğu gibi bu yeteneklerini hakkı ile dengeleyen ve başkalarına da dağıtan biri olarak âdil olmalıdır. Güneş nasıl ışıklarını dengeli dağıtırsa hakan da onun gibi adaletle hükmetmelidir. Onun için, kendisine güç degen, zulme, ve zorbalığa uğrayan, mağdur olup yaşamının tadı kaçan kişiye hakan adaleti ile o tadı geri verir. Böylece o kişinin yüzü güler, şeker gibi tatlı bir biçimde hakanın kapısından sevinerek ayrılp gider. Ancak güç kullanan, zâlim kişiler ile doğruluktan, dürüstlükten kaçan kişilere hakan adaleti ile uragun yani acı Hint ilacı verir. Anlaşmazlığa düşüp kavga ederek hakanın huzuruna gelen kişilere hakan adalet ve kanunlara uygun hüküm verir. Onlar da acı Hint ilacı içmiş gibi yüzleri ekşitirler, memnun olmazlar.³⁶⁷³ Hakanın asık

³⁶⁶⁸ 6010. sarıgı küçenmiş bolur ay bögü/özini boşutgu terengbîn yégü

³⁶⁶⁹ R. R. Arat, *İndeks*, s. 497

³⁶⁷⁰ Kâşgarlı, *DLT-BA*, s. 70.

³⁶⁷¹ G. Clauson, *EDPT*, p. 219.

³⁶⁷² 0772. beğük bir biçekig eligde tutar/solındın urâğûn oñındın şeker

0789. üçünçi oñuñdın negü ol şeker/soluñdın urâğûn ne ol bu sañar

³⁶⁷³ 0814. urâğûn yeme ol kişiler içeri/özi küçkey erse könidin kaçar

0815. maña kelse tütüşü törü bérse men/urâğûn içeri teg açır körse men

suratı, sertliği ve kaşlarının çatıklığı bu zalim kişiler içindir. Tatlı şeker ile acı Hint ilacı uragun hakkaniyetin, adaletin sağlanması için kullanılan sembolik ögelerdir. şeker hakkın teslim edilmesini, mutluluğu, sevinci; uragun ise haksız edinilen kazancın veya şeyin geri alınmasını ifade eder.

ON BİRİNCİ BÖLÜM

YİYECEK VE İÇECEK ADLARI

Temelde fizyolojik bir gereksinim olan beslenme sürekli değişen yapısıyla kültürün önemli taşıyıcılarından. Her toplumun ve toplum kesiminin kendine özgü bir beslenme ve mutfak kültürü vardır. Neyin ne zaman, nerede, nasıl yenileceğini her kültür kendine göre belirler ve yemekler toplumlar arasındaki farklılıkların en ayırıcı özelliklerindendir. Avcılık-toplayıcılık, çobanlık, bahçecilik, tarım, ticaret, sanayileşme gibi çeşitli besin bulma stratejileri farklı toplum tiplerinin biçimlenmesini belirler. Beslenme farklı toplum tiplerinin yaşam ve davranış biçimleri, karakterleri, ahlâkları ve fizyolojileri üzerinde etkilidir.³⁶⁷⁴ Bu bakımdan yeme alışkanlıklarından yola çıkılarak insanların yetiştiği çevre, dünya görüşü ve ahlâkı anlaşılabilir. Dinin yeme-içme kültürü üzerindeki etkisini vurgulayan İbn Haldun ile Mary Douglas'ın kuramlarının Türk mutfak kültürü için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür.³⁶⁷⁵ Din tabu olan-olmayan, yenilebilen-yenilemeyen, haram-helal gibi ayrımların yapılmasını sağlayan bir etkendir.³⁶⁷⁶ Toplumlar arasındaki beslenme farklılıkları bölgeler, dinler, mezhepler arasında da görülmektedir. Mani ve Buda dini gibi avcılığı ve et yemeyi yasaklayan inanç sistemleri Türklerin yaşam biçimlerine ve yeme alışkanlıklarına uyum sağlayarak Türkler arasında yayılabilmiştir. Türkler et yemeyi uygun görmeyen bu dinleri benimsemiş olmalarına karşın hayvansal gıda tüketimine devam etmişler ve bundan dolayı “Yaylacı Budistler” olarak anılmışlardır.³⁶⁷⁷

Yeme-içme olgusu bir toplumun tarihini, kültürel, ekonomik, politik, dinsel yönleriyle yansıtan kültürel bir koddur. Hz. Adem'in cennetten kovulmasına yol açan “elma yeme”nin ilk günah işleme metaforu olarak kullanılması dikkat çekicidir. Bunun yanında Hristiyan kültüründe Hz. İsa'nın çarmıha gerilmeden önce havarileriyle “son akşam yemeği”nde ekmek yenmesi ve şarap içilmesi yüzlerce yıldan beri süren bir gelenek yaratmıştır. Bu dinsel, kültürel ve tarihsel kodlar toplumsal bellekte yaşayarak günlük yeme-içme pratiklerini belirler. Eğlenceler, dost sohbetleri, konuk ağırlama, nişan, düğün, adak, şenlik, şölen, bayram ve dinsel törenlerdeki yemekler ise toplumsal

³⁶⁷⁴ Hayati Beşirli, “Yemek, Kültür ve Kimlik”, *Millî Folklor*, Yıl: 22, S: 87, 2010, s. 160, 161

³⁶⁷⁵ Olgun Közleme, *Türk Mutfak Kültürü ve Din*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012, s. 211.

³⁶⁷⁶ Kadriye Şahin, *Dini Kimliğin İnşasında Kutsal ve Tabu Olan Yiyecek ve İçeceklerin İşlevleri: Antakya Örneği*, Hacettepe Üniversitesi SBE Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.

³⁶⁷⁷ Sami Kılıç, Ali Albayrak, (2012), “İslâmiyetten Önce Türklerde Yiyecek ve İçecekler”, *Turkish Studies*, Vol. 7/2, 2012, s.711.

bütünleşme ve dayanışmanın araçsallaşmış biçimleridir.³⁶⁷⁸ Eröz'e göre yağmalı toylar, imece toplantıları, doğumlar, ölümler, düğünlerde yenilen yemekler Türk töresini en iyi şekilde karakterize eder.³⁶⁷⁹ Özellikle ölüm sonrasında verilen yemekler “*bireyin kaybıyla gerçekleşen boşluğun toplumsal örgütlenmelerle kapatılması için bir araya gelişleri*” sağlar.³⁶⁸⁰

Yeme-içme Türk kültür hayatında önemli bir konum, egemenlik, boyun eğme ve bağlılık göstergesidir. Eski Türklerde hem devlet işlerinin görüşüldüğü hem de şölen ve eğlencenin olduğu toy adı verilen törenler düzenlenirdi. Bu törenlerde sosyal ve siyasal konumlar kurallarla belirlenmiştir. Türk kültüründe orun ve ülüş olarak bilinen bu sosyal ve siyasal hiyerarşiyi belirleyen ana kavram “tör”dür. Tör en yüksek konumda bulunanların oturduğu yerdir; başköşedir. İktidarı elinde bulunduran hakan yüksek bir mevkide oturur. Hakanın sağında veya solunda oturmak bu hiyerarşinin simgesel bir parçasıdır. Oğuz Kağan Destanı'nda orun ve ülüş sistemi sosyal-siyasal yapılanmanın ve hukuk anlayışının simgesel bir belirtisidir. Bazı yabancı hayvanlar ile kuşları avlama hakkının yalnız hakana ait olması da iktidarın yemek üzerindeki etkisini gösterir. Bunun yanında Türklerin mutfak kültürünün vazgeçilmez ögesi olarak etin sofrada yer alması bir sosyal statü ve zenginlik göstergesidir. Dolayısıyla yiyeceklerin türü ve paylaşımı yöneten-yönetilen ilişkisinde egemenlik-itaat ilişkisini belirleyen bir kültürel bir simgedir.³⁶⁸¹ Beslenme, yedirme-içirmenin Türk kültüründe siyasal otorite ve iktidara sahip olmanın gösterenlerinden olduğu Türk dilinin ilk yazılı belgelerinde de belirtilir. Kağanın aç milleti tok kıldığını vurgulaması sosyal, siyasal ve ekonomik anlamdaki gücünü gösterir.³⁶⁸²

Yemeye ilişkin söz varlığı Türk dilinde geniş bir yer tutmaktadır.³⁶⁸³ Yemek destanları çeşitli yemekleri konu edindiği gibi belli bir yemeği, içeceği, tatlıyı, meyveyi konu edinebilir; bazıları ise mizahî niteliktedir. Halk edebiyatında yemekler üzerine yazılmış şiirlere “sımatiye” adı verilir. Türkçede ilk manzum yemek şiiri Kaygusuz

³⁶⁷⁸ Adem Sağır, “Bir Yemek Sosyolojisi Denemesi Örneği Olarak Tokat Mutfacı”, *Turkish Studies*, Vol. 7/4, 2012, s. 2677, 2678.

³⁶⁷⁹ Mustafa Talas, “Tarihi Süreçte Türk Beslenme Kültürü ve Mehmet Eröz'e Göre Türk Yemekleri”, *Seçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S: 18, 2005, s. 276.

³⁶⁸⁰ Adem Sağır, “Ölüm Sosyolojisi Bağlamında Yemek, Cenaze ve Ölümün Sofra Pratikleri Üzerine”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 20, 2016, s. 2.

³⁶⁸¹ Hayati Beşirli, “Türk Kültüründe Güç, İktidar, İtaat ve Sadakatin Yemek Sembolizmi Esasında Değerlendirilmesi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, S: 58, 2011, s. 142, 143, 147.

³⁶⁸² Hayati Beşirli, “Türk Kültüründe Güç, İktidar, İtaat ve Sadakatin Yemek Sembolizmi Esasında Değerlendirilmesi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, S: 58, 2011, s. 148.

³⁶⁸³ Ali Osman Abdurrezzak, “İşlevsel Teori Bağlamında Yemek Kültürünün İletişimsel Yönü”, *Turkish Studies*, Volume 9/11, 2014, s. 8, 10.

Abdal'a ait iken ilk mensur eser Arapça Kitâbü't-Tabih³⁶⁸⁴ adlı kitaptan Muhammed bin Mahmud Şirvanî'nin XV. yüzyılda bazı eklerle çevirdiği Tabh-ı Et'ime'dir.³⁶⁸⁵ İlk özgün yemek kitabı ise Mehmet Kâmil'in Melceü't-Tabbahîn'dir. Eserde çeşitli bölümler halinde Türk yemek adları ile tarifleri bulunur.³⁶⁸⁶ Bunların yanında Türk edebiyatında özellikle divanlarda, seyahatnâmelerde, sûrnâmelerde, ilmihâl kitaplarında, mesnevîlerde de Türk yemek kültürüne ilişkin zengin veriler vardır.³⁶⁸⁷

Klasik İslâm edebiyatlarında padişah veya ileri gelenler düğün, şölen, şenlik gibi etkinlikler düzenler ve bu etkinliklerde davetlilere yemek ikram ederlerdi. Bu tür şölenleri anlatan manzum veya mensur eserlere “sûriye” veya “sûrnâme” adı verilmiştir. Sûrnâmeler yazıldıkları dönemin yaşamını betimlemek, anlattıkları etkinliklerde yenilen içilen şeylerle ilgili bilgi vermek düzenlenen oyun ve eğlenceleri ayrıntılarıyla anlatmak bakımından önemli tarihsel bilgi kaynaklarıdır. Osmanlı döneminde şâir Nev'i'nin “sûriye” adı verilen kasidesi ve Nâbî'nin Sûrnâme'si anılan türün önemli örneklerindendir.³⁶⁸⁸ Fakat Osmanlı döneminde bütün sûrnâmeler³⁶⁸⁹ içinde yazılmış en önemli eser Gelibolulu Ali'nin iki kitabıdır. Bunlardan birincisi yazarın 1583'te yazdığı ve 1582 yılında yapılan Şehzade III. Mehmed'in sünnet düğününü anlattığı mesnevidir.³⁶⁹⁰ İkincisini ise III. Murad'ın veziri Doğancı Mehmed Paşa'ya “gezek

³⁶⁸⁴ Muhammed bin el-Kerim el-Bağdadî, *Kitâbü't-Tabih*, İstanbul 2009, s. 16; Günay Kut, “13. Yüzyıla Ait Bir Yemek Kitabı”, *Kaynaklar Dergisi*, 1984, Sayı:3, s.50-57.

³⁶⁸⁵ Doğan Kaya, “Halk Edebiyatında Yemek Destanları”, *Motif*, S. 48, 2007, s. 1, 3; Doğan Kaya, (), “Sivaslı Aşıklardan Yemek Destanları”, *Millî Folklor*, C. 1, S: 7, 1990, s. 56-59.

³⁶⁸⁶ Nilüfer Acar Tek, Metin Saip Sürücüoğlu, “Basılmamış Olan İlk Türk Yemek Kitabı “Melceü't-Tabbahîn”, *Gâzî Türkiyat Dergisi*, S: 14, 2014, s. 225-229; Muhammed bin Mahmûd Şirvanî, *15. Yüzyıl Osmanlı Mutfağı*, İstanbul 2005.

³⁶⁸⁷ Hasan Ali Esir, “Geleneksel Türk Mutfağı ve Lâmiî Çelebi'nin Ferhâd ile Şîrin Mesnevîsinde Bahsettiği Yiyecek ve İçecekler”, *İlmî Araştırmalar*, S: 21, 2006, s. 121-134; Adem Kartal, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Geçen Yiyecek Adları Üzerine Bir Dil İncelemesi*, Erciyes Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2016, s. 216; Olcay Cengiz, *14-15. Yüzyıl Dîvânlarında Mutfak Kültürü*, Sakarya Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2010; Kenan Erdoğan, “Zâtî Dîvânında Yiyecekler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S: 222, 2003, s. 31-54; Günay Kut, “İlm-i Hâl Kitaplarında Yeme-İçme ve Gelenek-Görenekle İlgili Malzeme”, *V. Milletler arası Türk Halk Kültürü Kongresi, Gelenek Görenek İnançlar, Seksiyon Bildirileri*, Ankara 1997, s. 291-302; Günay Kut, “Şehzade Cihangir ve Bâyezid'in Sünnet Düğünlerindeki Yemekler Üzerine”, *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, Maddî Kültür*, Ankara 1987, C. V, s. 227-237; Metin Saip Sürücüoğlu, Ayşe Özfer Özçelik, “Türk Mutfak ve Beslenme Kültürünün Tarihsel Gelişimi”, *38. İcanas Kongresi Bildiriler Maddî Kültür*, Ankara 2008, C. III, s. 1307; Özgür Kızıldemir, Emrah Öztürk, Mehmet Saruışık, “Türk Mutfak Kültürünün Tarihsel Gelişiminde Yaşanan Değişimler”, *AİBÜ SBE Dergisi*, C. 14, Yıl: 14, S: 3, 14, 2014, s. 205; Sibel Güler, “Türk Mutfak Kültürü ve Yeme İçme Alışkanlıkları”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 26, 2010, s. 24.

³⁶⁸⁸ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, C. III, s. 279-280

³⁶⁸⁹ Mehmet Arslan, *Türk Edebiyatında Manzum Surnâmeler. Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri*, Ankara 1999; Mehmet Arslan, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri*, İstanbul 2014, C.I-VI.

³⁶⁹⁰ Gelibolulu Mustafa Alî, *Câmiü'l-Buhûr Der Mecâlis-i Sûr: Edisyon Kritik ve Tahlil*, Ankara 1996; Gülsüm Ezgi Korkmaz, *Sûrnâmelerde 1582 Şenliği*, Bilkent Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004, s.53-64.

sohbetleri” nin atalardan gelen ve geçmiş dönemlerden beri süren bir gelenek olup olmadığını sorması üzerine 1587’de yazıp 1599’da genişleterek yeniden kaleme almıştır.³⁶⁹¹ Fleischer’e göre bu eser XVI. yüzyıl Osmanlı toplumsal ve siyasal yaşamına ilişkin eşsiz bir yorum niteliği taşır.³⁶⁹²

Sofra adabı, hakan karşısında oturuş, yemek yeme davranışları, davete çağırılma ve gitme kuralları, yemekler ve yiyeceklerin sunum sırasına ilişkin ayrıntılı bilgilere yer verilmesi siyasetnâmelerin genel bir özelliğidir. Ebû Osman el-Câhız’ın Kitâbü’t-Tâc fî ahlâki’l-mülûk adlı eserinin ikinci bölümü “Hükümdarla birlikte yemek Adabı”dır. Bu bölümde hakan huzurunda az yeme, nefse kapılmama, yemek sırasında konuşup konuşmama durumlarından söz edilir.³⁶⁹³ Yine Mâverdi’nin Edeb’üd-Dünya ve’ d-Din adlı eserinde de yeme-içme âdâbı zarurî ve şehvî ihtiyaç bakımından iki kısımda ele alınır.³⁶⁹⁴ 1082’de Keykâvus tarafından yazılıp Mercimek Ahmed tarafından Farsçadan Türkçeye çevrilen “Kabusnâme”nin onuncu bölümü yemek terbiyesi, on birinci bölüm şarap terbiyesi, on ikinci bölüm konuk ağırlamanın ve konuk olarak gitmenin kuralları üzerinedir.³⁶⁹⁵

XI. yüzyıl mutfak kültürüne ilişkin önemli bilgiler içeren diğer önemli eser Dîvânu Lugâti’t-Türk’te yalnız yiyecek-içecek ve yemek adları sayılmaz, kimilerinin nasıl yapıldığına da değinilir.³⁶⁹⁶ Kaşgarlı’nın eserindeki yiyeceklerin nicelik bakımından zenginliğine karşın Kutadgu Bilig’de Yusuf Has Hâcib çeşitli yiyecek adları yanında yemeğe davet, davete icabet, sofrâ âdâbı gibi siyasetnâme konularına da yer vermesiyle nitelik yönünden büyük değer taşır. Bu bakımdan anılan iki eser XI. yüzyıl yüksek Türk kültürünün nicelik ve nitelik boyutlarını birleştirir.

Orta Çağ İslâm edebiyatındaki çeşitli siyasetnâmelerde yer alan sofrâ âdâbı Türk edebiyatının ilk siyasetnâmesi olan Kutadgu Bilig’de Yusuf Has Hâcib tarafından Türk gelenek ve göreneklerine göre işlenir. LXV. bölümde “aşka barmak törüsün” ve LXVI.

³⁶⁹¹ Mustafa Âlî, *Ziyafet Sofraları (Mevalidü’n-nefais fî kavâidi’l mecâlis)*, İstanbul 1978; Mustafa Âlî, *Mevalidü’n-nefais fî Kavâidi’l-mecalis*, Ankara 1997. (Mehmet Şeker’in doktora tezidir)

³⁶⁹² Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Ali*, İstanbul 1986, s.194.

³⁶⁹³ Ebû Osman el-Câhız, *Saray Âdâbı Kitâbü’t-Tâc fî ahlâki’l-mülûk*, İstanbul 2015, s.23-26.

³⁶⁹⁴ İmam Ebû’l-Hasan el-Mâverdi, *Edeb’üd-Dünya ve’ d-Din*, İstanbul 1998, s. 571-573.

³⁶⁹⁵ Keykâvus, *Kabusnâme*, İstanbul 2006, s. 77-86.

³⁶⁹⁶ Engin Çetin, “Divanü Lügati’t-Türk’teki Yiyecek İçecek Adları ve Bu Adların Türkiye Türkçesindeki Görünümleri”, *Çukurova Üniversitesi SBE Dergisi*, C. 14, S: 2, 2005, s. 185-200; Mehmet Fatih Yılmaz, *Anlambilimsel Bağlamıyla Dîvânu Lügati’t-Türk’te Mutfak Kültürü*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2006.

bölümde de “aşka okımak törüsin”³⁶⁹⁷ ve “aşka barsa negü teg yégüsin yémegüsin” anlatılır.³⁶⁹⁸

Yemeğe çağıranlar ile bu yemeklere gidenlerin dört türlü olduğu yazarın dilinden aşağıdaki beyitte belirtilir:

4663. bu aşka okıglı bolur tört kutu/barıglı yime tört bolur ay botu

Eserde göre bu dört zümre şöyledir:

1. Davet edildiği her ziyafete giden ve her ne ikram edilirse yiyip içenler fakat başkalarını ziyafete davet etmeyenler,
2. Davet edildiği yere giden ve ziyafet verenler,
3. Ziyafete gitmeyen ve ziyafet vermeyenler,
4. Davete gitmeyen fakat hayvan keserek ziyafet verenler.³⁶⁹⁹

Belirtilen bu zümreler yanında hangi davetlere gidip gitmemek gerektiği çeşitli beyitlerde belirtilir. Buna göre arkadaş, dost, ahbap ve kardeş ziyafetleri olursa gidip onlar görülmelidir. Yabancılar ziyafetlerde yiyecek ve içeceklerin az veya çok dağıtılmasına dikkate edilmelidir. Yakın komşu veya âhiretlik kardeş ziyafet verirse gönüllerini kırmayıp gitmeli ve hem kendini hem de onları sevindirmelidir. Eğer kişinin kendisi için de yemek veriliyorsa bu ziyafete katılıp sevindirilmelidir. Bunların dışındaki ziyafetlere ise katılmamak gerekir. Çünkü oturma yerleri belli olmaz, yemektekiler sarhoş olup kavgaya ederler ve katılanın kalbi kırılır; canı sıkılır.³⁷⁰⁰

Kutadgu Bilig yazarına göre ziyafetler ve bu ziyafetlerde verilen yemekler türlü türölüdür. Bunlar arasında düğün yemeği “küdenke aşı”, sünnet yemeği “sünnet aşı”, oğlan doğurunca verilen yemek “toğursa oğul aşı”, ölünün ardından verilen yemek “yoğ aşı”, unvan/rütbe kazanınca verilen yemek “at bulup aş bér-” çeşitleri yer alır.³⁷⁰¹

³⁶⁹⁷ C.0061. bāb aşka okımağ hem barıu barmağusın ayur

³⁶⁹⁸ C.0062. bāb aşka barsa negü teg yégüsin yémegüsin ayur

³⁶⁹⁹ 4664. biregü barır aşka ündeseler/aş içgü içer yer negü bérsele

4665. yana öz ewiñe okımaz kişi/başı büñü yer ewde yalñuz aş

4666. tağı bir kişi körse aşka barır/aşın yer anı yandru aşka okır

4667. tağı bir kişi aşka barmaz bolup/kişig me ewiñe okımaz körüp

4668. ölüg ol munı sen tirigke sama/katılma muñar sen tiriglik yéme

4669. tağı bir kutu aşka barmaz okıp/kişig aşka ünder tokımlar tokıp

³⁷⁰⁰ 4579. adaş koldaş erdeş kadaş aşı/bolur erse körgü barıp işleri

4580. turu bérügü aşı körüp yat bazığ/aş içgü tegiri öküş ya azığ

4581. yakın koşını aşını aş itse saña/azu teñrilik iş okısa toña

4583. kalı itseler aş saña oğrayu/ol aşka yéme bar sewindür yéyü

4584. apañ munda taştın bolur erse aş/añar barmasa yég köñül bolğa baş

4586. ya esrük tütüş kılğa ahsımlağay/aşın sıñmegey tek köñül ağığay

³⁷⁰¹ 4575. olarda birisi küdenke aş ol/ya sünnet aş ya toğursa oğul

4577. yoğ aş bolur ya ölüg atıña/ya ol at bulup aş bérür yatıña

Yusuf Has Hâcib sofrâ âdabı, şölen vermeyi gerektiren durumlar, şölenlerde sunulacak yemekler, içecekler ve ziyafetlere çağırma usulüne ilişkin bilgiler yanında konuk ağırlama töresine de yer verir.³⁷⁰² Ögdülmüş bunu “aşka okımak törüsün” olarak Oğurmuş’a söyler. Buna göre ziyâfetlere davet etmeden önce birtakım hazırlıkları yapmak gereklidir. Ev-bark, sofrâ ve tabaklar temiz, minderler yerleştirilmiş ve yiyecek ve içecekler de seçkin özenli olmalıdır. Bütün konukların sofradan doyararak kalkması sağlanmalı; bunun için de yiyecek ve içecekler birbirine denk ve temiz olmalıdır. Davetlerde arkadaş, kardeş, dost, uzak, yakın herkesin hakkı gözetilmelidir. Davet edilenler gelirse gelir, gelmezse hatırı kalmaz. Yemeğe geç gelen olursa onlara da yemek yetiştirilmelidir. Özellikle dışardan gelen yabancı konuklara özen gösterilmeli, yiyecek ve içeceklerin az-çok sunulmasına dikkat edilmelidir.³⁷⁰³ Şölenler sırasında ev sahibinin konuklarına hediye, eğer güç yeterse ipek hediye edilmesi; imkanı varsa da dış kirası vermesi öğütlenir. Bu beyitlerde geçen “bıçış”, “ağı bıç-” ve “tiş teri” sözleri dikkat çekicidir. “ter” sözcüğü belli bir iş ve emeğin ücreti anlamındadır. Yusuf Has Hâcib emek harcıyıp zahmet çekerek yemeğe katılanlara çeşitli hediyelerin verilebileceğini öğütler.³⁷⁰⁴

Esere göre yemeğe önce büyükler başlamalı, besmeleyle yemeğe başlanıp sağ elle yemeğe uzanılmalı, başkalarının değil kendi önündeki yiyecekler yenmeli, sofrada sürünmemeli, bıçak çıkarıp kemik sıyrılmamalı, obur olunmamalı, ikram edilen reddedilmemeli, küçük küçük lokmalar halinde yemek yenmeli, yemek sıcak ise üflenmemeli ve insan tabiatına göre yemelidir.³⁷⁰⁵

³⁷⁰² Fatih Kaya, Erdal Akpınar, “Kutadgu Bilig’de Türk Yemek Adabı ve Kültürü”, *Turkish Studies*, Vol. 12/21, 2017, s. 335-348.

³⁷⁰³ LXVI ögdülmüş öğurmuşka aşka okımak törüsün ayur

4645. ayak tırki ew bark arıg tut töşek/töşegil aş içgü yême keğ kerek

4646. arıg it aş içgü tatıglıg silig/yésü arzū birle sunuğlı elig

4647. okımasa aş suw mūni bir bolur/okısa körügli birig yüz kılur

4648. usa edgü itgil sen aş suw arıg/toğup kopsu barsu keligli arıg

4649. adaşıg kdaşıg yırağ ya yakın/tözüg aşka ünde küdezgil hakin

4652. körü bar tözüke aş içgü tegür/kinikmiş bar erse yême aş yitür

4653. kişi aş yése sen öze içgü tut/anı içse içgü yême ök anut

4655. yégü bolsa içgü anuk bolmasa/ağıu boldı sakın ol aşnı yése

4658. uluğlar yése aş tükese yéyü/kiçiglerke bérügü aş içgü yégü

4659. tözüke tegür aş körü kōdmağıl/sōke barmasunlar açın ıdmağıl

4660. aş içgü yéseler nuğul ur yimiş/kuruğ öl yimiş ur bir ança simiş

4662. tūkel boldı emdi aş içgü işi/aça bér kapuğ barsa tıdma kiş

4580. turu bérügü aşta körüp yat bazıg/aş içgü tegiri öküş ya azıg

³⁷⁰⁴ 4661. bıçış kıl küçün yetse bıçgıl ağı/usa tiş teri bir kesilsü çoğı

³⁷⁰⁵ 4596. seninde uluğ aşka sunsa elig/sen ötrü elig sun bu ol kör bilig

4597. oñ elgiñ bile sun bayat atı ay/yégü üdregey hem özün bolga bay

4598. kişi utruğı türmek alma tigü/öz utru negü erse algu yégü

4599. bıçağ tartma anda kötürme süñük/ayı bolma kowdaş ne silkim sepük

Sofradaki kurallar yanında ziyafetlerde verilen yiyeceklerin sunum sırasına ilişkin bilgiler de eserde yer alır. Buna göre yiyecek ve içecekler birbirine denk olmalı, yiyecek ve içeceklerden sonra çerez, kuru ve yaş meyve verilmelidir.³⁷⁰⁶

Görüldüğü gibi Kutadgu Bilig’de sofraya, yiyecek ve içeceklere ilişkin verilen bilgi ve öğütler, Kutadgu Bilig’in Türk dili ve edebiyatında ilk surnâme olduğunu kanıtlamaktadır. Eser bir yanı sıra siyasetnâme niteliği içinde sarayın yemek, şölen ve sofraya kurallarının nasıl olması gerektiğine ilişkin kurallar içerirken bir yandan da siyasal ve toplumsal yaşamın yapısını ve düzenin anlatan ve toplumsal tarihe ışık tutan bağımsız bir surnâme özelliğini taşımaktadır.

Aşağıda Kutadgu Bilig’de geçen yiyecek, içecek, yemek düzeni ve sofraya kurallarını yansıtan adbilimsel öğeler açıklanmaktadır.

4601. yégü alsa tişle uşak tañçula/işig aşnı ürme sen ağzıñ bile

4602. yér erken aşig túrtme tırki öze/kişi körki buzma kılınçñ tüze

³⁷⁰⁶ 4654. қайуда yégü bolsa içgü kerek/yégü içgü birle teñeşgü kerek

4660. aş içgü yéseler nuқul ur yémiş/қуруғ öl yémiş ur bir ança simiş

11.1.Geniş Anlamlı Yiyecek Adları

Yeme-içmeye ilişkin söz varlığı Kutadgu Bilig’de oldukça zengin ve çeşitlidir. Örneğin sofraya için “tirki”³⁷⁰⁷, ısırmak, koparmak için “tişle-”, çiğnemek için “tañcula-”, yemeği üfleme için “aşnı ür-”, çanak, kâse, kadeh için “ayak” sözcükleri kullanılır.³⁷⁰⁸

aş-yégü-yéyim

Eserde 155 kez geçen “aş” sözcüğü ziyafet, yemek anlamları yanında her türlü yenilebilir besini kapsamaktadır. Bu sözcükle eşanlamlı olarak “yégü” sözcüğü de yer alır. Sözcük bazı beyitlerde ortaç değil ad görevindedir.³⁷⁰⁹ Ancak “yégü” sözcüğünün

³⁷⁰⁷ 2549. liw aş tirki kirse körü ıdsa köz/yarağısıznı körse anı tıdsa öz

2551. kapuğda çıkarsa liw aş tirkini/körü tüz ületse begi körkini

2824. ayak tirki başlar bu aş başçısı/negü teg kerek aygıl aş işçisi

2878. kirip ötrü tirki ayak başlasa/anıñdın begi aş séziksiz yése

4645. ayak tirki ew barq arıg tut töşek/töşegil aş içgü yime keğ kerek

2861. yumıtsa kalın yig bu aş oğrısı/kaçan körki kelgey begi tirkisi

4602. yér erken aşığ tırtme tirki öze/kişi körki buzma kılınçıñ tūze

5338. bu dünyā itiglig bu tirki sanı/yorıglı bu yalñuñ neçe yér anı

5341. taķı bir kutu ol qarındaķılar/biziñde basa tirki yégli olar

5343. bu kün bizke tegdi bu tirki yémi/neçe birge erki yégü kedgümi

³⁷⁰⁸ Elif Şebnem Kobya, “Kutadgu Bilig’de Yiyecek ve İçecek Adları”, *Turkish Studies*, Vol. 8, 2013, s. 831

³⁷⁰⁹ 0232. tiriglikni mün kıl asıg edgülik/yarın bolğa edgü yégü kedgülik

0495. yatıg yarlıķağıl içür bér yégü/ümeg edgü tutğıl ay bilge bögü

1264. isizdin küdeşgil ula edgüke/muñadturmağıl sen yégü kedgüke

1479. bayat bérşü tevfiķ kamuğ edgüke/kutağsu bu edgü yégü kedgüke

1636. kişilik tidüküm bolur edgülik/bu edgü bolur ol yégü kedgülik

1743. köñül til köni tut ay bilge bögü/saña eksümegey öğinde yégü

2439. kişi edgüsindin kelir edgülik/yégü içgü miñü taķı kedgülik

2903. yégü içgü katmış kamuğ otlarığ/öz elgi bile katsa tutsa arıg

2958. eñ aşnu yégü içgü bérgey kerek/tapıñu itiglerin itgü kerek

3404. törütüti bayat bu ajunuğ bilip/yégü içgü ıdtı halaldın kılıp

3734. yime va’de kılmış öküş edgülik/ağırılık açığlar yégü kedgülik

3761. yégü kedgü erse yégüm bar keğim/taķı ma kerek bolsa bérgey idim

3801. tiriglik bolurça yégümni bulur men/kerek bolsa bérgey maña bir idim tap

3924. halāl dünyā bulsa kişi edgüsi/bulur iki ajun yégü kedgüsi

3926. tuşar erse dünyā kalı edgüke/yarar iki ajun yégü kedgüke

4129. oñ elgiñ bile sen kötürgil yégü/bayat atı aşnu ayıt ay bögü

4330. olarķa yime ök katıl ay ķadaş/birü tur olarķa yégü içgü aş

4346. yok erse ajunda bu ‘ālim bögü/tikip önmegey erdi yerde yégü

4441. yégü kedgü miñü at adğır sülük/bulardın çıkar hem yüdürgü kölük

4527. yime edgü tutğıl elig asrakıg/yégü içgü bérgil bütür oprakıg

4601. yégü alsa tişle uşak tañcula/işig aşnı ürme sen ağzıñ bile

4654. kayuda yégü bolsa içgü kerek/yégü içgü birle teñeşgü kerek

4655. yégü bolsa içgü anuķ bolmasa/ağü boldı saķın ol aşnı yése

4658. uluğlar yése aş tükese yéyü/kiçiglerke bérgey aş içgü yégü

4734. uruğ edgü ekse öner edgülik/ol edgü bolur ol yégü kedgülik

4765. tonum koy yüñi tap yégüm arpa aş/tükel boldı dünyā maña ay ķadaş

4801. ģatarlıg turur dünyā nüşı ağı/arıgın tile barķa içgü yégü

5343. bu kün bizke tegdi bu tirki yémi/neçe birge erki yégü kedgümi

5359. yaşıķ teg yaruğıl ay ilçi bögü/buğun bulsu séndin kör içgü yégü

5440. çıkardı yégü içgü türlüğ aşı/ayur azķına tat ay edgü kişi

5441. elig sundı odğurmış aldı tigü/yédi içti azrak ol içgü yégü

5553. bularnıñ ģaķı tığma içgü yégü/bérü tur muñadmasu ilçi bögü

5769. baķa kör sen emdi ilig edgüsin/özün buldı ni‘met yégü kedgüsin

ziyafet, törenlerde verilen büyük yemekler anlamı yoktur ve “aş” sözcüğüne göre daha dar bir kullanımı söz konusudur. Yiyecek anlamındaki bir diğer sözcük “yéyim”dir. Genel olarak “kedim” giyecek sözcüğü ile ilişkili olarak kullanılır.³⁷¹⁰

azuk

Dinî nitelikte yer alan bir diğer sözcük eserde 4 kez geçen “azuk”tur. Gerçekte yiyecek, besin, gıda anlamındaki “azuk” Kutadgu Bilig’de mecazî “hayır, sevap” anlamındadır. Uzun bir yola benzetilen ahiret için bu dünyada iken “azuk” hazırlanmalıdır. Ahiretin azığı bu dünyada yapılan hayır, sevaptır.³⁷¹¹

et

Türk yemek kültürünün başında et ile etten yapılan yemekler gelir. Türkler büyük at sürülerine sahipti ve Kaşgarlı’ya göre en sevilen etlerden biri de “kazı” denilen atın karnından elde edilen etti. Ancak İslâmiyetin etkisi ile at eti tüketimi azalmıştır. 11. yüzyılda sığır, tavuk, balık, geyik, tavşan ve çeşitli av kuşlarının etleri de tüketilmekle birlikte en çok kuzu ve oğlak eti tercih ediliyordu. Oğuzlar kebab yaramaya yarayan kuzu ve oğlağa “söğüş” diyorlardı.³⁷¹² Etler kızartılarak “et sökül-”, şişe takarak “et şişka tak-”, kebab haline getirilerek “et söklün-” veya kurutularak tüketiliyordu. Kurutulmuş ete “kak et”, baharat ile kurutulan ete “yazok et”, baharat ile karıştırılıp bağırsağa doldurulan ete “soktu”, gevşek, sölpük ete “küwşek et”, derisi yüzülmüş ete “kedrim et”, damarlı, sinirli ete “tamırlı et” adı veriliyordu.³⁷¹³

Kutadgu Bilig’de “et” sözcüğü gerçek anlamı dışında deyimler ve benzetmeler yoluyla mecaz anlamlarda kullanılmıştır. Bir şey için kaygı duymak, kendi kendini yemek, rahatsız etmek, eziyet çekmek anlamlarına gelen “etin yé-” deyimini kurar. Deyimin geçtiği yerlerden 194. beyte göre halkın dili kötüdür ve hakkında konuşurlar; insanın huyu kıskançtır kendi kendini yer, bitirir.³⁷¹⁴ Kendi kendini yemek, didişmek, uğraşmak anlamının açık olduğu beyitlerden biri de 6389. beyittir. İnsanın kendini kendi

5898. maña tegdi séndin kamuğ edgölük/ağırlık ya baylık yégü kedgölük

6406. olar barça muñluğ bu kün edgüke/eligleri yetmez yégü kedgüke

³⁷¹⁰ 3743. boğuzka yéyim hem eginke kedim/maña kılmaz eksük törütgen idim

3800. boğuzka yéyimçe ajunda yédim tap/eginke kedimçe eginde kedim tap

³⁷¹¹ 1417. yüz utru turur bu uzun yol sefer/uğuşluğ bu yolka azuk keğ iter

1441. vefā kılgu ermez bu dünyā bilin/keçer dünyāda öz azukuñ alın

3435. yazuk kılisa kul küñ keçür ol yazuk/bu yazuk keçürmiş muyan kıl azuk

5350. halāl yégli kılmaz bayatka yazuk/halāl yé halāl kıl yarmlık azuk

³⁷¹² Reşat Genç, “IX. Yüzyılda Türk Mutfağı”, *Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri* Ankara 1982, s. 61.

³⁷¹³ Mehmed Fatih Yılmaz, *Anlambilimsel Bağlamıyla Dîvânü Lügati’t-Türk’te Mutfak Kültürü*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2006, s. 107.

³⁷¹⁴ 0194. budun tili yawlağ séni sözlegey/kişi kılkı kirtüç etiñni yégey

eliyle besleyip güçlendirdirir ancak yine kendi kendini yiyerek zayıflatır.³⁷¹⁵ Alimlerin eti zehir gibidir; onun için onların eti yenmez yani onlarla uğraşılmaz, kavga edilmez, kötülük edilmez.³⁷¹⁶ Deyimin geçtiği 3554. beyte göre de kötülük yapan veya eziyet eden kim olursa olsun sonunda kara toprağın altında o da sıkıntı yaşar, eziyetini çeker.³⁷¹⁷ 1166. beyitte eziyet çekmek, kaygılanmak anlamına gelecek şekilde kullanılır. Ana-baba oğlundan kızı nedeniyle “etin yér” yani kaygılanır.³⁷¹⁸ Birbirine kötülük etmek, birbiriyle uğraşmak, kavga etmek, birbirini yemek anlamında ise “et yéşür” deyiimi yer alır. Beyitte Müslümanlar birbirini yerken kâfirlerin huzur içinde bulunduklarından söz edilir.³⁷¹⁹ Rahatlık ve huzur kötü söz söylememek, dedikodu yapmamak, çok konuşmamakla yani “til adlı eti yé-” ile sağlanabilir.³⁷²⁰ Bu beyitte et hem gerçek hem de mecaz anlamıyla yer almaktadır.

Deyim olarak diğer bir kullanım ise yere serilmek, yere yığılmak anlamındaki “eti yat-” biçimindedir.³⁷²¹ Bu beyitte insanın yürürken birden yere serilip sözünün kesildiği yani ölümlü olduğu belirtilerek âcizliği dile getirilir.

Sözcük benzetme yoluyla somutlaştırmaya başvurularak ahlâkî bir durum belirtilir. Hayasız, utanmayan “uwutsuz” kişilerin yüzü “etsiz süñük” etsiz kemiğe, özü ise “bütmez irük” doldurulamayacak boşluktur.³⁷²² Diğer bir deyişle haya insanın özüdür kemiğin içindeki ilik gibidir. Haya sahibi olmak kemiğin ete bürünmüş halidir. Dolayısıyla insan yalnız kemikten ibaret değildir, insanı insan yapan, onun güzel, iyi ve değerli olmasını sağlayan nitelikleri vardır. İnsanı çıplaklıktan kurtaran en güzel giysisi, süsü etidir yani hayası, namusu, iffetidir. Et ile betimlenmeye çalışan bu ahlâkî durum kadının taşıması gereken nitelikler arasında da yer alır. 4519. beyte göre kadın etten ibarettir ve eti korunmalıdır; aksi halde eti kokar ve çaresi de yoktur.³⁷²³ Burada da et haya sahibi olmayı, iffetli, namuslu olmayı simgeler. Kadın= ettir biçiminde kurulan ilişki kadın=haya, namus, iffettir biçiminde düşünülebilir. Bu nedenle “etig küdez-” eti korunmalıdır yani namusu korunmalıdır. İnsanın gönlü de ettendir; bozulur, kokar; çok iyi korunmalıdır³⁷²⁴. Hakan iftira eden, gammazcılık yapan kimselere karşı uyanık olup

³⁷¹⁵ 6389. özi igdür ök san özi semritür/özi ök etin yér özi yawrıtur

³⁷¹⁶ 4349. tilin serme irme bolun eyemük/ağu ol olarnıñ eti birtem ök

³⁷¹⁷ 3554. séni kim yése yér sen āhır etin/öçüñni alır sen qara yér qatın

³⁷¹⁸ 1166. oğul kııda ötrü ata yér etin/oğul kız atamaz atası atın

³⁷¹⁹ 6481. müsülmān qarıştı için et yéşür/tükel inçke tegdi bu kâfir yatur

³⁷²⁰ 4643. öz inçlik tilese ereji uzun/til atlıg etig yé tiril ay tüzün

³⁷²¹ 1528. ne muñluğ turur körse yalñuk özi/yorırda yatar eti keslür sözi

³⁷²² 2206. uwutsuz yüzi körse etsiz süñük/uwutsuz özi körse bütmez irük

³⁷²³ 4519. tişi aşlı et ol küdezgü etig/yıdır et küdezmese bolmaz itig

³⁷²⁴ 5862. et ol bu kişi köñli artar yıdır/anı keç küdezgü ay kılkı qadır

kalbini bozmamalıdır yani fitne fesat düşünmemeli, iyi niyetinden vazgeçmemeli, haksız ve kötü düşünceler içine girmemelidir. Gönül beydir, vücut ise onun kuludur. Hakan gönüldür; hizmetindekiler ise vücudun çeşitli organlarıdır. Gönül olmadan organlar işlevsiz kalır. Kalbin ete bürünmüş hali gönüldür. Et merhamet, sevgi, iyilik, güzellik, doğruluk, haya, iffet, namus, iyi niyet, erdemli olma gibi olumlu duyguları simgeler.

Kutadgu Bilig’de sık sık iyi dileklerde bulunur, dua edilir, alkışlanır. Bu alkışlardan biri de hakan tarafından Odgurmuş için söylenir. Hakan Odgurmuş için şöyle bir duada bulunur:

6239. *bağışlasu teñri anıñ cānını/koratmasu andın eti kanını*

Hakan Odgurmuş’a zarar ziyan gelmemesi, sağlık, sıhhat ve esenlik içinde bulunması için iyi dileklerini söyler. Bu alkışta yer alan “et kan” ile beden bütünlüğü, sağlığı kastedilmiştir.

liw

Kutadgu Bilig İndeksinde ve Arat çevirisinde “tepsi, sofrası” karşılığı verilen “*liw*” sözcüğü Clauson’a göre Çince den ödünçlemedir ve Tezcan’a göre “yemek, aş” olarak düzeltilmelidir.³⁷²⁵ 3 kez geçen sözcük beyitlerin ikisinde “liw aş tirkî” biçimindedir.³⁷²⁶ Dolayısıyla yiyecek anlamında kullanılan aş, yém, yégü, yéyim, liw, azuk sözcüklerinin geniş anlamlısından dar anlamlısına doğru sıralaması yém>aş/liw>yéyim/yégü>azuk biçimindedir.

meñ

Kutadgu Bilig İndeksinde “yem, kuş yemi” karşılığı verilen³⁷²⁷ “meñ” Clauson’a göre orijinal biçimi muhtemelen “beñ”dir ve sözcük “kuş yemi, küçük tahıl” (bird-seed, small grain) anlamındadır.³⁷²⁸ Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te de kuş yemi, kuşların gagaladıkları tanelerin adıdır. Kaşgarlı “kuş torka meñ için ılınur” atasözünde örneklendirir. Anlamı “Kuş, içindeki yem için tuzağa takılır. Bu, rızık ararken birinin sevmediği bir duruma düşmesi halinde söylenir.”³⁷²⁹ Dîvânu Lugâtî’t-Türk’teki bu atasözüne paralel bir anlam Kutadgu Bilig’in beyitlerinde de anılır. Dünya malı etrafa saçılmış kuş yemi gibidir; tuzakçısı görünmez. Yemini gösterir; süslenmiş gelin gibi

³⁷²⁵ S. Tezcan, *KBDÜ*, s. 52.

³⁷²⁶ 2549. liw aş tirkî kirse körü ıdşa köz/yarağısıznı körse anı tıdşa öz

2551. kapuğda çıkarsa liw aş tirkini/körü tüz ületse begi körkini

2553. iki neñ beñütür bu begler çawı/ılınır tuğı kör törinde liwi

³⁷²⁷ R. R. Arat, *İndeks*, s. 313

³⁷²⁸ G. Clauson, *EDPT*, p. 766

³⁷²⁹ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 493.

kendine çeker. Aç gözlü, sabırsız ve gafil kişiler bu yemden tadarsa ayağı bağlanır, tuzağa düşer.³⁷³⁰ Avcının kuşları avlamak için yemi gösterip kendine çekmesi gibi dünya malı da insanı günaha çeker.

Sözcük bazı beyitlerde gerçek anlamdadır. Esenlikte olan insana mal, hayatta olan kuşa da yem eksik olmaz. Yine cesur, gözü pek adama mal, ak doğan için ise yem eksik olmaz. Çiftçiler sayesinde her canlı kismetindekini alır; yürüyenler aşını, uçanlara da yemlerini bulurlar.³⁷³¹ Bu beyitlerde insan ile kuş, cesur kişi ile akdoğan ve mal, ganimet, rızık, ni'met ile kuş yemi arasında benzetme yapılmıştır. İnsan ile kul arasında kurulan bu ilgi akıllı (ukuşluğ) ve bilgili kişiler arasında da yapılır. Akıllı kişilerin el uzatıp alacağı mal azdır; bilgili kişilerin iştahla yiyeceği kuş yemi kadardır.³⁷³² Fakir kişilerin yemi, yiyeceği yoktur fakat kanaat edip gönlü zengin halde huzur içindedirler.³⁷³³

Eserde herşeyin fazlalığından kaçınıp ölçülü, dengeli olmak gerektiği öğütlenir. Köpek, av kuşu ve vücudun sürekli besleyip güçlendirmek kötüdür. Eğer çok fazla yedirilip güçlendirilirse kuş ve köpek avını yakalayamaz ve bu zarara neden olur.³⁷³⁴

Gerçekte kuş yemi anlamında olan “meñ” Kutadgu Bilig’de hem gerçek anlamda kullanılmış hem de dünya malı, günah, suç, tuzak; ganimet, rızık, ni'met, yiyecek; nasip, kismet, pay anlamlarında kullanılmıştır.

nukül

Eserde bir kere geçen sözcük Arat tarafından “çerez” biçiminde çevrilmiştir.³⁷³⁵ Buna karşın İndekste Arapça olduğu belirtilen sözcük “nakiller” biçiminde anlamlandırılmıştır.³⁷³⁶ Oysa bu anlam bağlama uygun değildir. Sözcüğün geçtiği beyitte konuklara yemek yiyip içkilerini içtikten sonra verilecek yiyecekler sayılmaktadır. Bunlar arasında da “nukul” çerez ile kuru ve yaş meyve “yemiş” anılmaktadır.³⁷³⁷

³⁷³⁰ 3564. körünmez teg ol bu tuzakçı saña/bu dünyā neñi ol saçılmış meñe

3567. tuzakçı körünmez meñin körkitür/bezenmiş kelin teg köñül yélkitür

3568. közi suķ serimsiz usayuk özün/meñin tattıñ erse adaķ berkitür

³⁷³¹ 1193. esenlik kerek erke neñ eksümez/tiriglik kerek kuşķa meñ eksümez

2054. azıglıķ kür erke bu neñ eksümez/tutuğlı örün kuşķa meñ eksümez

4417. kamuğ teprenigli tözü yér oñı/yoriğlı aş ol uçuglı meñi

³⁷³² 6381. ukuşluğ sunup algusı az neñi/biliglig açıp az yégüsü meñi

³⁷³³ 6370. meñilig turur kör meñi yok çığay/barın tap kılıp ol yorır köñli bay

³⁷³⁴ 6366. yolın kısmasa kuş meñin edlemez/semiz bolsa ıt tok awın awlamaz

³⁷³⁵ Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig-II Çeviri, s. 337

³⁷³⁶ R. R. Arat, *İndeks*, s. 331.

³⁷³⁷ 4660. aş içgü yéseler nuķul ur yemiş/ķuruğ öl yemiş ur bir anķa simiş

simiş

“simiş” sözcüğü Arat tarafından çevrilmeden bırakılmış iken indekste “simiş, çekirdek” biçiminde yer alır.³⁷³⁸ Clauson’un etimolojik sözlüğü ile Drevnetyurkskiy Slovar’da yer almaz. Silahdaroğlu sözcüğü “tatlı” olarak anlamlandırılmıştır. Dankoff İngilizce çevirisinde ise sözcüğün “kuruyemiş” anlamında olabileceğini belirtir. Gülsevin simişka ~ sımışka “ayçiçeği” ile karşılaştırır. Ancak bu sözcüklerin yalnız Kars ve Rize’de belirlenmesi Rusçadan geçmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir. Tezcan da bu duruma karşı çıkararak Rusçadan ödünçleme olan sözcüğün Kutadgu Bilig’de geçen sözcükle aynı olamayacağını belirtip “çerez” anlamına geldiğini söyler. Güner’in sözcüğe ilişkin incelemesine göre sözcük “simiş” değil “sımış” okunmalıdır ve sözcük sı- “kırmak” eyleminin kalıcı adlar yapan -mış ortaç ekini almasıyla oluşmuştur. Anlamı ise “kırılmış, kırılacak şeyler, kabuklu çerez” olmalıdır.³⁷³⁹ Çünkü sözcüğün geçtiği beytin ilk dizesinde konuklara yeme-içme bittikten sonra meyve ve çerez verilmesi gerektiği belirtilmiş, ikinci dizesinde ise ikram edilecek meyve ve çerezler ayrıntılandırılmıştır.³⁷⁴⁰

tigü

Yemek âdabı ile ilgili yer alan sözcüklerden biri de “tigü”dür. Kutadgu Bilig İndeksinde de tigü “lokma”, tigüle- “lokma lokma vermek” olarak karşılanmıştır.³⁷⁴¹ Clauson’un “tikü” olarak aldığı sözcük gerçekte çift “kk” iledir fakat sonradan kısalmıştır ve “bir parça” (a piece) anlamına gelir.³⁷⁴² Dîvânu Lugâti’t-Türk’e göre “tikü” kefin şeddeli ancak hafifletilmiş biçimidir ve “et parçası” demektir.³⁷⁴³ Kutadgu Bilig’de sofrada başkasının önündeki parçaları, lokmaları almamak gerektiğinden söz edilir.³⁷⁴⁴

tarıĝ

Toprağı sürmek anlamındaki tarı- eylemi -ğ eki ile ad yapılan sözcük ekin, tohum anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı’nın verdiği bilgilere göre Türklerin çoğunda “tarıĝ” buğday, Oğuzlarda ise akdarı, tahıl, tohum demektir. “tarı-” eyleminden türevlerinden önce kullanılırsa ekin anlamına da gelmektedir. Dîvânu Lugâti’t-Türk’de tarımla ilgili

³⁷³⁸ Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig-II Çeviri, s. 337

³⁷³⁸ R. R. Arat, *İndeks*, s. 399

³⁷³⁹ Galip Güner, “Kutadgu Bilig’de Geçen “Simiş” Kelimesi Üzerine Düşünceler”, *Turkish Studies*, Volume 6/2, 2011, s. 469.

³⁷⁴⁰ 4660. aş içgü yéseler nuḳul ur yimiş/ḳuruĝ öl yimiş ur bir ança simiş

³⁷⁴¹ R. R. Arat, *İndeks*, s.445

³⁷⁴² G. Clauson, *EDPT*, p. 478.

³⁷⁴³ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 446.

³⁷⁴⁴ 4598. ḳişi utruḳı türmek alma tigü/öz utru negü erse alĝu yégü

5396. ḳalı bu tigüni yéyü bilmeşe/ḳatılma ḳoḳu bér küyer ot yésü

5441. elig sundı oḳğurmuş aldı tigü/yédi içti azraḳ ol içgü yégü

6254. biziñe turur iş yarın ay bögü/ne erki tiriglik ne erti tigü

söz varlığının zenginliği tarımın temel geçim kaynaklarından olduğunu gösterir. Bunlardan “tarığ biti”, “tarığçı”, “tarığlağ”, “tarıqlan-” , “tarıqlıg”, “tarıqlık”, “tarığ tarıtu yir”, “tarığ tartın-” yalnız “tarı-” eyleminden türetilen sözcükler ve söz öbekleridir.³⁷⁴⁵

Kutadgu Bilig’de çeşitli meslek sahibi insanlarla ilişkilerin nasıl olması gerektiğine ilişkin bölümler ayrılmıştır. Bu bölümlerden biri de “tarığçı”lar yani çiftçilere ile ilgilidir. Çiftçilerin önemli bir zümre olarak değerlendirilmesi dönemin üretim biçimleri ve toplumsal yapısı hakkında önemli bilgiler sunar.

Sözcüğün eserde geçtiği beyitlerden 5590. beyte göre çiftçiler ekin, tohum, buğday için gayretli olmalı, hayvan besleyicileri de hayvanlarını çoğaltmalıdır.³⁷⁴⁶ Her meslek sahibi kendi görevlerini tam olarak yerine getirmelidir. Arat “tarığka” sözcüğünü “tarla” olarak çevirmiştir. Serbest çeviri yapan Arat beytin anlamını verebilmek için böyle bir karşılığı uygun görmüş olmalıdır.

Sözcük diğer beyitlerde mecaz anlam kazanarak “soy sop” karşılığında kullanılmıştır.³⁷⁴⁷ Hangi kadınlarla evlenileceğine ilişkin bölümde geçen beyitlere göre hayâlî, takvâ sahibi ve temiz, soyu-sopu iyi ve belli olan kızlarla evlenilmelidir. Ancak soyu-sopu büyük olanlar yüksekte konuştukları için böyle bir kadının kulu da olmamak gerekir. “Tarığ” sözcüğünün tohum karşılığından genişleyerek kazandığı soy-sop, nesil, köken anlamını “uruğ” sözcüğü de belirginleştirmektedir.

türmek

Kutadgu Bilig’de katlamak, sarmak, bükme anlamındaki “tür-” eyleminden yapılan türmek” sözcüğü sofraya ve yemek yeme adabına ilişkin bilgiler verilirken anılır. Başkasının önündeki ekmek, dürüm ve lokmaların alınmaması gerektiği belirtilir.³⁷⁴⁸

uruğ

Dîvânü Lugâtî’t-Türk’e göre “uruğ” her şeyin tanesidir; tohuma da “uruğ” denir. Tohum ekti anlamında “uruğ ekti.” denir. Aynı zamanda akrabalar da tohuma benzetildiği için “uruğ tarığ” denir.³⁷⁴⁹ Clauson da sözcüğün “tohum” (seed), “çekirdek” (kernel) karşılığını verir ve metaforlaşarak “döl” (progeny), “torunlar” (descendants) ve “klan”

³⁷⁴⁵ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 856

³⁷⁴⁶ 5590. tarığçı tarığka irig bolsun/yéme yılkıçı igdiş öklitsüni

³⁷⁴⁷ 4476. köki eğgü bolsun uruğ hem tarığ/uwutluğ saķınuk tilegil arıg

4496. uruğluğ tarıqlıg beğükler tili/beğükrek bolur bolma ewçi kılı

³⁷⁴⁸ 4598. kişi utruķı türmek alma tigü/öz utru negü erse alğu yégü

³⁷⁴⁹ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 30.

(clan) anlamları kazandığını belirtir.³⁷⁵⁰ Kutadgu Bilig’de sözcük yalnız üç beyitte tohum anlamında iken diğer yerlerinde soy, sop, kök, nesil anlamındadır. Beyitlerin birinde “kötülük, fenalık tohumu” ve “iyilik tohumu” biçiminde geçer ve kötülük tohumu ekilirse kötülük bulunur; yarın bu kötülük insanın boynuna yük olur. İyilik tohumu ekilirse yilik çıkar ve bu iyilik yiyecek, giyecek olur.³⁷⁵¹ Diğer beyitte ise “za‘ferān ur(u)ğı” safran tohumu biçiminde geçer ve erguvan gibi kıvılcı benzinin safran tohumu yanaklara döndüğü belirtilerek yaşlılık betimlenir.³⁷⁵² Dîvānu Lugātî’t-Türk’te belirtildiği gibi “uruğ tarığ” ikilmesi Kutadgu Bilig’in iki beyitinde benzer biçimde yer alır.³⁷⁵³ Sözcük daha çok “edgü”, “isiz”, “silig”, “arığ”, “tüzün” ön adlarıyla tamlama kurar.³⁷⁵⁴ Nesli kesilmek, soyu sopu kurumak veya öldükten sonra soyu devam etmek anlamları da çeşitli beyitlerde geçer.³⁷⁵⁵ Peygamber soyu, nesli için de “uruğ” sözcüğünden yararlanılır.³⁷⁵⁶ Sözcüğün “uruğluğ” soylu, asil veya “uruğsuz” soysuz sıfat biçimi de çeşitli beyitlerde kullanılır.³⁷⁵⁷

yém

“yém” sözcüğü de benzer anlamdadır. Kutadgu Bilig İndeksinde “yém” sözcüğünden “yim” sözcüğüne gönderme yapılmıştır. Tezcan’ın da belirttiği gibi

³⁷⁵⁰ G. Clauson, *EDPT*, p. 214

³⁷⁵¹ 4734. uruğ edgü ekse öner edgölük/ol edgü bolur ol yégü kedgölük

4735. uruğ isiz ekse isiz ök önür/ol isiz boyunğa yarın yük bolur

³⁷⁵² 6529. temām erguvān teg kıvılcı meñzim erdi/bu kün za‘ferān urğın eñde tarıttım

³⁷⁵³ 4476. köki edgü bolsun uruğ hem tarığ/uwutluğ saķınuk tilegil arığ

4496. uruğluğ tarığlığ beğükler tili/beğükrek bolur bolma ewçi kılı

³⁷⁵⁴ 0108. ay edgü kılınç aşı edgü uruğ/ajun kalmasını siziñsiz kuruğ

1959. uruğ edgü bolsa er edgü toğar/er edgü bolup ötrü törke ağar

1966. sezā beg bolur bu buğunğa uluğ/muniñdın kelir ötrü edgü uruğ

2189. uķuşluğ kişi urğı edgü uruğ/ķopar kayda bolsa bu kalmar kuruğ

4585. yarım ya yitim bolğa oldruğ turuğ/yawuz bolğa kōñlün ay edgü uruğ

2189. uķuşluğ kişi urğı edgü uruğ/ķopar kayda bolsa bu kalmar kuruğ

3015. bu sözler eşitti sewindi ilig/ayur ay uķuşluğ uruğı silig

1985. saķınuk kerek beg ne kılķı arığ/arığlık tiler tutçı urğı arığ

0806. kayu neñ emitse kōr egri bolur/ķamuğ egriler isiz urğı bulur

6187. ağır ig bile sen özüñ yalñuzun/negü teg kılur sen ay urğı tüzün

³⁷⁵⁵ 1623. yana aydı ilig meşelde kelir/uruğluğ kişi ölse urğı kalır

3375. oğulsuz kişi ölse kesti uruğ/ajunda atı yitti ornı kuruğ

3372. negü tér eşitgil kişi ödrümi/uruğ kesmegüke kişi ol emi

3653. buzulğay ajun barça kalğay kuruğ/apa oğlanı barça kesgey uruğ

6411. ajun kalmasını seniñsiz kuruğ/bayat kesmesüni seniñdin uruğ

1623. yana aydı ilig meşelde kelir/uruğluğ kişi ölse urğı kalır

³⁷⁵⁶ 6391. apalı havāl ajunķa ilip/uruğ yağtı dünyā içinde kelip

4337. olarda biri sawçı urğı turur/bularnı ağır tutsa kut kıw bulur

³⁷⁵⁷ 2186. uruğluğ kerek hem saķınuk kōni/kōnilik öze keçse ötrü künü

2194. uruğsuz kişiler arığsız bolur/arığsız vezırķa yarağsız bolur

2195. vefālīg bolur bu uruğluğ kişi/cefācı bolur ol arığsız işi

2197. uruğluğ kişiler kılınçı silig/vefā birle halkķa yağıglı elig

5295. erej ağnağı kılğa saķış saña/ülüg tegmesü ay uruğluğ kırı

6033. şatu kōrdüm elig anıñ bağnası/yüz utru uruğluğ eđiz hem yası

4488. taķı bir uruğluğ tüp aşı kılur/uluğluğ atıña küwenür bolur

1637. kişi aşı edgü unitmaz bolur/kişi urğı kōñlin emitmez bolur

Clauson'a göre "yém" ile "yim" iki ayrı sözcüktür ve genellikle "ot" ile birlikte kullanılan, güzel kokulu ot, yem anlamındaki "yém "em" in bir yan biçimidir. Yine Tezcan'ın aktardığına göre Bang da Mançuca yem "bir doz ilaç" ile "em" "ilaç"ı karşılaştırıp aynı sonuca varmıştır.³⁷⁵⁸ Kaşgarlı'ya göre de yem baharattır ve "ot yem" tohum (yemeğe çeşni veren) ve baharat demektir; yem tek başına kullanılmaz, ikisi birlikte ikileme biçiminde ve arka arkaya kullanılır.³⁷⁵⁹ Kutadgu Bilig'in bir beytinde "ot" sözcüğü ile geçer. Beyte göre gök doğrulukla ayakta durur; sarsılmadığı, sabit kaldığı için yerde "ot yem" biter.³⁷⁶⁰ Arat bu "ot yém"i ot ve ekin olarak anlamlandırır.³⁷⁶¹ Her ne kadar bu beyitte ot ile birlikte kullanılmış olsa da ilaç anlamı yoktur. Kaşgarlı'nın belirttiği gibi yemeğe çeşni veren tohum biçimindeki baharat olarak almak gerekir. 16 kez geçen bu sözcüğün aş sözcüğüne göre daha geniş bir anlamı vardır.³⁷⁶² Hem insanların hem de hayvanların yiyeceğini kapsamaktadır.³⁷⁶³ Tanrı'nın verdiği her türlü nimet, rızık gibi dinî bir içeriğe de sahiptir.³⁷⁶⁴

yémiş

Sözcük eserde genel anlamıyla yenilecek şey, yiyecek anlamında yalnız iki beyitte³⁷⁶⁵, meyve anlamında ise sekiz beyitte³⁷⁶⁶ kullanılmıştır. Sözcük kuru-yaş tüm meyvelerin genel adı olarak geçer. Dolayısıyla sözcük yenilebilir her türlü gıda

³⁷⁵⁸ S. Tezcan, *KBDÜ*, s. 72.

³⁷⁵⁹ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 350

³⁷⁶⁰ 5600. könilik için kök adağın turur/yayılmaz için yerde ot yém önür

³⁷⁶¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 401

³⁷⁶² 4769. qarın toğğuça yé kamuğ yém içim/kerek arpa yür tut toğurğu açım

5343. bu kün bizke tegdi bu tirki yémi/neçe birge erki yégü keğgümi

2496. konukları körgü ya boğzı yémi/açıglıg açığsızka kılsa emi

3388. oğul kız atasın suyrkağı ol/oğul kız atası yémi ağı ol

3664. eginke keğim ya boğuzka yémi/kerek ay kadaş bu tiriglik emi

4587. kamuğ bir toğum yém aş içgü için/özünü uçuz kıлмаğıl sen küçün

4767. ajunda alındım özümke öñi/қаууқ sökti yém tap tonum koy yün

5374. sığun muyğak erse suğak ya iwıq/saňa yém tükemez ay eđgü kılık

6005. telim tüş bolur yém içimke barır/yarağısız yémiş bolsa teñsiz kelir

6155. kayu tağda yürür ünürde ewi/yémi ot köki içgü yağmur suwı

6166. isizke yürekli ayā buğrağı/isiz kıлма isiz yémi ol ağı

³⁷⁶³ 6559. yılan kurt koñuz yémi öz igdıleyü/bu ni'met bile men negüke igıdım

4402. kamuğ teprenürke bulardın asığ/tözüke tegir yém içimdin tatıg

³⁷⁶⁴ 1257. ayur ay idim sen törüttün tözüg/yémi birle igdür sen sansız özüñ

3191. tiledi törüttü kamuğ teprerig/tirilgü bérür yém tutar ol tirig

³⁷⁶⁵ 6005. telim tüş bolur yém içimke barır/yarağısız yémiş bolsa teñsiz kelir

4253. tepizlik ig ol bir otatgu uzun /yémişi anı yér sizar bu özün

³⁷⁶⁶ 1651. yémiş yégü ni'met çeçekinde kör/kamuğ neñke yañzağ munı bilgü teñ

2455. uquşuz kişi ol yémişsiz yıgaç/yémişsiz yıgaçığ negü kılsun aç

2889. kuruğ öl yémiş tut ya içgü süçig/anıñdın bolur bu boğuzka keçig

2904. kuruğ öl yémiş ya cülengbın cülāb/özi katgu tutgu bu barça şerāb

4522. cefā birle öñmiş igıdım yıgaç/yémişi ağı ol añar bolma aç

4660. aş içgü yéseler nuğul ur yémiş/kuruğ öl yémiş ur bir ança simiş

anlamından her türlü meyve için kullanılan bir genel ad olarak anlam daralmasına uğramıştır.

yilig

Türklerin geçim kaynakları arasında önemli bir yer tutan hayvancılık beslenme kültürünün de temel öğelerinden birini oluşturur. Hayvansal gıdalardan et ve ürünlerinin değerli yiyeceklerden olduğu gerek Dîvânu Lugâti't-Türk'ün gerekse Kutadgu Bilig'in söz varlığına yansıyan gerçek ve mecaz anlamlı kullanımlarında görülmektedir. Dîvânu Lugâti't-Türk'te Türklerde “yilik” biçiminin Oğuzcada ise “ilik” biçiminin var olduğu belirtilir.³⁷⁶⁷ Kutadgu Bilig'in Herat ve Mısır nüshalarında “bilig”; Fergana nüshasında ise “yilig” biçiminde yazılan sözcük için Arat bağlamını dikkate alarak Fergana nüshasındaki “yilig” biçimini esas almıştır.³⁷⁶⁸ Sözcüğün geçtiği beyitlere bakıldığında da “yétür-” yedir- eylemi ile uygunluk bulunmaktadır.³⁷⁶⁹ “Kapuğdaki er at” yani “hizmetkârlar” ile nasıl geçinmek gerektiğine ilişkin bölümde yer alan 4267. beyite göre hizmetkârların isterlerse emrinde çalıştıkları kişinin malına el uzatır, isterlerse onun canını ilik ile besler. Diğer beyit ise vefalı, soylu, hayâ sahibi, gözü tok, güvenilir, temiz gibi vezirin taşıması gereken nitelikler anlatılırken geçer. Vezir “arığ” temiz kişilerden olmalıdır. Çünkü temiz olmayan kimse ne kadar şeker ve ilik ile beslenirse beslensin davranışları vefâsız ve cefâlı olur. Her iki beyitte de ilik çok değerli bir yiyecek olarak anılmakta ve hizmet edilen kişilerin, beylerin, vezierlerin yani yönetici kesimin tükettiği değerli bir yiyecektir. Farklı toplumsal grupların yaşam pratikleri basit, günlük besim tüketim alışkanlıkları üzerinden çıkarılabilmektedir.

11.2. Dar Anlamlı Yiyecek Adları

arpa

Kutadgu Bilig'de bitkisel gıdalar arasında arpanın kullanım sıklığı 5'tir. Sözcüğün geçtiği beyitlerin hepsi Odgurmış tarafından veya Odgurmış için söylenmiştir.³⁷⁷⁰ Arpanın yoksulların yediği besin değeri düşük bir gıda olarak görüldüğü helva, şeker, yür gibi besin değeri yüksek gıdalarla karşılaştırılmasından anlaşılmaktadır. Özellikle dünya

³⁷⁶⁷ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 34

³⁷⁶⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. 429, 235

³⁷⁶⁹ 4267. tilese neñiñe tegürgey elig /tilese cāññā yétürgey yilig

2198. arıgsız kılinçı vefâsız cefâ/neçe me yétürse şeker hem yilig

³⁷⁷⁰ 3611. qarın toğsa arpa ya ħalvā bir ol/ħalur barça artıp tulur kirgü yol

3612. şeker ħalvā yégli ya arpa üyür/toğup yatsa tañda yana aç turur

4765. tonum koy yüñi tap yégüm arpa aş/tükel boldı dünyā maña ay ħadaş

4769. qarın toğğuça yé ħamuğ yém içim/kerek arpa yür tut toğurğu açım

6334. ħadaşñ ħođup ħaçtı dünyā neñin/örüm keçti arpa yédi öz teñin

nimetlerinden yüz çeviren ve yarı aç yarı tok yaşayan Odgurmuş için çul “örüm” giyip arpa yediğinin söylenmesi arpanın yoksulların tükettiği bir besin olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla belli yiyeceklerin belli sosyal gruplar tarafından tüketilmesi sosyal statü ve zenginlik veya yoksulluk göstergesi olduğu Kutadgu Bilig’deki kahramanların günlük yeme-içme pratiklerinde simgesel değerleriyle yaşamaktadır.

buğday

Kutadgu Bilig’de “buğday başı” tamlamasında başak burcu için buğday sözcüğünden yararlanılır.³⁷⁷¹ Yeni kavramları veya gösterilenleri karşılamak için terim türetmede başvurulmuş “buğday” temel besin gıdalarındandır ve temel söz varlığındaki sözcüklerdendir.

halvā

Arapça bir sözcük olan helva³⁷⁷² bir çeşit tatlıdır. Köktürkler döneminde kansız kurbanlara “saçı” denirdi. Bu saçılar boyların ürettiği en değerli besinlerden verilirdi. Göçebe topluluklarda süt, yağ, kımız vb.; tarımsal topluluklarda buğday, darı, şarap vb; tüccar topluluklarda para vb. şeyler saçı olarak saçılırdı. Türklerin bu dinî âdeti İslâmiyet ile birlikte bir görenek halini almıştır. Kandil ve arefe günlerinde, birinin ölümünden veya doğumundan sonra helva pişirme âdeti bugün de pek çok yerde varlığını sürdürmektedir.³⁷⁷³ Her ne kadar Arap mutfak kültürünün bir ürünü olsa da Türkler helvayı kendi kültür evrenlerinde yoğurarak yaşamlarına katmıştır. Soğuk kış günlerinde düzenlenen helva sohbetleri toplumsallaşmayı sağlayan öğelerden biri olmuştur. Dolayısıyla helva belli günlerde pişirilen ve genellikle zengin, varlıklı kimselerin veya hakan gibi saray görevlilerin tükettiği bir tatlı çeşididir. Kutadgu Bilig’de de bu bağlamda yer almaktadır. Pek çok yiyecek adında olduğu gibi zengin-fakir, yönetilen-yönetici gibi farklı toplumsal grupların besin tüketim ilişkilerini yansıtan simgesel bir yiyecek olarak yer almaktadır.³⁷⁷⁴

kağun

Eserde meyve adlarından biri olarak kağun > kavun sözcüğü Ogdurmuş tarafından anıldığı iki beyitte simgesel bir anlam taşımaktadır. Beyte göre kavunun dışı, görünümü,

³⁷⁷¹ 0140. kör arslan bile koşnı buğday başı/basa ülgü boldı çağan ya eşi

³⁷⁷² Mütercim Âsım, KM, C. 6, s. 5708

³⁷⁷³ Abdurrahim Tufantoz, “Orta Asya’dan Balkanlar’a Türklerde Pişi ve Helva Pişirme Geleneği”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, S.45, 2008, s. 71.

³⁷⁷⁴ 3611. çarın tođsa arpa ya halvā bir ol/çalur barça artıp tultur kurgū yol
3612. şeker halvā yéglı ya arpa üyür/toğup yatsa tañda yana aç turur

kokusu, rengi, şekli ne kadar güzel olursa olsun tadı yoksa kavunu atmak gerekir.³⁷⁷⁵ İnsan ile kavun arasında yapılan benzetme ile Odgurmış zâhir-bâtın ayrımı yaparak insanın dışına değil içine bakmak gerektiğinden söz eder.³⁷⁷⁶

ķawuk ~ sōkti

Kutadgu Bilig İndeksinde kawuk ve sōkti için kepek anlamı verilir.³⁷⁷⁷ Dîvânu Lugâti't-Türk'te "kawık~kavık" biçimindeki sözcük "akdarı kepeği", "kawuk~kavuk" ise "mesane, sidik torbası" anlamındadır. "sōkti" sözcüğünün ise Barsgan lehçesinde kepek anlamında olduğu belirtilir.³⁷⁷⁸ Beyitlerde "kawık yür" ve "kawık sōkti" biçiminde ikileme oluşturmuştur.³⁷⁷⁹ Sözcüğün geçtiği beyitlerin bağlamı da dikkate alındığında farklı toplumsal kesimlerin besin tüketim biçimlerinden söz edilmektedir. Dolayısıyla sözcüğün /ı/ sesbirimli kawık~kavık biçimi kabul edilmelidir.

ķurut

Dîvânu Lugâti't-Türk'te "kurut" keş, yağsız, kuru peynir olarak açıklanmaktadır.³⁷⁸⁰ Clauson'a göre kurı- eyleminden gelen sözcük "sert bir peynir çeşidi, kuru lor" anlamındadır.³⁷⁸¹ "Kurut" süt veya yoğurdun kurutulmuş biçimi olup genellikle koyun yoğurdunun kurutulmuşuna denirken yağsız yoğurt veya yağı alınmış ayrandan da yapılır.³⁷⁸² Kurut yoğurttan yapılırken yoğurt ketenden yapılmış bez torbalarda süzildükten sonra belli büyüklüklerde alınarak temiz örtülerde kurutulur. Ayrandan yapılırken ise yoğurdun yağı alındıktan sonra kalan kısmı ayran haline getirilip ısıtılarak

³⁷⁷⁵ 5110. neçe körklüg erse kağun taş yüzi/yıdı ya bedizi ya meñzi tözi

5111. içinde tatıg bolmasa ol kağun/anı taştın atgu bolur ay sıgun

³⁷⁷⁶ Sözlükte iç ve gizli anlamına gelir. Kur'an'da Tanrı'nın dört ana adından biridir (Hadid/2): Evvel, Âhir, Zâhir, Bâtın. Buna göre açık ve gizli ne varsa Tanrı'nın belirtisidir. Zamanla ortaya çıkan bir akıma İslâm düşünce tarihinde bâtinilik adı verilmiştir. Bâtiniliğin çeşitli kolları vardır. Bunların görüşleri Kur'an'ın içsel yorumuna dayanır. Bâtiniliğe göre Tanrı peygambere yakın değerdeki bazı imamların bedenine girer, evreni onlar aracılığıyla yönetir. gerçek bilgi imamların sözlerindedir. Bâtinilere göre her kavramın bir görünen ve aldatıcı, bir de gizli ve gerçek anlamı vardır. Gerçeğin belirtilen imamlar eliyle keyfi biçimde kurgulanması biçimindeki bu imamcılık ve içselcilik Büyük Selçuklu Devleti ve Abbasî halifeliğinin güçsüzleşip yıkılmasındaki en önemli iç etken olmuştur. Bu anarşist ve terörist oluşuma karşı ilk önemli reddiye Gazâlî yazmıştır. Bkz. S. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 67-68; İmam Gazâlî, *Bâtiniliğin İcyüzü*, Ankara 1993, s. X-XI; İsmail. Karagöz (ed.), *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Ankara 2010, s. 57.

³⁷⁷⁷ R. R. Arat, *İndeks*, s. 229, 402

³⁷⁷⁸ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 694; 831, 180

³⁷⁷⁹ 3614. şekerlig yidiñ sen ajun ni'meti/ķawık yür yédim men özüm tākātı

4767. ajunda alındım özümke öñi/ķawık sōkti yém tap tonum koy yüñi

4768. şekerde tatıglıg ķawık yür maña/çuz ol bu örüm ton ağılar teñi

³⁷⁸⁰ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 153

³⁷⁸¹ G. Clauson, *EDPT*, p. 648

³⁷⁸² Ayla Ünver Alçay, Semiha Yalçın, Kamil Bostan, Ekin Dinçel, "Orta Asya'dan Anadolu'ya Kurutulmuş Gıdalar", *ABMYO Dergisi*, S. 40, 2015, s. 87, 88.

pıhtılaştırılır ve çökelek haline geldikten sonra tuz atarak güneşte kurtulur.³⁷⁸³ “Savaş azığı” ya da “kış azığı” anlamına da gelen “kurut” sözcüğü Selçuklular döneminde “kurutlug kişi” yani “kurutu olan kişi” biçiminde sıklıkla kullanılmış, Moğollar bu sözcüğü Türklerden almış ve 13. yüzyıldaki Avrupalı elçiler kitaplarında “grut” biçimiyle yer vermiştir.³⁷⁸⁴ Geleneksel yöntemlerinden biri olan et, meyve, sebze ve yoğurt kurutma ile çabuk bozulan ürünlerin daha uzun süre dayanması, kurutulan yiyeceğin hacmi küçüldüğü için de daha kolay depolanması, saklanması ve taşınması sağlanır.

Kutadgu Bilig’de “igdişçiler” hayvan yetiştiricileri ile ilişkilerin nasıl olması gerektiğine ilişkin bölümde geçen beyitte kımız, süt, yağ, yoğurt, “kurut” gibi hayvansal gıdalar ile “yadım” yaygı, “kidiz” keçe, yün gibi hayvanlardan elde edilen ürünler sıralanır.³⁷⁸⁵ Bütün bu ürünler hayvan yetiştiricilerinden sağlandığı için onlarla ilişkilerin iyi olması gerektiği öğütlenir.

kürküm- za‘ferān

Clauson’a göre “kürküm” Sanskritçe “kunkuma” sözcüğünün bozumuş halidir. Sözcük aynı zamanda Arapça ve Farsçada da bulunur.³⁷⁸⁶ Dîvānu Lugātî’t-Türk’te kürküm için “zaferan” karşılığı verilir ve sözcüğün Arapçaya uyduğu çünkü Arapların onu “kurkum” diye adlandırdığı bilgisi yer alır ve şu şiir aktarılır:

“begler atın argurup

kadgu anı torgurup

menzi yüzi sargarıp

kürküm anar türtülür”

“Afrasiyab’a ağıt yakarak diyor ki: Beyler atlarını yordular; üzüntü onları zayıflattı. Yüzleri sanki zaferanla boyanmış gibi oldu.”³⁷⁸⁷

Kutadgu Bilig’de de benzer bir kullanımla yüzün sarardığı betimlenerek yaşlılık anlatılır.³⁷⁸⁸ Safranın renginden yararlanılarak aynı zamanda zaman kavramsallaştırılır. Güneşin aldığı safran rengi ile gün batımı, akşamın gelişi belirtilir.³⁷⁸⁹

³⁷⁸³ Dilek Sayı, Mostafa Soltani, Nuray Güzeler, “Kurutulmuş Yoğurtlar: Kurut ve Kashk”, *Pamukkale Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, S. 21 (9), 2015, s. 429.

³⁷⁸⁴ Bahri Patır, Gülsüm Ateş, “Kurut”un Mikrobiyolojik ve Kimyasal Bazı Nitelikleri Üzerine Araştırmalar”, *Turkish Journal of Veterinary and Animal Sciences*, S. 26, 2002, s. 786.

³⁷⁸⁵ 4442. kımız süt ya yün yağ ya yoğrut kurut/yadım ya kidiz hem azar ewke tut

³⁷⁸⁶ G. Clauson, *EDPT*, p. 743.

³⁷⁸⁷ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 212.

³⁷⁸⁸ 6529. temām erğuvān teg kızıl meñzim erdi/bu kün za‘ferān urğın eñde tarıttım

³⁷⁸⁹ 4960. yaşık türtti yüzke sarıg za‘ferān/özin kıldı mīnā öñi teg cihān

5669. ajun kırtışı boldı altun öñi/yaşık za‘ferān kıldı yāķūt öñi

Öğdülmiş çeşitli rüyaların ne anlama geldiğini yorumlar. Buna göre mevsim yaz ve rüya gören gençse ve rüyasında sarı, pembe renkler ile safran veya öğütülmüş birşeyler görürse onun safrası kuvvetlenmiştir ve midesini boşaltmak gerekir.³⁷⁹⁰

Kutadgu Bilig’de safranın sarı renkli olma özelliği kullanılır. Safran bitkisi gerçekte açık mor renklidir. Bu bitkinin tepesinin kurutulmasıyla elde edilen safran çeşitli yiyecek ve içeceklerle renk, koku ve aroması nedeniyle kullanılan bir tür baharattır. Kutadgu Bilig’de de bu bitkiden sağlanan sarı renkli, kurutulup toz haline getirilmiş biçiminden söz edilmektedir.

şeker~ kãnd

Kutadgu Bilig’de Farsça kãnd sözcüğü ile birlikte anlamdaşı olan şeker sözcüğü de yer almaktadır. Yazar Küntogdı’nın adaletli olduğunu anlatırken bir elinde acı, bir elinde tatlı tuttuğunu söyler. Mecaz olarak şeker tatlıyı simgeler. Hakanın huzuruna gelen ve adalet arayan, davasında haklı olan kişiye Küntogdı adalet sunar. Haksız ve suçlu kişilere de Hint otu diye bilinen acı ot anlamında uragun verir. Aytoldı ona niçin sağında şeker, solunda uragun, elinde bıçak olduğunu sorunca da Küntogdı, aynı doğrultuda yanıt verir. Elindeki bıçakla doğru ile yanlış, haklı ile haksız, adalet ile zulmü, iyi ile kötüyü, güzel ile çirkini birbirinden ayırmakta, yarmakta, biçmektedir. Hakan ayırıcı yani Arapça “fârûk”, hüküm veren yani kadı, yargıç yani hâkimdir.³⁷⁹¹ Hakan hikmetiyle, yiğitliğiyle, ahlâkıyla üstün olduğu gibi bu yeteneklerini hakkanitele dengeleyen ve başkalarına da dağıtan biri olarak âdil olmalıdır. Güneş nasıl ışıklarını dengeli dağıtırsa hakan da onun gibi adaletle hükmetmelidir. Onun için, kendisine güç değen, zulme, ve zorbalığa uğrayan, mağdur olup yaşamının tadı kaçan kişiye hakan adaleti ile o tadı geri verir. Böylece o kişinin yüzü güler, şeker gibi tatlı bir biçimde hakanın kapısından sevinerek ayrılıp gider.³⁷⁹²

Şeker siyasî ve hukukî bağlamda mecaz olarak kullanıldığı gibi ahlâkî anlamda da kullanılır. Buna göre talı dil sayesinde toplumdaki bey-kul, büyük-küçük herkes tatlı konuşana boyun eğer.³⁷⁹³ Öğdülmiş, hâcibin nasıl olduğunu anlatırken herkese ılımlı ve tatlı dille konuşması gerektiğini öğütler.³⁷⁹⁴ Elçinin niteliklerinin başında da şeker gibi

³⁷⁹⁰ 6009. yıl ülgı yay erse tüşegli yégit/sarığ al tüşese ya kürküm ögit

³⁷⁹¹ 0772. beğük bir biçekig eligde tutar/solındın urāğün oñındın şeker

0789. üçünçi oñuñdın negü ol şeker/soluñdın urāğün ne ol bu sañar

³⁷⁹² 0812. şeker ol kişi yér añar küç tegip/törü bulsa méndin kapuğka kelip

0813. şeker teg süciyü barır ol kişi/sewinçlig bolur anda yazlur kaşı

³⁷⁹³ 2070. tilin sözlese söz şekerde süçig/boyun bérđi beg kıl uluğ ya kiçig

³⁷⁹⁴ 2475. köñül kóđkı bolsa kãmuğka kiçig/tili bolsa yumşak şekerde süçig

tatlı ve yumuşak dilli olmak gelir.³⁷⁹⁵ Küntogdı Odgurmuş'a Ögdülmüş eliyle mektup gönderip saraya çağırır. Odgurmuş bu buyruğu bir mektupla geri çevirir. Bunun üzerine Küntogdı, ikinci mektubunda, şeker gibi yumuşak bir dille yazdığı çağrısının ağı gibi acı bir biçimde reddedilmesini şöyle dile getirir:

3913. *şekerde süçigrek söz ıdtım saña/ağuda açığ keldi yañı maña*

Bir beyitte de şeker atası ölene verilen öğüt olarak tatlı ve değerli bir kılavuz anlamında şeker-kand ikilemesi içinde görülür.³⁷⁹⁶ Bu ikileme beyitlerden birinde de yakını ölen kişinin ölen için hayırda bulunup tatlı şeyler dağıtması öğütlenirken kullanılır.³⁷⁹⁷ Şeker adının geçtiği öbür beyitlerde somut ve birincil olarak şekerin kendi gerçek anlamı kastedilmektedir.³⁷⁹⁸

Şeker adının geçtiği son beyit 6129. beyittir. Burada şeker hem gerçek anlamında şeker, hem de dünyanın bütün nimetleri anlamında mecaz olarak kullanılmıştır. Şekerin karşısında bu beyitte ağı geçmektedir. Yayığ kut, yani felek dönektir. Feleğin işi ikirciklidir. Her zevkin bir hesabı vardır. Tatlıya karşı tatsız, lezzetliye karşı acı, yokuşa karşı iniş, yüksekliğe karşı derinlik vardır. Bu dünya aldatıcıdır. Bu dünyaya gelip geçenerlere felek ne veriyse hepsini almıştır. Elde toplananları bir gün yine dağıtacaktır. Ne kadar güldürürse güldürsün, bir gün ağlatacaktır. Düzelttiğini bozacaktır. Çünkü feleğin doğası cafakâr ve küstaktır. Aydınlığı az, belirsizliği çoktur. İnsanı şekerle besler, sonra ağı sunar. Zâlim felek böyledir.³⁷⁹⁹

tuz- etmek

Kutadgu Bilig'de dikkate değer bir ifade tuz-ekmek hakkıdır. Farsçada “nan u nemek”tir. Şemsettin Sami “tuz-ekmek”e nimet, ihsan, “tuz-ekmek hakkı”na şükran, minnettarlık karşılığını vermiştir.³⁸⁰⁰ Elçin'e göre bu deyim dostluk, vefa, arkadaşlık, sadâkat, samimiyet, merdlik, dürüstlük gibi kavramları içine alır. Çeşitli verilerden yola çıkarak bu deyim Türk kültüründe ekmeğini yediği kişiye kötülük yapmadığı, kendisine yapılan iyiliği unutmadığı, ekmeğini paylaştığı kişilere dostluk, vefa, sadakat, arkadaşlık, yardım, samimiyet, dürüstlük, fedakarlık, minnet ve şükran duygu ve düşünceleri ile

³⁷⁹⁵ 2665. sözi bolsa yumşak şeker teg süçig/süçig sözke yumşar uluğ hem kiçig

³⁷⁹⁶ 5154. atañ öldi bardı saña bérđi pend/ata pendi tutsa şeker bolğa kand

³⁷⁹⁷ 6314. kadaşñ ölümi saña bolsu pend/seringil muyan ur şeker bolsu kand

³⁷⁹⁸ 2198. arıgsız kılınç vefâsız cefâ/neçe me yitürse şeker hem yilig

3612. şeker hâlva yégli ya arpa üyür/toğup yatsa tañda yana aç turur

3614. şekerlig yidiñ sen ajun ni'meti/ķawuķ yür yédim men özüm tākātı

4768. şekerde tatıglıg ķawuķ yür maña/ķuz ol bu örüm ton ağılar teñi

³⁷⁹⁹ 6129. şeker birle igdür bérür kin ağı/yayığ kut kılınç bu ol ay bğü

³⁸⁰⁰ Şemsettin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 2004, s. 898.

bağlandığını, tuz-ekmek hakkına uymamanın en büyük kötülük ve ahlâksızlık sayıldığını, tuz-ekmek hakkının yemin ve namus sözü değerinde kabul edildiğini ancak bazı durumlarda uyulmadığını belirlemiştir.³⁸⁰¹

Deyimlerden atasözlerine ve edebî eserlere kadar pek çok yerde kullanılan ve hayatın vazgeçilmez bir unsuru olan tuz “tadı tuzu kalmadı” atasözünde olduğu gibi lezzet, tat anlamlarından gelişerek mutluluğu, aile içi uyumu, sevgi ve ilgiyi sembolize eder.³⁸⁰² Bunların yanında tuz Eski Türkçede güzellik, hüsün, melâhat, şirinlik anlamlarına kullanılır. Türk kültüründe tuz ile koku ve daha soyut olarak da terbiye arasında bir ilgi kurularak yaşam pratiklerinde sergilenir. Tuzun belalardan, kötülüklerden koruduğuna ilişkin inançlar, sadaka olarak tuz-ekmek vermek, başın üzerinde tuz çevirmek gibi âdetler³⁸⁰³ Kutadgu Bilig’den bu güne ulaşan geleneklerdendir.³⁸⁰⁴ “Tuz ekmek hakkı bilmeyen kör olur.” atasözünde kurulan tuz-ekmek ile körlük arasındaki ilgi nankör sözcüğünde yaşamaktadır. Tuz-ekmek hakkını, değerini, kutsallığını tanımayan kişiler nankördür. Nitekim Ferit Devellioğlu nankör sözcüğünü tuz-ekmek hakkını bilmeyen biçiminde açıklar.³⁸⁰⁵

Tuz-ekmek hakkı ile ilgili yapılan çalışmalarda çeşitli tarihî ve edebî yazılı eserlerden sözlü edebiyat ürünlerine kadar tuzun ve tuz-ekmek hakkının ifade ettiği anlam belirlenmeye çalışılmıştır. Kutadgu Bilig’de tuz-ekmek biçiminde 18 beyitte geçmektedir. Anıldığı beyitlere göre insaniyetli, inançlı, gözü tok, cömert, yumuşak huylu, alçak gönüllü, alp kişiler tuz-ekmek hakkını bilir. İyi ve uzun bir yaşam³⁸⁰⁶, ünlü olmak³⁸⁰⁷ istenirse tuz ekmek yedirmek; âlimlere, kapıcıbaşlarına ve hizmetçilere tuz ekmek hakkını ödemek³⁸⁰⁸ ve onu bol tutmak öğütlenmektedir.³⁸⁰⁹ Kutadgu Bilig’deki bu öğüt misafirperverliğin ve cömertliğin bir sembolüdür.

³⁸⁰¹ Şükrü Elçin, “Tuz-Ekmek Hakkı Deyimi Üzerine”, *Reşit Rahmeti Arat İçin*, Ankara 1966, s. 164, 171.

³⁸⁰² Gamze Bayar, “Edebi Metinlerde “Tuz”un Motif Olarak Kullanımı”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S: 5, 2014, s. 91, 94.

³⁸⁰³ Mehmet Samsakçı, “Türk Kültür ve Edebiyatında Tuz ve Tuz-Ekmek Hakkı”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 36, S: 36, 2007, s. 183, 197; Yüksel Kırımlı, “İnanç, Nazar ve Nazara Karşı Tuz”, *Tuz Kitabı*, İstanbul 2004, s. 65-73; Zekiye Çağım, “Adana’da Tuzla İlgili İnançlar ve Uygulamalar”, *Tuz Kitabı*, İstanbul 2004, s. 74-85; Mehmet Aça, “Türk Halk Geleneğindeki Doğum Sonrası Uygulamalar Bir Örnek: Tuzlama”, *Tuz Kitabı*, İstanbul 2004, s. 95-104.

³⁸⁰⁴ Kürşat Koçak, “Türk Kültür Tarihinin Bin Yıllık Başyapıtı: Kutadgu Bilig’den Bu Güne Ulaşan Gelenekler”, *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 4, S: 13, 2013, s. 61, 63.

³⁸⁰⁵ F. Devellioğlu, *OTAL*, s. 806.

³⁸⁰⁶ 4219. sewigli öküşrek tilese özün/tuz etmek yétürgil açuk tut yüzün

4279. tiriglik uzunun tiler erse sen /aķı bol tuz etmek yétür usa sen

³⁸⁰⁷ 2320. kü çaw at tilese tuz etmek yétür/tiriglik tilese anı oķ yetür

³⁸⁰⁸ 2532. tuzı etmeki kén aķı bolsa keğ/kümüş bérse altun er at térse keğ

4350. tilin irme serme tuz etmek yétür/ağır tut olarığ ağırta kötür

4537. aş içgü tuz etmek yime kénrú tut/atın edgü bolğay kelü bérge kut

³⁸⁰⁹ 5797. tuz etmek hāķını küdezip eren/yétürmiş kişiye yuluğlar başın

Her türlü zorluğa katlanan ordudaki askerlerin tuzu ekmeği, yemeği, atı, elbisesi ve silahının bol olması gerektiği belirtilmiştir. Savaşçılara verilen paylar tuz-etmek hakkı olarak nitelendirilmiş ve savaşçıların tuz-ekmek hakkını ödemek için ellerinden geleni yapacakları dile getirilmiştir.³⁸¹⁰ 1228 tarihinde Harezmîlilerin savaş meydanında Kıpçaklara tuz-ekmek göstermesi ile Kıpçaklar savaş meydanını terk etmesi tuz ekme hakkının askerî yönden önemini göstermektedir. Bu bakımdan Kutadgu Bilig’de tuz-ekmek hakkının askerî yönü dikkat çekicidir.³⁸¹¹ Tarihî ve askerî bakımdan gerçekleşen bu uygulama tuz ve ekmeğin kutsal kabul edildiğinin tanığıdır.³⁸¹²

Kutadgu Bilig’de tuz-ekmek hakkının gözetilmemesi zamânenin bozukluğunun bir işaretidir.³⁸¹³ Buradan yola çıkarak denilebilir ki tuz-ekmek hakkı düzenin ve dolayısıyla adaletin sembollerindendir.

Tuz-etmek ikilisi dışında “etmek” ve “tuz”un yalnız kullanıldıkları beyitler de bulunmaktadır. Ekmek “etmek” sözcüğünün geçtiği 2590. beyitte “etmek yé-” deyimini halindedir.³⁸¹⁴ Geçinmek, kazancını ve gelirini sağlamak, bu işten para kazanmak anlamına gelmektedir. Beytin bulunduğu bölümde de beyinin ekmeğini yiyip işini gören yani beyinin hizmetini görerek gelirini elde eden, kazancını sağlayan kapıcıbaşının taşınması gereken nitelikler ile görevleri anlatılır.

“Tuz” sözcüğü tek başına bir beyitte geçer. Bu beyitlerin birinde “sözke tuz kat-” biçiminde geçer.³⁸¹⁵ Aytoldı hakan Küntogdı ile konuşurken “yayıg kut”u yani döneke saadeti, feleği elde etmek, onu yakalamak için nasıl davranmak gerektiğine ilişkin sözleri arasında adı bilinmeyen bir şairin dörtlüğünü tanık göstererek söylemek istediklerini pekiştirir, zenginleştirir, güzelleştirir. Yemeğin lezzeti tuzdur; sözün ahengi, güzeli şiirdir.

5889. tapuğ kıldın artuğ bağırsaklık/ötedin maña sen tuz etmek haqın

6096. aqı bolğıl alçaq tuz etmek yétür/kişi ‘aybi açma sen örtüp yitür

4222. tuz etmek yétürgil kişike küle /yüzünü yaruğ tut süçig söz bile

1191. negü tér eşitgil közi tok kiş/tuz etmek idisi aqı er başı

1328. tuz etmekni kên tut kişike yétür/kişi ‘aybı körse sen açma yitür

³⁸¹⁰ 2317. tuzı etmeki hem aş kên kerek/atı ton tolumı añar teñ kerek

2318. aş içgü tuz etmek yaðar er atı/aş içgü turur bu tiriglik otı

2274. aqı alp atım bolsa alçaq köñül/tuzı etmeki kên ne kılkı amul

2319. negü tér eşitgil ıla atlıgı/tuz etmek kênüt ay kiş kutluğı

2321. kişilik kılığlı mançlıg aqı/tuz etmek haqı tép öter er haqı

³⁸¹¹ Erkan Göksu, “Kutadgu Bilig’e Göre Türk Savaş Sanatı”, *Turkish Studies*, Vol. 2/6, 2009, s. 273.

³⁸¹² Ahmet Ata, “Türkmenlerde Tuzun Kutsallığı”, *Tuz Kitabı*, İstanbul 2004, s. 86-92.

³⁸¹³ 6584. tuz etmek haqı tép küdezigli barmu/kümüş gevher altun bile men qalayı

³⁸¹⁴ 2590. bu yañlıg kerek bu qapuğ başlar er/begi etmeki yép işin işler er

³⁸¹⁵ 0711. bu sözke tanuqı bu şā‘ir sözi /bu şā‘ir sözi sözke qattı tuzı

üyür~yür

Sözcük Kutadgu Bilig indeksinde “darı” olarak karşılanırken “yür” sözcüğü “bir darı cinsi” olabileceği soru işaretiyle gösterilmiştir.³⁸¹⁶ Tezcan’a göre de yür sözcüğü üyür’ün önses ünlüsünü yitirmiş biçimidir ve doğrudan “darı” anlamına gelmektedir. Sözcüğün Uygur metinlerinde de yer aldığını belirterek yügür ve ügür biçimlerinin varlığından söz eder.³⁸¹⁷ Sözcüğün “arpa üyür/yür” veya “kawuk üyür/yür” biçiminde geçmesi anlamının tahıllar grubundan bir besin darı olduğunu da güçlendirmektedir. Beyitlerin bağlamı dikkate alındığında Odgurmış tarafından dünyanın kusurları ile ondan yüz çevirip olana kanaat ettiğini anlattığı bölümlerde “arpa” veya “kawuk” sözcükleriyle birlikte anılan bu sözcükle zengin-fakir, yoksul-varlıklı, kanaatkar olan-olmayan, yöneten-yönetilen gibi farklı toplumsal grupların varlığına besin tüketim ilişkileri üzerinden değinilir.³⁸¹⁸

yağ

Temel besin maddelerinden olan “yağ” Türklerin en önemli hayvansal gıdalarındandır. Dîvânü Lugâtî’t-Türk’de yağa ilişkin geniş bir söz varlığı bulunmaktadır. Dîvânü Lugâtî’t-Türk’te “yağ” sözcüğü yanında “öz”, “çır”, “sağ yağ” katkısız yağ, tereyağı, “kıyak” et ağı, tereyağı, kaymak, “yakrı” iç yağı, “tar” yağ tortusu, dibe çöken süt pıhtısı, “yund kazısı yağı” atın karnından çıkan yağ gibi biçimler yer alır.³⁸¹⁹ Kutadgu Bilig’de “igdişçiler” ile ilişkilerin nasıl olması gerektiğine ilişkin bölümde hayvansal gıdalar ve ürünler arasında sayılır.³⁸²⁰

yoğrut

Türk mutfak kültüründe hayvansal gıdalardan süt ve süt ürünleri geniş bir yer tutar. Kaymak, peynir, çökelek (sogut) ve yağ süttten elde edilen en yaygın ürünlerdir. Türklerin millî yiyeceği olan yoğurt sütün “kor” adı verilen maya ile mayalanmasından elde ediliyordu. Mayalamak için karınca yumurtaları ve palamut kapsülleri de bazı yerlerde kullanılıyordu. Yoğurdun uzun süre dayanması için yoğurdun süzülüp üzerine iki parmak don yağı koyulması, “peskütan” adı verilen yoğurdun yayıklanıp ayran haline

³⁸¹⁶ R. R. Arat, *İndeks*, s. 507, 562

³⁸¹⁷ S. Tezcan, *KBDÜ*, s. 77.

³⁸¹⁸ 3612. şeker halvâ yégli ya arpa üyür/toğup yatsa tañda yana aç turur

3614. şekerlig yidiñ sen ajun ni‘meti/ķawuķ yür yédim men özüm tākātı

4768. şekerde tatıglıg ķawuķ yür maña/çuz ol bu örüm ton ağılar teñi

4769. ķarın toğguça yé ķamuğ yém içim/kerék arpa yür tut toğurğu açım

³⁸¹⁹ Mehmet Fatih Yılmaz, *Anlambilimsel Bağlamıyla Dîvânü Lûgati’t-Türk’te Mutfak Kültürü*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2006, s. 109-111.

³⁸²⁰ 4442. ķımız süt ya yün yağ ya yoğrut ķurut/yağım ya ķıdıız hem azar ewke tut

getirilerek bir avuç un veya yarma ile kaynatılması ve süzülerek üzerine tuz ile don yağı koyulması, tarhana yapma gibi teknikler geliştirmişlerdir. Bu tekniklerden biri de “kurut”tur.³⁸²¹

³⁸²¹ Emel Memiş, Yasemin Ersoy, “Geleneksel Gıda Muhafaza Yöntemleri”, 38. *ICANAS Bildirileri*, Ankara 2008, s. 882.

11.3. Geniş Anlamli İecek Adları

ıgü

Kutadgu Bilig’de her türlü içilebilen sıvıyı kapsayan genel bir ad olarak “ıim” ve “ıgü” sözcükleri yer alır. “ıim” sözcüğü “yém” ile birlikte kullanılır.³⁸²² Eserde 46 kez geçen “ıgü” sözcüğü ise bazı beyitlerde ”aş ıgü”³⁸²³; bazı beyitlerde “yégü ıgü” biçiminde³⁸²⁴, bazı beyitlerde de çeşitli bağlamlarda tek başına³⁸²⁵ kullanılan genel bir addır.

³⁸²² 4769. arın toğua yé amuğ yém ıim/kerek arpa yür tut tođurđu açım

4402. amuğ teprenürke bulardın asığ/tözüke tegir yém ıimdin tatığ

³⁸²³ 2318. aş ıgü tuz etmek yağar er atı/aş ıgü turur bu tiriglik otı

2322. uluğluk tilese aş ıgü üle/uzun yaş tilese bulur aş bile

2826. idi ters turur bu aş ıgü yégü/siziklig kişidin yése ay bögü

4348. neñinde ülüğ kıl süçig söz bile/aş ıgü yitürgil tapuğ kıl küle

4537. aş ıgü tuz etmek yéme kéñrü tut/atıñ eđgü bolğay kelü bérge ut

4580. turu bérğü ašta körüp yat bazığ/aş ıgü tegiri öküş ya aziğ

4587. amuğ bir toğum yém aş ıgü üçün/özüñni uçuz kılmağıl sen küçün

4645. ayak tırki ew bark arığ tut töşek/töşegil aş ıgü yéme keğ kerek

4646. arığ it aş ıgü tatığlığ silig/yésü ärzü birle sunuğlı elig

4652. körü bar tözüke aş ıgü tegür/kinikmiş bar erse yéme aş yitür

4658. uluğlar yése aş tükese yéyü/kiçiglerke bérğü aş ıgü yégü

4660. aş ıgü yéseler nuğul ur yimiş/uruğ öl yimiş ur bir ana simiş

4662. tükel boldı emdi aş ıgü işi/aa bér apuğ barsa tıdma kişi

4664. bireğü barır aşa ündeseler/aş ıgü ier yer negü bérseles

5033. aş ıgü ıkardı yétürdi körü/kişi ıdtı ilig tapa ukturu

4676. bu yañlığ bolur kör aş ıgü işi/okığlıa barsa ya kelse kişi

5823. ewiñe kelip tüşti kirdi yorıp/aş ıgü yédi tındı ana serip

6284. aş ıgü yédi az yana at tutup/adaşı tapa bardı ađđu yutup

³⁸²⁴ 0524. bilişñ ne barmu adaş ya adaş/körügli ne barmu yégü ıgü aş

2439. kişi eğğüsindin kelir eğğülük/yégü ıgü miñü tağı kedğülük

2833. amuğ yerde begler küdezgü özin/yégü ıgüde açğı sağılık közin

2903. yégü ıgü atmış amuğ otlarığ/öz elgi bile atsa tutsa arığ

2958. eñ aşnu yégü ıgü bérğü kerek/tapıñgu itiglerin itgü kerek

3404. törütüti bayat bu aunuğ bilip/yégü ıgü ıdtı aläldin kılıp

4330. olarka yéme ök atıl ay adaş/birü tur olarka yégü ıgü aş

4517. tişig atma erke yégü ıgüde/alı kattıñ erse keçer keçğ öde

4527. yéme eğğü tutğıl elig asrakığ/yégü ıgü bérgil bütür oprakığ

4654. ayuda yégü bolsa ıgü kerek/yégü ıgü birle teñeşğü kerek

4801. aťarlığ turur dünyā nüşi ağı/arığın tile bara ıgü yégü

5440. ıkardı yégü ıgü türlüğ aşı/ayur azına tat ay eğğü kişi

5359. yaşığ teg yaruğıl ay ilçi bögü/buğun bulsu séndin kör ıgü yégü

5441. elig sundı oğğurmuş aldı téğü/yédi iti azrak ol ıgü yégü

5553. bularnıñ akı tıdma ıgü yégü/bérü tur muñadmasu ilçi bögü

³⁸²⁵ 2881. maña ayğıl emdi iğişçi başı/negü teg kerek kılsa ıgü işi

2882. mansa añar beg ne köñli bütüp/alıp ise ıgü anı ın tutup

2888. telim türlüğ otlar anıñda bolur/yégü yağağı ot ya ıgü olur

2889. uruğ öl yemiş tut ya ıgü süçig/aniñdın bolur bu boğuza keçig

2902. öz elgi bile atsa ıgü körüp/özi beklese oğsa tamğa urup

2917. sağılsız kerek bu iğişçi arığ/küdezilse ıgüde kıl tü yamığ

2920. iğişçi arığ bolsa körklüğ yüzi/aniñdın siñer ise ıgü ozı

4653. kişi aş yése sen öze ıgü tut/anı ise ıgü yéme ök anut

4655. yégü bolsa ıgü anuğ bolmasa/ağı boldı sağın ol aşnı yése

6155. ayu tağda yüğrür üñürde ewi/yémi ot köki ıgü yağmur suwı

nûş

Farsça içmek anlamına gelen “nuşîden” eyleminin ism-i masdarı olan “nûş” leziz, hoş meze, muvâfık-ı mezâk³⁸²⁶; tatlı, bal; içki, iştret demektir.³⁸²⁷ Odgurmış Ögdülmüş’e bu dünyanın tehlikelerle dolu ve şerbetinin zehir olduğunu söyleyip bütün yiyecek ve içeceklerinde temizini yani helalini dilemesini öğütler.³⁸²⁸

şerâb

Arapça “şerâb” “*içilmek şânından olup ve içilmeğe sâlih olan nesneye denir*”.³⁸²⁹ Kutadgu Bilig’de sözcük Arapça aslındaki anlamıyla kullanılır. Günümüz Türkçesindeki alkollü içecek anlamında değil, her türlü içecek anlamındadır.

Sözcüğün geçtiği 2904. beyit “idişçi başı” yani “içkici başı”nın taşınması gereken niteliklerin söz edildiği XXXVII. bölümde yer alır. Buna göre içkicibaşı kuru veya yaş meyveyi, gül balı veya gül şurubunu, bütün bu içkileri kendisi yapmalı ve bulundurmalıdır.³⁸³⁰ Her türlü içecek anlamı bu beyitteki “barça şerâb” tamlamasındaki ön ad ile belirginleşmektedir. 1060. beyit ise Aytoldı’nın hastalanması üzerine etrafına toplanan “otaçı”ların hekimlerin başvurduğu türlü yolların anlatıldığı yerde geçer. Bu hekimlerden kimi kan tutumuş diyerek damarını açar; kimi kabız olmuş diyerek müshil içirir; kimisi gülsuyu şerbeti hazırlar, kimisi gerekli bir içki yapıp verir.³⁸³¹ Bu beyitte ise daha çok karışım, çözelti türünde bir ilaçtır.

³⁸²⁶ Mütercim Âsım Efendi, *Burhân-ı Katı*, Ankara 2009, s. 570

³⁸²⁷ F. Devellioğlu, *OTAL*, s. 845

³⁸²⁸ 4801. haşarlıg turur dünyâ nûşı ağu/arığın tile barça içgü yégü

³⁸²⁹ Mütercim Âsım, *KM*, C. 1, s. 476.

³⁸³⁰ 2904. kuruğ öl yemiş ya cülengbîn cülâb/özi katğu tutğu bu barça şerâb

³⁸³¹ 1060. kayusı soğık itti kattı cülâb/kayu kıldı bérđi kereklig şerâb

11.4. Dar Anlamlı İçecek Adları

bor

Orta Türkçe metinlerinde şarap anlamına gelen “çağır~çakır”, “süçig” ile aynı anlama gelen “bor” sözcüğü³⁸³² Orhon Yazıtlarında “otça borça” ikilemesinde de yer alır. Adamoviç’e göre bu ikilemedeki “bor” Toharca ateş demek olan “*pör” sözcüğünün p > b değişmesi ile Eski Türkçedeki biçimidir. Şarap anlamındaki “bor” sözcüğü ise Farsçadan ödünçlemedir.³⁸³³ Dîvânu Lugâti’t-Türk’te Kaşgarlı “bor bolmadıp sirke bolma” atasözünde örneklendirir. “Şarap olmadan sirke olma” anlamına gelen bu atasözü yaşlı adam gibi davranan genç çocuklar için kullanılır.³⁸³⁴ Kutadgu Bilig dinî-ahlâkî nitelikte bir eserdir. Bu nedenle şarap içmemek gerektiği öğütlenir ve içince hangi zor durumlarla karşı karşıya kalınacağına ilişkin uyarılarda bulunulur.

Kutadgu Bilig’e göre yalan söylemek, sözünden dönmek, inatçı, kaba ve öfkeli olmak gibi insan için kötü olan şeylerden biri de içki içmektir.³⁸³⁵ Şarabı severek içen kimse şüphesiz tamamen boştur. Şarap içilirse yapılacak işler kalır, yapılmayacak şeyler yapılır. Uygunsuz işler yapılır, iyi işler kalır.³⁸³⁶ Çünkü bin türlü günah içkiden doğar; kut zinâ yapanın yüzüne tükürür ve ondan kaçır.³⁸³⁷

İçki içmemesi gerekenlerin başında hakan, bey gelmektedir. Eğer bey şarap içer, oyun oynayarak vakit geçirirse memleket işlerini ne zaman düşünür?³⁸³⁸ İçki ve fesatlık gibi şeyler mala ve beyliğe zarar verir; bu iki alışkanlıktan kut kaçır. Bu nedenle Aytoldı hakana bunlardan uzak durması gerektiğini öğütler.³⁸³⁹ Meyhaneci ve içki düşmandır; malını alır, içkici hırçın ve kavgacı olur.³⁸⁴⁰ Ögdülmiş de içki fakirlik yolunu açtığı için beyin bundan uzak durması gerektiğini “bilgi veren ve bilgisizi yerip içkiyi yasaklayan kişi” olarak tanımladığı kişiden³⁸⁴¹ aşağıdaki beyti aktarır:

2096. bor içme ayā borçı boğuzı kulu/bor içse açıldı çığaylık yolu

³⁸³² G. Clauson, *EDPT*, p. 354.

³⁸³³ Milan Adamoviç, “Otça Borça”, *Türk Dili*, S. 633, 2004, s. 263.

³⁸³⁴ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 397.

³⁸³⁵ 0339. üçünçi taķı bir bor içse sewe/séziksiz bu er boldı birtem yawa

³⁸³⁶ 2101. neçe kılgu işler bor içse qalır/neçe kılmağı iş esürse kelür

2102. neçe teñsiz işler bor içse bolur/neçe edğü işler esürse qalır

³⁸³⁷ 1338. bu bordın qopar miñ yazukqa yürek/zinādın kaçır kut yüzünke suğar

³⁸³⁸ 2103. bor içse oyunka awınsa begi/kaçan yetgey el kün işiñe ögi

³⁸³⁹ 1434. bor içme fesāddın yırak tur teze/bu kaç neñ yorır tutçı beglik buza

2091. bor içmez kerek beg fesād kılmasa/bu iki kılıqtın kaçır kut basa

³⁸⁴⁰ 2098. yağı ol bu bor timçi eltür kümüş/kılınçı tütüş boldı kılkı uruş

³⁸⁴¹ 2095. negü tér eşitgil bilig bérğüçi/bilgisizni bordın söküp tıdğuçı

Ögdülmüş'in hakana içki içmemesine yönelik nasihatını Odgurmış da yineler. Odgurmış da beyin içki içmemesi, fesada karışmaması ve bunlardan uzak durmasını öğütler. Çünkü bu iki şey köşk, saray ve orduları yıkar.³⁸⁴²

Aytoldı, Ögdülmüş, Odgurmış tarafından hakana verilen içki içmeme ve fesada karışmama öğüdü Aytoldı'nın oğlu Ögdülmüş'e vasiyeti arasında da yer alır. Aytoldı ölmeden önce oğlunu yanına çağırarak içki içmemesi, fesada karışmayarak uzak durması, fâsik olup zinâ yapmaması, yüzünü kara çıkarmaması gerektiğini öğütler. Özellikle şarap ve zinâ fakirlik elbisesini giydirebilir.³⁸⁴³

İçki içmemesi gereken saray görevlilerinden biri “yalavaç” yani elçidir. O nefesine hakim olmalı ve içki içmemelidir.³⁸⁴⁴ İnsan ne kadar hayâ sahibi, temiz, iyi huylu olursa olsun şarap içince kaba, küstah olur.³⁸⁴⁵ Ne yazık ki haya akıl, idrak, bilgisini pis içkiye verir.³⁸⁴⁶ Elçi ne kadar bilgili, akıllı olursa olsun kendini içkiye verirse işini bozar, yerine getiremez.³⁸⁴⁷ Bilgili şarap içerse bilgisiz olur, bilgisiz sarhoş olursa geriye ne kalır?³⁸⁴⁸ Bilgili şarap içerse bilgisiz olur, bilgisiz içerse küçük çocuğa döner.³⁸⁴⁹ Çünkü şarap bilgiye akla düşmandır, içkinin gerçek adı kavga gürültüdür.³⁸⁵⁰

Hazinedar “ağıç” da içki içmemesi gereken görevlilerdendir. Çünkü hazinedar şarap içerse malı cömertlikle dağıtır, paylaştırdığı malların karşılığını alamaz.³⁸⁵¹ O “özin tutğuç” yani nefesine hakim olmalıdır; nefesine hakim olan kuta erişir.³⁸⁵²

Kâtibin “bitigçi ılımğa”nın taşınması gereken niteliklerden biri de içki içmemesidir. Çünkü kâtip içki içerse bilgiden uzaklaşır; bilgiden uzaklaşan yazıyı şaşırır.³⁸⁵³

İçkinin yaygınlaşması ve içkicilerin makbul görülmesi, şarap ile yüzlerini yıkayan ve namazı terk edenler yiğit sayılması ve işlerini yürütmeleri; fesad ve fîsk yapanların

³⁸⁴² 5263. bor içme fesâdkâ katılma yıra/bu iki buzâr karşı ordu tura

³⁸⁴³ 1334. bor içme fesâdkâ katılma yıra/zinâ kılma fâsik atanma kıra

1337. bor içme zinâka katılma hâzer/bu iki çığaylık tonını keçer

³⁸⁴⁴ 2649. bor içmez kerek keğ özin tutğuç/özin tutğuç er bulur kut küçi

³⁸⁴⁵ 2653. neçe me uwutluğ silig kılkı uz/bor içse otunluk kılur barça öz

³⁸⁴⁶ 2654. isizim uwut ya ukuş ög bilig/arıgsız bu borka bérür ay silig

³⁸⁴⁷ 2652. neçe me biliglig ukuşluğ kişi/başın borka soksa buzâr öz işi

³⁸⁴⁸ 2650. biliglig bor içse biligsiz bolur/biligsiz esürse adın ne kalur

³⁸⁴⁹ 2659. biliglig bor içse biligsiz bolur/biligsiz bor içse bolur kenç kiçig

³⁸⁵⁰ 2651. bor ol bu biligke ukuşka yağı/bor atı hâkîkat tütüş ol çoğı

³⁸⁵¹ 2765. bor içse akılık kılur ol neñin/kişike üler neñ alumaz teñin

³⁸⁵² 2764. bor içmez kerek hem özin tutğuç/özin tutğuç er kutuğ tapğuç

³⁸⁵³ 2729. bor içmez kerek bolsa kılkı arığ/yarağız kılınçığ yıratça arığ

2730. bitigçi bor içse biligdin tezer/biligdin tezigli bitigdin azar

adam sayılması, şarap içmeyenlerin adının cimri olması zamanenin bozukluklarındandır.³⁸⁵⁴

İçki içmenin belirtilen pek çok kötü sonucu içinde en önemlisi “kut”u kaçırmasıdır. “Kut”a sahip olan kişi içki içmeye kendini verirse, malını dağıtırsa “kut” ondan uzaklaşır; adı da aptala, budalaya çıkar. “Kut”u yakalamaya çalışanandan ise kaçır.
3855

Kutadgu Bilig’de içki sarhoşluğu “esür-, ahsumla-” ile “devlet, kut” sarhoşluğu arasında yapılan ayırım dikkat çekicidir. Bir “budun beyi” boy beyi olduğu belirtilen kişinin sözleri tanık gösterilir. Büyüklük “uluğluk”, yiğitlik “yiğitlik”, zenginlik “baylık” ya da “kut” sarhoşluğu içki “süçig” sarhoşluğundan daha beterdir. Çünkü şarap içip sarhoş olan uyuyup uyanınca ayılır. Fakat “devlet” sarhoşu olan ayılamaz, ölene kadar uyur uyanamaz. Uyandığında toğrağın altında pişman olur, gözü yaşla dolar, cezasını orda çeker.³⁸⁵⁶

cülāb - cülengbîn

Farsça “gül-âb”ın Arapçalaşmış hali “cullâb”tır ve “gül suyu”na denir.³⁸⁵⁷ “Cülengbîn” ise Farsça “gül-engübin”in Arapçalaşmış biçimidir ve bal ile gül yaprağından yapılan bir çeşit tatlı içecektir.³⁸⁵⁸

İki sözcük birlikte iki beyitte geçer. İçkicibaşının “idişçi başı”nın görevleri arasında kuru ve yaş meyveyi, gül suyunu, gül suyu şerbeti gibi bütün içecekleri kendisi yapmalı ve bulundurmaldır.³⁸⁵⁹ Diğer beyitte ise Ögdülmüş’in Ogdurmuş’a ziyafete davetin nasıl yapılması gerektiğini söylediği bölümde yer alır. Ziyafetlerde yiyecekler ve içecekler birbirine denk olmalı; ziyafet veren isterse şerbet, isterse su, isterse gül suyu veya gül suyu şerbeti verir.³⁸⁶⁰

³⁸⁵⁴ 6454. borun yüz yuğuçı namāz koğğuçı/kür ersig atandı yoritur küçi 131

6455. fesād fişk içisi atandı eren/bor içmez kişi atı boldı saran 131

³⁸⁵⁵ 0708. yawalık bile borğa baş soğmasa /yawalıkğa boşlağ neñin saçmasa

2655. bor içme bor içse barır er kutı/bor içse bolur tilwe munduz atı

³⁸⁵⁶ 6137. esürtmesü devlet séni ay kadas/ağıldukta seksiz közüñ tolğa yaş

6138. negü tér eşitgil bu budun begi/sınap sözlemiş sözni yetlip ögi

6139. kimi erse devlet esürtse kelip/yağız yérde yarlır yüreki ulıp

6140. uluğlukğa esrüp kim ahsumlasa/kara yér katında kıyın yér basa

6141. yégitlik ya baylık bu kut esrüki/süçig esrükinde beter ay beki

6142. esürse kalı borçı bornı içip/uğıp kıpsa ağlır usında keçip

6143. bu devlet esürtse açın ağlumaz/ölüm tutmağınça uğır oğnumaz

³⁸⁵⁷ Mütercim Âsım, *KM*, C. 1, s. 322.

³⁸⁵⁸ R. R. Arat, *İndeks*, s. 126

³⁸⁵⁹ 2904. kuruğ öl yemiş ya cülengbîn cülāb/özi katğu tutğu bu barça şerāb

³⁸⁶⁰ 4656. tilese fuğā‘ bér tilese mizāb/tilese cülengbîn tilese cülāb

“Cülâb” ise hakanın sofrasında veya ziyafetlerde verilen bir çeşit içecek olmasının yanında ilaç olarak da kullanılır. Nitekim Devellioğlu’na göre temel anlamı gûlsuyu olan “cülâb” aynı zamanda ishal veren şerbettir.³⁸⁶¹ Aytoldı’nın hastalanması üzerine etrafına toplanan “otaçı”ların her biri farklı bir tanı koyup tedavi yöntemleri uygular. Bu “otaçı”ların kimisi soğukluk yapıp içine “gül suyu” katarak iyileştirmeye çalışır.³⁸⁶²

Sözcüklerin bağlamları dikkate alındığında “cülâb” ve “cülengbîn” hakanın sofrasında bulunan ve davetlerde verilen içeceklerdendir. Cülâb ise aynı zamanda ilaç olarak kullanılabilen doğal bir içecektir.

fukkâ’

Mütercim Âsım, Kâmûs’ta fukkâ hakkında şu bilgiyi verir: “el-fukkâ’: rummân vezninde şerbetçilerin çarşıda sattıkları mutlakan şerbete denir ki hubûbâtta ve meyvelerden ve sâ’irden tertîb eder. Savurdukta yüzünde kabarcıklar zuhuru bâ’is-i tesmiyedir. Ve fukkâ’ bir cins nebât adıdır ki kurudukta boynuz gibi katılanır.”³⁸⁶³ İbn Battuta İran’dan Hindistan’a doğru giderken Multan kenti sultanının kendilerine yemekten sonra “fukkâ” denilen içecek ikram ettiklerini söyler. Burada verilen bilgiye göre bir şerbet türü olarak fukkâ’ arpadan yapılan ve köpükleninceye kadar mayalandırılan bir içecek türüdür. Aynı zamanda biber, karanfil, bal, nane, nar suyu, beyaz ekmek, buğday gibi maddelerden de yapılabilir. Kendine özgü ferahlatıcı hoş bir tadı vardır ve sarhoş etmeyi makbuldür.³⁸⁶⁴ 14. yüzyılda Aydınolu Umur Bey adına Tutmacı tarafından insan sağlığını öğretmek için yazılan Tabiatnâme’ye göre de şerbetçilerin çarşıda sattıkları şerbete “fukkâ” denir.³⁸⁶⁵ İbn-i Sînâ ise el-Kânûn fi’t-Tıbb adlı eserinde kusturucular arasında yer verdiği fukkânın banyodan sonra alındığında hem kusturacağı hem de ishal yapacağı belirtilir. Eseri çeviren Esin Kâhya fukkâyı mayalanmış yulaf yemeği ile hazırlanıp otlarla kokulandırılmış bir çeşit bira olarak açıklanmış ve “boza” karşılığı vermiştir.³⁸⁶⁶ İbn-i Sînâ’nın bu eserinde “fuka” biçimiyle yer alır ve bilinen bir drog olan “fuka”nın nitelikleri şöyle betimlenir: “Onun aslı (birçok çeşitte) ısıtıcı özellikteki hububattan oluşur. Hepsinin kaynağı kerfîs, beyaz un, ve nane ile yapılmıştır. Pişmiş ekmekten yapılan boza, mayasız hamurdan yapılan bozaya benzemez; ondan daha iyidir.” Bu drogun bağırsakların içindekilerini yani keymusun iyi olmasını

³⁸⁶¹ F. Devellioğlu, *OTAL*, s. 147.

³⁸⁶² 1060. kayısı soğuk itti kattı cülâb/kayu kıldı bérde kereklig şerâb

³⁸⁶³ Mütercim Âsım, *KM*, C. IV, s. 3452.

³⁸⁶⁴ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, İstanbul 2004, C. II, s. 595, 598.

³⁸⁶⁵ Yahya Özdoğan, Nermin Işık, “Geleneksel Türk Mutfağında Şerbet”, *38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, Ankara 2008, C. III, s. 1062.

³⁸⁶⁶ İbn-i Sînâ, *El-Kânûn fi’t-Tıbb-1. Kitap*, Ankara 2017, s. 387.

sağlayıp vücudu ıstığı, idrar söktürücü ve mide yangısına iyi gelmesine karşın sinirlere, beyin zarına, mesane ve böbreklere zararlı olduğu belirtilir.³⁸⁶⁷

15. yüzyılda Bağdat'ta yenilen yemekler, içilen içecekler ve kullanılan kokular üzerine bir eser veren İbnü'l-Adim fukka için iki sayfa ayırmış ve 3 ayrı tarif vermiştir.³⁸⁶⁸

kımız

Türlere özgü bir içki olan kımız Türk yemek kültüründe önemli bir yer tutar. Alkol oranı düşük ve kalorisi yüksek olduğu için kımız bir öğün yerine içilebildiği gibi gün içinde de tüketilen içeceklerdendir. Moğollarda askerlik eğitimiyle ilgili olduğu için kımız içme törenleri düzenlenirken, Yakutlarda kurban kesme yerine geçtiği için kımız içme törenleri yapıldı.³⁸⁶⁹ Dîvânu Lugâti't-Türk'e göre kımız tulumlara doldurulup ekşisin diye bekletilen ve içilen kısırak sütüdür.³⁸⁷⁰ Kımızın mayalanmasına ilişkin Dîvânu Lugâti't-Türk'teki "kımız korlandı." yani "kımız içinde bulunan maya ile ekşidi. Yoğurt da katılarsa aynıdır" bilgileri yer alır.³⁸⁷¹ Yoğurt yapmak için kullanılan "kor" kımız mayalamak için de kullanılır. Mayalanan kımızların koyulduğu tulumlara ise "butık" veya "kasuk" denir.³⁸⁷² Kımız yaparken zaman zaman çalkalamak gerektiği Dîvânu Lugâti't-Türk'te verilen "er kımız bışdı." yani "adam kımızı çalkaladı" cümlesinden anlaşılmaktadır.³⁸⁷³

Kutadgu Bilig'de hayvan yetiştiricileri "igdişçiler" ile ilişkilerin nasıl olması gerektiğine ilişkin bölümde hayvanlardan elde edilen yiyecekler arasında kımız da sıralanır.³⁸⁷⁴ Kımız evde bulundurulması gereken günlük yaşamın temel tüketim içeceklerindendir.

mîzâb (mizrâb)

mîzâb: ميزاب Arapça وَرَبْ fiilinden. Çokluk biçimi meâzib. Oluk, su yolu anlamı verilmektedir. Bu biçimiyle sözcük Arapça kökten türetilmiş görünmektedir. Ancak Kutadgu Bilig'de mîzâb fukkâ' ile birlikte anıldığı için bir içecek çeşidi ile su yolu anlamına gelen sözcüğün "tenâsüb" içinde olması güçlü bir olasılık değildir. Fukkâ' nasıl arpa, mısır, buğday gibi bitkilerden yapılan bir içecek adı ise onun yanındaki sözcüğün

³⁸⁶⁷ İbn-i Sînâ, *El-Kânûn fi't-Tıbb-2. Kitap*, Ankara 2017, s. 509.

³⁸⁶⁸ İbnü'l-Adim, *el-Vusla ile'l-habîb fi'vafî't-tayyibât ve't-tîb*, Halep, 1408/1988, C.II, s. 505-506.

³⁸⁶⁹ Sami Kılıç, Ali Albayrak, "İslâmiyetten Önce Türklerde Yiyecek ve İçecekler", *Turkish Studies*, Vol. 7/2, 2012, s. 712.

³⁸⁷⁰ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 157

³⁸⁷¹ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 432

³⁸⁷² Mehmet Fatih Yılmaz, *Anlambilimsel Bağlamıyla Dîvânu Lûgati't-Türk'te Mutfak Kültürü*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2006, s. 77.

³⁸⁷³ Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 236,

³⁸⁷⁴ 4442. kımız süt ya yün yağ ya yoğrut kurut/yağım ya kîdiz hem azar ewke tut

de benzer biçimde olması gerekir. Dolayısıyla sözcüğün yapısı ve anlamını başka bir yerde aramak gerekir.

Kutadgu Bilig indeksinde mizâb için su yolu ve oluk denirken Arat Kutadgu Bilig çevirisinde sözcüğe herhangi bir karşılık vermez.³⁸⁷⁵ Bu anlamlar uygun ve açıklayıcı görünmemektedir. Sözcük ne mîzâb biçiminde Arapça ism-i mekân veya ism-i âlet, ne de sofranın anlamındaki Farsça miz ile yine Farsça su anlamındaki âb'dan oluşan birleşik addır. Bu sözcüğün aslı mizr+âb'dır. Mütercim Âsım Kâmûs'ta "mizr" adını şöyle açıklar: Darıdan ve arpadan ve mısır buğdayından ma'mûl nebîze denir ki boza ve arpa suyu ta'bîr olunur.³⁸⁷⁶ Bu açıklamada önemli nokta içeceğin yapıldığı bitkiler ile "mizr" adının anlamdaşı olarak verilen "nebîz" sözcüğüdür. Mütercim'e göre nebîz "küpe basılmakla hâsıl olan hurma ve üzüm şirasına ve bâdesine denir. Gerek müskir ve gerek gayrı müskir olsun ve gerek üzümünden ve hurmadan ve gerek baldan ve arpadan ve buğdaydan olsun; nihâyet örfte hamr üzümün ve nebîz hurmanın şarabında gâlib olmuştur."³⁸⁷⁷ Bu sözlerden, içki türlerinin yapıldığı madde dolayısıyla farklı adlar aldığı anlaşılmaktadır. Üzümden yapılan hamr, hurmadan yapılan nebîz, arpa ve mısırdan yapılan mizr, buğday ve darıdan yapılan gubeyrâ veya sükreke adıyla anılmıştır.

Fukkâ' ve mizrâb Ögdülmiş'in Ogdurmuş'a davetin yapılma usulünü anlattığı bölümde anılır. Buna göre ziyafetlerde yiyecekler ve içecekler birbirine denk olmalı; ziyafet veren isterse fukkâ', isterse mizrâb, isterse gül suyu veya gül suyu şerbeti verir.³⁸⁷⁸ Ziyafet veren bunlara benzer daha başka içecekler de sunabilir.

suw

Kutadgu Bilig'de "yüz suwı" bir kişinin onuru, şerefi, haysiyeti, kıymeti, değeri, itibarı anlamındadır. "Köz suwı" ise "i'zân" yani ölçülülük demektir. Anılan beyitlere göre fazla söz söylemek ve yalan söylemek hem sözzün değerini hem de kişinin itibarını eksiltir.³⁸⁷⁹ Kişiyi değersizleştiren durumlardan biri de küstah, haddini bilmez, âsi insanlarla beraber hareket etmektir.³⁸⁸⁰

³⁸⁷⁵ R. R. Arat, *İndeks*, s. 317; Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig-II Çeviri, s.337

³⁸⁷⁶ Mütercim Âsım, *KM*, C.III, s.2337.

³⁸⁷⁷ Mütercim Âsım, *KM*, C.II, s.1700.

³⁸⁷⁸ 4656. tilese fuqâ' bér tilese mizâb/tilese cülengbîn tilese cülâb

³⁸⁷⁹ 4332. öküş sözleme söz serin til küdez/öküş sözlemi söz suwı kaldı az

5436. tilim tıdnumadı telim sözledi/sözüm eksümedi suwı eksüdi

6628. öküş sözlediñ söz suwı barmasun/öküş sözke yalkar bu yalñuk ire

4297. yüzün tutçı suwluğ tutayın tése/tilin sözleme sözni yalğan usa

³⁸⁸⁰ 4289. otunğa qatılma ay aşı arığ/yüzünün suwın iltge séndin arığ

Dünyada şöhrete ya mal-mülk edinerek ya da şeref, itibar kazanarak kavuşulur. Hakanın mahiyetindeki hizmetkârların da kimi şeref ve haysiyeti için çalışır, kimi yalnız mal-mülk diler, kimi de hem şeref, itibar hem de unvan, rütbe ve iktidar ister. Hakan hizmetindeki bu insanların isteklerini yerine getirmelidir.³⁸⁸¹ Eğer hakanın hizmetindeki yalavaç yani elçi boş ve kötü olursa hakanın itibarını düşürür.³⁸⁸² Tanrı haya ve ölçüyü kime verirse ona şeref ve devleti yani bahtı da verir. Ancak zenginleşip büyüyünce ve ünü yayılınca kut ondan uzaklaşarak itibarını azaltır.³⁸⁸³

Sözcük çeşitli söz öbekleri içinde parlamak, güzelliği ortaya çıkmak, sağlıklı anlamlarını verir. Beyitlerde “közke suw bér-” , “iki köz suw içér” biçimindeki geçen bu kullanımlarda “körk” güzellik sözcüğü ile tenasüp içindedir. Güzel, parlak yüzlü ve aynı zamanda sağlıklı, genç anlamları da “yüzi suwluğ” söz öbeği ile karşılanır.³⁸⁸⁴

Su çeşitli beyitlerde ise gerçek anlamında kullanılır. Bu beyitler daha çok içkicibaşının ve aşçıbaşının görevleri ile taşınması gereken özelliklerinin anlatıldığı bölümde geçer. Aşçı başı ve içkic başı güvenilir, doğru, seçkin, temiz kişilerden olmalıdır. Temiz yiyecek ve içecekler arzulanır; içine kıl tüy düşmüş yiyecek-içecekler tatsız olur. Aceleyle yenen yiyecekler ve içecekler insanı hasta eder. Bu beyitlerde “aş suw” ikilemesi biçiminde geçer ve yiyecek ve içeceklerin genel adıdır.³⁸⁸⁵ Aynı kullanım bazı beyitlerde ise “ziyafet” anlamındadır.³⁸⁸⁶

Su ile birlikte “yun-” yıkanmak eyleminin yer aldığı beyitlerde ise abdest almak anlamındadır. Kadınlarla birlikte olduktan sonra ve şeytansı bir rüya gördükten sonra yıkanmak yani gusül abdesti almak gerekir.³⁸⁸⁷

³⁸⁸¹ 5516. olarda birisi tiler yüz suwı/añar yüz suwı kılgu kansa kıwı

5518. taķı bir tiler neñ yéme yüz suwı/hem at ton tiler kör yorisa sawı

6108. iki neñ turur dünyā atı çawı/biri neñ tawar ol biri yüz suwı

³⁸⁸² 2639. yalawaç yawuz bolsa kıwçaķ kowı/séziksiz tüker anda begler suwı

³⁸⁸³ 2007. bayat kimke bérse uwut köz suwı/añar bérđi devlet tükel yüz suwı

0737. bayusa beďüse yaďılsa çawı/kiter men anıñdın kiter yüz suwı

³⁸⁸⁴ 2085. yağıķa katıg bolsa ersiglikı/körür közke suw bérse körklüglüki

2467. idı eďgü neñ bu kiři körki yüz/bu yüz körkiñe suw içér iki köz

4524. neçe kızgü eñlig yüzi suwluğ er/tişilerde ötrü özi boldı yér

³⁸⁸⁵ 2829. kiřide talusı köni çın kiři/öďürgü añar bérđü aş suw işi

2846. arıg bolsa aşçı arıg aş bérür/arıg bolsa aş suw sewe keď yélür

2857. arıgıķnı barça kişiler tiler/arıg bolsa aş suw kiři ārzūlar

2918. idışte tü bolsa yarağsız bolur/tü aş suwķa tüşse tatıgsız bolur

1998. iwe kılmış işler neçe yég bolur/iwe yése aş suw neçe ig bolur

³⁸⁸⁶ 4578. bularda қayu erse aş suw yégü/anı teñle barģu azu barmaģu

4647. okımasa aş suw münı bir bolur/okısa körügli birig yüz kıtur

4648. usa eďgü itgil sen aş suw arıg/toďup kopsu barsu keligli arıg

³⁸⁸⁷ 3581. taķı bir tatıg tu tişi tatıg ol/soğuk suwķa yunmak anıñ yañı ol

3584. tiři birle řuħbet idı keď tatıg/soğuk suwķa yunmak yanutı katıg

6017. taķı bir tüş ol körse yektin bolur/tüşegli anı körse suwķa yunur

Eserde dünya nimetleri “açığ suw”a yani zehre benzetilmiştir. İnsan bu dünya nimetlerini ne kadar içerse içsin ne kadar yerse yesin yine de bunlara kanmaz, damağını bile ıslatmaz. 1408. beytin aynısı 3625. beyitte yinelenir. Kutadgu Bilig’de bazı beyitler veya dizeler yinelenmektedir. Bu yinelenen beyitlerden ilki Aytoldı’nın Küntogdı’ya yazdığı vasiyette yer alırken diğeri Ogdurmuş tarafından Ögdülmiş’e söylenir.³⁸⁸⁸ Aytoldı ile Ogdurmuş’ı birleştiren ortak nokta eserde ikisinin de ölümüdür. Aytoldı ölüme yaklaşınca gerçekleri görür, uyanır, dünyadan yüz çevirir; Ogdurmuş ise henüz hayatta iken bunları görür ve söyler.

Buğra Hanın tahta çıkışı ve bahar mevsiminin övüldüğü bölümde karada ve suda yaşayanlar ile uçan ve uçamayan çeşitli hayvanlar betimlenir. Yusuf Has Hâcib bu betimlemeleriyle okuyucunun gözünde bir tablo yaratır. Bu tabloda çeşitli kuşlar barış ve huzur içinde gökyüzünü doldurmuş, ahenkle cıvıldaşır; karadaki hayvanlardan kimi su içer, kimi ise yüzer. Hayvanların yüzmesi ve su içmesi gerçekte hakanın tahta çıkışının getirdiği sevinç, yenilik, bereket, huzur ve barış ortamının betimlemesidir.³⁸⁸⁹

Kutadgu Bilig’de saray görevlileri, çeşitli meslek sahipleri, zanaatkârlar gibi çeşitli toplumsal gruplarla ilgili bilgiler yer alır. Eserde kimi zaman bu toplumsal grupların, mesleklerin, zanaatların doğrudan adları anılıp bölümler ayrılırken kimi zaman da çeşitli söz ve sözcük öbekleriyle insanların geçimini sağladıkları çeşitli uğraşlardan söz edilir. 1733-1737. beyitler arasında halkın geçim kaynakları arasında yer alan çeşitli işler ve dolayısıyla toplumsal gruplar sayılır. Bu beyitlere göre kimi durmadan koşar, dünyayı dolaşır, canını feda eder denize dalar. Kimi dağ kazar, kayaların dibine iner; kimi yeri kulaçlayarak yaya koşar. Kimi de dere tepe aşar, yer kazar, suyu kuyudan içer. Kimi ise orduda kılıç ve balta yer, kimi kaleyi koruma ve gözetleme memuru olur, orada yaşlanır. Kimi de hırsız, yan kesici, dolandırıcı, zâlim, katil olur. Bir başka deyişle bu beyitlerde gezginlerden, denizcilerden veya balıkçılardan, madencilerden, tüccarlardan, çiftçilerden, savaşçılardan, koruma memurlarından ve toplum tarafından dışlanan insanlardan söz edilir. Yusuf Has Hâcib saray görevlileri, üretime doğrudan katkıda bulunanlar ve toplum dışındaki insanlar olmak üzere toplumu yukardan aşağıya üç gruba ayırır.³⁸⁹⁰ Bu grupların toplum, devlet, üretim-tüketim sistemi içindeki işlevleri ve yerleri, sınırları bellidir.

³⁸⁸⁸ 1408. açığ suw teg ol kör bu dünyā neñi/neçe içse kanmaz ölimez eñi

3625. açığ suw teg ol kör bu dünyā neñi/neçe içse kanmaz ölimez eñi

³⁸⁸⁹ 0073. kayusı kıpar kör kayusı konar/kayusı çapar kör kayu suw içre

5366. uçuglı yoriglı suw içre balık/kutulmaz seniñdin ayā sarı kılık

³⁸⁹⁰ 1735. kayu art aşar kör ögüzler keçer/kayu yer kazar suw kuğuğda içre

Odgurmuş ise dünyadan yüz çevirip ahireti için çalışan insanları 6154-6158. beyitler arasında sınıflandırır. Buna göre bilgiler dünyayı bırakıp zahmet çekerek dünyayı dolaşır. Kimi ise dağda yaşar; evi mağara, yiyeceği ot kökü, içeceği yamur suyudur. Kimi ıssız çöllerde bitkin halde gezer. Kimi omzunda çuluyla gözyaşını akıtarak memleket memleket dolaşır. Kimi ise yemek yemez, kendini zayıflatır; kimi de gece yatmaz, ayakta durur. Bu kişiler 6159. beyitte uyanmış “odgurmuş”; bunların dışındakiler ise uykuda “udumış” ve gafil “usayuk” kişiler olarak betimlenir. Bu uyanmış insanlar arasında 6155. beyitte “dağda yaşayıp evi mağarada, yiyeceği ot kökü, içeceği yağmur suyu” olarak belirtilen kişi ile Odgurmuş’un yaşam biçimi örtüşmektedir.³⁸⁹¹ Yusuf Has Hâcib’ göre de zamane bozuktur; vefalı insan bulmak zordur. Vefalı bir dost bulmak için diyar diyar dolaşıp ot kökü ve yağmur suyu yiyip içmeye ve çul giyerek kum tepelerinde gecelemeğe razıdır.³⁸⁹² Gerek Odgurmuş gerekse Yusuf tarafından içecek olarak anılan “yağmur suwı” kanaatkarlığı ve dünya nimetlerinden yüz çevirmeyi temsil eder.

Ağızdan bazen ateş, bazen de su çıkar; biri yapar biri ise yıkar. Güzel sözler su gibi ferahlatıcı ve yapıcıdır; kötü sözler ise ateş gibi yakıcı ve yıkıcıdır. Güzel söz akar su gibidir, nereye akarsa orada çiçek açar.³⁸⁹³ Akar su gibi güzel söz ve kut durmadan, yorulup dinlenmeden dünyayı gezerler.³⁸⁹⁴ Güzel söz dilden dile, kut kişiden kişiye, akar su memlekette memlekete geçerek sınırları aşar; sürekli bir döngü içindedir, devinim halindedir. Akarsu ile güzel söz ve kut arasında yapılan ilişkide akarsu güzelliğin, döngünün, yayılımın, ferahlığın, aktarımın bir sembolüdür.

Güzel söz ile su arasında kurulan benzetme bilgili insanın sözü arasında da yapılır. Bilgili insanın sözü de toprak için su gibidir; suyu akıtırsa yerde pek çok nimet biter. Akan duru pınarın suyu eksilmediği gibi bilgili kişinin de sözü eksilmez. Bilgiler faydalı sulak yerlere benzerler; nereye ayak vursalar oradan su çıkar. Bilgisiz yürek dil neye yarar, bilgi ile su gibi herkese faydalı olmak gerekir. Bilgi bir denizdir, ucu bucağı yoktur; serçe burdan ne kadar su emebilir?³⁸⁹⁵ Bu beyitlerde de su bilgiyi, yararlılığı temsil eden bir ögedir.

³⁸⁹¹ 6155. kayu tağda yügrür üñürde ewi/yémi ot köki içgü yağmur suwı

³⁸⁹² 6571. yigüm ot köki bolsu yağmur suwı tap/ediz kum tüneyi tağar ton keğeyi

³⁸⁹³ 2686. ağızdın ara ot ara suw çıkar/birisi itigli birisi yıkar

2688. akar suw teg ol bu tilin edgü söz/kayuka bu aksa çéçek öndi tüz

³⁸⁹⁴ 0669. akar suw yorık til bu kut turmadı /ajun tezigünler yorıp tınmadı

³⁸⁹⁵ 0972. biliglig sözi yérke suw teg turur/akıtsa suwuğ yerde ni‘met önür

0973. biliglig kişiniñ sawı eksümez/ağıglı süzük yul suwı eksümez

0974. üyük çim osuğluğ bolur bilgiler/çıkar suw kayuda adağ tepseler

6606. biligsiz yürek til negüke yarar/bilig birle suw teg kamuğka yara

6609. bilig bir teñiz ol uçı yok tüpi/neçe suw kötürgey semürgük sora

Hakan, bey suya benzetilir. İnsan kirli olanı su ile temizler, ancak su kirlenirse suyu temizleyecek bir şey yoktur.³⁸⁹⁶ Burada su ile kaynak, baş veya bir başka deyişle ağacın kökü benzetmesiyle yönetici, hakan kastedilmektedir. Bu nedenle hakan da iyi ve doğru hareketli olmalı, kötü alışkanlıklarda bulunmamalı, adaletli olmalıdır. Kanun “törü” su gibidir ve akınca her yerde nimet biter; zulm ise yakan ateş gibidir.³⁸⁹⁷ Hakan da adaletini su gibi her yana ve herkese yayarak memlekette adaleti, düzeni, refahı, kanunu, barışı, ve huzuru sağlamıştır.

Hakanın söylediği güzel söz de su gibidir; kişinin bağ gibi olan gönlünü sular. Hangi bağa bu su değerse çiçekler, binbir türlü kokular yayılır.³⁸⁹⁸ Hakanın söylediği sözler bazen ateş bazen su gibidir; bazen güldürür bazen ağlatır. Bu nedenle yanan ateş, akan su ve beylerin şanına yakın, komşu olunmamalıdır.³⁸⁹⁹

Beyitlerin bazısında yer alan “yer suw” ikilemesi Türk dilinin ilk sözlü ve yazılı eserlerinden beri kullanılan Türk kültürünün ve Türk halkının dünyayı ve evreni algılayışının, inanış ve yaşayışının bir ürünüdür. Kültürel bütünüğün bir devamı olarak Kutadgu Bilig’de de geçen bu ikileme ilişkili olduğu diğer sözcüklerle mekan bildirir. 2278. beyitte “bağ” sözcüğü ile “bağ-bahçe”, 3439. beyitte “saray karşı” yani saray, köşk sözcükleriyle “yer-yurt”, 5781. beyitte “kamuğ” herşey sözcüğüyle “makam-mevki, yer-yurt” anlamları verir.³⁹⁰⁰

Su yaşam kaynağı olduğu için su kaynaklarına, sulak yerlere yakın olmaya her zaman önem verilmiştir. Bu bakımdan eserde ev almak istenirse komşuları, yer almak istenirse suyu sorulmalıdır.³⁹⁰¹ Ev için komşu, yer için su önemlidir. Burada yer ile bağ-bahçe, tarla gibi tarımsal üretimin yapılabileceği bir yer kastedilmektedir. Tarımsal faaliyetler için seçilen yerin konumuna, suya olan yakınlığına veya uzaklığına her zaman dikkat edilmiştir.

Günlük yaşamın parçası olan suya yakın veya uzak olma durumuna karargah kurarken de dikkat edilmelidir. Komutan, öncü kuvvetlerini düşmanın yakınlarına kadar sokulmasını sağlamalı ve ona göre ateşine ve suyuna dikkat ederek karargah

³⁸⁹⁶ 2108. arıgsızın yalñu suwun yup arır/kalı artasa suw negün yup arır

³⁸⁹⁷ 2032. köyer ot turur küç yağusa küyer/törü suw turur akşa ni’met öner 46

3107. törü suw teg ol küç kör ot teg yoğu/süzük suw ağıttın uğıttı otuğ

³⁸⁹⁸ 1807. kişi köñli bağ ol yaşargu suwı/bu begler sözü birle edğü sawı

1808. kayu bağka tegse suw eksümedin/çecek yazlur anda tümen tü yıdın

³⁸⁹⁹ 4096. ara ot bolur kör ara suw bolur/ara küldürür kör ara yıglatur

4097. bu üç neñke bolma yakın koşnısı/küyer ot akar suw bu begler küsi

³⁹⁰⁰ 2278. oğul kız kişim tép neñin irkmese/ya yer suw bağım tép kümüş térmese

3439. sarây karşı yer suw séni birle yok/at üstem kız oğlan xanı birle yok

5781. bu küñ at adğır bu yer suw kamuğ/iligdin tegip açtı devlet kapuğ

³⁹⁰¹ 4548. ew almak tilese ayıt koşnısın/yer almak tilese ayıtğıl suwın

kurmalıdır.³⁹⁰² Karargah kurmanın en temel kuralı askerlerin ihtiyacı olan suyun sağlanabileceği aynı zamanda yakacakları ateşin yerlerini göstermeyecek bir yer seçilmesidir. Askerî stratejiler ve kurallar arasında yapılan pek çok benzetme arasında ateş ve su karşıtlığından da yararlanır. Suyun ateşi söndürüp ateşin tekrar alevlenmemesi gibi düşman ordusu da bir kez dağıldı mı bir daha toplanamaz.³⁹⁰³

Su anâsır-ı erbaanın (dört unsur) bir ögesidir. Esere göre on iki burçtan üçü ateş, üçü su, üçü hava, üçü topraktır ve bunlardan evren meydana gelmiştir³⁹⁰⁴. Ancak bu unsurlar birbirlerine karışmazlar, birbirlerine düşmandırlar.

Beyitlerin bazılarında “yaşıl suw” biçiminde geçer. Yağız yer ile mavi su birbirini bütünleyen ve uyum içinde olan iki ögedir. Bu uyumluluk huzurun ve barışın bir temsilidir.³⁹⁰⁵ Mavi suyun bir araya gelmediği unsur ise kızıl ateştir. Bunlar karanlık gece ile aydınlık gündüz gibi bir araya gelmez³⁹⁰⁶; birbirine zıttırlar.

Rüyada görülen su ise hayattır, ömürdür. Odgurmuş’ın rüyasındaki suyu Ögdülmiş ile Ogdurmuş farklı yorumlar. Ögdülmiş’e göre rüyada akarsu, dolu veya buz görürse onun balgamı kuvvetlenmiştir ve sıcak şeyler yedirmek içirmek gerekir. Ogdurmuş rüyasında kendisine uzatılan suyu alıp içtiğini ve kandiğini görür. Ögdülmiş’e göre kaptakisuyu alıp içmesi uzun hayata ve köklü bir nesle sahip olmaya, yükselmek ise bahtı ve talihinin ve itibarının yükseleceğine işaret eder.³⁹⁰⁷ Ogdurmuş’a göre ise kaptaki suyun yarısı içilip yarısı yarım bırakılırsa hayatının yarısını tüketip yarısının kaldığına yorumlanabilir. Eğer suyun tamamı içilirse hayatın sonuna gelindiğine, mezarı kazmak gerektiğine işaret eder.³⁹⁰⁸

Rüyada görülen su gerek Ogdurmuş gerekse Ögdülmiş için hayat demektir. Hayat suyu, ölümsüzlük iksiri, suyu anlamında “tırıglik suwı” biçiminde geçer. Ogdurmuş’a

³⁹⁰² 2349. yağıka yağusa yezekin alu/tüşürse toyuğ körse ot suw talu

³⁹⁰³ 2396. yağıg bir saçıtsa yana tirlümez/otuğ suw uğıtsa yana tirlümez

³⁹⁰⁴ 0143. üçü ot üçü suw üçü boldı yél/üçü boldı toprak ajun boldı il

³⁹⁰⁵ 3212. yağız yer yaşıl suw yaraştı bile/ara miñ çécekler yazıldı küle

3725. koğısı yağız yer yaşıl suw bile/örüsü süzük yél öze ot ula

³⁹⁰⁶ 2250. kara tün yaruğ künke yakmaz yağuk/yaşıl suw kızıl otka bolmaz konuğ

³⁹⁰⁷ 6013. kış erse yana tüş körügli karı/ağar suw tüşese ya buz kar tolı

6035. başında bir atçı maña suw bérür/alır men tüketü içip öz kanur

6040. neçe ağsa tüşte ağar kut kıwı/ağırlık bulur keğ bulur yüz suwı

6045. ıdıslıg suwuğ sen alıp içtükün/tırıglik uzun bolga yıldız kökün

³⁹⁰⁸ 6054. başıña ağıp men ol atçı kelip/maña bérduki suwnı içtim alıp

6057. ıdıslıg suwuğ men tükel içmişim/tırıglikke yördün uzattın yaşım

6058. tırıglik bolur suw sen aymış teg ök/yarım içse kalsa yarımı ülüg

6060. ıdıslıg suwuğ içtim emdi tükel/tükettim tırıglik esen edgü qal

6062. ıdıslıg suwuğ tüşte içse yarım/tükedi tırıglik yarımı birim

6063. qalı içse suwnı tüketü tükel/tükedi tırıglik kazıldı kırim

göre insan dünyanın bütün arzu ve nimetlerini yese, âb-ı hayatı yani ölümsüzlük suyunu içse de sonunda ölecektir.³⁹⁰⁹

Hayat suyu “âb-ı hayat” anlamında 5768. beyitte şöyle geçer:

5768. *ana oğrılık suw alınsa yaşut/oğul toğsa andın bolur ilke yut*

Beyti Arat şöyle çevirir: “Eğer ana hırsızlık suyunu gizlice alır ve bundan bir oğul doğarsa o, memleket için âfet olur.”³⁹¹⁰ Bu beytin öncesinde de soyu babadan temiz olandan memlekete iyilik ve yarar geleceği belirtilir. Bağlama bakıldığında zürriyetten, nesilden, soydan söz edilmektedir. Dolayısıyla annenin gizliden aldığı “oğrılık suw” zinâ yoluyla alınan meni anlamındadır.³⁹¹¹

Kutadgu Bilig’de su “yüz suwı” şeref, itibar, haysiyet onur, kıymet, değer; “köz suwı” ölçülülük; “közke suw ber-” ve “köz suw iç-” parlamak, güzelliği ortaya çıkmak, sağlıklı olmak; “aş suw” yiyecek-içecek, ziyafet; “açığ suw” zehir, ağı; hayvanların su içmesi barış, güzellik, huzur; “kuduğ suw” kuyu azıp su çıkarmaya çalışan işçi sınıfını; “yağmur suwı” kanaatkarlık ve dünya nimetlerinden yüz çevirme; “yer suw” bağ-bahçe, yer-yurt, makam-mevki gibi mekan; “yaşıl suw” “yağız yer” ile evreni bütünleyen, tamamlayan öge; “yu-” sözcüğü ile gusül abdesti; “akar suw” güzellik, döngü, yayılım, ferahlık, aktarım, bilgi, yararlılık, yapıcılık, çoğalma, bereket; baş, yönetici, kaynak, temel öge; kanun, adalet, düzen; rüyada hayat, ömür, “tırıglik suw” ölümsüzlük suyu, âb-ı hayat; “oğrılık suw” meni anlamlarında kullanır ve “anâsır-ı erbaa”nın (dört unsur-hava, ateş, su, toprak) temel maddesi olarak yer alır.

süçig

Tatlı olmak anlamındaki “süçi-” eyleminden yapılan ad “süçig” için Dîvânü Lugâti’t-Türk’te hem her şeyin tatlı olanı hem de şarap karşılığı verilir. Kaşgarlı’nın verdiği bilgilere göre İla vadisi halkı, Yağma, Toxsı ve Çiğiller şaraba “kızıl süçig” adını verirler ve “kırmızı şarap” demektir.³⁹¹² Kutadgu Bilig indeksinde şarap anlamına yer verilmez. Kutadgu Bilig’de her şeyin tatlı olanı anlamıyla 28 kez, şarap anlamıyla 7 kez geçer. Şarap dışındaki kullanımlarında sözcük daha çok tatlı dil, güzel söz, hoş tavır gibi soyut anlamlar üreten ön ad görevindedir. Yalnız bir beyitte tatlı yiyecek “süçig aş” biçiminde geçer.³⁹¹³

³⁹⁰⁹ 6148. tilek ârzü ni‘met tük el yése sen/tırıglik suwın sen bulup içse sen

³⁹¹⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 412.

³⁹¹¹ 3387. oğul kız törüse kimesi sınır/kime sınsa suwda tırıg kim kalur

³⁹¹² Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 176

³⁹¹³ 4772. açığ süçig aşlar boğuz tatğı ol/boğuz tatğı sürgen kişi yılkı ol

Şarap anlamında kullanılan beyitlere göre dünya beyleri şarabın tadına alıştırlarsa memleketin ve halkın hastalığı acı olur.³⁹¹⁴ Beyler içkiye alıştırsa memleket işleri kalır, devlet hastalanır ve halk bunun zararını görür. Burada kullanılan “hasta devlet” metaforu Yusuf Has Hâcib’in organizmacı görüşünü yansıtır. Odgurmış da hakana sahip olduğu rahatlığın kendisini oyalamamasını, şarap içmemeyi öğütleyerek; rahatlığın “erej” ve “süçig” şarabın, her ikisinin de deniz gibi olduğunu ve insana geçit vermeyeceklerini söyler.³⁹¹⁵ Şarap ve rahatlık insanda gevşemeye, çözülmeye, kontrolsüzlüğe, disiplinsizliğe neden olur. Bunlar da insanı deniz gibi içine çeker, boğar, yok eder.

Elçi “yalavaç” şarap içmemesi gereken görevlilerdendir. Çünkü şarap mideye girerse sözü dışarı çıkarır; bu çıkan sözler de yine döner kendini yakar. Eğer sarhoş eden şarabı içerse gönül sırrını açar, içini döker.³⁹¹⁶

İçkici başının “idişçi başı”nın taşıması gerekenler nitelikler XXXVII. bölümde anlatılır. Hakana sunulan içki, şarap, kuru ve yaş meyve onun elinden geçerek boğaza girer. Bu nedenle güvenilir “bütün” bir insan olmalıdır.³⁹¹⁷ Ögdülmüş Odgurmış’a beylere nasıl hizmet edileceğine ilişkin bilgiler verirken içki içmemeyi, boş-yararsız dolaşmamayı, kötü-uygunsuz işlerden kaçıp uzak durmayı öğütler. Beylere böyle davranılırsa işler yolunda gider ve kutu günden güne artar.³⁹¹⁸

Gençlik “yigitlik”, zenginlik “baylık” ve “kut sarhoşluğu içki, şarap sarhoşluğundan daha beter olarak ifade edilir.³⁹¹⁹ Çünkü “bor” sözcüğünü açıklarken de belirtildiği gibi insan içki sarhoşluğundan uyuyup uyanınca ayılır; fakat devlet, zenginlik, gençlik ve kut sarhoşluğundan ölene kadar kurtulamaz.

süt

Türklerin temel geçim kaynaklarından biri hayvancılıktır. Büyük hayvan sürülerine sahip olan Türkler hayvanlardan çeşitli gıda ve ürünler elde ederler. Elde ettikleri bu ürünler yaşamlarının ayrılmaz bir parçasıdır. Hayvancılıkla uğraşanlar da toplumun önemli zümrelerindendir. Kutadgu Bilig’de çeşit zümre ve meslekler arasında “igdişçiler” hayvan yetiştiricilerine ve onlarla ilişkilerin nasıl olması gerektiğine ilişkin de bilgiler verilmektedir. Bu bilgilerin yer aldığı bölüme göre hayvan yetiştiriciler ile iyi geçinmek gerekir çünkü ordunun binek ve yük hayvanlarını yetiştirir; yiyecek, giyecek

³⁹¹⁴ 2092. süçigke süçinse ajun begleri/açığ boldı il kün buğun igleri 46

³⁹¹⁵ 5208. erejke awınma sen içme süçig/teñiz ol bu iki añar yok keçig

³⁹¹⁶ 2656. qarınka süçig kirse çıkıru sözüg/bu çıkmış söz ök yandru örter özüg

2658. kalı içtiñ erse esürgü süçig/köñül sırrı açtı çıkardı içig

³⁹¹⁷ 2889. kuruğ öl yemiş tut ya içgü süçig/aniñdin bolur bu boğuzka keçig

³⁹¹⁸ 4061. süçig içme boşlağ yorıma yawa/yarağsız yawuz işte kaçgıl iwe

³⁹¹⁹ 6141. yegitlik ya baylık bu kut esrüki/süçig esrükinde beter ay beki

sağlarlar. Yiyecekler arasında süt ve süt ürünlerinden süt, kıymız, yoğurt, kurut, peynir; giyeceklerden yün, yaygı ve keçe onlardan sağlanır.³⁹²⁰

Hayvanlardan elde edilen süt yanında anne sütünden de söz edilir. Sütün geçtiği diğer beyitlerde “örün süt” ak süt biçiminde geçer. Hakan tarafından önce Aytoldı’ya daha sonra da Ögdülmiş’e benzer anlamları içeren sözler söylenir. Aytoldı ile sohbet eden hakan insanları iyi ve kötü olarak ayırıp bunların her birini de doğuştan iyi veya kötü olanlar ile taklit (ötgünç) yoluyla iyi veya kötü olanlar biçiminde gruplandırır. Bunu bir de Türkçe olduğunu belirttiği aşağıdaki atasözü ile pekiştirir:

0881. örün süt bile kirse edgü kılık/ölüm tutmağınça ewürmez yorık

Yukarıdaki atasözüne göre de iyi ahlâk (ananın) ak sütü ile girerse ölene kadar bu yoldan ayrılmaz, dönmez. Buna benzer bir söylemi Ögdülmiş’e de şöyle dile getirir:

5881. seniñdin kaçan kelge isiz yorık/örün süt bile kirdi edgü kılık

Ögdülmiş’ten kendisine herhangi bir zarar gelemeyeceğini çünkü iyi ahlâkın ona anasının ak sütü ile girdiğini söyler. Hakan yukarıda belirtildiği gibi iyi- kötü insanlar ayırımında Ögdülmiş’i doğuştan iyi olanlar grubundan görmektedir.

Ak süt “örün süt”ün anne sütü ile özdeşleştirilmesinin kaynağını Türk mitolojisinde de bulmak mümkündür. Türk mitolojisine göre insanlara ilk ruh “Süt gölü”nden (Ak Göl) alınan bir damla süt ile verilmektedir. Yakutlarda Ayzıt, Altaylılarda Ülgen’in emriyle Yayık süt gölüne giderek bir damla sütü yeni doğan çocuğun azına damlatarak ona ilk ruhu verir. Aynı mit Uygurların Türeyiş Efsanesinde süt gölü yerine kutsal süt denizi olarak geçer. Kuzey ve Doğu Türkleri ise süt ve süttten yapılan her besine “ak” derler.³⁹²¹

Hakanın doğuştan ve “ötgünç” taklit yoluyla diye belirttiği ayırımı bugün için doğalcı ve deneyci yaklaşım olarak değerlendirmek mümkündür. Küntoğdı’nın ağzından dile getirilen bu görüşün temeli Grek felsefesinde Platon ile Sokrates’e kadar götürülebilir. Bu Yusuf Has Hâcib’in sahip olduğu geniş kültürünün ve derin bilgisinin eserdeki yansımalarındandır.

şire

Farsça “şire”nın Türkçeleştirilmiş biçimi “şıra”, henüz mayalanmamış üzüm suyu; bazı meyve ve sebzelerin özüdür.³⁹²²

³⁹²⁰ 4442. kıymız süt ya yün yağ ya yoğrut kurut/yağım ya kıldız hem azar ewke tut

³⁹²¹ Sami Kılıç, Ali Albayrak, “İslâmiyetten Önce Türklerde Yiyecek ve İçecekler”, *Turkish Studies*, Volume 7/2, 2012, s. 711, 712.

³⁹²² TDK, TS, s. 1865.

Kapıcı başının taşınması gereken nitelikler ve hakana karşı görevlerinin anlatıldığı bölümde geçen 2550. beyte göre kapıcıbaşı kapıdan yemek veya şıra çıkarken onu gözetip yolda herhangi bir elin değmemesi için dikkatli olmalıdır.³⁹²³

³⁹²³ 2550. şireni çıkarda körüp saklasa/añar togru yolda elig tegmese

ON İKİNCİ BÖLÜM

HAYVAN ADLARI

Hayvanlarla insanlar arasındaki ilişkiler tarihin en eski çağlarına kadar gider. Bitkilerle birlikte canlılığın üç ana türünden biri olan insanlar ve hayvanlar arasındaki ilişki hem birleşme hem de ayrılma biçiminde gerçekleşmiştir. Doğa tarihi nasıl hayvanlarla insanların doğada birlikte var olmaları durumu ise; uygarlık tarihi de bir bakıma insanların hayvanlar üzerindeki egemenliğinin pekişmesi ve tüm doğaya egemen olma sürecinden ibarettir. Bu süreç hem hayvanlarla birlikte, hem de onlara karşı bir egemenlik mücadelesi yürütülerek ilerlemektedir. İnsanlar dünya denilen gezegeni hayvanlarla birlikte yuva olarak kullanmaktadırlar. Bu birliktelik karşılıklı tehditler içerdiği oranda imkanlar da sunmaktadır. İnsanlarla hayvanlar arasındaki ilişkiler gelip geçici değil onların aslî var oluşlarına bağlı, yani ontolojiktir. İnsan iradesi geçmişte olduğu gibi bugün de hayvanların hem ölüsünden hem de dirisinden çeşitli faydalar üretmeye devam etmektedir.³⁹²⁴ Yeryüzünde yaşam, bu iki canlı türünün birbirine bağımlılığı sayesinde sürmektedir. Bir bakıma insanlar ve hayvanlar kader ortaklarıdır.³⁹²⁵ Biyolojik hayatın ilk zamanlarından itibaren insan sağlığı ile hayvan sağlığı, insan hastalıkları ile hayvan hastalıkları hep iç içe görülmüştür. Bitkiler de katılarak söylenecek olursa; hayvanlar ve insanlar, hastalıkta ve sağlıkta ayrılması imkansız bir bütün oluştururlar. Türkçedeki “otacı” terimi, gerçekte bu üçlü birlikteliğin en güzel örneğidir. Sözcük hem bitkiyi, hem pansumanı, hem de şifayı içermektedir. Geçmiş çağ ve uygarlıklarda baytarlık ile hekimlik aynı kaynaktan çıkmıştır. Önce Arapçada ortaya çıkan ve XV. yüzyıldan itibaren Türkçeye çevrilmeye başlayan, ardından Türkçede hızla yaygın bir yazım ve kullanım alanına kavuşan baytarnâmeler, Türklerde veterinerlik ile hekimliğin ortak yürütüldüğünü gösteren önemli kaynaklardır. Bazı baytarnâmelerde tıp ve veteriner hekimliğinin tanı ve sağaltım yöntemleri gibi uygulamalar ortaktır.³⁹²⁶

İnsanlar “İnsan nedir?” sorusuna, insanla hayvan arasındaki farkları tartışarak cevap aramışlardır. Bu tartışma, felsefi antropolojinin en eski ve en önemli konusudur. Antropoloji araştırmalarında insan ve hayvanın her zaman yan yana ve iç içe ele

³⁹²⁴ Richard Lewinsohn, *Histoire des Animaux-Leur influence sur la civilisation humaine*, Paris: 1953, s.378.

³⁹²⁵ Hosey Geoff, Melfi Vicky, “Human-animal interactions, relationships and bonds: a review and analysis of the literature”, *International Journal of Comparative Psychology*, Sayı: 27(1), 2014, s.117-142.

³⁹²⁶ Ali Yiğit, Serdar İzmirli, Aşkın Yaşar, “Haza Kitâbu Baytarnâme” ve “Tercüme-i Baytarnâme”de Tıp ve Veteriner Hekimliği Alanında Ortak Uygulamalar Üzerine Bir Değerlendirme”, *Lokman Hekim Journal*, Sayı: 3(1), 2013, s. 9.

alınmakta olduğundan hareket eden Mengüşoğlu, insan-hayvan karşılaştırması konusunda şunları söyler:

*“İnsanı araştıran antropolojik görüşlerin hepsi de, araştırma ve teorileri birbirinden ne kadar başka olursa olsun, hayvanla insanı karşılaştırırlar; onlar arasındaki farktan hareket ederler; bu fark ister bir apayrılık, isterse bir derece farkı olarak düşünülmüş olsun.”*³⁹²⁷

Sosyal ve kültürel antropolojide de antropologlar insan topluluklarının yapı ve davranışlarını anlamak için o toplulukların ilişkide bulunduğu hayvan gruplarının yapı ve davranışlarına bakmışlardır. Levi-Strauss, insan ve hayvan yaşamı arasındaki benzerlik ve karşıtlıklar konusunda şunları yazmaktadır:

*“İnsan toplulukları hayvanlar arasındaki farkları kendi benzerliklerini saptamak amacıyla birer amblem olarak üzerlerine almışlardır... Özetleyelim: kuşlar ve köpekler insan toplumu açısından belirgindir: ya kendi toplumsal yaşamlarıyla (insanlar bu yaşamı kendi yaşamlarının bir kopyası olarak düşünürler) onu canlandırırlar; ya da kendi toplumsal yaşamları yoktur, ama bizimkinin bir parçasını oluştururlar.”*³⁹²⁸

Türk tarihinde de insan hayvan ilişkileri gerçekte iç içe ve birbirine muhtaç olan iki unsurun ilişkisi biçiminde gelişmiştir. Her toplumda olduğu gibi Türklerde de ihtiyaçların ve yaşamın getirdiği bir sonuç olarak kültürel yaşam ve yapı, hayvanlarla ilişkiye sıkı sıkıya bağlı olmuştur. Bir bakıma kültürel yapı, hayvanlar dünyası ile sürekli etkileşime göre yapılandırılmaya çalışılmıştır. Doğal olarak kutuplarda yaşayan insanlar nasıl ekolojik çevreyi paylaştıkları hayvanlarla ortak bir yaşam geliştirmişlerse; örneğin Araplar nasıl çöl ortamında deve merkezli bir kültür geliştirmişlerse; Türkler de benzer biçimde Asya’nın çeşitli bölgelerinde, öncelikle at ve at sürülerine, sonra da ihtiyaç ve imkanlarına göre öbür hayvanlara bağlı bir yaşam geliştirmişlerdir.

Hayvan adları kültür yaratan dil öğeleridir. Kronolojik, kozmolojik, teolojik, mitolojik, hatta politik adlar ile ilgili anlamları çözebilmek için hayvan adlarını incelemek ve çözümlemek gerekmektedir.

Doğadaki nesnelerden kavramlara ve kavramlardan kültürel anlamlar yüklenen adlara doğru kültür yaratma sürecinin önemli örneklerinden biri de on iki hayvanlı takvimdir. Bu takvim Asya halkları arasında ortak olmak birlikte Türkler bu takvimi kendilerine uyarlamış ve özelleştirmiş, bir bakıma millileştirmişlerdir. Bundan dolayı anılan takvim üzerinde inceleme yapanlar da çoğunlukla “12 hayvanlı takvim” değil “12

³⁹²⁷ Takiyettin Mengüşoğlu, *İnsan Felsefesi*, İstanbul 1988, s.7

³⁹²⁸ Claude Levi-Strauss, (1984), *Yaban Düşünce*, İstanbul 1984, s. 127, 224.

hayvanlı Türk takvimi” demektedirler. Çünkü bu takvimdeki bazı hayvanlar sadece Türkler tarafından kullanılmıştır.³⁹²⁹

Kozmolojik çerçevede gök cismi adlarının kaynaklarından biri, hayvan adlarıdır. Kartal sözcüğünün anlamdaşlarından karakuş, eski Türkçede Roma mitolojisinin Jüpiter’ini ve Arapçadaki Müşteri yıldızına ad olmuştur. Atın erkeğine ad olarak verilen adğır, Sirius yıldızının Türkçedeki adıdır. Kutadgu Bilig’de de geçen arslan, balık, çadan, kozi, oğlağ, ud sözcüklerinin herbiri bir burcun Türkçedeki adıdır.

Teolojik açıdan Türkçede bazı hayvanlar kutsanmış ve bundan dolayı onların adı da özelleştirilmiştir. Kutadgu Bilig’de bu türden ad kullanılmamış olmamakla birlikte İslâm dini üzerinden Türkçeye de taşınan bazı hayvan adları özel ad kategorisine girmektedir. Düldül, Burak gibi at isimleri bu türdendir. Gerçekte burak, Arapça şimşek ve yıldırım anlamlarına gelen berk sözcüğünden türetilmiştir. Her iki biçimi de Türkçede özel kişi adı olarak kullanılmaktadır. Ufeyr=eşek, Şehba=katır, Kasva/Adba=deve, Edhem/Lizaz/Necib...=at gibi adlar da peygamberin sahibi olduğu ve kullandığı bazı hayvanların özel adlarıdır. Hz Muhammed’in en ünlü yedi atından yalnız ikisinin adı, Edhem ve Necib, Türkçede özel kişi adı olarak kullanılmıştır. Köktürk yazıtlarında da Alp Şalçı adlı bir at olduğu görüşü tartışılmakta ise de; Moğollarda görülmekle birlikte Türklerde ata ad verme geleneğinin bulunmayışından dolayı bu adın atın ilk sahibine ait olması görüşü ağır basmaktadır.³⁹³⁰

İran mitolojisinde Şahnâme’nin kahramanı Zaloğlu Rüstem kaplan postuna bürünmüş bir savaşçı olarak betimlenir. Onun atının adı da Rahş’tır. Rahş ateş, rüzgar, aydınlık, güzel gibi anlamlarına gelen bir sıfat iken Rüstem’in atına ad olunca başlangıçtaki anlamları ikincil düzeye düşmüştür. Dolayısıyla Türk edebiyatında görülen rahşiyeler için ana kaynak, bu Farsça kökenli ve Arapça ekli, Türkçede yanlış olarak türetilmiş sözcüğün mitolojik kökeni Rüstem’in atının adına dayanmaktadır.

³⁹²⁹ E. Chavannes, *Le Cycle Turc des Douze Animaux TP (T’oung-Pao)*, Leiden 1906, s. 51- 122; Osman Turan, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul 2009; Ufuk Tavkul, “Kültürel Etkileşim Açısından On İki Hayvanlı Türk Takviminin Yayılışı”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S: 1, 2007, s. 25-45; Yaşar Çoruhlu, “Türk Hayvan Takvimi”, *M. Uğur Derman Armağanı Altmışbeşinci Yaşı Münasebetiyle Sunulmuş Tebliğler*, İstanbul 2000, s.221-253; Neşet Çağatay, “Eski Çağlardan Bu Yana Zaman Ölçümü ve Takvim”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 22, S. 1, 1978, s. 105-138; G. Kara, “L. Bazin’in Eseri ve Eski Türk Takvimlerine Ait Terimler Hakkında”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 41, 2005, s. 153-166; Nergis Biray, “12 Hayvanlı Türk Takvimi-Zamana ve İnsana Hükmetmek”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 39, 2009, s. 671-683; Mehmet Kara, “Asya Toplumlarında Ortak Bir Kültür Ögesi: On İki Hayvanlı Takvim”, *Second International Conference of Asian Philosophical Association The Rise of Asian Community and The New Dialogue Between Past and Future of The World*, Korea, 2006, p. 331-341; L. Karunovskaya, “Altay ve Teleütlerde 12 Hayvanlı Takvim”, *Turkish Studies*, Vol. 5/4, 2010, s. 796-802.

³⁹³⁰ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 2006, s. 37.

Oğuz geleneğindeki adların yer ve göğe ilişkin gök ve yer adlarına dayalı olmasına karşılık Uygurlarda ve özellikle politik alanda ün kazanan kişilerin adları çoğunlukla hayvan adlarına dayanmıştır. Bu adlar bazen özel kişi adı, bazen de unvan adı olarak gözlemlenmektedir. Ancak her iki durumda da hayvan adının belli anlamlarının insanlara aktarılıp yüklendiği kesindir.

Yukarıda belirtilen ad türlerine hayvan adlarının kaynak oluşuna bakılarak eski Türklerin hayvancılıkla ve hayvanlarla sıkı sıkıya bağlı yaşamlarının kültürlerine doğrudan yansıdığını ve ad sistemlerini derinden etkilediği söylenebilir. Franz Altheim, bu duruma “hayvanda görme” ve “hayvanda düşünme” adını vermiştir. Böylece Türkçede hayvanlara ilişkin önemli bir ad ve kavram dünyası, bir nomenklatura oluştuğu görülmektedir.

Gerçekte toplumsal ve kültürel yapıda ne varsa; adlar dünyasında da onu arkeolojik buluntular gibi simgeleyen birer ad ya da ad öbeği vardır. Hayvanların Türkler için taşıdığı değer tek bir dizge ya da alanda gerçekleşmemiştir. Örneğin beslenme, tedavi, sosyal ve kültürel yaşam, ekonomik değer dizgesi, simgesel değer dizgesi, dini değer dizgesi ve bu değer dizgelerinin ilişkide bulunduğu bitki adları, unvan-kişi adları, yön adları, kozmoloji terimleri, burç adları, zaman adları ve hayvan adları iç içe bir ilişki içindedirler. Diğer ad öbekleri; yani organ adları ve bitki adları, su adları gibi gruplar ise ikincil değer taşımakta gibi görünmektedir. Renk adlarını da bu arada unutmamak gerekir. Bütün bunlara hayvan adları kaynaklık etmektedir. Bunun yanında Türkler savunma, ulaşım ve taşıma gibi işlerde de deveye göre doğal olarak hareket yeteneği daha fazla olan atı yoğun biçimde kullanmışlardır. O yüzden Türkler için “*at üstünde yaşayan bir ulus*” biçiminde bir kalıp yargı geliştirilmiştir.³⁹³¹

İslâmî kültürünün ilk eseri olan Kutadgu Bilig'de de hayvan dünyası zengin bir görünüm sunmaktadır. Aşağıda Kutadgu Bilig'deki hayvan adları ve bu adların kültürden zihne çağırıldığı anlamlar, adbilgisi ve adbilim bağlamında incelenmektedir.

³⁹³¹ Murat Küçük, “Türkiye Türkçesi Ağzlarında At, At Donları ve Nişaneleri İle İlgili Adlandırmalar”, *Turkish Studies*, Vol. 7/4, 2012, s. 2287; Fatma Ayhan, “Türk Giyim Kültüründe Pantolonun Gelişimi ve Dünya Giyim Kültürüne Etkisi”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 37, 2013, s. 3.

12.1.Binek Hayvanları

ağır

Bu sözcük d >> y ses değişmesiyle Türkiye Türkçesinde yaşamaktadır. Aygır, damızlık attır³⁹³² ve Kutadgu Bilig’de 3 kere geçmektedir.

4064. *ķayusı alur ħil bolur ħil başı/ķayusı at ağır öze el başı*

Yukarıdaki beyitlerde aygır (ağır) gerçek anlamında kullanılmıştır. Ögdülmüş ile Odgurmuş arasında geçen diyalogların biri, beylere nasıl hizmet edilmesi gerektiği üzerinedir. Beylerden bazısı takım alarak takım başı, bazısı ise at aygır üstünde il başı oldukları anlatılır. At, siyasî iktidarın sağlanması ve akıncılıkta oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Atın evcilleştirmeyi çok iyi bilen ve kullanmakta usta olan Türkler atları sayesinde askerî başarılar kazanmış ve siyasî egemenliklerini geniş coğrafyalara kadar yayabilmişlerdi. Dolayısıyla at aygır üstünde il başı olmak, atın askerî ve siyasî açıdan değerini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

5781. *bu ķul küñ at ağır bu yer suw ķamuđ/“ilig”din tegip açtı devlet ķapud*

Yukarıdaki beyitte ise kul cariyenin, at aygırın, yer suyun hepsinin hükümdardan geldiği ve devlet kapısının açıldığını Odgurmuş’ın Ögdülmüş’e söylemektedir. Ögdülmüş, hükümdarın hizmetine girip makam mevki kazanınca ona devlet kapısı açıldığını, hükümdarın, yapılan hizmetlerden dolayı ona ihsanlarda bulunduğu ve bunlar arasında at ve aygırın da yer aldığı belirtilmektedir.

Hayvan yetiştiriciler ile ilişkinin nasıl olması gerektiğine ilişkin geçen aşağıdaki beyitte ise aygır ve diğer çeşitteki atların, yiyecek ve giyeceklerin bu meslek sahiplerinden çıktıkları anlatılır. Hayvancılık temel geçim kaynağı olduğu için hayvanların bakımı ve beslenmesi işinin ehli olan meslek sahiplerince yürütölmekteydi. Bu beyit hayvanlardan çok çeşitli amaçlarla kullanıldığını anlatmaktadır.

4441. *yégü kedđü miñü at ağır sülük/bulardın ķıķar hem yüdürgü kölük*

arķun

Kutadgu Bilig metninde 3 beyitte yer almaktadır. “Yaban aygırıyla evcil kısraktan olan cins at”³⁹³³ olarak karşılanmıştır.

Arkun atı diğer at çeşitleri ile birlikte zenginlik göstergesidir. Bu atın özelliği ise “6536. *neçe ķuřķa awķa awındım sewindim/uçar ķuř teg arķun ağımda kürettim*”

³⁹³² TDK, TS, s. 158.

³⁹³³ R. R. Arat, *İndeks*, s. 24.

beytinde “uçan kuş gibi arkun atını ağımdan kaçırdım” ifadesinde yer almaktadır. Arkun atı kuş gibi olduğuna göre arkunun çok hızlı koşan bir at çeşidi olduğu sonucu çıkarılabilir. Nitekim Dîvânu Lugâti’t-Türk’de sözcük ile ilgili olarak geçen “koşuyu en çok bu atlar kazanır.”³⁹³⁴ bilgisi bu durumu doğrulamaktadır.

at

Türk kültür, edebiyat ve sanatında atın yeri ve önemine ilişkin önemli bir alanyazını vardır.³⁹³⁵

Yerleşik yaşama geçmeden önceki dönemde Türkler için en önemli hayvan attır. Tarih içinde Türk dilinde atı konu edinen kitaplar yazılmıştır. Bunlardan biri Kıpçak Türkçesiyle kaleme alınmış Kitâbü’l-Hayl³⁹³⁶’dir. Bu adla yazılmış veya Arapçadan çevrilmiş başka eserler de vardır.³⁹³⁷ Anadolu sahası Türk divan edebiyatında atı konu alan kitaplara *rahşîye* denmiştir. Arap edebiyatında esbiye olarak da anılan bu nazım türü hakkında Orhan Bilgin aşağıdaki bilgileri vermektedir:

*“Edebi ıstılah olarak rahşîye sâdece bizim edebiyatımızda mevcuttur. Bu isim altında ne Arap ve ne de İran edebiyatlarında herhangi bir edebî tabir vardır. Arab edebiyatında bu tip şiirlere fûrûsiye denir. Binaenaleyh rahşîye kelimesi Farsça bir köke Arapça nisbet ekiyle elde edilmiş sadece Türkçede görülen, Türkçenin yarattığı bir tabirdir.”*³⁹³⁸

Baytarnâmelerde de genel olarak başka hayvanların bakım ve sağaltımına ilişkin bilgi olmakla birlikte at bakımı ve sağlığına ilişkin bilgiler bu gibi eserlerde birinci sırayı almaktadır. O yüzden baytarnâmelerde büyük ve küçük baş evcil hayvanlar ile kümes

³⁹³⁴ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 107.

³⁹³⁵ Faruk Sümer, *Türkler’de Atçılık ve Binicilik*, İstanbul 1983; Ali Abbas Çınar, “Türklerde At ve Atçılık”, Ankara 1993; Konu ile ilgili toplu kaynakça: İbrahim Kafesoğlu, Yusuf Halaçoğlu, “At”, *TDVİA*, İstanbul 1991, C.4, s.28, 31.

³⁹³⁶ Yusuf Çotuksöken, *Kitâb fî Riyazati’l-Hayl (Metin-İndeks)*, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Tezler Kısmı: 969, İstanbul 1970; Kurtuluş Öztöçü, *Kitâb fî Riyazati’l-Hayl’ın Gramer Hususiyetleri*, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Tezler Kısmı: 1080, İstanbul 1971; Recep Şirin, *Kitâb fî Riyâzâtü’l-Hayl, Kitâb fî ‘İlmi’n-Nüşşâb*, Atatürk Üniversitesi, SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1989; Kurtuluş Öztöçü, “A Fourteenth- Century Mamluk Kipchak Treatise on Veterinary Sciences: Kitâb fî- Riyâzeti’l-Hayl”, *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 17, 1993, s. 153- 170; Can Özgür, (2002), “İlk Türk At ve Atçılık Eseri Kitâbü’l-Hayl’da Kullanılan Tıp Terimleri”, *VII. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, İstanbul 2002; Can Özgür, *Kitâbü’l-Hayl (Memlûk Kıpçakçasıyla Yazılmış İlk Türk At ve Atçılık Eserinin Paris Yazması)*, İstanbul: 2003; Can Özgür, “Kıpçak Türkçesi ile Yazılmış Kitâbü’l-Hayl’ın Yazmalarında Karışık Dil Özelliklerinin Görünümü”, *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, Ankara 2008; Can Özgür, “Karışık (Kıpçak-Oğuz) Lehçeyle Yazılmış Kitâbü’l-Hayl’ın Yazmalarında Değişmeler”, *Turkish Studies*, Vol. 5/1, 2010, s. 578-584; Can Özgür, “Kıpçak Türkçesi İle Yazılmış Kitâbü’l-Hayl’ın Yazmalarında Karışık Dil Özelliklerinin Görünümü”, *Turkish Studies*, Vol. 7/1, 2012, s. 1781-1792.

³⁹³⁷ Mesut Şen, “Baytarlık ve Binicilik Üzerine Yazma Eserler Katalogu”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, İstanbul 1995, s. 193-263.

³⁹³⁸ Orhan Bilgin, “Türk Edebiyatında Rahşiyeler”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, İstanbul 1995, s. 276.

hayvanlarından önce at, katır, deve, eşek gibi hayvanların tedavisine öncelik verilmiştir. Dolayısıyla baytarnâmeler ile rahşiyeler birbiriyle yakından ilişkilidir. Aralarında güzel ile faydalı olanı ayırarak bir iş bölümü gerçekleştirmiş olan bu türlerin konusu ortaktır:

Türk sanatında da at önemli yer tutar. Bu konuyla ilgili en önemli çalışma Esin tarafından gerçekleştirilmiştir. İlk önce Central Asiatic Journal’de “The Horse in Turkic Art” adıyla yayımlanan bu çalışma otuz yıl sonra Türkçeye çevrilmiştir.³⁹³⁹ Esin makalesinde at mitlerini, at damgalarını, süsleme ve koşum takımlarını; Türk sanatında Midilli, safkan, Türk-Arap ırkı atları incelemiştir. Esin Türk sanatında atın bu görünüşlerini “atın insanileştirilmesi” diye adlandırmaktadır.³⁹⁴⁰

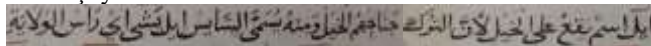
Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te at ile ilgili pek çok veri bulunmaktadır. Ancak bunlardan ikisi hepsinden önemlidir. Bu iki veri at hakkındaki biri Arapça, biri de Türkçe olan iki atasözüdür. Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te “il” sözcüğü tanıtılırken Arapça olarak “le’inne’t-Türke cenâhuhümü-l’haylü” şeklinde Arapça bir atasözüne değinilmiş, “ilbaşı” sözcüğünün ata bakan kişi, seyis olduğu belirtilmiş ve ülkenin başı anlamına geldiği de eklenmiştir.³⁹⁴¹ Ülke, halk, devlet anlamına da gelen bu il sözcüğü, at ile devlet arasında eski ve uzak bir bağ olduğunu da göstermektedir. Yine Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te başka bir yerde de “kuş kanatın er atın”³⁹⁴² yani “kuş kanadı ile, er de atı ile dileğine ulaşır” savı örnek olarak verilmiştir.

Her iki savdaki söz ve anlam denkliği düşünüldüğünde de, Türk ile er kavramının aynı anlamda buluştuğunu söylemek mümkündür. Bu bakımdan şöyle bir sav da üretilbilir:

³⁹³⁹ Emel Esin, “Türk Sanatında At”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, İstanbul 1995, s. 54-90.

³⁹⁴⁰ E. Esin, “Türk Sanatında At”, , s. 83.

³⁹⁴¹ Bu Arapça atasözüne, “At Türk’ün kanadıdır” biçiminde Atalay I, 48-49’dan alarak ilk dikkat çeken, Faruk Sümer’dir. Faruk Sümer, “Türkler’de Atçılık ve Binicilik”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 24, 1983, s.1; Brockelmann’ın 1928’de Dîvânu Lugâtî’t-Türk’teki savları listelediği kitabının çevirisi ve bütünlenmiş olan Ferit Birtek’in kitabında, Arapça metin esas alınmadığı için bu sav yoktur. Ferit Birtek, *Divanü Lügat-it-Türk’ten Derlemeler: En Eski Türk Savları*, Ankara 1941. Dolayısıyla Ölmez de bu savı çalışmasına almamıştır. Mehmet Ölmez, “Divanü Lugati’t-Türk’teki Atasözleri Üzerine”, *Türk Dili Dergisi*, Sayı: 683, 2008, s.533-535; Sonraki kaynaklar doğrudan atıf yerine Sümer’e göndermede bulunur. Süleyman Tülüçü, “Câhız’ın Türkler’le İlgili Önemli Bir Eseri: Menâkıbü Cündi’l-Hilâfe ve Fezâilü’l-Etrâk”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 11. 1993, s.79-180; Turan Başbuğ, “Çağdaş Türk Resim Sanatında At Tasvirleri”, *İDİL*, C. 1, Sayı 5/Volume 1, Number 5, 2012, s. 285; Şayan Ulusan Şahin, “Türk Kültüründe At Arabası (At Arabalarının Dili)”, *bilig*, S. 32, 2005, s. 165; Sümer’den sonra Reşat Genç bu sav için Sümer’e ve Atalay çevirisine göndermede bulunur. R. Genç, *Kâşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, s. 331; Arapça sav ise “at Türklerin kanadıdır” biçiminde (s.23) çevrilmiştir. Metin şöyledir:

“İl ismün yakau ale’l-hayli le’inne’t-Türke cenâhuhümü-l’haylü ve minhü yüsemme-s’sâyisü il başı ey reesü’l-velâyeti”

Kâşgarlı Mahmud, *Kitâbu Dîvânü Lugâtî’t-Türk-Tıpkıbasım*, Ankara 2008, s. 36.

³⁹⁴² Ercilasun-Akkoyunlu çevirisinde “kuş kanatın er atın” savı için bakınız: Kâşgarlı, *DLT-AB*, s. 15.

“Kuş kanadıyla, Türk atıyla...”

Kutadgu Bilig’deki “hakan erleri övse aslan kesilirler; atı övse yürürken uçar...” anlamına gelen

2401. erig ögse elgin kör arslan tutar/atıg ögse yügrür uçarıg yeter

beyti, Dîvânu Lugâti’t-Türk’de geçen bu savların başka bir ifade biçimi olarak görülebilir. İki çağdaş eserde yer alan bu birbirine koşut sözler, dönemi yansıtan önemli kültürel verilerdir.

Kutadgu Bilig'deki veriler açısından bakıldığında da hayvan adları araştırmacıyı Türk kültürünün merkezine götüren bir “kral yolu” olarak nitelenebilir. Kutadgu Bilig’de at 103 kez kullanılmıştır. Er at şeklindeki ikileme içinde 58 kez, hayvan adı olarak ise 45 kez geçmektedir. İkileme olarak “er+at” Çince ordu sözcüğünün çevirisidir. Bu yüzden genel topluluk adıdır. Er at sözcüğü sözdizimsel değer taşır. İçinde ikilemenin bir ögesi olarak bulunan at sözcüğü tek başına kullanıldığında sözlüksel bir değer taşımakla birlikte bu ikilemede bu özelliğini yitirmektedir. İçinde at sözcüğünün geçmesi onun bu özelliğini değiştirmemektedir. Burada, at sözcüğünün hayvan adı olarak kullanıldığı beyitler değerlendirilmiştir.

At beyitlerin çoğunda günlük yaşamın bir parçası olarak görülmektedir. Ögdülmüş saraydan evine ve evinden saraya giderken atına binmektedir. Bunun dışında Ogdurmuş’ın yanına giderken de yine atına binmektedir. Yakın ve hürmetli bir insanın evine giderken kapısına kadar atla gitmek hoş karşılanmamakta ve evine yaklaşınca attan inip yürüyerek eve gidilmektedir. Aşağıdaki beyitlerde bu durum açıkça belirtilmektedir.

3290. yakın tegdi erse kadaşka barıp/atındın koğı tüşti tegdi yorıp

3956. barıp tegdi erse kadaşka yakın/yırac tüşti attın küdezdi hakin

Burada ziyarete giderken atın kullanımında da birtakım görgü kurallarının varlığına işaret edilmektedir. Dönemin sosyal-kültürel ve ahlakî değerleri bu yaşantı üzerinden çıkarılabilir.

Kutadgu Bilig’de komutanın özellikleri sıralanırken silah ve üniforma yanında bol ata da sahip olması gerektiği belirtilir. Orduda tuz, ekmek ve yemek gibi atın da bol olmasına dikkat edilmelidir. Savaşta düşmanların atlarına karşı düzenli ve hazırlıklı olunmalıdır. Kapıcı başının sahip olması gereken nesneler sayılırken bir at, elbise ve silahın yeterli olacağı ve malının fazlasını dağıtması gerektiği vurgulanır. Hükümdarın ziyaretine gelenlerin yiyeceğine, içeceğine, oturacağı yere, giyimlerine ve atına dikkat etmesi gerektiği de protokol kuralları arasında geçmektedir. Bu durumlarda at sözcüğü, çoğunlukla temel ve gerçek anlamında kullanılmıştır. Ancak her açıdan atın bir güç,

üstünlük, gösteriş, egemenlik, toplumsal konum göstergesi olduğu da açıkça görülmektedir.

Yusuf Has Hâcib'e göre hayvanlar için köstek neyse insan için de bilgi ve akıl odur. Köstek amacına uygun olmayan yakışıksız şeylere vurulmamalıdır. Bu bağlamda sevilen at köstekli olmalıdır. Gerekli olan at da korunup gözetilmelidir:

0315. sewügrek atın er kişenlig tutar/kereklig atın kör küdeşlig tutar.

Ona göre köstekli olan kaçamaz, bukağılı olan ise uzaklaşamaz. Hayvanın zaptedilme biçimi üzerinden bilgi ve aklın faydaları üzerine öğütler veren Yusuf Has Hâcib, kösteğin atı belli bir yörüngede tuttuğu gibi aklın da insanı yönettiğini ve bilgisinin de bu akıl dairesinde biçimlendiğini düşünmektedir. Bu bağlamda kullandığı sevgili at ve gerekli at nitelemeleri, bilgi ve aklın hem sevilen hem de gerekli olan kavramlar olduğunu belirlemektedir. Bu düşüncelerde görülen at-insan ve köstek-akıl benzetmeleri Karahanlı dönemi Türk kültüründe atın önemini gösteren ve hayvan-insan ilişkisini vurgulayan önemli ifadelerdir.

1388. beyitte “ödleğ atı” şeklinde bir kullanım söz konusudur. İnsan annesinden doğduktan sonra ad alınca artık “zaman atı” na binmiştir. Bu zaman atına anne karnından itibaren değil ad aldıktan sonra binilmektedir ve yaşamın sonuna, ölüme doğru bir yolculuk başlamaktadır. Gündüzün de gecenin de bir adımda geçildiği belirtildikten sonra bir sonraki beyitle de ilişkili olarak atın hızlı koşma davranışı üzerinden, hayatın çok çabuk geçtiğine vurgu yapılır. Burada insanın yaşamının ad verme ile başlaması, Türklerde ad verme geleneğinin önemini göstermesi bakımından da dikkate değerdir.

1608. beyitte ise “devlet atı” ile devlet atına binen kişinin hizmetinden söz edilmektedir. Burada Ögdülmiş'in hükümdarın hizmetine girdiği, saray görevlisi olduğu ve artık bir makamda bulunduğunu anlatmak amacıyla bu sözcük öbeğinden yararlanılmıştır.

botu

Kutadgu Bilig'de botu ve butu olmak üzere iki sözcük yer almaktadır. Botu için “çocuk, yavru bebek” anlamı verilirken butu için “deve yavrusu, potuk” anlamı verilmiştir.³⁹⁴³ Tezcan, botu ile butu maddelerinin birleştirilerek hepsinin botu olarak düzeltilmesi gerektiğini ve Kutadgu Bilig'de yalnız “oğul” anlamında erkeklere hitap için

³⁹⁴³ R. R. Arat, *İndeks*, s. 104, 118.

kullanıldığını belirtir.³⁹⁴⁴ Bu çalışmada da iki sözcük birleştirilerek kullanım sıklığı 5 olarak kabul edilmiştir.

Kutadgu Bilig’de botu sözcüğü Odgurmuş’ın Küntogdı’ya veya Ögdülmiş’in Odgurmuş’a ve Küntogdı’ya seslenişinde hitap unsuru veya belli bir zümreyi ifade etmek üzere mecaz unsuru olarak kullanılmıştır. Bu beş örnekten dördünde Ögdülmiş konuşmakta; birinde ise Odgurmuş hükümdara yani Küntogdı’ya bilgi vermektedir. Bütün örneklerde belirli zümrelerle ilgili tanıtmalara, açıklamalara ve öğütlere yer verilmiştir. Kutu sözcüğüyle adlandırılan bu zümreler sırasıyla şunlardır: 2710. beyitte ana zümreler biliglig/ukuşlug/büğü, bitigçi ve kür ersig diye üçe ayrılmış; bu üç grubun dışında kalanlar botu, yani deve yavrusuna benzetilmiştir:

2710. *bularda narukı kalın bu kutu/bu üçke udu bardaçı ol botu*

4400. beyitte başka meslekler sayılırken tarımcılara da değinilip bunların gerekli insanlar olduğu vurgulanırken botu sözcüğü kullanılmıştır. Bu beyitte botu sözcüğü yine belli bir küçük grup anlamına gelmektedir.

4400. *tarigçi turur kör takı bir kutu/kereklig kişiler turur bu botu*

Aşağıdaki üç beyitte ise botu sözcüğü ay hitap edatı ile birlikte geçmekte ve ilk ikisinde Odgurmuş, üçüncüsünde hükümdar Küntogdı muhatap alınmaktadır:

4443. *asığlıg kişiler bolur bu kutu/bularıg yéme edgü tut ay botu*

4663. *bu aşka okıgı bolur tört kutu/barıgı yéme tört bolur ay botu*

5342. *biziñ kopgumızni küder bu kutu/küder kelgümüzni olar ay botu*

Odgurmuş’a ve Küntogdı’ya botu diye seslenilmesi onların bilgiyi alırken büyük değil ufak çocuk gibi görülmesinden kaynaklanmaktadır. Bu örneklerde Ogdurmuş yaşından ve deneyiminde, Ögdülmiş de aklından ve bilgisinden dolayı karşısındakine ufaklık anlamında “ay botu” biçiminde bir hitapta bulunmuştur.

buğra

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te bogra biçiminde geçen sözcük için deve aygırı karşılığı verilmiş ve Buğra Han’ın adının da bu sözcükten geldiği belirtilmiştir.³⁹⁴⁵ Kutadgu Bilig indeksinde sözcük için “her hayvanın aygırı, boğa, deve aygırı, erkek deve” karşılığı verilmiştir. Bunun yanında buğragu sözcüğü yer almakta ve “erkek deve gibi” anlamı verilmektedir.³⁹⁴⁶ Çoruhlu’nun belirttiğine göre Altaylı kamlar tarafından, savaş ilahı

³⁹⁴⁴ S. Tezcan, *KBDÜ*, s. 36

³⁹⁴⁵ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, 420

³⁹⁴⁶ R. R. Arat, *İndeks*, s. 113

kırmızı yularlı erkek deve sırtında çağrılır.³⁹⁴⁷ Buğra, savaşı ve dolayısıyla da alpliği sembolize etmektedir. Bu sözcük özellikle Karahanlılar'da Satuk Buğra Han, Kutadgu Bilig'in sunulduğu Buğra Han ve Tabgaç Buğra Han'da görüldüğü gibi hem unvan hem de kişi adı olarak kullanılmış ve zamanla hükümdarlık sembolü olmuştur.

Kutadgu Bilig'de sözcük 1 kere geçmektedir:

2312. *yana alçı bolsa kızıl tilkü teg/titir buğrası teg kör öç sürse keg*

Bu beyitte, komutanın kızıl tilki gibi hilekar olması ve dişi devenin aygırı gibi öç ve kin gütmesi gerektiği belirtilmektedir. Deve kurban olarak sunulabilmesinden dolayı genellikle uysaldır ancak çiftleşme veya yaralanma durumlarında kızgın ve öfkeli. Savaşta komutanın deve kını gütmesi onun kahramanlığının bir göstergesidir.

bulak

Kutadgu Bilig İndeksinde “haşarı at”³⁹⁴⁸ olarak yer almaktadır ve Dîvânu Lugâti't-Türk'te “boyu kısa, sırtı geniş at”³⁹⁴⁹ olarak geçmektedir. Ayrıca Atalay Dîvânu Lugâti't-Türk dizininde İbni Mühenna Lûgatine dayanarak sözcüğe “haşarı, ürkek at” anlamını da eklemiştir.³⁹⁵⁰

Kutadgu Bilig metninde 1 kez aşağıdaki beyitte geçmektedir.

3600. *bulak semrise kör munar hem azar/iðisin çalar yérke andın tezer.*

Bulak at güçlenirse kudurur ve azar. Sahibini yere çarpar ve ondan uzaklaşır şeklinde açıklanabilecek bu beyit, bulunduğu bölüm ve diğer beyitler göz önüne alındığında dünyanın kusurlarının anlatıldığı bölümde vücudun kusurları sıralanırken yer almaktadır. Önceki beyitte, vücudun kötü bir tabiata sahip olduğu ve onu kuvvetlendirdikçe daha da kötü olacağı ve bir sonraki beyitte de vücudun bir av köpeği gibi olduğu ve kuvvetlenirse sahibinin hakkını tanımayacağı anlatılır. Bu durumda insan vücut, bulak ata benzetilir ve vücudun isteklerinden birine kavuşursa bir daha isteyeceğinden yaramaz, haşarı özelliği vurgulanmaktadır. Dolayısıyla sözcüğü bağlama göre “haşarı at” olarak kabul etmek daha doğru olur.

³⁹⁴⁷ Y.Çoruhlu, Türk Mitolojisinin Ana Hatları, s. 169.

³⁹⁴⁸ R. R. Arat, *İndeks*, s. 115

³⁹⁴⁹ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 378

³⁹⁵⁰ Besim Atalay, *Divanu Lûgât-it-Türk*, Ankara 1986, C.IV, s. 113.

büktel

Kutadgu Bilig indeksinde “büktel” sözcüğü için “orta boylu (insan için), yassı arkalı (at için)” anlamı verilmiştir.³⁹⁵¹ Kutadgu Bilig metninde bir kez aşağıdaki beyitte kullanılmıştır:

5369. *kewel tazı büktel tağı arķunu/aķur toldı tolmaз bu suķluk ķanı*

Arat bu beyti “Arap küheylanı, binek ve diğеr cins atlar ile ahırların dolmuştur; fakat bu aç gözlülük doymak bilmez.”³⁹⁵² biçiminde yorumlanmıştır. Dîvânü Lugâtî’t-Türk’tе ise “büktel er” “orta boylu insan”, “büktel at” “yassı arkalı, oturamaklı at” biçiminde verilmiştir.³⁹⁵³

Yukarıdaki veriler ışığında Dîvânü Lugâtî’t-Türk’tе “büktel” atın arkasının yassı olması vasfından yararlanılarak üzerine binmek için elverişli bir at türü olduğu için “oturamaklı at” ifadesine yer verilmiştir. Bu sözcük öbeğı Arat’ın çevirisinde, “binek” sözcüğüne denk gelmektedir ve yerinde bir karşılıktır. Dolayısıyla “büktel” “binek” yani binilecek at cinsinden olan bu atın kullanım amacı dikkate alınmaktadır.

ķatır

Kutadgu Bilig’de 1 kere geçmektedir. Odgurmış’ın hükümdara öğütler verdiğı bölümde yer alan aşağıdaki beyitte, seçilmiş binlerce deve, ovada birçok at sürüleri, ahırda katırlar toplandığını yani birçok hayvana sahip olduğunu söylemektedir. Diğеr hayvan adları ile birlikte katır adının da yer alması hükümdarın sahip olduğu malın çokluğunu ve çeşitliliğini göstermek amacıyla anlatılmak istenen düşünceye paralel bir deyiş olarak görmek mümkündür. Bununla birlikte beyitte de anıldığı gibi deve, at, eşek binek hayvanlar olup ulaşım ve yük taşıma amacıyla kullanılmakta idi. Türk kültüründe katırın uğursuz sayılması Kur’an-ı Kerim’de katırın cehennemde insanları yakacak odunları taşıyacak hayvan olarak söz edilmesinden ileri gelmektedir. Katırın yük taşıma işlevi metinde de öne çıkmakta ve dönemin hayvan faunası içinde yer aldığı anlaşılmaktadır.

5370. *tirildi tümen miñ talu köp titir/yazıda ķalın yond aķurda ķatır*

³⁹⁵¹ R. R. Arat, *İndeks*, s. 120.

³⁹⁵² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 385.

³⁹⁵³ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 481.

kewel

Kutadgu Bilig için hazırlanan indekste kewel “Arap atı, küheylan” olarak karşılanmıştır.³⁹⁵⁴ Dîvânu Lugâti’t-Türk’te ise “yürüyüşlü, küheylan at, soylu at” olarak belirtilmektedir.³⁹⁵⁵ Sözcük metin içinde 4 kez geçmiştir.

Kewel at iki beyitte (5369 ve 5803) zenginlik ve refahın bir göstergesi olarak kullanılmıştır. Bu beyitlerde açgözlü kimse dünya malını toplayıp zengin olsa; ahır çeşitli at türleri olan kewel, büktel, arkun, tazı, tay ve arkun ile dolsa; kewel ata binse yine de gözünün doymayacağı belirtilip bir sonraki beyte bağlı olarak bunları feda edip dağıtması öğütlenir.

Kutadgu Bilig’de Aytoldı’nın hükümdar Küntoğdı’ya ölüm döşeğinde vasiyetini dile getirirken kullandığı 1428. beyitte

“yayılmaz yoriğa keweldin tüşüp/eğersiz yığaç miñü muñluğ bolup”

denilerek bu dünya hayatı sarsılmaz rahvan bir ata benzetilir ve yaşamın bitmesi de bu attan düşmekle ifade edilir. Öldükten sonra cenazenin tabutta taşınması ise eyersiz ata binmeye benzetilir. Dolayısıyla rahat ve huzur içinde geçen yaşamın ardından mezara gidiş bu tür bir at simgesi üzerinden betimler.

Diğer bir beyitte ise (4549.) kötülüğe katılmayarak doğru ve dürüst tabiatlı olup küheylan gibi dolaşmak salık verilir. Buradan kewel atın gösterişi ile ünlendiği ve koşmasının sarsılmaz, konforlu olduğu sonucuna varılabilir.

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te yer alan şu dörtlük, Kutadgu Bilig’i destekler nitelikte kewel atın koşmasının çok ünlü olduğunu göstermektedir:

Yügürdi kewel at/ soylu at koştu,

Çakıldı kızıl ot/ kızıl ateş çaktı,

Köyürdi arut ot/ kuru ot yandı,

Saçrap anın örtenür/ sıçrayıp onunla yanar.

Soylu at koştuğu zaman toynaklarında kıvılcımlar çıkar ve onunla kuru otlar tutuşup yanar.³⁹⁵⁶

³⁹⁵⁴ R. R. Arat, *İndeks*, s. 242.

³⁹⁵⁵ Besim Atalay, *DLT-Dizin*, C.IV, s. 308.

³⁹⁵⁶ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. II, s. 133.

köçüt

Kutadgu Bilig İndeksinde “göç atı”³⁹⁵⁷ karşılığı verilmiştir. Dîvânu Lugâti’t-Türk’te ise “ol köçüt köçürdi” şeklinde yer almakta ve “o, atı bir yerden başka bir yere nakletti” olarak karşılığı verilmektedir.³⁹⁵⁸

Kutadgu Bilig metninde 1 kere aşağıdaki beyitte yer almaktadır:

1704. köçüt teg bolur kut tüpi hem tözi/köñül hoşkısı ol anıñ yıldızı

Kutun aslı, esaslı, göç atı gibidir. Onun (kutun) kökü ise alçakgönüllülüktür. Kut insana geldiği zaman onu elde tutacak olan şey tevâzûdur ve kut bir kimseden başka bir kimseye göç edebilir; yani gelip geçicidir. Burada kutun gelip geçicilik özelliği göç atı üzerinden sergilenmiştir. Göç ile gelip geçiciliği, at ile de çok hızlı bir şekilde elden çıkabileceği anlatılmak istenmiştir.

kölük

Kutadgu Bilig indekisinde kölük “yük hayvanı” olarak anlamlandırılmıştır.³⁹⁵⁹ Dîvânu Lugâti’t-Türk’te de “yük yükletilen herhangi bir hayvan” olarak tanımlanmıştır.³⁹⁶⁰

4441. yégü kedgü miñü at adğır sülük/bulardın çıkar hem yüdürgü kölük

Hayvan yetiştiriciler ile münâsebetin nasıl olmasına ilişkin diyalogun geçtiği bölümde yer alan yukarıdaki beyitte, hayvan yetiştiricilerin yiyecek içecek, giyecek, binilecek veya askerî amaçla kullanılacak atların, yük yükletilecek yük hayvanının bunlardan sağlandığı anlatılmaktadır. Türkler yazın ve kışın yer değiştirdikleri için atların yanında çeşitli yük hayvanları onların yaşam tarzlarının vazgeçilmez unsurları olarak yer almıştır. Kışlak ve yaylak kültürü sonucunda yılın belli zamanlarında gerçekleşen göçler nedeniyle eşyalarının taşınmasını sağlayacak eşek, katır, deve hatta fil gibi hayvanlar için genel olarak “kölük” yük hayvanı adı verilmektedir. Bu durum aynı zamanda hayvanların kullanım amacını da belirten bir gösterge olarak dilde varlık kazanmıştır.

Abık, aşağıdaki beyitte Arat’ın külüg olarak verdiği sözcüğü Dankoff’un “kölük” okuyup “ödünç” anlamına gelecek şekilde çevirmesinden dolayı bu beytin de “kölük” olarak kabul edilip mecaz kullanımıyla “İyi insan başkasına yaptığı iyilikleri, yük hayvanına yükler gibi yüklemeyi, insanı minnet altında bırakmaz.” olarak değerlendirmeyi

³⁹⁵⁷ R. R. Arat, *İndeks*, s. 274.

³⁹⁵⁸ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. II, s. 76.

³⁹⁵⁹ R. R. Arat, *İndeks*, s. 275.

³⁹⁶⁰ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 392.

uygun görmektedir.³⁹⁶¹ Bu nedenle biz de çalışmada bu beyitteki külük sözcüğü yerine kölük sözcüğü olarak kabul edip kullanım sayısını da 2 olarak almaktayız.

0857. *tözü halkқа барча қилур едгүлік/яна миннет урмаз кишке көлік*

kulan

Kutadgu Bilig indeksinde kulan sözcüğü için “yaban eşiği” anlamı verilmiştir.³⁹⁶² Abik, sözcüğe “erkek yaban eşiği” anlamının da eklenmesi gerektiğini çünkü kişi adı olarak Selçuklularda Kutalmışoğlu Süleyman Şah’ın oğullarından birinin adının Kulan Arslan olduğundan hareketle hayvan adlarında varolan cinsiyetin kişi adlarına verilirken de dikkate alındığını belirterek görüşünü destekler.³⁹⁶³ Dîvânü Lugâti’t-Türk’te “kolan” biçiminde yer alıp “yaban eşiği” anlamındadır³⁹⁶⁴ ve “kalın kolan çufgasız bolmas” savında dahi yer alıp “Başkasına uymanın hayırlı olacağı bir işte kendisinin dahi uyması emrolunan kişiye söylenir.” bilgisi bulunmaktadır.³⁹⁶⁵

Aşağıdaki beyitte hem kulan hem de tağı sözcüğü bir arada yer almaktadır:

5375. *kulan ya tağı tut tağı kök teke/tutup keldürürler saña ay böke*

Her iki sözcüğün anlamı yaban eşiği olduğuna göre kulan sözcüğünü “erkek yaban eşiği” ve tağı sözcüğünü de dişi yaban eşiği olarak kabul etmek uygun görünmektedir. Beyitte hükümdara öğüt veren Odgurmış, yabanî hayvanları, boz tekeyi dahi yakalayıp ona getirdiklerinden söz ederek onun en inatçı hayvanlara dahi sahip olduğunu anlatmak amacıyla erkek ve dişi yaban eşeklerinden söz edilmiştir. Böylece hükümdarın egemenlik alanı yalnız ülkedeki halk üzerinde değil insanların yaşamadığı yaban yerlere ve orada yaşayan yaban hayvanlara kadar genişletilerek tüm canlılar ve yeryüzündeki iktidarını göstermektedir. Nitekim aşağıdaki beyit de bu durumu pekiştirmektedir:

0284. *miñ erdem kerek bu cihān tutğuқа/көр арслан кerek bu қulan басғуқа*

Cihanı elde tutmak için bin erdemin gerekli olduğu, yaban eşiğini alt etmek için arslan olmak gerektiği anlatılmaktadır. Yaban eşiği ile arslan arasındaki hayvan mücadelesi siyasî ve toplumsal pratiklere aktararak yöneten ve yönetilen arasındaki iktidar mücadelesinde kendini göstermektedir. Bilindiği gibi hayvanların kralı arslan, insanların kralını yani hükümdarı sembolize etmektedir. Arslan canlılar arasında taşıdığı niteliklerinden dolayı kral olarak kabul ediliyorsa dünya hakimi olmak için de erdemli

³⁹⁶¹ A. Deniz Abik, “Kutadgu Bilig’de Hayvan Adları”, *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, C: 33/I, 2009, s. 9.

³⁹⁶² R. R. Arat, *İndeks*, s. 290.

³⁹⁶³ A. D. Abik, “Kutadgu Bilig’de Hayvan Adları”, s. 9.

³⁹⁶⁴ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 415.

³⁹⁶⁵ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 425.

olmak gerekmektedir. Metinde, erdem, bilgili olmanın getirdiği toplumsal, ahlakî meziyetlere sahip olmakla erişilebilecek bir değer olarak görülmektedir. Yaban eşeği ise dağlarda dolaşan egemenliğe boyun eğmeyen özelliği ile halkı ifade etmektedir. Hükümdarın dağınık halde yaşayan boyları birleştirerek hakimiyeti altına aldığı Köktürk Yazıtları'ndan beri dile getirilmektedir. Karahanlı devletinin içinde çeşitli boyların varlığı bilinmektedir. Hükümdar (arşlan), sosyal, siyasî veya dinî açılardan “öteki” olan ve baş eğmeyen inatçı toplulukları (yaban eşeği “kulan”) tâbi kılmak onlara yapılacak iyilik olarak addedilmektedir.

tağı

Kutadgu Bilig indeksinde tağı için yalnızca “yabanî”³⁹⁶⁶ karşılığı verilmiştir. Semih Tezcan ise bu karşılık yerine Clauson 466'da gösterildiği gibi “dişi yaban eşeği” alınması gerektiğini ve Türkçeden ödünçleme olarak Moğolca'da ise “taki” “yabanî at, yabaneşeği” olarak yer aldığını belirtir.³⁹⁶⁷ Kutadgu Bilig'de 4 kere geçmektedir.

Kutadgu Bilig'de sözcüğün kullanımına bakıldığında sözcüğün sıfat olarak değil, hayvan adı olarak yer aldığı görülmektedir. 5369 ve 5375. beyitlerde diğer hayvan adları ile birlikte sıralanmıştır ve hükümdarın zenginliğini, sahip olduğu malın çokluğunu ve çeşitliliğini göstermek amacıyla anlatılmak istenen düşünceye paralel bir deyiş olarak görmek mümkündür.

5369. *kewel tazı büktel tağı arķunı/aķur toldı tolmaз bu suķluk ķanı*

5375. *ķulan ya tağı tut taķı kōk teke/tutup keldürürler saņa ay bōke*

Aşağıdaki beyitleri ise Arat, “yaban hayvanı” olarak anlamlandırmıştır. Beyitlerde keyik ile ardışık biçimde yer alması ikileme olarak kullanılmış olabileceğini göstermektedir. 6570. beyitte Yusuf Has Hâcib zamanın bozukluğunu dile getirirken söylemiş ve eğer vefalı bir insan bulamazsa keyik tağı ile yaşayacağını ifade etmektedir. Arat bu ikilemeyi yaban hayvanı olarak yorumlamaktadır. Yazar burada vefalı insan artık yoksa insanlar arasında yaşamayıp dağlara çıkarak geyik, yaban eşeği gibi evcil olmayan hayvanlara katılacağını belirtmektedir. Geyik gibi ürkek veya yaban eşeği gibi inatçı biçimde yaşamak insanlardan, toplumdan kaçışı simgelemektedir. Dolayısıyla ikilemeyi, yaban hayvanı olarak değerlendirilebilirken sözcüğün temel anlamı olan yaban eşeğinin derin veya sembolik anlamlarıyla kabul edilebilir.

6570. *ķalı bulmasa men vefā birle yalnūķ/keyik tağı birle tiriglik ķılayı*

³⁹⁶⁶ R. R. Arat, *İndeks*, s. 418

³⁹⁶⁷ S. Tezcan, *KBDÜ*, s. 61

6617. *keyik tağı kördüm bu türkçe sözüg/anı akru tuttum yağurdum ara*

tay

Kutadgu Bilig metninde bir kez şu beyitte yer almaktadır:

5803. *ajun mālī térdiñ özüñ boldı bay/kewel mindiñ arkun yéme tazı tay*

Yukarıdaki beyitte diğer at çeşitleri olan kewel, arkun ve tazı ile birlikte yer alan tay onlar gibi servetin çokluğunu göstermekte ve atın yavrusu olarak yer almaktadır. Benzer şekilde Dîvânu Lugâti't-Türk'te ise şöyle yer almaktadır:

“tegür mening sawımı bilgelerge ay

Tınar kalı atatsa kısırak sıpı tay”

(Hey, benim sözümü bilgeler eriştir, kısırakların yavrusu olan tay, at olursa kısırak dinlenir.)³⁹⁶⁸.

Dîvânu Lugâti't-Türk'teki bir atasözünde ise “tay atatsa at tınur, oğul eredhse ata tınur” (tay yetişirse at dinlenir, oğul yetişirse baba dinlenir.)³⁹⁶⁹

Yukarıdaki veriler göz önüne alındığında atın yavrusu olan tay, at haline gelince binilmekten kurtulduğu için at dinlenir ve buna koşut biçimde de çocuk yetişince de baba dinlenir. Atın yavrusu olduğu açıkça belli olan tay, Dîvânu Lugâti't-Türk'te sosyal-kültürel durum belirtilirken, Kutadgu Bilig'de atların ve tayın varlıklı olmanın bir aracı olarak kullanılmıştır.

tazı

Kutadgu Bilig indeksinde “tazı, Arap atı”³⁹⁷⁰ olarak yer alan bu at cinsi metinde 2 kez kullanılmaktadır ve zenginlik göstergesi olarak görülmektedir. Dîvânu Lugâti't-Türk'te “taz at” için “alacalı at” karşılığı verilerek³⁹⁷¹ bu atın rengine ilişkin bir bilgi sunulmuştur. Ancak Kutadgu Bilig'in 5809. beytinde geçen “tazı dili” biçimindeki isim tamlamasının “Arap dili, Arapça” olarak karşılığı, bu atın “Arap atı” olarak karşılanması gerektiğini açıkça göstermektedir ve atın soyunu belirten bir cins at olduğu görülmektedir.

téve

Bir toplum söz varlığı yaşam biçimine ve üzerinde yaşadığı yerin coğrafi şartlarına göre farklılık gösterir. Çölde yaşayan bir toplumun söz varlığı ile deniz kıyısında veya kutuplarda yaşayan toplumların söz varlıkları değişiklik gösterecektir.

³⁹⁶⁸ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. III, s. 158

³⁹⁶⁹ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 206-207

³⁹⁷⁰ R. R. Arat, *İndeks*, s. 430

³⁹⁷¹ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. III, s. 148.

Değişken iklim koşullarına kolay uyum sağladığı için çöl yaşamının vazgeçilmez hayvanı olan deve Arap kültürüyle özdeşleşmiştir. Araplar'ın hayatında büyük önem taşıyan deve “sefinetü's-sahrâ” (çöl gemisi) olarak da adlandırılmaktadır. Arapça deve ile ilgili zengin bir söz varlığına sahiptir. Von Hammer Arapça'da deve ile ilgili 5744 sözcük belirlemiştir.³⁹⁷²

Arapçada, devenin rengine, yaşına, cinsiyetine, fizikî özelliklerine, yürüyüşüne, bağlanmasına, sağılmasına, damgalanmasına, doğurmasına, hörgücüne, kükremesine veya hırlamasına, sürülmesine, üzerindeki eşyalara, yavrularıyla ilişkilerine göre çeşitli adlar kullanılmaktadır.³⁹⁷³ Türklerin at için yazdıkları kitaplar gibi Araplarda deve için “Kitâbü'l-İbil”ler yazılmıştır.³⁹⁷⁴

Türk dilinde de deve ile ilgili zengin bir söz varlığı bulunmaktadır. Türkçede deve ile ilgili sözcükler cinsiyet; tüy, renk, hörgüç ve yaş gibi fiziksel özellikler; davranış ve karakter özellikleri, deve organları, deveden elde edilen nesne ve ürünler, deve yiyecekleri ve otlar, deve sesleri, deve terminolojisine dayalı söz varlığı gibi kategorilere ayrılabilir.³⁹⁷⁵

Kutadgu Bilig'de deve sözcüğü 1 kere geçmektedir. Köktürk Yazıtları'nda tebe biçiminde geçen sözcük için Dîvânu Lugâti't-Türk'te Türklerin deveye ت harfinin esresiyle tiwi, Oğuzların ت harfinin üstünüyle tewe dedikleri bilgisi bulunmaktadır.³⁹⁷⁶

Eski eserlerde yazarların eksik ve yanlışları için alçakgönüllü bir tutumla okuyucudan özür dilemeleri bir gelenek olmuştur. Yusuf Has Hâcib'in kendi özrünü belirttiği bölümde yer alan aşağıdaki beyitte, sözün deve burnu gibi yularlı olduğu ve dışı deve (titir) boynu gibi nereye çekilirse oraya gittiği anlatılmaktadır:

0206. burundukluğ ol söz téve burnı teg/barur kaçça yetse titir boynu teg

Bundan dolayı Yusuf Has Hâcib, yazdıklarının bilgili insanlar için olduğunu, bilgisiz için sözünün olmadığını anlatır ve sözlerini anlayacak kimseleri aziz tutar. Bu düşünceleri ile yazar söylediklerinin değerinin ancak okuyucunun düzeyi ölçüsünde anlaşılabilceğini belirtmektedir.

³⁹⁷² Avram Galanti, “İbranicenin Gelişmesine Arapçanın Katkısı”, *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 16, 2005, s. 91-99; Soner Gündüzöz, “Arapçada Kültür-Dil İlişkisi: Arapça'nın Yapılanması ve Algılanmasında Etkili Öğeler”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Sayı: 2, 2005, s. 226.

³⁹⁷³ Nurettin Ceviz, “Arap Şiirinde Deve Motifi”, 38. ICANAS Kongresi, Ankara 2007, s. 56

³⁹⁷⁴ Ahmet Önkal - Nebi Bozkurt, “Deve”, *TDVİ*, İstanbul 1994, C. 9, s. 222-226.

³⁹⁷⁵ Ali Osman Solmaz, “Söz Varlığımızda Deve”, *Deve Kitabı*, İstanbul 2014, s. 247-262; Yeter Torun, “Dîvânu Lûgati't-Türk'ten Türkiye Türkçesi Ağzlarına Deve İle İlgili Söz Varlığı Üzerine”, *Turkish Studies*, Vol. 7/1, 201 2, s. 1995-2002; Meryem Arslan Sarman, “Honaz'da Deve ile İlgili Söz Varlığı ve Sözlü Kültür”, *Deve Kitabı*, İstanbul 2013, s.282-301.

³⁹⁷⁶ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. III, s. 139.

titir

Dîvânü Lugâtî't-Türk'te ve Kutadgu Bilig indeksinde titir “dişi deve” olarak tanımlanmıştır.³⁹⁷⁷ Kutadgu Bilig’de 4 beyitte geçmektedir. Bunlardan ikisi deve ve buğra bölümünde açıklanmıştır. Diğer iki beyit ise aşağıda değerlendirilmiştir. Kutadgu Bilig’de turnaların gökyüzünde sürü halinde uçuş biçimi, art arda dizilmiş develerin oluşturduğu kervana benzetilmektedir:

0074. kökiş turna kökte ünün yañkular/tizilmiş titir teg uçar yélkürer

Turnaların uçma şekli kervanlarda develerin sıralanışı gibi görülmektedir. Bilindiği gibi haberci kuşlar olarak tanınan turnalar aynı zamanda aşk ve göç kuşlarıdır. Gökteki turnanın yerdeki izdüşümü ise devedir. Kervan yük taşıma işlevinin yanında haber getirip götürmek için de kullanılır. Deve aynı zamanda turnalar gibi aşkı da çağrıştırmaktadır. Bunun yanında turnanın renginin kökiş sözcüğü ile nitelendirilmesi onun kutsala yakın olduğunu kuvvetlendirmektedir. Deve hem kurban hayvanı hem de Hz. Muhammed’in bineği olduğu için kutsal sayılır. Dolayısıyla gökte turna yerde de deve aynı sembolik değerleri taşıyan iki hayvan olup birbirlerinin şekil değiştirmiş simetrik kopyalarıdır.

5370. tirildi tümen miñ talu köp titir/yazıda qalın yond aqurda qatır

Hükümdarın mal varlığını anlatmak amacıyla 5370. beyitte at, katır yanında seçilmiş binlerce dişi devenin(titir) anılması develerin hem zenginlik belirtisi, hem de ticaretin boyutunu gösteren bir kanıttır. Dolayısıyla dönemin zenginlik kavramı deve, at, katır vb. hayvanların varlığı ile şekillenmektedir.

tosun

Kutadgu Bilig indeksinde tosun için “haşarı tay” karşılığı verilmiştir.

Kutadgu Bilig metninde 1 kez şu beyitte geçmektedir:

6537. adaş qoldaşımka sewüg cān teg erdim/yağım boldı erse tosun teg suçıttım

“Kardeşıme ve arkadaşşıma sevgili can gibi idim, düşmanım olduysa haşarı at gibi sıçrattım, uzaklaştırdım” olarak çevrilebilecek bu beyit, Yusuf Has Hâcibin ihtiyarlığını anlattığı bölümde yer almaktadır. Gençliğinde elde ettiği başarıları anlatmaktadır.

Dîvânü Lugâtî't-Türk'te ise tosun ile ilgili aşağıdaki beyitte haşarılığını geçirmek için üzerine binmek gerektiği belirtilmekte ve tosunun haşarı bir at olduğu vurgulanmaktadır.

“tosun münüp segirtsün

³⁹⁷⁷ Kâşgarlı, DLT-BA, C. I, s. 361; R. R. Arat, *İndeks*, s. 454.

Esizliğin amırtsun

Itka keyik kaytartsun

Tutmuş sanı umalım”

*(tosun taya binip koştursun, onun haşarılığını dindirsin. Geyiğe köpeği saldırtсын, avı tutulmuş sanarak umunalım)*³⁹⁷⁸

yañan

Kutadgu Bilig indeksinde “yañan” sözcüğüne “fil” karşılığı verilmiştir.³⁹⁷⁹ Dîvânu Lugâti’t-Türk’te ise yanañ için fil karşılığı verilerek bunu Oğuzların bilmediğine ilişkin bilgi verilmiştir.³⁹⁸⁰ Kutadgu Bilig metninde 5 kere geçmektedir.

Fil, Orta Asya coğrafyasında çok fazla bilinmediğini Kaşgarlı kaydeder. Fil ulaşım veya gücünden yararlanılarak savaşlarda askerî amaçla kullanılmıştır. “Fil, Budizmi benimsemiş topluluklarda, hatta Türkler gibi daha sonra İslâmiyeti kabul eden topluluklarda bile hükümdarlığın debdebe ve ihtişamın, gücün ve kuvvetin, yiğitliğin simgesi olmuştur.”³⁹⁸¹

2817. kerekinde bulsa kişi öz muñ/yam erse yañança bolur ol teñi

2820. kerek ödte bir yam yañança bolur/kamuğ neñke yañzağ munu bu teñin

3399. çibun boldı duşman yañanğa beğük/ısrısa yañanığ suçıtur keğ ök

Kutadgu Bilig’de filin fiziksel özelliklerinden yararlanılarak çeşitli anlamların verilmesi için araç olarak kullanılmıştır. Filin en belirgin özelliği olan büyüklüğünü ön plana çıkarmak için karşılığında küçük bir şey konularak anlam kuvvetlendirilmiştir. Burada da filin karşıtı olarak çöp anlamına gelen “yam” sözcüğü kullanılmıştır. Hazinedarla ilgili olarak Ögdülmiş ile Küntogdı arasındaki diyalogda insan muhtaçlık duyduğu şeyi zamanında bulursa bu çöp bile olsa fil gibi görüneceği belirtilir. Hazinedar ihsan edileni vermezse hizmetkârların ihtiyacını gereken zamanda karşılamazsa hizmetkârlar ondan yüz çevirir. Bunun için çok değersiz ve küçük olsa bile hizmetkârların sıkıntıları giderilmelidir. Hizmetkârların aciziyetine karşılık beyin bu durumu gidermesi file benzetilerek onun gücünün ve kuvvetinin büyüklüğüne vurgu yapılmıştır. 3399. beyitte ise filin karşısına sinek (çibun) sözcüğü konularak büyüklük ve küçüklük somutlaştırılmıştır. Sinek (çibun) küçük olmasına rağmen kocaman bir fili ısırduğunda onu

³⁹⁷⁸ Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. III, s. 429

³⁹⁷⁹ R. R. Arat, *İndeks*, s. 540

³⁹⁸⁰ Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. III, s. 376

³⁹⁸¹ Y.Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, s. 171

yerinden hoplatabilir. Bu nedenle düşman ne kadar küçük olursa olsun küçümsenip ihmal edilmemesi bu somutlaştırma yoluyla anlatılmaktadır.

Fil, güçlü olduğu için uzun süre yük taşımaya elverişli bir hayvandır. Bu nedenle babalar da çocuklarından gelecek her türlü yükü, sıkıntıyı fil gibi üstlenirler. 3391. beyitte ana ve babaların çocuklarının türlü zahmetlerine katlanıp belâ ve mihnetlerini fil gibi yükleneceği belirtilmektedir. Nitekim Buda da fil terbiyecisine benzetilir, insanların terbiyesiyle uğraşır. Buda, ıstıraba katlanabilen, hiçbir şeyden korkmayan yalnız bir fil olarak kabul edilir.³⁹⁸² Bu beyitte de baba file benzetilir çünkü o hem çocuklarının terbiyecisidir hem de onların sıkıntılarına katlanabilen biridir. İslâmiyetten önce Budizmi kabul eden Türklerce bilinen filin sembolik anlamının İslâmiyetin kabulünden sonra birtakım ufak değişiklikler ile yaşamaya devam ettiğini gösterir. Çünkü filin Türk mitolojisinde yer alması Budizm ile ilişkilerin sonucunda gerçekleşmiştir.

3391. oğul kız atası tü emgek körer/belâ miñnet erse yañan teg yüder

yılkı

Türk dilinin en eskicil sözcüklerinden biri olan “yılkı” farklı ses değişimleri ile yılkı~ılkı~yılhı~ılhı~ılku~cılıkı~jılka~ilhi~çılğı~sılğı~ yılki biçimleriyle Türk dilinin çeşitli lehçe ve ağızlarında görülmektedir. Sözcüğün köken ve anlamına ilişkin pek çok görüş bulunmaktadır. Clauson, Bazin, Rasanen, Hamilton’un hayvan anlamını verip yıl, sene anlamındaki “yıl” köküne, Vambery’nin toplamak, birleştirmek anlamındaki “yıl-“ eylemine bağladığı bu sözcük Demir’e göre büyük ihtimalle Dîvânu Lugâtî’t-Türk’ten önce anlamında kaydedilen “ıl-“ eylemidir. Sözcüğün farklı ses değişimlerinde ön sesteki türemedir. Ancak Gabain, Banguoğlu, Tekin Eski Türkçedeki bazı kelimelerde ön seste /y/ türemesini kabul ederlerken Eckmann, Timurtaş, Ergin ön seste /y/ düşmesi olarak değerlendirmektedirler. Demir de “yılkı” sözcüğü örneğinde ön seste bir türeme olarak kabul etmekte ve ıl->cıl>yıl- eylemi ve ondan türetilen sözcüklerde toprağa paralel hareketlilik, hareket etmek, hareket ettirmek anlamlarının bulunduğu işaret eder. Bu eylem köküne ad yapan -GI ekinin getirilmesiyle türetilmiş “yılkı” sözcüğü genel olarak dört bacaklı hayvan, hayvan sürüsü anlamında kullanılmış zamanla büyük baş hayvan; at, koyun, sığır gibi hayvanlar ve sürüleri, at sürüsü, sürüden olan at, nadiren at karşılığında kullanılarak anlamı özelleşmiştir.³⁹⁸³

³⁹⁸² Y.Çoruhlu, Türk Mitolojisinin Ana Hatları, s. 170

³⁹⁸³ Necati Demir, “‘Yılkı’ Kelimesi Üzerine”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, S: 593, 2001, s. 538-541; A. M. Şerbak, “Nazvaniya domaşnih i dikih civotnih v tyurkskih yazıkah.”, *İstoričeskoe Razvitie Leksiki Tyurkskih Yazıkov*, M., İzd-vo AN SSSR, 1961, s. 82-172.

Kutadgu Bilig indeksinde yilkı sözcüğü “hayvan, hayvan sürüsü” olarak karşılanmıştır.³⁹⁸⁴ Dîvânu Lugâti’t-Türk’te yilkı için “dört ayaklı hayvanlara verilen genel isim” bilgisi bulunmaktadır.³⁹⁸⁵

Metin içinde 26 kez kullanılmıştır.

İnsan insanla, hayvan hayvanla, kuş kuşla yani her canlı kendi hemcinsiyle beraberdir. Doğadaki bu uyum arkadaşlık edinirken de gözetilmelidir. İyi tabiatı olanlar kendileri gibi iyi olanı seçmeli, onlarla ilişkide bulunmalı; kötü olanlar da kötü olanlarla birlikte hareket etmelidir. Aksi durumda bir uyumsuzluk ortaya çıkacaktır.

Herhangi bir benzetme ve mecaz ögesi kullanılmadan gerçek anlamda kullanılan aşağıdaki beyit ise hayvan yetiştiricileri ile münasebetin anlatıldığı bölümde yer almaktadır.

4439. *muniñda basa ol bu igdişçiler/kamuğ yilkılarka bular başçılar*

Yilkı sözcüğü yukarıdaki beyitte, hayvan yetiştiricilerinin (igdişçiler) hayvan sürülerinin (yilkı) başında bulunduğunu anlatmak amacıyla kullanılmıştır.

Yilkı sözcüğü ile hayvan ve insan arasındaki benzeyen ve farklılaşan yönlere değinmek amacıyla kullanılmıştır. İnsan, hayvandan bilgisi ile ayrılır ve bilgidен daha büyük başka bir şey yoktur deyişi şu beyitlerde ifade bulmuştur:

1843. *biligin seçildi kişi yilkıdın/biligde beğükrek negü bar adın*

3165. *biliglig ukuşluğ kişi ol kişi/anıñda naru barça yilkı tuşı*

Yukarıdaki beyitle paralel anlama sahip olan aşağıdaki beyitte ise kişinin, ya bilgisi ile insan olmayı seçeceği ya da hayvan olup uzaklaşacağı dile getirilir:

6611. *bilig bil kişi bol beğütgil özüñ/ya yilkı atanğıl kişide yıra*

Yukarıdaki beyitte insana iki tür seçim sunulması başka durumlarda da belirtilerek insanın bilgisi ile seçkin ve yüce olacağından bir seçim yapması gerektiği vurgulanır. Bu ikili seçme durumu 266. ve 3218. beyitlerde, biri bey, diğeri âlim; biri öğrenen diğeri öğreten olmak üzere iki türlü insan olduğu ve insanın bunlardan birini seçebileceği anlatılır. Bilgi ve akıl yolunu seçen insan olur, bunun dışındakiler ise zaten hayvanlıktan ibarettir. Beyitlerde sıklıkla akılsız ve bilgisiz insanlar, yilkıya, hayvana benzetilir.

Diğеr beyitlerde de akıllı-bilgili olma ile akılsız-bilgisiz-hayvan olma durumundaki ikili ayrım göze çarpar. Sorulmadan söze başlayan, boş sözlerle konuşan

³⁹⁸⁴ R. R. Arat, *İndeks*, s. 539

³⁹⁸⁵ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C.III, s. 34.

insan bilgisiz ve dolayısıyla akılsız olduğu için hayvana benzer. Tecrübelerine rağmen hareketlerini düzenlemeyen, hikmet sahibi olmayan, insan emeğini takdir etmeyen, vefasız, cefakâr, yalancı insanlar da hayvana benzetilir. Bunların dışında hırsız, sahtekâr, yan kesici, dolandırıcı, zalim, kâtil, bozguncu insanlar da hayvan gibidirler. Tabiatına uygun şekilde yemek yemeyen, boğazına düşkün olanlar, sadece yemek yiyen, yatanlar hayvandan farksızdır. Oysa bilgili ve akıllı insanlar vücudunu yıpratır, ruhunu besler, gerektiği kadarını yer, tabiatına uygun şekilde beslenir. Akıllı ve bilgili kişi söze sorulmadan başlamaz, boş sözler sarf etmez, vefalı, sadık, sükûnet sahibidir. Tecrübelerinden yola çıkarak akıllı davranan bilge kişidir. Bilgili ve akıllı olmayan insanlar hayvan olarak nitelendirilir. Dolayısıyla eserde insanla hayvanı birbirinden ayıran temel nitelik olan bilgili ve akıllı olma ile bunun karşısı olan bilgisizlik ve akılsızlık, hayvanlar ve onların davranış biçimleri üzerinden aktarılmıştır.

yond

Kutadgu Bilig metninde bir kez şu beyitte yer almaktadır:

5370. *tirildi tümen miñ talu köp titir/yazıda kalın yond aqurda qatır*

Arat beyti şu şekilde çevirmiştir: “*Binlerce seçme dişi deve, ovada kalabalık at sürüleri ve ahırda katırlar toplanmıştır.*” Bu durumda beyitteki “kalın” için kalabalık, yond için ise “at sürüleri” karşılığı kullanılmıştır.

Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te “yund” biçiminde düz ünlü ile okunmuş ve sözcük, “Bu, cins ismidir. Bir ve birçok ata söylenir; deve kelimesi gibi”³⁹⁸⁶ şeklinde açıklanmıştır.

Kutadgu Bilig metninde yer alan beyit ve Dîvânu Lugâtî’t-Türk’nin bilgileri ışığında “at” sözcüğünü cins adı olarak değerlendirmek gerekmektedir. Kutadgu Bilig’deki “kalın yond” ibaresindeki “kalın” kalabalık, çok, sürü kalın, kesif³⁹⁸⁷ anlamlarına geldiği için tamlama “sürüyle at” olarak çevrilebilir.

³⁹⁸⁶ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. III, s. 7

³⁹⁸⁷ Besim Atalay, *DLT-Dizin*, C. IV, s. 255.

12.2.Büyükbaş Hayvanlar

buğa

Dîvânu Lugâti't-Türk'te sözcük "boka" olarak okunmuştur.³⁹⁸⁸ Kutadgu Bilig'de 1 kere geçen ve buğa olarak okunan sözcük "boğa" anlamındadır.³⁹⁸⁹ Türkçe Sözlük'te boğanın anlamı "damızlık erkek sığır"³⁹⁹⁰ olarak verilmiştir.

5801. *tümen ârzû ni 'met yédiñ inçlenip/boyun yal beđüttüñ buğa teg kılıp*

Yukarıdaki beyit, Odgurmış'ın Ögdülmüş'e öğüt verdiği bölümde yer almaktadır. Beyitte örneklerine eserde sıkça rastlana hayvan-insan karşılaştırması yapılmaktadır. Boğanın boynunun kalınlığı insan için olumsuz bir duruma uyarlanarak bir imge yaratılmıştır. Boynu kalın insanlar da boğa gibi kaygısız ve fikirsizce yer içerler; kişiliklerini bilen kişiler olamazlar.

Aşağıdaki beyitte de buka sözcüğü geçer. Ancak Arat nüsha farklarını gösterirken Herat (Viyana veya A) nüshasında buka yerine "yığa" geçtiğini belirtmektedir.³⁹⁹¹

1310. *kamuğ işte iwme serin öz buğa/serimlig kişiler tegir ârzûka*

"Hiçbir işte acele etme, sabırlı ol, kendini tut; sabırlı insanlar arzularına erişirler." ³⁹⁹²

Beytin anlamı dikkate alındığında burada buka (boğa) sözcüğü ile bir ilgi kurulamamaktadır. Nitekim Arat, buka yerine yığ-a sözcüğünün yer aldığı Herat (Viyana veya A) nüshasına göre çeviri yapmıştır. Yığ- "mani ol-, engel ol-, alıkoy-" anlamlarına gelmektedir.³⁹⁹³ 1310. beytin ikinci dizesi "Sabreden zafere ulaşır." biçimindeki Arapça özdeyişin çevirisi gibi görünmektedir. Bu yüzden ilk dize ikinci dizeyle aynı bağlamda değerlendirildiğinde boğa sözcüğünün yersiz olduğu açıktır. Bir müstensih hatası olarak görmek mümkündür.

iñek

Türkçe sözlükte "dişi sığır" olarak tanımlanan³⁹⁹⁴ sözcük Dîvânu Lugâti't-Türk'te ve Kutadgu Bilig'de iñek biçiminde yer almaktadır. Kaşgarlı Mahmud Oğuzların kaplumbağanın dişisine aynı adı verdiklerini bildirmektedir.³⁹⁹⁵ Yine Dîvânu Lugâti't-

³⁹⁸⁸ Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. II, s. 79; Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. III, s. 226.

³⁹⁸⁹ R. R. Arat, *İndeks*, s.113

³⁹⁹⁰ TDK, *TS*, s. 292

³⁹⁹¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. 148.

³⁹⁹² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 104

³⁹⁹³ R. R. Arat, *İndeks*, s. 538.

³⁹⁹⁴ TDK, *TS*, s. 969.

³⁹⁹⁵ Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 111.

Türk'te “iñen/iñan” sözcüğü dişi deve anlamında kullanılmıştır.³⁹⁹⁶ Toroslarda geyiğin dışısına de inek denilmektedir.³⁹⁹⁷ İnek sözcüğü bu durumda hem genel olarak dişilik anlamı içeren bir sıfat hem de dar anlamda sığırın, geyiğin, kaplumbağanın dışısını gösteren bir addır. Bugün yalnızca sığırın dışısını göstermektedir. Bazı Türk lehçelerinde inek için sığır denilmektedir. Kırgız Türkçesinde ise d > y değişmesi ile uy sözcüğü inek anlamında kullanılmaktadır.³⁹⁹⁸ Dolayısıyla anlam sınırları bakımından büyükbaş hayvan adlarının oturmuş ve istikrar kazanmış olduğu söylenemez. Aşağıdaki beyitte ise böyle bir belirsizlik yoktur. Yusuf Has Hâcib türün genel adını, dişi üyeyi ve erkek üyeyi deyimleyen adları art arda sıralamaktadır. Bu diziliş başka hayvan adlarında da görülmektedir. Özellikle aynı türün içindeki cinsiyet adlarını önce dişi adı sonra erkek adı biçiminde ikileme olarak anması dikkat çekicidir:

5372. *ya kuzda yoriğlı kalın köp kutuz/ya tüzde yoriğlı uđ iñek öküž*

Beyitten çeşitli hayvanların yaşam alanlarına ilişkin bilgi edinmek de mümkün görünmektedir. Buna göre yaban sığırları dağ yamaçlarında, evcil sığırsa ovada yaşar. Beyit açıkça İbn Haldun'dan önce dağ-ova, yabanî-ehlî, göçebe-yerleşik farklılaşmasına değinmektedir.

kutuz

Dîvânü Lugâti't-Türk'te³⁹⁹⁹ ve Kutadgu Bilig indeksinde⁴⁰⁰⁰ “yaban sığırı” anlamı verilmiştir.⁴⁰⁰¹ Kutadgu Bilig metninde 2 kere geçmektedir. Clauson *kotuz/kotoz* okuyup “yak” (Tibet Sığırı) olarak anlamlandırmış, Kutadgu Bilig'deki 2311. beyti de örnekleri arasına almıştır. “Kutuz” sözcüğünü ise “*a mad dog*” (çıldırılmış köpek) anlamı verip kutur- fiiline bağlamıştır.⁴⁰⁰²

2311. *toñuz teg titimlig böri teg küçi/ağığlayu azğır kutuz teg öçi*

Bu beyitte komutanda olması gereken nitelikler yer almaktadır. Komutanın domuz gibi inatçı, kurt gibi güçlü, ayı gibi azgın, yaban sığırı gibi kinci olması gerektiği belirtilmektedir. Eserin pek çok yerinde rastlanan hayvan sembolizmi ve ifadede hayvan üslubu örneklerinden biri de bu beyittir. Dikkat edilirse beyitte sıralanan hayvanlar ve

³⁹⁹⁶ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, 120.

³⁹⁹⁷ Vedat Beşkardeş, Yaşar Burak Uslu, Burçin Uslu, “Geyik ile İlgili Bazı Türkçe Terimler Üzerine Düşünceler”, *Avrasya Terim dergisi*, 2 (1), 2014, s. 22.

³⁹⁹⁸ M. Metin Türктаş, “Dede Korkut Hikâyelerinde Adı Geçen Hayvanlar ve Bu Hayvanların Diğer Türk Lehçelerindeki Adlandırılışları”, *Önder Göçgün'e Armağan*, Denizli, 2013, C. II, s. 1098.

³⁹⁹⁹ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 365.

⁴⁰⁰⁰ R. R. Arat, *İndeks*, s. 295.

⁴⁰⁰¹ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 365.

⁴⁰⁰² G. Clauson, *EDPT*, p. 608.

nitelikleri güç-kuvvet imgesi yaratacak değerdedir. Esin de “kotuz”un güçlü olmasından dolayı hayvan sembolizmi unsuru olduğunu belirtir.

Yusuf Has Hâcib’in iyi insan arayışında hayvanın iyi ve kötü yönlerinin örnek gösterilmesi biçimindeki zoo-antropolojik yaklaşımı, Altheim’in “hayvanda düşünmek” kavramına benzemektedir. Altheim’e göre Orta Asya göçebeleri hayvan atalardan geldiklerine inanırlardı. Hayvan kendisine uyulacak, öykünecek bir örnekti. Bu yüzden insanın davranışları hayvana bakılarak ayarlanır ve düzeltilirdi. Hayvanda düşünmek erkeğin, savaşçının davranışını belirlerdi.⁴⁰⁰³

öküz

Türkçe Sözlük’e göre öküz “çift sürmekte, kağı çekmekte kullanılan, etinden yararlanılan, iğdiş edilmiş sığır”⁴⁰⁰⁴ dır. Dîvânü Lugâtî’t-Türk’de şu savda geçer: “*öküz adhakı bolgınça buzağı başı bolsa yég*”⁴⁰⁰⁵ Kutadgu Bilig’de 1 kere aşağıdaki beyitte yer almıştır:

5372. ya kuzda yoriğlı kalın köp kutuz/ya tüzde yoriğlı uç iñek öküz

Sığırın yukarıda belirtilen sembolik yönü aynı zamanda öküzde de yüklenerek ona karşı da sığır gibi olumsuz bir tutum geliştirilmiş ve kötü örnek olarak ahlaki yaklaşımlarda adı anılmış, hatta adına bir çok kültürel kalıp yargı geliştirilmiştir. Örneğin bir araştırmada, Mevlana’nın düşünce dünyasında olumsuz bir stereotipik örnek olarak öküz imgesi ele alınmıştır.⁴⁰⁰⁶

uç

Dîvânü Lugâtî’t-Türk’de “ud” sözcüğünün sığır, öküz demek olduğu belirtilmiştir.⁴⁰⁰⁷ Kutadgu Bilig indekisinde ud “sığır” olarak verilmiştir.⁴⁰⁰⁸ Sığır, geviş getirenlerden, boynuzlu büyükbaş evcil hayvanların genel adı olup anlayışsız, kaba saba kimseler için de kullanılır.⁴⁰⁰⁹

Kutadgu Bilig’de 8 kere geçmektedir.⁴⁰¹⁰ Aynı zamanda burç adı olarak da aynı sözcük kullanılmıştır. On iki hayvanlı Türk takviminde de ikinci yılın adı ud yılıdır.

⁴⁰⁰³ Franz Altheim, *Asya’nın Avrupa’ya Öğrettiği*, İstanbul 1998, s. 26.

⁴⁰⁰⁴ TDK, *TS*, s. 1535.

⁴⁰⁰⁵ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 59.

⁴⁰⁰⁶ Ahmet Ögke, “Mevlânâ’nın Mesnevî’sinde “Öküz” Metaforu”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Yıl: 9, Sayı: 22, 2008, s. 9-22.

⁴⁰⁰⁷ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 45.

⁴⁰⁰⁸ R. R. Arat, *İndeks*, s. 488.

⁴⁰⁰⁹ TDK, *TS*, s. 1749.

⁴⁰¹⁰ “2387. yağı teprese sen uç tepregil/ite uç adağın yorı turmağıl“ beyti indekste hayvan adı olan uç içine alınmıştır. Oysa bu beyitte hayvan adı değil fiil adı olan uç- “uy-, takip et-” anlamındadır. İndekse dayalı olarak yapılan çalışmalarda bu nedenle ud ile ilgili sayılar farklılık gösterebilmektedir. Bkz. Şerif Ali

Kutadgu Bilig’de insanların çektiği sıkıntılardan habersiz olan, zamanını boşa harcayarak tüm isteklerini yerine getiren, çok fazla yemek yiyen insan sığıra benzetilir. Boş sözlerle avunan halk da karnı doyduğu zaman ud “sığır” gibi yatar (0988, 1598, 4821, 5635, 5704, 6535 beyitlerde). Sığır gibi olmamak için insana insanca davranmalı ve insan olunmalıdır (1599).

Yukarıdaki beyitlerde *ud* sözcüğü birer kere ve benzetme ögesi olarak geçmektedir. Benzetilen insan, kendisine benzetilen sığır, benzetme yönü ise; *akılsızlık, şuursuzluk, insanlığından habersizlik, sadece midesinin ve iştahının kaygısına düşme, nefesine hakim olamama, ölçüsüzlük* gibi hem yazarın zamanında, hem öncesi ve sonrasındaki Türk kültüründe, hem de İslâm kültüründe ortak değer yargılarından oluşan bir moral tavidir. Bu olumsuz sosyal ahlak, Kur’ân-ı Kerim’de de Bakara sûresinde eleştirilmiştir. Sözcüğün gerçek anlamıyla değil soyut değerleri anlatmak amacıyla felsefî, dinî ve ahlakî bağlamlarda kullanılması ileri bir dil tutumudur.

Odgurmuş, Küntogdı’ya kuzeydeki birçok yaban sığırı ve ovada dolaşan sığır, inek ve öküz sürüsünün hükümdarın elinden kurtulamayacağını söyler. Bu bağlamda da aşağıdaki beyitte *ud*, ineği ve öküzü kapsayan bir genel ad olarak gerçek anlamıyla yer almaktadır:

5372. ya *kuzda yorıĝlı alın kp utuz/ya tzde yorıĝlı ud iek kz*

Spekülatif düşünme pratik düşünme tarzına göre daha üst bir düşünme şeklidir. Sığır sözcüğünün sekiz kez teşbih unsuru, bir kez gerçek anlamda kullanılması, Kutadgu Bilig’in spekülatif düşünce açısından değerini açıkça göstermektedir.

12.3.Küçükbaş Hayvanlar

elik

Kutadgu Bilig indeksinde elik “dağ keçisi, yaban keçisi” olarak verilmiştir.⁴⁰¹¹ Dîvânu Lugâti’t-Türk’de yer almamaktadır. Abik, sözcüğün yazılı ürünlerde “dişi yabanî keçi, erkek karaca” anlamlarında kullanıldığını ve ayrıca Anadolu’da Akçakoca’da ilik geyik takımı içinde “yaban hayvanları” anlamında kullanıldığını belirtmiştir.⁴⁰¹² İrk Bitig’de elik’in anlamı “erkek ceylan” olarak verilmiştir.⁴⁰¹³ Arat, aşağıdaki beyti şu şekilde çevirmiştir:

0079. elik külmiz oynar çéçekler öze/sıgun muyğak ağnar yorır tép keze

(Karacalar dişi-erkek, çiçekler üzerinde oynuyor; geyikler dişi-erkek, sıçrayıp oynayarak koşuyorlar.)⁴⁰¹⁴

Arat’ın yaptığı çeviri dikkate alındığında sözcüğe “karaca” anlamının verildiği ve Kutadgu Bilig’deki ikilemelerden⁴⁰¹⁵ olduğu açıktır. Beyitte kullanılan külmiz sözcüğünün anlamı “karaca” olduğundan biçimsel ve anlamsal göstergeler elik sözcüğünün “erkek karaca” veya “erkek ceylan” olduğunu işaret etmektedir.

Beyit, bahar tasvirinin yapıldığı bölümde yer almaktadır ve doğa görsel, işitsel, dokunsal, kokusal açılardan betimlenip çeşitli duyu organlarını harekete geçirecek sözcüklerle zihin ve hayal dünyasında baharın resmi çizilmektedir.

erkeç

Kutadgu Bilig’in 4353. beytinde geçen bu sözcük için Kutadgu Bilig indeksinde “genç teke” karşılığı verilmiştir.⁴⁰¹⁶ Dîvânu Lugâti’t-Türk’te de sözcüğün karşılığı aynıdır. Bu eserde de erkek için “genç teke” karşılığı verilip “erkeç eti em bolur, eçkü eti yél bolur” savında örneklenmiştir.⁴⁰¹⁷ Clauson erkek için “he-goat” (teke, erkek, erkek keçi) der.⁴⁰¹⁸ Kutadgu Bilig’de eçkü sözcüğü kullanılmamıştır. Dîvânu Lugâti’t-Türk’te rkeç sözcüğü ile birlikte leff ü neşr sanatının uygulandığı bir atasözünde geçen eçkü sözcüğü hakkında birkaç önemli çalışma vardır. Bu çalışmaların hepsinde de eçkü sözcüğünün keçi demek olduğu belirtilmektedir. Eski Türkçedeki bu biçim, Harezm

⁴⁰¹¹ R. R. Arat, *İndeks*, s. 146

⁴⁰¹² A. D. Abik, “Kutadgu Bilig’de Hayvan Adları”, s.22

⁴⁰¹³ E. Aydoğanlar, “İrk Bitig’de Hayvan Adları ve Hayvanlarla İlişkili Kavramlar”, *IJSES*, 2 (1), 2012, s. 27-30.

⁴⁰¹⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 17.

⁴⁰¹⁵ Zuhâl Kargı Ölmez, (), “Kutadgu Bilig’de İkilemeler (1)”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, C. 7, 1997, s. 34, 35.

⁴⁰¹⁶ R. R. Arat, *İndeks*, s. 158

⁴⁰¹⁷ Besim Atalay, *DLT-Dizin*, C.IV, s. 190; Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 95.

⁴⁰¹⁸ G. Clauson, *EDPT*, p. 223.

Türkçesi döneminden itibaren keçi biçimine dönüşmüş ve başta Anadolu sahası olmak üzere değişik Türk lehçelerinde çeşitli versiyonlarıyla kullanılmaya devam edilmektedir. Gülensoy, Eski Türkçede eçkü biçiminde olan keçi sözcüğünün yapılışını

[< *ēç “keçiyi çağırma ünlemi” + kü/ki ‘ek’]

olarak açıklar.⁴⁰¹⁹ Karpuz ve Gaddar Gülensoy’un açıklamasını benimsemektedirler.⁴⁰²⁰ Demirci de keçi sözcüğünün tarihî Türk lehçelerindeki durumunu ve sözcüğün kökenini incelediği makalesinde sözcükle ilgili açıklamaları tek tek değerlendirdikten sonra Gülensoy’un açıklamasını “en mantıklı görüş” olarak niteler.⁴⁰²¹ Eren, yansıma kökenli sözcüklerden birkaçını incelediği makalesinde eçkü/keçi sözcüğünün keçi çağırma ünleminden türediğine ilişkin Brockelmann ve Nemeth’in görüşlerini aktardıktan sonra kendi yargısını şöyle dile getirir:

*Bu yeni tanık sayesinde keçi (~eçki) kelimesinin keçileri çağırma için kullanılan bir kelimeden çıktığı katî surette anlaşılmış oluyor.”*⁴⁰²²

Kutadgu Bilig’de erkek sözcüğü yalnızca 1 kere, aşağıdaki beyitte geçmektedir.

4353. bular ol sürüg koyka erkek sanı/koyuğ başlasa sürse yolça köni

Bu beyitte küçük baş hayvan terminolojisinin temel üyeleri birlikte anılmıştır. Bunlar sürü, koyun ve erkek sözcükleridir. Yazar bilginleri koyun sürüsünün erkekleri olarak gördüğünü bu beyitte belirtmektedir. Beyit bilginlerle oturup kalkmanın kurallarının anlatıldığı bölümde yer alır. Yazar, Ögdülmiş’in ağzından, şehre gidip halkın arasına karıştığı zaman nasıl davranması gerektiğini soran Odgurmuş’a erkeçe benmzettiği bilginlerin koyuna benzettiği halkı doğru yola yöneltmesi gerektiğini öğütler. Bu beyitte erkek yerine niçin eçkü sözcüğünün kullanılmadığı düşünüldüğünde, eçkü ve sonraki biçimiyle keçi sözcüğünde cinsiyet anlamının bulunmaması bir neden olarak ileri sürülebilir. Bu yüzden toplumu arkasına takıp doğru yola götürecek öncüler erkek olmalıdır. O yüzden koç anlamına da gelen erkek sözcüğü tercih edilmiştir. Aydemir, bu durumu Yusuf Has Hâcib tarafından Karahanlı iktidar anlayışına bir pastoral metafor daha eklenmesi olarak yorumlamaktadır:

“Koyun sürüsünün koçu”. Bir anlamda çobana tâbi olmakla beraber, çobandan sonra sürüyü yönlendirmekle yetkili olan, adaletli davranma yükümlülüğü bulunmadan

⁴⁰¹⁹ Tuncer Gülensoy, “Türkiye Türkçesinde Yaşayan “Küçük”, “Kiçik”, “Kiçi” ve “Keçi” Sözcükleri”, *Turkish Studies*, Vol. 4/8, 2009, s. 1-4.

⁴⁰²⁰ Ömer Karpuz, Zeliha Gaddar, “Süheyl u Nevbahar’da Hayvan Adları”, *Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi*, 1(4), 2012, s.68.

⁴⁰²¹ Ümit Özgür Demirci, “Keçi” Kelimesi”, *Geyik Kitabı*, İstanbul 2013, s. 273-280.

⁴⁰²² Hasan Eren, “Onomatopée'lere Ait Notlar”, *Türkiyat Mecmuası*, C. X, 1953, s. 55.

*sürüyü arkasından sürükleyebilecek yetide olan bu metaforu da “bilgi” kavramı kurgulamakta ve oluşturmaktadır. Kutadgu Bilig’de bilgiye sahip olan, bilgiyi özümsemiş olan bilge/âlim kişi, çoban ile temsil edilen hükümdardan sonraki ikinci derecedeki erk sahibi olarak değerlendirilmiştir.*⁴⁰²³

Hasan Eren, erkek sözcüğünün ırk+(e)ç yapısında olduğunu söyler. Ona göre ırk iğdiş edilmiş koç, -ç eki ise küçültme ekidir.⁴⁰²⁴ Erkek sözcüğünün Eski Türkçedeki söylenişi ile erkek arasında bir kök ortaklığı düşünmek mümkündür. Ancak bu ortaklığın erk+ adına mı yoksa erk+ adına mı dayandığı tartışılabilir. Erdal, -gAç ekini incelerken ırk+gAç ve ırk+gAk örnekleri üzerine durur. Erdal, “ırk” sözcüğünü “ram” yani koç olarak karşılar. Bu hayvanın eski Türkçedeki adı olarak düşündüğü erk+ adından iki sözcük türetildiğini, bunların da erkek ve erkek olduğunu söyler.⁴⁰²⁵ Radloff’un Türk Lehçeleri Sözlüğü Denemesi adlı eseri üzerinde doktora çalışması yapan Erbay, Şeyh Süleyman Efendi’nin Lügat-ı Çağatayî ve Türkî-yi Osmanî (1882) adlı eserinde ayrı anlamlar verilen irkeç ve erkek sözcüklerini Radloff’un tek sözcük gibi birleştirerek anlamlandırdığını, bu karışıklığı kendisinin düzelttiğini ve bu iki sözcüğü ayırdığını belirtir. Buna göre erkek “Üç dört yaşındaki keçi, teke, sürî, serke”; irkeç ise “teke, erkek keçi” olarak karşılanmaktadır.⁴⁰²⁶ Bu açıklama Kutadgu Bilig’de geçen sözcüğün irkeç mi yoksa erkek mi olduğu sorusuna cevap vermek açısından önemlidir. Metinde sözcük ايريك biçiminde yazıldığı için “erkeç” okunmalıdır. “irkeç” okunabilmesi için irik ايريك sözcüğünde olduğu gibi ilk hecede “ا” den sonra “ي” bulunmalıdır. Erkek sözcüğünün çeşitli anlamlarını Çay’ın çalışmasında görmek mümkündür. Anadolu ve Orta Asya sahalarında erkecin pek çok anlamını kaydeden Çay’a göre bu sözcük 2-3 yaşındaki erkek veya dişi keçi veya genç teke, 4-5 yaşındaki dişi veya erkek keçi, iğdiş edilmiş erkek keçi veya liderlik yapan erkek keçi anlamlarında kullanılmaktadır.⁴⁰²⁷ Genç ise Dîvânu Lugâti’t-Türk’e göre erkeğin enenmişine *erkeç*, enenmemişine *teke* denildiğini belirtir.⁴⁰²⁸ Sonuç olarak erkek sözcüğünü “2 ile 5 yaş arasında, iğdiş edilmiş, liderlik yapan erkek keçi” olarak anlamak uygun görünmektedir. İlgili beyitte kullanılması da

⁴⁰²³ Özgür Kasım Aydemir, “Kutadgu Bilig’in Dilinde Bilgi Kavramı ve İşlevi”, *Turkish Studies*, Vol. 8/1, 2013, s. 803-810.

⁴⁰²⁴ Hasan Eren, “Onomatopée’lere Ait Notlar”, *Türkiyat Mecmuası*, C. X, 1953, s. 55.

⁴⁰²⁵ M. Erdal, *OTWF*, Vol. I, s. 84-85.

⁴⁰²⁶ Fatih Erbay, *W. Radloff’un “Opit Slovary Tyurkskih Nareçiy” Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi*, Selçuk Üniversitesi SBE Basılmamış Doktora Tezi, Konya 2008, s. 245.

⁴⁰²⁷ Abdülhaluk Çay, *Türk Millî Kültüründe Hayvan Motifleri I (Koyun ve Keçi Etrafında Oluşan Gelenek)*, Ankara 1990, s. 118.

⁴⁰²⁸ R. Genç, *Kâşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, s. 348.

erkeğin sürüye öncülük etmesinden dolayıdır. Türk kültüründe topluma kılavuzluk eden börü, arslan ve geyik hakan ile özdeşleştirilmiştir. Ancak erkekte hakanla benzerlik yerine bilgili kişi ile benzerlik vardır. Bu durum yönetmek ile yönlendirmek eylemleri arasındaki farka benzemektedir. Bilgili kişiler toplumu yöneten kişinin istediği gibi yönlendirerek devlete yardımcı olurlar. Anılan beyit bu bağlamda değerlendirilmelidir.

ımğa

Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer almamaktadır. Kutadgu Bilig indeksinde dağ keçisi⁴⁰²⁹ olarak verilmiştir. Caferoğlu⁴⁰³⁰, İbni-Mühennâ⁴⁰³¹ ve Maytrısimit'te⁴⁰³² de aynı anlamda geçmektedir. Abik çeşitli açılardan açıklamaya çalıştığı sözcük için Tekin'in İrk Bitig'de ımğa sözcüğünü “yaban keçisi”, Tezcan'ın Dede Korkut'ta “ümge”yi “dağ keçisi, yaban keçisi”, Clauson'un “yabanî dağ keçisi” diye çevirip çeşitli lehçe ve ağızlardaki durumunu gösterir.⁴⁰³³ Aşağıda beyitte geçen ımğa ve teke sözcüklerinin ikileme olarak düşünülmesi mümkündür. İkilemeyi oluşturan sözcükler iki farklı cinsiyeti belirtmek için kullanılmış olabilir. Kutadgu Bilig'de geçen “elik külmiz” ve “sıgun muygak” ikilemeleri bu türdendir. “ımğa teke” ikilemesi bu açıdan değerlendirildiğinde dişi ve erkek dağ keçisini ifade etmek için kullanılmış olabilir. Nitekim Maytrısimit'te de sözcük “ımğa teke adğırak sukak başlıg” (75. bölüm-13. satır) biçiminde ikileme ögesi olarak kullanılmıştır. Bir üst satırda “sıgun muygak başlıg” ikilemesi geçmektedir. “sıgun” erkek geyik, “muygak” dişi geyik olduğuna göre 13. satırdaki ımğa-teke ve adğırak-sukak ikilemeleri de cinsiyete dayalı ikilemeler olmalıdır.

5373. *qayada yoriqlı bu ımğa teke/kutulmaz seniñdin ay ersig böke*

Beytin bağlamı teke sözcüğünün bağlamı ile aynıdır.

ıwıq-suqak-muygak-sıgun

Türkçe geyik adları bakımından geniş bir terminolojiye sahiptir. Moğolca, Farsça, Arapça gibi dillerden gelen ve zaten Türkçe olan sözcüklerle birlikte Türk dili ve edebiyatında kullanılan başlıca geyik adları şunlardır: Maral /ceren (Moğ.), gazal (Ar.), âhû (Far.), ceylan/ceyrân (Fars.), karaca/geyik /ala geyik (Tr.). Bunların dışında tarihî

⁴⁰²⁹ R. R. Arat, *İndeks*, s. 182.

⁴⁰³⁰ A. Caferoğlu, *EUTS*, Ankara 2011, s. 85.

⁴⁰³¹ İbni-Mühennâ Lûgati (1988), Yayına hazırlayan: Aptullah Battal, Ankara TDK Yayınları, s. 35

⁴⁰³² Şinasi Tekin, *Uygurca Metinler II: Maytrısimit*, Ankara 1976, s. 141. Bölüm 75, Satır 13.

⁴⁰³³ A. D. Abik, “Kutadgu Bilig'de Hayvan Adları”, s. 22.

Türkçe sözlükte yerini almış olan elik, külmiz, ıwık, sukak, sıgun, muygak, bolan, buğu, buğa, azgırak, ögür, bökön, mus, yağmurca, çital, munçak, sambar, ren geyiği, ima.⁴⁰³⁴

Kutadgu Bilig’de bu listede bulunan geyik dışında elik, külmiz, ıwık, sukak, sıgun, muygak sözcükleri de geçer. Bu adların karşılıkları konusunda kaynaklarda fazla bilgi yoktur. Her zaman olduğu gibi Kutadgu Bilig’deki sözcükler için ilk kaynak Dîvânu Lugâti’t-Türk’tür. Dîvânu Lugâti’t-Türk’te “ıwık” için verilen karşılık “kırlarda, taşlı yerlerde yaşayan geyik” biçimindedir.⁴⁰³⁵ Kutadgu Bilig indeksinde kayalıklarda yaşayan geyik⁴⁰³⁶ Brockelmann’da ise “gazel”⁴⁰³⁷ karşılığı verilmiştir. “sukak” Kaşgarlı Mahmud’a göre sığın, geyik, beyaz geyik ve Oğuzların Farslara verdikleri addır.⁴⁰³⁸ Kutadgu Bilig indeksinde “sukak” ak geyik olarak karşılanmıştır.⁴⁰³⁹ “sıgun” için Dîvânu Lugâti’t-Türk’te “yaban sığırı, dağ keçisi tekesi”⁴⁰⁴⁰ denirken Kutadgu Bilig indeksinde “yaban sığırı, dağ keçisi”⁴⁰⁴¹ anlamı verilmiştir. Brockelmann ise aynı sözcüğe “maralhirsch, mandragora pers. setreng”⁴⁰⁴² sözcüklerini karşılık gösterir. Clauson ise “sıgun” “a male maral deer” ve “sıgun muygak” ikilemesine “male and female maral deer” yani “erkek ve dişi maral geyik” demektedir. Kutadgu Bilig’deki aynı ikilemeyi de “the maral stag and doe” yani “dişisiz geyik ve erkeksiz geyik” biçiminde çevirir.⁴⁰⁴³ “muygak” Kutadgu Bilig indeksinde “dağ keçisi, geyik”⁴⁰⁴⁴ DTS’da “maral”⁴⁰⁴⁵ Clauson muygak (buñgak) sözcüğünü “the female maral deer” yani “dişi maral geyik” olarak karşılar ve Kutadgu Bilig’in Herat nüshasında mungak biçiminde yanlış yazılmış olduğunu belirtir.⁴⁰⁴⁶

Yusuf Has Hâcib bu sözcüklerin geçtiği beyitlerde çoğunlukla adları gerçek anlamlarında kullanır. Aşağıda bu sözcüklerin geçtiği beyitler verilmiştir:

0079. elik külmiz oynar çéçekler öze/sıgun muygak aǵnar yorır tép keze

5374. sıgun muygak erse sukak ya iwık/saňa yém tükemez ay edgü kılık

5111. içinde tatıǵ bolmasa ol kaǵun/anı taştın atǵu bolur ay sıgun

⁴⁰³⁴ Vedat Beşkardeş, Yaşar Burak Uslu, Burçin Uslu, “Geyik ile İlgili Bazı Türkçe Terimler Üzerine Düşünceler”, *Avrasya Terim Dergisi*, 2 (1), 2014, s. 17-24.

⁴⁰³⁵ Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s.48.

⁴⁰³⁶ R. R. Arat, *İndeks*, s. 184.

⁴⁰³⁷ C. Brockelmann, *Wortschatz*, s. 63.

⁴⁰³⁸ Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. II, s. 287.

⁴⁰³⁹ R. R. Arat, *İndeks*, s. 408.

⁴⁰⁴⁰ Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 409.

⁴⁰⁴¹ R. R. Arat, *İndeks*, s. 396.

⁴⁰⁴² C. Brockelmann, *Wortschatz*, s. 178.

⁴⁰⁴³ G. Clauson, *EDPT*, p. 811, 812.

⁴⁰⁴⁴ R. R. Arat, *İndeks*, s. 322.

⁴⁰⁴⁵ V M. Nadalyaev vd., *Drevnetyurški Slovar*, Leningrad 1969, s. 347.

⁴⁰⁴⁶ G. Clauson, *EDPT*, p. 772

6613. *bilig bilse kağgun kalı katgurar/biligsiz sıgun sen ağınap yora*

79. beyitte geyik türleri bahar tasviri içinde betimlenirler. 5374. beyitte geyik türlerinin av hayvanı olarak hükümdar için tükenmez yiyecek kaynağı olduğu belirtilmektedir. 5111. beyitte kıvraklığı ve çevikliği yamaçlarda ve kayalıklar üzerinde zıplayarak dolaşması nedeniyle ak geyiğe (sıgun) benzetilen hükümdara kavun acıdığı zaman onu atmak gerektiği öğütlenir. 6613. beyitte bilgili kişinin kaygısı nedeniyle sevinip eğlenemeyeceği, bilgisiz kişinin ise ak geyik gibi hoplayıp zıplayabileceği söylenir.

koy

KöktürkYazıtları'nda ny sesi Karahanlı Türkçesinde bir ağız özelliği olarak n veya y sesine geçer.⁴⁰⁴⁷ Dîvânu Lugâti't-Türk'te kon ve koy olarak iki sözcük yer almakta ve kon sözcüğünün Arguca olduğu belirtilmektedir.⁴⁰⁴⁸ Kutadgu Bilig'de y'li şekli "koy" olarak 11 kere geçmektedir.

Türklerin yaşadıkları coğrafya ve yaşam tarzları bakımından attan sonra en çok besledikleri ve önem verdikleri hayvan koyundur. Orkun'a göre Eski Türkçede /h/ sesi yerine /k/ sesi vardır. Hun sözünün en eski şekli Kun'dur. Kun sözünün Eski Türkçedeki koy kelimesinin aynı olduğunu da kabul etmek gerekir. Çünkü eski Türkçede n ~ y değişmesi vardır. Akkoyunlu ve Karakoyunlu kabileleri de koyunu bir totem olarak almışlardır.⁴⁰⁴⁹

Günlük hayatın vazgeçilmez hayvanı olan koyun, iktisadî bakımdan oldukça değerlidir. Koyun, keçi, kuzu sürülerini ifade etmek için kullanılan "tawar" sözcüğünün zamanla anlam genişlemesine uğrayarak mal mülk karşılığında kullanılması, koyunun servetin esasını oluşturduğunu gösterir.⁴⁰⁵⁰

Koyunun Karahanlı döneminde zenginlik belirtisi olduğu Kutadgu Bilig'de ifade edilirken aşağıdaki beyite yer verilmiştir:

5371. *yazı tağ yérig tut yorır koy sürüg/ya kul küñ tapuğçı ay kılkı örüg*

Odgurmuş'ın Küntoğdı'ya söylemiş olduğu bu beyitte ova, dağ ve yerin koyun sürülerinin hatta kul ve cariyelerin, hizmetçilerin doldurduğu söylenerek zenginliği, malının mülkünün çokluğu ifade edilmek istenmiştir.

⁴⁰⁴⁷ A. von Gabain, *ETG*, s. 39.

⁴⁰⁴⁸ Besim Atalay, *DLT-Dizin*, C. IV, s. 342, 351

⁴⁰⁴⁹ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türkler'de Evcil Hayvanların Tarihçesi*, Ankara 1954, s. 28, 29.

⁴⁰⁵⁰ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türkler'de Evcil Hayvanların Tarihçesi*, Ankara 1954, s. 30.

Koyunun et, süt, yün gibi çeşitli ürünlerinden yararlanmak günlük yaşamın bir parçası olduğu için bunlara sahip olmak lüks değildi. Koyun halkın kolaylıkla ulaşabildiği temel geçim kaynağı olarak görülüyordu.

Kutadgu Bilig’de Odgurmış kanaatkârlığını dile getirirken koyun yününden yapılmış kıyafetin kendisine yeterli olduğunu ifade eder. Dönemin giyim-kuşam kültüründe koyun yününden yapılan elbiseler sıradan bir malzeme olarak görülmektedir. Odgurmış tarafından koyun yününden yapılmış giysi, arpa aş, kepek gibi yiyeceklerin sıralanması ölmeden yaşamak için gerekli en temel ve en alt düzeydeki ihtiyaçlar olarak görülmektedir. Aşağıdaki beyitlerde bu durum anlatılmaktadır:

4765. *tonum koy yüni tap yégüm arpa aş/tükel boldı dünyā maña ay kadaş*

4767. *ajunda alındım özümke öñi/ķawuķ sökti yém tap tonum koy yüni*

Aşağıdaki beyitte Buğra Han’a övgüler sunulmakta ve tahta çıkması ile barışın, adaletin, refahın sağlandığı anlatılmaktadır:

0449. *ilin itti tüzdi bayudı buğun/böri koy bile suwladı ol öğün*

Bu beyitte birbiriyle bir arada olması mümkün olmayan iki hayvandan yararlanılarak düşmanlığın olmadığı, barışın hâkim olduğu ideal bir toplum resmi çizilmiştir. Çoruhlu’nun da koyunun İslâmiyet’ten sonra sükûnet, huzur ve barışın simgesi olduğunu belirtmesi⁴⁰⁵¹ Kutadgu Bilig’deki anlamı destekler niteliktedir.

Yusuf Has Hâcib halkın koyun, beyin koyun güdücü olduğunu şu dizede açıkça söyler:

1412. *buğun koy sanı ol begi koyçısı/bağırsak kerek koyķa koy kütçisi*

Kalabalık aç kurt sürüleri ahırın önünde toplandığında hakan koyunu koruyup kollamalıdır. Bu görüş iki ayrı beyitte tekrar edilmiştir:

1413. *ķapugda tirildi ķalın aç böri/ay ilig koyuğ keğ küdezip yorı*

5164. *ķalın aç bōriler yıgıldı saña/ķoyuğ keğ küdezigil ay ilçı toña*

Kutadgu Bilig’de halk koyun sürüsü, hükümdarın ise çoban olarak görüldüğü açıktır. Hükümdara eserde “koy kütçisi, koyçı” olarak hitap edilmektedir. Çoban, emanetçi olup koyunların asıl sahibi ile koyunlar arasında aracıdır ve sürüyü korumakla yükümlüdür. Uygarlık tarihinin en eski mitolojilerinde ve dini inançlarında da insanlar sürü, kral ise Tanrı’nın vekili olarak çoban sayılmıştır. Gerçek çoban Tanrı’dır. Fakat kral onun adına sürüyü güder. Çoban sürüye iyi davranmalıdır ve sürüyü iyi yönetmekte Tanrı’ya karşı sorumludur.⁴⁰⁵² Pastoral bir siyasi ideoloji olarak sanayi öncesi toplumların

⁴⁰⁵¹ Y.Çoruhlu, Türk Mitolojisinin Ana Hatları, s. 175

⁴⁰⁵² Alaeddin Şenel, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma*, Ankara 1982, s. 255-256.

tümünde görülen çoban-sürü benzetmesi dinler tarihinde de sık görülür. Hz. Musa çobanların piri olarak bilinir. Hz. İsa kendini inananlara çoban olarak tanıtır.

“Biz; bu metaforun, insanlık tarihi içerisinde evrensel bir özellik taşıdığını düşünmekteyiz. Nitekim İslâm dini peygamberi Hz. Muhammed de bir çoban idi.”⁴⁰⁵³

Arapça “sürü” anlamına gelen raiyye sözügünün çoğulu olan reâyâ sözcüğü Selçuklu ve Osmanlı siyasetnâmelerinde halk için ad olarak kullanılmış; reâyâ Tanrı tarafından sultana verilmiş bir emânet yani *vediatullah* olarak görülmüştür.⁴⁰⁵⁴ Bu bakımdan Kutadgu Bilig’den Tanzimat’a değin süren siyasetnâme geleneğinde bir süreklilik vardır.

kozi ~ kuzı

Talat Tekin, sözcüğün Oğuz grubu Türk dillerinde kuzı /u/ ile diğer Türk dillerinde ise kozi /o/ ile gösterildiğini belirtir.⁴⁰⁵⁵ Kutadgu Bilig’de kozi biçimiyle 9, kuzı biçimiyle 2 olmak üzere toplam 11 kere geçmektedir.

Yukarıda koyun açıklanırken sözü edilen Buğra Han’ın hükümdar olması ile barışın ve refahın sağlandığını belirtmek için kullanılan koyun ile kurdun birarada olması motifine benzer biçimde, aşağıdaki beyitlerde kuzı/kozi ile böri birlikte yer almaktadır. Bu beyitlerde barış içinde bir arada yaşama ideali kurt ile kuzu örnekleri yoluyla anlatılmaktadır:

0461. *ajunğa badı kör tükel kut kuzı/kozi birle katlıp yorıdı böri*

1040. *kutuldu buğun kitti emgekleri/kuzı birle katlıp yorıdı böri*

3096. *tirildi bir ança yorıdı bu yañ/böri toklı birle kozi boldı teñ*

Koyunun ve kuzunun Türk sosyal ve iktisadî hayatında önemli bir yeri vardır. Kutadgu Bilig’de vezir Aytoldı 1 kez ve daha sonra yerine geçecek oğlu Ögdülmiş, hükümdara 5 kez kuzu olarak seslenmektedir. Vezirler tarafından kendilerinden üst mevkide bulunan hükümdar için kuzu hitabının kullanılması onun sosyal bir statü göstergesi olduğunun kanıtıdır:

0695. *yayığ ermez erse bu devlet özi/ne eđgü neñ erdi bu kut ay kozi*

1638. *negü tér eşitgil awıçğa sözi/awıçğa sözün tut unitma kozi*

2845. *arığ boldı begler tadusı özi/arığ bolmasa aş kaçan yér kozi*

2920. *ıdışçi arığ bolsa körklüg yüzi/anıñdın siñer içse içgü kozi*

⁴⁰⁵³ Özgür Kasım Aydemir, “Hatai’nin Şiirlerinden Hareketle İktidar Çözümlemesi”, 2. Uluslararası Türk Kültür Evreninde Alevilik ve Bektaşılık Bilgi Şöleni Bildiri Kitabı, Ankara 2008, s. 549-559.

⁴⁰⁵⁴ Mehmet Öz, “Reâyâ”, TDVİA, İstanbul 2007, C. 34; s. 490-493.

⁴⁰⁵⁵ Talat Tekin, XI. Yüzyıl Türk Şiiri Divanü Lugati’t-Türk’teki Manzum Parçalar, Ankara 1989, s. 191.

5843. *negü tér eşitgil ukuşluğ sözi/bu söz işke tutsa tap ol ay kozı*

5925. *yayığ dünyā séndin ewürse yüzi/kerek bolğu edğü turur ay kozı*

Hükümdara kuzu olarak seslenildiği gibi Ögdülmiş Odgurmuş’a hitap ederken de aynı sözcüğü kullanmıştır. Ancak burada kuzunun başka bir simgesel özelliğinden dolayı kullanımı sözkonusudur. Yusuf Has Hâcib eserinin dört ana kahramanından biri olan Odgurmuş’ı akıbet veya kanaat olarak nitelendirmişti. Odgurmuş, bilgili, erdemli, takvâ sahibi, kendini Allah yoluna adanmış, ibadetle ömrünü geçiren, dünya işlerinden elini çekip ahiret için çalışan biri olarak (3145-3150. beyitler arası) betimlenmiştir. Bu bağlamda Ögdülmiş’in Odgurmuş’a kuzu olarak seslenmesi onu saf, temiz, iyi ve masum biri olarak görmesinden ileri gelmektedir. Koyunun kutlu sayılmasından dolayı Odgurmuş’la simgelenen erdemli ve bilge kişilerin zamanla velî kişiye dönüşmesini, Koyunbaba adıyla anılan velînin ve aynı adlı yatırıların bugün Anadolu’da varlığını bu inanç çevresinde düşünmek gerekir. Ögdülmiş de bu bağlamda uzun zamandır görmediği Odgurmuş’a kavuşunca; insanın esen olduğunda dileğine ereceğini söylerken ona “merhametli kuzu” diye seslenir:

3311. *esen bolsa ermiş bu yalñuq özi/tilekke tegir ay bağırsak kozı*

Ögdülmiş’in Odgurmuş’a öğüt ve hatta vasiyetleri Kutadgu Bilig’de önemli bir yer tutar. Yazar okuyucuyu bu diyaloglar aracılığıyla eğitmektedir. Aşağıdaki beyitte otacı sözcüğü ile kimin kastedildiği önemli bir sorudur. 4613. beyitten 4641. beyte değin ılımlı bir bünyeyi öğütleyen yazarın kaynağı bu *otacı* dediği kişidir. Kuzu diye hitap ettiği Odgurmuş’a Ögdülmiş işte bu tabibin teşhis ve tedavi yöntemlerinden söz etmektedir:

4631. *negü tér eşitgil otacı sözi/muniñ ma ‘nisi uq tirilgil kuzu*

Beytin anlamı “otacının sözü tutulursa sağlıklı yaşanır.” biçiminde olmalıdır.

keyik

Geyik sözcüğü ve kavramı hakkında geniş bir literatür oluşmuştur. Kültür, din ve mitoloji tarihinde geyik ile ilgili pek çok veri bulunmaktadır. Kutadgu Bilig’de geyik sözcüğü bugün bilinen anlamı ile birlikte başka anlamlarda da kullanılmıştır. Bu anlamların belirlenmesine en önemli yardımcı kaynak her zamanki gibi Dîvânu Lugâti’t-Türk’tür.

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te sözcük, “geyik; yaban hayvanı; aslında yabanî olan her şey, eti yenen hayvanlardan ceylan, sığın, dağ keçisi gibi hayvanlar; yabanî (vahşî)-evcil (ehlî) karşıtı-; av hayvanı ve av” olarak açıklanmıştır.⁴⁰⁵⁶ Kutadgu Bilig İndeks’inde ise

⁴⁰⁵⁶ Besim Atalay, *DLT-Dizin*, C. IV, s. 309.

yalnız “geyik” anlamı verilmiştir.⁴⁰⁵⁷ Geyik sözcüğü Kutadgu Bilig’de 6 kere kullanılmış, bunlardan 6570. ve 6617. beyitlerde tağı sözcüğü ile ikileme oluşturmuştur. Abik’in Hauenschild’den aktararak belirttiğine göre kiyik ečki, kiyik domuz, kiyek kaz gibi kullanımlarda “yabanî, yaban” anlamı korunmuştur.⁴⁰⁵⁸ Şen, *Dîvânu Lugâtî’t-Türk*’de geçen geyik sözcüğünün üç ayrı anlamını belirlemiştir.⁴⁰⁵⁹

1. Genel anlamıyla yabani hayvan
2. Dar anlamıyla geyik
3. Av

Kutadgu Bilig’de Yusuf Has Hâcib Küntogdı hakkında 401. beyitte sevilen kişinin kendini seveni sevmeyip geyik gibi kaçtığını ve kendisinden kaçana yapışıp ayağına sarıldığını belirtir. Yani kısaca kaçan kovalanmaktadır. Hükümdarın sevgiliye benzetilmesi ve sevgilinin niteliklerinin hükümdara yüklenmesi divan edebiyatında sık görülen bir durumdur. Zariç’inde vurguladığı gibi güvercin ve geyik başlı başına güzel, sevimli, çevik, hassas, içli, ince zarif, ürkek, korumasız, masum ve temiz özellikleriyle tanınan, totem sayılan, şaman veya evliya ile özdeşleştirilen estetik varlıklardır. Avcı hayvanlardan değildirler; avlanmaları hoş karşılanmaz.⁴⁰⁶⁰ Bu hayvanların dişileri akla erkeklerinden daha önce gelir. Bütün geyik motifi içeren efsanelerde ve destanlarda, halk edebiyatı verimlerinde geyik dişidir.⁴⁰⁶¹ Dişi geyik bir çok kavmin anne tarafından atasıdır.⁴⁰⁶² Kuzey-batı Sibiryâ’da oturan Fin-Ugor kavimlerinin ataları geyikti.⁴⁰⁶³ Doğu Avrupa’dan Çin’e değin geniş bir alanda ve Güney Sibiryâ kültüründe geyik kültürel açıdan büyük bir öneme sahip olmuştur. Ortak bir kültürün doğmasına da aracılık etmiştir. Dolayısıyla Ural-Altay kavimleri ve Sibiryâ toplumları üzerinde de kültürel bir etkisi

⁴⁰⁵⁷ R. R. Arat, *İndeks*, s. 242

⁴⁰⁵⁸ A. D. Abik, “Kutadgu Bilig’de Hayvan Adları”, s. 19.

⁴⁰⁵⁹ Mesut Şen, “Geyik”, *Geyik Kitabı*, İstanbul 2013, s. 248-250; Mesut Şen, “Geyik”, *Av ve Avcılık Kitabı*, İstanbul 2008, s.78, 79; Fatih Kirişcioğlu, “Keyik “Geyik” Mi?”, *Geyik Kitabı*, İstanbul 2013, s. 262.

⁴⁰⁶⁰ Zekeriya Karadavut-Ünsal Yılmaz Yeşildal, “Anadolu-Türk Folklorunda Geyik”, *Milli Folklor*, Yıl: 19, Sayı: 76, 2007, s.108; Ünsal Yılmaz Yeşildal, *Anadolu Folklorunda Geyik*, Selçuk Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2007; Gülhan Atnur, “Kozi Körpeş ile Bayan Sulu Destanında Geyik Motifi”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 28, 2005, s. 220.

⁴⁰⁶¹ Saadet Çağatay, “Türk Halk Edebiyatında Geyiğe Dair Bazı Motifler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1956, s. 166, Mahfuz Zariç, “Geyik Destanı (Destan-ı Geyik), Ebû Zerr ve Kardeşlik Eğitimi”, *Heceöykü*, S. 63, 2014, s. 144; Gıyasettin Aytaş, “Türk Kültür ve Edebiyatında Geyik Motifi ve “Haza Destan-ı Geyik”, *Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, S. 12, 1999, s. 162, Nilgün Dalkesen, “Orta Asya’dan Anadolu’ya Türk Kültüründe Geyik Kültü”, *Milli Folklor*, Yıl: 27, Sayı: 106, 2015, s. 61; Mehmet Ateş, *Mitolojiler ve Semboller*, İstanbul 2001, s. 125.

⁴⁰⁶² Saadet Çağatay, “Türk Halk Edebiyatında Geyiğe Dair Bazı Motifler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1956, s. 176.

⁴⁰⁶³ Mehmet Mandaloğlu, “Türk Mitolojisinden Anadolu’ya Taşınan Külür: Geyik Motifi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.6, S. 27, 2013, s. 387.

vardır. Bu etki kendini sanatta hayvan üslubu olarak göstermiştir.⁴⁰⁶⁴ Esin geyik motifinin milattan önceki binyılda Avrasya’da yaşayan bütün göçebe boyların başlıca ongunlarından olduğunu belirtir.⁴⁰⁶⁵ Çağatay ise şaman veya evliyaya dönüşen ya da kılavuzluk eden geyik motifinin Budist kültürden İslâm kültürüne aktarılan bir motif olduğunu ileri sürer.⁴⁰⁶⁶ Geyik Anadolu’da İslâm’dan önceki anlamına çok yakın bir biçimde Alevi ve Bektaşî inançlarında yer alır.⁴⁰⁶⁷ Türkçede geyik nomenklaturası yani ad öbeği geniş bir liste oluşturur.⁴⁰⁶⁸ Bununla birlikte divan edebiyatında geyik sözcüğü yerine Arapça gazal, maral veya Farsça ahu gibi sözcükler kullanılır.⁴⁰⁶⁹ Kutadgu Bilig’de henüz bu ödünç sözcükler yoktur. Sonuçta hükümdar-maşuk-geyik özdeşliğinin böylece Kutadgu Bilig’de de görüldüğü söylenebilir.

Hükümdar Küntoğdı’yı anlatan 398. ve 461. beyitler arasındaki bağlam içinde yazar 401. beyitte hükümdarı sevilen kıza benzetmekte, geyiğin karakteristik özelliklerini de kıza yükleyerek Küntoğdı’nın edasının ürkek geyiğe benzer bir kız gibi olup kendini sevdirdiğini fakat tutmak isteyince elini vermediğini, bazan süslenip arkasından koşturduğunu bazen de görmezlikten geldiğini, nazlandığını, ne kadar yakalamak istenirse kendine el sürdürmediğini, pek çok beyleri ihtiyarlattığı ve göçürdüğünü, fakat kendisinin ihtiyarlamadığı ve susmadığını anlatır:

0401. sewiglini sewmez keyik teg kaçır/kaçıglığa yapçur adağın kuçar

Aytoldı hükümdara tabiatını anlatırken aşağıdaki beyitte kendini bir geyiğe benzetir:

0698. bu aytoldı aydı meniñ bu özüm/keyik teg turur kılkı kestim sözüm

Takip eden beyitlerde niçin kendini geyiğe benzettığını açıklamaya devam eder.

0699. méni terk bulumaz tilegli sewe/kalı bulsa tutmaz kılur terk yawa

0700. méni buldaçı er tutup beklese/kaçumaz men andın söz aydım kese

Aşağıdaki beyitte de devlet (saadet), kişi için ürkmüş bir geyiğe benzetilerek eğer gelirse köstek vurup dize getirilerek elde tutulmalıdır.

⁴⁰⁶⁴ Selçuk Mülayim, “Kuzeyde Geyik Kültü ve Hayvan Üslubu’nun Doğuşu”, *Sanat Tarihi Dergisi*, 7/7, 1994, s. 176,178, 179.

⁴⁰⁶⁵ Emel Esin, *Türklerde Maddî Kültürün Oluşumu*, İstanbul 2003, s. 192.

⁴⁰⁶⁶ Saadet Çağatay, “Türk Halk Edebiyatında Geyiğe Dair Bazı Motifler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1956, s. 161, 163, 171, 172; Alimcan İnayet, “Uygur Kültüründe Geyik”, *Geyik Kitabı*, İstanbul 2013, s. 47, 49.

⁴⁰⁶⁷ Y.Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, s.166; Yaşar Çoruhlu, “Türk Sanatında Görülen Geyik Figürlerinin Sembolizmi”, *Toplumsal Tarih*, Sayı:18, 1995, s. 41.

⁴⁰⁶⁸ Vedat Beşkardeş, Yaşar Burak Uslu, Burçin Uslu, “Geyik ile İlgili Bazı Türkçe Terimler Üzerine Düşünceler”, *Avrasya Terim dergisi*, 2 (1), 2014, s. 20.

⁴⁰⁶⁹ Zofie Uçar, “Türk Kültüründe Geyik ve Geyikli Baba Üzerine Gözlemler”, *Kültür Evreni*, Sayı:21, 2014, s. 134.

0712. *keyik sanı devlet kişike tezig/çalı kelse bekle tuşa hem tizig*

Aytoldı, 726. beyitte kutlu kişiyi kutadmış diye adlandırır. Kutu bulan yani kutadmış kişi kuta geyik gibi örk vurmazsa kutun geyik gibi kaçacağını, ona kimsenin yetişemeyeceğini söyler:

0722. *maña urmasa örk méni tuttaçı/keyik teg kaçır men kim ol yetteçi*

Yusuf Has Hâcib Türkçe sözü geyiğe benzetir. Burada geyik yaban hayvanı, sahipsiz ve başıboş gezen av hayvanı olarak düşünülmelidir. Bu tür hayvanların ürkek ve kaçmaya eğilimli doğasından yola çıkarak onları yakalayıp elde tutmak için ne gerekiyorsa Türkçeyi de öylece özenle, sevip okşayarak kendine alıştıırıp ısındırdığını şu beyitte dile getirir:

6617. *keyik tağı kördüm bu türkçe sözüg/anı akru tuttum yakurdum ara*

İslâmî Türk edebiyatının başlangıçlarında şâirler Türkçenin yetersizliklerinden sık sık yakınmışlardır. Mesud bin Ahmed, Devletoglu Yusuf, Kemâl-i Zerd gibi şâirler Türkçenin aruza uydurulmasının zor, anlam evreninin dar olduğundan şikâyet etmişlerdir.⁴⁰⁷⁰ Gerçekte dilden değil onu kullananın becerisinden söz edilebilir. Bununla birlikte Yusuf Has Hâcib'in de anılan şâirlerle birlikte Türkçenin aruz ve klasik edebiyat bağlamında kullanımı zor bir dil olduğunu söyleyenler arasında anılması gerekir.

Kutadgu Bilig'de geyik sözcüğü hem yukarıdaki beyitte, hem de aşağıdaki beyitte ikileme içinde birlikte geçer.

6570. *çalı bulmasa men vefâ birle yalñuq/keyik tağı birle tiriglik kılayı*

Anılan ikileme yabanî hayvan anlamına gelmektedir. Yazar zamaneden şikâyet bölümünde eğer vefalı bir insan bulamazsa yabani hayvanlar gibi insanlardan uzakta yaşamayı dilermektedir. Bu dilek aynı zamanda dünyanın kötülüğünden dolayı yaşamdan el etek çekip uzlet ve halvet ortamına çekilmeyi de içerir. Benzer dileklere Edib Ahmed Yükneki, Hâce Ahmed Yesevî ve Yunus Emre gibi şâirlerde de rastlanır.

Kutadgu Bilig'de geyik sözcüğü dışında geyik familyasına mensup bazı hayvanların ismine de rastlanmaktadır. Bugün yaşamayan bu adlar sıklıkları ile birlikte aşağıda verilmiştir:

külmiz

Kutadgu Bilig indeksinde⁴⁰⁷¹ ve Clauson'da⁴⁰⁷² karaca anlamı verilmiştir. Kutadgu Bilig'de 1 kere aşağıdaki beyitte geçmektedir:

⁴⁰⁷⁰ İsmail Gökem, "Halk Şâirlerinde Türkçe Sevgisi", *Türk Yurdu*, C. XXI, nr. 162-163, 2001, s. 155-161.

⁴⁰⁷¹ R. R. Arat, *İndeks*, s. 300.

⁴⁰⁷² G. Clauson, *EDPT*, p. 718.

0079. *elik külmiz oynar çéçekler öze/sıgun muygak aǵnar yorır tép keze*

Yukarıdaki beyit, elik maddesi içinde açıklandığı için ilgili maddeye bakılabilir.

teke

Dîvânu Lugâtî't-Türk'te "boynuzundan yay yapılan erkek geyik"⁴⁰⁷³ biçiminde, Kutadgu Bilig indeksinde ise geyik⁴⁰⁷⁴ olarak tanımlanmıştır. Tezcan, Clauson 477'ye göre "erkek dağ keçisi" olarak düzeltilmesi gerektiğini belirtir.⁴⁰⁷⁵ Kutadgu Bilig'de 2 kere aşağıdaki beyitlerde kullanılmıştır:

5373. *ķayada yoriǵlı bu ımǵa teke/ķutulmaz seniñdin ay ersig böke*

5375. *ķulan ya taǵı tut taķı kök teke/tutup keldürürler saña ay böke*

Arat, çevirisinde iki beyitteki teke sözcüğünü de geyik olarak anlamlandırmıştır.⁴⁰⁷⁶ Ancak birinde ımga ile ikileme oluşturacak biçimde kullanılması onun dağ keçisi anlamını güçlendirir niteliktedir. Diğer beyitte ise çeşitli hayvan adlarının önüne gelerek onun renk özelliğini gösteren "mavi, yeşil, boz" anlamlarına gelen kök sözcüğü ile sıfat tamlaması yapıldığı görülmektedir. Ovgurmuş Küntoǵdı'ya bu beyitler etrafında dünya malına tamah etmenin yanlışlığını ve dünyanın geçiciliğini öğütlemektedir. Ona göre yemek veya kürk yapıp giyinmek amacıyla uçan kaçan bütün hayvanlar yakalanabilir. Hakan öyle bir pehlivandır ki hiçbir hayvan ondan ve adamlarından kurtulamaz. Ancak yine de dünya kimseye kalmaz. O yüzden hakan gözütok olmalıdır.

toklı

Dîvânu Lugâtî't-Türk'de toklı için "altı aylık kuzu" bilgisi yer alır.⁴⁰⁷⁷ Dîvânu Lugâtî't-Türk, Kutadgu Bilig ve ağızlarda yaş sınırı 6 aylık iken çeşitli kaynaklarda farklı yaş aralığı da bulunmaktadır. 6 ayla 2 yaş arasındaki kuzuya toklu denir.⁴⁰⁷⁸ Kutadgu Bilig'de 1 kere aşağıdaki beyitte geçmektedir:

3096. *tirildi bir ança yorıdı bu yañ/böri toklı birle ķozı boldı teñ*

Beyitte yer alan hayvan adlarından kozı ve böri kendi maddeleri içinde açıklandığından burada tekrar ele alınmayacaktır. Ancak yukarıdaki beyitle aynı anlam

⁴⁰⁷³ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. III, s. 228

⁴⁰⁷⁴ R. R. Arat, *İndeks*, s.434

⁴⁰⁷⁵ S. Tezcan, *KBDÜ*, s. 62.

⁴⁰⁷⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 386

⁴⁰⁷⁷ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 431

⁴⁰⁷⁸ Abdülhaluk Çay, *Türk Milli Kültüründe Hayvan Motifleri I (Koyun ve Keçi Etrafında Oluşan Gelenek)*, Ankara 1990, s. 114; Nergis Biray, "Hayvancılık Terimleri ile İlgili Bir Makale ve Bazı Küçükbaş Hayvancılık Terimlerimiz-3", *Millî Folklor*, Cilt: 6, Yıl: 12, Sayı: 48, 2000, s. 63.

ve bağlamda buluşan ve Dîvânu Lugâtî't-Türk'de geçen bir dörtlüğün burada anılmasında yarar görülmektedir:

“Endik kişi

Él törü yétilsün

Toklı bōri yétilsün

Kadhgu yeme sawılsun”⁴⁰⁷⁹

Bu dörtlüğün üçüncü dizesinde toklu ile bōrünün bir sürüde buluşması ve böylece kaygının, korkunun yok olması dileği her iki eserin de ortak evrensel barış idealini ifade etmektedir. Görüldüğü gibi hayvan üslubu yalnızca Türk süsleme ve plastik sanatlarında değil inanış ve düşüncesinde de sıkça yer almaktadır.

⁴⁰⁷⁹ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 106.

12.4.Yırtıcı Hayvanlar

ağığ

Sözcük ses değişmeleri ile günümüzde “ayı” biçiminde yaşamaktadır. Türk dilinin hemen her devresinde görülen $d > y$ ve $ğ > y$ değişmeleri ve son sesteki /y/ sesinin akıcı ünsüz olmasından dolayı düşmesi gerçekleşmiştir. Kutadgu Bilig’de 1 kere geçmektedir. Ayrıca” ağığlayu” biçiminde de 2311. beyitte yer almaktadır.

Odgurmuş’ın hükümdara öğütler verdiği bölümde yer alan beyitte, hükümdarın elinden kurt, tilki, arslan, ayı, domuz gibi av hayvanlarının kurtulamayacağı, hepsine sahip olabileceği dile getirilmektedir. Anılan hayvanlardan ayı, orman Tanrısının veya orman ruhunun sembolüdür⁴⁰⁸⁰. Bundan dolayı adının anılması yasak (tabu) sayılmış ve ayıya “Karaoğlan” adlandırılması yapılmıştır. Ayının bu özelliğinden dolayı ekolojik bir denge unsuru olarak her avcı tarafından belli sayıda avlanabilir.⁴⁰⁸¹ Ayının bu özelliğinin insandaki izdüşümü ölçülü değildir. Aynı zamanda ayı, gücün, aklın ve saygının simgesidir. Avlanarak etinin yenilmesiyle hayvanların kuvvetinin ve diğer özelliklerinin insana geçtiğine inanıldığından onların temsil ettikleri değerleri de kazanılmış olunmaktadır. Odgurmuş, hükümdara avdaki yeteneğini, cesaretini, yiğitliğini bu hayvanlar vasıtasıyla anlatmaktadır. Ayıyı da bu av hayvanları arasında saymasında onun taşıdığı güç, akıl ve saygının hükümdarda bulunduğunu ifade ederek övgüde bulunmaktadır. Hükümdara yapılan bu övgünün ardından bütün saydıklarının ölüm için faydasızlığını söyleyip eleştirmektedir. Nitekim Çoruhlu, ayının İslâmiyet’ten sonra Türkler’de de çoğu kez aptallığın allegorisi gibi görünmekle beraber bazan av ve avcı hikayelerinde kurnaz hayvan sayıldığına belirtir.⁴⁰⁸² Odgurmuş, eleştirisini hükümdarın hiddetini üzerine çekmeden metinde salık verilen akıllılık, uyanıklık ve tatlı dillilikle gerçekleştirmektedir.

5376. bōri tilkü arslan ağığ ya toñuz/seniñdin kutulmaz ölür awda tüz

arslan

Arslan Arapçada esed, Farsçada şîr, Hint-Avrupa dillerinde leon, levon veya lion olarak adlandırılır. İslâm Ansiklopedisi’nde “arslan” maddesini yazmış olan Köprülü’ye göre “kuvvetin ve şecaatin başlıca timsali” olan arslan, Türk resmî unvanları arasında da yerini alarak hukukî ve resmî bir statü kazanmıştır. Karahanlı hükümdarları ve hükümdar

⁴⁰⁸⁰ Yaşar Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, İstanbul 1995, s. 156

⁴⁰⁸¹ Seçkin Sarpkaya, “Türk Dünyası Efsanelerinde Ayı Tasavvurunun Değişimi ve Dönüşümü”, *Millî Folklor*, Yıl: 26, Sayı: 101, 2014, s. 152, 153.

⁴⁰⁸² Yaşar Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, İstanbul 1995, s. 161, 162

ailesi mensupları arasında arslan adının ve unvanının çokça kullanılmasından dolayı olsa gerek; Emel Esin'e göre, Araplar Karahanlı hükümdarlarını “*yırtıcılar kralı*” olarak anmışlardır.⁴⁰⁸³ Eski kayıtlar Afganistan ve İran'da çokça arslan olduğunu bildirmektedir. Sasani hükümdarlarının sarayda arslan beslemeleri ve büyük süreklilikle avları düzenlemeleri sonradan bütün İslâm ve Türk devletlerine de bir gelenek olarak geçmiştir. Resmi unvan olmanın yanında arslan sözcüğü özel ad olarak da kullanılmıştır. Moğol ve Mançu dillerinde arslanı karşılayan bir sözcük olmadığı için bu diller sözcüğü Türkçeden almışlardır. Bulgar, Sırp ve Araplar reslan veya arslan, Ermeniler aslan veya arslan, Ulahlar aslan, Macarlar orozslan, Slovenler oroslan, Arnavutlar arslan biçiminde bu sözcüğü almış ve özel ad olarak kullanmışlardır. Kadın adı olarak tek örnek Selçuklu prenseslerinden birinin Arslan Hatun biçimindeki adındadır. Köprülü anılan maddenin son bölümünde “şir ü hurşid” diye anılan arslan ve güneş simgesine değinir. Bu simgenin yer aldığı bayrak ve sancaklara ilişkin bilgi verir.⁴⁰⁸⁴ Güneş ve arslan birleşmesinin ilginç bir örneği eski İran bayrağında görülen armadır.⁴⁰⁸⁵

Arslan motifi ve sembolik anlamları Türklerde çok erken dönemlerden beri kullanılmaktadır. Bu gerçeğin en önemli kanıtlarından biri, Pazırık kurganından çıkan arkeolojik buluntularda arslan figürünün yer almasıdır. Roux Türk dünyasının belirli bir bölgesinde arslanın kurdun (—»Böri) yerine geçtiğini ileri sürerken⁴⁰⁸⁶ Çoruhlu tonga diye anılan kaplandan arslana doğru kültürel bir odak değişimi yaşandığını ve bu ongun değişiminin Göktürk döneminde tamamlandığını belirtir. Arslan bu dönemden sonra Mani ve Burkan inançlarının da etkisiyle daha sık görülen bir motif olur. Bu motif yiğitlik sembolü olarak kullanılmaya başlanır. Arslan motifinin bu sembolik anlamı İslâm'a geçtikten sonra da devam ettirilmiştir. Aynı zamanda güneşin de sembolü olan arslan, yiğitliği temsil ettiği için hükümdara yakışan bir hayvan olarak görülmüştür. Güneşin arslan ile ilgili görülmesinden dolayı Türk ve İslâm sanatlarında arslan ve güneş tasvirleri bir arada ele alınmıştır.⁴⁰⁸⁷ Bu simgeler arasındaki derin bağı Tanpınar açıklamaktadır. Tanpınar doğanın, nesnelerin ve kurumların Müslüman doğuda da Hristiyan batıda da Orta Çağ ve Rönesans çağlarında hükümdarın temsil ettiği bir hiyerarşiye göre düzenlendiğini söyler. Ona göre aşk, zihin hayatı, hayvan ve bitki alemi, evrensel düzen,

⁴⁰⁸³ Emel Esin, “Türk Sanat Tarihi'nde Kara-Hanlı Devrinin Mevkii”, *VI. TTK Kongreye Sunulan Tebliğler, Ankara 20-26 Ekim 1961, Ankara 1967*, ss. 100-130, s. 111

⁴⁰⁸⁴ M. Fuad Köprülü, “Arslan”, *İA.*, İstanbul 1993, C. I, s. 598-609.

⁴⁰⁸⁵ Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, İstanbul 2011, s.134.

⁴⁰⁸⁶ Jean Paul Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, Ankara 2011, s. 34.

⁴⁰⁸⁷ Yaşar Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, İstanbul 1995, s. 113-123, 132.

varlık, hatta yokluk için ana model saraydır. Bütün bu sistemlerde saray etrafında yaratılmış bir sistem vardır. Bu sistemin merkezinde hükümdar yer alır. Bu saltanatların bir bölümü bütün kültürlerde aynıdır. Nasıl siyasi sistemin merkezinde hükümdar varsa gezegenlerin ortasında güneş, hayvanlar aleminde arslan, çiçekler arasında gül, aşk aleminde sevgili hep etrafında dönülen merkezdir. Eski şiirde aşk merkez-çevre ve efendi-kul ilişkisine göre düzenlenmiş kozmik, dinsel, zoolojik, botanik ve sosyal rejimin birey yaşamına yansımaları olan bir kulluktur.⁴⁰⁸⁸

Kutadgu Bilig’de arslan sözcüğü bu genel çerçeveye içinde değerlendirilmelidir. Eserde arslan sözcüğü 14 kere geçmektedir. Bu sayı onun Karahanlı dönemi kültüründeki yerini de göstermektedir. Yusuf Has Hâcib’in verdiği bilgiye göre arslan hükümdarın avladığı hayvanlar arasında yer almaktadır. Yazar hükümdarın av yeteneğini överken en yırtıcı hayvanlar olarak sıraladığı kurt, tilki, ayı ve domuz birlikte arslanı da anar ve bunların hiçbirinin hükümdarın elinden kurtulamayacağını söyler:

5376. *böri tilkü arslan adığ ya toñuz/seniñdin qutulmaz ölür awda tüz*

Çeşitli hayvanları avlamanın; cesaretin, gücün, yiğitliğin sembolü olarak da görülen bu hayvanların ruhlarına ve temsil ettikleri niteliklere sahip olmayı sağladığına inanılır. Arslanın da bu sembolik anlamları, komutanda olması gereken özellikler arasında sayılır. Komutanın arslan yürekli olması gerektiği belirtilirken de arslan alplik simgesi olarak ortaya çıkmaktadır. Komutan düşmana karşı arslan yürekli olmalıdır. Savaşırken de pars pençesi gibi sağlam bileğe sahip olmalıdır.

2310. *yağıda kör arslan yüreki kerek/kaşıtuқта esri bileki kerek*

Yusuf’a göre komutan⁴⁰⁸⁹

1. sözünün eri olmalı, yalancı olmamalıdır (2324. beyit).
2. cömert olmalı, hasis olmamalıdır (2325).
3. cesur olmalı, korkak olmamalıdır (2326).
4. tuzağı hileyi bilir ve kurnaz olmalıdır. Hileyi bilene arslan bile baş

eğer:

2327. *bu törtünç kerek alçı hile bilir/bu hile bilir erke arslan ulır*

2354. beyitte yazar uyanık bey ve askerini ejderha yönetiminde aslanlara binmiş kılıçlı kamçılı askerlere benzetir. Bu görüntünün yazarın bilgi ve kültür kaynakları

⁴⁰⁸⁸ Ahmet Hamdi Tanpınar, *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1976, s. 6.

⁴⁰⁸⁹ Ali Fehmi Karamanlıoğlu, “Kutadgu Bilig ve Kumandan”, *Türk Kültürü*, 5/58, 1967, s. 741-744; Bedri Sarıca, “Kutadgu Bilig’de Komutan ve Ordunun Nitelikleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 15/37, 2008, s. 87-105.

arasında bir yeri olmalıdır. Belki de yazar dini veya siyasi bir olayı canlandıran bir minyatür veya tasvirden hareketle bu dizeyi yazmıştır:

2354. *oğuğ beg süsi kör böke yolçılığ/kör arslan münügli kılıç kamçılığ*

Yusuf Has Hâcib alplik, yiğitlik hallerini anlattığı beyitlerde de arslanı benzetme unsuru olarak kullanır. Yazar kendi çağında savaşçı yiğit kişiler için sayılan nitelikleri sıralarken şunları söyler: Gelinlerin sevindiği an nasıl gerdek gecesiye yiğit erkeğin övüneceği olay da savaş günüdür. Yiğit kişi düşmanı görünce arslan kesilip seğirterek en önde vuruşur ve ya ölür ya öldürür:

2383. *çerig körse alp er kör arslan bolur/sekirtür ya öldürür ya urşu ölür*

Yiğit er düşmanı görünce yüzü güler. Suratı kızıl kana boyanır. atlar, koşumlar, zırhlar, yanaklar kan rengine bürünür. Düşmanı ölçülü biçimde izlemek ve tutsak etmek gerekir. Yoksa onlar döner ve üstün gelebilirler. Yiğitlerin kendilerini koruması ve dikkatli olmaları şarttır. Askerleri övmek onların cesaretin artırır ve moralini yükseltir. Böylece onlar elleriyle arslan tutacak kadar yürekli olurlar. Çünkü at okşandığında daha çok koşar ve uçan kuşa yetişir.

2401. *erig ögse elgin kör arslan tutar/atığ ögse yügrür uçarığ yeter*

Bu öğüt ve betimlemeleri Yusuf Has Hâcib 2394. beyitte deneyimli bir kişiden aktardığını vurgulamaktadır. Dolayısıyla söylenen sözler gerçek hayat sahnelerine dayanmaktadır.

Köpek-arslan karşılaştırması ve komutan-asker karşılaştırması üzerinden yapılan benzetmeyle de arslanın köpeğe ve komutanın askere üstünlüğü vurgulanır. Dolayısıyla komutan arslan gibi olursa askerlerini köpeklikten çıkarıp arslana çevirir. Ters durumda komutan köpek gibi olursa, askerler arslan gibi de olsa köpeğe dönerler:

2047. *kör arslan bolu bérse itka başı/bu it barça arslan bolur öz tuşı*

2048. *kalı bolsa arslanğa it başçısı/ol arslan bolur barça it sakışı*

0284. *miñ erdem kerek bu cihān tutğuğa/kör arslan kerek bu kulan basğuğa*

284. beyitte, cihanı elde tutmak için bin erdemin gerekli olduğu, yaban eşeğini alt etmek için de arslan olmak gerektiği anlatılırken bin erdemli olmakla arslan, cihan ile yaban eşeği arasında benzerlik kurulmaktadır. Bu beytin iki dizesi arasında aynı zamanda düzenli leff ü neşir sanatı vardır. Yaban eşeği dağlarda dolaşan egemenliğe boyun eğmeyen özelliği ile halkı ifade etmektedir. Hükümdarın dağınık halde yaşayan boyları birleştirerek egemenliği altına aldığı, Köktürk Yazıtları'ndan beri dile getirilmektedir. Karahanlı devletinin içinde de çeşitli boyların varlığı bilinmektedir. Hükümdarın (arslan),

sosyal, siyasî veya dinî açılardan “öteki” olan ve baş eğmeyen inatçı toplulukları (yaban eşiği “kulan”) devlete tâbi kılması onlara yapılacak bir iyilik olarak görülmektedir.

İki beyitte, Yusuf Has Hâcib beyleri arslana, beylerin sözünü arslanın kükremesine benzetir:

4098. *kür arslanķa okşar körü tursa beg/öge tegse yumşar bolur torķu teg*

0784. *kür arslanķa okşar bu begler özi/buşursa keser baş ay bilgi yaruķ*

Bu beyitlere göre beylerle konuşma sırasında onları kızdırmamalı, övmelidir. Çünkü beyler cesur bir arslan gibidirler ve övülürlerse ipek gibi yumuşak olurlar. Beyler kızarlarsa arslan gibi insanın başını yerler. Onların hiddeti ve kızgın tarafları ateşe, yumuşak ve güler yüzlü tarafları ise suya benzer. Kul her iki durumda da işini yapıp beyden uzak durmalıdır. Beylerin sözleri arslanın kükremesine benzer. Arslanın kükremesi güneş ruhunun sesi sayılır ve zihnin saf ışığının temel ilkesinin gücünü temsil eden bu ruh, geceden sonra güneşin doğmasını sağlayarak alegorik açıdan günün doğuşunu ifade eder. Arslanın kükremesi Buda’nın vaazları ve insanları uyandıran Budist inancın muzaffer gücünün cisimleşmiş şeklidir. Budizme inananları arslanın kükremesi nasıl ikaz ediyorsa aynı şey Hristiyanlık ve İslâmiyetle ilgili olarak da anlatılmaktadır.⁴⁰⁹⁰

Kutadgu Bilig’de beyin hem ateş hem de su gibi olabileceği arslan benzetme unsuru kullanılarak anlatıldığı gibi dilin yarar ve zararı da arslana benzetilerek her iki yöne vurgu yapılmaktadır. Yusuf Has Hâcib, dilin meziyetini, kusurunu, fayda ve zararlarını anlatırken aşağıdaki beyitte dili bir arslana benzetmektedir:

0164. *til arslan turur kör eşikte yatur/ayā ewliq er saķ başıñnı yéyür*

Beytin yer aldığı bölümde dilin, arslan gibi insanı güçlü kılan bilgiye ve anlayışa tercüman olan insanı aydınlatan ve değerli hale getiren, mutluluğa ulaştıran meziyetleri ve faydaları anlatılır. Ancak bu meziyet ve faydalarına rağmen insana eziyet çektiren başına dert açan ve ölümüne dahi neden olabilecek kusurları ve zararlarından da söz edilir. Dil arslan gibi insanı güçlü kılıp yücelttiği gibi arslanın pençesine düşmüş av gibi insanın başını yer. Arslanın eşikte yatması ise dilin zarar ve faydasının bıçak sırtı gibi bir zeminde yer aldığı için yanlış ve fazla bir sözün insanı tehlikeye sokacağı anlatılmaktadır. Bu nedenle her işte olduğu gibi söz söylerken de ölçülü olmak gerektiği öğütünde bulunmaktadır.

⁴⁰⁹⁰ Yaşar Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, İstanbul 1995, s. 116, 118, 121.

böri

Türk kültüründe kurt motifine değişik adlarla da olsa çok eski çağlardan beri rastlanmaktadır. Geniş bir alanda rastlanılan kurt; kişi adları, yer adları, unvan adları gibi Türk adbiliminin çeşitli dallarında da yaşama imkanı bulmuştur. Kurt adının Türkçede pek çok anlamdaşı vardır. Bunların başında böri gelmektedir. Böri sözcüğüne en eski Türkçe destan ve metinlerden yaşayan Türk lehçelerine değin art zamanlı ve eş zamanlı olarak rastlanmaktadır. Sözcüğün mitolojik, totemik, zoolojik ve kültürel açılardan anlamında zamanla bazı daralma, genişleme ve değişmeler olduğu görülmektedir. Kutadgu Bilig’de de bu anlam çeşitlerinden bir kısmı kullanılmıştır. Örneğin aşağıdaki beyitte av hayvanı olarak öbür av hayvanlarıyla birlikte anılmıştır:

5376. *böri tilkü arslan adığ ya toñuz/seniñdin kutulmaz ölür awda tüz*

Hükümdarı överken Odgurmuş, onun avcılıkta ne kadar maharetli olduğunu belirtmek için tilki, aslan, ayı, domuz gibi vahşî hayvanlarla birlikte kurdun da hükümdarın elinden kurtulamayacağını söyler.

2311. *toñuz teg titimlig böri teg küçi/adıglayu azgır kutuz teg öçi*

Yukarıdaki beyit, komutanda olması gereken nitelikler sıralanırken geçmektedir. Her kültürde ve her çağda görüldüğü üzere üstün özellikleriyle dikkat çeken hayvanların bu yönleri insanlarca örnek alınış ve örnek gösterilmiştir. Bu beyitte de domuzun inadı, kurdun gücü, ayının azgınlığı, yaban sığırının kini komutanda olması gereken nitelikler olarak sıralanmıştır. Bu tür analogi ve öğütler Kutadgu Bilig’de çok görülür. Bütün örneklerde yazar stratejik ve meslekî kurallar yerine bu türden genel benzetmelere başvurmuştur. Yusuf Has Hâcib’i bu tutumu nedeniyle meslekten bir asker olmadığı hikmet sahibi düşünür kimliğiyle düşüncelerini sergilediği söylenebilir.

Kurdun saldırgan ve güçlü özelliği Kutadgu Bilig’in pek çok yerinde dile getirilir. Köktürk yazıtlarında da ordunun kurt gibi güçlü ve atılgan, düşman ordusunun ise koyun gibi ürkek olduğu anlatılmaktadır. Türk askerî geleneğinde kurt sembolik anlamları orduya veya komutana yüklenen bir simge olarak yaşamıştır. Nitekim “böri” unvanı muhafız alaylarının başlarına verilirdi.⁴⁰⁹¹ Kurt İslâmiyet’ten önceki totemik ve mitolojik anlamlarını İslâmiyet’ten sonra kaybederken güçlülük, yiğitlik, kahramanlık sembolü olma özelliğini devam ettirmiştir.⁴⁰⁹² Nitekim aşağıdaki beyitte de Yusuf Has Hâcib kurdun bu yönlerine otobiyografik bağlamda değinmektedir:

6542. *tilek ârzü birle yügürdüm néçe men/kuturmuş böri teg ajunnu ulıttım*

⁴⁰⁹¹ Emel Esin, “Böri II”, *Birinci Millî Türkoloji Kongresi Tebliğleri*, İstanbul 1980, s. 431

⁴⁰⁹² Yaşar Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, İstanbul 1995, s. 107.

Balasagunlu Yusuf kendi yaşamı ile ilgili verdiği bilgiler arasında yer alan yukarıdaki beyitte, birçok dileğine kavuştuğu, gençliğinde kudurmuş kurt gibi dünyayı inlettigi, ancak Tanrı'ya ibadetinin eksik kaldığı ve artık yaşlandığı için bundan hayıflanıp utanç duyduğunu belirtir. Yazarın kudurmuş kurt gibi dünyayı ulutmaktan söz etmesi anlam ve yapı bakımından deyim değeri taşımaktadır. Uygur harfli Oğuz Kağan destanına göre Oğuz ordusunun ses belirtisi olarak bozkurt sesi çıkarmasını yani ulumasını ister. 99. Satırda şöyle denmektedir:

“Men sinlerge boldım kagan

Alaling ya dakı kalkan

damgabizge olsun buyan

Kök böri bolsungıl uran”⁴⁰⁹³

Kurt gibi uluma motifi, kurdun “*askerî şecâat timsali*” olduğunu göstermektedir.⁴⁰⁹⁴ Her iki eserde de görülen bozkurt gibi uluma motifi Türk kültüründeki bütünlük ve sürekliliği göstermektedir.

0449. élin itti tüzdi bayudı buğun/böri koy bile suwladı ol ödüñ

0461. ajunğa badı kör tükel kut qırı/kozi birle qatlıp yorıdı böri

1040. qutuldı buğun kitti emgekleri/quzı birle qatlıp yorıdı böri

3096. tirildi bir ança yorıdı bu yañ/böri toklı birle kozi boldı teñ

Yukarıdaki beyitlerde ülkenin düzene girdiği, güvenliğin sağlandığı, halkın gönenç ve mutluluk içinde yaşayıp gittiğini anlatmak için böri ile koy veya kozi/kuzı arasındaki karşıtlıktan yararlanılarak kuzu ile kurdun birlikte denk olup yaşamını sürdürdüğü, halkın zenginleştiği ve sıkıntılarının gittiği anlatılmaktadır. Kutadgu Bilig'in çağdaşı olan Şahnâme'de Gazneli Sultan Mahmud şöyle övülmektedir:

“Cihana hakim olan Sultan Mahmud'un, bu büyük padişahın adaleti sayesinde artık kurtlarla koyunlar aynı yerden su içebiliyorlar.”⁴⁰⁹⁵

Kutadgu Bilig'in sunulduğu hükümdar Buğra Han ile Şahnâme'nin sunulduğu Sultan Mahmud adalet ve barışı sağlayan bir hükümdar olarak betimlenirken kurtla kuzu veya koyun karşıtlıklardan oluşan bir anlatıma başvurulmuştur. Çoruhlu'nun da belirttiği gibi;

⁴⁰⁹³ Reşid Rahmeti Arat, *Makaleler*, Ankara 1987, C. I, s. 619.

⁴⁰⁹⁴ Emel Esin, “Böri II”, *Birinci Millî Türkoloji Kongresi Tebliğler*, İstanbul 1980, s. 425. Esin Türklerden T'ie-le'lerin türkülerinin, ataları olan kurdun ulumasına benzediğinin rivayet edildiğini belirtir. Kâşgarlı Mahmud ise kurtların ulumasını, yiğitlerin yas töreninde ağlamasına benzetmektedir. Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s.189, 429.

⁴⁰⁹⁵ Firdavsî, *Şahnâme*, İstanbul 2009, s. 57.

“Kurt, aslan sembolizminde olduğu gibi zıt karakterleri ifade eden bir hayvanla anıldığı zaman barış, huzur, güven ve adaletin sembolü olmaktadır.”⁴⁰⁹⁶

5378. *kalıkta uçuglı kara kuş yorı/seniñdin keçümez ayā kök böri*

Odgurmuş, hükümdar Küntogdı’ya “ey kök böri” diye hitap eder ve gökte uçan kara kuş (kartal) sürülerinin bile onun elinden kurtulamayacağını söyler. Esin, Kutadgu Bilig’de hükümdara iki hanedanlık ongunu olan kök böri ve sıgun ile hitap edilmesini; Eberhard’ın böri yanında sıgun keyik cinsinin Türklerde totemle ilgili bir ongun olabileceği hakkındaki fikrini destekleyici tanıklar olarak gösterir.⁴⁰⁹⁷ Türkler kendilerini kurttan türemiş bir soy olarak kabul ettikleri için ongun olarak da kullanmışlar ve böriye kutluluk atfetmişlerdir. Kök Teñri kutun asıl sahibi olup yeryüzündeki canlılara kut verir. Kök böri hakanlığın soyunun devamını sağladığı ve yol gösterdiği için iyiliğin timsali kut sahibi bir canlı olarak görülmüştür. Hükümdar da Tanrı tarafından verilen kuta sahip olduğu için hakanlık tahtında oturabilmektedir. Börinin sahip olduğu bu kutluluk hükümdar için de geçerli olmaktadır. Kutadgu Bilig’de Küntogdı’ya kök böri olarak hitap edilmesi hakanın yönetici olarak yönetilen halka kılavuzluk yapmasından kaynaklanmaktadır. Hükümdarın çoban olarak nitelendirilmesi aynı durumun göstergesidir. Kök börinin Oğuz Kağan Destanı’nda da yol gösterici, rehber olarak görülmesine karşılık Kutadgu Bilig’de hükümdara hitap unsuru olarak kullanımı kurdun sembolik anlamının toplumsal bellekte yaşadığını göstermektedir. Türk kültürünün süreklilik çizgisini toplum belleğine kazınmış bu gibi motifler üzerinden takip etmek mümkündür.

Kutadgu Bilig’de kurdun güçlülüğünü vurgulamak için korkak bir hayvan olan köpek karşıt kavram olarak kullanılmıştır. Yusuf Has Hâcib’e göre arkasından bin köpeğin sesini duyarak kaçan, kurt olamaz. Faziletli insanların arkalarından ileri geri konuşan, onlara iftira eden insanların dedikodusu köpeğin havlamasına benzetilir. Faziletli insanlar da böriye benzetilmektedir.

3422. *böri mü bolur körgil itta kayar/uğula işitse miñ itler üni*

Kutadgu Bilig’de halk bir koyun sürüsü ve hükümdar da Tanrı tarafından kuta sahip olan çoban olarak görülmektedir. Hükümdar halkın yöneticisi olup asıl sahibi değildir. Asıl sahip ve yönetici Tanrı’dır. Hükümdar kendisine emanet olan verilen halkından sorumludur. Onları düşmanlara karşı koruyup gözetmek, ihtiyaçlarını

⁴⁰⁹⁶ Yaşar Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, İstanbul 1995, s. 108.

⁴⁰⁹⁷ E. Esin, *Türklerde Maddî Kültürün Oluşumu*, s. 207.

sağlamak zorundadır. Aşağıdaki beyitlerde de böri koyun olarak nitelendirilen halk karşısında onlara zulmedecek düşmanları sembolize etmektedir.

1413. *kapuğda tirildi kalın aç böri/ay ilig koyuğ keğ küdezil ay ilç toña*

5164. *kalın aç bōriler yığıldı saña/koyuğ keğ küdezigil ay ilç toña*

Hükümdarın halk ile Tanrı arasında bir elçi olduğu “ilçi toña” hitabından anlaşılmaktadır. Bu ifadelerde hayvancılıkla geçinen topluluklarda sıkça görülen kurt sürülerinin koyun ve keçi sürülerine saldırıp telef etmesinden çıkarılan dersler açıkça görülmektedir. Kurt alıntılanan beyitlerde çıplak ve yalın biçimde yırtıcı hayvan olarak anılmaktadır. Ancak bu arada koyun adının kullanıldığı beyitlerde de belirtildiği gibi Yusuf Has Hâcib sanayi öncesi hayvancı ve tarımcı toplulukların tamamında görülen çoban imgesine hem koyun hem de kurt adını andığı beyitlerde yer verir. Çobanlığın piri sayılan Hz. Musa’dan “ben çobanım” diyen Hz. İsa’ya ve bütün peygamberlerin ümmetinin çobanı olduğunu söyleyen Hz Muhammed’e değin büyük ve semavi dinlerde ümmetler sürü, peygamberleri de çoban sayılmıştır. Platon’un Devlet adlı siyasetnâmesinde de çoban-sürü ve kurt-koyun mecazlarına başvurulur. Platon kurt ve köpek arasında bu bağlamda karşılaştırma yapar. Köpek kurtluğunu unutmuştur. Askerler ve muhafızlar köpeğe benzer. Ona göre bu sistemden çıkmanın yolu herkesi mağaradan güneşe çıkarmaktır. Emeviler zamanında Kitabü’s-Siyase adıyla Arapçaya çevrilmiş olan Platon’un Devlet’i ile Aristoteles’in Politika’sından Yusuf’un haberdar olduğunu söylemek kolay değildir. Ama onun kutsal kitaplarda ve dinlerde süregelen pastoral politika anlayışından yani çobanlık siyasetinden haberdar olduğu anılan beyitlerde açıkça görülmektedir.

Öğdülmiş, hükümdara katibin nasıl olması gerektiğini söylediği bölümde üç zümreden söz eder. Bunlardan biri akıllı ve bilgili kimseler, diğeri sır tutan katipler ve üçüncüsü ise “yağıka börike yortğuçı” kişilerdir. Aşağıdaki üç beyitte de böri sözcüğü “yağı böri” ikilemesinin ikinci ögesi olarak kullanılmıştır:

2705. *üçünçi kür ersig er ol toñ yürek/yağıka börike bu ersig kerek*

5591. *er at kaldı emdi saña tapğuçı/yağıka börike bu ol yortğuçı*

5594. *yağıka börike itinsü tolum/adaşka bolup öz yağıka ölüm*

İkileme içinde kullanılan böri adı, gerçek anlamından uzaklaşarak düşmanın bir veya birkaç özelliğini simgeleyecek biçimde anlam daralması yaşamıştır. Karşılığı Farsça düşman olarak düşünülen “yağı” sözcüğü topluluk adı değerindedir. Çünkü biçimsel açıdan teklik olan sözcük anlam bakımından düşman ordusunu dile getirir. Düşman ordusunun kurt ile yan yana anılması ise kurdun da çokluk olarak düşünülmesini

gerektirir. Bu durumda böri ile, ikileme bağlamında kurt sürüsü kastedilmektedir. Bu kavramların karşıtları ise düşmanın saldırdığı halk ve kurt sürüsünün saldırdığı koyun sürüsüdür. Yazar anılan ikileme üzerinden yine pastoral politikayı dile getirmektedir. Düşman kurt gibi saldırabilir. Hükümdar kurtlardan daha üstün bir kurt yani kök böri olarak onlara üstün gelecektir. “Yağıka börike yortğuçı” denen askerleri kök böri iyi yönettiğinde bunlar aslan kesilir ve kurt sürüsünü yani düşmanı alt ederler.

Ögdülmiş Ogdurmuş’a 6186-6187. beyitlerde, onu hasta ve yaşlı durumda iken nasıl bırakıp gideceğini sorması üzerine Ogdurmuş uzun bir cevap verir. Bu cevabında Ögdülmiş gitse bile kendisinin Tanrı ile birlikte olduğu için gerçekte yalnız kalmayacağını söyler. Önemli olan kişiyi Tanrı’nın bırakmamasıdır. Çünkü Tanrı kimi bağışlar ve korursa o kişi iki acunda iyi durumda olur. Gerek köpek gerekse kök böri olsun; kimi yalnız koydu ise ikisi de aynı kötü duruma düşer. Ogdurmuş’ın ağzından Yusuf Has Hâcib 6194. beyitte Ögdülmiş’i köpeklerden üstün bir bozkurt olarak gördüğünü belirtir:

6194. *kimi koğtı erse ay ersig urı/kerek bolsunı ıt kerek kök böri*

Yukarıdaki beyit, 6192. beyitte geçen

6192. *bayat kimke kılsa ‘ināyet basut/anıñ boldı ajun bolu bérđi kut*

yani “*sonsuz varından veren Tanrı kime yardım-destek verse acun onun olur, kut onun olur.*” biçimindeki görüşlerle birlikte düşünüldüğünde; Tanrı kutunu kök böriden veya herhangi bir kişiden alırsa geride itten farksız bir kurt kalacağı açıkça ortaya çıkar. Böri böylece kök özelliğini yani kutunu yitirir ve iki dünyada da kötü olur. Bu beyitler, eserin adıyla ve amacıyla doğrudan ilişkilidir.

erbüz

Kutadgu Bilig’in Fergana nüshasında اربوزی biçiminde, Mısır nüshasında ise ب harfi noktasız biçimde istinsah edilen sözcük, Viyana nüshasında yoktur. Bu iki nüshaya dayalı olarak sözcüğün geçtiği beyti

1900. *muñar meñzetü aydı şā ‘ir sözi/uqup tıñlayu al kişi arbuzı*

biçiminde tamir eden Arat, Viyana nüshasındaki dizeyi ise “okup ödrü bakza kör ukgay özi” biçiminde okur.⁴⁰⁹⁸ Çeviride de karpuz olarak verir.⁴⁰⁹⁹ Bu yüzden anılan beyit sorunludur. Kutadgu Bilig indeksinde arbuz sözcüğü için “karpuz (meczâî olarak ahmak mânasında)” açıklaması yer almaktadır.⁴¹⁰⁰ İnce ünlülerle “erbüz” biçimi, Tezcan’ın

⁴⁰⁹⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. 207.

⁴⁰⁹⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 144.

⁴¹⁰⁰ R. R. Arat, *İndeks*, s.22

düzeltilme önerisidir. Tezcan Ögdülmiş'in hükümdara "insanların ahmağı" şeklinde hitap edemeyeceğinden yola çıkarak sözcüğün arbuz yerine Uygurca irbiz (érbiz?) "Sibirya parsi"nin bir yan biçimi olarak kabul edilmesinin uygun olacağını söyler. Ona göre Rabguzi'nin Kısasü'l-Enbiyâ'sında da benzer kullanışlar vardır. Sözcük "irbiz" biçiminde bir alıntı olabilir. Tezcan, hükümdara Kutadgu Bilig'nin pek çok yerinde çeşitli hayvan adları ile hitap edilmesini de tanık olarak sunar.⁴¹⁰¹

Anılan beyit, seven insanın nasıl anlaşılacağına ilişkin diyalogda geçmektedir. İlgili beyitlerin bağlamı seven ile sevilen arasındaki ilişkinin hangi belirti ve göstergelerle anlaşılabilceği sorusudur. Soruyu İlig Ögdülmiş'e yöneltir. Ögdülmiş de sevenin yüzü, gözü, bakışı, durumu ve dış görünüşünün sevgisini yansıttığı yolunda yanıt verir. Bu arada Ögdülmiş bir düşünür ve danışman olarak yazarın da kendisinin de adını vermeyip "şair" diye andığı bir kişiden sözler aktarır. İlig'in bu özlü sözü dinleyerek benimseyip anlamasını öğütler. İşte tam bu öğüt sırasında, Kutadgu Bilig'in pek çok yerinde görüldüğü üzere hükümdara yönelik bir hitap unsuru kullanır. Yazılışı ve okunuşu kuşkulu olan ve hitap unsuru gibi görünen arbuz sözcüğü için Tezcan'ın da dediği gibi "kesin bir sonuca varmak şimdilik olanaksız görünmektedir".⁴¹⁰² Dîvânu Lugâtî't-Türk'te yarpuz sözcüğü açıklanırken biri güzel kokulu bir ot, kır nanesi; diğeri ise yılan yiyen bir hayvan, firavun sıçanı biçiminde iki anlam verilmektedir. Kaşgarlı "yılan yarpuzdan kaçır, kanca barsa yarpuz utru kelür." savında da yer aldığını belirtir.⁴¹⁰³ Brockelmann, birinci anlam için Latince "majoran", ikinci anlam için ise Latince "ichneumon" adlarını "jarpuz" maddesinde karşılık olarak verir.⁴¹⁰⁴ Ancak bu bilgi Kutadgu Bilig'deki kişi arbuzı sözünü açıklayıcı bir nitelik taşımamaktadır.

esri

Kutadgu Bilig indeksinde esri sözcüğü için "kaplan" anlamı verilmiştir.⁴¹⁰⁵ Dîvânu Lugâtî't-Türk'te ise "asrı" biçiminde geçmekte ve "Kaplan; iki renkli ipe asrı yırtış dendiği gibi, iki renkli her şeye kaplan rengine benzediği için asrı denir." biçiminde açıklanmaktadır.⁴¹⁰⁶ Abik de bu hayvanın benekli ve karışık renkli olduğu için adının renk belirtmek için kullanılmasından yola çıkarak Kutadgu Bilig indeksinde yer alan "kaplan"

⁴¹⁰¹ S. Tezcan, *KBDÜ*, s. 29-30

⁴¹⁰² S. Tezcan, *KBDÜ*, s. 30

⁴¹⁰³ Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. III, s. 39

⁴¹⁰⁴ C. Brockelmann, *Wortschatz*, s. 80.

⁴¹⁰⁵ R. R. Arat, *İndeks*, s. 160

⁴¹⁰⁶ Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 126.

karşılığının uygun olmadığı sonucuna ulaşır ve sözcüğün karşılığını pars olarak alır.⁴¹⁰⁷ Bu görüşünü Irk Bitig’de Tekin’in esri sözcüğünü “ lekeli, benekli, tekir” olarak bars sözcüğünü ise “kaplan, leopar” olarak alması ile destekler.

Daha önce kaplana benzetilen yiğit ve hükümdarın zamanla arslana benzetilmeye başlandığını belirten Çoruhlu, Karahanlılara doğru gelirken kaplandan arslana doğru bir değişme yaşandığını söylemektedir. Gerçekten de Alp Er Tunga’dan arslan adlı veya unvanlı hükümdarlara geçiş açık biçimde görülmektedir. Sağlam, delinmez kalın derili, yırtıcı hayvan imgelerini çağrıştıran kaplanın derisi geçmiş çağlarda savaşçılar tarafından kürk olarak giyilmiş olmalıdır. Bu giyim biçimi giyene bir cesaret ve üstünlük duygusu verdiği gibi onu gören düşmana da doğal olarak korku ve ürkeklik verir. O nedenle hayvan mücadele sahnelerinde kaplan savaşı kazanan hayvan olarak gösterilmiş ve eski çağlarda askerler kaplan postunu taklid eden elbiseler giymişlerdir.⁴¹⁰⁸ Kürkçülük sanatı insanların bildiği en eski sanatlardan biridir. Philadelphia Arkeoloji Müzesinde bulunan Sümerler devrine ait bir tablet üzerindeki kaplan ve aslan postları satan bir kürkçü reklamı bunu doğrulayan delillerden biridir.⁴¹⁰⁹ Grek mitolojisinde başta şarap ve üzüm olmak üzere bütün meyvelerin ve yırtıcı hayvanların ilahı olarak bilinen Dionysos kaplan postu giymesiyle ünlenmiştir. Tibet’te Budist rahipleri de Dalai Lama’nın yasaklamasına karşın kaplan postu giymişlerdir. Ögel, hayvancılıkla geçinen Türklerin elbiselerinin esasını yün, deri ve kürkün oluşturduğunu yazmaktadır.⁴¹¹⁰ Kaplan postunun elbise olarak giyilmesi konusunda en ünlü eser XII. yüzyılda Gürcü dilinde yazılmış ve Gürcü, Türk/Azeri, Arap, Fars, Ermeni kültürleri arasında Orta Çağda kurulan ilişkileri canlı bir biçimde belgeleyen Kaplan Derisi Giymiş Pehlivan adlı destansı romandır.⁴¹¹¹ Kutadgu Bilig’de geçen ve aşağıda verilen beyitte arslan ve kaplan aynı bağlamda anılmaktadır.

2310. yağıda kör arslan yüreki kerek/kaşıtuқта esri bileki kerek

Beyte göre yiğit kişi düşmanı gördüğünde arslan gibi yürekli olmalıdır. Korkusuzluk ve cesaret düşmanla karşılaşıldığı anda gereklidir. Düşmana saldırıldığı, düşman askerinin arasına dalındığı zaman ise yiğit olan er, kaplan gibi çevik, pençesi

⁴¹⁰⁷ A. D. Abik, “Kutadgu Bilig’de Hayvan Adları”, s. 12, 13

⁴¹⁰⁸ Yaşar Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, İstanbul 1995, s. 143, 144, 146.

⁴¹⁰⁹ Fatma Ayhan, “Türklerin Giyim Kuşamında Kürk”, 38. *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildirileri Kitabı*, Ankara 2007, s. 190.

⁴¹¹⁰ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara 1991, C.II, s. 2.

⁴¹¹¹ Şota Rustaveli, *Peleng Derisi Geymiş Pehlivan*, Bakü 1937; Şota Rustaveli, *Kaplan Postlu Şövalye*, Samsun 1991; Şureddin Memmedli, Gülnara Goca, “XII. Yüzyıl Gürcü Şairi Şota Rustaveli Ve Nevruz”, *SBE Dergisi, Journal of the Institute of Social Sciences*, Sayı 1, 2008, s. 163-166; Mehmet Bülent Uludağ, “Anadolu ve Kafkasyadaki Müslüman-Hristiyan Etkileşiminde İki Mühim İsim: Yunus Emre ve Şota Rustaveli”, *Bilig-3*, 1996, s. 171-174.

işlek ve kıvrak olmalıdır. Gerçekten de arslanın avı karşısında soğukkanlı, kendinden emin ve yavaş davranışlarına karşılık kaplan veya pars, leopar, panter, babür gibi adlarla anılan yırtıcı hayvan; hızı, çevikliği, kıvraklığı ile dikkat çeker. Yusuf Has Hâcib savaşçının kaplan gibi olmasını öğütlerken kendini aç parsa yedirten Buda adayı⁴¹¹² ile tam bir karşıtlık içindedir. Kendini iyilik adına başkasına yem eden kişi örneği yerine yaşamak için savaşı öncelikli gören bir kültürün içinden konuşmakta ve savaşçıya arslan ve kaplan gibi olmasını öğütlemektedir. Bu noktada Manici ve Burkancı inançtan önceki Türk inanç ve yaşamı ile İslâm'ın savaşçı yönünün eklemlendiği de görülmektedir.

Kaplan bir benzetme ögesi olmanın yanında Kutadgu Bilig'de hükümdarın yardımcı av hayvanları arasında da yer almaktadır:

5379. uçarığ uçurmaz seniñ kuşlarıñ/yorırıg yorıtmaz kör esriñ itiñ

Odgurmuş, yukarıdaki beyitte hükümdarı överken onun avcı kuşlarının uçanı uçurmadığını, kaplanının ve köpeğinin yürüyeni yürütmediğini belirtmektedir.

it ~ it

Kutadgu Bilig'de sözcük ince ve kalın ünlülü olarak iki farklı biçimde yazılmıştır. İt biçiminde 7 ve it biçiminde ise 8 kere geçmektedir.

Kutadgu Bilig'de it/ıt sık sık ava yardımcı hayvanlardan biri olarak anılmaktadır. Hükümdarın sahip olduğu yardımcı av hayvanlarının çeşitliliği ve güçlülüğü aşağıdaki beyitte de dile getirilmiştir:

5379. uçarığ uçurmaz seniñ kuşlarıñ/yorırıg yorıtmaz kör esriñ itiñ

Beyte göre hükümdarın avcı kuşları uçanı uçurmaz; kaplanı ve iti de kaçanı kaçırmaz. Bu avcı hayvanların çeviklik özelliklerini korumak için onları fazla besleyip yağlandırmamak gerekir. Yusuf şişmanlığın hantallığa yol açmasından dolayı üç şeyin; itin, kuşun ve bunların sahibi olan avcının kendisinin şişmanlığının kötü olduğunu söyler:

6364. ay ilig bu üç ara semzi yawuz/biri ıt biri kuş birisi et öz

Eğer avcının vücudu kilolu olursa, avcıya şişman it gibi hakkıyla hizmet edemez. Yusuf, aşağıdaki beyitte, avcı kuşu ve av köpeği ile avcının bedeni arasında bir benzerlik kurmakta; bunlar şişman olursa sahibine hizmeti tam olarak yerine getiremeyeceğini söylemektedir.

3601. tükel awçı it teg et özke bakın/semiz bolsa bilmez idisi haqın

Başka bir beyitte de kuşun avlanan kuşu yakalayıp getirmesi izlenmezse ve av köpeği tok veya şişman olursa görevlerini yerine getiremeyecekleri belirtilir:

⁴¹¹² Zemire Gulcalı, *Eski Uyurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" Hikayesi*, Ankara 2013.

6366. *yolın kısmasa kuş meñin edlemez/semiz bolsa it toq awın awlamaz*

Yardımcı av hayvanları görevlerini yerine getirmezse sahipleri mutlaka zarara uğrar. Avcı kuşlar avlanmazsa ördek yakalanmaz; av köpeği avı tutmazsa zararı bir as yani kakımdır. Kakım Osmanlı padişahlarının bile kürkünü giydiği, sansargillerden bir gelincik türüdür ve değerli av hayvanlarından biridir. Postu karlı kış aylarında ağarıp ortamın rengine benzer. Yusuf yardımcı av hayvanlarının beceriksizliği yüzünden uğranacak zararı vurgulamak için ördek ve kakım üzerinden görüşünü dile getirmektedir:

6368. *kuşuñ awlamasa bir ördek yas ol/ituñ hoşsa awın yası bir as ol*

Hayvanların avlanması bir bakıma onların ruhlarına ve temsil ettikleri özelliklere sahip olunması anlamına gelmektedir. İstenilen av hayvanlarının ele geçirilememesi güç ve itibar kaybı olarak görülmektedir. Çoruhlu'nun belirttiği gibi;

*“İslâmiyet'ten sonra ava verilen önem ve avın soylular arasında bir spor olması nedeniyle köpeğin önemi daha da arttı. Av köpeği dostluk ve sadakatin timsalidir, o ayrıca sabrın ve tevekkülün de amblemi olmuştur.”*⁴¹¹³

Hükümdar Küntogdı'ya beyin nasıl olması gerektiğine ilişkin öğütler verdiği diyalogda yer alan aşağıdaki beyitler, üzerinde konuşulan konuya kanıt olarak Ögdülmüş tarafından söylenmiştir:

2047. *kör arslan bolu bérse itka başı/bu it barça arslan bolur öz tuşı*

2048. *kalı bolsa arslanka it başçısı/ol arslan bolur barça it saķışı*

Kutadgu Bilig'in pek çok yerinde kime ait olduğu bilinemeyen savlar, beyitler veya dörtlükler, adı verilmeyen şairler veya Türk büyükleri tarafından dile getirildiği söylenerek konuya ve sözzün akışına uyan yerlerde anlatımı güçlendiren ve güzelleştiren öğeler olarak yer alır. Burada da Ögdülmüş tarafından konuyu pekiştirecek atasözü niteliğinde bir beyit hükümdara söylenmektedir. Beytin yer aldığı bağlam ve kendinden önceki beyitler dikkate alındığında üzerinde konuşulan konuyu beyin vekomutanın cesur, kahraman ve atılgan olup düşmana karşı koymak için korkak askerleri cesaretlendirmesi gerektiğinden söz edilir. Cesur insanlar korkakların başına geçtiği takdirde herkesin ondan cesaret alacağı belirtilerek konuya uygun biçimde 2047 ve 2048. beyitler söylenir. Beyitlerde arslan köpeğe baş olursa köpeklerin arslan gibi olacağı; eğer arslanlara köpek baş olursa arslanların köpek gibi olacağı belirtilir. Bey cesurluğu ile emrindeki askerleri yüreklendirmelidir. Bey korkak olursa, ne kadar güçlü olurlarsa olsunlar emrindeki askerler cesur olamazlar. Arslan güç, kuvvet ve cesurluk ile alpliğin sembolü olmasının

⁴¹¹³ Y.Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, s. 179.

yanında Karahanlı Devleti'nde tahtın ve Küntogdı adında da temsil edilen güneşin ve hükümdarlığın sembolüdür. Köpek ise burada saldırganlığı ile arslana yakın nitelikli bir hayvan olarak askeri temsil etmektedir.

Köpek ile arslanın karşılıklı yer alması Çağatay şiirinde de benzer biçimde kullanılmış, arslanın gücüyle ve cesaretiyle karşılaştırılan köpek, Çağatay şiirinde arslan karşısında korkaklığı ve korkak düşmanları anlatmak için kullanılmıştır.⁴¹¹⁴ Böylece anlatılmak istenen düşünce, zıtlıklardan yararlanılarak daha güçlü olarak ifade edilmiştir.

Köpek, Türklerde genellikle kurdun karşısında koyunun konumuna benzer bir işlev üstlenmiştir.⁴¹¹⁵ Köpek, arslanın yanında güçsüz ve korkak nitelikleri ile anılırken kurt (böri) ile de bir karşılaştırma yapılmıştır. 3422. beyitte, arkasından binlerce köpeğin sesini duyunca korkup kaçanın kurt olamayacağı anlatılır:

3422. böri mü bolur körgil itte kayar/uğula işitse miñ itler üni

Beytin ve sözcüğün geçtiği bağlam değerlendirildiğinde erdemli insanların düşmanlarının çok olduğu, insanın düşmanla çarpışa çarpışa mertliğini ilan ettiği anlatılarak kurt (böri), kutsal ve totemik bir hayvan olarak faziletli insanı temsil ederken köpeğin insanın arkasından konuşan düşmanları sembolize ettiği söylenmektedir. Köpek ile kurt zaman zaman fiziksel benzerliklerinden dolayı birbirine karıştırılmıştır. İnsanlar da yaratılış bakımından temel özellikleri aynı olsa bile birbirinden ayırt edilebilmektedir. İnsanlar iyi ile kötüyü, düşmanla dostu ayırabilmeli ve onlardan korkmamalıdır. Kurt gücü, dayanıklılığı ve cesareti ile köpektan ayırt edilebildiği gibi erdemli insan da varsa düşmanından ayırt edilebilir. Erdemli insan olmanın belirtisi (belgüsü) düşmana sahip olmaktır. Hayvanlar arasındaki bu üstünlük mücadelesi öldükten sonra son bulacağı ve hepsinin bir olacağı aşağıdaki beyitte dile getirilmektedir:

6194. kimi qodtı erse ay ersig urı/kerek bolsunı it kerek kök böri

Hayvanlar arasındaki ilişki ve karşılaştırma insan ilişkilerine aktararak toplumsal düzenin anlaşılmasını sağlayan bir örnek olmuştur. Odgurmış'ın dilinden söylenen beyitte hangi özelliklere sahip olduğumuzun öldükten sonra bir öneme sahip olmayacağı, bütün canlıların ölüm karşısında eşit olduğu belirtilerek bir bakıma Kur'an'daki "her nefis ölümü tadacaktır" ayeti sezdirilmek istenmiştir.⁴¹¹⁶

⁴¹¹⁴ Funda Toprak, "Çağatay Şiirinde Vahşi Hayvanlar ve Yırtıcı Kuşlar", *Turkish Studies*, Volume 8/9, 2013, s. 103

⁴¹¹⁵ Y.Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, s. 178

⁴¹¹⁶ "كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ" Üç surede aynen geçmektedir: Enbiya-35. Al-i İmran 185. Ankebut 57. ayet.

Ölüm ile kurt ve köpek ilişkisi üzerinden hayatın faniliğini belirten bu beyit, Yusuf'un hayatın değeri ve ölüm gerçeği üzerine söylediği çok önemli sözlerden biri olarak görünmektedir. Farklı kültürlerde de ölüm ile köpek arasında ilişki kurulduğunu gösteren veriler bulunmaktadır.⁴¹¹⁷

Ögdülmiş kendisi ile padişah ve it ile sahibi arasında bir benzerlik ve koşutluk kurar. İt sahibine, kul padişaha sadıktır. Ancak bir kul olarak Ögdülmiş hükümdara sadakatsiz diye gammazlanmaktan, bağlı olmadığı yolunda iftiraya uğramaktan korkmaktadır: Aşağıdaki beyitte Ögdülmiş'in kaygı duyduğu bu husus dile getirilmektedir.

5869. muñar eymenür men ay ilig kutı/yoñaglı yoñasa bu yalñuñ iti

İki ayrı beyitte de Yusuf Has Hâcib adını vermeden Nemrud'un ve Firavun'un öyküsüne göndermede bulunur. 3526. beyitte tanrılık güden Firavun'un sayısız askeri ile birlikte ölüp gittiğine telmihte bulunlunmaktadır. Herkesçe bilinen ve hem Tevrat'ta hem de Kuran'ın pek çok ayetinde anılan Firavun'un Allahlık iddiasında bulunduğu halde öldüğü söylenerek ölümün herkez için kaçınılmaz olduğu vurgulanmak istenmiştir. Aynı ana fikir 4711. beyitte de sergilenmektedir. Bu beyitte, adı Kur'an'da geçmemekle birlikte öyküsüne Bakara; 258 ve Enbiya; 69. ayetlerde göndermede bulunulan, pek çok tefsirde ise Tevrat'taki verilerden yararlanılarak öyküsü anlatılan Nemrut'un Hz. İbrahim ile mücadelesi, Tanrılık iddiası ve Tanrı'ya erişmek için kartalların taşıdığı bir sepetle göğe yükselmeye çalışmasına telmih vardır. Yusuf, bu eylemi itin küstahlığına, yani efendisine kafa tutmasına benzetmektedir. Aşağıda, Kutadgu Bilig'de Nemrut ve Firavun'a ilişkin telmihleri içeren beyitler verilmiştir:

3526. bayat men tégüçi kişi haşı/ajun koldı bardı uş ol it sağışı

4711. kanı ol otun it bu dünyā bulup/yaşıl kökke söndi kara kuş münüp

Gerçekte köpeğin sadakatsizliği, efendisine isyanı gibi benzetmeler de Kur'an'da görülen benzetmelerdendir. Kur'an, inkârcı kimselerin temel karakterlerinden birini tasvir ederken yaptığı benzetmede "köpeği" seçmiştir.⁴¹¹⁸ Örneğin Araf suresi 176. ayette Tanrı'nın sunduğu belirtileri önemsemeyip yalanlayan kişi ve toplumlar dilini sarkıtıp soluyan anlayışsız köpeklere benzetilir. Yusuf ya doğrudan bu ayetteki benzetmeden

⁴¹¹⁷ H. Hande Duymuş Florioti, "Eski Kültürlerde Köpeğin Algılanışı: "Eski Mezopotamya Örneği", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 33, S. 55, 2014, s. 45-70.

⁴¹¹⁸ Abdurrahman Kasapoğlu, "Kur'an'da Hayvan Davranışlarına Benzetilen İnsan Karakterleri", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11:1, 2006, s. 70.

yararlanmış; ya da onun çağında Türkçeye çevrilmiş bulunan Taberi tefsirinden yararlanmış olmalıdır.

köpek

Kutadgu Bilig’de köpek sözcüğü, ıt/it sözcüğü ile birlikte hayvan adı olarak yer alır. Köpek sözcüğü eserde 1 kere kullanılmıştır. Yusuf Has Hâcib, zamanın bozukluğunu aşağıdaki beyitte dile getirirken köpek sözcüğünü anmaktadır:

6601. çadan teg tikerler çibun teg sorarlar/köpek teg ürerler kayusun urayı

Bu beyitte yazar bir arkadaş, dost bulamadığından yakınlık vefasız, güvenilmez, kanun nizam gözetmeyen cimri insanların çoğaldığını anlatmaktadır. Yusuf’a göre böyle insanlar akrep gibi sokar, sinek gibi kan emer, köpek gibi havlarlar. Bu tür insanların kötü, cimri, zarar verici nitelikleri akrep (çadan) ve sinek (çibun) gibi hayvan adları aracılığıyla dile getirilmiştir. Köpeğin havlaması ise küstah insanları simgelemektedir. Çünkü 6602. beyitte kendisinin küstah (otun) insanlar arasında kaldığını belirtirken 6603. beyitte de küstah (otun) ve kaba (bifa) insanlardan uzak kalmayı dilemektedir. Köpek sözcüğü bu bağlam içinde değerlendirildiğinde, küstah ve kaba anlamlarına gelen “otun” ve “bifa” sözcükleri genel olarak bağlılık simgesi olan köpeğin temsil ettiği anlamın tersine bir tehdit kaynağı olarak vefasız, kaba, küstah, saldırgan insanları temsil etmektedir.

tilkü

Kutadgu Bilig’de iki kere geçen tilki, pek çok hikaye, deyim ve atasözünde yer aldığı gibi kurnazlığı ile ünlenmiştir. Türk kültüründe tilkinin taşıdığı anlam dönemin dil ve kültür ürünlerinden olan Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te “Kinaye olarak kız çocuklarına söylenir. Bir kadın doğurduğu zaman ebeden “tilkü mü togdı azu böri mü?” diye sorarlar. Bununla “kız mı doğdu yoksa oğlan mı?” demek isterler. Kıza aldattığı ve yaltaklandığı için tilki denir; erkeğe yiğitliği dolayısıyla kurt denir.” bilgisi yer almaktadır.⁴¹¹⁹ Kutadgu Bilig’de komutanda olması gereken nitelikler sıralanırken tilki gibi hilekâr, aldatıcı(alçı) olması gerektiği belirtilmiştir. Savaşta, ordunun başındaki kişi kurnazlığı ile düşmanın savaş taktiklerini, oyunlarını çözebilme yeteneğine sahip olarak uyanıklığı ile başarı sağlamalıdır.

2312. yana alçı bolsa kızıl tilkü teg/titir buğrası teg kör öç sürse keg

Tilki, kurt, arslan, ayı, domuz gibi hayvanlarla birlikte hükümdarın avladığı hayvanlar arasında sıralanır.

⁴¹¹⁹ Kâşgarlı, DLT-BA, C. I, s. 429.

5376. bōri tilkü arslan ağığ ya toñuz/seniñdin ıutalmaz ölüŕ awda tüz

Hükümdarın av hayvanları arasında tilkinin yer alması tilkinin taşıdığı kurnazlık vasfını hükümdarın da taşıdığı anlatılmak istenmiştir. Tilki hilesiyle, çeşitli oyunlar yaparak başkalarınca elde edilemediği halde hükümdarın onu avlaması onun tilkiden daha kurnaz olduğu anlamına gelir. Bununla birlikte Türk kültüründe hayvanların ruhlarının yani onların sahip oldukları niteliklerin avlayınca kendilerine geçtiklerine inanmakta ve bundan dolayı da bu hayvanların postunu, kemiğini, tüyünü vb. parçalarından birini üstlerinde taşımaktaydılar. Bu aynı zamanda onları koruyucu ruh olarak görmelerinden de kaynaklanmaktadır.

toñuz

Türkiye Türkçesinde domuz biçiminde yaşamaktadır. Kutadgu Bilig’de 2 kere geçmektedir.

Kumandanda olması gereken nitelikler sıralanırken yer alan 2311. beyitte domuz gibi inatçı (titimlig) olması gerektiği belirtilmiştir. Ordunun başında bulunankomutanın düşman ordusuna karşı yılmadan sebat ederek savaşması gerektiği, bu hayvana yüklenen sembolik anlamı olan inatçılık üzerinden anlatılmaktadır.

2311. toñuz teg titimlig bōri teg küçi/ağığlayu azğır ıutuz teg öçi

5376. bōri tilkü arslan ağığ ya toñuz/seniñdin ıutalmaz ölüŕ awda tüz

5376. beyit ise Odgurmış’ın hükümdara öğüt verdiği bölümde yer almaktadır. Burada sayılan av hayvanlarının hükümdarın elinden kurtulamayacağı anlatılmaktadır. Anılan hayvanları hükümdarın avlayabilmesi onlara yüklenen sembolik değerleri de taşıdığı anlamına gelmektedir. Domuzun inatçılığıkomutanda olması gereken nitelikler arasında söz edildiğinden hükümdarın da sebat eden, azimli biri olduğu belirtilmek istenmiştir.

12.5.Av Hayvanları

as

Kutadgu Bilig indeksinde as sözcüğü “hermin, hermelin, kakım, kürkü kıymetli olan bir hayvan”⁴¹²⁰ olarak açıklanmıştır. Arapça “kâkum” sözcüğünden gelen kakım ise, TDK sözlükte “Sansargillerden, yazın esmer kırmızı, kışın beyaz renkli kürkü değerli, etçil hayvan, as, ermin (mustela erminea)”⁴¹²¹ olarak tanımlanmıştır. Clauson, sözcüğü “as, as kürkü”(ermine), nadir olarak da “gelincik, samur, sansar” (weasel) anlamına geldiğini belirterek alternatif biçiminin Kaşgarlı’da “az” sözcüğü, orta ve modern Türkçede ars olduğunun açık olduğunu ve muhtemelen daha sonra Arapça ‘irs sözcüğünden etkilendiğini belirtir⁴¹²². Clauson’un bu görüşüne paralel olarak Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te az sözcüğü için “ars, as, kakım” karşılığı verilirken Kaşgarlı bu sözcüğün س ile söylemenin daha doğru olduğu⁴¹²³ açıklamasında bulunur. Kutadgu Bilig’de “as” 2 kere geçmektedir.

0084. tümen yılda berü tul erdim tulas/bu tul tonı suçlup ürüñ keğtim as

Yusuf Has Hâcib bahar tasvirini ve Buğra Han’ın övgüsünü yaptığı bölümde yer alan beyitte, binlerce yıldan beri benzinin soluk ve dul olduğunu ancak Buğra Han’ın tahta çıkması ile bu dul elbisesini çıkarıp beyaz kakım kürkü giydiğini anlatır. Buğra Han hükümdar olmadan önce Yusuf, kendini uzun zamandır dul yani eşi yokmuş gibi hissetmekte ve üzüntüsünden dolayı da benzi sararıp solmaktadır. Buğra Han’ın hükümdar olması ile beyaz kakım kürkünü giymesi onun sevinç ve mutluluk içinde olduğunu belirtmek istemektedir. Hükümdar olması ile bütün karışıklıkların ortadan kalktığı, barışın ve sükûnetin sağlandığı ve yeryüzündeki bütün canlıların mutlu olduğu anlatılmaktadır.

6368. kuşuñ awlamasa bir ördek yas ol/ıtuñ қоdса awın yası bir as ol

Öğdülmiş, hülümdar Aytoldı ile konuşmaları sırasında geçen bu beyitte kuşlarının avlanmayı bırakırsa bunun zararının bir ördek, köpeğinin avın peşinden gitmezse bunun zararının ise kakım olduğu belirtilmektedir. Avda kullanılan hayvanların gerekenden fazla beslemek, onları yağlandıracağı için hareketleri kısıtlanacak ve av sırasında hükümdarın avladığı hayvanları yakalamayacaktır. Yemeğe doyan hayvanlar daha fazla besine ihtiyaç duymayacağı için elde etmek için de bir çaba harcamayacaktır. Bu ise her

⁴¹²⁰ R. R. Arat, *İndeks*, s. 27

⁴¹²¹ TDK, *TS*, s. 1038.

⁴¹²² G. Clauson, *EDPT*, p. 240.

⁴¹²³ Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 80.

bakımdan zarar verecek ve hazine azalacaktır. Bu ifadelerle anlatılmak istenen kanaatkâr olup her şeyde dengeli ve ölçülü olmak gerektiğidir.

kiş

Kutadgu Bilig indeksinde kiş için “samur, samur kürkü”⁴¹²⁴ ve Dîvânu Lugâti’t-Türk’te ise “samur” anlamı verilmiştir.⁴¹²⁵ Kutadgu Bilig’de kiş 4 kere kullanılmıştır. Bağlam dikkate alınarak bu beyitler değerlendirildiğinde Yusuf Has Hâcib’in hem bir şair olarak teşbih ve mecaz gibi sanatlardan yararlanarak düşüncelerini estetik biçimde dile getirdiği hem de bir düşünür olarak bir kahramanın ağzından başka bir kahramana gerçek anlamlı sözcüklerle düşüncelerini düz anlatım biçiminde belirttiği görülür. Dolayısıyla metinde hem poetik hem de politik söylemler irarad görülebilmektedir. Yazar 3836. ve 5825. beyitlerde güneş ve gökyüzünü divan edebiyatının en çok rastlanan mazmununa yani gül ve bülbül, başka bir deyişle sevilen ve seven unsurlarına benzetir. Böylece güneş kadın, gökyüzü erkek olarak sunulur. kadına benzetilen güneş samur renkli yani kumral veya siyaha yakın saçlarının örgülerini açıp dağıtınca gökyüzünün renginin de karardığını söylemektedir. Karanlık ile saç arasında kurulan benzerlik başka bir benzerliğe yol açmaktadır. O da erkek ya da seven olarak düşünülen aşığın benzinin kararmasıdır. Güneş gidince onu kaybeden aşık, başka bir deyişle gökyüzü üzülmekte, ayrılık acısıyla yüzünün rengi koyulaşmaktadır. 4425. beyitte yazar, Ögdülmiş’in ağzından Odgurmuş’a dünya hallerini anlatırken tüccarların işlevinden yola çıkar. Ona göre tüccarlar ülke ülke gezip ellerindeki değerli ürünleri alıcılara ulaştırmasalar devlet büyükleri samur kürk giyemezlerdi. Bu görüş sözdizimi açısından “kaçan kedgy” denerek soru kalıbı içinde vurgulanmaktadır. 5367. beyit Odgurmuş’un ağzından Küntogdı’ya söylenen sözlerden oluşmaktadır. Burada da Hakanın ülkeler gezip dünyayı dolaşan ticaret kervanlarından ipekli sırmalı kumaşlar ve sincap ya da samur kürkü satın aldığı belirtilir. Tüccarın ve kervanın zenginlik ve saygınlık göstergesi olan nesneleri edinme bakımından önemine değinilir. Dolayısıyla saray sahiplerinin ihtişam ve saltanatlarının göstergesi olan eşyayı edinebilmek için tüccar ve kervana muhtaç oldukları dile getirilir. Samur sözcüğünün kullanıldığı beyitlerden ikisinde “kiş” tek başına, diğer ikisinde ise sincap anlamına gelen “tiyiñ” sözcüğü ile ikileme oluşturulmuştur:

3836. *yaşık yérke yandı yüzin kızledi/kalık meñzi kiş teg bolup örledi*

5825. *yaşık yazdı bolğay örüglüg saçı/tiyiñ kiş öñi tuttu dünyā içi*

⁴¹²⁴ R. R. Arat, *İndeks*, s. 260.

⁴¹²⁵ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. III, s. 126.

4425. *satıĝçı yok erse ajun kezgüçi/kaçan kedĝey erdiñ ĝara kiş éçi*

5367. *ajun tezgînür ilde arķış yorıp/aĝı çuz tiyiñ kiş alır sen térip*

Abik, kiş sözcüğünün tekli ve ikilemeli kullanımlarını anlam yönünden birbirinden ayırır. Ona göre tekli kullanımlarda sözcük hayvan adı değil kara anlamından renk adını gösterir.⁴¹²⁶ Oysa 5825. beyitte ikilemeli kullanım olmasına karşın kiş sözcüğü ile renk kastedilmiştir. 4425. beyitte de tekli kullanım vardır. Burada da kiş sözcüğünün kara renk ifade etmesi sözkonusu değildir. Çünkü zaten kara sözcüğü kiş ile sıfat tamlaması oluşturmuştur. Kiş sözcüğünün bu durumda doğrudan doğruya Arapçadan Türkçeye sonradan giren ve kiş sözcüğünü unutturan semmûr yani samur sözcüğünün karşılığı olduğu açıktır.

tiyiñ

Kutadgu Bilig indeksinde tiyiñ için “sincap”⁴¹²⁷ karşılığı verilirken Dîvânu Lugâti’t-Türk’te yer almamaktadır. Kutadgu Bilig metninde 2 kere kiş ile ikileme oluşturacak biçimde kullanılmıştır.

5825. *yaşık yazdı bolĝay örüĝlûĝ saçı/tiyiñ kiş öñi tuttı dünyâ içi*

5367. *ajun tezgînür ilde arķış yorıp/aĝı çuz tiyiñ kiş alır sen térip*

Yukarıdaki beyitlerin ilkinde gökyüzünün rengini anlatmak için kullanılırken diğer beyitte renk adı olarak değil sincabın samurun kürkü ifade edilmek istenmiştir. 5367. beyitte kullanılan aĝı çuz ikilemesi de tiyiñ kiş takımının kullanımını destekler niteliktedir. Samur anlamında “kiş” sözcüğü tiyiñ ile ikileme olarak kullanıldığı gibi tek başına da yer alabilmektedir. Ancak tiyiñ sözcüğünün tek başına kullanımı görülmeyip ikileme içinde kullanılması sözcüğün, kiş sözcüğünün anlam dairesine girdiğini gösterir. Beyitlerin anlamları “kiş” maddesi içinde açıklandığı için burada tekrar ele alınmayacaktır.

⁴¹²⁶ A. D. Abik, “Kutadgu Bilig’de Hayvan Adları”, s. 15.

⁴¹²⁷ R. R. Arat, *İndeks*, s.454.

12.6.Deniz Canlıları

balık

Balık hem addır hem de eylem köküdür. Eylem olarak “balık-” “yarala-” anlamında da kullanılmıştır. Gerçek anlamı dışında “yara” ve astroloji terimi olarak “balık burcu”nu karşılamak üzere kullanılarak anlam genişlemesine uğramıştır.

5366. *uçuglı yoriğlı suw içre balık/kutulmaz seniñdin ayā sarp kılık*

Odgurmuş’ın hükümdara öğütte bulunduğu bölümde yer alan yukarıdaki beyitte, uçan, yürüyen ve su içindeki balığın bile hükümdarın elinden kurtulamayacağı anlatılmaktadır. Yusuf, bu beyitte hayvanları yaşadıkları yere göre uçan, yürüyen ve su canlıları veya başka bir deyişle hava, kara ve deniz canlıları olarak sınıflandırmıştır. Bu ve buna benzer ifadeler, Yusuf’un doğaya ilişkin gözlemlerinin ne derece yüksek olduğunu göstermektedir.

12.7.Haşere ve Böcekler

çağan

Sözcük đ >> y değişmesi ile günümüz Türkiye Türkçesinde çağan > çayan~ çıyan biçimde yaşamaktadır. Kutadgu Bilig’de 2 kere hayvan adı olarak ve 2 kez de akrep burcu olarak kullanılmıştır.

6379. *yana aydı “ilig” bu dünyā içi/yılanı çağanı telim tıkgüçi*

6601. *çağan teg tikerler çibun teg sorarlar/köpek teg ürerler kayusun urayı*

Yukarıdaki beyitlerde dünyanın akreplerle yılanlarla dolu olduğu ve zamanın bozularak vefasızlığın, sadakatsizliğin, kanunsuzluğun arttığı ve bu türden insanların akrep gibi sokup sinek gibi kan emdikleri, köpek gibi havladıkları belirtilmektedir.

çibun

Kutadgu Bilig indeksinde çibun için “sinek” karşılığı verilmiştir⁴¹²⁸. Dîvânü Lugâtî’t-Türk’de yer almamaktadır. Kutadgu Bilig’de 3 kez kullanılmıştır.

3399. *çibun boldı duşman yañanķa beğük/ısrısa yañanığ suçıtur keğ ök*

5215. *küçiñe küwenip kögüz kergüçi/yorıtumadı bir çibunķa alın*

Yukarıdaki beyitlerde çibun küçüklüğü, ufaklığı dile getirmek amacıyla kullanılmıştır. Filin yanında sinek küçük fakat ısırduğunda onun için büyük bir düşman olduğu anlatılır. Düşmanların hiçbirinin zayıf veya küçük diye hafife alınmaması gerektiği ve düşmanın her türlü için gerekenin yapılması öğütlenmektedir. Sinek-fil

⁴¹²⁸ R. R. Arat, *İndeks*, s.129.

hayvanları aracılığıyla küçük-büyük karşılığı belirtilerek anlatımda gerçekçilik sağlanmıştır. Bu karşılık, ahlakî bir durumun aktarılmasında da kullanılmıştır. Gücüne güvenerek büyülenen insanların sinek kadar küçük bir şey için bile çaresiz kalabileceği belirtilmiştir.

6601. *çağan teg tikerler çibun teg sorarlar/köpek teg ürerler kayusun urayı*

Sinek bu beyitte, sömüren, hain insanları betimlemek amacıyla kullanılmıştır. Sineğin kan emici özelliğinden yararlanılarak cömert (akı) insanların artık kalmadığı vurgulanmıştır.

koñuz

Kutadgu Bilig İndeksinde sözcük, “böcek” olarak anlamlandırılmıştır.⁴¹²⁹

Kutadgu Bilig’de 1 kere aşağıdaki beyitte kullanılmıştır:

6559. *yılan kurt koñuz yémi öz igdıleyü/bu ni ‘met bile men negüke igığtim*

Beyitte Yusuf Has Hâcib ihtiyarladığını ve gençken yaptıklarına hayıflandıklarını dile getirmektedir. Ölünce vücudunun yılan, solucan ve böceklerin yemi olacağı için gençken niçin bu kadar beslediği kendine sormaktadır. Sözde soru (istifham) yoluyla yapılan bu anlatımda cevabını bildiği bir soruyu kendine yöneltmiştir. Kendisine yönelen yazar, burada bir üst-ben oluşturarak kitabı okuyan herkesin aynı soruları kendisine yöneltmesini sağlamak istemiştir. Yusuf’un bu anlatım biçimiyle bir üst-dil yarattığını söyleyebiliriz.

kurt

Kutadgu Bilig İndeksinde kurt, solucan anlamı verilmiştir.⁴¹³⁰ Clauson ise iki ayrı madde başında ele aldığı sözcüğün ilk anlamını *warm* “solucan, kurtçuk” diğer anlamını ise *wolf* “kurt” olduğunu belirterek börü karşılığında kullanılan kurt sözcüğünün Batı Türkçesinde görülüp Oğuzca bir unsur olduğunu kaydeder.⁴¹³¹

5842. *et öz ölgü āhır yégey kurt yılan/ökünçte adın yok çıkıp barsa cān*

5844. *et öz semrir erse yılan kurt anuk/özün sewnür erse keçigli konuk*

6559. *yılan kurt koñuz yémi öz igdıleyü/bu ni ‘met bile men negüke igığtim*

Yukarıdaki beyitlerde, ölümlü insanın bu dünyada bir konuk olduğu ve vücudunu yiyecek solucan ve haşerenin hazır beklemekte olduğu anlatılmaktadır. Bu dünyanın ve vücudun insan için geçiciliği vurgulanmıştır.

4196. *ķamuğ neñni kördüm öz ügrün yorır/kişi yılķı ķuş ķurt öz ügrin bilir*

⁴¹²⁹ R. R. Arat, *İndeks*, s. 270

⁴¹³⁰ R. R. Arat, *İndeks*, s. 292

⁴¹³¹ G. Clauson, *EDPT*, p. 648.

Yukarıdaki beyitte ise her canlının hemcinsini bildiği insanın, hayvanın, kuşun ve kurdun kendi gibilerini bildiği belirtilerek sosyal bir olgu olan arkadaş seçimi konusuna değinilmiştir. Yazar, insan, hayvan, kuş ve kurt sıralamasında canlılar arasında bir hiyerarşi yapmış gibi görünmektedir. İnsan merkezli olan bu hiyerarşide kendisine en yakından en uzaktakine doğru sıralanmaktadır.

12.8.Sürüngenler

yél büke

Kutadgu Bilig İndeksinde büke “ejderha, büyük yılan” olarak tanımlanmıştır.⁴¹³²

Dîvânu Lugâtî't-Türk'te “yeti başlıg yıl büke” (yedi başlı ejderha) savında yer alıp Yabakuların en büyüğüne olduğu gibi yiğitlere de bu adın verildiği açıklaması yer almaktadır.⁴¹³³ Kutadgu Bilig'de dünyanın dönekliği dolayısıyla iki beyitte anılmaktadır:

1202. *tüşün ol bu dünyā keligli keçer/yégen yél büke teg yér erken açar*

6388. *körü barsa dünyā kılınçı teñi/yégen yél büke teg bu kılkı yañı*

Yukarıdaki beyitlerde sözcük, “yél büke” biçiminde ikileme olarak kullanılmıştır. Aytoldı oğlu Ögdülmiş'e söylediği 1202. beyitte dünyayı her şeyi yiyen bir ejderhaya benzettir. Aytoldı'nın dünyaya ilişkin bu benzetmesini Ögdülmiş, bir konuşma sırasında kullanarak Küntogdı'ya söyler. Dünyanın gelip geçiciliği ve doyumsuzluğu ejderha üzerinden anlatılır. Bereket, refah, güç ve kuvvet simgesi kabul edilen ejderha kötülüğün simgesi olmuş ve dünyanın insanı yolundan saptıran tuzaklarını dile getirmek için kullanılmıştır.⁴¹³⁴

Ejderha İslâmiyet'ten önce gök ve yer ejderi biçiminde kozmolojik bir unsur olarak yer almış ve bu karşılıklılık içinde çeşitli sembolik anlamlar kazanmıştır. Gök ejderi suyun, bereketin, yazın iyiliğin ve yeniden doğuşun sembolü olurken yer ejderi kuraklığın, kıtlığın, kışın ve ölümün kötülüğün temsilcisi olmuştur. Zamanla kötülüğü ortadan kaldırmak için ejderhayla girişilen mücadele alpliğin ve iyiliğin sembolü olarak gelişmiştir. Hükümdarın ejderi avlaması gücünün ve kuvvetinin sembolü haline gelmiş; ejderha arslan, kaplan gibi çeşitli yırtıcı hayvanlara denk görülmüştür. Diğer hayvan adlarının unvan olarak kullanıldığı gibi büke de hükümdarlık sembolü olarak kullanılmıştır. Özkartal'a göre 1046'da Karahanlıları bunaltan bir komşu hükümdarının

⁴¹³² R. R. Arat, *İndeks*, s. 120.

⁴¹³³ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. III, s. 227.

⁴¹³⁴ Y.Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, s. 154, 155.

unvanı “Büke”⁴¹³⁵dir. Ejderha motifi, zamanla alp tipinden aziz, evliyaya ve oradan da çobanlığın sembolüne dönüşmüştür.⁴¹³⁶

Kutadgu Bilig’deki hayvan adlarına ilişkin çalışmalarda ve indekste yukarıdaki beyitlere ilaveten 2354. beyit de alınmıştır. Bu beyitte “büke” ikileme olarak değil tek başına kullanılmıştır. Arat, bu beyitteki sözcüğü büke okumuş ve ejderha anlamını vermiştir. İndekste de büke maddesi içinde yer almasına rağmen düzeltmeler bölümünde bu beytin çıkarılarak böke sözcüğüne aktarılması yönünde uyarı bulunmaktadır.⁴¹³⁷ Arat’ın ejderha olarak çevirdiği bu beyti Dankoff, “The army of an alert prince has a dragon as its guide, it is mounted on lions, with swords as wips”⁴¹³⁸ biçiminde çevirmiştir. Ancak Clauson, böke ve büke sözcüklerini bir bir saymış ve aşağıdaki beyitte geçen sözcüğe “cengâver, savaşçı” anlamını vermiş ve “büke” (büyük yılan) sözcüğünün mecazlı kullanıldığını ileri sürmüştür.⁴¹³⁹ Emel Esin de göçebe Türk çevresinde “evren”in kozmik anlamının gerileyerek alplık simgesi haline geldiğini ve Orhun Yazıtları’ndaki “büke” kelimesinin anlamının alp olduğunu belirtir.⁴¹⁴⁰

Eldeki bilgiler değerlendirildiğinde “büke”nin ejderha, büyük yılan anlamı yanında “yiğit” anlamı da bulunduğundan⁴¹⁴¹, Arat’ın böke olarak okuduğu ve pehlivan olarak anlamlandırdığı sözcüğün büke olarak düzeltilmesi ve iki kelimenin birleştirilmesi gerekmektedir.⁴¹⁴² Bu durumda aşağıdaki beyit anlamsal açıdan hayvan adı olarak değil yiğit, savaşçı anlamı ile ele alınmalıdır. Anılan nedenlerden dolayı 2354. beyit, bu bölümde yer almayacağından sözcüğün kullanım sıklığı da 2 olarak kabul edilmelidir:

2354. oduğ beg sözi kör büke yolçılığ/kör arslan münügli kılıç kamçılığ

Yél sözcüğü Kutadgu Bilig İndeksinde “cin, ejderha”⁴¹⁴³; Dîvânu Lugâti’t-Türk’te ise “cin, cin çarpması” biçiminde açıklanmaktadır.⁴¹⁴⁴ Kaynaklara göre Kutadgu Bilig’de “yél yek” ikilemesi cin, şeytan anlamında, “yél büke” ikilemesi ise ejderha anlamında

⁴¹³⁵ Mehmet Özkartal, “Türk Destanlarında Hayvan Sembolizmine Genel Bir Bakış”, *Millî Folklor*, Yıl 24, Sayı: 94, 2012, s. 58-71; Özkartal Büke’yi “Yakabular” ın hükümdarı olarak anar. Dîvânu Lugâti’t-Türk’deki etnonimi yanlışlıkla Yabaku değil Yakabu diye yazdığı görülüyor.

⁴¹³⁶ Ferhat Arslan, “The Dragon Motif in Anatolian Legend”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, Cilt: 7, Sayı: 29, 2014, s. 30-46.

⁴¹³⁷ R. R. Arat, *İndeks*, s. XIV

⁴¹³⁸ Yusuf Khass Hajib, WRG, s. 117.

⁴¹³⁹ G. Clauson, *EDPT*, p. 324.

⁴¹⁴⁰ E. Esin, *Türk Sanatında İkonografik Motifler*, s. 137.

⁴¹⁴¹ Ertan Besli, *Eski ve Orta Türkçe Hayvan İsimlerinin Etimolojisi*, İstanbul Üniversitesi SBE Doktora Tezi, İstanbul 2010, s. 31.

⁴¹⁴² A. D. Abik, “Kutadgu Bilig’de Hayvan Adları”, s. 29.

⁴¹⁴³ R. R. Arat, *İndeks*, s. 544

⁴¹⁴⁴ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. III, s. 144.

kullanılmaktadır. Ejderha anlamında yukarıda açıklanan büke sözcüğü ile aynı beyitlerde kullanılmıştır.

Yılan, ok yılan ve yil büke adları anlambilimsel açıdan bir sözcük salkımının üyeleridir. Yılan tür adı, ok yılan ve yil büke ise çeşit adıdır. Dîvânü Lugâtî't-Türk'te, öbür yılan çeşitleri arasında “nek yılanı” sözcüğüne de yer verilmiştir. Nek timsah, nek yılanı da ejderha olarak anlamlandırılmıştır. Yazar eserini timsah yılında yazdığını eklemektedir.⁴¹⁴⁵ Sonuçta şöyle bir eşleştirme ortaya çıkmaktadır:

yil büke= nek yılanı= ejderha=evren⁴¹⁴⁶

Yilbüke bugün de değişik Türk topluluklarının dil ve inançlarında yaşamaktadır. Altay Türklerinde “Celbegen”, “Elbegen” ya da “Celven” olarak karşımıza çıkan bu kötü ruh, Hakas Türklerinde “Çilbigen”, Tuva Türklerinde “Celbege”, Kuzey Türklerinde ise “Celbegen”,⁴¹⁴⁷ adıyla anılmaktadır.

Yılan kelimesi, etimolojik olarak Çince'deki “lung” kelimesinden Türkçeye geçmiştir. Sanat tarihinde bu yarattığı ifade için ayrıca luu, ejder, ejderha, nek, mar, büke, soğulcan, evran (evren), dragon, gibi daha pek çok isim kullanılmaktadır. Gerek yılan, gerekse onun dev şekli olan ejder (veya ejderha) sureti antik çağlara ait mitolojilerde çok yaygın bir semboldür. “Yel Büke” eski Türklerde ejderha için söylenmiş en eski sözdür. Osmanlı kaynaklarında “evren” sözcüğü büyük yılan olarak tanımlanmaktadır.⁴¹⁴⁸ Evrenin ejderhaya benzetilmesi farklı kültürlerde gözlemlenen bir olgudur. Örneğin Hipokrat, İskender'e bir düş yorumu sırasında “Cihan bir ejderhadur heft-ser. Niceleri yidi, niceleri dahi yiyiser.” der.⁴¹⁴⁹ “luu/naga “ejderha, yılan”: Çinde hayatı (ER 1987: IV, 435) ve ilkbaharı (Beer 2003: 67) ve buna bağlı olarak doğumu (Beer 2003: 69) ya da yeniden doğumu ve ölümsüzlüğü temsil eden (Çoruhlu 2008: 105), Eski Hint kültüründe de tanrı Brahman olarak gösterilen ejderha (Campbell 1998: 220), Eski Uygurcada *luu* ve *naga* kelimeleriyle karşılanır. Skr. *nāga*, genellikle erkek ejderhalar için kullanılır (ER 1987: IV, 435) ve Eski Uygurcada “*nant nantapala naga* (Tekin 1976: 16, 32) Nanda, nandapala, naga” şeklinde yer alır. Hint kültüründe zenginliği ve verimliliği simgeleyen

⁴¹⁴⁵ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C.III, s. 155.

⁴¹⁴⁶ Emel Esin, “Selçuklu Sanatı Evren Tasvirinin Türk İkonografisinde Menşeleri,” *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S: I, Ankara 1969; Emel Esin, *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, İstanbul 2004; G. Öney, “Anadolu Selçuklu Sanatında Ejder Figürleri”, *T.T.K. Belleten*, XXXIII. C. 130. S: 4, 1969, s. 171-216.

⁴¹⁴⁷ Ferah Türker, “Altay Türklerinin Anlatmalarında Mitik Bir Varlık: Celbegen”, *Millî Folklor*, Yıl 24, Sayı 94, 2012, s. 81-90.

⁴¹⁴⁸ Filiz Nurhan Ölmez, “Dokumalarda Yılan Motifi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi ART-E*, 2010-06, s. 1-21.

⁴¹⁴⁹ Bilge Seyidoğlu, “Kültürel Bir Sembol: Yılan”, *Dursun Yıldırım Armağanı*, Ankara 1998, s. 91.

nāga, bazen yarı insan ve yarı yılan olarak gösterilir. Mitolojik kuş olan garuda'nın da karşıtıdır (Wessing 2006: 208-212). *luu* sözü ise Çince 龍 *lóng* sözünden gelmektedir. Skr. *nāga*, Çin. 龍 *lóng* olan ejderha, Eski Uygurcada genellikle *luu kan* olarak gösterilir. Bu *luu kan* da Skr. *nāgarāja* ve Çin. 龍王 *lóngwáng*'dır. Ejderha genellikle bir gölün, nehrin ya da denizin tanrısı olarak belirtilir (Soothill-Hodous 1937: 455a).⁴¹⁵⁰ Nāga Hinduizm ve Budizm'de yer alan büyük bir yılan şeklinde betimlenen ikincil bir ilahın Sanskritçe ve Pâlideki ismidir. Nāgalar, insandan üstün varlıklardır. Sualtı cennetlerinde yaşar,⁴¹⁵¹

Aydemir bütün tarihsel çözümleme örneklerini değerlendirerek yılan sözcüğünün yıl+an biçiminde çözümlenmesinin kabul edilemez olduğunu gösterir.⁴¹⁵² Demirci de “hayvan isimleri yapan “-lan” ekinin “sürünmek, hareket etmek” anlamındaki *yıl-* fiiline gelerek, *yıl-lan* biçiminden, yan yana gelen iki “l” sesinden birisinin düşmesiyle *yılan* biçimi oluşmuş olabilir” der.⁴¹⁵³

Güner de “*Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen *ajlaŋ* “bukalemun, kertenkele” kelimesinin kökeni üzerinde durur. Kâşgarlı Mahmud bu kelimeyi XI. yüzyıl Oğuz Türkçesinin söz varlığına ait olarak kaydetmiştir. Kelime bazı *Dîvân* çevirilerinde *ujlaŋ* olarak okunmuştur. Tek örnek olduğu için kelimenin etimolojisi hakkında çok fazla görüş ortaya konulmamıştır. Birkaç araştırmacı *ajlaŋ*'ın İranî bir alıntı olduğunu söylemiş fakat ayrıntılı bir köken incelemesi yapmamıştır. Bu bağlamda hem Hint hem de İran ve Orta Doğu mitolojisinde önemli bir yeri olan Dahhâk'ın isminden hareketle *ajlaŋ* kelimesi açıklanacaktır. Kelimenin inceleme sürecinde, *Avesta*'da geçen *Aži Dahâka*'dan başlanıp Yeni Farsça *ajdahâ*'ya kadar uzanmaya çalışılacak ve nihayetinde *ajlaŋ*'ın Hint-İran kökenli bir *aj* “yılan > sürünge” ismine +*laŋ* ekinin getirilmesiyle türetilmiş bir kelime olduğu ifade edilecektir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen *ajlaŋ* kelimesinin kökü Yeni Farsça *aj* “yılan” olmalıdır ve bu kelime Türkçeye geçerek “sürünge, bukalemun” anlamını kazanmıştır diyebiliriz. +*laŋ* eki ise Eski Türkçede hayvan adları türetmede kullanılan +*lan*'ın bir türevi olmalıdır (*krş. arslan, baklan, bulan, burslan, kaplan, kulan, sırtlan*)⁴¹⁵⁴

⁴¹⁵⁰ Hacer Tokyürek, “Eski Uygurcada Hayvan Adları ve Bunların Kullanım Alanları”, *TÜBAR-XXXIII*-/2013, s. 221-281.

⁴¹⁵¹ Ümit Özgür Demirci, “Uygur Metinlerinde Yılan”, *Yılan Kitabı*, İstanbul 2014, s. 378; Ümit Özgür Demirci, “Uygur Metinlerinde Yılan”, *Turkish Studies*, C. 9/3, 2014, s. 543.

⁴¹⁵² Hakan Aydemir, “Yılan” Sözcüğünün Etimolojisi Üzerine Bir Not”, *Eski Türkçeden Çağdaş Uygurcaya Mirsultan Osman'ın Doğumunun 85. Yılına Armağan*, Konya 2014, s. 43-51.

⁴¹⁵³ Ümit Özgür Demirci, “Tarihi Lehçelerde Yılan”, *Turkish Studies*, Vol. 9/5, 2014, s. 681.

⁴¹⁵⁴ G. Güner, “*Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Geçen *Ajlaŋ* Kelimesinin Dahhâk ile Ne İlgisi Var?”, s. 39-44.

Türkçede hayvan adı olarak kullanılan *kaplan*, *yılan*, *arslan*, *sırtlan*, *kulan*, *burslan*, *bulan* gibi kelimelerde ortak olarak kullanılan ve muhtemelen hayvan adı yapan *-lan* eki, bu hayvan adlarının hepsinde aynı anlam ve fonksiyonda kullanıldığına göre, yukarıdaki hayvan adlarının kökenleri açıklanırken bu husus göz önüne alınmalıdır. Hatta bu hayvan adlarını tek tek ele almaktan ziyade, hayvan adı yapan ortak *-lan* ekine sahip isimleri bir bütün halinde birbirleri ile bağlantılı açıklamaya çalışmak, daha isabetli sonuçlar verebilir.⁴¹⁵⁵

yılan

Yılanın kültürel, folklorik, edebî, dinî, tıbbî, simgesel vb. anlamları, çeşitleri, gibi konularda hem ölü ve yaşayan dillerde hem de Türkçede geniş bir alanyazını bulunmaktadır.⁴¹⁵⁶ Konuyla ilgili en geniş bilgi Naskali'nin editörlüğünde yayımlanan derlemedir.⁴¹⁵⁷ Bu derlemede özellikle Karatay'ın makalesi⁴¹⁵⁸ özgün tezleriyle, ve Demirci'nin makalesi⁴¹⁵⁹ titiz bir taramaya dayanmasıyla dikkat çekmektedir. Yöndemli'nin çalışması da bazı tekrarlara ve dağınıklığına karşın önemli bir denemedir.⁴¹⁶⁰ Biray bir çalışmada kavram, anlam ve yapı bakımından yılanı incelemiştir⁴¹⁶¹; başka bir çalışmada ise Türkçenin söz varlığında yılanı ele almıştır.⁴¹⁶²

Dîvânü Lugâti't-Türk'te yılan sözcüğü birçok yerde geçmektedir. Bu kaynakta “nek yılan”, “ok yılan” ve sogan yılan” gibi çeşitleri de anılır. Aşağıda bu yılan çeşitlerine ok yılan ve ejderha dolayısıyla yeniden dönülecektir.

Yılan sözcüğü Kutadgu Bilig'de 7 kere geçmektedir. Yusuf Has Hâcib kötülük ile yılan ve çıyan arasında bir benzerlik kurar. Aytoldı'nın ağzından oğlu Ögdülmiş'e kötülükten uzak durmasını ve dünyanın kötü olduğunu unutmamasını öğütler. Aytoldı'nın ağzından konuşan Yusuf Has Hâcib, kültür ve inanç dünyasında genel olarak yılanı yüklenen simgesel değerlerden biri olan kötülükten muhatasını sakındırmaya ve onu kötülükten uzak tutmaya çalışır. Bunun yanında Alp Er Tunga destanında geçen

⁴¹⁵⁵ Ümit Özgür Demirci, “Tarihi Lehçelerde Yılan”, *Turkish Studies*, Vol. 9/5, 2014, s. 681.

⁴¹⁵⁶ Cahit Beğenç, *Anadolu Mitolojisi*, İstanbul 1974, s. 72-73; Bilge Seyidoğlu, “Kültürel Bir Sembol: Yılan”, *Dursun Yıldırım Armağanı*, Ankara 1998, s.86-92; Hakan Aydemir, “Yılan” Sözcüğünün Etimolojisi Üzerine Bir Not”, *Eski Türkçeden Çağdaş Uygurcaya Mirsultan Osman'ın Doğumunun 85. Yılına Armağan*, Konya 2014, s. 43-51; Ü. Ö. Demirci, “Tarihi Lehçelerde Yılan”, s. 679-687.

⁴¹⁵⁷ Emine Gürsoy Naskali (ed.), *Yılan Kitabı*, İstanbul 2014.

⁴¹⁵⁸ Osman Karatay, “Ejderhanın Nesebi Üzerine”, *Yılan Kitabı*, İstanbul 2014, s. 123-132.

⁴¹⁵⁹ Ümit Özgür Demirci, “Uygur Metinlerinde Yılan”, *Yılan Kitabı*, İstanbul 2014, s. 377-387; Ümit Özgür Demirci, “Uygur Metinlerinde Yılan”, *Turkish Studies*, C. 9/3, 2014, s. 541-547.

⁴¹⁶⁰ Fuat Yöndemli, *Hayat Ağacı-Ejder-Yılan*, İstanbul 2006.

⁴¹⁶¹ Nergis Biray, “Terim Dünyamızda Yılan: Kavram, Anlam ve Yapı Bakımından”, *Avrasya Terim Dergisi*, 1 (2), 2013, s. 95-113.

⁴¹⁶² Nergis Biray, “Söz Varlığımızda Yılan”, *Avrasya Terim Dergisi*, 2 (1), 2014, s. 25-49.

“ajunun ödleklîği” düşüncesine benzer biçimde bu dünyanın acısı ve zehri bol bir yer olduğunu belirtir. Bu düşüncesini kanıtlamak için de 6379. beyitte bu dünyanın içinde yılan ve çıyan gibi insanı sokan, acı veren, zehirleyen kötülük kaynaklarının bol olduğu uyarısında bulunur. Bu uyarılar sırasında bugün sok- olarak kullanılan yardımcı fiilin tik- olarak kullanıldığı dikkati çekmektedir. Bugün diken biçiminde söylenen sözcüğün battığında verdiği acının yılan ısırmasına benzediği düşünülebilir. :

1297. *isiz eşke yakma saña kılğa kor/isizlik yılan ol séni tikge kör*

6379. *yana aydı ilig bu dünyā içi/yılanı çadanı telim tîkgüçi*

Yusuf Has Hâcib yılanın adını başka beyitlerde de anar. Ancak bunların bir kısmında yılan üzerine yüklenen herhangi bir özel anlam yoktur. Bu beyitlerde ölümün kuşatıcılığı ve gerçekliği vurgulanırken kara toprağın altında cesedin çürüme sürecinde yılan ve diğer haşereler tarafından vücudun yeneceği belirtilmektedir:

5842. *et öz ölgü āhır yégey kırt yılan/ökünçte adın yok çıkıp barsa cān*

5844. *et öz semrir erse yılan kırt anuk/özün sewnür erse keçigli konuk*

6559. *yılan kırt koñuz yémi öz igdileyü/bu ni ‘met bile men negüke*

igıdtim

1515. *ķarındın çıkardıñ ķarınķa kirür/şekerden igıdtiñ yılanķa bérür*

Bir beyitte, yılan, Hz. Musa’nın âsâsı üzerinden anılmıştır. Bu beyitte değneği (âsâsı) yılanı dönüşerek deniz yarılıp içinden geçen nereden olduğu sorularak istifham sanatına başvurulmuş ve Hz. Musa’nın kıssasına telmih yapılarak onun yılanı dönüşen âsâsı anılmıştır:

4715. *ķanı ol tayaķı yılan bolģuķı/teñiz yarlıp ötrü yorıp keçģüçi*

Bu beyitte aynı zamanda iktibas sanatı da vardır. Tevrat’ta ve Kur’an-ı Kerim’de Hz. Musa’nın kavmiyle birlikte Firavun’dan kaçarken elindeki âsâyı denize vurduğu, denizin ikiye yarıldığı, deniz tabanına vuran güneş ışıklarıyla zeminin kuruduğu, Musa ve kavmi geçtikten sonra denizin iki yakasının yeniden birleşerek oluşan geçidin kapandığı ve Firavun ordusunun burada boğulduğu anlatılır. “Âsâ-yı Musa” Musa anlatılarının en önemli öğelerinden biridir. Baston, sopa, değnek, dayak gibi sözcüklerle de anılan bu nesne Hz. Musa’nın mucizelerini gösterirken kullandığı bir alettir. Hz. Musa, bu âsâ ile Firavun’u imana çağırırken de, onun büyücüleriyle yarışırken de âsâyı yılanı dönüştürerek çeşitli mucizeler göstermiştir. Kıssaya göre âsâ büyük bir yılanı veya

ejderhaya dönüşerek Firavun'un büyücülerinin yılanlarını yutmuştur. Kur'an'ın üç ayrı yerinde âsânın yılanı dönüşmesi anlatılmaktadır.⁴¹⁶³

ok yılan

Kaşgarlı Mahmud'un Dîvânu Lugâti't-Türk'te verdiği bilgiye göre yılanın bir türü olan "ok yılan" kendini (ok gibi) insana ve başkasına atan yılan⁴¹⁶⁴dır. İnsanlar yılan türlerinin adlarını hayvanın şekline, uzunluğuna, kısalığına, rengine, zehirli olup olmayışına ve yaşadıkları deneyime göre vermektedirler.⁴¹⁶⁵

Kutadgu Bilig'de "ok yılan" bir kere geçmektedir. Yazar bir yılan türü olarak ok yılanı andığı 5421. beyitte, ikici (düalist) bir dünya tasarımıyla söz etmektedir. Ona göre tünek ve yaruk olmak üzere iki dünya vardır. İçi ok yılan dolu olan tünek dünya, zindan gibi karanlık, geçici ve kötüdür. Buna karşılık yaruk dünya aydınlık, gerçek ve iyidir. Aydınlık-karanlık ikilemine dayalı dünya tasarımı birçok inanç sisteminde görülmektedir. Zerdüştlük, Manicilik, Budacılık bunların başında gelir. Bunların güçlü etkisi altındaki tasavvufta da anılan beyitteki gibi masiva ve mavera biçiminde ikili bir dünya tasarımı vardır. Ahuramazda ile Ahuramanyâ'nın mücadelesi ve aydınlıkla karanlığın savaşı inancını açıkça yansıtan bu beyitte karanlık dünya bırakılarak aydınlık dünyaya bağlanması gerektiği öğütlenirken ok yılan adından olumsuz bir durumu dile getirmek için yararlanılmıştır:

5421. tünek ol bu dünyâ içi ok yılan/munı koç yaruk çın ajunğa ulan

Kutadgu Bilig'i anlamak için Dîvânu Lugâti't-Türk'ten sürekli yararlanılmaktadır. Kutadgu Bilig ile aynı çevre ve dönemin ürünü olan Atebetü'l-Hakayık da bu amaçla zaman zaman değerlendirilebilecek önemli bir kaynaktır. Yukarıdaki beyitte yansıtılan dünya tasarımı ve hayat felsefesi veya dinsel inanç, Atebetü'l-Hakayık'ta da aynen tekrar edilmektedir. Aşağıda aktarılan dördünlük bu durumun kanıtlarıdır:

213. *yılan teg bu ajun yılan oklağı/yılan gibi bu acun, onu oklayın*
 213. *yoğamakka yumşak içi pür ağı/yumuşak da içi ağı, bakın yoklayın*
 215. *yılan yumşak erken yawuz fi'l iter/yılan yumşak olur, kötü iş eder*
 216. *yırac turğu yumşak tip azılmağı/uzak durun, yumşak diye kanmayın.*⁴¹⁶⁶

⁴¹⁶³ Hz. Musa'nın pek çok mucizesinden ve kıssalarından söz edilen Kur'an-ı Kerim'de 34 surede, 131 ayette, 136 kere Hz. Musa'nın adı geçer. Wensinck A. J.-Fuad Köprülü, "Asâ", İA, İstanbul 1993, C.1, s. 660-663.

⁴¹⁶⁴ Kaşgarlı, DLT-BA, C.III, s. 29.

⁴¹⁶⁵ Nergis Biray, "Söz Varlığımızda Yılan", *Avrasya Terim Dergisi*, 2 (1), 2014, s. 25-49.

⁴¹⁶⁶ Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki, *Atebetü'l-Hakayık*, Ankara 2006, s. 57. Çeviri bize aittir.

Edib Ahmed bu dizeleri tıpkı Yusuf Has Hâcib gibi dünyanın dönekliği üzerine öğüt verirken yazmıştır. Bu benzerlik nedeniyle denilebilir ki “acunun ödlekligi” izleği üç Karahanlı dönemi eserini birbirine bağlamaktadır.

12.9. Kuşlar

çumğuk

Kutadgu Bilig İndeksinde “çumğuk” sözcüğü, “ayağı ve başı kızıl, kanadında ak tüy olan karga, ala karga” olarak açıklanmıştır.⁴¹⁶⁷ Dîvânu Lugâti’t-Türk’te ise sözcük için Kutadgu Bilig İndeksindeki açıklama yer almakla birlikte Oğuzcasının “çumuk” olduğu aktarılmıştır.⁴¹⁶⁸ Tezcan Berliner Turfantexte III, Das uigurische Insadi-Sutra’da iki kez geçen “çı çımğuk” flüt (?) deyiminden yola çıkarak Kutadgu Bilig’deki anlamın “kara ve ötücü, sesi beğenilen bir kuş” olması gerektiğini belirtmiştir.⁴¹⁶⁹ Dankoff beytin çevirisinde sözcüğü aynen aktarmıştır.⁴¹⁷⁰ Dankoff-Kelly Kaşgarlı’nın Arapça “a’şam mina’l-girbân” olarak verdiği sözcüğü beyaz ayaklı karga (white-footed crow) biçiminde çevirmiştir.⁴¹⁷¹ Clauson ise “çomğuk” maddesi içinde Kaşgarlı’da sözcüğün beyaz ayaklı karga veya kuzgun (a white-footed crow or raven) olarak ancak Kutadgu Bilig’de “blackbird(?)” olarak çevirmiştir. Sözcüğün çom- fiilinden geldiğini ve güneydoğu Türk dillerinde “çumığak” biçiminde görülüp “küçük dalgıç kuşu” (the little grebe) anlamına geldiğini belirtir.⁴¹⁷² Sözcüğün kökü olarak belirttiği “çom-” fiili ile “çöm-” fiilini Kaşgarlı’nın ayırt ettiğini belirterek “çom-” sözcüğünü bat-, saplan-, dal-, çök- anlamlarına gelen “to sink in (water etc. Loc.)” sözcüğü ile karşılarken “çöm-” fiilini dal-, atla-, dalış yap- anlamlarına gelen “to dive into (water etc. Dat.)” sözcüğü ile karşılamış ve çom- fiilinin bulunma eki çöm- fiilinin ise yönelme eki aldığını belirtmiştir.⁴¹⁷³ Dîvânu Lugâti’t-Türk’te Kaşgarlı “çöm-” için “dalmak, çimmek” anlamını sıfat-fiil biçimi olan “çömgen” sözcüğünü de “her zaman dalan” olarak vermiştir. Kaşgarlı çom- fiilini ise “insan suya dalmak” olarak verirken aynı kökten gelen çumgalık (dalgıç), çumalı (karınca), çumtur- (çimdirmek), çumruş- (dalmakta yardım ve yarış etmek), çumur (suya daldırıp batırmak), çumuş- (suya dalmakta yarış etmek), çumuşluk (aptesane, ayak yolu)

⁴¹⁶⁷ R. R. Arat, *İndeks*, s. 133

⁴¹⁶⁸ Besim Atalay, *DLT-Dizin*, C. IV, s. 160

⁴¹⁶⁹ Semih Tezcan, “Kutadgu Bilig Dizini Üzerine”, *TTK-Belleten*, C. XLV/2, S. 178, Ankara 1981, s.38

⁴¹⁷⁰ Yusuf Khass Hajib, *WRG*, s. 41; Notlar kısmında Dankoff sözcüğü Kaşgarlı’nın beyaz ayaklı karga (a white-footed crow) Clauson’un ise karakuş (blackbird) olarak karşıladığını açıklamaktadır. Bakınız a.g.e. s. 275.

⁴¹⁷¹ Kāşgarī, *COMP*, C. III, s. 96.

⁴¹⁷² G. Clauson, *EDPT*, p. 423

⁴¹⁷³ G. Clauson, *EDPT*, p. 422

sözcüklerine yer verir.⁴¹⁷⁴ Yukarıdaki bilgiler ışığında dal-, bat-, atla- yıkan-, suya dalıp çık- anlamlarına gelen çum-/çom-/çöm- fiilinden türeyen “çumguk” veya “çomguk” sözcüğüne kuşun eylemine dayalı olarak “dalgıç kuşu veya batağan kuşu” anlamları verilebilir. Ancak Erdal çom- karganın hareketi olamayacağı için sözcüğün kesinlikle bu fiilden türemediğini belirtir ve üpgük (ibibik) ve ikilemeli kullanımı olan üpüp sözcüğünde olduğu gibi yansıma bir sözcükten türemiş olabileceğini kaydeder.⁴¹⁷⁵ Taş da Erdal gibi sözcüğü ET çimguk "büyük zil, çalgı zili" < *çım yansıma, Dîvânu Lugâti't-Türk üpgük "ibibik, hüthüt" < *üp (yansıma) biçiminde açıklar.⁴¹⁷⁶

Kutadgu Bilig’de bu kara dalgıç kuşunun (çumguk) kızıl veya mercan renkli (sıta) gagası ile ötüp sesi nazlı bir kız gibi yakın geldiği anlatılmaktadır. Kutadgu Bilig’de kuşlar bahar tasvirinin yapıldığı bölümde birer süs ögesi olarak yer almaktadır.

0077. *kara çumguk ötti sıta tumsuğun/üni oğlağı kız üni teg yakın*

Beyitte de görüldüğü gibi bu kuşun güzel ötüşlülüğünden söz edilerek sesi nazlı bir kızın sesine benzetilmiştir.

Dalgıç kuşunun sesi “ölüm okyanusuna dalma” yer altı dünyasına yolculukları sırasında şamanlara eşlik eder.⁴¹⁷⁷ Altaylarda şamanlar danslarda dalgıç kuşu gibi “dert deryası”na girerler.⁴¹⁷⁸ Bu durum göstermektedir ki dalgıç kuşları Türk kültüründe yer edinmiş hayvanlardan biridir.

kak

Kutadgu Bilig İndeksinde kak sözcüğü “kaz” ile karşılanmıştır.⁴¹⁷⁹ Clauson Kutadgu Bilig’de görülen bu kuş adının onomatopik bir kökten gelebileceğini belirtir ve hapax legomenon olan sözcüğü “bir oyun kuşunun adı (the name of a game bird)” olarak karşılar.⁴¹⁸⁰ Tezcan da kaz adı Kutadgu Bilig’de yer aldığı için sözcüğün anlamının kaz olamayacağını belirtip bir tür kuş olarak karşılanmanın daha uygun olacağını belirtir.⁴¹⁸¹

Kutadgu Bilig’de aşağıdaki beyitlerde yer alan kak sözcüğünü Arat, 4198. beyitte çevirmemiş; 5377. beyitte ise kaz olarak karşılamıştır.⁴¹⁸²

⁴¹⁷⁴ Besim Atalay, *DLT-Dizin*, C. IV, s. 158, 160, 161

⁴¹⁷⁵ M. Erdal, *OTWF*, Vol. I, s. 159.

⁴¹⁷⁶ İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 38; İbrahim Taş, “Kutadgu Bilig’de z’leşme”, *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, Sayı: 16, 2006, s. 108.

⁴¹⁷⁷ Malgorzata Labecka-Koecherowa, “Şaman Ayini Yeniden Yapılandırma Deneyi”, *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 12, 1995, s. 81.

⁴¹⁷⁸ M. JA. Zonnickaja, “Yakut Şamanlarının Dansları”, *Türkbilgi*, Sayı: 3, 2002, s. 189.

⁴¹⁷⁹ R. R. Arat, *İndeks*, s.215

⁴¹⁸⁰ G. Clauson, *EDPT*, p. 608.

⁴¹⁸¹ S. Tezcan, *KBDÜ*, s. 45.

⁴¹⁸² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 304, 386

4198. *sıgırçuknı kördüm uçar kaç ara/teñin baktım erse ikigü kara*
 5377. *kuğu kıorday erse ya turna yugak/ya toy tut ya yügdik ya toğlıç ya kaç*

ķara ķuş

Dîvânu Lugâtî't-Türk'te ķuş sözcüğü hakkında bilgi verilirken “ķara ķuş” için “tavşancıl” karşılığı verilmektedir.⁴¹⁸³ Kutadgu Bilig İndeksinde ise “kartal” olarak anlamlandırılmıştır.⁴¹⁸⁴

Kutadgu Bilig metninde 4 kez geçmektedir.

Yukarıda örün ķuş içinde 4199. beyit için anılan durum burada da geçerlidir.

Zamanın kavramlaştırılması ve alt kategori olan gecenin ve karanlığın ortaya çıkışını anlatma aracı olarak ķuşların renklerinden yararlanılmıştır. Gökyüzünün tamamen ķara ķuş (kartal) rengine döndüğü ve dünyanın tamamen kara ķuş tüyü ile dolduğu aşağıdaki beyitte anlatılmaktadır:

3949. *ķalıķ bütrü tuttu ķara ķuş öñi/ajun barça toldı ķara ķuş yüñi*

“Bir toplumun zaman kategorisi ve/veya alt kategorisini bildiren gece, gündüz, dün, bugün, ay, yıl vb. kelimelerle birlikte bu kategoriyi kavramlaştırmada kullandığı ve gerçekte başka kategoriye ait olan çeşitli dil seviyelerindeki unsurların bütünü, daha önce zikredildiği gibi, o toplumun bu kategoriye yönelik bütüncül bir idrak ve kavramlaştırma yapısını bize verir.”⁴¹⁸⁵

4711. *ķanı ol otun it bu dünyā bulup/yaşıl kökke söndi ķara ķuş münüp*

5378. *ķalıkta uçuglı ķara ķuş yorı/seniñdin keçümez ayā kök böri*

Yukarıdaki beyitleri, Odgurmış, Ögdülmüş’e ve hükümdara söylemiştir. Malın, mülkün, varlığın ve cesaretin ve hatta en heybetli şeylerin dahi ölüm karşısındaki acizliği dile getirilmiştir. Mavi kurt olarak seslenilen hükümdarın avladığı gökteki uçan kartal sürülerinin onun elinden kurtulamayacağı ancak ölünce kara topraktan başka bir şeyin olamayacağı dile getirilir. Ķara ķuşa (kartal) binip göğe ulaşan ve dünyayı ele geçiren bile toprak altındadır. Kara ķuş, örün ķuşta olduğu gibi göklerin hâkimi sayılmış ve hükümdarlığın ve hâkimiyetin sembolü olarak görülmüştür.

ķaz

Kutadgu Bilig’de 1 kere aşağıdaki beyitte yer almıştır:

0072. *ķaz ördek ķuğu kıl ķalıķıģ tudı/ķaķılayu ķaynar yokuŗu ķođı*

⁴¹⁸³ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 331

⁴¹⁸⁴ R. R. Arat, *İndeks*, s. 223

⁴¹⁸⁵ Karabeyoğlu Adnan Rüştü, Ersoy Asu, “Kültürel Kavramlaştırma ve Kutadgu Bilig’de Ķuş Tasvirleri”, *Turkish Studies*, Cilt 7/2, 2012, s. 621-642.

Bu beyit, bahar tasvirinin yapıldığı ve Buğra Han'ın övgüsünün yapıldığı bölümde geçmektedir. Baharın tasviri yapılırken yararlanılan kuşlardan biri olan kaz güzelliği ile bilinir. Alp Er Tunga'nın kızının adı olan "Kaz", benzetme ögesi olarak kadın, kız, gelin için kullanılmıştır. "*Evlilik sadakatinin, evcimenliğin, ideal vücut güzelliğinin -uzun boyun, geniş kalçaların-*" ifadesinin aracı olmuştur.⁴¹⁸⁶ Kaz aynı zamanda "*aklılığı-paklılığı, namusu, şerefî, onuru simgeleyen bir kuştur.*"⁴¹⁸⁷. Baharın gelişi ile birlikte Buğra Han'ın övgüsü yapılırken kazın anılması, onun taşıdığı sembolik anlamla ilişkilidir. Çünkü kaz ve korday (kuğu), Türklerde, beylik ve kut timsalidir.⁴¹⁸⁸ Bu sembolik anlam Kutadgu Bilig'in çağdaşı olan Dîvânü Lugâti't-Türk'te şöyle geçmektedir: "*Kaz kopsa ördek kölig igenür (Kaz giderse ördek gölü benimser)*". Bu söz, bey gittikten sonra halk üzerine büyükmeye kalkan düşkün kimse için kullanılır.⁴¹⁸⁹ Dîvânü Lugâti't-Türk'te yer alan bu savda kaz ile bey özdeşleştirilmiş; ördek ise ondan aşağı mertebede olan kimseleri temsil etmiştir. Gökte uçan bütün kuşlar göl veya deniz kuşlarından üstün tutulurken kaz için bu durum geçerli değildir. Kaz gökteki kuşlardan daha güçlü ve kutlu sayılmıştır. Bu durum Dîvânü Lugâti't-Türk'te karganın karşısına kaz konularak anlatılmıştır: "*Karga kazga ötgünse butı sınar.*" Karga uçuşta ve kuvvette kazı taklit etmek istese ayağı kırılır. Bu sav bir kimseye kendi haddini aşmaması için söylenir.⁴¹⁹⁰

keklik-ular kuş

Kutadgu Bilig İndeksinde keklik maddesine yer verilirken anlamdaşı olan eserde geçen ular kuş adına yer verilmemiştir. Dîvânü Lugâti't-Türk'te ise keklik⁴¹⁹¹ sözcüğü yanında anlamdaşları olan talwır⁴¹⁹² ile ular sözcüklerine yer verilmiş ve ular için "erkek keklik" karşılığı verilmiştir.⁴¹⁹³ "kak-ka-bak" "kak-ka-bak" "kak-kak-kak" şeklinde öten kekliğin⁴¹⁹⁴ sesi başka kuşların sesleriyle karıştırılmayacak kadar belirgin olup adın kaynağı ile ilgili çözümlemelere temel olmuştur. Nitekim Taş'ın andığı pek çok çalışmada keklik adının yansıma sözcük "kek"ten türetildiği belirtilmektedir.⁴¹⁹⁵

⁴¹⁸⁶ Halil Ersoylu, *Türk Kültüründe Kuşlar*, İstanbul 2015, s. 66.

⁴¹⁸⁷ L. Sami Akalın, *Türk Folklorunda Kuşlar*, Ankara 1993, s. 101.

⁴¹⁸⁸ Emel Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târihi ve İslâma Giriş*, İstanbul 1978, s. 38, 93.

⁴¹⁸⁹ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 104.

⁴¹⁹⁰ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 254.

⁴¹⁹¹ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 479.

⁴¹⁹² Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. II, s. 173.

⁴¹⁹³ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 122.

⁴¹⁹⁴ Esat Bozyiğit, "Halk Kültürümüzde Keklik Motifi ve Çukurova'dan Örnekler", *II. Uluslararası Karacaoğlan- Çukurova Halk Kültürü Sempozyumu*, Adana, 1993, s. 363.

⁴¹⁹⁵ İ. Taş, *KB'de Söz Yapımı*, s. 58.

Sertkaya'nın Moğolca olduğunu belirttiği⁴¹⁹⁶ ular sözcüğünü ise Clauson erkek keklik (cock partridge) olarak çevirmiştir.⁴¹⁹⁷

Kutadgu Bilig'de keklik ve ular kuş biçiminde iki ayrı adla anılan keklik, beyitlerde güzellik unsuru olarak bahar tasviri bölümünde yer almaktadır. Kekliğin gagasının kırmızılığı değişik mecaz ve benzetmelere konu olmuştur. Nitekim aşağıdaki beyitte baharın gelişinin habercisi olarak kahkahayla gülen keklik kızıl dudaklı, kara kaşlı bir insana benzetilmiştir:

0076. *ünün ötti keklik küler katgura/kızıl ağzı kan teg kaşı kap kara*

Ögel, kızıl-kırmızı ve kara renk adlarını incelerken andığı Kutadgu Bilig'in bu beytinde geçen kan gibi kızıl ağızlı ve kapkara kaşlı kekliğin, güzellik ve iyiliğin sembolü olduğunu belirtir.⁴¹⁹⁸ Ne var ki bu renge bağlı güzellik tasvirinde kekliğin gelin, kız, kadın için mi yoksa erkek için mi teşbih unsuru olarak kullanıldığı açık değildir. Çünkü kekliğin dişisi ve erkeğinin görünümü dikkatli incelenmezse birbirine çok benzer. Kekliğin ötüşü ile Yusuf peygamberin yerini düşmanlarına bildirdiği için halk arasında ağzına kan bulaşmış olduğuna inanılmıştır.⁴¹⁹⁹ Bu açıdan bakınca da benzetmede cinsiyet yönünün açık olmadığı görülmektedir. Ular kuş adıyla kekliğin anıldığı beyitte de cinsiyet belirgin değildir:

0075. *ular kuş ünün tüzdi ünder eşin/silig kız okır teg köñül bérmişin*

Birinci dizede eşini çağırmak için ötünen keklikten söz edilmektedir. Burada erkek keklik kastedilmektedir. Ancak Arat ikinci dizedeki özne ve nesnenin yerini değiştirerek anlamlandırıdığı için çeviri şöyle olmuştur: "Sanki güzel bir kız sevdiğini çağırıyor."⁴²⁰⁰ Oysa çeviri, birinci dizeyle uyum içinde şöyle olmalıdır: "Sanki gönül vermişin (yani sevenin) güzel kızı çağırdığı gibi; erkek keklik öterek eşine seslendi."

İkinci dizede kekliğin ötüşünün sevenin sevdiğini çağırmasına benzetilmesi, kekliğin sesi açısından estetik bir imge olarak kullanıldığını göstermektedir. Bu beyitte insana ait olan gönül ver- (köñül bér-), eşine seslen- (eşin ünde-), çağır- (okı-) gibi eylemler kekliğe aktarılarak teşhis/kişileştirme yapılmış ve kekliğin ötmesi ile insanın seslenmesi arasında bir benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Dolayısıyla keklik beyitlerde doğal

⁴¹⁹⁶ Osman Fikri Sertkaya, "Dîvânü Lügati't-Türk'te Geçen Her Kelime Türkçe Kökenli midir? veya Kâşgarlı Mahmut'un Dîvânü Lügati't-Türk'ünde Yabancı Dillerden Kelimeler", *Dil Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 5, 2009, s. 27.

⁴¹⁹⁷ G. Clauson, *EDPT*, p. 150

⁴¹⁹⁸ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara 2000, C. VI, s. 417, 444.

⁴¹⁹⁹ Halil Ersoylu, *Türk Kültüründe Kuşlar*, Ankara 2015, s. 89.

⁴²⁰⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s.17.

bir hayvan olarak değil estetik bir unsur olarak yer almakta ve Karahanlı Türk kültüründe keklğin görünüş ve ötüşüyle güzellik simgesi olduğunu göstermektedir.

kıl

Kutadgu Bilig İndeksinde “kılkuyruk kuşu” olarak anlamlandırılmıştır.⁴²⁰¹ Dîvânu Lugâti’t-Türk’te ise hakkında şu bilgiler bulunmaktadır: “*Ördeğe benzer bir kuştur, ilkbaharda gelir, beyler onu birbirlerine armağan ederler. Bu kuş için kıl kudhruk = kıl kuyruk dahi denir.*”⁴²⁰²

0072. *kaz ördek kuğu kıl kalığığ tudı/kağılayı kaynar yoğaru koğı*

Yukarıdaki beyit, bahar mevsiminin anlatıldığı ve Buğra Han’a methiyenin yapıldığı bölümde yer almaktadır. Baharın gelmesiyle tüm kaz, ördek, kuğu, kılkuyruk kuşu sürülerinin göğü doldurduğu ve sesler çıkararak yukarda kaynaştıkları anlatılmaktadır. Bahar betimlenirken hayvanlar dünyasından sunulan örnekler, dönemin doğal yaşamına ve çeşitliliğine ışık tutmaktadır. Ayrıca, kuşlar sosyal hayatta itibar kazanmak için kullanıldıklarından çok değerlidirler. Bundan dolayı Dîvânu Lugâti’t-Türk’ün verdiği bilgiye dayanılarak bu kuşun, sosyo-kültürel bir değer olan hediyeleşme geleneğinde yer alması onun kıymetini bir kez daha gösterir.

korday

Kutadgu Bilig İndeksinde “kuğu kuşu”⁴²⁰³, Dîvânu Lugâti’t-Türk’te “kuğu kuşu, kuğu cinsinden bir kuş” olarak karşılanmıştır.⁴²⁰⁴ Dankoff sözcüğü “pelikan (pelican)”⁴²⁰⁵, Clauson “kuğu cinsinden bir kuş, pelikan”⁴²⁰⁶, Brockelmann ise sözcüğü “karabatak (kormoran)”⁴²⁰⁷ olarak çevirmiştir. “Kuğu kuşu, pelikan” anlamlarını kaydeden Sertkaya sözcüğün Çince ve Moğolca olduğunu belirtir.⁴²⁰⁸ Kutadgu Bilig’de biri Türkçe diğeri ise alıntı sözcükten oluşan ikilemeler çokça kullanılmıştır. Bu beyitte de “kuğu korday” ilki Türkçe, diğeri de Çince ve Moğolca sözcüklerin birlikte yer aldığı ikileme olarak kabul edilebilir. Ancak beytin anlamı her iki sözcüğün aynı değil farklı kuşlar olduğunu düşündürmektedir. Bu nedenle sözcüğün anlamını birçok araştırmacı tarafından kabul edildiği gibi “pelikan” olarak kabul etmek daha doğru görünmektedir.

⁴²⁰¹ R. R. Arat, *İndeks*, s. 342

⁴²⁰² Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 337

⁴²⁰³ R. R. Arat, *İndeks*, s.271

⁴²⁰⁴ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. III, s. 240

⁴²⁰⁵ Yusuf Khass Hajib, *WRG*, s. 214.

⁴²⁰⁶ G. Clauson, *EDPT*, p. 649.

⁴²⁰⁷ C. Brockelmann, *Wortschatz*, s. 160.

⁴²⁰⁸ Osman Fikri Sertkaya, “Dîvânu Lügati’t-Türk’te Geçen Her Kelime Türkçe Kökenli midir? veya Kâşgarlı Mahmut’un Dîvânu Lügati’t-Türk’ünde Yabancı Dillerden Kelimeler”, *Dil Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 5, 2009, s. 20, 25.

Kutadgu Bilig’de Odgurmış’ın hükümdara öğütte bulunduğu bölümde ikileme içinde 1 kez geçmiştir:

5377. *kuğu kırday erse ya turna yugak/ya toy tut ya yügdik ya todlıç ya kak*

kuğu

Kuğu sözcüğü Kutadgu Bilig metninde 9 kez kullanılmıştır. Kuğu, renginden yararlanılarak yaşlılığın, ihtiyarlığın ifade edilmesinde bir benzetme ögesi olarak yer almıştır.

0365. *tegürdi maña elgin elig yaşıım/kuğu kıldı kuzgun tüsi teg başım*

1098. *yalıñ yüzlüg erdim bütürdi sahal/kara kuzgun erdim kuğu kıldı çal*

1101. *kayu başka kirse kuğu kırtışı/kuğu teg örüñ kılgu köñlin kişi*

5643. *kara erdi kuzgun tüsi teg başım/kuğu kındı başka yetildi yaşıım*

Yukarıdaki beytilerde de görüldüğü gibi Yusuf saçların renginin gençken kuzgun tüyü gibi siyah olduğunu, ancak yaşlanınca kuğunun beyaz tüyleri gibi ağardığını belirtmiştir. Burada da insan ile hayvan eşleştirmesini görmek mümkündür. Hayvana ait özellikler insana aktararak kuğu=insan ve tüy=saç biçiminde ad aktarmasına başvurulmuştur.

Kuğunun beyazlığı aracılığıyla anlatılan bir diğer kavram ise zamandır. Güneşin doğudan yükselişi ile dünyanın kuğu rengi gibi olduğu yani aydınlandığı aşağıdaki beyitte sunulmuştur:

5449. *toğardın yaşıq baş kötürdi örü/kuğu kırtışı boldı dünyā tolu*

Kuğu, ötüşü ve fiziksel görünümü güzel hayvanlarla baharın betimlendiği bölümde bir estetik unsur olarak karşımıza çıkmaktadır:

0072. *kaz ördek kuğu kıl kalığığ tudı/kakılayı kaynar yokuşu koğı*

Diğer hayvanlar ile ilgili olarak da söylendiği gibi dost seçiminde nasıl davranılması gerektiği, çeşitli karşıt anlamlı sözcüklerden yararlanılarak anlatılmıştır.

4199. *kuğuğa katılmaz körü tur yugak/kara kuş örüñ kuş bile keğ yırak*

Hükümdarın elindeki çeşitli kuşlar sıralanarak zenginlik vurgulanmaya çalışılmıştır. Ancak bu değerli ve seçkin kuşlar olsa bile ölüm karşısında insanın acizliğini hatırlatmak için böyle bir anlatım biçimi seçilmiştir. Aşağıdaki beyitte de görüldüğü gibi kuş çeşitleri sıralanarak sahip olunan servetin çok değerli parçaları olduğu ifade edilmiştir. Dolayısıyla dönemin kültür dünyasında, kuş ve çeşitleri zenginliğin, servetin, lüksün bir sembolü olarak görülmektedir. Bunların yanında Esin’in de belirttiği gibi “kaz

ve korday (kuğu) beylik ve kut timsali idi. Bu timsal belki su kuşlarının çok bulunduğu Kuzey Asya ikliminde doğmuşdu.”⁴²⁰⁹

kuş

Kutadgu Bilig metninde hayvan türü adlarından biri olarak 30 kez kullanılmıştır. Bununla birlikte örün kuş, kara kuş ve ular kuş biçiminde, kuş türü içindeki alt türleri ifade etmek için de kullanılmıştır. Sayıya bu türler de dahil edilmiştir. Ancak anlamsal ayrılıklar temel alındığından, Jüpiter gezegeninin veya Müşteri yıldızının adı olarak da kullanılan “kara kuş” tamlaması bu sayıya dahil edilmemiştir.

Kuşlarla ilgili beyitlerde Türk kültürünün ve sosyal değerlerinin yansımalarını bulmak mümkündür. Aşağıdaki beyitte devlet işleri zamanında yapılmadığında o işin arkasından kişi, kuşla kovalasa bile yetişemeyeceğini ifade etmek amacıyla kuş sözcüğü anılmış ve insan-kuş benzetmesi yapılmıştır:

2094. *öğinde keçürse bu beglik işin/anı yetse bolmaz eğerse kuşın*

Bu beyitte geçen kuş gibi hızlı olma, yetişememe, elden kaçırma ve geçiciliği dile getirmek için, aşağıdaki beyitlerde de hayatın düş gibi, boş mutluluğun da kuş gibi çabuk geçeceği; uçan kuş gibi atları (arkun) ağından kaçırdığı vurgulanmıştır:

1332. *tayanma tiriglikke tüş teg keçer/küwenme kıwı kutka kuş teg uçar*

6536. *neçe kuşka awka awındım sewindim/uçar kuş teg arkun ağında kürettim*

Kuşlar hızlı oldukları için yakalamak, avlamak zordur. Bu güçlkle baş etme bir başarıdır ve yiğitliğin, cesaretin sembolü haline gelmiştir. Ancak kahramanlığın, yiğitliğin sembolü haline gelen şahinin yanında diğer türden kuşlar zayıf ve güçsüz kalmaktadır:

2381. *küwez alp sekirtip çerig sürse bat/laçın kuş kowar teg töker kanları*

Şahinin (laçın) kuşlara saldırması gibi cesur, kahraman, alp kişi de orduyu sürerek saldırır ve kanlar döker. Bu beyitte, şahin-kahraman ile kuş- düşman askeri arasında bir benzerlik kurulmuştur. Çünkü bir sonraki beyte bakıldığında kahramanın savaş sırasında düşmanı görünce her yere atılıp tozu dumana kattığı ve başka kahramanlara sıra gelmediği anlatılmaktadır. Burada nasıl laçın diğer kuşlar arasından cesaretliliği ve cesurluğuyla kahramanlığın sembolü olduysa insanlar arasında da alp kişilerin, yiğitliğin sembolü olduğu ifade edilmektedir.

Ordu beyin kanadıdır. Ordusuz bey, kanatsız kuş olmaz. Aşağıdaki bu durum dile getirilmektedir:

⁴²⁰⁹ Emel Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş*, İstanbul 1978, s. 38, 93.

3005. *er at boldı begler kanatı yügi/kanatsız kuş uçmaz ay begler begi*

Yukarıdaki beyte koştur olarak Dîvânü Lugâtî't-Türk'te "*kuş kanatın, er atın*" savı bulunmaktadır.⁴²¹⁰ Ordu ve asker olmadan devletin bekası sağlanamaz. Çünkü ordu politik gücün, hakimiyetin bir aracıdır.

Ordunun beslenmesi için hükümdar ve askerleri çeşitli hayvanları avlarlar. Avcılık hem besin sağlamak için gereklidir hem de yeteneğin, güç ve cesaretin gösterilmesi için düzenlenir. Özellikle kuşların avlanması Türk kültüründe zenginliğin, lüksün göstergesidir.

5379. *uçarığ uçuramaz seniñ kuşlarıñ/yorırığ yorutmaz kör esriñ itni*

6364. *ay "ilig" bu üç ara semzi yawuz/biri ıt biri kuş birisi et öz*

6366. *yolın kısmasa kuş meñin edlemez/semiz bolsa ıt tok awın awlamaz*

6368. *kuşuñ awlamasa bir ördek yas ol/ıtnıñ qoğsa awın yası bir as ol*

Hükümdarın yardımcı av kuşları ve av hayvanları çok güçlüdür. Ellerinden hiçbir şey kaçamaz. Eserin değişik yerlerinde av hayvanlarının ve kuşlarının bu çabukluğunu ve ataklığını korumak için aç bırakılması öğütlenir. Köpeğin, kuşun ve vücudun yağlanması kötüdür. Çünkü besili kuşun aklına yemi gelmez ve yolunu sürmez; köpek tok olursa avı yakalayamaz. Kuş avını yakalayamazsa zararı bir ördektir; köpek avını yakalayamazsa zararı birkaç kuştur. Ama vücut elden giderse hayat da elden gider. Onun için sağlık korunmalıdır.

Her canlı nasıl kendi hemcinsini biliyorsa insan insanla, hayvan hayvanla, kurt kurtla, kuş da kuşla birlikte. Uçar kuşlar bile sürüsünü ve eşini bilir. Kişi de arkadaşlık edeceği kişiyi seçmeli, kendi gibi olanlarla dostluk etmelidir.

4196. *kamuğ neñni kördüm öz ügrün yorır/kişi yulka kuş kurt öz ügrin bilir*

4200. *uçar kuş eşin bildi tuttu ügür/kişi sen katılgu kişiniñni ödür*

Kuş-insan benzetmesi üzerinden dost seçmenin önemini anlatan bu beyitler, hayvanlar arasındaki ilişkilerin nasıl toplum yaşamına örnek olduğunu da göstermektedir.

kuzgun

Kutadgu Bilig ve Dîvânü Lugâtî't-Türk'te⁴²¹¹ yer alan kuzgun, siyah renkli bir kuştur. Bu özelliği "kuzgun"un "kara kuş (kartal)" gibi Müşteri (Jüpiter) gezegenin adı olmuştur.⁴²¹²

⁴²¹⁰ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 34.

⁴²¹¹ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 439.

⁴²¹² Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul 2001, s. 31.

Kutadgu Bilig’de gençliği belirtmek için kuzgunun siyah renginden yararlanılmıştır. Böylece bazı kavramlar hayvanların renk özellikleri insana aktarılarak somutlaştırılmıştır.

0365. *tegürdi maña elgin elig yaşım/kuğu kıldı kuzgun tüsi teg başım*

1098. *yalıñ yüzlüg erdim bütürdi sakal/kara kuzgun erdim kuğu kıldı çal*

5643. *kara erdi kuzgun tüsi teg başım/kuğu kındı başka yetildi yaşım*

Kutadgu Bilig’de komutanda olması gereken özellikler sıralanırken de hayvanların niteliklerinden sık olarak yararlanıldığı görülür. Bu hayvanlardan biri de kuzgundur.

2313. *sağızganda sakrak kerek tutsa öz/kaya kuzgunı teg yırak tutsa köz*

Arat yukarıdaki beytin ikinci dizesinde geçen “kaya kuzgunı” isim tamlamasının Herat nüshasında “kara” ile yazıldığını belirtmiştir.⁴²¹³ Renginden dolayı pekiştirmeli bir kullanım olabilir. Ancak kuzgunun alt türünü ifade etmek için kaya sözcüğü de kullanılmış olabilir. Çünkü kara sıfatı ile kullanılmış olsa kuzgun sözcüğünden sonra iyelik eki gelmemesi gerekirdi. Her üç nüshada da kuzgun sözcüğü iyelik eki almıştır.

Kutadgu Bilig’in bu beytinde komutanın kuzgun gibi keskin ve uzak görüşlü olması gerektiği anlatılmaktadır. Komutan düşman ordularını görmeli ve haberdar olmalıdır. Kuzgun ölüm ve karanlığın sembolü olarak görüldüğü için komutan düşmana kuzgun gibi saldırmalı ve ölümcül olmalıdır.

laçın

Kutadgu Bilig İndeksinde laçın için “şahin kuşu” karşılığı bulunmaktadır.⁴²¹⁴ Dîvânu Lugâti’t-Türk’te “laçın” için “şahin” karşılığı verilmiş ve “yiğit adam” için de kullanıldığı kaydedilmiştir.⁴²¹⁵

2381. *küwez alp sekirtip çerig sürse bat/laçın kuş kowar teg töker kanları*

Şahinin (laçın) kuşlara saldırması gibi cesur, kahraman, alp kişi de orduyu sürerek saldırır ve kan döker. Bu beyitte, şahin-kahraman asker ile kuş-düşman ordusundaki askerler arasında bir karşılaştırma yapılmıştır. Çünkü beytin bir sonrasına bakıldığında kahramanın savaş sırasında düşmanı görünce her yere atılıp tozu dumana kattığı ve başkalarına sıra gelmediği anlatılmaktadır. Nasıl laçın diğer kuşlar arasında cesareti ile kahramanlığın sembolü olmuşsa; insanlar arasında da alp kişiler, yiğitliğin sembolü olmuştur.

⁴²¹³ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. 246

⁴²¹⁴ R. R. Arat, *İndeks*, s.306.

⁴²¹⁵ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 410.

ördek

Ördek sözcüğünün geçtiği ilk beyitte bağlam bahar tasviridir. Burada klasik doğu metinlerinde Tanzimat’a değin süren geleneğe ve ezbere dayalı, gözleme kapalı tabiat ve bahar tasvirlerinden biri yer almaktadır.⁴²¹⁶

0072. *kaz ördek kuğu kıl kalığı tudı/kağılayı kaynar yokuşu*

İkinci beyit ise hayatın faniliği bağlamında yer almaktadır. Ögdülmüş Küntogdı’ya zenginlikle fakirliği karşılaştırırken köpek veya avcı kuş tok tutulup tembellik ederse yalnızca avlanan hayvanlardan yoksun kalınacağını, ancak vücut açıklıkla eğitilmezse sahibine sıkıntı vereceğini söyler. İşte bu bağlam içinde ördek sözcüğüne yer verilmektedir:

6368. *kuşuñ awlamasa bir ördek yas ol/ıtuñ hoşsa awın yası bir as ol*

örün kuş

Kutadgu Bilig İndeksinde bu sözcük ile ilgili bilgi bulunmamaktadır. Dîvânu Lugâti’t-Türk’te kuş sözcüğü hakkında bilgi verilirken “örün kuş” için “akdoğan” karşılığı verilmektedir.⁴²¹⁷ Metinde örün kuş sıfat tamlaması 6 kez geçmektedir.

5828. *yaşık baş kötürdi yüz açtı yañı/ajun bütrü tuttu örün kuş öñi*

Yukarıdaki beyitte örün kuş sıfat tamlaması aydınlığın ortaya çıkmasını anlatmak için kullanılmıştır. Aydınlık ile beyaz (örün) renk adı eşleştirilmiştir. “Bir doğa olayının bazı kuş türleri ve özelliklerinin kullanılarak anlatıldığını gösteren bu ifadeler, (bir belagat unsuru olmaktan çok, bilakis) doğayı ve onda cereyan eden olayların, 11. yüzyıl Türk idrâkinde nasıl algılandığını, yorumlandığını ve varlıklar arasında ilişki kurularak yeniden nasıl kavramlaştırıldığını bize vermektedir.”⁴²¹⁸

Uçabilen hayvan-uçamayan hayvan ve ak-kara renk adlarından yararlanılarak oluşturulan karşıtlıkla birbirine uygun olmayan insanların bir araya gelemeyeceği somut biçimde ifade edilmiştir. Yuğak kuğuya katılmadığı gibi akdoğan ile kartalın da birbirinden uzak olduğu ve arkadaş, dost seçiminin nasıl olması gerektiği şu şekilde dile getirilmiştir:

4199. *kuğuğa katılmaz körü tur yuğak/kara kuş örün kuş bile keğ yırak*

Aşağıdaki beyitte de yine insan-kuş eşleştirmesi görülmektedir:

⁴²¹⁶ Kazım Yetiş, “Bahariyye”, *TDVİA*, İstanbul 1991, C.4. s. 473-74; Şükrü Elçin, *Türk Edebiyatında Tabiat*, Ankara 1993; Arzu Kalender, *Osmanlı Şiirinde Bahar*, Bilkent Üniversitesi SBE Basılmamış Master Tezi, Ankara 2002, s. 24.

⁴²¹⁷ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 331

⁴²¹⁸ Karabeyoğlu Adnan Rüştü, Ersoy Asu, “Kültürel Kavramlaştırma ve Kutadgu Bilig’de Kuş Tasvirleri”, *Turkish Studies*, Cilt 7/2, 2012, s. 621-642.

2054. azıglıg kür erke bu neñ eksümez/tutuğlı örün kuşka meñ eksümez

Bu beyitte de kür er ile örün kuş ve neñ ile meñ eşleştirilmiştir. Dolayısıyla cesurluk, yiğitlik özellikleri alp kişi ve akdoğan kuşuna atfedilmiştir. Buna paralel olarak da alp kişinin malı, akdoğan kuşunun ise yemi vardır. Bağlamı içinde cesur, yiğit kişilerin malını dağıtması gerektiği ve bundan dolayı endişe etmemesi gerektiği çünkü o yiğitliği, gücüyle tekrar kazanacaktır ve hiçbir zaman malı eksilmeyecektir.

Akdoğan (örün kuş) oldukça değerli ve avcılığı zor olan bir kuş çeşididir. Bu durum, aşağıdaki şu beyitten anlaşılmaktadır:

1319. serinse kişi öz tilekin tapar/serip turdaçı er örün kuş tutar

Yukarıdaki beyitte insanın sabrederse dileğine kavuşacağı, sabredip duran kişinin ise akdoğan tutacağı belirtilmektedir. Nasıl insanın dileğine erişmesi için sabretmesi gerekiyorsa akdoğanı avlamak içinde durup beklemek gerekmektedir. Aynı zamanda dilek sözcüğü de bir avcının isteğinin, amacının da akdoğan avlamak olduğuna göndermede bulunmaktadır. Çünkü akdoğan (örün kuş) değerli ve kıymetli bir kuştur ve onu avlamak, avcıya itibar kazandıracaktır. Bundan dolayı da akdoğan akdoğan (örün kuş) erdem kavramını temsil eden bir kültürel unsur olarak karşımıza çıkmaktadır:

3010. uçuz tutma erdemni öğren oğul/bu erdem yorığı örün kuş teg ol

3011. örün kuş kutı teg bu erdem kutı/yorı kuş atağıl sen erdem atı

Oğul, erdemi değersiz görme, öğren; bu erdemin tabiatı akdoğan (örün kuş) gibidir. Bu erdem kutu akdoğan (örün kuş) gibidir, erdeme kuş adı ver.

Erdem ile örün kuş ve erdem kutı ile örün kuş kutı eşleştirmesine dayanmaktadır. Bağlam dikkate alındığında erdemli olan insanın itibar kazanacağı ve erdemleri sayesinde cihana hükmedeceği anlatılmaktadır. Erdemli olmakla insanın kazanacağı hürmet ve saygı, avcının örün kuşu avlamasıyla kazanacağı itibara benzetilmektedir. Örün kuşu nasıl gökyüzünün hakimi oluyorsa hükümdar da erdem sahibi olup kut kazanınca cihana hakim olur. Dolayısıyla örün kuşunu (akdoğan), erdemin yanında hükümdarlığın ve hakimiyetin bir sembolü olarak da görmek mümkündür.

sağızğan

Kutadgu Bilig İndeksinde “sağızğan” “saksağan” olarak verilmiştir.⁴²¹⁹ Dîvânu Lugâti't-Türk'de sağız ile sakız sözcükleri birbirinden ayırt edilmiştir. “sağız toprak” için “yapışkan toprak” örneği verilirken sakız için “elbiseye bulaşan meyve suyu veya hurma

⁴²¹⁹ R. R. Arat, *İndeks*, s. 377.

pekmezi gibi nesneler” karşılığı verilmiştir.⁴²²⁰ Clauson sağızğan sözcüğünün anlamını saksagan (magpie) olarak verip sözcüğün -gan eki ile yapılan eski bir hayvan adı olduğunu belirtir ve metatezli biçimi olan sağzağan ve saksagan sözcüklerinin Azerbaycan Türkçesi ile Osmanlı Türkçesinde görüldüğünü kaydeder.⁴²²¹ Derleme Sözlüğü’nde “abı gabak, akko, alâ'bış, alâbak, alaca garga, alakise, alankese, alasakça, âlâ'yek alâ'bış, alasaksagan, cakak, culha kuşu, garrak, gecele, gıcık, kacele, kaçkaç, kanber, karrak, kazmalı, keçele, kel karga, keleker, kujuk, kızlarcık, sabuncukargası, sağrak, sakça, saplıkarga, sasak, tavasapı” gibi sözcükler ile saksagan için 30 farklı ad kullanılmıştır.⁴²²²

Kutadgu Bilig’de aşağıdaki beyitte geçen sağızğan sözcüğü komutanda olması gereken özellikleri belirtmek için kullanılmıştır:

2313. sağızğanda sakrak gerek tutsa öz/kaya kuzgunı teg yırak tutsa köz

Beyitte komutanın saksagandan bile daha uyanık olması gerektiği belirtilmektedir. Komutanda olması gereken özellikleri anlatmak için kullanılan kuşlardan biri olan saksaganın en önemli yanı öne çıkarılarak somutlaştırma yoluyla anlatıma zenginlik katılmıştır. Nitekim saksagan ile ilgili olarak Dîvânü Lugâti’t-Türk’te “*Kuş yawuzı sağızğan, yıgaç yawuzı azğan, yer yawuzı kazğan, budun yawuzı Barsgan*” (kuşların kötüsü saksagan, ağaçların kötüsü kuşburnu(yaban gülü), yerin kötüsü bataklık olan yer, halkın kötüsü de Barsganlılardır.” bilgisi yer almaktadır.⁴²²³ Burada bataklık, kuşburnu, saksagan ve Barsganlılar tehlikeli olmaları bakımından eş değerlidirler. Kutadgu Bilig’de komutanın uyanıklığı (sak) saksagan kuşuna yüklenerek anlatılmaktadır.

sandwaç-sükiç

Bülbül anlamına gelen bu sözcükler Kutadgu Bilig’de farklı beyitlerde kullanılmaktadır. Aynı nesne veya kavramın farklı sözcüklerle adlandırılması her dilde görülen bir durumdur. Bu farklılaşma aynı zamanda dilin zenginliğidir. Anılan sözcüklerin kökeni başka başka diller olabilir. Biri yerli kök ve ekten üretilmiş; öbürü ödünçlenmiş de olabilir. Bu sözcükler yanyana kullanılarak üsluba güzellik katan şairler olduğu gibi iki sözcüğü farklı bağlamlarda ve ufak tefek anlam değişimlerine uğratarak

⁴²²⁰ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 365.

⁴²²¹ G. Clauson, *EDPT*, p. 818

⁴²²² Emirhan Mutlu, *Derleme Sözlüğü’nde Kuş Adları*, Bozok Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yozgat 2013.

⁴²²³ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 439.

kullananlar da görülebilir. Bülbül Farsça kökenli bir sözcüktür. Arapçaya da oradan geçmiş ve belâbil biçiminde çokluk yapılmıştır. İslâmî edebiyatlarda bu sözcük ve arkasında sakladığı mazmun dünyası merkezî bir yere sahiptir. Gerçekte divan edebiyatı denince gül-bülbül mazmunu akla gelir. Bütün anlaşıp çözümlemeleri bu mazmun etrafında kurgulanır. Osmanlı-Türk divan edebiyatında sözcüğe anlamdaş olarak andelîb, hezâr/hezârân, hezâr-âvâz, murg-ı seher, murg-i çemen, murg-i bağ, hoş-zebân, hoş-elhân, hoş-âhenk, hoş-nevâ, , hoş-hân, hoş-gû, hoş-âvâz, hoş-nağme, âteş-zebân, zend-bâf, zend-lâf, ter-nağme, gûyâ, şîrîn-güftâr, medh-hân gibi gibi adlar da verilmiştir. Bülbülün vatanı gül bahçesi; yuvası ise tahtgâh, sâye-bân, sâgar, gül veya lâleye benzeyen kadeh olarak tasarlanmış. Çeşitli Türk lehçelerinde böberdek, bübürdek, keleşek, kujulak, ötlügen, sandugaç gibi adlarla anılmıştır. Gül rengi kızıl, kırmızı, bu renk de ateşle ilgilidir. Ötüşü gariplikle, kimsesizlikle, sahipsizlikle ilişkilendirilmiştir. Tenâsüb sanatı çerçevesinde firkat, feryâd, figân, âh ü zâr, nâz ü niyâz, şeydâ, güzel ses, ün, âvâz, âvâze, Dâvud peygamber gibi adlar bülbülle birlikte düşünülmüştür.⁴²²⁴ Milattan önce 1016-1001 dolaylarında öldüğü kabul edilen Dâvud peygamberin demiri bile yumuşattığına inanılan bariton, içli, güzel, gür ve güzel sesi hem bazı çalgı gereçlerine sıfat olmuş hem de kuşlar âleminde bülbülün ötüşü bu peygamberin sesine benzetilmiştir. Müzik, şiir, din ve tasavvuf dünyalarının bu buluşması çok yaratıcı ve verimli sonuçlar doğurmuştur. Bir bakıma İslâm ve Türk klasik edebiyatı bülbülün sesidir. Şairler de âşık veya âşığın sözcüsü olan bülbüllerdir.⁴²²⁵ Taşlıcalı Yahya Dâvud peygamberin güzel sesiyle Zebur/Mezmun okurken kuşların onu dinlemek için toplandığı imgesini beyte dökmüştür. Fuzulî'nin şiirinde andelib, gül bahçesinin mucize gösteren peygamberidir ve istese bu bahçeye güzel sesli Dâvud olabilir. Yenişehirli Avnî'ye göre Dâvud peygamber cennet bahçelerinde Tanrı'nın "kâbe-i dîdâr" ını anıp Hicaz makamında nağmeler söyleyen bir bülbüldür.⁴²²⁶ Türkçe⁴²²⁷, Farsça⁴²²⁸, Gürcüce⁴²²⁹, İngilizce⁴²³⁰ gibi değişik dillerde gül ve bülbül⁴²³¹, bülbüliye veya bülbülnâme adıyla pek çok mesnevî, gazel ve manzume

⁴²²⁴ A. Arı, "Bülbül", *TDEKTAS*, Ankara 2001, C.I, s.484-487.

⁴²²⁵ M. Akkuş, "Davud", *TDEKTAS*, Ankara 2003, C.II, s. 98.

⁴²²⁶ Ağâh Sırrı Levend, *Divan Edebiyatı*, İstanbul 1984, s. 120.

⁴²²⁷ Hüseyin Ayan, *Bülbül-nâme Rifâi*, İstanbul 1981.

⁴²²⁸ Gencay Zavotçu, "Mevlânâ'ya Ait Olduğu Düşünülen Küçük Bir Mesnevi: Bülbül-nâme", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (TAED)*, Sayı 9, 1998, s. 79-88.

⁴²²⁹ Şüreddin Memmedli, "Gürcü Edebiyatında Leyli-Mecnun Konusu", *Karadeniz (Black Sea-Черное Море) Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 3 Sayı 11, 2011, s. 57-69.

⁴²³⁰ Nilüfer Tanç, "Rifâi'den Oscar Wilde'da Gül ve Bülbül", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 39, 2009, s. 967-987.

⁴²³¹ Gencay Zavotçu, *Türk Edebiyatı'nda Gül ve Bülbül Mesnevileri (Mukayeseli Çalışma) C.I-II*, Atatürk Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1997; Gencay Zavotçu, "Türk Edebiyatında

yazılmış; geniş bir alanyazını oluşturmuştur. Bunların içinde Farsçada Ferideddin Attar'ın sayılan Bülbül-nâme ile ona yazılanlardan oluşan külliyat, Recâizâde Mahmud Ekrem'in Bülbül⁴²³² şiiri ve Mehmed Âkif'in ünlü Bülbül⁴²³³ şiiri mutlaka anılmalıdır. Kaplan'a göre son dönemde bu mazmun hemen hemen terk edilmiş gibidir.⁴²³⁴ Kurnaz da "*bülbül Türk edebiyatında hemen hemen terk edilmiş bir motif durumundadır*" diyerek aynı görüşe katılır.⁴²³⁵

Kutadgu Bilig, Türk-Arap-Fars ortak kültür dünyasında Türkçe yazılan ilk eser olarak bilinmektedir. Aruzla yazılması, mesnevî türünün ve biçiminin özelliklerini taşıması, ona İslâmî Türk edebiyatının ilk eseri olma unvanını kazandırmıştır. Bu unvanı hak etmesinin nedenlerinden biri de bülbül imgesine yer vermiş olmasıdır. Aşağıda, Kutadgu Bilig'de bülbül anlamına geldiği düşünülen sandwaç ve sükiç sözcüklerinin anlam ve bağlamı, adbilim çerçevesinde tartışılacaktır:

Sandwaç Kutadgu Bilig'de 3 kere geçmektedir. Sözcüğün geçtiği bu beyitler aşağıda verilmiştir:

0078. *çêçeklikte sandwaç öter miñ ünün/oqır şûrî 'ibrî tünün hem künün*

4963. *sariğ sandvaç ötti ünün sayradı/beliñlep oğundı usı kelmedi*

5972. *çêçeklikte sandwaç ünün sumlıdı/üdiklig eşitti köñül yalñudı*

Bülbül imgesi etrafında oluşan anlam dünyasına göre bülbülün mekanı gül bahçesidir. Beyitlerde sandwaçın çiçeklikte ötüşü bu bağlamda değerlendirilmelidir. Bin ün deyişi de bülbülün bin anlamına gelen Farsça hezâr sözcüğü ile anılmasına telmihtir. Sükiç sözcüğünün geçtiği beyitlerde de görülen "*şûrî 'ibrî*" ibâresi de mezmurlara, mezmurları okuyan Dâvud peygambere, onun okuyuşundan etkilenip ötmeye başlayan bülbüle okuyucuyu göndermektedir. Aynı durum sumlı- eylemi için de geçerlidir. Dâvud peygambere Tanrı tarafından bir şariat veya ahkâm yani hükümler kitabı gönderilmemiştir. Dâvud, Musa'nın kitabı ile peygamberlik etmiş bir çoban kıraldır. Ona gönderilen Zebur bir şariat kitabı değil tekili mezmur, çoğulu mezâmîr diye adlandırılan,

Yazılmış Gül ve Bülbül Hikâyeleri", *Kültür Dünyası*, İstanbul 1998, s. 34-38; Gencay Zavotçu, "Türk Edebiyatında Gül ve Bülbül", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, C: V, s. 896-902, Fatih Bakırcı, "Türk Dünyasında Ortak Bir Tema: Gül İle Bülbül; Hıkatî, Salâhî, Rifâî, Kara Fazlî, İznikli Bekâyî'de Gül ile Bülbül Temasının Karşılaştırılması", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 2015/6, s. 48-72.

⁴²³² Mehmet Törenek, "Recaizade Mahmut Ekrem'in 'Bülbül' Redifli Şiir ve Ona Yazılan Nazireler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 14, 2000, s. 169-185; M. Halil Sağlam, "Recaizâde Mahmut Ekrem'in Bazı Şiirlerinde Sosyal Temalar ve Vatan Sevgisi Temalı Bülbül Redifli Gazeli Üzerine Bir Tahlil Çalışması", *IJLET*, Volume:3, 2014, s. 78-98.

⁴²³³ Kamile Çetin, "Mehmet Âkif'te Bülbül İmgesi", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, I. Uluslararası Mehmet Akif Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Burdur, 2008, Cilt I-II, s. 467-474.

⁴²³⁴ Mehmet Kaplan, "Bülbül", *İA*, İstanbul 1961, C.2, s.833; A. Arı, "Bülbül", *TDEKTAS*, Ankara C.I, 2001, s. 486.

⁴²³⁵ Cemal Kurnaz, "Bülbül", *TDVİA*, İstanbul 1992, C. 6, s. 485-486.

Dâvud peygamberin mizmar adlı bir enstrüman aracılığıyla icra ettiğine inanılan ilahi ve münacaatlardan oluşan bir koleksiyondur. Mezmurlar Tevrat'ın Kitaplar bölümünde yer alır. Bülbül, Dâvud'u mezmur okurken duyduğunda başka türlü ötmesi efsanesiyle ünlenmiştir. İşte bu bakımdan, Dîvânu Lugâti't-Türk'te de sumlı- Türkçeden başka bir dille konuşmak, sumlış- yabancı dil konuşmak, sumlım Türkçe bilmeyen kimse olarak biçiminde anlamlandırılan⁴²³⁶ sumlı eylemi, bülbül için kullanıldığında bülbülün Davud'a hayranlıktan dolayı farklı ötmesini ifade etmektedir.

11. yüzyılın temel kaynaklarından biri olan Dîvânu Lugâti't-Türk'te de yaz-kış karşılaştırması ve atışması yapılırken de “*tatlığ öter sanduvaç*” denilerek sanduvaç sözcüğü anılmaktadır.⁴²³⁷ Bu dörtlükte bülbülle ilgili imge mevsim ve manzaraya bağlı pastoral bir anlamdır. Bazen bu anlam politik olarak zulmün kışla, adaletin baharla ilişkilendirilmesi sonucu dönemin koşullarına sanatlı bir karşı çıkış da olabilir. Kutadgu Bilig'de pastoral bağlam görülmesine karşılık politik bağlam yoktur. Onun yerine pastoral bağlamın din ve mitoloji ile birleştiği görülmektedir. Yusuf Has Hâcib bu bülbül imgesini Dâvud peygamber ile ilişkilendiren ve güzel ses etrafında müzik, doğa, din ve şiiri birleştiren imgeyi nereden edinmiş olabilir? Carra de Vaux, Dâvud mitini İbn Cerîr et-Tâberî adlı Kur'an yorumcusunun Kur'an'daki Dâvud ile ilgili âyetleri genel çerçeve bakımından Tevrat'a da uygun biçimde tefsir ettiğini yazmaktadır.⁴²³⁸ Gerçekten de Kutadgu Bilig'deki pek çok bilginin kaynağının Taberî tefsiri olduğu genel olarak sezilmektedir. Türkçeye ilk Kur'an çevirisinin de Taberî tefsiri Farsçaya çevrilirken yapılmış olması, Karahanlı saray ve medreselerindeki kültür ortamında Taberî'nin çok iyi bilindiğinin ve okunduğunun bir belirtisidir. Yusuf Has Hâcib'in İslâmî kültürünün doğrudan Kur'an'a ve sonra da Taberî tefsirine, belki onun özet Türkçe çevirisine dayandığı düşünülebilir.

Kutadgu Bilig İndeksinde “sükiç” biçiminde yazılan sözcüğün “kuş” olduğu belirtilmiştir.⁴²³⁹ Arat, çevirisinde sözcüğe “seher kuşu” karşılığını vermiştir.⁴²⁴⁰ Dîvânu Lugâti't-Türk'te bu sözcük yer almamaktadır. Dankoff Arat'a bağlı kalarak sözcüğü seher kuşu (bird of dawn) diye çevirir; notlar kısmında da, “sügiç” biçiminde okuduğu sözcüğün eğer yıldız değilse, bülbül (nightingale) olabileceğini kaydeder.⁴²⁴¹ Kutadgu

⁴²³⁶ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. III, s. 298, 409.

⁴²³⁷ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 529.

⁴²³⁸ Carra de Vaux, “Bülbül”, *İA*, İstanbul 1993, C.III, s. 494.

⁴²³⁹ R. R. Arat, *İndeks*, s. 411

⁴²⁴⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 406.

⁴²⁴¹ Yusuf Khas Hajib, *WRG*, s. 224, 280.

Bilig'in Fergana (B) nüshasında “sükiç” sözcüğünün altında “yıldız” yazılmıştır.⁴²⁴² Clauson Fergana nüshasındaki “sügiç” sözcüğünün “yıldız” olarak yorumlanmasının açık bir yanlış olduğunu ve muhtemelen alıntı olduğunu belirttiği sözcüğün bir tür kuş adı olması gerektiğini kaydeder.⁴²⁴³

Kutadgu Bilig’de sükiç yalnızca aşağıda verilen beyitte 1 kere geçmektedir:

5677. *sükiç koptı örlep kalıkkā ağıp/ünün sumlıdı şūrı ‘ibrī okıp*

Beyitte bağlam, Ögdülmiş’in Odgurmuş’ı ziyaret etmeden önce evinde sabaha karşı uyandığı ve doğaya ilişkin gözlemlerinin sunulduğu bölümdür. Dolayısıyla Ögdülmiş sükice benzetilmektedir. Beytin sözel karşılığı “*sükiç kuşu uyanıp yatağından kalkarak gökyüzüne doğru yükselince şūrı ‘ibrī /mezamir okur gibi güzel bir sesle öttüğü*” dır. Bu beyti izleyen iki beyitte ise Ögdülmiş’in başını kaldırıp doğuya baktığında güneşin yükselmeye başladığı ve güneş ışıklarının mızraklar gibi yerden çıkışını gördüğü anlatılmaktadır. Bu bağlam içinde düşünülünce Arat’ın yorumu doğrultusunda sözcük “seher kuşu” olarak kabul edilmelidir. Çünkü güneş doğmaya başlayınca bu kuş göğe yükselip ötmeye başlamaktadır. Sabahın habercisi olarak görülen bu kuştan yararlanılarak sabahın zindelik veren taze başlangıcı, sabahı getiren güzel sesler ve bu ortamın verdiği huzur, mutluluk anlatılmak istenmiştir. Yukarıda belirtildiği gibi Dâvud peygamber ile bülbül ve mezmur diye anılan ilahiler ile bülbülün ötüşü arasındaki ilgi din ve mitolojide klasikleşmiş bir benzetmedir. Beyitte hem gül-bülbül mazmununa, hem *şūrı ‘ibrī* de denilen mezmurları yani ilahi ve münacatları seslendiren Dâvud peygambere telmihte bulunulmakta; hem de beyitteki öbür sözcüklerle tenâsüb kurulmaktadır. Dolayısıyla sükiç sözcüğü kuş değil bülbül olarak anlaşılmalıdır.

Sükiç ve sandwaç sözcükleri, yukarıda yapılan açıklamalar doğrultusunda bülbül ile eş anlamlıdır. Çünkü bin ün, şūrı ‘ibrī, sumlınmak gibi benzer durum, eylem ve nitelemeler iki sözcüğü birbirine bağlamaktadır. Bu adların semantiği aynıdır.

semürgük

Semürgük sözcüğü Kutadgu Bilig İndeksinde “serçe” olarak çevrilmiştir.⁴²⁴⁴ Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te semürgük’ün bülbüle benzer bir kuş olup Balasagun dilince söylendiği belirtilerek şu beyit anılmıştır:

“Buç buç öter semürgük

⁴²⁴² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. 563.

⁴²⁴³ G. Clauson, *EDPT*, p. 819.

⁴²⁴⁴ R. R. Arat, *İndeks*, s. 386.

Boğzı uçun menglenür”

“Güzel öten semürgük kuşu tane gördüğünde boğazı için toplar.”⁴²⁴⁵

Dîvânu Lugâtî't-Türk'te semürgük karşılığı olarak verilen “seçe”nin Oğuzca⁴²⁴⁶ olduğu belirtilmiştir. Bunun yanında Dîvânu Lugâtî't-Türk'te serçeyi karşılayan “çaңcarga, çekik, kuşgaç, turıga” sözcükleri yer almaktadır.⁴²⁴⁷ Taş, sözcüğü “bülbüle benzer bir kuş” (6609) < *semirgük < *semir “semiz” biçiminde açıklamıştır.⁴²⁴⁸ Dankoff, Dîvânu Lugâtî't-Türk'teki beytin ikinci dizesini “*How much water can the swallow remove by sipping?*” biçiminde çevirmektedir.⁴²⁴⁹ Erdal sözcüğün mitolojik sîmurg kuşundan şekillenmiş olabileceğini belirtir ve Dankoff'un “swallow” biçimindeki çevirisinin simür-/simir- yutmak (to swallow) fiiliyle bir kelime oyunu yaptığını ancak sözcüğün hem ilk ünlüsünden hem de (semiz “yağlanmış”) anlamından dolayı olamayacağını belirtir.⁴²⁵⁰ Sözcüğün Farsça otuz kuş anlamına gelen efsanevî simurg ile benzerliği, Erdal'ın da değindiği gibi hemen dikkat çekmektedir. Nitekim Drevnetyurkskiy Slovar yazarları, Altun Yaruk'ta geçen semürgük ile simurg sözcüklerini karşılaştırmışlardır.⁴²⁵¹ Altun Yaruk'ta sözcük “semürgük atlıg kuşgaçkayalar” biçiminde ikileme içinde anılmaktadır.⁴²⁵² “atlıg” sıfatı ile birbirine bağlanan sözcüklerden birinin alıntı, öbürünün de onun Türkçe karşılığı olduğunu ve bu iki sözcüğün ikileme oluşturduğunu söyleyen Sertkaya, “kesari atlıg arslan” örneğini vermektedir. Altun Yaruk'ta bu kalıpta olan tek örnek, “semürgük atlıg kuşgaçkayalar” değildir. Bu ikilemenin geçtiği yerde “gandamadın atlıg uluğ tag” biçiminde bir ikileme daha vardır. İlk ikilemedeki kuşgaçkaya sözcüğüne sözlüklerde anlam verilmemektedir. Kuşgaç Dîvânu Lugâtî't-Türk'te serçe anlamında geçmekle birlikte “kuşgaçkaya” sözcüğündeki –kaya hecelerinin anlam ve işlevi belli değildir. Dizimsel ve dizinsel kurgu açısından anılan üç tamlama şöyle tablolastırılabilir:

İlk ad alıntı	Bağlayan sıfat	İkinci ad Türkçe
kesari	atlıg	arslan
semürgük	atlıg	kuşgaçkayalar
gandamadın	atlıg	uluğ tag

⁴²⁴⁵ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. II, s. 290.

⁴²⁴⁶ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. III, s. 219.

⁴²⁴⁷ Adem Aydemir, “Kutadgu Bilig ve Divanü Lugatî't Türk'te Kuşlar”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume 6, Issue 1, 2013, s. 271-297.

⁴²⁴⁸ İ. Taş, *KB'de Söz Yapımı*, İbrahim Taş, “Kutadgu Bilig'de z'leşme”, *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, Sayı: 16, 2006, s. 108.

⁴²⁴⁹ Yusuf Khass Hajib, *WRG*, s. 253.

⁴²⁵⁰ M. Erdal, *OTWF*, Vol. I, s. 159.

⁴²⁵¹ S. Tezcan, *KBDÜ*, s. 58.

⁴²⁵² Ceval Kaya, *Uygurca Altun Yaruk*, Ankara 1994, s. 78.

Bu soldan sağa ve yukarıdan aşağıya doğru yapılan eşleştirmeye göre semürgük sözcüğünün alıntı olması gerekmektedir. Eğer böyleyse, Türkçeye otuz kuş anlamındaki sözcük olarak giren ad, özgün anlamını yitirerek serçe anlamında kullanılmış olmalıdır. Bu durumda sözcüğü semir- eyleminden türetmek ve ekini çözümlemeye çalışmak da yersiz görünmektedir.

Kutadgu Bilig’de sözcük aşağıdaki beyitte 1 kere kullanılmıştır:

6609. bilig bir teñiz ol uçı yok tüpi/neçe suw kötürgey semürgük sora

Beyitte, bilginin uçsuz bucaksız deniz gibi oluşu metaforu üzerinden insanın bilgisinin bir semürgük=serçenin içebileceği su kadar olduğu anlatılmaktadır. Dolayısıyla şöyle bir eşleştirme yapmak gerekmektedir:

Kesret-küll ögesi	Vahdet-cüz’ ögesi
deniz	damla
bilim	bilgi
simurg	serçe
Tanrı	insan

Beytin tasavvuf öğretisine göre anlamlandırılması durumunda vahdet-i vücut/panthéisme/tümtanrıcılık öğretisine ulaşmamak imkânsızdır. Bu durumda semürgük, otuz kuştan her birinin adı olmalıdır. Serçeler birleşince simurg oluşmaktadır. Fergana nüshasında bulunmayan, Herat ve Mısır nüshasında yer alan beyitteki Farsça kökenli sözcük; küçültme, acizlik, yetersizlik anlamı taşıyan bir +ek eki almış olabilir. Nitekim Brockelmann, Rasanen, Gabain, Hamilton, Erdal gibi uzmanlar butık, topık, karak gibi örneklerle dayalı olarak +k ekinin Türkçede “küçültme görevinde vücut organı ya da bir bütünün kolunu gösteren sözcükler türettiğini” belirtirler.⁴²⁵³ Bazin de dillerin karşılıklı olarak yalnız sözcük alış verişinde bulunmadıklarını, ek de alıntıladıklarını belirtmekte ve +k ekini örnek vermektedir. Ona göre bu ek Farsçadan Türkçeye geçmiştir ve isim küçültme işlevindedir.⁴²⁵⁴ Farsça Dilbilgisi’nde de Bangi, Farsça küçültme eklerinin başında +ek ekini sayar ve adam=merd/ küçük adam=merdek, kız=duhter/küçük kız=duhterek örneklerini verir.⁴²⁵⁵ Türkçede merdüm ve merdümek olarak iki biçimi de kullanılan göz bebeği/karak anlamındaki alıntı söz de bu arada hatırlatılmalıdır.

Sonuç olarak semürgük sözcüğü serçe ve serçe sürüsü anlamında Farsça bir sözcüktür.

⁴²⁵³ İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 38-39.

⁴²⁵⁴ Louis Bazin, “Türk Lengüistiği ve Kültür Alış Verişi Meseleleri”, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, Sayı: 19, 1992, s. 1-21.

⁴²⁵⁵ İsmail Bangi, *Farsça Dilbilgisi*, Ankara 1971, s. 25.

sığırcık

Sözcük Dîvânı Lugâti't-Türk'te ve Kutadgu Bilig İndeksinde “sığırcık kuşu” olarak verilmiştir.⁴²⁵⁶ Derleme Sözlüğü'nde sığırcık için cayık, cırbıyık, cuga, curcun, gıragıra, kıvırcık, zevzir gibi adlandırmalar bulunur.⁴²⁵⁷ Devellioğlu sığırcığın Farsça'daki karşılığının “mürg-i zîrek, mürg-i zîrek-sâr” olup “anlayışlı kuş” anlamına geldiğini belirtir.⁴²⁵⁸

Kutadgu Bilig'de aşağıdaki beyitte 1 kere geçmektedir:

4198. *sığırcıknı kördüm uçar kaç ara/teñin bahtım erse ikigü kara*

Yukarıdaki beyitte hayvanların ortak özellikleri ve renkleri dost seçiminin anlatılması için araç olmuştur. Sığırcığın kazlar arasında uçmasının nedeni olarak ikisinin de kara renginde oldukları gösterilmiştir. Bütün canlılar kendilerine benzer veya yakın olanlarla arkadaşlık ettikleri gibi insanlar da kendisine denk olanları dost edinmelidir.

suñkur

Oğuz boylarının adları, damgaları, anlamları, ülüşleri ve kuşlarına ilişkin bilgiler bulunan Şecere-i Terakime ve Tevârih-i âl-i Selçuk'ta Kayı boyunun kuşu olarak sırasıyla “sunkar” ve “şahin” biçiminde anılmaktadır.⁴²⁵⁹ İlk olarak Eski Uygur Türkçesinde “sıñkur” biçiminde görülen bu kuş adı Türk dilinin tarihî dönemlerinde çeşitli ses ve biçim değişiklikleriyle görülmektedir. Clauson Uygur Türkçesinde “sıñkur” biçiminde geçen bu av kuşunun modern dillerdeki karşılığının “akdoğan” olduğunu belirtir. Moğolcada “şiñkor~şiñğor” biçiminde sı->şi ses değişikliğiyle görülen bu sözcüğün Hakanlı Türkçesinde gerileyici ses benzeşmesiyle tekrar “suñkur~suñğur” biçimine dönüşmüştüğünü belirten Clauson'a göre Moğolcada da benzer bir gelişme göstererek “şonkor” biçimine dönüşen bu sözcük Moğolcadan Türkçeye “soñkar~suñkar” biçiminde tekrar ödünçlenerek Türk dilinin çeşitli dönemlerinde varlığını sürdürmüştür.⁴²⁶⁰ Doerfer sözcüğün Türkçeden Moğolcaya geçtiğini ve tekrar Moğolcadan Türkçeye ödünçlendiğini belirtir. Sözcüğün gelişimini “*sıñkor”> Moğolca “şiñkor”> Batı Orta Moğolcada “şonkar” biçiminde açıklayan Doerfer, sözcüğün ilk sesindeki /i/ sesinin gelişimini ana sorun olarak görür. Ona göre sözcüğün Moğolcanın diğer lehçelerinde

⁴²⁵⁶ R. R. Arat, *İndeks*, s. 396; Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 505.

⁴²⁵⁷ Emirhan Mutlu, *Derleme Sözlüğü'nde Kuş Adları*, Bozok Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yozgat 2013.

⁴²⁵⁸ F. Devellioğlu, *OTAL*, s. 734.

⁴²⁵⁹ Zühal Ölmez, “Ebulgazi'ye Göre Oğuz Boylarının Damgaları ve Kuşları”, 5. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri: Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri*, Ankara 2015, s. 731, 732, 733; Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, (haz. Zühal Kargı Ölmez), Ankara 1996, s. 291, 292.

⁴²⁶⁰ G. Clauson, *EDPT*, p.838

/iö/>/o/ sesine dönüştüğünden sözcüğün ilk ana biçimi ikiz ünlülü “*sioñkor” olabilir.⁴²⁶¹ Houtsma’nın da “bir çeşit avcı şahin” karşılığını verdiği “sonkor”⁴²⁶², Ross’un belirttiğine göre Mançuca karşılığı “şongkon”, Çince karşılığı “Hai-Ch’ing” olan bu kuş, çevik ve hızlı uçar; kuğu ve buna benzer kuşları yakalar; “itülhen” e benzer.⁴²⁶³ Dîvânu Lugâti’t-Türk’te bu kuş için yırtıcı hayvanlardan birinin adı olup toğrıl kuşundan küçük olduğu bilgisi bulunmaktadır.⁴²⁶⁴

5697. saçım boldı yazkı gülef teg orut/sağal boldı suñkur tüsi teg şaşut

5639. saçım boldı suñkur tüsi teg şaşut/sağal boldı yazkı gülef teg orut

Yukarıdaki beyitlerde görüldüğü gibi sözcük 2 kere kullanılmıştır. Suñkur kuşunun tüy rengi ile insanın saç ve sakal rengi arasında bir ilişki kurulmuştur. Kuşun renginin yanında bitkilerin renginden yararlanılarak insana ait bir özellik kullanılmıştır. Yazın kurumuş gülef otu da saç ve sakal rengi için kullanılmıştır. Dolayısıyla bu beyitlerde, dönemin kültür dünyasında insan ile doğa ilişkisini gösteren en somut örneklerden biri sergilenmiştir. Burada hayvan ve bitkiler üzerinden belirtilen alaca, kır (şaşut) rengi ile yaşlılığa bir göndermede bulunulmuştur.

toğlıç

5377. beyitte ve 1 kere geçen bu sözcük, Kutadgu Bilig İndeksinde “bir kuş adı” olarak belirtilmiştir.⁴²⁶⁵ Clauson sözcüğün “toğ” toy kuşu veya toğ- ile ilgili olabileceğini, muhtemelen yabancı bir ek olan -lıç veya -laç ile sundılaç, kargılaç gibi kuş adları yapıldığını ve bu sözcüklerin muhtemelen alıntı olduğunu belirtir.⁴²⁶⁶

toy

Kutadgu Bilig İndeksinde sözcük “toy kuşu” olarak karşılanmıştır.⁴²⁶⁷ Dîvânu Lugâti’t-Türk’te ise sözcük aynı anlamla karşılanırken bunun Çiğilce olduğu belirtilmiştir.⁴²⁶⁸ Dîvânu Lugâti’t-Türk’te toy kuşu için “bodh” sözcüğü yer almaktadır.⁴²⁶⁹ Clauson “toğ” maddesi içinde yer verdiği sözcüğü “toy kuşu (bustard)” olarak çevirmiştir.⁴²⁷⁰ Brockelmann ise sözcüğü “toy kuşu (trappe)” olarak belirtir.⁴²⁷¹

⁴²⁶¹ G. Doerfer, *TMEN*, C. I, p. 360-362.

⁴²⁶² M. TH. Houtsma, *Ein Türkisch-Arabisches Glossar*, Leiden 1894, s. 28

⁴²⁶³ E. Denison Ross, *Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi, Mançuca ve Çince Sözlüğü*, Ankara 1994, s. 21

⁴²⁶⁴ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. III, s. 381.

⁴²⁶⁵ R. R. Arat, *İndeks*, s. 455.

⁴²⁶⁶ G. Clauson, *EDPT*, p. 456.

⁴²⁶⁷ R. R. Arat, *İndeks*, s. 460.

⁴²⁶⁸ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. III, s. 142

⁴²⁶⁹ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. III, s. 121, 142.

⁴²⁷⁰ G. Clauson, *EDPT*, p. 449

⁴²⁷¹ C. Brockelmann, *Wortschatz*, s. 212

Kutadgu Bilig metninde yalnız aşağıdaki beyitte 1 kez kullanılmıştır:

5377. *kuğu kırday erse ya turna yuğak/ya toy tut ya yügdik ya toğlıç ya kak*

Beyitte o çağın bilinen av hayvankları sayılmaktadır. Odgurmış Küntogdı'ya dünyanın fânî olduğunu, hazine ve av peşinde koşmanın sonunun gelmeyeceğini, bütün mal mülkün, avın ve servetin elde edilmesi durumunda bile hayatın sona ereceğini, o yüzden iyilik etmenin erdem olduğunu anlatırken bu beyit söylenmiştir. Sayılan hayvanlar gerçek anlamında kullanılan adlarla sıralanmıştır.

turna

Araplar'ın *kürkiyy*, Farslar'ın *bâtir* ve *küleng* dedikleri turnanın Latince karşılığı *grus grus* 'tur. Halk şairlerince alay alay ve bölük bölük ikilemeleriyle nitelenen turna divan şiirinde hayl-i küleng, katâr-ı küleng, saff-ı küleng vb. tamlamalarla anlatılır.⁴²⁷² Turna, halk hikayelerinde mübarek, akıllı, her hareketi doğru, mukaddes, haberci, süs unsuru olarak lâdinî bir karakter alırken⁴²⁷³ dinî hikayelerde, Alevî-Bektaşî inancında ilahi aşkla iman-inkâr sahibi canları, Hz. Ali ve sesini, ehl-i beyti, On iki İmamı, turna katarlarının da 'Ayn-ı Cem'i temsil etmiş, turna raksı Mevlevî semâ'ına kaynaklık etmiştir.⁴²⁷⁴ Türkülerde, dinî nitelikleri yanında haber alan-veren, göç eden, dertleşilen, güzelliği ile sevgiliye benzetilen turna, gurbet, özlem, aşk, hüzn, öğüt-dostluk, dert-derman, yurt (vatan) gibi duyguların anlatılmasına aracî olmuştur.⁴²⁷⁵ Turna Çin, Japon ve Kore kültüründe de Türk kültürüne benzer biçimde sadakat, mutluluk, güzellik, uzun ömür, şans ve bereket sembolü olmuştur.⁴²⁷⁶

Turna Kutadgu Bilig'de 2 kez kullanılmıştır.

0074. *kökiş turna kökte ünün yañkular/tizilmiş titir teg uçar yêlkürer*

Yukarıdaki beyitte görüldüğü gibi turnanın gökyüzünde sesler çıkarıp dizilmiş deve gibi kanat çırparak uçtuğu belirtilerek bahar tasviri yapılmıştır. Turnaların uçuş şekli kervanlarda develerin sıralanışı gibi görülmektedir. Turnalar gökyüzünde bölük

⁴²⁷² Ömür Ceylan, "Klasik Türk Şiiri'nde Turna'ya Dair", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, Sayı:38, 2013, s. 35-42; Mehmet Karabolat, "Turnalar", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, Sayı:28, 2003, s. 1-3.

⁴²⁷³ Şükrü Elçin, "Türk Halk Edebiyatında 'Turna' Motifi", *Halk Edebiyatı Araştırmaları 1*, Ankara 1997, s. 63-75; Mahfuz Zariç, "Turna'da Leyleğe Halk Şiirinde Göçmen Kuşlar", *Hece Gezi Özel Sayısı*, S. 22, 2011, s. 102-117.

⁴²⁷⁴ Mehmet Temizkan, "Türk Kültüründe ve Alevî-Bektaşî İnancında Turna", *Millî Folklor*, Yıl: 26, Sayı: 101, 2014, s. 162-170.

⁴²⁷⁵ Gıyasettin Aytaş, "Türkülerde Turna", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, Sayı:38, 2003, s. 13-3; İnan Selvi, *Türk Halk Edebiyatında Turna Motifli Türküler*, Dumlupınar Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2008.

⁴²⁷⁶ Mehmet Kara ve Ersin Teres, "The Crane as a Symbol of Fidelity in Turkish and Japanese Cultures", *Millî Folklor*, 95, 2012, s. 194-201.

bölük “V” şeklinde uçarlar. kervanlar da turnalar gibi katar katar hareket ederler. Turnalar haberci aynı zamanda aşk ve göç kuşlarıdır. Gökteki turnanın yerdeki izdüşümü ise devedir. Kervan yük taşıma işlevinin yanında haber getirip götürmek için de kullanılır. Deve aynı zamanda turnalar gibi aşkı da çağrıştırmaktadır. Bunun yanında turnanın renginin kökiş sözcüğü ile nitelendirilmesi onun kutsala yakın olduğunu kuvvetlendirmektedir. Dolayısıyla gökte turna yerde de deve aynı sembolik değerleri taşıyan iki hayvan olup birbirlerinin şekil değiştirmiş simetrik kopyalarıdır.

Kuşlar, gökyüzünün güzelliği ve süsü olmasını yanında İslâmiyet’ten önce Kök Teñri’ye yakınlığı ve temsilcisi olması nedeniyle kutsal kabul edilmiştir.⁴²⁷⁷ Turna da diğer hayvanlar gibi hükümdarın av hayvanları arasında olup zenginliğinin göstergesi olarak aynı türden hayvan adları sıralanarak anlatılmak istenen düşünceye koştur dilsel göstergelere başvurulmuştur.

5377. *kuğu kırday erse ya turna yuğak/ya toy tut ya yügdik ya toğlıç ya kaç*

tûti

Hint dilinde yazılan ve papağan öykülerini anlatan fabller bu dilden Farsça, Türkçe, Arapça ve başka dillere çevrilerek bir papağan edebiyatı oluşmasına kaynaklık etmiştir. Fars ve Türk edebiyatlarında bu tür eserlere *tûtînâme* denmektedir. Papağan ile başka kuşların atışmasına, münazarasına ilişkin eserler de verilmiştir.⁴²⁷⁸ Osmanlı-Türk klasik şiirinde de papağan motifi pek çok eserde geçmektedir. Dilinin insan diline benzer bir yapısı olmasından dolayı önüne konan aynanın arkasından yinelenen sözcükleri öğrenme yeteneği vardır. Sözcükleri söylemeyi öğrendiğinde ödül olarak şeker verilir. O yüzden tatlı dilli bir hayvan olarak anılır. Ancak sözcükleri öykünmeyle söyleyebildiği için konuşmayı bilmemektedir. Konuşma ve dinleme yeteneği olmadığı için söyleyebilme yeteneği bakımından yalnızdır. Cebrâil de Tanrı’dan Aldığı bildirimleri Hz. Muhammed’e aynen tekrarladığı için papağana benzetilmiştir. Farsçada tûtî, Arapçada bebgâ adıyla anılır.⁴²⁷⁹ Kutadgu Bilig İndeksinde “tûtî” için “papağan” karşılığı verilmiştir.⁴²⁸⁰ Eserde 1 kez kullanılmıştır:

3361. *yori yalñuz éşsiz ay yalñuğ uzu/tûtî kıldı yalñuz tili kör sözi*

⁴²⁷⁷ Türklerde Gök Tanrı tasavvuru dışındaki ilahlardan biri olarak hikmet sahibi ruhu temsil ettiği kabul edilir. Eberhard Chon’larda İbn Fadlan ise Kırğızlar’da turnanın Gök Tanrı dışındaki ilahlardan biri olduğunu kaydeder. Daha fazla bilgi için bakınız: Şükrü Elçin, Türk Halk Edebiyatında ‘Turna’ Motifi”, *Halk Edebiyatı Araştırmaları 1*, Ankara 1997, s. 63-75.

⁴²⁷⁸ İbrahim Sona, *Türk Edebiyatında Tûtî-nâme Hikâye (İnceleme-Tenlitli Metin)*, Gâzi Üniversitesi SBE, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2012.

⁴²⁷⁹ Zülfi Güler, “Divan Şiirinde Papağan”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 1, 2014, s. 61-71.

⁴²⁸⁰ R. R. Arat, *İndeks*, s. 475.

Beyit, Odgurmış'ın niçin yalnız yaşadığını Ögdülmüş'e anlattığı bölümde yer almaktadır. Arat'ın bu beyte ilişkin çevirisi şöyledir:

“*Ey insanların mâhiri, tek başına ve arkadaşsız yürü; bak, papağan konuşmağı ve söz söylemeğı kendi başına elde etti.*”⁴²⁸¹

Kutadgu Bilig'deki bağlama göre papağan taklit edip sözcükleri tekrarlacağı gibi insan da Allah'ın adını anmalıdır. Papağan gibi Tanrı'nın adını zikretmek de bir ibadettir. Odgurmış için en iyi arkadaş, Tanrı'nın adını anmadır. Bu 3349. beyitte açıkça belirtilmiştir. Odgurmış, insanlarla birlikte olmanın kendisini ibadetten alıkoyduğunu ve dedikodu veya boş sözlerle başkalarına zarar vermemek için yalnız yaşamayı tercih ettiğini belirtir. Papağan nasıl kendi başına dili ve sözü elde ettiyse insanın da yalnız ve arkadaşsız olarak yürümesi gerektiği öğüdünde bulunur. Çünkü tek başına ibadet ederse bu tek kişiden kimseye zarar gelmez. Arkadaşsız devam etmeyi öğütlemesindeki sebep ölüme herkesin tek başına gidecek olması ve kendi yaptığı ibadetlerden sorumlu olmasıdır. Halvete çekilmesi de papağanın kafeste tek başına yaşamasına benzetilmektedir.

ügi

Kutadgu Bilig İndeksinde “baykuş” olarak karşılanan sözcük⁴²⁸² Dîvânu Lugâtî't-Türk'te “ühi /ügi” şeklinde yazılıp Türklerin çoğunun “ügi” dedikleri ve doğrusunun da bu olduğu açıklaması bulunmaktadır.⁴²⁸³ Kaşgarlı'ya göre “ühi” sözcüğü Kençekçe'dir⁴²⁸⁴. Kaşgarlı Mahmud Türk dilinin ve lehçelerinin inceliklerini belirtirken sözcüğü örnekler arasında sayarak Hotan ve Kençeklilerin dillerinde “he” harfi bulunursa bunların asıl Türk ilinden olmayıp Türk ülkesine göç etmiş kimseler olduğunu açıklamasında bulunur.⁴²⁸⁵ Bu bilgiler yanında Hotanlılarla Kençeklilerin kelimenin önünde bulunan elifleri “he”ye çevirdiklerini ve Türk dilinde bulunmayan bir harfi kattıkları için Türk sayılmadıklarını da belirtir.⁴²⁸⁶ Nitekim Tietze de sözcüğü “hüyü kuşu” olarak madde başı almış ve “bir gece kuşu” karşılığını kuşkulu bulmuştur. Ancak sözcüğün Dîvânu Lugâtî't-Türk'teki bilgiler ışığında ügi/üğü >üyü > (h)üyü biçiminde

⁴²⁸¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s.246.

⁴²⁸² R. R. Arat, *İndeks*, s. 504.

⁴²⁸³ Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 161.

⁴²⁸⁴ Osman Fikri Sertkaya, “Dîvânu Lügati't-Türk'te Geçen Her Kelime Türkçe Kökenli midir? veya Kaşgarlı Mahmut'un Dîvânu Lügati't-Türk'ünde Yabancı Dillerden Kelimeler”, *Dil Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 5, 2009, s. 9-38.

⁴²⁸⁵ Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. III, s. 119.

⁴²⁸⁶ Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 32.

bir gelişme izlediği söylenebilir.⁴²⁸⁷ Dîvânü Lugâti't-Türk'te baykuş için ühi sözcüğü yanında kuburga ve yabakulak sözcüklerine de yer verilmiştir.⁴²⁸⁸ Baykuş için devlet kuşu, murat kuşu, hayırlı kuş, dölhli gibi halk tarafından verilen adlandırmalar yanında altınbaş gibi dış görünümüne veya puhu, kukumav, vikvikviyan, poğuç gibi ötüşüne dayanan çeşitli adlandırmalar da bulunmaktadır.⁴²⁸⁹

Kutadgu Bilig'de 1 kere aşağıdaki beyitte geçmektedir:

2314. uluğ tutsa hamyet kör arslanlayu/ügi teg usuz bolsa tünle sayu

Beyit komutanda olması gereken özellikler sıralanırken yer almaktadır. Beyitte komutanın aslan gibi hamiyeti yüksek tutması ve baykuş (ügi) gibi geceleri uykusuz geçirmesi gerektiği belirtilmektedir. Kutadgu Bilig'de baykuşun geceleri uyumayıp gündüzleri dinlenmesi ve gece keskin bir görüşe sahip olması, avını karanlıkta kolaylıkla yakalayabilmesi gibi özellikleri genelde insana, özelde ise komutana aktarılmaktadır. Baykuş yaşam biçiminden dolayı “gece kuşu” olarak da bilinir. Roux'un belirttiği gibi “Araplarda uyanıklık turnanın özelliği iken Türklerde baykuşun özelliğidir.”⁴²⁹⁰ Arat, sözcüğün Herat (Viyana) nüshasında Uygur harfleriyle “sarığ kuş” yazıldığını metin altında verdiği notlarda belirtmiştir.⁴²⁹¹ Ögel'e göre, sarı kuş baykuşların doğan cinsinden bir türü olmalıdır. Bazı lehçelerde küçük türden baykuşlara “ükü”, normal baykuşlara “ükü yapalak” denir. Av için kullanılanların da küçük cinsten baykuşlar olduklarını belirten Ögel, Bayat boyunun ongununun normal baykuş değil, gece doğanı olduğunu belirtir.⁴²⁹² Rasanen, Clauson, Gülensoy, Sevortyan ve Doerfer baykuş sözcüğünün “zengin, varlıklı” anlamındaki “bay” ile “kuş” sözcüğünden oluştuğunu kabul ederler. Karatay ise böğü ile üğü /ügi sözcükleri arasında bağlantı olabileceğini düşünmektedir. Nitekim baykuş mitolojide bilge, akıllı, zeki ve uyanık bir kuştur. Minerva Greko-Latin mitolojisinde “bilgelik” ilahesidir ve Atina kentinin de diğer adıdır. Minerva'nın baykuşu, Atinalı filozofları deyimler. Minerva, omzunda baykuşla resmedilir. Baykuş Minerva'nın öngörü “oracle” işlevini simgeler. Hegel Hukuk Felsefesi adlı eserinde şu ünlü özdeyişi anar: “Minerva'nın baykuşu, ancak gün batarken uçmaya başlar.”⁴²⁹³ Bu sözle Hegel bir konu üzerinde konuşabilmek için onun tamamlanıp bitmesi gerektiğini vurgular. Gündüz

⁴²⁸⁷ Galip Güner, “Andreas Tietze, Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı (Cilt 2, F-J, Wien 2009)'na Katkılar”, *Belleten*, 2010, s. 208.

⁴²⁸⁸ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 489, C. III, s. 56.

⁴²⁸⁹ Sevda Gülakan Kaman, “Baykuş Kelimesi ve Baykuşla İlgili İnançlar Üzerine”, *Turkish Studies*. 10/8, 2015, s. 1147.

⁴²⁹⁰ J. P. Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, s. 229.

⁴²⁹¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. 246

⁴²⁹² Bahattin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara 1995, s. 357.

⁴²⁹³ G.W.F. Hegel, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri (1821)*, İstanbul 1991, s. 31.

iyice bitip alaca karanlık çökmeden, güneşin etkisi bütünüyle yok olmadan, gündüz hakkında konuşulamayacağını belirtir. Başka bir deyişle, realite geçip gitmeden ideal olan ortaya çıkarılamaz. Yusuf Has Hâcib baykuşun uykusuzluğunu, geceyi düşünerek geçirmesini, Minerva imgesini bildiği için mi söylemiştir? Şöyle düşünülürse bu soruya evet demek mümkün olabilir:

Yusuf Has Hâcib komutanda arslan gibi hamiyetli olmayı ararken öncelikle alplığa ve savaşçılığa değinmiştir. Komutanın baykuş gibi gece boyu uyanık olması gerektiğini belirtirken de bilgeliğe değinmiş olmaktadır. Böylece, ordunun başında bulunan kişinin aynı zamanda hakan oluşundan da hareketle, Yusuf Has Hâcib, hakanın hem güçlü/alp, hem de kutlu/bilge olması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu düşünceden savaşçı kral ile filozof kralın bir sentezini istediği sonucuna ulaşılabilir. Nitekim Orhun Yazıtlarından beri hakanlar için bilge kişi ve alp kişi olmak üstün erdemler sayılmıştır. İşte 2314. beyit ve beyitteki arslan ve baykuş, bu bağlamda yorumlanabilir.

yori

Kutadgu Bilig’de 253 kere geçen yori- fiili yalnızca “yürümek, varmak” anlamında değil “yaşamak, hareket etmek, gezip dolaşmak, gitmek, uğraşmak, devam etmek, vakit geçirmek, anılmak, düşünmek, geçinmek, değer verilmek, yazmak” anlamlarında kullanılmıştır. Ayrıca Türkiye Türkçesinde “haydi” gibi bir kullanımı da bulunmaktadır.⁴²⁹⁴ “yori” sözcüğünün bu anlamlarının yanında aşağıdaki beyitte “kuzukapan kartal” anlamına geldiği belirtilmektedir⁴²⁹⁵:

5378. *kalıkta uçuglı kara kuş yori/seniñdin keçümez ayā kök böri*

Arat, yukarıdaki beyti “*havada uçan kara kuş sürüleri... ey bozkurt, canlarını senin elinden kurtaramaz.*” biçiminde çevirir.⁴²⁹⁶ Tezcan beyitteki sürü karşılığını Arat’ın niçin verdiğinin anlaşılamadığını ve Kırgızca’da “coru” kuzukapan kartal (sakallı akbaba, kuzukartalı) olarak yer alan sözcüğün yan biçimi olarak Irk Bitig’de “ori” şekliyle yer aldığını kaydeder. Ona göre Irk Bitig’de geçen “talım ori yarın aç a yasıcın yalım kayağ yara urupan yalñusun yoriyur tir.” cümlesi “yırtıcı kuzukapan, kürekkemiği kadar geniş ok temreniyle (gagasıyla) yalçın kayayı yararak vurup yalnız başına yaşıyor.” olarak yorumlanabilir.⁴²⁹⁷ Irk Bitig’de geçen bu cümledeki ori sözcüğünü Tekin “uri” okumuş

⁴²⁹⁴ Ahmet Demirtaş, “Kutadgu Bilig’de “yori-” Fiili Üzerine”, *Turkish Studies*, Volume 7/4, Fall 2012, s. 1477-1501.

⁴²⁹⁵ S. Tezcan, *KBDÜ*, s. 76.

⁴²⁹⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 386

⁴²⁹⁷ Semih Tezcan, “Kutadgu Bilig Dizini Üzerine”, *TTK-Belleten*, C. XLV/2, S. 178, Ankara 1981, s. 77

ve “genç erkek” anlamı vermiştir.⁴²⁹⁸ Abik de çalışmasında beyitte geçen sözcüğün Tezcan’ın açıklamaları doğrultusunda “kuzukapan kartal” olarak anlamlandırılmasının uygun olduğunu ve “yavru” ile “yori ~ coru ~ orı” sözcükleri arasındaki ilişkinin de araştırılması gerektiğini belirtmiştir.⁴²⁹⁹ Anılan açıklamalar doğrultusunda bu çalışmada da sözcük genelde hayvanlar özelde kuşlar bölümünde değerlendirilmiş ve sözcük “kuzukapan kartal” olarak kabul edilmiştir.

yuğak

Kutadgu Bilig İndeksinde “yuğak” sözcüğü için “su kuşu, bir nevi ördek” açıklamasında bulunulup soru işareti konulmuştur.⁴³⁰⁰ Dîvânu Lugâti’t-Türk’tе de sözcük için “su kuşu” karşılığı verilmiştir.⁴³⁰¹ Clauson sözcüğün kökünü yu- “sürekli yıkan-” fiili olduğunu belirtip “bir çeşit su kuşu, muhtemelen bir dalgıç kuşu” olduğunu kaydeder.⁴³⁰² Dankoff beyitte geçen bu sözcüğü çevirmeyip aynen almıştır.⁴³⁰³ Brockelmann yugak sözcüğüne “su kuşu (ein wasservogel)” karşılığı vermiştir.⁴³⁰⁴

Metin içinde aşağıdaki beyitlerde 2 kere geçmektedir. İlk beyitte dostluğun değeri ve ölçütü örneklenmektedir. Eserin pek çok yerinde değinildiği gibi burada da “hayvanda düşünmek” yöntemi görülmektedir. Her cinsin kendi cinsiyle dost olması gerektiğini söyleyen yazar, kara kuşun ak kuşla dost olmamasını örnek verir. Yuğak denen kuşun da kuğulara karışmadığı vurgulanmaktadır. Buradan, anılan kuşun beyaz kuğuya benzemeyen, onunla karşıt renkte olan bir su kuşu olduğu anlaşılmaktadır. Ne var ki bu kuşun bugün siyah veya kara kuğu diye bilinen ve nesli tükenmekte olan black swan yani kara kuğu olup olmadığını söylemek imkânı yoktur:

4199. *kuğuğa katılmaz körü tur yuğak/kara kuş örün kuş bile keğ yırak*

Kuğu sözcüğünün geçtiği ikinci beyit, ördek sözcüğünün geçtiği yerde belirtildiği gibi hayatın faniliği bağlamında yer almaktadır:

5377. *kuğu kırday erse ya turna yuğak/ya toy tut ya yügdik ya toğlıç ya kak*

yügdik

Kutadgu Bilig İndeksinde sözcük “bir kuş cinsi” olarak verilmiştir.⁴³⁰⁵ Dîvânu Lugâti’t-Türk’tе yer almayan bu sözcüğü “yögdik” biçiminde alan Clauson, hapax

⁴²⁹⁸ Talat Tekin, *Irk Bitig*, Ankara 2013, s. 23, 31, 64.

⁴²⁹⁹ A. D. Abik, “Kutadgu Bilig’de Hayvan Adları”, s. 18.

⁴³⁰⁰ R. R. Arat, *İndeks*, s. 556.

⁴³⁰¹ Besim Atalay, *DLT-Dizin*, C. IV, s. 808.

⁴³⁰² G. Clauson, *EDPT*, p. 901.

⁴³⁰³ Yusuf Khass Hajib, *WRG*, s. 176.

⁴³⁰⁴ C. Brockelmann, *Wortschatz*, s. 96.

⁴³⁰⁵ R. R. Arat, *İndeks*, s. 560.

legomenon yani metinde ve döneminde bir kez geçen kuş adlarından biri olarak belirtmiştir.⁴³⁰⁶ Beyitteki av hayvanı adları, dönemin faunası hakkında bilgi vermektedir.

Sözcük metinde 1 kere aşağıdaki beyitte kullanılmıştır:

5377. *kuğu korday erse ya turna yuğak/ya toy tut ya yügdik ya todlıç ya kaç*

Tablo: Kutadgu Bilig’de Geçen Hayvan Adları

Hayvan Türleri	Hayvan Çeşitleri	Hayvan Adları Listesi	Sıklık
Binek Hayvanları	at	1. at	45
		2. yılkı	26
		3. kewel	4
		4. ağır	3
		5. arkun	3
		6. tazı	2
		7. bulak	1
		8. köçüt	1
		9. tay	1
		10. tosun	1
		11. büktel	1
		12. yond	1
	Eşek-katır	13. tağı	4
		14. kulan	2
		15. kölük	2
		16. katır	1
	Deve	17. botu	5
		18. buğra	4
		19. téve	1
		20. titir	1
	Fil	21. yañan	5
Büyük Baş Hayvanlar	Sığır	22. uç	8
		23. kutuz	2
		24. iñek	1
		25. buka	1
		26. öküz	1
		27. koy	11
Küçük Baş Hayvanlar	Davar	28. kozı/kuzı	11
		29. teke	2
		30. erkeç	1
		31. toklı	1
		32. ımğa	1
		33. keyik	6
	Geyik	34. sığun	4
		35. muygak	2
		36. sukak	1
		37. ıwık	1
		38. elik	1
		39. külmiz	1
		40. böri	15
Yırtıcı Hayvanlar		41. ıt/it	15
		42. arslan	14
		43. esri	2
		44. toñuz	2

⁴³⁰⁶G. Clauson, *EDPT*, p. 911.

		45. tilkü	2
		46. adığ	1
		47. erbüz	1
		48. köpek	1
Av Hayvanları		49. kiş	4
		50. tiyiñ	2
		51. as	2
Kuşlar	Yırtıcı Kuşlar	52. kuş	19
		53. örün kuş	6
		54. kara kuş	4
		55. kuzğun	4
		56. suñkur	2
		57. laçın	1
		58. yorı	1
		Av Kuşları	59. kuğu
	60. sandwaç		3
	61. kaķ		2
	62. ördek		2
	63. yuğak		2
	64. turna		2
	65. sağızğan		1
	66. semürgük		1
	67. sığırçuk		1
	68. sükiç		1
	69. çumğuk		1
	70. keklik		1
	71. ular kuş		1
	72. tūtī		1
	73. ügi		1
	74. toy		1
	75. yügdik		1
	76. toğlıç		1
	77. kaz		1
	78. kıl		1
	79. korday	1	
Sürüngenler		80. yılan	8
		81. yél	2
		82. büke	2
Haşere ve Böcekler		83. kurt	4
		84. çibun	3
		85. çağan	2
		86. koñuz	1
Deniz Canlıları		87. balık	1

Not: Listeye ve tabloya “ok yılan”, “kaysarı”, “rây-i hindî”, “çağrı”, “çawlı” adları alınmamıştır. Ok yılan yılanın ok gibi atılması durumuna verilen bir addır. Tür veya cins belirtmemektedir. “kaysarı” ve “rây-i hindî” kuş adı değildir. “çağrı” ve “çawlı” ise metinde unvan olarak kullanılmıştır.

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÖKBİLİMİ ADLARI

Yusuf Has Hâcib kendi çağında Grek, Hint, Fars, Arap, Çin ve Türk kültürlerinin kesiştiği bir noktada gök cisimlerine ve gökbilime ilişkin güncel bilgileri edinmiş ve eserinde değerlendirmiştir. Ancak Yusuf Has Hâcib'in Kutadgu Bilig'deki astronomi ve astrolojiye ilişkin bilgileri, hangi eser veya eserlerden aldığına, kimlerden öğrendiğine ilişkin kesin bilgilere ulaşmak mümkün değildir. Eserde yer alan gökbilime ilişkin adlara bakıldığında İslâm dünyasında o gün için benimsenen genel görüşlerin eksiksiz biçimde yer aldığı görülür. Bu bakımdan İslâm evrenbilimi, gökbilimi, yerbilgisi gibi alanlardan yararlanılarak Kutadgu Bilig'deki konuya ilişkin adları belirleyip aşamalı bir tasarıma göre incelemek mümkündür. X. yüzyılda derlenen ve elli iki bölümden oluşan Resâ'ilü İhvânî's-Safâ ve Hullâni'l-Vefâ adlı yapıtın "ilmü'n-nücûm" bölümünde verilen bilgiye göre yıldızlar bilimi üç alt dala ayrılmıştır:

1. İlmü'l-hey'et, yıldızları ve burçları inceler.
2. İlmü'z-zîcât, astronomik tablolar ve takvimler ile ilgilenir.
3. İlmü'l-ahkâmi'n-nücûm, astroloji yani yıldız falı ile ilgilenir.⁴³⁰⁷

İhvânü Safâ gökbilimi aritmetik, geometri ve müzikle birlikte riyaziyyât (Mathematical sciences, matematik bilimleri) arasında sayar.⁴³⁰⁸ Bu çevreye göre evrende her şey bir bütündür. Bütünlük kendi içinde aşamalı bir sıra düzenine sahiptir. Bütünlüğün her bir üyesi öbür üyelerle ilgilidir. Nasr'ın da belirttiği gibi her zaman orta çağ kozmolojilerinin ana fikrini oluşturan bu anlayış⁴³⁰⁹ varlığın birliğini ifade eder. İhvan'ı Safâ'ya göre evreni güneş aydınlatır. Güneş evrenin kalbidir. Tanrı'nın gökteki ve yerdeki işaretidir. Onun altında Venüs, Merkür, Ay hava küresi ve dünya yer alır. Üstünde ise Mars, Jüpiter, Satürn, sâbit yıldızlar ve evreni kuşatan "muhit" ten oluşan diğer beş küre vardır. Eril öge olan güneş ile dişil öge olan ayın evliliğinden bütün evren yaşam bulur.⁴³¹⁰ İhvan-ı Safâ açık bir biçimde insan-evren ilişkisini makrokozmos-mikrokozmos yani büyük evren/küçük evren görüşüne dayandırmaktadır. İnsan herşeyi bilemez. Ancak kendini bilirse bütün evreni bilebilir.⁴³¹¹ Tıpkı büyük evren kente

⁴³⁰⁷ Hasan Aydın, "Kozmolojik Temelleri Işığında İhvân Es-Safâ'da Astroloji ve Astrolojinin Meşruluğu Sorunu", *Kelam Araştırmaları*, C. 9, S:1, 2011, s. 179-198.

⁴³⁰⁸ Godefroid de Callataÿ, "The Classification of the Sciences according to the Rasa'il Ikhwan al-Safa", *The Institute of Ismaili Studies*, 2003, *Department of Academic Research and Publications Lecture Series*, s.1-13.

⁴³⁰⁹ Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, İstanbul 1985, s. 82.

⁴³¹⁰ Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, İstanbul 1985, s. 89-90.

⁴³¹¹ Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, İstanbul 1985, s. 115.

benzetildiği gibi insan vücudu da kente benzetilir.⁴³¹² Bu benzetme onların kentli bir düşünce yapısına sahip olduklarını gösterir. İhvânü Safâ, kökü Aristoteles'e giden, sonradan İbn Sina ve Yusuf Has Hâcib'in de benimseyeceği mevsimler-yaşam dönemleri benzetmesini bu büyük ve küçük evren özdeşliğine dayandırır. Çocukluk ilkbahar, gençlik yaz, olgunluk güz, yaşlılık kış gibidir.⁴³¹³ İhvânü Safâ'nın politik görüşü de evren temellidir. Mars ile güneş arasındaki ilişki ordu komutanı ile hakan ilişkisi gibidir. Merkür'ün güneşle ilişkisi yüksek bürokrasi ile hakanın ilişkisine benzer. Jüpiter bilgin ve bilgelere, Venüs harem üyeleri ve çalgıcılara, Ay âsîlere benzer. Çünkü ay, ışığı bakımından değişkendir. Önce az ışıklı, sonra dolgun ışıklı, ardından yapısı küçülen ve ışığı azalan bir görüntü verir. İnsanlar da önce hakan katına yükselmeye başlar, en yüksek aşamaya çıkarlar ve ardından düşüşe geçip yok oluncaya dek batarlar.⁴³¹⁴ Kutadgu Bilig'de geçen gökle ilgili adlara bakıldığında Yusuf Has Hâcib'in de bu kurgusal düşüncelere benzer düşünceler savunduğu görülebilir. Yusuf Has Hâcib de eserinde Ferganî, İhvan-ı Safâ, İbn Sina ve Birunî'nin görüşlerine benzer görüşlere yer verir. Bu açıdan onun Ptolemaios/Batlamyus kaynaklı İslâm evren ve gök bilimi geleneği içinde bilinenleri kullanan bir yazar olduğu söylenebilir.

Eski Greklerden beri gök cisimlerinin gün merkezli (heliocentric) mi yer merkezli (geocentric) mi olduğu tartışılmıştır. Soğanın küresel katmanlarına, başka bir deyişle katmerlerine⁴³¹⁵ benzer bir evren tasarımı düşünüldüğünde dokuz kat göğün olduğu sonlu bir evren içinde güneşin veya dünyanın merkezde olmasının pek önemi yoktur. Ölçüm, gözlem ve deney değil benzetmeye ve ahlaka dayalı bir tasarımda insan dünyada yaşadığı için dünyanın merkezde olduğunun düşünülmesi bilimsel olmamakla birlikte belki de daha insanî bir düşüncedir.

Güneşin burçlar kuşağındaki döngüsü, yer değişimi, takvim bilgisinde kullanılan önemli bir ölçüttür. Kutadgu Bilig'de 20 Şubat-20 Mart arasında bulunan balık burcu kuyruğundan 21 Mart-20 Nisan arasında etkili olan koç burcunun burnuna geçildiğinde bahar başlamaktadır. Türklerin kronolojik ve kozmolojik inançlarının döngüsel (devrevî/cyclic) olduğunu ejderhanın kuyruğu ile ağzının birleşmesine benzetmelerinden dolayı tezginç, felek, evir-en>evren sözcüklerinde de görmek mümkündür. Bu durumda ejderha ile evren, acun, dünya, felek vb.nin özdeşliği söz konusu olmaktadır. Çin kültürü

⁴³¹² Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, İstanbul 1985, s. 116.

⁴³¹³ Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, İstanbul 1985, s. 119.

⁴³¹⁴ Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, İstanbul 1985, s. 119.

⁴³¹⁵ Yavuz Unat, *Tarih Boyunca Türklerde Gökbilim*, İstanbul 2008, s. 57.

ile ilişki kurmaya yol açan bu seçeneğin yanında Türklerin ırmak veya göllerde gözlemledikleri Farsça gird-âb yani suyun dibe doğru burulmasına burulgan, çevlik, çekzinme, çeğzinme demeleri ve değirmene benzetmeleri başka bir açıklayıcı örnektir. Benzer gözlemin göğe doğru toz burulması biçiminde olan siklon, tornado, hurricaine, hortum sâyesinde yapılması da mümkündür. Yere veya göğe doğru ucu dibi görünmeyen ve insanın gücünün yetmediği bu emilme veya çekilmenin kronolojik ve kozmolojik yapılara model olarak kabul edilmesi gayet doğaldır. Üstelik üst tarafın cennet, alt tarafın cehennem diye düşünülmesinde de bir isâbet olduğu düşünülebilir. Bu çerçevede dolaşıp duran gezegen ve yıldızlarla sâbit yıldızların oluşturduğu burçlara dayalı evren tasarımı, döngüsel özellikleriyle bu doğa olaylarının genişletilmiş bir biçimi olarak görünmektedir.

Döngüsel evren tasarımı yalnız Türklerin değil Kopernik devrimine gelinceye kadar bütün eski toplumların benimsediği bir tasarımdır. Gezegen, yıldız ve burçların döngüsel bir model içinde yer merkezli olarak ilk düzenlenişine Aristoteles'te rastlanmaktadır:

Aristoteles'in yer merkezli evreni⁴³¹⁶

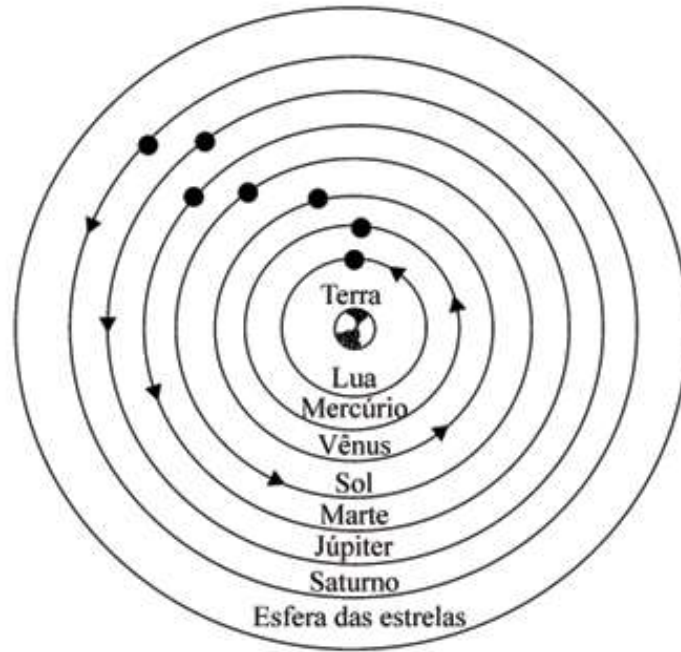

Figura 1 - Universo Aristotélico. A Terra está no centro do Universo. Os planetas giram em torno dela, na seguinte ordem: Lua, Mercúrio, Vênus, Sol, Marte, Júpiter e Saturno. A última esfera é a das estrelas.

⁴³¹⁶ Penha Maria Cardoso Dias, Wilma Machado Soares Santos, Mariana Thomé Marques de Souza, "A Gravitação Universal", *Revista Brasileira de Ensino de Física*, Volume 26, Nu: 3, 2004, p. 259.

Eudoxus'un görüşlerini geliştirerek modelini kuran Aristoteles'in modelini İS. 150 yılı dolaylarında İskenderiyeli Ptolemaios geliştirmiş ve özgün adı Magna Syntaxis olan, Arapçada Almagest diye anılan büyük eserinde yer alan bu tasarım hem doğuda hem batıda yüzlerce yıl ortaklaşa benimsenmiştir:

Ptolemaios'un yer merkezli evreni⁴³¹⁷

Orta Çağlar boyunca doğuda ve batıda adeta resmi evren görüşü hâline gelmiş olan Ptolemaiosçu terracentric/dünya merkezli evren tasarımı, Nicolaus Copernicus'un heliocentric/güneş merkezli evren tasarımını ileri sürdüğü 1543 yılına kadar tek açıklayıcı varsayım olarak kalmıştır. Bilim tarihi açısından bu eser Orta Çağ ile Yeni Çağ birbirinden ayıran sınır taşı olarak kabul edilir⁴³¹⁸ 1587'de Tycho Brahe (1546–1601)

⁴³¹⁷ Johannes Hevelius, *Selenographia sive lunae descriptio*, Gedani, 1647, s.161; bu eserin 163. sayfasında Tycho Brahe'nin, 168. sayfasında Copernicus'un evren şeması vardır. Ptolemaios'un evren şeması, İspanya'da Kral Alphonso zamanında 1212 yılında yapılan şemalardan biridir. Bu yüzden bu tür şemalar Alphonsine olarak anılır.

⁴³¹⁸ Hüseyin Gâzî Topdemir, "Tarih Boyunca Geliştirilmiş Evren Modelleri-1: Yer Merkezli Evren Modeli", *Bilim ve Teknik*, 2011, s.104-16; Hüseyin Gâzî Topdemir, (2011), "Tarih Boyunca Geliştirilmiş Evren Modelleri-2: Güneş Merkezli Evren Modeli", *Bilim ve Teknik*, 2011, s.102-106; Yavuz Unat, "Aristoteles'in Evren Anlayışı ve İslâm Astronomisine Etkisi", *Aristoteles Sempozyumu*, 2016, Ankara 2016, s. 1-22; Seda Özsoy, "Güneş Merkezli Evren Anlayışı: Kopernik, Kepler ve Galilei Neyi Değiştirdi?", *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, S. 20, 2015, s. 95-11.

anılan iki tasarımı birleştirerek yergün merkezli (geo-heliocentric) bir evren tasarlamıştır.⁴³¹⁹

Kurân-ı Kerim'deki felek ve nücûm ile ilgili bilgiler Ptolemaios/Batlamyus geleneğiyle uyumlu olduğu gibi Kutadgu Bilig'in evren tasarımı da İslâm uygarlığında çok iyi bilinen ve benimsenen bu gök bilimcinin tasarımının tekrarıdır. Ptolemaios'un Megali Syntaxis adlı eseri İslâm dünyasında Almagesti diye tanınmıştır. Bu ad sonradan Avrupa bilim çevrelerince de benimsenmiştir. IX. yüzyılın ikinci çeyreğinde Bağdat'ta halife Memun döneminde yaşayan ve Avrupa'da Alfraganus diye bilinen Ferganî adlı gökbilimci, Ptolemaios'un eserinin özeti sayılan Arapça bir kitap yazmıştır. Cevâmî İlmü'n-Nücûm ve Usûli'-l-Harekâtî's-Semâviye adlı bu eser İslâm ve Avrupa gökbilim yazınının Ptolemaios'tan sonra en çok tanınan kitabıdır. 30 bölümden oluşur. Takvim bilgisi, göğün ve yerin küreselliği, göğün devinimleri, burçlar ve saatler, gezegenlerin enlemsel veboylamsal dönüşleri, yıldızlar, ay ve gezegenler ile ay ve güneş tutulmalarına ilişkin bilgiler bu otuz bölümün ana konularıdır.⁴³²⁰ 4. Bölüm yer merkezli kurama ilişkin açıklamaları içerir. Varak 10b'de ise Ptolemaiosçu evren tasarımı gösteren bir şekil bulunmaktadır. Arapça metinde saat yönünde dönen yörüngeler biçiminde verilen bu şema Unat çevirisinde yeni bir çizimle Türkçeleştirilmiştir.⁴³²¹ Dante de Ferganî'nin evren tasarımı tekrar etmiştir:

*“Ferganî'nin ünlü İtalyan şair Dante Alighieri (1261-1321) üzerindeki etkisi bilinmektedir. Dante, Il Convivio'daki Batlamyus astronomisine ait bütün görüşleri ve İlâhî Komedyâ'sında yer alan evren görüşünü Ferganî'den almıştır. Convivio'nun ikinci kitabında Ferganî'den ve kitabından iki kez bahsetmesine karşın Dante onu tekrar tekrar kullanmıştır. İlâhî Komedyâ Dante'nin Cehennem, Araf ve Cennet'e yaptığı seyahatin bir öyküsüdür. Yazar seyahatini dramatik bir biçimde anlatır. Dante'nin astronomiye bir katkısı yoktur. Cehennem, Araf ve Cennet gezisinden söz ederken Ortaçağ biliminin bir özetini yapar. Evren görüşü dönemin moda olan görüşüdür ve Ferganî'den alınmadır. Dante, Ferganî'nin eserinin Latince çevirisini çok iyi incelemiştir.”*⁴³²²

Batlamyus'u Kopernik'e ulaştıran zincirde Ferganî ve İhvânü Safâ, en önemli halkalardır. Bu iki kaynak Yusuf Has Hâcib'in de Dante'nin de ana kaynakları olarak görülmektedir. Exodus'tan Kopernik'e değin egemen olan dünya merkezli evren tasarımının yanında antik Greklerde Aristarkhos güneş merkezli bir evren tasarımı ve

⁴³¹⁹ Norbert Froese, *Die Anfänge der wissenschaftlichen Astronomie, Von den Anfängen der geometrischen Astronomie bei Eudoxos über die Kosmologie des Aristoteles und das heliozentrische Weltbild des Aristarchos bis zum Almagest des Ptolemaios*, Stand: 23.09.2015, s. 29.

⁴³²⁰ Yavuz Unat, *Tarih Boyunca Türklerde Gökbilim*, İstanbul 2008, s. 35-45.

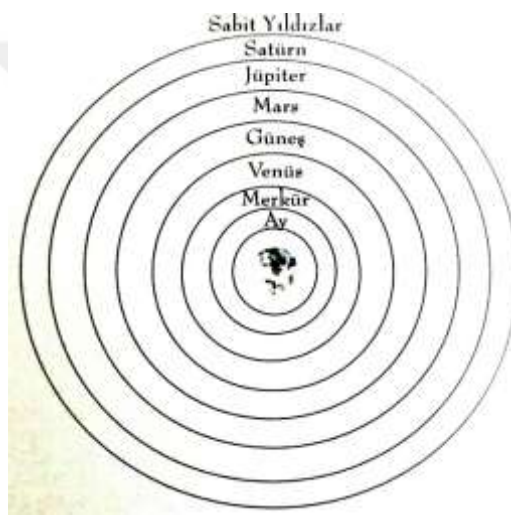
⁴³²¹ Ferganî, *Cevâmî İlmü'n-Nücûm ve Usûli'-l-Harekâtî's-Semâviye*, Ankara 2012, s. 56 ve varak 10b.

⁴³²² Yavuz Unat, *Ferganî'nin “Kitâb el-Fusûl” Adlı Kitabı Üzerine Bir İnceleme* Ankara Üniversitesi SBE Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1996, s. 8; Yavuz Unat, “Ferganî'nin ‘Astronominin Özeti ve Göğün Hareketlerinin Esasları’ Adlı Astronomi Eseri”, A.Ü. DTCF Dergisi, C. 38, Sayı 1-2, 1998, s. 405-423.

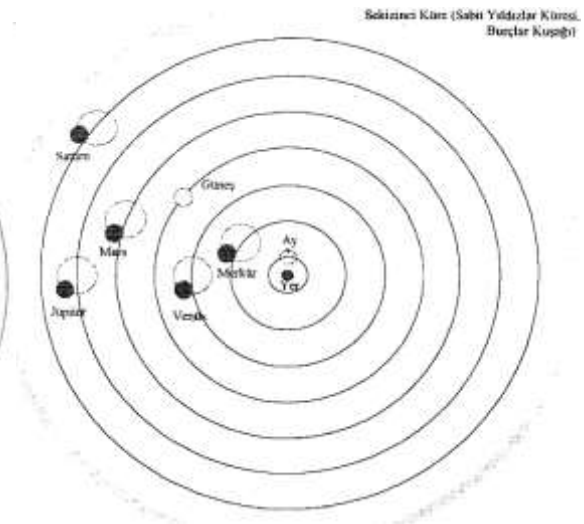
dünyanın küre olduğuna ilişkin görüşler ortaya atmışsa da onun bu görüşleri Kopernik'e değin ne ilgi görmüş ne de dönemine egemen olabilmıştır.⁴³²³

Gerek Yusuf Has Hâcib, gerekse Dante gökbilim konusunda bir öncü veya yenilikçi değildirler. Bu alana bir katkıları da olmamıştır. Ancak söz konusu bilgileri Türkçede ilk kez dile getirmesi ve Türkçe duyarlılığı açısından Yusuf Has Hâcib Türk düşüncesinin ve gök bilim tarihinin önemli bir adı olarak anılmalıdır. Aşağıda verilen ardışık evren tasarımları, Kutadgu Bilig'in kozmoloji, kozmonimi, planetonimi, astronimi anlayışları ile adbilimsel dünyasının temellerini göstermek açısından büyük önem taşımaktadır:

Ferganî'nin evreni-1:⁴³²⁴

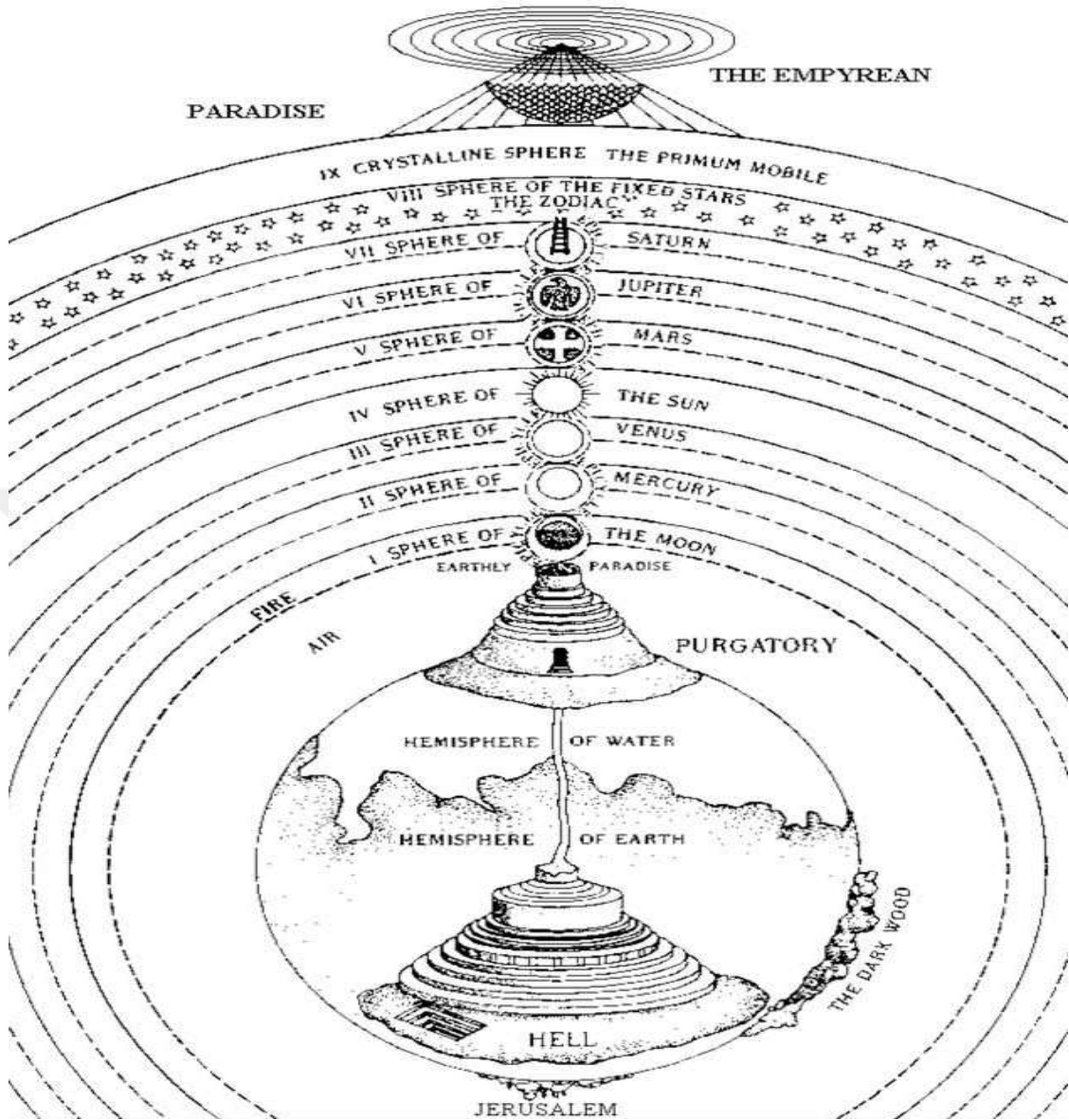
Ferganî'nin evreni-2:⁴³²⁵

⁴³²³ Aristarkhos ve Pithagoras'ın Kopernik üzerindeki etkisi için: Thomas W. Africa, "Copernicus: Relation to Aristarchus and Pythagoras", *Isis*, Vol. 52, No: 3, 1961, p. 403-409.

⁴³²⁴ Ferganî, *Cevâmi İlmü'n-Nücûm ve Usûli'l-Harekâti's-Semâviye*, Ankara 2012, s. 56 ve varak 10b.

⁴³²⁵ Yavuz Unat, *Ferganî'nin "Kitâb el-Fusûl" Adlı Kitabı Üzerine Bir İnceleme*, Ankara Üniversitesi SBE Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1996, s. 432.

Dante'nin evreni⁴³²⁶

Antik ve Orta Çağ'da hemen her kültürde görüldüğü gibi Türk kültürünün bir aynası olan Kutadgu Bilig'de de evren düzeni, gök düzeni, dünya düzeni, din düzeni, toplum düzeni, yönetim yapısı, mimari, müzik, beden yapısı, hayvan ve bitki âlemi gibi büyükten küçüğe her alanda yıldız ve gezegen adları, burçlar ve yıldız falına ilişkin hem ortak, hem de birbirine benzer öğelere rastlanır.

⁴³²⁶ Michelangelo Caetani, *La materia della Divina commedia di Dante Alighieri*, In Firenze, 1855 adlı eserinde bu şemayı çizmiştir. Dante'nin evreni hem Aristocu evren sisteminin modern bir versiyonu hem de Orta Çağlar boyunca Hristiyan Batı'nın genelgeçer egemen tasarımı sayılmıştır. Roberto Buonanno-Claudia Quercellini, "The equations of medieval cosmology", *New Astronomy*, No: 14, 2009, s. 347-348.

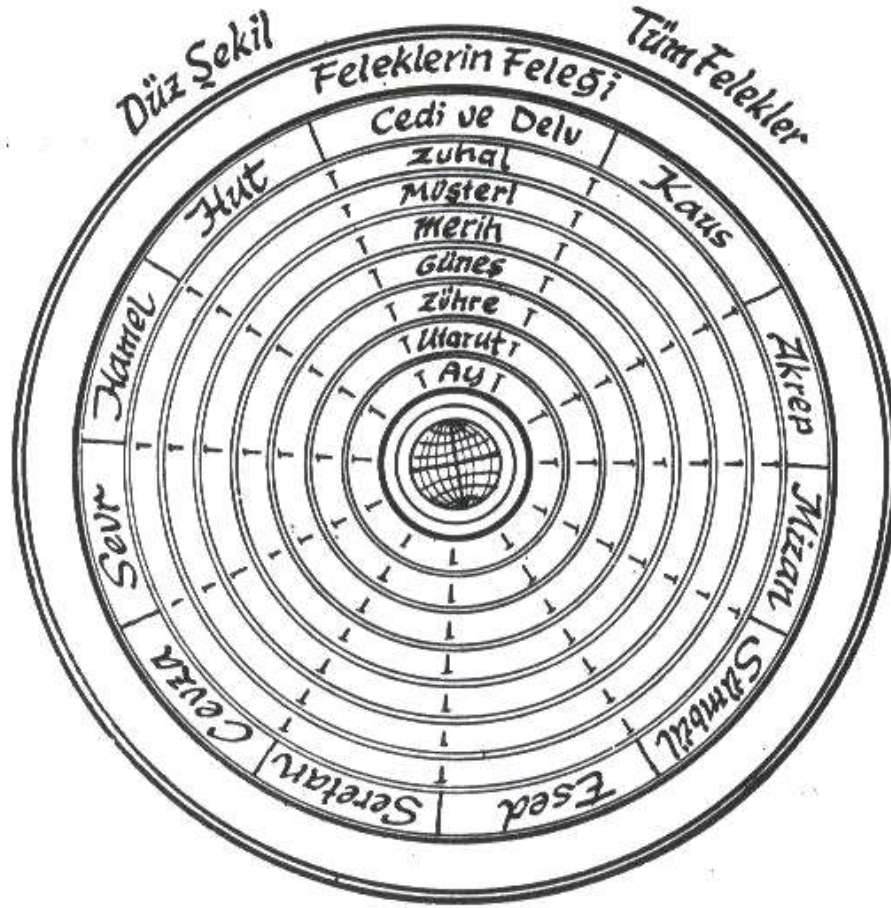
Kutadgu Bilig'in "Yiti Yultuz On İki Ükekni Ayur" başlıklı ve 124-147. beyitlerden oluşan bölümünde Yusuf Has Hâcib bir evren tasarımı ortaya koymaktadır. Buna göre Tanrı bütün âlemi dilediği gibi yaratmıştır. Güneş ve ay dünya için aydınlatmıştır. Felek durmadan dönmekte, hayat da durmadan dönüşmektedir. Dünyanın üzerinde mavi gök, gezegenler ve yıldızlar vardır. Karanlık gece ve aydınlık gündüz birbirinin ayrılmaz öğeleridir. Gökteki gezegenlerin kimi süs, kimi kılavuz, kimi de öncüdür. Kimi yüksek, kimi alçaktır. Parlaklıkça da farklıdırlar. En üstte Sekentir dolaşır. Onun altında sırayla Onay, Kürüd, Yaşık, Sevit, Arzu-Tilek ve en altta da Yalçık yer alır. Bunlardan başka bir de on iki burçtan oluşan, bazıları tek evli bazıları da iki evli olan sâbit yıldızlar vardır. Bunlar Kozı, Ud, Erentir, Kuçık, Arslan, Buğday Başı, Ülgü, Çadan, Oğlak, Könek, Balık'tır. On iki sâbit yıldızın üçü ilkyaz, üçü yaz, üçü güz, üçü de kış yıldızıdır. Yusuf Has Hâcib en eski çağlardan beri değişik kültürlerde görülen dört öğe ile burçları eşleştirmektedir. On iki burç üçer üçer od, su, yel ve toprak öğeleri olarak öbeklenir. Bunlar aracılığı ile dünya düzene girer. Acun il olur. Tanrı bunlarla düzeni sağlar. Karışıklığı giderir. Görüldüğü gibi bu dizilişle doğrudan doğruya yer merkezli bir evren tasarımı aktarılmaktadır. Kutadgu Bilig'de geçen gezegen adları aşağıda bir tablo biçiminde gösterilmiştir:

K.B	Güncel T.	Ar.	Far.	Gr.	Lat.
Sekentir	Satürn	Zühal/ زُحَل	Zühal/Keyvan	Kronos	Saturnus
Onay/Karakuş	Jüpiter	Müşteri/ المشتري	Müşteri	Zeus	Jupiter
Kürüd/Bakırsukun	Mars	Merih/ المَرِيخ	Merih	Ares	Mars
Yaşık/Kün	Güneş/Gün	Şems/ الشَّمْسُ	Hurşid/Mihr	Helios	Sol
Sevit	Venüs	Zühre/ الزُّهْرَة	Zöhre	Aphrodite	Venus
Arzu-tilek	Merkür	Utarid/ عُطَارِد	Tir	Hermes	Mercurius
Ay/Yalçık	Ay	Kamer/ الْقَمَر	Mah	Selene	Luna
Yer/Dünya	Yer/Dünya	Arz/ الْأَرْض	Zemin/Dünya	Gaea	Terra

Gezegenlerin eserde belirtilen yerleri tabloda da aynen korunmuştur. Bu bakımdan yer merkezli bir evren tasarımı olduğu açıkça görülmektedir. Eserde görsel bulunmamaktadır. Ancak betimlenen evren tasarımı Ptolemaios'tan Ferganî'ye, İhvânü Safâ'ya, Nasîrüddin Tusî'ye, Gülşehrî'ye, Seydi Ali Reis'e, Katip Çelebi'ye ve İbrahim Hakkî'ya uzanan çizgide aynı şemadır. Aşağıda bu zincirin son halkası olan ve Kopernik sistemi benimsenmeden hemen önce Osmanlı'da çizilen son evren tasarımı verilmiştir.

Yusuf has Hâcib'in tasarımı ile birebir aynı olan bu iç içe dairelerin üç boyutlu soğan katmanları biçiminde tasarlandığı unutulmamalıdır:

İbrahim Hakki'nın evreni⁴³²⁷

Kutadgu Bilig'de göğe ilişkin adların bir kısmı somut gök cisimlerini ifade eder. Bir kısmı ise soyut ve zihnî anlamlar içerir. Bu tür adlar Kutadgu Bilig'in diller, uygarlıklar ve inançlar arası bir kavşak noktasında farklı dil ve dinlerden alınmış benzer anlamlar için kullanılan denk kavramları ifade eder. Örneğin felek, evren, âlem, ödle, zamâne, cihan, dünya, ajun, arz, tezginç, gibi sözcükler gerçekte farklı dillerden derlenmiş benzer kavramları dile getiren gökbilimsel genel adlardır.

⁴³²⁷ Bekir Çınar, "Şeyh Gâlib'in Hüsn ü Aşk Mesnevisinde Felekler", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 39, 2009, s. 780; Nuray Kul, *16. Yüzyıl Şairlerinde Felek Kavramı*, Ordu Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu, 2015, s. 19.

13.1. Geniş Anlamlı Gökbilim Adları

‘arş

Arş sözcüğünün geçtiği beyitlere göre “ediz” yüksek ‘arştan serâ’ya yani toprağa kadar “tözü barça” yani yaratılmış ne varsa Tanrı’ya “muñluğ” yani muhtaçtır. Burada da birbirini tamamlayan yer ile gök ve aralarındaki canlıların olduğu üçlü evren tasarımı görülmektedir.⁴³²⁸

‘âlem

Âlem sözcüğü Kutadgu Bilig’de iki kere geçer.⁴³²⁹ Geçtiği beyitlerde kullanılan eylemler, sözcüğün anlamına ışık tutmaktadır. Yusuf Has Hâcib Tanrı’nın türetmek, yaratmak, yürütmek, aydınlatmak eylemleriyle âlemi var ettiğini belirtmektedir. Dolayısıyla âlem anılan Tanrısal eylemlerin toplam ortak ürünüdür. Âlem sözcüğünü kaynaklar “kâinat, dünya, cihan, bütün yaratılmışlar” biçiminde anlamlandırır. İslâm’da ikili âlem görüşü vardır. İçinde yaşanan “şu âlem” dünyadır. Ölümden sonra yaşanılacak olan “öbür âlem” ahirettir. Bu mümkün âlemlerdeki varlık öbekleri de âlem adıyla anılır: Yıldızlar, insanlar, melekler, mülk, ruhlar, cisimler, sûret, misâl, kuds, can, hayâl âlemi gibi... Hz. Ali insanın bütün âlemleri temsil ettiğini düşündüğü için âlem bazen yalnızca insanı da ifade eder.⁴³³⁰ İslâm tasavvuf düşüncesine göre âlem bir bütündür. Çokluk içinde bir birliktir.⁴³³¹ Bu birlik içinde üç âlem vardır: Duyu âlemi, ânevî âlem ve ikisi arasında köprü olan geçit (berzah) âlemi. İbnü’l-Arabî’den itibaren insana küçük âlem (el-âlemü’s-sagîr, el-âlemü’l-asgar), kâinata da büyük âlem (el-âlemü’l-kebîr, el-âlemü’l-ekber) denilmiş, insanın küçük âlem, âlemin büyük insan olduğu vurgulanmıştır.⁴³³² Bu terimler Grekçe mikrokozmos ve makrokozmos terimlerinin çevirisidir. Grekçe kosmos kavramı etrafında Muhyiddin İbn Arabî’den önce Pithagoras, Platon ve Aristotele ile Stoacılar tarafından buna benzer bir anlayış geliştirilmişti. İlginç olan, Türkçeye evren diye çevrilen kosmos sözcüğünün düzen, düzenleme, dizme, buyurma, yönetme, süsleme, güzelleştirme, giydirip kuşatma, bezeme, süs, takı, anlamlarına gelmesidir. Laticede mundus ile karşılanan kosmos için Osmanlıca dünya, kâinât, âlem karşılıkları verilirken

⁴³²⁸ 0024. ediz ‘arşta altın şerâka tegi/tüzü barça muñluğ saña ay içi

3354. bu ‘arşta koğı kör şerâka tegi/tözü barça bir teg bayatka muñı

4776. ediz ‘arşta altın şerâ’ka tegi/tözü barça muñluğ turur bir teñi

⁴³²⁹ 0125. törütti tilek teg tüzü ‘âlemiğ/yaruttı ajunka künüg hem ayığ

2227. törütmezde aşnu bayat bu ‘âlem/törütti yorıttı bu levh-u kalem

⁴³³⁰ Süleyman Hayri Bolay, “Âlem (Genel, felsefe, kelâm)”, *TDVİA*, İstanbul 1989, C.II, s. 357-360; İ. Karagöz (ed.), *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s.19; S. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 34-36.

⁴³³¹ T.J. de Boer, “Âlem”, *İA*, İstanbul 1993, C. I, s. 296-297.

⁴³³² Süleyman Uludağ, “Âlem (Tasavvuf)”, *TDVİA*, İstanbul 1989, C.II, s. 360-361.

aynı sözcük Türkçe acun sözcüğü ile karşılanmıştır.⁴³³³ İslâm felsefesinin oluşumuna katkıları açısından İslâm öncesi Türk düşüncesindeki evrendoğum (kozmogoni) ve evrenbilim (kozmooloji) sorunlarını incelediği önemli çalışmasında Taş da kosmos, evren, dünya ve âlem sözcüklerinin aynı anlama geldiğini kaydeder.⁴³³⁴ Esin, *evren* adını İbn Bibi'nin *nihang* yani *timsah* ile karşıladığını, bu sözcüğün *luu*, *ejder*, *dragon*, *nek*, *büke*, *alp*, *çark* (çığrı), *felek*, *zaman*, *zamane*, *dünya* gibi anlamlarına dikkat çekmektedir. Ona göre Türk sanatında bir *evren motifi* ve *evren üslubu* geliştirilmiştir.⁴³³⁵

ajun

Kutadgu Bilig'de 310 kere geçen “**ajun**” değişik anlamlarda kullanılır. Yusuf Has Hâcib'e göre “ajun” gök cisimlerinden biri olan dünyadır.⁴³³⁶ Bütün bir yeryüzüdür.⁴³³⁷ Yeryüzündeki ülkeler, memleketler, iklimler, coğrafyalardır.⁴³³⁸ Ajunda gezilir,

⁴³³³ F. E. Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, s. 201-205.

⁴³³⁴ İsmail Taş, *Türk Düşüncesinde Kozmogoni ve Kozmooloji*, Konya 2002, s. 10.

⁴³³⁵ E. Esin, *Türk Kozmojisine Giriş*, s.42, 74, 82; E. Esin, *Türk Sanatında İkonografik Motifler*, s. 143.

⁴³³⁶ 0125. törütti tilek teg tüzü 'âlemig/yaruttı ajunka küg hem ayığ

0134. yaşıq boldı törünç yaruttı ajun/yakışsa yarutur bakışsa öz

0732. tolun bolsa tolsa ajunka yarur/ajun halkı andın yarukluk bulur

0827. ikinci toğar k yarur bu ajun/tözü halkka tegrür yoqalmaz öz

⁴³³⁷ 0098. kayusı elig sundı tütsüg tutar/kayu büwkirer kin ajun yid qopar

0070. tümen tü ççekler yazıldı küle/yıpar toldı kâfır ajun yid bile

0071. şabâ yeli kıptı karanfil yıdın/ajun barça bütrü yıpar burdı kin

0219. ajunka apa énmışinde berü/uquşluğ uru keldi edğü törü

2685. yazıldı ajunka anı tırgüsüz/eşitti tözü halk anı örtgüsüz

3875. yana aydı ögdülmiş ilig kutı/ajunda negü bar aña yoq otı

3949. kalık bütrü tuttı kara kuş öñi/ajun barça toldı kara kuş yüñi

4884. yaşıq badı yüzke kara yüz bağı/ajun toldı bütrü kara yér toğı

4959. kızıl yüz öñi oñdı boldı sarığ/ajun boldı altun öñgi teg arığ

5450. yaşıq kıptı kögsin kötürdi örü/ajun toldı kâfır saçar teg tolu

6391. apalı havâlı ajunka ilip/uruğ yağtı dünyâ içinde kelip

5828. yaşıq baş kötürdi yüz açtı yañı/ajun bütrü tuttı ürün kuş öñi

⁴³³⁸ 6541. bayat tapğı kaldı kişi tapğı kıldım/ajun tegre yügrü özümni kürettim

0103. ajun inçke tegdi tüzüldi törü/törü birle atın qopurdı örü

B.0012. bu maşırık meliki mâçınlar begi/biliglig uquşluğ ajunda yégi

B.0019. bu maşırık élinde kamuğ türk-ü çin/munı teg kitâb yoq ajunda adın

0143. üçü ot üçü suw üçü boldı yél/üçü boldı toprak ajun boldı él

4435. ajunda atıñnı yağayın tése/ümeg edğü tutğıl katığlan usal

4558. ajunka yağılmak tilese atıñ/ümeg edğü tutğıl yüğürdi atıñ

dolaşılır,⁴³³⁹ ad, ün yayılır.⁴³⁴⁰ ajun hâkim olunandır⁴³⁴¹, devlettir⁴³⁴² ve başında yöneticileri bulunur.⁴³⁴³ Ajun kapalı dar mekândır.⁴³⁴⁴ Zindandır.⁴³⁴⁵ Konaktır,

⁴³³⁹ 6154. bu kôrķınç üç bilge dünyâ kôdup/ajun tezgînü yügrür emgek yûdûp

6565. turayı barayı ajunuğ kezeyi/vefâlıg kim erki ajunda tileyi

2745. negü tēr eşitgîl bu şartlar başı/ajun tezgînîp neñke tegmiş kişi

5754. negü tēr eşit emdi sartlar başı/ajun tezgînîgli hıtay arkışı

5367. ajun tezgînür ilde arkış yorıp/ağı çuz tiyiñ kiş alır sen tērip

4420. ajun tezgînürler tirilgü tilep/ögi kōñli bütürü bayatka ulap

4425. satıgçı yok erse ajun kezgüçi/kaçan keçgey erdiñ kara kiş eçi

4434. negü tēr eşitgîl ajun kezmiş er/başında keçürmiş telim kōrmış er

3596. ajun tezgînür men tilekin udu/ara aç yatur men arala toğu

3735. yorıgılı bu yalñuk bu ārzü öze/yorırlar tileyü ajunuğ keze

1733. kayu yügrü tınmaz ajun tezgînür/kayu cān yuluglar teñizke kirür

0669. aķar suw yorık til bu küt turmadı /ajun tezgînürler yorıp tınmadı

0114. neçe tērse dünyâ tüker alkınur/bitise qalır söz ajun tezgînür

0747. kelir men barır men yorır men burun/ajunuğ kezer men maña yok orun

⁴³⁴⁰ 6549. özüm haydar erse yaşın teg kılıçlıg/ya rüstemleyü men ajunda çawıktım

5900. yana aydı ögdülmiş ilig kutı/ajunka bayat yağtı eğgü atı

5808. kişi aşlı mundağ kılur eğgülik/ol atı ajunda qalır meñülük

5604. bu ajun ereji bile eđgü at/saña bolga dünyâ ya ‘uķbî ulat

5043. negü tēr eşitgîl böke yawğusı/ukuş birle yağmış ajunka küsi

3660. yéme yaķşı aymış büğü bilgi kēñ/ajunda çawıkmış aķı elgi kēñ

3807. ajunda çawıkmış ne türlüg eren/iligke yumıtmış turur miñ tümen

3375. oğulsuz kişi ölse kesti uruğ/ajunda atı yitti orı kuruğ

3080. qalı kelse keldrür kamuğ ārzülar/ajunda çawıkar atı belgürer

3095. keçürdi küwençin sewinçin ki/ajunka yağıldı atı çaw i

A.0028. yūsuf uluğ hāş hācib tēp atı çawı ajunda yayılmış turur

0087. biri kında çıktı sunup él tutar/biri küsi çawı ajunka yeter

0102. ajunda çawı bardı haķan küsi/körümegli kōzlerde kitti usı

0238. iki türlüg at ol bu tilde yorır/bir eğgü bir isiz ajunda qalır

0406. bu ktoğdi erdi atı belgülig/ajunda çawıkmış kutı belgülig

0458. tözü élke tegdi élig eğgüsi/ajunka yağıldı bu çawı küsi

1044. sewindi ilig inçe tegdi özi/ajunda yağıldı kōr atı sözi

0836. bu aytoldı aydı ay ilig kutı/aşasu ajun él yağılsu atı

1522. bolup toğmaduķ teg yitip bardı cān/ajunda atı qaldı belgü nişān

1693. buğunda beğük boldı belgü nişān/ajunda çawı bardı eğgü du‘ān

2277. öziñe bir at ton tolum kōdsa tap/çawıksa ajunda atın yağsa tap

2050. aķı bolsa begler atı çawlanur/atı çawı birle ajun beklenür

1928. çawıksa ajunda yağılsa atı/beğüse kiñe kōtürse kutı

⁴³⁴¹ 0088. ajun tuttı tawgaç uluğ buğra han/kutağsu atı bērsü iki cihān

0217. ajun tutguķa er uķuşluğ kerek/buğun başguķa ög kerek hem yürek

0218. uķuş birle tuttı ajun tutguçı/bilig birle bastı buğun başguçı

0224. ajun tutguķa er uķuş bilse keğ/buğun başguķa er bilig bilse keğ

0250. kōrü tursa bizde oza barğuşı/kara tut ya begler ajun tutguçı

0251. bularda kayu buldı erse bilig/olar urmış öğ k ajunka elig

0281. idi artuķ erdem kerek ög bilig/ajun tutguķa ötrü sunsa elig

0445. negü tēr eşit bu ajun tutmış er/tükel saķlap ötrü yağıg utmış er

1746. yéme yaķşı aymış ögi yetmiş er/kōnilik bile bu ajun tutmış er

1748. taķı bir ajunuğ tutayın tēse/kōnilik bile tut kōñül til özüñ

2141. negü tēr eşitgîl ajun tutguçı/kılıç baldu birle yağıg utguçı

3152. ilig altunı tınga kōñli bütüp/sewinçin tirilgey ajunuğ tutup

4013. ajun tutguçı er uķuşluğ kerek/buğun başguçıka kerek keğ yürek

5086. kılınç eğgü tut ay ajun tutguçı/keligli turur kut yana barğuşı

5137. seniñde ozaķı ajun tutguçı/kanı kańça bardı kanı ol küçi

6399. kerek bilge bolgıl kerek miñ yaşıa/tutup bütürü ajun erejin aş

6548. ajun bütürü tuttum sikender tutarça/tükel nūh yaşın men yaşıadım yaşıattım

⁴³⁴² 0093. ajun tındı ornap bu haķan öze/anın ıdı dünyâ tañuķlar tüze

0108. ay eđgü kılınç aşlı eđgü uruğ/ajun qalmasını siziñsiz kuruğ

kervansaraydır.⁴³⁴⁶ Saraydır.⁴³⁴⁷ Cennettir.⁴³⁴⁸ Tarladır.⁴³⁴⁹ Altında dinlenilecek gölgeliktir.⁴³⁵⁰ Rüzgârdır.⁴³⁵¹, Hayâldir.⁴³⁵² Ajun yaşamın sürdürüldüğü⁴³⁵³, doğulan⁴³⁵⁴, tecrübe edinilen, görüp geçirilen⁴³⁵⁵ ve sonlanan⁴³⁵⁶, ayrılıkların⁴³⁵⁷ ve ölümün olduğu⁴³⁵⁸ bir yerdir. Ölümden sonra ahiret hayatı⁴³⁵⁹ vardır. İnsan için fizik ve metafizik iki

6192. bayat kimke kılsa ‘inâyet basut/anıñ boldı ajun bolu bérđi kut
0264. biligke turur bu ağırlık kamuğ /ajunğa kerek tör kerek él kapuğ
3007. yumıtsa kayu begke ersig eren/ajunğa bu beg boldı şāhib kıran
0461. ajunğa badı kör tükel kut kırı/kozi birle katlıp yorıdı bōri
0940. ajun erki buldun uzun bolsu yaş/erej edgü birle esen bolsu baş
1459. isiz öñdi urma ay ilçi bügü/isiz bolsa bolmaz ajunuğ yégü
1929. erejin awınsa yése él uzun/büt cān üzülse yése ol ajun
2863. negü tér eşitgil köni kılklığ er/köni kılkı bolsa ajun bütrü yér
0895. apañ edgü bolsa bu begler öz/bayur buğı barça kör itlür ajun
2034. él artar törü birle itlür ajun/él eksür bu küç birle buzlar ajun
3103. ilig devletinde itildi ajun/ saķınç kısağ boldı sewinçler uzun
3108. törü tüz yoritñ itildi ajun/kim erse küçek ilde körmez köz
5942. buğun inçke tegdi itildi ajun/erejlendi ilig awındı öz
6424. itildi ajun arttı edgü du‘ā/kutağtı ki kde edgü du‘ā
3126. negü tér eşit emdi hakan tili/ajun başlamış bütrü basmış éli
3460. negü tér eşitgil bu él kend begi/ajun başlap ilke yetilmiş ögi
5074. ajunğa elig bolmasun ol kişi/tili yalğan erse kılnıçı buşı
5282. ilig bolsa isiz ajunuğ buzar/kısığlısı bolmasa yoldın azar
⁴³⁴³0252. bilig kimde erse ajun begleri/törü edgü urmış kişi yégleri
0276. körü barsa emdi bu türk begleri/ajun beglerinde bular yégleri
1405. seninde ozaķı ajun begleri/ajun koğtı bardı yatur kör güri
1885. ajun begleri öldi bizde oza/ököşreki bardı bu ārzü öze
2092. süçigke süçinse ajun begleri/açığ boldı él k buğun igleri
2593. bilir sen seziksiz ajun begleri/yalawaç ıdır ildin ilke eri
5294. ay kaznaķ uruğlı ajun begleri/özünñde kēdin koğma kaznaķ yorı
6634. neçe dünyā yégli ajun begleri/ölüm tuttı bardı közi telmire
⁴³⁴⁴0488. kirip kend içinde tiledi tüş/tüş bulmadı kör taradı ajun
⁴³⁴⁵5421. tek ol bu dünyā içi ok yılan/munı koç yaruķ çın ajunğa ulan
⁴³⁴⁶1390. ajun bir tüş ol gürün bir tüş/bu tüş kopursa tüş t ol ajun
1443. bu ajun tüş ol sen arķış sanı/tüşde neçe bolğa arķış ki
⁴³⁴⁷1444. sarāy ol ajun kör bu kazğanç yeri/negü bulsa munda naru ıd yorı
⁴³⁴⁸6382. biligsizke uçmaķ turur bu ajun/erej birle awnur yorır muñsuzun
⁴³⁴⁹5248. tarığlağ turur bu ajun ay ilig/negü ekse anda alır bu elig
⁴³⁵⁰4758. tüpi yél turur bu ajun kör oğul/kōlike turur kör qararı yok ol
⁴³⁵¹4758. tüpi yél turur bu ajun kör oğul/kōlike turur kör qararı yok ol
⁴³⁵²0231. yégitlik kaçır ol tiriglik uçar/bu tüş teg ajundın özüñ terk keçer
⁴³⁵³6329. ol andağ tirildi tükeği ajun/taķı kaldı artıp ay kılkı tüz
6487. çığay tul yetimig suyrkağlı yok/ajun tegşürüldi tañırkağlı yok
5085. negü tér eşitgil örün başlığ er/ajunuğ keçürmiş uzun yaşlığ er
0260. negü bar ajunda biligde küsüs/biligsiz tése erke körksüz söküş
1182. negü bar ajunda añar hilesiz/negü hile bar kim añar çāresiz
⁴³⁵⁴0234. ajunda ne yañlığ eren toğdı kör/bir ança yorıdı yana öldi kör
⁴³⁵⁵4916. ıdı yakşı aymış biliglig kişi/ajunuğ sınayu yetilmiş yaşı
0261. negü tér eşitgil biliglig kişi/ajunda sınayu yetilmiş yaşı
6488. ıdı yakşı aymış bügü bilgi kēñ/ajunuğ sınağlı aķı elgi kēñ
⁴³⁵⁶6489. ajun boldı āhır törü artadı/isizlerig edgü körü artadı
⁴³⁵⁷6203. negü bar ajunda firākta katığ/firāk kağğuları teñizde batığ
⁴³⁵⁸1137. ajunda ölümdin katığrak kayu/toğuglı kişi öldi mundağ ayu
1139. negü bar ajunda ölümdin katığ/ölümüg saķınsa kiter miñ tatığ
⁴³⁵⁹6642. sewinçin süzilmiş bu dünyā büt/munı koç taķı bir ajunğa köre
5258. bu beglik köki saķ oduğluk turur/taķı bir ajun qolsa mundın bulur
5173. taķı bir ajunuğ tutayın tése/kōnilikni tutğu söz aydım kese

-
4740. munı ƙođ tile ol ajunuğ turup/erejin tiril anda meñü bolup
 4798. ol ajunƙa ornuñ bu ajun turur/munı ƙođmağınça anı kim bulur
 4906. séziksiz kelir utru meñü ajun/erej erse emgek uzalmaz uzun
 1976. yése bérse dünyā tirilse ƙutun/taƙı bir ajunda bu buldı töre
 1391. küğer ol ajunda saña iki yol/bu iki yoluñda ƙayu erki yol
 1726. kümüşke ilinmegli yalñuƙ büt/teğir çın tükel bu ajunƙa ƙutun
 1745. taƙı bir ajunuğ bulayın tése/könilik bütlük bile ƙol usa
 3556. barıǵlı turur bu ajun terk öğ/keligli turur ol ajun keğ oğun
 2264. yédi bu ajunuğ yégey ol ajun/tirilgey ƙutun tutçı meñü uzun
 1744. bu baylıƙ tilese ajun eğğüsi/könilik bile ol anıñ bulğısı

dünya⁴³⁶⁰ vardır. Ajun'un pek çok kusuru⁴³⁶¹, karışıklığı⁴³⁶², isteği, dileği⁴³⁶³, zahmeti⁴³⁶⁴, toplanacak malı,⁴³⁶⁵ aş, tadı nimeti⁴³⁶⁶ vardır. Elenmesi, süzülmesi gerekir.⁴³⁶⁷ Ajun'un

-
- ⁴³⁶⁰ B.0017. elig köz tutar kör kitāb sözleri/ ikig ajunda éter işleri
 0226. apañ iki ajun qolur erse sen/otı edgölük ol kılur erse sen
 0331. tilekke tegir ol bu yañlıg kişi/ikigü ajunda itiglig işi
 0351. sözüm sözledim men bitidim bitig/sunup iki ajunnu tutğu elig
 0352. kişi iki ajunnu tutsa kutun/kutağmış bolur bu sözüm çin büt
 0443. usal bolma saklan kamuğ işte sen/bu saklık bile iki ajun tilen
 1147. yarınlık orun edgü kolsa öz/isiz kılmasunı bu iki ajun
 1263. erejke yakın tut yırak tut belā/ikig ajunda munı sen yula
 1267. bayat kimke kılsa 'ināyet basut/ikigü ajunda bu er buldı kut
 1268. kayu kulka bolsa bayattın yölek/bu buldı ikig ajunda tilek
 1287. tuta bilse tap bu tirilmiş neñiñ/ikig ajunda kızartğay eñiñ
 1290. negü tēr eşit bu köni kılklığ er/bu iki ajunuğ köni kılklığ yér
 1294. oñay bolsa yañnuğ kılınçı köni/ikig ajunda yaruyur ki
 1432. özün kolsa iki ajun begliki/bu bēş işke yakma bu ol yégliki
 1463. isiz kılkı tutma ay elgi uzun/isiz kılkı ulıtur ikig ajun
 1659. kişike tusulğu ikigü ajun/kılınç edgüsi ol ay kılkı tüz
 1663. tağı bir siliglik kılınçı köni/ikigü ajunda kutağur ki
 1972. biliglig ukušluğ bögü ilçi beg/ikig ajunda bolur ornı yég
 1973. ikig ajunuğ buluğlı kişi/ıdı kutluğ ol bu tükel kut başı
 2126. kimiñ himmeti bolmasa ol ölüğ/ikig ajunda bu bulmaz ülüğ
 2456. ukušluğ yése yér ikig ajun/ukušluğ atanur atansa tüz
 3034. ağı bolsa elgi ajun begleri/ikigü ajunnuñ bu buldı töri
 3262. özünke muyan ol maña edgü at/ikigü ajun birge erklig bayat
 3459. kim ilig yüzin körse kutluğ bolur/ikig ajunda tükel kut bulur
 3926. tuşar erse dünyā kalı edgüke/yarar iki ajun yégü kedgüke
 4474. özün bulğa iki ajun edgüsi/atıñ edgü bolğay yadılgay küsi
 4354. katılğıl bularnıñ bile edgüleş/kutağğay saña iki ajun ulaş
 4506. oğul kızka öğret bilig hem edeb/añar iki ajun anıñ asğı tap
 4741. tağı munda yégrek tileyin tése/ikig ajunuğ tileme usa
 4742. yorı iki ajun idisin tile/nerek dünyā 'uqbı ikig bile
 5259. usanma usansa bu beglik barır/usayuk ikig ajunda ulır
 5492. bayat berge ötrü sewinçin saña/seniñ bolğa iki ajun ay toña
 5586. ay ilig bu ol bu kutuñ belgölüg/saña iki ajun tegürgü ülüğ
 5601. yayılma köni tur köñül tut köni/köni iki ajun könilik bulur
 5744. özün edgölük kıl törü edgü ur/tiril iki ajun isiz körme sen
 5596. saña bolğa iki ajun edgüsi/bayatım sewinçi özün bolğası
 5895. bayat bērsü iki ajun edgüsi/awa kelsü ārzü tilek umdusı
 6164. isizke katılma kılınç edgü tut/isiz iki ajun kılur özke yut
 6193. bayat fağlı kimke yetilse tükel/bulur iki ajun bolur edgü hāl
 6641. yoluñ tüzgil emdi yorıkıñ köni/özün iki ajunda bulğıl töre
 3662. törütti bayat bu ikig ajun/munı bulsa tawrat anı qol öz
⁴³⁶¹ 3645. munukı bu yañlıg turur bu ajun/min barça aydım sen uqğıl öz
⁴³⁶² 4213. ozundın qopar ol ajun bulğakı /ozunçı başın kes ay ersig ağı
⁴³⁶³ 4422. olarda bolur bu ajun ārzüsü/buğun körki ödrüm talu edgüsi
 4681. sen aymış bu sözler kim öğrenseler/ajun içre bulğay tilek ārzülar
 4731. ajunda tilekin bulundı özüm/harişlık özindin kiterdi közüm
 5732. niyet edgü kılsa köñülde kişi/ajunda tilek teg itildi işi
 3526. bayat men tégüçi kişi haşı/ajun qoldı bardı uş ol sakışı
 3086. ay himmet idisi ajun qol talu/talu qoldaçı er kutı top tolu
⁴³⁶⁴ 6336. katıglandı t k yinitti yüki/keçip bardı andın ajun emgeki
⁴³⁶⁵ 6044. neçe ağsa ança ağırlık bulur/ajun mālı kut kıw bulur öz oñı
 5189. anı kıl tutaşı tirilgü orun/bu ajun neñin qođ añar yüz urun
 5751. özüm körmedi bu ajun mālını/ya edgü isiz bu kişi hālını
 5695. tiriglik üç men tiledim ajun/tiriglik tükedi nerek bu otun
 5381. bu munça ajun barça bütrü saña/tükemez tüker sen ay küçlüğ toña
 5382. kamuğ bir boğuzka eginke bolup/ajun barça tērđiñ qoğur sen ölüp

belli bir âdeti, kanunu, hâli, huyu, temeli, dayanağı vardır.⁴³⁶⁸ Geçicidir; kalmaz⁴³⁶⁹, bozulur⁴³⁷⁰, bırakılması gerekir.⁴³⁷¹ Ajun tüm insanlardır; yani herkestir. Bunu belirtmek için “ajun budnı” tamlaması kullanılmıştır.⁴³⁷² Daha dar anlamda ajun belli bir insan

5383. negü aşğı āhır ajun térdükün/ecel cān térer kör üzer bu kökün
 5386. ajun bütrü bulsa közi suq tükel/anı bay tése bolmağay bu muhāl
 5368. kaçab tozi rümī ajun tañsuqı/saňa kelse tolmağ ağı kaznağı
 4424. tümen tü ağılar ajun tañsuqı/olarda bolur ay biliglig ağı
 3924. halāl dünyā bulsa kişi edğüsi/bulur iki ajun yégü kedğüsi
 5803. ajun mālī térdiñ özüñ boldı bay/kewel mindiñ arğun yéme tazı tay
 3616. ajunuğ neçe térse öz ölgülüg/iki böz tegir ol saňa belgülüg
 3619. özüñ suqlanur sen ajun térgeli/ölüm suqlanur kör séni tutğalı
 1119. ajun mālī térdi özüñ suqluğun/kalır neñ barır men bu k yokluğun
⁴³⁶⁶0225. bu iki birikse bolur er tükel/tükel er ajunuğ temām yér tüke
 3614. şekerlig yidiñ sen ajun ni‘meti/kavuç yür yédim men özüm tākātı
 2615. çığay kılsa kimni közi suqluğı/bayutmaz anı bu ajun tokluğı
 5317. ajun tokluğı barça açlık turur/ereji sewinçi kör emgek erür
 3800. boğuzka yéyimçe ajunda yédim tap/eginke kedimçe eginde kedim tap
 3573. ajun tatğı barça bu üç neñ turur/üçegü tatıgları tüz teñ turur
⁴³⁶⁷4009. bu él itgü tutğu buñun tüzgüke/bu begler tikildi ajun süzgüke
 2712. biligin ukušun tegip él tüzer/bu üç neñ bile er ajunuğ süzer
⁴³⁶⁸4153. uluğ ħurmeti bar ajunda törü/uluğ kelse kopğıl adağın örü
 5765. ajun boldı erse törü öñdisi/kişike kişilik bolur belğüsi
 6344. ajun öñdisi bu telimde berü/isiz edğü erter neçe yıllasa
 6390. bağa barsa yetrü ajun hālını/eñip kalğu tañlap kör uksa anı
 6465. ajun kılkı barça adın boldı kör/kişi köñli tilde öñin boldı kör
 4720. bu yañlıg turur bu ajun öñdisi/kerek öñdisi tut kerek tönñdisi
 3049. bu yañlıg turur bu ajun öñdisi/saranğa söküşü ağı öğdisi
 3077. bu yañlıg turur bu ajun öñdüsü/yayıg dünyā devlet çawıkar küsi
 2716. bu iki turur bu ajun tutruğı/oza keçmiş iş hem kelir utruğı
 2758. negü tér eşitgil bağırsak sözi/bu söz işke tutğıl ay ajun tözi
⁴³⁶⁹4905. keçigli turur bu ajun kalğusuz/bu kalmış tiriglik yéme belğüsüz
 1535. iki klük erter ajunuğ bulup/nelük kerdi kögsin kaya teg bolup
 6115. keçigli turur bu ajun kalğusuz/ölügli turur öz ki belğüsüz
 5254. barıglı turur bu ajun kalğusuz/özüñ edğülük kıl yitip bargusuz
 5133. bu kıwçaq kowı dünyā kiçki ajun/neçe beg qarıttı qarımaz öz
⁴³⁷⁰6480. ajun barça bütrü tükel artadı/körüp tañladağı xanı bir munı
 5878. bu yalğan kişi birle artar ajun/köni çın kişi tut ay elgi uzun
 3653. buzulğay ajun barça kalğay kuruğ/apa oğlanı barça kesgey uruğ
⁴³⁷¹6288. kadaşñ keçip bardı qodtı ajun/sen inçin tirilgil yaşağıl uzun
 6573. takı bolmaz erse ajun barça qodtum/öğüz teg akayı tüpi teg toğayı
 B.0076. barur men ajundın eşit sen özüñ/öküş ‘ibret alğıl ma açğıl közüñ
 4739. bolup kalğu erse nerek bu ajun/séni qodğu erse anı qod öz
⁴³⁷²3652. ajun budnı barça uluş kend qodup/turup tağka kirse uluğ yük yüdüp
 5358. asıglıg kerek beg kör elgi ağı/ajun budnıña tegse andın tokı
 5916. atıñ edğü bolğay çawıqğay özüñ/ajun budnı körmek tilegey yüzün
 1886. ajun budnı tındı awınçın kutun/iligke du‘ā kıldı budnı büt
 0878. toğa edğüdin tutçı edğü kelir/ajun budnı andın asıglar alır
 0460. ajun budnı eştip anı arzūlap/awa yıglu keldi añar öz ulap
 2076. ajun budnı barça añar ħul bolur/ajun yér bu begler tilekin bulur

topluluğudur.⁴³⁷³ Ajun cefacı⁴³⁷⁴, vefasız⁴³⁷⁵, inanılmaz⁴³⁷⁶, alçak⁴³⁷⁷, döneke⁴³⁷⁸,
aldata⁴³⁷⁹, süslenen⁴³⁸⁰, hazırlanan⁴³⁸¹, kendi kendine bakan⁴³⁸², sevgili gibi gülen⁴³⁸³,

- ⁴³⁷³0279. ne ödrüm ne ködrüm ne ersig eren/ajunda tétig er yédi bu cihân
0405. beg erdi ajunda бүгү билге baş/bu beglik özele uzun boldı yaş
3130. bağırsak yok erse ajunda talu/kişilik kaçan turğay erdi tolu
4105. közüñni küdezigil özüñni tutun/özin tutğuçı er ajunda küsüş
5764. bilir sen ajunda bu ögdi öküş/vefâlig kişike bolur ay küsüş
5834. ajunda yok erse bu edgü du‘ā/esiz yer qodı baray erdi toğa
5983. kişi barça yazuq kılur az öküş/yazuqsuz kişi bu ajunda küsüş
6542. tilek arzu birle yügürdüm neçe men/kiturmuş böri teg ajunni ulıttım
6572. ya vahşı bolup men biyābanda yügrü/kişide yırayı ajunda yiteyi
6576. bağırsak kişi yok ajunda tiledim/bağırsızka köñlüm negü teg ulayı
6411. ajun qalmasını seniñsiz quruğ/bayat kesmesi seniñdin uruğ
6592. isizim isizim qanı ol kişiler/vefā atı qodtı ajunda ögeyi
4346. yok erse ajunda bu ‘ālim бүгү/tikip önmegey erdi yerde yégü
4012. idi yaqşı aymış ajun ilçisi/biliglig uquşluğ buğun başcısı
3076. ajun feylesüfi neñi bolmasa/neçe tıdam erse kişedi tilig
1442. negü tér eşitgil saqmıq kişi/saqınuq kişi ol ajunda başı
0879. toğa isiz erse añar yok otı/ajunqa belā ol buğunqa yutı
0417. yumıttı añar bek ajun ödrümi/uquşluğ biliglig buğun ködrümi
2635. çögenke keğ erse atar erse oq/yéme quşçı awçı ajunda ozuq
0415. bu ktoğdı ilig bu kılkı bile/yarudı ajunqa k ay teg yala
4431. bular ol ajunda kör at éltgüçi/isiz edgü erse anı yadğuçı
⁴³⁷⁴3790. cefālig ajundın kötürdüm köñül/vefālig idimke sıgındım amul
1237. bilir erdiñ emdi cefācı ajun/cefā kılğusın sen usandıñ öz
⁴³⁷⁵1511. ayur ay mançsız ajun bi-vefā/nelük kıldıñ emdi maña sen cefā
5297. vefāsız ajunqa köñül bamağıl/cefā kılğa āhır bolu bérmeğil
⁴³⁷⁶4839. mançsız turur bu cefācı ajun/yayığ kılkı irsel kılınçı otun
6629. mançsız ajun kılkı irsel yayığ/uquşluğ özindin yırak tur yıra
⁴³⁷⁷5327. yirindi ajunuğ sürdike qod/bayat birge anda tü ni‘met yégin
⁴³⁷⁸6632. öküş halknı ıdtı bu irsel ajun/köni yolda azdı kişi keğ köre
4800. yayığ dünyā bekrü eligde tutup/negü teg bulur meñü ajun yatup
⁴³⁷⁹5231. bu alçı ajun kılkı irsel yayığ/usal bolma saqlan yolu keğ tayığ
5067. bolu bérmedim men sözüñ tutmadım/bu alçı ajunqa öz bütmedim
⁴³⁸⁰0063. toğardın ese keldi öñd yéli/ajun itgüke açtı uşmağ yolu
2474. tetiglik kerek hem törü keğ bilir/ajun körki barça tetigdin kelir
4459. bu dünyā itigi bulardın turur/ajunda tañ işler bulardın törür
3837. ajun türtti yüzke kömür teg boğuğ/körür köz yumuldı uğıdı oğuğ
⁴³⁸¹0101. bu yañlığ tapuğka itindi ajun/yağı boynı egdi kötürdi öz
⁴³⁸²0081. bu öđte ajun öz öziñe baqıp/küwenip sewinip eđiñe baqıp
⁴³⁸³5680. sewüğ külçirer teg yarudı ajun/ saqınç kısga boldı sewinçler uzun

yüzü değişik renkler alabilen⁴³⁸⁴ melek yüzlü⁴³⁸⁵ bir kızdır⁴³⁸⁶; dul bırakılan⁴³⁸⁷, ihtiyarlayan⁴³⁸⁸ uzun yaşayan bir kocakarıdır.⁴³⁸⁹

cihân

Yusuf Has Hâcib'e göre cihan "yeryüzü" dür. Güneş yüzüne sarı safran sürünce cihan (yeryüzü) mina rengine bürünür.⁴³⁹⁰ Cihân "ülke, memleket, il" anlamındadır. "cihân yé-" ölkelere, memleketlere hakim olmak, "cihân tutgu" ise hükümdar karşılığındadır.⁴³⁹¹ "cihan tutgu" yani hükümdar aslandır, cihan=halk ise "kulan" yaban eşeğidir. Nûşirevân anlayışı ile cihanı (halkı) aydınlatmıştır.⁴³⁹² Bu beyitte hakan=güneş, Halk=cihan eşleştirmesi yine görülmektedir. Fizik ve metafizik alem "iki cihan" metaforu ile anlatılmıştır.⁴³⁹³

dünyâ

Kutadgu Bilig'de dünyanın çeşitli nitelikleri belirtilmiştir. Yusuf Has Hâcib'e göre dünyanın niteliklerinden biri geçici olmasıdır. Bunu "keç-" eyleminin çeşitli biçimleri olan "keçer, keligli keçer, keçki, keçigli, keçimlig" sıfatlarıyla veya "közünde uçar, tüpi yél keçer teg keçmek" deyimleriyle ifade etmiştir.⁴³⁹⁴ Buna karşın müstensih tarafından yazılan önsözde Arapça "fânî" sözcüğü kullanılmıştır.⁴³⁹⁵ Dünya insan

⁴³⁸⁴ 5950. bir ança yéme keçti ödle k ay/ajun körki keldi buğun boldı bay
³²⁸⁸ tuma torķu ƙalkān kötürdi uşun/yaruk yüz küler teg yarudı ajun
³⁸⁴⁰ ƙopa keldi örlep sata ƙalkānı/ajun meñzi boldı örün erdini
³⁹⁴⁸ yūzin kizledi yérke rūmī ƙızı/ajun ƙırtışı boldı zengī yüzi
⁵⁶⁶⁹ ajun ƙırtışı boldı altun öñi/yaşık za'ferān ƙıldı yāķūt öñi
⁶²¹³ ƙopup ƙıttı ilke yuwuldı yaşı/ajun meñzi boldı ħabeş ƙırtışı
⁶²¹⁵ yūzin kizledi yérke rūmī ƙızı/ajun meñzi boldı bu zengī yüzi
⁶²²³ ajun ƙırtışı boldı altun öñi/yalın teg bolup dünyā ƙızdı eñi
⁴⁸⁸⁵ küjek yazdı rūmī ƙızı örtti yüz/ƙara saç boğuğı ajun toldı tüz
⁴⁹⁶¹ ƙalıķ bütürü tuttı sewüglér ƙaşı/ajun boldı zengī ħabeş ƙırtışı
⁴³⁸⁵ 5451. firişte yüzi teg yarudı ajun/ƙalıķ boldı ƙāfūr saçar teg yüz
⁴³⁸⁶ 6122. tükel ƙız ƙılınçlıđ turur bu ajun/séni armasunı ay ƙılķı tüz
⁴³⁸⁷ 5029. ajun tul tonın keçti ƙaşın tügüp/ƙalıķ yek yüzi teg ƙarardı oñup
⁴³⁸⁸ 3012. negü tér eşitgil örün başlığ er/ajunuğ ƙarıtımış uzun yaşlığ er
⁴³⁸⁹ 0399. bu irsel yayığ ƙılķı ƙurtğa ajun/ƙılınçı ƙız ol ƙörse yaşı uzun
⁴³⁹⁰ 4960. yaşık türtti yüzke sarığ za'ferān/özün ƙıldı mīnā öñi teg cihān
⁴³⁹¹ 0284. miñ erdem kerek bu cihān tutğuğa/ƙör arslan kerek bu ƙulan başğuğa
⁰²⁷⁹ ne öğrüm ne ködrüm ne ersig eren/ajunda tétig er yédi bu cihān
³⁰⁰⁹ ajunçıka erdem kerek miñ tümen/bu erdem bile yér ajunçı cihān
⁴³⁹² 0290. muñar bütme se ƙör bu nūşin revān/uķuş ƙözi birle yaruttı cihān
⁴³⁹³ 0088. ajun tuttı tawğaç uluğ buğra ħan/ƙutađsu atı bér sü iki cihān
⁴³⁹⁴ 1465. keçigli turur dünyā keçti saķın/keligli ölüm utru keldi saķın
³⁰⁸⁷ keçer dünyā ƙođđıl tile 'uķbīni/ƙođu bérme se dünyā ƙođđay séni
³⁵³⁸ bu dünyā ƙaçar kim eğer se anı/ƙalı ƙaçsa andın eğerür séni
⁶⁵⁵⁴ keçer dünyā keçti tüpi yél keçer/teg keçer dünyāka öz usalın basıttım
⁶⁵⁶² idı keçki dünyā öķüş ardı ħalıđı/ƙayusında men men ne munça sewittim
³⁶²⁷ saķıđ ol bu dünyā közünde uçar/neçe öz eğer se ol ança ƙaçar
³⁷⁸² ay ilig bu dünyā keçimlig turur/tiriglik kiñe tüker alķınur
⁵⁹²⁴ keçer dünyā keçmez bu eđđü ƙılıķ/bu eđđü ƙılıķ birle eđđü yorıķ
⁴³⁹⁵ C.0050. bāb öğdölmiş öğğürmişğa fānī dünyā birle bāķī 'uķbī ƙazğangusın ayur

öldükten sonra yaşam devam edeceği için kalıcıdır. Dünyanın bu özelliği kal- eylemi ile ifade edilmiştir.⁴³⁹⁶ Yusuf Has Hâcib'e göre dünya boşdur⁴³⁹⁷, erdemleri, faydaları olmasından çok ayıpları, kusurları, günahları vardır.⁴³⁹⁸ Doğadaki çeşitli olaylar ve bitkiler arasında kurulan ilgiye göre dünya rüzgardır, yağmurdur⁴³⁹⁹ ağaçtır.⁴⁴⁰⁰ Dünya gökbiliminin bir terimi olarak gezegen anlamında değil yeryüzü anlamında kullanılmıştır.⁴⁴⁰¹ Dünya hayvanlar âleminden ejderha gibidir.⁴⁴⁰² İnsana ilişkin çeşitli özellikler yüklenerek kişileştirilen dünya cefacıdır⁴⁴⁰³, vefasızdır⁴⁴⁰⁴, güvenilmez,

⁴³⁹⁶ 6636. neçe miñ yaşasa âhır ölgülüg/neçe tirse dünyā kalır arķara
5255. kalır dünyā âhır toĝuĝlı ölür/isiz eĝü erse kör atı kalır
5694. kelü bérđi dünyā tiriglik barır/tiriglik tüker kör bu dünyā kalır
6131. kalır dünyāka bérme saklan köñül/cefâçı turur bu ay kılķı amul
6430. uķuşluĝ uķar ol biliglig bilir/ölür öz bu dünyā séziksiz kalır
6092. qaraĝurma dünyāka suķluk kılıp/kalır bu barır sen ökç ulıp
⁴³⁹⁷ 5133. bu kıwçaķ qowı dünyā kiçki ajun/neçe beg qarıtı qarımaz öz
⁴³⁹⁸ C.0049. bāb oĝurmuş oĝdülmişke *dünyāniñ min* 'ayıbların ayur
C.0064. bāb oĝurmuş dünyāni yérıp 'ayıbların ayıp kanā'at öĝmişin ayur
C.0048. bāb dünyā *erdem*in asıĝın yasın ĥaber bérür
6332. bu dünyā mi miñ bir ol erdemi/negü teg keçürse keçer ādemi
1407. negü tēr eşit dünyā 'aybın bilip/saņa sözlegüçi uķuştı alıp
XLII oĝurmuş oĝdülmişke dünyāniñ 'ayıbların ayur
3515. sewitmiş üç dünyā 'aybı kamuĝ/saņa bolmış erdem ay ilde uluĝ
3519. negü teg öĝer sen bu dünyā maña/aniñ 'aybını men ayayın saña
3513. bu dünyā özin keĝ sewitmiş saña/kamuĝ 'aybı erdem körmüş saña
3518. özün dünyā sewmiş nişāni bu ol/kamuĝ 'aybın erdemke tutmuş köñül
4206. apañ dünyā asĝı üç erse iş /bu işke qatılma qatılma seşes
⁴³⁹⁹ 5314. tüpi yél turur dünyā yağmur sanı/kelir çoĝlayur az öçer terk i
⁴⁴⁰⁰ 5311. bu dñn dalı dünyā dalı qarşı ol/yaĝuşmaz ikig yolu yarşı ol
3563. bedel kıldı ebdāl neñin hem mālın/bakıp qoĝtı zāhid bu dünyā ulın
⁴⁴⁰¹ 5449. toĝardın yaşıķ baş kötürdi örü/kuĝu kırtışı boldı dünyā tolu
5825. yaşıķ yazdı bolĝay örüĝlüĝ saçı/tiyiñ kiş öñi tuttı dünyā içi
5028. yaşıķ yérke indı yüzin kızledı/qararıp tuman tozdı dünyā tudı
4967. küle baķtı örlep talu kız yüzi/yarudı bu dünyā iri hem kuzı
4968. toĝa keldi örlep çıkardı yüzin/yaruķ kıldı dünyā qolın hem özin
6391. apalı havālı ajunka ilip/uruĝ yaĝdı dünyā içinde kelip
6229. nelük al boĝuduñ kıızıl meñziñi/negü bérđi dünyā saña öz öñi
⁴⁴⁰² 6388. körü barsa dünyā kılınçı teñi/yégen yél büke teg bu kılķı yañı
⁴⁴⁰³ 3088. cefâçı bu dünyā cefâ kıl añar/cefâ kılsa ötrü yaraşur sañar
6568. vefâ qahtı boldı cefâ toldı dünyā/vefâ kimde erki men azraq qolayı
3740. ikinçi cefâçı bu dünyāĝ bilip/cefâ kıldım aşnu cefâ kılĝa tęp
1092. cefâ kıldı tęp sen ilenme maña/meniñde cefâçı bu dünyā saña
5160. olarķa cefâ kıldı dünyā titip/saňamu vefâ kılĝa kılķın itip
1173. cefâ kıldı dünyā qaradı bu qut/séni armasını munu sözke büt
⁴⁴⁰⁴ 5926. awınma bu dünyā bile ay ilig/vefâ kılĝu ermez yetürgil bilig
5174. ay beg men téĝüçi beĝütme köñül/vefâsız turur dünyā devlet tönül

inanılmazdır⁴⁴⁰⁵, dönektir⁴⁴⁰⁶, düşmandır.⁴⁴⁰⁷ Kendini sevdiren ancak sevilmemesi gereken⁴⁴⁰⁸, bazen terk eden, kaçan⁴⁴⁰⁹, avutan⁴⁴¹⁰, kandıran⁴⁴¹¹, hediyeler gönderen⁴⁴¹² kavgacı⁴⁴¹³ konuşan⁴⁴¹⁴, bir insandır. Hem gelin gibi süslenen bir kızdır⁴⁴¹⁵ hem kocakarıdır.⁴⁴¹⁶ Dünya hem genişir⁴⁴¹⁷ hem de kapalı dar mekandır; zindandır⁴⁴¹⁸, bataklıktır⁴⁴¹⁹, arınma evidir⁴⁴²⁰, kapısı olan bir mekandır⁴⁴²¹, Dünya altında dinlenilecek

⁴⁴⁰⁵ 1377. küwezlenme artuķ kötürme köñül/ınanç kılgu ermez bu dünyā tönül

6631. imin bolma dünyāka artuķ imin/bayatka sığingıl katıg yalwara

1093. usanma ölür sen meniñde basa/ınanma bu dünyāka bütme usa

1091. ınançsız tème emdi sökme meni/ınanç kılmağa dünyā koğğa sēni

⁴⁴⁰⁶ 0398. uķuķ ötgür kör bilig bildürür/yayıg dünyā kılķın saña uķturur

1073. küwençlik tiriglik kötürdi özin/yayıg dünyā méndin ewürdi yüzin

3533. yayıg dünyā irsel kutı ewrülür/negü bérde erse yana terk alur

3077. bu yañlıg turur bu ajun öñdüsi/yayıg dünyā devlet çawıķar küsi

4730. negü tér eşit dünyā koğmış kişı/yayıg dünyāka köñli toğmış kişı

4800. yayıg dünyā bekrü eligde tutup/negü teg bulur meñü ajun yatup

6152. erej arzū ni*met bu kođmak kamuğ/yayıg dünyā yaptı maña bu kapuğ

6230. taķı kut ewürmedi sēndin yüzin/yayıg dünyā devlet yarutur közin

5925. yayıg dünyā sēndin ewürse yüzi/kerek bolgu edgü turur ay kozi

⁴⁴⁰⁷ 3589. bu dünyā yağı ol et öz bir yağı/bu iki yağıñıñ yağıglıg ağı

5322. bu dünyā yağı ol bu nefsiñ yağı/bu iki yağıñıñ yağıglıg ağı

⁴⁴⁰⁸ 3548. sewitse kimi dünyā āhır sürer/awıtsa erej birle terkin irer

1172. meni ardı dünyā okıdı sewe/köñül bérdim erse irikti iwe

3082. ayā ög köñüllüg uķuķluğ oduğ/ayı sewme dünyā toķıgay yoduğ

3446. kelir bolsa dünyā köñül bamasa/barır erse ağrıp qaşın tügmese

⁴⁴⁰⁹ 4929. bu dünyā yañı bu eğerse kaçar/koçu bérse ewre saña yol açar

⁴⁴¹⁰ 1171. awındım bu dünyāka köñlüm bérıp/vefā kılmağı kör meniñdin irip

5266. awıñç birle ögrir bu dünyā sēni/usanma uğıtmasu ğaflet ki

1373. sēni armasun dünyā devlet bile/kamuğ iş içinde könilik tile

3548. sewitse kimi dünyā āhır sürer/awıtsa erej birle terkin irer

1172. meni ardı dünyā okıdı sewe/köñül bérdim erse irikti iwe

⁴⁴¹¹ 1172. meni ardı dünyā okıdı sewe/köñül bérdim erse irikti iwe

⁴⁴¹² 0093. ajun tındı ornap bu haķan öze/anın ıdıdı dünyā tañuķlar tüze

⁴⁴¹³ 6442. kani ol tütüşügli dünyā üç/turu qaldı dünyā ol öldi küç

⁴⁴¹⁴ 0082. életü maña açtı dünyā sözün/ayur körmēdiñmü bu haķan yüzün

⁴⁴¹⁵ 0064. yağız yer yıpar toldı káfür kitip/bezenmek tiler dünyā körkin itip

0091. ay dünyā cemāli uluğluķka körk/ay mülketka nūr ay yayıg kutka ör

3283. yaşıķ yandı yerke yaķurdı başın/yaruķ dünyā meñzi kızardı ışın

3540. bezenip bu dünyā özin körkütür/itinmiş kelin teg köñül yilkitür

5003. yaruķ dünyā yüzke eşse eşük/men ötrü barayın ay eski tüşük

5018. yanut bérdi ögdülmüş aydı kéçe/yaruķ dünyā meñzi terse çiçe

4459. bu dünyā itigi bulardın turur/ajunda tañ işler bulardın törür

5012. yaşıķ yerke yansa yüzün kizlese/kömür kırtışı dünyā yüzke basa

6223. ajun kırtışı boldı altun öñi/yalın teg bolup dünyā kızdı eñi

⁴⁴¹⁶ 5405. ıdı keçki dünyā turur bu qarı/telim beg keçürdi bu kılķı turı

⁴⁴¹⁷ 3649. bu kēñ dünyā özke küç kılma tar/yazuķluğ kuliña bayat fażlı bar

⁴⁴¹⁸ 3084. tek ol bu dünyā kötürgil köñül/ediz ordu él kol sen amrul amul

3520. apa yazdı erse bayat kınadı/bu dünyāg tek kıldı erklig ıdı

4809. tek ol bu dünyā müsülmān öze/tekte erej kolma köñlüñ tüze

5185. tek ol bu dünyā ay dünyā begi/tek içre bolmaz saķıñçta öñi

5421. tek ol bu dünyā içi oķ yılan/munı koç yaruķ çın ajunķa ulan

5423. bu dünyā tek ol karañķu kuduğ/belā miñnet ol barça munda yoduğ

⁴⁴¹⁹ 3795. barı tap kereksiz açın artuķum/bu dünyā tüpi keğ üyük ol suķum

3089. ayā yolda azmış başı tezgünük/ayı sewme dünyāg tüpi ol üyük

⁴⁴²⁰ 3522. apa uçmak içre yédi kör ewin/arıñu kılındı bu dünyā ewin

⁴⁴²¹ 3531. kapuğ açtı dünyā taķı bir kapuğ/ölüm kapğı açlur kirür haķķ kamuğ

bir gölgeliktir⁴⁴²², dünya konaktır, kervansaraydır⁴⁴²³, gezilen bir yerdir⁴⁴²⁴, ekilip biçilen bir tarladır⁴⁴²⁵, içi yılanlarla akreplerle, dikenlerle doludur⁴⁴²⁶; sofradır⁴⁴²⁷, sofrada aştır ancak şerbeti zehirdir⁴⁴²⁸, acı sudur⁴⁴²⁹, Dünya düzen verilmesi, hakim olunması, huzura erdirilmesi geiken bir yerdir. Bu nedenle hükümdar için “dünya begi”, “dünya tutguçı” tamlamaları kullanılmıştır.⁴⁴³⁰ Bu metaforun derin yapısında Türklerin universalizm düşüncesi bulunmaktadır. “Dünya kezgen kişi” tamlaması ile “tüccar”, “dünya kulu” tamlaması ile “insanoğlu” anlamları karşılanmıştır.⁴⁴³¹ İçinde yaşanılan fizikî dünyayı ölümden sonraki yaşamın süreceği metafizik dünyadan ayırmak için “bu dünya” tamlamasındaki belirtme işlevinden yararlanılmıştır.⁴⁴³² Fizikî ve metafizik alem karşıt biçimde verilerek ikili dünya tasarımı oluşturulmuştur.⁴⁴³³ Kutadgu Bilig’deki bu ikili

6445. bu yañlıg turur dünyā hāli kamuğ/ukuş birle körgil açılığay kapuğ
⁴⁴²² 1409. kölike teg ol kör bu dünyā toña/ederse kaçar kaçsa yapçur saña
 3536. körü barsa dünyā kölike sanı/ederse kaçar kaçsa edrer sēni
 6134. kölike turur dünyā devlet ki/kölike bir ök yérde turmaz köni
⁴⁴²³ 3561. konuk sen bu dünyā saña bir tüş/tüşde sakınç tutma artuğ uzun
 1202. tüş ol bu dünyā keligli keçer/yégen yél büke teg yér erken açar
 3561. konuk sen bu dünyā saña bir tüş/tüşde sakınç tutma artuğ uzun
 1274. inanma tiriglikke yil teg keçer/usanma bu dünyādın öz terk köçer
 1331. awınma bu dünyāka erter barır/inanma bu devletka terkin qarır
 1441. vefā kılgu ermez bu dünyā bilin/keçer dünyāda öz azukuñ alın
 1425. tiriglik yawa kılma dünyā üç/keçigligi turur bolga emgek küç
⁴⁴²⁴ 1742. kerek yat kerek dünyā tezgün yügür/negü erse kısmet saña ol tegür
 6154. bu qorqınç üç bilge dünyā qodup/ajun tezgünü yügür emgek yüdüp
⁴⁴²⁵ 1393. tarıglağ erür dünyā ilig kutı/tarisa orar er tirilgü oti
 4733. bu dünyā içi bir tarıglağ turur/negü ekse munda yarın ol önür
⁴⁴²⁶ 6379. yana aydı ilig bu dünyā içi/yılanı çadanı telim tikgüçi
 6383. tiken ol ukuşluğka dünyā tolu/adağ ursa yérke kirür saqlağ
⁴⁴²⁷ 5338. bu dünyā itiglig bu tirki sanı/yorıglı bu yalñuk neçe yér anı
⁴⁴²⁸ 6117. bu dünyā aş ol bir bu aş yégliniñ/atını sen ök ay şatım yok meniñ
 4801. hatarlıg turur dünyā nüşı ağu/arıgım tile barça içgü yégü
 6384. ağu ol biligligke dünyā içi/anın aş yéyümez üzer öz küçi
⁴⁴²⁹ 1408. açığ suw teg ol kör bu dünyā neñi/neçe içse kanmaz ölimez eñi
 3625. açığ suw teg ol kör bu dünyā neñi/neçe içse kanmaz ölimez eñi
⁴⁴³⁰ 4714. kanı ol toğardın batarka tegi/yorıp él tutuğlı bu dünyā begi
 3744. törütti igiğti bu ödke tegi/tağı ma igiğgey ay dünyā begi
 1376. bu dünyā begi sen aña bolma kul/sēni koğmaz erken anı koğgu tul
 4710. kanı ol bu dünyā tilep tutguçı/öziñe temür kend tura yapguçı
⁴⁴³¹ 3002. negü tér eşitgil bu sartlar başı/öz asğın tilep dünyā kezgen kişi
 6169. ayā aç közi suğ bu dünyā kulu/ölüm suğlanur kör sēni tutğalı
⁴⁴³² 1186. bu dünyā içinde tirildiñ öküş/bilig bildiñ erdem oқıdıñ ukuş
 1284. özün otka atma bu dünyā üç/kişi neñin alma küçeme küç
 1747. bu dünyāda baylık tilese özün/köni bol könilik öze tut sözün
 3148. velikin ewürdi bu dünyāda yüz/turup tağka kirdi köñül kıldı tüz
 3624. körürde küyürme özünni küç/özün otka atma bu dünyā üç
 6135. dīniñni ağır tut bu dünyān uçuz/ağır kılga dīniñ ay bilgi ögüz
 4805. bu dünyā işin koçmağınça tükel/kılumaz bu ‘uqbī işin ay mal
 4847. kim erse bu halıg bilür erse çın/añar bolgu ermez bu dünyā yakın
 5116. bu dünyā işi kıldı meşğul mēni/bayat tapğıña öz tegümez kanı
 6630. sen emdi yapuştıñ bu dünyāka berk/katıgılan köñül mundın üzgil bura
 3340. bu dünyā işiñe katılmış kişi/kılumaz tapuğ birle ‘uqbī işi
⁴⁴³³ 3657. bayat bérđi kulka iki köz kulak/biri dünyā baksa biri ‘uqbī bak

dünya tasarımı kaynağını İslâm kültürünün dünya-ukbâ yani bu dünya-ahiret inancından almaktadır. Yazara göre dünya işleri birer oyundur⁴⁴³⁴, insanı Tanrıdan uzaklaştıran⁴⁴³⁵, bir tuzaktır.⁴⁴³⁶ Dünya mutluluk veren⁴⁴³⁷, istekleri, arzuları, zevkleri olan bir yerdir.⁴⁴³⁸ Dünya malından, nimetinden kaçılması, onlardan uzaklaşılması gerekir.⁴⁴³⁹ Dünya malı ya helal ya haram ya şübheli ya dine karşı kinlidir, iyi değildir.⁴⁴⁴⁰ Bu nedenle dünya malı dağıtılmalıdır.⁴⁴⁴¹ Sonuçta insanın payına düşecek olan iki bez parçasıdır.⁴⁴⁴² Ancak aç

3658. elig bérđi iki sunup tutğuka/biri dünyāka tut biri ‘uqbīka
 4742. yorı iki ajun idisin tile/nerek dünyā ‘uqbī ikig bile
 5312. bu dīn dünyā birle birikmeki sarp/kauşmaz ikig munı bilse tap
 4383. kerek dünyā işi kerek ‘uqbī tut/sakış birle adra tutar bilge büt
 4384. sakış artasa dünyā ‘uqbī işi/neçe birle artar ay edğü kişi
 4434 5927. oyun sakış ol bu dünyā işi/ağakın tilese bérür bu başı
 5930. bu dünyā işi kör oyun ol oyun/oyunka katılma nerek bu oyun
 4435 3552. negü tér eşitgil sakınuk oduğ/yrak tur bu dünyā tegürgey yoğuğ
 3525. ayı edğü ermez bu dünyā kutı/bayattın yıratır bu ol dīn yutı
 6153. bayattın yıratır bu dünyā kişig/tıdar kıldru ıdmaz bu edğü işig
 4436 4824. bu dünyā işi bek tuzakçı turur/tuzakka ilinme sēni berkitür
 3564. körmez teg ol bu tuzakçı saña/bu dünyā neñi ol saçılmış meñe
 4437 5175. bu dünyā kutıña inanma ayığ/inançsız turur kör kılınçı yayığ
 3975. yawuz ermez emdi bu dünyā kutın/bulup tirlü bilse kopursa atın
 4438 4732. özüm kođdı dünyā tilek arzūsın/tilekim tükendi kesildi sözüm
 4802. kođu bérğü dünyā tilek arzūsın/anın bulsa ‘uqbī orun edğüsün
 4808. köñüldin çıkarğu kamuğ dünyāsın/añar ötrü kirse bayat sewgi çın
 6642. sewinçin süzilmiş bu dünyā büt/munı koç takı bir ajunka köre
 3588. bu üç neñ turur dünyā tatğı büt/yanutı eşittiñ ay kılkı tüz
 4439 6050. meniñ bu özüm kaçtı dünyā koğup/bu yerde turur men kör emgek yüdüp
 6334. kadaşñ koğup kaçtı dünyā neñin/örüm keçti arpa yéđi öz teñin
 1236. telim dünyā yégli seniñde oza/koğup bardı barça bu inçik öze
 13528. yalıñ toğmış er kör yalıñ bargu ol/nelük dünyā térmek yana koçu ol
 3695. özüm dünyādın kaçtı keldi berü/yana men negü teg barayın naru
 3566. negü tér eşitgil sakınuk başı/bu dünyā işindin sakınmış kişi
 3592. bayat atı aysa tezer yek barır/koçu barsa dünyā seniñdin kalır
 4737. sēni koğmaz erken bu dünyāni koç/saña toğmaz erken sen ir aşnu toğ
 5115. özün yük yinitti bu dünyā koğup/ilindim men emdi ağır yük yüdüp
 5420. beğük tut bu himmet ediz tut köñül/koçu bér bu dünyā munıñdin töñül
 4440 3539. yana dīnka öçlüğ bu dünyā neñi/yése dünyā dīn yér bağa kör munı
 3546. bu üçte adın yok bu dünyā neñi/halāl ol ya şübhe harām ol öñi
 3562. ayı edğü ermez bu dünyā neñi/kimiñ bolsa ewrer kılınçı yañı
 4441 3240. halāl dünyā kazğan çığayka üle/kişi elgi tutğıl yanut kıl yüle
 3666. halāl dünyā bulsa yése kazğanıp/çığayka ülese anıñdin alıp
 2162. seniñ boldı dünyā tiriglik bile/tiriglik bulunsa yatıp yé küle
 1979. anıñ boldı dünyā tü ni‘met bile/tilese özün yé tilese üle
 3027. bu dünyā tilese ülegü kümüş/kalı ‘uqbī kolsa bu ol hem yuluş
 3927. bulup dünyā mālın yéyü bilmese/sakış tegdi ülgü ağır yüdğüke
 3977. yawuz tése bolmaz bu dünyā neñin/yése bérse halkka kızartsa eñin
 3923. hālāl dünyā kazğan özünni yétür/todur aç yalıñni hem oprak bütür
 4442 1238. kamuğ dünyā bolsa bireğüke tüz/kalır dünyā ülgü tegir iki böz
 6552. negü aşğı ahır yanış yérke boldı/turu qaldı dünyā iki böz ilettim

gözlü kişiye bu dünya malı yetmez.⁴⁴⁴³ Bu dünya öteki dünyayı kazanma aracıdır ve tutulması gereken bir yolu vardır.⁴⁴⁴⁴

Kutadgu Bilig’de bulunan dünya algısı ve tasarımı, İslâm kültürünün genel kanılarını içerdiğinden dolayı başka eserlerde de birebir benzer biçimde, ancak değişik söyleyiş biçimleriyle rastlanılmaktadır. Örneğin Âşık Paşa’nın XIV. yüzyılda (1330) yazdığı büyük eseri Garibnâme’de yer alan dünya anlayışı Kutadgu Bilig ile aynı özelliklere sahiptir.⁴⁴⁴⁵

Yusuf Has Hâcib bir yandan siyasî öğütlerle dolu bir kitap yazarken bir yandan da felsefî olarak evrensel bir soru olan “insanın bu dünyadaki yeri ve anlamının ne olduğunu” da tartışmaktadır. Bu tartışmada kendi özgün düşüncelerinden çok İslâm’ın dinî ve ahlakî öğretilerini yinelemektedir. Bu gelenekte dünyaya verilen değer şirkten ve gûnahtan uzak durma kaygısına bağlı olarak kötuleyici ve aşağılayıcı niteliktedir. Kutadgu Bilig’de dikkati çeken farklılık şudur: DTS’de Rusça “mir”, Clauson’da ise “world” sözcüğü ile karşılanan Sogdça “ajun” sözcüğü, Türklerin İslâm dinini kabul etmesinden önce Sogdlardan ödünçlenip Manici ve Budacı metinlerde kullanılan bir sözcüktür. Bu metinlerde de “ajun” olumsuz niteliklerle anılır. Kutadgu Bilig’de Odgurmış’ın dünyayı ve nimetlerini terk etmesi “ajun” kavramının Buda inancındaki kötü nitelikleriyle uyumludur. Yusuf Has Hâcib bu geleneği İslâm’ın âyet, hadis ve gelenekleriyle birleştirmiştir. Böylece adı Sogdçadan, anlamı ise çoğunlukla İslâm’dan alınan bir bireşim yaratmıştır. “ajun” sözcüğünün geçtiği beyitlerde gözlemlenen durum budur. Söz konusu bireşimin en çarpıcı kanıtlarından biri hem “dünya” hem de “ajun” sözcüğünün gölgelik olarak nitelenmesidir. Budizm’de ağaç çok önemlidir. Rivayete göre Buda, incir ağacının altında aydınlanarak yaşamın anlamını kavramıştır. Bu ağacın adı “Bodhi”dir. Buda adını bu ağaçtan almıştır. Söz konusu ağaç botanikte “*ficus religiosa*” yani kutsal Hint inciri adıyla anılır. Hindistan’ın Bihar eyaletindeki Mahabodhi tapınağı

⁴⁴⁴³ 2001. toğumsuz bolur ol közi suķ kişi/közi suķķa yetmez bu dünyā aşı
2004. közi suķ kişi neñke bolmaz bu bay/ķamuğ dünyā bulsa āhır suķ çığay
2200. közi toķ kerek neñke suķlanmasa/közi aç toğumaz bu dünyā yése

5389. közi suķķa tütmez bu dünyā büt/barı tap tégüçi tirildi kutun
⁴⁴⁴⁴ XLIII ögdülmiş öđgürmişķa dünyā birle ‘uķbī ķazğangusın ayur
2157. özün dünyā ‘uķbī bulayın tése/bu kaç işni ķođma ķatığlan usa
3586. tiriglik tatığı bu erse ķalı/tatığsız turur dünyā mihnet yolu
4678. bu ol dünyā ģalı yorıķı yolu/ķışike ķatılmaķ tilese ķalı
6498. bu ol đın yolu hem bu dünyā yolu/bu yolça yorı yolda azma ulı
4862. ķalı ‘uķbī ķolsa yorıķı bu ģāl/ķalı dünyā ķolsa bilir sen tūkel
6499. ķalı dünyā ķolsa yolu uş unu/apañ ‘uķbī ķolsa izi uş munu

⁴⁴⁴⁵ Muammer Doğan, “Âşık Paşa’nın Garib-nâme’sinde Dünya Metaforu”, *TÜBAR*, C.XXXVII, 2015, s. 119-144.

adını bu büyük incir ağacından alır. Muhtemelen Oğuz Kağan'ın Uygurca destan versiyonunda anlatılan ormanda bir ağacın altında "Tengrike çalbarguda" olması Budacı ibadet ve aydınlatma ile ilgilidir. Ebu Davud, İbn Mace, İmam Buharî, İmam Müslim ve İmam Neseî gibi büyük hadis bilginlerinden olan Tirmizî, zühd başlığı altında andığı hadislerden birine ilişkin rivayette Hz. Muhammed'in bir hasır üzerinde uyurken Abdullah ibn Mesud'un uyandırıp altına bir şilte sermeyi önermesi üzerine "*Ben yolcuym, dünya bir gölgeliktir.*" dediğini aktarır. Türk edebiyatı eleştirmeni Fethi Naci de anı kitabına "Dünya Bir Gölge" adını vermiştir.⁴⁴⁴⁶ Türk Halk kültüründe de anılan hadisin ruhunun yaşatıldığı, Yağcılar Zeybeği adıyla bilinen türküde "Dünya dedikleri bir gölgeliktir." dizesinin bulunmasından anlaşılmaktadır. Kutadgu Bilig'de dünyanın değeri konusunda Kur'an-ı Kerim ile doğrudan örtüşen âyetler ve uyarılar bulunmaktadır. Fatır sûresi 5. âyetinde aldatıcı şeytan hayatına benzetilen dünya hayatının insanları Allah hakkında da başka şeyler hakkında da aldatmamasına dikkat edilmesi uyarısında bulunulur. Lokman 33. âyetinde bu uyarı aynen tekrarlanır. Nisa sûresi 77. âyetinde dünya ve ahiret karşılaştırılır, dünyanın geçiciliği vurgulanır, ahiretin hayrı vurgulanır.⁴⁴⁴⁷ Dünyanın geçiciliğine Yunus sûresi 24. âyetinde ve Kehf sûresi 45. âyetinde de değinilir. Kur'an-ı Kerim'de dünyanın en çok vurgulanan özelliği onun oyun ve eğlenceden ibaret oluşudur. En'am sûresi 32., Muhammed 36., Ankebut 64. ve Hadid sûresi 20. âyetinde dünya hayatının eğlence ve oyundan ibaret olduğu vurgulanır. Ancak Enbiya sûresi 16. âyetinde hayatın anlamının bu eğlenceye ve oyuna aldanmamak olduğu konusunda ağır bir uyarı vardır. Buna göre Tanrı göğü, yeri ve ikisinin arasında olanları aslında oyun ve eğlence olsun diye yaratmamıştır.⁴⁴⁴⁸ Bu yüzden dünyanın süsüne, çekiciliğine, geçici güzelliğine aldanmamalıdır. Nitekim Yunus Emre de aynı Kur'an buyruğunu şu dizeleriyle dile getirir:

*"Bu dünya bir gelindir yeşil kızıl donanmış
Kişi yeni geline bakımanı doyamaz."*

ewren

Kutadgu Bilig'de 11 kere geçen "**evren**" sözcüğü taht, baht, evrilmek, tezgînç, tezgînemek, ödleğ gibi sözcüklerle birlikte anlam kurmaktadır. Bunlardan tezgînç ve ödleğ evren ile aynı anlamda kullanılan sözcüklerdir.⁴⁴⁴⁹ Ancak evren sözcüğünü açıklayacak

⁴⁴⁴⁶ Fethi Naci, *Dünya Bir Gölge*, İstanbul 2002.

⁴⁴⁴⁷ Abdussamet Varlı, *Kur'an'da Dünya Ahiret Dengesi*, Ankara Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005, s. 19-39.

⁴⁴⁴⁸ Mustafa Öztürk, "Kur'an'ın Değer Sisteminde Dünya ve Dünyevi Hayatın Anlamı", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Yıl: 7, S. 16, 2006, s. 68.

⁴⁴⁴⁹ 0092. bolu bérđ ewren ilig bérđ taht/tuta bérđü teñri bu taht birle baht

en önemli belirti, “bolu bér-” eylemidir. Bağlamdan çıkarılabildiği kadarıyla bu ibare “şansı yâver gitmek”, “bahtı açılmak”, “işleri yolunda gitmek”, “Tanrı’nın yardımını almak”, gibi anlamlara gelmektedir. Gerçekte sözü edilen durum “kut”un evren veya evrenin egemeni olan Tanrı tarafından verilmesidir. Bayram, Ahi Evren hakkındaki doktora tezinde evren sözcüğünün yılan (ejder) anlamına geldiğini vurgular. Clauson’a dayanarak sözcüğün “evir-” kökünden –en sıfat-fiil eki ile türetildiğini belirtir. Türkçede yılan evren dendiği gibi döndüğü ve evrildiği için kâinata da evren denir.⁴⁴⁵⁰ Kaşgarlı Mahmut’ta felek, çark, değirmen, dolap gibi şeylerin çıkırgı olarak tercüme edilen *çırgı*, yıldızların bir sistem dâhilinde dönmesini sağlar:

*“Tengri ajun türütti
Çırgı udhu tezgînür
Yıldızları çerğişip
Tün kün üze yörgeñür.”*⁴⁴⁵¹

İlginç olan, Tengri sözcüğünün tegre, değirmen gibi sözcüklerin de tabanı olan tengir- eyleminden türemiş olmasıdır. Bu eylem döndürmek, çevirmek, kuşatmak, çepeçevre sarma anlamlarına gelir.⁴⁴⁵² Dolayısıyla evren ile Tengri arasında anlamca bir benzerlik vardır. Evreni eviren güç Tanrı’dır. Tengri’nin ilk anlamının da gök veya gök yüzü olduğu düşünülürse iki sözcüğün kozmik ilişkisi daha iyi anlaşılır.

felek

Kutadgu Bilig’de felek adı bir kere geçmektedir.⁴⁴⁵³ 4381. beyitte geçen felek sözcüğü, ilm-i nücum yani yıldızlar bilimi, gök bilimi bağlamında kullanılmaktadır. Rüya tabircilerinden sonra müneccimlerle oturup kalkmayı anlatan Yusuf Has Hâcib konuyu astrolojiden çok uzak bir bağlamda yıl, ay ve gün hesabını bilmek, matematik ve geometri bilmenin gerekliliği, gök haritası yapma, Euklides’in Cebir ve Mukabele kitabını okumak gibi pozitif bir çerçevede ele alır. Onun bu görüşleri İhvânü Safâ’nın görüşlerini andırmaktadır. Felekle ilgili olarak söylediği “yedi kat feleği çöp demeti gibi tut”

0119. bolu bérşü ewren tuçı ewrilü/koğı bolsu düşmân başı kawrılı
0126. yarattı kör ewren tuçı ewrilür/anıñ birle tezgînç yéme tezgînür
0344. bolu bérmez ewren başı tezgînür/anıñ birle kılkı yañı tezgînür
1642. açındı ilig kör kötürdi örü/bolu bérđi ewren yumıttı törü
1805. elig urdı ilig méni edledi/bolu bérđi ewren özüm yokladı
3070. tirildi ögi hem koyuldı bilig/bolu bérđi ewren uzadı elig
3194. törütti bu ewren tuçı ewrülür/bayat hıkmı taqđır bile tezgînür
4863. bolu bérđi ewren kelü bérđi kut/negü kolsa arzü kelü berge büt
5896. bolu bérşü ewren oñay ewrülüp/udu bérşü ödleke tilekçe bolup
6231. oñay ewrilür emdi ewren saña/tilekçe toğar ay kün ödleke toña

⁴⁴⁵⁰ Mikail Bayram, *Ahi Evren-Tasavvufî Düşüncesinin Esasları*, Ankara 1995, s. 11, 14.

⁴⁴⁵¹ Fuzuli Bayat, “Kaşgarlı Mahmut’un “Divanü Lugatit Türk” Eserinde Mitolojik Dünya Modeli İle İlgili Bazı Kavramlar”, *Journal of Turkish Linguistics*, Volume J, Number 1, 2007, s. 1-11.

⁴⁴⁵² İsmail Taş, *Türk Düşüncesinde Kozmogoni ve Kozmoloji*, Konya 2002, s. 153.

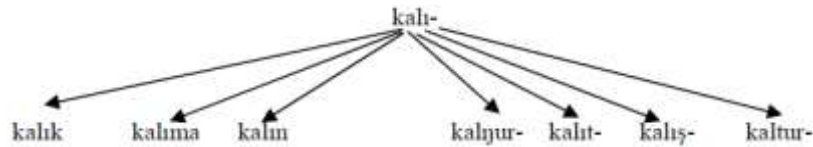
⁴⁴⁵³ 4381. yana cem ‘-u tefrîk misâhatka öt/yéti kat felekni yatur yamça tut

öğüdündeki tek ipucu “yedi” sıfatıdır. Burada yazar gök cisimlerini kuşatan muhit ve arş ile o gün itibariyle bilinen yedi galaktik gök cismine yani güneş sistemine göndermede bulunmaktadır.

Kopernik öncesi İslâm dünyası astronomisinde (felekiyat) gezegenlerin gök katları felek adıyla anılmakta ve dokuz tane olduklarına inanılmaktaydı. Feleklerin bu iç içe dönen dokuz gök kubbeden oluştuğu sanılırdı. En dıştaki dokuzuncu felekte *esîr* denilen bir boşluk olduğuna inanılırdı. Sekizinci felek sâbit gök cisimlerinin bulunduğu katmandır. Burada burçlar vardır. İlk yedi felekte de güneşle birlikte yedi gezegen varsayılır. Feleklerin ve buradaki gök cisimlerinin sıralanmasında yer merkezli (geocentric) model alınır.⁴⁴⁵⁴ Yusuf Has Hâcib dokuz felek yerine işte yukarıda belirtilen bu yedi feleği anmaktadır. Kur'an-ı Kerim'in pek çok sûresinde kozmolojik âyetler vardır. Enbiyâ 33'te ve Yâsîn 40'ta “Her biri bir felekte yüzer”; Bakara 29'da “göğü yedi kat olarak yaratıp düzenledi”; Nuh 15'te “Allah yedi göğü birbiriyle uyumdaş yarattı”⁴⁴⁵⁵ denir. Dolayısıyla İslâm kültüründe ve edebiyatlarında Kur'an-ı Kerim'den günümüze değin süren gelenekte yedi gök, yedi felek, yedi gezegen gibi ifadeler rastlanır. Yusuf Has Hâcib'in bu gelenek içinde olduğu görülmektedir.

kalık

“Kalık” sözcüğü Kutadgu Bilig'de “hava, gökyüzü” gibi somut anlamlarıyla kullanılmış ve kişileştirilme yoluyla oluşturulan renkler ve kuşların ile burçların gökyüzünde görünme zamanının belirlenmesine kaynaklık etmiştir. Ağca'ya göre Türkçede bulunan *kalı-* “yukarı çıkmak, yükselmek, uçmak” anlamlı eylemin *kalık* sözcüğü ile aynı ya da benzer kavram alanını gösteren diğer sözcüklerin kökeni olduğu söylenebilir. Bu bağlamda Ağca, *kö- eylemi ile eş anlamlı olan *kalı-* eylemi ve türevlerini aşağıdaki gibi düzenlemiştir⁴⁴⁵⁶:

Kutadgu Bilig'de kalık bir kız gibi düşünülerek ona insana ilişkin özellikler yüklenmiştir. Buna göre kalık kaşını çatar, gözünden yaş saçar, sevgili kaşlarıyla

⁴⁴⁵⁴ İlhan Kutluer, “Felek”, *TDVİA*, İstanbul 1995, C.12, s.303-306; Cemal Kurnaz, (1995), “Felek”, *TDVİA*, İstanbul 1995, C. 12, s. 306-307.

⁴⁴⁵⁵ Bekir Çınar, “Şeyh Gâlib’in Hüsn ü, Aşk Mesnevisinde Felekler”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 39, 2009, s. 777-792.

⁴⁴⁵⁶ Ferruh Ağca, “Eski Türkçe *kö:k teñri* ve *kö:k kalık* İkilimleri Üzerine”, *Türkbilig*, S:30, 2015, s. 218.

dolar,⁴⁴⁵⁷ yüzü zenci yüzü gibi⁴⁴⁵⁸, şeytan yüzü gibi⁴⁴⁵⁹, samur gibi⁴⁴⁶⁰ olur, yüzünü gizler, yüzü kararır⁴⁴⁶¹. dul elbisesini giyip parlak yüzünü saçlarıyla kapatır.⁴⁴⁶² Bazen de yüzü kâfur gibi⁴⁴⁶³ olur, gülen kız gibi dişleri parlar⁴⁴⁶⁴, kalık kara gömleği yırtar⁴⁴⁶⁵; bazen de yüzü alev ve ateş gibi⁴⁴⁶⁶ olur. Bu benzetmelerde sabah, gün batımı ve akşam olmak üzere üç zaman dilimi anlatılmaktadır. Zamanın kavramsallaştırılması gökyüzünün aldığı renkler aracılığıyla gerçekleştirilmiştir.

“Kalık” sözcüğünün geçtiği diğer beyitlerde de renge dayalı olarak zaman kavramsallaştırılmıştır. Bu beyitlere göre kalık karakuş rengini alır⁴⁴⁶⁷ veya abîr saçılmış gibi kararır⁴⁴⁶⁸, yani hava kararır, akşam olur. Diğer yandan zamanın kavramsallaştırılmasında karakuşta olduğu kuşların renklerinden yararlanılırken gökyüzünde görünmelerine göre zaman belirlenmektedir.⁴⁴⁶⁹ Gökyüzü gözlemlenerek burçların konumuna göre de zaman belirlenir. Oğlak, kova ve balık burçları görüldükten sonra hava aydınlanmaktadır⁴⁴⁷⁰ yani sabah olmaktadır.

Gökyüzünün yıldızlardan sonra en önemli süsü kuşlardır. Baharın betimlemesi yapılırken kaz, ördek, kuğu, kılkuyrak kuşu gibi çeşitli kuşlar gökyüzünü (feza) kapatır, gülerek yukarda dururlar⁴⁴⁷¹. Buğra Han hakanlık tahtına oturunca ona Hint racasından ve Bizans kayserinden yani hakanlarından “kalık kuşları” (semâ kuşları) gelir.⁴⁴⁷² Havadan serin bir esinti gelerek yazıyı kurutur.⁴⁴⁷³

kök

Gökyüzü anlamındaki **kök** sözcüğü Kutadgu Bilig’de yer ile birlikte anılır. İkili evren tasarımının göstergesi olan bu beyitlere göre yeri de göğü de Tanrı yaratmış, göğü

⁴⁴⁵⁷ 0080. kalık kaşı tügdi közi yaş saçar/çéçek yazdı yüz kör küler katğurar

4961. kalık bütrü tuttı sewügler kaşı/ajun boldı zengî habes kırtışı

5670. kalık tügdi kaşın tünertti yüzün/tutup badı barça kişiler közin

⁴⁴⁵⁸ 4886. tükel zengî yüzi urundı kalık/uçar tındı koğtı yorıglı yorık

⁴⁴⁵⁹ 5029. ajun tul tonın keçti kaşın tügüp/kalık yek yüzi teg karardı oñup

⁴⁴⁶⁰ 3836. yaşıq yerke yandı yüzün kızledi/kalık meñzi kiş teg bolup örledi

⁴⁴⁶¹ 6211. yaşıq yerke éndi yüzün kızledi/kalık qarşu keldi izin izledi

5670. kalık tügdi kaşın tünertti yüzün/tutup badı barça kişiler közin

⁴⁴⁶² 5824. koğı ıdtı kesme yaruq yüz tudı/kalık tul tonı keçti bēlin badı

⁴⁴⁶³ 4891. usuz yattı saķnu bir ança oğuğ/kalık kırtışı tuttı kâfur boğuğ

5451. ferişte yüzi teg yarudı ajun/kalık boldı kâfur saçar teg yüzün

⁴⁴⁶⁴ 5827. oğundı baķa kördi kötrüp başın/kalık kız küler teg yirişti tişin

⁴⁴⁶⁵ 4966. kalık yırtı keçmiş kara köñlekin/açıldı yaruq yüz kötürdi egin

⁴⁴⁶⁶ 5679. butıķlandı yerde yoķaru sıta/kalık meñzi boldı yalın teg ota

⁴⁴⁶⁷ 3949. kalık bütrü tuttı kara kuş öñi/ajun barça toldı kara kuş yüñi

⁴⁴⁶⁸ 4892. ‘abîr bürkirer teg tünerdi kalık/sıta koptı yērdin yağıldı butıķ

⁴⁴⁶⁹ 5677. sükiķ koptı örlep kalıkķa ağıp/ünün sumlıdı şürı ‘ibrı oķıp

⁴⁴⁷⁰ 0141. basa keldi oğlak könek hem balık/bular toğdı erse yarudı kalık

⁴⁴⁷¹ 0072. kaza ördek kuğu kıl kalıkıķ tudı/kaķılayu kaynar yoķaru koğı

⁴⁴⁷² 0094. eširdin keligli kalık kuşları/kayı rāy-i hindı kayı kayşarı

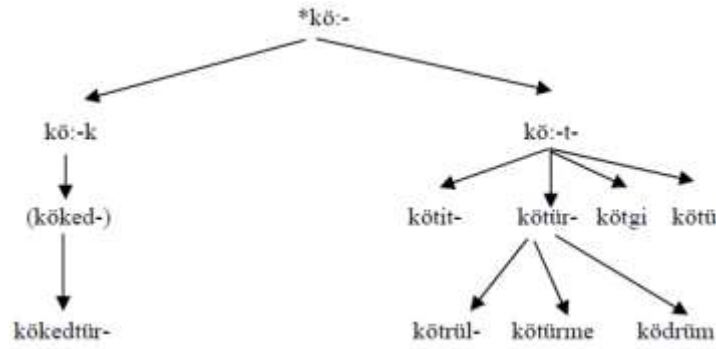
⁴⁴⁷³ 3941. tüketti bitig türdi badı kaķıķ/kalık tanı esti kurıttı haķıķ

yıldızlarla bezemiştir. Yer “yağız”, gök “yaşıl”dır.⁴⁴⁷⁴ Yedi katlı gök bir ev gibi yaratılmıştır.⁴⁴⁷⁵ Gök ayakta durur⁴⁴⁷⁶ ve direği “köni törü” yani doğru kanun veya bir başka deyişle adalettir. Eğer “törü” yani töre/kanun bozulursa gök ayakta, yerinde⁴⁴⁷⁷ dik duramaz.⁴⁴⁷⁸ Kutadgu Bilig’in kök sözcüğünün geçtiği bu beyitlerinde Köktürklerden beri süregelen evren tasarımı görülmektedir. Kitabelerde geçen “*üze kök teñri asra yağız yer kılındıkta ikin ara kişi oğlu kılındı.*” sözcüsüyle eşdeğerdir. Yer bir tencere, gök ise kubbe biçimindeki kapağıdır veya gök çadır şeklindedir ve kişi yer ile gök arasında bir direktir. Köktürk yazıtlarında insan merkezli bir evren tasarımı varken Kutadgu Bilig’de adalet (köni törü) merkezli bir evren tasarımına doğru bir gelişim vardır. Bu durumda “Gök”, *diğer katmanların ve varlıkların ilk oluşumlarının da kaynaklandığı “ideal yasa ve düzen”in temel kaynağı ve merkezidir.*⁴⁴⁷⁹

Kök, tengri ve kalık sözcüklerinin Eski Türkçe dönemindeki durumlarını inceleyen Ağca’ya göre kök sözcüğünün temel olarak iki kavram alanı vardır: Renk adı olarak mavi ve yer adı olarak Farsça âsuman, Arapça semâ, İngilizce sky, Fransızca ciel anlamındaki gök. Ona göre “gök, semâ” kavram alanı ile aşağıda türeme ağacı verilen ad ve eylemlerin, “üstte olmak, yukarıda olmak” anlamlı *kō:- şeklindeki bir kökten geldiği düşünülebilir⁴⁴⁸⁰:

⁴⁴⁷⁴ A.0003. yérli kökli yaratğan kamuğ tınılıklarğa rüzî bérgeñ neni
B.0003. äy yér kök idisi halâyık bile/rüzîni anutmış yéñil sen küle
0003. yağız yér yaşıl kök kün ay birle tün/törüttü halâyık öğ öðlek bu kün
3193. yaşıl kök yarattı yaruttı kün ay/kara tün yaruğ kün sağışlığ yıl ay
3717. yağız yér yaşıl kök yarattı kün ay/karañku yaruğluk çığay tut ya bay
3724. yaşıl kök töritti kötürdi ediz/kün ay birle yulduz bezedi beðiz
0022. yaşıl kök bezediñ tümen yulduzun/kara tün yaruttuñ yaruğ küñdüzün
0044. yağız yér yaşıl kökte erdi küsüş/añar bérđi teñri ağırılık öküş
0127. yaşıl kök yarattı öze yulduzı/kara tün törüttü yaruğ küñdüzü
0128. bu kökteki yulduz bir ança bezek/bir ança kulavuz bir ança yezek
1800. bayat bérmişin halk tıdumaz küçün/yağız yér yaşıl kök tirilse öçün
⁴⁴⁷⁵ 2787. ewin teg yarır bu yéti kat köküğ/adırttı seçim teg yér erse kaçı
⁴⁴⁷⁶ 5600. könilik üçün kök adağın turur/yayılmaz üçün yérde ot yém önür
⁴⁴⁷⁷ Sait Başer, *Kutadgu Bilig’de Kut ve Töreden Sevgi Toplumuna*, İstanbul 1995, s. 79.
⁴⁴⁷⁸ 3463. bu kök tirgüki ol könilik törü/törü artasa kök turumaz örü
⁴⁴⁷⁹ Mustafa Aslan, “Türk Destanlarında Evren Tasarımı”, *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı*, İzmir, 2005, s. 74.

⁴⁴⁸⁰ F. Ağca, “Eski Türkçe kö:k teñri ve kö:k kalık İkilemeleri Üzerine”, s. 209.

İslâm dinine göre semâvî dinlerin kitapları ve bunların sonuncusu olan Kurân-ı Kerim Allah tarafından peygamberine gönderilmiştir. Peygamber de bu gönderiyi insanlara bildirmekle görevlendirilmiştir. Kur'ân-ı Kerim'de vahyin yani Tanrısal iletinin peygambere gönderilmesi inmek ve indirilmek anlamlarına gelen “n-z-l” eylemiyle ifade edilmiştir. Kur'ân- Kerim'in bir adı da “Kelâmullah” yani Tanrı sözüdür. Kelâm aynı zamanda Tanrı'nın sıfatlarından biridir. Yusuf Has Hâcib bu tür bilgileri çok iyi bilen biri olarak eserinin bazı beyitlerinde genel olarak İslâmî kültürü yansıtan, bazen de âyete göndermede bulunan veya doğrudan âyet çevirisi olarak kabul edilebilecek dizeler kaleme almıştır. Kutadgu Bilig'deki bazı beyitler genel olarak yukarıda söz konusu edilen İslâm kültürünün bir yansıması olduğu kadar aynı zamanda Ahzab sûresinin 72. âyetini⁴⁴⁸¹ de anlamca karşılayacak niteliktedir.⁴⁴⁸²

İslâmî kültürün çeşitli özellikleri bu beyitlerde görülürken bazı beyitlerde de İslâm öncesi inanç sisteminin izleri görülmektedir. Bu beyitlerde “közi kökke tikmek” ve “elig kökke kötürmek” eylemleriyle dua edilmektedir. Ellerin ve başın göğe kaldırılarak dilekte bulunulması İslâmiyetten önceki inanç sisteminin İslâmî dönemde devam ettiğini göstermektedir. Eski Türk inancına göre “Kök Teñri” mutlak yaratıcıdır ve hakana kut verir. Egemenliğin kaynağı olan “Kök Tengri”ye yakın olmak için hakan “Altın-dağ” veya “Ötüken yış” gibi zirvede, ormanlı bir dağda oturmaktadır. İbn Fazlan da bir Oğuz Türkünün başını semâya kaldırarak “bir Tengri” dediğini kaydeder.⁴⁴⁸³ Bu durum Tanrı'nın gökte olduğu düşüncesini göstermektedir.⁴⁴⁸⁴

⁴⁴⁸¹ “Biz emâneti göklere, yere, dağlara teklif ettik de onu yüklenmekten kaçındılar, ondan ürktüler. İnsan ise çok zalim ve cahil olduğu hâlde onu yükledi.” (Ahzab 72. âyet)

⁴⁴⁸² 0210. yaşıl köktin éndi yağız yérke söz/sözi birle yalñuq ağır kıldı öz

1002. söz aşğı bile kör yağız yérdeki/yaşıl kökke yoklar bolur tördeki

1003. kalı sözleyü bilmese til sözüg/yaşıl kökte erse kör éndür özüg

1124. az edğüke tegse unitur özin/yaşıl kökte üstün yoritur sözün

4844. az edğüke yalñuq unitur özin/yaşıl kökte üstün yoritur sözün

⁴⁴⁸³ Mustafa Öztürk, “İslâmiyet'ten Önce Türklerin Din Anlayışı ve Gök Tanrı Dini”, *History Studies, A Tribute to Prof. Dr. Hâtil İnalçık*, Vol: 5, Issue: 2, 2013, s. 339, 340.

⁴⁴⁸⁴ 1029. bu sözler eşitti sewindi ilig/közin kökke tikti kötürdi elig
1151. közin kökke tikti ayur ay idim/seniñde adın men idi bilmedim

Yusuf Has Hâcib'e göre "recâ" ve "havf" iki kanattır ve bunlarla göğe yol bulunur. "Reca"nın sözlük anlamı "ümit, emel, beklenti, istek"tir. Kur'an'da "kulun Allah'ın rahmetine güvenerek ümit içinde olmasıdır."⁴⁴⁸⁵ Bu sözcük ile birlikte emel, sekine, tama', ferah, felah, yüsr, sözcükleri Kur'an'da eşanlamlı biçimde kullanılmıştır.⁴⁴⁸⁶ Tasavvufta ise kalbin hoşlandığı bir şeyi beklemesinden rahatlık ve ferahlık duymasıdır.⁴⁴⁸⁷ Recânın zıddı ise ümitsizlik anlamına gelen "yeis" ve "kunut" sözcükleriyle Kur'an'da ifade edilir.⁴⁴⁸⁸ Havf ise sözlükte "korkmak, kaygılanmak, endişe duymak" anlamlarına gelir. İnsanın Allah katında kendi durumuna ilişkin hissettiği korku ve kaygıları ifade etmek için kullanılır.⁴⁴⁸⁹ Kur'an'da et-takva, el-haşyet, er-ru'b, el-feza', er-rahbet, el-işfak, el-vecel sözcükleri de havf ile eşanlamlıdır.⁴⁴⁹⁰ Tasavvufta ise, gelecekte elde edilmesi umulan iyi bir şeyden veya başa gelmesinden endişe edilen kötü bir şeyden ileri gelen korkudur ve Halkı ibadete ve iyi işlere yönlendirmek için bir kamçıdır.⁴⁴⁹¹ Kur'an'da Allah'tan, Allah'ın makamından, azabından, ahretten, hesabın kötüsünden, adaleti yerine getirememekten, ilahi sınırları uygulayamamaktan korkma övülmüş; insanlardan, şeytandan ve putlardan korkma ise yerilerek söz edilmiştir. Övülen korkulara peygamberlerin, âlimlerin, akıllı insanların, hidâyete erenlerin, muttakilerin, sâlihlerin, namazını kulan, hayırda yarışan, kurtuluşa eren müminlerin, canlı cansız bütün varlıkların sahip oldukları belirtilmiştir.⁴⁴⁹² Kur'an'da pek çok âyette yer verilen bu havf (korku) duygusu ile ifrata, ye'se düşülmemesi için recâ yani Allah'ın rahmetinden, merhametinden, lütfundan, affından ümit kesilmemesi konusunda uyarılarak⁴⁴⁹³ havf ve recâ kavramlarıyla birey ve toplum psikolojisi açısından bir denge kurulmuştur.⁴⁴⁹⁴ Sufiler havf ve recâ hâllerini bir kuşun iki kanadına benzeterek biri olmadan diğersinin işe yaramayacağını, kulun bu iki hâl arasında (beyne'l-havf ve'r-recâ) bulunması gerektiği

1249. eşitti kör aytoldı oğlu sözün/kötürdi elig kökke tikti közin

1519. közin kökke tikti kötürdi elig/şehâdet bile kesti teprer tilig

1783. közin kökke tikti kötürdi elig/ayur ay idim sen birigli bilig

6217. közin kökke tikti baka turdı kéc/çara tün tünerdi yarumadı hiç

⁴⁴⁸⁵ Süleyman Uludağ, "Recâ", *TDVİA*, İstanbul 2007, C.34, s. 502.

⁴⁴⁸⁶ Sibel Kaya, *Havf (Kaygı) ve Reca' (Ümit) Kavramlarının Sementik ve Teolojik Tahlili*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012, s. 70-78.

⁴⁴⁸⁷ S. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 292.

⁴⁴⁸⁸ İ. Karagöz (ed.), *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, s. 549.

⁴⁴⁸⁹ Mustafa Kara, "Havf", *TDVİA*, İstanbul 1997, C. 16, s. 528.

⁴⁴⁹⁰ Ali Galip Gezin, "Eşanlamlılık Bağlamında Kur'an'da "Korku" İfade Eden Kelimeler Üzerine Analitik Bir Değerlendirme", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, C. 16, S: 1, 2003, s. 39.

⁴⁴⁹¹ S. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 161

⁴⁴⁹² İ. Karagöz (ed.), *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, s. 242, 243

⁴⁴⁹³ Havf insanı günah, suç veya hata işlememesi sürekli uyarıcı bir işleve sahiptir: Turgay Gündüz, *Kur'an'da Korku Motifi*, İstanbul 2004, s. 20.

⁴⁴⁹⁴ İbrahim Sürücü, "Bir Denge Unsuru Olarak Kur'an'da Havf ve Reca", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: 5, 2015, s. 258, 266.

görüştüğüdürler.⁴⁴⁹⁵ Sufilerin bir kuşun kanadına benzettikleri havf ve recâ Kutadgu Bilig’de de aynı benzetmeyle yer alır.⁴⁴⁹⁶

Sûfiler âlimlere, âriflere, müminlere zâhidlere, müttakîlere, âbidlere, âşıklara vb. çeşitli zümrelere göre “havf”ın ilişkili olduğu hazer, haşyet, vecel, işfak gibi sözcükler, aralarında ayırım yapılarak çeşitli makamlara ayrılırlar. Sûfilere göre âlimlerde varolan korku “haşyet”tir.⁴⁴⁹⁷ Bilgili kimseler Tanrı’yı, evreni, insanı ve kendilerini anlamaya ve açıklamaya çalışırlar. Bu nedenle bilim adamı Tanrı’nın azabını ve kendi kusurlarını kavrayabildiği için bir korku duyar. Bu korku onu hidâyete erdiren yollardan biridir. Bilimin Tanrı’ya ulaştırdığını, insanı hidâyete eristireceğini, cennet yoluna sokacağını haber veren pek çok hadis bulunmaktadır. Kutadgu Bilig’de de bilgi ile göğe yol bulunur. Çünkü bilginin yararı iyiliklerde bulunmaktır. İyilik yapan hidâyete ulaşır⁴⁴⁹⁸.

Göğe ulaşma yollarından biri Kutadgu bilig yazarına göre sabırlı olmaktır. Kur’ân-ı Kerim’in Bakara sûresinin 153. âyetinde de Allah’ın sabredenlerle beraber olduğu belirtilir. Pek çok beyitte “serimlig”, “serin-” sabırlı ve sabretmeyi öğütleyen Yusuf Has Hâcib hidâyete erme yollarından biri olarak bu erdemi anar⁴⁴⁹⁹.

Kutadgu Bilig’de göğe yol bulmak deyimi ile canın bedenden ayrılarak ebedî dünyaya yönelmesi, ölüme ve Tanrı’ya doğru yapılan bir yolculuk olarak anlatılmaktadır. Aytoldı ölüm döşeğinde iken “bahîl kol-” yani helâllik istedikten şahâdet getirerek mavi göğe yol bulur⁴⁵⁰⁰.

Yukarıdaki beyitler dikkate alındığında “köke yol bulmak” deyimi “hidâyete ermek” ile yakın anlamlıdır. Hidâyete ermek için İslâm’ın gereklerini yapmanın yanında çeşitli erdemlere de sahip olunmalıdır. Kutadgu Bilig’de bu erdemlerden bilgili olmak, sabırlı olmak ve havf ile recâ arasında bulunmak vurgulanmıştır. Hidâyet yol göstermek, kılavuzluk yapmak anlamlarına gelir. Ali İmran ve Bakara sûrelerine göre hidâyet Allah’a ulaşmaktır. Gerçekte hidâyet hem içinde yaşanılan dünya hem de öteki dünya için izlenmesi gereken yoldur. Kutadgu Bilig’in adının anlamlarından biri her iki dünyada mutlu olma bilgisidir. Bu durumda Arapça “hidâyet” ile “kutadgu bilig” sözcükleri arasında bir anlam yakınlığı vardır.

⁴⁴⁹⁵ S. Uludağ, “Recâ”, s. 502

⁴⁴⁹⁶ 3673. ricâ havf bu iki kanat sanı ol/bu ikin uçğlı bulur kökke yol

⁴⁴⁹⁷ M. Kara, “Havf”, s. 530.

⁴⁴⁹⁸ 0208. kamuğ edgölükler bilig aşğı ol/bilig birle buldı mesel kökke yol

⁴⁴⁹⁹ 1322. seringil serinmek eren kılkı ol/serinse bulur er mesel kökke yol

⁴⁵⁰⁰ 1518. bağıl koldı barça kadaşlarğa ol/tiler boldı cānı yağıl kökke yol

Kutadgu Bilig’de “kök” sözcüğü “başı kökke teg-” deyimi içinde kullanılmıştır. Kişiye devlet yani “talih, baht, kut” gelirse; “tırıglik suwı” yani yaşam suyunu (âb-ı hayat) veya “tümen arzu tilek”ini bulursa; büyüklük ve üne sahip olursa başı göğe değer. Ancak insanın başı göğe erse bile her işini bilgi ile yapmalıdır. Başı göğe değmek (ermek) çaba gerektirmeden, şans eseri, beklenmedik bir şekilde mutluluğa ulaşmak anlamlarına gelir. Beyitlerde görüldüğü gibi belirtilen durumlar beklenmedik şekilde şans eseri gerçekleşmektedir.⁴⁵⁰¹

Kutadgu Bilig’de “kök” sözcüğünün geçtiği diğer bir deyim “göğe yükselmek”tir. Bu deyim eylemi için “uç-” , “ağ-” , örle-” , “yokla-” gibi eşanlamlı sözcükler kullanılmıştır. Kişi gurur, kibir “küwezlik” ile değil bilgi ve anlayış ile göğe yükselebilir. Ogdurmuş rüyasında kendisinin göğe yükseldiğini, uçtuğunu görür. Ögdülmiş rüyasındaki “göğe uçmak” eylemini Tanrı’nın dileğini vereceği biçiminde yorumlarken Ogdurmuş bunu “6065. süzük can turur ol bu keptin çıkıp yana yandı kelmez yiriñe ağıp” yani öleceğine bir işaret olarak yorumlar. Ögdülmiş gençliğinde Hz. İsa gibi göğe yükselmiştir. Yusuf Has Hâcib kendisi ile Hz. İsa arasında benzerlik kurarak Hz. İsa’nın göğe yükselmesi olayına hatırlatmada bulunmuştur. “göğe yükselme” motifi ile kendisinin hakan hizmetine girerek gündün güne ününün, unvanının arttığı anlatılmak istenmiştir.⁴⁵⁰²

Sözcük geçtiği diğer beyitlerde gerçek anlamda kullanılmıştır. Kökiş turnalar gökte deve kervanları gibi dizilmiş biçimde uçarlar, bağırırlar. Göğe bakılıp çeşitli gözlemler yapılır. Gök ve yer ölçümü ince hesap hendese ile yapılabilir. Bilgisiz ile gök duman kaplar. Bilginin yeri gökten daha yüksektir.⁴⁵⁰³

⁴⁵⁰¹ 4557. başım kökke tegsün tése sen turup/bilig birle işle kamuğ iş körüp

4820. başın kökke tegse beğüklük atın/kirip yatğu ornuñ qara yér qatın

3072. kimiñ birle devlet yaraşsa kelip/başın kökke tegrür yoqaru kılup

6149. sunup tutsa elgiñ eger kök közin/başın kökke tegse yana yérde sen

⁴⁵⁰² 0215. uquşlı biligli idi edğü neñ/kalı bulsa işlet uçup kökke teñ

3981. bu neñ birle yalñuq tilese tilek/yaşıl kökke yoqlar neñ ol keğ yölek

2119. küwezlik bile kökke ağmaz kişi/kalı qodkı bolsa buzulmaz işi

4711. qanı ol otun it bu dünyā bulup/yaşıl kökke söndi qara kuş münüp

6036. anında basa kökke uçtum teñip/özüm belgüsüz boldı örlep siñip

6046. uçup kökke örlep tükel ağdukuñ/tilek birge teñri negü qolduquñ

6064. yoqaru uçup bu özüm teñdüki/yaşıl kökke örlep teñip siñdüki

6550. ya ‘isā bolup kökke ağdım taqı men/ya nüşin revān teg törü tüz yorıttım

⁴⁵⁰³ 0074. kökiş turna kökte ünün yañkular/tizilmiş titir teg uçar yélkürer

6218. yatıp bardı azraq oduñdı turup/yaşıl kökke baqtı yoqaru körüp

2784. körü barsa yinçe saqış hendese/munı birle yér kök bolur ol sasa

1763. yeter ol biligsiz barır bu otun/işi barça buzlır qopar kök tütün

2452. biligsiz kişi ol quruğ sır beğiz/biliglig kişi ornı kökte ediz

nücûm

Arapça “nücûm” “necm” sözcüğünün çoğuludur ve “yıldızlar” anlamına gelir. Nücûm sözcüğünün geçtiği beyitteki bağlam dikkate alındığında tıp bilimi ve düş yorabilmek birleşik eylemiyle anıldığı için, nücûm ile yıldızlar bilimi, ilm-i nücûm anlatılmaktadır.⁴⁵⁰⁴ Bir bilim dalı olarak ilm-i nücûm Orta Çağ Türk hayatında önemli bir yer tutar. Türkler işlerini, günlerini, hareketlerini yıldızların konumlarına göre düzenlenler.

tezginç

Kutadgu Bilig’de evren ile aynı dizede geçen önemli bir sözcük de “**tezginç**” tir. Sözcük yalnız bir kere geçmektedir.⁴⁵⁰⁵ Ancak tezgin- eylemi çeşitli dizelerde evril-eylemiyle denk olarak kullanılır. 114 beyitte “ajun tezginür” ibaresi “dünyayı dolaşır” anlamındadır.⁴⁵⁰⁶ 126. beyitte, Tanrı’nın yarattığı evrenin sürekli evrildiği, onunla birlikte tezginçin de dönüp dolaştığı söylenir.⁴⁵⁰⁷ Evrenin başı talihsizlikten dolayı döner, Kendisiyle birlikte kötü huyunu da döndürüp dolaştırır.⁴⁵⁰⁸ Akar su, güzel söz ve kut durmaksızın yorulup dinlenmeksizin dünyayı dolaşıp dururlar.⁴⁵⁰⁹ Kimi kişiler durmadan yürüyüp dünyayı dolaşır, kimi denize kirip can verir.⁴⁵¹⁰ Tezginmek eyleminin geçtiği bütün dizelerde “gezip dolaşmak” “dönüp dolaşmak” gibi anlamlar belirlenebilmektedir.⁴⁵¹¹ Clauson, sözcüğün kökü olan tegiz- eylemini “to revolve, rotate, travel about and the like” biçiminde açıklar. Yani tegiz- eylemi dönmek, dolaşmak, gezmek ve bunlarla ilgili şeyler hakkında kullanılır. Dönüşlülük ekiyle eylem tegzin- olmuş ve ondan da tegzinç türemiş olmalıdır. Tegzinç Budacı metinlerin yuvarlanıp rulo yapılmış biçimine de ad olarak verilmiştir. Clauson sözcükte göçüşme (metathesis)

⁴⁵⁰⁴ 2632. nücûm bilse tıp hem yora bilse tüş/anıñ yormış teg sözi kelse tuş

⁴⁵⁰⁵ 0126. yarattı kör ewren tuçı ewrilür/anıñ birle tezginç yéme tezginür

⁴⁵⁰⁶ 0114. neçe tέρse dünyā tükér alķınur/bitise kalır söz ajun tezginür

⁴⁵⁰⁷ 0126. yarattı kör ewren tuçı ewrilür/anıñ birle tezginç yéme tezginür

⁴⁵⁰⁸ 0344. bolu bérmez ewren başı tezginür/anıñ birle kılķı yañı tezginür

⁴⁵⁰⁹ 0669. aķar suw yorık til bu ķut turmadı /ajun tezginürler yorıp tınmadı

⁴⁵¹⁰ 1733. ķayu yūgrü tınmaz ajun tezginür/ķayu cān yuluğlar teñizke kirür

⁴⁵¹¹ 1742. kerek yat kerek dünyā tegzin yūgür/negü erse ķismet saña ol tegür

2745. negü tέρ eşitgil bu sartlar başı/ajun tezginip neñke tegmiş ķişi

2786. idi me baťıg hendese saķışı/anın tezginür kör hāķimler başı

3089. ayā yolda azmış başı tezginük/ayı sewme dünyāg tüpi ol üyük

3194. törüttü bu ewren tuçı ewrilür/bayat hūķmi taķdír bile tezginür

3596. ajun tezginür men tilekin uğu/ara aç yatur men arala toğu

4420. ajun tezginürler tirilgü tilep/ögi kōñli būtrü bayatķa ulap

4423. toğardın batarka yorıp tezginür/tilemiş tilekiñ saña keldürür

5367. ajun tezginür ilde arķış yorıp/ağı ķuz tiyiñ ķiş alır sen tέρip

5754. negü tέρ eşit emdi sartlar başı/ajun tezginigli hıtay arķışı

6154. bu korkınç üçün bilge dünyā ķođup/ajun tezginü yūgrür emgek yūđüp

6610. bu bilgñ bile öz başñ tezginür/bilümez özüñni özüñde yıra

olduğunu da kaydederek tezgin- ve tezginç biçimlerini ikincil sayar ve bu maddeyi tegziç ve tegzin- maddelerine gönderir.⁴⁵¹² Osmanlı şâirlerinden Hayretî, şu beytinde feleği gemiye benzetirken felek ve fülk sözcükleri arasındaki ses benzerliğinden yararlanır ve fırtına sırasından girdaba yakalanmış bir gemi gibi durmaksızın döndüğünü söylerken tegzinç etrafında oluşan mecaz ve inanç atmosferinin felek sözcüğüyle sürdürüldüğünü de gösterir:

“Bu felek bir fülk-i mihnetdür döner kılmaz karâr
Düşürüpdür gâlibâ girdâba anı rûzgâr.”⁴⁵¹³

yulduz

Clauson sözcüğün sâbit yıldızlar ve gezegenleri karşılayan bir terim, genel olarak da “yıldız” (star) olduğunu belirtmekle birlikte kökenine ilişkin herhangi bir açıklamada bulunmaz. Fakat yıldı, ulduz, yıldız biçimleriyle kullanıldığını belirtir.⁴⁵¹⁴ Brockelmann sözcüğün yapısını kündüz, munduz, baldız sözcüklerinde olduğu gibi sonu /l/ ve /n/ sesleri ile biten sözcüklere gelen +dUz eki ile yapılmış bir ad olarak açıklamıştır.⁴⁵¹⁵ Sözcük yan-, yaşık, yaldırık, yalçık, yaşın, yaruk gibi pek çok sözcükte görülen tahmini bir *ya- “parlamak, ışımak, aydınlanmak” eyleminden -l- ile ad yapıldıktan sonra +dUz ekinin gelmesiyle türetilmiştir.⁴⁵¹⁶

Kutadgu Bilig’de Yusuf Has Hâcib yıldızlar, gezegenler ve burçlarla ilgili ayrı bir bölüm ayırmıştır. Bu gerek babların fihristinde gerekse metnin V. Bölümünde “ yéti yulduz on iki ükekni ayur” biçiminde anılmıştır.⁴⁵¹⁷

Bölümlerin fihristindeki “yulduz” yerine Fergana ve Kahire nüshasında Arapça “kevkab”ın çoğulu “kevâkib” olarak yazılmıştır.⁴⁵¹⁸ “Yulduz” sözcüğü ile yazım Uygur harfli Herat nüshasında bulunmaktadır.

Kutadgu Bilig’in Tanrı övgüsünde canlı, cansız bütün unsurları yeri, göğü yarattığı anlatılırken bir evren tasarımı da yapılır. Yusuf Has Hâcib hem Tanrı övgüsü

⁴⁵¹² G. Clauson, *EDPT*, p. 488, 574.

⁴⁵¹³ İlhan Kutluer, “Felek”, *TDVİA*, İstanbul 1995, C. 12, s.303-306.

Cemal Kurnaz, “Felek”, *TDVİA*, İstanbul 1995, C. 12, s. 306-307.

⁴⁵¹⁴ G. Clauson, *EDPT*, p. 922

⁴⁵¹⁵ Carl Brockelmann, *Osttürkische Grammatik*, s. 100, 101.

⁴⁵¹⁶ Funda Toprak, “Türklerde Kozmoloji Bilgisi ve İslâm Sonrası Metinlerde Geçen Yıldız-Gezegen İsimlerinin Etimolojisi”, *TİKA I. Uluslararası Türkoloji Sempozyumu*, Kırım-Ukrayna, 2004, s. 21; İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 185, Aynı kökten türeyen diğer sözcükler şu iki çalışmada ayrıntılı biçimde yer almaktadır: Fatma Özkan, “Yıldırım, Yıldız, Alev, Alaz/Yalaz, Işın, Işık kelimeleri Nereden Geliyor?”, *Bilig*, Sayı: 27, 2003, ss. 157-179; Ayten Atay, “Türkçede *ya- (parlamak) kökü ve türevleri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı/ Belleten*, (2006-II), s. 7-28; Yusuf Gedikli, “Türkçede Işıkla, Işıldamakla, Işık Verici Nesne, Olgu ve Gök Cisimleri İlgili Yuvalar”, *Türkologiya*, Sayı: 3, 2011, s. 52-64.

⁴⁵¹⁷ C.0005. bâb yéti yulduz on iki ükekni ayur

V. yéti yulduz on iki ükekni ayur

⁴⁵¹⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. 11.

bölümünde (22. beyit) hem yıldızlar ile burçları anlattığı bölümde (127. beyit) hem de Oğurmuş'ın dilinden hükümdara yazılan mektupta (3724. beyit) aynı evren tasarımını küçük anlatım farklılıkları ile birbirleriyle paralel biçimde dile getirmiştir. Buna göre Tanrı mavi göğü yaratmış ve üzerinde yıldızlarla süslemiş, karanlık geceyi parlak gündüz ile aydınlatmıştır⁴⁵¹⁹.

Beyitlerde yulduz sözcüğü ile birlikte kullanılan bezek, bediz, beze- sözcükleri yıldızların bu evren tasarımındaki rolünün göstergelerindendir. Kozmik anlayışta yıldızlar göğün “bezek”i süsüdür aynı zamanda da onlar kılavuzdur, öncüdür. Bu anlayış 128. beyitte açıkça belirtilmiştir.⁴⁵²⁰

Yusuf Has Hâcib evrenin yaratılmasında dört unsur öğretisini temel alır. Yıldızların ve burçların hava, ateş, su, toprak unsurlarına denk geldiği ve bunların uyumundan evrenin oluştuğu 143. beyitte⁴⁵²¹ belirtilir. Evrenin bir parçası olan göğün süsü olan yıldızların temsil edildiği on iki burçtan üçü yaz yıldızı, üçü ilkbahar, üçü sonbahar, üçü de kış yıldızıdır⁴⁵²².

Dört mevsimden yaza denk gelen burçlardan birinin oğlak olduğu, döngüde ondan sonra boğa geldiği belirtilerek on iki burcun denk geldiği dört unsur ve dört mevsimin birbirleriyle zıt, çatışkılı ve hatta düşman olduğu aynı beyitin ikinci dizesinde ikizlerin yengeç ile savaşarak döndüğü anlatılır.⁴⁵²³

zamâne ~ zemâne

Kutadgu Bilig’de üç kere *zamâne* ve iki kere de *zemâne* biçiminde geçen⁴⁵²⁴ sözcük Arapçada devir, vakit, şimdiki zaman, baht, tâlih, felek anlamlarına gelir. Sözcük Dîvânu Lugâti’t-Türk’te kullanılmamıştır. Kutadgu Bilig indeksinde sözcük tanımlanmaksızın geçtiği beyitler verilmiştir. Mütercim Âsım sözcüğü zemân biçiminde madde başı yapıp “asr, dehr” anlamına geldiğini, “az veya çok vakit” için kullanıldığını belirtir. C.VI, s.5383 Bu anlamla ilişkili zamâne veya zemâne sözcüğüne yer vermez. Şemseddin Sâmî sözcüğün sonundaki –e ekini dişillik eki olarak kabul edip sözcüğü

⁴⁵¹⁹ 0022. yaşıl kök bezediñ tümen yulduzun/ƙara tün yaruttuñ yaruƙ kündüzün

0127. yaşıl kök yarattı öze yulduzı/ƙara tün törüttü yaruƙ kündüzi

3724. yaşıl kök töritti kötürdi ediz/kün ay birle yulduz bezedi beƙiz

⁴⁵²⁰ 0128. bu kökteki yulduz bir ança bezek/bir ança ƙulavuz bir ança yezek

⁴⁵²¹ 0143. üçü ot üçü suw üçü boldı yél/üçü boldı topraƙ ajun boldı il

⁴⁵²² 0142. üçü yazƙı yulduz üçü yayƙı bil/üçü küzki yulduz üçü ƙışƙı bil

⁴⁵²³ 0139. ƙozi yazƙı yulduz basa uç kelir/erentir ƙuƙıƙ birle sançu yorır

⁴⁵²⁴ 1983. bayat kimke bérse ƙılınç arƙuƙı/anı emgetür bu zamâne oƙı

4926. ƙuruğluğ turur bu zamâne yası/ara asğı tegrür arala yası

4930. küdelim bir ança sıalım anu/negü teg aƙır hâl zamâne küni

4088. zemâne tururlar zemâne bile/yaraşık kerek er sewinse küle

“Arapça müennes isim” türüne katar. Karşılığını da “devr, devrân, zemân-ı hâzır, şimdiki zaman, dehr, baht, tâlih, felek” biçiminde verir.s.686 Devellioğlu ise Şemseddin Sâmî’yi aynen tekrar eder. S.1177 Güncel Türkçede “şimdiki zaman” anlamı⁴⁵²⁵ öne çıkarken güncel Arapçada “kronik, müzmin, süregen” anlamı⁴⁵²⁶ öne çıkmıştır. Popüler ansiklopedik sözlüklerde sözcüğe yer verilmemiştir.⁴⁵²⁷ İslâmî Türk edebiyatında Kutadgu Bilig’den itibaren izlenebilen güçlü bir “zamânedен şikâyet” kültürü ve edebiyatı vardır. Zamânedен şikâyetin içeriğinde yalnızca içinde bulunulan vakitten yakınma bulunmamaktadır. Aynı zamanda tarihin iyiden kötüye doğru aktığına ilişkin bir kanı da bu içeriğe ortak olmuştur. Karamsarlık ve kötümserlik psikolojisi güzel günlerin geçmişte kaldığını, gelecek günlerin geçmiş günlerden daha iyi olmayacağını yazara söyletmektedir. Bu tür düşünüş ve inanış örneklerine Türklerin İslâm dışı dinlere mensup edebiyatlarında da rastlamak mümkündür. Örneğin Budist Sekiz Yükme’te dünya malına tapan ve iyilik dilemeyen çıkarıcı insanların çok, tersi insanlarinsa az olduğunu dile getiren cümleler bulunmaktadır.⁴⁵²⁸ O yüzden dünya yaşamını sürekli bir ahlakî düşüş süreci olarak gören kötümserci yaklaşımlar İslâm’ın getirdiği bir anlayış değildir. Belirtilen duygu durumu İslâm’a girdikten sonra da güçlenerek sürmüştür. Kuşkusuz bu yaklaşımı İslâm’ın aslî niteliklerinden saymak yanlış olur. Yusuf Has Hâcib’in eserinde özetle geçen bu duygu durumu 1091-1186 arasında yaşadığı tahmin edilen Süleyman Bakırganî’nin Kitâb-ı Âhir Zaman⁴⁵²⁹ adlı eserinde ayrıntılı biçimde anlatıldığı gibi Kutadgu Bilig’in birçok öğüdünü ve kanılarını tekrar eden Atebetü’l-Hakâyık’ta da bağımsız bir bölüm olarak işlenmiştir. 381-464. dizeler arasında Yükneki din ve ahlâk ilkelerine uymamak yüzünden yaşadığı dönemde kişiler ve toplumun bozulduğunu dile getirmektedir. Onun en önemli sözleri şu dizelerde yoğunlaşmıştır:⁴⁵³⁰

393. *ajun toldı udvan cefa cevri bile*
 394. *kanı bir vefalıg bar erse tile*
 395. *sen artak sen anın ajun artadı*
 396. *nelük bu ajunka kılur sen gile*
 143. *garib erdi islâm garib boldı baz*
 144. *ibâdet riyâ boldı âbid mecaz*
 145. *harâbat oramı bolup abadan*

⁴⁵²⁵ TDK, TS, s. 2222.

⁴⁵²⁶ S. Mutçalı, age. s. 401.

⁴⁵²⁷ İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, İstanbul 2015; Komisyon, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul 1998, C. 8, s. 638; Sadık Tural sözcüğü takvimle ilgisi ve kurgu ögesi olması bağlamında incelemiştir: Sadık Tural, “Zaman”, *TDEKTAS*, Ankara 2006, C.VI, s. 307-309.

⁴⁵²⁸ “Tükel bilir, tavar tilemez tınlıklar az, öküş tileyür tükel bilmez tınlıklar öküş Tengrim...” A. Von Gabain, R. Rachmati, W. Bang, *Türkische TurfanTexte VI: Das Budistische Sutra Sekiz Yükme*, Berlin 1934, s. 16

⁴⁵²⁹ Abdurrahman Güzel, *Süleyman Hakîm Ata’nın Bakırgan Kitabı Üzerine Bir İnceleme*, Ankara 2008, s. 105.

⁴⁵³⁰ Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki, *Atebetü’l-Hakayık*, Ankara 2006, s. 71-77.

146. *harab boldı mescid budun bi-nemaz*

Bu dizelerin benzerlerini Hâce Ahmed Yesevî'nin hikmetleri arasında da bulmak mümkündür.⁴⁵³¹

Levend de divan edebiyatını simgeler ve göndermeleri aracılığıyla tanıttığı kitabında zamânedен şikayet izleğine bağımsız bir bölüm ayırmıştır. Burada Levend Nâbî, Enderunlu Vâsıf, Keçecizâde İzzet Molla ve Ziya Paşa gibi şairlerin beyitleri aracılığıyla zamânedен şikayeti örneklendirir. Levend'in zamânedен şikayeti toplumsal çözülme ve ahlakî düşüklükler bağlamında ele aldığı görülmektedir. Onun da belirttiği gibi bazı şâirler zaman zaman kendi devirlerinde yapılan zulümden, düzensizlikten ve kötüye kullanmalardan yakınırırlar.⁴⁵³² Gerçekte zamânedен şikâyet izleği âhir zaman anlayışı ile ilgili hadis kültürüne dayalı olarak her yüzyılda ve hemen her şairde görülen bir duygu durumudur. Yunus Emre'nin "İşitin ey ulular, âhir zemân olmuştur./Sağ Müslüman seyrek, o da güman olmuştur." dizeleri, Hâbnâme yazarı Veysî'nin XVIII. yüzyıl başında "Bozuluptur bu âlem, sanma ki bizde düzele/ İşimiz kaldı heman, merhamet-i lem-yezele" dizeleri ve Seyranî'nin "Eyvah zemânenin p.cine kaldık" dizesini içeren şiirleri bu geleneğin içinde önemli örneklerdir. Fuzulî'nin Şikâyet-nâme'si ve Bağdatlı Ruhî'nin Terkib-i Bendi de bu bağlamda anılmalıdır. Demek ki Yusuf Has Hâcib anılan duygu durumu geleneğinin İslâmî dönemdeki öncüsü olacak dizeler yazmış ve bu dizelerde zamâne sözcüğünü kullanmıştır.

⁴⁵³¹ Hâce Ahmed Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, İstanbul 2010, s. 44.

⁴⁵³² Agâh Sırrı Levend, *Divan Edebiyatı*, İstanbul 1984, s. 303.

13.2.Güneş, Ay ve Gezegen Adları

ay

Grek mitolojisinde karşılığı Selene'dir ve Hyperion ile Theia'nın kızı, Eos (the Dawn) ile Helios'un (Güneş Tanrısı) kız kardeşidir.⁴⁵³³ Sümerlerde "Nanna", Akad ve Asurlarda "Sîn"⁴⁵³⁴ ay ilahıdır.

Kur'an'da 24 âyette anılmış ve bir sûresine ad olmuştur. Kamer sûresinin ilk âyetinde⁴⁵³⁵ ayın ikiye ayrıldığı ifade edilerek Hz. Muhammed'in ayı ikiye ayırması mucizesine gönderme yapılmaktadır. ayın dünyaya yakın oluşu, gökyüzünde yerinin ve şeklinin değişmesi, geceleri görünmesi ve dünyayı aydınlatması nedeniyle ay bazı Halklarda yaşamın ilk kaynağı olarak görülmüştür. Zamanla güneş merkezli inanmanın güçlenmesiyle ay merkezli inanmalar geri planda kalmıştır.⁴⁵³⁶ Ancak adbiliminde ayın güzellik anlayışıyla ilgili olmasından dolayı ay ile yapılan adlandırmalar daha fazladır. Cafeoğlu bu durumu şöyle belirlemiştir: *"Ay'a nispetle gün ile vücûda getirilen adlar oldukça fakir kalmıştır. Buna başlıca sebep "gün" unsurunun, daha fazla kadın adlandırmasında yer almış olmasıdır."*⁴⁵³⁷

Ay eski gökbilimine göre birinci felekte yer alır ve soğuk, rutubetli, dişi, gecedir. Pazartesi günü ve cuma gecesine hâkim olan ayın madeni gümüş, rengi beyaz, dostu güneştir. Sa'd-ı mutavassıt olan Ay'ın özellikleri zaafiyet, âcizlik, hakîrlik, acelecilik, dedikoduculuk, ihbarcılık, cilve, hareketlilik.⁴⁵³⁸ Etkisinde olanlar ihmalkâr, kararsız, hayalci, endişeli, zayıf, metanetsiz, sebatsız, kendini beğenmiş olurlar. Eski gökbilimine göre sultanın veziridir.⁴⁵³⁹ Kaşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk'te "sattı meniñ ayımı" dizesinde sözcüğü "hizmetçi" anlamında kullanmıştır.⁴⁵⁴⁰

⁴⁵³³ E. M. Berens, *The Myths and Legends of Ancient Greece and Roma*, Amsterdam, 2009, s. 128.

⁴⁵³⁴ Enn Kasak, Raul Veede, "Understanding Planets in Ancient Mesopotamia", *Folklore*, Vol. 16, 2001, s. 14; Ebru Uncu, *Eski Mezopotamya ve Yunan Dünyasında Din ve Tanrılar*, Pamukkale Üniversitesi, SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2011, s. 9, 12, 32, 47.

⁴⁵³⁵ Kamer 1: "Saat (kıyamet vakti) yakınladı ve ay yarıldı."

⁴⁵³⁶ Çiğdem Akyüz, "Türk-İslâm Kültüründe Ay Motifi", 2. *Sosyal Bilimler Genç Araştırmacılar Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Diyarbakır, 2012, s. 28.

⁴⁵³⁷ Ahmet Caferoğlu, "Türk Onomastiğinde Ay ve Güneş Unsurları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C.13, 1964, s. 28.

⁴⁵³⁸ Esmâ Şeker, *15. Yüzyıl Divanlarında Kozmik Unsurlar*, Ordu Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu, 2015, s. 56.

⁴⁵³⁹ İ. Pala, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, s. 42, Nurettin Öztürk, "Nüh Felek", *TDEKTS*, Ankara 2005, C. 4, s. 526.

⁴⁵⁴⁰ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 288; Kaşgarlı, *DLT-BA*, C.II, s. 193. Atalay "ay" özcüğünün Arapçada "hizmetçi" karşılığı kullanılmış olmasına karşın böyle bir kullanımı bulamadığını belirtir. Ona göre "parlak, aydınlık gece" anlamından "yüzlerinin parlaklığı nedeniyle kölelere ad olan "ayas" sözcüğü gibi "ay" da "parlak köleler" anlamında kullanılmıştır.

Ay ve güneş parlaklığı ile geçmişten beri insanların merak ettikleri ve ilgilendikleri gökcisimleridir. Sembolik ve anaoljik düşünüş dönemlerinde topluluklar onların etrafında çeşitli inançlar geliştirmişlerdir. Türk mitolojisinde Ay sırtının iki ucuna bağladığı kovalarla suya giden öksüz bir kıza yardım eder, onu suya götürür ya da türeyişle ilgili söylencelerde ışığı ile gebe kalınır; Ay-Ata olarak ilk insana ad olur. Uygurlarda Mani ve Buda inancının etkisiyle Kök Tengri Ay Tengri'ye dönüşür; Hz. İsa "Yaruk Ay Tengri" olarak anılır.⁴⁵⁴¹ Türeyiş söylencelerinde yer alan ay motifi İslâmî dönemin ilk eseri olan Kutadgu Bilig'de Tanrı'nın evreni yaratışında güneş ile birlikte anılır.⁴⁵⁴²

Yusuf Has Hâcib güneş konusunda olduğu gibi ay konusunda da Kur'ân-ı Kerim'deki âyetlere dayanmaktadır. Yukarıda güneş ile ilgili açıklamalarda belirtildiği gibi Yunus sûresinin beşinci âyeti, Ar'af sûresinin elli dördüncü âyeti ve Enbiyâ sûresinin otuz üçüncü âyeti Kutadgu Bilig'deki ay ile ilgili beyitleri de açıklayabilecek ve özetleyebilecek niteliktedir. Kutadgu Bilig'in 12. beytinde Tanrı övgüsü için kullandığı sözlerde de ayı Tanrı'nın varlığına kanıt gösterirken Fussilet sûresinin otuz yedinci âyetine benzer ifadeler bulunmaktadır.

Kutadgu Bilig'in 730-750. beyitleri arasında Aytoldı kendi adının anlamını açıklar. Bu bölümde yer alan ay gerçek anlamı ile ele alınmıştır. Aytoldı kendini, doğasını, hareketlerini Ay üzerinden açıklamaktadır. Kendine ad olan bu gök cismi ile benzer huylara sahip olduğu 730. beyitte açıkça belirtilmektedir.⁴⁵⁴³

Bu beytin devamında ayın hareketleri ve evreleri anlatılır. Beyitlere göre ay önce az doğar, gündün güne büyür yukarı yükselir. Ay tamam olup yukarıya yükselse yine eksilir, güzelliği kaybolur.⁴⁵⁴⁴

Aytoldı kendi adını astronomi bilgilerine göre ayın evreleri ve hareketleri üzerinden açıklarken bir başka anlamını astrolojiden yola çıkarak anlatmaktadır. Bir başka anlamını açıkladığı beyitlere göre ayın yeri, evi değişkendir, yer değiştirdiği için

⁴⁵⁴¹ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. II, s. 197-204.

⁴⁵⁴² 0003. yağız yér yaşıl kök kün ay birle tün/törüttü halâyık öd ödle bu kün
0125. törüttü tilek teg tüzü 'âlemig/yaruttı ajunğa künüg hem ayığ

3193. yaşıl kök yarattı yaruttı kün ay/kara tün yaruk kün sağışlıg yıl ay
3717. yağız yér yaşıl kök yarattı kün ay/karañku yarukluk çığay tut ya bay
3724. yaşıl kök töritti kötürdi ediz/kün ay birle yulduz bezedi beğiz

⁴⁵⁴³ 0730. bu aytoldı ay-dı meniñ atımı/bügü meñzetür ayka bu kılkı

⁴⁵⁴⁴ 0731. bu ay toğsa aşnu idi az toğar/küniñe beğüyür yoğaru ağar

0733. tükel bolsa kör ay bu ağsa ediz/yana irlü türçir kiter körk meñiz

de yersiz kalır. Bundan dolayı hangi eve girse çabuk çıkar ve çabuk çıkabilmek için yattığı yeri bozar. Bu ayın burcu seretândır ve hem evi hem de kendisi döner.⁴⁵⁴⁵

Yusuf Has Hâcib tarafından değil daha sonra eklenen manzum önsözde ay gerçek anlamı ile yer almakta fakat üslûptaki farklılık da görülmektedir. Önsözdeki beyitte “nasıl ay meşale olarak hediye edildi ise (memleket işlerinde de) anlayışlı, uygun kişiler gerektiği” belirtilmektedir.⁴⁵⁴⁶ Bu beyitte ay açık kılınmış bir “yula”dır. Dünyayı karanlıkta aydınlatan ay ile Halkı aydınlatacak görevliler arasında bir ilişki kurulmuştur. Pek çok yerde görülen dünya ile halk ve ay ile vezir veya devlet görevlisi eşleştirmesi bu beyitte de yer almaktadır.

Kutadgu Bilig’de ay estetik anlayışın göstergelerinden biridir. Güzellik algısında ay ile yüz arasında kurulan ilişki Türk dilinin her döneminde görülür.

Kutadgu Bilig’de ay seslenme ögesi olarak kullanılmaktadır. Hükümdar Ögdülmiş’e “ay yüzüm” biçiminde hitap etmektedir. Odgurmuş da Ögdülmiş’i “ayā körki ay” diye niteler. Kutadgu Bilig’de ay devlet görevlilerini, Güneş hükümdarı, Dünya Halkı simgelemektedir. Ögdülmiş Küntoğdı’nın hizmetinde yer aldığı için ve devlet görevinde bulunduğu için ona bu şekilde seslenilmesi doğaldır. Bunun yanında Ögdülmiş Ogdurmuş’a “ay yüzüm” der. Temizliğin, duruluğun ve dinî bir kimliğe sahip olmanın işareti olan ay yüzlü betimlemesi İslâm kültüründeki “nur yüzlü” karşılığındadır. Ogdurmuş’ın adında varolan “uyandırılmış” anlamı “aydınlanmış” anlamına da gelmektedir. Ögdülmiş, aydınlanmış bir kişi olduğu için Ogdurmuş’ın adına uygun bir seslenme ögesi kullanmıştır.⁴⁵⁴⁷

Kutadgu Bilig’de ay gibi oğul kızı olursa evinde terbiye etmesi, başkalarının terbiye etmesine izin vermemesi öğütlenmektedir.⁴⁵⁴⁸ Bu beyitteki “ay gibi oğul kız” deyişi bugün Türkiye Türkçesinde kullanılan “nur topu gibi kızı/oğlu olmak” sözcüğü ile denktir. İslâmî kültürün etkisiyle Türk kültründeki ay, parlaklığı nedeniyle Arapça nura dönüşmüştür. Manihesit ve Budist Türklerin kullanıkları ay yeni dinle beraber zamanla utulmuştur. Ancak XI. yüzyılda Kutadgu Bilig’de tanıklanan bu kullanım eski Türk geleneklerinin izlerinin sözcüksel düzeyde sürdürüldüğünü göstermektedir.

⁴⁵⁴⁵ 0743. bu ay ornı boldı ewi münkalib/orunsuz bolur münkalib neñ kılıp

0744. bu ay burcı sertân bu ew ewrilür/ewi ewrilür hem özi çewrilür

0745. kayu ewke kirse bu ay terk çıkar/çıkarı üçün terk yatarın yıkar

⁴⁵⁴⁶ B.0041. kereklig ukušluğ birisi oñay/yulağa negü teg açığ kıldı ay

⁴⁵⁴⁷ 3274. taķı ma negü erdi erse sözüm/ķadaşın tegürgey tilin ay yüzüm

3451. yanut bérđi oğğurmış ay-dı cın ay-/negü ol tilekiñ ayā körki ay

5700. bu keçmiş tiriglikke öknür özüm/neçe erki ķalmış kūnüm ay yüzüm

⁴⁵⁴⁸ 4504. oğul kız törüse seniñ ay teñin/ewiñde igiğgil igiğme öñin

Kutadgu Bilig’de mesleklere ve onları yapacak kişilerde bulunması gereken özellikler belirlenir. Sözü edilen mesleklerden biri aşçı başlarıdır. Bu mesleğe sahip olanlarda aranan şartlar tok gözlülük, zengin gönüllülük, temiz ve ay yüzlülüktür. Ay burada hem fiziksel hem de ruhsal anlamda nefsinden arınmış temiz bir kişiyi simgelemektedir. Bölümde aşçı başı “arığ” olursa “aş”ın da “arığ” olacağı ve yemeğin yenileceği, tersi durumda yemeğin yenilemeyeceği belirtilerek “arıklık”ın maddî yönüne vurgu yapılmıştır. “arıklık”ın manevî yönü ise “közü tok”, “könlü bay” “sakınuk” “şeriat bilir”, “bütünlük” sözcükleriyle belirtilir.⁴⁵⁴⁹

Yusuf Has Hâcib’in otobiyografik bilgiler verdiği bölümlerde yaşlılığını anlatırken gençliğindeki hâlini dolunaya benzetir. Aytoldı’nın hastalanması üzerine onun durumunun dolunay iken eksilmeye başladığı belirtilir. Parlak yazı sert kışa dönmüş, dolunay iken eksilmeye başlamıştır; seçkin yapısı artık elden gitmektedir.⁴⁵⁵⁰

örzû tilek

Eski Uygur Türkçesinde Merkür-Utarit için “İrpiş Kudrukı”, “Suv yultuz”, “Bud” sözcükleri kullanılmıştır.⁴⁵⁵¹ Kutadgu Bilig’de Merkür-Utarit için Farsça “arzu” ile Türkçe “tilek” sözcüklerinden oluşan birleşik bir ad kullanılmasına karşın Harezmi Türkçesi eserlerinden Kısasü’l Enbiyâ’da yalnız Farsça “arzû” sözcüğüyle yer almaktadır.⁴⁵⁵²

Utarit-Merkür Romalılarda Merkür, Batı mitolojisinde ise hırsız, tacir ve postacıların tanrısı Hermes’tir. Hırsızlığı nedeniyle yalancı, yalancılığı nedeniyle güzel söz söyleyen hatip ve tüccarların tanrısı olarak kabul edilir. Farsçada Zâdus veya Zavdus’tur. Doğuda ok anlamındaki “Tîr” olarak bilindiği gibi Mümtezic, Münâfık, Debîr-i Felek de denir.⁴⁵⁵³

Eski gök biliminde ikinci felekte yer alan bu yıldız soğuk ve kuru olup gündüzdür. Akıl, kavrayış, mantık, kıyas, zihin, sezgi, yufka yüreklilik, hüner, fesahat, belâgat özelliklerine ve hatiplik, kâtiplik, ressamlık mesleklerine sahip olan bu yıldız Rum iklimine, Çarşamba gününe etki eder. Evi Cevza ve Sümbüle burçlarıdır. Dostu ay,

⁴⁵⁴⁹ 2843. közi tok kerek keç yime könlü bay/arıklık kerek hem yüzi körki ay

⁴⁵⁵⁰ 1052. yana irlü kirdi bu tolmış ayı/kaçır kışka yandı yarumış yayı

1071. tolu erdi ayım irildi tolu/talu erdi kılkıym barır bu talu

⁴⁵⁵¹ E. Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s. 26, 37, 140; Osman Kabadayı, *Eski Türkçe Gök Bilimi (Astronomi) Terimleri*, Kırıkkale Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale, 2007, s. 92, 93.

⁴⁵⁵² F. Toprak, “Türklerde Kozmoloji Bilgisi ve İslâm Sonrası Metinlerde Geçen Yıldız-Gezegen İsimlerinin Etimolojisi”, s. 21

⁴⁵⁵³ Ahmet Atilla Şentürk, “Osmanlı Edebiyatında Felekler, Seyyare ve Sâbiteler (Burçlar)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S: 90, 1994, s. 152

madeni cıva, organı dil, rengi alaca, sembolü kalem ve defterdir. Bazan sa'd, bazan nahs olur. Etkisinde doğanlar güzel, sevimli, zeki, hassas, neşeli ve sanatkâr olurlar.⁴⁵⁵⁴

Türkler bu gezegeni uğurlu olarak görmüş ve ondan çeşitli dileklerde bulunmuşlardır.⁴⁵⁵⁵ Kutadgu Bilig'de de bu inanın izlerinin görmek mümkündür. Sözcüğün geçtiği 136. beyitte⁴⁵⁵⁶ “arzu tilek”in nereye yanaşsa onun isteklerine kendini kattığı belirtilir.

bakırsukun -kürüd

Yunanlılarda savaş tanrısı Ares, İranlılar'da Behram, Romalılar'da Mars, Araplar'da Merih'tir.⁴⁵⁵⁷ Eski Uygur Türkçesinde “angaraka”, “oot” sözcükleri⁴⁵⁵⁸ kızıl renginden dolayı Avrupa'da “kırmızı yıldız”, Anadolu'da “Yaldırık” adı verilen Mars-Merih'i Türkler korkunç ve ateşli bir gezegen olarak düşünmüşlerdir.⁴⁵⁵⁹ Mars (Merih) için Kutadgu Bilig'de iki farklı sözcük Bakırsukun ve Kürüd sözcükleri kullanılmıştır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te “bakırsokım/bakırsokum” olarak yazılan sözcüğün Merih yıldızı olduğu ve kızılılıkta bakıra benzediği⁴⁵⁶⁰ belirtilir. “bakır”ın ise Çin'den gelen bir para olup alışverişlerin bununla yapıldığı⁴⁵⁶¹, “sokım”ın ise çam kozası şeklinde kesilen bir ağaç parçasının içinin oyulup üç tarafından delinerek okun üzerine konduğu⁴⁵⁶² açıklaması yer alır. Bakırsukım sözcüğünü “Mars gezegeni” olarak anlamlandıran Clauson “bakır” sözcüğünün anlamını “bakır, bakır sikke, para” (copper, copper coin) olarak karşılarken⁴⁵⁶³ “sukım” sözcüğünü eklemek, girmek, sokmak, güvenmek, güç ve çağrışımsal anlamları, içeri davet etmek, almak (to insert, thrust in, with connotation of force; to invite, to enter, admit) anlamlarına gelen “suk-” eylemine bağlar ve dövmek, vurmak, çarpmak, batmak, gücü azaltmak, demir dövmek, işlemek (to beat, crush, reduce to powder, forge iron) anlamlarına gelen sok- eyleminden ayırır.⁴⁵⁶⁴ “sokum” sözcüğünün kap veya kapak anlamında olması gerektiğini belirten Ögel sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde “bakır sokra yultuz” biçiminde geçtiğini belirtir.⁴⁵⁶⁵

⁴⁵⁵⁴ E. Şeker, *15. Yüzyıl Divanlarında Kozmik Unsurlar*, s. 67-69; N. Öztürk, “Nüh Felek”, s. 526; A. A. Şentürk, “Osmanlı Edebiyatında Felekler, Seyyare ve Sâbiteler (Burçlar)”, s. 152, 153.

⁴⁵⁵⁵ A. Kıyak, “İslâm Öncesi Türk Kültüründe Yıldızlarla İlgili İnanışlar”, s. 191.

⁴⁵⁵⁶ 0136. basa keldi ârzû tilek ârzûla-r/kayuka yağıuşsa añar öz ular

⁴⁵⁵⁷ A. A. Şentürk, “Osmanlı Edebiyatında Felekler, Seyyare ve Sâbiteler (Burçlar)”, s. 162

⁴⁵⁵⁸ O. Kabadayı, *Eski Türkçe Gök Bilimi (Astronomi) Terimleri*, s. 105, 108.

⁴⁵⁵⁹ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, C.II, s. 206

⁴⁵⁶⁰ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 361, 398.

⁴⁵⁶¹ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 361.

⁴⁵⁶² Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 397.

⁴⁵⁶³ G. Clauson, *EDPT*, p. 317

⁴⁵⁶⁴ G. Clauson, *EDPT*, p. 805-811.

⁴⁵⁶⁵ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 217

Kıpçak Türkçesi eserlerinden Kitâbü'l-İdrâk'te “bagırsagan” “Deberan Yıldızı” olarak geçtiğini belirten Toprak'a göre “sukım/sokım” sözcüğünün kökü sok- eyleminde aramak uygundur.⁴⁵⁶⁶ Esin ve Nemeth'e göre de “bakırsukım/bakırsuhım”ı “bakırdan ok temreni”dir.⁴⁵⁶⁷

Merih gezegeni silahlar özellikle kılıç ve madenlerle ilgili olduğu için Savaş Tanrısı Merih'in kılıcı söylencesinde Türklerin iki tarafı keskin kama veya kılıcı eski Çin ve Yunan tarihlerine değişik biçimlerde geçmiştir.⁴⁵⁶⁸ Türklerin maden işleme ve alet yapmadaki ustalığı ile savaşçı özelliğini Esin Kazvî'nin “*Türkler savaşı iyi bilir. Bu Merih'in sıfatıdır ve Merih onların sahibidir (yıldızıdır).*” sözlerini aktararak belirtir.⁴⁵⁶⁹

Türklerde Merih gezegeninin makamı güney; unsuru ateş; adı Oot yultuz (ateş yıldızı); mevsimi yaz gündönümü ve öğle vakti; rengi kızıl; ongunu kızıl-kıştır. Merih, silahlı alpları, orduları ve ölüm cezası verenleri temsil eden yönüyle, batı gezegeni Erklig'e de (Zühre) benzemektedir.⁴⁵⁷⁰ Nitekim eski astronomide Felek-i Merih (Mars) nahs-ı asgardır ve sultanın kumandanıdır. Etkisinde olanlar kuvvetli, sert, hidetli ve kavgacı, sabırsız, kan dökücü, kindar, zâlim, savaşçı, cesaretli, inatçı, hırslı, girişken, kararlı olurlar.⁴⁵⁷¹ Eski astronomide beşinci felekte yer alan bu yıldızın mizacı sıcak ve kuru, eril, madeni bakır, hissi koku, günü Salı ve cumartesi gecesini, organı dil ve siyah kan damarlarıdır. İnsanlardan kırmızı yüzlülere ve üçüncü iklime etki eden bu yıldızın sembolik hayvanı aslan, kaplan, kurt, yaban domuzu ve yük taşıyan hayvanlardır.⁴⁵⁷²

Kutadgu Bilig'in 4888. beytinde⁴⁵⁷³ Ögdülmiş'in doğaya ilişkin gözlemleri ve durumu betimlenmektedir. Ögdülmiş'in biraz uyuyup uyandığı ve Bakırsukun (Mars-Merih) yıldızını tepeden kaymış olarak gördüğü anlatılmaktadır:

Clauson Kutadgu Bilig'de Mars için kullanılan “kürüd” sözcüğünü “körüd” biçimiyle ele alıp hapax legomeneon olduğunu belirtir. Ona göre bu sözcük Kutadgu Bilig'den kopyalanarak Rabguzî tarafından kullanılmıştır ve ayrıca sondaki /d/ ünsüzünden dolayı Türkçe gibi görünmemektedir.⁴⁵⁷⁴ Kutadgu Bilig'in 133. beytinde

⁴⁵⁶⁶ F. Toprak, “Türklerde Kozmoloji Bilgisi ve İslâm Sonrası Metinlerde Geçen Yıldız-Gezegen İsimlerinin Etimolojisi”, s. 22.

⁴⁵⁶⁷ E. Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s. 63; J. Nemeth, “Über Alttürkische Sternnamen”, *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 8, 1968, s. 3.

⁴⁵⁶⁸ E. Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s. 66.

⁴⁵⁶⁹ E. Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s. 67.

⁴⁵⁷⁰ E. Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s. 62.

⁴⁵⁷¹ N. Öztürk, “Nüh Felek”, C. 4, s. 526; E. Şeker, *15. Yüzyıl Divanlarında Kozmik Unsurlar*, s. 84.

⁴⁵⁷² A. A. Şentürk, “Osmanlı Edebiyatında Felekler, Seyyare ve Sâbiteler (Burçlar)”, s. 162-163.

⁴⁵⁷³ 4888. uğıp bardı azrak oğundı yana/töpüdin sawılmış bakırsukuna

⁴⁵⁷⁴ G. Clauson, *EDPT*, p. 738

geçen kürüd sözcüğünün altına Viyana nüshasında “Merih” yazılmıştır.⁴⁵⁷⁵ Esin Kürüd adıyla da bilinen Merih (Mars) gezegeninin Türkler arasında kuraklık simgesi olan hiddetli bir kişinin yüzü olarak düşünüldüğünü belirtir.⁴⁵⁷⁶ Bu anlayış Kutadgu Bilig’in 133. beytinde dile getirilmiştir. Bu beyitte üçüncü olarak kürüd (Mars-Merih) gezegeninin kibirle dolaşıp nereye baksa yeşermiş olanların kuruduğu belirtilir.⁴⁵⁷⁷

ķara ķuŗ -oñay

Yunanlılarda Zeus, Farslarda Bercîs/Bircîs, Romalılarda Jüpiter, Araplarda Müŗteri olarak bilinir.⁴⁵⁷⁸ Eski Uygur Türkçesinde Sanskritçe “barhasuvadi/brahaswadi/brahasiwadi”, Çince “t’ai-suei”, Sogdça “urmızt”, Türkçe “ıgaç/yıgaç” sözcükleriyle geçen⁴⁵⁷⁹ Jüpiter-Müŗteri Kutadgu Bilig’de “ķara ķuŗ” ve “oñay” sözcükleriyle yer almaktadır.

Kutadgu Bilig İndeksinde⁴⁵⁸⁰ ve Clauson’da⁴⁵⁸¹ karşılığı “Jüpiter gezegeni” olarak verilen “ķara ķuŗ”un Dîvânu Lugâtî’t-Türk’t e Müŗteri yıldızının adı olduğu ve sabah vakti veya tanla birlikte doğup bazen Karakuŗ Yılduz” da dendiği belirtilmektedir.⁴⁵⁸² Yıldız sözcüğünü açıklanırken de Mizan yıldızına Karakuŗ dendiği belirtilir.⁴⁵⁸³ Dîvânu Lugâtî’t-Türk’t e gece gündüzün Karakuŗ üzerinden şu dörtlükte anlatılır:

“Yarattı yaŗıl çeŗ
Savurdu ürüng kaŗ
Tizildi Kara-ķuŗ
Tün kūn üze yürkenür.”⁴⁵⁸⁴

Dîvânu Lugâtî’t-Türk’t e Karakuŗ’un sabah veya tan vaktinde doğduğunun belirtilmesi gibi Kutadgu Bilig’in 6219. beytinde de Karkuŗ’un doğudan doğup yükseldiği ve düşman ateŗ yakmıŗ gibi ateŗ gibi parladığı belirtilmektedir. 5675. beyitte de Karakuŗ veya Müŗteri yıldızının önce doğduğu ateŗ gibi yerden yükseldiği belirtilir.⁴⁵⁸⁵

Dîvânu Lugâtî’t-Türk ve Kutadgu Bilig’de doğudan tan vaktinde yükselen Karakuŗ (Jüpiter) gece ve gündüzün oluŗumunda bir gösterge olarak yer almaktadır. Kutadgu Bilig’de belirtildiği gibi bu yıldızların bir kısmı “bezek”, bir kısmı “kulavuz”, bir kısmı “yezek”tir. Karakuŗ (Jüpiter) yıldızının gökte görünmesi gecenin karanlığın

⁴⁵⁷⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. 30

⁴⁵⁷⁶ E. Esin, *Türk Kozmolojisine Giriŗ*, s. 63

⁴⁵⁷⁷ 0133. üçünçi kürüd keldi köksün yorır/ķayuka bu bakŗa yaŗarmıŗ kırır

⁴⁵⁷⁸ A. A. şentürk, “Osmanlı Edebiyatında Felekler, Seyyare ve Sâbiteler (Burçlar)”, s. 164

⁴⁵⁷⁹ O. Kabadayı, *Eski Türkçe Gök Bilimi (Astronomi) Terimleri*, s. 106-113.

⁴⁵⁸⁰ Reŗit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig-III İndeks*, İstanbul 1979, s. 223

⁴⁵⁸¹ G. Clauson, *EDPT*, p. 644

⁴⁵⁸² Kâŗgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 221, 331, 332.

⁴⁵⁸³ Kâŗgarlı, *DLT-BA*, C.III, s. 40.

⁴⁵⁸⁴ Kâŗgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 330, 331.

⁴⁵⁸⁵ 5675. baķa kördi öñdün ķara ķuŗ toğup/ķopa keldi yerdin yalın teg bolup
6219. toğardın ķara ķuŗ ķopup ördedi/yağı ot kötürmiŗ teg ot yıldırdı

sona erip sabahın, aydınlığın habercisidir. Nitekim Hamilton Türklerde Müşteri takviminin olduğunu, Toprak da Çin astrolojisinin Müşteri yıldızının on iki yıllık hareketi üzerine kurulduğunu belirtir.⁴⁵⁸⁶ Jüpiter (Müşteri) gezeni Dîvânu Lugâti't-Türk'te görüldüğü gibi gece ile gündüzün mizanı (ölçüsü) durumundaydı ve hayvan simgeleri “karakuş”, “kuzgun” ve “sıgun”dur. Bu durumda Kök Tengri Han zaman kavramı olarak Müşteri ile benzeşmektedir.⁴⁵⁸⁷

Kutadgu Bilig'e özgü bir kullanım olarak Jüpiter için Oñay sözcüğü de yer almaktadır. Bu sözcük Kutadgu Bilig'de “yumuşak huylu, mülayim, munis” anlamıyla da kullanılmıştır. Dîvânu Lugâti't-Türk'te “kolay”⁴⁵⁸⁸ anlamı ile yer alan sözcüğün bu kullanımı Kutadgu Bilig'in 1907. beytinde⁴⁵⁸⁹ açıkça görülmektedir. İndekste “yumuşak” anlamı verilip “kolay” anlamına ve 132. beyitte olduğu gibi “Jüpiter” anlamına yer verilmemiştir. Bu eksikliğe Tezcan da değinmiştir.⁴⁵⁹⁰ Clauson sözcüğü “Jüpiter” olarak karşılayıp etimolojisine ilişkin bir açıklamada bulunmamıştır.⁴⁵⁹¹

Kutadgu Bilig'in V. babında yedi yıldız ile on iki burç anlatılırken yedi yıldızdan ilk “Sekentir” (Satürn-Zuhal) ikinci olarak da “Oñay”(Jüpiter-Müşteri) gezegenine yer verilerek bir burçta on iki ay kaldığı anlatılır. Eserin Viyana nüshasında “onay” sözcüğünün altına “müşteri” yazılmıştır.⁴⁵⁹² Metindibilimsel olarak beyitte geçen adıl öbeği “anında basa” ile kendisinden önce söz edilen Sekentir (Satürn-Zuhal) yıldızına artgönderimde bulunulmuştur.⁴⁵⁹³

Ögel XI. yüzyıldan sonra Ongay ve Anadolu'da Öngey/Öngay adı verilen Jüpiter (Müşteri) yıldızının on iki gezegenin dönüş süresine yakın bir dönüş süresi olduğu için Türklerin takvim bilgisinde önemli bir rol oynadığını belirtir.⁴⁵⁹⁴ Jüpiter (Müşteri) yıldızının mizaçlar üzerindeki “yumuşak huyluluk ve mütevazilik” etkisi ile bir karakter adı olarak “oñay” sözcüğü yaygınlık kazanmıştır.

Eski gök biliminde altıncı felekte yer alan bu yıldızın mizacı kuru, sıcak ve ılık, eril, rengi mavi, günü Perşembe ve Pazartesi gecesi, madeni tunç, hayvanı ehil olanlar ve yem yiyen kuşlar, organı kırmızı kan damarları, beyin, bağırsak, gırtlak ve karındır.

⁴⁵⁸⁶ F. Toprak, “Türklerde Kozmoloji Bilgisi ve İslâm Sonrası Metinlerde Geçen Yıldız-Gezegen İsimlerinin Etimolojisi”, s. 22.

⁴⁵⁸⁷ E. Esin, *Türk Kozmolojisi Giriş*, s. 31, 47

⁴⁵⁸⁸ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 41, 244.

⁴⁵⁸⁹ 1907. ayıtmak oñay boldı tersi cevâb/cevâbka ilig bilgi bolğay şavâb

⁴⁵⁹⁰ Semih Semih Tezcan, “Kutadgu Bilig Dizini Üzerine”, *TTK-Belleten*, C. XLV/2, S. 178, Ankara 1981, Kutadgu Bilig Dizini Üzerine, *TTK-Belleten*, C. XLV/2, S. 178, TTK Basımevi, Ankara s. 54

⁴⁵⁹¹ G. Clauson, *EDPT*, p. 191

⁴⁵⁹² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. 30.

⁴⁵⁹³ 0132. anında basa boldı ikinç oñay/bir ewde qalır on adım iki ay

⁴⁵⁹⁴ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. II, s. 206

Beşinci iklime sahip olan bu yıldızın etkisinde doğanlar büyük yüzlü, iri gözlü, ak sakallı, iyi huylu, akıllı, şanslı, mutlu, dürüst, namuslu, konuşması güzel, zarif, alçak gönüllü, yumuşak huylu olurlar. Bundan dolayı sa'd-ı ekberdir ve sultanın kadısıdır. Vezirler, âlimler, hakîmler bu yıldızla benzetilir. Bu yıldızdan olanlar aynı zamanda dindar olacağından, edebiyatta zühdün de simgesi de olmuştur.⁴⁵⁹⁵

kün

Güneş bütün insanların ve toplumların en eski çağlardan beri ilgilendikleri gök cisimlerden olmuştur. İnsan hayatının, ısının ve ışığın kaynağı olan Güneş her toplumda, kültürde, dilde karşılığı olan evensel bir ögedir. Hayvanlar âleminde aslan, çiçekler içinde gül, insanlar arasında hükümdar, gök cisimleri arasında Güneş aynı sembolik anlama sahiptir.

Güneş hayatın kaynağı olarak görüldüğü için kutsalaştırılmış, çok tanrılı dönemlerde birer ilah veya tanrı kabul edilmiştir. Güneş tanrısı Yunan mitolojisinde Helios, Romalılarda Sol, Pers-İran mitolojinde Maitrae/Mitrae, Sümerlerde Utu, Mısırlarda Ra, Hintlilerde Surya, Babil ve Asurlularda Şamaş, Hititlerde Arinna'dır.⁴⁵⁹⁶ Yunan mitolojisindeki yaşamın, ışığın kaynağı olan Helios Hyperion ve Theia Titanlarının oğludur. Helios'un yerini zamanla ışık tanrısı Apollo almıştır.⁴⁵⁹⁷

Sümerlerin insanlar ve olaylar üzerinde etkili olan, kader tayin edici tanrılarından olan güneş tanrısı Utu daha sonra adaletin doğruluğun, haklılığın tanrısı olarak görülmüştür. Hitit ikonografilerinde de krallık sembolü olarak güneş kursu yer almakta ve güneş=kral=majeste anlamına gelmektedir.⁴⁵⁹⁸ Homeros'a göre Güneş Tanrısı herşeyi gören ve duyandır, herşeyin tek hâkimidir yani panoptikondur. Bununla birlikte doğrunun tanığı, adaletin işareti, adaletin gözü, yemin koruyucudur.⁴⁵⁹⁹

⁴⁵⁹⁵ A. A. Şentürk, "Osmanlı Edebiyatında Felekler, Seyyare ve Sâbiteler (Burçlar)", s. 164, 166, N. Öztürk, "Nüh Felek", s. 526; E. Şeker, *15. Yüzyıl Divanlarında Kozmik Unsurlar*, s. 86

⁴⁵⁹⁶ Ma Pilar Burillo-Cuadrado and Francisco Burillo-Mozota, "The Swastika As Representation of The Sun of Helios and Mithras", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, Vol: 14, No: 3, 2014, p. 29-36; Efstratios Theodossiou, Vassilios N. Manimanis, Milan S. Dimitrijevic, Petros Mantarakis, "Gaia, Helios, Selene and Ouranos: the three principal celestial bodies and the sky in the ancient Grek cosmogony", *Bulgarian Astronomical Journal*, 16, 2011, s. 99, 100.

⁴⁵⁹⁷ E. M. Berens, *The Myths and Legends of Ancient Greece and Roma*, Amsterdam, 2009, s. 94.

⁴⁵⁹⁸ Ebru Uncu, "Mezopotamya, Anadolu ve Mısır Medeniyetlerinde Güneş Kültü", *History Studies*, Vol: 5, Issue: 1, 2013, s. 352, 357.

⁴⁵⁹⁹ Efstratios Theodossiou, Vassilios N. Manimanis, Milan S. Dimitrijevic, Petros Mantarakis, "Gaia, Helios, Selene and Ouranos: the three principal celestial bodies and the sky in the ancient Grek cosmogony", *Bulgarian Astronomical Journal*, 16, 2011, s. 99, 100.

Bütün toplumlarda ve kültürlerde olduğu gibi Türk kültüründe de güneşe geniş bir yer verilmiştir. Türkler güneşle ilgili çeşitli inançlar geliştirmişler⁴⁶⁰⁰, Türk sanatına, ikonografisine⁴⁶⁰¹, resmine⁴⁶⁰² yansıtılmışlar ve dillerinde adbilimsel⁴⁶⁰³ olarak yaşatmışlardır.

Güneş eski gök bilimine göre sıcak, kuru ve gündüzdür. Rengi sarı, madeni altın, günü Pazar ve Perşembe gecesidir. Kuvvet, şiddet, kahır, öfke, rağbet, his, yufka yüreklilik, hayâ, iffet onun simgelerindendir. Etkisinde olanlar zeki, kuvvetli, sanatkâr, eğlence sever olurlar. Sa'd-ı evsat olarak kabul edilen güneş sultanın simgesidir ve Kamer ile Müşteri dostları, Zühre ile Zühal düşmanlarıdır.⁴⁶⁰⁴

Farsça mihr, hurşid, Arapça şems Eski Türkçede “kuyaş”, “aditya”, “kün”, “yaşık/yaşuk” sözcükleri ile anılan⁴⁶⁰⁵ güneş için Kutadgu Bilig’de hem “kün” hem de “yaşık” sözcükleri kullanılmıştır. Beyitlerdeki anlama bakıldığında “yaşık” sözcüğü temel, gerçek anlamda kullanılmış, kün sözcüğünün ise gerçek anlamı yanında simgesel anlamları da bulunmaktadır. Bu durumda “kün” sözcüğü somut anlam dönemini aşarak soyut ve simgesel anlamlar kazandığı için “yaşık” sözcüğünden daha arkakiktir.

Yusuf Has Hâcib birbirinin ayrılmaz parçası “kün ve ay” ikilisini evrenin yaratılışında Tanrı’nın var ettiği ögeler arasında sıralar. Tanrı evrende önce “yağız yer” ile “yaşıl kök”ü, ardından “kün ay”ı, “tün kün”ü, “öd ödle”i, “yıl ay”ı, “tün kün”ü, “karañku yarukluk”u, “çığay bay”ı yaratmıştır.⁴⁶⁰⁶

Yusuf Has Hâcib’in evrenin yaratılışı konusundaki kaynaklarından biri Kur’an’dır. Kur’an’da evrenin yaratılışına ilişkin pek çok âyet vardır. Ancak Yunus sûresinin beşinci âyeti⁴⁶⁰⁷, A’raf sûresinin elli dördüncü âyeti⁴⁶⁰⁸ ve Enbiyâ sûresinin otuz

⁴⁶⁰⁰ Abdülkadir Kıyak, “İslâmiyetten Önce Türklerde Güneş ve Ay İle İlgili İnanışlar”, *Karadeniz Dergisi*, S: 6, 1998, s. 133-143.

⁴⁶⁰¹ Emel Esin, “Kün-Ay”, *VII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1972, s. 313-360; Aynı makale şu eserin içinde de yer almaktadır: E. Esin, *Türk Sanatında İkonografik Motifler*, s. 59-112.

⁴⁶⁰² Zühal Arda, “Türk Sanatı İkonografisinde Kün-Ay Motifleri ve Çağdaş Türk Resmine Yansıması”, *Selçuk Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 25, 2008, s. 21-32.

⁴⁶⁰³ A. Caferoğlu, “Türk Onomastiğinde Ay ve Güneş Unsurları”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C.13, 1964, s. 19-28.

⁴⁶⁰⁴ E. Şeker, *15. Yüzyıl Divanlarında Kozmik Unsurlar*, s. 73; N. Öztürk, “Nüh Felek”, s. 526.

⁴⁶⁰⁵ O. Kabadayı, *Eski Türkçe Gök Bilimi (Astronomi) Terimleri*, s. 116-123.

⁴⁶⁰⁶ 0003. yağız yer yaşıl kök kün ay birle tün/törüttü halâyık öd ödle bu kün

0125. törüttü tilek teg tüzü ‘âlemig/yaruttı ajunka künüg hem ayığ

3717. yağız yer yaşıl kök yarattı kün ay/karañku yarukluk çığay tut ya bay

3724. yaşıl kök törüttü kötürdi ediz/kün ay birle yulduz bezedi beüz

3193. yaşıl kök yarattı yaruttı kün ay/kara tün yaruk kün sakışlıg yıl ay

⁴⁶⁰⁷ Yunus 5: “O, güneşi bir ışık (kaynağı), ayı da (geceleyin) bir aydınlık (kaynağı) kılan, yılların sayısını ve hesabı bilmeniz için ona menziller takdir edendir.”

⁴⁶⁰⁸ A’raf 54: “Şüphesiz sizin Rabbiniz, gökleri ve yeri altı gün içinde (altı evrede) yaratan ve Arş’a kurulan, geceyi, kendisini durmadan takip eden gündüze katan, güneşi, ayı ve bütün yıldızları da buyruğuna tabi olarak yaratan Allah’tır.”

üçüncü âyeti⁴⁶⁰⁹ Kutadgu Bilig'deki beyitleri açıklayabilecek ve evrenin yaratılış sürecini özetleyebilecek niteliktedir.

Yusuf Has Hâcib Tanrı övgüsü yaparken güneş ve ayı Tanrı'nın varlığına işâret olarak gösterir. Kaynağını Kur'an'dan alan bu düşünce Fussilet sûresinin otuz yedinci âyeti⁴⁶¹⁰ ile Kutadgu Bilig'in 12. beytinde⁴⁶¹¹ paralel bir biçimde yer almaktadır.

Biri gündüz biri gecenin iki parlaklık simgesi Kün ve Ay Çu döneminden beri hükümdarlık sembolüdür. Beylik, hükümdarlık sembolü olan Kün-Ay Türkler tarafından dakullanılmış ve “künli aylı körüşdi” biçiminde dile getirilmiştir.⁴⁶¹² Kün-Ay körüşmesi” Arapça “ictima”, Latince “conjunctio”, Farsça “mihir ü mâh” karşılığıdır. Kutadgu Bilig'e göre karşılığı ise “tolu”, “tolu ay”, “tolunay”dır ve kutun ergin hâlidir, işâreti küredir.⁴⁶¹³ Beylik ve törüglük kutu olan “kün ile ayın körüşmesi” hâli Esin'e göre Hakanlılar döneminde hükümdar kutu ve belki cülûs işâretidir.⁴⁶¹⁴ Kutadgu Bilig'de “kün ay” ikilisi hükümdarlık, beylik, cülûs ve kut sembolü olarak yer almaktadır. Beyitlerdeki anlam dikkate alındığında “kün ay”ın doğması için sâkin, yumuşak huylu ve sabırlı, soylu, iyi huylu ve Halka faydalı olmak gerekmektedir. Küntogdı bu huyları ile “kün ay” gibi parlayarak dünyayı aydınlatmıştır. Bunu Aytoldı da bir özdeyiş olarak oğluna huyu iyi, davranışları uygun olursa bütün dileğine erişip “kün ay” ile aydınlatılacağını söyler. Aytoldı oğlunun bey olması, sarayda kalması için şartları söylemektedir. Diğer bir beyitte de Küntogdı Ögdülmiş'e evrenin henüz ona uygun bir biçimde döndüğünü, istediği gibi “kün ay” ve zamanın doğduğunu söyleyerek niçin üzüntülü olduğunu sorar. Küntogdı Ögdülmiş'in hâlâ bey olarak görevinde bulunduğunu söyler.⁴⁶¹⁵

Beylik, hükümdarlık ve kut sembolü “kün ay” ikilisi yanında “kut küni” tamlaması ile de gösterilmiştir. Kutadgu Bilig'de kut simgesi aydır. Dolayısıyla “kut küni=ay kün” dür. Kutadgu Bilig'de “kut küni” Aytoldı'dan parlamaktadır ve bu “kut küni”ne sahip olmak için hayâ sâhibi, doğru, iyi kişi olmak gerekmektedir. “kut küni”

⁴⁶⁰⁹ Enbiyâ 33: “O, geceyi ve gündüzü, güneşi ve ayı yaratandır. Her biri bir yörüngede yüzmektedir.”

⁴⁶¹⁰ Fussilet 37: “Gece, gündüz, güneş ve ay Allah'ın varlığının delillerindendir.”

⁴⁶¹¹ 0012. barıñ belgülig sen kün ay teg yaruğ/neteglikke yetgü köñül ögde yok

⁴⁶¹² E. Esin, *Türk Kozmolojisi Giriş*, s. 68, 69.

⁴⁶¹³ Dolunay ile devlet-kut arasındaki ilgi ve işareti olan küre veya top şu beyitlerde belirtilmiştir:

0662. neteg kim orunsuz topık yuwlunur/anı teg me devlet özüm yolunur

0741. yayıg tölwe devlet köñül bamağıl/tolun teg bu devlet yana irilür

⁴⁶¹⁴ E. Esin, *Türk Sanatında İkonografik Motifler*, s. 82, 100.

⁴⁶¹⁵ 0325. amulluk kerek erke kılkı oñay/örüglük kerek begke toğsa kün ay

2437. tüp aşı kerek edgü kılkı oñay/tusulsa buğunka toğursa kün ay

0415. bu küntogdı ilig bu kılkı bile/yarudı ajunka kün ay teg yala

1254. kimiñ kılkı edgü kılınçı oñay/tilek buldı barça yaruttı kün ay

6231. oñay ewrilür emdi ewren saña/tilekçe toğar ay kün ödlek toña

doğarsa memleket huzur bulur, fakat ne yazık ki bu “kut küni”ne erişen kişiler çok yaşamaz ölür.⁴⁶¹⁶

Kutadgu Bilig’de kün sözcüğü “kün toğ-” ve “küni yaru-” deyimleri içinde yer alır. “kün toğ-” isteklerin gerçekleştirilmesi için fırsat bulmak demektir. Bağlam dikkate alındığında “kün toğmak” deyimini “başına devlet kuşu konmak” veya “talih kuşu konmak” deyimleri ile de aynı anlamsal düzeydedir. Bu deyimın geçtiği beyitlere göre huyu inatçı ve küstah olanlara gün doğsa bile işleri ters gider. Gönlü, dili doğru olanlara gün doğarsa Halka faydalı olur. Yusuf Has Hâcib kendini karanlıkta, hapiste görmekte iken ona gün doğmuş ve karanlığını aydınlatmıştır. Yusuf Has Hâcib bu dünyayı karanlık bir hapis haneye benzetir ve yazdığı eserini hakana sunup saraya girmiş yani ona “kün toğmuş”tur. Aytoldı’nın hakanın huzuruna çıkmasına yardımcı olan Küsemîş saraydaki Hâcib ile görüşükten sonra Aytoldı’ya “toğdı küne” demektedir.⁴⁶¹⁷

Kutadgu Bilig’de “küni yaru-” deyimini Türkiye Türkçesindeki “yıldızı parla-” deyimini ile anlamsal açıdan denktir. Beyitlere göre ata öğüdü tutulup doğru yoldan gidilirse yumuşak huylu, bilgili ve doğru olunursa kişinin güneşi parlar. Kıyamet gününün de güneşi parlamaktadır. Doğru eğri ile, iyi kötü ile birlikte olunca, Aytoldı hastalanınca, güneşi kararır. Beyitlerde dile getirilen düşüncelere bakıldığında “küni yarumak” deyiminin başarı kazanmak, talihi, şansı açılmak, ün kazanmak, dikkat çekmek gibi anlamları olduğu görülmektedir. Bu durumun tam tesini ifade etmek için işletilen “küni bat-” ve “küni tar-” deyimleri de “yıldızı sönmek” deyimini ile eşdeğer bir anlama sahiptir.⁴⁶¹⁸

Odgurmuş kendini ziyaret eden Ögdülmiş’e gelip giderken zahmet ettiği için dua eder; Tanrı’nın ecrini (karşılığını, ödülünü) vermesini ve Güneş gibi parlamasını diler. Yani Odgurmuş Ögdülmiş’in başarılı olmasını, şansının yaver gitmesini dilemektedir.⁴⁶¹⁹

⁴⁶¹⁶ 0354. basa aydım emdi bu ay toldını/anıñdın yaruyur ıduq kut küni

1660. ikinci uwut ol üçünçi köni/bu üç neñ bile er bulur kut küni

2173. toğar kut küni ilke inçlik bolur/dirġā bu yañlıġ kişiler ölür

⁴⁶¹⁷ 0383. qarañkuda erdim yaruttı tünüm/tünerigte erdim toğurdı künüm

1670. kimiñ bolsa arkuq kılınçı otun/işi barça tetrü bolur toğsa kün

2010. tili çın kerek bolsa köñli köni/buñunda asıġ kılsa toğsa küni

0511. küsemîş turup çıktı andın yana/kelip aydı aytoldı toğdı küne

⁴⁶¹⁸ 1566. ata pendı tuttı yorıdı köni/kutı künde arttı yarudı küni

1294. oñay bolsa yañıñ kılınçı köni/ikigün ajunda yaruyur küni

2789. biliglig kişiler bolur çın köni/köni qayda bolsa yaruyur küni

1072. sewinçin toğar erdi toğmış künüm/künüm batğalır teg yarumaz tünüm

6460. saķıñuq tēġüçi kim ol çın köni/könilik küni bar yarutur küni

5510. isizke qatılma yoriġıl köni/köni egri birle küni tar küni

4925. qara tün içinde turur kelġü iş/yarutur yaruk kün ayā eġġü eş

⁴⁶¹⁹ 4872. saña tegdi emgek kelü hem baru/yanutı bayat bērsü kün teg yaru

Kutadgu Bilig’de Odgurmış’ın ağzından söylenen bu dilek eski bir geleneğin devamıdır. Esin’in belirttiğine göre Çin fağfurları Türgiş ve Uygur kağanlarına yazdıkları tebrik mektuplarında şu dilekte bulunurlardı: “Gökteki gün ile ay gibi parlayasın!” Chavannes’e göre Türk, Eberhard’a göre Tibetli olan T’u-yû-hun hükümdarı da “güneş ve ay gibi parlak olmak” isterdi.⁴⁶²⁰

Kutadgu Bilig’de hakan ile simgelenen Küntogdı kendi adının anlamını 824-835. beyitler arasında açıklamaktadır. Bu beyitlerde Küntogdı kendi adını Güneş’in özellikleri üzerinden anlatır. Yusuf Has Hâcib hem Aytoldı’nın hem de Küntogdı’nın anlamını oluştururken birbiriyle yakından ilgili iki bilim dalı olan astronomi ve astrolojiden yararlanmaktadır. Güneş eksilmez hep dolu kalır, parlaklığı hep aynıdır. İkinci olarak doğan güneş dünyayı aydınlatır, aydınlığının hepsini Halka eriştirir kendinden bir şey eksilmez. Üçüncü olarak güneş doğarsa yer ısınır, binlerce renkli çiçek açılır. Güneş temiz, kirli demeden her şeye aydınlık verir, kendi eksilmez. Güneşin burcu temeli sağlam olduğu için sâbittir ve burcu aslandır. Bu burç yerinden kıpırdamadığı için evi de bozulmaz.⁴⁶²¹

Kutadgu Bilig’de “kün” seslenme ögesi olarak kullanılmıştır. Aytoldı “yarumuş künüm”, Ögdülmiş “köñlüm küni” biçiminde Küntogdı’ya seslenmektedirler. Kutadgu Bilig’de kişilerin adının anlamına veya davranışlarına, huylarına uygun nitelikte hitap ögeleri seçilmektedir. Kutadgu Bilig yazarının hitap ederken sözcük seçiminde ad ile göndergesi arasında bir özdeşlik kurmaya çalışmış ve dil ediminde devlet yönetimindeki hiyerarşiyi yansıtmıştır.⁴⁶²²

sekentir

Arapçada yüksek ve uzak anlamına gelen Zühal, Yunan mitolojisinde zaman tanrısı Kronos, Romalılarda Satürn, Farsçada Keyvan ‘dır.⁴⁶²³ Eski Uygur Türkçesinde Sanskritçe “saniçar”, Türkçe “toprak”, Sogdça “kivan/kiwan” olarak geçen⁴⁶²⁴ Satürn Kutadgu Bilig’de “sekentir” biçimiyle anılır. Sekentir sözcüğünün etimolojisini

⁴⁶²⁰ E. Esin, *Türk Sanatında İkonografik Motifler*, s. 82, 78.

⁴⁶²¹ 0825. künüg kör irilmez tolu oq turur/yarukluqı bir teg talu oq turur
0827. ikinci toğar kün yarur bu ajun/tözü halkka tegrür yoqalmaz özün
0829. üçünçi bu kün toğsa yerke isig/çéçek yazlur anda tümen miñ tüşig
0831. toğar kün arıg ya arıgsız têmez/kamuğka yarukluq bérür eksümez
0833. yana ma bu kün burcı sâbit turur/bu sâbit tédüküm tüpi berk bolur
0834. bu kün burcı arslan bu burc tepremez/ewi tepremezi üçün artamaz

⁴⁶²² 4252. *katuglan sen emdi ay köñlüm küni/kişig tepsemegil yoriğıl köni*
1406. *saña ma anunmuş turur bu ölüm/ödiñe küder ay yarumuş künüm*

⁴⁶²³ A. A. Şentürk, “Osmanlı Edebiyatında Felekler, Seyyare ve Sâbiteler (Burçlar)”, s. 169

⁴⁶²⁴ O. Kabadayı, *Eski Türkçe Gök Bilimi (Astronomi) Terimleri*, s. 113-115.

yapmanın olanaksız olduğunu belirten Clauson anlamını “Satürn gezegeni” (the planet saturn) olarak verir.⁴⁶²⁵ Sözcüğün yapısını Brockelmann +dUz ya da +dLz addan ad yapma ekiyle oluşmuş yulduz, kündüz, munduz örneklerinde olduğu gibi sekendiz sözcüğünün evrilmiş hâli olarak açıklar.⁴⁶²⁶ Toprak Brockelmann’ın bu görüşünün kabul edilmesi durumunda sek- eylemine –gAn ortaç ekinin orta hece düşmesiyle gelmesinin ardından bir ekin gelmesinin zor olduğu görüşündedir.⁴⁶²⁷

Yusuf Has Hâcib yedi yıldız ve on iki burcu (ükek) anlattığı bölümde yıldızların kiminin yüksek, kiminin alçak veya kiminin parlak, kiminin az parlak olduğunu belirttikten sonra 131. beyitte⁴⁶²⁸ yedi yıldızdan en üstte sekentirin yürüdüğünü ve iki yıl sekiz ay bir burçta kaldığını belirtir:

Eski gök biliminde yedinci felekte en uzakta yer alan bu yıldızın rengi siyaha yakın yeşil veya yağız, hakim olduğu ölge yedinci iklim yani Hindisten’dir. Renginden ve hakim olduğu iklimden dolayı “hindû” da denir. Mizacı soğuk ve kuru, günü Cumartesi ve Çarşamba gecesi, madeni kurşun, hayatın evrelerinden ihtiyarlık, hayvanları dört ayaklılar, yılan, akrep, su kuşları, gece kuşları, karga, sinek, fil; bedende deri, tırnak, kemik, sakal, hayalar, ard kıkırdaklar; yönü sol, burcu Cedî ve Delv’dir. Etkisinde doğanlar büyük başlı, asık suratlı, çirkin, cüsseli, vesveseli, geçimsiz, düşkün, ahmak, cahil, yalancı, korkak, cimri, gammaz olduğu için naHS-ı ekberdir. Baba, sanatkârlar, padişaha yakın olanlar, kale bekçileri ve sultanın hazinedarıdır.⁴⁶²⁹

sewîr

Sewit sözcüğü “sığ-ıt”, “geç-it” örneklerinde olduğu gibi “sew-” eyleminden –It eylemden ad yapan ekin gtililmesiyle türetilmiş bir addır. Zühre yıldızı aşk, sevgi kavramlarını simgelediği için Türkler bu yıldızla “sevmek” eylemiyle ilgili bir ad vermiştir.⁴⁶³⁰ Clauson sözcüğün anlamını Venüs gezegeni olarak açıklar ve sözcüğün Kutadgu Bilig yazarınca icat edildiğini belirtir.⁴⁶³¹

Sewit sözcüğü Kutadgu Bilig’de /w/ sesinin /ف/üç noktalı yazımından dolayı Çağatay Türkçesi eserlerinde (Rabguzi ve Şeyh Süleyman Efendi’nin sözlüğünde) bu ses

⁴⁶²⁵ G. Clauson, *EDPT*, p. 822

⁴⁶²⁶ Carl Brockelmann, *Osttürkische Grammatik*, s. 100, 101.

⁴⁶²⁷ F. Toprak, “Türklerde Kozmoloji Bilgisi ve İslâm Sonrası Metinlerde Geçen Yıldız-Gezegen İsimlerinin Etimolojisi”, s. 23.

⁴⁶²⁸ 0131. bularda en üstün sekentir yorur/iki yıl sekiz ay bir ewde kalır

⁴⁶²⁹ A. A. Şentürk, “Osmanlı Edebiyatında Felekler, Seyyare ve Sâbiteler (Burçlar)”, s. 169-172, N. Öztürk, “Nüh Felek”, s. 526, E.Şeker, *15. Yüzyıl Divanlarında Kozmik Unsurlar*, s. 88-90

⁴⁶³⁰ F. Toprak, “Türklerde Kozmoloji Bilgisi ve İslâm Sonrası Metinlerde Geçen Yıldız-Gezegen İsimlerinin Etimolojisi”, s. 23.

⁴⁶³¹ G. Clauson, *EDPT*, p. 785

/ق/ kaf olarak algılanıp “sakık” biçimiyle Venüs’ü karşılamak için kullanılırken “sakıt/sekit” biçimi ise Mars’ı karşılamak için kullanılmıştır.⁴⁶³²

Venüs-Zühre Eski Uygur Türkçesinde Sanskritçe “sukra” > “şukur/şükür”, Sogdça “nağid”, Türkçe “eklig” ve “altun” sözcükleri kullanılmaktadır.⁴⁶³³ Venüs’ün Uygurcada güçlü “erklig” olarak adlandırılması⁴⁶³⁴ Çin mitolojisiyle ilişkilidir ve anlambilimsel derin yapısında Türklerin “erklig”i gün batımından önce yıldızları öldüren bir savaşçı, alp, kara alp olarak algılamaları yer almaktadır.⁴⁶³⁵ Altınkök Yazıtı I’de geçen ağıtta “Bizni erklig adırttı.” derken iki mitolojik kişiden ölüm cezası veren alp Zühre-Venüs veya Budist ölüm ve yer altı tanrısı “erklig”den biri düşünülmüş olmalıdır.⁴⁶³⁶ Ölüm cezası veren alp olarak düşünülen Zühre yıldızı Türklerde savaş, silahlar, zırhlar gibi askerî kavramların ve ölüm cezasının simgesi sayılıyordu.⁴⁶³⁷ “Erklig” cinsiyet olarak erildir ve “küç” ona göre daha yumuşaktır.

Venüs için kullanılan “erklig” sözcüğünün yerini zamanla çeşitli adlar almıştır. Venüs Dîvânu Lugâti’t-Türk’te “yaruk yıldız” olarak geçmektedir:

*“Yaruk yulduz togarda udhnu kelip bakar men
Satulayu sayraşıp tatlığ ünün kuş öter.”*⁴⁶³⁸

*“Yay baruban erküzi
Toğdı yaruk yulduzu
Aktı akın munduzu
Tinğle sözüm külgüsüz.”*⁴⁶³⁹

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te Venüs yıldızının adlandırılmasında güneş ve aydan sonra en parlak gök cismi olmasından dolayı parlaklığı ön plana alınmıştır. Arapça Zühal da zihl kökünden “parlamak, aydınlatmak” anlamına gelir. Işıyan, parlayan anlamındaki “yaruk” sözcüğü zamanla yerini Çoban’a bırakmıştır. Eski Türkçede “çoban” “köy büyüğünün, muhtarının yamağıdır.”⁴⁶⁴⁰ Çoban sözcüğü Farsça “tsu” =davar ve “-pana” =koruyucu sözcüklerinin birleşmesinden oluşmuş ve ödünçleme yoluyla Türkçeye 14.-

⁴⁶³² Imre Gyarmati, “An Enigmatic Turkic Planet Name”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae*, Vol.56 (1), 2003, p.81, 84.

⁴⁶³³ O. Kabadayı, *Eski Türkçe Gök Bilimi (Astronomi) Terimleri*, s. 93-98.

⁴⁶³⁴ Emel Esin, *Türk Kozmolojisi Giriş*, İstanbul 2001, s. 75, Louis Bazin, ‘Über die Sternkunde in alttürkischer Zeit’, *Akademie der Wissenschaften und der Literatur*, Wiesbaden 1963, p.575; Julius Németh, ‘Über alttürkische Sternnamen’. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 18, 1968, p.3, Peter Zieme, ‘Die alttürkischen Planetennamen’. *Laut und Wortgeschichte der Türksprachen* Wiesbaden 1995, p. 202.

⁴⁶³⁵ Jean Poul Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, Ankara 2011, s.70, 71.

⁴⁶³⁶ E. Esin, *Türk Kozmolojisi Giriş*, s. 26, 54

⁴⁶³⁷ E. Esin, *Türk Kozmolojisi Giriş*, s. 76.

⁴⁶³⁸ Kâşgarlı, DLT-BA, C.III, s. 194. “Parlak yıldız doğduğunda uyanıp gelir bakarım. Kuşlar gevezelik yapıp tatlı sesle ötüşerek şakırlar.”

⁴⁶³⁹ Kâşgarlı, DLT-BA, C. I, s. 96. “‘Bahar giderken erimiş olan karlar coşkun seller gibi aktı, tan yıldızı doğdu; sözümü gülmeden dinle.”

⁴⁶⁴⁰ Kâşgarlı, DLT-BA, C. I, s. 402.

15. yüzyılda girmiştir.⁴⁶⁴¹ Eski Türkçede Türk dilinin yapısına uygun olarak hayvan adı+meslek adı yapan +cI ekiyle oluşturulan “udçı, koyçı” sözcükleri yerine Farsçadan ödünçleme yoluyla alınan “çoban” sözcüğü ile Slavca ve Proto-Bulgarca ile ilgisi bulunan ve Venüs’ü karşılayan “çolpan” sözcüğü⁴⁶⁴² birbirine karıştırılmıştır. Gerçekte Venüs’ü karşılamak amacıyla kullanılan “çoban yıldızı” anlamsal açıdan “çolpan yıldızı” sözcüğünün kalıntısıdır. Çolpan sözcüğü ile beraber yaşamaya devam eden çoban yıldızı arkaik anlamını sürdürürken Farsçadan ödünçleme yoluyla giren anlamının yaygınlık kazanması ile bu yıldız etrafında adına uygun çeşitli inançlar geliştirilmiştir. Halk arasında çobanlara kılavuzluk yaptığı ve yön gösterdiğine inanılmış ve bundan dolayı Güney Sibirya’da Venüs-Zühre yıldızının at sürülerinin koruyucusu olduğu düşünülmüştür.⁴⁶⁴³ Sabah Yıldızı, Akşam Yıldızı, Seher Yıldızı, Tan Yıldızı, Kervan Yıldızı, Kervankıran ile Ak Yulduz, Kızıl Yulduz, Sarı Yıldız, Kanlı Yıldız, Mavi Yıldız, Kéçki Yulduz, Yaruk Yulduz ve Güney Yıldızı gibi gösterenleri bulunmaktadır.⁴⁶⁴⁴

Sabah, Akşam, Tan, Seher Yıldızı gibi adlandırmalarda bu yıldızın gün batımından sonra ve gün doğumundan önce kısa süreli görünmesi nedeniyle zaman göstereni olarak işletilmesi rol oynamıştır. Kızıl, Mavi, Sarı Yıldız gibi adlandırmalarda ise renge dayalı bir kavramsallaştırmanın olduğu görülmektedir. Kervan veya Kervankıran gibi adlandırmalar ise bir söylenceye dayalıdır. Bu söylenceye göre bir kervan gece bu yıldızla göre yönünü belirleyerek hareket eder. Konaklamaya bir kervansaray gelir. Tan vakti kervandakiler aynı yıldızı takip ederler fakat yollarını kaybederler ve kasırgaya tutulup ölürler.⁴⁶⁴⁵ Çünkü Venüs-Zühre yıldızının gökteki yeri sâbit değildir. Kervandakilerin ölümüne neden olduğu için toplumsal bellekte yaşatılan bu olaya dayalı olarak bir adlandırma yapılmıştır.

Venüs gezegeni Doğu mitolojisinde Hârut ile Mârut’u baştan çıkaran kadın olarak yer almıştır. Babillilerde İştâr (Aştart), Sümerlerde Inanna⁴⁶⁴⁶, Farslarda

⁴⁶⁴¹ Hasan İsi, “Dil Teması ve Çoban Kelimesi Üzerine Düşünceler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.7, S.33, 2014, s. 176-187.

⁴⁶⁴² Hatice Şirin, “Çolpan ‘The Planet Venüs’ in Turkic”, *Studia Etymologica Cracoviensia*, Vol. 19, 2014, s. 169, 175.

⁴⁶⁴³ Abdülkadir Kıyak, “İslâm Öncesi Türk Kültüründe Yıldızlarla İlgili İnanışlar”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S:15/2, 2010, s. 191

⁴⁶⁴⁴ Imre Gyarmati, “An Enigmatic Turkic Planet Name”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae*, Vol.56 (1), 2003, s. 81, B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 213-215.

⁴⁶⁴⁵ Ali Duymaz, “Hâlk Hikâyelerinin Teşekkülünde Türkülerin Rolüne Bir Örnek: Kervankıran Türküsü”, *Erciyes* 15 (176), 1992, p. 9-12.

⁴⁶⁴⁶ Sümer ve Sami ilahlarının karışımı olan İştâr hem eril hem de dişil özelliktedir ve simgesi sekizgen yıldızdır. M. Ö. 668-626’da bir tablette Akşam Yıldızı İştâr’ın dişisi, Sabah Yıldızı İştâr’ın erkek olduğu belirtilir. Michael Baigent, *Babil Kehanetleri*, İstanbul 2009, s. 131-13’den aktaran: Yusuf Kılıç, Ebru

Anahita/Enahid>Nahid, Mısırlılarda Astarte (Anat) ve İsis, Romalılarda Venüs, Greklerde Afrodit adlarıyla mitolojideki yerini almıştır.⁴⁶⁴⁷ Yunan mitolojisinde Zeus ile Dione'nin kızı olan Afrodit doğudan gelmiş bir ilâhedir ve kökü Babillerdeki Iştar'a kadar uzanır. Afrodit önce savaş ilâhı iken daha sonra güzellik, aşk, bereket, üreme, deniz ilâhesi olmuştur.⁴⁶⁴⁸ Bu durum Homeros'un İlyada'sında Diomedes ile çarpışarak yaralanan Afrodit'i annesi kollarına alarak acılarını dindiriken babası Zeus onu şöyle avutur:

*“Böyle dedi o, gülümsedi insanların Tanrıların babası,
Çağırdı yanına altın Afrodit'i dedi ki, Cenk işleri sana vergi değil yavrum
Sen evliliğin gönül açan işlerine ver kendini,
Çevik Ares iel Athena uğraşacak savaşıla.”*⁴⁶⁴⁹

Afrodit güvercinlerin çektiği arabadan inince güzelliği karşısında diğer tanrıçalar şaşırıp kalırlar. Bunun üzerine Afrodit en güzel gülümsemesiyle “Aşkın ve güzelliğin tanrıçasına tol verin ey tanrışar ve tanrıçalar” diyerek onlara seslenmiştir.⁴⁶⁵⁰

Eski yıldız bilimine göre üçüncü felekte yer alan Venüs-Zühre'nin rengi yeşil, madeni kalay olup beşinci iklimde soğuk ve kurudur. Beş duyudan kokuya, vücutta ete, hayatın gençlik döneminine, hayvanlardan balık ve zehirli olanlar ile eti yenmeyen kuşlara, sarı yaratıklara ve akraba kadınlara etki edip Salı ve Cuma günleri ile Sevr ve Mizan burcuna egemendir. Sa'd-asgar olan bu yıldızın etkisinde kalanlar şehvetli, iyi huylu, kumarbaz, kalın parmaklı ve bacaklı, zeki, kuvvetli, başarılı, sevilen ve yüzü ile sesi güzel, müziğe eğilimli olduğu için sultanın çalgıcısı veya rakkasesi olarak düşünülür.⁴⁶⁵¹

Türklerin güneş ve aydan sonra en çok önem verip kutsal saydığı gök cismi Venüs-Zühre'dir. Yakutlara göre güzel bir kız olan Çolban Hanım'dır ve Ülker yıldızını sevmektedir. Fakat ne zaman bir araya gelseler kalpleri atmaya, göğüsleri kabarmaya,

Uncu, “Eski Mezopotamya İnanç Sisteminin Yunanlılara Etkisi (İstar-Aphrodite Örneği)”, *History Studies*, Vol. 3/1, 2011, p.187.

⁴⁶⁴⁷ H. Şirin, “Çolpan ‘The Planet Venüs’ in Turkic”, s. 170; Sedat Kardaş, “Divan Şiirinde Sihir ve Büyünün Kaynağı: Hârût ve Mârût”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 50, 2013, s. 35; Hârût ve Mârût'un kaynağı büyük ölçüde Yahudi tefsir kitabı Midraş Avkir'e dayanır: H. Sercan Koşık, “Hârût ve Mârût Hakkında Tercüme Bir Risale”, *Gâzî Üniversitesi Türkiyat Dergisi*, S. 12, 2013, s. 143.

⁴⁶⁴⁸ Hasan Çelik, *Klasik Türk Edebiyatında Zühre “Afrodit, Lilit” Karakterlerinin Araştırılması*, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bitirme Tezi, Erzurum, 2014, s. 12, 14.

⁴⁶⁴⁹ Hasan Çelik, *Klasik Türk Edebiyatında Zühre “Afrodit, Lilit” Karakterlerinin Araştırılması*, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bitirme Tezi, Erzurum, 2014, s. 15.

⁴⁶⁵⁰ Robert Krugmann, *Aşk Tanrıçası Afrodit*, Ankara 2008.

⁴⁶⁵¹ A. A. Şentürk, “Osmanlı Edebiyatında Felekler, Seyyare ve Sâbiteler (Burçlar)”, s. 155, 156; N. Öztürk, “Nüh Felek”, s. 526.

nefesleri sıkışmaya başladığı için kasırga çıkıp ortalık birbirine girer. Bundan dolayı Yakutlar bu iki yıldızın bir araya gelmesinden korkarlar.⁴⁶⁵²

Kutadgu Bilig’de Venüs-Zühre dişil özelliğiyle güzel bir kız olarak düşünülmüştür. Gündüz kavramı için Rum kızının yüzü kullanıldığı gibi bu yıldız parlaklığından dolayı güzel bir kızın ışıklık yüzüne benzetilmiştir. Nitekim geçtiği beyitte⁴⁶⁵³ “Beşinci olarak Sewit (Venüs-Zühre) sevimli yüzünü gösterir; sana severek bakarsa kendini avut.” denmektedir. Sözcük Viyana nüshasında “sewid” olarak ve satır altında da Arap harfleriyle “Zühre” yazılmıştır.⁴⁶⁵⁴

Türklerde Venüs-Zühre Uygurlar döneminde erklig adıyla savaşçı ve eril olarak düşünülmesine karşın zamanla çeşitli adlar alan bu gezegezen dişil bir özellik kazanmıştır. Homeros’ta anlatıldığı gibi Afrodit savaşçı iken dişil bir kimliğe bürünmüştür. Gerçekte Grek mitolojisine Afrodit’te eski Mezopotamya Uygarıklarından Sümerlerde de he eril hem de dişil olan İştâr’ın etkisi bulunmaktadır. Hem doğu hem de batı mitolojilerinde güzellik, aşk, şehvet, bereket gibi kavramların simgesi hâline gelen Venüs-Zühre İslâmiyetle birlikte Uygurlardan farklı bir gelişim izlemiştir. Siyasal ve dinsel değişimler kavramların içeriğini ve bunların dildeki gösterenlerine yansımıştır. Doğu ve Batı mitolojilerinde ve dillerinde güzellik, aşk ve sevgi sembolü sayılan Venüs için Kutadgu Bilig yazarının sev- eylem kökünden bir ad kullanması oldukça anlamlıdır. Nitekim Bazin “sewit” sözcüğünün Grek mitolojisinin etkisiyle ortaya çıktığı görüşündedir.⁴⁶⁵⁵ Çok kültürlü ve gelişmiş bir medeniyet çevresinde yaşayan Yusuf Has Hâcib batının Afrodit ve doğunun Zühre kavramlarının Türk dilinde en doğal-doğrudan gösterecek sözcüğü türetmiştir. Bu Yusuf Has Hâcib’in çok kültürlü bir ortamda doğu ile batının kavramlarını Türk dilinde bulma, türetme çabasıdır.

tolun - tolu

“tol-” eyleminden türetilen “tolun” ve “tolu” sözcükleri Kutadgu Bilig’de Ay’ın evrelerinden dolunay için kullanılmıştır. Geçekte gösterileni aynı göstereni biçimsel olarak farklı olan “tolun”, “tolu” ve “aytoldı” geçiş dönemi eserlerinde görülen ikiliğin biçimsel ve dizimdel düzeydeki görünümüleri olduğu kadar yazarın dilinin üretici-dönüşümsel özelliğini de yansıtmaktadır.

⁴⁶⁵² A. Kıyak, “İslâm Öncesi Türk Kültüründe Yıldızlarla İlgili İnanışlar”, s. 192; B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, s.212.

⁴⁶⁵³ 0135. sewüg yüz urundı béşinci sewit/sewe bahtı erse sen özni awıt

⁴⁶⁵⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. 30.

⁴⁶⁵⁵ Louis Bazin, ‘Über die Sternkunde in alttürkischer Zeit’, *Akademie der Wissenschaften und der Literatur*, Wiesbaden 1963, p. 572.

Dolunay anlamındaki “tolun” ve “tolu” sözcüklerinin geçtiği beyitler dikkate alındığında çoğunlukla “yüz” ile bir benzetme kurulduğu görülür. Yüzü dolunaya benzetilen kişilerden biri Hz. Muhammed’dir. Peygamberin övgüsünü yaparken duada bulunan Yusuf Has Hâcib kıyamette onun dolunay gibi yüzünü göstermesini ve şefaatçi kılmasını İlahi Tanrı’dan dilemektedir. Yüzü dolunaya benzetilen diğer bir kişi Küntoğdı’dır. Ögdülmiş hükümdara kâtiplerin “bitigçi ılımğa”nın niteliklerine ilişkin açıklamalar yaparken ona “ay körki tolun” diye seslenmektedir. Yusuf Has Hâcib gençliğindeki yüzünü de dolunaya benzetir. Gençliğinde misk gibi kara başına şimdi kafur örtülmüş, dolunay gibi yüzü artık kalmamıştır. Dolunay gibi yüze sahip olması gereken görevliler “idişçi başları”dır. Bu görevliler içki ve yemek sunumunda görevli oldukları için temiz ve görünümü güzel hatta tablo gibi “bediz teg” olmalıdır. Onların fiziksel özelliklerinde tal gibi boy, kara saç, tüysüz ve dolunay gibi yüz aranmalıdır.

0048. kıyāmette körkit tolun teg yüzün/elig tuttaçı kıl ilāhī özin

2723. kişi umduçı bolsa boldı bulun/suyurka anı sen ay körki tolun

6530. yıparsıg kara başka kâfūr eş ödüm/tolun teg tolu yüz kayuka ilettim

2914. yalıñ yüzliğ oğlan tolun teg yüzi/boğı tal kara saç beğiz teg özi

Güzellik algısıyla ilişkilendirilen dolunay somut benzetmeler yanında soyut kavramların açıklanmasına aracılık etmiştir. Aytoldı kendi adıyla eşanlamlı olan bu sözcüğü kendi adının anlamını açıklarken kullanmaktadır. Aytoldı’nun belirttiğine göre ay önce az doğup zamanla büyür ve dolunay olursa dünyayı aydınlatır, dünya Halkı ondan aydınlık bulur. “tolun” ve “tolu” Aytoldı’nın adı ve temsil ettiği kavramla ilişkili olduğu beyitlerde görülmektedir. Dolunay aynı zamanda kuttur. Hem siyasî bakımdan yönetme yetkisi hem de bireysel mutluluk olmak üzere temelde iki ayağı olan kutun bu iki parçası dolunay benzetmesi ile birleştirilir. Bununla birlikte dolunay devlet yönetiminde tam yetkiye sahip olup Halka yararlı olmaktadır. Dolunayın gerçekleşmesi için güneş, ay ve dünya aynı hizada yer alması gerekir. Ay, güneşten aldığı ışınlarla dünyaya bakan kısmı tamamen aydınlanır ve dünyanın karanlık tarafını aydınlatır. Bu doğa olayından hareketle Kutadgu Bilig’de hakan-vezir ve Halk arasındaki ilişki anlatılmaktadır. Hakang, vezir ay, Halk da dünya ile simgelenir. Dolunayın olması için bu üç öge aynı seviyede yer almalıdır. Dolayısıyla eşitlikçi bir anlayışın olması gerektiği Aytoldı’nın sözlerinden anlaşılmaktadır.⁴⁶⁵⁶

Hükümdarın adaletinden (köni törü) aldığı ışık kadar ay yani vezir dünyayı aydınlatabilir, Halka hizmet edebilir. Ay Halktan uzak kalmamalı, bazan görünmeli bazan

⁴⁶⁵⁶ 1071. tolu erdi ayım irildi tolu/talu erdi kılkıy barır bu talu

1351. atım erdi aytoldı kılkıy tolu/irildi toluluk tüker öz ölü

0732. tolun bolsa tolsa ajunka yarur/ajun halkı andın yaruqluğ bulur

de ortadan kaybolmalıdır. Yani ay-vezir, Halk ile mesafesini koruyabilmelidir. Bundan dolayı bu dönek ve deli devlete-kuta-Ay'a gönül bağlanmamalıdır, çünkü devlet yine küçülür. Yusuf Has Hâcib “devlet” sözcüğünü Arapçadaki “talih, baht” temel anlamıyla kullanmıştır. Kutun Arapçadaki karşılığı olan “devlet” ay gibi olduğu için değişken bir yapıya sahiptir. Ay’ın evreleri gibi küçülüp büyür.⁴⁶⁵⁷

yalçık

Kutadgu Bilig’de ay için kullanılan sözcüklerden biri olan yalçık tek kullanımlık (hapax legomenon) örneklerdendir. Clauson yal- eyleminden gelmiş olabileceğine kuşkuyla bakılsa bile –çık ekinin açıklanamayacağını belirtir. Diğer yandan istediği veya ihtiyacı olan şeye sahip olmak anlamına gelen “yalçı-” eylemi ile de anlamsal açıdan bir ilişki yoktur. Ona göre bu sözcük “Ay” karşılığında Kutadgu Bilig yazarı tarafından üretilmiş ve Rabguzi de buradan kopyalayarak kullanmıştır.⁴⁶⁵⁸ “ışımak, parlamak” anlamındaki “yalçı-” eyleminden türetildiğine ilişkin görüşler de bulunmaktadır.⁴⁶⁵⁹ “-çık” eki irinçig, yarsinçig, yerinçi sözcüklerinde olduğu gibi eyleme gelirken kılçık, örümçik, sığırçık sözcüklerinde olduğu gibi adlara gelmektedir.⁴⁶⁶⁰ Işık ve ateş saçmak, ısıldamak, parıldamak, aydınlatmak temel anlamları olan *ya- eyleminin ses, şekil ve alam bakımından değişik biçimlerinden biri olarak kabul edilebilir.⁴⁶⁶¹ *ya- eyleminden –l ile eylemden ad yapıldıktan sonra +çık ekiyle oluşturulmuştur.⁴⁶⁶²

Kutadgu Bilig’in Herat nüshasında sözcüğün altına Arap harfleriyle “mah” yazılmıştır.⁴⁶⁶³ Yusuf Has Hâcib’in “yéti yulduz on iki ükekni” anlattığı bölümde bu sözcük anılmaktadır. Beyitte⁴⁶⁶⁴ diğer altı gezegen anlatıldıktan sonra bu gezegenlerin en altında ayın dolaştığı ve güneş ile yüz yüze gelirse dolunay olduğu belirtilir.

Beyitten anlaşıldığına göre “yalçık” ile güneş “yaşuk” karşılaşınca dolunay olduğuna göre “yalçık” “sözcüğü Ay’ın evrelerinden “ilk dördün”ü veya “hilâl”i karşılamaktadır. Bu evresinden sonra Ay Güneş ile aynı hizaya gelir ve dolunay biçiminde görünür. Bu nedenle “yalçık” adı ekin yarattığı küçültme anlamı göz önüne

⁴⁶⁵⁷ 0741. yayıg télwe devlet köñül bamağıl/tolun teg bu devlet yana irilür

⁴⁶⁵⁸ G. Clauson, *EDPT*, p. 921, 922

⁴⁶⁵⁹ İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 144. Taş çalışmasında eylemden ad yapan –k ekinde örnekleri arasında yer verdiği sözcüğe Tekin’in şu makalesini temel almıştır: Talat Tekin, “Ana Türkçe’de z’leşme ve r’leşme”, *XIII. Dilbilim Kurultayı Bildirileri*, İstanbul 2000, s. 8.

⁴⁶⁶⁰ Carl Brockelmann, *Osttürkische Grammatik*, s. 94.

⁴⁶⁶¹ Fatma Özkan, “Yıldırım, Yıldız, Alev, Alaz/Yalaz, Işın, Işık kelimeleri Nereden Geliyor?”, *Bilig*, Sayı: 27, 2003, s. 158.

⁴⁶⁶² F. Toprak, “Türklerde Kozmoloji Bilgisi ve İslâm Sonrası Metinlerde Geçen Yıldız-Gezegen İsimlerinin Etimolojisi”, s. 25.

⁴⁶⁶³ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. 30

⁴⁶⁶⁴ 0137. bularda eñ altın bu yalçık yorır/yaşık birle utru bakışsa tolır

alındığında “küçük ay” anlamına gelmektedir ve dolunaydan hemen önceki bir evresi ilk dördün veya hilal biçimi gösterilmiş olmalıdır. Diğer yandan yeni ay, Kutadgu Bilig’de “yañı ay” biçiminde tamlama olarak geçmektedir.

yañı ay

Kutadgu Bilig’de “yañı ay” ile “yeni ay” ifade edilmiştir⁴⁶⁶⁵. Beyitte belirtildiğine göre “kişiye kut gelirse adı ünlenir; yeni ay gibi parlaklığı artar, dolar.” Beyitte “artar yaruğı tolur” ile ayın “dolunay” hâline geleceği anlatılmak istenmiştir. Çünkü kutsuz kişi “yeni ay” gibi iken kut gelince “dolunay” hâlini alır. Kut ile ayın evreleri arasında kurulan bu benzetme Aytoldı’nın adında görülmektedir. Kut ile temsil edilen Aytoldı ayın evreleri gibi bazan görünür, bazan görünmez; bazan büyür, bazan küçülür.

yaşık

Yaşık sözcüğü parlamak, aydınlatmak anlamındaki *ya- eylemine dayanmaktadır. Clauson sözcüğün kökünü yaşı- “parlamak, ışımak, aydınlatmak, parıldamak” (bright, gleaming, brightness, gleam) eylemine ve onu da *ya- eylemine dayandırmaktadır.⁴⁶⁶⁶

Kutadgu Bilig’de “kün” sözcüğü yanında “yaşık” sözcüğü de kullanılmıştır. Bir gösterilen için iki farklı gösteren bulunmaktadır. Gerçekte dil bir gösteren ile birden fazla gösterileni karşılama eğilimindedir. Bu durumun tersi Kutadgu Bilig’in “kün” ile “yaşık” sözcüklerinde görülmektedir. Bu iki sözcük beyitlere bakıldığında “yaşık” sözcüğünün somut, gerçek anlamı ile kün sözcüğünün ise soyut, simgesel anlamlarının var olduğu görülür.

Güneş gökyüzünde en belirgin gök cisimlerindendir ve parlaklığı, aydınlığı ile pek çok benzetmede yer alır. Kutadgu Bilig’de de hem “yaşık” sözcüğü hem de onunla birlikte kullanılan “yaru-” eylemi ile güneş’in parlaklığı, aydınlatıcı yönü vurgulanmaktadır. Güneşin her şeye hâkim olan gücüyle dünyayı aydınlattığı 3723. beyitte de belirtilmektedir.⁴⁶⁶⁷

Kutadgu Bilig’de “yaşık” sözcüğünün geçtiği beyitlerde yedi gezegenden dördüncüsü olan güneşin burçlar kuşağında balık burcundan koç burcuna dönüşü ile baharın başladığı belirtilir. Yalçık (Ay) Yaşık ile bakışırda dolunay olur. Bu Yusuf Has

⁴⁶⁶⁵ 0740. kelir kut kişike atı çawlanur/yañı ay teg artar yaruğı tolur

⁴⁶⁶⁶ G. Clauson, *EDPT*, p. 977.

⁴⁶⁶⁷ 3723. ƙarañku titigsig bu bork ew içi/yaruttı yaşık birle erklig küçi

Hâcib'te "kün ile ayın görüşmesi"dir ve ilgili beyitlerde astrolojinin bir terimi olarak anılmaktadır.⁴⁶⁶⁸

Sözcüğün geçtiği diğer beyitlerde zamanın kavramsallaştırılmasında güneşten yararlanılmıştır. Kutadgu Bilig'de gece Yaşık'ın yüzünü gizlemesi, başını yere indirmesi, yüzüne kara örtü bağlaması, örgülü saçını çözmesi eylemleri sonucunda dünya veya gökyüzü kömür rengine, kara samur veya sincap rengine dönüşmesi ve gökyüzünü kara duman kaplaması ile oluşmaktadır.⁴⁶⁶⁹

Zamanın kavramsallaştırılmasında karanlığın-gecenin karşıtı aydınlık-gündüzün anlatımında da renklerden yararlanılmıştır. "yaşık"ın başını yerden kaldırması, başını yükseltmesi, yüzünü açması, doğuya doğru bakması, göğsünü yükseltmesi ile gökyüzü kuğu rengine, ak-kuş rengine döner, kâfur örtmüş gibi olur. Güzel bir kıza benzetilen güneş başını kaldırıncı yüzü güler, dişleri parlar. Kişileştirme ve benzetme yoluyla oluşturulan beyaz, aydınlık renk kavramı gündüzün anlatımına kaynaklık etmektedir.⁴⁶⁷⁰

Günbatımı Kutadgu Bilig'de yine renklerden yararlanılarak anlatılmaktadır. Günbatımında altın, safran, sarı, kırmızı renklerine bürünen gökyüzü bir süre sonra kararmaktadır. Bu renkler yoluyla hava kararmadan önceki bir zaman dilimine işaret edilmektedir.⁴⁶⁷¹

Somut varlıkların renklerinden yararlanılarak anlatılan kara ve karanlık kavramları gecenin, beyaz ve aydınlık kavramları gündüzün, kırmızı, sarı kavramları günbatımının anlatımına aracılık etmiştir. Ancak hem renk hem de zamanın kavramsallaştırılmasında ana öge güneştir.

⁴⁶⁶⁸ 0066. yaşık yandı bolğay yana ornıña/balık kuğruğındın kozi burnıña

0134. yaşık boldı törtinç yaruttı ajun/yakışsa yarutur bağıssa özün

0137. bularda eñ altın bu yalçık yorır/yasıq birle utru bağıssa tolır

⁴⁶⁶⁹ 3836. yaşık yerke yandı yüzün kızledi/kalık meñzi kiş teg bolup örledi

4884. yaşık badı yüzke qara yüz bağı/ajun toldı bütrü qara yer toğı

5012. yaşık yerke yansa yüzün kızlese/kömür kırtışı dünyâ yüzke basa

5028. yaşık yerke éndi yüzün kızledi/qararıp tuman tozdı dünyâ tudı

5825. yaşık yazdı bolğay örüglüg saçı/tiyiñ kiş öñi tuttı dünyâ içi

6211. yaşık yerke éndi yüzün kızledi/kalık qarşu keldi izin izledi

⁴⁶⁷⁰ 3953. yaşık koptı yerdin kötürdi başın/yaruk yüz küler teg yırıştı tişin

4893. yaşık örledi yerde koptı toğı/yaqa keldi aşnu tokuz al tuğı

5449. toğardın yaşık baş kötürdi örü/kuğu kırtışı boldı dünyâ tolu

5450. yaşık koptı köğsin kötürdi örü/ajun toldı kâfur saçar teg tolu

5678. kötürdi yaşık baqtı maşırıq tapa/körür ağdı yerdin yoqarı qopa

5828. yaşık baş kötürdi yüz açtı yañı/ajun bütrü tuttı örüñ kuş öñi

6221. erentir baqtı yerke yağuk/yasıq baş kötürdi yüz açtı yaruk

⁴⁶⁷¹ 4960. yaşık türtti yüzke sarıq za'ferân/özün kıldı mınâ öñi teg cihân

5669. ajun kırtışı boldı altun öñi/yasıq za'ferân kıldı yâküt öñi

3283. yaşık yandı yerke yaqurdi başın/yaruk dünyâ meñzi kızardı ışın

Kutadgu Bilig’de güneş ile hakan arasındaki ilişki pek çok yerde belirtilmektedir. Güneş dünyanın ışık kaynağıdır, onun sayesinde dünya hayat bulur. Işıklarını herkese eşit yaydığı için adaletin simgesidir. Hakan güneş gibi olursa memleket adalet ile yönetilir, Halk yiyecek, içecek bulur; yani gönenç, bolluk, bereket içinde yaşar. Bu nedenle Ovgurmuş Küntogdı’ya “yaşık teg yaruğıl” diye dua etmektedir. “küni yaru-” ile “yaşık teg yaru-” deyimleri “yıldızı parlamak” deyimini ile anlamsal eşdeğerliliktedir. Ovgurmuş hakanın işlerinde şanslı olmasını ve başarı kazanarak ün kazanmasını dilemektedir. Bu dilek “kün teg yaru” ile aynıdır ve bu deyişin arka planı “kün” sözcüğünün içinde açıklanmıştır.⁴⁶⁷²

Yusuf Has Hâcib doğan güneşi dalları budaklanan ateşten bir ağaca veya bir kalkan ile al mızraklara benzetir. Budist azizleri “yaruk yula belgür” ve Hakanlı “ilig”i de “yula teg” ışıklar saçmaktadır. Bu “yula” adaleti temsil etmektedir. Güneşin ışıkları her yere eşit yayıldığı gibi İlig’in adaleti de insanlar arasında fark gözetmez, eşittir. Hükümdarın işareti olan parlak güneş piktogramı sikkelerde “adl” sözcüğü ile birlikte.⁴⁶⁷³

⁴⁶⁷² 5359. yaşık teg yaruğıl ay ilçi büğü/budun bulsu séndin kör içgü yégü

⁴⁶⁷³ E. Esin, *Türk Sanatında İkonografik Motifler*, s. 99, 100.

13.3.Yıldız ve Takım Yıldız Adları

ülker

Türkçe “Ülker”, Arapça “Süreyyâ” Farsça “Pervin” olarak adlandırılan bu yıldız kümesi yedi yıldızdan oluşmaktadır. Süreyyâ içinde yer alan yıldızlar öküz (boğa) şeklinde olduklarından Sevr burcunun sırt/hörgüç kısmında iki sıra hâlinde dizilmiş altı veya yedi yıldızdan oluşmuştur. Bir diğer görüşe göre ise Hamel burcunun kuyruğunda sıralanmış ve üzüm salkımı veya gerdanlık gibi görünür.⁴⁶⁷⁴

Dîvânü Lugâti't-Türk'te yıldız sözcüğü açıklanırken “Süreyya” yıldızına “Ülker” dendiği belirtilir.⁴⁶⁷⁵ Bunun yanında askerî bir stratejiyi ifade etmek için bu yıldızın adından yararlanılmıştır. Ülker yıldızının gökteki konumu ve dizilişine benzeyen “Ülker çerig” adındaki bu askerî strateji şöyle anlatılmaktadır: “Savaşta Ülker çerig denen bir kurnazlık vardır, askerler her yandan bölük bölük toplanır, birisi ilerleyince ötekiler de ona uyar. Bu hile ile yenilme işi az olur.”⁴⁶⁷⁶ Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bu bilgiler kozmolojinin Türklerin sosyo-kültürel yaşamının bir parçası olması yanında askerî başarısında da önemli bir yer tuttuğunu gösterir.

Clauson sözcüğü “Ülker” (the constellation of the Pleiades” olarak açıklamıştır.⁴⁶⁷⁷ Toprak'a göre sözcüğün kökeni üle- “ülemek, üleştirmek, paylaşmak” eyleminden –gU ortağ ekinin getirilmesiyle oluşan ve “terazi, ölçme aleti” ve aynı zamanda “terazi burcu” anlamına da gelen “ülgü” sözcüğünün türetildiği “üle-” eyleminde aranmalıdır.⁴⁶⁷⁸

Bazin sözcüğün kökeninin “paylaşmak, dağıtmak” anlamına gelen üle- eyleminden değil “esmek, üflemek, patlamak” anlamlarına gelen ür- eyleminden geldiğini ve “ürker”in de “sallama, esme, üfleme sonu, ucu” anlamında olduğunu belirtir. Nemeth –ker eki getirilerek açılanabilecek bu ürker sözcüğünün Bazin'in dediği gibi “üfleme ucu” değil genel olarak “üfleme, esinti, rüzgâr” anlamına geldiğini belirtir. Altay Türklerinin Ekim ayına “ulu üryön” ve Kasım ayına “kiçig üryön” dedikleri dikkate alındığında “üryön” sözcüğü anlamsal açıdan “emek, çaba ve kar fırtınası” anlamına

⁴⁶⁷⁴ Mustafa Uzun, “Süreyyâ”, *TDVİA*, İstanbul 2010, C. 38, s. 163.

⁴⁶⁷⁵ Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. III, s.40.

⁴⁶⁷⁶ Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 95.

⁴⁶⁷⁷ G. Clauson, *EDPT*, p. 143

⁴⁶⁷⁸ F. Toprak, “Türklerde Kozmoloji Bilgisi ve İslâm Sonrası Metinlerde Geçen Yıldız-Gezegen İsimlerinin Etimolojisi”, s. 24

gelen “üryin” sözcüğü ile ilişkilidir ve “Ülker” de yapısal ve anlamsal bakımdan bu sözcük grubuna dâhildir.⁴⁶⁷⁹

Yakutlar soğuk havaların gezegenlerin deliklerinden yere indiğine inanır ve Ülker yıldızı gökyüzünün bu delik yerindedir. Bir yiğidin soğuk havalardan dolayı otuz çift kurt bacağı derisinden eldiven yapıp delikleri kapatmasıyla havaların ısındığı söylencesini devam ettirirler. Bu inanış ve söylenceden dolayı Yakut Türkleri göğün deliğine “ürgel” derler ve Ülker yıldızına bakarak gezegenlerin yükselip alçalmalarına göre havanın durumunu belirlerler.⁴⁶⁸⁰ Yakutların kış mevsiminin habercisi saydıkları bu yıldızın hava değişikliklere neden olduğuna ilişkin inanışlar geliştirmeleri doğaldır. Çünkü Ülker’in yükseliş zamanı soğukların başladığı zamana, düşüşü ise sıcak mevsimin başladığı zamana denk düşmektedir.⁴⁶⁸¹ Araplar da “Ülker akşam vakti doğarsa çoban örtü ister.” atasözü⁴⁶⁸² Ülker yıldızının hava durumunu belirlemede bir ölçüt alındığını gösterir.

Çin astrolojisinde somutlaştırılarak uzun saçlı Hulara benzetilen Ülker yıldızı kuzaybatı yönünde ve Kara-Yılan takımyıldızının ortasında sayılmaktaydı. Kış gündönümünde zirvede görünen bu yıldız bahar gündönümünü de haber verdiği için Çince “Mao” kapı üstünde güneş ile gösterilmiştir.⁴⁶⁸³

Ülker yıldızı takvimin, mevsimlerin, ayların, havanın soğuk-sıcak olma durumunun belirlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Mevsimlere ve aylara bağlı olarak ekim-dikim işleri için de Ülker yıldızından faydalandığı bilgisi tarihî metinlerde yer almaktadır. Bu metinlerde Süreyyâ yıldızının battığı “teşrinisaninin on ikinci günü” buğday ekimi için uygun bir zaman olarak belirtilir: “*Bugdayı, süreyyâ yıldızı tolunduğu zemânda -ki teşrîn-i sâninün on ikinci günidür- ekmeğe başlamak muvâfıkdur.*”⁴⁶⁸⁴ Köktürk harfleriyle “kadırık ağırşak”ın üzerine Ülker yazılmış olması, yılın mevsimleri ve dolayısıyla tarımda Ülker yıldızının Türklerin takvim bilgisinde kılavuz olduğunu göstermektedir.

Kutadgu Bilig’de iki kere geçen bu yıldızın yazılışı nüshalarda farklıdır. Herat ve Kahire nüshalarında “Ülker” olarak yazılmasına karşın Fergana nüshasında düzenli

⁴⁶⁷⁹ J. Nemeth, “Über Alttürkische Sternnamen”, *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 8, 1968, s. 3, 4, 5

⁴⁶⁸⁰ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. II, s. 205.

⁴⁶⁸¹ J. Nemeth, “Über Alttürkische Sternnamen”, *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 8, 1968, s. 4

⁴⁶⁸² Mustafa Uzun, “Süreyyâ”, *TDVİA*, İstanbul 2010, C. 38, s. 162.

⁴⁶⁸³ E. Esin, *Türk Kozmolojisi*, s. 71, 72

⁴⁶⁸⁴ Mükerrrem Bedizel Zülfikar Aydın, “Kitâbü’l-Filâha’da Gök Cisimleri-Tarım İlişkisi”, *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, Yıl: V, Sayı: 1, 2013, s. 11.

olarak “ürker” biçinde yazılmıştır.⁴⁶⁸⁵ Beyitlerde Ögdülmiş biraz uyuyup uyandıktan sonra Ülker yıldızının başının kaydığını, doğudan Akreb’in kalkıp yükseldiğini görür. Ögdülmiş uykusu gelmeyerek gökyüzüne baktığında Ülker’in aşağı inerek gecenin sonuna geldiğini görür.⁴⁶⁸⁶

Ögdülmiş’in dilinden gökyüzüne ilişkin gözlemlerin anlatıldığı Kutadgu Bilig’de Ülker yıldızının güneş doğmadan önce gökteki konumu betimlenmiştir. Bu betimleme ile eserin kişilerinden Ögdülmiş’in eylemleri zamana bağlı olarak anlatılmaktadır. Edebî eserlerdeki olay, kişi, yer ve zaman temel öğelerinden zaman kavramı Kutadgu Bilig’de yalnız kipler ve zaman zarfları ile değil yıldızların konumuna başvurularak da belirtilmiştir.

yétiken

Clauson sözcüğün anlamını Ursa Major, Büyük Ayı takımıyıldızı (the constellation Ursa Major, the Great Bear) olarak verir ve +gen ekinin birliktelik eki +gün ile ilişkili olabileceği üzerinde durarak yetti “yedi” sözcüğünü kök olarak belirtir.⁴⁶⁸⁷ Burhan, Tarhan, Kadırcan, Ötüken sözcüklerinde olduğu gibi özel adlar ve unvanlarda görülen +han, +kan, +ken addan ad yapan ek “Yitiken” “yedi beyler yani büyük ayı yıldızı” sözcüğünde de işletilmiştir.⁴⁶⁸⁸ Erdal +kAn eki başlığında örneklediği sözcüğün anlamını “yedi yıldızdan oluşmuş Ursa Major’un adı” olarak belirtir.⁴⁶⁸⁹ Yétiken sözcüğü içinde bulunan yéti sözcüğüne ilişkin farklı görüşler vardır. Ramstedt’e göre Türkçe ye- eyleminden gelip sayı adı değil parmaklara verilen addır.⁴⁶⁹⁰

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te “Yedi kardeşler”e “Yetigen/Yetiken” denildiği belirtilmiştir⁴⁶⁹¹ ve şu dörtlülükte anılmıştır:

*“Kara tünüğ keçürsedim
Ağır unı uçursadım
Yetikenîğ kaçursadım
Sakış içre künim togdı”*⁴⁶⁹²

⁴⁶⁸⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. 489, 615

⁴⁶⁸⁶ 4889. yana kördi ülker sawılmış başı/toğardın çadan kopmış örlep tuşı

6216. usı kelmedi turdı baktı yana/kör ülker sawulmuş uçukmış tüne

⁴⁶⁸⁷ G. Clauson, *EDPT*, p. 889

⁴⁶⁸⁸ A. A. von Gabain, *ETG*, s. 44; İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 40.

⁴⁶⁸⁹ M. Erdal, *OTWF*, Vol: I, s. 74, 75

⁴⁶⁹⁰ F. Toprak, “Türklerde Kozmoloji Bilgisi ve İslâm Sonrası Metinlerde Geçen Yıldız-Gezegen İsimlerinin Etimolojisi”, s. 25.

⁴⁶⁹¹ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C.III, s. 40, 37.

⁴⁶⁹² Kâşgarlı, *DLT-BA*, C.III, s. 247: “Karanlık gecenin geçmesini diledim, ağır uykuyu uçurmak istedim; yedikardeş yıldızını kaçır kere saydım; sayarken güneşim doğdu.” “Karanlık gecenin geçmesini, ağır uykunun uçmasını istedim; Yedikardeşler yıldızının dönüşünü defalarca saydım. Ben sayarken günümün güneşi doğdu.”

En eski adı “Yediger” olan bu yıldıza Anadolu’da “Yedi kör”, “Yediker” bazen de “Yedi eşek”, “İki karındaş”, “İki kardeş” adı verilmiş 11. yüzyıldan sonra “Yedigen” denmiştir. Anadolu’nun kıyı bölgelerinde ise bu yıldız “Gemi yıldızı” veya “Kömük” adlarıyla anılmaktadır. Altay Türkleri arasında “At yettegen” yani At yedilisi, Kırgızlarda “Yeti arkar” yani “yedi dağ koyunu” bazen de “Köş ögüz” yani “iki öküz” olarak bilinir.⁴⁶⁹³ Batı Sibirya Halkları bu burca “Geyik” adı verirler. Yenisey’deki topluluklar da bu yıldızın dört köşesindeki yıldızı dört geyik, kuyruktaki yıldızı da üç avcı olarak düşünürler.⁴⁶⁹⁴

Kırgız Türklerinde bu yıldız “Yedi karakçı” yani “yedi haydut” idi ve en uçtaki iki yıldız “Ak boz at” ve “Gök boz at”, ortadaki yıldız “arabanın oku” idi ve bu yıldız kutup yıldızına bağlı olarak dönmekteydi. Kırgızlardaki inanişaya göre iki kızı olan bir gezegenin Alcor adlı kızını (yıldızı) Yedi Kardeş kaçıırırlar. Bu nedenle bu yıldıza “Yedi Hırsız” denir. Moğollar arasında da bu yıldızın hırsızların, haydutların, yağmacıların koruyucusu olmuş ve onlar ve bu yıldızdan yardım dilermiş. Bir Buryat söylencesinde de “yedi aygırlı alplar” olarak anılır. Buryat Moğollarına göre yedi kara demirciyi (şamanı) öldüren bir yiğit bu yedi şamanın kafatasından bir şarap kâsesi yapmış. Bu yedi kafatası “Yedi Kardeş”miş. Bundan dolayı demircileri (şamanları) bu “Yedi kardeş” korurmuş.⁴⁶⁹⁵

Altay Türklerinde ise bu burçtaki yedi yıldız göyüzündeki gezegenlere ve diğer yıldızlara kötülük ettiği için bu “Yedi Han” sürekli kaçar ve yıldızlar da onları kovalamaktadır. Bir başka Altay söylencesine göre de kutlu bir ineğin yeryüzüne korku salan Meçin adındaki bir böceği öldürerek parçalarını göğe savurmuş. Bu parçaların altısı Ülker yıldızını oluşturmuş; bir parçasını da Büyük Ayı burcu saklamış. Bunun için Ülker yıldızı Büyük Ayı burcunu sürekli kovalarmış.⁴⁶⁹⁶

Çinliler de Büyük Ayı burcunu dört yıldızı araba, uçtaki üç yıldızı arabayı çeken üç at ve burcun dirseğindeki yıldız da bir melek olarak düşünmüştür.

Büyük Ayı burcu aynı zamanda Küçük Ayı burcunu kovalayan “Yedi kurt veya köpek”, “Yedi düşman” veya Küçük Ayı burcunu bekleyen “Yedi bekçi” olarak somutlaştırılmıştır.⁴⁶⁹⁷

⁴⁶⁹³ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. II, s. 208.

⁴⁶⁹⁴ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. II, s. 209.

⁴⁶⁹⁵ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. II, s. 209, 210.

⁴⁶⁹⁶ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. II, s. 209, 210.

⁴⁶⁹⁷ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. II, s. 208.

Grek mitolojisine göre Arkadya kralının güzel kızı Castillo'yu ormanda gören Zeus ona âşık olur. Castillo hamile kalır ve Arcas adlı bir oğlu olur. Zeus karısı Hera'nın Castillo'yu görmemesi için onu ormanda büyük bir ayıya dönüştürür. Avcılardan korkarak yaşayan Castillo bir gün ormanda oğlu Arcas'ı görür ve kollarını açarak kucaklamaya kalkışır; fakat Arcas ayının kendisini öldürmek istediğini düşünerek onu öldürmek ister. Son anda Zeus Arcas'ı da bir ayıya dönüştürür. Bir başka versiyonunda ise Castillo avcı Artemis'in perisidir. Zeus Castillo'yu Artemis kılığına girerek kandırır ve Castillo'nun Arcas adlı oğlu dünyaya gelir. Artemis bunu fark edince onu cezalandırarak ayıya dönüştürür. Böylece Castillo Büyük Ayı, Arcas da Küçük Ayı olarak gökyüzünde yerlerini alırlar.⁴⁶⁹⁸

Pek çok yıldızda olduğu gibi Büyük Ayı yıldızının konumuna bakarak topluluklar havanın nasıl olacağına ilişkin öngörülerde bulunmaktaydılar. Buna göre yıldızın kuyruğu doğuda ise bahar, güneyde ise yaz, kuzeyde ise kız başlangıcı idi. Burcun ışıklarının azalması don, ışıklı ve parlak olması kar yağışını göstermekteydi.⁴⁶⁹⁹

Türkler hükümdarın arabasına benzettikleri Yitiken veya Yedi Hanlar denen Büyük Ayı takımyıldızının Kutup yıldızına bağlı olarak gökyüzünde dairesel hareketiyle mevsimleri ve yıllık takvimi oluşturduğunu varsaymışlardır. Göğün Altun veya Demir Kazuk etrafında döndüğünü kabul eden Türkler Yitiken'in yıllık hareketi boyunca her ay belli bir günde bin mum yakarak ayin yaparlardı. Çin'de miladın ilk yıllarına ait mezar taşlarında Yitiken yıldızı, tanrının bindiği araba biçiminde çizilmiştir. Bu türden düşünceler bir Kök Türk mezarı yanındaki kaya resminde de görülmektedir.⁴⁷⁰⁰

Kutadgu Bilig'de “Yétiken” yıldızı 6220. beyitte geçmektedir.⁴⁷⁰¹ Bu beyitte Ögdülmişin uykudan uyandıktan sonra gökyüzüne ilişkin gözlemleri arasında Yétiken yıldızının konumunu “Yétiken yıldızı başını yukarı kaldırdı.” biçiminde aktarılmaktadır.

Yedi kardeş, Yedi Han, Yedi Haydut, Yedi Hırsız, Yedi Bekçi, Yedi Kurt, Yedi Köpek gibi pek çok karşılığı bulunan Büyük Ayı yıldızının adlandırılmasında görülen somutlaştırma Kutadgu Bilig'de bu yıldızla ilişkin kullanılan “baş” sözcüğü ile bir kez daha vurgulanmıştır. Türkler bu yıldızın gökte dönmesiyle yılların ve mevsimlerin

⁴⁶⁹⁸ Elio Antonello, “The Myths of Bear”, “La misura del tempo”, *XIII Borsa Mediterranea del Turismo Archeologico*, Paestum, 2011, s. 8. Yıldızın adı için Grekçede Arktos “dönmek, çevrilmek” ve “wagon” sözcükleri kullanılırken zamanla kuzey kutbuna yakınlığı nedeniyle ayı “bear” sözcüğüne dönüşmüştür: Peter E. Blomberg, (2007), “How did the constellation of the Bear receive its name? In *Archaeoastronomy in Archaeology and Ethnography*”, *Papers for the annual meeting of SEAC*, Hungary, 2004, p. 129-132.

⁴⁶⁹⁹ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. II, s. 209

⁴⁷⁰⁰ E. Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s. 40, 41

⁴⁷⁰¹ 6220. yétiken kötürdi yana baş örü/töñitti yana yıldırık adğır naru

oluşmasında etkili olduğuna inanmaları takvim bilgisinde önemli bir rol oynamıştır. Bunun yanında bu yıldızın görüldüğü yöne göre hava durumuna ilişkin öngörülerde bulunmuşlardır. Dolayısıyla Kutadgu Bilig’de yıldızlar bir süs “bezek” olarak değil belli durumları çoğunlukla da günün belli bir saat dilimini belirlemek için bir gösteren (yezek) ve “kılavuz” olarak işletilmiştir.

yıldrık adğır

“adğır” sözcüğünün birincil anlamı damızlık at, ikincil anlamı da Sirius yıldızıdır. Clauson sözcüğün anlamını damızlık erkek at (stallion) verir ve aynı zamanda Kutadgu Bilig’de yıldrık sözcüğü ile kullanımında muhtemelen Sirius yıldızı olduğunu belirtir.⁴⁷⁰² Kıpçak Türkçesi eserlerinden Bugatü’l-Müşât ile Kitabü’l İdrâk’te “ak adğır” biçiminde “Yemen taraflarında görülen bir yıldız” olarak geçmektedir.⁴⁷⁰³

Clauson’da yaltrık biçimiyle Kaşgarlı’da yoldrık, yer alan yıldrık sözcüğünün Kutadgu Bilig’de bir yıldız adı muhtemelen “Procyon” (Sirius yıldızı) olduğunu ve Çağatay Türkçesinde yaldırak’ın Conopus (Süheyl) yıldızının adı olduğunu belirtir.⁴⁷⁰⁴

Bu sözcüğün ışımak, parlamak, aydınlatmak anlamına gelen olası bir *ya-köknden gelmiş ve -l ile ad yapıldıktan sonra boyunduruk, burunduruk, közüldürük sözcüklerinde olduğu gibi +dIrIk ekiyle türetilmiştir.⁴⁷⁰⁵

Kutadgu Bilig’in iki beyitinde “adğır” sözcüğüyle birlikte geçen “yıldrık” sözcüğü⁴⁷⁰⁶ nüshalarda çeşitli yazımlarla yer almaktadır:

Beyit	Herat nüshası	Fergana nüshası	Kahire nüshası
5676	Yulduz adğır	Yıldrık adğır (her iki sözcüğün altında da “yıldız” yazılmış)	Yılduz adğır
6220	Yıltırık adğır	Yıldrık adğır	Yıldrık adğır

Nüshalardaki yazımda bir tutarlılık yoktur. “yultuz”, “yılduz”, “yıltırık”, “yıldrık” biçiminde yazımı görülen sözcüğün yalnız Fergana nüshasındaki yazımında bir birlik vardır.

Ögdülmiş gökteki belli yıldızları kendine kılavuz ederek zamanı belirlemede kullanmaktadır. Çünkü eserde belli yıldızların gökte görüldüğü belirtildikten sonra Ögdülmiş’in abdest alıp namaz kıldığı anlatılır. Dolayısıyla her iki beyitte anılan

⁴⁷⁰² G. Clauson, *EDPT*, p. 47

⁴⁷⁰³ F. Toprak, “Türklerde Kozmoloji Bilgisi ve İslâm Sonrası Metinlerde Geçen Yıldız-Gezegen İsimlerinin Etimolojisi”, s. 21.

⁴⁷⁰⁴ G. Clauson, *EDPT*, p. 922

⁴⁷⁰⁵ F. Toprak, “Türklerde Kozmoloji Bilgisi ve İslâm Sonrası Metinlerde Geçen Yıldız-Gezegen İsimlerinin Etimolojisi”, s. 25.

⁴⁷⁰⁶ 5676. yarudı basa yıldrık adğır bile/tizildi erentir özin belgüle
6220. yétiken kötürdi yana baş örü/töñitti yana yıldrık adğır narı

yıldızların gün doğmadan önce görünmesi belli bir saat dilimine denk düşmektedir. Doğaya ve yıldızlara göre zaman ve yön belirleme kullanılagelmiştir. Kutadgu Bilig’de de Ögdülmiş birtakım eylemlerini gerçekleştirirken yıldızların konumundan veya görünümünden yararlanmaktadır.

Türklerde Sirius yıldızı Tanrı katı olarak kabul edilmekteydi ve Tanrı’nın ışıkları ülkeleri ile yeri birleştiren bir kapı olan Sirius Yıldızı manevî âlem ile maddî âlem arasında bir sınırdı. Tanrı’nın insanlara iyilikleri gönderdiği bu kapı, sınır şamanların ulaşabildikleri en uç noktaydı. Şamanlar mistik tekniklerle göğe çıkarak bu kapıdan yaratıcıyla iletişime geçerler fakat Sirius yıldızına ve göğün daha yukarısına erişemezlerdi. Tanrı bu kapıdan bir elçisini gönderir ve şamanlar bu elçi aracılığıyla isteklerini iletirlerdi. Türkler ilk şamanın kartal olduğuna inanırlar. Eski Mısır’da da kartal Sirius Yıldızı’nın simgesiydi:⁴⁷⁰⁷

Dil	Yazılışı	Anlamı
Grekçe	Seirios (Σείριος)	Parlamak, aydınlatmak, yanmak, ateşli
	Astrokyon (Αστροκύων)	Köpek yıldızı
Latince	Sirius	Parlamak, aydınlatmak, yanmak, ateşli
	Aster Cyon	Köpek yıldızı
Sanskritçe	Mirgavyâdha	Geyik avcısı
	Lubdhaka	Avcı
Babil	Kakkab-lik-ku	Köpek yıldızı
Asur	Kal-bu-sa-mas	Güneşin köpeği
Akad	Mul-lik-ud	Güneşin köpek yıldızı
Eski Mısır	Sothis, Sopdet	Parlamak
Çince	Hu-şi	Ok ve yay
	T’ien-Kaou, T’ien Lang	Avcı köpek, avcı çakal veya kurt
Vedik-Farsça-Yeni Farsça	Tistiryâ, Tishtrya Tıştria-Sira-Tir (Ok)	Ok ve yay
Arapça	Şi’raü Yemeniye, Şi’ra	İşaret, rehber, kılavuz

Canis Majoris ve Canis Minoris olmak üzere temelde iki büyük yıldızdan oluşan bu yıldız takımına köpeklerle ilgili anlamlar yüklendiği için “Köpek yıldızı” adı verilmesi eski Grek ve Roma mitolojilerine dayanmaktadır. Grek mitolojisine göre bu yıldız avcı Orion’un köpeği ile sembolize edilmiştir. Grek mitolojisine göre Orion köpeğiyle gezen bir avcıdır ve tanrıça Artemis’e aşık olmuştur. Apollo ikiz kardeşi Artemis ile Orion’un birlikteliğini engellemek için büyük bir akrep göndererek Orin’i öldürtür. Böylece akrep ödül olarak burçlar arasında yerini alır. Orin’in ölümünden sonra sevgilisi Artemis Orion’un Laelaps adlı avcı köpeğini perisi Procris’e bağışlar. Procris de daha sonra bu köpeği avcı olan kocasına verir. Orion’un bu köpeği bazen Zeus’un Europa’ya hediye

⁴⁷⁰⁷ Ahmet Koçak, “Hayatın Ölümden Sonra Uçuşa Tebdili”, *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, Yıl: IV, Sayı: 2-1, 2012, s. 65, 68.

olarak verdiği köpek olarak da anılır. Kimi zaman da yer altı tanrıçası Hades'in üç başlı avcı köpeği olarak da anılır.⁴⁷⁰⁸

Roma mitolojisinde ise Maera Athena kralı İkaros'un sadık köpeğidir. İkarikus bir yolculuk sırasında karşılaştığı çobanlara şarap sunar. Çobanlar kendinden geçince zehirlendiklerini düşünerek onu öldürüp bir ağacın altında yakarlar. İkarikus bekâr kızı Erigone'nin babasını sâdik köpeği Maera ile aramaya çıkar. Köpek Maera kıza kılavuzluk ederek bir mezara götürür. Mezara gelince köpek Maera acısından kendini ölüm uçurumuna atar. Kızı Erigone de babasının ölüm acısıyla kendisini mezarın başındaki ağaca asar. Bu üç kişi İkaros Boötes, Erigne Virgo, Maera da Sirius yıldızı olarak gökte yer alırlar. Maera'nın sözcük anlamı da "parlamak, parlak"tır. Roma mitolojisinde yer alan İkaros'un yakılmasından dolayı kuraklık ve sıcaklıkla ilgili bir inanç geliştirilmiş ve Temmuz, Ağustos ve Eylül'ün başları köpek günleri olarak kabul edilmiştir.⁴⁷⁰⁹

Eski Mısırda "parlak" anlamına gelen "sothis" veya "sopdet" sözcükleri kullanılmaktaydı. Sirius yıldızı Güneş doğmadan hemen önce görüldüğü ve sâbit yıldızlardan olduğu için Mısırlılar takvimin düzenlenmesinde, yılların, mevsimlerin belirlenmesinde önemli bir rol oynadı. Nil Nehri'nin taşma zamanları da böylece belirlenmişti.⁴⁷¹⁰

Avesta'da Tishtriya yağmurdan sorumlu ve kuraklık şeytanının düşmanıdır. Tishtriya insanların kötülüğü ve ahlaksızlığını cezalandırmak için büyük bir sel oluştururdu. Asurlarda Kal-bu-sa-mas Güneş'in Köpeği anlamına gelirken eski Akadçadaki adı Mul-lik-ud yani Güneşin Köpek Yıldızı'dır. Babillerde ise Kakkab-lik-ku ise Köpek Yıldızı anlamına gelmektedir.⁴⁷¹¹

Eski Çince de çakalı avlayan avcı köpek "T'ien-Kaou", gök çakal ise "T'ien Lang" sözcükleri ile Sirius yıldızı anlaşılmaktadır. Çinliler güneye doğru baktıklarında ise eski Babil uygarlığında olduğu gibi ok ve yay anlamında "Hou-Chi" sözcüklerini kullanmışlardır. Sümer ve Babillerde Sirius için "ok" anlamına gelen bir sözcük

⁴⁷⁰⁸ Efstratios Theodossiou, Vassilios N. Manimanis, Milan S. Dimitrijevi and Peter Z. Mantarakis, "Sirius in Ancient Grek and Roman Literature: From The Orphic Argonautics to the Astronomical Tables of Georgios Chrysococca", *Journal of Astronomical History and Heritage*, 14 (3), 2011, s. 181.

⁴⁷⁰⁹ Efstratios Theodossiou, Vassilios N. Manimanis, Milan S. Dimitrijevi and Peter Z. Mantarakis, "Sirius in Ancient Grek and Roman Literature: From The Orphic Argonautics to the Astronomical Tables of Georgios Chrysococca", *Journal of Astronomical History and Heritage*, 14 (3), 2011, s. 184, 185

⁴⁷¹⁰ Richard Hinckley Allen, *Star Names and Their Meanings*, New York London 1899, s. 117-135; Noah Brosch, "Sirius Matters", *Springer*, 2008, s. 12, 29.

⁴⁷¹¹ Richard Hinckley Allen, *Star Names and Their Meanings*, New York London 1899, s. 117-135; Noah Brosch, "Sirius Matters", *Springer*, 2008, s. 19.

kullanılmaktadır. Ok Orion'un yayından ateşlenir. Yeni Farsça'da "Tır" sözcüğü de "ok" anlamına gelir.⁴⁷¹²

Arapçada "Al-Şi'ra al 'abur al Yemeniye"dir ve Yemen geçidinin ışıldayarak parlayan yıldızı anlamındadır. Arap gök bilimcileri ise büyük köpek anlamına gelen "al kalb al akbar" olarak adlandırmıştır. Birunî de bu yıldıza "Al-Kalb al Jabbar" yani "dev köpek" adını vermiştir. Araplar Grek ve Roma mitolojilerindeki Orion'ın köpeği geleneğini sürdürmüşlerdir.⁴⁷¹³

Kuran'da Necm sûresi 49. âyette anılan tek yıldız Sirius (Şi'râ) yıldızıdır.⁴⁷¹⁴ Aynı sûrenin 9. âyetinde geçen "kavseyn" "iki yay" ile kastedilen de aynı yıldızdır.⁴⁷¹⁵ Ancak daha belirgin olarak Arapça "Şi'râ" sözcüğü Sirius'u belirtmektedir. Bununla birlikte Sirius "ok" ve "yay" sembolleriyle bilindiği ve değişik dillerde ok-yay anlamını taşıyan adlandırmalar bulunmasından dolayı "kavseyn" sözcüğünün de Kuran'da Sirius yıldızını belirttiği düşünülmektedir. Türkçe Kur'an çevirilerinde 49. âyet "*ol şi'râ yıldız idisini*" biçiminde, 9. âyet ise "*boldı ekki ya tutkası teg ya takı yawukrak*" biçiminde Türkçeye çevrilmiştir.⁴⁷¹⁶ Arapça "Şi'râ" sözcüğü çevirilerde aynen korunmuş; "kavseyn" yerine ise Türkçesi "ekki ya" kullanılmıştır.

Güneş ve aydan sonra yıldızlar arasında en parlak yıldız Sirius'tur. Bu nedenle çeşitli dillerdeki adlandırmalarda bu durum dikkate alınmıştır. Yıldızın renginin kırmızı, kırmızı, sarı, mavi veya beyaz olduğuna ilişkin çeşitli görüşler yer almaktadır. Ancak Türkçe eserlerde "ak adgır" biçiminde anılması bu yıldızın renginin beyaz olarak düşünüldüğünü göstermektedir. Değişik dillerde bu yıldızın yer aldığı takımyıldızı için genel olarak "köpek" ve çok az da "geyik" ile ilgili adlandırmalar vardır. Yusuf Has Hâcib ise Kutadgu Bilig'de Türklerle özdeşleşmiş ve Türk kültüründe önemli bir yer tutan "at"ı (adgır) Sirius yıldızını adlandırmada kullanılmıştır. Kutadgu Bilig'de "yıldırık/yaldırık" sözcüğüyle bu yıldızın parlak oluşuna dikkate çekilmiştir. Büyük ve küçük olmak üzere iki yıldızdan oluşan bu gök cismi için ontolojisine uygun "yıldırık adgır" ikilemesinin kullanılması, Yusuf Has Hâcib'in Türkçe düşünme ve Türkçe karşılık üretme bilincini sergilemesi bakımından oldukça önemlidir.

⁴⁷¹² Richard Hinckley Allen, *Star Names and Their Meanings*, New York London 1899, s. 117-135; Noah Brosch, "Sirius Matters", *Springer*, 2008, s. 29.

⁴⁷¹³ Richard Hinckley Allen, *Star Names and Their Meanings*, New York London 1899, s. 117-135; Noah Brosch, "Sirius Matters", *Springer*, 2008, s. 27, 28.

⁴⁷¹⁴ "Şüphesiz (Muhakkak ki) Şi'râ (yıldızı)nın Rabbi O'dur."

⁴⁷¹⁵ "Arası iki yay kadar hatta daha yakın oldu"

⁴⁷¹⁶ Suat Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi*, Hacettepe Üniversitesi SBE Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2004, s. 210, 212.

13.4.Burç Adları

arşlan

Kutadgu Bilig’de arşlan sembolik anlamlarıyla kullanılır. Arşlan yiğitliğin, cesaretin ve gücün simgesidir. Bu özelliğinden dolayı insanlar arasında hükümdar, çiçekler arasında gül, gök cisimleri arasında güneş birbirleriyle özdeşleştirildikleri için, güneşin burcu da arşlan olarak adlandırılır.

Kutadgu Bilig’de Küntogdı adının anlamını açıklarken kendisini güneşle özdeşleştirir. Beyitlerde belirtildiği gibi güneşin burcu arşlandır ve sâbittir. Bu sâbitliği temelinin sağlamlığından alır. Bu sağlamlık ve sâbitlikten dolayı güneş burcu (arşlan) kıpırdamaz (tepmez) ve kıpırdamadığı için de evi bozulmaz (artamaz).⁴⁷¹⁷

Kutadgu Bilig’de arşlan burcunun anıldığı diğer beyte göre arşlan burcu başak burcu (buğday başı) ile komşudur. Başaktan sonra akrep (çadan) ile yayın (ya) eşi terazi (ülgü) gelir.⁴⁷¹⁸ Arşlan ile başak yaz mevsiminin burcu oldukları ve arşlandan sonra başak burcuna geçildiği için bu iki burç birbirine komşu olarak belirtilmiştir.

buğday başı

Kutadgu Bilig’de başak burcu “buğday başı” tamlaması ile belirtilmiştir. Buğday, arpa, yulaf gibi ekinlerin tanelerini taşıyan şy onların başı olduğu için adlandırma mantığında resimsellik ve doğal bir ilişki söz konusudur. Kutadgu Bilig’de başak burcu arşlan burcu ile komşu olarak tarif edilmiştir. Başak burcu ile arşlan burcunun yaz burcu olması ve arşlan burcundan sonra başak burcuna geçildiği için bu ilişki kurulmuştur.⁴⁷¹⁹

balık

Kutadgu Bilig’de hayvan adı olarak kullanılan “balık” sözcüğü aynı zamanda “balık burcu”nu ifade etmek için de kullanılmıştır. Kutadgu Bilig’in Herat nüshasında sözcüğün altına Arapça karşılığı “hut” yazılmıştır.⁴⁷²⁰ Balık kış mevsiminin ve burçlar kuşağının son burcudur. Kutadgu Bilig’de aynı mevsimde yer alan oğlak, kova (könek) ve balık burçları birlikte anılmış ve bunların doğmasıyla gökyüzünün aydınlandığı belirtilmiştir. Bunun yanında baharın gelişi güneşin kışın son burcu balıktan baharın ilk burcu olan koç (kozi) burcuna dönüşü ile anlatılmaktadır.⁴⁷²¹

⁴⁷¹⁷ 0833. yana ma bu kün burcı sâbit turur/bu sâbit tédüküm tüpi berk bolur

0834. bu kün burcı arşlan bu burc tepmez/ewi tepremezi üçün artamaz

⁴⁷¹⁸ 0140. kör arşlan bile hoşnı buğday başı/basa ülgü boldı çadan ya eşi

⁴⁷¹⁹ 0140. kör arşlan bile hoşnı buğday başı/basa ülgü boldı çadan ya işi

⁴⁷²⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. 31.

⁴⁷²¹ 0066. yaşık yandı bolğay yana ornıña/balık kıldırkındın kozi burnıña
0141. basa keldi oğlak könek hem balık/bular toğdı erse yarudı kalık

çağan

Kutadgu Bilig’de akrep burcu anıldığı hayvanın adı olan “çağan” sözcüğü ile belirtilir. Beyitlerde terazi burcu akrep ile yayın arkadaşı olarak gösterilir. Her üç burcun mevsimlerinin güz olmasından dolayı birbirlerinin arkadaşı olarak nitelendirilmiştir.⁴⁷²²

Ögdülmiş Odgurmış’ın evinden ayrıldıktan sonra gökyüzüne ilişkin gözlemleri arasında akrep burcunu anar. Ögdülmiş gökyüzünde Ülker yıldızının başının yana kaydığını ve doğudan akrebin kalkmış yükselmiş olduğunu görür. Anlatıcının Ögdülmiş’in hareketlerini söylerken bu gözleminden sonra belli bir süre daha uyuduğunu belirtir. Bu beyit ile belli bir zamanın aktarımı akrep ve Ülker yıldızı üzerinden yapılmaktadır.⁴⁷²³

erentir

Kutadgu Bilig İndeksinde anlamı “terazi burcu, müşteri (Jüpiter)” olarak verilen sözcük⁴⁷²⁴ Dîvânu Lugâti’t-Türk’te “erentüz” biçimiyle yer alıp yıldızlar bilgisinde terazi yıldızının adı ve ayın gökte uğraklarından (burçlarından) birinin adı olduğu belirtilir.⁴⁷²⁵ Clauson’a göre sözcük “adam, kişi” anlamındaki “eren” ile “aynı, eşit, denk” anlamındaki “tüz” sözcüklerinden oluşmuş ve ikizler burcunun adıdır.⁴⁷²⁶

Eserin Viyana nüshasında 139. beyitteki “erentir” sözcüğü için satır altında “cevza” yazılmıştır.⁴⁷²⁷ 5676. beyitteki erentir sözcüğü Fergana nüshasında erentiz biçiminde ve satır altında ise “yıldız” yazılmıştır.⁴⁷²⁸ Fergana nüshasında 6221. beyitteki sözcük yine “erentiz” biçimiyle yazılmıştır.⁴⁷²⁹ Sözcüğün yazılışını Arat metinde “erentir” biçimiyle kabul etmesine karşın Dîvânu Lugâti’t-Türk’teki yazım ile Kutadgu Bilig’in diğer nüshalarında geçen “erentiz” biçimindeki yazım dikkate alındığında sözcüğün /z/ sesbirimiyle erentüz/erendiz yazımı kabul edilmelidir.

Jüpiter (Müşteri) yıldızı için “karakuş” ile “oñay” sözcükleri kullanıldığı için “erentüz/erentir” sözcüğü burç adıdır. Dîvânu Lugâti’t-Türk’te “erentüz” olarak geçen sözcük “terazi burcu” olarak anlamlandırılmasına karşın Kutadgu Bilig’de terazi burcu “ülgü” sözcüğü ile karşılanmıştır. Tezcan da bu görüştedir.⁴⁷³⁰ Bununla beraber Dankoff

⁴⁷²² 0140. kör arslan bile koşnı buğday başı/basa ülgü boldı çağan ya eşi

⁴⁷²³ 4889. yana kördi ülker sawılmış başı/toğardın çağan kıpmış örlep tuşı

⁴⁷²⁴ R. R. Arat, *İndeks*, s. 157.

⁴⁷²⁵ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 76, Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. III, s.40.

⁴⁷²⁶ G. Clauson, *EDPT*, p. 237.

⁴⁷²⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. 30.

⁴⁷²⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. 563.

⁴⁷²⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. 616.

⁴⁷³⁰ Semih Semih Tezcan, “Kutadgu Bilig Dizini Üzerine”, *TTK-Belleten*, C. XLV/2, S. 178, Ankara 1981, Kutadgu Bilig Dizini Üzerine, s. 39.

Kutadgu Bilig çevirinde sözcüğün geçtiği beyitlerde anlamını ikizler (the twins) olarak vermiştir.⁴⁷³¹ Kutadgu Bilig'in 139. beytinin satır altında "Cevza"⁴⁷³² yani "ikizler burcu" yazılmış olduğu için sözcüğün anlamı "ikizler burcu" olarak kabul edilmiştir.

Kutadgu Bilig'de bahar burçlarından koç, boğa ve ikizler ile yaz burcu yengeç aynı beyitte anılmıştır. Kutadgu Bilig'de ikizler burcunun yengeç (kuçık) ile savaştığı belirtilmektedir. Yusuf Has Hâcib burçları (ükek) anlatırken dört mevsim ve dört unsura göre belirtmiş ve bu unsurları birbirine düşman (144. beyit) olarak nitelendirmiştir. Birbirine düşman bu burçlar arasında ikizler (erentir) ile yengeçin (kuçık) savaştıklarını 139. beyitte⁴⁷³³ dile getirir.

Kutadgu Bilig'de zamanı belirlemek için gökyüzüne ilişkin çeşitli gözlemler yapılarak yıldızların konumlarından yararlanılmıştır. Kutadgu Bilig'de yıldız veya burçlardan insanların eylemlerini düzenlemek için değil takvimin özellikle de günün belli saatlerini belirlemek amacıyla kullanılmıştır. Burçlara veya yıldızlara göre zamanın belirlenmesi namaz gibi günlük ibadetlerin gerçekleştirilmesi için önemlidir. Kutadgu Bilig'de de Ögdülmiş'in ağzından gökyüzündeki yıldızların konumları betimlenerek abdest alma, namaz kılma zamanları belirlenmektedir.

Kutadgu Bilig'de sözcüğün geçtiği beyitlerde⁴⁷³⁴ Ögdülmiş ikizlerin (erentir) başını indirip yere yaklaştığını; güneş baş verip parlak yüzünü açtığını görür. Diğer beyitte de Ögdülmiş Sirius yıldızı parlayıp İkizler (erentir) gökyüzünde dizilince bunu kendine işaret olarak bilmektedir.

Kutadgu Bilig'de güneşin tam doğmadan önce gökyüzündeki durumu ve zamanını yani sabah namazı kılma vaktini gösteren bu yıldızı Ögdülmiş kendine işaret bilip (özin belgüle) gökyüzünde belirdikten sonra abdest alıp namaz kılmaktadır.⁴⁷³⁵

kozi

Koç burcu Kutadgu Bilig'de kozi sözcüğüyle gösterilmiştir. Eserin Herat nüshasında sözcüğün altına Arap harfleriyle "hamel" yazılmıştır.⁴⁷³⁶ Kozı burcunun bahar yıldızlarından olduğu "yéti yulduz on iki ükekni ayur" başlığında belirtilen 139.

⁴⁷³¹ Yusuf Khas Hajib, *WRG*, s.43, 224, 242.

⁴⁷³² Arapçada Cevzâ' ikizler burcu, kuzey yarım küreden görünen iki parlak yıldızlı bir burç olup güneş, Mayıs ayında bu burca girer: Bakınız: F. Devellioğlu, *OTAL*, s. 138.

⁴⁷³³ 0139. kozi yazkı yulduz basa uç kelir/erentir kuçık birle sançu yorır

⁴⁷³⁴ 5676. yarudı basa yıldışk ađđır bile/tizildi erentir özin belgüle

6221. erentir başı endi yérke yağuk/yaşık baş kötürdi yüz açtı yaruk

⁴⁷³⁵ 5681. yana turdı yundı namāzın kılıp/atın mindi tağka yüz urdı yélip

6222. yana koptı yundı tarandı arığ/namāz kıldı virdin okıdı arığ

⁴⁷³⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. 30.

beyitte⁴⁷³⁷ belirtilir. Bu beyitte aynı zamanda koç (kuzı) burcundan sonra boğa (ud) burcunun geldiği ve ikizler (erentir) burcunun yengeç (kuçık) burcuyla savaşıarak döndüğü de anlatılır:

Bahar mevsiminin burcu olan Koç Kutadgu Bilig’de bu özelliğine uygun olarak baharın övgüsünün yapıldığı bölümde anılmıştır. Bu bölümde yer alan 66. beyitte⁴⁷³⁸ “güneşin balık (burcunun) kuyruğundan koç burcunun burnuna, yerine geri döndüğü” belirtilir:

Hükümdarın tahta çıkışı ile bahar arasında bir ilgi kuran Yusuf Has Hâcib takvim bilgisini güneşin burçlar kuşağındaki yer değişikliği üzerinden anlatır. On ikinci burç olan balık kış mevsiminin burcudur. Güneşin buradan ilk ve bahar burcu olan Koç burcuna gelmesiyle bahar başlamıştır. Kutadgu Bilig’in sunulduğu Tabgaç Buğra Han’ın tahta çıkışı ile yeni bir dönemin başladığı burçlar kuşağının ilk burcu olan koç ile sembolik olarak da vurgulanmıştır.

Elementi ateş, gezegeni de Mars (Merih) olan bu burcun 21 Mart-20 Nisan tarihleri arasında etkili olduğu düşünülür ve 21 Mart’ta güneş baharın ilk burcu olan bu burca girer. Bundan dolayı Divân edebiyatında baharı getiren, başlatan burç olarak bahar veya nevrüz betimlemelerinde geçer.⁴⁷³⁹ Ahmed-i Dâî’nin Farsçadan Türkçeye çevirdiği Nasîrüddin-i Tûsî’nin Risâle-i Sî Fasl adlı eserinde de güneşin balık burcundan koç burcuna döndüğü güne nevrüz dendiği ve gündüz ve gecenin eşitlendiğini bildirir.⁴⁷⁴⁰

könek

Kutadgu Bilig’de kova burcu “könek” sözcüğü ile karşılanmıştır. Clauson’a göre sözcüğün anlamı “kova” (pail, bucket) dır. Kutadgu Bilig’deki anlamı ise “kova burcu” (Aquarius) dur. Sözcük “kön” adına +ek küçültme ekinin getirilmesiyle türetilmiştir. Kön (g-) sözcüğünü ise Clauson “tabakalaştırmak için çiğ deri” (raw hide for tanning), “tabaklaşmış deri” (tanning leather) olarak belirtir.⁴⁷⁴¹ Kaşgarlı Mahmud’un verdiği bilgilere göre “kön” at derisi, gönü anlamındadır ve derinin sepilenmeden, tabaklanmadan önceki hâline denir.⁴⁷⁴² İbn Mühenna’da sözcüğün “baht, talih” ve “pabuç, deri” anlamı vardır. Könek sözcüğünün ise kova burcu anlamına geldiği ve aslında gönden yapılan

⁴⁷³⁷ 0139. ızozı yazkı yulduz basa ud kelir/erentir kuçık birle sançu yorır

⁴⁷³⁸ 0066. yaşıık yandı bolğay yana ornıña/balıık kuğrukındın ızozı burnıña

⁴⁷³⁹ Hafsanur Yıldırım, “Divan Şairlerine Göre Burçlar, Uluslararası Sosyal Araştıralar Dergisi”, C. 8, S. 41, 2015, s. 345.

⁴⁷⁴⁰ Esra Karabacak, “Ahmed-i Dâî’nin Risâle-i Sî Fasl Adlı Eseri üzerine Bir İnceleme”, *Turkish Studies*, Volume 8/9, 2013, s. 281, 282.

⁴⁷⁴¹ G. Clauson, *EDPT*, p. 731, 725.

⁴⁷⁴² Kaşgarlı, *DLT-BA*, C. III, s. 140.

kovamsı su yahut süt kabı olduğu belirtilir.⁴⁷⁴³ Erkek, oğlak sözcüklerinde olduğu gibi “könek” sözcüğü de “deriden kapılmış küçük kap” anlamında küçültme ekinin getirilmesiyle oluşmuş ve kova karşılığında kullanılmıştır. Gökyüzündeki yıldız takımı kovaya benzetildiği için bu ad verilmiştir.

Kutadgu Bilig’in Herat nüshasında “könek” sözcüğün altına Arapça karşılığı “delv” yazılmıştır.⁴⁷⁴⁴ Kış aylarının burçları ardışık sıralanarak beyitte oğlak, kova (könek) ve balık burçları doğunca gökyüzünün aydınlandığı belirtilir.⁴⁷⁴⁵

kuçık - sertân

Kutadgu Bilig’de yengeç burcu için “kuçık” sözcüğü ile Arapça karşılığı olan “seretân” sözcüğü kullanılmıştır. Sözcüğün hem Türkçe hem de Arapçasının kullanılması geçiş dönemi eserlerinin temel özelliklerindendir. Buna benzer pek çok örnek Kutadgu Bilig’de bulunmaktadır. Clauson “kuçık” sözcüğünün anlamını “yengeç” (the constellation Cancer, the Crab) olarak verir ve ona göre bu sözcük “sevit” (Venüs-Zühre) sözcüğü gibi Kutadgu Bilig yazarı tarafından türetilmiştir.⁴⁷⁴⁶ “köl-ik”, “tüner-ik”, “köş-ik” sözcükleri gibi “kuç-” kucaklamak eyleminden eylemden ad yapan -Ik eki ile türetilmiştir. Kucaklamak eylemindeki kolların iki yana açılması ile yengeçlerin açılan kısıkaçları arasında benzerlik kurulduğu için bu ad verilmiştir.

Kutadgu Bilig’e göre ikizler (erentir) ile yengeç (kuçık) birbiriyle savaş hâlinindedir. İkizler bahar burcu iken yengeç yaz burcudur. İkizler hava burcu iken yengeç su burcudur. İkizler sıcak iken yengeç soğuktur. İki burç bu gibi karşıt unsurlara sahip oldukları için birbirleriyle savaş hâlindeyler.⁴⁷⁴⁷

Ay’ın burcu evi dönen yengeç (seretân) tir. Evi döndükçe kendisi de döner. Bu beyit Aytoldı kendi adının anlamını açıklarken geçmektedir. Aytoldı kendi karakterini Ay’a benzetir. Sürekli dönen, evi de onunla birlikte dönen Ay gibi, Aytoldı’nın da yeri yurdu yoktur, uzun süre bir evde kalmaz. Bundan dolayı burcu da Ay’ın burcu olan Seretân’dır. Kendisi de, evi de döner.⁴⁷⁴⁸

oğlak

Kutadgu Bilig’de “oğlak” sözcüğü gerçek anlamı ile veya benzetme ögesi olarak kullanılmayıp yalnız oğlak burcunu karşılamak için kullanılmıştır. Bu yüzden Oğlak

⁴⁷⁴³ *İbn-i Mühennâ Lûgati*, Ankara 1988, s. 46.

⁴⁷⁴⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. 31

⁴⁷⁴⁵ 0141. basa keldi oğlak könek hem balık/bular toğdı erse yarudı kalık

⁴⁷⁴⁶ G. Clauson, *EDPT*, p. 591

⁴⁷⁴⁷ 0139. çozi yazkı yulduz basa uç kelir/erentir kuçık birle sançu yorır

⁴⁷⁴⁸ 0744. bu ay burcı sertân bu ew ewrilür/ewi ewrilür hem özi çewrilür

burcunun geçtiği beytin satır altına Herat nüshasında Arapça “cedy” yazılmıştır.⁴⁷⁴⁹ Çocuk, genç teke anlamına gelen “oğul” sözcüğüne getirilen küçültme ekiyle türetilmiş bir sözcüktür.⁴⁷⁵⁰ Sözcüğün geçtiği beyte göre oğlak, kova (könek) ve balık burcu doğarsa gökyüzü aydınlanır.⁴⁷⁵¹

ud

Boğa burcu Kutadgu Bilig’de “ud” sözcüğüyle gösterilmiştir. Eserin Herat nüshasında sözcüğün altına Arap harfleriyle “sevr” yazılmıştır.⁴⁷⁵² Gerçekte sözcük “sığır, öküz” anlamına gelmektedir. Kutadgu Bilig’de koç burcundan sonra boğa burcunun geldiği aşağıdaki beyitte belirtilir:

0139. kozı yazkı yıldız basa ud kelir/erentir kuçık birle sançu yorır

21 Mart-20 Nisan tarihleri arasında etkili olan koç burcu burçlar kuşağının ilk burcudur. Bu burçtan sonra tarihsel olarak 21 Nisan-21 Mayıs sürecinde etkili olan boğa (ud) burcu gelmektedir. Kutadgu Bilig’de de aylar ve mevsimler burçların adları üzerinden anlatılmaktadır.

ükek/ükekçe/burc

Kutadgu Bilig’de ükek sözcüğü burç anlamında ve üç yerde geçmektedir. Kutadgu Bilig indeksinde “burç” karşılığında “burun” sözcüğü de belirtilmiş olmasına karşın sözcüğün geçtiği 66. beyitte bu sözcük⁴⁷⁵³ burç anlamında değil “uç, ön” anlamında kullanılmıştır. Düzeltmesi gereken bu duruma Tezcan da değinmiştir.⁴⁷⁵⁴

Ükek sözcüğü Dîvânu Lugâti’t-Türk’te tabut, sandık; şehrin etrafında savaş için hazırlanmış olan burç anlamlarıyla yer almaktadır.⁴⁷⁵⁵ Clauson sözcüğün anlamını “kutu” (box) ve “sur kulesi” (a wall tower) ve buradan metaforik olarak belli metinlerde “ükek” olarak geçip “küçük kapalı alan” (a small confined space) anlamlarına geldiğini belirtir. Kutadgu Bilig’de ise “Zodyak burcu” (sign of the zodiac) anlamında olup Arapça “burç” karşılığı olduğunu kaydeder.⁴⁷⁵⁶ Brockelmann da sözcüğün anlamını “kutu” (Alm. kasten), “sandık” (Alm. kiste) ve “duvar kulesi” (Alm. mauerturm) olarak belirler.⁴⁷⁵⁷ Sözcük biç-ek > biçek, iv- “acele etmek”> ivek, tir- “dermek, toplamak”> térin-

⁴⁷⁴⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. 31

⁴⁷⁵⁰ Ramstedt, Brockelmann, Rasanen, Clauson, Erdal ve Eren’in sözcüğün yapısına ilişkin görüşleri de aynıdır. Bkz. İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 23.

⁴⁷⁵¹ 0141. basa keldi oğlak könek hem balık/bular toğdı erse yarudı kalık

⁴⁷⁵² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. 30.

⁴⁷⁵³ 0066. yaşıq yandı bolğay yana ornıña/balık qudukındın kozı burnıña.

⁴⁷⁵⁴ Semih S. Tezcan, *KBDÜ*, s. 36

⁴⁷⁵⁵ Kâşgarlı, *DLT-BA*, C. I, s. 78.

⁴⁷⁵⁶ G. Clauson, *EDPT*, p. 105

⁴⁷⁵⁷ C. Brockelmann, *Wortschatz*, s. 235

ek>térnek, saç-ak>saçak örneklerinde görüldüğü gibi sözcük ük- “yığmak, biriktirmek, toplamak” eyleminden eşya, alet adları yapan –ak/-ek eki ile türetilmiştir. “kutu”, “sandık” gibi anlamları bulunan “ükek” sözcüğü yan anlamlar kazanarak “burç” karşılığında kullanılmıştır. Nitekim her bir burç bir “hane” oluşturur. Bu hanelerin her biri otuzar derecelik açılardan oluşmuş dilimlerdir. Bundan dolayı Yusuf Has Hâcib “ükek” sözcüğünü tercih etmiştir.

Eski gök bilimine göre ilk yedi felekte Ay, Utarid, Zuhre, Şems, Merih, Müşteri, Zuhâl gezegenleri, sekizinci felekte sâbit felekler yani burçlar feleği yer alır. Dolayısıyla burçlar felek-i sevâbitte bulunan yıldız kümeleridir. Her bir felekte bulunan gezegenler kendi yörüngelerinde dönerken belli sürelerde burçlar kuşağındaki takımyıldızlara uğrarlar. Bu burçlar kuşağı (Zodyak) ya da felek-i sevâbit otuzar derecelik on iki parçadan yani üç yüz altmış beş derecelik açıdan oluşur. On iki parçanın her birinde yer alan sâbit yıldızlar çeşitli nesnelere veya hayvanlara benzetilmiş ve bu benzetmelere göre de adlandırılmışlardır.

Burç Arapçada “*rûkn ma’nasındandır ki bir nesnenin kavî ve muhkem olan cânibidir. Ve hisn ma’nasınadır ki tabya ve kule ve şans ve palanka ve hisâr makûlesi tahassun edecek mahallerden ibarettir. Ve burûc-ı felekiyyenin müfredidir ki her birine burc tabir olunur.*”⁴⁷⁵⁸ Çoğulu “burûc” ve “ebrâc” olan burcun sözlük anlamı “yükselmek, açığa çıkmak, (kadın için) câzibesini ve çekiciliğini göstermek, süslenmek, güzel olmak, örtülerinden sıyrılmak, yükselerek görünür olmak, anlamı yanında kale (hisar), kule, kulenin stratejik konumları ve gökyüzündeki burçları ifade için de kullanılmaktadır.⁴⁷⁵⁹ Burc’un terim anlamı ise güneşin bir yılda takip ettiği düşünülen yörüngenin içlerinden geçtiği, belli sembollerle gösterilen on iki takımyıldızdan her biridir.⁴⁷⁶⁰

Arapçada temel anlamı güzel olmak, örtülerinden sıyrılmak, yükselerek görünür olmak anlamlarına gelen berec kökünden gelen burç sözcüğü astrolojik bir terim olarak güneşin yörüngesinden geçtiği düşünülen ve çeşitli sembollerle gösterilen takımyıldızlarından her biridir. Burçların gökteki belirgin konumları ve yüksek olmalarından dolayı bir şehirdeki yüksek binalara, saray kuleleri ve kalenin stratejik yerleri de bu adla anılmış ve göğün sarayı, gök kapıları gibi benzetmelerle kullanılmıştır.

⁴⁷⁵⁸ Mütercim Âsım, KM, C. 1, s. 914.

⁴⁷⁵⁹ Kürşat Demirci, “Burç”, TDVİA, İstanbul 1992, C. 6, s. 421. Davut Ağbal “Kur’ân’da Burçlar: Mahiyeti ve İnsana Etkisi Bağlamında,” Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 38, 2012, s. 253.

⁴⁷⁶⁰ Kürşat Demirci, “Burç”, TDVİA, İstanbul 1992, C. 6, s. 421.

Burçlara ilişkin ilk bilgiler Sümer, Asur ve Babil gibi eski Mezopotamya uygarlıklarında rastlanmaktadır. Grek dünyasında ilk kez Homeros'un söz ettiği burçlar çeşitli din ve inançlarda farklı sayılarda ve değişik adlarla anılmıştır. Grekçede hayvanlar dairesi anlamın gelen “zôdiakos kyklos” İslam kültüründe Batlamyus'un “el-Mecisti” sine göre sürdürülmüştür.⁴⁷⁶¹ Yusuf Has Hâcib de Kutadgu Bilig'de bu geleneğin devam ettirmiş ve on iki burç çeşitli hayvan adlarıyla sembolize edilerek çeşitli özelliklerini ve atfettiği kişiler ile ilişkilerine yer vermiştir. Yusuf Has Hâcib Arapça burç sözcüğünü üç beyitte⁴⁷⁶² anarken karşılığında aynı anlamdaki “ükek” sözcüğünü on iki kez anmaktadır. Yusuf Has Hâcib burçlar yoluyla birleştirdiği fizik ile metafizik âlemin arasına insanı yerleştirerek Türk kültüründe Köktürk Yazıtları'ndan itibaren “*üze kök Tengri asra yağız yer kılındıkta ikin ara kişioğlu kılınmış*” biçiminde ifade bulan Türk evren tasarımı ile universalist düşüncesini yansıtmıştır.

Kur'an'da burç, çoğulu “burûc” biçiminde dört yerde geçmektedir ve “Buruc” sûresine ad olmuştur. Burûc sûresinin ilk âyeti “Burçlara sahip gökyüzüne andolsun” diye başlamaktadır.⁴⁷⁶³ Bu âyet Karahanlı Türkçesi Kur'an çevirilerinde “on ekki burcluğ kök takı ol kökler idisi” biçiminde yer almaktadır.⁴⁷⁶⁴ Türkçe Kur'an çevirisinde ükek yerine Arapça burç kullanılmıştır. Aynı çevirinin Hicr sûresinin 16. âyetinde ise burç yerine “ükek” sözcüğü kullanılmıştır.⁴⁷⁶⁵ Rylands nüshası Kuran çevirisinde ise “ükek” sözcüğü geçmesine karşın bu sözcük ile “yüksek kale” kastedilmiştir.⁴⁷⁶⁶

On iki burcun isimleri, çeşitli dillerdeki karşılıkları ile şunlardır:

Tarihleri	Grek-Roma	Arapça	Türkçe	Kutadgu Bilig
21 Mart-20 Nisan	Aries	Hamel	Koç	Kozı
21 Nisan-21 Mayıs	Taurus	Sevr	Boğa	Ud
22 Mayıs-22 Haziran	Gemini	Cevza	İkizler	Erentir
23 Haziran-22 Temmuz	Cancer	Seretan	Yengeç	Kuçık-seretan
23 Temmuz-22 Ağustos	Leo	Esed	Aslan	Arslan
23 Ağustos-22 Eylül	Virgo	Sünbüle	Başak	Buğday başı
23 Eylül-22 Ekim	Libra	Mizan	Terazi	Ülgü
23 Ekim-21 Kasım	Scorpius	Akreb	Akrep	Çadan

⁴⁷⁶¹ Kürşat Demirci, “Burç”, *TDVİA*, İstanbul 1992, C. 6, s. 421-422; İlhan Kutluer, “Burç (İslâm Literatüründe)”, *TDVİA*, İstanbul 1992, Cilt 6, s. 422-424.

⁴⁷⁶² 0744. bu ay burcı sertân bu ew ewrilür / ewi ewrilür hem özi çewrilür

0833. yana ma bu kün burcı şâbit turur / bu şâbit tédüküm tüpi berk bolur

0834. bu kün burcı arslan bu burc tepremez / ewi tepremezi üçün artamaz

⁴⁷⁶³ Davut Ağbal “Kur'an'da Burçlar: Mahiyeti ve İnsana Etkisi Bağlamında,” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 38, 2012, s. 257; İlhan Kutluer, “Burç (İslâm Literatüründe)”, *TDVİA*, İstanbul 1992, Cilt 6, s. 422

⁴⁷⁶⁴ Suat Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi*, Hacettepe Üniversitesi SBE Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2004, s. 270.

⁴⁷⁶⁵ “ok kök içinde ükek bezedimiz...” Hicr sûresi. Abdullah Kök, *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi*, Ankara Üniversitesi SBE Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2004, s. 187.

⁴⁷⁶⁶ “Sizlerle ölüm neçeme bolsa sizler ediz yüksek ükekler içinde...” biçiminde Nisâ sûresinde geçmektedir. Aysu Ata, *Karahanlı Türkçesi Kur'an Tercümesi*, Ankara 2013, s. 11.

22 Kasım-21 Aralık	Sagittarius	Kavs	Yay	Ya
22 Aralık-21 Ocak	Capricornus	Cedy	Oğlak	Oğlak
22 Ocak-19 Şubat	Aquarius	Delv	Kova	Könek
20 Şubat-20 Mart	Pisces	Hut	Balık	Balık

Kozmolojiye ilişkin ilk bilgilere göre dünya sâbit, güneş ise belli bir yörüngede dönmekteydi. Evrenin ve mevsimlerin oluşumu da bu bilgiye göre açıklanmaktaydı. Buna göre güneşin burçlar üzerindeki hareketi mevsimlerin başlangıç ve bitiş zamanları ile gündüz ve gecenin uzayıp ksalmasını da takvime bağlamaktaydı ve dört mevsime denk düşen burçlar bulunmaktaydı. Kutadgu Bilig’de on iki burcun mevsimlerle olan ilişkisi şu beyitte belirtilmektedir:

0142. *üçi yazkı yulduz üçi yaykı bil/üçi küzki yulduz üçi kışkı bil*

Mevsimlere göre burçların gruplandırılması ise şu şekildedir:

İlkbahar burçları	Koç (Hamel), Boğa (Sevr), İkizler (Cevza)
Yaz burçları	Yengeç (Seretan), Aslan (Esed), Başak (Sünbüle)
Güz burçları	Terazi (Mizan), Akrep (Akreb), Yay (Kavs)
Kış burçları	Oğlak (Cedy), Kova (Delv), Balık (Hut) (And, 2008: 335)

Burçlar yalnız mevsimlerle değil dört öge (anâsır-ı erbaa) ile de ilişkilidir. On iki burç dört ögeyle ilişkilendirilerek makro kozmostaki yeri ve özellikleri belirlenerek evrenin oluşumundaki rolleri sembolleştirilmiştir. Kutadgu Bilig’de on iki burcun dört ögeye bölüştürüldüğü şöyle dile getirilmiştir:

0143. *üçi ot üçi suw üçi boldı yél/üçi boldı toprağ ajun boldı il*

Yusuf Has Hâcib dört öge ile evrenin oluşumunu açıklamaktadır. Yukarıdaki beyitte “ajun boldı il” ile bu dört ögenin dünyayı ve ülkeleri oluşturduğunu belirtmektedir. Ona göre toprak ile su, ateş ile hava dost iken ateş ile su, toprak ile hava birbirine düşmandır. Buna bağlı olarak dört ögeyle temsil edilen burçlar da birbirine düşmandır. Birbirlerine düşman olan bu ögelere düşman gönderilerek savaş kesilmiş ve böylece birbirine karışmayan düşmanlar uzlaşmış; yüz yüze gelmeyen düşmanlar kinlerini yok etmiştir. Düzenleyici Tanrı bunları düzenlemiş ve birbirleriyle barıştırmıştır.⁴⁷⁶⁷

Dört unsur ve onlara denk gelen burçlar ve karakterdeki özellikleri şunlardır⁴⁷⁶⁸:

Ateş burçları	Koç (Hamel), Aslan (Esed), Yay (Kavs)	Hareketlilik ve enerji
Toprak burçları	Boğa (Sevr), Başak (Sünbüle), Oğlak (Cedy)	Sağlamlık ve sahip olma
Hava burçları	İkizler (Cevza), Terazi (Mizan), Kova (Delv)	Entelektüellik ve iletişim
Su burçları	Yengeç (Seretan), Akrep (Akreb), Balık (Hut)	Duygusallık ve sezgiler

⁴⁷⁶⁷ 0144. bularda birisi biriñe yağı/yağıka yağı ıdtı kesti çoğı

0145. karışmaz yağılar yaraştı için/körüşmez yağılar kötürdi öçin

0146. itigli bayatım ite bérdi öz/ite bérdi tüzdi yaraşturdı tüz

⁴⁷⁶⁸ Canan Selvi, *Astrolojik Kişilik ve Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişki*, Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Karaman, 2011, s. 68; Mustafa Uzun, “Edebiyatta Burç”, *TDVİA*, İstanbul 1992, C. 6, s. 426.

Bazıları uğurlu bazıları uğursuz olarak kabul edilen gezegenlerin kendi yörüngelerindeki dönüş süreleri birbirinden farklıdır. Bundan dolayı iki gezegen aynı anda bir burçta buluşabilmekte ve buna “kıran” adı verilmektedir. Uğurlu olanların bir burçta birleşmesine “kıran-ı sa’deyn”, uğursuz yıldızların bir burçta birleşmesine ise kıran-ı nahseyn” denmektedir. Gezegenlerin belli bir burçta kalma süresine “şeref” ya da vakt-i şeref” adı verilir.⁴⁷⁶⁹ Gezegenlerin uğradıkları burçlar ve bu burçların sırası şöyledir:

Gezegenler							
	Mars (Merih)	Venüs (Zühre)	Merkür (Utarit)	Ay (Kamer)	Güneş (Şems)	Jüpiter (Müşteri)	Satürn (Zuhal)
Burçlar	Koç (1. Burç)	Boğa (2. burç)	İkizler (3. burç)	Yengeç (4. burç)	Aslan (5. burç)	Yay (9. burç)	Oğlak (10. burç)
	Akrep (8. burç)	Terazi (7.burç)	Başak (6. burç)			Balık (12. burç)	Kova (11. burç)

Kutadgu Bilig’de “ükek” sözcüğünün varlığı nüshalara göre farklılık göstermektedir. Buna göre Herat nüshasında “buruc” veya “ükek buruc” biçiminde yazımları bulunmakla beraber sözcüğün altına Arap harfleriyle “burc” da yazılmıştır. Fergana nüshasında “ükek” yerine “buruc”, Kahire nüshasında ise “yulduz” sözcükleri bulunmaktadır.⁴⁷⁷⁰ Yusuf Has Hâcib’in ayrı bir başlık altında yer verdiği yedi yıldız ve on iki burç beşinci bölümde yer almaktadır. Bu bölümde belirttiğine göre burçların kimi iki evli kimi bir evlidir.⁴⁷⁷¹ Astrolojinin terimlerinden olan “ev” sözcüğü Arapça “beyt”, Latince “domus/domicilia” karşılığında kullanılmıştır. Astrolojide bu terim “ekliptiğin otuzar derecelik on iki parçaya bölünmesiyle elde edilen her bir parçası” demektir.⁴⁷⁷² Bu evler saatin dokuz yönünden saat dönüşünün tersine göre birden on ikiye kadar sıralanır. Her burcun denk geldiği birinci, ikinci, üçüncü ev çeşitli kavramlarla sembolleştirilir ve hayatın belli alanlarını yönetir.

Kutadgu Bilig’in 2154. beytinde “ükekçe” sözcüğü de geçer.⁴⁷⁷³

Arat’ın “Hükümdarın boynu kıl gibi, başı ise burc kadardır; akıllı insan ona pek inanmaz.”⁴⁷⁷⁴ biçiminde çevirdiği beyti Dankoff “The king’s head is like a tower - His neck is like a thread”⁴⁷⁷⁵ biçiminde çevirmiştir. Clauson da Arat ve Dankoff gibi beytin

⁴⁷⁶⁹ Mustafa Uzun, “Edebiyatta Burç”, *TDVİA*, İstanbul 1992, C. 6, s. 425.

⁴⁷⁷⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. 11, 29, 30.

⁴⁷⁷¹ C.0005. bâb yéti yulduz on iki ükekni ayur

V. yéti yulduz on iki ükekni ayur

0138. on iki ükek ol bularda adın/kayu iki ewlig kayu birke in

⁴⁷⁷² Yavuz Unat, “Eski Astronomi Metinlerinde Karşılaşılan Astronomi Terimlerine İlişkin Bir Sözlük Denemesi”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, S: 11, 2000, s. 642.

⁴⁷⁷³ 2154. ilig boynu kılça ükekçe başı/añar keđ inanmaz ukušluğ kişi

⁴⁷⁷⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 162.

⁴⁷⁷⁵ Yusuf Khass Hajib, *WRG*, s. 110.

ilk dizesini şöyle verir: “a king with a neck as (thin as) a hair and a head as (thick as) a tower.”⁴⁷⁷⁶ Arat, Dankoff ve Clauson hükümdar için söylenen bu beyitteki “ükekçe” sözcüğünü burç, kule anlamlarıyla vermiş, Clauson kuleye benzetilen hakan başının kalın (thick) olması yönüne vurgu yapmıştır. Beyitte bu nedenle “ükek” sözcüğünün astrolojinin terimlerinden “burç” anlamı yoktur. Beyitte hakanın başı kule gibi yüksek, büyük olmasına karşın boynu kıl kadar ince olduğu anlatılmaktadır. Nitekim bir sonraki beyitte beyliğin baş üstünde kılıç gibi olduğu belirtilerek tehlikeli yönü vurgulanmıştır. Kutadgu Bilig indeksinde “ükek” için yalnız burç anlamı belirtilmiştir. Bu anlama “kale, kule” anlamı da eklenmelidir.

ülgü

Sözcüğün anlamı Clauson’a göre “ölçü” (measuring), “tartı” (weighing), “tartı aleti” (weighing machine)dir. Sözcüğü varsayımsal olarak bir *ül- eylemine bağlayan Clauson bu eylemi biçimsel ve anlamsal açıdan üle- eylemi ile ilişkilendirmez.⁴⁷⁷⁷ Sözcük *ül- eylemi ile değil *ül adına gelen +gU eki ile yapılmıştır.⁴⁷⁷⁸ Ancak üle- üleş- üleştir- ülüğ, ülüş, ülgü sözcükleri arasındaki anlam ve biçim yakınlığından dolayı bu sözcüklerin kökü “*ül-” olarak kabul edilebilir. Kutadgu Bilig’de terazi burcunu karşılayan “ülgü” sözcüğünün altına Herat nüshasında Arapça “mizan” yazılmıştır.⁴⁷⁷⁹ Sözcüğün geçtiği beyte göre başak burcundan sonra akrep ile yay burcunun arkadaşı terazi gelir. Akrep, yay ve terazi sonbahar mevsiminin burcu olduğu için arkadaş (eş) olarak nitelendirilmiştir.⁴⁷⁸⁰

ya

Yay burcu Kutadgu Bilig’de “ya” sözcüğü ile gösterilmiştir. 22 Kasım-21 Aralık tarihleri arasında etkili olan yay ile 23 Ekim-21 Kasım tarihleri arasındaki akrep burcunun arkadaşı olarak terazi burcu gösterilir. Bu üç burç sonbahar burcu oldukları için aralarında bu ilişki kurulmuştur.⁴⁷⁸¹

⁴⁷⁷⁶ G. Clauson, *EDPT*, p. 105

⁴⁷⁷⁷ G. Clauson, *EDPT*, p. 142

⁴⁷⁷⁸ İ. Taş, *KB’de Söz Yapımı*, s. 38.

⁴⁷⁷⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. 30.

⁴⁷⁸⁰ 0140. kör arslan bile koşnı buğday başı/basa ülgü boldı çağan ya eşi

⁴⁷⁸¹ 0140. kör arslan bile koşnı buğday başı/basa ülgü boldı çağan ya eşi

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DİNÎ ADLAR

Türkler Gök Tanrı, Maniheizm, Budizm gibi çeşitli dinleri kabul ettiklerinde önceki inançlarının söz varlığını yeni benimsedikleri İslâm dininin ilke ve kavramlarına uydurarak kullanmaya devam etmişler ve bu arada yeni dinin kavramlarını karşılamak için de sözcükleri terimleştirmişler, terimlerin anlamını dönüştürmüşler veya yeni terimler türetmişlerdir.

Tengrici Köktürk çevresi ile Manici Hoço ve Budacı Turfan Uygurları döneminde Sanskritçe, Toharca, Sogdça, Çince, Tibetçe gibi komşu dillerden gelen dinî terimleri karşılamak için yapılan çalışmalar, Karahanlılar döneminde İslâm'ın kabul edilmesiyle Arapça ve Farsçadaki kavramlar için yeni sözcük türeterek sürdürülmüştür. Bu girişimlerin ardında yatan yeni dinin ilkelerini ve metinlerini okuyup öğrenme isteği, güçlü bir çeviri etkinliği yaratmıştır. İslâm'ın yayılması ile Kur'ân çeşitli dillere çevrilmeye başlanmış; bu çerçevede Farsçaya ve Türkçeye de çevrilmiştir. Türkçe ilk Kur'ân çevirilerinde Türkçenin sözcük türetme ve karşılık bulma gücü açıkça görülmektedir.

Daha önce bazı araştırmacılarca da gösterildiği gibi Kutadgu Bilig'de Yusuf Has Hâcib'in Kur'an kültürünü yansıtan âyet ve hadislerin çevirisi sayılabilecek dizeler ve sözler bulunmaktadır. Sofuoğlu, Cilacı ve Kara Kutadgu Bilig'deki beyitleri âyet ve hadislerle karşılaştırarak neredeyse birebire çeviri sayılabilecek denklikler bulunduğunu göstermişlerdir.⁴⁷⁸² Kara'nın da belirttiği gibi bu konuda öncülük, Agop Dilaçar'ındır.⁴⁷⁸³ Sofuoğlu geniş tefsire ve hadis uzmanlığı ile âyet ve hadislerle beyitlerin denkliğini özgün kaynaklarından göstermiştir.⁴⁷⁸⁴ Kutadgu Bilig'deki dinî adbilim öğelerinin durumuna ışık tutacak İslâmî terimlere ilkin kaynaklar tez, kitap, makale veya bildirilerden oluşmaktadır. İlk İslâmî Türkçe eser sayılan Kutadgu Bilig ve çağdaşı eserlerde geçen dinî terminolojinin incelenmesi kültür tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. İslâmlaşma sürecinin en gerçekçi olarak izlenebileceği veri kaynaklarından biri de bu terminolojidir. Türkçede dinî terminolojinin İslâmîleşmesi yerli ve yabancı birçok

⁴⁷⁸² Osman Cilacı, "Kutadgu Bilig'de Sosyal ve Dini Motifler", *Milli Kültür*, Sayı: Mayıs/57, 1987, s. 10-18, Mehmet Kara, *Bir Başka Açıdan Kutadgu Bilig*, Ankara 1990.

⁴⁷⁸³ Mehmet Kara, *Bir Başka Açıdan Kutadgu Bilig*, Ankara 1990. s.11

⁴⁷⁸⁴ Cemal Sofuoğlu, "Kur'an ve Hadis Kültürünün Kutadgu Bilig'deki İzleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 5, 1989, s. 127-180.

araştırmacının geniş ilgisine konu olmuştur. Bunlardan en önemlileri Çağatay⁴⁷⁸⁵, Bodrogligeti⁴⁷⁸⁶, Önler⁴⁷⁸⁷, Başer⁴⁷⁸⁸, Barutçu⁴⁷⁸⁹, Ölmez⁴⁷⁹⁰, Eker⁴⁷⁹¹, Üşenmez⁴⁷⁹², Ünlü⁴⁷⁹³, Yüksekaya⁴⁷⁹⁴, Nalbant-Eynel⁴⁷⁹⁵ tarafından gerçekleştirilen çalışmalardır. Bunlardan Ünlü ve Üşenmez'in çalışmaları Aysu Ata tarafından yayımlanan Rylands nüshası Kur'an çevirisindeki dinî terminoloji ve Tanrı'nın adlarının Arapça-Türkçe denklikleri üzerinedir. Bu denklik konusu ilk kez Başer tarafından işlenmiştir. Başer'in belirttiğine göre “İslâmiyet'te Allah'ın sıfatları tek başlarına ele alınmaz.” Örneğin Hâlık adının var olabilmesi için ilim, irâde, kudret, musavvir, hakîm, mübdi' gibi pek çok ad ve sıfatın da var olması gerekir. Yine Başer'in sözleriyle; “Esmâü'l-Hüsna'da sıfatların birbirinden tefriki imkansızdır.”⁴⁷⁹⁶ Savran'ın çalışması da benzer niteliktedir. Savran Başer'in Tanrı'nın nitelikleri ile esmâü'l-hüsna arasında denklik kurma biçimindeki tasarısını yeniden ele almıştır.⁴⁷⁹⁷ Başer Eski Türkçe metinlere dayanarak anılan eşleştirmeyi yapmaya çalışırken Savran Kutadgu Bilig'deki Tanrı adlarını “esmayihüsna” diye andığı liste ile eşleştirmeyi denemiştir. Savran'ın çalışması sayısal verilere, klasik kaynaklara ve metne dayalı olmak bakımından Başer'den daha ileri bilgiler vermektedir. Özgün düşünce Başer'in olmakla birlikte Savran konuyu Türkolojiden ve başka disiplinlerden yararlanarak daha somut örneklerle işlemiştir. Tarihsel akış içinde sözcüklerdeki ses değişimleri ve anlam değişimlerini, sözcüklerin yaşamını ve ölümünü

⁴⁷⁸⁵ Saadet Çağatay, “Türkçe’de Dinî Tâbirler”, *Necati Lugal Armağanı*, Ankara 1968, s. 191-198; Aynı yazı şurada yeniden yayımlanmıştır: Saadet Çağatay, “Türkçe’de Dinî Tâbirler”, *Makaleler* İstanbul 2008, Cilt: 1, s. 143-149.

⁴⁷⁸⁶ A. Bodrogligeti, “İslâmî Terms in Eastern Middle Turkic”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tomus: XXV, 1972, p. 355-367.

⁴⁷⁸⁷ Önler Zafer, “Karahanlı Dönemi Metinlerinde İnançla İlgili Türkçe Terimler”, *Uludağ Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* Yıl:10, Sayı:16, 2009, s.187-197.

⁴⁷⁸⁸ Sait Başer, *Gök Tanrı'nın Sıfatlarına Esmâü'l-Hüsna Açısından Bakış*, İstanbul 1991.

⁴⁷⁸⁹ Özönder F. Sema Barutcu, “Erken Orta Türkçede Buddhist ve İslâmî Terminoloji Üzerine Bir Karşılaştırma”, *Kök Araştırmalar: Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Cilt: V, Sayı: 1, 2003, s. 13-31.

⁴⁷⁹⁰ Mehmet Ölmez, “Türkçede Dini Tabirler”, *Türk Dilleri Araştırmaları* Sayı: 15, 2005, s. 213-218.

⁴⁷⁹¹ Süer Eker, “Kutadgu Bilig’de (teñri ‘azze ve celle ögdisin ayur) Türkçe İslâmî Terimlerin Kaynakları Üzerine”, *Bilig*, Sayı: Yaz/38, 2006, s.103-122.

⁴⁷⁹² Emek Üşenmez, “Türkçe İlk Kur'an Tercümesi ve Tercümedeki İslâmî Terimlerin Türkçe Karşılıkları Üzerine”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 1, 2006, s. 89-99.

⁴⁷⁹³ Suat Ünlü, “İlk Türkçe Kur'an Tercümelerine Göre Esmâ-i Hüsna”, *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, C. 16, Sayı: 2, 2007, s. 215-285.

⁴⁷⁹⁴ Gülden Sağol Yüksekaya, “Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümelerinde Esmâ-i Hüsna”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, Sayı: 15, 2005, s. 181-211.

⁴⁷⁹⁵ Bilge Nalbant, Sema Eynel, “Tanrı Adları Örneğinde Türkçe Tarihî Metinlerde Terim Türetme Yolları”, *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı: 2015/2, 2017, s. 69-94.

⁴⁷⁹⁶ Sait Başer, *Gök Tanrı'nın Sıfatlarına Esmâü'l-Hüsna Açısından Bakış*, İstanbul 1991, s.12, 13.

⁴⁷⁹⁷ Hülya Savran, *Kutadgu Bilig’de Tanrı ve Özellikleri*, İstanbul 2010.

bir yana bırakarak çeşitli tarihsel Türkçe metinlere eş zamanlı imiş gibi yaklaşan Başer'e göre;

*"Bu 'Kut' motifi ... akıp giden asırlara rağmen, mânâ ve mâhiyet değişikliğine uğramamıştır. O kadar uğramamıştır ki, kitâbelerde anlatılan 'Kut'la, İslâmiyet'in kabulünden bir buçuk asır sonra yazılmış olan Kutadgu Bilig'te anlatılan 'Kut' mefhumu arasında hiçbir fark yoktur."*⁴⁷⁹⁸

Oysa bu çalışmanın değişik bölümlerinde gösterildiği gibi Tanrı, gök, kalık, sözcükleri gibi kut sözcüğünün anlamında da zamanla dönüşümler olmuştur. Bu konuda Oğurmuş adı incelenirken de değinilmiştir. Bu zaman çelişkisine düşmeyen Savran Kutadgu Bilig'deki teonimlerin Kur'ân-ı Kerîm'deki eşdeğerlerini göstermeye çalışırken Yusuf Has Hâcib'in terimler konusundaki Türkçe duyarlılığını vurgulamaktadır.⁴⁷⁹⁹ Ayrıca Savran Başer'in İslâmiyet=Töre ve Allah=Gök Tanrı eşitliğini de kurmaz. Bu bakımdan iki çalışma arasında ideolojik ve filolojik açıdan farklar vardır.

Bazı çalışmalarda ise doğrudan Kutadgu Bilig'deki dinî terminoloji ele alınmıştır. Bunların başında Esin⁴⁸⁰⁰ gelmektedir. Esin eserdeki dinî terimleri Bodrogligeti gibi gelişmiş Arapça ve Farsçanın etkisiyle leksik, sentaktik ve semantik açılardan Doğu Orta Türkçesinin gelişmesi biçiminde oryantalist bir gözle ele almaz. Esin'in bakış açısı Balasagun'u Budacılık, Nestorcu Hıristiyanlık, Mazdekçilik gibi çeşitli dinlere mensup toplumların ve tapınakların merkezinde yer alan şehir gibi görmek biçimindedir. Ona göre Türklerin eski anlayışı olan universalizm ile sonradan karşılaştıkları dinler etkileşime girdiğinde, bazı terimleri Arapça veya Farsçadan almış olmasına karşılık Türkçe o dinlerin terminolojisi ile başa çıkmaya çalışmış ve bunu başarmıştır. Kaşgarlı Mahmûd ve Yusuf Has Hâcib'in dinî terimlerin Türkçesini bulma ve kullanma çabalarını bu çerçevede görmek gerekir. Esin'e göre büyük Türk Hakanlığı Karahanlıların öncülüğünde Türklerin İslâm'ı kitlelerle benimsemelerinin üzerinden bir yüzyıl geçtikten sonra Yusuf Has Hâcib Türk-İslâm toplumunun ahlakî temellerini Türk gelenekleri ile İslâm ilkeleri arasında bir bireşim yaratarak atmıştır. Esin Kutadgu Bilig'deki dinî terminolojiyi üç ana gruba ayırır. İlk grup, Universalizm ve Budacılıktan kalan kavramlardır. Kara, evren, acun beyi, öd, ödle, böğü, kam, yıldızcı, yek, yel gibi sözcükler bu türdendir. İkinci grup terimler Arapçadan geçen din, dua, Gâzî, hac, helal, haram, nefis rahmet, şeriat gibi sözcüklerle içeriği İslâm'a uyarlanmış namaz, oruç gibi

⁴⁷⁹⁸ Sait Başer, *Gök Tanrı'nın Sıfatlarına Esmâü'l-Hüsna Açısından Bakış*, İstanbul 1991, s. 82.

⁴⁷⁹⁹ Hülya Savran, *Kutadgu Bilig'de Tanrı ve Özellikleri*, İstanbul 2010, s. 130, 132.

⁴⁸⁰⁰ Emel Esin, "The Religious Terminology of Qutadhu-Bilig (The Blissful Sapience: A Turkish Versified Allegory Dated in H. 462/1070)", *Miscellanea Mediaevalia*, Band: 13/2, Walter de Gruyter, Berlin-New York 1981.

klasik Farsçadan alınan sözcüklerdir. Üçüncü grupta Türkçe sözcüklerin yeni anlam evreni için değerlendirilmesinden doğan Türkçe İslâmî terimler gelmektedir. Bunlar da tengri, bayat, idi, ugan, igidgen, törütgen, keçürgen, sakınık, mengü il gibi İslâm'a girmeden önce var olan ve anlamca dönüştürülen örneklerdir. Ölmez bu konuda şu isabetli tespiti kaydetmektedir: *"Dikkat çekici olan Budist Uygur metinlerinde görülen kimi sözcüklerin İslâmiyetle birlikte İslâmı bir içerikle de kullanılmaya devam etmeleridir."*⁴⁸⁰¹

Biçer-Sezgin⁴⁸⁰², Şeker⁴⁸⁰³, Karahan⁴⁸⁰⁴, Öztürk⁴⁸⁰⁵ ve Sadıkov⁴⁸⁰⁶'un çalışmaları da benzer biçimde yukarıda anılan çalışmalarla oluşan çizgide İslâmî semantik açısından Arapça ile Türkçenin denkliğini Kutadgu Bilig odağında ele alan çalışmalardır.

Eserin bütünlüğü içinde Türklük biliminin ve dinbiliminin verilerine dikkat edilerek yapılacak bir inceleme, Kutadgu Bilig'in edebî bir klasik ve siyasetnâme, ahlâk ve nasihat kitabı, olduğu kadar, hatta bunlardan da önce, dinî bir eser olduğunu gösterebilir. Yazar bir dinbilimci (müfessir, muhaddis, fakih, müçtehit, müderris, kelamcı, zâhit veya mutasavvıf) değildir. Ancak bu İslâmî bilgin tiplerinin tamamını temsil edecek düzeyde din bilgilerini edinip sindirmiş bir aydındır. O yüzden belli bir konudaki bilgileri başka konudaki bilgilerinden kopuk değil iç içe ve girişiktir. Bu durum onun kültürel olgunluğunun da işaretidir. Belirtilen çerçevede Yusuf Has Hâcib'in kişiliğini oluşturan bileşenlerden biri olan dinî kimliğinin yaşam, ölüm ve ötesini anlamlandırmada bütün öteki bilgi çeşitlerinden önde geldiği de belirtilmelidir.

İslâmî dönemin ilk eseri olarak kabul edilen Kutadgu Bilig bütünüyle dinî nitelikli olmamasına karşın, söz varlığında yoğun biçimde bulunan dinî terimler, Türkçe

⁴⁸⁰¹ Mehmet Ölmez, "Türkçede Dini Tabirler Üzerine", *Türk Dilleri Araştırmaları*, Sayı: 15, 2005, s. 215; Pekolcay bu ayrıntılara ve kavram dönüşümüne değinmeksizin bazı incelemecilerin Kutadgu Bilig'i Türklerin eski dinlerine bağlamak yanlışına düştüklerini söylemektedir. Oysa Kutadgu Bilig'de Pekolcay'ın sandığı gibi bile başka bir dinin hükümleri telkin edilmemektedir. Toplum inanç yönünden dönüşürken kavram içeriklerinin de dönüşerek yeni anlayışa uyum sağlamasıdır. Bu işlem dışarıdan kavram almaktan daha etkilidir. Bakınız: Necla Pekolcay, "Karahanlılar Dönemi Türk Edebiyatında Türklük ve Müslümanlıkla İlgili Unsurlar", *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, Ankara 1997, s. 257.

⁴⁸⁰² Ramazan Biçer, Osman Sezgin, "Kutadgu Bilig'de Tanrı ve Nitelikleri", *VI. Uluslararası Dil Kurultayı Bildirileri* Ankara 2013, s. 765-788.

⁴⁸⁰³ M. Fatih Şeker, "Tanrı Tasavvuru Açısından Kutadgu Bilig Nasıl Okunabilir?" *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 37/2, 2009, s. 73-92.

⁴⁸⁰⁴ Akartürk Karahan, "Karahanlı Dönemi Türkçe Kur'an Çevirilerinde Allah'ın Ad ve Sıfatları Hakkında", *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 22, Sayı: 41, 2017, s. 127-156.

⁴⁸⁰⁵ Rıdvan Öztürk, "Kutadgu Bilig'de Geçen "Bayat" Kelimesinin Anlamı ve Kavram Alanı", *Dil Araştırmaları Dergisi*, Sayı:9, 2011, s. 23-34.

⁴⁸⁰⁶ Kasımcı Sadıkov, "Kutadgu Bilig'de Geçen "Bayat Atı Birlâ" Kelime Öbeği Hakkında", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 21, 2003, s. 19-24.

duyarlılığı ile eserin içerisine yayılmış ve sindirilmiştir. Eserin pek çok yerinde geçen bu terimler, Yusuf Has Hâcib'in çok bilgili ve kültürlü bir Müslüman olduğunu da göstermektedir. Eser insanı her iki dünyada da mutlu edecek yolu göstermek ve bunun için gerekli bilgileri vermek amacıyla yazılmıştır. İslâm dininin ahlâkî hedefi de iki dünyada mutluluğun kazanılmasıdır. İslâmî edebiyatın klasiklerinde bu ideal güçlü biçimde vurgulanmıştır. Örneğin Yusuf Has Hâcib'in çağdaşlarından Maverdî (öl. 1058) ve Râgıb Isfahânî (öl. 1108) ana kaynaklara, yani âyet ve hadislerle dayanarak bu dünya ve öbür dünya mutluluğunun birlikteliğini işlemişlerdir.⁴⁸⁰⁷ “Saadet-i dâreyn” yani iki dünya mutluluğu için insanlara teklif edilen dinin anlaşılması ve uygulanması amacıyla birtakım kurallar konmuştur. Geniş anlamda “ahkâm-ı şer’iye”, dar anlamda “ilmihâl” (catechism) olarak bilinen bu kurallar üç ana başlıktan oluşur:⁴⁸⁰⁸

1. İtikadî hükümler
2. Amelî hükümler
3. Ahlâkî hükümler

Bu hükümler birbiriyle ilişkili bir bütün oluştururlar. Aynı zamanda itikadî hükümler dinî hükümlerin temelidir ve bunlara “aslî hükümler” de denir. Amelî ve ahlâkî hükümler ise “fer’î” yani teferruâta ilişkin ikincil hükümlerdir.⁴⁸⁰⁹

Sözleşme, bağlaşma, uzlaşma, anlaşma anlamına gelen Arap akd kökünden türetilen (اعتقاد) i’tikâd/itikât tıpkı ögesi olduğu din gibi “bir şeye gönül bağlamak (Lat. religare), düğüm atmışçasına kesinlikle inanmak, gönülden benimseyerek doğruluğuna inanmak, gönülden bağlanmak, benimsemek ve kesinlikle karar vermek” demektir. “İman” ile eş anlamlıdır. Akîde ve çoğulu olan akâid terimi ile de ilişkilidir. Akîde “gönülden bağlanılan şey, kat’iyyetle inanılan değer” demektir. Bu durumda itikâdî esaslar kuşku duymaksızın benimsenip inanılan ilke, öğreti ve değerlerdir. İslâm’a özgü

⁴⁸⁰⁷ Mâverdî, *Edebü’l-Dünya ve’l-Din: Dünya ve Din Edebi*, İstanbul 1998; Ebü’l-Kasım Râgıb El-İsfahânî, *Tafsîlü’n-Neş’eteyn ve Tahsîlü’s-Saadeteyn: Mutluluğun Kazanılması*, İstanbul 1974

⁴⁸⁰⁸ Ahmet Hamdi Akseki, *İslâm Dini: İtikât-İbâdet-Ahlâk*, Ankara 1969, s.22; Burada İslâm dini hakkında sistematik bilgi için Sünnî öğretinin formüllerine başvurulmuştur. Yaklaşık 1,5 milyar insanın mensubu olduğu İslâm nüfusun onda biri Şiî adıyla anılmaktadır. İmanın ve İslâm’ın şartları için Şiî öğreti Sünnî öğretiden farklı ölçüt ve ilkeler geliştirmiştir. Şiîliğe göre imanın şartı (usûlü’l-din) beştir: Tevhid, Adalet, Nübüvvet, İmamet, Mead (Kıyamet). İslâmın şartları ise (fürûü’l-din) şunlardır: Namaz, oruç, hac, zekât, hums (yoksula verilen beşte birlik vergi), cihad, emri bi’l-ma’rûf nehyi ani’l-münker, tevellâ (Ehl-i Beyt ve sevenlerini sevmek) ve teberrâ (Ehl-i Beyt’i sevmeyeni sevmemek). Şiîliğin de pek çok kolu vardır. Bu genel ilkeler şîiliğin büyük kolu Caferîliğin ilkeleridir. Şiîlik Caferîlikten ibaret değildir. Ancak söz konusu ayrıntılar bu çalışmanın konusu dışındadır. Şiîlik için bkz. Mustafa Öz, “Şîa”, *TDVİA*, İstanbul 2010, C. 39, s.111-114; Mehmet Keskin, *Caferî İlmihali*, Ankara 2012; Ebû Câfer Muhammed b. Ali İbn Bâbeveyh el-Kummi, *Risâletü’l-İ’tikâdî’l-İmâmîyye, (Şiî-İmâmîyye’nin İnanç Esasları)*, Ankara 1978.

⁴⁸⁰⁹ Tevfik Yücedoğru, “İtikad Esasları ve Özellikleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 15, S: 1, 2006, s. 179.

inanç ilkeleri Sünnî ulemâ tarafından “âmentü” diye bilinen bir formülle de ifade edilmiştir. Her dinde bulunan “credo” yani temel inançların Sünnî İslâm’daki biçimi olan “âmentü”, sırasıyla şu öğeleri içerir:

1. Allah’a,
2. meleklerine,
3. kitaplarına,
4. peygamberlerine,
5. âhiret gününe,
6. kadere, hayır ve şerrin Allah’tan geldiğine ve öldükten sonra dirilmeye

inanmak.

Sünnî veya Şîî ayrımı olmaksızın İslâm dininin ilkelerinin başında ve özünde “tevhid” yani “Allah’ın varlığına, birliğine, ondan başka bir ilâh olmadığına inanmak vardır. Çünkü İslâm’ın bütün ilkeleri Allah’a iman ile başlar ve ön şart olarak hepsini kapsar.”⁴⁸¹⁰

Amelî hükümler, “İslâm’ın şartları” olarak bilinir. Bunlar da beş başlık altında toplanmıştır:

1. Kelime-i şahâdet,
2. Namaz (salât),
3. Oruç (savm),
4. Hacc
5. Zekât.

Bunların yanında insanın kendine ve başkalarına karşı görevlerini düzenleyen kısmına “şeriat” veya “fıkıh” denir. Bu hükümler ahlâk ve muamelât⁴⁸¹¹ olmak üzere iki başlıkta toplanır.

1. Ahlâkî hükümler ahlâkî güzelleştirmeye ve erdem kazandırmaya yöneliktir. Bu hükümler bireysel olduğu kadar toplumsaldır.

2. Muamelâtın özü adâlet ve emniyettir.

Kutadgu Bilig’in dinî adbilim öğeleri konusunda önce din ve inanca ilişkin genel adlar incelenip ardından işte bu üç ana başlık etrafında yani itikat, ibâdet ve ahlak-muâmelât konuları ile ilgili adbilim öğeleri ele alınacak ve değerlendirilecektir

⁴⁸¹⁰ Tefik Yücedoğru, “İtikad Esasları ve Özellikleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 15, S: 1, 2006, s. 178, 185.

⁴⁸¹¹ Muâmelât genel olarak ibadetler dışında kalan konular ve mal varlığıyla ilgili hükümleri içerir. Hukukî ve ticarî bir sonuca yönelik irade beyanı anlamındaki muâmele sözcüğünün çoğuludur: Bilal Aybakan, “Muâmelât”, *TDVİA*, İstanbul 2005, C. 30, s. 318-319.

14.1. Geniş Anlamli Dinî Adlar

din

Genel inanç adlarının başında din, şariat, mezhep, tarikat gibi özünde kişiyi Tanrı'ya götürecek “yol”u deyimleyen genel anlamli sözcükler gelir. Anlam açısından yol anlamına geldiği için bu adlar toponim yani özel yer adı olarak da kabul edilebilir. Ancak somut ve birincil anlamlarından uzaklaştırılıp özel ve dar bir anlama yoğunlaştıkları için onları ilişkili oldukları ana konu içinde ele almak daha doğru görünmektedir. İslâm dini açısından insanın ölümlü bir varlık olarak bu yaşam süreci Tanrı'dan gelip yine ona dönüş yolculuğudur. Bu geliş ve dönüş yolculuğu sırasında dünyadaki çeşitli rol ve statüleriyle varlıklar ve insanlar çokluğu temsil ederler. Tanrı ise birliğin hedefi ve hatta birliğin kendisidir. İnsanlar Tanrı'ya ulaşma yolculuğunda değişik araçlar kullanarak çeşitli yol çizgilerini izlerler. Ancak ana hedefleri Tanrı'ya ulaşmaktır. Tanrı ile insanlar arasındaki ilişki bir bakıma daire modeliyle açıklanabilir. Daire merkez ile çemberdeki her bir noktayı birbirine bağlayan yarıçaplardan oluşan bir bütünlüktür. Bu konuda en ünlü örnek İbn Arabî'nin benzetmesidir. Ona göre varlık bir dairedir. Dairenin merkezi Allah'tır. İlk önce ilk akıl, en son da insan yaratılmıştır. Nasıl merkezden çıkan çizgiler çevrenin her noktasına aynı uzaklıkta ise bütün yaratıkların da Tanrı'ya oranı öyledir. Tanrı'da değişme yoktur. Öbür varlıklar ise nitelik ve yerleri bakımından sürekli hareket ederler. Yönleri merkeze doğrudur.⁴⁸¹² İşte bu yön uzaklık ve yakınlığa, yolun darlık ve genişliğine göre çeşitli adlar almaktadır. Kutadgu Bilig'de de işte bu İslâmî yön ve yolların bilinen adları yinelenir.

Kutadgu Bilig'de Arapça git- (ذهب) kökünden yer adı olarak üzerinde gidilen yer ve yol anlatılan türetilen mezhep (مذهب) sözcüğü geçmez. Bu durumu Yusuf Has Hâcib'in mezhepler karşısındaki tutumunun bir sonucu olarak görmek mümkündür. Yazar mezhep ayrılık ve anlaşmazlıklarına da hiçbir biçimde değinmemektedir. Onun bu yönde bir kaygısı yoktur. Bu tutumun kaynağı olarak onun yaşadığı çevrede mezhep tartışmalarının bilinmediği ileri sürülebilir. Oysa Emevîlerin yıkılması ve Abbasîlerin devlet yönetimine geçmesinde, Sâmânilerde, Gaznelilerde, Karahanlılarda, Fâtımî Devletinde, Büyük Selçuklularda, Safevîlerde, Memlûklar ve Osmanlılarda siyaset-mezhep ilişkileri her zaman etkili olmuştur.⁴⁸¹³ Daha Kutadgu Bilig yazılmadan yüz yıl kadar önce

⁴⁸¹² Süleyman Ateş, *İslâm Tasavvufu*, Ankara 1974, s.101-102.

⁴⁸¹³ Balcıoğlu'nun eseri Türk tarihinde mezheplerin yerini konu alan bir klasiktir. Önemini, yazarın ana fikrine katılmamakla birlikte esere önsöz yazan dostu Hilmi Ziya Ülken de vurgular. Eserde Türk tarihinin her döneminde ve coğrafyasının her yerinde mezhep oluşumları ve devletle ilişkileri bütüncül biçimde ele alınmıştır. Bakınız: Tahir Harimi Balcıoğlu, *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları*, İstanbul 1940.

Semerkantlı Ebü'l-Leys adlı bir fakih tarihte ilk defa Sünnîlik için “ehl-i sünnet ve'l-cemaat” topluluk adını kullanmıştır. Sâ mânîler ise Horasan ve Mâverâünnehir çevresinde yargıcılıklara Sünnî eğilimli fakihleri atayarak bölgenin Sünnileşmesine büyük katkı sağlamışlardır. Yine Sâ mânîlerden Emir İsmail Sünnî inancın yayılması için bölge fakihlerini toplamış ve bu grubun içinden yine Semerkantlı Muhammed el-Hakîm Sevaddü'l-A'zam adlı eseriyle Sünnîliğin âmentüsü diye bilinen ilmihâli yazmıştır.⁴⁸¹⁴ Sonunda bu gelişmeler Ebu Mansur Muhammed Mâturidî (öl.944) tarafından kurulan ve Türk Sünnîliği denilen tutumun Mâturidîlik adıyla yayılmasına yol açmıştır.⁴⁸¹⁵ Bölgede çeşitli yönetimlerce Sünnî inanç dışında kalan inançlarla da yoğun bir mücadeleye girildiği belirtilmelidir.⁴⁸¹⁶ Ezher ve Bağdat medreselerinin kuruluş ve işleyişleri de mezhep ayrılıklarına bağlıdır. Ayrıca Karahanlı çevresinde bu olasılığın geçersizliği için en önemli kanıt, Yusuf Has Hâcib'in çağdaşı ve Sünnî çığırın klasik temsilcilerinden olan İmam Serahsî'nin Karahanlı yöneticileriyle sıkı ilişkiler içinde olması, hatta bundan dolayı Kaşgar'da yıllarca hapis tutulmasıdır. Onun Mabsût adlı eseri, Sünnî öğretinin muâmelâtta klasiklerinden sayılmaktadır.⁴⁸¹⁷ İtikat ve amel açısından çıkan görüş ayrılıklarının sosyalleşmesi ve siyasîleşmesi sonucunda ortaya mezheplerin çıkma tarihi Hicrî I. yüzyıl yani Miladî VII. yüzyıla kadar götürülebilir. Mezhepler hakkındaki klasik eserler de Yusuf Has Hâcib'in çağdaşları tarafından yazılmıştır. Böylece mezhep ayrılıklarının toplumu nasıl yansıttığı ve ardından bu ayrılıkları çatışmaya dönüştürdüğü görülmektedir.⁴⁸¹⁸ Bütün bu atmosfere karşın Yusuf Has Hâcib'in mezhep ayrışmasını eserine yansıtması onun sağduyusunu ve birlik bilincini göstermektedir.

⁴⁸¹⁴ Wilfred Madelung, “Horasan ve Maveraünnehir'de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XXXIII, 1992, s. 239-247.

⁴⁸¹⁵ Sönmez Kutlu, “Bilinmeyen Yönleriyle Türk Din Bilgini: İmam Maturidî”, *Dinî Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 15, 2003, s. 5-28.

⁴⁸¹⁶ Hayrettin Karaman, *İslâm Tarihinde Mezhep Kavgaaları*, *Diyanet Dergisi*, Cilt: XIV, Sayı: 1, 1975, s. 47-51; Bağlioğlu Ahmet, “Türkler'de İslâmlaşmayla Birlikte Mezhep Hareketleri Üzerine Bir Araştırma”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, 1997, s. 201-226; Sönmez Kutlu, *Din Anlayışında Farklılaşmalar*, Ankara 2003; Zübeyir Bulut, “Mezheplerin Ayrışma Konusu Haline Getirilmesi”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 3, 2015, s. 277-294.

⁴⁸¹⁷ Muhammed Hamidullah, Salih Tuğ ve Osman Aydın'ın Serahsî ile ilgili çalışmaları için bkz. Muhammed Hamidullah, “Serahsî-Şemsüleimme”, *TDVİA*, İstanbul 2009, C. 36, s. 544-547; Salih Tuğ, “Eserlerinde Raslanan İfadeler Göre Sarahsî'nin Hapis Hayatı”, *900. Ölüm Yıldönümü Münasebetiyle Büyük İslâm Hukukçusu Şemsu'l-E'imme Es-Serahsi Armağanı*, Ankara 1965, s. 43-60; Osman Aydın, “İmam Serahsî'nin Yaşadığı Siyasi Ortam ve Hapis Hayatı”, *İmam Serahsî: Özel Sayı*, C. XLIX, S:2, 2013, s. 7-26.

⁴⁸¹⁸ Anılan eserlerden ikisi çok ünlüdür: Şehristanî (1076-1153)'nin ve Ebu Mansur Abdülkahir el-Bağdadî (öl.1038)'nin eserleri. Bağdadî'nin eseri de Şehristanî'ninkiyle aynı adı taşıyan ve bugüne ulaşamamış bulunan el-Milel ve'n-Nihal adlı eserin bir özetidir. Eser hakkında doktora tezi yazan Harman, bu adı taşıyan kitapların X. yüzyılda kitap bölümü olarak yazılan eserlere dayandığını ve kendi içinde bir tür oluşturduğunu belirtir. Bakınız: Şehristanî, *El-Milel ve'n-Nihal*, İstanbul 2008; Bağdadî, *El-Fark Beyne'l-*

Kutadgu Bilig’de din sözcüğü 29 kere geçmektedir. Sözcüğün kökünün Arapça veya Farsça olduğuna ilişkin değişik görüşler vardır. Manici Uygurların metinlerinde din ve dindar sözcüklerine rastlanmaktadır.⁴⁸¹⁹ Eski Türkçe metinlerde dın/din/tın/tin sözcüğü “yular, dizgin, ilmik, düğüm, tepe, uç, doruk” gibi anlamlarda kullanılmıştır.⁴⁸²⁰ Eren kökeninin bilinmediğini belirtmektedir.⁴⁸²¹ Arapçada ise sözcük borç anlamındaki deyn sözcüğü ile ilişkilendirilmektedir. Dolayısıyla din sözcüğü Arapça olsa bile Sogdlar aracılığıyla İslâm’a girmeden önce Türkçeye alındığı veya alıntı sözcükle yerli sözcüğün ortak anlamda kaynaşarak karıştığı da söylenebilir. Kutadgu Bilig’deki bağlam ve anlama bakıldığında Yusuf Has Hâcib’e göre din hem bir yoldur⁴⁸²² hem de kökü ve dalları olan bir ağaçtır.⁴⁸²³ Bu ağacın iki dalı dünya ve ukbâdadır. Bu iki dal birbirine kavuşmaz, birbirine karşıttır.⁴⁸²⁴ Bu dünyanın malı dine karşı kinlidir ve bu dünyanın mutluluğu Tanrı’dan uzaklaştırır.⁴⁸²⁵ Din işleri acele ile, hevâ ve nefis ile yapılmaz.⁴⁸²⁶ Çünkü hevâ, nefis ve şeytan din “oğrısı” yani hırsızdır.⁴⁸²⁷ Beden ve din sağlığı yalnızlıkta bulunabilir; fakat beden tutsağı olunmamalıdır. Ters durumda beden dinin feda edilmesini ister.⁴⁸²⁸ Dini ve imanı Tanrı korur, yalnızca ona sığınılır.⁴⁸²⁹ “Vezir”, “has hâcib”, “aş başçı”,

Fırak: Mezhepler Arasındaki Farklar, İstanbul 1979; Ömer Faruk Harman, “Milel ve Nihal”, *TDVİA*, İstanbul 2005, C. 30, s. 58.

⁴⁸¹⁹ V M. Nadalyaev vd., *Drevnetyurkski Slovar*, Leningrad 1969, s.160

⁴⁸²⁰ B. Paçacıoğlu, *VIII-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı*, s. 170, 551.

⁴⁸²¹ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, s. 114.

⁴⁸²² 3214. qalı bardıñ erse tapuğ kılğalı / tapuğ kendte kılğıl bu ol dın yolu

3434. saña küç kılur erse küçkey qalı / keçürgil anı sen bu ol dın yolu

6498. bu ol dın yolu hem bu dünyâ yolu / bu yolça yorı yolda azma ulı

⁴⁸²³ 0054. bu erdi basutçı köni dınka kök / şer’at yüzindin kiterdi eşük

0059. bular erdi dın hem şer’at köki / bular yüditi kâfir münâfık yüki

4345. bular ol haqıkat bu dın tırgüki / olar bilgi ol çın şer’at köki

5311. bu dın dalı dünyâ dalı qarşı ol / yağuşmaz ikigün yolu yarşı ol

⁴⁸²⁴ 5312. bu dın dünyâ birle birikmeki sarı / kawuşmaz ikigün munı bilse tap

6135. dıniñni ağır tut bu dünyâñ uçuz / ağır kılğa dıniñ ay bilgi ögüz

⁴⁸²⁵ 3525. ayı edğü ermez bu dünyâ kutı / bayattın yıratır bu ol dın yutı

3539. yana dınka öçlög bu dünyâ neñi / yése dünyâ dın yer baqa kör munı

⁴⁸²⁶ 3343. negü tér eşitgil sakınuk kişi / havâ bire bolmaz bütün dın işi

5217. éwe işleme iş meger dın işi / iwek işte asğın bulamaz kişi

⁴⁸²⁷ 3590. üçünçi yağı yek bu dın oğrısı / tegürmesü teñri bularnıñ yası

5475. katıqlan havâka bulun bolmağıl / havâ nefis ikigün bu dın oğrısı

⁴⁸²⁸ 3359. bu yalıñuzluğumdın maña yası yok / et öz dın esenin munın buldum ok

3338. baqa kördüm emdi dınim yéglıki / bu yerde köründi özüm yéglıki

3640. et özke bulun bolma bilgi uluğ / et öz bulnasa kör qolur dın yuluğ

⁴⁸²⁹ 3741. bayatka sığındım özüğ bekledim / bu dın birle imân küdeşsü idim

“bitigçi ılımğa” gibi meslekleri din ve takva sahibi, temiz ve dini bütün insanlar yapmalıdır.⁴⁸³⁰ Buğra Han da dinin izzetidir, şeriatı götüren bir yoldur.⁴⁸³¹

Kutadgu Bilig’de din ve şeriat için “köni yol”, könilik yolu”, “edgü yol”, “selamet yolu”, tapuğçı yolu”, kulluk yolu”, teñri sewinçine yol”, “sakınuk yolu”, “kökke yol”, “kılda yinçge yol”, uluğ yol”, “uzun yol” tamlamaları da kullanılmıştır. Ancak bunların anlamlarını ne bağlamdan ne de sözlüklerden yararlanarak kolayca ayırabilmek mümkündür. Zaten geleneksel olarak din ve şeriat terimleri anlamdaştır ve tarihte de birbirinin yerine kullanılmıştır.

hakikat

Şeriat sözcüğü, zamanla gelişen tasavvuf terminolojisinde dinin dış yönünü ifade etmeye başlamış ve onun karşısına hakikat sözcüğü konulmuştur. Sözlük anlamı bakımından söylenen söz ile o sözün karşılık geldiği durumun örtüşmesi demek olan hakikat sözcüğü Kur’ân-ı Kerim’de yer almaz.⁴⁸³² Ancak tasavvuf öğretisinde Tanrı’ya ulaşma yolundaki kişinin dört mertebe/kapıdan geçmesi gerektiği; bunların şeriat, tarikat, hakikat ve marifet olduğu ve hakikatin bu dört mertebe/kapı içinde bir aşamayı ifade ettiği kabul edilmiştir. İslâm mistiklerine göre şeriat halk/avam için, tarikat seçkinler/havass için, hakikat havassu’l-havass/seçkinlerin seçkinleri için, marifet ise ehassu’l-havass/seçkinlerin en seçkinleri içindir.⁴⁸³³ Bu tür bir ayrımla Kur’ân-ı Kerim’in ve İslâmiyet’in bildirisi her türlü bireysel ve keyfî yoruma açık duruma getirilmiştir. Mutasavvıflara göre hakikatsiz (özsüz, anlamsız) şeriat makbul değil, şeriatsiz hakikat ise bâtıldır.⁴⁸³⁴ Şeriat ağaç, hakikat onun meyvesidir.⁴⁸³⁵ Şeriat gemi, tarikat deniz, hakikat incidir; şeriat cevizin dış kabuğu, tarikat iç kabuğu, hakikat meyvesidir; şeriat çember, tarikat çemberden merkeze giden yarıçaplar, hakikat merkezdir; şeriat simya ilmi, tarikat bu ilmin kullanılması, hakikat altının elde edilmesidir.⁴⁸³⁶

⁴⁸³⁰ 2190. sakınuk kerek dîn idisi arığ / imîn bolsa él buğnı andın arığ

2461. sakınuk kerek dîn idisi arığ / arığ bolsa kılkı kılınçı arığ

2462. sakınuk arığ dîn idisi kişi / irinmez kılur barça yalñuk işi

2436. uluğ hâcib artuğ bütün çın kerek / bu çınlık bile keğ bütün dîn kerek

2844. sakınuk kerek dîn şerî’at bilir / bu mundağ kişidin bütünlük kelir

2676. bu iç söz tutuğlı bütün çın kerek / bütünlükke artuğ bütün dîn kerek

⁴⁸³¹ 0089. ay dîn ‘izzi devletka nâsir mu‘în / ay milletka tâc ay şerî’atka dîn

⁴⁸³² İ. Karagöz (ed.), *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, s. 218.

⁴⁸³³ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara 2014, s. 188; Cahid Baltacı, *Tasavvuf Lügati*, İstanbul 2011, s. 71.

⁴⁸³⁴ S. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 153.

⁴⁸³⁵ S. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 333.

⁴⁸³⁶ Reşat Öngören, “Hakikat”, *TDVİA*, İstanbul 2011, C. 40, s. 95.

Sonuçta bu söylemlerle ortaya zâhir ulemâsı ve bâtin uleması diye iki zümreye özgü iki genel bilgi türü çıkmıştır. Zâhir bilgisi akla ve nakle dayandırılırken bâtin bilgisi için sezgi/hads/inituition gerekli görülmüş ve pozitif bilginin bir yandan nakille bir yandan da sezgi ile aşağılanması gerçekleşmiştir. Bu açıklamalar, Kutadgu Bilig’de hakikat sözcüğünün neyin adı olduğu ve şeriatle ilgisinin olup olmadığını ortaya çıkarmak için önemlidir. Dokuz ayrı beyitte Yusuf Has Hâcib on kere “hakikat” sözcüğünü anar.⁴⁸³⁷ Bu beyitlerin hiçbirinde tasavvuf terminolojisi olan hakikat sözcüğünün anlamı yoktur. Bu beyitlerde geçen hakikat sözcüğü tasavvuf terimi değildir. Hakikat sözcüğü bütün örneklerde açıkça cümle başı edatı olan “gerçekten” anlamında veya yalan kavramının karşısı olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla bu sonuç Yusuf Has Hâcib’in ve eserinin tasavvuf öğretisi bağlamında değerlendirilemeyeceğini göstermek açısından önemlidir. Yazarın mistik bir eğilimi olmadığı gibi Odgurmış karakteri üzerinden söylediği sözler ve görüşler de bu yargıyı destekleyici niteliktedir.

manç

Türk dilinin en eski metinlerinden itibaren ünlülerinde kalınlık-incelik uyumu bazı istisnalar dışında izlenebilmektedir. Kalınlık-incelik uymu dışında kalan tek eylem “ıman-“tır. Köktürk ve Sogd alfabalarında /ı/ ve /i/ sesleri aynı işaret ile gösterildiğinden, Barahmi alfabesi ile yazılmış metinlerin ise bozuk bir imla ve yazım olduğundan bu iki sesi ayırt ayırt etmek zordur. Eski Anadolu Türkçesine kadar “ıman-, inal, inag, inançu” sözcüklerinde olduğu gibi kalınlık-incelik uyum var iken bu dönemin ilk sesi ince sıradan olmaya başlamıştır. Demir’e göre “ın+/yın+” köküne isimden eylem yapma eki +a- ve eylemden eylem yapma eki -n- gelmesiyle oluşan sözcüğün ikinci ünlüsü kalın sıradan olup kendini koruduğuna göre kökünün ın+/in+ olmalıdır. Bu ince sıraya geçme durumunun sebebi Demir’e göre ön sesteki /y/ sesinin tıpkı Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi düşerek yanındaki /ı/ sesini /i/’ye dönüştürmesidir.⁴⁸³⁸

Kutadgu Bilig’de “ıman” sözcüğü ile aynı anlam kümesinde yer alan kimi sözcükler yer almaktadır. Bunların başında iman sözcüğünün doğrudan karşılığı olan ve

⁴⁸³⁷ 0920. hakikat munı bil ay aytoldı sen /ökünçsüz men edgü atın ölse men
0953. hakikat tapındı bağırşaklıkın / ilig tuttı künde öziñe yakın
2651. bor ol bu biligke ukuşka yağı / bor atı hakikat tütüş ol çoğı
3368. sen aymış bu söz barça andağ turur / hakikat körü barsa tildağ turur
4345. bular ol hakikat bu dîn tirgüki / olar bilgi ol çın şer’at köki
4679. ay köñlüm yaruķı hakikat yakın / sözüm ma’nîsin uķ yême keğ saķın
4803. hakikat munı bil ay ögdülmişim / ayayın saña men özüm bilmişim
5135. bamağıl muñar sen hakikat köñül / vefâ kılgu ermez hakikat tönül
5181. meniñ tép bilir sen bu qarşığ bu kün / hakikat baķa körse ermez ögün

⁴⁸³⁸ Necati Demir, “İnan- Fiili Üzerine”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, S:955, 1998, s. 200-204.

Kutadgu Bilig’de 16 kere geçen “inanç” sözcüğü gelmektedir. Sözcük olumlu ön ad yapan -lîg ekiyle ve onun karşıtı olarak olumsuz ön ad yapan -sız ekiyle Arapça mümin ve kafir, Latince fidel ve infidel anlamlarında kullanılmıştır. Bu kullanımlarda inançsızlık olumsuz sözlerle kötülenmekte ve inançlı olmak da olumlu sözcüklerle övülmektedir. İnançsız sözcüğünün sövgü olduğu belirtilmekte, bu dünyaya inanmamak gerektiği vurgulanmaktadır. Çünkü bu dünya vefâsızdır. Bağlanmaya gelmez.⁴⁸³⁹ İki beyitte inanç sözcüğü bey anlamında unvan olarak kullanılmıştır.⁴⁸⁴⁰ İnanç sözcüğü metinde 43 yerde kullanılan ve kanmak, aldanmak, inanmak anlamında kullanılan *inan-*⁴⁸⁴¹ eyleminden ad

-
- ⁴⁸³⁹ 0670. inançsız turur kut vefâsız yayığ / yorırda uçar terk adağı tayığ
 1091. inançsız tème emdi sökme méni / inanç kılmağa dünyâ koğğa séni
 1377. küwezlenme artuğ kötürme köñül / inanç kılğı ermez bu dünyâ töñül
 1511. ayur ay inançsız ajun bi-vefâ / nelük kıldın emdi maña sen cefâ
 2321. kişilik kılığlı inançlıg ağı / tuz etmek hağı tép öter er hağı
 2872. ukuşluğ kişiler at eğğı kolar / biliglig kişiler inançlıg bolur
 4068. kayusı inanç beg kayu çağrı beg / kayusı tigin beg kayu çawlı beg
 4839. inançsız turur bu cefâcı ajun / yayığ kılkı irsel kılınçı otun
 5091. tüpi yél turur bu tiriglik küni / inançsız turur kut keçürgey séni
 5175. bu dünyâ kutıña inanma ayığ / inançsız turur kör kılınçı yayığ
 6133. yayığ kutka ilniip yañılma yorık / inançsız turur kut kör ewrer kılık
 6629. inançsız ajun kılkı irsel yayığ / ukuşluğ özindin yırak tur yıra
 3063. inançlıg bağırsak bütün sen silig / könilik bile sen kötürdüñ elig
⁴⁸⁴⁰ 2683. ay begler inançı sözüğ kizle berk / sözüğ kizlemese başın bargâ terk
 6586. adaş koldaşım tép inanç boldağı kim / anı beg kılıp men özüm kul bolayı
⁴⁸⁴¹ 0549. bu kutka inanma usa eğğı kıl / bu kün munda erse yarın anda bil
 0666. özüm körkitür öz kılınçın saña / ayur kılkırm irsel inanma maña
 0668. küwenme kıwı kutka kutluğ kişi / inanma özün kutka atlıg kişi
 0694. küwenme bu kutka kelir hem barır / inanma bu devlet bérür hem alır
 1093. usanma ölür sen meniñde basa / inanma bu dünyâka bütün usa
 1272. kayu kul bayatka mansa turup / belâ kağğı kapğın öziñe tudı
 1274. inanma tiriglikke yil teg keçer / usanma bu dünyâdın öz terk köçer
 1279. kamuğ eğğı isiz bayat hukmi bil / bayatka manğıl anıñ tapğı kıl
 1331. awınma bu dünyâka erter barır / inanma bu devletka terkin qarır
 1764. ağırladı ilig kör ögdülmişig / mandı añar bérđi yumğı işig
 2038. sözi çın kerek beg ne kılkı bütün / mansa añar halk tirilse kutun
 2324. sözi çın kerek bolsa kavli bütün / uluğ bolsa yalğan inanmaz buğun
 2374. inanur erig kılğıl öñdün kéđin / oñuñdın soluñdın bir ança adın
 2416. añar ötrü begler mansa bolur / tilemiş tilekin beg andın bulur
 2671. bitigçi negü teg kerek ay tetig / añar beg inanıp bititse bitig
 2737. bitigçi bu yañlıg kerek ay élig / mansa añar bérse bolğay elig
 2738. bu yañlıg kişiğe mansa bolur / kişilik tilese anıñdın kelür
 2778. bitigsiz işig bek tutumaz köñül / köñülke inanma biti ay oğul
 2822. añar bérse bolğay ağı kazağı / mansa yarağay küdezse hağı
 2825. séziksiz yése beg anıñdın aşığ / mansa añar beg küdezse başıg
 2882. mansa añar beg ne köñli bütüp / alıp içse içğü anı çın tutup
 2926. mansa añar ötrü begler bütüp / yakın tutsa bolğay bütün çın tutup
 3249. tapuğka inanıp kayu erse kul / bulumadı teñri sewinçiñe yol
 3496. özünke bağırsak seniñ öz özün / kişiğe inanma kesildi sözüñ
 3674. yazuğum öküş tép umınç kesmegü / tapuğka inanıp tapuğ yasmağı
 3783. negüke inanıp sağıñu uzun / negüke süçinip awıñu özün
 3985. tapuğka negü teg mansa bolur / tapındım téyü bilse müflis kalur
 4217. adaş koldaş erdeş tutun umdusuz / manğıl añar sen tiril kaçğusuz
 4755. tapuğka inanma ay tapğı telim / tapuğ kılğı añar başıñnı kalım
 4825. bu kün keldi devlet tilekçe yorır / inanma añar sen yana terk barır

yapan -ç ile türetilmiştir. Bu beyitlerde “inanma!” diye öğüt verilirken onun yanında “avunma, güvenme!” diye yakın anlamlı eylemler de öğüde destek yapılır. Elden geldiğince bu dünyanın sunduklarına, verdiklerine, kutuna, geçiciliğine bel bağlanmamalı; gerçek vergi kaynağı olan bayat yani Tanrı’ya inanmalıdır. Bu beyitler arasında inanç ile kişinin aldatılabileceği, bu aldanış kışkacından aklıyla kurtulabileceğine ilişkin ilginç bir beyit bulunmaktadır. Sahte inançtan kurtuluşun akılla mümkün olabileceğini belirten bu beyit önemle anılmalıdır.⁴⁸⁴² Dünyanın vefâsızlığı, acunun dönecliği, feleğin çilesi, devranın zulmü, çarkın acımasızlığı gibi metaforlarla dile gelen zamaneden şikâyet ve karamsarlık psikolojisinin egemen olduğu bazı beyitlerde uzaktan uzağa Sekiz Yükmek’teki Budacı zamaneden şikâyet yakarışını anımsatan sözler görülmektedir. Buna göre halk arasında iyilik dileyen, inanılacak ve dayanılacak vefâlı kişiler azalmıştır.⁴⁸⁴³ İnanç konusunda dünya ile Tanrı arasında bir karşıtlık kurulması inanmak eyleminin kutsal ve dinsel bir anlam taşıdığını göstermektedir.

İmān

İmanın sözlük anlamı “birini söylediği sözde tasdik etmek, söylediğini kabul etmek, gönül huzuru ile benimsemek, karşısındakine güven vermek, şüpheye yer vermeden kalpten tasdik etmek; eman vermek, emin kılmak, inanmak, inanç”tır. Hz. Peygamber’in Allah’tan getirdiği ve zarûrât-ı diniyye olarak bilinen hükümleri, haber verdiği şeyleri tereddütsüz kabul ile bunların gerçek ve doğru olduğuna inanmaktır.⁴⁸⁴⁴ İslâm zâhir, iman bâtın, ihsan hakîkattir. İman marifetullah, yakîn, Hakk’a dair olan bilgidir.⁴⁸⁴⁵

4832. erejke awınma yawa bolğa kün / bu kutka inanma yayığ ol otun
 5175. bu dünyā kutıña manma ayığ / inançsız turur kör kılınçı yayığ
 5323. bu kutka küwenip kötürme köñül / inanma tiriglikke artuğ töñül
 5615. büter men saña çın inanur özüm / sözün örtme ménde ay körklüg yüzüm
 5628. ilig me ağırladı ögdülmişig / mandı añar bérde barça işig
 5814. kéñeş kıldıñ emdi inanıp maña / özüm bilmişin barça aydım saña
 5847. seniñde bağırsak adın yok maña / inanıp ısanur men emdi saña
 5937. küçüñ yetmişin kıl inanma maña / taķı qalsa yarı kılayın saña
 6640. negüke inandıñ ayā muñluğ öz / qayuka tayandıñ körür köz köre
 1618. bu boğ sın yoñlı kara baş qalın / kişi tēp manğu kişi yok bilin
 3052. ayur ay bağırsak manğu idim / qatıqlıq yérinde sığıñu idim
⁴⁸⁴² 2154. ilig boynı kılça ükekçe başı / añar keğ inanmaz uquşluğ kişi
⁴⁸⁴³ 6466. vefā kitti halqta cefā üstedı / tilep bir manğu kişi qalmadı
 6467. vefā ketti halqta cefā urdı iz / manğu tayanğu kişi boldı kız
⁴⁸⁴⁴ İ. Karagöz (ed.), *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 315.
⁴⁸⁴⁵ S. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 185.

Psikolojik bir tutum olan î mân, Kutadgu Bilig'e göre insanın üzerine giydiği elbisesidir⁴⁸⁴⁶ ve üstünden çıkarılmaması, korunması için Tanrı'ya yalvarılır.⁴⁸⁴⁷

küwenç

İnanç veya iman kişi ile Tanrı arasında bir bağlanma ve güvenme ilişkisi iken Kutadgu Bilig'de 24 kere geçen güvenmek (*küwen-*) eyleminde ilişki kişiler arasındadır. Dolayısıyla bu eylemden türetilen güvenç (*küwenç*)⁴⁸⁴⁸ de kişiler arası dünyevî bir erdemdir. Düşmana⁴⁸⁴⁹, döneme⁴⁸⁵⁰, kuta⁴⁸⁵¹, kişiye⁴⁸⁵², hazineye⁴⁸⁵³, huzura⁴⁸⁵⁴, gücüne⁴⁸⁵⁵, gürlük ve yiğitliğine⁴⁸⁵⁶, ululuğa⁴⁸⁵⁷, beyliğe⁴⁸⁵⁸, orduya⁴⁸⁵⁹, diriliğe⁴⁸⁶⁰, ibâdetine⁴⁸⁶¹, kimseye⁴⁸⁶² güvenmemelidir. Bunca güvensizlik ortamında yazar beylere ve hakana halkın güvenmesi gerektiğini eklemektedir. Halkın güvenini ise onlara adaletli

- ⁴⁸⁴⁶ 0393. köni yol öze tüz tuta bér méni / suçulma meniñdin bu î mân tonı
⁴⁸⁴⁷ 3741. bayatka sığındım özüg bekledim / bu dîn birle î mân küdeşsü idim
 6494. küdeşsü uğan teñri î mânımız / kötürsü bu fitne belâ isiz iz
⁴⁸⁴⁸ 0095. öger atın ündep ünin türtüşüp / küwenç birle awnır sewinçke tuşup
 0123. sewinçin awınçin küwençin ili / aşasu yaşasunı luqmân yılı
 0937. erej ârzü ni'met küwençin awınç / bu edgü yanutı bolur bu sewinç
 1038. bu aytoldı süzdi kamağ iş küdüg / küwenç kıldı özke bu bulmış ödüg
 1424. awınma erejke küwenme ay beg / awınçin küwençin uğıtğay u teg
 1850. yanut bérdi ögdülmiş aydı ukuş / kılınçı köni kör küwençi öküş
 2380. kelin kız sewinçi küden tünleri / kür alp er küwençi çerig künleri
 2413. bu yañlıg sü başçı bulur erse beg / işi başka barğay küwenç bolgu teg
 2414. bu yañlıg bolur erse sü başlar er / işi barça itlip küwençke teger
 3053. seniñde adım yok yölekim maña / küwençim sen ök sen umınçım saña
 3095. keçürdi küwençin sewinçin küni / ajunka yağıldı atı çaw üni
 3774. küwençim awınçım sewinçim kamağ / sewinçin içinde turur ay uluğ
 4764. tilekim anıñdın umınçım añar / sığıngu idim ol küwençim añar
⁴⁸⁴⁹ 3401. kiçig düşmânım tép usanma özün / nelük qorqayın tép küwenme sözün
⁴⁸⁵⁰ 0081. bu öđte ajun öz öziñe bakıp / küwenip sewinip ediñe bakıp
⁴⁸⁵¹ 0550. bu kutka küwenme ay kut bulğuçı / keligli turur kut yana barğuçı
 0668. küwenme kıwı kutka kutluğ kişi / inanma özün kutka atlıg kişi
 0694. küwenme bu kutka kelir hem barır / inanma bu devlet bérür hem alır
 5323. bu kutka küwenip kötürme köñül / inanma tiriglikke artuğ tönül
 1144. yayıg kutka awnıp küwenür kür er / yağız yer katında yürekin yerer
 1332. tayanma tiriglikke tüş teg keçer / küwenme kıwı kutka kuş teg uçar
⁴⁸⁵² 0603. küle baksa begler kişike közün / ögi köñli tirlür küwenür özün
⁴⁸⁵³ 5214. hâzînem öküş tép küwenme neñin / haşem sü telim tép kötürme egin
⁴⁸⁵⁴ 1424. awınma erejke küwenme ay beg / awınçin küwençin uğıtğay u teg
⁴⁸⁵⁵ 5215. küçiñe küwenip kögüz kergüçi / yoritmadı bir çibunka alın
⁴⁸⁵⁶ 4845. neçe kür kögüzlüg küwenür erig / ölüm yençti kögsin saçıtı közin
 6071. neçe kür küwenür beğük beglerig / ölüm yerke soqtı baқа kör tirig
⁴⁸⁵⁷ 4488. taķı bir uruğluğ tüp aşı kolar / uluğluğ atıña küwenür bolur
 4917. uluğluğka artuğ küwenme küle / uluğ bolduñ erse baş ağıg bile
⁴⁸⁵⁸ 3018. küwenmez men emdi bu beglik bulup / öz inçlik tilep me tiriglik bulup
 4090. küle baksa begler saña öz közün / sewinme añar sen küwenme özün
⁴⁸⁵⁹ 1403. er at sü bu neñke küwenme öküş / asıg kılmağay sü bu altun kümüş
⁴⁸⁶⁰ 1332. tayanma tiriglikke tüş teg keçer
 5212. neçe kür kögüzlüg küwenür erig / ölüm yerke kömdi eşüdi yerig
⁴⁸⁶¹ 3255. tapuğ tã'atim tép küwenme öküş / tapuğ kıl bayatka tapuğluğ küsüş
⁴⁸⁶² 4797. küwengü awıngu sığıngu idim / kamağdın üzöldüm kaçar men saña

davranmaya bağlamaktadır. Eğer adalet olmazsa bunalım çıkar ve hakana güvenin yitiren halkın öfkesi hakana zarar verir.⁴⁸⁶³

Eğer kalıcı olana yani Tanrı'ya değil de hayata, diriliğe güvenilirse ne olacağını da deneyimli bir kişi olarak Yusuf Has Hâcib 1073. beyitte *küwençlik* önadı ile kurduğu tamlama etrafında anlatmaktadır. Ona göre güvenli yaşam özünü birgün yitirir ve döneş kişi gibi sürekli döneşlik eden kararsız dünya da sonunda kişiden yüz çevirir.⁴⁸⁶⁴ Gökteki yıldız ve gezegenlerin dönüşünü gözlemleyerek oluşturulan bu öğüt, pek çok kültürde görülmektedir. Sanskritçe çakra, Farsça çark, Arapça felek, Latince rota gibi adlarla anılan devir, devran, döneş dünya anlayışı Yusuf Has Hâcib'in geçmişten alıp geleceğe taşıdığı en köklü inançlardan biridir. Bu inancın dinî gerekçelere büründürölmesi onu saf İslâmî bir inanç yapmaz. Gerçekte bu inanç dinden bağımsız bir gözlem ve yaşantının evrensel ifâdesidir.

sézik

Eksik bilgiyle oluşa düşünceyi adlandırmak üzere sez- eyleminden türetilen ve kuşku anlamına gelen sezik sözcüğü metinde altı kere geçer.⁴⁸⁶⁵ Bir kere ad olarak kullanılan sözcük beş yerde ise tutmak eylemiyle birleşik eylem yapılmıştır. Sezik tutmak bugünkü kuşku duymak, ikirciklenmek, şüphe duymak, gümanı olmak eylemleri ile aynı anlamdadır. 29 yerde de bu sözcüğün *séziksiz ve séziklig* biçimindeki olumlu ve olumsuz önad biçimleri kullanılmıştır.⁴⁸⁶⁶ Olumsuz biçim yani kuşku duymama öğüdü 26 kere

⁴⁸⁶³ 2084. körügli yüzün körse sewse körüp / ili buğnı baksa küwense turup

2433. küwense begi hem özi hem ili / olarka du'ā kılsa buğnı tili

⁴⁸⁶⁴ 1073. küwençlik tiriglik kötürdi özin / yayıg dünyā méndin ewürdi yüzün

⁴⁸⁶⁵ 1090. barır men muñar sen sézik tutmağıl / toğuglı kim ölmez tése bütmeğil

3785. ölüglig körür sen ölüg sen tirig / sézik tutma bir kün eşüngey yérig

3823. velikin sézikim bu ol ay kadaş / ilig kıılmağay kör séni özde taş

4256. uğunça kamuğka özün edğü kıl / saña edğü bolğay sézik tutmağıl

5305. kişi sukıña bérme ilde elig / sézik tutma buzğay itilmiş ilig

5408. ölümüg unıtma ay ilig oğun / sézik tutma kelgey saña terk ođün

⁴⁸⁶⁶ 0010. séziksiz bir ök sen ay meñü açu / katılmaz karılmaz sağışka saçu

0339. üçünçi tağı bir bor içse sewe / séziksiz bu er boldı birtem yawa

0479. séziksiz kerek bolğa altun kümüş / özüm işleteyin tése men öküş

1472. séziksiz ölüm bir kün āhır kelir / tirilmiş bu cānlıg cānın alğalır

1502. saña ma séziksiz bu oğ kelgü ol / usal bolma āhır özün ölgü ol

1753. bütün buldı ilig kör ögdülmüş / séziksiz köni tép negü kılmış

2118. uluğsıg beğük tutsa begler köñül / séziksiz uçuzluk körür ay oğul

2137. ot ıdı buğunğa buzuldı ili / yıkıldı séziksiz bu beglik ulı

2182. séziksiz kerek boldı begke vezir / vezir edğü bolsa beg inçin uğır

2270. séziksiz kerek begke sü başcısı / yaraşmaz yağıdın kötürse usı

2296. beğük tutsa köñlin bu sü başlar er / séziksiz yağıdın bu er berge yer

2358. kayusı sağ erse yağıda oduğ / séziksiz yağıka bu tegrür yoduğ

2584. bütünsüz bar erse yıratgu anı / séziklig bar erse sağıngu anı

2593. bilir sen séziksiz ajun begleri / yalawaç ıdır ildin ilke eri

2639. yalawaç yawuz bolsa kıwçağ kowı / séziksiz tüker anda begler suwı

2825. séziksiz yése beg anıñdın aşıg / mansa añar beg küdeşse başıg

geçmekte ve bu örneklerde kuşkunun zararları anlatılmaktadır. Olumlu kullanımlarda ise iki yerde kuşku duyulan kişilerden uzak durmak ve bir yerde de kuşku ile gün geçirmemek gerektiği öğütlenmektedir. Sözcüğün bağlam ve kullanımlarından, kuşkunun iyi bir şey olmadığı ve kaçınılması gerektiği anlaşılmaktadır. Bu durumda sadâkat ve itaat kuşkunun yerini almaktadır. Kutadgu Bilig’de kuşku anlamındaki sözcük ile aynı anlamda 12 kere Arapça *şekk*⁴⁸⁶⁷ ve iki kere de yine *şübhe*⁴⁸⁶⁸ sözcüğü kullanılmıştır. Bu örneklerde açıkça *şekk* sözcüğü bireysel düşünme işlemindeki kuşku anlamında anılırken *şübhe* sözcüğü helâ ile haramı ayırma açısından dinî bağlamda anılmıştır. Sezik bu çerçevede daha çok *şekk* sözcüğü ile eşdeğer görünmektedir.

Ayrıca eserde genel adlar içine alınabilecek ve yine iman/inanç kavramı adıyla anlam yakınlığı olan *köñül ba-/ula-/tüz-/büt-/tut-*, *köñül til köni tut-*, *köñli түз, бүт-, бүтүн, бүтүнлүк, ышан-/ишен-, boyun ег-/mu’ti* gibi birtakım ad, sıfat veya birleşik eylemler de vardır. Bu sözcüklerin anlamı bağlamına ve kullanımına göre değişmekte olup bazen dinî anlam, bazen de din dışı anlam öne çıkmaktadır. O yüzden kesin anlam sınırı çizilememektedir.

-
2826. idi ters turur bu aş içgü yégü / séziklig kişidin yése ay бүгү
 2878. kirip ötrü tirki ayak başlasa / anıñdın begi aş séziksiz yése
 3621. séziksiz ölür kör tirig boldaçı / қайу күн ölürүг жоқ ол билдеңи
 3633. keçürdün keçigli bu tünki tünün / keçermü séziklig keligli күнүн
 3720. bir ol bar séziksiz kalı kaçasız / көñүлде ырақ тутғу оқшағ меңіз
 4214. yana umduçı birle bolma yağuk / séziksiz saña bu yağı bolğay oқ
 4404. saña ma séziksiz kerek bu kişi / itilse anın ötrü boğzuñ işi
 4570. séziksiz méni aşka üdegeler / men üdep olar ma maña kelgeler
 4849. séziksiz ölümke anunğı ödi / bu күнде naru ol ay yalñuқ кеңи
 4906. séziksiz kelir utru meñü ajun / erej erse emgek uzalmaz uzun
 4911. havâ nefis yağı ol kalı bulsa küç / yetürgey séziksiz saña eski öç
 5340. uluğ toy bakıp kör yaturlar küdü / oқır bizni barğı séziksiz uđu
 6209. tirigle firâkka vişâl bar umınç / ölügli vişâldın séziksiz ырақ
 6248. séziksiz küdezür anı bir bayat / tilekin bérür hem bulur eğğı at
 6428. kalı biz kişi ersemiz ay бүгү / olarıғ séziksiz ferişte tigü
 6430. uқuşluғ uқar ol biliglig bilir / ölür öz bu dünyâ séziksiz қалır
⁴⁸⁶⁷ 0025. ayâ birke бүтmiş tiliñ birle ög / көñүл бүтті şeksiz amul tutğıl ög
 1365. bu күн men barır men munu erksizin / yarın sen kelir sen uğu şeksizsin
 1430. қамуғ işke tevfiқ bayattın tile / bayat birge şeksiz saña küç bile
 1527. ikide biri boldı şeksiz ülүg / tirildi ölүmsüz uzun meñülүg
 2755. özi kórқar erse bayatқа kalı / bu er tutğa şeksiz könilik yolu
 4163. er at birle şeksiz қатılғу kerek / olarқа yaraşı tirilgü kerek
 4450. biligsizni artuқ yaқın tutmağı / yaқın tutsa şeksiz қılır қılмағу
 4779. barı boldı şeksiz maña belgülүg / көñүл бүтті ырлар tilim үlgülүg
 5460. er at tutsa şeksiz kerek neñ tawar / bu neñ bolmasa er yıgılmaz añar
 5522. kötürme bayutma isiz öktemig / ağı қılға şeksiz saña ot emig
 5933. sözüm tutsa tutğıl kalı tutmasa / özüñ körge şeksiz maña бүтмесе
 6137. esürtmesü devlet sêni ay қадаş / ақылдақта şeksiz көзүñ tolға yaş
⁴⁸⁶⁸ 3546. bu üçte açın жоқ bu dünyâ neñi / ҳалâl ol ya şübhe ҳарâm ol öñi
 3547. ҳалâlқа сақış ol ҳарâmқа ma қın / қалı şübhe erse yéme кең сақın

şerī'at

Şeriatin sözlük anlamı “insanların veya hayvanların su içtiği, açıkta olan ve kesilmeyen akarsu, bu suya giden yollar; su yolu, bir ırmak veya herhangi bir su kaynağından su içmek için gidilen yol, hak, din yolu, büyük ve geniş cadde, aydınlık ve ıstık”tır. Terim anlamı ise “açık ve doğru kurallar, yerleşik davranış biçimi, bir semavî dine dayanan hükümler bütünü; toplumlar için amelî hükümler, emir ve yasaklar” anlamına gelmektedir.⁴⁸⁶⁹ Şeriat zahirî hükümleri, fıkıh kâideleri, hukukî kurallar, insanın beden ve dünyasıyla ilgili dinî hususlardır. Şeriat kulluğun gereğini yerini getirmektir. Bu bakımdan herkesi bağlar ve geneldir.⁴⁸⁷⁰ Din, esasa ilişkin inanç, usul ve prensiptir; şeriat ise her peygamberin kendi devrinde bu usule dayalı olarak ortaya koyduğu amelî kurallar ve uygulamaların adıdır. Geniş yol anlamına gelen “minhac” ise ilk insandan bu yana Allah’ın dininde değişmeden gelen imân esaslarıdır. Bu bakımdan minhac ile şeriat dinin içeriğini ve sınırlarını oluşturmaktadır.⁴⁸⁷¹

Sekiz kere geçen sözcüğün bağlamlarına göre şeriatin temeli, kökü dört halifedir. Çünkü bunlar kâfir ve münâfıkların yükünü üstlenmişlerdir.⁴⁸⁷² Hz. Ömer de şeriatin yüzünden örtüyü kaldırmıştır.⁴⁸⁷³ Artık Müslümanlık açılmalı, şeriat yayılmalıdır.⁴⁸⁷⁴ Şeriatin temellerinden biri dinin direği olan âlimlerin bilgileridir⁴⁸⁷⁵; onların her dediği tutulmalı ve şeriat yoluna boyun eğilmelidir.⁴⁸⁷⁶ Şeriatin işi, emri “saklık”, “saklan-“ uyanıklık ve uyanmaktır.⁴⁸⁷⁷ Bu nedenle Buğra Han da şeriate giden yol yani dindir⁴⁸⁷⁸ ve kâtiplik gibi belli mesleklere dini ve şeriatı bilen kişiler getirilmelidir.⁴⁸⁷⁹

tarikat

Tarikatin sözlük anlamı “yol, hal, gidiş, kat, tabaka”, terim anlamı ise “Hakk’a ulaşmak için tutulan, birtakım kuralları bulunan yol” demektir. Bütün insanlar hatta yaratıklar kadar yol vardır ve herkes kendine göre yol tutar (tarikata sülûk eder).⁴⁸⁸⁰

Kutadgu Bilig’de sözcük birbirini izleyen iki beyitte, bey ile hizmetçileri arasındaki karşılıklı hak ve görevlerin anlatıldığı başlıkta iki kere geçer. Bu bağlamda

⁴⁸⁶⁹ İ. Karagöz (ed.), *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, s. 617; Talip Türcan, “Şeriat”, *TDVİA*, İstanbul 2010, C. 38, s. 571.

⁴⁸⁷⁰ S. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 332

⁴⁸⁷¹ İ. Karagöz (ed.), *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, s. 618.

⁴⁸⁷² 0059. bular erdi dîn hem şerī'at köki / bular yûdî kâfir münâfîk yüki

⁴⁸⁷³ 0054. bu erdi basutçı köni dînka kök / şerī'at yüzindin kiterdi eşük

⁴⁸⁷⁴ 5488. müsülmânlık açgıl şerī'atnı yad / atn bolğa edgü özün bolğa keğ

⁴⁸⁷⁵ 04345. bular ol hâkîkat bu dîn tîrgüki / olar bilgi ol çın şerī'at köki

⁴⁸⁷⁶ 5552. ağırta bularîğ negü aysa kıl / şerī'at yolu tut boyun bér egil

⁴⁸⁷⁷ 446. ilig kolsa saklan ajunçı kişi / bu saklık erür hem şerī'at işi

⁴⁸⁷⁸ 0089. ay dîn 'izzî devletka nâsir mu'in / ay milletka tâc ay şerī'atka dîn

⁴⁸⁷⁹ 2844. sakınuğ kerek dîn şerī'at bilir / bu mundağ kişidin bütünlük kelir

⁴⁸⁸⁰ S. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 643; İ. Karagöz (ed.), *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, s. 633.

geçen tarikat sözcüğünü İslâm mistitizminin örgütlenmesine verilen ad ile karıştırmamak gerekir. Sözcük eserde tasavvuf metodolojisi ve organizasyonunu ifade etmez. Sözlük anlamında kullanılmıştır. Geçtiği beyitlerde tarikat ile mürüvvet arasında bir ilişki kurulmuştur. Mürüvvet sözcüğü de sözlük anlamıyla öncelikli olarak erkeksi bir erdemin adıdır. Sonradan adamlık, mertlik, insanlık anlamını kazanmıştır. Adamlık ve mertlikte de erkeksi köken açıkça görülmektedir. Ancak Türkçede nasıl “adam olmak, “mertlik” gibi değer adları cinsiyetçi bağlamdan uzaklaşarak olumlu insanî değerler biçiminde anlaşılmaya başlanmışsa mürüvvet de kaynak dili olan Arapçada ve ödünçlendiği dillerde aynı dönüşümün ardından bir kullanım değeri kazanmıştır. Yiğitlik anlamına gelen fütüvvet ile de anlamca benzeşir.⁴⁸⁸¹ Yusuf Has Hâcib sözcüğün Türkçedeki karşılığı olarak erlik veya erdem sözcüğünü değil kişilik sözcüğünü kullanır. Böylece cinsiyetçi olmayan bir söylem ortaya çıkararak kişilik=mürüvvet=tarikat denkliği kurar. Bu denkliğin ortak belgüsü/belirtisi ise insan emeğinin karşılığını/hakkını vermektir.⁴⁸⁸² Görüldüğü gibi düşünür mürüvvet ve tarikat kavramını Türkçede kişilik kavramı ile yeniden üretmektedir.

tayanç

Kutadgu Bilig’de bir kere geçen *tayanç*, sevinç ve avunç ile bir üçlü oluşturur. Olgurmuş Küntogdı’ya yazdığı mektupta Tanrı ile hakani karşılaştırır. Her konuda gerçek güç Tanrı’dadır. Tanrı’yı yüceltirken hakani küçümseyen Olgurmuş gerçek dayanağın, sevinç ve avuntu nedeninin Tanrı olduğunu belirtir.⁴⁸⁸³ Sözcük “arkasını vermek, sırtını dayamak, yaslanmak, tahammül etmek” gibi anlamlarında beş kere geçen *tayan*-⁴⁸⁸⁴ eyleminden türetilmiştir. İnanmak ve güvenmek ile üçleme oluşturmaktadır. Eylemlerdeki eşdeğerlilik adlarda da kurulmuştur. Tayangu ve tayanç sözcükleri aynı zamanda ilk İslâm-Türk devletlerinde “hâcib” yayılmadan önce “mâbeynci, baş perdecî” anlamında unvan ve özel ad olarak da kullanılmıştır.⁴⁸⁸⁵

⁴⁸⁸¹ S. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 264.

⁴⁸⁸² 2970. ay ilig kişilik mürüvvet bolur / mürüvvet kişike tarikat bolur

2971. mürüvvet tarikat bu ol belgölüg / kişi emgeki bilse kılsa ülüg

⁴⁸⁸³ 3773. igimke şifâ sen saıncıka sewinç / muñumka tayanım irikse awınc

⁴⁸⁸⁴ 1332. tayanma tiriglikke tüş teg keçer / küwenme kıwı kutka kuş teg uçar

3153. ilig aydı ârzüm tilekim bu ol / anı bulsa ötrü tayanğay köñül

4091. tapuğka tayanma kötürme köñül / saña tügge begler yañılsa yüzün

6467. vefâ ketti halkta cefâ urdı iz / inanğu tayanğu kişi boldı kız

6640. negüke mandıñ ayâ muñluğ öz / kayuğa tayandıñ körür köz köre

⁴⁸⁸⁵ Saadet Çağatay, *Makaleler*, İstanbul 2008, C. II, s. 175.

14.2. Tanrı Adları

Kutadgu Bilig’de İslâm âmentüsünün ilk kuralı ya da imanın ilk şartı olan Allah’a iman bağlamında Allah’ı dile getiren çeşitli Türkçeözel adlar geçmektedir. Bunların başında “tanrı, bayat, idi ve ugan” sözcükleri gelir. Ayrıca Tanrı’nın niteliklerini ifade eden başka sözcükler de bulunmaktadır.

Tanrı’ya verilen adlar her Tanrılı dinde önemli ve merkezî yer tutar. Bu adlar inancın ve tapınmanın temel öğeleridir. Dolayısıyla Tanrı’yı dile getiren adlar, bir dilin içerdiği din sisteminin anahtarını verir. Tanrı adları için iki terim kullanma zorunluluğu vardır. Birincisi belli bir din sistemi içinde anlam bulan Tanrı adları için kullanılır. Bu terim “teonim” dir. Teoloji, teokrasi, teozofi, teizm gibi terimlerin içinde de bulunan “Teos” adı bir kutsal kitap, bir din sistemi veya bir din topluluğu tarafından inanılan ve tanınan yaratıcının adıdır. Teizm de bu bağlamda bir dinin içinden ve bu dine bağlı olarak Tanrı’yı tanımaktır. Karşıtı “ateizm” olarak bilinir ve Türkçede “tanrıtanımazlık” diye karşılır. Allah, God, Dieu, Hüda, Tanrı gibi adlar bu bakımdan birer “teonim” dir. Sıfat değeri de taşıyan, belli bir din sistemi kapsamında değil din dışı, dinler ötesi ve dinler üstü bağlamda Tanrı’yı dile getiren sözcükler ise “deonim” dir. Bu terim “deizm” kavramı ile ilgilidir. Deizm dinler dışında bir alanda yalnızca bir yaratıcıya inanmaktır. Türkçede “teizm” yaratancılık”, “deizm” ise “yaratancılık” sözcüğüyle karşılanmaktadır. Bu örneklerde bir ünsüz değişikliği üzerinden anlam ayrımı verilmeye çalışılmaktadır. Bu çalışmada “Tanrı” sözcüğü Türk dilinde “Gök Tanrı” inancının “Tanrı” sını, “tanrı adları” ibaresi ise Tanrı’nın çeşitli niteliklerini dile getirmek amacıyla kullanılmaktadır. Baş harfin büyük veya küçük oluşu fonetik değil fonemik bir durumdur. Yani bir imlâ/yazım sorunu değil semantik/anlamsal farkı yansıtır. Bu ayrım aynı zamanda Kaşgarlı’nın verdiği bilgilere de uygundur. Kaşgarlı Tanrı sözcüğüne iki anlam yükler. İlk anlam “Yüce Allah” karşılığı olan “Tanrı” dır. Kaşgarlı Müslüman olmayan Türklerin göğe ve saygı duydukları, korktukları, gözlerine ulu görünen her şeye de “tanrı” dediklerini bildirir.⁴⁸⁸⁶ Kaşgarlı bu iki durumu iki ayrı sözcükle adlandırma yöntemini peygamber ve elçi anlamına gelen sözcükleri açıklarken de kullanır. Onun fark ettiği ve bildirdiğine göre yalavaç/yalawaç Tanrı elçisini, yalawar ise hakanın elçisini dile getirir.⁴⁸⁸⁷

⁴⁸⁸⁶ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 501; Kaşgarlı, *DLT-BA*, C.III, s. 377; Salih Sabri Yavuz, “Kaşgarlı Mahmud’un Yaşadığı Dönemin İnanç Coğrafyası ve Eserinde İnançla İlgili Kavramlar”, *Rize Üniversitesi Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu*, Rize 2008, s.132; Bayram Dalkılıç, “Kaşgarlı Mahmud’a Göre Din Dilinin Mantığı, Anlamı ve Algılanması”, *Rize Üniversitesi Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu*, Rize 2008, s. 143; Fuzuli Bayat, “Divanü Lugati’t-Türk’te Tanrıçılık veya Gök Tengri Dini”, *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi Bilgi Şöleni Bildirileri*, Ankara 2008, s.76.

⁴⁸⁸⁷ Kaşgarlı, *DLT-AB*, s. 320, 368.

Allah sözcüğü İslâmî edebiyatta “lafz-ı celîl” olarak kabul edilir. Musevî inancında Yahveh nasıl “bir olan”, “o birdir” anlamında yaratıcının öz adı olarak kabul edilip onun adını anmak bile kulluğa yakışır bir tapınma biçimi sayılmışsa İslâm kültüründe de Allah sözcüğü öylece kutsal sayılmıştır. Kutadgu Bilig’de Allah lafzı celilinin karşılığı olarak yukarıda sayılan dört ad, yani bayat, tanrı, idi, ve ugan kullanılmıştır. Bayat’ın sayıca çok geçmesi Tanrı’nın rahman ve rahim, yani esirgeyen, bağışlayan, acıyan, affeden, verici, cömert, cudî niteliğini öne çıkarma isteğinin sonucudur. Türkler Tanrı’nın cabbar ve kahhar, celâl sahibi olan tarafını değil sevecen yönlerini vurgulama eğiliminde olmuşlardır. Bu yüzden zengin, varlıklı, kuluna olanaklar bağışlayan Tanrı imgesi Yusuf Has Hâcib’in de vurguladığı bir niteliktir. Ancak sıklık bakımından ikinci sırada geçen Tanrı teonimi Yusuf Has Hâcib’den önce de sonra da Arapça Allah lafz-ı celilinin karşılığı olarak dönüştürülüp yaygın biçimde kullanılmıştır. Tanrı sözcüğü Hunlar zamanından beri bilinen bir sözcüktür. Başlarda hem göğü hem de göğü yaratan ve döndüren kutsal, tekil ve soyut gücü dile getirmek için kullanılan bu ad Göktürklerden itibaren anlam yönünden iki uca doğru ayrılmıştır. Somut gök anlamı unutulurken yaratıcı anlamı öne çıkmaya başlamıştır. İlk İslâmî Türkçe eser olan Kutadgu Bilig’de bu adın Allah lafz-ı celili karşılığında kullanılması ile birlikte sözkonusu tekil ve soyut yaratıcı anlamı güçlenmiştir.

Eker, Kutadgu Bilig’deki tevhid bölümünü çözümlediği çalışmasında “Tengri” adı etrafında İslâmî kavramların Türkçelerinden oluşan anlam evrenini incelemiştir. O da Tanrı adının Allah lafz-ı celilinin karşılığı olduğu görüşünden yola çıkarak çalışmasını gerçekleştirmiştir. Bayat, Ugan ve İdi gibi sözcükler, Eker’in de belirttiği gibi Tanrı’nın yerine kullanılsa bile esas olarak onun sıfatlarıdır. Eker, Başer ve Savran’dan sonra üçüncü araştırmacı olarak Kutadgu Bilig’deki Tanrı adını niteleyen sözcükleri esmâü’l-hüsna bağlamında anlamlandırmaya çalışmaktadır.⁴⁸⁸⁸ Bu konuda Türkiye’deki yaklaşım Türkçe sözcüğü Arapça sözcüğün çevirisi ve anlamca eşdeğeri olarak kabul edip açıklama biçimindedir. Bodrogligeti ise Orta Türkçe eserlerinin yayımlarına eklenen sözlükçeler ve bağımsız dönem sözlüklerinden yararlanarak art zamanlı bir yöntemle sözcükleri Türkçe içinde karşılama yolunu seçmiştir.⁴⁸⁸⁹ Onun temel eksikliği de hiçbir şekilde Kutadgu Bilig’e değinmemiş olmasıdır.

⁴⁸⁸⁸ Süer Eker, “Kutadgu Bilig’de (teñri ‘azze ve celle ögdisin ayur) Türkçe İslâmî Terimlerin Kaynakları Üzerine”, *bilig*, Sayı: 38, 2006, s. 103-122.

⁴⁸⁸⁹ A. Bodrogligeti, “İslâmî Terms in Eastern Middle Turkic”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tomus XXV, 1972, p. 355-367.

Tanrı sözcüğü üzerine bilgi veren Avrupalı veya Arap gezgin ve gözlemcilerin dediklerinden anlaşıldığına göre Tanrı sözcüğü göğü ve gökleri yaratan gücü ifade etmek bakımından ikili bir anlama sahip olsa bile bu adın arkasında kesin bir tek tanrıcı inanç bulunmaktadır.⁴⁸⁹⁰ Tanrı adına bağlı olarak eski Türklerin dininin Tanrıcılık/Tengrizm olduğu ileri sürülmektedir. Taş, bu adlandırmanın sahibi olarak dolaylı atıfla Potapov üzerinden Roux’yu adres gösterir.⁴⁸⁹¹ Güngör ise Tengriyanstvo=Tanrıcılık terimini ilk kez 1975’te Kazak edebiyatçı Olcas Süleymanov’un kullandığını söyler.⁴⁸⁹² Roux’nun önerdiği Tanrıcılık terimine duyulan ilgi Türkoloji çevrelerinde günden güne artmaktadır. Tanrıcılık veya Gök Tanrı inancı adlandırması, geçmişte çok tutulan “Şamanizm” terimine göre daha gerçekçidir. Son araştırmalar Türklerin Şamanizm diye bir dine mensup olmadıklarını göstermektedir. Şamanizmin de bir din olup olmadığı tartışmalıdır. Eski Türk din sisteminde esas kavramın Tanrı olduğu görülmektedir. Bu yüzden eski Türk dini Gök Tanrı merkezli, onun etrafında şekillenmiş, tamamen kendine özgü bir monoteizmdir ve onu ancak “Gök Tanrı Dini” olarak isimlendirmek mümkündür.⁴⁸⁹³ Tanyu da bu konudaki araştırmasının sonucunu şu yargısıyla belirtmiştir: “Esasen Türklerin dini şamanlık değildir, Tek Tanrı dinidir.”⁴⁸⁹⁴

Yukarıda verilen bilgi ve örnekler, kutsal adların (hieronymyies) baş harfi büyük yazılan özel Tanrı adları (Teonimler) ve genel tanrı adları (deonimler), özel peygamber adları ve genel peygamber adları gibi onomastik ve onomatolojik tasnifleri yapabilmek açısından gereklidir.

bayat

Kutadgu Bilig’de 289 kere geçen ve bu sayıyla teonimler arasında ilk sırayı alan bayat sözcüğü için üç ayrı anlam tartışılmıştır. İlk olarak sözcüğün zengin, varlıklı anlamındaki bay sözcüğünden türediği ileri sürülmüştür.⁴⁸⁹⁵ Oğuz boy adlarından biri olan “Bayat” için Reşideddin’in Câmîü’t-Tevârih ile Yazıcıoğlu’nun Târîh-i Âl-i

⁴⁸⁹⁰ J. P. Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 129; J. P. Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, s. 126-131; Azmi Bilgin, “Gök Tanrısı” Terimi Üzerine”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2005, C.II, S:4, 2005, s. 189-197.

⁴⁸⁹¹ İsmail Taş, *İslâm Öncesi Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji*, Konya 2012, s. 39.

⁴⁸⁹² Harun Güngör, “Türk Dünyasında Dini ve Politik Bir Fenomen Olarak Tanrıcılık = Tengriyanstvo”, *Turkish Studies*, Vol. 8/9, 2013, s. 63-70; Harun Güngör, “Tengriizm Dini ve Türk Dünyası Politik Fenomeni: Tanrıcılık”, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, C.V, S:19, 2013, s. 189-195; Nikolai Abaev, “Orta Asya Türk-Mogollarda Resmi ve Milli Din Olarak Tengrizm”, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, C.V, S:19, 2013, s. 401-407.

⁴⁸⁹³ Harun Güngör, “Eski Türk Dininin İsimlendirilmesi Üzerine”, *Folkloristik: Prof. Dr. Umay Günay Armağanı*, Ankara 1996, s. 34-39; Ramazan Biçer-Osman Sezgin, “Kutadgu Bilig’de Tanrı ve Nitelikleri”, *VI. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri Kitabı*, Ankara 2008, s.765-782.

⁴⁸⁹⁴ Hikmet Tanyu, *İslâmlıktan Önce Eski Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara 1980, s. 6.

⁴⁸⁹⁵ Erdal Moğolca bayan sözcüğünün de zengin anlamına geldiğini ve bay ile ilişkili olduğunu belirtir. Bakınız: M. Erdal, *OTWF*, s. 82.

Selçuk'ta "devletli ve nimetli"; Ebulgazi Bahadır Han'ın Şecere-i Terâkime'sinde "devletli" anlamlarının verilmesinden dolayı Ercilasun da Togan gibi sözcüğün zengin anlamındaki "bay"dan geldiğini ve +At~+It çokluk ekiyle oluştuğu görüşündedir.⁴⁸⁹⁶ Bay sözcüğünün bey ile benzerliği ve her ikisinin bag, bayagut gibi sözcüklerle benzerliği çok eskilerde sözcüğün alıntı olabileceği ve bazı Hint-Avrupa dillerinde "Bag-dad" (Tanrı'nın verdiği), "Bog-dan" (Tanrı'nın verdiği) gibi günümüz kent veya yer adlarında yaşayan Tanrı anlamındaki bag/bog ile aynı kökte buluşabileceği iddiasının ortaya atılmasına neden olmuştur. Yine aynı kökten türeten ve varlığının yoksula elindekini vermesi anlamında "baya-" eyleminden -t ile ad yapıldığı da düşünülmektedir. Üçüncü ve son olarak bayat sözcüğünün bugün de ağızlarda ve bazı Türk yazı dillerinde eski, eskimiş anlamında kullanılması Tanrı'nın önsüz, ilksiz, başlangıçsız, Arapça ezeli ve kadim sözcükleri ile aynı anlama geldiği düşünülebilir. Çağatay, Doerfer'den de destek alarak bu son görüşe yakın durmaktadır.⁴⁸⁹⁷ Öner bayat ile kadim=eski anlamını eşleştirmektedir.⁴⁸⁹⁸ Eker de bayatı ile "kadim, ezeli, evvel ve varlığının başlangıcı olmayan" biçiminde tanımlamaktadır.⁴⁸⁹⁹ Türk'e göre de Kutadgu Bilig'deki "Bayat" sözcüğü Tanrı'nın doksan dokuz sıfatından olan kadim yani "başlangıcı olmayan, ezeli" sıfatının Türkçesidir."⁴⁹⁰⁰ Sadıkov, ilk kez "bismillah" ibaresinin Kutadgu Bilig'de geçtiğini vurgulayıp "bayat atı birle" ibaresinin de tam olarak "bismillah" ın ve onun Şahnâme'de geçen Farsça çevirisi olan "be nâm-ı hüdvend" formülünün çeviri karşılığı olduğunu belirtir.⁴⁹⁰¹ Bu bağlamda eserde "Bayat" adı Allah lafz-ı celilinin Türkçesi olarak kullanılmıştır. Ancak aynı formül Tanrı adı, hak adı gibi tamlamalarla da yineleniği için bu kullanışı temel anlamı belirlemede ölçü almak sonuç vermemektedir. Sözcük ile ilgili son ve en kapsamlı incelemeyi yapan Öztürk, kadim anlamının doğru olmadığı görüşünü savunmaktadır. Öztürk sözcüğün başına gelen önadlarla yaptığı tamlamaları, sonuna gelen ve tamladığı adlarla kurduğu ad tamlamalarını, sözcüğün özne olarak kullanıldığı cümlelerde geçen eylemleri incelemiş ve 70 kere ver- eylemiyle kullanıldığını belirlemiştir. Asıl anlamı da işte bu kullanımdan türetmiştir. Sonuçta, sözcüğün baya- eyleminden geldiğinin savunan Gülensoy ve Çağbayır'ın görüşünün

⁴⁸⁹⁶ Ahmet B. Ercilasun, "Oğuz Boy Adlarının Etimolojisi", *Dil Araştırmaları*, S. 3, 2008, s. 12.

⁴⁸⁹⁷ Saadet Çağatay, "Türkçe'de Dinî Tâbirler", *Makaleler*, İstanbul 2008, Cilt: 1, s. 144.

⁴⁸⁹⁸ Zafer Öner, "Karahanlı Dönemi Metinlerinde İnançla İlgili Türkçe Terimler", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 10, Sayı: 16, 2009, s. 194.

⁴⁸⁹⁹ Süer Eker, "Kutadgu Bilig'de (teñri 'azze ve celle ögdisin ayur) Türkçe İslâmi Terimlerin Kaynakları Üzerin'e, *bilig*, Sayı: 38, 2006, s. 106.

⁴⁹⁰⁰ Vahit Türk, "Orhun Yazıtlarından Kutadgu Bilig'e", *Türk Yurdu*, S. 283, Yıl:100, 2011, s. 80

⁴⁹⁰¹ Sadıkov Kasımcı, "Kutadgu Bilig'de Geçen "Bayat atı birle" Söz Öbeği Hakkında", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:21, 2003, s. 21, 22.

değil bay adından türemiş olduğunu düşünen Erdal'ın görüşünün daha uygun olduğunu göstermiştir.⁴⁹⁰² Gerçekten de bayat adının geçtiği 289 beyitte⁴⁹⁰³ 45 kere tile- yani bugünkü dile- eylemi geçerken 89 kere bér- yani bugünkü ver- eylemi geçmektedir. Buna göre Bayat bütün dilenenleri, arzu edilenleri verir. Devlet, beylik, kut, küç, ülüg, destek, tevfiğ, yölek, arka, sevinç/şefaât, inâyet, ukuş, ög, bilig, gönül, erdem, fazl, kişilik/insanlık, muyan/sevap, ter/ecir/ücret, edgü konut/cennet, yanut, âyetler, uvut/haya, edgülek, edgü kılık, revân can, göz-kulak verir. Bu verdiği nimetler için en çok geçen kavram da eserin adına ve anlamına uygun biçimde 12 kere kut sözcüğünün geçmesidir. Anılan beyitlerde Bayat'ın niteliklerinden biri olarak merhametli, rahman, rahîm anlamında bağırsak sözcüğü sekiz, rahmet sözcüğü de iki kere geçer. Dolayısıyla Bayat Tanrı, kulu bir isterse âdetâ ona istediğinin iki katını vermektedir. Bu beyitlerde sözcüğün “Kerîm” ve “Rahîm” karşılığı kullanıldığı görülmektedir. Tanrı kendisine el açan kullarına ikramda bulunur. Tanrı ihtiyaç sahiplerini kapısından eli boş göndermemektedir. Onlara dileklerinden daha fazlasını vermektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de kerim sözcüğü nimet veren anlamında kullanılır.⁴⁹⁰⁴ Pek çok âyette Tanrı'nın kullarına maddî ve mânevî ikramlarda bulunduğu, yer ve gökteki nimetleri onlara bağışladığı vurgulanır.⁴⁹⁰⁵ Yusuf Has Hâcib'den birkaç yüzyıl sonra Yunus Emre, kerim sözcüğünü Kutadgu Bilig'deki bayat sözcüğü ile aynı anlamda kullanmıştır:

Sensin Kerîm sensin Rahîm

⁴⁹⁰² Öztürk Rıdvan, “Kutadgu Bilig'de Geçen “Bayat” Kelimesinin Anlamı ve Kavram Alanı”, *Dil Araştırmaları*, Sayı: 9, 2011, s. 23-34.

⁴⁹⁰³ Marcel Erdal yukarıda anılan incelemesinde bayat sözcüğünün Kutadgu Bilig'de 270 kere geçtiğini belirtmektedir. Sözcüğün 289 kere geçtiği satır/beyitler şunlardır: B.0001, B.0032, 0001, 0002, 0006, 0036, 0041, 0042, 0051, 0090, 0109, 0122, 0124, 0146, 0151, 0600, 0752, 0753, 0756,1021, 1030, 1084,1109, 1233, 1250, 1251, 1253, 1256, 1267, 1268, 1269, 1272, 1275, 1278, 1279, 1329, 1342, 1343, 1348, 1430, 1451, 1479, 1483, 1507, 1520, 1525, 1531, 1560, 1561, 1686, 1740, 1761, 1782, 1797, 1799, 1800, 1801, 1811, 1813, 1818, 1828, 1829, 1838, 1873, 1877, 1884, 1922, 1933, 1934, 1940, 1978, 1980, 1983, 2007, 2158, 2163, 2227, 2598, 2751, 2755, 2856, 3022, 3066, 3112, 3114, 3120, 3122, 3149, 3188, 3189, 3190, 3194, 3200, 3223, 3250, 3251, 3255, 3256, 3262, 3264, 3294, 3316, 3319, 3339, 3349, 3351, 3353, 3354, 3358, 3404, 3445, 3464, 3467, 3468, 3503, 3520, 3523, 3524, 3525, 3526, 3592, 3649, 3657, 3662, 3663, 3668, 3672, 3696, 3715, 3716, 3741, 3746, 3747, 3749, 3751, 3754, 3762, 3764, 3794, 3897, 3905, 3906, 3919, 3920, 3921, 3928, 3986, 3989, 4129, 4205, 4236, 4254, 4370, 4372, 4390, 4416, 4420, 4471, 4528, 4529, 4530, 4560, 4597, 4689, 4693, 4712, 4728, 4777, 4778, 4806, 4808, 4854, 4857, 4858, 4872, 4879, 4880, 4927, 4955, 4957, 5078, 5082, 5101, 5103, 5116, 5119, 5120, 5130, 5132, 5165, 5191, 5193, 5194, 5239, 5246, 5273, 5275, 5276, 5278, 5306, 5327, 5350, 5360, 5401, 5402, 5437, 5468, 5469, 5471, 5484, 5492, 5596, 5611, 5613, 5644, 5645, 5647, 5666, 5667, 5693, 5722, 5740, 5745, 5761, 5794, 5819, 5832, 5854, 5880, 5888, 5895, 5899, 5900, 5901, 5934, 5935, 5947, 5952, 5988, 6066, 6089, 6093, 6136, 6153, 6156, 6171, 6182, 6190, 6192, 6193, 6246, 6248, 6250, 6251, 6253, 6260, 6261, 6262, 6268, 6293, 6296, 6306, 6307, 6311, 6373, 6386, 6395, 6408, 6409, 6411, 6500, 6520, 6540, 6541, 6560, 6631, 6637

⁴⁹⁰⁴ Mustafa Maden, *Kur'an'da Er-Rahman İsmi ve Bu İsme Yönelik İddialara Muhafaz Olan Ayetlerin Yorumu*, Selçuk Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2009, s. 28.

⁴⁹⁰⁵ Osman Akça, *Kur'an'da Nimet Kavramı*, Selçuk Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2006.

Allâh sana sundum elüm
 Senden artuk yokdur umum
 Allâh sana sundum elüm.⁴⁹⁰⁶

idi

Kültigin Yazıtında iki, Bige Kağan Yazıtında bir kere “sahip”⁴⁹⁰⁷, Manici ve Budacı Uygur Türkçesiyle yazılmış metinlerde “sahip” ve “efendi” anlamında⁴⁹⁰⁸, Dîvânu Lugâti’t-Türk’ta, Atebetü’l-Hakâyık’ta, İbn Mühenna Lugatında, Rabguzî’nin Kısâsü’l-Enbiyâ’sında ve benzeri Orta Türkçe metinlerde yine aynı anlamda ve Allah adı olarak geçen “idi” sözcüğü Kutadgu Bilig’de 76 kere geçmektedir. Çağatay, sözcüğün Türklerin benimsediği bütün dinlere taşınıp kullanıldığını söylemektedir. Yine Çağatay’ın verdiği bilgiye göre iye ve eye gibi deşikeleri olan sözcük Şamanizm ve halk hurafelerinde anlam bakımından kutsal ve olumlu değerini yitirerek kötü ruh, peri gibi anlamlarda da kullanılmıştır.⁴⁹⁰⁹

Kutadgu Bilig’de “idi” teonimi etrafında oluşan anlam dünyası bir bakıma Kur’ân-ı Kerîm’in planına benzer bir seyir izlemektedir. Tanrı’nın birleşmesi ve ululanması ile başlayan Kur’ân, nâs yani insanlar sûresi ile sona erer. Bu plan ile Kur’ân’ın Tanrı’dan kişiye doğru inen bir ileti olduğu ayrıca belirtilmektedir. İdi teonimi ile birlikte 0005, 0380, 3501, 3598, 3719, 3779, 3801, 4794. beyitlerde sekiz kere sayı önadı olan “bir” sözcüğü kullanılmaktadır. “Bir idi” denilerek İhas sûresindeki “Allahu ahad” ibaresi karşılanmaktadır. İhlâs sûresinin Kur’ân’ın ana fikri olan tevhid yani Tanrı’yı birleme formülleri açısından yine Kur’ân’ın özeti olduğu da bilinmektedir. Yusuf Has Hâcib “idi” teonimi etrafında âdetâ İhlâs suresinin Türkçesini vermektedir. Kelime-i tevhid olarak bilinen formülün “lâ ilâhe illallah” kısmının çevirisi olabilecek 1151. beyitteki “Ey İdim, senden başkasını idi bilmedim” ibâresi de bu tevhid anlayışının bir sonucudur. Müslüman her işine Tanrı adını anarak başlar. Yazar da bu geleneğe içtenlikle bağlıdır. Eserin üç yerinde besmelenin Türkçesi yer almaktadır.⁴⁹¹⁰ İdi teoniminin eş anlamlı olduğu teonimler de metinde aynı beytin içinde ikileme oluşturacak biçimde belirtilmektedir. Buna göre “idi=tengri” (6189), “idi=bayat” (0001, 0124, 1343, 6171) ve “idi=rab” (6563)’dir. Fâtihâ sûresinin ilk âyeti âlemlerin rabbi olan Allah’a

⁴⁹⁰⁶ Abdülbâki Gölpınarlı, *Yunus Emre Hayatı ve Bütün Şiirleri*, İstanbul 2018, s. xxx.

⁴⁹⁰⁷ H. Şirin, *ETY*, s. 403, 729.

⁴⁹⁰⁸ Radloff’un Uigurische sprachedenkmäler adlı derlemesinden aktaran: A. Caferoğlu, *EUTS*, 2017, s. 89.

⁴⁹⁰⁹ Saadet Çağatay, *Makaleler*, İstanbul 2008, C. 1, s. 144.

⁴⁹¹⁰ 0001. bayat atı birle sözüg başladım / törütgen égidgen keçürgen idim
 0124. bayat atı birle sözüg başladım / törütgen igidgen keçürgen idim
 1343. bayat atı birle sözüg başladı / törütgen igidgen keçürgen idi

hamd âyetidir. 4742. beyitte Yusuf Has Hâcib “iki ajun idisi” diyerek bu âyeti Türkçeye çevirmiş olmaktadır. Müstensih sözünde de Tanrı aynı anlamda “yér kök idisi” formülüyle anılır. Arapçadaki Allah Teâlâ formülü de metinde “uluğluk idisi” (B.0002) biçiminde karşılık bulmaktadır. Her iki ibârede de sözcüğün “sâhip” ve “efendi” yani kul-ağa ilişkisi içinde İngilizcedeki “lord” anlamında kullanıldığı görülmektedir. 0028, 0378 ve 6508. beyitlerde Tanrı ululanırken aynı zamanda İhlâs sûresindeki “samed” yani ihtiyaç sahibi olmayan anlamındaki terimin Türkçesi olarak Tanrı “muñsuz idi” biçiminde anılmaktadır. 0024. beyite göre yerde gökte ne varsa bütün varlıklar “Muñsuz İdi’ye muñlu” yani muhtaçtırlar. Metne göre “İdi” kendine özgü nitelikleri olan bir güçtür. Bunlar fâzıl (0389), edgü (1260), tirig (1262), bilir (1783, 3501, 6501), erkli (1804, 3520) sözcükleriyle belirtilmektedir. Tanrı’nın özüne ilişkin olan bu nitelikleri esmâü’l-hüsna ile eşleştirmek mümkündür. Ancak bu konu ayrı ve bağımsız bir çalışmayı gerektirdiği için burada işlenmeyecektir.

Üç yerde (1271, 3741, 5820) İdi gözetici yani koruyan ve esirgeyen olarak anılmaktadır. Yedi kere (0034, 1030, 1231, 3052, 3117, 3598, 3771) geçen bağırsak İdi, aynı anlamda bir kere (1364) geçen “İdi rahmeti”, dört kere (3790, 6516, 6517, 6574) geçen vefâlı İdi, üç kere (bérigli İdi: 3745, bérgey İdi: 3761, bérgey İdi: 3801) geçen verici İdi, bir kere (6563) geçen odguran İdi, dört kere (5122, 6509, 6564, 6511) geçen yazuk yarlıkağlı İdi, aynı anlamda birer kere geçen suyurkayıcı İdi (6564), gafûr İdi (6511) ve beş kere (0001, 0124, 1343, 6511, 3769) geçen keçürgey İdi, aynı anlamda bir kere (5125) geçen bağışlayıcı İdi, dört kere (3790, 6516, 6574, 6517) geçen vefâlı İdi, dokuz kere (0001, 0124, 1257, 1343, 1682, 3719, 3743, 4745, 6397) geçen törütgen İdi ve aynı anlamda bir kere (6247) geçen yaratmış İdi, üç kere (0001, 0124, 1343) geçen égidgen: eğiten İdi tamlamaları Tanrı’nın kulu ile ilişkilerini belirten niteliklerdir.

İdi ile ilgili üçüncü öbekte yer alan ifâdeler kulun Tanrı ile ilgili tasarım, görev ve yakarışları ile ilgilidir. Tanrı’dan düzgünlük (4795, 6510), iyilik, bağışlanma (5711) dilenir. Kul İdi’yi unutmamalıdır (4551). Çünkü ondan kaçanlar ona dönecektir (5710). Kulun güveneceği (4797), umacağı (5122), avunacağı (4797), dayanacağı, sığınacağı (4764, 4797) başka güç yoktur. Bu inanç aynı zamanda siyasî otorite sahiplerine karşı bir duruşu da içermektedir. Odgurmuş Küntogdı ile konuşurken bu tutumunu açıkça belirtmiştir. Kulların yanında hakancı, hakanın karşısında Tanrı’ya bir duruş gözlemlenmektedir. Tanrı’ya tapılmalıdır (4762, 4763, 4793, 6558). Kul İdi’nin yarlığını yani buyruğunu tutmalıdır (5931, 2158). İdi yarın işlerden amellerden kulu sorguya

çekecektir (2228). Yusuf Has Hâcib bütün istek ve yaşantılardan ötede sonuçta Tanrı'yı dilemektedir (4781). Onu çok sevmektedir (4788).

Bütün tasarımların, görevlerin ve yakarışların sonunda yazarın Tanrı'ya sevgisini dile getirmesi, Dede Korkut Öyküleri'nde ve Yunus Emre'de de görülen korkutucu değil sevilen bir Tanrı'ya inanma anlayışının öncüsü olarak dikkat çekmektedir.

teñri

Tanrı adları arasında Türkçenin bütün dönemlerinde ve bütün coğrafyalarında yaygın olarak kullanılan teonimlerin başında teñri/tengri=tanrı sözcüğü gelmektedir. Kutadgu Bilig'de "Teñri" sözcüğü 42 kere geçer. 6 yerde de "teñrilik" biçiminde türemiş olarak kullanılmıştır. Bu kullanımda Tanrı'ya yakışır, O'na uygun, "ilâhî" anlamı vardır. Dolayısıyla Tanrı adının toplam 48 kere geçtiğini söylenebilir.⁴⁹¹¹ Sözcüğün geçtiği yerlerde belirlenen ilk özellik örneğin Arapça hamd, minnet, azze ve celle, Farsça sipas, Türkçe ögdi ve tengri sözcüklerinin yanyana kullanılmasıdır. Müstensih tasarrufu olarak görülebilecek olan bu kullanımlar dışında "Teñri" sözcüğü metnin asıl beyitlerinde tek başına kullanılmıştır. 044. beyitte Orhun yazıtlarındaki yağız yer-kök tengri ikili karşıtlığı arasında kişi oğlunun yerleştirilmiş olduğunu belirten sözlerle birebir benzeşen bir durum vardır. Burada Tanrı sözcüğünün gök sözcüğünden bağımsızlaşması sonucunda "kök tengri" yani mavi gök yerine "yaşıl kök" denilmesi yeğlenmiştir. İki evren katmanı arasında ise Hz. Muhammed yerleştirilmiştir. Kişi oğlu yerine Hz. Muhammed'in yerleştirilmesi onun insanlığın prototipi olarak kabul edilmesinden dolayıdır. O bütün insanlığın simgesidir. Bu yüzden Tanrı ona çok değer vermektedir. Na't olarak yazılan bu bölümden sonra medhiye bölümünde 0092.beyitte Buğra Han övülürken tahtını ve bahtını Tanrı'nın koruması için dua edilir. Kutun yani egemenlik ve iktidar hakkının Tanrı tarafından hakana verildiğini kabul eden dönem anlayışı için bu yakarış doğaldır. Tanrı kutsal desteğini hakandan çekmemelidir. Çekerse bunalım olur. Varlığın yaratıcı Tanrı'yı her an andığını belirten 1022. beyitte yer ve göğün Tanrı'yı teşbih ettiğine ilişkin inanç dile getirilmektedir. 1281. beyitte Aytoldı oğlu Ögdülmiş'e Tanrı buyruklarını eksiksiz yerine getirmesini öğütlemektedir. 1485. beyitte Tanrı'nın nedenleri yaratan nedensiz ilk neden olduğu belirtilir. İyiliğin de kötülüğün de yaratıcısı odur. 1555. beyitte Ögdülmiş

⁴⁹¹¹ Bu çalışmada Fergana nüshası sayıma esas alınmaktadır. İndek'i esas alan sözlük ve sayım çalışmalarında farklı rakam ve bilgiler elde edilebilmektedir. İndeks üç nüshanın ekleri ve farklarını da içerdiği için mükerrer veriler sayıya dahil olabilmektedir. Bizim sayıma göre Bayat 289, İdi 76, Tanrı 42, Ugan 9 kere geçmektedir. Ancak Öztürk farklı sayılar vermektedir. Ona göre "bayat" 378 kere, "idi" 102 kere, "tengri" 41 kere, "ugan" 9 kere geçmektedir. "Bayat" sözcüğünün sayısında bir yazım yanlış olmalıdır. Diğerleri İndeks'e dayalı gibi görünmektedir. Bkz. Rıdvan Öztürk, "Kutadgu Bilig'de Geçen "Bayat" Kelimesinin Anlamı ve Kavram Alanı", *Dil Araştırmaları Dergisi*, 2011, Sayı:9, s. 33.

Küntogdı'ya babasının hakan hizmetinde ömrünü tükettiğini, kendi canının da babasının gibi bu yolda feda olacağını söyler. 3249. beyitte, insanlara iyilik etmeyip yalnız ibadetine güvenen ve bununla Tanrı rızasını kazanacağına inanan kişinin yanlışlık içinde olduğu belirtilir. 3332. beyitte Ögdülmiş Ogdurmuş'a üzüntüyle çıkmaktadır. Ogdurmuş inzivaya çekilip çilehaneye girmiştir. Halktan ve kentten uzakta yalnız başına yaşayan Ogdurmuş'ı merak eden, onun için kaygılanan Ögdülmiş Ogdurmuş'a bu cehennem ve azabı Tanrı yalnızca Ogdurmuş için yaratmamıştır. Bu ifâdelerde uzaktan uzağa Buda ve İbrahim bin Edhem gibi sarayı ve kenti bırakıp inzivaya çekilen zâhidleri çağrıştıran bir hava vardır. 3590. beyitte besmeleden sonra söylenen istiâze duası yani lâtetlenmiş Şeytan'dan Tanrı'ya sığınma duası yer almaktadır. 3684. beyitte Ogdurmuş arkadaşı Ögdülmiş için Tanrı'dan iyilik dilemektedir. Arkadaşlığa gösterdiği bu vefâ nedeniyle Ogdurmuş Tanrı'dan Ögdülmiş'e Budist terimi olan muyan vermesi için dua etmektedir. Bu arkadaşların söyleşisinde Budacılık ile İslâm'ın barışıklığı ve dayanışması gözlemlenmektedir. Ögdülmiş İslâm'ı, Ogdurmuş ise Budacılığı simgelemektedir. Öbür beyitlerde de (3697, 3898, 4494, 4526) Tanrı'dan halka bolluk bereket vermesi dilenir. 4712. beyitte Tanrılık taslayıp halkı ezenlerin yerin dibine göçürüldüğü, Firavun'un Nil nehrine gömülüğü anımsatılarak belirtilir. 4865. beyitte Ogdurmuş kendini saraya davet eden Ögdülmiş'e teşekkür ederken saray ve hakandan uzakta Tanrı ile baş başa kalma isteğini dile getirir. Tanrı sözcüğünün geçtiği beyitlerden 5020. beyit hakanın Ögdülmiş'e teşekkürü niteliğindedir. Ögdülmiş çok koşturmuştur. Tanrı'nın da onu ödüllendirmesi dilenir ve umulur. İleride 5102. beyitte bu kez Küntogdı Ogdurmuş'ı överken Tanrı sözcüğü geçer. Tanrı'nın Ogdurmuş'a kut vermesi dilenir. Böylece kut kavramının yalnız siyasî değil dinî ve ahlakî de olabileceği anlaşılmış olur. Bu durum kut anlayışının yalnız hakana veya soyuna özgü olduğu anlayışından uzaklaştığı görülmektedir. 5102. beyitte de kut sözcüğünün benzer bir kullanımı görülür. Burada hakan, Ogdurmuş'a hayır dua niteliğinde olmak üzere söylediği sözde, Tanrının bu kişiliği adına uygun kişinin bütün dileklerini yerine getirmesini ve ona kut vermesini dilemektedir. Burada genel kut kuramına uygun olmayan bir anlam vardır. Kut burada Tanrı'nın hakan soyuna verdiği egemenlik hakkı değil Tanrı'nın iyi kullarına verdiği hediye, yetenek gibi bir anlam taşımaktadır. Üstelik hakan Tanrı'dan hiç politik amacı ve girişimi olmayan münzevi bir derviş için kut dilemektedir. 5131. beyitte hakan yine Ogdurmuş ile konuşmaktadır. Ona "iyi kişi" diye seslenip öğüt istemektedir. Bunun karşılığında Tanrı'nın öbür dünyada, âhirette karşılığını vereceğini belirtmektedir. Ogdurmuş da hakana verdiği öğütte onu Tanrı'nın kônilik, yani adâlet için başa geçirdiğini, bu yüzden adâletli olması gerektiğini

öğütler. Ardından uzun uzun öğütlerde bulunduktan sonra 5438. beyitte Odgurmış Hakanın dileğini Tanrı'nın kabul etmesi için dua eder ve hakandan kendisi için dua ister. 5489. beyitte Ögdülmiş hakana yönetim ilkelerini sayarken Müslümanlara ilişmemesini, onları Tanrı'nın koruduğunu belirtir. Arkasından adâletli olursa hakanı Tanrı'nın seveceğini belirtir ve halka kızıp da adâletten ayrılmaması gerektiği uyarısında bulunur. 5855. beyitte Tanrı doğru ve iyi yolu açan güç olarak gösterilir. 6046, 6412 ve 6413. beyitlerde Tanrı bütün dilenenleri veren, duaları kabul eden bir güç olarak anılır. 6077. beyte göre Tanrı kişinin işlerini ölmden sonra bile olsa düzelticidir. 6176. beyitte geleceği yalnızca Tanrı'nın bileceği belirtilirken onun alîm sıfatına gönderme yapılır. 6189. beyitte kulun üzüntü ve kaygılarından dolayı avunmak için Tanrı'yı anmasının yeterli olacağı söylenir. 6239. beyitte hakan Küntogdı Odgurmış için dua eder ve Tanrı'dan Odgurmış'ın canını bağışlamasını diler. 6245. beyitte ise Tanrı'nın Odgurmış'ı gözeteceğini, onu iyileştirip ayağa kaldıracığını Ögdülmiş'e bildirir. 6266. beyitte Ögdülmiş bu kez hakan için dua etmektedir. Dileği, Tanrının Küntogdı'nın devletini ayakta tutmasıdır. 6273. beyitte hakan buna karşılık Tanrı güç ve destek verirse yasa çıkarabileceğini söylemektedir. 6287. beyitte çıkıp gelerek Odgurmış'ın öldüğünü Ögdülmiş'e bildiren Kumaru Tanrı'nın bağışlamasını ve gönül yarası açmamasını diler. 6307. beyitte de aynı dilek yinelenir. Her iki dilek de Tanrı'nın muyan vermesidir. Yazar bu beyitlerde muyan sözcüğü ile Budacı inancın izlerini, tamu sözcüğü ile de Manici inancın izlerini yansıtmaktadır. 6371. beyitte "Tanrı'ya tapgı kılmak" ibaresinde kulun Tanrı'ya ibâdet etmekle yükümlü olduğu vurgulanmaktadır. 6416. beyitte olan biten bütün dünya işlerini Tanrı'nın yaratıp düzenlediği belirtilirken onun kâdir sıfatına göndermede bulunmaktadır. Tanrı adının son kez geçtiği beyit olan 6494. beyitte de dua vardır. Yazar eserini bitirirken herşeye gücü yeten Tanrı'nın imanı gözetip koruması ve yeryüzünden kötülüğü kaldırması duasında bulunur. Görüldüğü gibi Tanrı adının anıldığı yerlerde Tanrı hakkında bir yorumlama veya çözümleme bulunmamaktadır. Onun bazı sıfatları üzerinden insanlara teselli verilmektedir. Hepsinden önemlisi, Tanrı ile dua sâyesinde ilişki kurulmasıdır. Bu bakımdan Kutadgu Bilig'de Tanrı adının geçtiği beyitler yoğun bir dua kültürünü yansıtmaktadır.

teñrilik

Clauson teñrilik ve teñrilik biçiminde iki farklı sözcüğü madde başı yapar. Bunlardan teñrilik için dindar (devout) karşılığını kullanır ve Kutadgu Bilig'den örnekler verir. Diğer sözcük olan teñrilik için ise tapınak (temple) anlamını verir ve daha sonradan

ilahî (divinity) anlamını kazandığını belirtir.⁴⁹¹² Kutadgu Bilig'in dizininde veya metninde bu ayırım yapılmamıştır. Ancak sözcüğün geçtiği beyitler⁴⁹¹³ dikkate alındığında iki ayrı kullanım olduğu açıkça görülür. Eserin 4225. beytinde geçen teñrilik sözcüğü ile kâfirler ve düşmanlar kastedilmiştir. Bu beyitteki kullanımın çağırıldığı anlam, Uygur Budist kültürünün izlerini taşır. Çünkü Müslüman olmayanların tapınak yerlerini adlandırmak için teñrilik sözcüğü kullanılmıştır. Karahanlı bölgesinin hemen doğusunda Manici Hoço Uygur ve onun doğusunda da Budacı Turfan Uygur bölgelerinin var olduğu bu bağlamda anımsanmalıdır. İslâmlaşma batıdan doğuya doğru Manici ve Budacı Uygur nüfus ve kültürün alt edilmesi ile gerçekleşmiştir. Yusuf Has Hâcib açıkça İslâmî çevrenin içinden konuşmaktadır.

Diğer beyitlerde ise “eş” ve “iş” sözcükleriyle yapılan tamlamalar vardır. Bu tamlamalarda sözcük “teñrilik” biçiminde olmalıdır. “teñrilik eş” tamlaması⁴⁹¹⁴ ilahî arkadaşlık veya âhiretlik eş biçiminde düşünülebilir. “teñrilik iş” tamlaması⁴⁹¹⁵ ise “Tanrı için, Tanrı'nın rızasını kazanmak için, Tanrı yolunda yapılacak iş, amel” olarak değerlendirilmelidir. Tezcan'a göre de sözcüğün anlamının “Allah rızası için, Allah için” biçiminde açıklığa kavuşturulması gerekir.⁴⁹¹⁶

Metinde aziz kişi, dindar adam anlamı ile Tanrı için, Tannrısıl, Tanrıya yaraşır biçimindeki anlamlar kastedilmiştir. Yer adı olarak tapınak, mâbet, mescit, manastır gibi bir anlamda kullanılmamıştır. Zaten yanında ad tamlamasının tamlananı olarak ya eş, ya da kişi sözcüğü geçmektedir. Kişi sözcüğü ile kullanıldığında geniş anlamlı dinî kişi adı, eş sözcüğü iel kullanıldığında ise önad değerindedir. Bununla birlikte sözcüğün teñri'den türetilmiş olması nedeniyle bütünlüğü ve akışı bozmamak için burada açıklanması uygun görülmüştür.

⁴⁹¹² G. Clauson, *EDPT*, p. 525.

⁴⁹¹³ 4202. biregü tutar iş kişig teñrilik / bu eşlik içinde yok ol egrilik

4204. kalı teñrilik eş tutunsa özün / yükin yüd açığ kılma tügme yüzün

4225. biri teñrilik ol yağı boldacı / bu kâfir yağılar yağı ol tuçı

4581. yakın hoşni aşni aş itse saña / azu teñrilik eş okısa toña

6475. köni bardı keldi neçe egrilik / kanı kalmadı bir kişi teñrilik

6479. kanı bir könilik kılığlı kanı / kanı teñrilik iş yorıglı kanı

⁴⁹¹⁴ 4202. biregü tutar eş kişig teñrilik / bu eşlik içinde yok ol egrilik

4204. kalı teñrilik eş tutunsa özün / yükin yüd açığ kılma tügme yüzün

4581. yakın hoşni aşni aş itse saña / azu teñrilik eş okısa toña

⁴⁹¹⁵ 6475. köni bardı keldi neçe egrilik / kanı kalmadı bir kişi teñrilik

6479. kanı bir könilik kılığlı kanı / kanı teñrilik iş yorıglı kanı

⁴⁹¹⁶ S. Tezcan, *KBDÜ*, s. 63.

uğan

“İdi” teonimi açıklanırken sözcüğün geçtiği beyitlerdeki İdi=Bayat=Teñri=Rab denkliği vurgulanmıştı. Dokuz kere geçen “uğan” sözcüğü⁴⁹¹⁷ de dört yerde (B.0001, 0002, 0006, 1531) Bayat ile, iki yerde (3898, 6494) Teñri ile bir yerde (B.0002) İdi ile denk ve bir arada kullanılmıştır. Bu bakımdan Türk’ün de zaman zaman belirttiği kimi yerde Bayat, Teñri, İdi, Ugan sıfat değil bir ad olarak kullanılmıştır.⁴⁹¹⁸

Öbür satır ve beyitlerde ise “idi” teonimi ile benzer nitelikler bu kez uğan teonimine yüklenmektedir. Ancak uğan teoniminin özel anlamını veren ipuçları “erklig” (0006, 3721), “kâdir” (B0002), “yetrür küçi” (3192), ve “hukmî tegrür” (3898) sözcüklerinde bulunmaktadır. Ceval Kaya, Kutadgu Bilig’de geçen uğan sözcüğü ve farklı dönemlerde değişik metinlerde görülen ogan, oğan, okan gibi değişkelerini incelediği bildirisinde sözcüğün bugün Türkçede yalnızca olumsuz iktidarî fiil veya olumsuz yeterlilik fiili diye anılan ve birleşik eylemin içinde zorlukla görülebilen uma-eyleminde yaşadığını, anlamının da muktedir olmak olduğunu belirlemiştir.⁴⁹¹⁹ Bu durumda sözcük metinde erkli ile aynı anlamda kullanıldığı gibi Arapça kâdir sözcüğünün de terim olarak çevirisidir. Öbür beyitlerde geçen “yetrür küçi” ve “hukmî tegrür” nitelemeleri ise erkli sözcüğü gibi terimin Türkçedeki açıklamalarıdır. Dolayısıyla sözlükte uğan madde başı olduğunda karşısına 1. Allah’ın Türkçedeki adlarından biri, 2. kâdir, erklig, hukmî tegrür ifâdelerinin yazılması uygun olacaktır.

Tanrı adları konusunun sonunda şu soru doğal olarak sorulacaktır: Yahudilikte Yehova yaratıcının en özel adı olarak kabul edildiği gibi Allah da Arapçada ve İslâm terminolojisinde yaratıcının en özel adı olarak kabul edilir. Ne var ki Kutadgu Bilig’de Allah lafzı geçmemektedir. Bunun yerine onun karşılığı olabilecek sözcükler birbirinin yerine eş anlamlı (müteradif=sinonim) biçimde kullanılmaktadırlar. Anılan sözcüklere bağlı önad ve eylemler de Allah’ın Arapçadaki önadları veya eylemleri gibidir. Bunun nedeni ne olabilir? Arapçada çok ilahlı bir terminolojiden tek ilahlı bir terminolojiye

⁴⁹¹⁷ B.0001. uğan bir bayat ol kamuğda oza / öküş hamd u ögdi añar oğ sezā
B.0002. uluğluk idisi uğan zū’l-celāl / yaratğan törütgen me kâdir kemāl
0002. öküş ögdi birle tümen miñ senā / uğan bir bayatka añar yok fenā
0006. ay erklig uğan meñü muñsuz bayat / yaramaz seniñdin adınka bu at
1531. biligli bayat ol bilir bu işig / ukuğlı uğan ol ukar bu işig
3192. uğan ol köni çın törü bérğüçi / törümüş kamuğ halkka yetrür küçi
3721. uluğluk añar ol beğüklük añar / uğan erklig ol bir kamuğdın sıñar
3898. ayur miñ senā ol uğan teñrike / ezel hukmî tegrür köni egrike
6494. küdezsü uğan teñri imānımız / kötürsü bu fitne belā isiz iz

⁴⁹¹⁸

⁴⁹¹⁹ Ceval Kaya, “Kutadgu Bilig’den Kaynaklanan Okan Adı Hakkında”, *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hâcib ve Kutadgu Bilig Bildirileri* Ankara 2011, s. 317-324.

geçiş, Tanrı'yı dile getiren değişik sözcüklerin Allah sözcüğüne önad yapılması ve eski bağımsız ilâhî anlamlarından aşağı indirilmeleriyle gerçekleşmiştir. Türkçede eskiden beri gözlemlendiğine göre çok ilahlı bir terminoloji bulunmamaktadır. Olanlar hep tek ilahlı ve onun değişik yönlerini dile getirmekte, ayrıca bu terimler birbirinin yerine kullanılabilir. Yusuf Has Hâcib'in bu gerçeği göz önünde tutarak universalist ve bir ilahlı Türklere kendi dillerindeki eş anlamlı sözcüklerin hepsinin de Arapçadaki Allah'ı karşıladığı iletisini vermeye çalışmasından daha doğal bir şey olamazdı. Kendisinden önce Kur'ân'ın Farsçaya çevirilerinde ulu, veren, bağışlayan gibi anlamlara gelen Farsça Hüdâ sözcüğünün Allah karşılığı kullanılmış olması da yazara örnek olmuş olabilir. Bu bağlamda Kutadgu Bilig ile ilk Türkçe Kur'an çevirilerinin terminolojik ilişkilerinin de ayrıca incelenmesine gerek vardır.

14.3. Melek Adları

Melek sözcüğü “göndermek” anlamındaki “m-l-k” kökünden gelmekte ve “haberci, elçi, güçlü, kuvvetli, tasarrufta bulunan, yöneten” demektir. Allah’ın emirlerine tam itaat eden iyi nitelikteki ruhanî varlıklar olup farklı şekillere girebilen ve duyularla algılanamayan nûrânî varlıklardır.⁴⁹²⁰ Onlarda yeme, içme, erkeklik, dişilik, evlenmek, uyumak, gençlik ve ihtiyarlık gibi insana ilişkin özellikler yoktur; Allah’a isyan etmezler, Allah’ın emriyle farklı şekillere girebilirler, bir yerden başka bir yere gidebilir, hatta gökleri ve yerleri dolaşabilirler. Melekler görevlerine göre çeşitli adlar alırlar. İslâm literatüründe dört büyük melek olarak Cebrail, Mikail, İsrafil ve Azrail bilinmektedir. Ancak bunların dışında Münker ve Nekir, Kirâmen Katibin, Hamele-i Arş, Hazin, Zebanî, Malik, Rıdvan melekleri de bilinmektedir.⁴⁹²¹

Kutadgu Bilig’de Arapça melek yerine Farsça “ferište” sözcüğü kullanılmıştır. Kur’ân-ı Kerim’in ilk çevirilerinin Farsçaya ve Farsçadan da Türkçeye çevrildiği için bu durum normaldir. Kaynak dil (Arapça) ile hedef dil (Türkçe) arasındaki araç dil Farsça olduğu için bu dilden sözcükler alıntılanmıştır.⁴⁹²²

etçi-okıgçı

Dört büyük melekten olan Azrail eceli gelenlerin ruhlarını kabzedenden melektir ve Secde sûresinin 11. âyetinde “melekü’l-mevt” yani “ölüm meleği” olarak En’am sûresi 61. ve A’raf sûresi 37. âyetinde “elçi” (rusul) olarak anılmakta, Azrail adı Kur’ân’da geçmemektedir.⁴⁹²³ Kutadgu Bilig’de Azrail karşılığında “etçi” ve “okıgçı” sözcükleri kullanılmıştır. Çağırarak, davet etmek anlamlarına gelen okı- eyleminden türeyen okıgçı elçi anlamında peygamber için de kullanılmıştır. Azrail de bir bakıma ölüme elçi (rusul), ölüme davet eden, çağırarak, yani ölüm meleği (melekü’l-mevt) olduğu için bu sözcükle karşılanmıştır. Kutadgu Bilig’de bu bağlamda “okıgçı”nın yani Azrail’in gelmesine hazırlanılmalı ve uzun yol yürümek için insan düzelmelidir.⁴⁹²⁴

“etçi” sözcüğü ise Kutadgu Bilig’de “atçı” olarak yazılmıştır. Ancak Tezcan’a göre bu “etçi” olarak düzeltilmelidir. Çünkü bu sözcük Azrail karşılığında kullanılmıştır. “et öz” beden, can, nefes anlamlarına gelmektedir. Sözcüğün kökünde var olan “et” soyut anlamıyla canı nefes, ruh” anlamlarında olmalıdır. Çünkü ölüm meleği can alıcı, ruhu

⁴⁹²⁰ Ali Erbaş, “Melek”, *TDVİA*, İstanbul 2004, C. 29, s. 37; M. Sait Özervarlı, “İslâm İnancında Melek”, *TDVİA*, İstanbul 2004, C. 29, s. 40.

⁴⁹²¹ İ. Karagöz (ed.), *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 422, 423.

⁴⁹²² Aysu Ata, *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur’an Tercümesi*, Ankara 2013, s. IX (önsöz)

⁴⁹²³ İ. Karagöz (ed.), *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 50; Ahmet Saim Kılavuz, “Azrâil”, *TDVİA*, İstanbul 1990, C. 4, s. 351.

⁴⁹²⁴ 1473. okıgçı kelürke anungü kerek / uzun yol yorırka itingü kerek

bedenden ayırıcı, bedeni hareketsiz bırakandır. Beyitlere bakıldığında da “etçi” canlıları hareketsiz⁴⁹²⁵, atalıları atasız bırakır.⁴⁹²⁶ Bu beyitler sözcüğün Azrail yani ölüm meleği olduğunu açıkça göstermektedir. Odgurmış’ın gördüğü rüyada bu etçi ona su verir, o da bu suyun tamamını içer.⁴⁹²⁷ Rüyadaki su hayat, suyun içilip bitilmesini hayatının tükenmesi, sona erecek olmasıdır. Bu durumda su veren etçi de Azrail ile anlamsal denklik kurulmaktadır.

ferište

İyi, sadık, gözü tok insanlar için ferişte bir benzetme ögesidir.⁴⁹²⁸ Dünya Güneş doğunca ferişte yüzüne benzer.⁴⁹²⁹ Meleklerin özelliklerinden biri Tanrı’ya ibadet etmeleridir. Bu bakımdan Kutadgu Bilig’de insanların da feriştelere gibi ibadet etmesi öğütlenmektedir.⁴⁹³⁰ Allah rızasına rızasını kazanmak ve dürüst ve ahlâklı bir hayat sürmek isteyen insan evrende bunu idealize eden görünmez varlıklarla aynı seviyeye ulaşmaya çalışır. İnsanların meleklerle banzetilmesi veya karşılaştırma yapılması bu çabanın dildeki görünümüdür.

İnsanların söz ve davranışlarını kaydeden ve Kur’ân’da İnfitâr sûresi 11. âyetinde “*değerli kâtipler*” (*Kirâmen Kâtibîn*) şeklinde geçen yazıcı melekler vardır.⁴⁹³¹ Bu melekler Kutadgu Bilig’de 2228. beyitte “*ferişte bitir kul negü kılmuşın*” biçiminde dile getirilmiştir:

2228. *ferişte bitir kul negü kılmuşın / idi ötrü aydur yarın ol işin*

peri

Pehlevî dilinde parik/parig biçiminde geçip sonradan perî haline gelen sözcüğün aslı Zend Avesta’da “pairika” olup “büyü yapan, büyüleyen kadın” demektir. Farsça perî sözcüğü ile ferişte sözcüğü arasındaki ses benzerliği dikkat çekicidir. Efsanelerde yer alan ve olağanüstü güzel hayalî varlık olan perîler Avesta’da ağacın, suyun, ineğin, yerin üstüne gelen kovulmuş yaratık, iblis, şer; İran efsanelerinde de güzel fakat şeytanî kadın olarak anılırken zamanla kötülüğü çağrıştıran anlamı kaybolmuş ve güzelliğin sembolü

⁴⁹²⁵ 6056. ol etçi turur kör itilmişlerig / buzuğlı yorıtmağlı cānlığ tiriğ

⁴⁹²⁶ 6055. ol etçi turur kör atalığlarığ / atasız kılığlı ay kılığlı arığ

⁴⁹²⁷ 6035. başında bir etçi maña suw bérür / alır men tüketü içip öz kanur

6054. başına ağıp men ol etçi kelip / maña bérduki suwnı içtim alıp

⁴⁹²⁸ 2748. kümüş körse yalñuk köñül tutmasa / yarağay anı çın ferişte tēse

6426. körü barğıl emdi bu yañlığ kişi / kişimü bolur bu ferişte işi

6428. kalı biz kişi ersemiz ay bögü / olariğ séziksez ferişte tigü

6596. bu boş sın yoriğlı kişi erse barça / feriştemü erdi olar ne bileyi

⁴⁹²⁹ 5451. ferişte yüzi teg yarudı ajun / kalık boldı kâfūr saçar teg yüzün

⁴⁹³⁰ 5268. bu ğaflet yok erse kişike kamuğ / ferişte bolup kılğay erdi tapuğ

⁴⁹³¹ M. Sait Özervarlı, “İslâm İnancında Melek”, *TDVİA*, İstanbul 2004, C. 29, s. 40.

olmuştur. Türklere göre peri cindir, cinler de melektir ve periler cinlerin zararsız ve güzel olanlarıdır.⁴⁹³²

Eski İran edebiyatı perî geleneği bakımından zengindir. Kutadgu Bilig İranlıların Şahnâmesi olarak anılmaktadır. Eserde açık şekilde Fars kültürü ya da Şahname geleneği görülmektedir. Bundan dolayı Farsça perî sözcüğünün görülmesi doğaldır. Üstelik Kutadgu Bilig’de perî istifham sanatına başvurularak “nerde o perî, kuş ve insanlar üzerine hakim olan huyu güzel?” sorusu sorularak telmih yoluyla Hz. Süleyman’a işaret etmek için kullanılmıştır.⁴⁹³³ Eserin Fergana nüshasında beytin satır altına “Süleyman” yazılmıştır.⁴⁹³⁴

yek

Kutadgu Bilig’in beyitlerine göre yek düşmandır⁴⁹³⁵, din hırsızdır.⁴⁹³⁶ hastalık bunlardan gelir ve hastalığı iyileştirenler efsunculardır.⁴⁹³⁷ Bunları yırak tut-, tez- yani uzaklaştırmak için Kur’an okumalı, bitig (Kur’an) tutmalı, Bayat adı anılmalıdır.⁴⁹³⁸ “Yek”ten gelen bir “tüş” rüya görülürse yıkanmalı, abdest alınmalıdır.⁴⁹³⁹ Tanrı’nın yerdiği hatta sevip bıraktığını yek sever.⁴⁹⁴⁰

“Şeytan, iblis, yek veya erlik”in yer altında karanlıklar dünyasında bulunması siyah rengin kavramlaştırılmasında ve buradan da gecenin yani daha genel olarak zamanın kavramlaştırılmasında kullanılmıştır. Kutadgu Bilig’de Güneşin batması ile gökyüzü şeytan yüzü gibi kararmıştır.⁴⁹⁴¹

İslâm dini ile birlikte kavramlarda ve sözcüklerde değişiklikler olmuştur. Ancak yine de eski Türk inancının izleri bazı ayrıntılarda izleri görülmektedir. Eski Türk inancınındaki erklik İslâmi dönemde “yek”e “şeytan”a, “iblis”e dönüşmüştür. Erlik’in dünyasındaki diğer kötü ruhlar “neme”ler Arapça’da cin, Farsça’da perî, Türkçede “yél”dir. Bu kötü ruhların hastalık, ölüm, kötülük getirdiği inancı hem eski Türk dininde hem de İslâm kültüründe ortaktır. Her iki inanç sisteminde de bu kötü ruhların hastalık

⁴⁹³² Nebi Bozkurt, “Peri”, *TDVİA*, İstanbul 2007, C. 34, s. 232.

⁴⁹³³ 4716. kanı ol perî kuş bu yalñuğ öze / uluğluk kılığlı kılınçı tüze

⁴⁹³⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig- I Metin*, s. 472

⁴⁹³⁵ 4763. sewüg bolmasa tap idim sewmişi / yağım yek turur öz yağılamaşı
6577. kimi özke köz teg yakın tuttum erse / yağı çıktı yek teg yek ig ne kılayı

⁴⁹³⁶ 6251. bayat birge barça tilekiñ tüköl / yek ig keç yağıla bayatka tüzöl

⁴⁹³⁷ 3590. üçünçü yağı yek bu dñn oğrısı / tegürmesü teñri bularnıñ yası

⁴⁹³⁸ 4361. bularda basa keldi afsünçılar / bu yél yeklig igke bu ol emçiler

⁴⁹³⁹ 4365. ol aymış otuğ yése igke yarar / bu aymış bitig tutsa yekler yırar

⁴⁹⁴⁰ 4362. bularka yéme ök katılgu kerek / bu yél yeklig igke okıgu kerek

⁴⁹⁴¹ 3592. bayat atı aysa tezer yek barır / koçu barsa dünyā seniñdin qalır

⁴⁹⁴² 6017. taķı bir tüş ol körse yektin bolur / tüşegli anı körse suwķa yunur

⁴⁹⁴³ 3523. bayat yirmişi ol bu yek sewmişi / taķı artuķı ol sewüp salmışı

⁴⁹⁴⁴ 5029. ajun tul tonın keçti qaşın tügüp / qalıķ yek yüzi teg qarardı oñup

getirir. Bu hastalıklardan kurtaran kişiler Eski Türk inancında şamanlar iken Arap Müslümanlığında “hüddamcılar”, Türk Müslümanlığında kamlar veya efsunculardır. Değişen din ve kültürler etrafında adlar değişmiş olsa da kavramlar sürdürülerek devam ettirilmiştir.

yél

Yél sözcüğü “rüzgar”, yél büke ikilemesinde “ejderha”, yél yek ikilemesinde “cin” anlamındadır. Efsuncular ile nasıl bir ilişki kurmak gerektiğinin anlatıldığı bölümde yer alan yél yek ikilemesi cin, kötü ruh anlamındadır.

İnsanlarla cinler arasındaki ilişki ve etkide bulunup bulunmayacağı konusu İslâm âlimlerince tartışmalıdır. Ancak cinlerin insanları etkilediği kabul edildiğinde onlardan kurtulmak için Kur'an'ın belli sûrelerini (Felâk, Nas, âyetü'l-kürsî gibi) veya bazı âyetlerin okunması gerektiği hadisi bulunmaktadır. Cinlerin insanlar üzerinde etkili olduğunu düşünenler bunun sihir veya büyü yoluyla gerçekleştirilebileceğini ileri sürerler. Cinlerden yararlanma girişimine “huddâmcılık”, bu işte kullanılan cinlere de “huddâm” denir. Anlamları anlaşılmayan “havas” ve “azaîm” türünden metin okumalar İslâm kaynaklarında bulunmayıp Mısır, Hint, İran ve Türk ülkelerindeki eski kültürlerden müslümanlara geçmiş ve halk arasında yaygınlaşmıştır.⁴⁹⁴² Eski Türk inancına göre yer altı dünyasının ilahi “erlik” kötülüğün kaynağıdır, insanlara ve hayvanlara hastalık gönderirler. “Erlik”in yer altındaki karanlık dünyasında kötü ruhlar kara nemeler veya yekler bulunur. Bu kötü ruhlar arasında kavga, savaş, çatışma olmakta, hastalık, felaket ve ölüm bunlardan gelmektedir. Bu kötü ruhlar şaman tarafından bedenden uzaklaştırmaya çalışılır.⁴⁹⁴³

Bu bağlamda Kutadgu Bilig’de cin kötü ve görünmez bir ruh olarak anılmaktadır. Onun görünmez ancak hissedilebilen bir varlık oluşu niteliğine uygun olarak “yél” sözcüğüyle adlandırılmıştır. Kötü oluşunun göstergesi ise “yek” şeytan sözcüğüyle kullanılmasıdır. Kutadgu Bilig yazarı cinlerin insanlar üzerinde etkili olduğuna inanmaktadır. Üstelik bunlar kötü olduğu için insanı “ig” hasta ederler. Bu hastalıktan kurtulmak için İslâm inancının gereği olarak Kur’ân (okıgu) okunmalıdır⁴⁹⁴⁴ ve bu hastalığın “emçisi” tedavi edicisi efsunculardır.⁴⁹⁴⁵

⁴⁹⁴² Ahmet Saim Kılavuz, “Cin (Kelâm)”, *TDVİA*, İstanbul 1993, C. 8, s. 9, 10.

⁴⁹⁴³ Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, İstanbul 1976, s. 27-29.

⁴⁹⁴⁴ 4361. bulara basa keldi afsünçılar / bu yél yeklig igke bu ol emçiler

⁴⁹⁴⁵ 4362. bularğa yéme ök çatılgu kerek / bu yél yeklig igke okıgu kerek

14.4. Kitap Adları

İtikadî hükümlerden biri de kitaplara imandır. Kutadgu Bilig’de semavî kitaplara inanmak gerektiğine ilişkin ifadeler yer almamasına karşın bazı kutsal kitapların adları doğrudan veya dolaylı olarak anılmıştır.

bitig

İlk Türkçe Kur’ân çevirilerinde İslâm dininin kutsal kitabı Kur’ân karşılığında “bitig” sözcüğü de kullanılmıştır.⁴⁹⁴⁶ Kutadgu Bilig’de “bitig” sözcüğünün “mektup, yazı” anlamı ön plandadır. Ancak 4365. beyitteki “bitig tut-” sözcüsünü Arat “muska taşımak” olarak çevirmiştir.⁴⁹⁴⁷ Dankoff da bu ifadeyi Arat’ı esas aldığı için “grasp amulet” “muska tutmak” biçiminde çevirmiştir.⁴⁹⁴⁸ Sözcüğün muska, büyü anlamları düşünülse bile, bunlar Kur’ân’dan belli âyetler veya ibâreler yazılarak veya okunarak yapılır. Dolayısıyla sözcüğün ilk anlamı Kur’ân’dır. “yekleri yırat-” şeytanı uzaklaştırmak için “bitig tutmalı” yani Kur’ân veya cüz, sûre, âyet bulundurulmalıdır.⁴⁹⁴⁹ Arapçada “hamâil” de nüsha, muska, tılsım gibi türleri kapsamaktadır. Tövbe duaları, sihirli formüller, hastalık adları ve tedavilerini içeren hamâillerin ayrıca falcılar ve sahte hekimlerce hesaplamalar yapmak için astroloji tablolarını da içeren “falcı hamâil” türleri de bulunmaktadır.⁴⁹⁵⁰

kur’ân

Anılan kutsal kitaplardan biri Kur’ân-ı Kerim’dir. Beyte göre “fesad, fisk sesi geceleri uyutmaz, ilim ve Kur’ân sesi neredeyse yok denilecek kadardır.”

6483. *fesâd fisk üni kör uğıtmağ kâçe / ħanı ‘ilm ü ħur’ân üni az çıça*

Kur’ân sözcüğünün Kur’ân çevirilerindeki Türkçe karşılığı “okıgu”dur.⁴⁹⁵¹ Bu bakımdan Kutadgu Bilig incelendiğinde yalnız 4362. beyitte yer almaktadır. Beyitte “okıgu kerek” biçiminde yer alması nedeniyle gereklilik kipi olarak düşünülebilir. Gereklilik kipi olarak kabul edildiğinde ikinci dize “bu cin, şeytan hastalığına okunmalı

⁴⁹⁴⁶ Emek Üşenmez, “Türkçe İlk Kur’ân Tercümesi ve Tercümedeki İslâmî Terimlerin Türkçe Karşılıkları Üzerine”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, S. 1, 2006, s. 94. Üşenmez’in makalesinde Aysu Ata’nın yayımladığı Rylands nüshası ele alınmıştır. Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Numara 73’de kayıtlı bulunan Kur’ân çevirilerinde “Kur’ân” karşılığında “bitig” değil “okıgu” sözcüğü yer almaktadır.

⁴⁹⁴⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 315

⁴⁹⁴⁸ Yusuf Khass Hajib, *WRG*, s. 181.

⁴⁹⁴⁹ 4362. bularħa yime öħ ħatılħu kerek / bu yél yeklig igke okıgu kerek

4365. ol aymış otuħ yése igke yarar / bu aymış bitig tutsa yekler yırar

⁴⁹⁵⁰ Emine Atmaca, “Litvanya Tatar Türklerine Ait Hamâiller ve Nemêzis Köyünde Bulunan İki Hamail”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S:2/4, 2013, s. 151.

⁴⁹⁵¹ A. Bodrogligeti, “İslâmîc Terms in Eastern Middle Turkic”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tomus XXV, 1972, s. 362; Emek Üşenmez, “Türkçe İlk Kur’ân Tercümesi ve Tercümedeki İslâmî Terimlerin Türkçe Karşılıkları Üzerine”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, S. 1, 2006, s. 94; Abdullah Kök, *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur’ân Tercümesi*, Ankara Üniversitesi SBE Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2004, s. 517; Suat Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur’ân Tercümesi*, Hacettepe Üniversitesi SBE Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2004, s. 591.

veya okumak gerek” biçiminde çevrilebilir. Bu durumda “neyi/ne okumak gerek?” sorusu sorulduğunda yargının nesnesi yüzey yapıda eksik olmasına karşın derin yapıdaki karşılığı Kur’an’dır. Bu nedenle Kutadgu Bilig’de Kur’an karşılığında tam çevirisi olan ve okunacak nesne anlamına gelen “okıgu” sözcüğünün yer aldığı söylenebilir.

sûrı ‘ibri

Kutsal kitapları ifade eden gösterenlerden biri “sûrı ‘ibri”dir. İbranî/Yahudi sûreleri anlamına gelmektedir. Hz. Davud peygambere gönderilen kitap Zebur’un sûreleridir. Bunlara mezâmîr de denir. Dolayısıyla Yusuf Has Hâcib’in “sûrı ‘ibri” tamlamasını anması söz varlığında Kur’ân dışında “Zebur”un da olduğunu gösterir. Kutadgu Bilig’de, makamla okunan bu sûreler “sandwaç” yani bülbülün sesine benzetilerek bir ahenk yaratılmasına karşın, Yusuf Has Hâcib’in mânevî dünyasına yabancıdır. Çünkü Yusuf Has Hâcib kendisine yabancı oluşunu, anlamadığı “yabancı bir dilde konuşmak” anlamına gelen “sumlı-” sözcüğünü kullanarak dile getirmiştir.⁴⁹⁵² Anılan verilerden Kaşgar kültür çevresinde bir Yahudi topluluğunun ve tapınaklarının bulunduğunu, yazarın İbraniceyi anlamadığını, ilahîzikir veya duâlarını dinlediğini, ezgisinin yabancı olduğunu çıkarsamak mümkündür. Ancak elde bu varsayımı kanıtlamak için somut veri bulunmamaktadır.

⁴⁹⁵² 0078. çéçeklikte sandwaç öter miñ ünün / oqır şûrı ‘ibrî tünün hem künün
5677. sükiç kıptı örlep alıa ağıp / ünün sumlıdı şûrı ‘ibrî oqıp

14.5. Peygamber Adları

Farsça peygamber sözcüğü ile anlamdaş veya yakın anlamlı pek çok sözcük Kutadgu Bilig’de yer almaktadır. Peygamber için kullanılan diğer sözcüklerin oluşturduğu kavram alanı bu bölümde ele alınacaktır. Peygamber için Kutadgu Bilig’de yalawaç, sawçı, yolçı, başçı, resûl, okıçı/ okıtçı, tildem, kulavuz, yolçı sözcükleri kullanılmıştır. Yıldız bu sözcükler dışında “ilçi” sözcüğünü de eklemiştir. Ancak ilçi sözcüğü için verdiği 3819. beyitte hakanın elçisi anlamında kullanılmıştır.⁴⁹⁵³ Dinî bir kavram olarak peygamber için kullanılmamıştır. Dinî ve dinî olmayan kavramların ayırt edilmesinde bağlam dikkate alınmalıdır. Çünkü bir sözcük yalawaç, kulavuz sözcüklerinde olduğu gibi hem dinî hem de din dışı anlamda kullanılabilmektedir.

but/burhan

Kutadgu Bilig’de geçen but ve burkan sözcükleri peygamber adı olarak kullanılmamıştır. But sözcüğünü Yusuf Has Hâcib doğrudan doğruya bugünkü put, Arapça sanem, ikilil, ibâdet heykeli anlamında kullanmıştır. Burkan’ın evinden barkından ve orunundan söz ederken de karşısına mescit ve cemaatini koymuştur. Dolayısıyla yazar burkan sözcüğünü İslâm karşısında bir dinin kutsal kişisi ve ona tapınılacak yer bağlamında ev, bark, makam için tamlayıcı olarak kullandığına göre sözcük Karahanlı çevresinde İslâm dininin karşısındaki en güçlü din ile ilgili olmalıdır.

İslâm dini Asya’nın yayılırken karşısında direniş gösteren en önemli din Budacılıktır. Elverskog, günümüzdeki Budacı toplumlar ile İslam toplulukları arasında Asya’da görülen çatışmaların eskiden beri sürüp gelmediğini, eski çağlarda bu iki dinin karşılıklı etkileşim içinde olduğunu ve İç Asya kültürünün bu iki dinin etkileşimi ile oluştuğunu belirtir. Karşılıklı savaşlar aynı zamanda etkileşimi de yanında getirmiştir.⁴⁹⁵⁴

Türkler İslâm’dan önce Budacı ve Manici öğretileri kaynaştırarak bir Mani-Burkancılık inancı geliştirmişleridir. Bu kaynaştırma Mani ve izleyicilerinin Budacılık ve öbür dinlerden aldıkları öğelerle zaten daha önceden başlamıştı. Hatta Klimkeit tıpkı Hint, Çin, Tibet, Japon Budizmleri gibi bir Türk Budizmi ve bir Uygur Budist edebiyatı yaratıldığını söyler.⁴⁹⁵⁵

MÖ 6. yüzyılda yaşayan Budacı din öğretisi kurucusunun adı İslâm topluluklarının dillerinde but, put, büt biçimlerinde kullanımını sürdürmektedir.

⁴⁹⁵³ Osman Yıldız, “Orta Türkçe Metinlerinde Peygamber Terimiyle Anlamdaş (Synonyme) Türkçe Kökenli Terimler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğleri*, Isparta, 1998, s. 327.

⁴⁹⁵⁴ Johan Elverskog, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, Philadelphia-Oxford 2010.

⁴⁹⁵⁵ Hans-Joachim Klimkeit, “Türk Orta Asyasında Budizm”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2009, Sayı: 26, s. 93-108.

Tokyürek'in verdiği bilgiye göre Sanskritçede Buda "farkında olmak, düşünmek, dikkat etmek, uyanmak" anlamına gelmektedir. Budizmin kurucusu ve önderi olan Sakyamuni Buddha'ya Buda dendiği gibi Manicilikte de özellikle Mani için Buddha terimi kullanılır ve "peygamber" anlamına gelir.⁴⁹⁵⁶

Sanskritçeden Sogdcaya oradan eski Uygur Türkçesine ve başka dillere But/Put olarak geçen sözcüğün aslı Buddha'dır. Çince de But sözcüğü Bur biçiminde söylenmiştir. Ululama amacıyla Hakan anlamına gelen "han" ile birleşerek Burhan ortaya çıkmıştır. Bir bakıma Hazret-i Buda anlamına gelmektedir. Tekin'in verdiği bilgilere göre eski Türkçe Buda'nın adını Sogdca üzerinden But, Çince üzerinden Bur olmak üzere iki ayrı biçimde alıntılanmıştır. Budacı Türklerin tövbe metni olan Sekiz Yüklemek, "namo but" diye başlar. "Buda adına" demek olan bu söz İslâm'ın besmelesi ile aynı kavramı karşılamaktadır. Burkan/Furkan sözcüğü Kaşgarlı Mahmud'un aktardığı bir dördlükte de geçmektedir. Tekin, incelemesinde Batı Türkistan ve Horasan'daki Karahanlı ve Samanî Müslümanların Hoço Mani Uygurları ve Turfan Budacı Uygurları üzerine pek çok akınlar yaptıklarını, manastırlarını yakıp yıktıklarını ve talan ettiklerini tarih verileri ile göstermiştir.⁴⁹⁵⁷ Tekin Kaşgarlı Mahmud'dan da bu bağlamda şu dördlüğü aktarır:

*"Kelginleyü aktımız
Kendler öze çıktımız
Furhan evi yıktımız
Burkan öze sıçtımız."*

Bu açıklamalar bağlamında Kutadgu Bilig'de geçen but ve burkan adları köken bakımından özel dinî adlar kapsamında olmakla birlikte metin bağlamında geniş anlamli din adamı ve geniş anlamli dinî nesne adı olarak kullanılmıştır. Belirli ölçüde sorunlu olan "3753. açığı toğuğlıka kılma tapuğ / negüke kılur sen tapuğğa butuğ" beytinde yazar "butuğ" adı ve kıl- eylemiyle birleşik eylem kurmuştur. "Butuğ" daki -uç ekinin belirtme (akkuzatif) eki mi yoksa addan veya eylemden ad yapan bir ek mi olduğu belirgin değildir. Addan ad yapan -ğ eki az ve ül adlarını türetmede kullanılmıştır. Bu iki örnek dışında addan ad yapan -ğ eki metinde yoktur. Buna karşılık eylemden ad yaptığı onlarca örnek vardır. Zaten but- diye bir eylem de yoktur. Olması durumunda da put anlamı bütünüyle ter edilmelidir. Oysa Arat çevirisinde sözcüğe put karşılığını vermiştir. Sözcükte belirtme eki varsa birleşik eylem olmaz. Dolayısıyla sorunlu olan bu beyitteki nüsha farklarına, anlam verme tercihlerine ve dizeyi sözdizimine göre yeniden dizmede

⁴⁹⁵⁶ Hacer Tokyürek, "Eski Uygurca Metinlere Göre Budizmin Manihaizme Etkisi", *Turkish Studies*, Cilt: 7, Sayı: 4, 2012, s. 2891.

⁴⁹⁵⁷ Şinasi Tekin, *İştikakçının Köşesi*, İstanbul 2001, s. 33, 320.

karşılaşılan güçlüklerle dayalı olarak butuğ sözcüğünü açıklamak zor görünmektedir. Mısır nüshasında bu sözcük yoktur. Onun yerine iki dizede de “tapuğ” sözcüğü redif olarak kullanılmıştır. Başka bir seçenek, but sözcüğünü put anlamında değil but, bacak anlamında düşünmektir. Ne var ki bacak kıl- diye bir birleşik eylem de yoktur. Arat’ın seçimine bağlı olarak buradaki sözcüğün but olduğu kabul edilip put anlamını uygulamak şimdilik tek seçenek olarak görünmektedir.

Burkan sözcüğünün kullanıldığı beyitte anlam açıktır. Bu beyitte Kaşgarlı Mahmud’un aktardığı dörtlüğe benzeyen bir direktif vardır. Burkan’ın evi barkı yakılıp yıkılmalıdır. Onun yerine cemaat için mescit yapılmalıdır. Bu beyit bir bakıma Kaşgar çevresindeki Karahanlı dönemi Müslümanlığının Manici ve Budacı doğu Türkistan’a doğru hangi yöntemleriyle yayıldığına tanıklık etmektedir:

5486. ewin barkın örte sığıl burhanın / anıñ ornı mescid cemā‘at kılın

başçı

Clauson sözcüğün anlamını rehber (guide) olarak verir.⁴⁹⁵⁸ Başçı sözcüğü tüm peygamberler için kullanılmıştır.⁴⁹⁵⁹ “kamuğ” sözcüğü ile tamlama oluşturulması anlamı belirgin kılmaktadır. “kamuğ başçı” ya yani bütün peygamberlere “baş” olan Hz. Muhammed’dir. Arat bu beyitteki “başçı” sözcüğünü “rehber” olarak anlamlandırmıştır.⁴⁹⁶⁰ Hz. Muhammed için kullanılan başçı sözcüğü peygamberin önder, lider, şef olma özelliğini göstermektedir.

ehl-i beyt

Arapça ev anlamındaki beyt ile sahip, taraftar anlamına gelen ehl sözcüklerinden oluşan ehl-i beyt “ev halkı” demektir ve Hz. Muhammed’in aile bireyleri için kullanılır. Ehl-i beyt peygamberin kardeşleri (kadaş) olarak nitelendirilir.⁴⁹⁶¹ Ehl-i beyt karşılığında Türkçe “sawçı uruğı” tamlaması kullanılır.⁴⁹⁶² Soy, sop anlamına gelen “uruğ” sözcüğü ile oluşturulan “sawçı uruğı” peygamber soyu anlamına gelmektedir.

ḥabīb/sewüg

Arapça ḥabīb sözcüğü karşılığında sewüg sözcüğü kullanılmıştır. Her iki sözcük de sawçı sözcüğünün niteleyicisidir. Her iki sözcüğün geçtiği beyitlerde peygambere, ehl-

⁴⁹⁵⁸ G. Clauson, *EDPT*, p. 921.

⁴⁹⁵⁹ 0045. başı erdi öñdün kamuğ başçıka / kéñin boldı tamğa kamuğ sawçıka

⁴⁹⁶⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 15.

⁴⁹⁶¹ 4339. bular ehl-i beyt ol ḥabībka kadaş / ḥabīb sawçı ḥaqqı üçün sew adaş

⁴⁹⁶² 4337. olarda biri sawçı urğı turur / bularnı ağır tutsa qut kıw bulur

i beyte ve dört halîfeye selam gönderilmekte⁴⁹⁶³ ve onların rızasını kazanmak⁴⁹⁶⁴ için Tanrı'ya duâ edilmektedir.

kulavuz

Kulavuz, kılavuz, kulabuz, kulağuz, kolawuz biçimleriyle çeşitli eserlerde geçen sözcük ilk olarak İbn Fadlan seyahatnamesinde geçmektedir ve İran dillerinden ödünçlemedir.⁴⁹⁶⁵ Sözcük rehber, yol gösterici anlamıyla Kutadgu Bilig'de hem dinî hem de din dışı bir kullanımı vardır. Din dışı kullanımı yıldızların yol gösterici, kılavuz, rehber olmasıdır.⁴⁹⁶⁶ Dinî kavram olarak Hz. Muhammed'i gösterir.⁴⁹⁶⁷ Bu beyitlerde "kulavuz" sözcüğü ile "köni yolçı" sözcükleri arasında bir uyum yaratılmıştır. Bu bağlamda kulavuz peygamberin yol göstericilik, rehberlik özelliğini göstermektedir.

resûl

Kamusu'l-Muhit'te göndermek anlamındaki irsal'den türetildiği belirtilen sözcüğün anlamı için şu bilgiler verilir: 1. elçiliğe risalet, elçiye resûl denir. 2. Bir adama ok yarışında ve sa'ir hususlarda muvafakat eden adama denir.⁴⁹⁶⁸

Kamus-ı Türki'de ise sözcük için 1. ilçi, sefir (bu ma'na ile kullanılmamağa başlamıştır.) 2. peygamber, mürsil, nebi, yavlavaç, resûl'ullah, nebiyullah, mintarafillah, ibadini, din-i hakka davet için b'a's buyurulmuş olan enbiya-i izamın beheri"⁴⁹⁶⁹ biçiminde açıklanmıştır.

Kutadgu Bilig'de bir beyitte geçen sözcük⁴⁹⁷⁰ ile doğrudan doğruya İslâm peygamberi Hz. Muhammed kastedilmiştir.

⁴⁹⁶³ 0034. sewüg sawçı ıdtı bağırşak ıdı / buğunda talusı kişide keçi
0047. ilâhî küdezgıl meniñ köñlümi / sewüg sawçı birle qopur qopğumi
1348. sewüg sawçıka miñ meniñdin selâm / tegürsün bayatım kesüksüz ulam
3730. öküş miñ selâmım sewüg sawçıka / ol edgü kulavuz köni yolçıka
3905. tümen miñ selâmım sewüg sawçıka / tegürsün bayatım köni yolçıka
⁴⁹⁶⁴ 0388. habîb sawçı yolu méni yetteçi / ol ok sawçı bolsu elig tuttaçı
4339. bular ehl-i beyt ol habîbka kadaş / habîb sawçı hakkı için sew adaş
0030. sewüg sawçı birle kopurğıl méni / elig tuttaçı kıl könilik küni
6604. ilâhî rûzî kıl sewüg sawçı yüzün / yéme tört eşiniñ yüzini köreyi

⁴⁹⁶⁵ G. Clauson, *EDPT*, p. 617, 618

⁴⁹⁶⁶ 0128. bu kökteki yulduz bir ança bezek / bir ança kulavuz bir ança yezek

0129. bir ança yarutmış halâyıkka ol / bir ança kulavuz bulur yitse yol

⁴⁹⁶⁷ 3730. öküş miñ selâmım tegür sawçıka / ol edgü kulavuz köni yolçıka

6519. tümen miñ selâmım sewüg sawçıka / ol edgü kulavuz köni yolçıka

⁴⁹⁶⁸ Mütercim Âsım, *KM*, C. V, s. 4516.

⁴⁹⁶⁹ Şemsettin Sami, *Kâmûs-ı Türki*, İstanbul 2004, s. 664.

⁴⁹⁷⁰ B.0007. dürüd ol ödürmiş resûlka selâm / yine eşleriñe selâm hem ulam

okıçı/okıtçı

Clauson okıçı sözcüğün anlamını vaiz, hatip (preacher) olarak vermiş ve “okıtçı” sözcüğünün ise kısaltma olarak değerlendirmiştir.⁴⁹⁷¹ “okıçı, okıgçı, okıtçı, okıguçı” gibi çeşitli yazımları olan sözcükler “davetçi” anlamındadır.

okı- çağırma, davet etmek kökünden okıçı ve okıtçı sözcükleri doğru yola davet eden, çağıran kişi olarak peygamber için kullanılmıştır. Sözcüğün geçtiği beyitlerde “köni yolka kir-“ ve “yol ayu bér-“ eylemleriyle kullanılması “yol” kavramının temel belirleyici olduğunu göstermektedir. İnsanoğluna bu “okıtçı” yani “davetçi” ya da başka bir deyişle peygamberler Tanrı’nın hükmü ile yol göstermiş ve bundan dolayı insan doğru yola girmiştir.⁴⁹⁷²

sahâbe

Arapça “sahâbe” arkadaş, dost anlamına gelen “sahabî” sözcüğünün çoğuludur. Terim anlamı ise Hz. Peygamber döneminde yetişmiş, Müslüman olarak Hz. Muhammed’i görmüş, sohbetinde bulunmuş ve Müslüman olarak ölmüş kimselere denir.⁴⁹⁷³ Kutadgu Bilig’in üçüncü bölümünde dört sahâbenin övgüsüne yer verilir.⁴⁹⁷⁴ Bu bölümde Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali anlatılır. Bu “dört sahâbe” aynı zamanda “dört eş”tir.⁴⁹⁷⁵ Nitekim eserin mensur önsözünde de “eş” ile “sahabe” sözcükleri birlikte kullanılmıştır.⁴⁹⁷⁶

sawçı

Kutadgu Bilig’in beyitlerinde sawçı genel olarak tüm peygamberler⁴⁹⁷⁷ için kullanılmıştır. Bununla beraber “uluğ”⁴⁹⁷⁸ ve “ağır”⁴⁹⁷⁹ sözcükleriyle ve Arapça “habîb”⁴⁹⁸⁰ ile onun Türkçe karşılığı olan “sewüg”⁴⁹⁸¹ sözcükleriyle nitelendirilen sawçı

⁴⁹⁷¹ G. Clauson, *EDPT*, p. 80, 82.

⁴⁹⁷² 0036. okıçı ol erdi bayattın saña / sen ötrü köni yolka kirdiñ toña

6395. neçe sawçı toğdı okıtçı amul / bayat hukmi birle ayu bérdi yol

⁴⁹⁷³ İ. Karagöz (ed.), *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 571.

⁴⁹⁷⁴ *III. tört şahâbeniñ ögdisin ayur*

⁴⁹⁷⁵ 0049. anıñ tört eşi ol awıñu körüp / kéñeşçi bular erdi birle turup

0060. bu tört eş maña tört tadu teg turur / tüzülse tadu çın tiriglik bolur

⁴⁹⁷⁶ A.0007. muştafa öze bolsun taķı ma anıñ eşleri ‘aziz ağırlıg şahâbeler öze

⁴⁹⁷⁷ 0045. başı erdi öñdün kamuğ başçıka / kedin boldı tamğa kamuğ sawçıka

6290. toğuglı ölür ök sewüg cân barur / kerek beg kerek kul ne sawçı kalur

6395. neçe sawçı toğdı okıtçı amul / bayat hukmi birle ayu bérdi yol

⁴⁹⁷⁸ A.0006. larda yégi yalawaçlarda ödründüsi uluğ sawçısı muhammed-i

⁴⁹⁷⁹ 1200. ölüm yüz kıılır erdi erse körüp / ağır sawçılar kalğay erdi turup

4838. ağır sawçılarıg ilette ölüm / adın kim itügey ot em ya tolum

⁴⁹⁸⁰ 0388. habîb sawçı yolu méni yetteçi / ol ok sawçı bolsu elig tuttaçı

4339. bular ehl-i beyt ol habîbka kadaş / habîb sawçı hakkı üçün sew adaş

⁴⁹⁸¹ 0034. sewüg sawçı ıdtı bağırsak ıdı / buğunda talusı kişide keçi

4337. olarda biri sawçı urğı turur / bularnı ağır tutsa kut kıw bulur

Hız. Muhammed'i göstermektedir. Bu nedenle peygambere selam gönderilmekte⁴⁹⁸² ve onun rızası ile şefaati olması⁴⁹⁸³ dilenmektedir.

Clauson'a göre normalde "haberci" (messenger) ve yalavaçtan güç ayırt edilebilen ve ilk Müslüman Türklerde kullanılan sözcük Ar. "resul"e tekabül eder. Sonradan bu sözcük unutulmuş ve Farsçadan Türkçeye alıntılan peygamber (prophet) sözcüğü günümüze kadar gelmiştir. Sawçı "aracı" (go-between) anlamına gelir. Kutadgu Bilig'de Sawçı (nebi) "peygamber" için kullanılır ve İslâm Peygamberi (Hz. Muhammed) kastedilir.⁴⁹⁸⁴ Sözcüğün kökü olan sav Clauson'a göre "konuşma" dır (speech) ve söz ile sa:v arasında bir ayrım vardır. Sav, uzun süreli konuşma (full-length speech), anlatı (narrative), hikaye (story), ileti (message) iken söz temel olarak tek bir sözcük (a single word), kısa konuşma, ifadedir (utterance).⁴⁹⁸⁵

Karahanlı dönemi sözlüklerinde ise sawçı için elçi, peygamber, haberci ve esma-i hüsnadan el-vekil karşılığı olarak nezaret eden, koruyan, gözeten anlamları verilmiştir.⁴⁹⁸⁶ Eski Uygur Türkçesi Sözlüğünde ise haberci, geveze, zevzek, boşuboşuna konuşan karşılığı verilmiştir.⁴⁹⁸⁷

'alevî

Peygamberin damadı olan Hız. Ali'nin soyundan gelenler için kullanılan alevî için Kutadgu Bilig'de ayrı bir başlık ve bölüm ayrılmıştır. 4336-4340. beyitleri kapsayan bölümde Alevîlere nasıl davranmak gerektiği anlatılır.⁴⁹⁸⁸ Aleviler "sawçı uruğı" yani peygamber soyudur, aynı zamanda peygamberin kadaşı yani kardeşidir. Onları ağır tut-yani kıymet, değer vermek, könlüde katıg sev- yani gönülden sevmek, edgölük kıl- yani yardımda bulunmak, habîb sawçı hakkı için sev- yani peygamber hakkı için sevmek öğütlenmektedir.

⁴⁹⁸² 6519. tümen miñ selāmım tegür sawçıka / ol edgü kulavuz köni yolçıka
1348. sewüg sawçıka miñ meniñdin selām / tegürsün bayatım kesüksüz ulam
3730. öküş miñ selāmım sewüg sawçıka / ol edgü kulavuz köni yolçıka
3905. tümen miñ selāmım sewüg sawçıka / tegürsün bayatım köni yolçıka
6645. tegür sawçımızka tümen miñ selām / tözü tört eşine takı ertüre
⁴⁹⁸³ 0030. sewüg sawçı birle qopurgıl meni / elig tuttaçı kıl könilik küni
0047. ilāhî küdezgıl meniñ köñlümi / sewüg sawçı birle qopur qopgumi
6604. ilāhî rüzî kıl sewüg sawçı yüzün / yéme tört eşiniñ yüzini köreyi

⁴⁹⁸⁴ G. Clauson, *EDPT*, p. 782

⁴⁹⁸⁵ G. Clauson, *EDPT*, p. 782

⁴⁹⁸⁶ E. Üşenmez, *Karahanlı Türkçesinin Sözlüğü*, s. 239; S. Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, s. 663.

⁴⁹⁸⁷ A. Caferoğlu, *EUTS*, Ankara 2015, s. 199.

⁴⁹⁸⁸ C.0057. bāb 'alevîler birle neteg qatılğusın ayur
L 'alevîler birle qatılmağnı ayur

tildem

Tildem ve tıldam sözcükleri yakın anlamlı olmasına karşın aralarında anlam farkı bulunmaktadır. Bu anlam farklılığı kalın ve ince seslerle sağlanmıştır. Eski Türkçede yalawaç ile yalafar, tilmaç ile tılmaç sözcüklerinde olduğu gibi tildem ile tıldam sözcükleri birer alternasyon örneğidir.⁴⁹⁸⁹ Tıldam iyi konuşan hatip, tildem haberci, peygamber demektir.⁴⁹⁹⁰

Kutadgu Bilig’de “tildem” peygamberin için, “tıldam” sözcüğü ise filozofun konuşan yani nâtik ve hatip özelliklerini gösterir biçimde kullanılmıştır.⁴⁹⁹¹ Peygamber için kullanılan “tildem” onun iyi konuşan, hatip yanını gösterir.⁴⁹⁹² Kur’ân çevirilerinde ve Dîvânu Lugâti’t-Türk’te peygamber için kullanılmayan “tildem” sözcüğü Kutadgu Bilig’e özgü bir kullanımdır.

Din ile din dışı alanlar için kullanılan sözcükler anlam ayırt edici en küçük birimler (sesbirim /fonem) aracıyla ayrılmıştır. Bu durum Eliade’ın kutsal ve din dışı terimlerini hatırlatmaktadır.

yalawaç

Kutadgu Bilig’de 38 kere geçen bu sözcük, Türk dili araştırmaları alanında önemli çalışma konularından biridir. Pek çok Türkolog bu sözcüğü yapısı, kökeni ve anlamı açısından incelemiştir. Böylece yalawaç sözcüğü çevresinde geniş bir literatür ve görüş bolluğu ortaya çıkmıştır. Kutadgu Bilig indeksinde sözcüğe “elçi, peygamber” (Kutadgu Biligİ, 517) anlamını verilmiştir.⁴⁹⁹³ Bu anlamı verirken hareket noktaları bir yandan Arat’ın yüklediği anlam ve bugünkü Türkçeye çevirirken yaptığı tasarruf, bir yandan da konuyla ilgili sözlüklerin verdiği karşılıklarıdır. Arat, çevirisinde yalawaç sözcüğünü yerine göre peygamber veya elçi olarak çevirmiştir.

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te sözcük ses değişimi ile iki ayrı biçimde yazılmıştır. Ses değişmesi sonucunda yeni sesbirim, yeni bir anlama yol açmış ve yalawaç/yalawaç elçi, peygamber; yalafar ise Uygurcada insanlar arasında elçi, hakanın gönderdiği elçi anlamlarında kullanılmıştır.⁴⁹⁹⁴

⁴⁹⁸⁹ M. Vefa Nalbant, “An Analysis of Alternation as a Means of Word Derivation in Turkish by Focusing on Dîvânu Luââti’t-Türk”, *International Journal of Central Asian Studies*, Vol. 12, 2008, p. 17-56; Serap Karademir, “Eski Türkçeden Günümüze I-İ Seslerinin Alternans Kullanımı”, *Manas Sosyal Aştırmalar Dergisi*, C. 2, S: 7, 2013, s. 54

⁴⁹⁹⁰ E. Üşenmez, *Karahanlı Türkçesinin Sözlüğü*, s. 287, 290; S. Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, s. 799, 803.

⁴⁹⁹¹ 3076. ajun feylesûfı neñi bolmasa / neçe tıldam erse kişedi tilig

⁴⁹⁹² 5651. negü tér eşitgil kişi tildemi / kamuğ kılgu işke kēñeş ol emi

⁴⁹⁹³ R. R. Arat, *İndeks*, s. 517.

⁴⁹⁹⁴ Besim Atalay, *DLT-Dizin*, C. IV, s. 733.

Clauson'a göre sözcüğün son eki olan –waç “ses” anlamına gelen İranî bir sözcüktür. Böylece sözcük iki addan oluşan birleşik bir addır. Bu birleşik adın birinci adı Clauson'a göre henüz açıklanamamıştır ve Harezmi olma muhtemel olan bu sözcüğe herhangi bir İranî dilde rastlanmamıştır. Clauson Maniheizt ve Müslüman Türklerin dinsel terminolojisinde ortaklaşa benimsenip kullanılan bu sözcüğün hem “diplomatik bir delege”(a diplomatic envoy) veya “büyükelçi” (ambassador) anlamında hem de “peygamber”(prophet) için kullanıldığını, sözcüğün bu son anlamda yani resûl sözcüğü ile aynı anlamda kullanılmasının bazı karışıklıklara yol açtığını kaydetmektedir.⁴⁹⁹⁵

Caferoğlu, Türkische Turfan Texte I-22'deki nota ve Uigurica II-21'e dayanarak sözcüğe “elçi, peygamber, yalawaç” karşılığını verir.⁴⁹⁹⁶

Kaşgarlı Mahmud'a dayanarak sözcüğe “peygamber, elçi” karşılığını veren Üşenmez Kuran Tercümesi Rylands nüshasına dayanarak da aynı sözcük için “Cebrail” karşılığını vermektedir.⁴⁹⁹⁷

Ünlü, Kaşgarlı Mahmud'un verdiği “peygamber, elçi” anlamının yanında Kuran Tercümesi Rylands nüshasındaki “Cebrail” karşılığını aktardığı gibi Türk-İslâm Eserleri Müzesi'ndeki Kuran Tercümesi'ne dayanarak da yalawaç sözcüğüne “arkadaş” karşılığını vermektedir.⁴⁹⁹⁸

Akçataş da Üşenmez ve Ünlü gibi Rylands nüshasından Ata'nın düzenlediği dizin üzerinden, yalawaç için 1. Peygamber, 2. Elçi, Cebrail karşılığını aktarır.⁴⁹⁹⁹

Üşenmez, Ünlü ve Akçataş'ın Rylands nüshasının dizinine bakarak metne gitmeden yalawaç için ikinci bir karşılık olarak da “Cebrail” sözcüğünü vermesi dikkat çekicidir. Gerçi Cebrail de bir bakıma Tanrı ile peygamber arasında bir haberci, bir elçidir. Ne var ki Rylands nüshasında resûl=yalawaç sözcüğünün Cebrail anlamında kullanıldığına ilişkin bir kanıt yoktur. Bu ikinci anlam için verilen örnek satırlar tarandığında; yalawaç sözcüğünün Musa, Harun, Yakup, Yusuf gibi peygamberler için kullanıldığı görülür. Ancak anılan satırlarda Cebrail anlamına gelecek bir ibareye rastlanmamıştır. Satırların bağlamında da Tanrı ile peygamber arasında bir aracı, elçi veya haberciye ilişkin değinme yoktur. Kuran Tercümesi metninde Nahl sûresi 102. âyetin çevirisinde hem Cebrail adı hem de onun karşılığı olan Türkçe+Farsça birleşik ad olarak

⁴⁹⁹⁵ G. Clauson, *EDPT*, p.921

⁴⁹⁹⁶ A. Caferoğlu, *EUTS*, Ankara 2015, s. 281.

⁴⁹⁹⁷ E. Üşenmez, *Karahanlı Türkçesinin Sözlüğü*, s. 333.

⁴⁹⁹⁸ S. Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, s. 930.

⁴⁹⁹⁹ Ahmet Akçataş, “Karahanlı İlk Kuran Tercümesi Sözlüğünün Söz Denizinde Bir Gezi”, *Turkish Studies*, Vol. 4/4, 2009, s. 24.

Arıg Can geçer. Metnin başka hiçbir yerinde Cebrail veya Arıg Can geçmediği gibi Cebrail karşılığı yalawaç sözcüğü de geçmemektedir. Yalawaç sözcüğü başka hiçbir Türkçe metin veya kaynakta da Cebrail anlamında kullanılmamıştır. Ata'nın Türkçe dizindeki karşılıklar⁵⁰⁰⁰ Üşenmez ve Ünlü tarafından sorgulanmaksızın doğrudan alıntılanmıştır. Dolayısıyla Ata'nın çalışmasında ve ondan naklen Üşenmez ile Ünlü'nün dönem sözlüklerinde metinlere dayanmadan Ata'dan aktararak verilen yalawaç=Cebrail karşılığını kabul etmek mümkün değildir.

Nalbant sözcüğün ilk kez görüldüğü Bilge Kağan Yazıtı'ndan beri görülen yazım, biçim ve anlam değişimlerini eleştirel bir biçimde ele almıştır. Nalbant da sözcüğün iki ayrı yazım ve anlam ayırımına uğraması ve genel olarak “elçi” ve peygamber biçiminde iki anlamda kullanılması konusunda Kaşgarlı Mahmud ve Clauson'ın yukarıda verilen görüşlerini aktarmaktadır. Ardından Gedikli'nin sözcüğün Allah'ın çevirmeni anlamında “dilmaç” tan dönüştüğüne ilişkin görüşüne değinmektedir.⁵⁰⁰¹

Süer Eker, peygamber anlamındaki yalawaç ile diplomatik elçi anlamındaki yalafar arasında Kaşgarlı Mahmud'un yaptığı ayrımı esas alır. Clauson'ın görüşünü aktarır. Clauson'ın yalawaç'ı İranca bir ödünçleme saymasının karşısına Doerfer'in yalawaç'ın Farsçaya Türkçeden alıntılanmış olabileceğine ilişkin görüşünü çıkarır.⁵⁰⁰² TDK Türkçe Sözlük'te yalvaç sözcüğü “kendisine kitap gönderilmiş peygamber, elçi, yalawaç, resûl”olarak verilmiştir.

Yalawaç sözcüğünün anlamını belirlemede iletişim süreci model olarak alınabilir. Kaynak ile alıcı arasındaki iletişim nesnesi iletidir. Bu ileti bir aracı tarafından iletilir. İleticinin iletiye müdahale hakkı yoktur. İletişim sürecinde bilginin iletilmesi söz konusu olursa bu durumda bildirişim sürecinden söz edilebilir. Bu aracılık görevi hangi taraflar arasında gerçekleşiyorsa aracının işlevi de ona göre belli olmaktadır. Tanrı ile kul arasındaki aracı kuşkusuz dini bir habercidir. Bu durumda peygamber nötr bir kavram olmaktan çıkıp dini terim durumuna dönüşür. Peygamber kavramının birincil anlamı genel aracı olarak haberci, ikincil ve terimsel anlamı ise “dini iletici olarak peygamber” dir. Politik güçler arası haberleşmede aracı olanlara Türkçede genel olarak elçi denmektedir. Ancak elçi sözcüğünün de Kutadgu Bilig gibi metinlerde peygamber için

⁵⁰⁰⁰ Aysu Ata, Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi, Ankara 2013, s. 62, 70, 740-741, 908.

⁵⁰⁰¹ Mehmet Vefa Nalbant, “An Analysis of Alternation as a Means of Word Derivation in Turkish by Focusing on Dîvânü Lugâtî't-Türk”, *International Journal of Central Asian Studies*, Volume 12, 2008, s. 23-25.

⁵⁰⁰² Süer Eker, “Divanü Lugâtî't Lugâtî't Lugâtî't-Türk ve İran Dillerinden Kopyalar Üzerine-I”, *International Journal of Central Asian Studies* Vol. 13, 2009, s. 274.

kullanıldığı görülür. Elçi sözcüğünün birincil anlamı diplomatik iletici, ikincil anlamı “dini iletici olarak peygamber”dir. Böylece birincil anlamları bakımından üç tür iletici ortaya çıkmaktadır:

1. Toplumsal haber iletici: kurye, postacı.
2. Dini haber iletici: peygamber
3. Politik haber iletici: elçi.

Bu terimlerin birbirinin yerine kullanılması elbette mümkündür.

İslâm dini terminolojisi, dini haber iletici kavramını tarih içinde ikiye ayırmıştır:

1. Nebi
2. Resûl

Kuran-ı Kerim’de nebi ve resûl arasında bir ayrım gözetilmeksizin ikisi de birbirinin yerine ve bazen aynı âyette geçmektedir. Ancak İslâm tarihinde zamanla bu iki kavram ayrılmıştır. Nebi sayıca çok, kendisine kitap verilmeyen peygamberler için, resûl ise sayıca daha az ve kendisine Allah tarafından kitap verilenler için kullanılmıştır. Bu kullanım zamanla yaygınlık kazanmış ve egemen olmuştur. Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlatılan sözlüğün “resûl” ve “nebi” maddelerinde bu duruma uygun anlamlandırmalar yer alır.⁵⁰⁰³

Yalavaç sözcüğü bu terimlerden ve onların karşılık geldiği kavramlardan hangisinin adıdır? Eğer dini iletici kavramı Farsçadan Türkçeye geçen “peygamber” sözcüğüne göre düşünülecek olursa yalavaçın bu sözcüğü karşıladığı belirtilir ve tanım buna göre yapılır. Eğer kavram Arapça terimlere göre yapılacak olursa nebi-resûl kavram çiftinin karşısında Türkçede de bir kavram çifti kullanmak gerekir. Bu durumda yalavaç teriminin yanında hangi terim kullanılmalıdır? Bu kavram çifti modeli içinden bakılınca Clauson’ın “sa:vçı” maddesinde verdiği bilgiler durumu yeterince açıklamaktadır. Clauson’a göre ilk Müslüman Türkler resûl karşılığında yalavaç sözcüğünü, nebi için savcı sözcüğünü karşılık göstermektedir (Clauson, s.785). Aysu Ata’nın hazırladığı Kısasü’l- Enbiya’da da saw/vçı için “elçi, peygamber, kitabı olmayan peygamber”; yalav/waç için ise peygamber karşılıklarını verir.⁵⁰⁰⁴ Zafer Önler de “Karahanlı Dönemi Metinlerinde İnançla İlgili Terimler” adlı çalışmasında yalavaç için Türkçede elçi, Allah’ın elçisi anlamındaki Arapça resûl (gönderilmiş) kavramını karşıladığını, “savcı”nın ise Türkçede birinin sözünü ileten anlamındaki “sözcü” terimini karşılayıp

⁵⁰⁰³ İ. Karagöz (ed.), *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 519, 552

⁵⁰⁰⁴ Aysu Ata, *Kısasü’l- Enbiya, II, Dizin*, Ankara 1997, s.540, 697

Arapçadaki nebi sözcüğüne tekabül ettiğini belirtir.⁵⁰⁰⁵ Bu durumda Farsça terminolojide de peygamber sözcüğünün yanında ikinci bir kavrama ve onun terimine ihtiyaç ortaya çıkmaktadır. Kutadgu Bilig, Dîvânu Lugâti't-Türk, AH gibi Karahanlı dönemi eserlerinde dini iletici için peygamber dışında başka bir Farsça terim kullanılmamıştır. Hatta AH'ta yalavaç ve sawçî terimi de kullanılmaz. Bu noktada Orta Türkçenin üç önemli metninin yanında dördüncü bir metin önemli bir kaynak olarak ortaya çıkmaktadır. Bu metin Kuran Tercümesi Ryland nüshasıdır. KTR de çeviri Arapçadan Farsçaya ve her ikisinden Türkçeye yapıldığı için Farsça terminolojide de Arapçadaki gibi kavram çifti yer alır. Çevirmen Enfal sûresi 13. âyetinde Arapça “resûl”ün Farsçası olarak firistade ve bunların Türkçe karşılığı olarak yalavaç terimini kullanır. 7. sûrenin 158. âyetinin çevirisinde de çevirmen nebi terimini sawçî sözcüğü ile karşılar. Bu kavramların bazen sıfatla kullanıldığı da görülür. Arapça resûlen nebiyyen karşılığında Hz. Musa, Hz. İsmail ve Hz. Muhammed için peygamber-i has veya has yalavaç da kullanılmıştır. Nomenklatura yani ad salkımı veya peygamberlik terminolojisi üç dilde de belirsizlikler taşımaktadır. Arapçada resûl ve nebi, Farsçada firistade ve peygamber, Türkçede yalawaç ve sawçî sıklıkla karıştırılmakla birlikte paradigmatic ve syntagmatic olarak şöyle bir yerleşim gösterir:

İletici türü	Arapça	Farsça	Türkçe
Genel iletici	berid	çapar	ulak
Dini iletici (Kitap verilmiş)	resûl	firistade	yalawaç
Dini iletici (Kitap verilmemiş)	nebi	peygamber	sawçî-ilçi
Siyasi-diplomatik iletici	sefir	sefir	yalafar-elçi

Yukarıdaki listede kullanılan terimler cins ismi olarak verilmiştir. Bunların özel ad, has isim olarak kullanılmaları durumunda yazım kuralı açısından baş harfinin büyük olması gerekir. Örneğin nebi-Nebi, peygamber-Peygamber, firistade-Firistade, yalawaç-Yalawaç, sawçî-Sawçî yazımlarında ikinci terim bir tek kişiyi, bağlam içinde anılan dini ileticiyi adlandırır. İslâmi Türk terminolojisinde baş harfi büyük yazılan sözcükler aksi belirtilmedikçe Hz. Muhammed'i gösterirler.

Peygamber adları bu kavram çiftlerinden ibaret değildir. Kuran-ı Kerimde “nezir” ve “hadi” gibi terimler de vardır. Kutadgu Bilig’de tildem, yolçı, okıtcı gibi sözcükler peygamber anlamında kullanılmıştır. Bütün bu söz salkımını ve anlam salkımını birbirine bağlayacak ana kavram da sorgulanmalıdır. Dini Kavramlar Sözlüğü’nde “nebi” için “çok ve geniş yol” anlamı verilir.⁵⁰⁰⁶ Resûl sözcüğünün kökü olan “risl” için de “yumuşaklıkla

⁵⁰⁰⁵ Zafer Önler, “Karahanlı Dönemi Metinlerinde İnançla İlgili Terimler”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl:10, Sayı:16, 2009/1, s. 194-195.

⁵⁰⁰⁶ İ. Karagöz (ed.), *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 519.

yürümek ve yol almak” karşılığı verilmiştir. Dini terimlerin Allah-Tanrı sözcüğünden sonra en önemlileri olan şeriat, mezhep, tarikat, silk>meslek gibi sözcüklerin temel anlamlarında da ortaklaşa ve birincil olarak “yol” kavramı vardır. Bu bağlamda “yalawaç” sözcüğünün “yol+waç” biçiminde düşünülmesi önerilebilir. Başka bir ihtimal olarak Kutadgu Bilig’de parlamak, ışımak anlamına gelen yal- ve Altun Yaruk’ta parlamak, ışımak anlamına gelen yar- eylemi ile von Gabain’in yalawaç için “(Maniheizmde) ışıkla gönderilmiş, Mehdi” anlamını vermesinden⁵⁰⁰⁷ ve yul-eyleminden türeyen yulgak (aydınlık, ışık), yula (meşale) ve yul-tuz-> yıldız türevlerinden hareketle ışık saçmak, parlamak anlamındaki yal- ve yul- eylemleri de yalawaç sözcüğünün kökü olarak düşünülebilir. Eker’in kaydına göre Ramsted, yalawaç ile Türkçe yala- eyleminden gelişen Korece cala ‘konuşmacı, sözcü; arabulucu’, *paçi ‘kişi, şahıs’ sözcükleri arasında bağ kurar. Bang ise tılmaç ‘dilmaç, tercüman’ sözcüğündeki –maç ekinin yalabaç’taki –baç ile ilgili olduğu görüşündedir.⁵⁰⁰⁸

Kaşgarlı Mahmud’un⁵⁰⁰⁹ töhmet-itham anlamında kullandığı “yala”, Caferoğlu’nun Uyurca metinlerde şüphe-bühtan-iftira-kuşku anlamında madde başı yaptığı “yala”⁵⁰¹⁰, aynı anlamda Clauson’un verdiği “yala”⁵⁰¹¹ ve yanlış-hata-suç-anlamındaki Moğolca “yal-a”⁵⁰¹² sözcüğünden yola çıkarak yala+waç sözcüğünün Altayca+İrani birleşik bir sözcük olduğu söylenebilir. Çince adam+at nasıl ordu anlamına geliyor ve Kutadgu Bilig’de er+at ikilemesi biçiminde saray muhafızlarını deyimliyorsa yalawaç da suç+söz biçiminde insanları suç ve günahları konusunda sözleriyle uyaran rahipler/kişiler için Türkler daha İslâm’a girmeden türetilmiş olabilir.

Yalawaç sözcüğü bir sözcüğün ad olarak yapı ve anlam açısından doğması, yaşaması ve ölmesi, hatta yeniden dirilmesi konusunda en önemli örneklerden biridir. İlk kez Bilge Kağan Yazıtı’nda “hakan elçisi” anlamında görülen sözcüğün kökeni ve türeme veya aktarma yoluyla doğumu konusunda açık bir bilgi, kesin bir belirti yoktur. Kutadgu Bilig ve Dîvânu Lugâti’t-Türk yazılmadan önce sözcüğün anlamında “tanrı” sözcüğünde olduğu gibi kutsal ve dindışı bağlamlarda iki kola ayrılma gerçekleşmeye başlamıştır. Dîvânu Lugâti’t-Türk bu ikileşmeyi açık biçimde yalafar/yalawaç yazımları üzerinden yansıtır. Kutadgu Bilig’de dini anlam profan/diplomatik anlama göre ön plandadır.

⁵⁰⁰⁷ A. von Gabain, *ETG*, s. 308.

⁵⁰⁰⁸ Süer Eker, “Divanü Lugati’t-Türk ve İran Dillerinden Kopyalar Üzerine I”, *International Journal of Central Asian Studies*, Volume: 13, 2009, s. 274.

⁵⁰⁰⁹ Kaşgarlı, *DLT-BA*, C.III, s. 25-12, 82-14

⁵⁰¹⁰ A. Caferoğlu, *EUTS*, Ankara 2015, s. 281.

⁵⁰¹¹ G. Clauson, *EDPT*, p. 918-919.

⁵⁰¹² Ferdinand. D. Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, Ankara 2003, C. I, s. 680.

Sözcüğe İslâmi anlamlar yükleme ve dini anlamın oturması Kutadgu Bilig zamanında tamamlanmış olmalıdır. Yusuf Has Hâcib yalawaç sözcüğünü genelde ve az sayıda beyitte resûl/peygamber anlamında kullanırken yoğun ve özel bir biçimde de Hz. Muhammed'in adı olarak kullanır. Diplomatik anlam elçi sözlüğüne yüklenerek yalawaç Kutadgu Bilig'de sawçî sözcüğü ile bir kavram çifti oluşturmuştur. Aynı dönemde sawçî sözcüğü ile işbölümü de gerçekleşmiştir. Anadolu sahasında sözcüğün Urfa, Antep, Maraş, Kayseri, Mersin, Uşak, Manisa ve İzmir ağızlarında resûl, peygamber anlamıyla kullanıldığı belirlenmiştir.⁵⁰¹³ Buna karşılık modern Türkiye Türkçesi yazı dilinde yalawaç sözcüğü kullanılmamaktadır. Dîvânü Lugâti't-Türk'ü bulan Ali Emiri'nin dostu ve hemşehrisi olan Ziya Gökalp 1918'de sözcüğü Sanat veya Ortaç adıyla bilinen ünlü şiirinde yüzyıllar sonra ilk kez yazı dilinde kullanır. Milli Edebiyat Akımı'nın şiir bildirgesi sayılan bu şiirde Gökalp bir dörtlüğün sonunda "Biz dilmaç değiliz, yalvacız yalvaç" demektedir.⁵⁰¹⁴

A.0006., B.0008., C.0002., C.0003., II., 0052., 0056., 2598. beyitlerde yalawaç Tanrı elçisi anlamında; C.0037, 2362., 2495, 2593, 2594, XXXIII, 2597, 2599, 2600, 2611, 2637, 2638, 2639, 2640, 2643, 2666, 2667, 2733, 2928, 2930. 3278., 3814. 3816., 3817., 3818., 3819., 3820., 3891., 4948. beyitlerde ise yalawaç hakan elçisi anlamında kullanılmıştır. A.0006. ve 2598. beyitlerde yalawaç, -lar ekiyle çokluk biçiminde geçer. A.0006.da gönderilmiş yalawaçlardan en seçkininin Hz. Muhammed olduğu; 2598'de ise Tanrının kulları arasında en seçkinin, insanların iyisinin, yalawaçlar olduğu belirtilmiştir. Bu iki beyitte yalawaç sözcüğü cins ismi olarak Tanrı elçisini adlandırmaktadır. Bu beyitlerin dışındaki B.0008., C.0002., C.0003., II., 0052., 0056. Beyitlerde yalawaç ile yalnızca Hz. Muhammed kastedilmiştir. Yalawaç sözcüğünün -(I)mız birinci çokluk iyelik ekiyle (C.0002., C.0003), Muhammed adıyla (Muhammed yalawaç-B.0008), kutsiyet belirten bir söz öbeğiyle (yalawaç 'aleyhi's-selâm-II. Bab başlığı) kullanılmış olması, bu anlamı belirgin kılmaktadır. 0034-0048. beyitleri içeren II. Bab'da "Yalawaç" övgüsü anlatılır. Burada yalawaçtan anlaşılması gereken, yine Hz. Muhammed'dir. Ne var ki bu babın başlığında yalawaç geçmesine karşılık beyitlerde geçmez. Burada kullanılan ad, sawçî'dir. 0049-0062. beyitlerin yer aldığı III. Bab'da, dört halîfenin övgüsü bulunmaktadır. Bu babda 0051. beyitte "'atîk" sözcüğüyle Hz. Ebu Bekir'den söz edilmekte ve 0052. Beyitte onun Hz. Muhammed'in sevincini (rızasını) dilediği belirtilmektedir. 0053. beyitte "faruk" adıyla Hz. Ömer, 0055. beyitte de Hz.

⁵⁰¹³ Derleme Sözlüğü, Ankara 1979, C.XI, s. 4150.

⁵⁰¹⁴ Ziya Gökalp, *Yeni Hayat ve Malta-Küçük Mecmua Şiirleri*, İstanbul 1941, s. 23.

Muhammed'in iki kızını vermesi dolayısıyla "zi'n-nureyn" olarak adlandırılan Hz. Osman anılmıştır. 0057. Beyitte de Hz. Ali anılır. Böylece, 0050. beyitte de belirtildiği gibi iki halîfenin damadı yani "küdegü", iki halîfenin de kayınbabası yani "kadın" olarak Muhammed Yalawaç anlatılır. 0060. beyitte söylendiğine göre, bu dört halîfe Hz. Muhammed için dört unsur gibidir. Unsurların uyumu dirlik, uyumsuzluğu bunalım yaratır.

Yalawaç sözcüğü Tanrı elçisi anlamında cins ismi ve Hz. Muhammed anlamında özel ad olmanın yanında hakanın elçisi olarak da bir unvan adıdır. C.0037, 2362., 2495, 2593, 2594, XXXIII, 2597, 2599, 2600, 2611, 2637, 2638, 2639, 2640, 2643, 2666, 2667, 2733, 2928, 2930. 3278., 3814. 3816., 3817., 3818., 3819., 3820., 3891., 4948. beyitlerde elçide bulunması gereken dürüstlük, iyilik, alçakgönüllülük, uyanıklık, zekilik, bilgililik gibi özelliklerden, eçiyi seçerken uyulması gereken ilkelere, hakan ile elçi arasındaki ilişkinin nasıl olması gerektiğinden, iyi ve düzgün bir elçinin beye sağlayacağı yararlarından söz edilmiştir.

Sonuç olarak Kutadgu Bilig'de yalawaç sözcüğü şu anlamlarda kullanılmıştır.

1. Gönderilmiş bütün resûl ve nebiler (2 yerde)
2. Hz. Muhammed (6 yerde)
3. Hakanın gönderdiği diplomatik görevli (elçi) (30 yerde)

"yalawaçlarda ödrüntüsi, uluğ sawçı, halâyık başı, bayat kullarında eñ ödründüsi, kişi edgüsi" söz öbekleriyle de Hz. Muhammed işaret edilmiştir.

yolçı

Din, şariat, tarikat, mezhep sözcüklerinin temelinde "yol" kavramı vardır. Kutadgu Bilig'de Arapça bu sözcükler yer almakla beraber yukarıda da belirtildiği gibi "köni yol, könilik yolu" gibi "yol" ile ilgili tamlamalar bu sözcükleri karşılayacak biçimde işletilmiştir. Bu "köni yol"a götüren, çağıran ve gösteren kişiler olarak peygambere "köni yolçı" denmiştir.⁵⁰¹⁵ Arapça sözcüklerin temel anlamlarına uygun Türkçede karşılıklar bulunmuş ve bu karşılıklardan yeni türetmeler gerçekleştirilmiştir. Bu durum Yusuf Has Hâcib'in kendi ana dilinin üretim gücünü göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

⁵⁰¹⁵ 3730. öküş miñ selâmım sewüg sawçıka / ol edgü kılavuz köni yolçıka
3905. tümen miñ selâmım sewüg sawçıka / tegürsün bayatım köni yolçıka
6519. tümen miñ selâmım tegür sawçıka / ol edgü kılavuz köni yolçıka

14.6. Ölüm, Kıyâmet ve Âhirete İlişkin Adlar

Ölüm

İnsan yaşamında merkezî bir rol üstlenen olgulardan biri ölümdür. Kutadgu Bilig’de “öl-“ eylemi ve türetilmiş biçimleri öldür-, ölütcü, ölüm, ölüğ sözcükleriyle toplam 442 kez geçmektedir. Eserin söz varlığı dikkate alındığında bu sayı pek azımsanmayacak bir orandır.

İlk insandan günümüze değin insanların üzerinde en çok düşündükleri, anlamaya çalıştıkları kavramlardan biridir. Ölüm bir anlamda insanın kendi varoluşunu anlama ve anlamlandırma aracıdır. Bu bakımdan kendini arayan, yaşamın veya yaşamının anlamını sorgulayan insan “Ölüm nedir?, Yaşam nedir? gibi soruları kendine sormuştur. Felsefe yapmak soru sormak olduğuna göre bu sorunun sorulduğu her yerde ve zamanda felsefî düşünceden söz edilebilir. Kutadgu Bilig’de Yusuf Has Hâcib de hayatı ve ölümü sorgular; nereden gelip nereye gittiğini, ölecekse niye doğduğunu, ağlayacaksa neden güldüğünü, ölümden daha güç bir şeyin olup olmadığını sorar:

“1135. negü ol tiriglik negü ol ölüm / kayudın kelir men kayuğa yolum”

“1136. nelük toğdum erki yana ölgeli / nelük küldüm erki sıgıt körgeli”

“1137. ajunda ölümdin katıgrak kayu / toğuglı kişi öldi mundağ ayu”

İnsan yaşamının en temel olgularından olan ölüme ilişkin Türk dilinde geniş ve zengin bir söz varlığı bulunmaktadır.⁵⁰¹⁶ Eski Türkçede öl- karşılığında adrıl-, alkın-, arıl-, arta-, boguzlan-, kaç-, kal-, kamıl-, kergek bol-, öl, tın-, sıra-, tor-, tüş-, uç-, üzül-, yit-, yitlin-, yod-, yok bol- eylemleri; öldür- karşılığında balbal yap-, çok-, kinşür kiter, sanç-, sı-, tarık-, üz-, yabırıt-, yokad-, yok kıl- eylemleri kullanılmıştır. al-, bar-, büt-, ıçgın-, keç-, köç-, kurıt- eylemleri de zamanla ölmek ve öldürmek anlamlarını kazanmıştır.⁵⁰¹⁷ Eski Türkçedeki bu zenginlik Türk dilinin eski ve çağdaş Türk lehçelerinde benzer anlayışın değişik sözcüksel görünüşleri olarak yaşamaktadır.⁵⁰¹⁸ Ölüme ilişkin söz varlığı deyimlerden atasözlerine, argo sözcüklerden örtmecelere değin değişik dil düzeylerinde zengin bir görünüm sunmaktadır.⁵⁰¹⁹

⁵⁰¹⁶ Pervin Ergun, “Türk Kültüründe Ölümle ilgili Bazı Terimler”, *Millî Folklor*, Yıl: 25, S: 100, 2013, s. 134-148.

⁵⁰¹⁷ Hülya Aslan Erol, “Eski Türkçede Ölüm İçin Kullanılan Sözcükler”, *Defin*, İstanbul 2012, s. 387.

⁵⁰¹⁸ Figen Güner Bilek, “Altay Türkçesinde Ölüm Kavramını Anlatan Sözcükler ve Söz Kalıpları”, *Bilig*, S: 42, 2007, s. 177-190; Nergis Biray, “Kazak Türklerinde Ölümle İlgili Kelime, Kelime Grubu ve Deneyimlerden Hareketle Ölüm Kavramı”, *Prof. Dr. Abdurrahman Güzel Armağanı*, Ankara 2013, s. 353-371.

⁵⁰¹⁹ Abik, A. D. “Türkçe’de “Vefat Kelimesi ve Yardımcı Fiilleri”, *Çukurova Üniversitesi SBE Dergisi*, 14/2, 2005, s. 13-28; Mustafa Duman, “Türk Atasözlerinde “Ölüm”, *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı*, İzmir, 2012, s. 97-108.

Her ulusun ölümüne bakışı, algılayışı, inançları, âdetleri, gelenekleri, ölüm öncesi ve sonrası törenleri farklıdır. Türk kültürlü halkların ölümü algılayışı benzerdir.⁵⁰²⁰ Fakat ölümüne ilişkin uygulamalarda birtakım farklılık görülmektedir.⁵⁰²¹ Bu farklılıklar Türk kültürünün ölümüne ilişkin uygulamalarında kendine özgü geliştirdiği kimliği ve zenginliğidir. Pratikte karşılaşılan küçük farklılıkların özü teorik olarak birbirine benzerdir.

İmanın temel şartlarından biri âhirete imandır. Bu bakımdan Kutadgu Bilig’de âhiret kavramına bağlı olarak şu sözcükler yer almaktadır: ‘ākıbet, ‘ uqbī, yarın, yarınlık, uluğ /süzük meñü il - meñü / köni çın / bir / ol ajun, ölümüne ilişkin adlar, cennet ve cehenneme ilişkin adlar.

‘ākıbet

Bir işin sonu, sonucu, kişinin geride bıraktığı çocuklar, iyi veya kötü sonuç, ceza veya mükafat” anlamlarına gelen ākıbet akb (عقب) kökünden türemiştir. Aynı kökten türeyen ukbā da mükāfat, bir işin sonu anlamlarına gelir. Terim anlamı ise insanların davranışlarını nedeniyle birey ve toplum halinde dünyada ve âhirette karşılaşacakları sonuç demektir. Ākıbet Kur’ân’da bireylerin ve toplumların karşılaştıkları durumlardan ibret alması için kullanılmıştır. Kur’ân’da ibret almak için çeşitli toplumların tarihî olaylarından örnek olaylara yer verilerek güçlü bir toplum yapısının dinî ve ahlakî değerler bakımından sağlam, doğru temeller üzerinde kurulabileceği ve bu temellere sahip oldukları sürece var olacakları vurgulanmıştır.⁵⁰²²

Kutadgu Bilig’de ākıbet sözcüğü yalnız eserdeki kahramanların temsil ettikleri değerleri açıklarken kullanılmıştır. Eseri yazarının belirttiği gibi ākıbet ile temsil edilen kişi Odgurmış’tır.⁵⁰²³

⁵⁰²⁰ Yaşar Kalafat, *Türk Kültürlü Halklarda Ölüm*, Ankara 2011.

⁵⁰²¹ Mayramgül Dıykanbayeva, “Kırgız Türklerinde Ölüm”, *Millî Folklor*, Yıl 21, S: 82, 2009, s. 89-97; Dilek Ergönerç Akbaba, “Nogay Türklerinde Ölüm İle İlgili İnançlar ve Ağıtlar”, *Millî Folklor*, Yıl 20, S: 80, 2008, s. 77-84; Hamza Karaoğlu, “Pazarcık Yöresi Alevilerinde Ölüm ve Ölü ile İlgili Uygulamalar”, *KSÜ İlahiyet Fakültesi Dergisi*, S: 2, 2003, s. 37-52; Metin Eren, *Van Gölü Havzası Ölüm Gelenekleri ve Türk Kültür Ekolojisi İçerisindeki Yeri*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE Basılmamış Doktora Tezi, Van, 2010; Min Ji Yang, *Türk ve Kore Halklarının Ölümle İlgili İnanış ve Uygulamaları (Karşılaştırmalı Bir Çalışma)*, Erciyes Üniversitesi SBE Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri, 2014; Saida Burhanidinova, *Fergan Türklerinin Doğum Sunnet, Düğün ve Ölüm Merasimleri*, Gâzî Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009; Gülsüm Killi Yılmaz, “Hakaslarda Ölüm İle İlgili Gelenekler”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S: 4, 2007ss. 65-87; Adnan Abdullah, *Halep Türkmenlerinde Ölümle İlgili Gelenekler ve İnanışlar*, Gâziantepe Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gâziantepe 2013.

⁵⁰²² Ahmet Saim Kılavuz, “Ākıbet”, *TDVİA*, İstanbul 1989, C. 2, s. 238.

⁵⁰²³ 0357. anında basası bu odgurmış ol / munı ‘ākıbet tép özüm yörmiş ol

cennet ve cehennem

Cennet ve cehennemi ifade etmek için çeşitli söz ve sözcük öbekleri Kur'ân'da yer almıştır. Türkçe Kur'ân çevirilerinde de bu Arapça söz öbekleri Türkçe karşılıklarıyla yer almıştır.⁵⁰²⁴ Kur'ân'daki cennet ve cehenneme ilişkin betimlemeler ve metaforların bazıları Kutadgu Bilig'de benzer şekilde kullanılmıştır.

ecel

Sözlük anlamı “belirlenmiş zaman, muayyen bir müddetin sonu” anlamına gelen ecel Allah tarafından her canlı için önceden takdir edilen hayat süresi ve bu sürenin sonu olan ölüm vakti demektir. Kur'ân'da ölüm, muayyen vakit, helak etme, ceza gibi anlamlarla yer almaktadır.⁵⁰²⁵

Kutadgu Bilig'e göre ecel ezelde yazılmıştır.⁵⁰²⁶ Ecel görünmezdir ve pusuda bekler.⁵⁰²⁷ Can toplar.⁵⁰²⁸ Ecelsiz ölüm olmaz.⁵⁰²⁹ Kaçak⁵⁰³⁰ da olsa açgözlü pişman da olsa⁵⁰³¹ ibadet⁵⁰³² de etse ecel yakalar.

Kutadgu Bilig'de bu dünyadaki yaşama süresinin sonlandığı veya sonlanacağı değişik ifadeler kullanılarak dile getirilmiştir. Yaşam süresinin tükenmesi “ödi yetil-“⁵⁰³³; herkesin kendi ölüm zamanını beklediği “ödi küd-“⁵⁰³⁴ birleşik eyleminden yararlanılarak dile getirilmiştir. Ölümün zamanın belli olması “ödi kel-, keligli / kalgü kün”⁵⁰³⁵, “ol küni / ödi belgölüg”⁵⁰³⁶, “anungü / bargü öd”⁵⁰³⁷ söz öbekleriyle anlatılmıştır. Ölüm zamanı

⁵⁰²⁴ Suat Ünlü, “İlk Türkçe Kur'an Tercümelerinde Uhrevi Yer Adları”, *Turkish Studies*, Vol. 6/2 2011, p. 985-1032.

⁵⁰²⁵ İ. Karagöz, (ed.), *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, s. 131; Cihat Tunç, “Ecel”, *TDVİA*, İstanbul 1994, C. 10, s. 380.

⁵⁰²⁶ 6272. isiz edgü barça kara yer bolur / bitilmiş ecelke yetilse ezel

1232. kalı bérmez erse yetilse ecel / bitilmiş bolur bu ecelke ezel

⁵⁰²⁷ 6271. busuğda küder bu körünmez ecel / usalın basıkur umınçın 'amel

⁵⁰²⁸ 5383. negü asğı ahır ajun térdükün / ecel cân térer kör üzer bu kökün

⁵⁰²⁹ 2289. yağıka yalın teg eren teg uruş / ecelsiz ölüm bolmaz özke bolup

⁵⁰³⁰ 1118. küremiş kürek erdi uş bu özüm / ecel tuttı éltür ne asğı sözüm

⁵⁰³¹ 1143. öküş neñke toğmaz közi suķ kişi / ecel tutsa öknür itümez işi

⁵⁰³² 1153. saña tapnur erdi meniñ bu özüm / munuķı ecel tuttı kesti sözüm

⁵⁰³³ 1099. boğum erdi oķ teg egildi boğum / tiriglik tükedi yetildi öğüm

1102. kimiñ egri bolsa köni tal boğı / köni kılgu köñlin yetildi ödi

1211. ölügli kişi barça ödke tutuğ / yetilse ödi kör mañıtmaz butuğ

5159. atañnı anañnı ölüm koğmadı / sénimü koğur kör yetilse ödi

5705. öküş arzū ni'met yéyü semridi / bu kün arğurayın yetildi ödi

⁵⁰³⁴ 1406. saña ma anunmış turur bu ölüm / ödiñe küder ay yarumış künüm

3530. bilir sen tiriglik ölümke turur / anundı ölüm uş ödiñe küdür

⁵⁰³⁵ 1502. saña ma séziksiz bu öğ kalgü ol / usal bolma ahır özüñ ölgü ol

2286. ayıklıg turur bu ölüm belgölüg / ödi kelmeginçe er ölmez külüg

6294. tözüke turur bu ölüm kalgü kün / ol öldi sen emdi ölümke anun

3633. keçürdün keçigli bu tünki tünün / keçermü séziklig keligli künün

⁵⁰³⁶ 1213. kamuğ neñke vaķt ol küni belgölüg / nefes tın toķırķa sanı belgölüg

2523. kamuğ neñke vaķt ol ödi belgölüg / ödi boldı erse körür iki köz

⁵⁰³⁷ 4849. séziksiz ölümke anungü ödi / bu künde naru ol ay yalñuķ keçi

5138. olar řanća bardı körü bar saķın / saña ma naru bargü öđ kün yaķın

için “ol ödün veya çıkar can ödi”⁵⁰³⁸ veya “bir kün”⁵⁰³⁹ söz öbekleri kullanılmıştır. Ölümün zamansız olmayacağını, zamanının belli olduğunu en kısa ve yalın anlatan beyitlerden biri şudur:

haşır

Bir topluluğu bulunduğu yerden zor kullanarak çıkarıp bir meydanda toplamak anlamına gelen “haşır (haşır)” kıyamet gününde diriltilecek olanların hesaba çekilmek üzere bir araya toplanması demektir. Ölenler ba’s’tan yani ölüp diriltildikten sonra haşredilir yani bir araya toplanılır. Bu toplanma yerine de “mahşer” denir. Bu aşamadan sonra da sorgu ve hesap görülür ve cennet veya cehenneme gönderilir.⁵⁰⁴⁰

Kutadgu Bilig’de haşretme veya haşır karşılığında “kop-” “kopur-” ve kop(u)ğ” sözcükleri yer alır. Bu sözcükler Kur’ân çevirilerinden Ryland nüshasında da görülür. Kıyamet için “kopmak”, kıyamet günü için “kopmak küni” söz öbeği kullanılır. Atabetü’l-Hakayık’ta ta kop- eylemi “haşrolma” anlamında kullanılmıştır. Harezmi dönemi Kısasü’l-Enbiya, Nehcü’l-Feradis gibi İslâmî eserlerde ise “kıyamet bol-” birleşik eylemi yer almaktadır.⁵⁰⁴¹

kop- eyleminin anlamlarını yedi başlıkta toplayan User’e göre eylemin temel anlamı “çıkma”dır. “çıkma” ve “bulunulan yerden ayrılmak” ile ilişkili olan kop- eylemi “ayrılmak, yerinden ayrılmak” anlamı kazanmış ve Eski Türkçe ile Karahanlı Türkçesinde “bulunulan, durulan ve saklanan yerden ayrılarak başka bir yere ulaşmak” anlamında kullanılmıştır.⁵⁰⁴²

Kutadgu Bilig’deki kopur- ve kopuğ sözcüklerinin geçtiği beyitlerde peygamber ile birlikte haşredilmek Tanrı’dan dilenmektedir.⁵⁰⁴³ Nitekim Arat da sözcüğü “haşret” biçiminde çevirmiştir.⁵⁰⁴⁴ kop- ve kopur- eylemlerinin geçtiği diğer beyitlerde ayağa kalkmak, ortaya çıkmak, belirtmek, doğmak, dünyaya gelmek, ünlenmek, yükselmek gibi anlamları bulunmaktadır.

⁵⁰³⁸ 3024. özüm köçse barsa qalır bu buğun / du‘ā birle tapsa maña ol öğün

3987. neçe miñ tapuğçı tapındı yılın / çıkar cān öğinde yitürdi yolın

5333. itilgey ilin hem bayuğay buğun / saña artğa eđgü du‘ā ol öğün

5568. il itlür erejke tegir bu buğun / du‘ā artar ötrü saña ol öğün

⁵⁰³⁹ 1472. séziksiz ölüm bir kün āhır kelir / tirilmiş bu cānlıg cānın alğalır

3785. ölüglig körür sen ölüg sen tirig / sézik tutma bir kün eşüngey yérig

⁵⁰⁴⁰ Süleyman Toprak, “Haşır”, *TDVİA*, İstanbul 1997, C. 16, s. 416.

⁵⁰⁴¹ Hatice Şirin, “Kıyamet Kop- Üzerine”, *AİBÜ SBE Dergisi Semih Tezcan’a Armağan*, C. 13, Yıl: 13, 2013, s. 424, 425.

⁵⁰⁴² H. Şirin, “Kıyamet Kop- Üzerine”, s. 426.

⁵⁰⁴³ 0030. sewüg sawçı birle qopurğıl meni / elig tuttaçı kıl könilik küni

0047. ilāhî küdeşgil meniñ könlümi / sewüg sawçı birle qopur qopğumi

⁵⁰⁴⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 14, 15.

Mahşer yeri yani öldükten sonra herkesin ve her şeyin toplanacağı, birikeceği yer anlamı Kutadgu Bilig’de “çın kapuğ” yani hakiki kapı ve “yumıt-” yani birikmek, toplanmak eylemiyle dile getirilmiştir.⁵⁰⁴⁵ Nitekim beytin ikinci dizesinde “bütün yaratılmışların toplanacağı gerçek kapı” anlamı açıktır.

hesap günü

Arapçada “saymak, hesap etmek, hesaba çekmek” anlamındaki hesap (hisâb) masdarı “sayma, sayım” anlamında ad olarak da kullanılır. Dinî bir terim olarak insanların dünyadaki inanç ve davranışlarından dolayı âhirette hesaba çekilmeleri demektir ve âhiretin aşamalarından biridir. Kur’ân’da yevmü’l-hisâb biçiminde geçer.⁵⁰⁴⁶

Kutadgu Bilig’de hesap gününü ifade edecek “sakış” sözcüğü kullanılmıştır. “sakışka anun-“ yani hesaba hazırlanmak, “sakış bér-“ yani hesap vermek, “sakıştan kutul-“ hesaptan kurtulmak biçiminde die getirilmiştir.⁵⁰⁴⁷

Sorgu günü anlamında “ayıtğu küni” tamlaması yer almaktadır.⁵⁰⁴⁸ Sormak, sorgulamak, sorguya çekmek anlamına gelen “ayıt-” eyleminin çeşitli biçimleri kullanılmıştır. İnsanın yaptıklarından dolayı Tanrı’nın sorguya çekmesi “bayat ayıtı” tamlaması ile dile getirilmiştir.⁵⁰⁴⁹ Bu ifadeyle ilişkili olarak ayıt- eyleminin gelecek zaman çekimi ile “bayat ayıt-ğa/ğay”⁵⁰⁵⁰ yani Tanrı soracak, sorguya çecek, hesaba çekecek anlamındaki eylem biçimi dinî bir kavram olarak kullanılmıştır.

kıyâmet

Kıyâmet sözcüğü “kalkmak, dikilip ayakta durmak” anlamındaki kıyâm kökünden gelmekte ve “dirilip mezardan kalkma, Allah’ın huzurunda durma, bu olayın başlangıcını oluşturan kozmik değişikliğin meydana gelmesi” anlamına gelir.⁵⁰⁵¹

⁵⁰⁴⁵ 3747. bayat kapğı tuttum kılur men tapuğ / kamuğ halk yumıtğu bu ol çın kapuğ

⁵⁰⁴⁶ Emrullah Yüksel, “Hesap”, *TDVİA*, İstanbul 1998, C. 7, s. 240.

⁵⁰⁴⁷ 5277. ay yégli içigli yawalık bile / sakışka anunğıl çıkış yol tile

5292. katığlan tiriglikte māl aşnu ıd / sakıştın kutulğı muyan özke tıd

6378. çığay ölse kutlur kiter emgeki / ölüm tutsa ay bay sakış bérmeğin

⁵⁰⁴⁸ 5309. bu künke yarın bar ayıtğu küni / yarınka sakınsa yorıgıl köni

⁵⁰⁴⁹ 5273. saña bolğa āhır bayat ayıtı / bayat ayıtı ol yazukluğ ağı

5275. ay boşlağ yorıgıl budun ökteki / bayat ayıtı bar anutğıl emi

5740. seniñdin ayıtğay munı bir bayat / bayat ayıtı bar yime edğü at

6120. tilek arzū sürmek idi keç tatığ / tatığ ayıtı bar yarınlık katığ

⁵⁰⁵⁰ 5246. seniñdin ayıtğay yarın bir bayat / cevābın anutğıl özünke berāt

5276. köñülçe yorıgıl ay teltük müne / ayıtğay seniñdin bayat bir küne

5278. ayıtğu turur kör bayat barçanı / kutulğı yeriñ barmu kaçğıl xanı

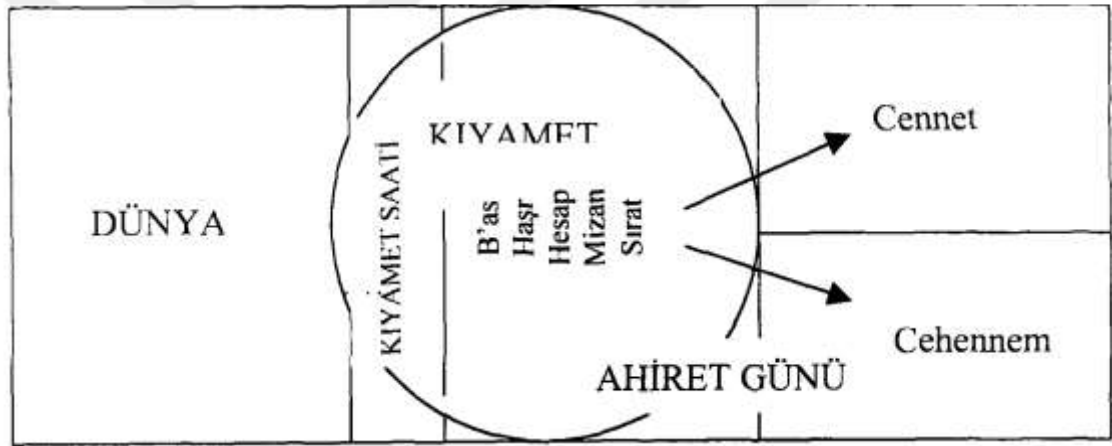
5360. emānet yüdürdi bayat boynuña / küdeş bu emānet ayıtğa saña

5740. seniñdin ayıtğay munı bir bayat / bayat ayıtı bar yime edğü at

⁵⁰⁵¹ Bekir Topaloğlu, “Kıyamet”, *TDVİA*, İstanbul 2002, C. 25, s. 517.

Kutadgu Bilig’de “kıyâmet” sözcüğü bir kere geçer. Bu beyitte kıyamet günü peygamberin yüzünü gösterip şefaathçi olması için Tanrı’ya duâ edilir.⁵⁰⁵²

Kur’ân’da kıyâmet yerine dünyanın sonu anlamına gelen ukbâ, kıyametin kopma zamanı olan saat, mutlaka gerçekleşek olan realite anlamında vâkıa, kimini alçaltıp yükselten olay anlamında hâfida-râfia, yeniden diriltmek, dirilterek hesap meydanında toplamak anlamında ba’s ve haşr sözcükleri kullanılmıştır. Kıyamet sûra üfleniş, ba’s, haşir, hesap, cennet ve cehennem olmak üzere beş aşamadan oluşmaktadır.⁵⁰⁵³ Dünya hayatının sonlanması “kıyamet saati”, kıyamet saati ve insanların cennet ve cehenneme gidecekleri zamana kadar geçecek süre “kıyamet günü”, cennet ve cehennem hayatı “âhiret”, kıyametin kopması sonrasındaki hayatın tamamına “âhiret günü” denir. Bu kavramlar tablolaştırılırsa şöyle gösterilebilir:⁵⁰⁵⁴

öñ/ezel

Kur’ân’da geçmeyen ezel sözcüğü Arapçada “başlangıcı olmama” anlamına gelir. Terim anlamı ise başlangıçsız zaman, zihnen başlangıcı düşünilemeyen süre, varlığın geçmişten sonsuzca devam etmesidir.⁵⁰⁵⁵ Tanrı’nın ezelî oluşu, başlangıcı ve sonu olmaması “öñdin kidin yok” söz öbeği ile Kutadgu Bilig’de belirtilmiştir. Bunun yanında ezel sözcüğü de geçmektedir. Sözcüğün geçtiği beyitlere göre Tanrı ezelî hükmü ile eğriyi doğruyu ve insanı isteyerek yaratmıştır.⁵⁰⁵⁶ Ecel de ezelden bitilmiştir yani yazılmıştır.⁵⁰⁵⁷

⁵⁰⁵² 0048. kıyâmette körkit tolun teg yüzün / elig tuttaçı kıl ilâhî özin

⁵⁰⁵³ Bekir Topaloğlu, “Kıyamet”, *TDVİA*, İstanbul 2002, C. 25, s. 517, 518.

⁵⁰⁵⁴ Ömer Faruk Yavuz, *Ku’an ve Kıyamet*, İstanbul 1997, s. 90; Bahattin Yaman, *Osmanlı Resim Sanatında Kıyamet Alametleri: Tercüme-i Cifru’l-Câmi ve Tasvirli Nüshaları*, Hacettepe Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Doktora Tezi, Ankara 2002, s. 19.

⁵⁰⁵⁵ Ahmet Saim Kılavuz, “Ezel”, *TDVİA*, İstanbul 1995, C. 12, s. 49.

⁵⁰⁵⁶ 3898. ayur miñ senâ ol uğan teñrike / ezel hıkmî tegrür köni egrike

4787. meni aşnu ol koldı erdi ezel / anın men kılur boldum emdi tükel

⁵⁰⁵⁷ 1232. qalı bérmez erse yetilse ecel / bitilmiş bolur bu ecelke ezel

6272. isiz edğü barça kara yér bolur / bitilmiş ecelke yetilse ezel

tamu/tamuğ

Tamu sözcüğü Sogdça “tam” yani İngilizce hell, Arapça cehennem, Latince inferno sözcüğünün Sogdça belirtme durum eki almış hali olarak Türkçeye kopyalanmıştır.⁵⁰⁵⁸ Clauson’a göre İran dillerinden alınmıştır ve pagan inanç sisteminin kavramlarından biri olarak İslâmî dönemde de kullanılmıştır.⁵⁰⁵⁹

Kutadgu Bilig’de tamu ve tamuğ biçiminde ikili bir yazım biçimi yer almaktadır. Sözcüğün geçtiği beyitlere göre “tamu” yani cehennem herkes için yaratılmıştır.⁵⁰⁶⁰ yeri soldadır⁵⁰⁶¹; kapalı bir mekandır, evdir⁵⁰⁶²; çukur veya kuyu gibi dibi olan bir yerdir.⁵⁰⁶³ Bir yurttur çünkü oranın da beyi vardır.⁵⁰⁶⁴ Onun mühürü bilgi⁵⁰⁶⁵; siperi iyiliktir⁵⁰⁶⁶; iyilik yaparak⁵⁰⁶⁷, adaletle yöneterek⁵⁰⁶⁸, dünya mallarından vazgeçerek⁵⁰⁶⁹ ondan uzaklaşılmalıdır.⁵⁰⁷⁰

tirilgü orun (ba’su bade’l-mevt)

Birini kaldırıp harekete geçirmek, uykudan uyandırmak, diriltmek anlamlarına gelen ba’s kıyamet koştuktan sonra Allah’ın âhiret hayatını başlatmak üzere ölüleri yeniden canlandırması, onları kabirlerinden çıkararak hayata göndermesidir.⁵⁰⁷¹

Kutadgu Bilig’de ölümden sonra dirilmeye ilişkin veriler sınırlıdır. Ancak birkaç beyitte bu durumun varlığından söz edilebilir. Ölümden sonra dirilme anlamına yakın olacak şekilde hayat bulmak, yaşamak, dirilmek anlamlarına gelen tiril- eylemi kullanılmıştır. Her iki dünyada dirilmek, yaşamak⁵⁰⁷²; ölümsüz, uzun, sonsuz bir hayatta yaşam bulmak⁵⁰⁷³ anlamları yer almaktadır. Bunlardan daha belirgin olarak “tirilgü orun”⁵⁰⁷⁴ tamlaması geçmektedir. Bu dünya malını bırakıp dirileceği, hayat bulacağı yere bakması öğütlenmektedir.

⁵⁰⁵⁸ Mevlüt Erdem, “Sogdça, Türkçedeki Sogdça Kelimeler ve Bunların Türkçeye Uyumları”, *A.Ü. DTCF. Türkoloji Dergisi*, 21, 1, 2014, s. 70.

⁵⁰⁵⁹ G. Clauson, *EDPT*, p. 503.

⁵⁰⁶⁰ 3332. saña oğ tötütmedi teñri tamuğ / saña aymadı bu ‘azābıg kamuğ

⁵⁰⁶¹ 0917. bu edgü oñ ol kör isizlik bu sol / soluñdın tamu ornı uşmañ oñ ol

⁵⁰⁶² 3654. iki ew yarattı bu halkқа kamuğ / biri atı uçmaq biriniñ tamuğ

⁵⁰⁶³ 5261. harāmқа қатılма күдез өз қатıғ / harām yégli ornı tamu ol batıғ

⁵⁰⁶⁴ 4855. tamuğқа ya uçmaq begi bolıgқа / ağırlıq üçün ya uçuz kılıgқа

⁵⁰⁶⁵ 3223. bilig birle yağıñ bayat tapğıña / bilig tamğa bolur tamu қаpgıña

⁵⁰⁶⁶ 1295. yana aydı aytoldı oğlum eşit / özüñ edgü birle tamudın köşit

⁵⁰⁶⁷ 5306. қатıғлан özüñni tamudın yırat / kamuğ edgülük kıl күдезgey bayat

⁵⁰⁶⁸ 0292. mañar tegdi mundağ biliglig sözi / tamudın yırar tēp tamuğluk özi

⁵⁰⁶⁹ 3656. tapuğ қоdса дүня tilese tamuğ / yēme қалмағay erdi bu uçmaq қуруғ

⁵⁰⁷⁰ 4530. olar ma bayat қulları ol kamuğ / añar күç қılıp özke alma tamuğ

⁵⁰⁷¹ 6307. bu қаdғu üçün bērsü teñri muyan / bayattın sewinç bul tamudın amān

⁵⁰⁷² Yusuf Şevki Yavuz, “Ba’s”, *TDVİA*, İstanbul 1992, C. 5, s. 98

⁵⁰⁷³ 5744. özüñ edgülük kıl törü edgü ur / tiril iki ajun isiz körme sen

⁵⁰⁷⁴ 1527. ikide biri boldı şeksiz ülüg / tirildi ölümsüz uzun meñülüg

5189. anı kıl tutaşı tirilgü orun / bu ajun neñin қоd añar yüz urun

uçmak/uştmaḥ

Uygurca metinlerde görülmeyen uçmak veya uştmaḥ Arapça cennet sözcüğü karşılığında Müslüman Türklerce adapte edilmiştir. Soğdça kökenli bir sözcük olan uçmak veya uştmaḥ sözcüğünün çeşitli yazımları bulunmaktadır ve tek bir biçime “uçmak”a doğru gelişim izlemiştir.⁵⁰⁷⁵ Kutadgu Bilig’de uçmak ve uştmaḥ biçiminde ikili bir yazım vardır. Sözcüklerin geçtiği beyitlere göre cennet yani uçmak /uştmaḥ; boş kalmayacak⁵⁰⁷⁶, Hz. Adem’in buğday tanesini yediği yerdir.⁵⁰⁷⁷ Beyi olan bir yurttur⁵⁰⁷⁸; bahçedir⁵⁰⁷⁹; bir evdir⁵⁰⁸⁰; yeri sağ taraftadır⁵⁰⁸¹ Sonsuzluk⁵⁰⁸², istek ve arzular, sevinç ve avuntu oradadır.⁵⁰⁸³ Müslümanların işini yapana⁵⁰⁸⁴, devleti düzene koyana yani hakana cennet yolu açılır.⁵⁰⁸⁵ Bu dünya ancak bilgisize cennettir.⁵⁰⁸⁶

Bu bağlamda cehennem ile ilgili olarak yanar ateş anlamında küy-, küyer, ot, küyer ot söz ve söz öbekleri geçmektedir. Yoldan çıkanlar⁵⁰⁸⁷, eğri söz yani yalan söyleyenler⁵⁰⁸⁸, iftira edenler⁵⁰⁸⁹, beyler⁵⁰⁹⁰, kötüler⁵⁰⁹¹, fesad⁵⁰⁹² ve aç gözlüler⁵⁰⁹³ insanı ateşe atar. Başkaları için, dünya için ve iki günlük bu dünya avuntusu için insan kendini

⁵⁰⁷⁵ G. Clauson, *EDPT*, p. 257; M. Erdem, “Soğdça, Türkçedeki Soğdça Kelimeler ve Bunların Türkçeye Uyumları”, s. 70.

⁵⁰⁷⁶ 3656. tapuḡ koḡsa dūnyā tilese tamuḡ / yēme ḡalmaḡay erdi bu uçmak ḡuruḡ

⁵⁰⁷⁷ 3522. apa uçmak içre yēdi kōr ewin / ariṇu ḡılındı bu dūnyā ewin

⁵⁰⁷⁸ 4855. tamuḡḡa ya uçmak begi bolḡuḡa / aḡırlıḡ üçün ya uçuz ḡılḡuḡa

⁵⁰⁷⁹ 6547. tutayın ya kisrā ya ḡayṣarḡa boldum / ya ṣeddād-u ‘ād teg taḡı uçmak ittim

⁵⁰⁸⁰ 3654. iki ew yarattı bu ḡalkḡa ḡamuḡ / biri atı uçmak biriniṇ tamuḡ

⁵⁰⁸¹ 0917. bu eḡḡü oṇ ol kōr isizlik bu sol / soluṇdın tamu orṇı uştmaḡ oṇ ol

⁵⁰⁸² 5833. du‘ā birle yalṇuḡ bulur eḡḡülük / du‘ā birle uçmak bulur meṇülük

⁵⁰⁸³ 3521. tünekte ne ārzū tiler sen tilek / tilek uçmak içre bolur ḡut yōlek

⁵⁰⁸⁴ 5186. tünekte sen artuḡ tileme sewinḡ / sewinḡ orṇı uçmak turur hem awınḡ

⁵⁰⁸⁵ 3503. müsülmān işin it muṇña yara / bayat birge uçmak kōr orṇuṇ töre

⁵⁰⁸⁶ 0063. toḡardın ese keldi öṇdün yēli / ajun itḡuḡe açtı uştmaḡ yolu

⁵⁰⁸⁷ 6382. biligsizke uçmak turur bu ajun / erej birle awnur yorır muṇsuzun

⁵⁰⁸⁸ 0384. azıp yūḡrūr erdim ayu bērdi yol / küyer erdim otḡa küdezmeṣe ol

⁵⁰⁸⁹ 1024. kōṇül til törüttü kōni söz üçün / sözi egri bolsa küyer ol küçün

⁵⁰⁹⁰ 4212. ozunḡı ḡışike ḡatılma yıra / ozunḡı tilinde küyer ot kōre

⁵⁰⁹¹ 0653. bu begler ot ol otḡa barma yaḡuḡ / ḡalı bardıñ erse küyürmek anuḡ

⁵⁰⁹² 4087. olar ḡut tururlar ḡut elgi uzun / küyer ot tururlar küyürgey özün

⁵⁰⁹³ 5256. isizke ḡatılma küyürgey isiz / atıñ eḡḡü bolsa ḡalır eḡḡü iz

0249. isizlik ot ol ot küyürgey bolur / yolında keḡig yōḡ öyülgen ötüngen bolur

⁵⁰⁹² 4412. fesāddın kürer ol bulunṇıṣ ḡutuḡ / fesād tamdurur ol uḡunṇıṣ otuḡ

⁵⁰⁹³ 4328. telim ḡalkḡlar öldi bu boḡzı üçün / ḡara yēr ḡatında yēyür ot öçün

ateşe atmamalı, yakmamalıdır.⁵⁰⁹⁴ Hayatını boşa geçiren⁵⁰⁹⁵, kendini buğra gibi ensesini kalın yapan insan⁵⁰⁹⁶ kendini ateşe atar. Tanrı bu “küyer ot”tan yanar ateşten korur.⁵⁰⁹⁷

uqbî

Âkıbet sözcüğü ile yakın anlamlı olan ukbâ sözcüğüne Kutadgu Bilig’de daha fazla yer verilmiştir. Kutadgu Bilig’in 3646-3681. beyitleri kapsayan bölümünde Ögdülmiş’in dünya ve âhiret görüşüne yer verilir. Ona göre âhiret dünyada yapılacaklar ile kazanılabilir.⁵⁰⁹⁸ Çünkü Tanrı kullarına iki göz, iki kulak, iki el vermiştir. Bunlardan biri dünyaya diğeri âhirete bakmalıdır.⁵⁰⁹⁹ Bu dünyada sevap ve iyilik kazanılabilir⁵¹⁰⁰ ve bu dünyada âhiret için yardımcıdır, destektir.⁵¹⁰¹ Bu dünya huzuru ve iyi ad insana dünya ve âhireti sağlar.⁵¹⁰² Dünya ve âhireti kazanmak için birtakım işler gerçekleştirilmelidir.⁵¹⁰³ Bu dünya istenirse gümüş dağıtılmalı; âhiret dilenirse fidyeye dağıtılmalıdır.⁵¹⁰⁴ Alimler, bilgeler hesap ile dünya ve âhiret işini ayırırlar; hesap bozulursa dünya ve âhiret işi bozulur.⁵¹⁰⁵

Odgurmuş ise Ögdülmiş’ten farklı düşünmektedir. Odgurmuş’ın görüşlerine 4880-4873. beyitler arasında yer verilerek dünyadan yüz çevirip olanla yetinmek gerektiği belirtilir. Odgurmuş’a göre iki dünyayı dilemeye gerek yoktur.⁵¹⁰⁶ Âhireti kazanmak için bu dünyadan yüz çevrilmeli⁵¹⁰⁷, dünya isteklerinden vazgeçilmelidir.⁵¹⁰⁸ Bu dünyaya

⁵⁰⁹⁴ 1404. yuluğ kılma özni adınlar üçün / suyrıka özüñni küyürme küçün

5168. özüñ otka atma kişiler üçün / özüñni küyürme körürde küçün

3532. özüñ iki künlük awıñgu üçün / körürde küyürme özüñni küçün

3624. körürde küyürme özüñni küçün / özüñ otka atma bu dünyā üçün

1284. özüñ otka atma bu dünyā üçün / kişi neñin alma küçeme küçün

1375. özüñ otka atma bu dünyā üçün / havā boynı biçgil et özke öçün

⁵⁰⁹⁵ 3796. tüpi yél keçer teg tiriglik keçip / oğundum men emdi küyer men açıp

4821. tiriglik bulup er yawa kılsa öd / özin otka attı uş ol yılkı uç

5399. men emdi bilindim açıldı közüm / méni otka atmış meniñ bu özüm

⁵⁰⁹⁶ 6369. özüñ buğragursa beğütse boyun / séni otka tartar ulıtur ünün

⁵⁰⁹⁷ 1483. bayatka tutuzdum munı yalwara / tilese küdezgey küyer ot ara

⁵⁰⁹⁸ C.0050. bāb ögdülmiş odğurmuşka fānī dünyā birle bākī ‘uqbī kazğangusın ayur

XLIII ögdülmiş odğurmuşka dünyā birle ‘uqbī kazğangusın ayur

⁵⁰⁹⁹ 3657. bayat bérđi kılka iki köz kılak / biri dünyā bağsa biri ‘uqbī bağ

3658. elig bérđi iki sunup tutğuka / biri dünyāka tut biri ‘uqbīka

⁵¹⁰⁰ 3976. özüñ ‘uqbī kolsa ay zāhid bulur / muyan edğü mundın iletse bolur

⁵¹⁰¹ 3410. bu dünyā içinde bulur bu tilek / kalı ‘uqbī kolsa bu ol hem yölek

⁵¹⁰² 5604. bu ajun ereji bile edğü at / saña bolğa dünyā ya ‘uqbī ulat

⁵¹⁰³ 2157. özüñ dünyā ‘uqbī bulayın tése / bu kaç işni kōdma katığlan usa

⁵¹⁰⁴ 3027. bu dünyā tilese ülegü kümüş / kalı ‘uqbī kolsa bu ol hem yuluş

⁵¹⁰⁵ 4383. kerek dünyā işi kerek ‘uqbī tut / sağış birle adra tutar bilge büt

4384. sağış artasa dünyā ‘uqbī işi / neçe birle artar ay edğü kişi

⁵¹⁰⁶ 4742. yori iki ajun idisin tile / nerek dünyā ‘uqbī ikigün bile

⁵¹⁰⁷ 4799. yüz utru kitergü bu dünyā salıp / anın bolsa ‘uqbī bulunğay alıp

⁵¹⁰⁸ 4802. kōdu bérğü dünyā tilek arzūsın / anın bulsa ‘uqbī orun edğüsün

kendini kaptırmış veya dünya işlerini bırakmayan kişi ibadet ve âhiret işlerini gerçekleştiremez.⁵¹⁰⁹

Eserde gerek Odgurmuş gerekse Ögdülmüş kendi bakış açılarından âhireti kazanma yolunu göstermişlerdir.⁵¹¹⁰ Pek çok konuşmada belli bir taraf seçmeyen ve adil olan hükümdar Küntoğdı dünya ve âhirete ilişkin geçici dünyayı bırakıp âhireti istemek gerektiğini söyler.⁵¹¹¹ Bu bakımdan hükümdarın Odgurmuş'ın dünya ve âhiret anlayışına yakın durduğu söylenebilir.

uluğ /süzük meñü il - meñü / köni çın / bir / ol ajun

Âhiret için “uluğ meñü il” ve “süzük meñü il” tamlamaları kullanılmıştır.⁵¹¹²

Bunların yanında “ajun” sözcüğünden yararlanılarak “meñü ajun”⁵¹¹³, “köni çın ajun”⁵¹¹⁴, “bir ajun”⁵¹¹⁵ ve öteki dünya anlamında “ol ajun”⁵¹¹⁶ tamlamaları kullanılmıştır. Bu bağlamda Kutadgu Bilig’de ikili dünya anlayışı yer almaktadır. Eserin yazılış amacındaki “iki dünyada da mutlu eden bilgi” anlayışı bu dünya ile öteki dünya kavramlarıyla işlenmektedir. İslâm’ın bu ikili dünya anlayışı eserde “ikig/ikigü ajun/cihan/dünya” tamlamasıyla yer almaktadır.⁵¹¹⁷

⁵¹⁰⁹ 3340. bu dünyā işiñe katılmış kişi / kılumaz tapuğ birle ‘uqbī işi
4805. bu dünyā işin koçmağınça tükel / kılumaz bu ‘uqbī işin ay mal
⁵¹¹⁰ 4862. kalı ‘uqbī kolsa yorıkı bu hāl / kalı dünyā kolsa bilir sen tükel
6499. kalı dünyā kolsa yolu uş unu / apañ ‘uqbī kolsa izi uş munu
⁵¹¹¹ 3087. keçer dünyā koğıl tile ‘uqbīni / koçu bérnese dünyā koğğay séni
⁵¹¹² 5425. koçu bér awutça kara toprakıg / uluğ meñü il kol nerek bu sağıg
5426. bu toğ toz tumandın örü tart özüñ / süzük meñü il kol sen açıl közüñ
⁵¹¹³ 4800. yayıg dünyā bekrü eligde tutup / negü teg bulur meñü ajun yatup
4906. séziksiz kelir utru meñü ajun / erej erse emgek uzalmaz uzun
5425. koçu bér awutça kara toprakıg / uluğ meñü il kol nerek bu sağıg
5426. bu toğ toz tumandın örü tart özüñ / süzük meñü il kol sen açıl közüñ
4800. yayıg dünyā bekrü eligde tutup / negü teg bulur meñü ajun yatup
4906. séziksiz kelir utru meñü ajun / erej erse emgek uzalmaz uzun
⁵¹¹⁴ 5421. tünek ol bu dünyā içi oğ yılan / munı koç yaruğ çın ajunka ulan
⁵¹¹⁵ 6642. sewinçin süzilmiş bu dünyā büt / munı koç tağı bir ajunka köre
5173. tağı bir ajunuğ tutayın tése / könilikni tutğu söz aydım kese
5258. bu beglik köki sağ oduğluk turur / tağı bir ajun kolsa mundın bulur
1976. yése bérse dünyā tirilse kutun / tağı bir ajunda bu buldı töre
1745. tağı bir ajunuğ bulayın tése / könilik bütlik bile kol usa
⁵¹¹⁶ 4740. munı koç tile ol ajunuğ turup / erejin tiril anda meñü bolup
4798. ol ajunka ornuñ bu ajun turur / munı koçmağınça anı kim bulur
1391. küder ol ajunda saña iki yol / bu iki yoluñda kayu erki yol
3556. barıglı turur bu ajun terk öd / keligli turur ol ajun keğ oğun
2264. yédi bu ajunuğ yégey ol ajun / tirilgey kutun tutçı meñü uzun
1744. bu baylık tilese ajun eğğüsü / könilik bile ol anıñ bulğusu
⁵¹¹⁷ 0088. ajun tuttı tawğaç uluğ buğra han / kutağsu atı bérüsü iki cihān
B.0017. elig köz tutar kör kitāb sözleri/ ikig ajunda éter işleri
0226. apañ iki ajun qolur erse sen / otı eğğülük ol kılur erse sen
0331. tilekke tegir ol bu yañlıg kişi / ikigü ajunda itiglig işi
0351. sözüm sözledim men bitidim bitig / sunup iki ajunni tutğu elig
0352. kişi iki ajunni tutsa kutun / kutağmış bolur bu sözüm çın büt
0443. usal bolma saklan kamuğ işte sen / bu saklık bile iki ajun tilen
1147. yarınlık orun eğğü kolsa öz / isiz kılmasını bu iki ajun

uluğ kün-könilik küni

Kur'ân'da kıyamet suresinde yevmu'l-kıyâm biçiminde geçen Kur'ân'ın mutaffifin suresi 5. ayette “yevmü'l-azîm” yani “çok büyük/ulu gün” olarak anılır. Kur'ân'daki bu adlandırmanın tam bir çevirisi olarak Kutadgu Bilig'de “uluğ kün” tamlamasıyla yer verilir.⁵¹¹⁸ Bununla beraber “könilik küni” tamlaması da kullanılır.⁵¹¹⁹ Bu iki tamlama mahşer günü, din günü, hesap günü, ceza günü terimlerin karşılığıdır.⁵¹²⁰ User'e göre könilik küni Arapça “yevmü'l-hüküm” teriminin karşılığıdır. kön- > köni > könilik anlamı doğruluk, dürüstlükten, adalet ve eşitliğe, hak ve hukuka, sağduyuya, hüküm, yargıya değin genişlemiştir.⁵¹²¹ Bu “uluğ ve könilik küni”nde peygamberin, dört

-
1263. erejke yakın tut yırak tut belâ / ikig ajunda munı sen yula
 1267. bayat kimke kılsa 'inâyet basut / ikigü ajunda bu er buldı kut
 1268. kayu kılka bolsa bayattın yölek / bu buldı ikig ajunda tilek
 1287. tuta bilse tap bu tirilmiş neññ / ikig ajunda kızartğay eññ
 1290. negü tér eşit bu köni kılklığ er / bu iki ajunuğ köni kılklığ yér
 1294. oñay bolsa yalñuğ kılınçı köni / ikig ajunda yaruyur ki
 1432. özüñ kolsa iki ajun begliki / bu bês işke yakma bu ol yégliki
 1463. isiz kılkı tutma ay elgi uzun / isiz kılkı ultur ikig ajun
 1659. kişike tusulğu ikigü ajun / kılınç edğüsi ol ay kılkı tüz
 1663. taķı bir siliglik kılınçı köni / ikigü ajunda kutadur ki
 1972. biliglig ukuşluğ büğü ilç beg / ikig ajunda bolur ornı yég
 1973. ikig ajunuğ buluğlı kişi / idi kutluğ ol bu tükel kut başı
 2126. kimiñ himmeti bolmasa ol ölüğ / ikig ajunda bu bulmaz ülüğ
 2456. ukuşluğ yése yér ikig ajun / ukuşluğ atanur atansa tüz
 3034. aķı bolsa elgi ajun begleri / ikigü ajunnuñ bu buldı töri
 3262. özüñke muyan ol maña edğü at / ikigü ajun birge erlig bayat
 3459. kim ilig yüzün körse kutluğ bolur / ikig ajunda tükel kut bulur
 3926. tuşar erse dyā kalı edğüke / yarar iki ajun yégü kedğüke
 4474. özüñ bulğa iki ajun edğüsi / atıñ edğü bolğay yadılgay küsi
 4354. katılğıl bularnıñ bile edğüleş / kutadğay saña iki ajun ulaş
 4506. oğul kızka öğret bilig hem edeb / añar iki ajun anıñ asğı tap
 4741. taķı munda yégrek tileyin tése / ikig ajunuğ tileme usa
 4742. yorı iki ajun idisin tile / nerek dyā 'uķbī ikig bile
 5259. usanma usansa bu beglik barır / usayuk ikig ajunda ulır
 5492. bayat berge ötrü sewinçin saña / seniñ bolğa iki ajun ay toña
 5586. ay ilig bu ol bu kutuñ belgülig / saña iki ajun tegürgü ülüğ
 5601. yayılma köni tur köñül tut köni / köni iki ajun könilik bulur
 5744. özüñ edğülük kıl törü edğü ur / tiril iki ajun isiz körme sen
 5596. saña bolğa iki ajun edğüsi / bayatın sewinçi özüñ bolğusı
 5895. bayat bērsü iki ajun edğüsi / awa kelsü ārzü tilek umdusı
 6164. isizke katılma kılınç edğü tut / isiz iki ajun kılur özke yut
 6193. bayat fażlı kimke yetilse tükel / bulur iki ajun bolur edğü hāl
 6641. yoluñ tüzgil emdi yorıķıñ köni / özüñ iki ajunda bulğıl töre
 3662. törütti bayat bu ikig ajun / munı bulsa tawrat anı kol öz
⁵¹¹⁸ 0032. uluğ künde körkit olarnıñ yüzün / elig tuttaçı kılğıl edğü sözün
⁵¹¹⁹ 0062. olarnı meniñdin sewindür tuçı / uluğ künde kılğıl elig tuttaçı
⁵¹¹⁹ 0030. sewüğ sawçı birle kopurğıl méni / elig tuttaçı kıl könilik küni
 0808. meniñ kılķım ol kör emitmez köni / köni egri bolsa könilik küni
 1374. törü tüz yoritğıl buğunka köni / künüñ edğü bolğay könilik küni
 5511. kim isiz kılınsa yolında yoğuğ / kōnike köni bol könilik küni
⁵¹²⁰ Süer Eker, “Kutadgu Bilig'de (teñri ‘azze ve celle ögdisin ayur) Türkçe İslâmi Terimlerin Kaynakları Üzerine”, *Bilig*, S: 38, 2006, s. 107.
⁵¹²¹ H. Şirin, “Kıyamet Kop- Üzerine”, s. 424.

arkadaşının (halifenin) veya sahâbenin “elig tuttaçı kıl“ması yani şefaathçi olması, yüzlerini göstermesi ve rızasını kazanmak için Tanrı’ya duâ edilmektedir.

Kıyamet alâmeti karşılığında ise “uluğ kün nişânı” tamlaması kullanılmıştır.⁵¹²² 6451-6493. beyitler arasında kıyamet alâmetleri sıralanır. Kur’an’da kıyamet alametlerinden yalnız Ye’cûc ve Me’cûc’ün gelişinden, dâbbetü’l-arzın çıkışından, göğün insanları sarsacak bir duman yayacağından ve ayın yarılacağından söz edilmiştir. Bunlar dışında kıyamet alâmeti olarak verilen bilgiler çeşitli hadislerle dayanmaktadır. Arapçada eşrâtü’s-sâa yani kıyamet alâmetleri olarak bilinen türden çok sayıda kitaplar yazılmıştır.⁵¹²³ Bu kitaplarda rivayet edilen pek çok alâmet vardır. Kutadgu Bilig’de söz edilen “uluğ kün nişân”larına bakıldığında bu konuda yazılmış hadis kitaplarından yararlandığı sonucuna varılır. Nitekim Kur’ân’da söz edilen alâmetlere yer vermemesi kaynağının Kur’ân değil hadis olduğunu göstermektedir.

yarın

Kutadgu Bilig’deki beyitlerin bağlamı dikkate alındığında “yarın” sözcüğü âhiret anlamında kullanılmıştır. Bu dünyada iken yapılan ibadetler âhiret için hazırlıktır.⁵¹²⁴ Hastalıklar âhiret için günahların fidyesisidir.⁵¹²⁵ Hükümdarın kendinden sonra bırakacağı vasiyeti veya öğüdü dünya ve âhiret mutluluğu için faydalıdır.⁵¹²⁶ Bu dünyanın huzuruyla avunmayıp yarınki yani âhiret huzurunu istenmelidir.⁵¹²⁷ Âhiret kulların yaptıklarından dolayı Tanrı’nın hesap soracağı⁵¹²⁸; müminlerin günahlarının bağışlanıp Tanrı’nın yüzünü göstereceği⁵¹²⁹; kullarına ecrini verceği bir yerdir.⁵¹³⁰

yarınlık

Âhiret anlamında “yarınlık” sözcüğü kullanılmıştır. “yarınlık orun” veya “yarınlık iş”, “yarınlık azuk” biçiminde tamlamalarda kullanılmıştır. Âhiret işini zamanında

⁵¹²² 6493. bu barça uluğ kün nişânı turur / nişânı körünse keligli keltür

⁵¹²³ Yusuf Şevki Yavuz, “Kıyamet Alâmetleri”, *TDVİA*, İstanbul 2002, C. 25, s. 522, 525.

⁵¹²⁴ 5703. bu kün it usanma bu tapğun işig / bu kün itse itlür yarınkı itig

⁵¹²⁵ 1107. ilig aydı aytoldı iwme serin / ig ol bu yazuklarkâ yulğı yarın

⁵¹²⁶ 6324. ilig me kötürsü kumarı birin / kutağay bu kün hem tusulğay yarın

⁵¹²⁷ 5235. bu künki erejke awınma sakın / yarınkı erejig tile keç bakın

⁵¹²⁸ 2228. ferişte bitir kıl negü kılmışın / idi ötrü aydur yarın ol işin

5309. bu künke yarın bar ayıtgü küni / yarınka sakınsa yorıgıl köni

5246. seniñdin ayıtgay yarın bir bayat / cevâbın anutgıl özüñke berât

⁵¹²⁹ 0397. kamuğ mü’minig sen tözü yarlıka / yarınkı beğädin bu kün kıl likâ

⁵¹³⁰ 4205. munıñ asğı munda tileme serin / bu asğıñ bayat birge anda yarın

4733. bu dünyâ içi bir tarıglağ turur / negü ekse munda yarın ol önür

4869. bu kün bu sözüm kör saña tuş bolur / yarın anda körgil saña tuş bolur

1281. ağır tut negü erse yarlığların / ağır kılğa teñri bu kün hem yarın

yapmak⁵¹³¹, âhiretteki aşınını helalinden kazanmak⁵¹³² öğütlenmektedir. Çünkü her tatlının hesabı âhirette sorulacaktır⁵¹³³ ve Tanrı her şeyin karşılığını verecektir.⁵¹³⁴

yumuş-yumuşçı-ölüm tutğakı

Kutadgu Bilig'in iki kahramanı Aytoldı ve Odgurmuş'ın ölümleri eserde geniş bir yer tutar. Ölüm habercisi anlamında “yumuş”, “yumuşçı” ve “ölüm tutğakı” söz ve söz öbekleri kullanılmıştır.

Her iki kahraman eserde hastalanarak ölür. Bu bakımdan “ig” yani hastalık iki kahramanın ortak ölüm habercisidir. Gerek Aytoldı⁵¹³⁵ gerekse Odgurmuş⁵¹³⁶ hastalığın ölüm tutğakı veya yumuş/çı olduğunu çeşitli beyitlerde yineleyerek belirtirler.

Aytoldı'ya göre ölümün habercilerinden bir diğeri yaşlılıktır. Bunun fiziksel değişimlerini hasta yatağında yatarken betimler.⁵¹³⁷ Aytoldı'ya göre saçın sakalın beyazlaması, düz ve dik boyunun eğilmesi gibi yaşlılığa ilişkin fiziksel değişiklikler “ölümdin yumuş” yani ölümden habercidir.

Odgurmuş'a göre ölüm habercilerinden biri bela ve mihnet⁵¹³⁸, bir diğeri ise rüyadır (tüş). Odgurmuş gördüğü rüyayı Ögdülmiş'e anlatır ve her ikisi farklı yorumlarlar. İki farklı rüya yorumu iki ayrı dünya görüşünün de temsilcisidir. Odgurmuş düşünce Tanrı'nın ölümünü “yaruk kılmış” yani apaçık gösterdiğini söyler.⁵¹³⁹

⁵¹³¹ 1208. bu aytoldı aydı ay oğlum eşit / méni kör usanma yarınlık iş it
1147. yarınlık orun edgü kılsa özün / isiz kılmasını bu iki ajun
1278. köñül til köni tut bayatka tapın / usanma yarınlık işiñni itin
⁵¹³² 5350. halâl yéğli kılmaz bayatka yazuk / halâl yé halâl kıl yarınlık azuk
⁵¹³³ 5131. ay edgü kişi ötle emdi maña / yanut berge teñri yarınlık saña
⁵¹³⁴ 6120. tilek ârzü sürmek idi keç tatıg / tatıg aytığı bar yarınlık katıg
⁵¹³⁵ 1067. bu aytoldı hâlin eşitti ilig / ölüm tutğakı ig tegürmiş elig
1352. ölüm tutğakı keldi tuttı katıg / kutulğu yérin yok kiterdi tatıg
⁵¹³⁶ 4618. ölümdin yumuşçı ig ol aşnusu / kişi igledimü ölüm koşnısı
3580. ig ol aşnu erke ölüm tutğakı / ölümde tatıg yok ayā er sağı
⁵¹³⁷ 1098. yalñ yüzlüg erdim bütürdi sağal / kara kuzğun erdim kuğu kıldı çal
1099. boğum erdi ok teg egildi boğum / tiriglik tükedi yetildi ödüm
1101. kayu başka kirse kuğu kırtışı / kuğu teg örün kılgu köñlin kişi
1102. kimiñ egri bolsa köni tal boğı / köni kılgu köñlin yetildi ödi
1103. örün boldı erse kara saç sağal / anungu busuğçı ölümke tükeli
1104. muñar meñzetü aydı şā'ir bu söz / eşitgil munı sen ayā edgü öz
1105. kara saç örünü ölümdin yumuş / kılar ol tirigke tiriglik küsüş
⁵¹³⁸ 4619. belā mihnet ol ig ölüm tutğakı / ölümde tatıg yok azu yakşıısı
⁵¹³⁹ 5986. yanut bérđi odgurmuş aydı sebeb / ölümüg tüşümde yaruk kıldı rab
5987. tüşedim tüşümdin açıldı maña / ölürüm ukuldu maña ay toña
5988. bayat edgü isiz yorıtsa kazā / yoritur anı yatsa tünle uda
6066. bayat tüşte belgürtti emdi maña / ölümke anungu kerek ay toña

14.7. Kaza, Kader, Hayır ve Şer Kavramlarına İlişkin Adlar

hayır-şer

İmanın şartlarından biri de hayır ile şerre ve Allah'tan geldiğine inanmaktır. Arapça “h-y-r” kökünden türeyen hayr adı insanların ilgi ve eğilim duyduğu, sevip arzu ettiği durumları ifade eder. Şer ve zarar sözcülerinin karşıtıdır. Kur’ân’da 176 ayette geçer. Bağlamına göre Tanrı, iman, İslâm, Kur’ân, sağlık, ücret, ödül, yiyecek, bolluk, iyilik, yarar, güç, dünya, mal-mülk, güzel, yararlı gibi anlamlarda kullanılmıştır. Enbiya 35’te ise karşıtıyla birlikte insanlığın sınav aracı olarak kullanılır: “Sizi hayır ve şerle deneyeceğiz.” Hayrı da şerri de Tanrı yaratmıştır. Sözlükte kötülük, kötü iş anlamlarına gelen şer İslâmî terim olarak Tanrı’nın sevmediği, onaylamadığı, işlenmesi durumunda yaptırım olan davranışları kapsar. Kur’ân’da fesad, münker, seyyie, habis ve haram kavramları şer kapsamına girer.⁵¹⁴⁰

İslâm düşüncesi hayır ve şer sorununu iyimser bir yaklaşımla ele alır. İslâm düşünürleri, bazı fakihler, kelâm ve tasavvuf ehli hayrı varlık (vücûd), şerri de yokluk (adem) diye açıklamışlardır. Gerçekte hayır ve şer Allah’ın takdir ve kazâsına bağlıdır. Tanrı mahz-ı hayr yani salt iyiliktir. Bununla birlikte mutlak şer yani mahz-ı şer yoktur. İbn Sînâ hayır ve şerri Tanrı’nın inâyet ve lütfu bağlamında değerlendirir. İslâm düşünürleri dünyada hayrın şerden daha çok olduğunu belirterek ölçülü bir iyimserlik görüşüne sahip olmuşlardır.⁵¹⁴¹

Kutadgu Bilig’de hayr sözcüğü 1 kere geçer. 5062. beyitte Odgurmuş siyâsî rütbe bakımından küçüğün büyüktü ve onun şerrinden emin olmasını ve hayır umarak esenlik bulmasını diler.⁵¹⁴²

Şer sözcüğü ise hayır ile aynı bağlamda 3 kere geçer. Buna göre selamın insanı diğer insanların şerrinden koruduğu ve selam alanın esenlik içinde olduğu belirtilmektedir. Odgurmuş küçüğün büyüğe zarar veremeyeceğini, gücü olandan güçsüze şer gelebileceğini aksinin mümkün olamayacağını vurgular.⁵¹⁴³ Yusuf Has Hâcib kelim, tefsir veya tasavvuf açısından hayır ve şer konusunu ele almaz. Selamlaşma kuralları ile ilgili olarak bu dinî değer adlarına değinir. Selam konusuna büyük hadis kitaplarında önemle yer verilir. Örneğin Tirmizî’de “isti’zan”, Müslim’de “selam” başlığı altında konu

⁵¹⁴⁰ İ. Karagöz, (ed.), *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, s. 248, 617.

⁵¹⁴¹ Mustafa Çağrı, “Hayır”, *TDVİA*, İstanbul 1998, C. 17, s. 43-46.

⁵¹⁴² 5062. kiçig bolsa imîn uluğ şerrindin / selâmet bolunsa umup hayrındin

⁵¹⁴³ 5059. selâm ol selâmet kişi şerrine / selâmetlik aldı yanut kılguçı

5062. kiçig bolsa imîn uluğ şerrindin / selâmet bolunsa umup hayrındin

5063. meniñdin iligke kaçan tegge şer / kiçig men kiçigdin negü yası bar

işlenmiştir. Hadis kültüründe Yusuf Has Hâcib'in öncelikle Tirmizî'den haberdar olduğu ve ondan yararlandığı düşünülebilir.

Kutadgu Bilig'de bütün Arapça dinî kavramlarda olduğu gibi hayır ve şer kavramlarında da Türkçe sözcükler kullanılmaya çalışılmıştır. Eserde Arapça hayır karşılığında edgü, edgülük, asıg, tusuğ; şer karşılığında isiz, isizlik, yas, kor, yavuz sözcükleri geçmektedir. Bu sözcükler de bağlamına göre hayır ve şerrin değişik anlam çeşit ve derecelerine karşılık olarak kullanılmıştır.

kader

Kader ise gücü yetmek, planlamak, ölçmek, bir şeyin niteliğini ve şeklini belirlemek, değerini bilmek, gücü yetmek, kudret anlamlarına gelir. İmanın şartların biri olarak kader Tanrı'nın bütün nesne ve olayları ezelden her şeyi bilip zamanını, yerini belirlemesi, sınırlaması ve takdir etmesidir.⁵¹⁴⁴ Tanrı'nın ilim sıfatıyla ilişkili olan kader her şeyin belirlenmesi kazâ ise bu belirlenen şeylerin gerçekleşmesidir. Kutadgu Bilig'de kader “takdir” sözcüğü ile dile getirilir. Sözcüğün geçtiği iki beyte göre fayda, zarar, iyilik, kötülük ve evrenin sürekli dönmesi Tanrı'nın takdiridir, hükmüdür.⁵¹⁴⁵

kaza

Emretmek, hükmetmek, yerine getirmek, ölçerek yapmak, ihtiyacını gidermek, ölmek, yargılamak anlamına gelen kazanın fıkıhçılara göre çeşitli anlamı vardır. İmanın şartlarından biri olarak kazâ Tanrı'nın ezelde takdir ettiği şeylerin zamanı geldiğinde gerçekleşmesi demektir.⁵¹⁴⁶ Kutadgu Bilig'de kazâ sözcüğü 7 kere geçer. Beyitlere göre Tanrı kazâsını her halde gerçekleştir, engellenemez. Bu nedenle kazâyâ uyup boyun eğilmelidir. Tanrı'nın kazasını gerçekleştirmesi kazâsın yorit- eylemi⁵¹⁴⁷ ile kazâyâ uymak ise kazâka boyun bér- /eg- eylemleri⁵¹⁴⁸ ile ifade edilmiştir.

levh-i kalem

Ezel ile ilişkili olan diğer bir kavram “levh-i kalem”dir. Bu kalem “levh-i mahfuz”u yazmak içindir. Yazı yazmaya uygun yassı ve düzgün yüzey anlamına gelen “levh” ile korunmuş anlamına gelen “mahfuz” sözcüklerinden oluşan bu tamlama yazı yazılan, silinmekten ve değişikliğe uğramaktan korunmuş düzgün satır demektir. Terim

⁵¹⁴⁴ Yusuf Şevki Yavuz, “Kader”, *TDVİA*, İstanbul 2001, C. 24, s. 58.

⁵¹⁴⁵ 3353. asıg yas ne edgü ne isiz barı / bayattın turur kör anıñ taqdîri

3194. törütti bu ewren tuçı ewrülür / bayat hıkmî taqdîr bile tezgînür

⁵¹⁴⁶ İ. Karagöz, (ed.), *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, s. 366.

⁵¹⁴⁷ 3729. tilemiş tileki bolur bol tése / yoritur kaçâsın ne erse kese

3904. tilemiş tilekin biliglisi yok / yoritur kaçâsın tıdıglısı yok

5988. bayat edgü isiz yorıtca kaçâ / yoritur anı yatsa tünle uda

6311. bayat hıkmî erdi kaçâsın öze / yoritı kaçâsın sen öz kılğ tüzse

⁵¹⁴⁸ 1431. negü kelse tapla kör edgü isiz / boyun bér kaçâka köni tut ağız

3195. törütmezde aşnu yoritı kaçâ / kaçâka tapı bol boyun eg uda

olarak ise bütün nesne ve olaylara ilişkin ilim ve takdirin kayıtlı olduğu kitaptır. Bu kitapta yazılanlar ilahî kalemle yazılmıştır.⁵¹⁴⁹ Levh-i kalem işte bu kitabı yazmak için kullanılan ilahî kalemi ifade etmektedir. Kutadgu Bilig’de levh-i kalem söz öbeği bu bağlamda kullanılmış⁵¹⁵⁰ ve Tanrı’nın ezelde herşeyi yazdığı kitabı ve bir anlamda kader kavramını belirtmektedir. Beyitte de anlatıldığı gibi Tanrı âlemi yaratmadan önce herşeyin yazılı olduğu kitabı yani “levh”i yazmak için kalemi yaratmıştır.

⁵¹⁴⁹ Yusuf Şevki Yavuz, “Levh-i Mahfuz”, *TDVİA*, İstanbul 2003, C. 27, s. 151.

⁵¹⁵⁰ 2227. törütmezde aşnu bayat bu ‘âlem / törütti yorıttı bu levh-u qalem

14.8. İbadete İlişkin Adlar

İslâm'ın ibadet esaları kelime-i şahadet, namaz, oruç, zekat ve hac olmak üzere beş tanedir.

Kutadgu Bilig'de ibadet etmek ve ibadet karşılığında “tap-, tapın- tapuğ” sözcükleri kullanılmıştır. tap- 9, tapın- 68, tapındur- 3, tapuğ 288, tapuğcı 83, tapuğsak 8 ve tapuğsaklık 1 kere geçmektedir. Bu sözcüklerin ibadet anlamı yanında görev, hizmet ve hizmet etmek anlamları vardır. Anılan sözcüklerden yalnız tap-⁵¹⁵¹, tapın-⁵¹⁵², ve tapuğ sözcüklerinin geçtiği bazı beyitlerde dinî bir bağlam vardır. Belirlenen beyitlere göre

⁵¹⁵¹ 3024. özüm köçse barsa qalır bu buğun / du‘ā birle tapsa maña ol öğün
 3794. men emdi bu qalmış tiriglik ıdıp / bayatım sewinçin tiler men tapıp
 4745. törütgen idi tapğı ewre qodup / törümişke tapmak bolurmu uçup
⁵¹⁵² 1278. köñül til köni tut bayatka tapın / usanma yarınlık işiñni itin
 1329. tapuğka irig bol bayatka tapın / yazuqtın yırak tur özüñni sakın
 1370. ölüm kelmez erken ölümke itin / tiriglik öğinde tapuğ kıl tapın
 2158. köñül til köni tut bayatka sığın / idi yarlığın sen ağır tut tapın
 3256. tapuğ kıl bayatka bu ol kulluquñ / tapındım téyü sen unitma ukuş
 3362. tapuğcı tapınsa bu yalnız özün / negü qor kılur künke yalnız özi
 3754. tapın bir bayatka tuşı tınmadın / tünün kündüzün bul açığığ qapuğ
 3985. tapuğka negü teg inansa bolur / tapındım téyü bilse müflis qalur
 3987. neçe miñ tapuğcı tapındı yılın / çıkar cān öğinde yitürdi yolın
 5471. köñül tüz özün süz bayatka tapın / buğunka törü kıl bağırsaklığın
 6558. uzun tünle yatma idike tapın sen / oğun yığla tınma yazuqka basıttım
 3055. neteg tapnuğay men bu ol çın sözüm / ayā meñü muñsuz bu muñluğ özüm

bayat / teñri / idi /rab tapğı (tapuğı)⁵¹⁵³, tapuğsuz kul⁵¹⁵⁴, tapuğ kod-/ kal-⁵¹⁵⁵, tapuğ kizle-⁵¹⁵⁶, tapuğ kıl-⁵¹⁵⁷, gibi tamlama ve eylemler veya tapuğ ta'at⁵¹⁵⁸ biçiminde ikilemeler kullanılmıştır.

- ⁵¹⁵³ 3255. tapuğ tã'atim tép küwenme öküş / tapuğ kıl bayatka tapuğluğ küsüş
 3114. şükür kıl bayatka tapuğ kıl sewin / erej kıl bir ança sen inçin awın
 1451. törü kıl katıglan bolup kılma küç / tapuğ kıl bayatka anıñ kapğı kuç
 1329. tapuğka irig bol bayatka tapın / yazuqtın yırak tur özüñni sakın
 3256. tapuğ kıl bayatka bu ol kulluğuñ / tapındım téyü sen unitma ukuş
 3358. yaratsa yaratmasa erklig bayat / tapuğ atı tilde atamasa at
 3445. yétürse içürse çığayka ülep / bayatka tapuğ kılsa köñlin ulap
 3747. bayat kapğı tuttum kılur men tapuğ / kamuğ halk yumitğu bu ol çın kapuğ
 3986. bayatıg tapuğ birle bulmaz kılı / idi yinçe yol bu tapuğcı yolu
 3989. bilir men bayatım sewinçi kamuğ / tapuğ tã'at içre turur ay uluğ
 4560. kılayın tése sen bayatka tapuğ / et özke ömiş bérme yapğıl kapuğ
 6089. bağırsak bulun barça tınlıg öze / tapuğ kıl bayatka köñül til tüze
 6136. erejke awınma sewinme sakın / bayat yadı birle tapuğ kıl bakın
 6560. ayā usrıq öz sen odun yığla tınma / bayatka tapuğ kıl yok erse yokağtım
 1279. kamuğ edğü isiz bayat hukmi bil / bayatka manğıl anıñ tapğı kıl
 3149. bayat tapğı birle özin emgetür / tapuğ birle yazuk igin emletür
 3223. bilig birle yakğıl bayat tapğıña / bilig tamğa bolur tamu kapğıña
 3251. seniñ tapğıña muñluğ ermez bayat / özüñ kulluğı kıl tile edğü at
 3339. anın keldim emdi bu yérke turup / bayat tapğı kılsa men yalñuz bolup
 3696. bayat tapğıña bu ulanmış özüm / kişi tapğı kılmaq yararmı tüzüm
 3751. kişi himmeti bolsa mundağ kerek / bayat tapğı kılsa urunsa yürek
 3919. bayat tapğı barça kerek örtügün / açılmasa halkka bu örtüg bu kün
 4689. kiçilikte yandım qarıdım bu kün / bayat tapğı birle tirildim ögün
 4693. yegitlikte tawrat bayat tapğı kıl / karılıқта bolmaz munı yetrü bil
 4806. kişide yırak bolmağınça kadaş / bayat tapğıña tegse bolmaz adaş
 5116. bu dünyā işi kıldı meşğul méni / bayat tapğıña öz tegümez kanı
 5693. kişi tapğı kıldım tiriglik idip / bayat tapğı kaldı usandım udıp
 6171. biri bir bayat tapğı méndin kalır / ikinçi idim yadı tilde barır
 6371. egin bütse boğzın toğursa aşın / kılur teñri tapğı iter ol işin
 6541. bayat tapğı kaldı kişi tapğı kıldım / ajun tegre yügrü özümni kürettim
 3341. bu halkka tüzü yapmağınça kapuğ / törütügli rabka kılumaz tapuğ
⁵¹⁵⁴ 0389. bu barça idim fažlı erdi kamuğ / ağırladı mén teg tapuğsuz kuluğ
 1031. kamuğ edğülük tegdi séndin maña / tapuğsuz kuluñ men yazukluğ saña
 0396. tapuğsuz kuluñ men yazukum öküş / özüñ fažlı birle keçür ay küsüş
 1258. törüttüñ méni sen kötürdüñ kutun / yazukluğ kuluñ men tapuğsuz otun
 3252. kimiñ atı kul bolsa kılkı tapuğ / tapuğsuz kul atı mecāz ol kamuğ
 3728. tilese ağırlar tapuğsuz kuluğ / tilese uçuzlar tusulmaz tapuğ
 3988. neçe miñ tapuğsuz yazukluğ kılı / ahır tın keserde oñardı yolu
⁵¹⁵⁵ 3656. tapuğ koçsa dünyā tilese tamuğ / yéme kalmağay erdi bu uçmak kuruğ
 3957. yorıp bardı akru tokıdı kapuğ / kadaşı örü turdı koğtı tapuğ
 5682. tekıp tüşti akru tokıdı kapuğ / kadaşı kapuğ açtı koğtı tapuğ
 5752. bu hālīg bilirden naru barsa men / idi artağ erdi tapuğ koçsa men
 6385. anın kaçtı zāhid oğul kız koğup / munın koğtı ābid tapuğka udup
 4685. bu kün sen maña kelmışiñde berü / bağa kör tapuğ barça kaldı turu
⁵¹⁵⁶ 3234. eren er katında özin kizledi / tapuğ kıldı yüz yıl anı azladı
 3235. tapuğ kizlegü kıl kişi körmesü / bu söz sırrım erdi özüm sözledi
⁵¹⁵⁷ 1380. tapuğka irig bol yazukta tıdın / saña teggü ermez tapuğda adın
 3677. tapuğka özüñni çığay bil çığay / tapuğka çığay bil yazuklarka bay
 5301. aş az yé ay ilig öküş kıl tapuğ / söz az sözle öğren sen erdem kamuğ
 3356. negü asğı bar tép ayur sen tapuğ / tapuğ kulluğ ol kulka açtı kapuğ
 3357. kul atı anın boldı kulka atağ / tapuğ kılsa tün kün ulu bolsa tağ
 3651. āzābka katıg korq umın rahmetin / tapuğ kıl yetürgil bu kulluğ atın
 3675. tapuğ kıl tapuğ boldı kulluğ kamuğ / kimiñ atı kul bolsa kılkı tapuğ
 3249. tapuğka inanıp kayu erse kul / bulmadı teñri sewinçiñe yol

alkış-kargış

Clauson, Rasanen, Erdal, Eren, Tietze, Gülensoy'a göre "alkış" alka- "övmek, şükretmek", "kargış"ı karga- "lanet etmek" eyleminden -ş eki ile türetilmiştir. Sevortyan sözcüğün kökünün *al veya *al- olabileceğini düşünür. Röhrborn da ona katılmakla birlikte -ka-eylemden eylem türeten bir ek olmadığı için kökünü *al olarak gösterir. Bu açıklamalardan yola çıkan Güner al ve kara renk adlarıyla ilişkilendirir. Ona göre sözcükler "al" ve "kara" renk adlarına +GA-, +KA- addan eylem türeten ekler eklenmiş ve al+ka- "yüzünü kızartmak, mecazî olarak bir kimseyi mutlu etmek, överek sevindirmek", kara+ga- "karalamak, mecazî olarak bir kimseye kötü söz söylemek, onun yüzüne kara çalmak, ayıplamak, yermek" anlamlarına gelmektedir. alka- ve karga-

-
3253. tapuğ kıl tapuğ tınma kulluk bu ol / tapuğka bağa kör me bekle bu yol
 3216. bilig öğren aşnu tapuğka öküş / biligsiz tapuğ asğı bolmaz ülüş
 3221. kalı bilmediñ erse öğren bilig / tapuğlarka ötrü tegürgil elig
 3225. biligsiz tapuğ kılmışında körü / biliglig uğımış muyanı örü
 1372. ay ilig katılan meniñde kedin / yawa kılma öd kün tapuğda adın
 1370. ölüm kelmez erken ölümke itin / tiriglik ödinde tapuğ kıl tapın
 5712. ölüm tutmaz erken kılayın tapuğ / ölüm tutsa kalgay tapuğlar kuruğ
 5716. yegitlik ödinde yetürgil tapuğ / karılık yetilse barır küç kamuğ
 3917. tapuğ kılmışın barça atın üçün / yawa kılmağıl sen öz ülgün küçün
 6431. bulunmış bu öd kün yawa kılmağın / tapuğ kılgu tegmez muniñda adın
 3204. turup tağka kirmiş özün yalıuzun / tapuğ kılguğa bu tapuğ keğ uzun
 6090. sakınç kışga tutğıl tapuğ kıl uzun / iwerde amul bol buşarda tüzün
 1362. kerek boldı emdi bu kılmış tapuğ / ökünç boldı kılmış isizlik kamuğ
 3214. kalı bardıñ erse tapuğ kılğalı / tapuğ kendte kılğıl bu ol dın yolu
 3226. uluş kend içinde tapuğ bar telim / uş ol yerde kılma bulmaz yarım
 3236. berü kel uluş kendte kılğıl tapuğ / kamuğ edgölükke açılış tapuğ
 3340. bu dünyā işiñe katılmış kişi / kılumaz tapuğ birle 'uqbı işi
 3342. havā nefis boyunın sığı keğ katıg / özün ötrü bulsa tapuğda tatıg
 3366. özüm kirse emdi kişiler ara / kaçan tegge elgim tapuğka köre
 3628. et öz arzū sürgen tapuğka tezig / körünmez yağıka bu bérmez kezig
 3674. yazukum öküş tép umıñ kesmegü / tapuğka inanıp tapuğ yasmağı
 3753. açığı toğuğlıka kılma tapuğ / negüke kılur sen tapuğka butuğ
 3900. bir ök bil tilin ög bütürgil köñül / tapuğ kıl köñül til köni tut amul
 3918. buğun közi tegse tapuğka kalı / buzuldu bu tapuğñ yıkıldı ulı
 3985. tapuğka negü teg inansa bolur / tapındım téyü bilse müflis kalur
 5268. bu ğaflet yok erse kişike kamuğ / ferişte bolup kılğay erdi tapuğ
 6464. et öz eglü bilmez havā bulnadı / tapuğka tegümez özüm açtı sır
 4755. tapuğka inanma ay tapğı telim / tapuğ kılga āhır başıñnı kalım
 5717. tiriglik küsüş tut iwe kıl tapuğ / ölüm tutmaz erken bağa tur oduğ
 5150. bu bulmış ödüg barı kılma yawa / ölümke anungıl tapuğka iwe
 3631. bu bolmış künün barı kılma yawa / ölümke itingil tapuğ kıl iwe
 5158 0362. seniñde bar erken yegitlik küçi / yawa kılma tā'at tapuğ kıl tuçı
 3232. kişi edgüsi kılma tā'at tapuğ / anı halkta kızler yapar bu kamuğ
 3222. negü tér eşitgil bilig bérğüçi / bilig birle tā'at tapuğ kılguçı
 3224. bilig birle tā'at muyanı tümen / biligsiz tapuğ kılma bulmaz muyan
 3231. tapuğ kılgu halktın anı kızlegü / öküş tā'at erse anı azlağı
 3241. bu samış tapuğ barça tā'at turur / bu tā'at bile barça rāhat turur
 3973. bilür sen bu yerde bu tā'at tapuğ / kıluruñ neçe edgü açğay kamuğ
 4684. bu dünyā tileyü yügürse kişi / yatu qaldı tā'at tapuğlar işi
 4688. negü teg kılur men bu tā'at tapuğ / yapulğay maña bu sıñardın kamuğ

eylemlerine Türkçenin en işlek eylemden ad yapan eklerinden -ş ekiyle oluşturulan kargaş ve alka-ş sözcükleri /ş/ sesinin daraltıcı etkisiyle alkış ve kargış olmuştur.⁵¹⁵⁹

İnsanın gördüğü iyiliklere veya kötülüklere karşı cevap verme ihtiyacı duâ veya bedduâ Eski Türkçedeki karşılıklarıyla alkış ve kargış sözcükleriyle karşılanmıştır. Toplumun reddettiği veya onayladığı davranışlara yine toplum tarafından oluşturulan kodlarla cevap verilir. Bu bakımdan duâ ve bedduâların psikolojik, dinî ve sosyal işlevleri vardır ve sosyal kontrol kuramını destekler biçimde dinin günlük yaşamda etkin olduğu toplumlarda çokça kullanılır.⁵¹⁶⁰ Alkış ve kargışlar hem bireyin kendini ifade etme araçlarından hem de inançları, değer yargılarını gösteren kültür ögesidir.

Alkış ve kargışlar Türklerin en eski inanç sistemlerinden günümüze kadar ulaşan ögelerindendir. Gök Tanrı inancı döneminde alkışlar, duâlar ateş, su, yer gibi kutsal kabul edilen doğa nesnelerine yöneliktir ancak çoğunlukla Gök Tanrı'ya ve onun yeryüzündeki temsilcisi hakana yöneliktir. Gök Tanrı inancında duâ ederken belli davranışlar sergilenir ancak bunlar semavî dinlerde olduğu gibi belli bir kalıba veya kitaba, duâ silsilesine göre değildir. Şamanın yaptığı hareketler ve yöntemler İslâmî dönemde de görülmektedir. Türk kültürünün temel eserlerinden olan Dede Korkut'ta şamanın yerini Dede Korkut alır, kız ister, nasihat eder, duâ eder, barıştırır. Bu olaylar sırasında kitap yerine kopuz alır ve söyledikleri dinsel içeriklidir.⁵¹⁶¹ Dede Korkut her soylamanın sonunda “yom verir” yani mutluluk, iyilik diler. Bu dinî içerikli ifadeler Gök Tanrı inancının, atalar ve tabiat kültürünün izlerini taşımaktadır.⁵¹⁶² Sözlü kültür ürünlerinden Manas Destanı'nda alkış ve kargışlar yoğun bir biçimde yer almaktadır.⁵¹⁶³ Maniheizm ve Budist dinlerinin egemen olduğu Uygurlar dönemindeki yazılı eserlerde de dönemin kültürel kodlarına göre alkışlar söylenmiştir. Eski Uygur Türkçesindeki duâların içeriği Maniheizm ve Budizmden izler

⁵¹⁵⁹ Galip Güner, “Alkış “Duâ” ve Kargış “Bedduâ” Kelimelerinin Etimolojisi Üzerine”, *7. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri*, Elazığ, 2015, C.1, s. 627, 629.

⁵¹⁶⁰ Sibel Kocaer, “Sosyal Kontrol Aracı Olarak Bedduâlar ve İnternet”, *Millî Folklor*, Yıl: 19, S: 75, 2007, s. 33.

⁵¹⁶¹ Enver Kapağan, “Gök Tanrı İnancı ve Bu İnanç Sisteminin İçinde Alkış, Duâ ve Dilekler”, *Turkish Studies*, Volume 9/3 2014, s. 807.

⁵¹⁶² Meriç Harmanlı, “Dede Korkut Hikayelerinde Alkış ve Kargışlara İşlevsel Bir Yaklaşım”, *Kocaeli Üniversitesi SBE Dergisi*, S. 23, 2012, s. 4; Mürsel İsmayiloğlu Hekimov, “Halk Deyimleri-Duyumları ve “Kitab-ı Dede Korkut”da Alkış-Duâ, And-Kasem ve Kargışlar”, *Millî Folklor*, S: 31-32, 1996, s. 42-48; Abdurrahman Güzel, “Dede Korkut Hikayeleri Bağlamında Duâ”, *Turkish Studies*, Vol. 3/2, 2008, s. 438-446; Kemale Yılmaz, “Dede Korkut Destanı'nda Duâ”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, S. 2, 2010, s. 144-157.

⁵¹⁶³ Mehmet Emin Bars, “Manas Destanı'nda Alkış ve Kargışlar”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi ASOS Journal*, Yıl: 2, S: 2/1, 2014, s. 205.

taşımakla birlikte eski Türk inançlarını, geleneklerini, toplumsal değerlerini ve dünya görüşünü yansıtır.⁵¹⁶⁴

Kargışların tarihî ve efsanevî olayların anlatımında yer verilerek aktarılması onların gerçeklik değerini güçlendirmiş ve sihirli, büyülü sözler olarak algılanmasına yol açmıştır. Alkışlar insanların sosyo- psikolojik bakımdan doğa olaylarına sihirle hükmetme isteklerinde kullandıkları, nazım özellikli türler olarak ortaya çıkmıştır.⁵¹⁶⁵ Bu bakımdan klasik Türk şiirinden⁵¹⁶⁶ Cumhuriyet dönemi şiirine⁵¹⁶⁷ kadar geniş bir yelpazede yer bulmuştur. Ancak din ve kültür değişimleri ile zamanla bu tür sözler işlevselliklerinden uzaklaşarak estetik bir ifade aracı hale gelmiştir. Bu estetiği sağlayan unsurlar ses ve söz tekrarları, kafiyeli söylem ve edebî sanatlardır. Edebî sanatlardan öne çıkanı ise kinayedir. Bu sanatlı söyleyişler ve öğeler bedduâlara şiirsel bir akıcılık kazandırarak estetik bir haz uyandırmaktadır. Boratav'ın belirttiği gibi alkış ve kargışlar “küçük bir sanat yapıtı” olarak düşünülebilir.⁵¹⁶⁸ Alkış ve kargışların bu özelliği bellekte kalmasını, kolektif belleğin canlı tutulmasını, pekiştirilmesini ve yeniden üretimini sağlar.⁵¹⁶⁹

Sözlü kültürün önemli öğelerinden olan alkış ve kargışlar zaman zaman nasihat anlatım tutumu ile iç içe geçer ve nasihat anlatım tutumunu halk diniyle ilişkilendirmede oldukça önemlidir.⁵¹⁷⁰ Kargışların, bedduâların, lanetlerin sosyal yapı içinde kullanım alanı genişleyerek yalnız nasihat, hikaye gibi anlatıma dayalı türler arasında değil, karikatür⁵¹⁷¹, türkü, şarkı⁵¹⁷², reklam⁵¹⁷³ gibi güncel türler arasında da sıkça yer verilmekte ve teknolojik araçlar yoluyla geniş kitlelere ulaşmaktadır.⁵¹⁷⁴ Toplumun her

⁵¹⁶⁴ Mustafa Ağca, *Eski Uygur Türkçesinde Duâ/Alkış (Anlambilimsel Bir İnceleme)*, Hacettepe Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2015, s. 5.

⁵¹⁶⁵ Ali Duymaz, “Sihir Şiirlerinin Bir Türü Olarak Alkışlar”, *Millî Folklor*, Yıl: 16, S: 45, 2000, s. 20.

⁵¹⁶⁶ Şevkiye Kazan, “Klasik Türk Şairlerinin Dilinden Bedduâlar”, *Turkish Studies*, Vol. 4/2, 2009, s. 777-821; Mustafa Can, *15-18. Yüzyıllarda Bazı Divanlarda Duâ ve Bedduâ Beyitleri*, Afyon Kocatepe Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2001.

⁵¹⁶⁷ Necati Tonga, “Cumhuriyet Dönemi Türk edebiyatında Bedduâ Şiirleri”, *Lânet Kitabı*, İstanbul 2009, s. 471-496.

⁵¹⁶⁸ Aysun Dursun, “Bedduâların Estetiği”, *IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri 22-Muğla*, 2011, C. II, s. 436, 442.

⁵¹⁶⁹ Öykü Terzioğlu, “Alkış ve Kargışların Sözlü Kültürdeki Yerleşik Kodların Aktarımını ve Yeniden Üretimini Kolaylaştıran Biçimsel Özellikler”, *Millî Folklor*, Yıl: 19, S: 75, 2007, s. 37.

⁵¹⁷⁰ Özkul Çobanoğlu, Sacide Çobanoğlu, “Türk Halk Kültüründe Konuşmalık Türler Bağlamında Sözel Nasihatlar, Duâ ve Bedduâlar”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 4, S: 7, 2015, s. 8.

⁵¹⁷¹ Nurdan Tuhfe Toçoğlu, “Karikatür’e Bedduâ: Yeni Bir Kargış Mı?”, *Millî Folklor*, Yıl: 19, S: 75, 2007, s. 38-42.

⁵¹⁷² Mustafa Şenel, “Küfür Etmenin, Lanet ve Bedduâ Okumanın Çağdaş Yolu: Şarkı ve Türküler”, *Turkish Studies*, Vol. 4/8 2009, s. 2158.

⁵¹⁷³ Hilal Aydın, “Reklamlarda Sloganlaşan Alkış”, *Millî Folklor*, Yıl: 19, S: 75, 2007, s. 24-26.

⁵¹⁷⁴ Ayşe Çamkara, “Teknoloji ve Kültürel Endüstri: “Web”ten “Cep”e Alkışların Dönüşümü”, *Millî Folklor*, Yıl: 19, S: 75, 2007, s. 29.

kesiminde yaygın bir şekilde kullanılan duâ ve bedduâlar yörelere ve ağızlara⁵¹⁷⁵ göre çeşitlilik göstermektedir.⁵¹⁷⁶

Duâ edilirken birtakım hareketlerde bulunulur. Genellikle diz çöküp, elleri göğre açma şeklindedir. bazen gözler kapatılır, vücut hafifçe ileri-geri, sağa-sola hareket ettirilir. Gök Tanrı inancının kalıntısı olan beden hareketleri ise elleri ve çeneyi yukarı kaldırmak, gözlerle göğün derinliklerine bakarak duâ etmektir. İslâm dinine geçiş ile birlikte bu hareketler Hz. Muhammed'in "Bazı kimseler, namazda gözlerini göğre dikerek duâ etmekten vaz geçsinler. Yoksa Allah onların gözlerini kör eder." hadisine dayanarak yasaklanmıştır.⁵¹⁷⁷

Kutadgu Bilig'e göre iyi ad⁵¹⁷⁸ ve hayâ sahibi insan⁵¹⁷⁹, baba rızasını alan oğul⁵¹⁸⁰ alkış alır. Hükümdar Küntoğdı Aytoldı ve Ögdülmiş'e alkış verir. Aytoldı'ya "tünle kündüz maña tur baқа" yani "Gece gündüz dur bana bak" der.⁵¹⁸¹ Ögdülmiş'e ise "uzun kéc yaşa" yani "Ömrün uzun olsun." alkışını verir.⁵¹⁸² Alkışların yaygın ve klasik biçimi Küntoğdı'nın ağızından dile getirilir.

⁵¹⁷⁵ Serpil Ersöz, "Türkiye Türkçesi Doğu Grubu Ağızlarında Bedduların İşlevleri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XIV/2, 2014, s. 29-46; Emine Kırıcı, "Türkiye Türkçesiyle Azerbaycan Türkçesi'nde Duâlar (Alkışlar) ve Bedduâlar (Kargışlar)", *Millî Folklor*, 5 (38), 1998, s. 74-80; Mehmet Özmen, "Alkış ve Kargışlarda Cümle ve Anlatım Özellikleri", *Türk Dili*, S: 585 2000, s. 280-293; Mehmet Vefa Nalbant, "Anadolu Ağızlarında Bedduâ Olarak Kullanılan Kızıl Kurt ve Kızırkot Sözcükleri ve Bu Sözcüklerin Kökeni Üzerine Bazı Düşünceler", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S: 4, 2007, s. 45-52.

⁵¹⁷⁶ Aslı Büyükturan, "Muğla Yöresinde Kargışlar", *Lânet Kitabı*, İstanbul 2009, s. 253-270, Ahmet Cihan, E. Buket Batur, "Diyarbakır Bedduâları", *Lânet Kitabı*, İstanbul 2009, s. 271-290, Ümit Özgür Demirci, "Ardahan Yöresi Bedduâları", *Lânet Kitabı*, İstanbul 2009, s. 291-300; Müjgan Üçer, "Sivas Yöresinde Bedduâlar", *Lânet Kitabı*, İstanbul 2009, s. 301-312; Ali Arslan, "Ankara Türkmen Köyünde Halk İnanışları, Büyüler, Kargışlar, Yakarışlar: Kavaközü Derlemesi", *Akademik Bakış*, S: 10, 2006, s. 1-19; Erol Kaya, "Van Bedduâları", *Türk Folklor Araştırmaları*, C. XI, S. 324, 1969, s. 5178-5181; H.Kâmil Toygar, "Ankara Folklorunda İlençler", *Türk Folklor Araştırmaları*, C. VI, S. 141, 1961, s. 2367-2369; Jale Öztürk, "Antakya Ağızında Kargışlar", *Mustafa Kemal Üniversitesi SBE Dergisi*, C. 10, S: 22, 2013, s. 1-19; Muhammed Kemaloğlu, "Terekeme-Karakalpak Türklerinde Duâlar (Alkışlar) ve Bedduâlar (Kargışlar)", *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, S. 26, 2011, s. 95-114; Erdal Şahin, "Tatar Türkçesinde Alkış ve Kargış Eki; -GİrI", *Tatar Türkçesi Bilgi Şöleni Bildirileri*, 2010, s. 383-389; Janyl Myrza Bapaeva, *Tuva Kamlarının Alkışları*, Gâzî Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008; Mehmet Aça, "Tıva Türklerinin Alkışları (Algış-Yöresel) Üzerine Notlar", *Millî Folklor*, 7 (56) Kış, 2002, s. 166-178; Zeynel Polat, "O'tkir Hoşimov'un "Dunyaning Ishları" Eserinde Geçen Alkış ve Kargışlar", *Motif Akademi Halkbilim Dergisi*, S. 2, 2014, s. 71-84.

⁵¹⁷⁷ Doğan Kaya, "Duâlar ve Beddular", *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 4, 1997, s. 100.

⁵¹⁷⁸ 0246. kişi edgü atın kör alkış bulur / atıkmiş isiz ölse kargış bulur

⁵¹⁷⁹ 1309. uwutsuz kişidin yırak tur teze / meniñdin miñ alkış uwutluğ öze

⁵¹⁸⁰ 1802. yana ma ay ilig ata alkışı / oğulka tegir ol sewinçi tuşı

⁵¹⁸¹ 6410. tilin bérdi alkış kör ögdülmişe / ayur ay bügü beg uzun kéc yaşa

0760. ilig bérdi alkış kör ay toldıka / ayur tünle kündüz maña tur baқа

⁵¹⁸² 0760. ilig bérdi alkış kör ay toldıka / ayur tünle kündüz maña tur baқа

Kargışı ise adı kötüye çıkmış kişi⁵¹⁸³, hayırsız çocuğa sahip olanlar⁵¹⁸⁴, faydalı olmayı bozanlar⁵¹⁸⁵ bulur. Çünkü bu dünyanın huzuru az, zahmeti, sıkıntısı çoktur ve üstelik kargış ve söküğü vardır.⁵¹⁸⁶

‘amel

Kutadgu Bilig’de ibâdet kavramının kapsamı içinde hem Arapça amel⁵¹⁸⁷ hem de bunun Türkçe karşılığı iş sözcüğü geçer.

İş, çaba, eylem, çalışma anlamlarına gelen amel sözcüğü dünya ve âhirette karşılığı ceza ve ödül olan her türlü iş ve davranıştır. Fiil ile amel amaçlı olup olması bakımından birbirinden ayrılır. Amel amaçlı iş iken fiil bilgisiz ve amaçsız her türlü işi kapsar.⁵¹⁸⁸ Bu bakımdan fiil daha geniş anlamlıdır. Türkçede bu iki sözcüğün yani fiil ile amel sözcüklerinin karşılığı olan eylem ve iş sözcükleri arasında da bu alt anlamlılık geçerlidir.

besmele

Kutadgu Bilig’e eklenen mensur önsöz ve eserin asıl bölümü Arapça “bismi’llahi’r-raḥmāni’r-raḥīm” ile başlar. Bu ifadenin Türkçe karşılığı “Rahmân ve Rahîm olan Allah’ın adıyla”dır. Kutadgu Bilig’de bu anlama uygun olarak 11 ker “bayat atı” biçiminde kullanılır. Söze, yemeğe, mektuba “bayat atı” ile başlanır, ölürken son söz yine “bayat atı” olur.⁵¹⁸⁹

du‘â

Kutadgu Bilig’de kahramanların belli eylemleri gerçekleştirirken sergiledikleri beden dilleri betimlenir. Küntogdı da Tanrı’ya duâ ederken bütün Tanrı kulları gibi ellerini kaldırmakta ve avucunu yukarı doğru açmaktadır.⁵¹⁹⁰ Ögdülmüş de kalkar, abdest

⁵¹⁸³ 0246. kişi edgü atın kör alqış bulur / atıkmış isiz ölse kargış bulur

⁵¹⁸⁴ 3379. isiz kılğa atın öze kargışın / sēni sökge yat baz uluğlar başın

⁵¹⁸⁵ 5726. seniñdin bu kün ilke asğı öküş / buzulsa asıg bolğa kargış söküş

⁵¹⁸⁶ 4915. ereji az ol körse emgek öküş / baş ağırığ telim bar ma kargış söküş

⁵¹⁸⁷ 6271. busuğda küder bu körünmez ecel / usalın basıkur umınçın ‘amel

⁵¹⁸⁸ Süleyman Uludağ, “Amel”, *TDVİA*, İstanbul 1991, C. 3, s. 13.

⁵¹⁸⁹ 0001. bayat atı birle sözüg başladım / törütgen igidgen keçürgen idim

0124. bayat atı birle sözüg başladım / törütgen igidgen keçürgen idim

1342. bitigü bile qoldı kâğıd tetig / bayat atı birle bitidi bitig

1343. bayat atı birle sözüg başladı / törütgen igidgen keçürgen idi

1520. yaruğ cān üzöldi tünerdi küni / bayat atı birle kesildi tını

3188. bayat atı birle sözüg başladı / törütgen igidgen keçürgen tēdi

3592. bayat atı aysa tezer yek barır / qođu barsa dünyā seniñdin qalır

3715. bayat atı birle sözüg başladı / törütgen igidgen keçürgen tēdi

3897. bayat atı birle sözüg başladı / törütgen igidgen keçürgen tēdi

4129. oñ elgiñ bile sen kötürgil yēgü / bayat atı aşnu ayıt ay bēgü

4597. oñ elgiñ bile sun bayat atı ay / yēgü üdregey hem özüñ bolğa bay

⁵¹⁹⁰ 1110. du‘ā kıldı ilig kör açtı tilig / şifā qoldı rabdın kötürdi elig

3051. bu sözler eşitti sewindi ilig / du‘ā kıldı rabka kötürdi elig

alır, namaz kılar ve Tanrı'ya duâ eder.⁵¹⁹¹ Duâ kültürü yaygın bir gelenek olarak toplumun çeşitli alanlarına yayılmış ve egemen olmuştur. Bu yüzden Yusuf Has Hâcib eserinin çeşitli yerlerinde duâ kültürünü yansıtan bilgiler verir. Bunlar aşağıda sıralanmıştır:

Duâ insanı belâdan uzaklaştırır.⁵¹⁹²

Tanrı'nın uzun ömürler vermesi⁵¹⁹³, günahları bağışlaması ve kula işlerinde yardımcı olması için duâ edilir.⁵¹⁹⁴

Çeşitli durumlarda kişiler duâlarında Tanrı'dan kendilerinin gözardı etmemesini, unutmamasını⁵¹⁹⁵ dilemektedirler.

Halk ülkenin gönenç içinde olmasından dolayı hakana duâ eder⁵¹⁹⁶ ve ülkede duâ artar.⁵¹⁹⁷

Duâ ile kişinin adı sonsuz olur, pek çok iyiliğe erişir.⁵¹⁹⁸

Ölüm sonrası için de duâya ihtiyaç vardır.⁵¹⁹⁹

⁵¹⁹¹ 3287. turup yundı kıldı yana tañ namâz / du'â kıldı tesbîh yême küdti az

3954. kopup yundı kıldı yana tañ namâz / yême turdı ança du'â kıldı az

⁵¹⁹² 5832. negü tér méni üşgürürmü du'ân / du'â ol bayattın belâka amân

⁵¹⁹³ 0379. tiler men seniñdin du'âm bu sözün / tirig tutğıl ança yaşım kıl uzun

⁵¹⁹⁴ 5667. bayattın kolu bérüsü yazuqlarım / du'â birle bolğay keçürgey kerim

5821. du'â birle yarı basut kıl maña / unitma méni sen tutuzdum saña

⁵¹⁹⁵ B.0053. bu kaç ħarfķına men kumarı saña / koğundum unitma du'â kıl maña

B.0075. bu türkçe koşuğlar tüzettim saña / okırda unitma du'â kıl maña

4879. bayat bérüsü tevfiķ saña küç ħadaş / du'âda unitma köñül tutma taş

5438. tilek bérüsü teñri küdeşsü seni / du'âda unitma ay ilig méni

5666. unitmasunı ol du'âda méni / bayatķa uladukta sırrın köni

6173. du'âda unitma méni ay ħadaş / meniñde kéđin sen kelir sen ulaş

1503. kereklig sözüg men tutuzdum saña / sözümni unitma du'â kıl maña

5401. du'â kıl ay odğurmış emdi maña / bayat bérüsü tevfiķ kör edğü yaña

3135. saña tegmegey erdi emgek öküş / maña ma du'â teggey erdi ülüş

6504. tilekim bu erdi umınçım bu ok / okığlı maña bir du'â ıdğa uķ

⁵¹⁹⁶ 1039. bayudı buğun hem itildi éli / iligke du'â kıldı buğnı tili

1571. bayudı buğun hem itildi éli / iligke du'â kıldı buğnı tili

1886. ajun buğnı tındı awınçın kutun / iligke du'â kıldı buğnı bütün

3050. sözün kesti ögdülmüş öpti yérig / iligke du'â kıldı ögdi birig

2433. küwense begi hem özi hem éli / olarķa du'â kılsa buğnı tili

5728. buğun inçke tegdi itildi éli / du'â birle tınmaz ra'ıyyet tili

5838. bu kün ol iligke bağırsaklıkın / du'â tilde kesmez ne köñli yaķın

3106. tilin sözledi barķa edğü senā / du'â birle tınmaz tınığlı tına

⁵¹⁹⁷ 5568. élitlür erejke tegir bu buğun / du'â artar ötrü saña ol ödün

5802. bu küç tutğıl emdi ilig işiñe / du'â artsu edğü uzun yaşıña

5807. sen emdi du'â artur edğü adaş / seniñ bolsu devlet uzun bolsu yaş

5333. itilgey iliñ hem bayuğay buğun / saña artğa edğü du'â ol ödün

0459. du'â arttı elde kör edğü atı / beğüdi küniñe atı hem kutı

3022. kişike bérür men tilep edğü at / du'â artsu atım yorıtsu bayat

3059. et öz cān yuluğlar meniñ işime / du'â arturur bu keçer yaşıma

⁵¹⁹⁸ 2993. tapuğçı bayusa beg atı bolur / bu atı du'â birle meñü ħalır

5833. du'â birle yalñuķ bulur edğülük / du'â birle uçmaķ bulur meñülük

⁵¹⁹⁹ 3024. özüm köçse barsa ħalır bu buğun / du'â birle tapsa maña ol ödün

6172. bu kün ya yarın tut yumulsa bu köz / sélerniñ du'āķa bolur muñluğ öz

5836. ħadaşım bu kün anda yalñuzluķun / du'â birle bizni ħolur muñluğun

Duâ insana yeterlidir.⁵²⁰⁰

Duâ çok iyi bir şeydir.⁵²⁰¹

Yazar “edgü duâ” kavramını bugünkü “hayır duâ” ve iyiliğini dilemek anlamında kullanmakta ve bu kavram odağında toplumda iyilik dileğinin gördüğü değeri, niteliklerini ve işlevlerini betimlemektedir. Buna göre yazar herkesin iyi duâyâ sahip olmasını ve iyi duâ ile anılmasını istenmektedir. İyi dua gönülden gelir. Kötülükleri savuşturur. Ataların iyi duası aracılığıyla hayırlı evlat iyi yerlere gelir. Topluma gönenç ve esenlik veren hakana toplum da iyi dua eder ve yönetimi sürer. Künü güneşi hayır duâ donatıp aydınlatarak kutlu kılar. Eli iyi duâ ve iyi söz ile dolu olanın adı sürekli anılır ve bengü olur.⁵²⁰²

“Edgü duâ” karşılığında eski Türkçede “alkış”, kötü duâ yani bedduâ için ise “kargış” sözcükleri kullanılır. Bu sözcüklere Kutadgu Bilig’de yer verilmiştir. Söz varlığındaki bu süreklilik İslâm öncesi inançların İslâm inançları ile uzlaştırılarak yaşatıldığını göstermektedir.

dürüd

Farsça dürüd sözcüğü Yusuf Has Hâcib’in kaleminden çıkmamış, müstensih tarafından manzum ve mensur önsözlerde kullanılmıştır. Önsözlerde Arapça ve Farsça öğelerin çokça yer alması Kutadgu Bilig’in toplam söz varlığındaki Arapça ve Farsça sözcük kullanımını artırmaktadır. Bu bakımdan Kutadgu Bilig’deki Arapça ve Farsça öğelerin oranı veya sıklığının belirlenmesinde eserin yazarı ile müstensih tarafından yazılan bölümler arasındaki dil kullanımı ve üslup farklılığı dikkate alınmalıdır.

Peygambere yönelik seslenişlerde ona dürüd yani selam, duâ gönderilir.⁵²⁰³

⁵²⁰⁰ 3020. bu begler sewinçi yarınkı asığ / du’â tap maña edgü atın yanığ

⁵²⁰¹ 4470. du’âçı tururlar saña ay kadaş / idi edgü neñ bu du’â ay adaş

⁵²⁰² A.0037. turur oğığlınıñ köñli açılıp musannifni edgü du’â

1693. buğunda beğük boldı belgü nişân / ajunda çawı bardı edgü du’ân

1265. köñüldin bérü kıldı edgü du’â / ay edgü du’â sen belânı yığa

1803. atam kıldı erdi kör edgü du’â / du’â birle tegdim bu yérke ağa

5491. törü bér buğunka erej kılsumı / saña edgü birle du’â bolsunı

5570. kimiñ edgü atı bile çıksa cān / kesilmez anıñ atı edgü du’ân

5571. ölüp kim kalur erse edgü du’â / yana bir tiriglik bulur bu toğa

5834. ajunda yok erse bu edgü du’â / esiz yér koğı baray erdi toğa

6351. yanut bérđi ögdülmiş aydı ay beg / buğun hāli edgü du’â artgu teg

6424. itildi ajun arttı edgü du’â / kutağtı küni künde edgü du’â

5943. éli toldı edgü du’â birle söz / atı kaldı meñü bolup yitgüsüz

⁵²⁰³ A.0005. ve yahkümu mā yūrdu taķı sansız selām-ü dürüd halk-

B.0007. dürüd ol öğürmiş resülka selām / yine eşleriñe selām hem ulam

hamd/sipās/şükür/senā

Arapça hamd ve Farsça sipās sözcüğü yalnız Tanrı'ya övgü ve şükür için kullanılmıştır.⁵²⁰⁴ Kutadgu Bilig'de yalnız Tanrı'ya yönelik yakarışlarda sena edilmektedir. Bunu gerçekleştiren eller yukarı götürülür⁵²⁰⁵, binlerce, sayısız iyi duâlar edilir.⁵²⁰⁶

Şükür kılmak yalnız Tanrı'yadır. Kitap değerli bilgiler ile bezendiği⁵²⁰⁷, Tanrı devlet ve terken kutu ve beylik⁵²⁰⁸, arzularını, dileklerini⁵²⁰⁹, nimetleri⁵²¹⁰, az iyiliğe bile çokça nimet⁵²¹¹, huzur ve rahatlık verdiği⁵²¹², ihsanda, lütufta bulunduğu⁵²¹³, iyilikler⁵²¹⁴, oğluna aklı verdiği için⁵²¹⁵ arkadaşını gördüğü için⁵²¹⁶ ve eğer halkı zenginleşir ve devleti düzene girerse⁵²¹⁷ Tanrı'ya şükredilir. Şükredilirse Tanrı nimetleri artırır.⁵²¹⁸ Ancak Tanrı'ya ne kadar şükredilirse edilsin⁵²¹⁹ ödenemez.⁵²²⁰

⁵²⁰⁴ B.0001. uğan bir bayat ol kamuğda oza / öküş hamd u ögdi añar oq sezā .

A.0001. hamd u sipas ü minnet ve öküş ögdi teñri 'azze ve celleka

⁵²⁰⁵ 1256. bu aytoldı elgin kötürdi yana / bayatıg öküş ögdi kıldı senā

3116. şükür kıldı artuq sewindi ilig / senā kıldı rabқа kötürdi elig

⁵²⁰⁶ 0002. öküş ögdi birle tümen miñ senā / uğan bir bayatқа añar yok fenā

3190. öküş ögdi artuq telim miñ senā / kılur men bayatқа añar yok fenā

3898. ayur miñ senā ol uğan teñrike / ezel hıkmı tegrür köni egrike

3716. öküş ögdi sansız senā bu tilin / kılur men bayatқа ayın hem yılın

3106. tilin sözledi barça edgü senā / du'ā birle tınmaz tınıglı tına

5952. şükür kıldı ilig bayatқа yana / telim ögdi birle oqıdı senā

⁵²⁰⁷ B.0010. bezenmiş ağırlıg biligler bile / kalı kim şükür kıl kanā'at tile

⁵²⁰⁸ 0109. bayat bérđi devlet ay terken kutı / anıñ şükri kılgu oqıp miñ atı

5470. ağırladı bérđi bu beglik saña / munıñ şükri kılğıl ay bilgi kéñe

5194. munıñ şükri kılgu bu kün ay ilig / bayat hālkıña bolğıl edgü silig

⁵²⁰⁹ 0753. bayat kimke bérse tilek arzısı / anıñ şükri boldı yanut kılğısı

0754. bu künde naru bu özüm tınmadın / munıñ şükri kılgu kerek irmedin

⁵²¹⁰ 0756. şükür kıl ay ni'met idisi unur / şükür kılsa ni'met bayat arturur

0757. bu ni'met idisi unıtur özin / munıñ şükri kılsa ewürmez yüzün

5442. elig tarttı aştın yémedi adın / şükür kıldı rabқа atadı atın

⁵²¹¹ 0758. az edgüke artuq öküş şükri kıl / öküş bolsa ni'met anıñ kadri bil

⁵²¹² 1782. ilig inçe tegdi yarudı küni / bayatқа şükür kıldı ögdi anı

⁵²¹³ 3058. munı bérđin emdi maña sen 'atā / kılur men munıñ şükri yüz miñ kıta

⁵²¹⁴ 3118. tegürdün maña sen kamuğ edgülik / munıñ şükri boynum öze boldı yük

⁵²¹⁵ 1250. bayatқа şükür kıldı artuq öküş / bayat bérmişine oğulқа uquş

⁵²¹⁶ 3294. idi ök sewindi kıdaşın körüp / bayatқа şükür kıldı artuq ögüp

⁵²¹⁷ 5853. bayusu buğun hem itilsü ilim / anıñ şükri kılsu meniñ bu tilim

1686. bayatқа şükür kılgu emdi öküş / buğunka törü kılğı edgü ülüş

⁵²¹⁸ 6449. ay ni'met idisi şükür kıl yégil / ay miñnet idisi şabır kıl egil

6450. şabır kılsa miñnet bolur ni'metiñ / şükür kılsa ni'metқа artar tigil

0759. şükür kılsa ni'met biri on bolur / biri on bolup kör ewi neñ tolur

⁵²¹⁹ 1030. bayatқа şükür kıldı ögdi öküş / ayur ay idim sen bağırsaq küsüş

3114. şükür kıl bayatқа tapuğ kıl sewin / erej kıl bir ança sen inçin awın

3116. şükür kıldı artuq sewindi ilig / senā kıldı rabқа kötürdi elig

5952. şükür kıldı ilig bayatқа yana / telim ögdi birle oqıdı senā

3310. ödi emdi ermiş munıñ özüm / saña tuştı şükriñ kılur til sözüm

⁵²²⁰ 0390. munıñ şükri emdi neteg öteyin / tirig bolsa özüm yılın hem ayın

0392. kılumaz ma şükriñ saña men bére / meniñdin şükür kıl saña sen sıra

1033. bu şükruğ negü teg ötey öz özün / munıñ şükri sen kıl saña ay tüzün

3119. bu şükruğ kaçan kılğa özüm yete / munıñ şükri méndin saña sen öte

istiğfar-tövbe

Arapça tevbe “t-v-b” kökünden türemiş olup dönmek, rücu etmek, geri dönmek, pişman olmak, Allah’a dönüş, yöneliş anlamlarına gelmektedir. Tövbe, sözcüğün Türkçe söylenişidir. İşlenen günahlardan pişman olup kötü eylem ve davranışlardan iyi ve güzel davranışlara dönme, kötülükten vazgeçme, uzaklaşma anlamındadır.⁵²²¹ Tasavvufta tövbe bâbü’l-ebvâb olarak adlandırılır. Mutasavvıflar ilkin tövbe kapısından geçerler. Takvâ, zühd, fakr, sabır, tevekkül, rızâ gibi aşamalarda tövbenin önemi artar ve ölene kadar sürer.⁵²²² Kur’ân’ın 9. sûresine ad olan tövbe pek çok âyette geçmektedir. Kutadgu Bilig’de tevbe sözcüğü 6 kere geçer.⁵²²³ Sözcüğün geçtiği beyitlerde tevbe kıl- tevbeka anun-, tevbeka oğra-, tevbe birle yan- biçiminde dile getirilir. Kutadgu Bilig’de Arapça tevbe sözcüğü yanında onun geri dönmek, rücu etmek sözlük anlamına denk biçimde yan-eylemi kullanılmıştır. “yanut, yanku” sözcüklerinin kökü olan yan- bir şeyden dönmek, geri gelmek anlamındadır.⁵²²⁴ Bu bakımdan sözcüğün geçtiği bütün beyitlerde olmasa da belirlenen beyitlerde dinî bir kavram olarak kullanılmıştır. Bu beyitlerde “yazuk, bayat, tevbe, ‘uzr” sözcükleriyle ilişki ve uyum sağlandığı görülür.⁵²²⁵ İnsan günah işlemeye eğilimlidir. Kendisini Tanrı’dan uzaklaştıran yanlışlardan dolayı pişmanlık duyar. Pişmanlık tövbenin ilk aşaması ve şartıdır. Hz. Muhammed “*Pişmanlık duymak tövbenin kendisidir.*” diye buyurmuştur. Pişman olan (nâdim) kişi günahı, kötü olanı bırakır ve bir daha işlememeye karar verir. Tövbenin kabul edilmesi için pişmanlık, kötü durumu terk etme, tekrar etmeme ve telâfisi için iyi işler yapmak olmak üzere dört şarta bağlanmıştır. Pişmanlık tövbeye açılan kapıdır.⁵²²⁶

⁵²²¹ Halil İbrahim Yıldırım, *Tövbe Kavramı ve Kelam Ekollerinin Tövbe Anlayışlarının Mukayesesi*, Erciyes Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2006, s. 57; Sare Emanet, *Din Eğitimi Açısından Kur’an’da Tövbe-İstiğfarın Süreç ve Yapıları*, Marmara Üniversitesi SBE Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011, s. 13; Abdullah Araz, *Gazzali’de Tövbe Anlayışı*, Erciyes Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2015, s. 8.

⁵²²² Süleyman Uludağ, “Tövbe (Tasavvufta)”, *TDVİA*, İstanbul 2012, C. 41, s. 285; S. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 356.

⁵²²³ C.0070. bâb ögdülmiş ökünüp tevbeka oğramışın ayur

5289. kâlî tuşsa takşir yana ‘uzrî kol / tilin künde tevbe kılınğıl yañı

LXXIII ögdülmiş keçmiş tiriglikke açıp tevbeka oğramışın ayur

5647. özi tevbe kılmak tiledi turup / bayatka sığinsa yazukın kolup

5711. bu kün tevbe birle yanayın mene / idimdîn bu ‘uzruğ kolayın mene

5715. ölümüg unitma anun tevbeka / usanma ölüm kelge tutğa yağa

⁵²²⁴ G. Clauson, *EDPT*, p.940, 946, 948

⁵²²⁵ 3092. yana yañıl emdi tilek birge öz / tiliñ ewre yandur turu qaldı söz

5644. özüm yañu boldı bayatka bu kün / yazuklar üçün yığlasa men ünün

5645. özüm yañu boldı bayatka turup / yazuklarğa ‘uzri tilese kolup

5692. tiriglik uçuktı yüküm ağrudı / yazuktın özüm boldı yañu ödi

5711. bu kün tevbe birle yanayın mene / idimdîn bu ‘uzruğ kolayın mene

⁵²²⁶ Selim Özarslan, “Kur’an’da Tövbe Kavramına Kelâm Açısından Bir Yaklaşım”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, S: 1, 2002, s. 359.

Kutadgu Bilig’de tövbenin bu ilk aşaması olan pişman olma, pişmanlık durumu “ökün-⁵²²⁷, ökünç⁵²²⁸, ökündür-⁵²²⁹” sözcükleriyle karşılanmıştır. “ökün-“ eylemi türemiş

- ⁵²²⁷ C.0070. bāb ögdülmiş ökünüp tevbeğa oğramışın ayur
C.0079. bāb tiriglik yawa kılmışka ökünmekin ayur
C.0080. bāb yūsuf çalbaşı yégitlikke ökünüp awuçğalıkın ayur
0244. qayusın tilese ödürgil birin / isiz edğü bolsa ökünme yarın
0919. neçe satğag erse bu edğü kişi / ökünmez yarın anda itlür işi
1116. ökündi ayur ay tiriglik isiz / yawalıqqa ıdım isiz körk beğiz
1121. bu yañlıg ökündi öküş yığladı / ökünçi ölümke asıg kılmadı
1128. ökündi bu aytoldı tındı uluğ / ayur men yitürdüm könilik yoluğ
1206. tirilse usal bolsa yalñuğ özün / ökünsü öziñe ilensü sözün
1239. tiriglik üçün öknür erse özüñ / ökün tutçı yığla qurıtma közüñ
1361. ölüm utru keldi ökündi özüm / asıg kılmadı bu ökünçüm sözüm
1364. ulır men ökünüp asıg yok ökünç / idim rahmetinde adın yok umunç
1398. negü tér eşitgil oğunmış kişi / oğunmışta kéđin ökünmiş kişi
1429. bularnı sağıñıl ölümke itin / ökünme yarın bu qara yer qatın
1466. meni kör meniñdin kötür öt erig / ökünme yarın sen bu kün sen tirig
1514. negü tér eşitgil ölügli ök er / ölümke ökünüp ulıgı bek er
1859. uquşsuz ökündi ayur ay uquş / seniñsiz muñadur men artuğ öküş
2929. bularıg idi keğ talula birin / qalı tuşsa teñsiz ökünme yarın
3373. oğulsuz ölüde ökündi tilin / ayā kin keligli oğul kız kılın
3572. uş ol kün ökünse ökünç asıg yok / negü kıldıñ erse yıl ay kün tanuğ
3877. bu söz men ötündüm iligke tilin / asıg yok bu kün öz ökünse yılın
4335. uquşluğnı kördüm kör az sözledi / öküş sözledim tép ökündi yılın
5141. negüke ökündi ölüde olar / sen andın yırak tur tile edğüler
5634. ökündi ayur bardı isiz künüm / tiriglik tükedi qararur tünüm
5650. kéñeş birle kılgu kerek iş bilip / ökündi kéñeşmegli işte ulıp
6635. yégitlik yawa boldı isiz künüm / tüker bu tiriglik ökün qadğura
0363. küser men yégitlikke öknür özüm / ökünçüm asıg yok keser men sözüm
0928. qayu edğü öknür kör edğü üçün / atıkmış isiz aħır öknür küçün
1143. öküş neñke toğmaz közi suq kişi / ecel tutsa öknür itümez işi
1149. bu aytoldı öknüp öküş yığladı / ökünçi bu yerde asıg kılmadı
1207. bu kün öknüp asıg negü ay ata / başın yerke çalsa ulıp miñ qata
1209. usallıq meni alktı öknür özüm / oğunğıl usal bolma körklüg yüzüm
1239. tiriglik üçün öknür erse özüñ / ökün tutçı yığla qurıtma közüñ
1285. tire bildi bu öz yéyü bilmedi / künüm keçti öknüp asıg kılmadı
4812. keçer kün yawa bolsa öknür kéđin / tiriglik yawa kılsa bulmaz adın
5700. bu keçmiş tiriglikke öknür özüm / neçe erki qalmış künüm ay yüzüm
5714. ölümde oza yan özüñni yığa / ölüm tutsa öknüp asıg kılmağa
⁵²²⁸ 0348. yaşı kısga isiz ökünçün qarır / uzun yaşıg edğü ökünçsüz yorır
0363. küser men yégitlikke öknür özüm / ökünçüm asıg yok keser men sözüm
0587. iwe kirme işke sabır kıl serin / iwe kılmış işler ökünçi yarın
0631. negü tér eşitgil biliglig tilin / iwe kılmış işler ökünçi yılın
0926. kişi kılkı isiz körür men közün / ereji az ol kör ökünçi uzun
0929. isiz kılsa isiz yanutı ökünç / usa edğülük kıl isizke öçün
0932. belā miñnet emgek ökünçün sıgıt / isizlik yanutı bolur ay yégit
1075. munu adırılır men seniñdin bu kün / ulıy barır men ökünçün muñun
1121. bu yañlıg ökündi öküş yığladı / ökünçi ölümke asıg kılmadı
1125. ağırlıqqa tegse küwez kür bolur / ölüm tutsa uğlur ökünçün ölür
1132. negü asıg bar bu ökünçüm bu kün / ölüm tuttı kesti bu söz birle ün
1149. bu aytoldı öknüp öküş yığladı / ökünçi bu yerde asıg kılmadı
1169. tirigliki toldı bu ay toldımiñ / ökünçün ulır kör asıg yok anıñ
1276. munu adırılır men seniñdin bu kün / ökünçün sıgıt birle yığlap ögün
1361. ölüm utru keldi ökündi özüm / asıg kılmadı bu ökünçüm sözüm
1362. kerek boldı emdi bu kılmış tapuğ / ökünç boldı kılmış isizlik kamuğ
1364. ulır men ökünüp asıg yok ökünç / idim rahmetinde adın yok umunç
1371. ölüm kelse tutsa ökünç asıg yok / neçe me ulısa qara yer qatın
1397. qanı tüş sanı boldı keçmiş künüñ / ökünçte adın yok bu qalmış künüñ

biçimleriyle birlikte eserde toplam 85 kere geçer. Beyitlerde ölmeden önce ve ölürken pişman olma, pişman olmamak için yapılması gerekenler anlatılır.

Tövbe ve istiğfar insanı Tanrı'dan uzaklaştıran söz, eylem ve davranışlardan dönme, Tanrı'ya yakın olma çabasıdır. Yakınlaşmaya araç olan tövbe ile insan ruhu tekrar yükselir, huzura kavuşur. Bu bakımdan tövbe hadis ve Kur'ân'da duâ, dilek ve istek üslubunda dile getirilir.⁵²³⁰ Kutadgu Bilig'de tövbenin bu duâ üslûbu "yalvar-" eylemi ile kendini gösterir.⁵²³¹ Eserde 3 kere geçen bu eylem adının anıldığı beyitlerde Tanrı'ya yalvarılarak cehennem ateşinden koruması için duâ edilir ve Tanrı'ya yalvararak sığındığı belirtilir.

Allah tevvâb, gaffâr, gafur, afûv gibi sıfatlara sahiptir. Tanrı'nın sahip olduğu bu niteliklerden dolayı insan tövbe eder. Bu bakımdan tövbe etmenin ilahî bir boyutu vardır. İnsan yaptığı kötülükten, günahlardan dönüp Tanrı'ya sığınarak özür diler. Özür dilemek günahların bağışlanması için Tanrı'ya yakarışın bir ifadesidir. Kur'ân'da tevbe ile birlikte hatalı davranışlardan dönme için avf (af) ve i'tizâr (özür dileme) sözcükleri kullanılır.⁵²³²

-
1400. künüñni keçürdün tilek ârzûka / tiriglik tükedi ökünç ol yoduğ
 1449. ayur ay tirig sen usanma oduñ / usandım ökünçün yatur men yılın
 1510. sözün kesti oğlın kuçup yığladı / ulındı yana ol ökünçler yédi
 1516. isizim yégitlik tiriglik isiz / ökünçün sıgıt birle gürke kirür
 2013. sözün kıyğuçı begke tutma umunç / tiriglik yawa bolğa kılğay ökünç
 2691. köñül sırrı berk tut sen ayma tilin / qalı aydın erse ökünçi yılın
 3572. uş ol kün ökünse ökünç asğı yok / negü kıldın erse yıl ay kün tanuğ
 3881. sözüğ sañnu sözle sen iwme serin / iwe sözlemiş söz ökünçi yarın
 4233. adaş tut kişide talusın keñin / yawuz bolsa eş tuş ökünç yér keñin
 4248. seniñde uluğuñ séni tepsegey / uçuz bolğa özüñ ökünçler yégey
 4510. kızığ tutma ewde uzun begsizin / ökünç birle ölgey özüñ igsizin
 4544. ülüşlerde turma ya tutma neñin / ökünçün sarığ bolğa kızğu eñin
 4552. sözüñ sañnu sözle sañınç kelmegey / yawa kılma öd kün ökünç bolmağay
 5148. yawa kıldın erse tiriglik qalı / ökünç birle tün kün uğıma ulı
 5653. kéñeşe oñarur kişi öz işi / ökünçlüğ bolur kin kéñeşmez kişi
 5736. bularığ qoğup sen berü kelse sen / ol işler buzulğay ökünç bulğa sen
 5842. et öz ölgü āhır yégey kırt yılan / ökünçte adın yok çıkıp barsa cān
 6092. qarağurma dünyāka sukluğ kılıp / qalır bu barır sen ökünçün ulıp
 6178. ölür men ökünçün aqar köz yulum / tatıqlar tatıqsız kıılır bu ölüm
 6400. āhır ölgü özüñ kara yér bolup / ölüm tutsa iltür ökünçün yaşa
 6407. ökünçün yaturlar kör inçıklayı / küsep edgölükni miñ ârzü yéyü
 6533. yawa kıldım isiz tiriglik awınçın / ökünç birle közde qanın yaş aqıttım
 6546. sewinç keçti emgek yéme keçgey erdi / yawa boldı kün ay ökünçke basıqtım
 6602. ulındım men emdi otunlarqa tuştım / ökünç birle tün kün neçe yük yüdeyi
 0324. ökünçlüğ bolur tutşı öwke işi / yazuqluğ bolur işte buşsa kişi
 0556. qayu işke iwe uzar kéç qalır / iwe kılmış işler ökünçlüğ bolur
⁵²²⁹ 3879. tilin sözlemese söz asğı telim / ökündürdi sözlep méni bu tilim
⁵²³⁰ Bekir Topaloğlu, "Tövbe", *TDVİA*, İstanbul 2012, C. 41, s. 280.
⁵²³¹ 1483. bayatqa tutuzdum muni yalwara / tilese küdezgey küyer ot ara
 6631. imin bolma dünyāka artuğ imin / bayatqa sığınıl katığ yalwara
 6639. saña yazdı séndin küredi özüm / bu kün sıgnu keldim saña yalwara
⁵²³² Bekir Topaloğlu, "Tövbe", *TDVİA*, İstanbul 2012, C. 41, s. 279.

Kutadgu Bilig’de ‘uzr sözcüğü 18 kere ay-, kol-, tile-, keçür-, kıl- eylemleri ile kullanılır.⁵²³³ Eserin özür dilenen bölümleri birer itirafname niteliğindedir.

iş

Sözcük eserde 559 kere geçer. Hem dünya işi hem beylik işi gibi görev anlamında hem de diñi bir kavram olarak kullanılmıştır. Dinî bir kavram olarak öbür dünyayı kazanmak için yapılması gereken, ameller, ibadetler anlamındadır. Bu kavram “edgü iş, yarınlık iş, itigil iş, yalñuk işi, müslmanlık işi, teñrilik işi, bayatım işi, din işi, ahır işi, ukbî işi, tapuğlar/ tapgun işi, ol iş, katıg iş, yumgu işi, avıngu iş” tamlamalarıyla ifade edilir.⁵²³⁴

⁵²³³ C.0008. bāb kitāb idisi öz ‘uzrin ayur

C.0082. bāb kitāb idisi öziñe pend béríp öz ‘uzrin qolur

0191. bu kün tügme qaşın ay bilge bügü / özüm ‘uzrin aysa yéme eyemenü

0204. sözüm sözlemişke saña eyemenü / özüm ‘uzri qoldı saña uş munu

0377. keçip bardı öd kün yawalık bile / bu qalmış künün birle ‘uzrñ tile

0671. ilig aydı uktum açıldı sözüg / yazuq ‘uzri qolduñ qutuldı özñ

VIII. kitāb idisi öz ‘uzrin ayur

0798. keçürdüm men anda seniñ ‘uzrñ / ağırladım ötrü ol erdem teñi

3693. seniñdin qolur men munu ‘uzrñ / qođu bér meni ay kişi ködrümi

3809. özüm ‘uzri qoldum men emdi saña / qođu bér meni sen sarılma maña

4871. iligdin qolu bér meniñ ‘uzrñ / yarağı ne erse otı kıl emi

5123. negü tér eşitgil yazuqluğ kılı / yazuqın bilip ‘uzri qoldı tili

5286. küçi yetmişinçe qatıqlansu öz / yawa kılsa ‘uzri qolu tursu öz

5289. qalı tuşsa taqşır yana ‘uzri qol / tilin künde tevbe kılınğıl yañı

5645. özüm yañu boldı bayatqa turup / yazuqlarqa ‘uzri tilese qolup

5708. elig til uzattım kişike telim / anıñ ‘uzri kılsu bu kün bu tilim

5711. bu kün tevbe birle yanayın mene / idimdin bu ‘uzruğ qolayın mene

6621. oqıqlıka artuq ağır kelmesün / özüm ‘uzri qoldum aç hem yora 133

⁵²³⁴ 0331. tilekke tegir ol bu yañlıg kişi / ikigü ajunda itiglig işi

1130. nelük qoğtım erki bu edgü işig / nelük söktüm erki yazuksuz kişig

1143. öküş neñke toğmaz közi suq kişi / ecel tutsa öknür itümez işi

1278. köñül til köni tut bayatqa tapın / usanma yarınlık işiñni itin

1306. muñar meñzer emdi bu sözni eşit / bu söz işke tutğıl özññke iş ét

1366. ölüm tutmaz erken oğun ay ilig / işiñni itingil yetürgil bilig

1453. iki oğte qılma qayu erse iş / havā öwke kelse serip kısgu tiş

1498. bitigim oqısun sözüm tutsunı / ölümke anunsun işin itsüni

2462. saqınuq arıg dñ idisi kişi / irinmez kılar barça yalñuk işi

2959. tapuğ kılmak emgek qatıg iş bolur / munı bilse begler tapuğ yış kılar

3340. bu dünyā işiñe qatılmış kişi / kılumaz tapuğ birle ‘uqbî işi

3343. negü tér eşitgil saqınuq kişi / havā bire bolmaz bütñ dñ işi

3503. müsülmān işin it muñña yara / bayat birge uçmaq kör ornuñ töre

4383. kerek dünyā işi kerek ‘uqbî tut / saqış birle ağra tutar bilge büt

4384. saqış artasa dünyā ‘uqbî işi / neçe birle artar ay edgü kişi

4684. bu dünyā tileyü yügürse kişi / yatu qaldı tāt tapuğlar işi

4717. qanı ol ölüg tırgürügli kişi / ölümke tutuğ boldı ahır işi

4805. bu dünyā işin qoğmağınça tükel / kılumaz bu ‘uqbî işin ay mal

4927. bayat hıkmıñe qođ kamuğ işlerig / oğı kelse itlür açar ay tirig

5267. bu gaflet turur kör uğıtur kişig / uğıglı kişi qoğtı yumğı işig

5698. itñü kerek men yarıñkı itig / itilse yarıñkı isim ay tetig

5702. yarın bolgu işke bu kün it itig / maña mundağ aydı biliglig tetig

5703. bu kün it usanma bu tapgun işig / bu kün itse itlür yarıñkı itig

6083. bu kün yatma emge işiñni itin / keçer emgekiñ sen köçerde unt

6165. negü tér eşit köñli bışmış kişi / ölümde oza işin itmiş kişi

küdüg

Kutadgu Bilig iş sözcüğü ile anlamda “küdüg” sözcüğü yer almaktadır.⁵²³⁵ Eserde 7 kere geçen özcüğün kökünü küd- eyleminden getiren Clauson “iş küdük” biçiminde aldığı ikilemenin anlamını iş, girişim, görev, (affairs, undertakings, tasks) olarak verir.⁵²³⁶ Bu ikileme daha çok sıradan günlük işler anlamında kullanılmıştır ve Türkiye Türkçesindeki “iş güc” ikilemesine denktir. Kutadgu Bilig’de adlar yanında kıl- ve et- gibi eylemlerle de aynı anlamlar verilmiştir.

namaz/yükünmek

Farsça “namaz” sözcüğünün Arapça karşılığı “salat”tır. Farsçada “saygı için eğilmek, kulluk, ibadet” anlamlarına gelen namaz sözcüğünün Arapça karşılığı olan salat ise “duâ etmek, ibadet etmek, bağışlama dilemek, yalvarmak” anlamlarına gelir. Dinî bir kavram olarak namaz/ salat İslâm’ın beş temel esaslarından biri olup tekbirle başlayarak selamla sona eren belli hareket ve sözlerden oluşan ibadettir.⁵²³⁷

Kutadgu Bilig’de hem Farsça “namaz” sözcüğü hem de Türkçe karşılığı olarak “yükün-” sözcüğü geçmektedir. Eserde iki kere geçen yükün- eylemi 0582. beyitte saygı göstermek için eğilmek anlamında, 5452. beyitte de dinî bir kavram olarak namaz kılmak anlamında kullanılmıştır.⁵²³⁸ Buna karşın namaz sözcüğü 19 kere geçer.⁵²³⁹ Beş vakit

6189. idim yadı tap ol awıngu işim / körü ıdmağay teñri itgey işim

6253. ol edgü kişi erdi edgü başı / kalı ölse itgey bayatım işi

6254. biziñe turur iş yarın ay büğü / ne erki tiriglik ne erti tigü

6345. sakıncın keçürdi kör ögdülmişe / tapuğka bağa turdı itti işe

6346. harışlık bile ol tapuğ başladı / kéçe tañda bardı işin işledi

6371. egin bütse boğzın toğursa aşın / kılur teñri tapğı iter ol işin

6479. kanı bir könilik kılıglı kanı / kanı teñilik iş yorıglı kanı

⁵²³⁵ 0161. ukuş birle işle kamuğ iş küdüg / bilig birle bekle bu bulmış ödüğ

1038. bu aytoldı süzdi kamuğ iş küdüg / küwenç kıldı özke bu bulmış ödüğ

2220. sakış birle saklar kişi iş küdüg / sakışın seçer er yıl ay kün ödüğ

3804. kalı iş küdüğdin tér erse maña / miñ er işi kılğay kadaşım saña

4324. kara kılkı başsız kılınçı saşı / işi küdgi barça kılınçı tuşı

4385. kılayın tése sen özün iş küdüg / ayıtgu kerek edgü isiz ödüğ

6451. körü bar ay bilge bu künki ödüğ / öñin boldı barça kamuğ iş küdüg

⁵²³⁶ G. Clauson, *EDPT*, p. 702.

⁵²³⁷ M. Kamil Yaşaroğlu, “Namaz”, *TDVİA*, İstanbul 2006, C. 32, s. 350; İ. Karagöz, (ed.), *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, s. 514.

⁵²³⁸ 0582. yükündi iligke kör açtı sözün / süçitti sözi hem sewitti özin

5452. yana kıptı terkin töşekin turup / ma yundı yükündi köñül tüz urup

⁵²³⁹ 3227. seniñ anda tapguñ namāz ol biri / tağı biri rūza tutar sen urı

3242. munı barça kıdıtı özün yalñuzun / namāz rūza tuttı ay kılkı tüzün

3243. namāz rūza barça öz aşğın turur / öz aşğın tilegli bağırsız bolur

4894. turup kıptı yundı kör ögdülmişe / namāzın yetürdi okıp bilmişe

4962. yédi içti yundı yetürdi namāz / töşek kıldı yattı uğıp bardı az

4969. yana kıptı yundı tonandı tükel / namāz kıldı özke yorup edgü fāl

5671. namāz kıldı yattı töşekke kirip / bir ança uğıdı ol ança irip

5681. yana turdı yundı namāzın kılup / atın mindi tağka yüz urdı yélip

6210. yédi içti ögdülmiş az inçrünüp / namāzın yetürdi adağın turup

6222. yana kıptı yundı tarandı arığ / namāz kıldı virdin okıdı arığ

namazdan yalnız sabah ve yatsı namazının adı geçer. Sabah namazı “tañ namaz”⁵²⁴⁰, yatsı namazı ise “yatğu namaz”⁵²⁴¹ tamlamalarıyla karşılanır. Bunların dışında toplulukla birlikte Cuma namazı “âdina namaz”⁵²⁴² ile karşılanmıştır.

Namazın şartlarından biri abdesttir. Farsça su anlamındaki âb ile el anlamındaki dest sözcüklerinden oluşur ve el suyu demektir. Arapça’da güzellik ve temizlik anlamına gelen vudû sözcüğüyle ifade edilir. Türkçe’de ise yun- ve yunuğ sözcükleriyle karşılanmıştır. Kutadgu Bilig’de yun- eylemi 15 kere geçer. Beyitlerin üçünde gusül abdesti⁵²⁴³ anlamında kullanılırken diğerlerinde namaz kılmak için şart olan bedenin belli kısımlarını yıkama kast edilmiştir.⁵²⁴⁴

öğdi

Kuadgu Bilig’in ilk bölümü Tanrı’ya övgü ile başlar⁵²⁴⁵, ardından peygambere ve dört sahâbeye⁵²⁴⁶, daha sonra da eserin sunulduğu Buğra Han’a⁵²⁴⁷ övgüde bulunulur.

6454. borun yüz yuğuçı namâz koğğuçı / kör ersig atandı yoritur küçi

6456. namâz rûza birle yoriğlı kişi / münâfık atandı ay ilçi başı

⁵²⁴⁰ 3287. turup yundı kıldı yana tañ namâz / du‘â kıldı tesbîh yême küdti az

3954. kopup yundı kıldı yana tañ namâz / yême turdı ança du‘â kıldı az

5829. turu keldi terkin kör ögdülmişe / yunup tañ namâz kıldı tattı aşı

⁵²⁴¹ 3285. turup yundı kıldı bu yatğu namâz / töşek kıldı yattı uğıp bardı az

4887. yunup kıldı yatğu namâzın turup / töşek kıldı yattı yarağın körüp

⁵²⁴² 3239. cemâ‘at bile kıl farîza namâz / çığaylar hacı kıl âğına namâz

⁵²⁴³ 6017. taķı bir tüş ol körse yektin bolur / tüşegli anı körse suwķa yunur

3584. tişi birle şuhbet içi keğ tatıg / soğuk suwķa yunmak yanutı ķatıg

3581. taķı bir tatıg tu tişi tatıg ol / soğuk suwķa yunmak anıñ yañı ol

⁵²⁴⁴ 3285. turup yundı kıldı bu yatğu namâz / töşek kıldı yattı uğıp bardı az

3287. turup yundı kıldı yana tañ namâz / du‘â kıldı tesbîh yime küdti az

3954. kopup yundı kıldı yana tañ namâz / yime turdı ança du‘â kıldı az

4887. yunup kıldı yatğu namâzın turup / töşek kıldı yattı yarağın körüp

4894. turup kıptı yundı kör ögdülmişe / namâzın yetürdi okıp bilmişe

4962. yédi içti yundı yetürdi namâz / töşek kıldı yattı uğıp bardı az

4969. yana kıptı yundı tonandı tükel / namâz kıldı özke yorup eğgü fâl

5452. yana kıptı terkin töşekin turup / ma yundı yükündi köñül tüz urup

5661. keçe yattı erte turup yundı kör / atın mindi ilig tapa bardı kör

5681. yana turdı yundı namâzın kılup / atın mindi tağķa yüz urdı yélip

5829. turu keldi terkin kör ögdülmişe / yunup tañ namâz kıldı tattı aşı

6222. yana kıptı yundı tarandı arıg / namâz kıldı virdin okıdı arıg

⁵²⁴⁵ A.0001. ĥamd u sipas-ü minnet ve öķüş ögdi teñri ‘azze ve

B.0001. uğan bir bayat ol ķamuğda oza / öķüş ĥamd-u ögdi añar ok seza

C.0001. bāb teñri ‘azze ve celleniñ ögdisin ayur

I. teñri ‘azze ve celle ögdisin ayur

0002. öķüş ögdi birle tümen miñ senā / uğan bir bayatķa añar yok fenā

3190. öķüş ögdi artuķ telim miñ senā / kılrur men bayatķa añar yok fenā

3716. öķüş ögdi sansız senā bu tilin / kılrur men bayatķa ayın hem yılın

5952. şükür kıldı ilig bayatķa yana / telim ögdi birle okıdı senā

⁵²⁴⁶ C.0002. bāb yalawaķımız uluğ muĥammed-i mušťafā ögdisin ayur

C.0003. bāb yalawaķımıznıñ dört eşleriniñ ögdisin ayur

II. yalawaķ ‘aleyhi’s-selām ögdisin ayur

III. dört saĥābeniñ ögdisin ayur

⁵²⁴⁷ C.0004. bāb yaz faşlın buğra ĥan ögdisin ayur

IV. yaruķ yaz faşlın uluğ buğra ĥan ögdisin ayur

Eserde iyilik yapmanın faydası övülür.⁵²⁴⁸ İyiler, cömertler, vefalı kişiler, insaniyetli kişiler övülür, karşıt kişiler sövülür.⁵²⁴⁹ Övgü ve sövgü karşıt kavramlar olarak yer alır.⁵²⁵⁰ Aytoldı hâcib ve Küntogdı tarafından övülür⁵²⁵¹, Küntogdı Odgurmuş'a övgü ve selam gönderir.⁵²⁵² Binlerce erdem ve övgü "ukuş" ile yapıldığı için övülür⁵²⁵³; bu nedenle övgü kazanmak için yapılması gerekenler vardır.⁵²⁵⁴

sewinç

Rıza hoşnut ve memnun olma, kabul etme, seçme anlamlarına gelir. Tanrı'nın rızasını kazanmayı aramak, bunun için gerekli söz, eylem ve davranışları yapmak Müslümanların temel özelliğidir.⁵²⁵⁵

Tanrı'nın ve peygamberin rızâsını kazanmak, râzılığını kazanmak Kutadgu Bilig'de sewinç tile-⁵²⁵⁶ ve sewindür-⁵²⁵⁷ eylemleri ile ifade edilmiştir. Çeşitli kesimlerin rızasını kazanmak için kişinin yapması gerekenler öğütlenmiştir.

şefa'at (elig tuttaçı kıl-)

Bir şeyi dengi veya benzeriyle eşleştirerek çift yapmak, birinin önüne geçip işini yapmaya çalışmak, aracı olmak, bir başkasını desteklemek için ona katılmak, yardımcı

⁵²⁴⁸ IX. *edgülik kılamak ögdisin asıgların ayur*

0239. isizke söküş edgü ögdi bulur / özüñke baқа көр қайусın қолур

0241. söküşlüg nelük boldı zaḥḥāk otun / nelük ögdi buldı ferīdün qutun

0243. isizmü saña yég azu edgümü / söküşmü қолур sen azu ögdimü

⁵²⁴⁹ 2400. yawuz ögdi bulsa iḍi keḍ bolur / keḍig ögse kendü қақан kin қалур

0240. özüñ edgü bolsa atıñ ögdilig / қalı bolsa isiz söküş äy silig

3049. bu yañlıg turur bu ajun öñdisi / saranқа söküşi aқı ögdisi

5764. bilir sen ajunda bu ögdi öküş / vefalıg kişiке bolur ay küsüş

5789. kişi bol kişiке kişilik kılın / kişi atı ögdi özüñke alın

⁵²⁵⁰ 3100. buḍun tillerinde negü söz yorır / söküşmü telimrek ya ögdi kelir

4396. olar ögseler ögdi ilke barır / қalı sökseler atı artap қалır

6380. aşı az yégüке aғusı öküş / yana ögdisi az öküşі söküş

0240. özüñ edgü bolsa atıñ ögdilig / қalı bolsa isiz söküş äy silig

⁵²⁵¹ 0907. bu aytoldı aydı ay ilig qutı / bu ögdi bile munça edgü atı

0530. körüp sewdi hâcib bu ay toldını / tilinde yorıttı қamuғ ögdini

1035. ağırladı ilig bu ay toldını / açığ bérđi elgin tilin ögdini

⁵²⁵² 3907. iligdin öküş ögdi aytıg selâm / ıḍur men saña ay uқuşı temâm

⁵²⁵³ 0304. tümen miñ tü erdem öküş ögdiler / uқuş birle kılmış üçün ögdiler

⁵²⁵⁴ 4398. қalı edgü ögdi tilese özüñ / bularnı sewindür kesildi sözüñ

⁵²⁵⁵ İ. Karagöz, (ed.), *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, s. 554.

⁵²⁵⁶ 0039. séni қoldı tün күn bu emgek bile / anı ög sen emdi sewinçin tile

0052. yuluғ қıldı malı teni cānını / yalawaç sewinçi tiledi köni

2304. tegür edgülerke tükel edgülik / sewinçin tilegü yüdürmegü yük

2406. boş āzād kişiler muñar қul bolur / bu қul cān yuluғlar sewinçin қолур

2862. könilik kerek erke edgü қılınç / anın bulsa ötrü tilemiş sewinç

3249. tapuғқа inanıp қayu erse қul / bulumadı teñri sewinçiñe yol

3250. bayatım sewinçi tilese özüñ / müsülmān sewinçi tile kes sözüñ

3794. men emdi bu қalmış tiriglik ıḍıp / bayatım sewinçin tiler men tapıp

5596. saña bolға iki ajun edgüsi / bayatım sewinçi özüñ bolғusı

6100. kişi ödrümi көр kişini yular / sewüг cān yuluғlap sewinçin tiler

6307. bu қадғu üçün bérśü teñri muyan / bayattın sewinç bul tamudın amān

⁵²⁵⁷ 0062. olarnı meniñdin sewindür tuçı / uluғ күnde қılıғıl elig tuttaçı

olmak anlamlarına gelen şef kökünden türeyen şefaatin terim anlamı kıyamet gününde peygamberlerin ve kendilerine izin verilen sâlih kulların müminlerin günahlarının bağışlanması, günahı olmayanların daha yüksek derecelere erişmeleri için Tanrı'ya yalvarmaları, duâ etmeleridir.⁵²⁵⁸ Kutadgu Bilig'de şefaet etmek karşılığında "elig tuttaçı kıl-" söz öbeği ile ifade edilmiştir. Eserde beş kere geçmektedir⁵²⁵⁹ ve Hz. Muhammed'in kıyamet gününde şefaetçi olması için duâ edilmektedir.

şehâdet, tanukluk

İslâmiyette kelime-i şehâdetin Arapça söylenişi "*Eşhedü en la ilahe illallah ve eşhedü enne Muhammeden abdühü ve resûlühü.*", anlamı ise "Ben tanıklık ederim ki Allah'tan başka ilah yoktur ve yine tanıklık ederim ki Hz. Muhammed O'nun kulu ve elçisidir." Arapça şehâdet sözcüğü tanıklık etmek, huzurda bulunmak, anlamak, kavramak, bilmek" anlamlarına gelir.⁵²⁶⁰ Kutadgu Bilig'de hem şehâdet⁵²⁶¹ hem de Türkçe karşılığı tanukluk⁵²⁶² geçmektedir. Tanrı insanın dilini kelime-i şehâdet ile süslemiş ve ölürken son söz kelime-i şehadettir.

tâ'at

İbadetle ilişkili olan diğer bir sözcük "taat"tır. Baş eğme, emre uyma, söz dinleme anlamlarına gelen tav' kökünden türemiş olan taat masdar adı olup itaat ile birlikte kullanılır.⁵²⁶³ Kutadgu Bilig'de Arapça taat⁵²⁶⁴ sözcüğü 23 kere geçer. Türkçe karşılığı

⁵²⁵⁸ Mustafa Alıcı, "Şefaet", *TDVİA*, İstanbul 2010, C. 38, s. 411; İ. Karagöz, (ed.), *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, s. 614

⁵²⁵⁹ 0030. sewüg sawçı birle çopurgıl meni / elig tuttaçı kıl könilik küni

0032. uluğ künde körkit olarnıñ yüzün / elig tuttaçı kılğıl edgü sözün

0048. kıyâmette körkit tolun teg yüzün / elig tuttaçı kıl ilâhî özin

0062. olarnı meniñdin sewindür tuçı / uluğ künde kılğıl elig tuttaçı

0388. habîb sawçı yolu meni yetteçi / ol oq sawçı bolsu elig tuttaçı

⁵²⁶⁰ İ. Karagöz, (ed.), *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, s. 615.

⁵²⁶¹ 1519. közin kökke tikti kötürdi elig / şehâdet bile kesti teprer tilig

0394. tenimdin çıkarda meniñ bu cânım / şahâdet bile kesgil âhır tınım

⁵²⁶² 0386. köñülüg bezedi yaruqluğ bile / tilimni bezedi tanukluk bile

1021. kamuğ teprenigli bu sansız kalın / tanukluk bérür bir bayatıg tilin

⁵²⁶³ Ömer Mahir Alper, "İtaat", *TDVİA*, İstanbul 2001, C. 23, s. 444.

⁵²⁶⁴ 0362. seniñde bar erken yegitlik küçi / yawa kılma tâ'at tapuğ kıl tuçı

1999. kamuğ iş içinde amulluğ ödür / meger tâ'at erse iwiñgil yügür

3215. uluş kendte tâ'at telim bar ıduğ / uş ol yérde yetrü körü barsa yok

3222. negü tér eşitgil bilig bérğüçi / bilig birle tâ'at tapuğ kılğuçı

3224. bilig birle tâ'at muyanı tümen / biligsiz tapuğ kılma bulmaz muyan

3228. muniñda adın anda tâ'at kayu / maña körkitü bér tilin sözleyü

3229. atandı özüñ emdi zâhıd atı / bu atıñ saña boldı tâ'at yutı

3230. muñar arsqıkar erse emdi özüñ / bu tâ'at yawa boldı kesgil sözüg

3231. tapuğ kılgu halktın anı kızlegü / öküş tâ'at erse anı azlağu

3232. kişi edgüsi kılma tâ'at tapuğ / anı halkta kızlar yapar bu kapuğ

3241. bu samış tapuğ barça tâ'at turur / bu tâ'at bile barça râhat turur

3255. tapuğ tâ'atım tép küwenme öküş / tapuğ kıl bayatka tapuğluğ küsüş

3973. bilür sen bu yérde bu tâ'at tapuğ / kıluruñ neçe edgü açğay kapuğ

3989. bilir men bayatım sewinçi kamuğ / tapuğ tâ'at içre turur ay uluğ

olarak boyun eg- eylemi kullanılır. Bu eylemin geçtiği beyitlerin bazısında düşmanın boynunu eğmek, itaat altına almak⁵²⁶⁵ anlamında kullanılırken bazı beyitlerde de dinî bir kavram olarak emirlere uymak, yerine getirmek, kabul etmek⁵²⁶⁶ anlamlarında kullanılmıştır.

tesbîh

Tesbih sözcüğü s-b-h masdarının tef'îl veznindendir. Sözlük anlamı suda veya havada hızlı hareket etme, nehirde yüzme, boş vakit, geçimde tasarrufa gitme, işe gitmede acele etme, hemen işe koyulma, atların koşması, yıldızların yörüngelerinde hareket etmesi, çukur kazmak, çokça konuşmak, uzaklaştırmaktır. Terim anlamı ise Allah'ı tenzih etmek, ibadette hızlı hareket etmek, kötülükten uzaklaştırmak, iyilik yapmaktır. Tanrı'nın varlığına, yüceliğine yakışmayacak sıfat, isim ve eylemlerden uzak tutma, emirlerine uyma ve ibadetlerde hızlı, düzenli ve devamlı olmaktır. Namazdan sonra 33 kere sübhanellah, 33 kere elhamdüllillah, 33 kere Allahuekber duâları okumaya da teşbih denir. Bunların ilki subhanellah olduğu için hepsine birden teşbih adı verilmiştir.⁵²⁶⁷

Kutadgu Bilig'de tesbihin anılan son anlamı yani namazdan sonra yapılan duâ olarak bir kere geçmektedir. Beyte göre Ögdülmüş sırasıyla şu eylemleri yapar: Abdest

3990. bilüme emdi bu tã'at çını / kayu tã'at erki uqumaz munı

3991. kalı mundağ erse kamuğ tã'atı / tükel kılgu bulsa bu aymış tatıg

4684. bu dünyā tileyü yögürse kişi / yatu kaldı tã'at tapuğlar işi

4688. negü teg kılur men bu tã'at tapuğ / yapuğay maña bu sınañdın kapuğ

4912. havā nefis tirilse ölür bu köñül / köñül ölse tã'at kalur ay oğul

5106. maña at uruldı bu zāhid atı / bu atım maña boldı tã'at yutı

6352. biri söz boğuz köz bu şehvet otı / bular ol kişike bu tã'at yutı

⁵²⁶⁵ 0450. sewigil sewinçin amı ögdiler / yağıları eştip boyun egdiler

0678. maña öznese kim özelip ölür / maña kim boyun egse ārzū bulur

0681. bu kut kayda bolsa boyun bér yaraş / kalı öznese kutka қаdğun küreş

1037. kamuğ élke kıldı kör elgi uzun / boyun egdi düşmān kiterdi özün

2070. tilin sözlese söz şekerde süçig / boyun bérđi beg kul uluğ ya kiçig

2376. eñ aşnu yıraqtın tegişgü oğun / yağusa sünün teggü bérse boyun

3491. negü tér eşitgil biliglig çigil / biligsiz eşitgil boyun bir egil

3629. et özke alıq bérme egme boyun / awınçı sañınç ol tileki oyun

5800. sen emdi iligke keçür eğgü at / körüp sızsı düşmān boyun egsü yat

6365. açurğu bularıg yolın tutsa keğ / anın yolka kirse boyun egse keğ

6476. kişi barça yarmaq kılı boldılar / kümüş kimde erse boyun bérđiler

0101. bu yañlıg tapuğka itindi ajun / yağı boynı egdi kötürdi özün

1754. negü tér eşit emdi bilge öge / biligsiz uqup emdi boynuñ ege

5482. er atnı sewindür tilegil tilek / tilek barça kelgey yağı boynı eg

5905. bu törtinç titimlig kerek bolsa alp / yağı boynın egse işin kılsa yarp

⁵²⁶⁶ 1431. negü kelse tapla kör eđgü isiz / boyun bér қазақа көni tut ağız

3195. törütmezde aşnu yorıttı қазақ / қазақа tapı bol boyun eg uğa

4877. seniñde turur çın meniñde oyun / oyun kaldı çınka bérür men boyun

4992. bu sözke egildim bérür men boyun / ziyāret kılayın añar men bu kün

5552. ağırla bularıg negü aysa kıl / şerī'at yolu tut boyun bér egil

4564. muñar eđgü kılsa bu isiz kılur / isiz kılsa boynın eger erksizin

⁵²⁶⁷ Songül Şimşek, *Kur'an'da Tesbih Kavramının Semantik Analizi*, Fırat Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2004, s. 12; Gizem Dungaj, *Kur'an'da Tesbih Kavramı*, Marmara Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 2.

alır, sabah namazını kılar, duâ eder, teşbih çeker.⁵²⁶⁸ Bu sıralanan eylemlerden sonuncusu olarak anılan teşbih namazdan sonra 33 kere subhanallah, 33 kere elhamdülillah, 33 kere allahuekber denerek bir anlamda Allah'ı zikir etme, anma biçimindeki ibadettir.

Tesbih ile zikir, şükür, takdis, hamd, duâ, tekbir, secde, teshîr, tehlil kavramları anlamsal bakımdan ilişkilidirler.⁵²⁶⁹

ulam/selâm–‘aleyhi’s-selâm

Arapçada “kusursuz olmak, kurtulmak, rahatlamak” ve “eman, kurtuluş, esenlik, barış, selamlama” anlamlarına gelen selam “Müslümanların karşılaştıklarında birbirlerine sağlık ve esenlik dilemeleri” anlamında bir terimdir. Selâm karşılaşan iki kişiden birinin diğerine “selâm sizin üzerinize olsun, Allah sizi her türlü beladan korusun” anlamına gelen “selâmün aleyküm”, diğer kişinin ise karşılığında aynı anlamdaki “aleyküm selâm” demesidir. Selam vermek sünnet, almak farzdır ve selam veren alana göre daha fazla sevap kazanır.⁵²⁷⁰ Selamlaşmanın asıl amacı sevgi, dostluk, iyi niyet ve güzel dileklerin açıklanmasıdır. Bu bakımdan her dilde bu amacı gerçekleştirmek için ifadeler vardır. Eski Türkçede daha özelde de Kutadgu Bilig’de de bu amaçla “ulam” sözcüğü kullanılmıştır.

Clauson sözcüğü ula- “a single act of attachment” bağlılığın, dostluğun tek eylemi biçiminde verir ve anlamını “continuous, lasting, permanent” devamlı, son, kalıcı şeklinde açıklar.⁵²⁷¹ Kutadgu Bilig’in bazı beyitlerinde ulam sözcüğü “daima, her zaman, sürekli, sonsuza kadar” anlamında zarf görevinde kullanılmıştır.⁵²⁷²

Selam veya ulam dinî bir kavram olmanın yanında insan ilişkilerinde saygı ve görgü davranışıdır. Bu bakımdan Kutadgu Bilig’de selam bér- ile ulam kıl- eylemleri iki insanın karşılaşması durumunda birbirine saygı ve görgü gereği bir davranış olarak yer almaktadır.⁵²⁷³

⁵²⁶⁸ 3287. turup yundı kıldı yana tañ namâz / du‘â kıldı tesbîh yime küdti az

⁵²⁶⁹ Gizem Dungaj, *Kur'an'da Tesbih Kavramı*, Marmara Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 6-27.

⁵²⁷⁰ Mehmet Efendioğlu, “Selâm”, *TDVİA*, İstanbul 2009, C. 36, s. 342.

⁵²⁷¹ G. Clauson, *EDPT*, p. 146.

⁵²⁷² 0293. kiçig oğlanıg kör ukuşka ulam / yaşı yetmeginçe yorımaz kılam
1199. ölümke asıg kıldı erse ot em / otaçı turu kalğay erdi ulam
3273. munu sözledim söz bitigin ulam / tükettim sözümni kırıttım kalem
3714. devât kıldı kağaz kötürdi kalem / iligke bitig başladı söz ulam
5490. müsülmân müsülmân bile ol kadaş / kadaşka katılma ulam edgüleş
⁵²⁷³ 5665. ilig aydı barıl meniñdin selâm / tegürgil añar sen ay bilgi temâm
5683. selâm kıldı ötrü kör ögdülmişe / yanut bérdi yandru kör ödgürmişe
5960. kopa keldi terkin añar kıldı yol / bu er kirdi ötrü selâm kıldı ol
6286. kadaş müñridi kumarı çıkıp / selâm kıldı ötrü közi yaş saçıp
3958. kapuğ açtı terkin ol utru çıkıp / selâm kıldı tuttı kör elgin alıp
5032. selâm kıldı ötrü alıştı elig / turup ewke kirdi bu iki silig

Eserin 5052-5071. beyitleri arasında selamın değeri ve ne demek olduğu üzerinde durulur. Selam/ulam ile ilgili konunun açılmasını sağlayan anahtar olay Odgurmuş'ın Küntoğdı'nın huzuruna gelince önce Odgurmuş'ın değil Küntoğdı'nın selam vermesidir.⁵²⁷⁴ Odgurmuş'ın bu davranışı hakanın dikkatini çeker ve “selamın erdemi büyük ve fazla olmasına karşın kendisini görünce neden selam vermeyip bu erdemi ve sevabı istemediğini” sorar.⁵²⁷⁵ Odgurmuş bu sorunun üzerine davranışının gerekçesini ve selamın değerini anlatır. Odgurmuş bilerek hakandan önce selam vermediğini söyler.⁵²⁷⁶ Çünkü selam selamet yoludur; eminlik ve güvendir⁵²⁷⁷; selam veren aman verir yani karşısındakinin canını güvence altına alır, selam alan ise selamette olur.⁵²⁷⁸ Selam selametliktir, insanların şerrinden korur; selama karşılık veren ise selametliğini güvence alır.⁵²⁷⁹ Büyükler küçüklere selam verir⁵²⁸⁰, halk beye selam vermez.⁵²⁸¹ Bu nedenle Odgurmuş hakana selam vermemiş ve ilk hakan selam verince aman vermiş yani karşısındakinin canını güvence altına almıştır.⁵²⁸² Hakanın huzurundan ayrılırken ise Odgurmuş önce selam verir, hakan ise ona karşılık veririr.⁵²⁸³

Hız. Peygamber'in manevî kişiliğini selamlamak için kullanılan “aleyhisselam, Sallallahu aleyhi ve sellem, Allahümme salli ala Muhammedin ve ala ali Muhammed, Allahümme salli ala seyidina Muhammedin ve ala alihi ve sahbihi ve sellim” ifadeleri “salâtü selâm” olarak da bilinir. Bu şekilde duâ etmeye “salavat getirme”, Arapçada ise “tasliye” denir ve kısaca “salvele” olarak anılır. Kutadgu Bilig’de de “yalawaç ‘aleyhi’s-selâm öğdisin ayur” başlığında “aleyhi’s-selâm” tabiri kullanılarak İslâm’ın klasik kuralları yerine getirilmiştir.

Hız. Muhammed’e salat etme Ahzâb sûresi 56. âyette “*Allah ve melekleri peygambere salât ediyorlar. Ey iman edenler! Siz de ona salât edin ve onu tam bir teslimiyetle selâmlayın*” buyurulmaktadır.⁵²⁸⁴ Kutadgu Bilig’de de Kur’an’ın bu buyruğu doğrultusunda peygambere, dört halîfeye ve sahâbelere salât edilmektedir.⁵²⁸⁵ Çünkü

⁵²⁷⁴ 5036. selâm kıldı ilig eñ aşnu körüp / ‘aleyk bérđi zâhıd selâmka turup

⁵²⁷⁵ 5052. bilir sen selâm fazlı artuğ uluğ / kim aşnu aşunsa açar bu yoluğ

5053. méni kördüñ erse selâm kılmadıñ / bu fazlığ muyanığ qalı qolmadıñ

⁵²⁷⁶ 5054. yanut bérđi oğğurmuş aydı selâm / bilip kılmadım men eñ aşnu ulam

⁵²⁷⁷ 5055. selâm ol kişike selâmet yolu / selâm kıldı erse uruldı ulı

⁵²⁷⁸ 5056. selâm ol kişike imînlik amân / selâm kılsa ötrü imîn boldı cân

5058. amân bérđi erke selâm kılguçı / selâmet bolundı ‘aleyk alguçı

⁵²⁷⁹ 5059. selâm ol selâmet kişi şerriñe / selâmetlik aldı yanut kılguçı

⁵²⁸⁰ 5060. uluğlar kerek kim kiçigke selâm / aşundursa ötrü bolur iş temâm

⁵²⁸¹ 5065. körü bar qara begke kılmaz selâm / bu ma‘nı üçün ol ay bilgi temâm

⁵²⁸² 5069. taqı eyemenür erdim emdi saña / selâmın amân bérđiñ emdi maña

⁵²⁸³ 5443. örü turdı oğğurmuş aydı selâm / ilig me yanut bérđi kıldı kıyâm

⁵²⁸⁴ Mehmet Suat Mertoğlu, “Salâtü Selâm”, *TDVİA*, İstanbul 2009, C. 36, s. 23.

⁵²⁸⁵ B.0007. dürüd ol oğğurmuş resülka selâm / yine eşleriñe selâm hem ulam

ilgili âyete göre selâm selamet anlamındadır ve “Hz. Muhammed’e hayatta iken her türlü afetten, hatalardan selamette olmasını dilemek” tir ve bu ancak Allah’ın isteği ile gerçekleşir. Tanrı’nın sıfatlarından biri olarak selâm “selamete ermiş kimse” anlamındadır. Diğer bir anlamı ise “Hz. Muhammed’e bağlılık göstermek” tir. Hz. Muhammed ile ilgili olarak selam “tüm kalp ve ruhla ona bağlanma, model edinme; önder kişiliğine sevgi ve saygı ile teslim olma, Kur’an’ın kitap oluşuna, yardımcı oluşuna içtenlikle inanma” anlamlarına gelmektedir.⁵²⁸⁶ Selam sözcüğünün bağlanma, bağlılık anlamlarına uygun olarak Türkçe “ulam” sözcüğü Yusuf Has Hâcib tarafından üretilmiştir.

Selamın ahlâkî, dinî, sosyal ve kültürel değerinden dolayı mektup yazarken veya aracı kişiler yoluyla başkalarına selam gönderilmektedir.⁵²⁸⁷ Hakanın Odgurmuş’a selam vermesi iktidar ve otorite aracı iken Odgurmuş’ın hakana selam göndermesi dinî niteliktedir. Odgurmuş ile Küntoğdı arasındaki hiyerarşi, alt-üst ilişkisi veya iktidar “selam verme-alma” davranışıyla sergilenmektedir. İktidarın kaynağı olan Küntoğdı ile ilgili pek çok davranışta ve söylemde bu ilişkiyi görmek mümkündür.

vird

Arapça vird sözcüğünün sözlük anlamı “gelmek, çeşmeye varmak, suya gelen topluluk, akan su ve dere” dir ve “Allah’a yaklaşmak için belli zamanlarda ve belli miktarda yapılan ibadet, duâ ve zikri ifade eden tasavvuf terimidir.” Peygamberin belli zaman ve mekanlarda duâ ve zikir ile meşgul olmuş ve bunu Müslümanlara da önermiştir. Bundan dolayı “amelü’l-yevm ve’l-leyle” adlı bir tür ortaya çıkmıştır. Daha sonra sahâbilerin okuduğu duâlar ve teşbihler ezkâr ve evrâd kitaplarının önemli bölümlerini

0031. tözü tört eşine tümen miñ selâm / tegürgil kesüksüz tutaşı ulam

0061. meniñdin bularğa öküş miñ selâm / tegürgil idim sen kesüksüz ulam

1348. sewüg sawçıka miñ meniñdin selâm / tegürsün bayatım kesüksüz ulam

3906. tözü eşleriñe yeme ök selâm / tegürsün bayatım kesüksüz ulam

6520. tözü tört eşine meniñdin selâm / tegür ay bayatım tutaşı ulam

A.0005. ve yahkümü mâ yürüdu taķı sansız selâm ü dürüd halk-

1349. tözü eşleriñe yeme ök açın / tegürsün selâmım idim kesmedin

3730. öküş miñ selâmım sewüg sawçıka / ol eđgü kulavuz köni yolçıka

3905. tümen miñ selâmım sewüg sawçıka / tegürsün bayatım köni yolçıka

6519. tümen miñ selâmım tegür sawçıka / ol eđgü kulavuz köni yolçıka

6520. tözü tört eşine meniñdin selâm / tegür ay bayatım tutaşı ulam

6645. tegür sawçımızka tümen miñ selâm / tözü tört eşine taķı ertüre

⁵²⁸⁶ Ahmed Nedim Serinsu, “Ahzâb Sûresi 56. Âyeti Çerçevesinde Hz. Peygamber’e Salât ve Selâm Getirmenin Anlamı”, *Dinî Araştırmalar*, IV/10, 2001, s. 129.

⁵²⁸⁷ 6185. iligke tegürgil meniñdin selâm / bu âhır selâm ol ay bilgi temâm

3731. iligke du’âçı bitidim bitig / selâmın esenlik öze ay tetig

3907. iligdin öküş ögdi aytıg selâm / ıdur men saña ay uķuşı temâm

3197. iligdin selâm köñül aytu bitig / bitidim esenlik öze ay tetig

oluşturmuştur.⁵²⁸⁸ Tasavvufta ise sûfiler vird ile her gün okudukları belli âyetler, duâlar, nâfile namazları kılma, tefekkür ve ağlama anlamında kullanmışlardır. XI. yüzyıldan itibaren ilk örnekleri görülen tarikatlar evrada bir boyut kazandırmış ve her tarikatın kendisine göre evrâd kitapları veya ahzâb kitapları oluşmuştur.⁵²⁸⁹ Bu tür kitaplarda daha çok Allah'ın isim ve sıfatlarına ilişkin âyetler, rabbenâ, Allahümme gibi ifadelerle başlayan metinler, salavat kısmında Hz. Muhammed'in özellikleri ve önerdiği duâlar ile tarikat şeyhlerinin edebî, kısa, özlü, kolay ezberlenebilen zikir, teşbih, duâları yer alır. Evrâd okumanın kendine göre bir usulü vardır. Uygun zamanlarda maddî ve manevî temizlik yapıldıktan sonra kibleye yönelerek, bir yere dayanmadan, hatasız ve yavaş okumaya özen göstererek içten bir bağlılık ve inançla yapılır.⁵²⁹⁰ Kutadgu Bilig'de de Ögdülmiş'in dinî eylemlerinden biri vird okumasıdır. Beyte göre "Ögdülmiş kalkar, yıkanır, taranır, temizlenir, namaz kılar, virdini okur." Ögdülmiş vird okuma usulüne uygun davranmaktadır. Beyitte "arığ" sözcüğüyle hem maddî hem de manevî temizlik ve içten bağlılık vurgulanmıştır.

6222. yana kıptı yundı tarandı arığ / namâz kıldı virdin okıdı arığ

yâd

Şemsettin Şemsettin Sami zikir sözcüğünün karşılıklarını verirken Farsça yâd sözcüğüne de yer verir ve anmak, hatıra getirmek, ağza almak, ismini beyan etmek, şifahen veya tahriren tasrih isim, tesbihle ve muhtelif sûrette esmayı hüsnayı söyleme, vird çekme; yalnız ağızla olmayıp kalb ve zihnin de Allah ile meşguliyeti; medih, sena, sitayiş ile ismi yad olunma biçiminde açıklar.⁵²⁹¹ Allah'ı anmanın sığınma (istiâze), besmele, takdis, tesbih (sübhânellah), hamd (elhamdülillâh), tekbir (Allahüekber), tehlîl (lâ ilâhe illallah), havkale (lâ havle velâ kuvvete illâ billâh), istiğfar, tasliye (salavât) biçimindeki ifadelerle yapılması mümkündür.⁵²⁹²

Kutadgu Bilig'de zikir sözcüğü geçmez. Buna karşılık 7 kere yâd sözcüğü geçer. Bunlardan biri yazarın öldükten sonra anılması biçiminde kullanımıştır.⁵²⁹³ Öbür altısında ise "bayat yâdı" veya "idi yâdı" biçiminde Allah'ın anılması (zikrullah) kastedilmektedir.⁵²⁹⁴

⁵²⁸⁸ Mustafa Kara, "Evrâd", *TDVİA*, İstanbul 1995, C. 11, s. 533.

⁵²⁸⁹ S. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 382.

⁵²⁹⁰ Mustafa Kara, "Evrâd", *TDVİA*, İstanbul 1995, C. 11, s. 534.

⁵²⁹¹ Şemsettin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 2004, s. 648.

⁵²⁹² Reşat Öngören, "Zikir", *TDVİA*, İstanbul 2013, C. 44, s. 409, 410.

⁵²⁹³ A.0038. birle yâd kılsun tép

⁵²⁹⁴ 3349. bu yalñuz turur sen tédiñ ay kadaş / bayat yâdı eş tap maña ay adaş

4762. idim yâdı iş tap sewingü sewing / anıñ yarlığı tap awıñgu awıñç

4793. özüm ıalsa yalñuz idim yâdı tap / özüm sözlegüke idim atı tap

Eserde zikir ve yâd kavramlarını karşılamak için yırla- eylemi kullanılmıştır. “yır” sözcüğü Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te şarkı, makam, gazel, şiir, güfte, beste, melodi, motif anlamlarına gelir⁵²⁹⁵ ve yırla- sözcüğü müzikle ilişkili olarak şarkı söylemektir.⁵²⁹⁶ Clauson da ırla-/ yırla- eylemlerini şarkı söylemek, ezberden okumak (to sing, recite) biçiminde açıklar.⁵²⁹⁷

Kutadgu Bilig’de sözcüğün geçtiği beyte göre varlığı şüphesiz ve belli olana (Tanrı’ya) gönülden inanıp dili “ülgülüg yırlar.”⁵²⁹⁸ Tanrı’yı anarken, zikrederken ölçülü, vezinli, melodili (ülgülüg) biçimde şarkı söyler gibi anar, zikreder (yırla-). Zikrederken belli belli kelimeler bir ritim veya ezgi eşliğinde belli hareketlerle söylenir. Oluşturulan bu ahenkte zâkirbaşı güzel sesli, düzgün telaffuzlu, ilahi veya zikirde söylenenleri ezbere bilmesi gerekir. Bu tür zikirler daha çok tekkelerde yapılır. Tasavvufta müziğe yer veren tarikatler Mevlevî, Bektaşî, Kadiriyye, Rifâiyye, Halvetiyye ve bunların kollarıdır. Tekkelerde duyulacak şekilde yapılan zikirlerle cârî zikir, sessiz bir şekilde yapılan zikirlerle semazenlerin kendi içlerinde yaptıkları zikre de hâfî zikir denir. Cârî zikirlerde ritme yardımcı olmak için çeşitli müzik aletleri kullanılır. Her tekkenin kendine özgü söylediği zikri, oturarak, ayakta veya dönerek yaptığı belli bir hareketi ve buna bağlı olarak ritim için kendilerine göre bir müzik aleti vardır. Mevlevîler ney, Bektaşiler daha çok bağlama, Tapduk Emre dergahında rebap, şeştar, çenk gibi aletler kullanılır.⁵²⁹⁹

Kutadu Bilig’de geçen bu beyit Odgurmuş tarafından söylenmiştir. Odgurmuş zahit tipinin bir simgesidir. İnsanlardan uzakta yalnız ibadet ederek yaşar. Odgurmuş’ın ölüm haberini veren Kumaru Odgurmuş’ın “mürîd”idir. Kumaru için kullanılan “mürîd” sözcüğü Odgurmuş’ın yerini ve kimliğini aydınlatmak bakımından önemlidir. Köprülü’nün Yesevî ile başlattığı tassavuf ekolü Kutadgu Bilig’in Oduurmuş tipinde görülen ilk örnekleriyle daha geriden başlatılabilir. Bu bağlamda Odgurmuş’ın Tanrı’yı zikretmek için kullandığı “ülgülüg yırla-“ ifadesi belli bir ritim, vezin ve melodi eşliğinde zikrini gerçekleştirdiğinin önemli bir işaretidir.

6136. erejke awınma sewinme sakın / bayat yâdı birle tapuğ kıl bakın

6171. biri bir bayat tapğı méndin kalır / ikinçi idim yâdı tilde barır

6189. idim yâdı tap ol awınğu işim / körü ıdmağay teñri itgey işim

⁵²⁹⁵ Ramiz Asker, Leyla Asker, “Kâşgarlı Mahmud ve XI. Yüzyıl Musikisi Üzerine”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. VIII, S: 1, 2008, s. 32.

⁵²⁹⁶ Mehmet Ölmez, “Türkçe’de Ezgi ve Kopuz Hakkında”, *Türkiye’de Müzik Kültürü*, Ankara 2011, s. 482.

⁵²⁹⁷ G. Clauson, *EDPT*, p. 230.

⁵²⁹⁸ 4779. barı boldı şeksiz maña belgölüg / köñül bütti yırlar tilim ülgölüg

⁵²⁹⁹ Mehmet Nuri Uygun, “Zikir”, *TDVİA*, İstanbul 2013, C. 44, s. 412-413; S. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 393, 394.

oruç

Farsça rûze sözcüğünün Türkçe söylenişe uydurulmuş hali olan orucun Arapça karşılığı savm sözcüğüdür. Sözlük anlamı bir şeyden uzak durmak, bir şeye karşı kendini tutmak anlamına gelen orucun terim anlamı tan yerinin ağarmasından güneşin batmasına kadar yememek, içmemek, cinsel ilişkiden uzak durmaktır.⁵³⁰⁰ Kutadgu Bilig’de oruç Farsça şekliyle 4 kere geçmektedir.⁵³⁰¹ Beyitlerde namaz ile birlikte anılmaktadır. Bunun yanında eserin mensur önsözünde Farsça perhîz sözcüğü de geçmektedir.⁵³⁰² Burada Yusuf Has Hâcib’in perhiz sahibi bir kişi olduğu belirtilmektedir.

hac

Arapça hac sözcüğü Tanrı’ya yönelme, günahlardan arınma, zorluklara katlanma, dinin özülüyle ilişki kurma anlamlarına gelir. Terim olarak ise Mekke’de bulunan Kabe’yi ve etrafındaki kutsal yerleri belli bir zamanda ziyaret etmek ve gerekenleri yapmaktır.⁵³⁰³ İslâm’ın şartlarından biri olan hac Kutadgu Bilig’de iki kere anılmaktadır. Beyitlere göre “adına namazı” yani Cuma namazı fakirlerin haccı olarak görülmüş ve Cuma namazına katılmak öğütlenmiştir. Haccın yerine getirilmesi gerekli olan şart da belirtilmiştir. Hacca gitmeyi dileyen kişi için mal-mülk gereklidir.⁵³⁰⁴

zekat

Artma, çoğalma, arttırma, temizlik, övgü, bolluk anlamına gelen zekat dinî terim olarak zengin sayılanların mallarının belli bir payını belli kişilere verilmesidir.⁵³⁰⁵ Kutadgu Bilig’de zekat sözcüğü geçmez. Ancak pek çok beyitte zekat karşılığında üle-

⁵³⁰⁰ Ali İhsan Yitik, “Oruç”, *TDVİA*, İstanbul 2007, C. 33, s. 414.

⁵³⁰¹ 3227. seniñ anda tapğun namâz ol biri / tağı biri rûza tutar sen urı
3242. munı barça çoğtı özün yalñuzun / namâz rûza tuttı ay kılķı tüzün
3243. namâz rûza barça öz asğın turur / öz asğın tilegli bağırsız bolur
6456. namâz rûza birle yorıglı ķişı / münâfık atandı ay ilçı başı

⁵³⁰² A.0024. bu kitābnı taşnıf kılığlı balasağun mevlüdlüğ perhîz idisi er turur

⁵³⁰³ İ. Karagöz, (ed.), *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, s. 210.

⁵³⁰⁴ 3239. cemā‘at bile kıl farîza namâz / çığaylar hacı kıl āđına namâz

3982. hac erse tilekiñ kerek neñ tawar / ğāzılķ tilese yēme bu yarar

⁵³⁰⁵ Mehmet Erkal, “Zekât”, *TDVİA*, İstanbul 2013, C. 44, s. 197.

⁵³⁰⁶, neñ / tawar ber-⁵³⁰⁷ birleşik eylemleriyle karşılanmıştır. Türklerde İslâmiyet'ten önce var olan yağma kültürü İslâmiyet'in esaslarından zekat ile örtüşmüştür. Bu bakımdan Kutadgu Bilig'de de akı, akıllık, eli keñ yani cömert, eli açık insanlar ve cömertlik üzerinde önemle durulur. Çünkü cömert olmak iyilik ya da hayır ile ilişkili bir kavramdır.

-
- ⁵³⁰⁶ 1034. sözün kesti açtı ağı kaznağı / üledi öküş neñ çıgaylar haqı
 1112. çıgayka üledi öküş neñ tawar / asıg kılğamu tép sakındı añar
 1189. eger hile çäre yok erse adın / kamuğ neñ hazîne ülegil barın
 1192. üle neñ kişike yitür hem içür / séni neñ keçürgey sen anı keçür
 1205. nelük tirdiñ erdi bu kalgu neñiñ / negüke ülemediñ artgu neñiñ
 1368. esenlik öğinde sen eđgü yétür / tawar neñ barında üle hem yétür
 1517. sıgıt koğtı aytoldı yetrüp ögin / kumarı üledi kişike neñin
 1786. çıgayka üledi öküş neñ tawar / köñül tüzdi rabka kamuğdın sıñar
 2069. oñ elgin kılıç tutsa ursa salıp / sol elgi bile neñ ülese alıp
 2365. uzatma işiñ sen çerig tér tokış / üle neñ erig ög tokış at okış
 2408. küler yüz isig söz üle neñ tawar / boş āzād kişiler bu üçke awar
 2411. sen altun kümüşni ülegil neñin / yuluğ kılğa cānın saw altun teñiñ
 4348. neñinde ülüg kıl süçig söz bile / aş içgü yitürgil tapuğ kıl küle
 4372. çıgayka ülese kümüş neñ tawar / bayat kolsa andın belānı yıgar
 5220. akı bol buğunka üle neñ yétür / saran bolsa begler atın artatur
 5161. kūsüş tut tiriglik kerek işke ıd / üle neñ kişike muyan özke tıd
 1150. çıgayka üledi kör altun kümüş / kadaşlarğa kıldı kumarı öküş
 3240. halāl dünyā kazğan çıgayka üle / kişi elgi tutıl yanut kıl yüle
⁵³⁰⁷ 0761. telim neñ tawar bérđi ögdi öküş / ağırladı bérđi kör altun kümüş
 4369. kalı teñsiz erse tüşi keğ yawuz / çıgayka bérıp neñ küdezgü et öz
 4499. tilek baylık erse tire birge neñ / bayutgay séni ol kızıl bolğa eñ

14.9. Şeriat: Ahlâk ve Muâmelâta İlişkin Adlar

14.9.1. Buyruk ve Yasaklar

Emir ve yasaklar insan yaşamının temel kanunlarıdır. Gerek toplumsal gerekse bireysel ihtiyaçlar nedeniyle uyulması gereken kurallar ve yasaklar vardır. Bu kurallar ve yasaklar toplum hayatını düzenleyen vazgeçilmez öğelerdir. Kural ve yasakların toplumsal, bireysel-ruhsal yönleri yanında dinsel ve ahlaksal yönü de bulunur.

İslâm kaynaklarında emru bi'l-ma'rûf nehyu ani'l-münker biçiminde formülleştirilen bu karşıt kavram çifti Kutadgu Bilig'de aynı beyit içinde 1 kere 6472. beyitte geçer. Zamandan şikayet ederken dinin güzel, faydalı, iyi olarak yapılmasını istediği, buyruklarını yapan ve dinin kötü, çirkin, zararlı olan yasaklara engel olan kişilerin artık kalmadığı belirtilir.⁵³⁰⁸

Kur'ân'da da emr-i maruf ve nehy-i münker biçiminde dokuz ayette geçmektedir. İslâm iyilik üzerine kurulu bir toplum düzeninin sağlanması ve kötülüğün engellenmesi için emiru bi'l-ma'rûf nehiyu ani'l-münker Kur'ân ve hadis kaynaklarına dayalı olarak formülleştirilmiştir. Bu formül “Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz, marufu emreder; münkerden nehyeder ve Allah’a iman edersiniz.” biçiminde Ali İmrân 110. ayette de geçer.⁵³⁰⁹

Emr-i maruf ile nehy-i münker kavramları birbirine karşıt çiftlerdir. Emir ile nehy, maruf ile münker birbirinin karşıtıdır. Emîr yapılması gereken nehy yapılmaması gereken, yasaktır. Maruf akıl ve şeriatın benimsediği iyi, faydalı, hoş şey; münker aklın ve şeriatın benimsemediği, yadırgadığı, kötü, zararlı, çirkin şeydir. İslâm dininin yaşam biçimine uygun olan ve yapılması istenenler emr-i maruf; İslâm dininin yaşam biçimine uygun olmayan ve yasaklanan, yapılmaması istenenler ise nehy-i münkerdir.⁵³¹⁰

⁵³⁰⁸ 6472. kanı emr-ü ma'rûf kılıklı kişi / kanı nehy-ü münker tıdıklı kişi

⁵³⁰⁹ Mustafa Çağrı, “Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker”, *TDVİA*, İstanbul 1995, C. 11, s. 139.

⁵³¹⁰ Ömer Dumlu, *Kur'an-ı Kerim'de Maruf ve Münker*, İzmir, 1999, s. 23.

Arapça nehiy yani yapılmaması istenen yasak karşılığında “tıd-“⁵³¹¹ eylemi ve bu eylemden türeyen “tıdığ”⁵³¹² ve ”tıdın-“⁵³¹³, “tıl-“⁵³¹⁴ sözcükleri de kullanılır. Sözcüğün anlamını Clauson engellemek, sınırlamak (to obstruct, restraint) biçiminde açıklar.⁵³¹⁵ Sözlerden birini söyleyip dokuzunu söylememek, günahlardan sakınmak, boğaza hâkim olmak gerektiği öğütlenir.

Marûf sözcüğü uygun, güzel, hoş, iyi, faydalı, hayır, nimet, armağan, kerem, tatlılık, itidal, insaf, dürüstlük, samimi, namuslu, halis, hilesiz anlamlarına gelir. Emîr ise bir şeyin yapılmasını kesin olarak istemek, buyurmak, hal, durum, iş, olay, konum anlamlarına gelir. Emr-i maruf tamlamasının terim anlamı akıl ve din bakımından iyi olduğu bilinen her eylemdir. İslâm’ın genel hükümleri, ilkeleri ve emirlerince yapılması ve söylenmesi gereken her söz ve eylemdir.⁵³¹⁶

Münker ise bilmemek, tanımamak, kabul etmemek anlamlarına gelen nekr kökünden ism-i mef’uldur. Buna göre münker kuraldışı, çirkin, kötü şeyler; reddetmek, gönülden ve dilden bilmemek, kabul etmemek demektir. Terim anlamı ise Allah’ın razı olmadığı, İslâm’ın çirkin, kötü, kabahat, günah ve haram olarak bildirdiği davranışlardır.

⁵³¹¹ 1445. özüñ köçgü mundın köçüñ aşnu ıd / kerekligni algıl kereksizni tıd
 1662. uwut ol tıdığlı kamuğ teñsizig / uwutsuzluk erke ıdı teñsiz ig
 1800. bayat bérmişin halk tıdumaz küçün / yağız yér yaşıl kök tirilse öçün
 2480. serimlig kerek hem tuta bilse öz / közin keç küdezse tilin tıdsa söz
 2500. yana körse iç taş yarağısızlarığ / ayu bérse tıdsa kötürse arığ
 2549. liw aş tırki kirse körü ıdsa köz / yarağısızni körse anı tıdsa öz
 2567. qalı iglig erse ayıtgu kerek / yawalık kıılır erse tıdgu kerek
 2763. uwut ol tıdığlı yarağısız işig / uwut ol iter kılkı artaq kişig
 2870. ukuş işke tutsa küdezse özin / bilig işke tutsa tıdusa közin
 3121. sebeb sen sen emdi kamuğ edgüke / küçüg tıdguğa hem törü bérügüke
 3450. taqı erde yégrek eren ol turur / miñ arzū bulup bu özin tıdsa terk
 4184. basıtma qatıqlan kiçigke özüñ / tilin oynamağıl tıda tut sözüñ
 4254. bayat hıqmı ol barça edgü isiz / bayat bérse tepsep tıdumaz tepiz
 4671. kerek aşka barğıl kerek barmağıl / boğuz tıd aş az yé esenin tiril
 6153. bayattın yıratır bu dünyā kişig / tıdar kıldru ıdmaz bu edgü işig
 6182. sıgıt kıılma artuq tıda tut özüñ / bu işni bayat ıdtı kesgil sözüñ
 6293. kumarı tegip tıdtı aydı serin / bayat hıqmı tapla köñül ög tilin
 6353. biri boğzı tıdsa bir az sözlese / yırak tutsa özdin yarağısız usa
 6472. qanı emr-ü ma’rûf kılığlı kişi / qanı nehy-ü münker tıdığlı kişi
 6643. tiliñ tıd boğuz yığ uğıma öküş / közüñ yum qulaq tu bir inçin tur a
⁵³¹² 0999. biri sözlegü ol toquzu tıdığ / tıdığ söz tüpi aşlı barça yıdığ
⁵³¹³ 1380. tapuğka irig bol yazuqta tıdın / saña teggü ermez tapuğda adın
 5436. tilim tıdnumadı telim sözledi / sözüm eksümedi suwı eksüdi
 6289. ulıma sen emdi seringil tıdın / tirigke çıkış yok ölümde adın
⁵³¹⁴ 5948. isiz kılsa buğını beg isiz kıılır / isizke isiz kılsa ötrü tılır
⁵³¹⁵ G. Clauson, *EDPT*, p. 450.

⁵³¹⁶ Ayşe Bayraktar Barış, *Kur’ân-ı Kerîm’de Emri Bi’l-Ma’rûf ve Nehyi Anî’l-Münker Meselesi*, Ankara Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007, s. 14; İ. Karagöz, (ed.), *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, s. 147, 409.

Kök anlamı sona erme, bir şeyin sonu, son hedef, yer anlamına gelen nehiy ise yasaklamak, men etmek, engellemek demektir. Nehiy kısaca “yapma” demektir.⁵³¹⁷

farîza

Farz masdar olarak çentik açmak, bir şeyi keserek parçalamak, belirlemek, kesinleştirmek; ad olarak ise belirlenmiş, kesinleştirilmiş, pay, nasib demektir. Bir fıkıh terimi olan farz Kur’ân’da yalnız farîza biçiminde Bakara 286. ayet, Nisâ 11. ayet ve Tevbe 60. ayetlerinde geçer. Dinî bir terim olarak farz mükelleften kesin ve bağlayıcı bir şekilde yapılması istenen namaz, oruç gibi dinî görevleri ifade eder.⁵³¹⁸

Kutadgu Bilig’de “farîza namaz” biçiminde 1 kere geçer. Her vakit namazın farz ve sünneti vardır. Eserde namazın farz rekatlarının cemaatle kılınması öğütlenmektedir.⁵³¹⁹

hüküm

Emir ve yasaklar ile ilgili olan bir diğer kavram “hüküm”dür. Sözlük anlamı iyileştirmek amacıyla yasaklamak, düzeltmek, karar vermek, derin anlayış; siyasî hakimiyet, yargıdır. Kur’ân’da otuz kere çeşitli ayetlerde geçer. Bu ayetlere göre yalnız Allah mutlak hüküm sahibidir; en iyi, güzel hükümleri veren, istediği zaman hüküm koyandır. Kutsal kitaplar aracılığıyla bildirdiği kitaplar aracılığıyla insanlar arasında çatışmaları çözen ve kitapta bildirdiği emir ve yasaklara göre âhirette son hükmü koyan Tanrı’dır.⁵³²⁰

Kutadgu Bilig’de de hüküm sözcüğü Kur’ân’ın Tanrı’nın mutlak hüküm sahibi olarak belirtilen duruma uygun olarak sözcüğün geçtiği 12 beyitte “bayat hükmü” biçiminde anılır.⁵³²¹

⁵³¹⁷ Ayşe Bayraktar Barış, *Kur’ân-ı Kerîm’de Emri Bi’l-Ma’ruf ve Nehyi Ani’l-Münker Meselesi*, Ankara Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007, s. 26, 27, 34, 35.

⁵³¹⁸ İbrahim Kâfi Dönmez, “Farz”, *TDVİA*, İstanbul 1995, C. 12, s. 184; İ. Karagöz, (ed.), *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, s. 171.

⁵³¹⁹ 3239. cemâ’at bile kıl farîza namâz / çığaylar hacı kıl âdîna namâz

⁵³²⁰ İlyas Üzümlü, “Hüküm”, *TDVİA*, İstanbul 1998, C. 18, s. 462.

⁵³²¹ 1233. nerek kaçğurar sen nerek bu sığıt / bayat hıkmı keldi sığıtı ağıt
1261. maña tegdi hıkmüñ barur men munu / bir ök oğlum erdi kaçdur men unu
1279. kamuğ edğü isiz bayat hıkmı bil / bayatka inanıl anıñ tapğı kıl
3194. törüttü bu ewren tuçı ewrülür / bayat hıkmı tağdır bile tezgünür
3898. ayur miñ senâ ol uğan teñrike / ezel hıkmı tegrür köni egrike
3903. ağırlık uçuzluk anıñ hıkmı ol / uluğka kiçigke yeme açsa yol
4254. bayat hıkmı ol barça edğü isiz / bayat bérse tepsep tıdumaz tepiz
4927. bayat hıkmıñe kaç kamuğ işlerig / ödi kelse itlür açar ay tirig
6093. bayat hıkmı tapla negü kelse yüd / buğunka asıg kıl bolu bérse öd
6293. kumarı tegip tıdıtı aydı serin / bayat hıkmı tapla köñül ög tilin
6311. bayat hıkmı erdi kaçdaññ öze / yorıttı kaçāsın sen öz kılğ tūze
6395. neçe sawçı toğdı okıttı amul / bayat hıkmı birle ayu bérdi yol

ķavl

Sünnet farz veya vâcib gibi olmayıp Hz. Muhammed'in söz ve eylemleri ve bu doğrultuda tutulan yoldur. Fıkıh ve hadis uzmanlarınca sünnet Hz. Muhammed'in sözlü olarak yaptığı açıklamalar "ķavli sünnet", peygamberin eylemlerinin, sahâbelerce görülüp aktarılmasına ilişkin haberler "filî sünnet" ve sahâbeler tarafından söylenen ya da işlenen eylemlere peygamberin susması, onaylaması veya güzel karşılması "takriri sünnet" olarak adlandırılıp üçe ayrılır.⁵³²²

Kutadgu Bilig'de ķavl-i sünnet yani Hz. Muhammed'in söylediği sözleri ifade etmek için "ķavl" sözcüğü kullanılır. Sözcük eserde 5 kere geçer.⁵³²³ Beyitlerde Hz. Muhammed'in sözlerinin, kavlinin doğru, gerçek olduğu ve gönül bağlanıp, yolundan gidildiği belirtilir.

Kutadgu Bilig'de ķavl karşılığında "söz" ile ilgili söz öbekleri kullanılır. Nitekim Mütercim Asım Efendi ķavl karşılığının Farsça "sühan veya güft ü gû" Türkçe söz sav" olduğunu belirtir ve şöyle tanımlar: *"Söze denir; kelam manasına, alâ-kavlin mutlakan lisanın mezl ve neşr ve ifşâ eylediği yani tekellüm eylediği sözden ibarettir; gerek tamm gerek nâkıs olsun; cem'i akvâl, cem'ü'l-cem'i ekâvil'dir. tam ve müstağni olan sözdür."*⁵³²⁴ "Söz" Kutadgu Bilig'de en çok geçen sözcüklerdendir. Eserde "söz" türevleriyle birlikte 1294 kere geçer. Hz. Muhammed'in sözleri "edgü / kõni / çın söz" biçiminde veya 46. beyitte olduğu gibi "sewip sözi tuttum bütüp ķavlına" biçiminde dile getirilir.⁵³²⁵ Bu noktada dikkat çeken beyitlerden biri şudur:

0210. yaşıł köktin éndi yağız yérke söz / sözi birle yaľnuķ ağır kıldı öz

Beyte göre söz yeşil gökten yağız yere inmiş ve söz ile insanoğlu kendini değerli kılmıştır. Sözün gökten yere inmesi dinî bir kavram olarak değerlendirildiğinde vahiy yoluyla indirilen ayetlerdir. İnsanoğlunu değerli yapan gökten indirilen sözleri bildirmesidir. Bu beyit Türk kültüründe dönüm noktalarından biri olarak kabul edilebilir. Orhun Yazıtlarından beri devam eden sözün ilahi, kutsal oluşu Kutadgu Bilig ile birlikte yere inmiştir. Bir başka deyişle merkez sembolizminde Tanrı'dan insana doğru bir değışim görülür.

⁵³²² İ. Karagöz, (ed.), *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, s. 606

⁵³²³ 0046. kõñül badım emdi anıñ yoluña / sewip sözi tuttum bütüp ķavlıña
2324. sözi çın kerek bolsa ķavli bütün / uluğ bolsa yaľğan inanmaz buğun
5903. biri til kõni bolsa ķavli bütün / ikinci törü kılsa ilke kutun

6094. kõni sözle ķavliñ tükel kıl bütün / bolur ķavli yaľğan kişiler otun

⁵³²⁴ Mütercim Asım, KM, C. 5, s. 4729, 4730.

⁵³²⁵ 0032. uluğ künde körküt olarnıñ yüzin / elig tuttaçı kılğıl edgü sözün
1024. kõñül til törütti kõni söz üçün / sözi egri bolsa küyer ol küçün
2324. sözi çın kerek bolsa ķavli bütün / uluğ bolsa yaľğan inanmaz buğun
0046. kõñül badım emdi anıñ yoluña / sewip sözi tuttum bütüp ķavlıña

sünnet

Kutadgu Bilig’de “sünnet” sözcüğü 1 kere geçer.⁵³²⁶ Geçtiği beyitte erkek çocuklara uygulanan cerrahî müdahale ve sonrasında uygulanan törenden söz edilmektedir. Bu cerrahî müdahale Arapçada “hıtân”, Latince “circumcisio surgery” olarak adlandırılır.⁵³²⁷ Sünnetin sözcük anlamı izlenen yol, yöntem, örnek alınan uygulama, örf ve gelenektir. İslâm fıkhi, hadis ve kelâmında farklı anlamları olan sünnet Hz. Muhammed’in söz ve eylemlerinin ortak adı ve şer’i delillerin ikincisidir.⁵³²⁸ Nitekim Hz. Muhammed’in Müslüman olmak isteyen erkeklerin sünnet olmasını emrettiği belirtilir. Sünnet Müslümanlığın bir sembolü olarak kabul edilmiştir. Sünnet ve sünnet töreninin çocuğun belleğinde dinî bir hatıra olarak yer tutması onun din ile ilgili olan bağını güçlendireceği ve buna uygun bir kişilik geliştireceğine ilişkin görüşler öne sürülmüştür. Bu bakımdan sünnet ve sonrasında yapılan törende verilen yemek, eğlence çok eski bir gelenektir. Arapça’da sünnet için verilen yemek ve eğlenceye “azîra” denir.⁵³²⁹ Türkçede de sünnet düğünü, töreni, yemeği gibi çeşitli söz öbekleriyle dile getirilir. Kutadgu Bilig’de de “sünnet aş” tamlaması biçiminde anılmaktadır.

vâcib

Farz ile eş anlamlı olan bir diğer kavram vâcib’tir. Vâcibin sözlük anlamı “düşen, meydana geldiği kesin olarak bilinen, belli, bağlayıcı, gereklidir. Terim anlamı ise yapılması kesin ve bağlayıcı bir şekilde istenen eylemdir. Fıkıhta farz ile vâcib eş anlamlı iken Hanefilere göre yapılması istenen eylemin delili kesin ise farz, zanna dayalı ise vâcibtir.⁵³³⁰ Kutadgu Bilig’de vâcib sözcüğü 1 kere 4999. beyitte geçer. Beyte göre halkın beyin yarlığına uyması vaciptir ve küçük büyük duyan herkes hürmet etmeli, uymalıdır.⁵³³¹ Beyitteki bağlama göre sözcüğün sözlük anlamlarından “gerekli, bağlayıcı” anlamlarına denk düşmektedir.

Kutadgu Bilig’de vâcib sözcüğünün anlamı karşılığında hem sözcüksel hem de kiplik gösterenleri vardır. Kutadgu Bilig’de gereklilik kipi -gU eki ile ifade edilir. Bunun yanında -gU+ kerek biçiminde veya (kerek....) + -sA biçiminde formüleleştirilebilecek biçimlerde dile getirilir.⁵³³² Sözcüksel olarak da kerek, kerek- kerekle-, kereklig, eylem, ad ve sıfatlarla işaretlenir. Eserde kerek/ kerek- sözcüğü toplamda 530 kere geçer. Eserin

⁵³²⁶ 4575. olarda birisi küdenke aş ol / ya sünnet aş ya toğursa oğul

⁵³²⁷ Salime Leyla Gürkan, “Sünnet”, *TDVİA*, İstanbul 2010, C. 38, s. 157.

⁵³²⁸ Murteza Bedir, “Sünnet”, *TDVİA*, İstanbul 2010, C. 38, s. 150; İlyas Çelebi, “Sünnet (Kelâm)”, *TDVİA*, İstanbul 2010, C. 38, s. 153.

⁵³²⁹ Nebi Bozkurt, “Sünnet (İslâm’da)”, *TDVİA*, İstanbul 2010, C. 38, s. 157.

⁵³³⁰ İbrahim Kâfi Dönmez, “Vâcib”, *TDVİA*, İstanbul 2012, C. 42, s. 410-414.

⁵³³¹ 4999. ra’iyyetka vâcib begi yarlığı / ağır tutsa eştip kiçig uluğu

⁵³³² Ahmet Bican Ercilasun, *Kutadgu Bilig Grameri Fiil*, İstanbul 2014, s. 194.

söz varlığı içinde merkezî rol oynayan sözcüklerden biridir. Eserde belli sözcüksel ve kiplik işaretlerinin yoğun olması eserin ahlakî, didaktik, siyasî niteliklerinden kaynaklanmaktadır.

yarlıg

Arapça emir ve hüküm karşılığında eserde “yarlıg” sözcüğü kullanılmıştır. Sözcüğün kökenine ilişkin çeşitli görüşler bulunmaktadır. Şinasi Tekin⁵³³³ ve Talat Tekin’e göre salya, tükürük anlamına gelen yar sözcüğünden, Mustafa Öner’e göre yardım anlamındaki yarı sözcüğünden⁵³³⁴, Gülensoy’a göre yansıma bir *ya kökünden +r ile bağırma, duyurma, ilan etme sözcüğünden, Clauson’a göre yar sözcüğünden, Doerfer’e göre yar- ikiye ayırmak eyleminden gelir. Ata ve Güner’e göre Moğolca car ile yar arasında anlamsal bir ilişki vardır. Bağırma çağırma anlamında olan ile buyruk, emir, ferman anlamında olan iki ayrı kök vardır.⁵³³⁵ Nalbant’a göre yar / yal sözcüğünden gelir ve ilk anlamı su, sonraki anlamı tükürük, salya, bir sonraki anlamı dildir ve son olarak da hanın sözü, emir, buyruk anlamı kazanmıştır.⁵³³⁶

Kutadgu Bilig’de yarlıg sözcüğü 25 kere geçmektedir. Sözcüğün geçtiği beyitlerin bir kısmı dinî bir kısmı ise siyasî niteliktedir. Siyasî olarak beyin, hakanın emri, fermanı olarak anılır.⁵³³⁷ Dinî kavram olarak ise “bayat / idi yarlıgı” biçiminde kullanılmıştır.⁵³³⁸

⁵³³³ Şinasi Tekin, “Ög, Ögir-, Yarlıg, Yarlıka- Kelimelerinin Nerelerden Geldikleri Hakkında”, *İştikakçının Köşesi*, İstanbul 2001, s. 218-228.

⁵³³⁴ Mustafa Öner, “Yarlık Sözü Hakkında”, *TDAY-Belleten/2004-II*, 2004, s. 117-122.

⁵³³⁵ Galip Güner, “Yarlıg “Buyruk, Emir, Ferman” ve Yarlıka- “(Tanrı) Buyurmak; Lütfetmek” Kelimelerinin Kökeni Üzerine Yeni Görüşler”, *Turkish Studies*, Volume 8/1, 2013, p. 1553-1560; Aysu Ata, “Türkçede ‘Yargı’ Bildiren Söz Alanı”, *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı-Bildiriler*, Ankara 2007, C. 1, s. 225-229.

⁵³³⁶ Mehmet Vefa Nalbant, “Yarlıg Sözcüğü Üzerine Yeni Bir Köken Bilgisi Denemesi”, *Turkish Studies*, Vol. 8/9, 2013, p. 327-341.

⁵³³⁷ 1589. ilig yarlıgını eşitti özüm / künüm edgü boldı yarudı közüm

1767. öküş edgü yarlıg tümen edgü söz / ilig yarlıkadı yakın boldı öz

1809. begi yarlıgı bolsa edgü söze / kılı köñli yükser yazar kaş köze

1810. kalı bolmasa edgü yarlıg tilin / yaşarmış çéçekler kırır terk bilin

2546. çıkıp edgü yarlıg tegürse tilin / er at köñli mundağ isitse alın

2815. muñağsa tapuğçı elig tarlıkın / begi eştip ıdşa açığ yarlıgın

3159. kalı kelse edgü ağırladı söz / apañ kelmese bolğa yarlıg uçuz

3178. ilig me bitisü öz elgin bitig / okısu ilig yarlıgım ol tetig

3179. maña bütsü méndin téyü bilmesü / yéme yarlıg eştip kite turmasu

3180. neçe me özüm sözlese söz tilin / ilig yarlıgı bu bitig söz açın

3181. negü tér eşitgil ay aşı ağı / kara köñlin awlar begi yarlıgı

3733. öküş edgü yarlıg tümen öt erig / maña yarlıkımız kamuğ sözlerig

3868. ne erklig bolur ol buğunğa uluğ / yoritmasa ilde bu yarlıg kamuğ

4060. saña söz ayıtısa ötün söz cını / cevāb bérse yarlıg tegürgil köni

4999. ra’iyyetka vācib begi yarlıgı / ağır tutsa eştip kiçig uluğı

5001. ağırlar men emdi ilig yarlıgın / ziyāret kılar men bolur men yakın

5580. birı yarlıgını ağır tutsalar / negü erse terkin anı kılsalar

6538. sere söktüm emdi neçe yalñukuğ men / yazuksuzka yarlıg elig til uzattım

⁵³³⁸ 1281. ağır tut negü erse yarlıgların / ağır kılğa teñri bu kün hem yarın

1507. bayat yarlıgın sen ağır tut ağır / iligke tapuğ kıl isingil bağır

14.9.2. Ceza/Ecr/Bedel İle İlgili Sözcükler

İslâm'da insanoğlu dünyada iken kendisine emredilen hükümleri, emirleri yapmakla görevlidir. İslâm kolaylıklar dinidir. Müslümanların yapması gereken ibadetleri gerçekleştirememesi durumunda yapılamayan şeye denk gelecek, yerine geçecek bir yükümlülük eklenir. Bu İslâm'ın denge, ölçülü olma, terazinin iki tarafının eşit olması, hak ve adalet anlayışının bir gereğidir. Adaletin sözlük anlamı her şeyin yerli yerinde olmasıdır. İslâm fıkında yapılamayan eyleme karşılık gelecek işleri ifade etmek için çeşitli kavramlar kullanılır. Bedel, kefare, fide gibi sözcüklerin sözlüksel anlamları farklılık gösterse de terim anlamları ortaktır. Bu sözcüklerle bazı ibadet ve borçları kişinin kendisi tarafından yapamaması, ödeyememesi durumunda yerini alan eylem veya davranışlar için kullanılır.

Kutadgu Bilig'in merkezî kavramlardan biri adâlettir. Adâlet ve âdil sözcükleri eserde yer almakla birlikte denge ve karşılıklılığı ifade edecek teng, tenglik, tuş sözcüklerine de yer verilir. Sözcüksel gösterenler yanında Küntogdı tipinde de görülen bu denge ve ölçülülük pek çok konunun işlenişinde esas alınmaktadır.

Eserde temsil edilen kişiler ve onların yaşam biçimleri, dünya görüşleri bakımından bir karşılaştırma vardır. Bu karşılaştırmada Yusuf Has Hâcib orta yoldadır. Dinî bakımdan tutulan farklı yollar eserde Odgurmış ve Ögdülmüş ile anlatılır. Ögdülmüş her iki dünyayı da kazanmayı, bu dünya ile âhiret hayatını kazanmayı çabalar. Odgurmış ise dünyayı değil yalnız âhireti ister. Tanrı'nın sıfatlarından biri adil olmasıdır. Bu bakımdan adalet, karşılık verme, bedel, kefare, hak ödeme gibi kavramlar eserde belli bir kavram alanını oluşturmaktadır.

'azûb

Masdar olarak susuzluğun şiddetinden yemeyi terk etmek, vurmak; isim olarak ceza, zarar, ezâ, işkence, insana elem ve zor gelen şey anlamına gelen sözcük Allah'ı tanımayan ve buyruklarına uymayanların dünya ve âhirette cezalandırılması demektir. Karşıtı rahmettir.⁵³³⁹ Kutadgu Bilig'de sözcük Allah'ın verdiği ilahî ceza karşılığında kullanılmıştır. Sözcüğün geçtiği beyitlerde azabın herkes için geçerli olduğu, Tanrı'nın azabı kadar rahmetinin de çok olduğu belirtilir.⁵³⁴⁰

2158. köñül til köni tut bayatka sığın / idi yarlığın sen ağır tut tapın

3672. bayat yarlığın kıl özüñ kulluğu / uçup kir sarâyka erejin salın

3676. ağır tutğu yarlığ uçuz kılsa öz / uçuzluğtın ötrü ağır bolsa öz

4762. idim yâdı iş tap sewingü sewing / anıñ yarlığı tap awıngu awınç

5931. idiñ yarlığı kıl özüñ kulluğu / kalı kılmasa sen anuğ tut boyun

⁵³³⁹ İ. Karagöz, (ed.), *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, s. 46.

⁵³⁴⁰ 3332. saña oğ törütmedi teñri tamuğ / saña aymadı bu 'azâbıg kamuğ

3650. 'azâbı telim erse rahmet öküş / yazuqluğ üçün boldı rahmet küşüş

bedel

Kutadgu Bilig’de geçen sözcüklerden biri “bedel” sözcüğüdür ve kıl-yardımcı eylemi ile kullanılır. Arapça “bedel” karşılık, yok olan şeyin yerine geçen, birinin yerine geçen kimse, ıvaz denk, eşit anlamlarına gelir.⁵³⁴¹ Kutadgu Bilig’de 1 kere geçen sözcük beyitte ebdalın malını-mülkünü bedel olarak verdiği, zâhidin de dünyayı bıraktığı belirtilir.⁵³⁴²

Kutadgu Bilig’de fidye ve kefareet anlamında 5 kere yuluş⁵³⁴³ ve 6 kere de yuluğ⁵³⁴⁴ sözcükleri kullanılmıştır. Fidye, kefareet anlamıyla geçen sözcüklerin geçtiği beyitlere göre ölüm karşısında fidye olarak altın gümüş vermek faydasızdır ve fidye öteki dünyayı kazanma aracıdır. yuluş, yuluğ gibi sözcüklerin türediği yul- eylemini Clauson çul-/jul-/yol-/yulk- eylemleri arasında denklik kurar ve anlamını “çekip çıkarmak, tükemek, dışarı doğru koparmak (to pull out, pluck out) olarak verir.”⁵³⁴⁵

bérim

Borç karşılığında dinî bir kavram ve aynı zamanda adaletle ilgili sözcüklerden biri eserde 5 kere geçen bér->berim sözcüğüdür. Beyitlerin ikisinde borçlu kalmak anlamında kullanılmıştır.⁵³⁴⁶ Diğer beyitlerde sözcük “alım” sözcüğüyle birlikte alacak-verecek, alış-veriş karşılığında kullanılmıştır.⁵³⁴⁷

fidâ

Kefâret sözcüğü ile ilişkili olan bir diğer sözcük fidâ veya fidyedir. Kefârete (keffâret-i kübrâ) göre fidye küçük kefarettir (keffâret-i suğrâ). Kefâret günah sayılan bir şey yapmaktan dolayı iken fidye yerine getirilemeyen bir ibadet veya hata, kusuru telâfi etmek içindir.⁵³⁴⁸ Ancak Kutadgu Bilig’in kullanıldığı beyitte sözcük feda etmek,

3651. ‘azâbka katıg kôrğ umın rahmetin / tapuğ kıl yetürgil bu kulluk atın

⁵³⁴¹ İ. Karagöz, (ed.), *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, s. 60

⁵³⁴² 3563. bedel kıldı ebdâl neñin hem mālın / bakıp çoğtı zâhid bu dünyâ ulın

⁵³⁴³ 1113. asıg kıldı erse ölümke kümüş / kümüş kılğay erdi er özke yuluş

1114. ölümke yuluş kıldı erse kişi / yulup ölmegey erdi ilçi başı

1190. hâzîne bu neñ bola başka yuluş / esen bol yana bolğa altun kümüş

3027. bu dünyâ tilese ülegü kümüş / kalı ‘uqbı kolsa bu ol hem yuluş

6106. aklık ol ermez ülese kümüş / akı cānı halkқа kılur ol yuluş

⁵³⁴⁴ 1107. ilig aydı aytoldı iwme serin / ig ol bu yazuqlarkā yulğı yarın

6099. tawar neñ barın kıl özüñke yuluğ / buğunuğ sewindür ay bilgi uluğ

5000. ağırlağ begler özin hem sözin / kerek hindü bolsun kümüş yuluğı

5251. ayā beg boluğlı buđunkā uluğ / köñül til kiçig tut özüñke yuluğ

3640. et özke bulun bolma bilgi uluğ / et öz bulnasa kör qolur dīn yuluğ

4593. boğuzқа bulun bolma boğzı uluğ / boğuzқа bulun bolsa bolmaz yuluğ

⁵³⁴⁵ G. Clauson, *EDPT*, p. 918.

⁵³⁴⁶ 6062. ıdıslıg suwuğ tüşte içse yarım / tükedi tiriglik yarımı bérim

1592. atañ tapğı bar erdi artuğ telim / öteyümedim bardı qaldı bérim

⁵³⁴⁷ 0309. bu tegme biri asğı yası telim / kayusı bérim teg kayusı alım

2804. alımka bérimke oñay bolsa öz / uluğka kiçigke süçig tutsa söz

4539. alımka bérimke oñay edğü bol / kayu ödte kılsa açuğ bolğa yol

⁵³⁴⁸ Salim Ögüt, “Fidye”, *TDVİA*, İstanbul 1996, C. 13, s.56.

vermek, bağışlamak anlamında kullanılmıştır. 1 kere geçen sözcüğün beytinde Hz. Osman'ın malını-mülkünü ve canını fedâ ettiği belirtilmiştir.⁵³⁴⁹

Kutadgu Bilig'de fedâ etmek eylemi 20 kere geçen yuluğ kıl-⁵³⁵⁰ ve 16 kere geçen yuluğla-⁵³⁵¹ eylemleri ile karşılanmıştır. Beyitlerde can, ten, öz, altın, gümüş, neñ fedâ edilebilir.

hak

Sabit, doğru, gerçek olmak, gerektirmek, bir şeyi gerçekleştirmek; varlığı kesin olmak anlamında olan hakk sözcüğünün çoğulu "hukuk"tur. Kullanıldığı bağlama göre çeşitli anlamlar kazanan sözcüğün özündeki anlam "mutabakat ve muvafakat"tır. Kur'ân'da 247 kere geçen hak sözcüğü bâtilın karşıtı olarak kullanılır.⁵³⁵² Hadislerde ise cennetin, cehennem, kıyametin, Allah'ın, peygamberin hak olduğu belirtilirken

⁵³⁴⁹ 0056. fidâ kıldı barın neñin hem özin / yalawaç añar bérđi iki kızın

⁵³⁵⁰ 0037. atasın anasın yuluğ kıldı ol / tilek ümmet erdi ayu bérđi yol

0052. yuluğ kıldı malı teni cânını / yalawaç sewinçi tiledi köni

0085. bezendim begim boldı hakan uluğ / ötündüm munu kolsa cânım yuluğ

1404. yuluğ kılma özni adınlar üçün / suyurka özüñni küyürme küçün

1554. men igdiş kuluñ men tapuğçı seniñ / yuluğ bolsu cânım iligke meniñ

1555. atam cânı boldı iligke yuluğ / yuluğ kılsu teñri saña bu kuluğ

1603. tilese ağır tut tilese uçuz / yuluğ kıldım emdi saña men bu öz

1720. emānet yüdürdi boyunka uluğ / emānet yüder erke cânım yuluğ

1768. kapuğdaki er at kiçig ya uluğ / tañuğ tuttı barça kılıp cân yuluğ

2411. sen altun kümüşni ülegil neñin / yuluğ kılga cânın saw altun teñiñ

2432. hāciblar özele bu bolsa uluğ / bağırsaklığın kılsa cânın yuluğ

3047. kılıçlıg kör er kör kümüşke tutuğ / yumıtmış saw altun kılıçka yuluğ

3876. ilig inç esenin tirilsün uzun / saña men bolayın yuluğ bu özün

3932. aklık ol ermez ülese neñin / akı ol yuluğ kılsa cânın tenin

4534. kalı bolsa sen beg buğunka uluğ / köñül til kiçig tut özüñke yuluğ

4593. boğuzka bulun bolma boğzı uluğ / boğuzka bulun bolsa bolmaz yuluğ

5517. taķı bir kutusı tiler neñ tawar / yuluğ kılsu cânın tawar bér añar

5793. yuluğ kıl añar emdi cânıñ teniñ / uğıp yatma tün kün işin kıl anıñ

5804. iligke yuluğ kılğıl işlet bu neñ / tilekleri bolsu kızıl kılsu eñ

5857. saña kıldım emdi özümni yuluğ / sen inçin tirilgil ay ilçi uluğ

6267. ilig keğ yaşasu kutağsu kutun / yuluğ bolsu cânım tenim öz bütün

⁵³⁵¹ 1733. kayu yügrü tınmaz ajun tezigün / kayu cân yuluğlar teñizke kirür

1943. bağırsakka aytur kişi öz sözün / bağırsak yuluğlar kişike özin

2281. añar tirlür ötrü kür ersig eren / sewüç cân yuluğlap yatur tağ kayan

2406. boş āzād kişiler muñar kul bolur / bu kul cân yuluğlar sewinçin kolar

2831. bağırsak tapuğçı bütün çin kişi / begiñe yuluğlar et öz cân başı

2875. ukušluğ vefālıg kişi tüzünü / yuluğlar kişike kamuğ özini

2960. et öz cân yuluğlar tapuğ kılguçı / tiler beg sewinçi bu kul bolguçı

2977. açığ bérse begler tilin eđgü söz / tapuğçı yuluğlar begiñe et öz

2999. urur cân yuluğlap tapuğçı kılıç / anıñ asğı il kend uluşlar erinç

3059. et öz cân yuluğlar meniñ işime / du‘ā arturur bu keçer yaşıma

3411. saķınç kağgu bolsa yuluğlar özüç / sewinç bolsa sewnür yarutur közüç

3758. bu tört neñ maña bir saña tapnayın / sewüç cân yuluğlap özüm itneyin

4227. yağlağ kāfir yağısın kaťıg / yuluğla bu işke et öz kıl satıg

5797. tuz etmek haķını küdezip eren / yetürmiş kişike yuluğlar başın

6100. kişi ödrümi kör kişini yular / sewüç cân yuluğlap sewinçin tiler

6105. akı tēp ayurlar kayu ol akı / akı cân yuluğlap öter er haķı

⁵³⁵² Mustafa Çağrı, "Hak", *TDVİA*, İstanbul 1997, C. 15, s. 137.

anlatılmak istenen varlığından kuşku duymamak, varlığının kesin, sabit, gerçek olmasıdır. Kutadgu Bilig’de buna benzer bir kullanım 6076. beytinde “ölüm hak turur” biçiminde dile getirilir.⁵³⁵³ Diğer bir beyitte ise “köni hak” biçiminde ikileme olarak kullanılır.⁵³⁵⁴ İslâm dini hak dini olduğu için “köni hak üçün” söz öbeği İslâm dini için veya ona uygun biçimde yaşamak olarak karşılanabilir.

Kur’ân’da, hadislerde ve çeşitli kaynaklarda “korunması, gözetilmesi ya da sahibine ödenmesi gereken meddî ve manevî imkân, pay, eşya ve fayda; görev, sorumluluk, borç anlamlarında kullanılmıştır. Zariyât 19, Meâric 24. ayetlerde yoksulların zenginler üzerinde hakkı olduğu, İsrâ 26 ve Rûm 38. ayetlerinde akraba, yolcu ve yoksula hakkının verilmesi buyrulur. Bu bağlamda hak zekâtla ilişkilidir ve maddî yardımı ifade eder. Allah hakkı, peygamber hakkı, İslâm’ın hakkı, fakirin hakkı, dilencinin hakkı, kardeşlik hakkı, arkadaşlık hakkı, dostluk hakkı, müslüman hakkı, akraba hakkı, komşuluk hakkı, karı-koca hakkı, misafir hakkı, yolculuk hakkı, mal hakkı, kişinin kendi bedeni ve organları üzerindeki hakkından söz edilerek hakkın kapsamı genişletilmiş olur. Hadisin sonunda “Hak sahibine hakkını ver” ve “Hak sahibinin konuşma yetkisi vardır” biçimindeki buyruk hak sahibine hakkını koruma, isteme, kullanma yetkisini tanımaktadır.⁵³⁵⁵

Bu bağlamda Kutadgu Bilig’in hak ile ilgili kullanımları dikkate alındığında yoğun bir hadis kültürünün varlığı görülür. Yukarıda anılan hadis ve ayetlerde yer verilen çeşitli kesimlerin haklarından Kutadgu Bilig’de de söz edilir. Sözcüğün geçtiği beyitlerde “budun hakkı”⁵³⁵⁶, “ra’iyyet hakkı”⁵³⁵⁷, “tapuğçılar hakkı”⁵³⁵⁸, “bey hakkı”⁵³⁵⁹, “kul

⁵³⁵³ 6076. ölüm hak turur kör keçiş yok adın / negü erki hâlim ölümde kédin

⁵³⁵⁴ 6470. yakınlık neçe boldı yarmak üçün / kanı iş kılıklı köni hak üçün

⁵³⁵⁵ Mustafa Çağrı, “Hak”, *TDVİA*, İstanbul 1997, C. 15, s. 138.

⁵³⁵⁶ B.0042. budunniñ haki bar melikler öze / melikniñ haki ma budundın tüze

⁵³⁵⁷ 5574. ra’iyyet haki bar seniñde kör üç / bu hakiñ ötegiñ özün kılma küç

5578. ötemiş bolur sen ra’iyyet haki / sen ötrü hakiñ kol ay ilçi ağı

5579. ra’iyyet öze ol seniñ üç hakiñ / tilegi olardı sen aç kulğakiñ

5553. bularnıñ haki tıdma içgi yégü / bérü tur muñađması ilçi büğü

⁵³⁵⁸ C.0042. bāb tapuğçılar haki begler öze negü erdükin ayur

0597. bu künde naru sen kıyılma tapın / tapınsa öter beg tapuğçı hakiñ

0947. tapuğ kılma kılsa sezāka tapın / sezā beg bilir ol tapuğçı hakiñ

1488. bar erse kalı bu tapuğçı haki / sebeb bol munı edgi yolka oğı

2956. elig aydı keldür maña ay aç / negü ol tapuğçı haki ay seçe

XXXVIII ögdülmüş iligke tapuğçılar haki begler öze negü teg erdükin ayur

2957. bu ögdülmüş aydı bu begler öze / tapuğçı haki bar tapuğda oza

⁵³⁵⁹ 2954. kalı beg hakiñ körse kullar turup / kerek kul hakiñ körse tapgın körüp

2953. neçe beg haki erse kullar öze / yéme kul haki yokmu begler öze

hakki”⁵³⁶⁰, “kadaşlık ve yakınlık hakkı”⁵³⁶¹, “çıgaylar hakkı”⁵³⁶², “kişilik hakkı”⁵³⁶³, “sahiblik hakkı”⁵³⁶⁴, “hazine hakkı”⁵³⁶⁵, “söz hakkı”⁵³⁶⁶, “kalem hakkı”⁵³⁶⁷, “savcı hakkı”⁵³⁶⁸ tamlamaları ile dile getirilir. Hz. Muhammed’in “Hak sahiblerine hakkını verin.” biçimindeki hadisi çerçevesinde ve en önemlisi de adaletle ilişkili olarak “hakki küdez-“ yani hakkın korunması⁵³⁶⁹ ve “hak öte-/ tegür-/yétür-“ yani hakkın ödenmesi⁵³⁷⁰ eserde sıklıkla ifade edilir.

Kutadgu Bilig’de dikkate değer bir ifade ise tuz-ekmek hakkıdır. Farsçada “nan u nemek”tir. Şemsettin Sami “tuz-ekmek”e nimet, ihsan, “tuz-ekmek hakkı”na şükrân, minnettarlık karşılığını vermiştir.⁵³⁷¹ Elçin’e göre bu deyim dostluk, vefa, arkadaşlık, sadâkat, samimiyet, merdlik, dürüstlük gibi kavramları içine alır. Çeşitli verilerden yola çıkarak bu deyimın Türk kültüründe ekmeğini yediği kişiye kötülük yapmadığı, kendisine yapılan iyiliği unutmadığı, ekmeğini paylaştığı kişilere dostluk, vefa, sadakat, arkadaşlık, yardım, samimiyet, dürüstlük, fedakarlık, minnet ve şükran duygu ve düşünceleri ile bağlandığını, tuz-ekmek hakkına uymamanın en büyük kötülük ve ahlaksızlık sayılığını,

⁵³⁶⁰ 2954. kalı beg hakın körse kullar turup / kerek kul hakın körse tapgın körüp

⁵³⁶¹ 2953. neçe beg haqı erse kullar öze / yeme kul haqı yokmu begler öze

⁵³⁶² 3483. bağırşak kadaşım sen ök sen yakın / kéneş bér ötegil kadaşlık hakın

⁵³⁶³ 4292. buşı birle bolma yeme keç yakın / kalı buşsa buzğay yakınlık hakın

⁵³⁶⁴ 3706. toğardın batarka bir örlem yer ol / vefâ birle bilse yakınlık hakın

⁵³⁶⁵ 1034. sözün kesti açtı ağı kaznakı / üledi öküş neñ çığaylar haqı

⁵³⁶⁶ 1691. vefâka vefâ ol kişilik haqı / vefâ kıl kişi bol atıñı beğüt

⁵³⁶⁷ 3601. tükel awçı ıt teg et özke baqın / semiz bolsa bilmez idisi hakın

⁵³⁶⁸ 5581. ikinç tıdmasalar hazîne haqı / öğinde tegürse ay elgi aqı

⁵³⁶⁹ 2670. seniñdin ötelsün maña söz taqı / meniñdin ötelsün saña söz haqı

⁵³⁷⁰ B.0061. ağırlamış artuğ öküş hil’ati / kalemniñ haqı tıp ukuş hürmeti

⁵³⁷¹ 4339. bular ehl-i beyt ol habıbkâ kadaş / habıb sawcı haqqı üçün sew adaş

⁵³⁷² 2822. añar bérse bolğay ağı kaznakı / mansa yarağay küdezse haqı

⁵³⁷³ 3956. barıp tegdi erse kadaşka yakın / yırak tüşti attın küdezdi hakın

⁵³⁷⁴ 4360. bularnı yeme edgü tutğıl yakın / kereklig kişi bu küdezgıl hakın

⁵³⁷⁵ 4649. adaşığı kadaşığı yırak ya yakın / tözüğ aşka ünde küdezgıl hakın

⁵³⁷⁶ 5229. ukuşluğ kim erse anı tut yakın / biliglig sözün tut küdezgıl hakın

⁵³⁷⁷ 1478. ay ilig munu men ötedim hakıñ / tükel kıldım emdi bağırşaklıkıñ

⁵³⁷⁸ 1559. tirigle tapındıñ ötediñ hakım / ölüde muñadıp yidiñ hem ğamım

⁵³⁷⁹ 1560. haqıñnı öteyümedim men seniñ / bayat oğ ötesün seniñ haklarıñ

⁵³⁸⁰ 1593. öteğü kerek men bu haklar saña / kişiler tili bolmasa bér maña

⁵³⁸¹ 1634. ötemiş bolayın atası hakın / kılayın kişilik bağırşaklıkıñ

⁵³⁸² 1877. bayat bérşü tevfiğ maña emdi küç / haqıñnı öteyin yanut birke üç

⁵³⁸³ 2565. muñadığlı barmu elig tarlıkıñ / muñıña yarasa ötese hakın

⁵³⁸⁴ 2905. açını süçünü bağırşaklıkıñ / idişin küdezse ötese hakın

⁵³⁸⁵ 2965. bu tapğı üçün beg öteğü hakın / anı edgü tutğu bağırşaklıkıñ

⁵³⁸⁶ 3060. maña küç bér emdi öteyin hakın / sewinsü maña bolsu köñli yakın

⁵³⁸⁷ 3065. meniñdin kerek emdi edgü yanut / saña haq öteyin tiriglik anut

⁵³⁸⁸ 4071. bu kırka tegürse tapuğçı bu beg / ötedi tapuğçı hakın öggü teg

⁵³⁸⁹ 5583. ötemiş bolur sen özüñ hakların / olar ma ötemiş bolur öz hakın

⁵³⁹⁰ 6105. aqı tıp ayurlar kayu ol aqı / aqı cān yuluğlap öter er haqı

⁵³⁹¹ 2974. tusulur teñinçe açını kerek / tapınmış teñi haq tegürgü kerek

⁵³⁹² 2403. kalı ölmüş erse ağırlap kötür / oğul kız bar erse añar haq yétür

⁵³⁷¹ Şemsettin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 2004, s. 898.

tuz-ekmek hakkının yemin ve namus sözü değerinde kabul edildiğini ancak bazı durumlarda uyulmadığını belirlemiştir.⁵³⁷² Deyimlerden atasözlerine ve edebî eserlere kadar pek çok yerde kullanılan ve hayatın vazgeçilmez bir unsuru olan tuz “tadı tuzu kalmadı” atasözünde olduğu gibi lezzet, tat anlamlarından gelişerek mutluluğu, aile içi uyumu, sevgi ve ilgiyi sembolize eder.⁵³⁷³ Bunların yanında tuz Eski Türkçede güzellik,, melâhat, şirinlik anlamlarında kullanılır. Türk kültüründe tuz ile koku ve daha soyut olarak da terbiye arasında bir ilgi kurularak yaşam pratiklerinde sergilenir. Tuzun belalardan, kötülüklerden koruduğuna ilişkin inançlar, sadaka olarak tuz-ekmek vermek, başın üzerinde tuz çevirmek gibi âdetler⁵³⁷⁴ Kutadgu Bilig’den bu güne ulaşan geleneklerdendir.⁵³⁷⁵ “Tuz ekmek hakkı bilmeyen kör olur.” atasözünde kurulan tuz-ekmek ile körlük arasındaki ilgi nankör sözcüğünde yaşamaktadır. Tuz-ekmek hakkını, değerini, kutsallığını tanımayan kişiler nankördür. Nitekim Ferit Devellioğlu nankör sözcüğünü tuz-ekmek hakkını bilmeyen biçiminde açıklar.⁵³⁷⁶

Tuz-ekmek hakkı ile ilgili yapılan çalışmalarda çeşitli tarihî ve edebî yazılı eserlerden sözlü edebiyat ürünlerine kadar tuzun ve tuz-ekmek hakkının ifade ettiği anlam belirlenmeye çalışılmıştır. Kutadgu Bilig’de tuz-ekmek hakkı 18 beyitte anılır. Bu deyim anıldığı beyitlere göre insaniyetli, inançlı, gözü tok, cömert, yumuşak huylu, alçak gönüllü, alp kişiler tuz-ekmek hakkını bilir. İyi ve uzun bir yaşam⁵³⁷⁷, ünlü olmak⁵³⁷⁸ istenirse tuz ekmek yedirmek; alimlere kapıcıbaşlarına ve hizmetçilere tuz ekmek hakkını ödemek⁵³⁷⁹ ve onu bol tutmak öğütlenmektedir.⁵³⁸⁰ Kutadgu Bilig’deki bu

⁵³⁷² Şükrü Elçin, “Tuz-Ekmek Hakkı Deyimi Üzerine”, *Reşit Rahmeti Arat İçin*, Ankara 1966, s. 164, 171.

⁵³⁷³ Gamze Bayar, “Edebi Metinlerde “Tuz”un Motif Olarak Kullanımı”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S: 5, 2014, s. 91, 94.

⁵³⁷⁴ Mehmet Samsakçı, “Türk Kültür ve Edebiyatında Tuz ve Tuz-Ekmek Hakkı”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 36, S: 36, 2007, s. 183, 197; Yüksel Kırımlı, “İnanç, Nazar ve Nazara Karşı Tuz”, *Tuz Kitabı*, İstanbul 2004, s. 65-73; Zekiye Çağmıla, “Adana’da Tuzla İlgili İnançlar ve Uygulamalar”, *Tuz Kitabı*, İstanbul 2004, s. 74-85; Mehmet Aça, “Türk Halk Geleneğindeki Doğum Sonrası Uygulamalar Bir Örnek: Tuzlama”, *Tuz Kitabı*, İstanbul 2004, s. 95-104.

⁵³⁷⁵ Kürşat Koçak, “Türk Kültür Tarihinin Bin Yıllık Başyapıtı: Kutadgu Bilig’den Bu Güne Ulaşan Gelenekler”, *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 4, S: 13, 2013, s. 61, 63.

⁵³⁷⁶ F. Devellioğlu, *OTAL*, s. 806.

⁵³⁷⁷ 4219. sewigli öküşrek tilese özüñ / tuz etmek yétürgil açuk tut yüzüñ

4279. tiriglik uzunun tiler erse sen / aklı bol tuz etmek yétür usa sen

⁵³⁷⁸ 2320. kü çaw at tilese tuz etmek yétür / tiriglik tilese anı oğ yetür

⁵³⁷⁹ 2532. tuzı etmeki kéñ aklı bolsa keğ / kümüz bérse altun er at térse keğ

4350. tilin irme serme tuz etmek yétür / ağır tut olarığ ağırla kötür

4537. aş içgü tuz etmek yime kéñrüt / atıñ edgü bolğay kelü berge kut

⁵³⁸⁰ 5797. tuz etmek haqını küdeşip eren / yétürmiş kişike yuluğlar başın

5889. tapuğ kıldıñ artuğ bağırsaklıqın / ötediñ maña sen tuz etmek haqın

6096. aklı bolğıl alçak tuz etmek yétür / kişi ‘aybi açma sen örtüp yitür

4222. tuz etmek yétürgil kişike küle / yüzüñni yaruk tut süçig söz bile

1191. negü tér eşitgil közi tok kişi / tuz etmek idisi aklı er başı

1328. tuz etmekni kéñ tut kişike yétür / kişi ‘aybi körse sen açma yitür

öğüt misafirperverliğin ve cömertliğin bir sembolüdür. Her türlü zorluğa katlanan savaşçılar/ askerler ordudaki askerlerin tuzu ekmeği, yemeği, atı, elbisesi ve silahının bol olması gerektiği belirtilmiştir. Savaşçılara verilen paylar tuz-etmek hakkı olarak nitelendirilmiş ve savaşçıların tuz-ekmek hakkını ödemek için ellerinden geleni yapacakları dile getirilmiştir.⁵³⁸¹ 1228 tarihinde Harezmlilerin savaş meydanında Kıpçaklara tuz-ekmek göstermesi ile Kıpçaklar savaş meydanını terk etmesi tuz ekmeğin hakkının askerî yönden önemini göstermektedir. Bu bakımdan Kutadgu Bilig’de tuz-ekmek hakkının askerî yönü dikkat çekicidir.⁵³⁸² Tarihî ve askerî bakımdan gerçekleşen bu uygulama tuz ve ekmeğin kutsal kabul edildiğinin bir tanığıdır.⁵³⁸³ Kutadgu Bilig’de tuz-ekmek hakkının gözetilmemesi zamânenin bozukluğunun bir işaretidir.⁵³⁸⁴ Buradan yola çıkarak denilebilir ki tuz-ekmek hakkı düzenin ve dolayısıyla adaletin sembollerindendir.

kefâret/yuluş/yuluğ

Örtmek, gizlemek, inkâr etmek anlamlarına gelen küfr kökünden türeyen kefare günahları, hataları örtmek için yapılan davranışlardır. Bu bağlamda hadislerde beş vakit namaz, cuma namazı, oruç, umre, hastalık ve başa gelen sıkıntı, belâyaya sabretmek günahların kefareti olarak anılmıştır.⁵³⁸⁵ Kefâret sözcüğü Kutadgu Bilig’de 2 kere kullanılmıştır.⁵³⁸⁶ Kutadgu Bilig’de hastalığın günahların kefareti olarak gösterilmesi hadis kültürü etrafında oluşan bir anlayışın ürünüdür.

kın/kıyın, kına-

Clauson “kıyın” sözcüğünü “kıyn” olarak gösterip “kın/kıñ” sözcüğüne gönderir. Ona göre “kın” sözcüğünün asıl biçimi “kıñ”dır ve anlamı ceza, işkence, eziyettir (punishment, torture).⁵³⁸⁷ Sözcüklerin anıldığı beyitlerde kötülüğün⁵³⁸⁸, haram ve tatlı

⁵³⁸¹ 2317. tuzı etmeki hem aşî kên kerek / atı ton toluñı añar teñ kerek

2318. aş içgü tuz etmek yağar er atı / aş içgü turur bu tiriglik otı

2274. ağı alp atım bolsa alçaq köñül / tuzı etmeki kên ne kılkı amul

2319. negü tér eşitgil ıla atlığı / tuz etmek kênüt ay kişi kutluğı

2321. kişilik kılgılı mançlıg ağı / tuz etmek hağı tép öter er hağı

⁵³⁸² Erkan Göksu, “Kutadgu Bilig’e Göre Türk Savaş Sanatı”, *Turkish Studies*, Volume 2/6, 2009, s. 273.

⁵³⁸³ Ahmet Ata, “Türkmenlerde Tuzun Kutsallığı”, *Tuz Kitabı*, İstanbul 2004, s. 86-92.

⁵³⁸⁴ 6584. tuz etmek hağı tép küdezigli barmu / kümüş gevher altun bile men qalayı

⁵³⁸⁵ Rahmi Yaran, “Kefâret (Fıkıh)”, *TDVİA*, İstanbul 2002, C. 25, s. 180.

⁵³⁸⁶ 5979. yawuz kılna könlüñ tiliñni yıga / yazukqa kefare bolur ig toğa

5981. yazukqa kefare ig ol kör saña / yazuksuz kişi kim ayu bér maña

⁵³⁸⁷ G. Clauson, *EDPT*, p. 631

⁵³⁸⁸ 0893. ne eđgü törü urdı begler begi / isizke bu kın berge zindân yégi

5280. isizler isizliklerin ésmese / sen ésmek kının berge tutıl basa

5548. isizniñ kını birle kılkın ewür / isizke isizlik yaraşur tegür

5279. ay ilig kılıç berge sênde turur / bu berge kıyınlar isizke erür

şeylerin, yalan söylemenin⁵³⁸⁹, içki içip sarhoş olmanın⁵³⁹⁰, aşağılık olmanın⁵³⁹¹, ölümün⁵³⁹² cezası vardır. Ancak ceza ve dayak uygulamalarında temkinli (amul) olmak gerekir.⁵³⁹³ Elçilere ise ceza verilmemelidir.⁵³⁹⁴ Aynı kökten türeyen ve 7 kere geçen kına- eyleminin ise dinî nitelikteki kullanımı ön plandadır. Tanrı'nın günahlardan dolayı cezalandırmaması için duâ edilir⁵³⁹⁵

muyan

Arapça sevab karşılığında muyan sözcüğü kullanılmıştır. Sanskritçe kökenli punya>buyan>muyan Uygur dönemi eserlerinde buyan biçiminde görülür.⁵³⁹⁶ Sözcük Kutadgu Bilig'de sevab sözcüğünden daha fazla 19 kere kullanılmıştır. Beyitlerde “muyan bérşü bayat/teñri” biçiminde duâ edilir.⁵³⁹⁷

Çeşitli hadislerde iyi niyet ile sevab arasındaki ilişki üzerinde durulur. Buna göre bir kişi iyi ve güzel bir iş yapmaya niyet eder fakat gerçekleştiremezse bile sevab kazanır. Kutadgu Bilig'de hadise dayalı iyi niyet ile sevab ilişkisi 5733. beyitte dile getirilir.⁵³⁹⁸ Beyitte iyi niyetli olanın iyilik bulacağı, yapamasa bile “muyan” kazanacağı belirtilir.

Kur'an'da Bakara 261. ayetinde Allah ve din yolunda yapılan harcamalardan kazanılan sevab her birinde yüz adet tane bulunan yedi başağa benzetilmiştir. Yusuf Has Hâcib Kur'an'ın belirttiği gibi mal-mülk dağıtılarak sevab kazanılabileceğini söyler.⁵³⁹⁹

⁵³⁸⁹ 5877. eşitgil sözüg ırte yalğan çımıg / çımıg özke algıl kına yalğanıg

3547. halälka sakış ol harāmka ma kın / kalı şübhe erse yeme keç sakın

4771. tatıg sürme tatıg kını keç katıg / tatıgka yanut ornı teñsiz batıg

⁵³⁹⁰ 6140. uluğlukka esrüp kim ahsumlasa / kara yer katında kıyın yer basa

⁵³⁹¹ 5240. kalı öz kürese uçuzluk anuğ / uçuzluk kıymka kimiñ tākati

⁵³⁹² 5415. tirigke adın hiç yok erse kıyın / tap erdi bu açığ ölümke baqın

⁵³⁹³ 5218. açığ bérşü erse iwit terk tegür / kının berge ursa amulluk ödür

⁵³⁹⁴ 3817. tağı munda yégrek ayur türk hanı / kınama yalawaç söz aysa köni

3818. yalawaçka bolmaz ölüm ya kıyın / eşitmiş sözün çın tegürse tilin

⁵³⁹⁵ 0639. bar erse yazukum kına erk saña / yok erse yüzüñni karartma maña

0642. yazukı bar erse kınağı tutup / yok erse miñ edgün awıtuğ gerek

3520. apa yazdı erse bayat kınadı / bu dünyāg tünek kıldı erklig idi

3776. keçürgil yazukum saña yası yok / kınama meni sen saña asğı yok

3778. eger kınasa sen yarağlıg ma men / keçürse keçür sen yarağlıg ma sen

⁵³⁹⁶ Zafer Öner, “Karahanlı Dönemi Metinlerinde İnançla İlgili Türkçe Terimler”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 10, S: 16, 2009, s. 192.

⁵³⁹⁷ 3319. yakınlık ulamış üçün bir bayat / muyan bérşü miñ miñ tümen edgü at

3684. maña edgü saknıp bu söz sözlediñ / muyan bérşü teñri sakınçım yediñ

6287. yorıp keldi utru ayur ay kadaş / muyan bérşü teñri köñül kılma baş

6307. bu kağgu üçün bérşü teñri muyan / bayattın sewinç bul tamudın amān

⁵³⁹⁸ 5733. niyet edgü kılğanka edgü bolur / neçe kılmasa ol muyanın bulur

⁵³⁹⁹ 5161. küşüş tut tiriglikte māl açnu ıd / sağıştın kutulğı muyan özke tıd

5292. katıgılan tiriglikte māl açnu ıd / sağıştın kutulğı muyan özke tıd

5296. ayā bay boluğlı buñunda talu / köküz kıl bu baylık muyan al tolu

Bunların yanında bilgili⁵⁴⁰⁰ ve sabırlı olmak⁵⁴⁰¹, selam vermek⁵⁴⁰², yalnız insanlardan kaçıp ibadetle değil insanlara faydalı olmak⁵⁴⁰³ insana muyan kazandırır.

Çeşitli ekollerce işlenen güzel ve iyi işlerden dolayı kazanılan sevapların günahları sileceği ileri sürerken kimi ekollerce de bu düşünce benimsenmemiştir.⁵⁴⁰⁴ Kutadgu Bilig’de Yusuf Has Hâcib ilk görüştedir yani kazanılan sevapların insanı günahlardan temizleyeceğini düşünür ve insanı arındıracak sevabın nasıl kazanılacağını da belirtir. Buna göre kul ve cariyelerin hatalarını bağışlamak, hastalanmak ve bey yüzünü görmekle kazanılan muyan insanı günahlardan arındırır, temizler.⁵⁴⁰⁵

ot, küy-

Arapça nâr, Farsça âtiş karşılığında Türkçede ot sözcüğü kullanılır. Cehennemin en belirgin ögesi ateştir ve Kur’ân’da cehennem yerine nâr sözcüğü veya nâr-ı cehennem biçiminde geçer; bazan de azab anlamında kullanılır. İsfahânî duyularla algılanan alev (Bakara 17, Vâkıa 71-72), cehennem ateşi (Bakara 24, Hac 72) ve savaş ateşi (Mâide 64) olmak üzere üçe ayırır.⁵⁴⁰⁶ Kutadgu Bilig’de de ateş hem cehennem ateşi anlamında temizlenme ve aynı zamanda bir ceza niteliğinde çeşitli beyitlerde anılır. Bu beyitlerde “özün otka atma” biçimindeki kullanım yaygındır⁵⁴⁰⁷. Bununla beraber Tanrı’nın “küyer ot” yani yanar ateşten koruduğuna ilişkin beyitler yer alır.⁵⁴⁰⁸ Bir beyitte ise kabir azabı anlamında “kara yer katında yéyür ot” biçiminde dile getirilir.⁵⁴⁰⁹ Dolayısıyla ateş çeşitli dinlerde kutsal anlamlar taşıyan, inançlar geliştirilen, ceza ve temizlenme aracı olması yanında çeşitli sembolik anlamları olan bir kavramdır. Kutadgu

⁵⁴⁰⁰ 3224. bilig birle tã‘at muyanı tümen / biligsiz tapuğ kılsa bulmaz muyan

3225. biligsiz tapuğ kılmışında körü / biliglig uğmış muyanı örü

⁵⁴⁰¹ 6314. kadaşñ ölümi saña bolsu pend / seringil muyan ur şeker bolsu kãd

⁵⁴⁰² 5053. méni kördüñ erse selãm kılmadıñ / bu fazlğ muyanıg kãlı kãlmadıñ

⁵⁴⁰³ 3262. özüñke muyan ol maña eđgü at / ikigü ajuñ birge erklig bayat

3499. kişiler arakı muyan eğgülek / bu yérde bulunmaz munu belgülek

3976. özüñ dünyanı kãd sa ay zãhid bulur / muyan eđgü mundın iletse bolur

⁵⁴⁰⁴ Cağfer Karadaş, “Sevap”, *TDVİA*, İstanbul 2009, C. 36, s. 581.

⁵⁴⁰⁵ 3435. yazuk kılsa kıl küñ keçür ol yazuk / bu yazuk keçürmiş muyan kıl azuk

3465. köni beg yüzi körse kutluğ bolur / muyanğa tegir hem yazukı yulur

5984. igiñ eđgü bolğa esen bolğa sen / yazukun arıgay muyan bulğa sen

⁵⁴⁰⁶ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât Kur’ân Kavramları Sözlüğü*, s. 1017.

⁵⁴⁰⁷ 1284. özüñ otka atma bu dünyā üçün / kişi neñin alma küçeme küçün

1375. özüñ otka atma bu dünyā üçün / havā boynı biçgil et özke öçün

3624. körürde küyürme özüñni küçün / özüñ otka atma bu dünyā üçün

4821. tiriglik bulup er yawa kılsa oğ / özin otka attı uş ol yılkı uç

5004. kişi körse küñdüz méni soñdağa / özin otka atğa méni sözlege

5168. özüñ otka atma kişiler üçün / özüñni küyürme körürde küçün

5399. men emdi bilindim açıldı közüm / méni otka atmış meniñ bu özüm

⁵⁴⁰⁸ 0384. azıp yügrür erdim ayu bérdi yol / küyer erdim otka küdeşme ot

1483. bayatka tutuzdum munı yalwara / tilese küdeşgey küyer ot ara

⁵⁴⁰⁹ 4328. telim halklar öldi bu boğzı üçün / kara yer katında yéyür ot öçün

Bilig’de 54 kere geçen sözcük dört unsurdan (anâsır-ı erbaa) biri olarak anılırken⁵⁴¹⁰ bir yandan da renginden yararlanılarak güneşin ve zamanın kavramsallaştırılmasında kullanılır.⁵⁴¹¹ Ateşin ceza anlamına da çokça yer verilir. Beyler⁵⁴¹², büyük söz söylemek⁵⁴¹³, kötülük yapmak⁵⁴¹⁴, iftira atmak⁵⁴¹⁵, zulmetmek⁵⁴¹⁶, düşmanlık etmek⁵⁴¹⁷, boğaz⁵⁴¹⁸ ve şehvet⁵⁴¹⁹ birer ateş olarak nitelendirilmiştir. Bu eylemleri yapmak veya belli bir konumda olmak cezaî bir yaptırımı gerektirir. Ceza yaptırımı anılan beyitlerde “ot” ya da “küyer ot” biçiminde karşılanmıştır. Bunun yanında küy- ve küyür- eylemlerinin geçtiği kimi beyitlerde de ceza anlamında kullanımlar vardır.⁵⁴²⁰ Üzüntüden, pişmanlıktan içi yanmak anlamı “açıp küy-” veya “açıp küyer men tüte” biçiminde dile getirilir.⁵⁴²¹ Gönül ateşi anlamında “kurugsak otı”, köñül otı”, “bağır otı”⁵⁴²² biçiminde

⁵⁴¹⁰ 0143. üç ot üç suw üç boldı yél / üç boldı toprak ajun boldı il

3725. qodısı yağız yér yaşıl suw bile / örüsi süzük yél öze ot ula

⁵⁴¹¹ 2250. qara tün yaruq künke yakmaz yağuk / yaşıl suw kızıl otka bolmaz konuk

0120. yağız yér bakır bolmağınça kızıl / ya otta ççek önmeginçe yaşıl

3839. toğardın butıqlandı ot teg yalın / yarudı yañı yüz açar teg kelin

5679. butıqlandı yérde yoqaru sita / qalıq meñzi boldı yalın teg ota

6219. toğardın qara kuş kopup örledi / yağı ot kötürmiş teg ot yıldradı

⁵⁴¹² 0779. taqı yakşı aymış biliglig büğü / buşar ödte begler bolur ot ağı

0637. bu aytoldı aydı ay ilig qutı / negüke buşar erki toldı otı

0653. bu begler ot ol otka barma yağuk / qalı bardıñ erse küyürmek anuq

0654. usal bolma begler küyer ot turur / küyer otka yaksa añar yut turur

0655. baqa körse begler küyer ot sanı / basınsa üzer baş sorar öz qanı

4097. bu üç neñke bolma yakın qoşnısı / küyer ot aqar suw bu begler küsi

4087. olar qut tururlar qut elgi uzun / küyer ot tururlar küyürgey özün

4096. ara ot bolur kör ara suw bolur / ara küldürür kör ara yıqlatur

5324. beğüklük uluqluq bu keçgü turur / bu devlet otı barqa öçgü turur

2137. ot ıdı buğunqa buzuldı il / yıqlıldı seziksiz bu beglik ulı

⁵⁴¹³ 1415. irig sözlemegil kişike tilin / irig til ot ol kör küyer teg yalın

2686. ağızdın ara ot ara suw çıkar / birisi itigli birisi yıkar

2687. küyer ot teg ol bu kereksiz sözüñ / ağızdın çıkarmağı küygey özüñ

⁵⁴¹⁴ 0249. isizlik ot ol ot küyürgey bolur / yolında keçig yok öyülgen ötüngen bolur

0408. biliglig beg erdi ukuşluğ oduğ / isizke ot erdi yağıka yoduğ

⁵⁴¹⁵ 4212. ozunçı kişike qatılma yıra / ozunçı tilinde küyer ot köre

⁵⁴¹⁶ 2032. köyer ot turur küç yağusa küyer / törü suw turur aqsa ni‘met öner

3107. törü suw teg ol küç kör ot teg yoduğ / süzük suw aqıttıñ uğıttı otuğ

⁵⁴¹⁷ 0307. bu törtte biri ot birisi yağı / üçünçi ig ol kör tiriglik ağı

2396. yağıq bir saçıtsa yana tirlümez / otuğ suw uğıtsa yana tirlümez

⁵⁴¹⁸ 6352. biri söz boğuz köz bu şehvet otı / bular ol kişike bu tã‘at yutı

5396. qalı bu tigüni yéyü bilmece / qatılma qodu bér küyer ot yésü

6369. özüñ buğrağursa beğütse boyun / séni otka tartar ulıtur ünün

⁵⁴¹⁹ 3608. tişi şuhbeti me bu erlik otın / öçürmek üçün ol birer sã‘atın

3609. bu otuğ negü teg öçürse öçer / kerek erse körklüg ya körksüz kuçar

⁵⁴²⁰ 1024. köñül til törütti köni söz üçün / sözi egri bolsa küyer ol küçün

2898. köni ermece küygey erdi ulun / köni turmasa kör bolur er bulun

5256. isizke qatılma küyürgey isiz / atıñ edgü bolsa qalır edgü iz

1404. yuluğ kılama özni adınlar üçün / suyurqa özüñni küyürme küçün

3532. özüñ iki künlük awıñgu üçün / körürde küyürme özüñni küçün

⁵⁴²¹ 1229. yanut bérdi ögdülmüş aydı ata / seniñ qađguñı yép küyer men tüte

3796. tüpi yél keçer teg tiriglik keçip / oğundum men emdi küyer men açıp

5637. yégitlik küçi bardı méndin kite / açıp men yégitlikke küyüp tüte

⁵⁴²² 0375. tatıq bardı öçti quruqsak otı / yıradı meniñdin yégitlik atı

anılırken gençlik ateşinin sönmesi ise “ot udı-” biçiminde dile getirilmiştir.⁵⁴²³ Türk adet ve geleneklerinde yaşayan ateşi söndürmek yerine uyutmak anlayışı Kutadgu Bilig’in çeşitli beyitlerinde “ot udı-” biçimiyle tanıklanmaktadır.

şavāb

Sözlük anlamı geri dönmek, bir şeyin ilk haline dönmektir. Terim olarak yapılan bir işe verilen karşılıktır.⁵⁴²⁴ Sevab yalnız iyi ve güzel eylemlerin karşılığı yani ödülü, mükafatı, eciri değil kötü davranışlara verilen karşılığı cezayı da kapsar. Bugün sevab ile ibadet, iyilik ve hayırdan dolayı kazanılan ödül, mükafat anlaşılmaktadır. Dolayısıyla sözcüğün anlamında bir daralma meydana gelmiştir. Kutadgu Bilig’de sevāb sözcüğü 3 kere geçer. Sözcüğün yer aldığı beyitlerde cevap vermek ve cevapta bilgi bulunması sevab olarak nitelendirilmiştir.⁵⁴²⁵

ter

Yapılan bir işin karşılığı, verilmesi gereken pay, ücret anlamında “ter” sözcüğü geçer. Hak, hukuk, adaletle ilgili olan bu sözcük Clauson’un sözlüğünde yer almaz. Ancak aynı kökten türeyen terçi için kiralık işçi, ücretle çalışan kimse (a hired labourer, one who works for wages) anlamını verir.⁵⁴²⁶ Buradan sözcüğün ücret olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Uygur Türkçesinde ter ücret karşılığıdır.⁵⁴²⁷ Kutadgu Bilig’de 3 kere geçen sözcüğün dinî bir kavram olarak kullanımı 5078. beyitte “bayat bērsü ter” biçimindeki ifadede görülmektedir.⁵⁴²⁸ Tanrı karşılığını veya ecrini versin anlamındadır. Diğer beyitlerde sözcük dinî anlamda kullanılmamıştır. Uzlara yani zanaatkarlara yaptıkları işlerin ücretini, karşılığını ödemek anlamındadır.⁵⁴²⁹ Sözcüğün dikkat çeken kullanımı ise 5078. beyitteki “tiş teri” tamlamasıdır. Türkiye Türkçesindeki karşılığı “diş kirası”dır.⁵⁴³⁰ Diş kirası “sarayda, zengin konaklarında iftardan sonra konuklara verilen armağan veya para; bir kimseye fazladan verilen armağan veya para”dır.⁵⁴³¹ Kutadgu Bilig’de de davetten sonra armağan, ipekli kumaş ve gücü yeterse

1084. bayat eđgü kılğay bu söz sözleme / tügün urma otun meniñ köñlüme

1482. munu men barır men ay ilig kutı / turu qaldı oğlum bu bağrım otı

⁵⁴²³ 2373. kiçig kur yégitler bolur keğ yiti / qalı yüz ewürse uğıtur otı

4694. kiçig oğlan erken kılınç eğgü tut / uluğlukqa tegse uğınur bu ot

⁵⁴²⁴ Hasan Kurt, “İslâm İnancına Göre Sevap Kavramı”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. X/1, 2006, s.192, 194.

⁵⁴²⁵ 1907. ayıtmaq oñay boldı tersi cevāb / cevābqa ilig bilgi bolğay şavāb

2648. söz uqğan kerek bolsa hāzır cevāb / cevāb kılsa bérmiş söziñe şavāb

5007. sewindi kör ögdülmiş aydı cevāb / idı körklüg ol bu yéme keğ şavāb

⁵⁴²⁶ G. Clauson, *EDPT*, p. 534.

⁵⁴²⁷ A. Caferoğlu, *EUTS*, Ankara 2015, s. 234.

⁵⁴²⁸ 5078. idı yakşı aymış köni sözlüg er / köni sözlüg erke bayat bērsü ter

⁵⁴²⁹ 4462. işiñ kılsalar terk terin tegrü bér / yétürgil içürgil aşın kéñrü bér

⁵⁴³⁰ 4661. bıçış kıl küçüñ yetse bıçğıl ağı / usa tiş teri bér kesilsü çoğı

⁵⁴³¹ Türkçe Sözlük, (2005), Ankara TDK Yayınları, s. 541

diş kirası vermesi öğütlenir. Dolayısıyla sözcüğün anlamlarından biri Clauson'un belirttiği gibi "kira"dır. Bu anlam Kutadgu Bilig'in "tiş teri" kullanımında açıkça görülmektedir.

tevfik

Hak sözcüğünün özünü "mutabakat ve muvafakat"tır. Bu bakımdan hak ve adaletle doğrudan ilişkili olan kavramlardan biri "tevfik"tir."vefk" sözcüğünden türeyen tevfiğ "birbirine uyma, uygun gelme, muvaffak olma" anlamların gelir.⁵⁴³² Terim olarak ise Allah'ın kulların eylemlerini sevdiği ve razı olduğu şeye uygun kılmasıdır. İnayet, nusret, lütuf gibi sözcükler de benzer anlamlara gelir.⁵⁴³³

Kutadgu Bilig'de 19 kere kullanılan tevfiğ sözcüğü "bayat/teñri tevfiğ bér-"⁵⁴³⁴, "bayat tevfiğ kıl-"⁵⁴³⁵, "bayattın tevfiğ bul-/ kol-"⁵⁴³⁶ biçiminde geçmekte ve çeşitli durumların gerçekleşmesi için Tanrı'ya duâ edilmektedir.

yanığ /yanut

Clauson geri gelen şey anlamını verdiği "yanut" sözcüğünün kökünü geri gelmek, dönmek, geri çevrilmek anlamındaki "yan-" eylemi olarak verir. Yalnızca Türk dilinin kuzeydoğu lehçelerinde, Altay lehçelerinde kadının kocasının ölümünden sonra dönen çeyiz karşılığında kullanıldığını belirtir. Hakaniye Türkçesinde el-'iwad, el-cevâb karşılığında kullanıldığını örneklendirir. Aynı kökten geldiğini belirttiği "yanığ" sözcüğünün ise Kutadgu Bilig'deki kullanımını örneklendirmekle yetinir. Ancak Kâşgarlı Mahmud'da tanıklanan birer kullanımlık örneklerden olan iki ayrı "yanığ" sözcüğünden

⁵⁴³² Şemsettin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 2004, s. 447

⁵⁴³³ Hülya Alper, "Tevfiğ", *TDVİA*, İstanbul 2012, C. 41, s. 8.

⁵⁴³⁴ 1430. kamuğ işke tevfiğ bayattın tile / bayat birge şeksiz saña küç bile

1479. bayat bérü tevfiğ kamuğ edgüke / kutadşu bu edgü yégü keğgüke

1877. bayat bérü tevfiğ maña emdi küç / haqıñnı öteyin yanut birke üç

3468. bayat bérü tevfiğ kamuğ edgüke / buğun asğıña hem yüki yüdgüke

4879. bayat bérü tevfiğ saña küç kadaş / du'āda unitma köñül tutma taş

5401. du'ā kıl ay odğurmuş emdi maña / bayat bérü tevfiğ kör edgü yaña

5402. yanut bérü odğurmuş aydı ay beg / bayat bérü tevfiğ tilekiñke teg

5437. bayat bérü tevfiğ saña ay ilig / kamuğ edgülükke tegürgil elig

5611. bayat bérü tevfiğ bu künde naru / sen aymış bu sözler tutayın körü

5722. idi edgü niyetni kılmış özüñ / bayat bérü tevfiğ yarutsu közüñ

5745. bayat bérü tevfiğ saña edgüke / kamuğ edgülükke sunup teggüke

5854. yanut bérü odğulmuş aydı ay beg / bayat bérü tevfiğ ayā erde yég

5899. munu kur badım men tapuğka katığ / bayat bérü tevfiğ ay bilgi batığ

6409. bayat bérü tevfiğ bu künde naru / kamuğ edgülükke ay edgü törü

6273. ilig aydı teñri bu künde naru / maña bérü tevfiğ kılayın törü

⁵⁴³⁵ 4857. kerek emdi kılka özi kulluğun / tükel kılgu bulsa bayat tevfiğın

⁵⁴³⁶ 5934. ilig aydı tevfiğ kılur men turup / bayattın bu işke köñül tüz urup

4858. kılı bulsa tevfiğ bayattın kılı / kamuğ edgülükke açıldı yolu

3113. özüñ buldı tevfiğ kamuğ edgüke / buğun toğtı bütti yégü keğgüke

birincisinin anlamını tehdit, korku, tehlike, göz dağı; ikincisinin anlamını kusma olarak verir.⁵⁴³⁷ Tekin bu sözcüğün kökünü *ya- eylemine bağlar.⁵⁴³⁸

Kutadgu Bilig’de “yanıg” ve “yanut” sözcükleri karşılık vermek, yapılanın denk veya eşit biçimde alınması anlamındadır. Eserde 2 kere geçen “yanıg” sözcüğünün yapılan iyiliğe karşılık istememek ve faydalı olma karşılığında duâ isteme biçiminde bir kullanımı vardır.⁵⁴³⁹ Eserde 173 kere geçen “yanut” sözcüğü dinî bir kavram olarak Tanrı’nın karşılık vermesi, ecrini vermesi, mükâfat, sevap anlamında 9 beyitte geçmektedir.⁵⁴⁴⁰ İyiliğin⁵⁴⁴¹, kötülüğün⁵⁴⁴², zahmetin-rahatlığın, vefa ve cefanın⁵⁴⁴³, her türlü istek ve yiyeceğin⁵⁴⁴⁴, ana-ata, akraba, eş dostun⁵⁴⁴⁵, kadınlarla muhabbetin⁵⁴⁴⁶, insaniyetli olmanın⁵⁴⁴⁷ bir karşılığı vardır. Kutadgu Bilig’de “İnsan ne ekerse onu biçer.” atasözünün bir başka ifade şekli şu iki beyitte hayat bulmuştur:

3571. keçürmiş tiriglik saña bolğa tüş / negü kıldıñ erse yanut kelge tuş
6256. keçürmiş tiriglik bu kün boldı tüş / neteg keçti erse yanut kelge tuş

⁵⁴³⁷ G. Clauson, *EDPT*, p. 940, 946, 948.

⁵⁴³⁸ Şinasi Tekin, “Yazı Yazmak Nereden Geliyor?”, *İştikakçının Köşesi*, İstanbul 2001, s. 68.

⁵⁴³⁹ 3020. bu begler sewinçi yarınkı asıg / du’ā tap maña edgü atın yanıg

0858. öz asğın tilemez kişike asıg / bérür ol asıgdın bu kılmar yanıg

⁵⁴⁴⁰ 0753. bayat kimke bérse tilek arzısı / anıñ şükri boldı yanut kılğısı

1877. bayat bérsev tevfiğ maña emdi küç / haqıñnı öteyin yanut birke üç

4471. olardın tileme tawarın yanut / yanutı bayat berge edgü konut

4872. saña tegdi emgek kelü hem baru / yanutı bayat bérsev kün teg yaru

5020. ilig aydı emgep yügürdün öküş / yanut bérsev teñri ol emgekke tuş

5131. ay edgü kişi ötle emdi maña / yanut berge teñri yarınlık saña

5794. ol edgü yanutı bu edgü anut / saña ma bayat berge edgü yanut

6260. meni kütgaru bir özünñi bile / yanutı bayat birge edgü yola

6262. kim edgü kılınsa hem edgü yanut / bayat ok bérsev edgü közni yarut

⁵⁴⁴¹ 2980. kişi edgülekke sewüg cān bérsev / bir edgü yanutı on edgü kılur

2980. kişi edgülekke sewüg cān bérsev / bir edgü yanutı on edgü kılur

3065. meniñdin kerek emdi edgü yanut / saña haq öteyin tiriglik anut

3510. bu edgü kamuğ yerde edgü bolur / ol edgü yanutı hem edgü bulur

5766. kişi edgülekke kılur edgülek / biriñe yanutı kılur on ülüg

5772. unıttıñnu erki bu edgülerig / yanut kılmağumu ay köñli tirig

5785. saña kıldı ilig kamuğ edgülek / yanutı kereksizmü yandru külüg

5790. saña edgü kıldı ilig miñ yanut / ol edgü yanutı sen edgü anut

⁵⁴⁴² 0929. isiz kılsa isiz yanutı ökünç / usa edgülek kıl isizke öçün

6263. kim isiz kılınsa öziñe kılur / ol isiz yanutı hem isiz bolur

6264. isizlik tilese bar isiz kılın / ol isiz yanutı ultıgay bilin

⁵⁴⁴³ 1597. kimiñ emgeki kirse kimke birer / yanutın öküş kıl sen ötrü añar

2985. kişi emgek ıdsa kişi yurnıña / yanutı kişilik kılur ornıña

5320. vefā kılsa yandru yanutı cefā / cefā kılsa ötrü kılur bu vefā

⁵⁴⁴⁴ 0937. erej arzı ni’met küwençin awınç / bu edgü yanutı bolur bu sewinç

3577. yémek içmek ol bir tatıg ay kadaş / yanutı çıkarda yawuz ay adaş

2819. tilemişte bulsa tilegli neñin / yanut kılsa bolmaz cānında öñin

3240. halāl dünyā kazağan çığayka üle / kişi elgi tutıl yanut kıl yüle

⁵⁴⁴⁵ 4237. yakınlık bu iki kişi birle tut / bulardın saña teggey edgü yanut

4182. eşñiñ hem tuşuñ bu katılgu kişi / yanutka yanut kıl eşñe tuş

1569. atañnı anañnı sewindür tapın / yanut berge tapğun tūmen miñ asıg

⁵⁴⁴⁶ 3584. tişi birle şuhbet idi keç tatıg / soğuk suwka yunmak yanutı katıg

⁵⁴⁴⁷ 1690. kişilik kılurka kişilik anut / kişilik teñinçe törü kıl yanut

Kur’ân’da yapılan her iyiliğin on katı iyilikle ödüllendirileceği, yapılan her kötülüğün ise yapılan kötülüğe denk olarak cezalandırılacağı En’ân suresi 160. ayette belirtilir. Kutadgu Bilig’in yukarıdaki beyitlerinde görüldüğü gibi yapılan her ne ise (iyi veya kötü) karşılığı ne eksik ne fazladır; yapılanlara denktir. Yapılan her iyi veya kötü işin karşılığının denk olduğu eserde “tuş” sözcüğüyle vurgulanmıştır.

14.9.3. İhsan- Bağış-Lütuf-Hediye vs.

açığ

Kutadgu Bilig’de ihsan, lütuf, bağış, hediye anlamında kullanılan sözcüklerden biri “açığ” sözcüğü hem ad hem de kıl- ve bol- yardımcı eylemleriyle kullanılır. Bununla birlikte aynı kökten ve anlamda 18 kere geçen “açın-“ eylemi bulunur. Her iki sözcüğün kökü Clauson’a göre anlamsal bağı zayıf olmasına karşın muhtemelen aç- eylemidir ve anlamı armağan (gift) ve daha özel olarak hükümdar veya yöneticinin hediyesidir (a gift from a ruler).⁵⁴⁴⁸ Kutadgu Bilig’de hem 22 kere geçen açığ sözcüğü hem de 18 kere geçen açın- sözcüğü dinî bir kavram olarak değil politik bir değer olarak yöneticinin, hakanın diğer insanlara verdiği ihsan, bahşiş, hediye anlamında kullanılmıştır. Dolayısıyla sözcüğün kullanımında alt-üst ilişkisi bağlamında bir hiyerarşi söz konusudur. Bu aşağıdaki beyitte de açıkça görülmektedir:

4531. *uluğ sen olar boldı sénde kiçig / kiçigke uluğ boldı açığ süçig*

“açığ” sözcüğünün geçtiği beyitler eserde hakanı temsil eden Küntogdı tarafından söylenmiş⁵⁴⁴⁹ veya hakanın askere, elçiye, hizmetkara, saray görevlilerine vermesi

⁵⁴⁴⁸ G. Clauson, *EDPT*, p. 22

⁵⁴⁴⁹ B.0041. kereklig ukušluğ birisi oñay / yulağa negü teg açığ kıldı ay
0596. meniñdin açığ bolsu séndin tapuğ / tapuğ bolsa ötrü açar kut kapuğ
0616. bu aytoldı künde yetürdi tapuğ / ilig me açığ birle açtı kapuğ
0853. yakın bolğa sen künde ötrü maña / ağırlık açığ artğa méndin saña
1035. ağırladı ilig bu ay toldını / açığ bérđi elgin tilin ögdini
1646. yöleki bar erdi munuñ belgölüg / anın eğledim kıldım açığ ülüg

gereken bağıştan söz edilmiştir.⁵⁴⁵⁰ Eserde yalnız 2496. beyitte açığ sözcüğü hediye anlamında kullanılmıştır.⁵⁴⁵¹

“açın-“ eyleminde de “açığ” sözcüğüne benzer bir kullanım vardır. Hakanın ihsanda bulunması anlamında kullanılmıştır.⁵⁴⁵²

artut~ertüt

Sözcük Eski Uygur metinlerinde geçmekte ve Dîvânu Lugâti't-Türk'te “emirin huzurunda sunulan at vb. bir hediye” biçiminde açıklanmıştır. Sözcük kıl-, ıd- eylemleriyle birlikte kullanılır. Clauson sözcüğü ert- “geçmek, zamanın geçmesi” eyleminden -(ü)t eki ile ad yapıldığını, Röhrborn ise art- “yüklemek, kaygılanmak” eylemine bağlayarak artut biçiminde olması gerektiğini, Erdal da Röhrborn'a katılarak art- “bir şeyi bir insan veya bir hayvanın sırtına yüklemek” eyleminden türediğini belirtir. Tezcan ise sözcüğün Soğdçadan alınan ödünç bir sözcüktür ve hediye anlamındadır.⁵⁴⁵³ Kutadgu Bilig'de artut biçiminde geçmekte ve Ögdülmiş'i işçilerin hepsi gelerek ona

⁵⁴⁵⁰ 2399. kim er tutsa öggü açınğu kerek / ol açığ bile er urunsa yürek
 2495. ya yat baz yalawaç keliş ya barış / boşuğ bérü açığ olarka tegiş
 2542. alu bérse açığ kör altun kümüş / kayuğa at alsa kayuğa yumuş
 2807. kalı bérse begler er atka açığ / tegürse anı bolmasa yüzde çığ
 2808. açığ tıdsa işçi er at köñli sır / er at köñli sına alır begke kir
 2815. muñaşsa tapuğçı elig tarlıkın / begi eştip ıdsa açığ yarlığın
 2982. tapuğka körü bérü edğü açığ / yalıñnı bütürgü todurğu açığ
 2977. açığ bérse begler tilin edğü söz / tapuğçı yuluğlar begiñe et öz
 3064. tapıñduñ açığda aşındı tapuğ / tapuğ kalmadı sen yetürdüñ kamuğ
 3734. yéme va'de kılmuş öküş edgülük / ağırlık açığlar yégü kedgülük
 3736. tapuğsuz özüm bulsa edğü açığ / kalı taplamaz men bu devlet yaşığ
 3820. yalawaç tutuzmış sözün sözlese / açığ bér tilin ög söz aydım kese
 5218. açığ bérü erse iwit terk tegür / kınım berge ura amulluk ödür
 5496. sewerig sewindür kör açığ bérp / séni sewmegüçini sürgil serip
 5513. er at térgü yıggu açınğu açığ / çığayığ bayutğu todurğu açığ
⁵⁴⁵¹ 2496. konukları körgü ya boğzı yémi / açığlıg açığsızka kılsa emi
⁵⁴⁵² 0468. iligke tusulsun bu erdemlerim / açınsun meniñ kitsü emgeklerim
 0618. tapuğka süçindi bu aytoldı keğ / ilig me açındı yarı arttı ed
 0635. kayu erse begler tapuğçı kılın / tapındurğu ötrü açınsa yolın
 0646. tapuğsuz ağırlap açındım séni / orun bérdim erse basındıñ méni
 1353. méni edğü tuttuñ açındıñ öküş / saña tapnumadın barır bu öz uş
 1642. açındı ilig kör kötürdi örü / bolu bérdi ewren yumıttı törü
 2399. kim er tutsa öggü açınğu kerek / ol açığ bile er urunsa yürek
 2952. yime bilgü begler tapuğçı kılın / negü teg açınğu tapınsa yılın
 2974. tusulur teñinçe açıñu kerek / tapınmış teñi haq tegürgü kerek
 4081. bağırsak kerek kul begiñe açır / anı ötrü begler açınsa tegir
 5513. er at térgü yıggu açınğu açığ / çığayığ bayutğu todurğu açığ
 5592. sewindür bularığ açın neñ bile / körü tur adın işke katma yula
 5593. tusulur teñinçe ağırla açın / bayutgıl neñin sen beğütgil küçin
 5914. seçe tut bularığ sen adra öñi / ağırla açınğıl kör asğı teñi
 2837. telim tapğı erse öküş emgeki / añar bütse bolğay açınmış begi
 2836. muñar kéçki eski tapuğçı kerek / açını süçinü aşın bérse terk
 2905. açını süçinü bağırsaklıkın / idişin küdezse ötese haqın
⁵⁴⁵³ Ersin Teres, “Ertüt~ Belek Sözcükleri Üzerine”, *Turkish Studies*, Vol. 3/1, 2008, s. 368.

“neñ artuk kırlarlar” yani hediye olarak eşya vb. şeyler verirler.⁵⁴⁵⁴ Beylere verilen at veya ata benzer hayvanların verildiği hediye iken anlamı genişleyerek her türlü hediye için kullanılmıştır. Nitekim Kutadgu Bilig’de neñ sözcüğü ile geçmesi sözcüğün uğradığı anlam genişlemesinin gösterenlerindendir.

‘atā

‘ata (عطاء) sözcüğünün sözlük anlamı “verme, veriş, bağışlama, vergi, ‘atiyye, ihsan”dır.⁵⁴⁵⁵ Kutadgu Bilig’de Tanrı’nın ihasanı, bağışı, lütfu, armağanı “bayattın ‘atā sen” biçiminde ifade edilmiştir. Sözcüğün geçtiği beyitlerde “ukuş” Tanrı vergisi, lütfu olduğu belirtilmiştir.⁵⁴⁵⁶ Diğer beyitlerde ise hükümdar Ögdülmiş’in kendisi için Tanrı’nın bir lütfu, armağanı olduğu söyler ve bunun için yüz bin kat fazla şükr eder.⁵⁴⁵⁷

bıçış

Kutadgu Bilig’de hediye karşılığında kullanılan sözcüklerden biri “bıçış”tır. Clauson’a göre sözcüğün anlamsal bağı açık olmasa da bıç- eyleminden türediği kesindir ve anlaşma, sözleşme (agreement, contract) anlamlarına gelmektedir. Dîvânu Lugâti’t-Türk’te ise bıçış biçiminde yazılmıştır.⁵⁴⁵⁸ Bu sözcüğün bir kere geçtiği beyte göre ziyafete gelenlere bıçış kıl- ve ağı bıç- ve tiş teri yani diş kirası vermek öğütlenmektedir.⁵⁴⁵⁹ Arat hediye olarak⁵⁴⁶⁰ Dankoff ise ipekli kumaş vermek (give them cuttings of silk brocade) olarak karşılar.⁵⁴⁶¹ Beyitte bıçış kıl- ve ağı bıç- eylemleri sözcüğün ipekli kumaş gibi değerli kumaşlardan hediye etmek anlamını güçlendirmektedir. Dolayısıyla bıçış o dönem için ipekli, sırmalı kumaşa güç yeterse verilebilecek iyi bir hediyedir.⁵⁴⁶²

boşuğ

Hediye anlamında kullanılan sözcüklerden biri de “boşuğ”tur. Sözcüğün kökünü serbest, özgür bırakmak (to free, liberate) anlamındaki boşu- eyleminden getiren Clauson’a göre hakanın verdiği hediye anlamında çeşitli metinlerde geçse de Kutadgu Bilig’deki boşuğ/boşoğ sözcüğü “ayrılması için izin vermek, müsaade etmek (giving

⁵⁴⁵⁴ 1769. kamuğ işçi barça köründi kelip / tapuğ tozğu birle neñ artut kılıp

⁵⁴⁵⁵ Şemsettin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 2004, s. 939

⁵⁴⁵⁶ 1829. bayattın ‘atā ol ukuş belgölüg / ukuştın bulur er miñ edğü ülüg

⁵⁴⁵⁷ 1873. bayat bérđi barça tükel edğölük / bayattın ‘atā sen maña belgölüg

1884. kayu beg bulur erse mundağ kuluğ / bayattın ‘atā ol aňgar keđ uluğ

5888. bayattın maña çın ‘atā sen bu kün / seniñdin yazıldı kamuğ berk tügün

3058. munı bérđiñ emdi maña sen ‘atā / kılur men munıñ şükri yüz miñ kıta

⁵⁴⁵⁸ G. Clauson, *EDPT*, p. 294

⁵⁴⁵⁹ 4661. bıçış kıl küçün yetse bıçğıl ağı / usa tiş teri bir kesilsü çoğı

⁵⁴⁶⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 337.

⁵⁴⁶¹ Yusuf Khass Hajib, *WRG*, s. 192.

⁵⁴⁶² A. Mevhibe Coşar, “Türk Kültüründe Hediyeğin Algılanışı”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve edebiyatı Dergisi*, 2008, s. 38.

permission to depart)” demektir.⁵⁴⁶³ Sözcüğün geçtiği beyite göre hâcibin görevlerinden biri yabancıların, elçilerin geliş-gidişlerinde onlara verilecek “açığ” ve” boşuğ”tan söz edilmektedir.⁵⁴⁶⁴ Arat beyitteki boşuğ ve açığ sözcüklerini ihsan ve hediye biçiminde çevirir.⁵⁴⁶⁵ Dankoff ise Clauson gibi “permission to depart” yani ayrılmak, gitmek, kalkmak için müsaade, izin biçiminde çevirir.⁵⁴⁶⁶ Kutadgu Bilig’de elçi ve yabancılardan söz edilirken bu sözcüğün anılması onların ayrılmasına izin vermek anlamını güçlendirmektedir.

fazl

Artmak, fazlalaşmak; meziyet sahibi ve üstün olmak; fazlalık, isteyerek yapılan iyilik, lütuf ve ihsan, sevabı çok olan iş” anlamlarına gelen Arapça hem madsdar hem de isim olan sözcük Allah’ın çok yönlü lütuf ve keremini ifade eder.⁵⁴⁶⁷ Bunun yanında karşılıksız iyilik etme,ve bir şeyin yeterli miktardan çok olması, herhengi bir zorlama olmadan verieln her bağış anlamına gelir. Kur’ân’da “Allah büyük lütuf sahibidir.” biçimindeki ayetlerde bu sözcük geçer.⁵⁴⁶⁸ Kutadg Bilig’de de bu ayetler çerçevesinde bayat fazlı, idi fazlı, teñri fazlı biçiminde anılır. Bayat fazlı ile kişi büyür⁵⁴⁶⁹, değer kazanır⁵⁴⁷⁰, arzu nimete erişir⁵⁴⁷¹, rahat içinde yaşar⁵⁴⁷², günahları bağışlanır,⁵⁴⁷³ korunur.⁵⁴⁷⁴ Beylik ve kut⁵⁴⁷⁵, iyilik⁵⁴⁷⁶, korku ve umut (havf u recâ)⁵⁴⁷⁷ Tanrı fazlıdır.⁵⁴⁷⁸ Bu nedenle “bayat fazlı”nı herkes istemelidir.⁵⁴⁷⁹ Bu Kur’ân’ın “Allah’ın lütfunu isteyin”

⁵⁴⁶³ G. Clauson, *EDPT*, p. 377, 379

⁵⁴⁶⁴ 2495. ya yat baz yalawaç keliş ya barış / boşuğ bérgü açığ olarka tegiş

⁵⁴⁶⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s. 185.

⁵⁴⁶⁶ Yusuf Khass Hajib, *WRG*, s. 121.

⁵⁴⁶⁷ Mustafa Çağrı, “Fazl”, *TDVİA*, İstanbul 1995, C. 12, s. 271.

⁵⁴⁶⁸ Râgıb el-İsfâhanî, *Müfredât Kur’ân Kavramları Sözlüğü*, s. 748

⁵⁴⁶⁹ 1799. bayat fazlı birle beğür ol kişi / tilekin bulur künde itlür işi

1152. törüttüñ ıgıdtıñ beđüttüñ méni / seniñ fazlıñ erdi bilir men muni

⁵⁴⁷⁰ 0389. bu barça idim fazlı erdi kamuğ / ağırladı mén teg tapuğsuz kuluğ

1813. bayat fazlı birle ağırlar kuluğ / bilig kapğı açlur oñarur yoluğ

⁵⁴⁷¹ 1269. bayat fazlı bolsa kim erse öze / kamuğ ârzü ni’metke tegdi tüze

⁵⁴⁷² 1251. ayur oğluma boldı köñlüm bütün / bayat fazlı birle tirilgil kutun

⁵⁴⁷³ 0396. tapuğsuz kuluñ men yazukum öküş / özüñ fazlı birle keçür ay küsüş

3649. bu kên dünyâ özke küçün kılma tar / yazukluğ kuluña bayat fazlı bar

⁵⁴⁷⁴ 4494. tozu halk sewer ol kisi körkini / meger teñri fazlı küdeze anı

⁵⁴⁷⁵ 1980. bayat bérse fazlı kuluña kutun / bolur kılkı edğü kılınçı bütün

⁵⁴⁶⁹ bu beglik küçün almadıñ sen tilep / bayat bérdi fazlı bile belgülep

⁵⁴⁷⁶ 5761. bu barça bayat fazlı erdi saña / kamuğ edgülük bérdi kızdı eñe

6193. bayat fazlı kimke yetilse tükel / bulur iki ajun bolur edğü hâl

5191. bayat fazlıña bir baқа kör sakın / neçe edgülük kıldı yetrü bakın

⁵⁴⁷⁷ 3668. bayat ‘adlıñe tutçı kórku yori / umın fazlıña tutçı tegnü yori

⁵⁴⁷⁸ 5101. yana aydı ilig ay oğdurmışa / bayat fazlı barça özüñ bulmışa

3120. yana aydı ilig ay oğdülmişim / bayat fazlı erdi séni bulmışım

⁵⁴⁷⁹ 1811. bayat fazlı koluğ kerek kul kamuğ / bayat fazlı bolsa açıldı kapuğ

biçiminde geçen Nisâ suresi 32. ayetinin bi başka ifadesidir. Sözcüğün sevabı çok olan iş anlamı ise selamın fazlının çok olduğu belirtilerek iki beyitte yer verilir.⁵⁴⁸⁰

minnet

Minnet sözcüğü birine iyilik etmek, ihsan ve ikramda bulunmak anlamlarına gelir. Tanrı'ya ilişkin olarak kullanıldığında ihsan, kerem ve armağanı bütün kullarına vermesidir. Kutadgu Bilig'de de 2 kere geçen minnet yalnız Tanrı'ya ilişkin olarak kullanılmış ve insanlar gibi yaptığı iyiliğe karşılık beklemediği belirtilmiştir.⁵⁴⁸¹

tañuq

Hakana sefer ve benzeri zamanlarda yemek ve ipekli kumaş gibi şeylerden verilen armağan ve ayrıca ödül anlamıyla Dîvânu Lugâtî't-Türk'te geçen sözcük⁵⁴⁸² Kutadgu Bilig'de hakan, bey veya hâcib gibi üst düzey unvana sahip kişilerin emrindeki kişilerce verilen hediye anlamında kullanılmıştır.⁵⁴⁸³

Kutadgu Bilig'de dinî bir kavram olarak Tanrı'nın karşılık beklemeden vermesi, iyiliği karşılığında minnet, 'ata, fazl sözcükleri kullanılırken diğer sözcükler hakan, bey gibi üst düzey kişilerce verilen veya bu kişilere verilen hediye karşılığında kullanılmıştır. Bu bakımdan hediye verene, verilene, cinsine, verilme sebebine göre çeşitli adlar almıştır. Hediyeleşme (karşılık bekleyerek veya beklemeden) toplumsal bağ kurma, itibar ve statü kazanma bakımından sosyal bir olgu olarak insanlık tarihî bakımından eskidir ve antropologlar⁵⁴⁸⁴ tarafından çeşitli açılardan ele alınmış önemli bir sosyo-kültürel bir öge ve toplumsallaşma aracıdır. Toplumsal ilişkilerin tarihsel derin yapısını ortaya çıkaran çok yönlü bir olgu olarak hediye kültürünün Kutadgu Bilig'deki çeşitli sözcükler görünüşleri toplumsal hiyerarşiyi ve ilişkiyi anlamda önemli bir veridir.

⁵⁴⁸⁰ 5052. bilir sen selâm fazlı artuq uluğ / kim aşnu aşunsa açar bu yoluğ

5053. meni kördüñ erse selâm kılmadıñ / bu fazlığ muyanığ qalı qolmadıñ

⁵⁴⁸¹ A.0001. hamd u sipas ü minnet ve öküş ögdi teñri 'azze ve

0857. tözü halkқа barça kılar edgülik / yana minnet urmaz kişiğe külig

⁵⁴⁸² A. Mevhibe Coşar, "Türk Kültüründe Hediyenin Algılanışı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 2008, s. 37.

⁵⁴⁸³ 0093. ajuñ tındı ornap bu hakan öze / anın ıdı dünyâ tañuqlar tüze

0099. kayusı toğardın tutar miñ tañuq / kayusı batardın tapuğçı anuq

0112. talu neñ tañuq tuttı miñ miñ elig / munu kıl tañuqı kutadgu bilig

0113. olarnıñ tañuqı kelir hem barır / meniñ bu tañuq boldı meñü qalır

1768. kapuğdağı er at kiçig ya uluğ / tañuq tuttı barça kılıp cān yuluğ

5951. tuman toz arıdı açıldı tañuq / tüzüldi süzüldi kamuğ bulğanuq

⁵⁴⁸⁴ Marcel Mauss, *The Gift*, London 2002, s. 1-196.

14.9.4. Günah/Zenb Anlamına Gelen Sözcükler

‘ayb

Sözlük anlamı ar, utanılacak şey, utanmaya mucib hal, kusur, noksan, nâkısadır.⁵⁴⁸⁵ Kutadgu Bilig’de dünyanın ayıblarından çokça söz edilmiş⁵⁴⁸⁶ ve ayrı bir başlık altında bir bölüm ayrılmıştır.⁵⁴⁸⁷ Sözcüğün geçtiği beyitlere göre insanın sevdiğinin aybı seven için erdem olur.⁵⁴⁸⁸ Eserde kişilerin ayıplarını örtüp açmamak gerektiği dinî-ahlakî bir öğüt olarak verilir.⁵⁴⁸⁹ Nitekim Müslim, Buharî gibi hadisçiler Hz. Muhammed’in şöyle dediklerini bildirirler: “*Kim bir müslümanın ayıbını örterse Allah da kıyamet günü onun ayıbını örter.*”⁵⁴⁹⁰ Bu hadisin benzer bir ifadesi Kutadgu Bilig’de dile getirilmiştir.

dedikodu

‘aybet sözcüğü ‘ayb ile aynı anlamlıdır. Devellioğlu sözcüğün ilk anlamını deri çanta, valiz, ikinci anlamını ise ayıp, kusur olarak verir.⁵⁴⁹¹ Kutadgu Bilig’de bu Arapça sözcük “‘aybet tili” tamlamasında kullanılmıştır.⁵⁴⁹² Geçtiği beyitte Odgurmış insanlardan uzak yaşayıp ne boş söz söylediğini ne dededikodu yaptığını söyler. Arat da “‘aybet tili” tamlamasını dedikodu olarak çevirmiştir.⁵⁴⁹³ Dankoff ise “slandering tongue” yani iftira, yergi, kara çalma dili olarak karşılar.⁵⁴⁹⁴

Kutadgu Bilig’de dedikodu karşılığında “uşak”⁵⁴⁹⁵, dedikoducu için de “uşakçı”⁵⁴⁹⁶ sözcüğü kullanılır. Gerek ‘aybet tili” gerekse uşak sözcüklerinin geçtiği

⁵⁴⁸⁵ Şemsettin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 2004, s. 957

⁵⁴⁸⁶ C.0049. bāb odğurmış ögdülmişke dünyānıñ münin ‘ayıbların ayur
C.0064. bāb odğurmış dünyānı yerip ‘ayıbların ayıp kanā‘at ögmişin ayur
1407. negü tēr eşit dünyā ‘aybın bilip / saña sözlegüçi ukuştın alıp
3513. bu dünyā özin keç sewitmiş saña / kamuğ ‘aybı erdem körünmiş saña
3515. sewitmiş üçün dünyā ‘aybı kamuğ / saña bolmış erdem ay ilde uluğ
3518. özün dünyā sewmiş nişānı bu ol / kamuğ ‘aybın erdemke tutmuş köñül
3519. negü teg öger sen bu dünyā maña / anıñ ‘aybını men ayayın saña

⁵⁴⁸⁷ XLII odğurmış ögdülmişke dünyānıñ ‘ayıbların ayur

⁵⁴⁸⁸ 0534. kimi sewse ‘aybı kör erdem bolur / kimi sewmese erdem öktem bolur
3517. sewüglüg nişānı bu ol belgülg / sewüg ‘aybı erdem bolur ay külg
3514. tañ ermez seniñdin meşelde kelir / kayu neñ sewüg bolsa ‘aybı barır
3516. negü tēr eşitgil bu sewmiş kişi / sewügke sewüg ‘aybı erdem başı
⁵⁴⁸⁹ 1328. tuz etmekni kēñ tut kişike yétür / kişi ‘aybı körse sen açma yétür
6096. ağı bolğıl alçaq tuz etmek yétür / kişi ‘aybı açma sen örtüp yitür
3505. kişisiz tirilme kişiler ara / kişi ‘aybı körme özünü köre

⁵⁴⁹⁰ Nevzat Aşıkoğlu, “İslâm’a Göre İnançın Toplumdaki Yeri ve Rolü”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 4, S: 1, 2000, s. 4.

⁵⁴⁹¹ F. Devellioğlu, *OTAL*, s. 55.

⁵⁴⁹² 3348. kişide öñin boldum erse kalı / kuruğ sözlemez men ne ‘aybet tili

⁵⁴⁹³ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, s.245

⁵⁴⁹⁴ Yusuf Khass Hajib, *WRG*, s. 150.

⁵⁴⁹⁵ 4108. yoñama kişig sen uşak sözleme / köni sözlegil söz barın kizleme

4301. kuruğ sözleme sen kişig soñdama / uşak söz eğerme yeme kikneme

⁵⁴⁹⁶ 1299. ewiñke yağutma uşakçı kişig / bütün ilke yağğay körüp bilmişig

5303. uşakçı kişig kılma özke yağın / ozunçig özünüñdin yırak tut sağın

beyitlerde “kuruğ söz” yani boş söz, “yoña-“ şikayet etmek ve “soñda-“ çekiştirmek sözcükleriyle bağlamda uyum sağlanmıştır.

haṭā

Sözlük anlamı yanlış, yanlışlık, yanlışlık, sehven istemeyerek olan kusur; kabahat, günah, cürm, makrun olmayarak işlenmiş fiildir.⁵⁴⁹⁷ Hata burada dinî olarak değil hakana karşı yapılan yanlış davranıştır.⁵⁴⁹⁸ Nitekim 2583. beyitte yanlışlık hatâ biçiminde ikileme olarak kullanılır.⁵⁴⁹⁹

kıyık

Clauson kıyık sözcüğünün kökünü kıy/kıd- eylemine bağlar fakat hangi biçimin ilk kabul edilebileceği konusunda kesin bir sonuca varılamayacağı belirtir. Geniş bir anlam alanı bulunan sözcük Eski Uygur, Çağatay, Harezmi, Osmanlı Türkçesi ile Karahanlı dönemi eserlerinden Dîvânü Lugâti't-Türk ile Kutadgu Bilig'de tanıklanır. Sözcüğün türediği kıy- eyleminin anlamını eğri, eğri kesmek (crooked, cut on a slant) olarak karşılayan Clauson Kutadgu Bilig'in 1723. beytinin⁵⁵⁰⁰ ilgili dizesini “he served his master faithfully and did nothing which was crooked as a sanddune” biçiminde çevirir.⁵⁵⁰¹ Beyitte yer alan “kayırça” sözcüğünü Clauson “as sanddune” yani “kumul” olarak karşılar ve “kayır” sözcüğünü tuzlu bozkır veya dağdaki bataklık (a salt steppe or marsh in the mountain) olarak açıklar.⁵⁵⁰² Bugün kayrak taşı olarak bilinen dekoratif amaçlı kullanılan gözenekli bir yapıya sahip olmadığı için eğilme, bükülme ve aşınma yapmayan bu renkli küçük taşlar oldukça dayanıklı ve sağlamdır. Kutadgu Bilig'deki “tapındı kayırça kıyık kılmadı” dizesindeki “kayırça tapın-“ eylemi hem eğilmeden, doğrulukla hem de sadakatle, bağlılıkla hizmet etmek olarak anlaşılmalıdır. “Benim sadık yarım kara topraktır” dizesinde de dile getirildiği gibi toprak ile sadakat Türk kültüründe özdeşleştirilir. Bu bakımdan beyiti sadakatle, bağlılıkla ve doğrulukla hizmet etti; (hizmette) eğrilik, kusur yapmadı” biçiminde değerlendirilmelidir. Nitekim “kıyıksız tapın-/tapuğ kıl-“ biçiminde geçen çeşitli beyitlerde kusursuz, hatasız hizmet etmek

⁵⁴⁹⁷ Şemsettin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 2004, s. 583.

⁵⁴⁹⁸ 1920. eşitsü ayayın özüm bilmişin / ilig me keçürsün haṭā bolmışın

2267. süsin başlasa hem işin işlese / işin başka iltse haṭā tuşmasa

⁵⁴⁹⁹ 2583. qalı tuşsa beglerke yanlışlık haṭā / tuşar at öze quşta awda süde

⁵⁵⁰⁰ 1723. küdeşdi neñin keç özin saqladı / tapındı kayırça kıyık kılmadı

⁵⁵⁰¹ G. Clauson, *EDPT*, p. 595, 676

⁵⁵⁰² G. Clauson, *EDPT*, p. 678

anlamı belirgindir.⁵⁵⁰³ “kıyıksız köni” biçiminde geçen ikilemede doğrulukla anlamı açıktır.⁵⁵⁰⁴ Aynı anlam “tapuğda kıyılmadı” biçiminde de ifade edilmiştir.⁵⁵⁰⁵

mün

Clauson mün/bün sözcüğü ile bön sözcüğü arasında bir ilgi kurar ve anlamını kusur (defect) olarak verir. Sözcüğün kimi eserlerde ayb karşılığında kullanıldığını kaydeder.⁵⁵⁰⁶ Nitekim mün sözcüğü dinî nitelikte günah olarak kullanılmamıştır. Sözcüğün geçtiği beyitlerde erdem ile karşılıklı olarak yer almaktadır.⁵⁵⁰⁷ Bu kullanım sözcüğün Arapça ‘ayb karşılığında olduğunu desteklemektedir. Beyitlere göre sevilen insanın “müni” yani ayıpları seven için erdem olduğu belirtilir.⁵⁵⁰⁸ Aytoldı da kendini anlatırken “mün”lerini itiraf eder.⁵⁵⁰⁹ Yalnız elçilere mün yani zeval yoktur.⁵⁵¹⁰

taḫşir

Kökü kusr sözcüğünden gelen “taksir”in sözlük anlamı kısaltma, bir işi noksan yapma, iktidarsızlıktan kusur etme, müsamaha ile kanun-ı ceza hilafında hareket etme,

⁵⁵⁰³ 0482. tiriglik kerek bir tuḫi igsizin / tapınsa kıyıksız yarutsa yüzin

0608. künün turdı turḡak tünün yatḡaḡın / tapındı kıyıksız baḡırsaḡlıḡın

0615. tapıḡu kıyıksız tapuḡ kılḡuḡı / tapuḡ sıñse ötrü tilekke tegir

0952. kıyıksız tapuḡ kıldı anda naru / tüni yattı yatḡaḡta kündüz örü

1605. ḡurın badı öḡdülmiş anda naru / kıyıksız tapuḡ kıldı ilde turu

3069. kıyıksız kéḡe tañda kıldı tapuḡ / yaradı tapuḡ açtı devlet ḡapuḡ

⁵⁵⁰⁴ 5079. sözi ḡın kerek beg kıyıksız köni / sözinde yañıḡlıḡ téme er anı

⁵⁵⁰⁵ 0597. bu künde naru sen kıyılma tapın / tapınsa öter beg tapuḡḡı ḡaḡın

0607. tapındı bu aytoldı anda naru / tapuḡda kıyılmadı erte turu

1652. tapındı bu öḡdülmiş utru turup / kıyılmadı tañda kéḡe öḡ bolup

⁵⁵⁰⁶ G. Clauson, *EDPT*, p. 347

⁵⁵⁰⁷ C.0007. bāb til erdemin münin asıḡın yasın ayur

VII. til erdemin münin asıḡın yasın ayur

C.0049. bāb oḡḡurmuş öḡdülmişke dünyānıñ münin ‘ayıpların ayur

6332. bu dünyā müni miñ bir ol erdemi / negü teg keçürse keçer ādemi

3645. munuḡı bu yañlıḡ turur bu ajun / münin barḡa aydım sen uḡḡıl özüñ

0720. bu aytoldı aydı ay ilig ḡutı / münüm erdemim barḡa aydım atı

0728. ilig aydı uḡtum münün erdemin / bu aytoldı atıñ ne ol bu seniñ

0749. munu men me devlet münüm erdemim / ayu bérdim emdi igim hem emim

1644. müni boldı erdem sözi boldı söz / ilig turdı erse añar açtı köz

3101. münümmü öḡüşrek azu erdemim / ayu bér maña sen kılayın emim

3412. yaḡar erdemin barḡa ḡaḡḡa ayur / münin körse kızlar til açmaz tuyur

1938. bu iş kılḡuḡı er kıılır öz işi / mün erdem biligli körüḡli ḡişi

3413. yaḡı ol erig yatsa oḡḡurḡuḡı / münin erdemin ilke bildürḡuḡı

⁵⁵⁰⁸ 0533. negü tér eşitgil sewitmiş ḡişi / sewitse ḡişi kör mün erdem başı

0536. köñül kimni sewse mün erdem bolur / ḡamuḡ tetrüsü oñ ḡoḡuzı tolur

⁵⁵⁰⁹ 0683. ilig aydı uḡtum bu erdemleriñ / münün barmu ayḡıl bileyin seniñ

0684. bu aytoldı aydı maña yas kıılır / münüm yok velikin ḡişiler ayur

0685. münüm bu méni yañıḡ irsel téyü / ayıḡlap yorırlar ḡişıke ayu

0686. mün ermez maña kör bu irsellikim / yañı neñ talular ma özke bekim

0690. yayıḡ tép sökerler bu kıḡım üçün / maña mün ururlar bu atım üçün

⁵⁵¹⁰ 3816. yalawaḡḡa mün yok sözün kıymasa / tutuzmuş sözüḡ ḡın tükel sözlese

kabahat, suçtur.⁵⁵¹¹ Taksir sözcüğü dinî bir kavram olarak Tanrı'ya, dine karşı yapılan kabahattir. Bu kabahatinden dolayı Tanrı'dan özür dilemeli, tövbe etmelidir.⁵⁵¹²

yalgan

Clauson yalğan sözcüğünü doğru olmayan, asılsız, yalan, yalancı (untruthful, a lie, a liar) biçiminde açıklar ve kökünü *yal- eylemi olarak göstermesine karşın yala ve yala- sözcükleri dışında açık bir anlamsal bağın olmadığını da söyler.⁵⁵¹³ Tekin'e göre yanlış, yalğan, yanlış-, yazuk~yazık sözcüklerinin kökü günah işlemek anlamını veren bir *ya- eylemine bağlanabilir.⁵⁵¹⁴ Yalğan sözcüğü Kutadgu Bilig'de 24 kere geçer. Sözcüğün geçtiği beyitlere göre insanın değerini, itibarını düşüren⁵⁵¹⁵, güven kaybettiren⁵⁵¹⁶, dünyayı bozan⁵⁵¹⁷ yalandır. Yalancı kişiler zâlim, öfkeli, cimri, aç gözlü, küstah, inatçı, vefasız, cefakâr gibi değer adlarıyla anılarak kötü huylar arasında sıralanır.⁵⁵¹⁸ Bu nedenle beyde bu özellikler olmamalı⁵⁵¹⁹ ve adı yalancıya çıkmamalıdır.⁵⁵²⁰ Çünkü yalancılığıyla ünlenenler insanlar arasında hep öyle bilinir.⁵⁵²¹ İnsan doğru ile yalanı ayırabilmeli⁵⁵²²; yalancılar cezalandırılmalıdır.⁵⁵²³ Eserde "sözüg / va'de kıygan" yani sözünden dönen kişiler yalancılardan da kötü olarak nitelendirilir.⁵⁵²⁴

⁵⁵¹¹ Şemsaddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 2004, s. 426.

⁵⁵¹² 5289. kâlı tuşsa takşir yana 'uzrı qol / tilin künde tevbe kıılınğıl yañı

⁵⁵¹³ G. Clauson, *EDPT*, p. 926.

⁵⁵¹⁴ Şinasi Tekin, "Yazı Yazmak Nereden Geliyor?", *İştikakçının Köşesi*, İstanbul 2001, s. 68.

⁵⁵¹⁵ 1326. tiliñde çıkarma bu yalğan sözüg / bu yalğan sözün er uçuzlar özün

4297. yüzün tutçı suwluğ tutayın tése / tilin sözleme sözni yalğan usa

⁵⁵¹⁶ 2324. sözi çin kerek bolsa kavli bütün / uluğ bolsa yalğan manmaz buğun

⁵⁵¹⁷ 5878. bu yalğan kişi birle artar ajun / köni çin kişi tut ay elgi uzun

⁵⁵¹⁸ 1668. biri arkuğ erse bu kılkı yawuz / tağı biri yalğan tüzer erse söz

2508. biri tilde yalğan çıkarsa sözün / biri egrilik ol sikertse özin

4107. tağı biri yalğan biri sukluk ol / bu üç iş üçegü tüpi yokluk ol

6094. köni sözle kavliñ tükel kıl bütün / bolur kavli yalğan kişiler otun

0848. özüm taplamaz neñ biri yalğan ol / muniñda basası bu küç kılğan ol

2039. bu yalğan kişiler vefasız bolur / vefasız kişi halkқа teñsiz kılur

2042. kişi yalğanında tileme vefā / bu bir söz sınanmış öküş yılkı ol

2041. tili yalğan erniñ cefā kılkı ol / cefā kimde erse uş ol yılkı ol

⁵⁵¹⁹ 2062. bu törtünç yawuz begke arkuğ kılınç / beşinçi yarağız bu yalğan erinç

5074. ajunğa elig bolmasun ol kişi / tili yalğan erse kılınçı buşı

5075. neteg beg bolur ol buğunğa uluğ / tili yalğan erse kör elgi kuruğ

⁵⁵²⁰ 2037. kamuğda yarasız ay ilig kutı / bu begler öze kopsa yalğan atı

⁵⁵²¹ 1671. çawıksa kim erse bu yalğan tilin / sawı bardı yalıñuk ara sen bilin

⁵⁵²² 5873. saña kim yoñasa eşitgil sözün / çının yalğanın keğ ayıt tüp tözin

5887. kâlı arzū yer ol törü bérğüçi / köni yalğanıñ ađra tutmaz tuçı

⁵⁵²³ 5877. eşitgil sözüg irte yalğan çınığ / çınığ özke alğıl kına yalğanıñ

⁵⁵²⁴ 0338. bular da birisi bu til yalğanı / muniñda basası sözüg kıyğanı

5077. kişide yawuzraqı yalğan bolur / yawuzda yawuz va'de kıyğan bolur

Sözünden dönmek “sözüg/sözin kıy-“ biçiminde çeşitli beyitlerde de anılır.⁵⁵²⁵ Sözünden dönen için yan- eyleminden yararlanılarak “sözinde yanırlığ” biçimi de kullanılır.⁵⁵²⁶

Eserde yalan ve yalan söylemek “yañluk söz”⁵⁵²⁷ ve “eğri söz” tamlamaları yanında yañluk ve eğri sözcükleri sözle-, ay- eylemleriyle birlikte kullanılarak karşılanmıştır. Sözcüklerin geçtiği beyitlerde “eğri” sözcüğü “köni” sözcüğüyle birlikte yer aldığı görülür.⁵⁵²⁸ Bu durumda köni ile eğri birbirinin tam karşıtıdır. Bu karşıtlık ak ile kara örneğiyle 6622. beyitte de açıkça belirtilmiştir.⁵⁵²⁹ Eserde geçen “yalgan” sözcüğü ise daha çok “çın” sözcüğü ile karşıtlık oluşturacak bir kullanımı vardır.⁵⁵³⁰ “Yalğan” ile “çın” birbirinden ayrılması gereken iki kavram olarak beyitlerde anılmaktadır. Bu durumda “köni çın” biçiminde geçen ikilemenin yakın anlamlı sözcüklerden oluştuğu ve her bir sözcüğünün anlamsal değeri Kutadgu Bilig’deki kullanımı ışığında aydınlatılabilmektedir.

yañluk

Clauson sözcüğün kökünü yañıl- eylemi, yañıl- eyleminin kökünü ise hata yapmaya izin vermek (to lead into error) anlamını verdiği yañ- eylemi olarak gösterir. Budist Uygur metinlerinde de tanıklanan sözcük “ters yañluk” biçiminde ikileme olarak kullanılır.⁵⁵³¹ Tekin bu sözcüğün kökünü günah işlemek anlamındaki “yaz-“, yanlış, yanlış- yalan, yazık, yala sözcükleri ile birlikte *ya- eylemine bağlar.⁵⁵³² Kutadgu Bilig’de ise “yañluk hata” ve “yañluk yazuk” biçiminde ikileme kurar.⁵⁵³³ Bu ikilemeler ile hakana dışardan gelecek tehlike, felaket, bela ksat edilmiştir. Sözcüğün geçtiği diğer beyitlere göre “iveklik” acelecilik yanlışların başıdır⁵⁵³⁴ ve yanlış söz insana zarar verir.⁵⁵³⁵

⁵⁵²⁵ 2013. sözin kıyguçı begke tutma umunç / tiriglik yawa bolğa kılğay ökünç

2812. sözin kıysa begler umınç kötrülür / umınç kitti erse neñiñ qotrulur

2876. arıgsız cefalıg kılınçı otun / qalı aydı erser kıyar sözini

3816. yalawaçqa mün yok sözin kıymasa / tutuzmış sözüg çın tükel sözlese

5011. yana oq tutuzdı ayur ay qadaş / sözüñ kıyma kelgil ay köñli tudaş

5076. taqı munda yégrek bilig sözlemiş / sözüg kıysa kıylur kaçır qut témiş

⁵⁵²⁶ 5079. sözi çın gerek beg kıyıqsız köni / sözinde yanırlıg téme er anı

5080. tilin sözlemiş sözde yanmaz eren / sözinde yanırlı işiler sanı

⁵⁵²⁷ 0193. uquş keldi utru ayur bütrü kör / sözüñ bolsa yañluk saña bolğa qor

⁵⁵²⁸ 1024. köñül til törütti köni söz üçün / sözi egri bolsa küyer ol küçün

1025. köni sözlese söz kör asğı öküş / qalı sözlese egri barça söküş

1026. köni sözler erse tiliñ tepresü / sözüg egri erse özüñ kizlesü

⁵⁵²⁹ 6622. köni sözde taştın sözüg söz téme / köni egri farkı örüñli kara

⁵⁵³⁰ 5873. saña kim yoñasa eşitgil sözin / çının yalğanın keq ayıt tüp tözin

5877. eşitgil sözüg ırte yalğan çınıg / çınıg özke alğıl qına yalğanıg

⁵⁵³¹ G. Clauson, *EDPT*, p. 950, 951.

⁵⁵³² Şinasi Tekin, “Yazı Yazmak Nereden Geliyor?”, *İştikakçının Köşesi*, İstanbul 2001, s. 68.

⁵⁵³³ 2583. qalı tuşsa beglerke yañluk qatā / tuşar at öze quşta awda süde

3115. taşırtın negü tuşsa yañluk yazuk / munu men yügürdeçi kul men anuq

⁵⁵³⁴ 0633. iweklik turur barça yañluk başı / amulluq turur barça edğü işi

⁵⁵³⁵ 0193. uquş keldi utru ayur bütrü kör / sözüñ bolsa yañluk saña bolğa qor

Sözcüğün 197. beyitteki kullanımı ise dikkat çekicidir.⁵⁵³⁶ Çünkü bu beyitte yalñuk yani insan adının kökeni veya niçin bu adı verildiği açıklanır. Beyite göre yalñuk yani insan yañluk yaptığı için bu adı (yalñuk) almıştır.

yazuk

Clauson yazuk sözcüğünü yaz- eyleminden getirir ve anlamını hata, kusur (failing, defect) olarak verir. “yaz-” eylemini ise yanlış veya hata yapmak (to make an error or omission) olarak açıklar.⁵⁵³⁷ Tekin yazı yazmak ve günah işlemek anlamındaki iki ayrı kök değil tek bir eylem kökü olarak düşünür. Eski Türkçede yazı yazmak karşılığında “biti-“, günah işlemek karşılığında ise “yaz-“ eylemi kullanılırken 11. yüzyılda yazı yazmak anlamındaki “yaz-“ eylemini Kâşgarlı Mahmud Oğuzca olarak kaydetmiştir. Tekin’e göre bu değişim Karahanlı yazı dili ile Oğuz yazı dilinin oluşum tarihiyle ve İslâmî kavramların eklenmesiyle açıklanabilir. Sevap ve günahların meleklerce kişinin amel defterine yazılacağı inancı Eski Türkçedeki günah işlemek anlamındaki “yaz-“ eyleminin üstüne yazı yazmak anlamındaki “biti-“ eylemini yüklemiştir. Bunun sonucunda her iki kavram da tek bir eylem “yaz-“ ile ifade edilmiştir. Tekin sözcüğün kökünü *ya- eylemine bağlar ve yanlış, yalan, yazık, yala-, yanıl- gibi sözcüklerinde de aynı kökün var olduğunu belirtir.⁵⁵³⁸

Sözcük hakana karşı yapılan yanlışlık olarak çeşitli beyitlerde anılmaktadır. Bu beyitlerde yazuk yapılması gereken davranışları yerine getirmeme, ihmalden dolayı görevini yapmama söz konusudur.⁵⁵³⁹ Diğer beyitlerde yazuk dinin emrettiklerini yapmamak, kul olarak görevlerini yerine getirmemekten dolayı ortaya çıkan kusur veya günahıdır. Bu bakımdan yazuklardan kurtulma yolları aranmaktadır. Tanrı’nın rahmetine sığınıp⁵⁵⁴⁰ tövbe ederek⁵⁵⁴¹ yazuklarını bağışlanmasını dilemek sözcüğün geçtiği beyitler

⁵⁵³⁶ 0197. bu yalñuk atı boldı yañluk üçün / bu yañluk uruldı bu yalñuk üçün

⁵⁵³⁷ G. Clauson, *EDPT*, p. 985, 983.

⁵⁵³⁸ Şinasi Tekin, “Yazı Yazmak Nereden Geliyor?”, *İştikakçının Köşesi*, İstanbul 2001, s. 68.

⁵⁵³⁹ 0639. bar erse yazukum kına erk saña / yok erse yüzüñni karartma maña

0642. yazukı bar erse kınağı tutup / yok erse miñ edğün awıtğu kerek

0638. yazukum ne erki bilümez özüm / ayu bérşü ewre eşitsü sözüm

2122. beg alçak kerek bolsa köñli açuk / yazukluğ kişidin keçürse yazuk

3115. taşırtın negü tuşsa yañluk yazuk / munu men yügürdeçi kul men anuk

⁵⁵⁴⁰ 3649. bu kēñ dünyā özke küçün kılma tar / yazukluğ kulıña bayat fañlı bar

3650. ‘azābı telim erse rahmet öküş / yazukluğ üçün boldı rahmet küşüş

3775. öküş kıldım emdi saña men yazuk / seniñ rahmetiñde bu yazuk az ok

3777. yazukum telim erse rahmet me bar / anı kıl meniñ birle séndin yarar

⁵⁵⁴¹ 5122. yana men idimdin umınç kesmedim / yazuk yarlıkağı ol ol bir idim

5123. negü tér eşitgil yazukluğ kulı / yazukın bilip ‘uzrı koldı tili

5644. özüm yañgu boldı bayatka bu kün / yazuklar üçün yığlasa men ünün

5645. özüm yañgu boldı bayatka turup / yazuklarka ‘uzrı tilese kolup

5647. özi tevbe kılmaq tiledi turup / bayatka sığinsa yazukın kolup

5692. tiriglik uçuktı yüküm ağırudı / yazuktın özüm boldı yañgu ödi

içinde en fazla yer tutan düşüncedir.⁵⁵⁴² Tanrı'dan bağışlanmayı dileyen kendini "otun" küstah, "kürek" kaçak, "uwutsuz" hayasız, "cefalığ" cefalı, "tapuğsuz" ibadetsiz olarak niteler.⁵⁵⁴³ Yazuklardan kurtulma, hafiflemesini sağlayan bir diğer durum hastalıktır. Hastalık yazukların fidyesi olarak kabul edilir.⁵⁵⁴⁴ İnsanı yazuk işleme eğilimindedir. Yazuksuz insan çok azizdir.⁵⁵⁴⁵ İnsanı yazuklu olmasına neden olan eylemlerden söz edilerek bunlardan uzak durulması uyarısında bulunmaktadır. Yazuk olarak belirtilen eylemler öfkeli olmak, içki içmek, adam öldürmek, haram yemek, günahsız insanlara el dil uzatmak ve çocuklarını iyi eğitememektir.⁵⁵⁴⁶ Bunların yanında ibadetleri yerine getirememek yazuktur ve kurtulmak için çokça ibadet edilmelidir.⁵⁵⁴⁷

-
0671. ilig aydı uktum açıldı sözüğ / yazuk 'uzri kolduñ kutuldi özüñ
⁵⁵⁴² 0028. ay muñsuz idim sen bu muñluğ kuluğ / suyurkap keçürgil yazukın kamuğ
 3769. saña yazsa men sen keçürmege sen / keçürgey idim miñ yazuk kılsa men
 3776. keçürgil yazukum saña yası yok / kınama meni sen saña asğı yok
 6511. kuluñ men idim sen maña ay gafür / meni yarlıkağıl yazukum keçür
 6564. sen ök sen yazuk yarlıkağıl idim bir / suyurka meni sen yazukum unıttım
 6518. tözü yarlıkağıl kamuğ mü'miniğ / yazukum olarka bağışla arığ
 5667. bayattın kolu bérü yazuklarım / du'ā birle bolğay keçürgey kerim
 6306. bayat yarlıkası ol odğurmuşığ / keçürsü anıñdın yazuk kılmışığ
 5125. seniñde adın yok sığınu idim / yazukum bağışla yölegil kutun
⁵⁵⁴³ 5710. kürek men idimdin küremiş otun / kamuğ öz yazukka kömüldi bütün
 6509. küremiş kul erdim yazukum telim / yazuk yarlıkağıl sen ök sen idim
 6638. uwutsuz kuluñ men yazukum telim / tüzünlük seniñdin kelür belgüre
 6513. otun men otundın otunluk kelir / tüzün sen yazukum keçür ay bilir
 6516. yazukluğ kuluñ men kılınçım cefā / vefālığ idim sen maña kıl vefā
 5124. yazukluğ cefālığ kuluñ men otun / bağa körse barça yazuk men bütün
⁵⁵⁴⁴ 3149. bayat tapğı birle özin emgetür / tapuğ birle yazuk igin emletür
 3435. yazuk kılsa kul küñ keçür ol yazuk / bu yazuk keçürmiş muyan kıl azuk
 3465. köni beg yüzi körse kutluğ bolur / muyanğa tegir hem yazukı yulur
 1440. yawa kılma emdi bu kalmış küñüñ / özüñdin arıtgıl yazukun münüñ
 5979. yawuz kılma könlüñ tiliñni yıga / yazukka kefareť bolur ig toğa
 5981. yazukka kefareť ig ol kör saña / yazuksuz kişi kim ayu bér maña
 5982. kişi iglese barça töklür yazuk / yazuk tökse kutur kişi ay toña
 5984. igin edğü bolğa esen bolğa sen / yazukun arıgay muyan bulğa sen
 1107. ilig aydı aytoldı iwme serin / ig ol bu yazuklarğa yulğı yarın
 6080. bu künke sakındım özüm yüklerin / yinitmek tiledim yazukum barın
⁵⁵⁴⁵ 5983. kişi barça yazuk kılur az öküş / yazuksuz kişi bu ajunda küsüş
⁵⁵⁴⁶ 0324. ökünçlüğ bolur tutşı öwke işi / yazukluğ bolur işte buşsa kişi
 1338. bu bordın qopar miñ yazukka yürek / zinādın kaçar kut yüzünke suğar
 1395. kişi neñi alma yéme tökme kan / bu iki yazukka ulır çıkısa cān
 5260. haşım kılma özke yéme tökme kan / bu iki yazukka ulır çıkısa cān
 5350. halāl yégli kılma bayatka yazuk / halāl yé halāl kıl yarınlık azuk
 5351. kimiñ boğzı egni bar erse arığ / arıdı anıñdın yazukı arığ
 6538. sere söktüm emdi neçe yalñukuğ men / yazuksuzka yarlıg elig til uzattım
 1130. nelük qoğtum erki bu edğü işig / nelük söktüm erki yazuksuz kişig
 1224. kiçigde ata ıdsa oğlın yawa / oğulđın yazuk yok atadın cefā
⁵⁵⁴⁷ 1329. tapuğka irig bol bayatka tapın / yazuktın yırak tur özüñni sakın
 1380. tapuğka irig bol yazukta tıdın / saña teggü ermez tapuğda adın
 3770. negü tér eşitgil yazukluğ kulu / köñül sırrı açtı kör ötnür tili
 3674. yazukum öküş tép umınç kesmegü / tapuğka manıp tapuğ yasmağı
 3677. tapuğka özüñni çıgay bil çıgay / tapuğka çıgay bil yazuklarğa bay
 4185. tapuğ kılsa bir neñ yazuk kılsa ur / yawa ıdma boşlağ işin aytu tur
 6558. uzun tünle yatma idike tapın sen / oğun yıgla tınma yazukka basıttım

SONUÇ

Kutadgu Bilig’de kullanılan özel adlar ve tür adları hakkında ilişkili oldukları konulara göre tasnif yapılarak gerçekleştirilen bu çalışma sonunda iki tür sonuca ulaşıldığı söylenebilir:

1. Özel sonuçlar.
2. Genel sonuçlar.

Özel sonuçlar konuların ve bölümlerin çalışmanın genel yapı içindeki yeri ve anlamına, ilgili konu içindeki adların aralarında oluşturdukları kavramsal ilişkilere ve metin içinde adların kullanımına bağlı olarak ortaya konabilir. Buna göre metinde geçen adların konusuna göre bağlamı ve anlamına göre özel ad, geniş anlamlı tür adı ve dar anlamlı tür adı oluşuna, merkezî bir kavram olup olmasına, sıklığına ve sıklık oranlarına dayalı olarak ortaya çıkan sonuçlar, ekte verilen tablolar da dikkate alınarak aşağıda belli bölüm ve alt bölümler düzeyinde sıralanmıştır:

1. Eserdeki özel kişi adları bir bakıma insanlık tarihini yansıtacak biçimde Âdem peygamberden eserdeki son önemli kişiye değin gelen bir süreci yansıtacak biçimde dinî, destanî/efsanevî, tarihî ve edebî/fiktif kişilerden oluşan dört ana kategoriye ayrılmaktadır. Dinî kişi adları içinde en çok anılan kişi beklendiği üzere ve kestirişleceği gibi Hz. Muhammed’dir. İslâm kültür ve inancında insanlığın özü, özeti ve örnek kişisi olarak kabul edilen ve metinde 7 kere anılan Hz. Muhammed’in toplam 22 kere anılan 13 ayrı dinî özel kişi adı içinde anılma oranı yani sıklığı %32’dir. Hz. Muhammed’i “apa” adıyla anılan Hz. Âdem izlemektedir. Destanî/Efsanevî özel kişi adları içinde adı en çok anılan kişi Efrasiyab’dır. Bu bilinen en eski Türk kahraman atanın Efrasiyab ve Tonga Alp biçiminde geçen iki farklı adı ikişerden toplam dört kere geçmektedir. Bu Turan kahramanının karşısında Şahnâme’de savaşları ve yaşamları anlatılan İran kahramanları birer kere geçmektedir. Toplam yedi destanî/efsanevî özel kişi adı içinde dört kere bir Turan kahramanının, bunun karşısında birer kereden toplam üç kere İran kahramanları Feridun, Dahhak ve Rüstem’in adının geçmesi, Turan karşısında İran kahramanlığını anlatan Şahnâme ile rekâbet edercesine Turan kahramanı Afrasiyab ve soyunun yüceltildiği Kutadgu Bilig’i yazarın niçin yazdığına ve ona hangi değeri yüklediğine ilişkin bir ipucu vermektedir. Eserin mensur ön sözünde de Turanlıların Kutadgu Bilig

0396. tapuğsuz kuluñ men yazukum öküş / özüñ fazlı birle keçür ay küsüş
 1031. kamuğ edgölük tegdi séndin maña / tapuğsuz kuluñ men yazukluğ saña
 1258. törüttüñ méni sen kötürdüñ kutun / yazukluğ kuluñ men tapuğsuz otun
 3988. neçe miñ tapuğsuz yazukluğ kulu / âhır tın keserde oñardı yolu

dediği esere İranlıların “Türk Şahnâmesi” dedikleri belirtilir. Tarihî özel kişi adları arasında sekiz kere adı geçen Buğra Han, toplam 17 tarihî özel kişi arasında %47 oranıyla dikkati çeker. Onu 5 kere geçen yazarın kendi adı, iki kere geçen Sasanî-Pers hakanı Âdil Nûşirevan, Grek hakanı Büyük İskender, Grek geometri bilgini Euklides birer kerelik sıklık oranıyla izlerler. Edebî özel kişi adlarının toplam sıklık oranı 797 olup bu toplam içinde kurmaca kişi adları içinde Ögdülmiş adı 797 kere geçmektedir. Ögdülmiş’in Küntogdı’dan daha çok anılması nasıl açıklanabilir? Yusuf Has Hâcib’i eserde Ögdülmiş temsil etmektedir. Efrasiyab’a göre Yusuf ne ise Küntogdı’ya göre de Ögdülmiş odur. O hâlde hakanın yazardan daha çok anılması gerekir. Gerçek durum şudur: Küntogdı özel adı ile 29 kere anılmasının yanında “ilig” unvanı ile de 800 kere anılmaktadır. Küntogdı eserde adâleti temsil etmektedir. O yüzden Küntogdı kapsayıcı, kuşatıcı ve dengeleyici olmalıdır. Bu çerçevede bakıldığında kut simgesi Aytoldı 201, âkıbet temsilcisi Odgurmuş 164, akıl simgesi Ögdülmiş 390, Aytoldı’nın dostu Küsemiş 9, Odgurmuş’un müridi Kumaru 4 kere anılmaktadır. Bir tarafa 829 kere anılan adâlet simgesi Küntogdı konulduğunda onun karşısında bütün öbür kurmaca özel kişi adları 768 rakamı ile onun sıklığına yakın bir sayı oluşturmaktadırlar. Adâlet yine de 61 kere fazla kullanım sıklığıyla hepsinin toplamından daha fazla bir rakam oluşturmaktadır. Bununla birlikte adâlet karşısındaki toplamın neredeyse yarısını akıl ve onu simgeleyen Ögdülmiş doldurmaktadır. Kut ise akıldan sonra gelmektedir. Oranı da aklın yaklaşık yarısıdır. Kut ile âkıbet hiç karşılaşmazlar. Buna karşılık eser akıl ile âkıbetin tartışması gibidir. Yazar akılda hem bu dünyayı hem de öbür dünyayı kazandıracak bir güç görmüştür. Onun karşısına koyduğu âkıbet, züht ve takvâ simgesinin ise yüzü yalnızca âhirete dönüktür. O yüzden iki dünyanın da mutluluğunu sağlaması mümkün değildir. Dolayısıyla kurmaca kişiler arasında adâletin hakemliğinde akıl ile zühdün tartışmasından aklın yani Ögdülmiş’in üstün çıkması eserin genel yapısına da uygundur. Eserdeki odak ya da merkezî kişiler olarak tanımlanabilecek kişiler olan Hz. Muhammed’in, Efrasiyab’ın, Buğra Han’ın, Küntogdı’nın yanına aklın ve onu simgeleyen Ögdülmiş’in yani yazarın kendisinin konması eserdeki düşünce yapısının doğal gereğidir. Aşağıda odak kişiler arasındaki denklik tablo biçiminde gösterilmiştir:

Odak Kişi tipolojisi				
Odak Dinî Kişi	Odak Destanî Kişi	Odak Tarihî Kişi	Odak Edebî Kişi	Odak Kavram
Hız. Muhammed	Alp Er Tonga/Efrasiyab	Buğra Han	Küntogdı	Adâlet

Kişi adları içinde kurmaca kişilere ilişkin sayı ve sıklık anlamlı biçimde öbür kişi adlarından fazladır. Kişi adlarının genel tablosunda da görüldüğü gibi kişi adlarının genel kullanım sıklığı 843’tür. Bu toplamın içinde edebî kişi adları 797 sayısı ile birinci sırada

gelmektedir. Belirtilen sıklık oranı %95'i bulmaktadır. Dolayısıyla hiç kuşkusuz eserin temel niteliği dinî, destanî veya tarîhî olmaktan önce edebîdir. Kutadgu Bilig edebî bir eserdir. Zaten bilinen bu gerçeğin sayısal verilerle de kanıtlandığı görülmektedir.

2. Eserde baş ve başa ilişkin organlara verilen adların toplam kullanım sıklığı 1283'tür. Baş kavramı yalnız organ adı olarak kullanılmamıştır. Bu ad aynı zamanda bir işi ilk defa yapmaya girişmek anlamını veren başla- eyleminde ve başa geçmek, başta olmak, tahta oturmak, yönetmek anlamındaki başla- eyleminde de geçer. Dolayısıyla baş sözcüğü yönetim ve devlet anlayışı açısından merkezî bir kavramdır. Başa ilişkin adlar içinde dil sözcüğünün kullanım sıklığı ise 360/1283'tür. Erdemin başının dil olduğunu söyleyen ve dili, sözü, bilgiyi baş tacı eden bir eserde bu sonuç kaçınılmazdır. Nitekim iç organlar arasında da yürek kullanım sıklığı bakımından toplam 74 kullanım sıklığı içinde 43 ile birinci sırada gelmektedir. Yürek sözcüğünün bugün kalp karşılığında kullanılması bir gerçeğin gözardı edilmesine yol açmaktadır. İsfahanî'nin Müfredât'ında "beyin" sözcüğü yoktur. Yani Kur'ân-ı Kerim'de beyin sözcüğü kullanılmaz. Kutadgu Bilig'de de beyin sözcüğü geçmez. Dolayısıyla yürek adıyla anılan organ duyguların merkezi olduğu gibi düşünmenin de merkezidir. Akıl kalbin fonksiyonudur. Bu durumda yürek bedenin merkezidir. Akıl da başın içinde değil yürektedir. Bu yüzden başa taç edilmelidir. Beden bir şehir ise kalp veya Türkçesiyle yürek onun başkentidir. Yukarıda verilen denklikler bu bağlamda organlara uygulandığında odak kavramın yürek olduğu yüreğin adâlete denk olduğu görülür. Dolayısıyla Küntogdı yürektir. Nasıl Küntogdı aynı zamanda "ilig" olarak anılmışsa yürek kavramının yanına da bu çerçevede kullanım sıklığı toplam 527 olan gönül sözcüğünün konulması gerekir. Bu durumda somut yönüyle yürek, soyut yönüyle gönül adında dile getirilen bedensel merkez, Kutadgu Bilig'de merkez sembolizminin önemli kavramlarından biri olarak ortaya çıkmaktadır. Hatta 527 kere geçen gönül ve 74 kere geçen yürek arasındaki ilişkide gönül adının ve kavramının en az adâlet kadar, en az Küntogdı kadar önemli olduğu rahatlıkla söylenebilir. Gönül kavramının bu ölçüde sık kullanılması onun düşünce ve inanç dünyasındaki önemine de işâret etmektedir. Nitekim Yusuf Has Hâcib'den birkaç yüz yıl sonra Yunus Emre "Gönül Çalab'ın tahtı" derken gönlün merkezî rolüne de büyük bir vurgu yapmış olmaktadır.

3. Tarım ve Hayvancılığa ilişkin meslek adları Kutadgu Bilig'in yansıttığı toplumun yaşam ve geçim biçimi hakkında çok belirgin ve önemli ipuçları vermektedir. Konuyla ilgili adların kullanım sıklığı olan 19 sayısı içinde tarımla ilgili meslek adı olan "tarıgçı"nın sıklığı tek başına öbürlerinden çok gibi görünse de hayvancılığa ilişkin

meslek adlarının kullanım sıklığının toplamı 15'i bulmaktadır. Bu sonuç Karahanlı devletinin, belli bir tarım faaliyeti olmasına karşın öncelikle hayvancılığa dayalı bir topluma sahip olduğunu göstermektedir. El işçiliğine dayalı meslekler arasında da av ve savaş teknolojisinde birinci derecede önemli olan yay ve ok üreticileri ve kullanıcıları toplam 11 kullanım sıklığı içinde $3+2=5$ sayısı ile ilk sırada gelmektedir. Hüner, maharet, ustalık, beceri gerektiren bu işler ile ilgili sayılar aynı zamanda o günkü savaşçı/askerî toplumun gözde mesleklerini de göstermektedir. Toplumda ticaretin önemli yerine Türkçe satıgcı ve Sogdca sart sözcüğünün kullanılması ayna tutmaktadır. Kullanım sıklığı 34 olan ticaret ve maliyeye ilişkin adlar içinde bu iki sözcüğün yinelenme sayısı 15'tir. Öbür sözcükler saraya vergi toplayan, sayan ve koruyan görevlileri ifade etmektedir. Bu nedenle nakit akışı tüccar ile hem ondan mal alan hem de vergi tahsil eden devlet arasında gerçekleşmektedir. Eserde pek çok beyit sarayın en büyük müşteri olduğuna, tüccarların mallarını saraya sattıklarına, sarayın tüccarları koruyup kollaması gerektiğine ilişkin ifade ve öğütlerle doludur. Sarayın merkezî yerine ve belirleyici rolüne hizmetlerle ilgili meslek adları da tanıklık etmektedir. Saray pek çok hizmet türüne mensup hizmetçi, uşak ve görevlinin istihdam edildiği bir çalışma alanıdır. Bu işyerinde hizmetçi kategorisindeki adların yinelenme sıklığı 204 iken bu sayı içinde yalnızca vasıfsız hizmetkâr anlamındaki tapugçı adının kullanım sıklığı 91'dir. Onları özel bazı hizmetleri görenler izlemektedir. Ancak hiçbirisi bu ilk grubun oranı kadar önde değildir. Bu durum o günün hakan ailesi ile devlet örgütünün bütünleşik olduğu saltanat yapısında hizmet köleliğinin önemini gösterir. Yönetime ilişkin adların toplam kullanım sıklığı olan 1546 içinde 800 kullanım sıklığı ile ilig birinci sırayı, 554 ile bey ikinci sırayı, 51 ile hâcib üçüncü sırayı, 30 ile vezir dördüncü sırayı almıştır. Bu oranlar aynı zamanda Karahanlı devlet düzeninde yukarıdan aşağıya piramidin basamaklarında kimlerin olduğunu da göstermektedir. Doğal olarak başta hakan durmaktadır. Meslek adları genel tablosu ise özel uzmanlık gerektiren işlerin başında yönetim görevinin olduğu görülmektedir. Meslek adlarının genel kullanım sıklığı 2472'dir. Bu sayının içinde yönetim sektöründen sonra hem terim çokluğu hem kullanım sıklığı bakımından eğitim, bilim ve kültür ile ilgili meslek adları ikinci sırada gelmektedir. Yani gücü bilgi izlemektedir. Bilgiyi hizmetkârlık, diplomatik görevler, genel meslekler, ticaret ve maliye, meşru olmayan meslekler, tarım ve hayvancılık, sağlık, büyü ve fal ile ilgili işler, esnaf ve zanaatkârlar ile yargı mensupları izlemektedir. Bu dağılımdan aslında yazarın özlediği adâletli toplum yapısı ile gerçek ve güncel toplumun hiç uyuşmadığı, ideal olan ile realitenin birbirinin tam tersi olduğu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla yazarın daha iyi bir yapı özlemesi ve önermesi boşuna

değildir. saraya hizmet ve gayrı meşru mesleklerin adâlet ile ilgili mesleklerin çok çok önünde olması yazarın içinde yaşadığı topluma ayna tuttuğu kadar övülecek bir durum olmadığını da gözler önüne sermektedir. Buna karşılık eğitim, bilim ve düşünceyle ilgili öznelerin adlarından oluşan ad kümesinin yönetimden hemen sonra ikinci sırada yer alması anlamlıdır. Bu küme içinde de Türkçe bûgü 262 genel kullanım sıklığı içinde 91 kere geçerek birinci sırayı, bilge sözcüğü 76 kere geçerek ikinci sırayı, şâir ise 35 kullanım sıklığı ile üçüncü sırayı almaktadır. Verilen rakamlar henüz fakih, molla, müftü, müderris, muallim, danişmend gibi kurumsal ve uzmanlığa dayalı din ve düşünce adımlarının ortada olmadığını, bunların yerine yine henüz Türkçe adlar taşıyan entelektüel zümrelerin bulunduğuna tanıklık etmektedir. İslâmlaşma ve medreseye dayalı zihin inşasının henüz başlamaması nedeniyle bûgü, bilge, bitigçi, öge, kök ayuk, buyruk, bedizçi, tıklam gibi İslâm öncesinden izler ve anılar taşıyan görevlilerin bulunması yazarın içinde bulunduğu toplumun bir geçiş aşamasında olduğunun da göstergeleri olarak yorumlanabilir.

4. Topluluk adlarının 14 türü vardır. Türkçe ve Arapça sözcüklerden oluşan bu küme içinde toplam 379 kullanım sıklığı içinde 232 yinelenme sıklığı ile bodun ilk sırayı almaktadır. İki kere kullanılan ümmet ve bir kere kullanılan millet ise 11. ve 12. sırayı almıştır. Toplam kullanım sıklığı 39 ve çeşidi 14 olan özel topluluk adı içinde kullanım sıklığı bakımından ilk sırayı 10 adet kullanılarak Türk adı almıştır. Etnomimler aracılığıyla eserin coğrafyasını da çıkarmak mümkündür. Rum, Çin, Hint, İran, Turan ülke ve ulus adlarının yanında Karahanlı toplumunu oluşturan Yağma, Çiğil gibi boylar da birer veya ikişer kere anılmıştır. Özel yer adları ile topluluk adları birbirleri ile uyumludur. Bu adlar da iki gruba ayrılabilir. İlk grupta Çin, Maçin, Hıtay, Habeş gibi yabancı ülke adları, ikinci grupta ise İla, Uç Ordu, Ötüken, Kaşgar, Türkistan, Tabgaç, Balasagun, Kuz Ordu gibi Karahanlı Türk toponimleri bulunmaktadır. 39 kullanım sıklığına sahip olan bütün özel yer adları içinde yazarın yaşadığı Kaşgarı da kapsayan İla vadisi 6 kere geçerek birinci sırayı almıştır.

5. Renk adları Karahanlı döneminde coğrafyaya, mesafeye ve iklimlere bakışı da göstermektedir. Renkler yalnızca renkleri dile getirmezler. Her rengin simgesel bir veya birden fazla anlamı vardır. Renk skalasında dikkate çeken en önemli iki sonuçtan biri ilgili bölümde geniş biçimde açıklandığı gibi Karahanlılar döneminde Türkçenin ileri bir renk sistemine sahip olduğunun ortaya çıkması ve renkler içinde hem kuzeyi gösteren hem de güç kuvvet, iktidar simgesi olan “kara” renk adının 15 çeşit renk adının toplam

229 olan kullanım sıklığı içinde 76 kere yinelenme ile birinci sırayı almasıdır. Karahanlılara bu adın niçin verildiği, Kutadgu Bilig’de geçen kara renk adının frekansı ile de anlaşılmaktadır.

5. Kutadgu Bilig’de kullanım sıklıklarına bakıldığında bitkilerden çiçek, çiçeklerden gül, yiyeceklerden tuz ve ekmek, içeceklerden su, binek hayvanlarından at, büyükbaş hayvanlardan sığır, küçükbaş hayvanlardan koyun, yırtıcı hayvanlardan bōri yani kurt, av hayvanlarından samur (kiş), odak adlar olarak görünmektedir. Hayvan adları içinde binek hayvanları metinde en çok anılan hayvan grubunu oluşturmaktadır.

6. Gökbilime ilişkin adların toplam kullanım sıklığı 666’dır. Bu toplam içinde ilk sırayı 310 kere yinelenerek etrafında bir inanç ve düşünce kültürünün olduğu acun sözcüğü almaktadır. Toplamın neredeyse yarısını oluşturan acun sözcüğü Sogdcadan alıntıdır. Ancak anlamı Mani dininin ve Budacılığın öğreti ve inançları ile işlenerek doldurulmuştur. Sözcüğü İslâm dinine uyarlama girişiminde bulunan Yusuf Has Hâcib’in çabasının büyüklüğü kullanım sıklığından anlaşılmaktadır. Ne var ki bu uyarlama ve alıntılamanın başarılı olmadığı, dünya sözcüğünün kısa süre içinde acun adını yerinden ettiği görülmektedir. Benzer biçimde Kutadgu Bilig’de henüz Farsça mihr ve mah, Arapça şems ve kamer yokken 56 kere geçen gün/yaşık ve 36 kere geçen ay/tolun/yalçık sözcükleri eski Türk inançlarının ikonografik anılarını da yaşatmaktadır. Aynı zamanda güneş adlarının 12 çeşit gök cismi adı arasında toplam 100 kullanım sıklığı içinde 35 kere yinelenerek %35 ile ilk sırayı alması merkez sembolizmi ile de yakından ilgilidir. Her ne kadar güneş merkezli değil dünya merkezli bir galaksi modeline inanmakta iseler de Karahanlılar da bütün Kopernik öncesi öğretilerde olduğu gibi gökteki en büyük, en parlak, en sıcak cismi haşmet ve kudret sembolü olarak hakan ile denk saymışlardır.

7. Hz. Muhammed için kullanılan sözcükler içinde “savcı” yüksek kullanım sıklığı ile merkez kavram rolünü üstlenmektedir. Sözcüğün başka anlamları da bulunmakla birlikte ilgili tabloya esas olan beyitler yalnızca Hz. Muhammed’in kastedildiği beyitlerdir. Hz. Muhammed için on ayrı ad kullanılmıştır. Bunların toplam kullanım sıklığı 47 olup savcı sözcüğü bu toplam içinde 19 kere yinelenmiştir. Kullanım sıklığı 27 olan melek adları içinde doğrudan şeytan anlamına gelen yek sözcüğü ilk sırada görünmektedir. Ancak melekler ile şeytan tâifesi karşıt olarak düşünülürse bu durumda 12 kere yinelenen yek adının karşısında melek adlarının kullanım sıklığı toplam 12’dir. Bunun 7’si Sogdcadan alınan ferişte, 4’ü etçi, 1’i ise okıgıcı adıdır.

Tanrı adları metinde toplam 415 kullanım sıklığına sahiptir. Bu kapsamda dört ad yer almaktadır: Bayat %70, İdi %18, Tanrı %10, Ugan %2. Görünen oranlar böyle olsa da Kutadgu Bilig'den önce, onunla çağdaş ve ondan sonraki Türkçe metinlerde Tanrı adları içinde en çok anılan sözcük Tanrı olduğundan Bayat adının bu metne özgü geçici bir birincilik elde ettiği söylenebilir, Yazarın övdüğü gibi Buğra Han yönetimi zengin ve cömert olduğu için sarayın tüccarların uğrağı olması varsayımından hareket edilerek bayat sözcüğünün zenginlikle ilgisi dolayısıyla geçici olarak rahmeti merhameti, ihsanı bol olan Allah'ı anlatmak amacıyla kullanılmış olduğunun düşünülmesi mümkündür.

Görüldüğü gibi Yusuf Has Hâcib'in anlam dünyasındaki merkezî kavramların unsurları birbirine benzeyen, eşdeğerlik taşıyan birimlerden oluşan bir bütündür. Bu merkezî kavramlar arasında da denklikler vardır. Sayılan bu simgeler daire sisteminin merkezinde, piramid sisteminin de doruğunda yer almaktadırlar. Bu istiâreli yaklaşım aslında ilgili bölümde geniş olarak üzerinde durulduğu gibi Batlamyusçu evren tasarımının kopyalanıp yaşamın başka alanlarına uygulanması sonucunda ortaya çıkan atomik veya galaktik modelin bir sonucudur. Çalışmada ulaşılan en önemli sonuçların başında Kutadgu Bilig'deki belli konuların odağında yer alan adların simgesel anlam bakımından eşdeğer olduğunun belirlenmesi gelmektedir.

İnsan yukarı-aşağı, ön-arka, sağ-sol biçiminde üç boyutlu ve merkezden çevreye doğru uzanmış altı eşit yarı çapın oluşturduğu bir uzam içinde tasarlandığında ortaya çıkacak biçim bir küre olur. İnsan bir kürenin merkezindedir. Gök cisimleri küresel olarak algılanmaktadır. Ancak Batlamyus sistemi dünyayı küre değil daire biçiminde bir düzlem olarak düşünmüştür. İnsan yer yüzünde düzlem açısından dört yönün ortasındadır. Yani galaktik açıdan dairesel hareket eden dünya merkezli küresel bir sistem, hatta daha uygun bir benzetmeyle soğan zarına veya katmanlarına benzer bir sistemler toplamı düşünülürken dünya söz konusu olduğunda uzam düzlem biçiminde düşünülmektedir. Düzlemde dört yön düşünölmüştür. Kutadgu Bilig'de göröldüğü gibi dört yan, dünyanın dört köşesi, "tört bulung", Yusuf Has Hâcib'in dünya tasarımının anahtarını vermektedir. Renklerin simgesel anlamları üzerinden ulaşılan dört yön, maddî ve mânevî dünyadaki başka sistemlerde de düzlemsel olarak dört ögenin yapıtaşısı olduğu eşdeğerlik içindeki sistemlerin tasarlanmasına yol açmıştır. Bilindiğı gibi dört unsur teorisi Hippokrates'in humoral patoloji yaklaşımının bir ürünüdür. Yusuf Has Hâcib neredeyse insanı ve toplumu ilgilendiren her konuda humoral patoloji yaklaşımını uygulamıştır. Bu bakımdan Kutadgu Bilig üzerinde adbilim açısından yapılan bu çalışmanın ulaştığı ikinci önemli

sonuç, humoral patoloji veya anâsır-ı erbaa, çâr-unsur, ahlat-ı erbaa, erkân-ı erbaa gibi terimlere sahip olan kimyasal varlıkbilim anlayışının eserin her beytine, her tezine sinmiş olduğunun görülmüş olmasıdır. Bu yönüyle yazar adeta antik bilgeliği ve hatta ezoterik dünya görüşünü Türkçede ilk defa temsil eden ve sürdüren bir düşünürdür. Antik bilgelik açısından bakıldığında Kutadgu Bilig daha önce Türkçede benzeri olmayan zengin bir ansiklopedik metindir. Kutadgu Bilig'in edebî kurgusunun, metin düzeninin, sanatsal yapısının ve siyâsetnâme kimliğinin altında çağının bütün bilgi birikimini yansıtan bir ansiklopedi bulunmaktadır. Dolayısıyla eser metinler arası etkileşim yönünden zengin bir hazinedir. Buna bağlı olarak ulaşılan üçüncü önemli sonuç da şudur:

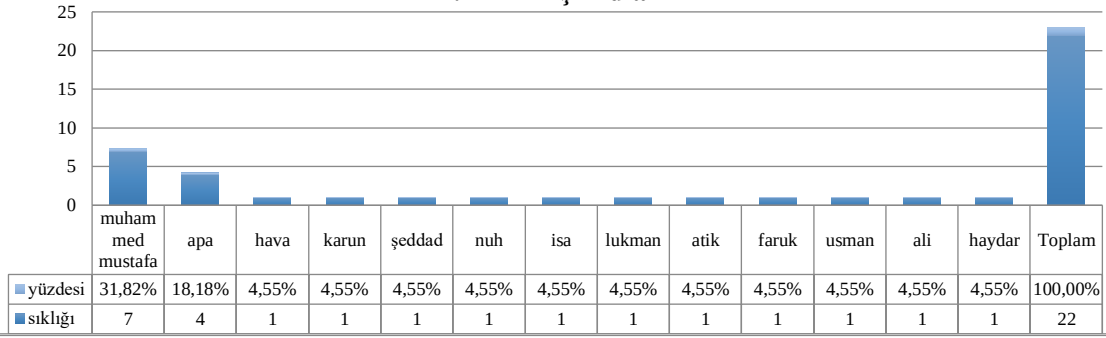
Bu inceleme sonunda ilk İslâmî Türk mesnevîsi ve siyâsetnâmesi olan Kutadgu Bilig'in, aynı zamanda;

1. ilk İslâmî Türk pendnâmesi,
2. ilk İslâmî Türk nasihatnâmesi,
3. ilk İslâmî Türk adâletnâmesi,
4. ilk İslâmî Türk teşrifât nâmesi (protokol kitabı),
5. ilk İslâmî Türk silahnâmesi,
6. ilk İslâmî Türk gazavatnâmesi,
7. ilk İslâmî Türk fütüvvetnâmesi,
8. ilk İslâmî Türk ilmihâlnâmesi,
9. ilk İslâmî Türk şifânâmesi ve muâlece nâmesi,
10. ilk İslâmî Türk nebât nâmesi,
11. ilk İslâmî Türk hayl nâmesi (at ve atçılık kitabı),
12. ilk İslâmî Türk şikârnâmesi (av kitabı),
13. ilk İslâmî Türk sûrnâmesi,
14. ilk İslâmî Türk seyahatnâmesi,
15. ilk İslâmî Türk hâtıratnâmesi,
16. ilk İslâmî Türk tâbir nâmesi,
17. ilk İslâmî Türk burç nâmesi,
18. ilk İslâmî Türk feleknâmesi,
19. ilk İslâmî Türk münşeât nâmesi (mektup kitabı),
20. ilk İslâmî Türk zenannâmesi (kadınlar kitabı),
21. ilk İslâmî Türk şikâyet nâmesi,
22. ilk İslâmî Türk yaş nâmesi,
23. ilk İslâmî Türk vasiyet nâmesi ve
24. ilk İslâmî Türk tevbenâmesi

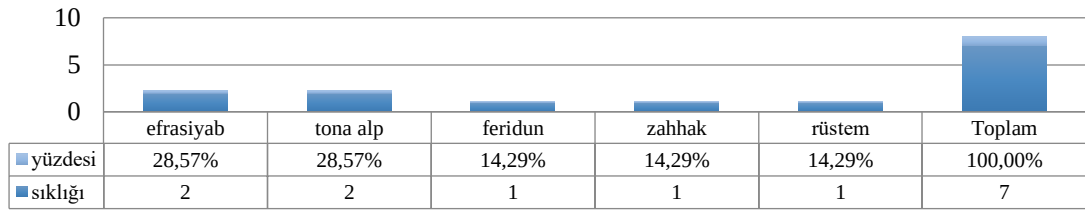
olduğu da görülmüş ve gösterilmeye çalışılmıştır.

TABLÖLAR

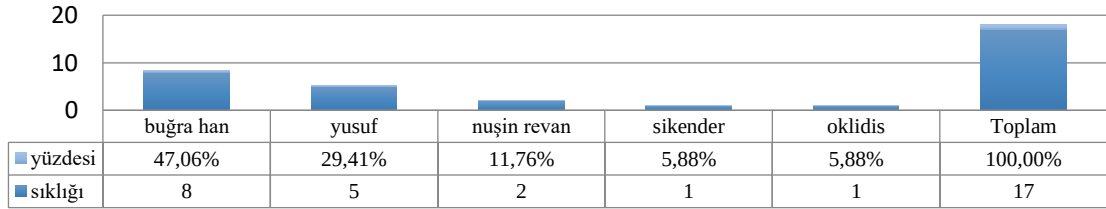
1. Dini Kişi Adları

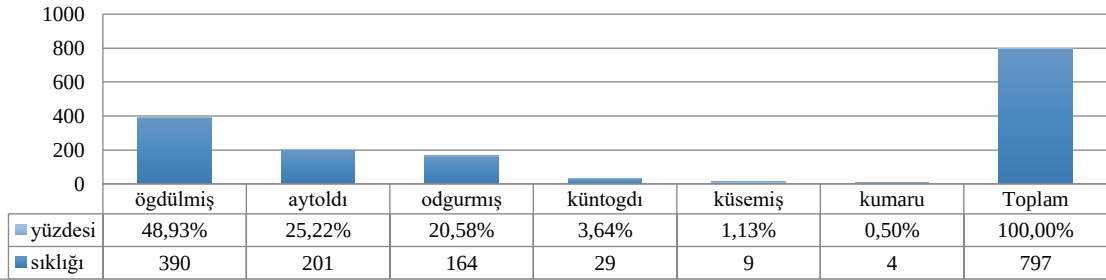
2. Destani/Efsanevi Kişi Adları

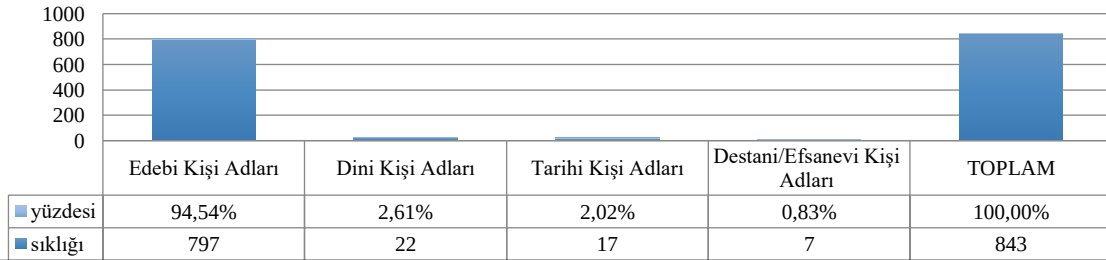
3. Tarihi Kişi Adları

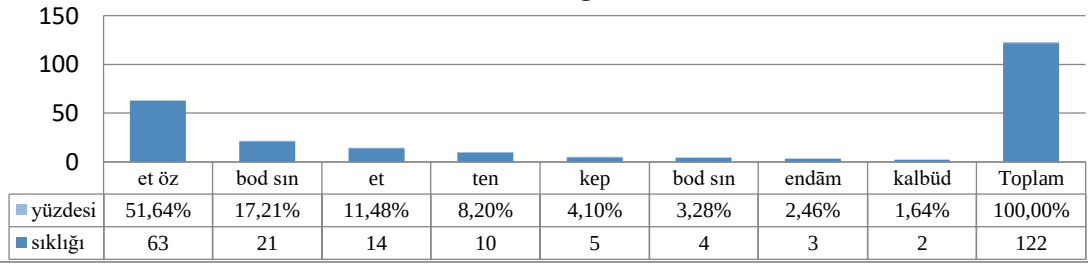
4. Edebi Kişi Adları

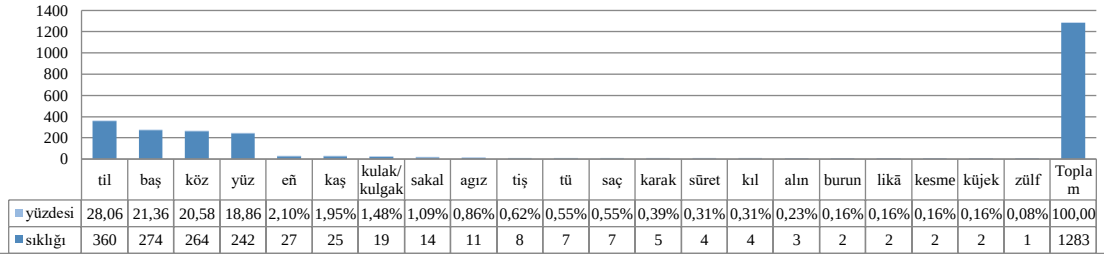
5. Kişi Adlarının Genel Dağılımı

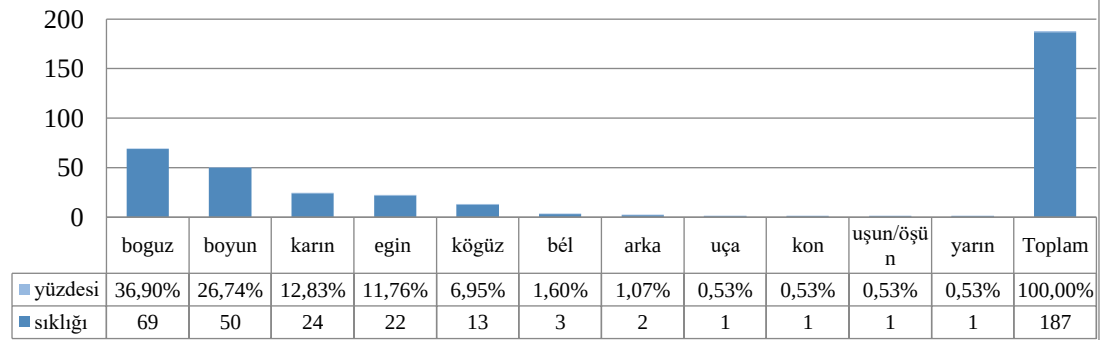
6. Geniş Anlamlı Organ Adları

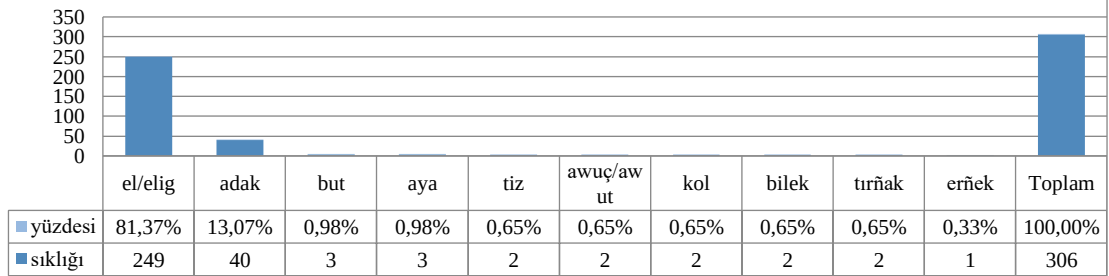
7. Baş ve Başa İlişkin Adlar

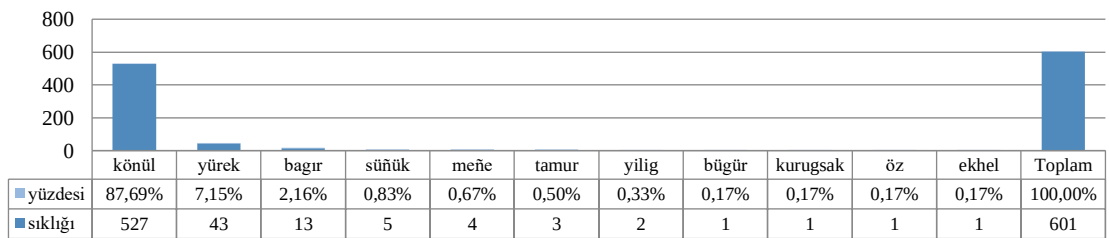
8. Gövde ve Gövdeye İlişkin Adlar

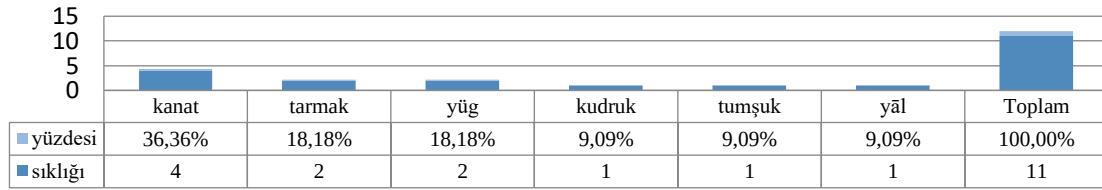
9. Kollar ve Bacaklara İlişkin Adlar

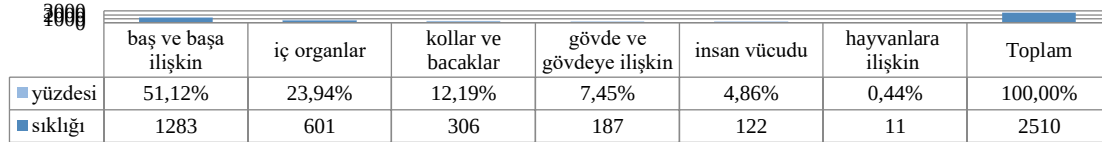
10. İç Organlar

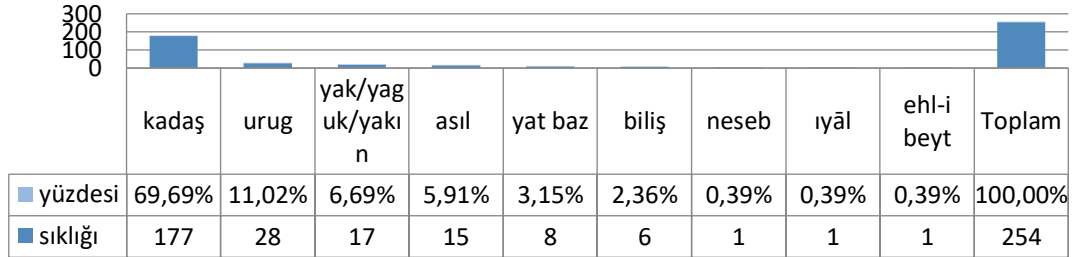
11. Hayvanlara İlişkin Organ Adları

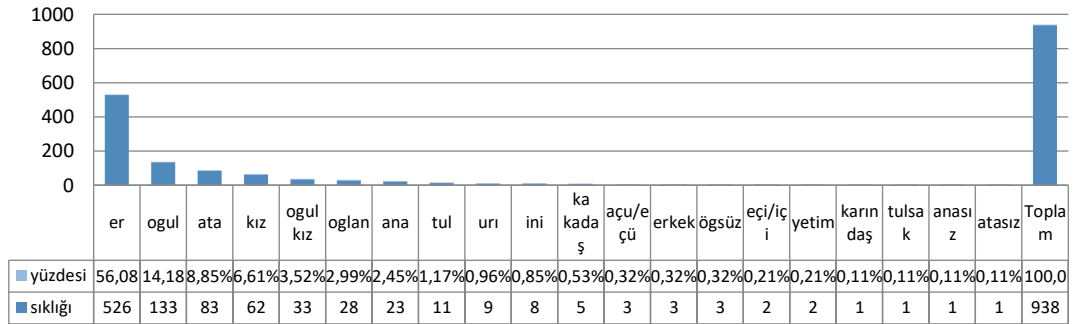
12. Organ Adlarının Genel Dağılımı

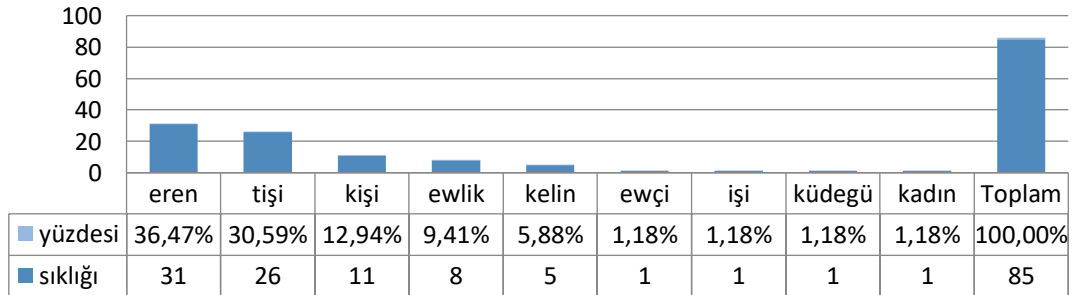
13. Geniş Anlamli Akrabalik Adları

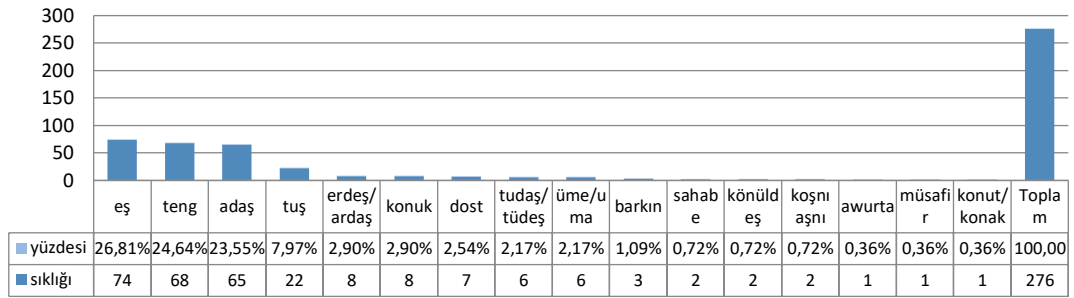
14. Soy, Doğum ve Ölüm Dayalı Adlar

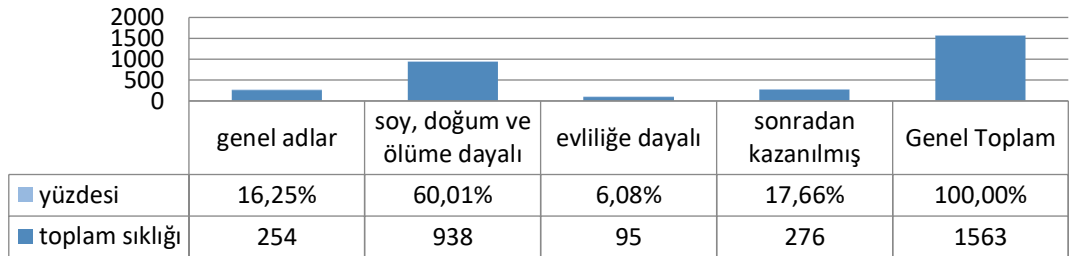
15. Evliliğe Dayalı Akrabalik Adları

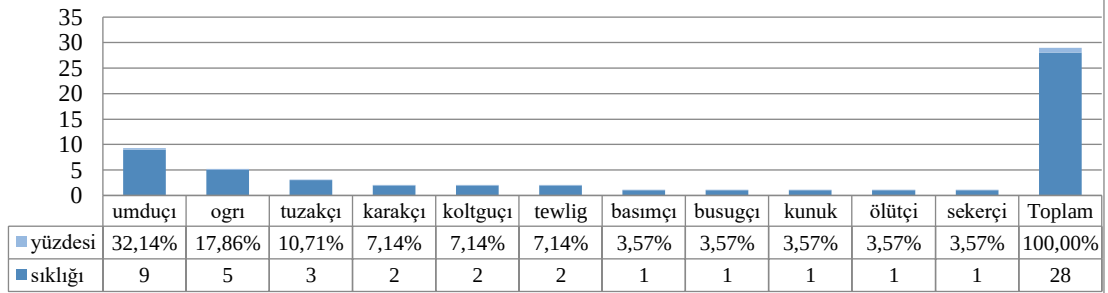
16. Sonradan Kazanılan Akrabalık Adları

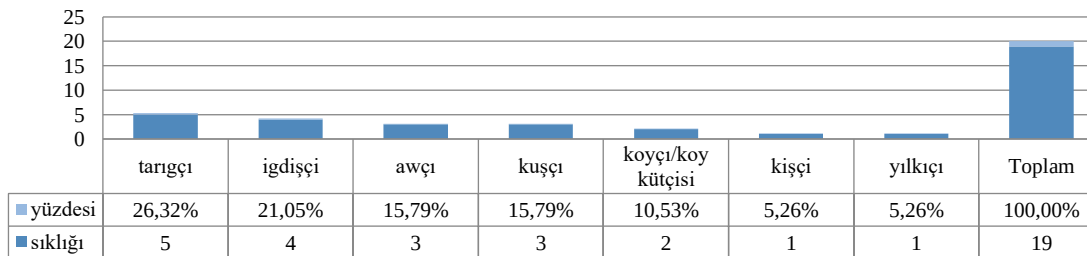
17. Akrabalık Adlarının Genel Dağılımı

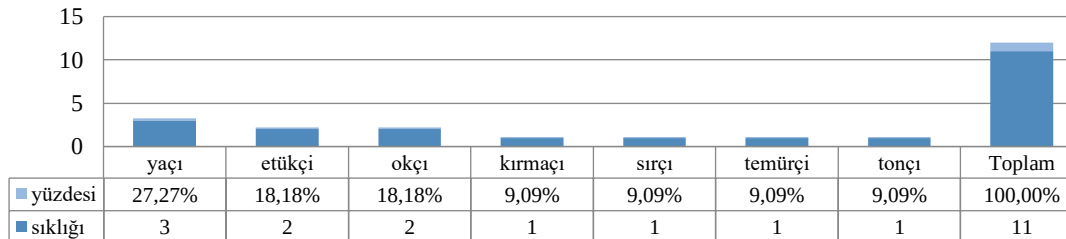
18. Meşru Olmayan Meslek Adları

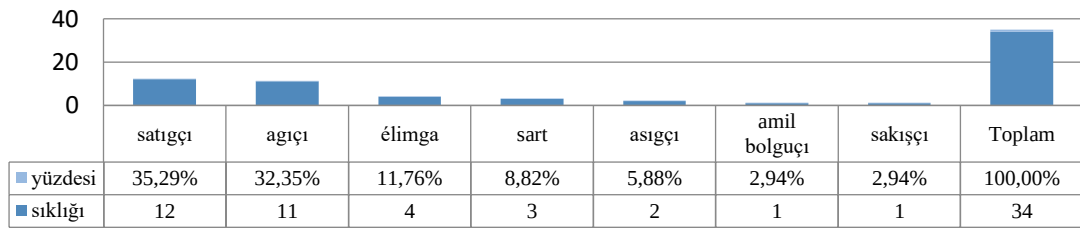
19. Hayvancılık ve Tarımla İlgili Meslek Adları

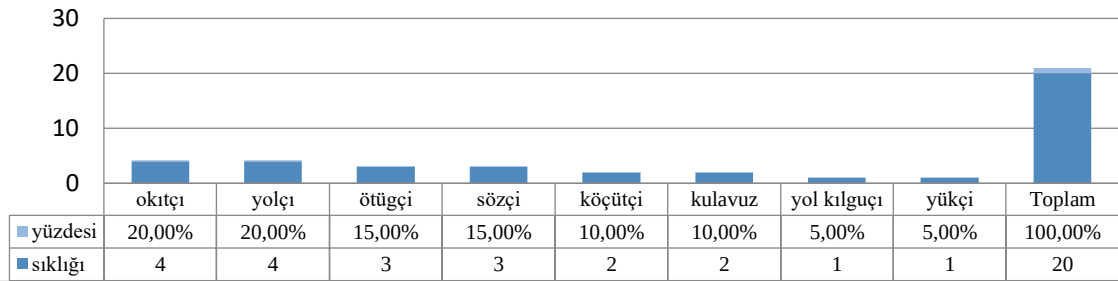
20. Esnaf ve Zanaatkarlıkla İlgili Meslek Adları

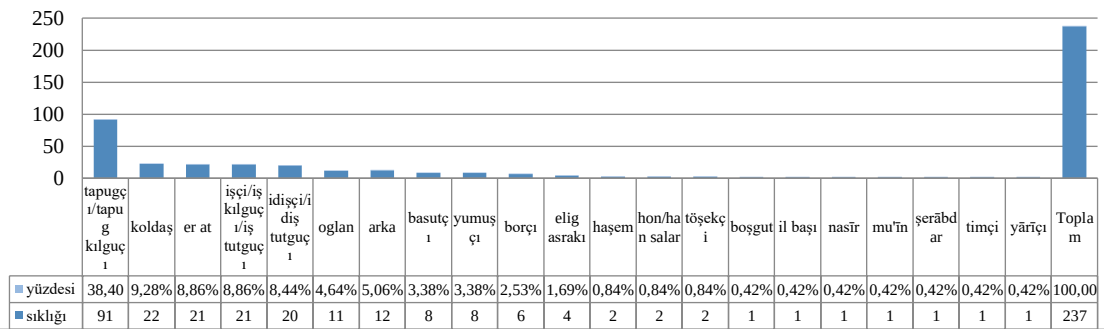
21. Ticaret ve Maliye İlgili Meslek Adları

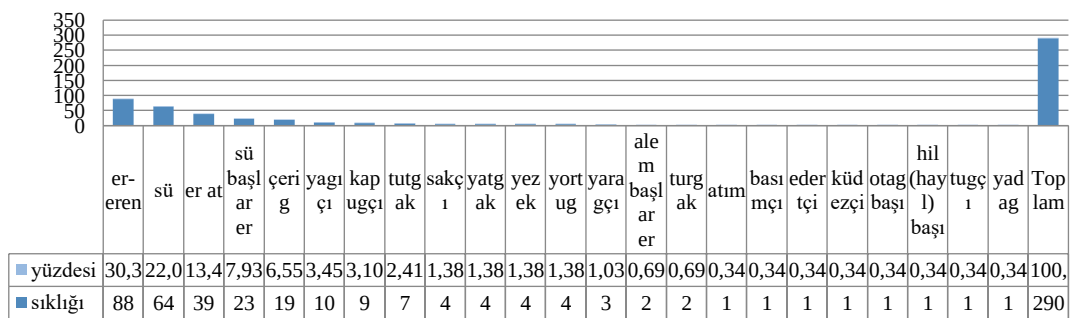
22. Ulaşım, İletişim ve Taşımacılıkla İlgili Meslekler

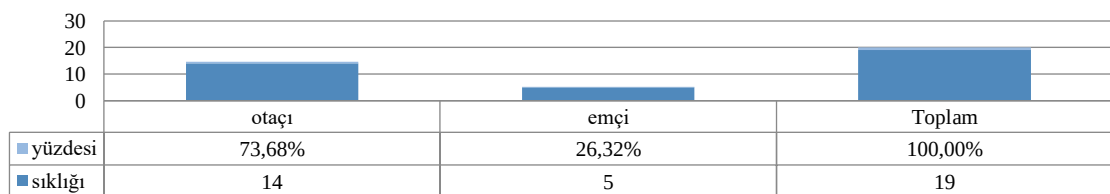
23. Hizmetle İlgili Meslek Adları

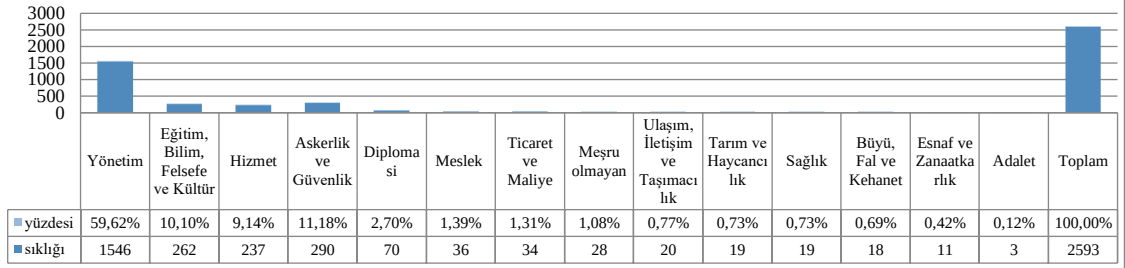
24. Askerlik ve Güvenlikle İlgili Adlar

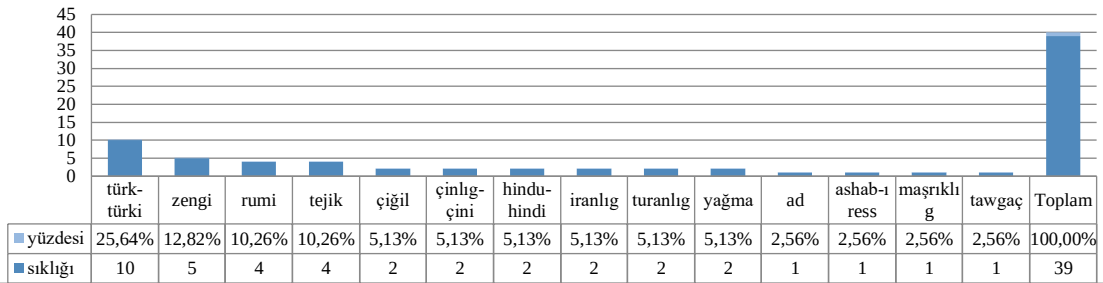
25. Sağlıkla İlgili Meslekler

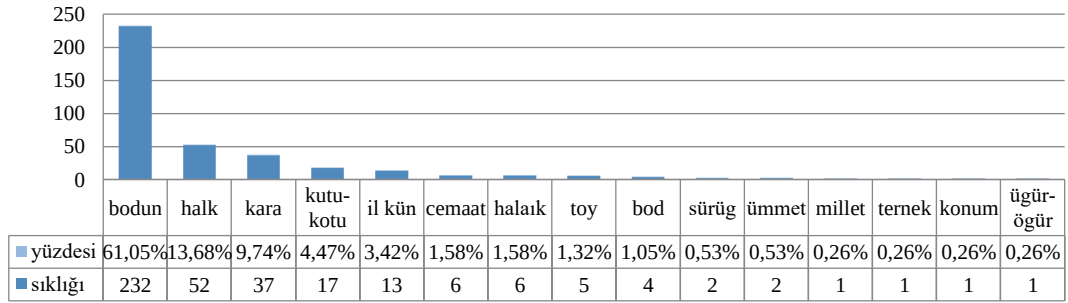
31. Meslek Adlarının Genel Tablosu

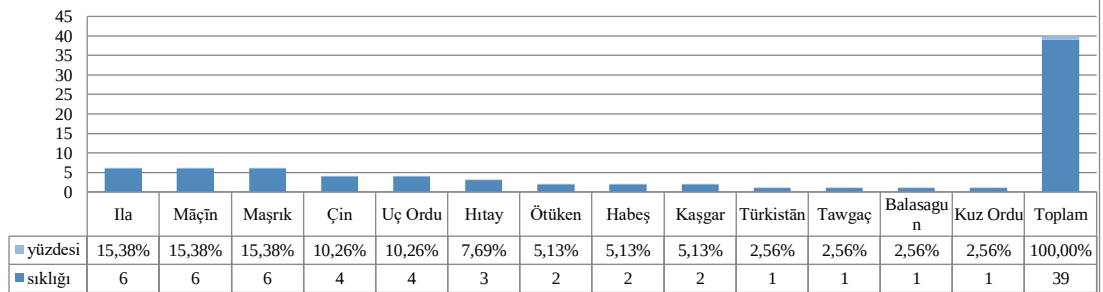
32. Özel Topluluk Adları

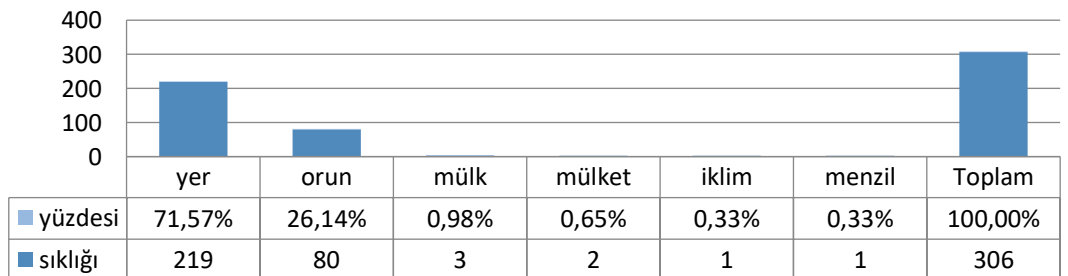
33. Geniş Anlamli Topluluk Adları

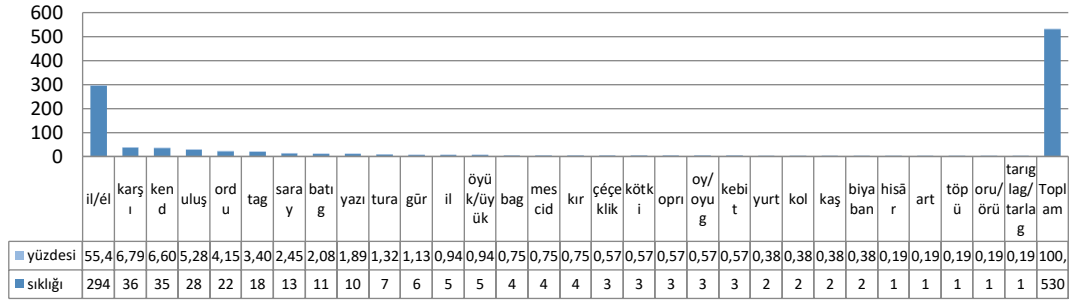
34. Özel Yer Adları

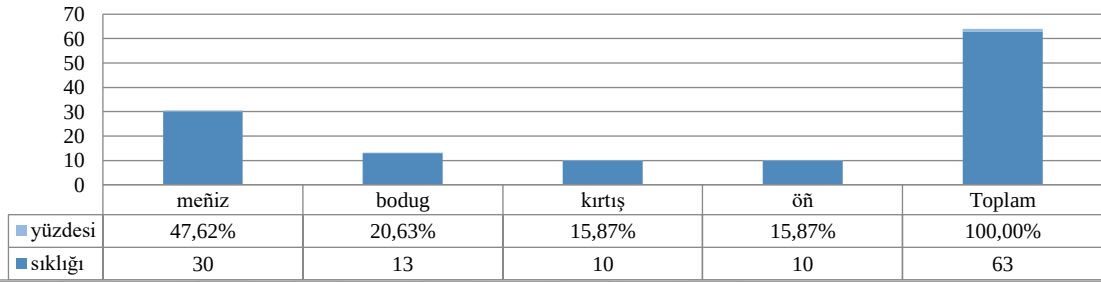
35. Geniş Anlamli Yer Adları

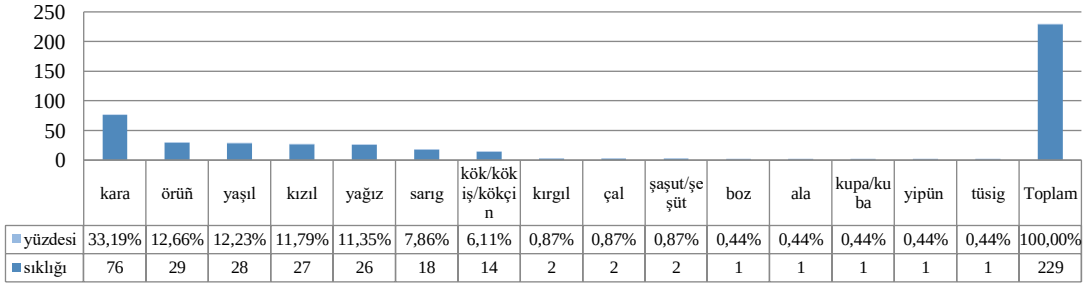
36. Dar Anlamlı Yer Adları

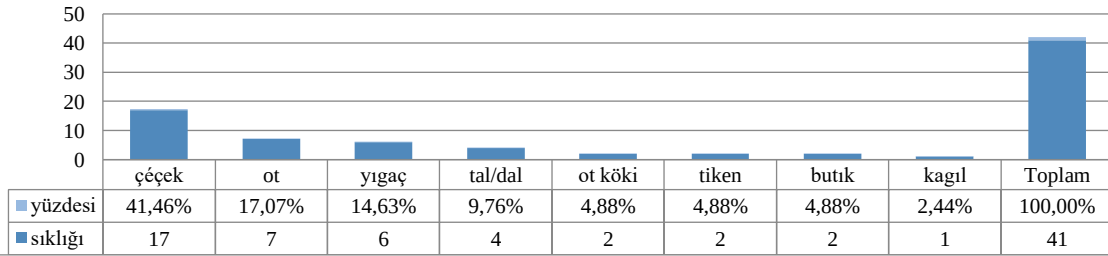
37. Geniş Anlamlı Renk Adları

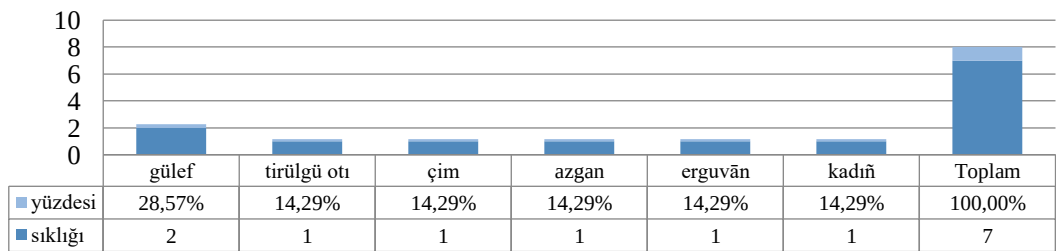
38. Dar Anlamlı Renk Adları

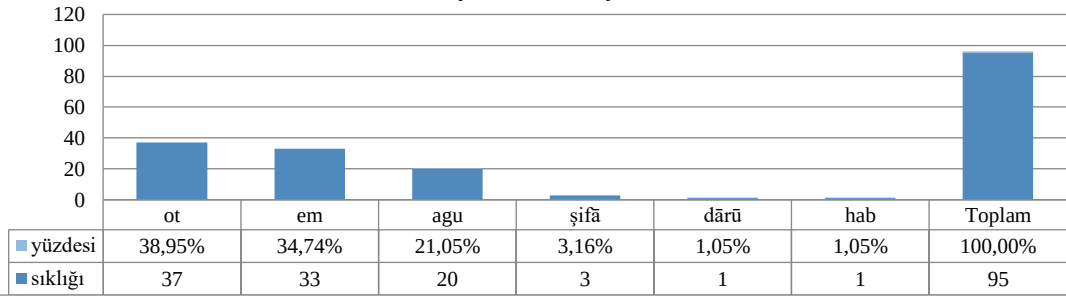
39. Geniş Anlamlı Bitki Adları

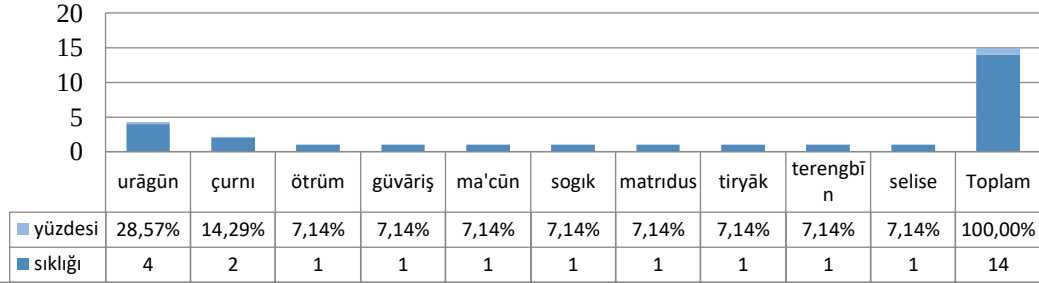
40. Dar Anlamlı Bitki Adları

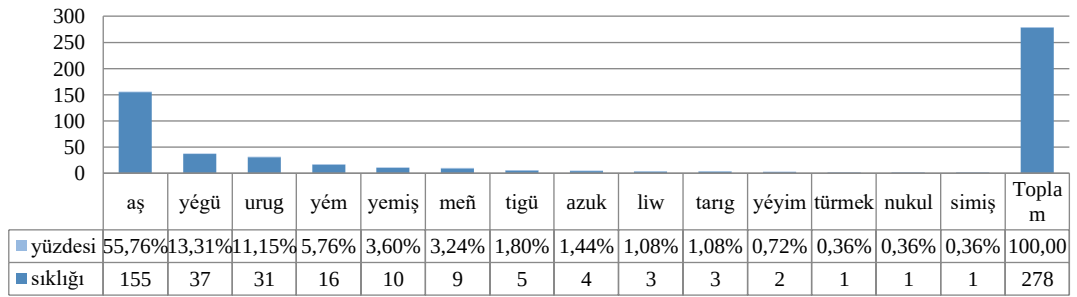
41. Geniş Anlamlı İlaç Adları

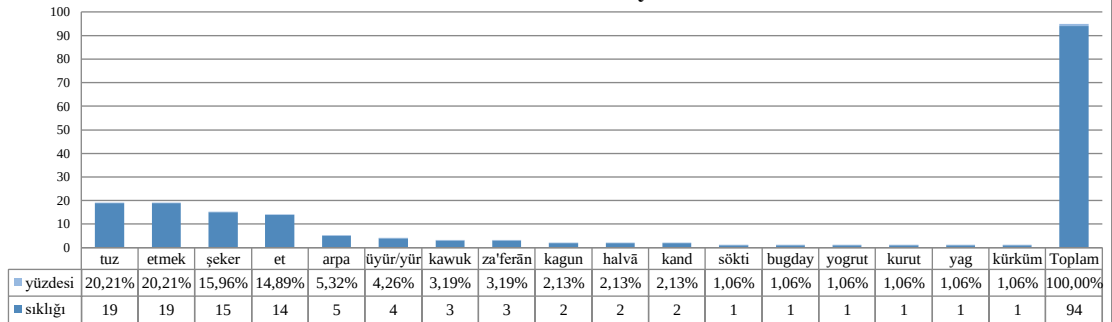
42. Dar Anlamlı İlaç Adları

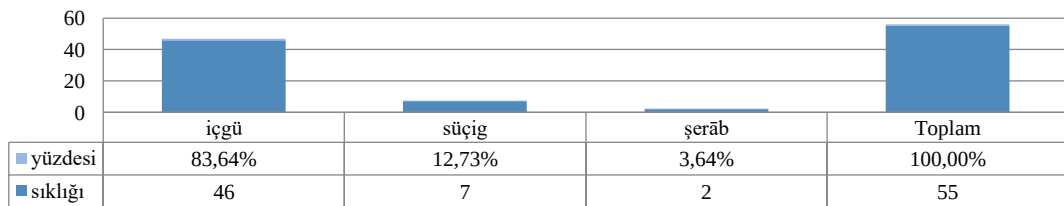
43. Geniş Anlamlı Yiyecek Adları

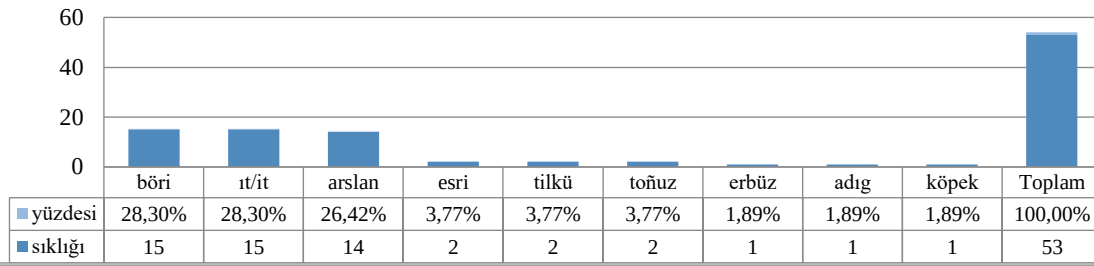
44. Dar Anlamlı Yiyecek Adları

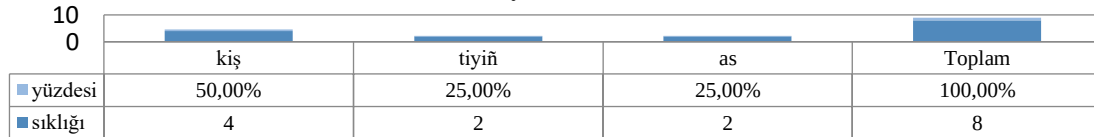
45. Geniş Anlamlı İçecek Adları

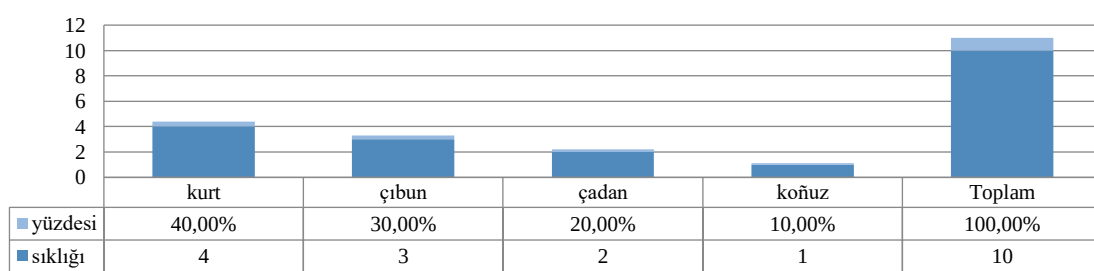
51. Yırtıcı Hayvan Adları

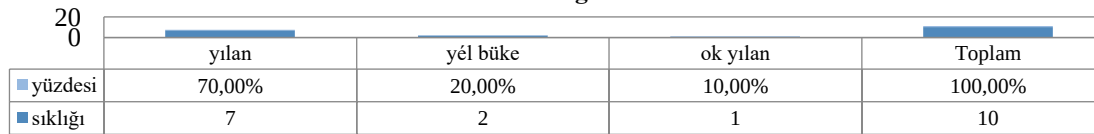
52. Av Hayvanları Adları

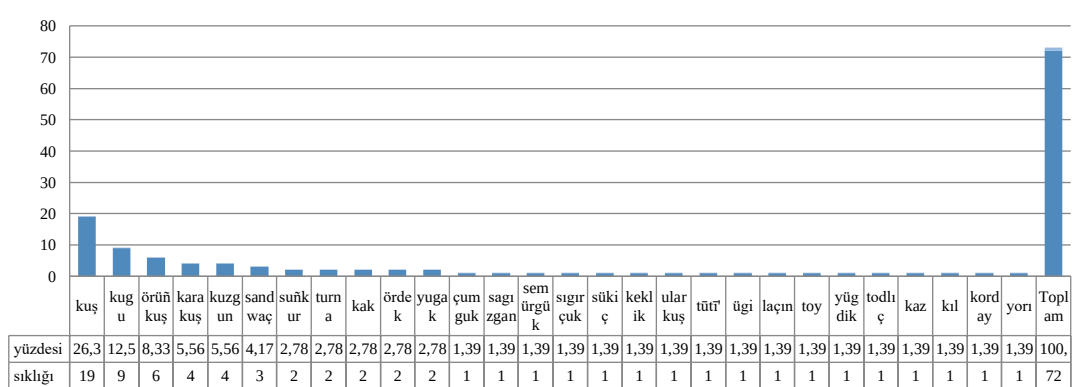
53. Haşere ve Böcek Adları

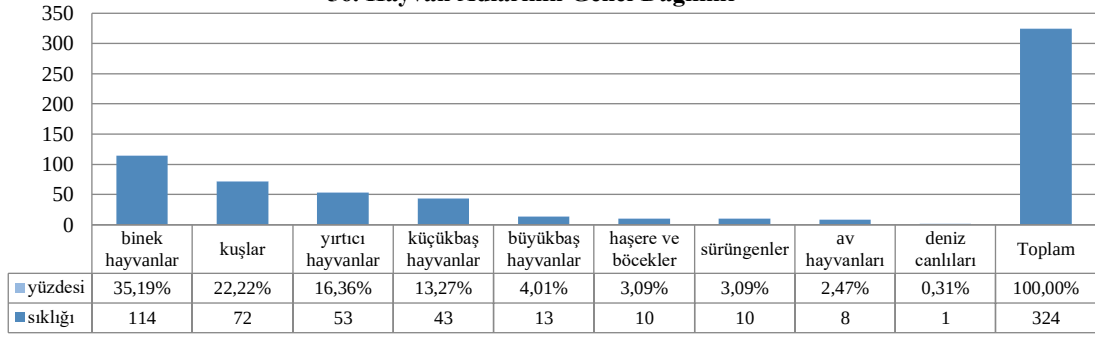
54. Sürüngen Adları

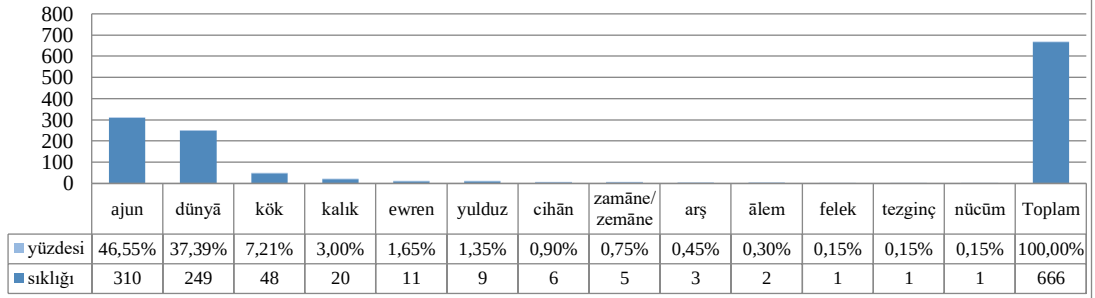
55. Kuş Adları

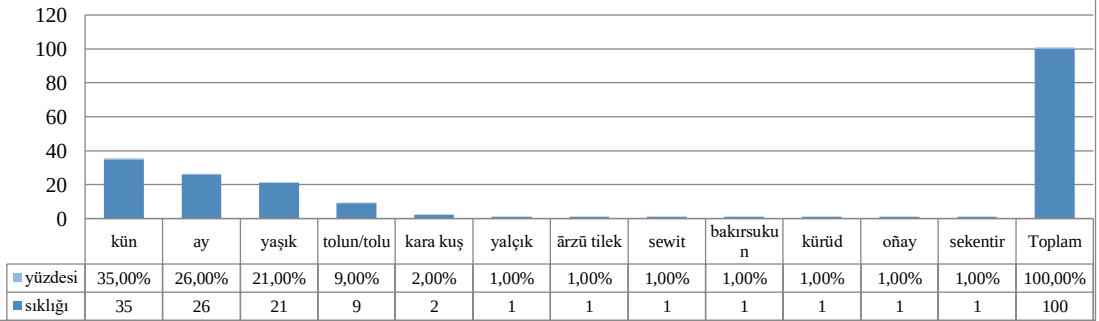
56. Hayvan Adlarının Genel Dağılımı

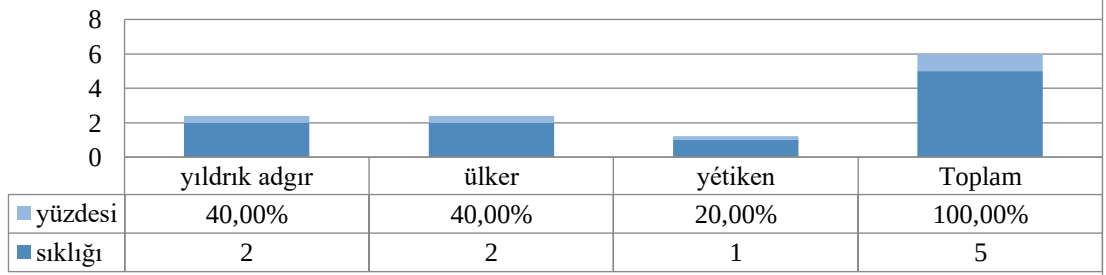
57. Geniş Anlamlı Gökbilim Adları

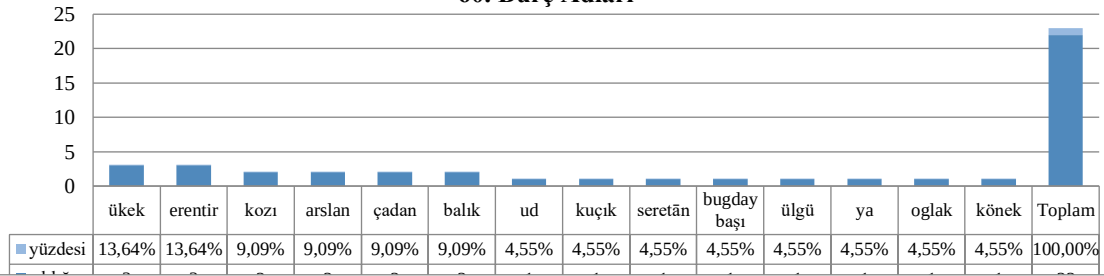
58. Güneş, Ay ve Gezegen Adları

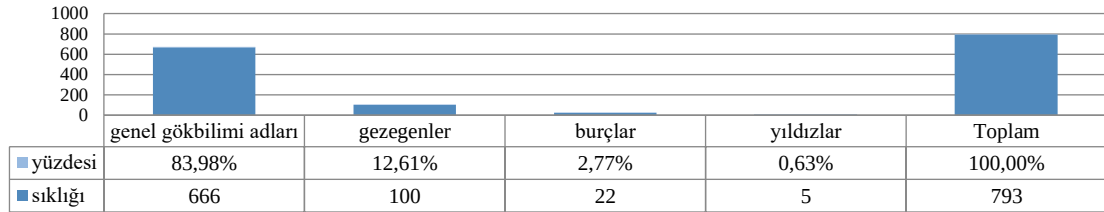
59. Yıldız ve Takımyıldızı Adları

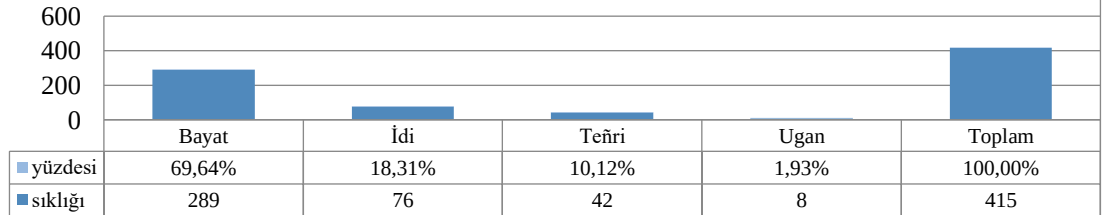
60. Burç Adları

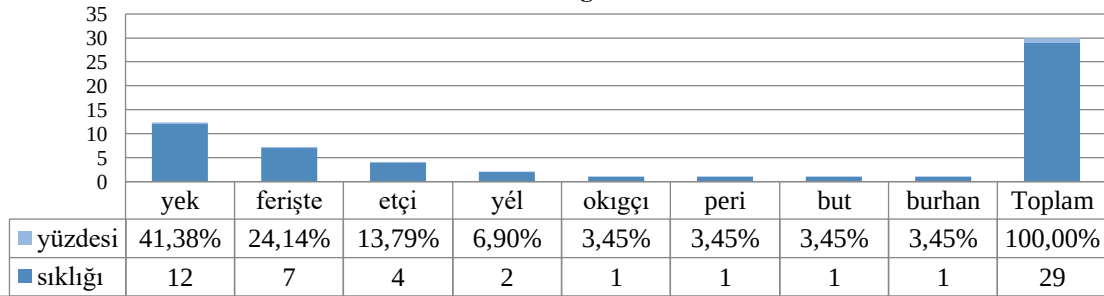
61. Gökbilim Adları Genel Tablosu

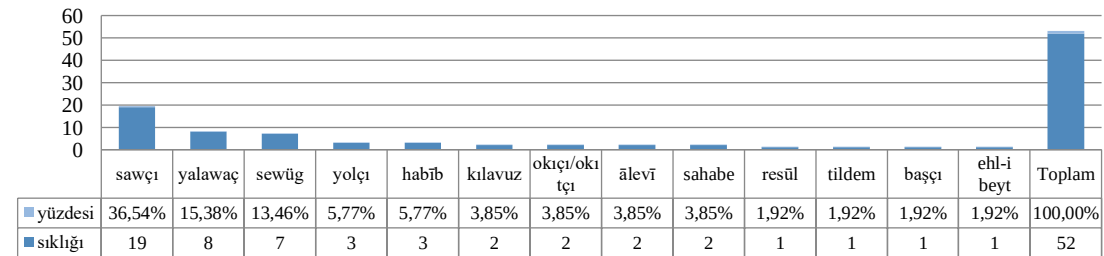
62. Tanrı ile İlgili Adlar

63. Meleklerle İlgili Adlar

64. Peygamber İçin Kullanılan Adlar

KAYNAKLAR

- Abaev Nikolai. (2013). “Orta Asya Türk-Moğollarda Resmi ve Milli Din Olarak Tengrizm”, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, V/19, 401-407.
- Abdullah Adnan. (2013). *Halep Türkmenlerinde Ölümle İlgili Gelenekler ve İnanışlar*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep Üniversitesi SBE, Gaziantep.
- Abdurrezzak Ali Osman. (2014). “İşlevsel Teori Bağlamında Yemek Kültürünün İletişimsel Yönü”, *Turkish Studies*, 9/11, 1-16.
- Abik, A. D. (2005). “Türkçe’de ‘Vefat’ Kelimesi ve Yardımcı Fiilleri”, *Çukurova Üniversitesi SBE Dergisi*, 14/2, s.13-28.
- Abik A. Deniz. (2009). “Kutadgu Bilig’de Hayvan Adları”, *Türklük Bilgisi Araştırmaları Cem Dilçin Armağanı I*, (haz. Zehra Toska), 33/I, 1-32.
- Acar Ömer. (2010). “Arab Teriminin Kökeni”, *Nüsha*, 31, 73-106.
- Acıduman Ahmet, İlgili Önder. (2010). “İbn Sînâ’nın El-Kânûn Fî’t-Tıbb Adlı Eserinde ‘Geriatrı’ İle İlgili Bölümler”, *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 63/2, 41-47.
- Aça Mehmet. (2002). “Tıva Türklerinin Alkışları (Algış-Yöresel) Üzerine Notlar”, *Millî Folklor*, 7 (56), 166-178.
- Aça Mehmet. (2004a). “Türk Halk Geleneğindeki Doğum Sonrası Uygulamalar Bir Örnek: Tuzlama”, *Tuz Kitabı*, (ed. Emine Gürsoy Naskali, Mesut Şen), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 95-104.
- Aça Mehmet. (2004b). “Yaratılış Mitleri, Şamanizm ve Tasavvuf Bağlamında Düşüş Mahrumiyet ve Hapis”, *Millî Folklor*, 16/62, 8-18.
- Açıkel Ali. (1990). *XI. Asırda Orta Asya Türk Boylarında Sosyal Hayat İçinde Meslek ve San’atlar*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul.
- Açıkgöz Halil, “Türk Onomastiği”, *İÜ TDED*, 1986-1993, C. XXVI, s. 351-354
- Adamoviç Milan. (2004). “Otça Borça”, (çev. Erhan Aydın), *Türk Dili*, 633, 261-264.
- Adıyaman Ceyda (2015). “Eski Türkçede orunç/urunç: Rüşvet Sözcüğü Üzerine Bir Araştırma”, *Turkish Studies*, 10/16, 1-16.
- Adilov M.-Paşayev A., (1987). *Azerbaycan Onomastikası*, Azerbaycan Devlet Üniversitesi Yayınları, Bakü.
- Adzhumerova Reshide. (2013). *Türklerde Ev Kavramı İle İlgili Sözler*, Sakarya Üniversitesi SBE. (Basılmamış Doktora Tezi), Sakarya.
- Africa Thomas W. (1961). “Copernicus: Relation to Aristarchus and Pythagoras”, *Isis*, 52/3, 403-409.
- Ağarı Murat. (2006). “İslâm Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 47/2, 195-295.
- Ağarı Murat. (2007). “Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbih, Ya’kubî ve İstahrî”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 34, 169-191

- Ağbal Davut (2012). “Kur’ân’da Burçlar: Mahiyeti ve İnsana Etkisi Bağlamında”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 38, 249-276.
- Ağca Ferruh. (2015). “Eski Türkçe kö:k teğri ve kö:k kalık İkillemeleri Üzerine”, *Türkbilig*, 30, 201-221.
- Ağca Mustafa. (2015). *Eski Uygur Türkçesinde Duâ/Alkış (Anlambilimsel Bir İnceleme)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi SBE, Ankara.
- Ağca Ülkü. (2014). *Hz. Peygamber Devrinde Hanım Sahâbilerin Meslekleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fatih Üniversitesi SBE, İstanbul.
- Ağırakça Ahmet. (2016). *İslâm Tıp Tarihi Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar*, Akdem Yayınları, İstanbul.
- Ağırman Ali. (2014). *Hz. Adem’den Hz. Muhammed’e İslâm Medeniyetine Etki Eden Doğal Afetler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum.
- Ahmedov Tefvik, (1991). *Azərbaycan Toponimikasının Esasları*, Bakü Üniversitesi Neşriyatı, Bakü.
- Ahmedova Sakine. (2004). Contrastive Analysis of Idiomatic Structures in English and Russian Languages, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul.
- Ak Mahmut. (2000). “İklim”, *TDVİA*, C. 22, TDV Yayınları, İstanbul.
- Akalın L. Sami. (1993). *Türk Folklorunda Kuşlar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Akalın Şükrü Halûk. (2017). “One of The Word-Formation Ways in Turkish: Updating”, *Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 13-19.
- Akar Ali. (2006). “Renge Bağlı Yer Adlandırmalarında Muğla Örneği”, *Erciyes Üniversitesi SBE Dergisi (Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı)*, 1/20, 51-63.
- Akarsu Bedia. (1982). *Ahlâk Öğretileri*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Akbaba Dilek Ergönenç. (2008). “Nogay Türklerinde Ölüm İle İlgili İnançlar ve Ağıtlar”, *Millî Folklor*, 20/80, 77-84.
- Akça Osman. (2006). *Kur’an’da Nimet Kavramı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi SBE, Konya.
- Akçataş Ahmet. (2009). “Karahanlıca İlk Kuran Tercümesi Sözlüğünün Söz Denizinde Bir Gezi”, *Turkish Studies*, 4/4, 12-29.
- Akdoğan Gülser, Aydın Özgür. (1995). “Renklerin Adlandırılması ve Dil-Gerçek Sorunu”, *Dil Dergisi*, 28, 49-66.
- Akgün Mehmet (1997). “Kutadgu Bilig’de İnsan ve Kamil İnsan”. *PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3, 1-12
- Akgün Mehmet. (1996). “Türklük Dünyası’nın 11. Asırdaki Abide Eseri Kutadgu Bilig’de Akıl ve Bilgi”, *Felsefe Dünyası*, 19, 81-98.
- Akkaya Ahmet. (2013). “Alıp Manaş Destanında Renkler”, *Tarih Okulu Dergisi*, 6/15, 527-544.
- Akkın Cezmi, Eğilmez Sait, Afrashi Filiz. (2004). “Renklerin İnsan Davranış ve Fizyolojisine Etkileri”. *Türk Oftalmoloji Dergisi*, 33, 274-282.

- Akkuş M. (2003). “Davud”, *Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü*, C.II, AKM Yayını, Ankara.
- Akkuş M. (2003). “Ebûbekir”, *Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü*, C.2, AKM Yayınları, Ankara.
- Akkuş M. (2004). “İsa”, *Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü*, C. 3, AKM Yayınları, Ankara.
- Akman Zeynep. (2010). *İlköğretim Türkçe Ders Kitaplarında Renk Unsurunun Görsel Bütünlük Oluşturmadaki Yeri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Akpınar Derya. (2010). *Antik Yunan'dan Bugüne Figüratif Heykellerde Renk Kullanımı ve Rengin Forma Etkisi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Abant İzzet Baysal Üniversitesi SBE, Bolu.
- Akpınar Ömer Faruk. (2011). *Hazretti Osman'ın Hadis Rivâyetindeki Yeri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi SBE, Konya.
- Aksan Doğan. (2003). *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim*, , C.I-II-III, TDK Yayınları, Ankara.
- Aksan Doğan. (1989). “Kavram Alanı-Kelime Ailesi İlişkileri ve Türk Yazı Dilinin Eskiliği Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten: 1971*, TDK Yayınları, Ankara, 254-262.
- Akseki Ahmet Hamdi. (1969). *İslâm Dîni: İtikat-İbâdet-Ahlâk*, Güzel Sanatlar Matbaası, Ankara.
- Aksoy Azmi. (2003). *Yunanca-Türkçe Türkçe-Yunanca Sözlük*, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Aksoy Mustafa. (2000). *Uzun Firdevsî'nin Süleyman-nâme'sinde Destan Unsurları.C. I, Giriş-İnceleme*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi SBE, İzmir.
- Aksoy Mustafa. (2002). “Destanlarda ve Tarihi Kaynaklarda Alp Er Tunga (Efrâsiyâb)”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 3, Editörler: Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Aksoy Mustafa. (2011). “Tarihi Kültürel Süreç İçinde Dil-Kimlik ve Türk Damgaları”, *Türk Yurdu*, S: 288, 133-140.
- Aksu Ali. (2001). “Asr-ı Saadet ve Emevîler Döneminde Lakap Takma ve halifelerin Lakapları”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/2, 203-228.
- Aktaş Şerif. (2000). *Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Aktaş Tuğba. (2013). *Tatar Türkçesindeki Baş ve Baştta Bulunan Organ Adları İle Kurulmuş Deyimler ve Bu Deyilerin Türkiye Türkçesindeki Şekilleriyle Karşılaştırılması*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi SBE, Konya.
- Akyol Aygün. (2015). *Kutadgu Bilig'de Ahlak ve Siyaset*, Araştırma Yayınları, İstanbul.
- Akyüz Çiğdem. (2012). “Türk-İslâm Kültüründe Ay Motifi”, 2. *Sosyal Bilimler Genç Araştırmacılar Sempozyumu Bildirileri Kitabı 24-25 Nisan 2010*, Diyarbakır.
- Akyüz Çiğdem. (2017). “Dağ, Su ve Mağara Kültürleri Bağlamında Ankara Hüseyin Gâzî Türbesi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 81, 151-171.

- Akyüz Hüseyin. (2002). *Kutadgu Bilig’de Sosyo-Pedagojik ve Siyasal Söylem*, Eser Ofset, Erzurum.
- Akyüz Hüseyin. (2014). “Hz. Peygamber’in Hadislerinde Renklerin Dili”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41, 373-397.
- Albayrak Nurettin. (1995). “Enûşirvân (Türk Edebiyatında)”, *TDVİA*, C.XI, TDV Yayınları, İstanbul.
- Alberts Otto. (1984). “Bir Türk Lehçesi Olan Uyğurca ile Yazılmış Kutadgu Bilig’in (1069-70) Şairi: İbn Sînâ’nın Bir Öğrencisi”, (çev. Mübahat Türker Küyel), *Erdem*, 1/1, 217-230.
- Alçay Ayla Ünver, Yalçın Semiha, Bostan Kamil, Dinçel Ekin,(2015). “Orta Asya’dan Anadolu’ya Kurutulmuş Gıdalar”, *ABMYO Dergisi*, 40, 83-93.
- Alıcı Mustafa. (2010). “Şefaat”, *TDVİA*, C. 38, TDV Yayınları, İstanbul.
- Alkayış M. Fatih. (2007). *Türkiye Türkçesinde Bitki Adları*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri.
- Alkayış M. Fatih. (2009). “Türkçede Kullanılan Alıntı Bitki Adları”, *Turkish Studies*, 4/4, 71-92.
- Alkayış M. Fatih. (2012). “Bir Kitap Arkası Sözlük Çevirisi: Kutadgu Bilig”, *Turkish Studies*, 7/4, 711-738.
- Allen Richard Hinckley. (1899). *Star Names and Their Meanings*, G. E. Stechert, New York, London, p. 117-135.
- Alper Hülya. (2012). “Tevfik”, *TDVİA*, C. 41, TDV Yayınları, İstanbul.
- Altheim Franz. (1967). *Tarihçi Gözüyle Asya’nın Avrupa’ya Öğrettiği*, (çev. Emin Türk Eliçin), May Yayınları, İstanbul.
- Altheim Franz. (1998). *Asya’nın Avrupa’ya Öğrettiği*, (çev. Emin Türk Eliçi), Özne Yayınları, İstanbul.
- Altınay Ramazan. (2006). *İlk Dönem İslâm Toplumunda Çalışma Hayatı: Emevîlerde Esnaf ve Meslekler*, Tablet Yayınları, Konya.
- Altınörs Atakan. (2000). *Dil Felsefesi Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul.
- Altun Nesrin, (2010). “Dede Korkut’ta Yer Alan “Urulaşuban” Kelimesi Hakkında”, *Turkish Studies*, 5/2, 793-799.
- Altunbay Müzeyyen. (2016). Temel Bir Değer Olarak Dede Korkut’ta Misafirperverlik ve İzzeti İkram, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 56, 359-371
- Altunışık İbrahim. (2009). *Coğrafi Bakımdan Batman İli Yer Adları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara.
- Alyılmaz Cengiz. (2000). “Bilge Tonyukuk Yazıtları Üzerine Birkaç Düzeltme”, *Türk Dilleri Araştırmaları* 10, 103-112
- Alyılmaz Cengiz. (2002). “Eski Türk Şehirleri ve Semerkant”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 20, 303- 311.
- Anat Hacı Yakup. (2003). *Karahanlılar Tarihi*, , Oku Yayınları, İstanbul
- And Metin. (2007). *Minyatürlerle Osmanlı-İslâm Mitologyası*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

- Antonello Elio. (2011). "The Myths of Bear, La misura del tempo", *University of Sassari (Sardinia)*. 12 december 2011, and "Cielo e cultura materiale, XIII Borsa Mediterranea del Turismo Archeologico, Paestum, 20 November 2010, 1-13.
- Aras Ahmet. (1995). *İlahî Dinlerde (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâmiyet'te) Meslekler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi SBE, Konya.
- Arat Reşid Rahmeti. (1979). *Kutadgu Bilig III-İndeks*, (haz. Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
- Arat Reşid Rahmeti. (1987). *Makaleler*, Yayına Hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya, TKAÉ Yayınları, Ankara C. I, s. 619
- Arat Reşit Rahmeti. (1930). "Zur Heilkunde der Uiguren I", *SPAW. Phil.- hist. KI*. Berlin, 1930, XXIV, 451-473.
- Arat Reşit Rahmeti. (1932). "Zur Heilkunde der Uiguren II", *SPAW. Phil.- hist. KI*. Berlin 1930, XXII, 401-448.
- Arat Reşit Rahmeti. (1942). Uygurlarda İstilahlara Dair, *Türkiyat Mecmuası*, 7, 56-81.
- Arat Reşit Rahmeti. (1993). "Kaşgar", *İslâm Ansiklopedisi*, C.6, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Araz Abdullah. (2015). *Gazzali'de Tövbe Anlayışı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri.
- Arda Zuhal. (2008). "Türk Sanatı İkonografisinde Kün-Ay Motifleri ve Çağdaş Türk Resmine Yansıması", *Selçuk Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi*, 25, 21-32.
- Arı A. (2001). "Bülbül", *Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü*, C.I, AKM Yayını, Ankara.
- Arsal Sadri Maksudi. (2014). *Türk Tarihi ve Hukuk*, TTK Yayınları, Ankara.
- Arslan Ali. (2006). Ankara Türkmen Köyünde Halk İnanışları, Büyüler, Kargışlar, Yakarışlar: Kavaközü Derlemesi, Akademik Bakış, 10, 1-19
- Arslan Ferhat. (2014). "The Dragon Motif in Anatolian Legend", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, 7/29, 30-46.
- Arslan Mahmut. (1984). *Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasî Yapı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Arslan Mehmet. (1999). *Türk Edebiyatında Manzum Surnâmeler. Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri*, AKM Yayınları, Ankara.
- Arslan Mehmet. (2014). *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri*, C.I-VI, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul.
- Arslan Sarman Meryem. (2013). "Honaz'da Deve İle İlgili Söz Varlığı ve Sözlü Kültür", *Deve Kitabı*, (ed. Emine Gürsoy Naskali, Erkan Demir), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 282-301.
- Asker Ramiz, Asker Leyla. (2008). "Kâşgarlı Mahmud ve XI. Yüzyıl Musikisi Üzerine", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi (Çetin Cumagulav Armağanı)*, VIII/1, 31-34.
- Aslan Ahmet. (1982). Bir İslâm Felsefesi Var mıdır?, *Yazko Felsefe Yazıları*, 2, 28-57.

- Aslan Birsal Oruç. (2014). “Kutadgu Bilig’de Geçen Kızıl Til ve Kara Baş Kavramlarının Anlamlandırılması”, *Prof. Dr. Mehmet Özmen Armağanı*, (ed. Nurettin Yılmaz-Faruk Yıldırım), Çukurova Üniversitesi Basımevi, Adana, 239-246.
- Aslan Murat. (2007). *Mithradates VI Eupator*, Odin Yayıncılık, İstanbul.
- Aslan Mustafa. (2005). “Türk Destanlarında Evren Tasarımı,” *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı*, İzmir, 65-75.
- Aşgın Sait. (2014). “Yusuf Has Hâcib ve Türklerde İdareci Tasavvuru”, *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması. 26-28 Mayıs 2014*, 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB). Eskişehir, 15-28. (<http://bilgelerzirvesi.org/bildiri/pdf/profdrsait-asgin.pdf>).
- Aşıkoğlu Nevzat. (2000). “İslâm’a Göre İnancın Toplumdaki Yeri ve Rolü”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/1, 1-6.
- Ata Ahmet. (2004). “Türkmenlerde Tuzun Kutsallığı”, *Tuz Kitabı*, (ed. Emine Gürsoy Naskali, Mesut Şen), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 86-92.
- Ata Aysu. (1997). *Kıyasü’l- Enbiya, II*, Dizin, TDK Yayınları Ankara.
- Ata Aysu. (2007). “Türkçede ‘Yargı’ Bildiren Söz Alanı”, *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı-Bildiriler*, C. 1, (ed. Prof. Dr. Fikret Türkmen, Prof. Dr. Gürer Gülsevin), Ankara, s. 225-229.
- Ata Aysu. (2013). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur’an Tercümesi*, TDK Yayınları, Ankara.
- Atalay Besim, (1986), *Divanü Lûgat-it- Türk Dizini IV*, TDK Yayınları, Ankara.
- Atalay Hâmit. (1999). *İngilizce-Türkçe Sözlük*, Cilt: II, TDK Yayınları, Ankara.
- Atalay Mehmet (2014). *İran Edebiyatı Tarihi*, Demavend Yayınları, İstanbul.
- Atasayan Muine. (1943). “Türk Saçları Üzerine İlk Antropolojik Araştırma”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2/1, 29-32.
- Atay Ayten. (2006). “Türkçede *ya- (parlamak) Kökü ve Türevleri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı/ Belleten*, II, 7-28.
- Atay Ayten. (2010). “Balkımak Fiili ve Oğuz Türkçesinde Y-~B- Değişmeli Kelimeler”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 3/2, 33-40.
- Ateş Mehmet. (2001). *Mitolojiler ve Semboller*, Aksiseda Matbaası, İstanbul.
- Ateş Süleyman. (1974). *İslâm Tasavvufu*, Pars Matbaası, Ankara.
- Atmaca Emine. (2009). “Kazak Türkçesinde “Göz” Organ İsmiyle Kurulmuş Deyimlerin Yapı ve Anlam Özellikleri”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, IX/2, 19-35.
- Atmaca Emine. (2011). *Eski Oğuz Türkçesinden Türkiye Türkçesine Söz Varlığındaki Değişmeler ve Anlam Olayları*, Sakarya Üniversitesi SBE Doktora Tezi, C.I-II, Sakarya.
- Atmaca Emine. (2013). “Litvanya Tatar Türklerine Ait Hamailer ve Nemëzis Köyünde Bulunan İki Hamail”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S:2/4, 147-180.
- Atmaca Emine. (2009). “Kazak Türkçesinde Ölçü ve Ölçü Adları”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S:27, 21-48.

- Atmaca Emine, Adzhumerova Reshide. (2010), “Kapı ve Eşik” Kelimeleri Üzerine, *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, 23-45.
- Atmaca Emine, Adzhumerova Rehhide. (2013). “Radloff’un Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy Sözlüğü’nde Ev ve Ev Kavram Alanı İle İlgili Kelimeler”, *TÜRÜK*, 1/2, 217-257.
- Atnur Gülhan. (2005). “Kozı Körpeş ile Bayan Sulu Destanında Geyik Motifi”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Prof. Dr. M. Kırzioğlu Özel Sayısı*, 28, 213-222.
- Avcı Casim. (1998). “Hilâfet”, *TDVİA*, C. 17, TDV Yayınları, İstanbul.
- Avcı Casim. (2002). “Kisrâ”, *TDVİA*, C. 26, TDV Yayınları, İstanbul.
- Avcı Casim. (2006). “Nâi”b, *TDVİA*, C. 32, TDV Yayınları, İstanbul.
- Avcı Casim. (2008). “Rûm”, *TDVİA*, İstanbul, C. 35, TDV Yayınları, İstanbul.
- Avcı Casim. (2015). *İslâm-Bizans İlişkileri*, TTK Yayınları, Ankara.
- Avcı İsmail. (2012). “Mesneviden Hikâyeye İskender-i Zülkarneyn: Doğum, Ad Verme, Hükümdarlık”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 61, 131-150.
- Avcı İsmail. (2013). *Türk Edebiyatında İskender-nâmeler ve Ahmed-i Rıdvân’ın İskender-nâmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Balıkesir Üniversitesi SBE, Balıkesir.
- Avcı İsmail. (2014). “Divan Şiirinde İskender-i Zülkarneyn”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7/29, 47-69.
- Awang Ngah Zainab. (1985). “Some Notes on the Garuda with Brief References to its Appearances in Traditional Malay Legends”, *Universiti Malaya Jurnal Kekal Abadi*, 4/1, 12-18.
- Ayan Hüseyin. (1981). *Rifâi: Bülbül-nâme-İnceleme ve Metin*, Emek Matbaası, İstanbul.
- Ayaz Eyüp Sertaç, Ayaz Selin. (2010). “İğdır İli Yer Adlarında Kullanılan Renk Adları Üzerine Bir İnceleme”, *I. Uluslararası Aras Havzası Sempozyumu* 5-8 Temmuz 2010, Kars, 299-307
- Ayaz Fatih Yahya. (2013). “Vezir”, *TDVİA*, C. 43, TDV Yayınları, İstanbul.
- Aybakan Bilal. (2005). “Muâmelât”, *TDVİA*, XXX, TDV Yayınları, İstanbul.
- Aydemir Abdullah. (1979). *Tefsîrde İsrâiliyyat*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Aydemir Adem, (2012). “Divanü Lugati’t-Türk’e Göre XI. Asırda Türk Evi”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5/1, 15-48.
- Aydemir Adem. (2009). *Kutadgu Bilig ve Dîvânü Lugâti ’t-Türk’te Atasözü ve Özdeyişler*, Liva Yayınları, Balıkesir.
- Aydemir Adem. (2012). “Kutadgu Bilig ve Divanü Lugati’t-Türk’e Göre Saç-Sakal Kültürü Üzerine”, *Turkish Studies*, 7/3, 329-350.
- Aydemir Adem. (2012). “Kül Tigin Yazıtı’ndaki “er at” Sözcüğü”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 33, 63-85.
- Aydemir Adem. (2012). “Türkçede Bazı Sıhrî Akralılık Terimleri Üzerine”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5/8, 125-142.

- Aydemir Adem. (2013). “Kutadgu Bilig ve Divanü Lugati’t Türk’te Kuşlar”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6/1, 271-297.
- Aydemir Adem. (2013). “Türk Dünyasında Bazı Dügün Terimleri ve Al Duvak Geleneği Üzerine”, *Turkish Studies*, 8/9, 619-655.
- Aydemir Adem. (2014). “Divanü Lûgati’t-Türk’te İnsan Vücuduna Ait Sözcükler”, *International Journal of Language Academy*, 2/4, 412-444.
- Aydemir Adem. (2015). “Divanü Lûgati’t-Türk’te Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma”, *Route Educational and Social Science Journal*, 2/2, 226-240.
- Aydemir Hakan. (2014). “Yılan” Sözcüğünün Etimolojisi Üzerine Bir Not, *Eski Türkçeden Çağdaş Uygurcaya Mirsultan Osman’ın Doğumunun 85. Yılına Armağan*, (ed. Aysima Mirsultan, Mihriban Tursun Aydın, Erhan Aydın), Kömen Yayınları, Konya, 43-51.
- Aydemir Özgür K. (2008). “Hatai’nin Şiirlerinden Hareketle İktidar Çözümlemesi”, 2. *Uluslararası Türk Kültür Evreninde Alevilik ve Bektaşilik Bilgi Şöleni Bildiri Kitabı*, Gazi Üniversitesi, Grafiker Yayınları, Ankara, s. 549-559
- Aydemir Özgür Kasım. (2013). “Kutadgu Bilig’in Dilinde Bilgi Kavramı ve İşlevi”, *Turkish Studies*, 8/1, , 803-810.
- Aydemir Özgür Kasım. (2014). “Kutadgu Bilig’de Dile Gelen İktidar”, *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*, 26-28 Mayıs 2014, Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB) Eskişehir, 31-40.
- Aydemir Özgür Kasım. (2017). “Kutadgu Bilig’de Biyoiktidar”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 5/12, 97-102.
- Aydın Bilgin. (2012). “XVI. Yüzyıl Osmanlı Seyahatnâmeleri Hakkında Bir Değerlendirme”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 40, 435-451.
- Aydın Erhan. (2007). “Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler”, *Turkish Studies, Tunca Kortantamer Özel Sayısı-II*, 2/4, 1262-1270.
- Aydın Erhan. (2008). “Eski Türklerde Meslek Adları (Eski Türk Yazıtlarına Göre)”, *Journal of Turkish Linguistics*, 2/1, 49-66.
- Aydın Erhan. (2011). “Yenisey Yazıtlarında Geçen Unvanlar ve Unvan Niteleyicileri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 59/2, 5-26.
- Aydın Erhan. (2011). *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Kömen Yayınları, Konya.
- Aydın Erhan. (2012). *Eski Türk Yer Adları*, Kömen Yayınları, Konya.
- Aydın Hasan. (2011). “Kozmolojik Temelleri Işığında İhvân Es-Safâ’da Astroloji ve Astrolojinin Meşruluğu Sorunu”, *Kelam Araştırmaları*, 9/1, 179-198.
- Aydın Hilal. (2007). “Reklamlarda Sloganlaşan Alkış”, *Millî Folklor*, 19/75, 24-26.
- Aydınlı Abdullah. (1991). “Asıl”, *TDVİA*, TDV yayınları, İstanbul.
- Aydınlı Osman. (2013). İmam Serahsî’nin Yaşadığı Siyasi Ortam ve Hapis Hayatı, *İmam Serahsî: Özel Sayı*, Diyanet İlmî Dergi, Nisan-Mayıs-Haziran 2013, C. XLIX, S:2, 7-26
- Aydoğan Ahmet. (2005). *Şehir ve Cemiyet*, İz Yayınları, İstanbul.
- Aydoğan Rukiye. (2015). “Felsefe Tıp ve Tarih: Tanıtım”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVII/ 32, 208-212.

- Aydoğanlar E. (2012). İ'rk Bitig'de Hayvan Adları ve Hayvanlarla İlişkili Kavramlar", *IJSES Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, 2/1, 27-30.
- Ayhan Fatma. (2007). "Türklerin Giyim Kuşamında Kürk", 38. *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi 10-15 Eylül 2007 Ankara Bildirileri Kitabı*, 189-202.
- Ayhan Fatma. (2013). "Türk Giyim Kültüründe Pantolonun Gelişimi ve Dünya Giyim Kültürüne Etkisi", *Akademik Bakış Dergisi*, 37, 1-13.
- Ayhan Fatma. (2013). "Türk Giyim Kültüründe Pantolon", *Akademik Bakış Dergisi*, 39, 1-21.
- Aytaş Gıyasettin. (1999). "Türk Kültür ve Edebiyatında Geyik Motifi ve "Haza Destan-ı Geyik", *Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, 12, 161-170.
- Aytaş Gıyasettin. (2003). "Türkülerde Turna", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 38, 13-3.
- Ayverdi İlhan, Topaloğlu Ahmet. (2007). *Kubbealtı Lugatı Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul.
- Azılı Kenan. (2017). "Edgü Ögü Tigin-Anyığ Ögü Tigin Metninde Yeni Bir Okuma Teklifi: Basutçı", *Mertol Tulum Kitabı*, (ed. Ahmet Kartal, Mehmet Mahur Tulum), Sivrihisar Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 189-196.
- Azimli Mehmet. (2007). "Hulefa-i Raşidin Dönemi halife Seçimleri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VII/1, 35-59
- Azimli Mehmet. (2016). *halifelik Tarihine Giriş*, Çizgi Kitabevi, Konya.
- Azizova Elnure. (2007). *H. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul.
- Babayar Gaybullah. (2011). "Birunî ve Kâşgarlı Mahmud'un Bazı Orta Asya Yer Adlarını Türklerle İlişkilendirilmesi", *Mahmûd al-Kâşgarî'nin 1000. Doğum Yıldönümü Dolayısıyla Uluslararası Dîvânı Lugâtî 't-Türk Sempozyumu 5-7 Eylül 2008 Bildirileri*, (Yayımlayanlar: Hayati Develi, Mustafa S. Kaçalın, Filiz Kural, Mehmet Ölmez, Tülay Çulha), İstanbul, Eren Yayıncılık, 313-321.
- Bağdadî. (1979). *El-Fark Beyne'l-Fırak: Mezhepler Arasındaki Farklar*. (çev. E. Ruhi Fırlalı), Kalem Yayınevi, İstanbul.
- Bağdatlı Özlem, "Kutadgu Bilig Bibliyografyası", *Kutadgubilig: Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, 2008, 14, 157-183
- Bağlıoğlu Ahmet. (1997). Türkler'de İslâmlaşmayla Birlikte Mezhep Hareketleri Üzerine Bir Araştırma, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/1, 201-226.
- Bahaddin Ögel. (2014). *Türk Mitolojisi*, C.II, TTK Yayınları, Ankara.
- Bahaeddin Ögel. (1987). "Toy ve Sofra Üzerine", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 2, 15-16.
- Bahaeddin Ögel. (1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C.II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Bahaeddin Ögel. (1995). *Türk Mitolojisi*, C.II, TTK Yayınları, Ankara.
- Bahaeddin Ögel. (2000). *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. VI, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

- Bahaeddin Ögel. (2002). “Devlet Meclisi ve Kurultay”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Baigent Michael. (2009). *Babil Kehanetleri*, (çev. Ayşe Müge Esenerli), Yakamoz Yayınları, İstanbul.
- Bakır Abdulhalik, Altıngök Ahmet. (2011). “Klasik ve Çağdaş Kaynaklar Işığında Turan-İran Kavramı ve Tarihsel Coğrafyası”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVI/2, 361-422.
- Bakırcı Fatih. (2015/6). “Türk Dünyasında Ortak Bir Tema: Gül İle Bülbül.Hırkatî, Salâhî, Rifâî, Kara Fazlî, İznikli Bekâyî’de Gül ile Bülbül Temasının Karşılaştırılması”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 48-72.
- Bakkal Ali (2005). “Ebû Bekir’in Halife Seçilmesinde “İmamlar Kureyş’tendir” Hadîsinin Rolü Üzerine”, *İstem*, 3/6, 87-104.
- Balaman Ali Rıza. (1982). *Evlilik Akraba Türleri*, İleri Kitabevi, İzmir.
- Balcı Musa. (2013). *İslâm Öncesi Fars Öğüt Edebiyatı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum.
- Balcı Musa. (2016). *Taşa Kazınmış Sözler: İslâm Öncesi Fars Öğüt Edebiyatı*, Büyüyenay Yayınları, İstanbul.
- Balcı Tuğba Gökçe. (2010). *Tabgaç Devleti (386-550) Siyasi ve Kültürel Tarihi Hakkında Çin Halk Cumhuriyeti’nde Yapılan Araştırma Eserleri Değerlendirmeleri Bibliyografyası*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi SBE, Edirne.
- Balcıoğlu Tahir Harimi. (1940). *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları*, Ankara Kütüphanesi Türk-İslâm Filozofları: IV, Kanaat Kitabevi, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul.
- Balkaya Adem. (2014). “Halk Anlatılarında Kuyunun İşlevselliği Üzerine Bir Okuma”, *Millî Folklor*, 26/102, 53-64.
- Baltacı Cahid. (2011). *Tasavvuf Lügati*, Gelenek Yayınları, İstanbul.
- Bangi İsmail. (1971). *Farsça Dilbilgisi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Banguoğlu Tahsin. (1986). *Türkçenin Grameri*, TTK Basımevi, Ankara.
- Bapaeva Janyl Myrza. (2008). *Tuva Kamlarının Alkışları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi SBE, Ankara.
- Barış Ayşe Bayraktar. (2007). *Kur’ân-ı Kerîm’de Emri Bi’l-Ma’ruf ve Nehyi Ani’l-Münker Meselesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara.
- Bars Mehmet Emin. (2014). “Manas Destanı’nda Alkış ve Kargışlar”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi ASOS Journal*, 2/1, 200-213.
- Bars Mehmet Emin. (2017). “Türk Destanlarında Mağara Kültü Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10/52, 75-82.
- Barthold V. (1981). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (haz. Hakkı Dursun Yıldız), Kervan Yayınları, İstanbul.

- Barthold V. (1988). Türkistan, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 12/ 2, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Barthold V. (1993). İli Maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 5/II, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Barthold V. (2006). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (ter. Râgıp Hulusi Özdem), (haz. Kazım Yaşar Koprıman- İsmail Aka), TTK Yayınları, Ankara.
- Barthold V. V. (1925). “Kutadku Bilig’in Zikrettiği Buğra Han Kimdir?”, (çev. Ragıp Hulûsi Özdem), *Türkiyat Mecmuası*, 1, 221-226.
- Başbuğ Turan. (2012). “Çağdaş Türk Resim Sanatında At Tasvirleri”, *İDİL*, 1/5, 282-306.
- Başdaş Cahit. (2006). “Türkçe Organ Adlarında Kelime Sonu -k Ünsüzü ve Çokluk”, *İlmi Araştırmalar*, 21, 45-57.
- Başer Sait. (1991). *Gök Tanrı'nın Sıfatlarına Esmâü'l-Hüsna Açısından Bakış*, Seyran Yayınları, İstanbul.
- Başer Sait. (1995). *Kutadgu Bilig’de Kut ve Töreden Sevgi Toplumuna*, Seyran Yayınları, İstanbul.
- Başkan Özcan. (1970). “Türkiye Köy Adları Üzerine Bir Deneme”. *TDAY. Belleten*, 237-251.
- Batmaz Macidegül. (2013). *Eski Uygur Türkçesinde Tıp Terimleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi SBE, Ankara.
- Batur Zekerya, Gülerer Salih. (2013). “Rengin Sosyokültürel Yansımaları ve Okuduğunu Anlamaya Etkisi”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6/7, 205-215.
- Bayar Gamze. (2014). “Edebi Metinlerde “Tuz”un Motif Olarak Kullanımı”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 3/ 5, 91-94.
- Bayat Ali Haydar. (1998). “Mithridates’ten Mesir’e”, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, IV, 67-68.
- Bayat Ali Haydar. (2000). *Türk Kültüründe Lokman Hekim*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- Bayat Ali Haydar. (2002). “İslâm Öncesi Orta Asya Türk Dünyasında Tababet”, *Türkler Ansiklopedisi*, (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Bayat Ali Haydar. (2016). *Tıp Tarihi*, Zeytinburnu Belediyesi Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul.
- Bayat Fuzuli. (2007). “Kaşgarlı Mahmut'un "Divanü Lugati't Türk" Eserinde Mitolojik Dünya Modeli İle İlgili Bazı Kavramlar”, *Journal of Turkish Linguistics*, 1, 1-11
- Bayat Fuzuli. (2008). “Divanü Lugati't-Türk'te Tanrıçılık veya Gök Tengri Dini”, *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi Bilgi Şöleni Bildirileri 28-30 Mayıs 2008*, TDK Yayınları, Ankara, 69-79.
- Bayat Fuzuli. (2008). *Orta Türkçe Sözlük*, Yalın Yayıncılık, İstanbul.
- Bayburtlu Yavuz Selim. (2015). “Renkler Bağlamında Türk Kültüründe Yeşil”, *Turkish Studies*, 10/12, 105-116.

- Baykara Tuncer. (1984). “Anadolu Yer Adlarının Orta Asya’daki Benzerleri Üzerine Bir Kaynak”, *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 265-273.
- Baykara Tuncer. (1991). “Eski Türk Ziraat Hayatı Üzerine Bazı Bilgiler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, VI, 1-23.
- Baykara Tuncer. (2002). “Türklerde Şenlikler, Kutlamalar, Toylar ve Eğlenceler”, *Erdem Dergisi*, 12/36, 867-898.
- Bayraktar Fatma Sibel. (2002). “Komşu Sözcüğü Üzerine”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12/ 2, 129-138.
- Bayraktar Nesrin. (2006). *Dil Bilimi*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
- Bayraktar Nesrin. (2004). “Kara ve Siyah Renk Adlarının Türkçedeki Kavram ve Anlam Boyutu Üzerine”, *TÖMER Dil Dergisi*, 126, 56-77.
- Bayraktar Nesrin. (2005). “Kavram ve Anlam Boyutunda Al, Kırmızı”, *International Journal of Central Asian Studies, Prof. Dr. Mustafa Canpolat Armağanı*, 10-1, (ed. Choi Han-Woo), 145-165.
- Bayraktar Nesrin. (2006). “Kavram ve Anlam Boyutunda Sarı ve Tonları”, *Erciyes Üniversitesi SBE Dergisi, Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı*, 20/1, 209-218.
- Bayraktar Nesrin. (2009). “Boz ve Kır Renk Adlarının Kavram, Anlam ve Biçim Boyutu Üzerine”, *International Journal of Central Asian Studies*, 13, (ed. Choi Han-Woo), 101-121.
- Bayraktar Nesrin. (2011). “Orhon Yazıtlarında Geçen Renk Adlarının Anlam Alanları Üzerine”, *III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu* 26-29 Mayıs 2010 Bildiriler Kitabı, C. 1, (ed. Ülkü Çelik Şavk), Hacettepe Üniversitesi Basımevi, Ankara, 121-128.
- Bayraktar Nesrin. (2011). “Türkçe Yeşil Renk Adının Biçim, Anlam ve Kavram Alanına Tarihsel Bir Bakış”, *III. Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, 16-18 Aralık 2010, Kanyılmaz Matbaası, İzmir, 128-193.
- Bayraktar Nesrin. (2013). “Türkçede Renk Adlarıyla Özel Ad Yapımı”, *Journal of Language and Linguistics Studies*, 9/2, 95-114.
- Bayraktar Nesrin. (2014). “Türkçe Yeşil Renk Adının Biçim, Anlam ve Kavram Alanına Tarihsel Bir Bakış”, *Journal of Language and Linguistics Studies*, 10/1, 179-193.
- Bayraktar Nesrin. (2014). “Türkçede Kişi Adlarında Renk Adları”, *Acta Turcica*, VI/1-1, 1-15.
- Bayram Mikail. (1995). *Ahi Evren-Tasavvufî Düşüncenin Esasları*, TDV Yayınları, Ankara.
- Bayrav Süheyla. (1998). *Yapısal Dilbilimi*, Multilingual Yayınları, İstanbul.
- Baytop Turhan. (1985). *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Baytop Turhan. (1997). *Eczacılığın Babası Bergama’lı Galenos (130-201)*, Wyeth Kültür Dizisi, İstanbul.
- Baytop Turhan. (2007). *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.

- Bazin Louis. (1963). 'Über die Sternkunde in alttürkischer Zeit', *Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse* 5. Wiesbaden, 571-582.
- Bazin Louis. (1992). "Türk Lengüistiği ve Kültür Alış Verişi Meseleleri", (çev. E. Gemalmaz), *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, 19, 1-21.
- Beal Samuel. (1884). *Su-ki-yu: Budhist Records of the Western World*, (translated From The Chinese of Hiuen Tsiang), Trübner & CO., Ludgate Hill, London, II, 306-307.
- Bedir Murteza. (2010). "Sünnet", *TDVİA*, C. 38, 150-153, s. 150.
- Bedirhan Yaşar. (1994). *Orta Çağda İpek Yolu Hâkimiyeti ve Türk Yurtları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi SBE, Konya.
- Bedizel Mükerrrem, Aydın Zülfikar. (2013). Kitâbü'l-Filâha'da Gök Cisimleri - Tarım İlişkisi, *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, Yıl: V, Sayı: 1, Ocak 2013, 1-16, s. 11
- Beğenç Cahit. (1974). *Anadolu Mitolojisi*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Bekçioğulları Fahri. (2006). *Kazak Türkçesindeki Organ Adlarıyla İlgili Deyimlerin Türkiye Türkçesine Aktarımı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi SBE, Kahramanmaraş.
- Berbercan Mehmet Turgut. (2017). "İslâm Öncesi Türk Metinlerinde Kız ve Kadın", *JOTS*, 1/1, 7-19.
- Berens E. M. (2009). *The Myths and Legends of Ancient Greece and Roma*, MetaLibri Press, Amsterdam.
- Berlin B., Kay P. (1969). *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*, University of California Press, Berkeley.
- Besli Ertan. (2010). *Eski ve Orta Türkçe Hayvan İsimlerinin Etimolojisi*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul.
- Beşirli Hayati. (2016). "Kutadgu Bilig'de Hükümdalık ve Hükümdarın Meşruiyeti", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 5/ 14, 19-33.
- Beşirli Hayati. (2010). "Yemek, Kültür ve Kimlik", *Millî Folklor*, 22/87, 159-169.
- Beşirli Hayati. (2011). "Türk Kültüründe Güç, İktidar, İtaat ve Sadakatin Yemek Sembolizmi Esasında Değerlendirilmesi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, 58, 139-152.
- Beşkardeş Vedat, Uslu Yaşar Burak, Uslu Burçin. (2014). "Geyik ile İlgili Bazı Türkçe Terimler Üzerine Düşünceler", *Avrasya Terim Dergisi*, 2/1, 17-24.
- Bezer Gülay Öğün. (2011). "Terken", *TDVİA*, C. 40, TDV Yayınları, İstanbul.
- Bice Hayati. (2016). *Pir-i Türkistan Hoca Ahmet Yesevi*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Biçer Bekir. (2005). *Firdevsî-i Rûmî ve Tarihçiliği*, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi SBE, Konya.

- Biçer Ramazan, Sezgin Osman. (2008). “Kutadgu Bilig’de Tanrı ve Nitelikleri”, VI. *Uluslararası Türk Dil Kurultayı 20-25 Ekim 2008 Bildirileri Kitabı*, TDK Yayınları, Ankara, 765-782.
- Bilek Figen Güner. (2007). “Altay Türkçesinde Ölüm Kavramını Anlatan Sözler ve Söz Kalıpları”, *Bilig*, 42, 177-190.
- Bilgegil Kaya.(1984). *Türkçe Dilbilgisi*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Bilgin Arif. (2006). “Osmanlı Döneminde İlâç Yapımında Kullanılan Tıbbî Bitkiler”, *Osmanlılarda Sağlık*, C. 1. (editör: Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz). İstanbul, 231-247
- Bilgin Azmi. (2005). “Gök Tanrısı” Terimi Üzerine”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, II/4, 189-197.
- Bilgin, Orhan (1995),”Türk Edebiyatında Rahşiyeler”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, (ed. Emine Gürsoy Naskali), Türkiye Jokey Kulübü Yayınları, İstanbul.
- Bilhan Saffet. (1982). “Tıp Okulu Niteliğinde, 10 Yüzyıllık Türk Hastanesi Vakıf Belgesi II”, *AÜEBFD*, XV/2, 125-130.
- Binark Naile. (1970). “Kutadgu Bilig’de Evlenme, Aile ve Çocuk Terbiyesi”, *Türk Kültürü Kutadgu Bilig Sayısı*, IX/98, 174-178.
- Binler Mehmet Ziya. (2007). *Türk Dünyası Aile ve Akrabalık Terimleri Sözlüğü*, Selenge Yayınları İstanbul
- Biray Nergis. (2000). “Hayvancılık Terimleri ile İlgili Bir Makale ve Bazı Küçükbaş Hayvancılık Terimlerimiz-3”, *Millî Folklor*, 6/48, 55-71.
- Biray Nergis. (2009). “12 Hayvanlı Türk Takvimi-Zamana ve İnsana Hükmetmek”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Prof. Dr. Hüseyin Ayan Özel Sayısı*, 39, 671-683.
- Biray Nergis. (2013). “Kazak Türklerinde Ölümle İlgili Kelime, Kelime Grubu ve Deneyimlerden Hareketle Ölüm Kavramı”, *Prof. Dr. Abdurrahman Güzel Armağanı*, (ed. Doç. Dr. C. Demir, Yrd. Doç. Dr. H. Parlakyıldız), Akçağ Yayınları, Ankara, 353-371.
- Biray Nergis. (2013). “Terim Dünyamızda Yılan: Kavram, Anlam ve Yapı Bakımından”, *Avrasya Terim Dergisi*, 1/2, 95-113.
- Biray Nergis. (2014). “Söz Varlığımızda Yılan”, *Avrasya Terim Dergisi*, 2/1, 25-49.
- Birtek Ferit. (1941). *Divanü Lügat-it-Türk’ten Derlemeler: En Eski Türk Savları*, TDK Yayınları, Ankara
- Blanár Vincent, “Proper Names in the Light of Theoretical Onomastics”, (translated by David J. Shearman and Adriana Shearman), *Namenkundliche Informationen*, 95/96, Leipzig, 2006, p. 89–157
- Blomberg Peter E. (2007). “How did the constellation of the Bear receive its name? In Archaeoastronomy in Archaeology and Ethnography”, *Papers for the annual meeting of SEAC (European Society for Astronomy in Culture) held in Kecskemet, Hungary*, 2004, 129-132.
- Bodrogligeti A. (1972). “İslâmic Terms in Eastern Middle Turkic”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXV, 355-367.

- Bolay M. Naci. (1991). “Asıl”, *TDVİA*, C. 3, TDV Yayınları, İstanbul.
- Bolay Süleyman Hayri. (1989) “Âlem (Genel, felsefe, kelâm)”. *TDVİA*, C.II, TDV Yayınları, İstanbul.
- Bolay Süleyman Hayri. (1998). “Âdem”, *TDVİA*, C. I, TDV Yayınları, İstanbul.
- Boodberg A. P. (1936). “The Language of the T’o-pa Wei”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 1, 167-185.
- Bourneur Roland, Quellet Real. (1989). Roman Dünyası ve İncelemesi, Çeviren: Hüseyin Gümüş, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, s.152-155.
- Bozkaplan Şerif Ali. (2007). “Kutadgu Bilig’deki Hayvan Adları Üzerine Bir İnceleme”, *Turkish Studies*, 2/4, Fal, 1110-1118.
- Bozkurt Nebi. (2004). “Sünnet’te Saç, Sakal, Bıyık”, *Saç Kitabı*, (ed. Emine Gürsoy Naskali), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 114-123.
- Bozkurt Nebi. (2007). “Per”i, *TDVİA*, C. 34, TDV Yayınları, İstanbul.
- Bozkurt Nebi. (2010). “Sünnet (İslâm’da)”, *TDVİA*, C. 38, TDV Yayınları, İstanbul.
- Bozyiğit Esat. (1993). “Halk Kültürümüzde Keklik Motifi ve Çukurova’dan Örnekler”, *II. Uluslararası Karacaoğlan- Çukurova Halk Kültürü Sempozyumu, 20-24 Kasım 1991*, Adana, 355-368.
- Böler Tuncay. (2009). “Kutadgu Bilig’de Ahlaklılık, Soyluluk ve Seçkinlik İfade Eden Sözler”, *Turkish Studies*, 4/3, 397-418.
- Bright William. (2003). “What is a Name? Reflections on Onomastics”, *Language and Lenguistics*, 4/4, 669-681
- Bright William. (1990). “Basic Color Terms: Their Universality and Evolution by Brent Berlin and Paul Kay”, *Anthropological Linguistics*, Spring-Summer, 32/1/2, 184-185.
- Brockelmann Carl. (1928). *Mitteltürkischer Wortschatz*, Budapest-Leipzig, Körösi Csoma-Gesellschaft Otto Harrassowitz, Leipzig.
- Brockelmann Carl. (1954). *Osttürkische Grammatik Der İslâmischen Litteratur-Sprachen Mittelasiens*, E. J. Brill, Leiden
- Brosch Noah. (2008). *Sirius Matters*, Springer, Tel Aviv, Israel, p. 12, 29
- Buayşem Yunus. (2006). *Anlambilim Açısından Türkçe ve Çince’de Deyim Karşılaştırması (Organ Adları İle İlgili Deyimler)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara.
- Buharalı Eşref. (1991). “Çiğiller”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XV, 59-62.
- Bulut Halil İbrahim. (2012). “Ümmet”, *TDVİA*, C. 42, TDV Yayınları, İstanbul.
- Bulut Zübeyir. (2015). “Mezheplerin Ayrışma Konusu Haline Getirilmesi”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15/3, 277-294.
- Buonanno Roberto, Quercellini Claudia. (2009). “The Equations Of Medieval Cosmology”, *New Astronomy*, 14, 347-348.
- Buran Ahmet. (2000). “Gakgo/Gakgoş Kelimesinin Kökeni ve Anlamı”, *Türk Dili Dergisi*, 578, 173-177.

- Burhanidinova Saida. (2009). *Fergan Türklerinin Doğum Sünnet, Düğün ve Ölüm Merasimleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi SBE, Ankara.
- Bursalı Mehmet Tahir. (2009). “Ahlâk Kitaplarımız”, (sadeleştiren: Saadettin Özdemir), *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/22, 161-176.
- Büyükturan Aslı. (2009). “Muğla Yöresinde Kargışlar”, *Lânet Kitabı*, (ed. Emine Gürsoy Naskali), Kitabevi Yayınları, İstanbul 253-270.
- Bynum William. (2014). *Tıp Tarihi*, (çev. Nur Gökçeoğlu), Dost Kitabevi, Ankara.
- Caetani Michelangelo. (1855). *La materia della Divina commedia di Dante Alighieri*, G. C. Sansoni, In Firenze.
- Caferoğlu Ahmet. (1929). *Türkçede “Daş” Lâhikası*, İktisat Matbaası, İstanbul.
- Caferoğlu Ahmet. (1958). “Azerbaycan ve Anadolu Folklorunda Saklanan İki Şaman Tanrısı”, *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14: 65-75.
- Caferoğlu Ahmet. (1959). “Dedem Korkut Hikâyelerinin Antroponim Yapısı”, *TDAY Belleten*, 59-80.
- Caferoğlu Ahmet. (1972). “Kaşgarlı Mahmud’a Göre Akraba Adları”, *Türk Dili*, XXVII/253, 23-26.
- Caferoğlu Ahmet. (1965). “Osmanlı İmparatorluğu Onomastiğinde, Epitheta Ornantia, Karakteristik Çizgileri” *Türkiyat Mecmuası*, XIV, 25-36
- Caferoğlu Ahmet. (1953). “Türk Onomastiğinde At Kültü”, *Türkiyat Mecmuası*, , 201-211.
- Caferoğlu Ahmet. (1965). “Türk Onomastiğinde Ay ve Güneş Unsurları”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XIII, 19-28.
- Caferoğlu Ahmet. (1962). “Türk Onomastiğinde Köpek Kültü”, *TDAY Belleten*-1961, s. 1-11.
- Caferoğlu Ahmet. (1972). “Kâşgarlı Mahmut'a Göre Akraba Adları”, *Türk Dili, Divanü Lügat-it-Türk Özel Sayısı*, XXVII/253, 23-26.
- Caferoğlu Ahmet. (1964). “Türk Onomastiğinde Ay ve Güneş Unsurları”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 13, 19-28.
- Caferoğlu Ahmet. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.
- Caferoğlu Ahmet. (1969). “Filolojide İnsan ve Hayvan Soybirliği”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1968, 1-15, s. 6-8
- Caferoğlu Ahmet. (1972). “Kâşgarlı Mahmut'a Göre Akraba Adları”, *Türk Dili Dil ve Edebiyatı Dergisi Divanü Lûgat-it-Türk Özel Sayısı*, XXVII, 253, 22-26.
- Caferoğlu Ahmet. (2011). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.
- Caferoğlu Ahmet. (2015). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.
- Câhız. (2015). *Kitâbü't-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*, (çev. Ali Benli), Klasik Yayınları, İstanbul
- Callataÿ Godefroid de. (2003). “The Classification of the Sciences according to the Rasa'il Ikhwan al-Safa”, *The Institute of Ismaili Studies*, This article is based on a paper delivered at The Institute of Ismaili Studies on May 22, as part of its Department of Academic Research and Publications Lecture Series,1-13.
- Can Mustafa. (2001). 15-18. *Yüzyıllarda Bazı Divanlarda Duâ ve Bedduâ Beyitleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kocatepe Üniversitesi SBE, Afyon.
- Canatan Kadir, Yıldırım Ergun, (2001), *Aile Sosyolojisi*, Açılım Kitap, İstanbul.

- Cansız İsmail. (1999). “Dede Korkut Hikayelerine Göre Türklerde Tören Geleneği ve Tören Çeşitleri”, *Bilig*, 11, 55-64
- Carrasco Carlos Gallardo, Guzman Leonardo, Maccioni Ricordo B. (2012). “Shilajit: A Natural Phytocomplex with Potential Procognitive Activity”, *International Journal of Alzheimer's Disease*, VI, 1-4
- Cebeci Dilaver. (2015), *Tanzimat ve Türk Ailesi*, Panama Yayıncılık, İstanbul.
- Cebecioğlu Ethem. (2014). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Otto Yayınları, Ankara.
- Cengiz Olcay. (2010). *14-15. Yüzyıl Dîvânlarında Mutfak Kültürü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya.
- Cerrahoğlu İsmail. (1968). “Muhammed b. Cerir et-Taberî ve Tefsiri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVI, 79-101.
- Ceviz Nurettin. (2007). “Arap Şiirinde Deve Motifi”, 38. *ICANAS Kongresi*, 10-15 Eylül 2007, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 53- 62.
- Ceylan Ömür. (2013). “Klasik Türk Şiiri’nde Turna’ya Dair”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, Sayı:38, 35-42.
- Chavannes, E. (1906). “Le Cycle Turc des Douze Animaux TP (T’oung-Pao)”, Leiden, 51- 122.
- Choi Han-Woo. (2004). “Eski Korece’de Türkçe Ödünç Kelimele”r, *Bilig*, S. 30, 85-93.
- Choo Sungjae. (2009). “Endonym, Geographical Feature and Perception: The Case of the Name East Sea/Sea of Japan”, *Journal of the Korean Geographical Society*, 44/5, 661-674.
- Cihan Ahmet, Batur E. Buket. (2009). “Diyarbakır Bedduâları”, *Lânet Kitabı*, (ed. Emine Gürsoy Naskali), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 271-290.
- Cihan, A. Kamil. (2002). “Orhon Yazıtlarındaki “Bilge” Terimi Üzerine”, *Felsefe Dünyası*, I/35, 89-101.
- Cihangir Erol. (2014). “Turan Etnik Değil Jeopolitik Bir Kavramdır”, *2023:İkibinyirmiiç, 15 Eylül 2014*, 161, 18-23.
- Cilacı Osman. (1987). “Kutadgu Bilig’de Sosyal ve Dini Motifler”, *Milli Kültür*, Mayıs/57, 10-18.
- Clauson Gerard. (1960) “Turk, Mongol, Tungus”, *Asia Major*, VIII/:1, 105-123.
- Clauson Gerard. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford.
- Copleston F.(1989). *Platon*, (çev. Aziz Yardımlı), İdea Yayınları, İstanbul.
- Cora Mustafa. (2013). “Kur’ân’da Âd Kavmi”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6/3, 109-134.
- Coşar Asiye Mevhibe. (2008). “Bir Adlandırma Ögesi Olarak Organ Adları”, *Turkish Studies*, 3/4, 1049-1079.
- Coşar Asiye Mevhibe. (2008). Türk Kültüründe Hediyenin Algılanışı, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 33-48.
- Cömert Bedrettin. (1999). *Mitoloji ve İkonografi*, Ayraç Yayınevi, İstanbul.

- Cuadrado Burillo Ma Pilar, Burillo Mozota Francisco. (2014). "The Swastika As Representantion of The Sun of Helios and Mithras", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 14/3, 29-36.
- Cüveynî. (2013). *Tarih-i Cihan Güşâ*, (çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara.
- Çağatay Neşet. (1978). "Eski Çağlardan Bu Yana Zaman Ölçümü ve Takvim", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22/1, 105-138.
- Çağatay Saadet. (1956), "Türk Halk Edebiyatında Geyiğe Dair Bazı Motifler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 153-177.
- Çağatay Saadet. (1962). "Türkçede Kadın İçin Kullanılan Sözcükler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1963, 13-49.
- Çağatay Saadet. (1968). "Türkçe'de Dinî Tâbirler", *Necati Lugal Armağanı*, TTK, Ankara.
- Çağatay Saadet. (1977). "Türkçede Çocuk Kavramı", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1-16.
- Çağatay Saadet. (2008). Kutadgu Bilig'de Odgurmış'ın Kişiliği, Tüm Makaleleri, *Prof. Dr. Saadet Çağatay'ın Yayınlanmış Tüm Makaleleri*, C.I-II, (haz. Aysu Ata), Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Çağatay Saadet. (2008). *Prof. Dr. Saadet Çağatay'ın Yayınlanmış Tüm Makaleleri*, C.I-II, (haz. Aysu Ata), Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Çağatay Saadet. (2008). Türkçe'de Dinî Tâbirler, *Makaleler*. (haz. Aysu Ata), Cilt 1, İdil-Ural Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Çağım Zekiye. (2004). "Adana'da Tuzla İlgili İnançlar ve Uygulamalar", *Tuz Kitabı*, (ed. Emine Gürsoy Naskali, Mesut Şen), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 74-85.
- Çağırın Levent. (1995). *Kutadgu Bilig'de Eğitim ve Öğretim*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi SBE, Edirne.
- Çağman Coşkun Savaş. (2004). "Anadolu Halk Şifacılığında Yerel Bitkiler Antik Çağdan Günümüze Bir Hermetik Geleneğin İzlerini Sürerken", *Kebikeç*, 17, 195-204.
- Çağırıcı Mustafa. (1995). Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker, *TDVİA*, C. 11, TDV Yayınları, İstanbul.
- Çağırıcı Mustafa. (1995). "Fazl", *TDVİA*, C. 12, TDV Yayınları, İstanbul.
- Çağırıcı Mustafa. (1997). "Hak", *TDVİA*, C. 15, TDV Yayınları, İstanbul.
- Çağırıcı Mustafa. (1998). "Hayır", *TDVİA*, C. 17, TDV Yayınları, İstanbul.
- Çakır Müjgan. (2012). "Râhatü'l-İnsân (Pend-nâme-i Enuşirvân)'ın Türkçe Bir Tercümesi", *Turkish Studies*, 7/3, 723-735.
- Çakır Ömer. (2006). "Türk Edebiyatında Taziyetnâme", *TÜBAR*, XIX Bahar, 269-291.
- Çakır Umay. (2015). *Türkiye Türkçesinde Somut Bir Ölçü Bildiren İfadeler*, Erciyes Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri.
- Çakmak Cihan. (2015). "Divânu Lugâti't-Türk'te Vücut ve Organ Adları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/41, 135-143.
- Çakmakçı Cevdet. (1980). "Lukman Bibliyografyası", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, IV, 295-302.

- Çaldak Süleyman. (2005). “Taşköprülüzâde’nin Mevzûâtı’l-Ulûm’undaki İlimler Tasnîfi Üzerine”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15/2, 115-146.
- Çalen Mehmet Kaan. (2017). “Şemsettin Sami’den Ziya Gökalp’e Millet Kavramının Evrimi”, *Uluslararası İki Toplumun Aydını: Şemsettin Sami Sempozyumu* 19-20 Mayıs 2016/Tiran Bildiriler Kitabı, Trakya Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 253-272.
- Çalışkan Nihat, Kılıç Elif. (2014). “Farklı Kültürlerde ve Eğitimsel Süreçte Renklerin Dili”, *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15/3, 69-85.
- Çamkara Ayşe. (2007). “Teknoloji ve Kültürel Endüstri: “Web”ten “Cep”e Alkışların Dönüşümü”, *Millî Folklor*, 19/75, 27-29.
- Çapku Ahmet. (2014). “Şehristânî’nin el-Milel ve’n-Nihal’inde Felsefe ve Filozoflar”, *Felsefe, Tıp ve Tarih: Tabakât Literatürü Üzerine Bir İnceleme*, (ed. Müstakim Arıcı), Klasik Yayınları, İstanbul
- Çatalbaş Resul. (2011). Türklerde Hayvan Sembolizmi ve Din İlişkisi, Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi, 3/12, 49-60.
- Çay Abdülhaluk. (1990). *Türk Millî Kültüründe Hayvan Motifleri I (Koyun ve Keçi Etrafında Oluşan Gelenek)*. Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 118
- Çeken Birsen, Yıldız Elif. (2015). “Renklerin Reklam Algısı Üzerindeki Etkisi: 2012 Kırmızı Reklam Ödülleri”, *Sanat Eğitimi Dergisi*, 3/2, 129-146.
- Çelebi İlyas, (2000). “İsim-Müsemma”, *TDVİA*, C. XXII, TDV Yayınları, İstanbul.
- Çelebi İlyas. (2000). “İsâ (Kelâm)”, *TDVİA*, C. XXII, TDV Yayınları, İstanbul.
- Çelebi İlyas. (2010). “Sünnet (Kelâm)”, *TDVİA*, C. 38, TDV Yayınları, İstanbul.
- Çelebi Ümmühan. (2007). *Sakarya Yerleşim Yeri Adları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya.
- Çelepi Mehmet Surur. (2012). *Türk Halk Kültüründe Rüya*, (Basılmamış Doktora Tezi), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi SBE, Muğla.
- Çelgin Güler. (2011). *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük*, Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Çelik Beşir. (2010). *Kur’ân-ı Kerimdeki Renkler ve Renk İfâde Eden Kelimelerin Tahlili*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi SBE, Şanlıurfa.
- Celaledin Çelik. (2005). *İsim Kültürü ve Din, Şahıs İsimleri Üzerine Bir Din Sosyolojisi Denemesi*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya.
- Çelik Hasan. (2014). *Klasik Türk Edebiyatında Zühre “Afrodit, Lilit” Karakterlerinin Araştırılması*, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Bitirme Tezi, Erzurum.
- Çelik M. Fahrettin. (1942). “Tarihte Dört Yönün Dört Renkle Adlandırılması I”, *Türk Amacı*, I/1, Bûrhaneddin Matbaası, 38-41.
- Çelik M. Fahrettin. (1942). “Tarihte Dört Yönün Dört Renkler Adlandırılması II”, *Türk Amacı*, I/2, 81-84.
- Çelik M. Fahrettin. (1942). “Tarihte Dört Yönün Dört Renkler Adlandırılması III”, *Türk Amacı*, I/3, 131-138.

- Çelik M. Fahrettin. (1942). “Tarihte Dört Yönün Dört Renkler Adlandırılması IV”, *Türk Amacı*, I/4, 177-181.
- Çelik Neslihan. (2012). *Buddhist Çevre Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Tabâbet*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi SBE, İstanbul.
- Çeşmeli İbrahim. (2007). *Antik Çağ’dan XIII. Yüzyıla Kadar Orta Asya ve Karahanlı Dönemi Mimarisi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Çetin Engin. (2005). “Divanü Lügati’t-Türk’teki Yiyecek İçecek Adları ve Bu Adların Türkiye Türkçesindeki Görünümleri”, *Çukurova Üniversitesi SBE Dergisi*, 14/2, 185-200.
- Çetin Engin. (2012). “Uygurca Kığ Erpek, Karahanlı Türkçesi Çıçalak ve Türkiye Türkçesi Serçe Parmak Sözcükleri Üzerine”, *Turkish Studies*, 7/4. 1217-1227.
- Çetin Kamile, (2008), “Mehmet Âkif’te Bülbül İmgesi”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, I. Uluslararası Mehmet Akif Sempozyumu 19-20-21 Kasım 2008 Bildiriler Kitabı*, Cilt I-II, Burdur, 467-474.
- Çetindağ Gülda. (2007). “Türk Kültüründe Mağara Motifi”, 38. *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi 10-15 Eylül Ankara Bildirileri*, C.I., 443-455.
- Çetinkaya Bayram. (2001). *Kutadgu Bilig’deki Deyimlerin Semantik ve Sentaktik İncelenmesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kocatepe Üniversitesi SBE, Afyon.
- Çetişli İsmail. (2012). *Türk Şiirinde Hz. Peygamber*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Çınar Bekir. (2009). “Şeyh Gâlib’in Hüsn ü Aşk Mesnevisinde Felekler”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Prof. Dr. Hüseyin Ayan Özel Sayısı*, Sayı 39, 77-792.
- Çınar, Ali Abbas (1993). *Türklerde At ve Atçılık*, Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara.
- Çiçekler Mustafa. (2006). Na’t, *TDVİA*, XXXII, TDV Yayınları, İstanbul.
- Çitgez Muhammed. (2008). “Kâşgarlı Mahmud’un İlk Dünya Haritasına Adbilimsel Bir Yaklaşım”, *Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu 17-19 Ekim 2008*, (ed. Doç Dr. Muhsin Kalkışım, Rize Üniversitesi Yayınları), Rize, 54-63
- Çoban İbrahim. (2015). “Türk İkonografisinde Kartal Motifi ve Çağdaş Türk Resmine Yansımaları”, *İdil Dergisi*, 4/ 16, 57-80.
- Çobanoğlu Özkul, Çobanoğlu Sacide. (2015). “Türk Halk Kültüründe Konuşmalık Türler Bağlamında Sözel Nasihatlar, Duâ ve Bedduâlar”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 4/7, 1-32.
- Çobanoğlu Özkul. (2008). “Dîvânu Lûgat-it Türk’te “Türk” ve “Öteki” Kavramsallaştırmaları Üzerine Tespitler”, *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri* 28-30 Mayıs 2008, TDK Yayınları, Ankara, 123-127.
- Çoruhlu Yaşar. (1995). “Türk Sanatında Görülen Geyik Figürlerinin Sembolizmi”, *Toplumsal Tarih*, 18, 33-42.
- Çoruhlu Yaşar. (1995). *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, Seyran Yayınları, İstanbul.

- Çoruhlu Yaşar. (2000). Türk Hayvan Takvimi, *M. Uğur Derman Armağanı Altmışbeşinci Yaşı Münasebetiyle Sunulmuş Tebliğler*. (der. Irvin Cemil Schick), Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 221-253.
- Çoruhlu Yaşar. (2001). Kasır, *TDVİA*, C.24, TDV Yayınları, İstanbul.
- Çoruhlu Yaşar. (2012). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Çotuksöken Yusuf. (1992). *Dil ve Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Çotuksöken Yusuf. (1970). *Kitâb fi Riyazati'l-Hayl (Metin-İndeks)*, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Tezler Kısım: 969.
- Çömen Aysun. (2010). *Resim Sanatında Rönesans'tan Empresyonizm'e Renk Kullanımı ve Kırmızı Rengin İfade Biçimleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
- Dalkesen Nilgün. (2015). "Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Kültüründe Geyik Kültü", *Millî Folklor*, 27/106, 58-69.
- Dalkılıç Bayram. (2008). "Kâşgarlı Mahmud'a Göre Din Dilinin Mantığı, Anlamı ve Algılanması", *Rize Üniversitesi Uluslararası Kâşgarlı Mahmud Sempozyumu*, 17-19 Ekim 2008, 139-146.
- Dalkılıç Mehmet. (2012). "Buhârâ'nın İslâmlaşmasında Kuteybe Bin Müslim'in Rolü", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/23, 149-156.
- Dankoff Robert. (1983). *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-İslâmic Mirror for Princes*. By Yusuf Khass Hajib, The University of Chicago Press, Chicago and London.
- Darago Reşad Nuri. (1974). *Fransızcadan Türkçeye Yeni Lûgat*, Kanaat Yayınları, İstanbul.
- Dartma Bahattin (ed.). (2013). *Tefsir Tarihi ve Usulü*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- David Geza, (1987), *Türkçe-Macarca Sözlük*, Kiado Akademisi Yayınları, Budapeşte.
- de Boer T.J. (1993). "Âlem", *İslâm Ansiklopedisi*, C.I, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- de Saussure Ferdinand. (1998). Genel Dilbilim Dersleri, (çev. Berke Vardar), Multilingual Yayınları, İstanbul.
- Demir Ali Faik, (2015). Çomak Nebahat Akgün. (). *Şaman ve Türk Dünyası*, , Bağlam Yayınları, İstanbul.
- Demir Necati. (2005). "Çokluk Eki +(I)t/(U)t Üzerine", *Türk Dili*, 647, 437-441.
- Demir Necati. (2001). "'Yılıkı'" Kelimesi Üzerine", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, S: 593, 538-541.
- Demir Necati. (1998). "İnan- Fiili Üzerine", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, S: 955, 200-204.
- Demir Nihal, Kabadayı Abdülkadir. (2008). "Erken Yaşta Renk Kavramının Kazandırılmasında Bilgisayar Destekli ve Geleneksel Öğretim Yöntemlerinin Karşılaştırılması", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 5/1, 1-18.
- Demir Osman. (2013). "Zât", *TDVİA*, C.44TDV Yayınları, İstanbul.

- Demir Recep. (2015). “Divan Şiirinde Kırmızı Renk”, *Türkiyat Mecmuası*, 25/Bahar, 57-91.
- Demirci İlyas, Kayıhan Kasım. (2014). *Karahanlılar Dönemi Türkistan Mimarisi (Tarihi-Teorik Araştırma)*, Türk Dünyası Mühendislik, Mimarlık ve Şehircilik Kurultayı Özel Yayını, Ankara.
- Demirci Kürşat. (1992). “Burç”, *TDVİA*, C. 6, TDV Yayınları, İstanbul.
- Demirci Kürşat. (1993). “Dahhâk”, *TDVİA*, C. VIII, TDV Yayınları, İstanbul.
- Demirci Ümit Özgür. (2009). “Ardahan Yöresi Bedduâları”, *Lânet Kitabı*, (ed. Emine Gürsoy Naskali), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 291-300.
- Demirci Ümit Özgür. (2013). “Keçi” Kelimesi, *Geyik Kitabı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, s. 273-280.
- Demirci Ümit Özgür. (2014) “Uygur Metinlerinde Yılan”, *Turkish Studies*, 9/3, 541-547.
- Demirci Ümit Özgür. (2014), “Tarihi Lehçelerde Yılan”, *Turkish Studies*, 9/5 2014, 679-687.
- Demirci Ümit Özgür. (2014). “Uygur Metinlerinde Yılan”, *Yılan Kitabı*, (ed. Emine Gürsoy Naskali), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 377-387.
- Demirhan Mira Elif. (2010). A Color Naming Study on Turkmen Language, Yeditepe University, Graduate Institute of Social Sciences, Master of Art, İstanbul
- Demirkan Tarık. (2000). *Macar Turancıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Demirtaş Ahmet. (2004). “Kutadgu Bilig’deki Hükümdar Küntogdı Tipine Göstergebilimsel Açından Bir Yaklaşım Denemesi”, *TÜBAR-XV*, 161-174.
- Demirtaş Ahmet. (2012). Kutadgu Bilig’de “yori-” Fiili Üzerine, *Turkish Studies*, 7/4, 1477-1501.
- Deniz Gürbüz. (2011). “Kur’an’a Göre Hz. Adem (a.s.)’in Serüveni”, *Journal of İslâmic Research*, 22/2, 89-105.
- Deny Jean. (1941). *Türk Dili Grameri Osmanlı Lehçesi*, (çev. Ali Ulvi Elöve), İstanbul Maarif Matbaası, İstanbul.
- Devellioğlu Ferit. (1997). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Devellioğlu Ferit. (1997). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, , Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Dıykanbayeva Mayramgül. (2009). “Kırgız Türklerinde Ölüm”, *Millî Folklor*, 21/ 82, 89-97.
- Dias Penha Maria Cardoso, Santos Wilma Machado Soares, Souza Mariana Thomé Marques de. (2004). A Gravitação Universal, Revista Brasileira de Ensino de Física, Volume 26, Nu: 3, 257-271.
- Dilaçar A. (1988). *Kutadgu Bilig İncelemesi*, TDK Yayınları, Ankara.
- Dioscorides Pedanius. (2012). *Kitâbü’l-Haşâiş Fi’t-Tıb: De Materia Medica. (İnceleme-Tıpkıbasım). İstefan b. Bâsil Çevirisi*, (haz. Abdülkadir Coşkun, Yasin Coşkun), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul.
- Divitçioğlu Sencer. (1987). *Kök Türkler: Kut-Küç-Ülûg*, Ada Yayınları, İstanbul.

- Dobrovits Mihály. (2002). “Buyruq: egy ótörök tisztségnév anatómiája”, *Acta Universitatis Szegediensis: acta historica*, 112, 49-62
- Dobrovits Mihály. (2011). “Göktürk ve Uygurlar’da Buyruk Terimi ve İdari Fonksiyonları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1, 7-15.
- Doerfer Gerhard. (1963-1965-1967-1975). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, Band I-IV, Franz Steiner, Wiesbaden.
- Doerfer Gerhard. (1993). *Versuch einer Linguistischen Datierung alterer osttürkischer Texte*, Harrassowitz, Wiesbaden.
- Doğan Ahmet. (2005). “Hüsni ü Aşk’ta Kuyu Sembolü”, *Millî Folklor*, 17/68, 180-189.
- Doğan Ahmet. (2006). “Bireyleşim/Kemalat Sürecinde Kapalı ve Dar Mekânlar”, *Bilig*, 37, 115-128.
- Doğan Aybüke Betül. (2015). *Eski Türkçede Ölçü*, Hacettepe Üniversitesi SBE. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- Doğan İsmail, Usta Zerrin. (2014). *Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı*, Altınpost Yayınları, Ankara.
- Doğan Levent. (2005). “Türk Dilinde Organ Adları Üzerine Bir inceleme-Ana ve Ara Temel Kelimeler”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VI/1, 141-163.
- Doğan Muammer. (2015). “Âşık Paşa’nın Garîb-nâme’sinde Dünya Metaforu”, *TÜBAR*, C.XXXVII, 119-144.
- Doğan Nuh. (2015). “Türkiye Türkçesi Söz Varlığının Yeni Renkleri Ad Bilimsel Bir İnceleme”, *Dede Korkut Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 4/7, 12-37.
- Doğan Şaban. (2009). 15. Yüzyıla Ait Bir Tıp Terimleri Sözlüğü: Terceme-i Akrabâdîn’in İstilah Lügati, *Turkish Studies*, Volume 4/4 Summer, 250-316
- Doğan Şaban. (2010). “XV.-XVIII. Yüzyıllar Arasında Anadolu Sahasında Türkçe Yazılmış Tıp ve Eczacılık Sözlükleri”, *IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı*, C. II, Muğla, 103-114
- Doğan Şaban. (2010). “XVI. ve XVII. Yüzyıl Başlıca Türkçe Tıp Yazmaları ve Bulundukları Kütüphaneler”, *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi*, 18/3, 162-177.
- Doğan Şaban. (2011). “On Yedinci Yüzyılda Kaleme Alınmış Bir Tıp ve Eczacılık Sözlüğü: Lugât-ı Müşkilât-ı Eczâ”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 95-104.
- Doğan Şaban. (2011). “XIV.-XV. Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinde Halk Hekimliği İzleri”, *Millî Folklor*, 23/89, 120-132.
- Doğan Şaban. (2012). “Terceme-i Akrabâdîn’de Yer Alan Bir Mesir Macunu Terkibi Üzerine”, *Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks*, 4/2, 193-201.
- Donuk Abdulkadir. (2004). “Eski Türklerde Saç Şekilleri Hakkında”, *Saç Kitabı*, (ed. Emine Gürsoy Naskali), Kitabevi Yayınları, İstanbul 3-11.
- Donuk Abdülkadir. (1985). “Eski Türk Devlet Teşkilâtında “Bey” Unvanı ve Tarihi Gelişimi”, *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1984/1, 7-10.

- Donuk Abdülkadir. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Dowson John. (1995). *A Classical Dictionary of Hindu Mythology&Religion: Geography-History-Literature*, Published by Rupa&Co.
- Dönmez İbrahim Kâfi. (1995). “Farz”, *TDVİA*, C. 12, TDV Yayınları, İstanbul.
- Dönmez İbrahim Kâfi. (2006). “Nesep”, *TDVİA*, Cilt 32, TDV Yayınları, İstanbul.
- Dönmez İbrahim Kâfi. (2012). “Vâcip”, *TDVİA*, C. 42, TDV Yayınları, İstanbul.
- Dönmez Süleyman, Koçak Şemseddin. (2018). “Kutadgu Bilig’de Çocuk Eğitimi”, *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 6/15, 145-192.
- Dughlat Mir Haydar. (2009). *The Tarikh-i-Rashidi*, (ed. N. Elias and Translated by E. Denison Ross), Ebook Version 1.0 (ed. Mohammed Murad Butt), Chapter XL, Karakoram.
- Duman Asiye. (1999). “Türk Kültürü ve Bitkiler”, *Hacı Bektaş Veli Dergisi*, 12, 185-194.
- Duman Mustafa. (2012). “Türk Atasözlerinde “Ölüm”, *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı*, (ed. Alimcan İnayet, Zeki Kaymaz). İzmir, Ege Üniversitesi Basımevi, 97-108.
- Dumlu Ömer. (1999). *Kur’an-ı Kerim’de Maruf ve Münker*, Anadolu Yayınları, İzmir
- Dungaj Gizem. (2006). *Kur’an’da Tesbih Kavramı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul.
- Duran Suzan,(1956). “Türkçede Cihet ve Mekan Gösteren Ek ve Sözcükler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Ankara, TTK Basımevi, 1-110.
- Durmaz Mustafa. (2010). “Bergamalı Lokman Hekim Galenos”, *Bergama Belleten*, Sayı 18, Bergama Kültür ve Sanat Vakfı BERKSAV Yayını, İzmir, 1-376
- Durmuş Gülşah. (2010). “Cahit Külebi’nin Şiirlerinde Renkli Mısralar ve Türkçenin Renkleri”, *Turkish Studies*, 5/3, 1143-1174.
- Durmuş İlhami. (2015). *Türk Tarihinin Öncüleri: Alp Er Tonga-Tomris-Mutun-Attila-Bilge Kağan*, Akçağ Yayınları, İstanbul.
- Dursun Aysun. (2011). “Bedduâların Estetiği”, *IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri 22-24 Aralık 2011 Muğla*, (ed. Mehmet Naci Önal), C. II, 435-442.
- Duymaz Ali, (2005). “Oğuz Kağan Destanı’ndan Dede Korkut’a Toy Geleneğinin Simgesel Anlamı ve Türk Paylaşım Modeli”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 5, 37-60.
- Duymaz Ali. (1992). “Halk Hikâyelerinin Teşekkülünde Türkülerin Rolüne Bir Örnek: Kervankıran Türküsü”, *Erciyes*, 15/176, 9-12.
- Duymaz Ali. (2000). “Sihir Şiirlerinin Bir Türü Olarak Alkışlar”, *Millî Folklor*, 16/45, 15-21.
- Dybo Anna. (1995). “Die Namen des Zeigefingers in den Türk und Altaischen Sprachen Türkische, Laut und Wortgeschichte der Türkischen Sprachen”, *Beiträge des Internationalen Symposiums 7-10 Juli 1992, Berlin*, (ed. Barbara Kellner-Heinkele und Marek Stachowski), Wiesbaden Harrasowitz Verlag, 17-42.

- Eberhard W. (1943). "Toba'lar Etnik Bakımından Hangi Zümreyeye Girer?", *AÜ DTCF Dergisi*, I/2, 19-30.
- Eberhard Wolfram. (1945). "Birkaç Eski Türk Unvanı Hakkında", *TTK-Belleten*, IX/35, 320-337.
- Eberhard Wolfram. (1995). *Çin Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara.
- Eberhard Wolfram. (1996). *Çin'in Şimal Komşuları*, (çev. Nimet Uluğtuğ), , TTK Yayınları, Ankara.
- Ebulgazi Bahadır Han. (1996). *Şecere-i Terâkime*, (haz. Zuhal Kargı Ölmez), Simurg Yayınları, Ankara.
- Ebü'l-Fidâ. (2017). *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, (çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Efe Kürşat. (2017). "Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde "Bark, Ev, Dam, Yurt" Kelimelerinin Kullanım Alanları", *International Journal of Languages Education and Teaching*, 5/3, 399-421.
- Efendioğlu Mehmet. (2008). "Sahâbe", *TDVİA*, C.35, TDV Yayınları, İstanbul.
- Efendioğlu Mehmet. (2009). "Selâm", *TDVİA*, C. 36, TDV Yayınları, İstanbul.
- Eğri Saadettin. (2012). "Hıtây Sefâretnâmesi ve Kanunnâme-i Çin ü Hıtây'da İpek Yolu İzlenimleri", *Turkish Studies*, 7/2, 411-422.
- Eker Süer (2006). "Kutadgu Bilig'de (tenri 'azze ve celle öğdisin ayur) Türkçe İslâmî Terimlerin Kaynakları Üzerine", *Bilig*, 38, 103-122
- Eker Süer. (2006). *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yayınları, Ankara.
- Eker Süer. (2006). "Subay, Astsubay, Er, Erat/Erbaş Terimleri Üzerine", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, XCII/658, 327-340.
- Eker Süer. (2006). "Sü ve Sü ile Yapılan Tarihî Askerî terimler Üzerine Disiplenlerarası Bir İnceleme", *Türkbilig*, 12, 104-133.
- Eker Süer. (2009). "Divanü Lugâtî't Lugâtî't Lugâtî't-Türk ve İran Dillerinden Kopyalar Üzerine-I", *IJCAS International Journal of Central Asian Studies Volume 13 Festschrift To Commemorate the 80th Anniversary of Prof. Dr. Talat Tekin's Birth*, (ed. Chief Choi Han-Woo), 233 -283.
- Eker Süer. (2009). "Divanü Lugâtî't-Türk'te "İranlı" Kavramı", *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi Bilgi Şöleni Bildirileri* 28-30 Mayıs 2008, TDK Yayınları, Ankara, 153-170.
- Eker Süer. (2011). "Orta Asya'nın İranî Halkı Tacikler ve Bağımsızlığının 20. Yılında Tacikistan (I)", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 15, 349-398.
- Ekiz Mehmet. (2012). "Dîvânu Lügati't-Türk'te Yer Alan Mimarî Terimler Üzerine", *Turkish Studies*, 7/4, 1681-1690.
- el-Bağdadî Muhammed bin el-Kerim. (2009). *Kitâbü't-Tabîh*, (çev. Nazlı Pişkin), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- el-Beyrunî Ebu'r-Reyhan. (2011). *Kitâbü's-Saydana fî't-Tıbb*, (çev. Esin Kâhya), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

- el-Câhız Ebû Osman. (2015). *Saray Âdâbı Kitâbü't-Tâc fî ahlâkî'l-mülûk*. (çev. Ali Benli), Klasik Yayınları, İstanbul.
- El-Cevziyye İbn Kayyım, (2012). *Tıbbu'n Nebevi*, (çev. Yusuf Ertuğrul), Hikmet Neşriyat, İstanbul.
- el-Cûzcânî Sirâc. (2015). *Tabakât-ı Nâsirî*, (çev. Ertan Göksu), TTK Yayınları, Ankara.
- Elçin Şükrü. (1966). “Tuz-Ekmek Hakkı Deyimi Üzerine”, *Reşit Rahmeti Arat İçin*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 164-171.
- Elçin Şükrü. (1993). *Türk Edebiyatında Tabiat*, AKM Yayınları, Ankara.
- Elçin Şükrü. (1997), “Türk Halk Edebiyatında ‘Turna’ Motifi”, *Halk Edebiyatı Araştırmaları 1*, Akçağ Yayınları, Ankara, 63-75.
- el-İsfahânî Ebû'l-Kasım Râgıb. (1974). *Tafsîlü'n-Neş'eteyn ve Tahsîlü's-Saâdeteyn: Mutluluğun Kazanılması*, (çev. Lütfü Doğan), Fâtih Gençlik Vakfı Matbaa İşletmesi, İstanbul.
- el-İsfâhanî Râgıb. (2015). *Müfredat Kur'an Kavramları Sözlüğü*, (haz. Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu), Yarın Yayınları, İstanbul.
- Eliaçık Muhittin. (2010). “Fuzûlî'nin Sıhhat u Maraz'ında Ahlât-ı Erbaanın İşleniş ve Bir Tıp Eseri Terceme-i Hulâsa-i Tıp ile Mukayesesi”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 27, 131-147.
- Eliaçık Muhittin. (2010). “Sıhhat u Maraz'da Ahlât-ı Erbaanın İşleniş”, *Mukaddime*, 1, 125-141.
- Eliade Mircea. (1992). *İmgeler ve Simgeler*, (çev. M. Ali Kılıçbay), Gece Yayınları, İstanbul.
- el-Kummi Ebû Câfer Muhammed b. Ali İbn Bâbeveyh. (1978). *Risâletü'l-İ'tikadâtî'l-İmâmiyye. (Şii-İmâmiyye'nin İnanç Esasları)*, (çev. Ethem Ruhi Fığlalı), AÜ İlâhiyat Fakültesi Yayınları Ankara.
- Elmalı Murat. (2012). “Eski Uyurca Yalgukk(ı)ya Kelimesine Etimolojik Bir Yaklaşım”, *Turkish Studies*, 2, 443-460.
- Elverskog Johan, (2010). *Buddhism and Islam on the Silk Road*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia-Oxford,
- el-Mâverdi İmam Ebû'l-Hasan. (1998). *Edeb'üd-Dünya ve'd-Din*, (çev. Ali Akın), Çelik Yayınları, İstanbul.
- Emanet Sare. (2011). *Din Eğitimi Açısından Kur'an'da Tövbe-İstiğfarın Süreç ve Yapıları*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul.
- Eminoğlu Hatice. (2014). *Türkçede Renkler Sözlüğü*, Gâzî Kitabevi, Ankara.
- Emiroğlu Selim. (2012). “Kutadgu Bilig'de Çocuk Eğitimi”, *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7/1, 1027-1041.
- Eraslan Kemal. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara.
- Erbaş Ali. (2004). Melek, *TDVİA*, C. 29, TDV Yayınları, İstanbul.
- Erbaş Muammer. (2010). “Bir Tefsir Kaynağı Olarak Taberî'nin “Tarîhu'l-Ümem Ve'l-Mülûk” İsimli Eseri”, *DEÜİFD*, XXXI, 49-91.

- Erbaş Özlem. (1996). *Sanat Eğitiminde Renk ve Renk Öğretim Yöntemleri*, (Basılmamış Sanatta Yeterlik Tezi), Anadolu Üniversitesi SBE, Eskişehir.
- Erbay Fatih. (2008). *W. Radloff'un "Opit Slovary Tyurkskih Nareçiy" Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi SBE, Konya.
- Ercilasun A. Bican. (2009). "Dîvânü Lûgat'it-Türk ve Uygurlar", *Turkish Studies*, 4/8, 5-12.
- Ercilasun Ahmet Bican vd. (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Ercilasun Ahmet Bican. (1976). "Alp Er Tonga'ya Ait Bazı Sözcükler", *Türk Kültürü*, 160, 220-222.
- Ercilasun Ahmet Bican. (1992). "Alp Er Tonga'ya Ait Bazı Sözcükler", *Millî Folklor*, 2/16, 11-12.
- Ercilasun Ahmet Bican. (2004). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Ercilasun Ahmet Bican. (2007), "Türkçede öl- Fiili Üzerine", *Makaleler*, (haz. Ekrem Arıkoğlu), Akçağ Yayınları, Ankara, 371-375.
- Ercilasun Ahmet Bican. (2007). *Makaleler*, (haz. Ekrem Arıkoğlu), Akçağ Yayınları, Ankara.
- Ercilasun Ahmet Bican. (2008). "Oğuz Boy Adlarının Etimolojisi", *Dil Araştırmaları Dergisi*, S. 3, 9-25.
- Ercilasun Ahmet Bican. (2014). *Kutadgu Bilig Grameri Fiil*, Akçağ Yayınları, İstanbul.
- Ercilasun Konuralp. (2013). *Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kâşgar*, TTK Yayınları, Ankara.
- Erdal Marcel. (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Erdal Marcel. (1993). Die türkisch-mongolischen Titel elxan and elçi, *Altaica Berolinensia, Asiatische Forschungen*, 126, Wiesbaden, 81-99.
- Erdal Marcel. (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Brill, Leiden.
- Erdem Mevlüt. (2014). "Soğdça, Türkçedeki Soğdça Kelimeler ve Bunların Türkçeye Uyumları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 21/ 1, 65-90.
- Erdemir Ayşegül Demirhan. (1989). "Ahlat-ı Erbaa", *TDVİA*, C.II, TDV Yayınları, İstanbul.
- Erdene Myagmar Saruul. (2004). "Moğolca'da Yer Adları ve Renk Simgeçiliği", (çev. Abbas Karakaya), *Millî Folklor*, 16/63, 84-85.
- Erdoğan Kenan. (2003). "Zâtî Dîvânında Yiyecekler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 222., 31-54.
- Eren Hasan. (1953). "Türk Onomastique'i Hakkında", *Fuad Köprülü Armağanı*, Ankara, 345-350.
- Eren Hasan.(1965). "Yer Adlarımızın Dili", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 155-165.

- Eren Hasan. (2000). *Yer Adlarımızın Dili*, TDK Yayınları, Ankara.
- Eren Hasan. (1953).” Onomatopée'lere Ait Notlar”, *Türkiyat Mecmuası*, X, 55-58.
- Eren Hasan. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basımevi, Ankara.
- Eren Metin. (2010). *Van Gölü Havzası Ölüm Gelenkeleri ve Türk Kültür Ekolojisi İçerisindeki Yeri*, (Basılmamış Doktora Tezi) Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, Van.
- Ergene Oğuz. (2017). “Kutadgu Bilig’de Özel Adlar”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, LVIII, 245-288
- Ergin Muharrem. (1981). *Azeri Türkçesi*, Ebru Yayınevi, İstanbul.
- Ergin Muharrem. (1977). *Türk Dil Bilgisi*, Minnetoğlu Yayınları, İstanbul.
- Ergun Pervin. (2013). Türk Kültüründe Ölümle ilgili Bazı Terimler, *Millî Folklor*, 25/100, 134-148.
- Erhan Aydın. (2011). *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Kömen Yayınları, Konya.
- Erim Gonca. (1999). *Temel Sanat Eğitiminde Renk Algılamaları*, (Basılmamış Sanatta Yeterlilik Tezi), Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, İstanbul.
- Erkal Mehmet. (2013). “Zekât”, *TDVİA*, C. 44, TDV Yayınları, İstanbul.
- Erkoç Hayrettin İhsan. (2008). *Eski Türklerde Devlet Teşkilâtı (Gök Türk Dönemi)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi SBE, Ankara.
- Ermiş Hamza. (2007). “Türkçe’de Kullanılan Arapça Çoğul Kalıplar”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 15, 123-152.
- Erol Hülya Arslan. (2008). *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişimleri*, TDK Yayınları, Ankara.
- Erol Hülya Aslan. (2012). “Eski Türkçede Ölüm İçin Kullanılan Sözler”, *Defin Kitabı*. (ed. Emine Gürsoy Naskali), Tarihçi Kitabevi, İstanbul.
- Eröz Mehmet. (1971). *Türk Ailesi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Ersoy Asu. (2016). “Kaşgarlı Mahmud’un Dîvânı Lugâti’t-Türk Adlı Eserinde Yüzün Kullanımı”, *Turkish Studies*, 11/15 Summer, 173-183.
- Ersoylu Halil. (2015). *Türk Kültüründe Kuşlar*, Ötüken Yayınları, Ankara.
- Ersöz Serpil. (2014). Türkiye Türkçesi Doğu Grubu Ağızlarında Bedduların İşlevleri, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XIV/2 Kış, 29-46.
- Ertem Rekin. (1981). “İsim”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C. IV, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Erten Münir. (2009). “Kutadgu Bilig ve Diğer Orta Türkçe Metinlerde Utru Kelimesinin Kullanımları Üzerine”, *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hâcib ve Eseri, Kutadgu Bilig Bildirileri (26-27 Ekim 2009)*, (haz. Musa Duman), TDK Yayınları, Ankara, 229-235.
- Ertuğ Füsün. (2004). “Etnobotanik Çalışmalar ve Türkiye’de Yeni Açılımlar”, *Kebikeç*, 18, 181-187.
- Ertuğ Zeynep Tarım. (2009). “Saray”, *TDVİA*, C:36, TDV Yayınları, İstanbul.

- Esen Meltem. (2008). *Müziksel Algılamada Ses ve Renk İlişkisi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Haliç Üniversitesi SBE, İstanbul.
- Eser Birgül (2013). *Görsel Sanatlarda (Resimde) Renklerin Dili*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Arel Üniversitesi SBE, İstanbul.
- Esin Emel. (1967). “Türk Sanat Tarihi’nde Kara-Hanlı Devrinin Mevkii”, VI. *TTK Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara, 20-26 Ekim 1961, 100-130.
- Esin Emel. (1968). “Orduğ. Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri”, *Ankara Üniversitesi DTCTF Tarih Araştırmaları Dergisi*, VI/10-11, 137-215.
- Esin Emel. (1969). “Selçuklu Sanatı Evren Tasvirinin Türk İkonografisinde Menşeleri,” *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, Ankara.
- Esin Emel. (1971). “Oldruğ-Turuğ The Hierarchy of Sedent Postures in Turkish Iconography”, *Kunst des Orients*, 1971/2, 1-29
- Esin Emel. (1972). “Kün-Ay”, VII. *Türk Tarih Kongresi*, TTK Basımevi, Ankara, 313-360.
- Esin Emel. (1978). *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul.
- Esin Emel. (1979). Böri Tigin Tamgaç Buğra Kara Hâkân İbrâhîm’in (H.444-60/1052-1068) Semerkand’da Yaptırdığı Abideler, *STY*, VIII, İstanbul, s. 47.
- Esin Emel. (1980). “Böri II”, *Birinci Millî Türkoloji Kongresi (6-9 Şubat 1978) Tebliğler*, Kervan Yayınları, İstanbul, 419-452.
- Esin Emel. (1980). “İç Asya’dan Getirdiği Universalist Devlet Mefhumu ve Bunun Ordu (Hükümdar Şehri) Mimârîsindeki Tezahürleri”, *Birinci Uluslararası Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920) Kongresi Tebliğleri*, 11-13 Temmuz 1977, Ankara, 9-25
- Esin Emel. (1981). “The Religious Terminology of Qutadhgu-Bilig (The Blissful Sapience: A Turkish Versified Allegory Dated in H. 462/1070)”, *Miscellanea Mediaevalia, Sprache und Erkenntnis im Mittelalter, Akten VI. Internationalen Kongress für Mittelalterliche Philosophie der Société Internationale pour L’Étude de la Philosophie Médiévale*, 29 August-3 September 1977 in Bonn, Band: 13/2, Walter de Gruyter, Berlin-New York.
- Esin Emel. (1981).” Otacı”, *İstanbul Teknik Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Tarihi Enstitüsü 14-18 Eylül 1981 I. Uluslararası Türk-İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, Tıp-Dış Hekimliği-Eczacılık Tarihi Seksiyonu Bildirileri*, C. 2, İstanbul, 12-16.
- Esin Emel. (1985). “Tonga-Alp-Er”, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 1/13, 137-161.
- Esin Emel. (1986). “Tonga ve Ödleğ: On Kāşğarî’s Version of Afrāsīab/Tonga-Alp-Er Epic”, *Journal of Turkish Studies TUBA*, Raiyyet Rûsumu, Essays presented to Halil İnalcık on his seventieth birthday by, Hazırlayan: C. I. Cros.B. Lewis.O. Pritsak, Harvard University, 10, 97-109
- Esin Emel. (1993). “Muyanlık-Uygur Buyan Yapılarından (Vihāra) Hakanlı Muyanlığına (Ribât) ve Selçuklu Han ile Medresesine Gelişme”, *Malazgirt Armağanı*, TTK Yayınları, Ankara, 75-102.

- Esin Emel. (1995). “Türk Sanatında At”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, (Ed. Emine Gürsoy Naskali), Türkiye Jokey Kulübü Yayınları, İstanbul, 54-90
- Esin Emel. (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*, , Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Esin Emel. (2002). “Orduğ (başlangıçtan Selçuklulara kadar Türk hakan şehri)”, *Türkler Ansiklopedisi*, C 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Esin Emel. (2003). *Türk Sanatının Oluşumu*, Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Esin Emel. (2003). *Türklerde Maddî Kültürün Oluşumu*, Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Esin Emel. (2004). *Orta Asya’dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Esir Hasan Ali. (2006).” Geleneksel Türk Mutfağı ve Lâmiî Çelebi’nin Ferhâd ile Şîrîn Mesnevîsinde Bahsettiği Yiyecek ve İçecekler”, *İlmî Araştırmalar*, 21, 121-134.
- Estin Colette, Laporte Hélène. (2002). *Yunan ve Roma Mitolojisi*, (çev. Musa Eran), TÜBİTAK Yayınları, Ankara.
- Etik Arif. (1968). *Farsça-Türkçe Lugat*, Salah Bilici Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Eyice Semavi. (2001). Kale, *TDVİA*, C.24, TDV Yayınları, İstanbul.
- Fahri Macit. (2004). *İslâm Ahlak Teorileri*, (çev. Muammer İskenderoğlu, Atilla Arkan), Litera Yayıncılık, İstanbul.
- Farabî. (2012). *Es-Siyâsetü’l-Medeniyye*, (çev. Mehmet Aydın-Abdülkadir Şener-M. Rami Ayas), Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul.
- Fayda Mustafa. (1994). “Ebu Bekir”, *TDVİA*, C. X, TDV Yayınları, İstanbul.
- Fayda Mustafa. (1995). “Ensâb”, *TDVİA*, , Cilt 11, TDV Yayınları, İstanbul.
- Fayda Mustafa. (1995). Faruk, *TDVİA*, C. 12, TDV Yayınları, İstanbul.
- Fayda Mustafa. (2009). “Siyer ve Megâzî”, *TDVİA*, C. XXXVII, TDV Yayınları, İstanbul.
- Fazlıoğlu İhsan. (1007). “Harizmî”, *TDVİA* C. XVI, TDV Yayınları, İstanbul.
- Fazlurrahman. (1993). *İslâm*, (çev. Mehmed Dağ-Mehmet Aydın), Selçuk Yayınları, İstanbul.
- Ferganî. (2012). *Cevâmi İlmü’n-Nücûm ve Usûli’l-Harekâti’s-Semâviye*, (çev. Yavuz Unat), , Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Fırlı Ethem Ruhi. (1989). Ali, *TDVİA*, C. II, TDV Yayınları, İstanbul.
- Fındıkoğlu Z. Fahri (1962). *Le Play Mektebi ve Prens Sabahaddin*, Türkiye Harsi ve İctimai Araştırmalar Derneği Yayınları, İstanbul.
- Fındıkoğlu Ziyaeddin Fahri. (1940). “İbn Haldun, Coğrafya Telakkisi”, *İş Üç Aylık Ahlâk ve İctimaiyat Mecmuası*, VI/ 22, 49-59.
- Firdevsî. (2009). *Şahnâme*, (çev. Necati Lugal), Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Fleischer Cornell H. (1986). *Tarihçi Mustafa Ali*, Tarih Vakf Yurt Yayınları, İstanbul.
- Florioti H. Hande Duymuş. (2014). “Eski Kültürlerde Köpeğin Algılanışı: “Eski Mezopotamya Örneği”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33/ 55, 45-70.

- Froese Norbert, Eudoxos & Co.–Die Anfänge der wissenschaftlichen Astronomie, Von den Anfängen der geometrischen Astronomie bei Eudoxos über die Kosmologie des Aristoteles und das heliozentrische Weltbild des Aristarchos bis zum Almagest des Ptolemaios, Stand: 23.09.2015, s.29
- Frolova L. N., Kiseleva T. L. (1996). “Structure of Chemical Compounds, Methods of Analysis and Process Control: Chemical Composition of Mumijo and Methods for Determining its Authenticity and Quality”, *Pharmaceutical Chemistry Journal*, 30/8, 543–547.
- Frye Richard N. (1968). *Persia*, Georg Allen and Unwin Ltd. Publications.
- Frye Richard N. (2009). *Orta Asya Mirası*, (çev. Füsün ve Tunç Tayanç), Arkadaş Yayınları, Ankara.
- Galanti Avram. (2005). “İbranicenin Gelişmesine Arapçanın Katkısı”, (çev. Nurettin Ceviz - Yıldız Musa) *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 16, s. 91-99.
- Garedew Assegid, Feist Michael, Schmolz Erik, Lamprecht Ingolf. (2004). “Thermal Analysis of Mumiyo, The Legendary Folk Remedy From the Himalaya Region”, *Thermochimica Acta*, 417, 301-309.
- Gazâlî. (1993). *Bâtınîliğin İçyüzü*, (çev. Avni İlhan), TDV Yayınları, Ankara.
- Gazâlî. (2016). *Nasihatü'l-Mülûk*, (çev. Osman Şekerci), Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul.
- Gedikli Yusuf. (2004). “Dılmaç~Yalabaç (Yalavaç) Denklemi”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri, C.I, 20-26 Eylül 2004*, TDK Yayınları, Ankara, 1203-1222.
- Gedikli Yusuf. (2011). “Türkçede Işıkla, Işıldamakla, Işık Verici Nesne, Olgu ve Gök Cisimleriyle İlgili Yuvalar”, *Türkologiya*, 3, Bakü, 52-64.
- Gelibolulu Mustafa Âlî. (1978). *Ziyâfet Sofraları (Mevidü'n-nefais fî kavâidi'l mecâlis)*, (haz. Orhan Şaik Gökyay), C.I-II, , Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.
- Gelibolulu Mustafa Âlî. (1996). *Câmiü'l-Buhûr Der Mecâlis-i Sûr: Edisyon Kritik ve Tahlil*, (haz. Ali Öztekin), TTK Yayınları, Ankara.
- Gelibolulu Mustafa Âlî. (1997). *Mevidü'n-nefais fî Kavaidi'l-mecalis*, (haz. Mehmet Şeker), TTK, Ankara.
- Gencan Tahir Nejat. (2001). *Dilbilgisi*, Ayraç Yayınevi, Ankara.
- Genç Reşat. (1982). “IX. Yüzyılda Türk Mutfağı”, *Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri* 31 Ekim-1 Kasım 1981, Ankara, Ankara Üniversitesi basımevi, 57-68.
- Genç Reşat. (1997). *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyıl Türk Dünyası*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 112-116, 371-388.
- Genç Reşat. (2002). *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK Basımevi, Ankara.
- Genç Reşat. (2009). *Türk İnanışları ile Milli Geleneklerinde Renkler ve Sarı Kırmızı, Yeşil*, AKM Yayınları, Ankara.
- Gençtürk Cihan. (2016). “Kutlughanlılar'da Kadın Nâibe: Kutlug Terken Hatun”, *Bitlis Eren Üniversitesi SBE Dergisi*, 5, 97-112.

- Gezgin Ali Galip. (2003). “Eşanlamlılık Bağlamında Kur’an’da “Korku” İfade Eden Kelimeler Üzerine Analitik Bir Değerlendirme”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 16/1, 38-62.
- Golden Peter. (2015). “The Turkic World in Mahmûd Al-Kâshgarî”, Jan Bemmann/Michael Schmauder (eds.), *Complexity of Interaction Along the Eurasian Steppe Zone in the First Millennium CE, Vor- und Frühgeschichtliche Archaologie Rheinische Friedrich-Wilhelms, Universität Bonn, Volume 7, Germany*, 503-556.
- Goldziher İgnace. (1993). *Klasik Arap Literatürü*, (çev. Azmi Yüksel, Rahmi Er), İmaj Yayınları, İstanbul.
- Gökhan Fatma. (2015). *Hititlerde Tıp Üzerine Bir İnceleme*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi SBE, Ankara.
- Gökmen Seda. (2013). *Kavramsal Ulamlama ve Öntürler*, *AÜDTCF Dergisi*, 53/2, 165-179.
- Göksu Erkan. (2009). “Kutadgu Bilig’e Göre Türk Savaş Sanatı”, *Turkish Studies*, 2/6, 266-281.
- Göksu Erkan. (2009). “Kutadgu Bilig’e Göre Türk Savaş Sanatı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/6, 266-281.
- Gökyay Orhan Şaik. (1972). “Divanü Lûgat-it-Türk ve Alp Er Tunga”, *Türk Dili*, 27/253, 56-59.
- Gökyay Orhan Şaik. (1993). “İskender-nâme”, MEB İslâm Ansiklopedisi, C.V/2, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Gölpınarlı Abdülbâki. (2018). *Yunus Emre Hayatı ve Bütün Şiirleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Gömeç Saadettin. (1995). “Atsız Bir Kahraman: Tonga Tigin”, *Türk Kültürü*, 33/390, 639-640.
- Gömeç Saadettin. (1995). “Terhin Yazıtının Tarihî Açısından Değerlendirilmesi”, *Ankara Üniversitesi DTCTF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 17/28, 71-74.
- Gömeç Saadettin. (2000). Tonga Tigin’in Kimliği Üzerine, II. Milletler Arası Göktürk Anıt ve Yazıtları Kollokyumu, 23-30 Nisan 2000, İstanbul.
- Gömeç Saadettin. (2000). “Tonga Tigin’in Kimliği Üzerine”, *TDAY Belleten*, 25, 205-210.
- Gömeç Saadettin. (2001). “Divanü Lûgat-it- Türk’de Akrabalık Bildiren Kelimeler”, *Türk Kültürü*, 39/464, 133-142.
- Gömeç Saadettin. (2001). “Kök Türkçe Belgelerdeki Bazı Akrabalık İsimleri”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 173, 1-6.
- Gömeç Saadettin. (2001). “Divanü Lugat-it-Türk’de Akrabalık Bildiren Terimler”, *Türk Kültürü*, XXXIX/464, 10-19.
- Gömeç Saadettin. (2001). “Tonga Tigin’in Kimliği Üzerine”, *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, İstanbul, 170, 58-61.

- Gömeç Saadettin. (2009). “Divanü Lûgat-it-Türk’de Geçen Yer Adları”, *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri 28-30 Mayıs 2008*, TDK Yayınları, Ankara, 261-308.
- Gömeç Saadettin. (2010). “Terken Unvanı Hakkında”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 17/2, 107-114
- Gömeç Saadettin. (2011). “Türk Tarihinde Sek El~ Çık ~ Çiğil Meselesi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 18/2, 49-60.
- Görkem İsmail. (2001). “Halk Şâirlerinde Türkçe Sevgisi”, *Türk Yurdu/Türkçe’ye Saygı Özel Sayısı*, XXI/162-163, 155-161.
- Gözyaydın Nevzat. (2003). “Türkçenin Renk Zenginliği”, *Türk Dili*, LXXXV/618, 539-545.
- Guénon René. (2014). *Âlemin Hükümdarı: Dinlerde Merkez Sembolizmi*, (çev. İsmail Taşpınar), İnsan Yayınları, İstanbul.
- Gulcalı Zemire. (2013). *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur’dan “Aç Bars” Hikayesi*, TDK Yayınları, Ankara.
- Guthrie W. K. C. (2011). *Yunan Felsefe Tarihi Sokrates Öncesi İlk Filozoflar ve Pythagorasçılar*, Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Güftâ Hüseyin. (2002). “Divan Şiirinde İlim ve İrfan Timsâli Hz. Ali”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırmaları Dergisi*, 24, 69-111.
- Güftâ Hüseyin. (2009). “Bâkî Divanı’nda Siyah Renkli Unsurlar”, *Turkish Studies*, 4/8, 1314-1373.
- Gül Bülent. (2008). “Eski Türk Tarım Terimlerinin Metaforlu Kullanımları Üzerine”, *Uluslararası 2. Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri, Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi*, TDK Yayınları, Ankara, 291-308
- Gül Bülent. (2009). “âk- ‘ekmek’ ve Türevleri Üzerine”, *International Journal of Central Asian Studies*, Volume 13, 291-316.
- Gül Bülent. (2012). “tarı- Fiili ve Türevleri Üzerine”, *Bilig*, Bahar, S. 61, 99-120.
- Gül Bülent. (2016). “Eski Türkçe tarıyıcı “Tarımcı, Ekinci” Adı Üzerine”, *Türkbilig*, 32, 85-96.
- Gülaltay Semih Tufan. (t.y.), *Kaplanların Efendisi: Alp Er Tonga Destanı*, Kafkas Yayıncılık, İstanbul.
- Gülay Durmaz. (2006). “Kutadgu Bilig’de Zahid”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7/11, 191-212.
- Gülensoy Tuncer. (2000). “Kutadgu Bilig Bibliyografyası”, *Türk Dili Dergisi*, 586, 371-377.
- Gülensoy Tuncer. (1973). “Kutadgu Bilig Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi”, *Bibliyografya Dergisi*, II/ 4, 109-116.
- Gülensoy Tuncer. (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü: A-N*, TDK Yayınları, Ankara.
- Gülensoy Tuncer. (1974). “Altay Dillerindeki Akrabalık Adları Üzerine Notlar”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1973, 283-318.

- Gülensoy Tuncer. (2009). “Türkiye Türkçesinde Yaşayan “Küçük”, “Kiçik”, “Kiçi” ve “Keçi” Sözcükleri”, *Turkish Studies*, 4/8, 1-4
- Gülensoy Tuncer. (2014). Türkçe ve Altay Dillerinde “Parmak” Adları (Parmakların Vücut Diline Katkıları), *Kültür Evreni*, 6/22, 7-18.
- Güler Sibel. (2010). “Türk Mutfak Kültürü ve Yeme İçme Alışkanlıkları”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26, 24-30.
- Güler Zülfi. (2014). “Divan Şiirinde Papağan”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/1, 61-71.
- Gülersoy Ali Ekber. (2014). “Unutulmuş Bir Coğrafya Ekolü: Belh Coğrafya Ekolü”, *Turkish Studies*, 9/11, 233-242.
- Güllüdağ Nesrin. (2012). “Karay Türklerinde Akrabalık Adları”, *JASS The Journal of Academic Social Science Studies*, V/6, 205-217.
- Güllüdağ Nesrin (2015). “Türklerde Damga Geleneği ve Nogay Türklerinin Damgaları Üzerine Bir İnceleme”, *AVRASYA Dergisi*, 3/6, 132-150.
- Gülsevin Gürer. (2006). “Kutadgu Bilig Türkçesinden Anadolu Ağızlarına”, *SBE Dergisi*, 20/1, 109-121.
- Gülüm Emrah. (t.yok). “Türk Edebiyatında Mirâcnâmeler Üzerine Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bibliografya Denemesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VII/35, 105-112.
- Gümüştam Gürkan. (2009). “Eski Anadolu Türkçesi Eserlerinden Tertîb-i Mu’âlece’deki Organ Adlı Tıp Terimleri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1, 25-49.
- Gümüştam Gürkan. (2010). “Eski Anadolu Türkçesinde Eczacılık Terimleri ve Bu Terimlerin Tıp, Botanik, Zooloji, Madencilik, Kimya Terimleriyle İlişkileri”, *Turkish Studies*, 5/2, 1033-1087.
- Gümüşkaya Pınar. (2015). *Tarihî Türk Lehçelerinde Renk Adları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ordu Üniversitesi SBE, Ordu.
- Gündüz Ahmet. (2012). “Tarihî Süreç İçerisinde Türk Toplumunda ve Devletlerinde Kadının Yeri ve Önemi”, *Journal of Academic Social Science Studies*, 5/5, 129-148.
- Gündüz Turgay. (2004). *Kur’an’da Korku Motifi*, Düşünce Kitabevi, İstanbul.
- Gündüzöz Soner. (2005). “Arapçada Kültür-Dil İlişkisi: Arapça’nın Yapılanması ve Algılanmasında Etkili Ögeler”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, V/2, 215-229.
- Güner Dilek Figen. (2008). “Altay Türklerinde Akrabalık”, *Ahmet B. Ercilasun Armağanı*, (ed. Ekrem Arıkoğlu), Akçağ Yayınları, Ankara 541-563.
- Güner Galip. (2008). *Karahanlı Türkçesinde Fiil*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri.
- Güner Galip. (2010). “Andreas Tietze, Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı (Cilt 2, F-J, Wien 2009)’na Katkılar”, *Belleten*, 199-211.
- Güner Galip. (2010). “Kıpçak Türkçesindeki Meslek Adları Üzerine İçerik ve Yapı Bakımından Bir Sınıflama Denemesi”, *Turkish Studies*, 5/3, 1416-1448.

- Güner Galip. (2011). “Kutadgu Bilig’de Geçen “Simiş” Kelimesi Üzerine Düşünceler”, *Turkish Studies*, 6/2, 467-472.
- Güner Galip. (2013). “Yarlıg “Buyruk, Emir, Ferman” ve Yarlıka- “(Tanrı) Buyurmak.Lütfetmek” Kelimelerinin Kökeni Üzerine Yeni Görüşler”, *Turkish Studies*, 8/1, 1553-1560,
- Güner Galip. (2015). “Alkış “Duâ” ve Kargış “Bedduâ” kelimelerinin Etimolojisi Üzerine”, 7. *Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri*, C.1, (ed. Ahmet Buran, Ercan Alkaya, Fatih Özek, Süleyman Kaan Yalçın), Fırat Üniversitesi, Elazığ 16-18 Ekim 2014, 625-631.
- Güner Galip. (2015). “Dîvânu Lugâti’t-Türk’te Geçen Ajlañ Kelimesinin Dahhâk İle Ne İlgisi Var?”, *Teke, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4/1, 39-44.
- Güner Nurhan. (2013). “Kadınla İlgili Eski Türkçe Bir Kelime: Uragut”, *Turkish Studies*, 8/9, 2659-2669.
- Güneş Bahadır. (2016). Kutadgu Bilig’deki Meslek ve Unvan Adlarının Derleme Sözlüğü’ne Yansımaları, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5/4, 1532-1543.
- Güneş Cevriye Demir. (2009). “Kutadgu Bilig’de Yüz ve Etik ilişkisi”, *Türk Yurdu*, 98/265, 58-61.
- Güngör Harun. (1994). “Uygur Kağan Unvanlarında Kün ve Ay Teñri Kavramlarının Kullanılışı”, *XI. Türk Tarih Kongresi 5-9 Eylül 1990 Bildirileri*, C.II, TTK Yayınları, Ankara, 511-517.
- Güngör Harun. (1996). “Eski Türk Dininin İsimlendirilmesi Üzerine”, *Folkloristik: Prof. Dr. Umay Günay Armağanı*, (haz. Özkul Çobanoğlu-Metin Özarslan), Hacettepe Üniversitesi Türk Halkbilimi Yayınları, Ankara, 34-39.
- Güngör Harun. (2013). “Tengriizm Dini ve Türk Dünyası Politik Fenomeni: Tanrıçılık”, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, V/19, 189-195.
- Güngör Harun. (2013). “Türk Dünyasında Dini ve Politik Bir Fenomen Olarak Tanrıçılık = Tengriyanstvo”, *Turkish Studies*, 8/9, 63-70.
- Güngör Mevlüt. (1996). “Kur’ân-ı Kerim’de Hz. Lokman”, *AÜİFD*, 35, 167-178.
- Gürkan Mahmut. (2010). *Orta Asya’daki Eski Türk Tıbbının, Başlangıçtan 14. Yüzyıla Kadarki Döneme Ait Bilinen Türkçe Tıp Metinlerinin Tıp Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Gürkan Salime Leyla. (2010). “Sünnet”, *TDVİA*, C. 38, TDV Yayınları, İstanbul.
- Gürlek Mehmet. (2011). “Alâ’im-i Cerrâhîn’de Geçen Bitki Adları”, *Adıyaman Üniversitesi SBE Dergisi*, 4/7, 123-145.
- Gürsoy Naskali Emine (Ed.). (1995). *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, Türkiye Jokey Kulübü Yayınları, İstanbul
- Gürsoy Naskali Emine (ed.). (2014). *Yılan Kitabı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul
- Gürsoy Naskali Emine. (1997). “Türkçede Parmak ve Beş Parmanın İsimleri”, *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, 8, Mehmet Akalın Armağanı, İstanbul, 233-240.

- Gürsoy Naskali Emine. (2004). “Vâiz Anlatımıyla Saç, Sakal ve Bıyık”, *Saç Kitabı*, (ed. Emine Gürsoy Naskali), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 124-165.
- Güven Meriç. (2008). “Kitâbu’l-Mühimmat fi’t-Tıb’daki Türkçe Organ Adları”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 23, 112-135.
- Güven Meriç. (2009). “Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Tıp Yazmalarındaki Türkçe Organ Adları Üzerine Bir İnceleme”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, XXVI, 109-141.
- Güven Meriç. (2012). “İslâmî Dönem İlk Türkçe Tıp Yazmalarının Türk Tıp Bilimi ve Deontolojisi Açısından Görüngesel “Perspektifi” Bağlamda Değerlendirilmesi”, *Lokman Hekim Journal*, 2/1, 1-10.
- Güzel Abdurrahman. (2008). “Dede Korkut Hikayeleri Bağlamında Duâ”, *Turkish Studies*, 3/2, 438-446.
- Güzel Abdurrahman. (2008). *Süleyman Hakîm Ata’nın Bakırgan Kitabı Üzerine Bir İnceleme*, Öncü Basımevi, Ankara.
- Gyarmati Imre. (2003). “An Enigmatic Turkic Planet Name”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae, Akademiai Kiado Budapest*, 56/1, 81-86.
- Hacak Hasan. (2005). “Milk”, *TDVİA*, C.30, TDV Yayınları, İstanbul.
- Hâce Ahmed Yesevî. (2010). *Divan-ı Hikmet*, TDV Yayınları, İstanbul.
- Hacıeminoğlu Necmettin. (1992). *Türk Dilinde Edatlar*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Hacıeminoğlu Necmettin. (1991). *Türk Dilinde Fiiller*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Hacıeminoğlu Necmettin. (1990). “Türk Dilinin Mantık Sistemi ve Kelime Aileleri”, *Prof. Dr. Muharrem Ergin’e Armağan*, Türk Kültürü Araştırmaları Yayınları, Edirne.
- Hacıeminoğlu Necmettin. (1994). “Eski Türçe’nin Gramer Yapısı ve Örnek Olarak Fiilden İsim Yapan -l Eki”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1990, 65-80.
- Hacıeminoğlu Necmettin. (2008). *Karahanlı Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara.
- Hacıyeva Ayten. (2011). “Fizyon Mekanizmasının Türk Dillerinin Erken Dönem Kelime Türetimindeki Rolü ve Bir Akrabalık Teriminin Etimolojisi”, *Turkish Studies*, 6/3, 259-267.
- Hacızade Naile. (2003). “Azerbaycan Türkçesinde ‘Göz’ Kelimesiyle Kurulmuş Deyimlerin Anlam Özellikleri”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.13, s. 87-103.
- Hajdu Mihaly. (2002). “The History of Onomastics”, *Onomastica Uralica 2: History of the Uralian Languages*, (ed. Istvan Nyirkos), Debrecen-Helsinki.
- Hakman Meral. (2013). “Bir Anadolu Tanrısı Olarak Zeus’un Tabiat İle İlişkisi Üzerine Bir Gözlem”, *ACTA TURCICA Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, V/1, 1-18.
- Hamidullah Muhammed. (1993). *İslâm Peygamberi Hayatı ve Faaliyeti*, C.I-II, (çev. Salih Tuğ), İrfan Yayınevi, İstanbul.
- Hamidullah Muhammed. (2009). “Serahsi-Şemsüleimme”, *TDVİA*, C. XXXVI, TDV Yayınları, İstanbul.

- Hamilton A.R. Gibb. (1962). *Mohammedanism: An Historical Survey*, Oxford University Press, New York.
- Hamilton James. (1997). "Tokuz-Oguz ve On-Uygur", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7, 187-232.
- Hamrâeva Dilârâm. (2009). "Kutadgu Bilig'de Uzlet", *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hâcib ve Kutadgu Bilig Bildirileri*, 26-27 Ekim 2009, TDK Yayınları, Ankara.
- Hardin C. L. (2013). "Berlin and Kay Theory", *Encyclopedia of Color Science and Technology*, New York.
- Harman Ömer Faruk. (1991). "Ashâbû'r-Ress", *TDVİA*, C. III, TDV Yayınları, İstanbul.
- Harman Ömer Faruk. (1997). "Havvâ", *TDVİA*, C.16, TDV Yayınları, İstanbul.
- Harman Ömer Faruk. (2000). "İrem", *TDVİA*, C. XXII, TDV Yayınları, İstanbul.
- Harman Ömer Faruk. (2000). "Îsâ", *TDVİA*, C. XXII, TDV Yayınları, İstanbul.
- Harman Ömer Faruk. (2001). "Kârûn", *TDVİA*, C. XXIV, TDV Yayınları, İstanbul.
- Harman Ömer Faruk. (2003). "Lokman", *TDVİA*, C. XXVII, TDV Yayınları, İstanbul.
- Harman Ömer Faruk. (2005). "Milel ve Nihal", *TDVİA*, Cilt XXX, TDV Yayınları, İstanbul.
- Harman Ömer Faruk. (2007). "Nûh", *TDVİA*, C. XXXIII, TDV Yayınları, İstanbul.
- Harmancı Meriç. (2012). "Dede Korkut Hikayelerinde Alkış ve Kargışlara İşlevsel Bir Yaklaşım", *Kocaeli Üniversitesi SBE Dergisi*, 23, 1-17.
- Harva Uno. (2014). *Altay Panteonu*, (çev. Ömer Suveren), Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul.
- Hatiboğlu Vecihe. (1975). "Ağaç ve Ig", *I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler-1972*, Ankara, 165-172.
- Hatipoğlu Vecihe. (1972). "Ağaç" ve "Su", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 267-273.
- Hayıt Baymirza. (1988). Türkistan Terimi Üzerine, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 53, 23-34
- Hegel G.W.F. (1991). *Hukuk Felsefesinin Prensipleri (1821)*, (çev. Cenap Karakaya), Sosyal Yayınlar, İstanbul.
- Hekimov Mürsel İsmayılolu. (1996). "Halk Deyimleri-Duyumları ve "Kitab-ı Dede Korkut'da Alkış-Duâ, And-Kasem ve Kargışlar", (akt. Şahin Köktürk), *Millî Folklor*, 31-32, 42-48.
- Hengirmen Mehmet. (1999). *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Engin Yayınevi, Ankara.
- Hengirmen Mehmet. (1998). *Türkçe Dilbilgisi*, Engin Yayınevi, Ankara.
- Hevelius Johannes. (1647). *Selenographia sive lunae descriptio*, Gedani.
- Hippokrates. (2012). *Tıbbın Babası Hippokrates Aforizmalar Eski Tıbbı Dair*, (çev. Özgür Umut Hoşafçı), Mitra Yayınları, İstanbul.

- Hizmetli Sabri. (1985). “Tarihî Rivâyetlere Göre Hz. Osman’ın Öldürülmesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: XXVII, 149-176.
- Hizmetli Sabri. (1991). *İslâm Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Holy Ladislav. (2014). *Antropolojinin Akrabalık Yaklaşımları*, (çev. Çağlar Enneli), Heretik Yayınları, Ankara.
- Hommel Von Fritz. (1932). “Zu den Alttürkischen Sprichwörtern”, *Asia Major, Hirt Anniversary Volume*, 182-193.
- Hosey Geoff, Melfi Vicky. (2014). “Human-animal interactions, relationships and bonds: a review and analysis of the literature”, *International Journal of Comparative Psychology*, 27/1, 117-142.
- Houtsma M. TH. (1894). *Ein Türkisch-Arabisches Glossar*, E. J. Brill, Leiden.
- <http://sanskritdictionary.com/?q=tu%E1%B9%85ga> Erişim: 10.08.2016
- <http://www.urbandictionary.com/define.php?term=Aryan> Erişim: 15.09.2016
- Huart Clément. (1970). *Arab ve İslâm Edebiyatı*, (çev. Cemal Sezgin), Tisa Matbaacılık, Ankara.
- Hunkan Ömer Soner. (2008). “Divânü Lugâtî’t-Türk’te Hiyerarşik Unvanlar”, *Rize Üniversitesi Uluslararası Kâşgarlı Mahmud Sempozyumu*, 613-619.
- Hunkan Ömer Soner. (2009). “Târîh-i Beyhakî’de Sözü Edilen Türkistân Hanları “Han ve İlig” Hakkında”, *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Prof. Dr. Reşat Genç Özel Sayısı-I*, 29, 19-28.
- Hunkan Ömer Soner. (2011). Tegin, *TDVİA*, C. 40, TDV Yayınları, İstanbul.
- Hunkan Ömer Soner. (2011). *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Hunkan Ömer Soner. (2011). “Türk Hakanlığı’nda (Karahanlılar) Kadın”, *Ortaçağda Kadın*, (ed. Altan Çetin), Lotus Yayınları, Ankara, 375-394.
- Hunkan Ömer Soner. (2016). “Yûsuf Hâs Hâcib ve Kutadgu Bilig’de Elçilik Mansıbı”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 13/4, 102-122.
- Hunkan Ömer Soner. (2017). “Türk Hakanlığı (Karahanlı)’nda Han Süsi: Evlatlık Ordusundan Komiteler ve Teginlere Hakanlık Gulâmları ve Hakan Oğulları”, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 2/2, 121-172.
- Hüseynova Aysel (2014). *Organ Adlarıyla Kurulmuş Deyimlerin Karşılaştırılması (Azerbaycan-Özbek ve Türkiye Türkçesi)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Kültür Üniversitesi SBE, İstanbul.
- İbn Battûta. (2004). *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, (çev. A. Sait Aykut), YKY, İstanbul.
- İbn Havkal. (2014). *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, (çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- İbn Hişam. (2010). *Sîretü İbn Hişam (Özet)*. (çev. Arif Erkan), Huzur Yayınevi, İstanbul.
- İbn İshak Muhammed. (2013). *Kitabü’s-Siyer ve’l-Megâzî*, (çev. Prof. Dr. Ali Bakkal), İlk Harf Yayınevi, İstanbul.
- İbn Sina. (2015). *El-Kânûn fi’t-Tıbb*, (çev. Esin Kâhya), TTK Yayınları, Ankara.

- İbn-i Mühennâ Lûgati. (1988). (haz. Aptullah Battal), TDK Yayınları, Ankara.
- İbnü'l-Adîm. (1988). *el-Vusla ile 'l-habîb fî vasfî 't-tayyibât ve 't-tîb*, (nşr. Selîmâ Mahcûb-Düriyye el-Hatîb), C.II, Halep.
- İbnü'l-Kıftî. (2005). *İhbârü 'l-Ulemâ bi-Ahbâri 'l-Hukemâ (Târîhü 'l-Hükemâ)*. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye, Lübnan.
- İçli Ahmet. (2008). “Yusuf u Züleyha Mesnevisinde Mekân”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/2, 339-351.
- İçten Duygu Çallı. (2007). *Bir Sözsüz İletişim ögesi Olarak Renk ve Renk Kullanımının Basılı Reklam Araçlarında Tüketici Algısı Üzerine Etkisi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi SBE, İzmir.
- İlden Serkan. (2012). “Türk İkonografisinde Kartal Motifi”, *Problems of Engineering Graphic And Professional Education, Astana Scientific Pedagogical Journal*, 15, 42-53.
- İlhan Barış. (2004). *Astroloji Dersleri*, (der. Ayşem Aksoy), İlhan Yayınevi İstanbul.
- İlhan Nadir. (2007). “Atasözü ve Deyimlerimizde Beden Kelimeleri ve Kavram Alanları”, *Türk Dili*, 671, 761-769.
- İlhan Nadir. (2011). “Öksüz Öğüt Üvey Kardeş mi?”, *Turkish Studies*, 6/1, 467-475.
- İlker Ayşe. (2013). “Türkmen Türkçesinde Parmak Adları”, *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 20-25 Ekim 2008*, C. III, TDK Yayınları, Ankara, 2377-2380.
- İlker Ayşe. (2015). “Türkçede -n Ekiyle Yapılmış Organ Adları”, *Beden Kitabı*, (ed. Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 337-341.
- İmer Kâmile, Kocaman Ahmet, Özsoy A. Sumru. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- İnalcık Halil. (1966). “Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri”, *Reşid. Rahmeti Arat İçin*, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 259-271
- İnalcık Halil. (2007). “Padişah”, *TDVİA*, C. 34, TDV Yayınları, İstanbul.
- İnan Abdülkadir. (1945). “Adaş ve Sağdıç Kelimelerinin En Eski Anlamları”, *Türk Dili-Belleten*, Seri: III, 1-3, 41-51.
- İnan Abdülkadir. (1976). *Eski Türk Dini Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- İnan Abdülkadir. (1987). “Orun ve Ülüş Meselesi I- Mevki-Orun Hukuku, *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, TTK Yayınları, Ankara, 241-254.
- İnan Abdülkadir. (1987). “Adaş ve Sağdıç Kelimelerinin En Eski Anlamları”, *Makaleler ve İncelemeler*, TTK Yayınları, Ankara, 295-304.
- İnan Abdülkadir. (1991). *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, TTK Yayınları, Ankara.
- İnayet Alimcan,(2013). “Uygur Kültüründe Geyik”, *Geyik Kitabı*, Editörler: Emine Gürsoy Naskali, Erkan Demir, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 45-56.
- İnayet Alimcan. (2007). “Divanü Lûgat-it-Türk'te Geçen “Çin” ve “Maçın” Adı Üzerine”, *Turkish Studies*, 2/4, 1174-1184.

- İpek Betül (2014). *Çocuklardaki Yalnızlık Duygusunun Resimlerinde Kullandıkları Renklere Yansıması*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- İsi Hasan. (2014). “Dil Teması ve Çoban Kelimesi Üzerine Düşünceler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7/33, 176-187.
- İsi Hasan. (2017). Türkiye Türkçesindeki Bazı Dinî Terimlere Tarihî Metinlerle Karşılaştırmalı Bakış, *TİDSAD*, 4/13, 476-522.
- İslâm Ansiklopedisi. (1998). “Haydar”, *TDVİA*, C.XVII, TDV Yayınları, İstanbul.
- İsmail Karagöz. (Ed.). (2010). *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- İzgi Özkan. (1977). “Hunlar Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceler”, *İ.Ü. Tarih Dergisi*, 31, 29-36.
- Jamal Gulnisa, Kafkasyalı Muhammet Savaş. (2016). *Kutadgu Bilig Araştırmaları Tarihi*, T.C. Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yayını, Ankara.
- Kabadayı Osman. (2007). *Eski Türkçe Gök Bilimi (Astronomi) Terimleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi SBE, Kırıkkale.
- Kadıhasanoğlu Didem. (2007). *A Cross-Cultural Study on Color Perception: Comparing Turkish and Non-Turkish Speakers' Perception of Blue*, (Master of Thesis), The Middle East Technical University, The Department of Cognitive Science, Ankara;
- Kafesoğlu İbrahim, Halaçoğlu Yusuf. (1991). “At”, *TDVİA*, C.IV, TDV Yayınları, İstanbul.
- Kafesoğlu İbrahim. (1980). “Eski Türklerde Devlet Meclisi (Toy)”, *Birinci Millî Türkoloji Kongresi, İstanbul, 6-9 Şubat 1978, Türk Tarihi Seksiyonu Tebliğleri*, Kervan Yayınları, İstanbul, 205-209.
- Kafesoğlu İbrahim. (1982). “Yanlış Kullanılan Türk Kültür Terimlerinden Birkaç Örnek: Ulus, Yasa, Kurultay”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1981–1982, 12, 249-258.
- Kafesoğlu İbrahim. (2014). *Umumî Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülâhazalar*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Kahraman Ferruh. (2013). “Bir Tefsîr-Kelâm Problemi: Hz. Âdem’in Yasak Ağaca Yaklaşması”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XV/ 27, 191-226.
- Kalender Arzu. (2002). *Osmanlı Şiirinde Bahar*, (Basılmamış Master Tezi), Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve SBE, Ankara.
- Kaman Sevda Gülakan. (2015). “Baykuş Kelimesi ve Baykuşla İlgili İnançlar Üzerine”, *Turkish Studies*, 10/8, 1137-1154.
- Kandemir M. Yaşar. (1989). “Ali (İlmî Şahsiyeti)”, *TDVİA*, C. II, TDV Yayınları, İstanbul.
- Kandemir M. Yaşar. (1997). “Hadis”, *TDVİA*, C.XV, TDV Yayınları, İstanbul.
- Kandemir M. Yaşar. (2010). “Şemâil”, C.XXXVIII, *TDVİA*, C.XV, TDV Yayınları, İstanbul.
- Kapağan Enver. (2014). “Gök Tanrı İnancı ve Bu İnanç Sisteminin İçinde Alkış, Duâ ve Dilekler”, *Turkish Studies*, 9/3, 801-810.

- Kaplan Mahmut. (1993). “Ahmed-i Dai’nin Vasiyyet-i Nûşirevân Tercümesi”, *Erciyes*, 191, 23-25.
- Kaplan Mehmet. (1961) “Bülbül”, *İslâm Ansiklopedisi*, C.2, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Kaplan Mehmet. (2006). *Yunus Emre ve Nebatlar, Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar 1*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Kara György. (2005). “L. Bazin’in Eseri ve Eski Türk Takvimlerine Ait Terimler Hakkında”, (çev. Mehmet Zeren), *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 41, 153-166.
- Kara Mehmet, Teres Ersin. (2012). “The Crane as a Symbol of Fidelity in Turkish and Japanese Cultures”, *Millî Folklor*, 95. 194-201.
- Kara Mehmet. (1990). *Bir Başka Açıdan Kutadgu Bilig*, Birleşik Dağıtım Kitabevi, Ankara.
- Kara Mehmet. (1991). “Kutadgu Bilig’de Aile”, *Aile Ansiklopedisi*, C. 1, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara.
- Kara Mehmet. (2006). “Asya Toplumlarında Ortak Bir Kültür ögesi: On İki Hayvanlı Takvim”, *Second International Conference of Asian Philosophical Association The Rise of Asian Community and The New Dialogue Between Past and Future of The World*, Pusan, Korea, 331-341.
- Kara Mustafa. (1995). “Evrâd”, *TDVİA*, C. 11, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Kara Mustafa. (1997). “Havf”, *TDVİA*, C. XVI, TDV yayınları, İstanbul.
- Karaağaç Günay. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.
- Karabacak Esra. (2013). “Ahmed-i Dâî’nin Risâle-i Sî Fasl Adlı Eseri üzerine Bir İnceleme”, *Turkish Studies*, 8/9, 279-288.
- Karabaş Seyfî. (1996). *Dede Korkut’ta Renkler*, Yapı-Kredi Yayınları, İstanbul.
- Karabeyoğlu Adnan Rüştü, Ersoy Asu. (2012). Kültürel Kavramlaştırma ve Kutadgu Bilig’de Kuş Tasvirleri, *Turkish Studies*, 7/2, 621-642.
- Karabolat Mehmet. (2003). “Turnalar”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 28, 1-3.
- Karadaş Cağfer. (2009). “Sevap”, *TDVİA*, C. 36, TDV Yayınları, İstanbul.
- Karadavut Zekeriya, Yeşildal Ünsal Yılmaz. (2007). “Anadolu-Türk Folklorunda Geyik”, *Millî Folklor*, 19/76, 102-112.
- Karademir Fevzi. (2007). “Halk Bilmecelerinde Renklerin Kullanım Sıklığı ve İşlevselliği”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* www.e-sosder.com, 6/21, 192-211.
- Karademir Serap. (2013). “Eski Türkçeden Günümüze I-İ Seslerinin Alternans Kullanımı”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/7, 49-63.
- Karadeniz Yılmaz. (2011). “İran Kaynaklarına Göre Türkistan ve İran Coğrafyasında İran-Turan Sınır Mücadeleleri”, *Akademik Bakış Dergisi*, 26, 1-15.
- Karadoğan Ahmet. (2009). “Türk Ad Biliminde Renk Kültü”, *Millî Folklor*, 16/62, 89-99.

- Karagöz İsmail (haz.) (2010). *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Karahan Akartürk. (2006). “Tarihî Türk Dilinin Söz Varlığına Katkıları: Kadınla İlgili Kelimeler Üzerine”, *Bilkent Üniversitesi I. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Ankara, 1-12.
- Karahan Akartürk. (2013). *Dîvânü Lügati't-Türk'e Göre XI: Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*, TDK Yayınları, Ankara.
- Karahan Akartürk. (2017). Karahanlı Dönemi Türkçe Kur'an Çevirilerinde Allah'ın Ad ve Sıfatları Hakkında, *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 22/41, 127-156.
- Karahan Rana Ece. (2012). “Eski Türklerde Şehircilik”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Araştırmaları Dergisi*, S:48, 425-440.
- Karakulak Nigar. (2015). *Renklerde Adlandırma*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırklareli Üniversitesi SBE, Kırklareli.
- Karaman Hayrettin (1975). “İslâm Tarihinde Mezheb Kavgaları”, *Diyanet Dergisi*, XIV/1, 47-51.
- Karamanlıoğlu Ali Fehmi. (1967). “Kutadgu Bilig ve Kumandan”, *Türk Kültürü*. 5/58, 741- 744.
- Karamustafa Ahmet T. (2013). *Tanrının Kuraltanımaz Kulları İslâm Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550)*, (çev. Ruşen Sezer),Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Karaoğlu Hamza. (2003). “Pazarcık Yöresi Alevilerinde Ölüm ve Ölü ile İlgili Uygulamalar”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 37-52.
- Karatay Osman. (2013). *İran ile Turan*, KarAm Yayınları, Ankara.
- Karatay Osman. (2014). “Ejderhanın Nesebi Üzerine”, *Yılan Kitabı*, (ed. Emine Gürsoy Naskali), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 123-132.
- Karatay Osman. (2015). *İran İle Turan*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Kardaş Sedat. (2013). “Divan Şiirinde Sihir ve Büyünün Kaynağı: Hârût ve Mârût”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 50, 29-46.
- Karpuz Ömer, Gaddar Zeliha. (2012). “Süheyl u Nevbahar'da Hayvan Adları”, *Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi*, 1/4, 58-83.
- Karta Nurullah. (2006). “XV. ve XVI. Yüzyıllarda Filibe Şehrinde İktisadi Hayat ve Meslek Grupları”, *Atatürk Üniversitesi SBE Dergisi*, 8/ 2, 145-173.
- Kartal Adem. (2016). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Geçen Yiyecek Adları Üzerine Bir Dil İncelemesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri.
- Karunovskaya L. (2010). “Altay ve Teleütlerde 12 Hayvanlı Takvim”, (çev. Emine Atmaca, Reshide Adzhumerova), *Turkish Studies*, 5/4, 2010, 796-802.
- Kasak Enn, Veede Raul. (2001). “Understanding Planets in Ancient Mesopotamia”, *Folklore*, 16, Tartu, 7-33.
- Kasapoğlu Abdurrahman. (2006). “Kur'an'da Hayvan Davranışlarına Benzetilen İnsan Karakterleri”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/1, 47-75.
- Kaşgarlı Mahmud (1985). *Divanü Lügat-it-Türk, C. I*, (çev. Besim Atalay), TDK Yayınları, Ankara.

- Kaşgarlı Mahmud (1986). *Divanü Lûgat-it-Türk, C. III*, (çev. Besim Atalay), TDK Yayınları, Ankara.
- Kaşgarlı Mahmut. (1986). *Divanü Lûgat-it- Türk, Dizini: Endeks, C. IV*, (haz. Besim Atalay), TDK Yayınları, Ankara.
- Kaşgarlı Mahmud. (2008). *Kitâbu Dîvânı Lugâti 't-Türk-Tıpkıbasım*, Yayına Hazırlayan: Şaban Kurt, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Kaşgarlı Mahmud. (2014). *Dîvânı Lugâti 't-Türk*, (haz. A. Bican Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu), TDK Yayınları, Ankara.
- Kāşgarī Maḥmūd. (1982-1985). *Compendium of The Turkic Dialects (Dīwān Luġāt-at-Türk)*, (İnceleme, Tenkidli Metin, İngilizce Tercüme, Dizinler: Robert Dankoff, James Kellys), (ed. Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin), Harvard Üniversitesi Basımevi, Cambridge.
- Kâtip Çelebi. (1982). *Düstûrû 'l-Amel li Isâhî 'l-Halel*, (haz. Ali Can), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Kavak Fadime. (2015). “Klasik Arap Edebiyatında Taziye”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24/1, 105-132.
- Kavakçı Yusuf Ziya. (1976). *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvâra' al-Nahr İslâm Hukukçuları*, Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Kavas Ahmet. (2013). “Zengibar”, *TDVİA*, C. 44, TDV Yayınları, İstanbul.
- Kaya Ceval. (1994). *Uygurca Altun Yaruk: Giriş, Metin ve Dizin*, TDK Yayınları, Ankara.
- Kaya Ceval. (2011). “Kutadgu Bilig’den Kaynaklanan Okan Adı Hakkında”, *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hâcib ve Kutadgu Bilig Bildirileri 26-27 Ekim 2009*, TDK Yayınları, Ankara, 317-324.
- Kaya Doğan. (1990). “Sivaslı Aşıklardan Yemek Destanları”, *Millî Folklor*, 1/7, 56-59.
- Kaya Doğan. (1997). “Duâlar ve Beddular”, *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 4, 99-121.
- Kaya Doğan. (2007). “Halk Edebiyatında Yemek Destanları”, *Motif*, 48, 4-11.
- Kaya Erol. (1969). “Van Bedduâları”, *TFA*, XI/324, 5178-5181.
- Kaya Fatih, Akpınar Erdal. (2017). “Kutadgu Bilig’de Türk Yemek Adabı ve Kültürü”, *Turkish Studies*, 12/21, 335-348.
- Kaya Korhan. (2006). *Sanskrit-Türkçe Sözlük*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Kaya Korhan. (2006). *Sanskritçe-Türkçe Sözlük*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Kaya Sibel. (2012). *Havf (Kaygı) ve Reca' (Ümit) Kavramlarının Sementik ve Teolojik Tahlili*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kaymaz Zeki. (1998). “Anadolu Ağızlarında Ölçü Bildiren Kelimeler”, *Bir 5-10*, 393-407.
- Kaymaz Zeki, “Kutadgu Bilig Hakkında Türkiye’de Yapılan Yayınlar Üzerine Bir Deneme”, *Turkish Studies*, 2009, IV/ 3, 1408-1422

- Kaymaz Zeki. (1997). "Türkiye Türkçesi ve Ağızlarında Renk Bildiren Kelimelerin Kullanılışı ve Sistematiği", *TDAY Belleten*, Ankara, s. 251-341.
- Kaymaz Zeki. (2007). "Arapçaya Giren Türkçe Kelimelerin Arapça Kurallarla Çokluk Şekilleri Üzerine", *Turkish Studies*, 2/2, 404-409.
- Kaymaz Zeki. (2008). "Divanü Lugati't-Türk'teki Diyaloglar Üzerine", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C.VIII, S:1, 149-152.
- Kazan Şevkiye. (2009). "Klasik Türk Şairlerinin Dilinden Bedduâlar", *Turkish Studies*, 4/2, 777-821.
- Kemal Yavuz. (2011). "Yusuf Has Hâcib ve Kutadgu Bilig Üzerine Bazı Dikkatler", *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hâcib ve Kutadgu Bilig Bildirileri*, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 625-632.
- Kemaloğlu Muhammed. (2011). "Terekeme-Karakalpak Türklerinde Duâlar (Alkışlar) ve Bedduâlar (Kargışlar)", *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, 26, 95-114.
- Kemaloğlu Muhammed. (2013). "Karahanlıların Menşe ve Kuruluş Faraziyeleri", *Hikmet Yurdu Dergisi*, 6, /11, 415-424.
- Kendir Gülsen, Güvenç Ayşegül. (2010). "Etnobotanik ve Türkiye'de Etnobotanik Çalışmalara Genel Bir Bakış", *Hacettepe Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Dergisi*, 30/ 1, 49-80.
- Keskin Mehmet. (2012). *Caferî İlmihali*, DİB Yayınları, Ankara.
- Keykâvus. (2006). *Kabusnâme*, (Farsçadan Türkçeye çev. Mercimek Ahmed), (gözden geç. Orhan Şaik Gökyay), Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Kezer Aydın. (1987). *Türk ve Batı Kültüründe Siyaset Kavramı*, KTB Yayınları, Ankara.
- Khaksari Mohammad, Mahmmodi Reza, Shahrokhi Nader, Shabani Mohammad, Joukar Siavash, Aqapour Mobin. (2013). "The Effects of Shilajit on Brain Endema, Intracranial Pressure and Neurologic Outcomes following the Traumatic Brain Injury in Rat", *Iranian Journal of Basic Medical Sciences*, 16/7, 858-864.
- Kılavuz Ahmet Saim. (1989). "Âkıbet", *TDVİA*, C. 2, TDV Yayınları, İstanbul.
- Kılavuz Ahmet Saim. (1990). "Azrâil", *TDVİA*, C. 4, TDV Yayınları, İstanbul.
- Kılavuz Ahmet Saim. (1993). "Cin (Kelâm)", *TDVİA*, C. 8, TDV Yayınları, İstanbul.
- Kılavuz Ahmet Saim. (1995). "Ezel", *TDVİA*, C. 12, TDV Yayınları, İstanbul.
- Kılıç Mahmut Erol (1998). "Ebu'l-Hukemâ": Hikmetin Atası Hermetik Felsefenin İslâm Düşünce Tarihinden Görünümü, *Divân Dergisi*, 2, 1-32.
- Kılıç Remzi. (2010). "Kerkük ve Musul'un Tarihî Coğrafyası", *TÜBAR*, XXVIII, 245-259.
- Kılıç Sami, Albayrak Ali. (2012). "İslâmiyetten Önce Türklerde Yiyecek ve İçecekler", *Turkish Studies*, Volume 7/2 Spring, 707-716, s.711
- Kılıç Serap. (2007). *Philosophia Perennis Kavramı Açısından İbn Miskeveyh'in El-Hikmetü'l-Hâlîde'si*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, SBE, İstanbul.
- Kılıç Yusuf, Ebru Uncu. (2011). "Eski Mezopotamya İnanç Sisteminin Yunanlılara Etkisi (İstar-Aphrodite Örneği)", *History Studies*, 3/1, 183-201.

- Kırcı Emine. (1998). “Türkiye Türkçesiyle Azerbaycan Türkçesi’nde Duâlar (Alkışlar) ve Bedduâlar (Kargışlar)”, *Millî Folklor*, 5 (38), 74-80.
- Kırımlı Yüksel. (2004). “İnanç, Nazar ve Nazara Karşı Tuz”, *Tuz Kitabı*, (ed. Emine Gürsoy Naskali, Mesut Şen), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 65-73.
- Kıyak Abdülkadir. (1998). “İslâmiyetten Önce Türklerde Güneş ve Ay İle İlgili İnanışlar”, *Karadeniz Dergisi*, 6, 133-143.
- Kıyak Abdülkadir. (2010). “İslâm Öncesi Türk Kültüründe Yıldızlarla İlgili İnanışlar”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/2, 189-197.
- Kızıl Hayreddin. (2013). “Mitra’dan ‘Mithras’ın Sırları’na Mitraizm’in Kuruluş Serüveni”, *EKEV Akademi Dergisi*, 17/55, 113-136.
- Kızıldemir Özgür, Öztürk Emrah, Sarıışık Mehmet. (2014). “Türk Mutfak Kültürünün Tarihsel Gelişiminde Yaşanan Değişimler”, *AİBÜ SBE Dergisi*, 14/3, 191-210.
- Kirişcioğlu Fatih. (2013). “Keyik ‘Geyik’ Mi?”, *Geyik Kitabı*, (ed. Emine Gürsoy Naskali, Erkan Demir), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 261-272.
- Kirişcioğlu M. Fatih. (1988). *Mütercim Âsım Efendi’nin Kâmûs Tercümesi’ndeki Uzun İsimleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi SBE, Konya.
- Kitapçı Zekeriya. (1988). *Türkistan’da İslâmiyet ve Türkler*, Nur Basımevi, Konya.
- Klimkeit Hans-Joachim. (2009). “Türk Orta Asyasında Budizm”, (çev. Mehmet Turgut Berbercan), *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 26, 93-108.
- Kobya Elif Şebnem. (2013). “Kutadgu Bilig’de Yiyecek ve İçecek Adları”, *Turkish Studies*, 8, 823-833.
- Koca Salim. (2012). “Toy”, *TDVİA*, Cilt: 41, TDV Yayınları, İstanbul.
- Kocaer Sibel. (2007). “Sosyal Kontrol Aracı Olarak Bedduâlar ve İnternet”, *Millî Folklor*, 19/75, 30-33.
- Kocaoğlu Timur. (1970). “Kutadgu Bilig’de Pişmanlık Duygusu”, *Türk Dünyası Türk Göçmen ve Mülteci Dernekleri Federasyonu Üç Aylık Fikir-Kültür Dergisi*, 4/16, 20-21.
- Kocasavaş Yıldız. (2006). “Kutadgu Bilig’de Eğitim ve Öğretim Anlayışı”, *Hasan Âli Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3/2, 53-66.
- Koç Bilal. (2012). “Türk Devleti’nde Akıl: Kutadgu Bilig ve Babürnâme”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 31/52, 55-77.
- Koçak Ahmet. (2012). “Hayatın Ölümünden Sonra Uçuşa Tebdili”, *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, IV/2-1, 61-95.
- Koçak Kürşat. (2011). “İslâmiyet’ten Önceki Türk Devlet Geleneklerine Göre Orun ve Ülüş”, *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, 2/ 3, 30-34.
- Koçak Kürşat. (2013). “Türk Kültür Tarihinin Bin Yıllık Başyapıtı: Kutadgu Bilig’den Bu Güne Ulaşan Gelenekler”, *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/13, 56-66.
- Koecherowa Labecka Malgorzata. (1995). “Şaman Ayini Yeniden Yapılandırma Deneyi”, *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, 12, 77-98.
- Komisyon. (1998). *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

- Kononov Andrey Nikolayeviç. (2015). “Türk Lehçelerinde Renk Adlarının Semantiği”, (çev. Reshide Adzhumerova-Emine Atmaca), *Gâzî Türkiyat Dergisi*, 17, 185-204.
- Konukçu Enver. (1992). “Balasagun”, *TDVİA*, C.V, Türk, ye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Korkmaz Erdal. (2003). *H. Osman’ın Dahili Siyaseti*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum.
- Korkmaz Gülsüm Ezgi. (2004). *Sûrnâmelerde 1582 Şenliği*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve SBE, Ankara.
- Korkmaz Zeynep. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, TDK Yayınları, Ankara,
- Korkmaz Zeynep. (2003). “Eski Türklerdeki Ağaç Kültürünün İslâmî Devirlerdeki Devamı”, *TDAY-Belleten*, 99-109.
- Koşık Halil Sercan. (2013). “Hârût ve Mârût Hakkında Tercüme Bir Risale”, *Gazi Üniversitesi Türkiyat Dergisi*, 12, 141-153.
- Koşık Halil Sercan. (2014). “Nûşirevân-ı Âdil’in Hikmetlerini İçeren Mensur Bir Nasihat-Nâme”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi SBE Sosyal Bilimler Dergisi*, 6, 135-144.
- Kowalski Tadeusz. (1983). “Şahnâmede Türkler”, (çev. Harun Güngör), *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 289-300.
- Kök Abdullah. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur’an Tercümesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara.
- Kök Abdullah. (2016). Kutadgu Bilig’de “Ağız” Sözcüğü ile Oluşturulan Aktarmalar, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, 220, 191-197.
- Köprülü Fuat, “Türk Onomastique’i Hakkında”, *İÜEF Tarih Dergisi*, 1950, Cilt I, s. 221-235
- Köprülü M. Fuad. (1938). “Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar”, *Türk Hukuk ve İktisat Mecmuası*, C.II, 1-6.
- Köprülü M. Fuad. (1986). “Türk Edebiyatının Menşei”, *Edebiyat Araştırmaları*, TTK Yayınları, Ankara.
- Köprülü M. Fuad. (1986). *Edebiyat Araştırmaları*, Türk Tarih Kurum Yayınları, Ankara.
- Köprülü M. Fuad. (1991). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, TDV Yayınları, Ankara.
- Köprülü M. Fuad. (1993). “Arslan”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Köprülü M. Fuad. (2005). *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Köprülü Orhan F.. (1992). Bey, *TDVİA*, C.6, TDV Yayınları, İstanbul.
- Kösemihal Nurettin Şazi, (1971), *Durkheim Sosyolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Közleme Olgun. (2012). *Türk Mutfak Kültürü ve Din*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Krugmann Robert. (2008). *Aşk Tanrıçası Afrodite*, (çev.Atilla Dirim), Yurt Kitap Yayınları, Ankara.

- Kuban Doğan, Çağatay Ergun (ed.). (2007). *Türkçe Konuşanlar: Orta Asya'dan Balkanlara 2000 Yıllık Sanat ve Kültür*, Tetragon Yayınları, İstanbul.
- Kucur Sadi S. (2006). "Nâib-i Saltanat", *TDVİA*, C. 32, TDV Yayınları, İstanbul.
- Kul Nuray. (2015). *16. Yüzyıl Şairlerinde Felek Kavramı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ordu Üniversitesi SBE, Ordu.
- Kurat Akdes Nimet. (1948). "Kutaybe Bin Müslim'in Hvârizm ve Semerkand'ı Zabtı (Hicrî 93-94-Milâdî 712)", *AÜ DTCF Dergisi*, VI/5, 385-415.
- Kurbanov Afat. (1986). *Azerbaycan Onomastikası*, Azerbaycan Devlet Pedagoji Enstitüsü Yayını, Bakü.
- Kurgun Levent, (2010). "Özel Ad-Cins Ad Hakkında", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 7/2, 102-110.
- Kurgun Levent. (2011). "Özel Adlar ve Sözlük Birimleri Üzerine", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI/2, 293-307.
- Kurgun Levent. (1997). *Denizli İli Yerleşim Yerleri Adları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi SBE, Denizli.
- Kurnaz Cemal. (1992). "Bülbül", *TDVİA*, TDV Yayınları, İstanbul.
- Kurnaz Cemal. (1995). "Felek", *TDVİA*, C.XII, TDV Yayınları, İstanbul.
- Kurt Aynur. (2015). "Türk Edebiyatında Çehâr-Yâr-ı Güzîn: Abdî'nin Fezâil-i Hulefâ-i Râşidîn ve Haşâil-i Çehâr-Yâr-i Güzîn Adlı Mesnevisi Üzerine Bir İnceleme", *Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, 107-126.
- Kurt Hasan. (1998). *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci: Buhârâ Örneği*, Fecr Yayınları, Ankara.
- Kurt Hasan. (2006). "İslâm İnancına Göre Sevap Kavramı", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X/1, 191-211.
- Kurt Yılmaz. (1991). "Adana Sancağında Kişi Adları", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XV/26, 169-252.
- Kurt Yılmaz. (1996). "Osmanlı Tahrir Defterlerinin Onomastik Değerlendirilmesine Uygulanacak Metod", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 16, 45-59.
- Kurt Yılmaz, "Sivas Sancağında Kişi Adları", *OTAM*, 1993, Sayı: 4, s. 223-290.
- Kut Günay. (1984). "13. Yüzyıla Ait Bir Yemek Kitabı", *Kaynaklar Dergisi*, 3, 50-57.
- Kut Günay. (1987). "Şehzade Cihangir ve Bâyezid'in Sünnet Düğünlerindeki Yemekler Üzerine", *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, Maddî Kültür*, C. V, Kültür ve Turizm Bakanlığı MİFAD Yayınları, Ankara, 227-237.
- Kut Günay. (1997). "İlm-i Hâl Kitaplarında Yeme-İçme ve Gelenek-Görenekle İlgili Malzeme", *V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi, Gelenek Görenek İnançlar, Seksiyon Bildirileri*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 291-302.
- Kut Günay. (2008). "Divan Edebiyatında Adl ve Adâlet Üzerine Klişeler", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 1, 191-204.
- Kutluer İlhan (1995). *Felek*, *TDVİA*, C.XII, TDV Yayınları, İstanbul.
- Kutluer İlhan. (1992). "İslâm Literatüründe Burç", *TDVİA*, C. VI, TDV Yayınları, İstanbul.

- Kutluer İlhan. (1998). “Hikmet”, *TDVİA*, Cilt:17, TDV Yayınları, İstanbul.
- Kuun G. (haz.). (1981). *Codex Cumanicus*, Budapeşt Oriental Reprints, Budapeşt.
- Küçük Murat. (2012). “Türkiye Türkçesi Ağızlarında At, At Donları ve Nişaneleri İle İlgili Adlandırmalar”, *Turkish Studies*, 7/4, 2287-2307.
- Küçük Salim (2013). “Türkçenin Renklere Dayalı Söz Varlığı”, *Yeni Türkiye*, 9/55, 791-803.
- Küçük Salim. (2010). “Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı”, *Bilig*, 54, 185-210.
- Küçük Salim. (2010). “Tarihî Türk Lehçelerinde Renk Adlandırmaları”, *Turkish Studies*, 5/1, 556-577.
- Küçük Salim. (2010). “Türk Lehçeleri Sözlüklerinde Somutlaştırma Yoluyla Yapılmış Renk Adları”, *Gâzî Türkiyat Dergisi*, 7, 155-196.
- Küçük Salim. (2010). “Türkiye Türkçesinde Renk Adları ve Özellikleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/10, 420-427.
- Küçük Salim. (2011). “Türkiye Türkçesinde Yazım Kılavuzlarında (1928-2005) Nispet i’li Renk Adlarının Yazımı ve Kullanım Özellikleri”, *Dil Araştırmaları Dergisi*, 8, 93-114.
- Küçüker Metehan. (2011). *Kutadgu Bilig’de Geçen Muhasebe Terimlerinin Günümüz Muhasebe Terminolojisi Açısından Analizi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya.
- Kütük Ahmet. (2014). “İslâm/Türk Devlet ve Toplum Geleneğinde Renkler ve Anlamları”, *Türkiyat Mecmuası*, 24, 133-170.
- Küyel Mübahat Türker. (1990). “Kutadgu Bilig ve Fârâbî”, *Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri*, (Ankara, 9-12 Eylül 1985), AKM Yayınları, Ankara, 219-230.
- Küyel Mübahat Türker. (1991). “Fârâbî, Hikmet ve Kutadgu Bilig”, *Erdem*, 7/20, 375-470.
- Küyel Mübahat Türker. (1994). “Bilge Kağan Bir Filozof-Arhont mudur?”, *XI. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. II, TTK Yayınları, Ankara, 455-464.
- Larousse. (1997). *Fransız Dili Grameri*, Türkçesi: İsmail Yerguz, Multilingual Yayınları, İstanbul.
- Lessing Ferdinand. D., (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük*, (çev. Günay Karaağaç), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Levend Agâh Sırrı. (1964). Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız, *TDAY Belleten* 1963, 89-115.
- Levend Agâh Sırrı. (1984). *Divan Edebiyatı*, Enderun Yayınları, İstanbul.
- Levi-Strauss Claude. (1984). *Yaban Düşünce*, (çev. Tahsin Yücel),: Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Lewinsohn Richard. (1953). *Histoire des Animaux-Leur influence sur la civilisation humaine*, Librairie Plon, Paris.
- Li Yong Song. (1999). *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*, Simurg Yayınları, İstanbul.

- Li Yong Song. (2011). “On *adinçig bark* in the Orkhon Inscriptions”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 2, 43-52.
- Li Yong Song. (2016). “Finger Names in Modern Turkic Languages”, *Central Asiatic Journal*, 59/1-2, 1-4.
- Li Yong Song. (2017). *C. Brockelmann’ın Doğu Türkçesi Grameri Dizini*, TDK Yayınları, Ankara
- Macdonell Arthur A. (1893). *A Sanskrit English Dictionary*, Printed At The Clarendon Press, Oxford, s.110.
- Madelung Wilfred. (1992). “Horasan ve Maverâünnehir’de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı”, (çev. Sönmez Kutlu). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XXXIII, 239-247
- Maden Mustafa. (2009). *Kur’an’da Er-Rahman İsmi ve Bu İsme Yönelik İddialara Muhatap Olan Ayetlerin Yorumu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi SBE, Konya.
- Mańczak W. (2010). “Relations entre les titres turcs qayan, qan, qayātun, qatun”. (Ed: E. Mańczak-Wohlfeld - B. Podolak, *Studies on the Turkic World, A Festschrift for Professor St. Stachowski on the Occasion of His 80th Birthday*, Kraków, 69-73.
- Mandaloğlu Mehmet. (2013). “Türk Mitolojisinden Anadolu’ya Taşınan Külür: Geyik Motifi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6/27, 382-391.
- Mandaloğlu Mehmet. (2014). “Bozkır Türklerinde Ekonominin Hayvancılık ve Tarıma Dayalı Olarak Değerlendirilmesi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 3/ 1, 75-93.
- Mansuroğlu Mecdut. (1993). “Efrâsiyâb”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 4, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Margoliouth D.H.. (1928). *Mohammedanism: 600-1912*, Thornton Butterworth Ltd published, London,
- Mauss Marcel. (2002). *The Gift*, Routledge Classics, London
- Mâverdi. (1998). *Edebü’l-Dünya ve’l Din: Dünya ve Din Edebi*, (çev. Ali Akın), Çelik Yayınları, İstanbul.
- Mazlum Özge. (2011). “Rengin Kültürel Çağrışımları”, *Dumlupınar Üniversitesi SBE Dergisi*, 31, 125-138.
- Mehmet Rifat, (2013), *Açıklamalı Göstergebilim Sözlüğü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Memiş Emel, Ersoy Yasemin. (2008). “Geleneksel Gıda Muhafaza Yöntemleri”, 38. *ICANAS Bildirileri*, Ankara, 877-892.
- Memiş Hatice Özge. (2007). *Renk Algısının Algısal Organizasyonun Bireysel Farklılık Metodu ile Değerlendirilmesi ve Renk Algısında Cinsiyet Farklılıkları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul.
- Memmedaliyev J.H. (1990). *Azerbaycan Onomastikası*, Elm Neşriyatı, Baku.
- Memmedli Şüreddin, Goca Gülnara. (2008). “XII. Yüzyıl Gürcü Şairi Şota Rustaveli ve Nevruz”, *SBE Dergisi, Journal of the Institute of Social Sciences*, 1, 163-166.

- Memmedli Şureddin. (2011). “Gürcü Edebiyatında Leyli–Mecnun Konusu”, *Karadeniz (Black Sea-Черное Mope) Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/11, 57-69
- Mengüşoğlu Takiyettin. (1988). *İnsan Felsefesi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Merçil Erdoğan. (2000). *Türkiye Selçuklularında Meslekler*, TTK Yayınları, Ankara.
- Merçil Erdoğan. (2011). *Selçuklular’da Saray ve Saray Teşkilatı*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Mersinli Cemal. (1941). “Rome-Rum Kelimeleri”, *Belleten*, V/17-18, 159-161.
- Mert Osman, Bozkırlı Kürşad Çağrı. (2015). “Orhun Yazıtları’nda Boyları Bir Araya Getirme Çabaları”, *TEKE Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4/1 s. 1-15.
- Mertoğlu Mehmet Suat. (2009). “Salât ü Selâm”, *TDVİA*, C. 36, TDV Yayınları, İstanbul.
- Meskhidze Maia. (2006). *Türkiye ve Kırgız Türkçelerinde Renk İsimlerini İçeren Deyimler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi SBE, Ankara.
- Milliyet. (1990). *Almanca/Türkçe Büyük Sözlük*, Milliyet Yayınları, İstanbul.
- Minorsky V. (1988). “Tûrân”, *TDVİA*, C. 12/II, TDV Yayınları, İstanbul.
- Minorsky V. (2008). *Hudûdü’l-Âlem*, (çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Minorsky V. (ed). (1970). *Hudûd al-Âlam, The Regions of The World*, London.
- Mittwoch E. (1993). “Hakîm”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 5/1, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Mohd Mirza Aamir, Mohd Alam Naushad, Mohd Faiyazuddin, Danish Mahmood, Bairwa Ranjan, Gulam Mustafa. (2010). “Shilajit: An Ancient Panacea”, *International Journal of Current Pharmaceutical Rewiew and Research*, 1/1, 2-10.
- Moran Berna. (2002). *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*, C.I, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mukaddesî. (2015). *İslâm Coğrafyası (Ahsenü’t-Takâsîm)*, (çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul.
- Muller Max (Ed.). (1866). *Handbooks Foe The Study Of Sanskrit*, Longmans Green, And Co., London.
- Mumcu Ahmet. (1985). *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara.
- Murad Bik Haji. (2012). *Tarihte İpek Yolunda Ortaya Çıkan Dinler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, Konya.
- Muratgeldiev Yalkapberdi, Küçüködük Mustafa, Bingöl Ümit, Güney Kerim, Geven Fatmagül. (2000). “İran-Turan Floristik Bölgesi”, *S.Ü.Fen-Edebiyat Fakültesi Fen Dergisi*, 11, 19-124.
- Mutçalı Serdar. (2014). *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul.
- Mutlu Betül. (2013). *Hitay Sefaretnâmesi*, TTK Yayınları, Ankara.
- Mutlu Doğan. (2009). *İbn Sina’nın Ahlak Risaleleri ve Ahlak Felsefesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara.

- Mutlu Emirhan. (2013). *Derleme Sözlüğü'nde Kuş Adları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bozok Üniversitesi SBE, Yozgat.
- Mülayim Selçuk. (1994). “Kuzeyde Geyik Kültü ve Hayvan Üslubu'nun Doğuşu”, *Sanat Tarihi Dergisi*, 7/7, 163-184.
- Mütercim Âsım. (2009). *Burhân-ı Katı*, (haz. Mürsel Öztürk, Derya Örs), TDK Yayınları, İstanbul.
- Mütercim Âsım. (2013). *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, (haz. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul.
- Naci Fethi. (2002). *Dünya Bir Gölgelektir*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Nadelyaev B. M.,-Nasilov D. M.,-Tenişev R.,-Şerbak A. M. (1969). *Drevnetyurkski Slovar*, Akademii Nauk SSSR, Leningrad.
- Nalbant Bilge, Eynel Sema. (2017). “Tanrı Adları Örneğinde Türkçe Tarihî Metinlerde Terim Türetme Yolları”, *Türk Kültürü Dergisi*, 2015/2, 69-94.
- Nalbant M. Vefa. (2008). “An Analysis of Alternation as a Means of Word Derivation in Turkish by Focusing on Dîvânü Lugâti't-Türk”, *International Journal of Central Asian Studies*, (ed. Choi Han-Woo), 12, 17-56.
- Nalbant Mehmet Vefa. (2007). “Anadolu Ağızlarında Bedduâ Olarak Kullanılan Kızıl Kurt ve Kızırkot Sözcükleri ve Bu Sözcüklerin Kökeni Üzerine Bazı Düşünceler”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4/4, 45-52
- Nalbant Mehmet Vefa. (2013). “Yarlıg Sözcüğü Üzerine Yeni Bir Köken Bilgisi Denemesi”, *Turkish Studies*, 8/9, 327-341.
- Nasr Seyyid Hüseyin. (1985). *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Necef Ekber. (2005). *Karahanlılar*, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Necef Ekber. (2005). *Karahanlılar*, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Németh Julius. (1968). ‘Über alttürkische Sternnamen’. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* .18, 1-6.
- Nerimanoğlu Veli. (1996). “Türk Dünya Bakışında Reng, Nevruz ve Renkler”, *Türk Dünyasında Nevruz İkinci Bilgi Şöleni Bildirileri*, (haz. Sadık Tural, Elmas Kılıç), Ankara.
- Nizâmülmülk. (2013a). *Siyâsetnâme*, (çev. Nizamettin Bayburtlugil), Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Nizâmülmülk. (2013b). *Siyâsetnâme*, (çev. Mehmet Taha Ayar), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul
- Nizâmülmülk. (2013c). *Siyâsetnâme*, (çev. Mehmet Altay Köymen), TTK Yayınları, Ankara.
- Ocak Ahmet Yaşar. (1996). “Fütüvvetnâme”, *TDVİA*, C.XIII, TDV Yayınları, İstanbul.
- Oğraş R. (2004). “Hindî, Hindistan, Hindû”, *Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü*, C. 3, AKM Yayınları, Ankara.
- Okcu Abdulmecit, (2007). “Kur'an'da Renkler”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28, 127-163.

- Okulmuş Erdi. (2015). *Pânzehir-nâme (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Okumuş Necdet. (2007). “Panzehir”, *TDV İslâm Ansklopedisi*, C. 34, TDV Yayınları, İstanbul.
- Okuyucu C. (2004). “Habeş”, *Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü*, C. 3, AKM Yayınları, Ankara.
- Orkun Hüseyin Namık. (1954). *Eski Türkler’de Evcil Hayvanların Tarihçesi*, Tarım Vekaleti Karacabey Harası Yayını, Ankara.
- Oxford. (1967) *The Oxford Universal Dictionary Illustrated*, Clarendon Press, Oxford.
- Ögel Bahaeddin. (1995). *Türk Mitolojisi*, TTK Yayınları, Ankara.
- Ögel Bahaeddin. (2016). *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Öger Adem. (2007). “Uygur Efsânelerinde Lokman Hekim”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, VII/1, 79-95.
- Öger Adem. (2008). “Türk Kültür Tarihinde Alp Er Tonga ve Uygur Türkleri Arasında Onunla İlgili Anlatmalar”, *Turkish Studies*, 3/7, 508-523.
- Ögke Ahmet. (2008). “Mevlânâ’nın Mesnevî’sinde “Öküz” Metaforu”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 9/22, 9-22
- Öğüt Salim. (1996). “Fidye”, *TDVİA*, C. 13, TDV Yayınları, İstanbul.
- Ölker Gökhan. (2015). “Kutadgu Bilig’in Fergana Nüshasındaki Satır Altı Notlar Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 37, 263-284.
- Ölmez Mehmet. (1997). *Eski Türkçe Budist Çeviri Edebiyatına Kısa Bir Bakış, Çağdaş Türk Edebiyatına Eleştirel Bir Bakış Nevin Özerk Armağanı*, Simurg Yayınları, Ankara.
- Ölmez Mehmet. (2005). “Türkçede Dini Tabirler Üzerine”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 15, 213-218.
- Ölmez Mehmet. (2008). “Divanü Lugatî’t-Türk’teki Atasözleri Üzerine”, *Türk Dili Dergisi*, 683, 533-535.
- Ölmez Mehmet. (2011). “Türkçe’de Ezgi ve Kopuz Hakkında”, *Türkiye’de Müzik Kültürü*, (ed. Oğuz Elbaş, Dr. Mehmet Kalpaklı, Okan Murat Öztürk), AKM Yayınları, Ankara, 481-484.
- Ölmez Mehmet. (2017). “Eski Uygurca İkillemeler Üzerine”, *Belleten*, 65-2, 243-311.
- Ölmez Nurhan Filiz. (2010). “Dokumalarda Yılan Motifi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi ART-E*, 6, 1-21.
- Ölmez Nurhan Filiz. (2010). “Tekstillerde Renkler Üzerine Simgesel ve Alegorik Bir Değerlendirme”, *Türk Sanatları Araştırmaları Dergisi*, I/1, 17-24.
- Ölmez Zuhale Kargı. (1997). *Kutadgu Bilig’de İkillemeler (1)*. *Türk Dilleri Araştırmaları*, Ankara, Simurg Yayınları, C. 7, 19-40.
- Ölmez Zuhale Kargı. (1998). *Kutadgu Bilig’de İkillemeler (2)*. *Bahşi Öğdisi Klaus Röhrborn Armağanı*, (haz. Jens Peter Laut, Mehmet Ölmez), Simurg Yayınları, İstanbul.

- Ölmez Zuhal. (2015). “Ebulgazi’ye Göre Oğuz Boylarının Damgaları ve Kuşları”, 5. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri: Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri*, (ed. Tufan Gündüz, Mikail Cengiz), Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 729-750.
- Öner Mustafa (2004). “Yarlık Sözü Hakkında”, *TDAY-Belleten/2004-II*, 117-122.
- Öner Mustafa. (1993). “On~Tor~Çor Sözlere Hakkında”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, C.VII, 179-186.
- Öner Mustafa. (2008). “Türkçede Yardım Sözü ve Köken Bilgisi ve Kavram Alanları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 2008/II, 69-75.
- Öner Mustafa. (2011). *Türkçe Yazıları*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Öney G. (1969). “Anadolu Selçuklu Sanatında Ejder Figürleri”, *TTK- Belleten*, XXXIII, 130/4, 171-216
- Öngören Reşat. (2011). “Hakikat”, *TDVİA*, C. 40, TDV Yayınları, İstanbul.
- Öngören Reşat. (2013). “Zikir”, *TDVİA*, C. 44, TDV Yayınları, İstanbul.
- Önkal Ahmet, Bozkurt Nebi. (1994). “Deve”, *TDVİA*, C. 9, TDV Yayınları, İstanbul.
- Önkal Ahmet. (1990). “Araplarda Ensâb İlmi ve İslâm Tarihi Açısından Önemi”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı III, 117-131.
- Önkal Ahmet. (1991). “Araplarda Ensâb İlmi ve İslâm Tarihi Açısından Önemi”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV, 55-72
- Önler Zafer (2009). Karahanlı Dönemi Metinlerinde İnançla İlgili Türkçe Terimler, *Uludağ Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/16, 187-197.
- Önler Zafer. (1986). “Hacı Pasa’nın Müntehab-ı Sifâ Adlı Eserinde Geçen Bitki Adları Üzerine”, *Türk Dili*, 51/413, 403-406.
- Önler Zafer. (1990). “Yağdığına İnanılan Bir Tür Kudret Helvası: Gezo”, *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)*, 4/2, 205-207.
- Önler Zafer. (1993). “Kutadgu Bilig’de ‘Ekçek’ Kelimesi Üzerine”, *Türk Dili Dergisi*, I/497, 342-344.
- Önler Zafer. (1999). “Kutadgu Bilig’de Organ Adlarıyla Yapılan Deyimler”, *III. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, 23-29 Eylül 1996, TDK, Ankara, 841-862.
- Önler Zafer. (1999). “Kutadgu Bilig’de Yer Alan Deyimler”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 9, 119-186.
- Önler Zafer. (1999). “Türkçede “bügü-bilge, ârif-âlim, bilge-bilgin” Kavramları”, *Türk Dili*, 571, 595-601
- Önler Zafer. (2002). “Kutadgu Bilig’de İktidar Kavramı ve Siyaset Anlayışı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Önler Zafer. (2003). “Kutadgu Bilig’de Ög ve Ukuş Kavramları”, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları, Mustafa Canpolat Armağanı*, Hazırlayan: Aysu Ata-Mehmet Ölmez, Ankara.
- Önler Zafer. (2004). “XIV.-XV. Yüzyıl Tıp Metinlerinde Türkçe Bitki Adları”, *Kebikeç*, 18, 273-301.

- Önler Zafer. (2006). “Dîvânu Lugâti’t-Türk ve Kutadgu Bilig’de Tıp Terimleri”, *Kebikeç*, 22, 135-150.
- Önler Zafer. (2009). “Karahanlı Dönemi Metinlerinde İnançla İlgili Türkçe Terimler”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/16, 187-197.
- Önler, Zafer. (1999). Kutadgu Bilig’de Küntoğdı ve Aytoldı Karakterleri, *8-12 Kasım 1999 Milletler Arası Türkoloji Kongresi*, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, İstanbul.
- Öz Mehmet. (2007). “Reâyâ”, *TDVİA*, C.34, TDV yayınları, İstanbul.
- Öz Mustafa. (1994). “Ehl-i Beyt”, *TDVİA*, C.10, TDV Yayınları, İstanbul.
- Öz Mustafa. (2010). “Şîa”, *TDVİA*, C. 39, TDV Yayınları, İstanbul.
- Öz Mustafa. (2013). “Zülfikar”, *TDVİA*, C. 44, TDV Yayınları, İstanbul.
- Özarslan Selim. (2002). “Kur’an’da Tевbe Kavramına Kelâm Açısından Bir Yaklaşım”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, S: 1, 353-382.
- Özaydın Abdülkerim. (2013). “Vezir (Müslüman Türk Devletlerinde Vezirlik)”, *TDVİA*, C. 43, TDV Yayınları, İstanbul.
- Özcan Ali Osman. (1988). “Kutadgu Bilig’de Eğitim Anlayışı”, *Türk Yurdu Dergisi*, 9/18, 31-37.
- Özcan Koray. (2005). “Orta Asya Kent Modelleri üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar)”, *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 20/2, 251-265.
- Özcan Selim. (2017). “Tanzimat Dönemindek Temettuat Sayımlarına Göre Merzifon’daki Ermenilerin Meslekî Durumları”, *Studies of the Ottoman Domain*, 7/ 13, 143-167.
- Özdem Ragıp Hulûsi. (2000). *Dil Bilimi Yazıları*, Hazırlayan: Recep Toparlı, Ankara, TDK Yayınları, 503-507.
- Özdemir Aşur. (2015). “Kazakçada Renk Kavramı ve Renkler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 54, 149-208.
- Özdemir Serdar. (1993). “Seriyye”, *TDVİA*, C. 36, TDV Yayınları, İstanbul.
- Özel Ahmet. (1991). “Asıl”, *TDVİA*, C. 3, TDV Yayınları, İstanbul.
- Özel Ahmet. (1995). “Esir”, *TDVİA*, Cilt 11, İstanbul.
- Özel Ahmet. (2004). “Mevlid”, *TDVİA*, C. 29, TDV Yayınları, İstanbul.
- Özel Ahmet. (2006). “Musannif”, *TDVİA*, C. 31, TDV Yayınları, İstanbul.
- Özer Deniz. (2012). “Toplumsal Düzenin Oluşmasında Renk ve İletişim”, *Ordu Üniversitesi SBE Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 3/6, 268-281.
- Özerdim Muhaddere N. (1950). “Acaibü’l-Letaif (Hitay Sefaretnâmesi) İle Çin Kaynakları Arasında İlgî I”, *AÜDTCF Dergisi*, VIII/3, 345-371.
- Özerdim Muhaddere. (1943). “M.S. 4. ve 5.’inci Asırlarda Çin’in Şimalinde Hanedan Kuran Türk’lerin Şiirleri-I”, *AÜDTCF Dergisi*, II/1, 89-98.
- Özerdim Muhaddere. (1955). “M.S. IV. ve V.’inci Yüzyıllarda Çin’in Şimalinde Hanedan Kuran Türk’lerin Şiirleri-II”, *AÜDTCF Fakültesi Dergisi*, XIII/3, 51-96.

- Özerdin Muhaddere. (1950). “Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistanı’nın Şehirleri-I”, *AÜDTCF Dergisi*, VIII/ 1-2, 234-238.
- Özerdin Muhaddere. (1951). “Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistanı’nın Şehirleri-II”, *AÜDTCF Dergisi*, XI/1-2, 105-110.
- Özerdin Muhaddere. (1952). “Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistanı’nın Şehirleri-III”, *AÜDTCF Dergisi*, X/3-4, 161-166.
- Özervarlı M. Sait. (2004). “İslâm İnancında Melek”, *TDVİA*, C. 29, TDV Yayınları, İstanbul.
- Özervarlı M. Sait. (2006). “Mülk”, *TDVİA*, C. 31, TDV Yayınları, İstanbul.
- Özgür Can. (2002). İlk Türk At ve Atçılık Eseri Kitâbü’l-Hayl’da Kullanılan Tıp Terimleri, 4 Eylül 2002 VII. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul.
- Özgür Can. (2002). *Kitâbü’l-Hayl*, Çantay Yayınları, İstanbul.
- Özgür Can. (2003). *Kitâbü’l-Hayl* (Memlûk Kıpçakçasıyla Yazılmış İlk Türk At ve Atçılık Eserinin Paris Yazması). Genişletilmiş 2. Baskı, Çantay (Basımevi), İstanbul.
- Özgür Can. (2010). “Karışık (Kıpçak-Oğuz) Lehçeyle Yazılmış Kitâbü’l-Hayl’ın Yazmalarında Değişmeler”, *Turkish Studies*, 5/1, 578-584.
- Özgür Can. (2012). “Kıpçak Türkçesi İle Yazılmış Kitâbü’l-Hayl’ın Yazmalarında Karışık Dil Özelliklerinin Görünümü”, *Turkish Studies*, 7/1, 1781-1792.
- Özkan Fatma, Şadiyeva Gülim. (2003). “Somatik Deyimler”, *Bilig*, 24, 135-156.
- Özkan Fatma. (2003). “Yıldırım, Yıldız, Alev, Alaz/Yalaz, Işın, Işık kelimeleri Nereden Geliyor?”, *Bilig Dergisi*, 27, 157-179.
- Özkan Şeyda. (2012). *Anadolu Türk Folklorunda Bitki Adlarının Veriliş Hikayeleri Üzerine Bir İnceleme*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi SBE, Konya.
- Özkarcı Mehmet. (1993). “Eski Türkçede Kullanılan Sanatkâr Terimleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11, 432-449.
- Özkartal Mehmet. (2012). “Türk Destanlarında Hayvan Sembolizmine Genel Bir Bakış”, *Millî Folklor*, 24/94, 58-71.
- Özkartal Mehmet. (2012). “Türk Destanlarında Hayvan Sembolizmine Genel Bir Bakış (Dede Korkut Kitabı’ndan Örnekler)”, *Millî Folklor*, 24/94, 63-64.
- Özmen Alper. (2014) *Kutadgu Bilig’de Yönetim Kültürü, Tozlu Raflardan Günümüze Kutadgu Bilig Siyaset ve Yönetim*, (ed. Dr. Mehmet Akıncı), Nobel Yayınları, Ankara.
- Özmen Mehmet. (2000). “Alkış ve Kargışlarda Cümle ve Anlatım Özellikleri”, *Türk Dili Dergisi*, 585, 280-293.
- Özönder F. Sema Barutcu. (2003). “Erken Orta Türkçede Buddhist ve İslâmî Terminoloji Üzerine Bir Karşılaştırma”, *Kök Araştırmalar: Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, V/ 1, 13-31.
- Özönder Sema Barutçu. (1998). *Üç İtigsizler: Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks*, TDK Yayınları, Ankara.

- Özönder Barutcu F. Sema. (2003). “Erken Orta Türkçede Buddhist ve İslâmî Terminoloji Üzerine Bir Karşılaştırma”, *Kök Araştırmalar*, V/1, 13-31.
- Özsoy Seda. (2015). “Güneş Merkezli Evren Anlayışı: Kopernik, Kepler ve Galilei Neyi Değiştirdi?”, *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, 20, 95-11.
- Öztekten Özkan. (1997). “Er-at Sözü Hakkında”, *Türk Dili Dergisi*, 552, 520-524.
- Öztekten Özkan. (2010). “Türkçede ‘Mahpus’ ve ‘Hapishane’”, *Hapishane Kitabı*, (ed. Emine Gürsoy Naskali-Hilal Oytun Altun), Kitabevi Yayınları, İstanbul 607-620.
- Öztopçu Kurtuluş. (1971), *Kitâb fî Riyazati’l-Hayl’ın Gramer Hususiyetleri*, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Tezler Kısımı: 1080.
- Öztopçu Kurtuluş. (1993). “A Fourteenth- Century Mamluk Kipchak Treatise on Veterinary Sciences: Kitâb fî- Riyâzeti’l-Hayl”, *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 17, 153-170.
- Öztürk Hüseyin. (2013). “Deyimler Bağlamında Bazı Organ Adlarının Toplum Değerleriyle İlişkisi”, *Turkish Studies*, 8/9, 2129-2143.
- Öztürk Jale. (2013). “Antakya Ağzında Kargışlar”, *Mustafa Kemal Üniversitesi SBE Dergisi*, 10/22, 1-19.
- Öztürk Mustafa. (2006). “Kur’an’ın Değer Sisteminde Dünya ve Dünyevi Hayatın Anlamı”, *Tasavvuf:İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 7/16, 65-86.
- Öztürk Mustafa. (2013). “İslâmiyet’ten Önce Türklerin Din Anlayışı ve Gök Tanrı Dini”, *History Studies, A Tribute to Prof. Dr. Hâil İnalcık*, 5/2, 327-346.
- Öztürk Nurettin. (2005). “Nüh Felek”, *Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Sözlüğü*, C. 4, AKM Yayınları, Ankara.
- Öztürk Rıdvan. (2011). “Kutadgu Bilig’de Geçen “Bayat” Kelimesinin Anlamı ve Kavram Alanı”, *Dil Araştırmaları Dergisi*, Sayı:9, 23-34
- Öztürk Rıdvan. (2015). “Eçi’den Ağa’ya Gösterenin Değişmesi ve Kısmi Nedenlilik”, *Dil Araştırmaları*, 16, 43-49.
- Özönlü Emine Erdoğan. (2014).” Osmanlı ve Kırgız Konargöçerlerinde Yurt”, *Bilig Dergisi*, 71, 169-178.
- Özyetgin A. Melek. (2004). *Eski Türk Vergi Terimleri*, Köksav Yayınları, Ankara.
- Özyetgin Melek. (2005). Eski Türkçede “Ölçü”, *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler*, , Ötüken Yayınları, İstanbul, 139-149.
- Özyetgin Melek. (2006). “On the Use of the Title “Beg” among the Turks”, *International Journal of Central Asian Studies*, 11, 156-170.
- Paçacıoğlu Burhan. (2006). *VIII-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı*, Bizim Büro Basımevi.
- Pakalın Mehmet Zeki. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Pala İskender. (1986). “Mirac, Miraciye (Miraçnâme)”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C. VI, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Pala İskender. (1990).” İskender mi Zülkarneyn mi?”, *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 14, 387-403.

- Pala İskender. (1993). “İskender mi Zülkarneyn mi?”, *İÜEF TDED*, XXVI, 117-146.
- Pala İskender. (2003). “İskender mi Zülkarneyn mi?”, *Akademik Divan Şiiri Araştırmaları*, L&M Yay, İstanbul, 285-315
- Pala İskender. (2015). *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, Kapı Yayınları, İstanbul.
- Palabıyık Muhammed Hanefi. (1996). *Gazneli Devleti Saray Teşkilatı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum.
- Parlatır İsmail. (2012). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara.
- Patır Bahri, Gülsüm Ateş. (2002). “Kurut”un Mikrobiyolojik ve Kimyasal Bazı Nitelikleri Üzerine Araştırmalar, *Turkish Journal of Veterinary and Animal Sciences*, , 26, 785-792.
- Pazarlı Osman. (1972). *İslâm ’da Ahlâk*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Pekdemir Şevket. (2015). “Evlilikte Denklik Konuları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 15/1, 113-149.
- Pekolcay Necla. (1997). “Karahanlılar Dönemi Türk Edebiyatında Türklük ve Müslümanlıkla İlgili Unsurlar”, *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, 4-7 Eylül 1989*. (haz. Azize Aktaş Yasa-Sevay Okay-Atılğan), AKM Yayınları, Ankara, 254-259.
- Per Meral. (2012). “Renk Teorilerine Tarihsel Bir Bakış”, *Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi*, 8, 17-26.
- Peter Zieme. (2013). “Eski Türkçe Eş/Hanım Kelimesi Üzerine Bazı Açıklamalar”, (çev. Aybüke Betül Kıymaz), *Türkbilig*, 25, 129-133.
- Peters Francis E. (2004). *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, (çev. Hakkı Hünler), Paradigma Yayıncılık, İstanbul.
- Piyadeoğlu Cihan. (2012). Büyük Selçuklular Dünyasında Yas Tutma Âdetleri ve Taziye Merasimleri, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2/3, 29-41
- Piyadeoğlu Cihan. (2013). “Selçuklu Hanedanının Önemli Bir mensubu: İbrahim Yınal”, *Türkiyat Mecmuası*, 23/Güz, 117-143.
- Pokrovskaya Lyudmila Aleksandrovna. (1960). *Termini rodstva v tyurkskix yazıkax İstoriçeckoe razvitie leksiki tyurkskix yazıko*, Akademiya Nauk SSSR Matbaası, Moskova.
- Polat Zeynel. (2014). “O’tkir Hoşimov’un “Dunyaning Ishlari” Eserinde Geçen Alkış ve Kargışlar”, *Motif Akademi Halkbilim Dergisi*, 2, 71-84.
- Poppe Nicholas. (1958). “On Some Words for Guest in the Altaic Languages”, *Jean Deny Armağanı*, Ankara, TDK Yayınları, 197-201.
- Poppe Nicholas. (2013). “Altay Dillerinde Konuk İçin (Kullanılan) Bazı Sözcükler Üzerine”, (çev. Bülent Hünerli), *Türkbilig*, 25, 143-146.
- Potapov L. P. (2012). *Altay Şamanizmi*, (çev. Metin Ergun), Kömen Yayınları, Konya.
- Rabguzî (1997). *Kıyasü’l-Enbiyâ I-Giriş, Metin, Tıpkıbasım*, (haz. Aysu Ata), TDK Yayınları, Ankara.
- Radloff V. (1910). *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bâlasagun*, Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo, Comissionaire der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Petersburg,

- Radloff W., (1910). *Jusuf Chass-Hadschib Aus Bälasagun, Kudatku Bilig, Der Text in Transscription Herausgegeben*, Theil II, Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Petersburg.
- Radloff W., (1891). *Jusuf Chass-Hadschib Aus Bälasagun, Kudatku Bilig, Der Text in Transscription Herausgegeben*, Theil I, Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften Petersburg.
- Ramazan Şeşen. (1985). *İslâm Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- Ramstedt G. J.. (1951). “Alte türkische und mongolische Titel”, *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 55/2, 59-82.
- Rasony Laszlo. (1971). *Tarihte Türklük*, Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları, Ankara.
- Rasony Laszlo, Baski Imre. (2007). *Onomasticon Turcicum: Turkic Personal Names*, Parts I-II, Indiana University Press, Bloomington.
- Rayman Hayrettin. (2003).” Nevruz ve Türk Kültüründe Renkler”, *Millî Folklor*, 14/ 53, 10-15.
- Redhouse W. (1999). *Redhouse Sözlüğü*, Redhouse Yayınevi, İstanbul.
- Remzi Çavuş. (2015). “Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı’nın Kaynakları: Harp Cerideleri”, *Journal of Academic Studies*, 17/65, 107-120.
- René Guénon. (2014). *Dante ve Orta Çağ’da Dinî Sembolizm*, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Ross David. (2011). *Aristoteles*, (çev. Ahmet Arslan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Ross E. Denison. (1994). *Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi, Mançuca ve Çince Sözlüğü*, (çev. Emine Gürsoy Naskali), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Roux Jean Paul,(2005). *Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Roux Jean Paul. (1999). *Altay Türklerinde Ölüm*, (çev. Aykut Kazancıgil), Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Roux Jean Paul. (2011). *Eski Türk Mitolojisi*, (çev. Musa Yaşar Sağlam), BilgeSu Yayınları, Ankara.
- Roux Jean Paul. (2011). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (çev. Aykut Kazancıgil), , Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Roux Jean-Paul. (2015). *Eski Türk Mitolojisi*, (çev. Musa Yaşar Sağlam), Bilgesu Yayınları, Ankara..
- Rustaveli Şota (1937). *Peleng Derisi Geymiş Pehlivan*, (çev.S. Vurqun, M. Rahim, S. Rüstem), Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü.
- Rustaveli Şota (1991). *Kaplan Postlu Şövalye*. (çev. Bilal Dindar ve Zeynelabidin Makas), Eser Yayınları, Samsun.
- Rybatzki Volker. (2000). “Titles of Türk and Uigur Rulers in the Old Turkic Inscriptions”, *CAJ*, 44/2, 205-292.
- Saadet Çağatay. (2008). “İl, Ulus ve Yönetenler”, *Prof. Dr. Saadet Çağatay’ın Yayınlanmış Tüm Makaleleri*, (haz. Aysu Ata), C.1, Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı Yayınları, İstanbul.

- Saadet Çağatay. (2008). “Kutadgu Bilig’de Ögdülmiş”, *Prof. Dr. Saadet Çağatay’ın Yayınlanmış Tüm Makaleleri*. (haz. Aysu Ata, Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı Yayınları), İstanbul.
- Saadettin Eğri. (2012). “Hıtây Sefâretnâmesi ve Kanunnâme-i Çin ü Hıtây’da İpek Yolu İzlenimleri”, *Turkish Studies*, Volume 7/2 Spring, 411-422.
- Saadettin Gömeç. (2001). “Divanü Lügat-it- Türk’de Akrabalık Bildiren Kelimeler”, *Türk Kültürü*, 39/464, 133-142.
- Sadıkov Kasımcı. (2003). Kutadgu Bilig’de Geçen “Bayat atı birle” Söz Öbeği Hakkında, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:21, 19-24.
- Sadıkov Kasımcı. (2003). Kutadgu Bilig’de Geçen “Bayat Atı Birlâ” Kelime Öbeği Hakkında, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 21, 19-24.
- Sağır Adem. (2012). “Bir Yemek Sosyolojisi Denemesi Örneği Olarak Tokat Mutfağı”, *Turkish Studies*, 7/4, 2675-2695.
- Sağır Adem. (2016). “Ölüm Sosyolojisi Bağlamında Yemek, Cenaze ve Ölümün Sofra Pratikleri Üzerine”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 20, 1-20.
- Sağlam M. Halil. (2014). “Recaizâde Mahmut Ekrem’in Bazı Şiirlerinde Sosyal Temalar ve Vatan Sevgisi Temalı Bülbul Redifli Gazeli Üzerine Bir Tahlil Çalışması”, *International Journal of Languages' Education and Teaching*, 2/2, 3, 78-98.
- Sahlins Marshall. (2015). *Akrabalık Nedir? Ne Değildir?*, (çev. Asena Pala), Dipnot Yayınları, İstanbul.
- Sakaoğlu Saim. (2001). *Türk Adbilimi-I: Giriş*, TDK Yayınları, Ankara.
- Salman Hüseyin, Özgüdenli Osman Gâzî. (2013). “Yabgu”, *TDVİA*, C. 43, TDV Yayınları, İstanbul.
- Samsakçı Mehmet. (2007). “Türk Kültür ve Edebiyatında Tuz ve Tuz-Ekmek Hakkı”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 36/36, 181-199
- Saraç Tahsin. (1985). *Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük*, Adam Yayınları, İstanbul.
- Sarı İsa. (2018). “Eski Türkçede Eşmerkezli Birleşik Sözcük Yapıları”, *Orhun’dan Anadolu’ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu 1-7 Haziran 2018 Ulanbator Moğolistan Bildiriler Kitabı*, C. 2, Kesit Yayınları, İstanbul, 1252-1267.
- Sarıbiyık Mustafa. (2013). “İslâm Siyaset Düşüncesinde Hilafet Kurumunun Aşılamayan Sorunları Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *İ. Ü. Şarkiyat Mecmuası*, 23/2, 169-185.
- Sarıca Bedri. (2008). “Kutadgu Bilig’de Komutan ve Ordunun Nitelikleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 15/37, 87-105.
- Sarıca Bedri. (2008). “Kutadgu Bilig’de Komutan ve Ordunun Nitelikleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 37, 87-105
- Sarıcaoğlu Fikret, (2008). “Kâşgarlı Mahmud: İlk Türk Haritacısı”, *Kâşgarlı Mahmud Kitabı*, (ed. F. Sema Barutçu Özönder), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 121-132.
- Sarıcık Murat. (2015). *Canan’ın Can Dostu Hz. Ebu Bekir*, Nesil Yayınları, İstanbul.
- Sarıcık Murat. (2015). *Hayâ Timsali Hz. Osman*, Nesil Yayınları, İstanbul.

- Sarıkaya Erdem. (2014). *Eski Türk Edebiyatında Rüya (Başlangıçtan XV. Asra Kadar)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul.
- Sarıkaya Mehmet Zakir. (2014). *Kutadgu Bilig'e Göre Türklerde Bey*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Sakarya Üniversitesi. SBE, Sakarya.
- Sarıkaya Meliha Y. (2013). "Zülfikar (Türk Edebiyatı)". *TDVİA*, C. XLIV, TDV Yayınları, İstanbul.
- Sarınay Yusuf. (2012). *Tûrân*, *TDVİA*, C.XLI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Sarıyev Berdi. (2008). "Divan'da "Göz" ve "Göz Hastalıkları"yla İlgili Sözcükler Üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5/4, 13-23.
- Sarpkaya Seçkin. (2014). Türk Dünyası Efsanelerinde Ayı Tasavvurunun Değişimi ve Dönüşümü, *Millî Folklor*, 26/101, 149-161.
- Savran Hülya. (2010). *Kutadgu Bilig'de Tanrı ve Özellikleri*, Roza Yayınevi, İstanbul
- Saydam Abdullah. (2007)., *TDVİA*, C. XXXIII, TDV Yayınları, İstanbul.
- Saydı Tilda. (2015). "Türkçe'de Renk Olgusunun Gelişmişliği ve Fransızca'ya Bazı Yansımaları: Kültürlerarası Genel Bir Bakış", *Turkish Studies*, 10/2, 829-850.
- Sayı Dilek, Soltani Mostafa, Güzeler Nuray. (2015). "Kurutulmuş Yoğurtlar: Kurut ve Kashk", *Pamukkale Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 21/9. 428-432.
- Scott Levi. (2002). "Ortaçağ Orta Asyası'nda Türkistan ve Turan", *Türkler Ansiklopedisi*, C. I, , Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Selvi İnan. (2008). *Türk Halk Edebiyatında Turna Motifli Türküler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dumlupınar Üniversitesi SBE, Kütahya.
- Serinsu Ahmed Nedim. (2001). "Ahzâb Sûresi 56. Âyeti Çerçevesinde Hz. Peygamber'e Salât ve Selâm Getirmenin Anlamı", *Dinî Araştırmalar*, IV/10, 121-139.
- Sertkaya Ayşegül, (2011). "Kutadgu Bilig'in İngilizce Çevirileri", *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri 26-27 Ekim 2009*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 461-470.
- Sertkaya Osman Fikri. (1983). Göktürk Tarihinin Meseleleri: Eski Türkçe TWQ~TWWQ=TOG~TOOG "Tug" Kelimesi Üzerine", *Türk Kültürü Araştırmaları* (Prof. Dr. Faruk Kadri Timurtaş'ın Hâtırasına Armağan), XVII/1-2, 252-258
- Sertkaya Osman Fikri. (1997). "Uygur Tıp Metinlerine Toplu Bir Bakış", *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, 4-7 Eylül 1989 Ankara*, (haz. Azize Aktaş Yasa-Sevay Okay Atılğan), AKM Yayınları, Ankara, 349-358.
- Sertkaya Osman Fikri. (2003). "Yıs (Yış?) /Yis /Yış Kelimesi ve Akraları Üzerine", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 13, 1-10.
- Sertkaya Osman Fikri. (2009), "Dîvânü Lügati't-Türk'te Geçen Her Kelime Türkçe Kökenli midir? veya Kâşgarlı Mahmut'un Dîvânü Lügati't-Türk'ünde Yabancı Dillerden Kelimeler", *Dil Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 5, s. 9-38
- Sertkaya Osman Fikri. (2018). *Kelime Dağarcığımızdan Etimoloji Araştırmaları*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Sertkaya Pınar. (2011). *Türk Tarihinde Terkenler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi SBE, Konya.

- Seyhan Tanju Oral. (2007). “Çağatayca İki Zafernâme Tercümesinde Kullanılan Bazı Uzunluk Ölçüsü Birimleri”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4/3, 116-145.
- Seyidoğlu Bilge. (1998). “Kültürel Bir Sembol: Yılan”, *Dursun Yıldırım Armağanı*, Ankara, 86-92.
- Seyidov M. A. (2006). “Eski Türk Kitabelerinde Yer-Sub Meselesi”, (çev. S. Gömeç), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29/18, 259-265
- Seyidov Mireli. (1988). “Gök, Ak ve Kara Renklerinin Eski İnançlarla Alakası”. (Çev. Orhan Yavuz). *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı:LII, 33-52
- Seyitdanlioğlu Mehmet. (1999). *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, TTK Yayınları, Ankara.
- Seyitdanlioğlu Mehmet. (2009). “Eski Türklerde Devlet Meclisi “Toy” Üzerine Düşünceler”, *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28/ 45, 1-11.
- Sezer Baykan. (1979). *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Shahrokhi Nader, Keshavarzi Zakieh, Khaksari Mohammad. (2015). “Ulcer healing activity of Mumijo aqueous extract agenist acetic acid induced gastric ulcer in rats”, *Journal of Pharmacy*, 7 /1, 56-59
- Shiratory K. (1945). “Kaghan Unvanını Menşei”. (çev. İ. Gökbakar). *TTK-Belleten*, C. 9/36, 497-504.
- Silahdaroğlu Fikri. (1996). *Günümüz Türkçesiyle Kutadgu Bilig Uyarlaması*, , Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Sivrioğlu Ulaş Töre. (2013). “İslâm Kaynaklarına Göre Nuşirevân-ı Âdil”, *History Studies*, 5/5, 225-252.
- Sivrioğlu Ulaş Töre. (2014). “Pehlevice (Orta Farsça) Bir Tarihî Coğrafya Metni: Şahrestānīhā ī Ērānšahr”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 1/3, 1-27.
- Sivrioğlu Ulaş Töre. (2015). Aryan Teorisi ve Türk Tarih Tezi, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Ağustos 2015, C.2, S:6, 1-27
- Sofuoğlu Cemal. (1989). “Kur’an ve Hadis Kültürünün Kutadgu Bilig’deki İzleri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 5, 127-180
- Solmaz Ali Osman. (2014). “Söz Varlığımızda Deve”, *Deve Kitabı*, Ed.: Emine Gürsoy Naskali, Erkan Demir, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 247-262
- Solmaz Sefer, Sertkaya Pınar. (2011). “Kutlughanlı Hanedanlığı’nda Terkenlik”, *Tarihin Peşinde*, S: 6, 301-316.
- Sona İbrahim. (2012). *Türk Edebiyatında Tûtî-nâme Hikâye (İnceleme-Tenlitli Metin)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi SBE, Ankara.
- Soyyer Yılmaz. (1996). *Türk Sosyolojisinin Başlangıcında Bedî Nuri*, Kubbealtı Akademi Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul.
- Sönmez Kutlu. (2003). “Bilinmeyen Yönleriyle Türk Din Bilgini: İmam Maturidî”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 5/15, 5-28.
- Sönmez Kutlu. (2003). *Din Anlayışında Farklılaşmalar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.

- Spassov V. (1994). Memory effects of the natural product Mumyo on the water maze in rats, *European Neuropsychopharmacology*, 4/3, p. 397.
- Stachowski Marek. (2013). “Türkçe dirsek “dirsek”, Yakutça tühürgeş “Diz” ve Bağlantılı Bazı Sözcükler”, (çev. Esra Kayışlı), *Türkbilig*, 25, 135-142.
- Staffan Rosén. (1980). Korean Contributions to the Etymology of the Word Xan-Xaan, *Asiatische Studien: Zeitschrift der Schweizerischen Asiengesellschaft=Études asiatiques: revue de la Société Suisse-Asie*, Band: 34, 147-159
- Steingass F. (1963). *Persian-English Dictionary*, Routledge& Kegan Paul Limited, London.
- Sunar Cavit. (1980). *İbn Miskeveyh ve Yunan’da ve İslâm’da Ahlâk Görüşleri*, AÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Sümer Faruk. (1999). *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, Cilt: I-II, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Sümer Faruk. (1985). “Türk Tarihinde Atçılık ve Binicilik”, *Lâle Dergisi*, 3, 22-27.
- Sümer Faruk. (1983). Türkler’de Atçılık ve Binicilik, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 24, 1-120.
- Sümer Faruk. (1983). *Türkler’de Atçılık ve Binicilik*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Sümer Faruk. (1984). *Eski Türkler’de Şehircilik*, Türk Kültürünü Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Sümer Faruk. (1994). “Dokuz Oğuzlar”, *TDVİA*, C. IX, TDV Yayınları, İstanbul.
- Sümer Faruk. (1999). *Oğuzlar. (Türkmenler)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Sümer Faruk. (1999). *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları: I-II*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Sürücü İbrahim. (2015). “Bir Denge unsuru olarak Kur’an’da Havf ve Reça”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5., 247-268.
- Sürücüoğlu Metin Saip, Özçelik Ayşe Özfer. (2008). “Türk Mutfak ve Beslenme Kültürünün Tarihsel Gelişimi”, 38. *İcanas Kongresi (10-15 Eylül 2007/ Ankara) Bildiriler Maddi Kültür*, C. III, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 1289-1310.
- Süslü Özden, Urfalıoğlu Nur. (2012). Bir Osmanlı Elyazmasına Göre XVI. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda Meslekler, 38. *ICANAS (10-15.09 2007 Ankara) Bildiriler Kitabı*, C. VI, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 2865-2877.
- Süveysî Muhammed. (1998). “Hendese”, *TDVİA*, C: 17, TDV Yayınları, İstanbul.
- Şahan Ramazan. (2010). *Kur’ân-ı Kerîm’de Akrabalık*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi SBE İstanbul.
- Şahin Cemalettin, Belge Rauf. (2016). “İbn Haldun’da Coğrafi Determinizm”, *Akademik Bakış Dergisi*, 57, 439-467.
- Şahin Erdal. (2004). Tatarca Deyimlerde Saç, Sakal, Bıyık, *Saç Kitabı*, (ed. Emine Gürsoy Naskali), , Kitabevi Yayınları, İstanbul, 502- 508.

- Şahin Erdal. (2010). “Tatar Türkçesinde Alkış ve Kargış Eki.-GİrI”, *Tatar Türkçesi Bilgi Şöleni Bildirileri 12-14 Ekim 2009*, Editör: Prof. Dr. Erdoğan Boz, 383-389
- Şahin Hamdi. (2003). *Geç Roma İmparatorluk ve Erken Bizans Dönemlerinde Dağlık Kilikia (kilikia Trakheia) Bölgesi Yazıtlarında Meslekler*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul.
- Şahin Hatice. (2009). “Kaşgarlı’dan Günümüze Organ İsimleriyle Kurulmuş Deyimler”, *Turkish Studies*, 4/3, 2020-2036.
- Şahin İbrahim. (2015). “Türk Dilinde Renk Adı +mAn Sistemi ve {mAn} Ekinin Kökenine Dair”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4/1, 45-68.
- Şahin İbrahim. (2015). *Adbilim*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara.
- Şahin Kadriye. (2010). *Dini Kimliğin İnşasında Kutsal ve Tabu Olan Yiyecek ve İçeceklerin İşlevleri: Antakya Örneği*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi SBE Antropoloji Anabilim Dalı Ankara.
- Şahin Kamil. (2008). “Karahanlılar Dönemi Darü’l-Merda Hastanesi Vakfiyesi”, *Vakıflar Dergisi*, XXXI, 227-244.
- Şahinoğlu Şeyma. (2009). *İbn Sînâ’da Ahlâk Sorunu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul.
- Şakacı Bilge Kağan. (2014). “Gönül-Akıl-Bilgi Üçgeninde İnsan Çevre İlişkilerinde Kutadgu Bilig”, *Tozlu Raflardan Günümüze Kutadgu Bilig: Siyaset ve Yönetim*, (ed. Mehmet Akıncı), Nobel Yayın Dağıtım. Ankara, 67-88.
- Şanjarhan Bekmağanbetov. (2012). “Dilin İşaret Sistemiyle Dilin Damga Sistemi Arasındaki Meselelerin İlişkisi Hakkında”, (çev. Emine Atmaca), *Turkish Studies*, 7/1, 283-290.
- Şar Sevfî. (1984). “Mesir Macunu”, *Pharmacia JTPA*, 24: 53/3, 204-212.
- Şehristanî. (2008). *El-Milel ve’n-Nihal*, (çev. Mustafa Öz), Litera Yayıncılık, İstanbul
- Şeker Esmâ. (2015). *15. Yüzyıl Divanlarında Kozmik Unsurlar*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ordu Üniversitesi Sosyal ilimler Enstitüsü, Ordu.
- Şeker Fatih M. (2009). Tanrı Tasavvuru Açısından Kutadgu Bilig Nasıl Okunabilir? *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37/2, 73-92.
- Şeker Fatih M. (2011). *Türk Düşünce Tarihi Açısından Kutadgu Bilig*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Şemseddin Sâmî. (2004). *Kâmûs-ı Türkî*, Kapı Yayınları, İstanbul.
- Şen Mesut. (1995). “Baytarlık ve Binicilik Üzerine Yazma Eserler Katalogu”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, (ed. Emine Gürsoy Naskali), Türkiye Jokey Kulübü Yayınları, İstanbul, 193-263.
- Şen Mesut. (2003). “Ayakkabı İle İlgili Kelimeler Üzerine”, *Ayakkabı Kitabı*, (ed. Emine Gürsoy Naskali), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 3-18.
- Şen Mesut. (2004). “Tarihî Metinlerde Saç ve Sakal Kültürü”, *Saç Kitabı*, (ed. Emine Gürsoy Naskali), , Kitabevi Yayınları, İstanbul, 12-44.
- Şen Mesut. (2008). “Geyik”, *Av ve Avcılık Kitabı*, (ed. Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 75-88.

- Şen Mesut. (2013). “Geyik”, *Geyik Kitabı*, (ed. Emine Gürsoy Naskali, Erkan Demir), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 248-250.
- Şen Serkan. (2002). *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, Samsun.
- Şen Serkan. (2007). Eski Türkçede Gök İle Yerin Adlandırılışında Renklere Dayalı Deyim Aktarmalarından Yararlanma ve ‘Kara’ Sözcüğünün Kökeni Üzerine, *İlmi Araştırmalar*, S: 24, 129-136.
- Şen Serkan. (2007). *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, Samsun.
- Şen Serkan. (2009). “Derleme Sözlüğüne Göre Türkiye Türkçesi Ağzlarında Meslek İcracısı Adları”, *TÜBAR-XXV/ Bahar*, 173-184
- Şen Serkan. (2014). “Kutadgu Bilig’in Bilgesi”, *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi*, 26-28 Mayıs 2014, 27 Mayıs 2014 günü 4. Oturumda sunulan sözlü bildiri, Eskişehir, 1-12.
- Şenel Alaeddin. (1982). *İlkel Topluluktan Uygur Topluma*, AÜSBF Yayınları, Ankara.
- Şenel Mustafa. (2009). “Küfür Etmenin, Lanet ve Bedduâ Okumanın Çağdaş Yolu: Şarkı ve Türküler”, *Turkish Studies*, 4/8, 2141-2165.
- Şener Şahin. (2008). “Mecmâu’l-emsâl’de Yer Alan أَفْعُلُ Veznindeki Hayvan Konulu Deyim ve Atasözleri Üzerine Bir İnceleme”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/1, 177-191.
- Şentürk Ahmet Atillâ. (1994). “Osmanlı Edebiyatında Felekler, Seyyare ve Sâbiteler (Burçlar)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 90, 131-180.
- Şentürk Recep. (2005). “Millet”, *TDVİA*, Cilt 30, TDV Yayınları, İstanbul.
- Şerbak A. M.. (1961). “Nazvaniya domaşnih i dikih civotnih v tyurkskih yazıkah”, *İstoričeskoe Razvitie Leksiki Tyurkskih Yazıkov*, M., İzd-vo AN SSSR, 82-172.
- Şeşen Ramazan. (1985). *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Şimşek Fatma. (2012). “Mithridaticum and Mesir: The Story of an Antidote from Antiquity into Ottoman Times”, *Mediterranean Journal of Humanities*, II/2, 243-250.
- Şimşek Songül. (2004). *Kur’an’da Tesbih Kavramının Semantik Analizi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi SBE, Elazığ.
- Şirin Hatice. (2004). “Türkçede Yol Kavramı ve Yol Sözleri: Uğur, Çığır, Tıkır”, V. *Uluslararası Dil Kurultayı Bildirileri*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, C. II, 2763-2776.
- Şirin Hatice. (2006). “Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine”, *Bilig*, 39, 219-238.
- Şirin Hatice. (2007). “Byzantinoturcica’da Kayıtlı İslâm Öncesi Türkçe Unvanlar Hakkında”, *Tunca Kortantamer İçin* (ed. Prof. Dr. Yavuz Akpınar), Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 551-574.

- Şirin Hatice. (2009). “Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine”, *Bilig*, 39, 219-238.
- Şirin Hatice. (2010). “Byzantinoturcica’da Kayıtlı İslâm Öncesi Türkçe Unvanlar Hakkında”, *XV. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 11-15 Eylül 2006, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. 3, Selçuklu Devleti ve Beylikler Dönemi Tarihi, TTK Yayınları, Ankara, 597-616.
- Şirin Hatice. (2013). “Kıyamet Kop- Üzerine”, *AİBÜ SBE Dergisi Semih Tezcan’a Armağan*, 13/ 13, 421-430.
- Şirin Hatice. (2014). “Çolpan ‘The Planet Venüs’ in Turkic”, *Studia Etymologica Cracoviensia*, 19, Krakow, 169-178.
- Şirin Hatice. (2016). *Eski Türk Yazıtları Sözcük Varlığı İncelemesi*, TDK Yayınları, Ankara.
- Şirin İzzet. (2014). *Uygur Sivil Dokümanlarının Söz Varlığı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.
- Şirin Recep. (1989). *Kitâb fî Riyâzâtü’l-Hayl, Kitâb fî ‘İlmi’n-Nüşşâb*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, SBE, Erzurum.
- Şirin User Hatice. (2006). “Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine”, *Bilig*, S:39, 219-238.
- Şirvanî Muhammed bin Mahmûd. (2005). *15. Yüzyıl Osmanlı Mutfağı*, (haz. Mustafa Argunşah-Müjgan Çakır), Gökkuşbu Yayınları, İstanbul.
- Şişman Bekir, Kuzubaş Muhammed. (2012). *Şahnâme’nin Türk Kültür ve Edebiyatına Etkileri*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Taberî. (1991-1996). *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C. I-VI, Çeviren: Zakir Kadîrî Ugan-Ahmet Temir, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul
- Taberî. (1996). *Taberî Tefsiri*, Çeviren: Hasan Karakaya-Kerim Aytekin, C. I-VIII, Hisar Yayınevi, İstanbul.
- Talas Mustafa. (2005). “Tarihi Süreçte Türk Beslenme Kültürü ve Mehmet Eröz’e Göre Türk Yemekleri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S: 18, 273-283, s. 276
- Tanç Nilüfer. (2009). “Rifâî’den Oscar Wilde’da Gül ve Bülbül”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Prof. Dr. Hüseyin Ayan Özel Sayısı*, Sayı 39, Erzurum, 967-987
- Taneri Aydın. (1995). “Emîr-i Silâh”, *TDVİA*, C. 11, Türk, ye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Taneri Aydın. (1996). “Hâcib”, *TDVİA*, C. 14, TDV Yayınları, İstanbul.
- Taneri Aydın. (1997). “Han”, *TDVİA*, C. 15, TDV Yayınları, İstanbul.
- Tanker Nevin, Koyuncu Mehmet, Coşkun Maksut. (1998). *Farmasötik Botanik*, Ankara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Tanpınar Ahmet Hamdi. (1976). *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul.
- Tanrıdağlı Gülzade. (2000). “Uygur Kültüründe Saç Örgüleri ve Anlamları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14, 47-53.

- Tanrıdağlı Gülzade. (2004).” Uygur Kültüründe Saç Örgüleri ve Anlamları”, *Saç Kitabı*, (ed. Emine Gürsoy Naskali), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 494-501.
- Tanyu Hikmet. (1980). *İslâmlıktan Önce Eski Türklerde Tek Tanrı İnancı*, AÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Taş İbrahim. (2006). “Kutadgu Bilig’de z’leşme”, *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, 16, 103-116.
- Taş İbrahim. (2009). *Kutadgu Bilig’de Söz Yapımı*, TDK Yayınları, Ankara.
- Taş İsmail. (2002). *İslâm Öncesi Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji*, Kömen Yayınları, Konya.
- Taş İsmail. (2009). *Kutadgu Bilig’de Söz Yapımı*, TDK Yayınları, Ankara.
- Taşgıl Ahmet. (1998). Hıtaynâme, *TDVİA*, C. 17, TDV Yayınları, İstanbul.
- Taşgıl Ahmet. (2001). Karahıtaylar, *TDVİA*, C. XXIV, TDV Yayınları, İstanbul.
- Taşgıl Ahmet. (2004). *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, TTK Basımevi, Ankara.
- Taşgıl Ahmet. (2012). Türkistan, *TDVİA*, C.XLI, TDV Yayınları, İstanbul.
- Tavkul Ufuk. (2007). Kültürel Etkileşim Açısından On İki Hayvanlı Türk Takviminin Yayılışı, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4/1, 25-45.
- TDK. (1979), *Derleme Sözlüğü*, C.XI, TDK Yayınları, Ankara.
- TDK. (2005). *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara.
- Tefazzülî Ahmet. (1995). “Enûşirvân”, *TDVİA*, C.XI, TDV Yayınları, İstanbul.
- Tek Nilüfer Acar, Sürücüoğlu Metin Saip. (2014). Basılmamış Olan İlk Türk Yemek Kitabı “Melceü’t-Tabbâhin”, *Gâzî Türkiyat Dergisi*, Bahar, S: 14, 225-229
- Tekeli Pal. (1918). “Turan Coğrafi Bir Kavramdır”, *Turan Yıllığı*, 44-83.
- Tekin Şinasi. (1963a). “Uygurlarda Sevâb Tevcihi Âdeti ve İslâmlıktaki Mevlid Duası”, *İÜEF Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XII, 1962, 233–245
- Tekin Şinasi. (1966). “Buyan Evirmek (Sevâbın tevcihi)”, *Reşit Rahmeti Arat İçin*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 390-411
- Tekin Şinasi. (1976). *Uygurca Metinler II: Maytrisimit*, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Tekin Şinasi. (2001). *İştikakçının Köşesi, Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*, Simurg Yayınları, İstanbul.
- Tekin Şinasi. (2015). *Eski Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları*, Dergah Yayınları, İstanbul.
- Tekin Talat. (1983). “Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı. Taryat (Terhin) Kitabesi”, *Belleten*, 46/184, 795-838.
- Tekin Talat. (1989). *XI. Yüzyıl Türk Şiiri Divanü Lugati’t-Türk’teki Manzum Parçalar*, TDK Yayınları, Ankara.
- Tekin Talat. (1960). “Omuz Kelimesi Hakkında”, *Türk Dili*, 9/104, 402-403.
- Tekin Talat. (1994). *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg Yayınları, İstanbul.

- Tekin Talat. (2000). “Ana Türkçe’de z’leşme ve r’leşme”, *XIII. Dilbilim Kurultayı Bildirileri 13-15 Mayıs 1999: 1-12*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- Tekin Talat. (2008). *Orhon Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara.
- Tekin Talat. (2013). *İrk Bitig*, TDK Yayınları, Ankara.
- Tekinoğlu Hüseyin. (2015). *Karahanlılar*, Kamer Yayınları, İstanbul.
- Temir Ahmet. (1964). “Eski Türklerde Sosyal Teşkilât ve Askerlikle İlgili Sözler”, *Türk Kültürü*, 22, Ordu Sayısı, 33-38.
- Temir Ahmet. (1983) “Türkçe Kül-Tigin ve Moğolca Otçigin Sözleriyle İlgili Tartışmalar Üzerine”, *Şükrü Elçin Armağanı*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 293-296.
- Temizkan Mehmet. (2014). “Türk Kültüründe ve Alevî-Bektaşî İnancında Turna”, *Millî Folklor*, 26/101, 162-170.
- Teres Ersin. (2009). *Kutadgu Bilig ve Yusuf Has Hâcib Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi*, Ürün Yayınları, İstanbul.
- Teres Ersin. (2007). “Karahanlı Türkçesinde Askerlikle İlgili Bazı Terimler Üzerine”, *Turkish Studies*, 2/4, 1185- 1192.
- Teres Ersin. (2008). “Divânu Lugâti’t-Türk’tte Yağma Boyu ve Yağma Diyalektine Ait Kayıtlar”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18, 221-233.
- Teres Ersin. (2008).” Ertüt~ Belek Sözcükleri Üzerine”, *Turkish Studies*, 3/1, 367-370.
- Terzioğlu Arslan. (1993). “Yeni Kaynaklar Işığında Karahanlı Tıp ve Hastane Tarihine Bir Bakış”, *TT*, XIX/11, 81-88.
- Terzioğlu Arslan. (1994). Galenos ve Türk İslâm Tababetine Etkileri, *Türk Tıp Tarihi Yıllığı*, I: 145
- Terzioğlu Arslan. (2002). İbni Sînâ’nın Hekimliği ve Tabâbetin Gelişmesine Etkileri, *Türkler Ansiklopedisi*, Editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, C. 5, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1217-1247, s. 1221, 1224
- Terzioğlu Öykü. (2007). “Alkış ve Kargışların Sözlü Kültürdeki Yerleşik Kodların Aktarımını ve Yeniden Üretimini Kolaylaştıran Biçimsel Özellikler”, *Millî Folklor*, 19/75, 34-37.
- Tez Zeki. (2009). *Astronomi ve Coğrafyanın Kültürel Tarihi*, Doruk Yayınları, İstanbul.
- Tez Zeki. (2016). *Meslekler Tarihi*, İnkılâp Yayınevi, İstanbul.
- Tezcan Mehmet. (2012). “Yabgu Unvanı ve Kullanımı (Kuşanlardan İlk Müslüman Türk Devletlerine Kadar)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, 48, 305-342
- Tezcan Semih. (1974). *Das Uigurische Insadi-Sutra*, Akademie Verlag Berlin, s.76, 56, 97
- Tezcan Semih. (1981). “Kutadgu Bilig Dizini Üzerine”, *TTK-Belleten*, XLV/178, 23-78.
- Tezcan Semih. (1994). “En Eski Türk Dili ve Yazını”, *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, TTK Yayınları, Ankara
- Theodossiou Efstratios, Manimanis Vassilios N., Dimitrijevi Milan S., Mantarakis Peter Z. (2011). “Sirius in Ancient Grek and Roman Literature: From The Orphic

- Argonautics to the Astronomical Tables of Georgios Chrysococca”, *Journal of Astronomical History and Heritage*, 14/3. 180-189.
- Theodossiou Efstratios, Manimanis Vassilios N., Dimitrijevic Milan S., Mantarakis Petros. (2011). “Gaia, Helios, Selene and Ouranos: The Three Principal Celestial Bodies and The Sky in The Ancient Grek Cosmogony”, *Bulgarian Astronomical Journal*, 16, 90-108.
- Toçoğlu Nurdan Tuhfe. (2007). “Karikatür’e Bedduâ”: Yeni Bir Kargış mı?, *Millî Folklor*, Yıl: 19, S: 75, 38-42
- Togan Z. Velidî. (1981). *Umumî Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Togan Zeki Velidî (1982). *Oğuz Destanı*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Togan Zeki Velidi. (1981). *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Togan Zeki Velidî. (1993). “Balasagun”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, TDV Yayınları, İstanbul.
- Tohliyev Bokican. (1996). “Kutadgu Bilig Poetikasi (Kızıl Renk Remzine Dair)”, 3. *Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri*, Ankara, TDK Yayınları, 1151-1156
- Tokaç Mahmut. (2014). “Ahlât-ı Erbaa ve Fuzûlî’nin Hekimliği”, *Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Dergisi*, 33, 94-99.
- Tokay, Y. (2012). “Dîvânü Lugâti’t-Türk’te Geçen çıçalak ‘serçe parmak’ ve çıçamuk ‘yüzük parmağı’ Kelimeleri Üzerine Bazı Düşünceler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(22). 204-210
- Tokel D. A. (2004). “Lokman”, *Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü*, C. 4, AKM Yayınları, Ankara.
- Tokel D. A. (2004). “Nûşirevân”, *Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü*, C. 4, AKM Yayınları, Ankara.
- Toker İhsan. (2009). “Renk Simgeçiliği ve Din: Türk Kültür Yapısı İçinde A-Kara Renk Karşıtlığı ve Bu Karşıtlığın Modern Türk Söylemindeki Tezahürleri Üzerine”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 50/2, 93-112.
- Toker Mustafa, Uygun Muhsin. (2016). Bozkır Adında Geçen ‘Boz’ ve ‘Kır’ Adlarının Dünden Bugüne Kullanım Alanları ve Kullanım Özellikleri, *Uluslararası Sempozyum: Geçmişten Günümüze Bozkır (6-8 Mayıs 2016) Bildirileri*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Konya, 575-590.
- Toklu Osman. (2009). *Dilbilime Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Tokyürek Hacer, (2012). “Eski Uygurca Metinlere Göre Budizmin Manihaizme Etkisi”, *Turkish Studies*, Cilt: 7, Sayı: 4, s. 2889-2906.
- Tokyürek Hacer, (2013). “Eski Uygurcada Hayvan Adları ve Bunların Kullanım Alanları”, *TÜBAR*, XXXIII, 221-281
- Tokyürek Hacer. (2014). “Eski Uygurcada Ayurveda Tıbbı ve Beş Unsur”, *Türkiyat Mecmuası*, 24/2, 235-260.
- Tonga Necati. (2009). “Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatında Bedduâ Şiirleri”, *Lânet Kitabı*, Editör: Emine Gürsoy Naskali, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 471-496
- Topaloğlu Bekir. (2002). Kıyamet, *TDVİA*, C. 25, TDV Yayınları, İstanbul.

- Topaloğlu Bekir. (2012). Tövbe, *TDVİA*, C. 41, TDV Yayınları, İstanbul.
- Toparlı Recep. (1996). Türkçemizde Galat Sözcükler, *Türk Dili Dergisi*, Sayı: 540, 607-618.
- Topçu Nazmiye. (2001). “Fransızca ve Türkçe Renk İsimleri İçeren Deyimlerin Karşılaştırılması”, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S: 20, 131-140
- Topdemir Hüseyin Gâzî. (2011). “Tarih Boyunca Geliştirilmiş Evren Modelleri-1: Yer Merkezli Evren Modeli”, *Bilim ve Teknik*, 104-16.
- Toprak Adnan. (2008). *Doğu-Batı Kültürel Etkileşiminde İpek Yolu (Başlangıçtan Göktürk Dönemi Sonuna Kadar)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Gazi Üniversitesi SBE, Ankara.
- Toprak Funda. (2004). “Türklerde Kozmoloji Bilgisi ve İslâm Sonrası Metinlerde Geçen Yıldız-Gezegen İsimlerinin Etimolojisi”, *TİKA I. Uluslararası Türkoloji Sempozyumu*, 31 Mayıs-4 Haziran 2004, Kırım-Ukrayna, 20-27.
- Toprak Funda. (2011). “Defter-i Cengiz-Nâme’de Boy Nişanları ve Damgalar”, *Turkish Studies*, 6/1, 555-574.
- Toprak Funda. (2013). “Çağatay Şiirinde Vahşi Hayvanlar ve Yırtıcı Kuşlar”, *Turkish Studies*, 8/9, 105-124.
- Toprak Funda. (2017). “İnsan-ı Kâmil’e Bakışlarıyla Yusuf Has Hâcib ve Hoca Ahmed Yesevî”, *Bilig Dergisi*, 80, 95-122.
- Toprak Süleyman. (1997). “Haşır”, *TDVİA*, C. 16, TDV Yayınları, İstanbul.
- Tor Gülseren. (1982). *Anadolu Ağzlarında Organ Adları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi SBE, Ankara.
- Torun Yeter. (2011). “Dede Korkut Hikâyelerinde Barınma ile İlgili Sözcükler ve Bu Sözcüklerin Birlikte Kullanımı Üzerine”, *Turkish Studies*, 6/3, 1251-1263.
- Torun Yeter. (2012). “Dîvânü Lûgati’t-Türk’ten Türkiye Türkçesi Ağzlarına Deve İle İlgili Söz Varlığı Üzerine”, *Turkish Studies*, 7/1, 1995-2002
- Tosun Ali Rıza. (2007). *Hüseyin Rıfka Tamani’nin Çalışmaları Işığında Öklid Geometrisi’nin Türkiye’ye Girişi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara.
- Toygar H. Kâmil. (1961). “Ankara Folklorunda İlençler”, *Türk Folklor Araştırmaları*, VI/141, 2367-2369.
- Törenek Mehmet. (2000). “Recaizade Mahmut Ekrem’in ‘Bülbül’ Redifli Şiir ve Ona Yazılan Nazireler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14, 169-185.
- Törökan Uulu E. (2015). Burana Müzesi ve Balasagun, Çeviren: Bilal Yıldız, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.4, 121-145.
- Tufantoz Abdurrahim. (2008). “Orta Asya’dan Balkanlar’a Türklerde Pişi ve Helva Pişirme Geleneği”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, 45, 69-81.
- Tufar Nicolai. (2010). Türk Dilinde Meronimi.Organ Adları, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara.

- Tuğuşeva L. Yu. (1991). *Uygurskaya Versiya Biografii Syuan'-Tszana*, SSSR Akademiya Nauka, Moskva.
- Tuğ Salih. (1965). “Eserlerinde Raslanan İfadelere Göre Sarahsî'nin Hapis Hayatı”, 900. *Ölüm Yıldönümü Münasebetiyle Büyük İslâm Hukukçusu Şemsu'l-E'imme Es-Serahsi Armağanı*, Ed.: Neşet Çağatay, Ankara, AÜ İlâhiyat Fakültesi Yayınları, 43-60.
- Tuğçe Tanrıkut. (2014). *Türkiye Türkçesinde Renk Adları (Yapı-Köken)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Yıldırım Beyazıt Üniversitesi SBE, Ankara.
- Tuğlacı Pars, *Türkçe-Fransızca Sözlük*, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1991
- Tunakan Seniha. (1950). “Saç Rengi ve Kalıtımı ve Bugünkü İnsan Irklarındaki Saç Renklerinin Doğuşu”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 8, S: 3, 319-325, s. 321, 335;
- Tunç Cihat. (1994). “Ecel”, *TDVİA*, C. 10, TDV Yayınları, İstanbul.
- Tural Sadık. (2006). “Zaman”, *Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü*, C.VI, AKM Yayınları, Ankara.
- Turan Osman. (1942). “İlig Unvanı Hakkında”, *Türkiyât Macmuası*, VII-VIII, 192-199.
- Turan Osman. (1944) “Terken Unvanı”, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I, Ankara, 67-73
- Turan Osman. (1969). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul.
- Turan Osman. (2009). *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul, Ötüken Yayınları.
- Turan Şerafettin. (2009). “Silâhdar”, *TDVİA*, C. 37, TDV Yayınları, İstanbul.
- Turgut Ali Kürşat. (2013). “İbn Haldûn Felsefesinde Tabiat-İnsan İlişkisi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 2/31, 173-190.
- Tursun Tuba. (2016). *Orhun Yazıtlarındaki Türk Sözcüğü Üzerine Fonetik, Morfolojik ve Semantik Açısından Bir İnceleme*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Denizli.
- Tülüce Adem. (2016). *Bizans Tarih yazımında Öteki Selçuklu Kimliği*, Doğu Batı Yayınları, İstanbul.
- Tülücü Süleyman. (1993) Câhız'ın Türkler'le İlgili Önemli Bir Eseri: Menâkıbü Cündi'l-Hilâfe ve Fezâilü'l-Etrâk, *Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 11. Sayı, 176-182, s.79-180
- Tülücü Süleyman. (1995). İbn Mühennâ Sözlüğü ve Bu Sözlükte “Kadın” ve “Kadın Akralık Adları” İçin Kullanılan Sözler, *Erzurum Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S: 2, 155- 165, s. 163
- Türcan Talip. (2010). “Şeriat”, *TDVİA*, C. 38, TDV Yayınları, İstanbul.
- Türk Vahit. (2011). “Orhun Yazıtlarından Kutadgu Bilig'e”, *Türk Yurdu*, S. 283, 77-82.
- Türkdoğan Melike Gökcan. (2010). “Siyasetnâmeler ve Bir Siyasetnâme Örneği Olarak Ahmedî'nin İskendernâme'si”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/12, 418-430.
- Türker Ferah. (2012). “Altay Türklerinin Anlatmalarında Mitik Bir Varlık: Celbegen”, *Millî Folklor*, 24/ 94,81-90.

- Türkmen Fikret. (2012). “Türk Kültürünün Tarihi Gelişim İçinde Hayvan ve Bitkilerin “Ölçü Birimi” Olarak Kullanılması Hakkında”, *Millî Folklor*, Yıl:24, C.12, S. 95, 96-102.
- Türkmen Seyfullah. (2006). *Eski Anadolu Türkçesinde Tıp Terimleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Kırıkkale Üniversitesi SBE, Kırıkkale.
- Türkmen Seyfullah. (2009). Arap Harfli Yazının Yanlış Yorumlanmasıyla Standartlaşmış Kelimeler, *Türkbilig*, S. 17, 146-157, s. 156.
- Türközü S. Göksel, Ferendeci S. Yeşim. (2004). Türkçe ve Korecedeki “Baş (Kafa) ve Başta Bulunan Organ Adlarıyla İlgili Deyimlerin İncelenmesi, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 44/1, 93-109, s. 107
- Türktaş M. Metin. (2013). “Dede Korkut Hikâyelerinde Adı Geçen Hayvanlar ve Bu Hayvanların Diğer Türk Lehçelerindeki Adlandırılışları”, *Önder Göçgün’e Armağan*, (ed. Mithat Aydın), C.2, Pamukkale Üniversitesi Yayınları, Denizli, 1093-1102.
- Uçar Aslı Yılmaz. (2012). Osmanlı Siyaset-Yönetim Düşün Geleneği: Dâire-i Adâlet’in Yönetimi, *Memleket-Siyaset-Yönetim Dergisi*, C.7 S.17, 1-33
- Uçar Erdem, “Kutadgu Bilig’in Kronolojik Kaynakçası Hakkında Bir Deneme”, *SOBİAD Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 2015, 2, 62-100
- Uçar Erdem, “Kutadgu Bilig’in Kronolojik Kaynakçası-Tekmilleştirilmiş Versiyon”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 2015
- Uçar İlhan. (2011). “Baş, Kafa, Ser Kelimelerinin Eş Anlamlılığı ve Baş Kelimesine Divanü Lugati’t Türk Merkezli Bir Yaklaşım”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4/17, 186-203.
- Uçar İlhan. (2012). “Türkiye Türkçesinde Organ Adlarıyla Oluşturulmuş Bitki Adları”, *TÜBAR*, XXXII, 285-306.
- Uçar İlhan. (2013). “Kavram-Çağırışım-Kelime” Bağlamında Bitki Adlarına Anlam Bilimsel Bir Yaklaşım, *Turkish Studies*, 8/1, 2671-2683.
- Uçar İlhan. (2013). “Yetiştigi/Geldiği Coğrafya veya Etnik Adlandırmayla Oluşturulan Bitki Adları”, *Zeitschrift für die Welt der Türken*, 5/1, 115-135.
- Uçar İhan. (2013). “Türkiye Türkçesinde Hayvan Adlarından Türetilmiş Bitki Adları”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2/1, 1-19.
- Uçar Zofie. (2014). Türk Kültüründe Geyik ve Geyikli Baba Üzerine Gözlemler, *Kültür Evreni*, Sayı:21, 129-145, s. 134
- Uğur Hatice. (2005). *Osmanlı Afrikası’nda Bir Sultanluk Zengibar*, Küre Yayınları, İstanbul.
- Uğurlu Mustafa. (2004). Zur Rolle der Schrift bei der Standardisierung in der Sprache”, *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Ankara: TDK Yayınları, s. 415
- Uhlig Helmut. (2000). *İpek Yolu*, (çev. Alev Kırım), Okyanus Yayınları, İstanbul.
- Uludağ Mehmet Bülent. (1996). Anadolu ve Kafkasyadaki Müslüman-Hristiyan Etkileşiminde İki Mühim İsim: Yunus Emre ve Şota Rustaveli, *Bilig-3/Güz 96*, 171-174
- Uludağ Süleyman Âlem. (1989). Âlem (Tasavvuf). *TDVİA*, C.2, 360-361

- Uludağ Süleyman,(2012). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Uludağ Süleyman. (1991). “Amel”, *TDVİA*, C. 3, TDV Yayınları, İstanbul.
- Uludağ Süleyman. (1991). “Asıl”, *TDVİA*, C.3, TDV Yayınları, İstanbul.
- Uludağ Süleyman. (2007). “Recâ”, *TDVİA*, C.34, TDV Yayınları, İstanbul.
- Uludağ Süleyman. (2012). “Tövbe (Tasavvufta)”. *TDVİA*, C. 41, TDV Yayınları, İstanbul.
- Uludağ Süleyman. (2013). “Velî”, *TDVİA*, Cilt: 43, TDV Yayınları, İstanbul.
- Ulukan Ayşe. (2012). *Dede Korkut Hikayeleri ve Grimm Masallarında Kültür ve İnançlara Yerleşmiş Renk ve Sayı İmgelemi*, Sakarya Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya
- Ulukan Ayşe. (2012). Farklılığın Renk ve Sayılarda Buluşan Aynılığı, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S: 48, 165-190, s. 167
- Uluslan Şahin Şayan. (2005). Türk Kültüründe At Arabası (At Arabalarının Dili). *Bilig*, Kış/2005, sayı 32, 165-178, 165
- Unat Yavuz. (1996). *Fergâni'nin “Kitâb el-Fusûl” Adlı Kitabı Üzerine Bir İnceleme*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara.
- Unat Yavuz. (1998). “Fergânî'nin ‘Astronominin Özeti ve Göğün Hareketlerinin Esasları’ Adlı Astronomi Eseri, *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 38/1-2, s. 405-423.
- Unat Yavuz. (2000). “Eski Astronomi Metinlerinde Karşılaşılan Astronomi Terimlerine İlişkin Bir Sözlük Denemesi”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 11, 633-696.
- Unat Yavuz. (2008). *Tarih Boyunca Türklerde Gökbilim*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Unat Yavuz. (2016). “Aristoteles’in Evren Anlayışı ve İslâm Astronomisine Etkisi”, *Aristoteles Sempozyumu, Düşünbil Akademi*, 18-19 Haziran 2016, Ankara, 1-22.
- Uncu Ebru. (2011). *Eski Mezopotamya ve Yunan Dünyasında Din ve Tanrılar*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi, SBE, Denizli.
- Uncu Ebru. (2013). “Mezopotamya, Anadolu ve Mısır Medeniyetlerinde Güneş Kültü”, *History Studies*, V/1, 349-366.
- Useev Nurdin. (2012). “Köktürk Harfli Yenisey Yazıtlarındaki Kadını Bildiren Kelimelerin Anlamına Göre Eski Türklerde Kadın İmajı”, *Dil Araştırmaları*, 11, 57-66.
- Useev Nurdin. (2016). Manas Destanı’nda “Bark” Kelimesi ve Eski Türk Mezar Geleneği, *Türk Dünyası Dergisi*, 42, 173-191.
- Ustaoğlu Eda. (2007). *Renklerin İnsan Yaşamındaki Yeri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Maltepe Üniversitesi SBE, İstanbul.
- Uygun Mehmet Nuri. (2013). “Zikir”, *TDVİA*, C. 44, TDV Yayınları, İstanbul.
- Uysal İdris Nebi. (2015). Kutadgu Bilig’deki Tuş Çekim Edatı Üzerine, *Erdem Dergisi*, 87-100, s. 98
- Uzel İlter. (2000). *Anadolu’da Bulunan Antik Tıp Aletleri*, TTK Yayınları, Ankara
- Uzun Mustafa. (1998). “Hilye”, *TDVİA*, C.XVIII, TDV Yayınları, İstanbul.

- Uzun Mustafa,(2000). “İsâ (Türk Edebiyatı)”, *TDVİA*, C. 22, TDV Yayınları, İstanbul.
- Uzun Mustafa. (1992). “Edebiyatta Burç”, *TDVİA*, C. 6, TDV Yayınları, İstanbul.
- Uzun Mustafa. (1993). “Dahhâk (Türk Edebiyatında)”, *TDVİA*, C.VIII, TDV Yayınları, İstanbul.
- Uzun Mustafa. (2003). “Lokman (Türk Edebiyatında)”, *TDVİA*, C. XXVII, TDV Yayınları, İstanbul.
- Uzun Mustafa. (2005). Mi'râciyye, *TDVİA*, C. XXX, TDV Yayınları, İstanbul.
- Uzun Mustafa. (2009). “Siyer ve Megâzî (Türkçe Siyer Kitapları)”, *TDVİA*, C. XXXVII, TDV Yayınları, İstanbul.
- Uzun Mustafa. (2010). “Süreyyâ”, *TDVİA*, , C. 38, TDV Yayınları, İstanbul.
- Uzunçarşılı İsmail Hakkı. (1988). *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*, TTK Yayınları, Ankara.
- Uzunpostalcı Mustafa. (1993). “Cemaat”, *TDVİA*, C.7, TDV Yayınları, İstanbul.
- Üçer Müjgan. (2009). Sivas Yöresinde Bedduâlar, *Lânet Kitabı*, Editör: Emine Gürsoy Naskali, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 301-312
- Üçok Bahriye. (2011). *İslâm Devletlerinde Türk Nâibeler ve Kadın Hükümdarlar*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul
- Üçok Necip. (2004). *Genel Dilbilim*, Multilingual Yayınları, İstanbul.
- Ülgener Sabri F. (1981). *Zihniyet ve Din*, Der Yayınları, İstanbul.
- Ülken Hilmi Ziya, Fındıkoğlu Ziyaeddin Fahri. (1940). *İbni Haldun*, Kanaat Kitabevi, İstanbul.
- Ülken Hilmi Ziya. (1997). *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, Ülken Yayınları, İstanbul.
- Ülkü Vural. (1993). *Almanca-Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara.
- Ümit Özgür Demirci. (2014) “Uygur Metinlerinde Yılan”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Ankara, cilt: 9/3, 541-547.
- Ünlü Suat. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi SBE, Ankara.
- Ünlü Suat. (2011). “İlk Türkçe Kur'an Tercümelerinde Uhrevi Yer Adları”, *Turkish Studies*, Volume 6/2 Spring, 985-1032
- Ünlü Suat. (2012). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Yayınevi, Konya.
- Ünlü, Suat. (2007). İlk Türkçe Kur'an Tercümelerine Göre Esmâ-i Hüsnâ, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/ 2, 215-285.
- Ünver A Süheyl. (1936). *Uygurlarda Tababet*. İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Sayı:3.
- Ünver İsmail. (1975). *Türk Edebiyatında Manzum İskender-nâmeler*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniveristesi DTCF, Ankara.
- Ünver İsmail. (1983). *Ahmedî, İskender-nâme: İnceleme-Tıpkıbasım*, TDK Yayınları, Ankara.

- Ünver İsmail. (1999). “İskender-Edebiyat”, *TDVİA*, C.XXII, TDV Yayınları, İstanbul.
- Ünver Süheyl. (1968). *Lokman Hekim*, Lokman Sağlık Yayınları, İstanbul.
- Üstüner Ahat. (1989). *Karahanlıca ve Eski Anadolu Metinlerinde Deyimler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atasözleri, Fırat Üniversitesi SBE, Elazığ.
- Üstüner Ahat. (1991). Kutadgu Bilig’de Atasözü, *Fırat Üniversitesi SBE Dergisi*, 5/1, 391-428
- Üşenmez Emek. (2010). *Karahanlı Türkçesinin Sözlüğü*, Doğu Kitabevi, İstanbul.
- Üşenmez Emek. (2006). “Türkçe İlk Kur’an Tercümesi ve Tercümedeki İslâmî Terimlerin Türkçe Karşılıkları Üzerine”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 1, 89-99.
- Üşenmez Emek. (2008). “Karahanlı Eserlerindeki Söz Varlığı Hakkında”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, III/1, 247-253
- Üşenmez Emek. (2008). “Tün Sözü Üzerine”, *Turkish Studies*, 3/1, 399-404
- Üzüm İlyas. (1998). “Hüküm”, *TDVİA*, C. 18, TDV Yayınları, İstanbul.
- Üzüm İlyas. (2003). “Lokmân Sûresi”, *TDVİA*.C.XXVII, TDV Yayınları, İstanbul.
- Vardar Berke vd. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual Yabancı Dil Yayınları, İstanbul.
- Vardar Kadriye Figen. (2009). “Kutadgu Bilig’de Yer Alan Renk Kavramları”, *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hâcib ve Eseri, Kutadgu Bilig Bildirileri (26-27 Ekim 2009)*, (haz. Musa Duman), TDK Yayınları, Ankara, 581-606.
- Varis Abdurrahman. (2004). “Orta Asya’daki Bir Kısım Yer Adları ve Bu Yer Adlarının Tarihi Süreç İçerisindeki Siyasî Durumu Üzerine”, *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri 8-10 Mayıs 2002*, Ankara, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, 202-219, s. 210
- Varis Abdurrahman. (2003). “Tarihî Türk Şehri Balasagun Hakkında Yeni İncelemeler”, *TTK Belleten*, C. LXVII, S: 250, 1-11, s. 6, 7, 11
- Varis Abdurrahman. (2004). “Tarihteki Efsânevi Turan Padişahı Alp Er Tunga Hakkında”, *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 35, 1-8
- Varlı Abdussamet. (2005). *Kur’an’da Dünya Ahiret Dengesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara.
- Vásáry István. (2012). “Moğollarda Süt Kardeşler Kurumu (Emıldâş ve Kökâldâş)”, (çev. Hülya Uysal), *AÜDTCF Türkoloji Dergisi* 19/1, 103-118
- Vaux de Carra. (1993). “Bülbül”, *İslâm Ansiklopedisi*, C.III, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Vladimirtsov Boris Yakovleviç. (2010). “Eski Türkçede Ötüken Yiş Kelimesi Üzerine”, (çev. Reshide Adzhumerova, Emine Atmaca), *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C.X, S:1, 207-210.
- von Gabain Annemarie, R. Rachmati, Bang Willy. (1934). *Türkische Turfan-Texte VI: Das Budistische Sutra Sekiz Yükmek*, Verlag der Akademie der Wissenschaften, Berlin.

- von Gabain Annemarie. (1968). “Renklerin Sembolik Anlamları”, Çeviren: Semih Tezcan, *AÜDTCF Türkoloji Dergisi*, 3/1, 107-113.
- von Gabain Annemarie. (2009). *Türkoloji Makaleleri*, (der. ve şerh ed. Yusuf Gedikli), Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul.
- von Gabain Annemarie. (2007). *Eski Türkçenin Grameri*, (çev. Mehmet Akalın), TDK Yayınları, Ankara.
- von Hommel Fritz. (1932). Zu den Alttürkischen Sprichwörten, *Asia Major, Hirt Anniversary Volume*, AM, Londra, 182-193.
- Vovin A. (2007). “Once again on the Etymology of the Title qayan”, *Studia Etymologica Cracoviensia*, 12, 177-187.
- Voynikov Zhivko, Some Ancient Chinese Names in East Turkestan And Central Asia And The Tocharian Question, s.97-98.<http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/SOME%20ANCIENT%20CHINESE%20NAMES%20IN%20EAST%20TURKESTAN%20-%20final.pdf> Erişim: 09.09.2016
- Wei Shih. (2004). “Tabgaçlar’da Paranın Kullanımı Araştırması”, *Hsü-ch’ang Üniversitesi Dergisi*, Sayı: 1, s. 41-44.
- Weiss J. (1993). “İsim”, *İslâm Ansiklopedisi*, V/2, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Wensinck A. J.- Köprülü Fuad. (1993). “Asâ”, *İslâm Ansiklopedisi*, C.1, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Williams Monier. (1960), *A Sanskrit-English Dictionary Etymologically And Philologically Arranged With Special Reference To Cognate Indo-European Languages*, Clarendon Press, Oxford.
- Wittgenstein Ludwig. (2014). “Renkler Üzerine Düşünceler”, (çev. İlyas Altuner), *Beytulhikme*, 4/1, 115-123.
- Woodman Paul (ed.). (2012). *The Great Toponymic Divide: Reflections on the definition and usage of endonyms and exonyms*, Head Office of Geodesy and Cartography, Warszawa.
- World Uyghur Congress (WUC). (2012). *Report is to inform the international community about the thousands of enforced disappearances of civilians from Urumqi and other cities in East Turkestan*, People’s Republic of China since the 5 July incident in 2009, Cases of Enforced Disappearances of Civilians in East Turkestan (Xinjiang Uyghur Autonomous Region, People’s Republic of China) After the 5 July Incident of 2009, August 2012, pp.1-46
- Xolmuradova Mushtariy. (2017). “Khutadgu Bilig” related to lexical medicine, *Iranian Journal of Social Science and Humanities Research*, Volume 5, Issue 2, 79-82, p. 80
- Yahya Kemâl. (1974). Diyâr-ı Rûm Ne Demektir?, *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, 1 Ocak 1974, Yıl: 3, Sayı: 1, 16-19
- Yahya Özdoğan, Işık Nermin. (2008). Geleneksel Türk Mutfağında Şerbet, *38.Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi 10-15.09 2007*, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, C. III, 1059-1077, s. 1062

- Yakupoğlu Cevdet. (2010). “Türkistan’ın Büyük Türk Boylarından Çiğiller ve Anadolu’da İskân İzleri”, *AÜDTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIX/ 47, 103-136.
- Yaltkaya Şerafettin. (1942). “Tarihte Renk”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Mecmuası*, 7, 41-47
- Yaman Ahmet. (2009). “Siyer”, *TDVİA*, C. XXXVII, TDV Yayınları, İstanbul.
- Yaman Bahattin. (2002). *Osmanlı Resim Sanatında Kıyamet Alametleri: Tercüme-i Cifru’l-Câmi ve Tasvirli Nüshaları*, (Basılmamış Doktora Tezi) Hacettepe Üniversitesi SBE, Ankara.
- Yang Min Ji. (2014). *Türk ve Kore Halklarının Ölümle İlgili İnanış ve Uygulamaları (Karşılaştırmalı Bir Çalışma)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri.
- Yaran Rahmi. (2002). “Kefâret (Fıkıh)”, *TDVİA*, C. 25, TDV Yayınları, İstanbul.
- Yardım Ali. (1989). “Hazreti Peygamberi Anlatan İlim Dalları ve Şemâil Nev’i”, *Diyanet Dergisi*, C. XXV, S: 4, 213-220
- Yasdıman Hakkı Şah. (2011). Yılan, Havva, Âdem Arasında Geçen Olaylara İslâm ve Yahudiliğin Bakışı”, *DEÜİFD*, XXXIV, .9-35.
- Yaşar Kalafat, (2011). *Türk Kültürlü Halklarda Ölüm*, Berikan Yayınevi, Ankara.
- Yaşaroğlu M. Kamil. (2006). “Namaz”, *TDVİA*, C. 32, TDV Yayınları, İstanbul.
- Yaşaroğlu M. Kâmil. (2006). “Musannifek”, *TDVİA*, Cilt: 31, TDV Yayınları, İstanbul.
- Yavuz Ömer Faruk. (1997). *Kur’an ve Kıyamet*, İstanbul, Marifet Yayınları, s. 90.
- Yavuz Salih Sabri. (2005). “Mi’rac”, *TDVİA*, C. XXX, 132-135.
- Yavuz Salih Sabri. (2008). “Kâşgarlı Mahmud’un Yaşadığı Dönemin İnanç Coğrafyası ve Eserinde İnançla İlgili Kavramlar”, *Rize Üniversitesi Uluslararası Kâşgarlı Mahmud Sempozyumu*, 17-19 Ekim 2008, 128-138.
- Yavuz Serdar. (2013). Dîvânü Lugâtî’t-Türk’teki Akrabalık Adları ve Bu Adların Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Karşılıkları, *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl:17, S:56, 345-360.
- Yavuz Yusuf Şevki. (1992). Ba’s, *TDVİA*, C. 5, 98-100, s. 98
- Yavuz Yusuf Şevki. (2001). Kader, *TDVİA*, C. 24, 58-63, s. 58
- Yavuz Yusuf Şevki. (2002). Kıyamet Alâmetleri, *TDVİA*, C. 25, 522-525, s. 522, 525
- Yavuz Yusuf Şevki. (2003). Levh-i Mahfuz, *TDVİA*, C. 27, s. 151
- Yaylagül Özen. (2014). “Eski Uygur Türkçesi ve Batı Orta Türkçesiyle Yazılmış Tıp Metinlerindeki Filler”, *Bilig*, 68, 267-296.
- Yazıcı Tahsin. (1994). Efrâsiyâb, *TDVİA*, C. X, 478-479, s. 478
- Yeniterzi Emine. (1993). *Divan Şiirinde Na’t*, Ankara TDV Yayınları.
- Yeniterzi Emine. (2002). Türk Edebiyatında Na’tlere Dâir, *Türkler Ansiklopedisi*, İstanbul, Yeni Türkiye Yayınları, C.XI, 762-767.

- Yeniterzi Emine. (2006). “Ahmedi Dâî’nin Vasiyyet-i Nûşirevân Adlı Mesnevisi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 19,1-25.
- Yeniterzi Emine. (2006). Na’t (Türk Edebiyatı). *TDVİA*, C.32, 436-437.
- Yeniterzi Emine. (2010). “Klasik Türk Şiirinde Ülke ve Şehirlerin Meşhur Özellikleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Klasik Türk Edebiyatının Kaynakları Özel Sayısı-Prof. Dr. Turgut Karabey Armağanı*, 3/15, 301-334
- Yeniterzi Emine. (2010). Klasik Türk Şiirinde Ülke ve Şehirlerin Meşhur Özellikleri, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Klasik Türk Edebiyatının Kaynakları Özel Sayısı-Prof. Dr. Turgut Karabey Armağanı*, 3/15, 301-334.
- Yeşildal Ünsal Yılmaz. (2007). *Anadolu Folklorunda Geyik*, Selçuk Üniversitesi SBE (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya.
- Yetiş Kazım. (1991). “Bahariyye”, *TDVİA*, C.4, TDV Yayınları, İstanbul.
- Yıldıran İbrahim. (1999). Kavramsal ve Fonksiyonel Açıdan Türklerde Yorga/Rahven Biniciliğin Tarihsel Gelişimi ve Türkiye’de Geliştirme Perspektifleri”, *Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, IV/2, 43-58.
- Yıldırım Ali. (2006). Renk Simgeçiliği ve Şeyh Gâlib’in Üç Rengi, *Millî Folklor*, C. 9, S:72, 129-140, s. 140
- Yıldırım Cemal. (2003). *Bilim Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Yıldırım Elvin. (2012). *Türk Kültüründe Renkler ve İfade Ettikleri Anlamlar*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul.
- Yıldırım Fikret. (2013). “On the Titles Ten-si and Kan in the Irk Bitig”, *Dil Araştırmaları*, 13, 141-150.
- Yıldırım Hafsanur. (2015). “Divan Şairlerine Göre Burçlar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/ 41, 340-353.
- Yıldırım Halil İbrahim. (2006). *Tövbe Kavramı ve Kelam Ekollerinin Tövbe Anlayışlarının Mukayesesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri.
- Yıldırım Kürşat,(2012). “Erken Tabgaç (T’o-Pa) Tarihinin Ana Hatları (Wei Shu’nun İlk Bölümüne Göre)”, *Turkish Studies*, 7/3, 2711-2738.
- Yıldırım Kürşat. (2012). Başlangıcından II. Yüzyılın Ortalarına Kadar Doğu Türkistan İle Çin Münâsebetlerine Genel Bir Bakış, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2/3, 123-156
- Yıldırım Kürşat. (2012). Doğu Türkistan ve İlk Sâkinleri, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/1 419-440.
- Yıldırım Kürşat. (2013). *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Yıldırım Kürşat. (2015). *Doğu Türkistan’ın Yer Adları*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Yıldırım Kürşat. (2016). “Eski Türk Tarihinin Mekânı Üzerine-I: Şehir”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 352, 22-26.
- Yıldırım Nimet (2008). “Rüstem-i Zâl”, *TDVİA*, C. XXXV, TDV Yayınları, İstanbul.
- Yıldırım Nimet. (2012). *İran Edebiyatı*, Pinhan Yayınları, İstanbul.

- Yıldırım Nimet. (2012a). *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, Pinhan Yayıncılık, İstanbul.
- Yıldırım Nuran. (2011). Onbeşinci Yüzyıla Ait Cerrahnâmeler, *Lokman Hekim Journal*, 1/1, 19-28.
- Yıldırım Şinasi. (2004). “Etnobotanik ve Türk Etnobotaniği”, *Kebikeç*, 17, 175-193.
- Yıldız Bilal. (2014). Balasagun-Burana Açık Hava Müzesi ve Arap Harfleriyle Yazılmış Mezar Taşları, *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl:7, S: XVIII, 185-221.
- Yıldız Hakkı Dursun. (1991). “Arap”, *TDVİA*, C.III, TDV Yayınları, İstanbul.
- Yıldız Hakkı Dursun. (2000). *İslâmiyet ve Türkler*, Kamer Yayınları, İstanbul.
- Yıldız Kocasavaş. (2000). “Türkçe’nin Tarihî Dönemlerinde Ölüm Kavramının İfadesi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 29, 77-115.
- Yıldız Muharrem. (1988). *Kitab-ı Mukaddes ve Kur’an-ı Kerim Açısından Ad-Semud ve Lut Kavimleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi SBE, Konya.
- Yıldız Naciye. (2013). “Kırgız ve Türkiye Türkçesinde Göz Kelimesi ile Kurulmuş Deyimlerin Mukayesesi”, *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 20-25 Ekim 2008*, C.IV, Ankara, TDK Yayınları, 4719-4758, s. 4735
- Yıldız Osman. (1998). “Orta Türkçe Metinlerinde Peygamber Terimiyle Anlamdaş (Synonyme) Türkçe Kökenli Terimler”, *SDÜ İlahiyat Fakültesi Dekanlığı, I. Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğleri*, Isparta, 325-338.
- Yıldızdağ Cengiz. (2005). VII-X. YY. 'larda İpek Yolu Ticaretinin Türk Tarihine Etkileri, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi SBE, İstanbul.
- Yılmaz Can. (2002). Anadolu Öncesi Türk Kenti, *Türkler Ansiklopedisi*, C.3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Yılmaz Gülsüm Killi. (2007). “Hakaslarda Ölüm İle İlgili Gelenekler”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4/4, 65-87.
- Yılmaz Kemale. (2010). “Dede Korkut Destanı’nda Duâ”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2, 144-157
- Yılmaz Mehmet Fatih. (2006). *Anlambilimsel Bağlamıyla Dîvânü Lûgati’t-Türk’te Mutfak Kültürü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, Samsun.
- Yılmaz Ümit. (1991). *Renk Psikolojisi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi SBE, Eskişehir.
- Yılmaz Yakup, Dağtaş Hamide. (2014). “Türkiye Türkçesinde Bitki Adları ve Yetiştigi Yerle İlişkisi”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/ 6, 231-239.
- Yiğit Ali, Çakır Sema, Yıldız Gülseren, Aslım Gökhan. (2011). “Bayraklarda Kullanılan Hayvan Figürleri Üzerine Bir İnceleme”, *Veteriner Hekimler Derneği Dergisi*, 82/2, 51-58.
- Yiğit Ali, İzmirli Serdar, Yaşar Aşkın. (2013). “Haza Kitâbu Baytarnâme” ve “Tercüme-i Baytarnâme” de Tıp ve Veteriner Hekimliği Alanında Ortak Uygulamalar Üzerine Bir Değerlendirme”, *Lokman Hekim Journal*, 3/1, 7-14.

- Yiğit Turgut. (2002). “Hititçe Çivi Yazılı Belgelere Göre Çoban”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 32/20, 179-202.
- Yin-t’ien Wang. (2005). “Sasani İran’ı ve Tabgaçlar’ın P’ing-ch’eng Şehri”, *Tunghuang Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2, s. 52-57.
- Yitik Ali İhsan. (2007). Oruç, *TDVİA*, C. 33, TDV Yayınları, İstanbul.
- Yöndemli Fuat, (2006). *Hayat Ağacı-Ejder-Yılan*, Nüve Kültür Merkezi Yayınları, İstanbul.
- Yörükoğlu Nihat Nuri. (1982). “Mesir Sözcüğünün Etimolojisi, Mesirin Terkibi ve İhdas Sebebi”, *Ankara Tıp Bülteni*, C. 4(2). 171-188, s. 179
- Yund Kerim. (1972). “Türklerin Kutlu Ağacı Kayın (Huş) Adı Üzerine”, *Türk Kültürü*, X/120, 1260-1264.
- Yunusoğlu Mağfîret Kemal. (2009). “Siyasetin ‘Renkleri’: Semantik Yaklaşım”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 6/ 2, 25-39.
- Yusuf Has Hâcib. (1999). *Kutadgu Bilig-I Metin*, (haz. Reşit Rahmeti Arat), TDK Yayınları, Ankara.
- Yusuf Has Hâcib. (2003). *Kutadgu Bilig-II*, (çev. Reşit Rahmeti Arat), TTK Yayınları, Ankara.
- Yusuf Has Hâcib. (2015). *Kutadgu Bilig*, (çev. Ayşegül Çakan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları), İstanbul.
- Yusuf Khass Hajib (1983). *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-İslâmic Mirror for Princes*, (translated with an introduction and notes by Robert Dankoff), The University of Chicago Press, Chicago and London.
- Yücedoğru Tevfik. (2006). “İtikad Esasları ve Özellikleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 15, S: 1, 177-186.
- Yükneki Edib Ahmed b. Mahmud. (2006). *Atebetü’l-Hakayık*, (haz. Reşid Rahmeti Arat), TDK Yayınları, Ankara.
- Yüksekkaya Sağol Gülden. (2003). “Ayakkabı Kelimelerinde Anlam Değişimleri”, *Ayakkabı Kitabı*, (ed. Emine Gürsoy Naskali), Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Yüksekkaya Sağol Gülden. (2005). “Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Tercümelerinde Esmâ-i Hüsnâ”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 15, 181-211
- Yüksekkaya Sağol Gülden. (2005). “Türklerde Evliliğin Algılanışı-Evlenmek Karşılığı Kullanılan Kelimelerden Hareketle-”, *Şinasi Tekin’in Anısına Uygurlardan Osmanlıya*, Simurg Yayınları, İstanbul, 661- 684.
- Yüksel Emrullah. (1998). “Hesap”, *TDVİA*, C. 7, TDV Yayınları, İstanbul.
- Yüksel Işın. (2013). *Türk Edebiyatı’nda Hz. Ömer Vecizeleri ve Bedreddin B. Himmet-Yârü’l-Mevlevî’nin “Faslü’l-Hitâb Min Kelâm-ı Ömer Bin Hattâb” Adlı Eseri*, (Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi SBE, Sivas.
- Zagórski Bogusław R.. (2010). Endonyms versus Exonyms: A Case Study in Standardization. With a List of Names of Arab Countries and Their Major Cities, *United Nations Group of Experts on Geographical Names (UNGEGN)*, Working

Group on Exonyms 10th Meeting, 28-30 April 2010, Tainach/Tinje, Austria, pp.1-48

- Zariç Mahfuz. (2011). “Turna’da Leyleğe Halk Şiirinde Göçmen Kuşlar”, *Hece Gezi Özel Sayısı*, 22, Ankara, 102-117
- Zariç Mahfuz. (2014). “Geyik Destanı (Destan-ı Geyik). Ebû Zerr ve Kardeşlik Eğitimi”, *Heceöykü*, 63, 144-153.
- Zavotçu Gencay. (1997). *Türk Edebiyatı’nda Gül ve Bülbül Mesnevileri (Mukayeseli Çalışma) C.I-II*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum.
- Zavotçu Gencay. (1998). “Mevlânâ’ya Ait Olduğu Düşünülen Küçük Bir Mesnevi: Bülbül-nâme”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (TAED)*, 9, 79-88.
- Zavotçu Gencay. (1998). “Türk Edebiyatında Yazılmış Gül ve Bülbül Hikâyeleri”, *Kültür Dünyası*, 34-38.
- Zavotçu Gencay. (2002). “Türk Edebiyatında Gül ve Bülbül”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Zieme Peter (1995). “Die alttürkischen Planetennamen”. *Laut und Wortgeschichte der Türk Sprachen (Turcologica 26)*. (ed. by B. Kellner-Heinkele, M. Stachowski), Otto Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 199–204.
- Zieme Peter. (1985). *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*, Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR (Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. Berliner Turfantexte. 13.).
- Zieme Peter. (2012). “Ordo Uluş, Solmı ve Beşbalık”, (çev. Şaban Doğan), *Abant İzzet Baysal Üniversitesi SBE Dergisi*, 12/ 2, 199-214.
- Zieme Peter. (2013). “Eski Türkçe Eş/Hanım Kelimesi Üzerine Bazı Açıklamalar”, (çev. Aybüke Betül Kıymaz), *Türkbilig*, C. 25, 129-133, s. 130
- Zieme Peter. (2014). “Eski Uygurcada Davul Manasında Kullanılan Sözlere Dair”, *AÜDTCF Türkoloji Dergisi*, 21, 1, 161-170, s. 166
- Zimmerman Carle C. (1964). *Le Play ve Sosyal İlimler Metodolojisi*, (çev. Oğuz Arı), İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Ziya Gökalp. (1941). *Yeni Hayat ve Malta-Küçük Mecmua Şiirleri*, İkbal Kitabevi, İstanbul.
- Ziya Gökalp. (1975). *Türk Ahlakı*, Türk Kültür Yayını, İstanbul.
- Ziya Gökalp. (1989). *Türk Medeniyeti Tarihi*, Toker Yayınları, İstanbul.
- Zonrnickaja M. J.A. (2002). “Yakut Şamanlarının Dansları”, (çev. Metin Özarslan), *Türkbilig*, 3, 187-192.
- Zsombor Bartos-Elekes. (2008). The Discussion On Terminology Of The Terms Exonym And Endonym, *Review of Historical Geography and Toponomastics*, III/5-6, 53-62.

DİZİN

Aşağıda yer alan dizindeki girdiler, çalışmada incelenen adlardır. Bazı adların altında o adla ilgili başka adlar da incelenmiş olmakla birlikte onlar bu dizinde yer almamıştır. Bazı girdiler anlamına göre birden fazla yerde ele alınmıştır. Bu sözcükler dizinde de ayrı girdiler olarak yer almaktadır. Buna karşılık yakın anlamlı sözcükler aralarına “-” imi konarak gösterileni aynı olan sözcükler ise aralarına “/” imi konularak kavram alanı çerçevesinde ilgili olduğu bölümde ele alındığı için dizinde de tek bir girdi altında gösterilmiştir.

‘Âd	435	arslan	868
‘alem başlar er-‘alem	321	art	536
‘alevî	921	artut~ertüt	992
‘Alî/Haydar	50	ârzû tilek	839
‘amel	952	as	758
‘arş	808	Ashâb-ı Ress	437
‘Atîk	46	asığcı	276
‘atâ	993	aş-yégü-yéyim	663
‘ayb	996	at	704
‘azâb	978	ata	180
‘İsâ	38	atım	321
‘iyâl	200	awçı	260
‘Usmân	49	awuç-awut	145
‘âkıbet	931	awurta	182
‘âlem	808	ay	836
‘âlim	370	aya	145
‘âmil	276	Aytoldı	79
açığ	991	azgan	624
açu~eçü	176	azuk	664
adâk	147	bağ	537
adaş	177	bağır	150
ağğır	703	bakırsukun -kürüd	840
açığ	740	Balasağun-Kuz Ordu	493
afsünçî-mu‘azzim	353	balık	761, 871
ağıcı	274	bark	537
ağız	108	barkın	184
ağı	639	basımçı	251, 321
ahlat-ı erbaa	156	basutçı	287
ajun	809	baş	104
ajunçı	390	başçı	391, 922
âkūr	536	batığ	539
al	595	Bayat	899
ala	596	bedel	979
alın	107	beğizçi	371
alkış-karğış	948	bél	134
ana	179	besmele	952
Apa	34	bey	392
arka	287	bıçış	993
arka-uça	134	bilek	140
arkun	703	bilge-bügü	372
arpa	672	biliş	185
arslan	740	bitig	914
		bitigçi	376

biyābān~beyābān 519
 boğ sın 100
 bod 100
 boğ-boğun 468
 boğuğ 593
 boğuz 134
 bor 684
 borçı 289
 boşğut 289
 boşuğ 993
 botu 707
 boyun 136
 boz 596
 bōri 745
 buğday başı 868
 Buğra Han 66
 buğra 708
 buğday 673
 buka 722
 bulak 709
 bulun 290
 burun 108
 busuğçı 251
 but 149
 but/burhan 916
 butık 616
 buyruk 377
 bŭğŭr 150
 bŭktel 710
 cehennem 934
 cemā‘at 436
 cennet 932
 cihōn 816
 cŭlāb 643
 cŭlāb 686
 cŭlengbīn 686
 çağan 761
 çağan 869
 çağrı beg 413
 çal 597
 çawlı beg 413
 çéček 616
 çéçeklik 519
 çerig 322
 çıbun 761
 Çigil 438
 çim 624
 Çīnlıg-Çīnī 444
 Çīn-Māçīn 495
 çumğuk 770
 çurnı 643
 dedikodu 996
 din 885
 dōst 186

Dört Eş: Dört Halife/Hulefâ-yı Râşidîn/Çâr-
 Yâr-i Güzîn 44
 du‘ā 952
 dünyā 816
 dŭrŭd 954
 dārŭ 639
 ecel 932
 eğertçi 324
 Efrasiyāb/Toña Alp 53
 ehl-i beyt 187
 ehl-i beyt 918
 ekhel 153
 el-elig 141
 élimğa 277
 elig asrakı 292
 elik 726
 em 639
 emçi 349
 eñ 109
 endām 100
 er at 292,
 er at 323
 erbüz 749
 erdeş~ ardaş 187
 erentir 869
 er-eren 188
 er-eren 327
 erğuvān 625
 érim 979
 erkeç 726
 erkek 191
 erñek 145
 esir 298
 esri 750
 éş 192
 eş(i) ~ işi 195
 et öz 102
 et 103, 667
 etçi-okıgçı 910
 etükçi 268
 ev 540
 ewçi-ewlik 196
 ewren 822
 farīza 974
 fazl 994
 felek 823
 Ferīdŭn 58
 ferīšte 911
 feylesŭf 379
 fidā 979
 fuḳḳā’ 687
 Fārŭḳ 47
 gŭr 542
 gülef 625
 gŭvāriş 643

ḥab	641	kağn	626
Ḥabeş	498	kağıl	617
ḥabīb/sewüg	918	kağun	673
hac	970	kağ	771
ḥağ	980	kalbüd	102
ḥağan	404	kalık	823
hakikat	888	kam	355
ḥakīm-ḥukemā	380	kan	155
ḥalīfet (ḥilāfet)	405	kanat-yüg	160
ḥalk- ḥalā'ık	472	kapuğcı- kapuğ başlar er-kapuğ il başı-	
ḥalvā	673	kapuğ başçısı	328
hamd/sipas/şükür/senā	955	kara kuş -oñay	842
ḥan	407	kara kuş	772
ḥaşem	299	kara	597
ḥaşir	933	karağ	114, 598
ḥatā	997	kara-kadır-buğra-tawğaç	414
Havā	35	karağçı	252
hayır-şer	943	karın	137
hesap günü	934	karındaş	202
Ḥıtay	499	kaş	132, 551
Hindū-Hindī	444	Kaşğār	503
ḥişār	543	katır	710
ḥôn-sālār~ḥ'ān sālār	299	kavl	975
ḥukm	974	kawuğ ~ sökti	674
ḥācib	400	kaz	772
Ila	501	kaza	944
ımgā	729	kaza, kader, hayır ve şer kavramlarına	
ımal	410	ilişkin adlar	943
ımanç	889	kaşı	388
ıwıq-suqağ-muyğak-sıgun	729	kebit	551
içgü	682	kefâret/yuluş/yuluğ	6 984
İdi	902	keklik-ular kuş	773
ıdışçı-ıdış tutguçı	300	kelin	208
igdişçı	261	kend	552
iklīm	520	kéñeşçı	364
il başı	303	kep	101
il begi	411	kesme	128
il kün	473	kewel	711
il	549	keyik	734
il~él	544	kıl	775
ilçi	362	kıl-tü	127
ilig	411	kımız	688
īmān	891	kın/kıyın/kına-	984
in	549	kır	523
ınanç beg	413	kırğıl	600
ıñek	722	kırmaçı	269
ini-eçi~içi	199	kırtış	115
İrānlıg	457	kıyık	997
istiğfar-tövbe	956	kızıl	601
iş	959	kız-ogul kız	203
işçi-iş kılguçı-iş tutguçı	301	kisi	210
it ~ ıt	752	kisrā- kayşar- rāy-i hindi	415
ka kadaş -kadaş	172	kiş	759
kader	944	kişçi	262
kaçın- küdeğü	200	kişi/kişilik	22

kol	140	küwenç	892
kol	553	Ḳārūn	35
kıldaş	319	laçın	779
kıltıuı	252	levh-i kalem	944
kon	137	liḳā	124
konuk	212	liw	666
konum	476	Luḳmān	39
konut~konat	215	ma'cūn	644
koñuz	762	Maşrıḳ	508
kıorday	775	Maşrıḳlıḡ	447
koşnı aşnı	216	maṭrıdus	644
kıoy	731	melık	417
kıoycı-koy kütçisi	263	meñ	666
kıozı ~ kıuzı	733	meñe	152
kıozı	870	meni-arka	155
köçüt	712	meñiz	116
köçütçi	282	menzil	555
kögüz	138	mescid	556
kök ayuk	382	millet	477
kök	825	minnet	995
kök-kökiş-kökçin	602	mîzâb (mizrâb)	688
kölük	712	Muḥammed/Mustafa/Muḥammed-i Muştafâ	41
könek	871	muḥtesib	388
köñüldeş	217	muşannif	383
köpek	756	muyan	985
kötki	524	mülk-mülket	525
köz	109	mün	998
kıuçık - sertān	872	müsāfir	218
kıudruk	160	namaz/yükünmek	960
kıuğu	554	nasır- mu'ın	304
kıuğu	776	neseb-aşıl-tüp-töz-kök-yıldız-uruḡ	166
kıulak~kıulḡak	114	Nūḥ	37
kıulan	713	nuḳul	667
kıulavuz	282	nüş	683
kıulavuz	919	Nüşin Revān	62
Kumarı	88	nücüm	831
kıunuk	253	Oğurmiş	85
kıupa~kıuba	604	oḡlaḳ	872
kıur'ān	914	oḡlan	318
kıurt	762	oḡrı	253
kıuruḡsaḳ	150	oḡul-oḡlan	219
kıurut	674	ok yılan	769
kıuş	777	okçı	270
kıuşcı	264	okıçı/okıtçı	920
kutu ~kotu	477	okıtçı	283
kıutuz	723	Oḳlidis	65
kıuzḡun	778	oldruḡ-turuḡlaḡ~turuḡ	557
küdeşçi~küzedçi	331	oprı	526
küdüg	960	ordu	558
küjek	128	oru~ ōru	566
külmiz	737	oruç	970
kün	844	orun	563
Küntoḡdı	74	ot köki	619
kürküm- za'ferān	675	ot	618
Küsemiş	87		

ot 641
 ot~küy-986
 otaçı 351
 otağ başı- hıl başı (hayl başı) 332
 oy~ oyug 567
 ögdi 961
 Ögdülmiş 82
 öge 384
 ögsüz-anasız 222
 öküz 724
 ölütcü 256
 öñ 593
 öñ/ezel 935
 ördek 780
 örün kuş 780
 örün 604
 ötrüm 649
 ötüğçi 283
 Ötüken 509
 öz 151
 peri 911
 pîşe 248
 pādişāh 418
 ra'yyet 478
 resûl 919
 Rūmī 449
 Rüstem 59
 saç 129
 sağızğan 781
 şahābe 924, 223
 sakal 131
 sakçı 333
 sakışçı 280
 sandwaç-sükiç 782
 sarāy- karşı 568
 sarıg 607
 sart-satıgçı 278
 şavāb 988
 sawçı 920
 sekentir 848
 sekerçi 257
 semürgük 786
 sewinç 962
 sewit 849
 sézik 893
 sığırçuk 789
 sırçı 271
 Sikender 61
 simiş 668
 soğık 649
 sözçi 284
 sulṭān 419
 suñkur 789
 şüret 123
 sūri 'ibri 915

suw 689
 sü başlar er- sü başçı-sü başı 338
 sü 334
 süçig 695
 sünnet 976
 süñük 154
 sürüg 480
 süt 696
 şaşut~şeşüt~seşüt 608
 Şeddād 36
 şefaat (elig tuttaçı kıl-) 962
 şehâdet, tanukluk 963
 şeker~ känd 676
 şelişe 650
 şerī'at 895
 şerāb 683
 şerābdar 304
 şifā' 642
 şīre 697
 şā'ir- şī'r ayguçı-beyt ayguçı 386
 tâ'at 963
 tağ 526
 tağı 714
 taqşir 998
 tal~dal 619
 tamgaçı 365
 tamu/tamuğ 936
 tamur 153
 tañuk 995
 tapuğçı-tapuğ kılguçı 304
 tarıg 668
 tarıgçı 264
 tarıglağ~tarlağ 528
 tarikat 895
 tarmak 160
 Tawgaç 453
 Tawgaç 515
 tay 715
 tayanç 896
 tazı 715
 Tejik 455
 teke 738
 temürçi 271
 ten 104
 teñ 224
 Teñri 904
 Teñrilik 906
 ter 988
 terengbīn 652
 terken 422
 térnek~ternāk 480
 tesbīh 964
 téve 715
 tevfiğ 989
 tewlig 258

tezginç	831	uç	724
tıldam	387	uç	873
tılmaç (keleçi)	367	Uğan	908
tırñak	147	uķbī	938
tigin~tegin~tégin-tigit	420	ulam/selām–‘aleyhi’s-selām	965
tigin beg	413	uluğ /süzük meñü il - meñü / köni çın / bir /	
tigü	668	ol ajun	939
tiken	620	uluğ kün-könilik küni	940
til	124	uluş	529
tildem	922	umduçı	259
tilkü	756	unur	26
timçi	315	urı	229
tirilgü orun (ba’su bade’l-mevt)	936	uruğ	669
tirilgü otı	627	urōğün	654
tiryāk	644	uşun~öşün-yarın-egin	138
tiş	115	uz	248
tişi	225	ügi	793
titir	717	ügür~ögür	484
tiyiñ	760	ükek/ükekçe/burc	873
tiz	149	ülgü	878
toğlıç	790	ülker	859
toklı	738	üme~ uma	231
tolun - tolu	853	ümmet	485
tonçı	271	ünür	577
toñuz	757	üt	578
tosun	717	üyük~öyük	576
toy	481	üyür~yür	680
toy	790	vezir	424
töpü	528	vird	967
tör	572	vācib	976
töşekçi	316	ya	878
tudaş~tüdeş	226	yaçı	272
tuğçı	342	yād	968
tul-tulsaķ	227	yadağ	344
tumşuk	160	yağ	680
tura	571	yağıcı	345
turğak	343	yağız	608
turna	791	Yağma	462
Türānlıg	457	yak (yağuk)- yağuk-yakın	169
tuş	228	yāl	161
tutğak	343	yalawaç	367
tutgun	290	yalawaç	922
tūtī	792	yalçık	855
tuz- etmek	677	yalgan	999
tuzakçı	258	yalñuk	28
tüneκ	574	yañan	718
Türkistān	513	yañı ay	856
Türk-Türkī	460	yanıg /yanut/tuş	989
türmek	669	yañluk	1000
tüsıg	594	yarağcı	346
tüş yorguçı~tüş yörgüçi-mu‘abbir	357	yarın	941
tüşnek	575	yarınlık	941
tüşün	576	yârîçı	317
uç ordu	516	yarlıg	977
uçmak/uşmağ	937	yaş- yul	155

yaşık 856
 yaşıl 609
 yāt baz 235
 yāt 233
 yatğak 347
 yawgu 429
 yazı 530
 yazuk 1001
 yek 912
 yél büke 763
 yél 913
 yém 670
 yemiş 671
 yér 531
 yétiken 861
 yetim-atasız 236
 yezek 348
 yıgaç 620
 yılan 767
 yıldırık adğır 864
 yılkı 719
 yılkıçı 266
 yilig 153
 yipün 611
 yoğrut 680

yol kılguçı 286
 yolçı 285
 yolçı 929
 yond 721
 yorı 795
 yortug 348
 yuğak 796
 yugruş 432
 yulduz 832
 yulduzçı-müneccim 361
 yumuşçı 317
 yumuş-yumuşçı-ölüm tutğakı 942
 yurt 579
 Yūsuf 70
 yügdik 796
 yükçi 286
 yürek 151
 yüz 117
 Žahhāk 59
 zamāne ~ zemāne 833
 zekat 970
 Zengî 466
 zülf 129